THE

MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI; S. K. BELVALKAR; R. N. DANDEKAR; S. K. DE; F. EDGERTON; A. B. GAJENDRAGADKAR; P. V. KANE; R. D. KARMARKAR; V. G. PARANJPE; V. K. RAJAVADE; N. B. UTGIKAR †; P. L. VAIDYA; V. P. VAIDYA †; RAGHU VIRA; M. WINTERNITZ †; R. ZIMMERMANN, S.J. †;

AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI

RAJA OF AUNDH

VOLUME 4

Under the Patronage of the Raja of Aundh; the British Academy, London; the Imperial Government of India; the Provincial Governments of Bombay, Madras and Burma; the Gwalior, Hyderabad (Deccan), Baroda, Bhavnagar, Phaltan and Mysore States; the University of Bombay; and other distinguished donors

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1942

THE

ĀRAṆYAKAPARVAN

(PART 2)

BEING THE THIRD BOOK OF THE MAHĀBHĀRATA

THE GREAT EPIC OF INDIA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR

OF THE BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1942

The Contents of this Volume were issued,
in 1942, as a part of Fascicule 12
of this Edition.

Published by the Bhandarkar Oriental Research
Institute, Poona. Text Printed by Prof. Sadhu
Ram, M. A., at the Arya Bharati Press, Lahore.
Title-pages Printed by Mr. R. Y. Shedge, at the Nirnaya Sagar
Press, 26–28, Kolbhat Street, Bombay.

CONTENTS OF VOLUME FOUR

LIST OF PLATES AND ILLUSTRATIONS IN VOLUME FOUR

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add. = adding.
addl. = additional.
adhy. = adhyāya(s).
App. = Appendix.
Arj. = Arjunamiśra.
B. = Bombay edition of the Mbh. (Śaka 1799).
Bom. *or* Bomb. = Bombay (edition).
C. = Calcutta edition of the Mbh. (*editio princeps*).
Cal. *or* Calc. = Calcutta (edition).
comm. = commentary.
cont. = continue(s).
corr. = corrected, correction.
Crit. App. = Critical Apparatus.
Dev. = Devabodha.
ed. = edition.
fig. = figure(s).
fol. = folio(s).
foll. = following.
fragm. = fragment(ary).
hapl. = haplographic(ally).
illeg. = illegible.
inf. lin. = *infra lineam.*
int. lin. = *inter lineas.*
interp. = interpolate(s).
introd. = introduction, introductory.
K. = Kumbhakonam edition of the Mbh.
Kumbh. = Kumbhakonam (edition).
L. = Line.
M. = Madras edition of the Mbh. (of P. P. S. Sastri, 1931-1936).
Mad. = Madras (edition).
m *or* marg. = marginal(ly).
Mañj. = Bhāratamañjarī (Kāvyamālā 65).
Manu. = Manusmṛti (ed. N. S. P.).
Mbh. = Mahābhārata.
Nīl. = Nīlakaṇṭha.
om. = omit(s), omitting.
orig. = original(ly).
post. = posterior.
pr. m. = *propria manu.*
Rām. = Rāmāyaṇa (ed. N. S. P.).
ref. = refer(ence).
resp. = respective(ly).
sec. m. = *secunda manu.*
st. = stanza(s).
subst. = substitute(s).
suppl. = supplementary.
sup. lin. = *supra lineam.*
transp. = transpose(s), transposition.
v. = verse.
(var.) = (with variation).
v. l. = varia(e) lectio(nes).

(in the critical footnotes) enclose citations from commentators.

[ ] besides their normal uses, enclose *additions* to MS. readings.

( ) besides their normal uses, enclose superfluous letters, which should be *omitted* from MS. readings.

* (superior star) in the text indicates an *emendation.*

* * (in the MS. readings) indicate syllables lost through injury to MS.

~~~ printed below any part of the constituted text indicates that the reading of it is less than certain.

C denotes a "Commentary", prefixed to the abbreviation of the name of a commentator; thus, **Cd** = Commentary of Devabodha; **Ca. d. n** = Commentaries of Arjunamiśra, Devabodha and Nīlakaṇṭha. A "p" is added on to denote a "pāṭha"; thus, **Cnp** = a pāṭha mentioned in the Commentary of Nīlakaṇṭha.
~~~

॥ आरण्यकपर्व ॥

[पूर्वतोऽनुवृत्तम्]

१५५

वैशंपायन उवाच ।
निहते राक्षसे तस्मिन्पुनर्नारायणाश्रमम् ।
अभ्येत्य राजा कौन्तेयो निवासमकरोत्प्रभुः ॥ १
स समानीय तान्सर्वान्भ्रातॄनित्यब्रवीद्वचः ।
द्रौपद्या सहितान्काले संस्मरन्भ्रातरं जयम् ॥ २
समाश्वतस्रोऽभिगताः शिवेन चरतां वने ।
कृतोद्देशश्च बीभत्सुः पञ्चमीमभितः समाम् ॥ ३
प्राप्य पर्वतराजानं श्वेतं शिखरिणां वरम् ।
तत्रापि च कृतोद्देशः समागमदिदृक्षुभिः ॥ ४
कृतश्च समयस्तेन पार्थेनामिततेजसा ।
पञ्च वर्षाणि वत्स्यामि विद्यार्थीति पुरा मयि ॥ ५
तत्र गाण्डीवधन्वानमवाप्तास्त्रमरिंदमम् ।
देवलोकादिमं लोकं द्रक्ष्यामः पुनरागतम् ॥ ६
इत्युक्त्वा ब्राह्मणान्सर्वानामन्त्रयत पाण्डवः ।
कारणं चैव तत्तेषामाचचक्षे तपस्विनाम् ॥ ७
तमुग्रतपसः प्रीताः कृत्वा पार्थ प्रदक्षिणम् ।
ब्राह्मणास्तेऽन्वमोदन्त शिवेन कुशलेन च ॥ ८
सुखोदर्कमिमं क्लेशमचिराद्भरतर्षभ ।
क्षत्रधर्मेण धर्मज्ञ तीर्त्वा गां पालयिष्यसि ॥ ९
तत्तु राजा वचस्तेषां प्रतिगृह्य तपस्विनाम् ।
प्रतस्थे सह विप्रैस्तैर्भ्रातृभिश्च परंतपः ॥ १०
द्रौपद्या सहितः श्रीमान्हैडिम्बेयादिभिस्तथा ।
राक्षसैरनुयातश्च लोमशेनाभिरक्षितः ॥ ११
क्वचिज्जगाम पद्भ्यां तु राक्षसैरुह्यते क्वचित् ।
तत्र तत्र महातेजा भ्रातृभिः सह सुव्रतः ॥ १२
ततो युधिष्ठिरो राजा बहून्क्लेशान्विचिन्तयन् ।

155

1 ^{a}) Ś1 K1–3 Dc D1–3. 5 राजन् (for तस्मिन्). — ^{d}) B3 T1 तदा; G1 विभुः (for प्रभुः).

2 ^{c}) Ś1 K2 D3. 5 T G1–3 M1 सहितः (for सहितान्).

3 ^{a}) Ś1 K1. 2. 4 विगताः; D5 हि गताः; T1 गमिताः; G1 [ऽ]धिगताः; M [ऽ]तिगताः. — ^{b}) T G3. 4 जवेन (for शि°). — ^{c}) B2 Dn D4. 6 तु; B3. 4 स (for च).

4 After 4^{ab}, K3 B D (except D1–3. 5) ins.:

787* पुष्पितैर्द्रुमखण्डैश्च मत्तकोकिलषट्पदैः ।
मयूरैश्चातकैश्चापि नित्योत्सवविभूषितम् ।
व्याघ्रैर्वराहैर्महिषैर्गवयैर्हरिणैस्तथा ।
श्वापदैर्व्यालरूपैश्च रुरुभिश्च निषेवितम् ।
ः सहस्रपत्रैश्च शतपत्रैस्तथोत्पलैः ।
प्रफुल्लैः कमलैश्चैव तथा नीलोत्पलैरपि ।
महापुण्यं पवित्रं च सुरासुरनिषेवितम् ।

[(L. 4) B2 व्यालऋक्षैश्च. B4 करिभिश्च (for रुरुभि°). — (L. 6) B4 कुमुदै° (for कमलै°). B1 नीलोत्पलवरैरपि.] — ^{c}) Ś1 K1. 2 G1 कृतोद्देशं; T1 समे देशे. — ^{d}) M समागम्य (for समागम-).

5 ^{c}) T1 पंच वत्स्यामि विद्यार्थे. — ^{d}) Ś1 K2 D1 विद्यार्थी च; K1 °र्थे च; D2 G4 °र्थीव; D5 °र्थे तु; T1 वर्तं*ति; G1 विद्यार्थी तु. Ś1 K1. 2. 4 Dc D1–3. 5 पुरंदरे; K3 Dn3 पुरा मया.

6 ^{a}) Dn D4–6 अत्र (for तत्र). — ^{b}) D1. 2 संप्राप्ता° (for अवाप्ता°).

7 ^{c}) D5 कालं चैव हि तं तेषां.

8 Before 8, T2 G2. 3 ins. ब्राह्मणाः. — ^{a}) B1–3 D (except D1–3. 5) तान् (for तम्). T2 G3 M1 °तपसं; G4 °तपसा. Ś1 K1–3 D1–3. 5 प्रीत्या; B3 Dn D4. 6 प्रीतान्. K4 तमूचुर्मुनयः सर्वे. — ^{b}) B1–3 Dn3 D4. 6 पार्थान्; Dn1 पार्थाः; Dn2 पार्थः. Dn1. n2 प्रदक्षिणां.

9 Before 9, B4 ins. ब्राह्मणा ऊ°. — ^{d}) K4 B4 जित्वा; D5 सर्वां; T1 G2 नीत्वा (for तीर्त्वा).

10 Before 10, B3. 4 D1. 2 ins. वैशं° उ°. — ^{a}) K1. 2 B3 Dn T1 तत्र; K4 स तु (for तत्तु). — ^{c}) T2 G2–4 विप्रेन्द्रैर् (for विप्रैस्तैर्). K4 प्रतस्थे भ्रातृभिश्चैव. — ^{d}) K4 समाश्वस्तः (for भ्रातृभिश्च). A few MSS. परंतप.

11 N om. 11^{ab}. — ^{a}) T1 M च सह (for सहितः). — ^{c}) N (except K4) °यातो वै (for °यातश्च).

12 ^{a}) Ś1 K1. 2 Dc क्वचित्पद्भ्यां समागच्छ(Dc °च्छे)द्; K3. 4 D1–3. 5 क्वचित्पद्भ्यां तदागच्छद्; B Dn D4. 6 क्वचित्पद्भ्यां ततोगच्छद्. — ^{c}) T2 G3. 4 क्वचित् (for the first तत्र). — ^{d}) K4 °भिः स महाभुजः; D5 °भिः सुमहाव्रतः.

C. 3. 11539
B. 3. 158. 16
K. 3. 159. 16

सिंहव्याघ्रगजाकीर्णामुदीचीं प्रययौ दिशम् ॥ १३
अवेक्षमाणः कैलासं मैनाकं चैव पर्वतम् ।
गन्धमादनपादांश्च मेरुं चापि शिलोच्चयम् ॥ १४
उपर्युपरि शैलस्य बह्वीश्च सरितः शिवाः ।
प्रस्थं हिमवतः पुण्यं ययौ सप्तदशेऽहनि ॥ १५
ददृशुः पाण्डवा राजन्गन्धमादनमन्तिकात् ।
पृष्ठे हिमवतः पुण्ये नानाद्रुमलतायुते ॥ १६
सलिलावर्तसंजातैः पुष्पितैश्च महीरुहैः ।
समावृतं पुण्यतममाश्रमं वृषपर्वणः ॥ १७
तमुपक्रम्य राजर्षिं धर्मात्मानमरिंदमाः ।
पाण्डवा वृषपर्वाणमवन्दन्त गतक्लमाः ॥ १८
अभ्यनन्दत्स राजर्षिः पुत्रवद्भरतर्षभान् ।
पूजिताश्चावसंस्तत्र सप्तरात्रमरिंदमाः ॥ १९
अष्टमेऽहनि संप्राप्ते तमृषिं लोकविश्रुतम् ।
आमन्त्र्य वृषपर्वाणं प्रस्थानं समरोचयन् ॥ २०
एकैकशश्च तान्विप्रान्निवेद्य वृषपर्वणे ।
न्यासभूतान्यथाकालं बन्धूनिव सुसत्कृतान् ॥ २१
ततस्ते वरवस्त्राणि शुभान्याभरणानि च ।
न्यदधुः पाण्डवास्तस्मिन्नाश्रमे वृषपर्वणः ॥ २२
अतीतानागते विद्वान्कुशलः सर्वधर्मवित् ।
अन्वशासत्स धर्मज्ञः पुत्रवद्भरतर्षभान् ॥ २३
तेऽनुज्ञाता महात्मानः प्रययुर्दिशमुत्तराम् ।
कृष्णया सहिता वीरा ब्राह्मणैश्च महात्मभिः ।
तान्प्रस्थितानन्वगच्छद्वृषपर्वा महीपतिः ॥ २४

---

13 ^{b}) Dc T2 G2–4 अचिंतयन् (for विचिन्त°). — ^{c}) Ś1 D3 G1 °गणा°; D1 °समा°; D2 T2 G2–4 °मृगा°; T1 °मुखा° (for °गजा°). — ^{d}) B4 (m as in text) कौबेरीं (for उदीचीं). D5 उदीचीं दिशमाययौ.

14 ^{a}) Ś1 K1. 2 अन्वीक्षमाणः; K4 B Dc2 Dn1 D1–5 G4 अवेक्ष्य°. Some MSS. कैलाशं. — ^{d}) B D (except D1–3. 5) श्वेतं (for मेरुं).

15 ^{a}) = 30^{a}. Ś1 K1–3 Dc D1–3. 5 शैलानां (for शैलस्य). — ^{c}) K3 B Dn D4. 6 पृष्ठं (for प्रस्थं). — D2 om. (hapl.) 15^{d}–16^{c}. — ^{d}) G1. 2. 4 M ययुः (for ययौ).

16 D2 om. 16^{abc} (cf. v.l. 15). — ^{d}) K3 B D (except D5) °लतावृते.

17 ^{a}) K1–3 Dc D1. 2. 5 °संघातैः. — ^{b}) Ś1 K4 T1 महाद्रुमैः (for मही°). — ^{cd}) T1 पुण्यकर्मा (for °तमम्), and ह्याश्रमं (for आश्रमं).

18 Ś1 K1. 2 om. 18^{ab}. — ^{a}) K4 B D (except D1–3) उपागम्य; G4 उपाक्रम्य. — ^{b}) MSS. °दम, °दमः also. — D2 om. (hapl.) 18^{c}–19^{d}. — T2 G3 om. (hapl.) 18^{d}–20^{c}. — ^{d}) All MSS. except Ś1 K3 Dc2 Dn2 G2 M (D2 T2 G3 om.) अवदंत (for अवन्दन्त)!

19 D2 T2 G3 om. 19 (cf. v.l. 18). — ^{a}) K3 Dc D1. 3. 5 अभ्यनंदत (Dc2 °दच्च). — ^{b}) = 23^{d}. Some MSS. °र्षभ. — ^{c}) D5 T1 G2. 4 ते (for च). — ^{d}) K4 कुरूद्वहाः (for अरिंदमाः).

20 T2 G3 om. 20^{abc} (cf. v.l. 18). — ^{b}) Ś1 K1. 2 संशित(Ś1 °श्रित-; K2 °सति)व्रतं (for लोक°). — ^{d}) Ś1 K1. 2 D5 चाभ्य°; K3 Dc D1–3 तेभ्य°; B Dn D4. 6 प्रत्य° (for सम°).

21 ^{b}) K2 B3 Dc वृषपर्वणः; K4 B1. 2. 4 Dn D2. 4–6 °णि. — G3 lacuna for 21^{c}–25^{b}; K2 om. (hapl.) 21^{c}–22^{d}. — ^{d}) K3 D1. 2 सुसंस्कृतान्; T1 सुहृत्सुतान्. — After 21, Ś1 K1. 3 B2. 3 D (except D4. 6) ins.:

788* परिबर्हं च तं शेषं परिदाय महात्मने ।

[Ś1 B2. 3 Dc Dn2 पारिबर्हं. K1 Dc ते (for तं). Ś1 प्रदाय वृषपर्वणे (for the posterior half).]

22 K2 G3 om. 22 (cf. v.l. 21). — ^{a}) Ś1 K1. 3 D1–3 ततो मुख्यानि वस्त्राणि; K4 B Dc Dn D4. 6 ततस्ते यज्ञपात्राणि; D5 ततस्ते त्वथ वस्त्राणि; T1 M ततस्ते रथपत्राणि. — ^{b}) K4 T1 शुभ्राणि; Dn D4. 6 रत्नानि (for शुभानि). — ^{c}) K3. 4 B4 D3. 5 G2. 4 निदधुः. B2–4 Dc1 Dn D4. 6 G1 राजन्; D5 सर्वे (for तस्मिन्). — ^{d}) T2 G (G3 om.) भरतर्षभ (for वृष°).

23 G3 om. 23 (cf. v.l. 21). — ^{a}) K3 जानन्; B1m D3 काले; D2 वृद्धान् (for विद्वान्). — ^{c}) Ś1 K1. 2 D1–3. 5 अन्वजानात्; K3 B3. 4 अन्वजानत्. — ^{d}) = 19^{b}. Ś1 K1. 2 °र्षभ.

24 G3 om. 24 (cf. v.l. 21). — ^{a}) Ś1 K1. 2 D1. 2 अनुज्ञाता; B4 ते प्रस्थिता (for तेऽनु°). B1 महाप्राज्ञाः. — N om. 24^{cd}. — ^{c}) T1 °तान्पार्थान्; M1 °ताः पार्था (for °ता वीरा). — ^{e}) B Dn D4. 6 अभ्य°; D5 M1 अन्व- (D5 °व)गमद्. — ^{f}) B1–3 Dc D4 महामतिः; B4 D6 महाद्युतिः; T1 G1. 4 महीपतीन्.

उपन्यस्य महातेजा विप्रेभ्यः पाण्डवांस्तदा ।
अनुसंसाध्य कौन्तेयानाशीर्भिरभिनन्द्य च ।
वृषपर्वा निववृते पन्थानमुपदिश्य च ॥ २५
नानामृगगणैर्जुष्टं कौन्तेयः सत्यविक्रमः ।
पदातिर्भ्रातृभिः सार्धं प्रातिष्ठत युधिष्ठिरः ॥ २६
नानाद्रुमनिरोधेषु वसन्तः शैलसानुषु ।
पर्वतं विविशुः श्वेतं चतुर्थेऽहनि पाण्डवाः ॥ २७
महाभ्रघनसंकाशं सलिलोपहितं शुभम् ।
मणिकाञ्चनरम्यं च शैलं नानासमुच्छ्रयम् ॥ २८
ते समासाद्य पन्थानं यथोक्तं वृषपर्वणा ।
अनुसस्रुर्यथोद्देशं पश्यन्तो विविधान्नगान् ॥ २९
उपर्युपरि शैलस्य गुहाः परमदुर्गमाः ।
सुदुर्गमांस्ते सुबहून्सुखेनैवाभिचक्रमुः ॥ ३०
धौम्यः कृष्णा च पार्थाश्च लोमशश्च महानृषिः ।
अगमन्सहितास्तत्र न कश्चिदवहीयते ॥ ३१
ते मृगद्विजसंघुष्टं नानाद्विजसमाकुलम् ।
शाखामृगगणैश्चैव सेवितं सुमनोहरम् ॥ ३२
पुण्यं पद्मसरोपेतं सपल्वलमहावनम् ।
उपतस्थुर्महावीर्या माल्यवन्तं महागिरिम् ॥ ३३
ततः किंपुरुषावासं सिद्धचारणसेवितम् ।
ददृशुर्हृष्टरोमाणः पर्वतं गन्धमादनम् ॥ ३४

उपेतमन्यैश्च तदा मृगैर्मृदुनिनादिभिः ।

---

25 G3 om. 25^ab (cf. v.l. 21). — ^c) Ś1 सत्रं समाप्य; K1. 2 स तु संसाध्य; K3 स तु संस्थाप्य; B1 Dn D4. 6 अनुसंसार्य; D1. 2 अनुसंभाष्य; D5 स तु संशाम्य; T1 अनुशास्य स; T2 G अभिसंसाध्य (G1 अपि संवाद्य). — ^d) T1 G2 M2 अभिनंदितान् (M2 °दितः).

27 ^a) Ś1 K1. 2 Dc1 D1–3 °विचित्रेषु. — ^b) T2 G3. 4 वसन्नेव (for वसन्तः). — ^c) K4 lacuna; Dn2 ते तं (!); T2 चैतं; G4 चैनं (for श्वेतं).

28 ^b) Ś1 K1–3 D1–3 सलिलावत(D1 °न)तं शुभं; K4 °लावृतनिर्भरं; Dc °लांतर्हितं शुभं; D5 G1 M2 °लावहितं शुभं. — ^c) S1 K1. 2 °रूप्येषु; K3 B2–4 Dn D3. 4 °रूपस्य; K4 B1 Dc D5. 6 °रूप्यस्य; D1. 2 °रूपाणां (for °रम्यं च). — ^d) N शिलानां च समुच्च(K3 °च्छ्र)यं; G1. 2 शैलं नानासमुच्चयं. — After 28, T2 G ins.:

789* रम्यं हिमवतः प्रस्थं बहुकन्दरनिर्झरम् ।
शिलाविहंगविटपं लतापादपसंकुलम् ।

29 ^c) Ś1 K2 अवसस्रुर्; K3 अनुजग्मुर्; T1 अनुसृत्य.

30 30^a = 15^a. — ^c) Dc2 D3 सदु° (for सुदु°). K1 सदुर्गमांस्तेषु बहून्; K4 M सुदुर्गमास्ते बह्वीश्च; B1 दुर्गमांस्तेषु सुबहून्; D1. 2. 5 सुदु(D5 अमा)र्गमार्गान्सुबहून्; T1 समावसंतो बह्वीश्च; T2 G सरित(G1 दुर्गमा-; G2 सुदीर्घा)श्च सुबह्वीश्च. — ^d) Ś1 दुःखेनैवोपचक्रमुः; K3 B4 T1 G1. 2 M सुखेनैवाति°.

31 ^b) D1. 2 महायशाः (for °नृषिः). — ^c) Ś1 K B1. 3. 4 D अ(Dc1 Dn2 D4 आ)गच्छन्. B2 अभ्यगच्छंत सहिता. — ^d) Ś1 K3 Dc D1–3 पर्यहीयत; K1. 2. 4 परिहीयते; D5 अवसीदति; T1 G4 अपि हीयते; T2 G2. 3 M अपहीयते.

32 K1. 2 om. 32. — ^b) Ś1 नानापक्षिसमावृतं; K3. 4 B4 D1–3. 5 M नानाद्विज(K4 °सत्व-; D5 °मृग-; M1 °द्विप)-गणायुतं; B1–3 Dc Dn D4. 6 °द्रुमलतायुतं (Dc °कुलं); T1 नागद्विपगणायुतं; G1 नानाद्विजसमायुतं. — ^c) Ś1 K3 Dc D1–3. 5 चापि (for चैव). — ^d) Ś1 B3 Dn D4–6 G1 सुमनोरमं.

☞ The sequence of stanzas 33–70 in Ś1 K1–3 Dc D1–3. 5 is given in a tabular form on the next page.

33 ^a) Ś1 K D1–3 पुण्यगंधरजो(K3. 4 D1–3 °सो)पेतं; B Dc Dn D4. 6 पुण्यं पद्मसरोयुक्तं; D5 पुण्यगंधवहोपेतं; G1. 4 पुण्यपद्मसरो°; G2 पुण्यपद्मवनो°. — ^c) N महाभागा (K4 °त्मानो). — After 33, Ś1 K1–3 Dc D1–3. 5 ins.:

790* गजसंघसमावासं सिंहव्याघ्रगणायुतम् ।

[K3 D3 गजसंघसमावापिं (D3 °पं); Dc D1. 2 °सिंहसमावासं (D1 °पं). Ś1 सिंहव्याघ्रसमाकुलं; K1. 2 °समा(K1 °गणा)वृतं; K3 सिंहशार्दूलसंकुलं; D5 मृगव्याघ्रसमायुतं.]

— Ś1 K1–3 Dc D1–3. 5 cont.: B Dn D4. 6 ins. after 35:

791* शरभोन्नादसंघुष्टं नानामृगनिषेवितम् ।

[K3 सुरभीनाद°; Dc D1 शरभोन्माद°. B1. 3 °मृगनिनादितं.]

35 B1 om. 35. — ^b) Ś1 K1–3 D1–3. 5 °भिश्च सर्वशः. — ^c) B2–4 Dn D4. 6 गजसंघ(B4 °सिंह)समावासं; T2 G3 °सिंहमहाकीर्णं. — ^d) B2–4 Dn D4. 6 सिंहव्याघ्रगणा(B2. 3 °समा)युतं; G1 काननं शरभायुतं. — After 35, K4 reads 64^c–65^b; while B Dn D4. 6 ins. 791*.

TABULAR CONSPECTUS OF THE SEQUENCE OF STANZAS 33-70 (TOGETHER WITH ALL INSERTIONS) IN Ś$_1$ K$_{1-3}$ Dc D$_{1-3.\ 5}$

[N. B. REPETITIONS ARE MARKED BY "(r)."]

Ś$_1$	K$_1$	K$_2$	K$_3$	Dc	D$_{1-3.\ 5}$
33	33	33	33	33	33
790*	790*	790*	790*	790*	790*
791*	791*	791*	791*	791*	791*
66^{abcd}	66^{abcd}	66^{abcd}	66^{abcd}	66^{abcd}	66^{abcd}
		66^{ef}	66^{ef}	66^{ef}	66^{ef}
		67^{ab}	67^{ab}	67^{ab}	67^{ab}
		67^{cd} (r)	67^{cd} (r)	67^{cd} (r)	67^{cd} (r)
68^{cd}	68^{cd}	68^{cd}	68^{cd}	68^{cd}	68^{cd}
34–61	34–61	34–61	34–61	34–61	34–61
				67^{ef}	
62	62	62	62	62	62
				66	
				67^{ab}	
63^{ab}	63^{ab}	63^{ab}		63^{ab}	63^{ab}
67^{cd}	67^{cd}	67^{cd} (r)		67^{cd} (r)	67^{cd} (r)
795*	795*	795*	795*	795*	795*
796*	796*	796*	796*	796*	796*
68^{ab}	68^{ab}	68^{ab}	68^{ab}	68^{ab}	68^{ab}
				68^{cd}	
797*	797*	797*	797*	797*	797*
63^{c}–64^{d}	63^{c}–64^{d}	63^{c}–64^{d}			
65^{ab}		65^{ab}			
65^{cd}		65^{cd}	65^{cd}	65^{cd}	65^{cd}
65^{ef}	65^{ef}	65^{ef}	65^{ef}	65^{ef}	65^{ef}
793*	793*	793*	793* (lines 1–3)	793*	793*
			63^{ab}		
			67^{cd} (r)		
			793* (lines 4–6)		
70	70	70	70	70	70

ते गन्धमादनवनं तन्नन्दनवनोपमम् ॥ ३६
मुदिताः पाण्डुतनया मनोहृदयनन्दनम् ।
विविशुः क्रमशो वीरा अरण्यं शुभकाननम् ॥ ३७
द्रौपदीसहिता वीरास्तैश्च विप्रैर्महात्मभिः ।
शृण्वन्तः प्रीतिजननान्वल्गून्मदकलाञ्शुभान् ।
श्रोत्ररम्यान्सुमधुराञ्शब्दान्खगमुखेरितान् ॥ ३८
सर्वर्तुफलभाराढ्यान्सर्वर्तुकुसुमोज्ज्वलान् ।
पश्यन्तः पादपांश्चापि फलभारावनामितान् ॥ ३९
आम्रानाम्रातकान्फुल्लान्नारिकेलान्सतिन्दुकान् ।
अजातकांस्तथा जीरान्दाडिमान्बीजपूरकान् ॥ ४०
पनसाल्लिँकुचान्मोचान्खर्जूरानाम्रवेतसान् ।
पारावतांस्तथा क्षौद्रान्नीपांश्चापि मनोरमान् ॥ ४१
बिल्वान्कपित्थाञ्जम्बूंश्च काश्मरीर्बदरीस्तथा ।
प्लक्षानुदुम्बरवटानश्वत्थान्क्षीरिणस्तथा ।
भल्लातकानामलकान्हरीतकबिभीतकान् ॥ ४२
इङ्गुदान्करवीरांश्च तिन्दुकांश्च महाफलान् ।
एतानन्यांश्च विविधान्गन्धमादनसानुषु ॥ ४३
फलैरमृतकल्पैस्तानाचितान्स्वादुभिस्तरून् ।
तथैव चम्पकाशोकान्केतकान्बकुलांस्तथा ॥ ४४
पुंनागान्सप्तपर्णांश्च कर्णिकारान्सकेतकान् ।

36 B D (except $D_{1-3.5}$) om. 36^{ab}. — ^{a}) K_4 अश्वै° (for अन्यै°). Ś$_1$ मृगैस्; K $D_{1-3.5}$ तथा (for तदा). — ^{b}) Ś$_1$ तथा (for मृगैर्). K_4 द्विजनगादिभिः; G_1 M_2 मृदुनिनादितैः.

37 B_2 om. 37^{ab}. — ^{b}) T_2 $G_{2.3}$ M_2 मनोनयन°. — T_1 M om. 37^{cd}. — ^{c}) K_4 विद्याधरानुचरितं (=35^{a}). — ^{d}) Ś$_1$ $D_{1.2}$ ह्यारण्यं; K_4 पांडवाः; B Dc Dn $D_{4.6}$ शरण्यं; D_3 सुरम्यं; D_5 ह्यचलं (for अरण्यं). — After 37, K_4 (which om. 38–60) ins. 796*, followed by 68^{ab}, 65^{cdef}, 66 and 61.

38 K_4 om. 38–60; G_1 om. 38^{a}–66^{d}. — ^{d}) $D_{1.2.5}$ बहून्; T_1 (see below) नादान् (for वल्गून्). Ś$_1$ K_2 मंदकराञ्; K_3 मदकराञ्; Dn $D_{4.6}$ G_4 मंदकलाञ्. — ^{e}) T_1 श्रोत्ररम्यसुखाञ्छब्दाञ्. — ^{f}) T_1 श्रुत्वा (for शब्दान्).

39 K_4 G_1 om. 39 (cf. v.l. 38). — ^{a}) T_2 G (G_1 om.) °दानाढ्यान्. — Ś$_1$ K_3 om. 39^{c}–40^{b}; D_5 om. 39^{c}–40^{d}.

40 K_4 D_5 G_1 om. 40 (cf. v.l. 38, 39); Ś$_1$ K_3 om. 40^{ab} (cf. v.l. 39). — ^{a}) N (Ś$_1$ $K_{3.4}$ D_5 om.) भव्यान्; M भल्लान् (for फुल्लान्). — ^{b}) $D_{2.3}$ T_2 G_2 M नालिकेरान्. — ^{c}) Ś$_1$ मुंजीतकांस्; $K_{1.2}$ मुंजीरि°; K_3 B D (D_5 om.) G_4 मुं(B_1 सं-)जात° (for अजात°). K_3 B D (D_5 om.) तथांजीरा(Dc °वा)न्; T_2 $G_{3.4}$ तथाभीरान्. T_1 M_1 अशोकांस्तिलकान्नागान्.

41 K_4 G_1 om. 41 (cf. v.l. 38). — ^{a}) N (K_4 om.) लकुचा(B_4 इंगुदा)न् (for लि°). — ^{b}) N खर्जूरान-(D_5 °ना)म्ल°; T_1 M_1 °रान्नीप°. — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1.3}$ पालेवतां°; Dn_3 D_3 परावतां°; $D_{1.2}$ ऐलेवतां°. Ś$_1$ क्षेटान्; K_1 T_1 क्षोदान्; K_2 D_5 क्षोटान्; K_3 क्ष्वेडान्; $B_{1.3}$ क्षोद्रान्; Dc $D_{1.2}$ क्षोडान्; M_1 द्राक्षान् (for क्षौद्रान्). — ^{d}) T_2 G (G_1 om.) निंबान् (for नीपान्). Ś$_1$ K (K_4 om.) Dc $D_{1.2.5}$ [अ]ति(Dc D_1 °पि)मनोहरान्; D_3 [अ]तिमनोरमान्. T_1 पुंनागान्बकुलानपि.

42 K_4 D_3 G_1 om. 41 (for K_4 G_1 cf. v.l. 38). — ^{b}) Ś$_1$ काश्मीरान्; K_1 D_1 काश्मीरीर्; T_1 कश्मरी-; G_2 M_2 कार्ष्मरी-; G_4 काश्मीर-; M_1 कार्ष्मरी-. — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1.3}$ Dc_1 Dn_1 $D_{2.5.6}$ क्षीरिकांस्तथा; K_2 Dc_2 D_1 क्षीरकां°; B Dn_2. n_3 D_4 क्षीरिका°. — B_3 om. 42^{e}–46^{b}. Ś$_1$ बल्ला°. $K_{3.4}$ $B_{1.2.4}$ Dc Dn_1. n_3 $D_{1.4.6}$ आमलकीर्. — ^{f}) Ś$_1$ बिभीतकहरीतकीः; K_1 हरीतकिबिभीतकान्; T_2 G (G_1 om.) हारीतकबिभी°. — After 42, D_5 reads 44^{cd}.

43 K_4 B_3 G_1 om. 43 (cf. v.l. 38, 42). — ^{a}) Ś$_1$ मकरंदांश्च; K_{1-3} $B_{1.2.4}$ D करमर्दां°; M_2 करवंदां° (for करवीरां°). — ^{b}) T_1 M_1 चंपकांश्च (for तिन्दु°). Ś$_1$ $K_{1.2}$ B_4 T_2 $G_{3.4}$ महाबलान्; D_5 मनोहरान्; T_1 M_1 मनोरमान्. — ^{c}) T_1 सुबहून् (for विविधान्).

44 K_4 B_3 G_1 om. 44 (cf. v.l. 38, 42). — ^{a}) T_1 अमृतकल्पान्. K_1 D_5 T_2 $G_{3.4}$ च (for तान्). — ^{b}) K_1 D_5 ह्याचितान्; T_1 आहितान्; T_2 $G_{3.4}$ स्वचितान् (for आचि°). — T_1 om. 44^{cd}. D_5 (which om. 45) reads 44^{cd} after 42. — ^{d}) T_2 $G_{3.4}$ बकुलान्वंजुलांस्तथा.

45 K_4 B_3 D_5 G_1 om. 45 (for K_4 B_3 G_1, cf. v.l. 38, 42); T_2 G_3 om. 45^{a}–46^{b}; G_4 om. 45^{ab}; T_1 om. (hapl.) 45^{b}–46^{c}. — ^{b}) Ś$_1$ K (K_4 om.) D_{1-3} सवंजुलान् (for सकेत°). — G_4 transp. 45^{cd} and 46^{cd}. — ^{c}) B_1 Dc Dn_1 पाटलाः; B_2 Dn_2. n_3 $D_{4.6}$ पाटल्यः; M पाटली-. — ^{d}) G_2 मंदारान्दीपकांस्तथा. — After 45, Ś$_1$ $K_{1.2}$ read 46^{ef}.

46 K_4 G_1 om. 46 (cf. v.l. 38); T_1 om. 46^{abc} (c

पाटलान्कुटजान्रम्यान्मन्दारेन्दीवरांस्तथा ॥ ४५
पारिजातान्कोविदारान्देवदारुतरूंस्तथा ।
शालांस्तालांस्तमालांश्च प्रियालान्बकुलांस्तथा ।
शाल्मलीः किंशुकाशोकाञ्शिंशपांस्तरलांस्तथा ॥ ४६
चकोरैः शतपत्रैश्च भृङ्गराजैस्तथा शुकैः ।
कोकिलैः कलविङ्कैश्च हारीतैर्जीवजीवकैः ॥ ४७
प्रियव्रतैश्चातकैश्च तथान्यैर्विविधैः खगैः ।
श्रोत्ररम्यं सुमधुरं कूजद्भिश्चाप्यधिष्ठितान् ॥ ४८
सरांसि च विचित्राणि प्रसन्नसलिलानि च ।
कुमुदैः पुण्डरीकैश्च तथा कोकनदोत्पलैः
कह्लारैः कमलैश्चैव आचितानि समन्ततः ॥ ४९
कदम्बैश्चक्रवाकैश्च कुररैर्जलकुक्कुटैः ।
कारण्डवैः प्लवैर्हंसैर्बकैर्मद्गुभिरेव च ।
एतैश्चान्यैश्च कीर्णानि समन्ताज्जलचारिभिः ॥ ५०
हृष्टैस्तथा तामरसरसासवमदालसैः ।
पद्मोदरच्युतरजःकिञ्जल्कारुणरञ्जितैः ॥ ५१
मधुरस्वरैर्मधुकरैर्विरुतान्कमलाकरान् ।
पश्यन्तस्ते मनोरम्यान्गन्धमादनसानुषु ॥ ५२
तथैव पद्मषण्डैश्च मण्डितेषु समन्ततः ।
शिखण्डिनीभिः सहिताँल्लतामण्डपकेषु च ।

v.l. 45); B_3 T_2 $G_{3.4}$ om. 46^{ab} (cf. v.l. 42, 45). — ^{a}) K_3 $D_{1.2}$ (see below) सतिलकान् (for कोवि°). — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ देवदारूंस्तथा तरून्; K_3 $D_{1.2}$ (see above) कोविदारतरूंस्तथा; $B_{1.2}$ Dc Dn $D_{4.6}$ देवदारुद्रुमांस्तथा; D_5 °दारूंस्तथैव च. — D_5 om. 46^{cd}. G_4 transp. 45^{cd} and 46^{cd}. — ^{c}) K_1 B_3 S (T_1 G_1 om.) सालां° (for शालां°). — ^{d}) $Ś_1$ K_{1-3} $D_{1.2}$ पिचुकाल्लँकुचांस्तथा; B Dc Dn $D_{3.4.6}$ पिप्पलान्हिंगुकां(Dc °निंगुदां-; Dc °न्हिंगुलां)स्तथा; T_1 M_1 प्रियालान्सरलां°. — $Ś_1$ $K_{1.2}$ read 46^{ef} after 45. — ^{ef}) $Ś_1$ $K_{2.3}$ D_{1-3} G_4 शाल्मली-; K_1 T_2 G_3 शल्मलीः; D_5 शाल्मलीन्; M_2 शल्मल्यः. $K_{1.2}$ D_5 शिंशिपान्; K_3 सिंछिपान्; B Dn_3 $D_{3.4}$ शिंशपाः; Dc Dn_1 T_2 $G_{3.4}$ शिंशुपान्; D_1 शैशिपान्; D_2 शिंशिपाः. K_3 B D (except D_1) M_2 सरलांस्तथा. T_1 शाल्मलीकिंशुकान्सर्वान्सनिंबानथ शिंशुपान्; G_2 शल्मलीकिंशुकाशोकशिंशुपान्सरलांस्तथा; M_1 शल्मलीकिंशुकासर्जान्सबिंबानथ शिंशपान्.

47 K_4 G_1 om. 47 (cf. v.l. 38). — ^{a}) D_5 पारावतैः शतपत्रैर्. — ^{d}) $Ś_1$ K_1 B Dc_1 Dn_2. n_3 $D_{1.6}$ M_2 हारितैर्; D_4 T_1 हरी°.

48 K_4 G_1 om. 48 (cf. v.l. 38). — ^{a}) $Ś_1$ प्रियसीधुसातकैश्च; $K_{1.2}$ प्रियशीधुचातकैश्च; K_3 D_2 °सीधुकैश्चातकैः; B Dc Dn $D_{1.4.6}$ °कैश्चातकैश्चैव; D_3 °वाग्भिश्चातकैश्च; D_5 °वाग्भिश्चकोरैश्च. — ^{b}) T_2 G (G_1 om.) द्विजैः (for खगैः). — ^{d}) $Ś_1$ K_{1-3} D_{1-3} कूजद्भिश्चाव($K_{1.2}$ °वे-; $D_{1.2}$ °प्य)-धिष्ठितं; D_5 °द्भिश्च तथा द्विजैः; T_1 °द्भिश्चारुचेष्टितैः; T_2 G_{2-4} M °द्भिः श्रोत्र(G_2 °द्भिस्तत्र; M_1 °द्भिश्चात्र)विष्ठितैः.

49 K_4 G_1 om. 49 (cf. v.l. 38). — ^{a}) N (K_4 om.) मनोज्ञानि (for विचि°). — ^{b}) $B_{2.4}$ Dn $D_{4.6}$ समन्ताज्जलचारिभिः (= 50^{f}). — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ B_3 कुसुमैः (for कुमुदैः). D_5 पुंडरीकैश्च कुमुदैः. — ^{e}) Dc_2 फूत्कारैः (for कह्ला°). T_2 G (G_1 om.) चापि (for चैव). T_1 M_1 कल्हारेंदीवरैः फुल्लैर्. — ^{f}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ D_{1-3} स्वाचितानि; B_1 Dc शोभि°; $G_{2.4}$ आपी°.

50 K_4 G_1 om. 50 (cf. v.l. 38). — ^{a}) K_{1-3} B D (except D_1) कादंबै°. M_1 कारंडवैश्चक्रवाकैः. — T_1 M om. 50^{cd}. — ^{c}) $D_{1.2}$ बकैर् (for प्लवैर्). — ^{d}) $D_{1.2}$ प्लवैर्; T_2 G (G_1 om.) स्वरैर् (for बकैर्). D_3 (marg. *sec. m.*) च मधुरस्वरैः; T_2 G (G_1 om.) वल्गुभिरेव च.

51 K_4 G_1 om. 51 (cf. v.l. 38). — ^{ab}) $Ś_1$ तामरसैरपालसमदालसैः; $K_{2.3}$ D_1 तामरसैरसासवमदा°; Dc तामरससारसैर्मदलालसैः; $D_{2.4}$ ताम**रसासवमदालसैः; D_6 तामरसारसासवमदा°; D_3 ताम्ररसैः सारसैश्च मदा°; D_5 (hypermetric) मानससरोरसासवमदा°; T_1 तामरसासस्वादमदलालसैः; M_2 तामरसरसासवमदासवैः.

52 K_4 G_1 om. 52 (cf. v.l. 38). — ^{a}) Hypermetric! $Ś_1$ $K_{1.2}$ $B_{3.4}$ Dc Dn D_{3-6} मंजुस्वरैर्; K_3 $B_{1.2}$ T G (G_1 om.) मधुस्वरैर्; $D_{1.2}$ मंजुस्वनैर्; M_2 मधुरैः स्वरैर् (for मधुरस्वरैर् as in M_1 only). — ^{c}) N (K_4 om.) अपश्यंस्ते (for पश्यन्तस्ते). $B_{2.4}$ Dn $D_{4.6}$ नरव्याघ्रा (for मनोरम्यान्). — 52^{d} = 43^{d}, etc.

53 K_4 G_1 om. 53 (cf. v.l. 38); D_2 om. from 53^{a} up to °केषु in 53^{d}. — ^{a}) K_2 Dc Dn $D_{1.4-6}$ पद्मखंडैश्च; K_3 D_3 °खंडेषु; T_2 $G_{2.3}$ वृक्षषंडैश्च; G_4 वृक्षै**श्च. — ^{b}) $B_{2.3}$ Dn $D_{4.6}$ मंडितांश्च (for °तेषु). — ^{c}) K_3 T_1 G_2 M_2 सहिता (for सहिताल्लँ). — ^{d}) B D (except $D_{1.3.5}$; D_2 om.) T_2 G_3 लतामंडल°; T_1 °मंटप°. — Dc om. 53^{e}–55^{b}. — ^{ef}) $Ś_1$ K_{1-3} $D_{1-3.5}$ °मदनाक(K_3 °ग)लितान्; T_1 G_2 °मदे(G_2 °द)नाकुलिता.

मेघतूर्यरवोद्दाममदनाकुलितान्भृशम् ॥ ५३
कृत्वैव केकामधुरं संगीतमधुरस्वरम् ।
चित्रान्कलापान्विस्तीर्य सविलासान्मदालसान् ।
मयूरान्ददृशुश्चित्रान्नृत्यतो वनलासकान् ॥ ५४
कान्ताभिः सहितानन्यानपश्यन्रमतः सुखम् ।
वल्लीलतासंकटेषु कटकेषु स्थितांस्तथा ॥ ५५
कांश्चिच्छकुनजातांश्च विटपेषूत्कटानपि ।
कलापरचिताटोपान्विचित्रमुकुटानिव ।
विवरेषु तरूणां च मुदितान्ददृशुश्च ते ॥ ५६
सिन्धुवारानथोद्दामान्मन्मथस्येव तोमरान् ।
सुवर्णकुसुमाकीर्णान्गिरीणां शिखरेषु च ॥ ५७
कर्णिकारान्विरचितान्कर्णपूरानिवोत्तमान् ।
अथापश्यन्कुरबकान्वनराजिषु पुष्पितान् ।
कामवश्योत्सुककरान्कामस्येव शरोत्करान् ॥ ५८
तथैव वनराजीनामुदारान्रचितानिव ।
विराजमानांस्तेऽपश्यंस्तिलकांस्तिलकानिव ॥ ५९

54 K4 Dc G1 om. 54 (cf. v.l. 38, 53). — a) T1 श्रुत्वैव केकाविरुतं; T2 G (G1 om.) श्रुत्वैव मधुरोच्चाभिः; M1 कुर्वतः केकाविरुतं. — b) Ś1 संगीतमधुरस्वनं; K3 B Dn D1. 2. 4. 6 M2 सं(K3 स)गीतं मधुरस्वरं (B3 °नं); T1 संगीतमधुरस्वरान्; T2 G (G1 om.) केकाभिः कृतगीतकः (G2 °गीतकं; G4 °केतकः). — d) T G (G1 om.) सलीलान्सम(T1 °वे)दालसान्. — e) N (K4 Dc om.) हृष्टान् (for चित्रान्). — f) Ś1 वनसालकान्; K1. 2 B Dn D1–6 वनलालसान् (B4 सुमनोरमान्; D2 वनलालकान्); T1 वनवासिकान्; T2 G (G1 om.) च वनौकसः.

55 K4 G1 om. 55 (cf. v.l. 38); Dc om. 55^{ab} (cf. v.l. 53). — a) M2 सहिताः. T1 G2 वश्यान्; M पश्यन् (for अन्यान्). N (K4 Dc om.) कांश्चित्प्रियाभिः सहितान्. — b) K1 [अ]पश्यद्; M1 [अ]गच्छद्. T1 नृपतिः; G4 अमृतः (for रमतः). Ś1 K1–3 B3 D1–3 शिखीन्; M सुखीन् (for सुखम्). B2. 4 Dn D4. 6 र(Dn1 भ्र)ममाणान्कलापिनः; B1 ******शिखीन्; D5 अपश्यञ्छिखिनः शतं. — d) Ś1 कुटिलेषु; K1. 3 B D कुटजेषु; M1 lacuna; M2 कुटचेषु. D1. 2. 5 G4 तदा; T2 G3 सदा (for तथा). T1 कुंजेषूक्षितांस्तथा (catalectic).

56 K4 G1 om. 56 (cf. v.l. 38). — a) T1 M ते (for च). Ś1 कांश्चिच्च कुटजा**; K1. 2 कांश्चिच्च कुटजातानि; K3 कांश्चित्प्रियाभिः सहिता (cf. v.l. 55^{a}); B Dc Dn D4–6 कांश्चिच्च कुटजानां तु; D1–3 कांश्चिच्च कुटजोपांते. — b) K1 B Dn D4 °निव; K2. 3 °निति; Dc D5. 6 °नि च (for °नपि). — K1 om. 56^{cd}. — c) Ś1 K2 पलाशरचिताटोपान् (K2 °चोपा); K3 कटीपरचिता°; B Dc Dn D4. 6 कलापरुचिरा(B3 °रचिता)टोप-; D1. 2 कलापचरिताटोपान्; D3 कलापात्रचितान्मूर्ध्नि; T1 कलापरचिताटोपा; T2 G2. 3 कलापिचरिताटोपान्; G4 कलापरुचिराटोपान्. — d) Ś1 निचितान्कुटजानपि; K2. 3 B1. 4 Dc Dn D1. 2. 4 निचितान्मुकुटानिव (K2 °टानि च; Dn1 °लानि च); B2. 3 निचितानु(B3 °न्यु)त्कटानि च; D3 T2 G2. 3 विचित्रम(D3 °मु)कुटानि च; D5 निचितान्विटपानिव; D6 वितानान्मुकुटानि च; M विचित्रान्म(M2 °न्मु)कुटानिव. — f) Ś1 K1–3 Dc Dn2 D1–3. 5 रुचिरान्; B Dn1. n3 D4. 6 रुचिरं; T1 मुदिता; M उषि(M2 °चि)तान् (for मुदि°). K3 D3 T1 M स्म; T2m G4 तु (for च).

57 K4 G1 om. 57 (cf. v.l. 38). — a) K3 D1–3. 5 T2 G2. 3 M सिंदुवारान्. Ś1 K1–3 D1–3. 5 M अथोदारान्; B Dc Dn D4. 6 T1 तथोदारान् (for अथोद्दामान्). — b) Ś1 K2 D5 तोरणान्; T1 तोषणान् (for तोम°). — c) Ś1 K2 सुवर्णवर्णमुकुटान्; K1. 3 B D °वर्णकुसुमान्; T1 °कुसुमोत्कीर्णान्.

58 K4 G1 om. 58 (cf. v.l. 38). — a) B Dn D4. 6 विकसितान्; T1 M1 विचित्राभान् (for विरचितान्). — b) D1. 2 कर्पूरानिव चोत्तमान्; D5 कर्णपाशानिवोद्यतान्. — After 58^{ab}, D5 ins.:

792* तथा वनस्पतीभारं भूरिभारासमद्युतिम् ।
दधन्त्यः संगताश्चारुलतापुष्पसमागताः ।

— c) N (K4 om.) G4 तथापश्यन्. Ś1 कुरवटान्; K1 क्रूरवटान्; K2 कुरुवटान्; D2. 3 कुरुबकान्; T G2. 3 M कुरवकान्. — K1. 2 om. 58de. — e) Ś1 कामवेश्यैत्सुकाकारान् (sic); K3 B1 G4 कामव(G4 °वे)श्यौत्सुककरान्; B2 Dc Dn D4. 6 कामस्येवोत्सुक(Dc °क्य)करान् (*not* adopted in old printed ed.!); B4 T2 G3 कामवश्यो(B4 °श्यौ)त्सवकरान्; D1. 2 कामवश्यान्मधुकरान्; D3 कामवश्यौत्सुक्यकरान्; D5 कामस्यैवोत्सवकरान्; T1 कामवश्योत्करांश्चैव; text as in B3 G2 M only. — f) T G (G1 om.) M2 तथैव वनराजितान् (T1 °जिषु; M2 °जिनां); M1 तथैवाभिविराजिकान्.

59 K4 G1 om. 59 (cf. v.l. 38); T2 G3. 4 om. (hapl.) 59–60. — a) T1 G2 तांस्त्वलंकारमधुरं (G2 °रान्); M तांस्त्वलं (M2 °स्त्वेवं) काममधुरान्. — b) Ś1 मुकुटान्; K1. 2 D1–3. 5 कुसुमान्; K3 कुमुदान् (for उदारान्). Dc रुचितानिव; D3 निचिता°. T1 संगीतं सुमनोहरं; G2 M

तथानङ्गशराकारान्सहकारान्मनोरमान् ।
अपश्यन्भ्रमरारावान्मञ्जरीभिर्विराजितान् ॥ ६०
हिरण्यसदृशैः पुष्पैर्दावाग्निसदृशैरपि ।
लोहितैरञ्जनाभैश्च वैडूर्यसदृशैरपि ॥ ६१
तथा शालांस्तमालांश्च पाटल्यो बकुलानि च ।
माला इव समासक्ताः शैलानां शिखरेषु च ॥ ६२
एवं क्रमेण ते वीरा वीक्षमाणाः समन्ततः ।
गजसंघसमाबाधं सिंहव्याघ्रसमायुतम् ॥ ६३
शरभोन्नादसंघुष्टं नानारावनिनादितम् ।
सर्वर्तुफलपुष्पाढ्यं गन्धमादनसानुषु ॥ ६४
पीता भास्वरवर्णाभा बभूवुर्वनराजयः ।
नात्र कण्टकिनः केचिन्नात्र केचिदपुष्पिताः ।
स्निग्धपत्रफला वृक्षा गन्धमादनसानुषु ॥ ६५
विमलस्फटिकाभानि पाण्डुरच्छदनैर्द्विजैः ।
राजहंसैरुपेतानि सारसाभिरुतानि च ।
सरांसि सरितः पार्थाः पश्यन्तः शैलसानुषु ॥ ६६

संगी(G2 °ग)तान्सुमनोहरान्. — T1 om. 58^{c}–59^{b}. — ^{d}) Dc कानने; D3 रुचिरान् (for the *first* तिलकान्).

60 K4 T2 G1. 3. 4 om. 60 (cf. v.l. 38, 59); T1 om. 60^{ab} (cf. v.l. 59); B3 om. 60^{a}–62^{b}. — ^{b}) B2 Dc D1–3 M मनोहरान्. — Ś1 om. 60^{cd}. — ^{c}) T1 G2 M2 भ्रमरा (G2 °रान्) राजन्; M1 भ्रमराकीर्णान्. — ^{d}) T1 द्विरेफाभिविरा°.

61 B3 G1 om. 61 (cf. v.l. 60, 38). K4 reads 61 after 66. — ^{a}) Ś1 K1. 2 पत्रैर् (for पुष्पैर्). — ^{d}) Ś1 हिरण्य°; B G4 वैडूर्यै°. — After 61, B1. 2. 4 D (except D1–3. 5) read 67^{ef}.

62 G1 om. 62 (cf. v.l. 38); B3 om. 62^{ab} (cf. v.l. 60); K4 om. 62^{a}–64^{b}. — ^{a}) Ś1 शालान् (see below); K1. 2 T1 सालान्; D1. 2 तस्य (for तथा). Ś1 K1. 2 D5 T1 तालान्; T2 G (G1 om.) M सालान् (for शालान्). — ^{b}) Ś1 K1–3 B2 Dc Dn1 D2. 4–6 पाटला; B1. 4 Dn2. n3 D1. 3 M1 पाटलान्; G2 पाटलीर् (for पाटल्यो). Ś1 निगुडानि च; K1. 2 निकुडानि च; K3 वगुडानि च; B1. 2. 4 Dn D1–4. 6 M1 बकुलानपि (B2 °न्यपि; D3 °निव); D5 कुटजांस्तथा (for बकुलानि च). — ^{d}) B1. 3 T1 M1 वै; Dc [अ]पि (for च).

63 T1 om. 63–64; K4 G1 om. 63 (cf. v.l. 62, 38); K3 B D om. 63^{c}–65^{b}. B Dn D4. 6 read 63^{ab} after 67^{ab}. — ^{cd}) Ś1 K1. 2 गजराज(Ś1 °स्कंध)समावासं सिंहव्याघ्रगणायुतं.

64 K3 B D T1 G1 om. 64 (cf. v.l. 63, 38); K4 om. 64^{ab} (cf. v.l. 62). — ^{a}) Ś1 °संयुक्तं. — ^{b}) Ś1 K1. 2 नानामृगनिना°; M नानारुतविना°. — K4 reads 64^{c}–65^{b} after 35. — ^{c}) K1 °भाराढ्या. — 64^{d}=43^{d}, etc.

65 G1 om. 65 (cf. v.l. 38); K1 om. (hapl.) 65; K3 B D om. 65^{ab} (cf. v.l. 63). For K4 cf. v.l. 64. — ^{a}) Ś1 K2 पीतभास्कर°; T2 G3 पीता भास्वर्ण°; G2. 4 पीतभास्वर°; M पीता भास्कर°. — G4 om. 65^{c}–66^{f}. — ^{c}) K4 फलाक्रमाः; T2 G3 कंटकिताः. — ^{d}) B4 T2 G2. 3 न च (for नात्र). Ś1 K2. 3 D1–3. 5 विद्यंते ना(K3 D3 वा)प्यपुष्पिताः; B1–3 Dc Dn D4. 6 न च विद्यंत्य°. — ^{e}) K4 °पत्रपलाशश्च; D2. 3 °पत्रलता वृक्षा. — 65^{f}=43^{d}, etc. — After 65, N (except K4) ins.:

793* भ्रमरारावमधुरा नलिनीः फुल्लपङ्कजाः ।
विलोड्यमानाः पश्येमाः करिभिः सकरेणुभिः ।
पश्येमां नलिनीं चान्यां कमलोत्पलमालिनीम् ।
स्रग्धरां विग्रहवतीं साक्षाच्छ्रियमिवापराम् ।
नानाकुसुमगन्धाढ्यास्तस्येमाः काननोत्तमे । [5]
उपगीयमाना भ्रमरै राजन्ते वनराजयः ।

[(L. 1) Ś1 K1–3 D1–3. 5 °बहुला (for °मधुरा). — (L. 3) Ś1 K1–3 B4 Dc D1–3. 5 transp. [इ]मां and [अ]न्यां. K3 B3 Dc °हासिनीं (for °मालिनीम्). — (L. 6) Hypermetric! Ś1 K1. 2 उद्गीयमाना. K3 D1. 2 पश्येह; B4 D3. 5 पश्येमा (for राजन्ते). Ś1 K1. 2 वनराजी विलोकय.]

66 G4 om. 66 (cf. v.l. 65); T1 om. 66–68; G1 om. 66^{abcd} (cf. v.l. 38). — ^{a}) Ś1 K D2. 3. 5 °स्फाटिकांभोभिः (K4 °स्फाटिकाश्चैव); B Dc Dn D1. 4. 6 °स्फाटिकाभानि; T2 G3 °स्फाटिका भांति. — ^{b}) Some MSS. पांडर°. — ^{c}) B1–3 D (except D2. 3. 5) कल° (for राज°). — Ś1 K1 om. 66^{e}–67^{b}. Before 66^{ef}, G1 ins. द्रौपदी. — ^{e}) N (Ś1 K1 om.) बहुशः (for सरितः). K4 सर्वे (for पार्थाः). — After 66, M2 ins.:

794* विविशुः क्रमशो वीरा अनन्यं शुभकाननम् ।
पश्यन्ती विविधान्वृक्षांस्तत्र कृष्णा मनोहरान् ।
अन्तिकस्थमथ प्रीत्या भीमसेनमुवाच ह ।,

followed by 796*; while K4 reads 61.

67 K4 T1 M1 om. 67 (for T1 cf. v.l. 66); Ś1 K1 om. 67^{ab} (cf. v.l. 66). For K2. 3 Dc D1–3. 5 cf. v.l. 33. — ^{a}) N (except D5; Ś1 K1. 4 om.) °विमिश्राणि;

पद्मोत्पलविचित्राणि सुखस्पर्शजलानि च ।
गन्धवन्ति च माल्यानि रसवन्ति फलानि च ।
अतीव वृक्षा राजन्ते पुष्पिताः शैलसानुषु ॥ ६७
एते चान्ये च बहवस्तत्र काननजा द्रुमाः ।
लताश्च विविधाकाराः पत्रपुष्पफलोच्चयाः ॥ ६८
युधिष्ठिरस्तु तान्वृक्षान्पश्यमानो नगोत्तमे ।
भीमसेनमिदं वाक्यमब्रवीन्मधुराक्षरम् ॥ ६९
पश्य भीम शुभान्देशान्देवाक्रीडान्समन्ततः ।
अमानुषगतिं प्राप्ताः संसिद्धाः स्म वृकोदर ॥ ७०
लताभिश्चैव बह्वीभिः पुष्पिताः पादपोत्तमाः ।
संश्लिष्टाः पार्थ शोभन्ते गन्धमादनसानुषु ॥ ७१
शिखण्डिनीभिश्चरतां सहितानां शिखण्डिनाम् ।
नर्दतां शृणु निर्घोषं भीम पर्वतसानुषु ॥ ७२
चकोराः शतपत्राश्च मत्तकोकिलशारिकाः ।
पत्रिणः पुष्पितानेतान्संश्लिष्यन्ति महाद्रुमान् ॥ ७३
रक्तपीतारुणाः पार्थ पादपाग्रगता द्विजाः ।
परस्परमुदीक्षन्ते बहवो जीवजीवकाः ॥ ७४
हरितारुणवर्णानां शाद्वलानां समन्ततः ।
सारसाः प्रतिदृश्यन्ते शैलप्रस्रवणेष्वपि ॥ ७५
वदन्ति मधुरा वाचः सर्वभूतमनोनुगाः ।
भृङ्गराजोपचक्राश्च लोहपृष्ठाश्च पत्रिणः ॥ ७६
चतुर्विषाणाः पद्माभाः कुञ्जराः सकरेणवः ।

T2 G3. 4 °सुचित्राणि. — ^{b}) Dn °शीत° (for °स्पर्श°). — ^{c}) B1. 4 Dn D1. 4. 6 [अ]थ (for च). — After 67^{cd}, N (except K4) ins.:

795* सरांसि च मनोज्ञानि वृक्षांश्चातिमनोरमान् ।
विविशुः पाण्डवाः सर्वे विस्मयोत्फुल्ललोचनाः ।
कमलोत्पलकह्लारपुण्डरीकसुगन्धिना ।
सेव्यमाना वने तस्मिन्सुखस्पर्शेन वायुना ।
ततो युधिष्ठिरो भीममाहेदं प्रीतिमद्वचः ।

N cont. (K4, which om. 38–60, ins. after 37): M2 ins. after 794*:

796* अहो श्रीमदिदं भीम गन्धमादनकाननम् ।

— Thereafter K4 reads 68^{ab}, *repeating* it in its proper place. — Ś1 K1–3 B3 D1–3. 5 T2 G M2 om. 67^{ef}, while B1. 2. 4 Dc Dn D4. 6 read it after 61.

68 T1 om. 68 (cf. v.l. 66). — ^{a}) N (K4 first time) M2 वने ह्यस्मिन्मनो(Dc वनेस्मिन्मदनो)रम्ये. — ^{b}) N (K4 first time) M2 दिव्याः (K2 दिव्य-); K4 (second time) पश्य (for तत्र). D5 कनक° (for कानन°). — For sequence of 68^{cd} in Ś1 K1–3 Dc D1–3, cf. v.l. 33. — ^{d}) Ś1 K1. 2 °फलोदकाः; K3. 4 B D पत्रपुष्प(D3 by transp. पुष्पपत्र)फलोपगाः; G1 °फलोदयाः. — B Dc Dn D4. 6 ins. after 68^{cd}: Ś1 K1–3 D1–3. 5 (which all transp. 68^{cd}) ins. after 68^{ab}:

797* भान्त्येते पुष्पविकचाः पुंस्कोकिलकुलाकुलाः ।

69 N (except K4) om. 69; but cf. last line of 795*. — ^{a}) G4 पश्यन् (for वृक्षान्). — ^{b}) T1 वीक्षमाणो. K4 वीक्ष्यमाणो नगोत्तमं.

70 ^{a}) Ś1 K1–3 B4 Dc D3. 5 पश्य चेमान्; D1. 2 पश्येमांश्च (for पश्य भीम). Ś1 K1–3 B4 D1–3. 5 शुचीन्देशान् (K1. 2 °न्देव); K4 वनोद्देशान्. — ^{b}) K1. 2 क्रीडारण्यान् (K2 °रण्य-); Dc Dn2 D1. 2 T2 G3 देवक्रीडान्. K4 देवक्रीडाश्च सर्वतः. — ^{c}) Ś1 D5 अमानुषीं गतिं. — ^{d}) D5 सु° (for सं°). Ś1 K3 D3 स्मो (for स्म).

71 ^{a}) G4 बहुभिः. N M2 लताभिः पुष्पिताग्राभिः. — 71^{d} = 43^{d}, etc.

72 D2 om. (hapl.) 72. — ^{c}) K1. 2 नंदतां; B4 Dn D1 T2 G3 नदतां. T2 G3 घोषं च (for निर्घोषं). — ^{d}) Ś1 K1–3 D1. 3. 5 गंधमादनसानुषु (= 52^{d}, 65^{f}, 71^{d}).

73 ^{b}) K3. 4 B D °सारिकाः. — ^{d}) N संपतंति; T1 आश्लिष्यंति.

74 ^{a}) Ś1 K1–3 D1–3 पीतरक्तारुणाः; D5 रक्तासितारुणाः. — ^{b}) B1–3 D (except D1–3. 5) खगाः (for द्विजाः). — ^{c}) Ś1 K1–3 D1–3. 5 निरीक्षंते (for उदी°). — ^{d}) Ś1 K2 D1 G4 °जीविकाः.

75 ^{b}) K4 Dc Dn1. n3 D1 S (except G4) शाड्वलानां; D4. 6 शार्दूलानां. N (except K4 D1. 2) समीपतः. — ^{c}) Ś1 K D1–3. 5 संप्रदृश्यंते; B1. 2. 4 Dc G4 M प्रत्यदृश्यंत. — ^{d}) Ś1 K3. 4 B3 D2–4 °प्रश्रवणेषु. Ś1 K1–3 D3. 5 [अ]मी; B2. 3 Dc D1 च (for [अ]पि).

76 G4 om. 76. — ^{b}) Ś1 B2. 3. 4m D (except D1–3. 5) T G3 M1 °मनोरमाः. — ^{d}) N लोहपृष्ठाः पतत्रिणः.

77 ^{a}) T1 लसद्विषाणाः. T2 G2–4 पद्माद्याः. — ^{b}) Ś1 K1. 2 सकरेणुकाः; D5 चापतंत्यधः. — D5 om. 77^{c}–78^{d}. — ^{c}) T2 G2–4 सित- (for एते). Some MSS. वैदूर्य°.

एते वैडूर्यवर्णाभं क्षोभयन्ति महत्सरः ॥ ७७
बहुतालसमुत्सेधाः शैलश्रृङ्गात्परिच्युताः ।
नानाप्रस्रवणेभ्यश्च वारिधाराः पतन्त्यमूः ॥ ७८
भास्कराभप्रभा भीम शारदाभ्रघनोपमाः ।
शोभयन्ति महाशैलं नानारजतधातवः ॥ ७९
क्वचिदञ्जनवर्णाभाः क्वचित्काञ्चनसंनिभाः ।
धातवो हरितालस्य क्वचिद्धिङ्गुलकस्य च ॥ ८०
मनःशिलागुहाश्चैव संध्याभ्रनिकरोपमाः ।
शशलोहितवर्णाभाः क्वचिद्गैरिकधातवः ॥ ८१
सितासिताभ्रप्रतिमा बालसूर्यसमप्रभाः ।
एते बहुविधाः शैलं शोभयन्ति महाप्रभाः ॥ ८२
गन्धर्वाः सह कान्ताभिर्यथोक्तं वृषपर्वणा ।
दृश्यन्ते शैलश्रृङ्गेषु पार्थ किंपुरुषैः सह ॥ ८३
गीतानां तलतालानां यथा साम्नां च निस्वनः ।
श्रूयते बहुधा भीम सर्वभूतमनोहरः ॥ ८४
महागङ्गामुदीक्षस्व पुण्यां देवनदीं शुभाम् ।
कलहंसगणैर्जुष्टामृषिकिंनरसेविताम् ॥ ८५
धातुमिश्च सरिद्भिश्च किंनरैर्मृगपक्षिभिः ।
गन्धर्वैरप्सरोभिश्च काननैश्च मनोरमैः ॥ ८६
व्यालैश्च विविधाकारैः शतशीर्षैः समन्ततः ।
उपेतं पश्य कौन्तेय शैलराजमरिंदम ॥ ८७
ते प्रीतमनसः शूराः प्राप्ता गतिमनुत्तमाम् ।
नातृप्यन्पर्वतेन्द्रस्य दर्शनेन परंतपाः ॥ ८८
उपेतमथ माल्यैश्च फलवद्भिश्च पादपैः ।

K_2 °वर्णाभां; B_1 Dc S (except G_1 M_2) °वर्णाभाः.

78 D_5 om. 78 (cf. v.l. 77). — ^{a}) T_2 $G_{3.4}$ °साल° (for °ताल°). — ^{b}) N (except K_3; D_5 om.) M_2 शैलश्रृंगपरिच्युताः. — ^{d}) K_3 B Dc Dn $D_{4.6}$ पतंति च (B_4 °त्यतः); K_4 पतंत्यमी; D_1 T_2 $G_{3.4}$ पतंत्यधः; T_1 $G_{1.2}$ M पतंत्युत.

79 ^{a}) Dn(!) D_6 भास्कराभ्रप्रभा (not adopted in the old printed ed.!). B Dc Dn $D_{4.6}$ G_1 भीमाः; T_2 $G_{3.4}$ हैमाः (for भीम). Ś$_1$ K $D_{1-3.5}$ भास्कराभाः प्रभाभिश्च. — K_4 om. 79^b–80^a.

80 K_4 om. 80^a (cf. v.l. 79). — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ $D_{1.2}$ रजत°; D_3 अंजन°; T_1 M कांचनसप्रभाः. — ^{d}) T_2 G_{2-4} M क्वचिद्धिंगुलिकप्रभाः (G_2 M_2 °कस्य वा).

81 ^{a}) K_4 D_{1-3} T_1 °शुभा°; T_2 $G_{3.4}$ °गुणा°; M_1 °निभा° (for °गुहा°). — ^{b}) Ś$_1$ K_{1-3} Dc $D_{1-3.5}$ °निचयो°; T_1 G_1 M °शिखरो°; $G_{2.4}$ °रुधिरो° (for °निकरो°). — ^{c}) K_4 क्वचिद्धरिद्र°; D_5 सर्वे लोहित°. — ^{d}) B_4 G_1 °संनिभाः; T_2 $G_{3.4}$ °संभवाः; G_2 °सप्रभाः.

82 K_2 om. 82^{cd}. — ^{d}) T_1 $G_{1.2}$ M_1 महाप्रभं.

83 ^{b}) T_1 M_1 यथेष्टं (for यथोक्तं). T_1 $G_{3.4}$ भीमविक्रमाः; T_2 $G_{1.2}$ M_1 भीमविक्रम.

84 ^{a}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ $D_{1-3.5}$ वीणानां (for गीतानां). $K_{1.2}$ चैव तालानां; K_4 ललनानां वै; B Dc Dn $D_{4.6}$ T_2 G_3 समतालानां; D_1 कर°; $D_{2.3}$ कल°; D_5 T_1 ताल°. — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ $D_{1-3.5}$ गीतसाम्नां च; K_3 B Dc Dn $D_{4.6}$ तथा साम्नां च; K_4 लतानां चैव. MSS. निःस्वनाः, निस्वनाः, निस्वनं, निस्वनः. — ^{c}) Ś$_1$ $K_{3.4}$ $D_{1-3.5}$ T_1 श्रूयंते. — ^{d}) Ś$_1$ D_5 T_1 °मनोरमाः; K_{1-3} $D_{1-3.5}$ M_2 °मनोहराः; K_4 वल्लकीनां च निस्वनाः; B_2 Dc T_2 G_{1-3} M_1 सर्वभूतमनोरमः.

85 ^{b}) $D_{1.2}$ नाक° (for देव°). — ^{c}) Ś$_1$ K $D_{1-3.5}$ °रवैर्; G_4 °जनैर्; M_2 °कलैर् (for °गणैर्). — ^{d}) Ś$_1$ K_4 मुनि° (for ऋषि°).

86 G_4 om. 86. — ^{a}) T_1 धातुमद्भिश्च स्रद्भिश्च. — ^{b}) T_1 वानरैर् (for किंनरैर्).

87 ^{d}) K_4 शैलं देवनिषेवितं.

88 Before 88, N (except D_{4-6}) ins. वैशं° उ°. — ^{a}) D_5 T_2 G सर्वे (for शूराः). — After 88, Ś$_1$ $K_{1.2}$ B_3 $D_{1-3.5}$ ins.:

798* द्रौपद्या सहिता वीरास्तैश्च विप्रैर्महात्मभिः ।

89 G_4 om. 89^{ab}. — ^{b}) T_1 दारुभिः (for पादपैः). — ^{c}) Ś$_1$ आर्षिषेणस्य; B आर्ष्टिणसेन(B_1 °ष्टिसेन-; B_4 °र्ष्णिषेण)स्य.

90 ^{a}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ दीप्त°; D_5 दीर्घ°; $G_{1.2}$ निष्ट° (for तीव्र°). $K_{3.4}$ D_{1-3} M_2 ततोग्रतपसं शां(K_4 D_3 M_2 दां)तं; B Dc Dn $D_{4.6}$ ततस्ते तिग्मतपसं. — ^{c}) B_4 T_1 M_1 सर्ववेदानाम्; T_2 G_{2-4} °भूतानाम्; G_1 °विद्यानाम्. — ^{d}) B_{2-4} आर्ष्णिसेनम् (B_3 °षेणम्).

Colophon. — *Major parvan:* Ś$_1$ $K_{1.2}$ T_2 G_{2-4} आरण्य. — *Sub-parvan:* K_4 $B_{1.3}$ तीर्थयात्रा (followed by गंधमादनप्रवेश in K_4). $K_{2.3}$ $B_{2.4}$ Dn D_{3-6} M_1 (al om. sub-parvan name) mention only गंधमादनप्रवेश

आर्ष्टिषेणस्य राजर्षेराश्रमं ददृशुस्तदा ॥ ८९
ततस्तं तीव्रतपसं कृशं धमनिसंततम् ।
पारगं सर्वधर्माणामार्ष्टिषेणमुपागमन् ॥ ९०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५५

१५६

वैशंपायन उवाच ।
युधिष्ठिरस्तमासाद्य तपसा दग्धकिल्बिषम् ।
अभ्यवादयत प्रीतः शिरसा नाम कीर्तयन् ॥ १
ततः कृष्णा च भीमश्च यमौ चापि यशस्विनौ ।
शिरोभिः प्राप्य राजर्षिं परिवार्योपतस्थिरे ॥ २
तथैव धौम्यो धर्मज्ञः पाण्डवानां पुरोहितः ।
यथान्यायमुपाक्रान्तस्तमृषिं संशितव्रतम् ॥ ३
अन्वजानात्स धर्मज्ञो मुनिर्दिव्येन चक्षुषा ।
पाण्डोः पुत्रान्कुरुश्रेष्ठानास्यतामिति चाब्रवीत् ॥ ४
कुरूणामृषभं प्राज्ञं पूजयित्वा महातपाः ।
सह भ्रातृभिरासीनं पर्यपृच्छदनामयम् ॥ ५
नानृते कुरुषे भावं कच्चिद्धर्मे च वर्तसे ।
मातापित्रोश्च ते वृत्तिः कच्चित्पार्थ न सीदति ॥ ६
कच्चित्ते गुरवः सर्वे वृद्धा वैद्याश्च पूजिताः ।
कच्चिन्न कुरुषे भावं पार्थ पापेषु कर्मसु ॥ ७
सुकृतं प्रतिकर्तुं च कच्चिद्धातुं च दुष्कृतम् ।
यथान्यायं कुरुश्रेष्ठ जानासि न च कत्थसे ॥ ८
यथार्हं मानिताः कच्चित्त्वया नन्दन्ति साधवः ।
वनेष्वपि वसन्कच्चिद्धर्ममेवानुवर्तसे ॥ ९
कच्चिद्धौम्यस्त्वदाचारैर्न पार्थ परितप्यते ।

(K_2 °मादनवास); $D_{1.2}$, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गंधमादनप्रवेश in D_1). — *Adhy. name :* B_4 Dc आर्ष्टिषेणा(B_4 आर्ष्टिसेना-)श्रमप्राप्तिः; $D_{1.2}$ आर्ष्टिषेणस्याश्रमागमनं; T_2 G_3 गंधमादनवर्णनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 157 (Dn_3 158); D_1 163; S 159 (M_2 *sup. lin.* 161). — *Śloka no.:* Dn 102.

156

1 ^{a}) T_1 तु धर्मात्मा (for तमासाद्य).

2 ^{b}) M_1 चैव (for चापि). B Dc Dn $D_{4.6}$ सुतपस्विनौ; D_5 पुरुषर्षभौ (for [अ]पि यशस्विनौ). T_2 G तप° (for यश°). — ^{c}) D_5 तदा तं (for शिरोभिः). $D_{4.6}$ राजर्षे. — ^{d}) B_1 (m as in text) संनिधायोप°; S प्रणिपत्योप°.

3 ^{c}) $Ś_1$ K_2 $D_{1-3.5}$ उपाक्रामन्; K_1 G_1 उपक्रामत्; K_3 T_2 G_{2-4} M_1 उपाक्रामत्; Dc_2 M_2 उपक्रांतस्. — ^{d}) $Ś_1$ मुनिं (for ऋषिं). Some MSS. शंसित°.

5 ^{a}) K_1 (*sup. lin.* as in text) B_{1-3} Dc Dn D_{4-6} T_1 प्राप्तं; B_4 राजन्; D_{1-3} M_2 प्राज्ञः.

6 K_4 om. 6–8. Before 6, B_4 Dc ins. आर्ष्टिषेण उ°. — $D_{4.5}$ om. (hapl.) 6^b–7^c. — ^{b}) B_4 $D_{1.2}$ G_1 धर्मेण; T G_{2-4} M धर्मेषु (for धर्मे च). $B_{1.2}$ Dn D_6 प्र- (for च). Dc G_1 वर्तते.

7 K_4 om. 7; $D_{4.5}$ om. 7^{abc} (cf. v.l. 6). — ^{b}) T_1 विप्रा; G_4 M सिद्धा (for वृद्धा). — ^{c}) T_1 G_1 पापं (for भावं).

8 K_4 om. 8 (cf. v.l. 6). — ^{a}) $Ś_1$ K (K_4 om.) $D_{2.3.5}$ प्रतिपत्तुं; D_1 प्रतिहर्तुं. — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ स्थातुं; Dc_2 उक्तं; D_5 पार्थ; T G_{2-4} नास्ति; G_1 M क्षंतुं (for हातुं). $K_{1.2}$ M_1 न; T_1 [इ]ति; G_4 हि (for च). — ^{d}) $Ś_1$ $D_{1.2}$ G_2 (by transp.) च न; K_3 B_{1-3} Dc Dn D_{4-6} न वि-; T_2 $G_{3.4}$ त्वं न (for न च). T_1 विजानासि न हीयसे.

9 ^{a}) T_2 G यथा सं- (for यथार्हं). — ^{b}) T_2 G_{2-4} त्वयि (for त्वया). Dc कर्हिचित् (for साधवः). — After 9, $Ś_1$ $K_{1.2}$ read 11^{cd}.

10 D_5 om. (hapl.) 10^a–11^b. — ^{a}) B_4 $D_{3.6}$ T_1 M तवाचारैर्; T_2 G तवाचारे (for त्वदाचारैर्). — ^{b}) B_4 कच्चिन्न (for न पार्थ). — ^{cd}) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ दानधर्मार्जवधनै-

दानधर्मतपःशौचैरार्जवेन तितिक्षया ॥ १
पितृपैतामहं वृत्तं कच्चित्पार्थानुवर्तसे ।
कच्चिद्राजर्षियातेन पथा गच्छसि पाण्डव ॥ ११
स्वे स्वे किल कुले जाते पुत्रे नप्तरि वा पुनः ।
पितरः पितृलोकस्थाः शोचन्ति च हसन्ति च ॥ १२
किं न्वस्य दुष्कृतेऽस्माभिः संप्राप्तव्यं भविष्यति ।
किं चास्य सुकृतेऽस्माभिः प्राप्तव्यमिति शोभनम् ॥ १३
पिता माता तथैवाग्निर्गुरुरात्मा च पञ्चमः ।
यस्यैते पूजिताः पार्थ तस्य लोकावुभौ जितौ ॥ १४
अब्भक्षा वायुभक्षाश्च प्लवमाना विहायसा ।
जुषन्ते पर्वतश्रेष्ठमृषयः पर्वसंधिषु ॥ १५
कामिनः सह कान्ताभिः परस्परमनुव्रताः ।
दृश्यन्ते शैलशृङ्गस्थास्तथा किंपुरुषा नृप ॥ १६
अरजांसि च वासांसि वसानाः कौशिकानि च ।
दृश्यन्ते बहवः पार्थ गन्धर्वाप्सरसां गणाः ॥ १७
विद्याधरगणाश्चैव स्रग्विणः प्रियदर्शनाः ।
महोरगगणाश्चैव सुपर्णाश्चोरगादयः ॥ १८
अस्य चोपरि शैलस्य श्रूयते पर्वसंधिषु ।
भेरीपणवशङ्खानां मृदङ्गानां च निस्वनः ॥ १९
इहस्थैरेव तत्सर्वं श्रोतव्यं भरतर्षभाः ।
न कार्या वः कथंचित्स्यात्तत्राभिसरणे मतिः ॥ २०
न चाप्यतः परं शक्यं गन्तुं भरतसत्तमाः ।
विहारो ह्यत्र देवानाममानुषगतिस्तु सा ॥ २१
ईषच्चपलकर्माणं मनुष्यमिह भारत ।
द्विषन्ति सर्वभूतानि ताडयन्ति च राक्षसाः ॥ २२
अभ्यतिक्रम्य शिखरं शैलस्यास्य युधिष्ठिर ।

र्वदनेन तितिक्षया.

11 Ś1 K1. 2 read 11^{cd} after 9.

12 ^{d}) D5 मोदंति (for शोचन्ति). S रमंति (for हसन्ति).

13 ^{a}) Ś1 K1. 3. 4 Dc D2. 3. 5 M2 त्वस्य; K2 B1. 2 Dn D1. 4. 6 तस्य; T2 G2. 3 त्वद्य; G4 न्वद्य (for न्वस्य). B3. 4 किं नु दुष्कृतमस्माभिः. — ^{b}) K4 प्राप्तव्यं वै (for संप्रा°). — ^{c}) B1 Dc D2 M वास्य; D5 त्वस्य (for चास्य). K4 सुकृतैरपि तस्यैव; B4 किं वा सुकृतमस्माभिः. — ^{d}) Ś1 B3 D3 T2 G3 अति- (for इति). K4 प्राप्तव्यमथ वा भवेत्; D5 संप्राप्तव्यं सुशोभनं.

14 ^{a}) Ś1 K1. 2 transp. पिता and माता. — ^{b}) Ś1 K1. 2 दाराश् (for आत्मा). — After 14, Ś1 K1. 2 B D (except D4. 6) ins.:

798a* युधिष्ठिर उवाच ।
भगवन्न्याय्यमाहैतद्यथावद्धर्मनिश्चयम् ।
यथाशक्ति यथान्यायं क्रियतेऽयं विधिर्मया ।

[(L. 1) B Dn आर्यम् (for न्याय्यम्). Dn2. n3 D1. 2 यथा धर्मविनिश्चयं. — (L. 2) B1 Dn D3 विधिवन् (for ऽयं विधिर्).]

15 Before 15, Ś1 K1. 2 B D (except D4. 6) ins. आर्ष्टिषेण उ°. — After this ref., D5 reads 25^{cd}, 25^{ab}, 26, *repeating* the lines in their proper place. — ^{b}) S (except T1 M1) विहायसं. — ^{c}) D5 श्रयंते; T2 G2–4 जुषंतः. — ^{d}) K2. 3 Dn3 सर्वसंधिषु; Dc सर्वसानुषु.

16 ^{d}) B2. 4 Dn D4. 6 T2 G3 यथा (for तथा).

17 ^{a}) Ś1 K1–3 D1–3 वस्त्राणि (for वासांसि). — ^{b}) Ś1 K1–3 D1–3. 5 [अ]पि; T1 वा (for च).

18 K3. 4 om. (hapl.) 18^{bc}. — ^{c}) Ś1 K1. 2 D1–3. 5 रम(Ś1 चर)माणा यथाकामं. — ^{d}) K3 Dc D1–3 T1 M1 चोरगाशनाः (Dc °शिनः; M1 °शनः); T2 G2–4 चारणादयः. K4 सुपर्णानां गणाश्च ते.

19 ^{a}) K1. 2 शृंगस्य (for शैल°). — ^{b}) K3 B Dc D1–3. 5 G1 श्रूयंते. — ^{c}) T1 °मृदंगशब्दानां; G4 °पणवसंघानां. — ^{d}) T1 पणवानां (for मृदङ्गानां). MSS. निःस्वनः, नि(*or* निः)स्वनाः also.

20 ^{b}) A few MSS. °र्षभ. — ^{c}) B4 D5 T2 (before corr.) G4 कार्यं (for कार्या). Ś1 K1. 2 वा; K4 हि (for वः). — ^{d}) B D (except D1–3) °गमने (for °सरणे). B3 D5 मनः.

21 ^{ab}) B4 S transp. शक्यं and गन्तुं. — ^{c}) D5 विषयो; M विहारास्. Ś1 K1. 2 ह्येष; K4 B1. 2 S तत्र; D5 यत्र (for ह्यत्र). — ^{d}) K1. 2 सामानुष°; D1. 2. 5 T G2–4 न मानुष° (for अमानुष°). Ś1 K1. 2 M1 हि सः; K3. 4 Dc D1–3 हि सा; T G M2 ततः (G1 तथा) (for तु सा). B4 मानुषाणां न वै गतिः. — After 21, Ś1 K1. 2 D1–3. 5 read 31^{ab} (D1–3 *repeating* it in its proper place).

22 ^{a}) K1. 2 °कर्माणि. — ^{b}) Ś1 मानुषं त्विह; K1. 2 मानुषाणीह (for मनुष्य°). — ^{d}) K4 युधिष्ठिर; T1 च भारत; T2 G M2 च पार्थिव (G1 च पांडव) (for च राक्षसाः).

23 ^{a}) K2 अत्यति°; K4 B D (except D1–3. 5) T2

गतिः परमसिद्धानां देवर्षीणां प्रकाशते ॥ २३
चापलादिह गच्छन्तं पार्थ यानमतः परम् ।
अयःशूलादिभिर्घ्नन्ति राक्षसाः शत्रुसूदन ॥ २४
अप्सरोभिः परिवृतः समृद्ध्या नरवाहनः ।
इह वैश्रवणस्तात पर्वसंधिषु दृश्यते ॥ २५
शिखरे तं समासीनमधिपं सर्वरक्षसाम् ।
प्रेक्षन्ते सर्वभूतानि भानुमन्तमिवोदितम् ॥ २६
देवदानवसिद्धानां तथा वैश्रवणस्य च ।
गिरेः शिखरमुद्यानमिदं भरतसत्तम ॥ २७
उपासीनस्य धनदं तुम्बुरोः पर्वसंधिषु ।
गीतसामस्वनस्तात श्रूयते गन्धमादने ॥ २८
एतदेवंविधं चित्रमिह तात युधिष्ठिर ।
प्रेक्षन्ते सर्वभूतानि बहुशः पर्वसंधिषु ॥ २९
भुञ्जानाः सर्वभोज्यानि रसवन्ति फलानि च ।
वसध्वं पाण्डवश्रेष्ठा यावदर्जुनदर्शनम् ॥ ३०
न तात चपलैर्भाव्यमिह प्राप्तैः कथंचन ।
उषित्वेह यथाकामं यथाश्रद्धं विहृत्य च ।
ततः शस्त्रभृतां श्रेष्ठ पृथिवीं पालयिष्यसि ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५६

(by corr.) G3 अस्याति°; G1 अभ्यभि°; G2. 4 अत्यभि° (for अभ्यति°). G1 शिरसं (for शिखरं). — b) B Dc1 Dn D4. 6 कैलासस्य (for शैल°). K4 महावने (for युधि°). K3 शैलस्य त्रिषमाणि च. — cd) T1 महर्षीणां (for देव°). K3 तापस्ये वर्तमानानामियं तात परा गतिः.

24 a) K4 B4 D5 G2 M1 चापल्याद्; D2. 3 T2 G3 चपलाद्. D5 अथ गंतव्यं; S हि न गंतव्यं (for इह गच्छन्तं). — b) K1. 3. 4 B1. 2 Dc1 Dn2. n3 D3. 6 प्रार्थयानम्; G4 M1 प्रार्थयानास्; M2 प्रार्थयामि (for पार्थ यानम्). K3 B Dn1 D4. 6 T2 (after corr.) G3 इतः; T2 (before corr.) G1. 2. 4 M ततः (for अतः). — c) Ś1 K1 D1–3 तीक्ष्णैर् (for घ्नन्ति). K2 D5 अयःशूलासिभिस्तीक्ष्णैर्; K3. 4 T1 M अयः(K4 नूनं; T1 अधः)शिलाभिर्निघ्नंति; T2 G2–4 अयःशूलाभिर्निघ्नंति; G1 अतः शूलैर्हि निघ्नंति. — d) K4 दुष्टचेतसः; B1 तत्र पांडव (for शत्रु°). Ś1 K1. 2 D1–3. 5 घ्नंति रक्षांसि पांडव (Ś1 भारत; D3 पांडवाः).

26 For D5 cf. v.l. 15. — a) Ś1 K1. 2 शिखरं तं; K4 शिखरेस्मिन्; B2 Dn1. n3 D1–4. 6 G1 शिखरस्थं. B4 शिखरे चैवमासीनं. — b) K3 B2. 4 D (except Dc) यक्ष° (for सर्व°). — c) Some MSS. प्रेक्षंति.

28 a) D5 S सततं (for धनदं). K4 उपासंतीह सततं. — b) K1. 2 D (except Dc2 D3) T2 G1. 3 तुंबरोः. K4 तुंबराद्याश्च गायनाः. — K4 om. 28^{cd}; D5 om. (hapl.) 28^{c}–29^{d}. — c) Ś1 गीतं सामस्वनस्; K1. 2 गीते साम°; T G गीत(T1 °तः)सामध्वनिस्; M2 गीतः सामस्वनस्. T2 G तत्र (for तात). — d) T1 पर्वते (for श्रूयते).

29 D5 om. 29 (cf. v.l. 28). — a) K4 तात; D1 तत्र (for चित्रम्). — b) Ś1 K1–3 D1–3 [आ]श्चर्यं (for तात). K4 धनदं नरवाहनः. — c) K1. 2. 4 प्रेक्षंति; T2 G3. 4 रक्षंते (for प्रेक्षन्ते).

30 a) B D (except D1–3. 5) मुनि° (for सर्व°). — d) B1 Dn D4. 6 अर्जुनदर्शनात्.

31 Ś1 K1. 2 D1–3. 5 read 31^{ab} after 21, D1–3 *repeating* it here. — After 31^{ab}, S ins.:

798b* चपलः सर्वभूतानां द्वेष्यो भवति मानवः ।

— c) K4 D5 S (by transp.) इहोषित्वा. — e) N (except K4) शस्त्रजितां. Ś1 K1–3 D1–3. 5 पार्थ; B Dc Dn D4. 6 तात (for श्रेष्ठ).

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 D6 T G2. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* K4 B1. 3 Dn D4 तीर्थयात्रा. K1. 2 B2 (all om. sub-parvan name) mention only गंधमादनवास; K3 D1. 2, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गंधमादनप्रवेश in K3 D1); and D3. 5 T2 G3. 4, only गंधमादनप्रवेश. — *Adhy. name:* B4 Dc आर्ष्टिषेणा(B4 आर्ष्णिसेना)नुशासनं; D1. 2 आर्ष्टिषेणवाक्यं; G1 आर्ष्टिषेणसमागमः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 158 (Dn3 159); D1 164; S 160 (M2 *sup. lin.* 162). — *Śloka no.:* Dn1. n3 32; D1 33.

157

1 After the ref., Ś1 K1–3 Dn D1–3. 5 ins.:

799* आर्ष्टिषेणाश्रमे तस्मिन्मम पूर्वपितामहाः ।

— K3 om. 1^{ab}. — After 1, N (except K4) ins.:

800* किं चक्रुस्तत्र ते वीराः सर्वेऽतिबलपौरुषाः ।
[B2. 4 Dn D4. 6 किं च चक्रुर्महावीर्याः.]

2 a) Ś1 K1. 2 कार्याणि चाभ्यहार्याणि; K3 कानि

१५७

जनमेजय उवाच ।

पाण्डोः पुत्रा महात्मानः सर्वे दिव्यपराक्रमाः
किंयन्तं कालमवसन्पर्वते गन्धमादने ॥ १
कानि चाभ्यवहार्याणि तत्र तेषां महात्मनाम्
वसतां लोकवीराणामासंस्तद्ब्रूहि सत्तम ॥ २
विस्तरेण च मे शंस भीमसेनपराक्रमम्
यद्यच्चक्रे महाबाहुस्तस्मिन्हैमवते गिरौ ।
न खल्वासीत्पुनर्युद्धं तस्य यक्षैर्द्विजोत्तम ॥ ३
कच्चित्समागमस्तेषामासीद्वैश्रवणेन च ।
तत्र ह्यायाति धनद आर्ष्टिषेणो यथाब्रवीत् ॥ ४
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण तपोधन ।
न हि मे शृण्वतस्तृप्तिरस्ति तेषां विचेष्टितम् ॥ ५

वैशंपायन उवाच

एतदात्महितं श्रुत्वा तस्याप्रतिमतेजसः ।
शासनं सततं चक्रुस्तथैव भरतर्षभाः ॥ ६
भुञ्जाना मुनिभोज्यानि रसवन्ति फलानि च
शुद्धबाणहतानां च मृगाणां पिशितान्यपि ॥ ७
मेध्यानि हिमवत्पृष्ठे मधूनि विविधानि च ।
एवं ते न्यवसंस्तत्र पाण्डवा भरतर्षभाः ॥ ८
तथा निवसतां तेषां पञ्चमं वर्षमभ्यगात् ।
शृण्वतां लोमशोक्तानि वाक्यानि विविधानि च ॥ ९
कृत्यकाल उपस्थास्य इति चोक्त्वा घटोत्कचः
राक्षसैः सहितः सर्वैः पूर्वमेव गतः प्रभो ॥ १०
आर्ष्टिषेणाश्रमे तेषां वसतां वै महात्मनाम् ।
अगच्छन्बहवो मासाः पश्यतां महदद्भुतम् ॥ ११
तैस्तत्र रममाणैश्च विहरद्भिश्च पाण्डवैः ।
प्रीतिमन्तो महाभागा मुनयश्चारणास्तथा ॥ १२
आजग्मुः पाण्डवान्द्रष्टुं सिद्धात्मानो यतव्रताः ।
तैस्तैः सह कथाश्चक्रुर्दिव्या भरतसत्तमाः ॥ १३
ततः कतिपयाहस्य महाह्रदनिवासिनम्

भोज्यानि चार्हाणि. — ^{cd}) K4 वसतां वीरलोकानां गतस्त्वं ब्रूहि स°.

3 Ś1 K1. 2 transp. 3 and 4. — ^{a}) Ś1 K1. 2. 4 B1 D1–3. 5 T2 G2. 4 [ए]व; B2 हि (for च). B2 मां (for मे). B4 पुनर्ब्रूहि (for च मे शंस). — ^{e}) T G2–4 क खल्वा° (G1 तेषां चा°). — After 3, S (except T1 G1) ins.:

801* धनदाध्युषिते नित्यं वसतस्तस्य पर्वते ।

4 T1 om. 4^{a}–5^{b}. Ś1 K1. 2 transp. 3 and 4. — ^{a}) K1. 2 कश्चित्; D3. 4. 6 G2 क्वचित् (for कच्चित्). — ^{b}) D1–3. 5 वैश्रवणस्य. Ś1 K2. 3 ह (for च). — ^{c}) G2. 4 [अ]भि- (for हि). K4 आयाति धनदस्तत्र. — ^{d}) B आर्ष्णि- (B1 °ष्टि)सेनो; D5 ह्यार्ष्टिषेणो. K1. 2 यदा° (for यथा°).

5 T1 om. 5^{ab} (cf. v.l. 4). — ^{b}) K1. 2 D5 द्विजो- त्तम (for तपो°). — ^{c}) K4 S [अ]स्ति (for हि). — ^{d}) K1–3 D1–3. 5 इह; K4 S इति (for अस्ति).

6 ^{a}) K4 एतच्च वचनं; D1. 2 ते तदात्महितं. — K3 om. 6^{cd}. — ^{c}) M2 ते ततश् (for सततं). T1 वचनं चक्रु- रव्यग्रास्. — ^{d}) K4 आर्ष्टिषेणस्य पांडवाः.

7 7^{ab} = (var.) 3. 156. 30^{ab}.

8 K4 om. 8^{cd}. — ^{cd}) Ś1 K1. 2 B1. 3. 4 Dc D1–3 पुरुष° (for भरत°). S रसायनसमर्था(T1 °मुस्था-; G1 °मृद्धा)नि तत्रोपुस्ते स्म भारताः.

9 ^{d}) Ś1 K2 काम्यानि; K4 वचांसि (for वाक्यानि). K1–3 B1. 2 Dn D3–6 M [उ]त; Dc [अ]पि (for च).

10 ^{a}) Ś1 कृतकाल; T1 कृत्वा काल; T2 G2–4 कृतकार्य. — ^{c}) B D (except D1–3. 5) राक्षसैः सह सर्वैश्च. — ^{d}) Ś1 K1. 2 D5 प्रभुः (for प्रभो).

12 ^{ab}) T2 G तत्रैव (for तैस्तत्र). B1–3 Dc Dn D4. 6 transp. रममाणै° and विहरद्भि°. Ś1 K1. 2 D1–3. 5 तथा च रममाणानां (D1. 2 वसमानानां) सुखं विहरतां तदा. — ^{d}) Ś1 K1. 2 ऋषयश् (for मुनयश्). K4 चचार मुनयस्तथा (marg. चारणा मुनयस्तथा).

13 ^{b}) Ś1 K1. 2 यतात्मानो; B D (except D2. 3) T2 G1. 3 शुद्धात्मानो. — ^{c}) K3 B D (except D1. 2. 5) T2 G3 M2 ते तैः; T1 एतैः (for तैस्तैः). K4 सहितास्ते (for [illegible]: सह). B D (except D1. 2. 5) T1 G1. 4 M कथां चक्रुर्. — ^{d}) B D (except D1. 2. 5) दिव्यां. Ś1 K1. 2 श्रवणभूषणाः (for भरत°). K4 पांडवैः सह भारत.

ऋद्धिमन्तं महानागं सुपर्णः सहसाहरत् ॥ १४
प्राकम्पत महाशैलः प्रामृद्यन्त महाद्रुमाः ।
ददृशुः सर्वभूतानि पाण्डवाश्च तदद्भुतम् ॥ १५
ततः शैलोत्तमस्याग्रात्पाण्डवान्प्रति मारुतः ।
अवहत्सर्वमाल्यानि गन्धवन्ति शुभानि च ॥ १६
तत्र पुष्पाणि दिव्यानि सुहृद्भिः सह पाण्डवाः ।
ददृशुः पञ्चवर्णानि द्रौपदी च यशस्विनी ॥ १७
भीमसेनं ततः कृष्णा काले वचनमब्रवीत् ।
विविक्ते पर्वतोद्देशे सुखासीनं महाभुजम् ॥ १८
सुपर्णानिलवेगेन श्वसनेन महाबलात् ।
पञ्चवर्णानि पात्यन्ते पुष्पाणि भरतर्षभ ।
प्रत्यक्षं सर्वभूतानां नदीमश्वरथां प्रति ॥ १९
खाण्डवे सत्यसंधेन भ्रात्रा तव नरेश्वर ।
गन्धर्वोरगरक्षांसि वासवश्च निवारितः ।
हता मायाविनश्चोग्रा धनुः प्राप्तं च गाण्डिवम् ॥ २०
तवापि सुमहत्तेजो महद्बाहुबलं च ते ।
अविषह्यमनाधृष्यं शतक्रतुबलोपमम् ॥ २१
त्वद्बाहुबलवेगेन त्रासिताः सर्वराक्षसाः ।
हित्वा शैलं प्रपद्यन्तां भीमसेन दिशो दश ॥ २२
ततः शैलोत्तमस्याग्रं चित्रमाल्यधरं शिवम् ।
व्यपेतभयसंमोहाः पश्यन्तु सुहृदस्तव ॥ २३
एवं प्रणिहितं भीम चिरात्प्रभृति मे मनः ।
द्रष्टुमिच्छामि शैलाग्रं त्वद्बाहुबलमाश्रिता ॥ २४
ततः क्षिप्तमिवात्मानं द्रौपद्या स परंतपः ।

14 ^{a}) T G कतिपयाहःसु. — ^{c}) Ś1 K1. 2 महानादं.
15 ^{b}) K1. 2. 4 B1 M2 प्रमृद्यंत; Dc T1 प्रानृत्यंत; T2 G2–4 प्रादह्यंत; G1 प्रापतंत. — M2 om. (hapl.) 15^{d}–17^{c}.
16 M2 om. 16 (cf. v.l. 15). — ^{c}) Ś1 K1–3 D1 आवहत्. — Dc om. (hapl.) 16^{d}–17^{a}.
17 M2 om. 17^{abc} (cf. v.l. 15); Dc om. 17^{a} (cf. v.l. 16). — ^{a}) Ś1 K D1–3 M1 तानि; T2 G ततः (for तत्र). K4 transp. पुष्पाणि and दिव्यानि. D5 फुल्लानि (for पुष्पाणि). G1 माल्यानि (for दिव्यानि). — ^{b}) D5 सुरभीण्येव पांडवाः. — ^{c}) K4 बहुवर्णानि; G1 सर्वभूतानि.
19 Before 19, B4 Dc D1. 2 ins. द्रौपद्युवाच. — ^{a}) K3. 4 D1–3. 5 मनसस्तुल्य°; M2 सुवर्णानिल°. — ^{b}) Ś1 महावने; K1. 2 °चले; K4 °भुज; D2 °चलात्; D5 T1 G2. 4 M °बल; T2 G3 °बलः. — ^{c}) K4 कुतोप्यत्रैव पात्यंते. — ^{d}) K4 S च फलानि च; D6 विविधानि च (for भरत°). — After 19^{cd}, T G ins.:

802* दिव्यवर्णानि दिव्यानि दिव्यगन्धवहानि च ।
मदयन्तीव गन्धेन मनो मे भरतर्षभ ।
येषां तु दर्शनात्स्पर्शात्सौरभ्याच्च तथैव च ।
नश्यतीव मनोदुःखं ममेदं शत्रुतापन ।
ईदृशैः कुसुमैर्दिव्यैर्दिव्यगन्धवहैः शुभैः । [5]
देवतान्यर्चयित्वाहमिच्छेयं संगमं त्वया ।
इदं तु पुरुषव्याघ्र विशेषेणाम्बुजं शुभम् ।
गन्धसंस्थानसंपन्नं मम मानसवर्धनम् ।

— ^{e}) S (except M2) सर्वलोकस्य. — ^{f}) Ś1 K1. 2 अश्ममकां (in Ś1 the first three letters are lost); K3 B2 अश्वतरीं; K4 मंदाकिनीं; D1–3 अश्ववतीं; D5 (m as in text) वैस्तावकां; G1 अश्वनिकां; M1 अन्वश्मकीं; M2 अश्वसतां. T1 दीवश्वकारां (sic) प्रति; T2 G2–4 न ह्यदृश्यत मां प्रति. — After 19, T G ins.:

803* वासुदेवसहायेन वासुदेवप्रियेण च ।

20 ^{ab}) B1. 2. 4 Dc Dn D4. 6 महात्मना; B3 D1–3 M2 जनेश्वर (for नरे°). K4 पांडवेन तव भ्रात्रा सत्यसंधेन मानद. — ^{d}) K4 पुरंदरः; B4 S पराजितः; Dn1 महारथः (for निवा°). — ^{e}) K4 जित्वा; G1 हत्वा. G1. 2 M2 मायाविद°. D5 निहता मायिनश्चोग्राः.
21 ^{a}) Ś1 तथा हि; K2 तथापि; K4 तथा त्वं (for तवापि). G1 सुमहातेजो. — ^{b}) Ś1 K1. 2 महाबाहु°. — ^{c}) D5 अविषह्यतमं लोके. — ^{d}) K1 B Dc Dn D4. 6 शक्रतुल्यबलोपमं (B3 Dc °पराक्रमं); D1. 2. 4 शतक्रतुबलोपम.
22 ^{a}) B4 T2 G2–4 °वीर्येण (for °वेगेन). — ^{b}) K2 नाशिताः; K4 चकिताः; G4 ताडिताः (for त्रासिताः). Ś1 हताः सर्वे हि राक्षसाः.
23 K1 om. (hapl.) 23^{b}–24^{c}. — After 23, K3 ins.

804* शासनं सततं कुर्युस्तथैव भरतर्षभ ।

24 D5 om. 24; K1 om. 24^{abc} (cf. v.l. 23). — ^{d}) B1. 2. 4 Dc Dn D4. 6 °बलपालिता. — After 24, T G ins.:

805* इच्छामि च नरव्याघ्र पुष्पं प्रत्यक्षमीदृशम् ।
आनीयमानं क्षिप्रं वै त्वया भरतसत्तम ।

25 Before 25, B3. 4 Dc ins. वैशं° उ°. — ^{a}) Ś1

नामृष्यत महाबाहुः प्रहारमिव सद्गवः ॥ २५
सिंहर्षभगतिः श्रीमानुदारः कनकप्रभः ।
मनस्वी बलवान्दृप्तो मानी शूरश्च पाण्डवः ॥ २६
लोहिताक्षः पृथुव्यंसो मत्तवारणविक्रमः ।
सिंहदंष्ट्रो बृहत्स्कन्धः शालपोत इवोद्गतः ॥ २७
महात्मा चारुसर्वाङ्गः कम्बुग्रीवो महाभुजः ।
रुक्मपृष्ठं धनुः खड्गं तूणांश्चापि परामृशत् ॥ २८
केसरीव यथोत्सिक्तः प्रभिन्न इव वारणः ।
व्यपेतभयसंमोहः शैलमभ्यपतद्बली ॥ २९
तं मृगेन्द्रमिवायान्तं प्रभिन्नमिव वारणम् ।
ददृशुः सर्वभूतानि बाणखड्गधनुर्धरम् ॥ ३०
द्रौपद्या वर्धयन्हर्षं गदामादाय पाण्डवः ।
व्यपेतभयसंमोहः शैलराजं समाविशत् ॥ ३१
न ग्लानिर्न च कातर्यं न वैक्लव्यं न मत्सरः ।
कदाचिज्जुषते पार्थमात्मजं मातरिश्वनः ॥ ३२
तदेकायनमासाद्य विषमं भीमदर्शनम् ।
बहुतालोच्छ्रयं शृङ्गमारुरोह महाबलः ॥ ३३
स किंनरमहानागमुनिगन्धर्वराक्षसान् ।
हर्षयन्पर्वतस्याग्रमाससाद महाबलः ॥ ३४
तत्र वैश्रवणावासं ददर्श भरतर्षभः ।
काञ्चनैः स्फाटिकाकारैर्वेश्मभिः समलंकृतम् ॥ ३५
मोदयन्सर्वभूतानि गन्धमादनसंभवः ।

ततः संतप्तमात्मानं; K1. 2 ततश्चा(K2 °श्च)क्षिप्तमात्मानं. — D2 om. 25c–26b. — d) K1. 2 सद्द्रुतः; B1 शत्रवः; B4 संगरः; D3 T2 (before corr.) G2. 4 M सद्गजः; T1 सद्गतिः; T2 G3 सद्वचः (for सद्गवः).

26 D2 om. 26ab (cf v.l. 25); T G3 om. 26–27; K4 D1 M om. 26. — b) Ś1 K1. 2 B1–3 Dc Dn1. n2 D4. 6 G2. 4 उदार- (for उदारः). — G4 om. 26c–27b.

27 T G3 om. 27; G4 om. 27ab (cf. v.l. 26). — a) Ś1 K1. 2 पृथुभुजो; B2 पृथुग्रीवो; D5 पृथुः प्रांशुर्. — c) K2–4 Dc G2. 4 M वृषस्कंधः; B4 D5 महास्कंधः. — d) Ś1 K1. 2 G2. 4 M सालपोत.

28 b) Ś1 K1–3 B4 D1–3 T1 G1 °हनुः (for °भुजः). — c) K3. 4 D3. 5 गृह्य; D1. 2 बिभ्रत्; D4. 6 शंखं (for खड्गं). — d) Ś1 K1. 2 तूणं; K3 D1. 2. 5 खड्गं; D3 G1 तूणौ; T G2–4 M2 तूणी (for तूणान्). Ś1 K1. 2 D4. 6 परामृषन्; B1. 3. 4 °मृषत्; T1 G1. 2 °मृशन्.

29 a) N (except K4) T2 G3 स केसरी (for केसरीव). Ś1 K2 यथोत्सृष्टः; K1. 3 B D (except D3. 5) T2 G3 [इ]व चोत्सिक्तः; T1 इवोत्सिक्तः; G1 बलात्सिक्तः; G4 वधोत्सिक्तः (for यथोत्सिक्तः). — b) B2 G1 कुंजरः (for वारणः). — M2 om. 29c–30d. — c) = 31c. D5 प्रणम्य भयसंत्रासः; G1 द्रौपदीवचसंमोहात्. — d) D5 गिरिम् (for शैलम्).

30 M2 om. 30 (cf. v.l. 29). — d) B D (except D1–3. 5) बाणकार्मुकधारिणं; T2 G2. 3 पार्थं खड्गधनुर्धरं.

31 K4 om. 31cd. — c) = 29c. K (K4 om.) D1–3 °संत्रासः. — d) B1–3 D शैलराजं समाश्रितः (D5 क्षिप्रमेवापतद्बली).

32 a) Ś1 K1–3 D1–3 वैक्लव्यं; D5 मात्सर्यं (for कातर्यं). — b) K4 च क्लमः; D5 संभ्रमः (for मत्सरः). Ś1 K1–3 D1–3 न भयं न च संभ्रमः. — c) Ś1 K1. 2 भजते (for जुषते).

33 a) T2 G2–4 मृगव्यालसमाकीर्णं; G1 नदंकार्तिसमासाद्य. — d) Ś1 K D1–3. 5 महागिरिः; K4 वृकोदरः) (for महा°).

34 ab) K4 D2 सकिंनरमहाभागमुनिगंधर्वराक्षसान्; D3 °महानागगंधर्वमुनिराक्षसान्; T1 M1 °महाभागानृषिगंधर्व°; M2 सकिंनरान्महाभागान्मुनीन्गंधर्व°. — c) K1–3 D1–3. 5 धर्ष° (for हर्ष°). — d) B1–3 Dc Dn D4. 6 आरुह्य स; B4 D5 G1 आरुरोह (for आससाद). Ś1 K1–3 D1–3. 5 परंतपः (for महा°).

35 a) B1–3 D (except D1–3. 5) T2 G2–4 ततो (for तत्र). — b) K4 ददर्श पांडुनन्दनः. — c) K T2 G3 स्फटिकाकारैर्; B D (except D1–3. 5) स्फाटिकैश्च. T1. 2 (before corr.) G1. 2 M कांचनस्फा(M1 °स्फा)टिका°. — After 35, K3 B D (except D1–3. 5) ins.:

806* प्राकारेण परिक्षिप्तं सौवर्णेन समन्ततः ।
सर्वरत्नद्युतिमता सर्वोद्यानवता तथा ।
शैलादभ्युच्छ्रयवता चयाट्टालकशोभिना ।
द्वारतोरणनिर्यूहध्वजसंबाधशोभिना ।
विलासिनीभिरत्यर्थं नृत्यन्तीभिः समन्ततः । [5]
वायुना धूयमानाभिः पताकाभिरलंकृतम् ।
धनुष्कोटिमवष्टभ्य वक्रभावेन बाहुना ।
पश्यमानः स खेदेन द्रविणाधिपतेः पुरम् ।

36 a) K3 D3 मादयन्; B4 S ह्लाद(M2 मान)यन्. — d) Ś1 K1. 2 सुसुखं; K3 D1. 3. 6 स सुखो; Dc सुसुखो. K4 S मारुतः सुखशीतलः; B4 मारुतः प्रववौ सुखं; D5 मारुतः सुसुखोचितः.

सर्वगन्धवहस्तत्र मारुतः सुसुखो ववौ ।। ३६
चित्रा विविधवर्णाभाश्चित्रमञ्जरिधारिणः ।
अचिन्त्या विविधास्तत्र द्रुमाः परमशोभनाः ।। ३७
रत्नजालपरिक्षिप्तं चित्रमाल्यधरं शिवम् ।
राक्षसाधिपतेः स्थानं ददर्श भरतर्षभः ।। ३८
गदाखड्गधनुष्पाणिः समभित्यक्तजीवितः ।
भीमसेनो महाबाहुस्तस्थौ गिरिरिवाचलः ।। ३९
ततः शङ्खमुपाध्मासीद्द्विषतां लोमहर्षणम् ।
ज्याघोषतलघोषं च कृत्वा भूतान्यमोहयत् ।। ४०
ततः संहृष्टरोमाणः शब्दं तमभिदुद्रुवुः ।
यक्षराक्षसगन्धर्वाः पाण्डवस्य समीपतः ।। ४१
गदापरिघनिस्त्रिंशशक्तिशूलपरश्वधाः ।
प्रगृहीता व्यरोचन्त यक्षराक्षसबाहुभिः ।। ४२
ततः प्रववृते युद्धं तेषां तस्य च भारत ।
तैः प्रयुक्तान्महाकायैः शक्तिशूलपरश्वधान् ।
भल्लैर्भीमः प्रचिच्छेद भीमवेगतरैस्ततः ।। ४३
अन्तरिक्षचराणां च भूमिष्ठानां च गर्जताम् ।
शरैर्विव्याध गात्राणि राक्षसानां महाबलः ।। ४४
सा लोहितमहावृष्टिरभ्यवर्षन्महाबलम् ।
कायेभ्यः प्रच्युता धारा राक्षसानां समन्ततः ।। ४५
भीमबाहुबलोत्सृष्टैर्बहुधा यक्षरक्षसाम् ।
विनिकृत्तान्यदृश्यन्त शरीराणि शिरांसि च ।। ४६
प्रच्छाद्यमानं रक्षोभिः पाण्डवं प्रियदर्शनम् ।
ददृशुः सर्वभूतानि सूर्यमभ्रगणैरिव ।। ४७

37 ^{a}) D5 चित्रान्विविधवर्णाभान्. — ^{b}) Ś1 K2 फल-(K2 फुल्ल)माल्यसमाचिताः; D3 नानाफलसमाचिताः; D5 फलमालासमाचितान्. — ^{d}) B Dc Dn D4. 6 °शोभिनः (for °शोभनाः). Ś1 K1. 2 D5 मनसापि महाद्रुमाः (D5 °मान्); K3 D1–3 मनसोपि महाद्रुमाः.

38 ^{b}) B1m. 2 D (except D1–3. 5) °माल्यविभूषितं. — ^{d}) B D (except D1–3. 5) ददृशे (for ददर्श). K4 पवनात्मजः; a few MSS. भरतर्षभ.

39 ^{a}) Ś1 तदा; Dc महा- (for गदा-). — ^{b}) K4 सततं समरप्रियः; T1 स भीमस्त्यक्तसाध्वसः; G4 समभिद्रुत्य वेगतः. — 39^{d} = 1. 179. 14^{d}; 181. 4^{d}: 4. 54. 13^{d}; etc. Cf. Hopkins, *Great Epic of India*, App. A (p. 414), No. 91.

40 ^{a}) T2 G उपाध्माय. — ^{b}) S रोमहर्षणं. — ^{c}) Ś1 K1. 2. 4 Dc M ज्याघोषं तलघोषं च; B Dn D4. 6 T2 G ज्याघोष(B1. 4 D4. 6 °षं)तलशब्दं च; D3. 5 °घोषांश्च. — ^{d}) [अ]कंपयत् (for [अ]मोह°). D5 नादयामास पर्वतं.

41 Dn2 om. 41. — ^{a}) B1–3 D (except D1–3. 5; Dn2 om.) T2 G1. 3 प्र° (for सं°). — ^{b}) B2. 3 Dc Dn1. n3 D4. 6 transp. शब्दं and तं. K2 D5 समभिदुद्रुवुः; T1 तमनुशुश्रुवुः; G2 तमभिशुश्रुवुः; M2 तदभिदुद्रुवुः.

42 ^{b}) Cf. 43^{b}. B1–3 D (except D1–3. 5) T2 G3 -शूलशक्तिपरश्व(*or* °स्व)धाः. — ^{c}) Dc G2 व्यराजंत; D5 व्यदृश्यंत; T1 व्यशोभंत (for व्यरो°). — ^{d}) D5 °किंनरैः.

43 After 43^{ab}, S ins.:

807* संरब्धानां महाघोषं सिंहानामिव नर्दताम् ।

— ^{c}) K1. 3 Dc1 D2. 3 T1 M1 तैः प्रमुक्तान्; K4 निर्मुक्तांस्तैः; G1. 2 तैर्विमुक्तान्. B1. 3. 4 D (except D1–3. 5) महामायैः; G1. 2 M महाकायान्. — ^{d}) Cf. 42^{b}. K4 B D (except D1–3. 5) शूलशक्तिपरश्व(*or* °स्व)धान्. — ^{e}) K4 सितैर्भल्लैश्च चिच्छेद. — ^{f}) Ś1 K2 B4 D1–3. 5 भीमवेगपराक्रमः; K4 M2 भीमो भीमतरैर्नृप (M2 °रैस्ततः); Dc T1 भीमवेगशरैस्तथा (T1 °दा); T2 G M1 °तरै(G1 °जवै)स्तदा.

44 ^{a}) B D (except D1–3. 5) T1 °गतानां च. — ^{b}) K4 D1–3. 5 T1 M भूमिस्थानां. K4 B4 तर्जतां. — After 44, S ins.:

शोणितस्य ततः पेतुर्घनानामिव भारत ।

Thereafter, S reads 45^{cd}, T G *repeating* the line in its proper place.

45 K4 om. 45^{ab}. — ^{a}) Ś1 K1. 2 D3. 5 °मयी (for °महा-). — ^{b}) K1. 2 महात्मनां; D5 T G महाबलः; M महाचलं. — B D (except D1–3. 5) ins. after 45^{ab}: T G ins. after 45:

809* गदापरिघपाणीनां रक्षसां कायसंभवाः ।

— S reads 45^{cd} after 808*, T G *repeating* it here. — ^{c}) K4 S (T G first time) गात्रे° (for काये°). Ś1 K1–3 B1 Dc D2. 3 T2 G3 (the latter two second time) घोरा (for धारा). — After 45, T G ins. 809*.

46 ^{b}) Ś1 विशिखैर्; B D (except D1–3. 5) आयुधैर्; M सायकैर् (for बहुधा). — ^{c}) Dc Dn2. n3 D6 विनिकृंतानि; D3 शरैः कृंतानि. K3. 4 B D (except D3. 5)

47 ^{d}) K3. 4 S (except G3; T2 by corr.) °घनैर् (for °गणैर्).

स रश्मिभिरिवादित्यः शरैररिनिघातिभिः ।
सर्वानार्छन्महाबाहुर्बलवान्सत्यविक्रमः ॥ ४८
अभितर्जयमानाश्च रुवन्तश्च महारवान् ।
न मोहं भीमसेनस्य ददृशुः सर्वराक्षसाः ॥ ४९
ते शरैः क्षतसर्वाङ्गा भीमसेनभयार्दिताः ।
भीममार्तस्वरं चक्रुर्विप्रकीर्णमहायुधाः ॥ ५०
उत्सृज्य ते गदाशूलानसिशक्तिपरश्वधान् ।
दक्षिणां दिशमाजग्मुस्त्रासिता दृढधन्वना ॥ ५१
तत्र शूलगदापाणिर्व्यूढोरस्को महाभुजः ।
सखा वैश्रवणस्यासीन्मणिमान्नाम राक्षसः ॥ ५२
अदर्शयदधीकारं पौरुषं च महाबलः ।
स तान्दृष्ट्वा परावृत्तान्स्मयमान इवाब्रवीत् ॥ ५३
एकेन बहवः संख्ये मानुषेण पराजिताः ।
प्राप्य वैश्रवणावासं किं वक्ष्यथ धनेश्वरम् ॥ ५४
एवमाभाष्य तान्सर्वान्न्यवर्तत स राक्षसः ।
शक्तिशूलगदापाणिरभ्यधावच्च पाण्डवम् ॥ ५५
तमापतन्तं वेगेन प्रभिन्नमिव वारणम् ।
वत्सदन्तैस्त्रिभिः पार्श्वे भीमसेनः समर्पयत् ॥ ५६
मणिमानपि संक्रुद्धः प्रगृह्य महतीं गदाम् ।
प्राहिणोद्भीमसेनाय परिक्षिप्य महाबलः ॥ ५७
विद्युद्रूपां महाघोरामाकाशे महतीं गदाम् ।
शरैर्बहुभिरभ्यर्छद्भीमसेनः शिलाशितैः ॥ ५८
प्रत्यहन्यन्त ते सर्वे गदामासाद्य सायकाः ।
न वेगं धारयामासुर्गदावेगस्य वेगिताः ॥ ५९

48 a) K4 T1 G2 स्व-; D1. 2 ते (for स). — b) Ś1 K1. 2 D1–3 शरैर्बहुभिराचितः (K1 °चितैः; D3 °वृतः); K3 D5 (m as in text) °ररिभिराचितः; K4 °रग्निशिखोपमैः; B1 (m as in text) Dc °ररिनिपातितैः; T G2–4 M °रिव (T1 °रभि-; G2 M °रव-) निपातिभिः; G1 शरैर्मर्मविदारणैः. — d) K4 भीमसेनः प्रतापवान्.

49 a) K2 अभिगर्जयमानाश्च; K3 D1. 3 T2 G3. 4 M1 °तर्जयमानस्य (K3 D1. 3 °श्च); K4 ससर्जमानस्य तदा; B4 अभितर्जयमानानां; D5 °गर्जमानां बहवः (hypermetric); T1 °संतर्जमानाश्च. — b) T1 G1. 2. 4 M2 रवंत°; M1 रुवत°. K4 रवतो भैरवान्रवान्; D5 तत्र तत्र महा°. — c) D1. 2 न भयं; D5 न ग्लानिं; T2 G3. 4 संनादं; G1 अमोघं; G2 संनाहं (for न मोहं). K4 न सेहिरेथ तं नादं. — d) K4 भयार्ताश्च प्रदुद्रुवुः.

50 a) K1. 2. 4 D3 ते शरैः कृत्तसर्वांगाः; B1–3 Dc Dn D4. 6 यक्षा विकृ(Dc °क्ष)तसर्वांगाः; S ते हि वि(T1 ते भीम-; M1 ते तु वि-; M2 तेभितः)क्षत°. — b) T2 G2. 3 °बलार्दिताः.

51 a) Ś1 K1. 2 गदाशूलानि. — b) Ś1 K1. 2 Dc असिचक्र°; D5 पाशशक्ति°. Some MSS. °स्वधान्. — d) K4 भीमधन्वना; D1. 2 T1 G2 दृढधन्विना; D5 गिरिवासिनः; T2 G3. 4 स्थिरधन्विना. — After 51, Dc reads an addl. colophon, followed by वैशं° उ°.

52 a) B1 T1 G1. 2 M1 ततः (for तत्र). — b) B2 D1. 2. 5 °बलः; Dc °हनुः (for °भुजः). — d) K4 यक्षराट् (for राक्षसः).

53 a) K4 S दर्शयन्स (G2 °यानः) प्रतीकारं. — b) K4 आददानं च पौरुषं. — c) T1 M1 तान्स्म; T2 G M2 तांस्तु (for स तान्).

54 Before 54, Dc reads मणिमानुवाच. — a) T1 M संखे; G2. 4 संघे. — c) Ś1 K1. 2 गत्वा (for प्राप्य). B2 D1. 2 वैश्रवणाभ्यासं. — d) Ś1 K D2. 3 M2 धनाधिपं; D1 नराधिपं; T2 (before corr.) G2 नरेश्वरं.

55 Before 55, B4 Dc read वैशं° उ°. — b) B1. 3. 4 D (except D1–3. 5) T2 G3 अभ्यवर्तत; B2 समवर्तत (for न्यवर्तत स). — d) B1. 3. 4 Dc Dn D4. 6 G4 स पांडवं; D2 वृकोदरं (for च पाण्डवम्). Ś1 K1–3 D1. 3. 5 योधयिष्यन्वृ(D1 °हृ)कोदरं; K4 B2 अभ्यधावत पांडवं.

56 a) Ś1 K1–3 D1–3 संप्रेक्ष्य (for वेगेन). — 56b = 30b. — c) B2 D5 पार्थो (for पार्श्वे). — d) Ś1 B Dc Dn D2–4. 6 समार्दयत्; K1. 2 D1 समर्द°; D5 [अ]भ्यताडयत्.

57 a) Ś1 K1–3 D1–3 अथ (for अपि). — b) D1 प्राहिणोन् (for प्रगृह्य). — D1 om. 57c–58d. — 57c = 65c. — d) B Dc Dn D4. 6 परिगृह्य (B4 समुत्क्षिप्य); D5 परिक्षिप्त्वा; T2 (before corr.) G2 परिक्षिप्तान्.

58 D1 om. 58 (cf. v.l. 57). — c) Ś1 अभ्यार्छद्; K3. 4 B4 D2 आनर्छद्; D5 आजघ्ने; T1 आच्छन्नो; T2 G अभ्यघ्नन्; M1 अभ्यार्छद्.

59 a) K1–3 D1. 2 अभ्यहन्यंत. — b) Ś1 K2 B1–3 आदाय (for आसाद्य). Ś1 K2 राक्षसाः (for सायकाः). D5 गदया भीमसायकाः; G1 समासाद्य गदां शराः. — K3 om. 59cd. — d) K4 S तस्य वै (for वेगिताः).

60 Dc om. 60. — a) Ś1 T G2. 3 समाचाराद्; K4

गदायुद्धसमाचारं बुध्यमानः स वीर्यवान् ।
व्यंसयामास तं तस्य प्रहारं भीमविक्रमः ॥ ६०
ततः शक्तिं महाघोरां रुक्मदण्डामयस्मयीम् ।
तस्मिन्नेवान्तरे धीमान्प्रजहाराथ राक्षसः ॥ ६१
सा भुजं भीमनिर्ह्रादा भित्त्वा भीमस्य दक्षिणम् ।
साग्निज्वाला महारौद्रा पपात सहसा भुवि ॥ ६२
सोऽतिविद्धो महेष्वासः शक्त्यामितपराक्रमः ।
गदां जग्राह कौरव्यो गदायुद्धविशारदः ॥ ६३
तां प्रगृह्योन्नदन्भीमः सर्वशैक्यायसीं गदाम् ।
तरसा सोऽभिदुद्राव मणिमन्तं महाबलम् ॥ ६४
दीप्यमानं महाशूलं प्रगृह्य मणिमानपि ।
प्राहिणोद्भीमसेनाय वेगेन महता नदन् ॥ ६५
भङ्क्त्वा शूलं गदाग्रेण गदायुद्धविशारदः ।
अभिदुद्राव तं तूर्णं गरुत्मानिव पन्नगम् ॥ ६६
सोऽन्तरिक्षमभिप्लुत्य विधूय सहसा गदाम् ।
प्रचिक्षेप महाबाहुर्विनद्य रणमूर्धनि ॥ ६७
सेन्द्राशनिरिवेन्द्रेण विसृष्टा वातरंहसा ।
हत्वा रक्षः क्षितिं प्राप्य कृत्येव निपपात ह ॥ ६८
तं राक्षसं भीमबलं भीमसेनेन पातितम् ।
ददृशुः सर्वभूतानि सिंहेनेव गवां पतिम् ॥ ६९
तं प्रेक्ष्य निहतं भूमौ हतशेषा निशाचराः ।
भीममार्तस्वरं कृत्वा जग्मुः प्राचीं दिशं प्रति ॥ ७०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७

G_1 M समाचारान्; B_1 (m as in text) समारब्धं. — ^{b}) K_1 B_1 M_2 वध्यमानः; $K_{3.4}$ $B_{3.4}$ Dn_3 D_5 T G युध्य°; D_1 बुद्धिमांश्च (for बुध्य°). — ^{c}) $K_{2.3}$ T_1 ध्वंसयामास; B_4 कल°; G_2 व्यथ°. T_1 तत्सर्वं; T_2 G तत्रस्थः; M_2 तत्तस्य. — ^{d}) $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ M_2 लघु° (for भीम°).

61 ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ $D_{1-3.5}$ M_2 अयोमयीं. — ^{c}) K_4 S तस्मै (T_1 भीमं) (for धीमान्). — ^{d}) $D_{1.2}$ प्रजहाद्; D_3 प्राहिणोद्; T_2 $G_{1.3.4}$ प्रचिक्षेप (for प्रजहार). B_4 T $G_{1.3.4}$ M स (for [अ]थ). K_4 प्राक्षिपद्राक्षसो बली; G_2 प्रचिक्षेप निशाचरः.

62 ^{a}) K_4 S भीमसंकाशं. — ^{c}) $Ś_1$ K_1 अग्नि° (for साग्नि°).

63 ^{a}) K_2 B_2 सोभिविद्धो; S स निर्विद्धो. — ^{c}) Dn $D_{4.6}$ कौंतेयो (for कौरव्यो). B Dc D_5 गदायुद्धेषु कुशलः. — ^{d}) =66^{b}. B D (except D_{1-3}) क्रोधपर्याकुलेक्षणः. — After 63, B_1(marg.)$._{2.3}$ Dc Dn D_3(marg)$._6$ ins.:

810* रुक्मपट्टपिनद्धां तां शत्रूणां भयवर्धिनीम् ।

64 ^{a}) B D (except D_{1-3}) प्रगृह्याथ; T_1 स प्रगृह्य (for तां प्रगृह्य). K_3 Dn D_{4-6} नदद्; B Dc नदन्; D_{1-3} [अ]नदद् (for [उ]न्नदन्). — ^{b}) A few MSS. -सैक्या° (for -शैक्या°). B Dc Dn D_{3-6} शैक्यां (D_3 प्रेक्ष्य) सर्वायसीं गदां; T_2 $G_{1.3.4}$ सर्वशक्त्या(G_4 °काल)यसीं गदां. — ^{c}) $Ś_1$ K D_{1-3} ततस्तं (for तरसा सः). B Dc Dn $D_{4.6}$ च (for सः).

66 ^{a}) D_3 (marg. *sec. m.*) भित्वा; T_2 G हत्वा. — ^{b}) =63^{d}. S (except G_1) °विभागवित्. — ^{c}) $B_{1.3}$ Dn $D_{4.6}$ तं हंतुं; B_4 वेगेन; D_5 तं भीमो (for तं तूर्णं).

67 ^{a}) $K_{3.4}$ B D (except D_5) M_2 अव° (for अभि°). — ^{c}) T G_{1-3} M_1 चिक्षेप च; M_2 प्रजग्राह (for प्रचिक्षेप). — ^{d}) T_2 G विनदन्नग(G_1 °त्रण)मूर्धनि. — After 67, M_2 ins.:

811* ततस्तं गदया भीमो मणिमन्तं निशाचरः ।
जघान सहसा मूर्ध्नि स पपात ममार च ।

69 M_2 om. 69 (together with 68). — ^{b}) Dc $D_{1.3.5}$ M_1 भीमसेन(Dc_2 D_3 °ने)निपातितं; T_2 G भीमसेनबलाहतं. — ^{d}) S (M_2 om.) महाद्विपं (for गवां पतिम्).

70 ^{a}) $Ś_1$ K $D_{2.3.5}$ M_2 पतितं (for निहतं). — For 70^{c} cf. 50^{c}.

Colophon. Dc_2 reads it in marg. *sec. m.* — *Major parvan:* $Ś_1$ $K_{1.2}$ Dn_2 T_2 G_{2-4} आरण्य. — *Sub-parvan:* $K_{1.2}$ B_2 T_2 $G_{1.3.4}$ M_1 (all om. sub-parvan name) mention only गंधमादनवास (T_2 G_3 °निवास; G_4 M_1 °प्रवेश); Dc, likewise, only गंधमादन; and $D_{1.2}$, only लोमशतीर्थयात्रा. — *Adhy. name:* K_1 B_{2-4} D G_1 मणिमद्वधः; K_3 मणिभद्रवधः; K_4 मणिमंतवधः; B_1 मणिमानवधः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 159 (Dn_3 160); D_1 165; S (M_2 *sup. lin.*) 161 (M_2 orig. 163). — *Śloka no.:* Dn 77; D_1 71.

१५८

वैशंपायन उवाच ।
श्रुत्वा बहुविधैः शब्दैर्नाद्यमाना गिरेर्गुहाः ।
अजातशत्रुः कौन्तेयो माद्रीपुत्रावुभावपि ॥ १
धौम्यः कृष्णा च विप्राश्च सर्वे च सुहृदस्तथा ।
भीमसेनमपश्यन्तः सर्वे विमनसोऽभवन् ॥ २
द्रौपदीमार्ष्टिषेणाय प्रदाय तु महारथाः ।
सहिताः सायुधाः शूराः शैलमारुरुहुस्तदा ॥ ३
ततः संप्राप्य शैलाग्रं वीक्षमाणा महारथाः ।
ददृशुस्ते महेष्वासा भीमसेनमरिंदमम् ॥ ४
स्फुरतश्च महाकायान्गतसत्त्वांश्च राक्षसान् ।
महाबलान्महाघोरान्भीमसेनेन पातितान् ॥ ५
शुशुभे स महाबाहुर्गदाखड्गधनुर्धरः ।
निहत्य समरे सर्वान्दानवान्मघवानिव ॥ ६
ततस्ते समतिक्रम्य परिष्वज्य वृकोदरम् ।
तत्रोपविविशुः पार्थाः प्राप्ता गतिमनुत्तमाम् ॥ ७
तैश्चतुर्भिर्महेष्वासैर्गिरिशृङ्गमशोभत ।
लोकपालैर्महाभागैर्दिवं देववरैरिव ॥ ८
कुबेरसदनं दृष्ट्वा राक्षसांश्च निपातितान् ।
भ्राता भ्रातरमासीनमभ्यभाषत पाण्डवम् ॥ ९
साहसाद्यदि वा मोहाद्भीम पापमिदं कृतम् ।
नैतत्ते सदृशं वीर मुनेरिव मृषावचः ॥ १०
राजद्विष्टं न कर्तव्यमिति धर्मविदो विदुः ।
त्रिदशानामिदं द्विष्टं भीमसेन त्वया कृतम् ॥ ११
अर्थधर्मावनादृत्य यः पापे कुरुते मनः ।

158

1 ^{a}) B_{1-3} वाक्यैर्; $D_{1.2}$ नादैर् (for शब्दैर्). — ^{b}) $Ś_{1}$ भ्राम्यमाना; K_{4} B D (except $D_{1.3}$) नाद्य(B_{1} नर्द्य)-मानां. $K_{3.4}$ B D (except D_{1-3}) गुहां. — ^{d}) $K_{1.2}$ उभौ माद्रीसुतावपि.

2 ^{b}) $Ś_{1}$ $K_{1.2}$ ते (for च). — K_{1} om. (hapl.) 2^{c}–3^{b}. — ^{d}) $K_{1.3}$ D_{1-3} भृशं (for सर्वे).

3 K_{1} om. 3^{ab} (cf. v.l. 2). — ^{a}) B (as usual) आर्ष्णिसेनाय. — ^{b}) K_{4} प्रदाय च; B Dn $D_{4.6}$ संप्रधार्य (B_{4} समावेश्य); Dc संप्रदाय; D_{1-3} परिदाय (for प्रदाय तु). — ^{c}) $Ś_{1}$ $K_{1.2}$ B_{2} D_{5} वीराः (for शूराः).

4 ^{b}) $Ś_{1}$ K $D_{1-3.5}$ महारथं (K_{4} समंततः). — ^{c}) K_{3} D_{3} महात्मानं; Dc_{2} $D_{1.2}$ T_{1} $G_{1.4}$ महेष्वासं. — ^{d}) K_{4} B D (except $D_{1-3.5}$) अरिंदमाः (B_{4} अवस्थितं).

5 ^{a}) $K_{1.2}$ परितश्च; K_{4} समंताच्च; Dn_{1} $D_{1.2.6}$ स्फुरंतश्च; T G M_{2} पुरत° (for स्फुरत°). M_{1} मणिमत्प्रमुखाञ्छूरान्. — ^{c}) K_{3} महावर्णान्; K_{4} D_{1-3} T_{1} M_{2} °कायान्; $B_{1.3}$ Dn $D_{4.6}$ °सत्वान्; B_{4} D_{5} महोत्साहान्; Dc T_{2} G महेष्वासान्; M_{1} महावीर्यान् (for °घोरान्). — ^{d}) Cf. 3. 157. 69^{b}. B_{4} $D_{2.3.5}$ S भीमसेननिपाति(T_{1} °बलार्दि)तान्.

6 D_{5} om. (hapl.) 6^{a}–9^{b}.

7 D_{5} om. 7 (cf. v.l. 6). — ^{a}) K_{3} T_{1} G_{1} M सम-भिक्रम्य; B_{1-3} Dc Dn $D_{4.6}$ भ्रातरं दृष्ट्वा. — ^{b}) B_{1-3} Dc Dn $D_{4.6}$ महारथाः (for वृकोदरम्).

8 D_{5} om. 8 (cf. v.l. 6). — ^{b}) T_{1} M गिरेः शृंगम्. K_{4} गिरिशृंगैरिवोद्गतैः. — ^{c}) T_{2} (before corr.) G_{4} महा-वेगैर्; G_{2} महेष्वासैर् (for महाभागैर्). — ^{d}) $Ś_{1}$ स्वर्गे; K_{4} T_{2} (before corr.) $G_{2.4}$ दिवि; T_{1} दिव्यैर् (for दिवं). B_{2} Dc देवगणैरिव. B_{1} द्यौर्देवप्रवरैरिव.

9 D_{5} om. 9^{ab} (cf. v.l. 6). — ^{a}) T_{1} G_{2} कुबेरभवनं. — ^{d}) B D (except D_{1-3}) अब्रवीत्पृथिवीपतिः; S अथोवाच (G_{2} उवाच स) युधिष्ठिरः.

10 Before 10, N reads युधिष्ठिर उ°. — ^{d}) K_{3} D (Dn_{3} before corr.) वधः (for वचः).

11 ^{a}) T_{1} राज्ञानिष्टं (for राजद्विष्टं). — T_{1} om. 11^{c}–12^{d}. — ^{c}) K_{4} यदिदं कृतवान्भीम. — ^{d}) $B_{1.3}$ D_{5} S (T_{1} om.) transp. त्वया and कृतं. K_{4} विद्विष्टं तद्दिवौकसां; Dc भीम यद्विहितं त्वया.

12 T_{1} om. 12^{abcd} (cf. v.l. 11). — ^{a}) $D_{1.2}$ अर्थ-कामा°; S (T_{1} om.) धर्माधर्मा°. — ^{c}) $Ś_{1}$ K $D_{1.2.5}$ तात; D_{3} कृत- (for पार्थ). D_{5} दुष्टानां; M_{1} सर्वेषां; M_{2} सर्वस्मात् (for पापानां). — ^{d}) $Ś_{1}$ K $D_{1-3.5}$ लभते (for विन्दते). M पापान्न परिमुच्यते. — After 12^{cd}, K_{4} ins.:

812* कर्मणां पार्थ सर्वेषां न पापात्परिमुच्यते ।;

while S (except T_{1}) ins.:

कर्मणां पार्थ पापानां स फलं विन्दते ध्रुवम् ।
पुनरेवं न कर्तव्यं मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ १२
एवमुक्त्वा स धर्मात्मा भ्राता भ्रातरमच्युतम्
अर्थतत्त्वविभागज्ञः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
विरराम महातेजास्तमेवार्थं विचिन्तयन् ॥ १३
ततस्तु हतशिष्टा ये भीमसेनेन राक्षसाः ।
सहिताः प्रत्यपद्यन्त कुबेरसदनं प्रति ॥ १४
ते जवेन महावेगाः प्राप्य वैश्रवणालयम् ।
भीममार्तस्वरं चक्रुर्भीमसेनभयार्दिताः ॥ १५
न्यस्तशस्त्रायुधाः श्रान्ताः शोणिताक्तपरिच्छदाः
प्रकीर्णमूर्धजा राजन्यक्षाधिपतिमब्रुवन् ॥ १६
गदापरिघनिस्त्रिंशतोमरप्रासयोधिनः ।
राक्षसा निहताः सर्वे तव देव पुरःसराः ॥ १७
प्रमृह्य तरसा शैलं मानुषेण धनेश्वर ।
एकेन सहिताः संख्ये हताः क्रोधवशा गणाः ॥ १८
प्रवरा राक्षसेन्द्राणां यक्षाणां च
शेरते निहता देव गतसत्त्वाः परासवः ॥ १९
लब्धः शैलो वयं मुक्ता मणिमांस्ते सखा हतः ।
मानुषेण कृतं कर्म विधत्स्व यदनन्तरम् ॥ २०
स तच्छ्रुत्वा तु संक्रुद्धः सर्वयक्षगणाधिपः ।
कोपसंरक्तनयनः कथमित्यब्रवीद्वचः ॥ २१
द्वितीयमपराध्यन्तं भीमं श्रुत्वा धनेश्वरः ।
चुक्रोध यक्षाधिपतिर्युज्यतामिति चाब्रवीत् ॥ २२
अथाभ्रघनसंकाशं गिरिकूटमिवोच्छ्रितम् ।
हयैः संयोजयामासुर्गान्धर्वैरुत्तमं रथम् ॥ २३
तस्य सर्वगुणोपेता विमलाक्षा हयोत्तमाः ।
तेजोबलजवोपेता नानारत्नविभूषिताः ॥ २४
शोभमाना रथे युक्तास्तरिष्यन्त इवाशुगाः ।

813* साहसं बत भद्रं ते देवानामपि चाप्रियम् ।

13 [b]) K4 T1 M1 अग्रजः; B2–4 Dn3 अच्युतः; T2 G2–4 उत्तमं. — After 13[ab], S ins.:

814* भीमसेनं महाबाहुमप्रधृष्यपराक्रमम् ।

— [c]) Ś1 K D1–3 अर्थधर्मविधान(K4 °भाग)ज्ञः; B1. 3 D5 G2 M2 अर्थतत्वविभाव(D5 M2 °धान)ज्ञः.

14 [a]) B D (except D1–3. 5) ते (for तु). K4 G4 हतशेषा; M2 हतचित्ता. — [d]) K1–3 B4 D1–3. 5 T1 कुबेरभ(D1 °भु)वनं.

15 [a]) Ś1 K B1. 4 D1–3 महाभागाः (K4 °राज). — 15[c]=3. 157. 50[c]. — [d]) T2 G2–4 °गदार्दिताः.

16 [a]) T1 न्यस्तञ्छस्त्रायुधाः; T2 G न्यस्तसर्वायुधाः. K1 B Dn D1. 2. 4. 6 क्लांताः; K3 Dc D5 क्रांताः. — [b]) Ś1 K1. 2. 4 D3. 5 शोणितौघ(D5 °तेन)परिप्लुताः; K3 B Dc Dn D1. 2. 4. 6 °ताक्ततनुच्छदाः; T1 G2 °तार्द्रपरिच्छदाः. — [d]) Dc रक्षाधि°; D5 M1 धनाधि° (for यक्षाधि°). Ś1 K D1–3 धनाधिपमथाब्रुवन्.

18 [a]) Ś1 K D1–3. 5 आक्रम्य; T1 प्रविश्य; G1. 2. 4 प्रभज्य (for प्रमृह्य). Ś1 तु महा-; K1. 2 च महा-; K3. 4 D1–3 सहसा (for तरसा). — [c]) S (except M1) निहताः (for सहिताः). Ś1 K4 D5 T1 M सर्वे; G2. 4 संघे (for संख्ये). — [d]) B Dn D1. 4 रणे; Dc सर्वे; T1 मृताः (for हताः).

19 [b]) Ś1 Dn D1. 2. 4. 6 M2 नराधिप; B4 T2 G2–4 धनेश्वर. — [c]) T1 तत्र (for देव). — [d]) T1 पुरमासाद्य सर्वशः.

20 [a]) Ś1 क्षुब्धः; K4 रुद्धाः; D5 दग्धः; T2 G भग्नः (for लब्धः). K1–3 D1–3 लब्धशैला (K3 °लो); B3 Dn D4. 6 T1 लब्धशेषा; M1 हतशेषा. K4 क्षिप्ता; T2 G भग्ना (for मुक्ता). ❀ Cn: लब्धशैलः इति गौडपाठे तु लब्धो भीमेन जितः शैलः . . . । ❀ — [b]) T2 G त्वत्- (for ते).

21 Before 21, Dc G2 read वैशं°. — [a]) Ś1 K D2. 3. 5 एतत् (for स तत्). B2 Dn1 D6 M सु-; D1. 2 च (for तु). — [b]) Ś1 K2–4 D1–3. 5 सर्वयक्षध(D3 °ज)नाधिपः; T1 यक्षरक्षोगणा°. — [c]) Ś1 K B4 D1–3. 5 T1 क्रोध°.

22 [b]) Ś1 T2 G धना(G2 नरा)धिपः (for धने°). — [d]) K2 D1–3 G4 युध्यताम्. G4 युज्यतां मे रथस्त्विति.

23 [b]) K4 B1–3 D (except D1–3. 5) T1 G1 M गिरिश्रृंगम्. — [c]) B D (except D1–3. 5) रथं (for हयैः). K2 D1. 2 संयोजयामास. — [d]) K2. 3 B D (except D3) S (except T1 M1) गंधर्वैर्. B D (except D1–3. 5) हेममालिभिः; T1 M1 रथमुत्तमं (by transp.). — D5 reads 37 after 23, *repeating* it in its proper place.

24 M2 om. (hapl.) 24[bc]. — [b]) Ś1 K D1–3. 5 मल्लिकाक्षा (Ś1 K1. 2 °ख्या). D5 महाहयाः (for हयो°). — [c]) Ś1 K1. 2. 4 तेजोजवसमायुक्ता; K3 Dc D1. 2 °जवबलोपेता; B Dn D4–6 °बलगुणोपेता. — K4 om. (hapl.)

हर्षयामासुरन्योन्यमिङ्गितैर्विजयावहैः ॥ २५
स तमास्थाय भगवान्राजराजो महारथम् ।
प्रययौ देवगन्धर्वैः स्तूयमानो महाद्युतिः ॥ २६
तं प्रयान्तं महात्मानं सर्वयक्षधनाधिपम् ।
रक्ताक्षा हेमसंकाशा महाकाया महाबलाः ॥ २७
सायुधा बद्धनिस्त्रिंशा यक्षा दशशतायुताः ।
जवेन महता वीराः परिवार्योपतस्थिरे ॥ २८
तं महान्तमुपायान्तं धनेश्वरमुपान्तिके ।
ददृशुर्हृष्टरोमाणः पाण्डवाः प्रियदर्शनम् ॥ २९
कुबेरस्तु महासत्त्वान्पाण्डोः पुत्रान्महारथान् ।
आत्तकार्मुकनिस्त्रिंशान्दृष्ट्वा प्रीतोऽभवत्तदा ॥ ३०
ते पक्षिण इवोत्पत्य गिरेः शृङ्गं महाजवाः ।
तस्थुस्तेषां समभ्याशे धनेश्वरपुरःसराः ॥ ३१
ततस्तं हृष्टमनसं पाण्डवान्प्रति भारत ।
समीक्ष्य यक्षगन्धर्वा निर्विकारा व्यवस्थिताः ॥ ३२
पाण्डवाश्च महात्मानः प्रणम्य धनदं प्रभुम् ।
नकुलः सहदेवश्च धर्मपुत्रश्च धर्मवित् ॥ ३३
अपराद्धमिवात्मानं मन्यमाना महारथाः ।
तस्थुः प्राञ्जलयः सर्वे परिवार्य धनेश्वरम् ॥ ३४
शय्यासनवरं श्रीमत्पुष्पकं विश्वकर्मणा ।

24^{d}–25^{a}.

25 K_{4} om. 25^{a} (cf. v.l. 24). — ^{a}) $K_{1.2}$ रणे (for रथे). — ^{b}) $Ś_{1}$ K $D_{1-3.5}$ पतिष्यंत (for तरि°). T_{2} $G_{2.3}$ [अ]वहन्; G_{4} [अ]भवन् (for [आ]शुगाः). — After 25^{ab}, T_{2} G ins.:

815* ततस्ते तु महायक्षाः क्रुद्धं दृष्ट्वा धनेश्वरम् ।

— ^{c}) $Ś_{1}$ $K_{1.2.4}$ D_{3} शोभ°; K_{3} B Dc Dn $D_{4.6}$ द्वेष° (for हर्ष°). — ^{d}) B_{1-3} D (except $D_{1-3.5}$) द्वेषितैर् (for इङ्गितैर्).

26 ^{b}) K_{2} G_{1} M_{1} महारथः; T_{1} रथोत्तमं. — ^{d}) $Ś_{1}$ K D_{1-3} महात्मभिः (for °द्युतिः).

27 ^{a}) A few MSS. प्रयातं. $Ś_{1}$ K_{1-3} B_{4} D_{1-3} महाबाहुं. — ^{b}) Cf. 21^{b} and v.l. B Dn $D_{4.6}$ T_{2} G_{2-4} सर्वं यक्षधनाधिपं; Dc $D_{3.5}$ G_{1} सर्वयक्षगणा(D_{3} G_{1} °जना)धिपं. — After 27^{ab}, S ins.:

816* अनुजग्मुर्महात्मानं धनदं घोरदर्शनाः ।

[M_{1} महात्मानो. T_{1} M_{1} यक्षरक्षोगणाधिपाः (for the posterior half).]

— ^{c}) T_{1} राक्षसा (for रक्ताक्षा). — ^{d}) $Ś_{1}$ K_{1-3} D_{1-3} °जवाः (for °बलाः).

28 ^{a}) $Ś_{1}$ K $D_{1-3.5}$ समंताद् (for सायुधा). $K_{1.2}$ धृत° (for बद्ध°). — ^{b}) $Ś_{1}$ यक्षास्तस्य महाबलाः; $K_{1.3.4}$ $D_{3.5}$ यक्षास्तस्य शतावराः; K_{2} यक्षास्तस्य सतासताः; B Dc Dn $D_{1.2.4.6}$ यक्षा दशशतावराः. — ^{c}) B D (except $D_{1-3.5}$) S ते जवेन महावे($B_{1m.4}$ °भा)गाः. — ^{d}) B D except $D_{1-3.5}$) S प्लवमाना विहायसा (S °सं). — After 28, K_{3} (om. line 2) B D (except $D_{1-3.5}$) S ins.:

817* गन्धमादनमाजग्मुः प्रकर्षन्तमिवाम्बरम् ।
तत्केसरिमहाजालं धनाधिपतिपालितम् ।

S cont.:

818* रम्यं चैव गिरेः शृङ्गमासेदुर्यत्र पाण्डवाः ।

29 ^{ab}) $K_{1.2}$ ते (for तं). $K_{3.4}$ D_{1-3} तं महात्मानमायांतं; D_{5} तमायांतं महात्मानं. B Dc Dn $D_{4.6}$ S कुबेरं च महात्मानं यक्षरक्षोगणावृतं (B_{4} G_{1} °धिपं). — ^{d}) $Ś_{1}$ D_{5} प्रियदर्शनाः; T_{2} G °वादिनः.

30 ^{a}) D_{5} T_{2} G_{2-4} महासत्वः. — ^{b}) $Ś_{1}$ $K_{1.2}$ Dc पांडु- (for पाण्डोः). $Ś_{1}$ $K_{3.4}$ D_{1-3} महाबलान्. — After 30, S ins.:

819* सर्वे चेमे नरव्याघ्राः पुरंदरसमौजसः ।

[T_{1} M_{2} स मत्वेमे; T_{2} (before corr.) $G_{2.4}$ समं त्विमे; M_{1} स तु मेने.]

— S cont.: K_{3} B D (except $D_{1-3.5}$) ins. after 30:

820* देवकार्यं चिकीर्षन्स हृदयेन तुतोष ह ।
[S करिष्यंति (for चिकीर्षन्स).]

31 ^{a}) $Ś_{1}$ K_{2} इवाश्वस्य; $K_{1.3.4}$ D_{1-3} इवागम्य; B Dc Dn $D_{4.6}$ G_{1} इवापेतुर्; D_{5} इवाकाशे; T_{2} G_{2-4} इवोत्लुत्य. — ^{b}) B_{2-4} Dn $D_{4.6}$ गिरिशृंगं; M_{2} गिरेः शृंगान्. T_{2} G_{2-4} महाबलाः. $Ś_{1}$ K $D_{1-3.5}$ सर्वे संकल्परंहसः. — M_{2} om. (hapl.) 31^{c}–36^{b}. — ^{c}) $K_{1.2.4}$ B_{1} Dc $D_{1.2.5}$ समाभ्यासे; S (M_{2} om.) सकाशे (T_{2} $G_{3.4}$ °शं) वै; a few MSS. समभ्यासे.

32 M_{2} om. 32 (cf. v.l. 31). — ^{a}) $K_{1.2}$ B_{4} $D_{2.3}$ T G_{2-4} M_{1} ततः सं(T_{1} M_{1} °तस्ते)हृष्टमनसः. — ^{d}) $Ś_{1}$ $K_{1.2}$ निर्विशेषं; K_{3} $D_{1.2}$ निर्विशंका. B_{2-4} Dc Dn $D_{4.6}$ निर्विकारमवस्थिताः.

33 M_{2} om. 33 (cf. v.l. 31). — ^{a}) $Ś_{1}$ पांडवास्तं; K_{4} D_{5} °वास्ते; M_{1} °वापि. $Ś_{1}$ K_{1} $D_{1.5}$ महात्मानं. — $Ś_{1}$ K_{2} om. (hapl.) 33^{b}–34^{a}. — ^{d}) D_{5} T_{2} G_{2-4} धर्मराजश्च.

विहितं चित्रपर्यन्तमातिष्ठत धनाधिपः ॥ ३५
तमासीनं महाकायाः शङ्कुकर्णा महाजवाः ।
उपोपविविशुर्यक्षा राक्षसाश्च सहस्रशः ॥ ३६
शतशश्चापि गन्धर्वास्तथैवाप्सरसां गणाः ।
परिवार्योपतिष्ठन्त यथा देवाः शतक्रतुम् ॥ ३७
काञ्चनीं शिरसा बिभ्रद्भीमसेनः स्रजं शुभाम् ।
बाणखड्गधनुष्पाणिरुदैक्षत धनाधिपम् ॥ ३८
न भीर्भीमस्य न ग्लानिर्विक्षतस्यापि राक्षसैः ।
आसीत्तस्यामवस्थायां कुबेरमपि पश्यतः ॥ ३९
आददानं शितान्बाणान्योद्धुकाममवस्थितम् ।
दृष्ट्वा भीमं धर्मसुतमब्रवीन्नरवाहनः ॥ ४०
विदुस्त्वां सर्वभूतानि पार्थ भूतहिते रतम् ।
निर्भयश्चापि शैलाग्रे वस त्वं सह बन्धुभिः ॥ ४१
न च मन्युस्त्वया कार्यो भीमसेनस्य पाण्डव ।
कालेनैते हताः पूर्वं निमित्तमनुजस्तव ॥ ४२
व्रीडा चात्र न कर्तव्या साहसं यदिदं कृतम् ।
दृष्टश्चापि सुरैः पूर्वं विनाशो यक्षरक्षसाम् ॥ ४३
न भीमसेने कोपो मे प्रीतोऽस्मि भरतर्षभ ।
कर्मणानेन भीमस्य मम तुष्टिरभूत्पुरा ॥ ४४
एवमुक्त्वा तु राजानं भीमसेनमभाषत ।
नैतन्मनसि मे तात वर्तते कुरुसत्तम ।
यदिदं साहसं भीम कृष्णार्थे कृतवानसि ॥ ४५
मामनादृत्य देवांश्च विनाशं यक्षरक्षसाम् ।
स्वबाहुबलमाश्रित्य तेनाहं प्रीतिमांस्त्वयि ।
शापादस्मि विनिर्मुक्तो घोरादद्य वृकोदर ॥ ४६
अहं पूर्वमगस्त्येन क्रुद्धेन परमर्षिणा ।
शप्तोऽपराधे कस्मिंश्चित्तस्यैषा निष्कृतिः कृता ॥ ४७
दृष्टो हि मम संक्लेशः पुरा पाण्डवनन्दन ।

35 M_{2} om. 35 (cf. v.l. 31). — a) B Dc Dn $D_{3.4.6}$ स ह्या(B_{1} °ज्या)सनवरं; $D_{1.2.5}$ शय्यासनधरं; T G_{2-4} °युतं; M_{1} °गतं. $Ś_{1}$ $K_{1.3}$ B_{1} Dc_{2} D_{6} G_{4} श्रीमान्. — b) B_{1-3} $D_{4.6}$ पुष्पके.

36 M_{2} om. 36^{ab} (cf. v.l. 31). — b) $Ś_{1}$ $K_{1.2}$ M_{1} °बलाः (for °जवाः).

37 a) $Ś_{1}$ K $D_{2.3.5}$ चैव (for चापि). — c) K_{3} $D_{1-3.5}$ स्म तिष्ठंति; D_{4} $B_{2.3}$ T_{2} G_{2-4} [उ]पतिष्ठंति. — d) K B_{2} M देवं.

38 b) T_{2} G शिवां (for शुभाम्). — c) $B_{1.4}$ Dn $D_{4.6}$ पाश° ; $B_{2.3}$ प्रास° (for बाण°). — d) $Ś_{1}$ $K_{1.2}$ नावैक्षत.

39 a) B_{1-3} Dn $D_{4.6}$ भीमसेनस्य न ग्लानिर्. — b) $Ś_{1}$ $K_{1.2}$ विक्षिप्तस्यापि; K_{4} $D_{1.3}$ G_{1} विक्षि°; D_{5} ईक्षि°; G_{4} M वीक्षि°.

40 b) T_{1} $G_{2.4}$ M इव (for अव-).

41 Before 41, B_{4} Dc read कुबेर उ°; also in the sequel frequently. — a) $Ś_{1}$ K_{3} M_{2} त्वा (for त्वां). — c) $Ś_{1}$ K $D_{2.3.5}$ चैव (for चापि). — d) B_{1-3} D (except $D_{1-3.5}$) भ्रातृभिः सह; B_{4} सह रक्षभिः.

42 a) $Ś_{1}$ $K_{1.2}$ तु (for च). — b) S °सेनाय. — c) K_{4} D_{3} G_{2} [ए]व (for [ए]ते). $Ś_{1}$ K $D_{1-3.5}$ सर्वे (for पूर्वं).

43 a) Dc च ते; T_{2} G चापि (for चात्र). — b) $Ś_{1}$ $K_{1.2}$ D_{5} transp. साहसं and यदिदं. — c) Dc_{2} T_{1} दिष्टश्; $G_{1.4}$ दिष्टं.

44 b) D_{5} प्रीतोहं. K D_{3} पुरुषर्षभ (for भरत°). D_{1} प्रीतश्चास्मि नरर्षभ. — c) B_{2-4} Dn $D_{4.6}$ T_{2} G_{3} कर्मणा भीमसेनस्य. — d) $B_{1.3.4}$ Dc Dn_{3} $D_{1.2.4.6}$ M_{1} परा (for पुरा). — After 44, K_{4} reads an addl. colophon.

45 Before 45, all MSS. except K_{3} G_{1} read वैशं° उ° (S MSS. om. उ°). — a) B_{4} D_{3} S (except T_{1} G_{1}) स एवमुक्त्वा राजानं. — c) $Ś_{1}$ $K_{1.2}$ तात (for भीम); cf. 45^{c}. — f) K $D_{1-3.5}$ कृष्णार्थं.

46 a) D_{5} देवानां (for देवांश्च). — b) D_{5} विनाशं कृतवानसि; T_{2} G विनाशयसि राक्षसान्. — c) $Ś_{1}$ $K_{1.2}$ °बलवीर्येण. — d) $Ś_{1}$ K $D_{1-3.5}$ तव (for त्वयि). — e) B Dc Dn $D_{4.6}$ अद्य; D_{5} अपि; S चाहं (T_{1} अस्माद्) (for अस्मि). S विमुक्तोद्य (for विनिर्मुक्तो). — f) B_{1-3} Dc Dn D_{4-6} T_{2} G_{3} अस्मि; $D_{1.2}$ $G_{1.2.4}$ M अस्माद्; T_{1} चाहं (for अद्य).

47 d) Many MSS. निःकृतिः. B_{3} M_{2} परा; D_{5} किल; T_{2} $G_{2.3}$ ध्रुवं; G_{1} पुरा; G_{4} ध्रुवा (for कृता).

48 a) Dc दिष्टो (for दृष्टो). D_{5} S दृष्टोयं मे (T_{1} G_{4} °ष्टो धर्मे) परिक्लेशः. — c) B_{1} तव नात्रा°; D_{5} न ते वात्रा°; T_{1} तत्तवात्रा°; T_{2} G_{1-3} तवात्र ना°. — d) T_{1} G_{1} न किंचिदपि (for कथं°). B D (except $D_{1-3.5}$) पांडव (B_{4}

न तवात्रापराधोऽस्ति कथंचिदपि शत्रुहन् ॥ ४८
युधिष्ठिर उवाच ।
कथं शप्तोऽसि भगवन्नगस्त्येन महात्मना ।
श्रोतुमिच्छाम्यहं देव तवैतच्छापकारणम् ॥ ४९
इदं चाश्चर्यभूतं मे यत्क्रोधात्तस्य धीमतः ।
तदैव त्वं न निर्दग्धः सबलः सपदानुगः ॥ ५०
वैश्रवण उवाच ।
देवतानामभून्मन्त्रः कुशवत्यां नरेश्वर ।
वृतस्तत्राहमगमं महापद्मशतैस्त्रिभिः ।
यक्षाणां घोररूपाणां विविधायुधधारिणाम् ॥ ५१
अध्वन्यहमथापश्यमगस्त्यमृषिसत्तमम् ।
उग्रं तपस्तपस्यन्तं यमुनातीरमाश्रितम् ।
नानापक्षिगणाकीर्णं पुष्पितद्रुमशोभितम् ॥ ५२
तमूर्ध्वबाहुं दृष्ट्वा तु सूर्यस्याभिमुखं स्थितम् ।
तेजोराशिं दीप्यमानं हुताशनमिवैधितम् ॥ ५३
राक्षसाधिपतिः श्रीमान्मणिमान्नाम मे सखा ।
मौर्ख्यादज्ञानभावाच्च दर्पान्मोहाच्च भारत ।
न्यष्ठीवदाकाशगतो महर्षेस्तस्य मूर्धनि ॥ ५४
स कोपान्मामुवाचेदं दिशः सर्वा दहन्निव ।
मामवज्ञाय दुष्टात्मा यस्मादेष सखा तव ॥ ५५
धर्षणां कृतवानेतां पश्यतस्ते धनेश्वर ।
तस्मात्सहैभिः सैन्यैस्ते वधं प्राप्स्यति मानुषात् ॥ ५६
त्वं चाप्येभिर्हतैः सैन्यैः क्लेशं प्राप्स्यसि दुर्मते ।
तमेव मानुषं दृष्ट्वा किल्बिषाद्विप्रमोक्ष्यसे ॥ ५७

भारत) (for शत्रु°). — After 48, B_4 Dc ins. a colophon.

49 D_5 transp. 49 and 50. — ^{ab}) Ś$_1$ K D_{1-3} transp. कथं and शप्तः; and read त्वं (for [अ]सि). Ś$_1$ महर्षिणा (for महा°). D_5 किमर्थं चाशपत्क्रुद्धस्त्वामगस्त्यस्तपोधनः. — ^{c}) K_4 $D_{1.2}$ [अ]हं सर्वं; D_5 [अ]शेषेण; T_2 G_{2-4} [अ]हं राजन् (for [अ]हं देव). — ^{d}) $K_{1.2}$ D_6 तथै°; S (except T_1 M_1) यथै° (for तवै°). K_4 $D_{1.2}$ तत् (for [ए]तत्). D_5 तव शापस्य कारणं.

50 D_5 transp. 49 and 50. — ^{a}) Ś$_1$ K $D_{2.3}$ तु (for च). D_5 आश्चर्यमेतद्भगवन्. — ^{c}) D_5 M_2 तस्मिन्क्षणे; T_1 G_2 तथैव त्वं. — ^{d}) $D_{3.5}$ सभृत्यः; T_2 G सहयः (G_1 °सा) (for सबलः). Ś$_1$ च सवाहनः; D_5 बलवाहनः (for सपदा°).

51 K_3 $B_{1.4}$ Dc Dn $D_{4.6}$ धनेश्वर उ°; K_4 D_5 धनद उ°; $B_{2.3}$ G_1 कुबेर उ° (G_1 om. उ°). — ^{a}) Ś$_1$ K D_{1-3} G_4 सत्रं; $G_{1.2}$ M_2 मंत्रं. — ^{b}) Ś$_1$ $K_{2.4m}$ $D_{1.3}$ मेरुपृष्ठे; B_4 S कुशावत्यां. Ś$_1$ $K_{1.2}$ जनाधिप; D_5 नराधिप (for नरे°). — ^{c}) T_1 G_1 M_1 तत्राहूतो°; M_2 वृतस्ताता° (for वृतस्तत्रा°). — ^{d}) S वृतः (for त्रिभिः). — ^{e}) B_4 कामरूपाणां; M_1 राक्षसानां च. — ^{f}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ °पाणिनां.

52 After 52^{ab}, T_2 $G_{3.4}$ read 53^{cd}. — ^{c}) B D (except $D_{1-3.5}$) तप्यमानं (for तपस्यन्तं). — ^{d}) S नानाद्रुमविभूषितं. — ^{e}) S यमुनातीरमाश्रित्य (T_1 °साद्य). — ^{f}) D_5 S पुण्यं ब्रह्म(T_1 देव)र्षिसंकुलं.

53 ^{a}) S अथो° (for तमू°). B Dc $Dn_{1.n2}$ $D_{4.6}$ [ए]व; Dn_3 च; S तं (for तु). — ^{b}) B D (except D_{1-3}) [अ]भिमुखे. S अगस्त्यमृषिसत्तमं. — T_2 $G_{3.4}$ read 53^{cd} after 52^{ab}. — ^{d}) Dc G_1 इवैधितं; D_5 इवानलं.

54 ^{a}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ $D_{3.5}$ तत्राधिपो राक्षसानां. — ^{d}) Ś$_1$ K D_{1-3} (by transp.) मोहाद्दर्पाच्च; T G_{2-4} दर्पमोहा°. B_{1-3} D (except $D_{1-3.5}$) पार्थिव (for भारत). — ^{e}) Ś$_1$ K $B_{2.3}$ Dc Dn_1 $D_{1-3.5}$ अष्ठीवद् (for न्यष्ठी°). M ष्ठीवनाकाशगस्तस्य. — ^{f}) B_4 M परमर्पेः स मूर्धनि.

55 ^{ab}) K_4 D_3 transp. स and कोपात्. D_5 प्रदहन्निव तेजसा. S ततः क्रुद्धः स भगवानुवाचेदं तपोधनः. — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ देव (for एष).

56 ^{a}) S (except T_2 G_3) धर्षणं. K_4 एनां; $D_{1.2}$ एवं; T_1 M एष; T_2 (before corr.) $G_{1.2.4}$ एतत् (for एतां). — ^{c}) Ś$_1$ K_1 सैन्यं. $G_{1.4}$ M_2 तेद् (for ते). — ^{d}) T_1 M_1 मानवात्.

57 K_4 om. 57^{ab}. — ^{b}) B D (except $D_{1.2.5}$) G_1 M_2 प्राप्येह; T_2 G_{2-4} प्राप्नुहि (for प्राप्स्यसि). B D (except $D_{1-3.5}$) दुर्मतिः.

58 ^{b}) $K_{1.2.4}$ B_{2-4} D_6 T_1 G_1 M_1 पुत्रपौत्रं बलान्वितं (T_1 M_1 °नुगं). — ^{c}) Ś$_1$ ते शापं; K_2 तं शापं; G_2 स्विशापं; M_2 नानाशं (for न शापं). B Dc_1 Dn_3 D_4 प्राप्स्यते. — ^{d}) N तत्तत्रा(D_5 °तोव)ज्ञां (for गच्छतोऽऽज्ञां).

59 ^{b}) T_2 G_3 तत्तस्माद्; G_1 अगस्त्याद्; G_2 पुरास्माद् (for प्राक्तस्माद्). Ś$_1$ मुनि° (for ऋषि°). — ^{e}) Ś$_1$ K $D_{1-3.5}$ महाबाहो.

सैन्यानां तु तवैतेषां पुत्रपौत्रबलान्वितम् ।
न शापं प्राप्स्यते घोरं गच्छ तेऽऽज्ञां करिष्यति ॥ ५८
एष शापो मया प्राप्तः प्राक्तस्मादृषिसत्तमात् ।
स भीमेन महाराज भ्रात्रा तव विमोक्षितः ॥ ५९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८

१५९

वैश्रवण उवाच ।
युधिष्ठिर धृतिर्दाक्ष्यं देशकालौ पराक्रमः ।
लोकतन्त्रविधानानामेष पञ्चविधो विधिः ॥ १
धृतिमन्तश्च दक्षाश्च स्वे स्वे कर्मणि भारत ।
पराक्रमविधानज्ञा नराः कृतयुगेऽभवन् ॥ २
धृतिमान्देशकालज्ञः सर्वधर्मविधानवित् ।
क्षत्रियः क्षत्रियश्रेष्ठ पृथिवीमनुशास्ति वै ॥ ३
य एवं वर्तते पार्थ पुरुषः सर्वकर्मसु ।
स लोके लभते वीर यशः प्रेत्य च सद्गतिम् ॥ ४
देशकालान्तरप्रेप्सुः कृत्वा शक्रः पराक्रमम् ।
संप्राप्तस्त्रिदिवे राज्यं वृत्रहा वसुभिः सह ॥ ५
पापात्मा पापबुद्धिर्यः पापमेवानुवर्तते ।
कर्मणामविभागज्ञः प्रेत्य चेह च नश्यति ॥ ६
अकालज्ञः सुदुर्मेधाः कार्याणामविशेषवित् ।
वृथाचारसमारम्भः प्रेत्य चेह च नश्यति ॥ ७
साहसे वर्तमानानां निकृतीनां दुरात्मनाम् ।
सर्वसामर्थ्यलिप्सूनां पापो भवति निश्चयः ॥ ८
अधर्मज्ञोऽवलिप्तश्च बालबुद्धिरमर्षणः ।

Colophon. — *Major parvan :* Ś1 K1. 2 Dn2 T1 G2. 4 आरण्य (T1 आरण्यकांड !). — *Sub-parvan :* K3 D1–3 (all om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा; B1. 2. 4 Dn D4–6 T2 G3. 4, likewise, only गंधमादनप्रवेश (B2 °नवास; D5 °दर्शन); and finally B3, only गंधमादन. — *Adhy. name :* K D3 धनेश्वरसमागमः; Dc कुबेरसंवादः; D1. 2 G2 कुबेरसमागमः; G1 कुबेरपांडवसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : Dn 160 (Dn3 161); D1 166; S (M2 *sup. lin.*) 162 (M2 orig. 164). — *Śloka no. :* Dn1. n2 D1 63; Dn3 64.

159

1 B1–3 Dn D1. 2. 4–6 धनद उ°; B4 Dc कुबेर उ°. — b) K2 °कालं पराक्रमं; B D (except D1–3. 5) °कालपराक्रमाः. — c) Ś1 K D1–3. 5 लोकतंत्रविधानं च (K4 D3. 5 वा); B4 S °विभागानाम्. — d) Ś1 K D2. 3. 5 [अ]प्येष (for एष). K3. 4 D1–3. 5 नयः (for विधिः).

2 c) S (except G1) °विभागज्ञा. — D5 om. (hapl.) 2^d–3^a.

3 D5 om. 3^a (cf. v.l. 2). — b) Ś1 K Dc D1–3. 5 G1 M1 सर्वध(Ś1 °क)र्मविभागवित्. — d) Ś1 K1. 2. 4 D1–3 हि; K3 D5 ह (for वै). B1–3 Dc Dn D4. 6 प्रशास्ति पृथिवीं चिरं; B4 पृथिवीमनुशासति.

5 ab) Ś1 K D1–3. 5 देशकालोत्तरं (K2 °त्तरः; D5 °चितं) शक्रः, and तात (for शक्रः). — d) Dc बंधु°; T1 M बहु° (for वसु°). Ś1 K D1–3. 5 मरुद्भिः सह वृत्रहा. — After 5, N (except B1 D4. 6) ins.:

821* यस्तु केवलसंरम्भात्प्रपातं न निरीक्षते ।

6 K3 D5 om. 6^{ab}. — a) Ś1 K (K3 om.) B4 D1–3 च (for यः). — d) $=7^d$. Ś1 K1–3 D1–3. 5 स प्रेत्ये° (for प्रेत्य चे°). K4 B2 Dn D4–6 वि- (for the second च).

7 Ś1 D5 T2 G3 om. (hapl.) 7. — a) K1–3 D1–3 हि; M2 स (for सु-). — b) B2 अविधानवित्; G4 अविभागवित्. — c) K4 दुर्वृत्ताचारसंरंभी (m वृथाचारसमारंभात्). — d) $=6^d$. K3. 4m D1. 2 स प्रेत्येह; K4 सोचिरेण (for प्रेत्य चेह). K4 (m as in text) B1. 2 Dn D3. 4. 6 G1 वि- (for च).

8 b) K4 D1. 2. 5 निकृतानां (K4m प्राकृतानां); D3 प्रवृत्तीनां. — c) Ś1 K1. 2 सर्वसामर्थ्यलुब्धा(K1 °लिप्सा)नां; K4 (m as in text) सर्वेषामर्थलिप्सानां; T G सर्वेषामर्थलिप्सूनां; M2 स त्वस्मान्सत्वलिप्सूनां. — d) K4m Dc पातो; D1. 2 T1 पापे (for पापो). K4 निश्चितः; T2 G2–4 नित्यशः.

निर्भयो भीमसेनोऽयं तं शाधि पुरुषर्षभ ॥ ९
आर्ष्टिषेणस्य राजर्षेः प्राप्य भूयस्त्वमाश्रमम् ।
तामिस्रं प्रथमं पक्षं वीतशोकभयो वस ॥ १०
अलकाः सह गन्धर्वैर्यक्षैश्च सह राक्षसैः ।
मन्नियुक्ता मनुष्येन्द्र सर्वे च गिरिवासिनः ।
रक्षन्तु त्वा महाबाहो सहितं द्विजसत्तमैः ॥ ११
साहसेषु च संतिष्ठन्निह शैले वृकोदरः ।
वार्यतां साध्वयं राजंस्त्वया धर्मभृतां वर ॥ १२
इतः परं च राजेन्द्र द्रक्ष्यन्ति वनगोचराः ।
उपस्थास्यन्ति च सदा रक्षिष्यन्ति च सर्वशः ॥ १३
तथैव चान्नपानानि स्वादूनि च बहूनि च ।
उपस्थास्यन्ति वो गृह्य मत्प्रेष्याः पुरुषर्षभ ॥ १४
यथा जिष्णुर्महेन्द्रस्य यथा वायोर्वृकोदरः
धर्मस्य त्वं यथा तात योगोत्पन्नो निजः सुतः ॥ १५
आत्मजावात्मसंपन्नौ यमौ चोभौ यथाश्विनोः ।
रक्ष्यास्तद्वन्ममापीह यूयं सर्वे युधिष्ठिर ॥ १६
अर्थतत्त्वविभागज्ञः सर्वधर्मविशेषवित्
भीमसेनादवरजः फल्गुनः कुशली दिवि ॥ १७
याः काश्चन मता लोकेष्वग्र्याः परमसंपदः ।
जन्मप्रभृति ताः सर्वाः स्थितास्तात धनंजये ॥ १८
दमो दानं बलं बुद्धिर्ह्रीर्धृतिस्तेज उत्तमम् ।
एतान्यपि महासत्त्वे स्थितान्यमिततेजसि ॥ १९

---

9 [b]) D1. 2. 5 T1 पाप° (for बाल°). — [d]) Ś1 पुरुषोत्तमं; K1 B2 D1. 2 पुरुषर्षभं. K4 त्वं शाधितुमिहार्हसि. — After 9, K4 ins.:

822* तच्छ्रुत्वा धनदो वाक्यं पाण्डवानां समागमम् ।
उत्थाय स ह तैः सार्धं चलितस्तत्क्षणाद्द्रुतम् ।
कुबेरः प्राप्य राजानं युधिष्ठिरमभाषत ।

10 [a]) B (as usual) आर्ष्णिसेनस्य. — [b]) Ś1 K1. 2 D3 transp. प्राप्य and भूयः. Ś1 K1. 2 तथा° (for त्वमा°). — [c]) K2–4 B1. 3. 4 Dc2 D3. 5. 6 तामिश्रं; G2. 4 त्वरितं. T2 G2–4 प्राप्य (for पक्षं). T1 G1 M तमिस्रां प्रथमां प्राप्य (T1 तत्र).

11 [a]) Ś1 K3 B2 D1. 3 M1 अलका; K1. 4 G1. 4 M2 अलकां; Dn2 D6 आलकाः; D6 अलंकां; T1 अकालः; G2 आलकैः. — [b]) N (except Ś1) M2 यक्षाश्च. B1–3 D (except D1–3. 5) किंनरैः (for राक्षसैः). — [d]) T1 M1 सर्वैश्च गिरिवासिभिः. — [e]) Ś1 K3. 4 D3. 5 रक्षंति; K1. 2 रक्षंते; D2 रक्षितुं. B Dc Dn D4. 6 रक्षिष्यंति (for रक्षन्तु त्वा). K1. 2. 4 D1. 3. 5 T G त्वां (for त्वा).

12 [a]) G1 न (for च). Ś1 K1. 2 साहसे चापि संतिष्ठन्; K4 (marg. *sec. m.* as in text) साहसं स्वयमातिष्ठन्; B D (except D1–3. 5) साहसादनुसंप्राप्तः (Dc °प्ता); T2 G3. 4 साहसेषु न कर्तव्यं. — [b]) B Dn D4. 6 प्रतिबुध्य; Dc1 प्रतिहर्षं; Dc2 प्रतिबुद्धान्; T2 G2–4 त्वया शैले (for इह शैले). — [d]) S स्वयं (G1 भीमो) (for त्वया).

13 [a]) B D (except D1–3. 5) अतः (for इतः). Ś1 K1–3 D1–3 वः सर्वान्; K4 D5 वः सर्वे; B Dn D4. 6 वो राजन् (for राजेन्द्र). — [b]) K1. 2 प्रेक्ष्यंति; K3 Dc रक्ष्यंति. — [c]) B1–3 Dc वः सर्वान्; B4 Dn D4. 6 चो राजन्; D3 M च तदा (for च सदा). — [d]) Dn D4. 6 रक्षिष्यंते; G1. 2 संरक्ष्यंति. B1. 2. 3m D (except D1–3. 5) वः सदा (for सर्वशः). K4 (marg. *sec. m.* as in text) रक्षांसि तव सर्वशः.

14 [b]) K3 D1. 2. 5 त्रिविधानि; Dc च फलानि (for च बहूनि). — [c]) K1. 2 वै गृह्य; K4 च सदा; K4 (marg. *sec. m.*) D1–3. 5 [उ]पादाय (for वो गृह्य). B Dc Dn D4. 6 आहरिष्यंति मत्प्रेष्याः. — [d]) D3 -भृत्याः (for -प्रेष्याः). K4 भरतर्षभ. B Dc Dn D4. 6 सदा वः (B2 Dc सदाराः) पुरुषर्षभाः.

16 [b]) G2 धर्मौ (for यमौ). K1. 2 Dc T2 G तथा (for यथा). K1. 2 D1–3 [अ]श्विनौ. — [c]) Dc ते तन्; T1 तावन्; T2 G2–4 तथा (for तद्वन्). K4 B2 Dc D1. 6 T G2. 3 M1 मया° (for ममा°). K1. 2 रक्ष्यास्तद्धर्ममप्येह. — [d]) B1 स्वयं (for यूयं).

17 [a]) B D (except D1–3. 5) °विधानज्ञः. — [b]) Ś1 K1. 2. 4 D1 °विभागवित्; K3 B Dc Dn D2–6 °विधानवित्. — [c]) K4 भीमादवरजः श्रीमान्; G1 °सेनोदयं राजन्. — [d]) N (except Ś1 K1. 2) फाल्गुनः.

18 [ab]) K4 B Dc Dn D3. 4. 6 मता लोके; S महाबुद्धेर् (T1 °द्ध्या) (for मता लोकेषु). D1 काश्चित्सर्वमता लोके; D2. 5 याः काश्चित्संमता लोके. K4 बुद्धेः; B D (except D5) स्वर्ग्याः; T1 वश्याः (for [अ]ग्र्याः).

19 [a]) Ś1 K1–3 D1–3. 5 transp. दमो and दानं. — [b]) K3 D1–3. 5 T1 धृतिस्तेजः पराक्रमः (T1 °ज अनुत्तमं). — [c]) Ś1 K1–3 D1–3. 5 हि (for [अ]पि). T2 (before corr.) G4 महाबुद्धे. — [d]) T1 M1 स्थितानि हि यथा त्वयि.

20 [d]) Ś1 K (K4 marg. *sec. m.*) D1–3. 5 नरा नृप; Dc

न मोहात्कुरुते जिष्णुः कर्म पाण्डव गर्हितम् ।
न पार्थस्य मृषोक्तानि कथयन्ति नरा नृषु ॥ २०
स देवपितृगन्धर्वैः कुरूणां कीर्तिवर्धनः ।
मानितः कुरुतेऽस्त्राणि शक्रसद्मनि भारत ॥ २१
योऽसौ सर्वान्महीपालान्धर्मेण वशमानयत् ।
स शंतनुर्महातेजाः पितुस्तव पितामहः ।
प्रीयते पार्थ पार्थेन दिवि गाण्डीवधन्वना ॥ २२
सम्यक्चासौ महावीर्यः कुलधुर्य इव स्थितः
पितॄन्देवांस्तथा विप्रान्पूजयित्वा महायशाः
सप्त मुख्यान्महामेधानाहरद्यमुनां प्रति ॥ २३
अधिराजः स राजंस्त्वां शंतनुः प्रपितामहः ।
स्वर्गजिच्छक्रलोकस्थः कुशलं परिपृच्छति ॥ २४

वैशंपायन उवाच ।

ततः शक्तिं गदां खड्गं धनुश्च भरतर्षभ ।
प्राध्वं कृत्वा नमश्चक्रे कुबेराय वृकोदरः ॥ २५
ततोऽब्रवीद्धनाध्यक्षः शरण्यः शरणागतम् ।
मानहा भव शत्रूणां सुहृदां नन्दिवर्धनः ॥ २६
स्वेषु वेश्मसु रम्येषु वसतामित्रतापनाः ।
कामानुपहरिष्यन्ति यक्षा वो भरतर्षभाः ॥ २७
शीघ्रमेव गुडाकेशः कृतास्त्रः पुरुषर्षभः
साक्षान्मघवता सृष्टः संप्राप्स्यति धनंजयः ॥ २८
एवमुत्तमकर्माणमनुशिष्य युधिष्ठिरम् । C. 3. 11834 B. 3. 162. 32 K. 3. 163. 34

नरोत्तम.

21 ^{c}) T_2 (before corr.) G_4 आनीतं; $G_{1.2}$ आनीतः (for मानितः). — ^{d}) Ś$_1$ K_{1-3} $D_{1-3.5}$ पांडवः; T_1 M_1 मानद (for भारत).

22 ^{c}) B D (except $D_{1-3.5}$) शांतनुर्. — ^{f}) $D_{1.2}$ T G_3 °धन्विना.

23 ^{a}) T_2 G सम्यक्चापे (G_1 संत्यक्त्वासौ). Ś$_1$ K (K_4 marg. *sec. m.*) $D_{1-3.5}$ समागम्य महाकीर्तिः. — ^{b}) K_4 यथा मेरुर् (for कुल°). T_1 M_2 [उ]स्थितः (for स्थितः). Ś$_1$ K (K_4 marg. *sec. m.*) Dc $D_{3.5}$ कुलधर्मेण पार्थिवः; B Dn $D_{1.2.4.6}$ कुलधु(Dn$_{2.}$ n$_3$ °धै)र्येण पार्थिवः. — ^{e}) B D (except $D_{1-3.5}$) ऋषीन्विप्रान्; T_1 पूजयित्वा (for तथा विप्रान्). — ^{d}) T_1 यातः स्वर्गं (for पूजयित्वा). B D (except $D_{1-3.5}$) महातपाः. — ^{f}) B_4 T_1 M_1 अनु (for प्रति).

24 ^{a}) K_4 D_{1-3} अति राज्ञां ($D_{1.2}$ °ज्ञः) स; T_1 अथ आह च; T_2 G_3 अतिराजसु; $G_{1.4}$ अधिराजसु; G_2 M_2 अतिराजा स. K_1 M_2 राजंस्त्वा; T_1 M_1 राजेंद्रः. — ^{b}) Some N MSS. शांतनुः. T_1 M_1 त्वां (for प्र-). — ^{c}) T_2 G स्वर्ग° (for शक्र°).

25 After the ref., B_1(marg.)$_{.4}$ D (except $D_{1-3.5}$) ins.:

823* एतच्छ्रुत्वा तु वचनं धनदेन प्रभाषितम् ।
पाण्डवाश्च ततस्तेन बभूवुः संप्रहर्षिताः ।

— ^{b}) Some MSS. भरतर्षभः. — D_2 om. 25^c–26^b. — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ (m as in text) D_5 T (T_2 by corr.) G_3 प्रह्वं; G_1 प्रध्मं; G_2 पादौ; G_4 पादे; M_1 प्रांचं; Cnp प्राज्यं (= ज्यारहितं Nil.) (for प्राध्वं). — ^{d}) T_1 पूजयित्वा (for कुबे°). K_4 (marg. *sec. m.* as in text) महात्मने (for वृको°).

26 D_2 om. 26^{ab} (cf. v.l. 25). — ^{a}) Ś$_1$ K (K_4 marg. *sec. m.*) $D_{3.5}$ तमब्र° (for ततोऽब्र°). K_4 (marg. *sec. m.* as in text) राजराजा (for धना°). — ^{b}) K_4 (marg. *sec. m.* as in text) T_1 M_1 शरणैषिणां; M_2 शरणं गतः. — ^{d}) Ś$_1$ K_{1-3} Dn$_2$ $D_{3.5}$ T_1 G_2 सुहृदानंद°; B_4 सुहृदां मान°. — After 26, T G ins.:

824* विभवस्तात शैलाग्रे वसानः सह बन्धुभिः ।
सुपर्णपितृदेवानां सततं मानकृद्भव ।
ऋजुं पश्यत मा वक्रं सत्यं वदत मानृतम् ।
दीर्घं पश्यत मा ह्रस्वं परं पश्यत मापरम् ।

[(L. 1) T_1 G_1 विभयः; G_2 विहरन् (for विभवः).]

27 ^{a}) S सर्वेषु (for रम्येषु). — ^{b}) Ś$_1$ K_{1-3} B_4 $D_{1-3.5}$ °कर्षणाः (for °तापनाः). — ^{c}) $B_{1.3}$ Dn $D_{4.6}$ कामान्न परिहास्यंति; D_5 कामान्न प्रहरिष्यंति; S कामानभिहरिष्यंति. — ^{d}) K_4 मम शासनात् (भर°).

28 ^{a}) Ś$_1$ K_{1-3} $D_{1-3.5}$ चापि (for एव). — ^{b}) B D (except $D_{1-3.5}$) पुनरेष्यति (for पुरु°). — ^{c}) K_4 स्वयं (for साक्षान्). Ś$_1$ D_2 पृष्टः; K_2 दृष्टः; T_1 M_1 [उ]त्सृष्टः; M_2 सृष्टं.

29 ^{a}) Ś$_1$ K $D_{1-3.5}$ एवमुत्तमधर्माणम् (K_4 उक्त्वैवं शुभकर्माणम्); T_1 एवमुत्तमकुर्वाणम्. — ^{b}) K_4 S अनुशास्य. — ^{c}) $D_{1.2}$ श्वेतं; D_5 वस्तुं (for अस्तं). B_2 (m as in text) अस्तंगिरिगते सूर्ये; S अस्तं गिरिमिवादित्यः (M_1 °साद्य). — ^{d}) $D_{1.2}$ प्रयातो.

C. 3. 11834
B. 3. 162. 32
K. 3. 163. 34

अस्तं गिरिवरश्रेष्ठं प्रययौ गुह्यकाधिपः ॥ २९
तं परिस्तोमसंकीर्णैर्नानारत्नविभूषितैः ।
यानैरनुययुर्यक्षा राक्षसाश्च सहस्रशः ॥ ३०
पक्षिणामिव निर्घोषः कुबेरसदनं प्रति ।
बभूव परमाश्वानामैरावतपथे यताम् ॥ ३१
ते जग्मुस्तूर्णमाकाशं धनाधिपतिवाजिनः ।
प्रकर्षन्त इवाभ्राणि पिबन्त इव मारुतम् ॥ ३२
ततस्तानि शरीराणि गतसत्त्वानि रक्षसाम् ।
अपाकृष्यन्त शैलाग्राद्धनाधिपतिशासनात् ॥ ३३
तेषां हि शापकालोऽसौ कृतोऽगस्त्येन धीमता ।
समरे निहतास्तस्मात्सर्वे मणिमता सह ॥ ३४
पाण्डवास्तु महात्मानस्तेषु वेश्मसु तां क्षपाम् ।
सुखमूषुर्गतोद्वेगाः पूजिताः सर्वराक्षसैः ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥

१६०

वैशंपायन उवाच ।
ततः सूर्योदये धौम्यः कृत्वाह्निकमरिंदम ।
आर्ष्टिषेणेन सहितः पाण्डवानभ्यवर्तत ॥ १
तेऽभिवाद्यार्ष्टिषेणस्य पादौ धौम्यस्य चैव ह
ततः प्राञ्जलयः सर्वे ब्राह्मणांस्तानपूजयन् ॥ २
ततो युधिष्ठिरं धौम्यो गृहीत्वा दक्षिणे करे ।
प्राचीं दिशमभिप्रेक्ष्य महर्षिरिदमब्रवीत् ॥ ३
असौ सागरपर्यन्तां भूमिमावृत्य

30 [a]) Ś$_{1}$ K$_{1-3.4}$ (marg. *sec. m.*) D$_{3.5}$ तं (Ś$_{1}$ K$_{2}$ ते) परिस्तोमसंस्तीर्णैर्; K$_{4}$ परिवृत्तोथ संकीर्णैर्; T$_{1}$ तं परिव्यो-मसं°. — [b]) Ś$_{1}$ K D$_{1-3.5}$ नानारजत(K$_{4}$ नानाकनक-; K$_{4}$ marg. *sec. m.* महारजत)भूषितैः.

31 [c]) K$_{4}$ (marg. *sec. m.* as in text) °माश्चर्यम् (for °माश्वानाम्). — [d]) Ś$_{1}$ K D$_{3.5}$ ऐरावणपथे. K$_{2}$ B D (except D$_{1-3.5}$) T G$_{3.4}$ यथा (for यताम्).

33 [c]) Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ D$_{3}$ व्यपा°; K$_{3}$ अप°.

34 Before 34, T$_{2}$ G$_{2-4}$ ins. वैशं°. — [a]) Ś$_{1}$ K D$_{3.5}$ स (for हि). K$_{3.4}$ D$_{3.5}$ नाश° (for शाप°). Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ [अ]पि; K$_{3.4}$ D$_{5}$ हि; B Dc Dn D$_{4.6}$ स (B$_{1}$ तु); D$_{3}$ [अ]यं (for [अ]सौ). D$_{1.2}$ तेषामयं शापकालः. — [d]) B D (except D$_{1-3.5}$) शापस्यांतोभवत्तदा.

35 [a]) K$_{4}$ पांडवापि; B D (except D$_{1-3.5}$) G$_{1}$ °वाश्च; T G$_{2-4}$ M °वाः सु-. — [b]) D$_{1.2.5}$ T$_{2}$ G$_{2-4}$ स्वेषु (for तेषु). N (except B$_{2.4}$) ताः क्षपाः. — [d]) K$_{4}$ S °ताः सह (K$_{4}$ T$_{1}$ M$_{1}$ °ता यक्ष-) राक्षसैः.

Colophon. — *Major parvan:* Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ Dn$_{2}$ T$_{2}$ G$_{2-4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* K$_{3}$ D$_{1.2}$ (all om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गंधमादनवास in K$_{3}$, and गंधमादनप्रवेश in D$_{1}$); B$_{1.4}$ Dn D$_{4-6}$ T$_{2}$ G$_{3}$, likewise, only गंधमादनप्रवेश (D$_{5}$ T$_{2}$ G$_{3}$ °निवास); and finally B$_{2.3}$ Dc, only गंधमादन-वास. — *Adhy. name:* K$_{4}$ कुबेरसमागमः; D$_{2}$ धनदागमनं; D$_{3}$ M$_{2}$ वैश्रवणसमागमः; G$_{1}$ वैश्रवणनिवर्तनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 161 (Dn$_{3}$ 162); D$_{1}$ 167; S 163 (M$_{2}$ *sup. lin.* 165). — *Śloka no.:* Dn 38; D$_{1}$ 37.

160

1 [b]) K$_{4}$ पांचाली शुभदर्शना; K$_{4}$ (marg. *sec. m.*) D$_{1}$ T$_{1}$ M पांचाली सुहृदश्च ते (T$_{1}$ तान्); D$_{2}$ T$_{2}$ G पांचालीस-हितांश्च तान् (D$_{2}$ °तश्च ते; G$_{2}$ °तश्च तान्). — [c]) B आर्ष्णि-सेनेन. K$_{1.4}$ D$_{1.2}$ M सहिताः; D$_{5}$ °तं; T$_{1}$ °तान्.

2 [b]) K$_{4}$ Dc D$_{1.2.5}$ T$_{1}$ G$_{1.2}$ हि (for ह). — After 2, K$_{4}$ Dc D$_{1-3}$ S (except G$_{1}$) ins.:

825* आर्ष्टिषेणः परिष्वज्य पुत्रवद्भरतर्षभान् ।
[T$_{2}$ G$_{2.3}$ M भरतर्षभ.]

3 G$_{1}$ om. 3–4. — [ab]) K$_{4}$ D$_{1-3}$ S (G$_{1}$ om.) धर्म-राजं स्पृशन्पाणौ पाणिना स महातपाः. — [c]) Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ अथो-दीक्ष्य (for अभिप्रेक्ष्य).

4 G$_{1}$ om. 4 (cf. v.l. 3). — [c]) Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ महावीर्य

शैलराजो महाराज मन्दरोऽभिविराजते ॥ ४
इन्द्रवैश्रवणावेतां दिशं पाण्डव रक्षतः ।
पर्वतैश्च वनान्तैश्च काननैश्चोपशोभिताम् ॥ ५
एतदाहुर्महेन्द्रस्य राज्ञो वैश्रवणस्य च ।
ऋषयः सर्वधर्मज्ञाः सद्म तात मनीषिणः ॥ ६
अतश्चोद्यन्तमादित्यमुपतिष्ठन्ति वै प्रजाः ।
ऋषयश्चापि धर्मज्ञाः सिद्धाः साध्याश्च देवताः ॥ ७
यमस्तु राजा धर्मात्मा सर्वप्राणभृतां प्रभुः ।
प्रेतसत्त्वगतीमेतां दक्षिणामाश्रितो दिशम् ॥ ८
एतत्संयमनं पुण्यमतीवाद्भुतदर्शनम् ।
प्रेतराजस्य भवनमृद्ध्या परमया युतम् ॥ ९
यं प्राप्य सविता राजन्सत्येन प्रतितिष्ठति ।
अस्तं पर्वतराजानमेतमाहुर्मनीषिणः ॥ १०
एतं पर्वतराजानं समुद्रं च महोदधिम् ।
आवसन्वरुणो राजा भूतानि परिरक्षति ॥ ११
उदीचीं दीपयन्नेष दिशं तिष्ठति कीर्तिमान् ।
महामेरुर्महाभाग शिवो ब्रह्मविदां गतिः ॥ १२
यस्मिन्ब्रह्मसदश्चैव तिष्ठते च प्रजापतिः ।
भूतात्मा विसृजन्सर्वं यत्किंचिज्जङ्गमागमम् ॥ १३
यानाहुर्ब्रह्मणः पुत्रान्मानसान्दक्षसप्तमान् ।
तेषामपि महामेरुः स्थानं शिवमनामयम् ॥ १४
अत्रैव प्रतितिष्ठन्ति पुनरत्रोदयन्ति च ।
सप्त देवर्षयस्तात वसिष्ठप्रमुखाः सदा ॥ १५
देशं विरजसं पश्य मेरोः शिखरमुत्तमम् ।
यत्रात्मतृप्तैरध्यास्ते देवैः सह पितामहः ॥ १६
यमाहुः सर्वभूतानां प्रकृतेः प्रकृतिं ध्रुवम् । C. 3. 11857 B. 3. 163. 17 K. 3. 164. 16

(for °राज). — d) Ś1 B Dc Dn D4. 6 [ऽ]तिविराजते (B2 °ति); K3 हि विराजते; S (G1 om.) [ऽ]भि(T1 M2 हि)विराजयन्.

5 a) K1. 2 D2 इंद्रवैश्रवणावेतौ; T1 G1. 2 M1 °णोपेतां; T2 G3 इंद्रो वैश्रवणोपेतो. — b) K1 रक्षितः; Dc रक्षितां; D1. 4 T1 रक्षत (D1 °तं); T2 G °ति. — d) K1–3 om. च. B4 Dn D4. 6 [ए]व (for [उ]प-). Some MSS. °शोभितं.

6 D5 om. 6. — a) Ś1 K1. 2 T1 M एताम्; T2 G2. 3 एतम्; G1 एवम् (for एतद्). — c) Dc चापि; T2 G2–4 चैव (for सर्व-). — Ś1 K1. 2 D2 M2 om. (hapl.) 6^{d}–7^{c}. — d) K4 (marg. *sec. m.* as in text) S सर्वे (for सद्म). Dn2 D1 (*sup. lin.* as in text) संयुक्ताश्च मनी°.

7 Ś1 K1. 2 D2 M2 om. 7^{abc} (cf. v.l. 6). — b) B1 G1 उपातिष्ठंत; T1 उदतिष्ठंति. K3. 4 B4 Dc D1. 3. 5 M2 द्विजाः (for प्रजाः). — c) D5 चाथ; T2 G चैव (G1 सर्वे-) (for चापि).

8 a) K3 D5 च (for तु). K4 G4 राजन्. Ś1 B1–3 D (except D1–3. 5) धर्मज्ञः (for धर्मात्मा). — b) Ś1 K1. 2 B4 D5 G1 वरः (for प्रभुः). — c) Ś1 K3 D1–3. 5 प्रेतसत्त्वैर्ग(D5 °र्यु)ताम्; K1. 2 प्रेतैः सत्त्वैर्गतैर् (K2 °ताम्); K4 अगस्तिसेविताम्; B Dc Dn D4. 6 G4 प्रेतसत्त्व(B4 °सिद्ध)गतिम्; G1 °गती. B Dc ह्येतां; Dn D4. 6 ह्येनां (for एतां). — d) K4 transp. दक्षिणां and आश्रितो; D1. 2 transp. आश्रितः and दिशं. D3. 5 आस्थितो.

10 G1 om. 10. — a) Dc Dn D4 तं; D3 सं-; D5 स (for यं). — d) Ś1 K1. 2 एतद् (for एतम्).

11 a) K2 एवं; K4 B2. 4 Dn1. n3 D1. 3. 5 एनं; G1 स तं (for एतं).

12 b) B Dc Dn D4. 6 वीर्यवान् (B4 भानुमान्); D5 मूर्तिमान्. — c) Ś1 K1–3. 4 (marg. *sec. m.*) D1–3 गिरिवरः; T1 महाराज; T2 G2. 3 महाभागः.

13 a) K1. 2 B3 अस्मिन्. K4 (marg *sec. m.* as in text) T1 M1 ब्रह्मविदश्चैव. T2 G यस्मिन्ब्राह्मणसंघैश्च. — b) K3 D5 तिष्ठति. K3 D5 [ए]व; K4 [अ]थ; T2 G वै (for च). B1–3 Dc Dn D4. 6 भूतात्मा चावतिष्ठते (B2. 3 D4. 6 °ति). — c) B4 भूतानि. T1 G1 M2 सर्गं; T2 G2–4 विश्वं; M1 स्वर्गं (for सर्वं). B1–3 D (except D1–3. 5) प्रजापतिः सृजन्सर्वं.

14 b) K1. 2 मानुषान्. K4 D3 (by corr.) ऋषिसत्तमान्; B1. 2 T1 G1. 2 M2 दक्षसत्तमान्. — c) Ś1 K1. 2 महद्ध्येतत्; K3 महासेतुः; T1 M महामेरोः (M1 °रौ). — d) K4 स्थानमेतद्; B1–3 D (except D1–3. 5) शिवं स्थानम् (by transp.). T2 G2–4 अनुत्तमम्.

15 b) K3 D5 अभ्यु°; B2–4 Dc Dn D1. 2 एवो° (for अत्रो°). — c) K3 D1–3 पार्थ (for तात). — d) Ś1 K2 B3 G1 तथा; K1 ततः; B1 Dn D1. 4. 6 T G2–4 M तदा.

16 a) Ś1 K1. 2 D5 एतद्; K3. 4 (marg. *sec. m.*) D3 एतं; K4 देवं; D1. 2 एवं (for देशं). — c) K4 (marg. *sec. m.* as in text) यत्रास्ते भगवान्देवो; S आत्मतृप्तैर्य(T1 °श्च)तैर्यत्र. — d) T1 M1 नित्यमास्ते (for देवैः सह).

C. 3. 11857 B. 3. 163. 17 K. 3. 164. 16 अनादिनिधनं देवं प्रभुं नारायणं परम् ॥ १७
ब्रह्मणः सदनात्तस्य परं स्थानं प्रकाशते
देवाश्च यत्नात्पश्यन्ति दिव्यं तेजोमयं शिवम् ॥ १८
अत्यर्कानलदीप्तं तत्स्थानं विष्णोर्महात्मनः ।
स्वयैव प्रभया राजन्दुष्प्रेक्ष्यं देवदानवैः ॥ १९
तद्वै ज्योतींषि सर्वाणि प्राप्य भासन्ति नोऽपि च ।
स्वयं विभुरदीनात्मा तत्र ह्यभिविराजते ॥ २०
यतयस्तत्र गच्छन्ति भक्त्या नारायणं हरिम् ।
परेण तपसा युक्ता भाविताः कर्मभिः शुभैः ॥ २१
योगसिद्धा महात्मानस्तमोमोहविवर्जिताः ।
तत्र गत्वा पुनर्नेमं लोकमायान्ति भारत ॥ २२
स्थानमेतन्महाभाग ध्रुवमक्षयमव्ययम् ।

17 [b]) D4 G1. 2 M2 ध्रुवां. Ś1 K1. 2. 4 (marg. *sec. m.*) प्रवृत्तिं प्रकृतेः परां (K1. 2 °रं); K3 D1–3. 5 प्रकृतिं (K3 °तिः) प्रकृतेः परं; K4 (corrupt) प्रवृत्तिं प्रकृतेर्भुजं; T1 (by transp.) प्रकृतिं प्रकृतेर्ध्रुवं. — M om. 17[c]–19[d], and ins. 826* after 17[ab]. — [d]) Ś1 K1. 2 G1 प्रभुं; K3. 4 D1–3 T1 हरिं (for परम्).

18 K1 M om. 18 (for M, cf. v.l. 17). — [c]) T2 G3. 4 यज्ञात्; G1 युक्तान् (for यत्नात्). Ś1 K2 अपि देवा न गच्छंति; K3. 4 D1. 2 देवा अपि न पश्यंति; B Dc Dn D4. 6 देवापि यं न पश्यंति; D3. 5 अपि देवा यं न यांति. — [d]) B D (except D1–3. 5) सर्व- (for दिव्यं). Ś1 K2 B Dn D4. 6 शुभं (for शिवम्). G1 तत्र मायामयं शिवं.

19 M om. 19 (cf. v.l. 17). — K3 B Dc Dn D4. 6 T G ins. after 19: K4, after 22: D1–3, after 24: M (which om. 17[c]–19[d]) ins. after 17[ab]:

826* प्राच्यां नारायणस्थानं मेरावतिविराजते ।

[K4 D1–3 M नारायणस्तात (for °स्थानं). K4 मेरोरथ; B1 मेरावत्र; D1–3 मेरावभि-; T1 मम राजन् (for मेरावति-).] — Thereafter T1 reads 21–22 and 828*. K3 B Dc Dn D4. 6 T2 G (G1 om. lines 3–4) M cont.: K4 ins. line 1 after 826* and lines 2–4 after 19: T1 ins. after 828*:

827* यत्र भूतेश्वरस्तात सर्वप्रकृतिरात्मभूः ।
भासयन्सर्वभूतानि सुश्रियाभिविराजते ।
नात्र ब्रह्मर्षयस्तात कुत एव महर्षयः ।
प्राप्नुवन्ति गतिं ह्येतां यतीनां कुरुसत्तम ।

[(L. 2) K3 S (except T2 G3) भावयन्; K4 स चाग्रं (for भासयन्). K3. 4 B1. 2 S स्व- (for सु-). — (L. 3) K4 कुतो ब्रह्मर्षयस्तथा; T1 नात्र देवर्षयः कुतः; T2 G (G1 om.) M कुतो देवर्षयस्तथा. — (L. 4) T1 प्राप्स्यंति च (for प्राप्नु°). K4 M1 ह्येषां; T2 G (G1 om.) ह्येनां. T2 G (G1 om.) यतीनां भावितात्मनां.]

20 G1 om. 20. — [a]) B1 Dc न तज्; B2–4 Dn D4. 6 न तं; S (G1 om.) नात्र (for तद्वै). K4 (marg. *sec. m.*) नात्र ज्योतींषि शास्त्राणि. — [b]) B Dc Dn D4. 6 पांडव; T1 G2. 4 M1 भारत (for नोऽपि च). K3. 4 D1–3. 5 प्राप्य नाभांति तेजसा (K4 marg. *sec. m.* प्राप्य तिष्ठंति पांडव). — [c]) Ś1 K1. 2 B1–3 Dc Dn D4–6 स्वयं प्रभु(Ś1 K1. 2 विष्णु)रचिंत्यात्मा; K4 (marg. *sec. m.*) अयं वीरः स भगवान्. — [d]) K1. 2 B D (except D3. 4. 6) ह्यति-; T G (G1 om.) [ए]वाभि- (for ह्यभि-). K4 (marg. *sec. m.*) स्वयमत्र विराजते.

21 M2 om. 21–22. For T1 cf. v.l. 19. — [b]) Ś1 K1–3 D1. 2. 5 M1 भक्ता; T G देवं (for भक्त्या). Ś1 विभुं; D3 शुभं; D5 प्रभुं (for हरिम्). K4 भक्ता नारायणाश्रमं.

22 M2 om. 22 (cf. v.l. 21). For T1 cf. v.l. 19. — [a]) K3. 4 जिता°; D1–3. 5 यता° (for महा°). — [b]) T2 G3. 4 ततो (for तमो-). — [cd]) T2 G3. 4 अत्र (for तत्र). D1. 2 transp. नेमं and लोकं. — After 22, K3 B D (except D1–3. 5) S (except M2) ins.:

828* स्वयंभुवं महात्मानं देवदेवं सनातनम् ।

Thereafter T1 reads 827*.

23 [a]) K1. 2 महाभाव; T1 M1 महाराज. — [c]) T1 सदाप्यत्र (for सदा ह्येतत्). — [d]) Ś1 K1. 2. 4 (marg. *sec. m.*) D5 प्राणिकर्तुर्; K4 (orig.) G1. 4 प्राणमात्रं; K4 (also marg. *sec. m.*) Dc D1–3 प्रणम त्वं; T1 प्रणमाशु. — After 23, N ins.:

829* एनं त्वहरहर्मेरुं सूर्याचन्द्रमसौ ध्रुवम् ।
प्रदक्षिणमुपावृत्तौ कुरुतः कुरुसत्तम ।
ज्योतींषि चाप्यशेषेण सर्वाण्यनघ सर्वतः ।
परियान्ति महाराज गिरिराजं प्रदक्षिणम् ।

[(L. 2) B2–4 Dn D4. 6 उपावृत्य. B2 Dn D4. 6 कुरुनंदन. — (L. 3) K4 (marg. *sec. m.* as above) ज्योतींष्यनेन मार्गेण. D5 [अ]स्य च (for [अ]नघ). Ś1 K4 संघशः; D1 संशयः (for सर्वतः). K1. 2 सर्वाण्यनाम (sic) संघशः; K4 (marg. *sec. m.* as above) D3 सर्वाण्येनमसंशयः; B4 सर्वाण्येतानि नित्यतः. — K3 om. (hapl.) from the posterior half of line 4 up to 25[c].]

ईश्वरस्य सदा ह्येतत्प्रणमात्र युधिष्ठिर ॥ २३
एतं ज्योतींषि सर्वाणि प्रकर्षन्भगवानपि ।
कुरुते वितमस्कर्मा आदित्योऽभिप्रदक्षिणम् ॥ २४
अस्तं प्राप्य ततः संध्यामतिक्रम्य दिवाकरः ।
उदीचीं भजते काष्ठां दिशमेष विभावसुः ॥ २५
स मेरुमनुवृत्तः सन्पुनर्गच्छति पाण्डव ।
प्राङ्मुखः सविता देवः सर्वभूतहिते रतः ॥ २६
स मासं विभजन्कालं बहुधा पर्वसंधिषु ।
तथैव भगवान्सोमो नक्षत्रैः सह गच्छति ॥ २७
एवमेष परिक्रम्य महामेरुमतन्द्रितः ।
भावयन्सर्वभूतानि पुनर्गच्छति मन्दरम् ॥ २८
तथा तमिस्रहा देवो मयूखैर्भावयञ्जगत् ।
मार्गमेतदसंबाधमादित्यः परिवर्तते ॥ २९
सिसृक्षुः शिशिराण्येष दक्षिणां भजते दिशम् ।
ततः सर्वाणि भूतानि कालः शिशिरमृच्छति ॥ ३०
स्थावराणां च भूतानां जङ्गमानां च तेजसा ।
तेजांसि समुपादत्ते निवृत्तः सन्विभावसुः ॥ ३१
ततः स्वेदः क्लमस्तन्द्री ग्लानिश्च भजते नरान् ।
प्राणिभिः सततं स्वप्नो ह्यभीक्ष्णं च निषेव्यते ॥ ३२
एवमेतदनिर्देश्यं मार्गमावृत्य भानुमान् । C. 3. 11878 B. 3. 163. 38 K. 3. 164. 37

---

24 Ś1 K1. 2 D1–3. 5 om. 24 (for K2 cf. v.l. 23); T2 G3 om. 24–25. — ^{a}) K4 Dn1 एनं; B1 M एतज्; B4 Dc2 Dn3 T1 एवं; G (G3 om.) एष (for एतं). — ^{c}) K4 वितमः कर्ता; T1 °मस्करत्वं; G1 °मः कर्म; G2. 4 °मः कामं. — After 24, D1–3 read 826*.

25 T2 G3 om. 25 (cf. v.l. 24); K2 om. 25^{abc} (cf. v.l. 23). — ^{b}) Ś1 K1 युधिष्ठिर (for दिवा°). — ^{c}) Ś1 K1 D3 राजन्; K3 B3 D1. 2. 5 पूर्वं; K4 B1 Dc पूर्वां; M काले (for काष्ठां). — ^{d}) K4 D1. 2 एव (for एष). B4 बहुधायं विभावसुः; S (T2 G3 om.) बहुधा पर्वसंधिषु.

26 G1 M1 om. (hapl.) 26^{a}–27^{b}; M2 om. 26–27. — ^{a}) Dn2 सुमेरु°. Dn स (for सन्). Ś1 K D1–3. 5 मेरुमेतमुपावृ(D3 °श्रि)त्य; T1 समेतामुपवृत्तः स. — ^{b}) T G (G1 om.) उपा(T1 °प)गच्छति (for पुनर्गच्छति). — ^{c}) B4 स तदा; T1 सहितं; T2 G (G1 om.) सततं (for सविता).

27 M2 om. 27; G1 M1 om. 27^{ab} (cf. v.l. 26). — ^{a}) K4 (marg. *sec. m.* as in text) समं सं-; Dn1 स मासान्; T1 सदा सं-; T2 G (G1 om.) स सम्यग् (for स मासं). K4 (marg. *sec. m.*) Dn2. n3 D5 काले; T2 G3. 4 कालान् (for कालं). — ^{b}) Ś1 विभजन् (for बहुधा). Ś1 K1. 2 Dn2 सर्व° (for पर्व°). — ^{c}) K3. 4 D1. 2 तमेव विभजन् (for तथैव भगवान्). K4 (marg. *sec. m.*) S (M2 om.) देवो (for सोमो).

28 G2 om. 28^{ab}. — ^{a}) Ś1 K B2 एतं; D1–3 एनं; T2 G3. 4 एवं (for एष). Ś1 K3 D3 T2 G3. 4 अतिक्रम्य; B1–3 Dc Dn2. n3 D4. 6 त्वतिक्रम्य; Dn1 ह्यति°; T1 परिक्रामन्. — After 28^{ab}, S (except G2) ins.:

830* सोमश्च विभजन्कालं बहुधा पर्वसंधिषु ।
[Cf. 27^{ab}.]

— ^{c}) K4 (marg. *sec. m.*) S भास° (for भाव°). — Ś1 K1. 2 om. (hapl.) 28^{d}–30^{c}. — ^{d}) K4 D3 T1 मंदिरं; T2 G सागरं (for मन्दरम्).

29 Ś1 K1. 2 om. 29 (cf. v.l. 28). — ^{a}) K4 (marg. *sec. m.* as in text) तथा तस्मिन्प्रभा देवो. — ^{b}) K4 B4 Dc D1. 2 S (except T2 G3) भास° (for भाव°). — ^{c}) K3. 4 B1. 3 Dc D5 T1 M एतम्; B4 D1 एनम्; T2 G एवम् (for एतद्).

30 K3 om. from st. 30 up to 4^{a} of the next adhy.; Ś1 K1. 2 om. 30^{abc} (cf. v.l. 28). — ^{a}) T1 विसृजञ् (for सिसृक्षुः). K4 S शिशिरं ह्येष (T1 G1 °षु); K4 (marg. *sec. m.*) B4 Dn D2. 4. 5 शिशिराण्येव; Dc °ण्येषु; D1 °यैव. — ^{b}) K4 D3. 5 S transp. दक्षिणां and भजते. — ^{d}) K1 काले; T2 G कालं. D1. 2 शैशिरम्. K1. 2 D1–3 अर्छति (for ऋच्छति). K4 कालमर्छति शैशिरं; B Dc Dn D4–6 कालोभ्यर्छति शैशिरः; T1 M1 कालः स्पृशति शैशिरः; M2 कालस्त्वृच्छति वै शिरः.

31 K3 om. 31 (cf. v.l. 30). — ^{c}) Ś1 K1. 2 D1–3 पुनराद(K1. 2 °ध)त्ते; Dc समुपादत्त. — ^{d}) K4 B2–4 Dn D1. 2. 4–6 T2 G स (for सन्).

32 K3 om. 32 (cf. v.l. 30). — ^{a}) B Dc Dn D4–6 स्वेदक्लमौ; D1. 2 G1 M2 स्वेदक्लमस. — ^{cd}) K4 S (except G4) प्राणिनः (for °भिः). K4 स्वप्ने (for स्वप्नो). Ś1 स्वप्नेऽत्वभीष्टं; K1. 2 स्वप्ने स्वभीष्टं; B4 स्वप्नमभीक्ष्णं. S स्वप्नानभीक्ष्णं समु(T2 G2–4 पर्यु)पासते.

33 K3 om. 33 (cf. v.l. 30). — ^{a}) K4 एवम्; D1–3 T1 G1 M1 एतम् (for एतद्). — Dc D2 om. (hapl.) 33^{d}–35^{c}. — ^{d}) Ś1 K1. 2 प्लाव°; T1 पाल° (for भाव°).

C. 3. 11878 B. 3. 163. 38 K. 3. 164. 37 पुनः सृजति वर्षाणि भगवान्भावयन्प्रजाः ॥ ३३
वृष्टिमारुतसंतापैः सुखैः स्थावरजङ्गमान् ।
वर्धयन्सुमहातेजाः पुनः प्रतिनिवर्तते ॥ ३४
एवमेष चरन्पार्थ कालचक्रमतन्द्रितः ।
प्रकर्षन्सर्वभूतानि सविता परिवर्तते ॥ ३५
संतता गतिरेतस्य नैष तिष्ठति पाण्डव ।
आदायैव तु भूतानां तेजो विसृजते पुनः ॥ ३६
विभजन्सर्वभूतानामायुः कर्म च भारत ।
अहोरात्रान्कलाः काष्ठाः सृजत्येष सदा विभुः ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥

१६१

वैशंपायन उवाच ।
तस्मिन्नगेन्द्रे वसतां तु तेषां
महात्मनां सद्व्रतमास्थितानाम् ।
रतिः प्रमोदश्च बभूव तेषा-
माकाङ्क्षतां दर्शनमर्जुनस्य ॥ १
तान्वीर्ययुक्तान्सुविशुद्धसत्त्वां-
स्तेजस्विनः सत्यधृतिप्रधानान् ।
संप्रीयमाणा बहवोऽभिजग्मु-
र्गन्धर्वसंघाश्च महर्षयश्च ॥ २
तं पादपैः पुष्पधरैरुपेतं
नगोत्तमं प्राप्य महारथानाम् ।
मनःप्रसादः परमो बभूव
यथा दिवं प्राप्य मरुद्गणानाम् ॥ ३
मयूरहंसस्वननादितानि

36 K$_3$ om. 36 (cf. v.l. 30). — D$_2$ om. 36^c–37^b. — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ आदधत्स(K$_1$ °न्स)र्वभूतानां; K$_4$ G$_1$ M$_2$ आदावेव तु भू°; K$_4$ (marg. *sec. m.*) D$_{1.3.5}$ आददत्स- (D$_{1.3}$ °न्स)र्वभू°; Dn1. n2 D$_6$ आदायैवं तु भू°. — ^{d}) Ś$_1$ K (K$_3$ om.) D$_{1.3.5}$ तेजांसि विसृजन्पुनः (D$_1$ °न्प्रभुः).

37 K$_3$ om. 37; D$_2$ om. 37^{ab} (cf. v.l. 30, 36). — ^{a}) B$_{1.2.4}$ Dc विसृजन्; G$_1$ भगवन् (for विभजन्). — ^{b}) K$_4$ S (except G$_1$) पांडव (for भारत). — ^{c}) K (K$_3$ om.) B Dc Dn D$_{4.6}$ M$_1$ अहोरात्रं; D$_{1.2.5}$ M$_2$ अहोरात्राः. — ^{d}) D$_{1.2}$ [ए]व (for [ए]ष). B$_2$ भवत्प्रभुः; D$_3$ विभावसुः (for सदा विभुः). K$_4$ D$_5$ S प्रभुः; Dc हरिः (for विभुः).

Colophon om. in K$_3$. — *Major parvan* : Ś$_1$ K$_{1.2}$ Dn$_2$ D$_6$ G$_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan* : B$_1$ Dn (both om. sub-parvan name) mention only गंधमादनप्रवेश; B$_{2.3}$ Dc D$_6$ M, likewise, only °मादनवास; B$_4$ D$_{3.5}$, only °मादननिवास; and finally D$_{1.2}$, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गंधमादनप्रवेश in D$_1$). — *Adhy. name* : K$_4$ पृथिवीदर्शनः; Dc धौम्यवाक्यं; D$_{1.2}$ आर्ष्टिषेणवाक्यं; G$_{1.2}$ कालचक्रवर्णनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 162 (Dn$_3$ 163); D$_1$ 168; S (M$_2$ *sup. lin.*) 164 (M$_2$ orig. 166). — *Śloka no.*: Dn 42; D$_1$ 39.

161

1 K$_3$ om. 1^a–4^a (cf. v.l. 3. 160. 30). — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.4}$ D$_{1-3}$ M$_2$ धर्मा° (for महा°). K$_4$ (marg. *sec. m.* as in text) सत्यव्रतां कुरूणां; B$_4$ भारत पांडवानां; S सद्व्रतमाश्रितानां. — ^{c}) K$_{1.2}$ B$_4$ D$_{3.5}$ S राजन् (for तेषाम्). — ^{d}) Ś$_1$ अच्युतस्य (for अर्जुनस्य).

2 K$_3$ om. 2 (cf. v.l. 1). — ^{a}) T$_1$ M सत्यसंधान् (for वीर्ययुक्तान्). D$_{1.2}$ G$_4$ स- (for सु-). Dn D$_{4.6}$ G$_1$ °कामान् (for °सत्त्वान्). D$_5$ वीर्यान्वितांस्तांश्च विशुद्ध°. — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ D$_3$ महौजसः पांडुसुतांस्तदानीं; D$_{1.2}$ तेजस्विनः साधुधृतिप्रधानान्; D$_5$ °नः सत्यविधिप्रमाणान्; S तेज(T$_1$ M तप)स्विनः शस्त्रभृतां वरिष्ठान्. — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ D$_3$ T$_2$ G$_{1-3}$ संप्रीयमाणान्. D$_{1.3}$ S (except M$_1$) बहुधा (for बहवो). — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ D$_{1-3.5}$ गंधर्वमुख्या°; T$_1$ ससिद्धसंघा°.

3 K$_3$ om. 3 (cf. v.l. 1). — ^{a}) K$_1$ D$_3$ पुष्पवरैर्; B$_4$ S °फलैर्; Dc °वनैर्. — Ś$_1$ om. 3^{cd}. — ^{c}) S प्रथमो (for परमो).

पुष्पोपकीर्णानि महाचलस्य ।
शृङ्गाणि सानूनि च पश्यमाना
गिरेः परं हर्षमवाप्य तस्थुः ॥ ४
साक्षात्कुबेरेण कृताश्च तस्मि-
न्नगोत्तमे संवृतकूलरोधसः ।
कादम्बकारण्डवहंससजुष्टाः
पद्माकुलाः पुष्करिणीरपश्यन् ॥ ५
क्रीडाप्रदेशांश्च समृद्धरूपा-
न्सुचित्रमाल्यावृतजातशोभान् ।
मणिप्रवेकान्सुमनोहरांश्च
यथा भवेयुर्धनदस्य राज्ञः ॥ ६
अनेकवर्णैश्च सुगन्धिभिश्च
महाद्रुमैः संततमभ्रमालिभिः ।
तपःप्रधानाः सततं चरन्तः
शृङ्गं गिरेश्चिन्तयितुं न शेकुः ॥ ७
स्वतेजसा तस्य नगोत्तमस्य
महौषधीनां च तथा प्रभावात् ।
विभक्तभावो न बभूव कश्चि-
दहर्निशानां पुरुषप्रवीर ॥ ८
यमास्थितः स्थावरजङ्गमानि
विभावसुर्भावयतेऽमितौजाः ।
तस्योदयं चास्तमयं च वीरा-
स्तत्र स्थितास्ते ददृशुर्नृसिंहाः ॥ ९
रवेस्तमिस्रागमनिर्गमांस्ते
तथोदयं चास्तमयं च वीराः ।
समावृताः प्रेक्ष्य तमोनुदस्य
गभस्तिजालैः प्रदिशो दिशश्च ॥ १०
स्वाध्यायवन्तः सततक्रियाश्च
धर्मप्रधानाश्च शुचिव्रताश्च ।
सत्ये स्थितास्तस्य महारथस्य
सत्यव्रतस्यागमनप्रतीक्षाः ॥ ११
इहैव हर्षोऽस्तु समागतानां C. 3. 11894 B. 3. 164. 12 K. 3. 165. 12

4 K_3 om. 4^a (cf. v.l. 1). — ^{a}) K (K_3 om.) $D_{1.3.5}$ $G_{1.2}$ °स्वरनादितानि; B_4 °स्वनवंति तानि; T_1 M °प्रतिनादितानि. — ^{b}) K_4 पुष्पप्रकीर्णानि; Dc D_5 पुष्पोपकीर्णस्य; G_1 पुष्पावकीर्णानि. B_4 T_1 महाबलस्य; Dc °चलानि. — ^{d}) T गिरेरपारं परमाप्य तस्थुः.

5 ^{a}) $Ś_1$ K B_4 $D_{1-3.5}$ स्वयं (for साक्षात्). T_1 च सत्कृताश्च (for कृताश्च तस्मिन्). $Ś_1$ K_2 कृतार्थां (for च तस्मिन्). — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ (marg. *sec. m.*) $D_{3.5}$ °कूलरोधाः; K_4 °कूटगुप्ताः; T_1 M °गूढगुल्माः; T_2 G °गूढगुप्ताः (G_1 °कूटगुल्माः) (for °कूलरोधसः). — ^{c}) K_4 $D_{1-3.5}$ कादंबकारंडवहंसयुक्ताः; T_2 G_{2-4} कारंडकादंबकहंसजुष्टाः. — ^{d}) B_1 पद्मान्विताः; B_4 समाकुलाः; T_2 G_{2-4} पद्माकराः.

6 ^{a}) D_4 om. (hapl.) from समृद्ध° up to 7^a. — ^{b}) K_4 (marg. *sec. m.* as in text) सदेविकांसोद्यतपत्रवेगान्; S सवेदिकांस्ते न्यवसन्सुवेशा(G_1 M_2 °वेश्मा; M_1 °गुप्ता)न्. ^{c}) $Ś_1$ $K_{1-3.4}$ (marg. *sec. m.*) D_{1-3} मणिप्रवेकप्रगृहीतजालान् ($Ś_1$ K_1 °ला); K_4 मणिप्रवेणान्सुमनोहरांश्च; B Dc Dn D_6 मणिप्रकीर्णांश्च मनोरमांश्च; D_5 मणिप्रकीर्णान्सुमनोहरांश्च.

7 D_4 om. 7^a (cf. v.l. 6). — ^{b}) $Ś_1$ K_2 महाघनैः. $Ś_1$ K D_{1-3} संवृतम्; D_5 संगतम् (for संततम्). $Ś_1$ अभ्रमालिहन्; $K_{1.2.4}$ अभ्रमालिनं; K_3 B Dc Dn $D_{4.6}$ G_1 अभ्रजालैः; D_{1-3} अभ्रमालि (D_2 °ली); D_5 अभ्रवन्तु; T_2 G_{2-4} अभ्रलेहिभिः. — ^{c}) S °प्रभावात् (T_1 °वं) (for °प्रधानाः). — ^{d}) T_2 $G_{3.4}$ सर्वं; G_2 श्रृंगान्.

8 ^{c}) $Ś_1$ K_1 विभिन्नभावो. K_4 B_4 S विभ(T_2 G_{2-4} विवि)क्तरूपः सविता बभूव. — ^{d}) B Dn $D_{4.6}$ अहोनिशानां. K_4 S दिवानिशं प्राप्य नरर्षभाणां.

9 ^{a}) $Ś_1$ K D_3 यस्तेजसा; D_5 T_2 G_{2-4} समास्थितः. K_2 D_5 S (except G_1) °जंगमानां. — ^{b}) $Ś_1$ K_{1-3} भावयन्नेव भा($K_{1.3}$ या)ति; K_4 भातिनिशा***; B_4 $D_{3.5}$ भावयते महौजाः (D_3 च यानि; D_5 महात्मा); $D_{1.2}$ भासयन्नेव याति; S भावयिता हरीशः. — ^{c}) B D (except D_{1-3}) $G_{1.4}$ चास्तमनं; cf. v.l. 10. $Ś_1$ K D_{1-3} पार्थास्; D_5 वीर (for वीरास्). — ^{d}) T_1 M [आ]श्रिता°; T_2 G_{2-4} [उ]षिता° (for स्थिता°).

10 ^{a}) K_1 °निर्गमानां; $D_{1.2.5}$ S °निर्गमं ते (for °निर्गमांस्ते). $Ś_1$ $K_{2.3}$ Dc $D_{1-3.5}$ T_2 G च (for ते). — ^{b}) $Ś_1$ तस्योदयं. B D (except D_{1-3}) चास्तमनं; cf. v.l. 9. — ^{c}) Dc T_1 समागताः.

11 ^{c}) S रता° (for स्थिता°).

13 ^{a}) $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ T_2 G_{2-4} गिरेर् (for गिरौ).

C. 3. 11894
B. 3. 164. 12
K. 3. 165. 12

क्षिप्रं कृतास्त्रेण धनंजयेन ।
इति ब्रुवन्तः परमाशिषस्ते
पार्थास्तपोयोगपरा बभूवुः ॥ १२
दृष्ट्वा विचित्राणि गिरौ वनानि
किरीटिनं चिन्तयतामभीक्ष्णम् ।
बभूव रात्रिर्दिवसश्च तेषां
संवत्सरेणैव समानरूपः ॥ १३
यदैव धौम्यानुमते महात्मा
कृत्वा जटाः प्रव्रजितः स जिष्णुः ।
तदैव तेषां न बभूव हर्षः
कुतो रतिस्तद्गतमानसानाम् ॥ १४
भ्रातुर्नियोगात्तु युधिष्ठिरस्य
वनादसौ वारणमत्तगामी ।
यत्काम्यकात्प्रव्रजितः स जिष्णु-
स्तदैव ते शोकहता बभूवुः ॥ १५
तथा तु तं चिन्तयतां सिताश्व-
मस्त्रार्थिनं वासवमभ्युपेतम् ।
मासोऽथ कृच्छ्रेण तदा व्यतीत-
स्तस्मिन्नगे भारत भारतानाम् ॥ १६
ततः कदाचिद्धरिसंप्रयुक्तं
महेन्द्रवाहं सहसोपयातम् ।
विद्युत्प्रभं प्रेक्ष्य महारथानां
हर्षोऽर्जुनं चिन्तयतां बभूव ॥ १७
स दीप्यमानः सहसान्तरिक्षं
प्रकाशयन्मातलिसंगृहीतः ।
बभौ महोल्केव घनान्तरस्था
शिखेव चाग्नेर्ज्वलिता विधूमा ॥ १८
तमास्थितः संददृशे किरीटी

— ^{d}) Ś$_1$ K$_{2.3}$ T$_2$ G$_3$ M$_2$ [इ]व (for [ए]व). Ś$_1$ K$_2$ B$_4$ समानकल्पः.

14 D$_5$ om. 14. — ^{a}) T$_{1.2}$ (before corr.) G$_2$ यथैव (for यदैव). Ś$_1$ K$_2$ धौम्यानुमतो. — ^{b}) B$_{2-4}$ Dn D$_{4.6}$ G$_1$ जटां.

15 ^{a}) M निदेशात् (for नियोगात्). K$_3$ G$_4$ च; K$_4$ G$_2$ M$_1$ स (for तु). — ^{b}) Ś$_1$ जिष्णुर्वनाद्; K$_{1.2}$ वनाज्जिष्णुर्; K$_4$ वनादगाद् (for वनादसौ). S यदा वनान्मत्तगजेंद्रगामी. — ^{c}) S (except T$_1$) स (for यत्). Ś$_1$ K$_2$ D$_5$ स पार्थः; K$_{1.3}$ D$_{1.2}$ T$_{1.2}$ (after corr.) G$_1$ M तदैव; T$_2$ (before corr.) G$_{2-4}$ तथैव (for स जिष्णुस्). — ^{d}) K$_{1.3}$ D$_{1.2}$ पार्थाः सर्वे; K$_4$ पार्थाश्च ते; S पार्थास्तदा (for तदैव ते). K$_{1.3.4}$ D$_{1.2}$ S (except G$_1$) शोकपरा. Ś$_1$ K$_2$ तदैव शोको महतां बभूव; K$_4$ (marg. *sec. m.*) D$_{3.5}$ तदैव शोकोपहता बभूवुः. — After 15, T$_1$ ins.:

831* संत्यज्य कामान्प्रव्रजितास्तदैव
पार्थास्तदा शोकपरा बभूवुः ।

16 ^{a}) K$_{3.4}$ (marg. *sec. m.*) B$_4$ D$_{1-3.5}$ एवं (for तथा); K$_4$ (marg. *sec. m.* as in text) हि; B$_{1-3}$ Dc Dn D$_{4.6}$ एव (for तु). B$_4$ D$_5$ अभीक्ष्णम् (for सिताश्वम्). — ^{b}) B$_4$ अभ्युपैति. — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ व्यपेतस् (for व्यतीतस्). K$_4$ S कालः स कृच्छ्रेण महानतीतः; D$_5$ मासाश्च कृच्छ्रेण तथा व्यतीताः. — ^{d}) K$_3$ Dc$_2$ D$_{2.3}$ तस्मिन्वने; D$_5$ नगोत्तमं. — After 16, N (except D$_{4.5}$) ins. (a passage composed in *ślokas !*):

832* उषित्वा पञ्च वर्षाणि सहस्राक्षनिवेशने ।
अवाप्य दिव्यान्यस्त्राणि सर्वाणि विबुधेश्वरात् ।
आग्नेयं वारुणं सौम्यं वायव्यमथ वैष्णवम् ।
ऐन्द्रं पाशुपतं ब्राह्मं पारमेष्ठ्यं प्रजापतेः ।
यमस्य धातुः सवितुस्त्वष्टुर्वैश्रवणस्य च ।
तानि प्राप्य सहस्राक्षादभिवाद्य शतक्रतुम् ।
अनुज्ञातस्तदा तेन कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।
आगच्छदर्जुनः प्रीतः प्रहृष्टो गन्धमादनम् ।

[(L. 1) K$_{1.2}$ वासवस्य (for सहस्राक्ष-). — (L. 2) D$_6$ अधीत्य सर्वशास्त्राणि दृष्ट्वा च विबुधेश्वरात्. — (L. 3) Ś$_1$ K$_{1.2}$ वायव्यम(Ś$_1$ व्यं चा)स्त्रमायुधं. — (L. 7) Ś$_1$ K$_2$ चाभि- (for चापि). — (L. 8) Ś$_1$ K Dc$_1$ हृष्टो द्वैतवनं सरः (for the posterior half).]

— Thereafter, K$_{1.3.4}$ B D ins. an addl. colophon (*adhy. no.*: Dn$_1$ 163; Dn$_3$ 164; D$_1$ 169).

17 Before 17, N ins. वैशं° उ°. — ^{c}) K$_4$ S नरर्षभाणां (for महा°).

18 ^{a}) K$_4$ D$_3$ T$_1$ G$_1$ सं-; D$_1$ प्र- (for स).

19 ^{a}) K$_4$ S (except M$_2$) समा° (for तमा°). — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ B D नवान्या°; Dc समाल्या° (for वराण्या°). — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ D$_5$ पर्वतमाससाद; T$_1$ G$_1$ M$_2$

स्रग्वी वराण्याभरणानि बिभ्रत् ।
धनंजयो वज्रधरप्रभावः
श्रिया ज्वलन्पर्वतमाजगाम ॥ १९
स शैलमासाद्य किरीटमाली
महेन्द्रवाहादवरुह्य तस्मात् ।
धौम्यस्य पादावभिवाद्य पूर्व-
मजातशत्रोस्तदनन्तरं च ॥ २०
वृकोदरस्यापि ववन्द पादौ
माद्रीसुताभ्यामभिवादितश्च ।
समेत्य कृष्णां परिसान्त्व्य चैनां
प्रह्वोऽभवद्भ्रातुरुपह्वरे सः ॥ २१
बभूव तेषां परमः प्रहर्ष-
स्तेनाप्रमेयेण समागतानाम् ।
स चापि तान्प्रेक्ष्य किरीटमाली
ननन्द राजानमभिप्रशंसन् ॥ २२
यमास्थितः सप्त जघान पूगा-
न्दितेः सुतानां नमुचेर्निहन्ता
तमिन्द्रवाह
प्रदक्षिणं चक्रुरदीनसत्त्वाः ॥ २३
ते मातलेश्चक्रुरतीव हृष्टाः
सत्कारमग्र्यं सुरराजतुल्यम् ।
सर्वं यथावच्च दिवौकसस्ता-
न्पप्रच्छुरेनं कुरुराजपुत्राः ॥ २४
तानप्यसौ मातलिरभ्यनन्द-
त्पितेव पुत्राननुशिष्य चैनान्
ययौ रथेनाप्रतिमप्रभेण
पुनः सकाशं त्रिदिवेश्वरस्य ॥ २५
गते तु तस्मिन्वरदेववाहे
शक्रात्मजः सर्वरिपुप्रमाथी ।
शक्रेण दत्तानि ददौ महात्मा
महाधनान्युत्तमरूपवन्ति ।
दिवाकराभाणि विभूषणानि
प्रीतः प्रियायै सुतसोममात्रे ॥ २६
ततः स तेषां कुरुपुंगवानां
तेषां च सूर्याग्निसमप्रभाणाम् ।
विप्रर्षभाणामुपविश्य मध्ये
सर्वं यथावत्कथयांबभूव ॥ २७
एवं मयास्त्राण्युपशिक्षितानि C. 3. 11 B. 3. 16 K. 3. 16

मेरुमथाजगाम.

20 [c]) K_4 (marg. *sec. m.* as in text) विप्रर्षभाणाम् (for धौम्यस्य पादाव्). $Ś_1$ D_1 अभिनंद्य; K_1 D_2 अभिवंद्य. $Ś_1$ K_{1-3} B D धीमान्; K_4 पादान् (for पूर्वम्).

21 [a]) $Ś_1$ K_1 [अ]भिननंद; K_2 $D_{1.2}$ [अ]भिववंद; T_1 [अ]थ ववंद (for [अ]पि ववन्द). B_{2-4} Dn च वंद्य; D_3 [अ]भिवंद्य (for ववन्द). T_2 G_{2-4} पादौ ववंदे (for ववन्द पादौ).

22 [a]) $Ś_1$ परमः प्रमोदस्; $K_{1.4}$ Dc T_1 $G_{1.2}$ M परमप्रहर्षस्. — [b]) $Ś_1$ K Dc $D_{2.3}$ T_1 $G_{1.4}$ M_1 °येन (for °येण). S समेत्य तत्र (for समा°). — [c]) K_4 S सं- (for तान्). — [d]) K_4 T_1 इति; Dc अति- (for अभि-).

23 [a]) B_2 यमाश्रितः; T_2 G_{2-4} यानास्थितः; G_1 M_2 समा°. $Ś_1$ सैन्यान् (for पूगान्). — [c]) T_2 G_{2-4} तानिंद्रवाहान्.

24 [a]) $D_{1.2}$ अदीनसत्वाः (for अतीव हृष्टाः); cf. 23[d]. — [c]) $Ś_1$ $K_{3.4}$ D_3 सर्वं; B_{1-3} Dc Dn D_{4-6} सर्वान् (for सर्वं). K_4 S दिवौकसंघं (K_4 °घां; M_1 °घाः); D_{1-3} दिवौकसां ते (for दिवौकसस्तान्). B Dc Dn $D_{4.6}$ ते (for तान्).

25 [b]) $K_{1.2}$ B_4 D_1 अनुशास्य. B_1 D_{1-3} T_2 $G_{2.3}$ चैतान्; B_{2-4} Dn D_{4-6} पार्थान् (for चैनान्). — [d]) Dc $D_{2.5}$ T_2 G_3 त्रिदशेश्वरस्य.

26 [a]) $Ś_1$ K_{1-3} B D नरदेववर्यः ($Ś_1$ K_2 °र्यं); K_4 T_1 नरदेववाहे. — [b]) $Ś_1$ K_{1-3} B_{2-4} Dn $D_{1-3.5}$ शक्र-; Dc तस्य (for सर्व-). — After 26[ab], S ins.:

833* साक्षात्सहस्राक्ष इव प्रतीतः
श्रीमान्स्वदेहादवमुच्य जिष्णुः ।

— [e]) Dc D_{1-4} T_1 G_2 M_1 °कराभानि. — [f]) K_3 B_2 Dn $D_{4.6}$ प्रियः (for प्रीतः). K_4 प्रीतो यमाभ्यामथ याज्ञसेन्याः; B_4 प्रीतः प्रियायै शतशः प्रहृष्टः.

27 After 27, B_{2-4} ins.:

834* देवैस्तु दत्ता हि यथास्त्रमुख्याः

C. 3. 11914
B. 3. 165. 12
K. 3. 166. 13

शक्राच्च वाताच्च शिवाच्च साक्षात् ।
तथैव शीलेन समाधिना च
प्रीताः सुरा मे सहिताः सहेन्द्राः ॥ २८
संक्षेपतो वै स विशुद्धकर्मा
प्रख्यापयद्वल्कलचीरवासाः ।
तेभ्यः समाख्याय दिवि प्रवेशम् ।
माद्रीसुताभ्यां सहितः किरीटी
सुष्वाप तामावसतिं प्रतीतः ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

१६२

वैशंपायन उवाच ।
एतस्मिन्नेव काले तु सर्ववादित्रनिस्वनः ।
बभूव तुमुलः शब्दस्त्वन्तरिक्षे दिवौकसाम् ॥ १
रथनेमिस्वनश्चैव घण्टाशब्दश्च भारत ।
पृथग्व्यालमृगाणां च पक्षिणां चैव सर्वशः ॥ २
तं समन्तादनुययुर्गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
विमानैः सूर्यसंकाशैर्देवराजमरिंदमम् ॥ ३
ततः स हरिभिर्युक्तं जाम्बूनदपरिष्कृतम् ।
मेघनादिनमारुह्य श्रिया परमया ज्वलन्
पार्थानभ्याजगामाशु देवराजः पुरंदरः ।

28 ^{a}) $D_{1.2}$ च शस्त्रा° (for मयास्त्रा°). — ^{b}) K_3 D_{1-3} T_2 G वायोश्च (for वाताच्च). — ^{c}) B_{2-4} D_{c1} Dn $D_{4.6}$ [अ]थ (for च). — ^{d}) K_1 मुदिताः (for सहिताः). $Ś_1$ K $D_{1.3.5}$ बभूवुः; Dn_3 T_2 G सुरेंद्राः (for सहेन्द्राः).

29 Before 29, Dc ins. वैशं° उ°. — ^{a}) $K_{1.2}$ D_3 सुविशुद्ध°; K_3 $D_{1.2}$ स (K_3 सु-) विशुद्धभावस्; T_1 स विशुद्धधर्मा. — ^{b}) K_4 T $G_{2.4}$ M_1 दिवः (for दिवि). K_4 B D (except $D_{1-3.5}$) प्रवासं (for प्रवेशम्). — ^{c}) $B_{1.3}$ Dc माद्याः सुताभ्यां. — ^{d}) K_4 सुखेन; T_2 G_{2-4} प्रतीत्य (for प्रतीतः). $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ सुष्वाप तां वसतिं सु(D_5 रजनीं सं)प्रतीतः.

Colophon om. in K_3. — *Major parvan:* $Ś_1$ $K_{1.2}$ Dn_2 T_2 G_{2-4} आरण्य. — *Sub-parvan:* B_1 D_3 (both om. sub-parvan name) mention only गंधमादनप्र(D_3 °नि)-वेश; B_3 Dc T_2 $G_{3.4}$ likewise, only, गंधमादनवास (T_2 $G_{3.4}$ °मादनप्रवास); and finally $D_{1.2}$, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गंधमादन in D_1). — *Adhy. name:* K_4 B_{2-4} Dc Dn_1. n_3 $D_{4.6}$ G_2 अर्जुनसमागमः; D_1 अर्जुनसमागमे इंद्रवाक्यं; $D_{2.5}$ अर्जुनागमनं; T_2 $G_{1.3.4}$ M धनंजयसमागमः (G_4 °मं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn_1. n_2 164; Dn_3 S (M_2 *sup. lin.*) 165 (M_2 orig. 167); D_1 170. — *Śloka no.:* Dn D_1 14.

162

1 After the ref., N ins.:

835* ततो रजन्यां व्युष्टायां धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
भ्रातृभिः सहितः सर्वैरवन्दत धनंजयः ।

[(L. 1) $K_{1.2.4}$ $D_{1.3.5}$ निशायां (for रजन्यां). — (L. 2) D_5 अभ्यर्चत (for अवन्दत).]

— ^{a}) K_4 ततः प्रभातसमये; G_1 एतेनैव तु कालेन. — ^{b}) N (except $B_{3.4}$ D_2) G_4 °निःस्वनः. — ^{c}) K_4 D_2 तुमलः. $B_{1.3}$ Dc D_3 भीमस् (for शब्दस्).

2 D_1 om. 2^{cd}. — ^{c}) K_4 तथा (for पृथग्). G_1 भुजंगव्याघ्रसिंहानां. — ^{d}) $Ś_1$ K_{1-3} $D_{3.5}$ चापि; $B_{1.3}$ Dn $D_{4.6}$ इव (for चैव). B_3 नित्यशः; D_2 भारत (for सर्वशः). — After 2, S ins.:

836* रथोन्मुखास्ते संप्रेक्ष्य प्रीयमाणाः कुरूद्वहाः ।
मरुद्भिरन्वितं शक्रमापतन्तं विहायसा ।

[(L. 1) G_2 ददृशुः (for संप्रेक्ष्य).]

3 ^{a}) Dn_3 ते (for तं)! S (except G_2 M_2) अभि- (for अनु-). — ^{b}) B Dn D_{3-6} °प्सरसां (for °प्सरसस्). $Ś_1$ K_3 G_1 तदा; B Dn D_{3-6} गणाः (for तथा). — G_1 om. 3^{c}–5^{d}. — ^{c}) K_2 विमाने.

4 In G_2, the portion of the text from st. 4 up to st. 39 of the next adhy. is lost on a missing fol. — G_1 om. 4 (cf. v.l. 3). — ^{b}) Some N MSS. °परिस्कृतम्. — ^{c}) K_2 मेघस्यंदनम्; Dn_3 मेघमारुतम्; D_2 G_4 मेघना-

आगत्य च सहस्राक्षो रथादवरुरोह वै ॥ ५
तं दृष्ट्वैव महात्मानं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
भ्रातृभिः सहितः श्रीमान्देवराजमुपागमत् ॥ ६
पूजयामास चैवाथ विधिवद्भूरिदक्षिणः ।
यथार्हममितात्मानं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ७
धनंजयश्च तेजस्वी प्रणिपत्य पुरंदरम् ।
भृत्यवत्प्रणतस्तस्थौ देवराजसमीपतः ॥ ८
आप्यायत महातेजाः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
धनंजयमभिप्रेक्ष्य विनीतं स्थितमन्तिके ॥ ९
जटिलं देवराजस्य तपोयुक्तमकल्मषम् ।
हर्षेण महताविष्टः फल्गुनस्याथ दर्शनात् ॥ १०
तं तथादीनमनसं राजानं हर्षसंप्लुतम् ।
उवाच वचनं धीमान्देवराजः पुरंदरः ॥ ११
त्वमिमां पृथिवीं राजन्प्रशासिष्यसि पाण्डव ।
स्वस्ति प्राप्नुहि कौन्तेय काम्यकं पुनराश्रमम् ॥ १२
अस्त्राणि लब्धानि च पाण्डवेन
सर्वाणि मत्तः प्रयतेन राजन् ।
कृतप्रियश्चास्मि धनंजयेन
जेतुं न शक्यस्त्रिभिरेष लोकैः ॥ १३
एवमुक्त्वा सहस्राक्षः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
जगाम त्रिदिवं हृष्टः स्तूयमानो महर्षिभिः ॥ १४
धनेश्वरगृहस्थानां पाण्डवानां समागमम् ।
शक्रेण य इमं विद्वानधीयीत समाहितः ॥ १५
संवत्सरं ब्रह्मचारी नियतः संशितव्रतः ।
स जीवेत निराबाधः सुसुखी शरदां शतम् ॥ १६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६२ ॥

दितम्.

5 G_1 om. 5 (cf. v.l. 3). G_2 missing (cf. v.l. 4). — ^{a}) B_{2-4} Dn $D_{1.4}$ [अ]थ (for [आ]शु). — ^{c}) Ś$_1$ $K_{2.4}$ D_3 T $G_{2.4}$ आगम्य; D_5 (m as in text) सुगंधाच् (for आगत्य). — ^{d}) K_4 स्यंदनादवरुह्य च.

6 G_2 missing (cf. v.l. 4). — ^{a}) T $G_{3.4}$ च (for [ए]व). — ^{b}) K_4 T_1 G_1 धर्मपुत्रो; G_4 देवराजं (for धर्मराजो).

9 G_2 missing (cf. v.l. 4). — ^{a}) K_4 B Dc Dn $D_{4.6}$ आघ्राय तं; D_5 मूर्ध्न्याघ्रातो; T_1 आहूय तं; T_2 G_3 आज्ञाय तं; G_1 आस्थाय तं; G_4 अजायत (for आप्यायत).

10 G_2 missing (cf. v.l. 4). — ^{d}) N (except Ś$_1$) फाल्गुनस्य. — After 10, B D (except $D_{1-3.5}$) ins.:

837* बभूव परमप्रीतो देवराजं च पूजयन् ।

11 G_2 missing (cf. v.l. 4). — ^{a}) T_2 $G_{3.4}$ °दीनवदनं. — ^{b}) K_4 हर्षगद्गदं; T $G_{1.3.4}$ °संयुतं. — ^{d}) K_1 देवराजं; K_3 प्रेक्ष्य राजा; T_2 $G_{1.3.4}$ धर्मराजं (for देव°).

12 G_2 missing (cf. v.l. 4). — Before 12, M_1 ins. इंद्रः. — ^{b}) K_4 भोक्ष्यसे हतकंटकां. — ^{c}) Ś$_1$ K_2 T_2 G_3 चाप्नुहि (for प्राप्नुहि).

13 G_2 missing (cf. v.l. 4). — ^{a}) Ś$_1$ K_{1-3} $D_{1-3.5}$ प्राप्तान्यथास्त्राणि; B_4 अस्त्राण्यवाप्तानि (for अस्त्राणि लब्धानि). T_1 धनंजयेन (for च पाण्डवेन). — ^{b}) D_5 प्रवरेण राजन्; T_1 M_1 गिरिशाच्च देवात् (for प्रयतेन राजन्). — ^{d}) $K_{3.4}$ $D_{1.5}$ एव (for एष).

15 G_2 missing (cf. v.l. 4). — ^{a}) K_4 धनेश्वरालयस्थानां. — ^{c}) B Dn $D_{4.6}$ इदं (for इमं). Dc D_{1-3} धीमान् (for विद्वान्).

16 G_2 missing (cf. v.l. 4). — ^{b}) Ś$_1$ K_{1-3} D_{1-3} संयतेंद्रियः; K_4 Dn_2 शंसितव्रतः. — ^{c}) $K_{1.2}$ D_5 जीवते; B_{1-3} Dc Dn $D_{4.6}$ जीवेद्धि; B_4 D_3 जीवति (for जीवेत). S (G_2 missing) स जीवेद्भरतश्रेष्ठ (T_1 G_1 °ष्ठः). — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ B_2 $D_{1.2}$ T_2 $G_{1.3}$ स सुखी; D_3 सुमुखं; T_1 स भूमौ (for सुसुखी).

Colophon. G_2 missing. — *Major parvan:* Ś$_1$ $K_{1.2}$ Dn_2 T_2 $G_{3.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* Omitting sub-parvan name, K_3 Dc mention only गंधमादनवास; B_1 likewise, only °मादनपश्चाद्गमन; $D_{1.2}$, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गंधमादन in D_1); D_3 T_2 G_3, only गधमादननिवास; and finally D_5, only गंधमादनप्रवेश (followed by समाप्त). — *Adhy. name:* K_4 $B_{2.3}$ Dn_1. n_3 $D_{4.6}$ इंद्रागमनं; B_4 Dc इंद्रसमागमः; $D_{1.2}$ अर्जुनसमागमे इंद्रवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn_1. n_2 165; Dn_3 S (G_2 missing; M_2 *sup. lin.*) 166 (M_2 orig. 168); D_1 171. — *Śloka no.:* Dn_1. n_2 17; Dn_3 18; D_1 16.

१६३

C. 3. 11935
B. 3. 167. 1
K. 3. 168. 1

वैशंपायन उवाच ।

यथागतं गते शक्रे भ्रातृभिः सह संगतः ।
कृष्णया चैव बीभत्सुर्धर्मपुत्रमपूजयत् ॥ १
अभिवादयमानं तु मूर्ध्न्युपाघ्राय पाण्डवम् ।
हर्षगद्गदया वाचा प्रहृष्टोऽर्जुनमब्रवीत् ॥ २
कथमर्जुन कालोऽयं स्वर्गे व्यतिगतस्तव ।
कथं चास्त्राण्यवाप्तानि देवराजश्च तोषितः ॥ ३
सम्यग्वा ते गृहीतानि कच्चिदस्त्राणि भारत ।
कच्चित्सुराधिपः प्रीतो रुद्रश्चास्त्राण्यदात्तव ॥ ४
यथा दृष्टश्च ते शक्रो भगवान्वा पिनाकधृक् ।
यथा चास्त्राण्यवाप्तानि यथा चाराधितश्च ते ॥ ५
यथोक्तवांस्त्वां भगवाञ्शतक्रतुररिंदम ।
कृतप्रियस्त्वयास्मीति तच्च ते किं प्रियं कृतम् ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण महाद्युते ॥ ६
यथा तुष्टो महादेवो देवराजश्च तेऽनघ ।
यच्चापि वज्रपाणेस्ते प्रियं कृतमरिंदम ।
एतदाख्याहि मे सर्वमखिलेन धनंजय ॥ ७

अर्जुन उवाच ।

शृणु हन्त महाराज विधिना येन दृष्टवान् ।
शतक्रतुमहं देवं भगवन्तं च शंकरम् ॥ ८
विद्यामधीत्य तां राजंस्त्वयोक्तामरिमर्दन ।
भवता च समादिष्टस्तपसे प्रस्थितो वनम् ॥ ९

163

1 In G$_2$, st. 1–39 are lost on a missing fol. (cf. v.l. 3. 162. 4). — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ T$_2$ G$_{3.4}$ सह; G$_1$ चापि (for चैव). — ^{d}) K$_3$ B$_2$ Dc D$_{1.2.5}$ G$_1$ धर्मराजम्; K$_4$ युधिष्ठिरम् (for धर्मपुत्रम्). T$_1$ M उपागमत् (for अपूजयत्).

2 G$_2$ missing (cf. v.l. 1). — ^{a}) K$_4$ D G$_4$ तं (for तु). — ^{b}) K$_4$ मूर्ध्न्यापघ्राय; G$_4$ मूर्धन्याघ्राय. K$_3$ B$_2$ Dn$_2$. n$_3$ D$_{1-3}$ पांडवः; K$_4$ T$_2$ G$_3$ M$_2$ भारत; G$_1$ धर्मवित्; M$_1$ पार्थिवः (for पाण्डवम्). — ^{cd}) Ś$_1$ आसने समुपावेश्य पर्यपृच्छत धर्मराट्.

3 G$_2$ missing (cf. v.l. 1). — ^{b}) T$_1$ ह्यति°; T$_2$ G$_3$ M$_2$ [ऽ]प्यति°; G$_{1.4}$ प्रति° (for व्यति°). Ś$_1$ K$_{1.2}$ त्वया (for तव). — D$_{3.5}$ om. (hapl.) 3^d–5^c.

4 G$_2$ missing (cf. v.l. 1). D$_{2.5}$ om. 4 (cf. v.l. 3). — ^{b}) B D (except D$_{1-3.5}$) पांडव (for भारत). — ^{c}) B$_4$ श्रीमान् (for प्रीतो). — ^{d}) T$_1$ शक्रश् (for रुद्रश्). B$_{1-3}$ D (except D$_{1-3.5}$) वा (for च). K$_4$ B$_4$ D$_{1.2}$ T$_1$ G$_1$ M$_1$ दत्तवान् (for [अ]दात्तव).

5 G$_2$ missing (cf. v.l. 1). D$_{3.5}$ om. 5^{abc} (cf. v.l. 3). — ^{b}) K$_3$ (*sup. lin.* as in text) Dc$_2$ च (for वा). Ś$_1$ K$_{1.2}$ पिनाकभृत्; Dn$_1$. n$_3$ °धृत्. — T$_2$ G$_3$ om. 5^c–6^d. — ^{c}) B$_{1-3}$ Dc Dn D$_{4.6}$ [ए]व; D$_2$ वा (for च). K$_4$ शस्त्राणि (for चास्त्राणि). K$_{1.2}$ वाप्तानि (for [अ]वाप्तानि). — ^{d}) K$_3$ D$_3$ T$_1$ वा; B Dc Dn D$_{4-6}$ [ए]व (for the first च). Ś$_1$ K$_1$ D$_3$ आराधिताश्. K$_4$ हरः; T$_1$ त्वया (for च ते).

6 G$_2$ missing (cf. v.l. 1). T$_2$ G$_3$ om. 6 (cf. v.l. 5). — ^{a}) K$_3$ Dc D$_{1.2}$ यच्चो° (for यथो°). M महाप्राज्ञ (for त्वां भगवाञ्). — ^{b}) K$_{2-4}$ M अरिंदमः. — G$_1$ om. (hapl.) 6^c–7^d. — ^{c}) G$_4$ °प्रीतस् (for °प्रियस्). T$_1$ G$_4$ M तथा (for त्वया). — ^{d}) K$_4$ B$_{1-3}$ D (except D$_{1-3}$) तस्य; M$_2$ यच्च (for तच्च). T$_1$ तेति (for ते किं). D$_{1-3}$ transp. प्रियं and कृतम्. — ^{f}) K$_4$ D$_5$ धनंजय; B$_2$ महामते (for °द्युते).

7 G$_2$ missing (cf. v.l. 1). G$_1$ om. 7^{abcd} (cf. v.l. 6). — ^{a}) T G$_3$ M$_1$ दृष्टो (for तुष्टो). — ^{b}) T$_2$ G$_{3.4}$ सुर° (for देव°). B$_{1-3}$ Dc Dn D$_{4-6}$ तथा (for च ते). K$_4$ तथा तव; D$_{1.2}$ च तोषितः (for च ते ऽनघ). — ^{c}) T$_1$ यद्यच्च; M यश्चापि. D$_5$ transp. वज्रपाणेः and ते. B$_{1.2}$ Dc Dn D$_{4.6}$ तु; T$_2$ G$_3$ तत् (for ते). — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ M transp. प्रियं and कृतं. — ^{e}) S आचक्ष्व (for आख्याहि).

8 G$_2$ missing (cf. v.l. 1). D$_5$ धनंजय (for अर्जुन). — ^{a}) K$_4$ श्रूयतां मे; D$_{1.2}$ शृणु मत्तो; T$_1$ शृणु सर्वं; T$_2$ G$_{3.4}$ M शृणुष्व त्वं; G$_1$ शृणु त्वं हि (for शृणु हन्त). D$_5$ शृणुष्वावहितो राजन्. — ^{c}) K$_4$ सुरेशानं; D$_3$ M$_1$ महादेवं; D$_6$ देवराजं (for अहं देवं).

9 G$_2$ missing (cf. v.l. 1). — ^{b}) Ś$_1$ K$_2$ धौम्यो° (for त्वयो°). — T$_2$ G$_3$ om. 9^{cd}. — ^{c}) T$_1$ तपसा (for भवता).

भृगुतुङ्गमथो गत्वा काम्यकादास्थितस्तपः ।
एकरात्रोषितः कंचिदपश्यं ब्राह्मणं पथि ॥ १०
स मामपृच्छत्कौन्तेय क्वासि गन्ता ब्रवीहि मे ।
तस्मा अवितथं सर्वमब्रुवं कुरुनन्दन ॥ ११
स तथ्यं मम तच्छ्रुत्वा ब्राह्मणो राजसत्तम ।
अपूजयत मां राजन्प्रीतिमांश्चाभवन्मयि ॥ १२
ततो मामब्रवीत्प्रीतस्तप आतिष्ठ भारत ।
तपस्वी नचिरेण त्वं द्रक्ष्यसे विबुधाधिपम् ॥ १३
ततोऽहं वचनात्तस्य गिरिमारुह्य शैशिरम् ।
तपोऽतप्यं महाराज मासं मूलफलाशनः ॥ १४
द्वितीयश्चापि मे मासो जलं भक्षयतो गतः ।
निराहारस्तृतीयेऽथ मासे पाण्डवनन्दन ॥ १५
ऊर्ध्वबाहुश्चतुर्थं तु मासमस्मि स्थितस्तदा ।
न च मे हीयते प्राणस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १६
चतुर्थे समभिक्रान्ते प्रथमे दिवसे गते ।
वराहसंस्थितं भूतं मत्समीपमुपागमत् ॥ १७
निघ्नन्प्रोथेन पृथिवीं विलिखंश्चरणैरपि ।
संमार्जञ्जठरेणोर्वीं विवर्तंश्च मुहुर्मुहुः ॥ १८
अनु तस्यापरं भूतं महत्कैरातसंस्थितम् ।
धनुर्बाणासिमत्प्राप्तं स्त्रीगणानुगतं तदा ॥ १९
ततोऽहं धनुरादाय तथाक्षय्यौ महेषुधी ।
अताडयं शरेणाथ तद्भूतं लोमहर्षणम् ॥ २०

10 G2 missing (cf. v.l. 1). — [a]) T2 G3. 4 M भृगुतुंदम्. K3 D2 अहं (for अथो). — [b]) T G3 transp. आस्थितः and तपः. Ś1 K2–4 D1. 2 काम्यकात्प्रस्थितस्ततः.

11 G2 missing (cf. v.l. 1). — [b]) Ś1 K1. 2 महीपते; K4 D1. 2 T1 M वदस्व मे (for ब्रवीहि मे). — [c]) Ś1 K1 Dn3 तस्मायवितथं; K2 तन्मयेवि°; K3 तस्माच्चावि°; K4 तस्मै ह्यवि°; D1. 2 M1 तस्मादवि°; D5 तस्मै यथोचितं; T1 तस्मै चाविगमं; T2 (before corr.) G4 तस्मै नावितथं; G1 M2 तस्मै चापि तथा (for तस्मा अवितथं). — [d]) M1 अब्रवं. Ś1 K1. 2 कुरुसत्तम.

12 G2 missing (cf. v.l. 1). — [b]) G4 मुनिसत्तमः (for राज°). — [c]) T1 मा (for मां).

13 G2 missing (cf. v.l. 1). — [a]) T2 G3. 4 M स तु (for ततो). — [b]) T2 G3. 4 तप्यस्व; M2 तप्यं हि (for आतिष्ठ). K4 शृणु मत्तो कुलोद्वह; B1. 3 तपः कुरुकुलोद्वह; Dc D5 T1 M1 ततः कुरुकुलोद्वह (T1 °द्भव). — [c]) T2 [ए]व; G4 [इ]व (for त्वं). K3. 4 B1–3 Dc Dn D4 M2 तपस्व- (K4 B1 M2 °स्वि) न्नचिरेण त्वं.

14 G2 missing (cf. v.l. 1). — [c]) Ś1 तपोतपं; K1 तपोतपे; K2 तपस्तपं; K4 S (G2 missing) तपस्तेपे (for तपोऽतप्यं). K4 गिरौ तस्मिन्; T2 G (G2 missing) M2 च कौरव्य (for महा°). — [d]) K4 T2 G3. 4 मासमेकं ज(K4 फ)लाशनः.

15 G2 missing (cf. v.l. 1). — [c]) Ś1 K1 D5 तृतीयं च; K2 °ये च; K3.4 D1–3 T2 G3 °यं तु; Dc T1. 2 (before corr.) °योथ (for °येऽथ). — [d]) Ś1 K D1–3. 5 T2 G3 मासं; T1 मासः (for मासे).

16 G2 missing (cf. v.l. 1). — [a]) Ś1 K1. 2 च (for तु). — [c]) Ś1 K1. 2 ह्रियते (for ही°).

17 G2 missing (cf. v.l. 1). — [a]) B Dc Dn D4. 6 G3 पंचमे. K2 समतिक्रांते; K3. 4 D2. 3. 5 G1 M त्वभ्यति°; B Dc Dn D4. 6 G3 त्वथ संप्राप्ते; D1 त्वप्यतिक्रांते; T1 मास्यति°; T2 G4 ह्यतिनिष्क्रांते. — [c]) Ś1 K2 वाराहं संस्थितो; K1 वाराहसंस्थितो; K4 वाराहसंस्थितं. Ś1 K1. 2 B4 Dc रूपं; T1 भीमं (for भूतं). D5 वाराहं रूपमास्थाय. — D4 om. (hapl.) 17[d]–19[a]. — [d]) B T2 G3. 4 M2 अथा(B1 इहा)गमत्; Dc इहागतः; Dn D6 समागमत् (for उपा°).

18 G2 missing (cf. v.l. 1). D4 om. 18 (cf. v.l. 17). — [a]) Dc D1–3 M1 पोत्रेण; D5 रोषेण; D6 (marg. *sec. m.*) ओष्ठेन (for प्रोथेन). T2 G (G2 missing) चरणैर् (for पृथिवीं); see below. — [b]) Ś1 D2. 5 विकिरन्; K D3 विकरन्; D1 उत्किरन् (for विलिखन्). T2 G (G2 missing) विलिखन्नपि मेदिनीम्. — [c]) G4 संमार्ज्य. Ś1 K1–3 D3 [अ]पि (for [उ]र्वीं). D5 समार्गमचिरेणापि. — [d]) Ś1 D6 (marg. *sec. m.*) निवर्तंश्च; K1 निवर्तं च; K2 विवर्तं स; K4 विवर्तयन् (for विवर्तंश्च).

19 G2 missing (cf. v.l. 1). D4 om. 19[a] (cf v.l. 17). — [b]) D1. 3 वपुः (for महत्). D3. 5 T1 G1 M कैरातमास्थितं; T2 G3 कैरातसंज्ञितं. — [c]) S धनुष्पाण्यसि°. — [d]) K4 D1. 2 स्त्रिया चानु°.

20 G2 missing (cf. v.l. 1). — [b]) =36[b]. K4 तच्च; G1 तदा (for तथा). K2 [अ]क्षय-; B2–4 Dc1 Dn D4. 6 [अ]क्षय्ये (for [अ]क्षय्यौ). — [d]) B4 T G3 M रोमहर्षणं.

21 G2 missing (cf. v.l. 1). — [a]) Ś1 D5 युगपत्तु; B Dc Dn1 D1. 4. 6 युगपत्तं. K2 B3 किरातस्य; Dn D4. 6

C. 3. 11956 B. 3. 167. 22 K. 3. 168. 22 युगपत्तत्किरातश्च विकृष्य बलवद्धनुः ।
अभ्याजघ्ने दृढतरं कम्पयन्निव मे मनः ॥ २१
स तु मामब्रवीद्राजन्मम पूर्वपरिग्रहः ।
मृगयाधर्ममुत्सृज्य किमर्थं ताडितस्त्वया ॥ २२
एष ते निशितैर्बाणैर्दर्पं हन्मि स्थिरो भव ।
स वर्ष्मवान्महाकायस्ततो मामभ्यधावत ॥ २३
ततो गिरिमिवात्यर्थमावृणोन्मां महाशरैः ।
तं चाहं शरवर्षेण महता समवाकिरम् ॥ २४
ततः शरैर्दीप्तमुखैः पत्रितैरनुमन्त्रितैः ।
प्रत्यविध्यमहं तं तु वज्रैरिव शिलोच्चयम् ॥ २५
तस्य तच्छतधा रूपमभवच्च सहस्रधा ।
तानि चास्य शरीराणि शरैरहमताडयम् ॥ २६
पुनस्तानि शरीराणि एकीभूतानि भारत ।
अदृश्यन्त महाराज तान्यहं व्यधमं पुनः ॥ २७
अणुर्बृहच्छिरा भूत्वा बृहच्चाणुशिराः पुनः ।
एकीभूतस्तदा राजन्सोऽभ्यवर्तत मां युधि ॥ २८
यदाभिभवितुं बाणैर्नैव शक्नोमि तं रणे ।
ततोऽहमस्त्रमातिष्ठं वायव्यं भरतर्षभ ॥ २९
न चैनमशकं हन्तुं तदद्भुतमिवाभवत् ।
तस्मिन्प्रतिहते चास्त्रे विस्मयो मे महानभूत् ॥ ३०
भूयश्चैव महाराज सविशेषमहं ततः ।
अस्त्रपूगेन महता रणे भूतमवाकिरम् ॥ ३१
स्थूणाकर्णमयोजालं शरवर्षं शरोल्बणम् ।
शलास्त्रमश्मवर्षं च समास्थायाहमभ्ययाम् ।

किरातस्तु. — ^{b}) G (G_2 missing) M सुमहद्धनुः. — ^{c}) $Ś_1$ K B_4 $D_{1-3.5}$ अभ्याहनद्; T_2 G_3 अभ्याजघ्नद्; M_1 अभ्यजघ्ने; M_2 अभिजघ्ने. — ^{d}) S (except T_1; G_2 missing) मेदिनीं (for मे मनः).

23 G_2 missing (cf. v.l. 1). — ^{c}) K_3 B (B_1 marg.) Dn $D_{3.4.6}$ धनुष्मान् (B_1 orig. धर्मवान्) (for वर्ष्मवान्). D_5 पार्वतीयो महामायस्. — ^{d}) D_5 तथा माम्. $Ś_1$ K_{1-3} Dn $D_{1.2.4.6}$ M_1 अभ्यभाषत; D_5 अभिभाष्य वै.

24 G_2 missing (cf. v.l. 1). — ^{a}) D_5 मेघैर् (for ततो). K_3 $D_{1.2.6}$ T_2 (before corr.) G_1 गिरिर् (for गिरिम्). — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ स (for मां). — ^{d}) $K_{1.2}$ सहसा (for महता).

25 G_2 missing (cf. v.l. 1). — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ सपत्रैर्; $K_{3.4}$ D_{1-3} सुपत्रैर्; B Dn $D_{4.6}$ यंत्रितैर्; Dc प्रहितैर्; D_5 पातितैर्; T_2 G (G_2 missing) पतितैर्. T_1 M_1 नागैरिव त्रिषोल्बणैः.

26 G_2 missing (cf. v.l. 1). — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ तस्य (for चास्य). — ^{d}) $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ अपीडयं (for अताडयम्).

27 G_2 missing (cf. v.l. 1). — ^{a}) K_4 $D_{1.2}$ तत° (for पुन°). — ^{b}) To avoid the hiatus, $Ś_1$ $K_{1.2}$ चैकीभूतानि; M त्वेकी°. — ^{c}) $K_{1.2}$ अभ्यपश्यन् (for अदृश्यन्त). — ^{d}) $Ś_1$ K D_{1-3} शरैः (for पुनः).

28 G_2 missing (cf. v.l. 1). — ^{b}) S (G_2 missing) महान् (for बृहत्). B_2 तथा; T_2 $G_{3.4}$ ततः (for पुनः). — ^{c}) $K_{1.2}$ B_2 एकीभूतं; $K_{3.4}$ $D_{1.2}$ एकीभूत्वा. $Ś_1$ $K_{1.2}$ महानेकः; $K_{3.4}$ Dc D_{1-3} तथानेकः (for तदा राजन्).

29 G_2 missing (cf. v.l. 1). — ^{b}) $K_{3.4}$ D_{1-3} न वै; Dn न च (for नैव). T_2 $G_{3.4}$ [अ]हं (for तं). — ^{c}) B Dc Dn_1. n_3 D_{4-6} महास्त्रम् (for ऽहमस्त्रम्). Dn_2 ततो ह्यस्त्रं समातिष्ठं.

30 G_2 missing (cf. v.l. 1). — ^{a}) $Ś_1$ K B_4 D_{1-3} तेनापि ना° (for न चैनम°). B_4 जेतुं; T_1 योद्धुं; T_2 G (G_2 missing) M वोढुं (for हन्तुं). — ^{b}) Epic tag! Cf. Hopkins, *Great Epic*, App. A (Parallel Phrases), No. 83. $Ś_1$ K D_{1-3} तद्भूतमतिवीर्यवत् ($K_{1.4}$ °वान्).

31 G_2 missing (cf. v.l. 1). — ^{a}) $K_{3.4}$ D_3 भूयश्चैनं; B Dc Dn $D_{4.6}$ भूय एव; S (G_2 missing) तत्रापि च. — ^{c}) B_4 अस्त्रजालेन; D_5 °योगेन; T_1 °पूतेन; T_2 G (G_2 missing) °वर्षेण.

32 G_2 missing (cf. v.l. 1). — ^{a}) $Ś_1$ $K_{3.4}$ D_{1-3} स्थूणाकर्णं च जालं च; K_1 °भूतं चराजालं; K_2 °कले य राजा च; B Dc Dn $D_{4.6}$ °कर्णमथो जालं; D_5 °कर्णमथो बाणं; T_1 °कर्णमिवाजालं; T_2 (before corr.) °कारं महोजालं. — ^{b}) $Ś_1$ शरवर्षं रणोद्भटं; K_1 °वर्षा रणोद्भवं; K_2 °वर्षरणोद्भवं; B Dc Dn $D_{4.6}$ °वर्षमथोल्बणं; D_5 M_1 °वर्षं महो°. — ^{c}) M तु (for च). $Ś_1$ $K_{1.2}$ शलभास्त्रं चाष्मवर्षं; $K_{3.4}$ B D शलभास्त्रमश्मवर्षं; T_1 शैलास्त्रेणाश्मवर्षं तु; G_1 शलभास्त्रमहावर्षं. — ^{d}) T_1 [अ]हमर्दयं; T_2 $G_{3.4}$ [अ]हमभ्यगां (for [अ]हमभ्ययाम्). $Ś_1$ $K_{1.2}$ समादायाहमभ्ययां; D_3 समास्थायास्त्रमभ्ययां; D_5 वेगमास्थाय शस्त्रवित्. — ^{e}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ Dc $D_{1-3.5}$ T $G_{1.3.4}$ M_1 जग्राह; K_3 संग्रामे (for जग्रास);

जग्रास प्रहसंस्तानि सर्वाण्यस्त्राणि मेऽनघ ॥ ३२
तेषु सर्वेषु शान्तेषु ब्रह्मास्त्रमहमादिशम् ।
ततः प्रज्वलितैर्बाणैः सर्वतः सोपचीयत ।
उपचीयमानश्च मया महास्त्रेण व्यवर्धत ॥ ३३
ततः संतापितो लोको मत्प्रसूतेन तेजसा ।
क्षणेन हि दिशः खं च सर्वतोऽभिविदीपितम् ॥ ३४
तदप्यस्त्रं महातेजाः क्षणेनैव व्यशातयत् ।
ब्रह्मास्त्रे तु हते राजन्भयं मां महदाविशत् ॥ ३५
ततोऽहं धनुरादाय तथाक्षय्यौ महेषुधी ।
सहसाभ्यहनं भूतं तान्यप्यस्त्राण्यभक्षयत् ॥ ३६
हतेष्वस्त्रेषु सर्वेषु भक्षितेष्वायुधेषु च ।
मम तस्य च भूतस्य बाहुयुद्धमवर्तत ॥ ३७
व्यायामं मुष्टिभिः कृत्वा तलैरपि समाहतौ ।
अपातयच्च तद्भूतं निश्चेष्टो ह्यगमं महीम् ॥ ३८
ततः प्रहस्य तद्भूतं तत्रैवान्तरधीयत ।
सह स्त्रीभिर्महाराज पश्यतो मेऽद्भुतोपमम् ॥ ३९
एवं कृत्वा स भगवांस्ततोऽन्यद्रूपमात्मनः ।
दिव्यमेव महाराज वसानोऽद्भुतमम्बरम् ॥ ४०

cf. 36^{d}, 37^{b}. K3 प्राग्रसत्; B D (except D1–3. 5) T2 M2 प्रसभं; G4 प्रथमं (for प्रहसन्). — f) B D (except D1–3) M मे नृप (B4 शृणु); T1 वै नृप; T2 G1. 3. 4 भारत (for मेऽनघ).

33 G2 missing (cf. v.l. 1). — a) Ś1 K1–3 दग्धेषु; K4 B Dc Dn D4. 6 जग्धे°; D5 ग्रस्ते° (for शान्ते°). — b) Dn2. n3 T2 G3 महद् (for अहम्). — d) Ś1 K1. 2 D5 पर्वतः (for सर्वतः). Ś1 K स्त्रोपचीयते; K2. 4 B D1. 2. 4–6 सोपचीयते; D3 T1 G1. 4 चोपचीयते. M2 सर्वैस्तैरूपचीयत. — e) Hypermetric! Ś1 K1. 2 अपचीयमान°. T1 M1 तु (for च). D5 T G3. 4 M तदा; G1 तथा (for मया).
f) S (G2 missing) सहा(M1 मया)स्त्रेणाभ्यवर्तत.

34 G2 missing (cf. v.l. 1). — a) B1–3 Dc Dn D4. 6 ततः संतापिता लोका; D6 ततः संदीपितं लोके. — b) Ś1 K D1–3 मद्विसृष्टैः सुतेजनैः (D1. 2 °सैः); D5 तत्प्रसूतैः सुतेजनैः. — c) T2 (before corr.) G4 दिवं (for दिशः). — d) K3 सुविदी°; B Dn D4–6 G3 हि विदी°; Dc M2 दिवि दी°; T1 G1 [अ]भिविराजितं; G4 [अ]पि विदी°.

35 G2 missing (cf. v.l. 1). — After 35^{a}, D1. 2 ins.:

838* ततोऽहमपतं महीम् ।
ततः प्रहस्य तद्भूतं.

— b) Ś1 K B4 D1–3. 5 व्यनाशयत्; T2 G1. 3. 4 व्यशाम°. — K2. 4 om. 35^{cd}; K3 om. 35^{c}–48^{a}. — c) Ś1 K1 D2. 3 च; T2 G1. 3. 4 नि- (for तु). D1 ब्रह्मास्त्रेण च ते राजन्.

36 G2 missing (cf. v.l. 1). K3 om. 36 (cf. v.l. 35). — b) = 20^{b}. B1. 2. 4 Dn D4. 6 तथाक्षय्ये; D1 तावक्षय्यौ; T2 G3 तदाक्षय्यौ. — d) B1 transp. अपि and अस्त्राणि. Ś1 K1. 2 T1 तत्तानि; G1 तानि च (for तान्यपि).

37 G2 missing (cf. v.l. 1). K3 om. 37 (cf. v.l. 35). — a) D5 तेष्वस्त्रेषु च सर्वेषु; T2 G1. 3. 4 एतेष्वस्त्रेषु भूतेन (G1 सर्वेषु). — b) G1 [अ]पि (for च). M2 भक्षिते चायुधे तदा. — B2 om. 37^{cd}. — c) T1 धर्मतस्तस्य भू°.

38 G2 missing (cf. v.l. 1). — K3 om. 38 (cf. v.l. 35). — b) T2 G3. 4 अभि- (for अपि). Ś1 K1. 2 D1. 3 समाहनत्; K4 °हरत्; B1 Dn °गतैः; B4 D2 °हनम्; D4. 6 °गतौ; T1 °ततौ; G1 °दितौ (for °हतौ). D5 प्रहरंश्च तलैरपि. — D3 om. 38^{c}–39^{d}. — c) B Dc D1. 2. 4–6 अपारयन्. D1. 2 तु (for च). D1. 2 तद्रूपं; T1 तं भूतं; G1 मां भूतं (for तद्भूतं). — D1. 2 om. 38^{d}–39^{a}. — d) K4 निश्चेष्टोभ्यगमन्; B Dc Dn D4. 6 निश्चेष्टमगमं (B4 निश्चेष्टो न्यपतन्); T1 निश्चेष्टश्चागमन्; T2 G3. 4 अहं चापतयं; G1 निश्चेष्टश्चापतं; M निश्चेष्टश्चागमं.

39 G2 missing (cf. v.l. 1). — K3 D3 om. 39 (cf. v.l. 35. 38); D1. 2 om. 39^{a} (cf. v.l. 38). — After 39^{ab}, T2 G3. 4 ins.:

839* ततश्चिन्तां समगमं पूजयिष्याम्यहं पुनः ।
इति पुष्पाणि संगृह्य सैकतं शंकरं प्रभुम् ।
पूजयिष्यंस्तमद्राक्षं किरातं पुष्पधारिणम् ।
ततश्चान्यानि पुष्पाणि पूजयिष्यन्पुनः पुनः ।
तानि सर्वाणि दृष्ट्वाहं किरातस्य च मूर्धनि ।
इति कृत्वा महादेवं प्रणतोऽस्मि पुनः पुनः ।
[Cf. 171*.]

— c) T2 G3. 4 M2 ततः (for सह). — d) Ś1 K1. 2 पश्यतो मेऽद्भुतं महत्; K4 D1. 2 तदद्भुतमिदं महत्; D5 तदद्भुतमिवाभवत् (= 30^{b}).

40 K3 om. 40 (cf. v.l. 35). G2 resumes. — a) S मुख्यं (for एवं). — b) B D (except D1–3. 5) आस्थितः (for आत्मनः). — c) Ś1 K1. 2 D3. 5 एकं; T2 G M चैव

C. 3. 11977
B. 3. 167. 43
K. 3. 168. 43

हित्वा किरातरूपं च भगवांस्त्रिदशेश्वरः ।
स्वरूपं दिव्यमास्थाय तस्थौ तत्र महेश्वरः ॥ ४१
अदृश्यत ततः साक्षाद्भगवान्गोवृषध्वजः ।
उमासहायो हरिदृग्बहुरूपः पिनाकधृक् ॥ ४२
स मामभ्येत्य समरे तथैवाभिमुखं स्थितम् ।
शूलपाणिरथोवाच तुष्टोऽस्मीति परंतप ॥ ४३
ततस्तद्धनुरादाय तूणौ चाक्षय्यसायकौ ।
प्रादान्ममैव भगवान्वरयस्वेति चाब्रवीत् ॥ ४४
तुष्टोऽस्मि तव कौन्तेय ब्रूहि किं करवाणि ते ।
यत्ते मनोगतं वीर तद्ब्रूहि वितराम्यहम् ।
अमरत्वमपाहाय ब्रूहि यत्ते मनोगतम् ॥ ४५
ततः प्राञ्जलिरेवाहमस्त्रेषु गतमानसः
प्रणम्य शिरसा शर्वं ततो वचनमाददे ॥ ४६
भगवान्मे प्रसन्नश्चेदीप्सितोऽयं वरो मम ।
अस्त्राणीच्छाम्यहं ज्ञातुं यानि देवेषु कानिचित् ।
ददानीत्येव भगवानब्रवीत्त्र्यम्बकश्च माम् ॥ ४७
रौद्रमस्त्रं मदीयं त्वामुपस्थास्यति पाण्डव ।
प्रददौ च मम प्रीतः सोऽस्त्रं पाशुपतं प्रभुः ॥ ४८
उवाच च महादेवो दत्त्वा मेऽस्त्रं सनातनम् ।
न प्रयोज्यं भवेदेतन्मानुषेषु कथंचन ॥ ४९
पीड्यमानेन बलवत्प्रयोज्यं ते धनंजय ।
अस्त्राणां प्रतिघाते च सर्वथैव प्रयोजयेः ॥ ५०

(for एव). T1 दिव्यमप्रतिमं चित्रं. — d) T1 वसानोंबर-मुत्तमं.

41 K3 om. 41 (cf. v.l. 35). — a) K4 तद्रूपरूपं; S मृगतनुं (G2. 3 °युतां) तां (for किरातरूपं). Ś1 K1. 2. 4 तद्; D1. 2 स (for च). — M1 om. 41^{cd}. — c) Ś1 B1. 3 Dc D5. 6 G2 M2 स्वं रूपं. — d) K1. 2 transp. तस्थौ and तत्र.

42 K3 om. 42 (cf. v.l. 35); K2 om. 42^{a}–44^{b}. — a) S सोदृश्यत. — b) Ś1 K1 D5 भगवान्वै (D5 °न्मे) वृषध्वजः; T1 भगवान्वृषभध्वजः. — c) K1 वृषधृग्; B व्याडधृग्; Dc1 D4 व्यालधृद्; Dc2 Dn D6 व्यालधृग् (for हरिदृग्). S धनुर्गृह्य तथा पाणौ. — d) Ś1 पिनाकधृत्.

43 K2. 3 om. 43 (cf. v.l. 35, 42). — a) T1 भगवान् (for समरे). — b) T1 च (for [ए]व). K4 D1 T1 °मुखस्थितः; B4 D3 °मुखं स्थितः; D2. 5 °मुखः स्थितः.

44 K3 om. 44 (cf. v.l. 35); K2 om. 44^{ab} (cf. v.l. 42). — a) D1. 2 तु; D5 स्वं (for तद्). — b) T G1–3 तूणी (for तूणौ). Ś1 तूणौ तौ चाक्षय्यौ तथा; K1 D1–3. 5 तूणौ तौ चाक्षयौ शरैः (K1 °रः); K4 तूणौ तावेव चाक्षयौ. — c) Ś1 K1. 2 प्राणान् (for प्रादान्). — d) Ś1 K1. 2 T1 G1 धारय° (for वरय°).

45 K3 om. 45 (cf. v.l. 35). — c) Ś1 तात; T1 वत्स (for वीर). B2 Dn D4. 6 मनोगतं वीर यत्ते (by transp.). — d) T1 transp. तद् and ब्रूहि. — K1 om. 45^{e}–46^{b}. — e) Ś1 K4 D1. 2. 5 °मपास्यैकं; K2 °मपाशैकं; B4 °मपास्याद्य; G1 M °मपास्यान्यद्.

46 K3 om. 46 (cf. v.l. 35); K1 om. 46^{ab} (cf. v.l. 45). — b) S कृतमानसः. — c) Ś1 K1. 2 सहसा; B Dn D4. 6 T2 G3 मनसा (for शिरसा). Ś1 K4 B1. 2 D1. 2. 4 T1 G2 M2 सर्वं; K2 सर्वें; Dc1 (? gloss) शंभुं; G1 M1 देवं (for शर्वं). D5 मूर्ध्ना प्रसाद्य वरदं. — d) Ś1 Dc अब्रवीत् (corrupt); K1. 2 D2. 3 T1 अब्रुवम्; K4 D1 अब्रुवन् (for आददे). D5 अस्त्रार्थं समनोदयं.

47 K3 om. 47 (cf. v.l 35). — a) D3. 5 T1 G1 भगवन् (for भगवान्). — d) Ś1 संति हि; K1. 2. 4 D1–3 संति वै (for कानिचित्). — e) K4 Dn2 D1–3 T1 G1 ददानी° (as in text); the rest ददामी°. — f) Ś1 K4 B4 D1–3. 5 तदा; K1. 2 तथा (for च मां).

48 Before 48, K4 D1. 2 ins. श्रीरुद्र उ°. — K3 om. 48^{a} (cf. v.l. 35). — c) S (except T2 G3. 4) [अ]पि मे (for मम). B1 प्रददौ परमप्रीतः; D5 अथ प्रादान्मम प्रीतः. — d) K1 (*sup. lin.* as in text) विभुः; B1. 3 Dc Dn D4. 6 महत्; B2 च तत्; D5 तदा (for प्रभुः).

49 b) K2 Dn D5 दत्वा चास्त्रं; S (by transp.) दत्वास्त्रं मे (T1 रौद्रास्त्रं मे). — d) Ś1 K1. 3 D5 T1 मा(D5 T1 म)नुष्येषु. — After 49, K3 B Dc Dn D4–6 ins.:

840* जगद्विनिर्दहेदेवमल्पतेजसि पातितम् ।
[K3 B1–3 एतद् (for एवम्).]

50 a) K2 बलिना (for बलवत्). — b) B Dc Dn D4–6 प्रयोज्यं स्याद्; T2 G प्रयोक्तव्यं (for प्रयोज्यं ते). M परंतप (for धनं°). — c) Ś1 K D1–3 तु (K4 ते) प्रतीघाते (for प्रतिघाते च). — d) B1. 2 Dc Dn D4–6 M2 प्रयोजयेत्; D3 T1 G1 M1 °जय.

51 a) Ś1 तमप्रतिहतं; K2 B2 T2 G2–4 ततो°; K

तदप्रतिहतं दिव्यं सर्वास्त्रप्रतिषेधनम् ।
मूर्तिमन्मे स्थितं पार्श्वे प्रसन्ने गोवृषध्वजे ॥ ५१
उत्सादनममित्राणां परसेनानिकर्तनम् ।
दुरासदं दुष्प्रहसं सुरदानवराक्षसैः ॥ ५२
अनुज्ञातस्त्वहं तेन तत्रैव समुपाविशम् ।
प्रेक्षतश्चैव मे देवस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ५३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥

१६४

अर्जुन उवाच ।
ततस्तामवसं प्रीतो रजनीं तत्र भारत ।
प्रसादाद्देवदेवस्य त्र्यम्बकस्य महात्मनः ॥ १
व्युषितो रजनीं चाहं कृत्वा पूर्वाह्णिकक्रियाम् ।
अपश्यं तं द्विजश्रेष्ठं दृष्टवानस्मि यं पुरा ॥ २
तस्मै चाहं यथावृत्तं सर्वमेव न्यवेदयम् ।
भगवन्तं महादेवं समेतोऽस्मीति भारत ॥ ३
स मामुवाच राजेन्द्र प्रीयमाणो द्विजोत्तमः ।
दृष्टस्त्वया महादेवो यथा नान्येन केनचित् ॥ ४
समेत्य लोकपालैस्तु सर्वैर्वैवस्वतादिभिः ।
द्रष्टास्यनघ देवेन्द्रं स च तेऽस्त्राणि दास्यति ॥ ५
एवमुक्त्वा स मां राजन्नाश्लिष्य च पुनः पुनः ।

B तदा°; G$_{1}$ ततः प्रीतियुतं. — ^{b}) Ś$_{1}$ K D$_{1.\,2}$ °वारणं; D$_{3}$ °बाधनं; M$_{1}$ °षेधकं. — ^{d}) D$_{3}$ G$_{1.\,2.\,4}$ °न्ने वृषभध्वजे.

52 ^{b}) Ś$_{1}$ K D$_{2.\,3}$ °विकर्षणं; B$_{2.\,4}$ Dc T$_{1}$ M °निकृंतनं; D$_{5}$ °विनाशनं; T$_{2}$ G °सैन्यविकर्तनं.

53 D$_{5}$ om. 53^{cd}. — ^{c}) K$_{3.\,4}$ D$_{1.\,3}$ प्रेक्ष्य(K$_{3}$ °क्ष)-माणस्य; B$_{4}$ T$_{2}$ G$_{2-4}$ M पश्यतश्चैव (for प्रेक्षतश्चैव). T$_{1}$ पश्यतश्च स मे देवस्; G$_{1}$ स पश्यतश्च मे देवस्.

Colophon. — *Major parvan:* Ś$_{1}$ K$_{1.\,2}$ T G आरण्य (G$_{1}$ श्रीमदारण्य). — *Sub-parvan:* Omitting sub-parvan name, K$_{1}$ B Dc Dn$_{2}$. n$_{3}$ D$_{6}$ T$_{2}$ G$_{3}$ mention only गंधमादनवास (followed by उत्तरकैरात in Dc); K$_{3}$ D$_{1}$ likewise, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गंधमादनवास in K$_{3}$); K$_{4}$ D$_{5}$, only उत्तरकैरात; and finally Dn$_{1}$ D$_{3.\,4}$, only गंधमादनप्रवेश (D$_{4}$ °प्रवास). — *Adhy. name:* D$_{1.\,2}$ अर्जुनप्रवासकथनं; G$_{1}$ अर्जुनास्त्रप्रदाने अर्जुनवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn$_{1}$. n$_{2}$ 166; Dn$_{3}$ S 167 (M$_{2}$ 170 [*sup. lin.* 160]); D$_{1}$ 172. — *Śloka no.:* Dn D$_{6}$ 57; D$_{1}$ 56. — After the colophon, G$_{1}$ cont.: श्रीभगवतो महापुरुषस्य विष्णोरंशावतारभृ(? read भू)तेन सत्यवतीनन्दनेन श्रीपराशरात्मजेन शुकतातेन वेदव्यासनाम्ना कृष्णद्वैपायनेनोक्तं अष्टादशपर्वाद्यलंकृतं श्रीमहाभारताख्यं पंचमो वेदः । श्रुतौ आरण्यके पर्वणि पूर्वारण्याख्यं सप्तषष्ट्यधिकशततमाध्यायैर्निर्मितं सप्तषष्ट्यधिकद्विशततमषट्साहस्रैः श्लोकैरलंकृतं पूर्वारण्याख्यं । समाप्त्यधिकशततमा (sic) ।

164

1 ^{a}) T$_{2}$ G$_{3.\,4}$ अथ सं-; G$_{2}$ अथ सु- (for अवसं). D$_{5}$ रात्रिं (for प्रीतो). — ^{b}) D$_{5}$ प्रीतोहं (for रजनीं). — ^{c}) Ś$_{1}$ K D$_{1-3}$ प्रसादं देवदेवाद्धै. — ^{d}) Ś$_{1}$ K$_{1.\,2.\,4}$ D$_{1-3}$ तं प्राप्य विपुलं तदा.

2 ^{a}) Ś$_{1}$ K$_{2}$ व्युष्य तां; K$_{1.\,3}$ व्युषितां; K$_{4}$ D$_{1.\,2}$ उष्य तां; S (except T$_{2}$ G$_{3}$) उषित्वा (for व्युषितो). — ^{b}) Ś$_{1}$ पूर्वान्हिकक्रियां; K$_{1}$ पौर्वान्हिकीक्रियां; K$_{2}$ Dc D$_{5}$ G$_{1.\,2}$ पौर्वाह्णिकीं क्रियां; K$_{3.\,4}$ D$_{2}$ पूर्वान्हिकी(D$_{2}$ °कीं)क्रियां; B Dn D$_{4.\,6}$ M पौर्वाह्णि(D$_{6}$ °न्हि)कीः क्रियाः; D$_{1}$ पूर्वाह्णिकीं क्रियां; D$_{3}$ पूर्वान्हिकक्रियः; T$_{1}$ G$_{4}$ पूर्वाह्णिकक्रियं. — ^{c}) Ś$_{1}$ K$_{1.\,2}$ D$_{3.\,5}$ अथ तं विप्रं (for तं द्विजश्रेष्ठं). — ^{d}) Ś$_{1}$ K D$_{1-3}$ पथि (for पुरा).

3 ^{a}) Ś$_{1}$ K D$_{1.\,2}$ तस्याहं तद्; M तस्मादहं (for तस्मै चाहं). T$_{1}$ G$_{1}$ पुरा° (for यथा°). — ^{d}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ समीतो (for समेतो). Ś$_{1}$ D$_{1.\,2}$ कौरव (for भारत).

5 ^{a}) S समेतं (T$_{1}$ °तैर्). Ś$_{1}$ K B$_{1.\,3.\,4}$ Dc D$_{1-3.\,5}$ त्वं (for तु). — ^{c}) K$_{3.\,4}$ D$_{1-3}$ पश्चाद् (for [अ]नघ).

6 ^{a}) Ś$_{1}$ K$_{1.\,3}$ D$_{5}$ तु; K$_{4}$ D$_{1}$ च (for स). K$_{2}$ T$_{1}$ महाराज (for स मां राजन्). — ^{b}) D$_{1.\,2}$ समाश्लिष्य (for

C. 3. 11977
B. 3. 167. 43
K. 3. 168. 43

हित्वा किरातरूपं च भगवांस्त्रिदशेश्वरः ।
स्वरूपं दिव्यमास्थाय तस्थौ तत्र महेश्वरः ॥ ४१
अदृश्यत ततः साक्षाद्भगवान्गोवृषध्वजः ।
उमासहायो हरिदृग्बहुरूपः पिनाकधृक् ॥ ४२
स मामभ्येत्य समरे तथैवाभिमुखं स्थितम् ।
शूलपाणिरथोवाच तुष्टोऽस्मीति परंतप ॥ ४३
ततस्तद्धनुरादाय तूणौ चाक्षय्यसायकौ ।
प्रादान्ममैव भगवान्वरयस्वेति चाब्रवीत् ॥ ४४
तुष्टोऽस्मि तव कौन्तेय ब्रूहि किं करवाणि ते ।
यत्ते मनोगतं वीर तद्ब्रूहि वितराम्यहम् ।
अमरत्वमपाहाय ब्रूहि यत्ते मनोगतम् ॥ ४५
ततः प्राञ्जलिरेवाहमस्त्रेषु गतमानसः ।
प्रणम्य शिरसा शर्वं ततो वचनमाददे ॥ ४६
भगवान्मे प्रसन्नश्चेदीप्सितोऽयं वरो मम ।
अस्त्राणीच्छाम्यहं ज्ञातुं यानि देवेषु कानिचित् ।
ददानीत्येव भगवानब्रवीत्त्र्यम्बकश्च माम् ॥ ४७
रौद्रमस्त्रं मदीयं त्वामुपस्थास्यति पाण्डव ।
प्रददौ च मम प्रीतः सोऽस्त्रं पाशुपतं प्रभुः ॥ ४८
उवाच च महादेवो दत्त्वा मेऽस्त्रं सनातनम् ।
न प्रयोज्यं भवेदेतन्मानुषेषु कथंचन ॥ ४९
पीड्यमानेन बलवत्प्रयोज्यं ते धनंजय ।
अस्त्राणां प्रतिघाते च सर्वथैव प्रयोजयेः ॥ ५०

(for एव). T_1 दिव्यमप्रतिमं चित्रं. — ^{d}) T_1 वसानोंबरमुत्तमं.

41 K_3 om. 41 (cf. v.l. 35). — ^{a}) K_4 तद्रूपरूपं; S मृगतनुं ($G_{2.3}$ °युतां) तां (for किरातरूपं). Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ तद्; $D_{1.2}$ स (for च). — M_1 om. 41^{cd}. — ^{c}) Ś$_1$ $B_{1.3}$ Dc $D_{5.6}$ G_2 M_2 स्वं रूपं. — ^{d}) $K_{1.2}$ transp. तस्थौ and तत्र.

42 K_3 om. 42 (cf. v.l. 35); K_2 om. 42^a–44^b. — ^{a}) S सोऽदृश्यत. — ^{b}) Ś$_1$ K_1 D_5 भगवान्वै (D_5 °न्मे) वृषध्वजः; T_1 भगवान्वृषभध्वजः. — ^{c}) K_1 वृषधृग; B व्याडधृग; Dc_1 D_4 व्यालधृद्; Dc_2 Dn D_6 व्यालधृग् (for हरिदृग्). S धनुर्गृह्य तथा पाणौ. — ^{d}) Ś$_1$ पिनाकधृत्.

43 $K_{2.3}$ om. 43 (cf. v.l. 35, 42). — ^{a}) T_1 भगवान् (for समरे). — ^{b}) T_1 च (for [ए]व). K_4 D_1 T_1 °मुखस्थितः; B_4 D_3 °मुखं स्थितः; $D_{2.5}$ °मुखः स्थितः.

44 K_3 om. 44 (cf. v.l. 35); K_2 om. 44^{ab} (cf. v.l. 42). — ^{a}) $D_{1.2}$ तु; D_5 स्वं (for तद्). — ^{b}) T G_{1-3} तूणी (for तूणौ). Ś$_1$ तूणी तौ चाक्षय्यौ तथा; K_1 $D_{1-3.5}$ तूणी तौ चाक्षयौ शरैः (K_1 °रः); K_4 तूणौ तावेव चाक्षयौ. — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ प्राणान् (for प्रादान्). — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ T_1 G_1 धारय° (for वरय°).

45 K_3 om. 45 (cf. v.l. 35). — ^{c}) Ś$_1$ तात; T_1 वत्स (for वीर). B_2 Dn $D_{4.6}$ मनोगतं वीर यत्ते (by transp.). — ^{d}) T_1 transp. तद् and ब्रूहि. — K_1 om. 45^e–46^b. — ^{e}) Ś$_1$ K_4 $D_{1.2.5}$ °मपास्यैकं; K_2 °मपाशैकं; B_4 °मपास्याद्य; G_1 M °मपास्यान्यद्.

46 K_3 om. 46 (cf. v.l. 35); K_1 om. 46^{ab} (cf. v.l. 45). — ^{b}) S कृतमानसः. — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ सहसा; B Dn $D_{4.6}$ T_2 G_3 मनसा (for शिरसा). Ś$_1$ K_4 $B_{1.2}$ $D_{1.2.4}$ T_1 G_2 M_2 सर्वं; K_2 सर्वे; Dc_1 (? gloss) शंभुं; G_1 M_1 देवं (for शर्वं). D_5 मूर्ध्ना प्रसाद्य वरदं. — ^{d}) Ś$_1$ Dc अब्रवीत् (corrupt); $K_{1.2}$ $D_{2.3}$ T_1 अब्रुवम्; K_4 D_1 अब्रुवन् (for आददे). D_5 अस्त्रार्थं समनोदयं.

47 K_3 om. 47 (cf. v.l 35). — ^{a}) $D_{3.5}$ T_1 G_1 भगवन् (for भगवान्). — ^{d}) Ś$_1$ संति हि; $K_{1.2.4}$ D_{1-3} संति वै (for कानिचित्). — ^{e}) K_4 Dn_2 D_{1-3} T_1 G_1 ददानी° (as in text); the rest ददामी°. — ^{f}) Ś$_1$ K_4 B_4 $D_{1-3.5}$ तदा; $K_{1.2}$ तथा (for च मां).

48 Before 48, K_4 $D_{1.2}$ ins. श्रीरुद्र उ°. — K_3 om. 48^a (cf. v.l. 35). — ^{c}) S (except T_2 $G_{3.4}$) [अ]पि मे (for मम). B_1 प्रददौ परमप्रीतः; D_5 अथ प्रादान्मम प्रीतः. — ^{d}) K_1 (*sup. lin.* as in text) विभुः; $B_{1.3}$ Dc Dn $D_{4.6}$ महत्; B_2 च तत्; D_5 तदा (for प्रभुः).

49 ^{b}) K_2 Dn D_5 दत्वा चास्त्रं; S (by transp.) दत्वास्त्रं मे (T_1 रौद्रास्त्रं मे). — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1.3}$ D_5 T_1 मा(D_5 T_1 म)नुष्येषु. — After 49, K_3 B Dc Dn D_{4-6} ins.:

840* जगद्विनिर्दहेदेवमल्पतेजसि पातितम् ।

[K_3 B_{1-3} एतद् (for एवम्).]

50 ^{a}) K_2 बलिना (for बलवत्). — ^{b}) B Dc Dn D_{4-6} प्रयोज्यं स्याद्; T_2 G प्रयोक्तव्यं (for प्रयोज्यं ते). M परंतप (for धनं°). — ^{c}) Ś$_1$ K D_{1-3} तु (K_4 ते) प्रतीघाते (for प्रतिघाते च). — ^{d}) $B_{1.2}$ Dc Dn D_{4-6} M_2 प्रयोजयेत्; D_3 T_1 G_1 M_1 °जय.

51 ^{a}) Ś$_1$ तमप्रतिहतं; K_2 B_2 T_2 G_{2-4} ततो°; K

तदप्रतिहतं दिव्यं सर्वास्त्रप्रतिषेधनम् ।
दुरासदं दुष्प्रहसं सुरदानवराक्षसैः ।। ५२
मूर्तिमन्मे स्थितं पार्श्वे प्रसन्ने गोवृषध्वजे ।। ५१
अनुज्ञातस्त्वहं तेन तत्रैव समुपाविशम् ।
उत्सादनममित्राणां परसेनानिकर्तनम् ।
प्रेक्षतश्चैव मे देवस्तत्रैवान्तरधीयत ।। ५३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ।। १६३

१६४

अर्जुन उवाच ।
ततस्तामवसं प्रीतो रजनीं तत्र भारत ।
प्रसादाद्देवदेवस्य त्र्यम्बकस्य महात्मनः ।। १
व्युषितो रजनीं चाहं कृत्वा पूर्वाह्णिकक्रियाम् ।
अपश्यं तं द्विजश्रेष्ठं दृष्टवानस्मि यं पुरा ।। २
तस्मै चाहं यथावृत्तं सर्वमेव न्यवेदयम् ।
भगवन्तं महादेवं समेतोऽस्मीति भारत ।। ३
स मामुवाच राजेन्द्र प्रीयमाणो द्विजोत्तमः ।
दृष्टस्त्वया महादेवो यथा नान्येन केनचित् ।। ४
समेत्य लोकपालैस्तु सर्वैर्वैवस्वतादिभिः ।
द्रष्टास्यनघ देवेन्द्रं स च तेऽस्त्राणि दास्यति ।। ५
एवमुक्त्वा स मां राजन्नाश्लिष्य च पुनः पुनः । C. 3 B. 3 K. 3

B तदा°; G1 ततः प्रीतियुतं. — b) Ś1 K D1. 2 °वारणं; D3 °बाधनं; M1 °षेधकं. — d) D3 G1. 2. 4 °न्ने वृषभध्वजे.

52 b) Ś1 K D2. 3 °विकर्षणं; B2. 4 Dc T1 M °निकृंतनं; D5 °विनाशनं; T2 G °सैन्यविकर्तनं.

53 D5 om. 53cd. — c) K3. 4 D1. 3 प्रेक्ष्य(K3 °क्ष)माणस्य; B4 T2 G2-4 M पश्यतश्चैव (for प्रेक्षतश्चैव). T1 पश्यतश्च स मे देवस; G1 स पश्यतश्च मे देवस्.

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 T G आरण्य (G1 श्रीमदारण्य). — *Sub-parvan:* Omitting sub-parvan name, K1 B Dc Dn2. n3 D6 T2 G3 mention only गंधमादनवास (followed by उत्तरकैरात in Dc); K3 D1 likewise, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गंधमादनवास in K3); K4 D5, only उत्तरकैरात; and finally Dn1 D3. 4, only गंधमादनप्रवेश (D4 °प्रवास). — *Adhy. name:* D1. 2 अर्जुनप्रवासकथनं; G1 अर्जुनास्त्रप्रदाने अर्जुनवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1. n2 166; Dn3 S 167 (M2 170 [*sup. lin.* 160]); D1 172. — *Śloka no.:* Dn D6 57; D1 56. — After the colophon, G1 cont.: श्रीभगवतो महापुरुषस्य विष्णोरंशावतारभू(? read भू)तेन सत्यवतीनन्दनेन श्रीपराशरात्मजेन शुकतातने वेदव्यासनाम्ना कृष्णद्वैपायनेनोक्तं अष्टादशपर्वाद्यलंकृतं श्रीमहाभारताख्यं पंचमो वेदः । श्रुतौ आरण्यके पर्वणि पूर्वारण्याख्यं सप्तषष्ट्यधिकशततमाध्यायैर्निर्मितं सप्तषष्ट्यधिकद्विशततमषट्साहस्रैः श्लोकैरलंकृतं पूर्वारण्याख्यं । समाप्त्यधिकशततमा (sic) ।

164

1 a) T2 G3. 4 अथ सं-; G2 अथ सु- (for अवसं). D5 रात्रिं (for प्रीतो). — b) D5 प्रीतोहं (for रजनीं). — c) Ś1 K D1-3 प्रसादं देवदेवाद्वै. — d) Ś1 K1. 2. 4 D1-3 तं प्राप्य विपुलं तदा.

2 a) Ś1 K2 व्युष्य तां; K1. 3 व्युषितां; K4 D1. 2 उष्य तां; S (except T2 G3) उषित्वा (for व्युषितो). — b) Ś1 पूर्वान्हिकक्रियां; K1 पौर्वान्हिकीक्रियां; K2 Dc D5 G1. 2 पौर्वाह्णिकीं क्रियां; K3. 4 D2 पूर्वान्हिकी(D2 °कीं)क्रियां; B Dn D4. 6 M पौर्वाह्णि(D6 °न्हि)कीः क्रियाः; D1 पूर्वाह्णिकीं क्रियां; D3 पूर्वान्हिकक्रियः; T1 G4 पूर्वाह्णिकक्रियं. — c) Ś1 K1. 2 D3. 5 अथ तं विप्रं (for तं द्विजश्रेष्ठं). — d) Ś1 K D1-3 पथि (for पुरा).

3 a) Ś1 K D1. 2 तस्याहं तद्; M तस्मादहं (for तस्मै चाहं). T1 G1 पुरा° (for यथा°). — d) Ś1 K1 समीतो (for समेतो). Ś1 D1. 2 कौरव (for भारत).

5 a) S समेतं (T1 °तैर्). Ś1 K B1. 3. 4 Dc D1-3. 5 त्वं (for तु). — c) K3. 4 D1-3 पश्चाद् (for [अ]नघ).

6 a) Ś1 K1. 3 D5 तु; K4 D1 च (for स). K2 T1 महाराज (for स मां राजन्). — b) D1. 2 समाश्लिष्य (for

C. 3. 12020 B. 3. 168. 29 K. 3. 169. 30 शिक्ष मे भवनं गत्वा सर्वाण्यस्त्राणि भारत ।
वायोरग्नेर्वसुभ्योऽथ वरुणात्समरुद्गणात् ॥ २९
साध्यं पैतामहं चैव गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
वैष्णवानि च सर्वाणि नैर्ऋतानि तथैव च ।
मद्गतानि च यानीह सर्वास्त्राणि कुरूद्वह ॥ ३०

अर्जुन उवाच ।

एवमुक्त्वा तु मां शक्रस्तत्रैवान्तरधीयत ।
अथापश्यं हरियुजं रथमैन्द्रमुपस्थितम् ।
दिव्यं मायामयं पुण्यं यत्तं मातलिना नृप ॥ ३१
लोकपालेषु यातेषु मामुवाचाथ मातलिः ।
द्रष्टुमिच्छति शक्रस्त्वां देवराजो महाद्युते ॥ ३२
संसिद्धस्त्वं महाबाहो कुरु कार्यमनुत्तमम् ।
पश्य पुण्यकृतां लोकान्सशरीरो दिवं व्रज ॥ ३३
इत्युक्तोऽहं मातलिना गिरिमामन्त्र्य शैशिरम् ।
प्रदक्षिणमुपावृत्य समारोहं रथोत्तमम् ॥ ३४
चोदयामास स हयान्मनोमारुतरंहसः ।
मातलिर्हयशास्त्रज्ञो यथावद्भूरिदक्षिणः ॥ ३५
अवैक्षत च मे वक्त्रं स्थितस्याथ स सारथिः ।
तथा भ्रान्ते रथे राजन्विस्मितश्चेदमब्रवीत् ॥ ३६
अत्यद्भुतमिदं मेऽद्य विचित्रं प्रतिभाति माम् ।
यदास्थितो रथं दिव्यं पदा न चलितो भवान् ॥ ३७
देवराजोऽपि हि मया नित्यमत्रोपलक्षितः ।
विचलन्प्रथमोत्पाते हयानां भरतर्षभ ॥ ३८
त्वं पुनः स्थित एवात्र रथे भ्रान्ते कुरूद्वह ।
अतिशक्रमिदं सत्त्वं तवेति प्रतिभाति मे ॥ ३९
इत्युक्त्वाकाशमाविश्य मातलिर्विबुधालयान् ।

D_{1-3} दिव्यान्य° (for सर्वाण्य°). — c) $B_{1.3}$ Dn $D_{4.6}$ [अ]पि; D_5 च (for [अ]थ). — d) T_1 G_{2-4} मरुतां गणात् (for समरु°).

30 a) T_2 G_{2-4} साध्यात्. T_2 $G_{2.3}$ पैतामहाच्. Ś1 K_2 दैवं; $K_{3.4}$ देवं (for चैव). — b) Ś1 K_1 °राक्षसं; $K_{2.3}$ °राक्षसां; T_1 °राक्षसान्. — c) D_6 वैष्णवादीनि; T_1 °न्यथ (for °नि च). — d) K_2 नैऋत्यानि; T_1 दैतेयानि. T_1 G_1 [अ]पराणि; M_1 [आ]सुराणि (for तथैव). — e) K_2 मरुद्गतानि; K_3 मरुद्गणानि; K_4 D_2 मद्गणानीह; T_1 मदीयानि च (for मद्गतानि च). K_4 B_4 Dn $D_{1.3.4}$ जानीहि; $G_{1.2}$ यान्यानि (for यानीह). — f) Ś1 सर्वाण्यपि; $K_{1.2}$ °णीह; $K_{3.4}$ D_{1-3} °ण्येव (for °स्त्राणि). T_1 G_1 समाप्स्यसि (for कुरू°). T_2 G_{2-4} M कौंतेयास्त्राण्यवाप्स्यसि.

31 All MSS. om. the ref.! — b) Ś1 D_4 तथै° (for तत्रै°). — c) $D_{1.2}$ हरियुतं. — d) B_1 उपागतं; T G_{2-4} अवस्थितं (for उपस्थितम्). — e) T $G_{2.3}$ मह्यं (for दिव्यं), and दिव्यं (for पुण्यं). — f) K_4 D_1 यंत्रा; D_3 S युक्तं; D_5 युतं (for यत्तं). Ś1 K $D_{1.2}$ तदा (for नृप).

32 T_1 om. 32^{ab}. — a) Ś1 K D_{1-3} गतेषु लोकपालेषु. — b) Ś1 K D_{1-3} स (for [अ]थ). — d) Ś1 K B_4 $D_{1-3.5}$ पुरंदरः; B_1 S महाद्युतिः.

33 a) Ś1 संसिद्धस्त्वां; $K_{1.2}$ °द्धस्तु; $B_{1.3.4}$ Dc Dn $D_{4.6}$ °ध्यस्व; D_5 °द्धास्त्रं. — b) N T_2 (by corr.) G_3 अनंतरं (for अनुत्तमम्). — c) Most MSS. °कृताँल्लोकान्.

After 33, B Dc Dn $D_{4.6}$ ins.

844* देवराजः सहस्राक्षस्त्वां दिदृक्षति भारत ।

35 a) K_4 $D_{1.2.5}$ नोदयामास. Ś1 $K_{1.2}$ Dc_2 D_5 T_1 सहसा (for स हयान्). — c) B Dc Dn $D_{4.6}$ हयतत्वज्ञो. — d) Ś1 तत्र वाजिनः; K_1 T_1 भूरिदक्षिणं; Dc $D_{1.4.6}$ °दक्षिण.

36 c) Ś1 K_2 अत्रांतरे; K_1 तत्र भ्रांते; S तत्राभ्रांतं.

37 a) Ś1 $K_{1.2}$ D_3 मह्यं; B Dc Dn $D_{4.6}$ त्वद्य; T $G_{1.3}$ तेद्य; M_1 नोद्य (for मेऽद्य). — b) Ś1 K $D_{1.2}$ च; B Dc Dn D_{4-6} T_2 (before corr.) मे; D_3 वै; T_2 ते; G_{2-4} मा (for माम्). — c) B_1 Dn_{2}. n_3 D_5 T_1 $G_{1.2}$ M_2 यथा°; D_1 तथा° (for यदा°). — d) $K_{1.4}$ B Dc Dn T_2 (before corr.) पदान्; T_1 तदा (for पदा). B Dc Dn $D_{4.6}$ पदं (for भवान्).

38 a) T_1 हि (for ऽपि). T_1 मघवान्; T_2 G_{2-4} भगवान् (for हि मया). — b) Ś1 K D_{1-3} एवो° (for अत्रो°).

39 a) T_1 स्थिर (for स्थित). S [अ]द्य (for [अ]त्र). — b) Ś1 $K_{1.2}$ न वै (K नैव) भ्रांतः (for रथे भ्रान्ते). — c) $B_{1.3.4}$ Dc Dn D_{4-6} सर्वं (for सत्त्वं). B_2 अतिसर्वमिदं कर्म.

40 a) Ś1 $K_{1.2}$ आरुह्य (for आविश्य). — After 40, B Dc Dn $D_{2.4.6}$ ins.:

845* स रथो हरिभिर्युक्तो ह्यूर्ध्वमाचक्रमे ततः ।
ऋषयो देवताश्चैव पूजयन्ति नरोत्तम ।
ततः कामगमाँल्लोकानपश्यं वै सुरर्षिणाम् ।

दर्शयामास मे राजन्विमानानि च भारत ॥ ४०
नन्दनादीनि देवानां वनानि बहुलान्युत ।
दर्शयामास मे प्रीत्या मातलिः शक्रसारथिः ॥ ४१
ततः शक्रस्य भवनमपश्यममरावतीम् ।
दिव्यैः कामफलैर्वृक्षैः रत्नैश्च समलंकृताम् ॥ ४२
न तां भासयते सूर्यो न शीतोष्णे न च क्लमः
रजः पङ्को न च तमस्तत्रास्ति न जरा नृप ॥ ४३
न तत्र शोको दैन्यं वा वैवर्ण्यं चोपलक्ष्यते ।
दिवौकसां महाराज न च ग्लानिररिंदम ॥ ४४
न क्रोधलोभौ तत्रास्तामशुभं च विशां पते ।
नित्यतुष्टाश्च हृष्टाश्च प्राणिनः सुरवेश्मनि ॥ ४५
नित्यपुष्पफलास्तत्र पादपा हरितच्छदाः ।
पुष्करिण्यश्च विविधाः पद्मसौगन्धिकायुताः ॥ ४६
शीतस्तत्र ववौ वायुः सुगन्धो जीवनः शुचिः ।
सर्वरत्नविचित्रा च भूमिः पुष्पविभूषिता ॥ ४७
मृगद्विजाश्च बहवो रुचिरा मधुरस्वराः ।
विमानयायिनश्चात्र दृश्यन्ते बहवोऽमराः ॥ ४८
ततोऽपश्यं वसून्रुद्रान्साध्यांश्च समरुद्गणान् ।
आदित्यानश्विनौ चैव तान्सर्वान्प्रत्यपूजयम् ॥ ४९
ते मां वीर्येण यशसा तेजसा च बलेन च ।
अस्त्रैश्चाप्यन्वजानन्त संग्रामविजयेन च ॥ ५०
प्रविश्य तां पुरीं रम्यां देवगन्धर्वसेविताम् ।
देवराजं सहस्राक्षमुपातिष्ठं कृताञ्जलिः ॥ ५१
ददावर्धासनं प्रीतः शक्रो मे ददतां वरः ।
बहुमानाच्च गात्राणि पस्पर्श मम वासवः ॥ ५२
तत्राहं देवगन्धर्वैः सहितो भूरिदक्षिण ।

गन्धर्वाप्सरसां चैव प्रभावममितौजसाम् ।

41 ^{a}) T1 G1. 2 दिव्यानि (for देवानां). — ^{b}) Ś1 K1 D3 विविधानि; K2 विबुधानि; B2-4 Dn D4-6 [उ]पवनानि; B1 Dc विपुलानि; G2 सुबहूनि (for बहुलानि). Ś1 B Dc Dn D4-6 च (for [उ]त). — ^{c}) Ś1 राजन्; B Dc Dn D4. 6 शीघ्रं (for प्रीत्या). D5 प्रेक्ष्यमाणान्समेत्याहं.

42 ^{c}) Ś1 K2. 3 D1. 3 दिव्य-; K4 सर्व- (for दिव्यैः). T1 दिव्यैः कमलगंधैश्च; T2 G2-4 दिव्यैः कनकवृक्षैश्च; G1 M दिव्यैः कमलषंडैश्च. — ^{d}) S वृक्षैरन्यैरलंकृतां.

43 ^{a}) B Dc Dn D4-6 न तत्र सूर्यस्तपति. — ^{b}) K1 शीतोष्णौ; D5 °ष्णौ; S (except T2 G3 M2) °ष्णो. — ^{c}) Ś1 D2 -पंकौ; G1 -पंके (for पङ्को). B1-3 Dc Dn D4. 6 न बाधते तत्र रजः.

44 ^{a}) D1. 3 G1 च (for वा). — ^{b}) B Dc Dn D4. 6 दौर्बल्यं; T1 वैवर्ण्यंश् (for वैवर्ण्यं). Ś1 वोप°; D1. 2 नोप°; T2 (before corr.) G4 चोपलक्षितं. — ^{d}) B2-4 Dc Dn D4. 6 न ग्लानिररिमर्दन.

45 ^{b}) Ś1 गतानां वै; K1. 2 गताधीनां; K3. 4 B Dc D3. 5 शुभ(Dc °भा)धीनां; Dn D4. 6 सुरादीनां; D1. 2 सुबुद्धीनां; T1 G4 अशुभंश्च (for अशुभं च). — ^{c}) Dc D4. 6 T1 G1 नित्यं (for नित्य-). Ś1 K B4 D1-3 transp. तुष्टाः and हृष्टाः. M1 प्र- (for the first च). Dc Dn D4. 6 ते राजन् (for हृष्टाश्च). — ^{d}) K2 सुरवेश्मिनः.

46 ^{d}) B3 पद्मसौगंधिकप्रभाः; D1. 2 °कस्तथा; D5 °कैर्युताः.

47 K3 om. 47. — ^{a}) S सुखो (for ववौ). B Dc D4. 6 शीतलश्च (B4 °स्तत्र) सुखो वायुः. — ^{b}) K1. 2 B2. 4 Dc Dn D4. 6 सुगंधी. K1. 2 विरजाः (for जीवनः). D5 सौगंधिजीवनः शुभः; S सुगंधो वीजते शुभः (G2 सुखं; G4 शुभं). — ^{d}) T2 G2-4 पद्म° (for पुष्प°).

48 ^{b}) Ś1 K1. 2 T1 मधुरस्वनाः. — B2 om. 48^{c}–51^{d}. — ^{c}) B1. 3. 4 Dc Dn D4. 6 विमानगामिनश्च. — ^{d}) Ś1 K1-3 D3 च तथा (for बहवो). B1-3 Dn D4. 6 [अं]बरे; Dc [अ]परे (for [अ]मराः).

49 B2 om. 49 (cf. v.l. 48). — ^{b}) T1 G1 साध्यान्देवमरु°. — ^{c}) Ś1 K1 तत्र (for चैव). — ^{d}) T1 corrupt.

50 B2 om. 50 (cf. v.l. 48). — ^{a}) T1 G1. 2 M2 तेषां (for ते मां). — ^{b}) T1 [अ]मलेन (for बलेन). — ^{c}) K2 Dc D4. 6 [अ]नुजानंत; D5 [अ]त्यजानंत; S [अ]न्व(T1 °नु)जानन्वै (for [अ]न्वजानन्त). — ^{d}) K2. 3 B1. 3. 4 D (except D5) संग्रामे (for संग्राम-).

51 B2 om. 51 (cf. v.l. 48). — ^{a}) B1. 3. 4 Dc Dn D4. 6 दिव्यां (for रम्यां). — ^{b}) B1. 3. 4 D (except D1. 2) °पूजितां.

52 ^{b}) D1. 2 T1 वदतां; M1 गम° (for दद°). K3 D1. 2. 4 G4 वर; D5 °रं (for °रः).

53 ^{b}) Ś1 K D1-3. 5 संस्तुतो (for सहितो). K2. 4 S (except G4) भूरिदक्षिणः; K3 B Dc Dn D2. 4-6 G4 °दक्षिणैः. — ^{d}) B Dc Dn D4. 6 शिक्षाणो (for कुर्वाणो).

54 ^{a}) K3. 4 D1. 2 transp. मे and पुनः. B Dc1 Dn

C. 3. 12048 B. 3. 168. 57 K. 3. 169. 56 अस्त्रार्थमवसं स्वर्गे कुर्वाणोऽस्त्राणि भारत ॥ ५३
विश्वावसोश्च मे पुत्रश्चित्रसेनोऽभवत्सखा ।
स च गान्धर्वमखिलं ग्राहयामास मां नृप ॥ ५४
ततोऽहमवसं राजन्गृहीतास्त्रः सुपूजितः ।
सुखं शक्रस्य भवने सर्वकामसमन्वितः ॥ ५५
शृण्वन्वै गीतशब्दं च तूर्यशब्दं च पुष्कलम् ।
पश्यंश्चाप्सरसः श्रेष्ठा नृत्यमानाः परंतप ॥ ५६
तत्सर्वमनवज्ञाय तथ्यं विज्ञाय भारत ।
अत्यर्थं प्रतिगृह्याहमस्त्रेष्वेव व्यवस्थितः ॥ ५७
ततोऽतुष्यत्सहस्राक्षस्तेन कामेन मे विभुः ।
एवं मे वसतो राजन्नेष कालोऽत्यगाद्दिवि ॥ ५८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुःषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६४

१६५

अर्जुन उवाच ।
कृतास्त्रमभिविश्वस्तमथ मां हरिवाहनः ।
संस्पृश्य मूर्ध्नि पाणिभ्यामिदं वचनमब्रवीत् ॥ १
न त्वमद्य युधा जेतुं शक्यः सुरगणैरपि ।
किं पुनर्मानुषे लोके मानुषैरकृतात्मभिः ।
अप्रमेयोऽप्रधृष्यश्च युद्धेष्वप्रतिमस्तथा ॥ २
अथाब्रवीत्पुनर्देवः संप्रहृष्टतनूरुहः ।
अस्त्रयुद्धे समो वीर न ते कश्चिद्भविष्यति ॥ ३
अप्रमत्तः सदा दक्षः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
ब्रह्मण्यश्चास्त्रविच्चासि शूरश्चासि कुरूद्वह ॥ ४
अस्त्राणि समवाप्तानि त्वया दश च पञ्च च ।
पञ्चभिर्विधिभिः पार्थ न त्वया विद्यते समः ॥ ५
प्रयोगमुपसंहारमावृत्तिं च धनंजय ।
प्रायश्चित्तं च वेत्थ त्वं प्रतिघातं च सर्वशः ॥ ६

D4. 6 वै ; Dc2 [ए]व (for मे).

55 T2 G3 om. 55ab. — a) B2–4 D (except D2. 3. 5) तत्रा° (for ततो°).

56 a) B4 अश्रौषं (for शृण्वन्वै). Ś1 K D1–3. 5 शृण्वन्गीतस्वनं पुण्यं. — c) S (except G3. 4) [अ]प्सरसां. — d) B1–3 D (except D1–3. 5) नृत्यंतीर्भरतर्षभ.

57 c) Ś1 K B1. 3 D1–3 परि° (for प्रति°).

58 b) Dc T1 वै (for मे). K4 D2 G2 प्रभुः; B1 Dc विभो (for विभुः). — c) Ś1 एव गतो (for मे वसतो). — d) K1. 3. 4 [S]भ्यगाद्; D5 ह्यगाद् (for ऽत्यगाद्). Dc D1 S इति (for दिवि).

Colophon om. in Dn2. n3 D4. 6. B1 reads it in marg. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 T2 G2–4 आरण्य. — *Sub-parvan:* K3 D1. 2. 5 (all om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गंधमादनवास in K3 D5, and अर्जुनोक्तमुत्तरकैरात in D1. 2); K4 likewise, only उत्तरकैरात; B2 Dc, only गंधमादनवास (followed by उत्तरकैरात in Dc); and finally B1. 4 D3, only गंधमादनप्रवेश (B4 °प्रवास; D8 °निवास). — *Adhy. name:* G1 अर्जुनस्वर्गप्रवेशकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 167; D1 173; S (M2 *sup. lin.*) 168 (M2 orig. 170). — *Śloka no.:* Dn1 D1 61.

165

1 a) Ś1 K1. 2 D5 अभितिष्ठंतम्; B Dc Dn D3. 4. 6 अतिविश्वस्तम्; S अथ विश्वस्तम्. — b) T2 G3 मघवान्; G1 तदा मां (for अथ मां). — c) Ś1 K1. 2. 4 Dc1 D1. 2 संस्पृशन्.

2 After 2, S ins.:

846* अजेयस्त्वं हि संग्रामे सर्वैरपि सुरासुरैः ।

4 c) K1. 2 D1 शा(D1 श)स्त्रविच्; T1 मंत्रविच् (for चास्त्रविच्). K3 D5 T1 M1 चापि (for चासि). — d) K2. 3 D1 T1 G1 चापि (for चासि). K3. 4 D1. 2. 5 कुलोद्वह.

5 b) B1 तु दश; T1 G4 (by transp.) च दश. — d) B2–4 Dn D2. 4. 6 विद्यते न त्वया समः (by transp.).

6 a) T1 चापि (for उप-). — b) T1 वृत्तिश्चापि (for आवृत्तिं च). — d) B2–4 D (except D3. 5) प्रतीघातं.

तत्र गुर्वर्थकालोऽयमुपपन्नः परंतप ।
प्रतिजानीष्व तं कर्तुमतो वेत्स्याम्यहं परम् ॥ ७
ततोऽहमब्रुवं राजन्देवराजमिदं वचः ।
विषह्यं चेन्मया कर्तुं कृतमेव निबोध तत् ॥ ८
ततो मामब्रवीद्राजन्प्रहस्य बलवृत्रहा ।
नाविषह्यं तवाद्यास्ति त्रिषु लोकेषु किंचन ॥ ९
निवातकवचा नाम दानवा मम शत्रवः ।
समुद्रकुक्षिमाश्रित्य दुर्गे प्रतिवसन्त्युत ॥ १०
तिस्रः कोट्यः समाख्यातास्तुल्यरूपबलप्रभाः ।
तांस्तत्र जहि कौन्तेय गुर्वर्थस्ते भविष्यति ॥ ११
ततो मातलिसंयुक्तं मयूरसमरोमभिः ।
हयैरुपेतं प्रादान्मे रथं दिव्यं महाप्रभम् ॥ १२
बबन्ध चैव मे मूर्ध्नि किरीटमिदमुत्तमम् ।
स्वरूपसदृशं चैव प्रादादङ्गविभूषणम् ॥ १३
अभेद्यं कवचं चेदं स्पर्शरूपवदुत्तमम् ।
अजरां ज्यामिमां चापि गाण्डीवे समयोजयत् ॥ १४
ततः प्रायामहं तेन स्यन्दनेन विराजता ।
येनाजयद्देवपतिर्बलिं वैरोचनिं पुरा ॥ १५
ततो देवाः सर्व एव तेन घोषेण बोधिताः ।
मन्वाना देवराजं मां समाजग्मुर्विशां पते ।
दृष्ट्वा च मामपृच्छन्त किं करिष्यसि फल्गुन ॥ १६
तानब्रुवं यथाभूतमिदं कर्तास्मि संयुगे ।
निवातकवचानां तु प्रस्थितं मां वधैषिणम् ।
निबोधत महाभागाः शिवं चाशास्त मेऽनघाः ॥ १७
तुष्टुवुर्मां प्रसन्नास्ते यथा देवं पुरंदरम् ।
रथेनानेन मघवा जितवाञ्शम्बरं युधि ।
नमुचिं बलवृत्रौ च प्रह्लादनरकावपि ॥ १८
बहूनि च सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।

7 a) B2–4 D (except D1–3. 5) ततो (for तत्र). — b) B D (except D1–3. 5) समुत्पन्नः (for उपपन्नः). — c) Ś1 K D1–3 प्रतिजानीहि. Ś1 K G1 तत् (for तं). — d) G2 वक्ष्या° (for वेत्स्या°). Ś1 K D1–3. 5 अथ वक्ष्याम्यहं परं.

8 a) M अब्रवं! — c) K4 ते; B D (except D1–3. 5) यन् (for चेन्).

9 a) T1 देवः (for राजन्). — b) B D (except D3. 5) प्रहसन्. G1. 2 M1 वलवृत्रहा. — c) Ś1 K D1–3. 5 [अ]स्तीति; Dn3 ह्यस्ति (for [अ]द्यास्ति).

10 b) Ś1 K D1–3. 5 देव-; B4 सुर- (for मम). — c) Ś1 K1. 2 आवृत्य; D5 आगत्य; T2 G2–4 M आसाद्य (for आश्रित्य). T1 समुद्रमासाद्य सदा. — d) G2. 4 स्वर्गे (for दुर्गे).

11 c) Ś1 K1–3 ताः (for तान्). Ś1 K D1–3. 5 पुत्र; G1 तु त्वं (for तत्र). Ś1 K D1–3. 5 पार्थैवं (K4 पार्थ त्वं) (for कौन्तेय). — d) M गुर्वर्थं ते.

13 Ś1 om. (hapl.) 13c–14b. — c) T2 G2–4 वीर (for चैव). — d) S राजन् (for अङ्ग-).

14 Ś1 om. 14ab (cf. v.l. 13). — a) T2 G3 अभेद्य- (for अभेद्यं). Ś1 B2 G1 चैव; K1. 2 T2 G2–4 दिव्यं (for चेदं). — b) K4 °रूपमनुत्तमं; D3 °रूपं तदद्भुतं. — c) Ś1 K D1–3. 5 चैव (for चापि).

15 a) Ś1 K1. 2 देव (for तेन). — c) K2 बलिं देव; T1 देवराजो; T2 G2–4 स देवेंद्रो (for देवपतिर्). — d) K2 पतिर् (for बलिं).

16 a) S सगंधर्वाः (for सर्व एव). — b) Ś1 K D1–3 शब्देन (for घोषेण). K3 D5 कोपिताः; D3 मोहिताः (for बोधिताः). — d) K1. 2 कुरूद्वह (for विशां पते). — f) Ś1 फल्गुण; K1. 3. 4 B1–3 Dc Dn D4–6 फाल्गुन; B4 D1–3 पांडव; T1 G1 फल्गुनः.

17 a) M अब्रवं! B1 Dc तथाभूतम्; S तथा भूतान् (for यथाभूतम्). — d) Ś1 K D1–3. 5 जयैषिणं (for वधै°). — After 17, S ins.:

847* ततो वाग्भिः प्रशस्ताभिस्त्रिदशाः पृथिवीपते ।

18 D6 om. (hapl.) 18c–19b. — c) K1–3 T1 G1 मघवान्; K4 D3 भगवान्; T2 G2–4 जितवान् (for मघवा). — d) Ś1 K1. 2 हत°; T2 G2–4 मघ° (for जित°). B4 असुरं; D4 नमुचिं (for शम्बरं). — K2 om. (hapl.) 18e–19d. — e) D4 शंबरं (for नमुचिं). G2 M वलवृत्रौ. — f) K3. 4 B Dc Dn2. n3 D4 प्रह्राद°.

19 K2 om. 19; Ś1 D6 om. 19ab (for K2 D6 cf. v.l. 18). — b) T1 [अ]युतानि (for [अ]र्बुदानि). B1. 4 Dc1 Dn D4 [अ]पि (for च). — D2 om. 19c–21b. — c) T1 वै दैत्यान् (for दैत्यानां). — d) N (Ś1 K2 D2 om.) मघवा; T1 मखवान् (for मघवान्).

C. 3. 12074 B. 3. 168. 82 K. 3. 170. 22 रथेनानेन दैत्यानां जितवान्मघवान्युधि ॥ १९
त्वमप्येतेन कौन्तेय निवातकवचान्रणे ।
विजेता युधि विक्रम्य पुरेव मघवान्वशी ॥ २०
अयं च शङ्खप्रवरो येन जेतासि दानवान् ।
अनेन विजिता लोकाः शक्रेणापि महात्मना ॥ २१
प्रदीयमानं देवैस्तु देवदत्तं जलोद्भवम् ।
प्रत्यगृह्णं जयायैनं स्तूयमानस्तदामरैः ॥ २२
स शङ्खी कवची बाणी प्रगृहीतशरासनः ।
दानवालयमत्युग्रं प्रयातोऽस्मि युयुत्सया ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥

१६६

अर्जुन उवाच ।
ततोऽहं स्तूयमानस्तु तत्र तत्र महर्षिभिः ।
अपश्यमुदधिं भीममपांपतिमथाव्ययम् ॥ १
फेनवत्यः प्रकीर्णाश्च संहताश्च समुच्छ्रिताः ।
ऊर्मयश्चात्र दृश्यन्ते चलन्त इव पर्वताः ।
नावः सहस्रशस्तत्र रत्नपूर्णाः समन्ततः ॥ २
तिमिंगिलाः कच्छपाश्च तथा तिमितिमिंगिलाः ।
मकराश्चात्र दृश्यन्ते जले मग्ना इवाद्रयः ॥ ३
शङ्खानां च सहस्राणि मग्नान्यप्सु समन्ततः ।
दृश्यन्ते स्म यथा रात्रौ तारास्तन्वभ्रसंवृताः ॥ ४
तथा सहस्रशस्तत्र रत्नसंघाः प्लवन्त्युत ।
वायुश्च घूर्णते भीमस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ५

20 D_2 om. 20 (cf. v.l. 19). — [a]) $K_{1.4}$ B_{1-3} Dc Dn $D_{4.6}$ T_2 $G_{3.4}$ [अ]नेन (for [ए]तेन). — [b]) T_3 (before corr.) जितवान्मघवान् (for निवातकवचान्). $Ś_1$ $K_{1.2}$ युधि (for रणे). Cf. 19[d]. — [c]) B_1 विजितान् (for विजेता). — [d]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ B_1 Dn D_6 मघवा (for मघवान्). $K_{1.2}$ बली (for वशी). T_1 पुरत्रयमिवेश्वरः.

22 [a]) B Dc Dn $D_{4.6}$ G_2 तं (B_1 च) (for तु). — [c]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ B_1 Dc_1 T_1 $G_{1.2}$ °गृह्णां; Dc_2 M_2 °गृह्णञ् (for °गृह्णं). $Ś_1$ $K_{1.2}$ [ए]व; $K_{3.4}$ D_{1-3} [इ]मं; T_2 G_3 [ए]तं (for [ए]नं). — [d]) K_4 D_1 तथामरैः; D_5 यथासुरैः; G_1 सदामरैः (for तदा°).

23 [a]) $Ś_1$ $K_{3.4}$ B $D_{1-3.5}$ T_2 $G_{3.4}$ सशंखः (for स शङ्खी). K_4 $D_{1.2.5}$ T_1 G_1 खड्गी; G_2 बाणैः (for बाणी).

Colophon om. in $K_{3.4}$ D_5. — *Major parvan:* $Ś_1$ $K_{1.2}$ Dn_2 T G_{2-4} आरण्य. — *Sub-parvan:* Omitting sub-parvan name, B_{1-3} D (D_5 om.) G_1 M mention only निवातकवचवध (B_1 om. वध) (preceded by लोमशतीर्थयात्रा). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 168 (Dn_2 167); D_1 174; S 169. — *Śloka no.:* Dn_1 D_1 25; Dn_{2}. n_3 86.

166

1 $K_{3.4}$ D_5 om. the ref. — [a]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ $B_{2.3}$ च; K_4 वै (for तु). — [b]) G_1 सुर° (for मह°). — [d]) $Ś_1$ K $D_{2.5}$ $G_{2.4}$ °निधिम् (for °पतिम्).

2 [a]) $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ °वंतः (for °वत्यः). — [b]) $Ś_1$ चलंतश्च; K_4 $D_{1.2}$ सहिता°; T_1 सभीता°; T_2 G_{2-4} M संगता°. B D (except D_{1-3}) समुत्थिताः. — [c]) $Ś_1$ K_{2-4} तत्र (for चात्र). S अदृश्यंतोर्मयस्तत्र. — [d]) B_4 Dn_1. n_3 $D_{1.3.4.6}$ वल्गंत (for चलन्त). Dn_2 जले मग्ना इवाद्रयः. — [e]) T_2 (before corr.) $G_{2.4}$ समंतत° (for सहस्रश°). — M_1 om. (hapl.) 2[f]–5[a]. — After 2, S (M_1 om.) ins.:

848* नभसीव विमानानि विचरन्त्यो विरेजिरे ।

3 M_1 om. 3 (cf. v.l. 2). — [b]) $Ś_1$ चाति°; D_1 ह्यति°; D_5 [अ]प्यति° (for तिमि°). B_4 तिमितिमिंगिलास्तथा; D_3 तिमिंगिलगिलास्तथा. — [c]) $Ś_1$ K $D_{1.2.5}$ T_1 चापि; D_3 चानु- (for चात्र). — [d]) K_4 $D_{1.2}$ तोय-; D_3 जल- (for जले).

4 M_1 om. 4 (cf. v.l. 2). — [b]) D_3 G_1 सहस्रशः (for समन्ततः). — [c]) D_5 च; T_1 [ऽ]प्सु; T_2 $G_{3.4}$ [ऽ]थ; G_2 [ऽ]त्र (for स्म). — [d]) D_2 T_2 G_{2-4} °युताः (for °वृताः).

तमतीत्य महावेगं सर्वाम्भोनिधिमुत्तमम् ।
अपश्यं दानवाकीर्णं तद्दैत्यपुरमन्तिकात् ॥ ६
तत्रैव मातलिस्तूर्णं निपत्य पृथिवीतले ।
नादयन्रथघोषेण तत्पुरं समुपाद्रवत् ॥ ७
रथघोषं तु तं श्रुत्वा स्तनयित्नोरिवाम्बरे ।
मन्वाना देवराजं मां संविग्ना दानवाभवन् ॥ ८
सर्वे संभ्रान्तमनसः शरचापधराः स्थिताः ।
तथा शूलासिपरशुगदामुसलपाणयः ॥ ९
ततो द्वाराणि पिदधुर्दानवास्त्रस्तचेतसः ।
संविधाय पुरे रक्षां न स्म कश्चन दृश्यते ॥ १०
ततः शङ्खमुपादाय देवदत्तं महास्वनम् ।
पुरमासुरमाश्लिष्य प्राधमं तं शनैरहम् ॥ ११
स तु शब्दो दिवं स्तब्ध्वा प्रतिशब्दमजीजनत् ।
वित्रेसुश्च निलिल्युश्च भूतानि सुमहान्त्यपि ॥ १२
ततो निवातकवचाः सर्व एव समन्ततः ।
दंशिता विविधैस्त्राणैर्विविधायुधपाणयः ॥ १३
आयसैश्च महाशूलैर्गदाभिर्मुसलैरपि ।
पट्टिशैः करवालैश्च रथचक्रैश्च भारत ॥ १४
शतघ्नीभिर्भुशुण्डीभिः खड्गैश्चित्रैः स्वलंकृतैः ।
प्रगृहीतैर्दितेः पुत्राः प्रादुरासन्सहस्रशः ॥ १५
ततो विचार्य बहुधा रथमार्गेषु तान्हयान् ।
प्राचोदयत्समे देशे मातलिर्भरतर्षभ ॥ १६

5 M_1 om. 5^{a} (cf. v.l. 2). — ^{b}) D_2 रत्नपूर्णाः. T $G_{3.4}$ फलंत्युत. — ^{c}) $K_{3.4}$ D_1 [आ]घूर्णते (for घूर्णते). S वीर (for भीमस्).

6 D_2 om. (? hapl.) 6. — ^{a}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ $D_{1.3}$ समुदी- (K_1 °द्वी)क्ष्य; B Dc Dn D_{4-6} तमुदीक्ष्य (for तमतीत्य). Ś$_1$ K $D_{1.3}$ महाभीमं ; B_4 तथा भीमं (for महावेगं). — ^{b}) Ś$_1$ अथांभो° (for सर्वाम्भो°).

7 T_1 om. 7^{ab}. — ^{a}) $K_{3.4}$ $B_{1.3}$ Dc D_{2-6} तत्र वै (for तत्रैव). — ^{b}) Dc T_2 G_{1-3} M_1 निपात्य. B_2 M_2 पृथिवीपते; T_2 G धरणीतले. D_5 निन्ये पृथ्वीतले रथं. — Ś$_1$ $K_{1.2}$ B_4 Dc Dn $D_{2.4-6}$ ins. after 7^{ab}: B_2, after 7:

849* रथं तं तु समाश्लिष्य प्राद्रवद्रथयोगवित् ।

[Ś$_1$ K_1 तु तं; Dc तत्र (for तं तु). B_4 Dn_1 °लक्ष्य (for °श्लिष्य). **C**np आश्लिष्य. D_5 तां समाश्लिष्य पृथिवीं (for the prior half).]

— Dc om. 7^{cd}. — ^{c}) B_4 Dn $D_{2.4.6}$ त्रासयन्; T_2 G_{2-4} दानवान् (for नादयन्). — ^{d}) D_5 सहसा बली; T_1 समुपाद्रवं.

8 ^{a}) $K_{3.4}$ $D_{1.3}$ ते; T_1 तत् (for तं). — ^{c}) D_5 मां देवराजं (by transp.). — ^{d}) Ś$_1$ विविग्ना; K B D (except D_3) T_2 G_3 आविग्ना (B_1 उद्विग्ना) (for संविग्ना). K_1 D_5 स्थिताः (for [अ]भवन्).

9 ^{b}) D_5 खड्ग° (for शर°). Ś$_1$ $K_{1.2}$ तथा (for स्थिताः). — ^{c}) K_4 शूलार्ष्टि°; B D (except $D_{1-3.5}$) [अ]सिशूल° (by transp.). — ^{d}) Dc -परिघ- (for -मुसल-). Ś$_1$ K B_4 $D_{1-3.5}$ -प्रगृहीतशरासनाः.

10 ^{a}) $K_{3.4}$ $D_{2.3}$ T_1 $G_{2.4}$ M [अ]पिदधुः (M_2 °धन्). — ^{c}) Ś$_1$ ते; $K_{1.2}$ तां (for सं-). — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ किंचन; D_1 M_1 कश्चिन्न (for कश्चन). T_1 विद्यते (for दृश्यते).

11 ^{a}) D_5 M_2 उपाध्माय (for उपादाय). — ^{b}) B_2 D_5 °रवं (for °स्वनम्). — ^{c}) Ś$_1$ आविश्य; B_3 M_1 आश्रित्य; G_1 आसाद्य (for आश्लिष्य). Dn $D_{3.4.6}$ परमां मुदमाश्रित्य; D_5 पुरमाश्लिष्य राजेंद्र; T_2 G_{2-4} आपूरयन्त($G_{2.4}$ °न्स)माश्लिष्य. — ^{d}) K_2 प्रादाशं (sic) तं; Dc D_4 प्राधमत्तं; T_1 प्रदध्मं तं; G_1 प्रधमं तं; G_2 प्रभावंतं; G_4 प्रभवंतं (for प्राधमं तं). D_5 शनकैर् (for तं शनैर्). Ś$_1$ transp. शनैः and अहम्.

12 ^{a}) D_{1-3} च (for तु). K_4 विद्धः; D_3 प्राप्य; T_1 गत्वा (for स्तब्ध्वा). — ^{c}) T_1 $G_{2.4}$ निलीयु° (for निलिल्यु°). K_3 वित्रेसुर्यें च तत्रासन्. — ^{d}) S च (for सु-).

13 ^{b}) B_{1-3} D (except $D_{1-3.5}$) T_1 स्वलंकृताः (for समन्ततः). — ^{c}) Some S MSS. दंसिता. D_1 अस्त्रैर्; T_2 $G_{3.4}$ बाणैर् (for त्राणैर्). — ^{d}) B D (except $D_{1.2}$) S (except T_1 G_1) विचित्रायुध°.

14 ^{b}) T_1 G_1 M गदासि- (for गदाभिर्). Some MSS. मुशलैर्, मुषलैर्. — ^{c}) S (except T_2 G_3) पट्टसैः. K_3 मुद्गरैश्चैव; B_4 D_5 च त्रिशूलैश्च (for कर°). — ^{d}) K_3 करवालै°; D_5 G_2 तथा चक्रै° (for रथचक्रै°).

15 ^{a}) Ś$_1$ K_1 भुसुंडीभिः; $K_{2.4}$ D_5 भुशंडी°; B_{1-3} भुषुंडी°; Dc मुशुंठी°; D_1 भृशंडी°; D_2 मुखंडी°; D_3 भुखंडी°; T_1 $G_{1.2.4}$ मुसंठी°; T_2 G_3 मुसुंठी°; M मुसृंठी°. — ^{b}) T_2 G_{2-4} अलं° (for स्वलं°). — ^{cd}) D_5 transp. प्रगृहीतैः and प्रादुरासन्.

16 ^{a}) Ś$_1$ K $D_{1-3.5}$ विदार्य वसुधां; B Dc Dn $D_{4.6}$ विचार्य बहुशो. — ^{b}) G_1 रथान् (for हयान्). B_2 रथमार्गेण तस्थिवान्. — ^{c}) $K_{3.4}$ $D_{2.5}$ T_1 $G_{2.4}$ प्रचो(K_4

C. 3. 12096
B. 3. 169. 18
K. 3. 171. 18

तेन तेषां प्रणुन्नानामाशुत्वाच्छीघ्रगामिनाम् ।
नान्वपश्यं तदा किंचित्तन्मेऽद्भुतमिवाभवत् ॥ १७
ततस्ते दानवास्तत्र योधव्रातान्यनेकशः ।
विकृतस्वररूपाणि भृशं सर्वाण्यचोदयन् ॥ १८
तेन शब्देन महता समुद्रे पर्वतोपमाः ।
आप्लवन्त गतैः सत्त्वैर्मत्स्याः शतसहस्रशः ॥ १९
ततो वेगेन महता दानवा मामुपाद्रवन् ।
विमुञ्चन्तः शितान्बाणाञ्शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २०
स संप्रहारस्तुमुलस्तेषां मम च भारत ।
अवर्तत महाघोरो निवातकवचान्तकः ॥ २१
ततो देवर्षयश्चैव दानवर्षिगणाश्च ये ।
ब्रह्मर्षयश्च सिद्धाश्च समाजग्मुर्महामृधे ॥ २२
ते वै मामनुरूपाभिर्मधुराभिर्जयैषिणः ।
अस्तुवन्मुनयो वाग्भिर्यथेन्द्रं तारकामये ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्षष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६६ ॥

१६७

अर्जुन उवाच ।
ततो निवातकवचाः सर्वे वेगेन भारत ।
अभ्यद्रवन्मां सहिताः प्रगृहीतायुधा रणे ॥ १
आच्छिद्य रथपन्थानमुत्क्रोशन्तो महारथाः ।

$D_{2.\,5}$ °नो)दयत् (for प्राचोदयत्).

17 D_5 om. 17–19. — ^{a}) T G ए(T_1 नै-; G_1 न)-तेषां तत्- (for तेन तेषां). — ^{b}) T_1 मार्गमत्युग्रगामिनां; T_2 G_{2-4} मार्गं चतुरगामिनां. — ^{c}) $Ś_1$ नादृश्यत; K_1 $D_{1.\,4}$ T_2 G_{2-4} नान्वपश्यत्; K_3 नानुपश्यन्; B_3 (m as in text) पार्थं पश्यं; B_4 न चापश्यं; T_1 G_1 अनपद्यन् (G_1 °द्यत्). $Ś_1$ ततो; G_1 तथा (for तदा). K_4 B_4 किं तत्; T G कश्चित् (for किंचित्). — ^{d}) K_3 B_4 तदद्भुतम्; K_4 $D_{1.\,2}$ तमोभूतम् (for तन्मेऽद्भुतम्). $Ś_1$ $K_{1.\,2}$ D_3 तमोभूतमभूज्जगत्.

18 D_5 om. 18 (cf. v.l. 17). — ^{a}) Dn_2 तावद् (for तत्र). — ^{b}) N वादित्राणि सहस्रशः. — $Ś_1$ $K_{1.\,2}$ read 20^{ab} for 18^{cd}, $K_{1.\,2}$ *repeating* it (20^{ab}) in its proper place. — ^{c}) K_3 विकृतस्वन°; T_1 विकृतं घोर°. — ^{d}) $K_{3.\,4}$ B D (D_5 om.) °वादयन् (for °चोदयन्).

19 D_5 om. 19 (cf. v.l. 17). — ^{a}) $K_{1.\,3.\,4}$ B D (except $D_{2.\,5}$) सहसा (for महता). — ^{b}) S पर्वता इव (for °तोपमाः). — ^{c}) $Ś_1$ Dn_1 आप्लवंतो; $K_{1.\,2}$ °वंते; T_2 G_{2-4} °वंति. $Ś_1$ $K_{1.\,2}$ गताः; T G_{2-4} हताः (for गतैः).

20 $Ś_1$ $K_{1.\,2}$ read 20^{ab} for 18^{cd}; $K_{1.\,2}$ *repeat* it here. — ^{a}) K_2 (second time) तेन (for ततो). D_5 सहसा (for महता). — ^{b}) $K_{1.\,2}$ (first time) समुपा° (for मामुपा°). — $Ś_1$ om. 20^{cd}. — ^{c}) Dc_2 विमुंचंति; D_5 °चंतं; M_2 °चंत. K_1 शतान् (for शितान्).

21 ^{a}) K_4 Dc_2 तुमलस्. — ^{b}) $K_{1.\,2}$ B_2 Dn D_6 च मम (by transp.); T_1 अपि च. — ^{c}) K_{1-3} B_1 D (except $D_{4.\,5}$) T_2 $G_{3.\,4}$ आवर्तत; K_4 प्राव°.

22 ^{b}) $Ś_1$ D_3 तथा (for च ये). $D_{1.\,2}$ तथान्ये च महर्षयः. — ^{c}) B_4 मह° (for ब्रह्म°). — ^{d}) D_5 सहस्रशः (for महा°).

23 ^{a}) S (except G_1 M_1) मानुष° (for मामनु°). — ^{c}) S (except T_2 G_3) ऋषयो (for मुनयो). — ^{d}) T_1 °वधे; T_2 $G_{3.\,4}$ °मृधे (for °मये).

Colophon. — *Major parvan:* $Ś_1$ $K_{1.\,2}$ T_2 G_{2-4} आरण्य. — *Sub-parvan:* Omitting sub-parvan name, K B_{1-3} Dc $Dn_{1.\,n3}$ D_{1-6} G_1 mention only निवातकवचवध (B_1 G_1 om. वध) (preceded by लोमशतीर्थयात्रा in K_3 D_1). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 169 (Dn_2 168); D_1 175; S 170 (M_2 172). — *Śloka no.:* Dn D_1 24.

167

1 ^{b}) B_4 सर्वभावेन; Dc Dn_3 D_4 सर्ववेगेन. T_1 G_1 संगताः (for भारत). — ^{c}) K_2 अभिद्रवन्. M मा (for मां). B_2 वेगेन (for सहिताः).

2 ^{a}) B_{2-4} D (except $D_{1.\,5}$) T_2 $G_{1.\,3}$ आच्छाद्य. — ^{b}) S आक्रो° (for उत्क्रो°). $Ś_1$ K B_4 महारवान्. — ^{c})

आवृत्य सर्वतस्ते मां शरवर्षैरवाकिरन् ॥ २
ततोऽपरे महावीर्याः शूलपट्टिशपाणयः ।
शूलानि च भुशुण्डीश्च मुमुचुर्दानवा मयि ॥ ३
तच्छूलवर्षं सुमहद्गदाशक्तिसमाकुलम् ।
अनिशं सृज्यमानं तैरपतन्मद्रथोपरि ॥ ४
अन्ये मामभ्यधावन्त निवातकवचा युधि ।
शितशस्त्रायुधा रौद्राः कालरूपाः प्रहारिणः ॥ ५
तानहं विविधैर्बाणैर्वेगवद्भिरजिह्मगैः ।
गाण्डीवमुक्तैरभ्यघ्नमेकैकं दशभिर्मृधे ।
ते कृता विमुखाः सर्वे मत्प्रयुक्तैः शिलाशितैः ॥ ६
ततो मातलिना तूर्णं हयास्ते संप्रचोदिताः ।
रथमार्गान्बहूंस्तत्र विचेरुर्वातरंहसः ।
सुसंयता मातलिना प्रामथ्नन्त दितेः सुतान् ॥ ७
शतं शतास्ते हरयस्तस्मिन्युक्ता महारथे ।
तदा मातलिना यत्ता व्यचरन्नल्पका इव ॥ ८
तेषां चरणपातेन रथनेमिस्वनेन च ।
मम बाणनिपातैश्च हतास्ते शतशोऽसुराः ॥ ९
गतासवस्तथा चान्ये प्रगृहीतशरासनाः ।
हतसारथयस्तत्र व्यकृष्यन्त तुरंगमैः ॥ १०
ते दिशो विदिशः सर्वाः प्रतिरुध्य प्रहारिणः ।
निघ्नन्ति विविधैः शस्त्रैस्ततो मे व्यथितं मनः ॥ ११
ततोऽहं मातलेर्वीर्यमपश्यं परमाद्भुतम् ।

K Dc D1. 2. 5 सर्वशस्. Ś1 तेषां (for ते मां). — d) Ś1 K1. 2 °वर्षम् (for °वर्षैर्).

3 b) S °पट्टस° (for °पट्टिश°). — c) T1 G1 गदाश्चैव (for शूलानि च). K1 भुसुंडीश्च; K4 मुशंडी°; D1 भृशुंडी°; D2 मुघंडी°; T1 मुसंढ्य°; T2 G3. 4 मुसुंठी°; G1. 2 मुसंठी°; M मुसृंढ्य°. Cf. v.l. 3. 166. 15a. — d) M2 युधि (for मयि).

4 a) K1. 2 तं; D1 ते (for तच्). S सुमहत्तुमुलं वर्षं. — c) K2 अभिसं- (for अनिशं). Ś1 K1. 2 °मानं वै; D5 °मानाश्च. — d) Ś1 D5 न्यपतन्; K1. 2 त्वपतन् (for अपतन्). G4 मे रथोपरि.

5 a) K3 D3 G1 अन्योन्यम्; T1 अथ माम् (for अन्ये माम्). K4 D3 अभि°; D5 सम°; G1 अप्य° (for अभ्य°). — c) B2. 4 Dn D4. 6 जित- (D6m धृत-) (for शित-). B2 वीराः (for रौद्राः). K3. 4 D1–3 श(K4 D3 शि)तशस्त्रधरा रौद्राः.

6 a) K4 D1–3. 5 G1 निशितैर् (for विविधैर्). — c) K4 D1. 2 आविध्यम्; G1 अहनम् (for अभ्यघ्नम्). — d) Ś1 K1. 2 B4 शितैः; K4 D1–3. 5 शरैः (for मृधे). — e) B1 त्रासिता; B4 अथान्ये; T1 निकृत्ता; T2 G2–4 ते कृत्ता; M2 ते कृत्वा (for ते कृता). D5 अथ तेभिमुखाः सर्वे. — f) S (except M1) मंत्रयुक्तैः (for मत्प्र°). B2 शिलीमुखैः (for शिला°). B4 D5 वित्रस्तास्तत्र (D5 सर्वे-) दानवाः.

7 b) K3. 4 D5 संप्रनो(D5 °णो)दिताः; Dn2 संप्रयोजिताः. — c) T2 G3 अथ (for रथ-). B D (except D1–3) मार्गान्बहुविधांस्तत्र. — d) S व्यचरन् (T1 व्यधमन्; G1 ह्यचरन्) (for विचेरुर्). — e) K3 D3 सुसंयुता; T1 सुसंयुक्ता. — f) K1. 2. 4 प्रमथ्नंत; B1 Dc D1. 3 G4 M प्रामथंत; B4 प्रामथंस्ते; Dn2. n3 प्राभ्य(Dn3 °भ)घ्नंत; D5 प्रामथ्नंतो; T1 प्रपद्यंत; G2 प्रामृद्नंत.

8 a) D5 च हयास् (for हरयस्). — b) K1. 2 तस्मिन्युक्ते; T2 G2–4 ते नियुक्ता. — c) Ś1 K D1–3 ततो; Dn शांता (!); D5 T1 M तथा (for तदा). K3 T2 G1. 3. 4 यंत्रा (for यत्ता). — d) K2. 4 विचरन्. Dc उल्मुका इव; T2 G3. 4 अल्पवद्रथं; G1 एकवद् दृढं; G2 M एकवद्रथं (for अल्पका इव). T1 चारयंतः प्रवं दृढं.

9 K3 om. 9. — c) D5 मम बाणाभि°. — d) T1 G2. 4 M2 च (for ते). D1. 2 बहवो (for शतशो).

10 K2 om. (hapl.) 10ab. — a) Ś1 K1 [अ]न्ये च (by transp.). B D (except D1–3. 5) [ए]व (for च). — b) Ś1 हताश्च शतशोसुराः (cf. 9d); K1 D3 S दानवाः पांडवर्षभ (G1 °भाः). — c) T2 (before corr.) G4 अथ; G1 ततः; G3 हताः (for हत-). — d) K4 D2. 3 विकृष्यंत; B2 G1 व्यकर्षंत; B3 प्राद्दश्यंत. D5 विकृष्यंस्ते हयोत्तमैः.

11 a) B D (except D1. 3) T2 (after corr.) सर्वे (for सर्वाः). — b) Ś1 K2 प्रतिगृध्य; B4 सर्वे युद्ध-; T2 G3. 4 प्रत्यनीक-; G2 प्रारुध्यंत (for प्रतिरुध्य). — c) K2–4 B4 D1–3 निघ्नंतो; B1–3 Dn D4. 6 अभ्यघ्नन्; S घ्नंति स्म (T1 व्यघ्नंति). D5 निशितैः (for विविधैः). — d) Ś1 K B4 D1–3. 5 ततो मां व्यथयंति च (K4 °न्निव; B4 °ति ते).

12 b) S अद्भुतं समदर्शयं (G1 अत्यद्भुतमदर्शयं). — c) Ś1 K D1–3. 5 तथा (Ś1 K1. 2 ततो) वेगवतो वाहान् (K3 वाजीन्). — d) Ś1 K D1–3 अयत्तो य(K4 D1–3 °त्नाद्य)-दधारयत्; D5 यद्यत्नादन्वधार°; T1 G1 यद्रथं (G1 °थान्)

C. 3. 12115
B. 3. 170. 13
K. 3. 172. 13

अश्वांस्तथा वेगवतो यद्यत्नादधारयत् ॥ १२
ततोऽहं लघुभिश्चित्रैरस्त्रैस्तानसुरान्रणे ।
सायुधानच्छिनं राजञ्शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १३
एवं मे चरतस्तत्र सर्वयत्नेन शत्रुहन् ।
प्रीतिमानभवद्वीरो मातलिः शक्रसारथिः ॥ १४
वध्यमानास्ततस्ते तु हयैस्तेन रथेन च ।
अगमन्प्रक्षयं केचिन्न्यवर्तन्त तथापरे ॥ १५
स्पर्धमाना इवास्माभिर्निवातकवचा रणे ।
शरवर्षैर्महद्भिर्मां समन्तात्प्रत्यवारयन् ॥ १६
ततोऽहं लघुभिश्चित्रैर्ब्रह्मास्त्रपरिमन्त्रितैः ।
व्यधमं सायकैराशु शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १७
ततः संपीड्यमानास्ते क्रोधाविष्टा महासुराः ।
अपीडयन्मां सहिताः शरशूलासिवृष्टिभिः ॥ १८
ततोऽहमस्त्रमातिष्ठं परमं तिग्मतेजसम् ।
दयितं देवराजस्य माधवं नाम भारत ॥ १९
ततः खड्गांस्त्रिशूलांश्च तोमरांश्च सहस्रशः ।
अस्त्रवीर्येण शतधा तैर्मुक्तानहमच्छिनम् ॥ २०
छित्त्वा प्रहरणान्येषां ततस्तानपि सर्वशः ।
प्रत्यविध्यमहं रोषाद्दशभिर्दशभिः शरैः ॥ २१
गाण्डीवाद्धि तदा संख्ये यथा भ्रमरपङ्क्तयः ।
निष्पतन्ति तथा बाणास्तन्मातलिरपूजयत् ॥ २२
तेषामपि तु बाणास्ते बहुत्वाच्छलभा इव ।

नावधार° ; T_2 G_{2-4} यथा यत्ना(G_2 युक्ता- ; G_4 -वर्ता)द्व्यवार° ; M ह्ययत्नाद्यदधार°.

13 ^{a}) B_1 विविधैश् (for लघुभिश्). — ^{c}) Cf. 20 and v.l. K_3 चिच्छिदं ; K_4 $D_{2.3}$ T_1 अच्छिदं ; D_5 T_2 G M चिच्छिदे (for अच्छिनं). B Dc Dn $D_{4.6}$ चिच्छेद सायुधान् (B_4 राक्षसांश्चिच्छेद) राजन्. — $13^{d}=17^{d}$.

14 ^{a}) D_3 वि- ; T_2 G_{2-4} आ- (for मे). — ^{c}) T_1 $G_{1.2}$ राजन् ; T_2 $G_{3.4}$ प्रीतो ; M चापि (for वीरो).

15 ^{a}) D_5 हयैस् (for ततस्). B_4 Dn $D_{2.4-6}$ तैस् (for ते). — ^{b}) T_1 शरैस् (for हयैस्). D_5 रथेन च महासुराः. — ^{c}) K_1 प्राक्षयं ; K_2 M_2 प्रेक्षयं ; T_1 प्रत्ययं ; G_4 वै क्षयं (for प्र°). K_3 यमक्षयं गताः केचित्. — ^{d}) $K_{2.3}$ $D_{3.5}$ प्रवर्तंत ; K_4 G_4 व्यवर्तंत ; D_1 अवर्तंत.

16 K_3 om. 16. — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.4}$ $D_{1.3}$ शरानस्तान् ; K_2 महानस्त्रान् ; B Dc Dn $D_{2.4-6}$ शरार्तां ($B_{2.4}$ Dn_2 °र्तं) मां ; T_1 समग्रैर्मां (for महद्भिर्मां). — ^{d}) N (K_3 om.) महद्भिः (K_2 °द्भ्यः) (for समन्तात्). T_2 G_{2-4} पर्य° (for प्रत्य°). — After 16, S ins.:

850* शरवेगैर्निहत्याहमस्त्रैः शरविघातिभिः ।
ज्वलद्भिः परमैः शीघ्रैस्तानविध्यं सहस्रशः ।

[(L. 1) T_1 शस्त्रैः (for अस्त्रैः). — (L. 2) T_1 अवध्यं ; T_2 G_3 अवीर्यान् (for अविध्यं).]

17 D_5 om. 17^{ab} ; S om. 17. — $17^{a}=13^{a}$. — ^{b}) $Ś_1$ K_{2-4} D_{1-3} °प्रति- ; Dc °पर- (for °परि-). K_1 अस्त्रैस्तानसुरान्रणे. — ^{c}) K_3 अवधं ; $D_{1.5}$ व्यधमत् (for व्यधमं). $Ś_1$ K $D_{1.5}$ सायु(K_2 °व)धानेव ; Dc सायकेनाशु. $17^{d}=13^{d}$

18 ^{b}) Dn_2 °रथाः (for °सुराः). — ^{c}) B_2 प्रापीड° ; Dn (not adopted in old printed ed.!) D_6 आपीड° (for अपीड°). K_1 M मा (for मां). — ^{d}) $B_{2.3}$ Dn $D_{4.6}$ T_2 G_3 शक्ति- (for शर-). G_1 -जालासि- (for -शूलासि-). K_3 -पट्टिशैः (for -वृष्टिभिः).

19 ^{a}) $D_{1.2}$ आविष्टं ; S प्रायुंजं (for आतिष्ठं). — ^{b}) $Ś_1$ K_2 तिग्मतेजनं ; B_4 Dn_2 $D_{3.6}$ °तैजसं. S माधवं (G_2 गांधर्वं ; M_1 वासवं) नाम भारत (=19^{d}). — ^{c}) G_1 दधीचिं (for दयितं). — ^{d}) D_{1-3} गांधर्वं (for माधवं). S ब्रह्मदंडसमं रणे.

20 K_3 om. from 20 up to 3. 168. 17. — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ B_{2-4} $D_{5.6}$ T_1 Cnp खड्गांश्च शूलांश्च ; B_1 Dn खड्गत्रिशूलेन ; D_{1-3} खड्गांस्त्रिशूलानि ; D_4 खड्गस्त्रिशूलश्च ; G_4 खड्गासिशूलांश्च. — ^{b}) $Ś_1$ K (K_3 om.) $D_{1-3.5}$ शरांश्चैव (for तोम°). — ^{c}) $Ś_1$ K (K_3 om.) $D_{1-3.5}$ महता ; T_2 G_{2-4} सहसा (for शतधा). — ^{d}) $Ś_1$ अस्तान् ; Dc युक्तान् (for मुक्तान्). $Ś_1$ आच्छिनं ; B_1 Dn D_{3-6} T G अछिदं (for अच्छिनम्) ; cf. 13 and v.l. B_4 चिच्छिदेहं रणे तदा.

21 K_3 om. 21 (cf. v.l. 20). — ^{a}) S भित्वा (G_1 हित्वा) (for छित्त्वा). — ^{b}) $Ś_1$ तैरस्तान् ; $K_{1.2}$ ततस्तानि (for ततस्तान्). — ^{c}) $Ś_1$ प्रति° (for प्रत्य°). — ^{d}) S दृढमुष्टिकृतैः शरैः.

22 K_3 om. 22 (cf. v.l. 20). — ^{a}) K_4 G_4 विततान् ; D_{1-3} हि तताः ; T_1 हि ततः ; T_2 G_{1-3} वितताः ; M हि तथा (for हि तदा). $Ś_1$ $K_{1.2}$ गांडीवनिःसृताः संख्ये ; D_5 गांडीवेनांकिताः सर्वे. — ^{c}) $D_{1.2}$ T_1 निपतंति ; $D_{4.6}$ निष्पतंत. B D (except $D_{1-3.5}$) महा- (for तथा). — ^{d})

अवाकिरन्मां बलवत्तानहं व्यधमं शरैः ॥ २३
वध्यमानास्ततस्ते तु निवातकवचाः पुनः ।
शरवर्षैर्महद्भिर्मां समन्तात्पर्यवारयन् ॥ २४
शरवेगान्निहत्याहमस्त्रैः शरविघातिभिः ।
ज्वलद्भिः परमैः शीघ्रैस्तानविध्यं सहस्रशः ॥ २५
तेषां छिन्नानि गात्राणि विसृजन्ति स्म शोणितम् ।
प्रावृषीवातिवृष्टानि शृङ्गाणीव धराभृताम् ॥ २६
इन्द्राशनिसमस्पर्शैर्वेगवद्भिरजिह्मगैः ।
मद्बाणैर्वध्यमानास्ते समुद्विग्नाः स्म दानवाः ॥ २७
शतधा भिन्नदेहान्त्राः क्षीणप्रहरणौजसः ।
ततो निवातकवचा मामयुध्यन्त मायया ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥

१६८

अर्जुन उवाच ।
ततोऽश्मवर्षं सुमहत्प्रादुरासीत्समन्ततः
नगमात्रैर्महाघोरैस्तन्मां दृढमपीडयत् ॥ १
तदहं वज्रसंकाशैः शरैरिन्द्रास्त्रचोदितैः ।

K4 D1. 3. 4 G2 तान् (for तन्).

23 K3 om. 23 (cf. v.l. 20). — a) Ś1 D5 च (for तु). B2. 4 ते बाणा (by transp.); T1 बाणास्तु. — b) Dn D4. 6 तन्मातलिरपूजयत् (= 22^d)! — c) G2 M मा (for मां)! — d) Ś1 M2 व्यधमत्; T1 बलवत् (for व्यधमं).

24 K3 om. 24 (cf. v.l. 20). — a) D5 विध्य°; S (except T1 G1) युध्य° (for वध्य°). Dc तदा (for ततस्). — b) Ś1 K1. 2 ततः (for पुनः). — c) M मा (for मां)!

25 K3 om. 25 (cf. v.l. 20). — a) Ś1 K1 °वर्षान् (for °वेगान्). Ś1 K1. 2 [आ]शु; D5 [अ]स्त्रम् (for [अ]हम्). — b) Ś1 ह्यस्त्रैः; K2 Dc2 शस्त्रैः (for अस्त्रैः). K1. 2 अपि; B Dc Dn D4. 6 G4 अस्त्र- (for शर-). D5 शरैर्विद्याभिमंत्रितैः. — c) Ś1 K (K3 om.) D1. 3 खगमैः; M1 च शरैः (for परमैः). Ś1 K1. 2 D3. 5 शस्त्रैस् (for शीघ्रैस्). — d) D2 सहस्रधा.

26 K3 om. 26 (cf. v.l. 20). — a) T1 छिन्नाग्र-; T2 G2–4 जीर्णानि (for छिन्नानि). — b) B4 विसृजन्नथ (for °न्ति स्म). — c) N (K3 om.) [अ]भिवृष्टानि; T2 G2–4 [अ]तिवृष्ट्या हि. — d) Ś1 K (K3 om.) D1. 2. 5 [उ]त; B2. 3 Dc Dn D3. 4. 6 M2 [अ]थ (for [इ]व). T2 G2–4 मही° (for धरा°).

27 K3 om. 27 (cf. v.l. 20). — a) M2 °युध° (for °शनि°). — c) T1 बाणैश्च (for मद्बाणैर्). Dc विध्य° (for वध्य°). — d) Ś1 K (K3 om.) D1. 3 च; D5 T2 G2–4 तु (for स्म). B4 सुरद्विषः (for स्म दानवाः).

28 K3 om. 28 (cf. v.l. 20). — a) B2. 4 T1 G2. 4 M छिन्न- (for भिन्न-). Ś1 K1. 2 D3 -देहांताः; B Dn D1. 4–6 T1 -देहास्ते; T2 G M2 -देहास्त्राः (for -देहान्त्राः). — b) T2 G2–4 क्षिप्त- (for क्षीण-). Ś1 -प्राणगतौ°; K1 -प्राणा महौ°; K2 -प्राणमहौ° (for -प्रहरणौ°).

Colophon om. in K3. 4. — *Major parvan* : Ś1 K1. 2 Dn2 T2 G2–4 आरण्य. — *Sub-parvan* : Omitting sub-parvan name, B1–3 D G1 mention only निवातकवचवध (D3 om. वध) (preceded by लोमशतीर्थयात्रा in D1). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 170 (Dn2 169); D1 176; S (M2 *inf. lin.*) 171 (M2 orig. 173). — *Śloka no.* : Dn D1 29.

168

1 K3 om. up to 3. 168. 17 (cf. v.l. 3. 167. 20). — c) K4 D1 T1 G1. 4 M नगमात्रं; D3 नागमात्रैर्; T2 G2. 3 ना(G2 न)गमस्त्रं (for नगमात्रैर्); cf. 4^c. K4 D1. 2 S महाघोरं; B Dc Dn D4. 6 शिलाखंडैस् (B2 °ध्वस्तैस्) (for महाघोरैस्). — d) Ś1 K1. 2 D5 ते (for तन्). K2 D3. 5 G1 (after corr.) अपीडयन्.

2 K3 om. 2 (cf. v.l. 1). — a) D3 तमहं; D5 T1 M2 तानहं. — b) Ś1 K1. 2. 4 D1–3. 5 दिव्यै(K4 D5 शरै)-रिंद्रास्त्रमंत्रितैः; B1–3 Dc Dn D4. 6 महेंद्रास्त्रप्रचोदितैः. — c) D1 आचूर्णयं; T2 G3. 4 अघूर्णयं. — d) N (K3 om.) शरवर्षै(B1. 4 Dn D4. 6 शरजालै-; D5 शितधारै)र्महाहवे

C. 3. 12133 B. 3. 171. 2 K. 3. 173. 2 अचूर्णयं वेगवद्भिः शतधैकैकमाहवे ॥ २
चूर्ण्यमानेऽश्मवर्षे तु पावकः समजायत ।
तत्राश्मचूर्णमपतत्पावकप्रकरा इव ॥ ३
ततोऽश्मवर्षे निहते जलवर्षं महत्तरम् ।
धाराभिरक्षमात्राभिः प्रादुरासीन्ममान्तिके ॥ ४
नभसः प्रच्युता धारास्तिग्मवीर्याः सहस्रशः ।
आवृण्वन्सर्वतो व्योम दिशश्चोपदिशस्तथा ॥ ५
धाराणां च निपातेन वायोर्विस्फूर्जितेन च ।
गर्जितेन च दैत्यानां न प्राज्ञायत किंचन ॥ ६
धारा दिवि च संबद्धा वसुधायां च सर्वशः ।
व्यामोहयन्त मां तत्र निपतन्त्योऽनिशं भुवि ॥ ७
तत्रोपदिष्टमिन्द्रेण दिव्यमस्त्रं विशोषणम् ।
दीप्तं प्राहिणवं घोरमशुष्यत्तेन तज्जलम् ॥ ८
हतेऽश्मवर्षे तु मया जलवर्षे च शोषिते ।
मुमुचुर्दानवा मायामग्निं वायुं च मानद ॥ ९
ततोऽहमग्निं व्यधमं सलिलास्त्रेण सर्वशः ।
शैलेन च महास्त्रेण वायोर्वेगमधारयम् ॥ १०
तस्यां प्रतिहतायां तु दानवा युद्धदुर्मदाः ।
प्राकुर्वन्विविधा माया यौगपद्येन भारत ॥ ११
ततो वर्षं प्रादुरभूत्सुमहल्लोमहर्षणम् ।
अस्त्राणां घोररूपाणामग्नेर्वायोस्तथाश्मनाम् ॥ १२
सा तु मायामयी वृष्टिः पीडयामास मां युधि ।
अथ घोरं तमस्तीव्रं प्रादुरासीत्समन्ततः ॥ १३
तमसा संवृते लोके घोरेण परुषेण च ।

(D1–3 °मृधे); T1 शतधैवैकमा°; T2 G2–4 शरैरेकैकमा°.

3 K3 om. 3 (cf. v.l. 1). — ^{a}) Ś1 K1 D1 T1 चूर्णं°; T2 G2–4 घूर्णं° (for चूर्ण्यं°). — G1 om. (hapl.) 3^{bc}. — ^{b}) B3 D4. 6 समपद्यत. — ^{c}) D5 ततो (for तत्र). T2 G3 °वर्षम् (for °चूर्णम्). B D (except D1–3. 5) तत्राश्म- (B2 °स्य)चूर्णान्यपतन्; T1 G2. 4 M तत्र (T1 G2 स च) तत्रापि तच्चूर्णं. — ^{d}) B4 °प्रवाहा इव; D3. 5 °प्रकरो यथा; T G3. 4 पावकः (T2 G3 °कं) प्रबलोज्वलत्; G2 प्रकुर्वन्सिकतानिव; M प्रा(M2 अ)कुर्वं सिकता इव. — G2 *repeats* 3^{cd} as in T1 above! — After 3, K2 ins.:

851* ततोऽहं वारुणास्त्रेण अश्मवर्षं विशातवान् ।

4 K3 om. 4 (cf. v.l. 1). — ^{a}) B1–3 Dc Dn1 D4–6 विहते; B4 D3 T G [ऽ]भिहते; Dn2 [ऽ]पहते; Dn3 D1 विहिते. — ^{b}) Ś1 K (K3 om.) D1–3. 5 अनंतरं (for मह°).

5 K3 om. 5 (cf. v.l. 1). — ^{b}) Ś1 K (K3 om.) D1–3. 5 °वेगाः (for °वीर्याः). Ś1 T1 G1 समंततः (for सह°). — ^{d}) Ś1 K1. 2 प्र-; Dn3 D5 वि- (for [उ]प-). T1 [अ]पि च; T2 G2–4 [अ]पि वा (for तथा). M दिशः सोपदिशोपि च (M2 °शो नृप).

6 K3 om. 6 (cf. v.l. 1). — ^{a}) D3 वि- (for च). — ^{b}) Some S MSS. विष्फूर्जितेन. — ^{c}) S मेघानां (for दैत्या°). — ^{d}) K1. 2 D1–3 G1. 2 M प्रज्ञायत; T1 प्रायतत.

7 K3 om. 7 (cf. v.l. 1). — ^{a}) K4 धारा दिवीव; B2 धाराश्च दिवि; T1 धारा दिशि च; T2 G3. 4 धारादिभिश्च. Dn2. n3 संवृद्धा; D5 संबंधाद्; T G3. 4 संबाधा (for संबद्धा). — ^{c}) K4 विमोहयति; B1 व्यालोडयंत; S मोहयंति स्म (G2 च). T1 तास्; M2 मा (for मां). — ^{d}) Ś1 K1 D3 निष्पतंत्यो. T1 G1 युधि (for भुवि). B4 पतमाना दिवानिशं.

8 K3 om. 8 (cf. v.l. 1). — ^{a}) K2 Dc2 G1. 4 ततो°; K4 D1 अथो° (for तत्रो°). Ś1 मित्रेण; K1. 2 मंत्रेण (for इन्द्रेण). — ^{b}) D2 om. 8^{b}. Ś1 K1. 2 सुशोभनं (for विशो°). — ^{c}) D6 ज्वलन् (m दीप्तं as in text). B4 ज्वलितं प्रक्षिपं घोरम्. — ^{d}) Dc वै (for तज्).

9 K3 om. 9 (cf. v.l. 1). — ^{a}) Ś1 B2 Dn T1 च (for तु). S तदा (for मया). — ^{b}) D2 om. 9^{b}. K1. 2 B4 D1. 3 T2 G3. 4 M तु (for च). — ^{d}) Ś1 K1. 2 मेनघ; B D (except D1–3. 5) M1 भारत (for मानद).

10 K3 om. 10 (cf. v.l. 1). — ^{b}) K1. 2 भारत (for सर्वशः). — ^{c}) D1. 2 महता° (for च महा°). — ^{d}) Ś1 K1. 2. 4 B2. 3 Dc D3 G4 अवारयं; D1 न्यवा°; D2 निवा° (for अधा°).

11 K3 om. 11 (cf. v.l. 1). — ^{a}) B1. 3. 4 Dn D4. 6 ते (for तु). — ^{c}) K4 B D (except D3) T2 G3. 4 विविधां मायां.

12 K3 om. 12 (cf. v.l. 1). — ^{a}) K1 वर्षा. D5 T2 G प्रादुरासीत्. — ^{b}) S (as usual) रोम° (for लोम°). — ^{c}) T1 G1 M1 शस्त्राणां (for अ°). — ^{d}) Ś1 K1. 2 महात्मनां; D3 यथाश्मनां; T1 G2 तदाश्मनां.

13 K3 om. 13 (cf. v.l. 1). — ^{a}) Ś1 K1. 2 बाणमयी; D1 मायावती. — ^{c}) Ś1 तपस् (for तमस्).

14 K3 om. 14 (cf. v.l. 1). — ^{a}) G4 संवृतो लोको. — ^{b}) Ś1 K1. 2. 4 D5 परमेण; T2 G2–4 [आ]वरणेन (for

तुरगा विमुखाश्चासन्प्रास्खलच्चापि मातलिः ॥ १४
हस्ताद्धिरण्मयश्चास्य प्रतोदः प्रापतद्भुवि ।
असकृच्चाह मां भीतः क्वासीति भरतर्षभ ॥ १५
मां च भीराविशत्तीव्रा तस्मिन्विगतचेतसि ।
स च मां विगतज्ञानः संत्रस्त इदमब्रवीत् ॥ १६
सुराणामसुराणां च संग्रामः सुमहानभूत् ।
अमृतार्थे पुरा पार्थ स च दृष्टो मयानघ ॥ १७
शम्बरस्य वधे चापि संग्रामः सुमहानभूत् ।
सारथ्यं देवराजस्य तत्रापि कृतवानहम् ॥ १८
तथैव वृत्रस्य वधे संगृहीता हया मया ।
वैरोचनेर्मया युद्धं दृष्टं चापि सुदारुणम् ॥ १९
एते मया महाघोराः संग्रामाः पर्युपासिताः ।
न चापि विगतज्ञानो भूतपूर्वोऽस्मि पाण्डव ॥ २०
पितामहेन संहारः प्रजानां विहितो ध्रुवम् ।
न हि युद्धमिदं युक्तमन्यत्र जगतः क्षयात् ॥ २१
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।
मोहयिष्यन्दानवानामहं मायामयं बलम् ॥ २२
अब्रुवं मातलिं भीतं पश्य मे भुजयोर्बलम् ।
अस्त्राणां च प्रभावं मे धनुषो गाण्डिवस्य च ॥ २३
अद्यास्त्रमाययैतेषां मायामेतां सुदारुणाम् ।
विनिहन्मि तमश्चोग्रं मा भैः सूत स्थिरो भव ॥ २४
एवमुक्त्वाहमसृजमस्त्रमायां नराधिप ।
मोहनीं सर्वशत्रूणां हिताय त्रिदिवौकसाम् ॥ २५
पीड्यमानासु मायासु तासु तास्वसुरेश्वराः

परु°). — ^{c}) B D (except D_{1-3}) हरयो (for तुरगा). D_5 विषमाश्च् (for विमुखाश्च्). Ś$_1$ $K_{1.2}$ om. च. — ^{d}) D_5 प्रास्रव° (for प्रास्खल°).

15 K_3 om. 15 (cf. v.l. 1). — ^{a}) D_5 हि रश्मयश्च्; T_1 हि रज्वायश्च् (sic) (for हिरण्मयश्च्). — ^{b}) $K_{1.2}$ T_1 प्रपतद्; D_5 न्यपतद्. — Ś$_1$ K_2 om. 15^{c}–16^{b}; G_1 om. 15^{cd}. — ^{c}) T_2 G_{2-4} M चापि (for चाह). M आह (for भीतः). — ^{d}) S (G_1 om.) किं करिष्याव (T_2 G_3 °म) इत्यपि (M इत्युत).

16 K_3 om. 16 (cf. v.l. 1); Ś$_1$ K_2 om. 16^{ab} (cf. v.l. 15). — ^{b}) D_5 विकल° (for विगत°). — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ D_5 तु (for च). K_1 विगतज्ञानं; T_2 (before corr.) $G_{2.4}$ संगत°. — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ संतप्त; B D (except D_{1-3}) संत्रस्तम् (for °स्त).

17 K_3 om. 17 (cf. v.l. 1). — ^{c}) B D (except $D_{1.3}$) अमृतार्थं. Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ Dc $D_{2.3.5}$ तात (for पार्थ). — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ $D_{1.3.5}$ वै; S मे (M_1 नो) (for च). S सुदारुणः (for मया°).

18 K_3 resumes! — ^{a}) B Dn $D_{4.6}$ घोरः; D_1 चास्य; D_5 घोरे (for चापि). — ^{b}) Dc संग्रामस्तारकामयः.

19 ^{a}) K_3 तत्रैव (for तथैव). — ^{b}) $D_{3.5}$ T_2 G_{2-4} M मया हयाः (by transp.). T_1 संगृह्णीयामहं हयान्. — ^{c}) B Dn $D_{1.4.6}$ T_1 $G_{1.2}$ महा- (B_4 T_1 महद्-) (for मया). — ^{d}) G_1 चासीत् (for चापि). — After 19, B_4 ins.:

852* बलप्रज्ञादयश्चापि तथान्येषां च पाण्डव ।

20 ^{b}) B_4 G_1 समु° (for पर्यु°). — ^{c}) $K_{1.2}$ चास्मि (for चापि). — ^{d}) T_2 $G_{3.4}$ [ऽ]पि (for ऽस्मि). Ś$_1$ K_2 D_3 भारत (for पाण्डव).

21 ^{b}) $K_{2.3}$ विहतो; T_2 (before corr.) $G_{2.4}$ आहितो. G_1 ध्रुवः. — ^{c}) Ś$_1$ K $D_{1-3.5}$ दृष्टम् (for युक्तम्). — ^{d}) T_2 G_{2-4} जगतां (for °तः).

22 ^{b}) = Gītā (Vulg.) 3. 43^{b}. $G_{1.2}$ M संस्तंभ्या°. — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ अमोहयं दान°; S मोहयन् (T_1 मोहयं; G_1 अमोघं) दानवेंद्राणाम्. — ^{d}) Dc अयं (for अहं). B D (except $D_{1-3.5}$) मायाबलं महत्; T_2 $G_{3.4}$ मायां महद्(G_4 महा)-बलां.

23 ^{a}) M अब्रवं! K_4 सूतं; D_5 तत्र (for भीतं). — ^{b}) T_1 विजयं (for भुजयोर्). — ^{c}) N वै (Ś$_1$ D_5 च) (for मे).

24 ^{a}) D_1 अथा°; T_2 $G_{2.3}$ तथा° (for अद्या°). K_4 T_2 G_3 तेषां (for [ए]तेषां). G_1 अस्त्रमायां च वै तेषां. — ^{b}) B_1 एनां; D_2 एषां (for एतां). — ^{c}) T_2 (before corr.) $G_{1.4}$ ततश्चोग्रां (for तम°).

25 ^{c}) $D_{2.3.5}$ T_1 G_1 मोहिनीं. Dn $D_{4.6}$ सर्वभूतानां.

26 ^{a}) K_4 पीड्यमानास्तु. $K_{3.4}$ मायाभिः. — ^{b}) $K_{3.4}$ ताभिस्तेपि (K_4 °स्ते वै); B_4 मया तासु (for तासु तासु). K_1 B_4 T_1 सुरेश्वराः; $K_{3.4}$ सुरेतराः; B_1 सुरोत्तमाः; $B_{2.3}$ D (except $D_{1.3.5}$) [अ]सुरोत्तमाः (for [अ]सुरेश्वराः). — ^{c}) K_4 बहुविधां मायां. — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ D_5 प्रकुर्वंति; $K_{3.4}$ B_3 S (except G_1) प्राकुर्वंत; B_1 प्राकुर्वंस्ते (for प्राकुर्वन्). $K_{3.4}$ महौ° (for अमितौ°).

27 ^{a}) K_4 प्राकाश्यम् (for प्रकाशम्). S अगमत् (for अभवत्). — ^{b}) D_5 तमसश्चास्यते; T_1 तमसा गृह्यते. — ^{c}

C. 3. 12157
B. 3. 171. 26
K. 3. 173. 26

पुनर्बहुविधा मायाः प्राकुर्वन्नमितौजसः ॥ २६
पुनः प्रकाशमभवत्तमसा ग्रस्यते पुनः ।
व्रजत्यदर्शनं लोकः पुनरप्सु निमज्जति ॥ २७
सुसंगृहीतैर्हरिभिः प्रकाशे सति मातलिः ।
व्यचरत्स्यन्दनाग्र्येण संग्रामे लोमहर्षणे ॥ २८
ततः पर्यपतन्नुग्रा निवातकवचा मयि ।
तानहं विवरं दृष्ट्वा प्राहिण्वं यमसादनम् ॥ २९
वर्तमाने तथा युद्धे निवातकवचान्तके ।
नापश्यं सहसा सर्वान्दानवान्माययावृतान् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६८ ॥

१६९

अर्जुन उवाच ।
अदृश्यमानास्ते दैत्या योधयन्ति स्म मायया ।
अदृश्यानस्त्रवीर्येण तानप्यहमयोधयम् ॥ १
गाण्डीवमुक्ता विशिखाः सम्यगस्त्रप्रचोदिताः ।
अच्छिन्दन्नुत्तमाङ्गानि यत्र यत्र स्म तेऽभवन् ॥ २
ततो निवातकवचा वध्यमाना मया युधि ।
संहृत्य मायां सहसा प्राविशन्पुरमात्मनः ॥ ३
व्यपयातेषु दैत्येषु प्रादुर्भूते च दर्शने ।
अपश्यं दानवांस्तत्र हतान्शतसहस्रशः ॥ ४
विनिष्पिष्टानि तत्रैषां शस्त्राण्याभरणानि च ।

B D (except D$_{1-3}$) भवत्यदर्शनो.

28 ^{a}) Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ असं° (for सुसं°). — ^{b}) K$_{1}$ °शेन स (for °शे सति). — ^{c}) Ś$_{1}$ व्यरोचत्; D$_{4.6}$ प्रचरत्; T G$_{3}$ व्यचरन्. Ś$_{1}$ K Dn$_{1}$.n$_{2}$ D$_{1-3.5.6}$ G$_{1}$ M$_{2}$ °ग्रेण; T$_{2}$ G$_{3.4}$ °ग्रेषु (for °ग्र्येण). — ^{d}) S (as usual) रोम° (for लोम°).

29 ^{a}) T$_{1}$ °चरन्; M$_{1}$ °तपन् (for °पतन्). B$_{1}$ अग्रे (for उग्रा). T$_{2}$ G$_{2-4}$ ततः पतंत्युपर्युग्रा. — ^{b}) Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ युधि (for मयि). — ^{c}) K$_{4}$ D$_{1.2}$ विवशान्; B$_{2}$ विवरान्; Dc G$_{2}$ त्रिचरन्; D$_{3}$ चरतो; T$_{1}$ विविधं (for विवरं). — ^{d}) K$_{4}$ प्रापयं (for प्राहिण्वं).

30 ^{a}) D$_{5}$ T$_{2}$ G$_{3}$ वर्धं° (for वर्तं°). D$_{1.2}$ T G$_{2-4}$ M$_{1}$ तदा (for तथा). — ^{b}) Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ °चान्युधि; K$_{3}$ D$_{5}$ M$_{1}$ °चांतिके. — ^{c}) K$_{4}$ मातलिं (for सहसा). — ^{d}) B$_{4}$ मायया युतान्.

Colophon om. in K$_{3}$. — *Major parvan:* Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ Dn$_{2}$ T$_{2}$ G$_{2-4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* Omitting sub-parvan name, K$_{4}$ B$_{1-3}$ D G$_{1}$ mention only निवातकवच-वध (B$_{1}$ om. वध) (preceded by गंधमादनवास in B$_{2}$, and by लोमशतीर्थयात्रा in D$_{1}$). — *Adhy. name:* G$_{1}$ M मायायुद्धं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 171 (Dn$_{2}$ 170); D$_{1}$ 177; S (M$_{2}$ *sup. lin.*) 172 (M$_{2}$ orig. 174). — *Śloka no.:* Dn D$_{1}$ 30.

169

1 ^{a}) Ś$_{1}$ K$_{2.4}$ D$_{1-3}$ दैत्या मां; K$_{1}$ दैत्यास्ते (by transp.). — ^{b}) D$_{5}$ हि (for स्म). S मां युधि (for मायया). — ^{c}) B D (except D$_{1.2.5}$) अदृश्येनास्त्र°.

2 ^{a}) S °मुक्तैर्विशिखैः. — ^{b}) K$_{3}$ D$_{2}$ °नोदिताः; K$_{4}$ D$_{1}$ °योजिताः; S °चोदितैः. — ^{c}) K$_{2}$ अवच्छिन्; Dn$_{2}$ D$_{2.5.6}$ अच्छिदन्; D$_{3}$ आछिदं; T G$_{1.3}$ अच्छिदं; G$_{2.4}$ अच्छिदं; M अच्छिनं (for अच्छिन्दन्). M ह्युत्तमांगानि.

3 ^{b}) T$_{1}$ युध्य° (for वध्य°). Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ मया भुवि; T$_{2}$ G$_{2-4}$ महारणे (for मया युधि). — ^{c}) K$_{3}$ D$_{3}$ G$_{1}$ मायाः (for मायां). S (except G$_{1}$) तरसा (for सहसा).

4 ^{c}) K$_{4}$ अदृश्यं. — ^{d}) Ś$_{1}$ तत्र (for शत-).

5 ^{a}) K$_{3.4}$ विनिपिष्टानि; T$_{2}$ G$_{1.3}$ विनिवि°. — ^{b}) K$_{1.2}$ [अ]पि; D$_{1.2}$ G$_{3}$ [उ]त (for च). T$_{1.2}$ (before corr.) G$_{1.2.4}$ M सहस्राभरणान्युत. — ^{c}) K$_{1}$ D$_{1-3}$ कोटिशः; B$_{1-3}$ Dc Dn D$_{4.6}$ शतशः; T G$_{2-4}$ कूटवत् (for कूटशः). K$_{1}$ च प्र-; K$_{2.4}$ संप्र-; T G$_{2-4}$ प्रति- (for स्म प्र-). — ^{d}) K$_{3}$ शस्त्राणि (for गात्राणि). K$_{3}$ G$_{1}$ विविधानि; T$_{2}$

कूटशः स्म प्रदृश्यन्ते गात्राणि कवचानि च ॥ ५
हयानां नान्तरं ह्यासीत्पदाद्विचलितुं पदम् ।
उत्पत्य सहसा तस्थुरन्तरिक्षगमास्ततः ॥ ६
ततो निवातकवचा व्योम संछाद्य केवलम् ।
अदृश्या ह्यभ्यवर्तन्त विसृजन्तः शिलोच्चयान् ॥ ७
अन्तर्भूमिगताश्चान्ये हयानां चरणान्यथ ।
न्यगृह्णन्दानवा घोरा रथचक्रे च भारत ॥ ८
विनिगृह्य हरीनश्वान्रथं च मम युध्यतः ।
सर्वतो मामचिन्वन्त सरथं धरणीधरैः ॥ ९
पर्वतैरुपचीयद्भिः पतमानैस्तथापरैः ।
स देशो यत्र वर्तामि गुहेव समपद्यत ॥ १०
पर्वतैश्छाद्यमानोऽहं निगृहीतैश्च वाजिभिः ।
अगच्छं परमामार्तिं मातलिस्तदलक्षयत् ॥ ११
लक्षयित्वा तु मां भीतमिदं वचनमब्रवीत् ।
अर्जुनार्जुन मा भैस्त्वं वज्रमस्त्रमुदीरय ॥ १२
ततोऽहं तस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा वज्रमुदीरयम् ।
देवराजस्य दयितं वज्रमस्त्रं नराधिप ॥ १३
अचलं स्थानमासाद्य गाण्डीवमनुमन्त्र्य च ।
अमुञ्चं वज्रसंस्पर्शानायसान्निशिताञ्शरान् ॥ १४
ततो मायाश्च ताः सर्वा निवातकवचांश्च तान् ।
ते वज्रचोदिता बाणा वज्रभूताः समाविशन् ॥ १५
ते वज्रवेगाभिहता दानवाः पर्वतोपमाः ।
इतरेतरमाश्लिष्य न्यपतन्पृथिवीतले ॥ १६
अन्तर्भूमौ तु येऽगृह्णन्दानवा रथवाजिनः ।
अनुप्रविश्य तान्बाणाः प्राहिण्वन्यमसादनम् ॥ १७
हतैर्निवातकवचैर्निरस्तैः पर्वतोपमैः ।

G2–4 च शिरांसि (for कव°).

6 [a]) D1 T1 अंतरं (for नान्तरं). B2 D1 च (for हि). — [b]) = 3. 63. 6[b]. D1 प्रच°; M हि च° (for विच°). — [c]) D5 उत्पेतुः (for उत्पत्य). D6 सहसोत्तस्थुः; T1. 2 (before corr.) G1. 2. 4 M समभ्यतस्थुः. — [d]) B1–3 अंतरीक्ष-. Ś1 K1. 2 B4 -चरास्; K3. 4 Dc2 D1–3. 5 S -गतास् (for -गमास्). D1 T2 G2–4 तदा; D5 तथा (for ततः).

7 [ab]) T1 तथा (for ततो). D3 निवातकवचा व्योम ते समासाद्य केवलं. — [c]) Ś1 K1. 2 B1–3 Dn D4–6 ह्यत्यव°; T1 ह्यत्र व° (for ह्यभ्यव°). B4 अदृश्यं तेभ्यवर्तत.

8 [a]) Ś1 K1. 3. 4 D1–3 तु (for च). — [b]) K4 B2 Dn1 D2–4. 6 T2 G3 M चरणानथ; Dc2 G1 °णान्यथा. D5 [अ]पि (for [अ]थ). — [c]) Ś1 अगृ°; K1 B1–3 Dc Dn D1. 4. 6 न्य(Dn2 वि)गृ°; K2 D2 निगृ°; D5 निगृह्य. — [d]) B1 रथं; D5 तथा (for रथ-). K2. 3 -चक्रं च; B4 -चक्राणि; G1 -चक्रैश्च (for -चक्रे च). Dn3 रथं च मम भारत.

9 [a]) D1 तान्निगृह्य. Ś1 रथान्; K1. 2 शरान्; K4 Dc D2 S हयान् (for हरीन्). K4 D2 अश्वान्; Dc चाथ; S चान्ये (for अश्वान्). — [b]) K1 शरान् (for रथं). — [c]) Ś1 K1. 2 अयुध्यंत; Dn D4. 6 अविध्यंत; Cnp अचिन्वन्त (as in text).

10 [a]) K4 D2. 5 उपचिन्वद्भिः; Dc अपचीयद्भिः. — [b]) S पतद्भिश्च (for पतमानैस्). — [c]) K1–3 B1 D2. 3. 5 वर्तामो; B4 T2 G2–4 °मि (for °म). T1 M प्राप्ताः स्म संशयं तत्र. — [d]) K1 गुहैव; T1 इहैव (for गुहेव).

11 [a]) T1 हि (for ऽहं). — [c]) K3 M2 अगच्छत्; K4 D2 अगच्छन्; Dc2 D3. 6 आगच्छं. B4 D5 परमार्ति समापन्नो. — [d]) T1 मातलिं तु न लक्षयं.

12 K3 om. 12. — [a]) N (except D1–3; K3 om.) च (for तु). — [c]) D5 मा भैषीर्.

13 [a]) S (except G4) अस्य (for तस्य). — [b]) Ś1 D2. 6 G2. 4 उदैरयं; K1 उदैरयन्; K2 D1 उदीरयन्. — [d]) K B D T2 G1. 3 भीम° (D5 दिव्य°) (for वज्र°).

14 [a]) Ś1 K1. 2 अचल-. — [b]) D5 अभि° (for अनु°). — [c]) Ś1 K D1. 3 °संकाशान् (for °संस्पर्शान्). — [d]) Ś1 K D (except D1–3. 5) सायकान्; T2 G आयतान् (for आयसान्). D5 आयसाञ् (for निशितान्). Ś1 K Dc Dn D4. 6 बहून्; D5 शितान् (for शरान्).

15 [a]) B4 शुभाः (for च ताः). — [b]) T2 G2–4 तथा (for च तान्). — [c]) Ś1 K4 D1. 5 °नोदिता; K2 °शादिता (for °चोदिता).

16 [a]) B Dc Dn D4. 6 -वि-; D1. 5 -नि- (for -[अ]भि-). — [c]) T1 आश्लिष्यन्. — [d]) Ś1 धरणी° (for पृथिवी°).

17 [a]) K4 B2–4 D (except D3) च (for तु). — [c]) Ś1 °प्रवेश्य तान्; K1 °प्रवेशितान्. Ś1 K1 D5 बाणान्. — [d]) K1. 2 प्राहिण्वं (for °ण्वन्).

18 [a]) T1 तैस्तैर् (for हतैर्). — [c]) B1 समासाद्य दिशः सर्वा. — [d]) D5 पर्वतैरिव (by transp.); T1 पर्वतोपमैः (cf. [b]).

19 [a]) D3 तैर् (for न). K1 D1–3 G1 क्षितिः; K2

C. 3. 12179 B. 3. 172. 18 K. 3. 174. 18 समाच्छाद्यत देशः स विकीर्णैरिव पर्वतैः ॥ १८
न हयानां क्षतिः काचिन्न रथस्य न मातलेः ।
मम चादृश्यत तदा तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १९
ततो मां प्रहसन्राजन्मातलिः प्रत्यभाषत ।
नैतदर्जुन देवेषु त्वयि वीर्यं यदीक्ष्यते ॥ २०
हतेष्वसुरसंघेषु दारास्तेषां तु सर्वशः ।
प्राक्रोशन्नगरे तस्मिन्यथा शरदि लक्ष्मणाः ॥ २१
ततो मातलिना सार्धमहं तत्पुरमभ्ययाम् ।
त्रासयन्रथघोषेण निवातकवचस्त्रियः ॥ २२
तान्दृष्ट्वा दशसाहस्रान्मयूरसदृशान्हयान् ।
रथं च रविसंकाशं प्राद्रवन्गणशः स्त्रियः ॥ २३
ताभिराभरणैः शब्दस्त्रासिताभिः समीरितः ।
शिलानामिव शैलेषु पतन्तीनामभूत्तदा ॥ २४

वित्रस्ता दैत्यनार्यस्ताः स्वानि वेश्मान्यथाविशन् ।
बहुरत्नविचित्राणि शातकुम्भमयानि च ॥ २५
तदद्भुताकारमहं दृष्ट्वा नगरमुत्तमम् ।
विशिष्टं देवनगरादपृच्छं मातलिं ततः ॥ २६
इदमेवंविधं कस्माद्देवता नाविशन्त्युत ।
पुरंदरपुराद्धीदं विशिष्टमिति लक्षये ॥ २७

मातलिरुवाच ।

आसीदिदं पुरा पार्थ देवराजस्य नः पुरम् ।
ततो निवातकवचैरितः प्रच्याविताः सुराः ॥ २८
तपस्तप्त्वा महत्तीव्रं प्रसाद्य च पितामहम् ।
इदं वृतं निवासाय देवेभ्यश्चाभयं युधि ॥ २९
ततः शक्रेण भगवान्स्वयंभूरभिचोदितः ।
विधत्तां भगवानत्रेत्यात्मनो हितकाम्यया ॥ ३०

क्रुतिः; B_{2-4} Dc गतिः; T_1 क्षताः (for क्षतिः). T_1 केचिन्. D_5 तस्मिन्देशे गतिस्तात. — ^{b}) D_5 पर° (for रथ°). — ^{c}) $Ś_1$ Dc $D_{1.5}$ $G_{1.2}$ M_2 वादृश्यत; K_2 वारुच्यत.

20 ^{a}) T_1 प्रहसद्. — ^{b}) T_2 G_{2-4} सम° (for प्रत्य°). — ^{c}) Dc देवेशे (for °षु). — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ D_5 अच्युत; $K_{3.4}$ $D_{1.3}$ T_1 M इष्यते (for ईक्ष्यते).

21 D_4 om. 21^b–22^c. — ^{b}) Dc T G च (for तु). D_1 संघशः (for सर्वशः). — ^{c}) D_3 आक्रोशन्. B_4 तत्र (for तस्मिन्). — ^{d}) B_4 सरसि (for शरदि). $Ś_1$ $K_{1.2}$ पक्षिणः; B ($B_{1.2}$m as in text) Dn D_6 सारसाः; Cnp लक्ष्मणाः (as in text). K_3 कुरर्य इव भारत.

22 D_4 om. 22^{abc} (cf. v.l. 21). — ^{a}) $Ś_1$ K_1 ततो मातलिमासाद्य. — ^{b}) $Ś_1$ K_1 त्वहं (for अहं). S अभ्यगां (for अभ्ययाम्). — ^{c}) K_3 वज्र° (for रथ°).

23 ^{a}) B_1 शत°; T_1 रथ° (for दश°). — ^{d}) K_3 क्षणशः; S शतशः (for गणशः).

24 ^{a}) K_4 $D_{1.2}$ आकरुणः (for आभरणैः). K_1 शब्दैस्. — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ शिलाभिर् (for शिलानाम्). Dc शैलेंद्रे (for शैलेषु). — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ पतंतीभिर्; G_1 पतितानाम् (for पतन्तीनाम्).

25 ^{a}) $Ś_1$ K_2 D_3 विध्वस्ता (for वित्रस्ता). — ^{b}) D_5 S तानि (for स्वानि). — D_5 om. 25^c–26^b. — ^{d}) $Ś_1$ K_{2-4} D_{1-3} °कौंभ° (for °कुम्भ°).

26 D_5 om. 26^{ab} (cf. v.l. 25). — ^{a}) Dc °ताकारमयं; T_1 °तागारमहं; T_2 $G_{3.4}$ °तं महारंभं; G_1 °ताकारतमं. — After 26^{ab}, the sequence in D_3 is 29^{cd}, 30, 28, 29^{ab}, 26^{cd}, 27, 31, etc. — ^{d}) $K_{3.4}$ D_1 तदा (for ततः).

27 D_5 om. 27^{ab}. — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ देवानामिव संमतं; K_3 B D (D_5 om.) देवा ना(K_3 नो)वासयंत्युत. — ^{c}) K_4 च (for हि). Dn_1 पुरंदरस्य माहात्म्याद्. — ^{d}) Dn_1 आदिष्टम् (for विशिष्टम्). $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ D_5 उप-; K_3 $D_{1.3}$ T G_{2-4} इव (for इति). K_2 लक्ष्यते.

28 T_2 G_3 om. the ref. For sequence in D_3 cf. v.l. 26. — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ पुरं (for पुरा). — ^{b}) D_5 T_2 G_{2-4} वै (for नः). $Ś_1$ $K_{1.2}$ पुरा (for पुरम्). T_1 देवराजनिवेशनं. — ^{d}) K $B_{2.3}$ D_5 प्राच्या(K_3 °द्रा)विताः. G_2 पुरात् (for सुराः).

29 For sequence in D_3 cf. v.l. 26. — ^{a}) Dn_1 दुःखं प्राप्य (for तपस्तप्त्वा). B_2 तपश्चात्र महत्तप्त्वा. — ^{c}) $K_{1.3}$ वृत्तं; Dn_1 $D_{2.3}$ दत्तं (for वृतं.). — ^{d}) K_1 चायुधं; T_1 चावृतं (for चाभयं). — After 29, D_6 (marg. *sec. m.*) ins.:

853* तथा देवैरवध्यत्वं पुरस्याभेद्यत्वमेव तु ।
मनुष्याणां दुर्बलत्वादुपेक्ष्यैव महासुरैः ।

30 For sequence of D_3 cf. v.l. 26. — ^{b}) B_{1-3} D (except $D_{1-3.5}$) इति; T_2 G_{2-4} अपि (for अभि-). K_4 $D_{1-3.5}$ -नोदितः (for -चोदितः). — ^{cd}) $Ś_1$ विदत्तां; D_3 व्यधत्त; D_5 विधत्स्व; D_6 विधात्रा; T_1 विधत्त; T_2 G_{2-4} दत्तवान् (for विधत्तां). $Ś_1$ $K_{1.2}$ B_2 $Dn_{2.}$ n_3 $D_{1-4.6}$ अंतम्; Dn_1 एतद्; D_5 अद्य; T_2 G_{2-4} अस्त्रम् (for अत्र).

तत उक्तो भगवता दिष्टमत्रेति वासवः ।
भवितान्तस्त्वमेवैषां देहेनान्येन वृत्रहन् ॥ ३१
तत एषां वधार्थाय शक्रोऽस्त्राणि ददौ तव ।
न हि शक्याः सुरैर्हन्तुं य एते निहतास्त्वया ॥ ३२
कालस्य परिणामेन ततस्त्वमिह भारत ।
एषामन्तकरः प्राप्तस्त्वया च कृतं तथा ॥ ३३
दानवानां विनाशार्थं महास्त्राणां महद्बलम् ।
ग्राहितस्त्वं महेन्द्रेण पुरुषेन्द्र तदुत्तमम् ॥ ३४

अर्जुन उवाच ।

ततः प्रविश्य नगरं दानवांश्च निहत्य तान् ।
पुनर्मातलिना सार्धमगच्छं देवसद्म तत् ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६९ ॥

१७०

अर्जुन उवाच ।

निवर्तमानेन मया महद्दृष्टं ततोऽपरम् ।
पुरं कामचरं दिव्यं पावकार्कसमप्रभम् ॥ १
द्रुमै रत्नमयैश्चित्रैर्भास्वरैश्च पतत्रिभिः ।
पौलोमैः कालकेयैश्च नित्यहृष्टैरधिष्ठितम् ॥ २
गोपुराट्टालकोपेतं चतुर्द्वारं दुरासदम् । C. 3. 12199 B. 3. 173. 3 K. 3. 175. 3

Ś$_1$ K$_{1.2.4}$ D$_{1-3}$ अस्माकं; B$_{1.2}$ Dn D$_{4-6}$ T$_2$ G$_{2-4}$ आत्मनो; B$_{3.4}$ Dc चात्मनो (for [इ]त्यात्मनो). T$_2$ G$_{2-4}$ हितमुत्तमं (for °काम्यया).

31 ^{b}) K$_2$ D$_1$ M$_1$ °मात्रेति; T$_2$ G$_{2-4}$ °मास्तेति (for °मत्रेति). B D (except D$_{1-3.5}$) भारत (for वासवः). T$_1$ दिष्टमत्र पुरंदर. — ^{c}) Dn D$_{4.6}$ अप्येषां; D$_3$ T$_2$ G$_{2-4}$ एतेषां (for एवैषां). Ś$_1$ K$_{1.2}$ त्वमेवैषां भवस्यंतो; B$_2$ भविता त्वंत एतेषां; B$_4$ त्वमप्येषां भवस्वांतो; D$_5$ त्वमेषां भवितास्यंतो; T$_1$ भवता तं तमेवैषां. — ^{d}) N (except K$_4$ D$_{1-3}$) शत्रु° (for वृत्र°).

32 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ त्वेषां; K$_{3.4}$ B$_4$ D$_5$ तेषां (for एषां). — ^{d}) T$_2$ G$_{2-4}$ यतस्ते (for य एते). Ś$_1$ K$_{1.2}$ [ऽ]त्र (for नि-).

33 ^{b}) G$_1$ गत° (for तत°). — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ D$_{1.2}$ तेषाम् (for एषाम्). S पार्थ (for प्राप्तस्). — ^{d}) K$_3$ यत् (for तत्). G$_1$ [अ]पि (for च). Ś$_1$ तथा तच्च कृतं त्वया; D$_5$ त्वया तच्च कृतं तथा; T$_2$ G$_{3.4}$ त्वयेत्युपकृतं तथा; G$_2$ संप्रत्युपकृतं तथा.

34 ^{a}) B$_{1-3}$ D (except D$_{1-3.5}$) विनाशाय. — ^{b}) B D (except D$_{1-3.5}$) अस्त्राणां परमं बलं. — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ प्रहितस्त्वं; T$_1$ आहित°; G$_1$ गृहीत°. G$_{2.4}$ सुरेंद्रेण. — ^{d}) B$_1$ M$_1$ पुरुषेण (for °षेन्द्र). Ś$_1$ K$_{1.2.4}$ D$_1$ M [ए]तद्; T G [इ]दम् (for तद्). Ś$_1$ K$_{1.2}$ उच्यतां; D$_1$ अद्भुतं (for उत्तमम्). D$_5$ पुरुषेंद्रैरनुत्तमैः.

35 S om. the ref.! — ^{a}) B$_{1.2}$ D (except D$_{1-3.5}$)

Colophon. — *Major parvan:* Ś$_1$ K$_{1.2}$ Dn$_2$ D$_6$ T$_1$ G$_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* Omitting sub-parvan name, K$_{3.4}$ B$_{1-3}$ D G$_1$ M$_1$, mention only निवातकवचवध (B$_1$ om. वध) (preceded by लोमशतीर्थयात्रा in K$_3$ D$_1$, and by गंधमादनवास in B$_2$). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 172 (Dn$_2$ 171); D$_1$ 178; S (M$_2$ *sup. lin.*) 173 (M$_2$ orig. 175). — *Śloka no.:* Dn D$_1$ 35.

170

1 ^{ab}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ transp. मया and महत्. T$_2$ G तदा (for मया). D$_2$ सह; G$_4$ मया (for महद्). K$_2$ पुरं; M$_1$ परं (for [अ]परम्). — ^{c}) K$_2$ परं (for पुरं). K$_{3.4}$ D$_{1.3.5}$ T$_2$ G M °गमं (for °चरं). T$_1$ तत्पुरं कामगं दिव्यं. — ^{d}) D$_5$ पावकार्चि°.

2 ^{a}) B Dc Dn D$_{4.6}$ रत्नद्रुम(B$_4$ द्रुमरत्न)मयैश्च. K$_3$ Dc D$_{3.5}$ T$_1$ G$_1$ M चित्रं (for चित्रैर्). — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ Dc भासुरैश्च; B$_{2.3}$ Dn D$_{4.6}$ सुस्वरैश्च. — ^{c}) Ś$_1$ K D$_{1-3.5}$ कालखंजै°; B$_{2-4}$ Dc Dn D$_{4.6}$ °कंजै°. — ^{d}) Ś$_1$ K D$_{1-3.5}$ मुदा युतैः; S दुरासदं (for अधिष्ठितम्); cf. 3^{b}.

3 ^{b}) T$_1$ अनुत्तमं (for दुरा°). — K$_4$ om. 3^{c}–5^{b}; T$_1$

C. 3. 12199 B. 3. 173. 3 K. 3. 175. 3 सर्वरत्नमयं दिव्यमद्भुतोपमदर्शनम् ।
द्रुमैः पुष्पफलोपेतैर्दिव्यरत्नमयैर्वृतम् ॥ ३
तथा पतत्रिभिर्दिव्यैरुपेतं सुमनोहरैः ।
असुरैर्नित्यमुदितैः शूलर्ष्टिमुसलायुधैः ।
चापमुद्गरहस्तैश्च स्रग्विभिः सर्वतो वृतम् ॥ ४
तदहं प्रेक्ष्य दैत्यानां पुरमद्भुतदर्शनम् ।
अपृच्छं मातलिं राजन्किमिदं दृश्यतेति वै ॥ ५

मातलिरुवाच ।

पुलोमा नाम दैतेयी कालका च महासुरी ।
दिव्यं वर्षसहस्रं ते चेरतुः परमं तपः ।
तपसोऽन्ते ततस्ताभ्यां स्वयंभूरददाद्वरम् ॥ ६
अगृह्णीतां वरं ते तु सुतानामल्पदुःखताम् ।
अवध्यतां च राजेन्द्र सुरराक्षसपन्नगैः ॥ ७
रमणीयं पुरं चेदं खचरं सुकृतप्रभम् ।
सर्वरत्नैः समुदितं दुर्धर्षममरैरपि ।
सयक्षगन्धर्वगणैः पन्नगासुरराक्षसैः ॥ ८
सर्वकामगुणोपेतं वीतशोकमनामयम् ।
ब्रह्मणा भरतश्रेष्ठ कालकेयकृते कृतम् ॥ ९
तदेतत्खचरं दिव्यं चरत्यमरवर्जितम् ।
पौलोमाध्युषितं वीर कालकेयैश्च दानवैः ॥ १०
हिरण्यपुरमित्येतत्ख्यायते नगरं महत् ।
रक्षितं कालकेयैश्च पौलोमैश्च महासुरैः ॥ ११
त एते मुदिता नित्यमवध्याः सर्वदैवतैः ।
निवसन्त्यत्र राजेन्द्र गतोद्वेगा निरुत्सुकाः ।
मानुषो मृत्युरेतेषां निर्दिष्टो ब्रह्मणा पुरा ॥ १२

अर्जुन उवाच ।

सुरासुरैरवध्यांस्तानहं ज्ञात्वा ततः प्रभो ।
अब्रुवं मातलिं हृष्टो याह्येतत्पुरमञ्जसा ॥ १३

M_1 om. 3^{e}–4^{b}; K_3 om. 3^{f}–4^{c}. — ^{f}) B D (except $D_{1-3.5}$) सर्व° (for दिव्य°).

4 K_4 om. 4; K_3 om. 4^{abc}; T_1 M_1 om. 4^{ab} (cf. v.l. 3). — ^{b}) Ś$_1$ B_4 °रमं; $K_{1.2}$ D_5 °हरं; B_3 °रमैः (for °हरैः). — ^{d}) Ś$_1$ शूलांधू-; $D_{1.2}$ शूलासि-; T_1 $G_{1.2.4}$ शूलेष्टि- (for शूलर्ष्टि-). K_3 D (except D_6) -मुशलायुधैः; $B_{1.2}$ -मुषला°.

5 K_4 om. 5^{ab} (cf. v.l. 3). — ^{b}) Dc पुनर् (for पुरम्). — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ $D_{1.2}$ [अ]त्र वै; D_5 T_1 पुरं (for [इ]ति वै). B Dc Dn $D_{4.6}$ किमिदं वर्ततेऽद्भुतं.

6 ^{a}) D_2 पौलोमी (for पुलोमा). $K_{1.2}$ दैत्येया; K_3 G_1 दैत्येयी (for दैतेयी). — ^{b}) $K_{3.4}$ Dc_2 D_{1-3} कालिका; T_1 तन्नामा; T_2 G_{2-4} M काळका (for कालका). $D_{1.2}$ चापि दानवी (for च महासुरी). — ^{c}) K_{1-3} D_6 T_1 तु (for ते). G_2 °सहस्रांते. — ^{d}) K_2 तप उत्तमं (for परमं तपः). — ^{f}) B D (except D_3) अददद्वरं.

7 ^{a}) S (except T_1) वरौ (for वरं). Dn तं; T_1 तौ (for ते). — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ B_{1-3} Dc $D_{2.4.6}$ °दुःखितां. — ^{d}) D_5 सुरदानवराक्षसैः.

8 ^{a}) B D (except D_{1-3}) पुरं सुरमणीयं च. — ^{b}) Ś$_1$ K B_1 Dc $D_{1-3.5}$ खेचरं. K_2 सुकृतं प्रभो; B D (except D_{1-3}) सुमहाप्रभं; M_2 सुकृतप्रदं. — ^{c}) $D_{1.2}$ सर्वकामैः. Ś$_1$ $K_{1.2}$ समुच्चितं; K_3 प्रमुदितं. — ^{d}) K_1 दुर्धर्षैर्; K_4 दुर्दर्शम्. M_1 अपरैरपि. — ^{e}) B_{1-3} D (except $D_{1-3.5}$) महर्षियक्षगंधर्व-. — ^{f}) D_1 T_2 G_{2-4} पन्नगोरग°.

9 ^{a}) D_5 °कामफलो°; G_4 °कर्मगुणो°. — ^{c}) B_4 D_2 S (except M_1) ब्रह्मणो. S भवनात् (G_1 M_1 °नं) श्रेष्ठं (for भरतश्रेष्ठ). — ^{d}) T_1 G_1 M_1 °कृतं विभो; $G_{2.4}$ °कृतं प्रभो.

10 ^{a}) B_1 Dc इदं (for एतत्). K_4 D_1 खेचरं; B_1 Dc तु पुरं; B_2 खेचरे; $B_{3.4}$ Dn $D_{2.4.6}$ स्वपुरं; T_2 G_{1-3} M_2 स्वचरं (for खचरं). — ^{c}) K_4 पौलोम्याध्युषितं. K_2 वीरं; B_4 रम्यं. — ^{d}) $K_{1.2}$ $D_{1.3}$ कालिकेयैश्च; B_{2-4} Dc Dn_{1}. n_2 $D_{2.4-6}$ कालकं($D_{2.5}$ °खं)जै°.

11 ^{a}) B D (except $D_{1.3.5}$) [ए]वं (B_1 [ए]व) (for [ए]तत्). — ^{b}) D_5 आख्यातं; T_1 श्रूयते (for ख्यायते). — T_1 om. 11^{cd}. — ^{c}) B_2 रहितं; D_2 रक्ष्यते. K_2 D_{1-3} कालिकेयैश्च; B_4 कालकंजै°. — ^{d}) K_4 D_1 पौलोम्यैश्च.

12 ^{a}) T_2 G_{2-4} तदा ते (for त एते). B_{1-3} D (except $D_{2.3.5}$) राजन् (for नित्यम्). — ^{b}) Ś$_1$ K_1 T G सर्वदेवतैः. — ^{c}) Ś$_1$ K कौंतेय (for राजेन्द्र). — ^{d}) Ś$_1$ गतदोषाः (for गतोद्वेगा). Ś$_1$ K सदो°; B_2 निरामयाः (for निरु°). — After 12^{cd}, S ins.:

854* सुरासुरैरवध्यानां दानवानां धनंजय ।

— ^{e}) K_4 B_4 Dn $D_{1-4.6}$ मानुषान्; T_2 $G_{3.4}$ मानुष्यो. — ^{f}) Ś$_1$ K D_{1-3} निसृष्टो (for निर्दिष्टो). — After 12, B (B_1 marg.) D (except $D_{1.3.5}$) ins.:

855* एतानपि रणे पार्थ कालकञ्जान्दुरासदान् ।
वज्रास्त्रेण नयस्वाशु विनाशं सुमहाबलान् ।

त्रिदशेशद्विषो यावत्क्षयमस्त्रैर्नयाम्यहम् ।
न कथंचिद्धि मे पापा न वध्या ये सुरद्विषः ॥ १४
उवाह मां ततः शीघ्रं हिरण्यपुरमन्तिकात् ।
रथेन तेन दिव्येन हरियुक्तेन मातलिः ॥ १५
ते मामालक्ष्य दैतेया विचित्राभरणाम्बराः
समुत्पेतुर्महावेगा रथानास्थाय दंशिताः ॥ १६
ततो नालीकनाराचैर्भल्लशक्त्यृष्टितोमरैः
अभ्यघ्नन्दानवेन्द्रा मां क्रुद्धास्तीव्रपराक्रमाः ॥ १७
तदहं चास्त्रवर्षेण महता प्रत्यवारयम् ।
शस्त्रवर्षं महद्राजन्विद्याबलमुपाश्रितः ॥ १८
व्यामोहयं च तान्सर्वान्रथमार्गैश्चरन्रणे ।
तेऽन्योन्यमभिसंमूढाः पातयन्ति स्म दानवाः ॥ १९
तेषामहं विमूढानामन्योन्यमभिधावताम् ।
शिरांसि विशिखैर्दीप्तैर्व्यहरं शतसंघशः ॥ २०
ते वध्यमाना दैतेयाः पुरमास्थाय तत्पुनः ।
खमुत्पेतुः सनगरा मायामास्थाय दानवीम् ॥ २१
ततोऽहं शरवर्षेण महता प्रत्यवारयम्
मार्गमावृत्य दैत्यानां गतिं चैषामवारयम् ॥ २२
तत्पुरं खचरं दिव्यं कामगं दिव्यवर्चसम् ।
दैतेयैर्वरदानेन धार्यते स्म यथासुखम् ॥ २३
अन्तर्भूमौ निपतितं पुनरूर्ध्वं प्रतिष्ठते ।
पुनस्तिर्यक्प्रयात्याशु पुनरप्सु निमज्जति ॥ २४ C. 3. 12224 B. 3. 173. 27 K. 3. 175. 28

[(L. 1) B$_1$ सुदारुणान् (for दुरासदान्). — (L. 2) Dc [आ]नयति (for नयस्व). B$_1$ विरामं (for विनाशं).]

13 S om. the ref. — Dc om. 13^a–15^b. — ^{a}) B Dn D$_{4.6}$ अवध्यं तद् (for अवध्यांस्तान्). G$_{2.4}$ सुरैरवध्यांस्तान्सर्वान्. — ^{b}) B Dn D$_{4.6}$ विशां पते; T$_1$ G$_1$ महासुरान् (for ततः प्रभो). — ^{c}) D$_2$ M (as usual) अब्रवं. Ś$_1$ K D$_{1-3.5}$ तत्र (for हृष्टो).

14 Dc om. 14 (cf. v.l. 13). — ^{c}) K$_4$ D$_2$ T$_1$ G$_1$ इमे; D$_5$ विशेत् (for हि मे). D$_5$ पापं (for पापा). — ^{d}) T$_1$ M$_1$ अवध्या; T$_2$ G ह्यवध्या (for न वध्या). Ś$_1$ K$_{1.2}$ हि; K$_3$ च (for ये).

15 Dc om. 15^{ab} (cf. v.l. 13). — ^{a}) G$_1$ तत्र (for ततः). M क्षिप्रं (for शीघ्रं). — ^{b}) T$_2$ G$_{2-4}$ अंतिकं (for अन्तिकात्).

16 ^{a}) Ś$_1$ मामलक्ष्य; K$_1$ ममालक्ष्य; K$_2$ न मालक्ष्य. K$_{1.2}$ दैत्येया. K$_3$ तेषामलक्ष्य दैत्येया. — ^{b}) B$_1$ °भरणायुधाः. — ^{c}) K$_3$ °भागा (for °वेगा). — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ D$_5$ रथम् (for रथान्). Ś$_1$ K$_{1.2}$ आदाय (for आस्थाय). K$_{1.3}$ S दंसिताः.

17 ^{a}) Many S MSS. नाळीक-. Ś$_1$ K D$_{1.3}$ °नाराच- (for °नाराचैर्). — ^{b}) K$_4$ B Dc Dn D$_{4-6}$ T$_1$ भल्लैः (for भल्ल-). — ^{c}) B$_{1-3}$ D (except D$_{1.3}$) प्रत्य° (for अभ्य°). K$_3$ M$_2$ मा (for मां).

18 ^{a}) K$_{3.4}$ B$_{3.4}$ D$_{3.5}$ T$_1$ G$_{1.2.4}$ M$_1$ तान् (for तद्). K$_{3.4}$ B Dc Dn D$_{1-4.6}$ शर°; D$_5$ S शस्त्र° (for चास्त्र°). — ^{b}) S समवारयं (G$_1$ °वाकिरं). — ^{c}) B$_{3.4}$ अस्त्रवर्षं; Dc शरवर्षं. K$_4$ D$_1$ अहं राजन्; B$_4$ अभूद्राजन्; S महाराज. — ^{d}) =1. 38. 39^d. K$_{3.4}$ D$_4$ M$_2$ °बलमपा°; B$_2$ °बलसमा°.

19 ^{a}) K$_{1.3.4}$ Dc Dn$_2$ D$_5$ T G$_{2.3}$ M$_1$ व्या(K$_1$ Dc Dn$_2$ व्य)मोहयन्; K$_2$ विमोहयं; B$_1$ व्यापोहयं; Dn$_1$. n$_3$ D$_{2.6}$ G$_1$ M$_2$ व्यमोहयं. — ^{b}) K$_4$ °मार्गान्; T G$_{3.4}$ °मार्गे (for °मार्गैश्). — ^{c}) K$_3$ अभिसंरूढाः; D$_{1.5}$ अतिसंमूढाः. K$_2$ तेन्योन्येभ्यश्च सं°. — ^{d}) B$_2$ Dn D$_{4.6}$ दानवान्.

20 ^{a}) B D (except D$_{1-3.5}$) एवं (for अहं). — ^{b}) D$_5$ अत्यंतम् (for अन्योन्यम्). — ^{c}) T$_2$ G$_{2.3}$ विविधैर् (for विशिखैर्). Ś$_1$ K$_{1.2}$ तीक्ष्णैर् (for दीप्तैर्). D$_5$ शिरांसि पेतुर्विशिखैर्. — ^{d}) B Dc Dn D$_{4.6}$ न्यहनं (B$_1$ °रं); T$_1$ व्याहनं; T$_2$ G अच्छिदं (G$_1$ अहरं); M$_2$ व्याहरं (for व्यहरं). D$_5$ दीप्तैः कृत्तानि संघशः.

21 ^{a}) D$_5$ हन्य° (for वध्य°). K$_2$ दैत्येयाः. — ^{c}) Dn$_2$ स्वनगरान् (for सनगरा).

22 ^{a}) K D$_{1-3.5}$ तानहं (for ततोऽहं). — ^{b}) B D (except D$_{1-3.5}$) कुरुनंदन (B$_2$ °सत्तम); T$_2$ G$_{2-4}$ पर्यवारयं; M$_2$ सम° (for प्रत्य°). — M$_2$ om. 22^{cd}. — ^{c}) D$_2$ आश्रित्य (for आवृत्य). — ^{d}) Ś$_1$ तेषाम् (for चैषाम्). B$_4$ न्यवारयं.

23 ^{a}) G$_1$ खेचरं. — ^{b}) B D (except D$_{1-3.5}$) सूर्यसप्रभं (B$_2$ °संनिभं; B$_4$ °वर्चसं); T$_1$ M दीप्तवर्चसं; G$_1$ दीप्ततेजसं. — ^{c}) K$_{1-3}$ दैत्येयैर्. — ^{d}) Ś$_1$ K$_3$ चार्यते स्म; K$_2$ धारयंते; D$_2$ वार्यते स्म; T$_1$ नीयते स्म.

24 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ अधो भूमौ; K$_{3.4}$ D$_{1-3.5}$ पुनर्भूमौ. B$_{1-3}$ Dn$_2$ D$_{1-3.5}$ निपतति. — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ च गच्छति; B$_{2-4}$ Dc Dn$_2$ T G प्रतिष्ठितं; M प्रतिष्ठति. — ^{c}) D$_3$ पपाताशु; T$_1$ प्रधान्याशु.

25 ^{a}) Dc अमरावतीव संकाशं (hypermetric!); D$_5$

C. 3. 12224 B. 3. 173. 28 K. 3. 175. 29 अमरावतिसंकाशं पुरं कामगमं तु तत् ।
अहमस्त्रैर्बहुविधैः प्रत्यगृह्णं नराधिप ॥ २५
ततोऽहं शरजालेन दिव्यास्त्रमुदितेन च ।
न्यगृह्णं सह दैतेयैस्तत्पुरं भरतर्षभ ॥ २६
विक्षतं चायसैर्बाणैर्मत्प्रयुक्तैरजिह्मगैः ।
महीमभ्यपतद्राजन्प्रभग्नं पुरमासुरम् ॥ २७
ते वध्यमाना मद्बाणैर्वज्रवेगैरयस्मयैः ।
पर्यभ्रमन्त वै राजन्नसुराः कालचोदिताः ॥ २८
ततो मातलिरप्याशु पुरस्तान्निपतन्निव ।
महीमवातरत्क्षिप्रं रथेनादित्यवर्चसा ॥ २९
ततो रथसहस्राणि षष्टिस्तेषाममर्षिणाम् ।
युयुत्सूनां मया सार्धं पर्यवर्तन्त भारत ॥ ३०
तानहं निशितैर्बाणैर्व्यधमं गार्ध्रवाजितैः ।
ते युद्धे संन्यवर्तन्त समुद्रस्य यथोर्मयः ॥ ३१
नेमे शक्या मानुषेण युद्धेनेति प्रचिन्त्य वै ।
ततोऽहमानुपूर्व्येण सर्वाण्यस्त्राण्ययोजयम् ॥ ३२
ततस्तानि सहस्राणि रथानां चित्रयोधिनाम् ।
अस्त्राणि मम दिव्यानि प्रत्यघ्नञ्शनकैरिव ॥ ३३
रथमार्गान्विचित्रांस्ते विचरन्तो महारथाः ।
प्रत्यदृश्यन्त संग्रामे शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ३४
विचित्रमुकुटापीडा विचित्रकवचध्वजाः ।
विचित्राभरणाश्चैव नन्दयन्तीव मे मनः ॥ ३५

सदृशं ह्यमरावत्या. — *b*) Ś1 K1–3 D3. 5 °चरं (for °गमं). D3 T1 G1 शुभं (for तु तत्). B Dc Dn D4. 6 तत्पुरं कामगं महत्. — *d*) K2 प्रतिगृह्णं; K3 B1 D4 T2 G1. 3. 4 प्रत्यगृह्णां; K4 D1. 2 प्रत्यविध्यं; M1 प्रत्यागृह्णं. B1 पुरं महत्; B2–4 D (except D1–3. 5) परंतप.

26 *a*) T1 शैलराजेन (for शरजालेन). — *b*) Ś1 K1. 2 दिव्यास्त्रनिवहेन; K3 B2–4 D3 °स्त्रनुदितेन (as in printed ed.!) K4 °स्त्रादुदितेन; G1 °स्त्रपुटितेन; G4 °स्त्रमृदितेन; M °स्त्रचुदितेन. K3. 4 Dc2 T2 G2–4 M ह; D3 T1 हि (for च). — *c*) Ś1 K1. 2 D1 G1 न्यगृह्णां; K3 निगृह्णां; B4 Dc Dn D4. 6 व्यगृह्णं; T1 निगृह्णं. K1–3 दैत्येयैस्; S दैत्यैस्तैस् (M1 दैत्येंद्रैस्). — *d*) B2 Dc1 Dn D4. 6 पुरुष° (for भरत°).

27 *a*) K1. 2 Dc D1 विक्षितं; D3 विकृतं; S विकीर्णं. D5 सायकै°; S चाक्षयै° (for चायसै°). — T1 om. (hapl.) 27*b*–31*a*. — *b*) Ś1 K1. 2 D1. 2 मंत्रयुक्तैर्; G2 मत्प्रमुक्तैर्. D5 महेषुभिः (for अजिह्मगैः). — D1 om. 27*c*–28*b*. — *c*) Ś1 अभिपतद्. K4 D2 तत्तु (for राजन्). — *d*) Ś1 अगृह्णां; K1. 2 प्रगृह्णं; K3 प्रणुन्नं; K4m प्रकचं; D2 सुप्रभं; T2 G M प्र(G1 वि)रुग्णं (for प्रभग्नं).

28 T1 om. 28; D1 om. 28*ab* (cf. v.l. 27). — *b*) Ś1 K D2. 3. 5 अजिह्मगैः; G1 अयोमयैः (for अयस्मयैः). — *c*) Ś1 K D2. 3 °भ्राम्यंत (K2 °त्रास्यत) (for °भ्रमन्त). — *d*) K4 D1. 2 कालनोदिताः; B4 D5 °मोहिताः.

29 T1 om. 29 (cf. v.l. 27). — *a*) B D (except D1–3. 5) आरुह्य; S (T1 om.) अप्यत्र (for अप्याशु). — Dn : पाठान्तरे मातलिमारुह्य आलम्ब्य। महीमवातरमवतीर्णोऽभवमिति शेषः। ※ — *b*) K1. 2 प्रक्रमन् (for निपतन्). — *c*) K3 अवतरत्.

30 T1 om. 30 (cf. v.l. 27). — *b*) S (T1 om.) महायुधि (G1 °त्मनां) (for अमर्षिणाम्). B4 तेषां षष्टिर्महामृधे. — *c*) G1 महाराज (for मया सार्धं).

31 T1 om. 31*a* (cf. v.l. 27). — *a*) B1–3 Dn D2. 4. 6 तान्यहं. G1 विविधैर्बाणैर्. — *b*) Ś1 K1. 2 न्यहनं (for व्यधमं). Ś1 B Dn3 D4–6 गार्ध्रराजितैः; K3 D1. 3 T1 °वाजिभिः; D2 °वाससितैः; T2 G M2 गृध्रवाजितैः. — *c*) K2 D3 तैर् (for ते). Ś1 K D1–3 पर्य°; T1 संप्र° (for संन्य°).

32 *a*) K1. 4 D1. 3. 5 न मे; K2 न ते; B4 नैते; G1 ते न (for नेमे). D5 T2 G2. 3 शक्ता; M2 शक्त्या (for शक्या). Ś1 K1–3 Dc Dn D4. 6 मनुष्येण. — *b*) K1. 2 युद्धे नेतुं; D5 युद्धे जेतुं (for युद्धेनेति). B4 D5 S विचिन्त्य (for प्र°). Ś1 D5 च; K1. 2 B4 D1. 2 तु; K3 ते; K4 B1–3 Dc Dn D4. 6 तत् (for वै). — *c*) K2. 3 T1 °पूर्वेण. — *d*) B D T2 G3 दिव्यानि (for सर्वाणि). D5 [अ]नोद°; T1 [अ]चोद° (for [अ]योज°).

33 *a*) B1 रथसह° (for तानि सह°). — *b*) B Dn D2. 4–6 रथिनां. — *d*) Ś1 K1. 2 अपि; G4 अथ (for इव).

34 *a*) D5 °मार्गं विचित्रं. D1. 2 च (for ते). — *b*) B D (except D1–3. 5) °बलाः (for °रथाः). — *c*) K1. 2 प्रत्य(K2 °ति)गृह्णंत; G1 °विध्यंत (for °दृश्यन्त).

35 *a*) K3 °मुकुटास्ते वै; T2 G3. 4 °कुसुमापीडा; G1 °कवचा°; G2 M °मकुटा°. — *d*) S मम प्रीतिकराभवन्.

36 *b*) K3 D2. 3. 5 °प्रणुदितै; K4 °प्रमुदितान्; B1. 3. 4

अहं तु शरवर्षैस्तानस्त्रप्रमुदितै रणे ।
नाशक्नुवं पीडयितुं ते तु मां पर्यपीडयन् ॥ ३६
तैः पीड्यमानो बहुभिः कृतास्त्रैः कुशलैर्युधि ।
व्यथितोऽस्मि महायुद्धे भयं चागान्महन्मम ॥ ३७
ततोऽहं देवदेवाय रुद्राय प्रणतो रणे ।
स्वस्ति भूतेभ्य इत्युक्त्वा महास्त्रं समयोजयम् ।
यत्तद्रौद्रमिति ख्यातं सर्वामित्रविनाशनम् ॥ ३८
ततोऽपश्यं त्रिशिरसं पुरुषं नवलोचनम् ।
त्रिमुखं षड्भुजं दीप्तमर्कज्वलनमूर्धजम् ।
लेलिहानैर्महानागैः कृतशीर्षममित्रहन् ॥ ३९
विभीस्ततस्तदस्त्रं तु घोरं रौद्रं सनातनम् ।
दृष्ट्वा गाण्डीवसंयोगमानीय भरतर्षभ ॥ ४०
नमस्कृत्वा त्रिनेत्राय शर्वायामिततेजसे ।
मुक्तवान्दानवेन्द्राणां पराभावाय भारत ॥ ४१
मुक्तमात्रे ततस्तस्मिन्रूपाण्यासन्सहस्रशः ।
मृगाणामथ सिंहानां व्याघ्राणां च विशां पते ।
ऋक्षाणां महिषाणां च पन्नगानां तथा गवाम् ॥ ४२
गजानां सृमराणां च शरभाणां च सर्वशः C. 3. 12244 B. 3. 173. 47 K. 3. 175. 55

Dn D4. 6 M °प्रचुदितै. T2 G2–4 मंत्रास्त्रमुदितात्रणे. — ^{c}) K1. 3 D1 G1. 2 M1 नाशक्नुवन्. — ^{d}) B D (except D1–3. 5) प्रत्य°; T2 G2–4 अप्य° (for पर्य°).

37 ^{c}) K4 व्याधितोस्मि. D2 तदा (for महा-). — After 37, T G ins.:

856* ततोऽहं परमायस्तो मातलिं परिपृष्टवान् ।
किमेते मम बाणौघैर्दिव्यास्त्रपरिमन्त्रितैः ।
न वध्यन्ते महाघोरैस्तत्त्वमाख्याहि पृच्छतः ।
स मामुवाच पर्याप्तस्त्वमेषां भरतर्षभ ।
तानुद्दिश्याथ मर्माणि प्रतिघातं तदाचर ।
एतच्छ्रुत्वा तु राजेन्द्र संप्रहृष्टस्तमूचिवान् ।
निवर्तय रथं शीघ्रं पश्य चैतान्निपातितान् ।
एवमुक्तो रथं तत्र मातलिः पर्यवर्तयत् ।
ततो मत्वा रणे भग्नं दानवाः प्रतिहर्षिताः ।
विचुक्रुशुर्महाराज स्वरेण महता तदा ।
अभग्नः कैश्चिदप्येष पाण्डवो रणमूर्धनि ।
अस्माभिः समरे भग्न इत्येवं संघशस्तदा ।

[(L. 1) T2 G2–4 परमायत्तो. — (L. 2) G2. 4 किमेतैर् (for °ते). — (L. 3) T G2–4 तत्वमाख्यातुमर्हसि. — (L. 4) T2 G3 पर्याप्तान् (for °प्तस्). T2 G2–4 समेतान् (for त्वमेषां). — (L. 5) T2 G2–4 परमं (for मर्माणि), and तत्प्रतीघातमाचर (for the posterior half). — (L. 7) T2 G3 वै तान् (for चैतान्). — (L. 10) T1 महान्; G1 मुहुः (for तदा).]

38 ^{b}) B2–4 D (except D1. 2. 5) T2 G3. 4 प्रयतो (for °णतो). G1 रुद्रायाद्भुतमूर्तये. — After 38^{ab}, G1 ins.:

857* प्रयतः प्रणतो भूत्वा नमस्कृत्य महात्मने ।

— ^{d}) Ś1 K D1–3 प्रत्ययोजयं (K3 प्रत्यनोवचं); B Dc Dn D4. 6 समचोदयं; D5 समनोदयं. — ^{e}) D6 यद्रौद्रमिति विख्यातं. — After 38, S ins.:

858* अहं पाशुपतं दिव्यं सर्वलोकनमस्कृतम् ।
[T1 M महत् (for अहं).]

39 ^{d}) T1 °संनिभं (for °मूर्धजम्). — ^{e}) T1 (corrupt) मूर्धजं लेलिहानागैः. — ^{f}) K3. 4 B1–3 Dc D1. 2 कृतापीडम्; B3m. 4 Dn D4. 6 M कृतचीरम्; T G °चिह्नम् (for °शीर्षम्). — After 39; T G ins.:

859* भक्तानुकम्पिनं देवं नागयज्ञोपवीतिनम् ।

40 ^{a}) Ś1 भीतस्ततस्; D6 विभीषणं; T G2–4 सोहं ततस्; G1 विचिंत्याहं; M विचीयाहं (for विभीस्ततस्). — ^{c}) T2 (after corr.) G3 दृढं; G1 स्पृष्ट्वा (for दृष्ट्वा).

41 ^{a}) Ś1 K D1–3. 5 नमस्कृत्य. — ^{b}) K4 D4 सर्वाया°; D3 शिवाया°; G1 रुद्राया°. — ^{c}) D5 असुरेंद्राणां (for दान°). — ^{d}) T2 G2–4 अभावायैव (for पराभावाय). D5 अभावाय परंतप.

42 ^{b}) K1 अस्मिन् (for आसन्). — ^{c}) T1 अपि (for अथ). — ^{d}) S व्याळानां (for व्याघ्राणां). B3 (m as in text). 4 विशेषतः; D5 सहस्रशः; G1 वनौकसां (for विशां पते). — K3 om. (hapl.) 42^{f}–43^{c}. — ^{f}) G1 transp. तथा and गवाम्.

43 K3 om. 43^{abc} (cf. v.l. 42); G1 om. 43^{abcd}. — ^{a}) K2 T1 M चा(M2 च)मराणां; K4 D1. 2 वानराणां; D3. 5 च हयानां; T2 G (G1 om.) शरभाणां (for सृम°). B Dc Dn D4. 6 शरभाणां गजानां च. — ^{b}) B D (except D1–3. 5) वानराणां; T2 G (G1 om.) चमराणां M ऋषभाणां (for शर°). B1. 4 सहस्रशः; B2. 3 D (except D1–3. 5) T2 G3 च संघशः; M च वाजिनां (for च स°). T1 वृषाणां चैव वाजिनां. — Ś1 om. (hapl.) 43^{cdef}; K4 om. 43^{c}–44^{b}. — ^{c}) T1 M शरभाणां (for ऋष°). — ^{d}) T1 M शुनामपि (for तथैव च). — After 43^{cd}, T2 G2–4 ins.:

860* ऋक्षाश्वमेषवक्त्राणामुलूकानां तथैव च

C. 3. 12244 B. 3. 173. 47 K. 3. 175. 55 ऋषभाणां वराहाणां मार्जाराणां तथैव च ।
शालावृकाणां प्रेतानां भुरुण्डानां च सर्वशः ॥ ४३
गृध्राणां गरुडानां च मकराणां तथैव च
पिशाचानां सयक्षाणां तथैव च सुरद्विषाम् ॥ ४४
गुह्यकानां च संग्रामे नैरृतानां तथैव च ।
झषाणां गजवक्त्राणामुलूकानां तथैव च ॥ ४५
मीनकूर्मसमूहानां नानाशस्त्रासिपाणिनाम् ।
तथैव यातुधानानां गदामुद्गरधारिणाम् ॥ ४६
एतैश्चान्यैश्च बहुभिर्नानारूपधरैस्तथा ।
सर्वमासीज्जगद्व्याप्तं तस्मिन्नस्त्रे विसर्जिते ॥ ४७
त्रिशिरोभिश्चतुर्दंष्ट्रैश्चतुरास्यैश्चतुर्भुजैः ।
अनेकरूपसंयुक्तैर्मांसमेदोवसाशिभिः ।
अभीक्ष्णं वध्यमानास्ते दानवा ये समागताः ॥ ४८
अर्कज्वलनतेजोभिर्वज्राशनिसमप्रभैः ।
अद्रिसारमयैश्चान्यैर्बाणैररिविदारणैः ।
न्यहनं दानवान्सर्वान्मुहूर्तेनैव भारत ॥ ४९
गाण्डीवास्त्रप्रणुन्नांस्तान्गतासून्नभसश्च्युतान् ।
दृष्ट्वाहं प्राणमं भूयस्त्रिपुरघ्नाय वेधसे ॥ ५०
तथा रौद्रास्त्रनिष्पिष्टान्दिव्याभरणभूषितान् ।
निशाम्य परमं हर्षमगमद्देवसारथिः ॥ ५१
तदसह्यं कृतं कर्म देवैरपि दुरासदम् ।
दृष्ट्वा मां पूजयामास मातलिः शक्रसारथिः ॥ ५२

मीनवायसरूपाणां नानावक्त्रप्रचारिणाम् ।

— ^{e}) S साला° (for शाला°). Some S MSS. -वृकानां. B_4 चंडानां (for प्रेतानां). — ^{f}) K_3 B_2 D_3 S मुरुंडानां (T_1 कुक्कुटानां); B_1 सुषंडानां; D_1 भेरुंडानां; D_5 उरगानां (for भुरु°). B_1 $D_{1.2}$ तथैव च; T_1 G_1 M_2 च बर्हिणां (for च सर्वशः). B_4 प्रेतानामपि सर्वशः. — After 43, G_1 ins.:

861* शार्दूलानां वराहाणां शरभाणां प्रवल्गताम् ।

44 K_4 om. 44^{ab} (cf. v.l. 43). — ^{b}) $K_{1.4}$ B_{2-4} Dn $D_{2.4.6}$ च(B_3 चा)मराणां; B_1 चारणानां; Dc भ्रमराणां (for मक°). D_1 च सर्वशः; M_1 च बर्हिणां (for तथैव च). — After 44^{ab}, Dc ins.:

862* वृक्षाणां पर्वतानां च समुद्राणां तथैव च ।

On the other hand, B Dn $D_{2.4.6}$ ins. after 44^{ab}: Dc cont.:

863* देवानां च ऋषीणां च गन्धर्वाणां च सर्वशः ।
[$B_{1.4}$ सहस्रशः (for च सर्वशः).]

— G_1 om. (hapl.) 44^{c}–45^{b}. — ^{c}) $K_{2.3}$ D_5 T_2 G_{2-4} च (for स-). Dc_1 om. 44^{d}–45^{c}. — ^{d}) $D_{1.2}$ T_1 राक्षसानां; G_2 M_1 रक्षसां च (for तथैव च). $D_{1.2}$ तथैव च (for सुर°).

45 Dc_1 om. 45^{abc}; G_1 om. 45^{ab} (cf. v.l. 44). — ^{a}) G_2 M किंनराणां (for च संग्रामे). T_1 गुह्यानां किंनराणां च. — Ś1 T_2 G_{2-4} om. (hapl.) 45^{cd}. Dn_2 transp. 45^{cd} and 46^{ab}. — ^{c}) $K_{3.4}$ $D_{1.2}$ T_1 M झषाश्च; G_1 सर्पास्य- (for झषाणां). K_1 सर्पाश्वखरवक्त्राणां; K_2 सर्पाश्चापरवक्त्राणां. — ^{d}) D_5 अथापि वा; T_1 M च भारत (for तथैव च).

46 Dn_2 transp. 45^{cd} and 46^{ab}. — ^{a}) B Dc Dn $D_{2.4.6}$ मीनवाजि($B_{2.4}$ Dc °श्व)सरूपाणां; D_5 मीनकूर्मसहस्राणां; T_1 M °मयूराणां; T_2 G_{2-4} तथा मुसलहस्तानां; G_1 मीनवायसकूर्माणां. — ^{b}) T_1 G_1 °शस्त्रास्त्रपाणिनां; T_2 G_{2-4} °शस्त्रास्त्रधारिणां. — ^{d}) $K_{1.2}$ $D_{1.2.5}$ T G °पाणिनां.

47 ^{a}) $D_{1.2}$ भूतै° (for चान्यै°). — ^{b}) M_2 °रूपैर्नरैस् (for °रूपधरैस्). K_4 M_1 तदा (for तथा). — ^{d}) Ś1 $K_{1.3.4}$ $D_{1.2}$ विजृंभति; K_2 $D_{3.5}$ विजृंभिते; B_4 प्रयोजिते; T_2 $G_{3.4}$ M_2 विसृज्यति (for विसर्जिते).

48 ^{c}) K_1 °संपन्नैर्. — ^{d}) Ś1 K_{1-3} B_3 °वसादिभिः; Dn $D_{4.6}$ °वसास्थिभिः. — ^{e}) G_2 सुतीक्ष्णं (for अभीक्ष्णं). — ^{f}) Ś1 $K_{1.3}$ B_{2-4} Dc_1 Dn $D_{1-4.6}$ °वा नाशमागताः; K_2 B_1 Dc_2 °वानां समा°; D_5 °वास्तैर्महारणे.

49 ^{a}) M_1 अग्नि- (for अर्क-). — ^{b}) K_4 वज्रशक्ति-; Dc वज्राशन-; $D_{1.2}$ ब्रह्माशनि- (for वज्राशनि-). Ś1 $K_{1.2}$ Dc D_{1-3} -समस्वनैः (for -समप्रभैः). — ^{c}) D_3 अद्भिः; T_1 अभि- (for अद्रि-). B_1 हि (for च). — ^{d}) B_1 Dc D_6 °ररिनिबर्हणैः; B_{2-4} Dn D_4 °रपि निबर्हणैः. — ^{e}) Ś1 $K_{2.3}$ $D_{1.3}$ व्य(D_3 व्या)हनं (for न्यहनं). — ^{f}) Ś1 $K_{1.2}$ मुहूर्तादेव.

50 ^{a}) Ś1 दानवास्त्र°. — ^{b}) Ś1 घनाशीन्; K_1 घनादीन्; K_2 गताशं; K_4 गतांस्तान् (for गतासून्). — ^{c}) Ś1 K $D_{1.3.5}$ प्रणतो; D_6 T_1 प्रणमं (for प्राणमं).

51 ^{a}) Ś1 $K_{1.3.4}$ D_{1-3} ततो; Dc अथ (for तथा). D_5 °पीडांस्तान् (for °निष्पिष्टान्). — ^{b}) Ś1 K_{1-3} D_3 दानवान्दारुणाकृतीन्. — ^{c}) Ś1 K_{1-3} B Dn $D_{1.4-6}$ M_1 निशम्य; Dc नियम्य (for निशाम्य).

52 Ś1 D_2 om. (hapl.) 52. — ^{a}) B_1 (m as in text) तदशक्यं; T_2 G_{2-4} अविषह्यं (for तदसह्यं). — ^{b})

उवाच चेदं वचनं प्रीयमाणः कृताञ्जलिः ।
सुरासुरैरसह्यं हि कर्म यत्साधितं त्वया ।
न ह्येतत्संयुगे कर्तुमपि शक्तः सुरेश्वरः ॥ ५३
सुरासुरैरवध्यं हि पुरमेतत्खगं महत् ।
त्वया विमथितं वीर स्ववीर्यास्त्रतपोबलात् ॥ ५४
विध्वस्तेऽथ पुरे तस्मिन्दानवेषु हतेषु च ।
विनदन्त्यः स्त्रियः सर्वा निष्पेतुर्नगराद्बहिः ॥ ५५
प्रकीर्णकेश्यो व्यथिताः कुरर्य इव दुःखिताः ।
पेतुः पुत्रान्पितॄन्भ्रातॄञ्शोचमाना महीतले ॥ ५६
रुदन्त्यो दीनकण्ठ्यस्ता विनदन्त्यो हतेश्वराः ।
उरांसि पाणिभिर्घ्नन्त्यः प्रस्रस्तस्रग्विभूषणाः ॥ ५७
तच्छोकयुक्तमश्रीकं दुःखदैन्यसमाहतम् ।
न बभौ दानवपुरं हतत्विट्कं हतेश्वरम् ॥ ५८
गन्धर्वनगराकारं हतनागमिव ह्रदम् ।
शुष्कवृक्षमिवारण्यमदृश्यमभवत्पुरम् ॥ ५९
मां तु संहृष्टमनसं क्षिप्रं मातलिरानयत् ।
देवराजस्य भवनं कृतकर्माणमाहवात् ॥ ६०
हिरण्यपुरमारुज्य निहत्य च महासुरान् ।
निवातकवचांश्चैव ततोऽहं शक्रमागमम् ॥ ६१
मम कर्म च देवेन्द्रं मातलिर्विस्तरेण तत् ।
सर्वं विश्रावयामास यथाभूतं महाद्युते ॥ ६२
हिरण्यपुरघातं च मायानां च निवारणम् । C. 3. 12266 B. 3. 173. 69 K. 3. 175. 78

K D1. 3 सुदुष्करं; B1. 3. 4 Dc D5 T2 (before corr.) G1. 2. 4 M2 दुरुत्सहं; M1 सुदुःषहं (for दुरा°). — ^{c}) K2 सं- (for मां).

53 ^{a}) Ś1 K1. 2 D3 [इ]दं च; K3 चैवं; T1 G1 चैनं (for चेदं). B4 Dn वचनं चेदं (by transp.). — After 53^{ab}, S ins.:

864* हतांस्तान्दानवान्दृष्ट्वा मया संख्ये सहस्रशः ।
[G1 संख्ये शत-; G2. 4 मया संघे (for मया संख्ये).]

— ^{c}) B1. 3 T G अशक्यं (for असह्यं). — D1 om. (hapl.) 53^{d}–54^{a}. — ^{f}) Ś1 K B4 D2. 3. 5 पुरंदरः (for सुरे°). T1 अपि शक्यं सुरेश्वरैः. — After 53, T G ins.:

865* ध्रुवं धनंजय प्रीतस्त्वयि शक्रः पुरार्दन ।
[G1 तव (for त्वयि). G2. 4 शंभुः (for शक्रः). G1 परार्दन.]

54 D1 om. 54^{a} (cf. v.l. 53). — ^{a}) Ś1 K D2. 3. 5 असह्यं (K4 अदृश्यं) (for अवध्यं). — ^{b}) D1 स्वयं; D2 स्वगं (for खगं). — ^{d}) B1–3 Dc Dn D4. 6 स्ववीर्येतपसो बलात्; D1. 2 स्ववीर्यात्स्वतपोबलात्.

55 Before 55, T G3 ins. अर्जुनः. — ^{a}) B4 D3. 5 T2 G2–4 तु; Dn D2 स्व- (for ऽथ). — ^{c}) K1. 2 विरुदंत्यः; K3 विमर्दंत्यः; M1 निपतंत्यः. — ^{d}) K3. 4 D3. 5 M1 निपेतुर्.

56 ^{a}) B4 M1 विकीर्णकेश्यो; T1 प्रकीर्णकेशा. B1 मथिताः. — ^{b}) B2 दंशिताः (for दुःखिताः). T2 G सुदीनाः करुणस्वनाः. — After 56^{ab}, T2 G ins.:

866* कुरर्य इव वाशन्त्यो दुःखिताश्च मुहुर्मुहुः ।

— ^{c}) K3 पितॄन् (for पेतुः). Ś1 K D1–3 पतीन् (for पितॄन्).

57 G1 om. 57–58. — ^{a}) B2–4 Dn1 रुदत्यो. Ś1 च; B4 तु (for ता). — Dn3 om. (hapl.) 57^{bc}. — ^{b}) B2. 4 Dn1. n2 D4. 6 निनदंत्यो; M1 विलपंत्यो (for विन°). K1 महीतले (for हते°). D5 नितरां चक्रुशुस्तदा. — ^{c}) B Dc Dn1. n2 D4. 6 °सि परिनिघ्नंत्यः. — ^{d}) B Dc Dn D4. 6 M1 विस्रस्त-; D5 प्रध्वस्त- (for प्रस्रस्त-). T1 प्रसुप्तस्तत्र शोणिताः; T2 G2–4 प्रस्रस्तांबरभूषणाः.

58 G1 om. 58 (cf. v.l. 57). — ^{b}) K1. 2 दैन्यदुःख- (by transp.). B4 T1 -समागतं; D1. 5 G4 -समाहितं. — ^{d}) K3 °ध्वस्तं; K4 D2. 3 °चिह्नं; B2 °द्विष्टं; D1 °तिग्मं (for °त्विट्कं).

59 ^{b}) Ś1 K B Dn D1. 6 G4 हृत° (for हत°). — ^{d}) Ś1 K D3. 5 दुर्दर्श्यं(K1 °र्दश्य)म् (for अदृश्यम्). T1 अगमत् (for अभवत्). T2 G M2 अदृश्यत महत्पुरं.

60 ^{a}) D1. 2 संतुष्ट° (for संहृष्ट°). — ^{b}) T1 आहरत् (for आनयत्).

61 ^{a}) Dc निहत्य (for हिरण्य-). Ś1 K1. 2 आभज्य; K3. 4 D3 (m as in text) T2 (before corr.) G4 आरुह्य; B Dc Dn D4. 6 उत्सृज्य; T2 (after corr.) G3 आक्रम्य (for आरुज्य). — ^{b}) Ś1 K1. 2 D5 सुरद्विषः (for महा°).

62 ^{a}) Ś1 K D1. 5 स (for च). B Dc Dn3 D4 T2 G2–4 देवेंद्रे. — ^{d}) S (except M1) °वृत्तं (for °भूतं). M1 °मते (for °द्युते).

63 ^{a}) B2 Dn3 D4. 6 T2 G2. 3 °पातं च; B4 °मुत्सृज्य; T1 °पातश्च (for °घातं च). — ^{b}) B2 निपातनं (for निवा°). — ^{c}) D2. 5 तु (for च). — ^{d}) Ś1 K1. 2 महात्मनां (for महौ°). — After 63, T G ins.:

867* कालकेयवधं चैव अद्भुतं रोमहर्षणम् ।

C. 3. 12267 B. 3. 173. 70 K. 3. 175. 78 निवातकवचानां च वधं संख्ये महौजसाम् ॥ ६३
तच्छ्रुत्वा भगवान्प्रीतः सहस्राक्षः पुरंदरः ।
मरुद्भिः सहितः श्रीमान्साधु साध्वित्यथाब्रवीत् ॥ ६४
ततो मां देवराजो वै समाश्वास्य पुनः पुनः ।
अब्रवीद्विबुधैः सार्धमिदं सुमधुरं वचः ॥ ६५
अतिदेवासुरं कर्म कृतमेतत्त्वया रणे ।
गुर्वर्थश्च महान्पार्थ कृतः शत्रून्घ्नता मम ॥ ६६
एवमेव सदा भाव्यं स्थिरेणाजौ धनंजय ।
असंमूढेन चास्त्राणां कर्तव्यं प्रतिपादनम् ॥ ६७
अविषह्यो रणे हि त्वं देवदानवराक्षसैः ।
सयक्षासुरगन्धर्वैः सपक्षिगणपन्नगैः ॥ ६८
वसुधां चापि कौन्तेय त्वद्बाहुबलनिर्जिताम् ।
पालयिष्यति धर्मात्मा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ६९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७० ॥

१७१

अर्जुन उवाच ।
ततो मामभिविश्वस्तं संरूढशरविक्षतम् ।
देवराजोऽनुगृह्येदं काले वचनमब्रवीत् ॥ १
दिव्यान्यस्त्राणि सर्वाणि त्वयि तिष्ठन्ति भारत ।
न त्वाभिभवितुं शक्तो मानुषो भुवि कश्चन ॥ २
भीष्मो द्रोणः कृपः कर्णः शकुनिः सह राजभिः

---

64 ^{c}) Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ महर्षि-; K$_{3}$ महद्भिः (for मरुद्भिः). — ^{d}) B$_{1}$ S (except M$_{1}$) च (for [अ]थ). — After 64, T G ins.:

868* परिष्वज्य च मां प्रेम्णा मूर्ध्न्युपाघ्राय सस्मितम् ।

65 ^{a}) K$_{4}$ Dc [ऽ]सौ (for वै). S ततः स (M$_{1}$ च) मां देवराजः. — ^{c}) K$_{1.2}$ विवैरः (for विबुधैः). — ^{d}) K$_{3}$ B$_{2-4}$ Dc$_{1}$ Dn D$_{1.4}$ T$_{1}$ G$_{2.4}$ स (for सु-).

66 ^{b}) B Dc$_{1}$ Dn D$_{4-6}$ G$_{1}$ एव (for एतत्). — ^{c}) K$_{1}$ Dc D$_{3}$ G$_{2}$ गुर्वर्थं च. Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ B D (except D$_{1-3}$) T$_{1}$ G$_{1}$ M$_{1}$ कृतः (for महान्). T$_{1}$ G$_{1}$ पुत्र (for पार्थ). — ^{d}) Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ B D$_{4.6}$ G$_{1}$ M$_{1}$ महा-; Dc Dn महान्; T$_{1}$ हत्वा (for कृतः). T$_{1}$ कृतो (for घ्नता).

68 ^{b}) Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ °पन्नगैः. — ^{c}) Dc सयक्षोरग°; D$_{6}$ सदेवासुर°. — ^{d}) K$_{2}$ सयक्ष- (for सपक्षि-). Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ -राक्षसैः (for -पन्नगैः).

69 ^{a}) Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ D$_{5}$ T$_{1}$ चैव (for चापि). — ^{b}) D$_{5}$ °रक्षितां; T$_{1}$ °निष्ठितां.

Colophon. — *Major parvan:* Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ Dn$_{2}$ T G$_{2-4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* Omitting sub-parvan name, K$_{3.4}$ D$_{3}$ mention only निवातकवचवध (followed by समाप्त in K$_{3.4}$), and B$_{2}$ D$_{1.2}$, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गंधमादनवास in B$_{2}$). — *Adhy. name:* B$_{1.3}$ Dc हिरण्यपुरवासिवधः; B$_{2}$ Dn D$_{6}$ हिरण्यपुरवधः (B$_{2}$ °पुर **); D$_{1.2}$ हिरण्यपुरविध्वंसः; D$_{5}$ G$_{1}$ कालकेयवधः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 173 (Dn$_{2}$ 172); D$_{1}$ 179; S (M$_{2}$ *sup. lin.*) 174 (M$_{2}$ orig. 176). —*Śloka no.:* Dn 76; D$_{1}$ 73.

171

1 ^{a}) K$_{1.2}$ B D (except D$_{1-3.5}$) अति-; T$_{1}$ अपि (for अभि-). — ^{b}) K$_{2}$ D$_{5}$ संमूढ-; B$_{1}$ G$_{1}$ संरूढं (for संरूढ-). K$_{1.2}$ D$_{1-3.5}$ -शरविक्षितं. — ^{c}) Ś$_{1}$ K D$_{1-3.5}$ M$_{2}$ °राजो निगृह्य; B Dn D$_{6}$ °राजो विगृह्य; Dc D$_{4}$ °राजो विसृज्य; M$_{1}$ °राजोपगृह्य. K$_{4}$ Dn$_{2}$ [ए]तत् (for [इ]दं). — ^{d}) Ś$_{1}$ कामं (for काले).

2 ^{a}) G$_{1}$ दिव्यास्त्राणि च स°. — ^{b}) G$_{1}$ पुत्रक (for भारत). — ^{c}) T$_{2}$ G$_{2-4}$ °वीक्षितुं (for °भवितुं). — ^{d}) T$_{1}$ मानुषेष्वपि क°.

3 ^{a}) T$_{2}$ G$_{2-4}$ तथा (for कृपः). — ^{b}) K$_{1}$ देव- (for सह). T$_{1}$ G$_{1.2}$ ससुयोधनः (for सह राजभिः). — ^{c}) D$_{5}$ तात (for पुत्र). — ^{d}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ नार्धंति (!); T$_{1}$ G$_{2}$ नार्हंति.

4 Before 4, Dn D$_{4.6}$ ins. अर्जुन उ°. — ^{b}) K$_{1-3}$ प्रयच्छत्. K$_{2}$ S (except M$_{1}$) भगवान् (for मघवान्).

संग्रामस्थस्य ते पुत्र कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ३
इदं च मे तनुत्राणं प्रायच्छन्मघवान्प्रभुः ।
अभेद्यं कवचं दिव्यं स्रजं चैव हिरण्मयीम् ॥ ४
देवदत्तं च मे शङ्खं देवः प्रादान्महारवम् ।
दिव्यं चेदं किरीटं मे स्वयमिन्द्रो युयोज ह ॥ ५
ततो दिव्यानि वस्त्राणि दिव्यान्याभरणानि च ।
प्रादाच्छक्रो ममैतानि रुचिराणि बृहन्ति च ॥ ६
एवं संपूजितस्तत्र सुखमस्म्युषितो नृप ।
इन्द्रस्य भवने पुण्ये गन्धर्वशिशुभिः सह ॥ ७
ततो मामब्रवीच्छक्रः प्रीतिमानमरैः सह ।
समयोऽर्जुन गन्तुं ते भ्रातरो हि स्मरन्ति ते ॥ ८
एवमिन्द्रस्य भवने पञ्च वर्षाणि भारत ।
उषितानि मया राजन्स्मरता द्यूतजं कलिम् ॥ ९
ततो भवन्तमद्राक्षं भ्रातृभिः परिवारितम् ।
गन्धमादनमासाद्य पर्वतस्यास्य मूर्धनि ॥ १०

युधिष्ठिर उवाच ।

दिष्ट्या धनंजयास्त्राणि त्वया प्राप्तानि भारत ।
दिष्ट्या चाराधितो राजा देवानामीश्वरः प्रभुः ॥ ११
दिष्ट्या च भगवान्स्थाणुर्देव्या सह परंतप ।
साक्षाद्दृष्टः सुयुद्धेन तोषितश्च त्वयानघ ॥ १२
दिष्ट्या च लोकपालैस्त्वं समेतो भरतर्षभ ।
दिष्ट्या वर्धामहे सर्वे दिष्ट्यासि पुनरागतः ॥ १३
अद्य कृत्स्नामिमां देवीं विजितां पुरमालिनीम् ।
मन्ये च धृतराष्ट्रस्य पुत्रानपि वशीकृतान् ॥ १४
तानि त्विच्छामि ते द्रष्टुं दिव्यान्यस्त्राणि भारत ।
यैस्तथा वीर्यवन्तस्ते निवातकवचा हताः ॥ १५ C. 3. 12288 B. 3. 174. 15 K. 3. 176. 15

Ś1 K Dc2 D1–3. 5 स्वयं (for प्रभुः). — ^{c}) Ś1 K1. 2. 4 D1–3. 5 कांचनं (for कवचं). T2 G1. 3. 4 चैव (for दिव्यं).

5 ^{b}) Ś1 K1. 2 शक्रः; B Dc Dn D4–6 पुनः; D1. 2 देवाः (for देवः). D1. 2 प्रादुर्. Ś1 K1. 2 महास्वनं; B4 शतक्रतुः; M2 महारथं. — ^{c}) Ś1 K D1–3 चैतत् (for चेदं). — ^{d}) T1 सर्वम् (for स्वयम्). B1 च (for ह).

6 ^{a}) G2. 4 चास्त्राणि (for व°). — ^{c}) Ś1 समेतानि; M2 ममेमानि (for ममै°). — ^{d}) Ś1 K D1–3 रोचनानि (for रुचि°).

7 D5 om. 7^{ab}. — ^{b}) G4 अध्युषितो (for अस्म्यु°). — ^{c}) K4 भुवने (cf. 9^{a}); D1 भुवनं; D5 सदने (for भवने). B4 रम्ये; D1 पुण्यं; G1 दिव्ये (for पुण्ये).

8 ^{c}) Ś1 K D1–3. 5 ते गंतुं (by transp.); T1 गंतव्यं. — ^{d}) K4 [ऽ]त्र (for हि).

9 ^{a}) K4 भुवने (cf. 7^{c}). — ^{c}) T1 महाराज (for मया राजन्).

10 ^{a}) K3 ततो द्रष्टुमिह प्राप्तो. — ^{c}) K3. 4 B D M2 °पादस्य (for °मासाद्य).

11 Dn3 om. (hapl.) 11^{ab}. — ^{b}) T1 सर्वशः (for भारत). — D3 om. (hapl.) 11^{c}–15^{b}. — ^{c}) K3 तात; D5 देवो (for राजा). — ^{d}) K3. 4 देवराजः पुरंदरः.

12 D3 om. 12 (cf. v.l. 11). — ^{a}) B2 शंभुर् (for स्थाणुर्). — ^{b}) G4 M1 °तपः (for °तप). — ^{c}) B Dn D4. 6 स्व-; D1 स (for सु-). — ^{d}) D5 स (for च).

13 D3 om. 13 (cf. v.l. 11). — ^{b}) D5 संगतो (for समेतो). — ^{c}) K1 चरामहे (for वर्धा°). K2 B Dc Dn D4–6 पार्थ (for सर्वे). T2 G2–4 दिष्ट्या च पार्थैः (G2 by transp. पार्थैश्च) संयुक्तो. — ^{d}) Ś1 त्वं; K3. 4 च (for [अ]-सि). K1. 2 दिष्ट्या पुनरिहागतः.

14 D3 om. 14 (cf. v.l. 11). — ^{a}) D5 पृथ्वीम् (for कृत्स्नाम्). B Dn D4. 6 महीं (for इमां). D5 सर्वां (for देवीं). Ś1 K1. 2 अद्य पृथ्वी मया देवी; Dc अद्य कृत्स्ना मही देवी. — ^{b}) T2 G3. 4 समुद्र-; G2 सशैल- (for विजितां). Ś1 K1. 2 Dc विजिता °मालिनी. — After 14^{ab}, T G ins.:

869* पश्यामि भूमिं कौन्तेय त्वया मे प्रतिपादिताम् ।

[T1 अवगच्छामि (for पश्यामि भूमिं).]

— ^{d}) Ś1 D5 वशे (for वशी-).

15 D3 om. 15^{ab} (cf. v.l. 11). — ^{a}) T2 G3 च (for तु). G2. 4 चेच्छामहे (for त्विच्छामि ते). T1 M1 [अ]हं (for ते). N इच्छामि तानि चास्त्राणि (Ś1 K1 D5 वै द्रष्टुं; K2 ते द्रष्टुं; K3. 4 D1. 2 द्रष्टुं वै). — ^{b}) B Dc Dn D4. 6 द्रष्टुं दिव्यानि भारत. — ^{c}) Ś1 K1. 2 हता; B1 Dc D6 T2 G3 तदा; Dn3 D5 M1 त्वया (for तथा). — ^{d}) Ś1 K1. 2 त्वया (for हताः). — After 15, K1 ins.:

870* महाबला महामाया एकेन निहिता युधि ।

16 D2 T1 om. the ref. D2 om. up to °कवचा. — ^{b}) D5 T1 भारत (for सवंशः). — ^{d}) T1 निहताः प्रभो (for विनिपा°).

17 ^{a}) K3 D5 तात; K4 सर्वं (for तत्र). — ^{c}) K3 सहितैः (for °तः).

C. 3. 12289
B. 3. 174. 16
K. 3. 176. 16

अर्जुन उवाच ।

श्वः प्रभाते भवान्द्रष्टा दिव्यान्यस्त्राणि सर्वशः ।
निवातकवचा घोरा यैर्मया विनिपातिताः ॥ १६

वैशंपायन उवाच ।

एवमागमनं तत्र कथयित्वा धनंजयः ।
भ्रातृभिः सहितः सर्वै रजनीं तामुवास ह ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥

१७२

वैशंपायन उवाच ।

तस्यां रजन्यां व्युष्टायां धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
उत्थायावश्यकार्याणि कृतवान्भ्रातृभिः सह ॥ १
ततः संचोदयामास सोऽर्जुनं भ्रातृनन्दनम् ।
दर्शयास्त्राणि कौन्तेय यैर्जिता दानवास्त्वया ॥ २
ततो धनंजयो राजन्देवैर्दत्तानि पाण्डवः ।
अस्त्राणि तानि दिव्यानि दर्शयामास भारत ॥ ३
यथान्यायं महातेजाः शौचं परममास्थितः ।
गिरिकूबरं पादपाङ्गं शुभवेणु त्रिवेणुकम् ।
पार्थिवं रथमास्थाय शोभमानो धनंजयः ॥ ४
ततः सुदंशितस्तेन कवचेन सुवर्चसा ।
धनुरादाय गाण्डीवं देवदत्तं च वारिजम् ॥ ५
शोशुभ्यमानः कौन्तेय आनुपूर्व्यान्महाभुजः
अस्त्राणि तानि दिव्यानि दर्शनायोपचक्रमे ॥ ६

Colophon om. in D_1. — *Major parvan :* $Ś_1$ $K_{1.2}$ T_2 G_{2-4} आरण्य. — *Sub-parvan :* Omitting sub-parvan name, $Ś_1$ mentions only निवातकवचकालखंजवध; likewise, $K_{1.2}$ $B_{1.3}$ Dc Dn $D_{2-4.6}$, only निवातकवचवध (followed by कालखंजवध in $K_{1.2}$; to it, $K_{1.2}$ B_1 Dc $D_{3.4.6}$, further add समाप्त); K_3 D_5 mention only गंधमादनप्रवेश; K_4, only गंधमादनवास; and finally B_2, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by निवातकवचवध). — *Adhy. name:* Dc अर्जुनवाक्यं; D_5 अर्जुनागमनं. — *Adhy.no.* (figures, words or both): Dn 174 (Dn_2 173); S (M_2 *sup. lin.*) 175 (M_2 orig. 177). — *Śloka no.*: Dn 17.

172

1 ^{a}) $K_{3.4}$ $D_{1.2}$ ततो (for तस्यां). B_{1-3} D (except $D_{1-3.5}$) रात्र्यां व्यतीतायां (for रजन्यां व्यु°). — ^{c}) K_2 D_2 °कर्माणि (for °कार्याणि).

2 ^{a}) K_1 स चोद°; K_4 संनोद°; D_5 प्रणोद° (for संचोद°). B_4 T_1 चोदयामास कौंतेयं (T_1 धर्मात्मा). — ^{b}) B_{1-3} D (except D_{1-3}) M मातृ° (for भ्रातृ°). B_4 अर्जुनं तत्र वीर्यवान्. — ^{c}) S पश्यामो° (T_1 M पश्येमा°) (for दर्शया°). — ^{d}) $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ यैस्त्वया दानवा हताः.

3 ^{a}) T_2 $G_{1.3.4}$ M_2 राजा (for राजन्). — ^{b}) $B_{1.4}$ पांडव; D_6 भारत (for पाण्डवः). — D_6 om. (hapl.) 3^{cd}. — ^{d}) T_1 पार्थिवे (for भारत).

4 ^{a}) $K_{3.4}$ $D_{1.2}$ यथायोगं; D_6 °गमं; T G_{2-4} अर्जुनस्तु (for यथान्यायं). $D_{1.2}$ यथातेजाः. — ^{b}) S परमं (T_1 प्रथमं) शौचमास्थितः. — After 4^{ab}, S ins.:

871* नमस्कृत्य त्रिणेत्राय वासवाय च पाण्डवः ।
[T_2 $G_{2.3}$ °स्कृत्वा (for °स्कृत्य).]

— ^{c}) Hypermetric! $Ś_1$ $K_{1.2}$ D_5 °कूटं; T G_{2-4} °चक्रं (for °कूबरं). $K_{3.4}$ B Dc Dn $D_{1-4.6}$ गिरिकूबरपादाक्षं ($K_{3.4}$ D_{1-3} °पादांगं; B_3 °पादाग्रं; Dc_2 °पादाख्यं); G_1 M त्रिकूबरं समुद्राश्च. — ^{d}) K_4 त्रिभिः शृंगैस्; $B_{1.4}$ शुभवेणुं; Dc शुभरंग्वा; T G_{2-4} गिरिवेणु (for शुभवेणु). B_1 अलंकृतं; $B_1m._{2.3}$ Dn $D_{4.6}$ त्रिवेणुमत् (for °णुकम्). — ^{e}) G_1 वरं रथं समास्थाय. — ^{f}) K_4 T_2 G शोभयानो.

5 ^{a}) T_1 $G_{1.2}$ M स; T_2 $G_{3.4}$ सं- (for सु-). B_{1-3} D (except $D_{1-3.5}$) दिव्येन संवृतस्तेन. — ^{b}) $Ś_1$ K_{1-3} D_5 च (D_5 सु-) भास्वता (for सुवर्चसा). — ^{c}) $D_{1.2}$ गांजीवं. — ^{d}) B Dn $D_{4.6}$ स (for च).

6 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ स शोभ°; D_1 सोक्षुभ्यमाणः; T_1 शोभमानश्च; T_2 (before corr.) $G_{2.4}$ शोशुभ्य°; M_3 शुशुभ्य° (for शोशुभ्य°). — ^{b}) N (except $Ś_1$) °पूर्व्या (for °पूर्व्यान्). $K_{2.3}$ $D_{1.4}$ °भुज; D_2 °जनुः; D_5 °यशाः (for °भुजः). — ^{c})

अथ प्रयोक्ष्यमाणेन दिव्यान्यस्त्राणि तेन वै ।
समाक्रान्ता मही पद्भ्यां समकम्पत सद्रुमा ॥ ७
क्षुभिताः सरितश्चैव तथैव च महोदधिः ।
शैलाश्चापि व्यशीर्यन्त न ववौ च समीरणः ॥ ८
न बभासे सहस्रांशुर्न जज्वाल च पावकः ।
न वेदाः प्रतिभान्ति स्म द्विजातीनां कथंचन ॥ ९
अन्तर्भूमिगता ये च प्राणिनो जनमेजय ।
पीड्यमानाः समुत्थाय पाण्डवं पर्यवारयन् ॥ १०
वेपमानाः प्राञ्जलयस्ते सर्वे पिहिताननाः ।
दह्यमानास्तदास्त्रैस्तैर्याचन्ति स्म धनंजयम् ॥ ११
ततो ब्रह्मर्षयश्चैव सिद्धाश्चैव सुरर्षयः ।
जङ्गमानि च भूतानि सर्वाण्येवावतस्थिरे ॥ १२
राजर्षयश्च प्रवरास्तथैव च दिवौकसः ।
यक्षराक्षसगन्धर्वास्तथैव च पतत्रिणः ॥ १३
ततः पितामहश्चैव लोकपालाश्च सर्वशः ।
भगवांश्च महादेवः सगणोऽभ्याययौ तदा ॥ १४
ततो वायुर्महाराज दिव्यैर्माल्यैः सुगन्धिभिः ।
अभितः पाण्डवांश्चित्रैरवचक्रे समन्ततः ॥ १५
जगुश्च गाथा विविधा गन्धर्वाः सुरचोदिताः ।
ननृतुः संघशश्चैव राजन्नप्सरसां गणाः ॥ १६
तस्मिंस्तु तुमुले काले नारदः सुरचोदितः ।
आगम्याह वचः पार्थं श्रवणीयमिदं नृप ॥ १७
अर्जुनार्जुन मा युङ्क्ष्व दिव्यान्यस्त्राणि भारत ।
नैतानि निरधिष्ठाने प्रयुज्यन्ते कदाचन ॥ १८ C. 3. 12309 B. 3. 175. 19 K. 3. 177. 19

Ś$_1$ K$_{1-3}$ D$_{1-3.5}$ दिव्यास्त्रतां (D$_{1-3}$ °स्त्राणां) ततस्तेषां; B$_4$ महास्त्राणि महाबाहुः; T$_1$ तानि दिव्यानि चास्त्राणि.

7 ^{a}) K$_4$ तानि; S तेन (for अथ). K$_4$ M$_1$ प्रयोक्ष्यमाणानि; B$_{1.3}$ D$_2$ प्रयो(B$_1$ °यु)ज्यमानेन; B$_{2.4}$ Dn D$_{4.6}$ प्रयोक्ष्यमाणेषु; D$_5$ °माणैस्तैर् (for °माणेन). — ^{b}) B$_4$ Dn D$_{4.6}$ दिव्येष्वस्त्रेषु (for दिव्यान्यस्त्राणि). K$_4$ S भारत; B$_4$ Dn D$_{4.6}$ तेषु वै (for तेन वै). D$_5$ दिव्यैरस्त्रैर्महात्मना. — ^{c}) K$_4$ श्रमक्रांता मही यत्र. — ^{d}) K$_3$ D$_{4.6}$ समाकंपत. G$_1$ शतयोजनकद्रुमा.

8 ^{a}) K$_4$ सदिश° (for सरित°). — ^{b}) K$_4$ तथा सर्वे महार्णवाः. — K$_4$ om. 8^{cd}. — ^{c}) G$_2$ चैव (for चापि). K$_1$ D$_{1.2}$ T$_1$ G$_1$ विशीर्यंत; B Dc Dn D$_{4.6}$ T$_2$ G$_{3.4}$ M$_2$ व्यदीर्यंत; G$_2$ [अ]भ्यशीर्यंत. — ^{d}) G$_1$ तथैव (for न ववौ).

9 ^{a}) Dc न बभ्राजे (for न बभासे). — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ D$_5$ G$_2$ न च जज्वाल; T$_2$ G$_{3.4}$ नापि जज्वाल (for न जज्वाल च). K$_4$ हुताशनः (for च पावकः). — ^{c}) Dc$_2$ M$_2$ देवाः (for वेदाः).

11 ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ सर्वे ते (by transp.). B Dc Dn D$_{4.6}$ विकृताननाः; D$_5$ पीडिता जनाः; G$_1$ [ऽ]पि नताननाः; M विनता°. — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ तदस्त्रैस्; B$_{1.2}$ ततस्तैस्; G$_1$ महास्त्रैस्; M इवास्त्रैस् (for तदास्त्रैस्). K$_4$ D$_3$ च; Dc Dn D$_{1.2.4.5}$ T G ते (for तैर्). — ^{d}) Ś$_1$ भजंति; K$_{1.2}$ भजंते; K$_4$ याचंते (for याचन्ति).

12 ^{a}) D$_3$ T$_2$ G$_{2.3}$ मह° (for ब्रह्म°). — ^{b}) B D (except D$_{1-3.5}$) ये च (for चैव). K$_4$ B D (except D$_{1-3}$) T$_1$ G$_1$ M मह° (for सुर°). — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ D$_5$ [अ]पि (for च). — ^{d}) K$_4$ [उ]प° (for [अ]व°).

13 ^{a}) B D (except D$_{1-3.5}$) T$_1$ G$_1$ M देव° (for राज°). K$_4$ देवलोकगता ये च. — After 13, B D (except D$_{1-3.5}$) ins.:

872* खेचराणि च भूतानि सर्वाण्येवावतस्थिरे ।

[=(var.) 12^{cd}. B$_4$ [उ]प° (for [अ]व°).]

14 ^{b}) T$_2$ G$_{3.4}$ °पालै° (for °पाला°). — ^{d}) K$_4$ [ऽ]पि; T$_1$ हि (for [अ]भि-).

15 ^{a}) Dc महातेजा; T$_1$ G$_2$ दिव्यगन्धो (for महाराज). — ^{b}) T$_1$ G$_2$ दिव्यमाल्यैः. B$_2$ Dn D$_{4.6}$ समन्वितः; B$_3$ समंततः (for सुग°). — ^{c}) K$_{1.4}$ B D (except D$_{1-3.5}$) G$_1$ M पांडवं; K$_2$ पांडवैः (for पाण्डवान्). Dc चित्रम् (for चित्रैर्). — ^{d}) K$_4$ उप°; S अलं° (for अव°). T$_2$ G$_{3.4}$ समन्वितः (for समन्ततः).

16 T$_1$ om. 16^a–18^b. — ^{ab}) K$_4$ transp. विविधाः and गन्धर्वाः. K$_{3.4}$ D$_{1.2.5}$ सुरनोदिताः. — ^{c}) D$_3$ शतश°; D$_5$ सर्वश° (for संघश°). — ^{d}) T$_2$ G चाप्सरसां (for अप्स°). — After 16, D$_{1-3}$ ins.:

873* देवतूर्याण्यवाद्यन्त रम्याणि मधुराणि च ।

17 T$_1$ om. 17 (cf. v.l. 16); K$_3$ om. 17^{ab}. — ^{a}) K$_4$ D$_{1.5}$ सु-; B Dn D$_{4.6}$ M च (for तु). B D (except D$_{1-3.5}$) तादृशे (for तुमुले). — ^{b}) D$_6$ पवनः (for नारदः). Ś$_1$ सुरपूजितः; K$_4$ D$_{1.2.5}$ °नोदितः; D$_3$ °वंदितः. B Dc Dn D$_{4.6}$ नारदश्चोदितः सुरैः. — ^{c}) Ś$_1$ K$_2$ D$_5$ आगत्य (for आगम्य).

18 T$_1$ om. 18^{ab} (cf. v.l. 16). Before 18, B$_3$ M$_1$

C. 3. 12310 B. 3. 175. 20 K. 3. 177. 20 अधिष्ठाने न वानार्तः प्रयुञ्जीत कदाचन ।
प्रयोगे सुमहान्दोषो ह्यस्त्राणां कुरुनन्दन ॥ १९
एतानि रक्ष्यमाणानि धनंजय यथागमम् ।
बलवन्ति सुखार्हाणि भविष्यन्ति न संशयः ॥ २०
अरक्ष्यमाणान्येतानि त्रैलोक्यस्यापि पाण्डव ।
भवन्ति स्म विनाशाय मैवं भूयः कृथाः क्वचित् ॥ २१
अजातशत्रो त्वं चैव द्रक्ष्यसे तानि संयुगे
योज्यमानानि पार्थेन द्विषतामवमर्दने ॥ २२
निवार्याथ ततः पार्थं सर्वे देवा यथागतम् ।
जग्मुरन्ये च ये तत्र समाजग्मुर्नरर्षभ ॥ २३
तेषु सर्वेषु कौरव्य प्रतियातेषु पाण्डवाः ।
तस्मिन्नेव वने हृष्टास्त ऊषुः सह कृष्णया ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७२ ॥ समाप्तं यक्षयुद्धपर्व

१७३

जनमेजय उवाच ।
तस्मिन्कृतास्त्रे रथिनां प्रधाने
प्रत्यागते भवनाद्वृत्रहन्तुः
अतः परं किमकुर्वन्त पार्थाः

ins. नारद उ°. — ^{c}) D_3 °धिष्ठानैः; T_2 (before corr.) G_2 °धिष्ठानं; G_4 °धिष्ठानां. — ^{d}) K_3 प्रयोज्यंते; D_5 प्रयुज्येत; T_1 G_1 M_1 प्रयुंजीथाः; M_2 प्रयुंजीत. B_{1-3} D (except D_{1-3}) T_1 G_1 कथंचन.

19 T_1 G_1 om. (hapl.) 19^{ab}. — ^{a}) Ś$_1$ K_{1-3} D_5 S (T_1 G_1 om.) च; D_{1-3} [ऽ]पि (for न). Ś$_1$ K_{1-3} $D_{1-3.5}$ नानार्तः; $B_{1.3.4}$ Dc_2 Dn_1 D_6 चानार्तः; T_2 $G_{3.4}$ नान्यत्र; G_2 नान्यत्तः; M नात्यर्थं (for वानार्तः). K_4 अधिष्ठानं विना नात्र. — ^{b}) Ś$_1$ प्रयुज्यंते; G_2 M_1 प्रयुंजीथाः. $K_{3.4}$ $B_{1.4}$ T_2 G_{2-4} कथंचन. — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ प्रयोगे च; $K_{3.4}$ $D_{2.5}$ °गे हि; B Dc Dn $D_{4.6}$ °षु; D_1 °पि; D_3 अप्रयोगे; T_2 $G_{3.4}$ प्रयोगे तु. Ś$_1$ $K_{1.2}$ महादोषो.

20 D_2 om. (hapl.) from रक्ष्य° (in 20^{a}) up to एतानि (in 21^{a}). — ^{a}) A few MSS. रक्ष° (for रक्ष्य°). — ^{b}) Dc °क्रमं; T_1 G_1 °गतं (for °गमम्). — ^{c}) B_2 महा°; B_4 यथा° (for सुखा°). — ^{d}) K_4 बलवंति (for भवि°).

21 D_2 om. 21^{a} (cf. v.l. 20). — ^{a}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ अवेक्ष्य° (for अरक्ष्य°). — ^{b}) D_5 च पार्थिव (for [अ]पि पाण्डव). — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ B_1 भविष्यंति; T_1 G_1 प्रभवंति (for भवन्ति स्म).

22 ^{b}) K_3 Dc $D_{1.3}$ T $G_{1.3}$ M द्रक्ष्यस्येतानि संयुगे. — ^{c}) Dc $D_{1.2.5}$ योक्ष्य°; T_1 M युज्य° (for योज्य°). T_1 G_1 ते भ्रात्रा (for पार्थेन). — D_2 om. 22^{d}–23^{c}. — ^{d}) T_2 $G_{3.4}$ विद्विषाम् (for द्विषताम्). K_3 अवसादने; B_2 अरिमर्दन; B_4 चावमर्दने; Dc मर्दनेन च; D_3 एव मर्दने; D_5 अवमर्दन.

23 D_2 om. 23^{abc} (cf. v.l. 22). — Before 23, B_4 Dc Dn D_6 M_1 ins. वैशं° उ° (M_1 om. उ°). — ^{a}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ [अ]स्त्रं; $B_{2.3}$ Dc D_4 [ऋ]षिः (for [अ]थ). Ś$_1$ $K_{1.2}$ तथा (for ततः). — ^{b}) D_5 देवाः सर्वे (by transp.). D_3 यथागताः. — ^{c}) Ś$_1$ K_{1-3} D_3 ते (for ये). — ^{d}) K_3 Dc D_3 नरर्षभाः.

24 ^{a}) Ś$_1$ K_2 कौंतेयाः; T_2 $G_{2.3}$ कौरव्याः (for कौरव्य). — ^{c}) G_1 नगे (for वने). — ^{d}) K_1 तीर्थेषु; D_3 तत्रोषुः; D_5 ऊषुस्ते; T_1 $G_{1.2}$ M तद्रोषुः (for त ऊषुः). $D_{1.2}$ कृष्णया सह (by transp.); D_5 भरतर्षभाः.

Colophon. — *Major parvan*: Ś$_1$ $K_{1.2}$ Dn_2 T_2 G_{2-4} आरण्य. — *Sub-parvan*: $B_{1.3.4}$ Dn $D_{4.6}$ तीर्थयात्रा followed by समाप्त. Omitting sub-parvan name, $K_{3.4}$ B_4 Dc $D_{1.2}$, mention only लोमशतीर्थयात्रा (followed in K_4 and preceded in B_2 by गंधमादनवास; further followed by समाप्त in Dc and by निवातकवचवध in $D_{1.2}$); D_3 likewise mentions only गंधमादननिवास. — *Adhy. name*: Ś$_1$ $K_{1.2}$ D_5 अस्त्रदर्शनं; D_2 हिरण्यपुरविध्वंसः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 175 (Dn_2 174); D_1 180; S (M_2 *sup. lin.*) 176 (G_1 170; M_2 orig. 178). — *Śloka no.*: Dn 25; D_1 41.

समेत्य शूरेण धनंजयेन ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

वनेषु तेष्वेव तु ते नरेन्द्राः
सहार्जुनेनेन्द्रसमेन वीराः ।
तस्मिंश्च शैलप्रवरे सुरम्ये
धनेश्वराक्रीडगता विजह्रुः ॥ २
वेश्मानि तान्यप्रतिमानि पश्य-
न्क्रीडाश्च नानाद्रुमसंनिकर्षाः ।
चचार धन्वी बहुधा नरेन्द्रः
सोऽस्त्रेषु यत्तः सततं किरीटी ॥ ३
अवाप्य वासं नरदेवपुत्राः
प्रसादजं वैश्रवणस्य राज्ञः ।
न प्राणिनां ते स्पृहयन्ति राज-
ञ्शिवश्च कालः स बभूव तेषाम् ॥ ४
समेत्य पार्थेन यथैकरात्र-
मूषुः समास्तत्र तदा चतस्रः ।
पूर्वाश्च षट् ता दश पाण्डवानां
शिवा बभूवुर्वसतां वनेषु ॥ ५
ततोऽब्रवीद्वायुसुतस्तरस्वी
जिष्णुश्च राजानमुपोपविश्य ।
यमौ च वीरौ सुरराजकल्पा-
वेकान्तमास्थाय हितं प्रियं च ॥ ६
तव प्रतिज्ञां कुरुराज सत्यां
चिकीर्षमाणास्त्वदनु प्रियं च ।
ततोऽनुगच्छाम वनान्यपास्य
सुयोधनं सानुचरं निहन्तुम् ॥ ७
एकादशं वर्षमिदं वसामः
सुयोधनेनात्तसुखाः सुखार्हाः ।
तं वञ्चयित्वाधमबुद्धिशील-
मज्ञातवासं सुखमाप्नुयामः ॥ ८ C. 3. 12323 B. 3. 176. 8 K. 3. 178. 8

173

1 a) D3 कृतार्थे; D5 हि पार्थे (for कृतास्त्रे). Ś1 K1. 2 B2 वरिष्ठे; B1m. 3 Dn D4. 6 प्रवीरे ; T1 प्रबर्हे (for प्रधाने). — b) Ś1 K1. 2 D5 °शत्रोः (for °हन्तुः). — c) B1 G1 ततः (for अतः). — d) B4 धीरेण (for शूरेण).

2 a) T2 G2–4 [अ]नेकेषु (for तेष्वेव). K2 ततो; T1 G1 तदा; T2 G2–4 च ते; M पुनर् (for तु ते). — b) Ś1 K D1–3. 5 °समानवीर्याः (for °समेन वीराः). — c) T2 G2. 3 तु (for च). K3 D3 शैले (for शैल-). K1. 2 च (for सु-). — d) K3 T1 °वने (for °गता).

3 a) G2 वनानि (for वेश्मानि). D1 [अ]पश्यन्; T1 तत्र (for पश्यन्). — b) Ś1 K1. 2 °द्रुत-; K3 °विध- (for °द्रुम-). K3. 4 B1. 4 Dc D1–3. 5 T1 G1 M -संनिरुद्धाः; B1. 3 Dn D4. 6 -संनिबद्धाः (for -संनिकर्षाः). — c) Ś1 K2. 3 Dc D1. 2. 5. 6 नरेंद्र; T1 G1 M महात्मा (for नरेन्द्रः). — d) T2 G2–4 शस्त्रेषु; G1 सोस्त्रेण; M1 योस्त्रेषु (for सोऽस्त्रेषु).

4 a) T1 G1 °वीरवर्याः (for °देवपुत्राः). — c) K2 प्राणिनो यं; D5 प्राणिनां स्म. K1 स्पृहयिष्यंति (for ते स्पृहयन्ति). T1 राज्यं (for राजञ्). — d) T1 चिरं च कालं (for शिवश्च कालः). K3 T1 G1 M1 च (for स).

5 b) Ś1 K1 ऊषाः (for ऊषुः). M तदा (for समास्). B2 D5 ते च (for तत्र). K1. 3. 4 D1–5 T G तथा; M समाश् (for तदा). — c) K1 तु दश; Dn3 द्वादश; D4 वा दश; S तत्र च (for ता दश). K4 D1–3 पूर्णांश्च वर्षा दश पां°; D5 पूर्वांस्तथा पंच च पां°. — d) T2 (before corr.) G2. 4 सुखा; M1 समा (for शिवा). Ś1 K D1–3. 5 G4 सु(K4 स)-सुखा (for वसतां).

6 b) T1 G1 उपेत्य काले (for उपोपविश्य). — d) Ś1 K D1–3. 5 T2 G2–4 आसाद्य (for आस्थाय). K4 transp. हितं and प्रियं.

7 b) Dc1 T1 °माणस् (for °माणास्). K4 B D (except D1–3. 5) T1 G4 तदनु (for त्वदनु). T1 प्रियश् (for प्रियं). — c) G1 इतो (for ततो). Ś1 om. ऽनु. K1. 2 B2 Dc D1. 2. 4. 6 न गच्छाम; B1. 3. 4 Dn D3 (*sup. lin.*) [ऽ]न्वगच्छाम; D5 [ऽ]वगंतासि; T1 [ऽ]धिगच्छाम; T2 G1. 3. 4 [ऽ]भि(G1 °नु)गच्छेम (for ऽनुगच्छाम). K3 T1 M गृहानपास्य (for वना°). — d) T1 G1. 2 दुर्यो° (for सुयो°). Ś1 K1–3 D3. 5 T2 G2–4 °बंधं (for °चरं). — After 7, K3 reads 9^{cd}.

8 a) Ś1 K T1 G2 इमं; Dc इयं (for इदं). Ś1 K1. 2 D3 T1 G1 M1 वसाम. — b) D5 दुर्यो° (for सुयो°). B2 [आ]शु; Dc [आ]प्त- (for [आ]त्त-). — c) B4 तद् (for तं). D5 [अ]धमयुद्धशीलम्; T1 समशीलबुद्धिर्; T2 G3. 4 यदबुद्धि-

C. 3. 12324
B. 3. 176. 9
K. 3. 178. 9

तवाज्ञया पार्थिव निर्विशङ्का
विहाय मानं विचरन्वनानि ।
समीपवासेन विलोभितास्ते
ज्ञास्यन्ति नास्मानपकृष्टदेशान् ॥ ९
संवत्सरं तं तु विहृत्य गूढं
नराधमं तं सुखमुद्धरेम ।
निर्यात्य वैरं सफलं सपुष्पं
तस्मै नरेन्द्राधमपूरुषाय ॥ १०
सुयोधनायानुचरैर्वृताय
ततो महीमाहर धर्मराज ।
स्वर्गोपमं शैलमिमं चरद्भिः
शक्यो विहन्तुं नरदेव शोकः ॥ ११
कीर्तिश्च ते भारत पुण्यगन्धा
नश्येत लोकेषु चराचरेषु ।
तत्प्राप्य राज्यं कुरुपुंगवानां
शक्यं महत्प्राप्तमथ क्रियाश्च ॥ १२
इदं तु शक्यं सततं नरेन्द्र
प्राप्तुं त्वया यल्लभसे कुबेरात्
कुरुष्व बुद्धिं द्विषतां वधाय
कृतागसां भारत निग्रहे च ॥ १३
तेजस्तवोग्रं न सहेत राज-
न्समेत्य साक्षादपि वज्रपाणिः
न हि व्यथां जातु करिष्यतस्तौ
समेत्य देवैरपि धर्मराज ॥ १४
त्वदर्थसिद्ध्यर्थमभिप्रवृत्तौ
सुपर्णकेतुश्च शिनेश्च नप्ता ।
यथैव कृष्णोऽप्रतिमो बलेन
तथैव राजन्स शिनिप्रवीरः ॥ १५
तवार्थसिद्ध्यर्थमभिप्रवृत्तौ
यथैव कृष्णः सह यादवैस्तैः ।

शीलम्; G$_1$ M$_2$ [अ]धमशीलबुद्धिम्; M$_1$ धर्मशीलबुद्धिम्. — ^{d}) D$_5$ च सुखं वसामः (for सुखमा°). K$_4$ आस्मो वै; D$_4$ T$_1$ आप्नुयाम.

9 ^{a}) T$_1$ G$_1$ M त्वदाज्ञया. — ^{b}) B$_1$ (m as in text) T$_1$ G$_1$ M निहत्य (for विहाय). T$_2$ G$_{2-4}$ कामं (for मानं). Ś$_1$ K D$_{1-3}$ T$_2$ G$_{2-4}$ विचरामो; B$_1$ (m as in text) विचरंतो; T$_1$ G$_1$ चरतो; M$_1$ नगरे; M$_2$ व्यचरं (for विचरन् = विचरन्तः Cn). M$_1$ वसेम (for वनानि). D$_5$ विहाय चैनं त्वनुसंचरामः. — K$_3$ reads 9^{cd} after 7. — ^{c}) D$_5$ विलोभितः सः; T$_1$ M$_2$ विलोकितास्ते (M$_2$ °तास्तु); T$_2$ G$_{3.4}$ तिरोहितास्ते; G$_{1.2}$ विमोहितास्ते; M$_1$ विलोभितास्तु. — ^{d}) T$_1$ हास्यंति (for ज्ञास्यन्ति). K$_{3.4}$ B$_{1-3}$ Dc Dn$_3$ D$_4$ Cnp [अ]नाथान् (for नास्मान्). K$_4$ B$_1$ (m as in text) °देहान् (for °देशान्). D$_5$ ज्ञास्यत्यवश्यं च निकृष्टदेशान्; G$_1$ ज्ञास्यंति देहानवकृष्टदेहान्.

10 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ ते तु; B D (except D$_{1-3.5}$) तत्र (for तं तु). K$_3$ D$_2$ मूढा; K$_4$ D$_{1.3.5}$ T$_1$ G$_1$ M गूढा (for गूढं). — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ T$_2$ G$_{2-4}$ उद्धरामः (for उद्धरेम). — ^{c}) T$_2$ G$_{1.3}$ सुपुण्यं (for सपुष्पं). — ^{d}) T$_2$ G$_3$ तस्मान् (for तस्मै). K$_4$ D$_{1.2}$ °पौरुषाय.

11 ^{a}) T$_1$ G$_{1.2}$ दुर्यो° (for सुयो°). K$_3$ धृताय; G$_1$ मृताय (for वृताय). — ^{b}) K$_{3.4}$ B D M आवस (D$_{1.2}$ आप्स्यसि); G$_1$ प्राप्नुहि (for आहर). — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ स्वर्गम्; B D (except D$_{1-3.5}$) देशम् (for शैलम्). Ś$_1$ K$_1$ चलद्भिः. — ^{d}) K$_2$ विहर्तुं; K$_{3.4}$ D$_{1.2.5}$ विहातुं; B$_1$ Dc$_2$ D$_3$ S निहंतुं (for विहन्तुं). T$_2$ G$_{2-4}$ नव (for नर-). Ś$_1$ K$_1$ लोकः; K$_2$ लोचनः (for शोक

12 ^{a}) B Dc Dn D$_{4.6}$ T$_1$ G$_1$ M तु; D$_{2.3}$ न (for च). K$_3$ पुण्यबन्धा; D$_5$ पुण्यबंधो; M$_2$ पुण्यकीर्ते. — ^{b}) B D (except D$_{1-3.5}$) नश्येद्धि. — ^{c}) T$_1$ M$_2$ राजन् (for राज्यं). Dc T$_1$ G$_1$ M °जांगलानां (for °पुंगवानां). — ^{d}) Ś$_1$ K$_2$ चक्रं (for शक्यं). D$_5$ प्राप्यम् (for प्राप्तम्). K$_2$ अविक्रियाश्च; T$_1$ अविक्रियां च (for अथ क्रि°).

13 ^{a}) D$_3$ वर्षं (m as in text); G$_4$ [अ]शक्यं (for शक्यं). — ^{b}) K$_{1.3}$ यल्लभते (for °से). — ^{d}) K$_{1.3}$ Dc$_2$ G$_1$ विग्रहे च; K$_4$ निग्रहे तु; B$_2$ निग्रहाय; T$_2$ G$_{2-4}$ निग्रहेषु.

14 ^{c}) K$_1$ करिष्यतेसौ; M$_2$ गमिष्यतस्तौ.

15 ^{a}) = (var.) 16^a. K$_1$ त्वमर्थं°; K$_2$ B$_{1-3}$ D (except D$_{1-3}$) तवार्थं° (for त्वदर्थं°). B$_{2-4}$ Dn अपि (for अभि-). T$_1$ -प्रयुक्ताः; M$_1$ -प्रवृद्धौ (for -प्रवृत्तौ). — Ś$_1$ K$_2$ D$_1$ om. (hapl.) 15^b–16^a. — ^{b}) K$_3$ B$_3$ (m as in text).$_4$ सुवर्ण° (for सुपर्ण°). — ^{c}) B$_{1.2.4}$ Dn D$_{4.6}$ तथैव (for य°). — ^{d}) B$_{1.3.4}$ Dc वीरः स (B$_1$ च); T$_1$ M वीरस्तु; G$_1$ शूरस्तु (for राजन्स). B$_2$ Dn

तथैव चावां नरदेववर्य
यमौ च वीरौ कृतिनौ प्रयोगे ।
त्वदर्थयोगप्रभवप्रधानाः
समं करिष्याम परान्समेत्य ॥ १६
ततस्तदाज्ञाय मतं महात्मा
तेषां स धर्मस्य सुतो वरिष्ठः ।
प्रदक्षिणं वैश्रवणाधिवासं
चकार धर्मार्थविदुत्तमौजाः ॥ १७
आमन्त्र्य वेश्मानि नदीः सरांसि
सर्वाणि रक्षांसि च धर्मराजः ।
यथागतं मार्गमवेक्षमाणः
पुनर्गिरिं चैव निरीक्षमाणः ॥ १८
समाप्तकर्मा सहितः सुहृद्भि-
र्जित्वा सपत्नान्प्रतिलभ्य राज्यम् ।
शैलेन्द्र भूयस्तपसे धृतात्मा
द्रष्टा तवास्मीति मतिं चकार ॥ १९
वृतः स सर्वैरनुजैर्द्विजैश्च
तेनैव मार्गेण पतिः कुरूणाम् ।
उवाह चैनान्सगणांस्तथैव
घटोत्कचः पर्वतनिर्झरेषु ॥ २०
तान्प्रस्थितान्प्रीतमना महर्षिः
पितेव पुत्राननुशिष्य सर्वान् ।
स लोमशः प्रीतमना जगाम
दिवौकसां पुण्यतमं निवासम् ॥ २१
तेनानुशिष्टार्ष्टिषेणेन चैव
तीर्थानि रम्याणि तपोवनानि ।
महान्ति चान्यानि सरांसि पार्थाः
संपश्यमानाः प्रययुर्नराग्र्याः ॥ २२ C. 3. 12338 B. 3. 176. 23 K. 3. 178. 23

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७३ ॥

$D_{4.6}$ तथैव चाहं नरदेववर्य (cf. 16^{c}).

16 $Ś_1$ K_2 D_1 om. 16^{a} (cf. v.l. 15). — ^{a}) =(var.) 15^{a}. K_4 M °प्रवृत्तो; B D (except $D_{1-3.5}$) °प्रपन्नो (for °प्रवृत्तौ). — ^{b}) $K_{3.4}$ $D_{1.2.5}$ M तथैव (for य°). $K_{3.4}$ $D_{1.3.5}$ रामः; D_2 राजन्; T_2 $G_{3.4}$ कृष्णौ (for कृष्णः). D_3 T_2 $G_{3.4}$ ते (for तैः). — ^{c}) B_{1-3} D (except $D_{1-3.5}$) T_1 M_2 चाहं; T_2 G_{2-4} चेमौ (for चावां). B_4 तथैव राजन्न-हमेकवीरो. — ^{d}) D_1 वर्यौ (for वीरौ). T_1 युवानौ (for प्रयोगे). — ^{e}) $K_{3.4}$ °योगे (for °योग-). K_1 -प्रदानाः; T_1 M -प्रधानं (for -प्रधानाः). — ^{f}) $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ समी- (K_1 समे); $B_{1.3.4}$ Dn $D_{4.6}$ T_2 G_3 शमं (for समं). $Ś_1$ $K_{2.3}$ $D_{2.3.5}$ करिष्यंति (for °ष्याम). K_3 समीपे (for समेत्य).

17 Before 17, B_4 Dc Dn $D_{1.4.6}$ ins. वैशं° उ°. — ^{a}) $K_{3.4}$ B_1 समाज्ञाय; T_2 G_{2-4} तदादाय (for तदा-ज्ञाय). K_4 D_2 मतिं (for मतं). — ^{b}) $B_{2.4}$ Dn $D_{4.6}$ च (for स). K_3 धर्मज्ञवतां; T_1 राजप्रवरो (for धर्मस्य सुतो). T_1 $G_{1.2}$ मनीषी (for वरिष्ठः). — K_3 D_1 om. 17^{cd}. — ^{c}) S °णं स्थानमुपेत्य राजा. — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ °विदां वरिष्ठः; K_4 B_4 $D_{2.3.5}$ °भृतां वरिष्ठः (for °विदुत्तमौजाः). S पर्यंक्रमद्वैश्रवणस्य राज्ञः.

18 ^{a}) $K_{1.4}$ $D_{2.3}$ नदीसरांसि; K_2 नदीशरास्य; S (except G_3; T_2 before corr.) सरांसि नद्यः. — ^{c}) Many MSS. अवेक्ष्यमाणः. — ^{d}) D_5 पुरं (for पुनर्). K $B_{2.3}$ $D_{1-3.5}$ S तं च (for चैव). Some MSS. निरीक्ष्यमाणः. B_4 Dc गंतुं स ऐच्छत्सह सोदरीयैः. — After 18, Dn D_6 ins.

874* ततो महात्मा स विशुद्धबुद्धिः
संप्रार्थयामास नगेन्द्रवर्यम् ।

19 ^{b}) T_1 °लब्धराज्यः (for °लभ्य राज्यम्). — ^{c}) T_2 G_{2-4} शैले च (for शैलेन्द्र). B D (except $D_{1.2.5}$) जितात्मा; T_2 G_{2-4} य° (for धृ°). — ^{d}) S भवामी° (for तवास्मी°).

20 ^{a}) K_4 B D (except $D_{1.2.5}$) च (B_1 तु) (for स). — ^{b}) T_2 G पुनर्निवृत्तः (for पतिः कुरू°). T_1 M पुन-र्निवृत्तः सह कृष्णया च. — ^{c}) $B_{2.4}$ Dn D_{1-4} T G_3 चैतान्; D_5 चैवं (for चैनान्). $B_{2.4}$ Dn D_4 गणशस्; B_3 Dc $D_{5.6}$ T_2 $G_{3.4}$ सगणस् (for सगणांस्).

21 ^{b}) D_5 पार्थान् (for सर्वान्). — ^{cd}) $K_{3.4}$ D_5 S स लोमशो दिवमेवोत्तमश्रीर्जगाम तेषां विजयं तदो(K_3 °दु-; D_5 °थो-; G_2 M_2 °तो)क्त्वा.

22 K_1 T_1 M om. 22. — ^{a}) B D (except $D_{1-3.5}$) तेनार्ष्टिषेणेन तथानुशिष्टास्; T_2 G तेनानुशिष्टास्त्वार्ष्टिषेणेन चापि. — ^{d}) $Ś_1$ K_2 नरेंद्र; D_4 नराग्र्य (for नराग्र्याः).

१७४

C. 3. 12339
B. 3. 177. 1
K. 3. 179. 1

वैशंपायन उवाच ।
नगोत्तमं प्रस्रवणैरुपेतं
दिशां गजैः किंनरपक्षिभिश्च ।
सुखं निवासं जहतां हि तेषां
न प्रीतिरासीद्भरतर्षभाणाम् ॥ १
ततस्तु तेषां पुनरेव हर्षः
कैलासमालोक्य महान्बभूव ।
कुबेरकान्तं भरतर्षभाणां
महीधरं वारिधरप्रकाशम् ॥ २
समुच्छ्रयान्पर्वतसंनिरोधा-
न्गोष्ठान्गिरीणां गिरिसेतुमालाः ।
बहून्प्रपातांश्च समीक्ष्य वीराः
स्थलानि निम्नानि च तत्र तत्र ॥ ३
तथैव चान्यानि महावनानि
मृगद्विजानेकपसेवितानि ।
आलोकयन्तोऽभिययुः प्रतीता-
स्ते धन्विनः खड्गधरा नराग्र्याः ॥ ४
वनानि रम्याणि सरांसि नद्यो
गुहा गिरीणां गिरिगह्वराणि ।
एते निवासाः सततं बभूवु-
र्निशानिशं प्राप्य नरर्षभाणाम् ॥ ५
ते दुर्गवासं बहुधा निरुष्य

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 Dn2 T2 G2–4 आरण्य. — *Sub-parvan:* Omitting sub-parvan name, Ś1 K2–4 D1–3 mention only लोमशतीर्थयात्रा (followed in D2 and preceded in D3 by गंधमादननिवास); B1–3 Dc Dn D4. 6 M mention likewise, only गंधमादनवास; to the above details, Ś1 K1. 2. 4 B1. 3 D M add समाप्त. K1 corrupt and unintelligible. — *Adhy. name:* T2 G2–4 गंधमादननिवृत्तिः; G1 लोमशस्वर्गगमनगंधमादनपर्वतवाससमाप्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1. n3 176; D1 181; S (M2 *sup. lin.*) 177 (M2 orig. 179). — *Śloka no.:* Dn D3 23; D1 21 and 27.

174

1 a) K2–4 D1–3 प्रश्रवणैर्; B4 पुष्पफलैर् (for प्रस्रवणैर्). — b) S सदिग्गजैः (for दिशां गजैः). K1. 2 °पंक्तिभिश्च; B2 °यक्षपक्षिभिः; S °पक्षिसंघैः (for °पक्षिभिश्च). — c) T2 G3. 4 तपो- (for सुखं). K4 च (for नि-). K4 D1. 2 त्यजतां (for जहतां). Ś1 K D1–3 M1 च तेषां; T2 G2–4 हितैषिणां (for हि तेषां). — d) M1 कुरुपुंगवानां (for भरत°).

2 a) Ś1 K1. 2 च; T2 G3. 4 स (for तु). — b) D5 शैलं समा° (for कैलासमा°). K3. 4 B4 D1. 2 कैलाश(B4 °स)मालोकयतां बभूव.

3 D2 om. up to गोष्ठान्गिरीणां. — a) K2 T2 G3 समुच्छ्रयात्; T1 G1 M1 समेत्य तान् (for समुच्छ्रयान्). K3 सर्वतःसंनिरोधीन्. — b) K2 दृष्टान्; T2 G2. 3 कोष्टं; G4 M2 गोष्ठं (for गोष्ठान्). B Dc Dn D4. 6 हरीणां (for गि°). K3 विरमे तु शाला:; B2 गिरिसेव्यमानाः; B4 गिरिसेतुरक्षान्; S गिरिगह्वराणि (G3 °णां) (for गिरिसेतु°). — T1 om. (hapl.) 3^{c}–5^{b}. — c) S (T1 om.) बहुप्रकारांश्च (M °राणि) (for बहून्प्रपातांश्च). B4 प्रसमीक्ष्य (for समीक्ष्य). K1. 2 वीरः; B4 पार्थाः; G1 राजन् (for वीराः). — d) D1. 2 स्थानानि (for स्थलानि). G1 रत्नानि (for निम्नानि). D5 तथैव (for च तत्र).

4 T1 om. 4 (cf. v.l. 3). — a) Dc गंधानि; T2 G2–4 चाल्पानि (for चान्यानि). — b) K2 B3 °प्रसेवि°; B2 T2 G2–4 M2 °निषेवि°; D5 °पशोभि° (for °पसेवि°). — c) Ś1 K D1. 2. 5 [ऽ]नुययुः (for ऽभि°). D6 नृवीरास् (for प्रतीतास्). — d) B4 नरेंद्राः (for नराग्र्याः). Ś1 K D1–3. 5 तेजस्विनः खड्गधनुर्धराग्र्याः (Ś1 °ग्र्याः).

5 T1 om. 5^{ab} (cf. v.l. 3). — a) B D (except D1–3. 5) T2 (after corr.) G3 नदीः सरांसि (for सरांसि नद्यो). — b) D1–3 °कंदराणि (for °गह्वराणि). — c) T2 (before corr.) G4 वाते निवाताः (for एते निवासाः). — d) Ś1 K1. 3. 4 Dc D1–3. 5 निशां निशां; K2 M1 दिवानिशं; T1 G1 निशामुखं (for निशानिशं). T2 G2–4 तु भारतानां (for नर°).

व्यतीत्य कैलासमचिन्त्यरूपम् ।
आसेदुरत्यर्थमनोरमं वै
तमाश्रमाग्र्यं वृषपर्वणस्ते ॥ ६
समेत्य राज्ञा वृषपर्वणा ते
प्रत्यर्चितास्तेन च वीतमोहाः ।
शशंसिरे विस्तरशः प्रवासं
शिवं यथावद्वृषपर्वणस्ते ॥ ७
सुखोषितास्तत्र त एकरात्रं
पुण्याश्रमे देवमहर्षिजुष्टे ।
अभ्यcraft

अभ्याययुस्ते बदरीं विशालां
सुखेन वीराः पुनरेव वासम् ॥ ८
ऊषुस्ततस्तत्र महानुभावा
नारायणस्थानगता नराग्र्याः ।
कुबेरकान्तां नलिनीं विशोकाः
संपश्यमानाः सुरसिद्धजुष्टाम् ॥ ९
तां चाथ दृष्ट्वा नलिनीं विशोकाः
पाण्डोः सुताः सर्वनरप्रवीराः ।
ते रेमिरे नन्दनवासमेत्य
द्विजर्षयो वीतभया यथैव ॥ १०
ततः क्रमेणोपययुर्नृवीरा
यथागतेनैव पथा समग्राः ।
विहृत्य मासं सुखिनो बदर्यां
किरातराज्ञो विषयं सुबाहोः ॥ ११
चीनांस्तुखारान्दरदान्सदार्वा-
न्देशान्कुणिन्दस्य च भूरिरत्नान् ।
अतीत्य दुर्गं हिमवत्प्रदेशं
पुरं सुबाहोर्ददृशुर्नृवीराः ॥ १२
श्रुत्वा च तान्पार्थिवपुत्रपौत्रा-
न्प्राप्तान्सुबाहुर्विषये समग्रान् ।
प्रत्युद्ययौ प्रीतियुतः स राजा C. 3. 12351 B. 3. 177. 13 K. 3. 179. 13

6 ^{a}) Ś$_1$ K D$_2$ तं दुर्गं°; D$_1$ तदुग्र° (for ते दुर्गं°). K$_{2.4}$ D$_{1.2}$ नि(K$_2$ न्य)रूप्य; K$_3$ नितुष्य; D$_3$ तु रम्यं; D$_5$ निरस्य (for निरुष्य). In G$_2$, the portion of the text from 6^b up to 3. 176. 6^b is lost on a missing fol. — ^{b}) D$_{1.2}$ विचिंत्य (for व्यतीत्य). A few MSS. कैलाशम्. — ^{c}) B$_1$ D$_5$ अत्यंत- (for अत्यर्थ-). Ś$_1$ K D$_{1-3.5}$ -मनोनुगं; B$_1$ -मनोरथं (for -मनोरमं). B D (except D$_{1-3.5}$) T$_2$ G$_{3.4}$ M$_2$ ते; T$_1$ G$_1$ तु (for वै). — ^{d}) T$_2$ G$_{3.4}$ तद् (for तम्). B D (except D$_{1-3.5}$) तु (for ते).

7 G$_2$ missing (cf. v.l. 6). Ś$_1$ Dn$_1$ D$_4$ om. (hapl.) 7. — ^{a}) T$_1$ G$_1$ वीरा (for राज्ञा). K$_2$ वै (for ते). — ^{b}) K$_1$ प्रदर्शिता° (for प्रत्यर्चिता°). — ^{c}) K$_2$ D$_{2.5}$ T$_1$ G$_{1.4}$ M विस्तरतः. — ^{d}) B$_4$ Dn गिरौ; D$_6$ गिरिं (for शिवं).

8 G$_2$ missing (cf. v.l. 6). — ^{a}) K$_{2.3}$ सुखोचितास्. B$_{2.4}$ Dn (Dn$_3$ m as in text) तस्य (for तत्र). K$_2$ तु; K$_4$ D$_{1.2.5}$ च; G$_4$ तदा (for त). G$_1$ सुखोषिताः पथि तत्र त्रिरात्रं. — ^{d}) D$_5$ पुनराश्रमं तं (for पुनरेव वासम्).

9 G$_2$ missing (cf. v.l. 6). K$_1$ om. 9^a–10^b. — ^{b}) B Dn D$_{4.6}$ समग्राः (for नराग्र्याः). — ^{c}) K$_4$ विशोकां; D$_2$ वीतशोकाः. — Ś$_1$ K$_{2-4}$ B$_2$ D$_5$ G$_1$ om. (hapl.) 9^d–10^a; D$_1$ reads the lines after 11^{ab}.

10 G$_2$ missing (cf. v.l. 6). K$_1$ om. 10^{ab}; Ś$_1$ K$_{2-4}$ B$_2$ D$_5$ G$_1$ om. 10^a (cf. v.l. 9). — ^{b}) B D (except D$_{1-3.5}$) सर्वनरप्रधानाः; T$_1$ G$_1$ पंच पंचेंद्रकल्पाः. T$_2$ G$_{3.4}$ M -नृप- (for -नर-). — ^{d}) Ś$_1$ K D$_{1-3.5}$ सु(D$_5$ न)रर्षभा; G$_{1.4}$ M$_1$ द्विजर्षभा (for द्विजर्षयो). B Dn D$_{4.6}$ °मला; Dc °माना (for °भया). K$_2$ D$_{2.3}$ तथैव (for य°).

11 G$_2$ missing (cf. v.l. 6). — ^{a}) D$_3$ G$_1$ [ए]व (for [उ]प-). — ^{b}) Dn$_1$. n$_2$ °जवे°; D$_5$ °पथे° (for °गते°). Ś$_1$ K$_{1.2}$ D$_5$ गताः (for पथा). K$_2$ Dc$_2$ Dn$_2$ T$_2$ G$_3$ समग्र्याः; T$_1$ G$_1$ नराग्र्याः (for समग्राः). — After 11^{ab}, D$_1$ reads 9^d–10^a. Ś$_1$ om. 11^{cd}. — ^{c}) T$_1$ विसृज्य (for विहृत्य). K$_{2.3}$ T$_1$ M वासं (for मासं). — ^{d}) D$_3$ विषये (for °यं).

12 G$_2$ missing (cf. v.l. 6). — ^{a}) G$_4$ वीरान्; M$_1$ पीनान् (for चीनान्). K$_{2-4}$ D T$_2$ G$_3$ तुषा(Dn$_3$ °सी)रान्; B$_3$ तथारान्; T$_1$ M तुखादान्; G$_1$ तुखातान् (for तुखारान्). K$_{2.3}$ B$_{3.4}$ Dc$_2$ सदर्वान्; B$_{1.2}$ Dc$_1$ Dn D$_{2-6}$ च सर्वान्; D$_1$ सदार्यान्; T G$_{1.3}$ विदर्भान्; G$_4$ सुदर्भान्; M$_1$ सुदुर्दान्; M$_2$ सदर्भान् (for सदार्वान्). — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ D$_3$ कुनिंदस्य; K$_3$ B Dc Dn D$_{4-6}$ T$_2$ G$_{3.4}$ कु(B$_4$ पु)लिंदस्य (for कुणिन्दस्य). B Dn$_2$. n$_3$ D$_6$ T$_2$ G$_{3.4}$ च भूमिरत्नान् (B$_4$ सर्वदुर्दान्); S (G$_2$ missing) च भूरिरम्यान् (T$_1$

तं चाभ्यनन्दन्वृषभाः कुरूणाम् ॥ १३
समेत्य राज्ञा तु सुबाहुना ते
सूतैर्विशोकप्रमुखैश्च सर्वैः ।
सहेन्द्रसेनैः परिचारकैश्च
पौरोगवैर्ये च महानसस्थाः ॥ १४
सुखोषितास्तत्र त एकरात्रं
सूतानुपादाय रथांश्च सर्वान् ।
घटोत्कचं सानुचरं विसृज्य
ततोऽभ्ययुर्यामुनमद्रिराजम् ॥ १५
तस्मिन्गिरौ प्रस्रवणोपपन्ने
हिमोत्तरीयारुणपाण्डुसानौ ।
विशाखयूपं समुपेत्य चक्रु-
स्तदा निवासं पुरुषप्रवीराः ॥ १६
वराहनानामृगपक्षिजुष्टं
महद्वनं चैत्ररथप्रकाशम् ।
शिवेन यात्वा मृगयाप्रधानाः
संवत्सरं तत्र वने विजह्रुः ॥ १७
तत्रासदादातिबलं भुजंगं
क्षुधार्दितं मृत्युमिवोग्ररूपम् ।
वृकोदरः पर्वतकन्दरायां
विषादमोहव्यथितान्तरात्मा ॥ १८
द्वीपोऽभवद्यत्र वृकोदरस्य
युधिष्ठिरो धर्मभृतां वरिष्ठः ।
अमोक्षयद्यस्तमनन्ततेजा
ग्राहेण संवेष्टितसर्वगात्रम् ॥ १९
ते द्वादशं वर्षमथोपयान्तं

तथैव रत्नान्). — c) Ś1 K1. 2 D5 G1 दुर्गान्; K4 D2 तूर्णं, D1. 3 दुर्गे; T2 G3. 4 दुःखं; M1 देशं (for दुर्गं). Ś1 K1. 2 °त्प्रदेशान्; K4 D1–3. 5 T2 G3. 4 °त्प्रदेशे (for °त्प्रदेशं). — d) Dc नरेंद्राः; D3 समृद्धं (for नृवीराः).

13 G2 missing (cf. v.l. 6). — a) Ś1 K D1–3. 5 M1 तु (for च). — b) Ś1 K1–3 B1. 4 Dc D1. 2 T1 G1 M विषयं; D6 नगरं (for विषये). — c) T1 प्रत्युद्ययुः; T2 (before corr.) G4 प्रत्याययुः; T2 (after corr.) G3 प्रत्याययौ. T G1. 3. 4 M1 तदानीं (for स राजा). — d) T2 G3. 4 तान्; G1 तत् (for तं). T2 G3. 4 तु (for च). K3. 4 B D1. 2 T G1. 3 M अभ्य(M2 °प्य)नंदद् (for अभ्यनन्दन्). Ś1 K1. 2 D5 ऋषभाः; K3 Dc D2. 4 T2 G1. 3. 4 M वृषभः; K4 ऋषभः; D3 स पतिः; T1 वृषभं (for वृषभाः).

14 G2 missing (cf. v.l. 6). — a) T1 वीरास् (for राज्ञा). K4 [अ]थ; D5 च (for तु). — b) D6 विशेष° (for विशोक°). Ś1 K2. 3 Dc Dn1. n3 D4. 6 सर्वे (f सर्वैः). — c) S (G2 missing) °वारमुख्यैः (for °चारकैश्च). — d) K4 °गमैर्; D3 S (G2 missing) °गवा (for °गवैर्). K1 °नसार्थाः; D1 G4 °सनस्थाः (for °नसस्थाः).

15 G2 missing (cf. v.l. 6). — a) B4 उवासतुस् (for सुखोषितास्). D1 (with hiatus) T2 G3. 4 तु; D3. 6 (with hiatus) च (for त). K1. 2 एकरात्रे; K4 एव सर्वे; T2 G3. 4 मासमात्रं (for एकरात्रं). — b) K4 Dn D1–4 समा° (for उपा°). — c) B1 विसर्ज्य (for विसृज्य). — d) Ś1 K D1–3. 5 ययुर् (for ऽभ्ययुर्). B1 भास्वरम् (m यामुनम् as in text).

16 G2 missing (cf. v.l. 6). — a) K3. 4 D2. 3 प्रश्रवणो° (for प्रस्रवणो°). — b) T1 G1 M °वर्णे; G4 °वप्रे (for °सानौ). T2 G3 हिमोत्तरीयं हिमपांडुवर्नें (sic). — c) T2 G3. 4 जग्मुस् (for चक्रुस्). — d) Ś1 K B4 D1. 2. 5 नरदेवपुत्राः (for पुरुष°).

17 G2 missing (cf. v.l. 6). — a) Dn3 D1. 3. 6 वाराह- (for वराह-). Ś1 K1. 2 -विध- (for -मृग-). — b) B D (except D1–3. 5) T1 महावनं (for महद्वनं). K1 T2 G1. 3 M2 °रथं; T1 °वनं (for °रथ-). T G3. 4 प्रविष्टाः; G1 M1 प्रहृष्टाः (for -प्रकाशम्). — c) K3 B Dc1 Dn D4. 6 पार्थाः; T1 G1 याता (for यात्वा). — d) K4 यत्र च ते (for तत्र वने).

18 G2 missing (cf. v.l. 6). — a) Ś1 K2. 3 °बलो (for °बलं). — b) K4 [आ]त्त° (for [उ]ग्र°). — c) Ś1 K D1–3. 5 T1 °कंदरेषु (for °कन्दरायां).

19 G2 missing (cf. v.l. 6). — a) K4 °स्यत्र; T1 °त्तात; T2 G1. 3. 4 M °त्तत्र (for °द्यत्र). — G1 om. from 19[b] up to 3. 175. 16[d]. — c) K1 यं मोक्षयद्; K2 यो मोक्ष°; K3 T1 G1 अमोच° (for अमोक्ष°). K2–4 D1. 2. 5 यं तम्; S (G1 om; G2 missing) °वनम् (for यस्तम्). Ś1 K D1–3. 5 पृथुलोहिताक्षं; T1 तमजातशत्रुः; T2 (before corr.) G4 M तमनंतमेधा. — d) T G3. 4 M2 °कायं (for °गात्रम्)

20 G2 missing (cf. v.l. 6). G1 om. 20 (cf. v.l.

वने विहर्तुं कुरवः प्रतीताः ।
तस्माद्वनाच्चैत्ररथप्रकाशा-
च्छ्रिया ज्वलन्तस्तपसा च युक्ताः ॥ २०
ततश्च यात्वा मरुधन्वपार्श्वं
सदा धनुर्वेदरतिप्रधानाः ।
सरस्वतीमेत्य निवासकामाः
सरस्वतो द्वैतवनं प्रतीयुः ॥ २१
समीक्ष्य तान्द्वैतवने निविष्टा-
न्निवासिनस्तत्र ततोऽभिजग्मुः ।
तपोदमाचारसमाधियुक्ता-
स्तृणोदपात्राहरणाश्मकुट्टाः ॥ २२
प्लक्षाक्षरौहीतकवेतसाश्च
स्नुहा बदर्यः खदिराः शिरीषाः
बिल्वेङ्गुदाः पीलुशमीकरीरा:
सरस्वतीतीररुहा बभूवुः ॥ २३
ता यक्षगन्धर्वमहर्षिकान्ता-
मायागभूतामिव देवतानाम् ।
सरस्वतीं प्रीतियुताश्चरन्तः
सुखं विजह्रुर्नरदेवपुत्राः ॥ २४ C. 3. 12362 B. 3. 177. 24 K. 3. 179. 24

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुःसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७४

19). — [a]) K$_4$ M$_1$ तद् (for ते). B Dc Dn D$_{4.6}$ उप-; D$_{1.2}$ इह (for अथ). Ś$_1$ K$_{1.2.4}$ D$_{1-3.5}$ °याताः; B Dc Dn D$_{4.6}$ T$_1$ M$_2$ °यातं (for °यान्तं). — [b]) K$_4$ विजह्रुः (for विहर्तुं). B$_4$ नरदेवपुत्राः; S (G$_1$ om.; G$_2$ missing) कुरवः प्रयाताः. — [c]) T G$_{3.4}$ M$_2$ चैत्ररथात्प्रहृष्टाः. — [d]) K$_{3.4}$ Dc D$_{1.2}$ स्म; D$_3$ M$_1$ सु-; D$_5$ T$_1$ [अ]भि- (for च). T$_1$ -तप्ताः (for युक्ताः).

21 G$_2$ missing (cf. v.l. 6). G$_1$ om. 21 (cf. v.l. 19). — [a]) Ś$_1$ K D$_{1.2}$ तु (for च). Dc T$_2$ G$_3$ च याता; D$_3$ तु याता; T$_1$ G$_1$ प्रयाता (for च यात्वा). D$_3$ °पार्श्वे. — [b]) Ś$_1$ K D$_{1-3.5}$ सर्वे (for सदा). B$_1$ °धराः (for °रति-). — [d]) T G$_{3.4}$ सरस्तथा; M$_2$ सरस्तदा.

22 G$_2$ missing (cf. v.l. 6). G$_1$ om. 22 (cf. v.l. 19). — [a]) T$_1$ M$_2$ श्रुत्वैव; T$_2$ G$_{3.4}$ समेत्य (for समीक्ष्य). T$_2$ G$_{3.4}$ ते (for तान्). T G$_{3.4}$ °वनं (for °वने). B$_1$ Dc$_2$ T$_1$ प्रविष्टान्; T$_2$ G$_{3.4}$ प्रहृष्टान्. — [b]) B$_2$ प्रवासिनस्. K$_4$ D$_5$ [ऽ]धि° (for ऽभि°). — [c]) Ś$_1$ K$_{1.2}$ ततो; T$_2$ (before corr.) G$_4$ ते वै (for तपो-). — [d]) Ś$_1$ K$_1$ D$_{3.5}$ M तृणो(M °णा)दपत्राहर(D$_3$ °रि)णाश्म°; K$_2$ तृणोदपत्रापर्णाश्म°; K$_3$ °पत्राहरणाकुलेंद्रियाः; B D$_{4.6}$ °पात्रावरणाश्मकुट्टाः; D$_2$ °पर्णाहरणाश्म°; T G$_{3.4}$ तृणातपत्रा(T$_1$ °दवस्त्रा)भरणाश्म°. ❀ Cn: तृणोदपात्रावरणाः। आसनार्थं तृणेन पाद्यार्थमुदकपात्रेण च आवृण्वन्ति। पाठान्तरे आहरन्ति। ❀

23 G$_2$ missing (cf. v.l. 6). G$_1$ om. 23 (cf. v.l. 19). — [a]) Ś$_1$ K Dc$_2$ Dn$_3$ D$_5$ M$_2$ प्लक्षाह्व- (K$_3$ °क्षांभ-); T$_1$ M$_1$ प्लक्षाम्र-; T$_2$ G$_{3.4}$ प्लक्षाश्व (for प्लक्षाक्ष-). K$_{3.4}$ B$_{1-3}$ Dc$_1$ D$_{1.2.4}$ -रोहीतक-; T$_1$ -रोत्वेतस-; T$_2$ G$_{3.4}$ नागार्जुन-; M -बैभीतक- (for -रौहीतक-). Ś$_1$ K$_1$ -वीतसाश्च; T$_1$ -भीतका°; M$_2$ -वेधसा° (for -वेतसा°). — [b]) K$_{2.4}$ D$_{1-3.5}$ स्नुही-; B Dc Dn D$_{4.6}$ तथा (for स्नुहा). — [c]) K$_3$ पील°; K$_4$ पीड°; T$_1$ पिप्पल°; T$_2$ G$_{3.4}$ बिल्व°; M$_2$ पीड्डु° (for पीलु°).

24 G$_2$ missing (cf. v.l. 6). G$_1$ om. 24 (cf. v.l. 19). — [a]) B$_{1.3}$ ते (for तां). — [b]) K$_{1.4}$ मायांगभूमामिव; K$_2$ मायांगभूत्वा इव; B$_1$ T G$_{3.4}$ आवासभूतामिव; B$_{2-4}$ Dc Dn$_1$. n$_2$ D$_{4-6}$ आ(D$_{5.6}$ अ)गारभूता°. — [c]) Ś$_1$ °युक्ता°; K$_2$ °ययु°; Dc D$_5$ T$_2$ G$_{3.4}$ °युज° (for °युता°). — [d]) T$_1$ °वर्याः (for °पुत्राः).

Colophon om. in G$_1$. G$_2$ missing. — *Major parvan:* Ś$_1$ K$_{1.2}$ Dn$_2$ T$_2$ G$_{3.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* B$_{2.3}$ Dc Dn D$_{4.6}$ आजगर. K$_4$ B$_1$ (both om. sub-parvan name) mention only गंधमादन (followed by समाप्त in K$_4$). — *Adhy. name:* D$_{1.3}$ सरस्वतीतीरनिवासः (D$_3$ °तीरवासः); D$_2$ सरस्वतीवासः; D$_5$ द्वैतवनागमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 177 (Dn$_2$ 176); D$_1$ 182; S (G$_1$ om.; G$_2$ missing; M$_2$ *sup. lin.*) 178 (M$_2$ orig. 180). — *Śloka no.:* Dn D$_1$ 24 (D$_1$ 33 also).

175

This adhy. is missing in G$_2$ (cf. v.l. 3. 174. 6); the MS. is mostly ignored here.

1 G$_1$ om. 1–16[d] (cf. v.l. 3. 174. 19). — [b]) B$_{1-3}$

१७५

C. 3. 12363
B. 3. 178. 1
K. 3. 180. 1

जनमेजय उवाच ।
कथं नागायुतप्राणो भीमसेनो महाबलः ।
भयमाहारयत्तीव्रं तस्मादजगरान्मुने ॥ १
पौलस्त्यं योऽऽह्वयद्युद्धे धनदं बलदर्पितः ।
नलिन्यां कदनं कृत्वा वराणां यक्षरक्षसाम् ॥ २
तं शंससि भयाविष्टमापन्नमरिकर्षणम् ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं परं कौतूहलं हि मे ॥ ३
वैशंपायन उवाच ।
बह्वाश्चर्ये वने तेषां वसतामुग्रधन्विनाम् ।
प्राप्तानामाश्रमाद्राजन्राजर्षेर्वृषपर्वणः ॥ ४
यदृच्छया धनुष्पाणिर्बद्धखड्गो वृकोदरः ।
ददर्श तद्वनं रम्यं देवगन्धर्वसेवितम् ॥ ५
स ददर्श शुभान्देशान्गिरेर्हिमवतस्तदा ।
देवर्षिसिद्धचरितानप्सरोगणसेवितान् ॥ ६
चकोरैश्चक्रवाकैश्च पक्षिभिर्जीवजीवकैः ।
कोकिलैर्भृङ्गराजैश्च तत्र तत्र विनादितान् ॥ ७
नित्यपुष्पफलैर्वृक्षैर्हिमसंस्पर्शकोमलैः ।
उपेतान्बहुलच्छायैर्मनोनयननन्दनैः ॥ ८
स संपश्यन्गिरिनदीर्वैडूर्यमणिसंनिभैः
सलिलैर्हिमसंस्पर्शैर्हंसकारण्डवायुतैः ॥ ९
वनानि देवदारूणां मेघानामिव वागुराः ।
हरिचन्दनमिश्राणि तुङ्गकालीयकान्यपि ॥ १०

D (except $D_{1-3.5}$) T_1 M_1 भीमो भीमपराक्रमः (epic tag!). — ^{c}) D_{1-3} आसादयत् (for आहारयत्).

2 G_1 om. 2 (cf. v.l. 1). — ^{a}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ B_4 योधयद्; K_4 D_5 योजयद्; B_{1-3} Dc Dn $D_{4.6}$ धनदं; D_3 आह्वयद्; T_2 G_3 योभ्यधाद्; G_4 अभ्ययाद् (for योऽऽह्वयद्). — ^{b}) $K_{2.4}$ D_3 M_2 धनदं बलदर्पितं; $B_{1.2}$ Dc Dn $D_{4.6}$ य आह्वयति दर्पितः; B_3 आह्वयामास द°; M_1 साक्षाद्वैश्रवणं तदा. — ^{d}) K_4 बलिनां; B Dc Dn $D_{4.6}$ निहंता; D_{1-3} वीराणां (for वराणां).

3 G_1 om. 3 (cf. v.l. 1). — ^{ab}) K_4 D_3 M °कर्शनं; B_{1-3} Dc Dn $D_{4.6}$ °सूदनं; T_2 $G_{3.4}$ °मर्दनं (for °कर्षणम्). K_3 हत्वा च राक्षसांस्तत्र वीरो बलसमन्वितः; T_1 तं शंस भयमाविष्टमापन्नं मे पितामहं.

4 G_1 om. 4 (cf. v.l. 1). — ^{a}) Dn_1 T_1 °श्चर्यं; D_3 °श्चर्य- (for °श्चर्ये). — ^{b}) $K_{1.4}$ $B_{3.4}$ $D_{3.6}$ °धन्वनां (for °धन्विनाम्). — ^{c}) K_3 $B_{1.2}$ $D_{3.5}$ T_2 $G_{3.4}$ M_2 आश्रमं (for आश्रमाद्). D_5 तत्र (for राजन्). — ^{d}) K_3 D_2 राजर्षे (for राजर्षेर्).

5 G_1 om. 5 (cf. v.l. 1). — ^{b}) G_4 धनुर्धरः (*inf. lin.* वृकोदरः as in text). — ^{c}) $K_{3.4}$ $D_{1-3.5}$ T_1 चचार (for ददर्श). K_3 दिव्यं; K_4 सर्वं; G_4 पुण्यं (for रम्यं). ^{d}) D_5 सिद्ध- (for देव-). T_2 $G_{3.4}$ M_1 °पूजितं (for °सेवितम्).

6 G_1 om. 6 (cf. v.l. 1). — ^{a}) B_1 transp. स and ददर्श. B_3 च तान् (for शुभान्). — ^{b}) K_4 मार्गे (for गिरेर्). K_4 ततः; Dc तथा; $D_{4.5}$ सदा (for तदा).

7 G_1 om. 7 (cf. v.l. 1). — ^{a}) Ś$_1$ K_{1-3} $D_{1.5}$ शतपत्रैश्च; K_4 D_2 सितपत्रै°; Dc Dn $D_{4.6}$ M उपचक्रैश्च (B_1 उपघुष्टांश्च) (for चक्र°). — ^{b}) D_5 शोभिताम्; T_1 वल्गुरैर् (for पक्षिभिर्). $K_{1.3}$ G_4 °जीविकैः (for °जीवकैः). — ^{c}) B_1 तु (for च). — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ B Dc Dn $D_{4.6}$ निनादितान्; K_4 $D_{1.3}$ विनादितं.

8 G_1 om. 8 (cf. v.l. 1). — ^{b}) B_2 °संस्पृश्य-; T_1 °स्पर्शन- (for °संस्पर्श-). Ś$_1$ -कोमलः; B_3 -कोकिलैः; D_1 -शीतलैः (for -कोमलैः). — ^{c}) $K_{3.4}$ D_{1-3} उपेतं (for उपेतान्). — ^{d}) Ś$_1$ K_{2-4} $D_{1-3.5}$ -हृदय- (for -नयन-). T_1 -नंदनान् (for -नन्दनैः).

9 G_1 om. 9 (cf. v.l. 1). — ^{a}) B_1 D_3 गिरिनदीं; D_4 गिरीन्नदीर्; T_1 गिरीनद्रीन्. — ^{b}) B Dn_1 वैदूर्य° (for वैडूर्य°). — ^{c}) B_2 Dn $D_{4.6}$ °संकाशैर् (for °संस्पर्शैर्). B_3 शालिनैर्हंससंस्पर्शैः.

10 G_1 om. 10 (cf. v.l. 1). — ^{b}) B_4 पांडराः; Dc D_4 वागुरा (for वागुराः). T_1 मेघपंक्तिनिभानि च. — ^{c}) D_5 °चित्राणि (for °मिश्राणि). — ^{d}) D_2 °कालीयकानिव; T $G_{3.4}$ M °काले(T_2 $G_{3.4}$ °काल्ले)यकान्यपि (T_1 °कैरपि).

11 G_1 om. 11 (cf. v.l. 1). — ^{a}) K_3 परिधावंत; B M_1 पर्यधावन्स (M_1 °त्स). T_1 मृगयापरिधावद्भिः. — ^{b}) D_3 समेत्य (for °षु). K_4 D_5 विषमेषु च (for मरु°). T_1

मृगयां परिधावन्स समेषु मरुधन्वसु ।
विध्यन्मृगाञ्शरैः शुद्धैश्चचार सुमहाबलः ॥ ११
स ददर्श महाकायं भुजंगं लोमहर्षणम् ।
गिरिदुर्गे समापन्नं कायेनावृत्य कन्दरम् ॥ १२
पर्वताभोगवर्ष्माणं भोगैश्चन्द्रार्कमण्डलैः ।
चित्राङ्गमजिनैश्चित्रैर्हरिद्रासदृशच्छविम् ॥ १३
गुहाकारेण वक्त्रेण चतुर्दंष्ट्रेण राजता ।
दीप्ताक्षेणातिताम्रेण लिहन्तं सृक्किणी मुहुः ॥ १४
त्रासनं सर्वभूतानां कालान्तकयमोपमम् ।
निःश्वासक्ष्वेडनादेन भर्त्सयन्तमिव स्थितम् ॥ १५

स भीमं सहसाभ्येत्य पृदाकुः क्षुधितो भृशम् ।
जग्राहाजगरो ग्राहो भुजयोरुभयोर्बलात् ॥ १६
तेन संस्पृष्टमात्रस्य भीमसेनस्य वै तदा ।
संज्ञा मुमोह सहसा वरदानेन तस्य ह ॥ १७
दश नागसहस्राणि धारयन्ति हि यद्बलम् ।
तद्बलं भीमसेनस्य भुजयोरसमं परैः ॥ १८
स तेजस्वी तथा तेन भुजगेन वशीकृतः ।
विस्फुरञ्शनकैर्भीमो न शशाक विचेष्टितुम् ॥ १९
नागायुतसमप्राणः सिंहस्कन्धो महाभुजः ।
गृहीतो व्यजहात्सत्त्वं वरदानेन मोहितः ॥ २० C. 3. 12394 B. 3. 178. 32 K. 3. 180. 31

विषमासु च भूमिषु. — c) K3 D5 तीक्ष्णै° ; D2 T G3. 4 M2 —ै° (for शुद्धै°). — d) B2 चचाल (for °र). K1 B Dn2. n3 D3-6 स महाबलः ; T2 G3. 4 सुमहद्वनं. — After 11, B Dc Dn D4 ins. a passage given in App. I (No. 18), K3 inserting only the first four lines thereof.

12 G1 om. 12 (cf. v.l. 1). — b) D3 भुजगं. T G3. 4 M रोम° (for लोम°). — c) Ś1 K1. 2 D1. 2 T1 गिरिदुर्ग-. B2 समासन्नं. — d) Ś1 K1. 2 कायैर् (for कायेन). Dc D1-3 [आ]वृत- (for [आ]वृत्य). Ś1 K1. 2 कंधरां (K2 °रं).

13 G1 om. 13 (cf. v.l. 1). — a) Ś1 K1. 2 सर्वतो-भोग- ; Dc D3 पर्वताकार-. K3 T1 -वष्र्माणां ; G4 -वर्माणं (for -वर्ष्माणं). — b) Ś1 कालैश् ; K1. 2 कायैश् ; K3 केशैश् ; K4 Dc D1-3. 5 कौष्टैश् (for भोगैश्). Ś1 K1. 2 चित्रांगमंड-(K1 °मात)लैः ; K3. 4 D2. 3. 5 चंद्रार्धमं° ; Dc चंद्राभ्रमं°. B Dn D4. 6 अतिकायं महाबलं. — c) Ś1 K1. 2 चित्रांगकोष्ट-कैश् ; K3 D1 °मंगदैश् ; B Dn D2-4. 6 °मंगजैश् ; Dc °माचि-तैर्. Dc गात्रैर् (for चित्रैर्). K4 चित्रांगजैश्चित्ररुहैर् ; D5 विचित्रमंडलैश्चित्रं ; T1 चित्रांगमजिने चित्रे. — d) Ś1 K Dc D5 T2 G3 M हा(Ś1 K1. 2 ह)रिद्र° ; T1 मुरारि°.

14 G1 om. 14 (cf. v.l. 1). — b) B2 भारत (for राजता). — c) K1. 3. 4 D1-3 T2 G3. 4 [अ]भि- (for [अ]ति-). — d) B Dc Dn D4. 6 लिहानं ; D3 लेलिहन्. MSS. (as usual) सृक्किणी, सृक्कणी etc. (for सृक्किणी).

15 G1 om. 15 (cf. v.l. 1). — a) K1. 2 Dc T2 G3. 4 M °सत्वानां (for °भूतानां). — c) Some MSS. नि- (for निः-). K2 निःश्वासवात- ; K3 D1. 2 °साक्ष्वेड- ; K4m °ससिंह- ; B2 D5 निःश्वसन्क्ष्वेड- ; Dn3 (marg. *sec. m.*) °सोत्थेन ; D3 °सोत्क्ष्वेड-. — d) K2 इव स्थितः ; B1 इवास्थितं ; Dc इवोत्थितं ; S इवोच्छ्रितं.

16 G1 om. 16 (cf. v.l. 1). — a) K1 भीतं ; K3. 4 Dc [उ]त्पत्य ; B1 [उ]पेतं (for [अ]भ्येत्य). T1 स समीपस्थ-मभ्येत्य. — b) Ś1 K2 तृषितः ; K1 भृषितं ; K3. 4 D1-3 बल-वान् ; B1m क्षुधार्तः ; D5 क्षुधितः ; T G3. 4 M1 पांडवं (for पृदाकुः). K1 त्वधितं ; K4 D3 M2 क्रुधितो ; B Dc Dn D4. 6 कुपि° ; D1 क्षुभि° ; D5 तृषि° (for क्षुधि°). — d) K2 बलं ; B4 अपि (for बलात्).

17 G1 resumes! — a) B1m. 2 Dn D4. 6 °गात्रस्य ; Dc °मानस्य (for °मात्रस्य). T2 G3. 4 M2 तेन संस्पर्श(M2 °स्पृश्य)मानस्य. — b) T1 M1 किल (for तदा). — c) Ś1 K D1-3. 5 ननाश (for मुमोह). — d) B2. 4 Dn D4. 6 हि ; Dc D1 वै (for ह).

18 b) Ś1 K2 न ; K1 D1-3 स्म ; B2 [इ]व ; T G3 M [इ]ह (for हि). G1 धारयंति महद्बलं. — d) M1 उभयोर् (for भुजयोर्). Ś1 K1. 2 D3 T2 G3. 4 M1 न समं (for असमं). Ś1 K1. 2 बले ; T1 परे ; T2 G3. 4 वरं ; G1 परं (for परैः). M2 न समं विद्यते परैः.

19 a) K3. 4 T2 G3 M2 तदा ; B1 ततस् (for तथा). Ś1 K1. 2 -भूतो (for तेन). — b) K3. 4 भुजगेनाभिसंवृतः. — c) D5 कृतकैर् ; S (G2 missing) दशनैर् (for शनकैर्). Dc दीनो ; D5 वीरो (for भीमो). — d) T1 किलेहितुं ; M1 किलेंगितुं (for विचे°).

20 a) T2 G3. 4 °बल° (for °सम°). — b) D5 °बलः (for °भुजः). — c) K1 D1. 3 व्यजहत् ; Dc [ऽ]भ्यजहात् ; M2 [ऽ]प्यजहात्. B1 [ऽ]भ्यहनद्वेगं (m व्यजहात्सत्वं as in text). D3 सर्वं (for सत्त्वं). — d) B2. 4 Dn D4. 6 M1 वरदानविमोहितः

21 a) T2 G3. 4 सर्वं- (for स हि). — b) K1-3 B4 Dc D1-3 M2 °प्र° (for °वि°). — c) T2 G3 M1 भीमः

C. 3. 12395 B. 3. 178. 33 K. 3. 180. 32 स हि प्रयत्नमकरोत्तीव्रमात्मविमोक्षणे । न चैनमशकद्वीरः कथंचित्प्रतिबाधितुम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७५ ॥

१७६

वैशंपायन उवाच ।

स भीमसेनस्तेजस्वी तथा सर्पवशं गतः ।
चिन्तयामास सर्पस्य वीर्यमत्यद्भुतं महत् ॥ १
उवाच च महासर्पं कामया ब्रूहि पन्नग ।
कस्त्वं भो भुजगश्रेष्ठ किं मया च करिष्यसि ॥ २
पाण्डवो भीमसेनोऽहं धर्मराजादनन्तरः ।
नागायुतसमप्राणस्त्वया नीतः कथं वशम् ॥ ३
सिंहाः केसरिणो व्याघ्रा महिषा वारणास्तथा ।
समागताश्च बहुशो निहताश्च मया मृधे ॥ ४
दानवाश्च पिशाचाश्च राक्षसाश्च महाबलाः ।
भुजवेगमशक्ता मे सोढुं पन्नगसत्तम ॥ ५
किं नु विद्याबलं किं वा वरदानमथो तव ।
उद्योगमपि कुर्वाणो वशगोऽस्मि कृतस्त्वया ॥ ६
असत्यो विक्रमो नृणामिति मे निश्चिता मतिः ।

(for वीरः). — d) T1 अपि (for प्रति-). K1. 2 °रोधितुं (for °बाधितुम्).

Colophon om. in B4. G2 missing. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 Dn2 T2 G3. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* Ś1 K1. 3. 4 B (B4 om.) D G1 M1 आ(K1 अ)जगर. — *Adhy. name:* T2 G3. 4 अजगरग्रहणानुवर्णनं; M2 अजगरसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 178 (Dn2 177); D1 183; S (G2 missing; M2 *sup. lin.*) 179 (M2 orig. 181). — *Śloka no.:* Dn1. n2 32; Dn3 33; D1 21.

176

1 G2 missing up to 6b (cf. v.l. 3. 174. 6). — b) K1 T G1. 3 M2 तदा (for तथा). — c) T1 संगम्य (for सर्पस्य). — d) T G3. 4 सवीर्यस्याद्भुतं महत्.

2 G2 missing (cf. v.l. 1). — a) B1 S (except M1; G2 missing) स उवाच (for उवाच च). Ś1 K1. 2 °सर्पे; T G3 °सत्वः; G1. 4 M °सत्वं (for °सर्पं). — b) Ś1 K2 D3. 4. 6 काम्यया; K1 काम्यायां; K4 D1. 2 को भवान्; D5 कृपया; T1 किमयं; G1 को मया; G4 किमेवं (for कामया). Cf. 1. 10. 6c, and v.l. — c) K1. 2 [ऽ]जगर° (for भुजग°).

3 G2 missing (cf. v.l. 1). — a) K4 [ऽ]स्मि (for ऽहं). — b) Ś1 K D1-3. 5 M1 °पुत्राद् (for °राजाद्). — d) D1-3 G1 transp. त्वया and कथं.

4 G2 missing (cf. v.l. 1). — a) A few MSS. केशरिणो. T2 G3. 4 रौद्रा (for व्याघ्रा). — c) T1 समाहताश्च; G1 M1 दमिता मया च. B4 G4 बहवो; Dn1 शतशो (for बहुशो). — d) D5 नु (for च). K3 D1. 2 T1 G1 M महा- (for मया). Ś1 K1. 2 रणे; B1-3 D (except D1-3) युधि (for मृधे).

5 G2 missing (cf. v.l. 1). — a) B D (except D1-3. 5) राक्षसाश्च; S (G2 missing) नागाश्चापि (for दान°). — b) B Dn D4. 6 पन्नगाश्च; Dc यक्षाश्चैव (for राक्ष°). G1 दैत्या यक्षाश्च राक्षसाः; M1 यक्षाश्चाप्यथ राक्षसाः. — c) K3. 4 D3. 5 M1 न शक्ता; G1 च शक्ता (for अशक्ता). K1. 2 ते; D1. 2 च (for मे). — d) M1 योद्धुं (for सोढुं).

6 G2 missing up to 6ab (cf. v.l. 1). — a) K1. 2 किं न; K4 Dn किं नु; B3 Dc कां नु; T G3 क नु; G1 M2 का नु; M1 का वा (for किं नु). B1. 3 Dc तपो (for -बलं). B1 चापि; B2. 4 D4. 6 किं नु; B3 Dc वा किं; Dn किं तु; D3 किंचिद् (for किं वा). — b) B1. 3 Dc अथो पुनः; D1-3 अथापि वा (D3 ते). — c) K1 तद्योगं; B1. 3 Dc T1 G1 M उद्यमं; T2 G3 अद्य ते; G2. 4 उद्यमं (for उद्योगम्). K3. 4 B3 Dc D5 T1 G1 M2 ह्यपि; B1 चापि; T2 G2-4 ह्यप-; M1 ह्यथ (for अपि). — d) B1 बहुशो; T1 G1. 2. 4 विवशो (for वशगो). Ś1 K D1-3. 5 त्वया कृतः (by transp.).

7 D4 om. 7. — a) D3 अशक्यो; S अनित्यो (for असत्यो). — b) B1-3 D (except D1-3. 5) धीयते; G1 नैष्ठिकी (for निश्चिता). B3 Dc मनः (B3m मतिः as in text). — c) T2 G3. 4 वृथेदं (for य°). S त्वयि मे (for

यथेदं मे त्वया नाग बलं प्रतिहतं महत् ॥ ७
इत्येवंवादिनं वीरं भीममक्लिष्टकारिणम् ।
भोगेन महता सर्पः समन्तात्पर्यवेष्टयत् ॥ ८
निगृह्य तं महाबाहुं ततः स भुजगस्तदा ।
विमुच्यास्य भुजौ पीनाविदं वचनमब्रवीत् ॥ ९
दिष्ट्या त्वं क्षुधितस्याद्य देवैर्भक्षो महाभुज ।
दिष्ट्या कालस्य महतः प्रियाः प्राणा हि देहिनाम् ॥ १०
यथा त्विदं मया प्राप्तं भुजंगत्वमरिंदम ।
तदवश्यं मया ख्याप्यं तवाद्य शृणु सत्तम ॥ ११
इमामवस्थां संप्राप्तो ह्यहं कोपान्मनीषिणाम् ।
शापस्यान्तं परिप्रेप्सुः सर्पस्य कथयामि तत् ॥ १२
नहुषो नाम राजर्षिर्व्यक्तं ते श्रोत्रमागतः ।
तवैव पूर्वः पूर्वेषामायोर्वंशकरः सुतः ॥ १३
सोऽहं शापादगस्त्यस्य ब्राह्मणानवमन्य च ।
इमामवस्थामापन्नः पश्य दैवमिदं मम ॥ १४
त्वां चेदवध्यमायान्तमतीव प्रियदर्शनम् । C. 3. 12410 B. 3. 179. 15 K. 3. 181. 15

मे त्वया). Ś$_{1}$ K B$_{4}$ D$_{1-3.5}$ यथा त्वया महाभाग. — ^{d}) B$_{2.4}$ प्रवि° (for प्रति°). Ś$_{1}$ K D$_{1-3}$ मम (for महत्).

8 Before 8, B D (except D$_{1-3.5}$) ins. वैशं° उ°. — ^{ab}) B$_{1}$ T$_{1}$ transp. वीरं and भीमं. K$_{1}$ °कर्मणा (for °कारिणम्). — ^{c}) B D (except D$_{1-3.5}$) गृह्य; T$_{1}$ [आ]विष्टः (for सर्पः). — ^{d}) G$_{1}$ भीमं तं (for समन्तात्)). K$_{4}$ T G$_{2-4}$ °वारयत् (for °वेष्टयत्).

9 ^{a}) Dn D$_{4.6}$ [ए]नं (for तं). Ś$_{1}$ K$_{2}$ °भागं; M$_{2}$ °बाहुस् (for °बाहुं). — ^{b}) Dc M$_{1}$ तथा (for तदा). K$_{3}$ समन्तात्पर्यवारयन्; B$_{1}$ स तत्र भुजगस्तथा. — ^{c}) K$_{1}$ [अ]थ; D$_{5}$ च (for [अ]स्य).

10 ^{a}) B D (except D$_{1-3.5}$) दिष्टस् (for दिष्ट्या). — ^{b}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ Dc D$_{1.2}$ भक्ष्यो; D$_{5}$ भक्ष्यं (for भक्षो). S transp. देवैर् and भक्षो. — ^{c}) K$_{3.4}$ D$_{1.2.5}$ S दिष्टः (T$_{2}$ G$_{3.4}$ °ष्टं); B$_{1}$ दत्तः (m दिष्ट्या as in text). G$_{4}$ कालेन (for कालस्य). T$_{2}$ G$_{3.4}$ महता (for महतः).

11 ^{a}) B$_{1}$ Dc हितं; B$_{2}$ हीदं (for त्विदं). Dc पूर्वं (for प्राप्तं). — ^{b}) B$_{1}$ स्पर्शरूपम्; B$_{2.3}$ Dc Dn D$_{4.6}$ सर्परूपम्; T G$_{1.3}$ भुजंगत्वम्. — ^{c}) B Dn D$_{4.6}$ G$_{4}$ तथा° (for तद°). Ś$_{1}$ K B$_{1}$ D$_{1-3.5}$ मया(Ś$_{1}$ ममा)ख्येयं; S त्वया सत्तः (for मया ख्याप्यं). — ^{d}) B$_{1}$ कुरु (m शृणु as in text). Ś$_{1}$ K D$_{1-3.5}$ हंत मे (for सत्तम). S श्रोतव्यं शृणु तन्मम.

12 Before 12, B$_{4}$ ins. सर्प उ°. — ^{b}) B$_{1}$ रोषात्सुर-; T$_{1}$ भयं कोपान्; G$_{1}$ कोपादस्मि (for ह्यहं कोपान्). B$_{2.3}$ Dn D$_{4.6}$ महर्षिणां; T G$_{2.3}$ महर्षिणः; G$_{1}$ मनीषिणः; G$_{4}$ महर्षिणा (for मनीषि°). — D$_{5}$ om. 12^{cd}. — ^{c}) Ś$_{1}$ प्रति- (for परि-). — ^{d}) Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ तवाद्य; D$_{1-3}$ T G$_{3.4}$ सर्वस्य; M सर्वं ते (for सर्पस्य). B Dc Dn D$_{4.6}$ सर्वं तत्कथयामि ते.

13 ^{a}) K$_{3}$ Dc$_{2}$ (m as in text) नघुषो (for नहुषो). — ^{b}) K$_{1}$ व्यर्थं (for व्यक्तं). — ^{c}) Ś$_{1}$ K$_{2}$ G$_{4}$ तथैव (for तवैव). D$_{5}$ वर्यः (for पूर्वः). Ś$_{1}$ D$_{1.5}$ सर्वेषाम् (for पूर्वेषाम्). — ^{d}) B$_{1.3.4}$ D (except D$_{1-3.5}$) °धरः (for °करः). K$_{1}$ स्मृतः (for सुतः). — After 13, K$_{2.4}$ D$_{1.2}$ ins.:

875* तपोभिः क्रतुभिश्चैव विद्ययाभिजनेन च ।
त्रैलोक्यैश्वर्यमतुलं प्राप्तं मे विक्रमेण च ।
अथ सर्वनृपोन्माथी मदो मां समुपाविशत् ।
सहस्रं मुनिमुख्यानामुवाह शिबिकां मम ।
ततो विभ्रंशितश्चाहमगस्त्येन महात्मना ।
इमामवस्थां संप्राप्तः पश्य दैवमिदं मम ।
न दैवं प्रज्ञया तात न बलोत्साहशक्तिभिः ।
न सहायबलैश्चापि कश्चिदप्यतिवर्तते
अथ प्रज्ञा च शौर्यं च संपदः कारणं भवेत् ।
प्रज्ञावतां च शूराणां न कदाचिदसंपदः ।
यथा प्राज्ञाश्च शूराश्च दृश्यन्ते दुःखजीविनः ।
भीरुमूर्खाश्च सुखिनस्तस्माद्दैवं हि कारणम् ।

[Cf. 876*. — (L. 2) K$_{2}$ अखिलं (for अतुलं). — (L. 3) K$_{2}$ °नृपोत्सादं (for °नृपोन्माथी). — (L. 6) = (var.) 14^{cd}. K$_{4}$ संप्राप्य (for °प्तः), and °कृतं (for °मिदं). K$_{2}$ पश्य मे दैवपर्ययं (for the posterior half). — (L. 9) K$_{4}$ यदि (for अथ). — (L. 11) K$_{4}$ यदि (for यथा).]

14 ^{a}) D$_{1.2}$ सोहमापद्गतो राजा. — ^{b}) S °मत्य (for °मन्य). D$_{1.2}$ वै (for च). — ^{c}) Ś$_{1}$ K$_{3}$ T$_{2}$ G$_{2-4}$ संप्राप्तः; T$_{1}$ संपन्नः (for आपन्नः). — ^{d}) Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ T$_{2}$ G$_{2-4}$ देहम्; M$_{2}$ दर्पम् (for दैवम्). Ś$_{1}$ K$_{2}$ T$_{2}$ G$_{3.4}$ इमं (for इदं). M$_{2}$ मयि (for मम). — After 14, K$_{2}$ ins. (a variant of 18–19):

876* पतितो हि विमानाग्र्यात्स मुनिः प्रार्थितो मया ।
कुरु शापान्तमित्येवं प्रोवाचेदं दयान्वितः ।
यस्तु ते व्याहृतान्प्रश्नान्प्रतिवक्ष्यति धर्मतः ।
स त्वां मोक्षयिता शापात्कस्मिंश्चित्कालपर्यये ।
न च ते मत्प्रसादेन स्मृतिभ्रंशो भविष्यति ।
बलवानपि जन्तुस्ते गृहीतो वश्यमेष्यति ।

C. 3. 12410
B. 3. 179. 15
3. 181. 15

अहमद्योपयोक्ष्यामि विधानं पश्य यादृशम् ॥ १५
न हि मे मुच्यते कश्चित्कथंचिद्ग्रहणं गतः ।
गजो वा महिषो वापि षष्ठे काले नरोत्तम ॥ १६
नासि केवलसर्पेण तिर्यग्योनिषु वर्तता ।
गृहीतः कौरवश्रेष्ठ वरदानमिदं मम ॥ १७
पतता हि विमानाग्रान्मया शक्रासनाद् द्रुतम् ।
कुरु शापान्तमित्युक्तो भगवान्मुनिसत्तमः ॥ १८
स मामुवाच तेजस्वी कृपयाभिपरिप्लुतः ।
मोक्षस्ते भविता राजन्कस्माचित्कालपर्ययात् ॥ १९
ततोऽस्मि पतितो भूमौ न च मामजहात्स्मृतिः ।
स्मार्तमस्ति पुराणं मे यथैवाधिगतं तथा ॥ २०
यस्तु ते व्याहृतान्प्रश्नान्प्रतिब्रूयाद्विशेषवित् ।
स त्वां मोक्षयिता शापादिति मामब्रवीदृषिः ॥ २१
गृहीतस्य त्वया राजन्प्राणिनोऽपि बलीयसः ।
सत्त्वभ्रंशोऽधिकस्यापि सर्वस्याशु भविष्यति ॥ २२
इति चाप्यहमश्रौषं वचस्तेषां दयावताम् ।
मयि संजातहार्दानामथ तेऽन्तर्हिता द्विजाः ॥ २३
सोऽहं परमदुष्कर्मा वसामि निरयेऽशुचौ ।
सर्पयोनिमिमां प्राप्य कालाकाङ्क्षी महाद्युते ॥ २४
तमुवाच महाबाहुर्भीमसेनो भुजंगमम् ।
न ते कुप्ये महासर्प न चात्मानं विगर्हये ॥ २५
यस्मादभावी भावी वा मनुष्यः सुखदुःखयोः ।

---

15 ^{a}) Cnp अमेध्यं (for अवध्यं). B Dc Dn $D_{4. 6}$ °ध्यं दायादम्; T_1 °ध्यमानं च (for °ध्यमायान्तम्). $Ś_1$ अवश्यं तु मया दृष्टम्; K $D_{1-3. 5}$ अवध्यं (K_2 °श्यं) त्वां तु ($K_{3. 4}$ च; D_3 स्व-) दायादम्. — ^{b}) $Ś_1$ K B_4 $D_{1-3. 5}$ [अ]द्भुत° (for प्रिय°). — ^{c}) G_2 °भोक्ष्यामि (for °योक्ष्यामि). — ^{d}) T_1 मादृशं (for या°).

16 G_1 om. 16^{a}–18^{a}. — ^{a}) B_2 मुच्येत मे (for मे मुच्यते). M_1 किंचित् (for कश्चित्). — ^{b}) T_1 $G_{2. 4}$ M कदाचिद् (for कथंचिद्). B D (except $D_{1-3. 5}$) प्रग्रहं (for ग्रहणं). — ^{d}) B_1 (m as in text) प्राप्तकालो; Dc षष्ठकाले; D_3m प्राप्ते काले. $Ś_1$ K $D_{1-3. 5}$ परंतप; B_3 (m as in text) द्विजोत्तम; M_1 विशेषतः (for नरो°).

17 G_1 om. 17 (cf. v.l. 16). — ^{a}) $D_{3. 5}$ नास्मि; T $G_{3. 4}$ नासीत् (for नासि). B_2 G_2 °दर्पेण (for °सर्पेण). — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1. 2}$ तिर्यग्योनौ हि; B_1 °नौ प्र-; D_1 °नौ नि-; D_2 °नौ वि-; D_5 °नौ च. D_3 तिष्ठता; G_2 वर्तिना (for वर्तता).

18 G_1 om. 18^{a} (cf. v.l. 16). — ^{a}) B_2 $Dn_{2. n3}$ विमानाग्र्यात्. — ^{b}) K_1 महा- (for मया). $Ś_1$ $K_{1. 2}$ सिंहा° (for शक्रा°). B_1 Dc D_6 °सनच्च्युतात् (for °सनाद् द्रुतम्). S तदा (for द्रुतम्). — ^{c}) T_1 तदा; T_2 $G_{2. 3}$ कदा (for कुरु). T $G_{2. 3}$ शापांत. — ^{d}) D_5 मया स (for भगवान्).

19 ^{b}) K_3 क्षमया (for कृपया). B_2 [अ]ति- (for [अ]भि-). T_1 मुनिसत्तमः; T_2 G_{2-4} M समभि° (for [अ]भिपरि°). — After 19^{ab}, T_2 G_{2-4} ins.:

877* यस्त्वया वेष्टितो राजन्मोहमेति महाबलः ।

— ^{d}) B_4 °पर्यये. D_5 M_1 कस्मिंश्चित्कालपर्यये.

20 ^{b}) K_3 D_{1-3} तु (for च). T_1 M प्रजहात्; T_2 G प्रजहौ (for अजहात्). — ^{c}) D_5 स्मार्यम्; M_1 स्मर्तुम् (for स्मार्तम्). D_3 T_1 G_2 अस्मि (for अस्ति). — ^{d}) D_1 यथा च (for यथैव). $K_{1. 2}$ [अ]धिकृतं; D_1 [अ]पि गतं; T_2 G_{2-4} [अ]वगतं (for [अ]धिगतं). B_2 G_2 M_1 तदा (for तथा).

21 ^{a}) S मे (for ते). — ^{b}) $K_{1. 2. 4}$ विशेषवत्; K_3 Dc T_1 विशेषतः; Dn $D_{4. 6}$ विभागवित् (for विशेष°). — ^{c}) $Ś_1$ K_2 त्वा; S (except T_1) मां (for त्वां). K_4 राजन् (for शापाद्). — ^{d}) K_4 शापान् (for इति). $Ś_1$ $K_{1. 2}$ मुनिः (for ऋषिः).

22 ^{b}) $K_{3. 4}$ $D_{1. 5}$ प्राणतोपि. — ^{c}) G_1 बल° (for सत्त्व°). K_2 D_1 °श्चापि; Dc °स्येति (for °स्यापि). — ^{d}) G_1 सर्पस्य; G_2 सर्पेण; G_3 (before corr.). $_{4}$ सर्वथा (for सर्वस्य). T G_4 [अ]पि (for [आ]शु).

23 ^{a}) T_2 G_3 वा° (for चा°). — ^{b}) B_3 T_1 M वाचस् (for वचस्). — ^{c}) T_1 संमान- (for संजात-). K_1 -हर्षाणाम्; K_4 -हार्दस्य (for -हार्दानाम्). — ^{d}) K_4 $D_{1. 2}$ ततस् (for अथ). T_1 सहिता (for ऽन्तर्हिता).

24 ^{a}) B_4 सोहं कृत्वा सुदुष्कर्म. — ^{b}) T_1 [इ]ह वने (for निरये). T_2 $G_{3. 4}$ [ऽ]शुभे (for ऽशुचौ). — ^{c}) $K_{1. 2}$ प्राप्तः (for प्राप्य). — ^{d}) D_1 T G_{2-4} काल° (for काला°).

25 Before 25, B_4 Dc_1 D_1 M_1 ins. वैशं° उ° (M_1 om. उ°). — ^{a}) K_1 °बाहो (for °बाहुर्). — ^{b}) D_5 महाबलः (for भुजं°). — ^{c}) B Dn $D_{4. 6}$ न च कुप्ये; D_1 न कुप्ये तत्; T_1 तत्र कुप्ये (for न ते कुप्ये). T G_{2-4} °राज (for °सर्प). — ^{d}) S नात्मनो ($G_{1. 2. 4}$ °ने) द्विजसत्तम (G_1 वै द्विजोत्तम; G_4 नृपम°).

आगमे यदि वापाये न तत्र ग्लपयेन्मनः ॥ २६
दैवं पुरुषकारेण को निवर्तितुमर्हति ।
दैवमेव परं मन्ये पुरुषार्थो निरर्थकः ॥ २७
पश्य दैवोपघाताद्धि भुजवीर्यव्यपाश्रयम् ।
इमामवस्थां संप्राप्तमनिमित्तमिहाद्य माम् ॥ २८
किं तु नाद्यानुशोचामि तथात्मानं विनाशितम् ।
यथा तु विपिने न्यस्तान्भ्रातॄन्राज्यपरिच्युतान् ॥ २९
हिमवांश्च सुदुर्गोऽयं यक्षराक्षससंकुलः ।
मां च ते समुदीक्षन्तः प्रपतिष्यन्ति विह्वलाः ॥ ३०
विनष्टमथ वा श्रुत्वा भविष्यन्ति निरुद्यमाः ।
धर्मशीला मया ते हि बाध्यन्ते राज्यगृद्धिना ॥ ३१
अथ वा नार्जुनो धीमान्विषादमुपयास्यति ।
सर्वास्त्रविदनाधृष्यो देवगन्धर्वराक्षसैः ॥ ३२
समर्थः स महाबाहुरेकाह्ना सुमहाबलः ।
देवराजमपि स्थानात्प्रच्यावयितुमोजसा ॥ ३३
किं पुनर्धृतराष्ट्रस्य पुत्रं दुर्द्यूतदेविनम् ।
विद्विष्टं सर्वलोकस्य दम्भलोभपरायणम् ॥ ३४
मातरं चैव शोचामि कृपणां पुत्रगृद्धिनीम् ।
यास्माकं नित्यमाशास्ते महत्त्वमधिकं परैः ॥ ३५
कथं नु तस्यानाथाया मद्विनाशाद्भुजंगम ।
अफलास्ते भविष्यन्ति मयि सर्वे मनोरथाः ॥ ३६
नकुलः सहदेवश्च यमजौ गुरुवर्तिनौ । C. 3. 12432 B. 3. 179. 37 K. 3. 181. 37

26 ^{a}) Ś$_{1}$ D$_{3}$ M$_{2}$ यत्स्याद्; K$_{1.2.4}$ D$_{1.5}$ G$_{1.2.4}$ M$_{1}$ यः स्याद्; B$_{2}$ तस्माद् (for यस्माद्). Ś$_{1}$ अवादी; K$_{1}$ अभावे (for अभावी). — ^{d}) B$_{1}$ तत्र न (by transp.). D$_{4}$ ग्राप°; M$_{2}$ ग्लाप° (for ग्लप°). T$_{1}$ जनः (for मनः).

27 27^{ab} = (var.) 1. 1. 186^{cd}. — ^{b}) Ś$_{1}$ K$_{2}$ B$_{1}$ D$_{1.2.5}$ G$_{1}$ [ऽ]तिव°; B$_{1}$m. $_{2-4}$ Dc Dn D$_{4.6}$ T G$_{2-4}$ वंच°; M$_{2}$ विव° (for निव°). — ^{c}) G$_{1}$ दैवतं हि (for दैवमेव). — ^{d}) T$_{1}$ G$_{1.2}$ M$_{1}$ पौरुषं तु निरर्थकं.

28 ^{a}) G$_{2}$ देवो° (for दैवो°). B$_{1}$ °पाताद् (m °घाताद् as in text). D$_{2.3}$ वै (for हि). — ^{b}) Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ °श्रयात्; B$_{2}$ °श्रितं; T$_{1}$ °श्रयः. — ^{c}) T$_{1}$ G$_{2.4}$ M आपदं (for अवस्थां). S (except G$_{1}$) आपन्नम् (for संप्राप्तम्). — ^{d}) Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ यन्निमित्तम्; D$_{4}$ सनिमित्तम् (for अनिमित्तम्). K$_{4}$ महद्धि मां; Dc इहाद्य मे; D$_{5}$ इहोद्यमं (for इहाद्य माम्).

29 ^{a}) K$_{1}$ नाभि-; K$_{2}$ [अ]द्य न (by transp.); T$_{2}$ G$_{3.4}$ मां न. Ś$_{1}$ K$_{4}$ D$_{1}$ [अ]पि (for [अ]नु-). G$_{1.2}$ M$_{2}$ अहं तु नानुशोचामि. — ^{c}) Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ हि; K$_{3.4}$ D$_{1-3.5}$ M सु- (for तु). D$_{5}$ त्यक्तान् (for न्यस्तान्). — ^{d}) T$_{1.2}$ (before corr.) G$_{2.4}$ M राज्यात् (for राज्य-).

30 ^{c}) B$_{1}$ न मामुदीक्षमाणास्ते; B$_{2.3}$ Dc Dn D$_{4.6}$ मां समुद्वीक्षमाणास्ते. — ^{d}) Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ B$_{4}$ Dn$_{1}$ D$_{2.3.5}$ G$_{1}$ M$_{2}$ प्रयति°; T$_{1}$ प्रतपि° (for प्रपति°).

31 ^{a}) Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ D$_{5}$ विनाशम् (for विनष्टम्). B D (except D$_{1-3.5}$) G$_{1}$ मां (for वा). — ^{c}) Ś$_{1}$ K$_{2}$ °शील-मयस्; K$_{1}$ °शूलमयास्; B$_{1}$ °शीलमयास्; T$_{1}$ G$_{1}$ °शीलतया; T$_{2}$ G$_{2-4}$ °शीलास्त्वया (for °शीला मया). Ś$_{1}$ K$_{2}$ तर्हि; S तेपि (for ते हि). — ^{d}) K$_{4}$ D$_{5}$ बध्यंते (for बाध्यन्ते). K$_{1}$ D$_{2.3}$ T$_{1}$ °गृद्धिनः; B$_{3}$ (m as in text) °विग्रहाः; T$_{2}$ G °गर्द्धिनः (G$_{1}$ °गृध्नुना).

32 ^{a}) K$_{1}$ [अ]पि (for न). — ^{c}) G$_{1-3}$ M दिव्यास्त्र° (for सर्वास्त्र°). T G$_{4}$ दिव्यास्त्रविधि(T$_{2}$ after corr. °द्)-नाधृष्यो. — ^{d}) B$_{1}$ °गंधर्वदानवैः; G$_{1.2}$ °दानवराक्षसैः.

33 ^{a}) K$_{1.2}$ समर्थः सुमहाबाहो. — ^{b}) B$_{1}$ एकः स; B$_{1}$m. $_{2-4}$ Dc Dn D$_{4.6}$ एकोपि; G$_{2}$ एको वा (for एकाह्ना). T$_{1}$ M$_{2}$ स (for सु-). G$_{1}$ M$_{1}$ चांतरेण मां (for सुमहाबलः). Ś$_{1}$ K D$_{1-3.5}$ एकेनाह्ना (K$_{2}$ °क्ष्णा) महाबलः. — ^{d}) K$_{1.3.4}$ D$_{1}$ प्रा- (for प्र-). B D (except D$_{1-3.5}$) अंजसा (for ओ°).

34 ^{b}) T$_{1}$ द्यूतेन; G$_{4}$ तु द्यूत- (for दुर्द्यूत-). — ^{c}) Ś$_{1}$ द्विष्टं हि; K$_{1}$ विष्टं हि; K$_{2}$ त्विष्टं हि; M$_{2}$ विनष्टं (for विद्विष्टं). — ^{d}) B Dn D$_{4.6}$ G$_{4}$ दंभमोह°; G$_{1}$ लोभमोह°; G$_{2}$ मानाल्लोभ°.

35 ^{a}) K$_{3}$ D$_{1-3}$ M त्वेव; K$_{4}$ D$_{5}$ त्वनु- (for चैव). — ^{b}) D$_{1}$ T$_{2}$ G$_{3.4}$ पुत्रगर्द्धिनीं; D$_{2}$ °वर्द्धिनीं. — ^{c}) Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ सा (for या). S [अ]स्मासु (for [अ]स्माकं). — ^{d}) D$_{3}$ शौरैः (for परैः).

36 ^{a}) Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ कथं तस्यामनाथायां; K$_{4}$ D$_{1-3.5}$ G$_{1}$ M$_{1}$ कथं तस्या ह्य(D$_{3}$ M$_{1}$ अ-; G$_{1}$ -प्य)नाथाया; B Dc Dn D$_{4.6}$ तस्याः कथं (B$_{4}$ by transp. कथं तस्यास्) त्वनाथाया. — ^{c}) S सफला° (for अफला°). — ^{d}) B$_{1}$ मम (for मयि). K$_{4}$ T$_{1}$ G$_{1}$ M सर्व-; T$_{2}$ G$_{2-4}$ -सर्प (for सर्वे).

37 ^{b}) B D (except D$_{1-3.5}$) T G$_{2-4}$ यमौ च (for यमजौ). — D$_{2}$ om. 37^{c}–38^{b}. — ^{c}) Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ °संस्तंभौ; B Dc Dn D$_{4.6}$ °संगुप्तौ; D$_{5}$ °संरब्धौ.

C. 3. 12432
B. 3. 179. 37
K. 3. 181. 37

मद्बाहुबलसंस्तब्धौ नित्यं पुरुषमानिनौ ॥ ३७
निरुत्साहौ भविष्येते भ्रष्टवीर्यपराक्रमौ ।
मद्विनाशात्परिद्यूनाविति मे वर्तते मतिः ॥ ३८
एवंविधं बहु तदा विललाप वृकोदरः ।
भुजंगभोगसंरुद्धो नाशकच्च विचेष्टितुम् ॥ ३९
युधिष्ठिरस्तु कौन्तेयो बभूवास्वस्थचेतनः ।
अनिष्टदर्शनान्घोरानुत्पातान्परिचिन्तयन् ॥ ४०
दारुणं ह्यशिवं नादं शिवा दक्षिणतः स्थिता ।
दीप्तायां दिशि वित्रस्ता रौति तस्याश्रमस्य ह ॥ ४१
एकपक्षाक्षिचरणा वर्तिका घोरदर्शना ।
रुधिरं वमन्ती ददृशे प्रत्यादित्यमपस्वरा ॥ ४२
प्रववावनिलो रूक्षश्चण्डः शर्कराकर्षणः ।
अपसव्यानि सर्वाणि मृगपक्षिरुतानि च ॥ ४३
पृष्ठतो वायसः कृष्णो याहि याहीति वाशति ।
मुहुर्मुहुः प्रस्फुरति दक्षिणोऽस्य भुजस्तथा ॥ ४४
हृदयं चरणश्चापि वामोऽस्य परिवर्तते ।
सव्यस्याक्ष्णो विकारश्चाप्यनिष्टः समपद्यत ॥ ४५
स धर्मराजो मेधावी शङ्कमानो महद्भयम् ।
द्रौपदीं परिपप्रच्छ क्व भीम इति भारत ॥ ४६
शशंस तस्मै पाञ्चाली चिरयातं वृकोदरम् ।
स प्रतस्थे महाबाहुर्धौम्येन सहितो नृपः ॥ ४७
द्रौपद्या रक्षणं कार्यमित्युवाच धनंजयम् ।

---

38 D_2 om. 38^{ab} (cf. v.l. 37). — ^{a}) B_{1-3} Dc Dn $D_{4.6}$ भविष्यतो (B_1 °ष्येते) निरुत्साहौ. — ^{c}) $Ś_1$ K_2 °नाश- (for °नाशात्). — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ निश्चिता (for वर्तते).

39 Before 39, Dc ins. वैशं° उ°. — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ T_1 G_1 M_2 तथा (for तदा). — ^{b}) G_1 विलप्य च; M_2 विप्रलाप (for विल°). — ^{c}) D_5 °संनद्धो; M_2 °संरब्धो (for °संरुद्धो). — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ D_5 न शशाक; B_1 नाशकत्स (for नाशकच्च).

40 ^{a}) M_1 च (for तु). — ^{b}) $Ś_1$ [अ]स्वस्त°; K_4 [आ]श्वस्त° (for [अ]स्वस्थ°). — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ Dc अरिष्टदर्श°; T_2 G_{2-4} अतिदुर्दर्श°. — ^{d}) B_4 तान्विचिंत°; T_2 $G_{2.3}$ बहु चिंत° (for परिचिन्त°).

41 ^{a}) Dc_2 करुणं; T_2 G_{2-4} दारुणास् (for दारुणं). T_2 G_{2-4} तु (for हि). — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ Dn_2 G_1 च; $K_{3.4}$ B_2 $D_{1-3.5}$ हि (for ह).

42 ^{a}) D_5 °पादाक्षि- (for °पक्षाक्षि-). K_3 D_1 -चरणां; B_1 T G -चरणान् (G_1 -वचना) (for -चरणा). — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ M_1 नर्तका; K_3 मर्तुकां; K_4 M_2 नर्तुका; B_1 वर्तकीं; B_3 D_3 नर्तकी; D_1 वर्तिकां; D_5 जंबुकी; T_1 अत्यंतं; T_2 G नत्यूहान् (G_1 °हा) (for वर्तिका). $Ś_1$ K_2 Dc_1 M °दर्शनाः; K_3 B_1 D_1 °दर्शनां; T G_{2-4} °दर्शनान्. — ^{c}) Hypermetric! K_3 असृग्; B D (except D_5) G_1 रक्तं (for रुधिरं). $Ś_1$ वमते; K_3 वमंतीं; G_1 वमती; M वमंतीर् (for वमन्ती). D_5 वमती दृष्टा; T G_{2-4} वमतोदर्शत् (G_2 °पश्यत्) (for वमन्ती ददृशे). — ^{d}) K_2 अपस्वना; B_1 Dc Dn_2. n_3 अभासुरा (B_1 °रां; Dc_1 °राः); $B_{2.4}$ Dn_1 $D_{4.6}$ अभास्वरा; $D_{1.2}$ M_1 अपस्वरां (D_2 °रं; °राः); D_5 अथांबरात्; T G_{2-4} खरस्वनान्. $Ś_1$ K_1 °दित्यसमस्वना; K_3 °दित्यतपस्वरं; B_3 °दित्यमहासुरा; M_2 °दित्यपुरःसराः; text as in K_4 D_3 G_1 only.

43 ^{a}) B_{1-3} D (except $D_{1-3.5}$) T G चानिलो (for [अ]निलो). — ^{b}) K_2 Dc_2 Dn_2. n_3 $D_{1.6}$ चंड- (for चण्डः). $Ś_1$ $K_{1.2}$ T G_{2-4} M_2 -वर्षणः (for -कर्षणः). — ^{c}) $Ś_1$ K_{1-3} D_{1-3} सत्वानि; D_5 चैवासन् (for सर्वाणि). — ^{d}) $Ś_1$ °शतानि च.

44 ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ वाचति; K_3 B_4 $D_{1.2}$ वास°; K_4 B_{1-3} Dc Dn D_{3-6} शंस° (for वाश°). — ^{c}) B Dn $D_{4.6}$ स्फुरति च; S प्रस्फुरते. — ^{d}) S (except M_1) च (for [अ]स्य). $Ś_1$ ततः; K_2 तदा (for तथा).

45 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ चरणौ; T_1 चयनश् (for चरणश्). $Ś_1$ K D_{1-3} चास्य (for चापि). D_5 हृदयं कंपते तस्य. — ^{b}) $K_{1.2}$ वामे; D_5 वामो (for वामो). $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ वि-; T_1 G_2 M [ऽ]पि (for ऽस्य). $B_{1.3.4}$ Dc Dn_1 $D_{4.6}$ T_1 G_1 M परितप्यते; B_2 Dn_2. n_3 °वर्तति; T_2 G_{2-4} °नृत्यति. — ^{c}) K_3 G_1 M_2 सव्यश्च (for °स्य). K_4 Dn_1. n_3 D_1 T_1 G_1 [अ]क्ष्णोर् (for [अ]क्ष्णो). T_1 विकारं च. — ^{d}) T_2 $G_{3.4}$ om. [अ]पि. $Ś_1$ K_2 [अ]रिष्टः; $D_{1.2}$ [अ]निष्टं; G_2 [अ]निष्टं (for [अ]निष्टः).

46 ^{a}) B_{1-3} D (except $D_{1-3.5}$) M_1 धर्मराजोऽपि मे°. — ^{b}) B D (except $D_{1-3.5}$) मन्य° (for शङ्क°). $K_{2.3}$ महाभयं. — ^{d}) K_4 भामिनि (for भारत).

47 ^{a}) K_2 तस्य; G_1 राज्ञे (for तस्मै). — ^{b}) $Ś_1$ चिरायातं. — After 47^{ab}, B_3 Dc ins.:

878* कथयामास तत्सर्वं मृगान्हन्तुमितो गतम् ।
तच्छ्रुत्वा त्वरितो राजा भृशमुद्विग्नमानसः ।

— ^{c}) K_1 B_{1-3} Dc T_1 संप्रतस्थे; $K_{3.4}$ $D_{1-3.5}$ प्रतस्थे स

नकुलं सहदेवं च व्यादिदेश द्विजान्प्रति ॥ ४८

स तस्य पदमुन्नीय तस्मादेवाश्रमात्प्रभुः ।
ददर्श पृथिवीं चिह्नैर्भीमस्य परिचिह्निताम् ॥ ४९

धावतस्तस्य वीरस्य मृगार्थे वातरंहसः
ऊरुवातविनिर्भग्नान्द्रुमान्व्यावर्जितान्पथि ॥ ५०

स गत्वा तैस्तदा चिह्नैर्ददर्श गिरिगह्वरे
गृहीतं भुजगेन्द्रेण निश्चेष्टमनुजं तथा ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७६ ॥

१७७

वैशंपायन उवाच ।
युधिष्ठिरस्तमासाद्य सर्पभोगाभिवेष्टितम् ।
दयितं भ्रातरं वीरमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १

कुन्तीमातः कथमिमामापदं त्वमवाप्तवान् ।
कश्चायं पर्वताभोगप्रतिमः पन्नगोत्तमः ॥ २

स धर्मराजमालक्ष्य भ्राता भ्रातरमग्रजम् । C. 3. 12452 B. 3. 180. 3 K. 3. 182. 3

(by transp.). — d) Ś1 K1 B1 D1. 2. 4. 5 नृप; S प्रभुः (for नृपः). B4 धौम्येन सह पांडवः.

48 K3 om. 48. — b) Ś1 K1. 2 D1 इत्युक्त्वा च (for इत्युवाच).

49 a) D2 T2 (before corr.) G3. 4 अन्वीय (for उन्नीय). — b) Ś1 K1. 2 D1. 2. 5 विभुः; B1 पुनः (for प्रभुः). — After 49^{ab}, B Dc Dn D4. 6 ins.:

879* मृगयामास कौन्तेयो भीमसेनं महावने ।
स प्राचीं दिशमास्थाय महतो गजयूथपान् ।

— c) Ś1 K1. 2. 4 D1. 5 पदवीं (for पृथिवीं). — d) Ś1 पद° (for परि°). — After 49, B Dc Dn D4. 6 ins.:

880* ततो मृगसहस्राणि मृगेन्द्राणां शतानि च ।
पतितानि वने दृष्ट्वा मार्गं तस्याविशन्नृपः ।

[(L. 2) B2 Dc D4. 6 °विदन्नृपः (for °विशन्नृपः).]

50 a) Ś1 K1. 2 धावमानस्य धी(Ś1 वी)रस्य; B1m सदृशं धावतस्तस्य. — b) B Dc1 Dn D4. 6 मृगार्थं; Dc2 °णां (for °र्थे). — c) Ś1 °भिन्ना; K1. 2 D1. 2 °भिन्नान्; B Dc Dn D4. 6 G1. 4 M °भग्ना (for °भग्नान्). — d) K D1. 2. 5 व्यावर्ति°; D3 आवर्जि° (for व्यावर्जि°). B Dc Dn D4. 6 M1 द्रुमा व्यावर्जि(B2 °र्ति)ताः पथि. — After 50, Dc ins. 881*.

51 a) B2. 3 D4. 6 गत्वा च तैस् (D4. 6 चैतैस्). K1. 2 G1. 2 M1 तथा (for तदा). — B2–4 Dn D4. 6 ins. after 51^{ab}: Dc, after 50:

881* रूक्षमारुतभूयिष्ठे निष्पत्रद्रुमसंकटे
ईरिणे निर्जले देशे कण्टकिद्रुमसंकुले ।
अश्मस्थाणुक्षुपाकीर्णे सुदुर्गे विषमोत्कटे

[(L. 1) Dn °संकुले (for °संकटे)! — (L. 2) Dc निर्जने (for °ले). — (L. 3) Dc °क्षया° (for °क्षुपा°).] — d) T2 G3. 4 विचेष्टम् (for निश्चेष्टम्). K3. 4 B1 D (except D3) G1. 2 M तदा; B4 स्थितं (for तथा).

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 Dn2 T2 G2–4 आरण्य. — *Sub-parvan:* K3. 4 B1–3 Dc Dn1. n3 D1–6 G1 आजगर. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 179 (Dn2 178); D1 184; S (M2 *sup. lin.*) 180 (M2 orig. 182). — *Śloka no.:* Dn1. n2 54; Dn3 55; D1 57.

177

1 a) G1 धर्मराजः (for युधिष्ठिरस्). D5. 6 G1 समा° (for तमा°). — b) B1–3 Dc Dn D4. 6 °भोगेन (for °भोगाभि-). — c) G1 भ्रातरं दयितं (by transp.). K3. 4 D1–3. 5 भीमम्; B Dc Dn D4. 6 S (except G1) धीमान् (for वीरम्). — d) S (except T1) इदमित्यब्रवीद्वचः.

2 b) K3. 4 D1–3 S (except T1) इहाप्त° (for अवाप्त°). B4 आपदं प्राप्तवानसि; D5 यदि त्वमिहमाप्तवान् (sic). — d) Ś1 K1. 2 भुजगोत्तमः; B4 नागसत्तमः (for पन्न°). T2 G -भोगः पन्नगसत्तमः.

3 a) T1 धर्मराजं समालोक्य. — b) K3. 4 D5 ततो (for भ्राता). — d) Ś1 K1. 2 ग्राहेणाभिविचे(Ś1 °वे)ष्टितः.

After 3, B Dc Dn D4. 6 ins.:

882* भीम उवाच
अयमार्य महासत्त्वो भक्षार्थं मां गृहीतवान् ।

C. 3. 12452 B. 3. 180. 3 K. 3. 182. 3 कथयामास तत्सर्वं ग्रहणादि विचेष्टितम् ॥ ३

युधिष्ठिर उवाच ।

देवो वा यदि वा दैत्य उरगो वा भवान्यदि ।
सत्यं सर्प वचो ब्रूहि पृच्छति त्वां युधिष्ठिरः ॥ ४
किमाहृत्य विदित्वा वा प्रीतिस्ते स्याद्भुजंगम ।
किमाहारं प्रयच्छामि कथं मुञ्चेद्भवानिमम् ॥ ५

सर्प उवाच ।

नहुषो नाम राजाहमासं पूर्वस्तवानघ ।
प्रथितः पञ्चमः सोमादायोः पुत्रो नराधिप ॥ ६
क्रतुभिस्तपसा चैव स्वाध्यायेन दमेन च ।
त्रैलोक्यैश्वर्यमव्यग्रं प्राप्तो विक्रमणेन च ॥ ७
तदैश्वर्यं समासाद्य दर्पो मामगमत्तदा ।
सहस्रं हि द्विजातीनामुवाह शिबिकां मम ॥ ८
ऐश्वर्यमदमत्तोऽहमवमन्य ततो द्विजान् ।
इमामगस्त्येन दशामानीतः पृथिवीपते ॥ ९
न तु मामजहात्प्रज्ञा यावदद्येति पाण्डव ।
तस्यैवानुग्रहाद्राजन्नगस्त्यस्य महात्मनः ॥ १०
षष्ठे काले ममाहारः प्राप्तोऽयमनुजस्तव ।
नाहमेनं विमोक्ष्यामि न चान्यमभिकामये ॥ ११
प्रश्नानुच्चारितांस्तु त्वं व्याहरिष्यसि चेन्मम ।

नहुषो नाम राजर्षिः प्राणवानिव संस्थितः ।
युधिष्ठिर उवाच ।
मुच्यतामयमायुष्मन्भ्राता मेऽमितविक्रमः ।
वयमाहारमन्यं ते दास्यामः क्षुन्निवारणम् ।
सर्प उवाच ।
आहारो राजपुत्रोऽयं मया प्राप्तो मुखागतः ।
गम्यतां नेह स्थातव्यं श्वो भवानपि मे भवेत् ।
व्रतमेतन्महाबाहो विषयं मम यो व्रजेत् ।
स मे भक्षो भवेत्तात त्वं चापि विषये मम ।
चिरेणाद्य मयाहारः प्राप्तोऽयमनुजस्तव ।
नाहमेनं विमोक्ष्यामि न चान्यमभिकाङ्क्षये ।

[(L. 3) Dc D_4 °विक्रम (for °विक्रमः). — For lines 9–10, cf. stanza 11.]

4 ^{b}) S दैत्यनाथो वा (for यदि वा दैत्य). B_1 यक्ष (for दैत्य). — ^{d}) D_5 पृच्छते; G_1 पृच्छामि (for पृच्छति). $Ś_1$ K_{1-3} M त्वा (for त्वां). — After 4, B_{2-4} Dc Dn $D_{4.6}$ ins.:

883* किमर्थं च त्वया ग्रस्तो भीमसेनो भुजंगम ।

5 5^{a}=1. 23. 11^{a}. — ^{ab}) S किं (for वा). B_4 *repeats* 883* for 5^{ab}. — ^{c}) $Ś_1$ K_4 D_1 कम् (for किम्). D_5 वा सर्प (for आहारं). D_2 विद्यते त्वां; T_2 $G_{1.3.4}$ प्रयच्छेम (for °च्छामि).

6 ^{b}) K_2 Dc_2 पूर्वं (for पूर्वस्). K_4 $D_{1.2}$ पूर्वेषां पूर्वजस्तव; D_5 आसं पूर्वभवस्तव. — ^{d}) G_2 M_2 नराधिपः. D_5 आयोर्वंशकरः सुतः.

7 ^{b}) B_4 S बलेन च; D_5 च भारत (for दमेन च). — B_3 om. (hapl.) 7^{cd}. — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ D_3 अव्यग्रः; D_5 भङ्ग्यं च; G_1 अप्राप्यं (for अव्यग्रं). — ^{d}) K_4 B D प्राप्तोहं (D_5 प्राप्तं मे) विक्रमेण च.

8 ^{a}) D_5 ऐश्वर्यं हि (for तदैश्वर्यं). — ^{b}) D_5 मोहो (for दर्पो). $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ आविशत् (for अगमत्). D_3 पुरा (for तदा). — ^{c}) T_2 G_{3-4} सहस्रं च; M_1 °स्राणि (for °स्रं हि). — ^{d}) S वहंति (for उवाह).

9 ^{a}) T_2 (before corr.) G_2 ऐश्वर्यान् (for ऐश्वर्य-). D_5 G_1 °मोहेन (for °मत्तोऽहम्). — ^{b}) T G_{3-4} M °मत्य (for °मन्य). $Ś_1$ K_3 Dc द्विजोत्तमान् (for ततो द्विजान्). G_1 वाहयन्सर्वतो द्विजान्. — ^{c}) B_1 इमामवस्थामगमं. — ^{d}) B_1 शापेन (for आनीतः). $Ś_1$ पृथिवीतले; S इति मे स्मृतिः.

10 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ D_2 तत्र; M_1 न च (for न तु). $Ś_1$ D_3 मां नाजहात्; $K_{1.2}$ मां न ज°; T_2 $G_{3.4}$ मां व्यज°; G_2 M_1 मां व्याज°; M_2 मां प्रजहत् (for मामजहात्). — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ अद्येह; Dc अद्येति; T_1 अभ्येति; T_2 G अन्वेति (for अद्येति). T G पांडवः. — D_5 om. 10^{c}–11^{b}.

11 D_5 om. 11^{ab} (cf. v.l. 10). — ^{a}) B $Dn_{1.2}$ D_6 मयाहारः (B_4 °रं); G_1 समाहारः; G_2 महाराज; M_1 ममाहारं. — ^{b}) B_4 प्राप्तोस्मि भरतर्षभ. — D_3 om. (hapl.) 11^{d}–12^{c}. — ^{d}) $K_{3.4}$ B Dc Dn $D_{4.6}$ T_2 G_{2-4} न चान्यद्. K_4 B Dc Dn $D_{1.4-6}$ अपि (for अभि-). $Ś_1$ $K_{1.2}$ G_1 -कांक्षये (for -कामये).

12 D_3 om. 12^{abc} (cf. v.l. 11). — ^{a}) K_4 $D_{1.2}$ उच्चरितान्. $K_{1.2}$ D_5 तुभ्यं; K_4 $D_{1.2}$ G_2 श्रुत्वा; B Dc Dn $D_{4.6}$ अद्य; T_1 M_2 त्वं तु; T_2 $G_{1.3.4}$ तांस्त्वं (for तु त्वं). — ^{b}) $Ś_1$ K $D_{1.2.5}$ व्याकरि° (for व्याहरि°). — After 12, D_1 ins. 884*.

13 D_1 om. 13^{a}–14^{b}. — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ सर्प ब्रूहि (by transp.); T_1 ब्रूहि सर्वं. — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ प्रतिमोक्ष्यामि; cf. v.l. 14. T_1 शक्तितः (for ते वचः). — ^{c}) T_1 कामम्

अथ पश्चाद्विमोक्ष्यामि भ्रातरं ते वृकोदरम् ॥ १२

युधिष्ठिर उवाच ।

ब्रूहि सर्प यथाकामं प्रतिवक्ष्यामि ते वचः ।
अपि चेच्छक्नुयां प्रीतिमाहर्तुं ते भुजंगम ॥ १३
वेद्यं यद्ब्राह्मणेनेह तद्भवान्वेत्ति केवलम् ।
सर्पराज ततः श्रुत्वा प्रतिवक्ष्यामि ते वचः ॥ १४

सर्प उवाच ।

ब्राह्मणः को भवेद्राजन्वेद्यं किं च युधिष्ठिर ।
ब्रवीह्यतिमतिं त्वां हि वाक्यैरनुमिमीमहे ॥ १५

युधिष्ठिर उवाच ।

सत्यं दानं क्षमा शीलमानृशंस्यं दमो घृणा ।
दृश्यन्ते यत्र नागेन्द्र स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥ १६
वेद्यं सर्प परं ब्रह्म निर्दुःखमसुखं च यत् ।
यत्र गत्वा न शोचन्ति भवतः किं विवक्षितम् ॥ १७

सर्प उवाच ।

चातुर्वर्ण्यं प्रमाणं च सत्यं च ब्रह्म चैव ह ।
शूद्रेष्वपि च सत्यं च दानमक्रोध एव च ।
आनृशंस्यमहिंसा च घृणा चैव युधिष्ठिर ॥ १८
वेद्यं यच्चात्थ निर्दुःखमसुखं च नराधिप ।
ताभ्यां हीनं पदं चान्यन्न तदस्तीति लक्षये ॥ १९

युधिष्ठिर उवाच ।

शूद्रे चैतद्भवेल्लक्ष्यं द्विजे तच्च न विद्यते । C. 3. 12475 B. 3. 180. 25 K. 3. 182. 25

(for प्रीतिम्). — After 13, K2 (om. lines 1–20) ins. a passage given in App. I (No. 19).

14 D1 om. 14^{ab} (cf. v.l. 13). — ^{a}) T1 सत्यश्च (for वेद्यं). K3 B Dc Dn D4. 6 T G3. 4 M2 च; G1 तु (for यद्). T1 [अ]हं; M2 [इ]व (for [इ]ह). G2 वेद्यं च यद्ब्राह्मणेन. — D2 ins. after 14^{ab}: D1 (which om. 13^{a}–14^{b}) ins. after 12:

884* ब्रूहि यत्ते मया वाच्यं तत्त्वं धर्मभृतां वर ।

— ^{c}) Ś1 K D1–3. 5 वचः; M तव (for ततः). G1 सर्पराजोथ तच्छ्रुत्वा. — ^{d}) Ś1 K1. 2 प्रतिमोक्ष्यामि; cf. v.l. 13. — After 14, K4 D1. 2 ins. a passage given in App. I (No. 19), which K2 (partly) ins. after 13.

15 D1 om. 15 (with the ref.). — ^{b}) G1 किं वेद्यं (by transp.). — ^{c}) K4 D2 प्रब्रूहि (for ब्रवीहि). K2. 3 [अ]तिमतिस्त्वं हि; K4 D2 °मतिं हि त्वां; Dc D3 °मतिं त्वाहं; T1 M °मतिस्त्वेन (M2 °त्वे हि); T2 G3. 4 [अ]नुमतिं (G4 *inf. lin.* °तं) त्वां हि. — ^{d}) D3 °मिमीमहि; S °मिनोमि ते.

16 ^{a}) D2 दाक्ष्यं (for दानं). D1 तपः (for क्षमा). Ś1 K1. 2 D1 शौचम् (for शीलम्). — ^{b}) N तपो (for दमो). — ^{c}) Ś1 K D1. 2. 5 राजेंद्र (for नागेन्द्र). — ^{d}) Dn2 D4. 6 स्मृतिः (for स्मृतः). — After 16, K4 D1. 2 ins.:

885* परेषां च गुणान्वेषी सततं पुरुषर्षभ ।
सतोऽपि दोषान्राजेन्द्र न गृह्णाति कदाचन ।
दीनानुकम्पी सततं सततं साधुवत्सलः ।
नित्यं दानरतश्चैव तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।
सर्प उवाच ।
यत्नेन ब्रूहि राजेन्द्र कः कालः श्राद्धदानयोः ।
प्रश्नं प्रश्नविदां श्रेष्ठ सर्ववित्त्वं मतोऽसि मे ।
युधिष्ठिर उवाच ।
यत्र वै ब्राह्मणं पश्येच्छ्रोत्रियं ध्यानतत्परम् ।
धनं मन्येद्विशिष्टं तु स कालः श्राद्धदानयोः ।
सर्प उवाच ।
किं वेद्यं परमं राजञ्शंस मे त्वं युधिष्ठिर ।
सर्वज्ञोऽसि महाबाहो वाक्यैरनुमिमीमहे ।

[D1 om. (hapl.) from the posterior half of line 2 up to the prior half of line 5. — (L. 6) D2 repeats 14^{ab} for line 6. — (L. 8) D1 वरं (for धनं). D1. 2 मन्ये (for मन्येद्). D1 तं कालं (for स कालः). — After line 8, D1 *repeats* 14; while D2 *repeats* 14^{cd}! — (L. 9) K4 शंस (for राजञ्), and किं सुखं भरतर्षभ (for the posterior half).]

17 ^{a}) D1. 2 यत्परमं (for सर्प परं).

18 K3 om. 18^{ab}. — ^{a}) Ś1 K4 D2. 3. 5 चेत्; K2 तत्; M2 ते (for च). — ^{b}) K4 सत्याद्धि (for सत्यं च). K1. 2. 4 B3 Dn D1. 2. 4. 6 G4 हि (for ह). — ^{c}) K3 D1–3. 5 हि (for the *first* च). Ś1 K2 D3. 5 च सत्यादि; K3 D1. 2 च सत्यानि; K4 च ज्ञानादि; B1 यदा सत्यं (for च सत्यं च). — ^{d}) K3 D5 अक्रोधम् (for अक्रोध). — M om. 18^{ef}. — ^{f}) Ś1 K D1–3. 5 चेति (for चैव).

19 ^{a}) Ś1 K1. 2 यथार्थ-; K3 यथात्थ; K4 B Dn D4. 6 यच्चात्र; Dc D1–3 यच्चाथ; D5 यद्ब्रह्म; T G3. 4 M यच्चार्थ- (for यच्चात्थ). — ^{b}) Ś1 K2 D5 युधिष्ठिर; K4 सुखं नृप (for नरा°). — ^{d}) Dc लक्ष्यते (for लक्षये). — After 19, Dc D3 (marg.) ins.:

C. 3. 12475
B. 3. 180. 25
K. 3. 182. 25
न वै शूद्रो भवेच्छूद्रो ब्राह्मणो न च ब्राह्मणः ॥ २०
यत्रैतल्लक्ष्यते सर्प वृत्तं स ब्राह्मणः स्मृतः ।
यत्रैतन्न भवेत्सर्प तं शूद्रमिति निर्दिशेत् ॥ २१
यत्पुनर्भवता प्रोक्तं न वेद्यं विद्यतेति ह ।
ताभ्यां हीनमतीत्यात्र पदं नास्तीति चेदपि ॥ २२
एवमेतन्मतं सर्प ताभ्यां हीनं न विद्यते ।
यथा शीतोष्णयोर्मध्ये भवेन्नोष्णं न शीतता ॥ २३
एवं वै सुखदुःखाभ्यां हीनमस्ति पदं क्वचित् ।
एषा मम मतिः सर्प यथा वा मन्यते भवान् ॥ २४

सर्प उवाच ।

यदि ते वृत्ततो राजन्ब्राह्मणः प्रसमीक्षितः ।
व्यर्था जातिस्तदायुष्मन्कृतिर्यावन्न दृश्यते ॥ २५

युधिष्ठिर उवाच ।

जातिरत्र महासर्प मनुष्यत्वे महामते ।
संकरात्सर्ववर्णानां दुष्परीक्ष्येति मे मतिः ॥ २६
सर्वे सर्वास्वपत्यानि जनयन्ति यदा नराः ।
वाङ्मैथुनमथो जन्म मरणं च समं नृणाम् ॥ २७
इदमार्षं प्रमाणं च ये यजामह इत्यपि ।
तस्माच्छीलं प्रधानेष्टं विदुर्ये तत्त्वदर्शिनः ॥ २८
प्राङ्नाभिवर्धनात्पुंसो जातकर्म विधीयते ।
तत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य उच्यते ॥ २९
वृत्त्या शूद्रसमो ह्येष यावद्वेदे न जायते ।

886* तांश्च सर्वानशेषेण कथयस्व नराधिप ।

20 [a]) $B_{2.3}$ Dc च तद्; B_4 Dn D_4 तु यद्; T_1 $G_{2.4}$ M_2 चैव (for चैतद्). B D (except $D_{4.5}$) लक्ष्म (for लक्ष्यं). — [b]) Dc तच्चेन्; $D_{1.2.5}$ T_2 $G_{1.3.4}$ M चैतन्; T_1 G_2 चैव (for तच्च). S दृश्यते (T_1 लक्ष्यते) (for विद्यते). — [c]) K_1 नैव (for न वै). — [d]) T_1 G_1 ब्राह्मणो न च; T_2 G_{2-4} नैव ब्राह्मणः (for न च ब्रा°). — 20 = B. 12. 189. 8.

21 [a]) G_1 तल् (for [ए]तल्). Ś1 K $D_{1-3.5}$ लक्ष्यते सर्प यत्रैतत् (Ś1 $K_{1.2}$ यस्यैतत्; K_4 यस्यैव). — [b]) K_3 तद्वृत्तं (for वृत्तं स). D_5 G_1 स ब्राह्मण इति स्मृतः (= 16[d]). — [c]) Ś1 $K_{1.3}$ $D_{1.2.5}$ सर्वं; K_2 सत्यं; K_4 नित्यं (for सर्प). — [d]) D_6 स शूद्र; T_2 $G_{3.4}$ शूद्रं तम् (for तं शूद्रम्).

22 [a]) B_1 भुजग (for भवता). — [b]) Ś1 $K_{1.2}$ भवतीति ह; K_3 $B_{2.3}$ Dc Dn $D_{4.6}$ T_1 M_1 विद्यतीति च (B_3 Dc T_1 M_1 ह); K_4 D_{1-3} विद्यते त्विति (D_2 यथा also); B_4 विद्यते तथा. B_1 वेद्यं त्वं वेद्यतीति ह; D_5 न तद्वेद्यं भवेत्त्विह. — [c]) Ś1 K_1 अतीत्यान्यत्; $B_{1.4}$ इतीत्यत्र; B_2 Dn T_2 G_{2-4} अतोन्यत्र; Dc इति ह्येतत्; $D_{1.2}$ अतो नान्यत्; D_3 अतीवान्यत्; D_5 पदं नान्यत्; T_1 च वेद्यत्र; G_1 अतोन्यत्तु; M_1 न वेद्यत्र; M_2 न मेन्यत्र (for अतीत्यात्र). — [d]) D_2 अस्ति (for नास्ति). D_5 न च पश्यामि चेदपि.

23 [a]) K_4 सत्यम् (for एवम्). M_1 मम (for एतन्). Ś1 $K_{1.2}$ परं; $K_{3.4}$ $D_{1-3.5}$ पदं (for मतं). D_5 सौम्य (for सर्प). — [b]) S तु (for न). — [d]) $K_{3.4}$ D_5 नैव (for भवेन्). Ś1 K D_5 भवेच्छीतं न चोष्णता.

24 [b]) K_4 चास्ति; B D (except $D_{1-3.5}$) नास्ति (for अस्ति). — [d]) S (except T_2 G_3) कथं (for यथा).

25 [a]) K_4 चे (for ते). Ś1 यदि वृत्तं ततो राजन्; K_1 यद्येतद्वृत्ततो रा°; K_2 यद्यग्नं ततो रा°. — [b]) K_4 °मीक्ष्यते (for °मीक्षितः). — [c]) K_3 विना; B D वृथा (B_3 यथा (for व्यर्था). $K_{1.2}$ B_3 $D_{2.3.5}$ तथा°; K_3 T_1 G_1 M तदा°; T_2 G_{2-4} त्वया° (for तदा°). — [d]) K_4 $D_{1.2}$ वृत्तं; $B_{1.2}$ क्रिया (for कृतिर्). K_4 जातेः; $D_{1.2.5}$ यस्मात् (for यावत्). K_3 B_{1-3} Dc Dn $D_{4.6}$ न विद्यते; K_4 $D_{1.2}$ प्रशस्यते (for न दृश्यते). T_1 G_1 M कृतिर्या चात्र दृश्यते; T_2 G_{2-4} पृथिव्यां चात्र दृश्यते.

26 [a]) B_1 °मन्त्र (for °सर्प). — [b]) K_4 मानुषत्वे; T_2 G_3 मनुष्येषु; $G_{2.4}$ मनुष्यत्वं. $K_{3.4}$ $D_{3.5}$ विशिष्यते; $B_{2.4}$ M_1 विधीयते; $D_{1.2}$ प्रशस्यते (for महामते). — [d]) B_4 दुर्निरीक्ष्य इति स्मृतिः.

27 [b]) Ś1 $K_{1.2}$ B Dc_1 Dn $D_{4.6}$ सदा (for यदा).

28 [a]) Ś1 $K_{1.2}$ हि; K_4 D_2 मे (for च). — [b]) B_1 [उ]त (for [अ]पि). — [c]) K_2 प्रमाणेष्टं (for प्रधानेष्टं).

29 [a]) Ś1 $K_{1.2}$ नाभेर्वर्धनात्; K_4 नाभिदर्शनात्; T G_{2-4} M_1 °कर्तनात्; G_1 °लवनात्. — After 29[ab], T G (T_2 G_3 om. line 1) ins.:

887* ततस्तु नामकरणं ततश्चौलं विधीयते ।
ततोपनयनं प्रोक्तं द्विजातीनां यथाविधि ।

[(L. 2) T_1 G_1 °नयं° (for °नां°), and °क्रम (for °विधि).]

30 [a]) B D (except $D_{1-3.5}$) तावत् (for वृत्त्या). B_1 ज्ञेयो (for ह्येष). — [b]) Ś1 K_2 वेदी; T_2 (after corr.) G_3 वेदो; $G_{1.2}$ वेदान् (for वेदे). K_4 युज्यते (for जायते). — [c]) $K_{3.4}$ B Dc Dn $D_{3.4.6}$ G_4 तस्मिन्; $D_{1.2}$ तस्मात् (for अस्मिन्). Ś1 $K_{1.2}$ D_5 S (except $G_{2.4}$) एव (for

अस्मिन्नेवं मतिद्वैधे मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥ ३०
कृतकृत्याः पुनर्वर्णा यदि वृत्तं न विद्यते ।
संकरस्तत्र नागेन्द्र बलवान्प्रसमीक्षितः ॥ ३१
यत्रेदानीं महासर्प संस्कृतं वृत्तमिष्यते ।
तं ब्राह्मणमहं पूर्वमुक्तवान्भुजगोत्तम ॥ ३२
सर्प उवाच ।
श्रुतं विदितवेद्यस्य तव वाक्यं युधिष्ठिर ।
भक्षयेयमहं कस्माद्भ्रातरं ते वृकोदरम् ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७७ ॥

१७८

युधिष्ठिर उवाच ।
भवानेतादृशो लोके वेदवेदाङ्गपारगः ।
ब्रूहि किं कुर्वतः कर्म भवेद्गतिरनुत्तमा ॥ १
सर्प उवाच ।
पात्रे दत्त्वा प्रियाण्युक्त्वा सत्यमुक्त्वा च भारत
अहिंसानिरतः स्वर्गं गच्छेदिति मतिर्मम ॥ २
युधिष्ठिर उवाच ।
दानाद्वा सर्प सत्याद्वा किमतो गुरु दृश्यते ।
अहिंसाप्रिययोश्चैव गुरुलाघवमुच्यताम् ॥ ३
सर्प उवाच ।
दाने रतत्वं सत्यं च अहिंसा प्रियमेव च ।
एषां कार्यगरीयस्त्वाद्दृश्यते गुरुलाघवम् ॥ ४ C. 3. 12492 B. 3. 181. 4 K. 3. 183. 4

एवं). K_2 मतित्वे च; B_1 मतिर्दैवो; D_5 मतं द्वैधं; T_2 $G_{1.3.4}$ मतं द्वेधा; G_2 -विधं द्वेधा (for मतिद्वैधे). — 30^{d}=1. 67. 9^{d} etc.

31 ^{a}) K_1 T_1 G_1 कृतकृत्यः. S सर्ववर्णा (T_1 सवर्णाय) (for पुनर्वर्णा). — ^{b}) T_1 G_2 M_2 न नश्यति (M_2 °ते); G_1 न दूष्यते; G_4 ननु द्रुते (*inf. lin.* as in text). M_1 नशिष्यति (for न विद्यते). — ^{c}) Dc_1 Dn_1 T G_{1-3} संस्कारस् (for संकरस्). B D (except D_{1-3}) G_4 त्वस्य; M_2 तस्य (for तत्र). Ś$_1$ K $D_{1-3.5}$ राजेंद्र; M_2 विप्रस्य (for नागेन्द्र). — ^{d}) Ś$_1$ स ह वीक्षितः; K_1 मतवी°; K_2 सर्प वीक्ष्यतः; $K_{3.4}$ $D_{1.2}$ असमीक्षितः; T G न (G_1 प्र-) समीक्ष्यते (for प्रसमी°). M_1 फलभावे तु दृश्यते; M_2 तदभावे समीक्ष्यते.

32 ^{b}) Ś$_1$ K D_2 सत्कृतं; $D_{3.5}$ यत्कृतं (D_5 °ते) (for संस्कृतं). — ^{d}) D_5 तु भुजंगम (for भुजगो°).

33 ^{b}) G_1 महामते (for युधि°).

Colophon. — *Major parvan:* Ś$_1$ K_2 Dn_2 T_2 G_{2-4} आरण्य. — *Sub-parvan:* $K_{3.4}$ B_{1-3} Dc Dn_2. n_3 $D_{1-3.5.6}$ G_1 M_1 आ(Dn_3 M_1 अ)जगर. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 180 (Dn_2 179); D_1 185; S (G_1 corrupt; M_2 *sup. lin.*) 181 (M_2 orig. 183). — *Śloka no.:* Dn 38; D_1 67.

178

1 ^{a}) T_2 G_{2-4} °दृशे चोक्ते (for °दृशो लोके). — ^{c}) T_1 सर्पं (for कर्म). — ^{d}) D_4 भूतिर् (for गतिर्).

2 ^{a}) T_2 $G_{3.4}$ दानं (for पात्रे). Dc दद्यात् (for दत्त्वा). — ^{b}) B_1 [ए]व; T_2 G_3 [अ]पि (for च).

3 ^{a}) K_4 S दानं and सत्यं (for दानाद् and सत्याद्). D_5 दानाद्वा सत्यवाक्याद्वा. — ^{b}) Ś$_1$ K $D_{3.5}$ किं नाम (K_3 किमतः; K_4 किं चातः) पर(Ś$_1$ $K_{1.2}$ वर)मुच्यते. — ^{c}) $D_{1.2}$ S चापि (for चैव).

4 ^{a}) K_1 G_2 दानेन तत्वं; T_2 $G_{3.4}$ दानेन सह (for दाने रतत्वं). $B_{1.3}$ Dc च तत्वं; B_2 च सत्वं; B_4 D_4 च सत्यं; $D_{1.2}$ तत्वं च; D_3 भारत (for रतत्वं). Ś$_1$ $K_{3.4}$ D_3 सत्ये वा; $K_{1.2}$ B_{2-4} Dc $D_{1.2.4.5}$ सत्यं वा (for सत्यं च). Dn D_6 दानं च सत्यं तत्वं वा. — ^{b}) To avoid the hiatus, N (except Dn D_{4-6}) [अ]प्यहिंसा (for अहिंसा). Ś$_1$ K $D_{1-3.5}$ -प्रिययोस्तथा (for °मेव च). — ^{c}) K_4 तेषां; $D_{1.2}$ पर-; S अत्र (for एषां). $K_{1.2}$ °यस्त्वं (for °यस्त्वाद्). — ^{d}) Ś$_1$ K $D_{3.5}$ उच्यते (for दृश्यते).

5 ^{a}) T_1 क्वचिच्च (for कस्माच्चिद्). Ś$_1$ वा (for हि). K_2 तस्माच्च दानयोगाद्वा; T_2 G क्वचिद्दानप्रयोगाद्धि; M_2 दानयोगाच्च केषांचित्. — ^{b}) K_4 एतद्; G_4 एवं (for एव).

C. 3. 12493 B. 3. 181. 5 K. 3. 183. 5 कस्माचिद्दानयोगाद्धि सत्यमेव विशिष्यते ।
सत्यवाक्याच्च राजेन्द्र किंचिद्दानं विशिष्यते
एवमेव महेष्वास प्रियवाक्यान्महीपते ।
अहिंसा दृश्यते गुर्वी ततश्च प्रियमिष्यते
एवमेतद्भवेद्राजन्कार्यापेक्षमनन्तरम् ।
यदभिप्रेतमन्यत्ते ब्रूहि यावद्ब्रवीम्यहम् ॥ ७

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं स्वर्गे गतिः सर्प कर्मणां च फलं ध्रुवम् ।
अशरीरस्य दृश्येत विषयांश्च ब्रवीहि मे ॥ ८

सर्प उवाच ।

तिस्रो वै गतयो राजन्परिदृष्टाः स्वकर्मभिः
मानुष्यं स्वर्गवासश्च तिर्यग्योनिश्च तत्त्रिधा ॥ ९
तत्र वै मानुषाल्लोकाद्दानादिभिरतन्द्रितः
अहिंसार्थसमायुक्तैः कारणैः स्वर्गमश्नुते ॥ १०
विपरीतैश्च राजेन्द्र कारणैर्मानुषो भवेत्
तिर्यग्योनिस्तथा तात विशेषश्चात्र वक्ष्यते ॥ ११
कामक्रोधसमायुक्तो हिंसालोभसमन्वितः ।
मनुष्यत्वात्परिभ्रष्टस्तिर्यग्योनौ प्रसूयते ॥ १२
तिर्यग्योन्यां पृथग्भावो मनुष्यत्वे विधीयते ।
गवादिभ्यस्तथाश्वेभ्यो देवत्वमपि दृश्यते ॥ १३
सोऽयमेता गतीः सर्वा जन्तुश्चरति कार्यवान्
नित्ये महति चात्मानमवस्थापयते नृप ॥ १४

— Ś1 K1. 2 om. (hapl.) 5^{cd}. — c) K3. 4 D1–3. 5 राजर्षे (for राजेन्द्र). — d) K3. 4 D1–3. 5 S (except T1) कच्चिद् (for किंचिद्).

6 a) T1 G1 M1 महाराज (for महे°). — b) Ś1 K1. 2 G2. 4 प्रियवाक्यं; D6 प्रियं वाक्यं; M1 प्रियाद्वाक्यान्. D5 विशिष्यते; T1 G1 M1 महामते (for मही°). — d) Ś1 K1. 2 D1–3. 5 तस्याश्च (for तत°).

7 a) D1. 2 एव (for एतद्). — b) K2 कांक्ष्याप्रेक्षम्; K3 D3 G1 कार्याविक्षम्; D6 कार्यं वेश्मम् (for कार्यापेक्षम्). B1 अनुत्तमं (for अनन्तरम्). — c) K2. 3 B3 Dc1 Dn1 T1 अन्यं (for अन्यत्). K2 तु; B2 त्वं (for ते). D1. 2 यथा त्वं मन्यसे राजन्. — d) K3 तम्; K4 B4 D1–3. 5 ते (for [अ]हम्).

8 a) Ś1 K1. 2 D1 G2. 4 स्वर्ग- (for स्वर्गे). — c) Dn3 D1 S दृश्यंते (for दृश्येत). — d) B4 विषयं च. B1–3 D (except D1–3. 5) प्रब्रूहि विषयांश्च मे.

9 a) D5 मिश्रा (for तिस्रो). K4 D2 वि- (for वै). — b) D5 च (for स्व-). S जगदि(M °ती)ष्टा यथाविधि (G2. 4 विधिस्मृताः). — After 9^{ab}, M2 reads 11. — c) B4 Dn D4 मानुषं; T2 G3 मनुष्यः (for मानुष्यं). T1 °वासं च. — d) D3 च ते; D5 तथा; S च तास् (for च तत्).

10 a) Ś1 K1. 2. 4 D1. 5 G2 तत्रैव; B4 तत्रापि; T1 M तत्रैवं; T2 G3 तत्र तं; G1 अत्रैव. Dc मानुषाँल्लोकान्; D4 मानुषा लोकाद्; G1 मानुषा लोका. — b) S अनादिभिः (for अतन्द्रितः). — c) G1 अहिंसार्थं. B2. 3 (m as in text). 4 °समायुक्तः. T1 M अहिंसार्थैश्च कार्यार्थैः. — d) T1 both उच्यते and अश्नुते (as in text).

11 M2 reads 11 after 9^{ab}. — c) B4 -गतान्; D3 यथा (for तथा). B2 पार्थ; T2 G2–4 चात्र (for तात). — d) K1 D1 विशेषं. K1. 2 D1 T1 लक्ष्यते; K4 B2 D5 दृश्यते (for वक्ष्यते). B4 विपर्यस्तान लक्ष्यते.

12 ab) Ś1 K D1–3. 5 °लोभ°; B4 °राग° (for °क्रोध°). Ś1 K D1–3. 5 °मोह° (for °लोभ°). S यदा त्वत्र महत्त्वन हिंसार्थो (T2 G2–4 °र्थं) लोभ एव च. — cd) B2 °योनिः (for °योनौ). Ś1 K1. 2 D1–3. 5 प्रजायते (for प्रसू°). B4 तिर्यग्योनिषु जायते. S मनुष्यमा(T2 G2–4 °ष्य आ)विशेन्मोहात्स तिर्यगवशो (T2 G2–4 °ग्वशगो) भवेत्.

13 a) B D (except D1. 3. 5) T2 G2. 4 तिर्यग्योन्याः; T2 G3 °ग्योनौ. Dc पृथग्भावे. — b) K4 D1 मनुष्यत्वाद्; B2. 3 D6 °ष्यत्वं; B4 Dn D4 °ष्यार्थं; Dc T1 मानुष्यत्वं. G4 विधीयतां. — c) Ś1 तथाश्विभ्यो. — d) D1 अभि- (for अपि). T2 G3 भिद्यते; G2. 4 M विद्य° (for दृश्य°).

14 a) B1 ह्येता (for एता). B1–3 Dc Dn D4. 6 तात (for सर्वा). M2 सोयमेतावतीर्जातीर्. — b) Ś1 K1. 2 काल°; B2 वीर्य° (for कार्य°). — c) T G2. 3 M निम्ने; G1 तिक्ते (for नित्ये). — d) D1. 2 यदि (for अव-). K4 B2. 3 D1. 2. 5 -स्थापयति; T2 G -स्थाप्य चरेत् (G1 च वै); M2 -स्थापय वै (for स्थापयते). N (except Ś1 K1. 2) द्विज: (for नृप).

15 a) K1. 2 ततो; B3 Dc D6 जातौ (for जातो). Dc जातौ; T1 मातुश् (for जातश्). K3. 4 M1 बलवद्; D5 भगवान् (for बल°). — b) Ś1 नात्माथ; K1 चात्माय; K2 चात्माथ; K4 चात्मापि; D3 आत्मा च; T1 नाम्नाथ; T2 (before corr.) G2. 4 M नाम्नाय; G1 [ऽ]नामय- (for चात्मा

जातो जातश्च बलवान्भुङ्क्ते चात्मा स देहवान्
फलार्थस्तात निष्पृक्तः प्रजालक्षणभावनः ॥ १५

युधिष्ठिर उवाच ।

शब्दे स्पर्शे च रूपे च तथैव रसगन्धयोः ।
तस्याधिष्ठानमव्यग्रं ब्रूहि सर्प यथातथम् ॥ १६
किं न गृह्णासि विषयान्युगपत्त्वं महामते ।
एतावदुच्यतां चोक्तं सर्वं पन्नगसत्तम ॥ १७

सर्प उवाच ।

यदात्मद्रव्यमायुष्मन्देहसंश्रयणान्वितम् ।
करणाधिष्ठितं भोगानुपभुङ्क्ते यथाविधि ॥ १८
ज्ञानं चैवात्र बुद्धिश्च मनश्च भरतर्षभ ।
तस्य भोगाधिकरणे करणानि निबोध मे ॥ १९
मनसा तात पर्येति क्रमशो विषयानिमान् ।
विषयायतनस्थेन भूतात्मा क्षेत्रनिःसृतः ॥ २०
अत्र चापि नरव्याघ्र मनो जन्तोर्विधीयते ।
तस्माद्युगपदस्यात्र ग्रहणं नोपपद्यते ॥ २१
स आत्मा पुरुषव्याघ्र भ्रुवोरन्तरमाश्रितः ।
द्रव्येषु सृजते बुद्धिं विविधेषु परावराम् ॥ २२
बुद्धेरुत्तरकालं च वेदना दृश्यते बुधैः ।
एष वै राजशार्दूल विधिः क्षेत्रज्ञभावनः ॥ २३

युधिष्ठिर उवाच ।

मनसश्चापि बुद्धेश्च ब्रूहि मे लक्षणं परम् । C. 3.12512 B. 3. 181. 24 K. 3. 183. 24

स). K3 D1. 2. 5 भुंक्ते स्व(K3 °त्स)फलसंभवं. — c) T G प्रजार्थेन तु (G2 °र्थं कर्म-) (for फलार्थस्तात). Ś1 K1. 2 चारु; D1. 2 तत्र (for तात). Ś1 K1 निष्कृत्तः; B1 निर्मुक्तः (m as in text); D1. 2 निर्दिष्टः; T1 निष्पन्नः; T2 G1. 3. 4 निर्वृत्तः; G2 निष्पत्तिः (for निष्पृक्तः). — d) Ś1 K1. 2 °पालन° (for °लक्षण°).

16 a) K2 M1 शब्दस्पर्शे. — c) Ś1 K B3 D1–3. 5 M1 कस्य (for तस्य). N अव्यग्रो (for °ग्रं). — d) B4 T1 सर्वं; D1. 2 तन्मे (for सर्प).

17 ab) Ś1 K B1. 3 Dc D3 नु (K3 तु); D5 च (for न). D1–3. 5 गृह्णाति (for °सि). D1. 2 वा; D3. 5. 6 च (for त्वं). D1. 2 महीपते (for महामते). S युगपच्च महाबुद्धे विषयान् (T1 °यः; T2 [after corr.] G2. 3 °यं) किं न गृह्णति (T1 G1 M1 गृह्यते; M2 गृह्णते). — c) K1. 2 transp. चोक्तं and सर्वं (in d). T2 G2–4 चोक्त्वा (for चोक्तं). T1 स एवमुच्यतां चोक्तः. — d) S सर्वं ब्रूहि महामते.

18 a) S (except G4) तदा° (for यदा°). Ś1 K1. 2 °बुद्धिम् (for °द्रव्यम्). B4 (corrupt) यदामुत्रवानायुष्मन्. — b) T1 M देहे (for देह-). — c) Ś1 K1. 2. 4 B2. 3 T1 M2 कारणाधिष्ठितं (K4 M2 °तान्); T2 G करणाधिष्ठितो (G1 °तान्). — d) Ś1 K1. 2 D5 °युंक्ते (for °भुङ्क्ते).

19 ab) T1 G1. 2 M ज्ञानं चैव मनश्चात्र; T2 G3. 4 मनश्चैव महाभाग (for a). S बुद्धिश्च नरसत्तम (for b). — c) Ś1 K1. 2 D5 M1 भोगाधिकारेण. — d) Ś1 K D1. 5 T1 G1. 2 M2 कार° (for कर°).

20 a) T1 स तु (for तात). M मनः सततमन्वेति (M2 °पर्येति). — c) Ś1 K1. 2 °यतनं वेत्ति; K3 °यतनस्थे तु; D5 °स्थाने; T1 °स्थो हि; G1 °स्थानं; G2 °त्वेन. — d) Ś1 K1. 2 D3. 5 क्षेत्रमाश्रितः; K3. 4 °मिश्रितः; B2 D1. 2 °मास्थितः; T1 M °निश्रितः; T2 G2–4 °विष्ठितः. G1 भूतक्षेत्रं विनिश्रितं.

21 a) B1–3 D (except D1–3. 5) G1 तत्र (for अत्र). D1. 2 [अ]पि च (by transp.). — c) B Dn D4. 6 T1 अत्रास्य (by transp.); Dc अर्थस्य. — d) Ś1 K1. 2 न विधीयते (for नोप°).

22 b) K4 °रंतरतः स्थितः. K3 Dn2 S आस्थितः (for आश्रितः). — M2 om. 22c–24d. — c) K4 तद्वै (for बुद्धिं). B D (except D1–3. 5) बुद्धिं द्रव्येषु सृजति. — d) G4 विषयेषु (for विवि°). K1 [अ]पवारणां; K2. 3 [अ]परावरां; K4 परावरान्; B1 Dc परापरां; D3 परां परां; T2 G3 परावराः.

23 M2 om. 23 (cf. v.l. 22). — a) K3 B1. 3 Dc2 Dn1. n3 D4. 6 °कालाच्च; B2. 4 Dc1 Dn2 D3 °काला च; D1. 2 °कालोत्थं; D5 °कालाथ. Ś1 बुद्धेरुत्तमकालाच्च; K1 बुद्धेरुत्तारकालाश्च. — b) D1 वेदनं; G2 चेतसो; G4 चेतना (for वेदना). D6 [आ]देश्यते (for दृश्यते). — c) D1. 2 पृथग् (for एष). Ś1 K1. 2 G4 ते (for वै). T2 G2–4 नर° (for राज°). — d) K1. 2 D1. 2. 4. 5 G1 विधि-; T1 विधिं (for विधिः). D5 -क्षेत्रस्य (for क्षेत्रज्ञ-). K3 D3 विधिवत्क्षेत्रभावनः.

24 M2 om. 24 (cf. v.l. 22). — b) D5 किं (for मे). — c) B4 यत्तद् (for एतद्). Ś1 K1. 2 °वपुषां (for °विदुषां). — d) G4 विधीयतां.

25 a) G1 आत्मगता (for आत्मानुगा). K3 [अ]त्यंतं; B2 Dn D4 [अ]तीव (for तात). — b) Ś1 K D1. 2 उत्पन्नेन;

C. 3. 12512 B. 3. 181. 24 K. 3. 183. 24 एतदध्यात्मविदुषां परं कार्यं विधीयते ॥ २४

सर्प उवाच ।

बुद्धिरात्मानुगा तात उत्पातेन विधीयते ।
तदाश्रिता हि संज्ञैषा विधिस्तस्यैषणे भवेत् ॥ २५
बुद्धेर्गुणविधिर्नास्ति मनस्तु गुणवद्भवेत् ।
बुद्धिरुत्पद्यते कार्ये मनस्तूत्पन्नमेव हि ॥ २६
एतद्विशेषणं तात मनोबुद्ध्योर्मयेरितम् ।
त्वमप्यत्राभिसंबुद्धः कथं वा मन्यते भवान् ॥ २७

युधिष्ठिर उवाच ।

अहो बुद्धिमतां श्रेष्ठ शुभा बुद्धिरियं तव ।
विदितं वेदितव्यं ते कस्मान्मामनुपृच्छसि ॥ २८
सर्वज्ञं त्वां कथं मोह आविशत्स्वर्गवासिनम् ।
एवमद्भुतकर्माणमिति मे संशयो महान् ॥ २९

सर्प उवाच ।

सुप्रज्ञमपि चेच्छूरमृद्धिर्मोहयते नरम् ।
वर्तमानः सुखे सर्वो नावैतीति मतिर्मम ॥ ३०
सोऽहमैश्वर्यमोहेन मदाविष्टो युधिष्ठिर ।
पतितः प्रतिसंबुद्धस्त्वां तु संबोधयाम्यहम् ॥ ३१
कृतं कार्यं महाराज त्वया मम परंतप ।
क्षीणः शापः सुकृच्छ्रो मे त्वया संभाष्य साधुना ॥ ३२
अहं हि दिवि दिव्येन विमानेन चरन्पुरा ।
अभिमानेन मत्तः सन्कंचिन्नान्यमचिन्तयम् ॥ ३३
ब्रह्मर्षिदेवगन्धर्वयक्षराक्षसकिंनराः ।
करान्मम प्रयच्छन्ति सर्वे त्रैलोक्यवासिनः ॥ ३४

D_8 उत्पन्नेति; D_5 उत्पन्नस्य (for उत्पातेन). — ^{c}) K_3 D_5 [अ]पि; B_4 [ए]षा (for हि). B Dc $D_{4.6}$ संज्ञा च (B_4 हि); Dn सा ज्ञेया (!); D_5 विज्ञेया; T_2 $G_{3.4}$ तस्यैषा (for संज्ञैषा). — ^{d}) B_2 Dn $D_{4.6}$ M_1 बुद्धिस् (for विधिस्). K_2 तस्येषिणे; K_3 तस्यैव वै; K_4 $D_{1.5}$ तस्यैषणा; B (B_2 m as in text) Dc तस्येषिणो; Dn $D_{4.6}$ T_2 (after corr.) G_3 तस्यैषिणी; $D_{1.2}$ तत्रैषणे; $G_{1.2}$ तस्यैषणो.

26 $B_{1.4}$ Dn $D_{4.6}$ transp. 26^{ab} and 26^{cd}. — T_1 M om. 26^{ab}. — ^{a}) K_3 $D_{1.3}$ बुद्धिर् (for बुद्धेर्). K_4 $D_{1.3}$ °विधिर्नास्ति; B_2 (m as in text) Dc_1 Dn_2 °विधानेन; Cnp °विधिर्नास्ति (as in text). — ^{b}) B Dc_1 $Dn_{2.}$ n_3 $D_{4.6}$ तद्गुण° (for तु गुण°). — B_3 om. 26^{cd}. — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ तूत्पद्यते (for उत्पद्यते). $K_{3.4}$ B (B_3 om.) D G_1 कार्यान् (for कार्ये). — ^{d}) B_4 S च (for हि).

27 ^{a}) S एतत्तात विशेषेण. — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ °बुद्ध्या; Dc $D_{1.3}$ °बुद्धेर् (for °बुद्ध्योर्). B D (except $D_{1-3.5}$) G_4 यदंतरं (for मयेरितम्). — ^{c}) K_3 Dc_2 $D_{2.4}$ अति-; K_4 $Dn_{2.}$ n_3 T G_{2-4} M अपि (for अभि-). D_2 -संक्रुद्धः; D_5 -संतुष्टः; T_2 G_3 -संबद्धः; G_2 -संबंधं; M_1 -संबद्धं (for -संबुद्धः). — ^{d}) S कथं (T_1 कामं) वा मन्यसे स्वयं.

28 ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ शुद्धा; K_4 महा-; T_1 G_2 M कृता; G_1 मता; G_4 नाम्ना (for शुभा). K_2 M_2 अयं (for इयं). — ^{d}) B_{2-4} Dc_1 Dn D_4 सम्- (for माम्). T_2 G_{2-4} कस्मान्नहुष पृच्छसि. — $K_{2.4}$ (which om. 29–31) ins. after 28 a passage given in App. I (No. 20).

29 $K_{2.4}$ om. 29–31. — ^{a}) $Ś_1$ K_1 सर्वज्ञत्वात्; K_3 $D_{1.4.6}$ G_4 सर्वज्ञ त्वां; T_1 धर्मज्ञं त्वां (for सर्वज्ञं त्वां). — ^{b}) B_1 प्राविशत्; S ह्यगमत् (for आविशत्). $Ś_1$ K_1 M_2 °वासिनां; G_1 °गामिनं. — After 29^{ab}, $B_{1.3}$ Dc ins.:

888* कथं च सर्पतां यातो भवान्व्याख्यातुमर्हति ।

— ^{c}) $D_{1.2}$ एतद्° (for एवम°).

30 $K_{2.4}$ om. 30 (cf. v.l. 29). — ^{a}) K_1 B_4 $D_{1.2.6}$ T_2 (before corr.) $G_{1.4}$ M सुप्राज्ञम्. $D_{1.2}$ वै (for चेत्). T_2 $G_{1.3.4}$ दूरम् (for शूरम्). — ^{b}) $D_{1.2}$ G_1 बुद्धिर् (for ऋद्धिर्). — ^{d}) B D (except $D_{1-3.5}$) सुखानी° (for नावैती°).

31 $K_{2.4}$ om. 31 (cf. v.l. 29). — ^{b}) $Ś_1$ K_1 यदाविष्टो; T_2 G_{2-4} मदयुक्तो. B_4 [अ]नमन्य वै (for युधि°). — ^{c}) $Ś_1$ पातितः; T_1 प्रतीतः (for पतितः). $Ś_1$ K_1 D_5 °बुद्धः सन् (for °संबुद्धस्). — ^{d}) B_4 G_1 M_1 अतः (for अहम्).

32 ^{c}) T_1 M_2 पापः (for शापः). K_4 Dc_2 D_3 स (for सु-). K_4 कृत्स्नो; G_4 -कृच्छ्रान् (for -कृच्छ्रो).

33 ^{a}) G_1 नर्ध्येन (for दि°). — ^{b}) Dc_2 $D_{1.3.5}$ [आ]चरं (for चरन्). — ^{c}) $Ś_1$ अपि; $K_{3.4}$ $D_{1-3.5}$ अति (for अभि-). $Ś_1$ $K_{1.2}$ संतप्तः; $D_{1.2}$ मनसि (for मत्तः सन्). S वै (for सन्). — ^{d}) K_3 D_1 किंचिन्; Dc $Dn_{1.}$ n_2 कश्चिन्; Dn_3 कच्चिन् (for कंचिन्). D_5 नान्यं किंचिद् (for कंचिन्नान्यम्). S कंचि(G_1 किंचि-; G_2 कश्चि)दन्यन्न चिन्तये.

34 ^{a}) D_5 ब्राह्मणा; M_1 महर्षि- (for ब्रह्मर्षि-). K_2 व्यक्तभिर्दैवगंधर्वाः; B_1 ब्रह्मदेवर्षिगंधर्व-. — ^{b}) B_{1-3} D (except $D_{1-3.5}$) G_1 °पन्नगाः (for °किंनराः). — ^{c}) D_3

चक्षुषा यं प्रपश्यामि प्राणिनं पृथिवीपते ।
तस्य तेजो हराम्याशु तद्धि दृष्टिबलं मम ॥ ३५
ब्रह्मर्षीणां सहस्रं हि उवाह शिबिकां मम ।
स मामपनयो राजन्भ्रंशयामास वै श्रियः ॥ ३६
तत्र ह्यगस्त्यः पादेन वहन्स्पृष्टो मया मुनिः ।
अदृष्टेन ततोऽस्म्युक्तो ध्वंस सर्पेति वै रुषा ॥ ३७
ततस्तस्माद्विमानाग्रात्प्रच्युतश्च्युतभूषणः ।
प्रपतन्बुबुधेऽऽत्मानं व्यालीभूतमधोमुखम् ॥ ३८
अयाचं तमहं विप्रं शापस्यान्तो भवेदिति ।
अज्ञानात्संप्रवृत्तस्य भगवन्क्षन्तुमर्हसि ॥ ३९
ततः स मामुवाचेदं प्रपतन्तं कृपान्वितः ।
युधिष्ठिरो धर्मराजः शापात्त्वां मोक्षयिष्यति ॥ ४०
अभिमानस्य घोरस्य बलस्य च नराधिप ।
फले क्षीणे महाराज फलं पुण्यमवाप्स्यसि ॥ ४१
ततो मे विस्मयो जातस्तद्दृष्ट्वा तपसो बलम् ।
ब्रह्म च ब्राह्मणत्वं च येन त्वाहमचूचुदम् ॥ ४२
सत्यं दमस्तपो योगमहिंसा दाननित्यता ।
साधकानि सदा पुंसां न जातिर्न कुलं नृप ॥ ४३
अरिष्ट एष ते भ्राता भीमो मुक्तो महाभुजः ।
स्वस्ति तेऽस्तु महाराज गमिष्यामि दिवं पुनः ॥ ४४

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वाजगरं देहं त्यक्त्वा स नहुषो नृपः C. 3. 12533 B. 3. 181. 44 K. 3. 183. 47

कामान्; S वरं (for करान्). — ^{d}) K Dc2 D1 सर्व- (for सर्वे).

35 ^{a}) G1 सं- (for यं). D1 च (for प्र-). — ^{b}) K1 T G प्राणिनां. B1. 3 Dc D4. 6 S °श्वर; D1. 2 °तले (for °पते). — ^{c}) T2 G2–4 प्राणान् (for तेजो). — ^{d}) D5 तथा (for तद्धि). K2 B D (except D1–3. 5) दृष्टेर्बलं (B2 °र्बलैर्) (for दृष्टिबलं). Dc महत् (for मम).

36 ^{a}) Ś1 K D1–3. 5 महर्° (for ब्रह्म°), and तु (for हि). T1 G1. 2. 4 M1 सहस्राणि (for °स्रं हि). — ^{b}) Ś1 K1. 2 प्रोवाह; S (except T2 G3) वहन्ति (for उवाह). — ^{c}) Dc2 D2. 6 T2 G3 ममा° (for माम°). — ^{d}) Ś1 K1. 2 भारत (for वै श्रियः).

37 ^{a}) D5 S [अ]पि (for हि). K1 T1 पापेन; B4 तु मया (for पादेन). — ^{b}) B4 पदा (for वहन्). B4 Dn3 D3 G1. 2. 4 M1 महा- (for मया). — ^{c}) B D (except D1. 2. 5) T2 G2–4 अगस्त्येन (for अदृष्टेन). K3 D5 हि; K4 T1 [ऽ]पि (for ऽस्मि). K3. 4 [उ]क्तं (for [उ]क्तो). ^{d}) K2 ध्रुवं (for ध्वंस). K3 तदा; Dc मृषा (for रुषा). D5 सर्पस्त्वं च भवेति ह.

38 ^{a}) K1. 2 B Dc2 Dn1. n2 D3. 4 G1. 2 M1 विमानाग्र्यात्. — ^{b}) Ś1 K1. 2 च्युतः प्रच्युत- (for प्रच्युतश्च्युत-). B2 Dn1 (m as in text) -लक्षणः (for -भूषणः). — ^{c}) D1 G4 प्रा- (for प्र-). — ^{d}) Ś1 व्याघ°; K2 व्याल° (for व्याली°).

39 ^{b}) D1 भविष्यति (for भवे°). — Before 31^{cd}, B Dc Dn D3 (marg.). 4 ins. सर्प उ°. — ^{c}) B1–3 D (except D1–3. 5) प्रमादात्सं(B1 °दं मे)प्रमूढस्य. — ^{d}) T1 M1 भगवान्. B1 वक्तुम् (for क्षन्तुम्).

40 ^{b}) D5 T2 (before corr.) G2 प्रवदंतं (for प्रप°). Ś1 K2. 4 दया° (for कृपा°). — ^{d}) Ś1 त्वा (for त्वां).

41 ^{a}) K3 D3 अति° (for अभि°). S चैतस्य (for घोरस्य). — ^{b}) K3 धनस्य; B Dn D4 पाप°; Dc D6 शाप° (for बल°). — ^{c}) S स्व(G1 ह्य)निर्दिष्टं (for महा°). — ^{d}) Ś1 K D1–3 पुण्यं फलम् (by transp.).

42 ^{a}) D5 अति (for ततो). — ^{b}) D2 दृष्ट्वा तत् (by transp.); T1 तं दृष्ट्वा. — ^{c}) D3 ब्रह्मचर्यं ब्राह्मणत्वं. — ^{d}) Dc2 M तेन (for येन). D2 चा° (for त्वा°). K4 D3. 5 अनूनुदं (for अचूचुदम्).

43 ^{a}) K1 तपो दमो (for दमस्तपो). Ś1 K D1. 2. 5 योगस; B Dc Dn D3. 4. 6 दानम् (for योगम्). — ^{b}) Ś1 K D1. 2. 5 त्वहिंसा (for अहिंसा). B1–3 D (except D1. 2. 5) धर्म-; S ज्ञान- (for दान-). K1. 2 Dc G1 -नित्यदा; D5 -मित्युत; T1 -मित्यतः (for -नित्यता). B4 अहिंसा चापि सर्वशः. — ^{c}) S सतां (for सदा). — ^{d}) Ś1 K1. 2 क्वचित् (for नृप). G1 न ज्ञातिर्न बलं नृप.

44 ^{a}) Ś1 K1. 2 अरिष्टाद् (for अरिष्ट). T2 G1–3 एव (for एष). — ^{b}) T2 G3 Dc2 मुक्तो भीमो (by transp.). Dc2 °बलः (for °भुजः). B Dc1 Dn D4. 6 भीमसेनो महाबलः. — ^{c}) B2 °बाहो (for °राज). — ^{d}) S गमिष्येहं (for °ष्यामि). Ś1 K1. 2 transp. दिवं and पुनः. D5 गच्छामि त्रिदिवं नृप. — After 44, S ins.:

स चायं पुरुषव्याघ्र कालः पुण्य उपस्थितः ।
तदस्मात्कारणात्पार्थ कार्यं मम महत्कृतम् ।

[(L. 1) G1 चापि (for चायं). T2 G2–4 उपागतः (for उपस्थितः). — (L. 2) T2 G2–4 तन्मे (for मम).]

45 After the ref., S ins.:

890* ततस्तस्मिन्मुहूर्ते तु विमानं कामगामि वै ।

C. 3. 12533 B. 3. 181. 44 K. 3. 183. 47 दिव्यं वपुः समास्थाय गतस्त्रिदिवमेव ह ॥ ४५
युधिष्ठिरोऽपि धर्मात्मा भ्रात्रा भीमेन संगतः ।
धौम्येन सहितः श्रीमानाश्रमं पुनरभ्यगात् ॥ ४६
ततो द्विजेभ्यः सर्वेभ्यः समेतेभ्यो यथातथम् ।
कथयामास तत्सर्वं धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ४७
तच्छ्रुत्वा ते द्विजाः सर्वे भ्रातरश्चास्य ते त्रयः ।
आसन्सुव्रीडिता राजन्द्रौपदी च यशस्विनी ॥ ४८
ते तु सर्वे द्विजश्रेष्ठाः पाण्डवानां हितेप्सया ।
मैवमित्यब्रुवन्भीमं गर्हयन्तोऽस्य साहसम् ॥ ४९
पाण्डवास्तु भयान्मुक्तं प्रेक्ष्य भीमं महाबलम् ।
हर्षमाहारयांचक्रुर्विजह्रुश्च मुदा युताः ॥ ५०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥ समाप्तमाजगरपर्व ॥

१७९

वैशंपायन उवाच ।
निदाघान्तकरः कालः सर्वभूतसुखावहः ।
तत्रैव वसतां तेषां प्रावृट् समभिपद्यत ॥ १
छादयन्तो महाघोषाः खं दिशश्च बलाहकाः ।
प्रववर्षुर्दिवारात्रमसिताः सततं तदा ॥ २
तपात्ययनिकेताश्च शतशोऽथ सहस्रशः ।
अपेतार्कप्रभाजालाः सविद्युद्विमलप्रभाः ॥ ३
विरूढशष्पा पृथिवी मत्तदंशसरीसृपा ।

अवपातेन महता तत्रावापतदुत्तमम् ।

[(L. 1) T_1 G_1 M_1 कामगं शुभं (for °गामि वै). — (L. 2) T_1 अपदानेन; T_2 G_3 (both after corr.) अपपातेन; G_4 अपवादेन (for अवपातेन).]

— ^{b}) B D (except $D_{1-3.5}$) मुक्त्वा (for त्यक्त्वा). K_1 Dc $G_{1.2}$ नृप (for नृपः). — ^{cd}) B_2 यातस् (for गतस्). K_{2-4} $D_{3.5}$ हि; B_4 च (for ह). S दिव्रं (T_1 °वि; T_2 G_3 °व्यं) दिव्यवपुर्भूत्वा स्वकर्मविजितं ययौ.

46 ^{a}) B_1 T_2 G_{2-4} M तु (for [अ]पि). T_1 G_1 ततो युधिष्ठिरो राजा. — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ $D_{1.2}$ भीमसेनेन; K_3 $D_{3.5}$ भीमेन सह (for भ्रात्रा भीमेन). — ^{d}) B_{1-3} D (except $D_{1-3.5}$) आगमत्; M_1 अभ्ययात् (for अभ्यगात्).

47 ^{ab}) D_5 पूर्वेभ्यः (for स°). S ततो द्विजेषु सर्वेषु समेतेषु यथा°. — ^{d}) T_2 G_{2-4} M_2 °पुत्रो (for °राजो).

48 ^{a}) S द्विजश्रेष्ठा (for द्विजाः सर्वे). — ^{b}) K_4 च तथा; B_1 चापि ते; $B_{2.3}$ चास्य ये; D_5 चैव ते (for चास्य ते). — ^{c}) Dc सुविस्मिता; $D_{1.2}$ सुपीडिता. T_2 G_{2-4} पार्थो (for राजन्). M आसन्सुप्रीतमनसो.

49 ^{a}) B_2 च; D_2 नु (for तु). Dc D_3 द्विजाः श्रेष्ठाः. — ^{b}) D_5 M_1 °च्छया (for °प्सया). — K_1 om. 49^{c}–50^{d}. — ^{c}) $B_{3.4}$ नैवम् (for मैवम्). K_4 [उ]क्तवान्; D_5 T_1 [अ]ब्रवीद् (for [अ]ब्रुवन्).

50 K_1 om. 50 (cf. v.l. 49). — ^{c}) K_2 B_2 °यामासुर् (for °यांचक्रुर्). — ^{d}) Ś$_1$ $K_{2.3}$ $B_{2.3}$ D_5 $G_{1.2}$ [अ]न्विताः (for युताः).

Colophon. — *Major parvan:* Ś$_1$ K_3 Dn_2 $G_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* N M_2 आजगर (followed by समास except in B_1). — *Adhy. name:* G_1 नहुषचाप(sic)विमोचनभीमसेनमोक्षणं; M_2 नहुषशापविमोचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 180 (Dn_3 181); D_1 186; S (M_2 *sup. lin.*) 182 (M_2 orig. 184). — *Śloka no.:* Dn 49, D_1 50.

179

1 ^{a}) K_3 $G_{1.4}$ M_1 निदाघानंतरः. — ^{c}) K_4 D_3 स (for [ए]व). — ^{d}) Ś$_1$ K_2 प्रावृण्णामाभ्यपद्यत; K_4 T G_1 (*sup. lin.*)$_{.3.4}$ M प्रावृट्कालोभ्यपद्यत; Dc D_2 प्रावृट्समभिपद्यते; $G_{1.2}$ प्रावृट्कालोभ्यवर्तत.

2 ^{a}) $B_{1.2.4}$ महाघोराः. — ^{b}) S बलाहकाः. — ^{c}) Ś$_1$ प्रववृहुर्; Dc अभ्यवर्षुर्. — ^{d}) Ś$_1$ K $D_{1-3.5}$ घनाः (for तदा).

3 ^{a}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ T_2 G_{3-4} तपात्यये निकेताः; B_2 उपादाय निकेताः. T_1 $G_{1.2}$ M तु; T_2 $G_{3.4}$ ते (for च). — ^{b}) S बलाहकाः (for सह°). — ^{c}) K_4 B_2 -ज्वालाः (for -जालाः) Ś$_1$ $K_{1.2}$ अपत्राः कदलीजालाः. — ^{d}) T G सविद्युन्मंडलप्रभाः.

बभूव पयसा सिक्ता शान्तधूमरजोरुणा ॥ ४
न स्म प्रज्ञायते किंचिदम्भसा समवस्तृते ।
समं वा विषमं वापि नद्यो वा स्थावराणि वा ॥ ५
क्षुब्धतोया महाघोषाः श्वसमाना इवाशुगाः ।
सिन्धवः शोभयांचक्रुः काननानि तपात्यये ॥ ६
नदतां काननान्तेषु श्रूयन्ते विविधाः स्वनाः ।
वृष्टिभिस्ताड्यमानानां वराहमृगपक्षिणाम् ॥ ७
स्तोककाः शिखिनश्चैव पुंस्कोकिलगणैः सह ।
मत्ताः परिपतन्ति स्म दर्दुराश्चैव दर्पिताः ॥ ८
तथा बहुविधाकारा प्रावृण्मेघानुनादिता ।
अभ्यतीता शिवा तेषां चरतां मरुधन्वसु ॥ ९
क्रौञ्चहंसगणाकीर्णा शरत्प्रणिहिताभवत् ।
रूढकक्षवनप्रस्था प्रसन्नजलनिम्नगा ॥ १०
विमलाकाशनक्षत्रा शरत्तेषां शिवाभवत् ।
मृगद्विजसमाकीर्णा पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ ११
पश्यन्तः शान्तरजसः क्षपा जलदशीतलाः ।
ग्रहनक्षत्रसंघैश्च सोमेन च विराजिताः ॥ १२
कुमुदैः पुण्डरीकैश्च शीतवारिधराः शिवाः ।
नदीः पुष्करिणीश्चैव ददृशुः समलंकृताः ॥ १३
आकाशनीकाशतटां नीपनीवारसंकुलाम् ।
बभूव चरतां हर्षः पुण्यतीर्थां सरस्वतीम् ॥ १४
ते वै मुमुदिरे वीराः प्रसन्नसलिलां शिवाम् ।
पश्यन्तो दृढधन्वानः परिपूर्णां सरस्वतीम् ॥ १५
तेषां पुण्यतमा रात्रिः पर्वसंधौ स्म शारदी ।
तत्रैव वसतामासीत्कार्तिकी जनमेजय ॥ १६
पुण्यकृद्भिर्महासत्त्वैस्तापसैः सह पाण्डवाः । C. 3. 12555 B. 3. 182. 17 K. 3. 184. 17

4 a) B D (except D1–3. 5) धरणी (for पृथिवी). — b) D5 मत्तपक्षि°. — d) Ś1 K1–3 B3. 4 Dc D3 शांता सर्व(Dc च सु-)मनोहरा; B1. 2 Dn D4. 6 शांता सर्वमनोरमा; D5 T G शांतधूमरजोगुणा.

5 b) B1 अंभसा समभिप्लुतं; B2 अंभसा परमप्लुते; S अद्भिर्लोके परिप्लुते. — d) K2. 4 B1. 3. 4 D T1 G1 M2 च (for the second वा).

6 a) K1. 4 B Dn D4. 6 °वेगाः; K3 °घोराः (for °घोषाः). — b) S श्वसंत (T1 G1 M °त्य) इव शीघ्रगाः.

7 b) T1 G2 M स्वराः; G1 गिरः (for स्वनाः). — c) K4 B Dn D4. 6 छाद्य° (for ताड्य°). — T2 G2–4 om. 7^{d}–10^{a}.

8 T2 G2–4 om. 8 (cf. v.l. 7). — c) K4 D1–3 T1 परिनदंति; G1 M परिगदंति.

9 T2 G2–4 om. 9 (cf. v.l. 7). — a) K4 Dc M °काराः. — b) Ś1 K2 B1 M °नुनादिताः; K4 °भिनादिताः. — c) Ś1 अभ्यतीताः; T1 अप्यतीता; G1 M अभ्यतीयात्. Ś1 शिवास्; Dc गिरास्. — After 9, K1 *repeats* 3. 178. 49^{c}–50^{d} (with unimportant v.l.).

10 T2 G2–4 om. 10^{a} (cf. v.l. 7). — a) K1–3 Dc D1–3. 5 हंसक्रौंचगणा(D5 °समा)कीर्णा; K4 B Dn क्रौंचहंससमा°; G1 ततः क्रौंचगणा° (cf. 11^{c}). — b) K4 B Dn D4. 6 शरत्प्रमुदिता°; D3 G1. 2 शरत्प्राणिहिता°. — D2 om. (hapl.) 10^{c}–11^{b}. — c) Ś1 K2 रूढकक्ष्य°; K3 D1. 3 रूढशष्प°. — d) K1. 3. 4 D3 T1 °निम्नगाः.

11 D2 om. 11^{ab} (cf. v.l. 10). — c) Dc D1. 2 S (except T2 G3) मृगद्विजगणा°; D5 मृगपक्षिसमा° (cf. 10^{a}).

12 a) Ś1 K1–3 Dc2 D1–3. 5 पश्यतां; K4 B1. 4 Dc1 Dn D4. 6 दृश्यंते; T1 G2 ततस्तु. Dc D5 शांतरजसां. — b) B2 जलदसेविता. — d) K3 D3 T1 G1 विराजता.

13 c) Ś1 K2 नद्यः. S पुष्करिण्यश्च नद्यश्च. — d) Ś1 K1. 2 दृश्यंते; K3 D1. 2 पश्यंतः (for ददृशुः).

14 a) Dc °नीकाशतटी; D5 T1 M °संकाशतटां; T2 G °सं(G1 °नी)काशजलां. — b) K4 B Dc Dn D1–4. 6 T2 G1–3 M ती(D2. 3 G1 M नी)रवानीर°; T1 नीलनीवार°; G4 तीरवानर°. — c) D5 पश्यतां (for चरतां).

15 K3 om. (hapl.) 15. — a) D5 प्रमुदिता (for मुमुदिरे). — b) B4 शुभां; Dc गिरां (for शिवाम्). — d) Dc D3. 6 G1 M प्रति° (for परि°).

16 b) Dc सु-; S च (G4 वि-) (for स्म).

17 a) D5 तापसैश्च (for महासत्त्वैस्). — b) D5 तैः सर्वैः (for तापसैः). K2 D5 पांडवैः. — c) Ś1 K1. 2 Dn2 ते सर्वे; K3. 4 D1–3 M तत्पर्वं; Dn1. n3 तत्सर्वे; G2 ततस्ते (for तत्सर्वं). T2 G2–4 भरतश्रेष्ठ. — d) D5 बभूवुर्; T2 G समूषुर्.

18 a) D1. 3 S तस्मिन्नभ्युदये तत्र (D1. 3 तस्मिन्). — c) D5 T2 G सार्धं (for चैव).

C. 3. 12555
B. 3. 182. 17
K. 3. 184. 17

तत्सर्वं भरतश्रेष्ठाः समूहुर्योगमुत्तमम् ॥ १७
तमिस्राभ्युदये तस्मिन्धौम्येन सह पाण्डवाः ।
सूतैः पौरोगवैश्चैव काम्यकं प्रययुर्वनम् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७९ ॥

१८०

वैशंपायन उवाच ।
काम्यकं प्राप्य कौन्तेया युधिष्ठिरपुरोगमाः ।
कृतातिथ्या मुनिगणैर्निषेदुः सह कृष्णया ॥ १
ततस्तान्परिविश्वस्तान्वसतः पाण्डुनन्दनान् ।
ब्राह्मणा बहवस्तत्र समन्तात्पर्यवारयन् ॥ २
अथाब्रवीद्द्विजः कश्चिदर्जुनस्य प्रियः सखा ।
एष्यतीह महाबाहुर्वशी शौरिरुदारधीः ॥ ३
विदिता हि हरेर्यूयमिहायाताः कुरूद्वहाः ।
सदा हि दर्शनाकाङ्क्षी श्रेयोन्वेषी च वो हरिः ॥ ४
बहुवत्सरजीवी च मार्कण्डेयो महातपाः ।
स्वाध्यायतपसा युक्तः क्षिप्रं युष्मान्समेष्यति ॥ ५
तथैव तस्य ब्रुवतः प्रत्यदृश्यत केशवः ।
सैन्यसुग्रीवयुक्तेन रथेन रथिनां वरः ॥ ६
मघवानिव पौलोम्या सहितः सत्यभामया ।
उपायाद्देवकीपुत्रो दिदृक्षुः कुरुसत्तमान् ॥ ७
अवतीर्य रथात्कृष्णो धर्मराजं यथाविधि ।
ववन्दे मुदितो धीमान्भीमं च बलिनां वरम् ॥ ८
पूजयामास धौम्यं च यमाभ्यामभिवादितः ।
परिष्वज्य गुडाकेशं द्रौपदीं पर्यसान्त्वयत् ॥ ९
स दृष्ट्वा फल्गुनं वीरं चिरस्य प्रियमागतम् ।
पर्यष्वजत दाशार्हः पुनः पुनररिंदमम् ॥ १०
तथैव सत्यभामापि द्रौपदीं परिषस्वजे ।

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 G2. 4 आरण्य. — *Adhy. name:* Ś1 K4 प्रावृड्वर्णनं; K1 प्रावृड्ललनं (sic); B1 Dc Dn1. n3 D1 काम्यकवनप्रवेशः; B3 D4. 6 G1 काम्यकप्रवेशः; D2 काम्यके पुनः प्रवेशः; D5 काम्यकगमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 181 (Dn3 182); D1 187; S 183 (M2 185). — *Śloka no.:* Dn D1 18.

180

1 ^{a}) K3 D1. 2. 5. 6 S (except T1 G1 M1) कौरव्या; K4 B Dn D3. 4 कौरव्य (for कौन्तेया).

2 T1 om. 2^{ab}. — ^{b}) Ś1 K1–3 Dc D5 वसतस्तत्र पांडवान्. — ^{c}) Ś1 K2 वसतस् (for बहवस्). — ^{d}) D6 पांडवान् (for समन्तात्).

3 ^{a}) K2 द्विजश्रेष्ठः; T1 प्रियः कश्चिद्. — ^{c}) B2 Dn स एष्यति; Dc आयातीह; M1 एष्यतीति. S (except G1) महाबुद्धिर्. — ^{d}) B1 शुचिर् (for शौरिर्).

4 ^{c}) Ś1 K1. 2 सदा च; S स चापि (T1 सदापि). — ^{d}) Dc चरो; T1 च यो (for च वो).

5 M om. 5. — ^{b}) Here and in the sequel Ś1 K1 मार्कंडेयः! K1–3 B4 D3. 5 महायशाः. — ^{d}) D5 उपैष्यति (for समे°).

6 ^{a}) D5 [ए]तद् (for [ए]व). K4 B3. 4 Dc1 Dn D4–6 transp. तस्य and ब्रुवतः. — ^{b}) D6 transp. प्रत्य° and केशवः. — ^{c}) K3 B D (except Dc2 D1. 2) शैब्य° (for सैन्य°).

8 ^{b}) Ś1 K1–3 B4 Dc D1–3. 5 युधिष्ठिरं (for यथा°). K3 om. 8^{cd}. — ^{c}) Ś1 K1. 2 B4 Dc D1–3. 5 [ऽ]थ मुदा (for मुदितो).

9 ^{a}) B2. 3 Dc Dn S (except T1 M1) स (for च). — ^{c}) T1 G1 महाभागां; T2 G2–4 M2 महाराज (for गुडा°). — ^{d}) K3 B1 Dc2 G1 परिसांत्वयत्; B2. 3 D1. 2 T2 G2–4 M परिसांत्वयन्.

10 ^{a}) N फाल्गुनं (K1 फल्गुणं). — K3 om. 10^{c}–11^{c}. ^{c}) D2 G1 परि° (for पर्य°). — ^{d}) Ś1 K1 एनम्; K2 Dc2 एवम् (for पुनर्). K4 B Dn अरिंदमः; D4. 6 अरिंदम. D5 पुनरेवारिमर्दन.

11 K3 om. 11^{abc} (cf. v.l. 10). — ^{a}) Dc D1. 2

पाण्डवानां प्रियां भार्यां कृष्णस्य महिषी प्रिया ॥ ११
ततस्ते पाण्डवाः सर्वे सभार्याः सपुरोहिताः ।
आनर्चुः पुण्डरीकाक्षं परिवव्रुश्च सर्वशः ॥ १२
कृष्णस्तु पार्थेन समेत्य विद्वा-
न्धनंजयेनासुरतर्जनेन ।
बभौ यथा भूतपतिर्महात्मा
समेत्य साक्षाद्भगवान्गुहेन ॥ १३
ततः समस्तानि किरीटमाली
वनेषु वृत्तानि गदाग्रजाय ।
उक्त्वा यथावत्पुनरन्वपृच्छ-
त्कथं सुभद्रा च तथाभिमन्युः ॥ १४
स पूजयित्वा मधुहा यथाव-
त्पार्थांश्च कृष्णां च पुरोहितं च ।
उवाच राजानमभिप्रशंस-
न्युधिष्ठिरं तत्र सहोपविश्य ॥ १५
धर्मः परः पाण्डव राज्यलाभा-
त्तस्यार्थमाहुस्तप एव राजन् ।
सत्यार्जवाभ्यां चरता स्वधर्मं
जितस्तवायं च परश्च लोकः ॥ १६
अधीतमग्रे चरता व्रतानि
सम्यग्धनुर्वेदमवाप्य कृत्स्नम् ।
क्षात्रेण धर्मेण वसूनि लब्ध्वा
सर्वे ह्यवाप्ताः क्रतवः पुराणाः ॥ १७
न ग्राम्यधर्मेषु रतिस्तवास्ति
कामान्न किंचित्कुरुषे नरेन्द्र ।
न चार्थलोभात्प्रजहासि धर्मं
तस्मात्स्वभावादसि धर्मराजः ॥ १८
दानं च सत्यं च तपश्च राज-
ञ्श्रद्धा च शान्तिश्च धृतिः क्षमा च ।
अवाप्य राष्ट्राणि वसूनि भोगा-
नेषा परा पार्थ सदा रतिस्ते ॥ १९
यदा जनौघः कुरुजाङ्गलानां
कृष्णां सभायामवशामपश्यत् ।
अपेतधर्मव्यवहारवृत्त C. 3. 12576 B. 3. 183. 20 K. 3. 185. 21

M_2 च (for [अ]पि). — ^{c}) $\acute{S}_1$ K_2 प्रिया भार्या.

12 M om. 12^a–39^b. — ^{c}) B_1 अभ्यर्च्य (for आनर्चुः). — ^{d}) T_1 समंततः (for च सर्वशः).

13 M om. 13 (cf. v.l. 12). — ^{b}) T G °मर्दनेन (for °तर्जनेन).

14 M om. 14 (cf. v.l. 12). — ^{b}) K_3 गदाधराय. — ^{c}) Dn_2 T_1 G_1 अन्वगच्छत्. — ^{d}) $K_{3.4}$ B D स चा° (for तथा°). T G तस्मिन्सु(T_1 G_1 तथ्यं सु)भद्रां च तथाभिमन्युं. — After 14, T G read 22.

15 M om. 15 (cf. v.l. 12). — ^{a}) $\acute{S}_1$ $K_{1.2}$ Dc सं- (for स). T_2 $G_{3.4}$ यथैव (for यथावत्). — ^{b}) $K_{1.3.4}$ B D (except $D_{2.3.5}$) T_1 पार्थं (for पार्थान्). — ^{d}) T G तेन (for तत्र).

16 M om. 16 (cf. v.l. 12). — Before 16, $K_{1.2}$ $D_{1.2}$ ins. श्रीकृष्ण उ°. — ^{a}) T_2 $G_{3.4}$ धर्मात् (for धर्मः). K_1 पुनः; D_3 T_1 परं (for परः). K_3 B_1 Dc_2 T $G_{3.4}$ राज्यलाभस्. — ^{b}) $\acute{S}_1$ K_{1-3} D_5 तथार्थं°; Dc_2 तत्पार्थं°; D_{1-3} तदर्थं°; T G तस्यादि° (for तस्यार्थं°). Dc_2 T_1 तव (for तप). K_1 एष (for एव). — ^{c}) K_3 च; B_1 हि; T_2 $G_{2.3}$ सु- (for स्व-). — T_1 om. 16^d–18^d.

17 T_1 M om. 17 (cf. v.l. 16, 12). — ^{a}) K_3 D_2 अधीतमार्गं; B_2 अतीतमग्रे. T_2 G चरितं व्रतं च (for चरता व्रतानि). — ^{b}) $\acute{S}_1$ $K_{1.2}$ सम्यक्तया वेदम्. — ^{d}) $K_{1.2}$ सर्वे कृताश्च; D_3 सर्वेप्यवाप्ताः; D_5 प्राप्ताश्च सर्वे. $D_{1.2}$ सुपुण्याः (for पुराणाः).

18 T_1 M om. 18 (cf. v.l. 16, 12). — ^{a}) $\acute{S}_1$ K_{1-3} ग्रामधर्मेषु; $D_{4.6}$ ग्राम्यधर्मे च. — ^{b}) T_2 G कोपो ($G_{1.4}$ °पे) न कश्चित्पुरुषो नरेंद्र. — ^{d}) K_4 $B_{1.3.4}$ Dn $D_{4.6}$ प्रभावाद् (for स्वभावाद्). K_1 Dc धर्मराज.

19 M om. 19 (cf. v.l. 12). — ^{b}) K_4 B_{1-3} Dn $D_{4.6}$ श्रद्धा च बुद्धिश्च क्षमा धृतिश्च; B_4 T G क्षमा च (B_4 श्रुतश्च) शांतिश्च दमो धृतिश्च. — After 19^{ab}, $D_{1.2}$ ins.:

891* आपत्स्वपि त्वं न जहासि राजन्.

— ^{c}) B_4 चास्त्राणि (for राष्ट्राणि). — ^{d}) T_1 G_1 येषां (for एषा). $D_{1.5}$ T_1 G_1 transp. सदा and रतिः. T_2 $G_{3.4}$ एषां भवेत्पार्थ रतिः सदा(G_4 स्वभा)रैः; G_2 येषां सदा पार्थ रतिः परार्थां.

20 M om. 20 (cf. v.l. 12). — ^{a}) $\acute{S}_1$ $K_{1.2}$ D_{1-3}

C. 3. 12576
B. 3. 183. 20
K. 3. 185. 21

सहेत तत्पाण्डव कस्त्वदन्यः ॥ २०
असंशयं सर्वसमृद्धकामः
क्षिप्रं प्रजाः पालयितासि सम्यक् ।
इमे वयं निग्रहणे कुरूणां
यदि प्रतिज्ञा भवतः समाप्ता ॥ २१
धौम्यं च कृष्णां च युधिष्ठिरं च
यमौ च भीमं च दशार्हसिंहः ।
उवाच दिष्ट्या भवतां शिवेन
प्राप्तः किरीटी मुदितः कृतास्त्रः ॥ २२
प्रोवाच कृष्णामपि याज्ञसेनीं
दशार्हभर्ता सहितः सुहृद्भिः ।
कृष्णे धनुर्वेदरतिप्रधानाः
सत्यव्रतास्ते शिशवः सुशीलाः ।
सद्भिः सदैवाचरितं समाधिं
चरन्ति पुत्रास्तव याज्ञसेनि ॥ २३
राज्येन राष्ट्रैश्च निमन्त्र्यमाणाः
पित्रा च कृष्णे तव सोदरैश्च ।
न यज्ञसेनस्य न मातुलानां
गृहेषु बाला रतिमाप्नुवन्ति ॥ २४
आनर्तमेवाभिमुखाः शिवेन
गत्वा धनुर्वेदरतिप्रधानाः ।
तवात्मजा वृष्णिपुरं प्रविश्य
न दैवतेभ्यः स्पृहयन्ति कृष्णे ॥ २५
यथा त्वमेवार्हसि तेषु वृत्तिं
प्रयोक्तुमार्या च यथैव कुन्ती ।
तेष्वप्रमादेन सदा करोति
तथा च भूयश्च तथा सुभद्रा ॥ २६
यथानिरुद्धस्य यथाभिमन्यो-
र्यथा सुनीथस्य यथैव भानोः ।
तथा विनेता च गतिश्च कृष्णे
तवात्मजानामपि रौक्मिणेयः ॥ २७
गदासिचर्मग्रहणेषु शूरा-

यथा; T_2 G राज्ये (G_2 हृतं) (for यद्ा). K_1 कुरूणां; Dc T_1 जनौघाः; T_2 $G_{1.3.4}$ निविष्टः; G_2 च देशं (for जनौघः). — ^{b}) Dc_2 च भार्याम् (for सभायाम्). G_1 भगवान् (for अवशाम्). G_2 अवशां च पश्यन्. T_2 $G_{3.4}$ अपश्यन्.

21 M om. 21 (cf. v.l. 12). — ^{a}) K_1 °वेगं (for °कामः). — ^{c}) T G अद्यैव तन्निग्रहणं कुरूणां.

22 M om. 22 (cf. v.l. 12). T G read 22 after 14. — ^{ab}) $K_{3.4}$ $B_{2.3}$ D (except D_{1-3}) transp. कृष्णां and भीमं. B_1 धौम्यं च भीमं च यमौ च कृष्णां युधिष्ठिरं चापि दशार्ह°. — ^{c}) D_3 दृष्ट्वा; D_5 शिष्यो (for दिष्ट्या). $Ś_1$ K_1 भवता.

23 M om. 23 (cf. v.l. 12). — ^{a}) D_2 ततश्च; G_4 ददर्श (for प्रोवाच). $Ś_1$ अभि यज्ञसेनीं; K_1 अपि यज्ञ°; K_2 अतियज्ञ°; D_5 अथ याज्ञ°. — ^{b}) $D_{1.2}$ G_1 दाशार्ह°. — After 23^{ab}, N ins.:

892* दिष्ट्या समग्रासि धनंजयेन
　　समागतेत्येवमुवाच कृष्णः ।
[(L. 1) $Ś_1$ K_2 समेतासि (for समग्रासि).]

— After 23^c, D_5 reads 25^{cd}. — ^{d}) K_4 B Dn $D_{4.6}$ तवा(B_4 °था)त्मजा° (for सत्यव्रता°). D_5 यथाव्रतास्ते शिशवः सुखार्हाः. — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ यदि स्म दैवाचरितं. K_4 B_{1-3} Dn $D_{4.6}$ सुहृद्भिश्च (for समाधिं).

24 M om. 24 (cf. v.l. 12). — ^{a}) $Ś_1$ K_{1-3} D_6 राज्येन पु(K_3 मं)त्रैश्च; B_1 (m as in text) राज्येन भोगैः; B_4 राज्यैश्च भोगैश्च; Dc राजन्यपुत्रैश्च; T_1 युक्तैर्नियुक्तैश्च; T_2 G राज्ञा (G_1 °ज्यं) नियुक्तैश्च.

25 M om. 25 (cf. v.l. 12). — ^{a}) $D_{1.2}$ आनर्तमेवाभिरताः; T G आनर्तवासाभिमुखाः.

26 M om. 26 (cf. v.l. 12). — ^{a}) T_2 (before corr.) $G_{2.4}$ एत्वा° (for एवा°). K_2 B Dn $D_{4.6}$ वृत्तं (for वृत्तिं). T_1 यथा त्वमेवाभिमतेषु वृत्तिं. — ^{b}) $Ś_1$ K_{1-3} $D_{2.3.5}$ G_4 तथैव (for य°). — ^{c}) K_3 [अ]प्रमादेषु; $B_{1.4}$ प्रमादेन; $G_{2.4}$ प्रमोदेन (for [अ]प्रमादेन). $K_{3.4}$ B D (except D_{1-3}) तथा; $K_{1.2}$ मुदा (for सदा). — ^{d}) K_1 माता च; K_2 मा तात; K_4 $B_{2.4}$ Dn $D_{4.6}$ तथैव; $B_{1.3}$ Dc ततश्च; $D_{2.3}$ यथा च. $K_{3.4}$ B_{1-3} Dc D_{1-3} सदा; T G ततः (for तथा).

27 M om. 27 (cf. v.l. 12). — ^{b}) $Ś_1$ K_1 T_2 $G_{1.3}$ सुनीतस्य. $K_{1.3}$ तथैव (for य°). — ^{c}) $Ś_1$ रति° (for गति°). — ^{d}) $B_{3.4}$ D_6 तथा° (for तवा°). $Ś_1$ K D_5 T_1

नस्त्रेषु शिक्षासु रथाश्वयाने ।
सम्यग्विनेता विनयत्यतन्द्री-
स्तांश्चाभिमन्युः सततं कुमारः ॥ २८
स चापि सम्यक्प्रणिधाय शिक्षा-
मस्त्राणि चैषां गुरुवत्प्रदाय ।
तवात्मजानां च तथाभिमन्योः
पराक्रमैस्तुष्यति रौक्मिणेयः ॥ २९
यदा विहारं प्रसमीक्षमाणाः
प्रयान्ति पुत्रास्तव याज्ञसेनि ।
एकैकमेषामनुयान्ति तत्र
रथाश्च यानानि च दन्तिनश्च ॥ ३०
अथाब्रवीद्धर्मराजं तु कृष्णो
दशार्हयोधाः कुकुरान्धकाश्च ।
एते निदेशं तव पालयन्ति
तिष्ठन्ति यत्रेच्छसि तत्र राजन् ॥ ३१
आवर्ततां कार्मुकवेगवाता
हलायुधप्रग्रहणा मधूनाम् ।
सेना तवार्थेषु नरेन्द्र यत्ता
ससादिपत्त्यश्वरथा सनागा ॥ ३२
प्रस्थाप्यतां पाण्डव धार्तराष्ट्रः
सुयोधनः पापकृतां वरिष्ठः ।
स सानुबन्धः ससुहृद्गणश्च
सौभस्य सौभाधिपतेश्च मार्गम् ॥ ३३
कामं तथा तिष्ठ नरेन्द्र तस्मि-
न्यथा कृतस्ते समयः सभायाम् ।
दाशार्हयोधैस्तु ससादियोधं
प्रतीक्षतां नागपुरं भवन्तम् ॥ ३४
व्यपेतमन्युर्व्यपनीतपाप्मा
विहृत्य यत्रेच्छसि तत्र कामम् ।
ततः समृद्धं प्रथमं विशोकः C. 3. 12592 B. 3. 183. 36 K. 3. 185. 36

रौहिणेयः (cf. v.l. 29).

28 M om. 28 (cf. v.l. 12). — a) Ś1 K1. 2 D1. 2 गदासिचक्र°. D1–3 T2 G2–4 शूरा (for शूरान्). — b) D1–3 शस्त्रेषु (for अस्त्रेषु). — c) T G विनीतान् (for विनेता). B Dn D4. 6 विनयेदतंद्रीस्; D1–3 विनयत्यतंद्रस्. — d) Ś1 K1–3 D1. 2. 5 तांश्चाभिमन्युं च सनत्कुमारः; T G तांश्चाभिमन्युं च (T G3 °न्युश्च) सदा कुमारान्.

29 M om. 29 (cf. v.l. 12). — b) K1. 4 B Dc1 Dn D4. 6 शस्त्राणि (for अस्त्राणि). Dc2 शिक्षां; D5 तेषां (for चैषां). K4 B1–3 Dc Dn D4. 6 विधिवत् (for गुरु°). — d) Ś1 K D3 T1 रौहिणेयः (cf. v.l. 27).

30 M om. 30 (cf. v.l. 12). — a) K4 B2 Dn D4. 6 T1 यथा; Dc सदा (for यदा). Dc विहारान्. Some MSS. प्रसमीक्ष्य°. — c) K2 अनुयाति; D1. 2 उपयांति. — d) Ś1 K2. 3 Dc2 T2 G3 रथाश्वयानानि. B2 वाजि°; B4 हस्ति° (for दन्ति°).

31 M om. 31 (cf. v.l. 12). — a) Ś1 K1–3 Dc D1–3. 5 च (for तु). — b) D1. 2. 5 G1. 2 दाशार्ह°. — c) K3. 4 B Dn D2. 4. 6 T1 पालयंतस्; Dc °यंतु. — d) K4 B D (except D1–3. 5) तिष्ठंतु. Dc G1 धर्मराज; T2 G3 यत्र राजन्. — After 31, K2 ins.:

893* योधास्तवार्थेषु नरेन्द्रयन्ता
कुर्वन्तु कार्यं सरथाः सनागाः ।

32 M2 om. 32 (cf. v.l. 12). — a) D1. 2 °वेगवाहा. — b) G1. 4 यदूनां (for मधूनाम्). — c) Ś1 K1 तवार्थेन; D5 त्वदर्थेषु; T1 तु पार्थाय; T2 G तवार्थाय.

33 M om. 33 (cf. v.l. 12). — c) K3 D3. 5 सहानु° (for स सानु°). T G ससुहृज्जनश्च. — d) K4 B Dc1 Dn D4. 6 भौमस्य; D5 शाल्व° (for सौभ°). D5 स मार्गः (for च मार्गम्).

34 M om. 34 (cf. v.l. 12). — a) Ś1 K1. 2 तदा (for तथा). K3. 4 D5 नराधिप त्वं (for नरेन्द्र तस्मिन्). — c) Ś1 K4 B Dn1 D1. 6 G1. 4 दशार्हयोधैस्तु (K4 B4 G1 °श्च); K3 दाशार्हसेना तु; Dc यथार्हयोधैस्तु; D5 दाशार्हयोधास्तु. Ś1 K1. 2 समाधियोगं (K1 °धं); B Dn D4. 6 हतारि(B3. 4 °धि)योधं; Dc हतार्हयोधं; D5 ममानुयात्वा. — d) A few MSS. प्रतीक्ष्यतां. K3 B4 D1. 3. 5 नागपुरे. T G प्रभग्नं (for भवन्तम्).

35 M om. 35 (cf. v.l. 12). — b) T G कालं (for कामम्). — c) K4 B Dn D4. 6 प्रसिद्धं (for समृद्धं). T G समृद्ध(T2 G3 °द्धः; G2. 4 °द्धि)प्रभवं (for समृद्धं प्रथमं). K1–3 B3. 4 Dc D1. 3 (before corr.). 5 प्रसभं; D2 प्रभवं; D3 (by corr.) सततं (for प्रथमं). — d) B3 संप्राप्यसे; B4 प्रयास्यसे.

C. 3. 12592
B. 3. 183. 36
K. 3. 185. 36

प्रपत्स्यसे नागपुरं सराष्ट्रम् ॥ ३५

ततस्तदाज्ञाय मतं महात्मा
यथावदुक्तं पुरुषोत्तमेन ।
प्रशस्य विप्रेक्ष्य च धर्मराजः
कृताञ्जलिः केशवमित्युवाच ॥ ३६

असंशयं केशव पाण्डवानां
भवान्गतिस्त्वच्छरणा हि पार्थाः ।
कालोदये तच्च ततश्च भूयः
कर्ता भवान्कर्म न संशयोऽस्ति ॥ ३७

यथाप्रतिज्ञं विहृतश्च कालः
सर्वाः समा द्वादश निर्जनेषु ।
अज्ञातचर्यां विधिवत्समाप्य
भवद्गताः केशव पाण्डवेयाः ॥ ३८

वैशंपायन उवाच ।

तथा वदति वार्ष्णेये धर्मराजे च भारत ।
अथ पश्चात्तपोवृद्धो बहुवर्षसहस्रधृक् ।
प्रत्यदृश्यत धर्मात्मा मार्कण्डेयो महातपाः ॥ ३९
तमागतमृषिं वृद्धं बहुवर्षसहस्रिणम् ।
आनर्चुर्ब्राह्मणाः सर्वे कृष्णश्च सह पाण्डवैः ॥ ४०
तमर्चितं सुविश्वस्तमासीनमृषिसत्तमम् ।
ब्राह्मणानां मतेनाह पाण्डवानां च केशवः ॥ ४१
शुश्रूषवः पाण्डवास्ते ब्राह्मणाश्च समागताः ।
द्रौपदी सत्यभामा च तथाहं परमं वचः ॥ ४२
पुरावृत्ताः कथाः पुण्याः सदाचाराः सनातनाः ।
राज्ञां स्त्रीणामृषीणां च मार्कण्डेय विचक्ष्व नः ॥ ४३
तेषु तत्रोपविष्टेषु देवर्षिरपि नारदः ।
आजगाम विशुद्धात्मा पाण्डवानवलोककः ॥ ४४
तमप्यथ महात्मानं सर्वे ते पुरुषर्षभाः ।
पाद्यार्घ्याभ्यां यथान्यायमुपतस्थुर्मनीषिणम् ॥ ४५
नारदस्त्वथ देवर्षिर्ज्ञात्वा तांस्तु कृतक्षणान् ।

36 M om. 36 (cf. v.l. 12). — ^{a}) D$_3$ T G आदाय (for आज्ञाय). — ^{b}) T$_2$ G$_{2.3}$ उक्तः.

37 M om. 37 (cf. v.l. 12); Ś$_1$ K$_{1.2}$ om. 37^c–38^d. T G read 37^{ab} after 38. — ^{cd}) T G कर्ता (for भूयः), and तथा (for कर्ता).

38 Ś$_1$ K$_{1.2}$ M om. 38 (cf. v.l. 37, 12). — ^{a}) T$_1$ स विवृत्य कालं; T$_2$ G च विहृत्य कालं (for विहृतश्च कालः). — After 38, T G read 37^{ab}; while K$_{3.4}$ B D (D$_4$ om. lines 1 and 2; D$_6$ marg.) ins.:

894* एषैव बुद्धिर्जुषतां सदा त्वां
सत्ये स्थिताः केशव पाण्डवेयाः ।
सदानधर्माः सजनाः सदाराः
सबान्धवास्त्वच्छरणा हि पार्थाः ।

39 M om. 39^{ab} (cf. v.l. 12). — ^{b}) T G पार्थिवे (for भारत). — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ D$_{1-3.5}$ ततः (for अथ). T$_1$ वयो° (for तपो°). — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ °धृत्; K$_{3.4}$ B$_2$ Dc D$_{1.5}$ S °दृक् (for °धृक्). — ^{f}) Ś$_1$ K$_1$ (as usual) मार्कंडेयो. S °मुनिः (for °तपाः). — After 39, K$_4$ B Dc Dn D$_{4.6}$ ins.:

895* अजरश्चामरश्चैव रूपौदार्यगुणान्वितः ।
व्यदृश्यत तथा युक्तो यथा स्यात्पञ्चविंशकः ।

K$_4$ cont.:

896* महावराहकोट्यां च ब्रह्मणामयुतानि च ।
व्यचिन्तयन्महात्मा वै तथा रामं सलक्ष्मणम् ।

40 ^{b}) Dc T$_1$ °सहस्रिणं. — ^{c}) B$_1$ अभ्यर्चन् (for आनर्चुर्). Ś$_1$ K$_{1-3}$ B$_4$ D$_{1-3.5}$ पांडवाः (for ब्राह्मणाः). S उपातिष्ठंत ते सर्वे. — ^{d}) K$_{1.2.4}$ B$_{1-3}$ D$_4$ transp. सह and पाण्डवैः. Ś$_1$ K$_3$ B$_4$ D$_{3.5}$ कृष्णश्च ब्राह्मणैः सह; S पांडवाः सहयादवाः.

41 ^{a}) T$_1$ स तमभ्यर्च्य विश्वस्तम्. — ^{b}) B$_1$ ऋषिपुंगवं. — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ G$_4$ पांडवानां (for ब्राह्म°). — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ यादवानां; G$_4$ ब्राह्मणानां (for पाण्ड°).

42 Before 42, B Dc Dn D$_{4.6}$ ins. कृष्ण उ°. — ^{ab}) K$_4$ D$_5$ transp. पाण्डवाः and ब्राह्मणाः. — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ तवेदं मधुरं वचः.

43 ^{a}) Ś$_1$ कुर्वन् (for पुण्याः). — ^{b}) K$_4$ B$_{2-4}$ D (except D$_{1-3.5}$) सदाचारान्सनातनान्. — ^{d}) B$_1$ (m as in text) दिदृक्षवः; B$_{3.4}$ Dc S प्रब्रूहि नः; D$_6$ वदस्व नः.

44 Before 44, B Dc Dn D$_{4.6}$ ins. वैशं° उ°. — ^{a}) Ś$_1$ °विद्धेषु (for °विष्टेषु). — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ M$_1$ अवलोकयन्.

45 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ ते तं चाथ; K$_4$ नमस्कृत्य (for तमप्यथ). K$_3$ D$_{1.5}$ महात्मानः. — ^{b}) Ś$_1$ K D$_{1-3}$ पांडवाः (for सर्वे ते). D$_5$ पांडवास्ते सुरर्षभाः. — ^{c}) Ś$_1$ K$_2$ यथान्यायम्. — K$_1$ om. 45^d–47^a. — ^{d}) B D मनीषिणः; T$_1$ G$_1$ M$_1$ महामुनिं.

मार्कण्डेयस्य वदतस्तां कथामन्वमोदत ॥ ४६
उवाच चैनं कालज्ञः स्मयन्निव स नारदः ।
ब्रह्मर्षे कथ्यतां यत्ते पाण्डवेषु विवक्षितम् ॥ ४७
एवमुक्तः प्रत्युवाच मार्कण्डेयो महातपाः
क्षणं कुरुध्वं विपुलमाख्यातव्यं भविष्यति ॥ ४८
एवमुक्ताः क्षणं चक्रुः पाण्डवाः सह तैर्द्विजैः ।
मध्यंदिने यथादित्यं प्रेक्षन्तस्तं महामुनिम् ॥ ४९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥

१८१

वैशंपायन उवाच ।
तं विवक्षन्तमालक्ष्य कुरुराजो महामुनिम् ।
कथासंजननार्थाय चोदयामास पाण्डवः ॥ १
भवान्दैवतदैत्यानामृषीणां च महात्मनाम् ।
राजर्षीणां च सर्वेषां चरितज्ञः सनातनः ॥ २
सेव्यश्चोपासितव्यश्च मतो नः काङ्क्षितश्चिरम् ।
अयं च देवकीपुत्रः प्राप्तोऽस्मानवलोककः ॥ ३
भवत्येव हि मे बुद्धिर्दृष्ट्वात्मानं सुखाच्च्युतम् ।
धार्तराष्ट्रांश्च दुर्वृत्तानृध्यतः प्रेक्ष्य सर्वशः ॥ ४
कर्मणः पुरुषः कर्ता शुभस्याप्यशुभस्य च ।
स्वफलं तदुपाश्नाति कथं कर्ता स्विदीश्वरः ॥ ५
अथ वा सुखदुःखेषु नृणां ब्रह्मविदां वर ।
इह वा कृतमन्वेति परदेहेऽथ वा पुनः ॥ ६
देही च देहं संत्यज्य मृग्यमाणः शुभाशुभैः । C. 3. 12615 B. 3. 183. 59 K. 3. 186. 7

G_4 उत्पेतुः सुमनीषिणः.

46 K_1 om. 46 (cf. v.l. 45). — [a]) T_1 देवांस्तान् (for देवर्षिर्). — [b]) Ś$_1$ K_{2-4} Dc $D_{1-3.\,5}$ च (for तु). B_1 T_1 ज्ञात्वा तान् (T_1 विज्ञाय) कृतलक्षणान्; T_2 G M तान्विज्ञाय कृत°. — [d]) Ś$_1$ K_2 सोन्वमोदत; B_3 D_5 अन्वमोदयत्; B_4 अनुमोदते. T_1 G_1 ताः कथास्त्व(G_1 °था अ)न्वमोदत.

47 K_1 om. 47[a] (cf. v.l. 45). — [a]) B_4 धर्मज्ञः; T_1 G_1 M_2 कालज्ञं. — [b]) T_1 मार्कंडेयं (for स्मयन्निव). K_4 $B_{1.\,2}$ D (except $D_{1-3.\,5}$) सनातनः (for स नारदः). — [c]) Ś$_1$ $G_{2.\,4}$ महर्षे (for ब्रह्मर्षे). T_2 G तत् (for ते).

49 [b]) $D_{2.\,4}$ T_1 G_2 सहितैर् (for सह तैर्). — [c]) Ś$_1$ K_2 सूर्यं (for [आ]दित्यं). — [d]) B_4 प्रेक्ष्यमाणा; S पश्यंतस्तं (for प्रेक्षन्तस्तं). $K_{1.\,3}$ B_{1-3} Dn D_{3-6} ते (for तं).

Colophon om. in K_4 Dc Dn $D_{4.\,6}$. — *Major parvan:* Ś$_1$ $K_{1.\,2}$ $G_{2.\,4}$ आरण्य. — *Adhy. name:* B_3 कृष्णपांडवनारदसमागमः; B_4 कृष्णमार्कंडेयनारदपांडवसमागमः; $D_{1.\,3}$ वासुदेवाभि(D_3 om. भि)गमनं; D_2 वासुदेवमार्कंडेयाभिगमनं; D_5 M_2 मार्कंडेयसमागमनं (M_2 °गमः); G_1 मार्कंडेयागमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_1 188; S (M_2 *inf. lin.*) 184 (M_2 orig. 186). — *Śloka no.:* D_1 52.

181

1 K_4 om. 1[ab]. — [a]) K_1 G_4 विवक्षितम्. Ś$_1$ $K_{1.\,2}$ आमंत्र्य; T_1 आलोक्य (for आलक्ष्य). — [b]) G_1 महाद्युतिः. — [d]) D_5 नोद° (for चोद°).

2 Before 2, T_1 G_1 M_1 ins. युधिष्ठिरः. — [a]) S (except G_3; T_2 by corr.) भगवन्देवदैत्यानाम्. — [c]) S (except T_1 G_1) पूर्वेषां (for स°). — [d]) $K_{1.\,3.\,4}$ B_{1-3} Dn $D_{1.\,3-6}$ पुरातनः (for सना°).

3 [a]) D_5 मेध्यश्चोपास्यबुद्धिश्च. — [b]) $D_{1.\,2}$ ततो नः; D_5 मनोज्ञः; G_1 मत्तो नः; G_2 त्वत्तो नः.

4 [a]) Dc $D_{1-3.\,5}$ भ्रमत्येव; $G_{2.\,4}$ भवानेव (for भवत्येव). $G_{2.\,4}$ ब्रूहि (for बुद्धिर्). — [c]) T_2 G_{2-4} तान्सर्वान् (for दुर्वृत्तान्). — [d]) K_1 नृत्यतः; K_2 दृष्यतः (for ऋध्यतः). Dc सर्वतः. D_5 ऋद्धान्प्रेक्ष्य च सर्वशः.

5 [b]) $B_{1.\,3}$ Dc D_{4-6} S [अ]थ (for [अ]पि). $K_{3.\,4}$ B D वा (for च). — [c]) K_2 B D (except $D_{1.\,5}$) G_1 M स फलं (for स्वफलं).

6 [a]) Ś$_1$ $K_{1.\,2}$ हठे; K_3 भोक्ता; K_4 D_2 हठो; B Dc Dn D_{4-6} कुतो (B_4 कथं); D_1 हठाद्; D_3 (m as in text) हर्ता (for अथ). — [b]) Ś$_1$ K_3 D_3 नृणां.

7 [a]) B_2 transp. देही and देहं. Ś$_1$ K B_4 $D_{1.\,3.\,5}$

C. 3. 12616 B. 3. 183. 59 K. 3. 186. 7 कथं संयुज्यते प्रेत्य इह वा द्विजसत्तम ॥ ७
ऐहलौकिकमेवैतदुताहो पारलौकिकम् ।
क्व च कर्माणि तिष्ठन्ति जन्तोः प्रेतस्य भार्गव ॥ ८
मार्कण्डेय उवाच ।
त्वद्युक्तोऽयमनुप्रश्नो यथावद्वदतां वर ।
विदितं वेदितव्यं ते स्थित्यर्थमनुपृच्छसि ॥ ९
अत्र ते वर्तयिष्यामि तदिहैकमनाः शृणु ।
यथेहामुत्र च नरः सुखदुःखमुपाश्नुते ॥ १०
निर्मलानि शरीराणि विशुद्धानि शरीरिणाम् ।
ससर्ज धर्मतन्त्राणि पूर्वोत्पन्नः प्रजापतिः ॥ ११
अमोघबलसंकल्पाः सुव्रताः सत्यवादिनः ।
ब्रह्मभूता नराः पुण्याः पुराणाः कुरुनन्दन ॥ १२
सर्वे देवैः समायान्ति स्वच्छन्देन नभस्तलम् ।
ततश्च पुनरायान्ति सर्वे स्वच्छन्दचारिणः ॥ १३
स्वच्छन्दमरणाश्चासन्नराः स्वच्छन्दजीविनः ।
अल्पबाधा निरातङ्का सिद्धार्था निरुपद्रवाः ॥ १४
द्रष्टारो देवसंघानामृषीणां च महात्मनाम् ।
प्रत्यक्षाः सर्वधर्माणां दान्ता विगतमत्सराः ॥ १५
आसन्वर्षसहस्राणि तथा पुत्रसहस्रिणः ।
ततः कालान्तरेऽन्यस्मिन्पृथिवीतलचारिणः ॥ १६
कामक्रोधाभिभूतास्ते मायाव्याजोपजीविनः ।
लोभमोहाभिभूताश्च त्यक्ता देवैस्ततो नराः ॥ १७
अशुभैः कर्मभिः पापास्तिर्यङ्नरकगामिनः ।
संसारेषु विचित्रेषु पच्यमानाः पुनः पुनः ॥ १८
मोघेष्टा मोघसंकल्पा मोघज्ञाना विचेतसः ।
सर्वातिशङ्किनश्चैव संवृत्ताः क्लेशभागिनः ।

T_1 G_1 M_1 तु (K_4 हृ) (for च). — ^{b}) Ś$_1$ K_2 मृत्य° (for मृग्य°). — ^{c}) D_5 उभौ (for कथं). Ś$_1$ K_{1-3} $D_{1-3.\ 5}$ संसृज्यते; B_4 वियुज्यते. — ^{d}) Ś$_1$ K_{1-3} $D_{1-3.\ 5}$ देहवान् (for इह वा). T_1 इह वापि द्विजोत्तम.

8 ^{a}) K_1 D_{1-3} T_2 (after corr.) इह° (for ऐह°). Ś$_1$ $K_{1.\ 2}$ D_1 एतावद्; K_4 B Dc Dn $D_{4.\ 6}$ एवेह (for एवैतद्). — ^{c}) S वा (for च). $G_{1.\ 2}$ कर्मणि. D_5 कृतकर्माणि तिष्ठंति. — After 8, G_1 ins.:

897* एतत्सर्वं यथावृत्तं मुने वक्तुमिहार्हसि ।

9 ^{a}) Ś$_1$ $K_{1.\ 2}$ यदुक्तो; D_5 त्वयोक्तो; T G_{2-4} त्वदुक्तो; M_2 तद्युक्तो. — ^{c}) D_5 T_1 च (for ते). — ^{d}) T_2 G_{2-4} स्मृत्यर्थम्. K_{1-3} D_5 त्वनु-; B Dn $D_{4.\ 6}$ त्वं तु; Dc त्वत्र (for अनु-).

10 ^{a}) Ś$_1$ $K_{1.\ 2}$ अहं; B_1 तात; T_1 तत्र (for अत्र). Ś$_1$ $K_{1.\ 2}$ G_2 वर्ण°; K_4 B D (except $D_{1-3.\ 5}$) कथ° (for वर्त°). — ^{c}) K_2 अथे°; Dc यत्रे° (for यथे°).

11 ^{ab}) S transp. शरीराणि and विशुद्धानि. — ^{c}) Ś$_1$ K_2 शशंस (for ससर्ज). T_2 $G_{3.\ 4}$ सर्व° (for धर्म°).

12 ^{a}) N °फल° (for °बल°). — ^{b}) T_1 सद्वृत्ताः; T_2 G_{2-4} सुवृत्ताः (for सुव्रताः). B_4 सिद्धार्था निरुपद्रवाः. — ^{d}) B D (except $D_{1-3.\ 5}$) कुरुसत्तम; G_1 पुरुषर्षभ.

13 ^{a}) Ś$_1$ T_1 G_1 M_2 सर्वैर्देवैः. Ś$_1$ K_{1-3} $D_{2.\ 3.\ 5}$ T_1 G_1 M_1 समं यांति. — ^{b}) $G_{1.\ 4}$ नभस्थलं. — ^{d}) S सर्वे (T_1 G_1 M_2 स्वर्गे) छंदविहारिणः.

14 ^{b}) Ś$_1$ $K_{1.\ 2}$ सर्वे (for नराः). K_4 Dn स्वच्छंदचारिणः. — ^{c}) K_3 D_2 अल्पाबाधा; T_1 स्वल्पायामा; T_2 G_{2-4} निराबाधा; G_1 M स्वल्पा(G_1 °ल्प)बाधा. Ś$_1$ निरी**; Dc_1. c_2 (by corr.) G_1 M निर्शिन(G_1 M_2 °नी)काः. — ^{d}) T_2 G_{2-4} नीरुजा; G_1 स्वल्पार्था (for सिद्धार्था). K_3 निरुपस्कृताः.

15 ^{a}) $K_{1.\ 2}$ स्रष्टारो. — ^{c}) T_1 G_1 M प्रत्यक्ष(G_1 °क्षं)-सर्वधर्माणः; T_2 (by corr.) G_3 प्रत्यक्षं सर्वधर्माणां; $G_{2.\ 4}$ प्रकृत्या सर्वधर्माणः. — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1.\ 2}$ D_{1-3} शांता (for दान्ता).

16 ^{a}) D_5 आयुर् (for आसन्). K_4 $B_{1m.\ 2.\ 4}$ Dn $D_{2.\ 4.\ 6}$ °सहस्त्रीयाः; M °सहस्रेण. — ^{b}) K_3 वर्ष° (for पुत्र°). — ^{c}) S (except T_2 G_3 M_1) तस्मिन् (for ऽन्यस्मिन्). — ^{d}) B_1 (m as in text) तथा क्षत्रसहस्रिणः (cf. ^{b}); B_4 पृथिवीतलवासिनः.

17 ^{b}) D_5 धर्मव्याजोप°; T_1 मायाव्यामोह°. — ^{c}) S मोहलोभाभिभूताश्. Dc ते (for च). — ^{d}) K_4 B Dn $D_{4.\ 6}$ त्यक्ता देहैस् (B_4 त्यक्तदेहास्); Dc त्यक्तदेहस्. Ś$_1$ $K_{1.\ 2}$ D_5 सदा; $K_{3.\ 4}$ D_{1-3} तदा (for ततो).

18 ^{a}) K_2 अशुभिः; M_1 आशुभिः (for अशुभैः). K_2 पापैस् (for पापास्). — ^{b}) K_1 °निरयभागिनः; $K_{3.\ 4}$ B D °निरयगामिनः; K_2 °गामिनभागिनः; T_2 (by corr.) G M_2 °नरकभा(M_2 °भो)गिनः. — ^{c}) K_2 विचित्र्येषु (for विचि°). — ^{d}) K_2 D_5 पश्य°; D_{1-3} पात्य° (for पच्य°).

19 ^{a}) $D_{1.\ 5.\ 6}$ मोघेच्छा. — ^{b}) = Gītā (Vulg.) 9. 12^b. T_2 G_{2-4} विबुद्धयः (for विचे°). K_3 D_3 मोघ(D_3 °ह)ज्ञानविचेतसः; T_1 G_1 M °ज्ञान-विबुद्धयः. — After 19^{ab}, T_1 G_1 M_1 read 20^{ef};

अशुभैः कर्मभिश्चापि प्रायशः परिचिह्निताः ॥ १९
दौष्कुल्या व्याधिबहुला दुरात्मानोऽप्रतापिनः ।
भवन्त्यल्पायुषः पापा रौद्रकर्मफलोदयाः ।
नाथन्तः सर्वकामानां नास्तिका भिन्नसेतवः ॥ २०
जन्तोः प्रेतस्य कौन्तेय गतिः स्वैरिह कर्मभिः ।
प्राज्ञस्य हीनबुद्धेश्च कर्मकोशः क्व तिष्ठति ॥ २१
क्वस्थस्तत्समुपाश्नाति सुकृतं यदि वेतरत् ।
इति ते दर्शनं यच्च तत्राप्यनुनयं शृणु ॥ २२
अयमादिशरीरेण देवसृष्टेन मानवः ।
शुभानामशुभानां च कुरुते संचयं महत् ॥ २३
आयुषोऽन्ते प्रहायेदं क्षीणप्रायं कलेवरम् ।
संभवत्येव युगपद्योनौ नास्त्यन्तराभवः ॥ २४
तत्रास्य स्वकृतं कर्म छायेवानुगतं सदा ।
फलत्यथ सुखार्हो वा दुःखार्हो वापि जायते ॥ २५
कृतान्तविधिसंयुक्तः स जन्तुर्लक्षणैः शुभैः ।
अशुभैर्वा निरादानो लक्ष्यते ज्ञानदृष्टिभिः ॥ २६
एषा तावदबुद्धीनां गतिरुक्ता युधिष्ठिर ।
अतः परं ज्ञानवतां निबोध गतिमुत्तमाम् ॥ २७
मनुष्यास्तप्ततपसः सर्वागमपरायणाः ।
स्थिरव्रताः सत्यपरा गुरुशुश्रूषणे रताः ॥ २८
सुशीलाः शुक्लजातीयाः क्षान्ता दान्ताः सुतेजसः ।
शुभयोन्यन्तरगताः प्रायशः शुभलक्षणाः ॥ २९ C. 3. 12639 B. 3. 183. 82 K. 3. 186. 30

while G2. 4 ins.:

898* काङ्क्षिणः सर्वकामानां नास्तिका भिन्नसेतवः

— T2 G3 om. 19^{b}–20^{d}. — ^{c}) K3 B D (except D1–3. 5) सर्वाभि°. — ^{d}) Ś1 K1. 2 क्लेशभाजनाः; K4 B1. 2 (m as in text). 3 Dn D4. 6 °दायिनः. — ^{e}) D5 S (T2 G3 om.) चैव (for चापि).

20 T2 G3 om. 20^{abcd} (cf. v.l. 19). — ^{a}) K3 D1–3 दौःकुला; T1 दुर्बला. — ^{b}) Ś1 K1. 2 B1 G4 M °पतापिनः; K3 °पि तापिनः; D1. 2. 5 T1 G2 °भिमानिनः; D3 °नुतापिनः. — ^{c}) D5 एवं तु (for भवन्ति). D5 पापाद्; T1 प्राणा — ^{d}) Ś1 K1. 2 °फलोपगाः. — T1 G1 M1 read 20^{ef} after 19^{ab}. — ^{e}) Ś1 K D1–3. 5 ईहंतः (K3 अभाग्याः); T1 तथातः; T2 G3 कांक्षिणः (for नाथन्तः). K4 सर्वकार्याणां; T G3 °भूतानां; G2. 4 °कामान्वै. M2 नाथवंतः सर्वकामान्. — ^{f}) K4 B D (except D5) G2. 4 भिन्नचेतसः.

21 M2 om. 21^{a}–23^{b}. — ^{b}) T2 G गतिं (for गतिः). Ś1 K D1–3. 5 एव (for इह). — Before 21^{cd}, K2 B1–3 Dc1 D5 ins. युधिष्ठिर उ°. — ^{c}) S (M2 om.) प्राज्ञ° (for प्राज्ञ°). Ś1 K1. 2 °बुद्धेषु; D5 °बुद्धेर्वा. K4 प्रज्ञाविहीनबुद्धेस्तु.

22 M2 om. 22 (cf. v.l. 21). — ^{a}) M1 क्वाथ (for क्वस्थस्). Ś1 K2 च तमुपा°; K1 तं समुपा°; K4 तत्तदुपा°; D3 तु तमुपा°; D5 सन्समुपा°. — ^{b}) K1. 3 M1 वेतरं; D2 T2 G2. 3 चेतरत्. — After 22^{ab}, B Dc ins.:

899* मार्कण्डेय उवाच ।
त्वद्युक्तोऽयमनुप्रश्नः शृणु भारत तत्त्वतः ।

— B4 om. 22^{cd}. — Before 22^{cd}, K2 D5 ins. मार्कंडेय उ°. — ^{d}) Dc (*sup. lin.* as in text) तथा; T1 M1 तस्य; G2. 4 तच्च (for तत्र). G1 [अ]प्यनुनीयं शृणुष्व मे.

23 M2 om. 23^{ab} (cf. v.l. 21). — ^{b}) Ś1 K2 D2. 5 न; K1. 4 देवैः सृष्टेन; K3 देवदृष्टेन. — ^{d}) Ś1 K1. 2 D1. 2. 5 मुहुः (for महत्). B1 कुरुते कोषसंचयं.

24 ^{a}) M1 वि- (for प्र-). — ^{b}) G4 M1 क्षीणप्राणं. — ^{d}) D3 [अ]त्र संभवं; D5 [अ]त्र संशयः (for [अ]न्तराभवः).

25 ^{a}) T1 तस्य (for तत्र). T2 G2–4 [अ]पि (for [अ]स्य). K3 B2–4 सुकृतं; D5 तत्कृतं. — After 25^{ab}, D1 ins.:

900* अनुशेते शयानं च तिष्ठन्तं चानुतिष्ठति ।
अनुधावति धावन्तं पूर्वकर्म कृतं नरम् ।

— ^{c}) D5 भव° (for फल°). Ś1 K1. 2 [अ]त्र (for [अ]थ). Ś1 K1 सुखार्हे. — ^{d}) Ś1 Dc दुःखार्हे. B2. 3 Dn D4. 6 T2 G2–4 अथ; Dc उप-; D1. 2. 5 अभि- (for अपि).

26 ^{d}) T1 स्थानदृष्टिभिः; G1. 4 ज्ञानवृष्टिभिः; G2 °वृत्तिभिः. T2 (before corr.) लक्षणैर्ज्ञानवृत्तिभिः.

27 ^{a}) Ś1 K G1 M1 अबुद्धानां. — ^{b}) D1 नराधिप (for युधि°). — ^{d}) Ś1 K1. 2 M1 गतिर्.

28 After 28^{ab}, S (except T1) reads 30^{ab}. — T1 om. 28^{c}–30^{b}. — ^{c}) K2 D3 स्थिरवृत्ताः; K3 M2 स्थितव्रताः. — 28^{d}=(var.) 1. 2. 213^{d}; 57. 98^{d}; 173. 11^{d}; etc.

29 T1 om. 29 (cf. v.l. 28). — ^{b}) T2 (before corr.) कांता; G2. 4 क्रांता (for क्षान्ता). B4 M2 सुचेतसः. — G2 om. 29^{cd}. — ^{c}) K4 B D (except D1–3. 5)

C. 3. 12639 B. 3. 183. 83 K. 3. 186. 31 जितेन्द्रियत्वाद्वशिनः शुक्लत्वान्मन्दरोगिणः ।
अल्पबाधपरित्रासाद्भवन्ति निरुपद्रवाः ॥ ३०
च्यवन्तं जायमानं च गर्भस्थं चैव सर्वशः ।
स्वमात्मानं परं चैव बुध्यन्ते ज्ञानचक्षुषः ।
कर्मभूमिमिमां प्राप्य पुनर्यान्ति सुरालयम् ॥ ३१
किंचिद्दैवाद्धठात्किंचित्किंचिदेव स्वकर्मभिः ।
प्राप्नुवन्ति नरा राजन्मा तेऽस्त्वन्या विचारणा ॥ ३२
इमामत्रोपमां चापि निबोध वदतां वर ।
मनुष्यलोके यच्छ्रेयः परं मन्ये युधिष्ठिर ॥ ३३
इह वैकस्य नामुत्र अमुत्रैकस्य नो इह ।
इह चामुत्र चैकस्य नामुत्रैकस्य नो इह ॥ ३४
धनानि येषां विपुलानि सन्ति
नित्यं रमन्ते सुविभूषिताङ्गाः ।
तेषामयं शत्रुवरघ्न लोको
नासौ सदा देहसुखे रतानाम् ॥ ३५
ये योगयुक्तास्तपसि प्रसक्ताः
स्वाध्यायशीला जरयन्ति देहान् ।
जितेन्द्रिया भूतहिते निविष्टा-
स्तेषामसौ नायमरिघ्न लोकः ॥ ३६
ये धर्ममेव प्रथमं चरन्ति
धर्मेण लब्ध्वा च धनानि काले ।
दारानवाप्य क्रतुभिर्यजन्ते
तेषामयं चैव परश्च लोकः ॥ ३७
ये नैव विद्यां न तपो न दानं
न चापि मूढाः प्रजने यतन्ते ।
न चाधिगच्छन्ति सुखान्यभाग्या-

30 T1 om. 30^{ab}. S (except T1) reads 30^{ab} after 28^{ab}. — ^{b}) T2 (before corr.) G2. 4 सत्कृत्यान्; T2 (after corr.) G1. 3 शुद्धत्वान्. D1 G1. 2. 4 मंदरागिणः. — ^{c}) K1. 4 B1–3 Dn D4. 6 अल्पाबाधपरित्रासाद्; K2 D5 G2. 4 M2 अल्पबाधपरित्रासा; K3 D1. 2 M1 अल्पाबाधापरित्रासा; B4 Dc अल्पाबाधा निरातंका; D3 T2 G1. 3 अल्पबाधापरित्रासा; T1 अबाधा अपरित्रासा.

31 ^{a}) K1. 2 श्रयंतं; T2 (before corr.) G2. 4 भवंतं (for च्यवन्तं). T1 भवंति ज्ञानमानाश्च. — ^{b}) K2 गतस्थं चैव; D5 स्वगर्भस्थं च; T1 स्वर्गस्थाश्चैव. Ś1 K1 सर्वदा; K2 सर्वथा. — ^{c}) D3 स्वमात्मजं. — ^{d}) B1–3 D (except D1–3. 5) T2 G3 °चक्षुषा. — After 31^{cd}, N ins.:

901* ऋषयस्ते महात्मानः प्रत्यक्षागमबुद्धयः ।
[Ś1 K1. 2 °दृष्टयः (for °बुद्धयः).]

— ^{f}) Ś1 K1. 2 प्रयास्यंति पुनर्दिवं. — After 31, S ins.:

902* कृत्वा शुभानि कर्माणि ज्ञानेन भरतर्षभ ।

32 32^{ab} = (var.) 3. 33. 32^{ab}. — ^{a}) G1 देवात् (for दैवात्). T2 G2–4 दै(G2. 4 दे)ववशात् (for दैवाद्धठात्). K3 B1 वधात्; B2–4 Dc1 D4 हतात् (for हठात्). — ^{b}) D1. 2 स्वभावतः (cf. v.l. 3. 33. 32^{b}). — ^{c}) Ś1 K1–3 D1. 3. 5 महाराज; D2 महात्मानो (for नरा राजन्). — ^{d}) Ś1 तेस्त्वत्र; K2 °स्त्वनु-; K3 °स्त्यन्या; B4 T1 G1 M °न्याभूद् (for तेऽस्त्वन्या). T2 (before corr.) G2. 4 जातेत्यागूढ-वारणा (G4 °चारिणः).

33 ^{a}) K2 अन्योपमां (for अत्रो°). Ś1 K1–3 D1–3. 5 चैव (for चापि). — ^{c}) T1 श्रेयः (for श्रेयः).

34 ^{a}) Ś1 K1–3 D3. 5 G1. 2. 4 इहैवै(K1 °व)कस्य; B3 Dc Dn D1. 2. 6 M1 इह चैकस्य. — ^{b}) Ś1 K1. 2 कस्य (for [ए]कस्य). — K1. 2 B2 D5 T1 om. (hapl.) 34^{cd}. — ^{c}) B1. 4 D (except Dn D2. 3; D5 om.) वा° (for चा°).

35 ^{a}) T2 (before corr.) G2. 4 चेषां (for येषां). — ^{b}) D2. 3 भुवि भूषितांगाः; S सु(T2 G3 च)विभूषिताश्च. — ^{d}) S ग्राम्य° (for देह°).

36 ^{a}) K3. 4 B4 D1. 2 S युक्तयोगास् (for योगयुक्तास्). K3 D1. 3 G1 प्रयुक्ताः; G4 प्रसिक्ताः. — ^{b}) Ś1 K1–3 D1–3. 5 स्वाध्यायवंतो. K2 G4 जनयंति. K1. 2 B1–3 D5 T1 G1 M1 देहं. — ^{c}) B4 भूतिपथे (for भूतहिते). Ś1 K1. 2 नियुक्तास्. K4 B1–3 D (except D1–3. 5) जितेंद्रियाः प्राणिवधे निवृत्तास्.

37 ^{b}) K4 Dc1 Dn D1. 4. 6 नि- (for च). B4 लोके (for काले). — ^{c}) K1. 2 धनानि (for दारान्). D2 यजंति.

38 ^{a}) D1. 2 येषां न (for ये नैव). K3 D1. 2 विद्या. — ^{b}) K3 यजंते; B1–3 Dn D6 यतंति; Dc यजस्ते. — ^{c}) B4 Dc1 Dn D1. 2. 4. 6 चानु-; Dc2 T2 G M2 चापि; T1 चाभि- (for चाधि-). K4 सुखानि भोगास्; B2. 3m. 4 सुखानु(B3m °नि)भोगान्; Dn D1. 4. 6 सुखान्न(D1 °न्य) भोगान्; D2 सुखानुभाग्यास्; T1 धनानि भार्यास्; T2 (before corr.) G2. 4 M शुभान्यभागास् (M1 °ग्यास्); T2 (after

स्तेषामयं चैव परश्च नास्ति ॥ ३८
सर्वे भवन्तस्त्वतिवीर्यसत्त्वा
दिव्यौजसः संहननोपपन्नाः ।
लोकादमुष्मादवनिं प्रपन्नाः
स्वधीतविद्याः सुरकार्यहेतोः ॥ ३९
कृत्वैव कर्माणि महान्ति शूरा-
स्तपोदमाचारविहारशीलाः ।
देवानृषीन्प्रेतगणांश्च सर्वा-
न्संतर्पयित्वा विधिना परेण ॥ ४०
स्वर्गं परं पुण्यकृतां निवासं
क्रमेण संप्राप्स्यथ कर्मभिः स्वैः ।
मा भूद्विशङ्का तव कौरवेन्द्र
दृष्ट्वात्मनः क्लेशमिमं सुखार्हं ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८१ ॥

१८२

वैशंपायन उवाच ।
मार्कण्डेयं महात्मानमूचुः पाण्डुसुतास्तदा ।
माहात्म्यं द्विजमुख्यानां श्रोतुमिच्छाम कथ्यताम् ॥१
एवमुक्तः स भगवान्मार्कण्डेयो महातपाः ।
उवाच सुमहातेजाः सर्वशास्त्रविशारदः ॥ २
हैहयानां कुलकरो राजा परपुरंजयः ।
कुमारो रूपसंपन्नो मृगयामचरद्बली ॥ ३
चरमाणस्तु सोऽरण्ये तृणवीरुत्समावृते ।
कृष्णाजिनोत्तरासङ्गं ददर्श मुनिमन्तिके ।
स तेन निहतोऽरण्ये मन्यमानेन वै मृगम् ॥ ४
व्यथितः कर्म तत्कृत्वा शोकोपहतचेतनः ।
जगाम हैहयानां वै सकाशं प्रथितात्मनाम् ॥ ५ C. 3. 12657 B. 3. 184. 6 K. 3. 187. 6

corr.) G$_3$ शुभान्नभोगान्; G$_1$ धनान्यभाग्यास्. — ^{d}) Dc Dn$_1$. n$_2$ D$_6$ न (for च). K$_4$ B D (except D$_{1-3. 5}$) लोकः (for नास्ति).

39 ^{a}) B$_4$ °वीर्यवंतो. — ^{c}) D$_5$ च दिवं (for अवनिं). — ^{d}) K$_3$ स्वधीतवेदाः; T$_1$ स्वधीत्य विद्याः; G$_{1. 2. 4}$ M$_2$ स्वा(G$_1$ त्व)धीतविद्याः.

40 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ D$_{1-3}$ [इ]ह (for [ए]व). — ^{b}) T G °हार° (for °चार°). — ^{c}) K$_2$ भूतगणांश्च; S (except T G$_3$) प्रेतगतांश्च. S (except T$_2$ M$_2$) पूर्वान् (for सर्वान्).

41 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1. 2}$ D$_{1. 3}$ स्वर्गे. K$_4$ B$_{2-4}$ Dc$_1$ Dn D$_4$ पुण्यकृतो. — ^{d}) T$_1$ दृष्ट्वात्मानं; T$_2$ G दृष्ट्वा महा- (G$_1$ मनः-). K$_1$ सुखार्हः; K$_3$ °र्हा; K$_4$ B$_{2. 3}$ Dc Dn D$_{4. 6}$ °र्हे; B$_{1. 4}$ D$_{1-3}$ T$_1$ G$_1$ M$_2$ °र्हाः; T$_2$ G$_{2-4}$ °र्थं.

Colophon. — *Major parvan:* Ś$_1$ K$_2$ T$_2$ G$_{2-4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* K$_4$ Dc Dn D$_{4. 6}$ G$_1$ मार्कंडेय-समा(Dn$_2$ D$_6$ G$_1$ °म)स्या; B$_{1. 3}$ मार्कंडेय; D$_{1. 2. 5}$ मार्कंडेयवाक्य. — *Adhy. name:* Ś$_1$ K$_{1. 2}$ धर्मनिर्णयः; D$_1$ वासुदेवसमागमः; D$_2$ वासुदेवाभिगमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 182 (Dn$_3$ 183); D$_1$ 190; S (M$_2$ *inf. lin.*) 185 (M$_2$ orig. 187). — *Śloka no.:* Dn 96; D$_1$ 44 and 46.

182

1 ^{ab}) T$_1$ G$_1$ M$_1$ ततो युधिष्ठिरो राजा मार्कंडेयमुवाच ह. — ^{d}) K$_{1-3}$ Dn$_2$ D$_2$ T G$_{1. 3}$ M$_1$ इच्छामि.

2 ^{b}) D$_5$ महानृषिः (for °तपाः). — ^{cd}) K$_{3. 4}$ B$_4$ D$_5$ T$_2$ G$_3$ कथयामास माहात्म्यं ब्राह्मणानां महात्मनां; T$_1$ G$_1$ M$_1$ उवाच सुमहात्मानं राजानं सर्वशास्त्रवित्.

3 Before 3, all MSS. except T$_2$ G$_{3. 4}$ ins. मार्क-(Ś$_1$ K$_1$ °कां)डेय उ° (Ś$_1$ S om. उ°). — ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ S हेहयानां. Ś$_1$ K D$_{1-3. 5}$ कुले जातो (for कुल°). — ^{d}) K$_4$ B D (except D$_{2. 3. 5}$) व्यचरद् (for अच°).

4 ^{a}) B$_{3. 4}$ S च (for तु). Ś$_1$ K$_{1. 2}$ ततो; K$_3$ तदा; B$_2$ तु यो (for तु सो). — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1. 2}$ D$_2$ °समाकुले. — ^{d}) T$_1$ मुनिसत्तमं. — ^{c}) S हिंसितो (for निहतो).

5 ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ S हेहयानां. Ś$_1$ K D$_{2. 3. 5}$ स (for वै).

C. 3. 12657
B. 3. 184. 6
K. 3. 187. 6

राज्ञां राजीवनेत्रोऽसौ कुमारः पृथिवीपते ।
तेषां च तद्यथावृत्तं कथयामास वै तदा ॥ ६
तं चापि हिंसितं तात मुनिं मूलफलाशिनम् ।
श्रुत्वा दृष्ट्वा च ते तत्र बभूवुर्दीनमानसाः ॥ ७
कस्यायमिति ते सर्वे मार्गमाणास्ततस्ततः ।
जग्मुश्चारिष्टनेमेस्ते तार्क्ष्यस्याश्रममञ्जसा ॥ ८
तेऽभिवाद्य महात्मानं तं मुनिं संशितव्रतम् ।
तस्थुः सर्वे स तु मुनिस्तेषां पूजामथाहरत् ॥ ९
ते तमूचुर्महात्मानं न वयं सत्क्रियां मुने ।
त्वत्तोऽर्हाः कर्मदोषेण ब्राह्मणो हिंसितो हि नः ॥ १०
तानब्रवीत्स विप्रर्षिः कथं वो ब्राह्मणो हतः ।
क्व चासौ ब्रूत सहिताः पश्यध्वं मे तपोबलम् ॥ ११
ते तु तत्सर्वमखिलमाख्यायास्मै यथातथम् ।
नापश्यंस्तमृषिं तत्र गतासुं ते समागताः ।
अन्वेषमाणाः सव्रीडाः स्वप्नवद्गतमानसाः ॥ १२
तानब्रवीत्तत्र मुनिस्तार्क्ष्यः परपुरंजयः ।
स्यादयं ब्राह्मणः सोऽथ यो युष्माभिर्विनाशितः ।
पुत्रो ह्ययं मम नृपास्तपोबलसमन्वितः ॥ १३
ते तु दृष्ट्वैव तमृषिं विस्मयं परमं गताः ।
महदाश्चर्यमिति वै विब्रुवाणा महीपते ॥ १४
मृतो ह्ययमतो दृष्टः कथं जीवितमाप्तवान् ।
किमेतत्तपसो वीर्यं येनायं जीवितः पुनः ।
श्रोतुमिच्छाम विप्रर्षे यदि श्रोतव्यमित्युत ॥ १५
स तानुवाच नास्माकं मृत्युः प्रभवते नृपाः ।
कारणं वः प्रवक्ष्यामि हेतुयोगं समासतः ॥ १६
सत्यमेवाभिजानीमो नानृते कुर्महे मनः ।

6 [b]) $K_{3.4}$ B_2 Dc_1 Dn $D_{1.4.6}$ M_2 पृथिवीपतिः. — [c]) $Ś_1$ K_2 तथावृत्तं. — [d]) $K_{1.2}$ कौरव (for वै तदा). — After 6, S ins.:

903* सुकुमारो महीपालो हेहयानां महीभृताम् ।

7 [a]) $D_{1.2}$ ते; M_2 तच् (for तं). — [b]) $K_{3.4}$ B_4 Dc $D_{2.3}$ S (except T_2 G_3) °फलाशनं. — [c]) $Ś_1$ K_{1-3} B_4 $D_{2.3}$ transp. श्रुत्वा and दृष्ट्वा. G_1 तत्रैव (for ते तत्र).

8 [a]) B_4 क्वासौ स; T_2 G_{2-4} क्व चायम्. — [c]) K_4 B D (except $D_{1.4.6}$) M_2 °नेम्नोथ; T_1 °नाशाय; T_2 G_3 °नेमिश्च; G_1 M_1 °नेमेस्तु; $G_{2.4}$ °नेमेश्च. — [d]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ उत्तमं (for अञ्जसा).

9 [b]) T_1 G_1 ऋषिं (for मुनिं). $Ś_1$ K_{2-4} $D_{1-3.5}$ T_2 G_3 शंसितव्रतं; B_{2-4} Dc Dn $D_{4.6}$ नियतव्रतं. B_1 मुनिं सुनियतव्रतं. — [c]) $K_{1.2}$ च (for तु). — [d]) K_4 D_{1-3} अथाकरोत्; D_5 समाहरत्; M_1 समारभेत्.

11 Before 10, Dc ins. मार्कंडेय उ°. — [a]) K_3 ब्रह्मर्षिः; K_4 राजर्षिः. — [b]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ केन (for कथं). K_2 Dn_2 n_3 वा; M_2 भो (for वो). — [c]) K_3 च मां (for चासौ). K_1 G_2 ब्रूहि.

12 T_1 om. 12^{ab}. — [a]) Dc ते तत्र; D_5 तच्च ते (for ते तु तत्). — [c]) M_1 मुनिं (for ऋषिं). — [d]) M_2 गतायुस. D_3 वै (for ते). T_1 समाहताः; $G_{1.2}$ समाहिताः. — [e]) $B_{1.2.4}$ अन्विष्य°. B_1 M_2 व्रीडिताः; D_3 सुव्रीडाः. — [f]) B_{1-3} सुखवद्; D_1 स्वदुःख°. K_4 B_2 Dc Dn D_4. °गतचेतनाः; $B_{1.3}$ गतचेतसः. T_2 G_{2-4} तं विप्रं दीनमानसाः.

13 [c]) $T_{1.2}$ (before corr.) $G_{2.4}$ सोत्र (for सोऽथ). — [d]) K_4 B D (except $D_{1-3.5}$) transp. यो and युष्माभिर्. $T_{1.2}$ (after corr.) $G_{1.3}$ समाहताः (for विना°). — $Ś_1$ $K_{1.2}$ om. 13^{ef}.

14 [a]) B_{1-3} D (except $D_{1-3.5}$) च (for तु). — [c]) D_5 सहसा° (for महदा°). T_1 G_1 M_1 ते (for वै). — [d]) K_4 B D (except $D_{1-3.5}$) ते (for वि°).

15 [a]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ $D_{1.2}$ [ऽ]पि (for हि). $Ś_1$ K_{1-3} $D_{1-3.5}$ अथो दृष्टः; K_4 B Dc Dn $D_{4.6}$ उपानीतः; T_1 $G_{1.2}$ M_1 इतो दृष्टः. — [b]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ कथं जीवितमाप्तवान्. — [c]) $K_{1.2}$ ते तत्; D_3 नु तत (for एतत्). $Ś_1$ $K_{1.2}$ तपसां. — [d]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ [अ]यौ (for [अ]यं). — [e]) $K_{1.3}$ B_4 $D_{2.5}$ S (except G_4) इच्छामि. $K_{3.4}$ ब्रह्मर्षे (for विप्र°). B_{1-3} Dc Dn $D_{4.6}$ श्रोतुमिच्छामहे विप्र.

16 [c]) K_4 S च; D_1 तत (for वः). — [d]) $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ हेतुयुक्तं. $Ś_1$ $K_{1.2}$ सनातनं; K_3 समागतः. $B_{2.4}$ Dc_2 Dn $D_{4.6}$ हेतुयोगसमासतः. — After 16, D_1 reads 19; while T_1 G_1 M_1 ins.:

904* शुद्धाचारा अनलसाः संध्योपासनतत्पराः ।
सुशुद्धान्नाः शुद्धधना ब्रह्मचर्यव्रतान्विताः ।;

and finally, T_2 G_{2-4} M_2 ins.:

905* मृत्युः प्रभवते येन नास्माकं नृपसत्तमाः ।

17 [b]) T_1 G_1 जपयज्ञपरायणाः. — [c]) G_1 कारणं च न निष्ठामस्. — [d]) = 18^d, 19^d. $Ś_1$ K_2 मृत्युरयं.

18 $Ś_1$ $K_{1.2}$ M_2 om. (? hapl.) 18. — [c]) S (M_2

स्वधर्ममनुतिष्ठामस्तस्मान्मृत्युभयं न नः ॥ १७
यद्ब्राह्मणानां कुशलं तदेषां कथयामहे ।
नैषां दुश्चरितं ब्रूमस्तस्मान्मृत्युभयं न नः ॥ १८
अतिथीनन्नपानेन भृत्यानत्यशनेन च ।
तेजस्विदेशवासाच्च तस्मान्मृत्युभयं न नः ॥ १९
एतद्वै लेशमात्रं वः समाख्यातं विमत्सराः ।
गच्छध्वं सहिताः सर्वे न पापाद्भयमस्ति वः ॥ २०
एवमस्त्विति ते सर्वे प्रतिपूज्य महामुनिम् ।
स्वदेशमगमन्हृष्टा राजानो भरतर्षभ ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्व्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८२ ॥

१८३

मार्कण्डेय उवाच ।
भूय एव तु माहात्म्यं ब्राह्मणानां निबोध मे ।
वैन्यो नामेह राजर्षिरश्वमेधाय दीक्षितः ।
तमत्रिर्गन्तुमारेभे वित्तार्थमिति नः श्रुतम् ॥ १
भूयोऽथ नानुरुध्यत्स धर्मव्यक्तिनिदर्शनात् ।
संचिन्त्य स महातेजा वनमेवान्वरोचयत् ।
धर्मपत्नीं समाहूय पुत्रांश्चेदमुवाच ह ॥ २
प्राप्स्यामः फलमत्यन्तं बहुलं निरुपद्रवम् ।
अरण्यगमनं क्षिप्रं रोचतां वो गुणाधिकम् ॥ ३
तं भार्या प्रत्युवाचेदं धर्ममेवानुरुध्यती ।　C. 3. 12681 B. 3. 185. 5 K. 3. 188. 5

om.) तेषां हि (T_1 G_1 नैषां वि-) चरितं ब्रूमः. — $18^d = 17^d$, 19^d.

19 D_2 om. (hapl.) 19. D_1 reads 19 after 16. — ^{a}) D_5 आतिथ्येन; S (except M_2) अतिथिषु (for अतिथीन्). $D_{1.5}$ T_1 G_1 M_1 [अ]न्नदानेन. — ^{b}) B_1 G_1 भृत्यानप्य°; Dc_2 °नन्व°; T_1 °नत्या°; M_1 °न्नात्य° (for °नत्य°). D_1 भृत्यानां भरणेन च; D_5 तथा भृत्याशनेन च; T_2 G_{2-4} भृत्यानामशनेन च. — After 19^{ab}, K_4 Dc_1 Dn $D_{4.6}$ ins.:

906* संभोज्य शेषमश्नीमस्तस्मान्मृत्युभयं न नः ।
क्षान्ता दान्ताः क्षमाशीलास्तीर्थदानपरायणाः ।
पुण्यदेशनिवासाच्च तस्मान्मृत्युभयं न नः ।

— D_6 om. 19^{cd}. $K_{1.2}$ B_1 देशे (B_1 देश-) वासश्च. — $19^d = 17^d$, 18^d.

20 ^{a}) S उद्देशमात्रं (for वै लेश°). Ś$_1$ K_{1-3} $D_{2.3.5}$ °मात्रेण (for °मात्रं वः). — B_2 om. (hapl.) 20^d–21^a.

21 B_2 om. 21^a (cf. v.l. 20). — ^{c}) Ś$_1$ स्वं देशम्; $K_{1.2}$ स्वां दिशम्; B_1 स्वदेशान्. — ^{d}) $D_{2.3}$ भरतर्षभाः; T_1 G_1 M_1 राजसत्तम.

Colophon. — *Major parvan:* Ś$_1$ $K_{1.2}$ T_2 G_{2-4} आरण्य. — *Sub-parvan:* $B_{2.4}$ D_4 मार्कंडेय; Dn_2 D_6 G_1 मार्कंडेयसम(Dn_2 °मा)स्या; $D_{1.2}$ मार्कंडेयवाक्य. — *Adhy. name:* $K_{3.4}$ Dc $D_{3.5}$ ब्राह्मणमाहात्म्यं; G_1 ब्राह्मणमाहात्म्यकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 183 (Dn_3 184); D_1 190; S (M_2 *inf. lin.*) 186 (M_2 orig. 188). — *Śloka no.:* Dn 24.

183

1 ^{a}) B_{1-3} Dn $D_{4.6}$ महाभाग्यं (for तु माहात्म्यं). — ^{c}) B_4 Dc D_6 वैण्यो. T_2 G_{2-4} [अ]त्र (for [इ]ह). — ^{d}) B_4 अश्वमेधेन. — ^{e}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ चात्रिर् (for अत्रिर्). T_2 G_{2-4} अत्रिर्गंतुं तमारेभे. — ^{f}) S (except M_1) धनार्थं° (for वित्तार्थं°).

2 ^{a}) B_1 Dc Dn D_6 भूयोर्थं (Dc °र्थे). B_2 M_1 नान्वरुध्यत्. Ś$_1$ $K_{1.2}$ भूयो यथा नान्वरुध्यद्; K_3 D_5 भूय एवानुरु(D_5 °न्वबु)ध्यत्स; K_4 D_{1-3} भूयो धनार्थितां (D_1 °र्मार्थिनो) नैच्छद्; T_1 G_1 भूयो धनानुरुंध्यन्स; T_2 G_{2-4} भूयो (G_4 ध्रुवो) धनानुरोधाच्च. — ^{b}) T_2 G धर्मव्यय° (G_1 °वृत्ति°). — ^{c}) B_{1-3} Dc Dn $D_{4.6}$ स वि(B_1 सं)चिंत्य (for संचिन्त्य स). Ś$_1$ $K_{1.2}$ च; B_4 T_1 G_1 सु- (for स). — ^{d}) K_2 [अ]नुरोदयत्; $B_{1.2}$ [अ]न्वरोचत; D_1 [अ]न्वचिंतयन्; D_2 [अ]न्वरोचयेत्. — ^{e}) B_4 स आनाय्यं (for समा°).

3 ^{a}) K_2 T_1 प्राप्स्याम; T_2 G_{2-4} प्राप्स्यामि. G_1 अत्यर्थं. — ^{b}) M_2 बहु तन् (for बहुलं). — ^{d}) B_3 D_5 वै; Dc_2 वा (for वो).

C. 3. 12681 B. 3. 185. 5 K. 3. 188. 5 वैन्यं गत्वा महात्मानमर्थयस्व धनं बहु ।
स ते दास्यति राजर्षिर्यजमानोऽर्थिने धनम् ॥ ४
तत आदाय विप्रर्षे प्रतिगृह्य धनं बहु
भृत्यान्सुतान्संविभज्य ततो व्रज यथेप्सितम्
एष वै परमो धर्मो धर्मविद्भिरुदाहृतः ॥ ५

अत्रिरुवाच ।

कथितो मे महाभागे गौतमेन महात्मना ।
वैन्यो धर्मार्थसंयुक्तः सत्यव्रतसमन्वितः ॥ ६
किं त्वस्ति तत्र द्वेष्टारो निवसन्ति हि मे द्विजाः ।
यथा मे गौतमः प्राह ततो न व्यवसाम्यहम् ॥ ७
तत्र स्म वाचं कल्याणीं धर्मकामार्थसंहिताम् ।
मयोक्तामन्यथा ब्रूयुस्ततस्ते वै निरर्थकाम् ॥ ८
गमिष्यामि महाप्राज्ञे रोचते मे वचस्तव
गाश्च मे दास्यते वैन्यः प्रभूतं चार्थसंचयम् ॥ ९

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्त्वा जगामाशु वैन्ययज्ञं महातपाः ।
गत्वा च यज्ञायतनमत्रिस्तुष्टाव तं नृपम् ॥ १०
राजन्वैन्य त्वमीशश्च भुवि त्वं प्रथमो नृपः ।
स्तुवन्ति त्वां मुनिगणास्त्वदन्यो नास्ति धर्मवित् ॥ ११
तमब्रवीदृषिस्तत्र वचः क्रुद्धो महातपाः ।
मैवमत्रे पुनर्ब्रूया न ते प्रज्ञा समाहिता ।
अत्र नः प्रथमं स्थाता महेन्द्रो वै प्रजापतिः ॥ १२

4 a) M1 ता (for तं). B2-4 D (except D1-3. 5) [अ]त्र (for [इ]दं). — b) S (except M2) धनम् (for धर्मम्). Ś1 अ]न्वरुध्यती; K2. 3 [अ]नुरुध्यते (K3 °तां); B Dc D1. 2. 5 T2 G2-4 [अ]नु(B1-3 °व)रुंधती; Dn D4. 6 [अ]नुतन्वती. — c) Dc D6 वैण्यं. Ś1 K2-4 D1-3. 5 महाबाहुम्. — d) B1 (m as in text) आनयस्व (for अर्थ°). — Ś1 Dc2 G1 om. (hapl.) 4e-5b. — f) K1 महा-; K2 B1. 3 Dc1 Dn D1. 2. 4. 6 [ऽ]र्थितो (D1 °तं). T1 भृशं (for धनम्).

5 Ś1 Dc2 G1 om. 5ab (cf. v.l. 4). — a) B1 (m as in text) तत्रादाय नु विप्रर्षे. — b) K1. 4 D1-3 प्रतिग्रहधनं. — c) K1. 2 धनान्; K3. 4 D1 वृत्त्या; D2. 3 M2 वृत्त्यान् (for भृत्यान्). G1 द्रव्यं संपाद्य बहुशस्. — e) Ś1 K1. 2 ते (for वै). D5 प्रथमो (for परमो). — f) S विद्वद्भिः समु(T1 सुह्)दाहृतः (G1 विचरत्समुदाहृतः).

6 a) K3. 4 D1-3. 5 चै (for मे). Ś1 D1 T1 महाभागो (T1 °ग). — c) B3. 4 Dc D6 वैण्यो. Ś1 K1. 2 धर्मसमायुक्तः. — d) B4 M2 °परायणः.

7 ab) B4 T1 G1 M त्व(B4 त-; T1 चा)त्र संति (for त्वस्ति तत्र). T1 निवस्स्यंति. B1 च; T G2-4 [इ]ह (for हि). Ś1 K D1-3. 5 द्वेष्टारः किं तु नः संति वसंतस्तत्र वै द्विजाः. — c) Ś1 K D1-3. 5 स (for मे). — d) T1 G1 M2 यतो (for ततो). K4 D2. 3 (before corr.). 5 न व्यवस्याम्यहं ततः (D5 पुनः); D3 (after corr.) तथा वक्ष्याम्यहं तव; T2 (before corr.) G2. 4 ततो वर्णामि साध्वहं; T2 (after corr.) व्यवस्यामि तथा त्वहं.

8 a) Ś1 K1. 2 ततः स (Ś1 स्म); T2 G2-4 तत्रापि (for तत्र स्म). K2 कल्याणि. — b) K4 D5 धर्मकार्या(D5 °मा)र्थसंयुतां. — K2 om. (hapl.) 8c-9d. — d) D1. 2 सर्वे (for ते वै). Ś1 K (K2 om.) D3. 5 निरर्थकं; B1 D1 T1 °र्थकाः; B2. 3 Dc Dn D4. 6 °र्थिकां; B4 निदर्शकाः; M1 निरर्थतां.

9 K2 om. 9 (cf. v.l. 8). — a) K1 महाप्रज्ञे; B4 महाभागे; Dc2 [अ]नघा भद्रे; T1 महाप्राज्ञ. — b) T2 G2-4 रोचनं. — K1 om. 9cd. — c) T2 G2-4 नैव (for गाश्च). B3. 4 Dc D6 वैण्यः. — d) Ś1 च धनं महत्; K3 चार्थसंहितं; K4 धनसंचयं.

10 a) Dc [अ]थ; D3 [ए]व (for [आ]शु). — b) A few MSS. वैण्य°. — d) T2 G2-4 दृनि (for अत्रिस्). D5 मुनिः (for नृपम्). — After 10, B D (except D1-3. 5) G2 M2 ins.:

907* वाक्यैर्मङ्गलसंयुक्तैः पूजयानोऽब्रवीद्वचः ।

11 Before 11, B D (except D1-3. 5) G2 M2 ins. अत्रिरु°. — a) Ś1 K2. 3 D1. 2 T1 G2 वैन्यसत्यम्; K4 B (B1 m as in text) Dc Dn D4-6 M2 धन्यस्त्वम्; G1 विधिस्त्वम्; M1 ईशस्त्वम्. K1 राजन्वैन्यनिर्दिष्टश्च. — b) T1 G1 M1 विभुस्त्वं; T2 G2. 4 प्रभुश्च (for भुवि त्वं). — c) G2 स्तुवंतु. K2. 3 M1 त्वा (for त्वां). — d) T2 G2-4 transp. त्वदन्यो and न. K3. 4 D6 नास्ति धर्मपरायणाः.

12 a) T2 G2. 3 नतो°; G4 ततो° (for तम°). M2 ऋषिं. B D (except D1-3. 5) G3. 4 क्रुद्धो (for तत्र). — b) B D (except D1-3. 5) वचनं वै; T2 G2-4 वचस्तत्र. — Before 12cd, D (except D1-3. 5) T2 G2. 3 M2 ins. गौतम उ°. — c) B1. 3. 4 नैवम् (for मैवम्). K2 अन्यं; B4 आशु; T1 अत्र (for अत्रे). — d) T1 समन्विता (for समाहिता). — e) T1 अत्रे (for अत्र). Ś1 K1. 2 ते; D5 वै (for नः). D3 प्रथमः स्थाता; S प्रथमो धाता.

अथात्रिरपि राजेन्द्र गौतमं प्रत्यभाषत ।
अयमेव विधाता च यथैवेन्द्रः प्रजापतिः ।
त्वमेव मुह्यसे मोहान्न प्रज्ञानं तवास्ति ह ॥ १३

गौतम उवाच ।

जानामि नाहं मुह्यामि त्वं विवक्षुर्विमुह्यसे ।
स्तोष्यसेऽभ्युदयप्रेप्सुस्तस्य दर्शनसंश्रयात् ॥ १४
न वेत्थ परमं धर्मं न चावैषि प्रयोजनम् ।
बालस्त्वमसि मूढश्च वृद्धः केनापि हेतुना ॥ १५

मार्कण्डेय उवाच ।

विवदन्तौ तथा तौ तु मुनीनां दर्शने स्थितौ ।
ये तस्य यज्ञे संवृत्तास्तेऽपृच्छन्त कथं त्विमौ ॥ १६
प्रवेशः केन दत्तोऽयमनयोर्वैन्यसंसदि ।
उच्चैः समभिभाषन्तौ केन कार्येण विष्ठितौ ॥ १७
ततः परमधर्मात्मा काश्यपः सर्वधर्मवित् ।
विवादिनावनुप्राप्तौ तावुभौ प्रत्यवेदयत् ॥ १८
अथाब्रवीत्सदस्यांस्तु गौतमो मुनिसत्तमान् ।
आवयोर्व्याहृतं प्रश्नं शृणुत द्विजपुंगवाः ।
वैन्यो विधातेत्याहात्रिरत्र नः संशयो महान् ॥ १९
श्रुत्वैव तु महात्मानो मुनयोऽभ्यद्रवन्द्रुतम् ।
सनत्कुमारं धर्मज्ञं संशयच्छेदनाय वै ॥ २०
स च तेषां वचः श्रुत्वा यथातत्त्वं महातपाः ।
प्रत्युवाचाथ तानेवं धर्मार्थसहितं वचः ॥ २१

सनत्कुमार उवाच ।

ब्रह्म क्षत्रेण सहितं क्षत्रं च ब्रह्मणा सह । C. 3. 12702 B. 3. 185. 25 K. 3. 188. 26

13 Ś1 K1. 2 om. (hapl.) 13^{abcd}. — a) S एष (for अपि). — c) M1 अलम् (for अयम्). T2 (before corr.) G2. 4 एष (for एव). B D (except D1–3. 5) हि (for च). — d) D6 यथा चेंद्रः; T2 G M2 तथैवेंद्रः (G4 महेंद्रो वै). — f) Ś1 K1. 2 प्रज्ञा न (for प्रज्ञानं). D5 न च (for तव). Ś1 K1–3 B1 D3. 5 वै; K4 मे; S च (for ह). D1. 2 न प्रज्ञा विद्यते तव.

14 a) M1 नैव; M2 त्वां न (for नाहं). Ś1 K D1–3. 5 नावमुह्येहं (Ś1 K1 °यं; K2 °त). — b) K4 विवित्सुस्त्वं; B Dc Dn D4. 6 त्वमेवात्र; D1–3 त्वं विवित्सुर्. Ś1 K1. 3 D5 त्वं विवित्सुर् (D5 किंकथस्त्वं) विमुह्यसि; K3 त्वं विकत्थन्न लज्जसे. — c) K2. 3 तुष्यते; K4 स्तुष्यसि; B1. 2 (both marg.). 3 तुष्यति; Dc2 G1 तुष्यसे; D1–3. 5 तुष्यसि; T1 M इष्यते (for स्तोष्यसे). Ś1 K1 तुष्यतेभ्युदये प्रेप्सुः; B1. 2. 4 Dc1 Dn D4. 6 स्तौषि त्वं दर्शनप्रेप्सुः. — d) B1. 2 (both m as in text). 4 Dc1 Dn D4. 6 राजानं जनसंसदि.

15 D4 om. 15^{a}–16^{b}. — a) K4 D1. 3 वेत्सि (for वेत्थ). D5 T2 G2. 3. 4 (*sup. lin.*) ब्रह्म (for धर्मं). — b) Ś1 चावैमि; K2 च वै वि-; T G चा(T1 वा)स्त्यत्र; M1 तेस्त्यत्र; M2 वास्त्वृषि- (for चावैषि). T2 G2. 3. 4 (*inf. lin.* as in text) प्रदर्शनं (for प्रयो°). — c) T1 अति- (for असि). — d) Ś1 K1 B2 D1. 2. 5 T2 G2–4 [अ]सि (for [अ]पि).

16 D4 om. 16^{ab} (cf. v.l. 15). Most MSS. om. मार्कण्डेय उ°. — c) D1. 2 M1 ये तत्र; D5 ते तत्र; G2. 4 एतस्य. M2 येस्य यज्ञे सुसद्वृत्तास्. — d) B1. 3 Dc D2 पृच्छंति; M1 पृच्छंतः.

17 b) B D (except D1–3. 5) उभयोर् (for अनयोर्). A few MSS. वैण्य°. — d) Ś1 वष्ठितौ; K1 वेष्ठितौ; K2–4 B D (except Dc) धिष्ठितौ.

18 a) Ś1 K1. 2 D1–3 परमधर्मज्ञः. — b) Ś1 K D1–3. 5 कश्यपः. T2 G2–4 स ह (for सर्व-). — c) S विवदंतावनु°. — d) B1m प्रत्यषेधयत्; M1 °षेधत.

19 a) K4 B1 D5 तान् (for तु). — b) Ś1 K1. 2 मुनिसत्तमः; T2 G2–4 तापसोत्तमान्. — c) K3 T2 (before corr.) G2. 3 व्यावृतं. T1 पुण्यं (for प्रश्नं). — d) K1 श्रृणुतो; B1. 4 श्रृणुध्वं; B3 श्रृण्वतो; D1 श्रृणु तद्. B D (except D1. 2) G4 द्विजसत्तमाः. — e) B1. 3 Dn D4. 6 वैन्यं. D5 [अ]त्राह (for [आ]हात्रिर्). — f) D1–3 तत्र. B1 न चात्र (m अत्र नौ). B2–4 D (except D1–3) नौ (for नः). — After 19, S ins.:

908* ततस्तद्गौतमेनोक्तं वाक्यं वैन्यस्य संसदि ।

20 a) B4 तु ते (for [ए]व तु). — b) Ś1 K D1–3. 5 [ऽ]भ्य(Ś1 °प्या-; K1. 2 °भ्या)गमन्; S (except G1) प्राद्रवन्. B4 मुनयः समभिब्रुवन्. — c) T1 सर्वज्ञं (for धर्मज्ञं). — After 20, S (except M2) ins.:

909* पप्रच्छुः प्रणताः सर्वे ब्रह्माणमिव सोमपाः ।

21 T2 G2–4 om. 21^{ab}. — a) Ś1 K D1–3. 5 तु; B4 वै (for च). — c) D1 च; D2. 3 स (for [अ]थ). K1. 2. 4 D5 G1 M2 एव (for एवं).

22 Cf. 1. 76. 18^{ab}. — b) Ś1 K D1–3. 5 ब्रह्मसंहितं (for ब्रह्मणा सह). — After 22^{ab}, N (except B2 D4. 6) ins.:

C. 3. 12703 B. 3. 185. 26 K. 3. 188. 27 राजा वै प्रथमो धर्मः प्रजानां पतिरेव च ।
स एव शक्रः शुक्रश्च स धाता स बृहस्पतिः ॥ २२
प्रजापतिर्विराट् सम्राट् क्षत्रियो भूपतिर्नृपः ।
य एभिः स्तूयते शब्दैः कस्तं नार्चितुमर्हति ॥ २३
पुरायोनिर्युधाजिच्च अभिया मुदितो भवः ।
स्वर्णेता सहजिद्बभ्रुरिति राजाभिधीयते ॥ २४
सत्यमन्युर्युधाजीवः सत्यधर्मप्रवर्तकः ।
अधर्मादृषयो भीता बलं क्षत्रे समादधन् ॥ २५
आदित्यो दिवि देवेषु तमो नुदति तेजसा ।
तथैव नृपतिर्भूमावधर्मं नुदते भृशम् ॥ २६
अतो राज्ञः प्रधानत्वं शास्त्रप्रामाण्यदर्शनात् ।
उत्तरः सिध्यते पक्षो येन राजेति भाषितम् ॥ २७

मार्कण्डेय उवाच ।

ततः स राजा संहृष्टः सिद्धे पक्षे महामनाः ।
तमत्रिमब्रवीत्प्रीतः पूर्वं येनाभिसंस्तुतः ॥ २८
यस्मात्सर्वमनुष्येषु ज्यायांसं मामिहाब्रवीः ।
सर्वदेवैश्च विप्रर्षे संमितं श्रेष्ठमेव च ।
तस्मात्तेऽहं प्रदास्यामि विविधं वसु भूरि च ॥ २९
दासीसहस्रं श्यामानां सुवस्त्राणामलंकृतम् ।
दश कोट्यो हिरण्यस्य रुक्मभारांस्तथा दश ।

910* संयुक्तौ दहतः शत्रून्वनानीवाग्निमारुतौ ।

Thereafter D1 reads 24–25. — c) B D (except D1–3. 5) T2 G3. 4 M2 प्रथितो (for प्रथमो). — d) B3 गति° (for पति°). — e) D1. 2 S (except T2 G3) एष (for एव). K3. 4 Dc D1–3 G4 transp. शक्रः and शुक्रः. T1 एष शक्रश्च शुक्रश्च. — f) T2 G2–4 सविता (for स धाता). B1. 2. 4 Dn D1. 3. 4. 6 G1 च (for the second स). K2 धाता सह- (for स धाता स).

23 a) K3 D3. 5 राजा भोजो; D1. 2 राज्यभाक्स (for प्रजापतिर्). — b) B1 नृपतिर् (for भूपतिर्). B4 स हि गोप्ता पतिर्नृपः. — c) K4 D3 श्रूयते; G1 ज्ञा° (for स्तू°).

24 D1 reads 24–25 after 910*. — b) Ś1 K D1–3 अभियादुदि(D1. 3 °चि)तो; G1 M1 सुभिक्षानुचितो; M2 प्रभावाभ्युचितो (for अभिया मुदितो). Ś1 भवेत्; K1. 2 [ऽ]भवत् (for भवः). T G2–4 सुभिक्षानुचितोद्भवः. — c) Ś1 K1. 2 D5 अत्रे(K1 °न्ये)ता; K4 Dc D1 G1 M1 स्वर्नेता; D3m T1 G2 M2 सं(T1 स्वं)नेता (for स्वर्णेता). K1 सत्य°; B1 विश्व° (for सह°). — d) K4 B1 D5 G2 विधी° (for [अ]भिधी°).

25 For D1 cf. v.l. 24. — a) K4 सत्यमृत्युर्; B1m. 2 Dn D4. 6 सत्ययोनिर्. B1. 3 Dc युधाजिच्च (cf. 24a); B2 Dn D4. 6 पुराविच्च; T G2–4 यथा जीवः. — c) T2 G3. 4 अकर्माद्. — d) Ś1 K D1–3. 5 T1 G1 समादधुः. — D2 ins. after 25; D1 (which reads 24–25 after 910*) ins. after 23:

911* पुरा यो ब्रह्मणा सृष्टः प्रजानां परिपालने ।
दुष्टानां निग्रहं कर्ता स च राजाभिधीयते ।
सत्यं मन्युर्दया रक्षा धर्माधर्मविलोकनम् ।
विद्यन्ते यस्य चाराश्च स राजेत्यभिधीयते ।

On the other hand, S ins. after 25:

912* अस्माभिर्ब्राह्मणैः क्षत्रं क्षत्रेण ब्रह्म चाव्ययम् ।

[T1 G1 M अस्माकं ब्रह्मणा क्षत्रं (for the prior half).]

26 d) B D (except D1–3. 5) T2 G3. 4 [अ]धर्मान्. B2 T1 नृपते (for नुदते).

27 a) Ś1 K1. 2 एवं; B D (except D1–3. 5) T1 ततो; G2 अथो (for अतो). T2 G2–4 प्रमाणत्वं (for प्रधान°). — b) Ś1 K1. 2 शास्त्रं प्रामाण्यदर्शनम् (Ś1 °नात्). — After 27ab, D3 (marg. sec. m.) ins.:

913* अत्रिणा व्याहृतं पूर्वं तत्तथैव न चान्यथा ।

— c) K1. 2 उत्तरं. Ś1 K1. 2 पक्षं. — d) K3 T2 G2–4 भाषितः.

28 T2 G2–4 om. the ref. — b) K4 D5 M1 महात्मना (D5 °नः); G4 महाबलः. — c) T2 G2–4 ब्रह्मवित् (for अब्रवीत्). T1 तमथर्वाणतः प्रीतः. — d) G2. 4 यो न (for येन). K1 [अ]भि मे स्तुतं; T1 [अ]पि संस्तुतं; T2 G2–4 [अ]भि(G2 हि)सत्कृतः; G1 [अ]भिसंस्कृतः.

29 a) K4 तस्मात्; D5 यन्मां. K B4 D1–3. 5 S (except G2) सर्वमनुष्येभ्यो; Dc1 Dn D4. 6 पूर्वं मनुष्येषु. — b) D5 त्वम् (for माम्). K1 B1–3 Dc S (except G2 M1) अब्रवीत्. — c) G4 M1 सर्वैर् (for सर्व°). — d) K3 संमतं. D5 ज्येष्ठमेव; T1 श्रेय एव. — f) D1. 2 भूरिशः (for भूरि च).

30 a) T2 G2–4 अश्वानां (for श्यामानां). — b) B सुरूपाणाम्; T2 G2–4 सुवर्णानाम्. — c) K4 Dn D3–6 दशकोटीर् (Dn2 D3 °टी); B1–3 Dc दशकोटिर्. — d) Ś1 K1. 2 D1. 5 G4 रुक्मभा(G4 °हा)रास्. — e) K2–4 Dn2. n3 D1–3. 5. 6 S (except G2. 4 M1) ददामि. B1–3 D (except D1–3. 5) विप्रर्षे; M1 ते विप्र (for ते विप्र).

एतद्दानि ते विप्र सर्वज्ञस्त्वं हि मे मतः ॥ ३०
तदत्रिर्न्यायतः सर्वं प्रतिगृह्य महामनाः ।
प्रत्याजगाम तेजस्वी गृहानेव महातपाः ॥ ३१
प्रदाय च धनं प्रीतः पुत्रेभ्यः प्रयतात्मवान्
तपः समभिसंधाय वनमेवान्वपद्यत ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्र्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३

१८४

मार्कण्डेय उवाच ।
अत्रैव च सरस्वत्या गीतं परपुरंजय ।
पृष्टया मुनिना वीर शृणु तार्क्ष्येण धीमता ॥ १
तार्क्ष्य उवाच ।
किं नु श्रेयः पुरुषस्येह भद्रे
कथं कुर्वन्न च्यवते स्वधर्मात् ।
आचक्ष्व मे चारुसर्वाङ्गि सर्वं
त्वयानुशिष्टो न च्यवेयं स्वधर्मात् ॥ २
कथं चाग्निं जुहुयां पूजये वा
कस्मिन्काले केन धर्मो न नश्येत् ।
एतत्सर्वं सुभगे प्रब्रवीहि
यथा लोकान्विरजाः संचरेयम् ॥ ३
मार्कण्डेय उवाच ।
एवं पृष्टा प्रीतियुक्तेन तेन
शुश्रूषुमीक्ष्योत्तमबुद्धियुक्तम् ।
तार्क्ष्यं विप्रं धर्मयुक्तं हितं च C. 3. 12718 B. 3. 186. 4 K. 3. 189. 4

— f) B_{1-3} D (except $D_{1-3.5}$) मतो हि मे (for हि मे मतः).

31 a) D_5 तत्रा°; $G_{2.4}$ ततो° (for तद°). B_3 ऋषिर् (for अत्रिर्). — b) $Ś_1$ $K_{1.2}$ B_4 G_1 महातपाः; B_{1-3} Dc Dn $D_{4.6}$ [अ]भिसत्कृतः. D_1 प्रतिसंगृह्यमात्मनः. — $Ś_1$ $K_{1.2}$ om. 31[cd]. — c) Dc_1 Dn D_4 G_2 प्रत्युज्जगाम; T_2 G_3 प्रीत्या जगाम. — d) B_4 महामनाः; D_5 महायशाः.

32 a) B_4 आदाय. $K_{1.2}$ प्रीतिः. — b) K_2 प्रियतात्मवान्; T_2 G_{2-4} प्रियमात्मवान्. — c) $Ś_1$ $K_{1.2}$ B_1 (m as in text) G_1 ततः (for तपः). T_2 G_{2-4} समनु° (for समभि°). — d) $K_{1.2}$ [अ]भ्य° (for [अ]न्व°).

Colophon. — *Major parvan:* $Ś_1$ K_2 T_2 G_{2-4} आरण्य. — *Sub-parvan:* B_2 G_1 मार्कंडेयसमा(G_1 °म)-स्या (followed by वैन्योपाख्यान in G_1). $Ś_1$ K $B_{1.3}$ Dc $D_{1-3.5}$ T_2 G_3 M_2 (all om. sub-parvan name) mention only वैन्योपाख्यान. — *Adhy. name:* $B_{2.4}$ ब्राह्मणमाहाभाग्यं; Dn $D_{4.6}$ G_1 ब्राह्मणमाहात्म्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or borh).: Dn 184 (Dn_3 185); D_1 191; S (M_2 *inf. lin.*) 187 (M_2 orig. 189). — *Śloka no.:* Dn 37; D_1 39

184

1 $D_{1.2}$ तु (for च). — b) M_2 नीतं (for गीतं). — c) D_5 जुष्टया; G_2 पृष्टं यन्; G_4 पृष्टवान्. T_1 तेन; $G_{1.2}$ M_1 (*sup. lin.* as in text) धीर; M_2 राजन् (for वीर). B_4 पृष्टया मुनिवाक्यं हि. — d) $Ś_1$ K $D_{3.5}$ तदा; D_2 यत्तु (for शृणु).

2 a) B_4 वै; Dc_1 Dn $D_{4.6}$ T_1 तु (for नु). K_4 D_2 श्रेष्ठं (for श्रेयः). $Ś_1$ $K_{1.2}$ देवि; $K_{3.4}$ $D_{1-3.5}$ T_1 लोके; T_2 (before corr.) $G_{1.2.4}$ M शोभने (for भद्रे). — b) T_2 (before corr.) $G_{2.4}$ पूर्वं (for कुर्वन्). — c) D (except $D_{1-3.5}$) कुर्यात् (for सर्वं). — d) B D (except $D_{1-3.5}$) T_2 G_3 om. [अ]नु-.

3 M_2 om. 3. — a) B_{2-4} Dc_1 Dn $D_{4.6}$ वाग्निं; D_3 वह्निं; T_1 G_4 M_1 चाग्निर्. Dc_2 S (M_2 om.) जुहुयात्. $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ पूजयेयं; B_1 Dc S (M_2 om.) पूज(T_1 °र)-येद्वा. — b) K_3 यस्मिन्. D_5 लोके (for काले), and धर्मेण (for धर्मो न). — c) $K_{3.4}$ D_{1-3} कृत्स्नं; T_1 G_4 क्षिप्रं (for सर्वं). — d) $Ś_1$ विमले; $K_{1.2}$ विमलान्; K_3 T G_{2-4} विरजान् (K_3 T_1 °जा). S (M_2 om.) संप्रपश्ये (T_1 °श्येत्; T_2 G_3 °द्ये) (for संचरेयम्).

C. 3. 12718
B. 3. 186. 4
K. 3. 189. 4

सरस्वती वाक्यमिदं बभाषे ॥ ४

सरस्वत्युवाच ।

यो ब्रह्म जानाति यथाप्रदेशं
स्वाध्यायनित्यः शुचिरप्रमत्तः ।
स वै पुरो देवपुरस्य गन्ता
सहामरैः प्राप्नुयात्प्रीतियोगम् ॥ ५
तत्र स्म रम्या विपुला विशोकाः
सुपुष्पिताः पुष्करिण्यः सुपुण्याः ।
अकर्दमा मीनवत्यः सुतीर्था
हिरण्मयैरावृताः पुण्डरीकैः ॥ ६
तासां तीरेष्वासते पुण्यकर्मा
महीयमानः पृथगप्सरोभिः ।
सुपुण्यगन्धाभिरलंकृताभि-
र्हिरण्यवर्णाभिरतीव हृष्टः ॥ ७
परं लोकं गोप्रदास्त्वाप्नुवन्ति
दत्त्वानड्वाहं सूर्यलोकं व्रजन्ति ।
वासो दत्त्वा चन्द्रमसः स लोकं
दत्त्वा हिरण्यममृतत्वमेति ॥ ८
धेनुं दत्त्वा सुव्रतां साधुदोहां
कल्याणवत्सामपलायिनीं च ।
यावन्ति रोमाणि भवन्ति तस्या-
स्तावद्वर्षाण्यश्नुते स्वर्गलोकम् ॥ ९
अनड्वाहं सुव्रतं यो ददाति
हलस्य वोढारमनन्तवीर्यम् ।

4 [b]) D_5 शुश्रूषुणानुत्तमबुद्धि° ; S शुश्रूषुणा चोत्तमबुद्धियुक्ता (T_1 °क्तां; G_1 M_2 °क्तं). — [c]) T_2 $G_{2.3}$ ऋषिं; G_4 त्वृषिं (for विप्रं). $Ś_1$ धर्मयुक्तां हितां. — [d]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ वाचमिमां (for वाक्यमिदं).

5 K_3 $D_{1-3.5}$ G_4 M_2 om. the ref. — [a]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ यथा प्रदेशे; K_4 यथानिदेशं; B_2 यथोपदेशं. — [b]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ स्वाध्या(K_2 स्वन्या)ययुक्तः; T_1 °यत्तः. — [c]) N पारं (K_2 पारे; D_5 मानं); T_2 (after corr.) G_3 परं (for पुरो). $Ś_1$ B Dc Dn $D_{4.6}$ देव($Ś_1$ वेद)लोकस्य (B_4m परलोकस्य $K_{1.2}$ वेदपुरस्य. — [d]) K_2 प्रीतियोगात्.

6 [a]) S (except G_3; T_2 before corr.) [अ]स्य (for स्म). $K_{1.2}$ $D_{1-3.5}$ S विमला (for विपुला). — [b]) B_1 (m as in text) सुरम्याः; D_5 T_1 च पुण्याः; T_2 $G_{3.4}$ सुपुष्पाः.

7 [a]) D_5 तीर्थेष्वासते. K_4 D_3 पुण्यशीला; B Dc Dn $D_{4.6}$ T_2 (after corr.) G_3 पुण्यभाजो. — [b]) $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ प्रगीयमानः (K_4 $D_{2.3.5}$ °नाः); B Dc Dn $D_{4.6}$ T_2 (after corr.) G_3 महीयमानाः. — [d]) B_1 सुवर्णवर्णाभिर्; D_1 °वल्लीभिर्; T_2 G_3 °शृंगाभिर्; G_2 °गंधाभिर्. K_4 B D S (except $G_{2.4}$ M_1) हृष्टाः (for हृष्टः).

8 [a]) D_5 चाप्नुवंति. — [b]) M_1 गत्वा (for दत्त्वा). Dc_2 (before corr.) Dn $D_{4.6}$ [अ]नडुहं; T_1 $G_{2.4}$ सुवर्णं; T_2 G_3 स्वर्णं. B_2 D_2 स्वर्गं° (for सूर्य°). B_2 प्रयांति (for व्रजन्ति). — [c]) K_3 चंद्रमसं; K_4 B D चांद्रमसं. $Ś_1$ K_2 च; $K_{3.4}$ B D तु (for स). K_1 वासो दत्वा चंद्रमश्चंद्रलोकं; M_1 वासो दत्वा स चंद्रमसः सलोकतां. — [d]) N अमर(Dc त्वमर; D_6 च सुर)त्वम् (for अमृतत्वम्). T_1 व्रजंति (for एति).

9 [a]) B_1 Dn $D_{4.6}$ सुव्रतां; G_4 सुव्रतः. $Ś_1$ K $B_{2.4}$ $D_{1-3.5}$ कांस्यदोहां; Dc Dn $D_{4.6}$ सुप्रदोहां; T_1 स्वादु स्वादु; G_4 साधुदेहं. B_3 धेनुं दत्वा सुप्रदोहां सुशृंगीं. — [b]) $Ś_1$ T_2 $G_{3.4}$ अपलायनीं. — [d]) $Ś_1$ B_1 Dc यावंति (for तावद्). $Ś_1$ $K_{1.2}$ वर्षान् (for वर्षाणि). B Dc Dn $D_{4.6}$ [आ]सते देव(B_3 स्वर्ग)लोकं.

10 [a]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ M_1 सुव्रतो; G_1 सुभृतो. — [d]) $D_{3.5}$ T_1 लोकं (for लोकान्). — After 10, N ins.:

914* ददाति यो वै कपिलां सचैलां
कांस्योपदोहां द्रविणोत्तरीयाम् ।
तैस्तैर्गुणैः कामदुघाश्च भूत्वा
नरं प्रदातारमुपैति सा गौः ।
यावन्ति रोमाणि भवन्ति धेन्वा-
स्तावत्फलं लभते गोप्रदाने ।
पुत्रांश्च पौत्रांश्च कुलं च सर्व-
मासप्तमं तारयते परत्र ।
सदक्षिणां काञ्चनचारुशृङ्गीं
कांस्योपदोहां द्रविणोत्तरीयाम् ।
धेनुं तिलानां ददतो द्विजाय
लोका वसूनां सुलभा भवन्ति ।
स्वकर्मभिर्दानवसंनिरुद्धं
तीव्रान्धकारे नरके पतन्तम् ।
महार्णवे नौरिव वातयुक्ता
दानं गवां तारयते परत्र ।

धुरंधरं बलवन्तं युवानं
　प्राप्नोति लोकान्दश धेनुदस्य ।। १०
यः सप्त वर्षाणि जुहोति तार्क्ष्य
　हव्यं त्वग्नौ सुव्रतः साधुशीलः ।
सप्तावरान्सप्त पूर्वान्पुनाति
　पितामहानात्मनः कर्मभिः स्वैः ।। ११

तार्क्ष्य उवाच ।

किमग्निहोत्रस्य व्रतं पुराण-
　माचक्ष्व मे पृच्छतश्चारुरूपे ।
त्वयानुशिष्टोऽहमिहाद्य विद्यां
　यदग्निहोत्रस्य व्रतं पुराणम् ।। १२

सरस्वत्युवाच ।

न चाशुचिर्नाप्यनिर्णिक्तपाणि-
　र्नाब्रह्मविज्जुहुयान्नाविपश्चित् ।
बुभुक्षवः शुचिकामा हि देवा
　नाश्रद्दधानाद्धि हविर्जुषन्ति ।। १३
नाश्रोत्रियं देवहव्ये नियुञ्ज्या-
　न्मोघं परा सिञ्चति तादृशो हि ।
अपूर्णमश्रोत्रियमाह तार्क्ष्य
　न वै तादृग्जुहुयादग्निहोत्रम् ।। १४
कृशानुं ये जुह्वति श्रद्दधानाः
　सत्यव्रता हुतशिष्टाशिनश्च ।
गवां लोकं प्राप्य ते पुण्यगन्धं
　पश्यन्ति देवं परमं चापि सत्यम् ।। १५

तार्क्ष्य उवाच ।

क्षेत्रज्ञभूतां परलोकभावे
　कर्मोदये बुद्धिमतिप्रविष्टाम् ।
प्रज्ञां च देवीं सुभगे विमृश्य　C. 3. 12735 B. 3. 186. 21 K. 3. 189. 21

यो ब्रह्मदेयां तु ददाति कन्यां
　भूमिप्रदानं च करोति विप्रे ।
ददाति दानं विधिना च यश्च
　स लोकमाप्नोति पुरंदरस्य ।

[(L. 1) $K_{3.4}$ $D_{3.5}$ transp. यः and वै. — (L. 2) B D (except $D_{1-3.5}$) द्रविणैरुत्तरीयैः. — (L. 3) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ $D_{1.3.5}$ कामदुघाथ. — (L. 6) $B_{2.4}$ Dn $D_{4.6}$ भवति (for लभते). — (L. 9) $K_{1.2}$ °गौर° (for °चारु°). — (L. 10) B D (except $D_{1-3.5}$) द्रविणैरुत्तरीयैः. — (L. 13) $Ś_1$ K D_{1-3} मानवसंनिब($Ś_1$ $K_{1.2}$ °रु)द्धं. D_5 स्वकर्मनिर्माणवशान्निरुद्धं. — (L. 14) B Dn $D_{4.6}$ संपततं (for पतन्तं). — (L. 17) B ब्राह्मदेयां. — (L. 19) $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ विधिवत् (for विधिना). $Ś_1$ $K_{1.2}$ गवां (for च यश्च). — (L. 20) D_5 स योगमायाति पुरंदरस्य.]

11 ^{b}) B_1 सुहव्यं (for हव्यं). K_4 D_5 चाग्नौ; B_1 अग्नौ; T_2 $G_{2.3}$ तदग्नौ; G_1 त्वाग्नौ; G_4 तदाग्नौ. $B_{1.2.4}$ D (except $D_{1-3.5}$) नियतः (for सुव्रतः). B_2 पुण्यशीलः. — ^{c}) D_5 G_4 सप्तापरान्; M_2 सप्तावारान्. — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ Dn_1 D_5 G_1 आत्मभिः; $B_{1.3.4}$ Dn_2. n_3 D_4 आत्मना.

12 ^{a}) K_1 फलं (for व्रतं). $Ś_1$ $K_{1.2}$ पुराणे. T_1 M_2 किमग्निहोत्रं प्रवृतं पुराणं. — ^{b}) $Ś_1$ चारुशीले; $K_{1.2}$ साधुशीले; B_{1-3} D (except Dc_2 D_{1-3}) T_2 G_3 चानुरूपे; M_1 चारुनेत्रे. — ^{d}) S (except G_1 M_1) यदग्निहोत्रं प्रवृतं पुराणं.

13 ^{a}) K_3 $B_{2.4}$ Dc_1 Dn_1 D_{3-6} वा° (for चा°). $K_{1.3.4}$ $D_{2.3}$ T_1 G °निर्निक्त° (G_1 °निमित्त°) (for °निर्णिक्त°). M_1 न चाशुचिं न व्यतिरिक्तपाणिः. — ^{b}) M_1 om. (hapl.) from नाविपश्चित् up to जुहुयात् in 14^{d}. — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ बुभुक्षिताः; B D (except $D_{1-3.5}$) बुभुत्सवः. T_2 $G_{2.3}$ शुद्धि° (for शुचि°). — ^{d}) S °धानस्य (for °धानाद्धि).

14 M_1 om. up to जुहुयात् in 14^{d} (cf. v.l. 13). — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ $D_{1.2.5}$ नाश्रोत्रियो. $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ देवहव्यं (K_3 °रथे). S (M_1 om.) देवहव्येषु युंज्यान्. — ^{b}) $B_{1.3.4}$ D (except D_1) T_1 पुरा (for परा). $Ś_1$ तादृशं हि; K_1 तादृगेव; K_2 तादृशोहं. — ^{c}) N अपूर्वमश्रो°. — ^{d}) $Ś_1$ D_3 Dc_2 T_1 न चैतादृग्.

15 ^{a}) B Dn $D_{4.6}$ कृशाश्च ये; Dc ये ते कृशा; S ये वै कृशान् (T_1 M_1 कृशानुं; T_2 G_3 कृशा; M_2 विप्रा) (for कृशानुं ये). S (except T_1 G_1) जुह्वते. — ^{c}) K_1 D_5 लोके. $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ यांति (for प्राप्य), and °गंधाः (for °गन्धं). — ^{d}) D_3 om. from देवं up to पृच्छामि in 16^{d}. $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ पश्यंति ते तं परमादिदेवं.

16 D_3 om. up to पृच्छामि in 16^{d} (cf. v.l. 15). — ^{a}) $Ś_1$ क्षेत्रज्ञलोकं; D_5 °भूते; T_1 °भूतं; K_1 °भावः. — ^{b}) K_3 धर्मोदये (for कर्मो°). $Ś_1$ K_{1-3} बुद्धिमतिप्रदिष्टां; Dc_2 $D_{2.5}$ $G_{2.4}$ बुद्धिमभि(Dc °नु)प्रविष्टां. — ^{c}) $Ś_1$ K_2

C. 3. 12735 B. 3. 186. 21 K. 3. 189. 21 पृच्छामि त्वां का ह्यसि चारुरूपे ॥ १६

सरस्वत्युवाच ।

अग्निहोत्रादहमभ्यागतास्मि
विप्रर्षभाणां संशयच्छेदनाय ।
त्वत्संयोगादहमेतदब्रुवं
भावे स्थिता तथ्यमर्थं यथावत् ॥ १७

तार्क्ष्य उवाच ।

न हि त्वया सदृशी काचिदस्ति
विभ्राजसे ह्यतिमात्रं यथा श्रीः ।
रूपं च ते दिव्यमत्यन्तकान्तं
प्रज्ञां च देवीं सुभगे बिभर्षि ॥ १८

सरस्वत्युवाच ।

श्रेष्ठानि यानि द्विपदां वरिष्ठ
यज्ञेषु विद्वन्नुपपादयन्ति ।
तैरेवाहं संप्रवृद्धा भवामि
आप्यायिता रूपवती च विप्र ॥ १९
यच्चापि द्रव्यमुपयुज्यते ह
वानस्पत्यमायसं पार्थिवं वा ।
दिव्येन रूपेण च प्रज्ञया च
तेनैव सिद्धिरिति विद्धि विद्वन् ॥ २०

तार्क्ष्य उवाच ।

इदं श्रेयः परमं मन्यमाना
व्यायच्छन्ते मुनयः संप्रतीताः ।
आचक्ष्व मे तं परमं विशोकं
मोक्षं परं यं प्रविशन्ति धीराः ॥ २१

सरस्वत्युवाच ।

तं वै परं वेदविदः प्रपन्नाः
परं परेभ्यः प्रथितं पुराणम् ।
स्वाध्यायदानव्रतपुण्ययोग-
स्तपोधना वीतशोका विमुक्ताः ॥ २२

ते वंशप्रज्ञां; K1 D1 दैवीं (K1 तव) च प्रज्ञां; T1 प्राज्ञा देवीं (for प्रज्ञां च देवीं). Dc दैवीं. Ś1 K1. 2 B1 Dn3 विमृष्य; D1 G2 बिभर्षि (for विमृश्य). K3. 4 D2. 5 दैवीं च (K4 D5 om. च) प्रज्ञां सुभगे त्वं बिभर्षि (D5 ब्रवीषि). — ^{d}) S (except G1. 4) त्वा (for त्वां). T1 G1 M न्वसि (for ह्यसि).

17 ^{a}) Ś1 K1–3 D5 अ(K1. 2 इहा-; D5 तार्क्ष्या)ग्निहोत्रादहमागतास्मि; M1 (corrupt) अग्निहोत्रादहमभ्ययाद्गतास्मि; M2 अग्निहोत्रादाहवनीयादभ्यागतास्मि. — ^{b}) T2 G3. 4 विप्रर्षीणां (for विप्रर्ष°). D3 °च्छेदनार्थं. — ^{c}) K3 D1. 2 एवम्; K4 B Dc Dn D3. 4. 6 G2 M2 एतम्; M1 एवैतद् (for एतद्). M अब्रवं! — ^{d}) T2 G2–4 भाव- (for भावे). Dc तथ्यमत्रं; T2 (by corr.) G1–3 तथ्यमर्थ्यं; M2 सत्यमर्थं. K2 यथार्कं (for यथावत्).

18 ^{c}) Ś1 K D1–3 अत्यर्थकांतं; B (B1 marg.) Dc Dn D4. 6 T1 अनंतकांतिं; D5 अतीवकांतं (for अत्यन्त°). — ^{d}) Ś1 देवि स्वप्रज्ञां; K1 दैवीं सुप्रज्ञां; K2 देवि सप्रज्ञां; K4 D1–3. 5 दैवीं प्रज्ञां (for प्रज्ञां च देवीं). T1 M2 दैवीं; T2 G देवी (G2 °वि). K4 D1–3. 5 T1 त्वं बिभर्षि (for बिभ°).

19 ^{a}) Ś1 K1. 2. 4 D1–3. 5 द्रव्याणि; K3 ज्येष्ठानि. — ^{b}) T2 (before corr.) G4 विद्याम् (for विद्वन्). — ^{c}) B D (except D1–3. 5) चाहं (for [अ]हं). D2 संप्रहृष्टा; T1 संप्रवृत्ता. — ^{d}) To avoid hiatus, B D (except D1–3. 5) चाप्या° (for आप्या°).

20 ^{a}) S पात्रम् (for द्रव्यम्). T2 G2–4 उपयुज्यति. T1 वा; T2 G2–4 [इ]ह; G1 भवान्वा (for ह). — ^{b}) T2 G2–4 यो वानस्पत्यम् (for वानस्पत्यम्). T1 transp. आयसं and पार्थिवं. K1 D3 पायसं; D1. 2 आयसं; G1 वैणवं; M तैजसं (for आयसं). Ś1 K B3 D1–3. 5. 6 च (for वा). — ^{c}) G3. 4 M प्रत्ययाच्च (for प्रज्ञया). — ^{d}) Dc2 Dn D4. 6 T1 तथैव; D3 तेनेति; M1 तेनैमि (for तेनैव). K2 सिद्धेर्; K3 D1 M2 सिद्धिम्; K4 D2. 5 सिद्धाम्; T1 M1 सिद्धम्. Ś1 K1. 2 विदिता; K4 D1. 2 इह मां (for इति). K3 मां च (for विद्धि).

21 Ś1 K1. 2 D5 read the ref. before 21^{cd}. — ^{b}) T2 G2–4 यच्छंदतो (for व्याय°). K3 Bm सुप्रणीताः; B1 सुप्रतीताः; G3. 4 मन्यमानाः (for संप्र°). — ^{c}) D1 मे तत्; G1 ते तान् (for मे तं). — ^{d}) Ś1 K D1–3 शुभं (for परं). K1. 2 M2 प्रवदंति; K4 D1. 2 प्रविशंति. — After 21, N ins.:

915* सांख्या योगाः परमं यं वदन्ति
परं पुराणं तमहं न वेद्मि ।

[(L. 1) Ś1 K1. 2 सांख्ये योगं (Ś1 °गे); B1 D1. 6 सांख्यं योगं. K1 B3. 4 Dc1 Dn D4. 6 विदंति.]

22 ^{a}) T2 G2–4 तद्वै. Ś1 K1 T2 G3 वेदविदं. — ^{b}) T1 परमं (for प्रथितं). — ^{c}) B Dc2 Dn D4. 6 स्वाध्याय-

तस्याथ मध्ये वेतसः पुण्यगन्धः
सहस्रशाखो विमलो विभाति ।
तस्य मूलात्सरितः प्रस्रवन्ति
मधूदकप्रस्रवणा रमण्यः ॥ २३
शाखां शाखां महानद्यः संयान्ति सिकतासमाः ।
धानापूपा मांसशाकाः सदा पायसकर्दमाः ॥ २४
यस्मिन्नग्निमुखा देवाः सेन्द्राः सह मरुद्गणैः ।
ईजिरे क्रतुभिः श्रेष्ठैस्तत्पदं परमं मुने ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥

१८५

वैशंपायन उवाच ।
ततः स पाण्डवो भूयो मार्कण्डेयमुवाच ह
कथयस्वेह चरितं मनोर्वैवस्वतस्य मे ॥ १
मार्कण्डेय उवाच ।
विवस्वतः सुतो राजन्परमर्षिः प्रतापवान् ।
बभूव नरशार्दूल प्रजापतिसमद्युतिः ॥ २
ओजसा तेजसा लक्ष्म्या तपसा च विशेषतः ।
अतिचक्राम पितरं मनुः स्वं च पितामहम् ॥ ३
ऊर्ध्वबाहुर्विशालायां बदर्यां स नराधिपः ।
एकपादस्थितस्तीव्रं चचार सुमहत्तपः ॥ ४ C. 3. 12749 B. 3. 187. 4 K. 3. 190. 4

वंतो व्रत°. — ^{d}) Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ गत° (for वीत°).

23 ^{a}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ मन्ये (for मध्ये). K$_{2}$ वसंतः; K$_{4}$ Dn$_{2}$ चेतसः; T G$_{3}$ वेधसः. — ^{b}) B D (except D$_{1-3.5}$) विपुलो (for विमलो). — ^{c}) B$_{1}$ तस्येह; T$_{1}$ तस्याथ (for तस्य). B$_{1}$ प्रच्यवंति. — ^{d}) K$_{1.2}$ D$_{3.5}$ मधूदकाः प्रस्रवणा. B Dn D$_{4-6}$ सुपुण्याः (B$_{4}$ वमन्यः); Dc पुण्यगंधाः (for रमण्यः). K$_{3}$ मधूदकं प्रस्रवण्यः सुरम्याः.

24 ^{a}) G$_{2.4}$ शाखाः शाखा. — ^{b}) B$_{4}$ सर्पंति; D$_{2}$ स यांति. Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ सिकता यथा; K$_{3}$ D$_{2.3.5}$ सिकताः (D$_{5}$ °तां) समाः; B Dc Dn D$_{1.4.6}$ सिकताशयाः (B$_{4}$ पयसा समाः); M सिकतैः समाः (M$_{1}$ °मं). — ^{c}) T$_{2}$ G$_{1.3.4}$ पाना(G$_{1}$ पथा)पूपा. S मांसकूलाः (M °कामाः). Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ धाराः प्रपा मामशोकाः; D$_{1.2}$ धानापूपारगाः पुण्याः.

25 ^{a}) K$_{3}$ Dc G$_{1}$ M$_{2}$ तस्मिन् (for यस्मिन्). — ^{b}) B D (except D$_{1-3}$) T G$_{2-4}$ -मरुद्गणाः. — ^{c}) Ś$_{1}$ K D$_{1-3.5}$ पुण्यैस्; B$_{2}$ मुख्यैस् (for श्रेष्ठैस्). — ^{d}) K$_{3}$ G$_{2}$ परं (for पदं). Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ सुखं; B (B$_{3}$ marg.) D (except D$_{1-3.5}$) मम; B$_{3}$ पदं (for मुने). G$_{4}$ तत्परं परमश्नुते.

Colophon. — *Major parvan:* Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ T$_{2}$ G$_{2-4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* G$_{1}$ मार्कंडेयसमस्या. — *Adhy. name:* K$_{3.4}$ B Dc Dn$_{1}$ D$_{1-4.6}$ M$_{1}$ सरस्वतीतार्क्ष्यसंवादः; Dn$_{3}$ सरस्वतीतार्क्ष्यसंवादार्थप्रकाशः; D$_{5}$ सरस्वतीवाक्यं; G$_{1}$ तार्क्ष्यसरस्वतीसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K$_{1}$ 93 (= 193); Dn 185 (Dn$_{3}$ 186); D$_{1}$ 192; S (M$_{2}$ *inf. lin.*) 188 (M$_{2}$ orig. 190). — *Śloka no.:* Dn D$_{1}$ 30.

185

1 ^{a}) B$_{1}$ D$_{1.2}$ ततश्च; B$_{3}$ तत्र स्म (for ततः स). B D (except D$_{1-3.5}$) विप्रं (for भूयो). — ^{c}) Dc$_{1}$ Dn D$_{4.6}$ [इ]ति (for [इ]ह). — ^{d}) Ś$_{1}$ K$_{3.4}$ B$_{2}$ D$_{3}$ ह; K$_{1.2}$ B$_{1.3.4}$ Dc Dn D$_{1.2.4-6}$ च (for मे).

2 ^{a}) B$_{4}$ Dc राजा (for राजन्). — ^{b}) B$_{1-3}$ D (except D$_{1-3.5}$) महर्षिः सु(Dc स; Dn$_{2}$ च)प्र°. — ^{c}) T G$_{2-4}$ M$_{2}$ मुनिशार्दूलः; G$_{1}$ राजशार्दूल; M$_{1}$ नृपशा° (for नरशा°).

3 ^{ab}) T G$_{2-4}$ transp. तेजसा and तपसा. — ^{d}) B$_{1}$ सर्वं- (m स्वं च as in text). T$_{2}$ (before corr.) G$_{2.4}$ तं (for स्वं).

4 Cf. 3. 13. 12^{ab}. — ^{b}) Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ M जनाधिप; K$_{4}$ B$_{1-3}$ Dn$_{2}$ D$_{4}$ नराधिप. — Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ om. (? hapl.) 4^{cd}. — ^{c}) K$_{4}$ D$_{1}$ °पादे (for °पाद-). B$_{1}$ (m as in text) S पूर्वं (for तीव्रं). — ^{d}) G$_{4}$ चकार (for चचार). Dc स (for सु-).

5 ^{a}) K$_{1.3.4}$ Dc अर्वाक्शिराः; B$_{1}$ अवाक्शीर्षः (m

अवाक्शिरास्तथा चापि नेत्रैरनिमिषैर्दृढम् ।
सोऽतप्यत तपो घोरं वर्षाणामयुतं तदा ॥ ५
तं कदाचित्तपस्यन्तमार्द्रचीरजटाधरम् ।
वीरिणीतीरमागम्य मत्स्यो वचनमब्रवीत् ॥ ६
भगवन्क्षुद्रमत्स्योऽस्मि बलवद्भ्यो भयं मम ।
मत्स्येभ्यो हि ततो मां त्वं त्रातुमर्हसि सुव्रत ॥ ७
दुर्बलं बलवन्तो हि मत्स्यं मत्स्या विशेषतः ।
भक्षयन्ति यथा वृत्तिर्विहिता नः सनातनी ॥ ८
तस्माद्भयौघान्महतो मज्जन्तं मां विशेषतः ।
त्रातुमर्हसि कर्तास्मि कृते प्रतिकृतं तव ॥ ९
स मत्स्यवचनं श्रुत्वा कृपयाभिपरिप्लुतः ।
मनुर्वैवस्वतोऽगृह्णात्तं मत्स्यं पाणिना स्वयम् ॥ १०
उदकान्तमुपानीय मत्स्यं वैवस्वतो मनुः ।
अलिञ्जरे प्राक्षिपत्स चन्द्रांशुसदृशप्रभम् ॥ ११
स तत्र ववृधे राजन्मत्स्यः परमसत्कृतः ।
पुत्रवच्चाकरोत्तस्मिन्मनुर्भावं विशेषतः ॥ १२
अथ कालेन महता स मत्स्यः सुमहानभूत् ।
अलिञ्जरे जले चैव नासौ समभवत्किल ॥ १३
अथ मत्स्यो मनुं दृष्ट्वा पुनरेवाभ्यभाषत ।
भगवन्साधु मेऽद्यान्यत्स्थानं संप्रतिपादय ॥ १४
उद्धृत्यालिञ्जरात्तस्मात्ततः स भगवान्मुनिः ।
तं मत्स्यमनयद्वापीं महतीं स मनुस्तदा ॥ १५

°क्शिराः as in text). Ś1 स्थितश्चापि; K1. 2 ततश्चापि; K4 तथा तस्थौ; D1. 2 चापि नेत्रैः; D3 तु तत्रापि (for तथा चापि). — b) K2 B2 दृढैः; B3 अपि (for दृढम्). D1. 2 रुद्धैरुन्मिमिषैर्दहन्. — c) K3 तपं; Dc2 महा-; D4 ततो (for तपो). — d) B4 Dc तपः (for तदा).

6 D4 om. 6^{c}–7^{d}. — c) K3 B (B1m as in text) Dn D3 चीरिणी- (B1 orig. वीरणा-); K4 D1. 2 T1 G1. 3. 4 M1 वीरणी-. B3 -तीर्थम् (for -तीरम्). Ś1 अध्यास्य; K B4 D1–3. 5 आसाद्य (for आगम्य).

7 D4 om. 7 (cf. v.l. 6). — a) B2 क्षत्र° (for क्षुद्र°). B1 D5 [S]हं (for Sस्मि). — b) T1 स्थलं (for भयं). Dn1 महत् (for मम). — c) B4 मत्स्यादेभ्यस् (for मत्स्येभ्यो हि). M1 [S]पि (for हि). Ś1 K1. 2 भयार्तं मां; K4 D1–3 भयान्मां त्वं; T2 G2–4 तथा (G2. 4 °तो) भीतं; M तथा मां त्वं.

8 a) G2 M2 दुर्लभं (for दुर्बलं). — b) B Dc Dn D1. 4. 6 मत्स्या मत्स्यं (by transp.) D2 मत्स्यो मत्स्यं; T1 मत्स्यं मत्स्यो; G4 मत्स्यान्मत्स्या. — Ś1 K1 om. (hapl.) 8^{c}–9^{b}. — c) K (K1 om.) D3. 5 खादयंति; B Dc Dn D4. 6 आस्वदंति; D1. 2 आददंति (for भक्षयन्ति). B Dc1 Dn D4. 6 सदा; M1 तथा (for यथा).

9 Ś1 K1 om. 9^{ab} (cf. v.l. 8). — a) B1 भयाद्धि; B3 भुजौघान्; T1 भयान्मां (for भयौघान्). — b) G2 मज्जमानं (for मज्जन्तं मां). K3. 4 मा; D1. 2 च (for मां). — d) D5 वचः (for तव). M2 कृतप्रतिकृतस्तव.

10 Before 10, Dc ins. मार्कंडेय उ°. — a) Ś1 K1. 2 G1. 2. 4 मत्स्यस्य वचनं श्रुत्वा; K4 D1–3 स मत्स्यस्य वचः श्रुत्वा. — c) D5 स्वायंभुवो (for वैवस्वतो). — d) B1 मत्स्यं तं (by transp.).

11 a) G1 M1 उदकान्तम्. G1 उपादाय. — c) Ś1 K1. 2 D3 अरंजरे; K3. 4 अलंजरे; Dc2 Dn2. n3 D1. 2 अलिंजिरे; S अरञ्जरे. Ś1 K B3. 4 D3. 5 T1 M च; B2 Dn D1. 2. 4. 6 तं (for स). — d) Ś1 K1–3 B1. 3. 4 D (except Dn2 D1. 2) °प्रभे.

12 cd) Dn D4. 6 स्वीकरोत् (for चाकरोत्). K1 तस्मात्; K3 B D (except Dc) तस्मै (for तस्मिन्). K4 transp. तस्मिन् and भावं. T1 अनुभावं (for मनुर्भावं).

13 b) K D3. 5 मत्स्यः स (by transp.); D1. 2 संवर्धन्. D1. 2 स; D5 नु (for सु-). — c) Ś1 K1. 2 अरंजिरे; K3 अलंजर-; K4 D1–3 अलंजिर-; Dc2 Dn D4. 6 अलिंजिरे; S अरंजरे (T G3 अरंजरं; G1 M2 अरंजर-) (cf. v.l. 11^{c}). B1. 3 Dc सदा; B2. 4 Dn D4. 6 T2 (after corr.) G3 यथा (for जले). D3 T1 नैव (for चैव). — d) Ś1 नायं (for नासौ). K4 तदा (for किल).

14 c) Ś1 K1. 2 नु; K3 D1 वा; Dn2 हि (for Sद्य). D5 त्वं (for [अ]न्यत्). — d) S वै (for सं-).

15 a) Ś1 K1. 2. 4 D3 अरंजिरात्; K3 अलंजिरात्; Dn D2 अलिंजिरात्; S अरंजरात् (cf. v.l. 11, 13). — b) Ś1 K1. 2 ऋषिः; K4 B D (except D5) T1. 2 (after corr.) G3 मनुः (for मुनिः). — c) K1. 2. 4 आनयद्. — d) T1 G1 M तु; T2 (before corr.) G2. 4 तं (for स). T1 ततस् (for मनुस्). D5 स्वयं (for तदा). K4 D1–3 महतीं वारिसंप्लुतां.

16 a) B4 सत्कृतं (for तत्र तं). B3 चा° (for प्रा°).

तत्र तं प्राक्षिपच्चापि मनुः परपुरंजय ।
अथावर्धत मत्स्यः स पुनर्वर्षगणान्बहून् ॥ १६
द्वियोजनायता वापी विस्तृता चापि योजनम् ।
तस्यां नासौ समभवन्मत्स्यो राजीवलोचन ।
विचेष्टितुं वा कौन्तेय मत्स्यो वाप्यां विशां पते ॥ १७
मनुं मत्स्यस्ततो दृष्ट्वा पुनरेवाभ्यभाषत ।
नय मां भगवन्साधो समुद्रमहिषीं प्रभो ।
गङ्गां तत्र निवत्स्यामि यथा वा तात मन्यसे ॥ १८
एवमुक्तो मनुर्मत्स्यमनयद्भगवान्वशी ।
नदीं गङ्गां तत्र चैनं स्वयं प्राक्षिपदच्युतः ॥ १९
स तत्र ववृधे मत्स्यः किंचित्कालमरिंदम ।
ततः पुनर्मनुं दृष्ट्वा मत्स्यो वचनमब्रवीत् ॥ २०
गङ्गायां हि न शक्नोमि बृहत्त्वाच्चेष्टितुं प्रभो ।
समुद्रं नय मामाशु प्रसीद भगवन्निति ॥ २१
उद्धृत्य गङ्गासलिलात्ततो मत्स्यं मनुः स्वयम् ।
समुद्रमनयत्पार्थ तत्र चैनमवासृजत् ॥ २२
सुमहानपि मत्स्यः सन्स मनोर्मनसस्तदा ।
श्च स्पर्शगन्धसुखश्च वै ॥ २३
यदा समुद्रे प्रक्षिप्तः स मत्स्यो मनुना तदा ।
तत एनमिदं वाक्यं स्मयमान इवाब्रवीत् ॥ २४
भगवन्कृता हि मे रक्षा त्वया सर्वा विशेषतः ।
प्राप्तकालं तु यत्कार्यं त्वया तच्छ्रूयतां मम ॥ २५ C. 3. 12772 B. 3. 187. 27 K. 3. 190. 27

— ^{b}) K_3 D_5 मुनिः (for मनुः). K_4 Dc Dn_3 D_1 T_2 $G_{1.3}$ M_1 °जयः (for °जय). M_2 मत्स्यं मनुजसत्तम.

17 ^{a}) B_2 Dc त्रि- (for द्वि-). $K_{1.2}$ °यतो वापि; G_2 °यतश्चापि. — ^{b}) G_2 विस्तृतश्. K_3 चायुतत्रयं; G_4 च द्वियोजनं. — ^{c}) B_4 Dc तस्यां न स्थातुमशकन्; G_2 तस्यां न शेषमभवन्. — ^{d}) A few MSS. °लोचनः. — ^{e}) K_3 D_1 विचेष्टितं. K_4 $B_{1.2.4}$ Dn D_{4-6} च (for वा). G_2 यदा तोये (for च कौन्तेय). — ^{f}) T_1 अरिंदम (for विशां पते).

18 ^{a}) K_2 लब्ध्वा (for दृष्ट्वा). — Before 18^{cd}, Dc ins. मत्स्य उ°. — B_2 om. (hapl.) 18^{b}–20^{c}. — ^{c}) $K_{2.3}$ मा (for मां). — ^{d}) K_2 प्रभुं; K_4 B_4 D_{1-3} प्रति; B_1m Dn D_{4-6} T_2 (after corr.) G_3 M_2 प्रियां (for प्रभो). — ^{ef}) D_5 यथावत् (for यथा वा). Ś$_1$ $K_{1.2}$ मन्यसे प्रभो (for तात मन्यसे). S गंगां नात्रापि ($G_{2.4}$ °त्र वि-) शक्नोमि वस्तुं मतिमतां वर. T_2 (after the above) reads 18^{ef} as in text also. — After 18, N (except B_2) G_3 ins.:

916* निदेशे हि मया तुभ्यं स्थातव्यमनसूयता ।
वृद्धिर्हि परमा प्राप्ता त्वत्कृते हि मयानघ ।

[(L. 1) $K_{3.4}$ $D_{1-3.5}$ त्वन्निदेशे (D_5 °शान्) मया नित्यं (D_5 तात) (for the prior half). Ś$_1$ $K_{1.2}$ °सूयया (for °सूयता). — (L. 2) Ś$_1$ K $D_{1-3.5}$ °तेयं (for °ते हि).]

19 B_2 om. 19 (cf. v.l. 18); T_2 om. 19–20. — ^{a}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ मुनिर् (for मनुर्). — ^{b}) K_4 D_1 आनयद्; T_1 गमयद् (for अनयद्). — ^{c}) G_1 गंगां नदीं (by transp.). $G_{2.4}$ नदीं तां तत्र चैवैनं. — ^{d}) $B_{1.3}$ D_4 T_1 G_1 अच्युत; D_5 °तं; $G_{2.4}$ एव च (for अच्युतः).

20 B_2 om. 20^{abc} (cf. v.l. 18); T_2 om. 20 (cf. v.l. 19). — ^{b}) K_1 $D_{2.3.5}$ $G_{1.2.4}$ M कंचित् (for किंचित्). — ^{c}) Ś$_1$ K $D_{1-3.5}$ मत्स्यो (for पुनर्). — ^{d}) Ś$_1$ K $D_{1-3.5}$ पुनरेवाभ्यभाषत ($=18^{b}$).

21 ^{a}) Ś$_1$ K $D_{1-3.5}$ न हि (by transp.). — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ महत्वा° (for बृहत्त्वा°). Ś$_1$ $K_{1.2}$ M विभो; T_1 मुने (for प्रभो). — Dc om. 21^{c}–22^{b}. — ^{d}) D_5 मम (for इति).

22 Dc om. 22^{ab} (cf. v.l. 21). — ^{b}) D_5 तं मत्स्यं च (for ततो मत्स्यं). — ^{c}) K_4 आनयत्. M_1 राजन् (for पार्थ).

23 G_4 om. 23. — ^{a}) Ś$_1$ T_1 M_1 स; B Dn $D_{4.6}$ तु (B_1 [अ]सौ); Dc तं; D_5 च (for सन्). — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ मनोः सु-; B_3 मनोस्तु; M_1 मनोर्वै (for स मनोर्). B D (except $D_{1-3.5}$) नयतस्; T_2 G_3 मुनिनस् (sic) (for मनसस्). — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ यथेष्टमार्यः; B_3 मखेषु हार्यः; Dc सुखेष्टहार्यः; D_4 यथेव हार्यः; T_1 G_2 यथेष्टभार्यः (for यथेष्ट-हार्यः). Ś$_1$ सन्; $K_{1.2}$ स; B_2 तु (for च). — ^{d}) B_4 Dn_2. n_3 $D_{3.4}$ °सुखस्य; D_6 °सहश्च (for °सुखश्च). T_1 सर्व-गंधः स तत्र वै.

24 ^{a}) K_2 D_4 प्राक्षिप्तः; D_5 प्राप्तः स (for प्रक्षिप्तः). — ^{b}) D_5 मत्स्यस्तु; G_4 समुद्रे (for स मत्स्यो). D_5 सह (for तदा). — ^{c}) B_4 तत्र (for तत). D_5 पुनर्; T_2 G_{2-4} मनुर् (for एनम्). — ^{d}) D_5 त्वथा° (for इवा°).

25 ^{a}) Hypermetric! B_2 Dn $D_{4.6}$ हि कृता; T_1 कृतैव मे (for कृता हि मे). B_4 कृताभिरक्षा भगवन्. — ^{b}) B_4 मम; T_1 सर्व- (for सर्वा). — ^{c}) K_3 °कालेषु (for °कालं तु). Ś$_1$ $K_{1.2}$ यथा (for तु यत्).

C. 3. 12773
B. 3. 187. 28
K. 3. 190. 28

अचिराद्भगवन्भौममिदं स्थावरजङ्गमम् ।
सर्वमेव महाभाग प्रलयं वै गमिष्यति ॥ २६
संप्रक्षालनकालोऽयं लोकानां समुपस्थितः ।
तस्मात्त्वां बोधयाम्यद्य यत्ते हितमनुत्तमम् ॥ २७
त्रसानां स्थावराणां च यच्चेङ्गं यच्च नेङ्गति ।
तस्य सर्वस्य संप्राप्तः कालः परमदारुणः ॥ २८
नौश्च कारयितव्या ते दृढा युक्तवटाकरा ।
तत्र सप्तर्षिभिः सार्धमारुहेथा महामुने ॥ २९
बीजानि चैव सर्वाणि यथोक्तानि मया पुरा ।
तस्यामारोहयेर्नावि सुसंगुप्तानि भागशः ॥ ३०
नौस्थश्च मां प्रतीक्षेथास्तदा मुनिजनप्रिय ।
आगमिष्याम्यहं शृङ्गी विज्ञेयस्तेन तापस ॥ ३१
एवमेतत्त्वया कार्यमापृष्टोऽसि व्रजाम्यहम् ।
नातिशङ्क्यमिदं चापि वचनं ते ममाभिभो ॥ ३२
एवं करिष्य इति तं स मत्स्यं प्रत्यभाषत ।
जग्मतुश्च यथाकाममनुज्ञाप्य परस्परम् ॥ ३३
ततो मनुर्महाराज यथोक्तं मत्स्यकेन ह ।
बीजान्यादाय सर्वाणि सागरं पुप्लुवे तदा ।
नावा तु शुभया वीर महोर्मिणमरिंदम ॥ ३४
चिन्तयामास च मनुस्तं मत्स्यं पृथिवीपते ।
स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा मत्स्यः परपुरंजय ।
शृङ्गी तत्राजगामाशु तदा भरतसत्तम ॥ ३५

26 ^{a}) G1 M1 लोकम् (for भौमम्). — ^{b}) Ś1 K1. 2 सर्वं; D3 जगत्; G1. 2 इमं (for इदं). — ^{d}) D5 च (for वै).

27 K1 om. 27^a–28^b. — ^{a}) G4 स (for सं-). — K3 om. from समुप° (in 27^c) up to नेङ्गति (in 28^b).

28 K1. 3 om. 28^{ab} (cf. v.l. 27). — ^{a}) Ś1 K2. 4 D1 M1 चराणां; T1 भूतानां; T2 G3 त्रासनं; G1 जंगम- (for त्रसानां). D5 जंगमानां स्थावराणां. — ^{b}) =49^d. K4 यच्चैगं; D4 यत्त्वेंगं; G1 M1 यच्चेंगद्. B2. 3 Dc2 नेंगते; T1 G2 नेंगितं (for नेङ्गति).

29 ^{b}) K4 दृढ-; G1 यथा (for दृढा). K3 D3 मुक्त-; K4 D1. 2 युक्ता; D6 रज्जु- (for युक्त-). K4 B Dc1 Dn D1. 2. 4–6 -वटारका; T G3. 4 -कवाटिका; G2 M -पटाकरा (for -वटाकरा); cf. v.l. 37. — ^{d}) K3. 4 D1. 2 T1 G1 M आरोहेथा; D6 आरुहेस्त्वं; T2 G2–4 आरोहाथ (for आरुहेथा).

30 ^{a}) B2 Dc बीजानां. D1 कर्माणि (for सर्वाणि). — ^{b}) B D (except D1–3. 5) द्विजैः पुरा (B4 पुरा मया). — ^{c}) Ś1 K1. 2. 4 D1–3. 5 आरोपयेद् (for °हयेद्). — ^{d}) Ś1 K D1–3. 5 सुगुप्तायां विभागशः (Ś1 विशेषतः; K2 विभावसुः).

31 ^{a}) Ś1 तस्थुश्च; K D1–3 तत्स्थश्च; D5 तत्रस्थो (for नौस्थश्च). Ś1 तां; G2. 4 मा (for मां). Ś1 उपे° (for प्रती°). — ^{b}) Dn D4. 6 ततो; D1–3. 5 सदा; T1. 2 (before corr.) G1. 2. 4 तथा (for तदा). K2 Dn1 T1 G4 °प्रियः. — ^{d}) K3. 4 D3. 5 तेन वै मुने; B1 स्वेन तेजसा (m तेन तापस as in text).

32 ^{a}) B1–3 D2. 3 T G2–4 एव (for एतत्). — ^{b}) D5 त्वां पृष्ट्वा हि; G4 त्वामापृष्टो (for आपृष्टोऽसि). — After 32^{ab}, B3 D (except D1–3. 5) ins.:

917* त्वा न शक्या मत्स्यो मे आगन्तुं मया विना ।

[B3 न च शक्यमिदं वारि (for the prior half), and त्वया (for आगम्).]

— ^{c}) Ś1 B2. 3 Dc Dn Ds1n. 4. 6 नाभिशंक्यम्; K3 B1 नाति (B1 °भि) क्रम्यम्; B4 D6 न च (D6 वि-) शंक्यम् (for नातिशङ्क्यम्). B4 वारि (for चापि). — ^{d}) Ś1 K1. 2 D1–3 ममांतिके; K3 D5 T1 महामुने (for ममाभिभो). K4 वचनं मम चांतिके; B4 त्वया गन्तुं मया विना (cf. 917*); B1–3 Dc Dn D4. 6 वचनं मे त्वया विभो.

33 ^{a}) B4 करिष्यामि (for करिष्ये). Ś1 K1. 2 च (for तं). — ^{b}) Ś1 B4 T1 मत्स्यं स (by transp.). — ^{c}) K4 D3 तौ (for च). Dc °कात्मम् (for °कामम्).

34 ^{b}) D6 T1 हि (for ह). — ^{d}) D3 transp. सागरं and पुप्लुवे. T1 G1 समुद्रं (for सागरं). — ^{e}) Ś1 K1. 2 B Dc Dn D4. 6 नौकया; K3 नावाया (sic); K4 °शु; D5 °थ (for नावा तु). B2 प्रभया (for शु°). Dc2 धीरो; D1 भावी (for वीर). — ^{f}) D3 T1 °दमं (for °दम).

35 ^{a}) T G2–4 स (for च). T2 G3 मुनिस् (for मनुस्). — ^{c}) =1. 216. 2^a: 4. 41. 4^c: 5. 41. 8^e. D5 तु (for च). D5 G4 सं (for तच्). — ^{d}) =38^b. K3. 4 Dc D2. 5. 6 T2 (before corr.) M1 °जयः. — T1 om. (hapl.) 35^e–40^d. — ^{e}) Ś1 K1–3 Dc सदा°; K4 D1–3. 5 तथा° (for तत्रा°). T2 G2. 4 सुग्रीवस्तं जगामाशु. — ^{f}) D5 T2 (before corr.) G1 तथा (for तदा).

36 T1 om. 36 (cf. v.l. 35). — ^{a}) Ś1 K1. 2 D5 मनुजेंद्रो; B Dn D4. 6 मनुजव्याघ्र (B1 मनुरव्यग्रो); T2

तं दृष्ट्वा मनुजेन्द्रेन्द्र मनुर्मत्स्यं जलार्णवे ।
शृङ्गिणं तं यथोक्तेन रूपेणाद्रिमिवोच्छ्रितम् ॥ ३६
वटाकरमयं पाशमथ मत्स्यस्य मूर्धनि ।
मनुर्मनुजशार्दूल तस्मिञ्शृङ्गे न्यवेशयत् ॥ ३७
संयतस्तेन पाशेन मत्स्यः परपुरंजय ।
वेगेन महता नावं प्राकर्षल्लवणाम्भसि ॥ ३८
स ततार तया नावा समुद्रं मनुजेश्वर ।
नृत्यमानमिवोर्मीभिर्गर्जमानमिवाम्भसा ॥ ३९
क्षोभ्यमाणा महावातैः सा नौस्तस्मिन्महोदधौ ।
घूर्णते चपलेव स्त्री मत्ता परपुरंजय ॥ ४०
नैव भूमिर्न च दिशः प्रदिशो वा चकाशिरे ।
सर्वमाम्भसमेवासीत्खं द्यौश्च नरपुंगव ॥ ४१
एवंभूते तदा लोके संकुले भरतर्षभ ।
अदृश्यन्त सप्तर्षयो मनुर्मत्स्यः सहैव ह ॥ ४२
एवं बहून्वर्षगणांस्तां नावं सोऽथ मत्स्यकः ।
चकर्षातन्द्रितो राजंस्तस्मिन्सलिलसंचये ॥ ४३
ततो हिमवतः शृङ्गं यत्परं पुरुषर्षभ ।
तत्राकर्षत्ततो नावं स मत्स्यः कुरुनन्दन ॥ ४४
ततोऽब्रवीत्तदा मत्स्यस्तानृषीन्प्रहसञ्शनैः ।
अस्मिन्हिमवतः शृङ्गे नावं बध्नीत माचिरम् ॥ ४५
सा बद्धा तत्र तैस्तूर्णमृषिभिर्भरतर्षभ ।
नौर्मत्स्यस्य वचः श्रुत्वा शृङ्गे हिमवतस्तदा ॥ ४६ C. 3. 12795 B. 3. 187. 50 K. 3. 190. 48

(before corr.) G_4 °जेंद्रेण; G_2 °जेंद्रोथ. — ^{b}) B_1 स तु मत्स्यं; B_4 मत्स्यं मनुर् (by transp.). Ś$_1$ K_1 B_2 $D_{1-3.5}$ T_2 G_3 महार्णवे; Dc M_1 जलाशये. — ^{c}) $K_{3.4}$ $D_{1-3.5}$ च; Dc S (T_1 om.) तु (for तं). K_4 तथोक्तेन. — ^{d}) B_1 °चयोच्छ्रितं; B_3 D_1 °मिवोत्थितं; T_2 G_{2-4} °मिवोन्नतं.

37 T_1 om. 37 (cf. v.l. 35). — ^{a}) K_1 D_5 वटाकार°; K_4 B Dc Dn $D_{1.2.4.6}$ वटारक°; T_2 G पटाकार°; M पटाकर° (cf. v.l. 29). $K_{1.2}$ पाशैर् (for पाशम्). — ^{b}) $D_{1.2}$ अपात्स्यन् (D_1 अपश्यन्) मत्स्यमूर्धनि. — ^{d}) Dc तस्य (for तस्मिन्). Ś$_1$ K B_1 (m as in text) Dn $D_{1-3.5}$ देशे (for शृङ्गे). K_1 न्यवेशयेत्; M_2 °दयत्.

38 T_1 om. 38 (cf. v.l. 35). — ^{a}) K_3 संगत°; K_4 B_1 $D_{3.5}$ G_1 M_2 स(B_1 M_2 सं)सित°; T_2 G_{2-4} M_1 संसक्त° (for संयत°). Ś$_1$ $K_{1.2}$ स शिरस्थेन पाशेन. — ^{b}) $=35^{d}$. $K_{2.3}$ Dn_2. n_3 $D_{3.6}$ °जयः. — D_1 om. (hapl.) 38^{c}–40^{d}. — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ योगेन (for वे°).

39 T_1 D_1 om. 39 (cf. v.l. 35, 38). — ^{a}) Ś$_1$ K_{1-3} B Dc Dn $D_{4.6}$ स च तान् ($K_{1.2}$ स तया) तारयन्नावा (K_3 $B_{1.3}$ Dc_2 °यामास). — ^{b}) $K_{2.3}$ °श्वरं; D_3 °श्वरः. — ^{c}) =(var.) 3. 102. 21^{c}. B_2 गर्ज° (for नृत्य°). D_2 [ऊ]र्म्यौ वै; D_5 [उ]च्चैश्च (for ऊर्मीभिर्). — ^{d}) K_3 D_2 चलमान°; K_4 वल्गमान°; B_2 तर्जयान°. Ś$_1$ $K_{1.2}$ गच्छन्नि-(K_1 °ते)व तदांभसि.

40 T_1 D_1 om. 40 (cf. v.l. 35, 38). — ^{a}) T_2 G_1 °माणं (for °माणा). — ^{c}) $D_{2.3}$ घूर्णितैश्च; S (T_1 om.) जुघूर्णे (for घूर्णते).

41 K_2 om. 41^{ab}. — ^{a}) $G_{2.4}$ न वै (for नैव). — ^{b}) T G च (for वा). — D_5 om. 41^{c}–42^{d}. — ^{c}) B_3 सर्वदा (for सर्वम्). K_2 अंभसम्; S सलिलम् (for आम्भसम्). D_1 सर्वमंभोमयं चासीत्. — ^{d}) T_1 नद्यश्च (for खं

42 D_5 om. 42 (cf. v.l. 41). G_4 om. 42^{a}–44^{b}. — ^{a}) $D_{1.2}$ काले (for लोके). — ^{b}) T_2 $G_{2.3}$ °ले नरपुंगव. — ^{c}) Sporadic prior pāda! Ś$_1$ $K_{1.2}$ अदृश्यन्सप्त ऋषयो; Dc D_3 अदृश्यन्नृषयः सप्त; $D_{1.2}$ G_1 अदृश्यंतर्षयः सप्त; M_1 सप्तर्षयो मनुर्मत्स्यो. — ^{d}) M_1 [ऽ]प्यदृश्यंत (for मनुर्मत्स्यः). Ś$_1$ सदैव; $K_{1.2.4}$ D_{1-3} स चैव; K_3 B Dc Dn $D_{4.6}$ तथैव (for सहैव). K_2 $D_{1.2}$ T_1 हि; K_3 B Dn_1 D_4 M_2 च (for ह).

43 G_4 om. 43 (cf. v.l. 42). — ^{b}) D_5 नावं तां (by transp.). K_4 स स्म; $D_{1.2}$ स तु; D_3 स च; D_5 स्म स; T $G_{2.3}$ सोपि; M सोस्य (for सोऽथ).

44 G_4 om. 44^{ab} (cf. v.l. 42). — ^{a}) K_2 हिमवते शृंगे. — ^{b}) K_3 B D (except D_{1-3}) भरतर्षभ. — B_2 om. (hapl.) 44^{c}–47^{d}. — ^{c}) D_6 G_2 °र्षत तां. M_1 °र्षत्तदा (for °र्षत्ततो). K_1 तास्त्रं; K_3 नावि (for नावं). — ^{d}) M_2 मत्स्यकः (for स मत्स्यः). Ś$_1$ K $D_{1-3.5}$ M_2 कुंति° (for कुरु°). T_1 $G_{1.2.4}$ M_2 मत्स्यः कौरव(G_4 M_2 कौंतेय)-नंदन.

45 B_2 om. 45 (cf. v.l. 44). — ^{a}) B (B_2 om.) D (except $D_{1-3.5}$) T_2 G_3 अथा°; M_1 तदा° (for ततो°). K_4 D_2 महा- (for तदा). — ^{b}) B_1 (m as in text) T_1 इव (for शनैः). — ^{c}) $K_{1.2}$ T_1 तस्मिन् (for अस्मिन्).

46 B_2 om. 46 (cf. v.l. 44). — ^{a}) Ś$_1$ K $D_{2.3.5}$ वै तूर्णम्; T_1 तस्थौ नाव् (for तैस्तूर्णम्). — D_1 om. (hapl.) 46^{c}–47^{d}; G_4 M_2 om. 46^{cd}. — ^{c}) K_4 D_2 तैर्; T_1 ते

C. 3. 12795
B. 3. 187. 50
K. 3. 190. 49

तच्च नौबन्धनं नाम शृङ्गं हिमवतः परम् ।
ख्यातमद्यापि कौन्तेय तद्विद्धि भरतर्षभ ॥ ४७
अथाब्रवीदनिमिषस्तानृषीन्सहितांस्तदा ।
अहं प्रजापतिर्ब्रह्मा मत्परं नाधिगम्यते ।
मत्स्यरूपेण यूयं च मयास्मान्मोक्षिता भयात् ॥ ४८
मनुना च प्रजाः सर्वाः सदेवासुरमानवाः ।
स्रष्टव्याः सर्वलोकाश्च यच्चेङ्गं यच्च नेङ्गति ॥ ४९
तपसा चातितीव्रेण प्रतिभास्य भविष्यति ।
मत्प्रसादात्प्रजासर्गे न च मोहं गमिष्यति ॥ ५०
इत्युक्त्वा वचनं मत्स्यः क्षणेनादर्शनं गतः ।
स्रष्टुकामः प्रजाश्चापि मनुर्वैवस्वतः स्वयम् ।
प्रमूढोऽभूत्प्रजासर्गे तपस्तेपे महत्ततः ॥ ५१
तपसा महता युक्तः सोऽथ स्रष्टुं प्रचक्रमे ।
सर्वाः प्रजा मनुः साक्षाद्यथावद्भरतर्षभ ॥ ५२
इत्येतन्मात्स्यकं नाम पुराणं परिकीर्तितम् ।
आख्यानमिदमाख्यातं सर्वपापहरं मया ॥ ५३
य इदं शृणुयान्नित्यं मनोश्चरितमादितः ।
स सुखी सर्वसिद्धार्थः स्वर्गलोकमियान्नरः ॥ ५४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८५ ॥

(for नौर्). K_2 मनुर्मत्स्य- (for नौर्मत्स्यस्य). K_4 B_1 Dc D_3 मत्स्यवचनं (for मत्स्यस्य वचः). — K_1 om. (hapl.) 46^{d}–47^{a}.

47 B_2 D_1 om. 47 (cf. v.l. 44, 46); K_1 om. 47^{a} (cf. v.l. 46); K_4 om. (hapl.) 47^{a}–48^{b}. — ^{a}) K_3 तेद्य (for तच्च). — ^{d}) T_2 (before corr.) G_4 तद्धि तं (for तद्विद्धि). K_3 D_5 मनुजर्षभ; B_4 मनुजाधिप; D_3 मनुजेश्वर; T_2 $G_{1.3}$ पुरुषर्षभ.

48 K_4 om. 48^{ab} (cf. v.l. 47). — ^{a}) D_3 तथा° (for अथा°). — ^{b}) Ś$_1$ B D (except $D_{2.3.5.6}$) सहितः (for सहितान्). B_3 तथा (for तदा). — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ तत्परं; D_6 नापरं (for मत्परं). K_3 नाव-; G_1 नाभि- (for नाधि-). Ś$_1$ $K_{1.2}$ -गच्छति (for -गम्यते). — ^{e}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ वै (for च). — ^{f}) $K_{1.2.4}$ D_6 मोचिता (for मोक्षिता).

49 ^{b}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ B D (except $D_{1.3}$) -मानुषाः (for -मानवाः). — ^{d}) = 28^{b}. B_2 $G_{2.4}$ M_2 नेंगते; D_6 T_1 नेंगितं (for नेङ्गति).

50 ^{a}) B_{2-4} Dn $D_{4.6}$ [अ]पि (for [अ]ति-). — ^{b}) Ś$_1$ K_1 प्रतिभात्र; K_2 G_1 °भास्यं; K_4 Dc °भाष्य; D_1 °भास्यो; T_1 °भावं; T_2 G_{2-4} शक्तिश्चास्य. — ^{c}) B_1 सर्वा (for -सर्गे). — Ś$_1$ K_1 M_2 om. (hapl.) 50^{d}–51^{e}. — ^{d}) D_3 न त्वं (for न च). B_2 D_3 T_1 गमिष्यसि.

51 Ś$_1$ K_1 M_2 om. 51^{a}–51^{e} (cf. v.l. 50). — ^{b}) B_1 क्रमेण (m क्षणेन as in text). — ^{c}) T_1 चैव (for चापि). — ^{d}) K_2 स्वायंभुवः (for वैव°). — ^{e}) K_2 स भूयो वै; $K_{3.4}$ $D_{1-3.5}$ संमूढोभूत्. — ^{f}) S (except T_1 G_4) ततस् (for तपस्). Ś$_1$ $K_{2.4}$ B_2 $D_{1-3.5}$ तदा; $K_{1.3}$ $B_{3.4}$ Dn_1 S तपः (for ततः). B_1 महातपाः (for महत्ततः).

52 ^{a}) Ś$_1$ K $D_{1-3.5}$ transp. तपसा and महता. — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ $D_{1-3.5}$ ततः (for सोऽथ). T_1 M_1 transp. सोऽथ and स्रष्टुं.

53 ^{a}) D_6 एतत्तं; T_1 इत्येवं (for इत्येतन्). K Dc $D_{1.5}$ मत्स्यकं (for मा°). — ^{b}) K_3 पुराण-; K_4 B_3 D_1 G_1 M_1 पुराणे; B_1 प्रधाने (m पुराणं as in text). — ^{c}) T_2 G_{2-4} transp. आख्यानं and आख्यातं.

54 ^{a}) D_3 इदं यः (by transp.); G_2 य इमं. — ^{b}) D_6 आदृतः; M_2 आत्मनः (for आदितः). — ^{c}) T_1 सुखं (for सुखी). B D (except $D_{1-3.5}$) सर्वपूर्णार्थः (B_3 °र्युः); S पूर्णकामा(M °सर्वा)र्थः. — ^{d}) B_1 D (except $D_{1-3.5}$) G_4 सर्वं° (for स्वर्ग°). B_1 व्रजेन् (for इयान्). G_2 सर्वान्कामानवाप्नुयात्.

Colophon. — *Major parvan:* Ś$_1$ $K_{1.2}$ Dn_2 T_2 G_{2-4} आरण्य. — *Sub-parvan:* G_1 मार्कंडेयसमस्या. $K_{1.2}$ (both om. sub-parvan name) mention only मत्स्यपुराण (sic); $K_{3.4}$ B Dc Dn_2 D_{1-6} M_1, likewise, only म(D_3 मा)त्स्योपाख्यान. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 186 (Dn_2 187); D_1 193; S (M_2 *inf. lin.*) 189 (M_2 orig. 192). — ***Śloka no.:*** Dn 57; D_1 51.

186

1 ^{a}) T_1 [आ]ह (for [अ]थ). — ^{b}) T G तप° (for यश°).

2 ^{a}) T_1 एते; M_1 नैनं (for नैकं). — ^{b}) K_1 °मते (for °मुने). — ^{d}) Ś$_1$ तत्र दृश्यते; B_1 G_1 विद्यते तव (by transp.). $B_{2.3}$ D (except $D_{1-3.5}$) आयुष्मान्दृश्यते

१८६

वैशंपायन उवाच ।
ततः स पुनरेवाथ मार्कण्डेयं यशस्विनम् ।
पप्रच्छ विनयोपेतो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १
नैके युगसहस्रान्तास्त्वया दृष्टा महामुने ।
न चापीह समः कश्चिदायुषा तव विद्यते ।
वर्जयित्वा महात्मानं ब्रह्माणं परमेष्ठिनम् ॥ २
अनन्तरिक्षे लोकेऽस्मिन्देवदानववर्जिते ।
त्वमेव प्रलये विप्र ब्रह्माणमुपतिष्ठसि ॥ ३
प्रलये चापि निर्वृत्ते प्रबुद्धे च पितामहे ।
त्वमेव सृज्यमानानि भूतानीह प्रपश्यसि ॥ ४
चतुर्विधानि विप्रर्षे यथावत्परमेष्ठिना ।
वायुभूता दिशः कृत्वा विक्षिप्यापस्ततस्ततः ॥ ५
त्वया लोकगुरुः साक्षात्सर्वलोकपितामहः ।
आराधितो द्विजश्रेष्ठ तत्परेण समाधिना ॥ ६
तस्मात्सर्वान्तको मृत्युर्जरा वा देहनाशिनी ।
न त्वा विशति विप्रर्षे प्रसादात्परमेष्ठिनः ॥ ७
यदा नैव रविर्नाग्निर्न वायुर्न च चन्द्रमाः ।
नैवान्तरिक्षं नैवोर्वी शेषं भवति किंचन ॥ ८
तस्मिन्नेकार्णवे लोके नष्टे स्थावरजङ्गमे ।
नष्टे देवासुरगणे समुत्सन्नमहोरगे ॥ ९
शयानममितात्मानं पद्मे पद्मनिकेतनम् ।
त्वमेकः सर्वभूतेशं ब्रह्माणमुपतिष्ठसि ॥ १० C. 3. 12818 B. 3. 188. 14 K. 3. 191. 14

(B3 Dc °न्विद्यते) तव; B4 T2 G3. 4 आयुष्मांस्तात (B4 °स्तव) विद्यते. — After 2, B D (except D1–3. 5) S ins.:

918* न तेऽस्ति सदृशः कश्चिदायुषा ब्रह्मवित्तम ।

[D6 T1 G1 ब्रह्मसत्तम; M ब्राह्मणोत्तम (for ब्रह्मवित्तम).]

3 Ś1 K2 Dn3 D5 om. 3^{ab}. — ^{a}) B1. 3 T G अंतरिक्षेथ (B1. 3 °क्षे च) लोके°. — ^{c}) T G नित्यं (for विप्र). — ^{d}) = 10^{d}. Ś1 K1. 2 B2. 3 D (except D1–3) M1 °तिष्ठसे; M2 °तिष्ठति.

4 D4 om. (? hapl.) from पि of चापि (in 4^{a}) up to वा of वायुभूता (in 5^{c}). — ^{a}) B1 महति (for निर्वृत्ते). D3. 5 निवृत्ते प्रलये चापि. — ^{b}) T1 प्रयुद्धे; G1 प्रवृद्धे. — ^{c}) K3 B D (except D1–3. 5; D4 om.) M एकः (for एव). D5 सर्वभूतानि (for सृज्य°). — ^{d}) K3 Dc G4 प्रपश्यति. D6 सृज्यमानानि पश्यसि.

5 D4 om. up to वा of वायुभूता (cf. v.l. 4). — ^{b}) Dc प्रसादात्परमेष्ठिनः. — K4 om. (? hapl.) 5^{c}–6^{d}. — After 5^{ab}, D1. 2 read 8. — ^{c}) T2 (before corr.) G1. 4 °भूतां दिशं. Ś1 K1–3 B2 D3. 5 सर्वा (for कृत्वा). — ^{d}) M2 निक्षिप्य. T1 [अ]थ (for [आ]पः).

6 K4 om. 6 (cf. v.l. 5). — After 6, K3 B D (except D1. 2; D3. 5 both marg. *sec. m.*) ins.:

919* स्वप्रमाणमथो विप्र त्वया कृतमनेकशः ।
घोरेणाविश्य तपसा वेधसो निर्जितास्त्वया ।
नारायणाङ्कप्रख्यस्त्वं सांपरायेऽतिपठ्यसे ।
भगवानेकशः कृत्वा त्वया विष्णोश्च विश्वकृत् ।
कर्णिकोद्धरणं दिव्यं ब्रह्मणः कामरूपिणः ।
रत्नालंकारयोगाभ्यां दृग्भ्यां दृष्टस्त्वया पुरा ।

[(L. 1) B2 इदं (for अथो). — (L. 2) B2 °सोंतर्हितास् (for °सो निर्जितास्). — (L. 3) D3 °णांश° (for °णाङ्क°). B2 स पठ्यसे; Dc2 D3 [s]तिपठ्यते. — (L. 4) D4 विष्णुश्च. — (L. 5) K3 कार्णिकोद्धारिणां; D5 कटकोद्धरणं. — (L. 6) D3. 5 °योग्याभ्यां]

7 ^{a}) Ś1 देहांतको; K D1–3. 5 सर्वांतगो; B Dc Dn D4. 6 तवांतको. Ś1 विष्णुर् (for मृत्युर्). — ^{b}) K3 B4 Dc D2. 4 देहनाशनी; B1. 3 S °घातिनी. — ^{c}) B D (except D3. 5) त्वां (for त्वा). D5 ब्रह्मर्षे (for विप्रर्षे).

8 D1. 2 read 8 after 5^{ab}. — ^{a}) K2 G1 यथा (for यदा). S वै न (for नैव). — ^{c}) K1 न वांतरिक्षं.

9 ^{a}) T1 तस्माद् (for तस्मिन्). D1 T2 G3 M1 घोरे; D5 काले (for लोके). — ^{b}) Ś1 K1. 2 नष्ट-. — G1 om. 9^{cd}. — ^{c}) Ś1 K1. 3 D3 G4 M1 नष्ट-. — ^{d}) Ś1 G2. 4 समुत्पन्न-; B1 समुत्सन्ने.

10 ^{a}) Ś1 संशिता°; K1. 2 संश्रिता°; D5 अपि चा° (for अमिता°). — ^{b}) B1. 2 Dn D4 पद्मोत्पल- (for पद्मे पद्म-). B4 G1 M2 -निभेक्षणं (for -निकेतनम्). — ^{c}) D1 एव (for एकः). — ^{d}) = 3^{d}. Ś1 °तिष्ठति; Dc D5 °तिष्ठसे.

11 ^{a}) Ś1 K1. 4 D1. 2 एतां; K2 एवं; D4 यत्तत् (for

C. 3. 12819 B. 3. 188. 15 K. 3. 191. 15
एतत्प्रत्यक्षतः सर्वं पूर्ववृत्तं द्विजोत्तम ।
तस्मादिच्छामहे श्रोतुं सर्वहेत्वात्मिकां कथाम् ॥ ११
अनुभूतं हि बहुशस्त्वयैकेन द्विजोत्तम ।
न तेऽस्त्यविदितं किंचित्सर्वलोकेषु नित्यदा ॥ १२

मार्कण्डेय उवाच ।

हन्त ते कथयिष्यामि नमस्कृत्वा स्वयंभुवे ।
पुरुषाय पुराणाय शाश्वतायाव्ययाय च ॥ १३
य एष पृथुदीर्घाक्षः पीतवासा जनार्दनः ।
एष कर्ता विकर्ता च सर्वभावनभूतकृत् ॥ १४
अचिन्त्यं महदाश्चर्यं पवित्रमपि चोत्तमम् ।
अनादिनिधनं भूतं विश्वमक्षयमव्ययम् ॥ १५
एष कर्ता न क्रियते कारणं चापि पौरुषे ।
यो ह्येनं पुरुषं वेत्ति देवा अपि न तं विदुः ॥ १६
सर्वमाश्चर्यमेवैतन्निर्वृत्तं राजसत्तम ।
आदितो मनुजव्याघ्र कृत्स्नस्य जगतः क्षये ॥ १७
चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणां तत्कृतं युगम् ।
तस्य तावच्छती संध्या संध्यांशश्च ततः परम् ॥ १८
त्रीणि वर्षसहस्राणि त्रेतायुगमिहोच्यते ।
तस्य तावच्छती संध्या संध्यांशश्च ततः परम् ॥ १९
तथा वर्षसहस्रे द्वे द्वापरं परिमाणतः ।
तस्यापि द्विशती संध्या संध्यांशश्च ततः परम् ॥ २०
सहस्रमेकं वर्षाणां ततः कलियुगं स्मृतम् ।

एतत्). D_3 प्रत्यक्षतां; T_2 G प्रत्यक्षितं. $Ś_1$ K D_{1-3} सर्वां (K_3 पूर्वं); M_1 दृष्टं (for सर्वं). — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ $D_{1.3}$ पूर्ववृत्तां; $B_{2.4}$ D_6 पूर्वं वृत्तं. — $Ś_1$ K_1 om. (hapl.) 11^{c}–12^{b}. — ^{c}) K_3 B D (except D_{1-3}) T_2 G_3 °म्यहं (for °महे). — ^{d}) S (except T_1 M_1) सर्वां (for सर्व-). $K_{2.3}$ D_5 T_2 $G_{2.3}$ -हेत्वात्मिकीं (K_2 एवात्मि°; K_3 -हेत्वात्म°). G_4 क्रियां (for कथाम्).

12 $Ś_1$ K_1 om. 12^{ab} (cf. v.l. 11). — ^{a}) B_3 अंतर्भूतं (for अनुभूतं). D_2 सु- (for हि). — ^{b}) K_{2-4} $D_{1-3.5}$ S त्वयैतद् (D_1 °व) द्विजसत्तम. — 12^{c} = 1. 57. 12^{c}: 5. 16. 7^{c}.

13 ^{a}) $K_{3.4}$ B_{2-4} D वर्त(K_4 °र्ण)यिष्यामि (Dc संप्रवक्ष्यामि). — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ $D_{1-3.5}$ $G_{2.4}$ नमस्कृत्य. — After 13^{ab}, $K_{3.4}$ B D ins.:

920* अव्यक्ताय सुसूक्ष्माय निर्गुणाय गुणात्मने ।

[B_1 अध्यक्षाय (for अव्यक्ताय). D_3 महा° (for गुणा°).]

14 ^{a}) B_3m Dc_1 $Dn_{1.n3}$ D_3 $G_{2.4}$ M_2 स एष; Dn_2 $D_{4.6}$ स एव; T_1 य एव (for य एष). K_3 B D (except $D_{1-3.5}$) पुरुषव्याघ्र (for पृथु°). — ^{d}) K_4 $D_{3.5}$ सर्वभावेन; B_4 S (except G_2 M_1) भूतभावन-. B_{1-3} Dc Dn $D_{4.6}$ भूतात्मा भूतकृत्प्रभुः.

15 ^{b}) B_4 इह; Dc_1 Dn D_4 इति (for अपि). B D (except $D_{1-3.5}$) चोच्यते (B_4 विद्यते) (for चोत्तमम्). — ^{c}) K_1 भूत्वा (for भूतं). — ^{d}) K_4 B_1 Dn $D_{2.4}$ M_2 transp. अक्षयम् and अव्ययम्. T_1 -रक्षकम्; G_4 अक्षरम् (for अक्षयम्).

16 ^{b}) G_4 कारणादपि; M_2 शरणं चापि (for कारणं चापि). K_3 D_5 पौरुषम्. — ^{c}) $Ś_1$ K $D_{2.3.6}$ य एष; B Dn यद्येष (B_1 यत्क्षेत्रे); Dc $D_{4.6}$ यं ह्येन; D_1 यदेवं; T_1 यो ह्येतं; T_2 G_{2-4} को ह्येनं; M_1 य एनं (for यो ह्येनं). N पुरुषो (for पुरुषं). B D (except $D_{1-3.6}$) वेद (for वेत्ति). — ^{d}) B_{2-4} Dn $D_{2.4.6}$ T_1 देवा (for देवा). $Ś_1$ K B_1 Dc $D_{1-3.5}$ तद् (for तं).

17 ^{a}) T_1 °भूतं हि; T_2 G_{2-4} °मेतस्मिन्; G_1 M_2 °मेतद्धि; M_1 °मेतस्मात् (for °मेवैतत्). — ^{b}) $Ś_1$ K D_{1-3} S (except G_1) निवृत्तं; $B_{2.4}$ Dn_1 निर्वृतं.

18 ^{b}) $K_{1.2}$ वर्षाणि (for °णां). — 18^{cd} = 19^{cd}; (var.) 20^{cd}, 21^{cd}. — ^{c}) $K_{1.2}$ अस्य; B_4 कृते; T_2 (before corr.) $G_{2.4}$ तस्या (for तस्य). B_4 चतुःशती; G_4 तावद्धती (for तावच्छती). $Ś_1$ $K_{1.2}$ संख्या (for संध्या). — ^{d}) $Ś_1$ K_{1-3} G_1 तथापरः; K_4 $B_{2.4}$ Dn D_{1-6} T_1 तथाविधः; G_4 ततः परः.

19 G_1 om. (hapl.) 19. — ^{b}) K_3 $D_{1.2.5}$ अथो° (for इहो°). S (G_1 om.) त्रेता स्यात्परिमाणतः; cf. 20^{b}. — For 19^{cd}, cf. v.l. 18^{cd}. — ^{c}) T_1 तस्यास्; $G_{2.4}$ तस्या (for तस्य). $K_{1.2}$ संख्या (for संध्या). — ^{d}) $Ś_1$ ततः परः; K_{1-3} B_4 तथापरः; B_2 Dc $D_{1.2.5}$ तथाविधः.

20 T_1 om. (hapl.) 20^{a}–21^{d}. — ^{a}) B_2 यस्य; B_4 ततो; T_2 G अथ (for तथा). — B_2 om. 20^{cd}. — ^{c}) T_2 G_{2-4} तत्रा° (for तस्या°). $D_{1.2}$ द्वे (for द्वि-). $K_{1.2}$ संख्या (for संध्या). — ^{d}) $Ś_1$ G_4 ततः परः; $K_{1.2}$ B_4 G_1 तथापरः; Dc_2 $D_{1.2.4.6}$ तथाविधः; D_3 ततः परे.

21 T_1 om. 21^{abcd} (cf. v.l. 20). — ^{a}) D_5 वर्षाणि (for °णां). — ^{b}) $K_{1.2}$ B_2 Dc $Dn_{1.n3}$ D_3 S (T_1 om.) तथा (for ततः). — ^{c}) G_1 M_1 °शती (for °शतं). $Ś_1$

तस्य वर्षशतं संध्या संध्यांशश्च ततः परम् ।
संध्यासंध्यांशयोस्तुल्यं प्रमाणमुपधारय ॥ २१
क्षीणे कलियुगे चैव प्रवर्तति कृतं युगम् ।
एषा द्वादशसाहस्री युगाख्या परिकीर्तिता ॥ २२
एतत्सहस्रपर्यन्तमहो ब्राह्ममुदाहृतम् ।
विश्वं हि ब्रह्मभवने सर्वशः परिवर्तते ।
लोकानां मनुजव्याघ्र प्रलयं तं विदुर्बुधाः ॥ २३
अल्पावशिष्टे तु तदा युगान्ते भरतर्षभ ।
सहस्रान्ते नराः सर्वे प्रायशोऽनृतवादिनः ॥ २४
यज्ञप्रतिनिधिः पार्थ दानप्रतिनिधिस्तथा ।
व्रतप्रतिनिधिश्चैव तस्मिन्काले प्रवर्तते ॥ २५
ब्राह्मणाः शूद्रकर्माणस्तथा शूद्रा धनार्जकाः ।
क्षत्रधर्मेण वाप्यत्र वर्तयन्ति गते युगे ॥ २६
निवृत्तयज्ञस्वाध्यायाः पिण्डोदकविवर्जिताः ।
ब्राह्मणाः सर्वभक्षाश्च भविष्यन्ति कलौ युगे ॥ २७
अजपा ब्राह्मणास्तात शूद्रा जपपरायणाः ।
विपरीते तदा लोके पूर्वरूपं क्षयस्य तत् ॥ २८
बहवो म्लेच्छराजानः पृथिव्यां मनुजाधिप ।
मिथ्यानुशासिनः पापा मृषावादपरायणाः ॥ २९
आन्ध्राः शकाः पुलिन्दाश्च यवनाश्च नराधिपाः ।
काम्बोजा और्णिकाः शूद्रास्तथाभीरा नरोत्तम ॥ ३०
न तदा ब्राह्मणः कश्चित्स्वधर्ममुपजीवति । C. 3. 12840 B. 3. 188. 36 K. 3. 191. 36

K_{1-3} B D M_2 संधिः (B_1 विद्धि) (for संध्या). — ^{d}) Ś$_1$ G_1 तथापरः; $K_{1.2}$ तथा परं; K_4 ततः परः. — ^{e}) Ś$_1$ K $B_{2.3}$ D (except D_1) संधि- (for संध्या-). — ^{f}) T_2 G अव°; M_1 चोप° (for उप°).

22 ^{b}) K_{1-3} D_5 प्रवर्तेत; K_4 $D_{2.3}$ M_1 प्रावर्तत; Dc प्रवर्तति; D_1 प्रवर्त्तत. K_2 कृतं युगे; B_2 पुनः कृतं; B_4 कृतं पुनः. Ś$_1$ कृतं प्रवर्तते युगं. — ^{c}) $D_{1.2}$ $G_{1.2.4}$ एष; T_1 एवं (for एषा). — ^{d}) G_1 युगसंख्या प्रकीर्तिता.

23 ^{b}) Ś$_1$ अहर्ब्रह्मम्; K_1 महद्ब्राह्मम्; K_2 D_5 अहर्ब्राह्मम्; K_3 अहः ब्राह्मम्; K_4 D_{1-3} अहर्ब्राह्मयम्; T_2 G_3 अथो ब्राह्मम्. — ^{c}) K_4 °भुवने; D_1 °दिवसे; T_2 G °सदने (for °भवने). — ^{d}) $B_{1.3}$ D (except $D_{1-3.5}$) M_1 सर्वतः; B_2 सर्वत्र.

24 ^{a}) Ś$_1$ K_{1-3} अल्पावशिष्टं; B_1 पुण्यावशिष्टे; D_5 अल्पेव°. K_4 T_2 G_{2-4} च (for तु). Ś$_1$ $K_{1.2}$ $D_{1-3.5}$ T_1 M_1 ततो (for तदा).

25 ^{a}) D_1 $G_{1.2.4}$ यज्ञः (for यज्ञ-). B_4 -प्रतिविधिः. B_1 दानं; T_2 G_3 तात (for पार्थ). — ^{b}) Ś$_1$ धर्म- (for दान-). B_1 T_2 G_{1-3} तदा (for तथा). — ^{c}) B_1 तत्र; B_3 ज्ञान- (for व्रत-).

26 ^{b}) K_4 T G धनार्जनाः. D_3 (marg. *sec. m.*) तथा शूद्रान्नभोजिनः. — ^{c}) B_4 क्षात्र° (for क्षत्र°). Ś$_1$ K_2 B_4 Dc_2 $D_{1.5}$ G_4 M चा° (for वा°). — ^{d}) T_1 G_1 M वर्तते वै (for वर्तयन्ति). $K_{1.2}$ कृते गते; K_4 Dc D_{1-3} युगे युगे; B_1 (m as in text). $_2$ कृते युगे; T_1 G_1 M कलौ युगे; T_2 G_{2-4} युगक्षये (for गते युगे).

27 T_1 om. 27–28; M_2 om. (hapl.) 27. — ^{b}) K_3 B_4 दंडोदक°; K_4 $D_{3.5}$ स्थालीपाक°; $B_{2.3}$ Dc Dn $D_{4.6}$ दंडाजिन°. — ^{c}) A few MSS. °भक्ष्या°. — ^{d}) Ś$_1$ K $D_{1-3.5}$ M_1 भवंतीह; B_4 भवंति हि (for भविष्यन्ति). Ś$_1$ $K_{1.2}$ B_4 $D_{2.3}$ (marg. *sec. m.* as in text). $_5$ गते युगे; K_4 D_1 युगे युगे; G_1 (*sup. lin.* as in text) युगक्षये (for कलौ युगे).

28 T_1 om. 28 (cf. v.l. 27). — ^{a}) Ś$_1$ K $D_{1-3.5}$ चापि; G_1 चैव; M_2 तत्र (for तात). — ^{b}) Ś$_1$ K_3 $D_{1.2}$ M जप्य°; K_4 D_5 जाप्य°; $G_{2.4}$ (*inf. lin.* जप° as in text) जीव°. G_1 नित्यं शूद्रप°. — ^{c}) B_4 विपरीतं; M °रीतस्. T_2 G_{2-4} तथा (for तदा). Ś$_1$ $K_{1.2}$ काले; G_1 रूपे; M लोकः (for लोके). — ^{d}) K_4 पूर्वं यद्यस्य तस्य तत्; G_1 °रूपे क्षये नृप; G_2 °रूपं गमिष्यति.

29 ^{b}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ भरतर्षभ; $K_{3.4}$ $D_{1-3.5}$ मनुजर्षभ. — ^{c}) B_{1-3} D (except D_{1-3}) मृषा° (for मिथ्या°). — ^{d}) Ś$_1$ मिथ्या-; D_5 नृपा (for मृषा-).

30 ^{a}) $K_{1.2.4}$ B Dc_2 $D_{2.3}$ M अंध्राः. D_5 सुह्माः (for शकाः). — ^{b}) Ś$_1$ K $D_{1-3.5}$ T_1 $G_{1.2}$ °धिप (for °धिपाः). — G_4 om. 30^{cd}. — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ कांभोजाः. B Dc Dn $D_{4.6}$ T_2 (after corr.) G_3 बाह्लिकाः; D_5 उंध्रकाः; T_1 G_1 कुणिकाः; T_2 (before corr.) G_2 सिणिकाः; M_1 औदकाः; M_2 दौर्णिकाः (for और्णिकाः). Ś$_1$ K_1 शुद्धास्; B D (except $D_{1-3.5}$) T_2 (after corr.) G_3 शूरास् (for शूद्रास्). — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ B_1 D_5 चीना; B_2 भुवि; T_1 वीरा; T_2 (before corr.) G_2 हीना (for [आ]भीरा). B_1 T_2 (before corr.) G_2 नरोत्तमाः; D_5 नराधिप. — After 30, B_3 ins.:

921* युगान्ते मनुजव्याघ्र तथाकाराश्च भारत ।

31 ^{a}) G_4 दाता (for तदा). — ^{b}) K_3 सुधर्मम्; $D_{1.2}$ स्वधर्मान् (for स्वधर्मम्). Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ $D_{1.3.5}$ अनु° (for

C. 3. 12841
B. 3. 188. 37
K. 3. 191. 36

क्षत्रिया अपि वैश्याश्च विकर्मस्था नराधिप ॥ ३१
अल्पायुषः स्वल्पबला अल्पतेजःपराक्रमाः ।
अल्पदेहाल्पसाराश्च तथा सत्याल्पभाषिणः ॥ ३२
बहुशून्या जनपदा मृगव्यालावृता दिशः ।
युगान्ते समनुप्राप्ते वृथा च ब्रह्मचारिणः ।
भोवादिनस्तथा शूद्रा ब्राह्मणाश्चार्यवादिनः ॥ ३३
युगान्ते मनुजव्याघ्र भवन्ति बहुजन्तवः ।
न तथा घ्राणयुक्ताश्च सर्वगन्धा विशां पते ।
रसाश्च मनुजव्याघ्र न तथा स्वादुयोगिनः ॥ ३४
बहुप्रजा ह्रस्वदेहाः शीलाचारविवर्जिताः ।
मुखेभगाः स्त्रियो राजन्भविष्यन्ति युगक्षये ॥ ३५
अट्टशूला जनपदाः शिवशूलाश्चतुष्पथाः ।
केशशूलाः स्त्रियो राजन्भविष्यन्ति युगक्षये ॥ ३६
अल्पक्षीरास्तथा गावो भविष्यन्ति जनाधिप ।
अल्पपुष्पफलाश्चापि पादपा बहुवायसाः ॥ ३७
ब्रह्मवध्यावलिप्तानां तथा मिथ्याभिशंसिनाम् ।
नृपाणां पृथिवीपाल प्रतिगृह्णन्ति वै द्विजाः ॥ ३८
लोभमोहपरीताश्च मिथ्याधर्मध्वजावृताः ।
भिक्षार्थं पृथिवीपाल चङ्क्रमन्ते द्विजैर्दिशः ॥ ३९
करभारभयात्पुंसो गृहस्थाः परिमोषकाः ।

उप°). — c) G1. 4 क्षत्रियाणि (for क्षत्रियाः). K1. 4 B Dc Dn D1. 2. 4–6 चापि; K3 D3 T G2. 3 M ह्यपि (for अपि). T G2–4 शूद्रा°; G1 शूरा° (for वैश्या°).

32 a) K3 D2. 3 G2. 4 M त्वल्प° (for स्वल्प°). — b) Ś1 K3 स्वल्पतेजाः प°; K1. 2. 4 D1–3. 5 स्वल्पतेजः प°; B1–3 Dc Dn D4. 6 स्व(Dc2 अ)ल्पवीर्यपराक्रमाः (B3 °यणाः). — c) K4 B Dn D4. 6 अल्पसाराल्पदेहाश्च; Dc °साराश्च देहाश्च. — d) Dc अल्पसत्वाल्प°; G1 अल्पसत्याल्प°.

33 K2 om. 33^{abcd}. — a) G1. 2 M1 रत्न- (for बहु-). B4 D4 -मूल्या (for -शून्या). — b) G2. 4 बहु- (for मृग-). Ś1 K (K2 om.) D2. 3 °र्दिता; D5 °न्विता (for °वृता). — T1 om. 33^{cdef}. — c) S (T1 om.) मनुजव्याघ्र (for सम°). — d) $=41^{d}$. Dn D4. 6 ब्रह्मवादिनः. — f) K1. 2 चौर्य°; D2 स्वार्थ°; D3 त्वर्थ°; T2 G2–4 नार्य° (for चार्य°).

34 Ś1 K1 D1 om. (hapl.) 34^{bcde}. — c) T2 (after corr.) तदा (for तथा). K4 ब्राह्मणा युक्ताः (for घ्राणयुक्ताश्च). D3 तु (for च). — d) D2 सर्वे; G1 बहु- (for सर्व-). B2 वनस्पतौ (for विशां पते). G4 *repeats* here 32^{d} (for 34^{d}). — f) Ś1 K1. 2 साधु- (for स्वादु-). S बीजं च परिहीयते.

35 a) K4 तथा लोकाः; D3 M1 स्वल्पदेहाः (for ह्रस्वदेहाः). — c) K2. 3 भगमुख्याः; D1. 2 सुखे रताः (for मुखेभगाः). Ś1 K1 भोगमोक्षास्तयो राजन्; T2 G3 सुखक्षीरास्तथा गावो. — d) Ś1 K1. 2 भवंतीह (for भवि°). T2 G3 जनाधिप (for युग°).

36 =(var.) 3. 188. 51. — T2 G3 om. (hapl.) 36^{a}–37^{b}. — a) Ś1 K1 °शीला (for °शूला). — b) Ś1 K1. 2 शि(Ś1 श)वशीला°. — c) G1. 2. 4 सर्वा; M2 चैव (for राजन्). Ś1 K Dc2 D1–3. 5 T1 प्रमदाः (T1 योषितः) केशशूलाश्च (Ś1 °शीलाश्च; K1. 4 D6 °शूलिन्यो; K2 °शीलिन्यो). — d) G2. 4 कलौ युगे (for युग°). Ś1 K3 भवंति युगसंक्षये. — After 36, G1 ins. (the gloss):

933* अट्टमन्नमिति प्राहुः शूलं विक्रयमुच्यते ।
वेदः शिवमिति प्रोक्तं ब्राह्मणाश्च चतुष्पथाः ।
केशो भग इति प्रोक्तस्तं विक्रीयैव भुञ्जते ।

These lines occur (with v. l.) in Nīlakaṇṭha's commentary!

37 (G1 om. 37–38), T2 G3 om. 37^{ab} (cf. v.l. 36). — b) Ś1 K1. 2 भवंतीह (for भवि°). Ś1 K1. 2 D5 T1 नराधिप; B4 युगक्षये (for जना°). — c) Ś1 K D1–3. 5 चैव (for चापि). — d) S (G1 om.) बहुशाखिनः.

38 (G1 om. 38 (cf. v.l. 37). — a) K3. 4 D2. 5 °हत्यान°; B Dc Dn D1. 4. 6 °वध्यानु° (B1 °वध्याभि°); D3 °हत्याभि°; T1 °वध्योन°; T2 G2–4 °विलोप°; M2 °हत्यानु° (for °वध्याव°). — b) K1. 3 D5 °भिशाभिनां; S (G1 om.) °नुशा(T2 G3 °नुशं)सिनां. — c) M2 नृपशार्दूल (for पृथि°). — d) K3. 4 D2. 3 M च; T1 ते (for वै).

39 b) T1 °ध्वजधराः. — c) K2 भक्ष्यार्थं; D3 भिक्षार्थे. K4 पृथिवीं सर्वां; D4 पृथिवीपालं. — d) B1 चरिष्यंति (m चङ्क्रमन्ते as in text). K B1 (m as in text) D1–3 T2 (before corr.) G M द्विजा दिशः; D5 दिशो दश; T1 द्विजालयः.

40 a) G1. 2 °हार- (for °भार-). T2 (before corr.) G2. 4 -भयाः (for -भयात्). K3 D5 पुंभिः; B Dc Dn D1. 4. 6 T2 (after corr.) G3 भीता; D3 पुंसां (for पुंसो). — b) K1–3 D3 गृहस्थ-; D5 M गार्हस्थ्य-. Ś1 K1 परिपोषकाः; K2 B3 °मोचकाः; K3 °मोषकैः; B1 °शोष(m °मोषि)काः; D3 °मोहकैः; D5 °पोषकैः; S °मोक्षकाः. — c) T2

मुनिच्छद्माकृतिच्छन्ना वाणिज्यमुपजीवते ॥ ४०
मिथ्या च नखरोमाणि धारयन्ति नरास्तदा ।
अर्थलोभान्नरव्याघ्र वृथा च ब्रह्मचारिणः ॥ ४१
आश्रमेषु वृथाचाराः पानपा गुरुतल्पगाः ।
ऐहलौकिकमीहन्ते मांसशोणितवर्धनम् ॥ ४२
बहुपाषण्डसंकीर्णाः परान्नगुणवादिनः ।
आश्रमा मनुजव्याघ्र न भवन्ति युगक्षये ॥ ४३
यथर्तुवर्षी भगवान्न तथा पाकशासनः ।
न तदा सर्वबीजानि सम्यग्रोहन्ति भारत ।
अधर्मफलमत्यर्थं तदा भवति चानघ ॥ ४४

तथा च पृथिवीपाल यो भवेद्धर्मसंयुतः ।
अल्पायुः स हि मन्तव्यो न हि धर्मोऽस्ति कश्चन ॥ ४५
भूयिष्ठं कूटमानैश्च पण्यं विक्रीणते जनाः ।
वणिजश्च नरव्याघ्र बहुमाया भवन्त्युत ॥ ४६
धर्मिष्ठाः परिहीयन्ते पापीयान्वर्धते जनः ।
धर्मस्य बलहानिः स्यादधर्मश्च बली तथा ॥ ४७
अल्पायुषो दरिद्राश्च धर्मिष्ठा मानवास्तदा ।
दीर्घायुषः समृद्धाश्च विधर्माणो युगक्षये ॥ ४८
अधर्मिष्ठैरुपायैश्च प्रजा व्यवहरन्त्युत ।
संचयेनापि चाल्पेन भवन्त्याढ्या मदान्विताः ॥ ४९ C. 3. 12861 B. 3. 188. 57 K. 3. 191. 57

G2–4 मुनिच्छद्मानुसंछन्ना. — d) K1. 3 D5 °जीव्यते; K4 (m as in text) D2. 3 °सेव्यते; B Dc Dn D1. 4. 6 °जीविनः; T1 G1 °युज्यते; T2 G2–4 °भुंजते; M1 °सेवते.

41 b) N तदा (Ś1 K1. 2 Dc2 D3. 5 तथा; D6 सदा) द्विजाः; T1 M1 नरास्तथा; G2. 4 नराः सदा. — c) Ś1 अल्पलोभान्; K3 अर्थलाभान्; B1. 2m S अन्नलोभान्. — d) = 33^{d}. Ś1 D5 मिथ्या च; K1. 2 B2. 3 Dc Dn D1. 4. 6 तथा च; B4 चरंति (for वृथा च). Ś1 K1. 2 ब्रह्मवादिनः.

42 a) K3 व्रता°; T1 दुरा° (for वृथा°). — b) T1 मनसा; T2 G2–4 मानवा; M2 पानगा (for पानपा). — c) K1 B2. 4 D (except D1–3) T2 (after corr.) G3 इह° (for ऐह°). B1 ईहंति; D1. 2 -कर्मांते; T1 ईयंते (for ईहन्ते). — d) B2 °वर्धनाः. — After 42, D1. 2 S (except G2 M2) ins.:

923* पारलौकिककार्येषु प्रमत्ता भृशनास्तिकाः ।

[D1. 2 प्रसुप्ता (for प्रमत्ता). G4 भृशमास्थिताः.]

43 a) Ś1 K1. 2 °पाषांड°; G2 °पाषाण°. — b) K1. 2 परानुगुण°; T2 G2–4 परान्ना (G2 °न्न-) बहु°. — d) Ś1 K1. 2 प्रभवंति; K4 B Dc Dn D1. 2. 4. 6 T2 G3 भविष्यंति (for न भवन्ति). K3 D3. 5 T1 G1 M भवंति युगसंक्षये.

44 a) T1 अकालवर्षी. — b) Ś1 K1–3 D1. 2 T2 G1–3 M तदा (for तथा). — c) K4 T1 M2 तथा; B Dc1 Dn D1. 2. 4. 6 चापि (for तदा). — d) K4 समारोहंति; M संप्ररो°. — After 44^{cd}, N (except Ś1 K1. 2) ins.:

924* हिंसाभिरामश्च जनस्तथा संपद्यतेऽशुचिः ।

[K3 B4 D1–3. 5 तदा (D5 मुदा) भवति भारत (for the posterior half).]

— On the other hand S ins. after 44:

925* फलं धर्मस्य राजेन्द्र सर्वत्र परिहीयते ।

[T1 सफलं धर्मराजेंद्र (for the prior half). M2 सर्वतः (for सर्वत्र).]

— e) K2 इत्यर्थं; D5 G1. 2 अत्यंतं (for अत्यर्थं). — f) K4 T2 G3. 4 M1 तथा (for तदा). D1. 2 भारत (for चानघ).

45 a) B1. 3. 4 D (except D3. 5) T G3. 4 M2 तदा (for तथा). — b) Ś1 K1. 2 °संहितः (for °संयुतः). — c) K2 G1 ह; D5 च; M2 तु (for हि).

46 a) T1 गूढ° (for कूट°). — D2 reads 46^{b}–47^{b} after 50^{a}. — b) K1–3 G4 M1 पुण्यं; D3 पण्यान्. K2 Dc T2 G3 विक्रीयते; B2 विक्रीडते. Dc Dn T1 G1 M1 जनः; D1 द्विजाः. — Ś1 K1 om. (hapl.) 46^{c}–47^{b}. — d) T1 छद्म° (for बहु°). K3 [अ]तः; G1 च (for [उ]त).

47 Ś1 K1 om. 47^{ab} (cf. v.l. 46). For D2, cf. v.l. 46. — a) T1 विशिष्टाः (for धर्मिष्ठाः). — b) D2 पापिष्ठो (for पापीयान्). — c) Ś1 K2. 3 G1 M2 धर्मश्च (for °स्य). K1–3 B1 Dc D3. 5 S (except G1 M1) च (for स्याद्). d) Ś1 अधर्मी च; K1. 2 [अ]प्यधर्मी च; K3 B1 D3. 5 T2 G3 M2 [अ]प्यधर्मश्च; Dc G2. 4 [अ]प्यधर्मस्य; T1 ह्यधर्मस्य (for अधर्मश्च). B2 D1. 2 बली तदा; Dc बलीयसा; T G2–4 बलायतिः; G1 M बलायते. B4 अधर्मः प्रबलस्तदा.

48 B4 transp. 48^{ab} and 48^{cd}. — b) K1. 2 B3 D (except D1–3. 5) T1 तथा (for तदा). — D4 om. 48^{cd}. — d) B1 अधर्माणां (for विध°). D5 दिनक्षये. — After 48, B3 Dn D4. 6 ins. (cf. 51^{c}, 48^{d}):

926* नगराणां विहारेषु विधर्माणो युगक्षये ।

49 B2. 4 om. (hapl.) 49^{a}–51^{b}. — a) Dc1 अपायै° (for उपायै°). D2 तु (for च). — b) Dc व्यवहरति; T1 चान्वचरंति (for व्यवहरन्ति). Ś1 M2 च (for [उ]त).

C. 3. 12862 B. 3. 188. 57 K. 3. 191. 57 धनं विश्वासतो न्यस्तं मिथो भूयिष्ठशो नराः ।
हर्तुं व्यवसिता राजन्मायाचारसमन्विताः ॥ ५०
पुरुषादानि सत्त्वानि पक्षिणोऽथ मृगास्तथा ।
नगराणां विहारेषु चैत्येष्वपि च शेरते ॥ ५१
सप्तवर्षाष्टवर्षाश्च स्त्रियो गर्भधरा नृप ।
दशद्वादशवर्षाणां पुंसां पुत्रः प्रजायते ॥ ५२
भवन्ति षोडशे वर्षे नराः पलितिनस्तथा ।
आयुःक्षयो मनुष्याणां क्षिप्रमेव प्रपद्यते ॥ ५३
क्षीणे युगे महाराज तरुणा वृद्धशीलिनः ।
तरुणानां च यच्छीलं तद्वृद्धेषु प्रजायते ॥ ५४
विपरीतास्तदा नार्यो वञ्चयित्वा रहः पतीन् ।
व्युच्चरन्त्यपि दुःशीला दासैः पशुभिरेव च ॥ ५५
तस्मिन्युगसहस्रान्ते संप्राप्ते चायुषः क्षये ।
अनावृष्टिर्महाराज जायते बहुवार्षिकी ॥ ५६
ततस्तान्यल्पसाराणि सत्त्वानि क्षुधितानि च ।
प्रलयं यान्ति भूयिष्ठं पृथिव्यां पृथिवीपते ॥ ५७
ततो दिनकरैर्दीप्तैः सप्तभिर्मनुजाधिप ।
पीयते सलिलं सर्वं समुद्रेषु सरित्सु च ॥ ५८
यच्च काष्ठं तृणं चापि शुष्कं चार्द्रं च भारत ।
सर्वं तद्भस्मसाद्भूतं दृश्यते भरतर्षभ ॥ ५९

— D5 om. 49^{c}–50^{b}. — ^{c}) K1. 4 B1. 3 D (except D3; D5 om.) तथा; G1. 4 [अ]सि च (for [अ]पि च). — ^{d}) K1. 4 B1. 3 Dn D1. 2. 4. 6 आख्य- (for आढ्या).

50 B2. 4 om. 50; D5 om. 50^{ab} (cf. v.l. 49). — After 50^{a}, D2 reads 46^{b}–47^{b}. — ^{b}) Ś1 K1. 2 इतो; B1 S मिथ्या (for मिथो). D1 M2 °शोभनाः (for °शो नराः). — ^{c}) Dc1 D3 हंतुं (for हर्तुं). Ś1 K1–3 D1–3. 5 व्यवस्यंति तदा (for व्यवसिता राजन्). — ^{d}) Ś1 मायामद-; K2. 4 B3 D (except D2. 3. 5) T2 G2–4 पापाचार- (for मायाचार-). D5 समेधिताः (for -समन्विताः). — After 50, B3 D (except D1–3. 5) ins.:

927* नैतदस्तीति मनुजा वर्तन्ति निरपत्रपाः ।

[B3 Dn1 वर्तंते (for वर्तन्ति). B3 Dc निरुपद्रवाः (for निरप°).]

51 B2. 4 om. 51^{ab} (cf. v.l. 49). — ^{b}) G2 [ऽ]श्व ग्रहास्; G4 [ऽ]धिग्रहास् (for ऽथ मृगास्). Ś1 तदा (for तथा). — D2 om. (? hapl.) from विहारेषु (in 51^{c}) up to °वर्षाणां (in 52^{c}). — ^{d}) K3 न चैत्येष्वपि शेरते.

52 D2 om. 52^{abc} (cf. v.l. 51). — ^{b}) B4 °धृता (for °धरा). — ^{d}) T2 G2–4 प्रसू° (for प्रजा°). Ś1 K B4 D1–3. 5 पुंसां पुत्रा भवंति च.

53 ^{b}) T2 G2–4 पुत्राश् (for नराः). S च पलिता° (for पलितिन°). B3 नराः पलितयौवनाः. — ^{c}) Ś1 K1. 2 °क्षयं; M1 °क्षये. — ^{d}) B2 G1 प्रजायते; Dc प्रवर्तते (for प्रप°).

54 Ś1 K1 om. (hapl.) 54. — ^{a}) K4 B1–3 D (except D2. 3. 5) क्षीणायुषो (for क्षीणे युगे). — ^{b}) G4 वृद्धशालिनः. — ^{c}) T1 तच्छीलं; G1 यद्वृत्तं. — ^{d}) K2. 3 B1 Dc D2. 3 T1 G1 M [उ]प-; T2 G2–4 [अ]पि (for प्र-).

55 ^{a}) Ś1 K2. 3 Dc D2. 3. 5 G1. 2. 4 M2 तथा; M1 ततो (for तदा). — Ś1 K1. 2. 4 D1. 2. 5 om. (hapl.) 55^{bcd} and the prior half of line 1 of 928*; D3 reads the same in marg. *sec. m.* — ^{b}) K4 B D (D1. 2. 5 om.) [अ]र्हतः (for रहः). G1 परान् (for पतीन्). — ^{c}) D3 दुर्वांचश्च; T1 विचरंति (for व्युच्चरन्ति). B1 S (except M1) च (for [अ]पि). T1 राजेंद्र (for दुःशीला). — After 55, N (Ś1 K1. 2. 4 D1. 2. 5 om. the prior half of line 1; D5 reading the same in marg. *sec. m.*) ins.:

928* वीरपत्न्यस्तथा नार्यः संश्रयन्ति नराञ्नृप ।
भर्तारमपि जीवन्तमन्यान्व्यभिचरन्त्युत ।

[(L. 1) K3 D5 तदा (for तथा). Ś1 K2. 3 D1. 2 संगृह्णंति; K1 संगृह्णंति; Dc आश्रयंति (for संश्रयन्ति). Ś1 K1. 2 B1 (m as above) Dc नराधिप; B4 तथा नरान् (for नराञ्नृप). — (L. 2) Ś1 K1. 2 उप- (for अपि). K4 अन्यं (for अन्यान्).]

56 ^{b}) K2 D6 T2 G2–4 च युग- (for चायुषः). — ^{d}) T1 G1 M1 शत° (for बहु°).

57 ^{a}) D5 तद् (for तानि). — ^{b}) G4 क्षुभि° (for क्षुधि°). K4 B Dn2. n3 D4. 6 G2 M2 वै (for च).

58 ^{d}) D2. 5 सरःसु; M नदीषु (for सरित्सु).

59 ^{a}) Ś1 K2. 3 B4 Dc D1. 2. 5. 6 T1 M2 वापि (for चापि). — Ś1 K1 om. (hapl.) 59^{c}–60^{b}; G1 om. 59^{cd}. — ^{c}) G2 तत्सर्वं (by transp.). — ^{d}) M2 पुरुषर्षभ.

☞ 3. 186. 60–77, 122^{cd}–129^{cd}; 187. 1^{ab}–47^{cd} agree almost verbatim (barring some omissions) with Brahma Purāṇa (Ānandāśrama ed.) 52. 4–8; 53. 1^{ab}–14^{ab}; 56. 4–57.

60 Ś1 K1 om. 60^{ab} (cf. v.l. 59). — ^{ab}) K2. 3 D1–3. 5 S वायुरग्निना (for वह्निर्वायुना). S सहितो भृशं

ततः संवर्तको वह्निर्वायुना सह भारत ।
लोकमाविशते पूर्वमादित्यैरुपशोषितम् ॥ ६०
ततः स पृथिवीं भित्त्वा समाविश्य रसातलम् ।
देवदानवयक्षाणां भयं जनयते महत् ॥ ६१
निर्दहन्नागलोकं च यच्च किंचित्क्षिताविह ।
अधस्तात्पृथिवीपाल सर्वं नाशयते क्षणात् ॥ ६२
ततो योजनविंशानां सहस्राणि शतानि च ।
निर्दहत्यशिवो वायुः स च संवर्तकोऽनलः ॥ ६३
सदेवासुरगन्धर्वं सयक्षोरगराक्षसम् ।
ततो दहति दीप्तः स सर्वमेव जगद्विभुः ॥ ६४
ततो गजकुलप्रख्यास्तडिन्मालाविभूषिताः ।
उत्तिष्ठन्ति महामेघा नभस्यद्भुतदर्शनाः ॥ ६५
केचिन्नीलोत्पलश्यामाः केचित्कुमुदसंनिभाः ।
केचित्किञ्जल्कसंकाशाः केचित्पीताः पयोधराः ॥ ६६
केचिद्धारिद्रसंकाशाः काकाण्डकनिभास्तथा ।
केचित्कमलपत्राभाः केचिद्धिङ्गुलकप्रभाः ॥ ६७
केचित्पुरवराकाराः केचिद्गजकुलोपमाः ।
केचिदञ्जनसंकाशाः केचिन्मकरसंस्थिताः ।
विद्युन्मालापिनद्धाङ्गाः समुत्तिष्ठन्ति वै घनाः ॥ ६८
घोररूपा महाराज घोरस्वननिनादिताः । C. 3. 12883 B. 3. 188. 78 K. 3. 191. 78

(for सह भारत). — c) T1 वर्षशते (for आविशते). — d) Ś1 K1. 2 भास्करैर् (for आदित्यैर्). Ś1 K B2 (m as in text) D1–3 उपतापितं; B3 Dc T1 G2 M2 उपशोभितं; B4 उपशोधितं; D5 परिवारितं.

61 a) Ś1 K1. 2 च (for स). Ś1 K2 पृथिवी सर्वां (for पृथिवीं भित्त्वा). — b) K4 B D (except D1–3. 5) प्रविश्य च (for समा°). — c) T1 °मानुष° (for °दानव°). — d) K1 B4 महान् (for महत्).

62 a) D5 यद् (for च). — b) D1. 2 कृता° (for क्षिता°). — c) D5 पृथिवीनाथ; S पृथिवीं राजन्. — d) T2 G2. 3 सर्वान् (for सर्वं). S नाश(T1 राज)यति.

63 a) K4 D1–3 °कोटीनां (for °विंशानां). Ś1 K1–3 D5 योजनानां (K3 येन नावां) समंताद्धि. — c) T G अशिवैर्घोरैः (for अशिवो वायुः). M निर्दह्यंतेशिवैर्घोरैः. — d) T1 G1. 4 तथा; T2 G2. 3 M तदा (for स च). Ś1 K1. 2 सांवर्तकोनलः; T G संवर्तकादिभिः (G1 °कोंशुभिः); M °काग्निभिः.

64 a) K3 D3. 5 °गंधर्वं-. — b) D5 °मानुषं. — c) D1. 2 गर्जन्; M2 जगद् (for ततो). B1 D1. 2 दीप्तांशुः; Dn1 Dc2 T G दीप्तः सन्. B2 ततः स दहते दीप्तः. — d) S सर्वानेव दिवौकसः (G1 विभावसुः).

65 b) K3. 4 D1–3. 5 तडिद्गुण-; T2 G2–4 विद्युज्ज्वाला- (for तडिन्माला-). Ś1 K1. 2 -समन्विताः; B2 -विभूषणाः (for -विभूषिताः). — c) Ś1 K1. 2 उत्तिष्ठंते. Ś1 K D2. 3. 5 घना (Ś1 गणा) राजन् (for महामेघा).

66 After 66^{ab}, T2 ins.:

929* कारण्डकनिभाः केचित्केचिदिङ्गुलिकप्रभाः ।
[Cf. 67^{b} and 67^{d}.]

— T1 reads 66^{cd} after 68^{cd}. — c) B4 हारिद्र°; T G कुंजर° (for किञ्जल्क°). — Ś1 K2 om. (hapl.) 66^{d}–67^{a}. — d) B1–3 D2 पीनाः; D3 पीत- (for पीताः). D5 केचिद्विमलवत्प्रभाः; M2 केचिन्मकरसंस्थिताः (= 68^{d}).

67 T1 reads 66^{c}–67^{d} after 68^{cd}. Ś1 K2 om. 67^{a} (cf. v.l. 66); B1 G4 om. 67^{ab}; D5 om. 67. — a) T2 G2. 3 द्विरदसंकाशाः; M1 हरिद्रासदृशाः; M2 कुंजरसंकाशाः. — b) T1 om. 67^{b}. B2 Dc2 D2. 3 T2 G2. 3 कारंडवनिभास्. B4 परे; T2 G3 तदा (for तथा). G1 केचिन्मकरसंनिभाः; M1 केचित्काकनिभास्तथा; M2 केचित्कारंडवप्रभाः. — After 67^{ab}, M2 ins.:

930* केचिद्धारिद्रसंकाशाः केचित्पीताः पयोधराः ।
[= (var.) 66^{cd}.]

— c) G1 कुरंदकनिभाः केचित्. — d) T1 om. 67^{d}. K4 B3. 4 Dc Dn D4. 6 हिंगुलसप्रभाः; B1 किंशुकसप्रभाः; B2 D1 हिंगुलसंनिभाः; T2 G2–4 अंकुरितप्रभाः; G1 M1 हिंगुलिकप्रभाः; M2 हि स्फटिकप्रभाः.

68 B1 G4 om. 68^{ab} (cf. v.l. 67). — a) B2 केचित्केचित्प्लवाकाराः; D5 केचिच्च तुहिनाकाराः. — b) Ś1 अलिकुलो°; K2 कूलोपमास्तथा; M2 मरकतप्रभाः (for गजकुलो°). — M2 om. 68^{cd}. — c) B4 कुंजर° (for अञ्जन°). — d) Ś1 K D1–3. 5 °वर्चसः (K3 °धूसराः); B Dc Dn D4. 6 T2 (by corr.) G3 °संनिभाः (for °संस्थिताः). — After 68^{cd}, T1 reads 66^{cd}, followed by 67. — G4 om. 68^{ef}. — e) K3 °निबद्धांगाः; K4 °वदद्धांगाः; D3 M1 °विन(D3 °विनि)द्धांगाः. — f) B4 तोयदाः; D5 ते घनाः.

69 a) Ś1 K1–3 महत्तोयं (for महा°). — b) Dc2 D3 S (except T1) °स्वर-; D5 °रूप- (for °स्वन-). B Dc -निनादिनः; D2. 3 S -विनादिनः (G1 °ताः). Ś1 K1–3 विमुंचंति नभोगताः. — c) D2 S सर्वं (for सर्वे). — d

C. 3. 12883 B. 3. 188. 78 K. 3. 191. 79 ततो जलधराः सर्वे व्याप्नुवन्ति नभस्तलम् ॥ ६९
तैरियं पृथिवी सर्वा सपर्वतवनाकरा ।
आपूर्यते महाराज सलिलौघपरिप्लुता ॥ ७०
ततस्ते जलदा घोरा राविणः पुरुषर्षभ ।
सर्वतः प्लावयन्त्याशु चोदिताः परमेष्ठिना ॥ ७१
वर्षमाणा महत्तोयं पूरयन्तो वसुंधराम् ।
सुघोरमशिवं रौद्रं नाशयन्ति च पावकम् ॥ ७२
ततो द्वादश वर्षाणि पयोदास्त उपप्लवे ।
धाराभिः पूरयन्तो वै चोद्यमाना महात्मना ॥ ७३
ततः समुद्रः स्वां वेलामतिक्रामति भारत ।
पर्वताश्च विशीर्यन्ते मही चापि विशीर्यते ॥ ७४
सर्वतः सहसा भ्रान्तास्ते पयोदा नभस्तलम् ।
संवेष्टयित्वा नश्यन्ति वायुवेगपराहताः ॥ ७५
ततस्तं मारुतं घोरं स्वयंभूर्मनुजाधिप ।
आदिपद्मालयो देवः पीत्वा स्वपिति भारत ॥ ७६
तस्मिन्नेकार्णवे घोरे नष्टे स्थावरजङ्गमे ।
नष्टे देवासुरगणे यक्षराक्षसवर्जिते ॥ ७७
निर्मनुष्ये महीपाल निःश्वापदमहीरुहे ।
अनन्तरिक्षे लोकेऽस्मिन्भ्रमाम्येकोऽहमादृतः ॥ ७८
एकार्णवे जले घोरे विचरन्पार्थिवोत्तम ।
अपश्यन्सर्वभूतानि वैक्लव्यमगमं परम् ॥ ७९
ततः सुदीर्घं गत्वा तु प्लवमानो नराधिप ।
श्रान्तः क्वचिन्न शरणं लभाम्यहमतन्द्रितः ॥ ८०
ततः कदाचित्पश्यामि तस्मिन्सलिलसंप्लवे ।
न्यग्रोधं सुमहान्तं वै विशालं पृथिवीपते ॥ ८१
शाखायां तस्य वृक्षस्य विस्तीर्णायां नराधिप ।

Ś1 K3 D1–3. 5 पूर्यंति; Dn3 D4 व्यामुंचंति (for व्याप्नु°). G4 नभस्थलं. — After 69, S ins.:

931* गर्जन्तः पृथिवीपाल पृथिवीधरसंनिभाः ।

70 b) T1 सपत्तन°; G2 °वनांतरा. — c) B1 Dc आपूर्यंत.

71 b) D5 भरतर्षभ. B4 घोरारावविराविणः. — cd) T2 G पर्वतान् (for सर्वतः). B3 प्लावयंतस्ते; D5 प्रचरंत्याशु (for प्लाव°). D2. 5 नोदि° (for चोदि°). B1 परुषाः सर्वतस्त्यक्ताः प्लावयंत्याशु चोदिताः (cf. v.l. 71cd).

72 a) M महातोयं (for महत्तोयं). B1 परमेष्ठिना वर्षमाणाः (hypermetric!). — c) B4 अघोरम् (for सु°). Dc शीघ्रं (for रौद्रं).

73 b) Ś1 K1. 2 तद्; G2 तु (for ते). M2 उपप्लुतां. B4 पयोदास्तस्तरुमेहीं. — c) T2 (before corr.) G2. 4 सूद° (for पूर°). — d) D2 नोद्य° (for चोद्य°). Ś1 K1–3 B4 द्योतमाना महास्वनाः.

74 a) Ś1 K1. 2 समुद्राः. B4 T2 (before corr.) G2. 4 तां (for स्वां). — b) Ś1 K1. 2 अतिक्रामंति. — c) B D (except D1–3. 5) विदी°; M [अ]पि दी° (for विशी°). — d) K4 चापि विलीयते; B Dc Dn D4. 6 चाप्सु निमज्जति; D1. 2 च प्रतिशीर्यते; D3 चापि व्यलीयत; D5 चापि व्यशीर्यत; G2 M चापि विदीर्यते.

75 a) S (except T2 G3) सह संभ्रांतास्. — b) D5 transp. ते and पयोदाः. — c) D5 संवेष्ट्य सद्यो नश्यंति. — d) Ś1 K D (except D1–3. 5) °समाह(K2 समाहि)ताः.

76 a) T2 G2–4 तत्सलिलं (for तं मारुतं). Dc तूर्णं (for घोरं). — b) Ś1 भूयो भूयो नराधिप. — c) B D (except D1–3. 5) T2 G3. 4 आदिः (for आदि-). — d) T1 सपदि; G2 M1 स्वपति (for स्वपिति).

77 Ś1 K1. 2 om. 77bc. — c) K3 Dc1 D3 M2 नष्ट- (for नष्टे). K3 D1. 3 T1 G1 °नरे (for °गणे). — d) Ś1 K D1–3. 5 प्रण(K3 D1. 3 °न)ष्टोरगराक्षसे.

78 Ś1 K D1–3. 5 G1 महाराज (for मही°). — b) B2 निःस्वाध्याय°. — c) B1 T1 अंतरिक्षे च; G2 नांतरिक्षे च (for अनन्तरिक्षे). — d) K2 भ्रमाम; K3 भ्राम्यामि; Dc क्रमामि; T1 भ्राम्याम (for भ्रमामि). K3. 4 B1 Dc2 D1–3. 6 M आदितः; B3. 4 Dn D4. 6 आहतः; T G आतुरः (for आदृतः).

79 a) D4 T2 G2–4 एकार्णव-. T1 महा- (for जले). B1 तत एकार्णवजले. — d) B1 वैक्लव्यम् (for वैक्लव्यम्). K4 B D ततः (B1 D2 तदा; D5 as in text) (for परम्).

80 a) B Dc Dn D4. 6 T G [अ]हं (for तु). — b) B2 नरोत्तम; Dc2 रसाधिप (for नरा°). — c) T1 शांतः; T2 G2–4 क्लांतः (for श्रान्तः). — d) B4 अरिंदम (for अतन्द्रितः). S लब्धवानस्म्यनिन्दित (T2 [by corr.] G3 °तंद्रितः; G1 °निंदितः).

81 b) B1–3 D (except D1–3. 5) °संचये; B4 S °संनिधौ. — c) T2 G2–4 तु (for सु-). B2 च (for वै).

82 b) T1 विस्तीर्णस्य. — d) K3. 4 °संभृते; B1 (m as in text) °सेविते; B2. 4 D1 G2 M °संवृते. Ś1 शयानं दृष्टवा-

पर्यङ्के पृथिवीपाल दिव्यास्तरणसंस्तृते ॥ ८२
उपविष्टं महाराज पूर्णेन्दुसदृशाननम् ।
फुल्लपद्मविशालाक्षं बालं पश्यामि भारत ॥ ८३
ततो मे पृथिवीपाल विस्मयः सुमहानभूत् ।
कथं त्वयं शिशुः शेते लोके नाशमुपागते ॥ ८४
तपसा चिन्तयंश्चापि तं शिशुं नोपलक्षये ।
भूतं भव्यं भविष्यच्च जानन्नपि नराधिप ॥ ८५
अतसीपुष्पवर्णाभः श्रीवत्सकृतलक्षणः ।
साक्षाल्लक्ष्म्या इवावासः स तदा प्रतिभाति मे ॥ ८६
ततो मामब्रवीद्बालः स पद्मनिभलोचनः ।
श्रीवत्सधारी द्युतिमान्वाक्यं श्रुतिसुखावहम् ॥ ८७
जानामि त्वा परिश्रान्तं तात विश्रामकाङ्क्षिणम् ।
मार्कण्डेय इहास्स्व त्वं यावदिच्छसि भार्गव ॥ ८८
अभ्यन्तरं शरीरं मे प्रविश्य मुनिसत्तम ।
आस्स्व भो विहितो वासः प्रसादस्ते कृतो मया ॥ ८९
ततो बालेन तेनैवमुक्तस्यासीत्तदा मम ।
निर्वेदो जीविते दीर्घे मनुष्यत्वे च भारत ॥ ९०
ततो बालेन तेनास्यं सहसा विवृतं कृतम् ।
तस्याहमवशो वक्त्रं दैवयोगात्प्रवेशितः ॥ ९१
ततः प्रविष्टस्तत्कुक्षिं सहसा मनुजाधिप ।
सराष्ट्रनगराकीर्णां कृत्स्नां पश्यामि मेदिनीम् ॥ ९२
गङ्गां शतद्रुं सीतां च यमुनामथ कौशिकीम् ।
चर्मण्वतीं वेत्रवतीं चन्द्रभागां सरस्वतीम् ॥ ९३
सिन्धुं चैव विपाशां च नदीं गोदावरीमपि ।
वस्वोकसारां नलिनीं नर्मदां चैव भारत ॥ ९४
नदीं ताम्रां च वेण्णां च पुण्यतोयां शुभावहाम् । C. 3. 12909 B. 3. 188. 104 K. 3. 191. 105

न्शिशुं.

83 Ś1 om. 83. — [a]) B2 महीपाल (for महा°). — [b]) B D (except D1–3. 5) T2 G3 पद्मेंदु°. — [c]) B4 ·निकाशाक्षं; Dc2 G1 M1 ·पलाशाक्षं. K3 प्रफुल्लपद्मशालाक्षं. — T1 om. 83[d]–86[a].

84 T1 om. 84 (cf. v.l. 83). — [a]) Ś1 तं दृष्ट्वा मे महाराज. — [b]) B1 °यः समपद्यत. — [c]) B1 T2 G2–4 चायं (for त्व°). — [d]) Dc लोकनाश उपागते.

85 T1 om. 85 (cf. v.l. 83). — [a]) Ś1 तमसा. D2 चिंतयानोपि; T2 G2–4 चिंतितश्चापि. — [c]) K3. 4 B D (except D2. 3. 6) T1 भविष्यं च. — [d]) B4 महामते (for नरा°).

86 T1 om. 86[a] (cf. v.l. 83). — [a]) K3 °वर्णांगः; B1 T2 G1. 3 M1 °संकाशः; Dc °वर्णाभं; D3 G2. 4 M2 °संकाशं. — [b]) K2 Dc D2 G2. 4 M2 °लक्षणं; K4 B2–4 Dn D1. 3–6 °भूषणः. — [c]) D2 स्वयं (for साक्षाल्). — [d]) D2 तदाप्रभृति भाति मे.

88 Before 88, B2 ins. देवदेव उ°; D1. 2 ins. श्रीभगवानुवाच. — [a]) N (except Ś1 D4) T1 त्वां (for त्वा). — [b]) B Dn D4. 6 ततो; D1. 2 तथा (for तात). — [c]) Ś1 K1. 2 Dc इहास त्वं; T2 G2–4 महासत्व (for इहास्स्व त्वं). — [d]) Ś1 इच्छामि (for इच्छसि).

89 [a]) K4 अनंतरं; B1 अभ्यंतरे; Dc D4 अभ्यंतर·. Dn D1. 6 M2 शरीरे. D2 शरीराभ्यंतरं मे त्वं. — [b]) B4 M1 मुनिपुंगव. — [c]) Ś1 K1. 2 त्वदर्थे; B4 आस्यतां; D2 शाश्वतो; T2 G2–4 आस्वेह; M1 आस्व त्वं (for आस्स्व भो). T1 G1 M2 विहितं वासं.

90 [a]) Ś1 K1. 2 ततस्तनैव बालेन. — [c]) D1. 2 निर्वेदो (D1 °दं) जीविताद्दीर्घान्. — [d]) Ś1 मानुषत्वे च; K1. 2 मनुष्यत्वे च; D1. 2 मानुष्याच्चैव; M2 मनुष्यत्वेन.

91 [a]) Ś1 K1. 2 अथ (for आस्यं); see below. — [b]) K3 Dn2. n3 T2 (before corr.) G2. 4 विकृतं; B2 संविदं; Dn3m D4 विस्तृतं (for विवृतं). Ś1 K1. 2 महदास्यं विकासितं (see above). — [c]) K4 B1 अविशं (for अवशो). B D (except D1–3. 5) वक्त्रे. — [d]) B1 वायुवेगात् (for दैवयोगात्). D1. 2 M मायया संप्र°.

92 [a]) B2 प्रविष्टे. Ś1 K D2. 3. 5 तत्कुक्षौ; D1 G4 M2 तं कुक्षिं. — [c]) K3 D1. 2 सराष्ट्रं (for °ष्ट्र-).

93 [a]) K4 शतह्रदां; D2–4 शतद्रुतां (for शतद्रुं); see below. Ś1 K2 B1 Dc D3–6 शीतां; T2 G3 (see below) असितां (for सीतां). K4 D2–4 T2 G3 om. च. — [b]) Ś1 K1. 2 चाथ (for अथ).

94 [b]) D1. 2 तथा (for अपि). — [c]) K2 वशोकसारां; K3 B1 D3 G1 M1 वस्वौक°; B3 कांबोजमालां; D1. 2 विश्वौकसारां; M2 वस्वेक°. — [d]) G1 कावेरीं नर्मदां तथा; M2 नर्मगां सुभगामथ.

95 D5 om. 95[ab]. — [a]) M1 तापीं; M2 वार्पीं (for ताम्रां). K B3 Dc Dn D3. 4. 6 T2 (by corr.) G3 वेणां; B1 मुंडां; B2. 4 वेण्वां (for वेण्णां). D1.2 ताम्रां च कृष्णवेणां च; T1 नदीं वार्पीं च बण्णां च; T2 (before corr.) G2. 4

C. 3. 12909
B. 3. 188. 104
K. 3. 191. 105

सुवेणां कृष्णवेणां च इरामां च महानदीम् ।
शोणं च पुरुषव्याघ्र विशल्यां कंपुनामपि ॥ ९५
एताश्चान्याश्च नद्योऽहं पृथिव्यां या नरोत्तम
परिक्रामन्प्रपश्यामि तस्य कुक्षौ महात्मनः ॥ ९६
ततः समुद्रं पश्यामि यादोगणनिषेवितम् ।
रत्नाकरममित्रघ्न निधानं पयसो महत् ॥ ९७
ततः पश्यामि गगनं चन्द्रसूर्यविराजितम् ।
जाज्वल्यमानं तेजोभिः पावकार्कसमप्रभैः ।
पश्यामि च महीं राजन्काननैरुपशोभिताम् ॥ ९८
यजन्ते हि तदा राजन्ब्राह्मणा बहुभिः सवैः ।
क्षत्रियाश्च प्रवर्तन्ते सर्ववर्णानुरञ्जने ॥ ९९
वैश्याः कृषिं यथान्यायं कारयन्ति नराधिप ।
शुश्रूषायां च निरता द्विजानां वृषलास्तथा ॥ १००
ततः परिपतन्राजंस्तस्य कुक्षौ महात्मनः ।
हिमवन्तं च पश्यामि हेमकूटं च पर्वतम् ॥ १०१
निषधं चापि पश्यामि श्वेतं च रजताचितम् ।

नदीं तां ताम्रपर्णीं (T2 °र्णां) च; G1 नदीं तापीं च पेण्णां च. — D1. 2 om. 95^{bc}. — ^{b}) Ś1 K B2. 4 Dc D3 वेत्रा(Dc मद्रा)मपि च भारत; T1 पद्मामपि च पांडव; T2 G M1 प(G1 स)रमामपि (M1 °थ) पांडव; M2 तुंगां पद्मावतीमपि. — ^{c}) Ś1 तुवेण्णां; K1 तुवेणां; K2 तु[वे]ण्णां; K3 तुयेणां; B1 कु (m सु)वेणां; B2 सुवेण्वां; B4 सुवर्णां; Dc सुवेमां; D3 सुवेष्णां; D5 सूवेष्णां (for सुवेणां). Ś1 कृष्णवेष्णां च; B1. 4 °वर्णां च; B2 °वेण्वां च (for °वेणां च). T1 तुंगबण्णां कृष्णबण्णां; T2 G M1 तुंगभद्रां कृष्णवेर्णीं (M1 °ण्यां); M2 तुंगवेण्णां कृष्णवेणां. — ^{d}) Ś1 K1. 2 M2 कपि(K2 °य)मां च; K3. 4 D3 कपिशां (K3 °सां) च; B2 इरां चैव; D5 T2 (by corr.) G3 कपिलां च; T1 G1 कल(G1 °लि)मां च; T2 (before corr.) G2. 4 कमलां च (for इरामां च). M2 शशावर्तीं (for महा°). D1. 2 M1 कपिशा(M1 कयिमा)मथ भारत. — After 95^{cd}, N (except K4 Dc) T2 (marg. *sec. m.*) M1 ins.:

932* वितस्तां च महाराज कावेरीं च महानदीम् ।

[Ś1 K1. 2 D3. 5 M1 नरव्याघ्र; K3 D2 महाभाग (for महाराज). M1 om. (hapl.) the posterior half and 95^{e}. T2 सरितां वरां (for च महानदीम्).]

— M1 om. 95^{e} (see above). — ^{e}) T1 G1. 2. 4 शोणां च. Dc2 शोणं चैव नरव्याघ्र. — ^{f}) K2 D3. 5 विशालां; B1 वैशाल्यां (for विशल्यां). Ś1 K1. 2 T1 कंपनामपि; K3 T2 G M2 कंबुना° (G4 कंबुनी°); K4 B Dc Dn D1. 4. 6 किंपुना°; D2 यमुना°; D5 कर्बुरा°.

96 ^{a}) Ś1 K D1–3 नद्यो वै; B1 या नद्यः; D5 सरितः (for नद्योऽहं). — ^{b}) Ś1 K D1–3. 5 राजसत्तम; B2 मानवोत्तम; B4 Dc2 या नराधिप; T1 G2. 4 वा नरोत्तम. — ^{c}) Ś1 परिक्राम्यत्; G4 °क्रमान्; M °क्रमन्. — ^{d}) Ś1 K D1–3. 5 transp. तस्य and कुक्षौ.

97 ^{ab}) Ś1 K B4 D1–3. 5 समुद्रं पुरुष(Ś1 K1. 2 च नर; B4 मनुज)व्याघ्र भीमनक्रसमाकुलं. — G4 om. 97^{cd}. — ^{d}) Ś1 K1–3 D5 पयसां (for पयसो). B Dc Dn D1. 2. 4. 6 पयसो (D1. 2 °सां) निधिमुत्तमं.

98 ^{a}) B2–4 Dc1 Dn1. n2 D4 तत्र (for ततः). Ś1 K1 D1. 3 नगरं (for गगनं). — ^{b}) D5 transp. चंद्र- and सूर्य-. — After 98^{ab}, K3 *repeats* 96^{cd}. — ^{d}) B4 °काग्नि- (for °कार्क-). B1–3 D (except D2. 3. 5) T2 (by corr.) G3. 4 -समप्रभं. — ^{e}) Ś1 K2 D3 T1 महा- (for महीं). ^{f}) Ś1 D3 °शोभितं. — After 98, S ins.:

933* सपर्वतवनद्वीपां निम्नगाशतसंकुलाम् ।

[T1 °वनोद्देशां (for °वनद्वीपां), and °कुल° (for °शत°).]

99 ^{a}) D5 च (for हि). Ś1 K4 D3 T1 महाराज; K1–3 D5 सदा राजन्; T2 G3 M1 तथा रा°; G1. 2. 4 ततो रा°. — ^{b}) G1 पशुभिः (for बहु°). B D (except D1–3. 5) M1 मखैः; G1 सह (for सवैः). — ^{d}) G1 M2 स्वर्वे (for सर्व-). B D (except D1–3. 5) °रंजनैः.

100 ^{a}) G1 महाराज (for यथा°). — ^{c}) B4 णायां; T1 शुश्रूषणे च. — ^{d}) B2–4 Dn D4. 6 तदा (for तथा).

101 ^{a}) K4 परिपतद्; B1 स पर्यटन् (m as in text); Dn3m परिभ्रमन्. — ^{b}) Ś1 K D1–3. 5 transp. तस्य and कुक्षौ. — ^{c}) D3 प्र- (for च). — Ś1 B2 om. (hapl.) 101^{d}–102^{a}. The sequence in D1. 2 (after 101^{c}) is as follows: 104^{d}–106^{b}, 103^{c}–104^{c}, 101^{d}–103^{b}, 106^{cdef}. — ^{d}) B4 भारत (for पर्वतम्). T1 विंध्यं च गिरिमुत्तमं.

102 Ś1 B2 om. 102^{a} (cf. v.l. 101); K3 om. (hapl.) 102–103. For the sequence in D1. 2 cf. v.l. 101. — ^{a}) K1. 2 D5 महेंद्रं (for निषधं). S चैव (for चापि). — After 102^{a}, D3 ins.:

933a* पारियात्रं च पर्वतम् ।
नैषधं चापि पश्यामि.

— ^{b}) D5 विंध्यं (for श्वेतं). Ś1 K1. 2 रजतासितं; K4 Dn D1–3 °न्वितं; B1 (m as in text) रजतं तथा; D5 गिरिसत्तमं. — D5 om. (hapl.) 102^{c}–104^{b}. — ^{c}) B1 तं पश्यामि (for पश्यामि च). Ś1 K1. 2. 4 D1–3 M2 महाराज (for

पश्यामि च महीपाल पर्वतं गन्धमादनम् ॥ १०२
मन्दरं मनुजव्याघ्र नीलं चापि महागिरिम् ।
पश्यामि च महाराज मेरुं कनकपर्वतम् ॥ १०३
महेन्द्रं चैव पश्यामि विन्ध्यं च गिरिमुत्तमम् ।
मलयं चापि पश्यामि पारियात्रं च पर्वतम् ॥ १०४
एते चान्ये च बहवो यावन्तः पृथिवीधराः ।
तस्योदरे मया दृष्टाः सर्वरत्नविभूषिताः ॥ १०५
सिंहान्व्याघ्रान्वराहांश्च नागांश्च मनुजाधिप ।
पृथिव्यां यानि चान्यानि सत्त्वानि जगतीपते ।
तानि सर्वाण्यहं तत्र पश्यन्पर्यचरं तदा ॥ १०६
तस्य नरव्याघ्र प्रविष्टः संचरन्दिशः ।
शक्रादींश्चापि पश्यामि कृत्स्नान्देवगणांस्तथा ॥ १०७
गन्धर्वाप्सरसो यक्षानृषींश्चैव महीपते ।
दैत्यदानवसंघांश्च कालेयांश्च नराधिप ।
सिंहिकातनयांश्चापि ये चान्ये सुरशत्रवः ॥ १०८
यच्च किंचिन्मया लोके दृष्टं स्थावरजङ्गमम् ।
तदपश्यमहं सर्वं तस्य कुक्षौ महात्मनः ।
फलाहारः प्रविचरन्कृत्स्नं जगदिदं तदा ॥ १०९
अन्तः शरीरे तस्याहं वर्षाणामधिकं शतम् ।
न च पश्यामि तस्याहमन्तं देहस्य कुत्रचित् ॥ ११० C. 3. 12928 B. 3. 188. 123 K. 3. 191. 124

मही°). — ^{d}) K4 तत्र वै (for पर्वतं). — B2 om. 102^{d}–103^{c}.

103 K3 D5 om. 103; B2 om. 103^{abc} (cf. v.l. 102). For the sequence in D1. 2 cf. v.l. 101. — ^{a}) Ś1 K1. 2. 4 D1–3 पुरुष°; S च नर° (for मनुज°). — ^{b}) S (except M2) चैव (for चापि). — ^{c}) D1. 2 पृथिव्यां; M1 अपश्यं (for पश्यामि). Ś1 K1. 2 B4 Dc2 D1–3 महीपाल; M1 महाशैले; M2 नरव्याघ्र (for महा°). — ^{d}) D3m (? gloss) कांचन° (for कनक°).

104 D5 om. 104^{ab} (cf. v.l. 102). For the sequence in D1. 2 cf. v.l. 101. — ^{a}) Ś1 K B2. 4 D1–3 M चापि (for चैव). — Ś1 om. (hapl.) 104^{bc}. — ^{b}) Dc सह्यं (for विन्ध्यं). K3. 4 D1–3 गिरिसत्तमं. — ^{c}) S मलयं च महाशैलं. — ^{d}) B1. 4 °पात्रं (for °यात्रं). Dn2 D6 विंध्यं (D6 सह्यं) च गिरिमुत्तमं (=104^{b}).

105 For the sequence in D1. 2 cf. v.l. 101. — ^{d}) B1. 3. 4 D (except D2. 3. 5) M1 सर्वे (for सर्व-).

106 For the sequence in D1. 2 cf. v.l. 101. — ^{a}) Ś1 K1–3 D2 G4 सिंहव्याघ्र- (K3 °घ्रान्). — ^{b}) B1. 3 D (except D1–3. 5) पश्यामि (for नागांश्च). Ś1 वसुधाधिप. B4 नानारूपान्नराधिप. — ^{cd}) Dn2 तीर्थानि (for चान्यानि). T1 transp. चान्यानि and सत्त्वानि. B1 D1. 2 पृथिवी° (for जगती°). — B2 om. 105^{e}–108^{d}. — ^{f}) T1 शश्वत् (for पश्यन्). T G3 M °पतं (for °चरं). B1 तथा (for तदा).

107 B2 om. 107 (cf. v.l. 106). — ^{b}) K2 प्रविष्टं; D2 G1 प्रविश्य. B1 सर्वतो (for संचरन्). B4 तदा (for दिशः). — ^{c}) G1 M2 चैव; G2 अपि; G4 च प्र- (for चापि). — ^{d}) Ś1 K D2. 3 सर्वान्; D5 सर्व- (for कृत्स्नान्). K3 M तदा; B1. 3. 4 D (except D2. 3. 5) अहं (for तथा).

— After 107, N (B2 om.) ins.:

934* साध्यान्रुद्रांस्तथादित्यान्गुह्यकान्पितरस्तथा ।
सर्पान्नागान्सुपर्णांश्च वसून्पश्विनावपि ।

[Ś1 K1. 2 transp. line 1 and line 2. — (L. 1) Ś1 K D2. 3 साध्या रुद्रास्तथादित्या (for the prior half). Ś1 K D1–3 गुह्यकाः (for °कान्). B1. 3 गुह्यकांश्च पितॄंस्तथा (for the posterior half). — (L. 2) Ś1 K D2. 3 सर्पा नागाः सुपर्णाश्च (for the prior half). Ś1 K D1–3. 5 वसवोथा° (Ś1 °वो चा°) (for वसून्प्य°).]

108 B2 om. 108^{abcd} (cf. v.l. 106). — ^{a}) D1. 2 यक्षाः. — ^{b}) Ś1 K D3. 5 ऋषयश्च; D2 किंनराश्च (for ऋषींश्चैव). — ^{c}) Ś1 K1. 2 देव-; M1 दैत्या (for दैत्य-). K1. 3. 4 D2. 3 -संघाश्च. — ^{d}) K1. 3. 4 D1–3. 5 -कालेयाश्च. Ś1 महीपते (for नरा°). B Dc Dn D4. 6 नागांश्च मनुजाधिप. — ^{e}) Ś1 K2. 4 D5 °तनयश्चापि; K3 D2 G4 M2 °तनयाश्चापि; Dc °तनयादींश्च; T1 °तनयाश्चैव. — ^{f}) T1 [S]सुरसत्तमाः.

109 ^{a}) Ś1 K1. 2 यावत् (for यच्च). Ś1 K1–3 B4 भवेल्; G2. 4 जना (for मया). — ^{b}) Ś1 K1–3 Dc कृत्स्नं; G1. 2 द्रष्टुं (for दृष्टं). — ^{cd}) N तच्च (B Dc Dn D4. 6 सर्वं; D3 तस्य) पश्याम्यहं राजन् (D1. 2 सर्वं) (for ^{c}). Ś1 K1–3 D5 transp. तस्य and कुक्षौ. — ^{e}) Ś1 धारायणो निराधारः; K B D च(B1 Dn2. n3 त्व)रमाणो फलाहारः (K D1–3 निराहारः; D5 महाराज). — ^{f}) Ś1 B2. 3 Dc1 Dn D4 विभो; K B1. 4 D1–3. 5 प्रभो; Dc2 D6 विभौ (for तदा).

110 ^{b}) T2 G2–4 वर्षाणामयुतायुतं. — ^{c}) T1 अथ; T2 G2. 3 तत्र; G4 न स (for न च). G1 तत्र (for तस्य). B1 अंतं (for अहम्). — ^{d}) D1–3. 5 कहिं° (for कुत्र°). B1 देहमाद्यं कथंचन; B (B1 marg.) Dc Dn D4. 6 S देहस्यांतं

C. 3. 12929 B. 3. 188. 124 K. 3. 191. 125 सततं धावमानश्च चिन्तयानो विशां पते ।
आसादयामि नैवान्तं तस्य राजन्महात्मनः ॥ १११
ततस्तमेव शरणं गतोऽस्मि विधिवत्तदा ।
वरेण्यं वरदं देवं मनसा कर्मणैव च ॥ ११२
ततोऽहं सहसा राजन्वायुवेगेन निःसृतः ।
महात्मनो मुखात्तस्य विवृतात्पुरुषोत्तम ॥ ११३
ततस्तस्यैव शाखायां न्यग्रोधस्य विशां पते ।
आस्ते मनुजशार्दूल कृत्स्नमादाय वै जगत् ॥ ११४
तेनैव बालवेषेण श्रीवत्सकृतलक्षणम् ।
आसीनं तं नरव्याघ्र पश्याम्यमिततेजसम् ॥ ११५
ततो मामब्रवीद्वीर स बालः प्रहसन्निव ।
श्रीवत्सधारी द्युतिमान्पीतवासा महाद्युतिः ॥ ११६
अपीदानीं शरीरेऽस्मिन्मामके मुनिसत्तम ।
उषितस्त्वं सुविश्रान्तो मार्कण्डेय ब्रवीहि मे ॥ ११७
मुहूर्तादथ मे दृष्टिः प्रादुर्भूता पुनर्नवा ।
यया निर्मुक्तमात्मानमपश्यं लब्धचेतसम् ॥ ११८
तस्य ताम्रतलौ तात चरणौ सुप्रतिष्ठितौ ।
सुजातौ मृदुरक्ताभिरङ्गुलीभिरलंकृतौ ॥ ११९
प्रयतेन मया मूर्ध्ना गृहीत्वा ह्यभिवन्दितौ ।
दृष्ट्वापरिमितं तस्य प्रभावममितौजसः ॥ १२०
विनयेनाञ्जलिं कृत्वा प्रयत्नेनोपगम्य च ।
दृष्टो मया स भूतात्मा देवः कमललोचनः ॥ १२१
तमहं प्राञ्जलिर्भूत्वा नमस्कृत्येदमब्रुवम् ।
ज्ञातुमिच्छामि देव त्वां मायां चेमां तवोत्तमाम् ॥ १२२

कदाचन (T G2–4 M न कर्हिचित्; G1 न कुत्रचित्).

111 ab) S सततं (G4 °तः) परिधावंश्च चिंतयंश्च महाद्युते (G4 °मते).. — After 111^{ab}, S ins.:

935* भ्रमंस्तत्र महीपाल यदा वर्षगणान्बहून् ।

— c) Ś1 K D1–3. 5 नासादयामि तस्यांतं (Ś1 °स्याहं); M1 नासादयमहं राजन्. — d) Ś1 अंतं; K D1–3. 5 अहं (for तस्य). T2 G2–4 M1 शिशोः (M1 मार्गं) तस्य महा°.

112 D1 om. 112^{cd}. — c) B2 शरण्यं (for वरेण्यं). — d) T1 transp. मनसा and कर्मणा. Ś1 K D2. 3. 5 गिरा; T2 G3 तथा (for [ए]व च).

113 a) G1 महता (for सहसा). — c) T2 G2–4 मुखांभोजाद् (for मुखात्तस्य). — d) T2 G3 अमरात्; G2. 4 अमलात् (for विवृतात्). Ś1 पुरुषर्षभ (for °षोत्तम).

114 b) D2. 3. 5 S महात्मनः (for विशां पते). — c) Ś1 पुरुष°; S स नर° (for मनुज°). — d) B4 आपीय (for आदाय).

115 a) Ś1 बालवेशेन. — b) K3 °लक्षणः; Dc2 °लक्ष्मणा.

116 a) Ś1 K2 B1. 3 D1. 3. 5 T2 G3 वीरः; B2 Dn D4 G4 बालः; B4 Dc D6 प्रीतः; M2 राजन् (for वीर). — b) B2 शरीरं; Dn1. n2 D1 स प्रीतः; Dn3 D4 G4 स वीर (for स बालः). — d) D3 T2 (before corr.) G2. 4 M महाद्युते; T1 महामते; G1 जगत्पतिः.

117 b) B4 मामिके; M2 मामकैः. K1 मुनिरब्रवीत्. — c) B1 भ्रमित° (m उषित° as in text). B1–3 Dc Dn D1. 4. 6 परि°; D5 M2 स वि°; G1 स्म वि°; G4 हि वि° (for सुवि°). — d) B1–3 Dc Dn D1. 4. 6 ब्रवीमि ते; D5 महामुने (for ब्रवीहि मे).

118 a) Ś1 K1. 2 मुहूर्तमपि; B2 T1 °र्तादिव (for (for °र्तादथ). — b) Ś1 नृप; K1. 2 G1 नर; G2 नव (for नवा). — After 118^{ab}, B1 ins.:

936* तं दृष्ट्वा देवदेवेशं मुनिर्वचनमब्रवम् ।

— c) B1 यदा; D1 यथा; G2. 4 M2 माया· (for यया). D1. 2 विमुक्तम् (for निर्मुक्तम्). — d) Ś1 K1. 2 लब्ध(Ś1 मूढ)चेतनं.

119 D1 om. 119. — a) Dn2 ताम्रोत्पलौ (for ताम्रतलौ). K2 तावच् (for तात). — c) K3 B1 D2. 3 S सुजात· (for °तौ). — d) K1. 4 अलंकृतं; B1. 3 D (except D2. 3. 5; D1 om.) विराजितौ (for अलंकृतौ).

120 a) Ś1 प्रणतेन; K4 B3 D (except D5) G2 M1 प्रयतेन. — b) T1 [अ]पि; G1 च; T2 G2–4 [अ]स्य (for हि). Ś1 K3 B1 Dc D3–6 °नंदितौ; B3 D2 G1 °वादितौ (for °वंदितौ). — c) K3 °परमिदं तस्य; D2. 3 °परमिमं तस्य; D5 °परममेतस्य; T2 G2–4 महात्मनस्तस्य.

121 D1 om. (hapl.) 121^{b}–122^{a}. — b) D5 पश्चात्तेन (for प्रयत्नेन). M2 [अ]भि° (for [उ]प°). B2 Dn D4. 4 ह (for च). — d) Ś1 मया (for देवः).

122 D1 om. 122^{a} (cf. v.l. 121). — a) B2 तमिमं. G1 प्रांजलीकृत्वा. — b) Dc2 T2 G1–3 M नमस्कृत्वेदम्. K1 अब्रवीत्; M अब्रवं. — c) D1 T1 देवेश; G4 देव त्वा. — d) Ś1 K1. 2 एतां; K4 B D (except D1–3. 5) चैतां (for चेमां). D1. 2 नरोत्तम; D5 अनुत्तमां (for तवोत्तमाम्).

आस्येनानुप्रविष्टोऽहं शरीरं भगवंस्तव ।
दृष्टवानखिलाँल्लोकान्समस्ताञ्जठरे तव ॥ १२३
तव देव शरीरस्था देवदानवराक्षसाः ।
यक्षगन्धर्वनागाश्च जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥ १२४
त्वत्प्रसादाच्च मे देव स्मृतिर्न परिहीयते ।
द्रुतमन्तः शरीरे ते सततं परिधावतः ॥ १२५
इच्छामि पुण्डरीकाक्ष ज्ञातुं त्वाहमनिन्दित ।
इह भूत्वा शिशुः साक्षात्किं भवानवतिष्ठते
पीत्वा जगदिदं विश्वमेतदाख्यातुमर्हसि ॥ १२६
किमर्थं च जगत्सर्वं शरीरस्थं तवानघ ।
कियन्तं च त्वया कालमिह स्थेयमरिंदम ॥ १२७
एतदिच्छामि देवेश श्रोतुं ब्राह्मणकाम्यया ।
त्वत्तः कमलपत्राक्ष विस्तरेण यथातथम् ।
महद्ध्येतदचिन्त्यं च यदहं दृष्टवान्प्रभो ॥ १२८
इत्युक्तः स मया श्रीमान्देवदेवो महाद्युतिः ।
सान्त्वयन्मामिदं वाक्यमुवाच वदतां वरः ॥ १२९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षडशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

१८७

देव उवाच ।
कामं देवापि मां विप्र न विजानन्ति तत्त्वतः ।
त्वत्प्रीत्या तु प्रवक्ष्यामि यथेदं विसृजाम्यहम् ॥ १
पितृभक्तोऽसि विप्रर्षे मां चैव शरणं गतः । C. 3. 12951 B. 3. 189. 2 K. 3. 192. 2

123 ^{a}) $K_{1.2}$ D_{5} आस्ये च (for आस्येन). S [अ]हं प्रविष्टोस्मि (for [अ]नुप्रविष्टोऽहं). — ^{b}) B Dn D_{4-6} शरीरे (for शरीरं). S देहं तव नरो(T₁ G₁ M तव सुरो-; G₄ ते पुरुषो)त्तम. — ^{c}) $K_{3.4}$ दृष्टवाञ्निखिलान्; T G (by transp.) अखिलान्दृष्टवान्. $B_{2.3}$ D (except $D_{1-3.5}$) M_{2} सर्वान् (for लोकान्). — ^{d}) $K_{1.2}$ समंताज् (for समस्ताञ्). D_{1} T_{2} G_{2-4} उदरे (for जठरे). B_{1-3} D (except $D_{1-3.5}$) हि ते (for तव).

124 ^{a}) Ś$_{1}$ K_{1-3} $D_{3.5}$ शरीरस्थान्. T_{2} G_{2-4} तत्र देहे मया दृष्टा. — ^{bc}) Ś$_{1}$ K_{1-3} $D_{3.5}$ °राक्षसान्, and °नागांश्च. — ^{d}) K_{3} B_{4} $D_{1.2}$ T_{1} G_{1} M_{1} जगच्च स्थाणुजंगमं; D_{5} जगत्स्थावरजंगमान्.

125 ^{b}) Dc_{2} मतिर् (for स्मृतिर्). — ^{d}) Ś$_{1}$ °धावता; $B_{2.4}$ D (except $D_{1-3.5}$) °वर्तिनः. — After 125, B D (except $D_{1.2.5}$; D_{3} marg. *sec. m.*) ins.:

937* निर्गतोऽहमकामस्तु इच्छया ते महाप्रभो ।

126 ^{a}) T_{2} G_{2-4} यतिष्ये (for इच्छामि). — ^{b}) $K_{1.2.4}$ B Dc Dn $D_{3.4.6}$ अनिंदितं; D_{1} अनंदितं; D_{5} अनिंदितः. — ^{c}) M_{2} शुचिः (for शिशुः). — ^{d}) Ś$_{1}$ K $D_{2.3.5}$ को (for किं). Ś$_{1}$ $K_{1.2}$ अनुतिष्ठति; S अधि(G_{1} अव)तिष्ठति (M_{1} °ते). — ^{e}) B D (except D_{3}) T_{2} G_{2-4} सर्वम् (for विश्वम्). — ^{f}) M_{1} एतद्व्याख्यातुमर्हति.

127 ^{a}) T_{2} G_{2-4} विश्वं (for सर्वं). — ^{c}) T_{2} $G_{3.4}$ महा-; G_{2} मया (for त्वया). — ^{d}) K_{3} D_{5} अनिंदित (for अरिंदम).

128 ^{a}) $D_{3.5}$ T_{2} G_{2-4} [अ]हं देव (D_{3} श्रोतुं) (for देवेश). — ^{b}) D_{3} देवेश द्विजकाम्यया. — ^{d}) D_{3} यथा तथा. — G_{4} om. 128^{ef}. — ^{e}) Ś$_{1}$ $K_{1.2.4}$ D_{3} T_{1} M_{1} °देतद्; T_{2} G (G_{4} om.) °ध्येयम् (for °द्ध्येतद्). D_{3} त्वां (for च). — ^{f}) T_{1} पृष्टवानहं (for दृष्टवान्प्रभो).

129 ^{b}) Ś$_{1}$ K_{2} महाप्रभुः; K_{1} °प्रभो; D_{3} °द्युते (for °द्युतिः). — ^{d}) K_{3} Dc D_{4} G_{4} M वर.

Colophon. — *Major parvan:* Ś$_{1}$ $K_{1.2}$ T_{2} G_{2-4} आरण्य. — *Sub-parvan:* $K_{3.4}$ B_{2-4} Dc Dn $D_{1-4.6}$ G_{1} मार्कंडेयसम(Dc Dn_{1}. n_{3} D_{4} °मा)स्या; B_{1} मार्कंडेयवाक्य. — *Adhy. name:* G_{1} श्रीमद्भगवन्माहात्म्यकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 187 (Dn_{3} 188); D_{1} 194; S (M_{2} *inf. lin.*) 190 (M_{2} orig. 193). — *Śloka no.:* Dn_{1}. n_{2} 145; Dn_{3} 146; D_{1} 137.

187

☞ 1^{ab}–47^{cd} recur almost verbatim in the Brahma Purāṇa (Ānandāśrama ed.), 56. 10–57. Cf. note on 60 ff. of the previous adhy.

अतो दृष्टोऽस्मि ते साक्षाद्ब्रह्मचर्यं च ते महत् ॥ २
आपो नारा इति प्रोक्ताः संज्ञानाम कृतं मया ।
तेन नारायणोऽस्म्युक्तो मम तद्ध्ययनं सदा ॥ ३
अहं नारायणो नाम प्रभवः शाश्वतोऽव्ययः ।
विधाता सर्वभूतानां संहर्ता च द्विजोत्तम ॥ ४
अहं विष्णुरहं ब्रह्मा शक्रश्चाहं सुराधिपः
अहं वैश्रवणो राजा यमः प्रेताधिपस्तथा ॥ ५
अहं शिवश्च सोमश्च कश्यपश्च प्रजापतिः ।
अहं धाता विधाता च यज्ञश्चाहं द्विजोत्तम ॥ ६
अग्निरास्यं क्षितिः पादौ चन्द्रादित्यौ च लोचने ।
सदिशं च नभः कायो वायुर्मनसि मे स्थितः ॥ ७
मया क्रतुशतैरिष्टं बहुभिः स्वाप्तदक्षिणैः ।
यजन्ते वेदविदुषो मां देवयजने स्थितम् ॥ ८
पृथिव्यां क्षत्रियेन्द्राश्च पार्थिवाः स्वर्गकाङ्क्षिणः
यजन्ते मां तथा वैश्याः स्वर्गलोकजिगीषवः ॥
चतुःसमुद्रपर्यन्तां मेरुमन्दरभूषणाम्
शेषो भूत्वाहमेवैतां धारयामि वसुंधराम् ॥ १०
वाराहं रूपमास्थाय मयेयं जगती पुरा ।
मज्जमाना जले विप्र वीर्येणासीत्समुद्धृता ॥ ११
अग्निश्च वडवावक्त्रो भूत्वाहं द्विजसत्तम ।

1 K_1 B_2 Dn_2 D_{1-3} देवदेव उ°; S (except M_1) श्रीभगवान्. — ^{a}) K_1 न; G_1 M च (for [अ]पि). T_1 ब्रह्मा; T_2 G_{2-4} M ब्रह्मन्; G_1 नित्यम् (for विप्र). K_4 $D_{3.5}$ कामं (D_5 कामाद्) देवा अपि न मां; B_1 न देवा नर्षयश्चैव. — ^{b}) B_{2-4} Dc Dn $D_{4.6}$ हि; S (except M_1) [अ]भि- (for वि-). K_4 $D_{3.5}$ विप्र जानंति तत्वतः. — ^{c}) T_1 त्वां (for त्वत्-). K_4 प्रतीक्षामि (for प्रव°). — ^{d}) $D_{1.2}$ विचरा° (for विसृजा°). T $G_{3.4}$ श्रूयतां वचनं मम.

2 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ देवर्षे; K_3 मे भक्तो. — ^{b}) $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ चापि (for चैव). — ^{c}) B D (except $D_{1.2.5}$) ततो (for अतो). S तुष्टो (for दृष्टो). K_4 तपसा (for ते साक्षाद्).

3 For 3^{ab}, cf. C. 12. 13168; Manu 1. 10. — ^{a}) $Ś_1$ K_{1-3} B_4 Dn $D_{3.4.6}$ अ(D_3 आ)पां (for आपो). $Ś_1$ $K_{1.2}$ मया; $K_{3.4}$ $D_{1-3.5}$ सदा; B Dc Dn $D_{4.6}$ पुरा (for प्रोक्ताः). — ^{b}) $Ś_1$ K_{1-3} नाम पूर्वं; K_4 B D संज्ञाकर्म (D_5 पूर्वं); S (except T_1 M) तासां नाम (for संज्ञानाम). B_1 $D_{1-3.5}$ कृता (for कृतं). $Ś_1$ K_{1-3} किल (for मया). — ^{c}) Dn $D_{4.6}$ [ऽ]पि (for [ऽ]स्मि). S (except M_1) तेन नारायणेत्युक्तः. — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ ता ह्ययनं; K_4 ते ह्ययनं; B Dn $D_{4.6}$ तत्त्वयनं (for तद्ध्ययनं). K_3 B_2 तदा (for सदा).

4 ^{a}) $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ सोहं (for अहं). $Ś_1$ $K_{1.2}$ देवः (for नाम). — ^{b}) Dc प्रवरः (for प्रभवः). — G_4 om. 4^{cd}. — ^{c}) B_4 जनिता (for विधाता). — ^{d}) $Ś_1$ संहर्ता (for संहर्ता).

6 G_2 om. up to यज्ञ in 6^d. — ^{a}) T_2 G_3 विश्व°; M_2 शुक° (for शिव°). — ^{b}) $B_{1.3}$ Dn S काश्यपः. B D (except $D_{1-3.5}$) [अ]थ (for च). — G_4 om. 6^{cd}.

7 ^{b}) B_2m स्तनांतरे (for च लोचने). — After 7^{ab}, N ins.:

938* द्यौर्मूर्धा खं दिशः श्रोत्रे तथापः स्वेदसंभवाः ।

[$Ś_1$ K मे; D_4 च (for सं). K_4 श्रम° (for स्वेद°).]

— ^{c}) $Dn_{1.n3}$ $D_{4.6}$ सदिशश्च; D_2 सदिव्यं; D_3 तद्दिव्यं (for सदिशं). B_2 ते; D_3 स (for च). $Ś_1$ कर्णौ (for कायो). K_4 S नभश्च सकलं कायो (M_2 °लः कालो). — ^{d}) K_4 B_1 Dc D_{1-3} सं- (for मे). $Ś_1$ $K_{1.2}$ D_5 M_2 वायुर्मे नासिके स्थितः.

8 ^{b}) $K_{3.4}$ B D_{1-5} चाप्त°; S (except M_1) स्वाप्त° (for स्वाप्त°). — ^{c}) D_5 M_2 यजतो (for यजन्ते). $Ś_1$ K $B_{3.4}$ Dc $D_{1-3.5}$ G_1 वेदविद्वांसो. — ^{d}) S देव(T_1 वेद)-सदने (for °यजने). $D_{1.3}$ स्थिताः.

9 ^{a}) D_2 om. from क्षत्रिये° in 9^a up to 10^a. $Ś_1$ K B_3 $D_{1-3.5}$ पार्थिवेंद्रा° (for क्षत्रि°). B_3 ब्राह्मणाः क्षत्रियाश्चैव. — ^{b}) $Ś_1$ K $B_{2.4}$ $D_{1-3.5}$ क्षत्रियाः; B_1 ये चान्ये; M_1 यजंते (for पार्थिवाः). — ^{c}) $Ś_1$ K_1 अथो; D_1 यथा (for तथा). — ^{d}) K_2 सर्वलोक°; Dn $D_{4.6}$ T_2 G_{2-4} स्वर्गलोकजिगीषया; $D_{1.6}$ °कं जिगीषया (D_1 °वः); M_2 °के जिगीषवः.

10 D_2 om. 10^a (cf. v.l. 9). — ^{a}) $D_{3.5}$ चतुःसागर°. — ^{b}) B (B_1 marg.) °भूषिता; D_5 T_1 °भूषितां; G_1 °भूषिताः. — ^{c}) $Ś_1$ K B_4 $D_{1-3.5}$ [ए]नां; M [ए]को (for [ए]तां).

11 ^{a}) K_2 वराहं; G_4 वराह- (for वाराहं). — ^{b}) D_3 पुरेयं (for मयेयं). $Ś_1$ $K_{1.2}$ पृथिवी (for जगती). D_3 मया (for पुरा). — ^{c}) $Ś_1$ K B_4 $D_{1-3.5}$ M_2 निमजती (K_1 °जते; K_4 °जंती; M_1 °जंति) (for मज्ज°). T_1 जलनिधौ (for जले विप्र).

12 ^{b}) B_4 भूत्वा चाहं द्विजोत्तम. — ^{c}) Dc शिरसि (for

पिबाम्यपः समाविद्धास्ताश्चैव विसृजाम्यहम् ॥ १२
ब्रह्म वक्त्रं भुजौ क्षत्रमूरू मे संश्रिता विशः ।
पादौ शूद्रा भजन्ते मे विक्रमेण क्रमेण च ॥ १३
ऋग्वेदः सामवेदश्च यजुर्वेदोऽप्यथर्वणः ।
मत्तः प्रादुर्भवन्त्येते मामेव प्रविशन्ति च ॥ १४
यतयः शान्तिपरमा यतात्मानो मुमुक्षवः ।
कामक्रोधद्वेषमुक्ता निःसङ्गा वीतकल्मषाः ॥ १५
सत्त्वस्था निरहंकारा नित्यमध्यात्मकोविदाः ।
मामेव सततं विप्राश्चिन्तयन्त उपासते ॥ १६
अहं संवर्तको ज्योतिरहं संवर्तको यमः ।
अहं संवर्तकः सूर्यो *अहं संवर्तकोऽनिलः ॥ १७
तारारूपाणि दृश्यन्ते यान्येतानि नभस्तले ।
मम रूपाण्यथैतानि विद्धि त्वं द्विजसत्तम ॥ १८
रत्नाकराः समुद्राश्च सर्व एव चतुर्दिशम् ।
वसनं शयनं चैव निलयं चैव विद्धि मे ॥ १९
कामं क्रोधं च हर्षं च भयं मोहं तथैव च ।
ममैव विद्धि रूपाणि सर्वाण्येतानि सत्तम ॥ २०
प्राप्नुवन्ति नरा विप्र यत्कृत्वा कर्म शोभनम् ।
सत्यं दानं तपश्चोग्रमहिंसा चैव जन्तुषु ॥ २१
मद्विधानेन विहिता मम देहविहारिणः ।
मयाभिभूतविज्ञाना विचेष्टन्ते न कामतः ॥ २२
सम्यग्वेदमधीयाना यजन्तो विविधैर्मखैः । C. 3. 12973 B. 3. 189. 24 K. 3. 192. 23

पिबामि). K1. 3. 4 D1. 5 M [आ]पः; B4 [अ]हं (for [अ]पः). Ś1 सदा विद्वान्; K1 समास्थाय; B1 D4 समाविद्धन्; B2 Dn1. n2 D6 सदा विद्धन्; B3 सदा विद्धाः; B4 जलं विद्धन्; Dn3 (marg. *sec. m.* as in text) सदा विद्धान्; T1 सदा-बद्धास् (for समाविद्धाः). — d) K4 Dc D1–3. 5 तथैव (for ताश्चैव). B4 लोकांश्चैव सृजाम्यहं.

13 b) B2 Dn D4. 6 M1 संस्थिता (for संश्रिता). — c) B D (except D1–3. 5) भवंतीमे (for भजन्ते मे). — d) D1–3 G1 व्युत्क्रमेण (for विक्र°).

14 b) Ś1 K D3 तु; G1. 2 M1 हि (for [अ]पि). K4 अथर्वकः; D1. 2 T1 G1. 2 M1 अथर्व च. D5 यजुर्वेदस्तथैव च. — c) G1 ततः (for मत्तः). — d) T1 G1 M1 [उ]त (for च).

15 a) T2 G2. 4 यांति° (for शान्ति°). — b) K4 जितात्मानो. Ś1 K1. 2 विचेतसः; K3 [ऽ]तिचेतसः; K4 B D (except D5) बुभुत्सवः. — K3 om. 15^{c}–16^{b}. — c) D5 कामक्रोधैश्च निर्मुक्ताः; S अक्रोध(T2 G3. 4 °क्रोधा; G1 °काम)-द्वेषसंयुक्ता. — d) Ś1 B Dn (Dn3 marg. *sec. m.* as in text) D6 निःसंज्ञा.

16 K3 Dc om. 16^{ab} (for K3, cf. v.l. 15). — a) G1 सत्यस्था. — b) Ś1 K1. 2 D5 °त्मचिंतकाः. — c) K3 काममेव स तं विप्राः. — After 16, Ś1 K B1 D1–3. 5 read 22 (cf. v.l. 17).

17 Ś1 K D1–3. 5 read 17 after 20. — a) Ś1 सांवर्तको. Dn2. n3 D4. 6 वह्निर् (for ज्योतिर्). — b) Ś1 सांवर्तको. B1. 3 Dn3 D4. 6 [ऽ]नलः; B2 Dc Dn1. n2 T2 G3 [ऽ]निलः (for यमः). — T2 G3. 4 om. 17^{cd}. — c) Ś1 सांवर्तकः. — d) To avoid hiatus, Ś1 K1. 2 B2–4 Dn D4. 6 त्वहं; B1 Dc T1 G1 M ह्यहं (for अहं). Ś1 सांवर्तको. K1–3 Dc Dn2 [ऽ]नलः; B2 यमः (for ऽनिलः).

18 a) B4 भावारूपाणि (sic). — b) K3 ये चान्येता (for यान्येतानि). G1. 4 नभस्थले. — c) B Dc Dn D4. 6 मम वै (B4 D4. 6 ममैव) रोमकूपाणि. — d) T2 G मां (for त्वं).

19 G1 om. (hapl.) 19–20. — b) K4 D3 T1 G1. 2. 4 चतुर्दिशः; M दिशो दश. — c) T1 वसतिं; T2 G3. 4 सवनं (for वसनं). — d) B2–4 Dc Dn D6 विलयं; D1 नियतं (for निलयं). M विद्धि मे ब्राह्मणोत्तम. — After 19, B Dn ins.:

939* मयैव सुविभक्तास्ते देवकार्यार्थसिद्धये ।

20 G1 om. 20 (cf. v.l. 19). — a) D5 कामक्रोधौ. B1 कामः क्रोधश्च हर्षश्च; T1 कामक्रोधौ भयं मोहं. — b) Ś1 K2 लोभं; T1 हर्षं (for भयं). B1 मोहस्; D1. 2 T1 चैव (for मोहं). T1 वै (for च). — c) Dc1 Dn D4. 6 G2 M2 रोमाणि (for रूपाणि). — After 20, Ś1 K D1–3. 5 read 17.

21 b) T2 G3 कामतः (for शोभनं). — T2 G3 om. 21^{c}–22^{d}. — c) Dc M2 शौचं (for चोग्रं). — d) Ś1 T1 G2 अहिंसां; G1 अहिंसाश् (for अहिंसा). Ś1 K2 सर्व- (for चैव).

22 Ś1 K B1 D1–3. 5 read 22 after 16 (cf. v.l. 16). T2 G3 om. 22 (cf. v.l. 21). — a) B1 महता; G4 सहिता (for विहिता). — b) S (T2 G3 om.) ममादेशवि-हारिणः. — c) T1 मयाविभूत°; G (G3 om.) मयापहृत°. — d) K3 G1 विचेष्टंति.

23 b) B D (D3 by corr.) T1 G4 M1 यजंते (for यजन्तो). Ś1 K2. 3 D1. 2. 5 G1 सवैः; K1 M स्तवैः (for मखैः).

C. 3. 12973
B. 3. 189. 24
K. 3. 192. 23
शान्तात्मानो जितक्रोधाः प्राप्नुवन्ति द्विजातयः ॥ २३
प्राप्तुं न शक्यो यो विद्वन्नरैर्दुष्कृतकर्मभिः
लोभाभिभूतैः कृपणैरनार्यैरकृतात्मभिः ॥ २४
तं मां महाफलं विद्धि पदं सुकृतकर्मणः ।
दुष्प्रापं विप्रमूढानां मार्गं योगैर्निषेवितम् ॥ २५
यदा यदा च धर्मस्य ग्लानिर्भवति सत्तम ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ २६
दैत्या हिंसानुरक्ताश्च अवध्याः सुरसत्तमैः ।
राक्षसाश्चापि लोकेऽस्मिन्यदोत्पत्स्यन्ति दारुणाः ॥ २७
तदाहं संप्रसूयामि गृहेषु शुभकर्मणाम् ।
प्रविष्टो मानुषं देहं सर्वं प्रशमयाम्यहम् ॥ २८
सृष्ट्वा देवमनुष्यांश्च गन्धर्वोरगराक्षसान् ।
स्थावराणि च भूतानि संहराम्यात्ममायया ॥ २९
कर्मकाले पुनर्देहमनुचिन्त्य सृजाम्यहम् ।
प्रविश्य मानुषं देहं मर्यादाबन्धकारणात् ॥ ३०
श्वेतः कृतयुगे वर्णः पीतस्त्रेतायुगे मम ।
रक्तो द्वापरमासाद्य कृष्णः कलियुगे तथा ॥ ३१
त्रयो भागा ह्यधर्मस्य तस्मिन्काले भवन्त्युत ।
अन्तकाले च संप्राप्ते कालो भूत्वातिदारुणः ।
त्रैलोक्यं नाशयाम्येकः कृत्स्नं स्थावरजङ्गमम् ॥ ३२
अहं त्रिवर्त्मा सर्वात्मा सर्वलोकसुखावहः ।
अभिभूः सर्वगोऽनन्तो हृषीकेश उरुक्रमः ॥ ३३

— ^{d}) T$_1$ द्विजास्ततः; M$_1$ द्विजादयः.

24 G$_4$ om. 24. — ^{d}) K$_3$ नरैर्यैर् (for अनार्यैर्). T$_1$ अजिता° (for अकृता°).

25 ^{a}) K$_3$ B$_{1-3}$ Dn D$_{4-6}$ G$_{1.2.4}$ M तस्मात्; B$_4$ तन्मे (for तं मां). Ś$_1$ K$_{1.2}$ महाबलं; G$_{1.2.4}$ महत्फलं. — ^{b}) Ś$_1$ K D$_{1-3.5}$ सुकृतकर्मणां. B Dc Dn D$_{4.6}$ नराणां भावितात्मनां. — After 25^{ab}, M$_1$ ins.:

940* त्वमेवाप्यं विजानीहि नराणां भावितात्मनाम् ।

— ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ सर्वभूतानां; K$_{3.4}$ D$_{1-3.5}$ सर्वमूढानां. — ^{d}) G$_4$ M योग- (for यौगैर्).

26 =(var.) Gītā (Vulg.) 4. 7. — ^{a}) Ś$_1$ B$_1$ T$_1$ M हि (for च). — ^{b}) Ś$_1$ D$_{1.3}$ भार्गव; K$_{1.2}$ वै मुने; K$_{3.4}$ B$_3$ Dc D$_{2.5}$ भारत (!) (for सत्तम). B$_2$ ग्लानिर्भरतसत्तम.

27 G$_4$ om. (hapl.) 27–28. — ^{a}) T$_1$ G$_1$ सयक्षमानुषै (G$_1$ °नवै) श्चाहं; T$_2$ G$_{2.3}$ सर्वैश्च मनुजैश्चाहं; M सर्वैः समानुषैश्चाहं. — ^{b}) S (G$_4$ om.) अवध्यो देवदानवैः. — ^{c}) B$_2$ रक्षोभ्य°; T G$_{2.3}$ राक्षसै° (for राक्षसा°). — ^{d}) K$_3$ [उ]त्पद्यंति; B$_3$ [उ]त्पत्स्यंते; Dc पश्यंति; G$_3$ वत्स्यंति (for [उ]त्पत्स्यन्ति). K$_2$ दारुणं.

28 G$_4$ om. 28 (cf. v.l. 27). — ^{a}) K$_3$ D$_5$ संप्रसूये वै; T$_1$ समसूयामि; G$_1$ सुप्रसूयामि. — ^{b}) M$_1$ °कर्मिणां. — T$_2$ G$_3$ om. 28^{cd}. — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.3.4}$ D$_{1-3.5}$ प्रविश्य (for °ष्टो). — K om. (hapl.) 28^{d}–30^{c}. — ^{d}) Ś$_1$ K$_{2.4}$ D$_{3.5}$ [उ]त (for [अ]हम्). D$_{1.2}$ तत्सर्वं प्रशमाम्युत.

29 K$_1$ om. 29 (cf. v.l. 28). — ^{a}) D$_{1.2}$ देवान् (for देव-). Ś$_1$ K (K$_1$ om.) D$_{1-3}$ वै; B$_{1.2}$ Dc$_1$ Dn D$_{4.6}$ तु (for च). K$_3$ (corrupt) सृष्ट्वासु च मनुष्यान्वै; D$_5$ सृष्ट्वा देवमनुष्याणां. — ^{c}) K$_4$ D$_3$ सर्वाणि (for भूतानि). — ^{d}) D$_5$ °काम्यया (for °मायया).

30 K$_1$ om. 30^{abc} (cf. v.l. 28). — ^{a}) D$_6$ कामं (for कर्म-). G$_{2.4}$ कर्मकालेषु निर्देहम्. — ^{b}) Ś$_1$ K (K$_1$ om.) D$_{1-3}$ अनुसृत्य; Dc (corrupt) अचिन्त्यंत्य; Dn D$_{4.6}$ अविचिंत्य. Ś$_1$ K$_{2.3}$ D$_{1-3.5}$ प्रजाम्यहं. — ^{c}) B$_{1-3}$ Dc Dn D$_{4.6}$ T$_1$ G$_1$ M आविश्य (for प्र°). S लोकं (for देहं).

31 ^{a}) B$_1$ ब्रह्मन् (for वर्णः). — ^{b}) Ś$_1$ K D$_{1-3.5}$ रक्तस्; B$_{1.3}$ Dc$_2$ D$_4$ श्यामस् (for पीतस्). Ś$_1$ K D$_{1-3}$ तथा; B$_2$ [ऽ]भवत् (for मम). — ^{c}) Ś$_1$ K D$_{1-3}$ पीतो; T$_1$ G$_1$ M$_1$ श्यामो; G$_{2.4}$ श्यामं (for रक्तो). — ^{d}) K$_4$ B$_4$ सदा; B$_2$ [ऽ]भवत्; Dc$_2$ ध्रुवं; D$_{1-3}$ मम (for तथा).

32 ^{a}) K$_2$ अधर्मस्य; B$_3$ D$_5$ च धर्मस्य (for ह्य°). — ^{b}) K$_3$ D$_5$ हि; B$_{2-4}$ Dc Dn D$_{4.6}$ M च (for [उ]त). — After 32^{ab}, S ins.:

941* यदा भवति मे वर्णः कृष्णो वै मुनिसत्तम ।

— ^{c}) K$_3$ आसकाले. Ś$_1$ K$_{1.2}$ तु; D$_3$ [ऽ]पि (for च). — ^{d}) K$_1$ (*sup. lin.* as in text). $_2$ भूतानि-; Dc D$_5$ T$_2$ G$_{2-4}$ भूत्वा सु-. B$_1$ काले भूते च दा°. — ^{ef}) B$_1$ [ए]ष; T$_1$ [ए]तत् (for [ए]कः). Ś$_1$ K$_{1-3}$ D$_6$ संहरामि जगत्सर्वं (K$_1$ °त्कृत्स्नं) कल्पादौ विसृजाम्यहं.

33 ^{a}) K$_2$ त्रिकर्मा; B$_1$ तु धर्मः; M त्रिवर्ष्मः. K$_3$ B Dn D$_{4.6}$ विश्वात्मा (for सर्वा°). Dc अहं त्रिवर्गविश्वात्मा. — ^{b}) Ś$_1$ सर्वभूत°; B$_1$ हृषीकेशस्त्रिविक्रमः; T$_1$ सर्वलोकसुभावहः. — G$_4$ om. 33^{cd}. — ^{c}) Dn$_2$ D$_{3.6}$ अविभूः; S अजितः (for अभिभूः). — ^{d}) K$_2$ उरुक्रमं; S नरोत्तमः.

34 ^{a}) D$_3$ काले चक्रं; G$_4$ अहं ब्रह्मन्. T$_1$ [ए]तत् (for

कालचक्रं नयाम्येको ब्रह्मन्नहमरूपि वै
शमनं सर्वभूतानां सर्वलोककृतोद्यमम् ॥ ३४
एवं प्रणिहितः सम्यङ्मयात्मा मुनिसत्तम ।
सर्वभूतेषु विप्रेन्द्र न च मां वेत्ति कश्चन ॥ ३५
यच्च किंचित्त्वया प्राप्तं मयि क्लेशात्मकं द्विज ।
सुखोदयाय तत्सर्वं श्रेयसे च तवानघ ॥ ३६
यच्च किंचित्त्वया लोके दृष्टं स्थावरजङ्गमम् ।
विहितः सर्वथैवासौ ममात्मा मुनिसत्तम ॥ ३७
अर्धं मम शरीरस्य सर्वलोकपितामहः ।
अहं नारायणो नाम शङ्खचक्रगदाधरः ॥ ३८
यावद्युगानां विप्रर्षे सहस्रपरिवर्तनम् ।
तावत्स्वपिमि विश्वात्मा सर्वलोकपितामहः ॥ ३९
एवं सर्वमहं कालमिहासे मुनिसत्तम ।
अशिशुः शिशुरूपेण यावद्ब्रह्मा न बुध्यते ॥ ४०
मया च विप्र दत्तोऽयं वरस्ते ब्रह्मरूपिणा ।
असकृत्परितुष्टेन विप्रर्षिगणपूजित ॥ ४१
सर्वमेकार्णवं दृष्ट्वा नष्टं स्थावरजङ्गमम् ।
विक्लवोऽसि मया ज्ञातस्ततस्ते दर्शितं जगत् ॥ ४२
अभ्यन्तरं शरीरस्य प्रविष्टोऽसि यदा मम ।
दृष्ट्वा लोकं समस्तं च विस्मितो नावबुध्यसे ॥ ४३
ततोऽसि वक्त्राद्विप्रर्षे द्रुतं निःसारितो मया ।
आख्यातस्ते मया चात्मा दुर्ज्ञेयोऽपि सुरासुरैः ॥ ४४ C. 3. 12995 B. 3. 189. 46 K. 3. 192. 45

[ए]को). — ^{b}) Dc$_{2}$ T$_{1}$ G$_{1.2}$ M अरूपिणं; Dn अरूपकं (for अरूपि वै). B$_{1}$ ब्रह्मादं बहुरूपधृक्; B$_{4}$ ब्रह्मन्नहरहः सदा; G$_{4}$ कालचक्रमरूपकं. — ^{c}) K$_{3}$ शमनी; D$_{4}$ समनं; T$_{1}$ G$_{1}$ M शयनं. Ś$_{1}$ K D$_{1-3}$ सर्वलोकानां. — ^{d}) K$_{2}$ सर्वलोककृतोद्यमः; K$_{3}$ °भूतकृतो यमः; B$_{1}$ सर्वकर्मकृतोद्यमं; D$_{1-3}$ सर्वभूतकृ°; S (except T$_{1}$ G$_{1}$) सर्वकालकृ°. — Ś$_{1}$ K D$_{1-3.5}$ ins. after 34: B Dc Dn D$_{4.6}$, after 35:

942* सर्वलोके च मां भक्ताः पूजयन्ति च सर्वशः ।

[Ś$_{1}$ B$_{1}$ D$_{1-3.5}$ °लोकेषु (for °लोके च). Dn$_{2}$. D$_{3}$ भक्त्या (for भक्ताः). Ś$_{1}$ K Dc D$_{1-3.5}$ सनातनं (for च सर्वशः).]

35 ^{a}) K$_{3}$ समं (for सम्यङ्). — ^{b}) K$_{4}$ B Dn D$_{4.6}$ ममात्मा; T G मायया. D$_{3}$ द्विजसत्तम. — ^{c}) B$_{4}$ सर्वभूतानि. Ś$_{1}$ K D$_{1-3.5}$ विप्रर्षे.

36 ^{a}) Ś$_{1}$ K$_{1-3}$ D$_{1.2.5}$ इह; T$_{1}$ त्वयि (for त्वया). T$_{1}$ प्रोक्तं (for प्राप्तं). — ^{b}) K$_{3}$ B$_{1}$ Dc$_{2}$ Dn$_{3}$ T$_{1}$ अपि (for मयि). Ś$_{1}$ क्लेशात्मजं; K$_{3}$ °त्मका. B$_{1}$ सुखं (for द्विज). T$_{2}$ (before corr.) G$_{2.4}$ मयि क्लेशा द्विजोत्तम. — G$_{4}$ om. 36^{c}–37^{d}. — ^{c}) Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ फलो° (for सुखो°). — ^{d}) D$_{3}$ transp. च and तव. Ś$_{1}$ तथा°; T$_{1}$ तदा°; G$_{1}$ यदा° (for तवा°).

37 G$_{4}$ om. 37 (cf. v.l. 36). — ^{a}) T$_{1}$ G$_{1}$ किंचिद्धि (for च किंचित्). — After 37^{ab}, K$_{1.2}$ read 42^{cd}. — ^{c}) D$_{5}$ विहितं. Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ सर्वं एवासौ; Dn$_{1}$.n$_{3}$ D$_{4}$ सर्वदैवासौ; D$_{5}$ सर्वथा वै ते; T$_{1}$ सर्वथैवाहं; T$_{2}$ G$_{2.3}$ M सर्वथैवात्मा. — ^{d}) Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ D$_{5}$ मयात्मा; S (G$_{4}$ om.) ममासौ. K$_{3}$ कुरुनंदन; B$_{1.3}$ Dc Dn D$_{4.6}$ भूतभावनः; B$_{4}$ D$_{3}$ द्विजसत्तम. B$_{2}$ मया भूतभवेन च.

38 ^{a}) T$_{2}$ G$_{2-4}$ अहं धर्मशरीरश्च (G$_{2}$ °स्य). — K$_{4}$ om. (hapl.) 38^{c}–39^{d}. — ^{c}) T$_{2}$ G$_{2-4}$ देवः (for नाम).

39 K$_{4}$ om. 39 (cf. v.l. 38). — ^{a}) T$_{1}$ एतद् (for यावद्). G$_{2.4}$ युगांतं (for युगानां). — ^{b}) Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ B D (except D$_{3.5.6}$) सहस्रपरिवर्तनात्; G$_{1}$ सहस्रं परिवर्तनं. — ^{c}) Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ D$_{1-3.5}$ T$_{1}$ G$_{1}$ स्वपिति; T$_{2}$ G$_{2-4}$ स्वपामि. D$_{3}$ धर्मात्मा (for विश्वा°). — ^{d}) B Dc Dn D$_{4.6}$ T$_{2}$ (by corr.) G$_{3}$ सर्वभूतानि (Dn$_{1}$ °न्वि-) मोहयन्.

40 ^{a}) G$_{4}$ इमं (for अहं). — ^{b}) K$_{3}$ इहासि; K$_{4}$ M$_{1}$ इहास्ते; B Dn$_{3}$ D$_{4-6}$ इहास्से (B$_{1}$ °सं). Ś$_{1}$ K D$_{1-3.5}$ द्विजसत्तम; T$_{2}$ G मुनिपुंगव.

41 ^{a}) D$_{5}$ ब्रह्म (for विप्र). B Dc Dn D$_{4.6}$ मया च दत्तो विप्राग्र्य (B$_{1}$ Dc °य). — ^{b}) B$_{4}$ ब्रह्मचारिणे; D$_{1.2}$ विप्ररूपिणा (D$_{2}$ °णे). — G$_{4}$ om. 41^{cd}. — ^{c}) D$_{3}$ परिहृष्टेन. — ^{d}) K$_{2.4}$ Dn$_{3}$ D$_{1.2.5}$ G$_{3}$ °पूजितः; M$_{1}$ °पूजिते; M$_{2}$ ब्रह्मर्षिगणपूजितः.

42 ^{a}) D$_{1.2}$ लोकार्णवं (for एका°). — ^{b}) Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ Dc$_{1}$ D$_{1}$ M$_{2}$ नष्टस्थावरजंगमं. — ^{c}) B$_{1}$ विकृतोसि; Dn$_{2}$ विक्लवोपि. M$_{2}$ विक्लवो मयि यज्जातः. — K$_{1.2}$ read 42^{cd} after 37^{ab}.

43 ^{c}) K$_{3}$ दत्वा (for दृष्ट्वा). — ^{d}) Ś$_{1}$ विस्मृतो.

44 ^{a}) K$_{3}$ तेनासि (for ततो°). G$_{4}$ वर्षाद् (for वक्त्राद्). K$_{4}$ B$_{4}$ ततो वक्त्राद्धि (B$_{4}$ °त्तु) विप्रर्षे. — Ś$_{1}$ om. (hapl.) 44^{b}–45^{c}. — ^{b}) G$_{2}$ दूरं (for द्रुतं). — ^{c}) T$_{1}$ च (for ते). M$_{2}$ मयात्मा च (by transp.). — ^{d}) B$_{1.2}$ दुर्विज्ञेयः; D$_{5}$ दुर्विज्ञानः (for दुर्ज्ञेयोऽपि). B$_{3}$ Dc Dn D$_{4.6}$ हि (for ऽपि). B$_{1}$ सुरादिभिः; D$_{1}$ चराचरैः.

यावत्स भगवान्ब्रह्मा न बुध्यति महातपाः ।
तावत्त्वमिह विप्रर्षे विश्रब्धश्चर वै सुखम् ॥ ४५
ततो विबुद्धे तस्मिंस्तु सर्वलोकपितामहे ।
एकीभूतो हि स्रक्ष्यामि शरीराद्द्विजसत्तम ॥ ४६
आकाशं पृथिवीं ज्योतिर्वायुं सलिलमेव च ।
लोके यच्च भवेच्छेषमिह स्थावरजङ्गमम् ॥ ४७

मार्कण्डेय उवाच ।

इत्युक्त्वान्तर्हितस्तात स देवः परमाद्भुतः ।
प्रजाश्चेमाः प्रपश्यामि विचित्रा बहुधाकृताः ॥ ४८
एतद्दृष्टं मया राजंस्तस्मिन्प्राप्ते युगक्षये ।
आश्चर्यं भरतश्रेष्ठ सर्वधर्मभृतां वर ॥ ४९
यः स देवो मया दृष्टः पुरा पद्मनिभेक्षणः ।
स एष पुरुषव्याघ्र संबन्धी ते जनार्दनः ॥ ५०
अस्यैव वरदानाद्धि स्मृतिर्न प्रजहाति माम् ।
दीर्घमायुश्च कौन्तेय स्वच्छन्दमरणं तथा ॥ ५१
स एष कृष्णो वार्ष्णेयः पुराणपुरुषो विभुः ।
आस्ते हरिरचिन्त्यात्मा क्रीडन्निव महाभुजः ॥ ५२
एष धाता विधाता च संहर्ता चैव सात्वतः ।
श्रीवत्सवक्षा गोविन्दः प्रजापतिपतिः प्रभुः ॥ ५३
दृष्ट्वेमं वृष्णिशार्दूलं स्मृतिर्मामियमागता ।
आदिदेवमजं विष्णुं पुरुषं पीतवाससम् ॥ ५४
सर्वेषामेव भूतानां पिता माता च माधवः ।
गच्छध्वमेनं शरणं शरण्यं कौरवर्षभाः ॥ ५५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्ताशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८७ ॥

45 Ś$_1$ om. 45^{abc} (cf. v.l. 44). — ^{b}) B Dc Dn D$_6$ न बुध्येत (B$_1$ नाबुध्यत) (for न बुध्यति). T$_1$ पितामहः. — After 45^{ab}, T$_1$ *repeats* 40^{ab}. — ^{c}) D$_2$ त्वपि ह; S त्वमपि (for त्वमिह). — ^{d}) K$_1$ G$_{1.4}$ M विस्रब्धश्च; D$_5$ विश्रब्धं.

46 ^{b}) Ś$_1$ °सुखावहे. — ^{c}) G$_1$ एकीभूतं. Ś$_1$ [ऽ]स्मि स्रक्ष्यामि; K$_{1.2}$ [ऽ]स्मि द्रक्ष्यामि; T$_{1.2}$ (before corr.) G$_{1.2.4}$ प्रवे°; T$_2$ (after corr.) विस्र°; G$_3$ विसृ°; M प्रसृ° (for हि स्र°). — ^{d}) B$_4$ G$_{2.4}$ शरीरं; D$_3$ शरीरान्. B$_{1-3}$ Dc Dn D$_{4.6}$ T$_2$ G$_{1.3}$ शरीराणि द्विजोत्तम.

47 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ B$_1$ Dc$_2$ T$_2$ G$_{2-4}$ पृथिवी. — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ B$_1$ D$_{1.2}$ T G$_{2-4}$ वायुः; K$_3$ वपुः (for वायुं). K$_3$ वा; M$_2$ तु (for च). — ^{c}) K$_4$ T$_1$ G$_2$ M$_2$ [अ]भवत् (for भवेत्). — ^{d}) K$_4$ अहं (for इह).

48 ^{b}) T$_1$ परमोद्भुतः. — ^{d}) B Dn D$_6$ विविधाः; D$_5$ बहुलाः (for बहुधा-).

49 ^{a}) K$_3$ B$_{2.3}$ D (except D$_{1-3.5}$) एवं (for एतद्). G$_1$ दृष्टो (for दृष्टं). K$_3$ महाराजन्; S मया तात (for मया राजन्). — ^{c}) G$_4$ पुरुष° (for भरत°). — After 49, B$_1$ ins.:

943* सूतात्मानं समाहृत चतुर्दशविधानतः ।
परमात्मानमाविश्य सुपित्यमित्तधी ** ।

50 G$_3$ om. 50. — ^{a}) T$_1$ स च; G$_1$ M यश्च; G$_{2.4}$ येन; G$_3$ यो वै (for यः स). — ^{b}) B D (except D$_{1-3.5}$) T$_1$ G$_1$ M पद्मायतेक्षणः. — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ D$_{1.3}$ G$_2$ एव (for एष). K$_3$ T$_1$ °व्याघ्रः.

51 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ वरदानेन. — ^{b}) G$_1$ हि (for न). — ^{d}) Ś$_1$ K च वै; B$_{1-3}$ D (except D$_{1.3.5.6}$) T$_2$ (by corr.) G$_3$ मम (for तथा).

52 ^{a}) K$_{1.3}$ Dn$_2$ D$_1$ एव (for एष). S एष कृष्णो हि दाशार्हः. — ^{b}) Ś$_1$ K D$_{1-3.5}$ पुराणः (Ś$_1$ K$_2$ °ण-) पुरुषोत्तमः; B$_{1.4}$ T$_1$ G$_{1.2.4}$ M पुराणः पुरुषो विभुः; B$_{2.3}$ Dc पुराणः परमो विभुः. — ^{d}) B$_4$ महाप्रभुः; M नराकृतिः.

53 ^{b}) K$_4$ B D (except D$_{1.2.5}$) T$_2$ G$_{2.3}$ शाश्वतः (for सा°

54 ^{a}) Ś$_1$ K$_2$ B$_{1.3}$ D$_{2.5}$ [ए]नं; K$_3$ D$_1$ M$_1$ [ए]वं; B$_2$ D$_3$ G$_1$ [ए]व (for [इ]मं). B$_2$ Dn D$_{4.6}$ वृष्णिप्रवरं; G$_4$ राजप्रवरं. — ^{b}) B$_1$ मेयमिह (for मामियम्). — ^{c}) K$_3$ B$_{2.3}$ Dn$_{1.n3}$ D$_{4.6}$ अयं; D$_3$ दिव्यं (for अजं). Ś$_1$ K$_{1-3}$ D$_5$ नित्यं; K$_4$ D$_{1.2}$ दिव्यं; B$_{2-4}$ Dn D$_{4.6}$ जिष्णुं; D$_3$ अजं (for विष्णुं). B$_1$ आदिदेवं सुप्रतिष्ठं.

55 ^{a}) M$_2$ अपि (for एव). — G$_1$ om. 55^{bc}. — ^{b}) M$_1$ केशवः (for माधवः). — ^{c}) G$_2$ M$_2$ गच्छ त्वम् (for °ध्वम्). G$_4$ एव; M$_1$ एतं (for एनं). — ^{d}) K$_4$ B$_4$ D$_{1.5}$ कौरवर्षभ; S पुरुषर्षभ.

Colophon om. in B$_1$. B$_{2-3}$ Dc Dn D$_{4.6}$ read it after 3. 188. 2. — *Major parvan:* Ś$_1$ K$_2$ T$_2$ G$_{2-4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* K$_{3.4}$ Dc D$_{1.2}$ मार्कंडेयसमस्या; B$_{2.3}$ Dn$_3$ D$_3$ °समास्या (followed by भविष्य in B$_2$ Dn$_3$); T$_2$ G$_3$ °समाख्या; D$_5$ मार्कंडेय (followed by समास). Dn$_1$

१८८

वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तास्तु ते पार्था यमौ च पुरुषर्षभौ ।
द्रौपद्या कृष्णया सार्धं नमश्चक्रुर्जनार्दनम् ।। १
स चैतान्पुरुषव्याघ्र साम्ना परमवल्गुना ।
सान्त्वयामास मानार्हान्मन्यमानो यथाविधि ।। २
युधिष्ठिरस्तु कौन्तेयो मार्कण्डेयं महामुनिम् ।
पुनः पप्रच्छ साम्राज्ये भविष्यां जगतो गतिम् ।। ३
आश्चर्यभूतं भवतः श्रुतं नो वदतां वर ।
मुने भार्गव यद्वृत्तं युगादौ प्रभवाप्ययौ ।। ४
अस्मिन्कलियुगेऽप्यस्ति पुनः कौतूहलं मम ।
समाकुलेषु धर्मेषु किं नु शेषं भविष्यति ।। ५
किंवीर्या मानवास्तत्र किमाहारविहारिणः ।
किमायुषः किंवसना भविष्यन्ति युगक्षये ।। ६
कां च काष्ठां समासाद्य पुनः संपत्स्यते कृतम् ।
विस्तरेण मुने ब्रूहि विचित्राणीह भाषसे ।। ७
इत्युक्तः स मुनिश्रेष्ठः पुनरेवाभ्यभाषत ।
रमयन्वृष्णिशार्दूलं पाण्डवांश्च महामुनिः ।। ८
मार्कण्डेय उवाच
भविष्यं सर्वलोकस्य वृत्तान्तं भरतर्षभ ।
कलुषं कालमासाद्य कथ्यमानं निबोध मे ।। ९ C. 3. 13016 B. 3. 190. 8 K. 3. 193. 8

D_{6} (both om. sub-parvan name) mention only भविष्य; and D_{4}, likewise, only भविष्यत्. — *Adhy. name:* G_{1} भगवदात्ममायाप्रतिपादनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_{1} 96 (= 196); Dn 188 (Dn_{3} 189); D_{1} 195; S (M_{2} *inf. lin.*) 191 (M_{2} orig. 194). — *Śloka no.:* Dn 59; D_{1} 57.

188

1 [a]) $B_{2.3}$ D (except Dc_{1} D_{1-3}) च (for तु). K_{4} पार्थास्ते (by transp.). — [b]) $K_{2.4}$ Dn_{1} $D_{2.3}$ T_{2} G_{2-4} भरतर्षभौ. — [c]) B_{2-4} D (except $D_{1-3.5}$) T G °द्या सहिताः सर्वे.

2 [a]) $Ś_{1}$ K_{2} B_{4} D_{1} T_{1} चैनान्; D_{5} चैषां; M च तान्. $Ś_{1}$ K B_{2-4} Dc_{2} D_{3} M_{1} °व्याघ्रः; T_{2} G_{2-4} °व्याघ्रान्. — [c]) B Dc Dn $D_{4.6}$ मानार्हो; $D_{1.2}$ दाशार्हो. — [d]) K_{2} मन्यमाना; $K_{3.4}$ Dc_{2} D_{2} G_{4} M मान्यमानो (K_{3} °ना; D_{2} °नौ). — B D (except $D_{1-3.5}$) read the colophon after 2, instead of reading it at the end of the *preceding* adhy.

3 Before 3, B D (except $D_{1-3.5}$) read वैशं° उ°. — [b]) $Ś_{1}$ K_{1} मार्कंडेयं. T_{1} तपोनिधिं (for महा°). — [c]) K_{4} $D_{2.3}$ धर्मात्मा; T G सामात्यो; M संभाष्य (for साम्राज्ये). — [d]) $G_{2.4}$ भविष्यज्.

4 Before 4, K_{3} B D (except $D_{2.3.5}$) T_{1} $G_{1.2}$ M_{1} ins. युधिष्ठिर उ° (resp. युधि°). — [a]) S (except M_{1}) सुमहत् (for भवतः). — [b]) B_{4} T_{2} G_{2-4} M वद(B_{4} गद-; G_{4} भव)तस्तव; D_{3} भरतर्षभ (for वदतां वर). — [c]) T G_{2-4} मुने भगवतो वृत्तं. — [d]) $Ś_{1}$ युगानां (for °दौ). $Ś_{1}$ प्रभ* * *; K_{1-3} $B_{2.3}$ M प्रभवाप्ययं (M °ये); K_{4} B_{1} Dc $D_{1.3.5}$ T_{1} G_{1} °व्ययं (D_{3} T_{1} G_{1} °व्यये); B_{4} °त्ययि; Dn $D_{2.4.6}$ °त्ययं; T_{2} G_{2-4} only as in text.

5 K_{4} om. 5. — [a]) $Ś_{1}$ K_{1-3} $D_{1-3.5}$ चैव; B Dc Dn $D_{4.6}$ त्वस्ति (for [ऽ]प्यस्ति). — [c]) D_{5} भूतेषु (for धर्मेषु). — [d]) B Dn $D_{4.6}$ किं तु (for किं नु). K_{3} D_{3} शेषो; T_{1} G_{1} शिष्टं (for शेषं).

6 [a]) K_{3} किंकार्या. — [b]) M_{1} किमाचार°. — [c]) M_{1} किमाहाराः (for °युषः). G_{1} M_{1} किंवसानाः. — [d]) D_{5} कलौ युगे (for युग°).

7 [b]) B_{1} ध्रुवं (for कृतं). $Ś_{1}$ K_{1-3} D_{5} प्रपत्स्यंति (K_{3} °वेश्यामि) कृतं युगं. — [d]) N (except B_{4} $Dn_{1.}$ n_{2}) हि (for [इ]ह).

8 Before 8, $Ś_{1}$ $K_{1.3.4}$ B_{1} $D_{1-3.5}$ S (except G_{2}) वैशं° उ° (resp. वैशं°). — D_{1} om. 8[c]–9[b]. — [d]) $Ś_{1}$ K $B_{3.4}$ $D_{2.3}$ महर्षिभिः; $B_{1.2}$ Dc Dn $D_{4.6}$ महानृषिः; D_{5} सहद्विजैः.

9 $Ś_{1}$ $K_{1.4}$ D_{1-3} S (except M_{1}) om. the ref. — $K_{2.3}$ B D (except D_{1-3}; D_{5} marg. *sec. m.*) ins. after the ref.: T_{2} G_{2-4} (all om. the ref. and line 2) ins. after 8:

944* श्रृणु राजन्मया दृष्टं यत्पुरा श्रुतमेव च ।
अनुभूतं च राजेन्द्र देवदेवप्रसादजम् ।

C. 3. 13017 B. 3. 190. 9 K. 3. 193. 9 कृते चतुष्पात्सकलो निर्व्याजोपाधिवर्जितः ।
वृषः प्रतिष्ठितो धर्मो मनुष्येष्वभवत्पुरा ॥ १०
अधर्मपादविद्धस्तु त्रिभिरंशैः प्रतिष्ठितः ।
त्रेतायां द्वापरेऽर्धेन व्यामिश्रो धर्म उच्यते ॥ ११
त्रिभिरंशैरधर्मस्तु लोकानाक्रम्य तिष्ठति ।
चतुर्थांशेन धर्मस्तु मनुष्यानुपतिष्ठति ॥ १२
आयुर्वीर्यमथो बुद्धिर्बलं तेजश्च पाण्डव ।
मनुष्याणामनुयुगं ह्रसतीति निबोध मे ॥ १३
राजानो ब्राह्मणा वैश्याः शूद्राश्चैव युधिष्ठिर ।
व्याजैर्धर्मं चरिष्यन्ति धर्मवैतंसिका नराः ॥ १४
सत्यं संक्षेप्स्यते लोके नरैः पण्डितमानिभिः ।
सत्यहान्या ततस्तेषामायुरल्पं भविष्यति ॥ १५
आयुषः प्रक्षयाद्विद्यां न शक्ष्यन्त्युपशिक्षितुम् ।
विद्याहीनानविज्ञानाल्लोभोऽप्यभिभविष्यति ॥ १६
लोभक्रोधपरा मूढाः कामसक्ताश्च मानवाः ।
वैरबद्धा भविष्यन्ति परस्परवधेप्सवः ॥ १७
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः संकीर्यन्तः परस्परम् ।
शूद्रतुल्या भविष्यन्ति तपःसत्यविवर्जिताः ॥ १८
अन्त्या मध्या भविष्यन्ति मध्याश्चान्तावसायिनः ।
ईदृशो भविता लोको युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ १९
वस्त्राणां प्रवरा शाणी धान्यानां कोरदूषकाः ।
भार्यामित्राश्च पुरुषा भविष्यन्ति युगक्षये ॥ २०

— D_1 om. 9^{ab} (cf. v.l. 8). — ^{a}) K_3 T G भविष्यत्. D_5 सर्वलोकेषु. — ^{c}) B_1 प्रलयं कालम्; T_1 G_1 M_2 कालं कलुषम् (by transp.).

10 ^{b}) K_2 B_4 D_3 निर्व्याजोपधि(B_4 °रि)वर्जितः. — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ $D_{1-3.5}$ नृप॰; T_1 पृष्टः (for वृषः). — ^{d}) K_4 D_5 T_1 मानुषेषु. $G_{2.4}$ तदा (for पुरा). Dn D_6 मनुष्ये भरतर्षभ.

11 ^{a}) Ś$_1$ Dc Dn_3 G_4 अधर्मः पादविद्धस्तु (G_4 °ध्वस्तः); $K_{1.2}$ स धर्मपादविद्धस्तु; D_1 धर्मः पादविरुद्धश्च; D_2 T_2 $G_{2.3}$ अधर्मपादविध्वस्तः (D_2 °द्धश्च); T_1 G_1 धर्मः पादविहीनस्तु (G_1 °श्च). — M_2 om. (hapl.) 11^{b}–12^{c}. — ^{c}) Ś$_1$ द्वापरेणेति; K_3 °रार्धेन; D_6 °रे चैव; G_1 °रोर्धेन.

12 M_2 om. 12^{abc} (cf. v.l. 11). — ^{a}) D_1 अंगैर् (for अंशैर्). Ś$_1$ मनुष्यान् (for अधर्मस्). — Ś$_1$ K_1 om. (hapl.) 12^{bc}. — ^{b}) D_5 लोकं (for लोकान्). K_2 मनुष्यानुपतिष्ठति. — After 12^{ab}, N (except Ś$_1$ K_1 D_1) ins.:

945* तामसं युगमासाद्य तदा भरतसत्तम ।

— D_1 om. (hapl.) 12^{cd}. — ^{d}) Ś$_1$ अधर्मः (for मनुष्यान्). K_4 उपसेवते; $B_{1.3}$ उपतिष्ठते.

13 ^{a}) Ś$_1$ K $D_{1-3.5}$ यशो बु($K_{1.3}$ -बृ)द्धिर्; S (except M_1) मनो बुद्धिर् (for अथो बुद्धिर्). — ^{c}) B_1 कलियुगे (for अनुयुगं). K_4 $G_{1.2.4}$ ह्रसंतीति; T_1 हृष्यतीति.

14 ^{a}) S ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः. — ^{b}) Ś$_1$ शुद्धा° (for शूद्रा°). — ^{c}) T_1 व्याजाद् (for व्याजैर्). — ^{d}) K_4 $B_{2.4}$ D_{1-3} T G M_1 जनाः; D_5 नृपाः (for नराः). Ś$_1$ K_{1-3} धर्मवैतंसिकैर्वृताः; M_2 धर्मवीतं सुसंवृताः.

15 15^{ab}=(var.) 38^{ab}. — ^{a}) $K_{1.2}$ सत्यः. K_4 D_1 S संक्षिप्यते. $D_{1.2}$ धर्मो (for लोके). — ^{c}) B_1 सत्यं हन्यात्; D_1 सत्यहानिस्. — ^{d}) T G transp. आयुर् and अल्पं.

16 K_4 om. (hapl.) 16. — ^{a}) B_1 संक्षयाद्. Ś$_1$ विद्या. — ^{b}) D_3 M_2 शिक्षंति. $B_{2.3}$ D (except $D_{1-3.5}$) [उ]पजीवितुं; B_4 [उ]पसेवितुं. B_1 न शक्यमुपजीवति. — ^{c}) Ś$_1$ K (K_4 om.) B_4 $D_{1-3.5}$ अबुद्धीस्तान्; T_1 अवज्ञानाल्; T_2 G_3 अभिज्ञानाल्. B_1 विद्याहीनास्थिरज्ञानाल्; G_4 विद्यानामनभिज्ञानाल्. — ^{d}) T_1 M_1 हि (for ऽपि). B_1 लोभोत्पत्तिर्भविष्यति; T_2 G_{2-4} लोभक्रोधौ भविष्यतः.

17 ^{a}) Ś$_1$ K $D_{1-3.5}$ क्रोधलोभ° (by transp.); T_1 G_1 लोभमोह°. — ^{b}) $K_{2.4}$ $B_{1.3.4}$ Dc Dn $D_{1.2.4.6}$ कामासक्ता°; D_5 T G_{2-4} कामसक्ता°. — ^{c}) $K_{1.2}$ वैरवृद्धा; K_4 $D_{1.3}$ °लुब्धा; B_4 T G °सक्ता. — D_1 om. (hapl.) 17^{d}–18^{c}. — ^{d}) B_{1-3} D (except $D_{2.3.5}$; D_1 om.) °वधैषिणः.

18 K_3 om. 18^{a}–19^{b}; D_1 om. 18^{abc} (cf. v.l. 17). — ^{a}) = 11^{a}. G_4 ब्राह्मणक्षत्रियविशः. — ^{b}) Dc T_1 G_1 M_1 संकिरंतः; D_5 T_2 G_{2-4} संकीर्यंते; M_2 संसरंतः.

19 K_3 om. 19^{ab} (cf. v.l. 18). — ^{a}) Ś$_1$ K_1 अंतमध्या; K_2 D_3 M_2 अंता मध्या; D_2 आद्या मध्या. — ^{b}) B Dc Dn $D_{4.6}$ मध्याश्चांत्या न संशयः; $D_{1.2}$ मध्याश्चांतेवसायिनः. — ^{c}) $K_{1.2}$ D_5 G_2 लोके. B_2 ईदृशाश्च भविष्यंति. — ^{d}) Ś$_1$ K D_3 प्रत्युपस्थिते; B_3 °पर्यंव°; B_4 $D_{1.2.5}$ समुप°.

20 ^{a}) K_4 S प्रवरा (T °राः; $G_{2.4}$ °रः) शाटी; B_1 D_1 प्रवरा शाणा. — ^{b}) G_1 वारानां (for धान्यानां). K_{1-3} $B_{1.3.4}$ Do_1 $D_{1.5.6}$ $G_{1.2}$ M °दूषकः. — Ś$_1$ K_3 read 20–23 in this sequence: 20, 23, 22, 21.

मत्स्यामिषेण जीवन्तो दुहन्तश्चाप्यजैडकम् ।
गोषु नष्टासु पुरुषा भविष्यन्ति युगक्षये ॥ २१
अन्योन्यं परिमुष्णन्तो हिंसयन्तश्च मानवाः ।
अजपा नास्तिकाः स्तेना भविष्यन्ति युगक्षये ॥ २२
सरित्तीरेषु कुद्दालैर्वापयिष्यन्ति चौषधीः ।
ताश्चाप्यल्पफलास्तेषां भविष्यन्ति युगक्षये ॥ २३
श्राद्धे दैवे च पुरुषा ये च नित्यं धृतव्रताः ।
तेऽपि लोभसमायुक्ता भोक्ष्यन्तीह परस्परम् ॥ २४
पिता पुत्रस्य भोक्ता च पितुः पुत्रस्तथैव च ।
अतिक्रान्तानि भोज्यानि भविष्यन्ति युगक्षये ॥ २५
न व्रतानि चरिष्यन्ति ब्राह्मणा वेदनिन्दकाः ।
न यक्ष्यन्ति न होष्यन्ति हेतुवादविलोभिताः ॥ २६
निम्ने कृषिं करिष्यन्ति योक्ष्यन्ति धुरि धेनुकाः ।
एकहायनवत्सांश्च वाहयिष्यन्ति मानवाः ॥ २७
पुत्रः पितृवधं कृत्वा पिता पुत्रवधं तथा ।
निरुद्वेगो बृहद्वादी न निन्दामुपलप्स्यते ॥ २८
म्लेच्छभूतं जगत्सर्वं निष्क्रियं यज्ञवर्जितम् ।
भविष्यति निरानन्दमनुत्सवमथो तथा ॥ २९
प्रायशः कृपणानां हि तथा बन्धुमतामपि ।
विधवानां च वित्तानि हरिष्यन्तीह मानवाः ॥ ३०
अल्पवीर्यबलाः स्तब्धा लोभमोहपरायणाः ।
तत्कथादानसंतुष्टा दुष्टानामपि मानवाः । C. 3. 13040 B. 3. 190. 31 K. 3. 193. 31

21 T$_1$ G$_1$ om. (hapl.) 21–23; D$_3$ om. 21. For Ś$_1$ K$_2$ cf. v.l. 20. K$_1$ D$_1$ read 21[ab] after 22. — [a]) B$_2$ जीवंति; T$_2$ G$_{2-4}$ M$_2$ भुंजतो (for जीवन्तो). — [b]) Dc वहंत° (for दुहन्त°). Ś$_1$ [अ]जैडिकं; D$_1$ [अ]जैडकां; D$_5$ [अ]जैडकान्; T$_2$ G$_{2-4}$ [अ]जाविकान्; M [अ]जैळकाः (M$_2$ °कान्). — After 21[c], Dc Dn ins.:

946* येऽपि नित्यं धृतव्रताः ।
तेऽपि लोभसमायुक्ता.

22 T$_1$ G$_1$ om. 22 (cf. v.l. 21). For Ś$_1$ K$_2$ cf. v.l. 20. — [a]) Ś$_1$ K$_{1.2}$ परिमुष्यंते. — [b]) T$_2$ G (G$_1$ om.) मानवान्. Ś$_1$ K$_{1.2}$ समंताच्चैव मानवाः. — [c]) K$_{3.4}$ D$_{1-3}$ सुरापा; D$_3$ (marg. *sec. m.*) ये नरा (for अजपा). D$_5$ सुरापानरतास्त्वेते. — After 22, K$_1$ D$_1$ read 21[ab].

23 T$_1$ G$_{1.4}$ om. 23 (for T$_1$ G$_1$, cf. v.l. 21). For Ś$_1$ K$_2$, cf. v.l. 20. — [a]) K$_{1-3}$ D$_3$ (marg. *sec. m.* as in text) सरित्तीर्थेषु; T$_2$ G$_3$ ततस्तीरेषु. — [b]) K$_{1.2}$ वार° (for वाप°). Ś$_1$ K$_{1.2}$ चोपरि; K$_3$ B$_2$ चोषधीः. — [c]) Ś$_1$ K$_{1.2}$ ताश्च (for चापि). T$_2$ G$_{2.3}$ अफलकास् (for अल्पफलास्).

24 [a]) K$_3$ देवेषु; Dc दैवेपु; D$_1$ दाने च; G$_2$ देव्ये च; M$_1$ देवे च. — [b]) B Dc Dn D$_{4.6}$ [ऽ]पि; D$_2$ ये (for च). D$_{1.2}$ यत°; T$_2$ G दृढ° (for धृत°). — [c]) Dc समाविष्टा. — [d]) Ś$_1$ K$_{1-3}$ दास्यंतीह; B$_{1.3}$ भोक्ष्यंति हि; T$_1$ भक्षंतीह; T$_2$ G$_{2-4}$ भक्षयंति; M$_1$ योक्ष्यंतीह; M$_2$ यक्ष्यंति ह. B$_4$ भविष्यंति कलौ युगे.

25 [c]) T$_1$ अनिष्टांतानि; T$_2$ G$_{2-4}$ अनिष्टा(G$_{2.4}$ °ष्का)-नि च; G$_1$ अनिष्क्रांतानि; M$_2$ अनिष्कां°. — After 25, D$_{1.2}$ ins.:

947* रात्रौ भोक्ष्यन्ति व्रतिनो गृहिणोऽपि युगक्षये ।
एवंविधं करिष्यन्ति कलौ शास्त्रविमोहिताः ।

26 [a]) B$_3$ म्लेच्छभूतं जगत्सर्वं (=29[a]). — [c]) K$_{3.4}$ D$_{3.5}$ यक्ष्यंते. — [d]) B D (except D$_{1-3}$) T$_2$ G °विमोहिताः (B$_3$ °विलोडिताः); T$_1$ M$_2$ °विलोपिताः. — After 26, B$_3$ Dn$_{1.}$ n$_2$ D$_6$ ins.:

948* निम्नेष्वीहां करिष्यन्ति हेतुवादविमोहिताः ।

27 G$_4$ om. 27[ab]. — [a]) Ś$_1$ K$_3$ D$_3$ (marg. *sec. m.* as in text) निम्नेष्टीहां; K$_{1.2.4}$ B$_1$m D$_5$m M$_2$ नि(K$_2$ D$_5$ न)म्नेष्वीहां; B$_4$ नित्यं कृषिं. B$_2$ निम्ने चापि कृषिष्यंति; S (G$_4$ om.) न चेष्टिं (T$_1$ °ष्टीः) कारयिष्यंति. — [b]) Ś$_1$ K$_{1-3}$ G$_2$ धुरि धेनुकां; T$_1$ M धुरि (T$_1$ सुर-) धेनवः. — [d]) B$_{1-3}$ D (except D$_{1-3.5}$) योज° (for वाह°).

28 [c]) T$_1$ ब्रह्मवादे; M$_2$ बृहद्व्राची. — [d]) D$_1$ उपलिप्सते; T$_1$ °लिप्स्यति; T$_2$ G$_{2-4}$ °यास्यते.

29 [a]) Ś$_1$ म्लेशी°; K D$_{2.3.5}$ म्लेच्छी°; Dn$_2$ म्लेंच्छ°; D$_1$ म्लेंच्छी°. — [b]) K$_{3.4}$ D$_{1-3.5}$ धर्म°; T$_2$ G$_{2.3}$ ज्ञान° (for यज्ञ°). — [c]) Dc$_2$ T$_1$ G$_1$ M भविष्यंति. — [d]) Ś$_1$ K D$_{1-3}$ निरुत्सवम्; D$_5$ निरुत्साहम् (for अनुत्सवम्). Ś$_1$ K$_{1.2}$ अथापि वा; K$_{3.4}$ D$_{1-3}$ T$_2$ G$_3$ अथो तदा; T$_1$ G$_1$ M$_2$ अमंगलं (for अथो तथा). Dc अनुत्सवमखं तदा; G$_4$ अनुवत्स्वमतो यथा.

30 [a]) K D$_{1-3}$ प्रायश्च (for प्रायशः). K$_{1.2}$ T$_2$ G$_{2-4}$ M च; T$_1$ तु (for हि). D$_5$ प्रायश्च कृपणांधानां. — [c]) Ś$_1$ K$_{1-3}$ D$_{1-3.5}$ विधवानाथ-; K$_4$ विविधान्यथ; T$_1$ विधवायाश्च. — [d]) T$_1$ G$_4$ भवि° (for हरि°). M हि (for [इ]ह).

31 G$_4$ om. (hapl.) 31. — [a]) K$_2$ Dn D$_{4.6}$ स्वल्प- (for अल्प-). — [c]) Ś$_1$ K$_{1.2}$ तस्करा दानसंतुष्टाः; T$_2$ G$_3$ संतुष्टास्तत्कथादानाः. — [d]) Dc दानवाः; M बांधवाः (for

C. 3. 13040 B. 3 190. 32 K. 3. 193. 32 परिग्रहं करिष्यन्ति पापाचारपरिग्रहाः ॥ ३१
संघातयन्तः कौन्तेय राजानः पापबुद्धयः ।
परस्परवधोद्युक्ता मूर्खाः पण्डितमानिनः ।
भविष्यन्ति युगस्यान्ते क्षत्रिया लोककण्टकाः ॥ ३२
अरक्षितारो लुब्धाश्च मानाहंकारदर्पिताः ।
केवलं दण्डरुचयो भविष्यन्ति युगक्षये ॥ ३३
आक्रम्याक्रम्य साधूनां दारांश्चैव धनानि च ।
भोक्ष्यन्ते निरनुक्रोशा रुदतामपि भारत ॥ ३४
न कन्यां याचते कश्चिन्नापि कन्या प्रदीयते ।
स्वयंग्राहा भविष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ३५
राजानश्चाप्यसंतुष्टाः परार्थान्मूढचेतसः ।
सर्वोपायैर्हरिष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ३६
म्लेच्छीभूतं जगत्सर्वं भविष्यति च भारत ।
हस्तो हस्तं परिमुषेद्युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ३७
सत्यं संक्षिप्यते लोके नरैः पण्डितमानिभिः ।
स्थविरा बालमतयो बालाः स्थविरबुद्धयः ॥ ३८
भीरवः शूरमानीनः शूरा भीरुविपादिनः ।
न विश्वसन्ति चान्योन्यं युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ३९
एकाहार्यं जगत्सर्वं लोभमोहव्यवस्थितम् ।
अधर्मो वर्धति महान्न च धर्मः प्रवर्तते ॥ ४०
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या न शिष्यन्ति जनाधिप ।
एकवर्णस्तदा लोको भविष्यति युगक्षये ॥ ४१
न क्षंस्यति पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरं तथा ।
भार्या च पतिशुश्रूषां न करिष्यति काचन ॥ ४२

मानवाः). D_{3} दुष्टानां मानवास्तदा; T G (G_{4} om.) शिष्टानामपि बांध(G_{2} पांड)वाः. — ^{f}) B Dn मायाचार°; T_{1} पापाचारविवर्जिताः; M_{1} °परायणाः.

32 ^{a}) $Ś_{1}$ K_{1-3} D_{5} संपादयंतः; B_{1} समादाय तु; $B_{1}m._{2.3}$ Dc Dn $D_{4.6}$ समाह्वयंतः; B_{4} संपात°; T_{2} G_{2-4} M_{2} संघातवंतः. $K_{3.4}$ D_{1-3} तस्मिन्युगे कुरुश्रेष्ठ. — ^{c}) $K_{3.4}$ Dc D_{6} M_{1} °वधे युक्ता. — ^{f}) B_{1} पंडिता (for क्षत्रिया). B_{4} क्षत्रियान्या प्रदीयते.

34 ^{b}) $B_{2.4}$ Dn $D_{4.6}$ G_{2} चापि (for चैव). — ^{c}) K B_{2} $D_{1-3.5}$ T_{2} G_{3} भोक्ष्यंति. T_{2} G_{2-4} °क्रोशं. — ^{d}) T_{2} (before corr.) G_{4} इव (for अपि).

35 G_{4} om. 35. — ^{c}) $Ś_{1}$ $K_{1.2}$ $G_{1.2}$ M_{2} स्वयंग्रहा. — ^{d}) = 36^{d}, 37^{d}, 39^{d}. $Ś_{1}$ K $D_{1-3.5}$ प्रत्युपस्थिते; B Dn $D_{4.6}$ समुप°.

36 D_{5} T_{1} om. (hapl.) 36–37. — ^{b}) K_{1} Dc_{2} G_{2} M_{1} परार्थाः. — G_{4} om. 34^{cd}. — ^{d}) = 35^{d}, etc. $Ś_{1}$ K D_{1-3} प्रत्युपस्थिते; B M_{2} समुप°.

37 D_{5} T_{1} om. 37 (cf. v.l. 36). — ^{a}) = (var.) 45^{a}. B_{4} चौरभूतं; Dn_{2} D_{1} म्लेंछी°; S (T_{1} om.) वैर°. — ^{b}) K_{1} जनार्दन; $B_{2.3}$ Dc_{1} Dn $D_{4.6}$ न संशयः (for च भारत). — G_{4} om. 37^{c}–38^{b}. — ^{c}) $Ś_{1}$ K B_{1-3} Dc_{2} D_{1} हस्ताद्; M_{1} हस्ते (for हस्तो). $Ś_{1}$ K_{1-3} B_{1} M पर्यमुषद्; B_{2} परिमुषन्; G_{1} पर्यमुष्णाद्. B_{4} न कन्यां याचते कश्चित् (= 35^{a}). — ^{d}) = 35^{d}, etc. $Ś_{1}$ K D_{3} प्रत्युपस्थिते; $B_{1.2.4}$ Dn $D_{1.2.4.6}$ M_{2} समुप°.

38 G_{4} om. 38^{ab} (cf. v.l. 37). 38^{ab} = (var.) 15^{ab}. — ^{a}) Dc_{2} Dn_{2} संक्षेप्स्यंते; Dn_{3} D_{4} संक्षिप्स्यते. — ^{c}) G_{4} बालवृद्धगाढ्या.

39 ^{a}) $Ś_{1}$ K B_{1} Dc $D_{1-3.6}$ शूरमतयः; T_{1} शूरवन्मान्याः; M_{2} शूरमानिन्यः. $B_{1}m._{2-4}$ Dn $D_{4.6}$ भीरुस्तथा शूरमानी. — ^{b}) T_{1} क्रूरा (for शूरा). — ^{c}) T_{2} G_{3} विषश्यंति (for विश्व°). — ^{d}) = 35^{d}, etc. $Ś_{1}$ K $D_{3.5}$ प्रत्युपस्थिते; B समुप° (B_{4} पर्यव°).

40 ^{a}) $Ś_{1}$ $K_{1.2}$ एककार्यं; K_{3} G_{1} M_{2} एकभार्यं; B_{4} एकानार्यं; D_{3} M_{1} एकहार्यं; T_{1} एको नर्न; T_{2} G_{2-4} नैकभार्यं. Dn $D_{4.6}$ युगं (for जगत्). — ^{b}) $Ś_{1}$ K $D_{1-3.5}$ भविष्यति युगक्षये (cf. 20^{d}, 21^{d}, etc.); T_{2} G_{3} लोभमोहविवर्जितं. — ^{c}) K_{3} B Dn $D_{2.4-6}$ वर्धते; Dc वर्तते. $Ś_{1}$ K $D_{1.3}$ तदा (K_{4} नित्यं); B Dc Dn $D_{2.4.6}$ नत्र; D_{5} तस्मिन् (for महान्). — ^{d}) B D (except $D_{1-3.5}$) नु; T_{1} $G_{1.2.4}$ [अ]त्र (for च). $Ś_{1}$ B_{2} D_{3} M_{1} प्रवर्धते; D_{5} विवर्धते. K_{4} दानं धर्मश्च हीयते.

41 ^{a}) = 18^{a}. G_{3} ब्राह्मणक्षत्रियविशः. — ^{b}) K_{4} D_{5} विनक्ष्यंति; D_{3} विनश्यंति (for न शिष्यन्ति). $Ś_{1}$ $K_{1.2}$ $B_{2.4}$ नराधिप; B_{1} (m as in text) युगक्षये; M_{1} तथैव च. — ^{c}) $K_{1.2}$ G_{1} तथा (for तदा). B_{1} एकवर्णा भविष्यंति; T_{2} $G_{3.4}$ एकवर्णास्तदा लोके. — ^{d}) K_{2} D_{2} T_{2} $G_{3.4}$ भविष्यंति; B_{1} तदा लोका.

42 G_{4} om. 42^{a}–45^{b}. — ^{a}) M_{2} ये (for न). $K_{1.2}$ D_{1} क्षमयति; T G रक्षति; M_{2} नंक्ष्यति. — ^{b}) T_{1} प्रति (for तथा). — ^{c}) $K_{3.4}$ B D M_{1} भार्याः. B_{1} न (for च). — ^{d}) $K_{3.4}$ B_{4} Dc Dn D_{1-5} M न करिष्यंति काश्चन (B_{4}

ये यवान्ना जनपदा गोधूमान्नास्तथैव च ।
तान्देशान्संश्रयिष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ४३
स्वैराहाराश्च पुरुषा योषितश्च विशां पते ।
अन्योन्यं न सहिष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ४४
म्लेच्छभूतं जगत्सर्वं भविष्यति युधिष्ठिर ।
न श्राद्धैर्हि पितॄंश्चापि तर्पयिष्यन्ति मानवाः ॥ ४५
न कश्चित्कस्यचिच्छ्रोता न कश्चित्कस्यचिद्गुरुः ।
तमोग्रस्तस्तदा लोको भविष्यति नराधिप ॥ ४६
परमायुश्च भविता तदा वर्षाणि षोडश ।
ततः प्राणान्विमोक्ष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ४७
पञ्चमे वाथ षष्ठे वा वर्षे कन्या प्रसूयते ।
सप्तवर्षाष्टवर्षाश्च प्रजास्यन्ति नरास्तदा ॥ ४८
पत्यौ स्त्री तु तदा राजन्पुरुषो वा स्त्रियं प्रति ।
युगान्ते राजशार्दूल न तोषमुपयास्यति ॥ ४९
अल्पद्रव्या वृथालिङ्गा हिंसा च प्रभविष्यति ।
न कश्चित्कस्यचिद्दाता भविष्यति युगक्षये ॥ ५०
अट्टशूला जनपदाः शिवशूलाश्चतुष्पथाः ।
केशशूलाः स्त्रियश्चापि भविष्यन्ति युगक्षये ॥ ५१
म्लेच्छाः क्रूराः सर्वभक्षा दारुणाः सर्वकर्मसु ।
भाविनः पश्चिमे काले मनुष्या नात्र संशयः ॥ ५२
क्रयविक्रयकाले च सर्वः सर्वस्य वञ्चनम् ।
युगान्ते भरतश्रेष्ठ वृत्तिलोभात्करिष्यति ॥ ५३
ज्ञानानि चाप्यविज्ञाय करिष्यन्ति क्रियास्तथा ।
आत्मच्छन्देन वर्तन्ते युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ५४ C. 3. 13064 B. 3. 190. 55 K. 3. 193. 55

Dc1 D1 कश्चन; Dc2 किंश्चन; Dn संक्षये); B1–3 D6 करिष्यंति न काश्चन (B1 °ति कदाचन).

43 G4 om. 43 (cf. v.l. 42). — ^{a}) Dc यवार्थां; G1. 2 M2 यवानां. — ^{b}) G1. 2 गोधूमानां त°. — ^{d}) = 35^{d} etc. Ś1 K1. 2. 4 D3. 5 प्रत्युपस्थिते; K3 B1 D2 M1 समुप°; B4 पर्यंव°. D1 नीलीभृंगयश्च सर्वदा.

44 G2 om. 44 (cf. v.l. 42). — ^{a}) K3. 4 B D (except Dn3 D3. 5) G1 M स्वैराचाराः. — T2 G3 om. 44^{cd}. — ^{c}) Ś1 K1–3 नोत क्षंस्यंति; K4 D1–3. 5 न क्षमिष्यंति; M2 न च क्षंस्यंति (for न सहिष्यन्ति). — ^{d}) Ś1 K D3. 5 प्रत्युपस्थिते; B1. 3 Dc M2 समुप°.

45 K3. 4 D3 G4 om. 45^{ab} (for G4, cf. v.l. 42). — ^{a}) = (var.) 37^{a}. Ś1 K1 B2 Dn2 D1. 2. 5 म्लेछी- (Dn2 म्लेंछ-; D1 म्लेंछी-)भूतं. — ^{b}) B2 D2. 5 युगक्षये; B4 च भारत (for युधि°). D1 युगांते पर्युपस्थिते (= 35^{d}, etc.). — ^{c}) K3 श्राद्धैश्च; D1. 2 श्राद्धेन. K4 D3 न श्राद्धैर्दैवताश्चापि; B Dc Dn D4. 6 न श्राद्धैस्तर्पयिष्यंति; T G2–4 M2 श्राद्धेन (T1 M2 °द्धैर्न) देवाश्च पितॄन्; G1 श्राद्धैर्न च पितॄन्देवान्; M1 श्राद्धैर्देवाश्च च पितॄन्. — ^{d}) B Dc Dn D4. 6 दैवतानीह (Dc °नि च) मानवाः.

46 ^{a}) D1. 2 शिष्यो (for श्रोता). — ^{cd}) B2. 3 D (except D1–3) जना° (for नरा°). S (except T2 G2. 3) तमोग्रस्तास्तदा लोका भविष्यंति नरा°.

47 ^{a}) S भवति (for भविता). Dc भवितायुश्च परमस्. — ^{b}) K4 नव- (for तदा). — ^{c}) D3 विमोक्ष्यंते. — ^{d}) = 35^{d}, etc. Ś1 K D1. 3. 5 प्रत्युपस्थिते; B1–3 Dn D4. 6 समुप°; B4 पर्यंव°.

48 ^{a}) Ś1 K1–3 Dc2 D5 पंचमेप्यथ वा (K3 D5 °मे वाथ वा; Dc1 °मे वा तथा) षष्ठे. — ^{b}) Ś1 K1. 2 M प्रजास्यते; K3 D3. 5 G1 प्रजायते; K4 प्रयास्यति. — ^{d}) B3 T1 M तथा (for तदा). K4 D1. 3. 5 प्रजनि(D3 °यि)ष्यंति वै नराः.

49 ^{a}) B4 S पत्यौ (G1 M °तौ) पत्नी (for पत्यौ स्त्री तु). D3 न (for तु). — ^{c}) B4 पुरुषव्याघ्र; T2 G3. 4 नरशार्दूल. — ^{d}) D3 सतोषं; T1 न दोषं (for न तोषं). B4 उपगच्छति.

50 ^{a}) D5 अद्रव्या च (for अल्पद्रव्या). S (except M1) अल्पद्रव्यो वृथालिंगः. — ^{b}) T1 G1. 4 M2 हिंसां. S प्रचरिष्यति.

51 = (var.). 3. 186. 36. — Dn3 G4 om. (hapl.) 51. — ^{a}) Ś1 K1. 2 अट्टशीला. — ^{b}) Ś1 K1. 2 शवशीलाश्च. K1. 2 चतुष्पदाः. — ^{c}) B1 भविष्यंति (for स्त्रिय°). T2 G2. 3 M1 चैव (for चापि). Ś1 योषितः केशशीलाश्च; K D1–3. 5 T1 G1 प्रमदाः केशशूलाश्च (K1. 2 °शीलाश्च; K4 D5 °शूलिन्यः). — ^{d}) Dc1 युगे युगे (for युगक्षये). B1 स्त्रियश्चानागते युगे.

52 ^{a}) B1 G1 म्लेच्छाः शूराः; B2. 4 Dn D4. 6 म्ले(Dn2 म्लें)च्छाचाराः; D1 म्लेंच्छाः क्रूराः. Dc D1 सर्वभक्ष्या. — ^{d}) Ś1 K1. 2 मानवा (for मनुजा). T1 G1 मनुजा मनुजर्षभ (G1 °जाधिप).

53 ^{b}) K4 कांचनं; B3. 4 S वंचनां. — ^{d}) B D (except D1–3. 5) वित्तलोभात्. K4 हरिष्यति; G4 भविष्यति.

54 ^{a}) Ś1 K2 विज्ञाय (for [अ]विज्ञाय). — ^{b}) Ś1 K1. 2 कारयंति; Dc करिष्यति. K4 D3 तदा क्रियाः; S

C. 3. 13064 B. 3. 190. 56 K. 3. 193. 56 स्वभावात्क्रूरकर्माणश्चान्योन्यमभिशङ्किनः ।
भवितारो जनाः सर्वे संप्राप्ते युगसंक्षये ॥ ५५
आरामांश्चैव वृक्षांश्च नाशयिष्यन्ति निर्व्यथाः ।
भविता संक्षयो लोके जीवितस्य च देहिनाम् ॥ ५६
तथा लोभाभिभूताश्च चरिष्यन्ति महीमिमाम् ।
ब्राह्मणाश्च भविष्यन्ति ब्रह्मस्वानि च भुञ्जते ॥ ५७
हाहाकृता द्विजाश्चैव भयार्ता वृषलार्दिताः ।
त्रातारमलभन्तो वै भ्रमिष्यन्ति महीमिमाम् ॥ ५८
जीवितान्तकरा रौद्राः क्रूराः प्राणिविहिंसकाः ।
यदा भविष्यन्ति नरास्तदा संक्षेप्स्यते युगम् ॥ ५९
आश्रयिष्यन्ति च नदीः पर्वतान्विषमाणि च ।
प्रधावमाना वित्रस्ता द्विजाः कुरुकुलोद्वह ॥ ६०
दस्युप्रपीडिता राजन्काका इव द्विजोत्तमाः ।
कुराजभिश्च सततं करभारप्रपीडिताः ॥ ६१
धैर्यं त्यक्त्वा महीपाल दारुणे युगसंक्षये ।
विकर्माणि करिष्यन्ति शूद्राणां परिचारकाः ॥ ६२
शूद्रा धर्मं प्रवक्ष्यन्ति ब्राह्मणाः पर्युपासकाः ।
श्रोतारश्च भविष्यन्ति प्रामाण्येन व्यवस्थिताः ॥ ६३
विपरीतश्च लोकोऽयं भविष्यत्यधरोत्तरः ।
एडूकान्पूजयिष्यन्ति वर्जयिष्यन्ति देवताः ।
शूद्राः परिचरिष्यन्ति न द्विजान्युगसंक्षये ॥ ६४
आश्रमेषु महर्षीणां ब्राह्मणावसथेषु च ।

(except G_1 M_1; G_2 *inf. lin.*) क्रियास्तदा. — ^{c}) $Ś_1$ कुर्वंति; $K_{3.4}$ $D_{2.3}$ G_1 M_2 वर्तंतो; M_1 वर्धंते. — ^{d}) K_3 पर्यवस्थिते; K_4 $D_{3.5}$ प्रत्युप°; B Dc Dn $D_{4.6}$ समुप°.

55 ^{a}) K_3 $D_{1.3.5}$ स्वभावक्रूर°. — ^{b}) B_{1-3} Dn $D_{4.6}$ अभिशंसिनः; B_4 T G_{2-4} अभिशंकिताः. — ^{c}) $Ś_1$ भावितारो. G_1 नरा राजन् (for जनाः सर्वे). — ^{d}) B_1 प्राप्ते च (for संप्राप्ते). B_4 Dn D_5 G_1 संप्राप्ते तु (D_5 वै; G_1 सं-)युगक्षये.

56 ^{a}) K_2 D_3 M_2 आरामाश्च. K_4 D_{1-3} चैत्य- (for चैव). M_1 चैत्यान् (for वृक्षान्). — ^{b}) K_4 नाशयिष्यति सर्वथा. — ^{c}) B Dn $D_{4.6}$ संशयो (for संक्षयो). — ^{d}) B Dc Dn $D_{4.6}$ हि (for च).

57 ^{a}) K_4 D_5 यथा (for तथा). — ^{b}) T_1 भवि° (for चरि°). N भविष्यंति नरा नृप (Dc नराधिप). — ^{c}) B Dc Dn $D_{4.6}$ T_1 M ब्राह्मणांश्च. B Dc Dn $D_{4.6}$ G_1 हनिष्यंति; D_3 क्षयि°; T_1 M वधि°. — ^{d}) G_1 [अ]पि (for च). B_4 G_4 M_2 भोक्ष्यते (for भुञ्जते). $Ś_1$ K_{1-3} ब्राह्मणस्वो($K_{2.3}$ °श्वो)-पजीविनः; K_4 B_{1-3} D ब्राह्मणस्वो(Dc D_5 °श्वो)पभोगिनः; T_1 ब्राह्मणान्नानि भुंजते.

58 ^{a}) K_3 M_1 हाहाभूता; D_2 हाहा कृत्वा. — ^{d}) K_4 T_1 भवि° (for भ्रमि°). T_2 G विद्रविष्यंति गामिमां (G_1 भविष्यंति महीसुराः).

59 ^{ab}) $B_{2.3}$ Dc Dn $D_{4.6}$ S (except G_1 M_2) transp. रौद्राः and क्रूराः. B_1 क्षुद्राः (for क्रूराः). $Ś_1$ K_2 प्राणविहिंसकाः; D_{1-3} प्राणिविहिंसि(D_3 °हंस)काः; T_2 G_{2-4} प्राण्युपहिंसकाः. B_4 प्राणिनां हिंसकास्तथा; D_5 प्राणिनां च विहिंसकाः. — After 59^{ab}, K_4 reads 63^{ab}. — ^{d}) D_6 संक्षिप्स्यते; S संपत्स्यते. K_3 D_4 सुखं; K_4 B_3 D_{1-3} कलिः; D_5 जगत् (for युगम्).

60 ^{a}) S (except G_1) नदीं. $Ś_1$ $K_{1.2}$ आश्रयंति नदीश्चैव. — ^{b}) T_2 G_{2-4} विषमानपि (for विषमाणि च). — ^{c}) $D_{1.2}$ प्रबाध्यमाना; T_2 $G_{1.3}$ वृथा(G_1 प्रिया)वमाना. — ^{d}) T_1 G_1 प्रजाः (for द्विजाः).

61 ^{a}) K_4 $D_{3.5}$ दस्युप्रपीडनाद्राजन् (D_5 °द्राज्ञः); B Dc Dn $D_{4.6}$ G_1 दस्युभिः पीडिता (B_4 दंडप्रपीडिता) राजन्. — ^{b}) T_1 G_1 द्विजातयः; T_2 G_{2-4} तदा द्विजाः (for द्विजो°). — D_1 om. 61^{cd}. — ^{d}) K_4 करभारावपीडिताः; T_2 G_3 करहारप्रपी°.

62 ^{a}) T_1 वैरं (for धैर्यं). G_1 कृत्वा (for त्यक्त्वा). — ^{c}) G_1 M_1 चरि° (for करि°). — ^{d}) T_2 G शूद्राश्च.

63 K_4 reads 63^{ab} after 59^{ab}. — ^{a}) K_4 $D_{3.5}$ S (except M_1) धर्मान् (for धर्मं). $D_{1.2}$ करिष्यंति; G_4 प्रचक्ष्यन्ति; M_1 प्रवक्ष्यंते. — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ ब्राह्मणाः परिचारकाः; Dc °णाः पर्युपासते; S न द्विजा युगसंक्षये. — G_4 om. 63^{cd}. — ^{d}) K_2 प्रमाणेन.

64 ^{a}) $Ś_1$ K_2 Dc_2 Dn_3 कालो° (for लोको°). — ^{b}) $Ś_1$ K_2 D_5 T_1 G_1 M_1 [अ]धरोत्तरं; T_2 G_{2-4} नरोत्तम. — After 64^{ab}, M ins.:

949* धर्माचारपरिभ्रष्टा लोभमोहसमन्विताः ।
[M_2 °भ्रष्टो लोभाचारसमन्वितः.]

— ^{c}) $K_{1.2}$ D_1 ऐडूकान्; K_3 D_4 एड°; K_4m गोखलान्; T_1 जालूकान्; T_2 $G_{2.3}$ M जाळू°; G_1 जाळय°; G_4 जळू° (cf. v.l. 66). G_2 पूरयिष्यंति. — ^{d}) $Ś_1$ K_{1-3} D_5 नार्चं° (for वर्जं°). — ^{e}) D_5 शूद्रान्. T_1 G_1 M शूद्रानभिभवि-(T_1 °वदि)ष्यंति; T_2 G_{2-4} शूद्राश्च प्रभविष्यंति. — ^{f}) D_5 ते (for न). Dn_3 D_5 S (except M_2) द्विजाः. K D_1 उप° (for युग°).

देवस्थानेषु चैत्येषु नागानामालयेषु च ॥ ६५
एडूकचिह्ना पृथिवी न देवगृहभूषिता ।
भविष्यति युगे क्षीणे तद्युगान्तस्य लक्षणम् ॥ ६६
यदा रौद्रा धर्महीना मांसादाः पानपास्तथा ।
भविष्यन्ति नरा नित्यं तदा संक्षेप्स्यते युगम् ॥ ६७
पुष्पे पुष्पं यदा राजन्फले फलमुपाश्रितम् ।
प्रजास्यति महाराज तदा संक्षेप्स्यते युगम् ॥ ६८
अकालवर्षी पर्जन्यो भविष्यति गते युगे ।
अक्रमेण मनुष्याणां भविष्यति तदा क्रिया ।
विरोधमथ यास्यन्ति वृषला ब्राह्मणैः सह ॥ ६९
मही म्लेच्छसमाकीर्णा भविष्यति ततोऽचिरात् ।
करभारभयाद्विप्रा भजिष्यन्ति दिशो दश ॥ ७०
निर्विशेषा जनपदा नरावृष्टिभिरर्दिताः ।
आश्रमानभिपत्स्यन्ति फलमूलोपजीविनः ॥ ७१
एवं पर्याकुले लोके मर्यादा न भविष्यति ।
न स्थास्यन्त्युपदेशे च शिष्या विप्रियकारिणः ॥ ७२
आचार्योपनिधिश्चैव वत्स्यते तदनन्तरम् ।
अर्थयुक्त्या प्रवत्स्यन्ति मित्रसंबन्धिबान्धवाः ।
अभावः सर्वभूतानां युगान्ते च भविष्यति ॥ ७३
दिशः प्रज्वलिताः सर्वा नक्षत्राणि चलानि च ।
ज्योतींषि प्रतिकूलानि वाताः पर्याकुलास्तथा ।
उल्कापाताश्च बहवो महाभयनिदर्शकाः ॥ ७४
षड्भिरन्यैश्च सहितो भास्करः प्रतपिष्यति ।
तुमुलाश्चापि निर्ह्रादा दिग्दाहाश्चापि सर्वशः । C. 3. 13087 B. 3. 190. 78 K. 3. 193. 78

65 ^{b}) T_1 द्विजानामालयेषु च.

66 ^{a}) $K_{1.2}$ ऐडूक°; S जालूक° (cf. v.l. 64). — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ °भूषणा; $D_{1.2}$ °भूमिका (for °भूषिता). — ^{c}) Dc_1 $G_{1.2.4}$ M_1 भविष्यंति.

67 ^{a}) T_2 $G_{1.3.4}$ यथा (for यदा). B_2 कर्महीना; T_1 गुणैर्हीना. — ^{b}) Dc मत्स्यादाः; T_1 मांसाशाः. T_1 पशव° (for पानपा°). — ^{c}) Ś$_1$ K $D_{1-3.5}$ पापास् (for नित्यं). — ^{d}) S (except G_1) संपत्स्यते (for संक्षे°). K_3 सुखं; D_3 कलिः; D_5 जगत् (for युगम्).

68 T_2 G_3 om. (hapl.) 68. — ^{a}) Dn $D_{4.6}$ transp. पुष्पे and पुष्पं. D_5 महाराज (for यदा राजन्). — ^{b}) B D (except $D_{1-3.5}$) फले वा फलमाश्रितं. — ^{c}) K_4 D_3 जनिष्यते; D_2 जनिष्येत; D_5 जनिष्यति (for प्रजा°). G_1 M नरश्रेष्ठ (for महा°). $G_{2.4}$ प्रजायते नरश्रेष्ठ. — ^{d}) S (T_2 G_3 om.) संपत्स्यते (for संक्षेप्स्यते). K_4 $D_{2.3}$ कलिः; D_5 जगत्; G_1 कृतं (for युगम्).

69 G_4 om. 69^{abcd}. — ^{b}) $K_{1.2}$ B_1 D_5 T G (G_4 om.) युगक्षये; B_2 (by transp.) युगे गते; Dc M_2 युगे युगे. — ^{d}) $K_{2.4}$ B D (except $D_{1.5}$) G_1 भविष्यंति तदा क्रियाः (G_1 क्षयाः). — ^{e}) G_1 क्रियाविरोधं यास्यंति. — ^{f}) T_2 G_{2-4} M_1 (*sup. lin.* as in text) ब्राह्मणा वृषलैः सह.

70 ^{a}) B_{1-3} Dc Dn $D_{3.4.6}$ म्ले(Dn_2 म्लें)छजनाकीर्णा; B_4 G_2 म्लेछगणा°; T_1 G_1 M म्लेछकुला°. — ^{b}) B_1 T_1 तदाचिरात्; D_1 युगक्षये. — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ B_1 $D_{2.3.5}$ गमि°; K_3 D_1 नशि°; Dc_2 वसि°; T G व्रजि° (G_1 द्रवि°) (for भजि°). — After 70, S ins.:

950* अन्यायवर्तिनश्चापि भविष्यन्ति नराधिपाः ।

71 ^{b}) Ś$_1$ $K_{3.4}$ D_{1-6} तदा विष्टि(Ś$_1$ विद्धि; K_3 $D_{1.3}$ वृष्टि)करार्दिताः; $K_{1.2}$ B Dn तथा वि($B_{1.2}$ वृ)ष्टिकरा°; Dc यदा विष्टिकरा°; T_1 G_1 M अनावृष्टिभिर(G_1 °भया)र्दिताः. — ^{c}) B_{2-4} Dn $D_{4.6}$ उपलप्स्यंति; Dc D_2 अभिपश्यंति; T_1 नाभिपत्स्यंति; M_2 अभिवत्स्यंति. — ^{d}) K_4 $D_{1.2}$ वृषला ब्राह्मणैः सह (=69^f).

72 After 72^{ab}, S (except G_4) ins.:

951* ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः परित्यक्ष्यन्ति सत्क्रियाम् ।

— ^{c}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ °देशे तु; K_3 T_2 $G_{1.3.4}$ °देशेन (for °देशे च).

73 ^{a}) T_2 G आचार्योपाधिन(G_1 °पचिति)श्चैव. — ^{b}) $B_{2.3}$ Dn $D_{3.6}$ भत्स्यंते; Dc D_4 वत्स्यंते; D_1 T_2 $G_{2.3}$ वत्स्यंते; D_5 त्रिद्यते. — ^{c}) $K_{1.4}$ D_5 T_1 G_1 अर्थयुक्ताः; T_2 G_{2-4} °युक्तान्. K_1 भविष्यंति; S (except T_1 M_1) प्रपत्स्यंति. — ^{e}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ अभावः सर्वभावानां; Dc स्वभावः सर्वभूतानां. — ^{f}) B D (except $D_{1.3.5}$) सं- (for च).

74 ^{b}) B (B_1 marg.) D (except D_{1-3}) [अ]प्रभाणि च (B_1 orig. चराणि च); T_1 दिशो दश; T_2 G जलानि च (for चलानि च). — ^{c}) Ś$_1$ K $D_{1-3.5}$ ज्योतींषि प्रतिलोमानि; $B_{1.3}$ Dc S प्रधूपितानि ज्योतींषि. — G_4 om. 74^e–75^d. — ^{f}) Ś$_1$ K B_4 $D_{1-3.5}$ G_1 °निदर्शनाः.

75 G_4 om. 75^{abcd} (cf. v.l. 74). — ^{b}) D_5 प्रतपिष्यति भास्करः (by transp.). — ^{c}) B_4 उल्काश्चापि सनिर्ह्रादा. — ^{d}) $K_{1.2}$ निर्दाहा°; G_2 दीनाभा° (for दिग्दा-

C. 3. 13087 B. 3. 190. 79 K. 3. 193. 78 कबन्धान्तर्हितो भानुरुदयास्तमये तदा ॥ ७५
अकालवर्षी च तदा भविष्यति सहस्रदृक् ।
सस्यानि च न रोक्ष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ७६
अभीक्ष्णं क्रूरवादिन्यः परुषा रुदितप्रियाः ।
भर्तृणां वचने चैव न स्थास्यन्ति तदा स्त्रियः ॥ ७७
पुत्राश्च मातापितरौ हनिष्यन्ति युगक्षये ।
सूदयिष्यन्ति च पतीन्स्त्रियः पुत्रानपाश्रिताः ॥ ७८
अपर्वणि महाराज सूर्यं राहुरुपैष्यति ।
युगान्ते हुतभुक्चापि सर्वतः प्रज्वलिष्यति ॥ ७९
पानीयं भोजनं चैव याचमानास्तदाध्वगाः ।
न लप्स्यन्ते निवासं च निरस्ताः पथि शेरते ८०
निर्घातवायसा नागाः शकुनाः समृगद्विजाः ।
रूक्षा वाचो विमोक्ष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ८१
मित्रसंबन्धिनश्चापि संत्यक्ष्यन्ति नरास्तदा ।
जनं परिजनं चापि युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ८२
अथ देशान्दिशश्चापि पत्तनानि पुराणि च ।
क्रमशः संश्रयिष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ८३
हा तात हा सुतेत्येवं तदा वाचः सुदारुणाः ।
विक्रोशमानश्चान्योन्यं जनो गां पर्यटिष्यति ॥ ८४
ततस्तुमुलसंघाते वर्तमाने युगक्षये

हा°). — T_2 G_3 om. 75^e–76^d. — ^{e}) $K_{3.4}$ $D_{1-3.5}$ कबंधांतरितो. — ^{f}) B D (except D_{1-3}) M_2 °स्तमने; G (G_3 om.) °स्तमयौ. K_1 यथा; K_2 D_5 G (G_4 om.) तथा; K_4 $D_{2.3}$ सदा (for तदा).

76 T_2 $G_{3.4}$ om. 76 (for T_2 G_3 cf. v.l. 75). — ^{a}) B D (except $D_{1-3.5}$) भगवान् (B_4 पर्जन्यः) (for च तदा). — ^{b}) $G_{1.2}$ युगक्षये (for सहस्र°). — ^{c}) G_1 रोहंति. — ^{d}) Ś$_1$ K $D_{3.5}$ प्रत्यु°; T_1 M समु° (for पर्यु°). G_1 संप्राप्ते च युगक्षये.

77 ^{a}) T_1 G_4 अभीक्ष्ण-. Dc कर्म° (for क्रूर°). — ^{b}) K_1 B $D_{1.6}$ $G_{1.2}$ पुरुषा (for प°). K_1 Dc_2 °प्रियः; $K_{3.4}$ $D_{3.4}$ °प्रिया. — ^{d}) T_2 G_{2-4} स्थास्यंते. Ś$_1$ K $D_{1.2.5}$ स्त्रियस्तदा (by transp.); B_2 Dn_1. n_3 ततः स्त्रियः; B_4 स्त्रियस्तथा.

78 G_4 om. 78^{ab}. — ^{b}) K_1 M_1 हरिष्यंति; T_1 भवि°; T_2 $G_{2.3}$ न रक्षंति. — ^{c}) T_1 नादरिष्यंति (for सूदयि°). G_1 पशून्; M_1 पतिं. — ^{d}) Ś$_1$ K_4 $D_{1.2}$ G_1 M_1 उपाश्रिताः; T_2 G_{2-4} उपासिताः.

79 ^{b}) K_{2-4} $D_{3.5}$ S उपेष्यति; $D_{1.2}$ ग्रसि°. — ^{c}) $K_{3.4}$ B_4 $D_{1-3.5}$ M_2 क्षयांते (for युगान्ते). $K_{2.3}$ Dn_2. n_3 D_3 वापि (for चापि). — ^{d}) B_4 प्रभविष्यति.

80 G_4 om. 80. — ^{a}) B D (except $D_{1-3.5}$) चापि (for चैव). — ^{b}) $K_{1.2}$ D_5 T_1 M_1 तथा (for तदा). T_2 G_{1-3} नराः (for [अ]ध्वगाः). $K_{3.4}$ D_{1-3} याचमानस्तथाध्वगाः. — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ T_1 G_1 लप्स्यंति; K_3 लप्स्यति; K_4 D_{1-3} लप्स्यते. T_1 G_1 निवासांश्च. — ^{d}) $K_{3.4}$ D_{1-3} निरस्तः. $K_{3.4}$ $D_{1.5}$ शेष्यते.

81 D_3 om. 81^a–82^b. — ^{a}) $K_{1.3.4}$ Dc Dn_3 $D_{1.2.6}$ T_1 G_1 M निर्घाता (for निर्घात-). T_2 G_{2-4} निरस्ता वायुना गावः. — ^{b}) K_4 D_2 शकुंनाः (for शकुनाः). — ^{d}) $K_{3.4}$ D_5 प्रत्यु°; B_1 समु° (for पर्यु°).

82 D_3 om. 82^{ab} (cf. v.l. 81); K_3 M_2 om. (hapl.) 82–83; G_4 om. (hapl.) 82. — ^{a}) T_2 $G_{2.3}$ मित्रान् (for मित्र-). D_1 सर्वान् (for चापि). — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ B_1 $D_{1.2.5}$ नराः संत्यज्य शेरते; S (G_4 M_2 om.) संत्यजंति नरास्तथा (G_1 M_1 °दा). — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ $D_{2.3.5}$ दारान्; D_1 खेदात्; T_2 $G_{2.3}$ जनः (for जनं). Dc T_2 G_3 परिजनश्च. T G (G_4 om.) चैव (for चापि). — ^{d}) Ś$_1$ K_4 $D_{2.3.5}$ प्रत्यु°; B_1 Dc_2 समु° (for पर्यु°). T $G_{2.3}$ M_1 सत्यं च युगसंक्षये; G_1 संत्यजंति युगक्षये.

83 Ś$_1$ K_{1-3} M_2 om. 83 (Ś$_1$ $K_{1.2}$ hapl.; for K_3 M_2 cf. v.l. 82). — ^{a}) T $G_{2.3}$ देशा. K_4 B_4 $D_{1-3.5}$ S (M_2 om.) चैव (for चापि). — ^{b}) B_1 वनानि च (for पत्तनानि). T_1 वनानि; T_2 G_{2-4} [आ]पणानि (for पुराणि). — ^{c}) T_2 G_{2-4} संल° (for संश्र°). — ^{d}) K_4 $D_{3.5}$ प्रत्यु°; $B_{1.4}$ M_1 समु° (for पर्यु°).

84 G_4 om. 84–85. — ^{a}) Ś$_1$ K_2 G_1 सुतेत्येव; B_4 भ्रातरिति. — ^{c}) K_1 D_1 G_2 M_2 विक्रोशमाना°. — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ Dc_2 जनौघः (for जनो गां). T_2 $G_{2.3}$ जनोयं प्रवदिष्यति; G_1 परितप्स्यंति भारत. — T G M_1 (om. line 2) ins. after 84 (G_4, which om. 84, ins. line 2 only after 83):

952* भोवादिनस्तथा शूद्रा ब्राह्मणाः प्राकृतप्रियाः ।
पाषण्डजनसंकीर्णा भविष्यन्ति युगक्षये ।

85 G_4 om. 85 (cf. v.l. 84); T_2 $G_{2.3}$ om. (hapl.) 85^{ab}. — ^{a}) M_1 लोके (for ततस्). $D_{2.3}$ तुमल°; T_1 तुमलसंयुक्ते. — ^{b}) Ś$_1$ K_{1-3} $B_{1.4}$ Dc_2 D_3 T_1 M_2 जन° (for युग°). — ^{c}) T_1 विजातिपूर्वको लोकं. — ^{d}) B_1

द्विजातिपूर्वको लोकः क्रमेण प्रभविष्यति ॥ ८५
ततः कालान्तरेऽन्यस्मिन्पुनर्लोकविवृद्धये ।
भविष्यति पुनर्दैवमनुकूलं यदृच्छया ॥ ८६
यदा चन्द्रश्च सूर्यश्च तथा तिष्यबृहस्पती ।
एकराशौ समेष्यन्ति प्रपत्स्यति तदा कृतम् ॥ ८७
कालवर्षी च पर्जन्यो नक्षत्राणि शुभानि च ।
प्रदक्षिणा ग्रहाश्चापि भविष्यन्त्यनुलोमगाः ।
क्षेमं सुभिक्षमारोग्यं भविष्यति निरामयम् ॥ ८८
कल्किर्विष्णुयशा नाम द्विजः कालप्रचोदितः ।
उत्पत्स्यते महावीर्यो महाबुद्धिपराक्रमः ॥ ८९

संभूतः सम्भलग्रामे ब्राह्मणावसथे शुभे ।
मनसा तस्य सर्वाणि वाहनान्यायुधानि च ।
उपस्थास्यन्ति योधाश्च शस्त्राणि कवचानि च ॥ ९०
स धर्मविजयी राजा चक्रवर्ती भविष्यति ।
स चेमं संकुलं लोकं प्रसादमुपनेष्यति ॥ ९१
उत्थितो ब्राह्मणो दीप्तः क्षयान्तकृदुदारधीः ।
स संक्षेपो हि सर्वस्य युगस्य परिवर्तकः ॥ ९२
स सर्वत्र गतान्क्षुद्रान्ब्राह्मणैः परिवारितः ।
उत्सादयिष्यति तदा सर्वान्म्लेच्छगणान्द्विजः ॥ ९३ C. 3. 13106 B. 3. 190. 97 K. 3. 193. 98

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

संभविष्यति; D2. 3 न भवि°; T2 G2. 3 प्रपति°. D5 विक्रमेण भविष्यति; G1 क्रमशः प्रपतिष्यति.

86 a) Ś1 K1. 2 G1. 4 तस्मिन् (for ऽन्यस्मिन्). — b) T2 (before corr.) लोकः प्रसिध्यति; T2 (after corr.) G2–4 लोकप्रसिद्धये. — c) A few MSS. पुनर्दैवम्. G1 भविष्यंति पुनः सर्वे. — d) G1 नरा दैवं (for अनुकूलं).

87 a) D5 यावच्च; G4 यथा (for यदा). Dc1 Dn D4. 6 transp. चंद्रः and सूर्यः. — b) B1 तदा; D1 G2 यदा; G4 यथा (for तथा). K2 Dn2 तिष्यं बृहस्पतिः; K4 (marg. *sec. m.*) D1. 5 (marg.) M1 शुक्रबृहस्पती; Dc तिष्ये बृह°; G1 शुक्रो बृहस्पतिः. — c) Ś1 K1–3 D1 एकरात्रे (K2 D1 °त्रौ); D3 एकराशीं. — D2 om. (hapl.) from न्ति up to भविष्य in 88^{d}. — d) Ś1 D3 प्रपश्यंति; K1 Dc2 प्रपत्स्यंति; K3 प्रवत्स्यति; B2 D1 M1 भविष्यति; T G2. 3 संपत्स्य(T1 °त्स्यं)ति. G1 M2 तदा संपत्स्यते कृतं.

88 D3 om. up to भविष्य in 88^{d} (cf. v.l. 87). — cd) Ś1 K D1–3. 5 चैव (for चापि). Ś1 K1. 2 च लोमशः; B4 सुखावहाः (for [अ]नुलोमगाः). T2 G दक्षिणानि भविष्यंति पूज(G1 प्रजा)यंतः परस्परं (see below). — For 88^{cd}, T1 M subst.:

953* दक्षिणानि भविष्यन्ति ग्रहाश्चाप्यनुलोमगाः ।
प्रदक्षिणा भविष्यन्ति पूजयन्तः परस्परम् ।

— f) D2 M1 भविष्यंति. B4 न संशयः; G1 तदा कृतं (for निरामयम्).

89 a) B Dn1. n3 D4–6 S (except G1) कल्की. K3 D2 विष्णुयशो. — b) D1 °प्रयो°; D5 °प्रणो° (for °प्रचो°). — c) K4 Dc D3 S (except T1 G1) उत्पत्स्यति. D5 महाबाहुर्. — d) K3 D5 °बल°.

90 a) G1 संभूतः. K1. 4 D1. 2 शंभलग्रामे; K2 संवल°; T G2–4 M2 शंबळ°; G1 संगळ°; M1 शंभळ°. — After 90^{ab}, S ins.:

954* महात्मा वृत्तसंपन्नः प्रजानां हितकृन्नृप ।

— d) T1 सुबहून्यायुधानि च; G1. 2. 4 बहुनानायुधानि च. — G2 om. (hapl.) 90^{cf}. — e) K3 भूताश्च; Dc योधांश्च; T1 योगं च; T2 (before corr.) G4 योगैश्च; G1 M1 योगाश्च.

91 a) Ś1 स सर्वे°; B2 स्वधर्मे°. T1 G1 M1 राजन् (for राजा). — b) D1. 2 महायशाः (for भवि°). — c) B1 S सकलं (for संकुलं). Ś1 K1. 2 स एवेदं कुलं सर्वं; K3. 4 D1–3. 5 स चेदं संकुलं सर्वं.

92 a) K2 D3 उच्छ्रितो; G2 उत्स्थितो. — b) Ś1 K D1–3. 5 कालांत°; G1 क्षत्रांत°; G2 युगांत° (for क्षयान्त°). — c) B1. 3 Dc Dn3 T1 G1. 2. 4 M संक्षेपो (B1 Dn3 संक्षेपे; B3 संक्षये; T1 संक्षेसा) हि स सर्वस्य; B2 Dn1. n2 D4. 6 संक्षेपको हि सर्वस्य; B4 समक्षाय हि सर्वस्य; T2 G3 संक्षेपे स हि सर्वस्य. — d) K4 परिवर्तते.

93 D2 om. 93. — a) S गतः (T1 °तैः) क्षुद्रान्. — c) T2 G3. 4 उद्धात°; G3 उद्धृत° (for उत्साद°). — d) Ś1 K1. 2 B D (except Dc2 D1. 3) सर्व- (for सर्वान्).

Colophon om. in Ś1 K1–3. — *Major parvan:* Dn2 T2 G2–4 आरण्य. — *Sub-parvan:* G1 M2 मार्कंडेयसमास्या. K4 B2–4 Dc Dn D2. 3 (all om. sub-parvan name) mention only भविष्य; and D4, likewise, only भविष्यत्. — *Adhy. name:* D1 भविष्यकथनं; G1 युगधर्मकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 189 (Dn3 190); D1 196; S (M2 *inf. lin.*) 192 (M2

१८९

C. 3. 13107
B. 3. 191. 1
K. 3. 194. 1

मार्कण्डेय उवाच ।

ततश्चोरक्षयं कृत्वा द्विजेभ्यः पृथिवीमिमाम् ।
वाजिमेधे महायज्ञे विधिवत्कल्पयिष्यति ॥ १
स्थापयित्वा स मर्यादाः स्वयंभुविहिताः शुभाः
वनं पुण्ययशःकर्मा जरावान्संश्रयिष्यति ॥ २
तच्छीलमनुवर्त्स्यन्ते मनुष्या लोकवासिनः ।
विप्रैश्चोरक्षये चैव कृते क्षेमं भविष्यति ॥ ३
कृष्णाजिनानि शक्तीश्च त्रिशूलान्यायुधानि च ।
स्थापयन्विप्रशार्दूलो देशेषु विजितेषु च ॥ ४
संस्तूयमानो विप्रेन्द्रैर्मानयानो द्विजोत्तमान् ।
कल्किश्चरिष्यति महीं सदा दस्युवधे रतः ॥ ५
हा तात हा सुतेत्येवं तास्ता वाचः सुदारुणाः ।
विक्रोशमानान्सुभृशं दस्यून्नेष्यति संक्षयम् ॥ ६
ततोऽधर्मविनाशो वै धर्मवृद्धिश्च भारत ।
भविष्यति कृते प्राप्ते क्रियावांश्च जनस्तथा ॥ ७
आरामाश्चैव चैत्याश्च तटाकान्यवटास्तथा ।
यज्ञक्रियाश्च विविधा भविष्यन्ति कृते युगे ॥ ८
ब्राह्मणाः साधवश्चैव मुनयश्च तपस्विनः ।

orig. 195). — *Śloka no.:* Dn$_1$ 96; Dn$_2$ 97; Dn$_3$ D$_1$ 98.

189

1 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1.2.4}$ D (except D$_1$) चौरक्षयं. — ^{c}) K$_1$ B$_2$ Dc$_2$ D$_1$ T$_2$ G$_3$ °मेध-; K$_2$ °मेधो; B$_1$ °मेधैर्; G$_{3.4}$ °मेधं (for °मेधे). B$_1$ °यज्ञैर्; T$_2$ G$_{2-4}$ °यज्ञं (for °यज्ञे). — ^{d}) G$_1$ कालयिष्यति.

2 K$_3$ om. (hapl.) 2. — ^{a}) B D (except D$_{1-3.5}$) च (for स). — ^{b}) A few MSS. स्वयंभू-. Ś$_1$ K$_{1.2}$ तदा; B$_4$ प्रभुः (for शुभाः). — ^{c}) T$_1$ G$_3$ पुनः (for वनं). G$_{1.2.4}$ पुनः (G$_1$ वनं) पुण्ययशः कर्म. — ^{d}) B$_4$ जरायां; T G$_1$ जरया; M विधिवत् (for जरावान्). B$_{1-3}$ Dc Dn रमणीयं प्रवेक्ष्यति.

3 ^{a}) Ś$_1$ K$_{2.3}$ M$_1$ अनुवर्त्स्यंते; K$_4$ Dn$_2$ D$_{2.3}$ °वर्त्स्यंति; B$_{2-4}$ Dn$_1$. n$_3$ D$_{4-6}$ °वर्त्स्यंति; D$_1$ T$_2$ G °वर्तंते; T$_1$ M$_2$ °पर्त्स्यंते (for °वर्त्स्यन्ते). — ^{b}) B$_1$ लोकभाविनः; T$_2$ G लोक(G$_1$ धर्म)चारिणः. — ^{c}) G$_1$ विप्रा° (for विप्रै°). D$_4$ चौरक्षयैश्; D$_6$ चोरक्षयं. Ś$_1$ K Dn D$_{1-3.5}$ एवं चौ(D$_1$ चो)रक्षये जाते. — ^{d}) Ś$_1$ K D$_{1.2.5}$ महत्; D$_3$ महा- (for कृते).

4 ^{a}) G$_1$ शक्ति च; M शक्त्यश्च (for शक्ती°). — ^{c}) B D (except D$_{1-3.5}$) द्विज° (for विप्र°). — ^{d}) Ś$_1$ [इ]त्र जितेषु; Dc विहितेषु; D$_1$ विपिनेषु; T$_2$ G$_{2-4}$ विविधेषु (for विजितेषु).

5 ^{a}) D$_6$ विप्रेंद्रो. — ^{b}) S मानयंश्च (for °यानो). — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ कार्किश्; K$_4$ B$_{2-4}$ T G$_{2-4}$ कल्की (for कल्किश्). B$_1$ (m as in text) चरिष्यति महाबाहुः. — ^{d}) Ś$_1$ D$_5$ तदा (for सदा).

6 ^{a}) = 3. 188. 81^a. B$_5$ [ए]नत् (for [ए]वं). B$_1$ हा तात हा च पुत्रेति; B$_{2.3}$ D (except D$_{1-3.5}$) हा मात- स्तात पुत्रेति; B$_4$ हा तात हा भ्रातरिति. — ^{b}) B$_4$ तदा (for तास्ता). K$_2$ सुदारुणं; M$_2$ च दारुणाः (for सुदा°). — ^{c}) K$_1$ M$_2$ विक्रोशमानाः. Ś$_1$ K D$_{1-3.5}$ सुबहून् (for सुभृशं). — ^{d}) D$_1$ देशान्; G$_2$ शत्रून् (for दस्यून्). K$_1$ स क्षयं; T$_1$ संयुगे (for संक्षयम्).

7 ^{a}) B$_2$ तदा (for ततो). B$_2$ °विनाशं. Ś$_1$ K$_{1.2}$ [ऽ]यं (for वै). — ^{c}) G$_1$ युगे (for कृते). — ^{d}) Ś$_1$ B$_{1.2}$ Dc D$_{1.2.4.6}$ तदा; B$_3$ सदा (for तथा). — After 7, M$_2$ ins. 955*.

8 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ G$_3$ आरामांश्चैव; K$_3$ D$_1$ आश्रमा°; Dc$_1$ आश्रम° (for आरामा°). K$_{1.2}$ G$_1$ चैत्यांश्च. — ^{b}) Ś$_1$ तडाकान्यवटस्तथा; K$_1$ तडाकान्यवटांस्तथा; K$_2$ तडाकानि वटांस्तथा; K$_4$ B$_1$ D$_{1.3}$ तडागान्यवटास्तथा; B$_{2-4}$ D$_6$ तटा- गावसथा तथा; Dc Dn D$_4$ तडागावसथास्तथा; D$_5$ तडागाश्च वटास्तथा. — N ins. after 8^{ab}; M$_2$, after 7:

955* पुष्करिण्यश्च विविधा देवतायतनानि च ।

^{d}) G$_1$ करि° (for भवि°).

9 ^{a}) B$_1$ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या. — ^{c}) K$_4$ D$_1$ हत- पाखंडाः; S हत(M$_1$ सह)पाषंडाः. — ^{d}) Ś$_1$ K D$_{3.5}$ सत्ये तथा; B Dn D$_{4.6}$ T$_1$ M$_2$ सत्यजनाः; Dc सत्यप्रियाः; G$_1$ सत्यव्रताः; M$_1$ सत्यरताः (for सत्ये जनाः). D$_1$ महाप्रजाः; D$_2$ सहप्रजाः (for जनाः प्रजाः). T$_1$ तथा; T$_2$ G$_{2-4}$ तदा

आश्रमाः सहपाषण्डाः स्थिताः सत्ये जनाः प्रजाः ॥ ९
जास्यन्ति सर्वबीजानि उप्यमानानि चैव ह ।
सर्वेष्वृतुषु राजेन्द्र सर्वं सस्यं भविष्यति ॥ १०
नरा दानेषु निरता व्रतेषु नियमेषु च ।
जपयज्ञपरा विप्रा धर्मकामा मुदा युताः ।
पालयिष्यन्ति राजानो धर्मेणेमां वसुंधराम् ॥ ११
व्यवहाररता वैश्या भविष्यन्ति कृते युगे ।
षट्कर्मनिरता विप्राः क्षत्रिया रक्षणे रताः ॥ १२
शुश्रूषायां रताः शूद्रास्तथा वर्णत्रयस्य च ।
एष धर्मः कृतयुगे त्रेतायां द्वापरे तथा ।
पश्चिमे युगकाले च यः स ते संप्रकीर्तितः ॥ १३
सर्वलोकस्य विदिता युगसंख्या च पाण्डव ।
एतत्ते सर्वमाख्यातमतीतानागतं मया ।
वायुप्रोक्तमनुस्मृत्य पुराणमृषिसंस्तुतम् ॥ १४
एवं संसारमार्गा मे बहुशश्चिरजीविना ।
दृष्टाश्चैवानुभूताश्च तांस्ते कथितवानहम् ॥ १५
इदं चैवापरं भूयः सह भ्रातृभिरच्युत ।
धर्मसंशयमोक्षार्थं निबोध वचनं मम ॥ १६
धर्मे त्वयात्मा संयोज्यो नित्यं धर्मभृतां वर ।
धर्मात्मा हि सुखं राजा प्रेत्य चेह च नन्दति ॥ १७
निबोध च शुभां वाणीं यां प्रवक्ष्यामि तेऽनघ ।
न ब्राह्मणे परिभवः कर्तव्यस्ते कदाचन ।
ब्राह्मणो रुषितो हन्यादपि लोकान्प्रतिज्ञया ॥ १८

वैशंपायन उवाच ।

मार्कण्डेयवचः श्रुत्वा कुरूणां प्रवरो नृपः ।
उवाच वचनं धीमान्परमं परमद्युतिः ॥ १९   C. 3. 13128 B. 3. 191. 22 K. 3. 194. 21

(for प्रजाः).

10 a) $B_{2.3}$ Dn $D_{4.6}$ प्रयं($D_{4.6}$ °जं)ति; S जायंति (for जास्यन्ति). Ś$_1$ K_{1-3} चैव बीजानि; T_2 G सर्वभूतानि. K_4 D_{1-3} जनिष्यंते (D_1 °ति) च बीजानि; D_5 जनयिष्यंति बीजानि. — b) $K_{1.2}$ तप्य° (!); B Dn $D_{4.6}$ रोप्यमाणानि; T_2 G शुध्य° (G_1 वर्ध°) (for उप्य°). Ś$_1$ K भारत; B_2 सर्वशः; D_5 वै तदा; T_1 वै सह (for चैव ह). — d) B_1 Dc_2 $D_{2.3.5}$ S सर्व-. G_1 सर्वशः संभविष्यति.

11 a) D_3 नियता; D_5 [अ]भिरता (for निरता). — b) $D_{1.2}$ शुभेषु; $G_{1.2.4}$ वृत्तेषु (for व्रतेषु). — G_4 om. 11^{cd}. — c) $K_{1.3}$ $B_{2.4}$ Dn $D_{3.4.6}$ जप्य°; $K_{2.4}$ B_3 Dc D_1 जाप्य° (for जप°). — d) Ś$_1$ °कामा मुदान्विताः; D_1 °काम-मुदा युताः; G_1 °कामसमायुताः. — Ś$_1$ K_1 om. (hapl.) 11^{e}–12^{d}. — f) B_1 धर्मेण पृथिवीमिमां.

12 Ś$_1$ K_1 om. 12 (cf. v.l. 11). — a) T_2 G °परा (for °रता). — d) K_2 B_2 Dn $D_{4.6}$ विक्रमे (for रक्षणे).

13 a) K_4 शुश्रूषण- (for शुश्रूषायां). — d) T_1 [ऽ]पि च (for तथा). — e) Ś$_1$ $K_{1.2}$ तु; S यः (for च). — f) Ś$_1$ K_2 B_3 यश्च ते; K_1 यच्च ते; K_4 $D_{2.3}$ य(K_4 त)था ते; D_5 यः सत्ये; T_1 $G_{2.4}$ M स तेयं; T_2 G_3 सततं; G_1 स च ते (for यः स ते). T_1 $G_{2.4}$ परिकीर्तितः; G_1 सुप्रकीर्तितं.

14 a) K_4 सर्वलोकाश्च. D_3 G_1 विहिता; T G_{2-4} M_2 कथिता (for विदिता). — b) S भारत (for पाण्डव). — d) B D (except Dc D_3) तथा (for मया). — f) D_5 ऋषिसंमतं; T_1 °भि स्तुतं; G_1 °संस्कृतं.

15 a) B_1 समागमे चैव; B_2 $D_{4.5}$ संसारमार्गोयं (D_4 °र्गो मे). — b) Ś$_1$ $K_{1.3}$ $D_{1.2.5}$ बहव° (for बहुश°). $K_{1.2}$ D_5 T G_{2-4} चिरजीविनः. — c) $K_{1.2}$ दृष्ट्वा (for दृष्टाश्च). — d) Ś$_1$ K B_4 $D_{1.2}$ यान् (for तान्). S किं भूयः श्रोतुमिच्छसि.

16 For 16^{ab}, S subst.:

956* सर्वमेतद्यथातत्त्वं कथितं तव सर्वशः ।

— c) Ś$_1$ K_{1-3} धर्मसंच(Ś$_1$ °क्ष-; K_3 °श्र)य°; B_4 धर्मसंशय-बोधार्थं; D_1 धनसंक्षयमोक्षार्थं; S धर्मसंशयहेतोश्च.

17 a) Ś$_1$ K $B_{1.3.4}$ Dc Dn $D_{2.3}$ संस्थाप्यो; B_2 योक्तव्यो; D_5 संस्थेयं (for संयोज्यो). S न तेन्यथात्र (T_1 °था च; G_1 °थात्मा; M °था स) विज्ञेयो. — b) S धर्मो (for नित्यं). — T_1 G_1 M om. 17^{cd}. — c) K_3 [अ]भि-मुखं (for हि सुखं). K_4 नित्यं; B Dc Dn $D_{4.6}$ राजन् (for राजा). D_1 धर्म्यादनु हि सुखं राज्यात् (sic). — d) Ś$_1$ K Dn_1 $D_{1-3.5}$ विंदति (for नन्दति).

18 a) D_2 निबोधैतां; T_1 °धय; G_2 °धत (for °ध च). D_3 G_4 सुखां (for शुभां). — b) Ś$_1$ $K_{1.2}$ B_2 प्रवक्ष्यामि च (for यां प्रव°). G_1 नृप (for ऽनघ). — c) K_3 (by transp.) ब्राह्मणे न. — d) K_4 कथं° (for कदा°). — D_1 om. 18^{ef}. — e) B_{1-3} Dc Dn D_{4-6} कुपितो; D_2 [ऽ]पि रुष्टा (for रुषितो).

19 b) T_1 G_1 कुरुराजो युधिष्ठिरः. — c) B_4 श्रीमान् (for धीमान्). — d) K_4 परमच्युतं; D_3 (marg. *sec. m.*) द्युतिमान्नृप.

C. 3. 13128 B 3. 191. 22 K. 3. 194. 23 कस्मिन्धर्मे मया स्थेयं प्रजाः संरक्षता मुने ।
कथं च वर्तमानो वै न च्यवेयं स्वधर्मतः ॥ २०

मार्कण्डेय उवाच ।

दयावान्सर्वभूतेषु हितो रक्तोऽनसूयकः ।
अपत्यानामिव स्वेषां प्रजानां रक्षणे रतः ।
चर धर्मं त्यजाधर्मं पितॄन्देवांश्च पूजय ॥ २१
प्रमादाद्यत्कृतं तेऽभूत्सम्यग्दानेन तज्जय ।
अलं ते मानमाश्रित्य सततं परवान्भव ॥ २२
विजित्य पृथिवीं सर्वां मोदमानः सुखी भव
एष भूतो भविष्यश्च धर्मस्ते समुदीरितः ॥ २३
न तेऽस्त्यविदितं किंचिदतीतानागतं भुवि ।
तस्मादिमं परिक्लेशं त्वं तात हृदि मा कृथाः ॥ २४
एष कालो महाबाहो अपि सर्वदिवौकसाम्
मुह्यन्ति हि प्रजास्तात कालेनाभिप्रचोदिताः ॥ २५
मा च तेऽत्र विचारो भूद्यन्मयोक्तं तवानघ ।
अतिशङ्क्य वचो ह्येतद्धर्मलोपो भवेत्तव ॥ २६
जातोऽसि प्रथिते वंशे कुरूणां भरतर्षभ ।
कर्मणा मनसा वाचा सर्वमेतत्समाचर ॥ २७

युधिष्ठिर उवाच ।

यत्त्वयोक्तं द्विजश्रेष्ठ वाक्यं श्रुतिमनोहरम् ।
तथा करिष्ये यत्नेन भवतः शासनं विभो ॥ २८
न मे लोभोऽस्ति विप्रेन्द्र न भयं न च मत्सरः ।

20 ^{a}) B_3 कथं (for कस्मिन्). — ^{b}) $K_{1.2}$ प्रजा; B_3 प्रजां (for प्रजाः). K_4 मया (for मुने). $D_{1.2}$ प्रजानां रक्षणे मुने. — ^{c}) D_5 [ऽ]हं (for वै). — ^{d}) D_5 अच्यवेहं (for न च्यवेयं). — For 20, S subst.:

957* युधिष्ठिरः ।
एतच्छ्रुत्वा मया किं स्यात्कर्तव्यं मुनिसत्तम ।
कथं चायं जितो लोको रक्षितव्यो भविष्यति ।

21 ^{a}) D_5 यदा च (for दयावान्). — ^{b}) T_1 G_4 हिते (for हितो). G_4 युक्तो; M रक्षा (for रक्तो). — ^{c}) D_5 सदा; T_2 G_{2-4} स्नेहात् (for स्वेषां). B Dc Dn $D_{4.6}$ सत्यवादी मृदुर्दांतः. — ^{e}) T_1 M कुरु (for चर). — ^{f}) $K_{1.2}$ पूजयन्. S पितॄन्पूर्वाननुस्मर.

22 D_3 om. 22^{ab}. — ^{a}) Ś1 प्रमादो यत्कृतस्; K_2 प्रमादं यत्कृते; K_3 प्रमादा यत्कृतं. — ^{b}) Ś1 Dc_2 D_5 ते (for तज्). — ^{c}) D_1 तु (for ते). D_1 दानम् (for मानम्). — ^{d}) Dn_2 यतवान्; T G प्रियवाग् (for परवान्). M सततं वै पराजय.

23 ^{c}) T_1 लोको (for भूतो). K_1 T_2 G_{2-4} भविष्यच्च; K_3 भविष्यंश्च. — ^{d}) Dc धर्मं वै; T_1 G_1 लोकस्ते; T_2 G_{2-4} लोकस्य (for धर्मस्ते). Ś1 D_3 समुदाहृतः.

24 ^{a}) =1. 57. 12^{c}: 5. 16. 7^{c}. S (except $G_{1.2}$) मे (for ते). — ^{b}) B_2 विभो; Dn_3 युधि (for भुवि). Ś1 $K_{1.2}$ त्रिषु लोकेषु मानद (Ś1 भारत); G_1 M प्रत्यक्षं यच्च नागतं. — T_1 G M om. 24^{cd}. — ^{c}) Dn_3 $D_{2.3}$ G_4 इदं (for इमं). Ś1 $K_{1.2}$ इमं च सुपरि°. — ^{d}) T G (T_1 G_1 om.) वृथा तं (for त्वं तात). — After 24, B Dc Dn $D_{4.6}$ T_2 G_{2-4} ins.:

958* प्राज्ञास्तात न मुह्यन्ति कालेनाभिप्रपीडिताः ।
[Dc °नाभिप्रचोदिताः; Dn $D_{4.6}$ °नापि प्रपीडिताः.]

25 ^{a}) D_5 एकः (for एष). T_1 G_1 M_1 महाश्वेता; T_2 G_3 महाराजन्; G_2 महातेज (with hiatus); M_2 महाबाहुर्. — ^{b}) B_2 अति सर्वं दिवौ°; D_1 अति सर्वान्दिवौकसः; T_1 G_1 सर्वेषां त्रिदिवौकसां. — Dc G_4 om. 25^{cd}. — ^{c}) Ś1 K_{1-3} D_1 $G_{1.2}$ M मुह्यंते; B_3 नक्षंति; T_1 उद्यंते (for मुह्यन्ति). Ś1 K D_{1-3} तत्र; D_5 सर्वाः (for तात). — ^{d}) B_1 [अ]भिप्रपीडिताः; B_2 Dn $D_{4.6}$ [अ]पि प्रचोदिताः; $D_{2.5}$ [अ]भिप्रणो°.

26 ^{a}) D_5 स (for मा). B_1 ते वै; Dn $D_{4.6}$ तत्र (for तेऽत्र). Ś1 K_1 $D_{1-3.5}$ विचारोस्तु; B Dc Dn T_1 विशंका भूद्. — ^{c}) Ś1 $B_{2.3}$ $D_{2.5}$ अशंक्यं मद्°; K B_1 $D_{1.3}$ अशक्यं मद्°; B_4 Dc Dn $D_{4.6}$ आशंक्य मद्° (for अतिशङ्क्य).

27 ^{a}) S पश्चिमे (for प्रथिते). M_1 काले; M_2 देशे (for वंशे). — ^{b}) T_1 G_1 कुरुसत्तम (for भरत°).

28 ^{a}) Ś1 K $D_{1.3.5}$ मुनिश्रेष्ठ. — ^{d}) K_3 D_5 तथा; K_4 D_3 यथा; B_2 प्रभो; T_1 G_1 मुने (for विभो).

29 T_2 G_{2-4} om. (hapl.) 29. — ^{a}) B_2 ते (for मे). Ś1 K $D_{3.5}$ विप्रर्षे (for विप्रेन्द्र). — ^{b}) Ś1 K $D_{3.5}$ संभ्रमः (for मत्सरः). — ^{c}) Ś1 K $D_{3.5}$ [इ]ह; M_2 च (for हि). — ^{d}) Ś1 $K_{1.2}$ यत्त्वयोक्तं (for उक्तं यत्ते). $D_{1.2}$ हितं वचः; T_1 प्रियं मुने; M प्रियं प्रभो (M_2 विभो) (for मयि प्रभो).

30 ^{a}) G_4 च (for तु). — ^{b}) B_4 D_5 भार्गवस्य (for पाण्ड°). $K_{3.4}$ $D_{3.5}$ यशस्विनः (for महा°). Dc Dn D_4 मार्कंडेयस्य धीमतः; T_1 G_1 धर्मराजस्य धीमतः. — K_4 om. 30^{c}–31^{b}. — ^{c}) $B_{2.4}$ Dn $D_{4.6}$ संहृष्टाः (for प्र°).

करिष्यामि हि तत्सर्वमुक्तं यत्ते मयि प्रभो ॥ २९
वैशंपायन उवाच ।
श्रुत्वा तु वचनं तस्य पाण्डवस्य महात्मनः ।
प्रहृष्टाः पाण्डवा राजन्सहिताः शार्ङ्गधन्वना ॥ ३०
तथा कथां शुभां श्रुत्वा मार्कण्डेयस्य धीमतः ।
विस्मिताः समपद्यन्त पुराणस्य निवेदनात् ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोननवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८९ ॥

१९०

वैशंपायन उवाच ।
भूय एव ब्राह्मणमहाभाग्यं वक्तुमर्हसीत्यब्रवी-
त्पाण्डवेयो मार्कण्डेयम् ॥ १ ॥ अथाचष्ट मार्क-
ण्डेयः ॥ २ ॥
अयोध्यायामिक्ष्वाकुकुलोत्पन्नः पार्थिवः परि-
क्षिन्नाम मृगयामगमत् ॥ ३ ॥ तमेकाश्वेन मृगमनु-
सरन्तं मृगो दूरमपाहरत् ॥ ४ ॥ अथाध्वनि जात-
श्रमः क्षुत्तृष्णाभिभूतश्च कस्मिंश्चिदुद्देशे नीलं वन- C. 3. 13147 B. 3. 192. 5 K. 3. 195. 5

D$_3$ ब्राह्मणा (for पाण्डवा). B$_{1.3}$ Dc संहृष्टो हृष्टरोमाभूत्. — ^{d}) Ś$_1$ K B$_{1.3}$ Dc सहितः (for °ताः). D$_{1.3}$ °धन्विना. — After 30, B Dc Dn D$_{4.6}$ T$_2$ G$_{2-4}$ ins.:

959* विप्रर्षभाश्च ते सर्वे ये तत्रासन्समागताः ।

31 K$_4$ om. 31^{ab} (cf. v.l. 30). — ^{a}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ transp. कथां and शुभां. T$_1$ प्राज्ञा; G$_1$ प्रज्ञा; G$_{2.4}$ M प्रज्ञां (for कथां). T$_1$ G$_1$ वचः (for शुभां). Dc स तथा तां कथां श्रुत्वा. — ^{c}) T$_1$ संप्रपद्यंत. — ^{d}) Dn$_3$ निबोधनात्; S निबोधने (for निवे°).

Colophon. — *Major parvan:* Ś$_1$ K$_2$ T$_2$ G$_{2-4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* B$_{1-3}$ Dc Dn D$_{4.6}$ G$_1$ मार्कंडेयसमा- (Dn$_3$ D$_{4.6}$ °म)स्या (followed by भविष्य in B$_{1.3}$ Dc Dn D$_{4.6}$); M$_1$ मार्कंडेयसंहिता. Ś$_1$ K B$_4$ D$_{1-3.5}$ M$_2$ (all om. sub-parvan name) mention only भविष्य (Ś$_1$ K$_{1.2}$ M$_2$ °ष्यत्). To भविष्य or °ष्यत्, N (except B$_2$ Dn$_3$) M$_2$ add समाप्त. — *Adhy. name:* G$_1$ युगधर्मकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 190 (Dn$_3$ 191); D$_1$ 197; S (M$_2$ *inf. lin.*) 193 (M$_2$ orig. 196). — *Śloka no.:* Dn$_1$. n$_2$ 35; D$_1$ 33.

190

1 Before 1, B$_{2-4}$ D$_3$ (marg. *sec. m.*)$_{.6}$ G$_3$ ins.:

960* जनमेजय उवाच ।
भूय एव ब्राह्मणानां माहात्म्यं वक्तुमर्हसि ।
पाण्डवानां यथाचष्ट मार्कण्डेयो महातपाः ।

— G$_1$ om. भूय and reads एवं (for एव). B$_2$ ब्राह्मणानां माहात्म्यं; B$_3$ D$_5$ T$_2$ G$_{1.2.4}$ M$_1$ ब्राह्मणमाहात्म्यं; Dc ब्राह्मणस्य माहात्म्यं; D$_4$ महाभाग; T$_1$ च माहात्म्यं (for ब्राह्मणमहाभाग्यं). Before वक्तुम्, K$_{1.3}$ B$_3$ Dc D$_{2.4}$ T G$_1$ M$_1$ ins. भगवान्; K$_{2.4}$ D$_3$ भवान्; B$_1$ D$_{1.5}$ G$_4$ भगवन्; M$_2$ मम भगवन्. Ś$_1$ K B$_1$ Dc D$_{2-4}$ T$_2$ G$_{1.4}$ M$_1$ अर्हति (for अर्हसि). B$_1$ [इ]त्यथ; B$_3$ [अ]थ (for [इ]ति). Ś$_1$ K$_{1-3}$ D$_5$ [इ]त्येवं ब्रुवतः पांडवान्; K$_4$ D$_{1-3}$ [इ]त्यब्रुव(K$_4$ °वद)न्पांडवेयाः; D$_4$ [ए]वं ब्रुवन्पांडवान्. T$_1$ G$_1$ M$_1$ पांडवो (for पाण्डवेयो). Ś$_1$ K D$_{1-5}$ om. मार्कण्डेयम्.

2 M om. 2. — D$_5$ om. अथ and मार्कण्डेयः. — After 2, K$_3$ B$_{2.4}$ Dn G$_3$ ins.:

961* अपूर्वमिदं श्रूयतां ब्राह्मणानां चरितम् ।;

while Dc D$_3$ (marg. *sec. m.*)$_{.6}$ T$_2$ G$_{2-4}$ ins.:

962* श्रूयतां कथयामीदं ब्रह्मर्षीणां पूर्वचरितम् ।

[Dc D$_{3.6}$ ins. अपूर्वं after इदं. D$_{3.6}$ ब्राह्मणानां (for ब्रह्म°). Dc D$_{3.6}$ om. पूर्व-.]

3 Before 3, D$_5$ M read मार्कंडेय उ° (M om. उ°). — G$_1$ अयोध्याधिपतिर् (for अयोध्यायाम्). K$_1$ D$_4$ °कुल उत्पन्नः; B Dn D$_6$ G$_3$ °कुलोद्वहः (for °कुलोत्पन्नः). K$_4$ D$_{4-6}$ om. पार्थिवः; T$_2$ G$_{2-4}$ om. पार्थिवः परिक्षिन्नाम. A few MSS. परीक्षिन्. G$_1$ पारीक्षिन्नाम पार्थिवः (for पार्थिवः परिक्षिन्नाम).

4 B$_4$ T G$_{1.2.4}$ M स एको(M °का)श्वेन. T$_1$ मृगयाम् (for मृगम्). T$_1$ अनुसरन्; T$_2$ G$_{1.4}$ अन्वसरत्; G$_2$ M अन्वचरत् (for अनुसरन्तं). Before मृगो, G$_1$ ins. स; M$_2$ तं. Dc M$_1$ दूरतरम् (for दूरम्). Ś$_1$ K$_3$ G$_{2.4}$ M$_1$ उपाहरत्; B$_4$ T$_2$ अन्वहरत्; Dc अथाहरत्; T$_1$ अपासरत्.

5 B$_{2.3}$ Dn D$_{4.6}$ G$_3$ om. अथ. Ś$_1$ K D$_{1-3.5}$ om.

C. 3. 13147 B. 3. 192. 5 K. 3. 195. 5 षण्डमपश्यत् । तच्च विवेश ॥ ५ ॥ ततस्तस्य वन-
षण्डस्य मध्येऽतीव रमणीयं सरो दृष्ट्वा साश्व एव
व्यगाहत ॥ ६ ॥ अथाश्वस्तः स बिसमृणालमश्व-
स्याग्रे निक्षिप्य पुष्करिणीतीरे समाविशत् ॥ ७ ॥
ततः शयानो मधुरं गीतशब्दमशृणोत् ॥ ८ ॥ स
श्रुत्वाचिन्तयत् । नेह मनुष्यगतिं पश्यामि । कस्य
खल्वयं गीतशब्द इति ॥ ९ ॥

अथापश्यत्कन्यां परमरूपदर्शनीयां पुष्पाण्यव-
चिन्वतीं गायन्तीं च ॥ १० ॥ अथ सा राज्ञः
समीपे पर्यक्रामत् ॥ ११ ॥ तामब्रवीद्राजा । कस्या-
सि सुभगे त्वमिति ॥ १२ ॥ सा प्रत्युवाच । कन्या-
स्मीति ॥ १३ ॥ तां राजोवाच । अर्थी त्वयाह-
मिति ॥ १४ ॥ अथोवाच कन्या । समयेनाहं शक्या
त्वया लब्धुम् । नान्यथेति ॥ १५ ॥ तां राजा सम-
यमपृच्छत् ॥ १६ ॥ ततः कन्येदमुवाच । उदकं
मे न दर्शयितव्यमिति ॥ १७ ॥ स राजा बाढ-

च. G_4 om. कस्मिंश्चिद्. B D (except $D_{1-3.5}$) G_3 एकस्मिन् (for कस्मिंश्चिद्). $K_{1.2}$ B_{1-3} Dc_2 Dn D_3 T_1 G_1 M_2 देशे; G_4 दूरे (for उद्देशे). K_4 D_3 om. नीलं. After नीलं, B_{2-4} Dn D_{4-6} $G_{1.3}$ ins. गहनं. Some MSS. वनखंडम्. B_1 Dc_1 नीलं वनं गहनखंडमपश्यत्. — Ś$_1$ K_{1-3} Dc तच्चाविवेश; K_4 D_{1-3} तच्चापि विवेश; B_2 तं चाविवेश; D_5 राजा विवेश; T_1 तद्विवेश; T_2 $G_{2.4}$ तस्याविशेषतः (for तच्च विवेश).

6 T_1 om. ततस्. T_2 $G_{2.4}$ तस्याविशेषतो; G_1 स प्रविश्य (for ततस्तस्य). Ś$_1$ $K_{1.2}$ om. वनषण्डस्य; some MSS. spell वनखण्डस्य. Ś$_1$ K $D_{1.2.5}$ [अ]वगाहत (for व्यगा°). Dc सोश्वादवारोहत (for साश्व एव व्यगाहत).

7 $G_{2.4}$ तथाश्वस्तः. T_1 M_1 सन् (for स). D_5 अथाश्वं तस्मिन्सरसि बध्वा (for अथाश्वस्तः स). M_2 बिसमृणालानि (for °मृणालम्). T_1 G_1 M_1 बिसमृणालान्यश्वस्याग्रतो. B_1 अश्वायाग्रे; B_{2-4} Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 अश्वाया(B_4 °श्वस्या)ग्रतो (for अश्वस्याग्रे). Ś$_1$ निक्षिप्तं; T_1 दृष्ट्वा. K_3 °तीरं. K_3 उपाविशत्; B_{1-3} D (except $D_{1-3.5}$) G_3 संविवेश; T_1 शयनमाविशत्; G_1 शयनमभजत (for समाविशत्). T_2 $G_{2.4}$ बिसतृणान्यश्वस्य दत्वा स्वयमाविशत्.

8 Ś$_1$ तत्र (for ततः). Before शयानो, G_1 M_2 ins. स. K_2 B Dn D_{4-6} T G गीतम् (for गीतशब्दम्).

9 After स, D_1 ins. तत्. S श्रुत्वा च (for स श्रुत्वा). $K_{3.4}$ $D_{1-3.5}$ T_2 मानुषगतिं; T_1 मनुष्यभूमिं. B_1 प्रपश्यामि (for पश्यामि). — After कस्य, Dc ins. तत्; M नु. B_1 Dc om. इति.

10 D_1 reads यथा for अथ, and om. कन्यां. Before परमरूप°, T_2 $G_{2.4}$ ins. परां. K_3 परमं दर्शनीयां; D_1 परमं रूपं दर्शयंतीति; D_2 परमरूपं दर्शयंती; G_1 परमरूपसंपन्नां दर्शनीयां. Ś$_1$ K_2 विचिन्वं(K_2 °न्व)तीं; Dc Dn_3 [अ]वचिन्वंतीं; $D_{1.3}$ [ए]व विचिन्वंतीं; T $G_{1.3.4}$ M [अ]पचिन्व(T_2 G_3 M_2 °न्वं)तीं; G_2 [अ]पि विचिन्वंतीं. $D_{1.2}$ om. गायन्तीं. After गायन्तीं, G_1 ins. नृत्यंतीं. K_1 om. च.

11 B_2 T G_4 om. अथ. G_1 सा च; G_2 M (by transp.) साथ. $D_{1.2}$ पर्याक्रमत्; $G_{1.4}$ पर्यक्रमात्; M_1 पर्याक्रामत्. Ś$_1$ K_{1-3} D_5 अथ राज्ञः समीपे सापा(K_3 D_5 सा पर्या)क्रामत्; K_4 D_3 अथ तस्य राज्ञः समीपं सा पर्याक्रमत्.

12 T $G_{2.4}$ अपृच्छत् (for अब्रवीत्). Before राजा, S (except G_3 M_1) ins. स. — B_4 S (except G_3) कासि (for कस्यासि). Dc om. सुभगे. B_{1-3} Dn $D_{4.6}$ G_3 भद्रे (for सुभगे). Before त्वम्, K_4 D_{1-3} ins. का; B_{1-3} Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 का वा; B_4 T_1 G_1 M कस्य. T_2 $G_{2.4}$ om. त्वम्. T_1 सुता (for इति).

13 G_1 om. सा. Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ B_4 $D_{1-3.5}$ सा तं; K_3 ततस्तं (for सा). — After इति, G_1 ins. राजानं.

14 Ś$_1$ K_1 om. तां. D_5 अब्रवीत् (for उवाच). — T_1 संबंधी (for अर्थी).

15 D_1 om. from समये° up to उवाच (in 17). Ś$_1$ K_{1-3} $D_{2.3.5}$ transp. शक्या and त्वया. K_4 (by transp.) त्वया लब्धुं शक्या.

16 D_1 om. 16. — B Dc Dn $D_{4.6}$ transp. तां and राजा. T_1 सविस्मयम् (for समयम्). After अपृच्छत्, S (except G_3) ins. कः समय इति.

17 D_1 om. up to उवाच. — $B_{3.4}$ D (except $D_{2.3.5}$) G_3 M om. ततः. B D (except $D_{2.3.5}$) om. इदम्. D_5 अब्रवीत् (for उवाच). — B D (except $D_{1-3.5}$) G_3 नोदकं मे; M_1 उदकं मा (for उदकं मे न).

18 B_2 om. राजा. After राजा, $B_{1.3.4}$ D (except $D_{1-3.5}$) G_3 ins. तां. After बाढम्, Dc ins. इत्युदकं न दर्शयामि. — After तां, K_2 D (except D_{1-3}) G_3 ins. उपयेमे । कृतोद्वाहश्च परीक्षित्क्रीडमानो मुदा परमया युक्तस्तूष्णीं (Dc om. तूष्णीं). Dc om. समागम्य. B Dn $D_{4.6}$ G_3 संगम्य (for समागम्य). Before तया सह, M_2 ins. तत्रैव. T_1 om. तया सह. S (except G_3) तत्र (M_2 om. तत्र)

मित्युक्त्वा तां समागम्य तया सहास्ते ॥ १८ ॥

तत्रैवासीने राजनि सेनान्वगच्छत्। पदेनानुपदं दृष्ट्वा राजानं परिवार्यातिष्ठत् ॥ १९ ॥ पर्याश्वस्तश्च राजा तयैव सह शिबिकया प्रायादविघाटितया। स्वनगरमनुप्राप्य रहसि तया सह रमन्नास्ते। नान्यत्किंचनापश्यत् ॥ २० ॥

अथ प्रधानामात्यस्तस्याभ्याशचराः स्त्रियोऽपृच्छत्। किमत्र प्रयोजनं वर्तत इति ॥ २१ ॥ अथाब्रुवंस्ताः स्त्रियः। अपूर्वमिव पश्याम उदकं नात्र नीयत इति ॥ २२ ॥ अथामात्योऽनुदकं वनं कारयित्वोदारवृक्षं बहुमूलपुष्पफलं रहस्युपगम्य राजानमब्रवीत्। वनमिदमुदारमनुदकम्। साध्वत्र रम्यतामिति ॥ २३ ॥

स तस्य वचनात्तयैव सह देव्या तद्वनं प्राविशत्। स कदाचित्तस्मिन्वने रम्ये तयैव सह व्यवहरत्। अथ क्षुत्तृष्णार्दितः श्रान्तोऽतिमात्रमतिमुक्ता- C. 3. 13161 B. 3. 192. 19 K. 3. 195. 19

तस्थौ (for [आ]स्ते).

19 Before तत्र, K_4 B D (except D_5) G_3 ins. ततस्. S (except G_3) om. तत्रैव. $D_{1.5}$ om. [ए]व. After [आ]सीने, $K_{2.3}$ T_1 M ins. च. After राजनि, T_2 $G_{2.4}$ ins. सा. T_2 om. from सेना up to अनुप्रा (in 20). $Ś_1$ अभ्य° (for अन्व°). — $Ś_1$ K Dn $D_{3.5}$ सा सेनोपविष्टं; $B_{1.3}$ Dc पदेन पदं; B_2 $D_{4.6}$ G_3 पदं पदेन; D_2 पदेनानुपदं समासेनोपविष्टं (for पदेनानुपदं). $Ś_1$ K Dn $D_{3.5}$ om. दृष्ट्वा. Before दृष्ट्वा, D_1 ins. सा. B_1 G_4 गत्वा (for दृष्ट्वा). After दृष्ट्वा, $B_{2.3}$ Dc $D_{4.6}$ G_3 M_2 ins. च. D_5 transp. राजानं and परिवार्य. K_3 B_2 D_{1-3} अवतिष्ठत्; K_4 उपतिष्ठत्; Dc $G_{2.4}$ M_2 अतिष्ठत; D_5 अवातिष्ठत; T_1 M_1 अवतिष्ठत; G_1 उपातिष्ठत (for अतिष्ठत्).

20 T_2 om. up to अनुप्रा (cf. v.l. 19). — Before पर्या°, $G_{2.4}$ ins. अथ. T_1 om. पर्याश्वस्तश्च. Before राजा, $K_{3.4}$ D_{1-3} M ins. स. D_1 $G_{2.3}$ तथैव. D_1 T_1 M_2 शिबिकायां. K_4 साविघाटितया; B Dc Dn $D_{1.3-6}$ G_3 अवघो(B_1 Dc D_3 °वघा-; $D_{1.5}$ °विघ)टि°; T_1 $G_{2.4}$ M अविषादस्तया (T_1 om. तया); G_1 हर्षाविष्टस्तया (for अविघाटितया). — B_1 शश्वन्; B_{2-4} Dc Dn $D_{2-4.6}$ G_3 M_2 स ($D_{2.3}$ om. स) स्वं (for स्व-). T_1 अभि° (for अनु°). M (by transp.) तया सह रहसि. K_4 om. सह. B_{1-3} Dn $D_{4.6}$ G_3 om. रमन्. K_3 D_3 रमयन्; K_4 B_4 T_2 $G_{2.4}$ M रममाण; Dc वसन् (for रमन्). D_2 [तमन्वा]स्ते (for रमन्नास्ते). — $Ś_1$ K किंचिद् (for किंचन). B Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 तत्राभ्याश(Dc D_4 °स)स्थोपि कश्चि(Dc °श्चित्त)न्नापश्यत्; T_1 नान्यां कांचनापश्यत्; T_2 न कदाचिदपश्यत्; G_1 M स (M om.) नान्यं कंचनापश्यत्; $G_{2.4}$ न कांश्चिदपश्यत् (for नान्यत्किंचनापश्यत्).

21 $Ś_1$ K_{1-3} $D_{1.3}$ प्रधानो नामामात्यस्; $B_{1.3}$ Dc D_2 प्रधानोमात्यस् (D_2 °नो नान्यस्). B_1 T_1 om. तस्य. B_{2-4} Dn $D_{4.6}$ G_3 transp. तस्य and अभ्याश°. $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ अभ्यंतरः; M_2 अभ्याशपराः. $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ [ऽ]न्वपृच्छत् (for ऽपृच्छत्).

22 T $G_{2.4}$ om. ताः. Dc स्त्रियम् (Dc_1 om.) अपूर्वामिह पश्यामस्तां च राजा समयो नायं (Dc_1 °मयेनो) भुंक्ते यथोदकं न दर्शयितव्यमिति (for अपूर्वमिव—नीयत इति). K_4 B_1 D_{1-3} नात्रानीयत (for नात्र नीयत). T_1 om. इति.

23 $Ś_1$ K_1 om. अथ. Dc स तथा वचनं श्रुत्वा (for अथामात्योऽनुदकं). T_1 सदनं; M_1 नाम (for वनं). T_2 om. बहुमूलपुष्पफलं. $Ś_1$ K_1 [उ]दारवृक्षबहुमूलपुष्पफलं; K_3 D_{1-3} °वृक्षं (K_3 °वृक्ष-) बहुपुष्पमूलफलं; K_4 चारुवृक्षं बहुमूलफलं; $B_{1.4}$ Dc Dn_2 °वृक्षं बहुपुष्पफलं; $B_{2.3}$ Dn_1 n_3 $D_{4.6}$ G_3 °वृक्षं बहुपुष्प(B_2 °ष्पं)फलमूलं; D_5 [उ]दारपुष्पबहुफलमूलं; T_1 °वृक्षफलमूलफलं पुष्पं; M_1 °वृक्षबहुमूलफलपुष्पफलं; M_2 °वृक्षबहुमूलफलं. After °फलं (or its. v.l.), K_2 ins. तस्य मध्ये मुक्ताजालमयीं पार्श्वे वापीं सुगूढां सुधोपलिप्तांगः; K_4 तस्य भुवनमध्ये मुक्तजालमयीं सुधोपलिप्तां वापीं कारयित्वा; Dc तस्या मध्येतिमुक्तजालमयीं पार्श्वे वापीं सुगूढां सुधोपलिप्तां स; Dn $D_{4.6}$ तस्य मध्ये मुक्ताजालमयीं पार्श्वे वापीं गूढां सुधासलिल($D_{4.6}$ सुधोप)लिप्तां स; D_1 तस्य वनमध्ये मुक्ताकारमयीं सुधोपलिप्तां वापीं कारयित्वा. $Ś_1$ सरसि; $K_{1.3.4}$ B_1 D_1 T_1 G_1 M शरदि; D_2 सपदि; T_2 $G_{2.4}$ रह (for रहसि). K_2 B_2 [उ]पागम्य; B_4 S (except $G_{1.3}$) उपलभ्य. Before अब्रवीत्, D_3 T_1 G_1 M_2 ins. इदम्. — G_1 om. इदम्. K_4 B_1 om. [उ]दारम्. K_3 अचौरम् (for उदारम्). $Ś_1$ T_1 अनूदकं. — $Ś_1$ om. साधु. $K_{1.2}$ त्वया; G_{2-4} सह तया (for साध्वत्र). T_1 G_1 M_1 om. [अ]त्र. K_4 (*sup. lin.* as in text) गम्यताम्; T_1 G_1 M [आ]गम्यताम् (for रम्यताम्).

24 Dn_2 T_1 om. स. T $G_{2.4}$ तस्यैव (for तस्य). G_4 om. [ए]व. K_4 om. तद्. — K_3 B_2 om. तस्मिन्. K_2 B_{2-4} D (except $D_{1-3.5}$) G_3 कानने; B_1 रम्ये (for वने). $K_{1.4}$ om. रम्ये. B_1 कानने (for रम्ये). $B_{1.2}$ om. सह. K_1 B_2 D_5 T $G_{2.4}$ व्यहरत्; K_3 विहरन्; B_1 G_1 M व्यचरत्;

C. 3. 13161 B. 3. 192. 19 K. 3. 195. 19 गारमपश्यत् ॥ २४ ॥ तत्प्रविश्य राजा सह प्रियया
सुधातलसुकृतां विमलसलिलपूर्णां वापीमपश्यत्
॥ २५ ॥ दृष्ट्वैव च तां तस्या एव तीरे सहैव तया
देव्या व्यतिष्ठत् ॥ २६ ॥ अथ तां देवीं स राजा-
ब्रवीत् । साध्ववतर वापीसलिलमिति ॥ २७ ॥ सा
तद्वचः श्रुत्वावतीर्य वापीं न्यमज्जत् । न पुनरुदम-
ज्जत् ॥ २८ ॥ तां मृगयमाणो राजा नापश्यत्
॥ २९ ॥ वापीमपि निःस्राव्य मण्डूकं श्वभ्रमुखे दृष्ट्वा
क्रुद्ध आज्ञापयामास । सर्वमण्डूकवधः क्रियतामिति ।
यो मयार्थी स मृतकैर्मण्डूकैरुपायनैर्मामुपतिष्ठेदिति
॥ ३० ॥

अथ मण्डूकवधे घोरे क्रियमाणे दिक्षु सर्वासु
मण्डूकान्भयमाविशत् । ते भीता मण्डूकराज्ञे यथा-
वृत्तं न्यवेदयन् ॥ ३१ ॥ ततो मण्डूकराट् तापस-
वेषधारी राजानमभ्यगच्छत् ॥ ३२ ॥ उपेत्य चैन-
मुवाच । मा राजन्क्रोधवशं गमः । प्रसादं कुरु ।

$B_{3.4}$ व्यवाहरत्; D_1 व्यहरन्. — K_2 B_{2-4} Dn D_{4-6} T_2 $G_{2.4}$ om. अतिमात्रम्. B Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 M_1 अतिमुक्तकागार° (B_4 अतिमुक्तकगृह°); $D_{2.3}$ मणिमुक्तागार° (for अतिमुक्तागार°).

25 Before तत्, M_1 ins. स. B_2 Dc T_1 $G_{2.4}$ तं (for तत्). Ś$_1$ K D_{1-3} प्रविश्य च (for तत्प्रविश्य). T_2 $G_{2.4}$ om. राजा. Before राजा, M_2 ins. स. G_1 om. सह. D_1 (by transp.) प्रियया सह. K_2 $B_{2.3}$ Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 सुधाकृतां; K_4 सुधातलां सुकृतां; $D_{1.2}$ वसुधातले सुकृतां; D_5 सुधाधवलितां; T $G_{2.4}$ सुसंस्कृतां (T_1 cont. वसुधातल-कृतां); G_1 साधुसरसि. B_{2-4} Dc Dn D_{4-6} G_3 विमलां सलिलपूर्णां; $D_{1.2}$ T_1 G_1 विमलसलिलसंपूर्णां. M सुधातल-कृतविमलसलिलपूर्णां (M_1 °विमलसंपूर्णां).

26 T_2 $G_{2.4}$ om. [ए]व. K_4 D_1 om. च. After तां, Ś$_1$ $K_{1.2}$ ins. वापीं; D_1 तु. D_6 om. एव. Dn D_4 G_3 च (for एव). After एव, D_2 ins. तु. S (except G_3) तथैव सह (for सहैव तया). K_3 om. देव्या. B_4 चातिष्ठत्; Dc_1 T_2 $G_{1.2.4}$ व्यतिष्ठत; Dc_2 [अ]तिष्ठत; Dn (Dn_3 marg. *sec. m.* as in text) $D_{3.4}$ [अ]वतिष्ठत्; D_6 [अ]त्रातिष्ठत्; G_3 M_2 [अ]वतिष्ठत; M_1 [अ]तिष्ठत्.

27 D_1 कांतां (for तां). K_4 om. देवीं. T_1 स राजा देवीम्; T_2 $G_{1.2.4}$ M_1 स राजा तां देवीम्; M_2 राजा तां देवीम् (for तां देवीं स राजा). G_4 अपृच्छत् (for [अ]ब्रवीत्). — Before साधु, G_1 ins. प्रिये. M_2 साध्व्यवतर.

28 After सा, $D_{1.2}$ ins. च. G_4 तस्य (for तद्-). T G_4 M_2 वचनं (for वचः). Ś$_1$ K $D_{1-3.5}$ वाप्यां (for वापीं). B_1 न्यमज्जत; Dc तां मज्जत् (for न्यमज्जत्). — K_4 B_1 M_2 om. न पुनरुदमज्जत्. Dc om. न. G_1 सा (for न). After न, K_3 $D_{1.2}$ T $G_{2.4}$ M_1 ins. च. After पुनर्, T $G_{2.4}$ ins. उदकाद्. T_1 उन्मज्जत्; G_1 M_1 उन्ममज्ज (for उदमज्जत्).

29 D_3 T_1 om. तां. After तां, B_{1-3} Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 ins. स. T $G_{2.4}$ M_1 om. राजा. G_1 अथ राजा तां देवीं मृगीयमाणः (for तां मृगयमाणो राजा). After न, B_2 ins. ताम्; B_4 च

30 B_{1-3} D (except $D_{1-3.5}$) G_3 अथ (for अपि). MSS. (variously) निश्राव्य, निःश्राव्य, निस्राव्य. D_6 T_2 मंडूकाञ्; T_1 $G_{1.2.4}$ मंडूकांश्च; M मंडूकं च (for मंडूकं). Ś$_1$ $K_{1.2}$ श्रमरमुखं; $K_{3.4}$ M_2 श्रमसुखे; T_1 श्रमन्मुखे; G_1 सेतुमुखे; G_2 श्रमुखे; G_4 भूमद्रखे; M_1 भूमामुखेन (for श्वभ्र°). Before क्रुद्ध, B_4 T_1 $G_{2.4}$ ins. अथ; G_1 अथ राजा. After क्रुद्ध[:], G_1 ins. परितोवलोक्य परिचरन्. After आज्ञापयामास, B Dc Dn $D_{4.6}$ T_1 $G_{2.4}$ M_1 ins. स (Dc_1 T_1 $G_{2.4}$ om. स) राजा. — K_3 B_2 om. सर्व-. K_4 $B_{1.3.4}$ D (except D_5) T_1 G_3 M सर्वत्र (for सर्व-). G_1 भो वीराः सर्वत्र मंडूकवधं क्रि°. — Ś$_1$ K ममार्थी. G_1 om. [अ]र्थी. Ś$_1$ अ- (for स). After स, B D (except $D_{2.3}$) G_3 ins. मां. T_2 $G_{1.2.4}$ om. मृतकैर्. D_1 om. मण्डूकैर्. D_3 M transp. मण्डूकैर् and उपायनैर्. K_{1-3} D_5 T_1 मं-पायनैर्; $G_{2.4}$ मंडूकवधार्थैरुपायैर् (for मण्डूकैरुपा°). B Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 मृतमंडूकोपायनमादाय (B_1 Dc °पायनैर् and om आदाय) (for मृतकैर्म—°मांम्).

31 Ś$_1$ $K_{1.2}$ एवं (for अथ). Ś$_1$ K_{1-3} $B_{1.4}$ D_5 om. घोरे. After मण्डूकान्, G_1 ins. वधाद्. B_{2-4} Dn $D_{4.6}$ G_3 आविवेश (for आविशत्). — T_2 $G_{2.4}$ अथ (for ते). T $G_{2.4}$ मंडूकाः स्व(T_1 om. स्व)राज्ञे; G_1 M मंडूकराजाय (for मण्डूकराज्ञे). T_2 om. यथा-; G_4 om. यथावृत्तं. K_2 T_1 निवेदयन्; G_4 प्रत्यभ्यवेदयन् (for न्यवेदयन्).

32 G_2 अथ (for ततो). $D_{1.2}$ मंडूकराजा. After मण्डूकराट्, G_1 ins. तेषां वचः श्रुत्वा. B_1 अभ्यगच्छत; G_3 अध्यगच्छत्; M_2 अगच्छत्.

33 G_3 उत्पत्य (for उपेत्य). B_1 चोवाच (for उवाच). — K_3 om. मा. T_2 $G_{2.3}$ transp. मा after वशं. — B_4 S (except G_3 M_1) ins. नः after प्रसादं. — T $G_{1.2.4}$ M_1

नार्हसि मण्डूकानामनपराधिनां वधं कर्तुमिति ॥३३॥

श्लोकौ चात्र भवतः ।

मा मण्डूकाञ्जिघांस त्वं कोपं संधारयाच्युत ।
प्रक्षीयते धनोद्रेको जनानामविजानताम् ॥ ३४
प्रतिजानीहि नैतांस्त्वं प्राप्य क्रोधं विमोक्ष्यसे ।
अलं कृत्वा तवाधर्मं मण्डूकैः किं हतैर्हि ते ॥ ३५

तमेवंवादिनमिष्टजनशोकपरीतात्मा राजा प्रोवाच । न हि क्षम्यते तन्मया । हनिष्याम्येतान् । एतैर्दुरात्मभिः प्रिया मे भक्षिता । सर्वथैव मे वध्या मण्डूकाः । नार्हसि विद्वन्मामुपरोद्धुमिति ॥ ३६ ॥

स तद्वाक्यमुपलभ्य व्यथितेन्द्रियमनाः प्रोवाच ।
प्रसीद राजन् । अहमायुर्नाम मण्डूकराजः । मम सा
दुहिता सुशोभना नाम । तस्या दौःशील्यमेतत् ।
बहवो हि राजानस्तया विप्रलब्धपूर्वा इति ॥ ३७ ॥
तमब्रवीद्राजा । तयास्म्यर्थी । सा मे दीयतामिति
॥ ३८ ॥ अथैनां राज्ञे पितादात् । अब्रवीच्चैनाम् ।
एनं राजानं शुश्रूषस्वेति ॥ ३९ ॥ स उवाच दुहित-
रम् । यस्मात्त्वया राजानो विप्रलब्धास्तस्मादब्रह्मण्यानि
तवापत्यानि भविष्यन्त्यनृतकत्वात्तवेति ॥ ४० ॥ स
च राजा तामुपलभ्य तस्यां सुरतगुणनिबद्धहृदयो C. 3. 13177 B. 3. 192. 36 K. 3. 195. 36

read नार्हसि after कर्तुं. M2 अर्हति (for इति).

34 a) G1. 2. 4 M1 जिघांसीस् (for जिघांस). — b) Ś1 K2 क्रोधं (for कोपं). — c) T2 G1. 2 प्रक्षीयंति; G4 प्रक्षिपंति; M प्रक्षीयति. D1 च धर्माड्यो; T G1. 2. 4 M1 वधाद्रेका (T1 M1 °को); M2 धनाग्रे को. — d) T G1. 2. 4 परि° (G1 प्रति°) (for अवि°).

35 a) T G2. 4 नैवांतं; G1 नैनांस्त्वं. Ś1 K D5 तत्वतस्तान्परीक्ष्याथ. — b) Ś1 K D5 ततः (for प्राप्य). Ś1 क्रोधाद्; S (except G3 M2) कोपं (for क्रोधं). B2–4 Dn D4. 6 G3 विमोक्ष्यसि. — c) G2. 4 [अ]थ वा धर्मं; M1 वधं घोरं (for तवाधर्मं). — d) Ś1 K2 किं हितैर्; K4 हिंसितैर्; D5 किं हता. K1 T2 G2–4 हि तैः (for हि ते). — After 35, M2 ins. इति.

36 D1 om. तमेवं°—°तात्मा. K B1. 3 Dc D5 G1. 2. 4 M इष्टजनवियोगशोकपरीता(G2. 4 °तांतरा)त्मा; T °शोकपरीतांतरात्मा. Before राजा, Ś1 K D2. 3. 5 ins. स. Ś1 K1. 2 M2 प्रत्युवाच; B2 Dn D4. 6 G3 [अ]थोवाच; Dc D1 [उ]वाच (for प्रोवाच). — D1 न हि क्षाम्ये । न हि क्षाम्ये (for न हि क्षम्यते). K4 B1. 3 Dc D2. 3 T2 G1. 2. 4 M क्षा(B1. 3 क्ष)म्यमेतन्; T1 क्षाम्यते तन् (for क्षम्यते तन्). Ś1 K1. 2 transp. तत् and मया. — After एतैर्, K3 Dc D1. 2 G1. 2. 4 M ins. हि. T1 स्त्री (for प्रिया मे). After मे, T2 G1. 2. 4 M ins. स्त्री. After भक्षिता, K1. 2 ins. इति. — Before सर्वथैव, G1 ins. अतः. D1 om. [ए]व. M1 वध्या मे (by transp.).

37 Ś1 प्रत्युवाच (for प्रोवाच). — K1 om. नाम. — K3 सा मम (by transp.). D3 शोभना; T1 साधु शोभना (for सुशो°). — After तस्या, B D (except D1–3. 5) G3 ins. हि. After एतत्, T1 ins. महत्. — B1 transp. हि and तया (om. राजानस्). G1 [ऽ]पि (for हि). K2. 4 B2–4 Dn D1. 3–6 G3 om. हि. T G1. 2. 4 M2 om. राजानस्. M1 read राजानः after °पूर्वा. B2–4 Dc Dn D4. 6 G3 transp. राजानः and तया. Ś1 K D1–3 विप्रलब्धाः पूर्वम् (K3 लब्धपूर्वा); Dn D4–6 G3 °लब्धाः पूर्वा (D4 om. पूर्वा); G1 M2 प्रलब्धपूर्वा.

38 After राजा, T G2. 4 ins. या सा तव दुहिता; G1 सा ते सुता; M या सा. — Dn2 G3 तयास्म्यहमर्थी; T2 G2 तयाहमर्थी; G1 तयाप्यर्थी; G4 तया ममार्थी. — T1 प्रदीयताम् (for दीयताम्).

39 Dc तथा (for अथ). After अथ, G1 ins. राज्ञो वाक्यं मंडूकराजा श्रुत्वा हृष्टोपि. After एनाम्, B1 ins. अर्थिने. B2 om. राज्ञे. S (except G3) सुताम् (for पिता). Ś1 ह्यदात्; K1. 2 दद्यात्; K3 अदत्; K4 D3. 5 अन्वददा(D3 °द)त्; B1. 2 D6 G3 ददौ; Dc2 M1 अददात् (for अदात्). — Before अब्रवीच्, D1. 2 ins. इदं; T2 G2 वाचं. B2 om. चैनाम्. G4 चैताम् (for चैनाम्). — Before एनं, G1 ins. सुशोभने. K3 T1 om. एनं. Ś1 K2 D3 M एतं (for एनं). D5 om. राजानं.

40 After स, K4 D1. 3 ins. ताम्. B1–3 Dc Dn D4. 6 G3 एवमुक्त्वा (for उवाच). B4 T G1. 2. 4 M समन्युश्चोवाच (for स उवाच). After दुहितरं, B1–3 D (except D1–3. 5) G3 ins. क्रुद्धः शशाप; G1 सुशोभने. — K1. 2 राजानो बहवस्त्वया (for त्वया राजानो). बहवः is ins. in Ś1 M2 after त्वया, and in K3. 4 B D (except D1) G3 after विप्रलब्धाः. D5 om. राजानो. K1. 3 T2 G3. 4 अब्राह्म°. After °ष्यन्ति, Dn G3 ins. इति. Ś1 K4 B Dc D2. 3. 5. 6 M1 [आ](Dc D3 [अ])नृतिकत्वात्; G1 [अ]नृतवादिनस्; M2 [आ]नृत°. G1 च (for तव).

लोकत्रयैश्वर्यमिवोपलभ्य हर्षबाष्पकलया वाचा प्रणि-
पत्याभिपूज्य मण्डूकराजानमब्रवीत् । अनुगृहीतोऽ-
स्मीति ॥ ४१ ॥ स च मण्डूकराजो जामातरमनु-
ज्ञाप्य यथागतमगच्छत् ॥ ४२ ॥

अथ कस्यचित्कालस्य तस्यां कुमारास्त्रयस्तस्य
राज्ञः संबभूवुः शलो दलो बलश्चेति । ततस्तेषां ज्येष्ठं
शलं समये पिता राज्येऽभिषिच्य तपसि धृतात्मा
वनं जगाम ॥ ४३ ॥

अथ कदाचिच्छलो मृगयामचरत् । मृगं चासाद्य
रथेनान्वधावत् ॥ ४४ ॥ सूतं चोवाच । शीघ्रं मां
वहस्वेति ॥ ४५ ॥ स तथोक्तः सूतो राजानमब्रवीत् ।
मा क्रियतामनुबन्धः । नैष शक्यस्त्वया मृगो ग्रहीतुं
यद्यपि ते रथे युक्तौ वाम्यौ स्यातामिति ॥ ४६ ॥

ततोऽब्रवीद्राजा सूतम् । आचक्ष्व मे वाम्यौ ।
हन्मि वा त्वामिति ॥ ४७ ॥ स एवमुक्तो राजभय-
भीतो वामदेवशापभीतश्च सन्नाचख्यौ राज्ञे । वाम-
देवस्याश्वौ वाम्यौ मनोजवाविति ॥ ४८ ॥ अथैन-
मेवं ब्रुवाणमब्रवीद्राजा । वामदेवाश्रमं याहीति

41 D3 G1 om. च. D5 om. राजा. Ś1 K1. 2 उपालभ्य. Ś1 K1. 2 om. (hapl.) from तस्यां up to °लभ्य. B1 तस्याः. G2 सुतगुणबद्धहृदयः; G4 सुतगुणनिब°; M1 सुरतनिब°. T1 सा च राजानमुपलभ्य सुतशतनिबद्धहृदया. T G2. 4 om. इव. G1 उपलब्ध इव (for इवोपलभ्य). B3 om. from हर्ष° up to °पत्य. Dn D6 हर्षेण बाष्प°; D1. 2 हर्षबाष्पाकुलया; D5 हर्षाद्बाष्प°; S (except G3) हर्षबाष्पसंदिग्धया. G4 om. [अ]भिपूज्य. T1 [अ]भिसंपूज्य; T2 G2 यथार्हं संपूज्य; G1 सुपूज्य च (for [अ]भिपूज्य). Before मण्डूक°, G2 M2 ins. च. K1. 2 B2–4 Dn D4. 6 G1. 3 M1 मंडूकराजम्; Dc तम् (for मण्डूकराजानम्). G1 ins. इदम् before अब्रवीत्. — G1 ins. मंडूकराज भवता before अनुगृही°. K3 B2 D5 T2 om. इति.

42 D1–3. 5 om. च. Ś1 K1. 2. 4 M1 मंडूकराजा. B Dn D4. 6 T G दुहितरम् (for जामा°). Before अनुज्ञाप्य, G1 ins. राजानं च. G1 अपृच्छत्.

43 Dc गतस्य (for कालस्य). B1 om. तस्यां. G4 [ए]तस्यां (for तस्यां). T1 M राज्ञस्त्रयः कुमाराः; T2 G1. 2. 4 राज्ञः कुमारास्त्रयः (for कुमारास्त्रयस्तस्य राज्ञः). K4 ते; B1 तस्यां (for तस्य). K4 बभूवुः (for संबभूवुः). Ś1 K1–3 दलो मल°; G2. 4 M1 दलो वल°; M2 लचो दल° (for दलो बल°). — D3 श्रेष्ठं (for ज्येष्ठं). B1. 2 om. शलं. G4 वलं (for शलं). B2 om. समये. T1 समाहूय (for समये). Ś1 K D1–3 G1 transp. पिता and राज्ये. G4 तदा (for पिता). S (except G3. 4) तपसे (for तपसि). G1 यतात्मा (for धृ°).

44 K4 B D G3 अनुचरन्; M2 अगमत् (for अचरत्). — K4 B2–4 Dn D4–6 G3 om. च. T G1. 2 M [अ]नासाद्य (for [आ]साद्य). T1 [अ]धावत् (for [अ]न्वधा°).

45 B1 om. च. D1. 2 प्रोवाच (for चोवाच). — K3 om. from शीघ्रं up to अब्रवीत् (in 46). Dc om. शीघ्रं मां वहस्वेति. Ś1 K1. 2 D3. 5 S (except G3) om. मां. Ś1 K1. 2 D3 आवहस्व; B1 D1. 2 T2 G1. 2. 4 वाहयस्व; D5 संवहस्व; T1 M वाहय (for वहस्व).

46 K3 om. up to अब्रवीत्; K2 om. स; T1 om. स तथोक्तः. After स, G2 ins. हि. K4 D3 एवं; T2 G1. 2 यथा (for तथा). Before सूतो, Ś1 K1 ins. स. — B3. 4 D (except D1–3) G3 M1 न (for मा). — Ś1 स न; K1. 2 न स (for नैष). K4 B1 M om. मृगो. Ś1 K1. 2 transp. मृगो and ग्रहीतुं. After मृगो, B1–3 Dn3 ins. [ऽ]यं. Dn1. n2 प्रग्रहीतुं (for ग्रहीतुं). B4 om. यदि. B2 om. [अ]पि. B4 न (for [अ]पि). K3 D1 G4 रथ- (for रथे). Before वाम्यौ, B4 ins. शीघ्रौ. G1 वेगेन गंतुमशक्तौ (for स्यातामिति).

47 T1 क; G1 शलः पुनः सूतमुवाच (for ततोऽब्रवीद्राजा). S (except G3) सूत (for सूतम्). — D5 om. मे. G1 वेगवंतौ (for मे). T2 G2. 4 वाजिनौ (for वाम्यौ). — B Dn1. n2 च (for वा). T1 हन्मि च त्वा पृच्छामीति; T2 G2. 4 त्वा पृच्छामि; G1 कमिह पृच्छामीति (for हन्मि वा त्वामिति). After इति, B4 ins. कस्य तौ वाम्यौ.

48 Ś1 K1 G1. 2 om. स. Dc राज्ञो; D1. 5 T1 राज्ञा (for राज-). After °भीतः, B4 Dn D6 ins. सूतो. Dc G1. 2. 4 °शापभयभीतः (for °शापभीतः). Dc Dn1 om. च. Ś1 K D1. 5 om. सन्. T1 [आ]सन्नवचख्यौ; T2 G2. 4 [अ]स्योपाचख्यौ; G1 [ए]नमब्रवीत्; M2 साचख्यौ (for सन्ना चख्यौ). K2 S (except G3) om. राज्ञे. B4 Dc Dn D2. 3 (marg. *sec. m.*) G3 ins. after राज्ञे : K2 (which om. राज्ञे) ins. after आचख्यौ :

963* ततः पुनः स राजा खड्गमुद्यम्य शीघ्रं कथयस्वेति तमाह।
हनिष्ये त्वामिति स तदाह राजभयभीतः सूतः ।

॥ ४९ ॥ स गत्वा वामदेवाश्रमं तमृषिमब्रवीत् ।
भगवन्मृगो मया विद्धः पलायते । तं संभावयेयम् ।
अर्हसि मे वाम्यौ दातुमिति ॥ ५० ॥ तमब्रवीदृषिः ।
ददानि ते वाम्यौ । कृतकार्येण भवता ममैव निर्या-
त्यौ क्षिप्रमिति ॥ ५१ ॥ स च तावश्वौ प्रतिगृह्या-
नुज्ञाप्य चर्षिं प्रायाद्वाम्यसंयुक्तेन रथेन मृगं प्रति ।
गच्छंश्चाब्रवीत्सूतम् । अश्वरत्नाविमावयोग्यौ ब्राह्म-
णानाम् । नैतौ प्रतिदेयौ वामदेवायेति ॥ ५२ ॥
एवमुक्त्वा मृगमवाप्य स्वनगरमेत्याश्वावन्तःपुरे-
ऽस्थापयत् ॥ ५३ ॥

अथर्षिश्चिन्तयामास । तरुणो राजपुत्रः कल्याणं
पत्रमासाद्य रमते । न मे प्रतिनिर्यातयति । अहो
कष्टमिति ॥ ५४ ॥ मनसा निश्चित्य मासि पूर्णे
शिष्यमब्रवीत् । गच्छात्रेय । राजानं ब्रूहि । यदि
पर्याप्तं निर्यातयोपाध्यायवाम्याविति ॥ ५५ ॥ स
गत्वैवं तं राजानमब्रवीत् ॥ ५६ ॥ तं राजा प्रत्यु- C. 3. 13185 B. 3. 192. 46 K. 3. 195. 46

---

49 G_1 om. from अथैन° up to अब्रवीद्. T_1 om. एवं ब्रुवाणम्. D_1 om. अब्रवीद्राजा; K_4 om. राजा. — S (except T_2 G_3) वामदेवाश्रमाय. $B_{3.4}$ D_6 प्रयाहि (for याहि).

50 Ś$_1$ K_1 reads संगतं (for स गत्वा), and om. from वामदेवाश्रमं up to पलायते । तं. D_1 om. वामदेवाश्रमं. $K_{3.4}$ $D_{2.3.5}$ T_1 om. तम्. T_2 $G_{2.4}$ transp. तम् and ऋषिं. K_2 om. तमृषिम्; Dn D_4 om. ऋषिम्. — K_3 om. मृगो. D_{1-3} transp. मृगो and मया. K_2 B Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 मे (for मया). D_5 M_2 (by transp.) मया विद्धो मृगः; T_1 मृगोयमाविद्धः (for मृगो मया विद्धः). — Ś$_1$ K_1 B_4 Dn $D_{4.6}$ G_3 om. तं. K_2 स गतं (for तं). $B_{1.4}$ Dn D_5 G_1 संभावयितुम् (for संभावयेयम्). — Before अर्हसि, K_3 D_3 ins. त्वम्. D_1 transp. अर्हसि and इति. K_4 B_4 Dn $D_{4.6}$ T_2 G_{2-4} om. मे. D_5 चाश्वौ (for वाम्यौ).

51 Ś$_1$ transp. अब्रवीत् and ऋषिः. — Ś$_1$ K_{2-4} B_4 Dc_2 Dn_2 D_{1-3} T_1 $G_{1.2}$ M ददामि (for ददानि). M om. ते. G_2 मे (for ते). — M_2 om. कृतकार्येण भवता ममैव. T_1 कृत्वा (for कृत-). After °कार्येण, T_2 $G_{2.4}$ M_1 ins. त्वया. D_1 T_2 $G_{2.4}$ M_1 पुनः; T_1 G_1 तु पुनः (for भवता). Before निर्यात्यौ, K_4 B D (except Dc_2 D_5) ins. वाम्यौ. Ś$_1$ शीघ्रम् (for क्षिप्रम्). K_4 G_1 निर्यातयितव्याविति (G_1 °वश्वौ); T_1 M_1 निर्यातव्याविति; T_2 G_2 निर्यातयितव्यौ; G_4 निर्यातितव्यौ; M_2 निर्यात्याविति (for निर्यात्यौ क्षिप्रमिति). B_4 पुनरिमौ प्रत्यानयितव्याविति (for कृत°—क्षिप्रमिति).

52 G_1 तथा (for स च). T_2 $G_{2.4}$ M om. च. T_1 तदा (for च). G_1 om. तावश्वौ. T_1 त्वश्वौ (for तावश्वौ), and प्रगृह्यापि (for प्रतिगृह्य). G_4 om. [अ]नुज्ञाप्य चर्षिं. B D (except $D_{1-3.5}$) T_1 G_3 om. च. T_2 $G_{1.2}$ om. [ऋ]षिं. After प्रायाद्, D_5 ins. राजा. B वाम्ययुक्तेन (B_4 वामीसंयुक्तेन); Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 वामी(Dc °म्य-; D_4 °मि)-प्रयुक्तेन; D_5 T $G_{1.2.4}$ वाजि(T_1 वामी-; G_1 वामि)युक्तेन. After रथेन, D_5 ins. इति. Ś$_1$ K $D_{3.5}$ यत्र स मृगः (for मृगं प्रति). — Ś$_1$ K $D_{3.5}$ तं च (K_4 तत्र) प्राप्य (for गच्छंश्च). T $G_{2.4}$ M_2 सूत (for सूतम्). — S (except G_3) अश्वरत्नद्वयमिहावयोर्योग्यम् । ब्राह्मणाय (for अश्वरत्ना°—ब्राह्मणानाम्). After ब्राह्मणानाम्, $D_{3.5}$ ins. इति. — T_2 $G_{1.2.4}$ प्रदेयौ (for प्रतिदेयौ). Ś$_1$ $K_{1.2}$ B_4 om. [इ]ति.

53 K_3 B_{1-3} Dn D_{4-6} G_3 om. एवम्; T_2 $G_{1.2.4}$ om. एवमुक्त्वा. Before मृगम्, K_4 Dc D_{1-3} S (except G_3) ins. तं. Ś$_1$ K_{1-3} om. मृगमवाप्य. S (except G_3) om. स्व-. G_1 अभ्येत्य (for एत्य). Ś$_1$ D_4 om. अश्वौ. M_1 स्थापयामास (for ऽस्थाप°).

54 M_1 om. अथर्षिश्चिन्तयामास । — D_1 स तरुणो (for तरुणो). $D_{5.6}$ राजपुत्रकः. B_2 M_1 कल्याणं पुत्र°; B_4 कल्याणं यान°; D_1 कल्याणं वाहन°; T_1 G_1 कल्याणरत्नं पुत्र°; T_2 G_4 कल्याणमश्वरत्न°; M_2 कल्याणपात्र°. — After न, M_2 ins. वाम्यौ. Dc $D_{4.6}$ M_2 om. -मे. After मे, T $G_{2.4}$ M_1 ins. वाम्यौ, and G_1 ins. वाम्यौ दातुमिति । तमब्रवीदृषिर्ददामि ते वाम्यौ. T_2 $G_{1.2.4}$ M om. प्रति-. K_3 प्रतियातयति; T_1 निर्यातयेदिति (for प्रतिनिर्यातयति). After °यति, K_4 D_{1-3} ins. अश्वौ.

55 Before मनसा, K_{2-4} $B_{1.3}$ D (except $D_{1.2}$) G_3 ins. स. B D (except $D_{1-3.5}$) G_3 विचिन्त्य; T_1 M विनिश्चित्य (for निश्चित्य). K_1 S (except G_3) मासे (for मासि). — T_2 G_2 पर्याप्तिर्. After पर्याप्तं, Dn_2 G_3 ins. तदा; G_1 कार्यं तर्हि. T_2 $G_{2.4}$ निर्यातनीयौ (for निर्यातय). Ś$_1$ $K_{2.4}$ B Dc G_4 M_1 [उ]पाध्यायाय वाम्यौ (B_4 °य आचष्ट) (for [उ]पाध्यायवाम्यौ). B_4 om. [इ]ति.

56 D_4 om. स. Ś$_1$ $K_{1.3}$ $D_{1.3.5}$ G_4 [ए]नं; K_4 Dc Dn D_4 G_3 [ए]व (for [ए]वं). Ś$_1$ $K_{1.3}$ D_1 T $G_{2.4}$ M om. तं. K_4 $D_{3.5}$ om. तं राजानम्.

57 K_1 तं राजानं; K_3 स राजा तं (for तं राजा). G_4 [उ]वाच (for प्रत्यु°). After वाहनम्, G_1 M_1 ins. अहं.

C. 3. 13185 B. 3. 192. 46 K. 3. 195. 46 वाच । राज्ञामेतद्वाहनम् । अनर्हा ब्राह्मणा रत्नाना-
मेवंविधानाम् । किं च ब्राह्मणानामश्वैः कार्यम् । साधु
प्रतिगम्यतामिति ॥ ५७ ॥ स गत्वैवमुपाध्यायाया-
चष्ट ॥ ५८ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनमप्रियं वामदेवः क्रोध-
परीतात्मा स्वयमेव राजानमभिगम्याश्वार्थमभ्यचो-
दयत् । न चाददाद्राजा ॥ ५९ ॥

वामदेव उवाच ।

प्रयच्छ वाम्यौ मम पार्थिव त्वं
  कृतं हि ते कार्यमन्यैरशक्यम् ।
मा त्वा वधीद्वरुणो घोरपाशै-
  र्ब्रह्मक्षत्रस्यान्तरे वर्तमानः ॥ ६०

राजोवाच ।

अनड्वाहौ सुव्रतौ साधु दान्ता-
  वेतद्विप्राणां वाहनं वामदेव ।
ताभ्यां याहि त्वं यत्र कामो महर्षे
  छन्दांसि वै त्वादृशं संवहन्ति ॥ ६१

वामदेव उवाच ।

छन्दांसि वै मादृशं संवहन्ति
  लोकेऽमुष्मिन्पार्थिव यानि सन्ति ।
अस्मिंस्तु लोके मम यानमेत-
  दस्मद्विधानामपरेषां च राजन् ॥ ६२

राजोवाच ।

चत्वारो वा गर्दभास्त्वां वहन्तु
  श्रेष्ठाश्वतर्यो हरयो वा तुरंगाः ।
तैस्त्वं याहि क्षत्रियस्यैष वाहो
  मम वाम्यौ न तवैतौ हि विद्धि ॥ ६३

वामदेव उवाच ।

घोरं व्रतं ब्राह्मणस्यैतदाहु-
  रेतद्राजन्यदिहाजीवमानः
अयस्मया घोररूपा महान्तो

— M_2 om. from अनर्हा up to राजानम् (in 59). — After °विधानाम्, T $G_{1.2.4}$ ins. इति. — $K_{1.2}$ किं च न; T $G_{1.2.4}$ न (T_1 om. न) किंचिद् (for किं च). B Dc Dn $D_{1.3-6}$ om. च. D_5 कार्यमश्वैः (by transp.). — B_{2-4} Dn $D_{4.6}$ T G om. प्रति-. B_{2-4} Dn $D_{4.6}$ G_3 om. इति.

58 $K_{3.4}$ B_{2-4} D G_3 एतद् (for एवम्). Ś1 K $D_{1-3.5}$ [आ]चचक्षे (for [आ]चष्ट).

59 Before तच्छ्रुत्वा, Dc ins. तदा. G_1 भूयो (for अप्रियं). Dc वामदेवश्च. D_5 कोप°; G_2 क्रोधपरीतांतरात्मा. Ś1 K $D_{1-3.5}$ read अभिचोदयन्नुवाच (for अभ्यचोदयत्), and om. न चाददाद्राजा. B Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 अचोदयत् (for अभ्यचो°). — The same MSS. [अ]ददद्; G_4 M_2 अददाद् (for [अ]दाद्).

60 Ś1 $K_{1.3.4}$ om. the ref. — ^{b}) Ś1 $K_{1.2}$ कार्य-मनन्यशक्यं; $K_{3.4}$ B_{2-4} Dn D_{1-6} G_3 कार्यमाभ्यामशक्यं; G_4 कार्यमन्यैर्न शक्यं. — ^{c}) K_4 Dc त्वां; G_2 M_2 त्वं (for त्वा). T हिंसेद्; $G_{1.2.4}$ M हिंसीद् (for वधीद्). — ^{d}) G_1 स तु; G_2 प्राहुः (for ब्रह्म-). N $G_{2.3}$ वर्तमानं.

61 ^{a}) G_1 सुभृतौ. — ^{b}) Dc तद्; T_2 $G_{1.2.4}$ [ए]तौ (for [ए]तद्). — ^{c}) G_1 ब्राह्मणस् (for ताभ्यां याहि). $G_{2.4}$ पितृ- (for यत्र).

62 G_1 om. 62^{c}–63^{d}. — ^{c}) G_2 M एतम् (for एतद्). — ^{d}) S (except G_3; G_1 om.) अपरेषु (for अपरेषां च).

63 G_1 om. 63 (cf. v.l. 62). — ^{a}) Ś1 K_1 G_4 त्वा (for त्वां). B_{2-4} Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 चत्वारस्त्वां वा (Dc Dn3 om. वा) गर्दभाः संवहंतु. — ^{b}) T $G_{2.4}$ M om. वा. B वातरंहसः; Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 वातरंहाः (for वा तुरंगाः). T_2 $G_{2.4}$ तु मेर्हाः (for तुरंगाः). — ^{c}) $D_{1.2.4}$ [ए]व (for [ए]ष). K_1 $D_{2.4}$ वाहौ. — ^{d}) After मम, B D (except D_5) G_3 ins. [ए]व. T_2 $G_{2.4}$ तावद् (for न तव). Ś1 $K_{1.2}$ [अ]श्वौ (for [ए]तौ).

64 ^{a}) T_1 नैतद्; T_2 $G_{1.2.4}$ M_1 नैवं; M_2 न वै (for घोरं). — ^{b}) Ś1 $K_{1.2}$ यदिह संजीवयामि; $K_{3.4}$ B_1 $D_{1.2.3}$ (marg. *sec. m.* as in text). 5 यदिहाजीवयामि; T_2 $G_{2.4}$ यद्बभाषे वचो मां. — ^{c}) D_5 अयोमया. — After 64^{abc}, B D (except D_{1-3}) G_3 ins.:

964* चत्वारो वा यातुधानाः सुरौद्राः ।
मया प्रयुक्तास्त्वद्वधमीप्समाना.

— ^{d}) B_4 निघ्नंतु; Dc S (except G_3) हरंतु (for वहन्तु). Ś1 $K_{1.3.4}$ D_2 M त्वा (for त्वां). $K_{1.4}$ शितरूपा°; Dn1 D_3 शतशूला°; M_2 शरशूला°. T_1 शितशूलाग्रहस्ताः.

65 ^{a}) M_1 ते (for ये). After ये, $K_{1.2}$ ins. हि.

वहन्तु त्वां शितशूलाश्चतुर्धा ॥ ६४

राजोवाच ।

ये त्वा विदुर्ब्राह्मणं वामदेव
वाचा हन्तुं मनसा कर्मणा वा ।
ते त्वां सशिष्यमिह पातयन्तु
मद्वाक्यनुन्नाः शितशूलासिहस्ताः ॥ ६५

वामदेव उवाच ।

नानुयोगा ब्राह्मणानां भवन्ति
वाचा राजन्मनसा कर्मणा वा ।
यस्त्वेवं ब्रह्म तपसान्वेति विद्वां-
स्तेन श्रेष्ठो भवति हि जीवमानः ॥ ६६

मार्कण्डेय उवाच

एवमुक्ते वामदेवेन राज-
न्समुत्तस्थू राक्षसा घोररूपाः ।
तैः शूलहस्तैर्वध्यमानः स राजा
प्रोवाचेदं वाक्यमुच्चैस्तदानीम् ॥ ६७

इक्ष्वाकवो यदि ब्रह्मन्दलो वा
विधेया मे यदि वान्ये विशोऽपि ।
नोत्स्रक्ष्येऽहं वामदेवस्य वाम्यौ
नैवंविधा धर्मशीला भवन्ति ॥ ६८

एवं ब्रुवन्नेव स यातुधानै-
र्हतो जगामाशु महीं क्षितीशः ।
ततो विदित्वा नृपतिं निपातित-
मिक्ष्वाकवो वै दलमभ्यषिञ्चन् ॥ ६९

राज्ये तदा तत्र गत्वा स विप्रः
प्रोवाचेदं वचनं वामदेवः ।
दलं राजानं ब्राह्मणानां हि देय-
मेवं राजन्सर्वधर्मेषु दृष्टम् ॥ ७० C. 3. 13199 B. 3. 192. 60 K. 3. 195. 60

K$_{2-4}$ B D (except Dc$_2$) T$_1$ G$_3$ M त्वां (for त्वा). Ś$_1$ K D$_{1-3}$ विद्युर् (for विदुर्). B T$_2$ G$_{1.2.4}$ M$_1$ ब्राह्मणा (T$_2$ °ण). K$_3$ D$_5$ वामदेवं. — ^{b}) G$_1$ M$_2$ हंत; G$_{2.4}$ हंत्वा (sic) (for हन्तुं). — K$_3$ T$_1$ G$_2$ om. (hapl.) 65^c–66^b. — ^{c}) K$_{1.2}$ G$_1$ ते त्वा; T$_2$ G$_4$ स त्वा. T$_2$ G$_4$ सहिष्यामिह (for सशिष्यमिह). — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.4}$ Dc D$_{1-3.5}$ M$_1$ शितशूलहस्ताः; B$_4$ T$_2$ G$_{1.4}$ M$_2$ शितशूलाग्रहस्ताः. — After 65, K$_2$ B Dc Dn D$_3$ (marg. *sec. m.*). $_{4-6}$ G$_3$ ins.:

965* वामदेव उवाच ।

मम्मैतौ वाम्यौ प्रतिगृह्य राज-
न्पुनर्ददानीति प्रपद्य मे त्वम् ।
प्रयच्छ शीघ्रं मम वाम्यौ त्वमश्वौ
यद्यात्मानं जीवितुं ते क्षमं स्यात् ।
राजोवाच ।
न ब्राह्मणेभ्यो मृगया प्रसूता
न त्वानुशास्म्यद्य प्रभृति ह्यसत्यम् ।
तवैवाज्ञां संप्रणिधाय सर्वां
तथा ब्रह्मन्पुण्यलोकं लभेयम् ।

[(L. 2) K$_2$ B$_1$ Dn$_1$ D$_{3-5}$ G$_3$ ददामीति. K$_2$ B$_{1.3.4}$ Dc प्रपद्यसे (for °द्य मे). — (L. 4) K$_2$ D$_{4-6}$ यथात्मानं; Dc यद्यात्मनो. K$_2$ Dc D$_8$ जीवितं. — (L. 5) D$_5$ वा प्रशस्ता (for प्रसूतां). — (L. 6) Dc ह्यसंतम् (for ह्यसत्यम्).]

66 K$_3$ T$_1$ G$_2$ om. 66^{ab} (cf. v.l. 65). — ^{a}) D$_1$ नानुयोग्या; D$_5$ नानुद्योगा; G$_4$ नानुयोगाद्. — ^{b}) D$_1$ हंतुं (for राजन्). — ^{c}) Ś$_1$ K D$_{1-3.5}$ यस्त्वेष; Dn D$_4$ G$_3$ यस्त्वेव; T$_1$ G$_2$ यस्त्वैवं. Ś$_1$ धर्म-; Dc ब्रह्मन्; D$_{1.2}$ ब्राह्मणस्; D$_4$ ब्राह्म-; T$_2$ G$_4$ वै (for ब्रह्म). K$_4$ D$_{2.3.5}$ वेत्ति; T$_1$ G$_{1.2}$ [अ]त्येति; M$_1$ [अ]भ्येति; M$_2$ [अ]ध्येति (for [अ]न्वेति). — ^{d}) Dc D$_1$ om. हि. D$_3$ T$_2$ G$_{2.4}$ [इ]ह (for हि).

67 K$_{1.3.4}$ D$_{1-3.5}$ G$_4$ om. the ref. Ś$_1$ T G$_2$ वैशं° (for मार्कं°). — ^{a}) S (except G$_3$) चोक्ते (for उक्ते).

68 ^{a}) K$_{1.2.4}$ D$_{1-3.5}$ प्रह्वा दलो (for ब्रह्मन्दलो). T$_1$ G$_1$ इक्ष्वाकवो यदि वा ब्रह्मदग्धा; T$_2$ G$_{2.4}$ °वो वा यदि वा मां त्यजेयुर्. — ^{b}) T$_1$ G$_1$ M ते (for मे). B D (except D$_{1-3.5}$) T$_1$ G$_{1.3}$ M चेमे (for वान्ये). T$_2$ G$_{2.4}$ ये ते विधेया भुवि चान्ये महीपाः. — ^{c}) T G$_{2.4}$ नोत्सृजेहं; G$_1$ नैतत्स्रक्ष्ये. S (except G$_3$) वामदेवाद्य (for °देवस्य). — ^{d}) B Dn D$_{4.6}$ कर्म° (for धर्म°).

69 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ तु (for स). — ^{b}) D$_{1.2}$ जगामाथ. T$_1$ G$_1$ M$_1$ महीशः (for क्षितीशः). — ^{d}) Ś$_1$ K D$_{1-3.5}$ दलमेव (for वै दलम्).

70 ^{c}) B$_4$ T$_2$ G$_{2.4}$ राजन् (for राजानं). — ^{d}) Dc जुष्टं; T$_1$ दिष्टं; G$_4$ दृष्टाः.

71 ^{a}) Dc$_2$ T$_1$ तु (for त्वम्). — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ स चापपाणिः; K$_4$ D$_{1-3}$ मोहान्वितः (for स पार्थिवः). K$_4$

C. 3 13200
B. 3 192. 61
K. 3 195. 61

बिभेषि चेत्त्वमधर्मान्नरेन्द्र
प्रयच्छ मे शीघ्रमेवाद्य वाम्यौ ।
एतच्छ्रुत्वा वामदेवस्य वाक्यं
स पार्थिवः सूतमुवाच रोषात् ॥ ७१

एकं हि मे सायकं चित्ररूपं
दिग्धं विषेणाहर संगृहीतम् ।
येन विद्धो वामदेवः शयीत
संदश्यमानः श्वभिरार्तरूपः ॥ ७२

वामदेव उवाच ।
जानामि पुत्रं दशवर्षं तवाहं
जातं महिष्यां श्येनजितं नरेन्द्र ।
तं जहि त्वं मद्वचनात्प्रणुन्न-
स्तूर्णं प्रियं सायकैर्घोररूपैः ॥ ७३

मार्कण्डेय उवाच ।
एवमुक्तो वामदेवेन राज-
न्नन्तःपुरे राजपुत्रं जघान ।
स सायकस्तिग्मतेजा विसृष्टः
श्रुत्वा दलस्तच्च वाक्यं बभाषे ॥ ७४

इक्ष्वाकवो हन्त चरामि वः प्रियं
निहन्मीमं विप्रमद्य प्रमथ्य ।
आनीयतामपरस्तिग्मतेजाः
पश्यध्वं मे वीर्यमद्य क्षितीशाः ॥ ७५

वामदेव उवाच ।
यं त्वमेनं सायकं घोररूपं
विषेण दिग्धं मम संदधासि ।
न त्वमेनं शरवर्यं विमोक्तुं
संधातुं वा शक्ष्यसि मानवेन्द्र ॥ ७६

राजोवाच ।
इक्ष्वाकवः पश्यत मां गृहीतं
न वै शक्नोम्येष शरं विमोक्तुम् ।
न चास्य कर्तुं नाशमभ्युत्सहामि
आयुष्मान्वै जीवतु वामदेवः ॥ ७७

वामदेव उवाच ।
संस्पृशैनां महिषीं सायकेन

D_{1-3} राजा (for रोषात्).

72 ^{a}) $G_{2.4}$ एनं. $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ घोर° (for चित्र°). — ^{c}) T_2 $G_{2.4}$ येनैष (for येन). — ^{d}) $D_{1.2}$ संभक्ष्यमाणः; T_1 संदह्य°. — After 72, $Ś_1$ $K_{1.2}$ ins. a colophon.

73 ^{b}) T_1 G_1 M_1 शूरं (for जातं). $Ś_1$ $K_{1.2}$ सैन्य- (K_1 °न)जितं; K_4 $B_{1.4}$ D_{1-3} G_1 सेन°; T_1 M_1 एव जातं; $G_{2.4}$ स्वेन जितं; M_2 एव शूरं. K_4 Dc_2 $G_{2.4}$ नरेंद्रं. — ^{c}) B_3 स तं; D_5 T_1 G_1 M तं वै; T_2 $G_{2.4}$ एतं (for तं). D_3 नरेंद्र (for प्रणुन्नस्). — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ G_1 तूर्णं प्रियैः; K_4 $D_{2.3}$ कुलप्रियं; D_5 पुत्रं प्रियं.

74 T_1 G_4 M_2 om. the ref. — ^{a}) D (except Dn_1) एवमुक्ते. — ^{d}) B D (except D_5) G_3 तत्र; T_2 $G_{2.4}$ तस्य (for तच्च).

75 Before 75, B D (except $D_{1-3.5}$) G_3 ins. राजोवाच. — ^{a}) K_4 [ऽ]हं वितरामि (for हन्त चरामि). $G_{2.4}$ चराम विप्रियं (for चरामि वः प्रियं). — ^{b}) T $G_{1.2.4}$ निहन्म्यहं. — ^{c}) B_4 S (except G_3) तिग्मवेगः.

76 ^{a}) K_4 B Dc Dn $D_{1.4-6}$ G_3 यस्त्वमेनं (K_4 B_4 °वं); D_3 T M यं त्वमेकं; $G_{1.2.4}$ यस्त्वमेकं. — ^{b}) $K_{1.2}$ संददासि. — ^{c}) B Dn $D_{4.6}$ G_3 न त्वेतं त्वं; T_2 $G_{2.4}$ स त्वमेनं; M न त्वमेवं. $Ś_1$ $B_{2.3}$ D (except D_{1-3}) T_2 G_3 शरवर्षं. — ^{d}) $K_{3.4}$ Dc $D_{1.2.5}$ T $G_{1.4}$ M न संधातुं; G_2 न संदधातुं (for संधातुं वा). $K_{1.3}$ T_2 शक्यसि; K_2 D (except D_{1-3}) G_3 शक्यसे. $Ś_1$ $K_{1.2}$ हे नरेंद्र; K_3 T_1 मां नरेंद्र; K_4 $D_{1.2}$ वा नरेंद्र.

77 ^{a}) D_1 पश्यतां; G_2 पश्यतु; G_4 पश्यतो. $Ś_1$ $K_{1.3}$ T_1 मा; T_2 $G_{1.2.4}$ M मे (for मां). T_2 $G_{2.4}$ ग्रहीतुं. — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ नैनं; Dc D_5 T_2 $G_{1.2.4}$ M न चैव ($G_{1.4}$ °प) (for न वै). Dc om. [ए]ष. $Ś_1$ $K_{1.2}$ [अ]द्य (for [ए]ष). G_1 शत्रुं (for शरं). G_2 प्रमोक्तुं. — K_3 om. (hapl.) 77^{c}–78^{b}. — ^{c}) K_4 $D_{3.5}$ अभ्युत्सहेहं; T_2 G_4 अप्युत्सहामि. G_1 M न चास्य नाशमहमप्युत्सहामि. — ^{d}) $G_{2.4}$ जीवितुं.

78 K_3 om. 78^{ab} (cf. v.l. 77). — ^{a}) K_4 B Dn D_{3-6} G_3 संस्पृश्यैनां; T $G_{1.2.4}$ M °शेमां. — ^{b}) T_1 G_1 M तत एतस्माद्; T_2 $G_{2.4}$ तदेतस्माद्.

79 All MSS. om. the ref. — ^{a}) $Ś_1$ तथा ततः; T_2 G_4 ततस्तत्; G_2 ततश्च तत् (for ततस्तथा). B_2 M_2 स (for तु). — Before 79^{cd}, $K_{3.4}$ D_{1-3} ins. राज्ञ्युवाच; B Dn

ततस्तस्मादेनसो मोक्ष्यसे त्वम् ॥ ७८

मार्कण्डेय उवाच ।

ततस्तथा कृतवान्पार्थिवस्तु
ततो मुनिं राजपुत्री बभाषे ।
यथा युक्तं वामदेवाहमेनं
दिने दिने संविशन्ती व्यशंसम् ।
ब्राह्मणेभ्यो मृगयन्ती सूनृतानि
तथा ब्रह्मन्पुण्यलोकं लभेयम् ॥ ७९

वामदेव उवाच ।

त्वया त्रातं राजकुलं शुभेक्षणे
वरं वृणीष्वाप्रतिमं ददानि ते ।
प्रशाधीमं स्वजनं राजपुत्रि
इक्ष्वाकुराज्यं सुमहच्चाप्यनिन्द्ये ॥ ८०

राजपुत्र्युवाच ।

वरं वृणे भगवन्नेकमेव
विमुच्यतां किल्बिषादद्य भर्ता ।
शिवेन चाध्याहि सपुत्रबान्धवं
वरो वृतो ह्येष मया द्विजाग्र्य ॥ ८१

मार्कण्डेय उवाच ।

श्रुत्वा वचः स मुनी राजपुत्र्या-
स्तथास्त्विति प्राह कुरुप्रवीर ।
ततः स राजा मुदितो बभूव
वाम्यौ चास्मै संप्रददौ प्रणम्य ॥ ८२ C. 3. 13211 B. 3. 192. 72 K. 3. 195. 72

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९० ॥

$D_{5.6}$ राजपुत्र्युवाच; Dc देव्युवाच. — ^{c}) B_4 Dn $D_{4.6}$ G_3 युक्ता. S (except G_3) एव (for एनं). — ^{d}) B Dc Dn $D_{1.4.6}$ G_3 संदिशंती; D_5 °वसंती; T M_2 °विशंति. $K_{1.2}$ विशंसम्; B D (except $D_{3.5}$) G_3 नृशंसम्; T_1 G_1 M_1 ह्यशंसम्; T_2 प्रशंसम्; G_4 प्रवृद्धम्; M_2 अभ्याशम्. — ^{e}) B Dc मृगयन्; Dn $D_{4.6}$ T_1 G_1 मृगयती; T_2 $G_{2.4}$ गायंती. — ^{f}) T_1 G_1 M_1 तथा सती; T_2 $G_{2.4}$ तथा वै ब्रह्मन्; M_2 तथाहं वै (for तथा ब्रह्मन्). Ś$_1$ K D_{1-3} पुण्यलोकान्; T_1 G_1 M ब्रह्मलोकं. Ś$_1$ K $D_{1-3.5}$ व्रजेयं (for लभे°).

80 After the ref., D_5 ins. 966*. — ^{a}) T_1 G_1 M त्विदं शुभे (for शुभे°). — ^{b}) $D_{3.4}$ वृणीथा°. K_4 Dc_2 Dn_2 $D_{1.2}$ T_2 G_3 ददामि. K_4 T_2 G_4 om. ते. — ^{c}) T_1 प्रशासि त्वं (for °धीमं). K_4 Dc $D_{1.2.5}$ T_2 G_2 M त्वं जनं; T_1 जनकं; G_4 च जनं (for स्वजनं). — Ś$_1$ K_{1-3} subst. for 80: D_5 ins. after the ref.:

966* साध्वि स्थिरं चेयमदुष्टचित्ता
धर्मे मतिस्ते सततं प्रयातु ।
वरं च मत्तः प्रतिकाङ्क्षस्व सुभ्रु
त्वया वृषः पालनीयो हि नित्यम् ।

81 Ś$_1$ K D_{1-3} राज्ञ्युवाच; B_{1-3} राजपत्न्युवाच. — ^{a}) $B_{2.3}$ Dc D_4 G_3 एवमेष; Dn D_6 त्वेवमेष; G_1 एवमेवं (for एकमेव). — ^{b}) M_2 मेद्य (for अद्य). — After 81^{ab}, $D_{1.2}$ ins.:

967* वृत्तेन बुद्ध्या च विवृद्धिमेतु
जीवेदसौ मम पुत्रोऽद्य विप्र ।

— $D_{2.4}$ om. 81^{cd}. — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ मां ध्याहि; K_3 चाध्याय; K_4 Dc_1 $Dn_1.n_2$ D_5 G_3 च ध्याहि; T_2 G_4 जीवामि; G_1 चाख्याहि. Ś$_1$ $K_{1.2}$ B_4 T_2 $G_{2.4}$ °बांधवा. — ^{d}) B_2 द्विजेंद्र.

82 Ś$_1$ K_1 मार्कंडेय उ° (Ś$_1$ om. उ°). — ^{b}) Ś$_1$ D_1 त्वाह; T_1 [इ]त्याह (for प्राह). — ^{d}) T_2 $G_{2.4}$ तस्मै (for चास्मै). $K_{3.4}$ प्रददौ (for संप्र°). B Dn $D_{4.6}$ T_2 G प्रददौ संप्रणम्य.

Colophon om. in K_2. — *Major parvan:* Ś$_1$ T G_4 आरण्य; G_2 श्रीमदारण्य. — *Sub-parvan:* G_1 मार्कंडेयसमस्या (followed by मंडूकोपाख्यान). B Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 (all om. sub-parvan name) mention only मंडूकोपाख्यान (followed by समाप्त in B_1 Dc); and M_2, likewise, only वामदेवोपाख्यान. — *Adhy. name:* $K_{3.4}$ Dc $D_{1-3.5}$ ब्राह्मणमाहात्म्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 191 (Dn_3 192); D_1 198; T $G_{1.2.4}$ M (M_2 *inf. lin.*) 194 (M_2 orig. 197). — *Śloka no.:* $Dn_2.n_3$ 72; D_1 90.

☞ A passage given in App. I (No. 21) is ins. in K_2 B_{2-4} Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 after adhy. 190, and in $K_{1.4}$ D_{1-3} after adhy. 206 (with some further

१९१

C. 3. 13331 B. 3. 199. 1 K. 3. 202. 1

वैशंपायन उवाच ।

मार्कण्डेयमृषयः पाण्डवाश्च पर्यपृच्छन् । अस्ति कश्चिद्भवतश्चिरजाततर इति ॥ १ ॥ स तानुवाच । अस्ति खलु राजर्षिरिन्द्रद्युम्नो नाम क्षीणपुण्यस्त्रिदिवात्प्रच्युतः । कीर्तिस्ते व्युच्छिन्नेति । स मामुपातिष्ठत् । अथ प्रत्यभिजानाति मां भवानिति ॥ २ ॥ तमहमब्रुवम् । न वयं रासायनिकाः शरीरोपतापेनात्मनः समारभामहेऽर्थानामनुष्ठानम् ॥ ३ ॥ अस्ति खलु हिमवति प्राकारकर्णो नामोलूकः । स भवन्तं यदि जानीयात् । प्रकृष्टे चाध्वनि हिमवान् । तत्रासौ प्रतिवसतीति ॥ ४ ॥

स मामश्वो भूत्वा तत्रावहद्यत्र बभूवोलूकः ॥ ५ ॥ अथैनं स राजर्षिः पर्यपृच्छत् । प्रत्यभिजानाति मां भवानिति ॥ ६ ॥ स मुहूर्तं ध्यात्वाब्रवीदेनम् ।

internal transposition), in D3 the first one of the adhy. being written *sec. m.* on a suppl. fol. and placed after adhy. 190 !

191

1 B2–4 om. ऋषयः. T G2. 4 ऋर्षि (for ऋषयः). B2–4 Dn D1. 4–6 om. च. After च, T2 G2. 4 ins. परिवृत्य इंद्रद्युम्नोपाख्यानं. T2 G2. 4 अपृच्छन् (for पर्यपृ°). — Before अस्ति, G1 M1 ins. किम्. G2. 4 भगवत° (for भवत°). K1. 3. 4 B Dn D3. 4. 6 चिरजात (for चिरजाततर).

2 G1 om. स तानुवाच, and ins. पुरा कश्चिद् after खलु. Ś1 K2 राजन्; D4 G3 ऋषिर् (for राजर्षिर्). — B Dc Dn D3 (before corr.). 4. 6 G3 मे; T M तस्य; G1. 2. 4 अस्य (for ते). G1 विच्छिन्नेति; T2 G1. 2. 4 विच्युतेति. — K3 B4 D3 T G1. 2 उपतिष्ठद्; B2 उद°. — K4 D1–3 एवं (for अथ). Ś1 om. from अथ प्रत्यभि° up to the end of 2. T1 om. मां भवानिति. T2 G1. 2 मा (for मां).

3 D5 T2 G2. 4 om. अहम्. After अहम्, G1 ins. एवम्. G4 अब्रवीत्; M अब्रवं (!). — After अब्रुवं, Dn D4. 6 ins. कार्यचेष्टाकुलत्वात्; G2 नापि जानामि भवंतमिति. — T G1. 4 M om. न. After वयं, G2 ins. न. B Dc Dn D4. 6 G3 वासा°; T G रसा° (for रासा°). Before शरीरो°, B Dc Dn D4. 6 G3 ins. न. B Dc Dn D4. 6 G3 समारभामो; T2 G2. 4 समारंभामहे. Before अर्थानाम्, G1. 2. 4 ins. तथा. After अनुष्ठानम्, M1 ins. अस्ति कश्चिद्भवतश्चिरजाततर इति (cf. 1). — After 3, T2 G4 ins.:

968* एवमुक्तः स राजर्षिरिन्द्रद्युम्नः पुनर्मामब्रवीत् । अथास्ति कश्चित्त्वत्तश्चिरजाततर इति । तं पुनः प्रत्यब्रुवम् ।

For 3, Ś1 (om. all words up to मामुवाच) K D1–3. 5 subst.:

969* तमहमब्रुवम् । आकुलत्वात्कार्यचेष्टानां न प्रत्यभिजानेऽहम् । स मामुवाच । अस्त्यन्यश्चिरजाततर इति । तमब्रुवम् ।

4 B2 om. (hapl.) from अस्ति in 4 up to उलूकमब्रवीत् in 8. M2 om. खलु. T1 M1 नु (for खलु). B1. 3. 4 D (except D1–3. 5) T1 G1. 3 प्रावारकर्णो; T2 G2. 4 प्राकारवर्णो. After उलूकः, B D (except D3. 5) T G ins. प्रतिवसति. — After स, B D (except D1–3. 5) G3 ins. मत्तश्चिरजातो. T2 G4 transp. स and भवन्तं. G1 (by transp.) भवन्तं यदि स (for स भवन्तं यदि). M om. भवन्तं. Ś1 K1. 2 जानाति (for जानीयात्). After जानीयात्, B4 Dc2 ins. इति. — Before प्रकृष्टे, B1. 3 Dc1 Dn D4. 6 G3 ins. इतः. G2 om. from प्रकृष्टे up to तत्रावहद् (in 5). T2 G4 विप्रकृष्टे (for प्रकृष्टे). After प्रकृष्टे, Ś1 ins. नाश्वेनानीतो; K2 नाधुनानीतो. Ś1 K2 om. चाध्वनि. K1 नाध्व° (for चाध्व°). After चाध्वनि, K3. 4 B1 D1–3. 5 T1 M ins. इतो; T2 G4 यतो; G1 ततो. — Ś1 K2–4 Dc D1–3. 5 T1 G1. 4 M1 यत्र (for तत्र). Ś1 K2–4 D1–3. 5 om. [इ]ति.

5 B2 om. 5 (cf. v.l. 4). G2 om. up to तत्रावहद् (cf. v.l. 4). Before स, B D (except D1–3. 5) G3 ins. ततः. T2 G4 समाश्वस्तो; G1 स माश्वो (for स मामश्वो). Dc om. तत्र. Ś1 K1. 2 उदवहद्; T2 G4 तत्रायाद् (for तत्रावहद्). After यत्र, Ś1 K1. 2 ins. असौ; K3. 4 Dc2 D2. 3. 5 M स. Ś1 K1. 2 उलूको बभूव (by transp.). T2 G2. 4 अभूत्स (for बभूव).

6 B2 om. 6 (cf. v.l. 4). T2 G2. 4 om. स; Ś1 K D1–3. 5 om. स राजर्षिः. B1. 4 Dc Dn D4. 6 G3 स राजा; B3 राजा स (for स राजर्षिः). K3. 4 D1. 2. 5 M1 अपृच्छत्;

नाभिजाने भवन्तमिति ॥ ७ ॥ स एवमुक्तो राजर्षिरिन्द्रद्युम्नः पुनस्तमुलूकमब्रवीत् । अस्ति कश्चिद्भवतश्चिरजाततर इति ॥ ८ ॥ स एवमुक्तोऽब्रवीदेनम् । अस्ति खल्विन्द्रद्युम्नसरो नाम । तस्मिन्नाडीजङ्घो नाम बकः प्रतिवसति । सोऽस्मत्तश्चिरजाततरः । तं पृच्छेति ॥ ९ ॥

तत इन्द्रद्युम्नो मां चोलूकं चादाय तत्सरोऽगच्छद्यत्रासौ नाडीजङ्घो नाम बको बभूव ॥ १० ॥ सोऽस्माभिः पृष्टः । भवानिन्द्रद्युम्नं राजानं प्रत्यभिजानातीति ॥ ११ ॥ स एवमुक्तोऽब्रवीन्मुहूर्तं ध्यात्वा । नाभिजानाम्यहमिन्द्रद्युम्नं राजानमिति ॥ १२ ॥ ततः सोऽस्माभिः पृष्टः । अस्ति कश्चिदन्यो भवतश्चिरजाततर इति ॥ १३ ॥ स नोऽब्रवीत् । अस्ति खल्विहैव सरस्यकूपारो नाम कच्छपः प्रतिवसति । स मत्तश्चिरजाततर इति । स यदि कथंचिदभिजानीयादिमं राजानं तमकूपारं पृच्छाम इति ॥ १४ ॥ C. 3. 13338 B. 3. 199. 8 K. 3. 202. 8

$B_{1.3.4}$ Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 पप्रच्छ; D_3 अब्रवीत् (for पर्यपृच्छत्). After पर्यपृच्छत्, K_4 D_{1-3} ins. स राजा. — Before प्रत्यभि°, K_3 ins. क्वचित्; D_5 कश्चित्. T_2 om. from प्रत्यभि°, up to अब्रवीत् (in 8). B_1 Dc प्रत्यभिजानीते; B_4 Dn $D_{4.6}$ G_3 प्रतिजानाति. T_1 $G_{2.4}$ मा (for मां). $Ś_1$ $K_{1.2}$ अथैनमपृच्छत्कश्चि(K_1 °त्किंचि)न्मामभिजानाति भवानिति.

7 B_2 T_2 om. 7 (cf. v.l. 4, 6). After मुहूर्तं, B D (except $D_{1-3.5}$) G_3 ins. इव. Before अब्रवीद्, $D_{1.2}$ ins. तम्. K_4 B_1 $D_{1.2}$ $G_{2.4}$ एवं (for एनम्). — B D (except $D_{1-3.5}$) T_1 G_3 नाभिजानामि. Dc om. इति. T_1 om. from इति up to पृष्टः (in 13).

8 T_1 om. 8 (cf. v.l. 7). T_2 om. up to अब्रवीत् (cf. v.l. 6). $Ś_1$ $K_{1.2}$ G_4 om. स. B Dn $D_{4.6}$ G_3 transp. राजर्षिः after अब्रवीत्. M_2 om. (hapl.) from अब्रवीत् up to चोलूकं (in 10). — Before अस्ति, B Dn $D_{4.6}$ S (except T_1 M_2) ins. अथ. S (except G_3; T_1 M_2 om.) त्वत्तश्च् (for भवतश्च्). — After भवतः, $K_{1.3}$ $B_{1.3.4}$ D G_3 ins. सकाशाच्. $K_{1.3}$ B_4 Dn D_3 चिरजात (for चिरजाततर).

9 T_1 M_2 om. 9 (cf. v.l. 7, 8). B Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 om. एनम्, and read इंद्रद्युम्नं नाम सरः (for इन्द्रद्युम्नसरो नाम). — T_2 G_4 अस्मिन् (for तस्मिन्). K_3 D_3 G_2 नालीजंघो; D_5 नील°; M_1 नाळीक°. $Ś_1$ $K_{1.2}$ प्रतिनिवसति; G_1 प्रतिवसतीति. — K_3 D_3 सोस्मच्; T_2 $G_{2.4}$ स मत्तश्च् (for सोऽस्मत्तश्च्). After °जाततरः, $Ś_1$ $K_{2.4}$ $D_{1.2}$ T_2 ins. इति. — D_4 G_3 ins. ततस् before तं. $Ś_1$ K_4 $D_{2.3.5}$ पृच्छस्वेति; G_2 पृच्छतेति.

10 T_1 om. 10; M_2 om. up to चोलूकं (cf. v.l. 8). K_4 D_{1-3} om. तत. $Ś_1$ K_3 ततश्च (for तत). K_2 om. (hapl.) from इन्द्र° up to भवान् (in 11). S (except G_3; T_1 M_2 om.) om. the *first* च. $K_{1.4}$ $B_{1.3.4}$ D (except $D_{1.2.5}$) G_3 om. the *second* च. $Ś_1$ न्यपतद्; $K_{1.3}$ [ऽ]भ्यपतद्; K_4 D_{1-3} [ऽ]गमद्; D_5 [ऽ]भ्यगाच्छद्. $Ś_1$ K_3 om. नाडीजङ्घो. D_3 नालीजंघो; D_6 ताल°; M नाळीक°. $Ś_1$ K_3 om. नाम. G_1 om. बको.

11 T_1 om. 11 (cf. v.l. 7). G_1 परिपृष्टः. — Before भवान्, $Ś_1$ K_1 ins. अपि; K_3 B_2 Dc अस्ति. T_2 $G_{2.4}$ माम् (for भवान्). Before इन्द्रद्युम्नं, $K_{3.4}$ $B_{1.3.4}$ D (except D_1) G_3 ins. इमम्. K_1 om. राजानं. B Dn $D_{4.6}$ G_3 अभिजानातीति; T_2 $G_{2.4}$ प्रतिजानासि.

12 T_1 om. 12 (cf. v.l. 7). $Ś_1$ K_2 D_1 om. स. Dn_1. n_3 एव; Dn_2 G_3 एनम् (for एवम्). $B_{1.3.4}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 om. उक्तो. B D (except $D_{1-3.5}$) S (T_1 om.) मुहूर्तं ध्यात्वाब्रवीत् (by transp.). $Ś_1$ K_2 om. मुहूर्तं ध्यात्वा. — D_4 om. from नाभि° up to ऽब्रवीद् (in 14). Dc न हि (for नाभि-). $Ś_1$ K_{1-3} D_5 om. [अ]हमिन्द्रद्युम्नं राजानम्. Before इन्द्र°, $D_{2.3}$ ins. इमं; S (except G_3; T_1 om.) भवंतं. K_3 B_2 D_5 om. इति.

13 D_4 om. 13; T_1 om. up to पृष्टः (cf. v.l. 12, 7); $Ś_1$ $K_{1.3}$ D_5 om. from ततः up to °ब्रवीत् । अस्ति (in 14). D_1 om. सः and अन्यो; $B_{3.4}$ Dn D_6 G_3 om. अस्ति. K_2 B Dn D_6 G_3 transp. अन्यः and भवतः. After °जाततरः, Dn D_6 G_3 ins. अस्ति.

14 D_4 G_1 om. स नोऽब्रवीद् (for D_4 cf. v.l. 12). — T_2 om. from सरस्य° up to ततः स (in 15). $Ś_1$ K_{1-3} D_5 किं त्वस्मिन्नेव; B Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 खल्वस्मिन्नेव (for (for खल्विहैव). $Ś_1$ [अ]कूवरो; K_2 °वारो; M_2 °बारो. $Ś_1$ प्रतिनिवसति. — K_{1-3} $B_{1.4}$ D (except D_{1-3}) G_3 om. इति. — T_1 om. स; D_6 om. स यदि; D_{1-3} om. यदि. $G_{2.4}$ transp. यदि and कथंचिद्. M_2 om. कथंचिद्. D_3 अजानीयाद्; S (except G_3; T_2 om.) जानीयाद् (for अभिजा°). K_4 D_{1-3} T_1 G_1 M_2 अकूपारस्तं (for तमकूपारं). $Ś_1$ $K_{2.3}$ अकूवारं. G_4 M_1 om. अकूपारं. B D (except

C. 3. 13339 B. 3. 199. 9 K. 3. 202. 9 ततः स बकस्तमकूपारं कच्छपं विज्ञापयामास । अस्त्यस्माकमभिप्रेतं भवन्तं कंचिदर्थमभिप्रष्टुम् । साध्वागम्यतां तावदिति ॥ १५ ॥ एतच्छ्रुत्वा स कच्छपस्तस्मात्सरस उत्थायाभ्यगच्छद्यत्र तिष्ठामो वयं तस्य सरसस्तीरे ॥ १६ ॥ आगतं चैनं वयमपृच्छाम । भवानिन्द्रद्युम्नं राजानमभिजानातीति ॥ १७ ॥ स मुहूर्तं ध्यात्वा बाष्पपूर्णनयन उद्विग्नहृदयो वेपमानो विसंज्ञकल्पः प्राञ्जलिरब्रवीत् । किमहमेनं न प्रत्यभिजानामि । अहं ह्यनेन सहस्रकृत्वः पूर्वमग्निचितिषूपहितपूर्वः । सरश्चेदमस्य दक्षिणादत्ताभिर्गोभिरतिक्रममाणाभिः कृतम् । अत्र चाहं प्रतिवसामीति ॥ १८ ॥

अथैतत्कच्छपेनोदाहृतं श्रुत्वा समनन्तरं देवलोकाद्देवरथः प्रादुरासीत् ॥ १९ ॥ वाचश्चाश्रूयन्तेन्द्रद्युम्नं प्रति । प्रस्तुतस्ते स्वर्गः । यथोचितं स्थानमभिपद्यस्व । कीर्तिमानसि । अव्यग्रो याहीति ॥ २० ॥

दिवं स्पृशति भूमिं च शब्दः पुण्यस्य कर्मणः ।
यावत्स शब्दो भवति तावत्पुरुष उच्यते ॥ २१

D$_{1-3.5}$) G$_3$ पृच्छध्वमिति; G$_1$ पृच्छेति; G$_2$ M$_1$ पृच्छामेति; G$_4$ पृच्छामीति.

15 T$_2$ om. ततः स (cf. v.l. 14); D$_1$ om. ततः. After ततः, T$_1$ ins. स उदितः. T$_2$ G$_{2.4}$ om. तम्. Ś$_1$ K$_{2.3}$ अकूवारं. — T$_1$ om. (hapl.) from अभिप्रेतं up to राजानमभि- (in 17). Dc$_2$ om. अभिप्रेतं; D$_5$ om. भवन्तं. G$_{2.4}$ भगवंतं (for भवन्तं). Ś$_1$ B$_{2-4}$ Dn$_3$ D$_{3.6}$ G$_2$ M$_1$ किंचिद्; G$_4$ कश्चिद्. K$_3$ अभिप्राप्तुं; K$_4$ Dn$_1$ D$_{1.2}$ प्रष्टुं; G$_{1.4}$ अपि प्रष्टुं. — K$_4$ [अ]भिगम्यतां; D$_3$ [अ]त्र°.

16 T$_1$ om. 16 (cf. v.l. 15). K$_1$ B$_{1-3}$ D (except D$_{1-3.5}$) G$_3$ read तत् for एतत्, and om. स. Ś$_1$ K$_{1-3}$ B$_{1.3}$ om. तस्मात्सरस उत्थाय. Ś$_1$ अभ्यागात्; K$_{1-3}$ B$_{1.3}$ Dc D$_{1-4}$ G M$_1$ अभ्यागच्छत्. Ś$_1$ K$_{1-3}$ B$_{1.3}$ om. यत्र —सरसस्तीरे. T$_2$ G$_{2.4}$ M तिष्ठाम. K$_4$ D$_{1-3}$ T$_2$ G$_2$ M$_1$ transp. तस्य and सरसस्. Dn$_1$. n$_3$ D$_{5.6}$ M$_2$ सरस- (for सरसस्). D$_3$ G$_{1.4}$ सरस्तस्य (for तस्य सरसस्).

17 T$_1$ om. up to राजानमभि- (cf. v.l. 15). B$_2$ अभ्यागतं; M$_1$ आगच्छंतं (for आगतं). Ś$_1$ K$_{1.2}$ तं (for चैनं). K$_{3.4}$ B Dn$_1$. n$_3$ D$_{3.6}$ वयमपृच्छामः; D$_1$ वयमपृच्छन्; D$_4$ G वयं पृच्छामो. After अपृच्छाम, Dc ins. इति. — Before भवान्, Ś$_1$ K$_2$ ins. अपि; K$_3$ अस्ति; T$_2$ G$_{2.4}$ M$_1$ अथ; M$_2$ कच्चिदथ. After भवान्, Ś$_1$ ins. तम्; K$_{2.3}$ Dc D$_{2-6}$ G$_3$ M$_1$ इमम्. T$_2$ G$_{2.4}$ इंद्रद्युम्नराजानं जानातीति.

18 Ś$_1$ K D$_{1-3.5}$ G$_1$ बाष्पपूर्णलोचनः (D$_{1.2}$ °पूर्णकंठः; G$_1$ °पूर्णवदनः); B Dc Dn D$_{4.6}$ G$_3$ बाष्पसंपूर्णनयनः (B$_4$ °पूर्णमुखः; Dc °पूर्णवदनः); T$_1$ G$_2$ बाष्पांबुपूर्ण°; T$_2$ बाष्पपूर्णांबुनयनः. K$_4$ D$_{1-3}$ om. उद्विग्नहृदयो. Ś$_1$ K$_{1-3}$ D$_5$ वेपमान (K$_2$ °ना) उद्विग्नचेताः (for उद्विग्न° वेप°). — M$_1$ कथम् (for किम्). T$_2$ G$_{2.4}$ om. अहम्. T$_1$ एतद् (for एनं), and अहं (for न). Ś$_1$ K D$_{1-3.5}$ प्रत्यभिज्ञास्ये; B Dc Dn D$_{4.6}$ G$_{1.3}$ M$_2$ प्रत्यभिज्ञास्यामि; T$_1$ प्रतिज्ञास्यामि. — B$_4$ D$_5$ om. अहं हि. B$_{2.3}$ Dc Dn D$_{4.6}$ G$_3$ इह (for अहं). Ś$_1$ K D$_{1-3}$ om. हि. B$_1$ इंद्रद्युम्नेन; Dc$_2$ (marg. *sec. m.*) इह द्युम्नेन (for अहं ह्यनेनं). Before सहस्र°, T G$_{2.4}$ ins. असकृत्. M$_2$ पातितपूर्वः (for [उ]पहित°). Ś$_1$ K$_{1.2}$ सहस्रशो यज्ञेपूपहू(K$_2$ °ह)तः; K$_{3.4}$ D$_3$ सहस्रकृत्वश्चितिपूपहि- (K$_3$ °चि)तः; B Dc Dn D$_{4.6}$ G$_3$ °कृत्वश्चितिपु यूपा आहिताः; D$_{1.2}$ °कृत्वश्चितिपूपतापितः; D$_5$ °कृत्वो यूपा अभिहिताः; M$_1$ असकृत्वोग्निश्चितिपु पातितपूर्वः. — Before सरश्च, Ś$_1$ K D$_{1-3.5}$ ins. पूर्वं. K$_1$ Dn D$_{1.4-6}$ G$_3$ दक्षिणाभिर्दत्ताभिर्; T$_2$ G$_{2.4}$ दक्षिणोदकदत्ताभिर्; K$_4$ D$_5$ [अ]भिक्रममाणाभिर्; D$_{1.2}$ [अ]तिचंक्रम°; T$_2$ G$_2$ क्रममाणा°; G$_4$ कर्मणार्हभिर्. Dc खुरकृतं (for कृतम्). — G$_1$ M अतोत्र (for अत्र). T$_2$ G$_{2.4}$ om. च. Ś$_1$ K$_{1.2}$ om. इति.

19 Ś$_1$ K$_2$ इत्येतावत्; K$_3$ अथैतावत्; D$_1$ अथ तत्; D$_2$ अथैव. Before कच्छपेन, K$_1$ B$_{2.4}$ Dc Dn D$_{4.6}$ G$_3$ ins. सकलं. B$_1$ G$_2$ व्याहृतं (for [उ]दाहृतं). B D (except D$_{1-3.5}$) T$_1$ G$_3$ तद° (for सम°). Ś$_1$ K$_1$ देवलोकोद्गीयमानाः; K$_2$ °लोकाद्गीयमानारथ (sic). Ś$_1$ K$_{1.2}$ प्रादुरासन्; D$_3$ प्रादुरभूद्.

20 Ś$_1$ K$_{1-3}$ D$_5$ om. च (after वाचः). G$_1$ बत भो (for वाचश्च). — D$_5$ स्वर्गोयम्. — D$_5$ अथोचितं. K$_4$ B D (except D$_{1-3}$) T G$_3$ प्रतिपद्यस्व; T$_2$ G$_4$ M$_1$ अभिप्रपद्यस्व. — Ś$_1$ कीर्तनस्यव्यग्रो (sic); K$_{1.2}$ कीर्तनेनाव्यग्रो; S (except G$_3$) कीर्तिमानव्यग्रो (for कीर्ति° । अव्यग्रो).

21 ^{b}) B$_2$ G$_1$ शब्दश्च पुण्यकर्मणः. — ^{c}) Dc गर्भो (for शब्दो). — ^{d}) S (except G$_3$) तावत्स्वर्गे महीयते.

22 ^{ab}) K$_{3.4}$ D$_3$ गीयते; D$_5$ गाय° (for कीर्त्य°). Ś$_1$ K$_{1.2}$ D$_{1.2}$ यस्य गीयेत (for कीर्त्यते यस्य). B Dc Dn D$_{4.6}$ G$_3$ transp. यस्य and लोके. — ^{c}) K$_1$ B$_{1-3}$ D

अकीर्तिः कीर्त्यते यस्य लोके भूतस्य कस्यचित् ।
पतत्येवाधमाँल्लोकान्यावच्छब्दः स कीर्त्यते ॥ २२
तस्मात्कल्याणवृत्तः स्यादत्यन्ताय नरो भुवि ।
विहाय वृत्तं पापिष्ठं धर्ममेवाभिसंश्रयेत् ॥ २३
इत्येतच्छ्रुत्वा स राजाब्रवीत् । तिष्ठ तावद्याव-
दिदानीमिमौ वृद्धौ यथास्थानं प्रतिपादयामीति
॥ २४ ॥ स मां प्राकारकर्णं चोलूकं यथोचिते स्थाने
प्रतिपाद्य तेनैव यानेन संसिद्धो यथोचितं स्थानं
प्रतिपन्नः ॥ २५ ॥ एतन्मयानुभूतं चिरजीविना
दृष्टमिति पाण्डवानुवाच मार्कण्डेयः ॥ २६ ॥
पाण्डवाश्चोचुः प्रीताः । साधु । शोभनं कृतं
भवता राजानमिन्द्रद्युम्नं स्वर्गलोकाच्च्युतं स्वे स्थाने
स्वर्गे पुनः प्रतिपादयतेति ॥ २७ ॥
नानब्रवीदसौ । ननु देवकीपुत्रेणापि कृष्णेन
नरके मज्जमानो राजर्षिर्नृगस्तस्मात्कृच्छ्रात्समुद्धृत्य
पुनः स्वर्गं प्रतिपादित इति ॥ २८ ॥ C. 3. 13348 B. 3. 199. 18 K. 3. 202. 18

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९१

(except $D_{1-3.5}$) G_3 स पतति (for पतत्येव). — [d]) K_1 $B_{1.2.4}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 प्रकी° ; D_5 [अ]स्य की° ; T $G_{1.2.4}$ M तु की° (for स की°).

23 [a]) Ś$_1$ K_2 कल्याणवृत्तिः; D_6 उत्तमवृत्तः; M_1 कल्याणयुक्तः. — [b]) K_4 B_4 D_3 अनंताय; $D_{1.2}$ आनंत्याय; D_5 कल्याणाय; T_2 $G_{2.4}$ दाता तावन्; G_1 अत्यर्थं च. K_1 B_{1-3} Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 अनंताय नरः सदा. — [c]) K_4 B_2 Dc वित्तं; B_1 Dn D_4 G_3 चित्तं (for वृत्तं). — [d]) K_3 D_5 शुभं वृत्तं (for धर्ममेव). Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ D_{1-3} [अ]भिवर्धयेत्; K_3 D_5 सदाश्रयेत्; B_2 Dn $D_{4.6}$ G_3 समाश्रयेत्; T $G_{2.4}$ [अ]नुसंश्रयेत्.

24 S (except G_3) om. तिष्ठ तावद्; $K_{1.4}$ B D (except $D_{2.3}$) G_3 om. इदानीम्; D_5 om. इति.

25 G_2 om. स. Ś$_1$ D_2 T_2 G_2 प्राकारवर्णं; B Dc Dn $D_{4.6}$ $G_{1.3}$ प्रावारकर्णं; T_1 G_4 प्रकारक(G_4 °व)र्णं; M_1 प्रावरकर्णं. After चोलूकं, M_2 ins च. T_1 चो° (for यथो°). Dc D_5 G_4 यथोचितं (D_5 G_4 °त-) स्थानं. M_2 om. तेनैव. T_2 $G_{1.2.4}$ M_1 om. [ए]व. T_1 वै (for [ए]व). Dc S (except T_1 G_3) देवयानेन (for यानेन). T_1 M_1 om. संसिद्धो. Ś$_1$ K_2 संसिद्धौ; K_1 Dn $D_{4.6}$ G_3 संस्थितो; K_4 G_4 संविद्धो; D_5 संसिद्धं; G_1 सुसिद्धो. B_4 om. यथोचितं स्थानं. B_1 यथोपचितं; B_3 इति यथोक्तं (for यथोचितं). After प्रतिपन्नः, B_4 ins. इति; T_2 $G_{2.4}$ ins. एव. N (except Ś$_1$ K_2 B_4 $D_{1.2}$) G_3 प्रतिपेदे (for °पन्नः).

26 $K_{1.2}$ B D (except $D_{1-3.5}$) T_2 G_3 तन् (for एतन्). $K_{1.3.4}$ B Dc Dn $D_{2-4.6}$ T_1 G_3 M चिरजीविनेदृश(Dc °दृष्ट)म्. B_1 G_1 M_2 मार्कंडेयं.

27 Before पाण्डवाश्, K_3 D_5 M_1 ins. तमृषयः; T_2 $G_{1.2.4}$ तमृषिं; M_2 ऋषयः. T_1 om. च. B_{2-4} D (except $D_{1-3.5}$) G_3 M_2 om. प्रीताः. — B D (except D_{1-3}) G_3 (by transp.) भवता कृतं; T_1 यथा. Dc_2 D_5 T स्वर्गलोकच्युतं. K_4 Dc D_5 T_1 $G_{1.2.4}$ M स्व- (for स्वे). Dc om. स्वर्गे; $K_{1.3.4}$ B Dn D_{4-6} T_1 G_3 om. स्वर्गे पुनः. D_{1-3} G_1 M_1 (by transp.) पुनः स्वर्गे; T_2 $G_{2.4}$ M_2 पुनः स्वर्गलोके.

28 K_1 B D G_3 अथैतान्. K_3 D_5 S (except G_3) प्रत्यब्रवीद् (for अब्र°). $D_{1.2}$ T_2 $G_{1.2.4}$ om. असौ. D_6 अयं (for असौ). — Before ननु, $D_{1.2}$ ins. अहो; T_2 $G_{1.2.4}$ अनेन. Ś$_1$ K_{2-4} $D_{1-3.5}$ निमज्ज° ; T_1 पच्य° (for मज्ज°). Ś$_1$ K_2 उद्धृत्य; K_3 B समुद्धृतः. K_1 Dn $D_{4.6}$ G_3 transp. समुद्धृत्य and पुनः; $K_{1.2.4}$ D_{1-3} transp. पुनः and स्वर्गं. B D (except D_{1-3}) G_3 प्रापित (for प्रतिपादित).

Colophon. — *Major parvan:* Ś$_1$ $K_{1.2}$ $G_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* G_1 मार्कंडेयसमस्या (followed by इंद्रद्युम्नोपाख्यान). $K_{3.4}$ B D $G_{2.3}$ M_2 (all om. sub-parvan name) mention only इंद्रद्युम्नोपाख्यान. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 198 (Dn_2 197); D_1 199; T $G_{1.2.4}$ M (M_2 *inf. lin.*) 195 (M_2 orig. 197). — *Śloka no.:* Dn_1 25; Dn_2. n_3 18; D_1 34.

192

1 After the ref., N ins.:

970* श्रुत्वा स राजा राजर्षेरिन्द्रद्युम्नस्य तत्तदा ।
मार्कण्डेयान्महाभागात्स्वर्गस्य प्रतिपादनम् ।

[(L. 1) $K_{1.2}$ Dn D_6 तु (for स). $D_{1.2}$ सर्वं (for राजा). K_4 B_1 Dc D_6 राजर्षिर्. D_5 एतच्छ्रुत्वा स राजर्षिर् (for the prior half). K_1 $B_{1.4}$ D (except $D_{1-3.5}$) तथा (for तदा). — (L. 2) D_6 मार्कंडेयं महाभागः. Ś$_1$ K

१९२

C. 3. 13483
B. 3. 201. 2
K. 3. 204. 2

वैशंपायन उवाच ।

युधिष्ठिरो धर्मराजः पप्रच्छ भरतर्षभ ।
मार्कण्डेयं तपोवृद्धं दीर्घायुषमकल्मषम् ॥ १
विदितास्तव धर्मज्ञ देवदानवराक्षसाः ।
राजवंशाश्च विविधा ऋषिवंशाश्च शाश्वताः ।
न तेऽस्त्यविदितं किंचिदस्मिँल्लोके द्विजोत्तम ॥ २
कथां वेत्सि मुने दिव्यां मनुष्योरगरक्षसाम् ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तत्त्वेन कथितं द्विज ॥ ३
कुवलाश्व इति ख्यात इक्ष्वाकुरपराजितः ।
कथं नाम विपर्यासाद्धुन्धुमारत्वमागतः ॥ ४
एतदिच्छामि तत्त्वेन ज्ञातुं भार्गवसत्तम ।
विपर्यस्तं यथा नाम कुवलाश्वस्य धीमतः ॥ ५

मार्कण्डेय उवाच ।

हन्त ते कथयिष्यामि शृणु राजन्युधिष्ठिर ।
धर्मिष्ठमिदमाख्यानं धुन्धुमारस्य तच्छृणु ॥ ६
यथा स राजा इक्ष्वाकुः कुवलाश्वो महीपतिः ।
धुन्धुमारत्वमगमत्तच्छृणुष्व महीपते ॥ ७
महर्षिर्विश्रुतस्तात उत्तङ्क इति भारत ।
मरुधन्वसु रम्येषु आश्रमस्तस्य कौरव ॥ ८
उत्तङ्कस्तु महाराज तपोऽतप्यत्सुदुश्चरम् ।
आरिराधयिषुर्विष्णुं बहून्वर्षगणान्विभो ॥ ९
तस्य प्रीतः स भगवान्साक्षाद्दर्शनमेयिवान् ।

Dc $D_{1-3.5}$ स्वर्गसंप्रति°.]

— ^{a}) N महाराज (B_1 °भागः) (for धर्म°). — ^{b}) B_4 T_2 G_3 भरतर्षभः. $Ś_1$ $K_{2.3}$ B_1 Dc $D_{1-3.5}$ पुनः पप्रच्छ तं मुनिं. — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ शुद्धात्मानमकल्म°.

2 Before 2, Dc G_1 ins. युधिष्ठिर उ° (G_1 om. उ°). — ^{b}) $G_{2.4}$ M_1 °रक्षसां. — ^{cd}) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ $D_{1-3.5}$ पिशाचोरगगंधर्वा (for 2^{c}), and राज° (for ऋषि°). — ^{f}) S (except G_3) द्विजर्षभ (for द्विजो°).

3 ^{a}) $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ तथा; T_2 $G_{2.4}$ अथ (for कथां). $Ś_1$ $K_{3.4}$ $D_{1-3.5}$ दिव्या; $K_{1.2}$ पुण्या; T_2 $G_{2.4}$ वंशान् (for दिव्यां). — ^{b}) $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ कथाः पुण्या महात्मनां; B_1 मानुषोरगराक्षसां. — After 3^{ab}, B_{2-4} D (except $D_{1-3.5}$) S ins.:

971* देवगन्धर्वयक्षाणां किंनराप्सरसां तथा ।

[Dc °दानव° (for °गन्धर्व°). S (except G_3) सुपर्णकिंनराणां च यक्षाणां च महौजसां.]

^{c}) B D (except $D_{1-3.5}$) G_3 इदम्; G_4 श्रोतुम् (for एतद्). S (except G_3) भगवन् (for [अ]हं श्रोतुं). — ^{d}) $Ś_1$ B Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 द्विजसत्तम (for कथितं द्विज). $D_{1.2}$ तव; T_1 त्वया (for द्विज).

4 ^{b}) T_2 $G_{2.4}$ इक्ष्वाकुकुलसंभवः.

5 ^{a}) K_2 [अ]हं श्रोतुं and तत्त्वेन also (as in text). — ^{b}) $Ś_1$ भार्गवनंदन; B_1 भरतसत्तम; D_5 मार्गं च सत्तम. — After 5, B D (except $D_{1.3}$; D_5 marg.) G_3 ins.:

972* वैशंपायन उवाच ।
युधिष्ठिरेणैवमुक्तो मार्कण्डेयो महामुनिः ।
धौन्धुमारमुपाख्यानं कथयामास भारत ।
[Some MSS. om उवाच.]

6 D_3 om. 6^{ab}. — ^{a}) T_1 अधुना; T_2 G_1 अथ ते; M_1 अहं ते (for हन्त ते). — ^{b}) $K_{3.4}$ D_5 राजर्षेस्तस्य धीमतः. ^{d} Dc धौंधुमारस्य. K_4 तस्य तत् (for तच्छृणु).

7 ^{a}) K_{1-3} Dc_2 D_5 राजा स (by transp.); B_2 चैव स. S ऐ(T_1 चै)क्ष्वाकः (T_1 M_1 °कुः). — K_2 om. (hapl.) 7^{cd}. — ^{d}) $K_{3.4}$ D_5 मुनेस्तस्य प्रसादतः (K_4 प्रभावतः).

8 ^{b}) Here and below throughout S उदंक- (for उत्तङ्क-). The variant is ignored (mostly) in the sequel. Dc नाम (for इति). D_3 नामतः (for भारत). — ^{d}) $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ धीमतः; M_1 भारत (for कौरव).

9 ^{a}) B_1 T_1 च (for तु). S °तेजा (for °राज). — ^{b}) K_4 B_1 $D_{1.3}$ M_1 [ऽ]तप्यत (for [ऽ]तप्यत्सु-). $Ś_1$ B_4 $D_{1.2}$ T_2 G_{2-4} सुदुष्करं; $K_{1.2}$ सुदारुणं; T_1 महानृषिः (for सुदुश्चरम्). — T_1 om. from 9^{c} up to 3. 193. 10^{b}. — ^{c}) K_{2-4} D_3 आर° (for आरि°). Dc देवं (for विष्णुं). — ^{d}) $Ś_1$ ब्रह्मन् (for बहून्). B_3 धर्मगुणान् (for वर्षगणान्). $Ś_1$ K_{1-3} विभुं; K_4 Dn $D_{1-3.5}$ विभुः; $B_{1.2.4}$ $D_{4.6}$ उत; B_3 Dc मुनिः (for विभो).

10 T_1 om. 10 (cf. v.l. 9). — ^{a}) K_4 च (for स). — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ $B_{1.2}$ Dn_2 °मीयिवान्; D_3 °मागतः (for °मेयिवान्). — ^{c}) $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ च ($Ś_1$ तु) मुनिः प्रह्वः (K_4 D_{1-3} देवं); B_1 तु स राजर्षिः; B_4 [ऋ]षिस्तु प्रशस्तं; Dc

दृष्ट्वैव चर्षिः प्रह्वस्तं तुष्टाव विविधैः स्तवैः ॥ १०
त्वया देव प्रजाः सर्वाः सदेवासुरमानवाः ।
स्थावराणि च भूतानि जङ्गमानि तथैव च ।
ब्रह्म वेदाश्च वेद्यं च त्वया सृष्टं महाद्युते ॥ ११
शिरस्ते गगनं देव नेत्रे शशिदिवाकरौ ।
निःश्वासः पवनश्चापि तेजोऽग्निश्च तवाच्युत ।
बाहवस्ते दिशः सर्वाः कुक्षिश्चापि महार्णवः ॥ १२
ऊरू ते पर्वता देव खं नाभिर्मधुसूदन ।
पादौ ते पृथिवी देवी रोमाण्योषधयस्तथा ॥ १३
इन्द्रसोमाग्निवरुणा देवासुरमहोरगाः ।
प्रह्वास्त्वामुपतिष्ठन्ति स्तुवन्तो विविधैः स्तवैः ॥ १४
त्वया व्याप्तानि सर्वाणि भूतानि भुवनेश्वर ।
योगिनः सुमहावीर्याः स्तुवन्ति त्वां महर्षयः ॥ १५
त्वयि तुष्टे जगत्स्वस्थं त्वयि क्रुद्धे महद्भयम् ।
भयानामपनेतासि त्वमेकः पुरुषोत्तम ॥ १६
देवानां मानुषाणां च सर्वभूतसुखावहः ।
त्रिभिर्विक्रमणैर्देव त्रयो लोकास्त्वयाहृताः ।
असुराणां समृद्धानां विनाशश्च त्वया कृतः ॥ १७
तव विक्रमणैर्देवा निर्वाणमगमन्परम् ।
पराभवं च दैत्येन्द्रास्त्वयि क्रुद्धे महाद्युते ॥ १८
त्वं हि कर्ता विकर्ता च भूतानामिह सर्वशः ।
आराधयित्वा त्वां देवाः सुखमेधन्ति सर्वशः ॥ १९
एवं स्तुतो हृषीकेश उत्तङ्केन महात्मना ।
उत्तङ्कमब्रवीद्विष्णुः प्रीतस्तेऽहं वरं वृणु ॥ २०

उत्तङ्क उवाच ।

पर्याप्तो मे वरो ह्येष यदहं दृष्टवान्हरिम् । C. 3. 13505 B. 3. 201. 25 K. 3. 204. 25

तमृषिः प्रह्वः (for चर्षिः प्रह्वस्तं). T$_2$ G$_{1.3}$ M दृष्ट्वा महर्षिः प्रह्वस्तं (G$_1$ M$_2$ ब्रह्माणं; M$_1$ धीमांश्च); G$_{2.4}$ दृष्ट्वा च महर्ब्रह्म.

11 T$_1$ om. 11 (cf. v.l. 9). Before 11, K$_2$ B D (except D$_{1.3.5}$) ins. उत्तंक उ°; S (except G$_4$; T$_1$ om.) उदंकः. — ^{b}) B$_{2.4}$ Dn D$_{4.6}$ ससुरासुर- (for सदेवासुर-). Ś$_1$ K$_{1.2.4}$ -मानुषाः (for -मानवाः). — ^{d}) B$_4$ [इ]तराणि च; S (T$_1$ om.) च सर्वशः (for तथैव च). — ^{e}) Ś$_1$ K D$_{1.2}$ G$_4$ ब्रह्मा (for ब्रह्म). K$_{1.2}$ वेदश्च; M$_2$ वेद्याश्च. B$_4$ विद्याश्च; G$_1$ वेदं च (for वेद्यं च). — ^{f}) B$_4$ सृष्टा (for सृष्टं). Ś$_1$ K$_{1.2}$ त्वया सृष्टा जगत्पते.

12 T$_1$ om. 12 (cf. v.l. 9). — ^{b}) D$_4$ नेत्रं; G$_4$ नेत्रौ (for नेत्रे). D$_5$ नेत्रे च शशिभास्करौ. — ^{c}) Some MSS. निश्वासः. — ^{d}) B$_1$ G$_1$ तथाच्युत; G$_4$ महाद्युते. — ^{e}) Ś$_1$ च (for ते). — ^{f}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ D$_1$ कुक्षौ. Ś$_1$ तव; K$_{3.4}$ D$_3$ चैव (for चापि). Ś$_1$ K$_{1.2.4}$ D$_{1-3}$ महार्णवाः.

13 T$_1$ om. 13 (cf. v.l. 9); D$_5$ om. (? hapl.) 13–15. — ^{b}) N (D$_5$ om.) खं जंघे (B$_1$ जंघे च) (for खं नाभिर्). — ^{c}) T$_2$ G$_{2-4}$ चैव (for देवी). — ^{d}) K$_{2-4}$ D$_{1.6}$ T$_1$ (before corr.) M$_1$ रोमाण्यौषधयस्. S (T$_1$ om.) तव (for तथा).

14 T$_1$ D$_5$ om. 14 (cf. v.l. 9, 13). — ^{c} K$_4$ ब्रह्मन्; B$_4$ सर्वे (for प्रह्वास्). — ^{d}) B$_4$ स्तुत्वा नानाविधैः स्तवैः.

15 T$_1$ D$_5$ om. 15 (cf. v.l. 9, 13). — ^{ab}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ सर्वाणि भूतानि व्याप्तानि; K$_3$ B$_1$ D$_{1-3}$ G$_1$ व्याप्तानि भूतानि सर्वाणि. — ^{c}) Ś$_1$ K D$_{1-3}$ योगिनं सु(Ś$_1$ त्वां)महावीर्यं. — ^{d}) Ś$_1$ च; K$_1$ G$_1$ M$_1$ त्वा; G$_{2.4}$ [इ]त्थं (for त्वां).

16 T$_1$ om. 16 (cf. v.l. 9). ^{a}) K$_1$ सर्वं; B$_1$ D$_5$ तुष्टं; B$_{2.3}$ सुस्थं; B$_4$ Dn$_1$ D$_6$ -स्वास्थ्यं; S (T$_1$ om.) शांतं (for स्वस्थं). — ^{b}) T$_2$ G$_{3.4}$ [अ]तुष्टे (for क्रुद्धे). K$_4$ B$_4$ G$_1$ जगद्भयं (for मह°). — ^{c}) Ś$_1$ °नीता° (for °नेता°). — ^{d}) K$_2$ एव (for एकः). A few MSS. पुरुषोत्तमः.

17 T$_1$ G$_4$ om. 17 (for T$_1$ cf. v.l. 9). — ^{b}) Ś$_1$ K D$_{1-3.5}$ M$_1$ °लोक- (for °भूत-). Ś$_1$ K$_1$ D$_{3-5}$ G$_{1.2}$ M$_1$ -सुखावह. — ^{d}) D$_{1.2}$ G$_2$ जिताः; T$_2$ (by corr.) G$_3$ वृताः (for [आ]हृताः). D$_5$ त्वया लोका जिताः प्रभो.

18 T$_1$ om. 18 (cf. v.l. 9). — ^{a}) G$_{1.2.3}$ (before corr.).$_4$ देव (for देवा). — ^{b}) K$_1$ corrupt. K$_3$ Dc$_2$ D$_{3.6}$ °णमगमत्; B$_2$ °णशमनं (for °णमगमन्). — K$_1$ om. 18^{c}–19^{d}; G$_4$ om. 18^{cd}. — ^{c}) Ś$_1$ K$_{2-4}$ D$_{1-3.5}$ पराजयं; B$_{1.3}$ Dc Dn D$_{4.6}$ °भूताश्च; B$_2$ °भूतश्च (for °भवं). B$_2$ Dc$_2$ G$_1$ दैत्येंद्रस्. — ^{d}) G$_1$ प्रजापते (for महा°).

19 T$_1$ K$_1$ om. 19 (cf. v.l. 9, 18); D$_1$ om. 19^{cd}. — ^{c}) B$_{1.2}$ Dc$_2$ देव (for देवाः). — ^{d}) S (T$_1$ om.) नित्यशः (for सर्वशः).

20 T$_1$ om. 20 (cf. v.l. 9). Before 20, K$_2$ Dc ins. मार्कंडेय उ°. — ^{a}) T$_2$ G$_3$ स्तुते °केशे.

21 T$_1$ om. 21 (cf. v.l. 9); D$_3$ om. 21 with the ref. — ^{a}) G$_4$ [ऽ]यं (for मे). Dn$_3$ तु (for हि). — ^{c}) T$_2$ G$_{2-4}$ विष्णुं (for दिव्यं). — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ जगतां (for

C. 3. 13505
B. 3. 201. 26
K. 3. 204. 25

पुरुषं शाश्वतं दिव्यं स्रष्टारं जगतः प्रभुम् ॥ २१

विष्णुरुवाच ।

प्रीतस्तेऽहमलौल्येन भक्त्या च द्विजसत्तम ।
अवश्यं हि त्वया ब्रह्मन्मत्तो ग्राह्यो वरो द्विज ॥ २२
एवं संछन्द्यमानस्तु वरेण हरिणा तदा ।
उत्तङ्कः प्राञ्जलिर्वव्रे वरं भरतसत्तम ॥ २३
यदि मे भगवान्प्रीतः पुण्डरीकनिभेक्षणः ।
धर्मे सत्ये दमे चैव बुद्धिर्भवतु मे सदा ।
अभ्यासश्च भवेद्भक्त्या त्वयि नित्यं महेश्वर ॥ २४

विष्णुरुवाच ।

सर्वमेतद्धि भविता मत्प्रसादात्तव द्विज ।
प्रतिभास्यति योगश्च येन युक्तो दिवौकसाम् ।
त्रयाणामपि लोकानां महत्कार्यं करिष्यसि ॥ २५
उत्सादनार्थं लोकानां धुन्धुर्नाम महासुरः ।
तपस्यति तपो घोरं शृणु यस्तं हनिष्यति ॥ २६
बृहदश्व इति ख्यातो भविष्यति महीपतिः ।
तस्य पुत्रः शुचिर्दान्तः कुवलाश्व इति श्रुतः ॥ २७
स योगबलमास्थाय मामकं पार्थिवोत्तमः ।
शासनात्तव विप्रर्षे धुन्धुमारो भविष्यति ॥ २८

मार्कण्डेय उवाच ।

उत्तङ्कमेवमुक्त्वा तु विष्णुरन्तरधीयत ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९२ ॥

°तः). Ś$_1$ K D$_{1.2.6}$ पतिं (for प्रभुम्). B$_2$ स्रष्टारमजरं विभुं.

22 T$_1$ om. 22 (cf. v.l. 9). — G$_1$ भगवान्; G$_4$ श्रीभगवान् (for विष्णु°). — ^{b}) K$_4$ B$_2$ Dc च तव; B$_{1.3.4}$ Dn D$_{4.6}$ तव च; D$_3$ च मुनि- (for च द्विज-). — ^{c}) Ś$_1$ K$_{3.4}$ D$_{1-3}$ तु; D$_5$ तत् (for हि). S (T$_1$ om.) विद्वन् (for ब्रह्मन्). — ^{d}) D$_5$ वरो ग्राह्यो (by transp.).

23 T$_1$ om. 23 (cf. v.l. 9). Before 23, B$_2$ Dc ins. मार्कंडेय उ°. — ^{a}) Ś$_1$ B$_{1.3}$ Dc Dn स छंद्य°; D$_2$ संछिद्य°; D$_3$ (before corr.) संछिद्य°; S (T$_1$ om.) संचोद्य° (for संछन्द्य°). B$_3$ छंद्यमानो वरेणैवम्; B$_4$ एवं स उक्तस्तुष्टेन. — ^{b}) B$_2$ उत्तंको (for वरेण). B$_3$ ततः; D$_1$ तथा (for तदा). — ^{c}) B$_2$ स पुनः (for उत्तङ्कः). B$_1$ Dc भूत्वा (for वव्रे). — ^{d}) M वरदसत्तम.

24 T$_1$ om. 24 (cf. v.l. 9). Before 24, Dc ins. उत्तंक उ°. — ^{a}) B$_{2.4}$ Dn D$_{5.6}$ G$_{3.4}$ M भगवन्. K$_2$ प्रीतिः (for प्रीतः). — ^{b}) Many MSS. °क्षण (for °क्षणः). — ^{c}) Ś$_1$ K B$_4$ D$_{1-3.5}$ सत्ये धर्मे (by transp.). — ^{d}) Ś$_1$ K$_{2.4}$ D$_3$ प्रीतिर्; K$_1$ प्रीतो (for बुद्धिर्). — ^{e}) D$_1$ अभ्यासाच्च; G$_1$ °सं च. — ^{f}) B$_{1-3}$ Dn D$_{4.6}$ T$_2$ G$_{1.3}$ ममे°; Dc सुरे° (for महे°).

25 T$_1$ om. 25 (cf. v.l. 9). — N G$_1$ भगवान् (K$_{2.4}$ B$_3$ D$_{1-3.6}$, with prefixed श्री) (for विष्णुर्). — ^{a}) K$_{1.2}$ D$_3$ भवतो; G$_1$ भवति; G$_1$ भवतान्; M$_2$ भवता (for भविता). — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.2.4}$ B$_{2.4}$ D$_3$ G$_4$ द्विजोत्तम (for तव द्विज). — ^{c}) Ś$_1$ K D$_3$ ते योगो; B$_4$ योगस्ते (for योगश्च). — ^{e}) B$_{1.3}$ चापि (for अपि). — ^{f}) B$_2$ महाकार्यं. K$_{3.4}$ B$_3$ D$_1$ करिष्यति.

26 T$_1$ om. 26 (cf. v.l. 9). — ^{a}) D$_5$ उत्सादनाय. B$_1$ D$_1$ लोकस्य. — Ś$_1$ om. (hapl.) 26^b–28^c. — ^{b}) S (T$_1$ om.) भविष्यति (for महा°). — ^{c}) K$_{1-3}$ महा- (for तपो). — After 26, K$_2$ B$_3$ D (except D$_{1.3.5}$) ins.:

973* राजा हि वीर्यवांस्तात इक्ष्वाकुरपराजितः ।

27 Ś$_1$ T$_1$ om. 27 (cf. v.l. 9, 26). — ^{c}) G$_4$ शिशुर् (for शुचिर्). — ^{d}) K$_{1.2.4}$ D$_{1-3}$ स्मृतः (for श्रुतः).

28 T$_1$ om. 28; Ś$_1$ om. 28^{abc} (cf. v.l. 9, 26). — ^{a}) D$_1$ आश्रित्य (for आस्थाय).

29 All MSS. (except Dc) om. the ref. — ^{a}) Ś$_1$ K D$_3$ स (for तु). B Dc Dn D$_{4.6}$ एवमुक्त्वा तु तं विप्रं.

Colophon om. in S. — *Major parvan:* Ś$_1$ K$_{1.2}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* K$_{3.4}$ B D (all om. sub-parvan name) mention only धुंधुमारोपाख्यान. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn$_1$. n$_3$ D$_1$ 200; Dn$_2$ 199. — *Śloka no.:* Dn 33; D$_1$ 32.

193

A shorter version of the Dhundhumāra episode as narrated in adhy. 193 and 195 occurs in Harivaṁśa (Calcutta ed.) 1. 11. 667–705; Vāyu Purāṇa 88. 20–60; and Brahmāṇḍa 3. 63. 29–61. Many of the lines agree verbatim with each other.

१९३

मार्कण्डेय उवाच ।

इक्ष्वाकौ संस्थिते राजञ्शशादः पृथिवीमिमाम् ।
प्राप्तः परमधर्मात्मा सोऽयोध्यायां नृपोऽभवत् ॥ १
शशादस्य तु दायादः ककुत्स्थो नाम वीर्यवान् ।
अनेनाश्चापि काकुत्स्थः पृथुश्चानेनसः सुतः ॥ २
विष्वगश्वः पृथोः पुत्रस्तस्मादार्द्रस्तु जज्ञिवान् ।
आर्द्रस्य युवनाश्वस्तु श्रावस्तस्तस्य चात्मजः ॥ ३
जज्ञे श्रावस्तको राजा श्रावस्ती येन निर्मिता ।
श्रावस्तस्य तु दायादो बृहदश्वो महाबलः ।
बृहदश्वसुतश्चापि कुवलाश्व इति स्मृतः ॥ ४
कुवलाश्वस्य पुत्राणां सहस्राण्येकविंशतिः ।
सर्वे विद्यासु निष्णाता बलवन्तो दुरासदाः ॥ ५
कुवलाश्वस्तु पितृतो गुणैरभ्यधिकोऽभवत् ।
समये तं ततो राज्ये बृहदश्वोऽभ्यषेचयत् ।
कुवलाश्वं महाराज शूरमुत्तमधार्मिकम् ॥ ६
पुत्रसंक्रामितश्रीस्तु बृहदश्वो महीपतिः ।
जगाम तपसे धीमांस्तपोवनममित्रहा ॥ ७
अथ शुश्राव राजर्षिं तमुत्तङ्को युधिष्ठिर ।
वनं संप्रस्थितं राजन्बृहदश्वं द्विजोत्तमः ॥ ८
तमुत्तङ्को महातेजाः सर्वास्त्रविदुषां वरम् । C. 3 13524 B. 3 202.10 K. 3 205.10

1 T_1 om. 1–10^{ab} (cf. v.l. 3. 192. 9). — ^{a}) T_2 (m as in text) G_2 इक्ष्वाकुर्यः स्थितो राजा; G_4 इक्ष्वाकुस्तु ततो राजा. — ^{b}) K_2 D_3 (*sup. lin. sec. m.*) ससादः; T_2 $G_{2.\ 4}$ शशास (for शशादः). T_2 $G_{1.\ 2.\ 4}$ पृथिवीपतिः. — ^{d}) $\acute{S}_1$ K $D_{1-3.\ 5}$ सोयोध्याधिपतिर्बभौ.

2 T_1 om. 2 (cf. v.l. 1). — ^{ab}) D_3 ससादस्य. $D_{1.\ 2}$ च (for तु). T_2 (before corr.) $G_{2.\ 4}$ शशादस्तस्य दायादः (for ^{a}). A few MSS. ककुस्थो (for ककुत्स्थो). B_4 ककुत्स्थो नाम मेधावी पुत्रोस्य सुमहात्मनः. — ^{c}) K_3 G_4 अनेन (for अनेनाश्). D_5 T_2 G_3 च ककुत्स्थस्य (for चापि काकुत्स्थः). A few MSS. काकुस्थः. — ^{d}) G_4 च जनितः (for चानेनसः). Dc स्मृतः; M_2 सुखः (*inf. lin.* सुतः as in text).

3 T_1 om. 3 (cf. v.l. 1). — ^{a}) $\acute{S}_1$ K_{1-3} Dc M_2 विश्वगश्वः; B_2 D_4 T_2 (by corr.) G_3 विष्टराश्वः; D_3 पृष्ठगश्वः; T_2 (before corr.) G_4 बाढशश्व; G_2 बाधशश्व. B_2 तु तत् (for पृथोः). — ^{b}) B_4 $Dn_{1.\ n2}$ D_1 अद्रिः (for आर्द्रः). $B_{1.\ 3.\ 4}$ Dc Dn $D_{4.\ 6}$ T_2 G_3 च (for तु). D_6 वीर्यवान् (for जज्ञि°). — ^{c}) K_4 $B_{1.\ 3.\ 4}$ Dc Dn_3 $D_{2.\ 4.\ 6}$ M_1 आर्द्रात्तु; $Dn_{1.\ n2}$ D_1 अद्रेश्च; D_5 आंधस्य (for आर्द्रस्य). K_1 युवनाश्वस्थः; K_3 चाभवत्पुत्रः; B_2 युवनाश्वोभूत्; $D_{1.\ 2}$ °नाश्वश्च. — ^{d}) D_1 सुश्रावस्; T_2 G श्रावकस्; M श्यावस्थस् (for श्रावस्तस्). K_3 B_4 श्रावस्तो नाम वीर्यवान्; B_{1-3} Dc Dn $D_{2.\ 4.\ 6}$ °स्त(B_2 °स्तो)स्यात्मजोभवत्; D_5 °स्तो नाम तत्सुतः.

4 T_1 om. 4 (cf. v.l. 1). — ^{a}) B Dc Dn_1 $D_{4.\ 6}$ तस्य (B_4 ततः) (for जज्ञे). T_2 G श्रावस्ततो; M श्यावस्थको. B Dc Dn_1 $D_{4.\ 6}$ ज्ञेयः (B_4 जज्ञे) (for राजा). K_3 D_5 पुरीणामुत्तमा लोके. — ^{b}) T_2 G_{2-4} श्रावकी; M श्यावस्थी (for श्रावस्ती). — ^{c}) $\acute{S}_1$ B_4 $D_{1.\ 2}$ G_1 M_1 च (for तु). B_1 श्रावस्तकस्य दा°. — The portion from 4^{d} up to 3. 194. 3^{b} is lost in D_3 on a missing fol. (264). — ^{e}) D_5 चासीत् (for चापि). B Dc Dn $D_{4.\ 6}$ बृहदश्वस्य दायादः. — ^{f}) $\acute{S}_1$ D_5 श्रुतः (for स्मृतः).

5 T_1 om. 5 (cf. v.l. 1). D_3 missing (cf. v.l. 4). — ^{c}) $\acute{S}_1$ $K_{1.\ 3}$ D_1 सर्व- (for सर्वे).

6 T_1 om. 6 (cf. v.l. 1). D_3 missing (cf. v.l. 4). — ^{a}) $B_{1.\ 2.\ 4}$ Dn $D_{2.\ 4}$ °श्वश्च; $D_{1.\ 6}$ °श्वस्य (for °श्वस्तु). — G_1 om. (hapl.) 6^{cd}. — ^{c}) B Dc Dn $D_{4.\ 6}$ T_2 (by corr.) पिता; D_5 तथा; T_2 (before corr.) G (G_1 om.) M तदा (for ततो). — K_3 D_2 om. (hapl.) 6^{d}–7^{a}. — ^{f}) D_5 °विक्रमं (for °धार्मिकम्).

7 T_1 om. 7; K_3 D_2 om. 7^{a} (cf. v.l. 1, 6). D_3 missing (cf. v.l. 4). — ^{c}) T_2 G श्रीमान् (for धीमान्).

8 T_1 om. 8 (cf. v.l. 1). D_3 missing (cf. v.l. 4). Before 8, B Dc Dn $D_{2.\ 4.\ 6}$ ins. मार्कंडेय उ°. — ^{a}) M_2 अथो (for अथ). — ^{b}) B_2 Dn $D_{4.\ 6}$ नराधिप (B_2 Dn_1 °पं) (for युधिष्ठिर). — ^{d}) $K_{1.\ 3.\ 4}$ Dc D_4 G_4 द्विजोत्तम; D_5 महाद्युतिं.

9 T_1 om. 9 (cf. v.l. 1). D_3 missing (cf. v.l. 4). — ^{b}) K_4 वरः (for वरम्). — ^{c}) K_2 निवार°; D_5 अवार° (for न्यवार°). — ^{d}) K_{1-3} B_4 D_5 S (T_1 om.) पुरोत्तमं (T_2 G_{2-4} M_2 °मे) (for नरो°).

10 T_1 om. 10^{ab} (cf. v.l. 1). D_3 missing (cf.

C. 3. 13524 B. 3. 202. 10 K. 3. 205. 10

न्यवारयदमेयात्मा समासाद्य नरोत्तमम् ॥ ९

उत्तङ्क उवाच ।

भवता रक्षणं कार्यं तत्तावत्कर्तुमर्हसि ।
निरुद्विग्ना वयं राजंस्त्वत्प्रसादाद्वसेमहि ॥ १०
त्वया हि पृथिवी राजन्रक्ष्यमाणा महात्मना ।
भविष्यति निरुद्विग्ना नारण्यं गन्तुमर्हसि ॥ ११
पालने हि महान्धर्मः प्रजानामिह दृश्यते ।
न तथा दृश्यतेऽरण्ये मा ते भूद्बुद्धिरीदृशी ॥ १२
ईदृशो न हि राजेन्द्र धर्मः क्वचन दृश्यते ।
प्रजानां पालने यो वै पुरा राजर्षिभिः कृतः ।
रक्षितव्याः प्रजा राज्ञा तास्त्वं रक्षितुमर्हसि ॥ १३
निरुद्विग्नस्तपश्चर्तुं न हि शक्नोमि पार्थिव ।
ममाश्रमसमीपे वै समेषु मरुधन्वसु ॥ १४
समुद्रो वालुकापूर्ण उज्जानक इति स्मृतः ।
बहुयोजनविस्तीर्णो बहुयोजनमायतः ॥ १५
तत्र रौद्रो दानवेन्द्रो महावीर्यपराक्रमः ।
मधुकैटभयोः पुत्रो धुन्धुर्नाम सुदारुणः ॥ १६
अन्तर्भूमिगतो राजन्वसत्यमितविक्रमः ।
तं निहत्य महाराज वनं त्वं गन्तुमर्हसि ॥ १७
शेते लोकविनाशाय तप आस्थाय दारुणम् ।
त्रिदशानां विनाशाय लोकानां चापि पार्थिव ॥ १८
अवध्यो देवतानां स दैत्यानामथ रक्षसाम् ।
नागानामथ यक्षाणां गन्धर्वाणां च सर्वशः ।
अवाप्य स वरं राजन्सर्वलोकपितामहात् ॥ १९
तं विनाशय भद्रं ते मा ते बुद्धिरतोऽन्यथा ।
प्राप्स्यसे महतीं कीर्तिं शाश्वतीमव्ययां ध्रुवाम् ॥ २०

v.l. 4). — ^{b}) K_{3} तात यत्; T_{2} G_{3} तातवत्; G_{4} तात तत् (for तत्तावत्). B_{4} क्रियतामिति (for कर्तुम°). — ^{d}) B Dn $D_{4.6}$ भवे° (for वसे°).

11 D_{3} missing (cf. v.l. 4). — ^{a}) D_{5} तु (for हि), and नूनं (for राजन्). — ^{b}) G_{1} रम°; M_{1} द्रक्ष्य° (for रक्ष्य°). — ^{d}) K_{1} T_{2} G_{2-4} मारण्यं; B_{1} या विभो; G_{4} अरण्यं. G_{2} कर्तुम् (for गन्तुम्).

12 D_{3} missing (cf. v.l. 4). — ^{a}) G_{1} महाधर्मः. — $Ś_{1}$ $K_{1.2.4}$ om. (hapl.) 12^{c}–13^{b}. — ^{d}) B Dc Dn $D_{4.6}$ transp. ते and भूत्.

13 D_{3} missing (cf. v.l. 4). $Ś_{1}$ $K_{1.2.4}$ om. 13^{ab} (cf. v.l. 12). — ^{a}) D_{5} ईदृशो हि महाराज. — ^{c}) $Ś_{1}$ K_{3} पालनेनायं. B_{2} वै हि; D_{5} धर्मो; T_{2} G_{3} यत्नं; $G_{2.4}$ यत्नः (for यो वै). — ^{e}) B_{1-3} D_{5} रक्षितव्या. — ^{f}) $Ś_{1}$ $K_{1.2}$ तत्त्वं; K_{4} त्वं च; D_{1} तांश्च; D_{2} ताश्च; T_{1} त्वं हि; T_{2} G_{3} तांस्त्वं (for तास्त्वं).

14 D_{3} missing (cf. v.l. 4). — ^{a}) $Ś_{1}$ $K_{1.2}$ समु° (for निरु°). $B_{1.3.4}$ Dc $D_{1.2}$ S तप्तुं (for चर्तुं). — ^{b}) $Ś_{1}$ K_{1} शक्नोसि; K_{2} D_{1} शक्तोमि (read °स्मि ?). K_{1} भार्गव; K_{3} भार्गवान् (for पार्थिव). B_{2} ममाश्रमसमीपतः. — ^{c}) $D_{1.2}$ तु; D_{5} G_{1} -पु; T G_{2-4} M हि (for वै).

15 D_{3} missing (cf. v.l. 4). — 15^{ab} = 3. 195. 7^{ab}. — ^{a}) $Ś_{1}$ $K_{1.2}$ T G समुद्र- (for समुद्रो). $Ś_{1}$ Dc_{2} T_{1} $G_{1.2}$ °पूर्णा (for °पूर्ण). — ^{b}) B D (except $D_{1.5}$; D_{3} missing) उज्जालक; M °नुक (for °नक). — ^{c}) D_{5} योजनायुतवि°.

16 D_{3} missing (cf. v.l. 4). — ^{a}) $Ś_{1}$ K_{1} ततो (for तत्र). — ^{d}) K_{1} °र्नामा; G_{1} °मारः (for °र्नाम). $Ś_{1}$ K B_{4} $D_{1.2.5}$ T_{1} महासुरः (for सुदा°).

17 D_{3} missing (cf. v.l. 4). — ^{d}) K_{4} D_{5} transp. वनं and त्वं; T_{2} $G_{2.3}$ transp. त्वं and गन्तुं.

18 D_{3} missing (cf. v.l. 4). — ^{a}) S स शेते (G_{1} M शेते स) लोकनाशाय. — K_{1} om. (hapl.) 18^{bc}. — ^{b}) D_{5} दुष्करं (for दारुणम्). — ^{d}) B_{1} T_{1} G_{1} M_{1} om. च. T_{2} G_{2-4} लोकानां च नराधिप.

19 D_{3} missing (cf. v.l. 4). — ^{a}) $K_{1.2}$ $B_{2.4}$ Dc_{1} Dn_{3} $D_{4.6}$ T_{2} G_{3} दैवतानां (for दे°). $Ś_{1}$ $K_{1.2.4}$ B_{1} D_{5} च; $B_{2.4}$ Dc_{1} Dn $D_{4.6}$ हि (for स). — ^{b}) K_{4} B_{1} अपि; G_{1} सह (for अथ). — ^{c}) B_{1} अपि (for अथ). $Ś_{1}$ K $D_{1.2.5}$ सर्पा(K_{1} °र्वा)णां (for यक्षाणां). — ^{d}) T_{2} (before corr.) $G_{2.4}$ राक्षसानां (for गन्ध°). — ^{e}) T_{1} M_{1} वरान् (for वरं).

20 D_{3} missing (cf. v.l. 4). — ^{a}) D_{5} T_{1} तद् (for तं). K_{1} D_{5} G_{2} विनाशाय (for °शय). T_{1} बुध्यंतां (for भद्रं ते). — ^{b}) $Ś_{1}$ K $D_{1.2.5}$ मा ते भूद्बुद्धिरन्यथा; G_{1} मा च ते बुद्धिरन्यथा. — ^{c}) $Ś_{1}$ K B_{4} $D_{1.2.5}$ महतीं प्राप्नुहि ख्यातिं. — ^{d}) $K_{2.3}$ Dc Dn_{3} ध्रुवं (for ध्रुवाम्). T_{1} महतीं ध्रुवमव्ययां; G_{1} अव्ययं परमं ध्रुवं.

क्रूरस्य स्वपतस्तस्य वालुकान्तर्हितस्य वै ।
संवत्सरस्य पर्यन्ते निःश्वासः संप्रवर्तते ।
यदा तदा भूश्चलति सशैलवनकानना ॥ २१
तस्य निःश्वासवातेन रज उद्धूयते महत् ।
आदित्यपथमावृत्य सप्ताहं भूमिकम्पनम् ।
सविस्फुलिङ्गं सज्वालं सधूमं ह्यतिदारुणम् ॥ २२
तेन राजन्न शक्नोमि तस्मिन्स्थातुं स्व आश्रमे ।
तं विनाशय राजेन्द्र लोकानां हितकाम्यया ।
लोकाः स्वस्था भवन्त्वद्य तस्मिन्विनिहतेऽसुरे ॥ २३
त्वं हि तस्य विनाशाय पर्याप्त इति मे मतिः ।
तेजसा तव तेजश्च विष्णुराप्याययिष्यति ॥ २४
विष्णुना च वरो दत्तो मम पूर्वं ततो वधे ।
यस्तं महासुरं रौद्रं वधिष्यति महीपतिः ।
तेजस्तं वैष्णवमिति प्रवेक्ष्यति दुरासदम् ॥ २५
तत्तेजस्त्वं समाधाय राजेन्द्र भुवि दुःसहम् ।
तं निषूदय संदुष्टं दैत्यं रौद्रपराक्रमम् ॥ २६
न हि धुन्धुर्महातेजास्तेजसाल्पेन शक्यते ।
निर्दग्धुं पृथिवीपाल स हि वर्षशतैरपि ॥ २७ C. 3. 13545 B. 3. 202. 31 K. 3. 205. 32

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९३ ॥

21 D3 om. 21 (cf. v.l. 4). — [a]) B1–3 Dc Dn D4. 6 तस्य स्वपतः (by transp.). Ś1 K B4 D1. 2. 5 स्वपतस्तस्य रौद्रस्य. — [b]) Ś1 B D (except D5; D3 missing) च (for वै). — [c]) K4 D1. 2 पर्यायें; T2 (before corr.) शुध्यंते (for पर्यन्ते). Dn1 संवत्सरे तु पर्यंते; D5 स संवत्सरपर्यंते. — [d]) Some MSS. निश्वासः. D5 संप्रवर्धते. D1. 2 स निःश्वासं प्रमुंचति.

22 D3 missing (cf. v.l. 4). — [a]) Some MSS. निश्वास°. — [c]) T2 (before corr.) G2. 4 °रथम् (for °पथम्). B Dn D4. 6 S (except M1) आश्रित्य; Dc आस्थाय (for आवृत्य). — [d]) T1 M2 भूमिकंपनः. — [e]) T1 G1 M1 सविस्फुलिंगः. Ś1 K D1. 5 सांगारं; T1 G1 M सज्वालः. — [f]) T1 G1 M सधूमो. Ś1 K D1. 2. 5 om. हि. T1 G1 M °दारुणः. B Dc Dn D4. 6 धूममिश्रं सुदारुणं.

23 D3 missing (cf. v.l. 4). — [a]) S न तेन राजन् (by transp.). K2 D6 शक्तोस्मि (for शक्नोमि). — [b]) K3 B3 Dc2 D2 T1 G1. 2. 4 स्वमाश्रमे. — [c]) Ś1 K1. 2 T1 तद्विनाशाय (for तं विना°). M2 विनाशयति भद्रं ते. — [e]) B2. 3 सुस्था (for स्वस्था). B D (except D1. 2. 5; D3 missing) भविष्यंति (for भवन्त्वद्य). — [f]) B1 त्वया (for तस्मिन्). S युधि (for ऽसुरे). — After 23, T2 G ins.:

974* धुन्धुर्नामानमत्युग्रं दानवं रोमहर्षणम् ।
समरे घोरमतुले विनाशय महेषुणा ।

24 D3 missing (cf. v.l. 4). G1 om. 24[a]–25[b]. — [a]) T2 G3 सर्व- (for तस्य). — [b]) D5 (? gloss) समर्थः (for पर्याप्तः). — [c]) K4 लोक° (for तेज°).

25 D3 missing (cf. v.l. 4). G1 om. 25[ab] (cf. v.l. 24). — [b]) B D (except D1. 2. 5; D3 missing) transp. मम and पूर्वं. N (D3 missing) T2 (by corr.) G3 महीपते; M1 तवानघ; M2 तु ते मखे (for ततो वधे). — [c]) B1 यश्च; D4 यस्त्वं (for यस्तं). G1 समरे घोरतुमुले. — [d]) Ś1 हरिष्यति; K D1. 2. 5 हनि° (for वधि°). — [e]) T1. 2 (before corr.) G1. 2. 4 तद् (for तं).

26 D3 missing (cf. v.l. 4). B2 om. 26[ab]. — [a]) Ś1 K1. 2 Dc समादाय; G4 °स्थाय. — [b]) T1 G1 M1 दुःसहं भुवि भूपते. — [c]) M2 सं- (for तं). Some MSS. निसूदय. B Dc Dn D4 राजेंद्र; D6 वै पुष्टं; S संदिष्टो (G2 संदष्टो; M2 तं दुष्टं).

27 D3 missing (cf. v.l. 4). K3 om. 27. — [a]) B1 °राज; T2 G1. 3 M °वीर्यस् (for °तेजास्). T1 नियुध्यस्व महावीर्यं; G2. 4 न हि युद्धे महावीर्यस्. — [b]) D5 [अ]न्यैर्न (for [अ]ल्पेन). T1 धक्ष्यते (for शक्यते). — [c]) B1 तु मही° (for पृथिवी°). — [d]) D1 न (for स). D5 पृथ्वीपाल° (for स हि वर्ष°).

Colophon om. in B1. 3 Dc. D3 missing. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 Dn2 G2. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* G1. 2 M2 मार्कंडेयसमस्या (G2 °समाख्या; M2 °समास्या) (followed by धुंधुमारोपाख्यान in G1 and कुवलयाश्वचरित in G2). K3. 4 B2. 4 Dn D1. 2. 4–6 (all om. sub-parvan name) mention only धुंधुमारोपाख्यान. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1. n3 D1 201; Dn2 200; S (M2 *inf. lin.*) 196 (M2 orig. 198). — *Śloka no.:* Dn D1 31.

194

1 1[a]–3[b] missing in D3 (cf. v.l. 3. 193. 4). — [a])

१९४

C. 3. 13546
B. 3. 203. 1
K. 3. 206. 1

मार्कण्डेय उवाच ।
स एवमुक्तो राजर्षिरुत्तङ्केनापराजितः ।
उत्तङ्कं कौरवश्रेष्ठ कृताञ्जलिरथाब्रवीत् ॥ १
न तेऽभिगमनं ब्रह्मन्मोघमेतद्भविष्यति ।
पुत्रो ममायं भगवन्कुवलाश्व इति स्मृतः ॥ २
धृतिमान्क्षिप्रकारी च वीर्येणाप्रतिमो भुवि ।
प्रियं वै सर्वमेतत्ते करिष्यति न संशयः ॥ ३
पुत्रैः परिवृतः सर्वैः शूरैः परिघबाहुभिः ।
विसर्जयस्व मां ब्रह्मन्न्यस्तशस्त्रोऽस्मि सांप्रतम् ॥ ४
तथास्त्विति च तेनोक्तो मुनिनामिततेजसा ।
स तमादिश्य तनयमुत्तङ्काय महात्मने ।
क्रियतामिति राजर्षिर्जगाम वनमुत्तमम् ॥ ५

युधिष्ठिर उवाच ।
क एष भगवन्दैत्यो महावीर्यस्तपोधन ।
कस्य पुत्रोऽथ नप्ता वा एतदिच्छामि वेदितुम् ॥ ६
एवं महाबलो दैत्यो न श्रुतो मे तपोधन ।
एतदिच्छामि भगवन्याथातथ्येन वेदितुम् ।
सर्वमेव महाप्राज्ञ विस्तरेण तपोधन ॥ ७

मार्कण्डेय उवाच ।
शृणु राजन्निदं सर्वं यथावृत्तं नराधिप ।
एकार्णवे तदा घोरे नष्टे स्थावरजङ्गमे ।
प्रनष्टेषु च भूतेषु सर्वेषु भरतर्षभ ॥ ८
प्रभवः सर्वभूतानां शाश्वतः पुरुषोऽव्ययः ।
सुष्वाप भगवान्विष्णुरप्शय्यामेक एव ह ।

T2 G2–4 इति (for स). — ^{d}) Ś1 K1 कृत्वांजलिम् (for कृताञ्जलिर्). Ś1 M1 अभाषत (for अथाब्रवीत्).

2 D3 missing (cf. v.l. 1). Before 2, Dc ins. बृहदश्व उ°. — ^{a}) T G2–4 न हि मे (for न तेऽभि-). — ^{b}) Ś1 K D1 वृथा ह्येतद्; G1 न मोघं तद् (for मोघमेतद्). — K3 om. 2^{cd}. — ^{c}) T2 G3 [अ]पि (for [अ]यं). — ^{d}) Ś1 K1. 2 B2 T G2. 3 श्रुतः; D5 स्म ह (for स्मृतः).

3 D3 missing up to 3^{ab} (cf. v.l. 4). — ^{a}) K4 T1 स्मृति° (for धृति°). — ^{c}) Ś1 K D1–3. 5 प्रियं च (K1. 2 स प्रियं) सर्वमेतत्ते; B Dc Dn D4. 6 प्रियं च ते सर्वमेतत्.

4 ^{ab}) B3 D3 पुत्रः. B1. 3 परिवृतैः. K4 D1–3 transp. सर्वैः and शूरैः. T2 G2–4 M2 °पाणिभिः (for °बाहुभिः). — After 4^{ab}, S ins.:

975* हनिष्यति महाबाहुस्तं वै धुन्धुं महासुरम् ।

5 ^{a}) Ś1 K D1–3 स (for च). D5 तथोक्तेन (for च तेनोक्तो). — ^{b}) Ś1 K D1–3. 5 मुनिना सत्यवादिना. — ^{c}) Ś1 आदेश्य; K1. 2 आवेद्य (for आदिश्य). Ś1 K1. 2 भगवान् (for तनयम्). B3 शतमादिश्यत सुतम् — ^{d}) D5 उत्तंकस्य °त्मनः.

6 ^{a}) K1. 3 B1. 3 Dc2 भगवान्. — ^{b}) Ś1 K1. 2 °वने (for °धन). — ^{c}) G4 वा (for [ऽ]थ). D2 वा नप्ता (by transp.). — ^{d}) To avoid hiatus, Ś1 K1–3 B2. 3 D2–4. 6 ins. अपि; S (except G4) हि before एतद्.

7 T2 G3 om. (hapl.) 7^{abcd}. — ^{a}) T1 एवंबलो महादैत्यो; G2. 4 एवं महावीर्यबलो. — ^{b}) B4 नस् (for मे). — After 7^{ab}, S (T2 G3 om.) ins.:

976* यस्य निःश्वासवातेन कम्पते भूः सपर्वता ।

— G4 om. (hapl.) 7^{cdef}. — ^{d}) B3 Dc2 T1 G1 यथा° (for याथा°). Ś1 K1. 2 D1 प्रोच्यमानं तपोधन (D1 द्विजोत्तम); K3 यथातत्वेन वेदितुं. — Ś1 K3 D5 om. 7^{ef}. — ^{e}) D3 एतन् (for एव). B1 °प्रज्ञ (for °प्राज्ञ). — ^{f}) K1. 2 द्विजोत्तम; T1 G1 M1 महामुने (for तपो°).

8 ^{ab}) Dn3 transp. इदं सर्वं and यथावृत्तं. D1 विस्तरेण (for यथा°). — After 8^{ab}, N (except B1. 3 D1. 4. 6) ins.:

977* कथ्यमानं महाप्राज्ञ विस्तरेण यथातथम् ।

[K2 °प्रज्ञ (for °प्राज्ञ). Ś1 यथावृत्तं (for विस्त°).]

— ^{c}) K2 तथा घोरे; B Dc1 Dn D4. 6 तदा लोके; Dc2 D5 G1 महाघोरे; T1 निरालंबे; T2 G3 दुरालोके; G2. 4 निरालोके (for तदा घोरे). — ^{d}) Ś1 K1. 2 नष्ट- (for नष्टे). — G4 om. 8^{ef}. — ^{ef}) B4 G1 M2 प्रविष्टेषु च; T1 प्रतप्तेषु च; T2 G2. 3 नष्टेषु चैव; some MSS. प्रणष्टेषु च. K3 D5 तु (for च). B4 Dc T1 transp. भूतेषु and सर्वेषु.

9 ^{a}) N (except K3. 4 D3. 5) T2 G1–3 M प्रभवं लोककर्तारं; T1 G4 प्रभवे (G4 °वो) लोककर्ता च. — ^{b}) Ś1 K1. 2 D1. 2. 5 M2 शाश्वतं विष्णुमव्ययं; B Dc Dn D4. 6 T2

नागस्य भोगे महति शेषस्यामिततेजसः ॥ ९
लोककर्ता महाभाग भगवानच्युतो हरिः ।
नागभोगेन महता परिरभ्य महीमिमाम् ॥ १०
स्वपतस्तस्य देवस्य पद्मं सूर्यसमप्रभम् ।
नाभ्यां विनिःसृतं तत्र यत्रोत्पन्नः पितामहः ।
साक्षाल्लोकगुरुर्ब्रह्मा पद्मे सूर्येन्दुसप्रभे ॥ ११
चतुर्वेदश्चतुर्मूर्तिस्तथैव च चतुर्मुखः ।
स्वप्रभावाद्दुराधर्षो महाबलपराक्रमः ॥ १२
कस्यचित्त्वथ कालस्य दानवौ वीर्यवत्तरौ ।
मधुश्च कैटभश्चैव दृष्टवन्तौ हरिं प्रभुम् ॥ १३
शयानं शयने दिव्ये नागभोगे महाद्युतिम् ।
बहुयोजनविस्तीर्णे बहुयोजनमायते ॥ १४
किरीटकौस्तुभधरं पीतकौशेयवाससम् ।
दीप्यमानं श्रिया राजंस्तेजसा वपुषा तथा ।
सहस्रसूर्यप्रतिममद्भुतोपमदर्शनम् ॥ १५
विस्मयः सुमहानासीन्मधुकैटभयोस्तदा ।
दृष्ट्वा पितामहं चैव पद्मे पद्मनिभेक्षणम् ॥ १६
वित्रासयेतामथ तौ ब्रह्माणममितौजसम् ।
वित्रास्यमानो बहुशो ब्रह्मा ताभ्यां महायशाः ।
अकम्पयत्पद्मनालं ततोऽबुध्यत केशवः ॥ १७
अथापश्यत गोविन्दो दानवौ वीर्यवत्तरौ ।
दृष्ट्वा तावब्रवीद्देवः स्वागतं वां महाबलौ ।
ददानि वां वरं श्रेष्ठं प्रीतिर्हि मम जायते ॥ १८
तौ प्रहस्य हृषीकेशं महावीर्यौ महासुरौ । C. 3. 13569 B. 3. 203. 24 K. 3. 206. 25

G_{1-3} M_1 विष्णुं शाश्वतमव्ययं; T_1 विष्णुः शाश्वत अव्ययः; G_4 स विष्णुः शाश्वतोऽव्ययः. — After 9^{ab}, N (except K_3) ins.:

978* यमाहुर्मुनयः सिद्धाः सर्वलोकमहेश्वरम् ।;

while T_2 $G_{2.3}$ ins.:

979* चतुर्भुजमुदाराङ्गं दृष्टवानस्मि भारत ।

— ^{c}) $B_{2.4}$ भगवन् (for °वान्). — ^{d}) M_2 च (for ह). $Ś_1$ $K_{1.2}$ अप्स्वशय्यागत एव ह; K_3 B Dc Dn $D_{2-4.6}$ अप्सु योगत एव सः (K_3 D_3 ह); K_4 अपशय्यागतो विभुः; $D_{1.5}$ अप्सु शय्याततो (D_5 योगेश्वरो) हरिः; T_1 G_4 शय्यायामेक एव ह (G_4 हि); T_2 $G_{2.3}$ अपि शय्यां स एव हि.

10 ^{a}) K_3 D_5 T_2 G_{1-3} °बाहो; K_4 D_{1-3} G_4 °बाहुर्; B_2 Dc T_1 M °भागो (for °भाग). — ^{c}) T_1 भोगि° (for नाग°). — ^{d}) K_3 $D_{1.2}$ S परि(K_3 प्रति)गृह्य; B_4 °वार्य (for °रभ्य). T_2 G_{2-4} च मेदिनीं (for महीमिमाम्).

11 ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ Dn_2 नाभ्या (for नाभ्यां). Some MSS. विनिसृतं. $Ś_1$ K_2 तत्तु; K_1 यत्तु; B D (except $D_{1.3.5}$) T_2 (by corr.) G_3 दिव्यं (for तत्र). — ^{d}) K_3 B Dc Dn_1. n_3 $D_{2.6}$ T_2 G_{2-4} तत्रो°; Dn_2 D_4 ततो° (for यत्रो°). D_5 $G_{1.2}$ प्रजापतिः (for पिता°). — G_4 om. 11^{ef}. — ^{f}) K_3 B_1 D_3 M_2 पद्म- (for पद्मे). B_{1-3} D (except $D_{1.3.5}$) G_2 सूर्यसमप्रभः.

12 ^{a}) K_3 °बाहुस्; D_3 °मूलस् (for °मूर्तिस्). — ^{b}) T_1 चतुर्वर्णश्च; T_2 G_{2-4} चतुर्वर्गश्च (for तथैव च). — ^{c}) T_1 G_1 दुर्निरीक्ष्यो (for दुरा°). — ^{d}) K_1 महाबुद्धिप°; T_1 G_1 दुराधर्षो महाबलः.

13 ^{b}) = (var.) 18^{b}. B_{2-4} D (except $D_{1-3.5}$) °वत्तमौ; T $G_{1.3}$ °सत्तमौ (for °वत्तरौ). — After 13^{ab}, D_1 ins.:

980* विष्णुकर्णमलोद्भूतौ योजनानां शतोच्छ्रितौ ।

15 G_4 om. 15^{cdef}. — ^{c}) B_4 दीप्तं (for राजन्). — ^{d}) B_1 सदा; D_5 श्रिया; T_1 G_1 M_1 तदा (for तथा). — ^{f}) T_2 G_3 अद्भुताकारदर्शनं.

16 ^{b}) B_4 Dc_2 Dn $D_{4.6}$ T_1 G_2 तथा (for तदा). — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ D_5 देवं; B Dc Dn D_6 चापि; D_4 वापि (for चैव). — ^{d}) T_1 $G_{2.4}$ M_2 पद्मपत्रनिभे°.

17 G_1 om. 17^{a}–18^{b}. — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.3.4}$ $D_{3.5}$ T_2 (before corr.) $G_{2.4}$ व्यत्रासयेतां; B_4 वित्रासयंतौ. — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ °तौजसौ (for °तौजसम्). — ^{c}) Dn D_3 वित्रस्यमानो. S बहुधा (for °शो). — ^{e}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ B_2 पद्मनाभं (B_2m °नालं as in text). — ^{f}) K_4 $D_{1.2.3}$ (before corr.) तेन (for ततो).

18 G_1 om. 18^{ab} (cf. v.l. 17). — ^{a}) Dc ततो°; D_3 यथा°; G_4 तथा° (for अथा°). — After 18^{a}, $K_{1.2}$ ins..

981* ब्रह्माणममितौजसम् ।
तौ च वीर्यमदोन्मत्तौ.

— ^{b}) = 13^{b}. K_3 D_3 T_1 M_2 °सत्तमौ; K_4 $D_{1.2}$ T_2 G_{2-4} °वत्तमौ (for °वत्तरौ). — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ वीरः (for देवः). — ^{d}) $Ś_1$ वो (for वां). — ^{e}) K_4 $B_{1.3.4}$ Dn D_{1-3} $T_{1.2}$ (before corr.) $G_{2.4}$ ददामि. — ^{d}) T_2 G_3 transp. हि and मम.

C. 3. 13569 B. 3. 203. 24 K. 3. 206. 25 प्रत्यब्रूतां महाराज सहितौ मधुसूदनम् ॥ १९
आवां वरय देव त्वं वरदौ स्वः सुरोत्तम ।
दातारौ स्वो वरं तुभ्यं तद्ब्रवीह्यविचारयन् ॥ २०
भगवानुवाच ।
प्रतिगृह्णे वरं वीरावीप्सितश्च वरो मम ।
युवां हि वीर्यसंपन्नौ न वामस्ति समः पुमान् ॥ २१
वध्यत्वमुपगच्छेतां मम सत्यपराक्रमौ ।
एतदिच्छाम्यहं कामं प्राप्तुं लोकहिताय वै ॥ २२
मधुकैटभावूचतुः ।
अनृतं नोक्तपूर्वं नौ स्वैरेष्वपि कुतोऽन्यथा ।
सत्ये धर्मे च निरतौ विद्ध्यावां पुरुषोत्तम ॥ २३
बले रूपे च वीर्ये च शमे च न समोऽस्ति नौ ।
धर्मे तपसि दाने च शीलसत्त्वदमेषु च ॥ २४
उपप्लवो महानस्मानुपावर्तत केशव ।
उक्तं प्रतिकुरुष्व त्वं कालो हि दुरतिक्रमः ॥ २५
आवामिच्छावहे देव कृतमेकं त्वया विभो ।
अनावृतेऽस्मिन्नाकाशे वधं सुरवरोत्तम ॥ २६
पुत्रत्वमभिगच्छाव तव चैव सुलोचन ।
वर एष वृतो देव तद्विद्धि सुरसत्तम ॥ २७
भगवानुवाच ।
बाढमेवं करिष्यामि सर्वमेतद्भविष्यति ॥ २८
मार्कण्डेय उवाच ।
विचिन्त्य त्वथ गोविन्दो नापश्यद्यदनावृतम् ।
अवकाशं पृथिव्यां वा दिवि वा मधुसूदनः ॥ २९

19 ^{a}) B_3 प्रहृष्य (for प्रहस्य). — K_3 om. 19^b and 19^d. — ^{b}) $K_{1.2}$ $G_{2.4}$ M_2 °वीर्यं; B D (except $D_{1-3.5}$) °दर्पौ (for °वीर्यौ). B_{1-3} Dn $D_{4.6}$ $G_{1.2.4}$ °बलौ (for °सुरौ). — ^{c}) K_3 वचस्तदा for महा°). — ^{d}) K_3 om. 19^d. B_2 मोहितौ. Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ $D_{1.3.5}$ °कैटभौ (for °सूदनम्).

20 ^{a}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ वरं (for आवां). — ^{c}) $K_{1.2}$ D_3 T_1 स्वौ; K_3 $G_{2.4}$ स्व (for स्वो). — ^{d}) D_5 तत्त्वं ब्रूहि; T_1 $G_{2.4}$ तत्प्र(T_1 °त्र)ब्रूहि (for तद्ब्रवीहि).

21 ^{b}) T_1 $G_{1.3.4}$ ईप्सितं. K_4 D_3 चेद्; D_5 यो (for च). $T_{1.2}$ (before corr.) $G_{1.2.4}$ वरोत्तमं (for वरो मम). — After 21^{ab}, D_3 (marg. *sec. m.*) ins.:

982* विधारयन्वरं वीरौ प्रतिगृह्णामि कामतः ।

— ^{c}) Ś$_1$ वै; $K_{1.2}$ वा (for हि). T_1 युवां वीर्येण लोकेस्मिन्.

22 ^{a}) Ś$_1$ K B_2 Dc_2 $D_{1-3.5}$ मम (K_2 सम-) गच्छेतां ($K_{1.2}$ $D_{2.5}$ °थां). — ^{b}) Ś$_1$ K $D_{1.2.5}$ भृशं; B_2 युवां; D_3 भृशं युवां (sic) (for मम). — ^{cd}) Ś$_1$ K $D_{1-3.5}$ transp. कामं and प्राप्तुं. Dc G_1 श्रोतुं (for कामं). B_1 सत्व° (for लोक°).

23 G_4 असुरौ (for मधुकैटभौ), om. ऊचतुः. — ^{a}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ Dn_2 वै; K_4 मे (for नौ). — ^{c}) Dc धर्मे सत्ये च; G_1 सत्ये च धर्मे (by transp.). — ^{d}) T_2 G_3 पुरुषोत्तमौ; G_1 मधुसूदन (*sup. lin.* as in text).

24 ^{a}) Ś$_1$ K $D_{1-3.5}$ transp. रूपे and वीर्ये. B Dc Dn $D_{4.6}$ T_1 शौर्ये (for वीर्ये). — ^{b}) K_2 समे; Dc कामे (for शमे). Ś$_1$ B Dc Dn T_2 G_3 न च; D_5 नैव (for च न). $K_{1.2}$ B_1 वै (for नौ). T_1 शमे चाथ समे स्थिरौ. — ^{d}) D_1 शीले. T_1 G_1 °सत्य- (for °सत्त्व-). Dc -समेषु; D_1 T_2 G_3 -मदेषु (for -दमेषु).

25 ^{d}) G_1 [ऽ]ति- (for हि).

26 ^{a}) T G_{2-4} युद्धम् (for आवाम्). Ś$_1$ K_{1-3} Dn $D_{1.5}$ T_1 $G_{2.4}$ M °महे (for °वहे). — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ एव; K_4 D_3 एतत्; B_2 एवं (for एकं). — ^{c}) T $G_{1.3}$ M त्व- (G_1 त्वा)माकाशे; $G_{2.4}$ [ऽ]वकाशे त्वं (for ऽस्मिन्नाकाशे). — ^{d}) S जह्यावां सुरसत्तम. — After 26, B_2 ins.:

983* विनाशे तेजसा युक्ता * * पुरुषसत्तम ।

27 ^{a}) Ś$_1$ अभिगम्यैव; $K_{1.2}$ अभिगत्वैव; K_4 D_1 T_1 G_1 अभिगच्छावस्; $B_{1.4}$ D_2 अधिगच्छेव; B_2 Dc Dn $D_{4.6}$ अधिगच्छाव; B_3 अधिगच्छेत्वं; $D_{3.5}$ अधिगच्छावस्; T_2 G_3 अद्य गच्छेतां; $G_{2.4}$ उपगच्छावस् (G_4 °व); M_2 अभिगच्छेव. — ^{b}) B Dc Dn $D_{4.6}$ T_2 G_{2-4} M_2 चापि; $D_{1.2}$ [ए]व च (for चैव). Ś$_1$ $K_{1.2}$ सुरोत्तम (for सुलो°). — Ś$_1$ om. (hapl.) 27^{cd}. — ^{c}) D_5 कृतो (for वृतो). — ^{d}) G_1 पुरुषोत्तम (for सुर°). K_4 तव विद्धि सुरोत्तम. — After 27, K_2 B D (except $D_{1-3.5}$) ins.:

984* अनृतं मा भवेद्देव यद्धि नौ संश्रुतं तदा ।

28 ^{a}) Ś$_1$ T_1 एतत् (for एवं). D_3 गमि° (for करि°). — ^{b}) Ś$_1$ एव (for एतद्).

29 All MSS. om. मार्क° उ°. — ^{a}) B_4 Dn D_5 स विचिंत्याथ; S चिंतयन्नथ (for विचिन्त्य त्वथ). — ^{b}) S तद् (for यद्). — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ वै (for वा).

30 ^{a}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ स्वकायसंवृता°; $K_{3.4}$ $D_{1.3}$ °वसंवृता°;

स्वकावनावृतावूरू दृष्ट्वा देववरस्तदा ।
मधुकैटभयो राजञ्शिरसी मधुसूदनः ।
चक्रेण शितधारेण न्यकृन्तत महायशाः ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९४ ॥

१९५

मार्कण्डेय उवाच ।
धुन्धुर्नाम महातेजास्तयोः पुत्रो महाद्युतिः ।
स तपोऽतप्यत महन्महावीर्यपराक्रमः ॥ १
अतिष्ठदेकपादेन कृशो धमनिसंततः ।
तस्मै ब्रह्मा ददौ प्रीतो वरं वव्रे स च प्रभो ॥ २
देवदानवयक्षाणां सर्पगन्धर्वरक्षसाम् ।
अवध्योऽहं भवेयं वै वर एष वृतो मया ॥ ३
एवं भवतु गच्छेति तमुवाच पितामहः ।
स एवमुक्तस्तत्पादौ मूर्ध्ना स्पृश्य जगाम ह ॥ ४
स तु धुन्धुर्वरं लब्ध्वा महावीर्यपराक्रमः ।
अनुस्मरन्पितृवधं ततो विष्णुमुपाद्रवत् ॥ ५
स तु देवान्सगन्धर्वाञ्जित्वा धुन्धुरमर्षणः ।
बबाध सर्वानसकृद्देवान्विष्णुं च वै भृशम् ॥ ६
समुद्रो वालुकापूर्ण उज्जानक इति स्मृतः ।
आगम्य च स दुष्टात्मा तं देशं भरतर्षभ ।
बाधते स्म परं शक्त्या तमुत्तङ्काश्रमं प्रभो ॥ ७　C. 3. 13589 B. 3. 204. 8 K. 3. 207. 7

D$_5$ °यैं संवृता. — ^{b}) T$_1$ देवः पुरस् (for देववरस्). — K$_2$ om. 30^{cd}. — ^{e}) A few MSS. सित° (for शित°).

Colophon. — *Major parvan:* Ś$_1$ K$_{1.2}$ Dn$_2$ G$_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* G$_1$ मार्कंडेयसमस्या (followed by धुंधुमारोपाख्यान); G$_2$ °समाख्या (followed by कुवलयाश्वचरित). K$_{3.4}$ B$_{2-4}$ D (all om. sub-parvan name) mention only धुंधुमारोपाख्यान. — *Adhy. name:* K$_{1.2}$ Dc G$_1$ मधुकैटभवधः; B$_1$ मधुकैटभोपाख्यानं; G$_2$ मधुकैटभवधानुकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn$_1$ (*sup. lin.*). n$_3$ D$_1$ 202; Dn$_2$ 201; S 197 (M$_2$ orig. 199; and *inf. lin.* 207). — *Śloka no.:* Dn 35; D$_1$ 34.

195

1 ^{a}) B$_2$ Dn D$_{4.6}$ °राज (for °तेजास्). — ^{b}) D$_3$ °द्युते; D$_5$ °बलः (for °द्युतिः). — B$_3$ om. 1^{cd}. — ^{c}) D$_1$ महान् (for महन्). B$_4$ स तपोतप्यत्सुमहन्. — 1^d=5^b.

2 ^{b}) K$_3$ D$_{1-3.5}$ G$_{2.4}$ वर्षाणामयुतं नृप (D$_5$ पुरा). — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ वरं प्रादाद्; T$_1$ [अ]ददत्प्रीतो; G$_{2.4}$ महाप्रीतो. — ^{d}) D$_{1.2}$ T$_2$ G$_{2-4}$ transp. स and च. Ś$_1$ K$_{1.2}$ D$_1$ प्रभोः; K$_3$ B Dc Dn D$_{4.6}$ T$_2$ (by corr.) G$_{1.3}$ M प्रभुं; D$_5$ T$_1$ प्रभुः. T$_1$ G$_1$ M वरं प्रोवाच (T$_1$ प्राह च) स प्रभुः.

3 Before 3, Dc ins. धुंधुरुवाच. — ^{a}) D$_5$ T$_1$ °सर्पाणां (for °यक्षाणां). — ^{b}) D$_5$ T$_1$ यक्ष-; M$_2$ सर्व- (for सर्प-). Ś$_1$ K$_{1.2}$ T$_2$ G$_{1-3}$ गंधर्वोरगरक्षसां.

4 Dc$_1$ D$_3$ om. 4^{cd}. — Before 4^{cd}, Dc ins. मार्कंडेय उ°. — ^{c}) D$_5$ एवमुक्तः स (by transp.). — ^{d}) S स्पृष्ट्वा (for स्पृश्य).

5 ^{a}) T$_2$ G$_{1.3}$ च (for तु). — ^{b}) =1^d. B$_3$ बल° (for महा°). — ^{c}) K$_1$ पितुर्वैरं (for पितृवधं). — ^{d}) B$_{2.4}$ D (except D$_{1-3.5}$) द्रुतं (for ततो). B$_4$ Dn D$_{4.6}$ °गमत् (for °द्रवत्). Ś$_1$ K$_{1.2}$ विष्णुमेव ह्युपा°; B$_1$ पश्चाद्देवमुपा°.

6 ^{a}) T$_2$ G$_{2.3}$ च; G$_1$ हि (for तु). — B$_3$ om. 6^{cd}. — ^{c}) B$_1$ देवांश्च (for असकृद्). — ^{d}) K$_{3.4}$ B$_{2.4}$ Dc Dn D$_{1-4.6}$ G$_4$ विष्णुं देवांश्च (by transp.); B$_1$ गंधर्वांश्चैव; D$_5$ विष्णुं सर्वांश्च. G$_4$ सर्वतः (for वै भृशम्).

7 7^{ab}=3. 193. 15^{ab}. — ^{a}) K$_2$ B D (except D$_{1-3.5}$) T$_1$ M समुद्रे वालुकापूर्णे (M °र्णः); T$_2$ G समुद्र-वालुकापूर्णे (T$_2$ G$_{1.3}$ °पूर्ण). — ^{b}) K$_{1.2}$ तज्जानक; B Dn D$_{4.6}$ उज्जालक; T$_2$ G$_3$ M उज्जानुक (for उज्जानक). B Dc Dn D$_{4.6}$ T$_1$ G$_1$ M स्मृते; D$_{1.2}$ श्रुतः; T$_2$ G$_3$ स्मृतिः (for स्मृतः). — ^{c}) D$_5$ T$_1$ आगत्य. Ś$_1$ K D$_{1-3.5}$ G$_4$ दुरात्मा वै; Dc T$_2$ G$_{1.3}$ सुदुष्टात्मा. — ^{e}) B$_{1.2.4}$ Dn D$_{4.6}$ बाधति. B$_{3.4}$ पुरा (for परं). D$_5$ बाधते सर्वभूतानि. — ^{f}) B$_{1-3}$ D (except D$_{1-3.5}$) G$_4$ विभो; G$_1$ M प्रति (for प्रभो).

C. 3. 13589 B. 3. 204. 8 K. 3. 207. 8 अन्तर्भूमिगतस्तत्र वालुकान्तर्हितस्तदा ।
मधुकैटभयोः पुत्रो धुन्धुर्भीमपराक्रमः ॥ ८
शेते लोकविनाशाय तपोबलसमाश्रितः ।
उत्तङ्कस्याश्रमाभ्याशे निःश्वसन्पावकार्चिषः ॥ ९
एतस्मिन्नेव काले तु सभृत्यबलवाहनः ।
कुवलाश्वो नरपतिरन्वितो बलशालिनाम् ॥ १०
सहस्रैरेकविंशत्या पुत्राणामरिमर्दनः ।
प्रायादुत्तङ्कसहितो धुन्धोस्तस्य निवेशनम् ॥ ११
तमाविशत्ततो विष्णुर्भगवांस्तेजसा प्रभुः ।
उत्तङ्कस्य नियोगेन लोकानां हितकाम्यया ॥ १२
तस्मिन्प्रयाते दुर्धर्षे दिवि शब्दो महानभूत् ।
एष श्रीमान्नृपसुतो धुन्धुमारो भविष्यति ॥ १३
दिव्यैश्च पुष्पैस्तं देवाः समन्तात्पर्यवाकिरन् ।
देवदुन्दुभयश्चैव नेदुः स्वयमुदीरिताः ॥ १४
शीतश्च वायुः प्रववौ प्रयाणे तस्य धीमतः ।
विपांसुलां महीं कुर्वन्ववर्ष च सुरेश्वरः ॥ १५
अन्तरिक्षे विमानानि देवतानां युधिष्ठिर ।
तत्रैव समदृश्यन्त धुन्धुर्यत्र महासुरः ॥ १६
कुवलाश्वस्य धुन्धोश्च युद्धकौतूहलान्विताः ।
देवगन्धर्वसहिताः समवैक्षन्महर्षयः ॥ १७
नारायणेन कौरव्य तेजसाप्यायितस्तदा ।
स गतो नृपतिः क्षिप्रं पुत्रैस्तैः सर्वतोदिशम् ॥ १८

8 ^{b}) B_{3} Dn D_{4-6} तथा; M_{1} स च (for तदा). — G_{4} om. 8^{cd}. — ^{c}) K_{4} तत्र (for पुत्रो). — ^{d}) K_{4} पुत्रो धुंधुरिति श्रुतः.

9 ^{a}) D_{5} ततो (for शेते). — ^{b}) Ś$_{1}$ K_{2} तपोबलसमन्वितः; $B_{1.3}$ तपोवनसमाश्रितः; Dn $D_{4.6}$ M °बलमुपा°. — ^{c}) $K_{3.4}$ B_{1-3} Dc D_{2-5} °भ्यासे (for °भ्याशे). — ^{d}) Some MSS. निश्वसन्.

10 ^{a}) M_{2} अथ (for एव). — ^{b}) $K_{2.3}$ B_{1-3} Dc Dn D_{5} T_{2} $G_{1.3}$ राजा स-; $D_{4.6}$ स राजा (for सभृत्य-). — After 10^{ab}, K_{3} B_{1-3} D (except D_{1-3}) ins.:

985* उत्तङ्कविप्रसहितः कुवलाश्वो महीपतिः ।
पुत्रैः सह महीपालः प्रययौ भरतर्षभ ।;

while G_{4} ins.:

986* कुवलाश्वो नरपतिः पुत्रैश्च सहितः प्रभुः ।

— K_{3} D_{5} G_{4} om. 10^{c}–11^{b}. B_{1-3} Dc Dn $D_{4.6}$ transp. 10^{cd} and 11^{ab}. — ^{c}) T $G_{1.3}$ M क्षिति° (for नर°).

11 K_{3} D_{5} G_{4} om. 11^{ab}. B_{1-3} Dc Dn $D_{4.6}$ transp. 10^{cd} and 11^{ab} (cf. v.l. 10). — ^{a}) S (except G_{1}; G_{4} om.) °विंशद्भिः (for °विंशत्या). — ^{b}) B_{2} °सूदनः (for °मर्दनः). — K_{3} B_{1-3} D (except D_{1-3}) om. 11^{cd}. — ^{d}) Ś$_{1}$ K_{4} D_{1-3} निवेशने; $K_{1.2}$ विनाशनः; B_{4} G_{1} M वधाय वै.

12 ^{a}) D_{5} समा° (for तमा°). — ^{b}) Ś$_{1}$ $K_{1.2}$ सहसा; T_{2} G_{3} तेजसां (for तेजसा). G_{4} स्वयं (for प्रभुः). — ^{d}) S (except $G_{1.4}$) च हितेप्सया (for हितका°).

13 ^{b}) K_{2} दिव्य- (for दिवि). B_{3} हर्षो (for शब्दो). — ^{c}) K_{1} वृपपतिर्; K_{2} नृपपते; B_{1} T_{2} $G_{1.3}$ M नृपो ह्यद्य; B_{2-4} Dc Dn $D_{4.6}$ अवध्योद्य (Dn_{1} °ध्यं); D_{5} नृपवरो (for नृपसुतो).

14 Before 14, $G_{2.4}$ ins. वैशं°. — ^{a}) B_{1} G_{4} पुष्पैश्च (by transp.). D_{5} तान् (for तं). G_{1} दिव्यैश्च पुष्पवर्षैस्तं. ^{b}) Dn °वारयन् (for °वाकिरन्)! — ^{c}) B_{1-3} D (except $D_{1-3.5}$) T_{1} $G_{2.4}$ M_{2} चापि; G_{1} नेदुर् (for चैव). — ^{d}) G_{1} दिवि (for नेदुः). B D (except $D_{1-3.5}$) M अनीरि(B_{2} °पि)ताः; T G_{1-3} अताडिताः (for उदीरिताः).

15 ^{a}) Ś$_{1}$ $K_{1.4}$ Dc $D_{1-3.5}$ T_{1} G (except G_{3}) शिव°; K_{2} दिव° (for शीत°). — ^{c}) Many N MSS. विपांशुलां; M_{2} निष्पांसुलां. D_{3} महान् (*sup. lin. sec. m.* as in text); D_{5} सर्वां (for कुर्वन्). — ^{d}) $D_{1.2}$ प्रववर्ष (for ववर्ष च). — After 15, $G_{1.2.4}$ M ins.:

987* प्रदक्षिणाश्चाप्यभवन्वन्यास्तस्य मृगद्विजाः ।

16 D_{5} om. (hapl.) 16. — ^{a}) B अंतरीक्षे! — ^{b}) G_{1} M देवानां च (for देवतानां). — ^{c}) K_{1} तत्रैवं; $K_{3.4}$ D_{1-3} T_{1} G_{4} तत्र वै. — ^{d}) B_{4} [अ]सुरेश्वरः; D_{6} महारथः; T_{2} G_{3} महासुराः.

17 ^{b}) K_{2} युधः; Dc D_{3} युद्धं; D_{6} T_{1} M युद्धे (for युद्ध-). — ^{c}) D_{3} देवदानवगांधर्वाः. — ^{d}) Dn_{2}. n_{3} D_{1} समवेक्षन्; T_{1} G_{1} M चाभ्याजग्मुर्; T_{2} G_{2-4} समपश्यन्.

18 S (except $G_{2.4}$) read 18^{ab} after 19^{ab}. — ^{b}) B_{3} तथा (for तदा). — After 18^{ab}, S ins.:

988* हितार्थं सर्वलोकानामुदङ्कस्य वशे स्थितः ।

— K_{3} D_{5} om. 18^{cd}. — ^{c}) S (except G_{4}) गत्वा (for गतो). — ^{d}) Dn_{1} पुत्रास् (for पुत्रैस्). Dn_{1} G_{1} ते; M_{2}

अर्णवं खानयामास कुवलाश्वो महीपतिः ।
कुवलाश्वस्य पुत्रैस्तु तस्मिन्वै वालुकार्णवे ॥ १९
सप्तभिर्दिवसैः खात्वा दृष्टो धुन्धुर्महाबलः ।
आसीद्घोरं वपुस्तस्य वालुकान्तर्हितं महत् ।
दीप्यमानं यथा सूर्यस्तेजसा भरतर्षभ ॥ २०
ततो धुन्धुर्महाराज दिशमाश्रित्य पश्चिमाम् ।
सुप्तोऽभूद्राजशार्दूल कालानलसमद्युतिः ॥ २१
कुवलाश्वस्य पुत्रैस्तु सर्वतः परिवारितः ।
अभिद्रुतः शरैस्तीक्ष्णैर्गदाभिर्मुसलैरपि ।
पट्टिशैः परिघैः प्रासैः खड्गैश्च विमलैः शितैः ॥ २२
स वध्यमानः संक्रुद्धः समुत्तस्थौ महाबलः ।
क्रुद्धश्चाभक्षयत्तेषां शस्त्राणि विविधानि च ॥ २३
आस्याद्वमन्पावकं स संवर्तकसमं तदा ।
तान्सर्वान्नृपतेः पुत्रानदहत्स्वेन तेजसा ॥ २४
मुखजेनाग्निना क्रुद्धो लोकानुद्वर्तयन्निव ।
क्षणेन राजशार्दूल पुरेव कपिलः प्रभुः ।
सगरस्यात्मजान्क्रुद्धस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २५
तेषु क्रोधाग्निदग्धेषु तदा भरतसत्तम ।
तं प्रबुद्धं महात्मानं कुम्भकर्णमिवापरम् ।
आससाद महातेजाः कुवलाश्वो महीपतिः ॥ २६
तस्य वारि महाराज सुस्राव बहु देहतः ।
तदापीयत तत्तेजो राजा वारिमयं नृप ।
योगी योगेन वह्निं च शमयामास वारिणा ॥ २७
ब्रह्मास्त्रेण तदा राजा दैत्यं क्रूरपराक्रमम् । C. 3. 13612 B. 3. 204. 31 K. 3. 207. 30

तं (for तैः). B$_1$ Dc °दिशः (for °दिशम्).

19 ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ खनयामास. — After 19^{ab}, S (except G$_{2.4}$) reads 18^{ab}. — ^{c}) B$_2$ Dn D$_{4.6}$ च (for तु). S (except G$_4$) तस्य पुत्रैः खनद्भिस्तु. — ^{d}) K$_3$ D$_{1.2}$ सर्वतो (for तस्मिन्वै).

20 ^{b}) G$_1$ M$_2$ °सुरः (for °बलः). — ^{c}) G$_4$ तत्र (for तस्य). — ^{d}) D$_1$ तदा (for महत्). K$_3$ D$_{2.5}$ °र्हितस्य वै (D$_2$ च) (for °र्हितं महत्). — After 20^{cd}, K$_{3.4}$ D$_{3.5}$ ins.:

989* युगान्ते सर्वभूतानि पावकस्येव धक्ष्यतः ।

[K$_3$ पावकस्य दिधक्षतः (for the posterior half).]

— K$_{3.4}$ D$_5$ om. 20^{ef}. — ^{e}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ T$_2$ G$_{2-4}$ M$_2$ °मानो (for °मानं). B$_4$ D$_1$ G$_1$ सूर्यं; T$_1$ [आ]दित्यं (for सूर्यस्). — ^{f}) D$_{1.2}$ युगांते (for तेजसा). B$_2$ तेजस्यंतर्हितं महत्. — After 20, D$_2$ ins.:

990* दीप्यमानस्ततो धुन्धुस्तेजसा च नरेश्वर ।

21 ^{a}) B$_1$ धुंधुर्नाम महातेजा. — ^{b}) K$_3$ B D (except D$_{1-3.5}$) S (except G$_4$) आवृत्य (for आश्रित्य). — ^{d}) K$_4$ कालांतक- (for कालानल-). D$_2$ -महाद्युतिः; T$_1$ G$_1$ -समप्रभः (for -समद्युतिः).

22 ^{a}) B$_4$ च; M$_2$ स (for तु). — ^{b}) D$_5$ समंतात्; T$_2$ G$_{2-4}$ परितः (for सर्वतः). — ^{c}) Ś$_1$ D$_3$ अभिद्रुतैः. — ^{d}) G$_{2.4}$ गदासि- (for गदाभिर्). A few MSS. मुसुलैर्; मुशलैर्, मुषलैर्. K$_{1.2}$ B$_1$ D$_5$ तथा (for अपि). — G$_4$ om. 22^{ef}. — ^{e}) S (G$_4$ om.) पट्टसैः. Ś$_1$ K$_{1.2}$ विविधैः (for परिघैः). K$_{2.4}$ D$_{1.2.5}$ पाशैः; K$_3$ प्राशैः; B$_4$ (for प्रासैः). — ^{f}) Ś$_1$ K B$_4$ D$_{1-3.5}$ G$_2$ विमलैश्च परश्व- (K D$_{1-3.5}$ °स्व)धैः.

23 ^{a}) K$_4$ वध्यमानः स (by transp.); B$_1$ विवाद्यमानः; B$_3$ M$_1$ अवध्य°. Ś$_1$ K D$_{1-3.5}$ T$_1$ G$_{1.2.4}$ संग्रामे (for संक्रुद्धः). — ^{b}) K$_1$ G$_1$ समुत्तस्थुर्. — ^{c}) D$_{1.2}$ चापि; T$_1$ G$_4$ चैषां (for तेषां). — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.4}$ B$_1$ Dc$_1$ D$_3$ T$_1$ सः (for च).

24 ^{a}) B$_1$ तु; T$_1$ च (for स). — ^{b}) K$_4$ संमर्दक° (m as in text); G$_{2.4}$ संवर्ताग्नि°. — ^{c}) K$_4$ भूपतेः; T$_1$ आपतत्; T$_2$ G$_3$ अदहत् (for नृपतेः). — ^{d}) B$_1$ T$_2$ G$_3$ नृपतेः (for अदहत्). Ś$_1$ K$_{1.2}$ तेन (for स्वेन). B$_3$ कर्मणा (for तेजसा).

25 ^{a}) Ś$_1$ K Dn$_3$ D$_{1-3.5}$ G$_4$ क्रोधाल् (for क्रुद्धो). — ^{b}) K$_1$ लोभाद् (for लोकान्). — ^{c}) B$_1$ G$_4$ नर° (for राज°).

26 ^{c}) K$_{1-3}$ D$_{3.5}$ तं प्रवृद्धं; M$_1$ सुप्रबुद्धं. Ś$_1$ K B$_4$ D$_{1-3.5}$ G$_{2.4}$ महाबाहुं (for °त्मानं).

27 ^{a}) M$_1$ °तेजाः (for °राज). — ^{c}) Ś$_1$ तदाप्यायत तत्तेजो; K$_3$ B Dc D$_{1-3.5}$ G$_1$ तदापीय ततस्तेजो; T G$_{2-4}$ तत्तदा पी(T$_1$ ही)यते तेजो. — ^{d}) T$_1$ G$_{2.4}$ राज्ञा (for राजा). T$_1$ वारि वमन् (for वारिमयं). K$_{2.4}$ B$_3$ D$_1$ M$_1$ नृपः. — ^{e}) K$_{1.3}$ योगे (for योगी). B$_4$ वह्निं तं; T$_1$ तद्वृष्टिं; T$_2$ G$_{2-4}$ वृष्टिं स; G$_1$ M वह्निं स (for वह्निं च). — ^{f}) T G M$_2$ श(G$_{2.4}$ ग)मयित्वा च वारिणा (G$_{2.4}$ विचारिणा).

28 ^{a}) B$_{1-3}$ D (except D$_{1-3.5}$) च राजेंद्र; S ततो

C. 3. 13613 B. 3. 204. 32 K. 3. 207. 30 ददाह भरतश्रेष्ठ सर्वलोकाभयाय वै ॥ २८
सोऽस्त्रेण दग्ध्वा राजर्षिः कुवलाश्वो महासुरम् ।
सुरशत्रुममित्रघ्नस्त्रिलोकेश इवापरः ।
धुन्धुमार इति ख्यातो नाम्ना समभवत्ततः ॥ २९
प्रीतैश्च त्रिदशैः सर्वैर्महर्षिसहितैस्तदा ।
वरं वृणीष्वेत्युक्तः स प्राञ्जलिः प्रणतस्तदा ।
अतीव मुदितो राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ ३०
दद्यां वित्तं द्विजाग्र्येभ्यः शत्रूणां चापि दुर्जयः ।
सख्यं च विष्णुना मे स्याद्भूतेष्वद्रोह एव च ।
धर्मे रतिश्च सततं स्वर्गे वासस्तथाक्षयः ॥ ३१
तथास्त्विति ततो देवैः प्रीतैरुक्तः स पार्थिवः ।
ऋषिभिश्च सगन्धर्वैरुत्तङ्केन च धीमता ॥ ३२
सभाज्य चैनं विविधैराशीर्वादैस्ततो नृपम् ।
देवा महर्षयश्चैव स्वानि स्थानानि भेजिरे ॥ ३३
तस्य पुत्रास्त्रयः शिष्टा युधिष्ठिर तदाभवन् ।
दृढाश्वः कपिलाश्वश्च चन्द्राश्वश्चैव भारत ।
तेभ्यः परंपरा राजन्निक्ष्वाकूणां महात्मनाम् ॥ ३४
एवं स निहतस्तेन कुवलाश्वेन सत्तम ।
धुन्धुर्दैत्यो महावीर्यो मधुकैटभयोः सुतः ॥ ३५
कुवलाश्वस्तु नृपतिर्धुन्धुमार इति स्मृतः ।
नाम्ना च गुणसंयुक्तस्तदा प्रभृति सोऽभवत् ॥ ३६
एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।

राजा. — ^{c}) $G_{2.4}$ पुरुषश्रेष्ठ. — ^{d}) $Ś_1$ K B_3 $D_{1-3.5}$ सर्वलोकहिताय; $B_{2.4}$ Dc Dn $D_{4.6}$ °लोकभवाय.

29 ^{a}) K_3 सास्त्रेण; D_5 शस्त्रैः स (for सोऽस्त्रेण). $K_{1.2}$ Dc दग्धा; K_3 दग्धो (for दग्ध्वा). — ^{b}) B_1 Dc_2 महीपतिः; M_2 महासुरः. — ^{c}) B D (except $D_{1-3.5}$) T G_3 अमित्रघ्नं. — ^{d}) $Ś_1$ त्रिदिवेश; B Dc Dn $D_{4.6}$ T_2 (after corr.) G_3 त्रैलोक्येश; D_1 स्वर्गलोकेश (sic); M_1 त्रिदशेश (for त्रिलो°). — After 29^{cd}, B D (except $D_{1-3.5}$) T_2 (marg. *sec. m.*) G_3 ins.:

991* धुन्धोर्वधात्तदा राजा कुवलाश्वो महामनाः

[B_1 महाराज (for तदा राजा). B_3 महीपतिः (for महा°).] On the other hand, G_1 ins. after 29^{cd}:

992* कुवलाश्वो महाबाहुर्धुन्धुं हत्वा जहर्ष च ।

— ^{f}) T_1 $G_{1.4}$ M_2 तदा (for ततः). N नाम्नाप्रतिरथोभवत् (Dn_2 D_3 °रथो महान्).

30 ^{a}) $G_{2.4}$ त्रिदिवैः (for त्रिदशैः). — K_3 om. (hapl.) 30^{cd}. — ^{c}) G_2 [ए]वमुक्तः (for [इ]त्युक्तः स). T_2 $G_{3.4}$ सन् (for स). — ^{d}) G_2 स्थितः (for तदा).

31 ^{a}) G_1 विद्यां; G_4 दत्तं (for दद्यां). Some MSS. द्विजाग्रेभ्यः. D_5 दद्यां च वित्तं विप्रेभ्यः. — ^{b}) B_3 अपि; Dc_2 $D_{1.2}$ स्यां च; S चैव (for चापि). $Ś_1$ K $D_{3.5}$ स्यां शत्रूणां च दुर्जयः. — ^{f}) K_1 D_3 T_1 $G_{2.4}$ M_1 स्वर्गवासस्. D_5 तथैव च; G_4 तदाक्षयः.

32 ^{ab}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ तदस्त्विति. $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ D_{1-3} तदा (for ततो). K_3 D_5 देवैस्तथास्त्वित्युक्ते च स राजा पृथिवीपते. D_3 (after corr. marg. *sec. m.*) प्रीत्युक्तः स च पार्थिवः (for ^{b}). — ^{d}) K_3 D_5 तुष्टैः संपूजितस्तथा.

33 K_3 om. 33. — ^{a}) B Dc_1 $Dn_{1.n2}$ $D_{4.6}$ संभाष्य; Dc_2 Dn_3 D_5 संभाव्य; T_2 G_3 प्रपूज्य (for सभाज्य). T_1 सभाज्यमानो विविधैर्. — ^{b}) $Ś_1$ K_2 तदा; D_5 तथा (for ततो). $B_{1.3}$ Dc_1 Dn D_4 M_2 नृप; B_2 T_1 नृपः; Dc_2 नृपैः. — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ $D_{1-3.5}$ देवर्षय° (for महर्षय°). $B_{2.3}$ D (except $D_{1-3.5}$) चापि (for चैव). — ^{d}) M_2 जग्मिरे (for भेजिरे).

34 ^{a}) $Ś_1$ तदा (for त्रयः). D_3 चैव (for शिष्टा). — ^{b}) $Ś_1$ त्रयो° (for तदा°). — ^{c}) $Ś_1$ K_1 कुवला°; K_3 कलिला° (for कपिला°). — ^{d}) S (except T_2 G_3) भद्रा° (for चन्द्रा°). — ^{e}) $Ś_1$ K_1 परस्परं (K_1 °रो) (for परंपरा). — After 34, B D (except $D_{1-3.5}$) ins.:

993* वंशस्य सुमहाभाग राज्ञाममिततेजसाम् ।

35 ^{a}) D_3 G_4 संनिहतस्. — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ भारत; D_3 G_4 धीमता (for सत्तम). — ^{c}) B D (except $D_{1-3.5}$) नाम (for दैत्यो). $Ś_1$ °राज; B D (except $D_{1-3.5}$) °दैत्यो (for °वीर्यो).

36 ^{a}) $Ś_1$ $B_{1.2}$ Dc_1 Dn $D_{2.4-6}$ G_2 M_2 च (for तु). — ^{b}) B_3 Dc_2 S (except T_1) श्रुतः (for स्मृतः). — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ $B_{1.3}$ Dc_2 D_3 G_1 M_2 [अ]थ; T G_{2-4} M_1 स (for च). K_4 गुरुणा युक्तः; B_1 गुणयुक्तश्च; B_4 गुणसंपन्नः (for गुणसंयुक्तः). K_3 $D_{1.2}$ नाम तद्गुणसंयुक्तं. — ^{d}) K_4 D_3 ततः प्रभृति. K_3 $D_{1.2}$ तस्य राज्ञो महात्मनः.

37 ^{b}) $B_{1.2}$ Dc_2 $D_{4.6}$ S (except T_1 M_1) यन्मां पृच्छसि सत्तम (T_2 $G_{2.3}$ भारत; $G_{1.4}$ M_2 पार्थिव). — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ B_1 $Dn_{1.n3}$ $D_{1-3.5.6}$ G_1 धुंधु° (for धौन्धु°) — ^{d}) K_4 B_4 $D_{2.3}$ तस्य (for यस्य).

धौन्धुमारमुपाख्यानं प्रथितं यस्य कर्मणा ॥ ३७
इदं तु पुण्यमाख्यानं विष्णोः समनुकीर्तनम् ।
शृणुयाद्यः स धर्मात्मा पुत्रवांश्च भवेन्नरः ॥ ३८
आयुष्मान्धृतिमांश्चैव श्रुत्वा भवति पर्वसु ।
न च व्याधिभयं किंचित्प्राप्नोति विगतज्वरः ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९५ ॥

१९६

वैशंपायन उवाच ।
ततो युधिष्ठिरो राजा मार्कण्डेयं महाद्युतिम् ।
पप्रच्छ भरतश्रेष्ठो धर्मप्रश्नं सुदुर्वचम् ॥ १
श्रोतुमिच्छामि भगवन्स्त्रीणां माहात्म्यमुत्तमम् ।
कथ्यमानं त्वया विप्र सूक्ष्मं धर्मं च तत्त्वतः ॥ २
प्रत्यक्षेण हि विप्रर्षे देवा दृश्यन्ति सत्तम ।
सूर्याचन्द्रमसौ वायुः पृथिवी वह्निरेव च ॥ ३
पिता माता च भगवन्गाव एव च सत्तम ।
यच्चान्यदेव विहितं तच्चापि भृगुनन्दन ॥ ४
मन्येऽहं गुरुवत्सर्वमेकपत्न्यस्तथा स्त्रियः ।
पतिव्रतानां शुश्रूषा दुष्करा प्रतिभाति मे ॥ ५
पतिव्रतानां माहात्म्यं वक्तुमर्हसि नः प्रभो । C. 3. 13633 B. 3. 205. 6 K. 3. 208. 5

---

38 a) K1. 2 वै (for तु). — b) K1. 2 विष्णुः (for विष्णोः). K3 D5 T1 °कीर्तितं; Dn1 °वर्तनं (for °कीर्तनम्). — c) T1 G1 M च (for स). — d) S (except T2 G3) स (for च). Ś1 T2 (before corr.) नृप (for नरः).

39 a) B1. 2 Dn D4. 6 भूति°; B4 कीर्ति°; T G2–4 प्रीति° (for धृति°). G1 M2 चापि (for चैव). — b) G4 सर्वशः (for पर्वसु). — c) M1 न व्याधिर्नो भयं; M2 न च व्याति-भयं. — d) G1 भरतर्षभ (for विगत°).

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 T1 G2. 4 आरण्य; D6 वन (!). — *Sub-parvan:* G1 M2 मार्कंडेयसम-(M2 °मा)स्या (followed by धुंधुमारोपाख्यान). K3. 4 B Dc Dn1. n3 D1–6 M1 (all om. sub-parvan name) mention only धुंधुमारोपाख्यान (followed by समाप्त in K3. 4 D1. 2 M1). — *Adhy. name:* T2 G3 धुंधुवधः; G2 धुंधुमारकथाकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1. n3 D1 203; Dn2 202; S (M2 *inf. lin.*) 198 (M2 orig. 200). — *Śloka no.:* Dn1 46; Dn2. n3 45; D1 44.

196

1 c) K2 B1. 2. 4 D (except D1–3. 5) T1 °श्रेष्ठ (for °श्रेष्ठो). — d) B2 Dc T1 G2. 4 M2 धर्म्यं प्रश्नं. Ś1 K1. 3. 4 B1. 2 Dn2 D1–3. 5 सुदुर्विदं; K2 Dn1. n3 स दुर्विदं; Dc सुदुर्लभं; D4 स दुर्वचं; T2 G3 सुदुस्तरं.

2 Before 2, M2 ins. युधिष्ठिरः. — c) B4 D1 मया (for त्वया). — d) K4 B2 G2. 4 सूक्ष्मधर्मं; B1 धर्मसूक्ष्मं; B4 T1 सूक्ष्मं धर्म्यं. T2 G3 धर्मस्य (for धर्मं च). D5 तत-स्ततः (for च तत्त्वतः).

3 a) B Dc Dn D4. 6 प्रत्यक्षमिह (B1 °व). K3 च; D5 [इ]ह (for हि). Ś1 K दृश्यंते; D5 दृष्टा हि (for विप्रर्षे). — b) K3 विप्रर्षि-; D5 ब्रह्मर्षि- (for दृश्यन्ति). Dc सर्वशः (for सत्तम). K4 D1–3 दृश्यंते देवसत्तमाः (K4 °म). — Ś1 K1 om. (hapl.) 3c–4b.

4 Ś1 K1 om. 4ab (cf. v.l. 3). — a) B2 ततो माता; B4 Dn3 माता पिता (by transp.). K2. 4 B1 Dc2 Dn D4 G1 भगवान्. — b) K2 B Dc Dn D4. 6 T2 (by corr.) G3 गुरुरेव; D1 भाव एव (for गाव एव). T1 G1 M1 गावश्च द्विजसत्तमाः. — c) K1. 3. 4 Dn1 D4–6 देव-; D1. 2 वेद-; D3 दैव-; T1 G1 M1 एवं (for एव). T1 अभितः; G1 M1 महितं; M2 महति (for विहितं). T2 G2–4 यच्चापि विहितं तासां. — d) K2–4 B1 यच्चापि. Ś1 गुरु° (for भृगु°).

5 a) B D (except D1–3. 5) मान्या हि; T1 मन्ये च (for मन्येऽहं). Ś1 K1. 2. 4 D1. 5 गुणतः सर्वा (K4 D1. 5 °र्वं); K3 D2. 3 गुणवत्सर्वं; B Dc Dn D4. 6 गुरवः सर्वे; T1 M2 गुरवः (M2 गुरुवत्) सर्वान्. — b) D2 तथा श्रियः; D6 तथैकतः. — T2 G3 om. 5cd.

6 K3 om. 6. — a) Ś1 महात्म्यं; G4 शुश्रूषां. — b) D3 मे प्रभो; M2 सत्तम. — After 6ab, Ś1 K1. 2 ins.:

C. 3. 13633 B. 3. 205. 6 K. 3. 208. 6 निरुध्य चेन्द्रियग्रामं मनः संरुध्य चानघ ।
पतिं दैवतवच्चापि चिन्तयन्त्यः स्थिता हि याः ॥ ६
भगवन्दुष्करं ह्येतत्प्रतिभाति मम प्रभो ।
मातापितृषु शुश्रूषा स्त्रीणां भर्तृषु च द्विज ॥ ७
स्त्रीणां धर्मात्सुघोराद्धि नान्यं पश्यामि दुष्करम् ।
साध्वाचाराः स्त्रियो ब्रह्मन्यत्कुर्वन्ति सदादृताः ।
दुष्करं बत कुर्वन्ति पितरो मातरश्च वै ॥ ८
एकपत्न्यश्च या नार्यो याश्च सत्यं वदन्त्युत ।
कुक्षिणा दश मासांश्च गर्भं संधारयन्ति याः ।
नार्यः कालेन संभूय किमद्भुततरं ततः ॥ ९
संशयं परमं प्राप्य वेदनामतुलामपि ।
प्रजायन्ते सुतान्नार्यो दुःखेन महता विभो ।
पुष्णन्ति चापि महता स्नेहेन द्विजसत्तम ॥ १०
ये च क्रूरेषु सर्वेषु वर्तमाना जुगुप्सिताः ।
स्वकर्म कुर्वन्ति सदा दुष्करं तच्च मे मतम् ॥ ११
क्षत्रधर्मसमाचारं तथ्यं चाख्याहि मे द्विज ।
धर्मः सुदुर्लभो विप्र नृशंसेन दुरात्मना ॥ १२
एतदिच्छामि भगवन्प्रश्नं प्रश्नविदां वर ।
श्रोतुं भृगुकुलश्रेष्ठ शुश्रूषे तव सुव्रत ॥ १३

मार्कण्डेय उवाच ।

हन्त ते सर्वमाख्यास्ये प्रश्नमेतं सुदुर्वचम् ।
तत्त्वेन भरतश्रेष्ठ गदतस्तन्निबोध मे ॥ १४

994* नान्यद्दैवतमित्येव स्त्रीणां भर्तुर्द्विजोत्तम ।

— D$_5$ om. (hapl.) 6^c–7^b. — ^{c}) G$_{2.4}$ संनिरुध्य (for निरुध्य च). — T$_1$ om. 6^d–8^c. — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ D$_{1.2}$ संयम्य; T$_2$ G$_3$ °पूज्य (for °रुध्य). — ^{f}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ B$_{1.2}$ T$_2$ G$_3$ चिंतयंति; G$_1$ °यंतः. Ś$_1$ K$_{1.2}$ G$_1$ तथा; B$_2$ हिताः; T$_2$ G$_{3.4}$ स्थिराः (for स्थिताः). Ś$_1$ K$_4$ T$_2$ G$_{2-4}$ स्त्रियः (for हि याः).

7 D$_5$ om. 7^{ab}; T$_1$ om. 7 (cf. v.l. 6). — ^{a}) K B D (D$_5$ om.) त्वेतत् (K$_4$ चापि) (for ह्येतत्). — ^{c}) B D (except D$_{1-3.5}$) T$_2$ (by corr.) G$_3$ °पित्रोश्च; G$_{1.2.4}$ °पितॄणां (for °पितृषु). — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.2.4}$ B D (except D$_{1.2.5}$) T$_2$ (by corr.) G$_3$ भर्तरि (for भर्तृषु).

8 T$_1$ om. 8^{abc} (cf. v.l. 6). — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ Dc D$_{1.2.5}$ T$_2$ G$_{2.3}$ M नान्यत् (for नान्यं). — ^{c}) T$_2$ G$_{2.3}$ सदाचाराः. Ś$_1$ K B$_{3.4}$ D$_{1-3.5}$ विप्र; B$_{1.2}$ T$_2$ (before corr.) G$_{2.4}$ M$_2$ राजन्; G$_1$ M$_1$ धर्मं (for ब्रह्मन्). — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ याः कुर्वंति; D$_3$ यं कु°; T$_1$ M कुर्वंतीह; T$_2$ (before corr.) G$_{2.4}$ कुर्वंति हि; G$_1$ कुर्वंति ह (for यत्कुर्वन्ति). Ś$_1$ बत; K$_{1.2}$ रताः (for [आ]दृताः). — ^{e}) B$_{1-3}$ Dc Dn D$_{2.4.6}$ खलु; D$_5$ कर्म (for बत). — ^{f}) Ś$_1$ K D$_{1.3.5}$ मातरः पितरश्च; B$_1$ Dc$_2$ पितरो मातरं; Dc$_1$ D$_4$ पितरं मातरश्च; Dn D$_2$ पितरं मातरं (for पितरो मातरश्च).

9 ^{a}) K$_2$ एकपत्निश्च; K$_3$ D$_2$ °पत्यश्च. Ś$_1$ नार्यो या (by transp.). — ^{b}) K$_4$ ब्रुवंति (for वदन्ति). K$_1$ दुःखेन महता वृताः (cf. 10^d). — ^{c}) Ś$_1$ दक्षिणा; K$_3$ D$_2$ कुक्षिणां; K$_4$ कुक्षिषु. Ś$_1$ K B$_4$ D$_{1-3.5}$ तु (for च). — ^{d}) Ś$_1$ वै (for याः). — ^{e}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ संभूताः (for °य).

10 ^{a}) G$_4$ संयमं (for संशयं). — ^{b}) K$_{1.2}$ परमां वेदनामपि. — ^{c}) K$_{1-3}$ D$_1$ G$_2$ M$_2$ सुता नार्यो. — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.2.4}$ D$_{1-3.5}$ वृताः (for विभो). — ^{e}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ पश्यंति; B$_2$ पुष्यंति; M$_2$ पोषंति (for पुष्णन्ति). T$_2$ G$_{1.3}$ M चैव; G$_2$ वापि (for चापि). — ^{f}) B$_4$ क्लेशेन (for स्नेहेन). B$_{1-3}$ D (except D$_{1-3.5}$) °पुंगव (for °सत्तम). — After 10, S ins.:

995* चिन्तयन्ति ततश्चापि किंशीलोऽयं भविष्यति ।
[Cf. 17^{cd} and v.l.]

11 ^{a}) Ś$_1$ येषु; G$_{1.2}$ याश्च (for ये च). Ś$_1$ K$_{1.2.4}$ B$_4$ Dc D$_{1-3.5}$ सत्वेषु; G$_{1.2.4}$ धर्मे° (for सर्वे°). — ^{b}) T$_1$ जुगप्सया. — ^{c}) K$_{1.2.4}$ Dn$_2$ T$_1$ तदा (for सदा). Ś$_1$ कर्म कुर्वंति च तदा. — ^{d}) T$_3$ G$_3$ त्विति (for तच्च).

12 ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ न त्वधर्म-; K$_2$ तत्त्वधर्मं; B$_1$ क्षात्रधर्म-. — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ B$_4$ Dn D$_{4.6}$ G$_1$ तत्वं (for तथ्यं). Ś$_1$ K$_{1.2.4}$ Dn$_2$. n$_3$ D$_{1-3}$ आख्याहि; T$_1$ M$_1$ त्वाख्याहि. — ^{d}) Dn D$_6$ महात्मना (Dn$_1$ D$_6$ °नां).

13 ^{a}) M$_1$ एतम् (for एतद्). — ^{c}) D$_6$ °कुले श्रेष्ठ. — ^{d}) K$_4$ ब्रुवतस्; B$_{3.4}$ D$_{2.3}$ शुश्रूषुस्; T$_1$ इच्छामि (for शुश्रूषे). B$_2$ सुप्रभ (for सुव्रत).

14 ^{a}) G$_4$ एतत् (for हन्त). B D (except D$_{1-3.5}$) [ऽ]हं समाख्यास्ये; T$_1$ कथयिष्यामि (for सर्वमा°). — ^{b}) K$_{1.3}$ D$_6$ एतत्; D$_1$ T$_2$ G$_3$ एनं (for एतं). Ś$_1$ K$_{1.2.4}$ D$_2$ सुदुर्लभं; K$_3$ D$_5$ सुदुर्विदं; T$_1$ सुदुर्वचः; T$_2$ G$_3$ सुसर्वशः (cf. v.l. 1). — ^{c}) D$_1$ तथ्येन (for तत्त्वेन). — ^{d}) Dc$_2$ G$_1$ तु (for तन्).

15 ^{a}) K$_3$ पितरं; B$_4$ गौरवात्; D$_5$ महतीं; T G श्रेयसीं (for सदृशीं). K$_{1.2}$ D$_3$ अन्ये; K$_{3.4}$ D$_1$ मन्ये; T$_2$ G$_3$ तातात् (for तात). B$_{1-3}$ Dc Dn D$_{4.6}$ मातृस्तु (B$_2$ मातरं)

मातरं सदृशीं तात पितॄनन्ये च मन्यते ।
दुष्करं कुरुते माता विवर्धयति या प्रजाः ॥ १५
तपसा देवतेज्याभिर्वन्दनेन तितिक्षया ।
अभिचारैरुपायैश्च ईहन्ते पितरः सुतान् ॥ १६
एवं कृच्छ्रेण महता पुत्रं प्राप्य सुदुर्लभम् ।
चिन्तयन्ति सदा वीर कीदृशोऽयं भविष्यति ॥ १७
आशंसते च पुत्रेषु पिता माता च भारत ।
यशः कीर्तिमथैश्वर्यं प्रजा धर्मं तथैव च ॥ १८
तयोराशां तु सफलां यः करोति स धर्मवित्
पिता माता च राजेन्द्र तुष्यतो यस्य नित्यदा ।
इह प्रेत्य च तस्याथ कीर्तिर्धर्मश्च शाश्वतः ॥ १९
नैव यज्ञाः स्त्रियः कश्चिन्न श्राद्धं नोपवासकम् ।
या तु भर्तरि शुश्रूषा तया स्वर्गमुपाश्नुते ॥ २०
एतत्प्रकरणं राजन्नधिकृत्य युधिष्ठिर ।
पतिव्रतानां नियतं धर्मं चावहितः शृणु ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षण्णवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥

१९७

मार्कण्डेय उवाच ।
कश्चिद्द्विजातिप्रवरो वेदाध्यायी तपोधनः
तपस्वी धर्मशीलश्च कौशिको नाम भारत ॥ १
साङ्गोपनिषदान्वेदानधीते द्विजसत्तमः ।　　C. 3. 13653 B. 3. 206.2 K. 3. 209.2

गौरवादन्ये. — [b]) B$_{1-3}$ Dc Dn D$_{4.6}$ T$_2$ G$_3$ तु मेनिरे; T$_1$ G$_{1.2}$ M$_1$ च मन्वते (for च मन्यते). Ś$_1$ K B$_4$ D$_{1-3.5}$ मन्यंते चापरे पितॄन्. — [c]) B$_4$ दुष्करं कुर्वते तात. — [d]) Ś$_1$ K$_1$ निवर्तयति; T$_1$ संवर्ध° (for विवर्ध°). K$_1$ S सा; B$_{1.3}$ याः (for या). B$_2$ सुतान्; G$_1$ M प्रजां (for प्रजाः). B$_4$ वर्धयंति हि यत्प्रजाः.

16 [a]) B$_2$ Dc D$_5$ M$_1$ दैवते° (for देवते°). — [b]) D$_5$ वचनेन (for वन्दनेन). — [c]) D$_5$ अभिप्रायैर्; T G सु-(T$_1$ सं)प्रशस्तैर् (for अभिचारैर्). — [d]) N [अ]पीहंते (B$_4$ लभंते) (for ईहन्ते). D$_5$ मातरः (for पितरः). D$_1$ सुतं (for सुतान्).

17 Ś$_1$ om. 17^{ab}. — [b]) K$_2$ [अ]पत्यं; G$_{2.4}$ सुतं (for पुत्रं). — [c]) Ś$_1$ K$_{1.2}$ चिंतयंतः. — [d]) M$_1$ किंशीलो (for कीदृशो). — After 17, T$_1$ ins.:

996* ये चक्रुरेषु सर्वेषु वर्तमानजुगुप्सया ।

18 [a]) Ś$_1$ आशंसंते च; K$_1$ °संतेषु; K$_3$ °से तेषु; B$_3$ G$_2$ °साते च; D$_1$ °से ते च (for °सते च). B$_{1-3}$ Dc Dn D$_{4.6}$ हि (for च). Dc पुत्रस्य; T$_1$ पुत्रे च (for पुत्रेषु). — [c]) D$_5$ अथो; G$_4$ उत (for अथ). D$_5$ धैर्यं (for [ऐ]-श्वर्यं). — [d]) D$_5$ प्रजां; S (except G$_3$; T$_2$ before corr.) तेजो (for प्रजा). B$_4$ धर्मस्; T$_2$ (before corr.) G$_{1.2.4}$ M$_2$ धर्मान् (for धर्मं). — After 18, S ins.:

997* मातुः पितुश्च राजेन्द्र सततं हितकारिणः ।

19 [a]) T G$_{1.3.4}$ आशास् (for आशां). D$_{3.5}$ च (for तु). T G$_{1.3.4}$ सफला. — [d]) Ś$_1$ K$_{1.2}$ यत्र तुष्यति; K$_3$ D$_{1.2}$ G$_{2.4}$ तुष्येते यस्य; B$_1$ Dc तुष्यते यस्य. B$_{1-3}$ D (except D$_{1-3.5}$) नित्यशः (for °दा). — [e]) B$_3$ तस्यार्थं (for तस्याथ). — [f]) K$_{1.3.4}$ D$_1$ कीर्तिधर्मश्च. B$_2$ भारत (for शाश्वतः).

20 [a]) Ś$_1$ K$_3$ B$_4$ M$_2$ यज्ञस्त्रियः; B$_{1.2}$ Dn D$_{1.2.4-6}$ T$_1$ G$_1$ M$_1$ यज्ञक्रियाः; Dc D$_3$ T$_2$ G$_3$ यज्ञः स्त्रियाः; G$_4$ यज्ञं स्त्रियः. B$_{1.2}$ Dn D$_{4.6}$ T$_1$ G$_1$ M$_1$ काश्चिन्. — [b]) Ś$_1$ D$_3$ नोपवासकं; G$_1$ नोपि पावकं; M$_2$ नोपवासकः. — [d]) B$_1$ तेन (for तया). D$_5$ धर्मम् (for स्वर्गम्). K$_{3.4}$ B$_{1-3}$ D (except D$_5$) जय(B$_3$ Dn$_2$ °यं)त्युत; B$_4$ उपासते (for उपाश्नुते).

21 [a]) T$_1$ एतं (for एतत्). — [c]) Ś$_1$ K$_{1.2}$ T$_2$ G$_{2.3}$ नियमं (for °तं). — [d]) B$_2$ धर्म्यं; B$_4$ धर्मान् (for धर्मं). B$_4$ om. च. T$_1$ धर्मं शृणु युधिष्ठिर.

Colophon. — *Major parvan:* Ś$_1$ K$_{1.2}$ G$_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* G$_1$ मार्कंडेयसमस्या (followed by पतिव्रतोपाख्यान). K$_{3.4}$ B Dn D$_{1-6}$ M (all om. sub-parvan name) mention only पतिव्रतोपाख्यान; and Dc$_1$, likewise, only पतिव्रतामाहात्म्य. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn$_1$. n$_3$ D$_1$ 204; Dn$_2$ 203; S (M$_2$ *sup. lin.*) 199 (M$_2$ orig. 201). — *Śloka no.:* Dn 23.

C. 3. 13653 B. 3. 206. 2 K. 3. 209. 2 स वृक्षमूले कस्मिंश्चिद्वेदानुच्चारयन्स्थितः ॥ २
उपरिष्टाच्च वृक्षस्य बलाका संन्यलीयत ।
तया पुरीषमुत्सृष्टं ब्राह्मणस्य तदोपरि ॥ ३
तामवेक्ष्य ततः क्रुद्धः समपध्यायत द्विजः ।
भृशं क्रोधाभिभूतेन बलाका सा निरीक्षिता ॥ ४
अपध्याता च विप्रेण न्यपतद्वसुधातले ।
बलाकां पतितां दृष्ट्वा गतसत्त्वामचेतनाम् ।
कारुण्यादभिसंतप्तः पर्यशोचत तां द्विजः ॥ ५
अकार्यं कृतवानस्मि रागद्वेषबलात्कृतः ।
इत्युक्त्वा बहुशो विद्वान्ग्रामं भैक्षाय संश्रितः ॥ ६
ग्रामे शुचीनि प्रचरन्कुलानि भरतर्षभ ।
प्रविष्टस्तत्कुलं यत्र पूर्वं चरितवांस्तु सः ॥ ७
देहीति याचमानो वै तिष्ठेत्युक्तः स्त्रिया ततः ।
शौचं तु यावत्कुरुते भाजनस्य कुटुम्बिनी ॥ ८
एतस्मिन्नन्तरे राजन्क्षुधासंपीडितो भृशम् ।
भर्ता प्रविष्टः सहसा तस्या भरतसत्तम ॥ ९
सा तु दृष्ट्वा पतिं साध्वी ब्राह्मणं व्यपहाय तम् ।
पाद्यमाचमनीयं च ददौ भर्त्रे तथासनम् ॥ १०
प्रह्वा पर्यचरच्चापि भर्तारमसितेक्षणा ।
आहारेणाथ भक्ष्यैश्च वाक्यैः सुमधुरैस्तथा ॥ ११

197

1 ^{b}) K$_2$ द्विजोत्तमः; K$_4$ तपोनिधिः (for °धनः). K$_1$ वेदाख्यायी द्विजोत्तमः. — ^{c}) T$_2$ G$_3$ धर्मशीलात्मा. — ^{d}) D$_{1.2}$ नामतः (for भारत). T$_2$ G$_3$ शांतोपि विनयोज्वलः.

2 ^{a}) K$_4$ (m as in text) B$_{2-4}$ D (except D$_{1.2.5}$) G$_1$ °निषदो (for °निषदान्). K$_{1.2}$ D$_5$ सर्वान् (for वेदान्). — ^{b}) B$_2$ स द्विजोत्तमः. — ^{c}) G$_1$ वृक्षमूले तु (for स वृक्षमूले). D$_1$ कस्मिंस्तु (for °श्चिद्). — ^{d}) B$_3$ T$_2$ (before corr.) G$_{2.4}$ द्विजः (for स्थितः).

3 ^{a}) G$_2$ विप्रस्य (for वृक्षस्य). B$_4$ तस्य वृक्षस्योपरिष्टाद्. — ^{d}) T$_1$ M$_1$ तदोरसि; G$_{1.3.4}$ ततोपरि (for तदोपरि).

4 G$_1$ om. 4. — ^{a}) B$_4$ तां तु वीक्ष्य; G$_{2.4}$ M समवेक्ष्य (for ताम°). Ś$_1$ तदा (for ततः). — ^{b}) Ś$_1$ समध्यापय्यत; K$_{3.4}$ B$_1$ समपाध्यायत; Dc D$_{4.6}$ T$_2$ (by corr.) समपध्याय स; D$_5$ समपश्यत वै; T$_{1.2}$ (before corr.) G$_{2.4}$ M$_2$ समवध्यायत. — After 4^{ab}, S (except G$_{1.3.4}$) ins.:

998* तां बलाकां महाराज विलीनां नगमूर्धनि ।
[M$_2$ तरु° (for नग°).]

— ^{c}) T$_2$ (*inf. lin.* as in text) G$_{2-4}$ M$_1$ कोपा° (for क्रोधा°). — ^{d}) Dc संनिरीक्षता; Dn$_2$ सा निरीक्षता.

5 ^{a}) D$_1$ (? gloss) अपशप्ता; T$_1$ G$_{1.2}$ M$_2$ अवध्याता; G$_4$ अवध्यत (for अपध्याता). M$_1$ हि (for च). — ^{b}) D$_5$ पपात (for न्यपतद्). B D (except D$_{1-3}$) धरणीतले. — ^{d}) T$_1$ अचेतसं; T$_2$ G$_{2.4}$ विचेतनां. — ^{e}) K B$_2$ D$_{1-3}$ G$_{2.4}$ कार्पण्याद्; T$_1$ कार्पण्यम् (for कारुण्याद्). K$_2$ अधि°; K$_3$ B$_1$ G$_4$ अपि संतप्तः; T$_1$ अभिसंतप्तां; G$_1$ M अथ संतप्तः. — ^{f}) K$_3$ पर्यशोचत्ततो; K$_4$ D$_{1.3}$ °देवत तां; D$_5$ °शोचदथ; T G °शो(T$_1$ °वो)चत्तदा.

6 ^{b}) K$_{1.3.4}$ B$_4$ रागदोष°; B$_1$ Dc Dn D$_{1.4.6}$ रोषराग°; B$_2$ रोषवेग°. — G$_1$ om. (hapl.) 6^{c}–8^{b}. — Before 6^{cd}, Dc Dn D$_{4.6}$ ins. मार्कंडेय उ°. — ^{c}) B$_1$ D$_{1.2}$ राजन् (for विद्वान्). — ^{d}) K$_{1.2}$ B D (except D$_5$) T$_1$ भैक्ष्याय. K$_{3.4}$ D$_{1.2.4}$ संस्थितः; D$_5$ संसृतः.

7 G$_1$ om. 7 (cf. v.l. 6). — ^{a}) K$_1$ ग्रामी (for ग्रामे). M$_1$ वि° (for प्र°). K$_{3.4}$ D$_{1-3}$ कुलानि भरतश्रेष्ठ. — ^{b}) K$_{3.4}$ D$_{1-3}$ शुचीनि प्रवराणि च; G$_4$ कुले भैक्षानि भारत. — ^{c}) B$_2$ तज्जलं; T$_1$ स कुलं (for तत्कुलं). B$_4$ Dc तत्र. — ^{d}) Ś$_1$ द्विजः; K$_3$ D$_{1.2}$ प्रभो; Dc D$_5$ ततः; T$_1$ तु तं (for तु सः).

8 G$_1$ om. 8^{ab} (cf. v.l. 6). — ^{a}) Ś$_1$ देहीहि; K$_1$ देहेति (for देहीति). M$_1$ याचमाने. B$_{1-3}$ Dc Dn D$_{4.6}$ T$_2$ (by corr.) [ऽ]सौ (for वै). — ^{b}) Ś$_1$ K D$_{1-3.5}$ (by transp.) ततः (K$_4$ तदा) स्त्रिया; B$_{2.4}$ स्त्रिया च (B$_4$ तु) सः; T$_1$ तथा तु सः. — ^{c}) B$_1$ (by transp.) कुरुते यावद्; M$_2$ तावत्कुरुते. — ^{d}) D$_{1.3}$ भोजनस्य; T$_2$ G$_2$ भोजनानां (for भाज°).

10 ^{a}) K$_4$ transp. तु and दृष्ट्वा. — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.2.4}$ B Dn$_1$. n$_2$ D$_{1.4.6}$ G$_1$ ऽयव° (for ऽयप°). — ^{c}) K$_4$ तु; B D (except D$_{1-3.5}$) वै (for च). — ^{d}) B D (except D$_{1-3.5}$) T$_2$ G$_{3.4}$ भर्तुस् (for भर्त्रे). K$_4$ B$_{1.3}$ D$_3$ S (except T$_1$) तदा° (for तथा°).

11 ^{a}) B$_2$ श्रद्धा; T G$_{2-4}$ M$_2$ प्रीत्या (for प्रह्वा). G$_1$ चाथ (for चापि). — ^{c}) K$_4$ [अ]पि; B$_4$ च (for [अ]थ). K$_{2.4}$ भक्षैश्च; B$_1$ भक्त्या च; G$_1$ भक्ष्येण. — ^{d}) B$_{2.3}$ D (except D$_{1-3.5}$) G$_3$ भोज्यैः (for वाक्यैः). K$_{1.4}$ D$_{1.2}$ स-; K$_2$ T$_1$ G$_{1.2.4}$ च (for सु-). B$_1$ मधुरैः पायसैस्तथा.

12 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1.2.4}$ B Dc Dn D$_{3.4.6}$ T$_2$ (by corr.)

उच्छिष्टं भुञ्जते भर्तुः सा तु नित्यं युधिष्ठिर ।
दैवतं च पतिं मेने भर्तुश्चित्तानुसारिणी ॥ १२
न कर्मणा न मनसा नात्यश्नान्नापि चापिबत् ।
तं सर्वभावोपगता पतिशुश्रूषणे रता ॥ १३
साध्वाचारा शुचिर्दक्षा कुटुम्बस्य हितैषिणी ।
भर्तुश्चापि हितं यत्तत्सततं सानुवर्तते ॥ १४
देवतातिथिभृत्यानां श्वश्रूश्वशुरयोस्तथा ।
शुश्रूषणपरा नित्यं सततं संयतेन्द्रिया ॥ १५
सा ब्राह्मणं तदा दृष्ट्वा संस्थितं भैक्षकाङ्क्षिणम् ।
कुर्वती पतिशुश्रूषां सस्माराथ शुभेक्षणा ॥ १६
व्रीडिता साभवत्साध्वी तदा भरतसत्तम ।
भिक्षामादाय विप्राय निर्जगाम यशस्विनी ॥ १७

ब्राह्मण उवाच ।

किमिदं भवति त्वं मां तिष्ठेत्युक्त्वा वराङ्गने ।
उपरोधं कृतवती न विसर्जितवत्यसि ॥ १८

मार्कण्डेय उवाच ।

ब्राह्मणं क्रोधसंतप्तं ज्वलन्तमिव तेजसा ।
दृष्ट्वा साध्वी मनुष्येन्द्र सान्त्वपूर्वं वचोऽब्रवीत् ॥ १९
क्षन्तुमर्हसि मे विप्र भर्ता मे दैवतं महत् ।
स चापि क्षुधितः श्रान्तः प्राप्तः शुश्रूषितो मया ॥ २०

ब्राह्मण उवाच ।

ब्राह्मणा न गरीयांसो गरीयांस्ते पतिः कृतः ।
गृहस्थधर्मे वर्तन्ती ब्राह्मणानवमन्यसे ॥ २१
इन्द्रोऽप्येषां प्रणमते किं पुनर्मानुषा भुवि ।
अवलिप्ते न जानीषे वृद्धानां न श्रुतं त्वया ।
ब्राह्मणा ह्यग्निसदृशा दहेयुः पृथिवीमपि ॥ २२

स्त्र्युवाच ।

नावजानाम्यहं विप्रान्देवैस्तुल्यान्मनस्विनः । C. 3. 13676 B. 3. 206. 24 K. 3. 209. 26

G_3 भाविता; $K_{3.4}$m $D_{1.2.5}$ सततं (for भुञ्जते). Ś$_1$ $K_{1.2}$ तत्र (for भर्तुः). — ^{b}) B_3 नित्यं; D (except $D_{1-3.5}$) भुंक्ते; G_1 सा च; G_4 साधु (for सा तु). Ś$_1$ K B_{1-3} $D_{1-3.5}$ भुंक्ते (for नित्यं).

13 ^{a}) B Dc Dn $D_{4.6}$ G_1 कर्मणा मनसा वाचा; $D_{2.3}$ सा कर्मणा वा मनसा. — ^{b}) $K_{1.2}$ नाभ्यश्नान्नापि सापिबत्; K_4 नात्यश्नात्यति चापिबेत्; B Dc Dn $D_{4.6}$ नान्यचित्ताभ्यगात्पतिं; D_1 नात्यश्नात्यति न चापिबत्; $D_{2.3}$ G_1 नात्यश्नान्नाति चा(D_3 वा)पिबत्; D_5 नातिक्रामति वा गिरा; T_1 नात्यश्नात्यपि चापिबत्. — ^{c}) G_4 तत् (for तं). D_2 सर्वं (for सर्व-).

14 ^{c}) D_3 प्रियं; $G_{2.4}$ हिते (for हितं). G_2 यत्ता; G_4 युक्ता (for यत्तत्). K_3 भर्तुश्च विहितं यद्यत्. — ^{d}) K_3 B_2 साधु वर्तते; K_4 $D_{1.3}$ M_2 चानु°; G_1 सान्ववर्तत; G_4 सा तु वर्तते.

15 ^{b}) B_4 अपि (for तथा). — ^{c}) S (except G_3) शुश्रूषणे रता नित्यं. — ^{d}) K_4 संजितेंद्रिया.

16 ^{a}) D_5 तथा; $G_{1.2.4}$ ततो (for तदा). $K_{3.4}$ D_{1-3} द्वारि (for दृष्ट्वा). — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ D_5 सततं (for संस्थितं). Ś$_1$ $K_{1.3}$ B Dc_1 Dn $D_{1.2.4.6}$ T_1 G_3 भैक्ष्य°. — ^{c}) Dc $D_{1.5}$ $G_{2.4}$ कुर्वंती. — ^{d}) Dn_3 $D_{3.4.6}$ $G_{1.2}$ संस्माराथ. B_2 शुचिस्मिता (for शुभे°).

17 ^{a}) Ś$_1$ K_{1-3} D_{1-3} चाभवत्; Dc सा भवेत्; D_5 चापि सा; T_2 सा तदा (for साभवत्). — ^{d}) Ś$_1$ K $D_{1-3.5}$ मनस्विनी.

18 ^{a}) K_3 Dc_2 M_2 मा (for मां). — ^{b}) $B_{2.3}$ M_1 वरानने. — ^{d}) B_3 T_1 G_4 [अ]पि (for [अ]सि).

19 T_1 G_4 om. the ref. — ^{a}) B_1 क्रोधसंदीप्तं; T_1 कोपसंतप्तं. — ^{c}) B D_4 T G_3 M सा स्त्री (for साध्वी). D_6 मानुषेंद्र; G_1 मानुषेंद्रं. — ^{d}) Ś$_1$ K $D_{1-3.5}$ ततो (for वचो). — After 19, $G_{2.4}$ ins.:

999* क्षमस्व विप्रप्रवर क्षमस्व स्त्रीजडत्वताम् ।
प्रसीद भगवन्मह्यं कृपां कुरु मयि द्विज ।;

while B_3 ins. 1001*.

20 Before 20, N (except B_4) G_1 M_2 ins. स्त्र्युवाच (resp. स्त्री). — ^{a}) K_2 $B_{2.3}$ Dc Dn D_{4-6} मे विद्वन्; K_3 G_1 M_1 विप्रेंद्र; B_1 मे ब्रह्मन् (for मे विप्र). — ^{b}) G_1 परं (for महत्). — ^{c}) $G_{1.2.4}$ क्षुधित- (for क्षुधितः). T_1 transp. श्रांतः and प्राप्तः.

21 ^{a}) B_4 transp. ब्राह्मणा and न. $K_{3.4}$ Dc D_{1-3} ब्राह्मणो न गरीयांस्ते. — ^{b}) D_3 T_2 गरीयांस्तु; G_1 तथैव च. — ^{c}) Ś$_1$ K_1 गृहस्थधर्मी.

22 ^{a}) $D_{1.2}$ एतान् (for एषां). K_4 $D_{1-3.5}$ प्रणमती. — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ B_4 D_5 मानुषो; $B_{1.3}$ Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 मानवो; T_2 $G_{1.4}$ मानवा (for मानुषा). — ^{d}) Dc विप्राणां (for वृद्धानां). — ^{e}) S (except $G_{2.3}$) चाग्नि° (for ह्यग्नि°). — ^{f}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ दहंति (for दहेयुः). K_4 B_4 Dc D_5 S इमां (for अपि). — After 22, S (except T_2) ins.:

1000* सपर्वतवनद्वीपां क्षिप्रमेवावमानिताः ।

C. 3. 13676
B. 3. 206. 25
K. 3. 209. 26

अपराधमिमं विप्र क्षन्तुमर्हसि मेऽनघ ॥ २३
जानामि तेजो विप्राणां महाभाग्यं च धीमताम् ।
अपेयः सागरः क्रोधात्कृतो हि लवणोदकः ॥ २४
तथैव दीप्ततपसां मुनीनां भावितात्मनाम् ।
येषां क्रोधाग्निरद्यापि दण्डके नोपशाम्यति ॥ २५
ब्राह्मणानां परिभवाद्वातापिश्च दुरात्मवान् ।
अगस्त्यमृषिमासाद्य जीर्णः क्रूरो महासुरः ॥ २६
प्रभावा बहवश्चापि श्रूयन्ते ब्रह्मवादिनाम् ।
क्रोधः सुविपुलो ब्रह्मन्प्रसादश्च महात्मनाम् ॥ २७
अस्मिंस्त्वतिक्रमे ब्रह्मन्क्षन्तुमर्हसि मेऽनघ ।
पतिशुश्रूषया धर्मो यः स मे रोचते द्विज ॥ २८
दैवतेष्वपि सर्वेषु भर्ता मे दैवतं परम् ।
अविशेषेण तस्याहं कुर्यां धर्मं द्विजोत्तम ॥ २९
शुश्रूषायाः फलं पश्य पत्युर्ब्राह्मण यादृशम् ।
बलाका हि त्वया दग्धा रोषात्तद्विदितं मम ॥ ३०
क्रोधः शत्रुः शरीरस्थो मनुष्याणां द्विजोत्तम ।
यः क्रोधमोहौ त्यजति तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३१
यो वदेदिह सत्यानि गुरुं संतोपयेत च ।
हिंसितश्च न हिंसेत तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३२
जितेन्द्रियो धर्मपरः स्वाध्यायनिरतः शुचिः ।

23 Dc पतिव्रतोवाच; M ब्राह्मणी (for स्त्र्युवाच). — B Dc Dn $D_{2. 4. 6}$ ins. after the ref. (B_3, after 999*):

1001* नाहं बलाका विप्रेन्द्र त्यज क्रोधं तपोधन ।
अनया क्रुद्धया दृष्ट्या क्रुद्धः किं मां करिष्यसि ।

— ^{a}) $Ś_1$ K_{1-3} नावमन्यामि; K_4m $D_{1. 2. 5}$ °मन्ये हि (for °जानामि). D_5 विप्रं; G_1 विप्र (for विप्रान्). — ^{b}) $Ś_1$ K $D_{1-3. 5}$ G_2 देव- (for देवैस्). B_4 महामते; D_5 मनस्विनं. — ^{d}) G_4 ते (for मे).

24 ^{b}) T_1 माहात्म्यं चैव धी°. — ^{d}) $Ś_1$ K D_{1-3} येर् (K_3 वै) (for हि).

25 T_1 M om. 25^{ab}. — ^{c}) T_2 $G_{3. 4}$ एषां (for येषां). $Ś_1$ K $D_{1-3. 5}$ शापाग्निर् (for क्रोधाग्निर्). — ^{d}) G_2 समुद्रे (for दण्डके). T_1 न प्रशा° (for नोपशा°). — After 25, D_6 (*sec. m.*) S ins.:

1002* कस्मात्परिभवेन्मूढो ब्राह्मणानमितौजसः ।

26 ^{b}) $B_{2. 3}$ Dc_2 Dn_2 $D_{4. 6}$ G_3 सु-; Dc_1 Dn_1. n_3 $D_{1. 2}$ स (for च). — ^{c}) $D_{1. 2. 5}$ अगस्तिम्. Dc मुनिम् (for ऋषिम्). — ^{d}) B_3 क्रुद्धो (for क्रूरो). $D_{1. 2}$ °बलः (for °सुरः).

27 ^{ab}) K_4 (m as in text) B Dc Dn $D_{4. 6}$ G_3 बहुप्रभावाः श्रूयंते ब्राह्मणानां महात्मनां. — B_2 om. 27^{cd}. — ^{c}) K_3 $D_{1. 2}$ T_2 $G_{1. 2. 4}$ M_1 क्रोधाः; M_2 क्रोधात्. K_2 B_1 स; $D_{1. 3. 5}$ च (for सु-). K_3 $D_{1. 2}$ T_2 $G_{1. 2. 4}$ M विपुला. — ^{d}) K_3 $D_{1. 2}$ T_2 $G_{2. 4}$ प्रसादाश्च. G_1 देवमानुषसंश्रिताः.

28 ^{a}) K_4 $D_{1. 2}$ om. तु. B_4 D_3 व्यति°; D_5 स्वस्तिकरं (for त्वति°). G_1 पश्य (for ब्रह्मन्). — G_1 om. (hapl.) 28^{b}–30^{a}. — ^{b}) $K_{3. 4}$m D_5 श्रोतुम् (for क्षन्तुम्). — ^{d}) B_4 यथा (for यः स). $Ś_1$ $K_{1. 2}$ [ऽ]नघ; B_2 Dc द्विजः.

29 G_1 om. 29 (cf. v.l. 28). — ^{a}) G_4 धर्मेषु (for सर्वेषु). — ^{b}) $Ś_1$ महत् (for परम्). — ^{c}) T_1 अतिदेशेन (for अविशेषेण). — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1. 2}$ भक्तिं; B_3 कुर्याद् (for कुर्यां).

30 G_1 om. 30^{a} (cf. v.l. 28). — ^{a}) $K_{1. 2}$ G_4 शुश्रूषया; $D_{1. 2. 5}$ T_2 शुश्रूषायां. D_3 तस्य (for पश्य). — ^{cd}) T_1 बलाको हि. $Ś_1$ (by transp.) रोषाद्दग्धा; T_1 दग्धो रोषात्; G_1 दग्धाद्रोषात्. G_4 तु (for तद्). K_2 B_{1-3} Dn D_5 G_1 मया (for मम).

31 ^{a}) $G_{2. 4}$ क्रोधः सुदुर्जयः शत्रुर्. — ^{b}) $D_{3. 5}$ G_1 मानुषाणां. — After 31^{ab}, G_4 ins.:

1003* मा स्म क्रुद्धो बलाकेव न वध्यास्मि पतिव्रता ।

— ^{c}) K_3 यत् (for यः). $Ś_1$ $K_{1. 2. 4}$ B_4 $D_{1-3. 5}$ G_2 °लोभौ; G_4 °मोहान् (for °मोहौ). $Ś_1$ $K_{1. 2. 4}$ $D_{2. 3}$ जयति; D_1 जयते (for त्यजति). — ^{d}) $=32^{d}$, 33^{d}, 34^{d}, 35^{d}, 36^{d}. B_3 तान् (for तं). B_3 देवान्; D_1 देवं (for देवा). D_1 ब्राह्मणा; D_5 स्थविरं (for ब्राह्मणं). D_3 (before corr.) द्विजः (for विदुः).

32 $Ś_1$ $D_{2. 5}$ om. (hapl.) 32; G_4 om. (hapl.) 32–33. — ^{a}) K_1 वदेत हि; G_1 वै ददाति (for वदेदिह). — ^{b}) $K_{3. 4}$ $D_{1. 4}$ T_2 G_2 M गुरून् (for गुरुं). B_1 T_1 M_2 संतोषयीत च; Dc M_1 °यति च; D_3 °येदपि; T_2 $G_{1. 2}$ °यिष्यति. — ^{c}) $K_{3. 4}$ D_1 M_2 हिंसीत (for हिंसेत). $K_{1. 2}$ हिंसा च हिंसिता येन. — ^{d}) $=31^{d}$, etc. B_3 देवान्; D_1 देवं (for देवा). $K_{1. 2}$ स्थविरं; D_1 ब्राह्मणा (for ब्राह्मणं).

33 G_1 om. (hapl.) 33–35; G_4 om. 33 (cf. v.l. 32). — ^{a}) $Ś_1$ K $D_{1-3. 5}$ धर्मरतः; B_2 °नित्यः (for °परः.)

कामक्रोधौ वशे यस्य तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३३
यस्य चात्मसमो लोको धर्मज्ञस्य मनस्विनः ।
सर्वधर्मेषु च रतस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३४
योऽध्यापयेदधीयीत यजेद्वा याजयीत वा ।
दद्याद्वापि यथाशक्ति तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३५
ब्रह्मचारी च वेदान्यो अधीयीत द्विजोत्तमः ।
स्वाध्याये चाप्रमत्तो वै तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३६
यद्ब्राह्मणानां कुशलं तदेषां परिकीर्तयेत् ।
सत्यं तथा व्याहरतां नानृते रमते मनः ॥ ३७
धनं तु ब्राह्मणस्याहुः स्वाध्यायं दममार्जवम्
इन्द्रियाणां निग्रहं च शाश्वतं द्विजसत्तम ।
सत्यार्जवे धर्ममाहुः परं धर्मविदो जनाः ॥ ३८
दुर्ज्ञेयः शाश्वतो धर्मः स तु सत्ये प्रतिष्ठितः ।
श्रुतिप्रमाणो धर्मः स्यादिति वृद्धानुशासनम् ॥ ३९
बहुधा दृश्यते धर्मः सूक्ष्म एव द्विजोत्तम ।
भवानपि च धर्मज्ञः स्वाध्यायनिरतः शुचिः ।
न तु तत्त्वेन भगवन्धर्मान्वेत्सीति मे मतिः ॥ ४०
मातापितृभ्यां शुश्रूषुः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
मिथिलायां वसन्व्याधः स ते धर्मान्प्रवक्ष्यति ।
तत्र गच्छस्व भद्रं ते यथाकामं द्विजोत्तम ॥ ४१ C. 3. 13697 B. 3. 206. 45 K. 3. 209. 47

34 D3 T2 G1. 2 om. (hapl.) 34 (for G1, cf. v.l. 33); M1 om. (hapl.) 34–35. — ^{a}) K1. 2 G4 चात्मा समो; D2 चात्मसमा. K2 Dc2 G4 लोके. — ^{b}) Ś1 K D1. 2. 5 ब्राह्मणस्य. K D1. 2. 5 M2 यशस्विनः; B2 मनीषिणः. — ^{c}) T1 M2 सर्वधर्मेण. K1. 2 D5 निरतस्; M2 च रतिस्. — ^{d}) $=31^d$, etc. D5 स्थविरं (for ब्राह्मणं).

35 Ś1 G4 om. (hapl.) 35–36; K1. 2 T1 G1 M1 om. 35 (K1. 2 T1 hapl.; for G1 M1 cf. v.l. 33, 34). — ^{a}) T2 om. यः. M2 अधीयेद्वा (for अधीयीत). — ^{b}) K3 याजतेपि; D2. 3. 5 G2 याजयेत. — ^{c}) D5 अपि; G2. 3 चापि (for वापि). — $35^d=31^d$, etc.

36 Ś1 G4 om. 36 (cf. v.l. 35). — ^{a}) K3 धर्मचारी. K1 वेदान्यो हि; K3 Dn1. n2 वदान्यो यो; K4 D1 वदान्यो हि; D2. 3. 5 भवेद्दांतो; T1 तु यो वेदान्; G1 M2 च यो वेदान्. — ^{b}) K1. 2 अधीयाद् द्विजसत्तमः; K3 सर्वभूतेषु चात्मवत्; B1–3 Dc Dn D4. 6 G3 M1 [ऽ]प्य(M1 ह्य)धीयाद् द्विजपुंगवः; B4 D1. 2 ह्यधीयाद् द्विजसत्तम; D5 ह्यधीयेत द्विजोत्तम; T2 G1. 2 ह्यधीयानो द्विजोत्तम. — K2 om. (hapl.) 36^c–38^d. — ^{c}) T2 G1. 2 यस् (for वै). K3 B2–4 Dn D4. 6 G3 स्वाध्यायवानमत्तो वै; B1 Dc °यवानप्रमत्तस्.

37 K2 om. 37 (cf. v.l. 36). — ^{b}) D6 तदेव; T1 न तेषां (for तदेषां). Ś1 K1 °कीर्तयन्. — ^{c}) T2 G2. 4 पथ्यं तथ्यं (for सत्यं तथा). D5 व्यवहरन्; T2 व्याहरंतं; M2 व्याहरते. — ^{d}) Ś1 K1 G2 कुरुते; K4 D3. 5 योजयेन्; G4 रमतां (for रमते). B2 मतिः (for मनः).

38 K2 om. 38^{abcd} (cf. v.l. 36). — ^{a}) B1 Dc Dn D4. 6 G3 धर्मं; D5 स्वयं (for धनं). B1 स्यात् (for [आ]हुः). — ^{b}) K3 स्वाध्यायो; B1 °ये (for °यं). Ś1 K1 तप; K3 Dn2 T1 G2 दम (for दमम्). G3 आर्जवः. — ^{c}) K1 निग्रहश्च; K3 निरोधश्च; T1 निग्रहणं. — ^{d}) K1 शाश्वतो. K3 द्विजलक्षणं. — B4 om. 38^{ef}; G4 om. (hapl.) 38^e–40^b. — ^{e}) Ś1 सत्यमार्जवं; K1. 2 D5 सत्यार्जवं; T1 °श्रयं.

39 G4 om. 39 (cf. v.l. 38). — ^{a}) B1 विज्ञेयः (for दुर्ज्ञेयः). — ^{b}) B Dc Dn D4. 6 स च (B1 सत्यं) (for स तु). — ^{c}) T1 श्रुतिः प्रमाणो; G1 श्रुतिः प्रमाणं; G2 °प्रमाणे; M1 °प्रमाणं. T1 G1 M1 धर्माणां (for धर्मः स्याद्). — ^{d}) G2 वेदानु°; M2 सिद्धानु°.

40 G4 om. 40^{ab} (cf. v.l. 38). — ^{b}) Ś1 K2 T2 G2 M1 एष (for एव). — ^{c}) B D (except D3. 5) T2 G3 M भगवानपि (for भवानपि च). — ^{d}) S (except G3) स्वाध्यायाभिरतः. — ^{e}) Ś1 सत्वेन (for तत्त्वेन). D1. 2. 6 भगवान्; T2 विभवन्. — ^{f}) Ś1 K1. 2 वेदान्; K4 B D (except D1. 2) T2 G3 धर्मं (for धर्मान्). K4 D1. 2 वेत्तीति. — After 40, B D (except D1–3. 5) G2–4 ins.:

1004* यदि विप्र न जानीषे धर्मं परमकं द्विज ।
धर्मव्याधं ततः पृच्छ गत्वा तु मिथिलां पुरीम् ।

[(L. 1) B1. 3 धर्मं (for विप्र). G2. 4 परं धर्मं सनातनं (for the posterior half).]

41 ^{c}) Ś1 K1. 2 स्थितो; K4 स ते; B Dc1 Dn D4. 6 G3 वसेद् (for वसन्). — ^{d}) K4 [ऽ]खिलान्; T1 स तु (for स ते). Ś1 प्रवेक्ष्यति; B4 वदिष्यति. — ^{e}) G1 गच्छ सु (for गच्छस्व). — ^{f}) K3 G1 यथाकालं. — After 41, S (except G3) ins.:

1005* व्याधः परमधर्मात्मा स ते छेत्स्यति संशयान् ।

42 ^{a}) K3. 4 B1. 4 T2 इत्युक्तम्; T1 दुरुक्तम् (for अत्युक्तम्). D5 इति (for अपि). Ś1 K1 तत् (for मे). — ^{b}) D3 मानद; D5 भो द्विज; T1 [अ]रिंदम (for [अ]निन्दित). — K4 D4 om. 42^{cd}. — ^{d}) Ś1 K1. 3. 4 D1–3. 5

C. 3. 13697 B. 3. 206. 46 K. 3 209. 48 अत्युक्तमपि मे सर्वं क्षन्तुमर्हस्यनिन्दित ।
स्त्रियो ह्यवध्याः सर्वेषां ये धर्मविदुषो जनाः ॥ ४२

ब्राह्मण उवाच ।

प्रीतोऽस्मि तव भद्रं ते गतः क्रोधश्च शोभने ।
उपालम्भस्त्वया ह्युक्तो मम निःश्रेयसं परम् ।
स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि साधयिष्यामि शोभने ॥४३

मार्कण्डेय उवाच ।

तया विसृष्टो निर्गम्य स्वमेव भवनं ययौ ।
विनिन्दन्स द्विजोऽऽत्मानं कौशिको नरसत्तम ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९७ ॥

१९८

मार्कण्डेय उवाच ।

चिन्तयित्वा तदाश्चर्यं स्त्रिया प्रोक्तमशेषतः ।
विनिन्दन्स द्विजोऽऽत्मानमागस्कृत इवाबभौ ॥ १
चिन्तयानः स धर्मस्य सूक्ष्मां गतिमथाब्रवीत् ।
श्रद्दधानेन भाव्यं वै गच्छामि मिथिलामहम् ॥ २
कृतात्मा धर्मवित्तस्यां व्याधो निवसते किल ।
तं गच्छाम्यहमद्यैव धर्मं प्रष्टुं तपोधनम् ॥ ३
इति संचिन्त्य मनसा श्रद्दधानः स्त्रिया वचः ।

धर्मकुशला (for °विदुषो). Ś1 K4 नराः (for जनाः). B Dc Dn D6 G3 ये धर्ममभिविंदते (B1 °विंदति; B2 °नंदति); T1 स्वधर्मविदुषो जनाः; T2 G1. 2. 4 ये च धर्मविदो जनाः.

43 b) D1. 2 सु- (for च). — c) K1 D5 उपलंभस्. K1. 2 प्रोक्तो; B3 Dc2 G1. 2 M [अ]प्युक्तो; B4 Dc1 Dn D3. 4 G3 M1 [अ]त्युक्तो; T2 G4 [अ]भ्युक्तो. — d) B1 स मे (for मम). K3. 4 B4 D1–3 नैश्रेयसं; some MSS. निश्रेयसं. B4 पदं; D1 परः; T1 G1 प्रति (for परम्). — f) K4 D3 क्षमं भवतु; Dn यत्रादिशसि (!) (for साध°). Ś1 K1. 2 भामिनि; B4 यत्क्षमं (for शोभने).

44 D1 om. 44. — After the ref., S ins. :

1006* धन्या त्वमसि कल्याणि यस्याः स्याद्वृत्तमीदृशम् ।
[G1 M ते (for स्याद्).]

— a) T2 तथा (for तया). K3. 4 D2. 3. 5 T2 G1. 2. 4 M2 निसृष्टो (for वि°). Ś1 K1. 2. 4 D3. 5 T1 G2–4 M2 निर्गत्य. — b) G तमेव (for स्व°). T1 G1 M1 [आ]वसथं (for भवनं). T2 स्वयमेव वनं ययौ. — K3 om. 44cd. — c) = 3. 198. 1c. Ś1 K2 B Dc Dn D3. 4. 6 T1 स स्वमात्मानं; K1 स्वसमा°; K4 D2. 5 स्वयमा° (for स द्विजो°). — d) N G3 द्विजसत्तमः (D3. 4 °म); G1 मुनिसत्तम. G3 (before corr.) आगस्कृत इवाबभौ (cf. 3. 198. 1d).

Colophon om. in D1. — *Major parvan*: Ś1 K1. 2 G2. 4 आरण्य. — *Sub-parvan*: G1 मार्कंडेयसमस्या (followed by पतिव्रतोपाख्यान); G2 मार्कंडेयसमाख्यान. K B Dc Dn1. n3 D2–6 G3 M2 (all om. sub-parvan name) mention only पतिव्रतोपाख्यान (followed by समाप्त in K1. 2 D5). — *Adhy. name*: M1 कौशिकैकपत्नीसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 205 (Dn2 204); T G1. 2. 4 M 200. — *Śloka no.*: Dn1. n2 47; Dn3 48.

198

1 a) T1 °त्वा तदा प्रोक्तं. — b) T2 G2. 4 चोक्तम् (for प्रोक्तम्). T1 तदाश्चर्यं विशेषतः. — c) = 3. 197. 44c. Ś1 K1–3 B2. 3 Dc Dn D3–6 G3 स स्व(B2 त्व)मात्मानं; K4 D1. 2 स्वयमा° (for स द्विजो°). — d) K2 आगस्कृत्यम्; D5 °स्कृतम्. Ś1 K D3. 5 स्थितः (for [आ]बभौ). D1. 2 असकृत्तत्वचिंतकः; G1 मनस्कृत इवाभवत्.

2 a) Ś1 K B3. 4 Dc2 D1–3. 5 च; B1 Dc1 Dn D4. 6 T1 G3 स्व- (for स). — b) Dn2 अवाप्नुयात्; Dn3 D5. 6 अवाप्तवान् (for अथाब्रवीत्). — c) Ś1 K D3. 5 भाव्यं हि (K3 भावेन); B Dc Dn G3 (by transp.) वै भाव्यं; D1. 2 मे भाव्यं. — d) D5 मिथिलान्. D1 ह्यहं (for अहम्).

3 a) Ś1 K D1. 3. 5 सर्ववित्तस्यां; D2. 4 सर्ववित्तस्या. — b) B2. 4 निविशते; G1 वै वसते. — c) B4 तद्; T1 तां (for तं).

4 a) Dc तपसा; D3 वचनं (for मनसा). B3 इति संचिंतयामास. — b) K3 संदधानः. Ś1 K1. 2 D1 M स्त्रियो (for स्त्रिया). — d) T1 सौम्यै° (for धर्म्यै°). — e) T1

बलाकाप्रत्ययेनासौ धर्म्यैश्च वचनैः शुभैः ।
संप्रतस्थे स मिथिलां कौतूहलसमन्वितः ॥ ४
अतिक्रामन्नरण्यानि ग्रामांश्च नगराणि च ।
ततो जगाम मिथिलां जनकेन सुरक्षिताम् ॥ ५
धर्मसेतुसमाकीर्णां यज्ञोत्सववतीं शुभाम् ।
गोपुराट्टालकवतीं गृहप्राकारशोभिताम् ॥ ६
प्रविश्य स पुरीं रम्यां विमानैर्बहुभिर्वृताम् ।
पण्यैश्च बहुभिर्युक्तां सुविभक्तमहापथाम् ॥ ७
अश्वै रथैस्तथा नागैर्यानैश्च बहुभिर्वृताम् ।
हृष्टपुष्टजनाकीर्णां नित्योत्सवसमाकुलाम् ॥ ८
सोऽपश्यद्बहुवृत्तान्तां ब्राह्मणः समतिक्रमन् ।
धर्मव्याधमपृच्छच्च स चास्य कथितो द्विजैः ॥ ९
अपश्यत्तत्र गत्वा तं सूनामध्ये व्यवस्थितम् ।
मार्गमाहिषमांसानि विक्रीणन्तं तपस्विनम् ।
आकुलत्वात्तु क्रेतॄणामेकान्ते संस्थितो द्विजः ॥ १०
स तु ज्ञात्वा द्विजं प्राप्तं सहसा संभ्रमोत्थितः ।
आजगाम यतो विप्रः स्थित एकान्त आसने ॥ ११

व्याध उवाच

अभिवादये त्वा भगवन्स्वागतं ते द्विजोत्तम ।
अहं व्याधस्तु भद्रं ते किं करोमि प्रशाधि माम् ॥ १२
एकपत्न्या यदुक्तोऽसि गच्छ त्वं मिथिलामिति ।
जानाम्येतदहं सर्वं यदर्थं त्वमिहागतः ॥ १३

मार्कण्डेय उवाच ।

श्रुत्वा तु तस्य तद्वाक्यं स विप्रो भृशहर्षितः ।
द्वितीयमिदमाश्चर्यमित्यचिन्तयत द्विजः ॥ १४
अदेशस्थं हि ते स्थानमिति व्याधोऽब्रवीद्द्विजम् C. 3. 13716 B. 3. 207. 16 K. 3. 210. 16

G2. 4 (by transp.) स संप्रतस्थे ; G1 M2 स तु प्रतस्थे ; M1 ततः प्रतस्थे. — After 4^{e}, K1. 2 ins. :

1007* जनकेनाभिपालिताम् ।
पथि पश्यन्नदी रम्याः.

5 ^{a}) K3 Dn D4. 6 M2 अतिक्रमन्न°. — ^{d}) Ś1 K1. 2. 4 D1–3. 5 [अ]भिपालितां ; K3 [अ]भिरक्षितां.

6 ^{a}) Ś1 K B1. 4 Dc2 D1–3 T1 G1. 2 धर्मकेतु- ; D5 धर्मज्ञैस्तु ; T2 धर्मस्तुति-. — B1 om. 6^{cd}. — ^{d}) B2. 4 हर्म्यप्राकार° ; B3 हर्म्यप्राकारतोरणां ; Dn D4. 6 G3 हर्म्यप्राकार-शोभनां ; D1. 2 बृहत्प्राकारशोभितां ; D5 गृहप्राकारशोभिनीं ; G1 M1 गृहप्रासादशोभितां.

7 G4 om. 7^{a}–8^{b}. — ^{a}) B Dc Dn D4. 6 G3 नगरीं (for स पुरीं). — ^{b}) Ś1 B2. 3 Dn D4. 6 G3 युतां (for वृताम्). — B2 om. 7^{cd} ; G2 om. (hapl.) 7^{c}–8^{b}. — ^{c}) K1–3 B1. 3 Dc T M पुण्यै° (for पण्यै°). Ś1 K D1–3. 5 T1 विविधैर् (for बहुभिर्).

8 G2. 4 om. 8^{ab} (cf. v.l. 7). — ^{b}) B Dc Dn D4. 6 G3 योधै° (for यानै°). B2. 3 D1. 2 बहुधा (for °भिर्). Dn D4. 6 G1. 3 M युतां (for वृताम्). — ^{d}) K3 उद्यानशत-संकुलां ; D5 नित्योत्सवविभूषितां.

9 ^{a}) K1. 2 सोपश्यन् ; G2. 4 स पश्यन् (for सोऽपश्यद्). G4 बहुवृत्तानां. — ^{b}) K2 °क्रमान् ; B1 °क्रमं ; Dn3 D5 T1 G2–4 M1 °क्रमत्. — ^{c}) K1 अपृच्छंत ; K2 D5 अपृच्छंश्च ; Dc2 D3 G2 अपृच्छत्स. — ^{d}) T2 G2. 4 [अ]पि (for [अ]स्य).

10 ^{a}) T1 सोपश्यत् (for अपश्यत्). — ^{b}) K3 (by corr.) सूनां मध्ये ; B2. 3 Dc D1 T1 शु(B2. 3 शू)नां मध्ये (for सूना°). — ^{c}) K4 D1 मृग- ; Dc2 मार्गं (for मार्ग-). Ś1 K1. 2 D5 माहिषं मार्गमासं च. — ^{d}) Ś1 K1. 2 मनस्विनं ; D1. 2 जितेंद्रियः (for तप°). — D3 om. 10^{ef}. — ^{e}) Ś1 K4 D1 विक्रेतॄणाम् ; K1. 2 D2 हि क्रे° ; B2–4 Dc Dn D4. 6 च क्रे° ; Dn3 (by corr.) घृणां चक्रे ; G4 तु क्रेत्राणाम्. — ^{f}) D5 ह्येकांते (for एकान्ते).

11 ^{a}) Ś1 K2 श्रुत्वा ; G1 दृष्ट्वा (for ज्ञात्वा). — ^{b}) K3. 4 D3. 5 संभ्रमान्वितः. Ś1 K1. 2 अकस्मात्संभ्रमान्वितः (Ś1 °कुलः). — ^{c}) T2 ततो (for यतो). Ś1 K D3. 5 अभ्याजगाम तं विप्रं. — ^{d}) Ś1 K D1–3. 5 T2 स्थितम्. Ś1 K1–3 D1–3 एकान्तमानसं (K3 D1 °से) ; B Dn D6 G3 एकांतदर्शने (B1 °मासने) ; D5 एकाग्रमानसं.

12 T1 om. the ref. Ś1 K1. 2 धर्मव्याधः (for व्याध उ°). — ^{a}) Hypermetric! K3. 4 B D (except Dc2) G3 त्वां (for त्वा). — ^{c}) B Dc Dn D4. 6 हि (for तु). K1 भगवन् (for भद्रं ते).

13 ^{a}) K3 पतिव्रता यदु°. — ^{b}) D5 प्रति (for इति). — ^{d}) K2 आगते (for आगतः).

14 ^{a}) K3 B2–4 Dc Dn D4. 6 T G3 M च तस्य ; D5 (by transp.) तस्य तु. — ^{b}) B Dc Dn D4. 6 G3 भृशवि-स्मितः ; D1 हर्षपूरितः. — ^{d}) T1 [अ]मंत्रयत (for [अ]चिन्त°).

15 ^{a}) D1m अयुक्तं तु ; T1 G4 आदेशस्थं ; M2 अदेशस्थो. D5 चं ; M2 न (for हि). Dn2 मे (for ते). — ^{b}) B2 च तं ; Dn इदम् (!) (for द्विजम्). — D2 om. 15^{e}–16^{b}.

C. 3. 13716
B. 3. 207. 16
K. 3. 210. 16

गृहं गच्छाव भगवन्यदि रोचयसेऽनघ ॥ १५
बाढमित्येव संहृष्टो विप्रो वचनमब्रवीत् ।
अग्रतस्तु द्विजं कृत्वा स जगाम गृहान्प्रति ॥ १६
प्रविश्य च गृहं रम्यमासनेनाभिपूजितः ।
पाद्यमाचमनीयं च प्रतिगृह्य द्विजोत्तमः ॥ १७
ततः सुखोपविष्टस्तं व्याधं वचनमब्रवीत् ।
कर्मैतद्वै न सदृशं भवतः प्रतिभाति मे ।
अनुतप्ये भृशं तात तव घोरेण कर्मणा ॥ १८

व्याध उवाच ।

कुलोचितमिदं कर्म पितृपैतामहं मम ।
वर्तमानस्य मे धर्मे स्वे मन्युं मा कृथा द्विज ॥ १९
धात्रा तु विहितं पूर्वं कर्म स्वं पालयाम्यहम् ।
प्रयत्नाच्च गुरू वृद्धौ शुश्रूषेऽहं द्विजोत्तम ॥ २०
सत्यं वदे नाभ्यसूये यथाशक्ति ददामि च ।
देवतातिथिभृत्यानामवशिष्टेन वर्तये ॥ २१
न कुत्सयाम्यहं किंचिन्न गर्हे बलवत्तरम् ।
कृतमन्वेति कर्तारं पुराकर्म द्विजोत्तम ॥ २२
कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यमिह लोकस्य जीवनम् ।
दण्डनीतिस्त्रयी विद्या तेन लोका भवन्त्युत ॥ २३
कर्म शूद्रे कृषिर्वैश्ये संग्रामः क्षत्रिये स्मृतः ।
ब्रह्मचर्यं तपो मन्त्राः सत्यं च ब्राह्मणे सदा ॥ २४
राजा प्रशास्ति धर्मेण स्वकर्मनिरताः प्रजाः ।
विकर्माणश्च ये केचित्तान्युनक्ति स्वकर्मसु ॥ २५
भेतव्यं हि सदा राज्ञां प्रजानामधिपा हि ते ।

— ^{c}) G$_{1}$ गृहान् (for गृहं). Ś$_{1}$ K D$_{1-3.5}$ आगच्छ (for गच्छाव). — ^{d}) Dc Dn D$_{1.4.6}$ G$_{3}$ ते रोचते (for रोचयसे).

16 D$_{2}$ om. 16^{ab} (cf. v.l. 15). — ^{a}) K$_{3}$ T G$_{2.4}$ M तं हृष्टो; B Dc Dn D$_{4.6}$ G$_{3}$ तं विप्रो; D$_{1}$ संतुष्टो (for संहृष्टो). — ^{b}) B Dc Dn D$_{4.6}$ G$_{3}$ हृष्टो (for विप्रो). — ^{c}) D$_{5}$ अग्रस्थं (for अग्रतस्). Ś$_{1}$ K B$_{4}$ Dc D$_{1.3}$ M$_{2}$ तं; D$_{6}$ च (for तु). — ^{d}) K$_{1.2}$ transp. स and जगाम. B Dc Dn D$_{4.6}$ G$_{3}$ गृहं (for गृहान्). D$_{5}$ जगाम स्वगृहं प्रति.

17 ^{a}) D$_{5}$ स्व-; T$_{1}$ तद्- (for च). — ^{b}) K$_{2}$ [अ]भ्य-पूज्य तं; B$_{1}$ च पूजितः (for [अ]भिपूजितः). — After 17^{ab}, S (except G$_{3}$) ins.:

1008* अर्घ्येण च स वै तेन व्याधेन द्विजसत्तमः ।

[T$_{1}$ अर्घ्येण पाद्येन च वै (for prior half).]

— G$_{4}$ om. 17^{cd}. — ^{c}) Dc$_{2}$ वै (for च). Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ D$_{5}$ °मनीयार्घ्यं. — ^{d}) G$_{1}$ परि° (for प्रति°).

18 ^{a}) G$_{2.4}$ सुखोपविष्टस्तं व्याधं. — ^{b}) G$_{2}$ वचनं चेद्-मब्रवीत्; G$_{4}$ इदं वचनमब्रवीत्. — G$_{4}$ om. 18^{cd}. — ^{c}) K$_{3}$ G$_{1}$ कर्म तद्वै; G$_{2}$ किमेतद्वै.

19 Ś$_{1}$ मृगव्याधः; K$_{1.2}$ धर्मव्याधः (for व्याध उ°). — ^{a}) G$_{2.4}$ transp. कुलोचितं and इदं. — ^{b}) Dn$_{1}$ परं; Dn$_{2}$. n$_{3}$ पदं (!); T$_{2}$ G$_{2}$ महत् (for मम). — ^{c}) Dc स्वे धर्मे वर्तमानस्य. — ^{d}) B$_{3}$ मा मन्युं; Dc मन्युं मे (for स्वे मन्युं).

20 ^{a}) Ś$_{1}$ K D$_{3.5}$ धात्रा हि; B Dc Dn D$_{4.6}$ G$_{3}$ विधात्रा; D$_{1.2}$ धात्रा वै (for धात्रा तु). B$_{1}$ D$_{6}$ कर्म (for पूर्वं). — ^{b}) D$_{5}$ पूर्वं (for कर्म). B Dc$_{1}$ Dn D$_{4.6}$ कर्म स्व(B$_{1}$ स धर्म)मनुपालये (Dn D$_{4.6}$ °यन्). — ^{c}) Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ हि; Dc तु (for च). — ^{d}) Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ शुश्रूषे च; B$_{1}$ S (except G$_{3}$) °षामि; Dc °षेयं (for °षेऽहं). Ś$_{1}$ परंतप (for द्विजो°).

21 ^{a}) G$_{3.4}$ सतां हि नाभ्यसूयेहं. — ^{b}) Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ B$_{2-4}$ D (except D$_{1-4}$) M ददानि (for °मि). T$_{1}$ [अ]हं (for च). — ^{c}) K$_{2}$ देवतानितिथिभृत्यौ (sic). — ^{d}) Ś$_{1}$ K$_{1-3}$ D$_{1-3.5}$ अविशेषेण (for अवशिष्टेन). Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ वर्तयन् (for °ये).

22 ^{a}) Ś$_{1}$ K D$_{3.5}$ भर्त्स°; D$_{1}$ कोप° (for कुत्स°). Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ कंचिन्. — ^{b}) D$_{1}$ दुर्बलं (for न गर्हे). Ś$_{1}$ बलवत्तरान्.

23 ^{a}) = Gītā (Vulg.) 18. 44^{a}. K$_{1}$ B$_{2.4}$ Dc$_{2}$ Dn D$_{1.6}$ S °गोरक्षवाणिज्यं. — ^{b}) K$_{4}$ एतल्; T$_{1}$ बहु-; G$_{1}$ आहुर् (for इह). B$_{4}$ Dc$_{2}$ जीवितं (for जीवनम्). — ^{d}) M ताभ्यां (for तेन). B$_{1.3}$ Dc Dn D$_{4.6}$ लोको भवन्त्युत.

24 ^{a}) T$_{2}$ कर्मणां तु (for कर्म शूद्रे). — ^{b}) K$_{2}$ B$_{4}$ G$_{2}$ क्षत्रियः. B$_{2}$ D$_{1.2}$ मतः (for स्मृतः). — ^{c}) G$_{1.2.4}$ M °चर्यन् (for °चर्यं). Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ B$_{4}$ Dc मंत्रः. — ^{d}) Ś$_{1}$ K D$_{1-3.5}$ सत्यं चैव द्विजे तथा; G$_{4}$ सत्यं च ब्राह्मणैः सह.

25 ^{a}) Ś$_{1}$ K D$_{1-3.5}$ transp. राजा and प्रशास्ति. B$_{4}$ S (except G$_{3}$ M$_{2}$) [अ]नु° (for प्र°). — ^{b}) Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ B$_{1.3}$ Dc$_{2}$ G$_{1}$ M स्वधर्मनिरताः (K$_{1.2}$ °तः). — ^{c}) K$_{3}$ D$_{3}$ विकर्मणश्च; K$_{4}$ °र्मिणश्च; G$_{1}$ °र्मणा (for °र्माणश्च). K$_{1}$ कश्चित् (for केचित्).

मारयन्ति विकर्मस्थं लुब्धा मृगमिवेषुभिः ॥ २६
जनकस्येह विप्रर्षे विकर्मस्थो न विद्यते ।
स्वकर्मनिरता वर्णाश्चत्वारोऽपि द्विजोत्तम ॥ २७
स एष जनको राजा दुर्वृत्तमपि चेत्सुतम् ।
दण्ड्यं दण्डे निक्षिपति तथा न ग्लाति धार्मिकम् ॥ २८
सुयुक्तचारो नृपतिः सर्वं धर्मेण पश्यति ।
श्रीश्च राज्यं च दण्डश्च क्षत्रियाणां द्विजोत्तम ॥ २९
राजानो हि स्वधर्मेण श्रियमिच्छन्ति भूयसीम् ।
सर्वेषामेव वर्णानां त्राता राजा भवत्युत ॥ ३०
परेण हि हतान्ब्रह्मन्वराहमहिषानहम् ।
न स्वयं हन्मि विप्रर्षे विक्रीणामि सदा त्वहम् ॥ ३१
न भक्षयामि मांसानि ऋतुगामी तथा ह्यहम् ।
सदोपवासी च तथा नक्तभोजी तथा द्विज ॥ ३२
अशीलश्चापि पुरुषो भूत्वा भवति शीलवान् ।
प्राणिहिंसारतश्चापि भवते धार्मिकः पुनः ॥ ३३
व्यभिचारान्नरेन्द्राणां धर्मः संकीर्यते महान् ।
अधर्मो वर्धते चापि संकीर्यन्ते तथा प्रजाः ॥ ३४
उरुण्डा वामनाः कुब्जाः स्थूलशीर्षास्तथैव च ।
क्लीबाश्चान्धाश्च जायन्ते बधिरा लम्बचूचुकाः ।
पार्थिवानामधर्मत्वात्प्रजानामभवः सदा ॥ ३५　　C. 3. 13737 B. 3. 207. 37 K. 3. 210. 38

26 a) K_4 भवितव्यं; T_2 G_2 हंतव्यं हि; M_2 जेतव्यं हि (for भेतव्यं हि). D_5 M_2 तदा. Ś$_1$ D_1 राज्ञः; K_4 D_3 T_2 G_2 M_2 °ज्ञा (for °ज्ञां). — b) G_2 M_2 अभिपालने (for अधिपा हि ते). D_3 (*sec. m.*) प्रजापालनकर्मणि. — c) Ś$_1$ K_{1-3} $B_{1.3.4}$ Dc Dn $D_{4.6}$ M_1 वारयंति; K_4 B_2 D_{1-3} घात°; T_1 पात°. S (except G_3) विकर्मस्थान्. — d) K_3 Dc Dn $D_{4.6}$ नृपा; D_1 T_1 लुब्धो (for लुब्धा). B_1 लुब्धामिव मृगेषुभिः.

27 a) K_2 T_1 जनकस्य हि; $D_{1.2}$ °श्चेह (for °स्येह). Ś$_1$ K $D_{1-3.5}$ राजर्षे ($D_{1.2}$ °र्षिर्). — b) M_2 दृश्यते (for विद्यते). — d) Dc_2 D_5 चत्वारो द्विजसत्तम.

28 a) G_4 एव (for एष). — b) Ś$_1$ K_{1-3} $D_{1.5}$ दुर्बुद्धि° (for दुर्वृत्त°). B_2 तत्- (for चेत्). T_1 G_4 स्वयं (for सुतम्). — c) Ś$_1$ $K_{1.2}$ दंडेन दंड्यान्क्षिपति; $K_{3.4}$ $D_{1-3.5}$ दंडेन दंड्यं (D_1 °डं) क्षि°; $B_{1.3}$ दंड्ये दंडं निक्षि°; T $G_{1.2.4}$ M_2 दंडं ($G_{1.2}$ M_2 °ड्यं) दंड्येषु निक्षिप्य. — d) Ś$_1$ $K_{1.2}$ तथा नष्टानधार्मिकान्; K_3 B_2 तथा न ग्लांति धार्मिकाः; K_4 D_{1-3} तथा पुष्णाति धार्मिकान् (D_1 °कं). B_1 S (except G_3) न ग्लापयति धार्मिकं (T_1 G_4 °कः; G_1 M °कान्).

29 a) Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ संयुक्त° (K_4m प्रयुक्त°); Dn_2 D_1 स (Dn_2 सु-) युक्ता°; D_3 स युक्त°; T_1.G M युक्ताचारोपि (G_1 M_1 °रो हि); T_2 युक्तदारोपि. — b) B_1 सर्वान्धर्मेण; D_5 सत्वकर्माणि. — c) $K_{1.2}$ B M_1 दंडं च.

30 a) D_1 [ऽ]पि (for हि). K_2 च (for स्व-). — c) M अपि (for एव). K_1 धर्माणां (for वर्णानां).

31 a) Ś$_1$ [अ]पि; $K_{1.2}$ D_5 [अ]भि-; S (except T_2 G_3) नि- (for हि). K_4 राजन् (for ब्रह्मन्). — b) T_2 $G_{1.2.4}$ M_2 वराहान् (for वराह-). — c) B_2 transp. न and स्वयं. G_4 विप्रेंद्र (for विप्रर्षे). — d) Ś$_1$ $K_{1.2}$ स्वयं त्वहं; D_5 च तानहं (for सदा त्वहम्).

32 a) T_2 $G_{2.4}$ भक्षयामि च मांसानि. — b) G_4 (corrupt) जंतुकामी (for ऋतु°). B_1 Dc D_2 सदा (for तथा). B_1 तु; Dc नु; T_1 G_1 [अ]पि (for हि). — c) D_5 व्रतोपवासी; G_4 सदोपवासश्च. B_4 M_2 तदा (for तथा). — d) Ś$_1$ $K_{1.2}$ $B_{2.4}$ D_6 T_1 नक्तं (for नक्त-). K_2 $B_{1.4}$ Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 सदा; D_3 (before corr.) तदा (for तथा).

33 a) Ś$_1$ K $D_{2.3}$ दुःशील°; Dc सुशील° (for अशील°). — c) Ś$_1$ G_2 प्राणिहिंसापरश्च; K_3 प्राणहिंसारतश्च; B Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 °हिंसारतिश्च. Ś$_1$ K $D_{1-3.5}$ चैव; Dc चासि (for चापि). — d) D_{1-3} जायते; M_2 भविता (for भवते). G_1 M_1 पुनर्भवति धार्मिकः.

34 a) B_3 Dc_1 Dn $D_{4.6}$ G_3 अभि° (for व्यभि°). — b) M_1 संक्षीयते (for संकी°). B_2 ततः (for महान्). — Ś$_1$ B_2 om. 34[cd]. — c) K_1 $B_{1.3.4}$ Dc Dn $D_{4.6}$ T_2 G_3 वर्त° (for वर्ध°). — d) Dc_2 $G_{2.4}$ संकीर्यंति (Dc_2 °त). B Dc Dn D_6 G_3 ततः (for तथा).

35 a) K_2 तरुंडा; K_3 वरुंडा; $B_{1.4}$ T_1 कुरुंडा; B_2 Dc Dn D_4 भेरुंडा; B_3 कुभोंडा; Dc पंगवो (for उरुण्डा). D_5 मुंडा वामनकाः कुब्जाः. — b) B_4 द्विज (for [ए]व च). — cd) $G_{2.4}$ क्षीबा° (for क्लीबा°). B_2 Dn $D_{4.6}$ G_3 transp. जायन्ते and बधिरा. Ś$_1$ $K_{1.3.4}$ D_2 लुब्धचूचुपाः (K_4 *sec. m.* मंदचूचुकाः); K_2 लुब्धरूचुयाः; $B_{1.3}$ Dc D_3 लुब्धलोलुपाः; B_2 Dn_1. n_3m G_3 स्तब्धलोचनाः; B_4 अर्थलोलुपाः; Dn_2. n_3 $D_{4.6}$ [अ]त्युच्चलोचनाः; D_1 लुब्धपिंगलाः; D_5 लुप्तचूचुकाः (for लम्बचूचुकाः). — e) Ś$_1$ K_{1-3} $B_{3.4}$ Dc_1 Dn_2 $D_{2.3}$ अधर्मित्वात्; G_1 अधर्मेण. — f) $K_{1.2}$ B_1 अभवन्; $K_{3.4}$

C. 3. 13738 B. 3. 207. 37 K. 3. 210. 38

स एष राजा जनकः सर्वं धर्मेण पश्यति ।
अनुगृह्णन्प्रजाः सर्वाः स्वधर्मनिरताः सदा ॥ ३६
ये चैव मां प्रशंसन्ति ये च निन्दन्ति मानवाः ।
सर्वान्सुपरिणीतेन कर्मणा तोषयाम्यहम् ॥ ३७
ये जीवन्ति स्वधर्मेण संभुञ्जन्ते च पार्थिवाः ।
न किंचिदुपजीवन्ति दक्षा उत्थानशीलिनः ॥ ३८
शक्त्यान्नदानं सततं तितिक्षा धर्मनित्यता ।
यथार्हं प्रतिपूजा च सर्वभूतेषु वै दया ।
त्यागान्नान्यत्र मर्त्यानां गुणास्तिष्ठन्ति पूरुषे ॥ ३९
मृषावादं परिहरेत्कुर्यात्प्रियमयाचितः ।
न च कामान्न संरम्भान्न द्वेषाद्धर्ममुत्सृजेत् ॥ ४०
प्रिये नातिभृशं हृष्येदप्रिये न च संज्वरेत् ।
न मुह्येदर्थकृच्छ्रेषु न च धर्मं परित्यजेत् ॥ ४१
कर्म चेत्किंचिदन्यत्स्यादितरन्न समाचरेत् ।
यत्कल्याणमभिध्यायेत्तत्रात्मानं नियोजयेत् ॥ ४२
न पापं प्रति पापः स्यात्साधुरेव सदा भवेत् ।
आत्मनैव हतः पापो यः पापं कर्तुमिच्छति ॥ ४३
कर्म चैतदसाधूनां वृजिनानामसाधुवत् ।
न धर्मोऽस्तीति मन्वानाः शुचीनवहसन्ति ये ।
अश्रद्दधाना धर्मस्य ते नश्यन्ति न संशयः ॥ ४४

B4 Dc D5 T1 G2 M2 अभवत् (for अभवः). D8 किल (for सदा).

36 ^{a}) K2 एव (for एष). G1 transp. राजा and जनकः. — ^{b}) = 29^b. B Dc Dn D4. 6 G3 प्रजा; G1. 4 सर्वान् (for सर्वं). Dc पश्यते. — ^{c}) D1 अनुगृह्णान्; D5 °गृह्य. — ^{d}) K1 सद्धर्म°; D5 T2 G2 M2 स्वधर्मनिरतः. T1 G1 तदा (for सदा). — After 36, S (except G3) ins.:

1009* पाल्येष राजा जनकः पितृवद् द्विजसत्तम ।
[T1 सदा पाल्येष (for पाल्येष राजा).]

37 ^{a}) K2 प्रपश्यंति (for प्रशं°). — ^{b}) D5 केचिन् (for ये च). B4 पार्थिवाः; G4 वा नराः (for मानवाः). — ^{c}) T1 सर्वान्स्वयं परीतेन. — ^{d}) S (except G3) योज° (for तोष°). D1 तान् (for [अ]हम्).

38 ^{a}) D1 transp. जीवन्ति and स्वधर्मेण. — ^{b}) K2 संभुंजेते; K4 D8 °भुंजंति; B1. 3. 4 Dc Dn D4. 6 G3 °युंजंति; D1 °यजंति; D5 °भजंते; T1 G4 °भुज्यंते; T2 G2 °पूज्यंते; G1 °भूयंते. B2 ह (for च). D3 मानवाः (for पार्थिवाः). D2 तान्संभुंजति पार्थिवान्. — ^{c}) K1. 2. 4 D1. 2 कंचिद्. — ^{d}) B Dc Dn D4. 6 G3 दांता (for दक्षा). Dn3 D1 °शालिनः; T1 °जीविनः; M2 °शायिनः. G2. 4 सुशीला यांति ते दिवं. — After 38, D3 ins.:

1010* न किंचित्फलमाप्नोति स्वधर्मस्य च लोपनात् ।

39 ^{a}) K3 भक्त्या°; D2 दया दानं च; D3 शक्त्या तु दानं; G4 शक्त्या च दानं. — ^{b}) K3 G2 M2 धर्मनित्यदा. — Ś1 K1–3 om. 39^{cd}. — ^{c}) B2–4 Dc D1 यथार्ह-; Dn2 यथार्थं. B3 °गृह्या (for °पूजा). — ^{d}) G4 कार्या भूतेषु. B1. 2 Dc Dn D4. 6 सदा; B3 तदा (for दया). K4 B4 सर्वभूतेषु नित्यदा; D1–3. 5 धर्मनित्येषु धर्मिता (D1 धर्मतः; D5 नित्यदा). — ^{e}) B1 D1 योगान् (for त्यागान्). K3 अत्यंत- (for अन्यत्र). — ^{f}) K4 B3 D1–3 T G4 M (for पू°).

40 ^{a}) D3 परिहरन्. — ^{b}) K4 अयाचते; B4 अथोचितं; T G1. 2. 4 अनिंदितः; M अतंद्रितः (for अयाचितः).

41 T1 om. 41; D3 om. 41^{ab}. — ^{a}) Ś1 K1. 2 प्रियेण; K4 प्रिये तु (for प्रिये न). K2 हि भृशं; K4 नाभृशं; B2 [अ]पि भृशं; G4 [अ]तिशयं (for [अ]तिभृशं). K2 हर्षेद् (for हृष्येद्). — ^{b}) Ś1 K1. 2 D1 अप्रियेण (for अप्रिये न). G1 [अ]ति; G2. 4 तु (for च). — ^{c}) G1 मुह्याद्. D1 °संकृच्छ्रे (for °कृच्छ्रेषु). — ^{d}) M2 धर्मान्. K3. 4 D1–3 न च रौद्रं समाचरेत्.

42 K2 om. 42^{ab}. — ^{a}) Dc1 कर्मकृत्; D5 कर्म यत् (for कर्म चेत्). K4 अस्यापि (for अन्यत्स्याद्). — ^{b}) K3 इतरन्यत्; K4 तरसा न (for इतरन्न). B Dc Dn D4–6 T G तदा° (for समा°). — ^{c}) D1 M2 यः; T2 स (for यत्). B1 इह (for अभि-). — D4 om. 42^c–43^d. — ^{d}) Ś1 K D1–3. 5 निवेश°; T1 निबोध° (for नियोज°).

43 D4 om. 43 (cf. v.l. 42). — ^{a}) K3 B Dc Dn D6 पापे (for पापं). G2. 3 पापी; M2 पापं (for पापः). — ^{b}) T1 स्वादुर् (for साधुर्). D1 T तदा (for सदा). — ^{c}) M1 गतः (for हतः). — ^{d}) B4 स्वः (for यः). T1 पापो भवति नित्यदा.

44 T1 om. 44^a–45^b. — ^{a}) D1 धर्म्यं (for कर्म). Dc1 D4 वै तद्; T2 चेत्तद् (for चैतद्). — ^{b}) Ś1 K1. 3 B1. 3 Dc D2. 3. 5 वृजिनं (K1 °नां) नाम साधुवत्; D1 वृजिनं तच्च साधुवत्; T2 G2. 4 वृजिनानां हि (G2 ह्य-) साधकं. — ^{d}) S अपहसंति. G4 वै (for ये). — ^{e}) Ś1 K1. 2. 4 D1–3. 5 न श्रद्दधाना; K3 D5 M न श्रद्दधंतो. G1. 2. 4 धर्मज्ञास् (for °स्य). — ^{f}) T1 G1. 2. 4 M2 तेन (G1 ते तु; G2 ते च) नश्यं-

महादृतिरिवाध्मातः पापो भवति नित्यदा ।
मूढानामवलिप्तानामसारं भाषितं भवेत् ।
दर्शयत्यन्तरात्मानं दिवा रूपमिवांशुमान् ॥ ४५
न लोके राजते मूर्खः केवलात्मप्रशंसया ।
अपि चेह मृजा हीनः कृतविद्यः प्रकाशते ॥ ४६
अब्रुवन्कस्यचिन्निन्दामात्मपूजामवर्णयन् ।
न कश्चिद्गुणसंपन्नः प्रकाशो भुवि दृश्यते ॥ ४७
विकर्मणा तप्यमानः पापाद्विपरिमुच्यते ।
नैतत्कुर्यां पुनरिति द्वितीयात्परिमुच्यते ॥ ४८
कर्मणा येन तेनेह पापाद्द्विजवरोत्तम ।
एवं श्रुतिरियं ब्रह्मन्धर्मेषु परिदृश्यते ॥ ४९

पापान्यबुद्ध्वेह पुरा कृतानि
प्राग्धर्मशीलो विनिहन्ति पश्चात् ।
धर्मो ब्रह्मन्नुदते पूरुषाणां
यत्कुर्वते पापमिह प्रमादात् ॥ ५०
पापं कृत्वा हि मन्येत नाहमस्मीति पूरुषः ।
चिकीर्षेदेव कल्याणं श्रद्दधानोऽनसूयकः ॥ ५१
वसनस्येव छिद्राणि साधूनां विवृणोति यः ।
पापं चेत्पुरुषः कृत्वा कल्याणमभिपद्यते ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यो महाभ्रैरिव चन्द्रमाः ॥ ५२
यथादित्यः समुद्यन्वै तमः सर्वं व्यपोहति ।
एवं कल्याणमातिष्ठन्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५३ C. 3. 13757 B. 3. 207. 57 K. 3. 210. 60

त्यसंशयं.

45 T_1 om. 45^{ab} (cf. v.l. 44). — After 45^{ab}, S (except G_3) ins.:

1011* साधुसन्नीतिमानेव सर्वत्र द्विजसत्तम ।

— ^{d}) Ś$_1$ न सारं (for असारं). Dn $D_{4.6}$ भावितं; G_3 जीवितं (for भाषितं). D_3 (by corr.) G_1 बहु (for भवेत्). — ^{e}) K_3 $D_{1.2.5}$ $G_{1.2}$ M_2 दर्शयंति; $B_{1.3}$ Dc T_1 °यन्; G_4 °यामि (for °यति). Dn [अं]तरात्मा तं (Dn_2 °त्मत्वं)! — ^{f}) D_3 दिव्यं (for दिवा).

46 ^{a}) Ś$_1$ लोकः; T_2 मूढं (for मूर्खः). — ^{b}) K_2 केवलात्मा प्रशंसकः. — G_4 om. 46^c–47^b. — ^{c}) T_1 चेन्न (for चेह). Dn_1. n_3 D_8 Cnp श्रिया; D_6 मृषा (for मृजा). K_1 Dc अपि देहमृ(K_1 °प्र)जा हीनः.

47 G_4 om. 47^{ab} (cf. v.l. 46). — ^{a}) K_1 अब्रुवः; D_5 विषवत्; T_2 अभवत्; M_2 अब्रवत् (for अब्रुवन्). K_2 कस्य च (for कस्यचिन्). — ^{b}) G_2 च निंदयन् (for अवर्ण°). — ^{c}) T_2 G_4 किंचिद् (for कश्चिद्). K_4 $D_{1.2}$ गुणहीनस्तु; D_5 कुलसंपन्नः. — ^{d}) D_6 प्रायशो (for प्रकाशो). S (except G_3) न च (for भुवि). Ś$_1$ K B_4 $D_{1-3.5}$ विद्य° (for दृश्य°).

48 ^{b}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ D_{1-3} पापार्धात्प्रति°; K_4 Dc_2 °र्धात्परि°; B_1 °त्स परि°; D_5 प्रथमात्परि°; T_2 $G_{1.2.4}$ M_1 °द्धि परि° (for °द्विपरि°). — ^{c}) B Dc_1 Dn $D_{4.6}$ तत् (for [ए]तत्). $B_{1.3}$ Dc $D_{2.3}$ $G_{2.4}$ कुर्यात् (for कुर्यां). B_4 न कुर्यां पुनरेवेति. — ^{d}) T $G_{1.2.4}$ द्वितीयं. Ś$_1$ अपि-; K_2 प्रति (for परि-). — After 48, M_2 ins.:

1012* करिष्ये धर्ममेवेति तृतीयात्परिमुच्यते ।

49 ^{a}) S (except G_3) केन (for तेन). T_2 M_2 [अ]हं; $G_{2.4}$ [अ]पि (for [इ]ह). — ^{b}) S (except G_3) पापात्मा द्विजसत्तम. — ^{c}) G_2 श्रुतमिदं (for श्रुति°). Ś$_1$ $K_{1.2}$ विद्वन् (for ब्रह्मन्). — ^{d}) K_1 परिपृच्छति; B_2 Dc Dn D_4 प्रतिदृश्यते; D_5 परिशस्यते; D_6 परिदिश्यते.

50 ^{a}) Ś$_1$ $K_{1.3}$ [अ]कृत्वेह; $K_{2.4}$ $D_{1-3.5}$ G_1 कृत्वेह; B_4 [अ]बुध्वा च; T_2 $G_{2.4}$ M बुध्वेह (for [अ]बुद्ध्वेह). — ^{b}) B_4 T_1 स धर्मशीलो; D_5 M सद्धर्म°; $G_{2.4}$ स्वधर्म°. K_3 [ऽ]पि निहंति; $B_{1.2.4}$ D (except $D_{1-3.5}$) G_3 [ऽ]पि विहंति; T_1 M_1 हि विहंति; M_2 [ऽ]भिवहंति (for विनि°). K_2 M_2 पश्यन् (for पश्चात्). — ^{c}) Ś$_1$ ब्रह्मो; D_1 धर्में (for धर्मो). Ś$_1$ धर्मन्; Dc_1 Dn D_6 राजन् (for ब्रह्मन्)! S (except G_3) अदति (for नुदते). K_3 S (except G_3) ब्राह्मणानां; $D_{1.2}$ पौरुषाणां. D_5 धर्मान्नुदंते पौरुषाणां समस्तं. — ^{d}) K_3 शुभेन पापं न विचार्यमस्ति.

51 ^{a}) K_3 T_2 G_1 M_1 [अ]भिमन्येत; K_4 (hypermetric) योभिमन्येत (for हि मन्येत). — After 51^{ab}, B Dn $D_{4.6}$ G_3 ins.:

1013* तं तु देवाः प्रपश्यन्ति स्वस्यैवान्तरपूरुषः ।

— ^{d}) Ś$_1$ K_1 [ऽ]नसूयया.

52 ^{b}) Ś$_1$ K $D_{1.2}$ संवृ° (for विवृ°). Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ $B_{1.3}$ $D_{1.2}$ सः (for यः). — After 52^{ab}, S (except G_3) ins.:

1014* अपश्यन्नात्मनो दोषान्स पापः प्रेत्य नश्यति ।

— ^{d}) Ś$_1$ उपपद्यते. — ^{f}) B_{1-3} D (except $D_{1-3.5}$) G_3 °भ्रेणैव; T_1 °भ्रादिव (for °भ्रैरिव).

53 ^{a}) T_1 स उद्यन् (for समुद्यन्). — ^{b}) Ś$_1$ Dc_1 Dn $D_{4.6}$ G_3 पूर्वं (for सर्वं). — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ सर्वं पापं व्यपोहति.

54 ^{b}) B_1m मोहमेव; B_4 लोभमेष; S (except G_3)

C. 3. 13758
B. 3 207. 58
K. 3. 210. 61

पापानां विद्ध्यधिष्ठानं लोभमेव द्विजोत्तम ।
लुब्धाः पापं व्यवस्यन्ति नरा नातिबहुश्रुताः ।
अधर्मा धर्मरूपेण तृणैः कूपा इवावृताः ॥ ५४
तेषां दमः पवित्राणि प्रलापा धर्मसंश्रिताः ।
सर्वं हि विद्यते तेषु शिष्टाचारः सुदुर्लभः ॥ ५५

मार्कण्डेय उवाच ।

स तु विप्रो महाप्राज्ञो धर्मव्याधमपृच्छत ।
शिष्टाचारं कथमहं विद्यामिति नरोत्तम ।
एतन्महामते व्याध प्रब्रवीहि यथातथम् ॥ ५६

व्याध उवाच ।

यज्ञो दानं तपो वेदाः सत्यं च द्विजसत्तम ।
पञ्चैतानि पवित्राणि शिष्टाचारेषु नित्यदा ॥ ५७
कामक्रोधौ वशे कृत्वा दम्भं लोभमनार्जवम् ।
धर्म इत्येव संतुष्टास्ते शिष्टाः शिष्टसंमताः ॥ ५८
न तेषां विद्यतेऽवृत्तं यज्ञस्वाध्यायशीलिनाम् ।
आचारपालनं चैव द्वितीयं शिष्टलक्षणम् ॥ ५९
गुरुशुश्रूषणं सत्यमक्रोधो दानमेव च ।
एतच्चतुष्टयं ब्रह्मञ्शिष्टाचारेषु नित्यदा ॥ ६०
शिष्टाचारे मनः कृत्वा प्रतिष्ठाप्य च सर्वशः ।
यामयं लभते तुष्टिं सा न शक्या ह्यतोऽन्यथा ॥ ६१
वेदस्योपनिषत्सत्यं सत्यस्योपनिषद्दमः ।
दमस्योपनिषत्त्यागः शिष्टाचारेषु नित्यदा ॥ ६२
ये तु धर्ममसूयन्ते बुद्धिमोहान्विता नराः ।
अपथा गच्छतां तेषामनुयातापि पीड्यते ॥ ६३

लोभमोहौ (for °मेव). — After 54^{ab}, T_2 $G_{1.2.4}$ M ins.:

1015* तस्मात्तौ विदुषां विप्र वर्जनीयौ प्रधानतः ।

— T_1 om. 54^{c}–57^{b}. — ^{c}) T_2 $G_{2.4}$ पापान्. K_2 विपश्यंति (for व्यव°). — B_3 om. 54^{ef}. — ^{e}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ T_2 G_2 M_1 अधर्म्यां; K_3 °धर्म्य-; K_4 °धर्मो (for °धर्मा). — ^{f}) $Ś_1$ पापा; $K_{3.4}$ कूप (for कूपा). $K_{3.4}$ आवृतः.

55 T_1 om. 55 (cf. v.l. 54). — ^{a}) D_1 T_2 $G_{2.4}$ एषां; G_3 M_1 येषां (for तेषां). D_1 धर्माः; T_2 $G_{1.2.4}$ M पंच (for दमः). — ^{b}) K_3 धर्मसंस्तृताः; B_4 °संस्थिताः; D_5 °संयुताः. G_2 शिष्टाचारेषु नित्यदा. — ^{c}) D_5 G_4 सर्वो; G_1 °र्वे (for °र्वं). — ^{d}) G_4 शिष्टाचाराः. K_1 $G_{1.4}$ M_1 सुदुर्लभाः. — After 55, $B_{1.3}$ Dc Dn_2 $D_{2.3}$ $G_{2.4}$ add a colophon (*adh. no.* $G_{2.4}$ 201).

56 T_1 om. 56 (cf. v.l. 54). — ^{a}) G_1 M_2 च (for तु). K_1 M_2 महाप्राज्ञ; K_3 °प्रज्ञो; K_4 Dc D_1 T_2 $G_{2.4}$ °प्राज्ञं; M_1 °राज. — ^{c}) M_2 शिष्टाचारः. B_1 इह (for अहं). — ^{d}) D_1 $G_{1.2}$ M_1 विद्यामीति. — After 56^{cd}, N (except $Ś_1$) G_3 ins.:

1016* एतदिच्छामि भद्रं ते श्रोतुं धर्मभृतां वर ।;

while T_2 $G_{1.2.4}$ M ins. (a v.l. of 57^{cd}):

1017* पञ्च कानि पवित्राणि शिष्टाचारेषु नित्यदा ।

— $Ś_1$ om. 56^{ef}. — M_2 reads 56^{ef}–57^{cd} after 64^{ab} (cf. 1018*). — ^{e}) N ($Ś_1$ om.) त्वत्तो (for एतन्). — ^{f}) $K_{1.2}$ तद्ब्रवीषि; $K_{3.4}$ B Dc Dn D_{2-6} तद्ब्रवीहि; D_1 तन्मे ब्रूहि.

57 T_2 om. 57; T_1 om. 57^{ab} (cf. v.l. 54). For M_2 cf. v.l. 56. — $Ś_1$ $K_{1.2}$ धर्मव्याधः (for व्याध उ°). — $Ś_1$ om. 57. — ^{ab}) G_4 transp. वेदाः and सत्यं. D_5 वा (for च). B_2 °पुंगव (for °सत्तम).

58 ^{a}) T_2 च मोहं च (for वशे कृत्वा). — ^{b}) $K_{3.4}$ D_{1-3} मोहम् (for लोभम्). $Ś_1$ $K_{1.2}$ D_5 दंभमोहमना($Ś_1$ °दा)र्जवं. — ^{c}) K_2 Dc_1 Dn $D_{4.6}$ धर्मम् (for धर्म). $D_{1.2}$ संहृष्टास् (for संतुष्टास्). — ^{d}) B_1 D_3 transp. ते and शिष्टाः. G_1 °सत्तमाः (for °संमताः).

59 ^{a}) D_2 यद् (for न). $D_{1.2.5}$ येषां (for तेषां). D_1 T_1 $G_{1.2.4}$ M_1 भिद्यते (for विद्यते). $Ś_1$ K वित्तं; D_3 पापं (for ऽवृत्तं). — ^{b}) B_1 धर्मस्वाध्याय-. $Ś_1$ °शूलिनां; K_2 °शिल्पनां; K_3 D_5 °शीलनां; K_4 °वर्तिनां. — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ आचाराचरणं. Dc चापि (for चैव).

60 ^{a}) $K_{3.4}$ D_{1-3} धैर्यम्; B_3 नित्यम् (for सत्यम्). — ^{d}) $Ś_1$ K $D_{2.3.5}$ नित्यशः (for नित्यदा).

61 ^{a}) D_1 मतिं (for मनः). — ^{b}) Dc_2 प्रतिश्रुत्य. B_3 च नित्यशः. — ^{c}) G_2 यामया; G_4 °तं; M °लं (for °यं). M_2 भजते (for लभते). Dn $D_{4.6}$ वृत्तिं (for तुष्टिं). — ^{d}) $Ś_1$ शक्याप्तुम्; K_1 शक्त्यामतो; K_4 $D_{2.3.5}$ शक्या ततो; D_1 शक्या त्वतो; T $G_{1.2.4}$ M_2 शक्यमतो (for शक्या ह्यतो).

63 G_4 om. 63^{ab}. — ^{a}) B_2 च (for तु). $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ धर्ममसूयंति ($K_{3.4}$ °तं); $B_{1.2.4}$ Dc Dn $D_{4.6}$ $G_{1.3}$ धर्मानसुयंते. — ^{c}) K_4 अपथे; G_4 अन्यथा (for अपथा). G_4 चरतां (for गच्छतां). — ^{d}) $K_{1.2}$ अनुतापोपि; K_4 $B_{1.2}$ °यातो°; D_2 °गंता° (for °यातापि). Dn $D_{4.6}$ च (for [अ]पि). D_5 नश्यति (for पीड्यते).

ये तु शिष्टाः सुनियताः श्रुतित्यागपरायणाः ।
धर्म्यं पन्थानमारूढाः सत्यधर्मपरायणाः ॥ ६४
नियच्छन्ति परां बुद्धिं शिष्टाचारान्विता नराः ।
उपाध्यायमते युक्ताः स्थित्या धर्मार्थदर्शिनः ॥ ६५
नास्तिकान्भिन्नमर्यादान्क्रूरान्पापमतौ स्थितान् ।
त्यज ताञ्ज्ञानमाश्रित्य धार्मिकानुपसेव्य च ॥ ६६
कामलोभग्रहाकीर्णां पञ्चेन्द्रियजलां नदीम् ।
नावं धृतिमयीं कृत्वा जन्मदुर्गाणि संतर ॥ ६७
क्रमेण संचितो धर्मो बुद्धियोगमयो महान् ।
शिष्टाचारे भवेत्साधू रागः शुक्लेव वाससि ॥ ६८
अहिंसा सत्यवचनं सर्वभूतहितं परम् ।
अहिंसा परमो धर्मः स च सत्ये प्रतिष्ठितः ।
सत्ये कृत्वा प्रतिष्ठां तु प्रवर्तन्ते प्रवृत्तयः ॥ ६९
सत्यमेव गरीयस्तु शिष्टाचारनिषेवितम् ।
आचारश्च सतां धर्मः सन्तश्चाचारलक्षणाः ॥ ७०
यो यथाप्रकृतिर्जन्तुः स्वां स्वां प्रकृतिमश्नुते ।
पापात्मा क्रोधकामादीन्दोषानाप्नोत्यनात्मवान् ॥ ७१
आरम्भो न्याययुक्तो यः स हि धर्म इति स्मृतः ।
अनाचारस्त्वधर्मेति एतच्छिष्टानुशासनम् ॥ ७२
अक्रुध्यन्तोऽनसूयन्तो निरहंकारमत्सराः ।
ऋजवः शमसंपन्नाः शिष्टाचारा भवन्ति ते ॥ ७३
त्रैविद्यवृद्धाः शुचयो वृत्तवन्तो मनस्विनः ।
गुरुशुश्रूषवो दान्ताः शिष्टाचारा भवन्त्युत ॥ ७४
तेषामदीनसत्त्वानां दुष्कराचारकर्मणाम् । C. 3. 13780 B. 3. 207. 80 K. 3. 211. 21

64 T$_1$ om. 64^{a}–65^{b}. Before 64, M$_2$ ins. कौशिकः. — ^{a}) Ś$_1$ तु (for सु-). — ^{b}) K$_2$ श्रुतत्याग°; K$_4$ श्रुत्यायास°; B$_1$ श्रुतियोग°; D$_3$ शुचित्याग°. — After 64^{ab}, M$_2$ reads 56^{ef}–57^{cd}; viz.:

1018* एतन्महामते व्याध प्रब्रवीहि यथातथम् ।
व्याधः ।
यज्ञो दानं तपो वेदाः सत्यं च द्विजसत्तम ।
पञ्चैतानि पवित्राणि शिष्टाचारेषु नित्यदा ।

— G$_4$ om. 64^{cd}. — ^{c}) B D (except D$_2$) T$_2$ धर्म-; G$_3$ धर्मं (for धर्म्यं). B$_1$ आश्रित्य (for आरूढाः). — ^{d}) Ś$_1$ K D$_{1-3.5}$ सत्यव्रत-; M$_2$ सत्यान्धर्म-. B$_1$ स्वधर्मपरमैषिणः.

65 T$_1$ om. 65^{ab} (cf. v.l. 64). — ^{a}) G$_4$ प्रयच्छंति. Ś$_1$ K$_{1.2}$ तु यां; D$_5$ तु ये (for परां). — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ G$_{2.4}$ °चाररता; K$_{3.4}$ D$_{1-3.5}$ T$_2$ °चारतया. B$_{2.4}$ Dn D$_{4.6}$ जनाः; T$_2$ तु मे (for नराः). — ^{d}) K$_2$ स्थिता; K$_3$ D$_5$ स्थित्यां; G$_1$ सत्य- (for स्थित्या).

66 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ नास्तिका भिन्नमर्यादा. — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ नराः; K$_3$ D$_{1-3.5}$ नरान्; B$_2$ पापान्; T$_1$ घोरान् (for क्रूरान्). K$_{2.3}$ पापमतः; K$_4$ न्यायमते; B$_{2.4}$ D$_{5.6}$ G$_{1.2.4}$ पापमते. Ś$_1$ K$_{1.2}$ स्थिताः; B$_1$ नरान्; B$_3$ स्मृतान् (for स्थितान्). — ^{d}) K$_3$ B$_2$ G$_4$ M$_2$ उपसेव च; K$_4$ D$_1$ उपसेवया.

67 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ B$_4$ कामक्रोध-. K$_4$ D$_{1.3}$ -ग्राहवतीं. — ^{c}) B$_2$ D$_{2.3.5}$ धृतिमतीं (B$_2$ °तिं). — ^{d}) B$_2$ जन्मदुःखानि; S (except G$_{2.3}$) तानि दुर्गाणि.

68 ^{a}) B$_4$ चरतो (for संचितो). — ^{c}) K$_1$ G$_1$ M शिष्टाचारो. — ^{d}) K$_4$ D$_{3.5}$ G$_2$ रागः शुक्ल इवांबरे.

69 B$_3$ om. 69^{ab}. — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ दमः; K$_3$ D$_{1.2}$ T$_1$ M पदं (for परम्). K$_2$ °स्थितं दमः; T$_2$ °हितप्लुतः. — K$_3$ M om. (hapl.) 69^{d}–70^{c}. — ^{d}) D$_1$ धर्मे (for सत्ये). — ^{e}) K$_{1.2}$ T G$_{1.2.4}$ सत्यं (for सत्ये). Ś$_1$ K$_1$ T$_1$ G$_4$ प्रतिष्ठानं; K$_2$ प्रतिष्ठानि; T$_2$ G$_{1.2}$ प्रतिष्ठां तं.

70 K$_3$ M om. 70^{abc} (cf. v.l. 69). — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.2.4}$ D$_{1.2}$ °निषेवणं; D$_3$ (marg. *sec. m.* as in text) °निषेविणं. — ^{d}) S (except G$_3$) संतो ह्या(T$_2$ °प्या)-चार°.

71 ^{b}) K$_4$ B$_{1.2}$ Dc Dn D$_{3.4.6}$ G$_3$ स स्वां; B$_3$ स तां; B$_4$ स तत्; T$_2$ तां स्वां (for स्वां स्वां). — ^{c}) T$_1$ °मोहादीन् (for °कामादीन्). — ^{d}) K$_3$ D$_{1.3.5}$ S (except G$_3$ M$_1$) प्राप्नोति. K$_2$ नात्मवान्; D$_1$ [अ]नुत्तमान् (for [अ]नात्म°).

72 ^{a}) D$_1$ अदंभो (for आरम्भो). Ś$_1$ K D$_{2.3.5}$ त्यागयुक्तो. — ^{b}) K$_4$ D$_{2.3}$ स तु; T G$_4$ M सर्वो; G$_1$ सर्व-; G$_2$ स वै (for स हि). Ś$_1$ B$_1$ स्थितः; D$_3$ स्मृतं; D$_5$ श्रुतः (for स्मृतः). — ^{c}) K$_1$ अनाचारास्. K$_4$ B$_{2.4}$ D$_{2.3.5}$ त्वधर्मः स्यात्; Dc त्वधर्मेषु; T$_1$ त्वधर्मश्च (for त्वधर्मेति). — ^{d}) Ś$_1$ K B$_4$ D$_{1-3.5}$ इति (for एतत्).

73 ^{a}) B$_1$ न मृष्यंते (for ऽनसू°). — ^{c}) T$_1$ जंतवः; G$_1$ आर्जवः (for ऋजवः). B$_1$ काम°; Dc शिष्ट°; D$_5$ शममापन्नाः; T$_1$ सर्वसंपन्नाः; G$_2$ साधु°. — ^{d}) K$_4$ प्रशास्तारो; D$_2$ शिष्टाचारे. K$_{3.4}$ D$_5$ [उ]त; D$_{1.2}$ हि (for ते).

74 K$_3$ om. 74. — ^{b}) B$_4$ शुचिमंतो. S (except T$_2$ M$_1$) यशस्विनः. — ^{c}) K$_2$ °शुश्रूषवे; T$_2$ °शुश्रूषया.

C. 3. 13781
B. 3. 207. 80
K. 3. 211. 21

स्वैः कर्मभिः सत्कृतानां घोरत्वं संप्रणश्यति ॥ ७५
तं सदाचारमाश्चर्यं पुराणं शाश्वतं ध्रुवम् ।
धर्मं धर्मेण पश्यन्तः स्वर्गं यान्ति मनीषिणः ॥ ७६
आस्तिका मानहीनाश्च द्विजातिजनपूजकाः ।
श्रुतवृत्तोपसंपन्नाः ते सन्तः स्वर्गगामिनः ॥ ७७
वेदोक्तः परमो धर्मो धर्मशास्त्रेषु चापरः ।
शिष्टाचीर्णश्च शिष्टानां त्रिविधं धर्मलक्षणम् ॥ ७८
पारणं चापि विद्यानां तीर्थानामवगाहनम् ।
क्षमा सत्यार्जवं शौचं शिष्टाचारनिदर्शनम् ॥ ७९
सर्वभूतदयावन्तो अहिंसानिरताः सदा ।
परुषं न प्रभाषन्ते सदा सन्तो द्विजप्रियाः ॥ ८०
शुभानामशुभानां च कर्मणां फलसंचये
विपाकमभिजानन्ति ते शिष्टाः शिष्टसंमताः ॥ ८१
न्यायोपेता गुणोपेताः सर्वलोकहितैषिणः ।
सन्तः स्वर्गजितः शुक्लाः संनिविष्टाश्च सत्पथे ॥ ८२
दातारः संविभक्तारो दीनानुग्रहकारिणः ।
सर्वभूतदयावन्तस्ते शिष्टाः शिष्टसंमताः ॥ ८३
सर्वपूज्याः श्रुतधनास्तथैव च तपस्विनः ।
दाननित्याः सुखाँल्लोकानाप्नुवन्तीह च श्रियम् ॥ ८४
पीडया च कलत्रस्य भृत्यानां च समाहिताः ।
अतिशक्त्या प्रयच्छन्ति सन्तः सद्भिः समागताः ॥ ८५
लोकयात्रां च पश्यन्तो धर्ममात्महितानि च ।

— ^{d}) B_2 T_1 ते; $D_{2.3}$ ये; B_4 [अ]ति (for [उ]त).

75 B_2 om. 75^{ab}. — ^{a}) $B_{3.4}$ Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 अहीनसत्वानां. — ^{b}) $G_{2.4}$ M_1 °धर्मिणां. — ^{c}) Ś$_1$ K $D_{1-3.5}$ संवृ°; T $G_{1.2}$ M_1 संस्कृ° (for सत्कृ°). — ^{d}) B_4m त्रिविधं कर्मलक्षणं (cf. 78^{d}).

76 ^{a}) D_1 तत्; D_5 ते (for तं). K_4 D_3 समाचारम्; T_1 सदापरम्; G_2 सदाचार्यम्. Ś$_1$ T_2 $G_{1.2}$ आचार्यं; K_2 आश्रित्य; D_5 अत्यर्थं (for आश्चर्यं). B_4 सदाचारं समास्थाय. — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ G_2 धर्म्यं.

77 ^{a}) G_1 काम°; G_2 नाम° (for मान°). — ^{c}) B_1 श्रुतवंतो जितक्रोधाः; D_6 श्रुतिवित्तोपसंपन्नाः; G_1 श्रुतित्यागोप°. — ^{d}) Ś$_1$ D_1 ते नराः; B_4m ते वृद्धाः; Dc ते सर्वे; D_6 संतो वै (for ते सन्तः). Ś$_1$ $K_{1.2}$ $B_{2.4}$ (m as in text) Dc_1 स्वर्गवासिनः. Dn $D_{4.6}$ G_3 संतः स्वर्गनिवासिनः.

78 ^{a}) S (except T_2 G_3) प्रथमो (for परमो). — ^{b}) Ś$_1$ K B_4 $D_{1-3.5}$ धर्मशास्त्रगतोपरः. — ^{c}) Ś$_1$ शिष्टाशीलाश्च; K_2 B D (except D_{1-3}) G_3 शिष्टाचारश्च; T_1 °चीर्णं च; T_2 शीलं चीर्णं च.

79 ^{a}) B_1 D_6 S (except M_2) धारणं; B_4 Dc_1 पारगं. S (except G_3) वेदानां (for विद्या°). — ^{b}) Ś$_1$ तीर्थानां चाव°. — ^{d}) B_1 सदाचारस्य दर्शनं; B_3 Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 सतामाचारदर्शनं (Dc °लक्षणं).

80 ^{b}) To avoid hiatus, Ś$_1$ K $D_{1-3.5}$ S (except G_3 M_1) ह्यहिंसा° (for अहिंसा°). — ^{c}) $B_{1.3}$ Dc न प्रभाषंति; B_2 Dn $D_{4.6}$ G_3 च न भाषंति. D_6 पुरुषाश्च प्रभाषंतः. — ^{d}) B_4 जनप्रियाः; Dc द्विजप्रियः; T G_1 द्विजातयः.

81 ^{b}) K_3 B Dc D_6 G_3 फलसंचयं; T $G_{2.4}$ M_2 सफलाश्रयं; G_1 फलसंश्रयं; M_1 फलसंगिनां. — ^{c}) K_3 अवजानंतस्. — ^{d}) = 83^{d}. M_2 ये (for ते).

82 M_2 om. 82^{a}–84^{b}; T_1 G_1 om. (hapl.) 82–83; G_4 om. 82^{ab}. — ^{a}) M_1 त्यागो° (for न्यायो°). — ^{b}) B_1 D_5 सर्वभूत°; T_2 G_2 सर्वलोकहिते रताः; M_1 स्वर्गमार्गाभिकांक्षिणः. — K_3 om. (hapl.) 82^{c}–83^{b}. — ^{c}) Ś$_1$ K_1 °जिताः. B_3 शुक्लाः; Dc शुद्धाः; T_2 G_4 शक्त्याः; G_2 शक्याः (for शुक्लाः). M_1 संतः सर्वजिताकांक्षाः. — ^{d}) G_2 संनिकृष्टा°.

83 T_1 G_1 M_2 om. 83; K_3 om. 83^{ab} (cf. v.l. 82). — ^{a}) D_5 दातारः संग्रहीतारो. — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ D_5 °कांक्षिणः. — B Dn $D_{4.6}$ G_3 transp. 83^{cd} and 84^{ab}. — 83^{d}=81^{d}.

84 G_4 M_2 om. 84^{ab} (for M_2 cf. v.l. 82). B Dn $D_{4.6}$ G_3 transp. 83^{cd} and 84^{ab}. — ^{a}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ सर्वे प्रज्ञाः शास्त्रवंतस्; $K_{3.4}$ Dc_2 D_2 M_1 सर्वे पूज्याः श्रुतवंतस्; $D_{1.5}$ श्रुतवंतः सर्वपूज्यास्; T $G_{1.2}$ संतः (T_2 G_2 सद्भिः) पूज्याः श्रद्दधानास्. — ^{c}) B Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 दाननिष्ठाः (B_3 Dn_1. n_2 D_6 °शिष्टाः). B_2 G_1 शुभाँल्लोकान्; T_2 स्वकाँल्लोकान्; $G_{2.4}$ शुभान्याप्नु. — ^{d}) K_4 D_5 $G_{2.4}$ M_2 प्राप्नु° (for आप्नु°). Dc च प्रियं; T_1 शाश्वतं; T_2 चाश्रयान्.

85 ^{a}) Ś$_1$ K D_{1-3} T_2 G_2 [अ]पि (for च). — ^{b}) M_1 भृत्यानर्थसमा°. — K_3 om. 85^{cd}. — ^{c}) $G_{2.4}$ अपि (for अति-). — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ $D_{1-3.5}$ transp. सन्तः and सद्भिः.

86 M_2 om. 86–90; G_4 om. 86^{ab}. — ^{a}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ प्र-; G_3 न (for च). — ^{b}) T_1 धर्माधर्म°; G_1 धर्मात्मात्म°.

एवं सन्तो वर्तमाना एधन्ते शाश्वतीः समाः ॥ ८६
अहिंसा सत्यवचनमानृशंस्यमथार्जवम् ।
अद्रोहो नातिमानश्च ह्रीस्तितिक्षा दमः शमः ॥ ८७
धीमन्तो धृतिमन्तश्च भूतानामनुकम्पकाः ।
अकामद्वेषसंयुक्तास्ते सन्तो लोकसत्कृताः ॥ ८८
त्रीण्येव तु पदान्याहुः सतां वृत्तमनुत्तमम् ।
न द्रुह्येच्चैव दद्याच्च सत्यं चैव सदा वदेत् ॥ ८९
सर्वत्र च दयावन्तः सन्तः करुणवेदिनः ।
गच्छन्तीह सुसंतुष्टा धर्म्यं पन्थानमुत्तमम् ।
शिष्टाचारा महात्मानो येषां धर्मः सुनिश्चितः ॥ ९०
अनसूया क्षमा शान्तिः संतोषः प्रियवादिता ।
कामक्रोधपरित्यागः शिष्टाचारनिषेवणम् ॥ ९१
कर्मणा श्रुतसंपन्नं सतां मार्गमनुत्तमम् ।
शिष्टाचारं निषेवन्ते नित्यं धर्मेष्वतन्द्रिताः ॥ ९२
प्रज्ञाप्रासादमारुह्य मुह्यतो महतो जनान् ।
प्रेक्षन्तो लोकवृत्तानि विविधानि द्विजोत्तम ।
अतिपुण्यानि पापानि तानि द्विजवरोत्तम ॥ ९३
एतत्ते सर्वमाख्यातं यथाप्रज्ञं यथाश्रुतम् ।
गुणान्ब्रह्मन्पुरस्कृत्य द्विजर्षभ ॥ ९४　C. 3. 13801 B. 3. 207. 99 K. 3. 211. 40

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९८ ॥

— [d]) K$_{3.4}$ B D (except D$_5$) G$_3$ त्वेधंते (for ए°).

87 K$_3$ D$_3$ M$_2$ om. 87 (for M$_2$ cf. v.l. 86). — [b]) B$_4$ D$_{1.5}$ T M$_1$ तथा° (for अथा°). — [cd]) Ś$_1$ K$_{1.2}$ Dc$_1$ D$_{4.6}$ G$_3$ [ऽ]नभिमानश्च; B Dc$_2$ Dn नाभिमानश्च. T$_2$ अद्रोहो गुरुभूतेषु तितिक्षा च दमः शमः.

88 M$_2$ om. 88 (cf. v.l. 86). — [a]) Ś$_1$ K B$_2$ D$_{1-3}$ T$_2$ ह्रीमंतो (for धी°). B$_2$ बुद्धि° (for धृति°). — [c]) T$_2$ G$_{1.4}$ अकामदोष°. — [d]) K$_3$ B$_4$ D$_1$ लोकसंमताः; B$_2$ Dn D$_{4.6}$ G$_3$ °साक्षिणः.

89 M$_2$ om. 89 (cf. v.l. 86). — [a]) Ś$_1$ K$_{1.2}$ D$_5$ हि; T$_1$ च; T$_2$ G$_{2.4}$ [अ]त्र (for तु). B$_{1-3}$ Dc Dn D$_{4.6}$ G$_3$ सतामाहुः; G$_{2.4}$ पराण्याहुः. — [b]) K$_{3.4}$ B$_4$ D$_{1-3.5}$ सतां व्रतम्; B$_{1-3}$ Dc Dn D$_{4.6}$ G$_3$ संतः पदम्. T$_2$ G$_{1.4}$ अनुस्मरन् (for अनुत्तमम्). — [c]) B$_{1-3}$ D (except D$_{1-3.6}$) G$_3$ transp. द्रुह्येत् and चैव.

90 M$_2$ om. 90 (cf. v.l. 86). — [a]) Ś$_1$ K B$_4$ D$_{1-3}$ हि (for च). — [b]) T$_2$ करुणावेदिनस्तथा. — [c]) Dc हि (for [इ]ह). K$_4$ Dc$_1$ D$_1$ ससंतुष्टा; T सुखं तुष्टा. — [d]) K$_2$ B$_{1.2.4}$ Dc$_1$ Dn D$_{2.4-6}$ धर्म-; T$_1$ सत्यं (for धर्म्यं). — G$_4$ om. 90^{e}–91^{d}; D$_3$ om. (hapl.) 90^{e}–92^{b}. — [f]) K$_2$ सुनिश्चितं; K$_4$ सनातनः; B$_1$ Dc सुनिष्ठितः. Ś$_1$ येषां धर्माः सुनिश्चिताः.

91 D$_3$ G$_4$ om. 91 (cf. v.l. 90). — [d]) T$_1$ °निषेविणः; T$_2$ G$_2$ °निषेवितः; M °निषेवितं.

92 D$_3$ om. 92^{ab} (cf. v.l. 90). — [a]) K$_1$ T G$_{1.2.4}$ M$_1$ कर्मिणः (K$_1$ M$_1$ °र्मणा; T$_2$ °र्मण्याः) श्रुतसंपन्नाः; K$_4$ B$_{2-4}$ Dc Dn D$_{1.4.6}$ G$_3$ कर्म च (K$_4$ B$_{2.3}$ वा; D$_{4.6}$ चा-) श्रुतसंपन्नं. ❀ Cn : कर्मणेति गौडपाठे कर्मणा श्रुतेन च संपन्नमित्यर्थः । ❀ — [b]) Ś$_1$ K D$_{2.5}$ धर्मम् (for मार्गम्). D$_5$ अनुव्रतं (for अनुत्तमम्). S (except G$_3$) सतां मार्गगतास्तथा. — [c]) K$_4$ B$_2$ D$_2$ G$_4$ निषेवंतो. — [d]) B$_{1-3}$ D (except D$_{1-3.5}$) G$_3$ नित्यं धर्ममनुव्रताः.

93 [a]) Ś$_1$ K$_{2-4}$ D$_{1.4}$ G$_3$ प्रज्ञाप्रसादम्. Ś$_1$ आश्रित्य (for आरुह्य). — [b]) Ś$_1$ K$_{1.2}$ शोभंते; B Dc Dn D$_{4.6}$ G$_3$ मुच्यंते; D$_{1-3.5}$ T$_2$ G$_2$ मुह्यंतो (for मुह्यतो). B$_1$ Dc M$_2$ जनाः; B$_{2-4}$ Dn D$_{4.6}$ G$_3$ भयात्. — [c]) Ś$_1$ K$_3$ Dc$_1$ D$_2$ T G$_{2.4}$ प्रेक्षंते; K$_1$ Dc$_2$ D$_{1.5}$ प्रेक्ष्यंते (K$_1$ °ति); K$_{2.4}$ प्रेक्षंति. — [d]) K$_2$ T$_2$ G$_{2.4}$ M$_2$ द्विजोत्तमाः. — B G$_4$ om. (hapl.) 93^{ef}. — [e]) T G$_{1.2}$ M दानानि (for पापानि). — [f]) S (except G$_3$; G$_4$ om.) द्विजवरात्मज. — After 93, K$_4$ *repeats* 77^{c}–78^{d}.

94 [b]) Ś$_1$ K D$_{1-3.5}$ यथाश्रुति. — [c]) B$_{1.2.4}$ Dc Dn D$_{4.6}$ G$_3$ °चारगुणं; D$_5$ °चारं महद्; T$_2$ °चारक्रमान्. — [d]) Ś$_1$ K$_{1.2}$ B$_{1.4}$ द्विजोत्तम.

Colophon. — *Major parvan:* Ś$_1$ K$_2$ Dn$_2$ T$_2$ G$_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* G$_1$ मार्कंडेयसमस्या; G$_2$ °समाख्या. K$_{3.4}$ B D G$_3$ M$_2$ (all om. sub-parvan name) mention only पतिव्रतो(D$_5$ धर्मव्याधो)पाख्यान. — *Adhy. name:* G$_1$ धर्मव्याधकौशिकसंवादः; G$_2$ कौशिकव्याधसंवादो शिष्टाचारलक्षणकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn$_1$. n$_3$ D$_1$ 206; Dn$_2$ 205; T G$_1$ M (M$_2$ *sup. lin.*) 201 (M$_2$ orig. 203); G$_{2.4}$ 202. — *Śloka no.*: Dn 99; D$_1$ 41.

१९९

C. 3. 13802
B. 3. 208. 1
K. 3. 212. 1

मार्कण्डेय उवाच ।
स तु विप्रमथोवाच धर्मव्याधो युधिष्ठिर ।
यदहं ह्याचरे कर्म घोरमेतदसंशयम् ॥ १
विधिस्तु बलवान्ब्रह्मन्दुस्तरं हि पुराकृतम् ।
पुराकृतस्य पापस्य कर्मदोषो भवत्ययम् ।
दोषस्यैतस्य वै ब्रह्मन्विघाते यत्नवानहम् ॥ २
विधिना विहिते पूर्वं निमित्तं घातको भवेत् ।
निमित्तभूता हि वयं कर्मणोऽस्य द्विजोत्तम ॥ ३
येषां हतानां मांसानि विक्रीणामो वयं द्विज ।
तेषामपि भवेद्धर्म उपभोगेन भक्षणात् ।
देवतातिथिभृत्यानां पितॄणां प्रतिपूजनात् ॥ ४
ओषध्यो वीरुधश्चापि पशवो मृगपक्षिणः ।
अन्नाद्यभूता लोकस्य इत्यपि श्रूयते श्रुतिः ॥ ५
आत्ममांसप्रदानेन शिबिरौशीनरो नृपः ।
स्वर्गं सुदुर्लभं प्राप्तः क्षमावान्द्विजसत्तम ॥ ६
राज्ञो महानसे पूर्वं रन्तिदेवस्य वै द्विज ।
द्वे सहस्रे तु वध्येते पशूनामन्वहं तदा ॥ ७
समांसं ददतो ह्यन्नं रन्तिदेवस्य नित्यशः ।
अतुला कीर्तिरभवन्नृपस्य द्विजसत्तम ।
चातुर्मास्येषु पशवो वध्यन्त इति नित्यशः ॥ ८
अग्नयो मांसकामाश्च इत्यपि श्रूयते श्रुतिः ।
यज्ञेषु पशवो ब्रह्मन्वध्यन्ते सततं द्विजैः ।

199

1 c) K2 यद्यहं ह्या° ; K4 D1. 2 अहं यदा° (for यदहं ह्या°). Ś1 K1 B4 ह्याचरं ; K3 Dc समाचरे (hypermetric); K4 D1. 2. 5 [आ]चरं ; B1–3 Dn D3. 4. 6 G3 आचरे ; G1 ह्यचरं (for ह्याचरे). — d) D1 घोररूपम् (for °मेतद्). D5 (m as in text) अनावृतं (for असंशयम्).

2 a) K4 B2. 4 विप्र (for ब्रह्मन्). — D4 om. (hapl.) 2^{b}–2^{e}. — b) S (except G3 M2) पुरातनं (for पुरा कृतम्). — c) Ś1 K1. 2 D5 दोषस्य (for पापस्य). — e) B2 शिरसा (for दोषस्य). B1–3 Dc D6 T2 G3 M1 तस्य (for [ए]तस्य). Ś1 K3. 4 D1–3. 5 वा ; B4 च (for वै). — f) Ś1 K1. 2. 4 D2. 3 (before corr.) निर्घाते ; K3 D3 (after corr.) T2 निघाते ; B1 विदित्वा ; T1 निपाते ; G2. 4 निष्कृतौ (for विघाते). Ś1 K2 D3. 5 भवेत् (for अहम्).

3 a) Ś1 K B1. 3 Dc Dn D2–4. 6 G3 हि हते ; B2 D5 [अ]भिहते ; B4 T1 M2 विहितं. — b) B1. 3 पातको. B4 महान् (for भवेत्).

4 a) D5 तेषां ; G1. 4 M1 एषां. T1 मांसानां. — b) K2–4 D2 M1 विक्रीणीमो ; B4 T1 °णीम ; M2 °णाम. B1–3 Dc Dn D4. 6 G3 विक्रीणामीह वै द्विज ; D5 विक्रीणीमो द्विजोत्तम. — c) B1. 3. 4 T1 G1 M कर्म (for धर्म). — d) B1. 2. 4 Dn D5. 6 T1 उपयोगेन. K4 G4 रक्षणात् ; B1. 3 Dc D6 भक्षणम् ; Dn D4 G3 भक्षणे ; T1 G1 कर्मणा. — e) G4 °भूतानां. — f) B Dc Dn D4. 6 G3 चापि पूजनम् (B4 °नात्) ; D5 G1 प्रतिपूजनम् (G1 °ने).

5 a) B1. 3 D (except D1–3. 5) G3 चैव (for चापि). — c) K1. 2 अनादिभूता. Ś1 भूतस्य ; B2 भूतानाम् (for लोकस्य). — $5^{d}=9^{b}$.

6 a) B1–3 Dn3 G3 °प्रसादेन. — c) B1. 2. 4 Dc1 Dn D4. 6 G3 सुदुर्गमं ; B3 दुर्गमनं.

7 a) D5 महाध्वरे. — S (except G3) om. 7^{cd}. — c) K1. 2 द्वि- (for द्वे). Ś1 K2. 3 D1. 5 वध्यंते. — d) Ś1 K B1. 3 Dc D1–3. 5 प्रत्यहं (for अन्वहं). K4 Dc1 D1–3 सदा (for तदा). — B Dc Dn D4. 6 G3 ins. after 7: T G1. 2. 4 M (which all om. 7^{cd}) ins. after 7^{ab}:

1019* अहन्यहनि वध्येते द्वे सहस्रे गवां तथा ।

[T1 वध्यंते ; T2 पच्यंते ; G2. 4 पच्येते ; M2 वर्धंते. G1. 2. 4 सहस्रे द्वे (by transp.). B1. 3 Dc गवां तदा ; T G1. 2. 5 M तु वै गवां.]

8 b) Ś1 वै तदा ; K1. 2 B1 नित्यदा ; D1 धीमतः (for नित्यशः). — c) T1 M प्रीतिर् (for कीर्तिर्). — d) B4 मृगस्य ; Dc नृपतेर् (for नृपस्य). — e) B2–4 Dn D4. 6 G3 °स्ये च (for °स्येषु). — K3 om. (hapl.) 8^{f}–9^{c}. — f) Ś1 *श्रुतिः ; K1. 2 D5 चोच्यते (for नित्यशः).

9 K3 om. 9^{abc} (cf. v.l. 8). — b) $=5^{d}$. Ś1 K2 इति च (for इत्यपि). — d) D5 वध्यंते श्रूयते श्रुतिः ; T1 °ते द्विजसत्तम. — e) K4 सत्कृताः. Ś1 विप्रै° (for मन्त्रै°).

संस्कृताः किल मन्त्रैश्च तेऽपि स्वर्गमवाप्नुवन् ॥ ९
यदि नैवाग्नयो ब्रह्मन्मांसकामाभवन्पुरा ।
भक्ष्यं नैव भवेन्मांसं कस्यचिद्द्विजसत्तम ॥ १०
अत्रापि विधिरुक्तश्च मुनिभिर्मांसभक्षणे ।
देवतानां पितॄणां च भुङ्क्ते दत्त्वा तु यः सदा ।
यथाविधि यथाश्रद्धं न स दुष्यति भक्षणात् ॥ ११
अमांसाशी भवत्येवमित्यपि श्रूयते श्रुतिः ।
भार्यां गच्छन्ब्रह्मचारी ऋतौ भवति ब्राह्मणः ॥ १२
सत्यानृते विनिश्चित्य अत्रापि विधिरुच्यते ।
सौदासेन पुरा राज्ञा मानुषा भक्षिता द्विज ।
शापाभिभूतेन भृशमत्र किं प्रतिभाति ते ॥ १३
स्वधर्म इति कृत्वा तु न त्यजामि द्विजोत्तम ।
पुराकृतमिति ज्ञात्वा जीवाम्येतेन कर्मणा ॥ १४
स्वकर्म त्यजतो ब्रह्मन्नधर्म इह दृश्यते ।
स्वकर्मनिरतो यस्तु स धर्म इति निश्चयः ॥ १५
पूर्वं हि विहितं कर्म देहिनं न विमुञ्चति ।
धात्रा विधिरयं दृष्टो बहुधा कर्मनिर्णये ॥ १६
द्रष्टव्यं तु भवेत्प्राज्ञ क्रूरे कर्मणि वर्तता ।
कथं कर्म शुभं कुर्यां कथं मुच्ये पराभवात् ।
कर्मणस्तस्य घोरस्य बहुधा निर्णयो भवेत् ॥ १७
दाने च सत्यवाक्ये च गुरुशुश्रूषणे तथा ।
द्विजातिपूजने चाहं धर्मे च निरतः सदा ।
अतिवादातिमानाभ्यां निवृत्तोऽस्मि द्विजोत्तम ॥ १८
कृषिं साध्विति मन्यन्ते तत्र हिंसा परा स्मृता । C. 3. 13824 B. 3. 208. 23 K. 3. 212. 22

— f) G_1 आप्नुयुः ; G_4 आप्नुयात्.

10 D_3 om. 10. — a) K_3 T G_1 M_2 वै ना° ; Dc चैवा° (for नैवा°). Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ $D_{2.5}$ मांसकामा नाभविष्यन्. — b) Ś$_1$ lacuna ; $K_{1.2.4}$ $D_{2.5}$ ब्रह्मन्यद्यग्नयः पुरा ; D_1 T मांसकामाः पुराभवन्. — K_4 om. 10^{c}–11^{b}. — c) Ś$_1$ न वै (for नैव). B Dc_1 Dn_1 $D_{4.6}$ G_3 [अ]भवन् (for भवेन्).

11 K_4 om. 11^{ab}. — a) $D_{2.3}$ अथा° (for अत्रा°). K_3 स ; S (except G_3) तु (for च). — b) T_1 G_1 M मुने मांसस्य भक्षणे. — d) Ś$_1$ $K_{1.2}$ $B_{1.3.4}$ च ; Dn $D_{4.6}$ G_3 [अ]पि (for तु). — e) Ś$_1$ K B_3 $D_{1-3.5}$ यथाशास्त्रं ; B_4 Dn $D_{4.6}$ यथाश्राद्धं. — f) B_{2-4} Dc_1 Dn $D_{4.6}$ G_3 प्र- (for स). $G_{2.4}$ दूष्येत (for दुष्यति).

12 a) K_4 भवेदेवम्. — b) B_2 इत्येषा वैदिकी श्रुतिः.

13 b) S (except G_3 M_1) तत्रापि (for अ°). — c) B D (except $D_{1-3.5}$) G_3 तदा (for पुरा). — d) Ś$_1$ K B_2 $D_{1-3.5}$ ब्राह्मणा (for मानुषा). — f) = (var.) 19^{f}, etc. Ś$_1$ $K_{1.2}$ इति (for अत्र). Ś$_1$ $K_{3.4}$ B_1 Dn_2 D_6 M_2 मे (for ते).

14 T_1 om. 14–19; M_2 om. 14–17. — a) K_3 B Dc $D_{3.5}$ स्वकर्म. Ś$_1$ $K_{1.2}$ स्वकर्म इति (Ś$_1$ °मेति च) तत्कृत्वा. — b) Ś$_1$ K_1 नित्यदापि (for न त्यजामि).

15 T_1 M_2 om. 15 (cf. v.l. 14); Dn om. 15^{ab} (!). — a) $K_{3.4}$ B_1 अधर्मस् ; B_{2-4} T_2 $G_{1.2.4}$ M_1 स्वधर्मं. — D_2 om. 15^{bc}. — b) $K_{3.4}$ स्वधर्मम् ; B_1 स्वकर्म (for अधर्म). Ś$_1$ $K_{1.2}$ $B_{2.3}$ D_{4-6} $G_{1.3}$ इति (for इह). K_1 चोच्यते ; D_5 विश्रुतः (for दृश्यते). — B_3 om. 15^{cd}. — c) K_3 B_4 T_2 $G_{1.2.4}$ M_1 स्वधर्मनिरतो. Ś$_1$ K_{1-3} B_4 $D_{1.5}$ च (for तु). K_4 D_3 स्वकर्मणि रतिर्यां च. — d) K_4 D_3 स्वधर्मं ; $B_{1.2}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 (by transp.) धर्मः स.

16 T_1 M_2 om. 16 (cf. v.l. 14). — a) D_5 यत्पूर्वं ; $G_{1.2.4}$ M_1 कुले हि (for पूर्वं हि). — b) $G_{2.4}$ M_1 देही तनू (for देहिनं). B_1 नावमुंचति ; Dc_2 न विमुच्यते. — c) T_2 $G_{1.2.4}$ M_1 चायं विधिर् (for विधिरयं). — d) Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ $D_{2.3}$ कर्मसिद्धये ; K_3 $D_{1.5}$ °निश्चये.

17 T_1 M_2 om. 17 (cf. v.l. 14); G_1 om. 17^{ab}. — a) Ś$_1$ $K_{1.2}$ प्रष्टव्यं ; K_3 $B_{1.3}$ D (except D_{1-3}) T_2 G_3 द्रष्टव्या ; G_2 द्रष्टव्यस्. $B_{1.3}$ D (except D_{1-3}) G_3 प्रज्ञा ; $B_{2.4}$ T_2 $G_{2.4}$ M_1 ब्रह्मन्. — b) K_2 T_2 वर्तते ; D_5 वर्ततां. $G_{2.4}$ M_1 धर्मो धर्मविनिश्च(M_1 °र्णं)ये. — c) $G_{1.2}$ कुर्यात्. — d) $G_{1.2}$ मुच्येत्. Dc कथं मुक्तिः परा स्मृता. — e) Ś$_1$ K $D_{1-3.5}$ ह्यस्य (for तस्य).

18 T_1 om. 18 (cf. v.l. 14). — ab) Ś$_1$ K $D_{1-3.5}$ दानेन °वाक्येन °षया तथा (D_5 °षणेन च). — c) K_4 °पूजनाच्चाहं ; B_2 °पूजा लभते ; $D_{1.3.5}$ °पूजनेनाहं. — d) B_2 चात्र रतः (for च निरतः). — e) Ś$_1$ अभिवादाति° ; K_1 अतिवाचभि° ; K_2 अतिवाचत° ; $B_{1.2.4}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 अभिमानातिवादाभ्यां ; B_3 अतिवादाभिमानाभ्यां. — f) G_1 निवृत्तो द्विजसत्तम.

19 T_1 om. 19 (cf. v.l. 14); D_5 om. 19^{ab}. — a) B M_2 साध्वीति. — c) $K_{1.2}$ कृष्यंतो. B_1 मर्त्यां ; $G_{2.4}$ उर्वीं ; M_2 विप्र (for पुंसो). $K_{3.4}$ $D_{1-3.5}$ T_2 $G_{1.2.4}$ M_1 कृषंतो लांगलैर्मर्त्यां (T_2 °लैरुर्वीं ; G_1 M_1 °लैर्विप्र). — e)

C. 3. 13825
B. 3. 208. 23
K. 3. 212. 23

कर्षन्तो लाङ्गलैः पुंसो घ्नन्ति भूमिशयान्बहून् ।
जीवानन्यांश्च बहुशस्तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ १९
धान्यबीजानि यान्याहुर्व्रीह्यादीनि द्विजोत्तम ।
सर्वाण्येतानि जीवानि तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ २०
अध्याक्रम्य पशूंश्चापि घ्नन्ति वै भक्षयन्ति च ।
वृक्षानथौषधीश्चैव छिन्दन्ति पुरुषा द्विज ॥ २१
जीवा हि बहवो ब्रह्मन्वृक्षेषु च फलेषु च ।
उदके बहवश्चापि तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ २२
सर्वं व्याप्तमिदं ब्रह्मन्प्राणिभिः प्राणिजीवनैः ।
मत्स्या ग्रसन्ते मत्स्यांश्च तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ २३
सत्त्वैः सत्त्वानि जीवन्ति बहुधा द्विजसत्तम ।
प्राणिनोऽन्योन्यभक्षाश्च तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ २४
चङ्क्रम्यमाणा जीवांश्च धरणीसंश्रितान्बहून् ।
पद्भ्यां घ्नन्ति नरा विप्र तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ २५
उपविष्टाः शयानाश्च घ्नन्ति जीवाननेकशः ।
ज्ञानविज्ञानवन्तश्च तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ २६
जीवैर्ग्रस्तमिदं सर्वमाकाशं पृथिवी तथा ।
अविज्ञानाच्च हिंसन्ति तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ २७
अहिंसेति यदुक्तं हि पुरुषैर्विस्मितैः पुरा ।
के न हिंसन्ति जीवान्वै लोकेऽस्मिन्द्विजसत्तम ।
बहु संचिन्त्य इह वै नास्ति कश्चिदहिंसकः ॥ २८
अहिंसायां तु निरता यतयो द्विजसत्तम ।

K$_{3.4}$ D$_{1-3.5}$ S (except G$_{3}$; T$_{1}$ om.) सु- (for च). Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ बीजान्यन्यानि ब°. — K$_{1}$ om. 19^{f}–20^{a}. — ^{f}) = (var.) 13^{f}; = 20^{d} etc. K$_{2}$ B Dc D$_{3}$ M$_{2}$ मे (as in old printed ed.!) (for ते). — After 19, B$_{2}$ reads 24, *repeating* it in its proper place.

20 K$_{1}$ om. 20^{a} (cf. v.l. 19); K$_{3}$ om. (hapl.) 20. — ^{a}) B$_{1}$ G$_{1.2}$ धान्यजीवानि. — ^{b}) G$_{2.4}$ तृणा° (for व्रीह्या°). — ^{c}) Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ भूतानि; G$_{2.4}$ जीवा हि; M$_{2}$ बीजानि (for जीवानि). — ^{d}) = (var.) 13^{f}; = 19^{d} etc. B Dc मे (as in old printed ed.!) (for ते).

21 ^{a}) K$_{1.2}$ अपाक्रम्य; K$_{3}$ G$_{2.4}$ अप्या°; K$_{4}$ अथ वान्य-; Dc$_{1}$ Dn$_{3}$ D$_{4.6}$ T$_{2}$ आध्याक्रम्य; D$_{2}$ अध्यारुह्य; D$_{3}$ अभ्याक्रम्य; T$_{1}$ बुध्या°. Ś$_{1}$ K B$_{4}$ D$_{1-3.5}$ चैव (for चापि). — D$_{5}$ om. (hapl.) 21^{bc}. — ^{b}) K$_{1.2}$ वै (for च). — ^{c}) B Dc Dn D$_{1.4.6}$ G$_{3}$ वृक्षांस्तथौषधीश्चापि (B$_{4}$ °श्चैव); D$_{3}$ (marg. *sec. m.*) वृक्षान्महौषधीश्चैव. — ^{d}) K$_{1}$ गच्छंति (for छिन्दन्ति). G$_{4}$ छिंदंतो भक्षयंति च (cf. 21^{b}).

22 ^{a}) T$_{1}$ जीवाश्च; T$_{2}$ M$_{2}$ °पि; G$_{2.4}$ °नि (for जीवा हि). T$_{2}$ G$_{2.4}$ बहुशो (for बहवो). D$_{1}$ राजन्; T$_{1}$ विप्र (for ब्रह्मन्). — D$_{2}$ om. (hapl.) 22^{b}–23^{a}; G$_{4}$ om. 22^{cd}. — ^{d}) B$_{2-4}$ Dc$_{2}$ मे (as in old printed ed.!) (for ते).

23 D$_{2}$ om. 23^{a} (cf. v.l. 22); T$_{1}$ M om. (hapl.) 23–24. — ^{a}) T$_{2}$ G$_{1.2.4}$ जगदिदं (for इदं ब्रह्मन्). — ^{b}) Ś$_{1}$ K$_{1-3}$ B$_{1.2}$ D$_{4.6}$ G$_{2.3}$ प्राणजीवनैः. — ^{c}) B$_{2-4}$ D (except D$_{1-3.5}$) G$_{3}$ transp. मत्स्याः and मत्स्यान्. Ś$_{1}$ K ग्रसंति. — ^{d}) B$_{2.3}$ Dc मे (for ते).

24 K$_{2}$ D$_{2}$ T G$_{1.4}$ M om. 24 (for T$_{1}$ M cf. v.l. 23). — ^{a}) G$_{2}$ जीवैर्जीवा हि जीवंति. — ^{d}) B$_{2-4}$ Dn$_{1}$ मे (for ते).

25 ^{a}) Dn$_{2}$ D$_{6}$ G$_{3}$ चंक्रम्यमाणाञ्. Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ जीवाश्च. — ^{b}) T धरणीं. D$_{5}$ अपि (for बहून्). Ś$_{1}$ K$_{1}$ धरणीं संश्रिता द्विज; K$_{3}$ धरणीसंभृतान्बहून्. — ^{c}) Ś$_{1}$ तांस्तु; D$_{6}$ S (except G$_{3}$) ब्रह्मन् (for विप्र). — ^{d}) B$_{2-4}$ Dc मे (for ते).

26 D$_{3}$ om. 26–27; D$_{2}$ om. 26. — ^{a}) B$_{1}$ G$_{1}$ उपविष्टाञ्छयानांश्च. — ^{b}) K$_{3}$ चैतान् (for जीवान्). Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ अशेषतः; K$_{3.4}$ D$_{6}$ अचेतसः; D$_{1}$ असंशयं (for अनेकशः). — ^{c}) T$_{1}$ विज्ञानतस्तथाज्ञानं; T$_{2}$ G$_{1.2.4}$ अज्ञानादथ वा ज्ञानात्; M विजानंतस्तथाज्ञानात्. — ^{d}) B$_{2-4}$ Dc Dn$_{2}$ मे (for ते).

27 D$_{3.6}$ T$_{1}$ om. 27 (for D$_{3}$ cf. v.l. 26); G$_{4}$ om. 27^{a}–28^{b}. — ^{a}) Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ जनैर् (for जीवैर्). Ś$_{1}$ K D$_{1.2.5}$ व्याप्तम् (for ग्रस्तम्). — T$_{2}$ G$_{2}$ om. 27^{cd}. — ^{c}) K$_{1.2}$ D$_{1}$ °ज्ञानाश्च. M$_{1}$ एकैकं च विहिंसंति. — ^{d}) B$_{2-4}$ Dc$_{2}$ मे (for ते).

28 G$_{4}$ om. 28^{ab} (cf. v.l. 27). — ^{a}) G$_{1}$ हिंसंतीति (for अहिंसेति). — ^{b}) T$_{1}$ च स्मृतैः; G$_{1}$ विस्तृतैः; M$_{2}$ विस्मृतैः (for विस्मितैः). — ^{c}) Ś$_{1}$ K$_{1-3}$ D$_{1-3.5}$ को; G$_{1}$ ते (for के). K$_{2}$ नु (for न). Ś$_{1}$ K$_{1-3}$ D$_{1-3.5}$ हिंसति. S (except G$_{3}$) जीवांश्च. — ^{e}) K D$_{2.3}$ इह; D$_{1}$ इति (for बहु). T$_{1}$ G$_{2}$ M संचित्यम्. K$_{1.2}$ B Dc Dn D$_{4.6}$ G$_{3}$ इति; K$_{3.4}$ D$_{1-3}$ बहु (for इह). Ś$_{1}$ इह संचिंत्यमानोपि.

29 ^{a}) G$_{1.2.4}$ अहिंसाधर्मनिरता. — ^{c}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ कुर्वंतेव; K$_{2}$ °ते न (for °न्त्येव). T$_{1}$ M कुर्वतामपि हिंसा च; G$_{2.4}$ तेषामपि हि सा ब्रह्मन्. — ^{d}) T$_{1}$ अल्पतरो; M$_{2}$ °परा. G$_{2}$ [अ]भवत् (for भवेत्).

कुर्वन्त्येव हि हिंसां ते यत्नादल्पतरा भवेत् ॥ २९
आलक्ष्याश्चैव पुरुषाः कुले जाता महागुणाः ।
महाघोराणि कर्माणि कृत्वा लज्जन्ति वै न च ॥ ३०
सुहृदः सुहृदोऽन्यांश्च दुर्हृदश्चापि दुर्हृदः ।
सम्यक्प्रवृत्तान्पुरुषान्न सम्यगनुपश्यतः ॥ ३१
समृद्धैश्च न नन्दन्ति बान्धवा बान्धवैरपि
गुरूंश्चैव विनिन्दन्ति मूढाः पण्डितमानिनः ॥ ३२
बहु लोके विपर्यस्तं दृश्यते द्विजसत्तम ।
धर्मयुक्तमधर्मं च तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ ३३
वक्तुं बहुविधं शक्यं धर्माधर्मेषु कर्मसु ।
स्वकर्मनिरतो यो हि स यशः प्राप्नुयान्महत् ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनद्विशततमोऽध्यायः ॥ १९९ ॥

२००

मार्कण्डेय उवाच ।
धर्मव्याधस्तु निपुणं पुनरेव युधिष्ठिर
विप्रर्षभमुवाचेदं सर्वधर्मभृतां वरः ॥ १
श्रुतिप्रमाणो धर्मो हि वृद्धानामिति भाषितम् । C. 3. 13843 B. 3. 209. 2 K. 3. 213. 2

30 a) Ś1 आलक्षाश्चैव; K2 अलक्ष्म्या°; K3 B3 Dc2 D1. 3. 5 अलक्ष्या° (D1 °क्षा°); B4 आलक्ष्याश्चापि; T1 G4 अलक्षितोपि (G4 °ता हि); T2 G1. 2 M आलक्षिता हि (M2 °तापि). T1 पुरुषः. — b) T1 कुले जातो °गुणः. — M om. 30^{c}–31^{d}. — c) K4 (m as in text) कार्याणि; D2 सर्वा° (for कर्मा°). — d) K1. 2 D3 T G3 (after corr.). 4 नैव च; B1 चैव ह; B2 Dn2. n3 (marg. *sec. m.* as in text) वै द्विज; Dc वै नृपाः; D4 G3 (before corr.) वै नृप (for वै न च).

31 M om. 31 (cf. v.l. 30). — a) D5 दुर्हृदो (for सुहृदो). B2 सुहृदोसुहृदोन्यांश्च. — b) K2 B2 D5 T G2. 4 सुहृदश्चापि (for दुर्हृद°). — c) K3 सम्यक्प्रवृत्ताः पुरुषा. — d) Ś1 K1 D2. 4 अनुपश्यत (D2 °ते). K3 D1. 5 G1 असम्यगनुपश्यतः (D1 °श्य च; G1 °श्यति); K4 स सम्यगनुदृश्य च; Dc सम्यगर्थं न पश्यतः; T1 सम्यगेवानुपश्यतः; T2 G2. 4 सम्यगेव न पश्यति.

32 a) Ś1 K D1–3 सु(D1 अ)समृद्धैर्न; M2 स समृद्धैश्च. Ś1 K1 निंदंति; B2 निंद्यंते. T2 सम्यश्चैश्च (sic) न लज्जंति; G1 स्वस्थानात्प्रच्याविताः स्युर्. — Ś1 K1 om. (hapl.) 32^{bc}. — c) B4 अपि; T G1. 2 चापि (for चैव). Dc गुरूंश्चैव विनिघ्नंति; G4 °श्च नापि नंदंति; M °श्चैवाभिनंदंति. — d) B4 शीघ्रं; D5 मूर्खाः. S (except G3) मूढा निश्चितमानिनः (T1 °निनं; M1 °नसाः).

33 a) G4 M लोकं. B2. 4 [ऽ]पि (for वि-). — b) Ś1 D5 चेह; K1. 2 चैव (for द्विज-). — c) D1 अयुक्तं; D2 M1 अधर्म्यं; G1 अधर्मंश्. — d) B2. 4 मे (for ते).

34 a) Ś1 K D1–3. 5 transp. वक्तुं and शक्यं. — b) Ś1 K1. 2 D1. 3 M1 धर्म्याधर्म्यें(K2 °र्मे)षु. — After 34^{ab}, G1 ins.:

1020* वेदधर्माविरुद्धं यत्प्रमाणैः प्रतितं शुभम् ।

— G1 om. 34^{cd}. — c) K4 D2 G4 स्वधर्म°. — d) M2 संशमं (for स यशः). G4 नरः (for महत्).

Colophon. — *Major parvan:* K2 T2 G2. 4 आरण्य; Dc2 वन (!). — *Sub-parvan:* G1 मार्कंडेयसमस्या. Ś1 K1. 2 D5 (all om. sub-parvan name) mention only धर्मव्याधो(K1 D5 व्याधो)पाख्यान; K3. 4 B Dc Dn D1–4. 6 G3 M2, likewise, only पतिव्रतोपाख्यान. — *Adhy. name:* Ś1 हिंसानिर्णयः; G1 धर्मव्याधकौशि — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 (*sup. lin.*). n3 D1 207; Dn2 206; T1 G1 M (M2 *sup. lin.*) 202 (M2 orig. 204); T2 201; G2. 4 203. — *Śloka no.:* Dn 39.

200

1 a) K4 B D4. 6 G3 निपुणः. — d) Ś1 B3 सर्वधर्मविदां; D2 सर्वं धर्मभृतां; D5 धर्म्यं धर्म°. K2–4 B1–3 D4. 5 वर. B4 सर्वभूतहिते रतः.

2 Before 2, Ś1 K2 G1 ins. धर्मव्याधः; K1. 3. 4 B D T G2. 3 M व्याध उ° (resp. व्याधः). — a) B1–3 Dc Dn D4. 6 T2 G3 [ऽ]यं; G4 च (for हि). Ś1 K D1–3. 5

C. 3. 13843
B. 3. 209. 2
K. 3. 213. 2

सूक्ष्मा गतिर्हि धर्मस्य बहुशाखा ह्यनन्तिका ॥ २
प्राणात्यये विवाहे च वक्तव्यमनृतं भवेत् ।
अनृतं च भवेत्सत्यं सत्यं चैवानृतं भवेत् ॥ ३
यद्भूतहितमत्यन्तं तत्सत्यमिति धारणा ।
विपर्ययकृतोऽधर्मः पश्य धर्मस्य सूक्ष्मताम् ॥ ४
यत्करोत्यशुभं कर्म शुभं वा द्विजसत्तम ।
अवश्यं तत्समाप्नोति पुरुषो नात्र संशयः ॥ ५
विषमां च दशां प्राप्य देवान्गर्हति वै भृशम् ।
आत्मनः कर्मदोषाणि न विजानात्यपण्डितः ॥ ६
मूढो नैकृतिकश्चापि चपलश्च द्विजोत्तम ।
सुखदुःखविपर्यासो यदा समुपपद्यते ।
नैनं प्रज्ञा सुनीतं वा त्रायते नैव पौरुषम् ॥ ७
यो यमिच्छेद्यथा कामं तं तं कामं समश्नुयात् ।
यदि स्यादपराधीनं पुरुषस्य क्रियाफलम् ॥ ८
संयताश्चापि दक्षाश्च मतिमन्तश्च मानवाः ।
दृश्यन्ते निष्फलाः सन्तः प्रहीणाः सर्वकर्मभिः ॥ ९
भूतानामपरः कश्चिद्धिंसायां सततोत्थितः ।
वञ्चनायां च लोकस्य स सुखेनेह जीवति ॥ १०
अचेष्टमानमासीनं श्रीः कंचिदुपतिष्ठति ।
कश्चित्कर्माणि कुर्वन्हि न प्राप्यमधिगच्छति ॥ ११

श्रुतिः प्रमाणं धर्मस्य. — ^{b}) T1 M2 इह ; T2 G2. 4 अभि- (for इति). D6 शासनं (for भाषितम्). Ś1 K1. 2 B1–3 Dc Dn D4. 6 G3 इति वृद्धानुशासनं. — ^{d}) K2 ह्यनंत्यका ; K4 D1. 2 T2 G1 M2 ह्यनंतका (T2 °ता) ; G2. 4 ह्यनिंदिता.

3 ^{a}) K3 B D (except D1–3. 5) T1 G3. 4 M2 प्राणांतिके ; K4 प्राणव्यये. B1 विवादे. — ^{b}) Ś1 कर्तव्यम् (for वक्तव्यम्). D2 चरेत् (for भवेत्). — K1 om. (hapl.) 3^{cd}. — ^{c}) K4 B Dc Dn D4. 6 T1 G1. 3 M अनृतेन ; D6 अनृतं वै. G1 M वदेत् (for भवेत्). — ^{d}) K3. 4 B2. 4 D1 सत्ये चैव ; B1. 3 Dc Dn D4. 6 T1 G1. 3 M सत्येनैव (for सत्यं चैव). T1 G1 M वदेत् (for भवेत्).

4 ^{a}) Dc अत्यर्थं. — ^{b}) B4 धर्मिणां ; D4 T2 M2 धारणात् ; D6 सत्तम. — ^{c}) G2 विपर्यास°. — After 4, G2 ins.:

1021* यत्करोत्यशुभं कर्म पश्य धर्मस्य सूक्ष्मताम् ।

5 ^{a}) Ś1 K D1–3. 5 यः (for यत्). T1 [अ]शुचिं (for [अ]शुभं). — ^{b}) Dn G3 यदि (for द्विज-). T G1. 2. 4 M शुभं वापि द्विजोत्तम. — After 5^{ab}, T1 ins.:

1022* अस्य कर्तुर्गतिं सर्वां वक्ष्यामि द्विजसत्तम ।

— ^{c}) T1 भक्षयन् (for अवश्यं). Ś1 K D1–3. 5 फलमाप्नोति ; G4 तमवा°.

6 G2 om. 6^{a}–7^{b}. — ^{a}) B1 हि ; T G1. 4 M2 तु (for च). B1 Dn प्राप्तो (for प्राप्य). — ^{b}) B1. 4 देवं ; G1 देशान्. K1–3 D2 M1 गर्हति वै ; B4 गर्हयते ; D1. 5 अर्हति वै. — ^{c}) T1 कर्मणः (for आत्मनः). Ś1 K2 °दोषैर्हि ; K1 °दोषं हि ; K4 D2. 3 °दोषान्वै ; B2. 3 °दोषांश्च ; B4 °दोषं तु ; D1 °दोषं वै ; D6 °दोषत्वं ; T G1. 2 M °दोषेण ; G4 °दोषाणां. — ^{d}) Dc च जानाति (for विजा°). Ś1 K B2 D1. 2. 5 न वि(D1 नैव)जानंत्यपंडिताः.

7 G2 om. 7^{ab} (cf. v.l. 6). — ^{a}) Dn2. n3 D1 नैष्कृतिक°. Ś1 K2 D5 मूढा नैकृतिकाश्चापि (D5 ° — ^{b}) Ś1 K2 D5 चपलाश्च. K2 Dc2 D2. 4 °त्तमः. K1 चपला द्विजसत्तम. — T G1. 4 M ins. after 7 : G2 (which om. 6^{a}–7^{b}) ins. after 5 :

1023* शुभं बध्नाति वै कर्म पुरुषः पापनिश्चयः ।

[T1 आशु (for शुभं). M अशुभं कर्म वै कर्म (M1 °र्म बध्नाति).]

— 7^{cdef} = (var.) B. 12. 331. 1. — ^{c}) K3. 4 °विपर्यायैर् ; B1 D3 T1 G1 M °सैर् ; B2–4 Dc2 D2 °से ; Dn °सान् (!) ; D1 °सं ; D4. 6 G3 °साद्. — ^{d}) B4 Dn सदा (for यदा). G4 समभिपद्यते. — ^{e}) T1 दैवं ; G1 नैतं ; G2 एनं. Dn1 M2 प्रजा. T2 G2. 4 सुनीतिर्. — ^{f}) Ś1 K D1–3. 5 न च (for नैव). T1 G1 M त्राति नैव च पौरुषं.

8 ^{a}) K3. 4 D2. 3 यं (for यो). — ^{b}) K2 तं ते ; T1 ततः ; G1 M1 तथा ; G2. 4 स तं (for तं तं). Ś1 K2. 3 D2 उपाश्नुयात् ; K1. 4 B3. 4 D1. 3 अवाप्नुयात् ; B1. 2 Dn D4. 6 G3 स आप्नुयात् ; Dc M1 समाप्नु° ; D5 उपाश्नुते ; G1 समश्नुते (for °यात्). — ^{c}) Ś1 K1. 2. 4 D1–3. 5 G2. 4 यदि स्यान्न (G4 °न्ना-) परा°. — ^{d}) B2 Dn D4. 6 T1 G3 पौरुष°.

9 ^{c}) T2 निष्कुलाः ; some MSS. निःफलाः. — ^{d}) Ś1 K1. 2 प्रहीनाः. K3. 4 D1. 5 °कर्मसु.

10 ^{b}) Ś1 K2 सततोद्यतः ; K1 अपरोद्यतः. — ^{d}) K4 D5 T G1. 2. 4 M1 सुखेनैव (D5 °न हि). T G4 M2 जीर्यते ; G1. 2 युज्यते (for जीवति). B Dc Dn D4. 6 G3 स सुखी जीवते सदा (B4 सुखेनैवेह जीवति).

11 ^{a}) B1–3 D (except D1–3. 5) G3 अचेष्टमपि चासीनं. — ^{b}) Ś1 K1. 2 B2 D6 °तिष्ठते ; B1 °सर्पति ; B3 Dc °गच्छति. ^{c}) Ś1 K D1–3. 5 कुर्वाणो ; B3 गच्छंति (for कुर्वन्हि). B4 कस्यचित्कुर्वतः कर्म. — ^{d}) K3 G2 M न प्राश्यम् ; K4 B1. 2

देवानिष्ट्वा तपस्तप्त्वा कृपणैः पुत्रगृद्धिभिः ।
दशमासधृता गर्भे जायन्ते कुलपांसनाः ॥ १२
अपरे धनधान्यैश्च भोगैश्च पितृसंचितैः ।
विपुलैरभिजायन्ते लब्धास्तैरेव मङ्गलैः ॥ १३
कर्मजा हि मनुष्याणां रोगा नास्त्यत्र संशयः ।
आधिभिश्चैव बाध्यन्ते व्याधैः क्षुद्रमृगा इव ॥ १४
ते चापि कुशलैर्वैद्यैर्निपुणैः संभृतौषधैः ।
व्याधयो विनिवार्यन्ते मृगा व्याधैरिव द्विज ॥ १५
येषामस्ति च भोक्तव्यं ग्रहणीदोषपीडिताः ।
न शक्नुवन्ति ते भोक्तुं पश्य धर्मभृतां वर ॥ १६
अपरे बाहुबलिनः क्लिश्यन्ते बहवो जनाः ।
दुःखेन चाधिगच्छन्ति भोजनं द्विजसत्तम ॥ १७

इति लोकमनाक्रन्दं मोहशोकपरिप्लुतम् ।
स्रोतसासकृदाक्षिप्तं ह्रियमाणं बलीयसा ॥ १८
न म्रियेयुर्न जीर्येयुः सर्वे स्युः सार्वकामिकाः ।
नाप्रियं प्रतिपश्येयुर्वशित्वं यदि वै भवेत् ॥ १९
उपर्युपरि लोकस्य सर्वो गन्तुं समीहते ।
यतते च यथाशक्ति न च तद्वर्तते तथा ॥ २०
बहवः संप्रदृश्यन्ते तुल्यनक्षत्रमङ्गलाः ।
महच्च फलवैषम्यं दृश्यते कर्मसंधिषु ॥ २१
न कश्चिदीशते ब्रह्मन्स्वयंग्राहस्य सत्तम ।
कर्मणां प्राकृतानां वै इह सिद्धिः प्रदृश्यते ॥ २२
यथा श्रुतिरियं ब्रह्मञ्जीवः किल सनातनः ।
शरीरमध्रुवं लोके सर्वेषां प्राणिनामिह ॥ २३ C. 3. 13865 B. 3. 209. 23 K. 3. 213. 24

D_c D_1 नाप्राप्यम्; B_4 न चार्थम् (for न प्राप्यम्).

12 [b]) K_1 °कर्मभिः; K_2 D_5 °गृद्धिभिः; K_4 T_2 $G_{1.2.4}$ M_1 °गृध्नुभिः. — [c]) Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ B_4 D_{1-3} दश मासान्; $B_{2.3}$ °मासं (for °मास-). S (except G_3) गर्भाः.

13 D_{c2} om. 13[ab]. — [b]) B_4 कोपैश्च; G_2 भोग्यैश्च. — [c]) K_3 G_4 अपि; D_3 चापि; D_1 अधि-; T_1 अथ (for अभि-). — [d]) Ś$_1$ $K_{1.2}$ लब्धा; T_1 G_4 बद्धास्. T_1 G_4 इव (for एव). — After 13, S (except G_3) ins.:

1024* न देहजा मनुष्याणां व्याधयो द्विजसत्तम ।

14 [a]) $D_{5.6}$ G_3 कर्मजो; T_2 कर्मात्मा. — [b]) B_1 D_c भोगा; $D_{5.6}$ T_2 G_3 रोगो (for रोगा). — T_1 M_2 om. 14[c]–15[d]. — [c]) G_1 M_1 व्याधिभिश्च. The old printed ed. read व्याधयो विनिवार्यंते, which was *not* found in any MS. — [d]) T_2 $G_{1.2.4}$ M_1 व्यालैः.

15 T_1 M_2 om. 15 (cf. v.l. 14). — [a]) K_1 वैद्ये; K_2 D_{n3} वेद्यैर्; G_2 वंद्यैर्. — [b]) Ś$_1$ त्रिपुलैः (for निपुणैः). — [c]) K_3 विनिवर्तंते. — [d]) Ś$_1$ $K_{1.3.4}$ D_c $D_{2.3}$ T_2 G_1 मृगव्याधैर् (T_2 °लैर्). $K_{3.4}$ $D_{1-3.5}$ द्विपाः (for द्विज).

16 [a]) K_2 G_4 एषाम्; T_1 तेषाम्. — [b]) S (except G_3) °रोग° (for °दोष°). — [c]) D_c ते दोषं; D_1 भोक्तव्यं; T_1 भोक्तुं च (for ते भोक्तुं). — [d]) S (except G_3) चेष्टितुं पूर्वकर्मणा (T °तुं पुण्यकर्मणः; M °तं पश्य कर्मणः).

17 T_1 M_2 om. 17. — [a]) Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ $D_{1-3.5}$ वह्नि° (for बाहु°). — [b]) K_2 $B_{2.3}$ D_n $D_{2.4.6}$ G_3 क्लिश्यंति; K_4 दृश्यंते; B_1 तुष्यंति.

18 [a]) B_4 T_2 °क्रांतं (for °क्रन्दं). — [b]) B_1 मोहशोकपरायणं; B_4 T_1 $G_{1.2.4}$ M देह(B_4 मोह-; T_1 देव)शंकापरिप्लुतं. — [c]) K_3 कालेन; K_4 B_2 D_c D_{1-3} श्रोतसा. K_3 आसक्तं; K_4 D_{1-3} आकृष्टं. — [d]) Ś$_1$ $K_{1.3}$ ह्रियमानं; T_1 प्रीयमाणं. Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ $D_{1-3.5}$ विलोकय (for बली°).

19 [a]) Ś$_1$ $K_{3.4}$ B_3 $D_{1-3.5}$ G_4 M_1 जीवेयुर्. — G_4 om. (hapl.) 19[bc]. — [b]) $K_{2.4}$ B_3 D_n D_{3-6} G_3 सर्वकामिकाः; T_1 स्वर्ग°. — [d]) T_1 वश्यं च; G_1 स्वयशो; $G_{2.4}$ विधिश्च; M_1 स्ववशो; M_2 वशं च (for वशित्वं). $G_{2.4}$ नो (for वै).

20 [a]) M_1 लोकोयं (for लोकस्य). — [b]) Ś$_1$ K B_4 $D_{1-3.5}$ अभीप्सते (for समीहते). — [d]) K_4 $D_{3.5}$ यथा. T_1 न तथा वर्तते च तत्.

21 [a]) G_1 वस्तवः (for बहवः). — [c]) $B_{2.4}$ D_n $D_{4.6}$ G_3 तु (for च). Ś$_1$ फलवैफल्यं. — [d]) B_4 सर्वकर्मसु; D_5 S (except G_3) कर्मसिद्धिषु. — After 21, D_{1-3} ins.:

1025* वहन्ति शिबिकामन्ये यान्त्यन्ये शिबिकागताः ।

22 [a]) K_3 $B_{2.3}$ D (except D_5) G_3 केचिद् (for कश्चिद्). Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ D_5 $G_{2.4}$ दृश्यते; B_1 गीयते; T G_1 M_1 ईहते (for ईशते). — [b]) K_4 B_2 D_{c1} $D_{n1.n2.n3}$ (before corr.) D_{2-6} M_2 °ग्राह्यस्य; $G_{1.2}$ °ग्राहश्च. G_4 संग्रहे (for सत्तम). — [c]) K_3 D_{c1} $D_{n1.n2}$ D_4 T $G_{3.4}$ कर्मणा-. B_4 D_1 T_2 $G_{2.4}$ M_2 प्रकृ°. Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ $D_{1.3.5}$ हि (for वै). — [d]) D_c देहसिद्धिः; T_1 इह संधिः.

23 [a]) T $G_{2.4}$ तथा.

C. 3. 13865
B. 3. 209. 24
K. 3. 213. 25

वध्यमाने शरीरे तु देहनाशो भवत्युत ।
जीवः संक्रमतेऽन्यत्र कर्मबन्धनिबन्धनः ॥ २४

ब्राह्मण उवाच ।

कथं धर्मभृतां श्रेष्ठ जीवो भवति शाश्वतः ।
एतदिच्छाम्यहं ज्ञातुं तत्त्वेन वदतां वर ॥ २५

व्याध उवाच ।

न जीवनाशोऽस्ति हि देहभेदे
मिथ्यैतदाहुर्म्रियतेति मूढाः ।
जीवस्तु देहान्तरितः प्रयाति
दशार्धतैवास्य शरीरभेदः ॥ २६
अन्यो हि नाश्नाति कृतं हि कर्म
स एव कर्ता सुखदुःखभागी ।
यत्तेन किंचिद्धि कृतं हि कर्म
तदश्नुते नास्ति कृतस्य नाशः ॥ २७
अपुण्यशीलाश्च भवन्ति पुण्या
नरोत्तमाः पापकृतो भवन्ति ।
नरोऽनुयातस्त्विह कर्मभिः स्वै-
स्ततः समुत्पद्यति भावितस्तैः ॥ २८

ब्राह्मण उवाच ।

कथं संभवते योनौ कथं वा पुण्यपापयोः ।
जातीः पुण्या ह्यपुण्याश्च कथं गच्छति सत्तम ॥ २९

व्याध उवाच ।

गर्भाधानसमायुक्तं कर्मेदं संप्रदृश्यते ।
समासेन तु ते क्षिप्रं प्रवक्ष्यामि द्विजोत्तम ॥ ३०
यथा संभृतसंभारः पुनरेव प्रजायते ।
शुभकृच्छुभयोनीषु पापकृत्पापयोनिषु ॥ ३१
शुभैः प्रयोगैर्देवत्वं व्यामिश्रैर्मानुषो भवेत् ।
मोहनीयैर्वियोनीषु त्वधोगामी च किल्बिषैः ॥ ३२

24 ^{a}) B_2 G_1 वर्धं° (for वध्य°). T_1 च देहे (for शरीरे). Ś$_1$ K $D_{2.3.5}$ च (K_4 चै) (for तु). — ^{c}) K_2 नित्यं (for ऽन्यत्र). — ^{d}) = (var.) 34^{d}. Ś$_1$ K_{1-3} B_1 D_5 कर्मबंधन(D_5 °धातु)बंधनः; D_3 कर्मसंघनि°; T_1 °वश्यश्च शाश्वतः; G_1 M °बंधनबंधितः. — After 24, $K_{1.2}$ ins. an addl. colophon.

25 T_1 G_1 कौशिकः (for ब्राह्मण उ°). — ^{a}) B_{1-3} D_6 धर्म(B_1 ब्रह्म)विदां; Dc Dn $D_{3.4}$ कर्मविदां (D_3 °भृतां). — ^{c}) B_1 Dc D_2 S (except T_2 G_3) श्रोतुं (for ज्ञातुं). — ^{d}) B_1 तत्वतो. $B_{2}m$ वरदां (for वदतां).

26 Ś$_1$ $K_{1.2}$ B_2 धर्मव्याधः (for व्याधः). — ^{a}) T_2 देहनाशो. D_5 त्विह (for [अ]स्ति हि). D_1 शरीरभेदे (for हि देह°). — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ $D_{2.3}$ म्रियते प्रमूढाः; K_3 Dc_1 Dn D_4 G_4 M म्रियतीति मूढाः; $D_{1.5}$ म्रियते किलेति; T_1 प्रवदंत्यमूढाः. — ^{d}) $K_{4}m$ B_4 T_2 $G_{2.4}$ दशार्धता तस्य; D_5 आदृश्यते वापि; T_1 दशापरस्तस्य (for दशार्धतैवास्य).

27 ^{a}) Ś$_1$ $K_{1.4}$ D_1 अन्यच्च; $K_{2.3}$ $D_{2.3}$ G_4 M_1 अन्यश्च; D_5 T $G_{1.2}$ अन्यस्य (T_1 त्र°); M_2 अन्यैश्च. — ^{b}) G_4 चैव (for एव), and °भोगी (for °भागी). B_{1-3} D (except $D_{1-3.5}$) G_3 मनुष्यलोके मनुजस्य कश्चित्; T $G_{1.2}$ M स वै कर्ता सुखदुःखस्य (G_2 दुःखसुखस्य) भा(T_1 M_2 भो)-गी. — ^{c}) T_2 $G_{2.4}$ M_2 यत्नेन (for यत्तेन). Ś$_1$ K $D_{1-3.5}$ सुकृतं; M_1 च कृतं (for हि कृतं). K_3 D_1 कृतं च (for हि कर्म). — ^{d}) G_1 M_2 नात्र (for नास्ति).

28 ^{a}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ $B_{2.3}$ D (except $D_{1-3.5}$) G_3 सुपुण्य° (for अपुण्य°). B Dn $D_{4.6}$ G_3 हि (B_4 तु) (for च). M_1 [अ]पुण्या (for पुण्या). — ^{b}) N T_1 G_3 M नराधमाः (for नरो°). $K_{3.4}$ $D_{1-3.5}$ पुण्यकृतो; $G_{1.4}$ पापकृता. — ^{c}) D_5 नरस्तु जातस्त्विह; T_1 G_1 M_2 नरास्तु (G_1 °रा हि; M_2 °राथ) गच्छंति हि; $G_{2.4}$ नरोनुगम्यंत हि; M_1 अधो नरो गच्छति. — ^{d}) T_2 वृतैः; $G_{2.4}$ कृतैः (for ततः). Ś$_1$ K B_1 $D_{1-3.5}$ T_2 समुत्पत्स्यति. Ś$_1$ $K_{1.2}$ M भावितैस्. — After 28, $G_{2.4}$ ins. an addl. colophon (*adhy. no.*: 204).

29 G_1 कौशिकः (for ब्राह्मणः). — ^{a}) K_4 Dc_2 Dn_1 $D_{5.6}$ स (for सं-). — ^{c}) $K_{1.2.4}$ Dc_2 D_4 जाती; Dc_1 $G_{1.3}$ M_1 जातिः; $G_{2.4}$ जाताः; M_2 जात्या. B_3 Dn तु (for हि). T_1 जात्या पुण्यामपुण्यां च. — ^{d}) $G_{2.4}$ गर्भं (for कथं). K_4 $B_{1.2}$ $D_{1.5}$ T_2 $G_{2.4}$ M गच्छंति. D_5 जंतवः (for सत्तम).

30 Ś$_1$ K_2 धर्मव्याधः (for व्याध उ°). — Ś$_1$ om. 30. — ^{a}) $K_{1.2}$ गर्भाधाने. — ^{b}) $K_{1.2.4}$ $D_{2.3.5}$ संप्रपद्यते; K_3 D_1 °वर्तते; Dc_2 °पश्यते. — ^{c}) K B_4 D_{1-3} तत्सर्वं; D_5 तान्सर्वान् (for ते क्षिप्रं). — ^{d}) T_1 प्रवक्ष्येहं (for °क्ष्यामि). T_2 $G_{1.2.4}$ M वक्ष्यामि द्विजसत्तम.

31 ^{c}) T_1 शुभमाप्नोति; T_2 $G_{1.2.4}$ शुभयोनौ तु (for °योनीषु!).

32 ^{c}) Ś$_1$ त्रियोनी च; T_1 विमोहत्वं; T_2 G_2 च तिर्यक्त्वं;

जातिमृत्युजरादुःखैः सततं समभिद्रुतः ।
संसारे पच्यमानश्च दोषैरात्मकृतैर्नरः ॥ ३३
तिर्यग्योनिसहस्राणि गत्वा नरकमेव च ।
जीवाः संपरिवर्तन्ते कर्मबन्धनिबन्धनाः ॥ ३४
जन्तुस्तु कर्मभिस्तैस्तैः स्वकृतैः प्रेत्य दुःखितः ।
तद्दुःखप्रतिघातार्थमपुण्यां योनिमश्नुते ॥ ३५
ततः कर्म समादत्ते पुनरन्यन्नवं बहु ।
पच्यते तु पुनस्तेन भुक्त्वापथ्यमिवातुरः ॥ ३६
अजस्रमेव दुःखार्तोऽदुःखितः सुखसंज्ञितः ।
ततोऽनिवृत्तबन्धत्वात्कर्मणामुदयादपि ।
परिक्रामति संसारे चक्रवद्बहुवेदनः ॥ ३७
स चेन्निवृत्तबन्धस्तु विशुद्धश्चापि कर्मभिः ।
प्राप्नोति सुकृताँल्लोकान्यत्र गत्वा न शोचति ॥ ३८
पापं कुर्वन्पापवृत्तः पापस्यान्तं न गच्छति ।
तस्मात्पुण्यं यतेत्कर्तुं वर्जयेत च पातकम् ॥ ३९
अनसूयुः कृतज्ञश्च कल्याणान्येव सेवते ।
सुखानि धर्ममर्थं च स्वर्गं च लभते नरः ॥ ४०
संस्कृतस्य हि दान्तस्य नियतस्य यतात्मनः ।
प्राज्ञस्यानन्तरा वृत्तिरिह लोके परत्र च ॥ ४१
सतां धर्मेण वर्तेत क्रियां शिष्टवदाचरेत् । C. 3. 13884 B. 3. 209. 44 K. 3. 213. 45

G1 अमानीषु (for वियो°). — d) T1 यथाकामी च; T2 G2 अधर्मैरेति; G4 अधोगामी च; M2 अधोगामिषु. Ś1 K1–3 Dn D1. 3 किल्बिषी.

33 a) D1 जन्म°; S (except G3) व्याधि°. — b) Ś1 K1 D1–3 T2 G3 °द्रुताः; K2 Dc G4 °द्रुतं. — T1 om. 33^{c}–35^{d}. — c) The reading संचरे or संचारे (for संसारे) of some old printed ed. is *not* found in any MS.! Ś1 K1. 4 D1–3 T2 G1. 2 M2 पच्यमाना(M2 °नै)श्च. — d) K3. 4 D1–3 T2 G1 नराः.

34 T1 om. 34 (cf. v.l. 33). — c) D5 संप्रतिवर्तते. — d) = (var.) 24^{d}. Ś1 K1. 3 B3 G1. 2 M1 कर्मबंधनबंधनाः (G1. 2 °संयुताः; M1 °बंधिताः); T2 M2 कामबंधनसंयताः.

35 T1 om. 35 (cf. v.l. 33). — a) Ś1 K1. 2 जंतवः; B2 T2 जंतुः स्व-; B4 G1 M2 जंतुश्च; Dc जंतुषु. G1 (before corr.). 2 स्वैः स्वैः (for तैस्तैः). — b) K1. 2 Dc D4. 6 G3 सु- (for स्व-). Ś1 K1 दुःखिताः. — d) Ś1 K1. 2 अश्नुयुः; B2 Dn D4. 6 G3 आप्नुते; B4 ऋच्छति. B3 पुण्यां योनिमवाप्नुते; D5 G2. 4 पुण्यां योनिं समश्नुते; G1 M अपुण्या याति योनयः.

36 a) Ś1 K1. 2 समाधत्ते. — b) Dc न तु (for बहु). D1 पुनरन्यत्र यद्बहु. — c) K1. 2 पश्यते; K3 B1 मुच्यते; Dc पच्यंते. — d) T1 G1. 4 [अ]भक्ष्यम् (for [अ]पथ्यम्). Dc इवात्मनः.

37 a) Ś1 इव; K D1–3. 5 इह (for एव). — b) Dn D4. 6 G3 सुखसंज्ञकः; T1 सुखसंज्ञितं. Dc श्रमत्यसुखपीडितः; G2. 4 दुःखितोदुःखसंज्ञितः. — c) Ś1 K1. 2 अतो. B3 °निमित्तबंध°; D5 °निर्वृत्तबंध°; M °निवृत्तबंधु°. — e) Ś1 K B4 D1–3. 5 परिभ्रमति. T1 G1 M1 संसारं; G3 संचारे. — f) Ś1 K B4 D1–3. 5 T G2. 4 M1 बहुवेदने (T1 M1 °नं); G1 परिवेष्टनं.

38 a) T1 ते (for चेन्). — b) D1 निवृत्त° (for विशुद्ध°). — After 38^{ab}, all MSS. (except D1. 3. 5 T1 G1; K1. 2 om. line 2) ins.:

1026* तपोयोगसमारम्भं कुरुते द्विजसत्तम ।
कर्मभिर्बहुभिश्चापि लोकानश्नाति मानवः ।,

which in K3. 4 B Dc Dn D2. 4. 6 T2 G2–4 M2 is followed by a *repetition* of 38^{ab}. — c) Ś1 K1. 2 प्राप्नुते. — d) Ś1 शोचते.

39 a) D1 पापवृत्तिः. T2 पापात्मा पापवृत्तिश्च; G1 सततं पापवृत्तस्तु. — b) B Dc नियच्छति (for न ग°). — After 39^{ab}, G2. 4 ins.:

1027* पुण्यं कुर्वन्पुण्यवृत्तः पुण्यस्यान्तं न गच्छति ।

— d) K4 D2. 3. 5 वर्जयेत्तच्च; B Dc Dn D4. 6 T1 G3 M वर्जयीत च; T2 G1. 2. 4 वर्जयित्वा तु. K3 B2–4 Dn1. n2 D4. 6 T1 G3 M पापकम्.

40 a) K3 B3 Dc D3 T2 अनसूयः. Ś1 K D1–3. 5 कृतप्रज्ञः. — b) Ś1 K1. 3 D3 कल्याणानेव; B1. 3 Dc Dn D4. 6 T2 G3 °णानि च; B2 कश्मलानि च. — d) Ś1 K D1. 2. 5

41 a) K4 D2. 3 सत्कृतस्य. B1–3 D (except D1–3) G3 M1 च; G1 तु; M2 [इ]ह (for हि). K2 om. (hapl.) 41^{b}–42^{c}. — b) Dn3 D2 जितात्मनः. — c) T2 G2. 4 °नुत्तमा (for °नन्तरा).

42 K2 om. 42^{abc} (cf. v.l. 41). — b) B2. 4 D5 S (except T1 G3) क्रियाः. — c) Ś1 K1. 3. 4 D1–3. 5 धर्म° (for लोक°). — d) K3 D3 लप्स्येत. Some MSS. द्विजः.

C. 3. 13885
B. 3. 209. 44
K. 3. 213. 45

असंक्लेशेन लोकस्य वृत्तिं लिप्सेत वै द्विज ॥ ४२
सन्ति ह्यागतविज्ञानाः शिष्टाः शास्त्रविचक्षणाः ।
स्वधर्मेण क्रिया लोके कर्मणः सोऽप्यसंकरः ॥ ४३
प्राज्ञो धर्मेण रमते धर्मं चैवोपजीवति ।
तस्य धर्मादवाप्तेषु धनेषु द्विजसत्तम ।
तस्यैव सिञ्चते मूलं गुणान्पश्यति यत्र वै ॥ ४४
धर्मात्मा भवति ह्येवं चित्तं चास्य प्रसीदति ।
स मैत्रजनसंतुष्ट इह प्रेत्य च नन्दति ॥ ४५
शब्दं स्पर्शं तथा रूपं गन्धानिष्टांश्च सत्तम ।
प्रभुत्वं लभते चापि धर्मस्यैतत्फलं विदुः ॥ ४६
धर्मस्य च फलं लब्ध्वा न तृप्यति महाद्विज ।
अतृप्यमाणो निर्वेदमादत्ते ज्ञानचक्षुषा ॥ ४७
प्रज्ञाचक्षुर्नर इह दोषं नैवानुरुध्यते ।
विरज्यति यथाकामं न च धर्मं विमुञ्चति ॥ ४८
सर्वत्यागे च यतते दृष्ट्वा लोकं क्षयात्मकम् ।
ततो मोक्षे प्रयतते नानुपायादुपायतः ॥ ४९
एवं निर्वेदमादत्ते पापं कर्म जहाति च ।
धार्मिकश्चापि भवति मोक्षं च लभते परम् ॥ ५०
तपो निःश्रेयसं जन्तोस्तस्य मूलं शमो दमः ।
तेन सर्वानवाप्नोति कामान्यान्मनसेच्छति ॥ ५१
इन्द्रियाणां निरोधेन सत्येन च दमेन च ।
ब्रह्मणः पदमाप्नोति यत्परं द्विजसत्तम ॥ ५२

43 B_2 om. 43^{ab}. — ^{a}) K_2 $B_{1.3.4}$ Dc Dn $D_{4.6}$ T_1 G_3 ह्यागम° (for ह्यागत°). D_1 आगतागमविज्ञानाः. — ^{b}) K_2 Dn D_4 T_1 G_3 शास्त्रे (for शास्त्र-). — ^{d}) Ś$_1$ K_1 कर्मणः सोस्य संकरः; K_2 कर्मनाशोसि सं°; T_1 कुर्वाणः सो ह्यसं°; T_2 $G_{2.4}$ कुर्वाणास्ते ह्यसंकरः (G_2 °राः); G_1 कुर्वाणा ये ह्यसंकराः; M कर्मणः स ह्यसंकरः.

44 ^{a}) Ś$_1$ K_{2-4} D_{1-3} प्रजा; D_5 राज- (for प्राज्ञो). T_1 G_1 M धर्मे च (for धर्मेण). K_4 G_1 (before corr.) लभ° (for रम°). — ^{b}) D_5 प्रजा चै°; T_1 धर्मेणै° (for धर्मं चै°). — After 44^{ab}, M ins.:

1028* धर्मेण वृत्तिं कुरुते धर्मं चैव प्रशंसति ।

— K_3 om. 44^{c}–45^{d}. — ^{c}) K_4 Dn D_{1-6} ततो ध(Dn $D_{4.6}$ °स्माद्ध)र्मादवाप्तेन; M स तु धर्मादवाप्तैर्हि. — ^{d}) K_4 Dn D_{1-6} धनेन; B_1 धर्मेषु; T_2 नष्टेषु. M धनैर्ब्राह्मणसत्तम. — ^{e}) T_1 मुंचते; T_2 G_{2-4} M_1 [आ]सिंचते. — ^{f}) S (except G_3) गुणं. B_3 T_1 G_4 पश्यंति.

45 K_3 om. 45 (cf. v.l. 44). — ^{a}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ भवते; G_4 वदति. — G_2 om. 45^{cd}. — ^{c}) K_4 B D (except D_5) G_3 स मित्र°. — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ परत्रेह (for इह प्रेत्य). D_5 विंदति; G_1 नश्यति (for नन्दति).

46 ^{a}) Dc T_1 M शब्दस्पर्शौ. B_1 गंधं (for रूपं). Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ $D_{1.3.5}$ शब्दे ($K_{1.2}$ °ब्द-) स्पर्शे तथा रूपे. — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ $D_{1.3}$ रसे ($K_{1.2}$ °स-) गंधे च; B_1 रूपमिष्टं च; D_2 रसं गंधं च; D_5 गंधेभीष्टे च (for गन्धानिष्टांश्च). B_4 भारत; G_1 सर्वशः (for सत्तम).

47 ^{a}) T_1 अधर्मस्य (for धर्मस्य च). — ^{b}) B_2 Dn $D_{1.4.6}$ G_3 M_1 तुष्यति; G_2 त्रप्स्यति. K_2 D_1 M_2 महान्; K_4 Dc सदा (for महा-). — ^{c}) Ś$_1$ K_{1-3} Dc D_1 T_2 $G_{2.4}$ M_2 अतृप्यमानो; B_1 तृप्यमाणोपि; B_2 अतुप्यमाणो; B_4 न तृप्यमाणो. — ^{d}) B D (except $D_{1-3.5}$) G_3 आपेदे; T_1 नादत्ते (for आदत्ते).

48 ^{a}) Ś$_1$ K D_{1-3} ज्ञान° (for प्रज्ञा°). Ś$_1$ $K_{1.2}$ इति; Dc इव (for इह). — ^{b}) K_3 $B_{1.4}$ Dc1 $D_{2.3.5}$ चैव; T_1 G_1 एव (for नैव). D_1 [अ]नुरुध्यति; G_1 M_2 °बुध्यते. T_2 $G_{2.4}$ दोषैर्नैवावरुध्यते. — ^{c}) K_4 विरज्येत; B Dc Dn D_{2-6} T_1 $G_{1.3}$ विरज्यते; D_1 विरतिं च; T_2 M_2 विराजति; M_1 विरज्येति. $B_{1.3.4}$ Dc T_1 G_1 M तथा कामान्.

49 ^{a}) $G_{2.4}$ फल° (for सर्व°). T_1 M_2 न (for च). — ^{b}) D_1 क्षयान्वितं; D_5 जयात्मकं; S (except G_3) क्रियात्मकं. — ^{c}) $K_{1.2}$ चिरं; $K_{3.4}$ D_5 मोक्षं; Ś$_1$ lacuna. — ^{d}) $K_{1.2}$ T_2 नानुपायान्; G_1 यतते तान्. D_5 M_2 अपायतः.

50 ^{a}) B_2 आदाय; T_1 आसक्ते. — ^{b}) Ś$_1$ K_1 B_1 T_1 G_2 M_2 पापकर्म. — ^{c}) S (except G_3) चैव (for चापि). — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ नरः; G_4 वरं (for परम्).

51 ^{a}) S (mostly) निश्रेयसं. — ^{b}) B_4 S (except G_3) तपो मूलं (T M रूपं) तपो दमः. — D_1 om. (hapl.) 51^{d}–52^{c}. — ^{d}) $G_{2.4}$ मनसेप्सितान्.

52 D_1 om. 52^{abc} (cf. v.l. 51). — ^{b}) B_2 शमेन (for सत्येन). — ^{c}) $K_{1.2}$ ब्रह्मणा; B_4 T_1 $G_{1.4}$ M ब्राह्मणः. T_1 समवा°; T_2 G_1 M सर्वमा° (for पदमा°). — T_1 om. (hapl.) 52^{d}–54^{a}.

53 T_1 om. 53 (cf. v.l. 52). — ^{a}) $K_{1.4}$ D_5 [अ]नु; S (except G_3) [इ]ति (for तु). — ^{b}) G_4 कानि कानि;

ब्राह्मण उवाच ।
इन्द्रियाणि तु यान्याहुः कानि तानि यतव्रत ।
निग्रहश्च कथं कार्यो निग्रहस्य च किं फलम् ॥ ५३
कथं च फलमाप्नोति तेषां धर्मभृतां वर ।
एतदिच्छामि तत्त्वेन धर्मं ज्ञातुं सुधार्मिक ॥ ५४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विशततमोऽध्यायः ॥ २०० ॥

२०१

मार्कण्डेय उवाच ।
एवमुक्तस्तु विप्रेण धर्मव्याधो युधिष्ठिर ।
प्रत्युवाच यथा विप्रं तच्छृणुष्व नराधिप ॥ १
व्याध उवाच ।
विज्ञानार्थं मनुष्याणां मनः पूर्वं प्रवर्तते ।
तत्प्राप्य कामं भजते क्रोधं च द्विजसत्तम ॥ २
ततस्तदर्थं यतते कर्म चारभते महत् ।
इष्टानां रूपगन्धानामभ्यासं च निषेवते ॥ ३
ततो रागः प्रभवति द्वेषश्च तदनन्तरम् ।
ततो लोभः प्रभवति मोहश्च तदनन्तरम् ॥ ४
तस्य लोभाभिभूतस्य रागद्वेषहतस्य च ।
न धर्मे जायते बुद्धिर्व्याजाद्धर्मं करोति च ॥ ५
व्याजेन चरते धर्ममर्थं व्याजेन रोचते ।
व्याजेन सिध्यमानेषु धनेषु द्विजसत्तम । C. 3. 13903 B. 3. 210. 6 K. 3. 214. 6

M2 तानि तानि. — cd) B4 यथा (for कथं), and यत् (for किं).

54 T1 om. 54^{a} (cf. v.l. 52). — a) Ś1 K1. 2 Dn2 कथं फलमवाप्नोति; G1 आप्नोति तेषां धर्मात्मन्. — b) G1 कथं (for तेषां). — c) B4 [अ]हं ज्ञातुं (for तत्त्वेन). — d) Ś1 K D1–3. 5 T2 सर्वं (for धर्मं). Dn निबोध मे (for सुधार्मिक)! B4 धर्मतत्त्वेन सुव्रत.

Colophon om. in K3 D1. — *Major parvan:* Ś1 K2 Dn2 T2 G2. 4 आरण्य; B2 आदि (!). — *Sub-parvan:* G1 M2 मार्कंडेयसम(M2 °मा)स्या (followed by पतिव्रतोपाख्यान in M2). K3 B Dc Dn1. n3 D2–6 G3 (all om. sub-parvan name) mention only पतिव्रतो(D5 व्याधो)पाख्यान. — *Adhy. name:* G1 धर्मव्याधकौशिकसंवादः; G2 कौशिकव्याधसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn (Dn1 *sup. lin.*) 208 (Dn2 207); T G1 M (M2 *sup. lin.*) 203; G2. 4 M2 (orig.) 205. — *Śloka no.:* Dn1. n2 56; Dn3 57.

201

1 a) B1. 2 च (for तु). — c) B1 वृत्तं; S प्रश्नं (for विप्रं). Ś1 K D1–3. 5 प्रत्युवाचाथ यद्वृत्तं. — d) B4 युधिष्ठिर (for नरा°).

2 a) Ś1 K1. 2 हि विषये (for मनु°). — b) B1–3 Dc S (except G3) मतिः (for मनः). D1 प्रपद्यते (for प्रवर्त°). — c) B1. 3 Dc S तां; D5 तं (for तत्). Ś1 K1. 2 भजति; B1. 3 Dc S (except G3) जयति (for भजते). B4 ततः प्रजायते कामो; D1 ततः कामं च भजते. — d) B1. 3 D (except D1–3. 5) S रोषं; B4 रोषश् (for क्रोधं).

3 a) B4 स्वमर्थं (for तदर्थं). T1 महते (for यतते). — b) K3 कर्ममारभते. — d) K1 M चेन् (for च).

4 K3. 4 om. (hapl.) 4^{bc}. — b) B2 मोहश्च; D2 विद्वेषस्; S (except G1. 3) रोषश्च (for द्वेष°). — Ś1 K1. 2 B2 D5 om. (hapl.) 4^{cd}. — c) M2 रोषः (for लोभः). — d) T G1 द्रोह° (for मोह°).

5 a) B D (except D1–3. 5) G3 ततो (for तस्य). — d) K1 धर्मं (for धर्मे). T1 वै (for च).

6 a) K1. 2 चरितो; K3. 4 (after corr.) B1. 3 Dc2 D1. 2. 4. 6 S चरतो (G1 च ततो; M2 रोचते) (for चरते). — b) B3 सत्यं (for अर्थं). B2 चेच्छति (for रोचते). Ś1 K1. 3. 4 D1. 2. 5 अर्थ(D5 °र्थं)व्याजोपि रोचते (Ś1 K1 वर्तते); K2 अर्थं व्याजे प्रवर्तते; T G1 व्याजेन च न रो°; G2. 4 व्याजोपि न च रो°; M अव्याजेन च रो°. — c) K3 B2 व्याजेषु; T1 कामेन (for व्याजेन). B4 S (except G3) सेव्य°; D3 रोच° (for सिध्य°). — d) D1 धर्मेषु; S (except G3) एते° (for

C. 3. 13904 B. 3. 210. 7 K. 3. 214. 7

तत्रैव रमते बुद्धिस्ततः पापं चिकीर्षति ॥ ६

सुहृद्भिर्वार्यमाणश्च पण्डितैश्च द्विजोत्तम ।
उत्तरं श्रुतिसंबद्धं ब्रवीति श्रुतियोजितम् ॥ ७

अधर्मस्त्रिविधस्तस्य वर्धते रागदोषतः ।
पापं चिन्तयते चापि ब्रवीति च करोति च ॥ ८

तस्याधर्मप्रवृत्तस्य गुणा नश्यन्ति साधवः ।
एकशीलाश्च मित्रत्वं भजन्ते पापकर्मिणः ॥ ९

स तेनासुखमाप्नोति परत्र च विहन्यते ।
पापात्मा भवति ह्येवं धर्मलाभं तु मे शृणु ॥ १०

यस्त्वेतान्प्रज्ञया दोषान्पूर्वमेवानुपश्यति ।
कुशलः सुखदुःखेषु साधूंश्चाप्युपसेवते ।
तस्य साधुसमारम्भाद्बुद्धिर्धर्मेषु जायते ॥ ११

ब्राह्मण उवाच ।

ब्रवीषि सूनृतं धर्मं यस्य वक्ता न विद्यते ।
दिव्यप्रभावः सुमहानृषिरेव मतोऽसि मे ॥ १२

व्याध उवाच ।

ब्राह्मणा वै महाभागाः पितरोऽग्रभुजः सदा ।
तेषां सर्वात्मना कार्यं प्रियं लोके मनीषिणा ॥ १३

यत्तेषां च प्रियं तत्ते वक्ष्यामि द्विजसत्तम ।
नमस्कृत्वा ब्राह्मणेभ्यो ब्राह्मीं विद्यां निबोध मे ॥ १४

इदं विश्वं जगत्सर्वमजय्यं चापि सर्वशः ।
महाभूतात्मकं ब्रह्मन्नातः परतरं भवेत् ॥ १५

महाभूतानि खं वायुरग्निरापस्तथा च भूः ।
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च तद्गुणाः ॥ १६

धने°). — c) T G1 M अत्रैव (for त°).

7 a) Dc वार्यमाणै°. D1 तु (for च). — b) K B1. 4 Dc2 D2. 3. 5 द्विजोत्तमैः; D1 द्विजातिभिः. — c) K3 उत्तरैः; S (except G3) उत्तमं (for उत्तरं). Ś1 K B2 D2. 3. 5 प्रति-; G4 द्विज- (for श्रुति-). T2 M -संबंधं (for -संबद्धं). — d) Ś1 K D1–3. 5 प्रतियोजितं; B Dc Dn D4. 6 [अ]श्रुतियो°; T2 G2. 4 M1 श्रुतिचोदितं.

8 a) D5 विविधस्; G1 तु विधिस् (for त्रिविधस्). T1 G1 तत्र (for तस्य). — b) B1 जायते; B2–4 Dc1 Dn D4. 6 S (except M1) वर्त° (for वर्ध°). K4 B1–3 D (except D4) G3 रागदोषजः; T1 तत्र भेदतः. — c) B1–3 D (except D1–3. 5) G3 चैव (for चापि). — d) K4 प्र- (for the *first* च).

9 a) Dc D1 तथा°; T1 यस्या° (for तस्या°). B1 [अ]धर्मप्रयुक्तस्य; Dn2 [अ]धर्मे प्रवृत्तस्य. — c) Dn °शीलै°; D4. 6 °शील° (for °शीला°). B1 हि (for च). Ś1 K1 मित्रघ्नं; G1 मित्रार्थं (for मित्रत्वं). — d) K1–3 D3. 6 G1. 2 भजते; B3 व्रजंते; B4 भजंति. Ś1 सहकर्मिणः; K1 पापकर्मभिः; K3 B3 D5 T1 G2. 4 °कर्मणः; K4 D1–3 °कारिणः.

10 a) Ś1 K1. 2 D5 स नेह; B2 सत्येन; G4 एतेन (for स तेन). Ś1 K1–3 D5 T1 सुखम्; K4 B Dc Dn D1–4. 6 G3 दुःखम् (for [अ]सुखम्). — b) K3 परत्रं तु. B D (except D1–3. 5) G3 विपद्यते (B4 निहन्यते). — c) K1 भवते. G4 M ह्येव. — d) B1. 3 Dc °लोकं (for °लाभं). Ś1 K1. 2 B2 D5 T1 G1 च (for तु).

11 a) D5 प्राप्नुयाद् (for प्रज्ञया). — b) Ś1 K1–3 B4 D1–3. 5 सर्वानिव; T1 गुणान्वाचा (for पूर्वमेव). Ś1 K1. 2 D5 [अ]त्र; K3 प्र- (for [अ]नु-). K4 सर्वानुपरि पश्यति. — c) B4 सुखदुःखेन; D5 सर्वदुःखेषु. — d) D5 साधुं (for साधून्). K3 [अ]प्सु निषे° (for [अ]प्युपसे°). — e) Ś1 K1. 2 °चाराद्; K3. 4 °चारो; D1–3 °चारा; D5 °चारे; M2 °रंभं (for °रम्भाद्). — f) Dc1 Dn1. n3 राजते (for जायते) D1 बुद्धिर्धर्मे प्रजायते.

12 a) Dn2. n3 धर्म्यं (for धर्मं). — b) Ś1 K1 वार्तां (for वक्ता). — c) K4 Dc °स्वभावः; D1 °स्वभावाद् (for °प्रभावः). D1 भगवन्; D5 तु महान् (for सुमहान्). — d) B1 विभासि मे; D5 मतो हि नः.

13 a) G4 महाभाग. — b) K4 [ऽ]ग्रभुजः. K1 मुदा; T G1. 2. 4 तथा; M2 तदा (for सदा). — d) Dc2 D5 लोकैर् (for लोके). Ś1 K1–3 Dc T G1 M मनीषिणां.

14 a) G4 M2 तु (for च). Ś1 K D1–3. 5 लोके (see below); Dc तं ते; M2 यत्ते (for तत्ते). — b) Ś1 K D1–3. 5 तत्ते वक्ष्यामि सत्तम (see above). — c) K B1 D1–3. 5 नमस्कृत्य. Dc ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्य. — d) K3. 4 D1–3 ब्रह्मविद्यां; G1 ब्राह्मीं वृत्तिं.

15 a) T2 इह (for इदं). T2 G2. 4 विद्धय् (for विश्वं). — b) D5 मायया; T2 G1. 3. 4 M1 अजगच् (for अजय्यं). T1 जगच्चापि च सर्वशः. — D1 om. 15cd. — c) B1. 3. 4 Dn D4. 6 G3 ब्रह्म (for ब्रह्मन्). — d) B1–3 ततः (for नातः). Ś1 K B4 D2. 3. 5 महत् (for भवेत्).

16 a) G2. 4 यान्याहुर् (for खं वायुर्). — b) Ś1 K D1–3. 5 मही तथा; B2 T G1. 3 M तथैव च; G4 तथा विभुः

तेषामपि गुणाः सर्वे गुणवृत्तिः परस्परम् ।
पूर्वपूर्वगुणाः सर्वे क्रमशो गुणिषु त्रिषु ॥ १७
षष्ठस्तु चेतना नाम मन इत्यभिधीयते ।
सप्तमी तु भवेद्बुद्धिरहंकारस्ततः परम् ॥ १८
इन्द्रियाणि च पञ्चैव रजः सत्त्वं तमस्तथा
इत्येष सप्तदशको राशिरव्यक्तसंज्ञकः ॥ १९
सर्वैरिहेन्द्रियार्थैस्तु व्यक्ताव्यक्तैः सुसंवृतः ।
चतुर्विंशक इत्येष व्यक्ताव्यक्तमयो गुणः ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०१ ॥

२०२

मार्कण्डेय उवाच ।
एवमुक्तः स विप्रस्तु धर्मव्याधेन भारत ।
कथामकथयद्भूयो मनसः प्रीतिवर्धनीम् ॥ १

ब्राह्मण उवाच ।
महाभूतानि यान्याहुः पञ्च धर्मविदां वर ।
एकैकस्य गुणान्सम्यक्पञ्चानामपि मे वद ॥ २

(for तथा च भूः). — After 16^{ab}, G2. 4 ins.:

1029* वायुराकाशसंयुक्तः सर्वभूतेषु वर्तते ।

— d) Dc ते (for तद्-).

17 a) D5 अर्थ- (for अपि). — Ś1 K1. 2 om. (hapl.) 17^{bc}. — b) K3 B4 D1–3. 5 T1 G1 M °वृद्धिः; K4 °वृध्या; T2 G2 °वृद्धाः (for °वृत्तिः). D2. 3 परे परे; G1. 2. 4 M परे परा (G1 परस्परं as in text also). — c) K3. 4 B1. 3. 4 D1–3 पूर्वं पूर्वं; D5 पूर्वे पूर्वे (for पूर्वपूर्व-). — d) B4 गुणितास्त्रिषु; D5 गुणवृत्तिषु; T G2. 4 M1 गुणितास्त्विह; G1 गुणता द्विज.

18 a) Dn2 T1 षष्ठं; D5 षष्ठी (for षष्ठस्). Ś1 K1. 2 च (for तु). K3. 4 D1–3 G4 M धातुर्; T या तु; G1 यातुर्; G2 यां तु (for नाम). — b) B3 अपि (for अभि-). — c) Ś1 K1–3 T1 M2 सप्तमा. Ś1 K1. 2 [अ]भवद् (for भवेद्). — d) K1. 2 M1 स्त्वतः; B4 तथा; D1 च तत्- (for ततः). Ś1 K1. 3 B4 Dc1 D1–3 परः (for परम्).

19 a) B1. 2. 4 S (except G3) तु (for च). Dn D2–4. 6 पंचात्मा (for पञ्चैव). — K1 om. 19^{b}-20^{c}. — b) M1 transp. रजः and तमः. — c) T2 इत्येतो; G2 इत्येवं; G4 इत्येषु. Ś1 भूतदशको; T2 सप्तदशतो; M1 साप्तदशिको. — d) K3. 4 B1 D2. 3 S (except G3) °संज्ञितः.

20 K1 om. 20^{abc} (cf. v.l. 19). — a) B1 तैः सर्वैर्; Dc सर्वैश्च (with hiatus); M1 सर्वैरेव (for सर्वैरिह). D5 [इं]द्रियार्थश्च; T1 [इं]द्रियैस्तैस्तु; T2 [इं]द्रियैरथैर्. Ś1 K2–4 B2. 4 D1–3 च (for तु). — b) B4 व्यक्ताव्यक्तः. K2. 3 G2. 4 च; K4 B4 D1. 3. 5 T G1 M तु (for सु-). B1–3 D (except D1–3. 5) -संवृतैः; G3 -संस्कृतैः; M1 -संज्ञितः (for -संवृतैः). — B4 om. 20^{cd}. — d) K3 B2 D1. 2. 5. 6 गणः (for गुणः). — T2 om. 20^{ef}. — e) B4 इत्येतत् (for एतत्ते). — f) D5 भूयः किं (by transp.).

Colophon om. in T2. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 Dn3 G2. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* G1 मार्कंडेयसमस्या. K3. 4 B Dc Dn1. n3 D1–6 G3 (all om. sub-parvan name) mention only पतिव्रतो(D5 व्याधो)पाख्यान. — *Adhy. name:* G1 धर्मव्याधकौशिकसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1. n3 209; Dn2 D1 208; T1 G1 M (M2 *sup. lin.*) 204; G2. 4 M2 (orig.) 206. — *Śloka no.:* Dn1. n2 21; Dn3 22; D1 76.

202

1 T2 om. 1. — a) B3 तु विप्रर्षे; D5 G2 (by transp.) तु विप्रः स (G2 तु). — c) Ś1 K1–3 G1 अचोदयद्; D5 अनोदयद् (for अकथयद्). M2 प्रीतो (for भूयो). K4 D1–3 कथां पप्रच्छ भूयोपि. — d) Ś1 K4 D1. 2. 5 प्रीतिवर्धिनीं; B1 स्नेहवर्धनीं; B2 परिव°. K1. 2 मनःप्रीतिविवर्धि(K2 °र्ध)नीं.

2 b) Ś1 K D1–3. 5 धर्मविदो जनाः; B Dc Dn D4. 6 T1 G1. 3. 4 °भृतां वर. — c) D5 गुणं (for गुणान्). Ś1 सर्वान् (for सम्यक्).

3 ab) B2 वह्निर् (for ज्योतिर्). Dn2 transp. ज्योतिर्

C. 3. 13922
B. 3. 211. 3
K. 3. 215. 3

व्याध उवाच ।

भूमिरापस्तथा ज्योतिर्वायुराकाशमेव च ।
गुणोत्तराणि सर्वाणि तेषां वक्ष्यामि ते गुणान् ॥ ३
भूमिः पञ्चगुणा ब्रह्मन्नुदकं च चतुर्गुणम् ।
गुणास्त्रयस्तेजसि च त्रयश्चाकाशवातयोः ॥ ४
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चमः ।
एते गुणाः पञ्च भूमेः सर्वेभ्यो गुणवत्तराः ॥ ५
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसश्चापि द्विजोत्तम ।
अपामेते गुणा ब्रह्मन्कीर्तितास्तव सुव्रत ॥ ६
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च तेजसोऽथ गुणास्त्रयः ।
शब्दः स्पर्शश्च वायौ तु शब्द आकाश एव च ॥ ७
एते पञ्चदश ब्रह्मन्गुणा भूतेषु पञ्चसु ।
वर्तन्ते सर्वभूतेषु येषु लोकाः प्रतिष्ठिताः ।
अन्योन्यं नातिवर्तन्ते संपच्च भवति द्विज ॥ ८
यदा तु विषमीभावमाचरन्ति चराचराः ।
तदा देही देहमन्यं व्यतिरोहति कालतः ॥ ९
आनुपूर्व्या विनश्यन्ति जायन्ते चानुपूर्वशः ।
तत्र तत्र हि दृश्यन्ते धातवः पाञ्चभौतिकाः ।
यैरावृतमिदं सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥ १०
इन्द्रियैः सृज्यते यद्यत्तत्तद्व्यक्तमिति स्मृतम् ।
अव्यक्तमिति विज्ञेयं लिङ्गग्राह्यमतीन्द्रियम् ॥ ११
यथास्वं ग्राहकाण्येषां शब्दादीनामिमानि तु ।

and वायुर्. K$_{1.2}$ D$_2$ T$_1$ G$_1$ आकाश एव. — ^{d}) K$_{1.2}$ तथा (for तेषां). B$_1$ वक्ष्यंति (for वक्ष्यामि).

4 ^{a}) G$_1$ M$_2$ भूमेः (for भूमिः). — ^{b}) Dc M तु (for च). — ^{c}) G$_{2.4}$ तेजसस् (for तेजसि). Ś$_1$ K$_{1.2}$ वै; K$_{3.4}$ D$_{1-3.5}$ G$_{2.4}$ M$_2$ तु (for च). — ^{d}) K$_{1.2}$ D$_6$ तु (for च).

5 M$_2$ om. 5^{a}–7^{b}. — ^{b}) K$_4$ चापि (for गन्धश्च). K$_4$ द्विजोत्तम; T$_1$ च पंचधा; M$_1$ तथैव च (for च पञ्चमः). — T$_1$ om. 5^{c}–7^{b}. — ^{c}) Ś$_1$ K B$_4$ D$_{1-3.5}$ transp. गुणाः and पञ्च. — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ °त्तमाः (for °त्तराः).

6 D$_2$ (hapl.) T$_1$ M$_2$ (cf. v.l. 5) om. 6. — ^{b}) Ś$_1$ रसश्च द्विजसत्तम; G$_{2.4}$ रसश्चैव तथैव च. — ^{c}) Ś$_1$ K$_2$ चैते (for एते). T$_2$ G$_1$ M$_1$ विप्र (for ब्रह्मन्). — D$_3$ om. (hapl.) 6^{d}–8^{a}. — ^{d}) G$_1$ चत्वारः कीर्तितास्तव; M$_1$ कीर्तितास्ते द्विजोत्तम.

7 T$_1$ M$_2$ om. 7^{ab}; D$_3$ om. 7 (cf. v.l. 5, 6). — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ T$_2$ च (for [अ]थ). — ^{c}) B$_4$ D$_6$ शब्दस्पर्शौ तु. K$_4$ T G$_{1.2.4}$ वायोः (for वायौ). K$_2$ तौ; B$_{1.4}$ T$_2$ G$_{2.4}$ च (for तु). — ^{d}) K$_{3.4}$ B D G$_3$ M चाकाश (for आकाश). K$_4$ B Dn D$_{4-6}$ G$_3$ M तु (B$_2$ हि) (for च).

8 D$_3$ om. 8^{a} (cf. v.l. 6). — ^{c}) T G$_{1.2.4}$ उक्ता वै (for वर्तन्ते). T$_1$ M °लोकेषु (for °भूतेषु). — ^{d}) Ś$_1$ येषां; K$_2$ एषां; G$_4$ एषु (for येषु). Ś$_1$ B$_2$ प्रकीर्तिताः (for प्रति°). — ^{e}) K$_{1.2}$ B$_{1.3.4}$ Dc ना(B$_1$ चा)भिव°; D$_3$ तानि व° (for नातिव°). — ^{f}) K$_4$ D$_3$ संपत्तिर्; B$_{1.2}$ Dn D$_{1.4.6}$ G$_3$ सम्यक्च (for संपच्च). B$_1$ भवतो (for °ति). Ś$_1$ K$_{1.2}$ सम्यक्तेषां भवेद् द्विज; B$_3$ सम्यग्वर्तति च द्विज; B$_4$ Dc D$_2$ सम्यग् (D$_2$ संपद्) भवति वै तदा (Dc द्विज); D$_5$ साम्यं तेषु भवेद् द्विज; T$_1$ समवच्चाभवद् द्विज. ❀ Cn: सम्यक् च भवति एकीभावेन प्रकाशन्ते। एकत्वमार्षं। ❀

9 ^{a}) K$_3$ B$_{1.4}$ D$_{2.3.5}$ T G$_{2.4}$ M$_2$ Cnp विषमं भावम्; B$_{2.3}$ Dc$_1$ Dn G$_3$ विपर्यी(Dn$_3$m °मं)भावम्. — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ B$_3$ D$_6$ आविशंति (for आचरन्ति). D$_5$ चराचरं; T$_2$ परावराः. — ^{c}) M$_2$ अन्यद् (for अन्यं). — ^{d}) D$_1$ अधि°; G$_1$ अति° (for व्यति°). Ś$_1$ K$_{1.2}$ D$_6$ चा(Ś$_1$ ना)नघ; T$_1$ G$_4$ कायतः (for कालतः).

10 Before 10, T$_2$ G$_4$ ins. व्याधः. — ^{a}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ T G$_{1.4}$ आनुपूर्व्यात्; B$_1$ °पूर्व्यां; G$_1$ (also) $_2$ प्रातिलोम्यात्. G$_1$ च (for वि-). — ^{b}) B$_1$ °पृष्ठशः (for °पूर्वशः). — ^{c}) D$_1$ यत्र यत्र. B$_4$ T$_3$ G$_1$ च (for हि). — ^{d}) K D$_{1.4}$ T G$_{2.4}$ पंचभौ(K$_4$ °भू)तिकाः; B$_1$ सार्वभौ°; G$_1$ च परंतप. — ^{e}) T$_2$ G$_2$ आततम् (for आवृतम्). G$_4$ एतैरापादितं सर्वं.

11 = (var.) B. 12. 189. 15; 329. 49. — ^{a}) K$_4$ T G$_{1.2.4}$ M गृ(T$_2$ ग्रा)ह्यते; B$_1$ सज्ज°; B$_2$ सूय°; D$_1$ शक्य°; D$_5$ व्यज्य° (for सृज्य°). — ^{b}) K$_3$ D$_2$ मूर्तम् (for व्यक्तम्). B$_4$ इदं (for इति). K$_3$ स्थितं; D$_6$ श्रुतिः (for स्मृतम्). Dn$_{2}$. n$_3$ तद्व्यक्तमिति संस्मृतं. — ^{c}) K$_2$ D$_5$ तज्ज्ञेयं. Ś$_1$ K$_1$ B$_{1-3}$ Dc Dn D$_{4.6}$ G$_3$ त(Dc$_1$ य)दव्यक्तमिति ज्ञेयं. — ^{d}) D$_1$ M$_2$ °ग्रामम् (for °ग्राह्यम्).

12 ^{a}) G$_{1.2.4}$ यदा; M$_2$ तथा- (for यथा-). K$_2$ -स्वां; K$_3$ D$_3$ G$_{1.2}$ M -स्व-; D$_5$ सु-; G$_4$ ग्र- (for -स्वं). Some MSS. ग्राहकाण्येषां. — ^{b}) K$_3$ °नि च; D$_4$ °निति (for °नि तु). — ^{c}) K$_3$ तथा; B$_4$ Dc T यथा; D$_1$ G$_{1.2.4}$ M$_1$ तदा; D$_2$ तु यं (for यदा). K$_1$ देहे. — ^{d}) B$_{1.3}$ D

इन्द्रियाणि यदा देही धारयन्निह तप्यते ॥ १२
लोके विततमात्मानं लोकं चात्मनि पश्यति ।
परावरज्ञः सक्तः सन्सर्वभूतानि पश्यति ॥ १३
पश्यतः सर्वभूतानि सर्वावस्थासु सर्वदा ।
ब्रह्मभूतस्य संयोगो नाशुभेनोपपद्यते ॥ १४
ज्ञानमूलात्मकं क्लेशमतिवृत्तस्य मोहजम् ।
लोको बुद्धिप्रकाशेन ज्ञेयमार्गेण दृश्यते ॥ १५
अनादिनिधनं जन्तुमात्मयोनिं सदाव्ययम् ।
अनौपम्यममूर्तं च भगवानाह बुद्धिमान् ।
तपोमूलमिदं सर्वं यन्मां विप्रानुपृच्छसि ॥ १६
इन्द्रियाण्येव तत्सर्वं यत्स्वर्गनरकावुभौ ।
निगृहीतविसृष्टानि स्वर्गाय नरकाय च ॥ १७
एष योगविधिः कृत्स्नो यावदिन्द्रियधारणम् ।
एतन्मूलं हि तपसः कृत्स्नस्य नरकस्य च ॥ १८
इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषमृच्छत्यसंशयम् ।
संनियम्य तु तान्येव ततः सिद्धिमवाप्नुते ॥ १९
षण्णामात्मनि नित्यानामैश्वर्यं योऽधिगच्छति ।
न स पापैः कुतोऽनर्थैर्युज्यते विजितेन्द्रियः ॥ २०
रथः शरीरं पुरुषस्य दृष्ट-
मात्मा नियन्तेन्द्रियाण्याहुरश्वान् ।
तैरप्रमत्तः कुशली सदश्वै-
र्दान्तैः सुखं याति रथीव धीरः ॥ २१ C. 3. 13942 B. 3. 211. 23 K. 3. 215. 23

(except D$_{1-3.5}$) G$_3$ इव; T$_2$ न हि (for इह). Ś$_1$ K B$_1$m D$_{1-3.5}$ दृश्यते (for तप्यते).

13 ^{a}) B$_4$ सततम्; G$_2$ विदितम् (for विततम्). — K$_4$ om. (hapl.) 13^{cd}. — ^{c}) B$_{2-4}$ Dc Dn D$_{4.6}$ T$_2$ G$_3$ M$_1$ परापरज्ञः; D$_2$ °वरेशः. K$_1$ D$_4$ G$_2$ M$_2$ शक्तः सन्; Dc D$_{1.5}$ स(D$_1$ श)क्तः स; T G$_1$ यः शक्तः; G$_4$ शक्तिः सन् (for सक्तः सन्). — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ D$_{1-3}$ भूतानि प्रति-; B$_2$ Dn D$_{4.6}$ G$_3$ स तु भूतानि; T$_1$ M स भूतानि प्र-.

14 ^{a}) T$_1$ पश्यंतं (for पश्यतः). — ^{b}) D$_1$ सद्यो° (for सर्वा°). — ^{c}) D$_1$ °भूतश्च; T$_1$ G$_{1.2}$ M °भूतेन. — ^{d}) K$_2$ नाशुभो नोप°; D$_1$ नाश्नुते नोप°.

15 Ś$_1$ K$_{1.2}$ om. 15. — ^{a}) K$_3$ Dn$_3$ D$_{2.4.5}$ T$_2$ G$_3$ Cnp °पूर्वात्म(T$_2$ °दि)कं; B$_1$ °मूलार्थकं; T$_1$ G$_4$ °भूतादिकं. K$_4$ D$_{1.3}$ अज्ञानमूलं तं क्लेशम्. — ^{b}) K$_4$ T$_1$ अनिवृत्तस्य; Dc$_2$ D$_{3.6}$ G$_3$ M$_1$ इतिवृ°; D$_5$ अतिवृद्धस्य. K$_4$ B$_4$ D$_2$ मोहनं (K$_4$ °जं also as in text); B$_1$ लक्षणं; B$_{2.3}$ Dc Dn D$_{4.6}$ G$_3$ पौरुषं; D$_1$ मोहदं. — ^{c}) K$_{3.4}$ G$_1$ लोक-; B$_{1-3}$ D$_{2.3.5}$ G$_4$ लोके; B$_4$ अहं-; Dc D$_1$ G$_2$ लोकं (for लोको). Dn D$_{4.6}$ G$_3$ लोकवृत्तिप्रकाशेन. — ^{d}) K$_{3.4}$ D$_2$ ज्ञेयं; B$_{1-3}$ Dc Dn D$_{4.6}$ T$_2$ G$_3$ ज्ञान-; D$_1$ जानन् (for ज्ञेय-). B$_{1.3}$ D (except D$_{1-3.5}$) G$_3$ गम्यते; B$_2$ पश्यति; G$_1$ M$_1$ इष्यते; M$_2$ रिष्यते (for दृश्यते).

16 ^{b}) B$_1$ सदासुखं. — ^{c}) K$_4$ अपूर्वं; B$_1$ अमर्त्यं; T$_2$ G$_{2.4}$ M अमूर्तिं (for अमूर्तं). — ^{d}) B$_1$ वृद्धि° (for बुद्धि°). D$_5$ भगवन्निह विद्धि मां. — ^{e}) K$_3$ ततो मूलम्; G$_2$ तपोकूलम्; G$_4$ तपोबलम्. — ^{f}) T$_1$ G$_{2.4}$ M$_2$ मा (for मां). D$_{1.5}$ °पश्यसि (for °पृच्छसि). — After 16, S ins.:

1030* तपसा हि समाप्नोति यद्यदेवाभिवाञ्छितम् ।

[M$_1$ तदा°; M$_2$ तमा° (for समा°). T$_2$ G$_3$ °वांछति.]

T$_2$ G$_{1.2.4}$ M$_2$ cont.: Ś$_1$ K$_{1.2}$ Dn D$_5$ ins. after 16:

1031* तदिन्द्रियाणि संयम्य तपो भवति नान्यथा ।

[Dn G$_1$ M$_2$ इंद्रियाण्येव (for तदिन्द्रियाणि). T$_2$ तपोवनमनास्तथा (for the posterior half).]

17 B$_4$ om. 17^{ab}. — ^{a}) Dc इंद्रियाणां च (for °ण्येव). T$_1$ तत्स्वर्गं. — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ यौ (for यत्).

18 ^{d}) T$_2$ G$_{2.4}$ स्वर्गं° (for कृत्स्न°). B$_4$ ते (for च).

19 D$_2$ om. 19^{b}–20^{a}. — ^{b}) Ś$_1$ D$_5$ यच्छति; K$_3$ B$_2$ Dn D$_{4.6}$ अर्छं°; B$_3$ इच्छ°; Dc अर्हं°; G$_3$ अभ्यर्ति (sic) (for ऋच्छति). — ^{c}) Ś$_1$ तु तानेव; K$_4$ च तान्येव; G$_4$ M$_2$ कृतान्येव. — ^{d}) B$_1$ Dc Dn D$_{4.6}$ G$_3$ समाप्नुयात्; B$_{2.3}$ G$_1$ अवाप्नुयात्; T$_2$ G$_2$ उपाश्नुते (for अवाप्नुते).

20 D$_2$ om. 20^{a} (cf. v.l. 19). — ^{a}) = 22^{a}. K$_2$ निंद्यानाम्; T$_1$ G$_{1.2.4}$ M योज्यानाम्; T$_2$ योग्यानाम् (for नित्यानाम्). — Ś$_1$ D$_5$ om. (hapl.) 20^{b}–22^{a}. — ^{b}) D$_2$ अधिगच्छति (om. यः); S (except G$_3$) योधि(G$_1$ °व)-तिष्ठति. — ^{c}) T G$_1$ च (for स). S (except G$_3$) न चा° (for कुतो°). — ^{d}) B$_4$ युज्यते द्विजसत्तम; S (except G$_3$) संयुज्येत जितेंद्रियः.

21 Ś$_1$ D$_5$ om. 21 (cf. v.l. 20). — ^{a}) K D$_{1-3}$ सृष्टम्; T G$_{2.4}$ दृष्टो (for दृष्टम्). — ^{b}) T G$_{2.4}$ ह्यात्मा (for आत्मा). B$_1$ च यंतें°; G$_2$ यंतें° (for नियन्ते°). K$_{1.2}$ षट् च तानि (for [इ]न्द्रियाणि). K D$_{1-3}$ T$_1$ G$_1$ M [अ]स्य चाश्वाः (for [आ]हुरश्वान्). — ^{c}) B$_1$ D$_3$ T G$_{1.4}$ M$_2$ अप्रमत्तैः. K$_4$ D$_{2.3}$ कुशलैः; B$_1$ S (except G$_3$) कुशलो. S

C. 3. 13943 B. 3. 211. 24 K. 3. 215. 24

षण्णामात्मनि नित्यानामिन्द्रियाणां प्रमाथिनाम् ।
यो धीरो धारयेद्रश्मीन्स स्यात्परमसारथिः ॥ २२
इन्द्रियाणां प्रसृष्टानां हयानामिव वर्त्मसु ।
धृतिं कुर्वीत सारथ्ये धृत्वा तानि जयेद् ध्रुवम् ॥ २३
इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।
तदस्य हरते बुद्धिं नावं वायुरिवाम्भसि ॥ २४
येषु विप्रतिपद्यन्ते षट्सु मोहात्फलागमे ।
तेष्वध्यवसिताध्यायी विन्दते ध्यानजं फलम् ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्व्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०२ ॥

२०३

मार्कण्डेय उवाच ।
एवं तु सूक्ष्मे कथिते धर्मव्याधेन भारत ।
ब्राह्मणः स पुनः सूक्ष्मं पप्रच्छ सुसमाहितः ॥ १
ब्राह्मण उवाच ।
सत्त्वस्य रजसश्चैव तमसश्च यथातथम्
गुणांस्तत्त्वेन मे ब्रूहि यथावदिह पृच्छतः ॥ २
व्याध उवाच ।
हन्त ते कथयिष्यामि यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
एषां गुणान्पृथक्त्वेन निबोध गदतो मम ॥ ३
मोहात्मकं तमस्तेषां रज एषां प्रवर्तकम् ।

(except $G_{2.3}$) यथाश्वैर्. — [d]) $K_{1.3}$ $D_{1.2}$ M पथीव; T_1 G_1 सदैव; T_2 वशीव (for रथीव).

22 $Ś_1$ D_5 om. 22[a] (cf. v.l. 20). — [a]) = 20[a]. B_{1-3} Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 युक्ता°; G_1 सृष्टा° (for नित्या°). — [c]) K_4 Dc_2 T_1 वीरो (for धीरो).

23 [a]) T_2 G_2 प्रहृष्टानां. — [b]) B_1 वर्त्मनि (for °सु [c]) B_2 वृत्ति (for धृतिं). — [d]) K_4 D_1 बुधः (for ध्रुवम्). Dn_3 धृत्वा विजयते ध्रुवं; G_1 धृत्वैतानि ध्रुवो जयः.

24 = (var.) Gītā (Vulg.) 2. 67. — [a]) K_3 B_4 $D_{1.5}$ तु; B_{1-3} Dn $D_{4.6}$ G_3 वि- (for हि). — [b]) B_1 [ऽ]थ (for [ऽ]नु-). — [c]) $Ś_1$ $D_{1.5}$ T_1 G_1 हरति प्रज्ञां; T_2 $G_{2.4}$ M बुद्धिं हरति (T_2 M_2 °ते) (for हरते बुद्धिं). — [d]) $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ T_1 G_1 वायुर्नावमिवांभसि.

25 [a]) $Ś_1$ K_3 तेषां; $K_{1.2.4}$ $D_{3.5}$ येषां; T_1 ये तु; G_1 यो हि; $G_{2.4}$ एषु. $G_{1.2.4}$ °पद्येत (for °पद्यन्ते). D_1 ये ध्रुवं प्रतिपद्यंते. — [b]) $Ś_1$ षट्सु लोकात्; $K_{1.2}$ षट्सु लोभात्; K_4 $D_{1.2}$ षट्सु षोढा; D_3m षड्गुणोढा; D_5 षट्सु लोभ-; T_2 $G_{2.4}$ M षट्स्वमोहात्. — [c]) $G_{2.4}$ ज्ञाता (for तेषु). $Ś_1$ B_4 Dc_2 व्यवसितो° (Dc_2 °ता°); K_1 वै वसितो°; K_2 विवसिता°; K_3 D_5 व्यवस्थिता°; K_4 D_{1-3} [अ]ध्यवसितो°; D_1 T G_1 M_2 [अ]ध्यावसिता° (D_1 °तो°; T_1 °ते°) (for [अ]ध्यवसिता°). — [d]) K_1 विंदीत; K_2 T_1 विंदेत (for विन्दते). $K_{1.2}$ बलं (for फलम्).

Colophon. — *Major parvan:* $Ś_1$ $K_{1.2}$ $G_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* G_1 मार्कंडेयसमस्या. $K_{3.4}$ B Dc $Dn_{1.}$ n_3 D_{1-6} G_3 M_2 (all om. sub-parvan name) mention only पतिव्रतो(D_5 धर्मव्याधो)पाख्यान. — *Adhy. name:* D_5 महाभूतनिर्णयः; G_1 धर्मव्याधकौशिकसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn_1 210; Dn_2 D_1 209; T_1 G_1 M (M_2 *inf. lin.*) 205; T_2 204; $G_{2.4}$ M_2 (orig.) 207. — *Śloka no.:* Dn_1 28; $Dn_{2.}$ n_3 27; D_1 26 (followed by 27).

203

1 [b]) D_1 धर्मे (for धर्म-). — [c]) M_2 परमः (for स पुनः). N (except B_{1-3} $D_{1-3.5}$) पुनः सूक्ष्मतरं विप्रः. — [d]) T_2 तु (for सु-).

2 [a]) K_4 D_{1-3} T_1 चापि (for चैव). — [c]) K_3 गुणं; Dc_1 D_4 गुणास् (for गुणान्). — [d]) $Ś_1$ यथाप्रज्ञं हि पृ°; $K_{1.2}$ यथावत्परिपृ°.

3 3[a] = 1. 48. 4[a]; 53. 35[a]; 59. 9[a]; etc., etc. — [b]) = 1. 27. 4[b]; 89. 4[b]; etc. B_3 M मा (for मां). — [c]) K_1 M_2 येषां; T_1 $G_{1.2.4}$ एतान् (for एषां). K_3 गुणाः; D_5 गुण- (for गुणान्). — [d]) G_1 वदतो (for ग°).

4 [a]) D_5 मोहमेकं (for मोहात्मकं). K_2 तपस् (for तमस्). $Dn_{1.}$ n_3 $D_{5.6}$ T_2 G_3 त्वेषां (for तेषां). — [b]) $K_{1.2}$ तेषां; T_1 एव (for एषां). D_1 प्रवर्तते. — [c]) $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ तु (for च). — [d]) T_2 जातिर् (for ज्याय). $Ś_1$

प्रकाशबहुलत्वाच्च सत्त्वं ज्याय इहोच्यते ॥ ४
अविद्याबहुलो मूढः स्वप्नशीलो विचेतनः ।
दुर्दृशीकस्तमोध्वस्तः सक्रोधस्तामसोऽलसः ॥ ५
प्रवृत्तवाक्यो मन्त्री च *योऽनुराग्यभ्यसूयकः ।
विवित्समानो विप्रर्षे स्तब्धो मानी स राजसः ॥ ६
प्रकाशबहुलो धीरो निर्विवित्सोऽनसूयकः ।
अक्रोधनो नरो धीमान्दान्तश्चैव स सात्त्विकः ॥ ७
सात्त्विकस्त्वथ संबुद्धो लोकवृत्तेन क्लिश्यते ।
यदा बुध्यति बोद्धव्यं लोकवृत्तं जुगुप्सते ॥ ८
वैराग्यस्य हि रूपं तु पूर्वमेव प्रवर्तते ।
मृदुर्भवत्यहंकारः प्रसीदत्यार्जवं च यत् ॥ ९
ततोऽस्य सर्वद्वंद्वानि प्रशाम्यन्ति परस्परम् ।
न चास्य संयमो नाम क्वचिद्भवति कश्चन ॥ १०
शूद्रयोनौ हि जातस्य सद्गुणानुपतिष्ठतः ।
वैश्यत्वं भवति ब्रह्मन्क्षत्रियत्वं तथैव च ॥ ११
आर्जवे वर्तमानस्य ब्राह्मण्यमभिजायते ।
गुणास्ते कीर्तिताः सर्वे किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १२

ब्राह्मण उवाच ।

पार्थिवं धातुमासाद्य शारीरोऽग्निः कथं भवेत् ।
अवकाशविशेषेण कथं वर्तयतेऽनिलः ॥ १३

मार्कण्डेय उवाच ।

प्रश्नमेतं समुद्दिष्टं ब्राह्मणेन युधिष्ठिर । C. 3. 13960 B. 3. 213. 2 K. 3. 216. 14

K1 इवो° (for इहो°).

5 ^{b}) K3 °शोक- (for °शीलो). Dc2 विलोचनः (for विचेतनः). — ^{c}) K1. 2 B Dn D4. 6 G3 दुर्हृषीकस् (B3 दुर्धर्षणस्); K4 D1 दुःखशीलस्; D2. 3. 5 T दुर्दर्शनस्; G1. 2. 4 M1 दुर्दर्शि(G2. 4 °र्श)कस्. Ś1 तमोग्रस्तः; D5 तपोध्वस्तः. — ^{d}) Ś1 K D1–3. 5 क्रोधन° (for सक्रोध°). B2 (m as in text) स्मृतः; D3 (by corr.) मतः; D5 जनः; T2 नरः (for [अ]लसः).

6 ^{a}) Ś1 K4m (orig. corrupt) प्रवृत्तरागो; B4 स वृत्तवाक्यो; T2 G2. 4 M सुवृत्त°; G1 संवृत्त°. T2 तंद्री (for मन्त्री). — ^{b}) Ś1 K1. 2. 4 T2 योनुरागाभ्यसू°; K3 B Dc Dn D3. 4. 6 T1 G1. 3 M यो नराग्र्योनसू° (D3m प्रारंभायासशीलवान्); D1 योनुरागयोभ्यसू°; D2 योनुवाग्यस्य सू°; D5 योगवाच्यभ्यसू°; G2 योनुराग्यनसू°; G4 यो निराग्यनुसू°. — K1 om. (hapl.) 6^{c}–7^{b}; K3 om. 6^{c}–7^{d}. — ^{c}) Ś1 K2 विविक्तमानो; K4 D1 T1 G2. 4 विवत्स°; B Dc Dn D3. 4. 6 G3 M विधित्स°; D2 विविश°. K2 राजर्षे (for विप्र°). — ^{d}) G2 तस्थौ (for स्तब्धो). K4 B4 D2. 3. 5 च (for स).

7 K1 D5 om. 7^{ab}; K3 om. 7 (cf. v.l. 6). — ^{b}) B Dc1 Dn D3. 4. 6 G3 निर्विधित्सो; G1. 2. 4 निर्विवत्सो. — ^{c}) B4 अक्रोधनो मृदुर्; T1 G2. 4 °नपरो; T2 G1 M °परमो. Ś1 धीरो; G2 श्रीमान् (for धीमान्). — ^{d}) K1. 2 शांत° (for दान्त°).

8 Ś1 K1. 2 om. 8^{ab}. — ^{ab}) T2 तत्र; M2 तस्य (for त्वथ). D6 संवृत्तो; T2 संबंधो (for संबुद्धो). T2 G2. 4 °वृत्तैर् (for °वृत्तेन). T1 लुप्यते; T2 G1. 2. 4 लिप्य°; M लिख्य° (for क्लिश्य°). K2. 4 D1–3. 5 क्लिश्यते लोकवृत्तेन संबुद्धस्त्वथ सात्त्विकः (by transp.). — ^{c}) K1. 2 बोध्यति; M1 बुध्येत (for बुध्यति). D1 यदा बुध्या विबोद्धव्यं. — ^{d}) Ś1 K1. 4 Dn3 D2. 3. 5 जुगुप्सति; K2 °प्सिते; K3 °प्सितं.

9 ^{a}) B3 Dn D4. 6 T2 G3 विरागस्य (for वैराग्य°). Ś1 K1–3 B1–3 Dc Dn D1. 4. 6 G3 च; K4 D2. 3. 5 [अ]नु-; B4 G1 तु (for हि). B4 वै; D1 च (for तु). — ^{c}) Ś1 K1. 2 [अ]हंकारे (for °कारः). — ^{d}) Ś1 K1. 2 [आ]र्जवे (for °वं). Ś1 K1. 2 यः; T2 तत् (for यत्).

10 ^{a}) Ś1 K B3 D1–3. 5 °दुःखानि (for °द्वंद्वानि). T1 ततो निवृत्तद्वंद्वश्च. — ^{b}) T1 M लोकवृत्तं जुगुप्सते (=8^{d}). — ^{c}) Ś1 K1. 2 D5 तदास्य; K3 औदास्यं; M1 न चापि (for न चास्य). K4 B1–3 Dn D1–4. 6 G3 संशयो; T2 G4 [अ]पगमो; G1 M1 [अ]संयमो; G2 [अ]संगमो (for संयमो).

11 ^{a}) T G1 M °भावेपि (for °योनौ हि). — ^{b}) K3 M2 तद्गुणान्; Dc2 G1 षड्गुणान्. T G1. 4 M अधि°; G2 अति° (for उप°). — ^{c}) B1–3 D (except D1–3. 5) G3 लभते (for भवति). — ^{d}) K4 हि (for च).

12 ^{b}) T1 G2. 4 अपि (for अभि-). — ^{c}) B1 ब्रह्मन् (for सर्वे). — ^{d}) B1 किं भूयः कथयामि ते. — After 12, K3. 4 B1–3 D G3 ins. an addl. colophon (*adhy. no.:* Dn1. n3 211; Dn2 D1 210).

13 ^{a}) G3 वायवं (for पार्थिवं). B2 आश्रित्य (for आसाद्य). — ^{b}) Dn3 D1. 5 G2. 4 शरीरे (for शारीरो). T1 G4 M2 कथं विभो; T2 प्रकंपते (for कथं भवेत्). — ^{c}) B1 °विशोकेन (m °विशेषेण as in text). — ^{d}) K4 [ऽ]नलः (for [ऽ]निलः).

14 ^{a}) एकं; D5 एतत्; G2. 4 M2 एवं (for एतं). — ^{c})

C. 3. 13960 B. 3. 213. 2 K. 3. 216. 14 व्याधः स कथयामास ब्राह्मणाय महात्मने ॥ १४

व्याध उवाच ।

मूर्धानमाश्रितो वह्निः शरीरं परिपालयन्
प्राणो मूर्धनि चाग्नौ च वर्तमानो विचेष्टते
भूतं भव्यं भविष्यच्च सर्वं प्राणे प्रतिष्ठितम् ॥ १५
श्रेष्ठं तदेव भूतानां ब्रह्मज्योतिरुपास्महे ।
स जन्तुः सर्वभूतात्मा पुरुषः स सनातनः ।
मनो बुद्धिरहंकारो भूतानां विषयश्च सः ॥ १६
एवं त्विह स सर्वत्र प्राणेन परिपाल्यते ।
पृष्ठतस्तु समानेन स्वां स्वां गतिमुपाश्रितः ॥ १७
बस्तिमूले गुदे चैव पावकः समुपाश्रितः ।
वहन्मूत्रं पुरीषं चाप्यपानः परिवर्तते ॥ १८
प्रयत्ने कर्मणि बले य एकस्त्रिषु वर्तते
उदान इति तं प्राहुरध्यात्मविदुषो जनाः ॥ १९
संधौ संधौ संनिविष्टः सर्वेष्वपि तथानिलः ।
शरीरेषु मनुष्याणां व्यान इत्युपदिश्यते ॥ २०
धातुष्वग्निस्तु विततः स तु वायुसमीरितः
रसान्धातूंश्च दोषांश्च वर्तयन्परिधावति ॥ २१
प्राणानां संनिपातात्तु संनिपातः प्रजायते ।
ऊष्मा चाग्निरिति ज्ञेयो योऽन्नं पचति देहिनाम् ॥ २२

B D (except $D_{1-3.5}$) T_2 G_3 तु (for स).

15 ^{a}) B_1 आस्थितो; D_2 आह्रि° (for आश्रि°). — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ अनु°; B_4 प्रति° (for परि°). — ^{c}) B_1 तु (for the second च). — ^{d}) $K_{1.3}$ विचेष्टिते (K_3 °तं); Dc [ऽ]वचेष्टते (for विचेष्टते). — ^{e}) K_3 $B_{1.3.4}$ D (except D_1) G_3 भविष्यं च.

16 ^{a}) K_4 D_3 तं (D_3 तद्) देवदेवानां; G_2 तं सर्वभूतानां. — ^{b}) B_2 Dc_1 Dn $D_{2.4.6}$ G_3 °योनिम् (D_2 °योनिर्) (for °ज्योतिर्). $B_{2.4}$ उपासते (for °स्महे). — D_3 om. (hapl.) from -त्मा (in 16^c) up to भूता- (in 16^f). — ^{c}) D_5 T_1 G_2 M_2 °भूतानां (for °भूतात्मा). — ^{e}) $B_{1.2}$ (m as in text).$_4$ Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 महान् (for मनो). — After 16, T_1 M_1 ins.:

1032* शरीरमध्ये नाभिः स्यान्नाभ्यामग्निः प्रतिष्ठितः ।
　[T_1 °मध्यं नाभ्यां तु जठराग्निः प्रति°.]

On the other hand, T_2 $G_{1.2.4}$ ins. after 16:

1033* अव्यक्तं सत्त्वसंज्ञं च जीवः कालः स चैव हि ।
प्रकृतिः पुरुषश्चैव प्राण एव द्विजोत्तम ।
जागर्ति स्वप्नकाले च स्वप्ने स्वप्नायते च सः ।
जाग्रत्सु बलमाधत्ते चेष्टत्सु चेष्टयत्यपि ।
तस्मिन्निरुद्धे विप्रेन्द्र मृत इत्यभिधीयते ।　[5]
त्यक्त्वा शरीरं भूतात्मा पुनरन्यत्प्रपद्यते ।,

which is followed by 1032*.

[(L. 4) G_1 चेष्टयेच्च् (for चेष्टत्सु). — (L. 6) G_1 प्रवर्तते (for प्रपद्यते).]

17 ^{a}) K_4 सर्वं; M_2 एतत् (for एवं). D_2 द्विज (for त्विह). $Ś_1$ $K_{1.3}$ च (for स). B_4 सर्वात्मा (for सर्वत्र). T $G_{2.4}$ एष त्वग्निरपानेन. — ^{b}) B_4 प्रति° (for परि°). — ^{c}) $Ś_1$ K_{1-3} D_2 च (for तु). K_1 समासीनं; K_4 B_3 M_2 °सेन (for °नेन). — ^{d}) B_3 यां यां (for स्वां स्वां). B_2 योनिम् (for गतिम्). $B_{1.3}$ $Dn_{1.n2}$ अपा° (for उपा°).

18 D_5 G_1 om. (hapl.) 18^{ab}. — ^{b}) K_4 $B_{2.3}$ Dn $D_{1-3.6}$ T_2 $G_{2.4}$ M_1 पावकं. B_4 समुपस्थितः. — ^{c}) K_4 T $G_{1.2.4}$ मूत्रपुरीषं. $K_{1.4}$ B_2 D G_3 वा° (for चा°). — ^{d}) B_4 हि (for [अ]पि). G_1 om. अपि. T_2 प्रति° (for परि°).

19 $Ś_1$ $K_{1.2}$ om. (hapl.) 19^{ab}. — ^{a}) D_1 यत्ने च (for प्रयत्ने). — ^{b}) $B_{1.2}$ Dc Dn (Dn_3 before corr.) $D_{2.4.6}$ $G_{1.3}$ स (for य). $D_{1.2}$ M_2 एष (for एकस्). $G_{2.4}$ संश्रितः (for वर्तते). — ^{c}) B D (except $D_{2.3.5.6}$) T_2 G_3 उदानम् (for °न). — ^{d}) $Ś_1$ K B_4 $D_{1-3.5}$ °कुशला (for °विदुषो). $Ś_1$ $K_{1.2}$ D_5 नराः (for जनाः).

20 ^{a}) D_2 G_4 स (G_4 च) निर्दिष्टः (for संनिविष्टः). T_1 स संधौ संनिविष्टः सन्. — ^{b}) $Ś_1$ गतो°; $G_{2.4}$ यथा° (for तथा°). T_1 संधीन्सर्वान्सदानिलः; T_2 G_1 M संधिपर्वण्यथानिलः (T_2 °पि यः). — ^{d}) D_5 [अ]भिधीयते (for [उ]पदिश्यते). — After 20, Dc ins. (a definition of धातु, extracted from some medical treatise):

1034* त्वङ्मांसमेदोमज्जास्थिरसरक्ताश्च धातवः ।

21 ^{a}) K_4 विचितः (for विततः). — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ च (for तु). M_2 समानोग्निसमीरकः. — ^{c}) K_3 G_1 रस- (for रसान्). D_5 बहून् (for धातून्). $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ भूतानां (K_4 °नि); M दोषाणां (for दोषांश्च). — ^{d}) G_2 वर्ध° (for वर्त°).

22 ^{a}) Dc_2 °पातस्त्वे; D_5 °पाते तु; $G_{2.4}$ °पातस्तु (for °पातात्तु). — ^{b}) T G_2 संसर्गाद्यः (for संनि°). Dc स जायते; M प्रमी° (for प्रजा°). — ^{c}) $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ ऊष्माग्निरिति विज्ञेयो; B_2 तस्माच्चाग्निरिति ज्ञातो; S (except G_3)

अपानोदानयोर्मध्ये प्राणव्यानौ समाहितौ ।
समन्वितस्त्वधिष्ठानं सम्यक्पचति पावकः ॥ २३
तस्यापि पायुपर्यन्तस्तथा स्याद्गुदसंज्ञितः ।
स्रोतांसि तस्माज्जायन्ते सर्वप्राणेषु देहिनाम् ॥ २४
अग्निवेगवहः प्राणो गुदान्ते प्रतिहन्यते ।
स ऊर्ध्वमागम्य पुनः समुत्क्षिपति पावकम् ॥ २५
पक्वाशयस्त्वधो नाभ्या ऊर्ध्वमामाशयः स्थितः ।
नाभिमध्ये शरीरस्य प्राणाः सर्वे प्रतिष्ठिताः ॥ २६
प्रवृत्ता हृदयात्सर्वास्तिर्यगूर्ध्वमधस्तथा ।
वहन्त्यन्नरसान्नाड्यो दश प्राणप्रचोदिताः ॥ २७

योगिनामेष मार्गस्तु येन गच्छन्ति तत्परम् ।
जितक्लमासना धीरा मूर्धन्यात्मानमादधुः ।
एवं सर्वेषु विततौ प्राणापानौ हि देहिषु ॥ २८
एकादशविकारात्मा कलासंभारसंभृतः ।
मूर्तिमन्तं हि तं विद्धि नित्यं कर्मजितात्मकम् ॥ २९
तस्मिन्यः संस्थितो ह्यग्निर्नित्यं स्थाल्यामिवाहितः ।
आत्मानं तं विजानीहि नित्यं योगजितात्मकम् ॥ ३०
देवो यः संस्थितस्तस्मिन्नब्बिन्दुरिव पुष्करे ।
क्षेत्रज्ञं तं विजानीहि नित्यं त्यागजितात्मकम् ॥ ३१
जीवात्मकानि जानीहि रजः सत्त्वं तमस्तथा । C. 3. 13979 B. 3. 213. 21 K. 3. 216. 37

सोष्मा सोऽग्निरिति ज्ञेयो. — d) B1 ह्यन्नं (for योऽन्नं).

23 T1 om. (hapl.) 23–24. — a) K4 B D (except D5) G3 समानो°; M2 अपानप्राणयोर्. — b) K4 B D G3 प्राणापानौ; M2 व्यानोदानौ; (for प्राणव्यानौ). — c) B1 Dn2 G3 समर्थितस्; T2 समिंधितस् (for समन्वितस्). Ś1 K1.2 T2 G2 त्वधिष्ठाने; K3 Dc D4 स्वा(K3 स्व)धिष्ठानं; M समानेन (for त्वधिष्ठानं). — d) Ś1 ह्यन्नं (for सम्यक्).

24 T1 om. 24 (cf. v.l. 23). — a) B1.3 G3 अस्यापि; G2 आस्यादि- (for तस्यापि). Ś1 K D1.3 G1 M2 वायुः; B1.3 Dc G4 वायु- (for पायु-). K4 D1 -पर्यंतं; D2 -पर्यंते; D3 पर्येति (for -पर्यन्तस्). D5 आस्यादपानं पर्येति. — b) B1 तस्य (for तथा). B2–4 Dc D2 T2 G4 M गुण- (for गुद-). B1 D1 T2 -संज्ञकः; D5 -संज्ञकं (for -संज्ञितः). Ś1 K1.2 तथास्य स्वेदसंज्ञि(K2 °ज्ञ)तः. — c) K3.4 D1–5 श्रोतांसि. Ś1 K1.2.4 यस्माज्. S (except G3) स्रोतसो- स्मात्प्रजायंते. — d) G1 M °स्रोतांसि (for °प्राणेषु). Dc G2 देहिनः.

25 a) T1 अस्ति; G1 अग्निर् (for अग्नि-). T2 -सहः (for -वहः). K4 D1–3 अपानेन स हि (K4 तु स; D3 सह) प्राणो. — c) B4 यद् (for स). T1 आगत्य (for आगम्य). Ś1 K1.2 तथा; B4 मनः (for पुनः). — d) D1 पावकः (for °कम्).

26 a) T G2.4 ततो (for त्वधो). N (except Ś1) T G3 M नाभ्याम्; G1 नाभेर् (for नाभ्या). — b) Ś1 धामाशयः; K1–3 D1.2 चामा° (for आमा°). B4 T G1.2.4 स्मृतः (for स्थितः). — c) K3 नाति°; K4 D1.5 नाभी°; D1 नाभिर्° (for नाभि°). — d) B2m नाड्यः सर्वाः (for प्राणाः सर्वे). Ś1 K1.2 D6 सुसंस्थिताः (for प्रतिष्ठिताः).

27 a) Ś1 K1.2 Dc Dn2.n3 T2 G सर्वे (for सर्वास्). — c) T2 °मया (for °रसान्). — d) Dc प्राणाः (for प्राण-). Ś1 °समीरिताः; D5 °प्रणोदिताः; T2 °प्रयोजिताः.

28 a) D2 वै (for तु). — b) K1.2.4 B3.4 D3.5 तत्पदं; G1 तत्पुरं (for तत्परम्). — c) K3 B2.4 °माशना; K4 °मासतो; B1.3 Dc Dn D4.6 G3 °माः समा; T1 °मा- श्रमा; T2 °मा नरा; G1 °मश्रमा (for °मासना). G2.4 °क्लमासनो धीरो. — d) B4 T1 G1 M आदधन्; G2.4 आद- धत् (for आदधुः). — f) Ś1 K D1–3 स्म; B1 तु (for हि). B2 शरीरिषु; B4 हि देहिनां; T2 हि जंतुषु (for हि देहिषु). — After 28, S (except G3) ins.:

1035* ताववग्निसहितौ ब्रह्मन्विद्धि वै प्राणमात्मनि ।

[T2 वन्हि° (for [अ]ग्नि°). G2.4 तौ तावदग्निसहितौ (for the prior half).]

29 b) T1 कर्ता (for कला-). K2 M2 °संभृतं; D2.5 °संवृतः (for °संभृतः). — c) D2 मूर्ध्नि भूतं (for मूर्तिमन्तं). T1 स्थितं; T2 स्तुतं; G1.2.4 M1 स्म तं (for हि तं). — d) K3.4 D3 T नित्य- (for नित्यं). B Dn2 D2 योग° (for कर्म°).

30 a) K3 Dc G2.4 M1 वह्निर्; K4 D1–3 नित्यं (D3 °त्यो); B1.3 [ऽ]ग्निस्तु (for ह्यग्निर्). — b) K4 D1–3 वन्हिः (for नित्यं). B2.4 इव स्थितः; D2 समाहितः; T2 इवास्थितः (for इवाहितः). — c) G2 जीवात्मानं (for आत्मानं तं). — d) B1 योगे; D2 कर्म-; T2 ज्ञान- (for योग-).

31 Ś1 K3 D2 T2 om. (hapl.) 31. — a) Dc संश्रितस्. K1 D1 ह्यस्मिन्; K4 यस्मिन्; D3 स्वस्मिन् (for तस्मिन्). — c) M1 आत्मानं (for क्षेत्रज्ञं). — d) K1.2.4 G1.2.4 M त्याग°; (as in text); Dc T1 ज्ञान°; the rest योग°).

32 a) T2 G2.4 °त्मकं वि- (for °त्मकानि). Ś1 K1–3 D5.6 यानीह; G1 च तथा (for जानीहि). — b) K B4 D1–3.5 transp. रजः and तमः. — c) Ś1 K1.2 °समं (for

C. 3. 13980 B. 3. 213. 21 K. 3. 216. 37 जीवमात्मगुणं विद्धि तथात्मानं परात्मकम् ॥ ३२

सचेतनं जीवगुणं वदन्ति
स चेष्टते चेष्टयते च सर्वम्
ततः परं क्षेत्रविदो वदन्ति
प्राकल्पयद्यो भुवनानि सप्त ॥ ३३

एवं सर्वेषु भूतेषु भूतात्मा न प्रकाशते ।
दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया ज्ञानवेदिभिः ॥ ३४
चित्तस्य हि प्रसादेन हन्ति कर्म शुभाशुभम् ।
प्रसन्नात्मात्मनि स्थित्वा सुखमानन्त्यमश्नुते ॥ ३५
लक्षणं तु प्रसादस्य यथा तृप्तः सुखं स्वपेत् ।
निवाते वा यथा दीपो दीप्येत्कुशलदीपितः ॥ ३६
पूर्वरात्रे परे चैव युञ्जानः सततं मनः ।
लघ्वाहारो विशुद्धात्मा पश्यन्नात्मानमात्मनि ॥ ३७
प्रदीप्तेनेव दीपेन मनोदीपेन पश्यति
दृष्ट्वात्मानं निरात्मानं तदा स तु विमुच्यते ॥ ३८
सर्वोपायैस्तु लोभस्य क्रोधस्य च विनिग्रहः ।
एतत्पवित्रं यज्ञानां तपो वै संक्रमो मतः ॥ ३९
नित्यं क्रोधात्तपो रक्षेच्छ्रियं रक्षेत मत्सरात् ।
विद्यां मानापमानाभ्यामात्मानं तु प्रमादतः ॥ ४०
आनृशंस्यं परो धर्मः क्षमा च परमं बलम् ।
आत्मज्ञानं परं ज्ञानं परं सत्यव्रतं व्रतम् ॥ ४१
सत्यस्य वचनं श्रेयः सत्यं ज्ञानं हितं भवेत् ।

°गुणं). G$_1$ जीवात्मगुणकं विद्धि. — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ यथा° (for तथा°). K$_{1.2}$ परार्थकं (for परात्मकम्).

33 ^{a}) B$_{1.2.4}$ Dc Dn$_3$m S (except G$_3$) अचे° (for सचे°). — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ स्पर्शं°; B$_1$ Dc चेत° (for चेष्टयते). K$_4$ विश्वं (for सर्वम्). — The portion of the text from 33^c up to st. 20 of the next adhy. is lost in D$_3$ on a missing fol. (279). — ^{c}) Ś$_1$ अतः (for ततः). T$_1$ M$_2$ क्षेत्रमिति ब्रुवंति. — ^{d}) Ś$_1$ K B$_{3.4}$ D$_{1.2.5.6}$ T$_2$ G$_3$ प्राव(B$_3$ °ग्व)र्तं° (for प्राकल्प°).

34 D$_3$ missing (cf. v.l. 33). — ^{a}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ D$_{1.2}$ G$_2$ M$_2$ एषु; B$_{1.4}$ D$_5$ T$_1$ G$_4$ एष (for एवं). B$_1$ भूतार्थो (for भूतेषु). — ^{b}) B$_1$ महात्मा (for भूता°). B$_{2.4}$ Dn$_1$. n$_3$ D$_{4.6}$ G$_3$ सं-; D$_2$ तु; T$_2$ नु; G$_1$ यः (for न). — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ ज्ञानबुद्धिभिः; B$_2$ सूक्ष्मवेदिभिः; G$_1$ सूक्ष्मदर्शिभिः.

35 D$_3$ missing (cf. v.l. 33). — ^{a}) D$_1$ च; D$_5$ [अ]पि; S (except G$_3$) तु (for हि). — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ प्रसन्नात्मनि सं(Ś$_1$ सु)स्थित्वा; Dc प्रसन्न आत्मनि स्थित्वा. ^{d}) B$_4$ D$_5$ अत्यंतम् (for आनन्त्यम्).

36 D$_3$ missing (cf. v.l. 33). G$_1$ om. 36–37. — ^{a}) T$_1$ G$_4$ प्रसन्नस्य (for प्रसा°). — ^{b}) T$_1$ भवेत् (for स्वपेत्). — After 36^{ab}, T$_2$ G$_{2.4}$ ins.:

1036* सुखदुःखे हि संत्यज्य निर्द्वंद्वो निष्परिग्रहः ।

— ^{c}) B$_{3.4}$ D$_2$ निर्वाते. D$_1$ च; G$_4$ हि (for वा). — ^{d}) K$_2$ D$_2$ दीपेत्; T$_2$ वसेत्; G$_1$ तिष्ठेत् (for दीप्येत्). T$_2$ कौशल° (for कुशल°). K$_4$ दीप्यतेवायुनोदितः.

37 D$_3$ missing (cf. v.l. 33). G$_1$ om. 37 (cf. v.l. 36). — ^{a}) K$_3$ पूर्वरात्रपररात्रे च (hypermetric); D$_2$ पूर्वरात्रापरात्रे च. — ^{b}) B$_4$ युंजीयात् (for युञ्जानः). — ^{c}) T$_2$ वायव्वा° (for लघ्वा°). — ^{d}) K$_4$ D$_{1.2}$ युंजत्या°; K$_2$ D$_5$ T$_2$ G$_{1.2}$ M पश्यत्य°; T$_1$ G$_4$ पश्येता° (for पश्यन्ना°).

38 D$_3$ missing (cf. v.l. 33). — ^{a}) K$_2$ B$_1$ Dn$_1$ G$_1$ प्रदीपेन. B$_{2.3}$ Dc T$_2$ G$_{1.2}$ M [ए]व (for [इ]व). B$_1$ Dn$_1$ दीप्तेन (for दीपेन). K$_4$ दीप्तेनैव तु दीपेन. — ^{b}) S (except G$_3$) पश्यत्यात्मानमात्मना (cf. 37^d). — ^{c}) K$_1$ लब्धा°; D$_2$ वृथा° (for दृष्ट्वा°). M$_2$ तदा° (for निरा°). G$_1$ दृष्ट्वैनमंतरात्मानं. — ^{d}) B$_4$ स तदा (by transp.). B$_{1-3}$ Dc Dn D$_{4.6}$ G$_3$ स तदा विप्रमुच्यते.

39 = (var.) B. 12. 189. 9. — D$_3$ missing (cf v.l. 33). — ^{c}) Ś$_1$ K D$_{1.2.5}$ ज्ञानानां; B$_{1-3}$ Dc Dn D$_{4.6}$ G$_3$ लोकानां (Dn$_2$ °कस्य); T$_1$ G$_1$ M$_1$ विज्ञानं (for यज्ञानां). T$_2$ एतत्प्रवृत्तं यज्ज्ञानात्. — ^{d}) D$_{1.2}$ संयमो; D$_5$ सत्तमं (for संक्रमो). Ś$_1$ K$_{1.2}$ D$_5$ मतं (for मतः).

40 = (var.) B. 12. 189. 10^{cdef}. — D$_3$ missing (cf. v.l. 33). — ^{b}) Ś$_1$ B Dc Dn D$_{4.6}$ G$_3$ धर्मं; K$_3$ प्रियं; D$_2$ श्रियो (for श्रियं). Ś$_1$ K$_{1.2.4}$ B Dn D$_{1.2.4-6}$ T$_2$ G$_{1-3}$ रक्षेत् (for रक्षेत). Ś$_1$ K$_{1.2.4}$ B$_{2.3}$ D$_{4.6}$ अमत्सरात्; B$_{1.4}$ Dn D$_{1.5}$ G$_3$ च मत्स°; D$_2$ विमत्स°; T$_2$ G$_{1.2}$ तु मत्स° (for मत्स°). — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ D$_1$ T$_2$ G$_{1.2.4}$ मानाव° (for मानाप°). — ^{d}) K$_4$ च (for तु). G$_1$ ज्ञानं रक्षेत्प्रमादतः.

41 D$_3$ missing (cf. v.l. 33). — ^{a}) K$_2$ Dc$_2$ D$_4$ अनृ° (for आनृ°). — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ हि; K$_{3.4}$ D$_{2.5}$ तु (for च). — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ आत्मानं (Ś$_1$ °त्मा तु) परमं ज्ञानं. — ^{d}) Ś$_1$ K D$_{1-3.5}$ सत्यं व्रतपरिग्रहः; B Dc Dn D$_{4.6}$ G$_3$ सत्यं व्रतं (B$_{1-3}$ ब्रह्म-; B$_4$ Dn व्रत-) परं व्रतं; G$_4$ परं सत्यव्रतस्थितं.

यद्भूतहितमत्यन्तं तद्वै सत्यं परं मतम् ॥ ४२
यस्य सर्वे समारम्भाः निराशीर्बन्धनाः सदा ।
त्यागे यस्य हुतं सर्वं स त्यागी स च बुद्धिमान् ॥ ४३
यतो न गुरुरप्येनं च्यावयेदुपपादयन् ।
तं विद्याद्ब्रह्मणो योगं वियोगं योगसंज्ञितम् ॥ ४४
न हिंस्यात्सर्वभूतानि मैत्रायणगतश्चरेत् ।
नेदं जीवितमासाद्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥ ४५
आकिंचन्यं सुसंतोषो निराशित्वमचापलम् ।
एतदेव परं ज्ञानं सदात्मज्ञानमुत्तमम् ॥ ४६
परिग्रहं परित्यज्य भव बुद्ध्या यतव्रतः ।
अशोकं स्थानमातिष्ठेन्निश्चलं प्रेत्य चेह च ॥ ४७
तपोनित्येन दान्तेन मुनिना संयतात्मना ।
अजितं जेतुकामेन भाव्यं सङ्गेष्वसङ्गिना ॥ ४८
गुणागुणमनासङ्गमेककार्यमनन्तरम् ।
एतद्ब्राह्मण ते वृत्तमाहुरेकपदं सुखम् ॥ ४९
परित्यजति यो दुःखं सुखं चाप्युभयं नरः । C. 3. 13998 B. 3. 213. 39 K. 3. 216. 55

42 D3 missing (cf. v.l. 33). — a) G4 सेवनं (for वचनं). D5 श्रेष्ठं (for श्रेयः). — b) B1 सत्यादपि; Dc2 D1 T2 सत्यज्ञानं (for सत्यं ज्ञानं). K1. 3. 4 D2 G1. 2. 4 M ज्ञानहितं (for ज्ञानं हितं). B1 वदेत् (for भवेत्). — d) B2 तच्च (for तद्वै). K1. 2 T1 हितं; K3. 4 B2 Dc2 D1. 2. 5 स्मृतं; B4 व्रतं (for मतम्). G1 तत्तत्सत्यं हितं परं; G4 तद्वै सत्यसमं मतं.

43 = B. 12. 189. 12. Cf. Gītā (Vulg.) 4. 19. — D3 missing (cf. v.l. 33). — 43^{a} = Gītā (Vulg.) 4. 19^{a}. — b) T G1 निराशाबंधनाः. M2 निराबाधाः सदैव तु. — c) B4 योगे (for त्यागे). D5 हितं; T क्रु° (for हु°). T1 सत्यं (for सर्वं). — d) B4 योगी (for त्यागी). B3 च स; T1 कृत-; T2 स तु (for स च).

44 D3 missing (cf. v.l. 33). — a) T2 वा हि (for अपि). Dc एवं; D5 एतं (for एनं). Ś1 K1–3 B2. 4 यतो गुरुर्न चाप्येनं; T1 G1. 2 M1 यतो न गुरुता ह्येवं (T1 -प्येवं; G2 चैनं); G4 यदा न कुरुतां चैनं. — b) B Dc Dn D4. 6 G3 श्रावयेद्; T2 यापयेद् (for च्यावयेद्). Ś1 K D1. 2. 5 आपदागमः; B Dc Dn D4. 6 T1 G1. 3 उपपादयेत् (for °यन्). — 44^{cd} = (var.) Gītā (Vulg.) 6. 23^{ab}. — c) Ś1 K2–4 Dc2 D1. 2. 5 G2. 4 M ब्राह्मणो; B2m आत्मनो (for ब्रह्मणो). — d) S (except T2 G3) अयोगं (for वि°). D1 योगसंज्ञकं.

45 = B. 12. 278. 5; = (var.) B. 12. 329. 18. Cf. B. 12. 189. 13^{ab}. — D3 missing (cf. v.l. 33). — b) Ś1 K2 मैत्रायणमनश्च; K1 °यणमतश्च; K4 B3. 4 D (except D6; D3 missing) G1. 3 °यणगतिश्च; T1 मैत्रेयगुणतश्च; T2 G4 मैत्राय सुगतिं; G2 °यणगतिं (for °यणगतश्च). K4 D1 चरन्. — c) M2 आद्यं वै (for आसाद्य). — G1 om. 45^{d}–47^{c}. — d) K2 D5 कुर्वंति; D2 कुर्वंतु (for कुर्वीत).

46 D3 missing (cf. v.l. 33). G1 om. 46 (cf. v.l. 45). — a) D5 अकिंचनः. T G2. 4 M अकिंचनत्वं संतोषो. — b) Ś1 K4 D1 M2 निराशत्वम्; Dc °शीत्वम्; T2 G2. 4 M1 °शीस्त्वम्. — c) Ś1 K B4 D1. 2. 5 तदेव परमं ज्ञानं. — d) K4 D1. 2 तदात्म° (for सदात्म°). D5 उत्तमं परिकीर्तितं.

47 = (var.) 12. 189. 13^{cdef}. — D3 missing (cf. v.l. 33). G1 om. 47^{abc} (cf. v.l. 45). — b) Ś1 K1. 2. 4 B Dn D1. 2 T2 G2. 3 भवेद्; D5 स चेद् (for भव). Ś1 K D1. 2. 5 जितेंद्रियः (for यत°). — c) B1 अशोच्यं (for अशोकं). K3 B4 D1 T1 M2 आतिष्ठ; B1. 2 Dc Dn1 D4. 6 G3 आश्रित्य; B3 Dn2. n3 आसाद्य; G2 M1 आतिष्ठन् (for आतिष्ठेन्). — d) Ś1 K Dc2 D1. 2. 5 निर्मलं; G4 निष्कलं (for निश्चलं). G1 चैव हि (for चेह च). — After 47, K4 ins.:

1037* बाह्यस्पर्शेषु सक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यत्सुखम् ।
तद्ब्रह्मयोगयुक्ता[त्मा] सुखम[क्षय्यम]श्नुते ।
[= (var.) Gītā (Vulg.) 5. 21]

48 = B. 12. 189. 14. — D3 missing (cf. v.l. 33). — b) K3 संजिता°; D5 संवृता° (for संयता°). — c) G1 जित° (for जेतु°).

49 D3 missing (cf. v.l. 33). — a) D5 गुणानां तु (for गुणागुणम्). Dn1. n2 अनारंभम् (for °सङ्गम्). — b) Ś1 K B3 D1. 2. 5 °चर्यम् (for °कार्यम्). — c) K3 एकं (for एतद्). D1 ब्राह्मण तद्; M ब्राह्मणतो (M2 °को) (for ब्राह्मण ते). B Dc Dn D4. 6 G1. 3 एतत्तद् (B1 G1 °द्वै) ब्र(B3 ब्रा)ह्मणो वृत्तं; T1 G4 एतद्ब्रह्मांडवृत्तांतं; G2 एतद्वै कथितं ब्रह्मन्. — d) K3 एके; B2. 4 D5 एकं; T2 एतत् (for एक-). Ś1 K1. 2 आहुरेके परं पदं; T1 आहुरेतत्सुखप्रदं.

50 D3 missing (cf. v.l. 33). — b) Ś1 K2 D5 वा° (for चा°). T1 [अ]भ्युदयं (for [अ]प्युभयं). — c) Ś1 K Dc D1. 2 (by transp.) प्राप्नोति ब्रह्म (Ś1 K2 शर्म; K1 मोक्षं). T1 चा° (for सो°). D5 प्राप्नोति ब्राह्मणो नित्यं. — d) B2 अशक्तेन; B4 असंगे स (for असङ्गेन). T1 G1. 2. 4 M आ(G1. 2 अ)संगे च न गच्छति; T2 आधिं गच्छन्न गच्छति.

C. 3. 13998
B. 3. 213. 39
K. 3. 216. 55

ब्रह्म प्राप्नोति सोऽत्यन्तमसङ्गेन च गच्छति ॥ ५०
यथाश्रुतमिदं सर्वं समासेन द्विजोत्तम ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्र्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०३ ॥

२०४

मार्कण्डेय उवाच ।
एवं संकथिते कृत्स्ने मोक्षधर्मे युधिष्ठिर ।
दृढं प्रीतमना विप्रो धर्मव्याधमुवाच ह ॥ १
न्याययुक्तमिदं सर्वं भवता परिकीर्तितम् ।
न तेऽस्त्यविदितं किंचिद्धर्मेष्विह हि दृश्यते
व्याध उवाच ।
प्रत्यक्षं मम यो धर्मस्तं पश्य द्विजसत्तम ।
येन सिद्धिरियं प्राप्ता मया ब्राह्मणपुंगव ॥ ३
उत्तिष्ठ भगवन्क्षिप्रं प्रविश्याभ्यन्तरं गृहम् ।
द्रष्टुमर्हसि धर्मज्ञ मातरं पितरं च मे ॥ ४
कण्डेय उवाच ।
इत्युक्तः स प्रविश्याथ ददर्श परमार्चितम्
सौधं हृद्यं चतुःशालमतीव च मनोहरम्
देवतागृहसंकाशं दैवतैश्च सुपूजितम् ।
शयनासनसंबाधं गन्धैश्च परमैर्युतम् ॥ ६
तत्र शुक्लाम्बरधरौ पितरावस्य पूजितौ ।

51 D_8 missing (cf. v.l. 33). — ^{a}) D_1 तथा- (for यथा-). T_1 -भूतम् (for -श्रुतम्). — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ मया ते सम्यगाख्यात.

Colophon om. in B_4. D_8 missing. — *Major parvan:* $Ś_1$ K_2 T_2 $G_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* G_1 मार्कंडेयसमस्या. $K_{3.4}$ B_{1-3} Dc Dn $D_{1.4-6}$ G_3 (all om. sub-parvan name) mention only पतिव्रतो(D_5 धर्मव्याधो)-पाख्यान. — *Adhy. name:* G_1 धर्मव्याधकौशिकसंवादः; G_2 कौशिकव्याधसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn_1 (marg.). n_3 212; Dn_2 D_1 211; T G_1 M (M_2 *inf. lin.*) 206; $G_{2.4}$ M_2 (orig.) 208. — *Śloka no.:* Dn 40; D_1 41.

204

Stanzas 1–20 are lost in D_8 on a missing fol. (279); cf. v.l. 3. 203. 33. The MS. is ignored up to st. 20.

1 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ च; T_2 M स; G_1 सु- (for सं-). — ^{b}) G_1 तेन धर्मो (for मोक्षधर्मे). — ^{c}) Dc $D_{2.4.5}$ दृढ-; T_2 गूढं (for दृढं).

2 Before 2, K_4 $D_{1.2}$ ins. ब्राह्मण उ°. — ^{a}) D_2 व्याध युक्तम्; T_2 $G_{2.4}$ मम धर्म्यम् (for न्याययुक्तम्). — 2^c = 1. 57. 12^c: 5. 16. 7^c. — ^{d}) K_3 B_{1-3} Dc D_{4-6} G_3 धर्मेष्वथ इह दृ°; K_4 स्वधर्मेष्विह दृ°; T $G_{1.2.4}$ M धर्मेष्वभिसमीक्ष्यते.

3 ^{a}) T_1 प्रत्यक्षं मम धर्मस्तं. — ^{b}) B Dn $D_{4.6}$ G_3 तं (D_4 त्वं) च पश्य द्विजोत्तम; T_1 त्वं पश्य द्विजसत्तम. — ^{d}) D_1 °सत्तम (for °पुंगव).

4 ^{a}) D_5 [आ]गच्छ च (for भगवन्). Dc S (except G_3) विप्र (for क्षिप्रं). — ^{b}) Dc प्रविशा° (for प्रविश्या°). D_5 [अ]नंतरं (for [आ]भ्यन्तरं). — ^{c}) K_2 [अ]धर्मज्ञ; K_3 मे धर्मं (for धर्मज्ञ). — ^{d}) T_2 पितरं मातरं (by transp.). D_1 मम (for च मे).

5 B_3 $G_{2.4}$ om. the ref. — ^{ab}) T G_2 सं- (for स). $Ś_1$ $K_{1.2}$ transp. प्रविश्य and ददर्श. — K_1 om. (hapl.) 5^c–6^d. — ^{c}) B_4 इत्युक्तां हि (for सौधं हृद्यं). — ^{d}) M_1 सु- (for च). $B_{1.3.4}$ Dc Dn $D_{4.6}$ $G_{1.3}$ M मनोरमं.

6 K_1 om. 6 (cf. v.l. 5). — ^{a}) $Ś_1$ K_2 D_5 °संबाधं; cf. 6^c. — K_2 om. (hapl.) 6^{bc}. — ^{d}) $Ś_1$ $K_{2.4}$ B_2 $D_{1.5}$ °श्च परमार्चितं.

7 ^{a}) B_1 सूक्ष्मा° (for शुक्ला°). — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.3.4}$ Dc $D_{1.2}$ T_1 G_1 सुपुष्टौ तौ; K_2 सुसंपुष्टौ; $B_{1.2.4}$ Dn $D_{4.6}$ सु(B_2 D_6 तु)संतुष्टौ; B_3 सुतुष्टौ च; G_3 सुसंहृष्टौ (for सुतुष्टौ तौ). D_5 कृतौ सुपुष्टौ हृष्टौ तु. — ^{d}) D_5 ह्युप° (for उप° — After 7^{cd}, S (except G_3) ins.:

कृताहारौ सुतुष्टौ तावुपविष्टौ वरासने ।
धर्मव्याधस्तु तौ दृष्ट्वा पादेषु शिरसापतत् ॥ ७

वृद्धावूचतुः ।

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ धर्मज्ञ धर्मस्त्वामभिरक्षतु ।
प्रीतौ स्वस्तव शौचेन दीर्घमायुरवाप्नुहि ।
सत्पुत्रेण त्वया पुत्र नित्यकालं सुपूजितौ ॥ ८
न तेऽन्यद्दैवतं किंचिद्दैवतेष्वपि वर्तते ।
प्रयतत्वाद्द्विजातीनां दमेनासि समन्वितः ॥ ९
पितुः पितामहा ये च तथैव प्रपितामहाः ।
प्रीतास्ते सततं पुत्र दमेनावां च पूजया ॥ १०
मनसा कर्मणा वाचा शुश्रूषा नैव हीयते ।
न चान्या वितथा बुद्धिर्दृश्यते सांप्रतं तव ॥ ११
जामदग्न्येन रामेण यथा वृद्धौ सुपूजितौ ।
तथा त्वया कृतं सर्वं तद्विशिष्टं च पुत्रक ॥ १२

मार्कण्डेय उवाच ।

ततस्तं ब्राह्मणं ताभ्यां धर्मव्याधो न्यवेदयत् ।
तौ स्वागतेन तं विप्रमर्चयामासतुस्तदा ॥ १३
प्रतिगृह्य च तां पूजां द्विजः पप्रच्छ तावुभौ ।
सपुत्राभ्यां सभृत्याभ्यां कच्चिद्वां कुशलं गृहे ।
अनामयं च वां कच्चित्सदैवेह शरीरयोः ॥ १४

वृद्धावूचतुः ।

कुशलं नो गृहे विप्र भृत्यवर्गे च सर्वशः ।
कच्चित्त्वमप्यविघ्नेन संप्राप्तो भगवन्निह ॥ १५

मार्कण्डेय उवाच ।

बाढमित्येव तौ विप्रः प्रत्युवाच मुदान्वितः ।
धर्मव्याधस्तु तं विप्रमर्थवद्वाक्यमब्रवीत् ॥ १६
पिता माता च भगवन्नेतौ मे दैवतं परम् ।
यद्दैवतेभ्यः कर्तव्यं तदेताभ्यां करोम्यहम् ॥ १७　C. 3. 14018 B. 3. 214. 18 K. 3. 217. 19

1038* तस्य व्याधस्य पितरौ ब्राह्मणः संददर्श ह ।
— ^{f}) T_1 G_1 पादयोः (for पादेषु).

8 $G_{1.4}$ पितरौ (for वृद्धौ), om. ऊचतुः. — ^{c}) Dc धर्मेण (for शौचेन). — After 8^{cd}, N (except B_{2-4} $D_{4.6}$; B_1 marg.) ins.:

1039* गतिमिष्टां तथा ज्ञानमेवं च परवान्भव ।

[Dn तपो (for तथा). Dn D_5 मेधां (for एवं). B_1 परमं तव; Dc परमस्तु ते; Dn D_5 परमां गतः (for परवान्भव).]

— D_5 om. 8^{e}–9^{d}. — ^{e}) $K_{3.4}$ D_2 सुपुत्रेण. — ^{f}) $Ś_1$ K Dc $D_{1.2}$ दीर्घकालं; B Dn $D_{4.6}$ G_3 नित्यं काले; T_2 नित्यं कालं. — After 8, S (except G_3) ins.:

1040* सुखमावां वसावोऽत्र देवलोकगताविव ।

9 D_5 om. 9 (cf. v.l. 8). — ^{a}) K_2 तेन (for तेऽन्यद्). — ^{b}) $Ś_1$ K B_3 Dc $D_{1.2}$ G_1 विद्यते (for वर्त°). — ^{d}) $Ś_1$ धर्मेणापि; $K_{1.2}$ B_3 दमेनापि; K_4 दमेनाभि- (for °नासि).

10 ^{d}) K_3 B_3 $D_{1.2.5}$ T_1 G_1 पूजितौ (for पूजया).

11 ^{b}) G_1 ते न (for नैव). — ^{c}) B Dn $D_{4.6}$ G_3 हि तथा; Dc $D_{1.3.5}$ T $G_{1.2.4}$ M [अ]पि तथा (for वितथा). — ^{d}) $Ś_1$ K Dc $D_{1.2}$ वर्तते (for दृश्य°).

12 ^{b}) D_1 तथा वृद्धौ प्रपूजितौ. — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.3.4}$ Dc_2 $D_{1.2}$ transp. त्वया and कृतं.

13 N G_{1-3} om. the ref. — ^{d}) T_2 अर्हया° (for अर्चया°). K_3 B_3 D_5 तथा (for तदा).

14 ^{a}) $B_{1.3}$ Dc_1 Dn $D_{4.6}$ G_3 °पूज्य (for °गृह्य). $Ś_1$ $K_{1.2}$ T_1 G_1 M_2 तु; M_1 स (for च). — ^{c}) Dc_2 सवृद्धाभ्यां; T_1 समातृभ्यां; G_1 सुभृत्याभ्यां; G_4 सभ्रातृभ्यां; M_1 सुपुत्राभ्यां (for सभृ°). — ^{d}) G_1 वा; M_1 त्वं; M_2 वः (for वां). — ^{e}) A few MSS. कश्चित् (for कच्चित्). — ^{f}) $G_{2.4}$ सुखं चेह (for सदैवेह). T_1 हि (for [इ]ह).

15 ^{a}) $Ś_1$ K_1 B Dc Dn D_2 T_1 $G_{1.3.4}$ नौ (for नो). — ^{b}) T_1 $G_{2.4}$ M °वर्गेषु (for °वर्गे च). $Ś_1$ $K_{1.2}$ D_1 तथानामयमेव च. — ^{c}) T_2 $G_{2.4}$ असि (for अपि). — ^{d}) Dc_1 Dn_1. n_2 इति (for इह).

16 ^{a}) T_1 G M [आ]ह (for [ए]व). K_2 D_1 तं (for तौ). — ^{b}) S (except G_3) कौतूहलसमन्वितः. — ^{c}) B Dn $D_{4.6}$ G_3 निरीक्ष्याथ (for तु तं विप्रम्). — ^{d}) B Dn $D_{4.6}$ G_3 ततस्तं (for अर्थवद्). $Ś_1$ K Dc $D_{1.2.5}$ अभ्यर्च्येदं वचोऽब्रवीत्.

17 Before 17, all MSS. except $Ś_1$ $K_{1.2}$ ins. व्याध उ° (resp. व्याधः). — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ माता पिता (by transp.). — ^{b}) B_1 उभौ; D_1 इदं (for एतौ). $B_{2.4}$ मद्- (for मे). K_1 एनं मे भगवन्परं. — ^{c}) $K_{2.3}$ G_2 यदैव तेभ्यः; $G_{1.4}$ यद्देवतेभ्यः. — ^{d}) T_1 $G_{1.2.4}$ M_2 तदेवाभ्यां; T_2 तदावाभ्यां.

18 ^{d}) B_2 अपि (for मम).

19 ^{a}) Dn_2. n_3 T_2 G_3 उपाहारान्. — ^{b}) $K_{1.2}$ Dc_2

C. 3. 14019
B. 3. 214. 19
K. 3. 217. 20

त्रयस्त्रिंशद्यथा देवाः सर्वे शक्रपुरोगमाः ।
संपूज्याः सर्वलोकस्य तथा वृद्धाविमौ मम ॥ १८
उपहारानाहरन्तो देवतानां यथा द्विजाः ।
कुर्वते तद्वदेताभ्यां करोम्यहमतन्द्रितः ॥ १९
एतौ मे परमं ब्रह्मन्पिता माता च दैवतम् ।
एतौ पुष्पैः फलै रत्नैस्तोषयामि सदा द्विज ॥ २०
एतावेवाग्नयो मह्यं यान्वदन्ति मनीषिणः ।
यज्ञा वेदाश्च चत्वारः सर्वमेतौ मम द्विज ॥ २१
एतदर्थं मम प्राणा भार्या पुत्राः सुहृज्जनाः ।
सपुत्रदारः शुश्रूषां नित्यमेव करोम्यहम् ॥ २२
स्वयं च स्नापयाम्येतौ तथा पादौ प्रधावये ।
आहारं संप्रयच्छामि स्वयं च द्विजसत्तम ॥ २३
अनुकूलाः कथा वच्मि विप्रियं परिवर्जयन् ।
अधर्मेणापि संयुक्तं प्रियमाभ्यां करोम्यहम् ॥ २४
धर्ममेव गुरुं ज्ञात्वा करोमि द्विजसत्तम ।
अतन्द्रितः सदा विप्र शुश्रूषां वै करोम्यहम् ॥ २५
पञ्चैव गुरवो ब्रह्मन्पुरुषस्य बुभूषतः ।
पिता माताग्निरात्मा च गुरुश्च द्विजसत्तम ॥ २६
एतेषु यस्तु वर्तेत सम्यगेव द्विजोत्तम ।
भवेयुरग्नयस्तस्य परिचीर्णास्तु नित्यशः ।
गार्हस्थ्ये वर्तमानस्य धर्म एष सनातनः ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुरधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०४ ॥

D6 दैवतानां. Dn1. n2 तथा (for यथा). — ^{c}) B Dn D4. 6 G3 कुर्वंति (for कुर्वते). D5 तावद् (for तद्वद्). G2. 4 एवाभ्यां (for एताभ्यां).

20 K3 D1 om. 20^{ab}. — ^{a}) K1. 2 एष (for एतौ). G1 परमौ (for °मं). D2 T2 ब्रह्म. B2 एतौ हि मे परं ब्रह्म. — ^{c}) K1. 2 एतैः (for एतौ). Ś1 K Dc2 D1. 2. 5 पुष्प- (K4 रत्न)फलैः. K2 B1 G1. 4 अन्यैः; K4 पुष्पैः; B3 अश्वैः; D5 G2 M अन्नैः (for रत्नैः). — ^{d}) Ś1 K Dc D1. 2. 5 G1 द्विजोत्तम (for सदा द्विज).

21 D3 resumes! — ^{a}) Ś1 K Dc D1–3. 5 नित्यं; Dn3 ब्रह्मन् (for मह्यं). — ^{b}) T1 यं; T2 सद्; G1 यद् (for यान्). — ^{d}) G1 द्विजोत्तम (for मम द्विज).

22 ^{a}) K1 °र्थौ मम प्राणौ. — ^{b}) K1. 2 D5 भार्याः; B2 दाराः (for भार्या). B1. 4 D4 G4 पुत्र-; B3 Dc Dn D6 पुत्रः. B1. 3. 4 Dc Dn D3–6 G3 सुहृज्जनः; B2 तथैव च. — ^{d}) D4. 6 G3 एवं (for एव).

23 Ś1 K1. 2 om. 23; M2 om. 23–24. — ^{a}) D3 T2 स्वाप° (for स्नाप°). — ^{b}) B4 तदा; T1 G1. 2. 4 सदा (for तथा). K3 D3 पादान् (for पादौ). G2. 4 च (for प्र-). T2 यदा पादौ च तर्पये. — ^{c}) B1. 4 D4 च (for सं-). — ^{d}) K3. 4 B3. 4 Dc D1. 2. 5 T G1. 2. 4 M1 स्वयं चैव द्विजोत्तम (B3. 4 द्विजर्षभ).

24 M2 om. 24 (cf. v.l. 23); T2 om. (hapl.) 24^{a}–25^{b}. — ^{a}) B1. 3 Dc °कूलां कथां; B2. 4 Dn D4. 6 °कूलं तथा. G1 ब्रूयां; M1 दद्मि (for वच्मि). T1 अनुरूपकथावादी. — ^{b}) Ś1 K1. 2 च विवर्जयन्; K3 B Dn D3. 4. 6 G3 परिवर्जये (K3 °येत्). — ^{c}) K1. 2 संयुक्तः (for °क्तं).

25 T2 om. 25^{ab} (cf. v.l. 24); Ś1 G4 om. (hapl.) 25. — ^{a}) B1. 4 Dc1 Dn D4. 6 G3 एवं (for एव). K2 M गुरू (for गुरुं). K B1. 4 D1–3. 5 T1 G1. 2 M मत्वा (for ज्ञात्वा). — ^{b}) T1 G1. 2 M साक्षादेतौ द्विजोत्तम. — K1 om. (hapl.) 25^{c}–26^{d}. — ^{c}) K2–4 D2. 3. 5 स्वयं विप्र; T G1. 2 M तु सततं (for सदा विप्र).

26 K1 om. 26 (cf. v.l. 25). — ^{a}) B2 राजन् (for ब्रह्मन्). — ^{d}) T1 गुरवश्च द्विजोत्तम.

27 G1 om. (hapl.) 27^{ab}. — ^{a}) G4 एषु यस्य प्रवर्तेत. — ^{b}) K3 T1 एतद्; K4 B1 Dc D1–3. 5 एवं (for एव). — ^{c}) S (except G1. 3) तेन (for तस्य). — ^{d}) Ś1 K1. 2 T2 परिपूर्णास्तु. K4 सर्वशः (for नित्य°). — ^{e}) K1. 2. 4 D1 गार्हस्थ्यं. — ^{f}) K4 B D (except D1–3. 5) T1 G3 एष धर्मः (by transp.); T2 धर्म एव. — After 27, M ins.:

1041* कथितस्ते मया विप्र किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।

Colophon. — *Major parvan*: Ś1 K1–3 Dn2 G2. 4 आरण्य. — *Sub-parvan*: G1 मार्कंडेयसमस्या. K3. 4 B Dc Dn1. n3 D1–6 G3 (all om. sub-parvan name) mention only पतिव्रतो(D5 धर्मव्याधो)पाख्यान. — *Adhy. name*: G1 धर्मव्याधकौशिकसंवादः; G2 कौशिकव्याधसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 (marg.). n3 213; Dn2 D1 212; T G1 M (M2 *inf. lin.*) 207; G2. 4 M2 (orig.) 209. — *Śloka no.*: Dn1 30; Dn2. n3 D1 29.

२०५

मार्कण्डेय उवाच ।
गुरू निवेद्य विप्राय तौ मातापितरावुभौ ।
पुनरेव स धर्मात्मा व्याधो ब्राह्मणमब्रवीत् ॥ १
प्रवृत्तचक्षुर्जातोऽस्मि संपश्य तपसो बलम् ।
यदर्थमुक्तोऽसि तया गच्छस्व मिथिलामिति ॥ २
पतिशुश्रूषपरया दान्तया सत्यशीलया ।
मिथिलायां वसन्व्याधः स ते धर्मान्प्रवक्ष्यति ॥ ३
ब्राह्मण उवाच ।
पतिव्रतायाः सत्यायाः शीलाढ्याया यतव्रत ।
संस्मृत्य वाक्यं धर्मज्ञ गुणवानसि मे मतः ॥ ४
व्याध उवाच ।
यत्तदा त्वं द्विजश्रेष्ठ तयोक्तो मां प्रति प्रभो ।
दृष्टमेतत्तया सम्यगेकपत्न्या न संशयः ॥ ५
त्वदनुग्रहबुद्ध्या तु विप्रैतद्दर्शितं मया ।
वाक्यं च शृणु मे तात यत्ते वक्ष्ये हितं द्विज ॥ ६
त्वया विनिकृता माता पिता च द्विजसत्तम ।
अनिसृष्टोऽसि निष्क्रान्तो गृहात्ताभ्यामनिन्दित ।
वेदोच्चारणकार्यार्थमयुक्तं तत्त्वया कृतम् ॥ ७
तव शोकेन वृद्धौ तावन्धौ जातौ तपस्विनौ ।
तौ प्रसादयितुं गच्छ मा त्वा धर्मोऽत्यगान्महान् ॥ ८
तपस्वी त्वं महात्मा च धर्मे च निरतः सदा ।
सर्वमेतदपार्थं ते क्षिप्रं तौ संप्रसादय ॥ ९
श्रद्धत्स्व मम ब्रह्मन्नान्यथा कर्तुमर्हसि ।
गम्यतामद्य विप्रर्षे श्रेयस्ते कथयाम्यहम् ॥ १० C. 3. 14040 B. 3. 215. 10 K. 3. 218. 11

205

1 a) K3 D1 गुरुं; K4 °रौ (for °रू). — c) Ś1 K1–3 Dc2 D5 M1 तु (for स). — d) Ś1 K Dc Dn1. n2 D1–3. 5 वचनम् (for ब्राह्मणम्).

2 a) T1 प्रवृद्ध° (for प्रवृत्त°). Ś1 K1. 2 [ऽ]सि (for ऽस्मि). — b) G1 तत्पश्य; M1 पश्य मे (for संपश्य). K3 D5 च तपोबलं (for तपसो बलम्). Ś1 प्रणष्टं च तमो महत्; K1. 2 सांप्रतं च तपो महत्; D1 M2 सं(M2 तं)पश्यत तपोबलं. — c) S (except G3) भगव(G1 M1 °वा)न् (for ऽसि तया). K4 तथा (m तया as in text). — d) K4 B1. 2 D1–3 S गच्छ त्वं (T1 गच्छध्वं) (for °स्व). M1 प्रति (for इति). Dc मिथिलां गम्यतामिति.

3 M2 om. 3. — a) G1 M1 गुरु- (for पति-). K3. 4 D1–3. 5 T G1. 2. 4 M1 -रतया (for -परया). Dc पतिशुश्रूषणतया. — c) B Dn D4. 6 G3 वसेद् (for वसन्). — d) Dc धर्मं (for धर्मान्).

4 a) T2 सानार्या (sic); M2 सुपुत्रायाः (hypermetric) (for सत्यायाः). — b) A few N MSS. शीलाद्यायाः; T2 °त्मायाः. D1 जितव्रत; G2. 4 च सुव्रत. — c) T1 स्मृतवानसि धर्मज्ञ. — d) D2 मतिः (for मतः).

5 a) Ś1 K1. 2 यदा तु; S (except G3) यत्त(M2 °त्त्व)या (for यत्तदा). — b) B3. 4 तयोक्तं; S (except G3) नि(T2 प्र)युक्तो. B4 द्विज (for प्रभो). — c) Dn एव (for एतत्). K4 (marg. *sec. m.*) मया; Dc2 Dn2 D1. 5 S (except T2) त्वया (for तया).

6 a) K2. 3 Dc D5 तदनु° (for त्वदनु°). — c) Ś1 K Dc D1–3. 5 तु (for च). Ś1 K Dc2 D1–3. 5 T2 G2 तावद् (for तात). — d) K1 D6 G1 यत्ते वक्ष्यामि तद् (K1 ते) द्विज; D1 यावद्वक्ष्ये हि ते द्विज.

7 a) Ś1 विनिहता; T1 [अ]पि निकृता; G2. 4 न पूजिता. — c) Ś1 K1. 2 T1 G4 अविसृ°; K3 D1 T2 G3 अतिसृ°; K4 अनुशि° (for अनिसृ°). B1 [ऽ]पि; G [ऽ]ति- (for ऽसि). — d) G1 अतंद्रित (for अनिन्दित). — f) K3 तु त्वया; G4 तद्विधा (for तत्त्वया). G2 अर्थयुक्तं त्वया कृतं.

8 K3 om. from 8a up to धर्मो. — a) Ś1 K1. 2 तेन; T1 G1 M ततः (for तव). B2 D3. 5 तौ वृद्धौ (by transp.). — b) B D (except D1–3) G3 [अं]धीभूतौ; T G1. 2. 4 [अं]धौ स्यातां (for [अ]न्धौ जातौ). — d) Ś1 K1. 2 स (for मा). K4 D2. 3 ते; B Dc Dn D1. 4–6 T2 G3 M2 त्वां (for त्वा). B1. 3. 4 [ऽ]भ्य°; G4 [ऽ]ति° (for ऽत्य°). B2 Dn1. n2 D4. 6 G3 अयं (for महान्).

9 T2 om. 9a–10b. — a) Ś1 K D1–3 कृतात्मा (for महा°). — b) K1 धर्मी (for धर्मे). D5 धर्मो वै चरितः सदा. — d) K3 संप्रदाय च; G1 संप्रपूजय (for °सादय). — After 9, S (except G3; T2 om.) ins.:

C. 3. 14040
B. 3. 215. 11
K. 3. 218. 12

ब्राह्मण उवाच ।
यदेतदुक्तं भवता सर्वं सत्यमसंशयम् ।
प्रीतोऽस्मि तव धर्मज्ञ साध्वाचारगुणान्वित ॥ ११
व्याध उवाच ।
दैवतप्रतिमो हि त्वं यस्त्वं धर्ममनुव्रतः ।
पुराणं शाश्वतं दिव्यं दुष्प्रापमकृतात्मभिः ॥ १२
अतन्द्रितः कुरु क्षिप्रं मातापित्रोर्हि पूजनम् ।
अतः परमहं धर्मं नान्यं पश्यामि कंचन ॥ १३
ब्राह्मण उवाच ।
इहाहमागतो दिष्ट्या दिष्ट्या मे संगतं त्वया ।
ईदृशा दुर्लभा लोके नरा धर्मप्रदर्शकाः ॥ १४
एको नरसहस्रेषु धर्मविद्विद्यते न वा ।
प्रीतोऽस्मि तव सत्येन भद्रं ते पुरुषोत्तम ॥ १५
पतमानो हि नरके भवतास्मि समुद्धृतः ।
भवितव्यमथैवं च यद्दृष्टोऽसि मयानघ ॥ १६
राजा ययातिर्दौहित्रैः पतितस्तारितो यथा ।
सद्भिः पुरुषशार्दूल तथाहं भवता त्विह ॥ १७
मातापितृभ्यां शुश्रूषां करिष्ये वचनात्तव ।
नाकृतात्मा वेदयति धर्माधर्मविनिश्चयम् ॥ १८
दुर्ज्ञेयः शाश्वतो धर्मः शूद्रयोनौ हि वर्तता ।
न त्वां शूद्रमहं मन्ये भवितव्यं हि कारणम् ।
येन कर्मविपाकेन प्राप्तेयं शूद्रता त्वया ॥ १९
एतदिच्छामि विज्ञातुं तत्त्वेन हि महामते ।
कामया ब्रूहि मे तथ्यं सर्वं त्वं प्रयतात्मवान् ॥ २०

1042* तौ प्रसाद्य द्विजश्रेष्ठ यच्छ्रेयस्तदवाप्स्यसि ।

10 T$_{2}$ om. 10^{ab} (cf. v.l. 9). — ^{a}) K$_{1.2.4}$ Dc Dn$_{3}$ D$_{2.3.5}$ च मे; K$_{3}$ D$_{1}$ वचो; G$_{2.4}$ तथा (for मम). Ś$_{1}$ श्रद्धत्स्व चैव मे ब्रह्मन्; B$_{2}$ श्रद्धत्स्व मे वचो ब्र°. — ^{b}) D$_{1}$ नान्यत्त्वं (for °था). — Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ om. 10^{cd}. — ^{c}) T G$_{1.2.4}$ इति (for अद्य). — ^{d}) D$_{5}$ तु (for ते).

11 ^{b}) K$_{3}$ सत्यमेतद् (for सर्वं सत्यम्). K$_{3}$ B$_{3}$ T$_{2}$ M$_{2}$ न संशयः (for असंशयम्). — ^{c}) B Dn$_{1}$. n$_{2}$ D$_{4.6}$ G$_{3}$ भद्रं ते (for धर्मज्ञ). — ^{d}) B Dn$_{1}$. n$_{2}$ D$_{4.6}$ G$_{3}$ धर्माचार- (for साध्वाचार-). Ś$_{1}$ K$_{2.3}$ B$_{1.3}$ Dc D$_{3}$ -गुणान्वितः; D$_{4.6}$ G$_{3}$ -गुणान्वितं; T G$_{1.2}$ M -समन्वित; G$_{4}$ -समन्वितः.

12 ^{a}) B$_{3}$ T$_{2}$ देवता° (for दैवत°). Ś$_{1}$ K Dc Dn$_{3}$ D$_{1-3.5}$ [ऽ]सि (for हि). — ^{b}) B$_{1}$ यस्त्वं; S (except T$_{2}$ G$_{3}$) यस्माद् (for यस्त्वं). — ^{d}) B$_{2.4}$ Dn$_{2}$ G$_{3}$ दुष्प्राप्यम्. — After 12, K$_{2}$ B D (except D$_{1-3.5}$) S ins.:

1043* मातापित्रोः सकाशं हि गत्वा त्वं द्विजसत्तम ।

[Before the above, T G$_{1.2.4}$ ins. व्याधः.]

13 ^{b}) D$_{2}$ तु (for हि). — ^{c}) K$_{4}$ ततः (for अतः). G$_{2}$ महद् (for अहं). K$_{3.4}$ Dc Dn$_{3}$ D$_{1-3.5}$ ब्रह्मन् (for धर्मं). — ^{d}) K$_{4}$ Dc Dn$_{3}$ D$_{1-3}$ नान्यत्; T$_{2}$ नानु- (for नान्यं). G$_{1}$ वक्ष्यामि (for पश्यामि). K$_{1.3.4}$ B$_{1-3}$ Dc Dn$_{3}$ D$_{1-3}$ G$_{1.2}$ M$_{2}$ किंचन (for कं°). — After 13, Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ ins. an addl. colophon.

14 ^{a}) B$_{3}$ दिव्य (for दिष्ट्या). — ^{b}) M$_{2}$ संशयं (for संगमं). K$_{3}$ च तत् (for त्वया). T$_{2}$ मे समं संगतिस्त्वया. — ^{c}) Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ त्वादृशा (for ईदृशा).

15 ^{a}) Dn$_{1}$. n$_{2}$ D$_{4.6}$ G$_{1.3}$ नरः (for नर-). — ^{b}) G$_{2.4}$ धर्मवान् (for °विद्). D$_{5}$ वर्तते (for विद्यते). G$_{4}$ [ऽ]नघ (for न वा). — G$_{4}$ om. (hapl.) 15^{c}–16^{d}. — ^{c}) B$_{1-3}$ Dc$_{2}$ Dn$_{3}$ D$_{4}$ G$_{3}$ सख्येन (for सत्येन). — ^{d}) Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ B Dn D$_{2.4.6}$ G$_{3}$ पुरुषर्षभ (for °पोत्तम).

16 G$_{4}$ om. 16 (cf. v.l. 15). — ^{a}) K$_{4}$ D$_{1-3}$ G वर्त° (for पत°). Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ [ऽ]स्मि; B Dn D$_{4.6}$ G$_{3}$ [ऽ]द्य (for हि). — ^{b}) Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ हि (for [अ]स्मि). — ^{c}) K$_{4}$ D$_{1.2}$ अथैतच्च; Dc Dn$_{3}$ अथैकं च; G$_{2}$ तथैव त्वं (for अथैवं च).

17 ^{a}) D$_{2}$ ययातिराजा दौ°. — ^{b}) B$_{3}$ तारितः पतितो यथा. — ^{d}) Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ तारितस्; D$_{1}$ T$_{2}$ भविता (for भवता). Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ त्वया; B$_{1.3}$ Dn$_{1}$. n$_{2}$ D$_{4}$ G$_{3}$ द्विजः (for त्विह).

18 ^{b}) S (except G$_{3}$) करोमि (for करिष्ये). — After 18, D$_{1}$ reads 20^{c}, omitting it in its proper place.

19 ^{b}) B$_{4}$ Dn$_{1}$. n$_{2}$ D$_{1.3.5}$ T$_{2}$ हि वर्तते; D$_{4}$ T$_{1}$ G$_{1}$ M$_{2}$ हि वर्ततां; G$_{4}$ प्रवर्ततः. — ^{c}) Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ G$_{2.4}$ M$_{2}$ त्वा (for त्वां). — ^{d}) K$_{3}$ भविता ब्रूहि कारणं. — ^{e}) Ś$_{1}$ K$_{1.4}$ D$_{2}$ केन (for येन). Ś$_{1}$ T$_{1}$ धर्म-; G$_{4}$ [अ]धर्म- (for कर्म-). B$_{1.3}$ Dn$_{1}$. n$_{2}$ D$_{4.6}$ T$_{1}$ G$_{3.4}$ M -विशेषेण (for -विपाकेन). — ^{f}) T$_{2}$ G$_{2.4}$ तव (for त्वया). T$_{1}$ M$_{1}$ तव धर्मभृतां वर; G$_{1}$ संवृत्ता तव शूद्रता.

20 ^{a}) D$_{4}$ यत्तद्; G$_{1.2.4}$ M एतां (for एतद्). M$_{2}$ त्विच्छामि. G$_{1}$ transp. इच्छामि and विज्ञातुं. Ś$_{1}$ K Dc Dn$_{3}$ D$_{1-3.5}$ [अ]हं श्रोतुं (for विज्ञातुं). — ^{b}) Ś$_{1}$ K Dc Dn$_{3}$ D$_{1-3.5}$ [इ]ह (for हि). Dc Dn$_{3}$ °द्युते (for °मते).

व्याध उवाच ।

अनतिक्रमणीया हि ब्राह्मणा वै द्विजोत्तम ।
शृणु सर्वमिदं वृत्तं पूर्वदेहे ममानघ ॥ २१
अहं हि ब्राह्मणः पूर्वमासं द्विजवरात्मज ।
वेदाध्यायी सुकुशलो वेदाङ्गानां च पारगः ।
आत्मदोषकृतैर्ब्रह्मन्नवस्थां प्राप्तवानिमाम् ॥ २२
कश्चिद्राजा मम सखा धनुर्वेदपरायणः ।
संसर्गाद्धनुषि श्रेष्ठस्ततोऽहमभवं द्विज ॥ २३
एतस्मिन्नेव काले तु मृगयां निर्गतो नृपः ।
सहितो योधमुख्यैश्च मन्त्रिभिश्च सुसंवृतः ।
ततोऽभ्यहन्मृगांस्तत्र सुबहूनाश्रमं प्रति ॥ २४
अथ क्षिप्तः शरो घोरो मयापि द्विजसत्तम ।
ताडितश्च मुनिस्तेन शरेणानतपर्वणा ॥ २५
भूमौ निपतितो ब्रह्मन्नुवाच प्रतिनादयन् ।
नापराध्याम्यहं किंचित्केन पापमिदं कृतम् ॥ २६
मन्वानस्तं मृगं चाहं संप्राप्तः सहसा मुनिम् ।
अपश्यं तमृषिं विद्धं शरेणानतपर्वणा ।
तमुग्रतपसं विप्रं निष्टनन्तं महीतले ॥ २७
अकार्यकरणाच्चापि भृशं मे व्यथितं मनः ।
अजानता कृतमिदं मयेत्यथ तमब्रुवम् । C. 3. 14060 B. 3. 215. 30 K. 3. 218. 29

S (except G3) तत्वेन तव शूद्रतां. — D1 reads 20^{c} after 18. — ^{c}) Ś1 K1 Dc Dn3 D1. 5 काम्यया ब्रूहि; D3 कामं प्रब्रूहि. B Dn1. n2 D4. 6 G3 सर्वं; M सत्यं (for तथ्यं). T G1. 2. 4 कामयानस्य मे शंस (T1 G1 ब्रूहि). — ^{d}) B Dn1. n2 D4. 6 G3 सत्येन (for सर्वं त्वं). Ś1 संशयात्मवान्; K1. 2 संयता°; Dn1. n2 D4 G3 प्रयतात्मना; D1 नियतात्मवान्.

21 ^{a}) B3 °क्रमशीला. B1. 3. 4 Dn1. n2 D4. 6 T1 G3 वै (for हि). — ^{b}) B Dn2 D4. 6 G3 मे (for वै). — ^{c}) S (except G3) यथा- (for इदं). B3 वाक्यं; Dc Dn3 सत्यं (for वृत्तं). — ^{d}) Dc D6 T1 मया (for मम).

22 ^{b}) Ś1 K1. 3. 4 Dc Dn3 D1–3. 5 G2. 4 द्विजवरोत्तम (G2 °मः); K2 वरद्विजोत्तमः; B3 द्विज परात्मक; B4 Dn1 T1 °वरात्मजः. — ^{c}) K1 मुक्तशलो; K2 D1 सकुशलो; M2 कुशलवो (for सुकु°). — ^{d}) Ś1 K1–3 B2 Dc Dn3 D5 M2 वेदवेदांगपारगः. — ^{e}) Ś1 K1. 2 °दोषैः कृतैर्; K3. 4 B3. 4 D1. 2. 5 M °दोषकृते; D3 °दोषकृतां. — ^{f}) K2 B1. 3. 4 Dc1 Dn1. n2 D4. 6 G3 अवस्थामाप्त°.

23 ^{b}) S (except G3 M1) °परोभवत् (for °परायणः). — ^{d}) G2. 4 transp. अहं and अभवं.

24 ^{b}) Ś1 K1–3 B2 D4 T M2 मृगयानिर्गतो. — ^{c}) T2 नृप°; G1 M यौध° (for योध°). — ^{d}) B3 चैव सं°; T1 G1 चाभिसं° (for च सुसं°). — ^{e}) D5 न्यहन्; T1 ह्यघ्नं; T2 G1. 2. 4 M [ऽ]भ्यघ्नन् (for ऽभ्यहन्). — ^{f}) G1 स (for सु-). Ś1 T2 आश्रमान्प्रति; G1 राजसत्तमः.

25 ^{a}) B2 D1 अथाक्षिप्तः; M2 ततः क्षिप्तः. D3 अतिक्षिप्ताः शरा घोराः. — After 25^{ab}, D3 (marg. *sec. m.*) ins.:

1044* ततो मृगान्वराहांश्च महिषांश्च महीपतिः ।
जघान पुरुषव्याघ्रः स राजा ब्राह्मणोत्तम ।
ततोऽहमपि क्रीडार्थं राज्ञः प्रियहिते रतः ।
वराञ्चिघ्नन्वराहांश्च शरैः संनतपर्वभिः ।
वनदुर्गेषु धर्मज्ञ समं राज्ञा महात्मना ।
व्यचरं धनुरादाय मृगहा लुब्धको यथा ।
तत्राश्रमसमभ्याशे मया धर्मविदां वर ।
मृगस्य वज्रसंकाशः शरः क्षिप्तस्तदा द्विज ।

— ^{c}) Ś1 K1. 2 तु (for च). B1–3 Dn1. n2 D4. 6 G3 ऋषि° (for मुनि°). — ^{d}) = 27^{d}. K1. 2 D1–3. 5 S (except G3) नत° (for [आ]नत°).

26 ^{b}) K4 प्रतिवादयन्; M1 [अ]भिनिनाद°. — ^{c}) T1 नापराधा°. D1. 2. 5 M1 कंचित्.

27 ^{b}) K1. 4 M1 संप्राप्तं. B1. 3 Dn2 D4. 6 G3 प्रभो; Dn1 विभो; Dn3 मुनेः (for मुनिम्). — ^{c}) Ś1 K B3 Dc Dn3 D1–3. 5 अहं (for ऋषिं). D1 विद्वन् (for विद्धं). — ^{d}) = 25^{d}. S (except G1. 3) नत° (for [आ]नत°). Ś1 K Dc Dn3 D1–3. 5 शरेण निशितेन वै. — B2 om. 27^{ef}. B1. 3 Dn1. n2 D4. 6 G3 transp. 27^{ef} and 28^{ab}. — ^{e}) Ś1 K1. 2. 4 D1–3 वृद्धं; K3 B4 Dc Dn3 विद्धं; T2 G1. 2 दीप्तं (for विप्रं). — ^{f}) Ś1 K1. 2 D1 विचेष्टंतं; K4 Dn3 D2 तिष्ठंतं तं (D2 तु); B1 D3 निश्वसंतं; D6 T1 निपतंतं; T2 G1. 2. 4 वेष्टमानं (for निष्टनन्तं).

28 B1. 3 Dn1. n2 D4. 6 G3 transp. 27^{ef} and 28^{ab}. — ^{a}) Dc2 Dn2 M1 °कारणाच्चापि; G4 °कारिणश्चापि. T1 चैव (for चापि). — ^{b}) B3 प्र- (for मे). — ^{d}) Dc Dn3 मयात्यर्थं; Dn2 उपेत्याहम् (for मयेत्यथ). B1 [ए]वम्; B2. 3 Dn1 D4–6 G3 [अ]हम् (for [अ]थ). B1–3 Dn1. n2 D4–6 G3 अथ (for तम्). M1 अकार्यं च मयाद्य वै. — ^{e}) Ś1 K1. 2 विप्र; B1. 3 Dn1. n2 D4. 6 G3 सर्वम् (for ब्रह्मन्).

C. 3.14061 B. 3.215.30 K. 3.218.30 क्षन्तुमर्हसि मे ब्रह्मन्निति चोक्तो मया मुनिः ॥ २८
ततः प्रत्यब्रवीद्वाक्यमृषिर्मां क्रोधमूर्छितः ।
व्याधस्त्वं भविता क्रूर शूद्रयोनाविति द्विज ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०५ ॥

२०६

व्याध उवाच ।
एवं शप्तोऽहमृषिणा तदा द्विजवरोत्तम ।
अभिप्रसादयमृषिं गिरा वाक्यविशारदम् ॥ १
अजानता मयाकार्यमिदमद्य कृतं मुने ।
क्षन्तुमर्हसि तत्सर्वं प्रसीद भगवन्निति ॥ २
ऋषिरुवाच ।
नान्यथा भविता शाप एवमेतदसंशयम् ।
आनृशंस्यादहं किंचित्कर्तानुग्रहमद्य ते ॥ ३
शूद्रयोनौ वर्तमानो धर्मज्ञो भविता ह्यसि ।
मातापित्रोश्च शुश्रूषां करिष्यसि न संशयः ॥ ४
तया शुश्रूषया सिद्धिं महतीं समवाप्स्यसि ।
जातिस्मरश्च भविता स्वर्गं चैव गमिष्यसि ।
शापक्षयान्ते निर्वृत्ते भवितासि पुनर्द्विजः ॥ ५
व्याध उवाच ।
एवं शप्तः पुरा तेन ऋषिणास्म्युग्रतेजसा ।
प्रसादश्च कृतस्तेन ममैवं द्विपदां वर ॥ ६

— ^{f}) K$_{4}$ प्रोक्तो (for चो°). G$_{1}$ महामुनिः.

29 ^{a}) G$_{1}$ स ततः प्रब्रवीद्वाक्यम्. — ^{b}) Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ मुनि° (for ऋषि°). — ^{c}) Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ B$_{2}$ D$_{1-3}$ T$_{2}$ M$_{1}$ क्रूरः. K$_{2}$ Dn$_{1}$ T$_{2}$ G$_{1.2.4}$ [इ]ति द्विजः; K$_{3}$ द्विजाधम (for [इ]ति द्विज).

Colophon om. in Ś$_{1}$ K$_{1-3}$ D$_{5}$. — *Major parvan:* T$_{2}$ G$_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* G$_{1}$ मार्कंडेयसमस्या. N (Ś$_{1}$ K$_{1-3}$ D$_{5}$ om.) G$_{3}$ M$_{2}$ (all om. sub-parvan name) mention only पतिव्रतोपाख्यान. — *Adhy. name:* G$_{1}$ धर्मव्याधकौशिकसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn$_{1}$ 214; Dn$_{2}$ D$_{1}$ 213; T G$_{1}$ M (M$_{2}$ *inf. lin.*) 208; G$_{2.4}$ M$_{2}$ (orig.) 210. — *Śloka no.:* Dn$_{1}$, n$_{2}$ 31; D$_{1}$ 32.

206

1 ^{a}) K$_{3}$ Dc$_{2}$ हि ऋषिणा; T$_{2}$ महर्षिणा (for ऽहमृषिणा). — ^{b}) Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ ततो; D$_{3}$ तथा (for तदा). B$_{4}$ S (except G$_{3.4}$) द्विजवरात्मज. — ^{c}) Dc अतिप्र°; Dn$_{3}$ अत्यप्र°; D$_{1}$ M$_{2}$ अभ्यप्र°; T$_{1}$ G$_{3}$ अथ प्र°; T$_{2}$ G$_{2.4}$ अहं प्र° (for अभिप्र°). — ^{d}) Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ वाचा (for गिरा). Ś$_{1}$ K$_{1.4}$ B$_{4}$ Dc D$_{1-3}$ G$_{4}$ °रदः; K$_{2.3}$ D$_{5}$ °रद (for °रदम्). B$_{1-3}$ Dn D$_{4.6}$ G$_{3}$ गिरा ब्राहीति मां तदा.

2 ^{a}) S (except G$_{3}$) कृतमिदम् (for मयाकार्यम्). — ^{b}) Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ कृतम् (for इदम्). Ś$_{1}$ मया; K$_{1.2}$ महा (for कृतं). B$_{4}$ पुनः (for मुने). S (except G$_{3}$) अकार्यं तु मयाद्य वै. — ^{c}) Ś$_{1}$ K Dc Dn$_{3}$ D$_{1-3.5}$ [अ]तस्तन्मे; B$_{4}$ S (except G$_{3}$) मे ब्रह्मन् (for तत्सर्वं). — ^{d}) K$_{4}$ D$_{2.3}$ इह (for इति).

3 ^{b}) To avoid hiatus, G$_{2.4}$ ह्येवम् (for एवम्). T$_{1}$ G$_{4}$ M$_{2}$ न संशयः (for असंशयम्). — ^{c}) B$_{2-4}$ Dn$_{1}$, n$_{2}$ D$_{4.6}$ त्वहं (for अहं). Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ B$_{3}$ D$_{1.5}$ M$_{1}$ कंचित्; B$_{2}$ ब्रूयात् (for किं°). — ^{d}) Ś$_{1}$ K$_{1-3}$ D$_{5}$ दाता (for कर्ता). Ś$_{1}$ K Dc Dn$_{3}$ D$_{1-3.5}$ एव (for अद्य). B$_{4}$ T G$_{1.2.4}$ वै (for ते).

4 ^{a}) N (except Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ B$_{2}$ D$_{1}$) G$_{3}$ °योन्यां (for (for °योनौ). — ^{b}) Ś$_{1}$ K Dc Dn$_{3}$ D$_{1-3.5}$ भवितासि वै; B$_{1-3}$ Dn$_{1}$, n$_{2}$ D$_{4.6}$ G$_{3}$ हि भविष्यसि (for भविता ह्यसि) — ^{c}) B$_{3}$ हि (for च).

5 ^{a}) G$_{1}$ तथा; G$_{2.4}$ M$_{1}$ तयोः (for तया). — ^{b}) Dn$_{1}$, n$_{2}$ G$_{3}$ महत्त्वं (for °तीं). B$_{1.3}$ त्वमवाप्स्यसि; B$_{2}$ त्वं गमिष्यसि; D$_{4.6}$ त्वं समाप्स्यसि (for समवा°). — After 5^{cd}, S (except G$_{3}$) ins.:

1045* भूत्वा च धार्मिको व्याधः पित्रोः शुश्रूषणे रतः ।

— ^{e}) Ś$_{1}$ K$_{3}$ Dc Dn$_{3}$ D$_{1.2.5}$ T$_{2}$ G$_{2}$ °क्षयेथ; K$_{1.2.4}$ D$_{3}$

शरं चोद्धृतवानस्मि तस्य वै द्विजसत्तम ।
आश्रमं च मया नीतो न च प्राणैर्व्ययुज्यत ॥ ७
एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा मम पुराभवत् ।
अभितश्चापि गन्तव्यं मया स्वर्गं द्विजोत्तम ॥ ८

ब्राह्मण उवाच ।

एवमेतानि पुरुषा दुःखानि च सुखानि च ।
प्राप्नुवन्ति महाबुद्धे नोत्कण्ठां कर्तुमर्हसि ।
दुष्करं हि कृतं तात जानता जातिमात्मनः ॥ ९
कर्मदोषश्च वै विद्वन्नात्मजातिकृतेन वै ।
कंचित्कालं मृष्यतां वै ततोऽसि भविता द्विजः ।
सांप्रतं च मतो मेऽसि ब्राह्मणो नात्र संशयः ॥ १०
ब्राह्मणः पतनीयेषु वर्तमानो विकर्मसु ।
दाम्भिको दुष्कृतप्रायः शूद्रेण सदृशो भवेत् ॥ ११
यस्तु शूद्रो दमे सत्ये धर्मे च सततोत्थितः ।
तं ब्राह्मणमहं मन्ये वृत्तेन हि भवेद्द्विजः ॥ १२
कर्मदोषेण विषमां गतिमाप्नोति दारुणाम् ।
क्षीणदोषमहं मन्ये चाभितस्त्वां नरोत्तम ॥ १३
कर्तुमर्हसि नोत्कण्ठां त्वद्विधा ह्यविषादिनः ।
लोकवृत्तान्तवृत्तज्ञा नित्यं धर्मपरायणाः ॥ १४

व्याध उवाच ।

प्रज्ञया मानसं दुःखं हन्याच्छारीरमौषधैः ।
एतद्विज्ञानसामर्थ्यं न बालैः समतां व्रजेत् ॥ १५ C. 3. 14079 B. 3. 216. 17 K. 3. 219. 18

°क्षये च; Dn_1. n_2 $D_{4.6}$ G_3 °क्षये तु (for °क्षयान्ते). — ^{f}) $B_{1.3}$ भविष्यसि; D_2 भविता च (for °तासि). — After 5, B_3 ins. an addl. colophon.

6 All MSS. except B_3 om. व्याध उ°. — ^{b}) T $G_{1.2.4}$ द्विजेन; M मुनिना (for ऋषिणा). K_2 [अ]भ्युग्र°; $B_{1.4}$ D_2 [अ]त्युग्र°; T_2 त्वग्र्य°; $G_{2.4}$ [आ]दित्य° (for [अ]स्युग्र°). — ^{d}) Ś$_1$ K_{1-3} T_2 ममैष; $B_{2.4}$ Dc_1 D_2 T_1 $G_{2.3}$ °व (for °वं). $B_{1.3}$ S (except G_3) वदतां (for द्विपदां). K_2 D_4 वरः.

7 ^{b}) G_4 वै (for [ए]व). G_1 शरं चैव द्विजोत्तम. — Ś$_1$ K_1 (which om. 7^{c}–8^{d}) ins. an addl. colophon after 7^{ab}. — ^{d}) T_1 G_1 मम (for न च). K_2 वियुज्यतः; K_3 व्यजह्यत; K_4 D_1 T_1 वियुज्यते; B_1 D_5 व्यमुच्य(B_1m °ह्य)त. Dc न प्राणैर्व्यवयुज्यत.

8 Ś$_1$ K_1 om. 8 (cf. v.l. 7). — ^{b}) B_4 पुरातनं (for पुराभवत्). — ^{c}) K_3 अमितं ह्यपि; T_1 अहितेनापि; T_2 G_4 अहितश्चापि. K_4 $D_{2.3}$ S (except G_3) गंतव्यो. — ^{d}) $K_{3.4}$ $D_{2.3}$ S (except G_3) मया ($K_{3.4}$ $D_{2.3}$ यथा) स्वर्गो; D_1 यथा स्वर्गं. K_4 न संशयः (for द्विजो°). — After 8, K_2 ins. an addl. colophon.

9 ^{b}) B_3 धर्माणि (for दुःखानि). — ^{c}) B_4 Dn_1. n_2 $D_{4.6}$ G_3 आप्नु° (for प्राप्नु°). K_4 यथाबुद्धेः; G_4 महायुद्धे. — ^{d}) Ś$_1$ गंतुम् (for कर्तुम्). — T_2 om. 9^{f}–10^{e}. — ^{e}) $K_{2.3}$ Dc_2 T_1 $G_{1.2}$ M दुष्कृतं; B_3 दुष्टत्वं (for दुष्करं). B D (except $D_{1-3.5}$) G_3 कर्म (for तात). — ^{f}) G_1 गंता जानाति यन्मम. — After 9, B (B_1 marg.) D (except $D_{1.5}$) G_3 ins.:

1046* लोकवृत्तान्ततत्त्वज्ञ नित्यं धर्मपरायण ।

[Cf. 14^{cd}. Dc Dn_3 °धर्मज्ञ (for °तत्त्वज्ञ). Dc_2 $D_{2.6}$ °परायणः.]

10 T_2 om. 10^{abcde} (cf. v.l. 9). — ^{a}) Ś$_1$ M कर्मदोषैश्च; Dc_2 धर्मदोषश्च; $D_{2.3}$ कर्मदोषेण; $G_{2.4}$ °दोषाच्च. Ś$_1$ K B_2 $D_{1-3.5}$ ब्रह्मन् (for विद्वन्). — ^{b}) M_2 नाम्ना (for आत्म-). Ś$_1$ $K_{1.2}$ -कृतानि च (for -कृतेन वै). Dc Dn_3 D_5 ते (for वै). — ^{c}) K_3 क्वचित्कालं; B_4 Dc_2 $D_{2.3.6}$ किंचित्कालं; G_1 M कश्चित्कालो. K_2 ऋषे तात; K_3 D_5 उपेतं वै; B_1 Dn_1. n_2 $D_{4.6}$ G_{2-4} उष्यतां वै. Ś$_1$ ते; K_1 च; K_4 हि (for वै). — ^{d}) Ś$_1$ गोत्रो° (for ततो°). K_3 $D_{2.5}$ द्विज. — ^{e}) Ś$_1$ K_3 D_5 त्वं; K_1 न; K_4 हि (for च).

11 ^{c}) Some S MSS. डांभिको. K_3 दुष्कृतः पापः; B_1 Dn_1. n_2 °तः प्राज्ञः.

12 ^{ab}) Ś$_1$ K B_4 Dc Dn_3 $D_{1.2.5}$ transp. सत्ये and धर्मे. Ś$_1$ $K_{1.2}$ समवस्थितः (for सततो°). — ^{c}) $G_{2.4}$ अहं ब्राह्मणं (by transp.). — ^{d}) Ś$_1$ वृत्तिर्न; $K_{1.2}$ जात्या न (for वृत्तेन). B_4 च (for हि). S (except G_3) भविता (for हि भवेद्).

13 ^{a}) T_2 धर्म° (for कर्म°). — ^{b}) $D_{2.5}$ S (except T_2 G_3) प्राप्नोति (for आप्नोति). — ^{d}) G_1 चादित°; G_4 चाहित° (for °भित°). Dc Dn_3 G_1 त्वं (for त्वां).

14 ^{b}) B_1 चा° (for ह्य°). T_1 °जातिनः (for °षादिनः). — ^{c}) Ś$_1$ K B_4 $D_{1-3.5}$ G_2 °वृत्तांततत्वज्ञा; B_{1-3} Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 °वृत्तानुवृत्तज्ञा; T_1 G_4 °वृत्तांतवृत्तज्ञो; G_1 °वृत्तांतविज्ञानी. — ^{d}) $K_{1.2}$ Dn_2 नित्य-. T_1 $G_{1.4}$ °परायणः.

15 Ś$_1$ $K_{1.3.4}$ $D_{1-3.5}$ T G_1 om. the ref. — ^{d}) Dc Dn_3 चान्यैः; D_2 बाल-; T_1 बालः (for बालैः). T_1

C. 3. 14080 B. 3. 216. 18 K. 3. 219. 19 अनिष्टसंप्रयोगाच्च विप्रयोगात्प्रियस्य च ।
मानुषा मानसैर्दुःखैर्युज्यन्ते *अल्पबुद्धयः ॥ १६
गुणैर्भूतानि युज्यन्ते वियुज्यन्ते तथैव च ।
सर्वाणि नैतदेकस्य शोकस्थानं हि विद्यते ॥ १७
अनिष्टेनान्वितं पश्यंस्तथा क्षिप्रं विरज्यते ।
ततश्च प्रतिकुर्वन्ति यदि पश्यन्त्युपक्रमम् ।
शोचतो न भवेत्किंचित्केवलं परितप्यते ॥ १८
परित्यजन्ति ये दुःखं सुखं वाप्युभयं नराः ।
त एव सुखमेधन्ते ज्ञानतृप्ता मनीषिणः ॥ १९
असंतोषपरा मूढाः संतोषं यान्ति पण्डिताः ।
असंतोषस्य नास्त्यन्तस्तुष्टिस्तु परमं सुखम् ।
न शोचन्ति गताध्वानः पश्यन्तः परमां गतिम् ॥ २०
न विषादे मनः कार्यं विषादो विषमुत्तमम् ।
मारयत्यकृतप्रज्ञं बालं क्रुद्ध इवोरगः ॥ २१
यं विषादोऽभिभवति विषमे समुपस्थिते ।
तेजसा तस्य हीनस्य पुरुषार्थो न विद्यते ॥ २२
अवश्यं क्रियमाणस्य कर्मणो दृश्यते फलम् ।
न हि निर्वेदमागम्य किंचित्प्राप्नोति शोभनम् ॥ २३
अथाप्युपायं पश्येत दुःखस्य परिमोक्षणे ।
अशोचन्नारभेतैव युक्तश्चाव्यसनी भवेत् ॥ २४
भूतेष्वभावं संचिन्त्य ये तु बुद्धेः परं गताः ।
न शोचन्ति कृतप्रज्ञाः पश्यन्तः परमां गतिम् ॥ २५
न शोचामि च वै विद्वन्कालाकाङ्क्षी स्थितोऽस्म्यहम् ।
एतैर्निदर्शनैर्ब्रह्मन्नावसीदामि सत्तम ॥ २६

सततं (for समतां). B Dn1. n2 D4. 6 G3 इयात् (for व्रजेत्).

16 ^{c}) N (except Ś1 K1. 2) G1. 3 मनुष्या (for मानुषा). B1. 3 T1 मानुषै° (for मानसै°). — ^{d}) Dc Dn3 मुह्यंते (for युज्यन्ते). To avoid hiatus, Ś1 K1. 2. 4 Dc Dn3 D1–3 येल्प°; K3 D5 ह्यल्प°; B Dn1. n2 D4. 6 G3 चाल्प°; T1 G1. 2. 4 M स्वल्प°; T2 बद्ध° (for *अल्प°).

17 M2 om. 17^{a}–18^{b}. — ^{a}) K1 गुणे; D1 गणैर् (for गुणैर्). — ^{c}) D1 सर्वेषां (for सर्वाणि). D1 चैतदे°; T2 G2 सर्वदे° (for नैतदे°). G4 एत्रास्य (for एकस्य). — ^{d}) Ś1 K1. 2 भविष्यति; K4 B1 D5 न विद्यते (for हि वि°).

18 M2 om. 18^{ab} (cf. v.l. 17). — ^{a}) N (except Ś1 K2 D1–3) T2 G3 M1 अनिष्टं चान्वितं. T1 पुण्यं; M1 पश्य (for पश्यन्). — ^{b}) K3 विराजते; T2 G1 विमृज्य° (for विर°). — ^{c}) T2 °कर्षंति (for °कुर्वन्ति). — ^{d}) Ś1 K1. 2 D1 त(D1 य)था कुर्वंति (for यदि पश्यन्ति). B1. 3 Dn1. n2 D4. 6 G3 [उ]पक्रमात् (D6 °न्); D2. 3 M2 [अ]नुक्रमं (for [उ]पक्रमम्). — Before 18^{ef}, Dc Dn3 ins. ब्राह्मण उ° ! — ^{e}) Ś1 K3 Dn3 न शोचते; K1. 2. 4 B4 Dc D1–3. 5 G3 न शोचतो (by transp.); T G1. 2. 4 M शोकेन न. — T2 om. 18^{f}–19^{a}. — ^{f}) K1 प्रतितप्यते; D2 परितप्यसे.

19 T2 om. 19^{a} (cf. v.l. 18). — ^{a}) Dc मे (for ये). — ^{b}) K2 वाप्युभये; B3 चाप्युभयं; T1 G1. 2. 4 M वानंतरं. — T1 G4 M om. 19^{cd}; B1 reads it in marg. — ^{c}) T2 त एवं दुःखमेधंते.

20 K3 D5 read 20^{ef} before 20^{ab}. — ^{c}) T1 G1 [अं]तं (for [अ]न्तस्). — ^{d}) B2 तुष्ट° (for तुष्टि°). Ś1 K1. 2 हि; B3 च (for तु). — ^{e}) K2 T1 गताध्वानं; D2 (? gloss) ज्ञानवृद्धाः. — ^{f}) =25^{d}. K4 पश्यंते; D3 पश्यतः; T2 G1. 2 पश्यंति.

22 ^{a}) T1 यद् (for यं). B1 [ऽ]ति-; Dn1 T1 G4 हि (for ऽभि-). — ^{b}) B Dn1. n2 D4. 6 G1. 3 विक्रमे; T1 दुःखे तु; M क्रमे तु (for विषमे).

23 ^{a}) K1 अवशं. — ^{b}) T1 विद्य° (for दृश्य°). — ^{c}) B1 आपन्नः; T1 आगत्य; M2 आपन्नं (for आगम्य).

24 ^{a}) D2. 3 यथा (for अथ). Ś1 K Dc D1–3. 5 [अ]भ्यु° (for [अ]प्यु°). — ^{b}) K3 दुःखेन परिमोक्ष्यते. — ^{c}) Ś1 K1. 2. 4 °भेत्तं वै; B1 Dn1 G3 °भेतैवं; B2. 4 D5 °भेच्चैव (B2 °वं); Dn2 °भेतनं (for °भेतैव). — ^{d}) B D (except D1–3. 6) T1 G3 M मुक्त° (for युक्त°).

25 ^{a}) B3 Dc2 Dn3 D3 T1 भूतेषु भावं (Dn3 m भूते स्वभावं); G1 भूतेष्टभावं. — 25^{d} = 20^{f}.

26 M1 om. 26–27. Before 26, Ś1 K Dc Dn3 D1–3. 5 T G1 M2 ins. व्याध उ° (resp. व्याधः). — ^{a}) K3. 4 D2. 3. 5 T1 G1. 2 M2 रमे; B1 T2 G4 न मे (for च वै). B4 विप्र (for विद्वन्). Ś1 K1 न च शोच्याम्यहं (K1 °मि वै) विद्वन्. — ^{b}) K1 D3 T G1. 2. 4 कालकांक्षी. Ś1 K1. 2 T G1. 2. 4 [अ]स्मि (for हि). — ^{d}) B4 Dc D2. 4 om. न. T1 न सीदामि द्विजोत्तम.

27 M1 om. 27 (cf. v.l. 26). — ^{a}) Ś1 K1. 2 कृतप्रज्ञस्य; K4 Dc Dn3 D2. 3 °प्रज्ञश्च. Ś1 T मेधाविन्. — ^{b}) B1. 2 Dn1. n2 हि (for च). — ^{c}) K3 जानामि (for

ब्राह्मण उवाच ।
कृतप्रज्ञोऽसि मेधावी बुद्धिश्च विपुला तव ।
नाहं भवन्तं शोचामि ज्ञानतृप्तोऽसि धर्मवित् ॥ २७
आपृच्छे त्वां स्वस्ति तेऽस्तु धर्मस्त्वा परिरक्षतु ।
अप्रमादस्तु कर्तव्यो धर्मे धर्मभृतां वर ॥ २८

मार्कण्डेय उवाच ।
बाढमित्येव तं व्याधः कृताञ्जलिरुवाच ह ।
प्रदक्षिणमथो कृत्वा प्रस्थितो द्विजसत्तमः ॥ २९
स तु गत्वा द्विजः सर्वां शुश्रूषां कृतवांस्तदा ।
मातापितृभ्यां वृद्धाभ्यां यथान्यायं सुसंशितः ॥ ३०
एतत्ते सर्वमाख्यातं निखिलेन युधिष्ठिर ।
पृष्टवानसि यं तात धर्मं धर्मभृतां वर ॥ ३१
पतिव्रताया माहात्म्यं ब्राह्मणस्य च सत्तम ।
मातापित्रोश्च शुश्रूषा व्याधे धर्मश्च कीर्तितः ॥ ३२

युधिष्ठिर उवाच ।
अत्यद्भुतमिदं ब्रह्मन्धर्माख्यानमनुत्तमम् ।
सर्वधर्मभृतां श्रेष्ठ कथितं द्विजसत्तम ॥ ३३
सुखश्रव्यतया विद्वन्मुहूर्तमिव मे गतम् ।
न हि तृप्तोऽस्मि भगवञ्शृण्वानो धर्ममुत्तमम् ॥ ३४ C. 3. 14099 B. 3. 216. 37 K. 3. 219. 38

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षडधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०६ ॥

शोचामि). T2 G1. 2. 4 M2 पापान्निवृत्तश्च सदा. — d) K3 ज्ञानतुष्टो°; B3 °दृष्टो°; T2 G2. 4 °वृद्धो°; G1 अज्ञानाप्तो°. Ś1 K1. 4 D2 धर्मतः (for °वित्).

28 a) Ś1 आपृच्छेद्वा. K1. 2 G4 M त्वा (for त्वां). — b) B Dn D1. 4. 6 G1. 3 त्वां (for त्वा). Ś1 K Dc Dn3 D1–3. 5 अभि° (for परि°). — c) K3m न प्रमाद°. Ś1 K1. 2. 4 Dc Dn3 D1–3 च (for तु).

29 a) K3 D1. 3 विप्रं (for व्याधः). — b) Ś1 K B4 D1–3. 5 अभाषत (for उवाच ह). — c) M1 तु तं (for अथो). K4 D2. 3 प्रदक्षिणीकृतस्तेन. — d) Ś1 K1. 2 प्रस्थितं. Ś1 K1. 2 D4. 5 द्विजसत्तमं; K3 D1 °म.

30 a) K3 D2 सर्व-; B1–3 Dc Dn3 सर्वाः; D3 तेषां; D5 सर्वं (for सर्वां). G1 गत्वा गृहं द्विजश्रेष्ठः. — b) B2. 3 Dc Dn3 शुश्रूषाः. D1. 3. 5 सदा; G1 तु सः (for तदा). — c) T G2. 4 M2 अंधाभ्यां; G1 धर्माभ्यां; M1 धर्मात्मा (for वृद्धा°). — d) K1 यथान्याय्यं. Ś1 K1. 2 महामतिः; K3 Dn1. n3 (after corr.) D2. 6 सुशंसितः; K4 B3 Dn2 D3 सुसंयतः; B4 G1 (before corr.) °स्थितः; T °श्रितः; G2 °हितः; M1 समाहितः. D1 सर्वैरप्यभिनंदितः.

31 G1 om. 31–32. — c) Ś1 K1–3 B3. 4 Dc Dn3 D1–3. 5 T G2. 4 यत् (for यं). B1 तावद् (for तात). — d) M सर्व- (for धर्मं). Dc D4 वरः (for वर).

32 G1 om. 32 (cf. v.l. 31). — c) T1 °पितृभ्यां (for °पित्रोश्च). Dc Dn3 तु (for च). — d) N G3 धर्मव्याधेन (B1. 4 °धस्य) कीर्तिता.

33 b) T2 धर्मज्ञानम् (for धर्माख्यानम्). Ś1 K1. 2 धर्मव्याधेन भार्गव; B3 G1 धर्ममाख्यानमुत्तमं. — c) B D (except D1–3. 5) G3 °विदां (for °भृतां). — d) K3. 4 B D (except D1. 3) G3 मुनिसत्तम; M ते द्विजोत्तम.

34 K2 om. 34. — a) K4 Dn2 D1. 5 T G1. 2. 4 M सुख(B4 °खं)श्राव्यतया (T2 °व्यं त्वया). Ś1 K1. 3. 4 B1. 2 Dc D1–3. 5 G1 ब्रह्मन्; B4 विप्र (for विद्वन्). — b) B Dn1. n2 D4. 6 G3 M मुहूर्तं इव मे गतः.

Colophon. — *Major parvan:* K2 T2 G2. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* G1 मार्कंडेयसमस्या. N T1 G3 M (all om. sub-parvan name) mention only पतिव्रतो(D5 धर्मव्याधो)पाख्यान; to it K B4 D T1 G3 M add समाप्त. — *Adhy. name:* G1 धर्मव्याधकौशिकसंवादः; G2 कौशिकव्याधसंवादे पतिव्रतामाहात्म्यकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 215; Dn2 D1 214; T G1 M (M2 *inf. lin.*) 209; G2. 4 M2 (orig.) 211. — *Śloka no.:* Dn1. n2 37; D1 36.

☞ After adhy. 206, K1. 4 D1–3 ins. (with transposition) a passage given in App. I (No. 21), which is ins. in some other MSS. after adhy. 190 (q. v.).

207

1 M om. 1. — b) D2 शुभां कथां (by transp.). — d) Ś1 K D1–3. 5 G3 यशस्विनं; B1–3 Dn1. n2 D4. 6 इदं तदा (for तपस्विनम्).

२०७

C. 3. 14100
B. 3. 217. 1
K. 3. 220. 1

वैशंपायन उवाच।

श्रुत्वेमां धर्मसंयुक्तां धर्मराजः कथां शुभाम्।
पुनः पप्रच्छ तमृषिं मार्कण्डेयं तपस्विनम्॥ १

युधिष्ठिर उवाच।

कथमग्निर्वनं यातः कथं चाप्यङ्गिराः पुरा
नष्टेऽग्नौ हव्यमवहदग्निर्भूत्वा महानृषिः॥ २
अग्निर्यदा त्वेक एव बहुत्वं चास्य कर्मसु
दृश्यते भगवन्सर्वमेतदिच्छामि वेदितुम्॥ ३
कुमारश्च यथोत्पन्नो यथा चाग्नेः सुतोऽभवत्।
यथा रुद्राच्च संभूतो गङ्गायां कृत्तिकासु च॥ ४
एतदिच्छाम्यहं त्वत्तः श्रोतुं भार्गवनन्दन।
कौतूहलसमाविष्टो यथातथ्यं महामुने॥ ५

मार्कण्डेय उवाच।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्
यथा क्रुद्धो हुतवहस्तपस्तप्तुं वनं गतः॥ ६
यथा च भगवानग्निः स्वयमेवाङ्गिराभवत्।
संतापयन्स्वप्रभया नाशयंस्तिमिराणि च॥ ७
आश्रमस्थो महाभागो हव्यवाहं विशेषयन्।
तथा स भूत्वा तु तदा जगत्सर्वं प्रकाशयन्॥ ८
तपश्चरंश्च हुतभुक्संतप्तस्तस्य तेजसा।
भृशं ग्लानश्च तेजस्वी न स किंचित्प्रजज्ञिवान्॥ ९
अथ संचिन्तयामास भगवान्हव्यवाहनः।
अन्योऽग्निरिह लोकानां ब्रह्मणा संप्रवर्तितः।
अग्नित्वं विप्रनष्टं हि तप्यमानस्य मे तपः॥ १०
कथमग्निः पुनरहं भवेयमिति चिन्त्य सः।
अपश्यदग्निवल्लोकांस्तापयन्तं महामुनिम्॥ ११
सोपासर्पच्छनैर्भीतस्तमुवाच तदाङ्गिराः।
शीघ्रमेव भवस्वाग्निस्त्वं पुनर्लोकभावनः।

2 b) Ś1 K2 om. च. K3 Dc D5 G1 वा° (for चा°). Ś1 तथा (for पुरा). — d) B1–3 Dn1. n2 D4. 6 G3 °द्युतिः; B4 T G1. 2. 4 M °मुनिः (for °नृषिः).

3 a) S (except T1 G3) यथा (for यदा). B4 G1 एक; T2 G2. 4 M चैक (for त्वेक). T1 अग्निर्यदा हि चैवैको. — c) G4 त्वत्त (for सर्वम्).

4 b) D2 वा° (for चा°). — c) D2 तथा (for यथा). — d) Dc कृत्तिकासुतः (for °सु च).

5 ab) Ś1 K Dc Dn3 D1–3. 5 transp. त्वत्तः and श्रोतुं. B Dn1. n2 D4. 6 G3 °सत्तम (for °नन्दन). — c) Ś1 K1. 2 कौतूहलं संप्रविष्टो. — d) K1. 2 या(K2 य)थातथ्यान्; K4 B1. 2. 4 Dc1 Dn1. n3 D2–4. 6 T1 G3 M2 याथातथ्यं; T2 G1. 2. 4 य(G1 या)थातत्वं. — After 5, B2 Dc Dn3 ins.:

1047* वक्तुमर्हसि मे ब्रह्मन्नितिहासमिमं शुभम्।

7 a) K3 D5 तथा च; B3 यथोक्तो; T2 G2 यथा हि (for यथा च). — c) B Dn D1. 4. 6 G3 च (for स्व-). — d) G2. 4 तिमिरावलिं (for °राणि च). — After 7, N (except B2. 3) G3 ins.:

1048* पुराङ्गिरा महाबाहो चचार तप उत्तमम्।

[K3 D5 श्रमम् (for तप).]

8 a) S (except G3) आश्रमस्थं. Ś1 K2 Dc °बाहो (for °भागो). — b) Dc2 Dn2 D6 G1. 3 विशेषयत् (for °यन्). — c) B2 T2 G2 यथा; D3 तदा; G4 यदा (for तथा). K4 B4 भूत्वा तु स; G1 तु भूत्वा स; G2. 4 [अ]ग्निर्भूत्वा तु (for स भूत्वा तु). T1 तथा भूत्वा तथा चाग्निर्. d) B Dn1. n2 D1. 4. 6 G3 M1 व्यकाशयत् (Dn2 D1. 6 °यन्) (for प्रका°).

9 a) K3. 4 B3. 4 Dn D1. 3–6 G3 तु; D2 T1 G1 स (for च). Dc तपश्चरन्हुतवहः. — b) T1 ससार्चिश्च (for संतप्तस्). T1 G4 च सु-; T2 G1 M2 च स्व- (for तस्य). — c) Ś1 K Dc D1–3. 5 कृशो (for भृशं). K3 लीनस्तु; K4 म्लानश्च (for ग्लान°). — d) K4 B2 Dn D1–4. 6 G3 च (for स). T G1. 2. 4 M न किंचित्प्रतिजज्ञिवान्.

10 c) Ś1 K D2. 3 कोन्यो (for अन्यो). G1. 2. 4 इव (for इह). — d) T G2. 4 ब्राह्मणः. B1. 2. 4 Dn1. n2 D4. 6 G3 संप्रकल्पितः; Dc Dn3 °कीर्तितः. — e) D2. 3 प्रविनष्टं; a few MSS. विप्रणष्टं. — f) K3 T1 ते (for मे). D3 तेजसा (for मे तपः).

11 b) K3. 4 Dc Dn3 D2. 3. 5 चिंतयन् (for चिन्त्य

विज्ञातश्चासि लोकेषु त्रिषु संस्थानचारिषु ॥ १२
त्वमग्ने प्रथमः सृष्टो ब्रह्मणा तिमिरापहः ।
स्वस्थानं प्रतिपद्यस्व शीघ्रमेव तमोनुद ॥ १३
अग्निरुवाच ।
नष्टकीर्तिरहं लोके भवाञ्जातो हुताशनः ।
भवन्तमेव ज्ञास्यन्ति पावकं न तु मां जनाः ॥ १४
निक्षिपाम्यहमग्नित्वं त्वमग्निः प्रथमो भव ।
भविष्यामि द्वितीयोऽहं प्राजापत्यक एव च ॥ १५
उवाच
कुरु पुण्यं प्रजास्वर्ग्यं भवाग्निस्तिमिरापहः ।
मां च देव कुरुष्वाग्ने प्रथमं पुत्रमञ्जसा ॥ १६
मार्कण्डेय उवाच ।
तच्छ्रुत्वाङ्गिरसो वाक्यं जातवेदास्तथाकरोत् ।
राजन्बृहस्पतिर्नाम तस्याप्यङ्गिरसः सुतः ॥ १७
ज्ञात्वा प्रथमजं तं तु वह्नेराङ्गिरसं सुतम् ।
उपेत्य देवाः पप्रच्छुः कारणं तत्र भारत ॥ १८
स तु पृष्टस्तदा देवैस्ततः कारणमब्रवीत् ।
प्रत्यगृह्णंस्तु देवाश्च तद्वचोऽङ्गिरसस्तदा ॥ १९
अत्र नानाविधानग्नीन्प्रवक्ष्यामि महाप्रभान् ।
कर्मभिर्बहुभिः ख्यातान्नानात्वं ब्राह्मणेष्विह ॥ २० C. 3. 14121 B. 3. 217. 21 K. 3. 220. 21

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्ताधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०७

सः). — [c]) K$_3$ Dc D$_5$ सोपश्य° (for अपश्य°).

12 [a]) Dc T$_2$ G$_4$ M$_2$ सोपसर्पत्; T$_1$ सोपश्यत. Ś$_1$ ततो; K$_2$ तु तं; K$_3$ क्षणे (for शनैर्). — [b]) Ś$_1$ K$_{1.2}$ T$_2$ G$_1$ ततो° (for तदा°). — [d]) K$_2$ D$_{2.4}$ °भावन. — [e]) K$_{1.2}$ D$_5$ T$_2$ G$_{2.4}$ [अ]पि (for [अ]सि). — [f]) = 1.179.11^d. K$_{1.2}$ स(K$_2$ सं)स्थानुचारिषु; K$_3$ corrupt; K$_4$ M$_2$ सस्थाणु°; D$_{2.3.6}$ संस्थाणु°; G$_{2.4}$ स्थावर°; M$_1$ सस्थास्नु°. G$_1$ त्रिसंस्थानप्रचारिषु. Cf. B. 7. 10. 68; and P W *s.v.* संस्थानचारिन्.

13 [ab]) B Dn$_1$. n$_2$ D$_{4-6}$ G$_3$ अग्निः (for अग्ने). Ś$_1$ transp. प्रथमः and ब्रह्मणा. K$_4$ B Dn D$_{4.6}$ G$_{1.3}$ M$_1$ प्रथमं (for °मः). K$_2$ D$_4$ तिमिरापह. — After 13^{ab}, Dc reads 16^{cd}, *repeating* it in its proper place. — [c]) K$_{1.2}$ D$_5$ T M स्वं स्थानं; K$_{3.4}$ Dn$_2$ D$_2$ संस्थानं. — [d]) K$_2$ T$_2$ तमोनुदः.

15 [a]) K$_{1.2}$ विक्षेप्स्या° (for निक्षिपा°). — [d]) Ś$_1$ K$_{1.2}$ °पत्याग्निरेव च; B$_2$ °पत्यस्तथैव च; B$_4$ T G$_{1.2.4}$ M °पत्यस् (B$_4$ T$_2$ °पत्यं) तथैकतः.

16 K$_3$ om. 16^{ab}. — [a]) K$_{1.2}$ D$_6$ T$_1$ M$_2$ प्रजास्वग्र्यं; K$_4$ D$_{1.5}$ °सर्गं; D$_3$ °स्वर्गं; T$_2$ °सु त्वं; G$_{1.2}$ व्रजस्वाग्र्यं. — [b]) Ś$_1$ K$_2$ अग्ने (for अग्निस्). A few MSS. °पह. — [c]) K$_1$ देहं; B$_3$ Dc देवं (for देव). — [d]) B$_2$ ओजसा (for अञ्जसा).

17 [b]) Dn$_1$. n$_2$ D$_{4-6}$ G$_3$ तदा° (for तथा°). — [d]) K$_3$ तथा° (for तस्या°).

18 [a]) M$_1$ श्रुत्वा (for ज्ञात्वा). D$_2$ तु प्रथमं (for प्रथमजं). Ś$_1$ K$_1$ पुत्रं (for तं तु). — [b]) Ś$_1$ G$_1$ वह्निम् (for वह्नेर्). Ś$_1$ K$_3$ B$_{1.3}$ D$_{1.2.6}$ T$_1$ G$_{1.2}$ M$_2$ अंगिरसः (for आङ्गिरसं). — B$_2$ om. 18^{cd}; D$_2$ om. (hapl.) 18^c–19^d.

19 D$_2$ om. 19 (cf. v.l. 18). — [a]) G$_1$ ततो; G$_4$ तथा (for तदा). — [b]) G$_1$ तं तं (for ततः). — [c]) Ś$_1$ K$_{1.2}$ प्रतिगृह्य तु; K$_3$ D$_{3.5}$ S (except G$_3$) प्रत्यगृह्णंत. — [d]) Ś$_1$ तद्विधा°; B$_3$ तद्वाचा° (m तद्वचो° as in text). Ś$_1$ K$_{1.2}$ गताः; K$_3$ तथा (for तदा). K$_4$m सुतमंगिरसं तदा.

20 [a]) B Dn (Dn$_3$ marg.) D$_{1.4.6}$ G$_3$ तत्र (for अत्र). — [d]) K$_1$ B D (except D$_{1-3.5}$) G$_3$ नानार्थान् (for नानात्वं). K$_{3.4}$ Dc$_2$ D$_{1.2}$ [इ]ति; S (except G$_3$) [अ]पि (for [इ]ह).

Colophon. — *Major parvan:* Ś$_1$ K$_2$ T$_2$ G$_{1.2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* G$_1$ मार्कंडेयसमस्या (followed by आंगिरस). Ś$_1$ K B$_{2-4}$ D M$_2$ (all om. sub-parvan name) mention only आंगिरस. — *Adhy. name:* B$_1$ अंगिरसोत्पत्तिः; G$_2$ अंगिरसप्रजाकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both); Dn$_1$ (*sup. lin.*) 216; Dn$_2$ 215; D$_1$ 219; T G$_1$ M (M$_2$ *inf. lin.*) 210; G$_{2.4}$ M$_2$ (orig.) 212. — *Śloka no.:* Dn$_1$. n$_2$ 22; D$_1$ 21.

208

1 [a]) Ś$_1$ K$_{2.3}$ D$_2$ T$_2$ G$_{1.3}$ ब्राह्मणो (for ब्र°). — [c]) Ś$_1$ K$_{2.3}$ B$_{1.4}$ Dn$_1$. n$_2$ D$_{4.6}$ G$_3$ तस्याभवत् शुभा (Ś$_1$ K$_{2.3}$ सुता) भार्या; B$_{2.3}$ T$_1$ तस्यापि च शुभा भार्या; D$_3$ T$_2$

२०८

C. 3. 14122
B. 3. 218. 1
K. 3. 221. 1

मार्कण्डेय उवाच ।
ब्रह्मणो यस्तृतीयस्तु पुत्रः कुरुकुलोद्वह ।
तस्यापवसुता भार्या प्रजास्तस्यापि मे शृणु ॥ १
बृहज्ज्योतिर्बृहत्कीर्तिर्बृहद्ब्रह्मा बृहन्मनाः ।
बृहन्मन्त्रो बृहद्भासस्तथा राजन्बृहस्पतिः ॥ २
प्रजासु तासु सर्वासु रूपेणाप्रतिमाभवत् ।
देवी भानुमती नाम प्रथमाङ्गिरसः सुता ॥ ३
भूतानामेव सर्वेषां यस्यां रागस्तदाभवत् ।
रागाद्रागेति यामाहुर्द्वितीयाङ्गिरसः सुता ॥ ४
यां कपर्दिसुतामाहुर्दृश्यादृश्येति देहिनः ।
तनुत्वात्सा सिनीवाली तृतीयाङ्गिरसः सुता ॥ ५
पश्यत्यर्चिष्मती भाभिर्हविर्भिश्च हविष्मती ।
षष्ठीमङ्गिरसः कन्यां पुण्यामाहुर्हविष्मतीम् ॥ ६
महामखेष्वाङ्गिरसी दीप्तिमत्सु महामती ।
महामतीति विख्याता सप्तमी कथ्यते सुता ॥ ७
यां तु दृष्ट्वा भगवतीं जनः कुहुकुहायते ।
एकानंशेति यामाहुः कुहूमङ्गिरसः सुताम् ॥ ८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०८ ॥

G2. 4 तस्यापि वसुदा (D3 °जा ; D3m *sec. m.* °भा ; G4 °धा) भार्या; D5 तस्यैवाथाभवन्भार्याः; G1 तस्याभूद्वसुधा भार्या. ❀ Cn : सुष्ठु......भातीति सुभा । शुभा इति पाठेऽपि सैव ग्राह्या । ❀ — d) B1–3 Dn D4–6 G3 तस्यां च मे; Dc तस्यामिमे (for तस्यापि मे).

2 a) Ś1 K D2. 3. 5 प्राग्ज्योतिर्वै (for बृहज्ज्योतिर्). B1–3 Dc Dn D4. 6 G3 transp. °ज्ज्योतिर् and °त्कीर्तिर्. T1 om. 2b–4a. — b) G2. 4 बृहत्तेजा; M2 ब्रह्मन्ब्रह्मा (for बृहद्ब्रह्मा). — c) Ś1 K1. 2. 4 D1–3 °त्पुत्रो (for °न्मन्त्रो). D2 °द्भानुस्; M1 °द्भासा (for °द्भासस्).

3 T1 om. 3 (cf. v.l. 2). — b) D3. 4 °प्रतिमो° ; T2 G2. 4 °नुपमो° (for °प्रतिमा°). — T2 om. 3c–5b.

4 T1 om. 4a ; T2 om. 4 (cf. v.l. 2, 3). — a) M2 इह (for एव). — b) Ś1 Dc1 यस्या ; T1 येषां (for यस्यां). G2. 4 तथाभवत्; M1 प्रवर्तते; M2 सदाभवत्. — c) Ś1 K1. 2 रागो(Ś1 °को)द्रेकेति; D2. 3 G4 M रागाद्राकेति. T1 G1. 2 M2 प्राहुर् (for आहुर्). — d) K4 B4 Dn1. n2 D1. 3. 4. 6 सुतां (for सुता).

5 T2 om. 5ab (cf. v.l. 3); D2 om. (hapl.) 5. — a) K3 कामंदि-; K4 कामधि-; D1 कामं हि; D5 कामदां; M कपर्दी-. Ś1 K1. 2 यां कर्दमीति वै प्राहुर्. — c) B1 तत्र त्वसौ; G4 तनुत्वात्तां. B2 D1. 5 शिनीवाली. — After 5, S reads 8.

6 G1 om. 6ab. — a) K4 D3 पश्यंती; B1. 3 Dc Dn3 D1 चतुर्थी; S (G1 om.) पंचमी (for पश्यती). Ś1 K2–4 B1. 2 D2. 3 T M भाति; B3. 4 ताभिर्; G2. 4 नाम्ना (for भाभिर्). — D4 om. (hapl.) from भाभिः (in a) up to °ष्मती (in b). — b) Ś1 K1. 2 तु (for च). K3. 4 D1–3 हविष्मद्भिर् (for हविर्भिश्च). K2. 3 हविष्मतीं. B1. 3 Dc Dn3 दीप्तादीप्तिश्च पंचमी. — c) T G2. 4 M चांगि° (for अङ्गि°). G1 पंचांगिरसकन्यासु. — d) K3. 4 B2 Dn D1–5 M महि° (for हवि°).

7 a) Ś1 आविरासीद् ; K1. 2 अरमत (for आङ्गिरसी). — b) K3. 4 Dn D2. 4. 6 T2 G1. 3 महामते (G1 °तेः); D5 महीपते; G2 महाद्युतिः; G4 महायति (for °मती). — c) T1 तु (for [इ]ति). K3 विज्ञेया (for विख्याता). — d) D1 तु सा (for सुता).

8 S reads 8 after 5. — b) K2. 3 Dc2 Dn3 D2. 3 T2 कुहकुहा°. — c) Ś1 K1. 2 एकेनांशेन; D1 T G1. 3 M एका(T2 °ता)नंगे(D1 °ने)ति; D5 एकदेवेति; G2 एकायनेति; G4 एकानेकेति (for एकानंशेति). B1–3 Dn D4. 6 T2 G3 ताम् (for याम्). — d) T G1 M2 चतुर्थीमंगिरःसुतां; G2. 4 M1 चतुर्थ्यंगिरसः सुता.

Colophon om. in S (except G3). — *Major parvan:* Ś1 K2 Dn2 आरण्य. — *Sub-parvan:* K1. 3. 4 B D G3 (all om. sub-parvan name) mention only आंगिरस. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 217; Dn2 216; D1 220. — *Śloka no.:* Dn1. n2 D1 8.

२०९

मार्कण्डेय उवाच ।
बृहस्पतेश्चान्द्रमसी भार्याभूद्या यशस्विनी ।
अग्नीन्साजनयत्पुण्यान्षडेकां चापि पुत्रिकाम् ॥ १
आहुतिष्वेव यस्याग्नेर्हविषाज्यं विधीयते ।
सोऽग्निर्बृहस्पतेः पुत्रः शंयुर्नाम महाप्रभः ॥ २
चातुर्मास्येषु यस्येष्ट्यामश्वमेधेऽग्रजः पशुः ।
दीप्तो ज्वालैरनेकाभैरग्निरेकोऽथ वीर्यवान् ॥ ३
शंयोरप्रतिमा भार्या सत्या सत्या च धर्मजा ।
अग्निस्तस्य सुतो दीप्तस्तिस्रः कन्याश्च सुव्रताः ॥ ४
प्रथमेनाज्यभागेन पूज्यते योऽग्निरध्वरे ।
अग्निस्तस्य भरद्वाजः प्रथमः पुत्र उच्यते ॥ ५
पौर्णमास्येषु सर्वेषु हविषाज्यं स्रुवोद्यतम् ।
भरतो नामतः सोऽग्निर्द्वितीयः शंयुतः सुतः ॥ ६
तिस्रः कन्या भवन्त्यन्या यासां स भरतः पतिः ।
भरतस्तु सुतस्तस्य भरत्येका च पुत्रिका ॥ ७
भरतो भरतस्याग्नेः पावकस्तु प्रजापतेः ।
महानत्यर्थमहितस्तथा भरतसत्तम ॥ ८
भरद्वाजस्य भार्या तु वीरा वीरश्च पिण्डदः । C. 3. 14138 B. 3. 219. 9 K. 3. 221. 17

209

1 T G$_1$ M$_1$ om. the ref. — a) G$_1$ ब्रह्मद्योतेश्च; M महीपतेश्च (for बृहस्पतेश्च). M चंद्रमसो (for चान्द्रमसी). — b) Dc$_2$ या बभूव (for भार्याभूद्या). Ś$_1$ K$_{1.2.4}$ Dc$_1$ D$_1$ [आ]सीद्या; K$_3$ Dn$_3$ D$_{2.5}$ M$_1$ याभूद्; B$_1$ T$_2$ G$_{2.4}$ भूत्वा; B$_4$ चाभूद् (for [अ]भूद्या). — c) Dc Dn$_3$ अजन°; G$_4$ चाजन° (for साजन°). Ś$_1$ K Dc Dn$_3$ D$_{1-3.5}$ पुत्रान् (for पुण्यान्).

2 a) Ś$_1$ K$_{1-3}$ D$_3$ आहुतेषु; K$_4$ D$_1$ सुहुतेषु; D$_2$ अहुतेषु; T$_1$ M अतिथिषु. M [इ]व (for [ए]व). B$_1$ S (except G$_3$) यस्याग्रे. — b) Ś$_1$ K D$_{1.2}$ हविष्वाज्यं; B$_2$ Dn$_{1.n2}$ D$_{3.4}$ °षाद्यं; Dc Dn$_3$ T$_2$ G$_{2.4}$ M °राज्यं; G$_1$ °ष्याज्ये (for °षाज्यं). — c) B$_4$ अग्निर् (for सोऽग्निर्). — d) T$_1$ M$_2$ शय्युर् (for शंयुर्). K$_4$ D$_5$ °प्रभुः; B$_1$ °यशाः; B$_3$ Dn$_{1.n2}$ D$_{4.6}$ G$_3$ °व्रतः (for °प्रभः).

3 a) Ś$_1$ K$_{1.2}$ T$_1$ इष्टिर्; G$_{2.4}$ इष्टम् (for इष्ट्याम्). — b) Ś$_1$ K$_{1.2}$ [ऽ]प्यजः (for ऽग्रजः). K$_3$ Dn$_2$ प्रभुः (for पशुः). T$_2$ अश्वमेधेषु यः पशुः; G$_1$ °मेध इति श्रुतः; G$_{2.4}$ °मेधाग्रभागभूत्. — c) Ś$_1$ K$_{1.2.4}$ Dc Dn$_3$ D$_{2.3.5}$ दीप्ता- (D$_{2.3}$ °प्तो)र्चिभिर्; K$_3$ दीप्तिरग्निर्; B$_2$ G$_{1.4}$ M$_1$ दीप्तिज्वा- (G$_1$ M$_1$ °जा)लैर्; B$_3$ दीप्तो ज्ञानैर् (m as in text); D$_1$ T G$_2$ M$_2$ दीप्तज्वालैर्. Ś$_1$ अनीकाभैर्; K$_{1.2}$ अनेकारैर्; Dc Dn$_3$ D$_{2.3}$ अनेकाभिर्; T$_1$ G$_{1.4}$ अनेकाग्रैर्; G$_2$ अनेकाहैर्. — d) Ś$_1$ K$_{1.2}$ अग्निरीशोथ; K$_3$ B$_3$ Dc Dn$_3$ D$_{1.3.6}$ G$_3$ °रेषोथ; B$_1$ °रोषोथ; B$_4$ °वेधोथ; T$_1$ °ष्टोमोथ; T$_2$ G$_{1.2.4}$ M अग्नीषोमोथ.

4 b) Ś$_1$ K$_{3.4}$ B$_{2.3}$ (m as in text) D$_{1.3}$ सत्या स-; B$_1$ Dc Dn$_3$ (*sup. lin.*) T$_1$ सत्याय; Dn$_{1.n2}$ D$_{4.6}$ G$_3$ सत्याथ; D$_5$ सत्यांश- (for सत्या च). G$_{1.2.4}$ धर्मज. — c) Ś$_1$ K$_2$ Dc D$_{2.3.5}$ तस्याः (for तस्य). — d) B$_4$ तस्याः (for तिस्रः). Ś$_1$ K$_{1-3}$ D$_5$ सुप्रभाः (for °व्रताः).

5 b) T G$_{2.4}$ सोग्निर् (for योऽग्निर्). — c) D$_{2.3}$ अग्ने° (for अग्नि°).

6 a) K$_{1.2}$ B$_{1.4}$ Dc Dn D$_4$ पौर्णमासेषु. — b) Ś$_1$ K D$_{1-3.5}$ हविष्वाज्यं; S (except G$_3$) हविराज्यं. Ś$_1$ स्रुवोद्यतां; K$_1$ स्रुवोच्यतां; K$_2$ श्रुवच्युतां; K$_3$ B D$_3$ श्रुवोद्यतं; K$_4$ श्रुचो°; D$_1$ प्रचोदितं; T$_2$ स्रुचोद्यहं. D$_5$ हविष्वाज्येषु चोद्यतं. — c) Ś$_1$ K D$_{1.5}$ M$_1$ °तो नाम तस्याग्नेर् (K$_{1.3}$ D$_{1.5}$ M$_1$ °ग्निर्). — d) Ś$_1$ K$_{1.2}$ शंयत्रः; K$_{3.4}$ B$_{2.4}$ D$_{1.3}$ संयुतः; B$_1$ संयतः; S (except G$_{1.3}$) शंयुजः.

7 a) Ś$_1$ K$_{1.2}$ D$_5$ [अ]भवन्; K$_4$ (m as in text) M भरंति (for भवन्ति). — c) D$_{2.3}$ T$_2$ G$_{1.2.4}$ भारतस्तु; M भारति° (for भरत°). — d) K$_{3.4}$ D$_{1-3.5}$ भवत्येका; B$_2$ S (except G$_3$) भारत्येका. B$_2$ D$_5$ कन्यका (for पुत्रिका).

8 a) Ś$_1$ K$_{1.2}$ अद्भुतो; D$_{1-3}$ भारती; S (except G$_3$) भारतो (M$_2$ °तिर्) (for भरतो). K$_3$ D$_{2.3}$ भारतस्य. K$_{2.3}$ B Dc अग्निः (B$_2$ अपि); D$_{4.6}$ अग्ने (for अग्नेः). — b) K$_3$ प्रजायत; B$_3$ D$_1$ T G$_{1.2.4}$ °यते; D$_{2.3}$ °पते (for °पतेः). Ś$_1$ K$_1$ पावकश्चाप्यजायत; K$_2$ पावकस्यापि जायतः; Dc Dn$_3$ D$_5$ पावकः समजायत. — c) K$_3$ °सहितस्; Dn$_{1.n2}$ T$_2$ G$_{1-3}$ °मभितस् (for °महितस्). Ś$_1$ K$_{1.2}$ महानकश्च महिषस्.

9 a) Ś$_1$ T भारद्वाजस्य. M$_2$ भार्यायां. — b) K$_2$ पुत्रा (for वीरा). K$_{1.3.4}$ B D T$_2$ (by corr.) G$_3$ वीरस्य.

C. 3. 14138 B. 3. 219. 9 K. 3. 221. 17
प्राहुराज्येन तस्येज्यां सोमस्येव द्विजाः शनैः ॥ ९
हविषा यो द्वितीयेन सोमेन सह युज्यते ।
रथप्रभू रथध्वानः कुम्भरेताः स उच्यते ॥ १०
सरय्वां जनयत्सिद्धिं भानुं भाभिः समावृणोत् ।
आग्नेयमानयन्नित्यमाह्वानेष्वेष कथ्यते ॥ ११
यस्तु न च्यवते नित्यं यशसा वर्चसा श्रिया ।
अग्निर्निश्च्यवनो नाम पृथिवीं स्तौति केवलम् ॥ १२
विपाप्मा कलुषैर्मुक्तो विशुद्धश्चार्चिषा ज्वलन् ।
विपापोऽग्निः सुतस्तस्य सत्यः समयकर्मसु ॥ १३
आक्रोशतां हि भूतानां यः करोति हि निष्कृतिम् ।
अग्निः स निष्कृतिर्नाम शोभयत्यभिसेवितः ॥ १४
अनुकूजन्ति येनेह वेदनार्ताः स्वयं जनाः ।
तस्य पुत्रः स्वनो नाम पावकः स रुजस्करः ॥ १५
यस्तु विश्वस्य जगतो बुद्धिमाक्रम्य तिष्ठति ।
तं प्राहुरध्यात्मविदो विश्वजिन्नाम पावकम् ॥ १६
अन्तरग्निः श्रितो यो हि भुक्तं पचति देहिनाम् ।
स यज्ञे विश्वभुङ् नाम सर्वलोकेषु भारत ॥ १७
ब्रह्मचारी यतात्मा च सततं विपुलव्रतः ।
ब्राह्मणाः पूजयन्त्येनं पाकयज्ञेषु पावकम् ॥ १८
प्रथितो गोपतिर्नाम नदी यस्याभवत्प्रिया ।

K3. 4 B D (except D5) G3 पिंडदा. — c) K3. 4 D2. 3 यस्येष्टयां; B De Dn3 T1 त(T1 य)स्याज्यं; D5 यस्येष्ट्वा; T2 G1 M यस्येज्यां.

10 c) Ś1 K1. 2 रथप्रोभो; De Dn3 G1. 4 °प्रभु- (for °प्रभू). K4 D T1 G1. 3 M रथाध्वानः (D4 रथाध्वान-). K4 रथभूतरवाध्वानः. — d) Ś1 K1. 2 रुक्मरेताः; M2 कुंभरेफाः. Ś1 K1. 2 कथ्यते (for उच्यते).

11 a) Some MSS. शरय्वां. Ś1 K2. 4 B2. 3 D3. 5 G2 जनयन्. — b) Ś1 K1-3 D1-3. 5 भौमं (for भानुं). — c) Ś1 K1. 2 अज्ञेय- (for आग्नेयम्). Ś1 K1. 2 -मानयं; K3 D1 आनयेन्; G2. 4 अनयन् (for आनयन्). G2. 4 मिथ्यम्; M मथ्यम् (for नित्यम्). — d) Ś1 K1-3 Dn3 D1. 2. 5 T1 G1 आह्वानेष्वेव; K4 B1. 3 De1 Dn1. n2 D4. 6 G3 °ने ह्येष; De2 °नेष्वेषु; D3 °ने ह्येव; T2 °ने एष; G2. 4 मिथ्यो नामैष. Ś1 K1-3 B De Dn3 D1. 3. 5 श्रूयते; K4 Dn1. n2 D2. 4. 6 T2 G3 सूय° (for कथ्य°).

12 b) B2 तेजसा (for वर्चसा). — c) M1 सोग्निर् (for अग्निर्). Ś1 निच्यावनो; K2 निस्ववनो; B1 विश्वच्यवो; T1 दुश्च्यवनो; G1 न च्यवनो; G2. 4 निच्यवनो. — d) Ś1 पृथिव्यां. K3 सोभवत्यभिसेवितः (cf. 14d).

13 a) T2 G1. 2 पापात्मा; G4 विपापः (for विपाप्मा). De2 G1 M1 कल्मषै° (for कलुषै°) — c) Ś1 विवाप्यो°; K1 निवापो°; K2 विपाप्यो°; K3. 4 D2. 3 निवापा°; B2 विपाप्मा°; G4 विपाको° (for विपापो°). — d) T2 G2. 4 M योज्यः; G1 योग्यः. B1 De समयकर्मकृत्; B2. 3 Dn D4. 6 G3 °धर्मकृत्; T1 G1 °कर्मणि.

14 a) K4 B2-4 De2 Dn1. n3 T G3 अक्रोशतां. Ś1 K B De D2. 3. 5 तु भूतानां; S (except G3) नराणां हि. — b) Ś1 K2. 4 B1. 3. 4 De D1-3. 5 T1 M [इ]ह; K3 [इ]नि; G1 न (for हि). — d) Ś1 K2 B1 G2. 4 शोध° (for शोभ°). K3 D3 [अ]नि- (for [अ]भि-). K2 °सेव्यतां; K4 B De Dn3 D1. 6 °पूजितः; Dn1. n2 G3 °सेविते; D3 M2 °सेवितं; D4 °पूजितं.

15 b) K1 वेदनार्थाः; G4 °नार्थं. — c) B1-3 D6 T1 G3 सत्यपुत्रः. K1. 2 स्वरो; B1 सुरो; B2. 4 सुनो; D6 सुभो (for स्वनो). — d) Ś1 K D1-3. 5 समजायत; T2 (corrupt) सुरुर्चभास्करः (for स रुज°).

16 G1 reads 16-21 after 3. 211. 7; M reads them after 3. 211. 6. — a) Ś1 K1 निष्क्रम्य (for विश्वस्य). — c) G1 प्राहुरध्यात्मविदुषो. — d) Ś1 K D1. 5 विश्वजं (for °जिन्).

17 a) B3 De Dn1. n2 D4. 6 G3 M अंतरग्निः. K3. 4 B1. 3. 4 Dn D1. 4. 6 G3 स्मृतो (for श्रितो). K4 B Dn D1. 4. 6 G3 तु; G1 वै (for हि). — c) K1 B1-3 De2 D2. 3 T G1. 2. 4 M स (T सं-; G1 यं) जज्ञे. B3 °भुंजानः; B4 °जिन्नाम (for °भुङ् नाम). — d) G1 M सर्वलोकेश्वरेश्वरः.

18 a) B4 D2 जितात्मा (for य°). Ś1 K2. 3 D1. 5 तु (for च). — b) T G2. 4 °प्रभः (for °व्रतः). — c) G1 पूजयंतो वै; M °यंते यं. — d) Ś1 K2. 3 D5 °यज्ञेन (for °यज्ञेषु).

19 a) Ś1 K1 M1 प्रथिता; K2 प्राथिता; K3 D1. 2 M2 पतितो; K4 पतिता; B De Dn D3. 4. 6 T2 (by corr.) G3 पवित्रा; D5 पावको (for प्रथितो). Ś1 K1-3 B D (except D1. 2. 5) T2 (by corr.) G1. 3 M1 गोमती (for गोपतिर्). — b) M भार्या° (for यस्या°). — c) Ś1 K2. 4 G1. 2. 4 transp. सर्वाणि and कर्माणि. — d) B1. 2m. 3 D4. 6 G3 धर्मकर्मभिः (B2 orig. सर्वकर्मभिः); Dn1 धर्मकर्तृभिः; T G1. 2. 4 कर्मभिः सदा; M धर्मसेतवः.

तस्मिन्सर्वाणि कर्माणि क्रियन्ते कर्मकर्तृभिः ॥ १९
वडवामुखः पिबत्यम्भो योऽसौ परमदारुणः ।
ऊर्ध्वभागूर्ध्वभाङ्नाम कविः प्राणाश्रितस्तु सः ॥ २०
उदग्द्वारं हविर्यस्य गृहे नित्यं प्रदीयते ।
ततः स्विष्टं भवेदाज्यं स्विष्टकृत्परमः स्मृतः ॥ २१
यः प्रशान्तेषु भूतेषु मन्युर्भवति पावकः ।
क्रोधस्य तु रसो जज्ञे मन्यती चाथ पुत्रिका ।
स्वाहेति दारुणा क्रूरा सर्वभूतेषु तिष्ठति ॥ २२
त्रिदिवे यस्य सदृशो नास्ति रूपेण कश्चन ।
अतुल्यत्वात्कृतो देवैर्नाम्ना कामस्तु पावकः ॥ २३
संहर्षाद्धारयन्क्रोधं धन्वी स्रग्वी रथे स्थितः ।
समरे नाशयेच्छत्रूनमोघो नाम पावकः ॥ २४
उक्थो नाम महाभाग त्रिभिरुक्थैरभिष्टुतः ।
महावाचं त्वजनयत्सकामाश्वं हि यं विदुः ॥ २५ C. 3. 14155 B. 3. 219 25 K. 3. 221. 33

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि नवाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०९ ॥

20 ^{a}) Hypermetric! Ś1 D1 वडवास्यः; B (B1 m as in text) Dn D4. 6 G3 °वाग्निः; Dc °वाग्नेः (for °मुखः). S (except G3) [आ]पो (for [अ]म्भो). — ^{c}) K4 ऊर्ध्वभुग्; G1 °बाहू- (for °भाग्). K4 M1 °भुङ् नाम; D1 °दृष्टिश्च (for °भाङ् नाम). — ^{d}) M2 कलिः (for कविः). Dn D4. 6 G3 यः (for सः).

21 Ś1 K1. 2 om. (? hapl.) 21. — ^{a}) B1. 3 M उदग्धारं. K3. 4 D1–3 अवीर्; M भवीर् (for हविर्). — 21^{cd}=3. 211. 17^{ef}. — ^{c}) T1 स्विष्टो; T2 G2. 4 तुष्टो; G1 त्विष्टो (for स्विष्टं). T2 G1 [ऽ]भवद् (for भवेद्). K3. 4 D1–3. 5 M ग्राह्यं; T G1. 2. 4 ब्रह्मा (for आज्यं). — ^{d}) K3. 4 Dc D1–3. 5 तु सः; T2 G2. 4 ततः (for स्मृतः).

22 22^{ab}=(var.) 3. 211. 11^{ab}. — ^{a}) D5 प्रयातेषु (for प्रशान्ते°). — ^{b}) T G1. 2. 4 M2 आवि°; M1 प्रादु° (for मन्यु°). — After 22^{ab}, K4 D1–3 ins.:

1049* मन्युमान्नाम भगवानग्निरेव महाबलः ।
आरण्यानि तथा ग्राम्यान्यो दहन्संप्रकाशते ।
स्वयमुत्पतितः श्रीमान्वृद्धिमान्नाम पावकः ।;

while S (except G3) ins.:

1050* क्रोधः स तु महातेजा विज्ञेयः सर्वदेहिषु ।

— T1 om. from 22^c up to 23^d. — ^{c}) N G3 क्रुद्धस्य (for क्रोध°). B1 च (for तु). Ś1 K1. 2 रथो; B4 D2. 3 (*sup. lin.* as in text). 5 M र(M2 रु)जो; T2 G2. 4 रणे (for रसो). — ^{d}) Ś1 K1. 2 मन्युतीव्रा च (for मन्यती चाथ). K3. 4 B Dc Dn D2–6 T2 मन्यंती (Dn3 मन्येतां); G3 मन्यंते (for मन्यती). K4 वाणि-; B4 T2 नाम; D1 वापि; D2. 3 चापि; D4 बाष्प-; G2. 4 चास्य (for चाथ). G1 सती चापि सुपुत्रिका; Cnp मन्यन्ती चाथ पुत्रिका. — ^{e}) T2 G2. 4 M हाहेति (for स्वा°). S (except G3; T1 om.) क्रुद्धा (for क्रूरा). — ^{f}) D3 °देहेषु (for °भूतेषु). K3 गच्छ° (for तिष्ठ°).

23 T1 om. 23 (cf. v.l. 22). — ^{c}) K1 Dn D3. 4 G3 अतुलत्वात्. — ^{d}) T2 नाम देवैस्तु; G1 नाम्ना वेदस्तु (for नाम्ना कामस्तु).

24 ^{a}) Ś1 K1. 2 D1. 5 संघर्षाद्; D2 M2 संकर्षाद्; G2. 4 सर्वेषां (for संहर्षाद्). Ś1 K2 D6 वारयन्; K4 D2. 5 वारयेत्; D3 धारयेत् (for धारयन्). G4 क्रोधान्. — ^{b}) B3 सुश्री (m as in text); B4 खड्गी (for स्रग्वी). D1 रथस्थितः. — ^{c}) Dn1. n2 D5 समये (for °रे). Ś1 K1. 3 B4 Dc2 D1–3 S (except G3) नाशयन्.

25 ^{a}) Ś1 K3 उक्तो; K2 D4 उत्थो; Dn2 D2 S (except T1 G3) उक्थ्यो; D1 उक्थैर्; D3 उंछो (for उक्थो). K4 G1 नामा. D2. 3. 5 T2 G1. 2. 4 महाभागस्. — ^{b}) Ś1 K2 उक्तैर्; Dc D3. 4 उत्थैर्; T2 G2. 4 M उक्थ्यैर्. D5 परि° (for अभि°). — ^{c}) Ś1 K1. 2 °भागं; B4 °राजन्; D5 °वातं; T1 °पार्षं; T2 °वर्षं; G1. 2. 4 M °वर्षं (for °वाचं). K2 तु जन°; G1 M1 च जन° (for त्वजन°). — ^{d}) Ś1 K1. 2 साकमश्वं; K3 सकामास्त्वं; K4 सकामस्तं; Dc Dn D4. 6 समाश्वासं; D1. 5 सकामत्वं; D2. 3 सकामं तं; G3 समावासं. Ś1 K D1. 2. 5 G1 हि तं (K3 तद्); D3 हतं (for हि यं).

Colophon om. in Dc2. — *Major parvan:* Ś1 K2 Dn2 T2 G2. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* G1 M2 मार्कंडेयसम(M2 °मा)स्या (followed in M2 by आंगिरस). Ś1 K1. 3. 4 B D (all om. sub-parvan name) mention only आंगिरस. — *Adhy. name:* T2 G2. 3 आं(G2 अं)गिरसप्रजाकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 (*sup. lin.*) 218; Dn2 217; D1 221; T G1. 3 M (M2 *inf. lin.*) 211; G2. 4 M2 (orig.) 213. — *Śloka no.:* Dn1. n2 25; D1 27.

२१०

C. 3. 14156 B. 3. 220. 1 K. 3. 222. 1

मार्कण्डेय उवाच ।

काश्यपो ह्यथ वासिष्ठः प्राणश्च प्राणपुत्रकः ।
अग्निराङ्गिरसश्चैव च्यवनस्त्रिषुवर्चकः ॥ १
अचरन्त तपस्तीव्रं पुत्रार्थे बहुवार्षिकम् ।
पुत्रं लभेम धर्मिष्ठं यशसा ब्रह्मणा समम् ॥ २
महाव्याहृतिभिर्ध्यातः पञ्चभिस्तैस्तदा त्वथ ।
जज्ञे तेजोमयोऽर्चिष्मान्पञ्चवर्णः प्रभावनः ॥ ३
समिद्धोऽग्निः शिरस्तस्य बाहू सूर्यनिभौ तथा ।
त्वङ्नेत्रे च सुवर्णाभे कृष्णे जङ्घे च भारत ॥ ४
पञ्चवर्णः स तपसा कृतस्तैः पञ्चभिर्जनैः ।
पाञ्चजन्यः श्रुतो वेदे पञ्चवंशकरस्तु सः ॥ ५
दश वर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा महातपाः ।
जनयत्पावकं घोरं पितॄणां स प्रजाः सृजन् ॥ ६
बृहद्रथंतरं मूर्ध्नो वक्त्राच्च तरसाहरौ ।
शिवं नाभ्यां बलादिन्द्रं वाय्वग्नी प्राणतोऽसृजत् ॥ ७
बाहुभ्यामनुदात्तौ च विश्वे भूतानि चैव ह ।
एतान्सृष्ट्वा ततः पञ्च पितॄणामसृजत्सुतान् ॥ ८
बृहदूर्जस्य प्रणिधिः काश्यपस्य बृहत्तरः ।

210

1 a) Ś1 कश्यपोप्यथ; K1. 2 क(K1 का)श्यपाख्योथ; K3. 4 कश्यपोज्यो(K4 °र्जो)थ; B4 D1 का(D1 क)श्यपो योथ; D4. 6 काश्यपोत्यथ. K2. 3 B3 वाशिष्ठः. T1 काश्यपोथ वसिष्ठश्च. — b) G1. 2. 4 °पुत्रजः (for °पुत्रकः). — c) Ś1 D (except D3. 5) अंगिरा° (for अग्निरा°). — d) Ś1 K1. 2 D5 च स(D5 सु)वर्चकः; K3. 4 D1–3 स्त्रीसमचकः; B2 m. 3 त्रिषुवर्चसः; B4 त्रिष्ववर्चकः; Dc Dn D4. 6 G3 त्रिसुवर्चकः (Dn2 °सः); T1 M स्त्रीरवर्चकः; T2 G1 त्रिप्रवर्षकः; G2. 4 तीव्रवर्चकः.

2 a) Ś1 K B4 D1–3. 5 अचरंस्ते; B1–3 Dc Dn D4. 6 G3 °रत्स (for °रन्त). Ś1 K1. 2 क्रूरं (for तीव्रं). — b) Ś1 K D1–3. 5 G1 पुत्रार्थं. — c) Ś1 K1. 4 लेभे स; B Dc Dn D1. 4. 6 T2 G3 लभेयं; D5 लेभेथ (for लभेम). B3 धर्मज्ञं. — d) B1 तपसा (for यशसा). B4 ब्रह्मसंमितं; S (except G1. 3) ब्रह्मणः समं.

3 a) Ś1 K1 M2 ध्याते; K2 ध्यात्तः; K4 M1 ध्यातैः; D1. 2 ध्यातेः; T1 सार्धं; G1. 2. 4 ध्यानैः (for ध्यातः). — b) D2 T1 ते (for तैस्). Ś1 तथा; D2 सदा (for तदा). — c) Ś1 देवमहो°; K1. 2 D2. 3 चैव महो° (D2. 3 महा°); K4 B1–3 Dc Dn D4. 6 G3 तेजो महा°; T2 तेजोमयाच्छिष्टान्. — d) B1 प्रतापवान्; B4 प्रभास्वरः; S (except G3) प्रभाकरः (for °वनः).

4 a) B3 G1 समृद्धो (for समिद्धो). — c) D5 T तनू-; G1 ते (for त्वङ्-). T G1. 2 [ऽ]थ (for च). — d) T1 कृष्ण-; T2 कृच्छ्रे (for कृष्णे). D4. 6 G3 [ऽ]थ (for च).

5 a) G2. 4 °वर्षः (for °वर्णः). B4 स्व-; Dc2 Dn3 G3 सु- (for स). — c) Ś1 K D1–3 पंच° (for पाञ्च°). Ś1 K1–3 B1 D5 कृतो; D2 स्तुतो (for श्रुतो). K3. 4 देवैः; B D (except D2. 5) G3 देवः (for वेदे). — d) D2 °विंश°; M1 °वर्ण° (for °वंश°). D3 सुतः (for तु सः). T1 पंचवस्तुकविंशकः.

6 b) K1 समातपः; K3 B2 महायशाः; D3 महाव्रतः (*sup. lin. sec. m.* °तपाः as in text). — c) K2. 3 B3. 4 Dc2 T G1. 2. 4 जनयन्; K4 D2. 3 असृजत्. S (except G3) पावकान्घोरान्. — d) Ś1 K1–3 B4 Dc Dn3 स पितॄणां (by transp.). K4 D1–3 च (for स). Ś1 K1–3 D1 G1. 4 प्रजासृजं (K3 D1 °जत्; G1 °जन्). K4 D2. 3 असृजत्प्रजाः; B1–3 Dc M1 प्रजाः सृजत्.

7 a) T2 G1. 2 M2 रथंतरौ; G4 M1 °तरो. B4 मूर्ध्नि; D4 °र्ध्ने; T G1. 2 °र्ध्ना (for °र्ध्नो). — b) K1 B Dc Dn D1. 4. 6 G3 वा (for च). K1–3 D6 भ(D5 त)रसाहसौ; K4 T2 G2. 4 तपसा हरिं; D1–3 T1 G1 M तरसा हरिं. — c) Ś1 K1. 2 दिवं (for शिवं). D5 T1 नाभ्या. — d) Ś1 K1. 2 °स्रतः; K3. 4 B1. 3 Dc Dn3 D1. 2 °त्समजौ (for °सृजत्). S (except G3) प्राणाद्वायुं च भारत.

8 a) K2 अनुदातुं च; K4 D1–3 °दात्तश्च; B1 °दांतौ च; D5 °दांतस्य; T2 G1 °दंतौ च; G2. 4 M °दत्तौ च. — b) Ś1 K1. 2 M1 विश्व-; K4 विघ्ने (m as in text); D5 विश्वा (for विश्वे). Ś1 K1. 2 D1. 3 G2. 4 हि (for ह). — c) Ś1 K1. 3 Dn2 D5 T1 दृष्ट्वा (for सृष्ट्वा). G2. 4 पुनः (for ततः).

9 a) Dn1. n2 बृहद्रथस्य; D4. 6 G3 °द्रूपस्य; T2 ब्रह्मात्मजस्य; G1 बृहत्तरस्य. S (except T1 G3) प्रणिधाः. — b) Ś1 K B3 Dc Dn3 D1. 4. 5 कश्यप(K1. 2 °पो)स्य. K1. 2

भानुरङ्गिरसो वीरः पुत्रो वर्चस्य सौभरः ॥ ९
प्राणस्य चानुदात्तश्च व्याख्याताः पञ्च वंशजाः ।
देवान्यज्ञमुषश्चान्यान्सृजन्पञ्चदशोत्तरान् ॥ १०
अभीममतिभीमं च भीमं भीमबलाबलम् ।
एतान्यज्ञमुषः पञ्च देवानभ्यसृजत्तपः ॥ ११
सुमित्रं मित्रवन्तं च मित्रज्ञं मित्रवर्धनम् ।
मित्रधर्माणमित्येतान्देवानभ्यसृजत्तपः ॥ १२
सुरप्रवीरं वीरं च सुकेशं च सुवर्चसम् ।
सुराणामपि हन्तारं पञ्चैतानसृजत्तपः ॥ १३
त्रिविधं संस्थिता ह्येते पञ्च पञ्च पृथक्पृथक् ।
मुष्णन्त्यत्र स्थिता ह्येते स्वर्गतो यज्ञयाजिनः ॥ १४
तेषामिष्टं हरन्त्येते निघ्नन्ति च महद्भुवि ।
स्पर्धया हव्यवाहानां निघ्नन्त्येते हरन्ति च ॥ १५
हविर्वेद्यां तदादानं कुशलैः संप्रवर्तितम् ।
तदेते नोपसर्पन्ति यत्र चाग्निः स्थितो भवेत् ॥ १६
चितोऽग्निरुद्वहन्यज्ञं पक्षाभ्यां तान्प्रबाधते । C. 3. 14172 B. 3. 220. 17 K. 3. 222. 17

बृहत्तनुः; Dc1 Dn D4. 6 G3 महत्तरः. — c) Ś1 K1. 2 भानोर्; T1 अनुर् (for भानुर्). Dc आंगिरसो. B2–4 Dn1. n2 D4. 6 G3 धीरः (for वीरः). — d) Ś1 वर्ग°; D5 वर्ष° (for वर्च°). Ś1 K1. 2 सोभवत्; B1. 2. 4 Dc Dn3 D3 S (except G3) सौरभः; D2 सौभगः (for सौभरः).

10 a) K2. 3 Dc1 प्राणश्च (for °स्य). K3. 4 D5 om. the first च. Ś1 K1 मनुदात्ताश्च; B2. 4 अन्नदातुश्च; T M1 चानुद(T2 °दा)त्तस्य; G3 चारुदंतस्तु. B3 Dn1. n2 D4. 6 तु; M2 स (for च). — b) K1. 4 व्याख्यातः; G1 व्याघाताः; G2. 4 व्याहृताः. K2 Dn1. n2 D4. 6 G3 -त्रिंशतिः; B2–4 Dc2 D1 G2. 4 -विंशजाः (for वंशजाः). — c) Ś1 वेदान्; K3 Dc1 T2 दैवान् (for देवान्). K2 °मुषाश्च; K3 B2m D5 °भुजश्च; K4 °मुखांश्च; Dc2 Dn3 °मुखश्च (for °मुषश्च). K3 [अ]पि (for [अ]न्यान्). — d) B2. 3 Dc2 D6 T1 सृजत् (for सृजन्). G1 असृजत्पंच सोत्तरान्.

11 a) B2–4 Dn1. n2 D1. 3. 4. 6 G3 सुभीमम् (for अभीमम्). B1 अभीमसम(m °मति)भीमं च; G4 अभीषमतिभीषं च. — b) Ś1 K1. 2 पंच (for भीमं). Ś1 K1 भीमं बला°; K2 भीममहाबलः; B4 भीमपराक्रमं; D2. 5 भीमबलाबलौ; M भीमबलं बलं. — c) K2 Dn3 यज्ञमुखः; K4 D1. 5 मुखान्; B2 °रसः; B3 °स्तुषः; D4 °मुखाः (for °मुषः). — d) K3 G1. 2. 4 ततः (for तपः); cf. v.l. 13. K1 B1. 3. 4 Dn1. n2 D4. 6 G3 देवानां ह्य(B3 °नत्य)सृजत्तपः; B2 देवानामसृजत्ततः.

12 Ś1 K1 om. (hapl.) 12. — a) K3 सुमित्र-; Dn3 अमित्रं (for सुमित्रं). B2 सुमित्रमतिमित्रं च. — b) K3. 4 D1–3. 5 °वत्सलं; B2 °बांधवं (for °वर्धनम्). — c) K3 T1 G1. 2. 4 M मित्रवर्माणम्; T2 मित्रावरुणम् (for °धर्माणम्). — d) B3 एत्य°; Dc अत्य°; G1 अभ्या° (for अभ्य°). K2. 3 तमः; B2 T2 G1. 2. 4 ततः (for तपः).

13 K4 om. (hapl.) 13. — a) K1. 2 सुरं (for सुर-). T1 सुप्रवीरं प्रवीरं च. — b) B D (except D1–3. 5) T1 G3 सुरेशं (for सुकेशं). K3 Dc1 D4 सुखवर्चसं; Dc2 Dn3 D1–3. 5. 6 सुरव° (for च सुव°). — c) S (except G3) भर्तारं (for हन्तारं). — d) Ś1 K पंच तान्. K3 B2m T2 G2. 4 ततः (cf. v.l. 11); Dc तमः (for तपः).

14 a) G1. 2. 4 त्रिविधाः. K1 संश्रिता; K2 संसृता; T1 संविधा; T2 सविता; G1. 2. 4 सहिता; M2 सहितान्. T2 [अ]प्येते (for ह्येते). — c) K4 मुष्णत्य(m °ते)त्र; B4 D5 मुह्यं(B4 °ष्णं)तोत्र; T2 मुष्णंस्तत्र. — d) K2 D1. 2 स्वर्गतौ; D5 मुष्णंतो; S (except G3) स्वर्गतान्. Ś1 K1. 2 यज्ञयाजिनौ; K4 °नां; T2 G4 °नं.

15 a) K3 इष्ट्या (for इष्टं). — b) Ś1 K1. 2. 4 विनिघ्नंति; D2 G4 विघ्नंति च. B D (except D1. 2) G1. 3 महद्धविः; G4 महान्भुवः; M2 मखं भुवि (for महद्भुवि). — d) K1. 2 निघ्नंते ते; K3 G4 विघ्नंत्येते; G1 निघ्नंति च (for निघ्नन्त्येते).

16 a) Ś1 K1–3 Dc Dn D3 (marg. *sec. m.*). 5 G3 बहिर्- (for हविर्). Ś1 K2 M1 तथा°; B2 यदा° (for तदा°). — b) K2 कुचैलैः (for कुशलैः). B4 S (except G3 M1) संप्रकीर्तितं. — c) K4 (m as in text) तदन्ये; B1 तत्र ते; B3 तद्रेतो; T2 G2. 4 M तत्रैते; G1 अत्रैते (for तदेते). D2 नोपा°; G4 नाप° (for नोप°). — d) T G2 M चितो; G1 श्रु° (for स्थि°). K3 B3 Dc Dn3 D3 (by corr.). 4. 6 G2. 4 [ऽ]भवत् (for भवेत्).

17 a) Ś1 चित्ताग्निर्; K1. 3 Dc D1. 2. 5 चिताग्निर्; K2 वित्ताग्निर्; K3 B2. 4 Dn D3. 4. 6 G3 चिताग्नेर्; K4 चितानि; B1 चित्राग्नेर्; T2 चितोग्नेर् (for चितोऽग्निर्). B Dn D2. 4. 6 G3 आज्यं (for यज्ञं). — b) Ś1 K1. 2 परोक्षं (for पक्षाभ्यां). K4 D3 तान्प्रबोधते; B1 तात वर्तिते; B2–4 Dc Dn D4. 6 G3 तत्प्रवर्ति(B3 Dc2 Dn3 °र्तं)ते. — c) K3 मित्रैः (for मन्त्रैः). B2 संप्रमिता; Dc2 प्रशामिता. S

C. 3. 14172 B. 3. 220. 17 K. 3. 222. 17 मन्त्रैः प्रशमिता ह्येते नेष्टं मुष्णन्ति यज्ञियम् ॥ १७
बृहदुक्थतपस्यैव पुत्रो भूमिमुपाश्रितः ।
अग्निहोत्रे हूयमाने पृथिव्यां सद्भिरिज्यते ॥ १८
रथंतरश्च तपसः पुत्रोऽग्निः परिपठ्यते ।
मित्रविन्दाय वै तस्य हविरध्वर्यवो विदुः ।
मुमुदे परमप्रीतः सह पुत्रैर्महायशाः ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१० ॥

२११

मार्कण्डेय उवाच ।
गुरुभिर्नियमैर्युक्तो भरतो नाम पावकः ।
अग्निः पुष्टिमतिर्नाम तुष्टः पुष्टिं प्रयच्छति ।
भरत्येष प्रजाः सर्वास्ततो भरत उच्यते ॥ १
अग्निर्यस्तु शिवो नाम शक्तिपूजापरश्च सः ।
दुःखार्तानां स सर्वेषां शिवकृत्सततं शिवः ॥ २
तपसस्तु फलं दृष्ट्वा संप्रवृद्धं तपो महत्
उद्धर्तुकामो मतिमान्पुत्रो जज्ञे पुरंदरः ॥ ३
ऊष्मा चैवोष्मणो जज्ञे सोऽग्निर्भूतेषु लक्ष्यते ।
अग्निश्चापि मनुर्नाम प्राजापत्यमकारयत् ॥ ४

(except G_3) त्वेते (for ह्येते). — [d]) D_4 नेष्टे. B_1 मुंचंति; D_4 मुष्टंति. S (except G_3) याज्ञियं.

18 [a]) Dc D_4 बृहदुत्थस्; D_1 G_3 °दुक्थ्यस् (for °दुक्थ-). K_3 D_2 G_3 [इ]व (for [ए]व). T $G_{2.4}$ M तपस्यै(T G_2 °स्ये)व बृहदुक्थः (T_1 °त्थः; M °क्थ्यः). G_1 तस्यैव ब्रह्मदुक्थः स. — [b]) $B_{2.4}$ पुत्रौ. Ś$_1$ B_{1-3} Dc $D_{1.4.6}$ अपा°; K_3 इवा° (for उपा°). — [d]) M_1 सोद्भिर्; M_2 योद्भिर् (for सद्भिर्). Ś$_1$ T_1 इध्यते; $K_{1.2}$ D_3 इष्य°; Dc Dn_3 उच्य°; $G_{1.2.4}$ ईड्य° (for इज्य°).

19 D_5 om. 19^{ab}. — [b]) $B_{2.3}$ °पच्य°; T_2 °दृश्य° (for °पठ्य°). — [c]) B_1 Dn_1. n_2 तस्मै; B_4 पश्य (for तस्य). Ś$_1$ $K_{1.2}$ मित्रविंदादयस्तस्य; K_3 B_2 Dc Dn_3 $D_{2.5}$ T_2 M °विंदाय चैतस्य; $G_{1.2.4}$ °विंदा तथा भार्या. — [d]) B_4 विभुः; $G_{2.4}$ M_2 ददुः (for विदुः). — After 19^{cd}, S (except G_3) ins.:

1051* एतैः सह महाभाग तपस्तेजस्विभिर्नृप ।

— [f]) B_1 सपुत्रेण (for सह पुत्रैर्). D_3 °तपाः (for °यशाः).

Colophon. — *Major parvan:* Ś$_1$ K_2 Dn_2 D_3 T_2 G_{2-4} आरण्य. — *Sub-parvan:* G_1 मार्कंडेयसमस्या. Ś$_1$ $K_{1.3.4}$ B D (all om. sub-parvan name) mention only आंगिरस. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn_1 219; Dn_2 218; D_1 222; T $G_{1.3}$ M (M_2 *inf. lin.*) 212; $G_{2.4}$ M_2 (orig.) 214. — *Śloka no.:* Dn_1. n_2 19.

211

1 [a]) Ś$_1$ $K_{1.2}$ यंता; K_3 B Dn_1. n_2 $D_{4.6}$ G_3 जातो; K_4 D_{1-3} यज्ञैर्; Dc Dn_3 D_5 यत्तो (for युक्तो). — [b]) S (except G_3) पार्थिव (for पावकः). — [c]) Ś$_1$ $K_{1.2}$ Dc_2 $D_{1.5}$ पुष्टिपति°; B_1 तुष्टिमति° (for पुष्टिमति°). — [d]) $K_{2.3}$ तुष्टिपुष्टिं; D_5 पुष्टः पुष्टिं. — After 1, S (except G_3) ins.:

1052* सततं भरतश्रेष्ठ पावको वै महाप्रभः ।

2 [a]) K_4 B_{1-3} D (except $D_{1-3.5}$) T_2 G_3 च (for तु). — [b]) Ś$_1$ $K_{1.3.4}$ B_1 $D_{1.2}$ शक्तिपूजायनश्च यः (Ś$_1$ सः); T $G_{1.2.4}$ M शक्तिः (M_2 °क्तः) पूजा च (T_1 पूजाय; T_2 पूजय) नित्यशः (M निश्चयः). — [c]) B D (except $D_{2.3}$) G_3 च (for स). — [d]) Ś$_1$ transp. शिवकृत् and सततं. D_6 विदुः (for शिवः).

3 [a]) Ś$_1$ K $D_{1-3.5}$ तपसश्च; B_2 उपसह्य. D_1 परं; M बलं (for फलं). — [b]) Dn_1. n_2 $D_{4.6}$ T_2 G_{2-4} संप्रवृत्तं; D_1 प्रवृद्धं च (for संप्रवृद्धं). Ś$_1$ K_{2-4} $D_{1-3.5}$ ततो (for तपो). K_3 [ऽ]भवत् (for महत्). S (except G_3) तपोमयं (for तपो महत्). — [c]) K_3 तद्धंतुकामो; B_1 उद्धर्तुमानो; B_4 D_5 तत्कर्तुंकामो; Dn_3 S (except G_3) तद्धर्तुंकामो. B_3 बलवान् (for मतिमान्). — [d]) Ś$_1$ $K_{1.2}$ B_2 G_4 पुत्रं (for पुत्रो). K_3 D_5 (before corr.). $_6$ यज्ञे; D_4 याज्ञे (for जज्ञे).

4 [a]) $K_{1.2.4}$ Dn_1. n_2 $D_{1.4-6}$ G_3 उष्मा; Dc Dn_3 तस्माच् (for ऊष्मा). K_2 Dc_1 Dn_3 T_1 $G_{1.2.4}$ चैवोष्मणा; D_1 °ष्मवान्. — [c]) B_1 हि (for [अ]पि). D_5 मतिर् (for

शंयुमग्निमथ प्राहुर्ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
आवसथ्यं द्विजाः प्राहुर्दीप्तमग्निं महाप्रभम् ॥ ५
ऊर्जस्करान्हव्यवाहान्सुवर्णसदृशप्रभान् ।
अग्निस्तपो ह्यजनयत्पञ्च यज्ञसुतानिह ॥ ६
प्रशान्तेऽग्निर्महाभाग परिश्रान्तो गवांपतिः ।
असुराञ्जनयन्घोरान्मर्त्यांश्चैव पृथग्विधान् ॥ ७
तपसश्च मनुं पुत्रं भानुं चाप्यङ्गिरासृजत् ।
बृहद्भानुं तु तं प्राहुर्ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ ८
भानोर्भार्या सुप्रजा तु बृहद्भासा तु सोमजा ।
असृजेतां तु षट् पुत्राञ्शृणु तासां प्रजाविधिम् ॥ ९
दुर्बलानां तु भूतानां तनुं यः संप्रयच्छति ।
तमग्निं बलदं प्राहुः प्रथमं भानुतः सुतम् ॥ १०
यः प्रशान्तेषु भूतेषु मन्युर्भवति दारुणः ।
अग्निः स मन्युमान्नाम द्वितीयो भानुतः सुतः ॥ ११
दर्शे च पौर्णमासे च यस्येह हविरुच्यते ।
विष्णुर्नामेह योऽग्निस्तु धृतिमान्नाम सोऽङ्गिराः ॥ १२
इन्द्रेण सहितं यस्य हविराग्रयणं स्मृतम् ।
अग्निराग्रयणो नाम भानोरेवान्वयस्तु सः ॥ १३

C. 3. 14189
B. 3. 221. 13
K. 3. 223. 13

मनुर्). — [d]) K3 अकल्पयत्; B1 स कामयेत् (m as in text); S (except G3) स(G1 सु)कारणं (for अकारयत्).

5 [c]) Ś1 K3 आवसक्थ्यं (K3 °क्थं); B4 °सख्यं; T1 आहुः स्तुत्यं; G1 आवत्स्य त्वं (for आवसथ्यं).

6 G1 om. 6[ab]. — [a]) Ś1 K2 T1 ऊर्जस्कारान्; K4 °स्वरान्; B2 °च्चुरान्; B3 (m as in text) ऊर्ध्वंकरान्. — [b]) Ś1 °रजत° (for °सदृश°). — [c]) Ś1 K D1. 2 वह्नीन्; B1–3 Dn1. n2 D4. 6 T2 G3 ततस्; B4 Dc Dn3 D3. 5 वह्निस् (for अग्निस्). Ś1 K B4 Dc Dn3 D1–3. 5 ततो; G4 तप्यो (for तपो). Ś1 K1. 2 [ऽ]न्यां जनयेत्; K3. 4 D1–3. 5 व्यजनयत्; B4 [ऽ]प्य°; D4 [ऽ]भ्य° (for ह्य°). — [d]) K4 D2. 3 यज्ञः; M2 जज्ञे (for यज्ञ-). B3 D2 इव (for इह).

7 M om. 7. — [a]) K B1. 3 Dc D2. 3. 5 प्रशांतो (K2 °भांतो); T1 G1. 2. 4 °ततो (for °शान्ते). Ś1 K1. 2. 4 B2 D2 T2 °भागः; Dc D1 °राज (for °भाग). — [b]) T1 प्रति° (for परि°). K3 गतागतिं; D2 गवां गतिः (for गवां पतिः). — K2 om. 7[c]–8[d]. — [c]) B3 T1 G2. 4 जनयद्; Dc D2. 3. 5 असृजद् (for जनयन्). — [d]) K3. 4 D3. 5 मत्स्यान् (for मर्त्यान्). G1. 2. 4 च स (for चैव). — G1 reads 3. 209. 16–21 after 7; M (which om. 7) reads them after 6.

8 K2 om. 8 (cf. v.l. 7). — [ab]) D5 भानुं पुत्रं (by transp.). T1 पूर्वं (for पुत्रं). Ś1 K3 B Dn1. n2 D4. 6 T2 G3 चाप्यंगिराः सृजत्; K4 Dc Dn3 D1–3. 5 चासृजदं(D5 °तां)गिराः. — [c]) K3 Dc D5 ततः; T G2. 4 च तं (for तु तं). — D5 om. (hapl.) 8[d]–10[c].

9 D5 om. 9 (cf. v.l. 8). — [a]) Ś1 K B1 (m as in text) D1–3 सूर्यजा तु; S (except G3) महाराज (for सुप्रजा तु). — [b]) K3 °द्भानुश्; B2 °द्दोषा (for °द्भासा). K3 D2 S (except G3) च (for तु). B (B3 marg.) Dc Dn D4. 6 G3 सूर्यजा; B3 शाम° (for सोम°). — [c]) Ś1 K2. 3 B1 अयाचेतां; B2. 4 असृजत्तान् (B4 °त्सा); D1–3 अजायेतां; G2. 4 अजायत (for असृजेतां). G2. 4 हि (for तु). Ś1 K2. 4 D2. 3 ते; K3 B1 तान् (for षट्). T1 G1 षट् पुत्राञ्जनयामास; T2 सा षट् पुत्रानजायंत; M षट् पुत्रान्याचत तदा. — After 9[c], G1 ins.:

1053* तदा सा कन्यया सह ।
भानोरङ्गिरसस्याथ.

— [d]) Ś1 K1–3 ताभ्यां; D1. 3 G2. 4 तेषां; D2 M1 तस्याः; G1 तस्य; M2 तस्यां (for तासां). Ś1 D1 °विधिः (for °विधिम्). T2 हर्षपुत्रांस्तदा शृणु.

10 D5 om. 10[abc] (cf. v.l. 8). — [b]) Ś1 K D1 तनूर्; B1. 3 Dc Dn D4. 6 G3 असून्; B4 D2. 3 बलं (for तनुं). B2 असृजन्यः प्रयच्छति. — [cd]) Ś1 transp. बलदं and प्रथमं. B4 भानुजः; S (except G3) °जं (for °तः).

11 11[ab] = (var.) 3. 209. 22[ab]. — [a]) K3 तु शा° (for प्रशा°). G1 लोके° (for भूते°). T1 भूतेषु यः प्रशांतेषु. — [c]) G4 अग्निः सुमन्युनामा वै. — [d]) S (except G3) भानुजः (for °तः). Ś1 K2 स्वयं (for सुतः).

12 [a]) Ś1 K3 D5 M पौर्णमास्ये; T1 G1 पूर्णमासे; T2 G2. 4 पौर्णमास्यां. — [b]) Ś1 °रुष्यते; K1. 2 °रिष्यते (for °रुच्यते). D1 हविर्यस्येह चोच्यते. — [c]) K3 D1–3. 5 T1 M विष्णुना सह (for विष्णुर्नामेह). Ś1 K1 [इ]ति; K4 T2 ह (for [इ]ह). Ś1 K2 T1 सोग्नि°; M1 वह्नि° (for योऽग्नि°). — [d]) Ś1 K1. 2 G1 नामतोंगिराः; K4 नामतोचिरात्; D1. 3 नामतो विराट्. B2 धृतिर्नामापि सोंगिराः.

13 [a]) Ś1 K1. 2 तस्य; G4 यस्तु (for यस्य). — [b]) Ś1 K2 आश्रयणं; K3 B3 Dc2 अग्रयणं; K4 D3 आग्र्ययणं; B1 अग्रहणं; B2 अग्र्यहरं; D2 आग्रायणं. Ś1 K1. 2 विदुः (for

C. 3. 14189 B. 3. 221. 14 K. 3. 223. 14 चातुर्मास्येषु नित्यानां हविषां यो निरग्रहः ।
चतुर्भिः सहितः पुत्रैर्भानोरेवान्वयस्तु सः ॥ १४
निशां त्वजनयत्कन्यामग्नीषोमावुभौ तथा ।
मनोरेवाभवद्भार्या सुषुवे पञ्च पावकान् ॥ १५
पूज्यते हविषाग्र्येण चातुर्मास्येषु पावकः ।
पर्जन्यसहितः श्रीमानग्निर्वैश्वानरस्तु सः ॥ १६
अस्य लोकस्य सर्वस्य यः पतिः परिपठ्यते ।
सोऽग्निर्विश्वपतिर्नाम द्वितीयो वै मनोः सुतः ।
ततः स्विष्टं भवेदाज्यं स्विष्टकृत्परमः स्मृतः ॥ १७
कन्या सा रोहिणी नाम हिरण्यकशिपोः सुता ।
कर्मणासौ बभौ भार्या स वह्निः स प्रजापतिः ॥ १८
प्राणमाश्रित्य यो देहं प्रवर्तयति देहिनाम् ।
तस्य संनिहितो नाम शब्दरूपस्य साधनः ॥ १९
शुक्लकृष्णगतिर्देवो यो बिभर्ति हुताशनम् ।
अकल्मषः कल्मषाणां कर्ता क्रोधाश्रितस्तु सः ॥ २०
कपिलं परमर्षिं च यं प्राहुर्यतयः सदा ।
अग्निः स कपिलो नाम सांख्ययोगप्रवर्तकः ॥ २१
अग्निर्यच्छति भूतानि येन भूतानि नित्यदा ।
कर्मस्विह विचित्रेषु सोऽग्रणीर्वह्निरुच्यते ॥ २२
इमानन्यान्समसृजत्पावकान्प्रथितान्भुवि ।

स्मृतम्). — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ आश्रयणो; K$_3$ अग्रह्यणो; K$_4$ D$_{2.3}$ आग्र्ग्रयणो; B$_1$ अग्रहणो; B$_2$ अग्र्यं यशो; B$_3$ Dc Dn$_3$ D$_5$ अग्रयणो. — ^{d}) = 14^{d}. B$_{1.4}$ [आ]त्मज° (for [अ]न्वय°). K$_3$ तु यः; S (except G$_3$) स्मृतः (for तु सः).

14 Ś$_1$ K$_{1.2}$ D$_1$ om. (hapl.) 14. — ^{b}) K$_3$ B$_{1.3.4}$ Dc Dn$_3$ D$_3$ (*sup. lin.*) T$_1$ G$_{2.4}$ M निरग्रजः; K$_4$ D$_{2.3}$ (orig.) निरव्रजः; B$_2$ निरुच्यते; D$_5$ T$_2$ G$_1$ [ऽ]ग्निरग्रतः (T$_2$ °जः; G$_1$ °हः). — M$_2$ om. (hapl.) from पुत्रैर् (in 14^{c}) up to सहितः (in 16^{c}). — ^{c}) G$_{1.2.4}$ सहितैः (for °तः). — ^{d}) = 13^{d}. G$_1$ अंगिरस° (for एवान्वय°). T स्मृतः (for तु सः).

15 M$_2$ om. 15 (cf. v.l. 14); G$_1$ om. (hapl.) 15–16. — ^{a}) B$_{2.4}$ Dc$_2$ Dn$_{1.}$ n$_2$ D$_3$ T$_2$ निशा (for निशां). B$_1$ Dn$_3$ M$_1$ च (for तु). — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ सुतौ; G$_2$ अपि (for तथा). — ^{c}) Dn$_1$ भानोर् (for मनोर्). D$_5$ या चा°; T$_1$ M$_1$ एषा° (for एवा°). — ^{d}) T$_2$ °वे पावकान्बहून्.

16 M$_2$ om. up to सहितः (in 16^{c}); G$_1$ om. 16 (cf. v.l. 14, 15). — ^{a}) K$_4$ पूज्यंते; B$_2$ युज्यते. K$_{2.4}$ Dn$_3$ D$_1$ हविषाग्रेग; T G$_{2.4}$ M$_1$ हविषा (T$_1$ °षां) योग्रे. — ^{b}) B$_2$ चातुर्मास्येन; D$_5$ °स्ये ह. — ^{c}) Ś$_1$ पंचान्यस°; K$_1$ पचन्या स°; B$_{2.4}$ पर्जन्यः स°. — ^{d}) Dc Dn$_3$ च सः; T$_2$ ततः (for तु सः).

17 ^{a}) K$_{1.2}$ B$_{1.3}$ D$_2$ M$_1$ transp. लोक° and सर्व°. — ^{b}) K$_4$ B D (except D$_{1–3.5}$) G$_3$ प्रभुः (for पतिः). K$_3$ B Dn$_{1.}$ n$_2$ D$_{1–4.6}$ G$_3$ परिपच्यते; Dc$_1$ Dn$_3$ M$_1$ °पद्यते. — ^{d}) B$_1$ यो (for वै). S (except T$_2$ G$_3$) द्वितीयस्त(G$_{2.4}$ °स्ता)पसः सुतः. — After 17^{cd}, T G$_{1.4}$ M *repeat* 3. 209. 16–21. — G$_2$ M om. 17^{ef}. — 17^{ef} = 3. 209. 21^{cd}. — ^{e}) Ś$_1$ K$_{2.3}$ D$_{2.3.5}$ G$_4$ त्विष्टं; K$_1$ त्विष्टिं; K$_4$ सृष्टं; B$_3$ Dc$_2$ शि° (for स्वि°). Ś$_1$ K$_{1.2}$ गुह्यं; K$_{3.4}$ D$_{1–3.5}$ T G$_{1.4}$ ग्राह्यं; B$_1$ गृह्यं (for आज्यं). — ^{f}) B$_2$ शिष्ट°; D$_3$ स्स्विष्ट°; G$_1$ मिष्ट° (for स्विष्ट°). K$_3$ B D (except D$_{2.3}$) G$_3$ परमस्तु सः; G$_{1.4}$ परसंमतः.

18 ^{a}) D$_{2.3}$ कन्यका; G$_{1.2.4}$ M$_1$ कन्या या (for कन्या सा). S (except G$_3$) हरिणी (for रोहिणी). — ^{b}) K$_1$ °कश्यपोः. K$_2$ Dc D$_{1.4}$ सुताः. — ^{c}) K$_4$ D$_{1–3}$ कर्द-मस्य; B$_4$ T$_2$ G$_{1.2.4}$ M$_1$ कर्मणोसौ. K$_{1.2}$ B$_1$ T$_2$ M$_1$ सा; B$_4$ वा (for [अ]सौ). K$_3$ D$_1$ भवद्; T$_1$ वहौ (for बभौ).

19 ^{a}) Ś$_1$ K B$_1$ D$_{2.3.5}$ T G$_{1.2.4}$ M$_1$ प्राणम् (as in text); the rest प्राणान्. — Dn$_2$ om. 19^{cd}. — ^{c}) K$_2$ D$_3$ यस्य (for तस्य). — ^{d}) M$_2$ तस्य (for शब्द-). Ś$_1$ K D$_{1–3.5}$ साधकः (for °नः).

20 ^{a}) G$_1$ शुक्लं कृष्णं (for शुक्लकृष्ण-). D$_2$ गती; B$_4$ S (except T$_2$ G$_3$) -वपुर् (for -गतिर्). Ś$_1$ देहो; K$_2$ देहे (for देवो). — ^{b}) D$_1$ विशते यो (for यो बिभर्ति). B$_1$ Dc$_2$ D$_2$ T$_1$ G$_{2.4}$ M$_1$ हुताशनः.

21 ^{ab}) Ś$_1$ K D$_{1–3.5}$ परमर्षिं च यं प्राहुः कपिलं यतयः (Ś$_1$ K$_{1.2}$ मुनयः) सदा. — ^{c}) D$_5$ S (except G$_3$) तु (for स).

22 ^{a}) K$_{3.4}$ अग्रे (K$_4$ °ग्नं) यच्छति भूतानां; B D G$_3$ अग्रं (D$_2$ अयं) यच्छंति भूतानां; T$_1$ G$_{1.2.4}$ M योंतर् (T$_1$ यो नियच्छति भूतानि. — ^{b}) B$_1$ गच्छति; T G$_{1.2.4}$ M$_1$ चेष्टंति (for भूतानि).

23 ^{a}) Ś$_1$ K$_{2.3}$ अवसृजत्; B$_1$ अप्यसृजत्; B$_2$ D$_{4.6}$ M$_2$ असृजत; T$_1$ असृजन्यः; T$_2$ G$_{1.2}$ चा(G$_1$ च)सृजत्तान्; G$_4$ च ससृजे; M$_1$ अभ्यसृजत् (for समसृजत्). — ^{b}) K$_3$ T$_1$

अग्निहोत्रस्य दुष्टस्य प्रायश्चित्तार्थमुल्बणान् ॥ २३
संस्पृशेयुर्यदान्योन्यं कथंचिद्वायुनाग्नयः
इष्टिरष्टाकपालेन कार्या वै शुचयेऽग्नये ॥ २४
दक्षिणाग्निर्यदा द्वाभ्यां संसृजेत तदा किल ।
इष्टिरष्टाकपालेन कार्या वै वीतयेऽग्नये ॥ २५
यद्यग्नयो हि स्पृश्येयुर्निवेशस्था दवाग्निना ।
इष्टिरष्टाकपालेन कार्या तु शुचयेऽग्नये ॥ २६
अग्निं रजस्वला चेत्स्त्री संस्पृशेदग्निहोत्रिकम् ।
इष्टिरष्टाकपालेन कार्या दस्युमतेऽग्नये ॥ २७
मृतः श्रूयेत यो जीवन्परेयुः पशवो यथा ।
इष्टिरष्टाकपालेन कर्तव्याभिमतेऽग्नये ॥ २८
आर्तो न जुहुयादग्निं त्रिरात्रं यस्तु ब्राह्मणः ।
इष्टिरष्टाकपालेन कार्या स्यादुत्तराग्नये ॥ २९
दर्शं च पौर्णमासं च यस्य तिष्ठेत्प्रतिष्ठितम् । C. 3. 14206 B. 3. 221. 30 K. 3. 223. 30

M2 नव; M1 नृप (for भुवि). T2 G1. 2. 4 पावकान्प्रथितौजसः. — ^{d}) Ś1 K1. 2 उल्बणं; K3 D1. 5 उद्वहन्; T1 G1 उद्वहेत्; G2. 4 उद्वलान् (for उल्बणान्).

24 24^{c}=25^{c}, 26^{c}, 27^{c}, 28^{c}, 29^{c}, 30^{c}, 31^{c}. — ^{d}) = (var.) 26^{d}. K4 वै विधये; B1 दस्युमते; Dn1. n2 D2. 5 M वै (M Dn1 वि-) विचये; D1 विविधये; D3 सुमतये; T1 तंतुमते; T2 [अ]पि प्रचये; G1 [अ]न्नपतये; G2. 4 तु शुचये. — After 24, T1 reads 30.

25 Ś1 K1. 2. 4 om. (hapl.) 25; D2 om. 25^{a}–28^{b}; D5 T1 om. (hapl.) 25–26. — ^{b}) K3 संसृज्येत; B2 संश्रयेत; T2 संस्पृशेत. M1 संस्पृशेदाग्निहोत्रिकं. — 25^{c}=24^{c}, etc. — K3 om. 25^{d}–26^{d}. — ^{d}) G1 तु शुचये; G2 विविचये; G4 [अ]न्नपतये; M स्याद्वीतये (for वै वीतये). B1 कर्तव्याभिमतेग्नये.

26 K3 D2. 5 T1 om. 26 (cf. v.l. 25). — ^{a}) K1. 2 B4 G4 यद° (for यद्य°). Ś1 K1. 2. 4 विसृष्ये(K4 °मिश्रे)युर्; Dn D4. 6 G3 हि स्पृशेयुर् (Dn3 स्पृशेयुश्च); D1 [ऽ]भिमर्शेयुर्; G1. 4 [ऽ]भिस्पृश्येयुर्. — ^{b}) Ś1 विशेषस्था; K4 निविशस्था; B1 निवेशस्तं. K1 दवाग्नये. — ^{c}) =24^{c}, etc. Dc अष्टाकपाले तु. — ^{d}) = (var.) 24^{d}. B3 हि; B4 Dc वै; T2 M1 स्यात् (for तु). B2 कार्या पार्थकृतेग्नये. — After 26, T2 G1. 2. 4 M1 read 31.

27 D2 om. 27 (cf. v.l. 25); K1 om. (hapl.) 27–29. M2 transp. 27 and 28; T1 reads 27 after 30. — ^{a}) K4 Dc1 D1. 3. 5 अग्नीन् (for अग्निं). Ś1 K2. 4 D1. 3 या (K4 च also); K3 B2 Dc1 Dn1. n3 D4. 6 वै; Dn3 D5 च (for चेत्). — ^{b}) Ś1 अग्निहोत्रिणं; K2 °णा; K3. 4 D1. 3. 5 °कान्; B1. 4 Dc2 Dn1 °होत्रकं; T2 G2. 4 M2 आग्निहोत्रिकं. — 27^{c}=24^{c}, etc. — Dc1 om. 27^{d}. — ^{d}) Dn1 कुर्याद् (for कार्या). K4 B1 चाग्निमते; B2 पिष्टि°; Dn1 अप्सु°; Dn2 D4 वसु°; T1 G1 तंतु°; T2 G4 त्वस्य चये; G2 M2 तु (M2 त्वा-) शुचये; M1 तुष्टिमते (for दस्यु°).

28 D2 om. 28^{ab}; K1 om. 28 (cf. v.l. 25, 27); T1 om. (hapl.) 28–29. M2 transp. 27 and 28. — ^{a}) G2. 4 मृते (for मृतः). D5 सूयेत; T2 तु ननु (for श्रूयेत). B Dc Dn D1. 4. 6 G3 जीवः (for जीवन्). — ^{b}) S (except G3; T1 om.) परासुः (for परेयुः). G1. 2. 4 अशुचिर् (for पशवो). B2. 3 D (except D5; D2 om.) G3 M2 यदा; B4 यदि (for यथा). — 28^{c} = 24^{c}, etc. — D5 om. (hapl.) from सुरभि up to कार्या (in 29^{d}). — ^{d}) Ś1 K2 कार्या चाग्निमते°; K4 कार्या स्यादुत्तरा° (=29^{d}); B1. 4 कार्या वै वीतये° (B4 शुचये°); Dn1. n2 कार्या सुरभिमते° (hypermetric!); T2 कार्या ह्यग्नि°; G1. 2. 4 कार्या वसु° (cf. v.l. 30^{d}).

29 K1 T1 om. 29; D5 om. from 29^{a} up to कार्या (cf. v.l. 25, 28); Ś1 K2. 4 om. (hapl.) 29. — ^{b}) B4 S (except G3; T1 om.) वै द्विजः (for ब्राह्मणः). K3 संस्पृशेदग्निहोत्रिकं (=27^{b}). — 29^{c}=24^{c}, etc. — D6 om. 29^{d}–30^{d}. — ^{d}) K3 चाग्निमते°; B1 M2 तु शुचये°; D3 दस्युमते°; T2 G1. 2. 4 तंतुमते° (for स्यादुत्तरा°). M1 कर्तव्याप्सुमतेग्नये.

30 D6 om. 30 (cf. v.l. 29). K4 D1. 5 transp. 30 and 31; T1 reads 30 after 24. — ^{a}) Ś1 दार्श्ये; K1 T2 G1. 2. 4 दर्शे; T1 दर्शश्च (for दर्शं). Ś1 °मास्ये; K2 °मासे; K3 B1. 3 M °मास्यं; T1 °मासश्च; T2 G1. 2. 4 °मास्यां (for °मासं). D1 दर्शायां पौर्णमास्यां वा. — ^{b}) Ś1 K1. 2 यस्य तिष्ठति प्र(Ś1 सु)स्थितं; K3. 4 B1 D1–3 यस्य तिष्ठेत प्रस्थितं; T2 G1. 2. 4 यस्य तिष्ये प्रतिष्ठितः. — ^{d}) Ś1 K D1 पथि(K4 चाग्नि)म(K3 °ग)तेग्नये; T1 सुमतये° (for पथिकृते°). D2. 3 कर्तव्याभिमतेग्नये (= 28^{d}). — After 30, T1 reads 27.

31 Ś1 K1–3 D2. 3 T1 M2 om. (hapl.) 31. T2 G1. 2. 4 M1 read 31 after 26; K4 D1. 5 transp. 30 and 31. — ^{a}) K4 T2 G1. 2. 4 सूतकाग्निर्. G1. 2. 4 तु (for च). D5 चान्यं; T2 चाग्निः (for चाग्नि). — ^{b}) G2. 4 M1

C. 3. 14205 B. 3. 221. 30 K. 3. 223. 30 इष्टिरष्टाकपालेन कार्या पथिकृतेऽग्नये ॥ ३०
सूतिकाग्निर्यदा चाग्निं संस्पृशेदग्निहोत्रिकम् ।
इष्टिरष्टाकपालेन कार्या चाग्निमतेऽग्नये ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २११ ॥

२१२

र्कण्डेय उवाच ।
आपस्य मुदिता भार्या सहस्य परमा प्रिया ।
भूपतिर्भुवभर्ता च जनयत्पावकं परम् ॥ १
भूतानां चापि सर्वेषां यं प्राहुः पावकं पतिम् ।
आत्मा भुवनभर्तेति सान्वयेषु द्विजातिषु ॥ २
महतां चैव भूतानां सर्वेषामिह यः पतिः ।
भगवान्स महातेजा नित्यं चरति पावकः ॥ ३
अग्निर्गृहपतिर्नाम नित्यं यज्ञेषु पूज्यते ।
हुतं वहति यो हव्यमस्य लोकस्य पावकः ॥ ४
अपां गर्भो महाभागः सहपुत्रो महाद्भुतः ।
भूपतिर्भुवभर्ता च महतः पतिरुच्यते ॥ ५
दहन्मृतानि भूतानि तस्याग्निर्भरतोऽभवत् ।

आग्निहोत्रिकं. — $31^c=24^c$, etc. — ^{d}) T_2 $G_{2.4}$ ह्यप्सुमते; G_1 सुमतये; M_1 तंतुमते (for चाग्निमते).

Colophon. — *Major parvan:* $\acute{S}_1$ K_2 Dn_2 $G_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* G_1 M_2 मार्कंडेयसम(M_2 °मा)-स्या (followed in M_2 by आंगिरस). $K_{1.3.4}$ B D G_3 (all om. sub-parvan name) mention only आंगिरस. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn_1 220; Dn_2 219; D_1 223; T G_1 M (M_2 *inf. lin.*) 213; $G_{2.4}$ M_2 (orig.) 215. — *Śloka no.:* Dn_{1}. n_2 32; D_1 31.

212

1 ^{a}) K_2 Dc Dn_1. n_2 $D_{2.6}$ G_3 Cnp आपस्य दुहिता; K_4 आपद्य दुहिता (m as in text); D_1 आपवस्य सुता (for आपस्य मुदिता). — ^{b}) S (except G_3) सा चास्य (for सहस्य). $\acute{S}_1$ K_2 D_{1-3} T_2 $G_{1.2.4}$ M_2 परमप्रिया. — ^{c}) $=5^c$. $D_{2.5}$ T $G_{2.4}$ भूपतिं (for भूपतिर्). K_1 B_1 D_1 भव-; T $G_{1.2.4}$ भूत- (for भुव-). B_1 T $G_{1.2.4}$ -भर्तारं; B_3 -भार्या च; B_4 -कर्ता च (for -भर्ता च). — $\acute{S}_1$ $K_{1.3}$ om. (hapl.) 1^d–5^c. — ^{d}) $D_{1.2.5}$ असृजत् (for जनयत्). T $G_{1.2.4}$ जनयामास पावकं.

2 $\acute{S}_1$ $K_{1.3}$ om. 2 (cf. v.l. 1); D_3 om. 2^{ab}. — ^{a}) $K_{2.4}$ $D_{2.5}$ T_1 चैव; B_2 Dc_1 Dn_1. n_3 D_1 T_2 G_3 सापि; B_4 अपि (for चापि). — ^{b}) K_4 $D_{1.2.5}$ परं; B_1 प्रति (for पतिम्). — ^{c}) B_4 M °भर्ता च; D_2 °कर्तेति; T $G_{1.2.4}$ °कर्ता च (T तु) (for °भर्तेति). — ^{d}) B_4 योन्वयेषु; Dc_2 D_2 T_1 M सोन्वयेषु; T_2 $G_{1.2.4}$ सोध्वरेषु. B_2 $D_{1.2.5}$ S (except G_3) द्विजातिभिः. K_4 सान्वये बुद्धिजातिभिः (m as text).

3 $\acute{S}_1$ $K_{1.3}$ om. 3 (cf. v.l. 1). — ^{ab}) B_1 अन्येषां (for महतां). B_3 G_1 चापि (for चैव). M_1 transp. भूतानां and सर्वेषां. K_4 $D_{1-3.5}$ अपि; $B_{1.4}$ T_2 M चैव; T_1 G_1 एव; G_2 चापि (for इह). G_4 च यथा (for इह यः).

4 $\acute{S}_1$ $K_{1.3}$ om. 4 (cf. v.l. 1); M_2 om. 4–5. — ^{c}) K_2 द्रुतं; K_4 $D_{1-3.5}$ अयं; B_1 T $G_{1.2.4}$ M_1 आज्यं (for हुतं). M_1 हव्यं स (for यो हव्यम्). — ^{d}) B_2 तस्य; T_2 $G_{1.2.4}$ M_1 सर्व- (for अस्य).

5 $\acute{S}_1$ $K_{1.3}$ om. 5^{abc}; M_2 om. 5 (cf. v.l. 1, 4). — ^{a}) B_2 अयमेव (for अपां गर्भो). K_2 B_4 Dn_1 D_5 G_1 महाभाग; G_4 °गाः. — ^{b}) K_2 B_4 Dn $D_{4.6}$ G_3 सत्वभुग्यो (for सहपुत्रो). T_2 G_2 महान्प्र(G_2 °प्र)भुः (for महाद्भुतः). — ^{c}) $= 1^c$. K_2 D_1 भव-; T_1 G_1 भूत- (for भुव-). T $G_{1.2}$ -कर्ता (for -भर्ता). G_4 भुवनार्तश्च (for भुवभर्ता च).

6 ^{a}) B_4 D_6 भूतानि (for मृ°). T $G_{1.2.4}$ मृ(T_1 भू)-ता वहंतो हव्यानि; M मृतिं वह(M_2 °हं)ति भूतानां. — ^{b}) D_6 तथा°; M_1 तत्रा° (for तस्या°). T $G_{2.4}$ [अ]ग्नेरग्रजो (for [अ]ग्निर्भरतो). K_4 भव एव तु; M_1 वह्नितो°; M_2 वहना° (for भरतोऽभवत्). — ^{c}) $K_{2.3}$ B_4 D_2 M अग्निष्टोमे तु; B_{1-3} °ष्टोमेन; $D_{3.5}$ °ष्टोमेति; T $G_{1.2.4}$ °ष्टोमस्तु. D_6 नियम

अग्निष्टोमे च नियतः क्रतुश्रेष्ठो भरस्य तु ॥ ६
आयान्तं नियतं दृष्ट्वा प्रविवेशार्णवं भयात् ।
देवास्तं नाधिगच्छन्ति मार्गमाणा यथादिशम् ॥ ७
दृष्ट्वा त्वग्निरथर्वाणं ततो वचनमब्रवीत् ।
देवानां वह हव्यं त्वमहं वीर सुदुर्बलः ।
अथर्वन्गच्छ मध्वक्षं प्रियमेतत्कुरुष्व मे ॥ ८
प्रेष्य चाग्निरथर्वाणमन्यं देशं ततोऽगमत् ।
मत्स्यास्तस्य समाचख्युः क्रुद्धस्तानग्निरब्रवीत् ॥ ९
भक्ष्या वै विविधैर्भावैर्भविष्यथ शरीरिणाम् ।
अथर्वाणं तथा चापि हव्यवाहोऽब्रवीद्वचः ॥ १०
अनुनीयमानोऽपि भृशं देववाक्याद्धि तेन सः ।
नैच्छद्वोढुं हविः सर्वं शरीरं च समत्यजत् ॥ ११
स तच्छरीरं संत्यज्य प्रविवेश धरां तदा ।
भूमिं स्पृष्ट्वासृजद्धातून्पृथक्पृथगतीव हि ॥ १२
आस्यात्सुगन्धि तेजश्च अस्थिभ्यो देवदारु च ।
श्लेष्मणः स्फटिकं तस्य पित्तान्मरकतं तथा ॥ १३
यकृत्कृष्णायसं तस्य त्रिभिरेव बभ्रुः प्रजाः ।
नखास्तस्याभ्रपटलं शिराजालानि विद्रुमम् ।
शरीराद्विविधाश्चान्ये धातवोऽस्याभवन्नृप ॥ १४
एवं त्यक्त्वा शरीरं तु परमे तपसि स्थितः ।　　C. 3. 14223 B. 3. 222. 16 K. 3. 224. 16

(for °तः). — ^{d}) K$_{4}$ D$_{5}$ M °श्रेष्ठे (for °श्रेष्ठो). Ś$_{1}$ K$_{1.2.4}$ D$_{1-3}$ भवस्य तु; B$_{4}$ S (except G$_{3}$) भवत्युत; D$_{5}$ भविष्यति (for भरस्य तु). — After 6, Dc Dn D$_{5}$ ins.:

1054* स वह्निः प्रथमो नित्यं देवैरन्विष्यते प्रभुः ।

7 ^{a}) D$_{2.3}$ आयातं; T$_{1}$ आयाद्यो (for आयान्तं). — ^{c}) K$_{4}$ Dn D$_{4.6}$ G$_{3}$ देवास्तत्रापि (Dn$_{1}$ D$_{4.6}$ °धि-) गच्छंति. — ^{d}) T$_{1}$ °दिशः; T$_{2}$ तथा; G$_{1.2.4}$ M$_{2}$ °तथं (for °दिशम्).

8 ^{c}) D$_{2}$ च त्वं (sic); T$_{2}$ च (for त्वम्). — ^{d}) B$_{1}$ महावीर (for अहं वीर). T G$_{1.2.4}$ M अहं (T$_{2}$ महान्) देवेषु दुर्बलः (G$_{1}$ दुर्लभः). — ^{e}) K$_{1}$ B D (except D$_{1-3.5}$) G$_{3}$ M$_{2}$ अथ त्वं (M$_{2}$ तान्) (for अथर्वन्). Ś$_{1}$ K$_{2}$ Dc$_{2}$ D$_{2.3.5}$ T$_{1}$ M मध्व(D$_{5}$ °ध्वा)क्ष; B$_{1}$ मा सख्यं; T$_{2}$ G$_{1.2.4}$ मा द्वेषं (for मध्वक्षं). — ^{f}) B$_{1}$ क्षिप्रम् (for प्रियम्). D$_{5}$ एव (for एतत्).

9 ^{a}) K$_{4}$ D$_{3}$ T G$_{1.4}$ प्रेक्ष्य (for प्रेष्य). — ^{b}) K$_{1.2}$ Dc अन्यदेशं. Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ ततो गतः; T$_{2}$ अथागमत्. — ^{c}) K$_{3}$ D$_{2}$ तस्य समाचक्षुः; T$_{2}$ G$_{2}$ समस्तमाचख्युः.

10 ^{a}) B$_{3}$ भोगैर् (m भावैर् as in text). — ^{b}) K$_{1}$ भविष्यत; K$_{2}$ °ष्यंति (for °ष्यथ). B$_{1}$ शरीरिणः. — ^{c}) D$_{5}$ तथा प्राह; T$_{1}$ तथोवाच; G$_{1}$ तथा चार्चिर् (for तथा चापि). — ^{d}) D$_{5}$ महामतिः; T$_{1}$ तदा वचः (for ऽब्रवीद्वचः).

11 ^{a}) Hypermetric! Ś$_{1}$ अनुपीय°; B$_{1}$ अन्वीय° (for अनुनीय°). Ś$_{1}$ K$_{1.2.4}$ Dn D$_{3.4.6}$ G$_{3}$ हि; T$_{1}$ [ऽ]ति- (for ऽपि). T$_{2}$ अनुनीयमानेन भृशं. — ^{b}) Ś$_{1}$ °च्च तेन सः; K$_{4}$ D$_{2.3}$ °द् द्विजोत्तम; Dn$_{3}$ °द् द्विजेन सः; D$_{1.5}$ °द्विचेतनः; S (except G$_{3}$ M$_{2}$) °न्वितेन सः (for °द्धि तेन सः). — ^{c}) K$_{3}$ पूर्वं; Dn$_{3}$ सोढुं; D$_{1}$ शर्वः (for सर्वं). — ^{d}) B$_{1-3}$ D (except D$_{1-3.5}$) G$_{3}$ चापि सोत्यजत्; T$_{1}$ च तथात्य°; T$_{2}$ G$_{1.2.4}$ M च परित्यज(T$_{2}$ G$_{1}$ °जे)त् (for च समत्यजत्).

12 ^{a}) B$_{1}$ तच्छरीरं च; T$_{1}$ ततः शरीरं (for स तच्छरीरं). Dc संन्यस्य (for °त्यज्य). — ^{b}) Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ धरां तथा; M$_{1}$ धरातलं. — ^{c}) B$_{2}$ भूमिष्ठश्चाजहाद्धातून् (m as in text); T G$_{1}$ भूमिं स्पृष्ट्वा ततस्तेन (T$_{2}$ पृथग्धातून्; G$_{1}$ जडीकुर्वन्). — ^{d}) T$_{1}$ धातूनसृजताथ वै.

13 ^{a}) Ś$_{1}$ प्रायः; K B$_{1.3}$ Dn T$_{2}$ G$_{3}$ M पू(K$_{2}$ प्रि)-यात्; B$_{2}$ पूयं; B$_{4}$ यूपान्; T$_{1}$ आयात् (for आस्यात्). Ś$_{1}$ K$_{1}$ सगंधि; K$_{2}$ स्वगंधि; K$_{3}$ B$_{2}$ D$_{2}$ T$_{2}$ सुगंधं; K$_{4}$ B$_{1.4}$ Dc Dn D$_{4-6}$ G$_{3}$ सगंधं (for सुगन्धि). — ^{b}) T$_{1}$ अर्चिभ्यो (for अस्थि°). — ^{c}) B$_{1}$ श्लेष्माणं; G$_{1.2.4}$ °ष्मणा. K$_{1}$ B Dn D$_{4.6}$ T G$_{3}$ M स्फाटिकं. Ś$_{1}$ K B$_{4}$ D$_{2.3.5}$ चापि (for तस्य). — ^{d}) T$_{1}$ पीतान्; T$_{2}$ पीतं (for पित्तान्). Dn$_{1}$ G$_{3}$ मारकतं; M$_{1}$ मरकतस्. D$_{3}$ यथा (marg. *sec. m.* तथा as in text).

14 ^{a}) B$_{2}$ यत्तु; B$_{3}$ जगत्; D$_{2}$ यत्तत्; T$_{1}$ पादान्; M शकृत्; G$_{1.2.4}$ वातात् (for यकृत्). T$_{1}$ कार्ष्णायसं; G$_{2.4}$ कृष्णायसस्; M कृष्णाभवत्. Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ चापि (for तस्य). T$_{2}$ शकृत्कृष्णाभ्रमभवत्. — ^{b}) Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ transp. त्रिभिः and बभ्रुः. Ś$_{1}$ K$_{1-3}$ B$_{1.4}$ D$_{2.3.5}$ एभिर् (D$_{2}$ एव also); Dn$_{1}$ एष; S (except G$_{3}$) एतैर् (for एव). Dn$_{1}$ प्रभुः; D$_{2.5}$ S (except G$_{1.3}$) बहु- (for बभ्रुः). T$_{1}$ M -प्रभा (for प्रजाः). — ^{c}) S (except G$_{3}$) त्वचस् (for नखास्). — ^{d}) Ś$_{1}$ K$_{1-3}$ मुषाजालानि; B$_{3.4}$ D$_{2.3}$ M स्नायुजा°; T G$_{1.2.4}$ स्नायुजं चापि. G$_{1}$ विभ्रमं (for विद्रुमम्). — ^{e}) B Dc Dn$_{3}$ D$_{4.6}$ T G$_{3}$ M$_{2}$ शरीरं (for शरीराद्).

15 ^{a}) B$_{1}$ मुक्त्वा; D$_{5}$ त्यज्य; G$_{2}$ कृत्वा (for त्यक्त्वा). Ś$_{1}$ K D$_{2.3.5}$ तत्; B$_{2-4}$ Dc Dn D$_{1.4.6}$ G$_{3}$ च (for तु). — ^{d}) B$_{1}$ °साच्छादितः; D$_{5}$ °साप्यायितः (for °सोत्थापितः). B$_{1}$ T$_{1}$ पुरा; G$_{4}$ तथा (for तदा).

C. 3. 14224 B. 3. 222. 17 K. 3. 224. 17 भृग्वङ्गिरादिभिर्भूयस्तपसोत्थापितस्तदा ।। १५
भृशं जज्वाल तेजस्वी तपसाप्यायितः शिखी
दृष्ट्वा ऋषीन्भयाच्चापि प्रविवेश महार्णवम् ।। १६
तस्मिन्नष्टे जगद्भीतमथर्वाणमथाश्रितम् ।
अर्चयामासुरेवैनमथर्वाणं सुरर्षयः ।। १७
अथर्वा त्वसृजल्लोकानात्मनालोक्य पावकम् ।
मिषतां सर्वभूतानामुन्ममाथ महार्णवम् ।। १८
एवमग्निर्भगवता नष्टः पूर्वमथर्वणा ।
आहूतः सर्वभूतानां हव्यं वहति सर्वदा ।। १९
एवं त्वजनयद्धिष्ण्यान्वेदोक्तान्विबुधान्बहून् ।
विचरन्विविधान्देशान्भ्रममाणस्तु तत्र वै ।। २०
सिन्धुवर्जं पञ्च नद्यो देविकाथ सरस्वती ।
गङ्गा च शतकुम्भा च शरयूर्गण्डसाह्वया ।। २१
चर्मण्वती मही चैव मेध्या मेधातिथिस्तथा ।
ताम्रावती वेत्रवती नद्यस्तिस्रोऽथ कौशिकी ।। २२
तमसा नर्मदा चैव नदी गोदावरी तथा ।
वेण्णा प्रवेणी भीमा च मेद्रथा चैव भारत ।। २३
भारती सुप्रयोगा च कावेरी मुर्मुरा तथा ।
कृष्णा च कृष्णवेण्णा च कपिला शोण एव च ।
एता नद्यस्तु धिष्ण्यानां मातरो याः प्रकीर्तिताः ।। २४

16 ^{a}) T_1 तप्त्वा च (for जज्वाल). — ^{b}) B_2 तेजसा (for तपसा). K_1 [अ]प्यायतः; K_2 [अ]प्यजितः (for [आ]प्यायितः). T_2 शिखं. — ^{c}) K_1 B_{1-3} Dc Dn D_{4-6} T_1 G_3 ऋषिं; K_3 मुनिं; K_4 B_4 D_{1-3} मुनीन्; M_1 [अ]थर्षीन् (for ऋषीन्). Ś$_1$ K_2 दृष्ट्वा च निर्भयश्चापि.

17 ^{b}) Ś$_1$ K_4 D_5 उपाश्रितं; $K_{2.3}$ B_{1-3} Dc $D_{2-4.6}$ G_3 अपा° (for अथा°). — ^{c}) S (except T_1 G_3) एनं च (for एवैनम्). — ^{d}) K_1 अपाश्रितं; B Dc Dn $D_{4.6}$ $G_{1.3}$ सुरादयः (B_4 महर्षयः; Dn_3 उपाश्रितं) (for सुरर्षयः).

18 ^{a}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ [अ]थ सृ°; K_3 विसृ°; B_3 [अ]त्र सृ°; D_4 न्यसृ°; D_5 संसृ°; D_6 [अ]नुसृ°; G_3 [अ]न्वसृ° (for त्वसृ°). Ś$_1$ K_2 B_4 लोकम् (for लोकान्). B_1 D_2 T $G_{1.2.4}$ M अथर्वाणं श्रितान् (B_1 सृजन्; D_2 श्रुतान्; G_4 श्रुतान्) लोकान्. — ^{b}) T_1 आत्मनि. Ś$_1$ $K_{1.2}$ $D_{3.5}$ T_2 लोक-; $G_{1.2.4}$ [आ]लोच्य (for [आ]लोक्य). $K_{1.2}$ -पावनं; D_2 S (except T_1 G_3) पावकः; D_3 -पाशकः (for पावकम्). — ^{c}) Ś$_1$ $K_{2.3}$ B_1 Dc $D_{2.3.5}$ T_1 सर्वलोकानाम्. — ^{d}) T_1 $G_{1.2.4}$ M_1 उन्ममज्ज महार्णवात्.

19 ^{b}) B_2 पुनर् (for पूर्वम्). — ^{c}) Ś$_1$ K_2 आहृतः (for °हूतः).

20 ^{a}) K_3 B_4 $D_{1.5}$ T $G_{1.4}$ M एष (for एवं). Ś$_1$ K_2 तु जनयन्; B_2 ते जनयद्; Dc D_5 त्वजनयन् (for त्वजन°). — ^{b}) K_2 B_{1-3} Dc_2 $D_{5.6}$ S (except T_2 G_3) विविधान् (for विबुधान्). — ^{c}) K_3 विचिन्वन्; B_4 संचरन्; G_2 विचरद् (for विचरन्). — ^{d}) B_1 भ्राम्य° (for भ्रम°). D_5 च (for तु).

21 ^{a}) K_1 सिंधुवर्जं; K_2 °नर्वं; B Dc Dn $D_{1.3.4.6}$ G_3 सिंधुं (Dc Dn_1 °धु-) नदं (B_2 संज्ञं); D_2 °वर्यं; D_5 °राद्याः; T_1 G_2 °वर्ज्याः (G_2 °वर्जाः); T_2 °वत्याः; $G_{1.4}$ °र्यैवा; M °वर्याः (for °वर्जं). K_2 B D (except $D_{2.5}$) G_3 -नदं (for नद्यो). — ^{b}) T_1 देविकां च; T_2 देविन्नाथ. T_1 सरस्वतीं. — ^{c}) T_1 गंगां च. T_2 शतकुंभां; G_2 शातकुंभा. — ^{d}) Many MSS. सरयूर् or शरयुर्. Dc कुंडसा°; K_4m B_3m D_3 (*sup. lin.*). $_5$ गंडका°; T_2 गंधसा° (for गण्डसा°).

22 ^{b}) B_4 S (except T_1 G_3) मेधा स्मृति° (for मेधातिथि°). Dn तदा (for तथा). — ^{c}) T_1 $G_{1.2.4}$ इरा°; T_2 M होरा° (for ताम्रा°). — ^{d}) Ś$_1$ K $D_{1.3.5}$ गौतमी (for कौशिकी).

23 ^{a}) Dc Dn_3 विपाशा (for तमसा). — ^{b}) T_1 आदि- (for नदी). — Ś$_1$ om. (hapl.) 23^{c}–24^{b}. — ^{c}) $K_{3.4}$m $D_{1.2}$ वेण्योपवेण्यौ; $B_{1.3}$ Dc Dn $D_{3.4.6}$ G_3 वेणोपवेणा; $B_{3.4}$ वेण्वापवेण्वा; D_5 वेणावेण्यौ च; T_2 घंटा प्रवेणी; G_1 पेण्णा प्र°; $G_{2.4}$ बण्णा प्र° (for वेण्णा प्र°). T_1 विण्णा च मणिभिन्ना च. — ^{d}) K $D_{1-3.5}$ मद्रगा; B Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 वडवा; T_1 मरुता; T_2 भद्रथा; $G_{1.4}$ मैंद्रथा; G_2 मेंद्रथा (for मेद्रथा).

24 Ś$_1$ om. 24^{ab} (cf. v.l. 23). — ^{a}) $K_{1.2.4}$ $D_{1-3.5}$ M भरता (for भारती). T_1 भरतस्याप्रयोगा च; T_2 $G_{1.2.4}$ सुप्रयोगा च कावेरी. — ^{b}) K_1 सखरा; K_2 सुस्वरा; K_3 D_5 सुपुरा; K_4 $D_{2.3}$ सुरसा; B_4m Dc_2 Dn_3 सुप्रभा (B_4 orig. घर्घरा); Dc_1 सुप्रजा; D_1 सुरता; T_1 मुहुरा (for मुर्मुरा). T_2 $G_{1.2.4}$ सा नदी मञ्जुरा (T_2 दुर्मदा; G_1 चार्जुन) तथा. — ^{c}) Ś$_1$ K_4 सुवेणा (Ś$_1$ °ण्णा); $K_{1.2}$ भूवेण्णा; K_3 दुवेणा; $D_{1.2}$ त्रिवेणा (for कृष्णा च). K_{2-4} $D_{1.2}$ °वेणा; T_2 °वर्णा; G_1 °पेण्णा; $G_{2.4}$ °बण्णा (for °वेण्णा). B Dc Dn D_{3-6} G_3 तुंगवेणा (B °ण्वा) कृष्णवेणा (B °ण्वा); T_1 तुंगबिण्णा कृष्णबिण्णा. — ^{d}) Ś$_1$ K_4 D_{1-3} कपिशा; $K_{1.2}$ कथिता; K_3 कटमा; T_1 $G_{2.4}$ M_1

अद्भुतस्य प्रिया भार्या तस्याः पुत्रो विडूरथः ।
यावन्तः पावकाः प्रोक्ताः सोमास्तावन्त एव च ॥ २५
अत्रेश्चाप्यन्वये जाता ब्रह्मणो मानसाः प्रजाः ।
अत्रिः पुत्रान्स्रष्टुकामस्तानेवात्मन्यधारयत् ।
तस्य तद्ब्रह्मणः कायान्निर्हरन्ति हुताशनाः ॥ २६
एवमेते महात्मानः कीर्तितास्तेऽग्नयो मया ।
अप्रमेया यथोत्पन्नाः श्रीमन्तस्तिमिरापहाः ॥ २७
अद्भुतस्य तु माहात्म्यं यथा वेदेषु कीर्तितम् ।
तादृशं विद्धि सर्वेषामेको ह्येष हुताशनः ॥ २८
एक एवैष भगवान्विज्ञेयः प्रथमोऽङ्गिराः ।
बहुधा निःसृतः कायाज्ज्योतिष्टोमः क्रतुर्यथा ॥ २९
इत्येष वंशः सुमहानग्नीनां कीर्तितो मया ।
पावितो विविधैर्मन्त्रैर्हव्यं वहति देहिनाम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्वादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१२ ॥

२१३

मार्कण्डेय उवाच ।
अग्नीनां विविधो वंशः कीर्तितस्ते मयानघ
शृणु जन्म तु कौरव्य कार्तिकेयस्य धीमतः ॥ १
अद्भुतस्याद्भुतं पुत्रं प्रवक्ष्याम्यमितौजसम् । C. 3. 14242 B. 3. 223. 2 K. 3. 225. 2

काळिमा ; T$_2$ कलमा ; G$_1$ काशिका ; M$_2$ कयिमा (for कपिला). — K$_3$ om. (? hapl.) 24^e–25^d. — ^{e}) B$_3$ नित्याः (m नद्यः as in text). B$_1$ दिष्ट्यानां ; B$_3$ D$_2$ धिष्ट्या° ; G$_2$ घृष्ण्या° (for धिष्ण्या°). — ^{f}) G$_1$ प्रतिष्ठिताः (also प्रकीर्तिताः as in text).

25 K$_3$ om. 25 (cf. v.l. 24). — ^{a}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ अथ तस्य ; T$_2$ अहुतस्य (for अद्भुतस्य). — ^{b}) K$_1$ B D (except D$_{2.3.5}$) T$_1$ G$_3$ तस्य ; G$_1$ मम (for तस्याः). Ś$_1$ K$_{1.2.4}$ D$_{2.3.5}$ विभूरिति ; B Dc Dn D$_{1.4.6}$ G$_3$ विभू(Dc °दू)-रसिः ; T$_1$ विद्भूरथः ; T$_2$ वधूरथः. — ^{d}) D$_2$ ग्रहास् (for सोमास्). B$_2$ हि ; Dn D$_{1.4.6}$ G तु (for च).

26 ^{a}) Ś$_1$ K D$_{1-3.5}$ चैव (for चापि). — ^{b}) K$_4$ ब्रह्मणा ; Dc ब्राह्मणो. Ś$_1$ K B Dc D$_{2-6}$ मानसी (Dc$_2$ D$_{5.6}$ °सीः) (for °साः). Ś$_1$ K$_{1.2}$ B$_{2-4}$ D$_{3.4}$ प्रजा (for प्रजाः). — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ B$_1$ अत्रेः ; S (except G$_3$) अग्निः (for अत्रिः). Ś$_1$ K$_3$ B$_{1.4}$ Dc D$_{4.6}$ स्रष्टुकामान् (K$_3$ Dc$_1$ °कामाः) ; K$_1$ D$_2$ द्रष्टुकामाः (D$_2$ °कामः) ; Dn$_1$ सुष्टुकामान् ; T$_1$ स्रुषुवे तान् (for स्रष्टुकामः). — ^{d}) K$_2$ [अ]वार° ; G$_{1.4}$ [अ]थार° ; M$_1$ [अ]कार° (for [अ]धार°). — ^{e}) T$_1$ ततस् (for तस्य). Ś$_1$ K$_{2.3}$ B$_1$ D$_{1.5}$ T M तान् ; B$_4$ D$_{2.3}$ ते ; G$_{1.2.4}$ च (for तद्). Dc$_2$ D$_5$ कार्यान् (for कायान्). — ^{f}) B$_1$ निर्दहंति ; B$_4$ निर्वहंति ; D$_{2.3}$ निरहंति ; T$_1$ निर्हरेत्तु ; G$_2$ निर्हरंत. K$_{1.3}$ Dc$_2$ D$_1$ हुताश(D$_1$ °शि)नः ; Dn$_3$ T M हुताशनान् (T$_1$ °त्).

27 K$_{1.2}$ om. (hapl.) 27–28. — ^{a}) Ś$_1$ महाकायाः ; Dc$_2$ °त्मानं (for °त्मानः). — ^{b}) T$_1$ तु (for ते). D$_1$ महानघ (for ऽग्नयो मया). D$_2$ मताः ; T$_2$ G$_{1.2}$ यथा ; G$_4$ तथा (for मया). — ^{c}) T$_1$ °मेयबलो° (for °मेया यथो°).

28 K$_{1.2}$ om. 28 (cf. v.l. 27). — ^{a}) D$_5$ G$_4$ अत्य-द्भुतस्य (for अद्भुतस्य तु). M$_1$ च (for तु). — ^{b}) K$_3$ T$_1$ G$_4$ देवे° (for वेदे°). — ^{c}) D$_2$ तद्देशं (for तादृशं). T$_1$ सर्वं त्वम् (for सर्वेषाम्). — ^{d}) Ś$_1$ G$_3$ ह्येषु ; D$_1$ ह्येव ; D$_5$ ह्येको (for ह्येष).

29 ^{a}) K$_1$ एकम् ; K$_2$ एष ; D$_3$ एवम् (for एक). — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ G$_2$ M परमोंगिराः ; T$_2$ परमां° ; D$_1$ G$_{1.4}$ प्रथमां° (for प्रथमोऽङ्गिराः). — ^{c}) B$_4$ निर्जितः ; T$_1$ विस्तृताः ; G$_2$ निसृताः (for निःसृतः). Dc$_2$ कार्याज् ; T$_1$ कार्यां (for कायाज्). — ^{d}) T$_1$ °ष्टोमे ; M °ष्टोमात् (for °ष्टोमः). D$_5$ तथा (for यथा).

30 ^{c}) K$_3$ D$_3$ याचित्तो ; B Dc Dn D$_{4-6}$ G$_3$ योर्चितो ; D$_1$ एधितो ; G$_{1.2.4}$ M पावको (for पावितो).

Colophon. — *Major parvan :* Ś$_1$ K$_2$ Dn$_2$ T$_2$ G$_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan :* G$_1$ मार्कंडेयसमस्या. K$_{1.3}$ B D G$_3$ M$_1$ (all om. sub-parvan name) mention only आंगिरस (followed in M$_1$ by समाप्त). — *Adhy. name :* Dn$_1$. n$_2$ D$_4$ G$_3$ अग्निसमुद्भवः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : Dn$_1$ 221 ; Dn$_2$ 220 ; D$_1$ 224 ; T G$_{1.3}$ M (M$_2$ *inf. lin.*) 214 ; G$_{2.4}$ M$_2$ (orig.) 216. — *Śloka no.* : Dn$_1$. n$_2$ D$_{1.6}$ 32:

C. 3. 14242
B. 3. 223. 2
K. 3. 225. 2

जातं सप्तर्षिभार्याभिर्ब्रह्मण्यं कीर्तिवर्धनम् ॥ २
देवासुराः पुरा यत्ता विनिघ्नन्तः परस्परम् ।
तत्राजयन्सदा देवान्दानवा घोररूपिणः ॥ ३
वध्यमानं बलं दृष्ट्वा बहुशस्तैः पुरंदरः ।
स्वसैन्यनायकार्थाय चिन्तामाप भृशं तदा ॥ ४
देवसेनां दानवैर्यो भग्नां दृष्ट्वा महाबलः ।
पालयेद्वीर्यमाश्रित्य स ज्ञेयः पुरुषो मया ॥ ५
स शैलं मानसं गत्वा ध्यायन्नर्थमिमं भृशम् ।
शुश्रावार्तस्वरं घोरमथ मुक्तं स्त्रिया तदा ॥ ६
अभिधावतु मा कश्चित्पुरुषस्त्रातु चैव ह ।
पतिं च मे प्रदिशतु स्वयं वा पतिरस्तु मे ॥ ७
पुरंदरस्तु तामाह मा भैर्नास्ति भयं तव ।
एवमुक्त्वा ततोऽपश्यत्केशिनं स्थितमग्रतः ॥ ८
किरीटिनं गदापाणिं धातुमन्तमिवाचलम् ।
हस्ते गृहीत्वा तां कन्यामथैनं वासवोऽब्रवीत् ॥ ९
अनार्यकर्मन्कस्मात्त्वमिमां कन्यां जिहीर्षसि ।
वज्रिणं मां विजानीहि विरमास्याः प्रबाधनात् ॥ १०

केश्युवाच ।

विसृजस्व त्वमेवैनां शक्रैषा प्रार्थिता मया ।
क्षमं ते जीवतो गन्तुं स्वपुरं पाकशासन ॥ ११

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्त्वा गदां केशी चिक्षेपेन्द्रवधाय वै ।

213

1 Before the ref., T $G_{1.2.4}$ ins.:

1055* वैशंपायनः ।
श्रुत्वेमां धर्मसंयुक्तां धर्मराजः कथां शुभाम् ।
पुनः पप्रच्छ तमृषिं मार्कण्डेयं तपस्विनम् ।
युधिष्ठिरः ।
कुमारस्तु यथा जातो यथा चाग्नेः सुतोऽभवत् ।
यथा रुद्राच्च संभूतो गङ्गायां कृत्तिकासु च ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं कौतूहलमतीव मे ।

— M_1 om. the ref. — [ab]) K_4 B_{1-3} Dn_1. n_2 $D_{4.6}$ G_3 विविधा वंशाः कीर्तितास्ते. — [c]) $Ś_1$ K_{1-3} Dc $D_{1-3.5}$ T_1 च (for तु). T_2 $G_{1.2.4}$ जन्म त्वं शृणु कौरव्य.

2 [a]) T_1 कर्म; M_2 पश्य (for पुत्रं). — [b]) $Ś_1$ K_4 $B_{1.2}$ D_{1-3} G_3 [अ]मितौजसः; K_2 $G_{1.2.4}$ M महौ(K_2 °तौ)जसः. — [c]) K_1 B D (except $D_{1-3.5}$) G_3 ब्रह्मर्षि- (for सप्तर्षि-). K_4 D_{1-3} -भार्यासु; T_1 -भार्यायां (for -भार्याभिर्).

3 [a]) B_1 यत्नाद् (for यत्ता). — [b]) B_3 D_1 T_1 विनिघ्नंति; M_1 व्यनिघ्नंत. — [c]) D_3 यत्रा° (for तत्रा°). K_2 सर्व-; D_3 तदा (for सदा). — [d]) D_5 °दर्शिनः (for °रूपिणः).

4 [a]) K_2 लब्ध्वा (for दृष्ट्वा). — [b]) B_4 बहुभिस्तैः; D_5 बहुशस्त्रैः; T_2 भीषणास्त्रैः (for बहुशस्तैः). — T_2 om. 4^c–5^d. — [c]) B Dn $D_{4.6}$ G_3 स (for स्व-). — [d]) $G_{1.2.4}$ M चिंतां स मनसा(G_1 समनुसं-)वहत्.

5 T_2 om. 5 (cf. v.l. 4). — [a]) $B_{1.4}$ Dn_1. n_2 हि; B_2 D_5 T_1 G_1 यैर् (for यो). — [b]) $G_{1.2.4}$ हतां (for भग्नां). — [d]) T_1 M_2 संज्ञेयः (for स ज्ञेयः). B_2 पुरुषोत्तमः.

6 [a]) $Ś_1$ सशैलमानसं; D_2 सशैलं कांचनं. — [b]) K_3 भृशं; Dn $D_{4.6}$ T_2 G_3 इदं; D_{1-3} अमुं (for इमं). $Ś_1$ K_{1-3} तदा (for भृशम्). — [d]) K_1 मया सूक्तं; B_{2-4} अर्थयुक्तं; $G_{1.2.4}$ अथो मुक्तं. $Ś_1$ तदा स्त्रिया (by transp.); K_1 स्त्रिया मुदा.

7 [a]) K_2 D_5 अभिधावत; T_2 अभिभूयास्तु. N (except $Ś_1$ $K_{1.2}$) T_1 $G_{3.4}$ M_1 मां (for मा). — [b]) D_3 T_1 त्रातुमेव ह (T_1 हि); D_5 त्रातुमर्हति. $K_{2.4}$ $G_{1.2.4}$ हि; B_3 च (for ह). — [c]) D_2 प्रदर्शयंतु; D_3 प्रादिशतु. — [d]) T_1 श्रियं (for स्वयं). $Ś_1$ D_6 ते (for मे).

9 [b]) S (except T_1 G_3) °नद्धम् (for °मन्तम्). — [c]) $B_{1.3.4}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 कन्यां तां (by transp.). — [d]) K_4 B_2 T_1 G_1 [ए]नां (for [ए]नं). — After 9, $K_{1.2}$ ins.:

1056* केशिन्ननिच्छतीं कन्यां विजने वरयस्व माम् ।
मयि शास्तरि दुष्टानां वज्रहस्ते मदोदिते ।

10 $Ś_1$ K_1 om. 10. — [a]) $K_{2.3}$ B_4 °कर्म; T_2 G_1 M_2 °कर्मा (for °कर्मन्). K_3 कृत्वा त्वं; G_2 अस्माकं (for कस्मात्त्वं). — [c]) T_2 G_1 M_1 मा (for मां). T_2 [अ]भिजानीहि. — [d]) T_1 अस्यां; T_2 $G_{1.2.4}$ अस्मात् (for अस्याः). T_1 $G_{1.2.4}$ M प्रमाथनात्; T_2 °माथिनः (for °बाधनात्).

11 T_2 G_1 om. the ref. — [a]) T_2 कैशिजाशु (sic) (for विसृजस्व). K_2 T $G_{1.4}$ [ए]तां (for [ए]नां). — [b]) K_1 अथैनं वासवोब्रवीत्. — [c]) B_1 क्षेमं ते; B_2 प्रेक्षंते (for क्षमं ते). K_1 जीवितुं; D_5 $G_{1.4}$ जीवता; G_2 °नो (for °तो). — [d]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ स्वपुरे.

12 $B_{3.4}$ Dn $D_{4.6}$ S om. the ref. — [b]) $D_{1.3.5}$ च (for वै). T_2 $G_{1.2.4}$ चिक्षेपेंद्राय वै तदा.

13 [b]) $Ś_1$ क्रुद्धः केशी (by transp.). D_2 ह्यवासृजत्; T_1 अपासृ°. — After 13^{ab}, S (except G_3 M_2) ins.:

तामापतन्तीं चिच्छेद मध्ये वज्रेण वासवः ॥ १२
अथास्य शैलशिखरं केशी क्रुद्धो व्यवासृजत् ।
तदापतन्तं संप्रेक्ष्य शैलशृङ्गं शतक्रतुः ।
बिभेद राजन्वज्रेण भुवि तन्निपपात ह ॥ १३
पतता तु तदा केशी तेन शृङ्गेण ताडितः ।
हित्वा कन्यां महाभागां प्राद्रवद्भृशपीडितः ॥ १४
अपयातेऽसुरे तस्मिंस्तां कन्यां वासवोऽब्रवीत् ।
कासि कस्यासि किं चेह कुरुषे त्वं शुभानने ॥ १५

कन्यांवाच ।

अहं प्रजापतेः कन्या देवसेनेति विश्रुता ।
भगिनी दैत्यसेना मे सा पूर्वं केशिना हृता ॥ १६
सहैवावां भगिन्यौ तु सखीभिः सह मानसम् ।
आगच्छावेह रत्यर्थमनुज्ञाप्य प्रजापतिम् ॥ १७
नित्यं चावां प्रार्थयते हर्तुं केशी महासुरः ।
इच्छत्येनं दैत्यसेना न त्वहं पाकशासन ॥ १८
सा हृता तेन भगवन्मुक्ताहं त्वद्बलेन तु ।
त्वया देवेन्द्र निर्दिष्टं पतिमिच्छामि दुर्जयम् ॥ १९

इन्द्र उवाच ।

मम मातृष्वसेया त्वं माता दाक्षायणी मम ।
आख्यातं त्वहमिच्छामि स्वयमात्मबलं त्वया ॥ २०

कन्यांवाच ।

अबलाहं महाबाहो पतिस्तु बलवान्मम ।
वरदानात्पितुर्भावी सुरासुरनमस्कृतः ॥ २१

इन्द्र उवाच ।

कीदृशं वै बलं देवि पत्युस्तव भविष्यति ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तव वाक्यमनिन्दिते ॥ २२

कन्योवाच ।

देवदानवयक्षाणां किंनरोरगरक्षसाम् ।
जेता स दुष्टो दुष्टानां महावीर्यो महाबलः ॥ २३
यस्तु सर्वाणि भूतानि त्वया सह विजेष्यति । C. 3. 14265 B. 3. 224. 9 K. 3. 226. 9

1057* महामेघप्रतीकाशं चलत्पावकसंकुलम् ।
— [c]) Ś$_1$ K$_{3.4}$ B$_{1–3}$ Dc D$_{2–4}$ M$_1$ तम् (for तद्). K$_1$ चिच्छेद; T$_2$ वेगेन; G$_{1.2.4}$ M वज्रेण (for संप्रेक्ष्य). — [e]) S (except G$_3$) वेगेन (for वज्रेण). — [f]) K$_{3.4}$ B$_{1.3}$ D$_{2.3.5}$ S (except G$_3$) च (for ह).

14 [ab]) B$_1$ पपाताशु (for पतता तु). Ś$_1$ K$_{1.2}$ तेन केशी (by transp.). — [d]) K$_3$ भृशताडितः; T$_1$ भयपीडितः.

15 [c]) T$_1$ M$_1$ किं त्वेह. — [d]) G$_2$ वरा° (for शुभा°). — After 15, all MSS. (except Ś$_1$ K$_{1–3}$ D$_5$ G$_3$) ins. an addl. colophon (*adhy. no.:* Dn$_1$ 222; Dn$_2$ 221; D$_1$ 225; T G$_1$ M [M$_3$ *inf. lin.*] 215; G$_{2.4}$ M$_2$ [orig.] 217).

16 [a]) T$_1$ अपां° (for प्रजा°). — [c]) K$_1$ B Dn$_1$. n$_2$ D$_{4.6}$ G$_{3.4}$ मे दैत्यसेना (by transp.). — [d]) B$_4$ या (for सा). K$_4$ (*sup. lin.* as in text) Dc$_1$ हता (for हृता).

17 [a]) N G$_{1.3}$ M$_2$ सदैवावां. — [b]) K$_4$ Dc Dn$_3$ T G$_{1.3.4}$ सखिभिः. Ś$_1$ K$_{1.2}$ मानद; D$_3$ °से; G$_4$ °सः (for °सम्). — [c]) T$_1$ G$_{1.2.4}$ आगच्छाव (T$_1$ °त्येच्छा) विहारार्थम्.

18 [a]) Ś$_1$ K$_2$ चैनां; D$_5$ वाचा; T$_1$ त्वावां (for चावां). — [b]) Ś$_1$ K$_2$ देशे देशे; K$_4$ केशी हर्तुं (by transp.); G$_1$ गंतुं केशी. K$_3$ Dc Dn$_3$ D$_5$ °बलः; D$_{1.2.4}$ °सुर (for °सुरः). — [c]) M ऐच्छदे(M$_2$ °ते)नं (for इच्छत्येनं). — [d]) K$_2$ B$_{1–3}$ Dn D$_{4.6}$ G$_3$ चाहं (for त्वहं).

19 [a]) B$_{1–3}$ Dc$_1$ Dn$_1$. n$_3$ D$_{4.6}$ T$_1$ G$_3$ [अ]नेन (for तेन). — [c]) G$_1$ पुरा (for त्वया). — [d]) S (except G$_3$) दुर्लभं (for दुर्जयम्).

20 G$_4$ om. the ref. — [a]) D$_3$ °सेव (for °सेया). — [b]) Ś$_1$ K$_{1.2}$ तथा; B$_4$ च मे (for मम). — [c]) K D (except D$_{1–3.5}$) T$_1$ G$_{1–3}$ आख्यातुं.

21 [a]) T$_2$ अलभ्या° (for अबला°). D$_3$ °भाग (for °बाहो).

22 D$_4$ transp. 22 and 23. — [a]) K$_4$ B$_{1–3}$ Dn D$_{1.4–6}$ G$_3$ तु; D$_3$ च (for वै). — [d]) M$_1$ वाक्याद् (for वाक्यम्).

23 D$_4$ transp. 22 and 23. — [b]) Ś$_1$ K$_{2.3}$ B$_2$ D$_{1–3.5}$ गंधर्वो° (for किंनरो°). — [c]) B$_{1–3}$ Dc Dn D$_{4.6}$ G$_3$ यो (for स). K$_4$ D$_{1–3}$ देवो दुष्टानां; B$_{1–3}$ Dc Dn D$_{4.6}$ G$_3$ दुष्टदैत्यानां (B$_{1.3}$ °दृप्तानां; B$_3$m °दैत्यानां) (for दृष्टो दुष्टानां). D$_5$ जेता सदैव दुष्टानां.

24 D$_4$ om. 24[ab]. — [a]) Ś$_1$ K$_{1–3}$ B$_{1.3}$ D$_{1.2.3}$ (before corr.). $_5$ यः स; T$_1$ स तु (for यस्तु). Dc यः सर्वभूतभूतानि; D$_3$ (by corr. *sec. m.*) यः सर्वाणि च भूतानि. — [b]) S (except G$_3$) सार्धं (for सह). D$_3$ विजेष्यते.

C. 3. 14265 B. 3. 224. 9 K. 3. 226. 9 स हि मे भविता भर्ता ब्रह्मण्यः कीर्तिवर्धनः ॥ २४

मार्कण्डेय उवाच ।

इन्द्रस्तस्या वचः श्रुत्वा दुःखितोऽचिन्तयद्भृशम् ।
अस्या देव्याः पतिर्नास्ति यादृशं संप्रभाषते ॥ २५
अथापश्यत्स उदये भास्करं भास्करद्युतिः ।
सोमं चैव महाभागं विशमानं दिवाकरम् ॥ २६
अमावास्यां संप्रवृत्तं मुहूर्तं रौद्रमेव च ।
देवासुरं च संग्रामं सोऽपश्यदुदये गिरौ ॥ २७
लोहितैश्च घनैर्युक्तां पूर्वां संध्यां शतक्रतुः ।
अपश्यल्लोहितोदं च भगवान्वरुणालयम् ॥ २८
भृगुभिश्चाङ्गिरोभिश्च हुतं मन्त्रैः पृथग्विधैः ।
हव्यं गृहीत्वा वह्निं च प्रविशन्तं दिवाकरम् ॥ २९
पर्व चैव चतुर्विंशं तदा सूर्यमुपस्थितम् ।
तथा धर्मगतं रौद्रं सोमं सूर्यगतं च तम् ॥ ३०
समालोक्यैकतामेव शशिनो भास्करस्य च ।
समवायं तु तं रौद्रं दृष्ट्वा शक्रो व्यचिन्तयत् ॥ ३१
एष रौद्रश्च संघातो महान्युक्तश्च तेजसा ।
सोमस्य वह्निसूर्याभ्यामद्भुतोऽयं समागमः ।
जनयेद्यं सुतं सोमः सोऽस्या देव्याः पतिर्भवेत् ॥ ३२
अग्निश्चैतैर्गुणैर्युक्तः सर्वैरग्निश्च देवता ।
एष चेज्जनयेद्गर्भं सोऽस्या देव्याः पतिर्भवेत् ॥ ३३
एवं संचिन्त्य भगवान्ब्रह्मलोकं तदा गतः ।
गृहीत्वा देवसेनां तामवन्दत्स पितामहम् ।
उवाच चास्या देव्यास्त्वं साधु शूरं पतिं दिश ॥ ३४

25 T_2 $G_{1.2.4}$ M_1 om. the ref. — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ ततः (for भृशम्). — ^{d}) D_3 सा प्रभा°; G_4 समभा° (for संप्रभा°). K_2 यादृशेमं प्रभा°; T_1 यादृशः संभविष्यति.

26 ^{a}) G_1 मतये (for उदये). — ^{c}) B_2 D_5 महाभाग; D_2 S (except $G_{1.3}$) महात्मानं. — ^{d}) $G_{1.2.4}$ प्रविशंतं (for विश°).

27 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ अमावस्यां. $Ś_1$ K_{1-3} $D_{1-3.5}$ च संवृत्तां (D_1 °त्तं); K_4 B Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 प्रवृत्तायां (for संप्रवृत्तं). — ^{b}) K_4 B Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 °तैं रौद्र एव तु ($B_{1.3.4}$ D_6 च). — ^{c}) B_1 तु (for च). K_1 संग्रामे.

28 ^{a}) T_1 लोहितां च. K_3 गुणै°; B_1 परै° (for घनै°). — ^{b}) T_1 G_1 M_2 पूर्वसंध्यां. — ^{d}) S (except T_1 G_3) मघ° (for भग°). D_1 वरुणोदयं; G_1 °णालयात्.

29 S (except G_3) transp. 29^{ab} and 29^{cd}. B_4 om. 29^{cd}. — ^{c}) $D_{2.3}$ हविर् (for हव्यं). M_2 गृहाय हव्यं (for हव्यं गृहीत्वा). K_3 हव्यं (for वह्निं). — ^{d}) K_2 प्रविशंति; B_3 प्रविशञ्च (m °शन्तं as in text).

30 ^{a}) $Ś_1$ सर्वं चैव; K_1 सर्वदैवं; K_2 सर्वदैव; K_3 पर्वतैव; G_3 पर्वं चैवं. S (except T_1 G_3) चतुर्विंशत्. — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ B_3 Dc $D_{1.5}$ ततो; T_2 G_4 तदा (for तथा). $Ś_1$ $K_{1.2}$ धर्मफलं रौद्रं (K_2 रात्रौ); Dc_2 $D_{2.3.5}$ M धर्मबलं रौद्रं; T G सूर्यं वह्निगतं (G_3 धर्मं गतं रौद्रं). — ^{d}) $Ś_1$ K B_3 Dc $Dn_{2.}n_3$ D_{1-4} सोम- (for सोमं). $Ś_1$ $K_{1.2}$ D_1 तत्; Dc Dn_3 सः; $D_{2.3.5}$ यत् (for तम्).

31 D_2 om. (hapl.) 31 (cf. v.l. 30). — ^{a}) $Ś_1$ $K_{3.4}$ B_4 Dc $D_{3.5}$ $G_{1.2.4}$ M_1 एवं; T_1 एकं (for एव). — ^{c}) K_2 तं रात्रौ; D_3 रौद्रं तद् (for तं रौद्रं). — ^{d}) K B D (D_2 om.) G_3 [अ]न्व(K_2 वि)चित°; T_1 M_2 [अ]प्य-चित° (for व्यचिन्त°). — After 31, K_2 B D (except $D_{2.3}$) G_3 ins.:

1057* सूर्याचन्द्रमसोर्घोरं दृश्यते परिवेषणम् ।
एतस्मिन्नेव राज्यन्ते महद्युद्धं तु शंसति ।
सरित्सिन्धुरपीयं तु प्रत्यसृग्वाहिनी भृशम् ।
शृगालिन्यग्निवक्त्रा च प्रत्यादित्यं विराविणी ।

32 ^{b}) K_3 उक्त°; D_6 मुक्त° (for युक्त°). — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ transp. सोम- and सूर्य-; T_1 transp. वह्नि- and सूर्य-. — ^{d}) Dc Dn_3 अद्भुतोपि; T_2 °तस्तु (for °तोऽयं). — ^{e}) K_1 यः; B_2 स्वं (for यं). — ^{f}) = 33^{d}. G_{1-4} [ऽ]सौ (for ऽस्या).

33 $Ś_1$ $K_{1.2}$ om. (hapl.) 33. — ^{a}) K_3 अग्निश्च तैर्; B_4 D_2 T G_2 M अग्निश्चैभिर्; $G_{1.4}$ अथानेकैर्. T M_2 गुणैः सर्वैः; G_1 गुणैरग्निः; G_4 गुणानग्निः (for गुणैर्युक्तः). — ^{b}) $K_{3.4}$ $D_{1.5}$ सर्वैरेताश्च देवताः; B_4 $D_{2.3}$ S (except G_3) अ($D_{2.3}$ M_1 ह्य)ग्निः सर्वाश्च (B_4 च सर्व-) देवताः. — ^{e}) $D_{1.3}$ $G_{1.2.4}$ वै; D_5 T_1 यं (for चेज्).

34 ^{a}) G_2 मघ° (for भग°). — ^{b}) $Ś_1$ K Dc Dn_3 $D_{1-3.5}$ गतः प्रभुः; B_2 गतस्तदा (for तदा गतः). — ^{d}) $K_{1.4}$ B_1m Dc_1 $Dn_{2.}n_3$ $D_{3.4}$ अवदत्स (D_3 °त्तं); $B_{1.2.4}$ अविंदत्स; Dc_2 $D_{1.2.5}$ अवंदत; S (except G_3) ववंदे स (T_2 च). — ^{e}) Dc त्वं साधु; S (except G_3) देव त्वं (for देव्यास्त्वं). — ^{f}) Dc देव्याः (for साधु).

35 ^{a}) K_4 $B_{1.2.4}$ मयै°; T_1 यदै° (for यथै°). — ^{c})

ब्रह्मोवाच ।
यथैतच्चिन्तितं कार्यं त्वया दानवसूदन ।
तथा स भविता गर्भो बलवानुरुविक्रमः ॥ ३५
स भविष्यति सेनानीस्त्वया सह शतक्रतो ।
अस्या देव्याः पतिश्चैव स भविष्यति वीर्यवान् ॥ ३६
मार्कण्डेय उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा नमस्तस्मै कृत्वासौ सह कन्यया ।
तत्राभ्यगच्छद्देवेन्द्रो यत्र देवर्षयोऽभवन् ।
वसिष्ठप्रमुखा मुख्या विप्रेन्द्राः सुमहाव्रताः ॥ ३७
भागार्थं तपसोपात्तं तेषां सोमं तथाध्वरे ।
पिपासवो ययुर्देवाः शतक्रतुपुरोगमाः ॥ ३८
इष्टिं कृत्वा यथान्यायं सुसमिद्धे हुताशने ।
जुहुवुस्ते महात्मानो हव्यं सर्वदिवौकसाम् ॥ ३९
समाहूतो हुतवहः सोऽद्भुतः सूर्यमण्डलात् ।
विनिःसृत्याययौ वह्निर्वाग्यतो विधिवत्प्रभुः ।
आगम्याहवनीयं वै तैर्द्विजैर्मन्त्रतो हुतम् ॥ ४०
स तत्र विविधं हव्यं प्रतिगृह्य हुताशनः ।
ऋषिभ्यो भरतश्रेष्ठ प्रायच्छत दिवौकसाम् ॥ ४१
निष्क्रामंश्चाप्यपश्यत्स पत्नीस्तेषां महात्मनाम् ।
स्वेष्वाश्रमेषूपविष्टाः स्नायन्तीश्च यथासुखम् ॥ ४२
रुक्मवेदिनिभास्तास्तु चन्द्रलेखा इवामलाः ।
हुताशनार्चिप्रतिमाः सर्वास्तारा इवाद्भुताः ॥ ४३
स तद्गतेन मनसा बभूव क्षुभितेन्द्रियः ।
पत्नीर्दृष्ट्वा द्विजेन्द्राणां वह्निः कामवशं ययौ ॥ ४४ C. 3. 14289 B. 3. 224. 33 K. 3. 226. 33

D2. 3 संभ° (for स भ°). Dc Dn3 भर्ता (for गर्भो). — ^{d}) B4 इंद्र°; Dc2 Dn3 D1 गुरु°; S (except T1 G3) उग्र° (for उरु°).

36 ^{a}) Dc Dn3 भविष्यति च (for स भवि°). — ^{c}) T1 चार्हः (for चैव). — ^{d}) Dc2 D3 भविष्यति स (by transp.); G1 संभविष्यति.

37 All MSS. om. the ref.! — ^{b}) Ś1 स (for [अ]सौ). Ś1 K1. 2 सहकन्यकः. — ^{d}) K4 D1–3 ब्रह्म°; T1 G1. 2. 4 M1 सप्त° (for देव°). — ^{e}) A few MSS. वशिष्ठ°. B1 सर्वे; D2 विप्रा (for मुख्या). — ^{f}) Dc2 D2 तु; M1 स- (for सु-). B Dc1 Dn1. n2 D4. 6 G3 -महाबलाः (B4 -महौजसः); T G1. 2. 4 °प्रभाः (for °व्रताः).

38 ^{a}) K2 भगार्थं; Dc2 D3 भो° (for भा°). K1 तपसोपार्थं; K2 B1m °पातुं; B2–4 D (except D1–3. 5) G3 तपसोधातुं (B3m °धान्तं) (for °पात्तं). — ^{b}) K3 B3 (m as in text) सोमस्य. G1. 2. 4 तदा° (for तथा°). K B1. 3 (m as in text) D1. 2. 3 (*sup. lin.* as in text). 5 T2 [अ]परे (for [अ]ध्वरे). — ^{c}) K4 पिपासया. K1. 2. 4 Dc D2 T G2 M [अ]भ्य(Dc2 °प्य)युर् (for ययुर्).

39 ^{a}) K2 इष्टं (for इष्टिं), and °न्याय्यं (for °न्यायं). — ^{b}) K3 B2 सुसमृद्धे; Dc2 °मिद्ध-. — ^{d}) Dc2 G1 सर्वैः; G2. 4 M1 सर्वं (for सर्व-). Dc -दिवौकसः.

40 ^{a}) Ś1 K2 सोपाहूतो; B3 समाहृतो (m °हूतो as in text); T2 °हितो. — ^{a}) K2 Dc2 D4. 6 सोद्भूतः (for सोऽद्भुतः). — ^{c}) K1. 4 B1. 2. 4 D (for D2 see below) G2. 3 ययौ (for [आ]ययौ). — D2 om. (hapl.) from °सृत्य up to विवि- (in 41^{a}). — ^{d}) B4 संश्रितो; T1 पार्श्व°; T2 पश्य°; G1. 2. 4 सूर्य°; M1 शाश्व° (for वाग्य°). — ^{e}) Dn3 D1. 6 अगम्य- (for आगम्य). D4 [आ]हवनीये स्वे. — ^{f}) B1 द्विजैर्मंत्रहुतो हुतं; B4 तैः समस्तं हुतं हविः.

41 D2 om. स तत्र विवि- (cf. v.l. 40). — ^{a}) T2 सततं; G1. 2. 4 स तु तं (for स तत्र). D5 विहितं; G1 विधिवत् (for विविधं). Dc द्रव्यं (for हव्यं). — ^{c}) B4 मुनि° (for ऋषि°). — ^{d}) Ś1 प्रायात्स्थानाद्; B1 प्रादित्सत; B2 प्रयच्छति (for प्रायच्छत).

42 ^{a}) Ś1 [अ]भ्यगच्छत्स; K1. 2 [अ]भ्यगच्छंत; K3 D1. 5 G1. 2 M2 [अ]भ्यपश्यत्स; T1 तास्तु गच्छंतीः (for [अ]प्यपश्यत्स). — ^{b}) Ś1 द्विजा° (sic) (for महा°). — ^{c}) K2 B4 Dc Dn D4. 6 G3 स्वेष्वासनेषु; K3 श्रेष्ठाश्रमे°; B2 श्रेष्ठासने°; T2 G2 दृष्ट्वाश्रमे°. T1 वसतीः (for [उ]पविष्टाः). Ś1 स्वस्वाश्रमोपविष्टास्ताः. — ^{d}) K2 पतिभिश्च; K4 D2. 3. 5 स्नाताश्चैव; B Dn D1. 4. 6 G3 स्वप(D1. 4. 6 °पं)तीश्च; Dc स्नातीश्चैव. Ś1 सुखासुखं; B2. 4 Dn D1. 4. 6 G3 तथा सुखं; Dc2 सुखावहं; T2 G2 पतिव्रताः.

43 ^{a}) T2 कुश- (for रुक्म-). A few MSS. °वेदी° (for °वेदि°). G1 तत्र (for तास्तु). — ^{b}) B1 °रेखा (for °लेखा). — T2 om. 43^{cd}. — ^{c}) B1–3 D5 °र्चिःप्रतिमाः. — ^{d}) B4 [उ]द्गताः (for [अ]द्भुताः).

44 K1 om. from 44 up to 3. 214. 21. — ^{a}) Ś1 K2 सततोद्गतेन म° (hypermetric!); B2 Dn1. n2 D1. 4. 6 G3 स तत्र तेन म°. — ^{c}) D4 शक्या मया द्रष्टुं स्प्रष्टुं (cf. 46^{ab}). — ^{d}) Ś1 K2 B4 °वशं गतः; M °वशातुरः.

C. 3. 14290
B. 3. 224. 34
K. 3. 226. 34

स भूयश्चिन्तयामास न न्याय्यं क्षुभितोऽस्मि यत् ।
साध्वीः पत्नीर्द्विजेन्द्राणामकामाः कामयाम्यहम् ॥ ४५
नैताः शक्या मया द्रष्टुं स्प्रष्टुं वाप्यनिमित्ततः ।
गार्हपत्यं समाविश्य तस्मात्पश्याम्यभीक्ष्णशः ॥ ४६
संस्पृशन्निव सर्वास्ताः शिखाभिः काञ्चनप्रभाः ।
पश्यमानश्च मुमुदे गार्हपत्यं समाश्रितः ॥ ४७
निरुष्य तत्र सुचिरमेवं वह्निर्वशं गतः ।
मनस्तासु विनिक्षिप्य कामयानो वराङ्गनाः ॥ ४८
कामसंतप्तहृदयो देहत्यागे सुनिश्चितः ।
अलाभे ब्राह्मणस्त्रीणामग्निर्वनमुपागतः ॥ ४९
स्वाहा तं दक्षदुहिता प्रथमं कामयत्तदा ।
सा तस्य छिद्रमन्वैच्छच्चिरात्प्रभृति भामिनी ।
अप्रमत्तस्य देवस्य न चापश्यदनिन्दिता ॥ ५०
सा तं ज्ञात्वा यथावत्तु वह्निं वनमुपागतम् ।
तत्त्वतः कामसंतप्तं चिन्तयामास भामिनी ॥ ५१
अहं सप्तर्षिपत्नीनां कृत्वा रूपाणि पावकम् ।
कामयिष्यामि कामार्तं तासां रूपेण मोहितम् ।
एवं कृते प्रीतिरस्य कामावाप्तिश्च मे भवेत् ॥ ५२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रयोदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१३ ॥

45 K1 om. 45 (cf. v.l. 44). — a) B1–3 Dn1. n2 D4. 6 G3 भूयः सं(D4. 6 G3 स)चिंत°. — b) B Dn1. n2 D4. 6 G3 °तो ह्यहं; Dc Dn3 D5 °तस्य मे (for °तोऽस्मि यत्). — Ś1 om. from 45^{cd} up to 3. 214. 21. — c) K2 B Dc Dn D1. 4–6 G3 साध्व्यः (Dc Dn3 सत्यः) पत्न्यो. — d) B1. 3 Dc Dn3 D4. 6 G3 अकाम्याः (for °माः).

46 Ś1 K1 om. 46 (cf. v.l. 45, 44). — a) D3 (by corr.) न ताः (for नैताः). — b) K4 चा° (for वा°). G1 निमि° (for [अ]निमि°). — c) B3 °सृत्य; K4 Dc D1–3. 5 M °श्रित्य (for °विश्य).

47 Ś1 K1 om. 47 (cf. v.l. 45, 44). Before 47, K2 B D (except D1–3. 5) G3 ins. मार्कंडेय उ°. — b) B4 °प्रभः (for °प्रभाः). — c) B4 स (for च).

48 Ś1 K1 om. 48 (cf. v.l. 45, 44). — b) B4 S (except G3) ततो (for एवं). K3. 4 Dc D2. 3. 5 T G1. 2. 4 वनं (for वशं). — M2 om. (hapl.) 48^{c}–49^{d}. — c) K4 D2. 3 विनिःक्षिप्य; T1 विनिष्क्रम्य.

49 Ś1 K1 M2 om. 49 (cf. v.l. 45, 44, 48). — b) K2 B Dn D3. 4. 6 G3 °त्याग-; K3 Dc D1. 2. 5 °न्यासे; K4 न्यास- (for °त्यागे). K2 B Dc Dn D4. 6 G3 -विनिश्चितः; D2 सुनिश्चलः. — d) K2 B1. 3 Dn1. n2 D4. 6 G3 °गमत्; D3 °श्रितः (for °गतः).

50 Ś1 K1 om. 50 (cf. v.l. 45, 44). — b) T1 G1. 2. 4 M2 प्रथमा; M1 भार्या सा (for प्रथमं). K3. 4 Dc1 D1–3 कामयत्यलं; Dc2 °यत्फलं; D5 °येत्फलं (for °यत्तदा). — c) B2. 4 T G1. 2. 4 तत्र (for तस्य). B1. 4 T G1. 2. 4 अन्वि° (for अन्वै°). — d) K2 B Dn1. n3 D4. 6 G3 भाविनी; K3. 4 Dc D1–3. 5 भारत (for भामिनी). — M om. (hapl.) 50^{e}–51^{d}. — f) K2 B Dn1. n2 D4–6 G3 न च (Dn2 D5 चा-) पश्यत्य°; K4 Dc1 न च पश्यद°.

51 Ś1 K1 M om. 51 (cf. v.l. 45, 44, 50). — a) B2 यथा वक्तुं; D1 तथा सुभ्रूः; T G1. 2. 4 यथावृत्तं (for °वत्तु). — c) B4 यत्नतः; D1 सा ततः (for तत्त्व°). — d) K2 B Dc1 Dn D4. 6 G3 भाविनी (for °मि°).

52 Ś1 K1 om. 52 (cf. v.l. 45, 44). — c) B4 T1 G1 M1 रम° (for काम°). K2. 4 B1. 3 D (except D1–3. 5) G3 कामार्तां. — f) G1. 4 कामस्याप्ति° (for कामावाप्ति°).

Colophon om. in Ś1 K1. — *Major parvan:* K2 Dn2 T2 G2. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* G1 मार्कंडेयसमस्या. K3. 4 B1–3 D G3 (all om. sub-parvan name) mention only आंगिरस (D1 आंगिरसोपाख्यान). — *Adhy. name:* B2. 4 स्कंदोत्पत्तिः; Dc Dn3 M2 कुमारोत्पत्तिः; T2 कुमारोत्पत्तिकथनं; G1 कुमारसंभवः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 223; Dn2 222; D1 226; T G1 M (M2 *inf. lin.*) 216; G2. 4 M2 (orig.) 218. — *Śloka no.:* Dn1. n2 D1. 6 42.

214

Ś1 K1 om. 3. 214. 1–21 (cf. v.l. 3. 213. 45, 44). The MSS. are ignored up to st. 21.

1 G2 om. the ref. — b) K2 लोल-; T1 शिव- (for शील-). Dc Dn3 -समन्विता (for -गुणान्विता). — c) G1. 4 तत् (for सा). B4 [अ]प्रतिमं; G4 प्रतिमं (for प्रथमं). D3 transp. रूपं and कृत्वा (in d). — e) Many N MSS. °भ्यासं (for °भ्याशं). — f) Dc तं प्रोवाच; S (except G3) उवाच च (for तं चोवाच).

२१४

मार्कण्डेय उवाच ।

शिवा भार्या त्वङ्गिरसः शीलरूपगुणान्विता ।
तस्याः सा प्रथमं रूपं कृत्वा देवी जनाधिप ।
जगाम पावकाभ्याशं तं चोवाच वराङ्गना ॥ १
मामग्ने कामसंतप्तां त्वं कामयितुमर्हसि ।
करिष्यसि न चेदेवं मृतां मामुपधारय ॥ २
अहमङ्गिरसो भार्या शिवा नाम हुताशन ।
सखीभिः सहिता प्राप्ता मन्त्रयित्वा विनिश्चयम् ॥ ३

अग्निरुवाच ।

कथं मां त्वं विजानीषे कामार्तमितराः कथम् ।
यास्त्वया कीर्तिताः सर्वाः सप्तर्षीणां प्रियाः स्त्रियः ॥ ४

शिवोवाच ।

अस्माकं त्वं प्रियो नित्यं बिभीमस्तु वयं तव ।
त्वच्चित्तमिङ्गितैर्ज्ञात्वा प्रेषितास्मि तवान्तिकम् ॥ ५
मैथुनायेह संप्राप्ता कामं प्राप्तं द्रुतं चर ।
मातरो मां प्रतीक्षन्ते गमिष्यामि हुताशन ॥ ६

मार्कण्डेय उवाच ।

ततोऽग्निरुपयेमे तां शिवां प्रीतिमुदायुतः ।
प्रीत्या देवी च संयुक्ता शुक्रं जग्राह पाणिना ॥ ७
अचिन्तयन्ममेदं ये रूपं द्रक्ष्यन्ति कानने ।
ते ब्राह्मणीनामनृतं दोषं वक्ष्यन्ति पावके ॥ ८
तस्मादेतद्रक्ष्यमाणा गरुडी संभवाम्यहम् ।
वनान्निर्गमनं चैव सुखं मम भविष्यति ॥ ९
सा तदा भूत्वा निर्जगाम महावनात् ।
अपश्यत्पर्वतं श्वेतं शरस्तम्बैः सुसंवृतम् ॥ १०
दृष्टीविषैः सप्तशीर्षैर्गुप्तं भोगिभिरद्भुतैः ।　C. 3. 14309 B. 3. 225. 11 K. 3. 227. 12

2 [a]) S (except T_1 G_3) कामसंपन्नां. — [c]) K_3 Dn_3 D_1 न करिष्यसि (by transp.); B_3 करिष्यामि न; Dc D_5 न करिष्यामि. K_4 B_4 $D_{2.3}$ न चेत्करिष्यसे देव. — [d]) D_5 मां मृताम् (by transp.). — After 2, S (except G_3) ins.:

1059* तवाप्यधर्मः सुमहान्भविता वै हुताशन ।

3 $G_{1.4}$ om. (hapl.) 3^{ab}. — [c]) K_2 श्लिष्टाभिः; $K_{3.4}$ Dc Dn_3 $D_{1-3.5}$ सर्वा°; $B_{1.3}$ ज्ञाति°; $B_{1m.2.4}$ Dn_1. n_2 $D_{4.6}$ G_3 शिष्टा° (for सखी°). K_2 $B_{1m.2.3}$ Dn_1. n_2 $D_{4.6}$ G_3 प्रहिता (for स°).

4 [a]) Dc D_2 त्वं मां (by transp.). S (except G_3) विजानासि (for °नीषे). — [d]) B_4 वशाः (for प्रियाः).

5 T_1 om. the ref. — [b]) K_3 बिभेम; T M बिभ्यामस् (for बिभीमस्). — [c]) Dc Dn_3 $D_{1-3.5}$ त्विंगितै° (for इङ्गितै°).

6 [a]) T_1 [ए]व (for [इ]ह). K_3 Dn_1 $D_{3.5}$ T $G_{1.2.4}$ M सं(T_1 सु)प्राप्तां; B_1 (m as in text) °तुष्टा; B_4 °तप्ता. — [b]) Dc Dn_3 $D_{1.3}$ कामात् (for कामं). $D_{2.3}$ वर (for चर). T $G_{1.2.4}$ M कामाच्चैव द्रुतं (T_2 °च्चोपद्रुतां) च मां (T_1 त्विमां). — After 6^{ab}, S (except G_3) ins.:

1060* उपयन्तुं महावीर्यं पूर्वमेव त्वमर्हसि ।

— $K_{3.4}$ S (except G_3) om. 6^{cd}. — [c]) $B_{2.4}$ D_2 यातरो; Dn D_3 जामयो; D_1 यास्त्वन्या (for मातरो).

7 B_2 om. (? hapl.) 7–9 with the ref. — [b]) K_3 प्रति; K_4 प्रीतो; Dc Dn_3 $D_{2.3.5}$ प्रीतां (for प्रीति-). B_4 °मुदान्वितः. T $G_{1.2.4}$ M शिवां प्रीत उ(T_1 M प्रीतिमु)दावहत् (T_2 °हरत्). — [c]) K_2 B Dn_1. n_2 $D_{4.6}$ G_3 समायुक्ता (for च सं°). $K_{3.4}$ Dc Dn_3 $D_{1-3.5}$ प्रीत्या (K_4 Dc D_3 °ता) च देवी संयुक्ता. — [d]) K_4 युक्तं (m as in text); S (except G_3 M_2) शुक्लं (for शुक्रं); cf. v.l. 12^d.

8 B_2 om. 8 (cf. v.l. 7). — [a]) K_3 त्विचरंत्या; B (B_2 om.) Dc Dn_3 $D_{1-3.5}$ व्यचिंतयन्; S (except G_3) साचिंत° (for अचिन्त°). Dc Dn_3 मामकं; T_1 मदीयं (for ममेदं). T_1 G_4 वै (for ये). — [b]) M पश्यंति (for द्रक्ष्यन्ति). Dc Dn_3 केचन (for कानने). — [c]) T_2 अहिता; G_2 अहितं; G_4 प्रकृतं (for अनृतं). — [d]) D_1 द्रक्ष्यंति (for व°). $K_{2.3}$ B_1 Dc $D_{4.6}$ T_2 $G_{1.3}$ M पावकं (K_2 °कः; B_1 Dc $D_{4.6}$ G_3 °क); $D_{1-3.5}$ °कात्.

9 B_2 om. 9 (cf. v.l. 7). — [a]) M_2 त्वेतद् (for एतद्). K_3 रक्षणाय; G_4 M रक्षमाणा. — [d]) T_2 चैव (for मम).

10 [a]) T_2 $G_{1.2.4}$ M_2 ततो (for तदा). — [b]) $G_{1.4}$ ततो (for महा). T G_2 M निर्गत्य (M °म्य) महतो वनात् (T_1 वनतो महत्). — [c]) G_1 सर्वतः (for पर्वतं).

C 3. 14310 B 3. 225. 11 K. 3. 227. 12

रक्षोभिश्च पिशाचैश्च रौद्रैर्भूतगणैस्तथा ।
राक्षसीभिश्च संपूर्णमनेकैश्च मृगद्विजैः ॥ ११
सा तत्र सहसा गत्वा शैलपृष्ठं सुदुर्गमम् ।
प्राक्षिपत्काञ्चने कुण्डे शुक्रं सा त्वरिता सती ॥ १२
शिष्टानामपि सा देवी सप्तर्षीणां महात्मनाम् ।
पत्नीसरूपतां कृत्वा कामयामास पावकम् ॥ १३
दिव्यरूपमरुन्धत्याः कर्तुं न शकितं तया ।
तस्यास्तपःप्रभावेण भर्तृशुश्रूषणेन च ॥ १४
षट्कृत्वस्तत्तु निक्षिप्तमग्ने रेतः कुरूत्तम ।
तस्मिन्कुण्डे प्रतिपदि कामिन्या स्वाहया तदा ॥ १५
तत्स्कन्नं तेजसा तत्र संभृतं जनयत्सुतम् ।
ऋषिभिः पूजितं स्कन्नमनयत्स्कन्दतां ततः ॥ १६
षट्शिरा द्विगुणश्रोत्रो द्वादशाक्षिभुजक्रमः ।
एकग्रीवस्त्वेककायः कुमारः समपद्यत ॥ १७
द्वितीयायामभिव्यक्तस्तृतीयायां शिशुर्बभौ ।
अङ्गप्रत्यङ्गसंभूतश्चतुर्थ्यामभवद्गुहः ॥ १८
लोहिताभ्रेण महता संवृतः सह विद्युता ।
लोहिताभ्रे सुमहति भाति सूर्य इवोदितः ॥ १९
गृहीतं तु धनुस्तेन विपुलं लोमहर्षणम् ।
न्यस्तं यत्त्रिपुरघ्नेन सुरारिविनिकृन्तनम् ॥ २०
तद्गृहीत्वा धनुःश्रेष्ठं ननाद बलवांस्तदा ।
संमोहयन्निवेमान्स त्रीँल्लोकान्सचराचरान् ॥ २१
तस्य तं निनदं श्रुत्वा महामेघौघनिस्वनम् ।
उत्पेततुर्महानागौ चित्रश्चैरावतश्च ह ॥ २२

11 a) K2 दंष्ट्राविषैः. B2 सप्तशीर्षैर्दंष्टिविषैर् (by transp.). — b) K3 T1 अद्भुतं; D3 उद्धतैः (for अद्भुतैः). — d) B4 गुप्तं; S (except G3) दुष्टैर् (for रौद्रैर्). — e) G2 संकीर्णम् (for संपूर्णम्). — After 11, S (except G3) ins.:

1061* नदीप्रस्रवणोपेतं नानातरुलताचितम् ।

12 b) B4 D1 °शृंगं (for °पृष्ठं). — c) B2 कुंजे; D3 भांडे (for कुण्डे). — d) S (except G3) शुक्लं (for शुक्रं); cf. v.l. 7^d. T2 G2 सत्वरिता; G4 संत्व°; M सुत्व°. K2 B1–3 Dn1. n2 D4. 6 G3 शुभा (for सती).

13 a) K2 B1–3 Dn D4. 6 G3 सप्ता° (for शिष्टा°). K3. 4 Dc D1–3. 5 देवीनां (for सा देवी). — c) B4 पत्नीनां रूपकं कृत्वा. — d) G1. 2. 4 M1 रम° (for काम°).

14 a) K3. 4 B3 Dc Dn3 D1–3 G2 M दिव्यं (for दिव्य-). — b) K2 शक्यते; B1. 3 D3 शकितुं (for शकितं). — c) Dc Dn3 अस्या° (for तस्या°). Some MSS. °प्रभावेन. — d) D1 T2 G1. 4 M भर्तुः (for भर्तृ-).

15 a) Dc1 Dn3 D2 T2 G1. 2. 4 तत्र (for तत्तु). Some MSS. निःक्षिप्तम्. — b) K3 B3 Dc D1–3. 5 T2 G1 M अग्नि- (for अग्ने). K3. 4 B3. 4 Dc Dn3 D1–3. 5 M °द्वह (for °त्तम). — c) T1 प्रक्षिपंत्याः (for प्रतिपदि). — d) B2 कृतं; D1. 2 तथा; D5 तया; M सह (for तदा).

16 a) T2 रेतसां; G1. 2 तेजसां (for तेजसा). Dc तस्य (for तत्र). — b) K2–4 B D G3 संवृतं; T M2 °भूतं (for °भृतं). K4 Dc D1–3. 5 त्वसृजत् (for जनयत्). — c) B1. 3 G1. 4 M1 स्कंदम् (for स्कन्नम्). — d) B1 S (except G3) जनयत्; D2. 3 अगमत्; D5 मनसा (for अनयत्). K3. 4 B3 Dc Dn3 D3 T2 M तु (D3 नु) तत्; B2 D5 गतं; D1 सुतं; D2 नु यत् (for ततः).

17 c) K4 D2. 3 च (for तु). K2 B1–3 Dn1. n2 D4. 6 G3 एकग्रीवैकजठरः.

18 a) D1 अपि व्यक्तस्; D2. 3 अभिव्यक्तिस्. — c) T1 अथ (for अङ्ग-). S (except G3) °संपूर्णः (for °संभूतः). — d) T2 गुरुः (for गुहः).

19 D2 om. 19^{ab}. — b) K3. 4 B1 T1 M2 स सविद्युता. G2. 4 स विदिद्युते (for सह वि°). K2 विद्युता सह संवृतः. — c) K4 लोहिताभ्रैः. Dc D4. 6 °भ्रेषु महति; T1 °भ्रेण सुमहान्.

20 b) B2 बहुलं (for विपुलं). S (except G3) रोम° (for लोम°). — d) Dc2 D2–4 पुरारि- (for सुरारि-). K2 T2 G1. 2. 4 सु(K2 T2 पु)रारातिनिकृं°; B4 सुरारिविनिवर्तनं; T1 तत्सुरात्रनिकृं°.

21 b) K3 ननंद; K4 B4 Dc Dn3 D1–3 T M ननर्द (for ननाद). K4 बलवत्तरं; B3 भगवांस्तदा; D5 बलवत्तदा. — c) D2. 3 G1 स मोह°. T M इमान्सर्वान्; G1. 2. 4 इमाँल्लोकान् (for इवेमान्स). — d) K3 B4 Dc D2. 3 T1 लोकांस्त्रीन् (by transp.); G1. 2. 4 गुहस्त्रीन्.

22 Ś1 K1 resume! — a) Ś1 K1–3 D1. 2. 5 तस्य सं-; Dc2 स तस्य (for तस्य तं). — b) B4 S (except G3) महामेघोदधिप्रभं (M1 °स्वनं).

23 a) D2 तौ चापतंतौ. — b) Ś1 K2. 3 B2. 3 Dn1 D4–6 G3 स बालोर्कसम°; K4 बालार्कसदृश°. — K3 om.

तावापतन्तौ संप्रेक्ष्य स बालार्कसमद्युतिः ।
द्वाभ्यां गृहीत्वा पाणिभ्यां शक्तिं चान्येन पाणिना ।
अपरेणाग्निदायादस्ताम्रचूडं भुजेन सः ॥ २३
महाकायमुपश्लिष्टं कुक्कुटं बलिनां वरम् ।
गृहीत्वा व्यनदद्भीमं चिक्रीड च महाबलः ॥ २४
द्वाभ्यां भुजाभ्यां बलवान्गृहीत्वा शङ्खमुत्तमम् ।
प्राध्मापयत भूतानां त्रासनं बलिनामपि ॥ २५
द्वाभ्यां भुजाभ्यामाकाशं बहुशो निजघान सः ।
क्रीडन्भाति महासेनस्त्रींल्लोकान्वदनैः पिबन् ।
पर्वताग्रेऽप्रमेयात्मा रश्मिमानुदये यथा ॥ २६
स तस्य पर्वतस्याग्रे निषण्णोऽद्भुतविक्रमः ।
व्यलोकयदमेयात्मा मुखैर्नानाविधैर्दिशः ।
स पश्यन्विविधान्भावांश्चकार निनदं पुनः ॥ २७
तस्य तं निनदं श्रुत्वा न्यपतन्बहुधा जनाः ।
भीताश्चोद्विग्नमनसस्तमेव शरणं ययुः ॥ २८
ये तु तं संश्रिता देवं नानावर्णास्तदा जनाः ।
तानप्याहुः पारिषदान्ब्राह्मणाः सुमहाबलान् ॥ २९
स तूत्थाय महाबाहुरुपसान्त्व्य च ताञ्जनान् ।
धनुर्विकृष्य व्यसृजद्बाणाञ्श्वेते महागिरौ ॥ ३०
बिभेद स शरैः शैलं क्रौञ्चं हिमवतः सुतम् ।
तेन हंसाश्च गृध्राश्च मेरुं गच्छन्ति पर्वतम् ॥ ३१
स विशीर्णोऽपतच्छैलो भृशमार्तस्वरान्रुवन् ।
तस्मिन्निपतिते त्वन्ये नेदुः शैला भृशं भयात् ॥ ३२
स तं नादं भृशार्तानां श्रुत्वापि बलिनां वरः । C. 3. 14333 B. 3. 225. 35 K. 3. 227. 36

(hapl.) 23^{c}–25^{d}. — ^{c}) D1 सर्पौ (for द्वाभ्यां). — ^{e}) D6 अपरं च (for °रेण). Ś1 K1. 4 D3 °दायादं; B2. 3 Dc D2 °दायाद्यं. — ^{f}) Ś1 K1. 2. 4 D2. 3 महाभयं (for भुजेन सः).

24 K3 om. 24 (cf. v.l. 23). — ^{a}) K4 G1. 4 M1 उपाश्लिष्टं; T1 उपक्लिष्टं; T2 उपादिष्टं. — ^{b}) D1–3. 5 T G2. 4 M1 वरः (for वरम्). — ^{c}) K2 विनदं; B1 व्यानदन् (for व्यनदद्). G1. 2. 4 भीमश्च. — ^{d}) B Dn1 D4. 6 G3 °भुजः; Dn2 °सुरः (for °बलः).

25 K3 om. 25 (cf. v.l. 23). — ^{a}) T2 G1. 2. 4 बलवद् (for °वान्). — ^{b}) B4 बलम् (for शङ्खम्). — ^{c}) D3 T2 G2. 4 प्रध्मापयत. — ^{d}) Ś1 K1 वरं; K2 वरः (for अपि).

26 ^{b}) B1–3 Dn1. n2 D4. 6 [ऽ]भिजघान; T1 [ऽ]पि ज°; T2 [ऽ]प्याज°; G1. 2. 4 व्याज°; M [ऽ]भ्य(M2 °भ्या)हनच्च (for निजघान). B2. 4 Dn D1. 3–6 G3 ह (for सः). — ^{d}) K1 D3 (*sup. lin. sec. m.* as in text) कारान्; K3. 4 M करान् (for लोकान्). — D2 G1 om. (hapl.) 26^{f}–27^{c}. — ^{f}) Ś1 K2. 3 Dc D3 रश्मिवान्.

27 D2 G1 om. 27^{abc} (cf. v.l. 26). — ^{a}) D3 श्वेतस्य (for स तस्य). — ^{b}) K1 °दर्शनः (for °विक्रमः). — ^{d}) K3 °दिशै° (for °विधै°). — ^{e}) K3 अपश्यद् (for स पश्यन्). T1 पापान् (for भावान्). — ^{f}) D1 निनदत्स्वनः (for निनदं पुनः).

28 ^{a}) Ś1 K1–3 D5 सं- (for तं) — Ś1 om. (hapl.) 28^{c}–29^{b}. — ^{c}) G1. 2. 4 हि (for च). — ^{d}) S (except G3) गताः (for ययुः).

29 Ś1 om. 29^{ab} (cf. v.l. 28). — ^{a}) K1 यत्ते (for ये तु). K1 संश्रितं; K3 संसृता (for संश्रिता). Dc देवा. — K3 om. 29^{cd}. — ^{c}) K2 B2 Dc1 Dn3 D2. 4 अस्य; B4 T1 G1. 2 M तस्य; Dn1. n2 अथ; D3 अभि- (for अपि). Ś1 K2 पार्षदान्वै; K1 M पार्षदान् (catalectic); Dn1 D4 G1 परिषदान्. T2 G4 तांस्तदा तुष्टुवुः सर्वे. — ^{d}) Ś1 K1 B1. 2. 4 Dn2 D2–4. 6 T1 G1. 3 ब्राह्मणान्; K4 ब्रह्मण्यात् (for ब्राह्मणाः). B3 ब्राह्मणानां महाबलान्; M2 ब्राह्मणाः सुमहाबलाः.

30 ^{a}) Ś1 सतूर्याय; K1 संतूर्णाय; K2 संतूस्याय (sic) (for स तूत्थाय). — ^{b}) K3 उपशांत्या च; Dc2 उपसांत्वत; T2 अवसांत्व्य च (for उपसान्त्व्य च). K1 उपसंध्यं गताञ्ज-नान्. — ^{c}) Ś1 D5 व्यकृष्य. Dc [अ]भ्यसृजद्; D2. 3 T2 G1 M [अ]वसृ° (for व्यसृ°). — ^{d}) D3 M बाणं (for बाणाञ्). D4. 6 श्वेत- (for श्वेते).

31 ^{a}) Ś1 K2 च (for स). D2. 3 G1 M1 शरः (for शरैः). — ^{b}) Ś1 परं (for सुतम्).

32 ^{a}) K4 D2. 5 स विस्ती(K4m °शी)र्णो; Dc स वि-(Dc2 च)कीर्णो; T2 स तु शीर्णो. — ^{b}) K1. 2 °स्वनान्; B4 T1 G1. 4 °स्वरं; D5 T2 G2 °स्वरो (for °स्वरान्). Ś1 K1–3 D1–3 T1 ब्रुवन्; B4 T2 G2 M1 नदन्; G1. 4 M2 रवन् (for रुवन्). — ^{c}) B4 T1 तु (for नि-). Ś1 K1. 2 शैले (for त्वन्ये). — ^{d}) B Dn1. n2 D3. 6 G3 तदा; T2 बलात् (for भयात्). — After 32, S (except G3) ins.:

1062* घोरमार्तस्वरं सर्वे दृष्ट्वा क्रौञ्चं विदारितम्।

33 ^{a}) Ś1 K2 S (except T2 G3) भयार्तानां (for

C. 3. 14334 B. 3. 225. 35 K. 3. 227. 36 न प्राव्यथदमेयात्मा शक्तिमुद्यम्य चानदत् ॥ ३३
सा तदा विपुला शक्तिः क्षिप्ता तेन महात्मना ।
बिभेद शिखरं घोरं श्वेतस्य तरसा गिरेः ॥ ३४
स तेनाभिहतो दीनो गिरिः श्वेतोऽचलैः सह ।
उत्पपात महीं त्यक्त्वा भीतस्तस्मान्महात्मनः ॥ ३५
ततः प्रव्यथिता भूमिर्व्यशीर्यत समन्ततः ।
आर्ता स्कन्दं समासाद्य पुनर्बलवती बभौ ॥ ३६
पर्वताश्च नमस्कृत्य तमेव पृथिवीं गताः ।
अथायमभजल्लोकः स्कन्दं शुक्लस्य पञ्चमीम् ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुर्दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१४ ॥

२१५

मार्कण्डेय उवाच ।
ऋषयस्तु महाघोरान्दृष्ट्वोत्पातान्पृथग्विधान् ।
अकुर्वञ्शान्तिमुद्विग्ना लोकानां लोकभावनाः ॥ १
निवसन्ति वने ये तु तस्मिंश्चैत्ररथे जनाः ।

भृशा°). — ^{b}) D_2 जयिनां (for बलि°). — ^{c}) K_4 B_1 $Dn_{1.n2}$ G_3 प्राच्यव°; D_1 [अ]प्रहृष्य° (for प्राव्यथ°). — ^{d}) K_3 नानदत्; K_4 $D_{1.5}$ संनदन्; $D_{2.3}$ नादयन् (for चानदत्).

34 ^{a}) T M नदता; $G_{1.2.4}$ न तदा (for सा तदा). $K_{1.3.4}$ B D G_3 विमला (for विपुला). — ^{b}) Ś$_1$ K $D_{1-3.5}$ T $G_{1.2}$ [अ]मितात्मना (for महा°). — ^{c}) T_1 $G_{1.2.4}$ M क्रोधात्; T_2 रोषात् (for घोरं). — ^{d}) M_2 क्रौंच° (for श्वेत°). T_1 शक्तिः श्वेतस्य सा गिरेः.

35 ^{a}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ पपाता° (for स तेना°). B D (except $D_{2.5}$) G दीर्णो (B_1 वीरो) (for दीनो). — ^{b}) $G_{1.4}$ श्वेतोपलैः (for श्वेतोऽचलैः). — ^{c}) T_1 $G_{1.2.4}$ पलायत; M अपलायन् (for उत्पपात). $G_{1.2.4}$ जहीत्युत्त्वा (for महीं त्यक्त्वा). T_2 पालयन्प्रजहीत्युक्त्वा. — ^{d}) Ś$_1$ K $B_{1.3}$ Dc Dn_3 D_{1-3} G_4 तस्य; B_2 च स; $Dn_{1.n2}$ $D_{4.6}$ G_3 स सु- (for तस्मान्).

36 ^{a}) D_1 प्रचलिता (for प्रव्य°). — ^{b}) G_1 विशी° (for व्यशी°). — K_3 om. (hapl.) from समा° (in 36^c) up to स्कन्दं (in 37^d). — ^{c}) Ś$_1$ अपाश्रित्य; $K_{1.2}$ उपाश्रित्य; K_4 B_4 Dc Dn_3 D_{1-3} समाश्रित्य; S (except G_3) नमस्कृत्य (for समासाद्य).

37 K_3 om. up to स्कन्दं (cf. v.l. 36); T_1 om. 37^{ab}. — ^{a}) Ś$_1$ नदीश्चैव; K_2 नदीस्तत्र; Dc_2 नमस्तुभ्यं (for नमस्कृत्य). — ^{b}) Ś$_1$ K_2 M_2 तामेव (for तमेव). — ^{c}) K_4 $B_{2.3}$ Dn D_{4-6} G_3 [ए]नम्; D_1 ताम् (for [अ]यम्). Ś$_1$ $K_{1.2}$ B_4 अभवल्लोके (for अभजल्लोकः). — ^{d}) Dc_2 D_2 शुक्र° (for शुक्ल°). Ś$_1$ K_2 Dc_2 M_2 पंचमी; B_1 सप्तमी.

Colophon. — *Major parvan:* Ś$_1$ K_2 Dn_2 T_2 $G_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* G_1 मार्कंडेयसमस्या. $K_{3.4}$ B_{1-3} Dc_1 Dn $D_{1.3-6}$ M (all om. sub-parvan name) mention only आंगिरस. — *Adhy. name:* B_4 Dc_1 $Dn_{2.n3}$ $D_{4.6}$ $G_{2.3}$ कुमारोत्पत्तिः; Dn_1 कुमारोपाख्यानं; T_2 G_1 M कुमारसंभवः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn_1 224; Dn_2 223; D_1 227; T G_1 M (M_2 *inf. lin.*) 217; $G_{2.4}$ M_2 (orig.) 219. — *Śloka no.:* $Dn_{1.n2}$ 39; $D_{1.6}$ 40.

215

1 After the ref., B Dc Dn D_3 (marg. *sec m.*)$_{.4.6}$ G_3 ins.:

1063* तस्मिञ्जाते महासत्त्वे महासेने महाबले ।
समुत्तस्थुर्महोत्पाता घोररूपाः पृथग्विधाः ।
स्त्रीपुंसोर्विपरीतं च तथा द्वंद्वानि यानि च ।
ग्रहा दीप्ता दिशः खं च ररास च मही भृशम् ।

[(L. 1) B_{1-3} महात्मनि (for °सेने). — (L. 4) $B_{1.3}$ ननाम (for ररास).]

— T_1 $G_{1.2}$ ins. after the ref.: T_2 G_4 before the ref.:

1064* इत्येतद्विविधाकारं वृत्तं शुक्लस्य पञ्चमीम् ।
ततो युद्धं महद्घोरं षष्ठ्यां वृत्तं जनाधिप ।

— ^{a}) Ś$_1$ K Dc $D_{1-3.5}$ सु-; B Dn $D_{4.6}$ G_3 च; M तान् (for तु). Ś$_1$ $K_{1.2}$ B_{2-4} °भागा (for °घोरान्). — ^{b}) K_4 B_{1-3} Dn $D_{1.4.6}$ G_3 समंततः (for पृथग्विधान्). — ^{d}) Ś$_1$ K Dc Dn_3 $D_{1-3.5}$ शांति° (for लोक°).

2 ^{a}) Ś$_1$ K_{1-3} Dc Dn_3 $D_{1-3.5}$ निवासस्तु वने येषां. — ^{c}) Ś$_1$ K_2 °ब्रुवन्नैष. K_3 नो अर्थः; B_3 नो लब्धः (for नो-

तेऽब्रुवन्नेष नोऽनर्थः पावकेनाहृतो महान् ।
संगम्य षड्भिः पत्नीभिः सप्तर्षीणामिति स्म ह ॥ २
अपरे गरुडीमाहुस्त्वयानर्थोऽयमाहृतः ।
यैर्दृष्टा सा तदा देवी तस्या रूपेण गच्छती ।
न तु तत्स्वाहया कर्म कृतं जानाति वै जनः ॥ ३
सुपर्णी तु वचः श्रुत्वा ममायं तनयस्त्विति ।
उपगम्य शनैः स्कन्दमाहाहं जननी तव ॥ ४
अथ सप्तर्षयः श्रुत्वा जातं पुत्रं महौजसम् ।
तत्यजुः षट् तदा पत्नीर्विना देवीमरुन्धतीम् ॥ ५
षड्भिरेव तदा जातमाहुस्तद्वनवासिनः ।
सप्तर्षीनाह च स्वाहा मम पुत्रोऽयमित्युत ।
अहं जाने नैतदेवमिति राजन्पुनः पुनः ॥ ६
विश्वामित्रस्तु कृत्वेष्टिं सप्तर्षीणां महामुनिः ।
पावकं कामसंतप्तमदृष्टः पृष्ठतोऽन्वगात् ।
तत्तेन निखिलं सर्वमवबुद्धं यथातथम् ॥ ७
विश्वामित्रस्तु प्रथमं कुमारं शरणं गतः ।
स्तवं दिव्यं संप्रचक्रे महासेनस्य चापि सः ॥ ८
मङ्गलानि च सर्वाणि कौमाराणि त्रयोदश ।
जातकर्मादिकास्तस्य क्रियाश्चक्रे महामुनिः ॥ ९
षड्वक्त्रस्य तु माहात्म्यं कुक्कुटस्य च साधनम् ।
शक्त्या देव्याः साधनं च तथा पारिषदामपि ॥ १०
विश्वामित्रश्चकारैतत्कर्म लोकहिताय वै ।
तस्मादृषिः कुमारस्य विश्वामित्रोऽभवत्प्रियः ॥ ११
अन्वजानाच्च स्वाहाया रूपान्यत्वं महामुनिः ।
अब्रवीच्च मुनीन्सर्वान्नापराध्यन्ति वै स्त्रियः ।
श्रुत्वा तु तत्त्वतस्तस्मात्ते पत्नीः सर्वतोऽत्यजन् ॥ १२ C. 3. 14355 B. 3. 226. 17 K. 3. 228. 15

ऽनर्थः). — [d]) Ś$_1$ K$_{1-3}$ कृतो; K$_4$ D$_5$ हृतो; B Dc Dn D$_{4.6}$ G$_3$ M$_2$ [आ]हितो (B$_1$ हितो) (for [आ]हृतो). — [e]) B$_2$ षड्भिः पत्नीभिः संगम्य (by transp.).

3 [b]) Dn$_{1.n2}$ S (except G$_3$ M$_2$) तया; D$_2$ तथा (for त्वया). — [d]) Dn$_2$ T$_2$ G$_{2.4}$ गच्छति (for °ती). — [f]) T$_1$ कोयं (for कृतं). K$_{1,3}$ वै जनाः; D$_5$ तत्वतः; G$_4$ वै द्विजाः (for वै जनः).

4 Dc$_2$ om. 4[ab]. — [a]) Ś$_1$ K$_{1-3}$ Dc$_1$ D$_{1-3.5}$ तद् (for तु). B$_4$ S (except G$_3$) ततः (for वचः). — [b]) Ś$_1$ K Dc$_1$ D$_{1.5}$ [इ]ह (for [इ]ति). — [d]) D$_5$ अहोहं (for आहा°).

5 [a]) K$_4$ ज्ञात्वा (for श्रुत्वा). — [b]) K$_3$ भूतं (for जातं). — [c]) D$_2$ स्वास्तदा; D$_5$ स्वस्वकाः (for षट् तदा). — [d]) K$_3$ चैकाम् (for देवीम्).

6 [a]) T$_1$ एवं. G$_4$ ततो (for तदा). — [c]) Ś$_1$ K$_2$ महर्षीन्; K$_1$ महर्षिम् (for सप्तर्षीन्). K$_4$ D$_2$ वै (for च). — [e]) S (except G$_3$) हेतुर् (for जाने). — [f]) Ś$_1$ K$_{1.2.4}$ D$_{2.3.5}$ [अ]जल्पत् (for राजन्).

7 [a]) T G$_1$ स (for तु). — [b]) Dc °मतिः (for °मुनिः). — [c]) B$_3$ °संमत्तम् (for °संतप्तम्). — [d]) K$_2$ आद्रष्टुं (for अदृष्टः), and अनुगात् (for अन्व°). — [e]) G$_{2.4}$ तत्वेन (for तत्तेन). B$_4$ तेन कर्माखिलं सर्वं. — [f]) T$_2$ G$_{1.2.4}$ अवबुध्य. B$_1$ यथा तथा; B$_2$ यथायथं.

8 [ab]) Ś$_1$ K$_{2.4}$ transp. प्रथमं and शरणं. T$_1$ प्रथमः; G$_{1.2.4}$ धर्मात्मा (for प्रथमं). — [c]) B$_2$ नित्यं; T$_2$ दैवं (for दिव्यं). D$_3$ स प्रचक्रे; G$_1$ प्रचक्रेथ. — [d]) Ś$_1$ K$_2$ °देवस्य (for °सेनस्य). B$_1$ चाशिषः; T$_1$ चाह सः (for चापि सः).

9 [a]) Ś$_1$ K$_{1.3.4}$ B$_{1.3m}$ D$_{2.3}$ M$_2$ मंडलानि च; D$_1$ आगमोक्तानि. T$_1$ G$_1$ वि(T$_1$ च)चित्राणि (for च सर्वाणि). — [c]) T$_1$ G$_{1.2.4}$ M$_1$ °दिकान् (for °दिकाः). Ś$_1$ K Dc D$_{1-3.5}$ तत्र; T$_1$ G$_{1.2.4}$ M चापि; T$_2$ चैव (for तस्य). — [d]) S (except G$_3$) तस्य (for क्रियाश्च).

10 Ś$_1$ om. (hapl.) 10[a]–12[b]. — [a]) T$_1$ G$_1$ षण्मुखस्य च; T$_2$ G$_{2.4}$ M षण्मूर्ध्नस्तस्य (for षड्वक्त्रस्य तु). B च (for तु). — [b]) Dc$_2$ कुमुद° (for कुक्कुट°). Ś$_1$ K$_{2.4}$ B$_{1.2}$ Dc$_1$ Dn D$_{3-6}$ G$_{1.3}$ तु (for च). — [c]) D$_1$ भक्त्या (for शक्त्या). B$_4$ शक्त्यादिसाधनं चैव. — [d]) K$_1$ D$_2$ तदा (for तथा). K$_4$ B$_{2.3}$ Dc$_2$ Dn$_3$ D$_{1-3}$ G$_{2.4}$ M परिषदाम्; B$_4$ वै पर्षदाम्. G$_1$ पार्षतानां तथैव च.

11 Ś$_1$ om. 11 (cf. v.l. 10). — [b]) T$_2$ सर्वं; G$_{2.4}$ सर्व- (for कर्म). — [d]) S (except T$_2$ G$_3$) दृढं (for ऽभवत्).

12 Ś$_1$ K$_3$ om. 12[ab] (for Ś$_1$ cf. v.l. 10). — [a]) K$_1$ M अजानंस्तत्; K$_4$ अज्ञानात्तत्; B$_1$ Dc D$_{1-3}$ अजानात्तत् (for अन्वजानात्). T$_1$ G$_1$ च तत्स्वाहा; T$_2$ G$_{2.4}$ तदा स्वाहा (for च स्वाहाया). D$_6$ स्वाहातत्त्वमजानन्स. — [b]) K$_2$ रूपाणि त्वं; D$_5$ रूपाणि तु; G$_{1.4}$ रूपादुत्थं (for रूपान्यत्वं). — [c]) B$_4$ S (except G$_3$) अथा(B$_4$ स चा)ब्रवी-

C. 3. 14355 B. 3. 226. 17 K. 3. 228. 16 स्कन्दं श्रुत्वा ततो देवा वासवं सहिताब्रुवन् ।
अविषह्यबलं स्कन्दं जहि शक्राशु माचिरम् ॥ १३
यदि वा न निहंस्येनमद्येन्द्रोऽयं भविष्यति ।
त्रैलोक्यं संनिगृह्यास्मांस्त्वां च शक्र महाबलः ॥ १४
स तानुवाच व्यथितो बालोऽयं सुमहाबलः ।
स्रष्टारमपि लोकानां युधि विक्रम्य नाशयेत् ॥ १५
सर्वास्त्वद्याभिगच्छन्तु स्कन्दं लोकस्य मातरः ।
कामवीर्या घ्नन्तु चैनं तथेत्युक्त्वा च ता ययुः ॥ १६
तमप्रतिबलं दृष्ट्वा विषण्णवदनास्तु ताः ।
अशक्योऽयं विचिन्त्यैवं तमेव शरणं ययुः ॥ १७
ऊचुश्चापि त्वमस्माकं पुत्रोऽस्माभिर्धृतं जगत् ।
अभिनन्दस्व नः सर्वाः प्रस्नुताः स्नेहविक्लवाः ॥ १८
ताः संपूज्य महासेनः कामांश्चासां प्रदाय सः ।
अपश्यदग्निमायान्तं पितरं बलिनां बली ॥ १९
स तु संपूजितस्तेन सह मातृगणेन ह ।
परिवार्य महासेनं रक्षमाणः स्थितः स्थिरम् ॥ २०
सर्वासां या तु मातॄणां नारी क्रोधसमुद्भवा ।
धात्री सा पुत्रवत्स्कन्दं शूलहस्ताभ्यरक्षत ॥ २१

त्तान्सप्तर्षीन्. — ^{d}) S (except G_3) युष्मत्पत्नीष्वयं शिशुः. — ^{ef}) $K_{3.4}$ $D_{1-3.5}$ [अ]पि (for तु). K_3 B_1 D_5 तत्त्वं तस्मात्ते; B_2 Dc तद्वचस्तस्मात् (for तत्त्वतस्तस्मात्). S (except G_3) षट्सु जातो हुतवहात् ते चाग्ने(T_1 तेन ता-; T_2 G_4 तेजोग्ने-; M_1 तास्तेग्ने-; M_2 ताश्चाग्ने)स्त्वग्रतोत्यजन्.

13 Before 13, K_2 B D (except $D_{2.3}$) S ins. मार्कंडेय उ° (resp. मार्कंडेयः). — ^{a}) D_5 स्तुत्वा (for श्रुत्वा). $K_{1.4}$ B_4 Dn $D_{1.4-6}$ G_3 तदा (for ततो). — ^{b}) $Ś_1$ सहसा°; B_1 सर्वतो°; D_3 ते सहा° (for सहिता°). S (except G_3) सहिताः शक्रमब्रुवन्. — ^{d}) G_1 जहि शक्राशुभं चिरात्.

14 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ विहिंस्ये°; T_1 $G_{1.4}$ निहिं° (for निहं°). — ^{b}) K_3 D_1 महेंद्रो; B Dn $D_{4.6}$ G_3 देवेंद्रो; T_2 अन्येंद्रो (for अद्येन्द्रो). $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ न; B_2 वै (for ऽयं). $Ś_1$ K_2 भविष्यसि. — D_2 om. 14^{cd}. — ^{c}) $K_{2.3}$ $B_{1.3.4}$ Dc D_{4-6} G_3 त्रैलोक्ये (for °क्यं). T $G_{1.2.4}$ च (for सं-). M त्रैलोक्यस्य निगृह्यास्मान्. — ^{d}) K_4 $Dn_{1.n3}$ $D_{1.4.6}$ T_2 G_3 °बल (for °बलः).

15 T_1 om. (hapl.) 15^{ab}. — After 15^{ab}, B_3 ins. 1065*. — ^{c}) B_1 भूतानां; G_2 लोकस्य (for लोकानां). — K_2 $B_{2.4}$ D (except $D_{1-3.5}$) G_3 ins. after 15 : B_3, after 15^{ab}.

1065* न बालमुत्सहे हन्तुमिति शक्रः प्रभाषते ।
तेऽब्रुवन्नास्ति ते वीर्यं यत एवं प्रभाषसे ।

16 ^{a}) K_3 D_5 T_2 [अ]पि; D_2 नि-; D_3 [आ]शु; T_1 G_1 [अ]प- (for [अ]भि-). — ^{b}) T_1 G_1 सर्व- (for स्कन्दं). D_5 स्कंदस्य लोकमातरः. — ^{c}) T_1 °वीर्याद्; G_4 °वीर्यं (for °वीर्या). Dc घ्नत; T_2 G_4 यांतु (for घ्नन्तु). $Ś_1$ K_2 शरैस्त (for चैनं). — ^{d}) K_3 M तु (for च). T_1 G_1 यथा ययुः; T_2 $G_{2.4}$ यथातथं (for च ता ययुः).

17 $Ś_1$ K_1 D_2 om. (hapl.) 17. — ^{b}) K_{2-4} Dc $D_{1.3}$ $G_{2.4}$ तदा; T_2 ततः (for तु ताः). — ^{c}) K_3 D_3 T G_1 [ए]त्र; Dc [इ]दं; D_5 [ए]तत्; G_4 [ए]नं (for [ए]वं). — T_1 G_1 गताः (for ययुः). — After 17, T_1 G_1 read 3. 216. 1^{a}–3^{d} (omitting them in their proper place).

18 ^{a}) K_4 B_{1-3} Dn $D_{1.4.6}$ G_3 चैनं (for चापि). $Ś_1$ $K_{1.2}$ अस्माभिः (for अस्माकं). — ^{b}) K_1 वीरः; K_2 B D (except $D_{1-3.5}$) G_3 भव (for ऽस्माभिर्). $Ś_1$ $K_{1.4}$ D_{1-3} कृतो बली; K_2 B Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 महाबलः; K_3 D_5 कृतां- (D_5 °तों)जलिः (for धृतं जगत्). — D_1 om. (hapl.) 18^{c}–19^{d}. — ^{c}) K_1 °नंदत (for °नन्दस्व). T $G_{1.2.4}$ अभिनंद्य ततः (T_1 G_1 °नंदत ताः; T_2 °नंद्य तु ताः) सर्वाः. — ^{d}) K_3 D_2 प्रस्नुताः; K_4 (m as in text) प्रजासु; G_1 स तु ताः; G_{2-4} प्रस्तुताः- $G_{2.4}$ M स्नेहविक्लबाः. — After 18, $B_{1.3}$ (both marg.) Dn $D_{4.6}$ G_3 ins.:

1066* तासां तद्वचनं श्रुत्वा पातुकामः स्तनान्प्रभुः ।

19 D_1 om. 19 (cf. v.l 18). — ^{b}) Dc कामः (for कामान्). $Ś_1$ $K_{1.2}$ Dc वै; K_3 $D_{2.3}$ च (for सः). — ^{d}) T_1 $G_{2.4}$ M_1 बलिनं (for °नां). D_5 वरं (for बली). B_4 पुरतः पितरं बली.

20 ^{b}) $K_{3.4}$ $D_{1-3.5}$ तु; B_4 Dc च; S (except G_3) तं (for ह). — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ D_1 °ष्वज्य (for °वार्य). D_1 °त्मानं (for °सेनं). — ^{d}) G_1 ततः; G_2 तथा; G_4 स्थिरः (for स्थितः). $Ś_1$ $K_{1.2}$ चिरं; $K_{3.4}$ $D_{3.5}$ T_1 M स्थिरः; $B_{1.3}$ Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 शिवः; D_2 [अ]भितः (for स्थिरम्). $B_{2.4}$ रक्षमाणास्तु तत् (B_4 °णास्ततः) स्थिताः; D_1 पुत्रवत्पर्य- रक्षत (= 22^{d}); T_2 रक्षमाणा व्यतस्थिरे.

21 ^{a}) D_1 तत्तु; D_2 चैव (for या तु). — ^{c}) B Dn $D_{4.6}$ G_3 स्व- (for सा). — ^{d}) K_2 [अ]भिरक्षतः; T $G_{1.4}$ ह्यरक्षत (for [अ]भ्यरक्षत).

लोहितस्योदधेः कन्या क्रूरा लोहितभोजना
परिष्वज्य महासेनं पुत्रवत्पर्यरक्षत ॥ २२

अग्निर्भूत्वा नैगमेयश्छागवक्त्रो बहुप्रजः
रमयामास शैलस्थं बालं क्रीडनकैरिव ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१५ ॥

२१६

मार्कण्डेय उवाच ।
ग्रहाः सोपग्रहाश्चैव ऋषयो मातरस्तथा ।
हुताशनमुखाश्चापि दीप्ताः पारिषदां गणाः ॥ १
एते चान्ये च बहवो घोरास्त्रिदिववासिनः ।
परिवार्य महासेनं स्थिता मातृगणैः सह ॥ २
संदिग्धं विजयं दृष्ट्वा विजयेप्सुः सुरेश्वरः ।
आरुह्यैरावतस्कन्धं प्रययौ दैवतैः सह ।
विजिघांसुर्महासेनमिन्द्रस्तूर्णतरं ययौ ॥ ३
उग्रं तच्च महावेगं देवानीकं महाप्रभम् ।
विचित्रध्वजसंनाहं नानावाहनकार्मुकम् ।
प्रवराम्बरसंवीतं श्रिया जुष्टमलंकृतम् ॥ ४
विजिघांसुं तदायान्तं कुमारः शक्रमभ्ययात् ।
विनदन्पथि शक्रस्तु द्रुतं याति महाबलः ।
संहर्षयन्देवसेनां जिघांसुः पावकात्मजम् ॥ ५ C. 3. 14374 B. 3. 227. 7 K. 3. 228. 35

22 ^{b}) Ś$_1$ K Dc D$_{1.3.5}$ सह मातृगणेन तु (Ś$_1$ K$_{1.2}$ ह). — ^{c}) D$_1$ °त्मानं (for °सेनं). — ^{d}) K$_3$ D$_2$ M$_2$ परिरक्षत; T$_2$ समभाषत (for पर्य°).

23 T$_1$ G$_{1.2.4}$ read 23 after 3. 217. 8 (cf. v.l. 17). — ^{a}) Ś$_1$ K$_{2.3}$ D$_{1-3}$ T$_1$ M नैगमेशः (Ś$_1$ K$_3$ T$_1$ M$_2$ °षः; M$_1$ °षुः); T$_2$ G$_{1.2.4}$ ततश्चैनं (for नैगमेयः). — ^{b}) Ś$_1$ महाप्रजः; K$_2$ बहुस्रजः; K$_4$ बहुव्रजः (for °प्रजः). — ^{c}) B$_1$ शैलस्तं; T$_2$ °स्य (for °स्थं). — ^{d}) = (var.) 3. 31. 36^{d}. K$_3$ T$_2$ बाल- (for बालं).

Colophon om. in T G$_{1.2.4}$. — *Major parvan:* Ś$_1$ K$_2$ Dn$_2$ आरण्य. — *Sub-parvan:* K$_{3.4}$ B$_{1-3}$ Dc$_1$ Dn D$_{2-6}$ G$_3$ (all om. sub-parvan name) mention only आंगिरस. — *Adhy. name:* B$_2$ Dn D$_{4.6}$ G$_3$ स्कंदोत्पत्तिः; B$_{3.4}$ Dc$_1$ कुमारोत्पत्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn$_1$. n$_3$ 225; Dn$_2$ 224; D$_1$ 228; M (M$_2$ *inf. lin.*) 218 (M$_2$ orig. 220). — *Śloka no.:* Dn$_1$. n$_3$ D$_6$ 29; Dn$_2$ 28; D$_1$ 24.

216

1 T G$_{1.2.4}$ om. the ref. T$_1$ G$_1$ read 1^{a}–3^{d} after 3. 215. 17. T$_2$ om. 1^{a}–3^{d}. — ^{a}) K$_{1.2}$ D$_{1.2.6}$ चोप°; G$_2$ M सोम° (for सोप°). — ^{b}) B$_1$ मातरश्चर्षयस्तथा. — ^{c}) B Dn D$_{4.6}$ G$_3$ चैव (for चापि). — ^{d}) K$_4$ B$_{1.2}$ Dn D$_{1.4.6}$ G$_3$ दृप्ताः. D$_{1.2.4.6}$ T$_1$ G$_{1.2.4}$ पारिषदा. Dc गणैः. Ś$_1$ K$_{1.2}$ दीप्ताक्षाः (K$_2$ °ख्याः) पार्षदां गणाः; B$_4$ दीप्ताः सर्वे सपार्षदाः.

2 For T G$_1$ cf. v.l. 1. — ^{b}) K$_{1-3}$ °नादिनः (for °वासिनः). — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ D$_{1-3.5}$ भूत° (for मातृ°).

3 For T G$_1$ cf. v.l. 1. G$_2$ M om. (hapl.) 3^{abcd}. — ^{a}) T$_1$ विषयं (for विजयं). — ^{b}) B$_2$ विजयेच्छुः. B$_4$ T$_1$ G$_{1.4}$ पुरंदरः (for सुरे°). — ^{c}) Ś$_1$ K D$_{1.3}$ [ऐ]रावण°. — After 3^{cd}, K$_2$ B D (except D$_{1.2}$; D$_3$ marg.) G$_3$ ins.:

1067* आदाय वज्रं बलवान्सर्वैर्देवगणैर्वृतः ।

— ^{f}) Ś$_1$ K B$_{1.3.4}$ Dc D$_{1-3.5}$ तदा (K$_3$ तथा) (for ययौ).

4 ^{a}) B$_{2-4}$ Dn T$_1$ G$_{1.2}$ तं च; B$_1$ T$_2$ तस्य (for तच्च). B$_{1-3}$ Dn D$_{4.6}$ G$_3$ °नादं; T$_1$ °देवं (for °वेगं). — ^{b}) B$_{1.3}$ °भुज (for °प्रभम्). — Ś$_1$ K$_{1.2}$ om. 4^{cd}.

5 ^{a}) B$_4$ विजयेप्सुं. K$_{1.4}$ B$_{1-3}$ D (except D$_{1.2.5}$) G$_3$ तमायांतं. — ^{b}) K$_{3.4}$ B D (except D$_{1-3}$) G$_3$ अन्वयात्; T$_2$ अन्वियात् (for अभ्य°). — ^{c}) K$_4$ B$_4$ D$_{1-3.5}$ M$_1$ विनर्दन्. B$_{1-3}$ Dn D$_{4.6}$ G$_3$ पार्थे; T$_1$ G$_1$ परि- (for पथि). B$_{1-3}$ Dn D$_{4.6}$ G$_3$ देवेशो (for शक्रस्तु). T$_2$ स वियत्पथि शक्रस्तु; G$_{2.4}$ वियत्पतिः स शक्रस्तु. — ^{d}) D$_3$ हंतुं; T$_1$ G$_1$ रौद्रं; T$_2$ श्रुतं (for द्रुतं). G$_{2.4}$ आयान् (for याति). T M$_2$ °बलं (for °बलः). — ^{e}) Ś$_1$ Dc$_1$ D$_3$ स हर्षयन्. T$_2$ °गणान् (for °सेनां).

6 ^{c}) B Dn D$_{4.6}$ T$_1$ G$_3$ अथ; M$_1$ अभि-; M$_2$ अपि

C. 3. 14375 B. 3. 227. 8 K. 3. 228. 36 संपूज्यमानस्त्रिदशैस्तथैव परमर्षिभिः ।
समीपमुपसंप्राप्तः कार्तिकेयस्य वासवः ॥ ६
सिंहनादं ततश्चक्रे देवेशः सहितः सुरैः ।
गुहोऽपि शब्दं तं श्रुत्वा व्यनदत्सागरो यथा ॥ ७
तस्य शब्देन महता समुद्धूतोदधिप्रभम् ।
बभ्राम तत्र तत्रैव देवसैन्यमचेतनम् ॥ ८
जिघांसूनुपसंप्राप्तान्देवान्दृष्ट्वा स पावकिः ।
विससर्ज मुखात्क्रुद्धः प्रवृद्धाः पावकार्चिषः ।
ता देवसैन्यान्यदहन्वेष्टमानानि भूतले ॥ ९
ते प्रदीप्तशिरोदेहाः प्रदीप्तायुधवाहनाः ।
प्रच्युताः सहसा भान्ति चित्रास्तारागणा इव ॥ १०
दह्यमानाः प्रपन्नास्तं शरणं पावकात्मजम् ।
देवा वज्रधरं त्यक्त्वा ततः शान्तिमुपागताः ॥ ११
त्यक्तो देवैस्ततः स्कन्दे वज्रं शक्रोऽभ्यवासृजत् ।
तद्विसृष्टं जघानाशु पार्श्वं स्कन्दस्य दक्षिणम् ।
बिभेद च महाराज पार्श्वं तस्य महात्मनः ॥ १२
वज्रप्रहारात्स्कन्दस्य संजातः पुरुषोऽपरः ।
युवा काञ्चनसंनाहः शक्तिधृग्दिव्यकुण्डलः ।
यद्वज्रविशनाज्जातो विशाखस्तेन सोऽभवत् ॥ १३
तं जातमपरं दृष्ट्वा कालानलसमद्युतिम् ।
भयादिन्द्रस्ततः स्कन्दं प्राञ्जलिः शरणं गतः ॥ १४
तस्याभयं ददौ स्कन्दः सहसैन्यस्य सत्तम ।
ततः प्रहृष्टास्त्रिदशा वादित्राण्यभ्यवादयन् ॥ १५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षोडशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१६

(for उप-). B_4 संप्राप्य. — [d]) T $G_{1.2.4}$ M वह्नि(T_1 $G_{1.2.4}$ °ह्नेः)पुत्रस्य वा°. — After 6, D_5 ins.:

1068* अथ दृष्ट्वा स्थितं स्कन्दं श्वेतस्याग्रे महागिरेः ।

7 [b]) $B_{1.4}$ Dn T_2 $G_{1.3.4}$ सहितैः; T_1 त्रिदशैः (for सहितः). — [c]) T_1 G_1 तत् (for तं). — [d]) D_3 व्यानदत्; T_1 स नदत्.

8 [a]) K_4 तेन; S (except G_3 M_1) अस्य (for तस्य). — [b]) $K_{2.3}$ $B_{3.4}$ Dn $D_{1.2.4.6}$ °द्भूतो° (for °द्धूतो°). — [c]) T_1 प्रभूतं (for बभ्राम). — [d]) S (except G_3) समंततः (for अचेतनम्).

9 [a]) K_4 B_4 अथ; D_2 अनु-; M_2 इह (for उप-). — [b]) D_3 दृष्ट्वा देवान् (by transp.). — [d]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ सहसा (for प्रवृद्धाः). — [e]) Dc_1 $D_{2.4}$ तदैव; T_1 तद्दैव- (for ता देव-). B_4 T_1 G_1 [अ]दहद्; T_2 [अ]पतन् (for [अ]दहन्). $Ś_1$ K Dn $D_{1.3.5}$ अदहद्देवसैन्यानि. G_2 सा देवसेना न्यपतत्. — [f]) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ Dn $D_{1.2}$ वेप°; K_3 B Dc D_{3-6} G_3 चेष्ट° (for वेष्ट°). G_2 वेष्टमाना महीतले.

10 G_1 om. 10^{ab}. — [a]) M_2 प्रदीप्तशिरसो देहाः. — [c]) K_2 यांति; Dc भ्रांताः (for भान्ति). — [d]) K_4 $D_{2.3}$ दिव°; B Dc Dn $D_{1.4.6}$ G_3 व्यस्ता° (for चित्रा°).

11 [a]) K_4 ययुस्तं; D_2 प्रदीप्तास (for प्रपन्नास्). — [c]) D_1 देवं (for देवा).

12 [a]) $D_{2.3}$ तदा (for ततः). S (except G_3) शक्रो (for स्कन्दे). — [b]) T_1 $G_{1.2.4}$ M स्कंदे; T_2 तस्मै (for शक्रो). B_{1-3} Dn $D_{4.6}$ G_3 न्यपातयत्; Dc [ऽ]भ्यपातयत्; T_1 $G_{1.2.4}$ M_2 त्ववासृ°; T_2 ह्यवासृ°; M_1 व्यवासृ° (for [अ]भ्यवासृ°). — T_1 om. 12^{c}–13^{f}; T_2 om. 12^{ef}.

13 T_1 om. 13 (cf. v.l. 12). — [b]) B_1 जज्ञेथ; $D_{4.6}$ स जातः (for सं°). K_4 परः (for [अ]परः). — [d]) $Ś_1$ $K_{2.3}$ D_5 M °भृद्; K_1 D_4 G_4 °धृद् (for °धृग्). M_2 वज्र° (for दिव्य°). — [e]) D_1 °व्यसना°; $D_{2.3}$ (*sup. lin. sec. m.*) G_3 °विशिखा° (for °विशना°). T_2 G_1 यः स्वबंधु(G_1 सवज्र)-विनाशात्तु.

14 [a]) K_4 B_3 Dn $D_{1.4.6}$ $G_{1.3}$ सं- (for तं). T_1 परमं; G_1 पुरुषं (for अपरं). — [b]) T_1 G_1 त्रिशाखं च (for कालानल-). B_1 -महाप्रभं; G_1 -महाद्युतिं (for -समद्युतिम्). — [c]) Dn तु तं (for ततः)!

15 [b]) $K_{2.4}$ Dn $D_{1.5.6}$ G_3 सत्तमः. M ससैन्यस्य समंततः. — [d]) $Ś_1$ $K_{1.3}$ [अ]भिवादयन्.

Colophon om. in T $G_{1.2.4}$. — *Major parvan:* $Ś_1$ $K_{1.2}$ Dn_2 आरण्य. — *Sub-parvan:* $K_{3.4}$ B_{1-3} Dc Dn $D_{1.2.4-6}$ G_3 M_2 (all om. sub-parvan name) mention only आंगिरस. — *Adhy. name:* B_3 स्कंदोत्पत्तिः; B_4 Dc कुमारोत्पत्तिः; M_2 विशाखोत्पत्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn_1. n_3 226; Dn_2 225; D_1 229; M (M_2 *inf. lin.*) 219 (M_2 orig. 221). — *Śloka no.:* Dn_1. n_2 D_1 18; Dn_3 19.

२१७

मार्कण्डेय उवाच ।

स्कन्दस्य पार्षदान्घोराञ्शृणुष्वाद्भुतदर्शनान् ।
वज्रप्रहारात्स्कन्दस्य जज्ञुस्तत्र कुमारकाः ।
ये हरन्ति शिशूञ्जातान्गर्भस्थांश्चैव दारुणाः ॥ १
वज्रप्रहारात्कन्याश्च जज्ञिरेऽस्य महाबलाः ।
कुमाराश्च विशाखं तं पितृत्वे समकल्पयन् ॥ २
स भूत्वा भगवान्संख्ये रक्षंश्छागमुखस्तदा ।
वृतः कन्यागणैः सर्वैरात्मनीनैश्च पुत्रकैः ॥ ३
मातॄणां प्रेक्षतीनां च भद्रशाखश्च कौशलः ।
ततः कुमारपितरं स्कन्दमाहुर्जना भुवि ॥ ४
रुद्रमग्निमुमां स्वाहां प्रदेशेषु महाबलाम् ।
यजन्ति पुत्रकामाश्च पुत्रिणश्च सदा जनाः ॥ ५
यास्तास्त्वजनयत्कन्यास्तपो नाम हुताशनः ।
किं करोमीति ताः स्कन्दं संप्राप्ताः समभाषत ॥ ६

मातर ऊचुः ।

भवेम सर्वलोकस्य वयं मातर उत्तमाः ।
प्रसादात्तव पूज्याश्च प्रियमेतत्कुरुष्व नः ॥ ७

मार्कण्डेय उवाच ।

सोऽब्रवीद्बाढमित्येवं भविष्यध्वं पृथग्विधाः ।
अशिवाश्च शिवाश्चैव पुनः पुनरुदारधीः ८ C. 3. 14395 B. 3. 228. 9 K. 3. 228. 57

217

1 T $G_{1.2.4}$ om. the ref. — ^{a}) K_{4} B D G_{3} M_{2} स्कंदपारिषदान् (for °स्य पार्षदान्). $Ś_{1}$ $K_{1.2}$ देवाञ् (for घोराञ्). — ^{b}) T_{2} $G_{2.4}$ दृष्ट्वा च (for शृणुष्व). M °विक्रमान् (for °दर्शनान्). — ^{c}) S (except G_{3}) देवस्य (for स्कन्द°). — ^{d}) K_{3} जज्ञुस्तस्य; T_{1} G_{1} जातास्तत्र; M जज्ञिरेस्य (for जज्ञुस्तत्र). — ^{e}) $Ś_{1}$ हरंत; K_{2} हरंते. B_{1} शिशूञ्जातान्ये हरंति. — ^{f}) D_{5} अपि (for चैव). K_{4} Dc $D_{2.3}$ दारुणान्.

2 ^{a}) T_{2} G_{4} M अन्यां(M_{2} °न्या)श्च (for कन्याश्च). — ^{b}) M जज्ञुः कन्या (for जज्ञिरेऽस्य). — ^{c}) K_{4} Dn $D_{4.6}$ G_{3} कुमारास्ते; T G_{1} M °रस्य; $G_{2.4}$ °रः स. $Ś_{1}$ K_{2} D_{2} विशाखश्च (for °खं तं). B ते; Dc Dn $D_{4.6}$ G_{3} च; T $G_{1.2.4}$ M तु (for तं). — ^{d}) S (except G_{3}) पुत्रत्वे (for पितृ°). B Dc M पर्य°; $G_{2.4}$ समकल्पयत्. $Ś_{1}$ K_{2} तं पितृत्वेभ्यकल्प°; K_{3} $D_{1-3.5}$ पितृ($D_{2.3}$ [before corr.] पुत्र)त्वेनाभ्यकल्पयन् (K_{3} $D_{2.3}$ °यत्).

3 ^{a}) $Ś_{1}$ K $D_{1-3.5}$ तं ($D_{2.3}$ तत्) श्रुत्वा (for स भूत्वा). K_{3} सांख्ये; Dc शाखो; T_{1} $G_{2.4}$ M संखे (for संख्ये). — ^{b}) K_{1} °मुखाः; $D_{4.6}$ G_{3} °मुखं; T_{1} °मुखान् (for °मुखः). D_{3} (m as in text) T $G_{2.4}$ तथा (for तदा). — ^{d}) K_{3} आत्मवीयैश्च; K_{4} $B_{2.4}$ Dc Dn $D_{4.6}$ T_{2} G_{3} M आत्मीयैः सह (T_{2} चैव; M च स-); $B_{1.3}$ आत्मकीयैः स-; D_{5} T_{1} $G_{2.4}$ आत्मनीयैश्च; G_{1} °कीयैश्च.

4 ^{a}) Dc $D_{1-3.5}$ प्रेक्षमाणानां; T $G_{1.2.4}$ प्रेषितानां च; M प्रेक्षतां चैव (for °तीनां च). — ^{b}) D_{1-3} रुद्र° (for भद्र°). B T_{1} $G_{1.2.4}$ M तु; T_{2} स्म (for च). B Dc कौ-(Dc को)शले; T_{1} $G_{1.2.4}$ M कोमलैः; T_{2} G_{2} कोमलः (for कौशलः). — ^{c}) $Ś_{1}$ K_{2} Dn_{1}. n_{2} T $G_{1.2.4}$ कुमारं; B_{1} कुमारी- (for कुमार-). T $G_{1.2.4}$ संजातं (for -पितरं).

5 ^{a}) $Ś_{1}$ K_{1} अग्निमुखा; $B_{2.4}$ Dn_{1} M_{2} °मुखां (for अग्निमुमां). T_{2} स्कंदं (for स्वाहां). — ^{b}) $Ś_{1}$ K_{2} °बलात्; K_{1} B Dc Dn $D_{1.4.6}$ G_{3} °बलं; K_{3} $D_{2.3}$ °बलान्; K_{4} °बल; T G_{2} °बलाः; G_{1} °बलः. — ^{c}) $D_{2.3}$ यजंते (for यजन्ति). — ^{d}) $Ś_{1}$ K_{2} महाबलाः; K_{1} महाजनाः; D_{1} तदा जनाः; T_{1} सभाजनाः (for सदा जनाः).

6 ^{a}) K_{3} B_{1} Dc T_{1} G_{1} एतास्; T_{2} यस्तास्; M_{1} यास्त्वां (for यास्तास्). — ^{b}) $K_{1.2}$ तमो (for तपो). — ^{c}) T_{1} कुर्मेति च (for करोमीति). K_{3} Dc $D_{1-3.5}$ स्कंदः (for स्कन्दं). G_{1} किं कुर्मेति द्विजाः स्कंदं; G_{2} किंकराः स्मेति ताः स्कंदं. — ^{d}) D_{6} ताः (for सं-). $Ś_{1}$ $K_{1.2}$ संबभाषिरे; T_{2} [अ]र्थमभाषत (for समभाषत). The reading समभाषयन् of some old printed ed. was not found in any of the MSS. collated!

7 D (except $D_{1-3.5}$) G_{3} कुमार्यः (for मातरः). — ^{b}) Dn $D_{4.6}$ G_{3} मातरो वयमुत्तमाः.

8 All MSS. om. मार्कण्डेय उ°! — ^{a}) $Ś_{1}$ K_{2} S (except G_{3}) [ए]व (for [ए]वं). — ^{b}) $K_{1.2}$ भविष्यथ (for °ध्वं). — T_{2} (which om. 8^{cd}) reads 3. 215. 18–23 (with colophon) after 8^{ab}. — ^{c}) M चेति (for चैव). K_{4} Dn $D_{4.6}$ G_{3} शिवाश्चैवाशिवाश्चैव. — After 8, T_{1} $G_{1.2.4}$

C. 3. 14395 B. 3. 228. 9 K. 3. 229. 1 ततः संकल्प्य पुत्रत्वे स्कन्दं मातृगणोऽगमत् ।
काकी च हलिमा चैव रुद्राथ बृहली तथा ।
आर्या पलाला वै मित्रा सप्तैताः शिशुमातरः ॥ ९
एतासां वीर्यसंपन्नः शिशुर्नामातिदारुणः ।
स्कन्दप्रसादजः पुत्रो लोहिताक्षो भयंकरः ॥ १०
एष वीराष्टकः प्रोक्तः स्कन्दमातृगणोद्भवः ।
छागवक्त्रेण सहितो नवकः परिकीर्त्यते ॥ ११
षष्ठं छागमयं वक्त्रं स्कन्दस्यैवेति विद्धि तत् ।
षट्शिरोऽभ्यन्तरं राजन्नित्यं मातृगणार्चितम् ॥ १२
षण्णां तु प्रवरं तस्य शीर्षाणामिह शब्द्यते ।
शक्तिं येनासृजद्दिव्यां भद्रशाख इति स्म ह ॥ १३
इत्येतद्विविधाकारं वृत्तं शुक्लस्य पञ्चमीम् ।
तत्र युद्धं महाघोरं वृत्तं षष्ठ्यां जनाधिप ॥ १४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१७

२१८

मार्कण्डेय उवाच ।
उपविष्टं ततः स्कन्दं हिरण्यकवचस्रजम्
हिरण्यचूडमुकुटं हिरण्याक्षं महाप्रभम् ॥ १
लोहिताम्बरसंवीतं तीक्ष्णदंष्ट्रं मनोरमम् ।

---

read 3. 215. 23, followed by a colophon (*adhy. no.:* T_1 G_1 218; $G_{2.4}$ 220) and by the ref. मार्कंडेयः.

9 *a*) G_1 मातः (for ततः). $K_{2.3}$ संकल्प-; S (except G_3) प्रकल्प्य (for सं°). — *b*) T_2 °गणागमन् (for °गणोऽगमत्). Ś$_1$ K D$_{2.3.5}$ तदा (for [अ]गमत्). — *c*) M काची (for काकी). Ś$_1$ हिमिला; K_1 मिहिला; K_2 मिहला; K_3 D$_{1-3.5}$ हिलिमा; B_1 हलिना. — *d*) $K_{1.4}$ D$_{1-3.5}$ भद्रा च (K_1 D_5 [अ]थ); K_3 रुद्रा च; B Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 मालिनी; M रुचाथ (for रुद्राथ). Ś$_1$ पृथला; $K_{1.4}$ D$_{1-3.5}$ वृषला; K_2 प्रखला; K_3 पृषता; B Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 बृंहिना (Dc$_1$ Dn D_6 °ता; Dc$_2$ °मा; D_4 G_3 °ला) (for बृहली). T $G_{1.2.4}$ माता चैव (T_2 $G_{2.4}$ चाथ) हली तथा. — *e*) Ś$_1$ $K_{1.2}$ आर्या पलोला. T आर्याबला वा (T_2 या) वै धात्री (T_2 °त्र्या); G_1 आर्याबला तथा धात्री; $G_{2.4}$ आर्या बाला च धात्री च. — *f*) M_1 शिव° (for शिशु°).

10 Ś$_1$ D_2 om. 10. — *c*) K_3 Dc $G_{1.4}$ स्कंदः प्रसादजः. — *d*) M_1 महाप्रभः (for भयं°).

11 *a*) D_2 एकवीरो° (for एष वीरा°). T_1 G_1 वीर्यो-(G_1 °रो)ष्टमः; T_2 वीराष्टके. — *b*) G_2 स्कंदो (for स्कन्द-). Ś$_1$ K D$_{1-3.5}$ °गणोद्भुतः; M °गणोद्वहः (for °गणोद्भवः). — *c*) T_2 एक° (for छाग°). — *d*) T_1 G_1 M नवमः (for °कः). $K_{1.2}$ T_1 G_1 °कीर्तितः (for °कीर्त्यते). T_2 $G_{2.4}$ महासेनः प्रकीर्त्यते.

12 *a*) Ś$_1$ इष्टं; T_1 षष्ठ्यां (for षष्ठं). T_1 च गमयद्; M_2 जगाम यं (for छागमयं). — *b*) Ś$_1$ Dc$_1$ G_1 [इ]व (for [ए]व). B$_3$m T_2 $G_{1.2.4}$ विद्धि तं; T_1 G_1 वर्धितं. — *c*) Ś$_1$ K_2 °शिरोभ्यंतरा; Dc °शिराभ्यंतरं; T $G_{1.2.4}$ षण्णामभ्यंतरं (T_2 °रा); M_2 षड्भिराभ्यंतरं. — *d*) T_1 $G_{1.2.4}$ M यत्तन् (T_1 G_1 °त्तं); T_2 यत्तु. K_4 B_1 °न्वितं; S (except G_3) °श्रितं (for °र्चितम्).

13 *b*) M शिरसाम् (for शीर्षाणाम्). Ś$_1$ K$_{1-3}$ Dc D$_{1-3.5}$ दृश्यते; T_2 $G_{2.4}$ शस्य° (for शब्द्य°). — *d*) D_5 °शीर्ष; S (except G_3) °शाखाम् (for °शाख).

14 *a*) $K_{1.4}$ Dn$_3$ D_1 इत्येते; B_1 इत्येवं; Dc इत्येतं. — *b*) K_2 Dc $D_{3.4}$ पंचमी (for °मीम्). — *c*) Ś$_1$ $K_{2.3}$ D_3 तत्तु (for तत्र). T $G_{1.2.4}$ M घोरं महद्यु(M_1 महायु)द्धं. — *d*) G_1 ततः; M_2 वृद्धं (for वृत्तं). Ś$_1$ K$_{1-3}$ Dc D$_{1-3.5}$ नरा° (for जना°).

Colophon om. in T_1 $G_{1.2.4}$. — *Major parvan:* Ś$_1$ K_2 Dn$_2$ T_2 आरण्य. — *Sub-parvan:* $K_{3.4}$ B Dc Dn$_1$. n$_3$ D$_{1-6}$ G_3 (all om. sub-parvan name) mention only आंगिरस. — *Adhy. name:* Dn $D_{4.6}$ G_3 M_2 कुमारोत्पत्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words, or both): Dn$_1$ (marg.). n$_3$ 227; Dn$_2$ 226; D_1 230; T_2 218; M (M_2 *inf. lin.*) 220 (M_2 orig. 222). — *Śloka no.:* Dn$_1$. n$_2$ 14; Dn$_3$ D_1 15.

218

1 *a*) $B_{1.2}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 तु तं (for ततः). — *b*) B_4

सर्वलक्षणसंपन्नं त्रैलोक्यस्यापि सुप्रियम् ॥ २
ततस्तं वरदं शूरं युवानं मृष्टकुण्डलम् ।
अभजत्पद्मरूपा श्रीः स्वयमेव शरीरिणी ॥ ३
श्रिया जुष्टः पृथुयशाः स कुमारवरस्तदा ।
निषण्णो दृश्यते भूतैः पौर्णमास्यां यथा शशी ॥ ४
अपूजयन्महात्मानो ब्राह्मणास्तं महाबलम् ।
इदमाहुस्तदा चैव स्कन्दं तत्र महर्षयः ॥ ५
हिरण्यवर्ण भद्रं ते लोकानां शंकरो भव ।
त्वया षड्रात्रजातेन सर्वे लोका वशीकृताः ॥ ६
अभयं च पुनर्दत्तं त्वयैवैषां सुरोत्तम ।
तस्मादिन्द्रो भवानस्तु त्रैलोक्यस्याभयंकरः ॥ ७

स्कन्द उवाच ।

किमिन्द्रः सर्वलोकानां करोतीह तपोधनाः ।
कथं देवगणांश्चैव पाति नित्यं सुरेश्वरः ॥ ८

ऋषय ऊचुः ।

इन्द्रो दिशति भूतानां बलं तेजः प्रजाः सुखम् ।
तुष्टः प्रयच्छति तथा सर्वान्दायान्सुरेश्वरः ॥ ९
दुर्वृत्तानां संहरति वृत्तस्थानां प्रयच्छति ।
अनुशास्ति च भूतानि कार्येषु बलसूदनः ॥ १०
च भवेत्सूर्यस्तथाचन्द्रे च चन्द्रमाः ।
भवत्यग्निश्च वायुश्च पृथिव्यापश्च कारणैः ॥ ११
एतदिन्द्रेण कर्तव्यमिन्द्रे हि विपुलं बलम् ।
त्वं च वीर बलश्रेष्ठस्तस्मादिन्द्रो भवस्व नः ॥ १२

शक्र उवाच

भवस्वेन्द्रो महाबाहो सर्वेषां नः सुखावहः ।
अभिषिच्यस्व चैवाद्य प्राप्तरूपोऽसि सत्तम ॥ १३ C. 3. 14414 B. 3. 229. 13 K. 3. 229. 20

सुवर्ण-; S (except G_3) आमुक्त- (for हिरण्य-). B_2 °कवचावृतं (for °कवचस्रजम्). — K_3 om. 1^{cd}. — c) D_3 M_1 °चूडा- (for °चूड-). $Ś_1$ K (K_3 om.) $D_{1-3.5}$ -वलयं; S (except G_3) -मकुटं (for -मुकुटं). — d) K_4 हिरण्याख्यं; D_5 लोहिताक्षं. $Ś_1$ K (K_3 om.) Dc $D_{1-3.5}$ महाबलं; G_1 °द्युतिं.

2 b) B_4 D_1 $G_{2.4}$ °हरं (for °रमम्). — c) $B_{2.3}$ °संपूर्णं. — d) K_2 सुप्रभं (for °प्रियम्).

3 c) $Ś_1$ K_{1-3} B_1m Dc $D_{1-3.5}$ M_1 पद्महस्ता श्रीः; T_2 °निलया.

4 a) $Ś_1$ पृथुवक्षाः; $K_{1.2}$ पृथ्वाजुष्टः; T_2 श्रिया स्पृष्टः (for श्रिया जुष्टः). — b) $Ś_1$ $K_{1.2}$ $B_{1.3}$ Dc $D_{2.4.6}$ G_1 M सु- (for स). $Ś_1$ K_2 °तरस्; T_1 G_1 M_1 °वपुस् (for °वरस्). $Ś_1$ $K_{1.2}$ B_2 T_1 तथा (for तदा). B_4 $G_{2.4}$ कुमारो वरदस्तदा. — c) T $G_{2.4}$ M ददृशे (for दृश्यते). — d) K_4 $D_{2.3}$ पूर्णं° (for पौर्ण°). K_3 $B_{3.4}$ $D_{2.5}$ T $G_{1.2.4}$ M_1 शशी यथा (by transp.); M_2 इवोडुराट्.

5 a) K_2 $G_{2.4}$ °त्मानं (for °त्मानो). — d) B_3 D_3 चैव (for तत्र).

6 Before 6, N (except $Ś_1$ K_1; $B_{1.3}$ marg.) G_3 ins. ऋषय ऊचुः (resp. ऋषयः). — a) K_4 B_{1-3} D (except $D_{1-3.5}$) G_3 °गर्भ; T_1 G_1 °रूप (for °वर्ण). — c) $Ś_1$ K_2 यत्तात (for षड्रात्र-). — d) $K_{1.2}$ $B_{1.3.4}$ Dc $Dn_{2.}n_3$ $D_{3.5.6}$ T_1 सर्व- (for सर्वे). D_2 $G_{2.4}$ सर्वलोको °कृतः; T_2 सर्वं लोकं °कृतं.

7 a) B_1 वै; M_1 तु (for च). D_5 पुरा (for पुनर्). T_1 G_1 दत्वा (for दत्तं). — b) D_3 त्वया चैषां; T_1 एतैरेषां; G_1 त्वमेवैषां (for त्वयै°). $Ś_1$ K_2 सुरेश्वर (for सुरो°). — c) $Ś_1$ K_{2-4} Dc $D_{1-3.5}$ तत (for तस्माद्). — d) $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ हिताय वै (for [अ]भयंकरः).

8 a) G_4 °भूतानां (for °लोकानां). — d) S (except G_3) सर्वान् (for नित्यं).

9 a) B_{1-3} D (except $D_{1-3.5}$) G_3 दधाति (for दिश°). — b) $K_{1.2.4}$ $B_{1.3.4}$ Dc Dn D_{4-6} G_3 प्रजा-; D_1 प्रजां; T_1 प्रियं (for प्रजाः). — c) $Ś_1$ K_{1-3} $D_{1-3.5}$ प्रज्ञां; T_1 $G_{1.2}$ इष्टं (for तुष्टः). B_2 यथा; $D_{1.5}$ $G_{2.4}$ तदा; T G_1 सदा (for तथा). B_4 तुष्टः प्रज्ञां धृतिश्चैव. — d) $Ś_1$ $K_{1.2}$ सर्वा मायाः; B Dc Dn D_{4-6} G_3 M सर्वान्कामान्; D_2 सर्वदा च; D_3 सर्वथायं; T_1 सर्वदायान्; T_2 सर्वान्देवान्; G_2 सर्वान्देयान्. $Ś_1$ K_1 सुरेश्वर; B_4 सुरोत्तम.

10 b) B_2 G_3 व्रत°; B_4 वृत्ति° (for वृत्त°). — c) T_1 $G_{1.4}$ हि (for च). Dc भूतात्मा (for °नि). — d) $Ś_1$ $K_{1.2}$ कालेषु.

11 a) $Ś_1$ K Dc Dn_3 $D_{3.4.6}$ G_3 [अ]भवत् (for भवेत्). D_6 सूर्यं च स भवत्सूर्यः. — b) Dc °चंद्रेण; M_1 °चंद्रेषु (for °चंद्रे च). — d) K_4 च कारणे; T_1 $G_{1.2.4}$ M च खं तथा; T_2 चकार वै.

12 a) T_2 इंद्रो हि (for इन्द्रेण). D_5 वर्तव्यं (for क°). — b) G_1 M_1 इंद्रो (for इन्द्रे). D_5 च (for हि). B_4 Dc परमं (for विपुलं). — c) K_3 G_2 M_1 वीर्य- (for वीर)

C. 3. 14415
B. 3. 229. 14
K. 3. 229. 21

स्कन्द उवाच ।

शाधि त्वमेव त्रैलोक्यमव्यग्रो विजये रतः ।
अहं ते किंकरः शक्र न ममेन्द्रत्वमीप्सितम् ॥ १४

शक्र उवाच ।

बलं तवाद्भुतं वीर त्वं देवानामरीञ्जहि ।
अवज्ञास्यन्ति मां लोका वीर्येण तव विस्मिताः ॥ १५
इन्द्रत्वेऽपि स्थितं वीर बलहीनं पराजितम् ।
आवयोश्च मिथो भेदे प्रयतिष्यन्त्यतन्द्रिताः ॥ १६
भेदिते च त्वयि विभो लोको द्वैधमुपेष्यति ।
द्विधाभूतेषु लोकेषु निश्चितेष्वावयोस्तथा ।
विग्रहः संप्रवर्तेत भूतभेदान्महाबल ॥ १७
तत्र त्वं मां रणे तात यथाश्रद्धं विजेष्यसि ।
तस्मादिन्द्रो भवानद्य भविता मा विचारय ॥ १८

स्कन्द उवाच ।

त्वमेव राजा भद्रं ते त्रैलोक्यस्य ममैव च ।
करोमि किं च ते शक्र शासनं तद्ब्रवीहि मे ॥ १९

शक्र उवाच ।

यदि सत्यमिदं वाक्यं निश्चयाद्भाषितं त्वया ।
यदि वा शासनं स्कन्द कर्तुमिच्छसि मे शृणु ॥ २०
अभिषिच्यस्व देवानां सेनापत्ये महाबल ।
अहमिन्द्रो भविष्यामि तव वाक्यान्महाबल ॥ २१

स्कन्द उवाच ।

दानवानां विनाशाय देवानामर्थसिद्धये ।
गोब्राह्मणस्य त्राणार्थं सेनापत्येऽभिषिञ्च माम् ॥ २२

D (except $D_{2-4.6}$) G_3 बली (for बल-).

13 Ś$_1$ $K_{1.2}$ B_4 D_5 S (except G_3) इंद्रः (for शक्रः). — ^{a}) G_2 भव इंद्रो. — ^{c}) Ś$_1$ K_{1-3} T_1 $G_{1.2}$ अभिषिंचस्व; G_4 अभ्यषिच्यस्त्वम्. Ś$_1$ वै चाद्य; D_1 वै राज्ये; T $G_{1.2.4}$ M चा(G_4 अ)द्यैव. — ^{d}) Ś$_1$ प्रासरूपेपि. Some MSS. सत्तमः.

14 ^{d}) T_2 G_2 न मे शक्रत्वम्; G_4 न मे इंद्रत्वम्; M_2 न ममैंद्रत्वम्. D_1 ईक्षितं (for ईप्सितम्).

15 Ś$_1$ K $D_{1-3.5}$ T $G_{1.2.4}$ इंद्रः (for शक्रः). — ^{a}) T $G_{1.2.4}$ [अ]तुलं (for [अ]द्भुतं). — ^{b}) K_4 देवतानाम्; D_5 तद्देवानाम् (for त्वं देवानाम्). T_1 $G_{1.2.4}$ अरिं. — ^{c}) Dc अवज्ञास्यसि. Dc_1 G_2 मा (for मां). — ^{d}) B_1 तव वीर्येण (by transp.). B_1 संवृताः.

16 ^{a}) K_4 $B_{1.2.4}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 तु; B_3 T_1 G_1 [ऽ]व-; M_1 हि (for ऽपि). T_2 corrupt. — After 16^{ab}, S (except G_3) ins.:

1069* त्वत्तेजसावमंस्यन्ति लोका मां सुरसत्तम ।

— ^{c}) Dc भेदैः (for भेदे).

17 ^{a}) T_2 तथा (for विभो). — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ B_3 °मुपैष्यति; K_3 D_3 °त्वमेष्यति; T $G_{1.2.4}$ M को द्वैध(T_1 G_1 वै स)मपनेष्यति. — ^{c}) Ś$_1$ K B_4 Dc $D_{2.3.5}$ द्वैधी° (for द्विधा°). D_5 दैवे° (for लोके°). — ^{d}) Ś$_1$ K_3 B_1 $D_{1.2.5}$ M तदा; K_4 यथा (for तथा). — ^{e}) Ś$_1$ K_2 संप्रपद्येत (for °वर्तेत). T $G_{1.2.4}$ विग्रहाः °वर्तंते. — ^{f}) $K_{2.3}$ Dc_2 $D_{1.3}$ °बलः; B_3 G_4 °बलाः.

18 ^{a}) B_2 अत्र. Ś$_1$ $K_{2.3}$ $D_{2.5}$ त्वं मा; K_4 मां त्वं (by transp.). T_2 तत्र (for तात). — ^{b}) K_3 Dc_2 विजेष्यति; D_3 °ते. — ^{c}) S (except G_3) त्वमेव (for भवान्). $K_{1.4}$ B $D_{1.4.6}$ G_3 एव (for अद्य). — ^{d}) K_3 भवतां; B_1 विधाता (for भविता). S (except G_3) भव मा च वि°.

19 ^{b}) Ś$_1$ D_3 [अ]पि; D_2 [इ]ति (for [ए]व). — ^{c}) Ś$_1$ किं करोमि (by transp.). Ś$_1$ किं च तं; K_2 किं च मे; T_1 किंकरः; T_2 तदहं; $G_{1.2.4}$ M किमहं. B_1 तात (for शक्र). — ^{d}) $G_{2.4}$ शासनात्. B_1 च (for तद्). T M मां (for मे). K_4 Dc $D_{1-3.5}$ शासनं ब्रूहि तन्मम.

20 $K_{1.2}$ $B_{1.3.4}$ D (except $D_{2.3.5}$) S इंद्रः (for शक्रः). — After the ref., B Dn $D_{1.4-6}$ G_3 read 21^{cd}. — ^{a}) K_3 D_2 शक्यम् (for सत्यम्). — ^{b}) K_3 G_4 निश्चितं; Dc_2 निश्चयं (for निश्चयाद्). T_2 कांक्षितं (for भाषितं). — ^{d}) K_4 $B_{1.4}$ D_1 अर्हसि (for इच्छसि). D_3 प्रियः (marg. *sec. m.* कुरु) (for शृणु).

21 ^{a}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ D_5 T_2 $G_{1.2}$ अभिषिंचस्व. — ^{b}) $K_{1.3}$ B_{2-4} Dc_1 Dn_1 $D_{1.4-6}$ T_1 G_4 सैना°. $K_{2.3}$ B Dc Dn_1 $D_{1-4.6}$ T_2 $G_{3.4}$ °बलः. — B Dn $D_{1.4-6}$ G_3 read 21^{cd} after the ref. in 20. — ^{d}) Ś$_1$ K Dc D_1 महायशाः; D_2 °प्रभो; D_3 G_4 M_1 °प्रभ (for °बल). — After 21, Ś$_1$ ins. an addl. colophon.

22 ^{c}) $D_{2.3}$ T $G_{1.2}$ M_1 गोब्राह्मणानां. K_3 D_1 त्राणार्थें; K_4 $D_{2.3}$ चार्थाय; T_2 रक्षार्थं. B_{1-3} Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 गोब्राह्मणहितार्थाय. — ^{d}) K_3 B Dc_1 $Dn_{1.n2}$ $D_{4.6}$ सैना°. B_2 [ऽ]भिषिच्यतां.

23 K_3 $D_{2.3}$ om. the ref. — After the ref., G_1 ins.:

1070* तस्य तद्वचनं श्रुत्वा स्कन्दस्य बलवृत्रहा

मार्कण्डेय उवाच ।
सोऽभिषिक्तो मघवता सर्वैर्देवगणैः सह ।
अतीव शुशुभे तत्र पूज्यमानो महर्षिभिः ॥ २३
तस्य तत्काञ्चनं छत्रं ध्रियमाणं व्यरोचत ।
यथैव सुसमिद्धस्य पावकस्यात्ममण्डलम् ॥ २४
विश्वकर्मकृता चास्य दिव्या माला हिरण्मयी ।
आबद्धा त्रिपुरघ्नेन स्वयमेव यशस्विना ॥ २५
आगम्य मनुजव्याघ्र सह देव्या परंतप ।
अर्चयामास सुप्रीतो भगवान्गोवृषध्वजः ॥ २६
रुद्रमग्निं द्विजाः प्राहू रुद्रसूनुस्ततस्तु सः ।
रुद्रेण शुक्रमुत्सृष्टं तच्छ्वेतः पर्वतोऽभवत् ।
पावकस्येन्द्रियं श्वेते कृत्तिकाभिः कृतं नगे ॥ २७
पूज्यमानं तु रुद्रेण दृष्ट्वा सर्वे दिवौकसः ।
रुद्रसूनुं ततः प्राहुर्गुहं गुणवतां वरम् ॥ २८
अनुप्रविश्य रुद्रेण वह्निं जातो ह्ययं शिशुः ।
तत्र जातस्ततः स्कन्दो रुद्रसूनुस्ततोऽभवत् ॥ २९
रुद्रस्य वह्नेः स्वाहायाः षण्णां स्त्रीणां च तेजसा ।
जातः स्कन्दः सुरश्रेष्ठो रुद्रसूनुस्ततोऽभवत् ॥ ३०
अरजे वाससी रक्ते वसानः पावकात्मजः
भाति दीप्तवपुः श्रीमान्रक्ताभ्राभ्यामिवांशुमान् ॥ ३१
कुक्कुटश्चाग्निना दत्तस्तस्य केतुरलंकृतः ।
रथे समुच्छ्रितो भाति कालाग्निरिव लोहितः ॥ ३२
विवेश कवचं चास्य शरीरं सहजं ततः ।
युध्यमानस्य देवस्य प्रादुर्भवति तत्सदा ॥ ३३

C. 3. 14436
B. 3. 229. 35
K. 3. 229. 43

ऋषिभिस्तं महासेनं हृष्टो देवगणैः सह ।
सौवर्णे रत्नखचिते तरुणारुणभास्वरे ।
दिव्यासने समास्थाप्य विमलैः पुण्यवारिभिः ।
महासेनं तदा शक्रः सेनापत्येऽभिषिक्तवान् ।
— ^{b}) T G_1 M_2 सर्व- (for सर्वैर्). — ^{c}) $G_{2.4}$ तेन; M_2 स्कंदः (for तत्र).

24 ^{a}) K_4 B_2 Dn $D_{4.6}$ G_3 तत्र (for तस्य). — ^{b}) T G_1 M व्यराजत; $G_{2.4}$ विराजते (for व्यरो°).

25 ^{a}) T_1 रम्या; T_2 चैत्र; G_1 दिव्या (for चास्य). — ^{b}) T $G_{2.4}$ दिव्य-; G_1 रम्या (for दिव्या). — ^{d}) D_2 रुद्रेण च (for स्वयमेव).

26 ^{a}) T_2 °श्रेष्ठ (for °व्याघ्र). — ^{b}) $Ś_1$ K $D_{2.5}$ मात्रा (K_1 *sup. lin.* पत्न्या) (for देव्या). — ^{c}) M_2 तनयं लालयामास. — ^{d}) K_2 वृषभ° (for गोवृष°).

27 ^{b}) $Ś_1$ °सूर्यस्तनुस् (for °सूनुस्ततस्). Dc च (for तु). — After 27^{ab}, S (except G_3) ins.:

1071* कीर्त्यते सुमहातेजाः कुमारोऽद्भुतदर्शनः ।

— D_1 om. 27^{c}–28^{d}. — ^{c}) S (except G_3) शुक्रम् (for शुक्रम्). — ^{d}) B_4 S (except G_3) तेन (T_2 येन) श्वेतो- भवद्गिरिः. — After 27^{cd}, T_1 G_1 M_1 ins.:

1072* तच्छुक्रं भक्षयामास वह्निस्तस्माद्गुहोऽभवत् ।

— G_1 om. 27^{e}–29^{d}. — ^{e}) $Ś_1$ K_2 D_5 प्रियं (for [इ]न्द्रियं). — ^{f}) B_1 Dc कृत्ते; T_2 G_2 घृतं (for कृतं). B_1 युगे (for नगे).

28 D_1 G_1 om. 28 (cf. v.l. 27). — ^{c}) T_1 गुहं (for ततः). Dc_2 स रुद्रसूनुस्तत्प्राहुः. — ^{d}) T_1 ततो (for गुहं).

29 G_1 om. 29 (cf. v.l. 27). — ^{b}) $D_{1.3.5}$ T_2 G_2 वह्नि-; T_1 रुद्र; M_1 वह्नेर् (for वह्निं). B_2 यतः; T_2 [ऽ]प्ययं (for ह्ययं). $Ś_1$ K_2 शुचिः (for शिशुः). — ^{c}) $Ś_1$ K_2 ततो (for तत्र). B_4 यतः (for ततः). — $29^{d}=30^{d}$.

30 $Ś_1$ K_3 om. (hapl.) 30; $D_{1.3}$ read it in marg. — ^{a}) T $G_{2.4}$ स्वाहायां. — ^{b}) $K_{1.2}$ तु (for च). K_4 B_{1-3} Dn $D_{3.4.6}$ G_3 भारत (for तेजसा). — ^{c}) K_1 ततः (for जातः).

31 ^{a}) Dc_2 T_2 अजरे; T_1 $G_{1.2.4}$ M विरजे (for अरजे). — ^{c}) K_3 D_5 अति-; T_1 अहो; T_2 $G_{2.4}$ M बभौ (for भाति). K_{1-3} B_3 Dc $D_{2.3.5}$ G_4 M_2 धीमान् (for श्रीमान्). G_1 अतीव शुशुभे श्रीमान्. — ^{d}) $Ś_1$ मध्याह्न इव भास्करः; K_3 भ्राजमान इवांशुमान्; T_1 G_1 अनुरक्तो यथांशु°; T_2 मुक्तोभ्रेषु यथांशु°; M_1 रक्ताभ्रैरिव चांशु°.

32 ^{ab}) $D_{2.3}$ transp. दत्तः and तस्य. — After 32, N G_3 ins.:

1073 या चेष्टा सर्वभूतानां प्रभा शान्तिर्बलं तथा ।
अग्रतस्तस्य सा शक्तिर्देवानां जयवर्धिनी ।

[(L. 1) K_1 D_1 °लोकानां (for °भूतानां). $Ś_1$ $K_{1.2}$ D_3 शक्तिर् (for शान्तिर्). — (L. 2) $Ś_1$ $K_{1.3.4}$ $D_{2.3}$ भय- नाशिनी (K_4 m as in text); B_1 प्रीतिवर्धिनी (for जय°).]

33 ^{b}) $Ś_1$ K_{2-4} Dn $D_{1.4.6}$ T_1 G_1 शरीरे (for °रं). K_4 Dn $D_{4.6}$ T_2 तथा; G_4 M_2 तदा (for ततः). — ^{c}) $Ś_1$ K_{1-3} Dc $D_{1.5}$ तस्यैव (for देवस्य). — ^{d}) D_1 T_2 सर्वदा; D_3 नान्यदा (for तत्सदा).

34 ^{a}) K_4 B_{1-3} Dn $D_{1.3-6}$ धर्मो; Dc मेधा; T_1 G_1 वर्ष्म; T_2 $G_{2.4}$ वीर्यं (for वर्म). — ^{b}) Dc D_2 T_2 G_2 M

C. 3. 14437 B. 3. 229. 36 K. 3. 229. 44 शक्तिर्वर्म बलं तेजः कान्तत्वं सत्यमक्षतिः ।
ब्रह्मण्यत्वमसंमोहो भक्तानां परिरक्षणम् ॥ ३४
निकृन्तनं च शत्रूणां लोकानां चाभिरक्षणम् ।
स्कन्देन सह जातानि सर्वाण्येव जनाधिप ॥ ३५
एवं देवगणैः सर्वैः सोऽभिषिक्तः स्वलंकृतः ।
बभौ प्रतीतः सुमनाः परिपूर्णेन्दुदर्शनः ॥ ३६
इष्टैः स्वाध्यायघोषैश्च देवतूर्यरवैरपि ।
देवगन्धर्वगीतैश्च सर्वैरप्सरसां गणैः ॥ ३७
एतैश्चान्यैश्च विविधैर्हृष्टतुष्टैरलंकृतैः ।
क्रीडन्निव तदा देवैरभिषिक्तः स पावकिः ॥ ३८
अभिषिक्तं महासेनमपश्यन्त दिवौकसः ।
विनिहत्य तमः सूर्यं यथेहाभ्युदितं तथा ॥ ३९
अथैनमभ्ययुः सर्वा देवसेनाः सहस्रशः ।
अस्माकं त्वं पतिरिति ब्रुवाणाः सर्वतोदिशम् ॥ ४०
ताः समासाद्य भगवान्सर्वभूतगणैर्वृतः ।
अर्चितश्च स्तुतश्चैव सान्त्वयामास ता अपि ॥ ४१
शतक्रतुश्चाभिषिच्य स्कन्दं सेनापतिं तदा ।
सस्मार तां देवसेनां या सा तेन विमोक्षिता ॥ ४२
अयं तस्याः पतिर्नूनं विहितो ब्रह्मणा स्वयम् ।
इति चिन्त्यानयामास देवसेनां स्वलंकृताम् ॥ ४३
स्कन्दं चोवाच बलभिदियं कन्या सुरोत्तम ।
अजाते त्वयि निर्दिष्टा तव पत्नी स्वयंभुवा ॥ ४४

कांतित्वं; T_1 $G_{1.\,4}$ क्षांति(G_4 °त)त्वं. B_1 आकृतिः; $B_{2.\,3}$ Dc $D_{4.\,6}$ G_3 अच्युतिः; Dn उन्नतिः (for अक्षतिः).

35 G_4 om. (hapl.) 35^{ab}. — ^{a}) $Ś_1$ विकर्तनं; $K_{1.\,2}$ निकर्तनं. M_2 तु (for च). B_1 शक्तानां; B_3 शक्राणां (for शत्रू°). — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.\,2}$ अपि; K_3 $D_{3.\,5}$ चापि (for चाभि-). — G_1 om. (? hapl.) from 35^{c} up to रवैः (in 37^{b}). — ^{d}) $Ś_1$ नराधिप; $K_{2.\,3}$ जनाधिपः; D_2 जनार्दनः (for °धिप). T_1 सर्वाण्येतानि पार्थिव.

36 G_1 om. 36 (cf. v.l. 35). — ^{b}) T_1 महाबलः (for स्वलं°). — ^{c}) B_2m अतीव; B_4 चातीव; G_2 प्रदीप्तः (for प्रतीतः). T_2 सुमहान्. — ^{d}) T $G_{2.\,4}$ M_2 प्रति- (for परि-). $Ś_1$ K B Dc $D_{1-3.\,5}$ °संनिभः (B_4 °लक्षणः); Dn $D_{4.\,6}$ G_3 °मंडलः (for °दर्शनः).

37 G_1 om. up to रवैः (in 37^{b}). — ^{a}) $Ś_1$ K_{2-4} Dc D_{1-3} शुभैः (for इष्टैः). — ^{b}) $Ś_1$ K Dc $D_{1-3.\,5}$ वेणु- (for देव-). B Dn_3 D_4 °वरैर् (for °रवैर्). $Ś_1$ K Dc $D_{1-3.\,5}$ तथा (for अपि). — ^{d}) M_1 नृत्तैः (for सर्वैः). $Ś_1$ K_{1-3} B_4 Dc $D_{1-3.\,5}$ M चाप्सरसां (for अप्सरसां).

38 ^{a}) B_{1-3} Dn $D_{1.\,4.\,6}$ G_3 बहुभिर् (for विविधैर्). — ^{b}) K_4 B_1 Dc D_2 हृष्टपुष्टैः; $B_{2.\,3}$ Dn $D_{1.\,4.\,6}$ G_3 M तुष्टैर्हृष्टैः; B_4 T G_1 तुष्टैरिष्टैः; $G_{2.\,4}$ मृष्टैस्तुष्टैः (for हृष्टतुष्टैः). K_3 $B_{1.\,3.\,4}$ D (except $D_{2.\,3}$) G_3 M स्वलंकृतैः; K_4 $G_{2.\,4}$ अलंकृतः (for अलंकृतैः). — After 38^{ab}, B D (except $D_{1-3.\,5}$) G_3 ins.:

1074* सुसंवृतः पिशाचानां गणैर्देवगणैस्तथा ।

— ^{c}) B_{1-3} Dn $D_{4.\,6}$ G_3 भाति (for इव). — ^{d}) $Ś_1$ B_2 Dn $D_{4.\,6}$ G_3 च; $B_{1.\,3}$ तु (for स).

39 ^{a}) $Ś_1$ °देवम् (for °सेनम्). — ^{c}) K_2 विनिहन्य; Dn_1. n_2 °हत्य. — ^{d}) K_4 $D_{2.\,3}$ S (except G_3) यथैव (for यथेह). $Ś_1$ $K_{1.\,2}$ [अ]भ्युदये (for °दितं). K_1 तदा; K_3 यथा (for तथा).

40 ^{a}) $Ś_1$ $K_{3.\,4}$ $D_{1-3.\,5}$ T G_4 M_1 तथैनम्; G_1 तदैनम् (for अथैनम्). T_1 सेना (for सर्वा). — ^{d}) T_2 $G_{2.\,4}$ ब्रुवंत्यः (for ब्रुवाणाः). B Dn $D_{1.\,4.\,6}$ G_3 सर्वतो दिशः; T_1 G_1 सर्वदेवताः.

41 ^{b}) $K_{2.\,3}$ B_1 $D_{1.\,5}$ सर्वैर् (for सर्व-). B_1 $G_{2.\,4}$ -देव° (for -भूत°). $Ś_1$ K_{1-3} $D_{1.\,5}$ विभुः (for वृतः). — ^{c}) K_4 Dn $D_{1.\,4.\,6}$ G_3 तु (for च). Dc Dn_2 तत° (for स्तुत°). T_1 G_1 चापि (for चैव). — ^{d}) K_3 तास्त्वयि; Dc तानपि; T_2 $G_{2.\,4}$ तास्तदा (for ता अपि).

42 ^{b}) K_3 D_2 तथा (for तदा). — ^{c}) Dc_2 देवसेनां तां (by transp.). — ^{d}) T_1 G_1 पूर्वं; G_4 [अ]नेन (for तेन). $K_{1.\,4}$ विमोचिता (for °क्षिता).

43 ^{a}) M_2 अस्याः (for तस्याः). T_2 दत्तो (for नूनं). — ^{b}) K_3 पुरा (for स्वयम्). — T_2 om. 43^{c}-44^{d}. — ^{c}) $K_{1.\,4}$ $D_{1-3.\,5}$ विचिंत्येत्या(D_1 °त्यैवा)नयामास (D_5 °ह्वयामासुर्); K_3 इति तामानयामासुर्; T_1 $G_{1.\,2.\,4}$ M संचिंत्य चा($G_{2.\,4}$ °त्य त्वा-; M °त्येत्या)नयामास. — ^{d}) $K_{1.\,4}$ B_2 Dn D_{4-6} G_3 ह्यलं°; B_1 D_1 अलं° (for स्वलं°).

44 T_2 om. 44 (cf. v.l. 43). — ^{a}) $K_{1.\,4}$ B_1 Dn $D_{1.\,6}$ प्रोवाच (for चो°). B_4 नृपते; M वल° (for बल°). $G_{2.\,4}$ स्कंदायोवाच वलभिद्. — ^{d}) $Ś_1$ भार्या (for पत्नी).

45 ^{a}) T_1 G_1 तस्यास् (for तस्मात्). T_2 त्वमस्या विधिवत्पाणिं. — ^{b}) T_2 होम- (for पाणिं). — ^{d}) B_1 Dn G_2

तस्मात्त्वमस्या विधिवत्पाणिं मन्त्रपुरस्कृतम् ।
गृहाण दक्षिणं देव्याः पाणिना पद्मवर्चसम् ॥ ४५
एवमुक्तः स जग्राह तस्याः पाणिं यथाविधि ।
बृहस्पतिर्मन्त्रविधिं जजाप च जुहाव च ॥ ४६
एवं स्कन्दस्य महिषीं देवसेनां विदुर्बुधाः ।
षष्ठीं यां ब्राह्मणाः प्राहुर्लक्ष्मीमाशां सुखप्रदाम् ।
सिनीवालीं कुहूं चैव सद्वृत्तिमपराजिताम् ॥ ४७
यदा स्कन्दः पतिर्लब्धः शाश्वतो देवसेनया ।
तदा तमाश्रयल्लक्ष्मीः स्वयं देवी शरीरिणी ॥ ४८
श्रीजुष्टः पञ्चमीं स्कन्दस्तस्माच्छ्रीपञ्चमी स्मृता ।
षष्ठ्यां कृतार्थोऽभूद्यस्मात्तस्मात्षष्ठी महातिथिः ॥ ४९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१८ ॥

२१९

मार्कण्डेय उवाच ।
श्रिया जुष्टं महासेनं देवसेनापतिं कृतम् ।
सप्तर्षिपत्न्यः षड् देव्यस्तत्सकाशमथागमन् ॥ १
ऋषिभिः संपरित्यक्ता धर्मयुक्ता महाव्रताः ।
द्रुतमागम्य चोचुस्ता देवसेनापतिं प्रभुम् ॥ २
वयं पुत्र परित्यक्ता भर्तृभिर्देवसंमितैः ।

C 3. 14456
B. 3. 230. 3
K. 3. 230. 3

पद्मवर्चसा. T_2 पाणिना वर्चसा श्रियाः. — After 45, G_1 ins.:

1075* एवमुक्तो भगवता महासेनो महाबलः ।
दृष्ट्वा कमलपत्राक्षीं तनुमध्यां यशस्विनीम् ।
अतीव रूपसंपन्नां सर्वाभरणभूषिताम् ।
सर्वलक्षणसंपन्नां देवसेनां शुचिस्मिताम् ।

46 ^{a}) G_1 प्रीत्या परमया युक्तस्. — ^{b}) D_3 पाणिं तस्या (by transp.). — After 46^{ab}, G_1 ins.:

1076* जग्राह भरतश्रेष्ठ देवसेनापतिस्ततः ।

— ^{c}) Dn_1. n_2 मंत्रविद्धि (for मन्त्रविधिं).

47 ^{b}) $B_{1.3}$ Dn $D_{4.6}$ T_2 G_3 M जनाः (for बुधाः). — ^{c}) $Ś_1$ K_2 षष्ठी. — ^{d}) $Ś_1$ $K_{2,3}$ B Dn D_{2-5} आसां (for आशां). $D_{4.6}$ G_3 °प्रभां (for °प्रदाम्). — ^{f}) T_1 $G_{1.4}$ M सुवृत्तिम् (for सद्वृत्तिम्). — After 47, S (except G_3) ins.:

1077* इत्येवमादिभिर्देवी नामभिः परिकीर्त्यते ।

48 ^{a}) G_4 यथा (for यदा). K_3 प्रतिलब्धः; T_1 प्रीतिलब्धः. — ^{c}) $Ś_1$ K_{1-3} D_{1-3} समाश्रयल् ($K_{1.2}$ °श्रया); D_5 [ए]नमाश्रयल्; M_1 तमाश्रया. — D_4 reads 48^{d}–49^{d} after the ref. in 3. 219. 7. — ^{d}) M_2 एव (for देवी).

49 For D_4 cf. v.l. 48. — ^{a}) K_3 °तुष्टः (for °जुष्टः). T $G_{1.2}$ श्रिया जुष्टः स पंचम्यां. — ^{b}) K_3 तदा (for तस्मात्). $Ś_1$ K_4 S (except $G_{3.4}$) श्रीः पंचमी. — ^{c}) $Ś_1$ $D_{1-3.5}$ यच्च; K $G_{2.4}$ M_2 यश्च (for यस्मात्).

Colophon. — *Major parvan:* $Ś_1$ K_2 Dn_2 T_2 $G_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* G_1 मार्कंडेयसमस्या. K_4 B_{1-3} Dc Dn_1. n_3 $D_{1.2.4-6}$ G_3 M_2 (all om. sub-parvan name) mention only आंगिरस. — *Adhy. name:* B_2 स्कंदाभिषेकः; B_4 कुमारोत्पत्तिः; G_1 स्कंदचरित्रे स्कंदपट्टाभिषेकमहोत्सवदेवसेनाविवाहः; M_2 सुब्रह्मण्यविवाहः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn_1. n_3 228; Dn_2 227; D_1 231; T G_1 219; $G_{2.4}$ M (M_2 *inf. lin.*) 221; M_2 (orig.) 223. — *Śloka no.:* Dn 51; D_1 49; D_6 52.

219

1 ^{b}) $G_{2.4}$ °पती- (for °पतिं). B_2 प्रभुं (for कृतम्). — ^{d}) B_2 तत्समीपम् (for तत्सकाशम्). B_1 उपा° (for अथा°).

2 ^{a}) $D_{2.3}$ °ताः परित्यक्ता; D_5 परिसंत्यक्ता. — ^{b}) T_2 पति° (for महा°). — G_2 om. 2^{c}–3^{d}. — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ Dc आगत्य (for आगम्य). T_1 ते; G_1 तं (for ता).

3 G_2 om. 3 (cf. v.l. 2). — After 3^{a}, $K_{1.2}$ ins.:

1078* धर्मयुक्ता महाव्रताः ।
भवदीयैकशरणाः.
[Line 1 = 2^{b}.]

— ^{b}) $Ś_1$ $D_{2.3}$ °संमतैः; D_1 °संनिभैः (for °संमितैः).

C. 3. 14456 B. 3. 230. 3 K. 3. 230. 3 अकारणाद्रुषा तात पुण्यस्थानात्परिच्युताः ॥ ३
अस्माभिः किल जातस्त्वमिति केनाप्युदाहृतम् ।
असत्यमेतत्संश्रुत्य तस्मान्नस्त्रातुमर्हसि ॥ ४
अक्षयश्च भवेत्स्वर्गस्त्वत्प्रसादाद्धि नः प्रभो ।
त्वां पुत्रं चाप्यभीप्सामः कृत्वैतदनृणो भव ॥ ५

स्कन्द उवाच ।

मातरो हि भवत्यो मे सुतो वोऽहमनिन्दिताः ।
यच्चाभीप्सथ तत्सर्वं संभविष्यति वस्तथा ॥ ६

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्ते ततः शक्रं किं कार्यमिति सोऽब्रवीत् ।
उक्तः स्कन्देन ब्रूहीति सोऽब्रवीद्वासवस्ततः ॥ ७
अभिजित्स्पर्धमाना तु रोहिण्या कन्यसी स्वसा ।
इच्छन्ती ज्येष्ठतां देवी तपस्तप्तुं वनं गता ॥ ८
तत्र मूढोऽस्मि भद्रं ते नक्षत्रं गगनाच्च्युतम् ।
कालं त्विमं परं स्कन्द ब्रह्मणा सह चिन्तय ॥ ९
धनिष्ठादिस्तदा कालो ब्रह्मणा परिनिर्मितः ।
रोहिण्याद्योऽभवत्पूर्वमेवं संख्या समाभवत् ॥ १०
एवमुक्ते तु शक्रेण त्रिदिवं कृत्तिका गताः ।
नक्षत्रं शकटाकारं भाति तद्वह्निदैवतम् ॥ ११
विनता चाब्रवीत्स्कन्दं मम त्वं पिण्डदः सुतः ।
इच्छामि नित्यमेवाहं त्वया पुत्र सहासितुम् ॥ १२

स्कन्द उवाच ।

एवमस्तु नमस्तेऽस्तु पुत्रस्नेहात्प्रशाधि माम् ।
स्नुषया पूज्यमाना वै देवि वत्स्यसि नित्यदा ॥ १३

— ^{c}) T_1 G_1 अकारणरुषा ; M °रणं रुषा. G_4 दूष्य (for रुषा). B_1 तैश्च ; D (except $D_{2.3.5}$) G_3 तैस्तु (for तात). — ^{d}) $K_{1.2.4}$ D_5 T G_1 M पुण्यात् (for पुण्य-).

4 ^{b}) K_3 अथ (for इति). D_1 [उ]पा° (for [उ]दा°). — ^{c}) K_4 B D (except $D_{2.3.5}$) G_3 तत्सत्यम् ; T_2 $G_{1.2.4}$ अपत्यम् (for असत्यम्). S (except G_3) संस्मृत्य (for संश्रुत्य).

5 ^{a}) $G_{2.4}$ तु (for च). — ^{c}) S (except G_3) पुत्रं च त्वामभीप्सामः (T_2 °मवाप्स्यामः).

6 K_1 om. 6 (with the ref.). — ^{a}) Ś$_1$ $K_{3.4}$ Dn $D_{1.3.5}$ G_4 भवंत्यो (for °त्यो). — ^{c}) B_{1-3} Dn (Dn_1m as in text) $D_{4.6}$ G_3 M यद्वा(M_2 °च्चा)पीच्छत (M °थ); T_2 यदवाप्स्यथ (for यच्चाभीप्सथ). — ^{d}) Ś$_1$ K (K_1 om.) Dc $D_{2.3.5}$ सदा ; D_1 T_2 तदा (for तथा). B_4 भविष्यति वरस्तथा ; $G_{2.4}$ भविष्यति च सर्वदा.

7 M om. the ref. — After the ref., D_4 reads 3. 218. 48^{d}–49^{d}. — ^{a}) K_3 $D_{1.5}$ एवमुक्त्वा ; B Dc Dn $D_{4.6}$ T_2 $G_{2.3}$ विवक्षं(T_2 °क्षि)तं ; $G_{1.4}$ एवमुक्तस् . Ś$_1$ K_2 G_4 M शक्रः (for शक्रं). T_1 विवक्षितं ते शक्रश्च. — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ Dc D_3 चा° (for सो°). — ^{c}) K_4 उक्तं ; Dc ततः ; D_2 उक्ते (for उक्तः). K_3 देहीति (for ब्रू°). S (except G_3) स्कन्देनोक्तः प्रब्रवीहि. — ^{d}) $D_{1.2}$ G_4 तदा (for ततः

8 ^{a}) D_5 सर्वनामा ; G_1 स्पर्धमानं. D_3 च (for तु). — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ अनुजा ; K_4 चानुजा ; $D_{2.3}$ ह्यनुजा (for कन्यसी). T_1 G_1 रोहिण्या कनकाह्वया ; T_2 G_{2-4} रोहिण्यास्तु (T_2 G_3 °ण्या तु) कनीयसी. — ^{c}) Ś$_1$ K_{1-3} $D_{2.3.5.6}$ T_1 M_1 इच्छती. K_3 श्रेष्ठतां. — ^{d}) K_3 D_5 वने (for वनं).

9 ^{a}) K_4 Dc_1 D_1 अत्र (for तत्र). — ^{c}) $G_{2.4}$ त्वमपरं (for त्विमं परं). Ś$_1$ प्रति (for परं). $K_{2.3}$ स्कंदं (for स्कन्द). — ^{d}) Ś$_1$ स हि चिंतय ; K_3 D_1 पर्यचिंतयत् (D_1 °यं); D_2 G_4 M सह चिंतया ; D_3 T_1 G_1 सह चिंतयन् (G_1 °त्).

10 T_2 om. 10^{ab}. — ^{a}) Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ B_4 D_3 (*sup. lin. sec. m.* as in text) $G_{1.2.4}$ M तथा (for तदा). — ^{b}) Ś$_1$ K B_4 Dc $D_{1-3.5}$ परिकीर्तितः ; B_{1-3} Dn $D_{4.6}$ G_3 °कल्पितः. — ^{c}) K_3 रोहिण्या योभवत् ; B Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 रोहिणी ह्यभवत् ; $D_{1.5}$ रोहिण्याद्यभवत् ; T_1 G_1 रोहिण्याश्चाभवत् ; T_2 धाता प्रजापतिः. — ^{d}) Ś$_1$ $K_{2.3}$ $D_{3.5}$ एषा ; K_4 D_2 एषां (for एवं). Ś$_1$ $K_{1.2}$ सदा° ; T $G_{1.4}$ समो° (for समा°). B_1 Dc M भवेत्.

11 ^{a}) Dc_2 उक्ते च ; D_5 उक्तेन (for उक्ते तु). — ^{b}) $K_{1.4}$ $B_{1.3}$ Dc Dn_2 T_2 M_1 गता (for गताः). — ^{c}) K_4 D_3 सर्पशीर्षाभं ; B Dc Dn $D_{1.2.4.6}$ G_3 सप्तशीर्षाभं for शकटा°). — ^{d}) T_1 G_1 नित्याग्नि° ; T_2 तध्यग्नि° (for तद्वह्नि°).

12 ^{b}) Ś$_1$ K $D_{2.3.5}$ दयितः (for पिण्डदः). T_2 सदा (for सुतः). — D_2 om. (hapl.) 12^{c}–15^{b}. — ^{c}) T G_1 M नित्यं सहिता ; G_4 नित्यं भवता (for नित्यमेवाहं).

13 D_2 om. 13 (cf. v.l. 12). — ^{b}) K_4 पुत्रं (for पुत्र-). — ^{d}) $K_{3.4}$ Dc $D_{1.3.5}$ दिवि ; Dn $D_{4.6}$ T $G_{1.3}$ देवी (for देवि). D_3 वै सदा (for नित्यदा).

मार्कण्डेय उवाच ।

अथ मातृगणः सर्वः स्कन्दं वचनमब्रवीत् ।
वयं सर्वस्य लोकस्य मातरः कविभिः स्तुताः ।
इच्छामो मातरस्तुभ्यं भवितुं पूजयस्व नः ॥ १४

स्कन्द उवाच ।

मातरस्तु भवत्यो मे भवतीनामहं सुतः ।
उच्यतां यन्मया कार्यं भवतीनामथेप्सितम् ॥ १५

मातर ऊचुः ।

यास्तु ता मातरः पूर्वं लोकस्यास्य प्रकल्पिताः ।
अस्माकं तद्भवेत्स्थानं तासां चैव न तद्भवेत् ॥ १६
भवेम पूज्या लोकस्य न ताः पूज्याः सुरर्षभ ।
प्रजास्माकं हृतास्ताभिस्त्वत्कृते ताः प्रयच्छ नः ॥ १७

स्कन्द उवाच ।

दत्ताः प्रजा न ताः शक्या भवतीभिर्निषेवितुम् ।
अन्यां वः कां प्रयच्छामि प्रजां यां मनसेच्छथ ॥ १८

मातर ऊचुः ।

इच्छाम तासां मातॄणां प्रजा भोक्तुं प्रयच्छ नः ।
त्वया सह पृथग्भूता ये च तासामथेश्वराः ॥ १९

स्कन्द उवाच ।

प्रजा वो दद्मि कष्टं तु भवतीभिरुदाहृतम् ।
परिरक्षत भद्रं वः प्रजाः साधु नमस्कृताः ॥ २०

मातर ऊचुः ।

परिरक्षाम भद्रं ते प्रजाः स्कन्द यथेच्छसि ।
त्वया नो रोचते स्कन्द सहवासश्चिरं प्रभो ॥ २१ C. 3. 14475 B. 3. 230. 21 K. 3. 230. 21

14 D2 om. 14 (cf. v.l. 12). — ^{a}) Ś1 K1 °गणं सर्वं; Dn1 G1 °गणाः सर्वे; T °गणाः सर्वाः. — ^{b}) Ś1 K1. 2 स्कंदो (for स्कन्दं). Dn1 T1 अब्रुवन् (for अब्रवीत्). — K1 om. 14^{e}–14^{f}. — ^{c}) B4 एवं (for वयं). — ^{d}) D3 T G1. 2. 4 स्मृताः (for स्तुताः). — Ś1 K2 om. 14^{ef}. — ^{e}) K3 D5 T1 G1. 4 M इच्छाम (for °मो). — After 14, K3. 4 Dc D1. 3. 5 S (except G3) ins.:

1079* स तासां वचनं श्रुत्वा स्कन्दो वचनमब्रवीत् ।

[S (except G3) तासां तु (for स तासां). T G1 M भाषितं (for the first वचनं).]

15 D2 om. 15^{ab} (cf. v.l. 12). — Ś1 K1. 3 D3. 5 S (except G3) om. the ref. — ^{a}) B2 Dn D1. 4. 6 G3 हि (for तु). — ^{c}) K3 D5 तन् (for यन्). — ^{d}) Ś1 K2 यथे°; K3. 4 Dc D2. 3. 5 S (except G3) इहे°; B4 अभी° (for अथे°).

16 ^{a}) D3 यथा सु° (for यास्तु ता). — ^{b}) K3 D1. 5 प्रवर्तिताः; K4 D3 S (except G3) प्रकीर्तिताः; B2 प्रकाशिताः; Dc प्रवर्तकाः. — ^{c}) K1. 2 D1–3. 5 आस्मासु (for °कं). K4 B1. 3 Dn2. n3 तु; B2 Dn1 D4. 6 T2 G3 च (for तद्). G4 स्थानात् (for स्थानं).

17 ^{a}) Ś1 K Dc D1–3. 5 सर्वे° (for पूज्या). — ^{b}) Ś1 K Dc D1–3. 5 नित्यं (Ś1 K1. 2 °त्य-) (for न ताः). T G1. 2. 4 °र्षिभिः (for °र्षभ). — ^{c}) Ś1 K1. 2 हिताः; K3 D3 T G1. 2. 4 हताः (for हृताः). T2 G2. 4 [अ]स्माभिस् (for ताभिस्). — ^{d}) K3. 4 D2. 5 T2 G2. 4 तां; M1 तत् (for ताः).

18 Ś1 K1. 2 D2 om. (hapl.) 18^{a}–19^{b}; G1 om. 18–21. — ^{a}) B1 Dn वृत्ताः (Dn1 हृताः); D1 न ताः (for दत्ताः). K4 D1. 3. 5 दत्ता प्रजा न सा शक्या; G2. 4 दत्ता न ताः प्रजाः शक्या. — ^{b}) K4 निषेधितुं; T1 निषीदितुं. — ^{c}) B3. 4 अन्या वः काः; T1 अन्यां कां वः; G1 कन्यां कामं; G2. 4 अन्यं कामं (for अन्यां वः कां). — ^{d}) K4 B3. 4 प्रजा या; Dn2. n3 D1. 6 प्रजा यां; T M पूजां यां. T1 मम मातरः (for मनसेच्छथ).

19 Ś1 K1. 2 D1 om. 19^{ab}; G1 om. 19 (cf. v.l. 18); K4 om. (hapl.) 19–20. — ^{a}) B1 इच्छामि; T2 ब्रह्मा तु (for इच्छाम). G2 भोक्तुं (for तासां). G4 परिरक्षाम भोक्तुं त्वं. — ^{b}) B D3. 5 T1 प्रजां (for प्रजा). G2. 4 स्कंद (for भोक्तुं). G4 ह (for नः). — ^{d}) D5 महे° (for अथे°).

20 K4 G1 om. 20 (cf. v.l. 19, 18). — ^{a}) M2 पूजां (for प्रजा). T1 च (for तु). — ^{c}) D1 T2 परिरक्षंतु; D5 °रक्षतु; T1 °रक्षथ.

21 G1 om. 21 (cf. v.l. 18). — ^{b}) Ś1 K Dc D2. 3. 5 साधु; T2 देहि (for स्कन्द). G4 प्रयच्छ ह (for यथे°). — ^{c}) G2. 4 न (for नो). — ^{d}) Ś1 K D2. 3. 5 T2 विभो (for प्रभो).

22 ^{b}) B1. 3 भवेद्धि; D1 भविन्नी (for भवन्ति). Ś1 K1. 2. 4 B1. 3 D1. 3 तरुणी (Ś1 K2 °णीः). B1. 3 प्रजा. — ^{c}) Ś1 K3 प्रधावत; K2 °धावति; K4 D1. 3 °बाधनं; T1 G1 M1 °बाधध्वं; M2 °बाध त्वं. — ^{d}) K4 तावद्भूतैः; B1 G1 तादृग्रूपैः; T2 G2 तत्तद्रूपैः.

C. 3. 14475
B. 3. 230. 22
K. 3. 230. 22

स्कन्द उवाच ।

यावत्षोडश वर्षाणि भवन्ति तरुणाः प्रजाः ।
प्रबाधत मनुष्याणां तावद्रूपैः पृथग्विधैः ॥ २२

अहं च वः प्रदास्यामि रौद्रमात्मानमव्ययम् ।
परमं तेन सहिता सुखं वत्स्यथ पूजिताः ॥ २३

मार्कण्डेय उवाच ।

ततः शरीरात्स्कन्दस्य पुरुषः काञ्चनप्रभः ।
भोक्तुं प्रजाः स मर्त्यानां निष्पपात महाबलः ॥ २४

अपतत्स तदा भूमौ विसंज्ञोऽथ क्षुधान्वितः ।
स्कन्देन सोऽभ्यनुज्ञातो रौद्ररूपोऽभवद्ग्रहः ।
स्कन्दापस्मारमित्याहुर्ग्रहं तं द्विजसत्तमाः ॥ २५

विनता तु महारौद्रा कथ्यते शकुनिग्रहः ।
पूतनां राक्षसीं प्राहुस्तं विद्यात्पूतनाग्रहम् ॥ २६

कष्टा दारुणरूपेण घोररूपा निशाचरी ।
पिशाची दारुणाकारा कथ्यते शीतपूतना ।
गर्भान्सा मानुषीणां तु हरते घोरदर्शना ॥ २७

अदितिं रेवतीं प्राहुर्ग्रहस्तस्यास्तु रैवतः ।
सोऽपि बालाञ्शिशून्घोरो बाधते वै महाग्रहः ॥ २८

दैत्यानां या दितिर्माता तामाहुर्मुखमण्डिकाम् ।
अत्यर्थं शिशुमांसेन संप्रहृष्टा दुरासदा ॥ २९

कुमाराश्च कुमार्यश्च ये प्रोक्ताः स्कन्दसंभवाः ।
तेऽपि गर्भभुजः सर्वे कौरव्य सुमहाग्रहाः ॥ ३०

तासामेव कुमारीणां पतयस्ते प्रकीर्तिताः ।
अज्ञायमाना गृह्णन्ति बालकान्रौद्रकर्मिणः ॥ ३१

गवां माता तु या प्राज्ञैः कथ्यते सुरभिर्नृप ।
शकुनिस्तामथारुह्य सह भुङ्क्ते शिशून्भुवि ॥ ३२

सरमा नाम या माता शुनां देवी जनाधिप ।
सापि गर्भान्समादत्ते मानुषीणां सदैव हि ॥ ३३

23 [a]) G_{4} चेमं (for च वः). — [b]) G_{1} वरम् (for रौद्रम्). — [c]) Ś$_{1}$ परमेतेन (for परमं तेन). — [d]) $G_{2.4}$ नित्यदा (for पूजिताः).

24 Ś$_{1}$ K $B_{1.3.4}$ Dc $D_{1-3.5}$ S (except G_{3}) om. the ref. — [a]) B_{4} ततः स्कंदस्य पुरुषः. — [b]) B_{4} शरीरात् (for पुरुषः). Ś$_{1}$ $K_{1.2}$ शाश्वतः प्रभुः (K_{1} °भः); B_{1-3} D (except $D_{1-3.5}$) G_{3} पावकप्रभः (for काञ्चन°). — [c]) D_{4} स्म; T_{2} तु (for स). — [d]) K_{4} D_{3} निपपात. Ś$_{1}$ K B_{4} Dc $D_{2.3.5}$ महाग्रहः; Dn D_{1} °प्रभः.

25 [a]) B D (except $D_{2.3.5}$) G_{3} सहसा; T_{2} स ततो (for स तदा). — [b]) $D_{4.6}$ G_{3} संविग्नो° (for विसंज्ञो°). $B_{2.3}$ D (except $D_{1-3.5}$) G_{3} °र्दितः (for °न्वितः). — [e]) $K_{3.4}$ Dc $D_{2.5}$ T_{2} $G_{2.4}$ M_{1} °पस्मार (for °पस्मारम्). — [f]) B_{4} तु; T $G_{1.2.4}$ M_{1} तद् (for तं).

26 [a]) Ś$_{1}$ K_{2-4} $B_{1.3}$ Dc D_{4-6} G_{3} M °रौद्रः (for °रौद्रा). — [b]) Ś$_{1}$ $K_{1.2}$ T G_{1} शत्रुनिग्रहः; B_{4} G_{1} शकुनिर्ग्रहः. — [c]) T $G_{1.2.4}$ मातॄणां; M पितॄणां (for पूतनां). M रक्षसां (for राक्षसीं). B_{3} D_{1} आहुस्; Dc त्वाहुस् (for प्राहुस्). Dc T_{2} $G_{1.2.4}$ तां (for तं).

27 [a]) Ś$_{1}$ नष्टा (for कष्टा). Ś$_{1}$ चनक°; K $D_{2.5}$ T_{1} M दारक° (for दारुण°). — [c]) M दारुणाचारा. — [d]) D_{3} सा तु पूतना; $G_{2.4}$ शीघ्रसूदना (for शीत°).

28 [a]) K_{2} Dc D_{4} M_{2} आहुर् (for प्राहुर्). — [c]) Ś$_{1}$ बालः (for बालान्). Ś$_{1}$ K_{1-3} Dc D_{5} शिशुर्भूत्वा; B_{1-3} Dn $D_{4.6}$ महाघोरो (for शिशून्घोरो). K_{4} D_{2} T_{2} घोरान् (for घोरो). — [d]) D_{1} हि; D_{5} स (for वै).

29 [b]) T_{1} $G_{1.2.4}$ M_{2} मुखमंडितां. — [d]) K_{3} संप्रतुष्टा; B_{2} सा प्रहृष्टा; D_{1} T_{1} G_{1} संप्रदुष्टा; $D_{2.3}$ °पुष्टा; T_{2} °दृष्टा (for °हृष्टा). $G_{2.4}$ M संप्रहृष्टां °सदां.

30 [a]) K $B_{1.3}$ Dc $D_{1-3.5}$ T G_{1} M कुमार्यश्च कुमाराश्च. — [b]) Ś$_{1}$ K_{2} याः (for ये).

31 [a]) Ś$_{1}$ K_{1-3} B_{4} Dc $D_{1-3.5}$ च (K_{3} B_{4} D_{1} तु) नारीणां; B_{1-3} Dn $D_{4.6}$ G_{3} तु पत्नीनां (for कुमा°). K_{4} तानेव चैव नारीणां. — [c]) $B_{1.2}$ Dn_{1}. n_{2} T_{1} आजायमानान् (T_{1} °माना); $B_{3.4}$ $D_{1.3}$ आज्ञायमाना; Dn_{3} अज्ञायमानान्. G_{4} ग्राहंति (for गृह्णन्ति). — [d]) Ś$_{1}$ K Dc $D_{2.3.5}$ दारका° (for बालका°). $D_{2.3}$ T $G_{1.2.4}$ °कर्मणः (for °कर्मिणः).

32 [a]) K_{3} च (for तु). — [b]) T_{2} नव (for नृप). — [c]) M_{1} शकुनिं तु समारुह्य. — [d]) Ś$_{1}$ $K_{1.2}$ D_{5} शिशुं. Dc प्रति (for भुवि).

33 [ab]) Ś$_{1}$ K Dc $D_{2.3.5}$ transp. माता and देवी. B_{2} या देवी; B_{4} माता या (by transp.); T_{1} G_{1} या तात. B_{1} गुणान्; B_{2} शुनो (for शुनां). T $G_{1.2.4}$ तेषां (for देवी). — [c]) T_{2} तु; $G_{2.4}$ हि (for [अ]पि). $D_{2.3.5}$ गर्भं (for गर्भान्). K_{4} समाधत्ते. — [d]) K_{1} Dc_{1} मानुषाणां; D_{3} मनुष्याणां. K_{4} हिताय (for सदैव). Ś$_{1}$ B_{1} ह; K_{4} वै

पादपानां च या माता करञ्जनिलया हि सा ।
करञ्जे तां नमस्यन्ति तस्मात्पुत्रार्थिनो नराः ॥ ३४
इमे त्वष्टादशान्ये वै ग्रहा मांसमधुप्रियाः ।
द्विपञ्चरात्रं तिष्ठन्ति सततं सूतिकागृहे ॥ ३५
कद्रूः सूक्ष्मवपुर्भूत्वा गर्भिणीं प्रविशेद्यदा ।
भुङ्क्ते सा तत्र तं गर्भं सा तु नागं प्रसूयते ॥ ३६
गन्धर्वाणां तु या माता सा गर्भं गृह्य गच्छति ।
ततो विलीनगर्भा सा मानुषी भुवि दृश्यते ॥ ३७
या जनित्री त्वप्सरसां गर्भमास्ते प्रगृह्य सा ।
उपविष्टं ततो गर्भं कथयन्ति मनीषिणः ॥ ३८

लोहितस्योदधेः कन्या धात्री स्कन्दस्य सा स्मृता ।
लोहितायनिरित्येवं कदम्बे सा हि पूज्यते ॥ ३९
पुरुषेषु यथा रुद्रस्तथार्या प्रमदास्वपि ।
आर्या माता कुमारस्य पृथक्कामार्थमिज्यते ॥ ४०
एवमेते कुमाराणां मया प्रोक्ता महाग्रहाः ।
यावत्षोडश वर्षाणि अशिवास्ते शिवास्ततः ॥ ४१
ये च मातृगणाः प्रोक्ताः पुरुषाश्चैव ये ग्रहाः ।
सर्वे स्कन्दग्रहा नाम ज्ञेया नित्यं शरीरिभिः ॥ ४२
तेषां प्रशमनं कार्यं स्नानं धूपमथाञ्जनम् ।
बलिकर्मोपहारश्च स्कन्दस्येज्या विशेषतः ॥ ४३ C. 3. 14498 B. 3. 230. 44 K. 3. 230. 44

B$_{3.4}$ तु (for हि).

34 Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ om. 34^{ab}. — ^{a}) K$_{4}$ D$_{2.3}$ हि; S (except G$_{3}$) तु (for च). — ^{b}) T$_{1}$ G$_{1}$ °या शुभा; G$_{4}$ °याभिधा (for °या हि सा). — After 34^{ab}, B D (except D$_{1-3.5}$) G$_{3}$ ins.:

1080* वरदा सा हि सौम्या च नित्यं भूतानुकम्पिनी ।
[B$_{1}$ दंतुरा (for वरदा).]

— ^{c}) K$_{1.2}$ करंजैस्.. K$_{1.3}$ Dc D$_{4}$ T$_{1}$ तान् (for तां). Ś$_{1}$ करांश्चैतान्प्रयच्छंति. — ^{d}) Ś$_{1}$ K$_{1.2.4}$ जनाः; T$_{2}$ पराः (for नराः).

35 ^{a}) T$_{1}$ °दश ह्येवं; T$_{2}$ G$_{1.2.4}$ °दश ह्येते (for °दशान्ये वै). Ś$_{1}$ K$_{1.2.4}$ च (for वै). — ^{c}) T$_{1}$ G$_{1}$ दिवं च रात्रिं; T$_{2}$ G$_{2.4}$ M दिवारात्रं च (T$_{2}$ तु) (for द्विपञ्चरात्रं). — ^{d}) Ś$_{1}$ सतताः.

36 ^{a}) D$_{6}$ G$_{3}$ रुद्रः (for कद्रूः).. K$_{3}$ Dc D$_{1.5}$ सूक्ष्मं (Dc D$_{1}$ °क्ष्म-) वपुः कृत्वा. — ^{b}) T$_{1}$ G$_{1}$ गर्भान्सं- (for गर्भिणीं). B$_{2.4}$ Dn D$_{4.6}$ G$_{3}$ प्रविशति (for °शेद्). B$_{1.3}$ मुदा; B$_{2}$ [उ]त; B$_{4}$ [अ]पि; Dn [अ]थ; D$_{1}$ यदि; D$_{4.6}$ G$_{3}$ [अ]यं (for यदा). — ^{c}) D$_{1}$ सा भुंक्ते (by transp.). D$_{4.6}$ G$_{3}$ स (for सा). B$_{1}$ तद्भुतं; B$_{4}$ तत्र तद् (for तत्र तं). — ^{d}) Ś$_{1}$ K$_{1.2.4}$ D$_{2.3}$ कथयंति मनीषिणः (=38^{d}).

37 T$_{2}$ om. 37. — ^{a}) Ś$_{1}$ K$_{1-3}$ G$_{2}$ च (for तु). T$_{1}$ G$_{1.4}$ M सुजाता हरिणी या तु. — ^{b}) K$_{4}$ D$_{1-3.5}$ गृह्य तिष्ठति; T$_{1}$ G$_{1.4}$ M पिबति प्रभो (for गृह्य गच्छति). — ^{c}) Ś$_{1}$ K Dc D$_{1-3.5}$ तु (for सा).

38 ^{a}) D$_{5}$ जनयित्री (for या जनित्री). — ^{b}) G$_{1}$ प्रसह्य (for प्रगृ°). D$_{5}$ च (for सा). — ^{c}) Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ Dn D$_{1.5}$ °नष्टं (for °विष्टं). — ^{d}) Ś$_{1}$ K$_{1.2.4}$ D$_{2}$ सा (K$_{1}$ स; D$_{2}$ या) तु नागं प्रसूयते (=36^{d}).

39 ^{b}) B$_{2}$ या; T$_{2}$ सं-; M च (for सा). — ^{c}) K$_{4}$ लोहितायिति; D$_{5}$ °यति; T$_{2}$ °ता धात्रि; G$_{3}$ °येति (for °यनिर्). S (except G$_{3}$) [ए]व (for [ए]वं). — ^{d}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ कदंभे. B$_{4}$ T G$_{1}$ M तु; D$_{5}$ [अ]भि-; G$_{2.4}$ प्र- (for हि). B$_{1}$ गृह्य° (for पूज्य°).

40 ^{a}) B$_{2}$ G$_{2}$ यदा (for यथा). K$_{1.2}$ रुद्रास्; G$_{4}$ रौद्रस् (for रुद्रस्). — ^{b}) Dc प्रमदा अपि (for °स्वपि). — ^{d}) Ś$_{1}$ कार्यार्थम्; D$_{2}$ मासार्थम् (for कामार्थम्). K$_{3}$ D$_{1}$ इष्यते; B$_{1}$ ईक्ष्यते (for इज्यते).

41 ^{a}) B$_{4}$ कुमारीणां. — ^{b}) Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ तु वै; D$_{5}$ परि- (for महा-). — ^{d}) To avoid hiatus, Ś$_{1}$ K B$_{1.3.4}$ Dc D$_{1-6}$ T M ह्यशिवा° (for अशिवा°). Ś$_{1}$ शिवास्तथा; B$_{1}$ शिवास्तुतः; D$_{1}$ तथा शिवाः; T$_{1}$ G$_{1}$ शिवा ग्रहाः; T$_{2}$ G$_{2.4}$ M शिवाः स्मृताः. B$_{2}$ Dn G$_{3}$ शिशूनां ह्यशिवास्ततः.

42 ^{a}) S (except G$_{3}$) एवं (for ये च). G$_{4}$ °गणः प्रोक्तः. — ^{b}) K$_{2}$ वै ग्रहाः; B$_{3}$ विग्रहाः (for ये ग्रहाः). — ^{c}) Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ राजञ् (for नाम). — ^{d}) K$_{4}$ मनीषिभिः (for शरी°).

43 ^{a}) S (except G$_{3}$ M$_{1}$) कुर्यात् (for कार्यं). — ^{b}) Dc D$_{3}$ स्थानं (for स्नानं). D$_{3}$ धूपस् (for धूपं). K B$_{4}$ Dc D$_{1-3.5}$ T G$_{1.2.4}$ तथा (for अथ). K$_{4}$ B$_{1}$ D$_{1-3}$ [अ]र्चनं; T$_{1}$ G$_{1}$ जपं (for [अ]ञ्जनम्). M स्नानधूपांज(M$_{1}$ °पास)नादिभिः. — ^{c}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ (m as in text). $_{2}$ बल्युद्वर्तनमभ्यंगः; K$_{3}$ B$_{2}$ Dn D$_{1.5}$ बलिकर्मोपहाराश्च; B$_{1}$ T$_{1}$ G$_{1}$ M °हारैश्च; T$_{2}$ G$_{2.4}$ °हारं च. — ^{d}) D$_{1.3}$ [इ]ष्टा; T$_{2}$ G$_{2.4}$ M$_{1}$ [इ]ज्यां (for [इ]ज्या).

44 D$_{2}$ om. 44. — ^{a}) B$_{2.4}$ Dn D$_{4.6}$ G$_{3}$ अभ्यर्चिताः; T$_{1}$ G$_{1}$ एवा° (for एते°). D$_{1}$ सम्यक् (for सर्वे). — ^{b}) K$_{2}$ Dc$_{2}$ D$_{5}$ शुभां; T$_{1}$ °भान् (for °भं). — ^{c}) T$_{1}$ G$_{1.2.4}$

C. 3. 14499 B. 3. 230. 45 K. 3. 230. 45 एवमेतेऽर्चिताः सर्वे प्रयच्छन्ति शुभं नृणाम् ।
आयुर्वीर्यं च राजेन्द्र सम्यक्पूजानमस्कृताः ॥ ४४
ऊर्ध्वं तु षोडशाद्वर्षाद्ये भवन्ति ग्रहा नृणाम् ।
तानहं संप्रवक्ष्यामि नमस्कृत्य महेश्वरम् ॥ ४५
यः पश्यति नरो देवाञ्जाग्रद्वा शयितोऽपि वा ।
उन्मादयति स तु क्षिप्रं तं तु देवग्रहं विदुः ॥ ४६
आसीनश्च शयानश्च यः पश्यति नरः पितॄन् ।
उन्मादयति स तु क्षिप्रं स ज्ञेयस्तु पितृग्रहः ॥ ४७
अवमन्यति यः सिद्धान्क्रुद्धाश्चापि शपन्ति यम् ।
उन्मादयति स तु क्षिप्रं ज्ञेयः सिद्धग्रहस्तु सः ॥ ४८
उपाघ्राति च यो गन्धान्रसांश्चापि पृथग्विधान् ।
उन्मादयति स तु क्षिप्रं स ज्ञेयो राक्षसो ग्रहः ॥ ४९
गन्धर्वाश्चापि यं दिव्याः संस्पृशन्ति नरं भुवि ।
उन्मादयति स तु क्षिप्रं ग्रहो गान्धर्व एव सः ॥ ५०
आविशन्ति च यं यक्षाः पुरुषं कालपर्यये ।
उन्मादयति स तु क्षिप्रं ज्ञेयो यक्षग्रहस्तु सः ॥ ५१
अधिरोहन्ति यं नित्यं पिशाचाः पुरुषं क्वचित् ।
उन्मादयति स तु क्षिप्रं पैशाचं तं ग्रहं विदुः ॥ ५२
यस्य दोषैः प्रकुपितं चित्तं मुह्यति देहिनः ।
उन्मादयति स तु क्षिप्रं साधनं तस्य शास्त्रतः ॥ ५३
वैक्लव्याच्च भयाच्चैव घोराणां चापि दर्शनात् ।
उन्मादयति स तु क्षिप्रं सत्त्वं तस्य तु साधनम् ॥ ५४

M दीर्घं; T_2 दिव्यं (for वीर्यं). T_1 G राज्यं च (for राजेन्द्र). — ^{d}) B_4 कुर्यात् (for सम्यक्). Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ $D_{3.5}$ पूज्य (for पूजा-). T_2 $G_{1.2.4}$ -नमस्कृतैः (for -नमस्कृताः).

45 ^{a}) T_1 G_1 षोडशकाद् (for तु षोडशाद्). — ^{b}) T_1 न (for ये). T_2 ग्रहंति (for भवन्ति). — ^{c}) B_2 अनहं (for तानहं). — ^{d}) K_1 महेश्वरीं; K_2 °रीः (for °रम्).

46 ^{a}) K_4 M_2 देवं (for देवान्). — ^{b}) T $G_{2.4}$ जाग्रत्वा. — K_3 om. 46^{c}–47^{b}. — ^{c}) = 47^{c}, 48^{c}, etc., etc. $G_{2.4}$ उन्माद्य तु (for उन्मादयति). T_1 उन्मादि तु क्षिप्रमेव. — ^{d}) Dn दैव° (for देव°)!

47 K_3 om. 47^{ab} (cf. v.l. 46). The sequence of K_3 is extremely confused; it is ignored here. — ^{b}) S (except G_3) transp. यः and नरः. — ^{c}) $D_{2.3}$ च (for तु). — ^{d}) B transp. 47^{d} and 48^{d}. Ś$_1$ $K_{2.3}$ D_{1-3} विज्ञेयः (for स ज्ञेयः). Ś$_1$ $K_{1.2}$ च; T_1 हि (for तु).

48 $G_{2.4}$ om. 48; K_3 om. 48^{ab}. — ^{a}) Ś$_1$ K (K_3 om.) $D_{1.2}$ अवमन्यंति; T_1 G_1 °मन्येत; T_2 अवेक्ष्यते हि. Ś$_1$ K (K_3 om.) D_{1-3} यं; D_5 वः (for यः). Ś$_1$ क्रुद्धाः; K (K_3 om.) $D_{1-3.5}$ सिद्धाः; D_6 क्रुद्धान्; T_2 सिद्धः (for सिद्धान्). — ^{b}) D_5 क्रूराश्च; M क्रुद्धश्च (for क्रुद्धाश्च). M_1 चाभि- (for चापि). D_5 विशंति यं; T_1 G_1 M शपत्यपि (for शपन्ति यम्). K_4 D_{1-3} च (for यम्). Ś$_1$ सिद्धाश्च शमयंति यं; T_2 सिद्धान्पश्यत्युपेत्य च. — K_1 (hapl.) om. 48^{d}–49^{c}. — ^{d}) B transp. 47^{d} and 48^{d}. $D_{4.6}$ °गण° (for °ग्रह°). — After 48, $G_{2.4}$ read 52.

49 K_1 om. 49^{abc} (cf. v.l. 48); G_1 om. 49–50. — ^{a}) K_3 $D_{1.5}$ उपघ्राति तु (D_1 च); B_1 T_2 G_4 M उपा- (G_4 °प)घ्रायति; B_4 उपजिघ्रति. K_4 $D_{2.3}$ तु (for च). D_5 यं गत्वा (for यो गन्धान्). — ^{b}) D_5 तासां; T_2 नृणां (for रसान्). T G_4 M चापि (for चैव). K_3 विशेषतः; D_5 पृथग्विधं. — K_3 om. (hapl.) 49^{d}–50^{c}. — ^{d}) Ś$_1$ K_2 $D_{2.3}$ वि- (for स). $B_{2.4}$ Dc T_1 M_1 राक्षसग्रहः.

50 G_1 om. 50; K_3 om. 50^{abc} (cf. v.l. 49). — ^{a}) B_4 या; D_2 ये; T_1 यद् (for यं). — ^{b}) B_{1-3} D (except $D_{2.3}$) G_3 संविशंति (for °स्पृशन्ति). B_1 वनं; T_2 M_2 नरा (for नरं). — ^{d}) Ś$_1$ B_1 D_2 गंधर्वं. S (except G_3; G_1 om.) उच्यते (for एव सः).

51 $B_{1.3}$ D (except $D_{1-3.5}$) transp. 51 and 52. — ^{a}) Ś$_1$ K_{1-3} B_1 T_1 G_1 M तु; T_2 G_4 [अ]पि (for च). Ś$_1$ तं; K_1 यां; G_2 कं (for यं). K_1 यक्षः; T_1 वृक्षः; T_2 कामाः; $G_{2.4}$ कामात् (for यक्षाः). — ^{b}) K_1 G_4 पुरुषः; K_4 पौरुषं; T_2 G_2 पुरुषान्. — K_3 lacuna for 51^{cd}. — ^{d}) B_2 ग्रहो गंधर्व एव सः (cf. 50^{d}); B_4 साधनं तत्र संस्तुतः; $G_{2.4}$ पैशाचं तं ग्रहं विदुः (= 52^{d}).

52 $G_{2.4}$ read 52 after 48. $B_{1.3}$ D (except $D_{1-3.5}$) transp. 51 and 52. T_2 om. 52. — ^{a}) B_4 अभि° (for अधि°). $K_{1.2.4}$ ये (for यं). D_3 क्षिप्रं (for नित्यं). — ^{b}) B_{1-3} Dn $D_{1.4.6}$ G_3 प्रति (for क्वचित्). — ^{d}) B Dn $D_{4.6}$ G_3 ग्रहः पैशाच एव सः; $G_{2.4}$ ज्ञेयः सिद्धग्रहस्तु सः (= 48^{d}).

53 ^{a}) Ś$_1$ पर-; $K_{1.2}$ सर्व-; D_4 G_3 तस्य (for यस्य). T_1 G_1 M प्रकुपितैश्च. — ^{b}) Ś$_1$ K_2 $D_{2.4}$ M_2 मुह्यंति; Dc माद्यति (for मुह्यति). — ^{c}) G_2 ततः (for स तु). — ^{d}) M_2 विधानं (for साधनं).

54 ^{a}) Ś$_1$ K_{1-3} Dc $D_{2.3}$ चापि (for चैव). — ^{b}) T_1 G_1 M_1 चैव (for चापि). — ^{d}) Ś$_1$ B Dn $D_{2.5}$ सांत्वं (B_1

कश्चित्क्रीडितुकामो वै भोक्तुकामस्तथापरः ।
अभिकामस्तथैवान्य इत्येष त्रिविधो ग्रहः ॥ ५५
यावत्सप्ततिवर्षाणि भवन्त्येते ग्रहा नृणाम् ।
अतः परं देहिनां तु ग्रहतुल्यो भवेज्ज्वरः ॥ ५६
अप्रकीर्णेन्द्रियं दान्तं शुचिं नित्यमतन्द्रितम् ।
आस्तिकं श्रद्दधानं च वर्जयन्ति सदा ग्रहाः ॥ ५७
इत्येष ते ग्रहोद्देशो मानुषाणां प्रकीर्तितः ।
न स्पृशन्ति ग्रहा भक्तान्नरान्देवं महेश्वरम् ॥ ५८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१९ ॥

२२०

मार्कण्डेय उवाच ।
यदा स्कन्देन मातॄणामेवमेतत्प्रियं कृतम् ।
अथैनमब्रवीत्स्वाहा मम पुत्रस्त्वमौरसः ॥ १
इच्छाम्यहं त्वया दत्तां प्रीतिं परमदुर्लभाम् ।
तामब्रवीत्ततः स्कन्दः प्रीतिमिच्छसि कीदृशीम् ॥ २
स्वाहोवाच ।
दक्षस्याहं प्रिया कन्या स्वाहा नाम महाभुज ।
बाल्यात्प्रभृति नित्यं च जातकामा हुताशने ॥ ३
न च मां कामिनीं पुत्र सम्यग्जानाति पावकः ।
इच्छामि शाश्वतं वासं वस्तुं पुत्र सहाग्निना ॥ ४
स्कन्द उवाच ।
हव्यं कव्यं च यत्किंचिद्द्विजा मन्त्रपुरस्कृतम् ।
होष्यन्त्यग्नौ सदा देवि स्वाहेत्युक्त्वा समुद्यतम् ॥ ५
अद्य प्रभृति दास्यन्ति सुवृत्ताः सत्पथे स्थिताः । C. 3. 14519 B. 3. 231. 6 K. 3. 231. 6

शास्त्रं) (for सत्त्वं). Ś$_{1}$ K$_{1. 2}$ प्र-; D$_{2}$ हि (for तु). M$_{1}$ साधयेत् (for साधनम्). Dc सत्त्वं साधनशास्त्रतः.

55 ^{a}) K$_{3}$ क्वचित्; T$_{1}$ किंचित्; G$_{2}$ कच्चित् (for कश्चित्). K$_{1. 4}$ Dc क्रीडति कामो; K$_{3}$ क्रीडतुकामो; D$_{1}$ क्रीडन्सकामो; T$_{2}$ G$_{2}$ क्रीडनकामो. K$_{3. 4}$ Dc D$_{1-3. 5}$ M वा; B$_{4}$ T$_{2}$ G$_{1. 2}$ हि (for वै). — ^{b}) T$_{1}$ हातु° (for भोक्तु°). B$_{4}$ [अ]परे; D$_{1}$ [अ]पि वा; T$_{1}$ G$_{2. 4}$ ग्रहः; T$_{2}$ [अ]ग्रतः (for [अ]परः). — T$_{2}$ om. 55^{cd}. — ^{c}) Ś$_{1}$ K$_{1. 2}$ D$_{1}$ अतिक्रामंस्; D$_{5}$ रतिकामस् (for अभिकामस्). — ^{d}) B$_{2}$ T$_{1}$ G$_{1. 2. 4}$ M$_{2}$ [ए]वं (for [ए]ष). M$_{2}$ त्रिविधा ग्रहाः.

56 ^{a}) Ś$_{1}$ K$_{1. 3}$ D$_{1-3. 5}$ यावत्तु सप्त वर्षाणि. — ^{b}) B$_{1}$ तावंत्येते (for भवन्त्येते). D$_{1}$ भृशं (for नृणाम्). — ^{c}) S (except G$_{3}$) तु मर्त्यानां (for देहिनां तु). — ^{d}) S (except T$_{1}$ G$_{3}$) °तुल्या (for °तुल्यो). D$_{5}$ ज्वरो भवेत् (by transp.). K$_{4}$ नरः; S (except G$_{3}$) जरा (for ज्वरः).

57 ^{a}) Ś$_{1}$ K$_{1. 2}$ °यग्रामं (for °यं दान्तं). — ^{c}) D$_{4. 6}$ G$_{3}$ शुद्धाचारं च; M$_{1}$ दैवतपरं (for श्रद्दधानं च).

58 ^{b}) S (except G$_{1. 3}$) मनुष्याणां. — ^{c}) K$_{3. 4}$ D$_{1-3. 5}$ T$_{1}$ G$_{1}$ नरान्; G$_{2}$ सदा (for ग्रहा). — ^{d}) K$_{3}$ G$_{1}$ ग्रहो; K$_{4}$ D$_{2. 3. 5}$ T$_{1}$ ग्रहा; D$_{1}$ देव (for नरान्). K$_{2}$ देवो महेश्वरः; S (except G$_{3}$ M$_{1}$) देवे महेश्वरे.

Colophon. — *Major parvan:* Ś$_{1}$ K$_{1. 2}$ T$_{2}$ G$_{2. 4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* G$_{1}$ मार्कंडेयसमस्या. B$_{1-3}$ D G$_{3}$ (all om. sub-parvan name) mention only आंगिरस (Dc °रसोपाख्यान). — *Adhy. name:* B$_{2. 4}$ Dn$_{1}$. n$_{3}$ D$_{4. 6}$ T$_{2}$ G$_{3}$ कुमारोत्पत्तिः; G$_{1}$ कुमारचरित्रे ग्रहानुकथनं; G$_{2}$ ग्रहादेशः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn$_{1}$. n$_{3}$ 229; Dn$_{2}$ 228; D$_{1}$ 232; T$_{1}$ 221; T$_{2}$ G$_{1. 2. 4}$ M (M$_{2}$ *inf. lin.*) 220 (M$_{2}$ orig. 224). — *Śloka no.:* Dn$_{1}$ 55; Dn$_{2}$. n$_{3}$ 59; D$_{1. 6}$ 60.

220

1 ^{b}) B$_{1}$ तत्तत् (for एतत्). B$_{4}$ कृतं प्रियं (by transp.); S (except G$_{3}$) प्रकीर्तितं.

2 ^{c}) Ś$_{1}$ K$_{1. 2}$ तदा (for ततः).

3 ^{c}) D$_{5}$ ज्ञानात् (for बाल्यात्).

4 ^{a}) K$_{1}$ B Dn D$_{4. 6}$ G$_{3}$ स (for च). — ^{b}) T$_{2}$ पुत्रक (for पावकः). — ^{c}) T$_{1}$ G$_{1}$ M वस्तुं (for वासं). — ^{d}) T$_{1}$ G$_{1}$ बाढं; M वासं (for वस्तुं).

5 ^{a}) B$_{4}$ पवित्रं हि (for च यत्किंचिद्). — ^{b}) B$_{1. 4}$ G$_{1}$ द्विज- (for द्विजा). K$_{4}$ B$_{3}$ Dn D$_{4. 6}$ G$_{3}$ द्विजानां मंत्रसंस्तु- (D$_{4. 6}$ G$_{3}$ °स्कृ)तं. — ^{c}) B$_{1}$ होमस्त्वग्नौ (for होष्यन्त्यग्नौ). D$_{5}$ तदा (for सदा). T$_{1}$ सर्वें (for देवि). — ^{d}) K$_{1}$ समद्युति; B$_{2}$ (m as in text) सदा हुतं; B$_{4}$ Dn D$_{4. 6}$ G$_{3}$

C. 3. 14519 B. 3. 231. 6 K. 3. 231. 6 एवमग्निस्त्वया सार्धं सदा वत्स्यति शोभने ॥ ६
मार्कण्डेय उवाच ।
एवमुक्ता ततः स्वाहा तुष्टा स्कन्देन पूजिता ।
पावकेन समायुक्ता भर्त्रा स्कन्दमपूजयत् ॥ ७
ततो ब्रह्मा महासेनं प्रजापतिरथाब्रवीत् ।
अभिगच्छ महादेवं पितरं त्रिपुरार्दनम् ॥ ८
रुद्रेणाग्निं समाविश्य स्वाहामाविश्य चोमया ।
हितार्थं सर्वलोकानां जातस्त्वमपराजितः ॥ ९
उमायोन्यां च रुद्रेण शुक्रं सिक्तं महात्मना ।
आस्ते गिरौ निपतितं मिञ्जिकामिञ्जिकं यतः ॥ १०
संभूतं लोहितोदे तु शुक्रशेषमवापतत् ।
सूर्यरश्मिषु चाप्यन्यदन्यच्चैवापतद्भुवि ।
आसक्तमन्यद्वृक्षेषु तदेवं पञ्चधापतत् ॥ ११
त एते विविधाकारा गणा ज्ञेया मनीषिभिः ।
तव पारिषदा घोरा य एते पिशिताशनाः ॥ १२
एवमस्त्विति चाप्युक्त्वा महासेनो महेश्वरम् ।
अपूजयदमेयात्मा पितरं पितृवत्सलः ॥ १३
अर्कपुष्पैस्तु ते पञ्च गणाः पूज्या धनार्थिभिः ।
व्याधिप्रशमनार्थं च तेषां पूजां समाचरेत् ॥ १४
मिञ्जिकामिञ्जिकं चैव मिथुनं रुद्रसंभवम् ।
नमस्कार्यं सदैवेह बालानां हितमिच्छता ॥ १५
स्त्रियो मानुषमांसादा वृद्धिका नाम नामतः ।

समुद्धृतं.

6 ^{a}) B$_2$ होष्यंति (for दास्यन्ति). — ^{b}) D$_5$ संवृताः; T$_2$ सुव्रताः. K$_3$ B$_4$ D$_5$ सत्पथि; G$_{2.4}$ °थ- (for °थे).

7 ^{a}) K$_{1.3}$ Dc$_2$ D$_{3.6}$ M$_2$ एवमुक्त्वा. K$_{1.2}$ तदा (for ततः). — ^{b}) T$_1$ G$_1$ स्कंदेन तु सुपूजिता. — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ भक्ता; B$_4$ तत्र; T$_1$ G$_1$ ततः (for भर्त्रा).

8 ^{a}) G$_4$ अतो (for ततो). — ^{b}) S (except G$_3$) अभाषत (for अथाब्रवीत्). — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ G$_1$ त्रिपुरांतकं; M$_1$ ते महेश्वरं.

9 ^{a}) B$_4$ पुत्रेण (for रुद्रेण). — ^{d}) D$_1$ G$_1$ अपराजित.

10 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ तु (for च). — D$_2$ om. (hapl.) from सिक्तं (in 10^b) up to शुक्र (in 11^b). — ^{b}) S (except G$_3$) शुक्लं (for शुक्रं). — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ D$_3$ (before corr.)$_{.5}$ अस्ते; K$_4$ B$_{2-4}$ Dc Dn D$_3$ (by corr.)$_{.4.6}$ G$_3$ अस्मिन् (for आस्ते). — ^{d}) Cf. 15^a. Ś$_1$ K$_{1.2}$ मिंजिका(K$_2$ °कां)-मिंजिको (Ś$_1$ °के); K$_4$ मज्जिकामज्जिकं; B$_4$ मिंजिकामिंजितं; D$_3$ मिजिकामिजिकं; T$_1$ G$_1$ M$_1$ मुंजको मुंज(M$_1$ °जि)का; T$_2$ मिंजिरो मिंजिका; G$_{2.4}$ मुंजि(G$_4$ मुष्टि)को मुष्टिका; M$_2$ मुंजिको मुंजिका. K$_4$ B$_{1.3}$ T G$_{1.2.4}$ M$_1$ ततः; Dc च यत्; M$_2$ तथा (for यतः). — After 10, S (except G$_3$) ins.:

1081* मिथुनं वै महाभाग तत्र तद्रुद्रसंभवम् ।

11 D$_2$ om. 11^a (cf. v.l. 10). — ^{a}) T$_1$ G$_1$ संभृतं. Ś$_1$ K$_1$ लोहितोदेति; K$_4$ °ताहे तु; D$_5$ °तं हेतु; T$_1$ G$_1$ °ते देशे; G$_{2.4}$ M °तोद्देशे (for °तोदे तु). T$_2$ द्रुतं लोकहितोद्देशे. — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ D$_{1.3.5}$ शुक्रं; T$_1$ शुद्धं; T$_2$ M$_1$ शुक्ल-; G$_{1.2.4}$ M$_2$ शुक्लं (for शुक्र-). K$_1$ इवापतत्; K$_4$ अवाप्तवान्; B$_4$ समापतत्; T$_1$ G$_{1.4}$ M अपातयत् (for अवापतत्). B$_2$ शुक्राशयमवाप्य तत्. — ^{c}) G$_4$ [अ]न्नाद् (for [अ]न्यद्). — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ चापि (for चैव). — ^{f}) Ś$_1$ K B$_{2.3}$ Dc D$_{1-3.5}$ एतत् (for एवं). T$_1$ G$_1$ M$_2$ [अ]भवत् (for [अ]पतत्).

12 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1.2.4}$ तदेते; B D (except D$_{2.3}$) तत्र ते (B$_1$ एते हि); T$_2$ एतेषु; G$_{2.4}$ एते तु (for त एते). — ^{b}) G$_4$ गुह (for गणा). Ś$_1$ मनीषिणा; B$_2$ महर्षिभिः. — T$_1$ G$_1$ om. (hapl.) 12^c–14^b. — ^{c}) B$_1$ एवं (for तव). Ś$_1$ K$_{1-3}$ Dc D$_{1.5}$ T$_2$ G$_4$ M त एव (Ś$_1$ भवंति; K$_1$ भवते; K$_2$ ततस्ते; K$_3$ तव ये; Dc तवैव; D$_1$ न चैते; D$_5$ तत्रैते) पार्षदा घोरा. — ^{d}) Ś$_1$ T$_2$ एतेपि (for य एते). Ś$_1$ B$_{1-3}$ Dn$_1$. n$_2$ D$_{1.4.6}$ पिशिताशिनः.

14 Before 14, K$_2$ B D (except D$_{1.2.5}$; D$_3$ marg. *sec. m.*) S (T$_1$ G$_1$ om.) ins. मार्कंडेय उ° (resp. मार्कंडेयः). — T$_1$ G$_1$ om. 14^{ab} (cf. v.l. 12). — ^{a}) K$_4$ अर्घं° (for अर्कं°). B$_1$ D$_2$ च (for तु). T$_2$ मे (for ते). — ^{c}) S (except G$_3$) व्याधेः (for व्याधि-). D$_2$ °र्थाय (for °र्थं च). B$_3$ तु (for च). — ^{d}) Ś$_1$ K Dc D$_{1-3.5}$ T$_2$ पूजा. Ś$_1$ K D$_{1-3.5}$ समंततः; T$_1$ G$_{1.2.4}$ M अथारभेत्; T$_2$ यथार्थतः (for समा°).

15 ^{a}) Cf. 10^d. Ś$_1$ K$_1$ मिंजिकामिंजिकश्च (K$_1$ °का); K$_3$ °मिंजितं; K$_4$ D$_3$ मज्जिकामज्जिकं; D$_2$ मंजिकामंजिकं; T$_1$ G$_1$ मुंजको मुंजका; T$_2$ मंजको मंजका; G$_{2.4}$ M मुंजि(G$_4$ मुष्टि-; M$_2$ मुंज)को मुष्टि(M मुंजि)का. — ^{d}) K$_3$ Dc D$_{1.5}$ लोकानां (for बाला°). D$_5$ शमम् (for हितम्).

16 ^{b}) K$_3$ D$_2$ विद्धिका; T G$_{1.2.4}$ वृक्ष(T$_2$ G$_2$ °क्षि)का (for वृद्धिका). — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ Dc D$_{2.3.5}$ नार्यो (for

वृक्षेषु जातास्ता देव्यो नमस्कार्याः प्रजार्थिभिः ॥ १६
एवमेते पिशाचानामसंख्येया गणाः स्मृताः ।
घण्टायाः सपताकायाः शृणु मे संभवं नृप ॥ १७
ऐरावतस्य घण्टे द्वे वैजयन्त्याविति
गुहस्य ते स्वयं दत्ते शक्रेणानाय्य धीमता ॥ १८
एका तत्र विशाखस्य घण्टा स्कन्दस्य चापरा ।
पताका कार्तिकेयस्य विशाखस्य च लोहिता ॥ १९
यानि क्रीडनकान्यस्य देवैर्दत्तानि वै तदा ।
तैरेव रमते देवो महासेनो महाबलः ॥ २०
स संवृतः पिशाचानां गणैर्देवगणैस्तथा ।
शुशुभे काञ्चने शैले दीप्यमानः श्रिया वृतः ॥ २१
तेन वीरेण शुशुभे स शैलः शुभकाननः
आदित्येनेवांशुमता मन्दरश्चारुकन्दरः ॥ २२
संतानकवनैः फुल्लैः करवीरवनैरपि ।
पारिजातवनैश्चैव जपाशोकवनैस्तथा ॥ २३
कदम्बतरुषण्डैश्च दिव्यैर्मृगगणैरपि ।
दिव्यैः पक्षिगणैश्चैव शुशुभे श्वेतपर्वतः ॥ २४
तत्र देवगणाः सर्वे सर्वे चैव महर्षयः ।
मेघतूर्यरवाश्चैव क्षुब्धोदधिसमस्वनाः ॥ २५
तत्र दिव्याश्च गन्धर्वा नृत्यन्त्यप्सरसस्तथा ।
हृष्टानां तत्र भूतानां श्रूयते निनदो महान् ॥ २६
एवं सेन्द्रं जगत्सर्वं श्वेतपर्वतसंस्थितम् ।
प्रहृष्टं प्रेक्षते स्कन्दं न च ग्लायति दर्शनात् ॥ २७ C. 3. 14541 B. 3. 231. 27 K. 3. 231. 28

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२० ॥

देव्यो).

17 [a]) $B_{1.3}$ Dc $D_{4.6}$ G_3 M एवमेव; T $G_{1.2.4}$ ए(T_2 ते)षामेव (for एवमेते). — [b]) Dn_1. n_3 $D_{1.4.6}$ G_3 असंख्येय-. T_1 $G_{1.2.4}$ गुणाः (for गणाः). — K_3 om. (? hapl.) 17^c–18^d.

18 K_3 om. 18 (cf. v.l. 17). — [a]) Ś$_1$ K (K_3 om.) $D_{2.3.5}$ ऐरावणस्य; G_2 एतावतस्य. — [b]) T_1 G_1 स्मृते (for श्रुते). K_4 D_5 वैजयंत्या विनिःसृते; T_2 $G_{2.4}$ वैजयंत्या विभूषिते. — [c]) S (except G_3) गुहाय (for गुहस्य). Ś$_1$ $K_{1.2}$ द्वयं (for स्वयं). — [d]) Dn_3 $D_{1.6}$ क्रमेणा° (for शक्रेणा°). B_1 [अ]प्यति-; B_4 [ए]वास्य; Dn_2 [अ]प्यथ; D_6 [आ]नम्य (for [आ]नाय्य).

19 [a]) D_2 T_1 G_1 तस्य (for तत्र). — [b]) Ś$_1$ शक्र° (for स्कन्द°). — [c]) D_1 श्वेता तु (for पताका). — [d]) K_3 Dc $D_{2.3.5}$ तु (for च).

20 [b]) K_4 वै सदा; D_6 वै पुरा; $G_{2.4}$ तानि वै (for वै तदा). — [c]) Ś$_1$ K $D_{2.3.5}$ सार्धं (for देवो).

21 [a]) Ś$_1$ K_3 $D_{2.5}$ सुसंवृतः; K_1 स संवृत्तः; K_2 D_3 सुसंवृत्तः; B_3 स संभृतः. — [b]) B_4 भृत्य° (for देव°). K_4 सह; G_1 तदा (for तथा). — [d]) T_2 $G_{1.2}$ °मानश्रि(G_1 °स्त्रि)या वृतः.

22 [b]) K_4 कालः; M_2 गिरिः (for शैलः). — [c]) Dc आदित्यम् (for °त्येन). Dc G_4 M_1 [ए]व (for [इ]व).

23 Ś$_1$ om. (hapl.) 23^c–24^b. — [c]) M_1 चापि (for चैव). — D_1 om. (hapl.) 23^d–24^c. — [d]) $B_{3.4}$ जवा° (for जपा°). Dc जराशोकबलैस्तथा.

24 Ś$_1$ om. 24^{ab}; D_1 om. 24^{abc} (cf. v.l. 23). — [a]) $K_{3.4}$ Dc_2 Dn_1. n_2 D_{3-6} °खंडै° (for °षण्डै°). — [b]) Dc तथा (for अपि). — T_2 om. 24^c–25^d. — [c]) K_4 पितृ° (for पक्षि°). T_1 G_1 M चापि (for चैव). B_4 दिव्यपुष्पफलैश्चैव.

25 T_2 om. 25 (cf. v.l. 24). — [a]) M_2 चापि (for सर्वे). — [b]) B_{1-3} Dn $D_{4.6}$ G_3 सर्वे देवर्षयस्तथा. — [c]) Ś$_1$ K $D_{2.5}$ T_1 G_1 °रवै°; D_3 °निभै° (for °रवा°). $G_{2.4}$ चापि (for चैव). — [d]) Ś$_1$ K $D_{2.3.5}$ °निभस्वनैः; D_1 °समस्वनैः.

26 [a]) Ś$_1$ $K_{1.2}$ D_{1-3} $G_{2.4}$ M_1 देवाः (for दिव्याः). Ś$_1$ $K_{1.2}$ Dc $D_{1-3.5}$ स-; K_3 स्म (for च). — [b]) B Dn $D_{4.6}$ G_3 नृत्यंते; Dc नृत्यंत (for नृत्यन्ति). T_1 G_1 [अ]प्सरसां गणाः; Dc [अ]प्सरसस्तदा. — [c]) D_3 सर्व- (for तत्र). — [d]) S (except G_3) शुश्रुवे (for श्रूयते).

27 [b]) D_3 °संश्रितं; S (except G_3) °मास्थितं. — [c]) Ś$_1$ $K_{1.2}$ प्रेक्ष्य च; K_4 $D_{2.3.5}$ प्रेक्ष्य तं; $B_{2.3}$ S (except G_3) वीक्षते (for प्रे°). — [d]) T_1 $G_{1.2}$ M न च (M_1 चा-) ग्लायत दर्शनात्.

Colophon om. in B_2 Dn $D_{4.6}$ G_3. — *Major parvan:* Ś$_1$ K_2 T_2 $G_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* $K_{3.4}$ $B_{1.3}$ Dc $D_{1-3.5}$ M_2 (all om. sub-parvan name) mention only आंगिरस. — *Adhy. name:* T_2 कुमारोत्पत्तिः; G_1

२२१

C. 3. 14541
B. 3. 231. 28
K. 3. 232. 1

मार्कण्डेय उवाच ।

यदाभिषिक्तो भगवान्सेनापत्येन पावकिः ।
तदा संप्रस्थितः श्रीमान्हृष्टो भद्रवटं हरः ।
रथेनादित्यवर्णेन पार्वत्या सहितः प्रभुः ॥ १
सहस्रं तस्य सिंहानां तस्मिन्युक्तं रथोत्तमे ।
उत्पपात दिवं शुभ्रं कालेनाभिप्रचोदितः ॥ २
ते पिबन्त इवाकाशं त्रासयन्तश्चराचरान् ।
सिंहा नभस्यगच्छन्त नदन्तश्चारुकेसराः ॥ ३
तस्मिन्रथे पशुपतिः स्थितो भात्युमया सह ।
विद्युता सहितः सूर्यः सेन्द्रचापे घने यथा ॥ ४
अग्रतस्तस्य भगवान्धनेशो गुह्यकैः सह ।
आस्थाय रुचिरं याति पुष्पकं नरवाहनः ॥ ५
ऐरावतं समास्थाय शक्रश्चापि सुरैः सह ।
पृष्ठतोऽनुययौ यान्तं वरदं वृषभध्वजम् ॥ ६
जम्भकैर्यक्षरक्षोभिः स्रग्विभिः समलंकृतः ।
यात्यमोघो महायक्षो दक्षिणं पक्षमास्थितः ॥ ७
तस्य दक्षिणतो देवा मरुतश्चित्रयोधिनः ।
गच्छन्ति वसुभिः सार्धं रुद्रैश्च सह संगताः ॥ ८
यमश्च मृत्युना सार्धं सर्वतः परिवारितः ।
घोरैर्व्याधिशतैर्याति घोररूपवपुस्तथा ॥ ९

कुमारचरित्रं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D1 233; T G1 221; G2. 4 M (M2 *inf. lin.*) 223 (M2 orig. 225). — *Śloka no.*: D1 27.

221

1 [a]) B4 यथा (for यदा). M2 बल° (for भग°). — [b]) B Dc D4. 6 M1 सैनापत्येन; G2. 4 सेनापत्ये तु. — [c]) Ś1 T2 स (for सं-). — [d]) S (except G3) ततो (for हृष्टो). K4 D1–3 रुद्र°; B1 तत्र (for भद्र°). K4 नरः (m as in text); B3 तव (for हरः). — [f]) T2 पार्वती-. — After 1, S (except G3) ins.:

1082* अनुयातः सुरैः सर्वैः सहस्राक्षपुरोगमैः ।

2 [a]) B3 Dc1 T2 तत्र (for तस्य). — [b]) B1 युक्ते (for युक्तं). — [c]) T1 G1 ततो दिव्यः; T2 रथो दिव्यं; G2 रथो दिव्यः; G4 रथः शुभ्रं (for दिवं शुभ्रं). — [d]) Ś1 K D1–3 सूतेन; B4 जवेन; M1 कशया (for कालेन). K2 B4 [अ]ति- (for [अ]भि-). Ś1 K1. 2 B1 Dn3 D2. 5 M -प्रचोदितं; D1. 3 -प्रणोदितं.

3 [b]) Ś1 K B1 Dc D1–3. 5 °श्चराचरं. — [c]) T1 G1 सिंहा रथं वहंतश्च. — [d]) K4 D2. 3 नर्दंत° (for नदन्त°). D5 च सु- (for चारु-). K2. 3 B2–4 Dc D3 -केशराः.

4 [a]) D5 गण° (for पशु°). — [b]) Ś1 K1. 2 याल्यु° (for भात्यु°). — K4 om. (hapl.) 4[c]–5[b]. — [c]) Ś1 K1–3 D2. 3. 5 मंडिते; D1 मंडितः (for सहितः). Ś1 K1–3 सूर्ये. — [d]) D1 °चापघने; G1. 2. 4 °चापो घनो (for °चापे घने). B3 तथा (for यथा). T2 सेंद्रचापयुतो यथा.

5 K4 om. 5[ab] (cf. v.l. 4). — [b]) Ś1 विमानं; B1 वनेसौ (for धनेशो). — G4 om. (hapl.) 5[c]–6[b]. — [c]) K4 B4 Dn D4 तु चिरं (for रु°). D4. 6 G3 यानं; T G1. 2 M2 भाति (for याति). — [d]) M2 नाम (for नर-).

6 G4 om. 6[ab] (cf. v.l. 5). — [a]) Ś1 K1. 3. 4 Dc D2. 5 ऐरावणं. B4 °रुह्य (for °स्थाय). — [b]) K4 स्वामिसुरैः; Dc देवगणैः (for चापि सुरैः). D1 सुरेश्वरः (for सुरैः सह).

7 [a]) Ś1 जंबुकै°; K4 B2. 4 Dn जृंभकै°; T G1. 2. 4 भास्करै° (for जम्भकै°). — [b]) Ś1 K1 M °कृतैः; K3 Dc2 D1. 5 °कृतं (for °कृतः). — [c]) B1 [अ]मेयो (for [अ]मोघो). — [d]) Ś1 K Dc D1–3. 5 पार्श्वम् (for पक्षम्). B1 D4. 6 S आश्रितः.

8 [b]) B1–3 D (except D1–3. 5) G3 बहव° (for मरुत°). — [c]) B2 Dc D4. 6 बहु° (for वसु°). — [d]) Ś1 K1–3 Dc D5 सिद्धैः (K3 Dc D5 रुद्रैः) साध्यैश्च (for रुद्रैश्च सह). G2. 4 संवृताः (for °गताः).

9 [a]) Ś1 K1–3 D1. 5 S (except T2 G3) तु (for च). — [b]) B2 बहुभिः (for सर्वतः). — [c]) Ś1 K1. 2 चापि; T2 युक्तो (for याति). — [d]) K3. 4 D1–3 T1 G1 M तदा (for तथा).

10 [a]) Ś1 K2–4 D2. 3. 5 चापि; B2 याति (for — [b]) T °शिरसः (for °शिखरः). K3. 4 सितः; D1 T1 तत

यमस्य पृष्ठतश्चैव घोरस्त्रिशिखरः शितः ।
विजयो नाम रुद्रस्य याति शूलः स्वलंकृतः ॥ १०
तमुग्रपाशो वरुणो भगवान्सलिलेश्वरः ।
परिवार्य शनैर्याति यादोभिर्विविधैर्वृतः ॥ ११
पृष्ठतो विजयस्यापि याति रुद्रस्य पट्टिशः ।
गदामुसलशक्त्याद्यैर्वृतः प्रहरणोत्तमैः ॥ १२
पट्टिशं त्वन्वगाद्राजंश्छत्रं रौद्रं महाप्रभम् ।
कमण्डलुश्चाप्यनु तं महर्षिगणसंवृतः ॥ १३
तस्य दक्षिणतो भाति दण्डो गच्छञ्श्रिया वृतः ।
भृग्वङ्गिरोभिः सहितो देवैश्चाप्यभिपूजितः ॥ १४
एषां तु पृष्ठतो रुद्रो विमले स्यन्दने स्थितः ।
याति संहर्षयन्सर्वांस्तेजसा त्रिदिवौकसः ॥ १५
ऋषयश्चैव देवाश्च गन्धर्वा भुजगास्तथा ।
नद्यो नदा द्रुमाश्चैव तथैवाप्सरसां गणाः ॥ १६
नक्षत्राणि ग्रहाश्चैव देवानां शिशवश्च ये ।
स्त्रियश्च विविधाकारा यान्ति रुद्रस्य पृष्ठतः ।
सृजन्त्यः पुष्पवर्षाणि चारुरूपा वराङ्गनाः ॥ १७
पर्जन्यश्चाप्यनुययौ नमस्कृत्य पिनाकिनम् ।
छत्रं तु पाण्डुरं सोमस्तस्य मूर्धन्यधारयत् ।
चामरे चापि वायुश्च गृहीत्वाग्निश्च विष्ठितौ ॥ १८
शक्रश्च पृष्ठतस्तस्य याति राजञ्श्रिया वृतः ।
सह राजर्षिभिः सर्वैः स्तुवानो वृषकेतनम् ॥ १९
गौरी विद्याथ गान्धारी केशिनी मित्रसाह्वया ।
सावित्र्या सह सर्वास्ताः पार्वत्या यान्ति पृष्ठतः ॥ २०   C. 3. 14562 B. 3. 231. 49 K. 3. 232. 22

(for शितः). B2 घोरस्त्रिशिरसंस्थितः; B4 G2. 4 सुघोरस्त्रिशिराः स्थि(G2. 4 शि)तः; G1 सुखोसित्रयिराततः (sic). — ^{d}) Ś1 K2. 3 D5 शरो याति; T1 G1 यस्त्रिशूलः (for याति शूलः).

11 ^{ab}) G2. 4 उग्रपाशोथ (for तमुग्रपाशो). K3. 4 Dc D1–3 S (except G3) transp. वरुणः and भगवान्. — ^{c}) T1 G1 शतै° (for शनै°). — ^{d}) B2 Dc2 बहुभि° (for विविधै°).

12 ^{a}) Ś1 K1–3 Dc D1–3. 5 [अ]थ (for [अ]पि). — ^{b}) S (except G3) पट्टसः (for पट्टिशः). — ^{c}) MSS. °मुसुल°, °मुशल° also. — ^{d}) Ś1 K1. 2 °णैरपि; K3 Dc D1. 5 °णैर्वरैः; K4 D2 °णैर्वरः (for °णोत्तमैः). B1 वृतः सह रथोत्तमैः.

13 ^{a}) S (except G3) पट्टसं (for पट्टिशं). Ś1 K2 G2. 4 च (for तु). B1 [अ]गमद् (for [अ]न्वगाद्). — ^{b}) K2 D1. 2 T1 G1. 2. 4 शस्त्रं; T2 वज्रं (for छत्रं). B3 रौक्मं; T G1 घोरं (for रौद्रं). — ^{c}) K4 चाप्यनुगतो; T2 G1. 2. 4 चानुययौ (for चाप्यनु तं). B1. 3m Dn D3. 4. 6 G3 °सेवितः; B2 °सेवितं (for °संवृतः).

14 Ś1 om. (hapl.) 14^{ab}. — ^{a}) S (except T1 G1) याति (for भाति). — ^{b}) M [ऽ]प्यत्र (for गच्छञ्). — B1 om. (? hapl.) 14^{c}–17^{d}. — ^{d}) B4 om. च. T1 G1 °संवृतः (for °पूजितः). B2. 3 Dn D4. 6 G3 दैवतैश्चानु(B2. 3 °भि)पूजितः.

15 B1 om. 15 (cf. v.l. 14). — ^{a}) Ś1 K Dc D1–3. 5 तेषां (for एषां). G1. 2. 4 मध्य° (for पृष्ठ°). — ^{c}) T1 देवान्; G1 देवः (for सर्वान्). Ś1 K1. 2 सर्वे महर्षयो यांति. — ^{d}) Ś1 K1. 2 च; B4 हि (for त्रि-).

16 B1 om. 16 (cf. v.l. 14). — ^{a}) Ś1 K1–3 च हि; K4 B (B1 om.) Dn D1–6 G3 चापि (for चैव). — ^{b}) T2 गंधर्वानुगतास्तदा. — ^{c}) Ś1 K B4 D2. 3. 5 T2 द्रुमाः; B3 Dc Dn D1. 4. 6 G3 ह्रदाः (for नदाः). Ś1 K1. 2 च नागाश्च; K3 B4 D5 T2 नगाश्चैव; K4 B1–3 Dc Dn D1–4. 6 G3 समुद्राश्च (for द्रुमाश्चैव).

17 B1 om. 17^{abcd} (cf. v.l. 14). D5 transp. 17 and 18. — ^{a}) B2 S (except G3) नक्षत्राणां गणाश्चैव. — ^{b}) B4 तथा (for च ये). — ^{c}) S (except G3) °श्च सर्व(M °र्वा)देवानां. — ^{e}) D4 T2 सृजंतः; G2. 4 सृजंति. — ^{f}) K1 दिव्य- (for चारु-). T1 G1 -वेगा (for -रूपा).

18 D5 transp. 17 and 18. — ^{b}) K4 D2. 3 T G1. 2. 4 पितामहं; M महेश्वरं (for पिना°). — ^{c}) Ś1 B1–3 D (except D2. 3. 5) G1. 3 च (for तु). T G1. 2. 4 पांडरं. — ^{d}) M2 [अ]पात° (for [अ]धार°). — ^{f}) K3 समवर्तत (for [अ]ग्निश्च विष्ठितौ). K1m. 4 B2. 4 Dn D1–3. 5 धिष्ठितौ; K2 विष्टते (for विष्ठितौ).

19 K3 om. 19^{ab}. — ^{ab}) K2 Dc2 T2 शक्रस्य; B4 G2. 4 शक्रस्तु; M शुक्रश्च (for शक्रश्च). B1 चैव; B2 चास्य (for तस्य). D2 transp. तस्य and याति. — ^{d}) Ś1 K D1–3 संस्तुवन्; Dc T1 G4 स्तुन्वानो; D5 अस्तुवन् (for स्तुवानो). Ś1 K Dc D1–3. 5 °वाहनं (for °केतनम्).

20 ^{a}) K1. 2 विशाखा; Dc D2 T2 विद्या च (for °थ). — ^{b}) K2 चित्रसा°; D5 तिवसा°; M1 मिश्रसा° (for मित्रसा°). — ^{c}) B2 M1 साविन्या (M1 °त्री-) सहिताः सर्वाः.

21 ^{b}) T1 G1 वृताः; T2 G2. 4 स्मृ°; M स्तु° (for कृ°).

C. 3. 14563
B. 3. 231. 49
K. 3. 232. 23

तत्र विद्यागणाः सर्वे ये केचित्कविभिः कृताः ।
यस्य कुर्वन्ति वचनं सेन्द्रा देवाश्चमूमुखे ॥ २१
स गृहीत्वा पताकां तु यात्यग्रे राक्षसो ग्रहः ।
व्यापृतस्तु श्मशाने यो नित्यं रुद्रस्य वै सखा ।
पिङ्गलो नाम यक्षेन्द्रो लोकस्यानन्ददायकः ॥ २२
एभिः स सहितस्तत्र ययौ देवो यथासुखम् ।
अग्रतः पृष्ठतश्चैव न हि तस्य गतिर्ध्रुवा ॥ २३
रुद्रं सत्कर्मभिर्मर्त्याः पूजयन्तीह दैवतम् ।
शिवमित्येव यं प्राहुरीशं रुद्रं पिनाकिनम् ।
भावैस्तु विविधाकारैः पूजयन्ति महेश्वरम् ॥ २४
देवसेनापतिस्त्वेवं देवसेनाभिरावृतः ।
अनुगच्छति देवेशं ब्रह्मण्यः कृत्तिकासुतः ॥ २५
अथाब्रवीन्महासेनं महादेवो बृहद्वचः ।
सप्तमं मारुतस्कन्धं रक्ष नित्यमतन्द्रितः ॥ २६

स्कन्द उवाच ।

सप्तमं मारुतस्कन्धं पालयिष्याम्यहं प्रभो ।
यदन्यदपि मे कार्यं देव तद्वद माचिरम् ॥ २७

रुद्र उवाच ।

कार्येष्वहं त्वया पुत्र संद्रष्टव्यः सदैव हि ।
दर्शनान्मम भक्त्या च श्रेयः परमवाप्स्यसि ॥ २८

मार्कण्डेय उवाच ।

इत्युक्त्वा विससर्जैनं परिष्वज्य महेश्वरः ।
विसर्जिते ततः स्कन्दे बभूवौत्पातिकं महत् ।
सहसैव महाराज देवान्सर्वान्प्रमोहयत् ॥ २९
जज्वाल खं सनक्षत्रं प्रमूढं भुवनं भृशम् ।
चचाल व्यनदच्चोर्वी तमोभूतं जगत्प्रभो ॥ ३०

— After 21^{ab}, M ins.:

1083* स्वेन स्वेनानुयोगेन सर्वे तेऽनुययुर्हरम् ।

— G_1 om. 21^c–22^f. — ^{c}) K_1 B Dn $D_{4.6}$ G_3 तस्य (for यस्य). — ^{d}) K_1 देव्य° (for देवा°). B_4 च संमुखे (for चमू°).

22 G_1 om. 22 (cf. v.l. 21). — ^{a}) B_{1-3} Dn $D_{4.6}$ G_3 गृहीत्वा तु (B_1 च) (for स गृहीत्वा). Ś$_1$ K_2 पताकायां (for °कां तु). B_2 Dn $D_{4.6}$ G_3 वै (for तु). — ^{b}) Ś$_1$ K_3 यात्यंभो (for यात्यग्रे). T_2 $G_{2.4}$ M यात्यसौ राक्षसोग्रतः. — K_3 om. 22^{cdef}. — ^{c}) D_1 व्याहृतश्च; D_2 आसृतश्च; D_3 आवृत्तश्च; D_5 व्यावृतस्; T $G_{2.4}$ क्रीडितस् (for व्यापृतस्). D_{1-3} च (for तु). — ^{e}) T_2 M_1 रक्षेंद्रो (for य°).

23 ^{a}) G_1 स एभिः (by transp.). $B_{1.2}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 च; B_4 Dc तु (for स). B_2 Dn $D_{4.6}$ G_3 देवः (for तत्र). — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ B याति देवो; Dn $D_{4.6}$ G_3 तत्र याति (for ययौ देवो).

24 ^{a}) $G_{2.4}$ नित्यं (for रुद्रं). Ś$_1$ K Dc $D_{1-3.5}$ रुद्रं स्व(D_1 सत्)कर्मभिर्विप्राः. — ^{b}) M_1 सनातनं (for [इ]ह दैवतम्). — ^{c}) K_4 $D_{2.3}$ शिव (for शिवम्). D_1 अस्त्विति (for इत्येव). — ^{d}) T_1 G_1 अत्र रुद्रं; T_2 $G_{2.4}$ रुद्रं चैव; M अग्निरूपं (for ईशं रुद्रं). B_2 Dn_1. n_3 $D_{4.6}$ G_3 पितामहं (for पिना°). — After 24^{cd}, S (except G_3) ins.:

1084* एवं सर्वे सुरगणास्तदा वै प्रीतमानसाः ।

25 ^{a}) Ś$_1$ चैव; T_2 G_4 त्वेव (for त्वेवं). — ^{b}) B_4 -रक्षितः (for आवृतः). — ^{d}) Dc T_1 ब्राह्मणाः (T_1 ब्रह्मण्यं) कृत्तिकासुतं.

26 ^{ab}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ T_1 $G_{1.2.4}$ transp. °सेनं and °देवो. K_2 [अ]ब्रवीद्वचः; B_1 बृहद्धनुः; D_1 वृतो गणैः; T_1 $G_{1.2.4}$ महद्वचः (for बृहद्वचः). T_2 महातेजा वृषध्वजः (for ^{b}). — ^{c}) = 27^a. K_1 मरुतं; K_3 Dc_2 मारुतं; K_4 मरुतः; G_4 मरुत- (for मारुत-). — Dc om. (hapl.) 26^d–27^a. — ^{d}) D_1 G_4 रक्षन्नित्यम्. Ś$_1$ अरिंदम; M_2 अतंद्रितं.

27 Dc om. 27^a with the ref. (cf. v.l. 26). — ^{a}) = 26^c. K_1 मरुतं; K_4 मारुतं; G_4 मरुत- (for मारुत-). K_2 $B_{2.3}$ -स्कंदं. — ^{b}) B_4 D_2 विभो (for प्रभो).

28 Ś$_1$ $K_{1.3.4}$ $D_{2.5}$ महेश्वरः; K_2 $D_{1.3}$ T_2 M महादेवः; T_1 G_1 देवः (for रुद्रः). — ^{a}) B_4 कार्ये त्वहं. — ^{b}) Ś$_1$ K $D_{2.3}$ M_2 संप्रष्टव्यः; D_5 संप्रहृष्टः; G_4 संदिष्टव्यः. — ^{c}) $G_{2.4}$ मद्भक्त्या (for भक्त्या च). — After 28, Dc ins. an addl. colophon.

29 After 29^{ab}, S (except G_3) ins.:

1085* स्कन्दं सहोमया प्रीतो ज्वलन्तमिव तेजसा ।

— ^{c}) K_1 तदा (for ततः). — ^{d}) K_3 $D_{1.2}$ G बभूवोत्पा°; T_2 बहु चोत्पा° (for बभूवौत्पा°). — ^{f}) Ś$_1$ $K_{3.4}$ Dc $D_{1.3.5}$ देवान्सेंद्रान्; $K_{1.2}$ देवाः सेंद्राः; B_4 सर्वान्देवान् (by transp.); D_2 सेंद्रान्देवान्. Ś$_1$ $K_{1.2}$ अमोह°; B_4 विमोह°; D_2 व्यमोह° (for प्रमोह°).

30 ^{b}) $G_{2.4}$ M_2 संमूढं (for प्र°). — ^{c}) B_4 चान°; G_2 विन° (for व्यन°). — ^{d}) B Dn $D_{4.6}$ G_3 M_2 बभौ

ततस्तद्दारुणं दृष्ट्वा क्षुभितः शंकरस्तदा ।
उमा चैव महाभागा देवाश्च समहर्षयः ॥ ३१
ततस्तेषु प्रमूढेषु पर्वताम्बुदसंनिभम् ।
नानाप्रहरणं घोरमदृश्यत महद्बलम् ॥ ३२
तद्धि घोरमसंख्येयं गर्जच्च विविधा गिरः ।
अभ्यद्रवद्रणे देवान्भगवन्तं च शंकरम् ॥ ३३
तैर्विसृष्टान्यनीकेषु बाणजालान्यनेकशः ।
पर्वताश्च शतघ्न्यश्च प्रासाश्च परिघा गदाः ॥ ३४
निपतद्भिश्च तैर्घोरैर्देवानीकं महायुधैः ।
क्षणेन व्यद्रवत्सर्वं विमुखं चाप्यदृश्यत ॥ ३५
निकृत्तयोधनागाश्वं कृत्तायुधमहारथम् ।
दानवैरर्दितं सैन्यं देवानां विमुखं बभौ ॥ ३६
असुरैर्वध्यमानं तत्पावकैरिव काननम् ।
अपतद्दग्धभूयिष्ठं महाद्रुमवनं यथा ॥ ३७
ते विभिन्नशिरोदेहाः प्रच्यवन्ते दिवौकसः ।
न नाथमध्यगच्छन्त वध्यमाना महारणे ॥ ३८
अथ तद्विद्रुतं सैन्यं दृष्ट्वा देवः पुरंदरः ।
आश्वासयन्नुवाचेदं बलवद्दानवार्दितम् ॥ ३९
भयं त्यजत भद्रं वः शूराः शस्त्राणि गृह्णत ।
कुरुध्वं विक्रमे बुद्धिं मा वः काचिद्व्यथा भवेत् ॥ ४०
जयतैनान्सुदुर्वृत्तान्दानवान्घोरदर्शनान् ।
अभिद्रवत भद्रं वो मया सह महासुरान् ॥ ४१
शक्रस्य वचनं श्रुत्वा समाश्वस्ता
दानवान्प्रत्ययुध्यन्त शक्रं कृत्वा व्यपाश्रयम् ॥ ४२ C. 3. 14586 B. 3. 231. 72 K. 3. 232. 46

(for प्रभो).

31 ^{a}) Dc T1 तं; D5 च (for तद्). T2 स्कंदाननं (for तद्दारुणं). — ^{c}) T G2. 4 M चापि; G1 चाथ (for चैव). D2 G2 °भाग (for °भागा). — ^{d}) Ś1 K1 चैव (for च स-). S (except G3) देवाश्चर्षिगणैः सह.

32 ^{c}) T1 G1. 2. 4 रौद्रम् (for घोरम्). — ^{d}) D3 बृह° (for मह°).

33 ^{a}) K1 B4 Dn D4. 6 G3 वै (for हि). Ś1 घोरतरं संख्ये (for °मसंख्येयं). — ^{b}) B1 जगर्ज; T G1. 2. 4 गर्जतं (for गर्जच्च). — ^{c}) D3 परे (for रणे). — ^{d}) D3 महेश्वरं (for च शं°).

34 ^{a}) =44^{a}. K2 ते; D5 तद् (for तैर्). T2 [अ]नेकानि. — ^{c}) G1. 4 शतघ्नीश्च. — ^{d}) B3 D5 पाशाः (for प्रासाः). K B4 Dc D2. 3. 5 स-; Dn D1. 4. 6 G3 [अ]सि- (for च). Ś1 K4 तथा (for गदाः).

35 ^{a}) Ś1 K D1–3. 5 विनदद्भिः; B1 निपतंति (for निपतद्भिः). Ś1 महा-; K1. 2 सदा; K3 Dc D1. 3. 5 तथा; K4 D2 तदा; B1 स्म तैर्; B4 ततो; S (except G3) तु तैर् (for च तैर्). — ^{b}) Ś1 महा°; K1 देव्या°; K2 सहा° (for देवा°). K3 अथा°; B1 महामृधे; D5 तथायुधैः. — ^{c}) K2 क्षीणेन. Ś1 K2 तद्बलं; B4 T [अ]भ्यद्रवत्; D3 व्यधमत् (for व्यद्रवत्). — ^{d}) B2 T1 G1. 2. 4 M2 वि- (for [अ]पि). T2 °खं चैव दृश्यते.

36 D5 om. 36–38. — ^{a}) T1 G1 निर्ययौ; T2 M1 निवृत्त-; G4 विकृत्त- (for निकृत्त-). Dc T2 °नागाश्च; G2. 4 °नागं च (for °नागाश्वं). — ^{b}) T1 G1 कृतवर्मायुधं महत्. — ^{c}) K1 अर्पितं (for अर्दितं). — ^{d}) T1 G1 ययौ (for बभौ). B4 देवानां च बभौ रणे.

37 D5 om. 37 (cf. v.l. 36). — ^{a}) K1. 2 बाध्य°; B4 भक्ष्यमाणं; D2 विध्य°; S (except T2 G3) धक्ष्यमाणं (for वध्य°). D2. 3 S (except G3) तु (for तत्). — ^{c}) T G1. 2. 4 अभव° (for अपत°).

38 D5 om. 38 (cf. v.l. 36). — ^{a}) K2 तेन भिन्न°; K3 तेस्थिभिन्न°; K4 D1–3 ते भिन्नास्थि°; Dc ते छिन्नास्थि° (for ते विभिन्न°). — ^{b}) Ś1 K2 प्रच्यवंति; K1. 3. 4 Dc D1–3 T2 प्राद्रवंत; B1–3 Dn प्राद्रवंतो; B4 D4. 6 G3 M प्रच्यवंतो. — ^{c}) K3 B Dn D3. 4. 6 G3 अधिगच्छंति; T1 G1. 2. 4 M2 अभ्यगच्छंत. — ^{d}) M2 °बैलः (for °रणे).

39 ^{ab}) D2 अनयद्; D5 असकृद्; T1 G1 अथ तं (for अथ तद्). S (except G3) transp. सैन्यं and दृष्ट्वा. D5 [ए]व च (for देवः). — ^{d}) B1–3 Dc Dn D1. 4. 6 G3 बलभिद्; B4 D2. 3 T2 G2 M बलं तद् (for बलवद्).

40 ^{b}) Ś1 K2 D1 शराञ्; Dc सुराः; T1 G1 स्थिराः (for शूराः). D1 बिभ्रत (for गृह्णत). — ^{d}) D5 om. 40^{d}. Ś1 K D1. 2 मा च; Dc नात्र (for मा वः). Ś1 K2–4 Dc D3 (before corr.) व्यथास्तु वः; D2 व्यथां कुरु (for व्यथा भवेत्).

41 ^{a}) Dc D1–3. 5 [ए]तान् (for [ए]नान्). D5 om. from सुदुर्वृत्तान् up to मया सह. S (except G3) दुराधर्षान् (for सुदुर्वृत्तान्).

42 Before 42, T G1. 2. 4 ins. मार्कंडेयः. — ^{c}) Dc °विध्यंत (for °युध्यन्त). T2 प्रत्ययुध्यंत देवा वै.

C. 3. 14586 B. 3. 231. 72 K 3. 232. 47 ततस्ते त्रिदशाः सर्वे मरुतश्च महाबलाः ।
प्रत्युद्ययुर्महावेगाः साध्याश्च वसुभिः सह ॥ ४३
तैर्विसृष्टान्यनीकेषु क्रुद्धैः शस्त्राणि संयुगे ।
शराश्च दैत्यकायेषु पिबन्ति स्मासृगुल्बणम् ॥ ४४
तेषां देहान्विनिर्भिद्य शरास्ते निशितास्तदा ।
निष्पतन्तो *अदृश्यन्त नगेभ्य इव पन्नगाः ॥ ४५
तानि दैत्यशरीराणि निर्भिन्नानि स्म सायकैः ।
अपतन्भूतले राजंश्छिन्नाभ्राणीव सर्वशः ॥ ४६
ततस्तद्दानवं सैन्यं सर्वैर्देवगणैर्युधि
त्रासितं विविधैर्बाणैः कृतं चैव पराङ्मुखम् ॥ ४७
अथोत्क्रुष्टं तदा हृष्टैः सर्वैर्देवैरुदायुधैः ।
संहतानि च तूर्याणि तदा सर्वाण्यनेकशः ॥ ४८
एवमन्योन्यसंयुक्तं युद्धमासीत्सुदारुणम् ।
देवानां दानवानां च मांसशोणितकर्दमम् ॥ ४९
अनयो देवलोकस्य सहसैव व्यदृश्यत ।
तथा हि दानवा घोरा विनिघ्नन्ति दिवौकसः ॥ ५०
ततस्तूर्यप्रणादाश्च भेरीणां च महास्वनाः ।
बभूवुर्दानवेन्द्राणां सिंहनादाश्च दारुणाः ॥ ५१
अथ दैत्यबलाद्घोरान्निष्पपात महाबलः ।
दानवो महिषो नाम प्रगृह्य विपुलं गिरिम् ॥ ५२
ते तं घनैरिवादित्यं दृष्ट्वा संपरिवारितम् ।
समुद्यतगिरिं राजन्व्यद्रवन्त दिवौकसः ॥ ५३

43 D5 om. 43. — [a]) T1 G1 ते ततस् (by transp.). T2 G2. 4 तु; M1 तान्; M2 तत् (for ते). — [b]) D2 °रथाः (for °बलाः). — [c]) B Dn D4. 6 G3 °भागाः; T2 °सेनाः (for °वेगाः).

44 [a]) =34[a]. Ś1 [अ]नेकानि (for [अ]नीकेषु). — [b]) K4 क्रुद्धाः शस्त्रेण सं°. — [c]) B1–3 D4. 6 G3 गजा° (for शरा°). Ś1 K B1 Dc D1–3. 5 °कायेभ्यः (for °कायेषु). B4 दैत्याश्च नागकायेभ्यः; T1 G1. 2. 4 M तदा दैतेयकायेषु; T2 दैतेयगजकायेषु. — [d]) Ś1 K1 (*sup. lin.* as in text). 2 स्रवंति (for पिबन्ति). B Dn D4. 6 G3 रुधिरं बहु (for स्मासृगुल्बणम्). D5 पिबंतस्त्वसृगु°.

45 [a]) K3 देहाद्; B2–4 Dn2 D4. 6 G3 देहं (for देहान्). G4 तु (for वि-). — [b]) B4 विविशु° (for निशिता°). — [c]) B1. 2 Dn D4–6 T2 G3 निप° (for निष्प°). To avoid hiatus, Ś1 K1. 2 B1. 3. 4 ह्यदृ°; B2 Dn D4. 5 T G3 M1 [ऽ]भ्यदृ°; D6 G2. 4 व्यदृ°; G1 M2 [ऽ]प्यदृ° (for *अदृ°). K3. 4 Dc D1–3 निष्प(K3 निप)तंतः प्रदृ°. — [d]) Ś1 नागेभ्य; Dc नगेंद्र (for नगेभ्य).

46 [b]) B3 विभिन्नानि (for निर्भि°). Ś1 K2 विनिर्भिन्नानि सायकैः. — [c]) K3 B1. 4 Dc D1. 5 S (except G3) न्यप° (for अप°). — [d]) Ś1 भिन्ना° (for छिन्ना°). Ś1 K1 M2 सर्वतः (for °शः).

47 [a]) M2 तु (for तद्). — [b]) D5 भुवि (for युधि).

48 [a]) D6 G3 तथा; G4 तत्र (for अथ). B1 [आ]क्रुष्टं; G2. 4 M1 [उ]द्रुष्टं (for [उ]त्क्रुष्टं). B1 तथा (for तदा). B3 क्रुष्टैः; Dc D2 क्रुष्टैः; T1 G1. 2. 4 देवैः (for हृष्टैः). Ś1 अथोत्कृष्टतमा हृष्टाः. — [b]) T1 G1. 2. 4 हृष्टैः सर्वैर् (for सर्वैर्देवैर्). K D1–3. 5 मुदा युतैः (for उदायुधैः). Ś1 सर्वे देवा मुदा युताः; B4 सर्वदेवगणैर्युधि. — [c]) Ś1 K1. 2 Dc1 संहितानि; B1 संभृ°; Dc2 सहस्राणि (for संहतानि). Ś1 K Dc D1. 2. 5 सर्वा° (for तूर्या°). — [d]) B4 G4 [अ]शेषतः (for [अ]नेकशः). Ś1 K Dc D1–3. 5 तदा (Ś1 K1. 2 ततस्) तूर्या(D3 सर्वा)ण्यवादयन्; B1–3 Dn D4. 6 G3 प्रावाद्यंत ह्यनेकशः.

49 [a]) Ś1 K3 B3 Dc Dn1. n2 D3. 4. 6 G3 °संसक्तं; B1. 2 °सक्तं तद् (for °संयुक्तं). — [d]) K1 °कर्दमी (*sup. lin.* as in text); D1 °कर्दमैः; T2 °दूषितं.

50 [a]) Ś1 सर्वस्य; K2 B D2 G1. 4 M अनयोर्; K4 अजयो; D1 अजेयो; G2 अन्नयो (for अनयो). — [b]) B Dn D4. 6 G3 [अ]भ्यदृ° (for व्यदृ°). — D1 om. 50[cd]. — [c]) K4 D2. 3 तथैव; T2 तदापि; G1 तदा हि; M ततोथ (for तथा हि). B2 दानवान्घोरान्. — [d]) Dn1. n2 T2 G1. 2. 4 M1 वि(G2. 4 M1 व्य)निघ्नंस्त्रिदिवौकसः.

51 T2 om. (hapl.) 51–53. — [a]) Dc2 तत्र; D1 तथा (for ततस्). — [b]) K2 वीराणां (for भेरीणां). K1 °स्वनः (for °स्वनाः). — [d]) G2. 4 °नादश्च दारुणः.

52 T2 om. 52 (cf. v.l. 51). — [b]) K3. 4 निपपात.

53 T2 om. 53 (cf. v.l. 51). — [a]) B4 वृतं; Dc तं ते (by transp.); D2 ततो. Ś1 गणै° (for घनै°). — [b]) K1. 2 °वर्तितं (for °वारितम्). — [c]) Ś1 समुद्धत°; K4 समुद्यम्य गिरीन्; Dn D5 तमुद्यतगिरिं. — [d]) K2 D5 प्राद्रवंत; T1 G1. 2. 4 विद्रवंति. B2 M2 दिशो दश (for दिवौ°).

54 [a]) M तदा° (for अथा°). — After 54[ab], S (except G3) ins.:

अथाभिद्रुत्य महिषो देवांश्चिक्षेप तं गिरिम् ।
पतता तेन गिरिणा देवसैन्यस्य पार्थिव ।
भीमरूपेण निहतमयुतं प्रापतद्भुवि ॥ ५४
अथ तैर्दानवैः सार्धं महिषस्त्रासयन्सुरान् ।
अभ्यद्रवद्रणे तूर्णं सिंहः क्षुद्रमृगानिव ॥ ५५
तमापतन्तं महिषं दृष्ट्वा सेन्द्रा दिवौकसः ।
व्यद्रवन्त रणे भीता विशीर्णायुधकेतनाः ॥ ५६
ततः स महिषः क्रुद्धस्तूर्णं रुद्ररथं ययौ ।
अभिद्रुत्य च जग्राह रुद्रस्य रथकूबरम् ॥ ५७
यदा रुद्ररथं क्रुद्धो महिषः सहसा गतः ।
रेसतू रोदसी गाढं मुमुहुश्च महर्षयः ॥ ५८
व्यनदंश्च महाकाया दैत्या जलधरोपमाः ।
आसीच्च निश्चितं तेषां जितमस्माभिरित्युत ॥ ५९
तथाभूते तु भगवान्नावधीन्महिषं रणे ।
सस्मार च तदा स्कन्दं मृत्युं तस्य दुरात्मनः ॥ ६०
महिषोऽपि रथं दृष्ट्वा रौद्रं रुद्रस्य नानदत् ।
देवान्संत्रासयंश्चापि दैत्यांश्चापि प्रहर्षयन् ॥ ६१
ततस्तस्मिन्भये घोरे देवानां समुपस्थिते ।
आजगाम महासेनः क्रोधात्सूर्य इव ज्वलन् ॥ ६२
लोहिताम्बरसंवीतो लोहितस्रग्विभूषणः ।
लोहितास्यो महाबाहुर्हिरण्यकवचः प्रभुः ॥ ६३
रथमादित्यसंकाशमास्थितः कनकप्रभम् ।
तं दृष्ट्वा दैत्यसेना सा व्यद्रवत्सहसा रणे ॥ ६४
स चापि तां प्रज्वलितां महिषस्य विदारिणीम् । C. 3. 14609 B. 3. 231. 95 K. 3. 232. 71

1086* महाकायं महाराज सतोयमिव तोयदम् ।

— [c]) Ś$_1$ K_3 पपाता (sic); K_2 पतिता (for पतता). B_4 गिरिणा तेन (by transp.). — [d]) Ś$_1$ $K_{1.2}$ देवसैन्यानि; Dc_2 °सैन्यं च. Ś$_1$ K B_2 Dc $D_{1-3.5}$ भारत (for पार्थिव). — [f]) G_2 पातयद् (for प्रापतद्). S (except G_3) युधि (for भुवि).

56 [a]) T_1 G_1 सहसा (for महिषं). — [d]) K_4 B Dn $D_{4.6}$ T_1 $G_{1.3}$ M_1 विकीर्णा°.

57 [a]) K_3 क्षुद्रस् (for क्रुद्धस्). — [b]) K_1 भद्र° (m रुद्र° as in text). — [c]) $K_{2.3}$ Dc $D_{1.2.5}$ T_2 $G_{1.4}$ M °सृत्य (for °द्रुत्य). Ś$_1$ $K_{2.3}$ Dc $D_{1-3.5}$ M_2 स (for च). — [d]) S (except G_3) स रुद्र- (for रुद्रस्य).

58 [a]) D_2 क्षुद्रो (for क्रुद्धो). — [b]) Ś$_1$ स तथा; T_1 $G_{1.4}$ स तदा; G_2 तरसा (for सहसा). — [c]) $K_{3.4}$ D_5 त्रेसतू; B_2 रेजतू; $D_{1.2}$ ररास; T_1 G_1 रसेते; T_2 $G_{2.4}$ M_2 रसतो; M_1 त्रसतो (for रेसतू). Ś$_1$ K Dc $D_{1-3.5}$ तूर्णं (for गाढं). — [d]) Dc D_5 तदर्षयः; T_2 M [ऋ]षयस्तदा (M_2 °था) (for मह°).

59 [a]) K_2 विनदंश्च; K_4 B_{1-3} Dn $D_{4.6}$ G_3 अन°; Dc व्यनदच्च. — [c]) T_1 निश्चयं; $G_{1.2.4}$ निश्चयस् (for निश्चितं). — [d]) T_1 G_1 जयमस्माकमित्युत.

60 [a]) Ś$_1$ $K_{1.2}$ त(K_2 य)थाभूतं च; K_3 Dc $D_{1.3}$ (before corr.) T_2 तथाभूतेषु; B_4 °तेपि; T_1 °तेन; G_1 °ते च; M_2 °तेथ (for °ते तु). — After 60^a, T_1 G_1 M ins.:

1087*　　आहूय गुहमात्मजम् ।
उवाच सस्मितं देवो विवित्सुः पुत्रविक्रमम् ।
दौरात्म्यं पश्य पुत्र त्वं दानवस्य दुरात्मनः ।
जहि शीघ्रं दुराचारं द्रष्टुमिच्छामि ते बलम् ।
इत्युक्त्वा भगवान्स्कन्दं परिष्वज्य महेश्वरः ।
अयोजयन्निग्रहार्थं महिषस्य गतायुषः ।
तथाभूते तु भगवान्.

[T_1 om. lines 4–7; G_1 om. posterior half of line 3.] — T_1 M_1 om. 60^{bcd}; G_1 om. 60^{bc}. — [b]) B Dn $D_{4.6}$ अहनन्; T_2 $G_{2.4}$ आगतं; M_2 आहतं (for नावधीन्). — [c]) Ś$_1$ $K_{2.4}$ स (for च). B_2 रणे (for तदा). — [d]) G_1 दानवस्य (for मृत्युं तस्य). D_1 °सदं (for °त्मनः).

61 [a]) T_1 [ऽ]भि-; G_1 वि-; $G_{2.4}$ M_2 हि (for ऽपि). D_5 सृष्ट्वा; M_1 स्पृ° (for दृ°). — [b]) K_3 $B_{2.4}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 रौद्रो (for रौद्रं). B Dn $D_{1.4.6}$ G_3 M चानदत् (for ना°). Ś$_1$ $K_{1.2}$ रौद्रं सोप्यन्वनादयत्; Dc रौद्रं रुद्रमचोदयत्. — [c]) D_6 च त्रास°; M_2 संताप° (for संत्रास°). — [d]) K_3 [अ]ति (for [अ]पि). Ś$_1$ K_2 दैत्यांश्च प्रत्य(Ś$_1$ °ति)हर्षयन्; S (except G_3) दानवांश्च प्रह°.

62 [a]) D_1 तस्मिंस्तदा (for ततस्तस्मिन्). D_2 रथे; T_2 क्षये (for भये). — [c]) T_1 G_1 °तेजाः (for °सेनः). — [d]) K_4 क्रुद्धः (for क्रोधात्). $G_{2.4}$ इवोज्वलन् (for इव ज्वलन्).

63 [a]) = (var.) 3. 218. 2^a. K_3 °संभूतो (for °संवीतो). — [c]) Ś$_1$ K Dc D_5 लोहिताक्षो; B Dn $D_{1.4.6}$ G_3 °श्चो (for °स्यो). — [d]) K_3 B_4 $D_{1.5}$ T_2 $G_{2.4}$ °कवचस्रजः; B_2 °कवचावृतः; T_1 G_1 °कवचोज्वलः; M °कवचायुधः.

64 [b]) $B_{1.2}$ T_1 G_1 M_2 °प्रभः (for °प्रभम्). — [c]) M_2 देव° (for दैत्य°). — [d]) Ś$_1$ सहसा व्यद्रवद् (by transp.).

C. 3. 14609 B. 3. 231. 95 K. 3. 232. 71 मुमोच शक्तिं राजेन्द्र महासेनो महाबलः ॥ ६५
सा मुक्ताभ्यहनच्छक्तिर्महिषस्य शिरो महत् ।
पपात भिन्ने शिरसि महिषस्त्यक्तजीवितः ॥ ६६
क्षिप्ताक्षिप्ता तु सा शक्तिर्हत्वा शत्रून्सहस्रशः ।
स्कन्दहस्तमनुप्राप्ता दृश्यते देवदानवैः ॥ ६७
प्रायः शरैर्विनिहता महासेनेन धीमता ।
शेषा दैत्यगणा घोरा भीतास्त्रस्ता दुरासदैः ।
स्कन्दस्य पार्षदैर्हत्वा भक्षिताः शतसंघशः ॥ ६८
दानवान्भक्षयन्तस्ते प्रपिबन्तश्च शोणितम् ।
क्षणान्निर्दानवं सर्वमकार्षुर्भृशहर्षिताः ॥ ६९
तमांसीव यथा सूर्यो वृक्षानग्निर्घनान्खगः ।
तथा स्कन्दोऽजयच्छत्रून्स्वेन वीर्येण कीर्तिमान् ॥ ७०
संपूज्यमानस्त्रिदशैरभिवाद्य महेश्वरम् ।
शुशुभे कृत्तिकापुत्रः प्रकीर्णांशुरिवांशुमान् ॥ ७१
नष्टशत्रुर्यदा स्कन्दः प्रयातश्च महेश्वरम् ।
अथाब्रवीन्महासेनं परिष्वज्य पुरंदरः ॥ ७२
ब्रह्मदत्तवरः स्कन्द त्वयायं महिषो हतः ।
देवास्तृणमया यस्य बभूवुर्जयतां वर ।
सोऽयं त्वया महाबाहो शमितो देवकण्टकः ॥ ७३
शतं महिषतुल्यानां दानवानां त्वया रणे ।
निहतं देवशत्रूणां यैर्वयं पूर्वतापिताः ॥ ७४
तावकैर्भक्षिताश्चान्ये दानवाः शतसंघशः ।

65 ^{a}) K_4 चामितां; T_1 चान्वितां (for चापि तां). — ^{b}) K_3 $B_{1.2.4}$ Dc Dn $D_{4.6}$ G_2 विदारणीं; K_4 $D_{2.3}$ T_1 G_1 विदारणे.

66 ^{a}) K_2 [अ]भिहनत्; K_3 $D_{1.5}$ व्यहरत्; B_2 [अ]भ्यद्रवत्; B_4 चाभिहनत्; Dn $D_{2-4.6}$ G_3 [अ]भ्यहरत्; T_1 ह्यहनत्; G_2 ह्यछिनत्; G_4 ह्यभिनत्; M_2 ह्यहरत् (for [अ]भ्यहनत्). $B_{2.3}$ Dn $D_{3.4.6}$ G_3 तस्य (for शक्तिर्). — ^{b}) Dc [ऽ]हरत् (for महत्). — ^{c}) $D_{4.6}$ G_3 भिन्नः (for भिन्ने). — After 66, K_2 B D (except D_{1-3}) G_3 ins.:

1088* पतता शिरसा तेन द्वारं षोडशयोजनम् ।
पर्वताभेन पिहितं तदगम्यं ततोऽभवत् ।
उत्तराः कुरवस्तेन गच्छन्त्यद्य यथासुखम् ।

[(L. 1) B_4 पपात (for पतता). D_6 तद्दश° (for षोडश°). — (L. 2) B_2 पतता तेन (for पर्वताभेन). Dc महत् (for ऽभवत्). — (L. 3) D_5 [इ]ति (for [अ]द्य).]

67 ^{a}) G_1 क्षिप्ता तेन (for क्षिप्ताक्षिप्ता). Dc च (for तु).

68 ^{a}) Ś$_1$ $K_{2.3}$ B_1 Dc $D_{2.3.5}$ शूरैर् (for शरैर्). Ś$_1$ K B_1 Dc D_3 °हतैर् (for °हता). S (except G_3) प्रायो हतेषु शूरेषु. — After 68^{ab}, S (except G_3) ins.:

1089* दानवेषु महाराज तस्मिन्देवासुरे युधि ।

— ^{c}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ T $G_{1.2.4}$ M तेषां (M_1 येन्ये) (for शेषा). — ^{d}) T_1 G_1 जितास् (for भीतास्). Ś$_1$ D_5 तत्र (for त्रस्ता). Ś$_1$ K_{1-3} $D_{1-3.5}$ °सदाः (for °सदैः). — ^{e}) K_4 B D (except $D_{2.3}$) T_1 G_3 स्कंदपारिषदैर्. S (except G_3) घोरैर् (for हत्वा). — ^{f}) B_{1-3} Dn $D_{4.6}$ G_3 च सहस्रशः (for शत°).

69 G_1 om. 69^{b}–71^{a}. — ^{b}) B_1 T_1 पिबंतश्चैव; Dc पिबंतश्चापि; D_3 M_2 प्रपिबंति स्म (for प्रपिबन्तश्च). — ^{c}) K_4 $D_{2.3}$ सैन्यम् (for सर्वम्). B_1 °र्दानवान्सर्वान्. — ^{d}) K_3 B_2 Dc °दुःखिताः (for °हर्षिताः).

70 G_1 om. 70 (cf. v.l. 69). — ^{b}) K_1 गणान्; D_5 घनं (for घनान्). Ś$_1$ वृक्षसंघान्हुताशनः. — ^{c}) D_2 सैन्यं (for शत्रून्). — ^{d}) B_1 तेन (for स्वेन). G_4 सैन्येन (for वीर्येण). Dc_2 वीर्यवान्; T $G_{2.4}$ शक्तिमान् (for कीर्ति°). B_4 स्वेनानीकेन वीर्यवान्.

71 G_1 om. 71^{a} (cf. v.l. 69). — ^{b}) S (except G_3) अभिपूज्य (for °वाद्य). T_1 G_1 च शंकरं (for महे°). — Ś$_1$ $K_{1.2}$ om. (hapl.) 71^{c}–72^{b}.

72 Ś$_1$ $K_{1.2}$ om. 72^{ab} (cf. v.l. 71). — ^{b}) B_2 Dn $D_{1.4.6}$ G_3 तु (for च). $B_{1.3.4}$ D_5 T_1 M_1 °श्वरः (for °श्वरम्). — ^{c}) K_1 B_{1-3} Dn $D_{4.6}$ G_3 तदा° (for अथा°). — ^{d}) D_5 °पूज्य (for °ष्वज्य).

73 ^{a}) $K_{3.4}$ B_3 D_1 T_2 $G_{1.2.4}$ M °वर (for °वरः). — After 73^{ab}, S (except G_3) ins.:

1090* अजय्यो युधि देवानां दानवः सुमहाबलः ।

— ^{c}) B_{2-4} Dn $D_{4.6}$ G_3 °समा (for °मया). — ^{d}) T_2 बिभीयुर् (for बभूवुर्). $K_{2.3}$ $B_{2.4}$ Dc_2 D_3 T_2 वरः (for वर). — ^{f}) Ś$_1$ K_2 समितौ (for शमितो).

74 ^{b}) K_4 T M महा- (for त्वया). — ^{d}) T_1 G_1 °कंपिताः (for °तापिताः).

75 ^{a}) Dc चान्यैर् (for चान्ये). — After 75^{ab}, S (except G_3) ins.:

1091* भवतोऽनुचरैर्वीर गणैः परमभीषणैः ।

— ^{c}) $B_{1.4}$ T $G_{1.2}$ M अजय्य° (for अजेय°)

अजेयस्त्वं रणेऽरीणामुमापतिरिव प्रभुः ॥ ७५
एतत्ते प्रथमं देव ख्यातं कर्म भविष्यति ।
त्रिषु लोकेषु कीर्तिश्च तवाक्षय्या भविष्यति ।
वशगाश्च भविष्यन्ति सुरास्तव सुरात्मज ॥ ७६
महासेनेत्येवमुक्त्वा निवृत्तः सह दैवतैः ।
अनुज्ञातो भगवता त्र्यम्बकेन शचीपतिः ॥ ७७
गतो भद्रवटं रुद्रो निवृत्ताश्च दिवौकसः ।
उक्ताश्च देवा रुद्रेण स्कन्दं पश्यत मामिव ॥ ७८
स हत्वा दानवगणान्पूज्यमानो महर्षिभिः ।
एकाह्नैवाजयत्सर्वं त्रैलोक्यं वह्निनन्दनः ॥ ७९
स्कन्दस्य य इदं जन्म पठते सुसमाहितः ।
स पुष्टिमिह संप्राप्य स्कन्दसालोक्यतामियात् ॥ ८०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२१ ॥ समाप्तं मार्कण्डेयसमास्यापर्व ॥

२२२

वैशंपायन उवाच ।
उपासीनेषु विप्रेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
द्रौपदी सत्यभामा च विविशाते तदा समम् ।
जाहस्यमाने सुप्रीते सुखं तत्र निषीदतुः ॥ १		C. 3. 14650 B. 3. 233. 2 K. 3. 234. 2

76 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ B$_1$ परमं (for प्रथमं). D$_3$ S (except G$_3$) कर्म (for देव). — ^{b}) T$_2$ M देव ख्यातं (for ख्यातं कर्म). T$_1$ G$_{1.2.4}$ देव ख्यातिं गमिष्यति. — D$_2$ om. (hapl.) 76^{cd}; G$_4$ om. 76^{ef}. — ^{f}) B$_{2.3}$ Dn D$_{4.6}$ G$_3$ महाभुज (for सुरा°). D$_5$ सुराश्च तव सत्तम.

77 ^{a}) K$_1$ G$_2$ °सेनं त्वेवम्; B$_{2.4}$ D (except D$_{1-3.5}$) °सेनमेवम् (for °सेनेत्येवम्). G$_3$ एवमुक्त्वा महासेनं; G$_4$ सुरात्मजं त्वेवमुक्त्वा. — ^{b}) B$_4$ सर्वदैवतैः.

78 ^{a}) Ś$_1$ om. 78^{a}. Dc G$_{2.4}$ गते; T ततो (for गतो). K$_4$ D$_1$ रुद्रवटं; T$_1$ भद्रवटाद्. Dc G$_{2.4}$ रुद्रे (for रुद्रो). — ^{b}) K$_2$ विनिवृत्ता (for निवृत्ताश्च). — ^{c}) G$_2$ उक्तं च.

79 ^{b}) Dc महाबलः (for महर्षिभिः). — ^{c}) Dc D$_5$ M एकाहेन (for एकाह्नैव). G$_1$ [अ]भजत् (for [अ]जयत्).

80 ^{a}) K$_3$ य इमं; T$_1$ G$_1$ यो जनो (for य इदं). K$_{1.3.4}$ B D G$_3$ विप्रः (for जन्म). — ^{b}) Ś$_1$ K$_2$ पठेद्वै (for पठते). K$_{1.3.4}$ B D G$_3$ पठेज्जन्म समाहितः. — After 80^{ab}, G$_{2.4}$ ins. lines 61–62 only of a passage given in App. I (No. 22). — ^{d}) Ś$_1$ K Dn$_3$ D$_{1.3.5}$ T$_1$ G$_{1.3}$ M$_1$ °माप्नुयात् (for °तामियात्).

Colophon om. in K$_2$. — *Major parvan:* Ś$_1$ T$_2$ G$_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* G$_1$ M$_2$ मार्कंडेयसम(M$_2$ °मा)-स्या (followed by आंगिरस in M$_2$, which adds समाप्त to both); G$_4$ °समाख्या (followed by समाप्त). Ś$_1$ K (K$_2$ om.) B Dc D$_{1-3.5}$ (all om. sub-parvan name) mention only आंगिरस (D$_1$ आंगिरसोपाख्यान); to it Ś$_1$ K (K$_2$ om.) B$_1$ D$_{1.3}$ add समाप्त. — *Adhy. name:* B$_2$ Dc Dn D$_{4.6}$ G$_3$ स्कंदोत्पत्तिः; B$_4$ M$_1$ कुमारोत्पत्तिः; G$_1$ स्कंदचरितसमाप्तिः; M$_2$ देवासुरयुद्धं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn (Dn$_1$ marg.) 230 (Dn$_2$ 229); D$_1$ 234; T G$_1$ 222; G$_{2.4}$ M (M$_2$ *inf. lin.*) 224 (M orig. 226). — *Śloka no.:* Dn 113; D$_1$ 84.

☞ After adhy. 221, K$_2$ B Dc Dn D$_{3-6}$ ins. a passage given in App. I (No. 22), of which lines 61–62 are ins. in G$_{2.4}$ after line 80^{ab} of that adhy.

222

1 ^{a}) Ś$_1$ K D$_{1-3}$ तान्विप्रान्; T$_1$ G$_1$ सर्वेषु (for विप्रेषु). — ^{b}) T$_2$ G$_{2.4}$ M च भारत (for महा°). — ^{d}) K$_{1.2}$ विवेशाते. K$_3$ B$_{2-4}$ Dn$_1$ D$_{2.4-6}$ S (except G$_3$) तदा(B$_2$ °मा)श्रमं (for तदा समम्). — After 1^{cd}, S (except G$_3$) ins.:

1092* प्रविश्य चाश्रमं पुण्यमुभे ते परमस्त्रियौ ।

— ^{e}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ B$_1$ D$_5$m प्रहस्यमाने; K$_3$ सहर्षयुक्ते; T$_1$ G$_1$ M हसमानेथ; T$_2$ G$_3$ ते भासमाने; G$_{2.4}$ भासमाने तु. — ^{f}) Ś$_1$ K$_{1.2.4}$ B$_{1.3}$ Dc D$_{1.5}$ (before corr.) निषेदतुः; S (except T$_2$ G$_3$) न्यषीदतां.

2 ^{b}) T$_1$ G$_1$ तेन्योन्यं वै; G$_4$ अन्योन्यस्य (om. ते); M तेन्योन्यं च; M$_2$ ते अन्योन्यं. — ^{cd}) B$_{1.3}$ Dc D$_{4.6}$ T$_2$

C. 3. 14650 B. 3. 233. 2 K. 3. 234. 3 चिरस्य दृष्ट्वा राजेन्द्र तेऽन्योन्यस्य प्रियंवदे ।
कथयामासतुश्चित्राः कथाः कुरुयदुक्षिताम् ॥ २
अथाब्रवीत्सत्यभामा कृष्णस्य महिषी प्रिया ।
सात्राजिती याज्ञसेनीं रहसीदं सुमध्यमा ॥ ३
केन द्रौपदि वृत्तेन पाण्डवानुपतिष्ठसि ।
लोकपालोपमान्वीरान्यूनः परमसंमतान् ।
कथं च वशगास्तुभ्यं न कुप्यन्ति च ते शुभे ॥ ४
तव वश्या हि सततं पाण्डवाः प्रियदर्शने ।
मुखप्रेक्षाश्च ते सर्वे तत्त्वमेतद्ब्रवीहि मे ॥ ५
व्रतचर्या तपो वापि स्नानमन्त्रौषधानि वा ।
विद्यावीर्यं मूलवीर्यं जपहोमस्तथागदाः ॥ ६
मम *आचक्ष्व पाञ्चालि यशस्यं भगवेदनम् ।
येन कृष्णे भवेन्नित्यं मम कृष्णो वशानुगः ॥ ७
एवमुक्त्वा सत्यभामा विरराम यशस्विनी ।
पतिव्रता महाभागा द्रौपदी प्रत्युवाच ताम् ॥ ८
असत्स्त्रीणां समाचारं सत्ये मामनुपृच्छसि ।
असदाचरिते मार्गे कथं स्यादनुकीर्तनम् ॥ ९
अनुप्रश्नः संशयो वा नैतत्त्वय्युपपद्यते ।
तथा ह्युपेता बुद्ध्या त्वं कृष्णस्य महिषी प्रिया ॥ १०
यदैव भर्ता जानीयान्मन्त्रमूलपरां स्त्रियम् ।
उद्विजेत तदैवास्याः सर्पाद्वेश्मगतादिव ॥ ११
उद्विग्नस्य कुतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ।
न जातु वशगो भर्ता स्त्रियाः स्यान्मन्त्रकारणात् ॥ १२
अमित्रप्रहितांश्चापि गदान्परमदारुणान् ।

G_3 चित्रां कथां; D_2 कथाश्चित्राः (by transp.). K_2 D_1 कुरुयदुस्थिताः (K_2 °तां); K_3 °कुलोद्वह; K_4 °यदुश्रिताः; B Dc Dn $D_{4.6}$ M_2 °यदूस्थिताः ($B_{1.3}$ Dc $D_{4.6}$ °तां); $D_{2.3}$ °यदू(D_3 °यदु)क्षिताः; D_5 °यदुष्विति; T_1 °वधूचिताः; T_2 $G_{2.4}$ °यदूचिताः; G_1 चक्रुर्यदूचिताः; G_3 कुरुयमास्थितां (sic); text as in $Ś_1$ K_1 M_1 only.

3 ^{c}) $Ś_1$ सा आजती; K_4 $D_{2.3}$ प्रीयमाणा (for सात्राजिती). $Ś_1$ यज्ञसेनीं. — ^{d}) D_1 सुमध्यमे; G_4 सुमध्यमां.

4 Before 4, D_1 ins. सत्यभामा उ°. — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ D_5 उपतिष्ठसे; B Dn $D_{4.6}$ G_3 अधितिष्ठसि. — ^{d}) $Ś_1$ K_1 यूनान्; B Dc D_6 पुनः; D_1 शूरान्; T_1 G_1 उर्व्यां; T_2 $G_{2.4}$ नूनं (for यूनः). K_1 °संमितान्; B_1 °संहितान्; $B_{2.3}$ D (except $D_{1-3.5}$) G_3 °संहतान्. — ^{e}) T_1 चैवं गता° (for च वशगा°). — ^{f}) S (except G_3) च कुप्यन्ति (by transp.). $Ś_1$ $K_{1.2}$ शुचिस्मिते (for च ते शुभे).

5 ^{a}) S (except G_3) सुभृशं (for सततं). — After 5^{ab}, the same MSS. ins. :

1093* न चान्योन्यमसूयन्ते कथं वा ते सुमध्यमे ।

— ^{c}) K_3 G_1 हि (for च). B_2 सततं (for ते सर्वे). — ^{d}) Dc $D_{1.5}$ तत्वं मे ब्रूहि तत्वतः (Dc तद्वचः).

6 ^{b}) $Ś_1$ K_{1-3} Dc Dn_3 $D_{1.3.5}$ $G_{1.4}$ M_2 स्नानं. K_4 B_4 $D_{1-3.5}$ G_4 मंत्रौषधानि च; T_2 $G_{1.3}$ °धानिव. — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ रूप° (for मूल°). — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.4}$ D_2 जपोहोमस्; K_3 $D_{1.3.5}$ M जपहोमास्. $Ś_1$ तदागदः; $K_{1.2}$ $D_{2.5}$ तथागदः; D_3 तथागदं; T_1 G_1 तथागतं; T_2 $G_{3.4}$ तथागमाः. B_{1-3} Dn $D_{4.6}$ जपहोमागदा(D_6 °मा)स्तथा.

7 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ समाचक्ष्व च; $K_{3.4}$ $D_{1-3.5}$ T G_1 M ममाप्याचक्ष्व; B Dn $D_{4.6}$ G_3 ममाद्या°; Dc तन्ममा°; $G_{2.4}$ मम चा° (for मम *आचक्ष्व). — ^{b}) S (except G_3) रहस्यं (for यशस्यं). K_2 B D (except $D_{1-3.5}$) G_3 भगदैवतं; T $G_{1.2.4}$ M °वेतनं; Cnp as in text. — ^{cd}) $K_{3.4}$ Dc $D_{1-3.5}$ S (except G_3) transp. कृष्णे and कृष्णो.

8 ^{b}) K_3 विरराज मनस्विनी.

9 Before 9, D_2 T_2 ins. द्रौपदी उ° (resp. द्रौपदी). — ^{a}) T_1 अस्ति (for असत्°). — ^{d}) Dc °वर्तनं; G_3 °कीर्तितं (for °कीर्तनम्).

10 ^{a}) B_2 अनुप्रश्नं. $Ś_1$ संशयिता; K_1 °यितं; K_2 °यितः (for °यो वा). — ^{b}) T_2 $G_{2.4}$ M नैष (for नैतत्). $Ś_1$ $K_{1.2}$ सत्ये यन्मानुपृच्छसि. — ^{c}) K_3 D_5 यथा; T_2 $G_{2.4}$ कथं (for तथा). K_3 [अ]भ्युपेता; B_1 [अ]प्युपेता; Dc व्युपेता. T_1 G_1 M समुपेतासि (M °ता हि) बुद्ध्या त्वं.

11 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ $G_{2.4}$ यदा भर्ता विजानीयान्. — ^{c}) $Ś_1$ K_1 (before corr.).$_2$ उद्वेजिता; K_4 (marg. *sec. m.* as in text) T_2 उद्वेजते.

12 ^{d}) K M स्त्रियः; $D_{1.3.4}$ °या (for °याः). B Dc Dn मंत्रकर्मणा; $D_{4.6}$ G_3 °कर्मणि.

13 $Ś_1$ om. (? hapl.) 13^{ab}. — ^{a}) $D_{2.5}$ T $G_{1.2}$ M अमित्रप्रहिताः (D_2 °तात्); G_4 किं मंत्रप्रहितान्. — ^{b}) D_2 गदात्परमदारुणात्; T $G_{1.2.4}$ M गदास्तत्र (T_1 G_1 गदाश्चापि; T_2 बाधास्तत्र; M_1 गदाः स्युश्च) सुदारुणाः. — ^{c}) K_2 B_2 Dn D_{4-6} मूलप्रचारैर्हि; B_4 °वादेन हि; T_1 G_2 °प्रपातेन; T_2 $G_{1.4}$ M °प्रवादेन; G_3 °प्रवालैर्हि. — ^{d}) T_1 G_1 प्रापयंति

मूलप्रवादैर्हि विषं प्रयच्छन्ति जिघांसवः ॥ १३
जिह्वया यानि पुरुषस्त्वचा वाप्युपसेवते ।
तत्र चूर्णानि दत्तानि हन्युः क्षिप्रमसंशयम् ॥ १४
जलोदरसमायुक्ताः श्वित्रिणः पलितास्तथा ।
अपुमांसः कृताः स्त्रीभिर्जडान्धबधिरास्तथा ॥ १५
पापानुगास्तु पापास्ताः पतीनुपसृजन्त्युत ।
न जातु विप्रियं भर्तुः स्त्रिया कार्यं कथंचन ॥ १६
वर्ताम्यहं तु यां वृत्तिं पाण्डवेषु महात्मसु ।
तां सर्वां शृणु मे सत्यां सत्यभामे यशस्विनि ॥ १७
अहंकारं विहायाहं कामक्रोधौ च सर्वदा ।
सदारान्पाण्डवान्नित्यं प्रयतोपचराम्यहम् ॥ १८
प्रणयं प्रतिसंगृह्य निधायात्मानमात्मनि ।
शुश्रूषुर्निरभीमाना पतीनां चित्तरक्षिणी ॥ १९
दुर्व्याहृताच्छङ्कमाना दुःस्थिताद्दुरवेक्षितात् ।
दुरासिताद्दुर्व्रजितादिङ्गिताध्यासितादपि ॥ २०
सूर्यवैश्वानरनिभान्सोमकल्पान्महारथान् ।
सेवे चक्षुर्हणः पार्थानुग्रतेजःप्रतापिनः ॥ २१
देवो मनुष्यो गन्धर्वो युवा चापि स्वलंकृतः ।
द्रव्यवानभिरूपो वा न मेऽन्यः पुरुषो मतः ॥ २२
नाभुक्तवति नास्नाते नासंविष्टे च भर्तरि । C. 3. 14672 B. 3. 233. 24 K. 3. 234. 25

(for प्रय°).

14 ^{a}) T_1 G_1 [अ]श्नाति (for यानि). — ^{b}) $G_{1.2.4}$ [अ]पि च (for [अ]प्युप-). — ^{c}) $Ś_1$ यत्र; T_1 G_4 M तानि; T_2 ततश्; G_2 हन्युश् (for तत्र). $Ś_1$ मूलानि (for चूर्णानि). G_4 चाहन्युः (for दत्तानि). — ^{d}) T_1 G_1 क्षिप्रं हन्युर् (by transp.). Dc असंशयः. $G_{2.4}$ क्षिप्रमेव न संशयं.

15 ^{a}) $Ś_1$ K_1 बको°; $K_{2.3}$ B_1 (m as in text) Cnp वृको°; K_4 महो° (for जलो°). K_3 -युक्तं (for -युक्ताः). — ^{b}) $K_{2.3}$ Dc D_2 $G_{1.3.4}$ चित्रिणः (for श्वि°).

16 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ °नुगास्ताः; K_4 $D_{2.3}$ (before corr.) °नुशास्ताः; B_4 °नुशिष्टाः; D_3 (by corr. *sec. m.*) °नुरागाः; T_2 G_2 °नुषंगाः; M_1 °नुशप्ताः; M_2 °नुंशस्ताः (for °नुगास्तु). $Ś_1$ $K_{1.2}$ पापिष्ठाः; Dc पापस्थाः. K_3 बाधासुशास्ताः पाशास्ताः (sic); T_1 $G_{1.4}$ पापानुशासिनः (T_1 °सिताः; G_4 °सनाः) पापाः. — ^{b}) T_2 पत्यूरप° (for पतीनुप°). D_5 °चरंति (for °सृजन्ति). T_1 $G_{1.4}$ ताः; G_2 च (for [उ]त). — ^{cd}) $Ś_1$ K Dc $D_{1-3.5}$ transp. भर्तुः and कार्यं. B_1 कर्तुः (for भर्तुः). $K_{3.4}$ $D_{1-3.5}$ कदा° (for कथं°).

17 G_1 om. 17–18. — ^{a}) B_1 वर्तास्म्यहं; B_2 कर्तास्म्यहं. K_2 D_2 वृत्तं; B_2 प्रीतिं (for वृत्तिं). T_1 अहं तु वर्तें यां वृत्तिं. — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ D_5 तां सत्यां; D_2 सर्वां तां (by transp.). $Ś_1$ $K_{1.2}$ सत्ये; T_2 सत्यं; M_1 वृत्तिं (for सत्यां). Dc सर्वां श्रृणु हि मे सत्यां.

18 G_1 om. 18 (cf. v.l. 17). — ^{a}) M_2 [अ]थ (for [अ]हं). — ^{b}) $G_{2.4}$ कामं क्रोधं (for कामक्रोधौ). $Ś_1$ K Dc $D_{1-3.5}$ सर्वशः (for °दा). — ^{c}) $D_{3.5.6}$ सादरा (for सदारान्). T_2 पार्थिवान् (for पाण्डवान्). — ^{d}) D_2 प्रयत्तो° (for प्रयतो°).

19 ^{a}) T_1 G_1 भर्तारं (for प्रणयं). K_3 B Dn $D_{2.4-6}$ G_3 प्रतिसंहृत्य; Dc °संस्कृत्य; G_2 °संग्राह्य. — ^{b}) K_3 आत्मना (for आत्मनि). — ^{c}) Dc निरहंमाना; some MSS. निरभिमाना. — ^{d}) D_5 यतंती (for पतीनां). K_3 चाति- (for चित्त-). K_2 Dc_2 D_2 T_1 G_4 -रक्षणी; Dn_1 -चारिणी; D_5 -रक्षणे.

20 ^{a}) K_1 °हृत्या (for °हृतात्). T_1 G_2 शंकमानात्; T_2 चकमाच्च (for शङ्कमाना). — ^{b}) K_3 उत्स्थिता (for दुःस्थिताद्). $K_{2.3}$ दुरवेक्ष्य तान्; B_1 त्वनवेक्षितान्; Dc दुरन्वेक्षिताः; D_1 तदनुष्ठितात्; D_3 (before corr.) दुरवस्थितात्. — ^{c}) K_1 दुरासक्ताद्; K_2 °शिक्ताद्; B_{1-3} Dc T_1 $G_{1.2.4}$ °सीनाद्; T_2 °सदाद् (for °सिताद्). $Ś_1$ °दुर्व्यंजिताद्; T दुर्विनीताद्; G_1 दुर्विदग्धाद्; $G_{2.4}$ दुर्व्रजिनाद्. — ^{d}) S (except G_3) °ध्यायितादपि.

21 ^{a}) B Dn $D_{4.6}$ G_3 °समान् (for °निभान्). — ^{c}) $Ś_1$ सर्वे; B_2 लोक-; $D_{2.3}$ सा वै (for सेवे). B_1 दुर्ग्रहणान्; T_1 $G_{1.2.4}$ शत्रुहणान्; T_2 मित्रगुणान्; M चक्षुर्हणान्. $Ś_1$ K_1 पादान्; T_1 G_1 नाथान् (for पार्थान्). — ^{d}) B Dn $D_{4.6}$ G_3 °वीर्य° (for °तेजः°).

22 ^{a}) B_1 न यक्षो (for मनुष्यो). — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ B_1 वायुः (for युवा). K_{1-3} B_1 Dc $D_{1.3.5}$ T_1 वापि (for चापि). — ^{c}) K_1 T_1 अति-; B_1 अपि (for अभि-). G_1 द्रव्यवान्वा रूपवान्वा. — ^{d}) Dc_2 D_2 T_2 °षोत्तमः (for °षो मतः).

23 ^{a}) T $G_{1.2.4}$ M_2 न (T_2 ना) भुक्तवति न (G_1 स-) स्नाते. — ^{b}) S (except G_3 M_1) न संविष्टे. $D_{4.6}$ न (for च). — K_3 om. 23^c–24^d. — ^{c}) $Ś_1$ K (K_3 om.) Dc $D_{1.3.5}$ संविशामि न चाश्नामि. — ^{d}) $Ś_1$ K (K_3 om.) $D_{1-3.5}$ दास- (for सदा). S (except G_3) न स्नाये कर्म

C. 3. 14672
B. 3. 233. 24
K. 3. 234. 25

न संविशामि नाश्नामि सदा कर्मकरेष्वपि ॥ २३
क्षेत्राद्वनाद्वा ग्रामाद्वा भर्तारं गृहमागतम् ।
प्रत्युत्थायाभिनन्दामि आसनेनोदकेन च ॥ २४
प्रमृष्टभाण्डा मृष्टान्ना काले भोजनदायिनी ।
संयता गुप्तधान्या च सुसंमृष्टनिवेशना ॥ २५
अतिरस्कृतसंभाषा दुःस्त्रियो नानुसेवती ।
अनुकूलवती नित्यं भवाम्यनलसा सदा ॥ २६
अनर्मे चापि हसनं द्वारि स्थानमभीक्ष्णशः ।
अवस्करे चिरस्थानं निष्कुटेषु च वर्जये ॥ २७
अतिहासातिरोषौ च क्रोधस्थानं च वर्जये ।
निरताहं सदा सत्ये भर्तॄणामुपसेवने ।
सर्वथा भर्तृरहितं न ममेष्टं कथंचन ॥ २८
यदा प्रवसते भर्ता कुटुम्बार्थेन केनचित् ।
सुमनोवर्णकापेता भवामि व्रतचारिणी ॥ २९
यच्च भर्ता न पिबति यच्च भर्ता न खादति ।
यच्च नाश्नाति मे भर्ता सर्वं तद्वर्जयाम्यहम् ॥ ३०
यथोपदेशं नियता वर्तमाना वराङ्गने ।
स्वलंकृता सुप्रयता भर्तुः प्रियहिते रता ॥ ३१
ये च धर्माः कुटुम्बेषु श्वश्र्वा मे कथिताः पुरा ।
भिक्षाबलिश्राद्धमिति स्थालीपाकाश्च पर्वसु ।
मान्यानां मानसत्कारा ये चान्ये विदिता मया ॥ ३२
तान्सर्वाननुवर्तामि दिवारात्रमतन्द्रिता ।

24 K3 om. 24 (cf. v.l. 23). — b) T G1. 2. 4 गृहं भर्तारम् (by transp.). — c) B4 Dn D4. 6 G3 अभ्यु° (for प्रत्यु°). D1 °वंदामि (for °नन्दामि).

25 a) K3 D1 अमृष्टभांडा; K4 आमृष्ट°; D4. 6 G3 प्रमृज्य°; T G1. 2. 4 M प्रसन्न°. K1. 2 B3 Dn1. n2 D3. 4. 6 मिष्टान्ना; K3 सुष्टान्ना. — d) D1 आसनेनोदकेन च ($=24^{d}$)

26 a) T2 °संभारा (for °संभाषा). — b) T1 G1 M1 दुःस्त्रीणां. T1 G1. 2. 4 M1 नानुसेविनी. T2 दुःस्त्रीसेवनवर्जिता. — d) M1 तदा (for सदा).

27 a) K3. 4 D1–3. 5 अस्थाने; B1 अधर्मे; B2 Dc1 Dn D4. 6 G3 अनर्मं; B3 अनर्मा; Dc2 अनम्र; G2. 4 अनर्हे. B1 T2 G1. 2. 4 वापि; M2 ना° (for चा°). B2 सहितं; B3 Dn D4. 6 T G हसितं; M2 हसती. — b) K3 D5 द्वार- (for द्वारि). — c) K1. 2. 4 B2. 3 Dc Dn1 D2. 4. 5 G3 M चिरं; T G1. 2. 4 [ऽ]पि च (for चिर-). — d) Ś1 K B2 Dc2 D2 T1 च वर्जयेत्. D1 G4 निष्कुटे च वि(G4 चापि)वर्जये; T2 निष्कुटे च विसर्जये. — After 27, G1 (which om. 28^{abcd}) *repeats* 17–18, followed by:

1094* निरताहं सदा सत्ये पापानां च विसर्जने ।

[Prior half = 28^{c}.]

G1 cont.: T G2. 4 M ins. after 27:

1095* अत्यालापमसंतोषं परव्यापारसंकथाः ।

28 G1 om. 28^{abcd}. — a) K1. 2 °रोषा; D1 °रात्रौ; T2 °रोषं. — b) Ś1 K1. 2 °मानौ; G4 °स्थानौ (for °स्थानं). Ś1 K1–3 D2 T1 च (D2 वि-) वर्जयेत्; D1 विवर्जये. G4 क्रोधनस्थानवर्जये. — After 28^{ab}, T1 *repeats* 17–18. — c) T1 प्रणयं निरताहं सा. — d) B4 T G2. 4 पापानां च विव(B4 °स)र्जने. — e) K3 M1 सर्वदा. Ś1 K B3 D1–3. 5 G1 M भर्तुरहितं. — f) Dc2 मामिष्टं न (for न ममेष्टं). Ś1 K1. 2 कदा° (for कथं°).

29 a) Ś1 K1. 2 यथा (for यदा). T1 येनाप्रयतते भर्ता. — c) Ś1 K1. 2 Dc D1. 2. 5 °वर्णकोपेता. — d) T1 G1 तदा च; T2 वसामि (for भवामि). T2 G2. 4 M व्रतधारिणी.

30 b) Ś1 K1–3 B1. 2. 4 D (except D2–4. 6) सेवते (for खादति). — c) Ś1 भर्ता मे (by transp.). T1 G1 यच्च भर्ता न चाश्नाति. — d) Ś1 K1. 2. 4 B2 D2. 3. 5 तत्सर्वं (by transp.).

31 a) K2 यथोपजोषं; D3 G1. 2. 4 °पदेश-; M2 यथाप्रदेश-. G4 निरता. — b) G1 वरानने. — c) Dc T1 G1 अलंकृता. T2 स्वव्रहिता.

32 a) T G1. 2. 4 M यश्च (T1 यथा) धर्मः. K4 गुरुह्निते (marg. *sec m.* as in text); T1 G1 कुटुंबार्थे. — b) T G1. 4 M कथितः (T2 °तं) पुरा. — After 32^{ab} (except G3) ins.:

1026* अनुतिष्ठामि तं सत्ये नित्यकालमतन्द्रिता ।

— c) K3. 4 Dc D1–3 भिक्षा बलिः; B2 भिक्षां बलिं; B4 भिक्षाबली. G2. 4 -श्राद्धविधि-. — d) K3. 4 B1 D1–3 T G1 M स्थालीपाकश्च; B4 °पाकं च. S (except G3) सर्वशः (for पर्वसु). — f) B1–3 D (except D1–3. 5) G3 मम (for मया).

33 a) D2 सर्वांस्तान् (by transp.). Ś1 K D1–3 उपवर्तामि; S (except G3) अनुवर्तेहं. — b) G4 अनिंदिते (for अतन्द्रिता). — c) B2–4 D (except D1–3. 5) G3

विनयान्नियमांश्चापि सदा सर्वात्मना श्रिता ॥ ३३
मृदून्सतः सत्यशीलान्सत्यधर्मानुपालिनः
आशीविषानिव क्रुद्धान्पतीन्परिचराम्यहम् ॥ ३४
पत्याश्रयो हि मे धर्मो मतः स्त्रीणां सनातनः ।
स देवः सा गतिर्नान्या तस्य का विप्रियं चरेत् ॥ ३५
अहं पतीन्नातिशये नात्यश्ने नातिभूषये ।
नापि परिवदे श्वश्रूं सर्वदा परियन्त्रिता ॥ ३६
अवधानेन सुभगे नित्योत्थानतयैव च ।
भर्तारो वशगा मह्यं गुरुशुश्रूषणेन च ॥ ३७
नित्यमार्यामहं कुन्तीं वीरसूं सत्यवादिनीम् ।
स्वयं परिचराम्येका स्नानाच्छादनभोजनैः ॥ ३८
नैतामतिशये जातु वस्त्रभूषणभोजनैः
नापि परिवदे चाहं तां पृथां पृथिवीसमाम् ॥ ३९
अष्टावग्रे ब्राह्मणानां सहस्राणि स्म नित्यदा ।
भुञ्जते रुक्मपात्रीषु युधिष्ठिरनिवेशने ॥ ४०
अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातका गृहमेधिनः ।
त्रिंशद्दासीक एकैको यान्बिभर्ति युधिष्ठिरः ॥ ४१
दशान्यानि सहस्राणि येषामन्नं सुसंस्कृतम् ।
ह्रियते रुक्मपात्रीभिर्यतीनामूर्ध्वरेतसाम् ॥ ४२
तान्सर्वानग्रहारेण ब्राह्मणान्ब्रह्मवादिनः ।
यथार्हं पूजयामि स्म पानाच्छादनभोजनैः ॥ ४३
शतं दासीसहस्राणि कौन्तेयस्य महात्मनः । C. 3. 14694 B. 3. 233. 46 K. 3. 234. 48

चैव (for चापि). T2 विनयाचारसंयुक्ता. — d) B2 सर्वानुपा- (for सर्वात्मना). B4 D4. 6 G3 सर्वात्मना सदा श्रिता.

34 b) T1 G1 M2 सर्व- (for सत्य-). Ś1 K2 -पातिनः; Dc D3 -यायिनः; T1 G1 M1 -वर्तिनः (for -पालिनः). — d) Ś1 K1. 2 भर्तॄन्; T1 G1 भीता (for पतीन्).

35 a) Dc धर्मो मे (by transp.); D1 यो धर्मो. — c) K2. 3 सदेव (for स देवः). K2. 3 S (except G3) स (for सा). K1. 2 नान्यस्; D3 T2 G2. 4 नार्यास् (for नान्या). — d) Ś1 तस्याः. B1 ह्यप्रियं; T2 न प्रियं (for विप्रियं).

36 B2 om. 36^{ab}. — b) K2 °भूषणे; B4 °दूषये; G4 °भक्षये (for °भूषये). D1 नात्यश्नीयां न भूषये; D5 नात्यश्नामि न भू°. — c) Ś1 K1. 2 च; K3. 4 B1. 4 Dn2 D1–3. 5 T2 M [अ]ति-; B2 वा (for [अ]पि). Ś1 K B1 D1–3. 5 पर्यवदे (K3. 4 °चरे; D2 °वदेत्). B4 S (except G3) श्वश्रूं परिवदे (by transp.). — d) B4 तयाहं; T1 G1. 2. 4 सदाहं; T2 M जात्वहं (for सर्वदा). S (except G3 M1) पति° (for परि°).

37 a) K1 अवदानेन; K3 अवमा°; T1 G1 अभ्युत्था° (for अवधा°). — b) K2–4 °त्थानतथैव; B Dn D4. 6 G3 °स्थिततयैव; T1 G1 °त्थानावगामि; T2 G2 °त्थाना भवामि; G4 °त्थानानिवामि (sic); M1 °त्थानेन चैव. M1 ह (for च). — c) G4 भर्तॄणां वशमागम्य. — d) N (except Ś1) G3 °शुश्रूषयैव च.

38 c) B1–3 D (except D1–3. 5) G3 [ए]तां (for [ए]का). — d) = (var.) 43^{d}. B2–4 Dc1 Dn D4. 6 G1. 3 पाना° (for स्नाना°).

39 Ś1 om. (hapl.) 39–43; K1. 2 Dn1 om. (hapl.) 39^{ab}. — a) K3. 4 B4 Dc D1–3. 5 नैनाम्; S (except G3) न चापि (for नैताम्). — b) B4 वस्त्रभूषणसेवनैः; Dc G2 M °भोजनभूषणैः; T1 वस्त्राभरणभोजनैः. — K3 om. (hapl.) 39^{c}–43^{d}; D3 om. (? hapl.) 39^{c}–40^{d}. — c) K4 नाति-; B1–3 Dc2 Dn3 D6 G3 नाहं (for नापि). K1. 2. 4 B1. 4 D1. 2. 5 पर्यवदे. B1 D4. 6 G3 वादं; B2. 3 Dc वाचं; D1. 5 वाहं (for चाहं). T G1. 2. 4 M न चाप्यतिवदे वाचा. — d) K4 पृथां तां (by transp.); B1 पृथां च; D5 तां पृथ्वीं.

40 Ś1 K2. 3 D3 om. 40 (for Ś1 K3 D3 cf. v.l. 39). — ab) B1 D5 M अष्टाशीति-; G1. 2. 4 अष्टादश- (for अष्टावग्रे). K1 सहस्राणि (for ब्राह्म°). — K1 om. (hapl.) 40^{b}–41^{a}. K4 B1. 4 Dc D1. 2. 5 S (except G3) transp. ब्राह्म° and सह°. B4 तु; T G1. 2 च (for स्म). — c) B1 T1 G1. 4 °पात्रेषु; Dc °पात्रीभिर्. — After 40^{c}, G1 reads 41^{bcd}, 42^{abc}, 40^{d}, 41^{a}, 42^{d}. — d) T1 याज्ञिका गृहमेधिनः (cf. 41^{b}).

41 Ś1 K3 om. 41 (cf. v.l. 39); K1 om. 41^{a} (cf. v.l. 40); T1 om. 41^{ab}. — For G1 cf. v.l. 40. — b) K4 D2. 3 M ब्राह्मणा; G1 याज्ञिका (for स्नातका). — c) K1 Dc D3 °द्दासीकमेकैकं; K2 °द्दासीक एकैकं.

42 Ś1 K3 om. 42 (cf. v.l. 39). — For G1 cf. v.l. 40. — b) K2 एषा°; T G1. 4 M तेषा° (for येषा°). T1 सुसत्कृतं. — c) Dc D4. 6 G3 क्रियते; T G1. 2. 4 M2 भुंजते; M1 दीयते. B4 रुक्मपात्रीषु; T1 G1. 4 °पात्रेषु.

43 Ś1 K3 om. 43 (cf. v.l. 39). — b) Dn D4. 6 G3 वेद° (for ब्रह्म°). — c) T2 G2 पूजयामः स्म (G2 तान्); G4 पूजयामास. — d) = (var.) 38^{d}. D5 T1 G1. 4 M1 स्नाना°; T2 M2 याना°; G2 धना°.

C. 3. 14694 B. 3. 233. 46 K. 3. 234. 48 कम्बुकेयूरधारिण्यो निष्ककण्ठ्यः स्वलंकृताः ॥ ४४
महार्हमाल्याभरणाः सुवर्णाश्चन्दनोक्षिताः ।
मणीन्हेम च बिभ्रत्यो नृत्यगीतविशारदाः ॥ ४५
तासां नाम च रूपं च भोजनाच्छादनानि च ।
सर्वासामेव वेदाहं कर्म चैव कृताकृतम् ॥ ४६
शतं दासीसहस्राणि कुन्तीपुत्रस्य धीमतः ।
पात्रीहस्ता दिवारात्रमतिथीन्भोजयन्त्युत ॥ ४७
शतमश्वसहस्राणि दश नागायुतानि च ।
युधिष्ठिरस्यानुयात्रमिन्द्रप्रस्थनिवासिनः ॥ ४८
एतदासीत्तदा राज्ञो यन्महीं पर्यपालयत् ।
येषां संख्याविधिं चैव प्रदिशामि शृणोमि च ॥ ४९
अन्तःपुराणां सर्वेषां भृत्यानां चैव सर्वशः ।
आ गोपालाविपालेभ्यः सर्वं वेद कृताकृतम् ॥ ५०
सर्वं राज्ञः समुदयमायं च व्ययमेव च ।
एकाहं वेद्मि कल्याणि पाण्डवानां यशस्विनाम् ॥ ५१
मयि सर्वं समासज्य कुटुम्बं भरतर्षभाः ।
उपासनरताः सर्वे घटन्ते स्म शुभानने ॥ ५२
तमहं भारमासक्तमनाधृष्यं दुरात्मभिः ।
सुखं सर्वं परित्यज्य रात्र्यहानि घटामि वै ॥ ५३
अधृष्यं वरुणस्येव निधिपूर्णमिवोदधिम् ।
एकाहं वेद्मि कोशं वै पतीनां धर्मचारिणाम् ॥ ५४
अनिशायां निशायां च सहायाः क्षुत्पिपासयोः ।
आराधयन्त्याः कौरव्यांस्तुल्या रात्रिरहश्च मे ॥ ५५
प्रथमं प्रतिबुध्यामि चरमं संविशामि च ।

44 G_2 om. 44^{ab}. — ^{a}) T_1 $G_{1.4}$ M_2 दास्यः; T_2 दश- (for दासी-). T_2 G_4 M_2 -सहस्राणां. D_5 अष्टाशीति-सहस्राणि.

45 ^{b}) K_{1-3} $B_{1.3}$ Dc $D_{1.5}$ S (except T_2 G_3) सुवस्त्रा°; K_4 $D_{2.3}$ सुवक्त्रा° (for सुवर्णा°). — ^{c}) K_2 मणिर्हेम; M मणिहेम. B_2 विश्रांता; Dn_1 $D_{1.3}$ S (except T_2 G_3) बिभ्रंत्यो. — ^{d}) Dc गीतनृत्य° (by transp.); S नृत्त(G_3 नित्य)गीत°.

46 ^{a}) T_1 $G_{1.2.4}$ M_2 नामानि (for नाम च). B_4 रूपाणि (for रूपं च). — ^{b}) $Ś_1$ K Dc $D_{1-3.5}$ भोजना-च्छादनं तथा. — ^{c}) K_4 सर्वमेव च; T_2 तासामेव च (for सर्वा°). — ^{d}) $Ś_1$ चापि (for चैव).

47 K_4 om. 47. — ^{a}) $D_{2.5}$ शत- (for शतं). $Ś_1$ K_3 दाससहस्राणां; $K_{1.2}$ दासीसहस्राणां; $D_{1.5}$ दाससहस्राणि. — ^{b}) T_2 $G_{2.4}$ M कौंतेयस्य महात्मनः (= 44^{b}). — ^{c}) T G_1 M_2 पात्र°; M_1 पत्र°. G_4 दिवारात्रिम्. — ^{d}) B_1 पूज° (for भोज°).

48 ^{b}) T_1 $G_{1.4}$ M_1 °नागशतानि. — ^{c}) G_2 °ययुर् (for °यात्रम्).

49 ^{b}) T $G_{1.2}$ यदोर्वीं (for यन्महीं). $Ś_1$ परिपालयत्. — ^{c}) $K_{1.2}$ $D_{1.5}$ S (except G_3) तेषां; $B_{2.3}$ एषां. K_3 B Dn_1. n_3 M_1 संख्यां (for सख्यां-). T $G_{1.2.4}$ M_2 -विधां; M_1 -भृतिं (for -विधिं). B_3 विधायैवं (for -विधिं चैव). — ^{d}) T_1 G_1 M_1 वि(G_1 च)जानती (for शृणोमि च).

50 ^{ab}) K_4 भृत्यानां सर्वेषां (by transp.). — ^{d}) $Ś_1$ K Dc $D_{1-3.5}$ जाने (for वेद).

51 ^{a}) K_2 समुत्थायम्; D_5 समुदये (leaving hiatus!). — G_1 lacuna for 51^{b}–53^{b}. — ^{c}) D_3 एकाहे. K_3 कल्याणं. — ^{d}) $B_{1.2}$ Dn_1 $D_{4.6}$ T_2 G_3 यशस्विनि; B_3 °नीं; Dn_2. n_3 °नी.

52 G_1 om. 52 (cf. v.l. 51). — ^{a}) $K_{3.4}$ B_1 $D_{1.5}$ °साद्य (for °सज्य). T_2 किं सर्वं स समासाद्य. — ^{b}) D_1 परमर्षभाः; D_5 कृष्णवल्लभे (for भरत°). — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ उपासने; K_3 °सना- (°सन-). B_4 T $G_{2.4}$ M -पराः (for -रताः). — ^{d}) K_3 $B_{1.3}$ $D_{2-4.6}$ G_3 घटंति स्म; B_2 Dn D_5 घटयंति; T_1 M_2 घटंतेर्थान्; T_2 G_4 दयां यांति; G_2 यदा यांति. B_{1-3} Dn $D_{4.6}$ G_3 वरानने; M_2 यथार्थता.

53 G_1 om. 53^{ab} (cf. v.l. 51). — ^{a}) $K_{1.2}$ भरम् (for भारम्). B_1 अनिशम् (for आसक्तम्). — ^{b}) K_4 °कृष्यं; D_2 °दृष्टं (for °धृष्यं). T_2 महा° (for दुरा°). — ^{c}) D_2 सर्वं सुखं (by transp.). — ^{d}) T_1 G_1 वदामि; T_2 वहामि. $K_{1.2}$ D_1 च (for वै).

54 ^{a}) D_2 अदृश्यं (for अधृष्यं). $Ś_1$ धनदस्येव; $K_{1.2}$ निधन°. — ^{b}) $K_{3.4}$ $D_{1.2}$ T_1 $G_{1.2.4}$ M_1 निधिं (for निधि-). $Ś_1$ $K_{1.2}$ D_3 -पूर्वं (for -पूर्णम्). $Ś_1$ K B_1 $D_{1-3.5}$ महो° (for इवो°). — ^{c}) D_1 वेद (for वेद्मि). B_{1-3} Dc $D_{4.6}$ कोषं (for कोशं). — ^{d}) B_2 धर्मचारिणी.

55 ^{a}) T_1 अनिद्रया; G_1 °द्राया (for °शायां). — ^{b}) $Ś_1$ K_1 B Dn_1. n_2 $D_{2.5}$ G_3 सहाया; K_2 सहायात्; K_3 संहत्या; T_2 सहायां; $G_{1.2.4}$ विहाय. B_3 क्षुत्पिपासया. — D_2 om. 55^{c}–56^{b}. — ^{c}) $B_{1.2.4}$ Dc_2 आराधयंत्या. $Ś_1$ कल्याण्याः; K_1 कल्याण्यां; K_2 कल्याणां; G_2 कौंतेयान्

नित्यकालमहं सत्ये एतत्संवननं मम ॥ ५६
एतज्जानाम्यहं कर्तुं भर्तृसंवननं महत् ।
असत्स्त्रीणां समाचारं नाहं कुर्यां न कामये ॥ ५७
तच्छ्रुत्वा धर्मसहितं व्याहृतं कृष्णया तदा ।
उवाच सत्या सत्कृत्य पाञ्चालीं धर्मचारिणीम् ॥ ५८
अभिपन्नास्मि पाञ्चालि याज्ञसेनि क्षमस्व मे ।
कामकारः सखीनां हि सोपहासं प्रभाषितुम् ॥ ५९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्वाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२२ ॥

२२३

द्रौपद्युवाच ।
इमं तु ते मार्गमपेतदोषं
वक्ष्यामि चित्तग्रहणाय भर्तुः ।
यस्मिन्यथावत्सखि वर्तमाना
भर्तारमाच्छेत्स्यसि कामिनीभ्यः ॥ १
नैतादृशं दैवतमस्ति सत्ये
सर्वेषु लोकेषु सदैवतेषु ।
यथा पतिस्तस्य हि सर्वकामा
लभ्याः प्रसादे कुपितश्च हन्यात् ॥ २
तस्मादपत्यं विविधाश्च भोगाः
शय्यासनान्यद्भुतदर्शनानि ।
वस्त्राणि माल्यानि तथैव गन्धाः C. 3. 14712 B. 3. 234. 3 K. 3. 235. 3

(for कौरव्यान्). — [d]) T2 तुल्यं (for तुल्या).

56 D2 om. 56[ab] (cf. v.l. 55). — [a]) G4 परि° (for प्रति°). T1 पतिधर्मं प्रबुध्यामि. — [c]) T2 °कार्यम् (for °कालम्). B3m T2 G2 मन्ये (for सत्ये). T1 G1 M नित्यं (M °त्य-) कालं परिचरे. — [d]) T1 G1 चैतत्; G4 एतं; M2 ह्येतत्. B Dc D4 संवदनं; D2 सर्वं मतं; D5 संवलनं; T2 संवेतनं. T2 G2. 4 महत् (for मम).

57 [b]) B3. 4 S (except G3) भर्तुः (for भर्तृ-). B Dc D4 -संवदनं; T1 G1 प्रियहितं; T2 संवहनं. — [d]) Dc D1 कारये; S (except G3) रोच° (for काम°).

58 Before 58, B2–4 D (except D2) G3 ins. वैशं° उ°. — [a]) K1 धर्मचरितं; K3 °वचनं. — [b]) Ś1 K Dc D1–3. 5 transp. व्याहृतं and कृष्णया.

59 Before 59, S (except G3 M2) ins. सत्या. — [ab]) D5 G1 [अ]सि (for [अ]स्मि). — [c]) K3 कामाकारः; D2 कामकारं. G2. 4 वै (for हि). G1 न मा कुरु सखित्वाच्च. — [d]) M सापहासं. K1 प्रहासितुं; B1 प्रकीर्तितं; Dn D3 (by corr.). 4–6 T1 G1–3 प्रभाषितं.

Colophon. — *Major parvan:* K1. 2 G1. 2. 4 आरण्य (G1 preceded by श्रीमद्). — *Sub-parvan:* Ś1 K B1. 4 Dc Dn D1–3 G1 M2 द्रौपदीसत्यभामासंवाद; B2 सत्यभामासं°; B3 D4. 6 G3 सत्यभामाद्रौपदीसं°; D5 द्रौपदीसत्यासं°. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 232 (Dn2 231); D1 235; T G1 223; G2. 4 M2 (*inf. lin.*) 225 (M2 orig. 227); M1 (erroneously) 125. — *Śloka no.:* Dn2. n3 60; D1. 6 61.

223

1 [a]) K2 B1. 3 T G1 इदं (for इमं). K4 उपेत्य (for अपेत-). B2. 4 D (except D1–3. 5) G3 -मोहं (for -दोषं). — [c]) B1–3 Dn D4. 6 G1. 3 अस्मिन्; Dc D1. 5 तस्मिन् (for यस्मिन्). D5 पथि; T2 G1 सह (for सखि). — [d]) Ś1 उद्वेत्स्यसि; K1. 2 इच्छेत्स्य°; B1 आश्लिष्य°; D1 आत्सेत्स्य°; T2 आजेष्य°; G1. 2. 4 आकर्ष° (for आच्छेत्स्य°).

2 [a]) B1 मन्ये; S (except G3) किंचित् (for सत्ये). — [b]) B1 च देवकेषु; B2. 3 Dn D4. 6 G3 सदेवकेषु. — [c]) K1 दैवतं; B3m Dn2. n3 D4–6 G3 तुष्यति; B4 Dn1 तस्य तु (for तस्य हि). K1 तस्य कामा; K2 सर्वकामो; K4 सर्वलोका; B1 D5 सर्वकामान्. — [d]) B1 D6 दद्यात् (for लभ्याः). B D (except D1–3. 5) G3 प्रसादात्. Ś1 K1. 2 G1 कुपिते च (for °तश्च).

3 [b]) B Dn D4. 6 G1. 3 [उ]त्तम° (for [अ]द्भुत°). — [c]) Ś1 सुखं तथैव; B2 तथैव गंधः. — [d]) K2. 4 स्वर्गस्य; T1 स्वर्गे च. K1 B1–3 Dc T1 G2. 4 लोके. K1 (by

C. 3. 14712 B. 3. 234. 3 K. 3. 235. 3 स्वर्गश्च लोको विषमा च कीर्तिः ॥ ३

सुखं सुखेनेह न जातु लभ्यं
दुःखेन साध्वी लभते सुखानि ।
सा कृष्णमाराधय सौहृदेन
प्रेम्णा च नित्यं प्रतिकर्मणा च ॥ ४

तथाशनैश्चारुभिरग्र्यमाल्यै-
र्दाक्षिण्ययोगैर्विविधैश्च गन्धैः ।
अस्याः प्रियोऽस्मीति यथा विदित्वा
त्वामेव संश्लिष्यति सर्वभावैः ॥ ५

श्रुत्वा स्वरं द्वारगतस्य भर्तुः
प्रत्युत्थिता तिष्ठ गृहस्य मध्ये ।
दृष्ट्वा प्रविष्टं त्वरितासनेन
पाद्येन चैव प्रतिपूजय त्वम् ॥ ६

संप्रेषितायामथ चैव दास्या-
मुत्थाय सर्वं स्वयमेव कुर्याः ।
जानातु कृष्णस्तव भावमेतं
सर्वात्मना मां भजतीति सत्ये ॥ ७

त्वत्संनिधौ यत्कथयेत्पतिस्ते
यद्यप्यगुह्यं परिरक्षितव्यम् ।
काचित्सपत्नी तव वासुदेवं
प्रत्यादिशेत्तेन भवेद्विरागः ॥ ८

प्रियांश्च रक्तांश्च हितांश्च भर्तु-
स्तान्भोजयेथा विविधैरुपायैः ।
द्वेष्यैरपक्षैरहितैश्च तस्य
भिद्यस्व नित्यं कुहकोद्धतैश्च ॥ ९

मदं प्रमादं पुरुषेषु हित्वा
संयच्छ भावं प्रतिगृह्य मौनम् ।
प्रद्युम्नसाम्बावपि ते कुमारौ

corr.). $_{2.4}$ Dc $D_{2.3.5}$ विमला; B Dn $D_{1.4.6}$ G_3 विपुला; T $G_{1.2.4}$ M विविधा (for विषमा). T_2 G_1 हि (for च).

4 [c]) D_5 कृष्णं त्वम् (for सा कृष्णम्). — [d]) K_4 परिकर्मणा; B_4 T_1 पति° (for प्रति°).

5 [a]) Ś$_1$ $B_{1.2}$ $G_{3.4}$ तथासनैश्च; T_1 स्नानासनैश्च (for तथाशनैश्च). K_1 B Dc Dn_3 D_1 T_1 $G_{1.3}$ चारुभिरग्र्य°; K_4 $D_{2.3}$ चारुहिरण्य°. — [b]) K_3 मंत्रैः; T_1 हासैः; T_2 भावैः; G_1 गाढैः (for गन्धैः). — [c]) Ś$_1$ K_2 यस्याः (for अस्याः). Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ सदा; B_4 Dc S (except G_3) तथा (for यथा). — [d]) K_1 D_1 तामेव. B Dn $D_{4.6}$ G_3 तद्विधत्स्व (for सर्वभावैः).

6 [a]) K_3 स्वयं; Dc $D_{1.5}$ T_1 G_1 M_1 °नं (for °रं). — [b]) D_3 G_1 तस्य; G_4 [उ]त्तिष्ठ (for तिष्ठ). — [c]) G_1 तरसासनेन. — [d]) B D (except $D_{1.3.5}$) G_{2-4} चैनं (for चैव). Ś$_1$ K_1 प्रतिपूजयेच्च; K_2 °येश्च; $K_{3.4}$ $D_{1-3.5}$ °येस्त्वं; B Dn $D_{4.6}$ G_3 °यस्व; G_1 °यित्वा; M प्रतिपादयेस्त्वं.

7 [a]) K_4 D_{1-3} त्वं (for सं-). S (except G_3) अपि (for अथ). — [b]) B_4 काम्यं; S (except G_3) चैव (for सर्वं). S (except G_3) प्रतिकर्म (for स्वयमेव). B Dn $D_{4.6}$ G_3 कार्यं (B_4 सर्वं); Dc कुर्यात् (for कुर्याः). — [c]) Ś$_1$ S (except G_3 M_2) जानाति; K_1 न जातु (for जानातु). T_2 चैव भावं (for भावमेतं). K_1 D_2 एवं; B_3 एनं; T_1 एतत्; $G_{2.4}$ एव (for एतं). — [d]) Ś$_1$ $K_{1.2}$ D_3 मा (for मां).

8 [a]) T_2 वचनं (for कथयेत्). — [b]) B_2 T_2 परिरक्षणीयं. — [c]) B_2 $D_{4.6}$ G_3 कच्चित् (for काचित्). — [d]) K_3 D_5 °विशेत् (for °दिशेत्). K_2 हि रागः; K_4 विरागाः; D_2 विरक्तः; T_2 G_1 विकारः (for विरागः).

9 [a]) Ś$_1$ K_2 मान्यांश्च; K_1 [अ]मात्यां°; $K_{3.4}$ Dc $D_{1-3.5}$ पथ्यां°; S (except G_3) रम्यां° (for रक्तां°). — [b]) Ś$_1$ $K_{1.2}$ त्वं (for तान्). T_2 G_2 भोजयेस्त्वं; G_1 भावयेस्त्वं; M_1 पूजयेथा (for भोज°). — [c]) Ś$_1$ $K_{1.2}$ Dc $D_{1-3.5}$ अपथ्यैर्; K_2 च पथ्यैर्; K_4 अपेष्यैर्; $B_{1.4}$ Dn_1 T_2 $G_{2.4}$ उपेक्ष्यैर्; $B_{2.3}$ Dn_3 अपेक्ष्यैर्; G_1 अवेक्ष्यैर्; M अभव्यैर् (for अपक्षैर्). K_1 Dn_3m विविधैः (for अहितैः). Ś$_1$ K_2 च भर्तुर्; K_1 उपायैर्; T_1 च सत्ये (for च तस्य). — [d]) Ś$_1$ K_2 बिभेष्व; K_1 बिभेषि; K_3 D_5 बिभीष्व; K_4 Dc D_3 बिभ्यस्व; D_2 बिभास्व; T_1 नित्यस्य; T_2 भिदस्व (for भिद्यस्व). K_3 °द्वलै°; B Dc Dn_2. n_3 $D_{3.4.6}$ G_3 °द्यतै°; T_1 G_1 °स्थितै° (for °द्धतै°).

10 [a]) K_4 Dn_3 D_1 मंदं; D_3 मद- (for मदं). T G_1 M तदप्रमादं (T_2 G_1 इदं प्रमाणं) पुरुषेषु कृत्वा; $G_{2.4}$ नैवं प्रमाणं कुहकेषु कुर्याः. — [b]) K_4 $D_{2.3}$ T M मानं; Dc भागं; G_1 -माना; $G_{2.4}$ -मानां (for भावं). $K_{1.2}$ B $D_{2.3}$ परि° (for प्रति°). D_2 M_1 मानं; T -माणं; $G_{1.4}$ -माणा; G_2 वाचं (for मौनम्). — [c]) K_3 B_3 Dn_1 D_{3-6} °शांबा° (for

नोपासितव्यौ रहिते कदाचित् ॥ १०
महाकुलीनाभिरपापिकाभिः
स्त्रीभिः सतीभिस्तव सख्यमस्तु
चण्डाश्च शौण्डाश्च महाशनाश्च
चौराश्च दुष्टाश्चपलाश्च वर्ज्याः ॥ ११
एतद्यशस्यं भगवेदनं च
स्वर्ग्यं तथा शत्रुनिबर्हणं च
महार्हमाल्याभरणाङ्गरागा
भर्तारमाराधय पुण्यगन्धा ॥ १२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रयोविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२३ ॥

२२४

वैशंपायन उवाच ।
मार्कण्डेयादिभिर्विप्रैः पाण्डवैश्च महात्मभिः ।
कथाभिरनुकूलाभिः सहासित्वा जनार्दनः ॥ १
ततस्तैः संविदं कृत्वा यथावन्मधुसूदनः ।
आरुरुक्षू रथं सत्यामाह्वयामास केशवः ॥ २
सत्यभामा ततस्तत्र स्वजित्वा द्रुपदात्मजाम् ।
उवाच वचनं हृद्यं यथाभावसमाहितम् ॥ ३
कृष्णे मा भूत्तवोत्कण्ठा मा व्यथा मा प्रजागरः
भर्तृभिर्देवसंकाशैर्जितां प्राप्स्यसि मेदिनीम् ॥ ४
न ह्येवं शीलसंपन्ना नैवं पूजितलक्षणाः । C. 3. 14726 B. 3. 235. 5 K. 3. 236. 5

°साम्बा°). — ^{d}) $Ś_1$ K_1 (m as in text). $_2$ न हि ते (for रहिते).

11 ^{a}) T_2 महात्म्यलीलाभिर् (for °कुलीनाभिर्). D_2 अपापकाभिः; M_2 अपालिकाभिः. — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.4}$ B_4 D_1 (before corr.). $_{2.3.5}$ T $G_{2.4}$ सखीभिः (for सतीभिः). $Ś_1$ K D_{1-3} सह (for तव). — ^{c}) K_4 चंड्यश्च शौंड्यश्च; T_1 चंडप्रचंडाश्च. G_1 M शौंड्य° (for शौण्डा°). — ^{d}) K_4 चौर्यश्च; B_1 D_{1-3} M_1 चौर्या°; T_1 $G_{3.4}$ चोरा°; T_2 G_1 घोरा° (for चौरा°).

12 ^{a}) T_1 $G_{2.4}$ रहस्यं (for यशस्यं). B D (except D_3) G_3 भगदैवतं; T_1 $G_{1.2.4}$ M °वेतनं. — ^{b}) Dn_2 तदा; G_3 यथा (for तथा). — ^{c}) T_1 G_1 °मालाभरणांग- (for °माल्याभरणाङ्ग-). T_1 -माला; T_2 $G_{1.2.4}$ -रागैर् (for -रागा). — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ Dc पुण्यगंधे; K_3 गंधपुण्ये; B_1 पुण्यगंधि; B_4 S (except G_3) °गंधैः.

Colophon. — *Major parvan*: $K_{1.2}$ $G_{2.4}$ M_2 आरण्य. — *Sub-parvan*: K B Dc Dn_1. n_3 D_{1-6} $G_{1.3}$ द्रौपदी(B_4 कृष्णा)सत्यभामासंवाद (K_4 सत्यभामाद्रौपदीसं°). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn (Dn_1 marg.) 233 (Dn_2 232); D_1 236; T G_1 224; $G_{2.4}$ M (M_2 *inf. lin.*) 226 (M_2 orig. 228). — *Śloka no.*: Dn D_1 12 (in D_1 this figure is followed by 16).

224

1 ^{b}) $B_{1.2.3}$ (m as in text) ब्राह्मणै° (for पाण्डवै°). — ^{c}) G_1 °रूपाभिः; M_1 °कूल्याभिः (for °कूलाभिः). — ^{d}) B Dn $D_{4.6}$ G_3 सह स्थित्वा (for सहासित्वा).

2 K_2 om. (hapl.) 2^{ab}. — ^{a}) $Ś_1$ K_1 तां; K_4 स (for तैः). — ^{b}) G_2 पांडवैर् (for यथावन्). — ^{d}) S (except G_3) भारत (for केशवः).

3 ^{a}) B_2 तां तु (for तत्र). — ^{b}) K_3 जित्वा च; Dc_1 पूजित्वा; D_1 अर्चित्वा; T_1 रंजित्वा; G_1 सस्वजे (for स्वजित्वा). — ^{c}) B_2 सत्यं (for हृद्यं). — ^{d}) $Ś_1$ K_{1-3} B_4 Dn $D_{1.2.5}$ M_1 °भावं (for °भाव-). $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ -समाहिता; T_1 $G_{1.2.4}$ -समन्वितं.

4 ^{a}) K_3 ततोत्कंठा. — In D_4, the portion of the text from °गरः (in ^{b}) up to 3. 225. 11^{a} is lost on a missing fol. (343). — ^{c}) T_1 (? gloss) °सदृशैर् (for °संकाशैर्).

5 D_4 missing (cf. v.l. 4). — ^{b}) D_3 नैव; G_4 एवं; M_1 स्त्रियः (for नैवं). $K_{2.4}$ Dc $D_{1.5}$ G_4 °लक्षणा. — ^{c}) B_1 आप्नु° (for प्राप्नु°). K_3 Dc D_5 क्लेशान्; T_2 कालं (for क्लेशं). — ^{d}) D_1 तथा (for यथा). $Ś_1$ K_1 D_2 असितेक्षणा.

6 D_4 missing (cf. v.l. 4). — ^{a}) Dc तु; D_3 हि

C. 3. 14726
B. 3. 235. 5
K. 3. 236. 5

प्राप्नुवन्ति चिरं क्लेशं यथा त्वमसितेक्षणे ॥ ५
अवश्यं च त्वया भूमिरियं निहतकण्टका ।
भर्तृभिः सह भोक्तव्या निर्द्वंद्वेति श्रुतं मया ॥ ६
धार्तराष्ट्रवधं कृत्वा वैराणि प्रतियात्य च ।
युधिष्ठिरस्थां पृथिवीं द्रष्टासि द्रुपदात्मजे ॥ ७
यास्ताः प्रव्राजमानां त्वां प्राहसन्दर्पमोहिताः ।
ताः क्षिप्रं हतसंकल्पा द्रक्ष्यसि त्वं कुरुस्त्रियः ॥ ८
तव दुःखोपपन्नाया यैराचरितमप्रियम् ।
विद्धि संप्रस्थितान्सर्वांस्तान्कृष्णे यमसादनम् ॥ ९
पुत्रस्ते प्रतिविन्ध्यश्च सुतसोमस्तथा विभुः ।
श्रुतकर्मार्जुनिश्चैव शतानीकश्च नाकुलिः ।
सहदेवाच्च यो जातः श्रुतसेनस्तवात्मजः ॥ १०
सर्वे कुशलिनो वीराः कृतास्त्राश्च सुतास्तव ।
अभिमन्युरिव प्रीता द्वारवत्यां रता भृशम् ॥ ११
त्वमिवैषां सुभद्रा च प्रीत्या सर्वात्मना स्थिता ।
प्रीयते भावनिर्द्वंद्वा तेभ्यश्च विगतज्वरा ॥ १२
भेजे सर्वात्मना चैव प्रद्युम्नजननी तथा ।
भानुप्रभृतिभिश्चैनान्विशिनष्टि च केशवः ॥ १३
भोजनाच्छादने चैषां नित्यं मे श्वशुरः स्थितः ।
रामप्रभृतयः सर्वे भजन्त्यन्धकवृष्णयः ।
तुल्यो हि प्रणयस्तेषां प्रद्युम्नस्य च भामिनि ॥ १४
एवमादि प्रियं प्रीत्या हृद्यमुक्त्वा मनोनुगम् ।
गमनाय मनश्चक्रे वासुदेवरथं प्रति ॥ १५
तां कृष्णां कृष्णमहिषी चकाराभिप्रदक्षिणम् ।

(for च). B4 कृष्णे (for भूमिर्). — ^{b}) B4 भूमिर् (for इयं). T1 निःसृत° (for निहत°).

7 D4 missing (cf. v.l. 4). — ^{a}) K1 श्रुत्वा (for कृत्वा). — ^{b}) B2 प्रतिपत्य; G3 °पात्य (for °यात्य). — ^{d}) K4 D1–3 द्रक्ष्यसि; B1 वीक्ष्यसे; B2. 3 Dc Dn D4. 6 G3 द्रक्ष्यसे.

8 D4 missing (cf. v.l. 4). D2 om. (hapl.) up to द्रक्ष्यसि. — ^{a}) T1 त्वां (for ताः). K4 B1. 3 Dc D1. 3 T2 G3 प्रव्रज°; T1 G2 प्रव्रज्य° (for प्रव्राज°). Ś1 तां (for त्वां). — ^{c}) Ś1 K D1. 3. 5 गत° (for हत°). — ^{d}) B1 द्रक्ष्यसे. B2 कुरुस्त्रियं; T2 कुलस्त्रियः.

9 D4 missing (cf. v.l. 4). — ^{c}) T2 G1. 2 तान् (for सं-). — ^{d}) T2 त्वत्कृते; G1 कृष्णे त्वं (for तान्कृष्णे). — After 9, Ś1 K1. 2. 4 D1–3 ins.:

1097* ये च तत्र स्थिता राज्ञि तत्पक्षीयाः क्षितीश्वराः ।
तेषां कालः क्षितीशानां प्राप्तः कृष्णे दुरासदः ।

10 D4 missing (cf. v.l. 4). — ^{a}) Ś1 K1–3 D5 transp. ते and च. D1 तु (for ते). K4 B1 D2. 3 तु; D1 ते (for च). — ^{b}) K3 Dc D3 T1 श्रुत° (for सुत°). Ś1 K D1. 3 तथा शिशुः; B1 Dn D2. 6 G3 तथाविधः; T1 तथाभिभूः; T1 G1 च वर्धनः (for तथा विभुः). — ^{d}) D1. 6 G3 तु (for च). — ^{f}) Ś1 K1. 2 श्रु(K1 सु)तसोम° (for श्रुतसेन°).

11 D4 missing (cf. v.l. 4). — ^{b}) K4 कृतार्थां° (for कृतास्त्रा°). — ^{c}) K1m G1 प्रीत्या (for प्रीता). — ^{d}) K1m सुभद्रायां (for द्वारवत्यां). T1 सुता (for रता).

12 D4 missing (cf. v.l. 4). — ^{a}) G1 [अ]पि (for च). — ^{b}) D5 T1 प्रीता (for प्रीत्या). — ^{c}) Ś1 K1 प्रीतये (for प्रीयते). Ś1 B Dc Dn D2. 4. 6 G3 तव; D1 चैव (for भाव-). D5 °निर्बद्धा (for °निर्द्वंद्वा). — After 12, B (B1 marg.) Dc Dn D3 (marg. *sec. m.*). 5. 6 G3 ins.:

1098* दुःखिता तेन दुःखेन सुखेन सुखिता तथा ।

13 D4 missing (cf. v.l. 4). — ^{a}) K3 भोजा; K4 भजे; B Dc Dn D1. 6 G3 भजेत् (for भेजे). K4 D1 T G2. 4 चैतान्; D3 G1 M1 चैनान् (for चैव). D2 भजेत भोजं सर्वात्मानं (sic). — ^{c}) K1. 4 B2 Dc D2. 3. 5 चैतान् (for चैनान्). — ^{d}) Ś1 K2 T1 M न (for च).

14 D4 missing (cf. v.l. 4). — ^{a}) Ś1 चैनान्; T2 G1 तेषां (for चैषां). — D2 om. (hapl.) 14^{bcde}. — ^{b}) A few MSS. स्वसुरः (for श्वशुरः). — ^{e}) K1 प्रत्यय° (for प्रणय°). — ^{f}) B D (except D1–3; D4 missing) भाविनि; T2 G4 भामिनी.

15 Before 15, B3. 4 (both marg.) D1 T1 G1 M ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). D4 missing (cf. v.l. 4). — ^{a}) Ś1 K1. 2. 4 B4 D1–3. 5 सांत्वं; K3 Dn D4. 6 सत्यं; B1–3 Dc G3 सर्वं; T2 प्रीता (for प्रीत्या). — ^{b}) Ś1 K1. 2 B1 °रमं; Dc T2 G1 °गतं (for °नुगम्). — ^{c}) Ś1 K2–4 B1 Dc D1. 3. 5 G1. 2. 4 मतिं (for मनश्च).

16 D4 missing (cf. v.l. 4). — ^{a}) Ś1 K1. 2. 4 D1. 5 T2 G1. 4 तां कृष्णा °महिषीं. — ^{b}) K4 (by corr.) D5 °प्रदक्षिणां. — ^{c}) B1 Dc शौरिः (for शौरेः). — ^{d}) K1. 2. 4 B2–4 D (except D6; D4 missing) [अ]थ (for च). B2–4 Dn D5. 6 भाविनी (for भामिनी). B1 सत्य-

आरुरोह रथं शौरेः सत्यभामा च भामिनी ॥ १६
स्मयित्वा तु यदुश्रेष्ठो द्रौपदीं परिसान्त्व्य च ।
उपावर्त्य ततः शीघ्रैर्हयैः प्रायात्परंतपः ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुर्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२४ ॥ समाप्तं द्रौपदीसत्यभामासंवादपर्व ॥

२२५

जनमेजय उवाच ।
एवं वने वर्तमाना नराग्र्याः
शीतोष्णवातातपकर्शिताङ्गाः ।
सरस्तदासाद्य वनं च पुण्यं
ततः परं किमकुर्वन्त पार्थाः ॥ १
वैशंपायन उवाच ।
सरस्तदासाद्य तु पाण्डुपुत्रा
जनं समुत्सृज्य विधाय चैषाम् ।
वनानि रम्याण्यथ पर्वतांश्च
नदीप्रदेशांश्च तदा विचेरुः ॥ २
तथा वने तान्वसतः प्रवीरा-
न्स्वाध्यायवन्तश्च तपोधनांश्च ।
अभ्याययुर्वेदविदः पुराणा-
स्तान्पूजयामासुरथो नराग्र्याः ॥ ३
ततः कदाचित्कुशलः कथासु
विप्रोऽभ्यगच्छद्भुवि कौरवेयान् ।
स तैः समेत्याथ यदृच्छयैव
वैचित्रवीर्यं नृपमभ्यगच्छत् ॥ ४
अथोपविष्टः प्रतिसत्कृतश्च
वृद्धेन राज्ञा कुरुसत्तमेन ।
प्रचोदितः सन्कथयांबभूव
धर्मानिलेन्द्रप्रभवान्यमौ च ॥ ५ C. 3. 14745 B. 3. 236. 5 K. 3. 237. 5

भामासहायवान्; T1 M1 कृष्णयानुगता शुभा.

17 D4 missing (cf. v.l. 4); D1 om. 17. — [a]) Dc D5 स्मितं कृत्वा; T1 G1 स स्मयित्वा; G2. 4 सांत्वयित्वा (for स्मयित्वा तु). D3 च; T2 स (for तु). — [b]) B3 °शांत्य च; D2 °सांत्वयन् (for °सान्त्व्य च). — [c]) K1 B4 D2. 3 T1 G1. 3. 4 °वृत्य (for °वर्त्य). K3. 4 D2. 3 रथं (for ततः). Ś1 K D2. 3. 5 शीघ्रं; B4 शीघ्रो. — [d]) K3 Dc T1 G4 M परंतप; B पुरं तदा; Dn D6 G3 पुरं स्वकं; T2 G1 नराधिप.

Colophon om. in Ś1 K1. 2. D4 missing. — *Major parvan:* G2. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* K4 B Dc Dn D2. 3. 6 G3 द्रौपदीसत्यभामासंवाद; to it K4 Dc Dn1. n2 D2. 3 add समाप्त. — *Adhy. name:* K3 D5 वासुदेवाभिगमनं; D1 वासुदेवाभिगमनोपाख्यानसमाप्तिः; G1 कृष्णद्वारकाप्रवेशः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B4 306; Dn 234 (Dn2 233); D1 M2 (*inf. lin.*) 237 (M2 orig. 229); T G1 225; G2. 4 M1 227. — *Śloka no.:* Dn D1 18.

225

1 In D4, 1–11[a] is lost on a missing fol. (cf. v.l. 3. 224. 4). — [b]) Ś1 K2 B2. 3 Dn1. n3 D6 G3 °कर्षितांगाः; D1 °कर्षिताश्च. — [c]) G1 समा° (for तदा°). — [d]) K3. 4 D2 किमकुर्वन्स्म (for °कुर्वन्त).

2 D4 missing (cf. v.l. 1). — [a]) Ś1 K1. 2 Dc च (for तु). — [b]) T1 M1 सतां च; T2 G1. 2. 4 M2 विहाय (for विधाय). Ś1 K2 चैव; K1 G3 रक्षां; Dn D1. 3. 4 वेशं (D1. 3 °षं); T1 M1 तेषां; T2 G1. 2. 4 चेष्टं (for चैषाम्). — [c]) G1 च (for [अ]थ). — [d]) K1 D1 S (except G3 M1) तथा (for तदा).

3 D4 missing (cf. v.l. 1). — [a]) Ś1 K1. 2. 4 D1–3 तस्मिन्; T2 G1. 2. 4 श्रुत्वा (for तथा). T1 G2. 4 च (for प्र-).

4 D4 missing (cf. v.l. 1). — [a]) D1 कुशली. G1 कथाविद्. — G1 om. 4[c]–6[a]. — [c]) B2 सर्वैः; T1 G2. 4 स वै (for स तैः). — [d]) D2 T1 अन्व° (for अभ्य°).

5 D4 missing (cf. v.l. 1). G1 om. 5 (cf. v.l. 4).

C. 3. 14746
B. 3. 236. 6
K. 3. 237. 6

कृशांश्च वातातपकर्शिताङ्गा-
न्दुःखस्य चोग्रस्य मुखे प्रपन्नान् ।
तां चाप्यनाथामिव वीरनाथां
कृष्णां परिक्लेशगुणेन युक्ताम् ॥ ६

ततः कथां तस्य निशम्य राजा
वैचित्रवीर्यः कृपयाभितप्तः ।
वने स्थितान्पार्थिवपुत्रपौत्रा-
ञ्श्रुत्वा तदा दुःखनदीं प्रपन्नान् ॥ ७

प्रोवाच दैन्याभिहतान्तरात्मा
निःश्वासबाष्पोपहतः स पार्थान् ।
वाचं कथंचित्स्थिरतामुपेत्य
तत्सर्वमात्मप्रभवं विचिन्त्य ॥ ८

कथं नु सत्यः शुचिरार्यवृत्तो
ज्येष्ठः सुतानां मम धर्मराजः ।
अजातशत्रुः पृथिवीतलस्थः
शेते पुरा राङ्कवकूटशायी ॥ ९

प्रबोध्यते मागधसूतपूगै-
र्नित्यं स्तुवद्भिः स्वयमिन्द्रकल्पः ।
पतत्रिसंघैः स जघन्यरात्रे
प्रबोध्यते नूनमिडातलस्थः ॥ १०

कथं नु वातातपकर्शिताङ्गो
वृकोदरः कोपपरिप्लुताङ्गः ।
शेते पृथिव्यामतथोचिताङ्गः
कृष्णासमक्षं वसुधातलस्थः ॥ ११

तथार्जुनः सुकुमारो मनस्वी
वशे स्थितो धर्मसुतस्य राज्ञः ।
विदूयमानैरिव सर्वगात्रै-
र्ध्रुवं न शेते वसतीरमर्षात् ॥ १२

— ^{b}) D1 °पुंगवेन (for °सत्तमेन). — ^{c}) D1 प्रणोदितः (for प्रचो°). K4 B Dn D2. 3. 6 G3 M2 संकथ°; Dc D5 सत्कथ°; T2 [अ]यं कथ° (for सन्कथ°).

6 D4 missing (cf. v.l. 1). G1 om. 6^{a} (cf. v.l. 4). — ^{a}) Ś1 B2 Dn2. n3 °कर्षितांगान्; T2 °कर्शितांश्च and °कर्शितांगान् also. — ^{b}) K3 दुःखग्रहोग्रस्य (for दुःखस्य चोग्रस्य). K2 मुख-; Dc सुखे; M1 मुखं (for मुखे). — ^{d}) T1 °त्याग- (for °क्लेश-). D2 -गणानु°; D3 T1 M1 -गणेन (for -गुणेन).

7 D4 missing (cf. v.l. 1). D1 om. 7. G2. 4 transp. 7^{ab} and 7^{cd}. — ^{a}) B Dn D6 T1 G कथास् (for कथां). — ^{c}) Ś1 K1–3 B2 Dc D2. 3 तदा; K4 B1. 3. 4 Dn D5. 6 G3 तथा (for स्थितान्). T2 पांडव° (for पार्थिव°). — ^{d}) D5 कृष्णां (for श्रुत्वा). K4 D2. 3 [अ]थ (D3 तु) तान्; B Dn D5. 6 T G3. 4 M1 तथा (for तदा). K2. 3 °नदी- (for °नदीं).

8 D4 missing (cf. v.l. 1). K3 om. 8^{ab}. — ^{a}) B4 देव्याभिह°; D5 दैन्याभिहि°; T2 G1 चैनान्विहि° (for दैन्याभिह°). — ^{b}) B Dc Dn D6 G3 °वातोप°; D1–3 °कंठोप°; D5 °गर्भोप° (for °बाष्पोप°). B Dc Dn D6 G3 M तदानीं; D1–3 च राजा; D5 शुभार्थी; T2 G4 स्म पार्थान्; G2 च पार्थान् (for स पार्थान्). Ś1 K4 °कंठोपहतस्वरार्तां (K4 °र्थां); K1. 2 °कंठापहतस्वरार्तं (K2 °स्वरांतां). — ^{d}) B3 प्रचिंत्य (for विचिन्त्य).

9 D4 missing (cf. v.l. 1). — ^{a}) D6 G3 तु (for नु). Ś1 K1. 2 आत्मवान्वै (for आर्यवृत्तो). — ^{b}) B2 G4 श्रेष्ठः (for ज्येष्ठः). — ^{c}) B4 Dn D6 G3 पृथिवीतले स्म; T1 G2. 4 प्र(G4 व्य)थितः स्म शेते; T2 G1 वसुधातलेषु. — ^{d}) T1 G2. 4 भूमौ (for शेते). K4 D1–3 शोभनतल्पशायी; B4 बांधवकूटशायी.

10 D4 missing (cf. v.l. 1). — ^{a}) Ś1 K1. 2 °संघैर्; B2 °वृंदैर्; B3m T G2. 4 °पुत्रैर् (for °पूगैर्). — ^{b}) T1 यज्ञं; M1 यस्तं (for नित्यं). — ^{c}) D1 अपत्रि° (for पतत्रि°). T2 G1. 2. 4 नृपोद्य (for जघन्य-). B4 T G1. 2. 4 -रात्रौ; Dc -काले (for -रात्रे). — ^{d}) Dc प्रबुध्यते. K4 D2. 3 S इला(G1 °हा)तलस्थः; B Dc D1 इहा(B2 D1 °वा)चलस्थः (for इडा°).

11 D4 missing up to 11^{a} (cf. v.l. 1). G2 om. (hapl.) 11. — ^{a}) Ś1 B Dn D5. 6 G3 °कर्षितांगो. — Ś1 om. (hapl.) 11^{bc}. — ^{b}) T2 G1. 4 M1 °परिप्लुताक्षः. — B2 transp. 11^{c} and 11^{d}. — ^{c}) T G1. 4 M °चितः स (M1 सन्) (for °चिताङ्गः).

12 ^{b}) B4 °राजस्य (for °सुतस्य). — ^{c}) Ś1 K1. 2 T2 G2. 4 विधूयमानै°. — 12^{d} = 13^{d}.

13 K4 D3 om. (hapl.) 13. — ^{b}) Ś1 K1. 2 दृष्ट्वा च भीमः (for भीमं च दृष्ट्वा). K3. 4 B Dn D4–6 G3 °विप्र-

यमौ च कृष्णां च युधिष्ठिरं च
भीमं च दृष्ट्वा सुखविप्रयुक्तान् ।
विनिःश्वसन्सर्प इवोग्रतेजा
ध्रुवं न शेते वसतीरमर्षात् ॥ १३
तथा यमौ चाप्यसुखौ सुखार्हौ
समृद्धरूपावमरौ दिवीव ।
प्रजागरस्थौ ध्रुवमप्रशान्तौ
धर्मेण सत्येन च वार्यमाणौ ॥ १४
समीरणेनापि समो बलेन
समीरणस्यैव सुतो बलीयान् ।
स धर्मपाशेन सितोग्रतेजा
ध्रुवं विनिःश्वस्य सहत्यमर्षम् ॥ १५
स चापि भूमौ परिवर्तमानो
वधं सुतानां मम काङ्क्षमाणः ।
सत्येन धर्मेण च वार्यमाणः
कालं प्रतीक्षत्यधिको रणेऽन्यैः ॥ १६
अजातशत्रौ तु जिते निकृत्या
दुःशासनो यत्परुषाण्यवोचत् ।
तानि प्रविष्टानि वृकोदराङ्गं
दहन्ति मर्माग्निरिवेन्धनानि ॥ १७
न पापकं ध्यास्यति धर्मपुत्रो
धनंजयश्चाप्यनुवर्तते तम् ।
अरण्यवासेन विवर्धते तु
भीमस्य कोपोऽग्निरिवानिलेन ॥ १८
स तेन कोपेन विदीर्यमाणः
करं करेणाभिनिपीड्य वीरः ।
विनिःश्वसत्युष्णमतीव घोरं
दहन्निवेमान्मम पुत्रपौत्रान् ॥ १९
गाण्डीवधन्वा च वृकोदरश्च
संरम्भिणावन्तककालकल्पौ । C. 3. 14760 B. 3. 236. 20 K. 3. 237. 20

युक्तं; D1. 2 °विप्रमुक्तं; T2 G1 °संवियुक्तं. — 13ᵈ = 12ᵈ.

14 ᵃ) K2 चापि सुखौ; K3 चाग्र्यसुखौ (for चाप्य°). K3 सुखाग्र्यौ (for °र्हौ). — ᵇ) Ś1 समिद्ध°; K4 सवृद्ध°; B3 समूर्ध° (for समृद्ध°). K3 Dc यथैव; T1 अतीव (for दिवीव). — ᵈ) = (var.) 16ᶜ. K4 D2. 3 (before corr.) S (except G3) क्रोधेन सत्येन; D1 सत्येन धर्मेण (by transp.). M तु (for च). Ś1 K1 B1 Dc1 D2 धार्य°; D5 वर्ध° (for वार्य°).

15 ᵃ) D3 समीरणस्य (for °णेन). K3 Dc2 D4–6 G3 [अ]द्य; B Dc1 Dn D1 [अ]थ; T G1. 2. 4 [इ]ह; M [ए]व (for [अ]पि). — ᵇ) B4 [अ]थ; T1 G1. 2 [इ]व; T2 [अ]पि (for [ए]व). G2 समो (for सुतो). — ᶜ) T1 यतो°; T2 G1 वृतो°; G2. 4 ततो° (for सितो°). K3 B1–3 D (except D2. 3) G3 °ग्रजेन (for °ग्रतेजा). — ᵈ) Ś1 K1. 2. 4 D5 विनिश्चित्य; a few MSS. विनिश्वस्य. B4 D1 [अ]मर्षात्; D3 [अ]मर्षी; T1 [अ]मर्षः (for [अ]मर्षम्).

16 ᵃ) Dc परिधार्यमाणो. — ᶜ) = (var.) 14ᵈ. D1 धर्मेण सत्येन (by transp.). T2 G1 नि- (for च). — ᵈ) K3 कामं (for कालं). Dc [अ]थ कौरवेंद्रः; D4. 6 [अ]धिको रसोन्यैः.

17 ᵃ) T1 °शत्रुं (for °शत्रौ). K4 नि- (for तु). T1 ग्लहे (for जिते). D1 निकृत्यां; G1. 2 निकृत्य. — ᶜ) G1 वृकोदरांगे. — ᵈ) K2 D2 दहति. Ś1 K D1–3 मं(K1. 2 [अ]मं)दाग्निर्; B Dc Dn D4. 6 G3 कक्षाग्निर्; G1 मर्मेग्निर्; G2. 4 धर्माग्निर् (for मर्माग्निर्). K4 [इं]धनेन (for [इ]न्धनानि).

18 K3 om. (hapl.) from 18ᵃ up to कोपोऽग्निर् (in 18ᵈ). — ᵃ) Ś1 K1. 2 पातकं; T2 G1. 2 पापके; G4 पावके; M1 पावकं. B1 पश्यति; T2 G1. 2. 4 स्थास्य°; M1 धास्य°; M2 धाक्ष्य° (for ध्यास्य°). Ś1 धर्मराजो; K2 ब्रह्मपुत्रो. — ᵇ) D1 वा (for च). B Dc Dn D4–6 G3 °वर्त्स्यते; D1 °वत्स्यते (for °वर्तते). — ᶜ) Ś1 K1. 2 स; K4 B2 [ऽ]स्य (for तु). — ᵈ) K1 (by corr.). 4m D1. 3 G1 कोपाग्निर्. Ś1 K1. 2. 4 D1–3 [इं]धनेन (K4m [इं]धनानि); K3 M2 [अ]नलेन (for [अ]निलेन).

19 ᵃ) K3. 4 B D G3 विदह्यमानः (K3 Dc D1 °दार्यमाणः); M2 निवार्यमाणः. — ᵇ) T2 G1 [अ]पि (for [अ]भि-). K3 Dc मानी (for वीरः). — ᶜ) K4 D2 T °निश्वसन्. Ś1 K1. 2 G1 [उ]ग्रम् (for [उ]ष्णम्). K3 Dc D1. 5 वीरो (for घोरं). — ᵈ) T1 G1. 2. 4 M2 [इ]मां; T2 [ए]नं (for [इ]मान्). Ś1 K4 °चेलान्; K1. 2 °शैलान्; D1–3. 5 T1 G1. 2. 4 M °सेनां; T2 °मास्ते (for °पौत्रान्).

20 ᵃ) D2 गांजीवधन्वा. Ś1 K1. 2 स (for च). — ᵇ) K2 संरंभणाव्. T2 G1 पन्नग- (for [अ]न्तक-). Dc -कालतुल्यौ

C. 3. 14760
B. 3. 236. 20
K. 3. 237. 20

न शेषयेतां युधि शत्रुसेनां
शरान्किरन्तावशनिप्रकाशान् ॥ २०
दुर्योधनः शकुनिः सूतपुत्रो
दुःशासनश्चापि सुमन्दचेताः ।
मधु प्रपश्यन्ति न तु प्रपातं
वृकोदरं चैव धनंजयं च ॥ २१
शुभाशुभं पुरुषः कर्म कृत्वा
प्रतीक्षते तस्य फलं स कर्ता ।
स तेन युज्यत्यवशः फलेन
मोक्षः कथं स्यात्पुरुषस्य तस्मात् ॥ २२
क्षेत्रे सुकृष्टे ह्युपिते च बीजे
देवे च वर्षत्यृतुकालयुक्तम् ।
न स्यात्फलं तस्य कुतः प्रसिद्धि-
रन्यत्र दैवादिति चिन्तयामि ॥ २३
कृतं मताक्षेण यथा न साधु
साधुप्रवृत्तेन च पाण्डवेन ।
मया च दुष्पुत्रवशानुगेन
यथा कुरूणामयमन्तकालः ॥ २४
ध्रुवं प्रवास्यत्यसमीरितोऽपि
ध्रुवं प्रजास्यत्युत गर्भिणी या ।
ध्रुवं दिनादौ रजनीप्रणाश-
स्तथा क्षपादौ च दिनप्रणाशः ॥ २५
क्रियेत कस्मान्न परे च कुर्यु-
र्वित्तं न दद्युः पुरुषाः कथंचित् ।
प्राप्यार्थकालं च भवेदनर्थः
कथं नु तत्स्यादिति तत्कुतः स्यात् ॥ २६

(for °कालकल्पौ). — c) D1. 3 G2. 4 निःशेषयेतां; D5 सुयोधयेतां. Ś1 K1. 2. 4 D2 °शेषं (for °सेनां). — d) K3 Dc D1. 5 सृजंतां°; K4 D2. 3 क्षिपंतां° (for किरन्ता°).

21 a) K1 सूर्य° (for सूत°). — b) G4 धनंजय° (for दुःशासन°). Ś1 K1 (sup. lin.) समर्ष°; K1 (orig.). 2 स्वमर्ष°; T G1. 2. 4 सुमंदतेजाः. — c) Ś1 K1 साधु (for मधु). Ś1 K1. 2 च (for तु). — d) B D (except D1–3) G3 यद् द्यूतमालंब्य (Dc °लक्ष्य) हरन्ति राज्यं.

22 a) B Dn D4. 6 G3 कर्म नरो हि (for पुरुषः कर्म). — b) D1 तत्स्व-; S (except G3) चेत्स (for तस्य). Ś1 K1. 2 Dc D5 तु; B2 हि (for स). K4 B4 D2 S (except G3) विपाके (for स कर्ता). — c) D1 सत्येन; T2 एतेन (for स तेन). B Dn D4 मुह्य° (for युज्य°). — d) K3 B1 Dc तस्य (for तस्मात्).

23 a) D2 क्षुद्रे (for क्षेत्रे). Ś1 K1 सुपिष्टे; Dc प्रकृष्टे (for सु°). Ś1 K1. 2 [ऽ]प्युपिते; D1. 2 [ऽ]भ्युदि°; T1 M1 रसि°; T2 विहि°; G1 रहि°; G2. 4 वपि°; M2 रसिके (for ह्युपिते). B4 D1 [ऽ]पि (for च). Ś1 K1. 3. 4 D1. 2. 3 (sup. lin. as in text) काले; B4 T2 M सम्यग्; T1 देवे (for बीजे). — b) T1 बीजे; G1 दैवे (for देवे). D1 तु (for च). K4 B Dc D1–4. 6 T2 G1 [अ]नु-; T1 [अ]थ; G2. 4 [उ]त (for [ऋ]तु-). — c) Ś1 वस्तुः; K1. 2 वसुः (for न स्यात्). T2 G1. 2 M2 तु साप्य(M2 °प्र)-सिद्धिर्; T1 तु साधु साध्वी; M1 तु संप्रसिद्धिर् (for कुतः प्रसिद्धिर्). — d) D1 चिंतनीयं; S (except G3) नास्ति हेतुः (for चिन्तयामि).

24 a) K4 D2 अनार्येण; D1 कृताक्षेण (for मताक्षेण). K3 कृतं ममापेक्षणया न साधु. — b) Ś1 K B4 D1–3. 5 °प्रवृत्तेषु च पांडवेषु. — c) T1 न; T2 G1 तु (for च). T2 G1 दुष्पुत्रशताकुलेन. — d) K4 D2. 3. 5 तथा; S (except G3) कृतः (for यथा).

25 a) T2 G1. 2. 4 M प्रशाम्यति (for प्रवास्यति), and [ऽ]ग्निर् (for ऽपि). T1 ध्रुवं पिबत्यस्य समीरणोग्निर्. — b) Ś1 K1. 2 प्रवास्यति; D1 प्रसू°; G1 प्रया° (for प्रजा°). Ś1 K1. 2 [अ]पि (for [उ]त). — c) Ś1 दिवादौ; K1 प्रणा° (for दिना°). — d) K3 ऋण° (for दिन°).

26 a) Ś1 K D1–3 G3 क्रियां च; B4 क्षीयेत; D5 क्रियाश्च; T1 G2 कृते च (for क्रियेत). B1 T तस्मात्; B4 दर्पात्; Dc कर्मात् (for कस्मात्). K3. 4 D1–3 न नराः; B1–3 Dc Dn अपरे; D5 त्वपरे (for न परे). Ś1 K D1–3 G3 वि- (K3 [ऽ]पि); B4 [ऽ]प-; D4 तु (for च). T2 कुर्याद् (for कुर्युर्). — b) Ś1 चित्तं न; B2. 4 M Cnp वित्तेन; Dc वृत्तं च; T1 वित्तानि; G1. 4 दत्तं च; G2 दत्ते च (for वित्तं न). ❀ Cn वित्तेनेति गौडपाठे तु वित्तेन हेतुना। ❀ Ś1 K1–3 D1. 5 M2 दद्यात्; Dc जह्यात् (for दद्युः). Ś1 K1 पुरुषं; K2. 3 B2 Dc D1. 3. 5 M2 पुरुषः. S (except T2 G3) कथंश्चित्. — c) B2. 3 [अ]थ (for [अ]र्थ-). Dc -कामं (for -कालं). — d) Ś1 K1. 2 Dc D1 G2. 4 M2 च; D5 T1 तु; T2 G1 न (for नु). G2. 4 M न (for तत्). B1 Dc T1 कृतं; B4 गतं (for कुतः). D5 कृतार्थः; T2 कथं नु (for कुतः स्यात्).

कथं न भिद्येत न च स्रवेत
न च प्रसिच्येदिति रक्षितव्यम् ।
अरक्ष्यमाणः शतधा विशीर्येद्
ध्रुवं न नाशोऽस्ति कृतस्य लोके ॥ २७
गतो ह्यरण्यादपि शक्रलोकं
धनंजयः पश्यत वीर्यमस्य
अस्त्राणि दिव्यानि चतुर्विधानि
ज्ञात्वा पुनर्लोकमिमं प्रपन्नः ॥ २८
स्वर्गं हि गत्वा सशरीर एव
को मानुषः पुनरागन्तुमिच्छेत् ।
अन्यत्र कालोपहताननेका-
न्समीक्षमाणस्तु कुरून्मुमूर्षून् ॥ २९
धनुर्ग्राहश्चार्जुनः सव्यसाची
धनुश्च तद्गाण्डिवं लोकसारम् ।
अस्त्राणि दिव्यानि च तानि तस्य
त्रयस्य तेजः प्रसहेत को नु ॥ ३०
निशम्य तद्वचनं पार्थिवस्य
दुर्योधनो रहिते सौबलश्च ।
अबोधयत्कर्णमुपेत्य सर्वं
स चाप्यहृष्टोऽभवदल्पचेताः ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२५ ॥

२२६

वैशंपायन उवाच ।
धृतराष्ट्रस्य तद्वाक्यं निशम्य सहसौबलः ।
दुर्योधनमिदं काले कर्णो वचनमब्रवीत् ॥ १
प्रव्राज्य पाण्डवान्वीरान्स्वेन वीर्येण भारत । C. 3. 14773 B. 3. 237. 2 K. 3. 238. 2

27 ^{a}) Ś$_1$ M$_2$ च; B$_{2-4}$ Dn D$_{1-6}$ T$_1$ G$_3$ नु (for न). B$_4$ भिद्येच्च. B$_4$ [आ]स्रवेच्च; D$_5$ श्रयेत; T$_1$ [आ]श्रुवेत; T$_2$ स्रुयेत; G$_3$ स्तुवेत; M$_2$ [आ]स्रवेत (for स्रवेत). — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ B$_{1.2}$ Dc D$_5$ T$_1$ प्रसिध्ये°; K$_4$ B$_4$ प्रसिंचे°; T$_2$ G$_1$ [अ]वसीदे°; G$_2$ [अ]वसज्ये°; G$_4$ [अ]वसिच्ये° (for प्रसिच्ये°). — ^{c}) K$_4$ B$_4$ Dn D$_{1.6}$ T$_1$ G$_3$ अरक्ष्यमाणं; T$_2$ G$_{1.2.4}$ M अवेक्षमाणः (G$_1$ °णं) (for अरक्ष्यमाणः). Ś$_1$ K$_{1.2}$ च तथा (for शतधा). B$_{1.2.4}$ Dn D$_{4.6}$ G$_{1.3}$ प्र(G$_1$ वि)कीर्येद्; T$_1$ प्रकुर्युर्; G$_4$ प्रशीर्येद् (for विशीर्येद्).

29 ^{a}) Ś$_1$ K$_2$ च (for हि). Ś$_1$ K$_2$ हित्वा; T$_1$ G$_4$ या° (for ग°). K$_{3.4}$ D$_3$ एवं; T$_1$ G$_4$ एकः (for एव). — ^{b}) G$_1$ प्रतिगंतुम् (for पुनरागन्तुम्). K$_2$ ईक्षेत् (for इच्छेत्). — ^{c}) D$_3$ अत्रैव; T$_2$ अनेन; G$_1$ अनुक्त- (for अन्यत्र). T$_2$ °पहितान् (for °पहतान्). B$_4$ अलोकान् (for अनेकान्). — ^{d}) B$_1$ D$_5$ °माणश्च; T G$_{1.4}$ °माणः स; G$_2$ °माणाद्धि; M °माणाच्च (for °माणस्तु). D$_{4.6}$ T$_2$ मुमुक्षून्; G$_1$ मुहूर्तं (for मुमूर्षून्).

30 ^{a}) K$_4$ Dc T G$_{2.4}$ M धनुर्ग्रह°. — ^{b}) K$_2$ B$_3$ तं (for तद्). B$_{1-3}$ Dn D$_{2.4.6}$ G$_3$ भीमवेगं (for लोक°). — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ तानि तानि; Dn$_2$ M$_1$ तानि यस्य (for तानि तस्य). — ^{d}) Ś$_1$ तस्यास्त्र-; K$_{1.2}$ तस्यात्र; B$_2$ एतस्य; T$_1$ G$_4$ M$_1$ तत्त°; G$_2$ जय°; M$_2$ स य° (for त्रय°). K$_1$ प्रसहेन्न; T$_2$ G$_2$ विषहेत. B$_{2.3}$ Dn D$_{5.6}$ G$_3$ [ऽ]त्र; B$_4$ [ऽ]स्य; Dc [ऽ]पि (for नु). G$_1$ तेजो न सेहेत ततो नु को नु.

31 ^{b}) K$_{3.4}$ B D (except D$_5$) G$_3$ M$_1$ दुर्योधनं. B$_1$ T$_2$ G$_1$ रहितः; D$_{3.5}$ सहितः. Ś$_1$ K$_{1.2}$ सौबलस्य; K$_3$ B D G$_3$ °लोथ (D$_{2.3}$ °लेन); K$_4$ °लेयः. — ^{c}) B$_1$ उवाच यत्; D$_5$ प्राबोधयत्; S (except G$_3$) अवोचतां (for अबोधयत्). — ^{d}) K D$_{2.3.5}$ चाप्रहृष्टो; B$_1$ Dc$_2$ S (except T$_1$ G$_3$) चापि हृष्टो; D$_1$ Cnp चाथ हृष्टो (!). T G$_{1.4}$ °तेजाः (T$_2$ °चेताः also as in text).

Colophon. — *Major parvan:* Ś$_1$ K$_{1.2}$ Dn$_2$ G$_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* K$_{3.4}$ B Dc Dn$_1$. n$_2$ D$_{2-4.6}$ G$_{3.4}$ घोषयात्रा; Dn$_3$ पार्थिव[घो]षयात्रा. — *Adhy. name:* K$_{1.2}$ धृतराष्ट्रवाक्यं; D$_1$ धृतराष्ट्रनिवेदितं; G$_1$ धृतराष्ट्रप्रलापः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B$_4$ 307; Dn 235 (Dn$_2$ 234); D$_1$ 238; T G$_1$ 226; G$_{2.4}$ M$_1$ 228; M$_2$ (orig.) 230 (*inf. lin.* 208). — *Śloka no.:* Dn 32; D$_1$ 29.

C. 3. 14773 B. 3. 237. 2 K. 3. 238. 2 भुङ्क्ष्वेमां पृथिवीमेको दिवं शम्बरहा यथा ॥
प्राच्याश्च दाक्षिणात्याश्च प्रतीच्योदीच्यवासिनः ।
कृताः करप्रदाः सर्वे राजानस्ते नराधिप ॥ ३
या हि सा दीप्यमानेव पाण्डवान्भजते पुरा ।
साद्य लक्ष्मीस्त्वया राजन्नवाप्ता भ्रातृभिः सह ॥ ४
इन्द्रप्रस्थगते यां तां दीप्यमानां
अपश्याम श्रियं राजन्नचिरं शोककर्शिताः ॥ ५
सा तु बुद्धिबलेनेयं राज्ञस्तस्माद्युधिष्ठिरात् ।
त्वयाक्षिप्ता महाबाहो दीप्यमानेव दृश्यते ॥ ६
तथैव तव राजेन्द्र राजानः परवीरहन् ।
शासनेऽधिष्ठिताः सर्वे किं कुर्म इति वादिनः ॥ ७
तवाद्य पृथिवी राजन्निखिला सागराम्बरा ।
सपर्वतवना देवी सग्रामनगराकरा ।
नानावनोद्देशवती पत्तनैरुपशोभिता ॥ ८
वन्द्यमानो द्विजै राजन्पूज्यमानश्च राजभिः ।
पौरुषाद्दिवि देवेषु भ्राजसे रश्मिवानिव ॥ ९
रुद्रैरिव यमो राजा मरुद्भिरिव वासवः ।
कुरुभिस्त्वं वृतो राजन्भासि नक्षत्रराडिव ॥ १०
ये स्म ते नाद्रियन्तेऽऽज्ञां नोद्विजन्ते कदा च न ।
पश्यामस्ताञ्श्रिया हीनान्पाण्डवान्वनवासिनः ॥ ११

226

1 ^{b}) N G_3 शकुनिस्तदा (for सहसौबलः). — ^{c}) K_4 B_1 $D_{2.3}$ $G_{2.4}$ वाक्यं; T_1 राजन् (for काले). — ^{d}) N G_3 कर्णेन सहितोब्रवीत्.

2 Before 2, G_1 ins. कर्णः. — ^{a}) T_1 सर्वान् (for वीरान्). — ^{c}) T_1 [ए]तां (for [इ]मां). D_3 सर्वां (for एको). — ^{d}) K_4 $B_{1.4}$ Dn1. n2 M_2 दिवि (for दिवं). D_1 सुरपतिर् (for शम्बरहा). — After 2, T $G_{1.2.4}$ ins.:

1099* तवाद्य पृथिवी राजन्निखिला सागराम्बरा ।
सपर्वतवनाकारा सहस्थावरजङ्गमा ।

[(L. 1)=8^{ab}. — (L. 2) Prior half = (var.) 8^{c}.]

3 ^{a}) $Ś_1$ दक्षिणात्याश्च. — ^{b}) B_4 दिव्यमानवाः (for -[उ]दीच्यवासिनः). — ^{d}) T_1 आत्मन॰ (for राजान॰). $K_{3.4}$ D_{1-3} जना॰ (for नरा॰).

4 ^{a}) D_5 या पुरा; T_2 सा हि सा (for या हि सा). K_4 $D_{2.3}$ प्र- (for सा). — ^{b}) B_4 Dc Dn अभजत् (for भजते). — ^{c}) D_1 सा हि; G_1 सम्यग् (for साद्य). D_6 स्वयं (for त्वया). Dc प्राप्ता (for राजन्). — ^{d}) Dc दुराप्ता (for अवाप्ता).

5 ^{a}) $Ś_1$ ॰प्रस्थं; $K_{1.2}$ ॰प्रस्थे (for ॰प्रस्थ-). K_3 $D_{1.5}$ ॰गतां (for ॰गते). $Ś_1$ K_2 यात्रां; B_1 रात्रां; D_2 यां यां; D_4 याता; T_1 यातां; T_2 यातं (for यां तां). — ^{b}) B_1 दीप्यमाने; D_4 ॰माना. — ^{c}) $K_{2.4}$ अपश्यामि. B_1 ततो राजन्; $B_{2.3}$ Dc $D_{4.6}$ G_3 महाराज; B_4 महीपाल (for श्रियं राजन्). — After 5^{c}, B_4 D (except $D_{1-3.5}$) G_3 ins.:

1100* दृश्यते सा तवाद्य वै ।
शत्रवस्तव राजेन्द्र.

— ^{d}) T_2 G_1 अचिरात्; $G_{2.4}$ सुचिरं. $Ś_1$ K_1 Dn1. n3 $D_{1.4.6}$ शोककर्षिताः; D_5 त्वां समागता.

6 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ T_1 साधु-; K_3 $D_{1.5}$ T_2 G_1 साद्य; B_4 सा श्रीर् (for सा तु). K_1 [ए]व; B_4 [इ]पुम् (for [इ]यं). — ^{b}) T राजन्; G_1 राजात् (for राज्ञः). T_2 तस्य (for तस्माद्). S (except G_3) तथाविधात् (for युधिष्ठिरात्). B_4 अपहाय युधिष्ठिरं. — ^{c}) B_4 त्वयि श्रिता (for त्वयाक्षिप्ता).

7 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ तदैव (for तथैव). — ^{c}) K_4 ॰नेषु स्थिताः; B_4 ॰ने विष्ठिताः; S ॰नेव स्थिताः (G_3 ॰ने युधिताः).

8 ^{a}) B_4 Dn2 $D_{4.6}$ ते वयं; Dn1. n3 तवेयं (for तवाद्य). — G_1 om. (hapl.) 8^{b}–9^{a}. — ^{b}) $Ś_1$ K_4 Dc D_2 T_1 G_2 अखिला; D_1 सकला (for निखिला). — ^{c}) T_1 ॰वना चेयं; T_2 ॰वना देव; G_4 ॰वनाकारा (for ॰वना देवी). — ^{d}) T_2 नगराकरपूरिता; G_4 सहस्थावरजंगमा. — ^{e}) D_1 ॰विधो॰ (for ॰वनो॰). — ^{f}) B_2 Dn $D_{4.6}$ G_3 पर्वतै॰ (for पत्तनै॰). — After 8, T $G_{2.4}$ M ins.:

1101* नानाजनपदाकीर्णा स्फीतराष्ट्रा महाबला ।

9 G_1 om. 9^{a} (cf. v.l. 8). — ^{a}) D_1 स्तूय॰; D_3 T $G_{2.4}$ M_1 नंद्य॰ (for वन्द्य॰). D_5 नृपै (for द्विजै). — ^{b}) D_6 तथा द्विजैः (for च राजभिः). $G_{2.4}$ M_2 भासि नक्षत्रराडिव (= 10^{d}). — ^{d}) B_2 मघवानिव; T_1 $G_{1.4}$ M_1 रश्मिमा॰.

10 ^{a}) G_2 राजन् (for राजा). — ^{c}) $Ś_1$ K_4 T_2 $G_{2.4}$ सं-; T_1 तु (for त्वं).

11 ^{a}) B_{2-4} Dc Dn $D_{4.6}$ T_1 G_3 यैः (for ये). $Ś_1$ $K_{1.2}$ न ध्रियंते; B_{2-4} Dc Dn D_6 G_3 नाद्रियेत (for ॰यन्ते). $Ś_1$ $K_{1.2}$ B_1 त्वां; T_1 M [ऽ]स्मान्; G_4 [ऽ]स्मिन् (for ऽऽज्ञा). K_3 ये पुरा दीव्यमानाश्च; K_4 येस्मान्पुरा नाद्रियंते; $D_{2.3}$ येस्मांस्तु नाद्रियंते नु; T_2 $G_{1.2}$ ये नाद्रियंतेज्ञानात्त्वां (G_2 ॰ह्वा). — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ $D_{2.3.5}$ उद्विजंतः; D_1 नोद्विजेत; T $G_{1.2}$

श्रूयन्ते हि महाराज सरो द्वैतवनं प्रति ।
वसन्तः पाण्डवाः सार्धं ब्राह्मणैर्वनवासिभिः ॥ १२
स प्रयाहि महाराज श्रिया परमया युतः ।
प्रतपन्पाण्डुपुत्रांस्त्वं रश्मिवानिव तेजसा ॥ १३
स्थितो राज्ये च्युतात्राज्याच्छ्रिया हीनाञ्श्रिया वृतः ।
असमृद्धान्समृद्धार्थः पश्य पाण्डुसुतान्नृप ॥ १४
महाभिजनसंपन्नं भद्रे महति संस्थितम् ।
पाण्डवास्त्वाभिवीक्षन्तां ययातिमिव नाहुषम् ॥ १५
यां श्रियं सुहृदश्चैव दुर्हृदश्च विशां पते ।
पश्यन्ति पुरुषे दीप्तां सा समर्था भवत्युत ॥ १६
समस्थो विषमस्थान्हि दुर्हृदो योऽभिवीक्षते ।
जगतीस्थानिवाद्रिस्थः किं ततः परमं सुखम् ॥ १७
न पुत्रधनलाभेन न राज्येनापि विन्दति ।
प्रीतिं नृपतिशार्दूल याममित्राघदर्शनात् ॥ १८
किं नु तस्य सुखं न स्यादाश्रमे यो धनंजयम्
अभिवीक्षेत सिद्धार्थो वल्कलाजिनवाससम् ॥ १९
सुवाससो हि ते भार्या वल्कलाजिनवाससम् ।
पश्यन्त्वसुखितां कृष्णां सा च निर्विद्यतां पुनः ।
विनिन्दतां तथात्मानं जीवितं च धनच्युता ॥ २०
न तथा हि सभामध्ये तस्या भवितुमर्हति ।
वैमनस्यं यथा दृष्ट्वा तव भार्याः स्वलंकृताः ॥ २१
एवमुक्त्वा तु राजानं कर्णः शकुनिना सह ।
बभूवतुरुभौ वाक्यान्ते जनमेजय ॥ २२ C. 3. 14795 B. 3. 237. 23 K. 3. 238. 25

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षड्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२६ ॥

न प्रीयंते (for नोद्विजन्ते). K_3 श्रिया परमया युताः; B Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 न च (B_1 तु) ते (B_4 $Dn_{2.}n_3$ G_3 ये) शासने स्थिताः.

12 ^{a}) K_3 $B_{1.2.4}$ Dn $D_{3.5}$ T_1 G_4 श्रूयते. T_1 G_4 च (for हि). — ^{c}) D_5 सर्वें (for सार्धं).

13 ^{a}) $B_{1.3.4}$ D_3 T_1 M सं-; D_1 त्वं (for स). T_2 प्रियाभिर् (for प्रयाहि). T_1 °बाहो; M_2 °राजन् (for °राज). — ^{c}) B Dn D_{4-6} G_3 तापयन् (for प्रतपन्). D_1 च; D_5 तान् (for त्वं). — ^{d}) $B_{2.3}$ T_2 $G_{1.2.4}$ M_1 रश्मिमान् (for °वान्).

14 ^{a}) T_1 $G_{2.4}$ M स्थानात् (for राज्यात्). — ^{b}) B_1 हि ते भार्यां (for श्रिया हीनाञ्). $Ś_1$ $K_{1.2}$ G_1 युतः (for वृतः). — ^{c}) D_1 समृद्धः सन् (for समृद्धार्थः). — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ वने (for नृप).

15 ^{a}) T_2 अनेकबलसंपन्नं. — ^{b}) K_3 पदे (for भद्रे). B_4 S (except G_3) च स्थितं (for सं°). — ^{c}) B_1 Dc_1 D_3 T_2 G_1 त्वभि- (for त्वाभि-). $Ś_1$ K Dc D_5 -पश्यंतु; B_2 Dn D_{1-3} -वीक्षंतु (for -वीक्षन्तां). — ^{d}) K_2 °तिमिह (for °तिमिव).

16 ^{ab}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ transp. सुहृदश्च and दुर्हृदश्च. — ^{c}) $G_{2.4}$ पौरुषैर् (for पुरुषे). — ^{d}) Dc D_1 स समर्थो; T_1 सामर्षांश्च; G_1 सा समग्रा (for सा समर्था). T_2 सामर्घ्या च विशां पते.

17 ^{a}) B_1 Dc समर्थो (for °स्थो). — ^{b}) Some N MSS. °वीक्ष्यते. — ^{c}) $G_{2.4}$ M जगतिस्थान्. T_1 विषमस्थांश्च यानस्थः; T_2 G_1 भूमिस्थांश्चैव यानस्थः. — ^{d}) B Dn $D_{1.4.6}$ T_1 $G_{1.4}$ अतः (for ततः). D_5 शुभं (for सुखम्).

18 ^{a}) D_5 यत्र; T_2 G_1 पुनर् (for पुत्र-). K_4 °लोपेन; D_3 °लोभेन (for °लाभेन). — ^{b}) K_4 B_{1-3} D_5 T_1 [अ]भि- (for [अ]पि). K_4 D_5 -नंदति (for विन्दति). T_2 राज्यलाभेन विंदति; $G_{2.4}$ राज्येनापि च विं°. — ^{c}) G_1 प्रियं (for प्रीतिं). — ^{d}) K_2 T_1 $G_{1.2}$ M अमित्राय; D_1 °त्राच्च; T_2 G_4 °त्रस्य; G_3 °त्राधि- (for °त्राघ-).

19 ^{d}) $=20^{b}$. B_4 °संवृतं (cf. v.l. 20).

20 T_2 $G_{1.4}$ om. (hapl.) 20^{ab}. — ^{a}) $Ś_1$ हि तद्भार्यां; B_1 भीमनिभां (for हि ते भार्यां). — ^{b}) $=19^{d}$. $K_{3.4}$ B_{1-3} D G_3 °संवृतां. — ^{c}) B_4 D_{1-3} [अ]सुखिनीं; Dc Dn $D_{4.6}$ G_{2-4} दुःखितां (for [अ]सुखितां). — ^{d}) T_2 तु (for च). B_1 निर्विण्णतां; S (except T_2 G_3) निर्वेद्यतां. — ^{e}) B_1 विनिंद्य च; D_3 °निंदती; T_1 °निंदंती (for °निन्दतां). $Ś_1$ $K_{1.2}$ विनिंद(K_2 °द्य)माना चात्मानं; $K_{3.4}$ $D_{1.2.5}$ $G_{2.4}$ M विनिंदती ($K_{3.4}$ $D_{1.2}$ °दतां; D_5 °द्यतां) चाप्यात्मानं; T_2 दीनतां च स्वभर्तॄणां; G_1 जितानां च स्वभर्तॄणां. — ^{f}) K_2 जीवंतं; T_2 G_1 जीवतां (for जीवितं). K_1 $B_{3.4}$ Dn $G_{2.4}$ धनच्युतं; B_2 D_1 T_1 °च्युत; T_2 G_1 °च्युतिं; G_3 °च्युतां. — After 20, S (except G_3) ins.:

1102* दाराणां ते श्रियं दृष्ट्वा दीप्तामद्य जनाधिप ।

21 ^{b}) $Ś_1$ K_{1-3} D_5 तस्याभूद्दुःखमुत्तमं. — ^{d}) T_1 तव भार्यां स्वलंकृतां.

22 Before 22, B D (except $D_{1.3.5}$) G_3 ins. वैशं°

२२७

C. 3. 14796 B. 3. 238. 1 K. 3. 239. 1

वैशंपायन उवाच ।
कर्णस्य वचनं श्रुत्वा राजा दुर्योधनस्तदा ।
हृष्टो भूत्वा पुनर्दीन इदं वचनमब्रवीत् ॥ १
ब्रवीषि यदिदं कर्ण सर्वं मे मनसि स्थितम् ।
न त्वभ्यनुज्ञां लप्स्यामि गमने यत्र पाण्डवाः ।
परिदेवति तान्वीरान्धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
मन्यतेऽभ्यधिकांश्चापि तपोयोगेन पाण्डवान् ॥
अथ वाप्यनुबुध्येत नृपोऽस्माकं चिकीर्षितम् ।
एवमप्यायतिं रक्षन्नाभ्यनुज्ञातुमर्हति ॥ ४
न हि द्वैतवने किंचिद्विद्यतेऽन्यत्प्रयोजनम् ।
उत्सादनमृते तेषां वनस्थानां मम द्विषाम् ॥ ५
जानासि हि यथा क्षत्ता द्यूतकाल उपस्थिते ।
अब्रवीद्यच्च मां त्वां च सौबलं च वचस्तदा ॥ ६
तानि पूर्वाणि वाक्यानि यच्चान्यत्परिदेवितम् ।
विचिन्त्य नाधिगच्छामि गमनायेतराय वा ॥ ७
ममापि हि महान्हर्षो यदहं भीमफल्गुनौ ।
क्लिष्टावरण्ये पश्येयं कृष्णया सहिताविति ॥ ८
न तथा प्राप्नुयां प्रीतिमवाप्य वसुधामपि ।
दृष्ट्वा यथा पाण्डुसुतान्वल्कलाजिनवाससः ॥ ९
किं नु स्यादधिकं तस्माद्यदहं द्रुपदात्मजाम् ।

उ° (resp. वैशं°). — ^{a}) K_3 $D_{1.2.5}$ [अ]थ; K_4 च (for तु). — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ $D_{2.3.5}$ शकुनिरेव च (for °ना सह).

Colophon. — *Major parvan:* $Ś_1$ $K_{1.2}$ Dn_2 $G_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* $K_{3.4}$ B D $G_{2.3}$ M_2 घोषयात्रा. — *Adhy. name:* M_2 कर्णवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B_4 308; Dn (Dn_1 marg.) 236 (Dn_2 235); D_1 239; T G_1 227; $G_{2.4}$ M 229. — *Śloka no.:* Dn_1. n_2 D_1 23; Dn_3 24.

227

1 ^{a}) T_1 M तु वचः (for वचनं). — ^{b}) K_2 T_1 तथा; B D (except D_1) G_3 ततः (for तदा). — ^{c}) B_1 तूष्णीं (for हृष्टो). T_1 पुनरथो (for पुनर्दीन). — ^{d}) S (except G_3) राधेयमिदमब्रवीत्.

2 ^{b}) B_1 च मनसि; B_{2-4} Dn $D_{4.6}$ G_3 मनसि मे (by transp.); $G_{2.4}$ M तद्धृदये. T_1 तत्सर्वं हृदि संस्थितं. — ^{c}) B_1 च (for तु). T_1 हि (for [अ]भि-). $K_{2.4}$ D_1 लिप्स्यामि; T $G_{2.4}$ M लप्स्येहं (for लप्स्यामि). G_1 तस्य त्वनुज्ञां लप्स्येहं.

3 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ $D_{1.3}$ °देवते हि तान् (hypermetric); B_4 D_5 °देवयते (for °देवति तान्). — ^{b}) D_5 °ष्ट्रो हि पांडवान्; T_2 G_1 °ष्ट्रोंबिकासुतः. — ^{c}) T_1 हि (for [ऽ]भि-).

4 ^{a}) T_1 तु (for [अ]पि). — ^{b}) Dc चिकीर्षितुं. — ^{c}) S (except G_3) एताम् (for एवम्). $Ś_1$ अप्यायतीन्; G_1 M_1 अप्यायतीं. $Ś_1$ रक्षेन् (for रक्षन्). — ^{d}) K_3 $D_{1.3}$ (m as in text). $_5$ T_2 अर्हसि (for अर्हति).

5 ^{c}) $K_{2.3}$ उन्मादनमृते; Dc उत्पाटनमृते; T_1 $G_{2.4}$ M उन्मादनादृते; T_2 G_1 उन्मादनमि(T_2 °मृ)दं. — ^{d}) B_3 $D_{4.6}$ G_3 °स्थाने (for °स्थानां). $Ś_1$ $K_{1.2}$ B Dn $D_{4.6}$ महाद्युते; T_2 महद् द्विषां; $G_{2.4}$ अपि द्विषां.

6 ^{a}) $B_{3.4}$ $D_{2.5}$ जानामि; G_4 °ति (for °सि). $D_{2.3}$ [ए]व (for हि). K_4 जानात्येव तथा क्षत्ता (m as in text). — ^{c}) K_4 $D_{2.3}$ यत्तु (for यच्च). S (except G_3) अब्रवीत्त्वां च मां चैव. — ^{d}) Dn वचनं (for च वचस्)! D_5 तथा (for तदा).

7 ^{a}) Dc यानि; T_2 G_1 ततः (for तानि). B Dn $D_{2.4.6}$ T G_{1-3} सर्वाणि (for पू°). — ^{b}) T_1 [अ]न्यं (for [अ]न्यत्). D_2 अपि (for परि-). — ^{c}) B_1 आचिंत्य (for वि°), and मा (for न). T_1 निश्चितं गच्छेद्; T_2 निश्चयो राज्ञो; $G_{1.2.4}$ M निश्चयं गच्छेद् (G_1 राजा; G_4 गच्छेद्) (for नाधिगच्छामि). — ^{d}) = 14^{b}. B_4 विजयाय (for गमनाय). D_1 च (for वा).

8 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ च; T $G_{1.2}$ सु- (for हि). K_4 D_5 महाहर्षो. — ^{b}) N (except $Ś_1$ K_2) G_3 °फाल्गुनौ. — ^{c}) K_3 कृष्टा° (for क्लिष्टा°). — ^{d}) D_1 [अ]पि (for [इ]ति).

9 The sequence in $K_{3.4}$ Dc D_{1-3} is: 8, 11, 10, 9, 12. — ^{a}) $B_{1.2.4}$ [अ]वाप्नुयां; B_3 Dn $D_{4.6}$ $G_{2.3}$ M ह्या° (for प्रा°). — ^{b}) B_{1-3} Dn D_{4-6} G_3 इमां (for अपि). — ^{d}) $K_{1.2}$ °वासिनः; T_1 °वाससान्.

10 For sequence in $K_{3.4}$ Dc D_{1-3} cf. v.l. 9. — ^{a}) K_4 Dn_1. n_3 तु; D_3 तत् (for नु). T_2 वाभ्यधिकं

द्रौपदीं कर्ण पश्येयं काषायवसनां वने ॥ १०
यदि मां धर्मराजश्च भीमसेनश्च पाण्डवः ।
युक्तं परमया लक्ष्म्या पश्येतां जीवितं भवेत् ॥ ११
उपायं न तु पश्यामि येन गच्छेम तद्वनम् ।
यथा चाभ्यनुजानीयाद्गच्छन्तं मां महीपतिः ॥ १२
स सौबलेन सहितस्तथा दुःशासनेन च ।
उपायं पश्य निपुणं येन गच्छेम तद्वनम् ॥ १३
अहमप्यद्य निश्चित्य गमनायेतराय वा ।
काल्यमेव गमिष्यामि समीपं पार्थिवस्य ह ॥ १४
मयि तत्रोपविष्टे तु भीष्मे च कुरुसत्तमे ।
उपायो यो भवेद्दृष्टस्तं ब्रूयाः सहसौबलः ॥ १५
ततो भीष्मस्य राज्ञश्च निशम्य गमनं प्रति ।
व्यवसायं करिष्येऽहमनुनीय पितामहम् ॥ १६
तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे जग्मुरावसथान्प्रति ।
व्युषितायां रजन्यां तु कर्णो राजानमभ्ययात् ॥ १७
ततो दुर्योधनं कर्णः प्रहसन्निदमब्रवीत् ।
उपायः परिदृष्टोऽयं तं निबोध जनेश्वर ॥ १८
घोषा द्वैतवने सर्वे त्वत्प्रतीक्षा नराधिप ।
घोषयात्रापदेशेन गमिष्यामो न संशयः ॥ १९
उचितं हि सदा गन्तुं घोषयात्रां विशां पते ।
एवं च त्वां पिता राजन्समनुज्ञातुमर्हति ॥ २०
तथा कथयमानौ तौ घोषयात्राविनिश्चयम् ।
गान्धारराजः शकुनिः प्रत्युवाच हसन्निव ॥ २१
उपायोऽयं मया दृष्टो गमनाय निरामयः । C. 3. 14817 B. 3. 238. 22 K. 3. 239. 22

(for स्याद°). — ^{b}) T$_2$ यद्वने (for यदहं). — ^{c}) T$_1$ पश्यामि (for पश्येयं). — ^{d}) K$_4$ D$_{2. 3. 5}$ कषाय-; B$_{2. 4}$ काशाय-. K$_3$ °नांबरां; T$_2$ G$_1$ °नामपि (for °नां वने).

11 For sequence in K$_{3. 4}$ Dc D$_{1-3}$ cf. v.l. 9. — ^{a}) K$_3$ यदि मा; T$_1$ यदिदं. — ^{b}) B$_4$ भीमसेनेन. K$_4$ पांडवाः. — ^{c}) D$_2$ उक्तं परमया भक्त्या.

12 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1. 2}$ B$_4$ Dc तु न (by transp.); S (except T$_1$ G$_3$) नानु-. K$_3$ पश्यामो; T$_1$ गच्छामि (for पश्यामि). — ^{b}) =13^d. D$_{1. 5}$ गच्छामि (for गच्छेम). — After 12^{ab}, T$_2$ G$_3$ read 14, *repeating* it in its proper place. — Ś$_1$ K$_{1. 3. 4}$ om. (hapl.) 12^c–13^d. — ^{c}) T G$_1$ M यथा वा; G$_{2. 4}$ स यथा (for यथा च). D$_2$ [अ]प्यनु°; T$_1$ G$_{3. 4}$ M ह्यनु°; G$_1$ नाभ्यनु° (for [अ]भ्यनु°). — ^{d}) K$_2$ मां व्रजंतं; B$_4$ S (except G$_3$) व्रजंतं मां; D$_5$ इच्छतोस्मान् (for गच्छन्तं मां).

13 Ś$_1$ K$_{1. 3. 4}$ om. 13 (cf. v.l. 12). — ^{a}) B$_1$ सौबलेयेन (for स सौबलेन). T$_2$ G$_1$ सर्वैश्च (for सहितस्). — ^{d}) =12^b. K$_2$ गच्छाम; D$_5$ गच्छामि (for गच्छेम).

14 For T$_2$ G$_3$ cf. v.l. 12. — Before 14, D$_2$ ins. कर्ण उ°. — ^{a}) Ś$_1$ K Dc D$_{1-3. 5}$ अहमद्य विनिश्चित्य; G$_{2. 4}$ अहं चाप्य (G$_4$ अहमप्य)नुगच्छामि. — ^{b}) = 7^d. Dn D$_4$ G$_{1. 3}$ (second time) च (for वा). — ^{c}) K$_{1. 2}$ B D G$_3$ (second time) कल्यम् (for काल्यम्). — ^{d}) T$_2$ (first time) om. 14^d. K$_3$ D$_5$ T$_1$ ह (for हि).

15 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1. 2. 4}$ Dc D$_{2. 3}$ T$_2$ G$_{1. 2}$ M$_2$ च (for तु). — ^{b}) D$_1$ तु (for च). D$_1$ M$_1$ °सत्तम. — ^{c}) B$_1$ मे (for यो). — ^{d}) Ś$_1$ K$_2$ तद् (for तं). Ś$_1$ K$_2$ Dc$_2$ Dn$_2$ ब्रूयात् (for ब्रूयाः). Ś$_1$ K$_{1. 2}$ तव (for सह-).

16 ^{a}) K$_3$ B D (except D$_{2. 3}$) G$_{2. 3}$ M$_2$ वचो (for ततो). — ^{b}) K$_{1. 2}$ निशाम्य. T$_1$ वचनं प्रति. — ^{d}) Ś$_1$ °याद्य (for °नीय).

17 B$_4$ om. (hapl.) 17^b–19^a. — ^{d}) Ś$_1$ K$_{3. 4}$ Dc D$_{3. 5}$ अभ्यगात्; K$_{1. 2}$ D$_2$ अब्रवीत् (for अभ्ययात्).

18 B$_4$ om. 18 (cf. v.l. 17); K$_{1. 2}$ D$_2$ om. (hapl.) 18^{ab}. — ^{b}) K$_{3. 4}$ Dc D$_{1. 3}$ वाक्यम् (for इदम्). — ^{c}) Dc M$_1$ यस्; T$_1$ नस् (for ऽयं). — ^{d}) K$_4$ Dc T$_1$ G$_{1. 2. 4}$ M जनाधिप; B$_2$ नरेश्वर; T$_2$ नराधिप.

19 =23. B$_4$ om. 19^a (cf. v.l. 17). — ^{b}) Dc$_2$ D$_5$ G$_{2. 4}$ त्वत्प्रतीक्ष्या. T G$_{1. 2. 4}$ M महा(G$_1$ °ही)भुज (for नरा°). — ^{d}) B$_4$ वनं प्रति (for न संशयः).

20 T$_2$ om. 20^{ab}. — ^{a}) G$_4$ उचितां. B$_4$ तु; T$_1$ ते (for हि). — ^{b}) G$_{1. 4}$ M घोषयात्रा. G$_{1. 2. 4}$ न संशयः (for विशां पते). — ^{c}) B$_4$ त्वां च (by transp.); Dc$_2$ D$_2$ M च त्वा; T$_2$ चोक्ते; G$_2$ चेत्त्वां. K$_4$ त्वत्पिता; G$_1$ स्वपिता (for त्वां पिता). — ^{d}) T$_2$ G$_1$ त्वामनु° (for समनु°).

21 ^{a}) K$_{1. 4}$ B$_4$ D (except D$_{2. 3. 5}$) G$_{2. 3}$ M$_2$ तु (for तौ). — ^{b}) K$_3$ °श्रितौ; B$_1$ °श्रये. — ^{c}) K$_2$ D$_2$ गंधारराजः. B$_1$ सुबलः (for शकुनिः). — ^{d}) S (except G$_3$) इत्यु° (for प्रत्यु°). B$_1$ शकुनिः प्रत्युवाच ह.

22 ^{a}) G$_1$ [S]थ (for ऽयं). K$_4$ D$_{2. 3}$ महान् (for मया). — K$_4$ om. (? hapl.) 22^c–23^d. — ^{c}) Ś$_1$ K$_3$ D$_5$ वो; T$_2$ G$_1$ वै (for नो). — ^{d}) B$_4$ Dn D$_3$ बोध°; D$_1$

C. 3. 14817 B. 3. 238. 22 K. 3. 239. 22 अनुज्ञास्यति नो राजा चोदयिष्यति चाप्युत ॥ २२
घोषा द्वैतवने सर्वे त्वत्प्रतीक्षा नराधिप
घोषयात्रापदेशेन गमिष्यामो न संशयः ॥ २३
ततः प्रहसिताः सर्वे तेऽन्योन्यस्य तलान्ददुः ।
तदेव च विनिश्चित्य ददृशुः कुरुसत्तमम् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२७ ॥

२२८

वैशंपायन उवाच ।
धृतराष्ट्रं ततः सर्वे ददृशुर्जनमेजय ।
पृष्ट्वा सुखमथो राज्ञः पृष्टा राज्ञा च भारत ॥ १
ततस्तैर्विहितः पूर्वं समङ्गो नाम बल्लवः ।
समीपस्थास्तदा गावो धृतराष्ट्रे न्यवेदयत् ॥ २
अनन्तरं च राधेयः शकुनिश्च विशां पते ।
आहतुः पार्थिवश्रेष्ठं धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ॥ ३
रमणीयेषु देशेषु घोषाः संप्रति कौरव ।
स्मारणासमयः प्राप्तो वत्सानामपि चाङ्कनम् ॥ ४
मृगया चोचिता राजन्नस्मिन्काले सुतस्य ते ।

नोद°; D_2 मोद° (for चोद°). $K_{1.3}$ D_1 वा (for च). D_1 पुनः; G_1 [अ]च्युत (for [अ]प्युत).

23 = 19. $K_{3.4}$ D_1 om. 23 (for K_4 cf. v.l. 22); Dc om. 23^{ab}. — ^{b}) B_1 D_5 G_4 त्वत्प्रतीक्ष्या. T $G_{2.4}$ M जनाधिप; G_1 महीभुज. — ^{d}) $G_{1.4}$ गमिष्याम; G_3 °मि. S (except G_3) सरः प्रति (for न संशयः).

24 ^{b}) K_4 T_1 ह्यन्यो°; B_4 अन्यो° (for तेऽन्यो°). K_{1-3} T_1 बलान्; K_1m T_2 $G_{2.4}$ तलं (for तलान्). — ^{c}) K_3 $D_{2.3}$ तदैव; D_5 तदेवं. $K_{3.4}$ $D_{1-3.5}$ तु (for च). T_1 स (for वि-).

Colophon. B_3 reads it in marg. — *Major parvan* : $Ś_1$ $K_{1.2}$ Dn_2 $G_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan* : $K_{3.4}$ B Dc Dn_3 $D_{1-3.5}$ M_2 घोषयात्रा. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B_4 309; Dn (Dn_1 marg.) 237 (Dn_2 236); D_1 240; T G_1 228; $G_{2.4}$ M 230 (M_2 232). — *Śloka no.*: Dn 24; D_1 23.

228

1 ^{b}) M_1 दृष्ट्वा ते (for ददृशुर्). T_1 पृथिवीपतिं (for जनमे°). — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ $B_{1.3m.4}$ Dc_2 $D_{1.2}$ T_1 G_3 दृष्ट्वा; K_4 D_3 पृष्टः; M स्पृष्ट्वा (for पृष्ट्वा). K_1 G_1 राज्ञा; K_4 $D_{2.3}$ °ज्ञा (for °ज्ञः). — ^{d}) B_2 D_5 पृष्टो; B_3 (m as in text).$_4$ G_1 पृष्ट्वा.

2 ^{a}) D_5 सर्वं; M_2 पूर्वैं (for पूर्वं). — ^{b}) $K_{1.4}$ संगमो; $G_{2.4}$ संगवो (for समङ्गो). K_1 वल्लभः; M_2 पल्लवः (for बल्लवः). — T_2 om. 2^{c}–4^{b}. — ^{c}) D_2 G_4 तथा (for तदा). $Ś_1$ K_2 D_5 गा वै; T_1 गोपं (for गावो).

3 T_2 om. 3 (cf. v.l. 2). — ^{b}) T_1 G_4 M महारथः; $G_{1.2}$ महाबलः (for विशां पते). — ^{c}) K_3 D_1 पांडव° (for पार्थिव°). — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ नराधिपं; Dc T_1 जनेश्वरं (for जना°).

4 T_2 om. 4^{ab} (cf. v.l. 2). — ^{b}) K_1 (marg. *sec. m.*) घोषान्; M_2 घोराः (for घोषाः). M_1 पार्थिव (for कौरव). — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ Dn $D_{4.6}$ स्मारणे; B_1 T_1 $G_{1.2}$ M_2 स्मरणा-; D_1 स्मरणो (for स्मारणा-). $Ś_1$ संशयः (for -समयः). ❀ Cn: स्मारणे स्मरणहेतौ कर्मणि। गवां संख्यापूर्वकं वयोवर्णजातिनाम्नां लेखने। स्मारणासमय इति गौडाः पठन्ति।❀ — ^{d}) $K_{3.4}$ (m as in text) D_1 कांचनं; B_4 चांकने; T_2 $G_{2.4}$ चांकितुं; G_1 चांकितं (for चाङ्कनम्).

5 ^{a}) $Ś_1$ $K_{2.4}$ (m as in text) Dn_1 $D_{5.6}$ T_1 M_2 चोदिता (for चोचिता). — ^{b}) $D_{1.4.5}$ $G_{1.2}$ तस्मिन् (for अस्मिन्). G_2 लोके (for काले). K_4 तु तस्य (for सु°). $Ś_1$ ह (for ते). — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ गमने. — ^{d}) B_{1-3} Dn $D_{4.6}$ G_3 समनु°; T_1 तदनु° (for त्वमनु°).

6 ^{a}) K_1 शोभनं (for °ना). — ^{b}) B Dn $D_{4.6}$ $G_{2.3}$ हि (for च). $K_{1.2}$ परिरक्षणं (for समवे°). D_2 गवां चैवमवेक्षणं; G_1 गवानां च समीक्षणं. — ^{c}) K_2 B_3 D_4 M विस्रंभस्तु; T_2 G_1 सविश्रंभे (G_1 °भो); $G_{2.4}$ सु(G_4 स)-विस्रभ्य. $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ $D_{3.5}$ च (for तु). K_1 Dc $D_{1.2}$ कर्तव्यो; G_4 कर्तव्यं (for गन्तव्यो). — ^{d}) $Ś_1$ K_1 वल्लभानां;

दुर्योधनस्य गमनं त्वमनुज्ञातुमर्हसि ॥ ५

धृतराष्ट्र उवाच ।

मृगया शोभना तात गवां च समवेक्षणम् ।
विश्रम्भस्तु न गन्तव्यो बल्लवानामिति स्मरे ॥ ६
ते तु तत्र नरव्याघ्राः समीप इति नः श्रुतम् ।
अतो नाभ्यनुजानामि गमनं तत्र वः स्वयम् ॥ ७
छद्मना निर्जितास्ते हि कर्शिताश्च महावने ।
तपोनित्याश्च राधेय समर्थाश्च महारथाः ॥ ८
धर्मराजो न संक्रुध्येद्भीमसेनस्त्वमर्षणः ।
यज्ञसेनस्य दुहिता तेज एव तु केवलम् ॥ ९
यूयं चाप्यपराध्येयुर्दर्पमोहसमन्विताः ।
ततो विनिर्दहेयुस्ते तपसा हि समन्विताः ॥ १०
अथ वा सायुधा वीरा मन्युनाभिपरिप्लुताः ।
सहिता बद्धनिस्त्रिंशा दहेयुः शस्त्रतेजसा ॥ ११
अथ यूयं बहुत्वात्तानारभध्वं कथंचन
अनार्यं परमं तत्स्यादशक्यं तच्च मे मतम् ॥ १२
उषितो हि महाबाहुरिन्द्रलोके धनंजयः ।
दिव्यान्यस्त्राण्यवाप्याथ ततः प्रत्यागतो वनम् ॥ १३
अकृतास्त्रेण पृथिवी जिता बीभत्सुना पुरा ।
किं पुनः स कृतास्त्रोऽद्य न हन्याद्वो महारथः ॥ १४
अथ वा मद्वचः श्रुत्वा तत्र यत्ता भविष्यथ ।
उद्विग्नवासो विश्रम्भाद्दुःखं तत्र भविष्यति ॥ १५
अथ वा सैनिकाः केचिदपकुर्युर्युधिष्ठिरे ।
तदबुद्धिकृतं कर्म दोषमुत्पादयेच्च वः ॥ १६　C. 3. 14835 B. 3. 239. 16 K. 3. 240. 16

T_{2} $G_{1.2.4}$ M_{1} पांडवानाम् (for बल्लवानाम्). $Ś_{1}$ $K_{1.2}$ स्मरन्; B_{4} श्रुतं; S (except G_{3}) स्म ह (for स्मरे).

7 ^{a}) $K_{3.4m}$ D_{1} T_{1} M_{2} हि; $G_{1.2.4}$ M_{1} [ऽ]पि (for तु). — ^{c}) $B_{2.4}$ T_{2} $G_{1.2}$ ततो (for अतो). T_{2} हि (for [अ]भि-). — ^{d}) T_{2} G_{1} यत् (for वः).

8 ^{a}) T_{1} आत्मना; G_{4} जिह्मिता (for छद्मना). $B_{1.3}$ Dn $D_{4.6}$ T_{1} G_{1} ते तु; B_{2} तत्र; B_{4} सर्वे; M_{1} तेपि (for ते हि). — ^{b}) $Ś_{1}$ $B_{1.2}$ कर्षिताश्च; D_{1} गताश्चैव. T_{1} तु (for च). B_{4} तथा वने. — ^{cd}) T_{1} नीतिज्ञाश्चैव राधेय समर्थाश्चैव भारत.

9 K_{3} om. 9. — ^{a}) T_{1} [अ]पि; T_{2} G_{1} M_{1} तु (for न). $K_{2.4}$ $D_{2.3.5}$ संकुप्येद् (for संक्रुध्येद्). — ^{b}) Dc [अ]मर्षितः (for [अ]मर्षणः). T_{1} भीमो नित्यममर्षणः. — ^{d}) T_{2} तेजसा सा (for तेज एव).

10 K_{3} transp. 10^{ab} and 10^{cd}. — ^{a}) $K_{1.2}$ एवं (for यूयं). $Ś_{1}$ $K_{1.2.4}$ $D_{4.6}$ [अ]पराधेयुर्; K_{3} हि राधेय; B_{1} [अ]पराधेषुर् (for [अ]पराध्येयुर्). T_{2} यूयं च पुनराधेय. — ^{b}) D_{1} अर्थं° (for दर्पं°). — T_{1} om. (hapl.) 10^{cd}; B_{1} reads it in marg. — ^{d}) B_{4} M [अ]भि-; G_{1} च (for हि).

11 ^{b}) $Ś_{1}$ $K_{1.2.4}$ $D_{2.5}$ °समीरिताः (for °परिप्लुताः). — ^{c}) M_{1} वर्मिणो (for सहिता). — ^{d}) K_{2} तत्र (for शस्त्र-).

12 ^{ab}) $Ś_{1}$ $K_{1.2}$ तानालभेयुः (K_{2} °यं); K_{3} तान्नारभेध्वं; K_{4} च नाक्षिपध्वं; B_{1} तानाकृतध्वं; B_{2} तु ताँल्लभध्वं; B_{3} Dc $D_{4.6}$ तान्ना(B_{3} D_{4} °ना)रभेरन्; Dn ताना(Dn_{2} °न्ना)क्षिपंतः (!); D_{1-3} तान्नाक्षिपध्वं; D_{5} तान्नाक्षिपेयुः; T_{1} तान्नापराध्यन्; T_{2} तान्नालंबध्वं; G_{1} न नापराध्नं; G_{2-4} तान्नारभ(G_{4} °ब)ध्वं; M_{1} तानपराध्यान्; some printed ed. तानभियात; only M_{2} तानारभध्वं (as in text)! B_{4} अथ यूयं बहून्बाहूनारभेरन्कथंचन. — ^{c}) T_{2} $G_{1.2.4}$ अन्यायं; M_{2} अनार्ष्यं (for अनार्यं). T_{2} G_{2} M च परं; G_{4} च वनं (for परमं). K_{4} Dc D_{5} T_{1} $G_{2.4}$ तस्मात् (for तत्स्यात्). — ^{d}) T_{1} तन्न शक्यं; T_{2} G_{1} क्षमं शक्यं; $G_{2.4}$ M तदशक्यं (for अशक्यं तच्). Dn $D_{4.6}$ G_{3} वै (for मे).

13 ^{a}) B_{1} उषित्वा. — ^{b}) K_{4} B_{1} इंद्रलोकं; T_{1} स्वर्गलोकं (for इन्द्रलोके). — ^{c}) $Ś_{1}$ $K_{1.2.4}$ D_{3} सर्वाणि (for दिव्यानि). K_{3} D_{1} चावाप्य; T_{1} [अ]थावाप्य; T_{2} G_{1} संप्राप्य (for [अ]वाप्याथ).

14 ^{a}) T_{2} G_{1} भीताः स्म (for पृथिवी). — ^{b}) T_{2} G_{1} वयं (for जिता). $Ś_{1}$ K_{1-3} तदा (for पुरा). — ^{c}) K_{2} सुकृतोस्त्रो (for स कृतास्त्रो). G_{4} हि (for ऽद्य). — ^{d}) T $G_{1.2.4}$ नि- (for न). G_{1} वै (for वो). M_{2} न तु हन्यो महारथः.

15 ^{a}) D_{1} $G_{2.4}$ यद्वचः (for म°). $Ś_{1}$ $K_{1.2}$ अथ मद्वचनं श्रुत्वा. — ^{b}) T_{1} यत्न; G_{3} यंता; G_{4} यात्वा (for यत्ता). — T_{2} G_{1} om. (? hapl.) 15^{cd}. — ^{c}) B_{3} Dc $D_{4.6}$ G_{3} °वासे; D_{5} °वाचो; T_{1} °वासा (for °वासो). $Ś_{1}$ $K_{1.2}$ T_{1} $G_{2.4}$ विस्र($Ś_{1}$ °श्र)ब्धाद्; B_{1-3} Dc $D_{4.6}$ G_{3} विश्रं($D_{4.6}$ °स्रं)भो; M_{1} विस्रंभाद्. $G_{2.4}$ उद्विग्ना वासविस्रब्धाद्. — ^{d}) $Ś_{1}$ दुःखात्; M_{1} वासं; M_{2} वासास् (for दुःखं). T_{1} $G_{2.4}$ गमिष्यथ (for भवि°).

16 ^{b}) K_{3} उप°; Dc अपा° (for अप°). K_{4} B D (except $D_{1-3.5}$) G_{3} युधिष्ठिरं; T_{1} महात्मसु. — ^{c}) T_{1} $G_{1.4}$ तदा° (for तद्°). — ^{d}) $Ś_{1}$ $K_{1.2}$ °येद्धि; B_{2} $D_{4.6}$

C. 3. 14836 B. 3. 239. 17 K. 3. 240. 17 तस्माद्गच्छन्तु पुरुषाः स्मारणायाप्तकारिणः ।
न स्वयं तत्र गमनं रोचये तव भारत ॥ १७

शकुनिरुवाच

धर्मज्ञः पाण्डवो ज्येष्ठः प्रतिज्ञातं च संसदि ।
तेन द्वादश वर्षाणि वस्तव्यानीति भारत ॥ १८
अनुवृत्ताश्च ते सर्वे पाण्डवा धर्मचारिणः ।
युधिष्ठिरश्च कौन्तेयो न नः कोपं करिष्यति ॥ १९
मृगयां चैव नो गन्तुमिच्छा संवर्धते भृशम् ।
स्मारणं च चिकीर्षामो न तु पाण्डवदर्शनम् ॥ २०
न चानार्यसमाचारः कश्चित्तत्र भविष्यति ।
न च तत्र गमिष्यामो यत्र तेषां प्रतिश्रयः ॥ २१

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तः शकुनिना धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
दुर्योधनं सहामात्यमनुजज्ञे न कामतः ॥ २२
अनुज्ञातस्तु गान्धारिः कर्णेन सहितस्तदा ।
निर्ययौ भरतश्रेष्ठो बलेन महता वृतः ॥ २३
दुःशासनेन च तथा सौबलेन च देविना ।
संवृतो भ्रातृभिश्चान्यैः स्त्रीभिश्चापि सहस्रशः ॥ २४
तं निर्यान्तं महाबाहुं द्रष्टुं द्वैतवनं सरः ।
पौराश्चानुययुः सर्वे सहदारा वनं च तत् ॥ २५
अष्टौ रथसहस्राणि त्रीणि नागायुतानि च ।
पत्तयो बहुसाहस्रा हयाश्च नवतिः शताः ॥ २६

G_3 °येत; B_4 °येत्तु; T $G_{1.2.4}$ M °येत् (for °येच्च). T_1 $G_{1.2.4}$ M तव; T_2 तदा (for वः).

17 [a]) T_1 $G_{1.2.4}$ M तस्मादन्ये (G_2 °न्य-) नरा यांतु; T_2 तस्मादन्यो नरो यातु. — [b]) Ś$_1$ $K_{2.3}$ $D_{4.6}$ T G_4 स्मरणाय. D_5 सकारणाः; T_2 [आ]त्तकारणात्; G_1 [अ]धिकारिणः; G_4 [आ]त्तकारिणः. — [c]) $G_{2.4}$ स्वयं न (by transp.). — [d]) Ś$_1$ B_4 Dc T_2 रोचते. Dc D_1 तत्र (for तव).

18 Dc_2 om. 18 (with the ref.). — [a]) S (except G_3) पांडवश्रेष्ठः. — [b]) K_2 प्रतिज्ञाते; T_1 $G_{2.4}$ °ज्ञातश्च; T_2 G_1 परिज्ञातश्च. — [c]) T_1 ततो (for तेन).

19 [a]) Ś$_1$ K_2 T_2 G_2 °व्रता° (for °वृत्ता°). K_4 D_3 T_1 $G_{2.4}$ M तं (for ते). — [b]) Ś$_1$ K_{1-3} Dc $D_{1.2.5}$ पांडवं °चारिणं. — [c]) K_1 B_{1-3} Dn $D_{1.4-6}$ G तु (for च). — [d]) Ś$_1$ नरः; T_1 न वः (for न नः).

20 K_3 om. (hapl.) 20[a]–21[b]. — [a]) Ś$_1$ $K_{1.2}$ एव; K_4 अपि; B_4 $D_{1-3.5}$ S (except G_3) चापि (for चैव). — [b]) $B_{1.3}$ Dn $D_{1.4.6}$ G_3 संवर्तते. B_2 इच्छा संप्रति वर्तते. — [c]) $B_{2.3}$ M_2 स्मारणां; D_1 T G_4 स्मरणं. $B_{1.3.4}$ D (except $D_{2.3.5}$) G_3 तु (for च). B_2 D_2 करिष्यामो (for चिकीर्षामो). G_1 स्मरणाच्च विकर्षामो. — [d]) T_2 न नः (for न तु). G_1 वयं पांडवनंदनं.

21 K_3 om. 21[ab] (cf. v.l. 20); D_1 om. 21[abc]. — [b]) Dc कच्चित् (for कश्चित्). T_1 अत्र. G_4 गमि° (for भवि°). — [c]) T_2 G_1 न च तत्र (G_1 °त्रा-) समाचारो. — [d]) D_2 तत्र (for यत्र). D_1 समा°; D_5 परि° (for प्रति°).

22 [b]) T $G_{1.4}$ जनाधिपः (T_1 °प) (for जनेश्वरः). — [cd]) T_1 दुर्योधनः सहामात्यः (sic) अनुज्ञेयोथ कामतः.

23 [a]) $K_{3.4}$ च (for तु). T_2 G_2 गांधारः. — [b]) Ś$_1$ $K_{1.2}$ ततः (for तदा). — [c]) Ś$_1$ K_2 Dc_2 °श्रेष्ठ (for °श्रेष्ठो). — [d]) T_2 सौबलेन समावृतः.

24 [a]) $K_{1.2}$ B D_6 T G_1 तदा (for तथा). — [b]) B_2 सौबलेयेन (for °लेन च). B_{1-3} Dn $D_{4.6}$ G_3 धीमता (for देविना). — [c]) Dc_2 आवृतो; T $G_{1.2.4}$ M_2 सर्वैश्च; M_1 सर्वैशो (for संवृतो). S (except G_3 M_2) सार्धं (for चान्यैः). — [d]) T $G_{1.2.4}$ चैव (for चापि).

25 T_2 om. 25[ab]. — [a]) Ś$_1$ K_4 D_3 तं निर्यातं; D_1 निर्यातं तं. — [b]) D_1 G_2 दृष्ट्वा (for द्रष्टुं). K_2 शरं; D_5 प्रति (for सरः). — [c]) T_2 G_1 निर्ययुः (for [अ]नुययुः). — [d]) G_2 °दार- (for °दारा). S (except G_3 M_1) बलं (for वनं). Ś$_1$ $K_{1.2}$ गताः; K_4 D_3 गतं; Dc हि तत्; D_1 यतः (for च तत्).

26 [b]) B_3 M नागशतानि (for नागायु°). — [c]) B_4 पत्तिनो; T_1 पत्त्यश्च; $G_{1.2.4}$ M_2 पत्तिश्च; M_1 पत्तीनां (for पत्तयो). Ś$_1$ K_2 T_1 $G_{2.4}$ शत° (for बहु°). T_2 पत्तिः शतसहस्राणि. — [d]) Ś$_1$ हयाश्वा; T_1 यानं च; T_2 G_1 हयानां. K_4 $D_{1.2}$ T_1 G_4 नवतिं; T_2 तावतिः; M_2 तावती (for नवतिः). S (except G_3) शतं.

27 [a]) = 3. 231. 10[a]. Ś$_1$ °वंशा°; $K_{1.2}$ B Dc Dn $D_{4.6}$ T_2 G_{1-3} M_2 °वेशा° (K_1 [*sup. lin. sec. m.*] Dc °वेषा°); K_4 D_3 °वैश्या° (for °वेश्या°). — [b]) Ś$_1$ वाणिजो.

28 [a]) B_3 Dc S (except G_3 M_1) प्रयाते (for °णे). S (except G_3 M_1) नृपतौ (for °तेः). — [b]) Ś$_1$ $K_{1.2}$ transp. सुमहान् and अभवत्. — [c]) T_1 °बाहोर् (for °वायोर्). — [d]) Ś$_1$ K $D_{3.5}$ उद्धूतस्य; T $G_{1.4}$ M_1 उत्थि°;

शकटापणवेश्याश्च वणिजो बन्दिनस्तथा ।
नराश्च मृगयाशीलाः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २७
ततः प्रयाणे नृपतेः सुमहानभवत्स्वनः ।
प्रावृषीव महावायोरुद्धतस्य विशां पते ॥ २८
गव्यूतिमात्रे न्यवसद्राजा दुर्योधनस्तदा ।
प्रयातो वाहनैः सर्वैस्ततो द्वैतवनं सरः ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२८ ॥

२२९

वैशंपायन उवाच ।
अथ दुर्योधनो राजा तत्र तत्र वने वसन् ।
जगाम घोषानभितस्तत्र चक्रे निवेशनम् ॥ १
रमणीये समाज्ञाते सोदके समहीरुहे ।
देशे सर्वगुणोपेते चक्रुरावसथं नराः ॥ २
तथैव तत्समीपस्थान्पृथगावसथान्बहून् ।
कर्णस्य शकुनेश्चैव भ्रातॄणां चैव सर्वशः ॥ ३
ददर्श स तदा गावः शतशोऽथ सहस्रशः ।
अङ्कैर्लक्षैश्च ताः सर्वा लक्षयामास पार्थिवः ॥ ४
अङ्कयामास वत्सांश्च जज्ञे चोपसृतास्त्वपि ।
बालवत्साश्च या गावः कालयामास ता अपि ॥ ५
अथ स स्मारणं कृत्वा लक्षयित्वा त्रिहायनान् । C. 3. 14854 B. 3. 240. 6 K. 3. 241. 6

G_3 M_2 रूक्षि° (for उद्ध°).

29 ^{a}) K_4 [ऽ]भ्यवसद्; D_5 T_1 निवसन् (for न्यवसद्). — ^{b}) K_1 G_4 तथा (for तदा). — ^{c}) D_5 सार्धं (for सर्वैस्). — ^{d}) D_5 यतो; M_2 तदा (for ततो).

Colophon. — *Major parvan:* Ś$_1$ $K_{1.2}$ T_2 $G_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* K B D G_3 M_2 घोषयात्रा. — *Adhy. name:* G_1 घोषयात्राप्रयाणं; M_2 दुर्योधननिर्याणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B_4 310; Dn (Dn_1 marg.) 238 (Dn_2 237); D_1 241; T G_1 229; $G_{2.4}$ M 231. — *Śloka no.:* Dn 29; D_1 28.

229

1 ^{c}) Ś$_1$ जघान (for जगाम). — ^{d}) D_3 प्रतिश्रयं (for निवेशनम्).

2 ^{a}) K_4 D_3 समे ज्ञाते. T $G_{1.2.4}$ M देशेभि(T_1 हि; $G_{1.2.4}$ च)रमणीये च. — ^{b}) T_2 $G_{1.2}$ सोदके समभूतले. — ^{c}) T_1 G_4 M तस्य; T_2 तथा; G_1 अत्र; G_2 तत्र (for देशे). Ś$_1$ T $G_{1.2}$ M_1 °पेतं (for °पेते). — ^{d}) Dn आवसथान् (!).

3 T_2 om. 3^{ab}. — ^{a}) Ś$_1$ D_1 तत्रैव तत्-; B_1 तत्र तत्र; M_2 तथापि तत्- (for तथैव तत्-). B $D_{4.6}$ S (T_2 om.) °पेन्यान् (for °पस्थान्). — ^{b}) G_1 प्रधाना° (for पृथगा°). — ^{c}) K_3 $D_{1.2}$ कर्णश्च शकुनिश्चैव; T_2 बहूंस्तथैव कर्णस्य. — ^{d}) Ś$_1$ K Dc $D_{1-3.5}$ अपि; $G_{2.4}$ M चास्य (for चैव). Ś$_1$ संघशः; T_2 सर्वथा (for सर्वशः).

4 ^{a}) K_3 D_1 ददृशे स; B_4 स ददर्श (by transp.); S (except G_3) पश्यंतस्ते. Ś$_1$ $K_{1.2}$ B_4 $D_{2.5}$ ततो (for तदा). Ś$_1$ K_1 (before corr.). $_{2.3}$ Dc D_5 गा वै; D_1 G_3 गाश्च (for गावः). — M_2 om. (hapl.) 4^{c}–7^{b}. — ^{c}) K_{1-3} D_5 लक्ष्यैश्च; T_2 G_4 अक्षैश्च; G_2 वक्षसि (for लक्षैश्च). T_1 तान्सर्वान् (for ताः सर्वा). — ^{d}) T_1 शतशोथ सहस्रशः (= 4^{b}).

5 M_2 om. 5 (cf. v.l. 4). — ^{a}) $G_{2.4}$ अंकयाताः सवत्साश्च. — ^{b}) K_4 D_4 यज्ञे; G_2 राज्ञा; G_4 राज्ञे (for जज्ञे). Ś$_1$ $K_{1.3}$ $D_{1.2.3}$ (*sup. lin.*). $_5$ G_3 चोपहृतानपि ($K_{1.3}$ °तांस्त्वपि); $K_{2.4}$ °भृ(K_4 °धृ)तांस्त्वपि; $B_{1.3}$ Dn $D_{4.6}$ °सृतांस्त्वपि; $B_{2.4}$ °सृतांस्त्वसि (B_4 °यि); D_3 (orig.) °हृतामपि; T $G_{1.2.4}$ चोपा(T_1 चैवा-; $G_{2.4}$ चापा)स्यतास्त्वपि; M_1 चोपसृता अपि; only Dc as in text! — D_1 om. (hapl.) 5^{cd}. — ^{c}) $K_{1.2}$ गावश्च; $D_{4.6}$ T_2 या गाश्च (for या गावः). — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ $D_{3.4.6}$ कलयामास; T_1 दर्शया°; G_1 दमया°; $G_{2.4}$ M_1 गणया°.

6 M_2 om. 6 (cf. v.l. 4). — ^{a}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ $D_{3.5}$ $G_{1.2.4}$ सं- (for स). $K_{1.2}$ D_5 T_2 $G_{2.4}$ -स्मरणं; B_2 Dc_2 M_1 स्मारणां. — ^{b}) G_1 सर्वस्यापि (for लक्षयित्वा). D_5 त्रिहायनं. T_2 (corrupt) तपांस्यायाति भानवान्. — ^{c}) B_1 ततो (for वृतो). — ^{d}) B_1 Dn_3 G_4 M_1 व्याह(B_1 °च)रत्

C. 3. 14854 B. 3. 240. 6 K. 3. 241. 6 वृतो गोपालकैः प्रीतो व्यहरत्कुरुनन्दनः ॥ ६
स च पौरजनः सर्वः सैनिकाश्च सहस्रशः ।
यथोपजोषं चिक्रीडुर्वने तस्मिन्यथामराः ॥ ७
ततो गोपाः प्रगातारः कुशला नृत्तवादिते ।
धार्तराष्ट्रमुपातिष्ठन्कन्याश्चैव स्वलंकृताः ॥ ८
स स्त्रीगणवृतो राजा प्रहृष्टः प्रददौ वसु ।
तेभ्यो यथार्हमन्नानि पानानि विविधानि च ॥ ९
ततस्ते सहिताः सर्वे तरक्षून्महिषान्मृगान् ।
गवयर्क्षवराहांश्च समन्तात्पर्यकालयन् ॥ १०
स ताञ्शरैर्विनिर्भिन्दन्गजान्बध्नन्महावने ।
रमणीयेषु देशेषु ग्राहयामास वै मृगान् ॥ ११
गोरसानुपयुञ्जान उपभोगांश्च भारत ।
पश्यन्सुरमणीयानि पुष्पितानि वनानि च ॥ १२
मत्तभ्रमरजुष्टानि बर्हिणाभिरुतानि च ।
अगच्छदानुपूर्व्येण पुण्यं द्वैतवनं सरः ।
ऋद्ध्या परमया युक्तो महेन्द्र इव वज्रभृत् ॥ १३
यदृच्छया च तदहो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
ईजे राजर्षियज्ञेन सद्यस्केन विशां पते ।
दिव्येन विधिना राजा वन्येन कुरुसत्तमः ॥ १४
कृत्वा निवेशमभितः सरसस्तस्य कौरवः ।
द्रौपद्या सहितो धीमान्धर्मपत्न्या नराधिपः ॥ १५
ततो दुर्योधनः प्रेष्यानादिदेश सहानुजः ।
आक्रीडावसथाः क्षिप्रं क्रियन्तामिति भारत ॥ १६
ते तथेत्येव कौरव्यमुक्त्वा वचनकारिणः ।

(for व्यहरत्).

7 M2 om. 7^{ab} (cf. v.l. 4). — ^{a}) G4 °जनाः सर्वे. — ^{b}) G4 चैव सर्वशः (for च सह°). — ^{c}) K3. 4 D2 °योगं (for °जोषं). — ^{d}) Dc1 M2 नराः (for [अ]मराः).

8 ^{a}) B1 प्रणेतारः; M2 प्रशास्तारः (for प्रगा°). T2 G1. 2. 4 ततोध्व(T2 °ध्वं)गमनात् (G1 °न-) श्रांतं. — ^{b}) K1 Dn D1. 5. 6 नृत्यवादने; K2 नृत्तवादने; K4 B Dc D2–4 नृत्यवादिते; T1 नृत्यवादिनः; G3. 4 नृत्य(G4 °त्त)वादितैः. — ^{d}) B4 सहस्रशः (for स्वलं°).

9 ^{a}) Ś1 K D1–3. 5 स्त्रीपरिवृतो; B1. 2. 4 Dc2 Dn G3 स्त्रीगणा°. — ^{b}) T2 वसुधायां तदा ददौ. — ^{c}) D1 यथार्थम् (for °र्हम्). G4 इष्टानि (for अन्नानि). — ^{d}) B1 पेयानि; Dc दानानि (for पा°). K4 D2. 3 विविधानि बहूनि च.

10 ^{b}) B1 वने (for मृगान्). — ^{c}) T1 गवयाश्व°. — ^{d}) K1. 4 B4 D2 G2. 4 °वारयन् (for °कालयन्).

11 ^{a}) K2 Dc शताञ्; T1 शतं; G2 त्रस्ताञ्; G4 स्रस्ताञ् (for स ताञ्). K1. 2 विभिन्नांगान्; B Dc Dn D4. 6 G3 विनिर्भिद्य (for °र्भिन्दन्). — ^{b}) K2 निघ्नन्; D3 तत्र; D5 बद्धान्; T2 G1 वद्ध्वा (for बध्नन्). B Dc Dn D4. 6 G3 गजांश्च सुबहून्वने. — ^{d}) T G1. 2. 4 M ग्राहयञ्श(T1 G1 °च्छ)तशो मृगान्.

12 ^{a}) Ś1 K2 B4 D5 G1 उपभुंजान; K3 अपि युंजान. — ^{c}) K1 B Dn D4. 6 स; T2 च (for सु·). G1. 2. 4 अपश्यद्रमणी°. — ^{d}) B Dn D4. 6 G3 वनान्युप· (B4 तानि तानि); T1 सरांसि च (for पुष्पितानि).

13 Dc2 T1 M2 om. (hapl.) 13^{ab}. — ^{a}) K1. 2 D1 °घुष्टानि. — ^{b}) K4 D1 बर्हणाभिरु°; B2 वनान्युपवनानि च (cf. v.l. 12). — ^{c}) B2. 3 आगच्छद्. K3. 4 Dc2 D1–3 G3 आ(D2. 3 अ)नुपूर्वेण. — ^{d}) Ś1 रम्यं (for पुण्यं). — After 13^{cd}, B2. 3 (om. line 2) Dn D4. 6 G3 ins.:

1103* मत्तभ्रमरसंजुष्टं नीलकण्ठरवाकुलम् ।
सप्तच्छदसमाकीर्णं पुंनागबकुलैर्युतम् ।

— ^{e}) B4 सर्व्या (for ऋद्ध्या). — ^{f}) Ś1 K1 (marg. *sec. m.* as in text) चापभृत्; G2. 4 वज्रधृक् (for वज्रभृत्).

14 ^{a}) B D (except D1–3. 5) G3 तत्रस्थो (for तदहो). — ^{b}) S (except G3) °राजो (for °पुत्रो). — ^{c}) G1 इष्ट्वा (for ईजे). Ś1 K Dc D1–3. 5 °सत्रेण (for °यज्ञेन). — ^{d}) B1–3 D (except D1–3. 5) G2. 3 साद्यस्केन; T2 G1 स्वकाम्येन; B4 M सद्यस्तेन. — ^{e}) K4 D2. 3 M1 राजन्; B Dn D4. 6 G3 चैव (for राजा). — ^{f}) K3. 4 B1. 3. 4 D (except D5) G3 M2 कुरुसत्तम. — After 14, S (except G3) ins.:

1104* विद्वद्भिः सहितो धीमान्ब्राह्मणैर्वनवासिभिः ।

15 ^{b}) K3 सरसस्तत्र; D1 तत्सरस्तत्र. B2 भारतः; B4 केशव; Dn D6 G3 कौरव. — ^{c}) G2 श्रीमान् (for धीमान्). — ^{d}) Dn D3 नराधिप; S (except G3) महामनाः (T1 °तपाः). — After 15, G1 ins.:

1105* भीमार्जुनयमैः सार्धं सराभ्याशे तदावसत् ।

16 ^{a}) K4 D4 प्रेक्षा(D4 °क्ष्या)न्; B2 प्रैष्यान्. — ^{b}) B3 सहानुगः; Dn सहस्रशः (!); T1 G4 सहानुजैः; G1 विशां पते; M सहानुगैः. — ^{c}) B2 शीघ्रं (for क्षिप्रं). T1 G2. 4 M आक्रीडावसथाञ्शीघ्रं. — ^{d}) K3. 4 D1–3 क्रियताम्. T1

चिकीर्षन्तस्तदाक्रीडाञ्जग्मुर्द्वैतवनं सरः ॥ १७
सेनाग्रं धार्तराष्ट्रस्य प्राप्तं द्वैतवनं सरः ।
प्रविशन्तं वनद्वारि गन्धर्वाः समवारयन् ॥ १८
तत्र गन्धर्वराजो वै पूर्वमेव विशां पते ।
कुबेरभवनाद्राजन्नाजगाम गणावृतः ॥ १९
गणैरप्सरसां चैव त्रिदशानां तथात्मजैः ।
विहारशीलः क्रीडार्थं तेन तत्संवृतं सरः ॥ २०
तेन तत्संवृतं दृष्ट्वा ते राजपरिचारकाः
प्रतिजग्मुस्ततो राजन्यत्र दुर्योधनो नृपः ॥ २१
स तु तेषां वचः श्रुत्वा सैनिकान्युद्धदुर्मदान् ।
प्रेषयामास कौरव्य उत्सारयत तानिति ॥ २२
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राज्ञः सेनाग्रयायिनः ।
सरो द्वैतवनं गत्वा गन्धर्वानिदमब्रुवन् ॥ २३
राजा दुर्योधनो नाम धृतराष्ट्रसुतो बली ।
विजिहीर्षुरिहायाति तदर्थमपसर्पत ॥ २४
एवमुक्तास्तु गन्धर्वाः प्रहसन्तो विशां पते ।
प्रत्यब्रुवंस्तान्पुरुषानिदं सुपरुषं वचः ॥ २५
न चेतयति वो राजा मन्दबुद्धिः सुयोधनः ।
योऽस्मानाज्ञापयत्येवं वश्यानिव दिवौकसः ॥ २६
यूयं मुमूर्षवश्चापि मन्दप्रज्ञा न संशयः
ये तस्य वचनादेवमस्मान्ब्रूत विचेतसः ॥ २७
गच्छत त्वरिताः सर्वे यत्र राजा स कौरवः । C. 3. 14879 B. 3. 240. 30 K. 3. 241. 30

G$_{1.2.4}$ M कुरुध्वं सरसोभितः.

17 ^{a}) T$_2$ तत्; M$_1$ तं (for ते). B$_4$ तथोवाच (for तथेत्येव). Ś$_1$ K$_{1.2}$ तथेत्युक्तेति (K$_1$ °क्ते तु) वचनं. — ^{c}) K$_3$ G$_1$ तथा (for तदा). K$_{2-4}$ B$_{1.4}$ Dc D$_{1-6}$ G$_1$ क्रीडां (for [आ]क्रीडाञ्).

18 Ś$_1$ K$_{1.2}$ om. 18^{ab}. B Dn D$_{4-6}$ transp. 18^{ab} and 18^{cd}. — ^{a}) B$_4$ सोपश्यद्; T$_2$ सनागं (for सेनाग्रं). — ^{b}) K$_3$ पुरः; Dc D$_{1-3.5}$ तदा (for सरः). — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ प्रविशंतो; K$_3$ D$_2$ °शत्तद्-; K$_4$ °शन्तु. Ś$_1$ नवद्वारि; K$_2$ G$_{1.3}$ वनं द्वारि; B$_{1-3}$ Dc वनद्वारं; T$_2$ वनं राजन् — ^{d}) K$_4$ B$_2$ समवाकिरन्; Dc प्रत्यवारयन्.

19 ^{a}) D$_1$ अत्र, and °राजा (for तत्र, and °राजो). — ^{c}) K$_3$ D$_1$ °भुवना° (for °भवना°). — ^{d}) D$_5$ [अं]गनावृतः; T$_2$ G$_{1.2.4}$ जना°; M गणान्वितः (for गणावृतः).

20 ^{b}) Ś$_1$ महात्मजैः; K$_1$ तथैव च; B$_1$ तथानुजैः (for तथात्मजैः). — ^{c}) Ś$_1$ विहारशैलः; B$_4$ त्रिहायनीनां; T$_2$ विहारशीलं; G$_2$ °शैलैः; G$_4$ °शीलैः. S (except G$_3$) क्रीडार्थं.

21 ^{a}) Ś$_1$ K D$_{1-3.5}$ ततस्; T G$_{1.2}$ तैश्च (for तेन). D$_2$ ते संवृते (for तत्संवृतं). — ^{c}) Ś$_1$ K D$_{1-3.5}$ प्रतिषिद्धा गता राजन्. — ^{d}) T$_1$ M यतो (for यत्र). T$_1$ [ऽ]भवत् (for नृपः). — After 21, K$_4$ D$_{1-3}$ ins.:

1106* ते समेत्य तदा प्रोचुर्गन्तुं नैवोपलभ्यते ।
रक्षितं बहुभिः शूरै राजन्द्वैतवनं सरः । ;

while B$_{1.3}$ ins.:

1107* न्यवेदयंस्ततो राज्ञे गन्धर्वास्तत्र भारत ।

22 ^{a}) Ś$_1$ ते (for स). — Ś$_1$ om. (hapl.) 22^{b}–23^{a}. — ^{b}) T$_2$ G$_1$ सामर्षो वाहिनीं तदा.

23 Ś$_1$ om. 23^{a} (cf. v.l. 22). — ^{a}) Dc D$_6$ ततस् (for तस्य). K$_{1.3}$ ते तु तस्य वचः श्रुत्वा. — ^{b}) =29^{b}. Ś$_1$ सेनानुयायिनः; B$_4$ °ग्रगामिनः; M$_1$ °ग्रयोधिनः. — ^{c}) K$_1$ स च (for सरो). — ^{d}) K$_2$ Dc$_2$ D$_5$ अब्रवीत् (for अब्रुवन्).

24 ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ धार्तराष्ट्रो महाबलः. — ^{c}) K$_1$ D$_5$ T$_1$ M विजिगीषुर्; T$_2$ G$_{1.2.4}$ चिक्रीडिषुर् (for विजिहीर्षुर्). B$_4$ जिहीर्षुरीहयामास. — ^{d}) B$_{1.3}$ Dn D$_{4-6}$ S (except M$_1$) उपसर्पत (B$_1$ °थ); B$_4$ इह स° (for अपस°).

25 ^{a}) K$_{1.3}$ Dc$_2$ उक्त्वा (for उक्तास्). D$_1$ च (for तु). — ^{b}) B$_4$ प्रहसंति. T$_1$ पुनः पुनः (for विशां पते). — ^{d}) B$_{1.3.4}$ Dn D$_{4.6}$ G$_3$ हि; Dc D$_5$ T$_1$ M$_2$ स; T$_2$ G$_1$ ते (for सु-).

26 T$_2$ om. 26^{ab}. Before 26, B$_{2-4}$ D$_5$ ins. गंधर्वा ऊचुः. — ^{a}) D$_1$ T$_1$ G$_1$ न वेदयति; D$_3$ न चिंतयति; D$_5$ न च जानाति (for न चेत°). B$_2$ ते; M$_2$ वै (for वो). — ^{b}) G$_3$ मंदबुद्धे. T$_1$ स बालिशः (for सुयो°). — ^{c}) K$_4$ T$_2$ सो; Dc ये (for यो). K$_4$ विज्ञापयति; Dc आज्ञापयंति. K$_1$ T$_1$ G$_4$ M$_2$ [ए]व; D$_5$ T$_2$ G$_1$ [ए]ष (for [ए]वं). — ^{d}) K$_4$ वन्यानिव; B$_3$ Dn$_1$. n$_3$ G$_3$ वैश्या°.

27 ^{a}) T$_2$ G$_{1.2}$ चैव (for चापि). — ^{b}) Ś$_1$ विचेतसः (for न संशयः). — ^{c}) K$_4$ D$_3$ ते तस्य; Dc यत्तस्य; G$_{2.4}$ एतस्य. Ś$_1$ K$_{1.2}$ मूढा (for एवम्). — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ त्वस्मान् (for अस्मान्). K$_3$ Dc D$_3$ G$_{2.4}$ ब्रूथ; B$_3$ (m as in text) आत्थ; D$_5$ क्रूर (for ब्रूत). B$_3$ विशेषतः (m विचेतसः as in text).

28 ^{a}) K$_2$ B Dn D$_{4.6}$ G$_3$ गच्छध्वं. — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.2}$

C. 3. 14879
B. 3. 240. 30
K. 3. 241. 30
द्वैष्यं माद्यैव गच्छध्वं धर्मराजनिवेशनम् ॥ २८
एवमुक्तास्तु गन्धर्वै राज्ञः सेनाग्रयायिनः ।
संप्राद्रवन्यतो राजा धृतराष्ट्रसुतोऽभवत् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२९ ॥

२३०

वैशंपायन उवाच ।
ततस्ते सहिताः सर्वे दुर्योधनमुपागमन् ।
अब्रुवंश्च महाराज यदूचुः कौरवं प्रति ॥ १
गन्धर्वैर्वारिते सैन्ये धार्तराष्ट्रः प्रतापवान् ।
अमर्षपूर्णः सैन्यानि प्रत्यभाषत भारत ॥ २
शास्तैनानधर्मज्ञान्मम विप्रियकारिणः ।
यदि प्रक्रीडितो देवैः सर्वैः सह शतक्रतुः ॥ ३
दुर्योधनवचः श्रुत्वा धार्तराष्ट्रा महाबलाः ।
सर्व एवाभिसंनद्धा योधाश्चापि सहस्रशः ॥ ४
ततः प्रमथ्य गन्धर्वांस्तद्वनं विविशुर्बलात् ।
सिंहनादेन महता पूरयन्तो दिशो दश ॥ ५
ततोऽपरैरवार्यन्त गन्धर्वैः कुरुसैनिकाः ।
ते वार्यमाणा गन्धर्वैः साम्नैव वसुधाधिप ।
ताननादृत्य गन्धर्वांस्तद्वनं विविशुर्महत् ॥ ६

सुयोधनः (for स कौ°). — ^{c}) Ś$_1$ शीघ्रमद्यैव; K$_1$ द्वेषसत्यैव; K$_{2.4}$ T$_1$ द्वैष्यम(T$_1$ °मा)द्यैव; B Dc Dn D$_{4.6}$ G$_3$ न (B$_4$ स) चेद°; D$_2$ द्वैषाद्या°; D$_3$ द्वेषान्मा°. T$_2$ G$_{1.2.4}$ यथा नागच्छताद्यैव (G$_{2.4}$ °त द्वैतं). — ^{d}) B$_2$ °निकेतनं.

29 ^{a}) T$_2$ G$_1$ ते सर्वे (for गन्धर्वै). — ^{b}) = 23^{b}. D$_{2.3}$ राज- (for राज्ञः). K$_2$ सेनानुयायिनः; M$_1$ सेनाग्रयोधिनः. — ^{c}) K$_4$ ततो (*sup. lin.* यतो as in text). — ^{d}) Dc धार्तराष्ट्रस्ततोभवत्.

Colophon. Dn$_1$ reads it in marg. — *Major parvan:* Ś$_1$ K$_{1.2}$ Dn$_2$ G$_{2.4}$ आरण्य; D$_1$ वन (!). — *Sub-parvan:* K$_{3.4}$ B D G$_{1.3}$ M$_2$ घोषयात्रा. — *Adhy. name:* T$_2$ द्वैतवनयात्रा. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B$_4$ 311; Dn 239 (Dn$_2$ 238); D$_1$ 242; T$_1$ G$_1$ 231; T$_2$ G$_2$ 230; G$_4$ M 232. — *Śloka no.:* Dn D$_{1.6}$ 31.

230

1 ^{a}) D$_5$ च; G$_2$ तैः (for ते). — ^{c}) Dc$_2$ D$_3$ अब्रवंश्च. B$_1$ महाराजं. — ^{d}) K$_4$ B$_4$ कौरवान्प्रति.

2 ^{b}) T$_1$ [अ]त्यमर्षणः (for प्रतापवान्). — ^{c}) K$_1$ °पूर्वैः (m पूर्णः as in text). Ś$_1$ K$_{1.2}$ सैन्यानां (for °नि). D$_1$ अमर्षवशमापन्नः

3 ^{a}) K$_{3.4}$ B$_1$ [ए]तान् (for [ए]नान्). — ^{cd}) Ś$_1$ यद्यपि क्रीडतो; K$_{1.2}$ T$_2$ G$_{1.2.4}$ यदि विक्रीडते (K$_1$ °डतो; G$_{1.2.4}$ °डिते); B Dc Dn D$_{1.2.5.6}$ T$_1$ G$_3$ यदि प्रक्रीडते (B$_{1.2}$ Dc$_1$ D$_2$ T$_1$ °डतः; Dn °डिते); D$_3$ यदत्र क्रीडिते; D$_4$ यदि प्रक्रीडने. B D (except D$_{1-3.5}$) G$_3$ transp. देवैः and सर्वैः. S (except G$_3$) शचीपतिः (for शतक्रतुः). — After 3, G$_{2.4}$ ins.:

1108* वयमत्र यथाप्रीताः क्रीडिष्यामो निरन्तरम् ।

4 ^{c}) K$_3$ M$_2$ एवाति-; T$_2$ -भावेन; G$_1$ एवापि; G$_{2.4}$ एव हि (for एवाभि-). Ś$_1$ K$_1$ (marg. *sec. m.* as in text).$_2$ °संपन्ना (for °संनद्धा). — ^{d}) M$_1$ यौधा° (for योधा°).

5 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ तत्र (for ततः). B$_{1-3}$ Dn D$_{4.6}$ G$_3$ सर्वांस्तान् (for गन्धर्वान्). — ^{b}) G$_1$ बलं प्रवि° (for तद्वनं वि°). D$_3$ महत् (for बलात्). — ^{d}) D$_3$ पूरयंति.

6 ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ (before corr.).$_2$ परम्; T$_1$ परैर् (for [अ]परैर्). — ^{b}) Ś$_1$ °नंदनाः; K$_2$ °संगकाः; D$_2$ °सत्तमाः (for °सैनिकाः). — After 6^{ab}, S (except G$_3$) ins.:

1109* साम्नैव तत्र विक्रान्ता मा साहसमिति प्रभो ।

— Ś$_1$ K$_1$ om. 6^{c}–7^{b}; B$_2$ om. 6^{d}–7^{b} and reads instead 9^{d}–10^{d} (for the first time), *repeating* the lines in their proper place. — ^{f}) K$_3$ D$_{1-3}$ बलात् (for महत्).

7 Ś$_1$ K$_1$ B$_2$ om. 7^{ab} (cf. v.l. 6). — ^{a}) K$_{3.4}$ D$_{1.2.5}$ न वाचा (by transp.); D$_3$ न चाव-. — ^{b}) S (except T$_2$ G$_3$) वार्यमाणाः (for धार्त°). — ^{c}) K$_3$ T$_1$

यदा वाचा न तिष्ठन्ति धार्तराष्ट्राः सराजकाः ।
ततस्ते खेचराः सर्वे चित्रसेने न्यवेदयन् ॥ ७
गन्धर्वराजस्तान्सर्वानब्रवीत्कौरवान्प्रति ।
अनार्याञ्शासतेत्येवं चित्रसेनोऽत्यमर्षणः ॥ ८
अनुज्ञातास्तु गन्धर्वाश्चित्रसेनेन भारत ।
प्रगृहीतायुधाः सर्वे धार्तराष्ट्रानभिद्रवन् ॥ ९
तान्दृष्ट्वा पततः शीघ्रान्गन्धर्वानुद्यतायुधान् ।
सर्वे ते प्राद्रवन्संख्ये धार्तराष्ट्रस्य पश्यतः ॥ १०
तान्दृष्ट्वा द्रवतः सर्वान्धार्तराष्ट्रान्पराङ्मुखान् ।
वैकर्तनस्तदा वीरो नासीत्तत्र पराङ्मुखः ॥ ११
आपतन्तीं तु संप्रेक्ष्य गन्धर्वाणां महाचमूम् ।
महता शरवर्षेण राधेयः प्रत्यवारयत् ॥ १२
क्षुरप्रैर्विशिखैर्भल्लैर्वत्सदन्तैस्तथायसैः ।
गन्धर्वाञ्शतशोऽभ्यघ्नँल्लघुत्वात्सूतनन्दनः ॥ १३
पातयन्नुत्तमाङ्गानि गन्धर्वाणां महारथः ।
क्षणेन व्यधमत्सर्वां चित्रसेनस्य वाहिनीम् ॥ १४
ते वध्यमाना गन्धर्वाः सूतपुत्रेण धीमता ।
भूय एवाभ्यवर्तन्त शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १५
गन्धर्वभूता पृथिवी क्षणेन समपद्यत
आपतद्भिर्महावेगैश्चित्रसेनस्य सैनिकैः ॥ १६
अथ दुर्योधनो राजा शकुनिश्चापि सौबलः ।
दुःशासनो विकर्णश्च ये चान्ये धृतराष्ट्रजाः ।
न्यहनंस्तत्तदा सैन्यं रथैर्गरुडनिस्वनैः ॥ १७
भूयश्च योधयामासुः कृत्वा कर्णमथाग्रतः । C. 3. 14893 B. 3. 241. 19 K. 3. 242. 19

खचराः (खे°). — d) M1 °सेनं (for °सेने).

8 b) G1 कौरवं (for °वान्). — G1 om. 8c–10b. — c) K3 Dn D1-4. 6 G3 [ए]तान्; B1. 4 [ए]नान्; B2 [ए]ति (for [ए]वं). — d) K1 [ऽ]भ्यम°; Dn1 ह्यम° (for [ऽ]त्यम°).

9 G1 om. 9 (cf. v.l. 8). — a) G4 चित्रसेन° (for अनुज्ञाता°); see below. K3. 4 B Dn D1. 3-6 G3 च (for तु). G4 गंधर्वै. — K1. 2 om. 9bc. — b) G4 अनुज्ञानेन (for चित्रसे°). — d) Ś1 K B4 Dc D1. 2. 5 उपा°; T G2. 4 M समा° (for अभि°).

10 G1 om. 10ab (cf. v.l. 8). For B2 cf. v.l. 6. — a) Ś1 K Dc D1-3. 5 द्रवतः (for पततः); cf. v.l. 11. Ś1 K1 सर्वान्; K2. 3 Dc D1-3. 5 शूरान्; B4 संख्ये; T M1 शीघ्रं (for शीघ्रान्). — D2 om. 10b–11a. — c) T2 G2. 4 M2 संधे (for संख्ये). Ś1 K1-3 B4 Dc D1. 3. 5 संप्राद्रवत् (B4 प्राद्रवच्च) चमूः सर्वा; K4 B1. 2 (both times). 3 Dn D4. 6 G3 प्राद्रवंस्ते (K4 D3 ते प्राद्रवन्) दिशः सर्वे. — d) = 3. 231. 1d. Dc धीमतः (for पश्यतः).

11 D2 om. 11a (cf. v.l. 10). — 11ab=3. 231. 2ab. — a) D5 दृष्ट्वा तान् (by transp.). G1 M2 पततः (for द्रवतः); cf. v.l. 10. Dc D1. 3 शूरान्; G1 शीघ्रं (for सर्वान्). — G1 om. (hapl.) 11cd. — c) B2. 3 Dn D6 G3 राधेयस्तु (for वैकर्तनस्). — 11d=3. 231. 2d.

12 a) Ś1 K1. 2 च (for तु). K1. 2 तत्रैव; Dc संवेक्ष्य; S (except G3) तां प्रेक्ष्य. — d) Ś1 K2 समवाकिरत्; K1. 3. 4 Dc D1-3. 5 समवारयत्.

13 D6 om. 13a–14c. — a) Ś1 K1-3 D1. 2 निशितैर्; K4 Dc D3. 5 S (except G3) विविधैर् (for विशिखैर्). Ś1 बल्लैर्; K3 क्षुद्रैर्; G1 M2 फलैर् (for भल्लैर्). B2 क्षुरैः क्षुरप्रैर्विशिखैर्. — b) Ś1 K Dc D1-3. 5 दृढायुधः (Dc D1 °धैः); M2 तथायुधैः (for तथायसैः). — c) Ś1 K2. 4 B1 [ऽ]भ्याहन्; K1 [ऽ]भ्यहनत्; K3 B4 D1. 5 निघ्नन्; Dc चाघ्नन्; Dn1 [ऽ]भिघ्नन्; D2 [ऽ]भ्यस्यन्; T1 ह्यघ्नन्; G4 न्यघ्नन् (for [ऽ]भ्यघ्नन्).

14 D6 om. 14abc (cf. v.l. 13). — c) K2 विधिमत्; D5 [अ]भ्यथयत् (for व्यधमत्). G2. 4 सेनां (for सर्वां). — d) K3 D1. 2 सैनिकान्; G2. 4 संयुगे (for वाहिनीम्).

15 G1 transp. 15ab and 15cd. — ab) D3 युध्य° (for वध्य°). B4 समरे (for गन्धर्वाः). D2 ते वध्यमानाः कर्णेन गंधर्वा युद्धकोविदाः; G1 गंधर्वाः सूतपुत्रेण धीमता भूय एव तु. — c) K2 [अ]भि°; T1 [अ]न्व° (for [अ]भ्य°). G1 वध्यमाना न्यवर्तंत.

16 b) B4 प्रत्यदृश्यत (for समप°).

17 a) T1 M1 ततो (for अथ). — b) S (except G3) शकुनिश्च महारथः. — e) K3 B2. 4 D3. 5 T2 G1 न्यहनंत (for °नंस्तत्). Ś1 K1. 2 D1. 2 ते (for तत्). D5 तथा; G1 महा- (for तदा). — f) B3 Dc D5 G1 शरै° (for रथै°).

18 ab) S (except G3 M1) सैन्यमायो(G1 °न्यं तं बा)धितं दृष्ट्वा कर्णो राजन्नमर्षितः. — c) B1-3 D (except D1-3. 5) G3 रथसंघेन; G1 शरवर्षेण (for रथघोषेण). — d) Ś1 K1. 2 हय(Ś1 °या)रावेण; Dn D4. 6 रथचारेण; S (except G3) योधयामास (for हयचारेण). B4 वाप्यथ; T1

C. 3. 14898
B. 3. 241. 19
K. 3. 242. 20

महता रथघोषेण हयचारेण चाप्युत ।
वैकर्तनं परीप्सन्तो गन्धर्वान्समवारयन् ॥ १८
ततः संन्यपतन्सर्वे गन्धर्वाः कौरवैः सह ।
तदा सुतुमुलं युद्धमभवल्लोमहर्षणम् ॥ १९
ततस्ते मृदवोऽभूवन्गन्धर्वाः शरपीडिताः ।
उच्चुक्रुशुश्च कौरव्या गन्धर्वान्प्रेक्ष्य पीडितान् ॥ २०
गन्धर्वांस्त्रासितान्दृष्ट्वा चित्रसेनोऽत्यमर्षणः ।
उत्पपातासनात्क्रुद्धो वधे तेषां समाहितः ॥ २१
ततो मायास्त्रमास्थाय युयुधे चित्रमार्गवित् ।
तयामुह्यन्त कौरव्याश्चित्रसेनस्य मायया ॥ २२
एकैको हि तदा योधो धार्तराष्ट्रस्य भारत ।
पर्यवर्तत गन्धर्वैर्दशभिर्दशभिः सह ॥ २३
ततः संपीड्यमानास्ते बलेन महता तदा ।
प्राद्रवन्त रणे भीता यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ २४
भज्यमानेष्वनीकेषु धार्तराष्ट्रेषु सर्वशः ।
कर्णो वैकर्तनो राजंस्तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ २५
दुर्योधनश्च कर्णश्च शकुनिश्चापि सौबलः ।
गन्धर्वान्योधयांचक्रुः समरे भृशविक्षताः ॥ २६
सर्व एव तु गन्धर्वाः शतशोऽथ सहस्रशः ।
जिघांसमानाः सहिताः कर्णमभ्यद्रवन्रणे ॥ २७
असिभिः पट्टिशैः शूलैर्गदाभिश्च महाबलाः ।
सूतपुत्रं जिघांसन्तः समन्तात्पर्यवारयन् ॥ २८

$G_{1.2.4}$ M_2 चाच्युतः (for चाप्युत). — [f]) $K_{1.2}$ B_1 Dn $D_{2.4.6}$ G_3 समवाकिरन् (for समवारयन्). S (except G_3) गंधर्वाः प्रत्य(G_1 पर्य)वारयन्.

19 [a]) K_4 T_2 $G_{1.2.4}$ ते न्यप°; D_1 सैन्येप° (for संन्यप°). — [b]) T_2 $G_{1.2.4}$ कौरवं प्रति (for °वैः सह). — [c]) Ś$_1$ K Dc $D_{1-3.5}$ ततः सु-; T_1 $G_{2.4}$ M अथासीत्; T_2 G_1 तदा स्म (for तदा सु-). Dc_2 D_2 -तुमलं. — [d]) T_1 G_4 M उभयोः (for अभवत्). T $G_{1.2.4}$ रोम° (for लोम°).

20 [a]) Ś$_1$ $K_{1.2}$ तु (for ते). K_1 D_1 भूत्वा; D_3 भूता (for ऽभूवन्). — [c]) B_1 राजगुप्ता° (for उच्चुक्रुशु°). K_1 (marg. *sec. m.*) वा सर्वे (for कौरव्या). — [d]) B_2 वीक्ष्य (for प्रेक्ष्य).

21 [a]) G_4 ताडिता° (for त्रासिता°). — [b]) K_1 [ऽ]भ्य°; B Dn ह्य°; G_4 [ऽ]प्य° (for ऽत्य°). — [c]) Ś$_1$ महाक्रुद्धो; $K_{1.2}$ तदा क्रुद्धो (for [आ]सनात्क्रुद्धो). — [d]) T_1 समुद्यतः (for समा°).

22 [a]) Ś$_1$ $K_{1.2}$ आसाद्य; K_4 D_3 T_1 $G_{2.4}$ M आदाय; D_5 आच्छाद्य; G_1 आश्रित्य (for आस्थाय). T_2 ततो मायाः समाहृत्य. — After 22[ab], T_2 $G_{1.2.4}$ ins.:

1110* तेन मुक्ताः शरा घोराः सूर्यरश्मिसमप्रभाः ।
वियत्संछादयामासुर्न ववौ तत्र मारुतः ।
हस्त्यारोहा हताः पेतुर्हस्तिभिः सह भारत ।
हयारोहाश्च सहयै रथैश्च रथिनस्तथा ।
पत्तयश्च यथा पेतुर्विशस्ताः शरवृष्टिभिः ।

— [c]) K_3 $D_{1.3}$ ततो°; Dc_2 तथा°; M_1 तदा° (for तया°). K_2 T_2 G_1 मुह्यंति (for [अ]मुह्यन्त). K_1 कौरव्य; B_1 ते सर्वे.

23 [a]) Dn एकैकश्च (!); $D_{4.6}$ °कस्य; T_2 G_1 °कं हि (for °को हि). K_2 $G_{1.4}$ तथा; Dc_2 महा-; D_2 यदा; T_1 समं (for तदा). B_1 Dc युद्धे; D_1 वीरो; $D_{2.3.6}$ $G_{1.2.4}$ योधा; T_2 M_2 यौधा (for योधो). — [b]) T_1 M_1 दुर्मतेः (for भारत). — [c]) K_3 $D_{3.6}$ G_3 °वर्तंत; T $G_{1.2.4}$ M °वार्यं-(T_2 °वार्यं)त (for °वर्तत). Dc गंधर्वा. — [d]) S (except G_3) युधि (for सह).

24 [a]) Ś$_1$ $K_{1.2}$ तत्र (for ततः). B_4 [अ]नु- (for सं-). — [b]) Ś$_1$ $K_{1.2}$ D_5 युद्धे तस्मिन्महाबलैः. — T_2 om. 24[cd]. — [c]) G_1 प्राद्रवंश्च; M_2 व्यद्रवंत. Ś$_1$ $K_{1.2}$ रणे वीरा; B_4 वने वीरा; D_2 रणे नीता. — [d]) Ś$_1$ $K_{1.2}$ B Dc D_5 येन (for यत्र). Dn $D_{4.6}$ G_3 ये न (Dn_1 च) राजञ्जिगीषवः (Dn °जीषवः !).

25 [a]) $G_{2.4}$ धक्ष्यमाणे° (for भज्य°). Ś$_1$ $K_{1.2}$ सैन्येषु; T_2 सर्वेषु; G_1 [अ]नेकेषु (for [अ]नीकेषु). — [b]) B_4 धार्तराष्ट्रस्य. K_4 सर्वतः; B_2 भारत. — [c]) T_1 M_2 वीरः (for राजन्). $G_{2.4}$ वैकर्तनो महाराज.

26 [a]) T_1 [अ]पि (for the first च). T_1 M_2 कौरव्यः; T_2 $G_{1.2.4}$ तेजस्वी (for कर्णश्च). — [c]) B Dn $D_{4.6}$ T_2 G_{1-3} °न्योधयामासुः. — [d]) T_1 सर्वे च (for समरे). $K_{1.3}$ B_1 भृशविक्षिताः; Dc_2 °विकृताः; D_1 °मीक्षिताः; $D_{2.3}$ °वीक्षिताः; S (except G_3) शरविक्षताः.

27 [a]) D_3 च (for तु). — [c]) S (except G_3) संरब्धाः (for सहिताः). — [d]) Some MSS. अभ्यद्रवद्. M_1 कर्णमेवाभिदुद्रुवुः.

28 [a]) T $G_{1.4}$ M_1 पट्टसैः. T G_1 खड्गैर् (for शूलैर्). — [b]) K_2 महाबल; K_3 D_5 °बलः; B_1 T_2 °रथाः (for °बलाः). B_4 गदामुषलकंपनैः; D_2 गदाभिः परिघैस्तथा. — [c]) K_4 D_3

अन्येऽस्य युगमच्छिन्दन्ध्वजमन्ये न्यपातयन् ।
ईषामन्ये हयानन्ये सूतमन्ये न्यपातयन् ॥ २९
अन्ये छत्रं वरूथं च बन्धुरं च तथापरे ।
गन्धर्वा बहुसाहस्राः खण्डशोऽभ्यहनन्रथम् ॥ ३०
ततो रथादवप्लुत्य सूतपुत्रोऽसिचर्मभृत् ।
विकर्णरथमास्थाय मोक्षायाश्वानचोदयत् ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३० ॥

२३१

वैशंपायन उवाच ।
गन्धर्वैस्तु महाराज भग्ने कर्णे महारथे ।
संप्राद्रवच्चमूः सर्वा धार्तराष्ट्रस्य पश्यतः ॥ १
तान्दृष्ट्वा द्रवतः सर्वान्धार्तराष्ट्रान्पराङ्मुखान् ।
दुर्योधनो महाराज नासीत्तत्र पराङ्मुखः ॥ २
तामापतन्तीं संप्रेक्ष्य गन्धर्वाणां महाचमूम् ।
महता शरवर्षेण सोऽभ्यवर्षदरिंदमः ॥ ३
अचिन्त्य शरवर्षं तु गन्धर्वास्तस्य तं रथम् ।
दुर्योधनं जिघांसन्तः समन्तात्पर्यवारयन् ॥
युगमीषां वरूथं च तथैव ध्वजसारथी । C. 3. 14917 B. 3. 242. 5 K. 3. 243. 5

सूर्य° (for सूत°). — ^{d}) B1–3 Dn D4. 6 G3 °वाकिरन् (for °वारयन्).

29 K3 om. (hapl.) 29. — ^{a}) Ś1 K1. 2 D5 [आ]युधम्; M2 ध्वजम् (for युगम्). Ś1 आछिद्य; K (K3 om.) D5 आछिंदन्. D2 अन्ये युगं समाछिंदन्; G2. 4 अन्ये स्यंदनमाछिंदन्. — ^{b}) G2. 4 त्व° (for न्य°). Ś1 ध्वजमन्येन पातयन्; B4 ध्वजमागत्य पात°. — D2 G1 om. 29^{cd}. — Ś1 K1. 2 read 29^{cd} after 30. — ^{c}) Ś1 येषाम्; B1 T1 G2 M1 ईषान्; B2. 3 ईशान् (for ईषाम्). — ^{d}) D1 न्यवारयन्; G2 न्यपाट° (for न्यपात°).

30 ^{a}) D5 अन्ये यंत्रं; T1 M1 छत्रमन्ये (by transp.). — ^{b}) Ś1 K Dc D1–3. 5 कवचं च; T2 G1 बभंजुश्च (for बन्धुरं च). — B Dc ins. after 30^{ab}: S (except G3), after 30:

1111* प्रगृहीतायुधा वीराश्चित्रसेनपुरोगमाः ।

T G1. 2. 4 ins. after 30^{ab}:

1112* अन्ये संपूर्णयामासुश्चक्रे चाक्षौ तथापरे ।

— ^{d}) =(var.) 3. 231. 5^{d}. N G3 तिलशो (for खण्डशो). Ś1 K1. 2 व्या(Ś1 व्य)हनन्; K3 G1 [ऽ]भ्यहरन्; K4 D2. 3 T2 न्यहनन्; B Dn D4. 6 G3 व्यधमन् (for ऽभ्यहनन्). T2 धनुः; G1. 4 M1 रणे (for रथम्). After 30, Ś1 K1. 2 read 29^{cd}; while S (except G3) ins. 1111*.

31 ^{a}) G1 अवस्कंद्य (for °प्लुत्य). — ^{b}) Ś1 K1. 2 °धृत्; D5 °धृक् (for °भृत्). T2 G1. 2. 4 [ऽ]पि भारत (for ऽसिचर्मभृत्). — After 31^{ab}, T G1. 2. 4 ins.:

1113* अंसावलम्बितधनुर्धावमानो महाबलः ।

[T G1 अधोव° (for अंसाव°). T2 °रथः (for °बलः).]

— ^{c}) Ś1 K Dc D1–3. 5 आरुह्य (for आस्थाय). — ^{d}) K1 स रथाश्वान्; D5 दिव्यानश्वान् (for मोक्षायाश्वान्). K4 D2. 3 अनोदयत् (for अचोदयत्). K3 आत्ममोक्षाय नोदयत्.

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K2 Dn2 D6 G2. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* K3. 4 B D G1. 3 M2 घोषयात्रा. — *Adhy. name:* G1 कर्णपलायनं; M2 कर्णपराजयः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B4 312; Dn1 (marg.). n3 240; Dn2 239; D1 243; T1 232; T2 G1 231; G2 230 (as in text); G4 M1 233; M2 135 (sic). — *Śloka no.:* Dn1. n3 31; Dn2 32.

231

1 ^{a}) D2 प्रद्रुतैश्च (for गन्धर्वैस्तु). — ^{b}) T2 G2 transp. भग्ने and कर्णे. — ^{c}) K1. 2 संप्राद्रवन्; K4 D2. 3 प्राद्रवच्च (D2 °त्सा) (for संप्राद्रवच्च्). — 1^{d}=3. 230. 10^{d}.

2 2^{ab}=3. 230. 11^{ab}. — ^{a}) G4 विद्रुतः (for द्रवतः). D2 शूरान् (for सर्वान्). — ^{b}) T1 M योधमुख्यान्पराजितान्. — ^{c}) B1. 4 D4. 6 G4 महाराजो. — ^{d}) = 3. 230. 11^{d}. B1 तव (for तत्र). G4 पराङ्मुखी.

3 ^{d}) Dc1 D1. 2. 4 अरिंदम; T2 अमर्षणः (for अरिंदमः).

4 ^{a}) Ś1 ते; K1. 2. 4 D3. 5 तं; K3 D1. 2 T G3. 4 तद् (for तु). — ^{c}) D5 जिघांसंतं.

C. 3. 14917 B. 3. 242. 5 K. 3. 243. 5 अश्वांस्त्रिवेणुं तल्पं च तिलशोऽभ्यहनन्रथम् ॥ ५
दुर्योधनं चित्रसेनो विरथं पतितं भुवि ।
अभिद्रुत्य महाबाहुर्जीवग्राहमथाग्रहीत् ॥ ६
तस्मिन्गृहीते राजेन्द्र स्थितं दुःशासनं रथे ।
पर्यगृह्णन्त गन्धर्वाः परिवार्य समन्ततः ॥ ७
विविंशतिं चित्रसेनमादायान्ये प्रदुद्रुवुः ।
विन्दानुविन्दावपरे राजदारांश्च सर्वशः ॥ ८
सैन्यास्तु धार्तराष्ट्रस्य गन्धर्वैः समभिद्रुताः ।
पूर्वं प्रभग्नैः सहिताः पाण्डवानभ्ययुस्तदा ॥ ९
शकटापणवेश्याश्च यानयुग्यं च सर्वशः ।
शरणं पाण्डवाञ्जग्मुर्ह्रियमाणे महीपतौ ॥ १०
प्रियदर्शनो महाबाहुर्धार्तराष्ट्रो महाबलः ।
गन्धर्वैर्ह्रियते राजा पार्थास्तमनुधावत ॥ ११
दुःशासनो दुर्विषहो दुर्मुखो दुर्जयस्तथा ।
बद्ध्वा ह्रियन्ते गन्धर्वै राजदाराश्च सर्वशः ॥ १२
इति दुर्योधनामात्याः क्रोशन्तो राजगृद्धिनः ।
आर्ता दीनस्वराः सर्वे युधिष्ठिरमुपागमन् ॥ १३
तांस्तथा व्यथितान्दीनान्भिक्षमाणान्युधिष्ठिरम् ।

5 a) D3 च बाहुं (for वरूथं). — b) K4 D1. 3 G1. 2. 4 °सारथिम्; D5 °सारथीन्. — c) D5 अश्वं; G1 नल्वं (for अश्वान्). K2 D1 °वेणु- (for °वेणुं). S (except G3) अक्षं (for तल्पं). — d) = (var.) 3. 230. 30^{d}. B4 S (except G3) शतशो (for तिलशो). Ś1 व्यहनद्; K1 व्यहरन्; K2 विहनन्; K3 [ऽ]भ्यहरन्; K4 B Dn D2 व्यधमद्; D1. 3 T2 G1. 2 M2 [ऽ]भ्यहनद्; T1 व्याहनन् (for ऽभ्यहनन्). Ś1 K D1 रथात्; B Dc Dn D4. 6 शरैः (for रथम्).

6 a) G4 आरोप्य स महाबाहुर् (cf. 1114*). — b) D1 पातितं. — c) K1 Dc महाबाहु; M2 °बाहुं (for °बाहुर्). — d) T G1. 2 केशपक्षे तथा (for जीवग्राहमथ). G4 M अगृह्णत (for अथाग्रहीत्). — After 6, S (except G3) ins.

1114* तस्य बाहू महाराज बद्ध्वा रज्ज्वा महारथम् ।
आरोप्य स्वं महाराज चित्रसेनो ननाद ह ।

[(L. 1) T2 transp. बाहू and बद्ध्वा; G1 transp. बद्ध्वा, and रज्ज्वा. — (L. 2) T2 G2 आरोप्य तं महाबाहुश्.]

7 a) K3. 4 B1. 3 Dc2 Dn3 D2. 4 T2 G3 राजेंद्रे; T1 M1 कौरव्ये (for राजेन्द्र). — b) B2 दुर्योधनं (for दुःशा°). K2 रथं; K3 रणं; B3 D1. 2 M2 रणे (for रथे). — c) B4 पर्यगृह्यंत; D1 प्रत्यगृह्णंत. — d) T1 सहस्रशः (for समन्ततः).

8 a) K4 D1 T G4 विविंशतिश्; B1–3 Dn D6 G3 M2 °शति-. K1 चित्रसेन; B1. 2 Dn D4. 6 G3 °सेनाव्. — b) Ś1 चाचायाग्रे (sic); Dc2 चादायान्ये (for आदायान्ये). K3 B1–3 D (except D3. 5) G3 वि° (for प्र°). — c) B1 [अ]परौ (for [अ]परे).

9 a) K3 Dc D1. 5 योधाः; B Dn D4 G3 सैन्यं; T1 G2. 4 M सेनाः (for सैन्याः). B Dn D4 G3 तद्; D5 च (for तु). — b) B Dn D4. 6 G3 °द्रुतं (for °द्रुताः). — c) K1–3 Dc Dn1. n3 D1. 4. 5 G2. 4 पूर्व- (for पूर्वं). B1 Dn D6 प्रभग्नाः. K1 Dc D4 सहिता. K4 पूर्वभग्नैः प्रसहिताः; D2 पूर्वभग्नैस्तु सहिताः. — d) T1 M पांडवाञ्छरणं ययुः.

10 a) = 3. 228. 27^{a}. Ś1 K1 (marg. *sec. m.*). 3 B2–4 Dc1 Dn D4. 6 T2 G1–3 शकटा(B3 °टाः)पणवेशाश्च; D3 शकटीपणवैश्या च. — b) D2 °युग्यान् (for °युग्यं). — c) M1 शरण्यं (for शरणं). T1 G2 M शरणं; T2 पांडवं (for पाण्डवाञ्). — d) G1 परंतपे (for महीपतौ). T1 M1 धर्मराजं युधिष्ठिरं.

11 Before 11, N G3 ins. सैनिका ऊचुः. — a) Hypermetric! B1. 4 T G2. 4 M1 प्रियदर्शो; Dc Dn D4–6 G3 °दर्शी; D1. 2 °दर्शन् (sic); D3 दुर्योधनो; G1 सुयोधनो; M2 दर्शंति यो. Dn महाबाहो (!); D2 °राज. — b) D2 गंधर्वैर्नो जितं बलं. — c) D2 बद्धश्च (for गन्धर्वैर्). T2 राजन्. — d) K4 D3 तद् (for तम्). K3 D1 अभि°; B4 अन्व° (for अनु°). T1 M1 तं मोक्षयत पांडवाः; G1 पार्थास्तानुपधावत.

12 b) T1 transp. दुर्मुखः and दुर्जयः. M2 दुःसह° (for दुर्जय°). — d) T1 °पत्न्य° (for °दारा°). Ś1 K1. 2 सहस्रशः (for च सर्वशः).

13 b) D4 T1 क्रोशंते. B4 जयगृद्धिनः; Dc2 °गृर्द्धिनः; Dn3 D1 राजगर्द्धिनः; D5 °गृध्रिणः; G4 °गर्धिनः. — c) K2 दानसुताः; K3 B2–4 Dn D4. 6 दीनास्ततः (for दीनस्वराः). — d) Dc अथागमन् (for उपा°). T1 M1 धर्मराजमभिद्रवन्.

14 a) G4 तथाप्यवस्थितान्दीनान्. — b) S (except G3) वीक्ष° (for भिक्ष°). — cd) K4 दृष्ट्वा; D5 गृध्रान्; T1 भीतान्; G4 वृत्तान् (for वृद्धान्). K1. 2 सुयो° (for दुर्यो°). D2 भीमसेनो महाबाहुरास्फोट्य समभाषत. — After 14, D5 ins.:

1115* प्रगृहीतायुधान्वीरांश्चित्रसेनपुरोगमान् ।

वृद्धान्दुर्योधनामात्यान्भीमसेनोऽभ्यभाषत ॥ १४
अन्यथा वर्तमानानामर्थो जातोऽयमन्यथा ।
अस्माभिर्यदनुष्ठेयं गन्धर्वैस्तदनुष्ठितम् ॥ १५
दुर्मन्त्रितमिदं तात राज्ञो दुर्द्यूतदेविनः ।
द्वेष्टारमन्ये क्लीबस्य पातयन्तीति नः श्रुतम् ॥ १६
तदिदं कृतं नः प्रत्यक्षं गन्धर्वैरतिमानुषम् ।
दिष्ट्या लोके पुमानस्ति कश्चिदस्मत्प्रिये स्थितः ।
येनास्माकं हृतो भार आसीनानां सुखावहः ॥ १७
शीतवातातपसहांस्तपसा चैव कर्शितान् ।
समस्थो विषमस्थान्हि द्रष्टुमिच्छति दुर्मतिः ॥ १८
अधर्मचारिणस्तस्य कौरव्यस्य दुरात्मनः ।
ये शीलमनुवर्तन्ते ते पश्यन्ति पराभवम् ॥ १९
अधर्मो हि कृतस्तेन येनैतदुपशिक्षितम् ।
अनृशंसास्तु कौन्तेयास्तस्याध्यक्षान्ब्रवीमि वः ॥ २०
एवं ब्रुवाणं कौन्तेयं भीमसेनममर्षणम् ।
न कालः परुषस्यायमिति राजाभ्यभाषत ॥ २१ C. 3. 14934 B. 3. 242. 22 K. 3. 243. 24

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३१ ॥

— D5 cont.: B Dc Dn D4. 6 ins. after 14: K4 D1. 3, after 16^{ab}: D2, after 15^{ab}:

1116* महता हि प्रयत्नेन संनह्य गजवाजिभिः ।

[K4 D3 सु-; Dc [अ]पि (for हि). Dc D1 संनद्ध(D1 संनह्य)रथवाजिनः.]

15 B Dc Dn D4–6 S transp. 15^{ab} and 15^{cd}. — b) S (except G3) भूतो (for जातो). — After 15^{ab}, D2 ins. 1116*; while K4 D1–3 read 16^{ab}. K1–3 om. 15^{cd}. — c) K4 D1–3. 5 transp. अस्माभिर् and यद्. — After 15, K4 D1–3 read 16^{cd}.

16 K4 D1–3 read 16^{ab} after 15^{ab}. — a) B2–4 Dn D4. 6 तावद् (for तात). T2 दुर्मन्त्रिता तु राज्ञश्चेद्; M1 दुर्मन्त्रितं पश्यताद्य. — b) G1 राज्ञो वै द्यूतचोदितं. — After 16^{ab}, K4 D1. 3 ins. 1116*; while S (except G3) ins.:

1117* दीनान्दुर्योधनस्यास्मान्द्रष्टुकामस्य दुर्मतेः।

[G1. 4 M सुयोधनस्य. G4 M [आ]सन् (for [अ]स्मान्).]

— K4 D1–3 read 16^{cd} after 15. — d) Ś1 K1. 2. 4 D1 G1 M यात° (K4 marg. *sec. m.* योज°); K3 D2. 3 T1 G4 घात°; B4 ताप°; T2 G2 धार° (for पात°).

17 a) Hypermetric! K2. 4 (marg. *sec. m.*) B Dn D1. 4 G3 इदं (for तदिदं). Dc तदिदं कर्म प्रत्यक्षं; T G1. 2. 4 M कृतं तदेव प्रत्यक्षं. — b) D5 G4 °मानुषैः. — d) Dc क्वचिद् (for कश्चिद्). K2 T1 G1 अस्मिन् (for अस्मत्-). K2 कृत- (for -प्रिये). Ś1 रतः; D3 G1 स्थितं (for स्थितः). — e) Ś1 तेना° (for येना°). — f) T1 आसीनानां यथासुखं.

18 a) Ś1 K °तपसहास्. — b) Ś1 K1. 2 Dn3 D5 कर्षिताः; B1. 3. 4 कर्षितान्. — c) Ś1 K1. 2. 4 D2. 3 स; D1 S (except G3) च; D5 स्म (for हि).

19 a) B4 अधर्मा°. — b) K3. 4 D1. 3 G1. 2. 4 कौरवस्य. — c) K3 ते (for ये). B1–3 Dn2. n3 D4. 6 अनुवर्तंति. — d) K3 T1 M पश्यंतु.

20 b) G1 [इ]दम् (for [ए]तद्). K1 उपशिक्षिताः; K3 उपतिष्ठितं; D1 उपमंत्रितं; G1. 2. 4 उपलक्षितं. — c) Ś1 K1. 2 D5 T1 अनृशंसस्. Ś1 D5 कौंतेयस्. D2 अनृशंसे तु कौंतेये. — d) K2 तस्याधिक्ष्यान्; B Dc Dn D4. 6 T2 G तत्प्रत्यक्षं; D2. 3. 5 T1 M1 सेनाध्यक्षान्; M2 तस्याध्यक्षं.

21 a) D5 कौंतेयो; T1 M1 संरब्धं (for कौन्तेयं). — b) B Dn D4. 6 T2 G3 अपस्व(B2 °ज्व)रं; G2. 4 अपस्वनं (for अमर्षणम्). — d) K2 राजाभिभाषितः; T1 राजा न्यवारयत्.

Colpohon. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 Dn2 G2. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* K B D G1. 3 M घोषयात्रा. — *Adhy. name:* D1 दुर्योधनादीनां गंधर्वग्रहणं; M1 दुर्योधनादिजीवग्रहणं; M2 दुर्योधनग्रहणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B4 313; Dn1 (marg.). n3 241; Dn2 240; D1 244; T1 233; T2 G1 232; G2. 4 M 234. — *Śloka no.:* Dn D1 22.

232

1 a) M2 अधि° (for अभि°). — c) T1 पांडवान् (for कौरवान्). D3 S विषमं (T1 शरणं) (for विषम-). — After 1, D2 ins.:

1118* रक्षणीया महाबाहो मैवं वद महामते ।

2 T2 om. 2–3. — a) G1 लोके (for भेदा). — b) M1 महामते (for वृको°). — c) D1 धर्माणि (for वैराणि).

२३२

C. 3. 14935
B. 3. 243. 1
K. 3. 244. 1

युधिष्ठिर उवाच ।

अस्मानभिगतांस्तात भयार्ताञ्शरणैषिणः ।
कौरवान्विषमप्राप्तान्कथं ब्रूयास्त्वमीदृशम् ॥ १
भवन्ति भेदा ज्ञातीनां कलहाश्च वृकोदर ।
प्रसक्तानि च वैराणि ज्ञातिधर्मो न नश्यति ॥ २
यदा तु कश्चिज्ज्ञातीनां बाह्यः प्रार्थयते कुलम् ।
न मर्षयन्ति तत्सन्तो बाह्येनाभिप्रमर्षणम् ॥ ३
जानाति ह्येष दुर्बुद्धिरस्मानिह चिरोषितान् ।
स एष परिभूयास्मानकार्षीदिदमप्रियम् ॥ ४
दुर्योधनस्य ग्रहणाद्गन्धर्वेण बलाद्रणे ।
स्त्रीणां बाह्याभिमर्शाच्च हतं भवति नः कुलम् ॥ ५
शरणं च प्रपन्नानां त्राणार्थं च कुलस्य नः ।
उत्तिष्ठध्वं नरव्याघ्राः सज्जीभवत माचिरम् ॥ ६
अर्जुनश्च यमौ चैव त्वं च भीमापराजितः ।
मोक्षयध्वं धार्तराष्ट्रं ह्रियमाणं सुयोधनम् ॥ ७
एते रथा नरव्याघ्राः सर्वशस्त्रसमन्विताः ।
इन्द्रसेनादिभिः सूतैः संयताः कनकध्वजाः ॥ ८
एतानास्थाय वै तात गन्धर्वान्योद्धुमाहवे ।
सुयोधनस्य मोक्षाय प्रयतध्वमतन्द्रिताः ॥ ९
य एव कश्चिद्राजन्यः शरणार्थमिहागतम् ।
परं शक्त्याभिरक्षेत किं पुनस्त्वं वृकोदर ॥ १०
क इहान्यो भवेत्त्राणमभिधावेति चोदितः ।

— ^{d}) K_3 B Dc Dn $D_{1.4.6}$ कुलधर्मो. D_5 वि- (for न).

3 T_2 om. 3 (cf. v.l. 2). — ^{a}) G_1 हि (for तु). K_2 कस्य (for कश्चिज्). — ^{b}) $K_{1.2}$ बाह्यं. K_4 पोथ° (for प्रार्थ°). — ^{c}) G_1 मर्षयेरन् (for °यन्ति). S (except T_2 G_3) ते (for तत्). — ^{d}) K_3 D_5 [अ]पि प्रमर्शनं; K_4 G_4 [अ]भिप्रदर्शनं; B_2 [अ]भिप्रधर्षणं; B_4 [अ]पि समर्षणं; D_6 [अ]पि प्रदर्षणं. — Dn_2 ins. after 3: T_2, after 9^{ab}: G_2, after 9:

1119* परैः परिभवे प्राप्ते वयं पञ्चोत्तरं शतम् ।
परस्परविरोधे तु वयं पञ्च शतं तु ते ।

[Cf. 1121*, 1122*. (L. 1) Dn_2 अन्यैः सह विरोधे तु (for the prior half).]

4 ^{a}) K_4 कुशातिर्; G_1 जन्मतो (for जानाति). $B_{2.3}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 transp. हि and एष. M_1 दुर्मेधा (for दुर्बुद्धिर्). T_2 जन्मप्रभृति दुर्बुद्धिर्. — ^{c}) B_{1-3} Dn $D_{4.6}$ एवं (for एष).

5 ^{a}) K_4 M_1 सुयोधनस्य. $D_{1.5}$ ग्रहणं. — ^{b}) $Ś_1$ K Dc Dn $D_{1-4.6}$ G_3 प्रभो (K_3 किल) (for रणे). — ^{c}) $Ś_1$ $K_{2.3}$ B_2 Dc °मर्षाच्च.

6 ^{a}) T_1 शरण्यं. $D_{2.4}$ वः (for च). — ^{b}) Dc_2 त्राणार्थे. $B_{1.3}$ Dn $D_{4.6}$ च (for नः). — ^{c}) K_3 Dc $D_{1.2}$ $G_{2.4}$ उत्तिष्ठत; T_2 °ष्ठंतु; G_1 °ष्ठ त्वं. G_1 नरव्याघ्र. — ^{d}) G_1 °भव च (for °भवत).

7 ^{a}) $Ś_1$ K B_1 Dc $D_{1-3.5}$ चापि (for चैव). — ^{b}) K_4 भीमोपराजितः; B_{1-3} Dn $D_{4.6}$ G_3 वीरापराजितः; T_1 G_1 M_2 भीमापराजित. — ^{c}) B Dn $D_{4.6}$ G_3 नरव्याघ्रा (for धार्त°). — ^{d}) D_2 महाबलैः (for सुयो°).

8 ^{a}) $Ś_1$ K_2 B_2 रथान्. — ^{b}) $Ś_1$ °विदां वराः; $K_{1.2}$ °विशारदाः. — After 8^{ab}, B Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 ins.:

1120* धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां विमलाः काञ्चनध्वजाः ।
सस्वनानधिरोहध्वं नित्यसज्जानिमान्रथान् ।

[(L. 1) B_2 पुत्रस्य. Dc °प्रभाः (for °ध्वजाः). B_2 विमलान्कांचनध्वजान्.]

— ^{d}) K_3 संजाताः; D_1 संयाताः; T_1 संहताः; T_2 सायुधाः; G_2 संवृताः; M_2 सयत्नाः. $G_{1.4}$ कनकध्वजैः. $Ś_1$ $K_{1.2}$ संयतान्कनकध्वजान्.

9 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ Dn $D_{1.2}$ G_3 वै यत्ता (K_2 °त्तान्); B_{2-4} वै ततो; D_5 वै यत्नाद्; M_1 शत्रुघ्ना. — ^{b}) K_3 अर्हथ; M आशु वै (for आहवे). — T_2 ins. 1119* after 9^{ab}, G_2 after 9. — A passage given in App. I (No. 23) is ins. in G_1 after 9, in T_2 G_{2-4} M after 10.

10 ^{a}) G_1 transp. एव and कश्चिद्. B_4 एवं; D_1 एको; G_3 एष (for कश्चिद्). $K_{1.2}$ G_1 राजन्यं. — ^{b}) B_1 M_2 इहागतः; B_2 उपागतं (for इहागतम्). $K_{2.3}$ $D_{1.2}$ शरणार्थिनमागतं. — After 10, T_2 G_{2-4} M ins. a given in App. I (No. 23); cf. v.l. 9.

11 ^{a}) K_4 इहार्थे; B Dn D_{3-6} इहार्यो; G_2 इवान्यो; G_4 इवार्यो (for इहान्यो). K_4 Dc $D_{1.3}$ वदेत्; D_5 धरेत्; $G_{2.4}$ नयेत्; M दयेत् (for भवेत्). Dc $D_{1.3.5}$ $G_{2.4}$ M

प्राञ्जलिं शरणापन्नं दृष्ट्वा शत्रुमपि ध्रुवम् ॥ ११
वरप्रदानं राज्यं च पुत्रजन्म च पाण्डव ।
शत्रोश्च मोक्षणं क्लेशात्त्रीणि चैकं च तत्समम् ॥ १२
किं ह्यभ्यधिकमेतस्माद्यदापन्नः सुयोधनः ।
त्वद्बाहुबलमाश्रित्य जीवितं परिमार्गति ॥ १३
स्वयमेव प्रधावेयं यदि न स्याद्वृकोदर ।
विततोऽयं क्रतुर्वीर न हि मेऽत्र विचारणा ॥ १४
साम्नैव तु यथा भीम मोक्षयेथाः सुयोधनम् ।
तथा सर्वैरुपायैस्त्वं यतेथाः कुरुनन्दन ॥ १५
न साम्ना प्रतिपद्येत यदि गन्धर्वराडसौ ।
पराक्रमेण मृदुना मोक्षयेथाः सुयोधनम् ॥ १६
अथासौ मृदुयुद्धेन न मुञ्चेद्भीम कौरवान् ।
सर्वोपायैर्विमोच्यास्ते निगृह्य परिपन्थिनः ॥ १७
एतावद्धि मया शक्यं संदेष्टुं वै वृकोदर ।
वैताने कर्मणि तते वर्तमाने च भारत ॥ १८

वैशंपायन उवाच ।

अजातशत्रोर्वचनं तच्छ्रुत्वा तु धनंजयः ।
प्रतिजज्ञे गुरोर्वाक्यं कौरवाणां विमोक्षणम् ॥ १९

अर्जुन उवाच ।

यदि साम्ना न मोक्ष्यन्ति गन्धर्वा धृतराष्ट्रजान् ।
अद्य गन्धर्वराजस्य भूमिः पास्यति शोणितम् ॥ २०

वैशंपायन उवाच ।

अर्जुनस्य तु तां श्रुत्वा प्रतिज्ञां सत्यवादिनः ।
कौरवाणां तदा राजन्पुनः प्रत्यागतं मनः ॥ २१ C. 3. 14956 B. 3. 243. 22 K. 3. 244. 38

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्वात्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३२ ॥

प्राणान्; D_2 इह को यो धरेत्प्राणान्; T कदर्योपि (T_2 °नु-) नयेत्प्राणान्. — ^{b}) G_{2-4} अनुधावेति. Dc $D_{1.2}$ नोदितः. — ^{d}) K_3 $D_{2.5}$ अभिद्रुतं (for अपि ध्रुवम्).

12 ^{b}) $B_{1.3}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 पांडवाः. — ^{c}) $Ś_1$ K_2 शौंडा° (for शत्रो°). G_1 रक्षणं (for मो°). — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ तीव्रं चैकत्र (for त्रीणि चैकं च). — After 12, D_1 (marg.) ins.:

1121* एते शतं वयं पञ्च यावद्वयं परस्परम् ।
परैस्तु परिभूतानां वयं पञ्च शतोत्तरम् ।
[Cf. 1119*, 1122*.]

13 ^{a}) K_3 किं ह्यन्याधिकम्; B Dn किं चाप्यधिकम्; Dc D_4 किं चाभ्यधिकम्; T $G_{1.2.4}$ M न ह्यभ्य($G_{2.4}$ °त्य)-धिकम्. D_2 किंचिदन्यधिकं चैव. — ^{d}) $B_{1.3.4}$ Dn $D_{2.4.6}$ T $G_{1.3}$ परिमार्गते; D_5 परमां गतिं.

14 After 14^{ab}, K_1 reads 18^{c}–19^{b}. — ^{c}) B Dn D_{4-6} G_3 मे (for ऽयं). — D_2 om. 14^{d}–15^{d}. — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ न ह्यमित्र($Ś_1$ °मुत्र)विचारणा. — After 14, M_1 ins. (a v.l. of 1119*):

1122* परैः परिभवे प्राप्ते वयं पञ्चोत्तरं शतम् ।
परस्परविरोधे तु वयं पञ्चैव ते शतम् ।
[Cf. 1121*.]

15 D_2 om. 15 (cf. v.l. 14). — ^{a}) $K_{1.2}$ साम्नैर्वा; Dc सांत्वैव (for साम्नैव). K_4 च (for तु). B_1 T_2 G_1 यथा वीर; M यदानेन (for यथा भीम). — After 15^{ab}, G_1 ins.:

1123* यथासौ मृदुयुक्तेन मुञ्चे भीम सकौरवान् ।

— G_1 om. 15^{cd}. — ^{c}) M तदा (for तथा).

16 ^{a}) Dc (by transp.) साम्ना न; T_1 साम्ना तु; M_2 न साम. — ^{b}) B_1 तदा; T_2 इह (for असौ).

17 ^{a}) T_1 तथासौ; T_2 यदासौ. $Ś_1$ $K_{1.2}$ T_2 G_2 मृदुयत्नेन; T_1 °युक्तेन. G_1 पराक्रमेण मृदुना. — ^{b}) $Ś_1$ कौरवं. — ^{c}) B_1 D_1 $G_{1.4}$ विमुच्या°; Dc विमोक्षा° (for विमोच्या°).

18 ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ संदेशं (for °ष्टुं). M_1 पुरुषर्षभ (for वै वृकोदर). D_2 कौरवाणां विमोक्षणे. — K_1 reads 18^{c}–19^{b} after 14^{ab}. — 18^{c}=1. 57. 91^{c}. — After 18, $G_{2.4}$ ins.:

1124* वरप्रदानं सुमहद्याचकस्य प्रकीर्तितम् ।

19 $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ T_2 G_{2-4} M om. the ref. For K_1 cf. v.l. 18. — ^{a}) M_1 वचनात्. — ^{b}) $B_{2.4}$ च; T G_1 M_1 [अ]थ (for तु). D_2 श्रुत्वा पार्थो धनंजयः. — ^{c}) K_{1-3} B_4 Dc D_1 T $G_{1.2}$ M वाक्यात् (for वाक्यं). — ^{d}) Dn_1 $D_{2.3}$ विमोक्षणे.

20 T G_2 M om. the ref. G_4 धनंजयः (for अर्जुन उ°). — ^{a}) A few MSS. मोक्षंति. — ^{b}) $K_{1.2}$ B_4 Dc $D_{1.3.5}$ G_4 M_1 धृतराष्ट्रजं.

21 ^{a}) D_2 तदा; D_3 च तां (for तु तां). G_1 सत्यां (for श्रुत्वा). — ^{c}) B_1 Dn_1 तथा राजन्; D_5 महाराज (for तदा राजन्). — ^{d}) T_2 प्रत्यागमन्.

Colophon. — *Major parvan:* $Ś_1$ $K_{1.2}$ $G_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* K B D $G_{1.3}$ M_2 घोषयात्रा. — *Adhy.*

२३३

C. 3. 14957
B. 3. 244. 1
K. 3. 245. 1

वैशंपायन उवाच ।
युधिष्ठिरवचः श्रुत्वा भीमसेनपुरोगमाः ।
प्रहृष्टवदनाः सर्वे समुत्तस्थुर्नरर्षभाः ॥ १
अभेद्यानि ततः सर्वे समनह्यन्त भारत ।
जाम्बूनदविचित्राणि कवचानि महारथाः ॥ २
ते दंशिता रथैः सर्वे ध्वजिनः सशरासनाः ।
पाण्डवाः प्रत्यदृश्यन्त ज्वलिता इव पावकाः ॥
तान्रथान्साधु संपन्नान्संयुक्ताञ्जवनैर्हयैः ।
आस्थाय रथशार्दूलाः शीघ्रमेव ययुस्ततः ॥ ४
ततः कौरवसैन्यानां प्रादुरासीन्महास्वनः ।
प्रयातान्सहितान्दृष्ट्वा पाण्डुपुत्रान्महारथान् ॥ ५
जितकाशिनश्च खचरास्त्वरिताश्च महारथाः ।
क्षणेनैव वने तस्मिन्समाजग्मुरभीतवत् ॥ ६
न्यवर्तन्त ततः सर्वे गन्धर्वा जितकाशिनः ।
दृष्ट्वा रथगतान्वीरान्पाण्डवांश्चतुरो रणे ॥ ७
तांस्तु विभ्राजतो दृष्ट्वा लोकपालानिवोद्यतान् ।
व्यूढानीका व्यतिष्ठन्त गन्धमादनवासिनः ॥ ८
राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा धर्मराजस्य धीमतः ।
क्रमेण मृदुना युद्धमुपक्रामन्त भारत ॥ ९
न तु गन्धर्वराजस्य सैनिका मन्दचेतसः ।
शक्यन्ते मृदुना श्रेयः प्रतिपादयितुं तदा ॥ १०
ततस्तान्युधि दुर्धर्षः सव्यसाची परंतपः ।

name: M_2 अर्जुनप्रतिज्ञा. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B_4 314; Dn_1 (erroneously) 142; Dn_2 241; Dn_3 242; D_1 245; T_1 $G_{2.4}$ M_1 235; T_2 G_1 233; M_2 सप्त(*inf. lin.* पंच)द्विशततमो (sic). — *Śloka no.:* Dn 22; D_1 21.

233

1 ^{a}) G_2 अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा; M_1 राज्ञस्तद्वचनं श्रु°. — ^{d}) B_2 नराधिपाः; M_1 महारथाः (for नरर्षभाः).

2 ^{d}) M_1 °बलाः (for °रथाः). — After 2, B D (except D_{1-3}) ins.:

1125* आयुधानि च दिव्यानि विविधानि समादधुः ।

[$B_{1.4}$ Dc दीप्तानि (for दिव्यानि). Dc समाददुः.]

3 ^{a}) $K_{1.2}$ दंशितरथाः. G_1 M_1 सर्वैर्. — ^{c}) Ś$_1$ K_2 प्रतिदृश्यंत. — ^{d}) $K_{1.4}$ B_2 D_1 T_2 ज्वलंत (for ज्वलिता).

4 ^{a}) B_1 ते रथान्; Dc_2 तत्रस्थान्; D_3 (*sup. lin.* as in text) तांस्तथा. $K_{1.2}$ तान्सर्वान्सहसंपन्नान्. — ^{b}) $K_{1.2}$ $D_{1-3.5}$ T_1 G_2 M सुयुक्तान्; Dc प्रमु(Dc_2 °यु)क्तान्. K_{1-3} B_3 यवनैर् (for जवनैर्). — ^{c}) K_3 D_3 T_1 $G_{1.2}$ M_1 नर° (for रथ°). — ^{d}) T $G_{1.2}$ तदा (for ततः).

5 ^{b}) T_1 आविरा° (for प्रादुरा°). — G_2 om. 5^c–7^b. — ^{c}) G_4 M_2 प्रयतान्. — ^{d}) M_1 पांडवांश्चंडविक्रमान्.

6 G_2 om. 6 (cf. v.l. 5). — ^{a}) Hypermetric! T_2 जितारयश्च; G_4 °काशिनः (om. च). $D_{1.2}$ $G_{1.4}$ खचरान् (for खचराः). — ^{b}) T_2 त्वरिताश्वा; G_4 °तांश्च. — ^{c}) K_4 [ए]वं (for [ए]व). G_4 चास्मिन् (for तस्मिन्). — ^{d}) T_1 अभि° (for समा°). D_2 गंधर्वान्प्रतिपेदिरे.

7 G_2 om. 7^{ab} (cf. v.l. 5); K_3 om. 7^a–8^b. — ^{a}) K_2 निवर्तंत; Dc व्यव°; D_2 प्रतिजग्मुस्; T_1 न्यवर्तंत. — ^{c} $D_{1.2}$ रथागतान्. — ^{d}) T_2 G_1 °च ततो (for चतुरो).

8 K_3 om. 8^{ab} (cf. v.l. 7). — ^{a}) D_5 ततो (for तांस्तु). Ś$_1$ K_1 B_{1-3} Dn $D_{4.6}$ G_3 विभ्राजितान्; D_{1-3} G_2 M_2 °जितो. — ^{c}) K_3 $G_{1.2}$ ह्यति° (for व्यति°). T_1 °नीकानतिष्ठंत. — ^{d}) $D_{1.3}$m गंधर्वा वनचारिणः (D_3m °वासिनः).

9 ^{a}) D_1 च (for तु). G_1 वचनाद्. Ś$_1$ $K_{1.2}$ M स्मृत्वा; G_1 एव (for श्रुत्वा). — ^{b}) $K_{3.4}$ B D (except $D_{1.5}$) T_1 G_3 M_2 धर्मपुत्रस्य धी°; M_1 धर्मसूनोर्महात्मनः. — ^{c}) $G_{1.3}$ युक्ता (for युद्धम्). — ^{d}) $K_{1.3.4}$ D_5 उपाक्रामंत; K_2 उपाक्रामंतु; B Dn $D_{4.6}$ G_3 उपक्रांतं च; Dc अपाक्रामंत; T_2 G_1 समुपाक्रांत. T_1 M_1 भारताः.

10 ^{b}) B_4 $G_{3.4}$ मंदतेजसः; T_2 मूढचेतसः. T_1 युक्तं कर्म जुगुप्सितं (= 12^b). — ^{c}) K_1 श्रेष्ठः; K_2 श्रेष्ठे (for श्रेयः). Ś$_1$ शक्यंते मृदुयत्नेन. — ^{d}) K_3 यथा; K_4 B_2 Dc $Dn_{1.n3}$ $D_{3.4.6}$ यदा (for तदा).

11 ^{a}) K_4 B_1 D_3 T_1 युद्धदुर्धर्षान्; B_{2-4} Dn $D_{4.6}$ T_2 $G_{1.3}$ M_2 युधि दुर्धर्षान्. — ^{b}) T_1 धनंजयः (for परं°).
G_1 मृदु° (for सान्त्व°). — ^{d}) T_2 G_1 वने (for रणे).

सान्त्वपूर्वमिदं वाक्यमुवाच खचरान्रणे ॥ ११
नैतद्गन्धर्वराजस्य युक्तं कर्म जुगुप्सितम् ।
परदाराभिमर्शश्च मानुषैश्च समागमः ॥ १२
उत्सृजध्वं महावीर्यान्धृतराष्ट्रसुतानिमान् ।
दारांश्चैषां विमुञ्चध्वं धर्मराजस्य शासनात् ॥ १३
एवमुक्तास्तु गन्धर्वाः पाण्डवेन यशस्विना
उत्स्मयन्तस्तदा पार्थमिदं वचनमब्रुवन् ॥ १४
एकस्यैव वयं तात कुर्याम वचनं भुवि ।
यस्य शासनमाज्ञाय चराम विगतज्वराः ॥ १५
तेनैकेन यथादिष्टं तथा वर्ताम भारत ।
न शास्ता विद्यतेऽस्माकमन्यस्तस्मात्सुरेश्वरात् ॥ १६
एवमुक्तस्तु गन्धर्वैः कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
गन्धर्वान्पुनरेवेदं वचनं प्रत्यभाषत ॥ १७
यदि साम्ना न मोक्षध्वं गन्धर्वा धृतराष्ट्रजम् ।
मोक्षयिष्यामि विक्रम्य स्वयमेव सुयोधनम् ॥ १८
एवमुक्त्वा ततः पार्थः सव्यसाची धनंजयः
ससर्ज निशितान्बाणान्खचरान्खचरान्प्रति ॥ १९
तथैव शरवर्षेण गन्धर्वास्ते बलोत्कटाः ।
पाण्डवानभ्यवर्तन्त पाण्डवाश्च दिवौकसः ॥ २०
ततः सुतुमुलं युद्धं गन्धर्वाणां तरस्विनाम् ।
बभूव भीमवेगानां पाण्डवानां च भारत ॥ २१ C. 3. 14978 B. 3. 244. 22 K. 3. 245. 21

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रयस्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३३

— After 11, B Dc Dn D4. 6 G3 ins.:

1126* विसर्जयत राजानं भ्रातरं मे सुयोधनम् ।

12 B Dc Dn D4. 6 G3 read 12–13 after 15. — ^{a}) Dn2 ते (for [ए]तद्). — ^{c}) Ś1 K1. 2 B4 Dn2. n3 D3. 6 °मर्षश्च. — ^{d}) D1 मनुष्यैश्च. G1 समागतः.

13 For B Dc Dn D4. 6 G3 cf. v.l. 12. — ^{a}) B Dn2 D3 G3 M2 उत्सृज्यध्वं. K4 Dc Dn D5 G3 M1 महावीर्या. — ^{c}) G4 दासान् (for दारान्). G1 [ए]त्वां (sic) (for [ए]षां). K4 विमुंचंतु. — ^{d}) D2 विधर्मः सुमहानयं.

14 ^{a}) B1–3 Dn D4. 6 त एवमुक्ता (for एवमुक्तास्तु).

15 ^{a}) B1 एकैकस्य. — ^{b}) B1 Dc विभो; M सदा (for भुवि). — ^{c}) B1 आस्थाय (for आज्ञाय). — ^{d}) B Dn D1. 2. 4. 6 चरामो. — After 15, B Dc Dn D4. 6 G3 read 12–13.

16 ^{a}) Ś1 K B1 D1–3 यथोद्दिष्टं; B3 (m as in text) यथान्यायं; G1 समादिष्टं. — ^{b}) D2 यथा (for तथा). T G1. 2. 4 कर्तास्म (T2 °स्मि); M कुर्मं स्म (for वर्ताम).

17 ^{a}) B1. 3 Dn D4. 6 G3. 4 तु (for स). — ^{b}) M2 युधिष्ठिरः (for धनं°). — M2 om. (hapl.) 17^{c}–19^{b}. — ^{c}) G2. 4 [ए]तान् (for [इ]दं).

18 M2 om. 18 (cf. v.l. 17). — ^{a}) B1–3 Dn D5. 6 T1 G3 यदा. B1 न साम्ना (by transp.). K2 B2–4 Dn D4. 6 G3 मुंच° (for मोक्ष°). — ^{b}) K3 B2–4 Dc Dn D4. 6 धृतराष्ट्रजान्. B1 धर्मराजस्य शासनात्.

19 M2 om. 19^{ab} (cf. v.l. 17). — ^{a}) D5 तु गंधर्वान् (for ततः पार्थः). — ^{b}) D5 कुंतीपुत्रो (for सव्य°). K4 T2 G1 परंतपः (for धनं°). — ^{c}) M घोरान् (for बाणान्). — ^{d}) Ś1 K1–3 D1 G1. 2. 4 खेचरान्खेचरान्प्रति.

20 ^{a}) Ś1 Dc Dn D2. 3. 5 T1 शरवर्षाणि. — ^{b}) T1 च (for ते). S (except G3 M2) मदोत्कटाः. — ^{c}) Ś1 K Dc D1–3. 5 अभ्य(K2 °भि)वर्षंत; T1 अभिवर्तंत.

21 ^{a}) Dc2 सतुमलं; D2 तु तुमलं; S (except G3) समभवद्. — ^{c}) S (except G3) तत्र तद् (for बभूव). — ^{d}) K4 तरस्विनः; G1 महात्मनां (for च भारत).

Colophon om. in D2. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 Dn2 G2. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* K B D (D2 om.) G1. 3 घोषयात्रा. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B4 315; Dn1 (marg.). n3 243; Dn2 242; D1 246; T1 G2. 4 M 236; T2 G1 234. — *Śloka no.:* Dn D1 21.

234

1 T2 om. 1; T1 om. the ref. — ^{c}) K3 विसृजताः; D3 व्यसृजंता (for °जन्तः). K3 दीप्तं; B4 दिव्यान् (for दीप्तान्). — ^{d}) = (var.) 11^{d}. T2 गंधर्वाः (for समन्तात्). K1. 4 D3 T1 G2. 4 M अभ्य°; K2 अभि°; K3 D5 परि° (for पर्य°).

२३४

C. 3. 14979
B. 3. 245. 1
K. 3. 246. 1

वैशंपायन उवाच ।
ततो दिव्यास्त्रसंपन्ना गन्धर्वा हेममालिनः ।
विसृजन्तः शरान्दीप्तान्समन्तात्पर्यवारयन् ॥ १
चत्वारः पाण्डवा वीरा गन्धर्वाश्च सहस्रशः ।
रणे संन्यपतन्राजंस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २
यथा कर्णस्य च रथो धार्तराष्ट्रस्य चोभयोः ।
गन्धर्वैः शतशश्छिन्नौ तथा तेषां प्रचक्रिरे ॥ ३
तान्समापततो राजन्गन्धर्वाञ्शतशो रणे ।
प्रत्यगृह्णन्नरव्याघ्राः शरवर्षैरनेकशः ॥ ४
अवकीर्यमाणाः खगमाः शरवर्षैः समन्ततः ।
न शेकुः पाण्डुपुत्राणां समीपे परिवर्तितुम् ॥ ५
अभिक्रुद्धानभिप्रेक्ष्य गन्धर्वानर्जुनस्तदा ।
लक्षयित्वाथ दिव्यानि महास्त्राण्युपचक्रमे ॥ ६
सहस्राणां सहस्रं स प्राहिणोद्यमसादनम् ।
आग्नेयेनार्जुनः संख्ये गन्धर्वाणां बलोत्कटः ॥ ७
तथा भीमो महेष्वासः संयुगे बलिनां वरः ।
गन्धर्वाञ्शतशो राजञ्जघान निशितैः शरैः ॥ ८
माद्रीपुत्रावपि तथा युध्यमानौ बलोत्कटौ ।
परिगृह्याग्रतो राजञ्जघ्नतुः शतशः परान् ॥ ९
ते वध्यमाना गन्धर्वा दिव्यैरस्त्रैर्महात्मभिः ।
उत्पेतुः खमुपादाय धृतराष्ट्रसुतांस्ततः ॥ १०
तानुत्पतिष्णून्बुद्ध्वा तु कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
महता शरजालेन समन्तात्पर्यवारयत् ॥ ११
ते बद्धाः शरजालेन शकुन्ता इव पञ्जरे ।

2 ^{a}) B$_1$ चापि (for वीरा). K$_1$ पांडवाश्च महात्मानो; T$_2$ G$_{1.2.4}$ चतुरः पांडवान्वीरान्. — ^{d}) = 1. 1. 77^d; 201. 9^d; etc., etc. Dc शरवर्षैरनेकशः.

3 ^{c}) K$_4$ शतधा छिन्नस्; D$_1$ शरसंछन्नस्; D$_3$ G$_{1.2.4}$ शतशश्छिन्नस्. — ^{d}) G$_1$ चैषां (for तेषां).

4 ^{a}) M$_1$ समाधावतो. B$_2$ दृष्ट्वा (for राजन्). — ^{c}) K$_2$ प्रतिगृह्ण°; D$_1$ अभ्यगृह्ण°.

5 ^{a}) Hypermetric! K$_4$ D$_{1-3}$ T G$_{1.2.4}$ M आकीर्य°; B$_{1-3}$ Dn D$_{4.6}$ G$_3$ ते कीर्य° (for अवकीर्य°). K$_2$ शुगमाः; K$_3$ श्वगमाः; B$_4$ सुखगाः; S (except G$_3$) खचराः (for खगमाः). — ^{b}) D$_2$ पांडुपुत्राः (for शर°). B$_{2.4}$ G$_4$ अनेकशः; D$_2$ महौजसः (for सम°). — D$_2$ om. 5^{cd}. — ^{d}) K$_4$ समीपं.

6 ^{a}) K$_{1.2.4}$ B$_{2.4}$ D$_2$ अतिक्रुद्धान्. B$_2$ अतिक्रुद्धो; B$_3$ D$_{2.4.6}$ G$_3$ अभिक्रुद्धो; G$_{2.4}$ M अभिप्रायाद् (for अभिप्रेक्ष्य). — ^{b}) G$_{2.4}$ तथा (for तदा). — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ च; B$_2$ तु (for [अ]थ). — ^{d}) B$_4$ [उ]पचक्रिरे; D$_3$ प्रचक्रमे (for [उ]पचक्रमे). — After 6, K$_{1.2}$ ins.:

1127* तान्समापततो राजन्दिव्यास्त्रैरभिवर्षयन् ।

[Prior half = 4^a.]

7 ^{a}) K$_4$ सहस्रज्ञः; B$_1$ °स्रं तु; B$_{2-4}$ Dc Dn D$_{4.6}$ T$_1$ G$_{2.3}$ °स्राणि; D$_5$ °स्रं च; G$_4$ M °स्रं हि (for °स्रं स). — ^{c}) K$_2$ आग्नेयो नार्जुनं; T$_2$ अजितानार्जुनः (sic); G$_{1.2.4}$ अजेयानर्जुनः. T$_2$ M संखे; G$_1$ संघे (for संख्ये). — ^{d}) S (except G$_3$) गंधर्वान्सूर्यवर्चसः.

8 ^{a}) S (except T$_2$ G$_3$) महाबाहुः (for महे°). — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ संग्रामे; M$_1$ °रध्यो (for °युगे). — ^{c}) S (except G$_3$) तत्र (for राजञ्). B$_1$ गंधर्वाञ्शतसाहस्राञ्.

9 ^{a}) T$_1$ माद्रीपुत्रानपि. B$_4$ S (except G$_{2.3}$) ततो (for तथा). — ^{b}) S (except G$_3$) द्रव(G$_1$ भ्रम)माणान्पराङ्मुखान्. — ^{c}) D$_4$ परिपृच्छ्य (for °गृह्य). T$_1$ द्युतिं (for [अ]ग्रतो). — ^{d}) Ś$_1$ K$_2$ D$_5$ T$_2$ G$_1$ शतशोपरान्; K$_1$ शतशोपमान्; M$_2$ ते महारथान्.

10 ^{b}) Ś$_1$ D$_1$ महाबलाः; K$_{1-3}$ Dc D$_{2.3.5}$ °बलैः; B$_{1.3}$ Dn D$_{4.6}$ G$_3$ °रथैः; B$_4$ °रथाः (for °त्मभिः). — ^{c}) K$_1$ उपाधाय; B$_4$ समादाय. — ^{d}) K$_1$ धार्तराष्ट्रसुतान्. B$_2$ D$_3$ तदा (for ततः).

11 ^{a}) K$_4$ उत्पतिष्यन्. B Dn D$_{4.6}$ G$_3$ स तानुत्पतितान्दृष्ट्वा. — ^{c}) K$_{1.2}$ B$_{1.4}$ D$_1$ M$_1$ °वर्षेण (for °जालेन). — 11^d=(var.) 1^d. — K$_4$ om. (hapl.) 11^d–12^a.

12 K$_4$ om. 12^a (cf. v.l. 11). — ^{a}) K$_3$ D$_5$ नद्धाः; M रुद्धाः (for बद्धाः). — ^{b}) K$_1$ शकुंत इव पंजिरे (sic). — ^{c}) Ś$_1$ D$_{1.2.5}$ फल्गुनं; K$_{1.2.4}$ D$_3$ फल्गुने; K$_3$ फाल्गुनं; G$_2$ M अर्जुने (for अर्जुनं). M क्रुद्धा. — ^{d}) K$_{1.2}$ °शक्त्यसिवृष्टयः; K$_3$ °शक्रसिवृष्टिभिः; K$_4$ D$_{2.3.5}$ T$_1$ M °शक्त्यसिवृष्टिभिः.

ववर्षुरर्जुनं क्रोधाद्गदाशक्त्यृष्टिवृष्टिभिः ॥ १२
गदाशक्त्यसिवृष्टीस्ता निहत्य स महास्त्रवित् ।
गात्राणि चाहनद्भल्लैर्गन्धर्वाणां धनंजयः ॥ १३
शिरोभिः प्रपतद्भिश्च चरणैर्बाहुभिस्तथा ।
अश्मवृष्टिरिवाभाति परेषामभवद्भयम् ॥ १४
ते वध्यमाना गन्धर्वाः पाण्डवेन महात्मना ।
भूमिष्ठमन्तरिक्षस्थाः शरवर्षैरवाकिरन् ॥ १५
तेषां तु शरवर्षाणि सव्यसाची परंतपः ।
ः संवार्य तेजस्वी गन्धर्वान्प्रत्यविध्यत ॥ १६
स्थूणाकर्णेन्द्रजालं च सौरं चापि तथार्जुनः ।
आग्नेयं चापि सौम्यं च ससर्ज कुरुनन्दनः ॥ १७
ते दह्यमाना गन्धर्वाः कुन्तीपुत्रस्य सायकैः ।
दैतेया इव शक्रेण विषादमगमन्परम् ॥ १८
ऊर्ध्वमाक्रममाणाश्च शरजालेन वारिताः ।
विसर्पमाणा भल्लैश्च वार्यन्ते सव्यसाचिना ॥ १९
गन्धर्वांस्त्रासितान्दृष्ट्वा कुन्तीपुत्रेण धीमता ।
चित्रसेनो गदां गृह्य सव्यसाचिनमाद्रवत् ॥ २०
तस्याभिपततस्तूर्णं गदाहस्तस्य संयुगे ।
गदां सर्वायसीं पार्थः शरैश्चिच्छेद सप्तधा ॥ २१
स गदां बहुधा दृष्ट्वा कृत्तां बाणैस्तरस्विना ।
संवृत्य विद्ययात्मानं योधयामास पाण्डवम् ।
अस्त्राणि तस्य दिव्यानि योधयामास खे स्थितः ॥ २२
गन्धर्वराजो बलवान्माययान्तर्हितस्तदा ।
अन्तर्हितं समालक्ष्य प्रहरन्तमथार्जुनः ।
ताडयामास खचरैर्दिव्यास्त्रप्रतिमन्त्रितैः ॥ २३
अन्तर्धानवधं चास्य चक्रे क्रुद्धोऽर्जुनस्तदा । C. 3. 15004 B. 3. 245. 26 K. 3. 246. 26

13 a) K3 °वृष्टा स; B Dc Dn D1. 3. 4. 6 T2 G2 °शक्त्यृष्टिवृष्टीस्ता; T1 G1 °शक्त्यसिवृष्टिं तां. — b) Ś1 K D1–3. 5 T निपात्य; M °वार्य (for °हत्य). B Dc Dn D4. 6 G1. 3 परमास्त्रवित्; M सुमहास्त्र°. — c) Dc शस्त्राणि (for गात्राणि). Ś1 K B4 D5 व्यहनत्; B1 D1–3 व्यहरत्; S (except G3) प्राहरत् (for चाहनत्). G1. 2 M2 फल्लैर् (for भल्लैर्).

14 b) B3 transp. चरणैः and बाहुभिः. — d) Ś1 K1. 2. 4 चादध(K2 °द)द्; K3 अदधद्; D2 वादधद् (for अभवद्).

15 b) Ś1 K B2 Dc D1–3. 5 यशस्विना (for महा°). — c) Ś1 K1. 2 Dc भूयिष्ठम्; K3. 4 D1–3 T1 G1 M2 भूमिस्थम्; D4 G3 भूमिष्ठान्.

16 a) D2 तच्छस्त्रजालं संभिद्य. — b) D2 पांडुपुत्रः (for सव्य°). — c) K2 संतार्य; K3 B1 D5 संधार्य. — d) B3 प्रत्ययुध्यत.

17 a) Ś1 K1. 2 B1 D1. 2 °कर्णं च जालं च; Dc °कर्णे (Dc2 °र्णं) च याम्यं च; T2 G1 °कर्णास्त्रजालं च; G2. 4 M °कर्णेंद्रजाले च. — b) B2. 4 शौरं; D1 स्रोतं; D3 शौणं; T G1. 2. 4 M2 स्रोतश् (for सौरं). M1 वायव्यं च (for सौरं चापि). Ś1 K1. 2 धनंजयः; G4 धनंजयं (for तथार्जुनः). — c) G1 सौमुख्यं (for सौम्यं च).

18 a) Ś1 K2 G1 वध्य°; K3 नाह्य° (for दह्य°). — c) K1. 2 चक्रेण (for शक्रेण).

19 a) K B2 D1–3. 5 ऊर्ध्वमुत्क्रम°; B1 ऊर्ध्वमुत्क्रम्य°. — b) S (except G3. 4) शरवर्षेण. T1 पातिताः. — c) G3 फल्लै° (for भल्लै°). — d) Ś1 K3 D3 धार्यंते; K1. 2 दार्यंते (for वार्यन्ते).

20 a) T1 ताडि° (for त्रासि°). — b) M2 पांडुपुत्रेण. B Dc Dn D1. 4 T2 G2. 3 भारत; T1 ताडितः (for धीमता).

21 a) Ś1 तस्याज°; T1 तस्याप्या°; M तस्याभिद्रवत°. — d) T1 तथा चिच्छेद सायकैः.

22 a) Ś1 K1. 3. 4 D2. 3 तां (for स). M2 कृत्तां (for दृष्ट्वा). G4 गदां बहुविधां दृष्ट्वा. — b) M2 दृष्ट्वा (for कृत्तां). — c) G1. 2. 4 संहृत्य (for °वृत्य). D1 संवृत्य माययात्मानं. — d) T1 क्रोधयामास. D2 ततश्चांतर्दधे मृधे. — D2 om. 22ef. — e) K1 सर्व- (for तस्य). B4 संप्रयुक्तानि (for तस्य दिव्यानि). — f) K3 रोध°; G2 पोथ°; M1 चोद° (for योध°). D3 संस्थितः; G1 वै स्थितं; G4 खे स्थितं. B Dc Dn D4 G3 संप्रयुक्तानि (B4 गंधर्वेण च) सर्वशः. — After 22, B Dc Dn D4. 6 G3 ins.:

1128* दिव्यैरस्त्रैस्तदा वीरः पर्यवारयदर्जुनः ।
स वार्यमाणस्तैरस्त्रैरर्जुनेन महात्मना ।

23 b) K1. 2 स्थितः (for तदा). — c) Ś1 B Dn D4. 6 G3 तमा(B2 °दा)लक्ष्य; D1 समासाद्य; T1 समाज्ञाय. — d) Ś1 K Dc1 D1–3. 5 T1 तथा° (for अथा°). — f) T1 दिव्यास्त्रैः.

24 a) B2 G1 तस्य; T1 चक्रे (for चास्य). — b) T1 तथा (for चक्रे). Ś1 ततः; K2 G2 तथा (for तदा). — c) Ś1 शब्दवेद्य; K1–3 Dn D1–3. 5 G4 °वेधं; B1 सप्तचित्रं; B2

C. 3. 15004 B. 3. 245. 26 K. 3. 246. 26 शब्दवेध्यमुपाश्रित्य बहुरूपो धनंजयः ॥ २४
स वध्यमानस्तैरस्त्रैरर्जुनेन महात्मना ।
अथास्य दर्शयामास तदात्मानं प्रियः सखा ॥ २५
चित्रसेनमथालक्ष्य सखायं युधि दुर्बलम्
संजहारास्त्रमथ तत्प्रसृष्टं पाण्डवर्षभः ॥ २६
दृष्ट्वा तु पाण्डवाः सर्वे संहृतास्त्रं धनंजयम् ।
संजह्रुः प्रद्रुतानश्वाञ्शरवेगान्धनूंषि च ॥ २७
चित्रसेनश्च भीमश्च सव्यसाची यमावपि ।
पृष्ट्वा कौशलमन्योन्यं रथेष्वेवावतस्थिरे ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुस्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३४ ॥

२३५

वैशंपायन उवाच ।
ततोऽर्जुनश्चित्रसेनं प्रहसन्निदमब्रवीत् ।
मध्ये गन्धर्वसैन्यानां महेष्वासो महाद्युतिः ॥ १
किं ते व्यवसितं वीर कौरवाणां विनिग्रहे ।
किमर्थं च सदारोऽयं निगृहीतः सुयोधनः ॥ २

चित्रसेन उवाच ।
विदितोऽयमभिप्रायस्तत्रस्थेन महात्मना
दुर्योधनस्य पापस्य कर्णस्य च धनंजय ॥ ३
वनस्थान्भवतो ज्ञात्वा क्लिश्यमानाननर्हवत् ।
इमेऽवहसितुं प्राप्ता द्रौपदीं च यशस्विनीम् ॥ ४

°भिन्नं; $B_{3.4}$ Dc $D_{4.6}$ G_3 °विद्धं (for °वेध्यं). $K_{1.3.4}$ Dc $D_{3.5}$ अपाश्रित्य; B Dn $D_{4.6}$ G_3 समाश्रित्य; D_2 उपाहत्य; T_2 G_1 अथालक्ष्य. — [d]) K_3 °रूप-; $D_{1-3.5}$ °रूपं.

25 [a]) $K_{1.2}$ ते वध्यमाना°. — [b]) D_2 चित्रसेनो (for अर्जु°). D_1 महाबलः; M_1 [अ]मितौजसा (for महा°). — [c]) B_{1-3} $D_{4.6}$ अन्यथा; B_4 Dn D_1 ततोस्य (for अथास्य). — After 25, B Dc Dn $D_{4.6}$ ins.:

1129* चित्रसेनस्तथोवाच सखायं युधि विद्धि माम् ।

26 [a]) $B_{1.4}$ समालक्ष्य; T_1 तथालक्ष्य; T_2 $G_{2.4}$ अथासाद्य. — [b]) T_2 G_1 M_2 सहायं (for सखायं). B_4 transp. युधि and दुर्बलम्. T_2 $G_{1.2.4}$ इति (for युधि). $K_{1.2}$ विह्वलः; $K_{3.4}$ Dc $D_{1-3.5}$ T_1 M विह्वलं; T_2 G_1 विस्मितं; $G_{2.4}$ विस्मितः (for दुर्बलम्). — [d]) K_3 प्रसृष्टः; B $D_{3.5}$ S (except T_2) प्रहृष्टः (for प्रसृष्टं). $K_{1.3.4}$ $D_{1-3.5}$ भरतर्षभ; T_1 पांडवस्तदा.

27 [a]) D_1 पांडवं. — [c]) B_3m संक्रुद्धः; S (except G_3) जगृहुः (for संजह्रुः). G_4 तत्र तान् (for प्रद्रुतान्). Dc पार्थान्; D_1 अस्त्रान् (for अश्वान्). — [d]) Dc_1 शरवेग-; T_1 शरवर्ष-; T_2 G_1 शरवर्षं; $G_{2.4}$ शरवेगं.

28 [a]) M_2 संप्रेक्ष्य (for भीमश्च). — [b]) G_4 [उ]भौ (for [अ]पि). — [c]) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ B_4 $D_{1.3}$ कृत्वा; Dc_2 T_2 G_4 दृष्ट्वा (for पृष्ट्वा). $K_{1.2.4}$ $B_{1.2}$ Dc Dn $D_{1.4}$ कौशल्यम्; T_2 तत्र स्वम्; $G_{1.2.4}$ M_1 कुशलम् (for कौशलम्). — [d]) T_2 रथेष्वेवोप°; $G_{2.4}$ रथे चैवाव°.

Colophon om. in $Ś_1$ K_{1-3} $D_{1.2.5}$. — *Major parvan:* Dn_2 T_2 $G_{3.4}$ आरण्य; G_2 अरण्य. — *Sub-parvan:* K_4 B Dc Dn $D_{3.4.6}$ T_1 $G_{1.3}$ M_2 घोषयात्रा. — *Adhy. name:* G_1 पांडवगंधर्वयुद्धं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B_4 316; Dn (Dn_2 in figures) 244 (Dn_2 in words 240); T_1 $G_{2.4}$ M (M_2 *inf. lin.*) 237 (M_2 orig. 239); T_2 G_1 235. — *Śloka no.:* Dn_1, n_2 30; Dn_3 31.

235

1 D_1 om. the ref. — [a]) $Ś_1$ K Dc $D_{1-3.5}$ अथा° (for ततो°). — [b]) D_3 वाक्यम् (for इदम्). — [c]) T_1 T_1 गंधर्वसेनानां. — [d]) K_{1-3} $D_{1.5}$ महाद्युतिं.

2 Before 2, $D_{1.3}$ ins. अर्जुन उ°. — [b]) K_3 च (for वि-).

3 [b]) K_3 D_3 महात्मनः; Dn दुरात्मनः (!). — [c]) S (except G_3 M_2) इंद्रेण धार्तराष्ट्रस्य. — [d]) G_2 स कर्णस्य (for कर्णस्य च). $Ś_1$ $K_{1.2}$ ससौबलैः (for धनं°).

4 [b]) B Dc Dn $D_{4.6}$ अनाथवत्; D_1 T_2 M अनर्हतः; T_1 G_1 अहर्निशं (for अनर्हवत्). — After 4, B_2 Dn $D_{4.6}$ ins.:

1130* समस्थो विषमस्थांस्तान्द्रक्ष्यामीत्यनवस्थितान् ।

— [c]) K_4 [ऽ]पहासितं; $D_{1.2}$ च हसितुं; D_3 [ऽ]वहिंसितुं;

ज्ञात्वा चिकीर्षितं चैषां मामुवाच सुरेश्वरः ।
गच्छ दुर्योधनं बद्ध्वा सामात्यं त्वमिहानय ॥ ५
धनंजयश्च ते रक्ष्यः सह भ्रातृभिराहवे
स हि प्रियः सखा तुभ्यं शिष्यश्च तव पाण्डवः ॥ ६
वचनाद्देवराजस्य ततोऽस्मीहागतो द्रुतम् ।
अयं दुरात्मा बद्धश्च गमिष्यामि सुरालयम् ॥ ७

अर्जुन उवाच

उत्सृज्यतां चित्रसेन भ्रातास्माकं सुयोधनः ।
धर्मराजस्य संदेशान्मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ ८

चित्रसेन उवाच ।

पापोऽयं नित्यसंदुष्टो न विमोक्षणमर्हति ।
प्रलब्धा धर्मराजस्य कृष्णायाश्च धनंजय ॥ ९
नेदं चिकीर्षितं तस्य कुन्तीपुत्रो महाव्रतः ।
जानाति धर्मराजो हि श्रुत्वा कुरु यथेच्छसि ॥ १०

वैशंपायन उवाच ।

ते सर्व एव राजानमभिजग्मुर्युधिष्ठिरम् ।
अभिगम्य च तत्सर्वं शशंसुस्तस्य दुष्कृतम् ॥ ११
अजातशत्रुस्तच्छ्रुत्वा गन्धर्वस्य वचस्तदा ।
मोक्षयामास तान्सर्वान्गन्धर्वान्प्रशशंस च ॥ १२
दिष्टया भवद्भिर्बलिभिः शक्तैः सर्वैर्न हिंसितः ।
दुर्वृत्तो धार्तराष्ट्रोऽयं सामात्यज्ञातिबान्धवः ॥ १३
उपकारो महांस्तात कृतोऽयं मम खेचराः ।
कुलं न परिभूतं मे मोक्षेणास्य दुरात्मनः ॥ १४
आज्ञापयध्वमिष्टानि प्रीयामो दर्शनेन वः ।
प्राप्य सर्वानभिप्रायांस्ततो व्रजत माचिरम् ॥ १५
अनुज्ञातास्तु गन्धर्वाः पाण्डुपुत्रेण धीमता । C. 3. 15026 B. 3. 246. 17 K. 3. 247. 21

T_1 G_4 M_2 [ऽ]पहसितुं; T_2 $G_{1.2}$ वंचयितुं (for ऽवहसितुं).

5 [a]) $Ś_1$ त्वेषां; K $B_{1.3.4}$ Dc $D_{1-3.5}$ T_2 $G_{1.4}$ तेषां; T_1 M ह्येषां (for चैषां). — [b]) $K_{3.4}$ $D_{1-3.5}$ पुरंदरः; S (except G_3 M_1) सुराधिपः (for सुरे°). — [c]) $Ś_1$ B_2 गत्वा (for बद्ध्वा). — [d]) K_3 G_4 सामात्यं तम्; B_{1-3} Dn $D_{4.6}$ G_3 सहामात्यम् (for सामात्यं त्वम्).

6 [b]) M_1 अच्युतः; M_2 अच्युत (for आहवे). — [c]) B Dn $D_{4.6}$ G_3 स च; G_1 तव (for स हि). $K_{1.2}$ प्रियसखा; $G_{2.4}$ M प्रियसखस् (for प्रियः सखा). T_1 मह्यं (for तुभ्यं). — [d]) $B_{2.4}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 पांडव (!).

7 [a]) $K_{1.2}$ देवदेवस्य. — [b]) Dc G_1 M_1 ध्रुवं (for द्रुतम्). K_3 ततो मही गतो द्रुती (sic); D_5 ततो स्म हि गतो द्रुतं; T_1 G_2 ततोस्मि ह्यागतो द्रुतं; T_2 ततो ह्यभ्यागतो द्रुतं; G_1 ततोहं ह्यागतो ध्रुवं द्रुतं (sic). — After 7, B Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 ins.:

1131* नेष्याम्येनं दुरात्मानं पाकशासनशासनात् ।
[B_1 Dc [अ]हं (for [ए]नं).]

8 $Ś_1$ धनंजयः (for अर्जुनः). — [b]) G_4 धार्तराष्ट्रः (for भ्राता°). $K_{2.4}$ सुयोधनं.

9 K_3 वैशं° (for चित्र°). — [a]) $B_{1.3}$ Dc Dn D_2 नित्यसंतुष्टो; D_3 °संद्रष्टो; M पापसेवी च. T_2 $G_{1.2.4}$ पापयोनिरयं दुष्टो. — [d]) $K_{1.2}$ परंतप (for धनं°).

10 Before 10, S (except T_2 G_3) ins. अर्जुनः. — [a]) $Ś_1$ K Dc $D_{1-3.5}$ ह्यस्य; G_1 M_2 त्वस्य (for तस्य). — [b]) $B_{1.3}$ धनंजयः; $B_{2.3m.4}$ Dc Dn $D_{4.6}$ T_2 $G_{1.3}$ युधिष्ठिरः (for महा°). — [c]) B_2 [ऽ]पि (for हि). — [d]) K_3 Dc $D_{2.3.5}$ कुर्याद् (for कुरु). Dc $D_{3.5}$ [इ]च्छति. B_3 श्रुत्वा वाक्यं यथेप्सितं.

11 T_2 om. the ref. — [a]) K_3 $G_{2.4}$ सर्वे. D_2 एव राजानः; $G_{2.4}$ धर्मराजानम् (for एव राजानम्). — [c]) G_1 ततः (for च तत्). — [d]) B Dn $D_{4.6}$ चेष्टितं; D_2 दुष्करं (for दुष्कृतम्).

12 [b]) T_1 च तद्वचः (for वचस्तदा). — K_3 om. 12^{cd}. — [c]) K_4 मोच° (for मोक्ष°). — [d]) B_4 D_5 G_1 ह (for च).

13 Before 13, $B_{3.4}$ ins. युधिष्ठिर उ°. — [a]) K_3 दृष्ट्वा (for दिष्टया). — [b]) T_1 transp. शक्तैः and सर्वैः. $Ś_1$ $K_{1.2}$ सद्भिर् (for सर्वैर्). $K_{2.4}$ T_1 नि- (for न). — [c]) K_4 $D_{3.5}$ transp. धार्तराष्ट्रः and ऽयं.

14 [a]) $K_{1.2}$ तावत् (for तात). — [b]) T_2 धर्मं च (for ऽयं मम). B Dn $D_{4.6}$ G_3 खेचरैः; D_{1-3} T $G_{1.2.4}$ M_1 °र. — [c]) K_3 बलं नः; S (except G_3) न कुलं (by transp.). K_2 च परिभूतो; D_2 त्वपरिभूतं (for न परि°). D_1 च; D_2 नो (for मे). — [d]) B_{2-4} Dn $D_{3.4.6}$ G_3 मोक्षणे (for मोक्षेण).

15 [a]) K_4 इष्टानां; D_5 इच्छामि (for इष्टानि). — [b]) K_2 D_{4-6} G_3 M_1 प्रियामो; T_1 प्रियं मे; T_2 प्रीतिमद्-; G_2 प्रीतिमान्; G_4 प्रीतं मां. $K_{1.2.4}$ च (for वः). — [c]) $K_{1.2}$ प्राप्त एवोपकारोयं; B_3m अक्षताः सन्निरामर्षास. — [d]) T_2 G_1 गच्छ° (for व्रज°).

C. 3. 15026 B. 3. 246. 17 K. 3. 247. 21 सहाप्सरोभिः संहृष्टाश्चित्रसेनमुखा ययुः ॥ १६
देवराडपि गन्धर्वान्मृतांस्तान्समजीवयत् ।
दिव्येनामृतवर्षेण ये हताः कौरवैर्युधि ॥ १७
ज्ञातींस्तानवमुच्याथ राजदारांश्च सर्वशः ।
कृत्वा च दुष्करं कर्म प्रीतियुक्ताश्च पाण्डवाः ॥ १८
सस्त्रीकुमारैः कुरुभिः पूज्यमाना महारथाः ।
बभ्राजिरे महात्मानः कुरुमध्ये यथाग्नयः ॥ १९
ततो दुर्योधनं मुच्य भ्रातृभिः सहितं तदा ।
[illegible]ः सप्रणयमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २०
मा स्म तात पुनः कार्षीरीदृशं साहसं क्वचित् ।
न हि साहसकर्तारः सुखमेधन्ति भारत ॥ २१
स्वस्तिमान्सहितः सर्वैर्भ्रातृभिः कुरुनन्दन ।
गृहान्व्रज यथाकामं वैमनस्यं च मा कृथाः ॥ २२
पाण्डवेनाभ्यनुज्ञातो राजा दुर्योधनस्तदा ।
विदीर्यमाणो व्रीडेन जगाम नगरं प्रति ॥ २३
तस्मिन्गते कौरवेये कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
भ्रातृभिः सहितो वीरः पूज्यमानो द्विजातिभिः ॥ २४
तपोधनैश्च तैः सर्वैर्वृतः शक्र इवामरैः ।
वने द्वैतवने तस्मिन्विजहार मुदा युतः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३५ ॥

16 D_6 om. 16. — [a]) B_3 च (for तु). — After 16, S (except G_3 M_2) ins.:

1132* देवलोकं ततो गत्वा गन्धर्वैः सहितस्तदा ।
न्यवेदयच्च तत्सर्वं चित्रसेनः शतक्रतोः ।

17 [a]) B_1 देवराजश्च; $D_{3.5}$ $G_{1.2}$ °राजोपि. — [b]) K_2 T_2 $G_{1.2}$ हतांस्तान्. K_3 अपि जीवयन्. — [d]) K_2 कौरवा; K_3 Dc D_2 पांडवैर्; D_1 पांडवा (for कौरवैर्). — After 17, D_2 ins.:

1133* चित्रसेनस्तदा वाक्यमुवाच प्रौढया गिरा ।
मुञ्चध्वं सानुजामात्यं सदारं च सुयोधनम् ।
गन्धर्वास्तु वचः श्रुत्वा चित्रसेनस्य वै द्रुतम् ।
राजानं मोक्षयामासुर्बद्धं निगडबन्धनैः ।
सदारं सानुगामात्यं बाणजालमये वने ।
लुठन्तश्चापि ते सर्वे युधिष्ठिरसमीपतः ।
पतिता लज्जिताश्चैव तस्थुश्चाधोमुखास्तदा ।
युधिष्ठिरोऽपि दयया तान्समीक्ष्य तथागतान् ।

18 [a]) K_3 D_3 ज्ञातीस्. K_3 Dc $D_{1.5}$ G_1 °मोच्या°; K_4 $D_{2.3}$ °मोक्ष्या°; B_1 °जित्वा°; T_2 G_2 °जित्या° (for °मुच्या°). — [c]) $K_{1.2}$ दृष्ट्वा (for कृत्वा). K Dc $D_{1-3.5}$ S (except G_3) तद् (for च). — [d]) Ś$_1$ $K_{2.3}$ Dc $D_{2.3}$ M_2 स्म; B_4 D_5 तु (for च).

19 [a]) K_1 आस्त्री-; K_2 आस्त्रैः (for सस्त्री-). — [c]) D_3 विभ्राजिरे. — [d]) K_3 B Dc Dn $D_{3.4.6}$ T_2 G_3 क्रतु° (for कुरु°).

20 [a]) $K_{3.4}$ B D G_3 मुक्तं; T_1 $G_{1.2.4}$ मोच्य; T_2 मध्ये (for मुच्य). M_2 ततो युधिष्ठिरो राजा. — [b]) $B_{1.3.4}$ Dn $D_{4.6}$ T_2 G_3 M सहितः. M_2 प्रभुः (for तदा). — [cd]) B_{1-3} Dn $D_{4.6}$ G_3 तु प्रणयाद् (for सप्रणयम्). M_2 ससांत्वमब्रवीच्छ्रीमानवमुच्य सुयोधनं.

21 [b]) D_3 सहसा (for साहसं). — [c]) M_2 साहसानां (for हि साहस-). — [d]) K_2 सुखमेधं न (for °मेधन्ति). $K_{1.2}$ कर्हिचित् (for भारत).

22 [a]) T_2 G_1 स्वस्तीत्युक्त्वाथ (T_2 तु) तान्सर्वान्. — [c]) G_2 यज (for व्रज).

23 Before 23, B Dc Dn $D_{4.6}$ ins. वैशं° उ°. — [a]) $K_{1.2}$ [अ]भिनुज्ञातो. — [b]) Ś$_1$ ततः (for तदा). — After 23[ab], B_{2-4} Dc Dn D_{4-6} G_3 ins.:

1134* अभिवाद्य धर्मपुत्रं गतेन्द्रिय इवातुरः ।
[G_3 प्रणम्य धर्मपुत्रं तु (for the prior half).]

— [c]) K_3 T_2 विदार्य°. K_3 B D G_3 व्रीडावान् (for व्रीडेन). — [d]) $G_{2.4}$ तदा (for प्रति).

24 [a]) M_2 धार्तराष्ट्रे (for कौर°). — [c]) K_4 T_2 G_2 वीरैः. — [d]) T_1 महात्म°; G_1 महर्षि° (for द्विजाति°).

25 K_3 om. 25[ab]. — [a]) M_2 महर्षिभि° (for तपोधनै°). — [c]) B Dn $D_{4.6}$ तथा (for वने). — [d]) Ś$_1$ K D_5 T G_2 मुदान्वितः.

Colophon. — *Major parvan:* Ś$_1$ $K_{1.2}$ Dn_2 T_2 $G_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* $K_{1.3.4}$ B D G_3 घोषयात्रा; to it those MSS. (except $K_{1.3}$ $B_{2.3}$) add समाप्त. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B_4 317; Dn_1 (*sup. lin.*). n_3 245; Dn_2 244; D_1 247; T_1 $G_{2.4}$ M (M_2 *inf. lin.*) 238 (M_2 orig. 240); T_2 G_1 236. — *Śloka no.:* D_4 27; D_1 54.

२३६

जनमेजय उवाच ।
शत्रुभिर्जितबद्धस्य पाण्डवैश्च महात्मभिः ।
मोक्षितस्य युधा पश्चान्मानस्थस्य दुरात्मनः ॥ १
कत्थनस्यावलिप्तस्य गर्वितस्य च नित्यशः ।
सदा च पौरुषौदार्यैः पाण्डवानवमन्यतः ॥ २
दुर्योधनस्य पापस्य नित्याहंकारवादिनः ।
प्रवेशो हास्तिनपुरे दुष्करः प्रतिभाति मे ॥ ३
तस्य लज्जान्वितस्यैव शोकव्याकुलचेतसः ।
प्रवेशं विस्तरेण त्वं वैशंपायन कीर्तय ॥ ४
वैशंपायन उवाच ।
धर्मराजनिसृष्टस्तु धार्तराष्ट्रः सुयोधनः ।
लज्जयाधोमुखः सीदन्नुपासर्पत्सुदुःखितः ॥ ५
स्वपुरं प्रययौ राजा चतुरङ्गबलानुगः ।
शोकोपहतया बुद्ध्या चिन्तयानः पराभवम् ॥ ६
विमुच्य पथि यानानि देशे सुयवसोदके ।
संनिविष्टः शुभे रम्ये भूमिभागे यथेप्सितम् ।
हस्त्यश्वरथपादातं यथास्थानं न्यवेशयत् ॥ ७
अथोपविष्टं राजानं पर्यङ्के ज्वलनप्रभे ।
उपप्लुतं यथा सोमं राहुणा रात्रिसंक्षये ।
उपगम्याब्रवीत्कर्णो दुर्योधनमिदं तदा ॥ ८
दिष्ट्या जीवसि गान्धारे दिष्ट्या नः संगमः पुनः ।
दिष्ट्या त्वया जिताश्चैव गन्धर्वाः कामरूपिणः ॥ ९
दिष्ट्या समग्रान्पश्यामि भ्रातृंस्ते कुरुनन्दन ।
विजिगीषून्रणान्मुक्तान्निर्जितारीन्महारथान् ॥ १०
अहं त्वभिद्रुतः सर्वैर्गन्धर्वैः पश्यतस्तव ।
नाशक्नुवं स्थापयितुं दीर्यमाणां स्ववाहिनीम् ॥ ११ C. 3. 15048 B. 3. 247. 12 K. 3. 248. 11

236

1 ^{a}) T_2 $G_{1.2.4}$ शत्रुभिर्बध्यमानस्य. — ^{b}) Dc_2 महर्षिभिः (for महात्मभिः). — ^{c}) K_4 $D_{1.2}$ मोक्षितश्च; Dc_2 मोहितस्य; G_1 क्षोभि°. T G_1 कथं; $G_{2.4}$ भयात् (for युधा). B_1 जित्वा; T G_1 त्वा(T_2 चा)सीन्; $G_{2.4}$ M_1 तस्मान् (for पश्चान्). — ^{d}) K_{2-4} $D_{2.3}$ मानितस्य; $B_{1.2.4}$ $D_{1.5}$ मानिनश्च; B_3 Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 मानिनः सु- (for मानस्थस्य). D_1 दुरात्मभिः; T_1 महात्मनः.

2 ^{a}) K_4 B_1 $D_{1.3}$ S (except G_3) कथं तस्य (for कत्थनस्य). — ^{b}) $Ś_1$ $K_{2.4}$ गर्हितस्य; G_1 गर्जितस्य. B_4 दुरात्मनः (for च नित्यशः). — ^{d}) $K_{3.4}$ Dc_2 T_1 °मन्यत; $D_{1.2}$ °जानतः; D_3 °मन्यते (for °मन्यतः).

3 ^{b}) $Ś_1$ K B_4 D_{1-3} नित्याहंकारमानिनः; Dc साहंकारस्य मानिनः. — K_1 om. 3^{d}–4^{c}. — ^{d}) T_2 G_1 दुष्करं.

4 K_1 om. 4^{abc} (cf. v.l. 3). — ^{a}) K_{2-4} $D_{3.5}$ T_1 M [ए]वं; B_1 [इ]ह (for [ए]व). — ^{b}) D_2 शोकेनाकुल°. — ^{c}) $Ś_1$ K_2 हस्तिनपुरे (for विस्तरेण त्वं).

5 D_2 om. 5. — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ धर्मराज्ञा वि($Ś_1$ नि)सृष्टश्च; K_3 B_1 Dc $D_{1.5}$ °राजविसृष्टस्तु (D_1 °स्य). — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ [अ]भिमुखः. D_1 चासीद्; Dc श्रीमान् (for सीदन्). — ^{d}) K_4 $D_{1.3}$ अवासर्पन् (for उपासर्पत्). B_1 S (except G_3) अपासर्पत दुःखितः.

6 K_3 om. 6^{ab}. — ^{a}) D_2 T_1 M स पुरं. — ^{b}) $Ś_1$ K (K_3 om.) B_3 $D_{1.2}$ G_1 °बलान्वितः.

7 ^{a}) $B_{2.4}$ पार्थ (for पथि). — ^{b}) S (except T_2 G_3) स° (for सु°). — ^{c}) T_2 सुनिविष्टे; G_1 संनिविष्टे. — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ यथोचिते; $K_{3.4}$ Dc D_{1-3} यथेप्सिते. — ^{f}) K_2 निवेशयत्.

8 ^{c}) B_2 °प्लवं; T_1 °स्थितं; M_2 °क्लष्टं (for °प्लुतं). T_1 -कामं (for सोमं). — ^{e}) $Ś_1$ $K_{2.3}$ B Dn $D_{3.5}$ उपागम्या°. — ^{f}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ D_5 वचः; G_4 तथा (for तदा).

9 Before 9, G_1 ins. कर्णः. — ^{a}) K_2 जयस्य; T जयसि (for जीवसि). — ^{b}) T_2 संगतं; G_1 °तः (for °मः). — ^{c}) B_1 M_2 transp. त्वया and जिताः. T_2 संख्ये; G_1 संघे (for चैव). — ^{d}) $Ś_1$ K Dc $D_{1-3.5}$ कामचारिणः.

10 ^{b}) B_1 जनमेजय (for कुरु°). — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ B D_1 G_3 रणे (for रणान्). K_4 B G_3 युक्तान् (for मुक्तान्). — ^{d}) B_2 महाबलान् (for °रथान्).

11 ^{a}) K_2 त्वति°; G_4 चाति° (for त्वभि°). — ^{b}) K_4 तस्य पश्यतः; K_4m D_1 तव पश्यतः (by transp.). T_1 पश्यतस्तव चाग्रतः. — ^{c}) S (except $G_{1.3}$) धारयितुं (for

C. 3. 15049
B. 3. 247. 13
K. 3. 248. 11

शरक्षताङ्गश्च भृशं व्यपयातोऽभिपीडितः ।
इदं त्वत्यद्भुतं मन्ये यद्युष्मानिह भारत ॥ १२
अरिष्टानक्षतांश्चापि सदारधनवाहनान् ।
विमुक्तान्संप्रपश्यामि तस्माद्युद्धादमानुषात् ॥ १३

नैतस्य कर्ता लोकेऽस्मिन्पुमान्विद्येत भारत ।
यत्कृतं ते महाराज सह भ्रातृभिराहवे ॥ १४
एवमुक्तस्तु कर्णेन राजा दुर्योधनस्तदा ।
उवाचावाक्शिरा राजन्बाष्पगद्गदया गिरा ॥ १५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३६

२३७

दुर्योधन उवाच ।
अजानतस्ते राधेय नाभ्यसूयाम्यहं वचः ।
जानासि त्वं जिताञ्शत्रून्गन्धर्वांस्तेजसा मया ॥ १
आयोधितास्तु गन्धर्वाः सुचिरं सोदरैर्मम ।
मया सह महाबाहो कृतश्चोभयतः क्षयः ॥ २

मायाधिकास्त्वयुध्यन्त यदा शूरा वियद्गताः ।
तदा नो नसमं युद्धमभवत्सह खेचरैः ॥ ३
पराजयं च प्राप्ताः स्म रणे बन्धनमेव च ।
सभृत्यामात्यपुत्राश्च सदारधनवाहनाः ।
उच्चैराकाशमार्गेण ह्रियामस्तैः सुदुःखिताः ॥ ४

स्थाप°). — d) T_2 G_1 पीड्यमानां (for दीर्य°). K_4 B Dn $D_{4.6}$ च; $G_{2.4}$ तु (for स्व-).

12 a) D_2 सविक्षिताङ्गश्च; T $G_{1.2}$ शरक्षतोहं (for °क्षताङ्गश्च). — b) $G_{2.4}$ अपयातो (for व्यप°). K_{1-3} $D_{1.2}$ M [ऽ]ति-; K_4 D_3 $G_{2.4}$ [ऽ]स्मि; T_1 $G_{1.2.4}$ नि- (for ऽभि-). — c) K_4 D_3 T_1 अप्यद्भुतं (for त्वत्य°). — d) K_2 अस्मान् (for युष्मान्). G_2 इति (for इह).

13 a) G_4 अश्लिष्टान् (for अरिष्टान्). M_1 अक्षयान् (for अक्षतान्). $Ś_1$ $K_{1.2}$ चैव (for चापि). — b) $K_{1.2}$ °वाहनं; B Dn $D_{4.6}$ सदारबलवाहनान्; T_1 $G_{1.2}$ सदाररथ°. — c) B_1 संप्रपश्यामि युष्मांस्तु. — d) B_{1-3} Dn $D_{4.6}$ transp. तस्मात् and युद्धात्. D_2 युष्मान्; G_1 सर्वान् (for तस्माद्).

14 a) D_2 transp. कर्ता and लोके. D_1 नैतस्य लोके कस्तस्मिन्. — b) K_4 Dc $D_{1-3.5}$ भारत विद्यते; $B_{1.3}$ Dn $D_{4.6}$ विद्यति भारत. — c) D_3 हि (for ते).

15 Before 15, B Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — c) D_2 [अ]धोमुखो; T_2 [अ]वाङ्मुखो (for [अ]वाक्शिरा). $K_{3.4}$ Dc D_{1-3} वाक्यं (for राजन्). K_2 B Dn D_{4-6} G_3 उवाच चां(K_2 वां-; D_5 वं)गराजानं.

Colophon om. in $Ś_1$ $K_{1.2}$ $D_{1.2}$. — *Major parvan:* Dn_2 $G_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* $K_{3.4}$ B Dc Dn $D_{3.4.6}$ G_3 M_2 दुर्योधनप्रायोपवेश (Dn_2 °धनप्रवेश); D_5 प्रायोपवेशन. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B_4 318; Dn_1 (marg.). n_3 246; Dn_2 245; T_1 $G_{2.4}$ M (M_2 *inf. lin.*) 239 (M_2 orig. 241); T_2 G_1 237. — *Śloka no.:* Dn 16.

237

☞ This adhy. is om. in B_1; the MS. is mostly ignored here.

1 $Ś_1$ $K_{1.2}$ om. the ref. — a) S (except G_3) तु (for ते). — b) Dc S (except G_3) ते (for [अ]हं). $Ś_1$m यत्प्रोक्तोहं त्वया वचः.

2 a) $K_{2.3}$ $D_{1.4.5}$ G_1 अ(D_5 सु)योधिताः. $K_{3.4}$ Dc D_5 च (for तु). — b) Dc ते चिरं; D_5 सुदीर्घं (for सुचिरं). $Ś_1$ $K_{1.2}$ सह (for मम). — d) D_2 तैः संघतः (for चोभयतः).

3 a) $K_{1.3}$ D_2 T_1 मया(K_3 °मा)धिकास्.. $K_{1.2}$ तु युध्यंत; G_1 त्वबुध्यंत. — b) K_3 यथा (for यदा). K_4 $D_{2.3}$ दिवं गताः (for विय°). — d) B Dn $D_{4.6}$ G_3 transp. सह and खेचरैः. — After 3, M ins.:

1135* असमर्थास्ततस्तांस्तु प्रतियोद्धुं वियद्गतान् ।

4 a) $B_{2.3}$ Dc Dn D_6 G_3 प्राप्ताः स्मो; B_4 G_1 संप्राप्ताः (for प्राप्ताः स्म). — c) B_4 °मात्यसुताश्च; T_1 सभ्रातृमातृपुत्राश्च; $G_{2.4}$ संहृत्यामात्य°. — d) $B_{2.3}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 °बलवाहनाः; T $G_{1.2.4}$ M °धन($G_{2.4}$ °सुत)बांधवाः. — f) $Ś_1$

अथ नः सैनिकाः केचिदमात्याश्च महारथान् ।
उपगम्याब्रुवन्दीनाः पाण्डवाञ्शरणप्रदान् ॥ ५
एष दुर्योधनो राजा धार्तराष्ट्रः सहानुजः
सामात्यदारो ह्रियते गन्धर्वैर्दिवमास्थितैः ॥ ६
तं मोक्षयत भद्रं वः सहदारं नराधिपम् ।
परामर्शो मा भविष्यत्कुरुदारेषु सर्वशः ॥ ७
एवमुक्ते तु धर्मात्मा ज्येष्ठः पाण्डुसुतस्तदा ।
प्रसाद्य सोदरान्सर्वानाज्ञापयत मोक्षणे ॥ ८
अथागम्य तमुद्देशं पाण्डवाः पुरुषर्षभाः ।
सान्त्वपूर्वमयाचन्त शक्ताः सन्तो महारथाः ॥ ९
यदा चास्मान्न मुमुचुर्गन्धर्वाः सान्त्विता अपि ।
ततोऽर्जुनश्च भीमश्च यमजौ च बलोत्कटौ ।
मुमुचुः शरवर्षाणि गन्धर्वान्प्रत्यनेकशः ॥ १०
अथ सर्वे रणं मुक्त्वा प्रयाताः खचरा दिवम् ।
अस्मानेवाभिकर्षन्तो दीनान्मुदितमानसाः ॥ ११
ततः समन्तात्पश्यामि शरजालेन वेष्टितम् ।
अमानुषाणि चास्त्राणि प्रयुञ्जानं धनंजयम् ॥ १२
समावृता दिशो दृष्ट्वा पाण्डवेन शितैः शरैः
धनंजयसखात्मानं दर्शयामास वै तदा ॥ १३
चित्रसेनः पाण्डवेन समाश्लिष्य परंतपः ।
कुशलं परिपप्रच्छ तैः पृष्टश्चाप्यनामयम् ॥ १४
ते समेत्य तथान्योन्यं संनाहान्विप्रमुच्य च ।
एकीभूतास्ततो वीरा गन्धर्वाः सह पाण्डवैः ।
अपूजयेतामन्योन्यं चित्रसेनधनंजयौ ॥ १५ C. 3. 15069 B. 3. 248. 16 K. 3. 249. 17

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३७ ॥

K1. 2. 4 D2 हतास्तैः स्म; D3 हत्वास्तेस्मान् (sic); D5 हताः स्मस्तैः; T G1 प्रणितास्तैः; G2. 4 ह्रियमाणाः (for ह्रियामस्तैः). D3 सुदुःखितान्. D1 हतास्तैर्बहुदुःखिताः.

5 a) D2 G1 [अ]तः (for नः). — b) G4 अमात्यांश्च (for अमात्या°). D3 तान् (for च). K4 B (B1 om.) D (except D2. 3) G1. 3 महारथाः. — c) Ś1 K2 M2 उपागम्य. K2 G1. 2 [अ]ब्रवीद्; K4 [अ]ब्रवन् (for [अ]ब्रुवन्). — d) K1 Dn D5. 6 च रणप्रदान्; G1 शरणैषिणः (for शरण°).

6 b) B3 सुयोधनः (for सहा°). — d) B (B1 om.) D (except D1–3. 5) G3 आश्रितैः (for आस्थितैः).

7 a) D2 विमोक्षय (for मोक्षयत). D2 ते (for वः). — b) Ś1 जनाधिपं; D5 महारथं; G2. 4 M सुयोधनं (for नराधिपम्). — c) Ś1 B2 G2 पराभवो; K1. 2 B3. 4 Dc Dn3 D6 परामर्षो. K3 T G2 M1 नाभविष्यत् (for मा भ°). — d) Ś1 K Dc D1–3 पांडवाः; T2 G1 सर्वथा (for सर्वशः). — After 7, T1 G2. 4 ins.:

1136* इत्यब्रुवन्नगान्मुक्ता धर्मराजमुपागताः ।

8 a) B4 T1 G1. 2 उक्तः स; D3 उक्तेषु (for उक्ते तु). — c) B (B1 om.) Dn D4. 6 G3 पांडवान् (for सोदरान्). — d) K3 मोक्षणं; T2 रक्षणे (for मोक्षणे).

9 a) Ś1 यदा° (for अथा°). G4 [आ]गत्य (for [आ]गम्य). G1 तद् (for तम्). — b) K3. 4 भरतर्षभाः. — c) T2 G1 साम्ना (for सान्त्व-). D6 अवोचंत (for अयाचन्त). — d) T2 मुक्तिं (for शक्ताः).

10 b) K3 सांत्वतापि तैः; D1 सांत्वितास्तु तैः; T G1. 2. 4 M1 सांत्वितापि (T °ताश्च; G4 °ता स्म) ते. — After 10ab, S (except G3) ins.:

1137* आकाशचारिणो वीरा नदन्तो जलदा इव ।

— c) S तदा° (for ततो°). — d) T1 यमौ चैव मदोत्कटौ; T2 यमौ द्वौ च बलो°; G2. 4 यमौ च प्रबलो°.

11 a) Ś1 K1. 2 Dc D2 त्यक्त्वा (for मुक्त्वा). — b) B3. 4 Dc2 Dn D1. 3. 4. 6 G3 M2 खेचरा. S (except G3) दिशः (for दिवम्). — c) Ś1 °मर्षंतो; K2–4 °वर्षंतो; T1 °कांक्षंतो; T2 G1 °वीक्षंतो (for °कर्षन्तो). — d) T1 G1 दीना (for दीनान्).

12 a) K3 D1. 2. 5 समस्तं (for समन्तात्). B2. 3 Dc Dn D4. 6 M पश्यामः (for °मि). — b) M शरजालविवेष्टितं. — d) Ś1 K1. 2. 4 D3. 5 प्रदिशंतं; B3 Dn D4. 6 G3 °मुंचंतं; B4 °मुंचानं (for °युञ्जानं).

13 c) D5 धनंजयं स चात्मानं.

14 a) G2. 4 पांडवेयैः (for °न). — b) T2 G1. 4 समाश्लिष्टः; G2 समाविष्टः. B (B1 om.) Dc Dn D4. 6 परस्परं (for परंतपः). — c) Ś1 कुशलैः. G1 परिपृष्टस्तैः (for °पप्रच्छ). — d) G1 स (for तैः).

15 a) Ś1 K Dc D1–3. 5 तदा; T2 G1. 2. 4 M2 यथा- (for तथा). T2 G1. 2. 4 -न्यायं (for [अ]न्योन्यं). T1 ते वै समेत्य चान्योन्यं. — b) G4 संनाहं (for °हान्). Ś1 K1. 2 B2 प्रविमुच्य च; Dc वै प्रमुच्य च; Dn2 D1 विप्रमुच्यत; M1 विप्रमुच्य वै. T1 संनाहानि विमुच्य च. — c) Ś1 K1. 2 D1 तदा (for ततो). T2 G1. 2. 4 सर्वे (for वीरा). — d) Dc

२३८

C. 3. 15070
B. 3. 249. 1
K. 3. 250. 1

दुर्योधन उवाच ।

चित्रसेनं समागम्य प्रहसन्नर्जुनस्तदा ।
इदं वचनमक्लीबमब्रवीत्परवीरहा ॥ १
भ्रातॄनर्हसि नो वीर मोक्तुं गन्धर्वसत्तम ।
अनर्हा धर्षणं हीमे जीवमानेषु पाण्डुषु ॥ २
एवमुक्तस्तु गन्धर्वः पाण्डवेन महात्मना ।
उवाच यत्कर्ण वयं मन्त्रयन्तो विनिर्गताः ।
द्रष्टारः स्म सुखाद्धीनान्सदारान्पाण्डवानिति ॥ ३
तस्मिन्नुच्चार्यमाणे तु गन्धर्वेण वचस्यथ ।
भूमेर्विवरमन्वैच्छं प्रवेष्टुं व्रीडयान्वितः ॥ ४
युधिष्ठिरमथागम्य गन्धर्वाः सह पाण्डवैः ।
अस्मद्दुर्मन्त्रितं तस्मै बद्धांश्चास्मान्न्यवेदयन् ॥ ५
स्त्रीसमक्षमहं दीनो बद्धः शत्रुवशं गतः ।
युधिष्ठिरस्योपहृतः किं नु दुःखमतः परम् ॥ ६
ये मे निराकृता नित्यं रिपुर्येषामहं सदा ।
तैर्मोक्षितोऽहं दुर्बुद्धिर्दत्तं तैर्जीवितं च मे ॥ ७
प्राप्तः स्यां यद्यहं वीर वधं तस्मिन्महारणे ।
श्रेयस्तद्भविता मह्यमेवंभूतं न जीवितम् ॥ ८

T G1 M transp. सह and पांडवैः. G2. 4 गंधर्वैः पांडवाः सह. — After 15^cd, S (except G3) ins.:

1138* परस्परं समागम्य प्रीत्या परमया युताः ।

[G2 M युतौ (for युताः). G4 प्रहसन्नर्जुनस्तदा (for the posterior half); cf. 3. 238. 1^ab.]

Colophon om. in Ś1 B1. — *Major parvan:* K1. 2 Dn2 G2. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* K3 D3 M2 प्रायोपवेश; K4 B (B1 om.) Dc Dn D1. 2. 4–6 G3 दुर्योधनप्रायोपवेश (Dn1 D1 °वेशन); M1 दुर्योधनघोषयात्रा. — *Adhy. name:* M1 दुर्योधनपराजयः; M2 corrupt. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 (marg.). n3 247; Dn2 246; D1 248; T1 G2. 4 M (M2 *inf. lin.*) 240 (M2 orig. 242); T2 G1 238. — *Śloka no.:* Dn1. n2 16; Dn3 17.

238

1 D2. 3 वैशं° (for दुर्यो°). — ^b) M2 प्रहर्ष° (for प्रहस°). — ^d) B2 पांडवस्तदा (for परवीरहा).

2 ^a) K4 असि हि (for अर्हसि). B2–4 Dn D1. 4–6 G1. 3 मे (for नो). — ^c) Ś1 T1 अनर्हं (T1 °र्हं-) धर्षणं; K1 अनार्हधर्षणं; K2 अनर्हा च क्षणं; K3 D1. 5 अनर्हा (D1 °र्हां) धर्षणां; B Dn2. n3 D4. 6 T2 G2–4 M1 अनर्हं (Dn2 °र्हां; G4 M1 °र्हा) धर्षणा; D2 (corrupt) अवहधिर्षणां. Dn1 अप्यनर्हा धर्षणा मे.

3 ^a) B4 उक्तास्. B2 च (for तु). K1. 2 B4 गंधर्वाः. — ^d) T1 मंत्रयित्वा. — After 3, S (except G3) ins.:

1139* स्थितो राज्ये च्युतान्स्थानाच्छ्रिया हीनाञ्श्रियावृताः ।

[T1 M1 स्थिता (for स्थितो).]

— ^e) K4 D3 तु (for स्म). D2. 3 सुखासीनान् (for °द्धीनान्). Ś1 K1. 2 D1 द्रष्टारः स्मासु (K2 D1 °न्सु) खान्दीनान्; T1 द्रष्टारस्तान्सुखाद्धीमान्; T2 G1. 2. 4 द्रष्टास्मि (G4 °स्म-) निःसुखान्वीरान्. — ^f) T1 ततस्तान् (for सदारान्).

4 ^a) K3 B1. 3 D1. 2 S अस्मिन् (for तस्मिन्). — ^b) K3 वचस्य तु; K4 Dn D6 °स्तथा; D1 °स्यधः; D2 °स्तदा (for °स्यथ). — ^c) K4 D3 T2 M2 अन्विच्छं; B2 अन्वेहं; Dc T1 G1 अन्विच्छन्; G2. 4 अन्विच्छे (for अन्वैच्छं).

5 ^a) Ś1 K1. 2 B1 D3 T2 G1 उपागम्य (for अथा°). K3 गंधर्वैः; K4 Dc D1–3 T2 G4 °र्वैः (for °र्वाः). B1 M2 transp. सह and पांडवैः. — ^c) D2 अस्मिन् (for अस्मद्-). Ś1 K1. 2 चास्मै (for तस्मै). — ^d) K3 D3 G1 M1 बद्धाः; T2 G4 बध्वा (for बद्धान्). D3 (*sup. lin.*) स्वा° (for चा°). D1 समस्तं प्रत्यवेदयत्.

6 ^c) K1. 2 D4 [उ]पकृतः; B1 °हितः; Dc °कृतं; G4 °सृतं (for °हृतः). — ^d) = 1. 9. 3^d: 4. 18. 36^d. D2 मे (for नु). G1 इतः (for अतः).

7 ^a) T1 ते (for मे). B1 M2 पूर्वं; T1 तेषां (for नित्यं). — ^b) Ś1 K1. 2 ये (K2 ए) षां रिपुर् (by transp.). Dc तदा; T2 गतः (for सदा). — ^d) Ś1 K B4 D1–3. 5 transp. दत्तं and तैर्. K4 D1 जीवितं हि (D1 तु) मे; B2. 3 Dn D4. 6 G3 एव जीवितं.

8 ^a) T1 प्राप्तव्यं; T2 प्राप्तोस्मि. K1. 2 यद् (for यदि). — ^b) B1 तस्मान् (for तस्मिन्). Ś1 K2 °मृधे; K1 °वने; B2 °हवे (for °रणे). — ^c) B1 तु (for तद्). — ^d) D1

भवेद्यशः पृथिव्यां मे ख्यातं गन्धर्वतो वधात् ।
प्राप्ताश्च लोकाः पुण्याः स्युर्महेन्द्रसदनेऽक्षयाः ॥ ९
यत्त्वद्य मे व्यवसितं तच्छृणुध्वं नरर्षभाः ।
इह प्रायमुपासिष्ये यूयं व्रजत वै गृहान् ।
भ्रातरश्चैव मे सर्वे प्रयान्त्वद्य पुरं प्रति ॥ १०
कर्णप्रभृतयश्चैव सुहृदो बान्धवाश्च ये ।
दुःशासनं पुरस्कृत्य प्रयान्त्वद्य पुरं प्रति ॥ ११
न ह्यहं प्रतियास्यामि पुरं शत्रुनिराकृतः ।
शत्रुमानापहो भूत्वा सुहृदां मानकृत्तथा ॥ १२
स सुहृच्छोकदो भूत्वा शत्रूणां हर्षवर्धनः ।
वारणाह्वयमासाद्य किं वक्ष्यामि जनाधिपम् ॥ १३
भीष्मो द्रोणः कृपो द्रौणिर्विदुरः संजयस्तथा ।
बाह्लीकः सोमदत्तश्च ये चान्ये वृद्धसंमताः ॥ १४
ब्राह्मणाः श्रेणिमुख्याश्च तथोदासीनवृत्तयः ।
किं मां वक्ष्यन्ति किं चापि प्रतिवक्ष्यामि तानहम् ॥ १५
रिपूणां शिरसि स्थित्वा तथा विक्रम्य चोरसि ।
आत्मदोषात्परिभ्रष्टः कथं वक्ष्यामि तानहम् ॥ १६
दुर्विनीताः श्रियं प्राप्य विद्यामैश्वर्यमेव च ।
तिष्ठन्ति न चिरं भद्रे यथाहं मदगर्वितः ॥ १७
अहो बत यथेदं मे कष्टं दुश्चरितं कृतम् ।
स्वयं दुर्बुद्धिना मोहाद्येन प्राप्तोऽस्मि संशयम् ॥ १८
तस्मात्प्रायमुपासिष्ये न हि शक्ष्यामि जीवितुम् । C. 3. 15089 B. 3. 249. 20 K. 3. 250. 20

निद्य-; D_2 नैवं- (for एवं-). K_3 D_2 हि (for न). D_3 जीवनं (for जीवितम्). B Dc Dn $D_{4.6}$ नैवंभूतस्य जीवितं.

9 ^{a}) B Dn $D_{4.6}$ T_1 अभूद्; M_1 भूयाद् (for भवेद्). K_2 यथा (for यशः). — ^{b}) B_1 ख्यातिर्; T_1 ख्यातो. $K_{1.2}$ D_3 वधं; T_1 वधः (for वधात्). — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ D_5 प्राप्तस्य (for प्राप्ताश्च). $Ś_1$ $K_{1.2}$ D_5 लोकान्पुण्यान्; B_{1-3} Dc_1 Dn $D_{4.6}$ T_1 पुण्यलोकाः (for लोकाः पुण्याः). $Ś_1$ K_{1-3} D_5 च; T_2 G_1 मे (for स्युर्). B_4 प्राप्ताः स्युश्चैव मे लोकाः. — ^{d}) T_1 महेंद्रभवने. $Ś_1$ $K_{1.2}$ °क्षयः; D_5 °क्षयान्.

10 ^{a}) B_1 यत्त्विदं; D_1 यदद्य; D_2 यच्चाद्य (for यत्त्वद्य). K_4 $G_{2.4}$ [ऽ]ध्यवसितं (for व्यव°). G_1 यन्मे व्यवसितं किंचित्. — ^{b}) T_1 G_{2-4} M_1 नराधिपाः; T_2 G_1 नराधिप (for नर°). — ^{c}) K_{2-4} D (except Dn_3 D_4) T_2 G_3 उपाशिष्ये; T_1 समासिष्ये (for उपासिष्ये). — ^{d}) K_3 गृहं. — ^{e}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ [अ]द्य (for [ए]व). — ^{f}) $=11^d$. D_3 पुरीं; G_1 गृहं (for पुरं). $Ś_1$ $K_{1.2}$ प्रयांतु नगरं प्रति; B_{2-4} Dn $D_{4.6}$ T_2 G_3 यांत्वद्य स्वपुरं प्रति.

11 ^{a}) G_4 सर्वे (for चैव). — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ B_1 T_1 G_1 च मे; T_2 $G_{2.4}$ M तथा (for च ये). — ^{d}) $=10^f$. K_4 D_3 T_2 G_1 प्रयांतु नगरं प्रति. — After 11, K_1 reads 13^{cd}.

12 ^{a}) B_2 त्वहं (for ह्यहं). $Ś_1$ $K_{1.2}$ सं(K_2 मां)प्रवेक्ष्यामि; B Dn $D_{1-4.6}$ संप्रयास्यामि; Dc_1 संप्रपश्यामि; Dc_2 संप्रयच्छामि (for प्रतिया°). G_2 न ह्यप्यहं प्रयास्यामि. — ^{b}) $Ś_1$ (*sup. lin.*) K_1 $D_{3.5}$ शत्रुविमानितः; K_3 °तिरस्कृतः. — ^{c}) $K_{1.2}$ °मानापहौ; G_2 °मानासहो. — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ बलकृत्तदा (K_1 °था); T_1 शोकहृत्तथा; T_2 $G_{1.2}$ मानवर्धनः; G_4 मानकृत्तदा. — After 12, T $G_{2.4}$ ins.:

1140* कामं रणशिरस्यद्य शत्रुभिर्वै विमानितः ।
[T_2 कारणैः सम्यगभितः (for the prior half).]

On the other hand, G_1 ins. after 12:

1141* कारणैरस्म्यभिहितः शत्रुभिर्वै विमानितः ।
अकारणेऽस्म्यभिजितः शत्रुभिर्वै विमानितः ।

13 ^{a}) B Dn $D_{4.6}$ G_3 जातः; Dc भुवं (sic) (for भूत्वा). $K_{3.4}$ D_{1-3} सुहृच्छोकप्रदो भूत्वा (D_1 °दोद्याहं; D_2 °दो नित्यं); G_2 स सुहृच्छोकसंतप्तः. — K_1 reads 13^{cd} after 11. — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ नराधिपं (K_1 °प); B_2 त्रिपिष्टपं (for जना°).

14 ^{a}) B_{1-3} Dn D_{3-6} G_3 भीष्मद्रोणौ; G_1 भीष्मौ द्रौणिः. $B_{2.3}$ Dn $D_{3.4.6}$ G_3 कृपद्रौणी (D_3 °णिर्). — ^{b}) K_1 T_1 G_4 तदा (for तथा). — ^{c}) N (except $B_{1.3.4}$; $Ś_1$ damaged) G_3 बाह्लिकः. $B_{1.3.4}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 सौमदत्ति°. — ^{d}) K_2 वृत्तसंमतः; D_2 दृढसंमताः; G_4 M भृश°.

16 $Ś_1$ $K_{1.2}$ D_4 om. 16. M_1 transp. 16 and 17. — ^{b}) K_4 चारिभिः; B_3 D_6 G_3 चोपरि (for चोरसि). — ^{d}) $D_{1.2.5}$ T_2 $G_{1.2.4}$ द्रक्ष्यामि (for व°).

17 M_1 transp. 16 and 17. — ^{a}) Dc प्रियं; D_2 स्वयं (for श्रियं). — ^{b}) $K_{1.2.4}$ $B_{2.4}$ G_{2-4} M वा (for च). — ^{c}) $K_{1.2.4}$ $D_{3.5}$ transp. तिष्ठन्ति and न. — ^{d}) Dc मदगर्वितं; T_1 मतिगर्वितः; G_2 अति°.

18 ^{a}) T_2 G_4 यदेतन्; G_1 यथैतन् (for यथेदं). B Dn $D_{4.6}$ G_3 अहोनर्ह(B_1 °नय-; B_{2-4} नार्ह)मिदं कर्म. — ^{b}) D_5 दृष्टं (for कष्टं).

19 ^{a}) $K_{2.4}$ Dn_1. n_3 (before corr.) D_1 T_2 G_3 उपाशिष्ये. Cf. 10^c. — ^{b}) $B_{1.3}$ Dn_2. n_3 D_{4-6} G_3 न हि

C. 3. 15089 B. 3. 249. 20 K. 3. 250. 20 चेतयानो हि को जीवेत्कृच्छ्राच्छत्रुभिरुद्धृतः ॥ १९

शत्रुभिश्चावहसितो मानी पौरुषवर्जितः ।
पाण्डवैर्विक्रमाढ्यैश्च सावमानमवेक्षितः ॥ २०

वैशंपायन उवाच ।

एवं चिन्तापरिगतो दुःशासनमथाब्रवीत् ।
दुःशासन निबोधेदं वचनं मम भारत ॥ २१
प्रतीच्छ त्वं मया दत्तमभिषेकं नृपो भव
प्रशाधि पृथिवीं स्फीतां कर्णसौबलपालिताम् ॥ २२
भ्रातॄन्पालय विस्रब्धं मरुतो वृत्रहा यथा ।
बान्धवास्त्वोपजीवन्तु देवा इव शतक्रतुम् ॥ २३
ब्राह्मणेषु सदा वृत्तिं कुर्वीथाश्चाप्रमादतः ।
बन्धूनां सुहृदां चैव भवेथास्त्वं गतिः सदा ॥ २४
ज्ञातींश्चाप्यनुपश्येथा विष्णुर्देवगणानिव ।
गुरवः पालनीयास्ते गच्छ पालय मेदिनीम् ॥ २५
नन्दयन्सुहृदः सर्वाञ्शात्रवांश्चावभर्त्सयन् ।
कण्ठे चैनं परिष्वज्य गम्यतामित्युवाच ह ॥ २६
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दीनो दुःशासनोऽब्रवीत्
अश्रुकण्ठः सुदुःखार्तः प्राञ्जलिः प्रणिपत्य च ।
सगद्गदमिदं वाक्यं भ्रातरं ज्येष्ठमात्मनः ॥ २७
प्रसीदेत्यपतद्भूमौ दूयमानेन चेतसा ।
दुःखितः पादयोस्तस्य नेत्रजं जलमुत्सृजन् ॥ २८
उक्तवांश्च नरव्याघ्रो नैतदेवं भविष्यति ।
विदीर्येत्सनगा भूमिर्द्यौश्चापि शकलीभवेत् ।
रविरात्मप्रभां जह्यात्सोमः शीतांशुतां त्यजेत् ॥ २९
वायुः शैघ्र्यमथो जह्याद्धिमवांश्च परिव्रजेत् ।
शुष्येत्तोयं समुद्रेषु वह्निरप्युष्णतां त्यजेत् ॥ ३०

शक्यामि; D_{2} (by transp.) शक्ष्यामि न हि; $G_{2.4}$ न हि शक्नोमि. D_{1} सह्यं मे नेह जीवितं. — ^{c}) K_{4} D_{1} T_{2} G_{1} चिंतयानो; B_{1} चेतनावान्; T_{1} वेदयानो.

20 ^{a}) S (except G_{3}) [अ]पह° (for [अ]वह°). — ^{b}) B_{4} पौरुषगर्वितः. — ^{c}) K Dc Dn_{2}. n_{3} $D_{1-4.6}$ G_{3} विक्रमाद्यैश्च (K_{3} विषमस्थैश्च); B_{1} विक्रमारूढैः. — ^{d}) K_{2} सावसानम्; D_{1} स सावज्ञम् (for सावमानम्).

21 ^{a}) $D_{1.2}$ एवं चिंतागतो राजा.

22 ^{a}) B_{1} प्रतीहासं (for प्रतीच्छ त्वं). — ^{b}) M नृपोत्तम (for नृपो भव). — ^{c}) Ś$_{1}$ K_{2} Dn_{3} G_{1} कृत्स्नां; $K_{1.3}$ Dc $D_{3.5}$ सर्वां (for स्फीतां). — ^{d}) K_{2} कर्णसौवल्य°; B_{2} °पावितः; D_{2} M °पालितः.

23 ^{a}) Ś$_{1}$ K_{4} $B_{3.4}$ D_{1-3} विश्रब्धं; K_{3} Dc D_{5} T_{1} विश्रब्धः. — ^{b}) K_{3} मरुतां; T_{1} प्रभूतो (for मरुतो). — K_{3} om. 23^{c}–25^{b}. — ^{c}) B Dn $D_{4.6}$ चोप° (for त्वोप°). — ^{d}) S (except G_{3}) सहस्राक्षमिवामराः.

24 K_{3} om. 24 (cf. v.l. 23). — ^{a}) T_{1} G_{1} M_{2} यथा (for सदा). K_{2} G_{1} वृत्तं; B_{1} बुद्धिं; Dc D_{1-3} वृत्तिः; T_{2} दांतं (for वृत्तिं). — ^{b}) D_{5} तु (for च). D_{2} प्रसादयन् (for [अ]प्रमादतः). B_{4} कुर्वीथा रोषमुत्सृज; T_{2} कुरु वीराप्रमादतः.

25 K_{3} om. 25^{ab} (cf. v.l. 23). — ^{a}) K_{2} $D_{1.3}$ ज्ञातीश्च (for ज्ञातींश्च). $K_{3.4}$ Dc $D_{1-3.5}$ °मन्येथा (for °पश्येथा). — ^{b}) $B_{2.3}$ Dn $D_{4.6}$ G_{3} यथा (for इव). — ^{c}) D_{2} कुरवः (for गुरवः). K_{3} D_{1} मान° (for पाल°). D_{1} T_{2} G_{1} च (for ते).

26 G_{1} om. 26^{ab}. — ^{a}) Ś$_{1}$ K_{2} चैव (for सर्वाञ्). — ^{b}) D_{5} शत्रूंश्चैव (for शात्रवांश्च). Ś$_{1}$ $K_{1.2}$ Dc $D_{1-3.5}$ [अ]वसादयन्; $K_{3.4}$ [अ]वसादय; T_{1} [अ]वनादयन्; T_{2} [आ]ह्वय स्वयं. — ^{c}) T_{2} $G_{1.2.4}$ कर्णे (for कण्ठे). — ^{d}) B_{1} तं (for ह).

27 ^{c}) Ś$_{1}$ $K_{1.2}$ बाष्पकंठः (K_{1} °ठाः); G_{2} अश्रुपूर्णाः; M_{2} उत्कंठश्च (for अश्रुकण्ठः). — ^{d}) $B_{2.4}$ ह (for च). — D_{2} om. 27^{ef}. — ^{f}) B_{2} एव च (for आत्मनः).

28 ^{a}) K_{1} °भ्यपतद्; M_{2} °त्येव तद् (for °त्यपतद्). ^{b}) $D_{3.6}$ दीर्यमाणेन (for दूय°). Dc तेजसा (for चेतसा). — ^{c}) T_{2} G_{2} सखेदं (for दुःखितः). — ^{d}) G_{2} नेत्राभ्यां (for नेत्रजं).

29 ^{a}) D_{3} तु (for च). K_{4} $D_{1.3}$ T_{2} $G_{1.2.4}$ नरव्याघ्र. — ^{c}) B_{1} दीर्येत (for विदीर्येत्). K_{3} सा नगाद्; B Dn $D_{2.4.6}$ सकला (for सनगा). — ^{d}) T_{2} मंदरः (for द्यौश्चापि). — ^{e}) G_{2} आतपतां (for आत्मप्रभां). — G_{1} om. (hapl.) 29^{f}–30^{a}. — ^{f}) K_{1} शीतांशुतस्; B_{1} तीक्ष्णांशुतां. B_{1} व्रजेत् (for त्यजेत्).

30 G_{1} om. 30^{a} (cf. v.l. 29); K_{4} D_{1} om. 30. — ^{a}) Ś$_{1}$ $K_{1.2}$ शैत्यम्; D_{2} शीघ्रम् (for शैघ्र्यम्). T_{2} पाशं जलेशो जह्याद्यद्. — ^{b}) K_{3} Dc परित्यजेत्; D_{5} [अ]पि संचलेत्; T_{1} G_{1} हिमं व्र°; T_{2} लतां व्र°; $G_{2.4}$ परिप्लवेत्. — ^{c}) Dc T_{2} G_{3} समुद्रस्य; D_{5} °द्रोपि. — ^{d}) Dc अग्निर् (for वह्निर्). K_{1} Dc अति- (for अपि). S (except G_{3}) भविष्यति शतं

न चाहं त्वदृते राजन्प्रशासेयं वसुंधराम् ।
पुनः पुनः प्रसीदेति वाक्यं चेदमुवाच ह ।
त्वमेव नः कुले राजा भविष्यसि शतं समाः ॥ ३१
एवमुक्त्वा स राजेन्द्र सस्वनं प्ररुरोद ह ।
पादौ संगृह्य मानार्हौ भ्रातुर्ज्येष्ठस्य भारत ॥ ३२
तथा तौ दुःखितौ दृष्ट्वा दुःशासनसुयोधनौ ।
अभिगम्य व्यथाविष्टः कर्णस्तौ प्रत्यभाषत ॥ ३३
विषीदथः किं कौरव्यौ बालिश्यात्प्राकृताविव ।
न शोकः शोचमानस्य विनिवर्तेत कस्यचित् ॥ ३४
यदा च शोचतः शोको व्यसनं नापकर्षति ।
सामर्थ्यं किं त्वतः शोके शोचमानौ प्रपश्यथः
धृतिं गृह्णीत मा शत्रूञ्शोचन्तौ नन्दयिष्यथः ॥ ३५
कर्तव्यं हि कृतं राजन्पाण्डवैस्तव मोक्षणम् ।
नित्यमेव प्रियं कार्यं राज्ञो विषयवासिभिः
पाल्यमानास्त्वया ते हि निवसन्ति गतज्वराः ॥ ३६
नार्हस्येवंगते मन्युं कर्तुं प्राकृतवद्यथा
विषण्णास्तव सोदर्यास्त्वयि प्रायं समास्थिते ।
उत्तिष्ठ व्रज भद्रं ते समाश्वासय सोदरान् ॥ ३७
राजन्नद्यावगच्छामि तवेह लघुसत्त्वताम् ।
किमत्र चित्रं यद्वीर मोक्षितः पाण्डवैरसि । C. 3. 15111 B. 3. 250. 1 K. 3. 251. 2

समाः (cf. 31ef).

31 a) B4 तु (for च). Ś1 त्वत्कृते; D5 त्वामृते (for त्वदृते). — b) Ś1 K3 D1. 2 प्रशासिष्ये; B2. 4 शासयेयं (for प्रशासेयं). — d) T1 [ए]तद् (for [इ]दम्). — After 31cd S (except G3) ins.:

1142* शत्रूणां शोककृद्राजन्सुहृदां शोकनाशनः ।

[G1 मानवर्धनः; M हर्षवर्धनः (for शोक°).]

— e) B1 G2. 4 जातो; D2 राजन् (for राजा). — f) K4 Dc D2. 4. 6 G2 M2 भविष्यति. T G1 न संशयः (for शतं समाः).

32 Before 32, D1 ins. वैशं° उ°. — a) K4 B1. 4 D5 T2 G4 राजेंद्रं; B2. 3 Dn D4. 6 राजानं. — b) K3 B1. 2. 4 Dn D3. 6 सुस्वरं; B3 Dc D4 सस्वरं (for सस्वनं). M2 च (for ह). — c) K3. 4 Dc2 स गृह्य; B2 संस्पर्श-; B3. 4 Dn D4. 6 T2 G3 °स्पृश्य; G4 °हृत्य (for °गृह्य). K4 D3 शिरसा; B1. 2. 4 D1 मानार्हो. — d) Ś1 मानद (for भारत).

33 a) K2 T1 तदा; K4 D3 अथ (for तथा). K1 द्वौ; D1 सु-; G1 तु (for तौ). D1 भूत्वा (for दृष्ट्वा). — c) B Dn अधिगम्य. Ś1 महाबाहुः; K1. 2 महाराज; D1 सुदुःखार्ता (for व्यथा°).

34 a) D2 transp. विषीदथः and किं. Ś1 B4 T2 G4 विषीदतः. T1 कौरवेंद्रौ (for किं कौरव्यौ). — b) K4 D1. 2 बालिशौ; T1 किं युवां (for बालिश्यात्). K3 प्राकृतानि च; G4 प्राकृता इव. — c) G1. 4 शोक° (for शोच°). — d) K3 °वर्तति; B4 °वर्तेत्तु (for °वर्तेत). B Dn D1. 4. 6 G3 कर्हि° (for कस्य°).

35 a) Ś1 K2 G1 यथा (for यदा). K1. 2 न; D1 T1 तु (for च). B1 शोचयतः (for च शोचतः). — b) T M2 व्यसनान् (for व्यसनं). D1 °सर्पति (for °कर्षति). — c) K1 B3. 4 Dc D3. 5 G1. 2. 4 ततः (for त्वतः). Ś1 T2 शोकं; K3 शोको. — d) Ś1 K Dc D1–3. 5. 6 शोचमानः. Ś1 K Dc D1–3. 5 प्रपश्यति; B4 °तः; T1 G4 °थ. — e) B2 Dn D6 गृह्णीतं; B3. 4 T1 M2 गृहीत. T2 G1 धृतिमंतौ श्रियं चेमां. — f) B3 G2. 4 शोचतो (for °न्तौ). Ś1 Dc T1 °ष्यत; K4 D3 °ष्यथ (for °ष्यथः). T2 शत्रूञ्शोकमिमं जहि; G1 शोचंतौ मा जहास्यथः. — After 35, G1 ins.:

1143* धृतिमन्तो जयं शत्रूञ्शोचन्तौ नाभविष्यथ ।

36 c) G2 एवं (for एव). T2 G1 हितं (for प्रियं). — d) =46b. K4 राज्ञां. — e) K3 [ऽ]पि (for हि).

37 a) T1 नार्हति (for नार्हसि). B1 [ए]वं कृतं; T1 [ए]वं कृते (for [ए]वंगते). B1 मन्ये; D3 शोकं; T G1. 2 मृत्युं (for मन्युं). — b) Dc सर्वं (for कर्तुं). K4 D3 M2 प्रभो; T1 भवान्; G1. 2. 4 स्वयं; M1 विभो (for यथा). — c) K4 त्वयि (for तव). Dc D1. 3 सौदर्यास्. — d) B2 T1 समाश्रिते; D5 उपासिते. — After 37cd, S (except T1 G3) ins.:

1144* तदलं दुःखितानेतान्कर्तुं सर्वान्नराधिप ।

— e) T1 तदलं दुःखितान्सर्वान् (cf. 1144*). — After 37, B D (except D1–3. 5) S (except T2 G2) ins. an addl. colophon, followed in most MSS. by कर्ण उ° (resp. कर्णः) (*adhy. no.*: Dn1. n3 248; Dn2 247).

38 a) B Dc Dn D4 G4 M1 नाद्याव°; D6 न ह्याव° (for अद्याव°). — b) K3 D1. 2 T2 G1 [इ]मां; T1 G2. 4 [ए]व (for [इ]ह). — After 38ab, S (except G3) ins.:

1145* अल्पत्वं च तथा बुद्धेः कार्याणामविवेकिताम् ।

[G1 आलस्यं (for अल्पत्वं). T अविवेकतां.]

— c) Dc तद्वीर; G2. 4 धर्मज्ञ (for यद्वीर). — e) G1 सद्यस्त्वं वशमापन्नः. — f) Ś1 K1. 2 B D2 °कर्षण; K3

C. 3. 15112
B. 3. 250. 2
K. 3. 251. 2

सद्यो वशं समापन्नः शत्रूणां शत्रुकर्शन ॥ ३८
सेनाजीवैश्च कौरव्य तथा विषयवासिभिः
अज्ञातैर्यदि वा ज्ञातैः कर्तव्यं नृपतेः प्रियम् ॥ ३९
प्रायः प्रधानाः पुरुषाः क्षोभयन्त्यरिवाहिनीम् ।
निगृह्यन्ते च युद्धेषु मोक्ष्यन्ते च स्वसैनिकैः ॥ ४०
सेनाजीवाश्च ये राज्ञां विषये सन्ति मानवाः ।
तैः संगम्य नृपार्थाय यतितव्यं यथातथम् ॥ ४१
यद्येवं पाण्डवै राजन्भवद्विषयवासिभिः ।
यदृच्छया मोक्षितोऽद्य तत्र का परिदेवना ॥ ४२
न चैतत्साधु यद्राजन्पाण्डवास्त्वां नृपोत्तम ।
स्वसेनया संप्रयान्तं नानुयान्ति स्म पृष्ठतः ॥ ४३
शूराश्च बलवन्तश्च संयुगेष्वपलायिनः ।
भवतस्ते सभायां वै प्रेष्यतां पूर्वमागताः ॥ ४४
पाण्डवेयानि रत्नानि त्वमद्याप्युपभुञ्जसे
सत्त्वस्थान्पाण्डवान्पश्य न ते प्रायमुपाविशन् ।
उत्तिष्ठ राजन्भद्रं ते न चिन्तां कर्तुमर्हसि ॥ ४५
अवश्यमेव नृपते राज्ञो विषयवासिभिः ।
प्रियाण्याचरितव्यानि तत्र का परिदेवना ॥ ४६
मद्वाक्यमेतद्राजेन्द्र यद्येवं न करिष्यसि
स्थास्यामीह भवत्पादौ शुश्रूषन्नरिमर्दन ॥ ४७
नोत्सहे जीवितुमहं त्वद्विहीनो नरर्षभ ।
प्रायोपविष्टस्तु नृप राज्ञां हास्यो भविष्यसि ॥ ४८

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु कर्णेन राजा दुर्योधनस्तदा ।
नैवोत्थातुं मनश्चक्रे स्वर्गाय कृतनिश्चयः ॥ ४९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टात्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३८ ॥

D3. 5. 6 G3 °कर्षनः; D1 °कर्षणः.

39 ^{a}) Ś1 B1 °जीव्यैश्च; K2 °जीवस्य. — M2 om. (hapl.) 39^{c}–42^{b}. — ^{c}) B1. 3 D6 G3 ह्यथ; T2 G2 अथ (for यदि).

40 M2 om. 40 (cf. v.l. 39). — ^{a}) K1. 2. 4 T M1 प्रधान-; Dc प्रवीणाः (for प्रधानाः). — ^{b}) Ś1 क्षोभयंतु; D3 कालयंति; S (except G3) क्षोभयित्वा. — ^{c}) K1. 2 सु-; Dc -षु; D2 [ऽ]त्र (for च). — ^{d}) Ś1 स्वसेवकैः; K2 °सैन्यकैः; B2 Dn D4. 6 G3 [ए]व सैनिकैः.

41 M2 om. 41 (cf. v.l. 39). Cf. 39^{ab}. — ^{a}) Ś1 °जीव्या°; K2 °जेव्या° (for °जीवा°). Dc G1 राज्ञो; D2 T1 राजन् (for राज्ञां). — ^{b}) Ś1 विजये (for विषये).

42 M2 om. 42^{ab} (cf. v.l. 39). — ^{a}) K2 यद्; D3 यदा; T2 G2 इति (for यदि). Ś1 K1. 2 राजा (for राजन्). — ^{b}) Ś1 K1–3 D1. 2 G4 भवान् (for भवद्-). — ^{c}) K4 B D (except D1. 2. 5) G2–4 [ऽ]सि (for ऽद्य). — ^{d}) $=46^{d}$; Gītā (Vulg.) 2. 28. G1 transp. तत्र and का. K4 D1. 3 G1 परिवेदना.

43 ^{a}) B1 तवै°; G4 न वै° (for न चै°). — ^{b}) B1 पांडवानां; B2 °वेया (for °वास्त्वां). B1 Dn D4 नृपोत्तमं. — ^{c}) Ś1 K1. 2. 4 Dn2. n3 D1–3 G2 संप्रयातं; B1 °याते; Dc प्रयातं च; T1 समं सर्वैं. M1 सेनया संप्रयांतं वै.

44 ^{b}) Ś1 K1. 2 D1 संग्रामेषु (for संयुगेषु). Ś1 [अ]पलायनः; T2 G1 [अ]पराजिताः. — ^{c}) K4 (before corr.) B D (except D1–3. 5) T2 G3 सहाया (for सभायां).

45 ^{a}) K1 पूर्वाणि (for रत्नानि). — ^{b}) K4 एतानि (for अद्यापि). Ś1 K1. 2 [अ]नुयुज्यसे; K3 [उ]पयुंजते; D1 °युंजसे; G1 °भुंक्ष्वसे. — ^{c}) T2 G1 सत्वस्थाः पांडवाश्चापि. — After 45^{cd}, S (except G3) ins.:

1146* तदलं ते महाबाहो बुद्धिः प्रायोपवेशने ।

[T2 G1. 2 विषादं (T2 °मर्षं) कर्तुमीदृशं; M विशादेन महाबल (for the posterior half).]

— ^{f}) B1. 3. 5 Dn D4. 6 G3 चिरं (for चिन्तां).

46 G2 om. 46. — ^{a}) Ś1 M2 अपश्यम् (for अवश्यम्). — ^{b}) $=36^{d}$. T1 G4 M2 राज्ञां. — ^{d}) $=42^{d}$; Gītā (Vulg.) 2. 28. G1 transp. तत्र and का. K3 परिदेविना; K4 D1. 3 G1 °वेदना.

47 ^{b}) G1 अद्य (for यदि). T2 G2 त्वं; G1 [ए]तन् (for [ए]वं). — ^{d}) K4 B1 D1. 3 T1 G2. 4 शुश्रूषुर्; G1 शुश्रूषाम् (for शुश्रूषन्). T1 भरतर्षभ (for अरि°).

48 ^{a}) Dc जीवितम् (for °तुम्). T2 G1 सत्यं; G2 शक्यं (for अहं). — ^{b}) Ś1 यद्-; D2 त्वां (for त्वद्-). — After 48^{ab}, T2 G1 *repeat* 45^{ef}. — T2 om. 48^{cd}. — ^{c}) K4 D3 च (for तु). K4 D3 G1. 2. 4 M तथा (for नृप). T1 प्रायोपविष्टं राजानं. — ^{d}) K3 Dc D1–3 हासो. K3 D3 भविष्यति. T1 दुर्योधनममर्षणं (=3. 239. 1^{d}).

49 T1 om. 49; K3 D3 om. the ref. — ^{b}) G2. 4 तथा (for तदा). T2 यश्छ्रुतं (sic) कौरवं त्वया. — T2

२३९

वैशंपायन उवाच ।
प्रायोपविष्टं राजानं दुर्योधनममर्षणम् ।
उवाच सान्त्वयन्राजञ्शकुनिः सौबलस्तदा ॥ १
सम्यगुक्तं हि कर्णेन तच्छ्रुतं कौरव त्वया ।
मयाहृतां श्रियं स्फीतां मोहात्समपहाय किम् ।
त्वमबुद्ध्या नृपवर प्राणानुत्स्रष्टुमिच्छसि ॥ २
अद्य चाप्यवगच्छामि न वृद्धाः सेवितास्त्वया ।
यः समुत्पतितं हर्षं दैन्यं वा न नियच्छति ।
स नश्यति श्रियं प्राप्य पात्रमाममिवाम्भसि ॥ ३
अतिभीरुमतिक्लीबं दीर्घसूत्रं प्रमादिनम् ।
व्यसनाद्विषयाक्रान्तं न भजन्ति नृपं श्रियः ॥ ४
सत्कृतस्य हि ते शोको विपरीते कथं भवेत् ।
मा कृतं शोभनं पार्थैः शोकमालम्ब्य नाशय ॥ ५
यत्र हर्षस्त्वया कार्यः सत्कर्तव्याश्च पाण्डवाः ।
तत्र शोचसि राजेन्द्र विपरीतमिदं तव ॥ ६
प्रसीद मा त्यजात्मानं तुष्टश्च सुकृतं स्मर ।
प्रयच्छ राज्यं पार्थानां यशो धर्ममवाप्नुहि ॥ ७
क्रियामेतां समाज्ञाय कृतघ्नो न भविष्यसि । C. 3. 15132 B. 3. 251. 9 K. 3. 252. 8

om. 49^{cd}. — ^{c}) G_4 स नो° (for नैवो°). — ^{d}) D_3 °मानसः (for °निश्चयः).

Colophon om. in D_3 T. — *Major parvan :* $Ś_1$ $K_{1.2}$ Dn_2 $G_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan :* $K_{3.4}$ B_{1-3} Dc Dn_1 D_{4-6} G_4 दुर्योधनप्रायोपवेश; B_4 D_2 प्रायोपवेश; Dn_3 दुर्योधनवेश; D_1 दुर्योधनप्रायोपवेशन. — *Adhy. name:* M_2 कर्णहितोपदेशकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B_4 320; Dn_1 (marg.). n_3 249; Dn_2 248; D_1 250; G_2 241; G_4 M (M_2 *inf. lin.*) 242 (M_2 orig. 244). — *Śloka no.:* Dn 13; D_1 33.

239

1 T_2 om. 1^{a}–2^{b}; D_2 T_1 om. the ref. — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ G_4 राजा (for राजन्). — ^{d}) K_4 सौबलिस्. T_1 M_2 तथा (for तदा).

2 T_2 om. 2^{ab} (cf. v.l. 1). — Before 2, K_3 B D (except $D_{3.5}$) G_3 ins. शकुनिरुवाच (resp. शकुनिः). — ^{a}) K_4 D_3 तु (for हि). — ^{b}) K_1 न; T_1 यत् (for तत्). — K_3 om. (hapl.) 2^{c}–3^{b}. — ^{c}) S (except G_3) दीप्तां (for स्फीतां). — ^{d}) K_4 स्नेहात् (for मोहात्). K (K_3 om.) $D_{1.2.5}$ समवहाय; B_4 त्वमपहाय; D_3 सर्वां विहाय. K_4 तां (for किं). $Ś_1$ B_2 Dc Dn $D_{1.3.4.6}$ तां मोहादप- ($Ś_1$ °त्सम-; $D_{1.3}$ °दुप)हाय किं (Dc वै). — ^{ef}) B_1 Dn $D_{4.6}$ [अ]द्य नृपते; $B_{2.3}$ च नृपते; D_3 भूय एव (for (नृपवर). B_3 D (except $D_{1.5}$) अर्हसि (for इच्छसि). T_2 त्वं बुध्वा नृवर प्राणानुत्स्रष्टुमिह चेष्टसि.

3 K_3 om. 3^{ab} (cf. v.l. 2). — ^{a}) B_4 Dn D_6 अथ (for अद्य). Dn $D_{3.6}$ G_1 वा (for च). G_1 तु (for [अ]पि). — ^{c}) Cf. 1. 74. 2^{a}, 3^{a}, 4^{a}. $G_{1.2}$ M यत् (for यः). T_1 घोरं; G_1 कोपं; $G_{2.4}$ M क्रोधं (for हर्षं). — ^{d}) Dc Dn_3 (by corr.) D_5 G_4 नियच्छसि. — ^{e}) T_2 G_1 M नश्यते हि (for स नश्यति). — ^{f}) D_2 आमकुंभ°; T_1 प्राप्तनाव°; T_2 G_4 छिद्रां नाव° (for पात्रमाम°). — After 3, K_4 D_{1-3} ins.:

1147* यः शोकं समनुप्राप्तं न नियच्छति भारत ।
तमीदृशं नरं न श्रीः कदाचिदपि सेवते ।

4 ^{a}) K_1 °भीम°; K_3 D_3 °भीत° (for °भीरु°). B_4 S (except G_3) मृदुं (for अति-). — ^{c}) K_3 विषयक्रांतं; T_2 $G_{2.4}$ विषमं तात. — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ नृप; T_2 नरं; G_1 पर- (for नृपं). K_3 B_{1-3} D प्रजाः; B_4 बुधाः (for श्रियः).

5 ^{a}) T_2 तैः (for ते). T_2 लोके; G_4 शोके (for शोको). — ^{b}) K_4 T $G_{1.2.4}$ M विपरीतः. — ^{c}) K_3 यत्; D_1 तैः (for मा). $Ś_1$ $K_{1.2}$ पूजनं; B_2 शोभनैः (for शोभनं). — ^{d}) $D_{1.3}$ (marg. *sec. m.*) शोकमेतं (D_1 °कालं) विनाशय.

6 ^{c}) T_2 G_2 अत्र (for तत्र).

7 ^{a}) $G_{1.2.4}$ M न (for मा). B_4 प्रसीद चात्मनात्मानं; D_3 प्रसीद सत्यमात्मानं; T_1 प्रसादं न त्यजास्माकं; T_2 प्रसीद कृतसन्मानं. — ^{b}) K_3 तुष्टस्व; D_2 सुष्ठु त्वं; G_1 संतुष्टः (for तुष्टश्च). B_2 D_3 स्व- (for सु-). — ^{c}) T_2 $G_{1.2}$ पांडूनां (for पार्थानां). K_3 D_2 तेषां प्रतिकृतं कृत्वा (D_2 कार्यं). — ^{d}) $Ś_1$ राज्य° (for धर्म°).

8 $Ś_1$ K_1 om. (hapl.) 8. — ^{a}) $B_{2.3}$ °स्थाय; T_1 M °ज्ञाप्य (for °ज्ञाय). — ^{b}) K_2 B Dn $D_{4.6}$ G_3 कृतज्ञस्त्वं

C. 3. 15132 B. 3. 251. 9 K. 3. 252. 9 सौभ्रात्रं पाण्डवैः कृत्वा समवस्थाप्य चैव तान् ।
पित्र्यं राज्यं प्रयच्छैषां ततः सुखमवाप्नुहि ८
शकुनेस्तु वचः श्रुत्वा दुःशासनमवेक्ष्य च
पादयोः पतितं वीरं विक्लवं भ्रातृसौहृदात् ॥ ९
बाहुभ्यां साधुजाताभ्यां दुःशासनमरिंदमम् ।
उत्थाप्य संपरिष्वज्य प्रीत्याजिघ्रत मूर्धनि ॥ १०
कर्णसौबलयोश्चापि संस्मृत्य वचनान्यसौ ।
निर्वेदं परमं गत्वा राजा दुर्योधनस्तदा ।
व्रीडयाभिपरीतात्मा नैराश्यमगमत्परम् ॥ ११
सुहृदां चैव तच्छ्रुत्वा समन्युरिदमब्रवीत् ।
न धर्मधनसौख्येन नैश्वर्येण न चाज्ञया ।
नैव भोगैश्च मे कार्यं मा विहन्यत गच्छत ॥ १२
निश्चितेयं मम मतिः स्थिता प्रायोपवेशने ।
गच्छध्वं नगरं सर्वे पूज्याश्च गुरवो मम ॥ १३
त एवमुक्ताः प्रत्यूचू राजानमरिमर्दनम्
या गतिस्तव राजेन्द्र सास्माकमपि भारत ।
कथं वा संप्रवेक्ष्यामस्त्वद्विहीनाः पुरं वयम् ॥ १४
स सुहृद्भिरमात्यैश्च भ्रातृभिः स्वजनेन च ।
बहुप्रकारमप्युक्तो निश्चयान्न व्यचाल्यत ॥ १५
दर्भप्रस्तरमास्तीर्य निश्चयाद्धृतराष्ट्रजः ।
संस्पृश्यापः शुचिर्भूत्वा भूतलं समुपाश्रितः ॥ १६
कुशचीराम्बरधरः परं नियममास्थितः ।
वाग्यतो राजशार्दूलः स स्वर्गगतिकाङ्क्षया ।
मनसोपचितिं कृत्वा निरस्य च बहिष्क्रियाः ॥ १७
अथ तं निश्चयं तस्य बुद्ध्वा दैतेयदानवाः ।
पातालवासिनो रौद्राः पूर्वं देवैर्विनिर्जिताः ॥ १८

(for °घ्नो न). — ^{d}) K_3 हि (for तान्). — ^{e}) K_3 Dc $D_{1.2.5}$ प्रदायैषां (for प्रयच्छै°). — ^{f}) K_2 B Dn $D_{4.6}$ G_3 अवाप्स्यसि (for °प्नुहि).

9 Before 9, all MSS. ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — ^{a}) B_1 T_1 च वचः; T_2 वचनं; M_1 तद्वचः (for तु वचः). — ^{b}) $B_{1.4}$ अवेक्ष्य ह; M_2 अवैक्षत (for अवेक्ष्य च). — ^{c}) $Ś_1$ K_2 T_2 $G_{1.2}$ दीनं (for वीरं). — ^{d}) B Dn $D_{4.6}$ G_3 विकृतं; T $G_{1.2.4}$ M °क्लबं (for °क्लवं).

10 ^{a}) B_4 साधुवृत्ताभ्यां. — ^{b}) K_3 Dc $D_{1.3}$ T_1 M अरिंदमः; $G_{2.4}$ अरिंदम. — ^{d}) M_2 प्रति- (for प्रीत्या). B_4 जिघ्रति; T_1 M_1 जिघ्राय; T_2 $G_{1.2.4}$ चाघ्राय (for [अ]जिघ्रत).

11 ^{a}) T_2 G_1 [ए]व (for [अ]पि). — ^{b}) B Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 संश्रुत्य (for संस्मृत्य). B_2 [अ]थ (for [अ]सौ). — ^{c}) T_1 कृत्वा (for गत्वा). — ^{e}) K व्रीडेन (for व्रीडया). $Ś_1$ K_1 G_1 [अ]पि परीतात्मा; D_2 च परीतांगः; D_5 [अ]भिपरीतः सन्.

12 ^{a}) $B_{2.3}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 तच्छ्रुत्वा सुहृदश्चैव. — ^{c}) G_1 धर्मैर् (for धर्म-). — ^{d}) B_1 वा° (for चा°). — ^{e}) K_4 च (for [ए]व). D_1 °कामै° (for भोगै°). B_1 transp. मे and कार्यं. — ^{f}) K_1 मा विगच्छत कश्चन; K_{2-4} मां विहाय च गच्छत; T_1 G_1 मा न विघ्नत गच्छत; T_2 मा न विघ्नेन गच्छतः

13 ^{a}) T_2 मतिः सिद्धा (for मम मतिः). — ^{b}) D_2 स्थितः; T_2 नम; G_1 स्थित्वा (for स्थिता). — ^{c}) T_2 G_1 सहिताः (for नगरं).

14 ^{a}) K_1 तम्; S (except G_3) इति (for त). G_4 उक्ते (for उक्ताः). — ^{d}) D_5 सा गतिर्न च भारत. — ^{e}) D_1 च; T_2 हि; G_1 नु (for वा). — ^{f}) $Ś_1$ त्वयि हीनाः (for त्वद्विहीनाः). M_1 transp. पुरं and वयं.

15 D_2 om. 15. — Before 15, $K_{1.2.4}$ B Dc Dn D_{4-6} G_{2-4} ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — ^{a}) B_4 सहपुत्रैर् (for स सुहृद्भिर्). — ^{c}) K_4 $D_{1.5}$ इति (for अपि). — ^{d}) K_3 च चाल्यते; B Dn $D_{1.4.6}$ M विचाल्यते; G_1 [अ]प्यचाल्यत.

16 $Ś_1$ K_{1-3} Dc D_1 read 16^{ab} after 17^{cd}. — ^{a}) K_4 B_4 $D_{3.5}$ T_2 $G_{1.2.4}$ M दर्भसंस्तर°; B_{1-3} Dn $D_{4.6}$ T_1 G_3 दर्भास्तरण°. — ^{b}) T_1 निश्चयं (for निश्चयाद्). — ^{d}) $K_{3.4}$ B Dn D_{4-6} G_3 M भूतले. B_2 निषसाद ह; B_3 Dn D_{4-6} G_3 समुपस्थितः; T_2 समुपाहितः.

17 ^{b}) K_4 निश्चय° (for नियम°). B_4 परं नित्यमभीप्सितः. — ^{c}) K_4 D_{3m} वाग्जितो; D_1 वाक्यं ते (for वाग्यतो). Dc_2 D_2 राजशार्दूल. — ^{d}) $Ś_1$ सुदुर्गति-. K_2 $B_{2.3}$ Dn $D_{4.6}$ -काम्यया. — After 17^{cd}, $Ś_1$ K_{1-3} Dc D_1 read 16^{ab}. — ^{e}) K_2 मनसोपतितं; G_1 °स्सोमचितं; M_1 °सोपहितं; M_2 °स्सोविजितं. K_4 ज्ञात्वा. — ^{f}) K_2 बहिःकृताः; B_1 Dc $G_{1.2.4}$ M बहिष्क्रियां. — After 17, S (except G_3) ins.:

1148* तस्थौ प्रायोपवेशेऽथ मतिं कृत्वा सुनिश्चयाम् ।
[T_2 G_1 °निश्चलां.]

18 ^{a}) K_1 निश्चितं (for निश्चयं). — ^{b}) $D_{1.2}$ ज्ञात्वा; T_1 श्रुत्वा (for बुद्ध्वा). K_3 D_2 दैत्येय°.

ते स्वपक्षक्षयं तं तु ज्ञात्वा दुर्योधनस्य वै ।
आह्वानाय तदा चक्रुः कर्म वैतानसंभवम् ॥ १९
बृहस्पत्युशनोक्तैश्च मन्त्रैर्मन्त्रविशारदाः ।
अथर्ववेदप्रोक्तैश्च याश्चोपनिषदि क्रियाः ।
मन्त्रजप्यसमायुक्तास्तास्तदा समवर्तयन् ॥ २०
जुह्वत्यग्नौ हविः क्षीरं मन्त्रवत्सुसमाहिताः ।
ब्राह्मणा वेदवेदाङ्गपारगाः सुदृढव्रताः ॥ २१
कर्मसिद्धौ तदा तत्र जृम्भमाणा महाद्भुता ।
कृत्या समुत्थिता राजन्किं करोमीति चाब्रवीत् ॥ २२
आहुर्दैत्याश्च तां तत्र सुप्रीतेनान्तरात्मना ।
प्रायोपविष्टं राजानं धार्तराष्ट्रमिहानय ॥ २३
तथेति च प्रतिश्रुत्य सा कृत्या प्रययौ तदा ।
निमेषादगमच्चापि यत्र राजा सुयोधनः ॥ २४
समादाय च राजानं प्रविवेश रसातलम् ।
दानवानां मुहूर्ताच्च तमानीतं न्यवेदयत् ॥ २५
तमानीतं नृपं दृष्ट्वा रात्रौ संहत्य दानवाः
प्रहृष्टमनसः सर्वे किंचिदुत्फुल्ललोचनाः ।
साभिमानमिदं वाक्यं दुर्योधनमथाब्रुवन् ॥ २६ C. 3. 15154 B. 3. 251. 30 K. 3. 252. 31

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३९ ॥

19 ^{a}) Ś1 K2 तु; B4 -सु (for स्व-). Ś1 K2 तं वै; G2. 4 M ज्ञात्वा (for तं तु). — ^{b}) Ś1 श्रुत्वा; T1 राज्ञो; G2. 4 M मत्वं (for ज्ञात्वा). Ś1 K1. 2 ह; T1 च (for वै). — ^{c}) T2 G1 आनयार्थं (for आह्वानाय). S (except G3) ततः (for तदा). D6m आश्वलायनतश्चक्रुः.

20 ^{a}) Ś1 K1. 2. 4 B4 D1-3. 5 बृहस्पत्युशनःप्रोक्तैर्. — ^{c}) K1 °वेदप्रोक्ताश्च; M1 °वेदमंत्रेषु. — ^{d}) Ś1 K1. 2. 4 B1 D3. 5 याश्चैवोपनिषत्क्रियाः; K3 B3. 4 Dc D1 T G1. 2. 4 M2 याश्चोपनिषद(B4 T1 G1. 2. 4 M2 °दाः; Dc °दः; T2 °दां)क्रियाः; M1 पारगाः सुदृढव्रताः. — ^{e}) K1. 3. 4 मंत्रजाप्य°. — ^{f}) Ś1 K1. 2 B2 Dn2. n3 D4. 6 G3 संप्रवर्तयन्; K3. 4 समवर्तयत्. M2 तदा सम्यगवर्तयन्.

21 ^{a}) D3 जुह्वंत्यग्नौ; S (except G3) जुह्वंतो°. K1-3 D1. 2. 5 ततः (for हविः). — ^{b}) D3. 5 °हितः (for °हिताः). — ^{c}) K3 D1 °वेदांगाः; B1 °वेदांगं (for °वेदाङ्ग-). — ^{d}) S (except G3) सुव्रतव्रताः. — After 21, S (except G3) ins.:

1149* अध्वर्यवो दानवानां कर्म प्रावर्तयंस्ततः ।

[M2 °यंत तत् (for °यंस्ततः). T2 आसन्कर्मप्रवर्तकाः (for the posterior half).]

22 ^{a}) K1 ततस् (for तदा). — ^{b}) Ś1 K1. 2. 4 D1. 3 G1 महाद्भुताः; K3 महद्भुतं; Dc2 T1 महाभुजाः; G4 तदद्भुतं. — After 22^{ab}, G1 ins.:

1150* तस्मिन्यज्ञे दानवानां वर्तमाने नराधिप ।

— ^{c}) K3 घोरा (for राजन्). — ^{d}) T2 सा° (for चा°).

23 ^{a}) K3 D2 दैत्यांश्च (for दैत्या°). K3 तान् (for तां). D1 राजन् (for तत्र). Ś1 K1. 2 आहुश्च तां तदा तत्र. — ^{b}) G1 घोररूपां भयावहां. — After 23^{ab}, G1 ins.:

1151* कृत्यां सुतीक्ष्णदन्ताग्रां दीप्ता** [शि]रोरुहाम् ।

— K3 om. (hapl.) 23^d-25^a. — ^{d}) D3 दुर्योधनमिहा°.

24 K3 om. 24 (cf. v.l. 23). — ^{b}) Dc [अ]थ (for प्र-). B2 नृप (for तदा). — ^{c}) Ś1 K (K3 om.) Dc D1. 3. 5 [ए]व (for [अ]पि).

25 K3 om. 25^a (cf. v.l. 23). — ^{a}) B1 T G1. 4 M सा त(B1 स)मादाय (for समादाय च). — ^{c}) T2 M मुहूर्तं (for मुहूर्ताच्). — ^{d}) T1 अप्यानीतं; T2 पुरस्तात्तं (for तमानीतं). G2 पुरतस्तं निवे°; G4 आनीतं तत्र वेद°.

26 ^{a}) T2 G1 ततो (for नृपं). — ^{b}) T2 सर्वे (for रात्रौ). B1. 3 D (except D1-3. 5) G3 संगत्य; B2 °गम्य (for °हत्य). — M2 om. 26^{cd}. — ^{c}) Ś1 K1 °मानसाः; K2 °मानवाः. — ^{d}) K1 °लोचनः; G4 °चेतनाः. — After 26^{cd}, S (except G3) ins.:

1152* दृढमेनं परिष्वज्य पृष्ट्वा च कुशलं तदा ।

— ^{f}) K3 [अ]ब्रवीत् (for [अ]ब्रुवन्).

Colophon om. in D3. G1 partly broken. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 Dn2 T2 G2. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* K1 घोषयात्रा; K3 B1-3 Dc Dn1. n3 D1. 4-6 G3 दुर्योधनप्रायोपवेश (D1 °वेशन); K4 B4 D2 M2 प्रायोपवेश. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B4 321; Dn 250 (Dn2 249); D1 251; T1 G4 M (M2 *inf. lin.*) 243 (M2 orig. 245); T2 240; G2 242. — *Śloka no.:* Dn 29.

240

1 ^{a}) K3 Dn2 D1-4 भो. B4 दुर्योधन. — ^{b}) Dc G1. 4 भारतानां. — ^{c}) B1 राजा (for नित्यं). — ^{d}) D3

२४०

C. 3. 15155
B. 3. 252. 1
K. 3. 252. 1

दानवा ऊचुः ।

भोः सुयोधन राजेन्द्र भरतानां कुलोद्वह ।
शूरैः परिवृतो नित्यं तथैव च महात्मभिः ॥ १
अकार्षीः साहसमिदं कस्मात्प्रायोपवेशनम् ।
आत्मत्यागी ह्यवाग्याति वाच्यतां चायशस्करीम् ॥ २
न हि कार्यविरुद्धेषु बह्वपायेषु कर्मसु ।
मूलघातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ॥ ३
नियच्छैतां मतिं राजन्धर्मार्थसुखनाशिनीम् ।
यशःप्रतापधैर्यघ्नीं शत्रूणां हर्षवर्धनीम् ॥ ४
श्रूयतां च प्रभो तत्त्वं दिव्यतां चात्मनो नृप ।
निर्माणं च शरीरस्य ततो धैर्यमवाप्नुहि ॥ ५
पुरा त्वं तपसास्माभिर्लब्धो देवान्महेश्वरात् ।
पूर्वकायश्च सर्वस्ते निर्मितो वज्रसंचयैः ॥ ६
अस्त्रैरभेद्यः शस्त्रैश्चाप्यधःकायश्च तेऽनघ ।
कृतः पुष्पमयो देव्या रूपतः स्त्रीमनोहरः ॥ ७
एवमीश्वरसंयुक्तस्तव देहो नृपोत्तम ।
देव्या च राजशार्दूल दिव्यस्त्वं हि न मानुषः ॥ ८
क्षत्रियाश्च महावीर्या भगदत्तपुरोगमाः ।
दिव्यास्त्रविदुषः शूराः क्षपयिष्यन्ति ते रिपून् ॥ ९
तदलं ते विषादेन भयं तव न विद्यते ।
साह्यार्थं च हि ते वीराः संभूता भुवि दानवाः ॥ १०
भीष्मद्रोणकृपादींश्च प्रवेक्ष्यन्त्यपरेऽसुराः ।

सु- (for च).

2 ^{a}) T_2 G_1 मा कार्षीः. — ^{b}) K_3 कथं; G_1 यस्मात् (for कस्मात्). — ^{c}) K_4 B D $G_{3.4}$ ह्यधो याति; T_1 ह्यव-गति; T_2 G_1 समा(G_1 ह्यवा)प्नोति (for ह्यवाग्याति). — ^{d}) D_2 वा° (for चा°). T_2 पापानां चाप्यथो गतिं; G_1 पाप्मान-मयशस्करं.

3 =(var.) 3. 2. 16; =(var.) Rām. (ed. N. S. P.) 5. 51. 18. — ^{a}) K_4 कार्यविरोधेषु; B_1 कार्यानिरुद्धेषु (sic); D_1 ज्ञानविरुद्धेषु. — ^{b}) B Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 बहुपापेषु (B_4 Dc_1 बहूपायेषु).

4 ^{a}) $B_{2.3}$ (m as in text) Dn_2 [ए]नां; S (except G_3 M_1) तां (for [ए]तां). $Ś_1$ $K_{1.2}$ महाराज (for मतिं राजन्). — ^{b}) K_3 °सुयशस्विनीं; B D_2 T_2 °सुखनाशनीं; T_1 °कर्शिनीं. — ^{c}) $B_{1.2.4}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 °वीर्यघ्नीं; T_2 °धर्मघ्नीं. — ^{d}) $Ś_1$ B_3 Dc_2 Dn_2 $D_{1.5}$ T_2 G_1 M_2 °वर्धिनीं.

5 ^{a}) K_2 $B_{3.4}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 तु (for च). B_4 प्रभो वाक्यं; D_2 परं तत्वं; T $G_{2.4}$ प्रभूतिं (T_1 °तं) च; M_2 प्रभूतत्वं (for प्रभो तावं). G_1 श्रूयतां भवभूतिं च. — ^{b}) M_2 om. च. T_2 G_1 [ऽ]नघ (for नृप). — G_1 reads 5^{cd} after 9^{ab}. — ^{d}) T_1 धर्मम् (for धैर्यम्).

6 ^{a}) Dc त्वं तपसो°; T_2 द्वैतवने° (for त्वं तपसा°). — ^{b}) K_3 B_{2-4} D (except $D_{2.3}$) G_3 राजन् (for देवान्). — ^{c}) S transp. सर्वः and ते. B_{2-4} Dn D_4 पूर्व° (for सर्व°).

7 ^{a}) T_1 विभेद्यः. B_1 S (except $G_{1.3}$) वा (for च). — ^{b}) T_1 न च; G_2 ह्यधः- (for [अ]प्यधः-). B_1 G_2 कार्यः (for -कायः). K_1 तव; $K_{3.4}$ Dc $D_{2.3}$ T_1 $G_{2.4}$ M तु ते (for च ते). S (except G_3) नृप (for ऽनघ). — ^{c}) $Ś_1$ देव; B_4 दैव्या; T_2 G_1 दिव्यो (for देव्या). — ^{d}) Dc ते (for स्त्री-).

8 ^{a}) G_1 °संयुक्तया. — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ नरेश्वर (for नृपो°). — ^{d}) B_4 देव° (for दिव्य°). $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ $D_{2.3}$ न हि (by transp.); D_5 भुवि. D_1 मानवः (for मानुषः). T_1 दिव्यं रूपं हि मानुषं.

9 After 9^{ab}, G_1 reads 5^{cd}; while T_2 ins.:

1153* यैः सुरापि घृणां त्यक्त्वा योत्स्यन्ते सह वैरिभिः ।

— T_2 om. 9^{c}–11^{d}. — ^{c}) $Ś_1$ K_2 $D_{2.3}$ °वेदिनः (K_2 °नं); K_1 दिव्यास्त्रे विदितः; K_3 Dc D_1 °निपुणाः (for °विदुषः). — ^{d}) B क्षययिष्यंति.

10 T_2 om. 10 (cf. v.l. 9). — ^{a}) K_3 परितापेन (for ते विषादेन). — ^{b}) Dc तत्र (for तव). K_4 T_1 $G_{2.4}$ M न भयं तव विद्यते (T_1 by transp. विद्यते तव). — ^{c}) K B D G_3 सहायार्थं (D_3 °र्थे) च ते वीराः (D_5 साह्यार्थं चेह ते वीराः); T_1 सर्वमर्थं च वीरास्ते; $G_{2.4}$ M_2 साहाय्यार्थं हि ते वीर; M_1 साह्यार्थं चैव ते वीर. — ^{d}) M दिवि (for भुवि). B_4 मानवाः (for दानवाः).

11 T_2 om. 11 (cf. v.l. 9). — ^{b}) K_3 [अ]प्यवेक्ष्यंति (for प्रवेक्ष्यन्ति). T_1 G_1 परे (for ऽपरे). — ^{c}) T_1 वैरा°

यैराविष्टा घृणां त्यक्त्वा योत्स्यन्ते तव वैरिभिः ॥ ११
नैव पुत्रान्न च भ्रातॄन्न पितॄन्न च बान्धवान् ।
नैव शिष्यान्न च ज्ञातीन्न बालान्स्थविरान्न च ॥ १२
युधि संप्रहरिष्यन्तो मोक्ष्यन्ति कुरुसत्तम ।
निःस्नेहा दानवाविष्टाः समाक्रान्तेऽन्तरात्मनि ॥ १३
प्रहरिष्यन्ति बन्धुभ्यः स्नेहमुत्सृज्य दूरतः ।
हृष्टाः पुरुषशार्दूलाः कलुषीकृतमानसाः ।
अविज्ञानविमूढाश्च दैवाच्च विधिनिर्मितात् ॥ १४
व्याभाषमाणाश्चान्योन्यं न मे जीवन्विमोक्ष्यसे ।
सर्वशस्त्रास्त्रमोक्षेण पौरुषे समवस्थिताः ।
श्लाघमानाः कुरुश्रेष्ठ करिष्यन्ति जनक्षयम् ॥ १५
तेऽपि शक्त्या महात्मानः प्रतियोत्स्यन्ति पाण्डवाः ।
वधं चैषां करिष्यन्ति दैवयुक्ता महाबलाः ॥ १६
दैत्यरक्षोगणाश्चापि संभूताः क्षत्रयोनिषु ।
योत्स्यन्ति युधि विक्रम्य शत्रुभिस्तव पार्थिव ।
गदाभिर्मुसलैः खड्गैः शस्त्रैरुच्चावचैस्तथा ॥ १७
यच्च तेऽन्तर्गतं वीर भयमर्जुनसंभवम् ।
तत्रापि विहितोऽस्माभिर्वधोपायोऽर्जुनस्य वै ॥ १८
हतस्य नरकस्यात्मा कर्णमूर्तिमुपाश्रितः
तद्वैरं संस्मरन्वीर योत्स्यते केशवार्जुनौ ॥ १९
स ते विक्रमशौण्डीरो रणे पार्थं विजेष्यति ।
कर्णः प्रहरतां श्रेष्ठः सर्वांश्चारीन्महारथः ॥ २० C. 3. 15176 B. 3. 252. 21 K. 3. 253. 21

(for यैरा°). Ś1 K1. 2 कृपां (for घृणां). Dc त्यक्ता (for त्यक्त्वा). — d) Ś1 K1. 2 तव शत्रुभिः; T1 वैरिभिः सह (for तव वैरिभिः).

12 a) K2 वै; B2 च; D1 [इ]ष्टान् (for [ए]व). T2 नैव भ्रातॄन्न च सुतान्. — b) K4 पुत्रान् (for पितॄन्). D3 पितॄन्नैव च बांधवान्. — c) Ś1 K2 न वै (for नैव). S (except G3) न शिष्यान्नैव च ज्ञातीन्. — d) D1 बाल- (for बालान्).

13 a) B1 D5 युद्धे (for युधि). — b) B3 D3 मोक्ष्यंते; B4 D5 T1 योत्स्यंते (for मोक्ष्यन्ति). Ś1 K2 Dc D2. 5 T2 कुरुसत्तमाः; K1 °मः. — d) K1 Dc पराक्रांते.

14 a) B2. 3 Dn D4. 6 G3 विवशाः (for बन्धुभ्यः). — b) K4 भारत (for दूरतः). — c) D2 दुष्टाः (for हृष्टाः). — After 14^{cd}, D1 reads 16^{c}–17^{d}. — e) Ś1 K1 अविज्ञात(K1 °तं)विमूढाश्च; T1 अनभिज्ञाश्च मूढाश्च; T2 G1 अज्ञान(G1 °त)मूला देवाश्च; G2. 4 अनभिज्ञातमूलाश्च (G2 °च्च); M अनभिज्ञा विमूढाश्च.

15 a) Ś1 K1. 2 D5 आभाष(D5 °ष्य)माणा°; B1 Dn2 D4. 6 G3 व्याभाष्य°. — b) K1–3 D2 विमोक्ष्य(K3 D2 °क्ष)सि; Dc विमोक्षसे; T1 प्रमोक्ष्यसे; G4 न मो°. T2 G2 न मे जीवितुमर्हथ; G1 न मे जीवितुमर्हसि; M2 न जीवन्न च मोक्ष्यसे. — c) B2–4 Dn सर्वे (for सर्व-). Ś1 सर्वे शस्त्रास्त्रमोक्षे च; K1–3 Dc सर्वशास्त्रास्त्रमोक्षेण (K1 °क्षेषु; K2 °क्षे च); D3 सर्वशस्त्रप्रमोक्षेण; T1 G1. 2 सर्वे शस्त्रास्त्रमोक्षैश्च; T2 सर्वशस्त्रास्त्रमोक्षे च. — d) K4 समुप°; M1 पर्यव° (for समव°). — e) D1. 5 श्लाघ्यमानाः; T2 धार्यमाणाः. Ś1 K1. 3. 4 कुरुश्रेष्ठाः.

16 a) T2 G1 च (for ऽपि). B1–3 Dn D4. 6 G3 पंच (for शक्त्या). — b) T2 प्रयोत्स्यंतीह; G2 °योक्ष्यंति (for °योत्स्यन्ति). D1 G1 पांडवान्. — D1 reads 16^{c}–17^{d} after 14^{cd}. — c) Ś1 K1. 2. 4 Dc D1–3 क्षयं (for वधं). Ś1 K1. 2 तेषां (for चैषां). — d) K4 D2 T2 G4 देव°; M2 वैर° (for दैव°).

17 For D1 cf. v.l. 14. — a) Dc दैत्या (for दैत्य-). B Dn D4–6 T G1. 3 M2 [ए]व (for [अ]पि). — b) Ś1 K1. 2 प्रविष्टाः (for संभूताः). B1 संहता ह्यस्त्रयोधिषु. — c) Dc2 T2 विधि; T1 तव (for युधि). — d) T1 G1 सह (for तव). — e) K3. 4 Dc2 D1–3. 6 मुशलैः; B मुषलैः. B2. 4 Dn D4. 6 G3 शूलैः; B3 शूरैः (for खड्गैः). — f) Dc T2 G1 अस्त्रै° (for शस्त्रै°). K1 तदा; K3. 4 D1 T2 G1 अपि (for तथा). — After 17, S (except G3) ins.:

1154* प्रहरिष्यन्ति ते वीरास्तवारिषु महाबलाः ।

18 a) G1 हृद्गतं (for ऽन्तर्गतं). — b) T2 फल्गुन° (for अर्जुन°). — c) G1 [अ]भि- (for [अ]पि). — d) D1 विध्युपायो (for वधो°).

19 b) G1 कर्णमूर्तिर्. K3 Dn3 (before corr.) D4. 6 अपाश्रितः. — c) D3 वीरं (for वैरं). K1 संस्मृतं (for संस्मरन्). T1 G1. 2. 4 M वीरो (for वीर). T2 तत्तद्वैरं स्मरन्वीर. — d) D1 [ऽ]र्जुनकेशवौ.

20 a) Ś1 K1. 2 B1. 4 Dc1 °शौटीरो; K3 Dn1 विक्रम्य शौंडीरो; B2. 3 विक्रमसौटीरो; Dc2 Dn2 °शौडीरो. — b) T2 G1. 2. 4 विजेष्यते. — K3 om. (hapl.) 20^{c}–21^{d}. — d) G4 सर्वधारीन् (for सर्वांश्चारीन्). B2 °यशाः; D3 G1 °रथाः; D5 °मतिः; T2 M1 °रथान् (for °रथः).

C. 3. 15176
B. 3. 252. 22
K. 3. 253. 22

ज्ञात्वैतच्छद्मना वज्री रक्षार्थं सव्यसाचिनः ।
कुण्डले कवचं चैव कर्णस्यापहरिष्यति ॥ २१
तस्मादस्माभिरप्यत्र दैत्याः शतसहस्रशः ।
नियुक्ता राक्षसाश्चैव ये ते संशप्तका इति ।
प्रख्यातास्तेऽर्जुनं वीरं निहनिष्यन्ति मा शुचः ॥ २२
असपत्ना त्वया हीयं भोक्तव्या वसुधा नृप ।
मा विषादं नयस्वास्मान्नैतत्त्वय्युपपद्यते ।
विनष्टे त्वयि चास्माकं पक्षो हीयेत कौरव ॥ २३
गच्छ वीर न ते बुद्धिरन्या कार्या कथंचन ।
त्वमस्माकं गतिर्नित्यं देवतानां च पाण्डवाः ॥ २४
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्त्वा परिष्वज्य दैत्यास्तं राजकुञ्जरम्
समाश्वास्य च दुर्धर्षं पुत्रवद्दानवर्षभाः ॥ २५
स्थिरां कृत्वा बुद्धिमस्य प्रियाण्युक्त्वा च भारत
गम्यतामित्यनुज्ञाय जयमाप्नुहि चेत्यथ ॥ २६
तैर्विसृष्टं महाबाहुं कृत्या सैवानयत्पुनः ।
तमेव देशं यत्रासौ तदा प्रायमुपाविशत् ॥ २७
प्रतिनिक्षिप्य तं वीरं कृत्या समभिपूज्य च ।
अनुज्ञाता च राज्ञा सा तत्रैवान्तरधीयत ॥ २८
गतायामथ तस्यां तु राजा दुर्योधनस्तदा ।
स्वप्नभूतमिदं सर्वमचिन्तयत भारत ।
विजेष्यामि रणे पाण्डूनिति तस्याभवन्मतिः ॥ २९
कर्णं संशप्तकांश्चैव पार्थस्यामित्रघातिनः ।
अमन्यत वधे युक्तान्समर्थांश्च सुयोधनः ॥ ३०

21 K3 om. 21 (cf. v.l. 20). — ^{a}) B4 तच् (for [ए]तच्). — ^{b}) G4 रक्षार्थी. — ^{c}) Ś1 K1. 2 [अ]पि (for [ए]व). — ^{d}) B1 D1 [अ]पि (for [अ]प-).

22 ^{b}) T2 G1 चापि (for शत-). — ^{d}) T2 ते वै; G1 एते (for ये ते). K2–4 B2. 4 D (except D3) G3 संसप्तका; T1 सर्वांतका. D1 इव (for इति). — ^{e}) K1. 3 G1 वीर. — ^{f}) Dn3 D6 हनिष्यंति च; T1 G1. 4 M युधि हिंस्यं(M2 °सं)ति; T2 G2 युधि योत्स्यंति (for निहनि°).

23 ^{a}) B4 असपत्नी. T2 G1 ह्येषा; G2. 4 वीर (for हीयं). — ^{b}) Dn2 D1 G1 वसुधाधिप. — ^{c}) B4 न (for मा). D1 T2 विषादे; G2. 4 विषादो. K1 नयस्वास्य; K3 B2 Dc D1. 2. 5 नयात्मानं; Dn D4. 6 गमस्तस्मान्; D3 T1 नयस्वात्मा; G2. 4 त्वया कार्यो; M2 नयस्यास्था (sic) (for नयस्वास्मान्). — ^{d}) T2 मनस्वस्थो भवानघ. — ^{f}) K1 मोक्षो (for पक्षो). T1 सर्वदा; M2 पार्थिव (for कौरव).

24 ^{c}) K1 रतिर् (for गतिर्). — ^{d}) D6 दैवतानां. Ś1 K1–3 D2. 3. 5 तु (for च). — After 24, D1 ins. an addl. colophon (*adhy. no.*: 252).

25 ^{a}) B1 परित्यज्य. — ^{b}) T2 G1 ते (for तं). Ś1 K1. 2 °पुंगवं (for °कुञ्जरम्). — ^{c}) Ś1 K1 Dc D1. 3. 5 दुर्धर्षाः (K1 °र्षः).

26 ^{a}) Ś1 स्थितां (for स्थिरां). — B2 om. (hapl.) 26^{c}–29^{d}. — ^{c}) T2 [अ]नुज्ञाप्य (for °ज्ञाय). — ^{d}) B1 शिवम् (for जयम्). Ś1 प्राप्नुहि; D1 प्राप्स्यसि (for आप्नुहि). D1 मा व्यथः (for चेत्यथ).

27 B2 om. 27 (cf. v.l. 26). — ^{b}) T1 च (for सा). D1 प्रभुः (for पुनः). — ^{c}) G2 यत्र; G4 तत्र (for देशं). G2 तत्रा° (for यत्रा°).

28 B2 om. 28 (cf. v.l. 26). — ^{a}) T2 G1 प्रतिवेश्य च (for °निक्षिप्य). — ^{c}) Ś1 K1. 2. 4 [अ]थ; Dc2 तद्- (for च). Dc2 -आज्ञा; T1 कृत्या (for राज्ञा). B4 G1 सा राज्ञा (by transp.); T2 [ए]व राज्ञा. Ś1 K1. 2 तु; K3 Dc D3. 5 [अ]थ; K4 D1 च (for सा). — ^{d}) =1. 92. 16^{b}; 93. 43^{b}; 94. 27^{d}; etc., etc. B3 Dc1 Dn D4. 6 तथै° (for तत्रै°).

29 B2 om. 29^{abcd} (cf. v.l. 26). — ^{a}) T2 च (for तु). — ^{c}) Dc अनुभूतम्; G1 यत्तु भूतम् (for स्वप्न°). B1 इमं; Dc तथा (for इदं). — ^{d}) G1 चिंतयामास (for अचिन्तयत). — After 29^{cd}, S (except G3) ins.:

1155* संस्मृत्य तानि वाक्यानि दानवोक्तानि दुर्मतिः ।

[T2 सर्वाणि (for वाक्यानि). T1 M1 श्रुत्वा च (M1 संस्मृत्य) दानवोक्तानि तानि वाक्यानि दुर्मतिः.]

— ^{e}) Ś1 K1. 2. 4 D2. 3. 5 विजेष्येहं; B2 विजेष्यसे. — ^{f}) B Dn D4. 6 G2. 3 चास्य (for तस्य). Ś1 K2 मनः (for मतिः).

30 ^{a}) Dc T1 M1 कर्ण- (for कर्णं). K3 B4 D (except Dn D6) संसप्त°. — ^{b}) D1 [अ]पि प्रघातिनः; D2 [अ]मित्रपातिनः. — ^{c}) Ś1 K1. 2 रणे (for वधे). — ^{d}) G1 पार्थिवान् (for समर्थान्).

31 ^{a}) T2 वृथा; G1. 2 वृधा (for दृढा). T1 ह्येषा (for तस्य). — ^{c}) Dc विनिर्जित्य. — B2 om. 31^{d}–34^{c}. — ^{d}) Ś1 K1. 2 पुरुषर्षभ (for भरत°).

एवमाशा दृढा तस्य धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः ।
विनिर्जये पाण्डवानामभवद्भरतर्षभ ॥ ३१
कर्णोऽप्याविष्टचित्तात्मा नरकस्यान्तरात्मना ।
अर्जुनस्य वधे क्रूरामकरोत्स मतिं तदा ॥ ३२
संशप्तकाश्च ते वीरा राक्षसाविष्टचेतसः ।
रजस्तमोभ्यामाक्रान्ताः फल्गुनस्य वधैषिणः ॥ ३३
भीष्मद्रोणकृपाद्याश्च दानवाक्रान्तचेतसः ।
न तथा पाण्डुपुत्राणां स्नेहवन्तो विशां पते ।
न चाचचक्षे कस्मैचिदेतद्राजा सुयोधनः ॥ ३४
दुर्योधनं निशान्ते च कर्णो वैकर्तनोऽब्रवीत् ।
स्मयन्निवाञ्जलिं कृत्वा पार्थिवं हेतुमद्वचः ॥ ३५
न मृतो जयते शत्रूञ्जीवन्भद्राणि पश्यति ।
मृतस्य भद्राणि कुतः कौरवेय कुतो जयः ।
न कालोऽद्य विषादस्य भयस्य मरणस्य वा ॥ ३६
परिष्वज्याब्रवीच्चैनं भुजाभ्यां स महाभुजः ।
उत्तिष्ठ राजन्किं शेषे कस्माच्छोचसि शत्रुहन् ।
शत्रून्प्रताप्य वीर्येण स कथं मर्तुमिच्छसि ॥ ३७
अथ वा ते भयं जातं दृष्ट्वार्जुनपराक्रमम् ।
सत्यं ते प्रतिजानामि वधिष्यामि रणेऽर्जुनम् ॥ ३८
गते त्रयोदशे वर्षे सत्येनायुधमालभे ।
आनयिष्याम्यहं पार्थान्वशं तव जनाधिप ॥ ३९
एवमुक्तस्तु कर्णेन दैत्यानां वचनात्तथा ।
प्रणिपातेन चान्येषामुदतिष्ठत्सुयोधनः ।
दैत्यानां तद्वचः श्रुत्वा हृदि कृत्वा स्थिरां मतिम् ॥ ४० C. 3. 15199 B. 3. 252. 45 K. 3. 253. 45

32 B_2 om. 32 (cf. v.l. 31). — ^{a}) D_1 M_2 कर्णो व्या(D_1 ॰भ्या)विष्ट॰; B_3 D_3 कृर्णोप्याविष्टचितात्मा; Dc_1 G_1 कर्णोप्यवि(G_1 ॰दु)ष्ट॰; D_4 कर्णोप्यादिष्ट॰. — ^{c}) T_1 वधं कर्तुम् (for वधे क्रूराम्). — ^{d}) K_3 D_1 अकरोत्स्वां; T_2 अतनोत्स (for अकरोत्स). T_1 स्मृतिं; T_2 समां; G_1 सदा (for मतिं). T_2 G_1 मतिं (for तदा). B Dn $D_{4.6}$ G_3 करोति स्म तदा मतिं.

33 B_2 om. 33 (cf. v.l. 31). — ^{a}) $Ś_1$ संशप्तकान्; $K_{3.4}$ $B_{3.4}$ Dc D_{1-3} संसप्तकाः. B_1 तदा; K_3 च ये (for च ते). K_1 वीर (for वीरा). S (except G_3) संशप्तका . — ^{c}) D_3 आविष्टाः; $D_{4.6}$ G_3 विक्रांताः (for आक्रान्ताः). — ^{d}) N (B_2 om.) $G_{2.3}$ M_2 फाल्गुनस्य ($Ś_1$ फल्गुण॰; $D_{4.5}$ फाल्गुण॰).

34 B_2 om. 34^{abc} (cf. v.l. 31). — ^{a}) D_5 ॰कृपाचार्या. — ^{b}) $Ś_1$ दानवाविष्टचेतसः (cf. 33^{b}). — ^{c}) $Ś_1$ तत् (for न). M_2 ॰पुत्रेषु (for ॰पुत्राणां). — ^{d}) T_2 ते भवंति (for स्नेह॰). $G_{2.4}$ M [ऽ]भवंस्तदा (for विशां पते). — ^{e}) B_4 चाचक्षीत; Dn_3 चाचक्षेत; T_2 चाचष्टे च (for चाचचक्षे). G_1 कस्मिंश्चिद्. — ^{f}) K_3 Dc D_1 एवं (for एतद्). B_4 transp. एतत् and राजा. — After 34, S (except G_3) ins.:

1156* कृत्ययानार्यकथितं यदस्य निशि दानवैः ।

35 ^{b}) S (except G_3) कर्णो वचनमब्रवीत्. — ^{c}) G_1 हस॰ (for स्मय॰). — ^{d}) B_1 सुमहद् (for हेतुमद्). D_1 पार्थिवेदं तु मद्वचः.

36 B_2 om. 36^{b}–38^{c}. — ^{b}) B_4 जीवं तत्रापि पश्यति. — ^{e}) T_1 $G_{2.4}$ M [ऽ]यं (for ऽद्य). — ^{f}) T_1 तत्राद्य (for भयस्य). $Ś_1$ $K_{1.2}$ transp. भयस्य and मरणस्य. $K_{1.2}$ वै; D_3 T_2 च (for वा).

37 B_2 om. 37 (cf. v.l. 36). — ^{a}) K_4 Dc एवं; T_1 वाक्यं; T_2 $G_{1.2.4}$ M एनं (for चैनं). — ^{b}) T_1 ॰बलः; Dc ॰श्रमः; G_4 ॰भुजं (for ॰भुजः). — ^{d}) B_4 कस्माच्छोचितुमर्हसि. — ^{e}) $Ś_1$ प्रतप्य; D_5 संताप्य (for प्र॰). — ^{f}) T_2 सकलं; G_1 कथं त्वं (for स कथं). $Ś_1$ K_1 B_1 Dc_1 D_{1-3} T कर्तुम्; K_2 B_3 Dn D_{4-6} मृत्युम् (for मर्तुम्). B_3 S (except $G_{1.3}$) अर्हसि (for इच्छसि).

38 B_2 om. 38^{abc} (cf. v.l. 36). — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ भये जाते (for भयं जातं). — ^{b}) $G_{2.4}$ अर्जुनस्य पराक्रमं. — After 38^{ab}, D_5 reads 39^{cd}.

39 ^{a}) S (except G_3) इतस् (for गते). T_1 तृतीयके (for त्रयो॰). — ^{b}) T_1 शस्त्रेणा॰ (for सत्येना॰). — D_5 reads 39^{cd} after 38^{ab}. — ^{cd}) D_1 T_2 G_1 पार्थं (for पार्थान्). B_1 आनयिष्ये रणे पार्थान्; D_5 आनयिष्यामि पार्थं तु (for ^{c}). $Ś_1$ $K_{1.2}$ वशे (for वशं). $Ś_1$ $K_{1.2}$ G_1 नराधिप; K_3 Dc D_1 जनेश्वर (for जना॰). K_4 D_3 करिष्यामि वधं राजन्पार्थस्यामिततेजसः.

40 ^{b}) $B_{2.4}$ Dc वचनात्तदा; D_5 वचनेन वा; S (except T_1 $G_{1.3}$) वचसा तदा. — ^{c}) D_1 प्रणिधानेन. B Dn $D_{4.6}$ G_3 चाप्येषाम्. — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ $D_{2.3.5}$ समुत्तस्थौ (for उदतिष्ठत्). — ^{e}) K_3 D_1 तु (for तद्). — ^{f}) K_4 transp. स्थिरां and मतिं.

41 ^{a}) K_1 मनुजशार्दूल; B_1 [ऽ]थ नरशार्दूलो; T_2 त्वै राज॰.

C. 3. 15200 B. 3. 252. 45 K. 3. 253. 45

ततो मनुजशार्दूलो योजयामास वाहिनीम् ।

रथनागाश्वकलिलां पदातिजनसंकुलाम् ॥ ४१

गङ्गौघप्रतिमा राजन्प्रयाता सा महाचमूः ।

श्वेतच्छत्त्रैः पताकाभिश्चामरैश्च सुपाण्डुरैः ॥ ४२

रथैर्नागैः पदातैश्च शुशुभेऽतीव संकुला ।

व्यपेताभ्रघने काले द्यौरिवाव्यक्तशारदी ॥ ४३

जयाशीर्भिर्द्विजेन्द्रैस्तु स्तूयमानोऽधिराजवत् ।

गृह्णन्नञ्जलिमालाश्च धार्तराष्ट्रो जनाधिपः ॥ ४४

सुयोधनो ययावग्रे श्रिया परमया ज्वलन् ।

कर्णेन सार्धं राजेन्द्र सौबलेन च देविना ॥ ४५

दुःशासनादयश्चास्य भ्रातरः सर्व एव ते ।

भूरिश्रवाः सोमदत्तो महाराजश्च बाह्लिकः ॥ ४६

रथैर्नानाविधाकारैर्हयैर्गजवरैस्तथा ।

प्रयान्तं नृपसिंहं तमनुजग्मुः कुरूद्वहाः ।

कालेनाल्पेन राजंस्ते विविशुः स्वपुरं तदा ॥ ४७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४० ॥

— ^{c}) K_4 Dn_3 D_3 °कलिलाः. — B_2 om. 41^d–42^a. — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ $D_{2.3}$ °ध्वजसंकुलां; D_5 पत्तिध्वजसमाकुलां.

42 B_2 om. 42^a (cf. v.l. 41); D_6 om. 42^a–43^b. — ^{a}) K_3 गांगोघ-. B_1 T_2 $G_{1.2}$ -प्रतिमां. T_1 $G_{2.4}$ चास्य; T_2 G_1 वीर; M_1 सा तु; M_2 साद्य (for राजन्). — ^{b}) B_4 transp. प्रयाता and सा. T_1 शुशुभे स महा°; T_2 $G_{1.2}$ प्रयाणे (T_2 प्रायेण) स महाचमूं; G_4 M प्रयाणे शुशुभे चमूः. — ^{c}) D_3 °पत्रैः (for °च्छत्त्रैः). T पताकैश्च (for °काभिश्च). — ^{d}) K_1 T_1 सपांडु(T_1 °ड)रैः; K_4 B_4 Dc D_{1-3} [अ]पि पांडुरैः; T_2 $G_{1.4}$ M सुपांडरैः.

43 D_6 om. 43^{ab} (cf. v.l. 42). — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ च पादातैः; B_1 पताकैश्च (for पदातैश्च). — ^{b}) D_1 वीर- (for ऽतीव). K_2 शोभना (for संकुला). T_1 प्रयाणे सा चमू बभौ; T_2 $G_{1.2.4}$ M प्रयाणे सा बभौ (G_4 शुशुभे; M प्रबभौ) चमूः. — ^{d}) T_1 °वासक्तशारदी; T_2 °वासीत्सु°; G_1 °वाव्यक्तशर्वरी; G_4 °वासीत्तु शारदी. — After 43, S (except G_3) ins.:

1157* हंसपङ्क्तिसमाकीर्णा भ्रमत्सारसशोभिता ।

44 ^{a}) K_4 $D_{2.3}$ द्विजाग्र्याणां; D_1 द्विजैश्चैव; T_2 $G_{2.4}$ द्विजेंद्राणां (for द्विजेन्द्रैस्तु). K_1 B Dn $D_{4.6}$ स; K_3 Dc D_5 T_1 G_1 च (for तु). — ^{b}) B_1 व्यराजत; B_4 Dc D_5 विराजते (for ऽधि°). — ^{c}) K_1 °लिमानश्च; Dc °लिमादाय; T_2 °लयश्चापि (for °लिमालाश्च). — ^{d}) $Ś_1$ G_1 जनाधिप; K_1 धनाधिपः.

45 ^{a}) D_5 दुर्योधनो. D_3 यथा चाग्रे; D_5 यथा मार्गे (for यया°). — ^{b}) B_2 T_2 युतः (for ज्वलन्). — ^{d}) $G_{2.4}$ सु- (for च).

46 After 46^{ab}, M ins.:

1158* प्रत्युद्गताश्च कुरुभिर्नागरैर्ब्राह्मणैरपि ।

— ^{c}) $K_{1.2}$ भूरिश्रवः. — ^{d}) K_1 महाराजा च.

47 ^{c}) $Ś_1$ $K_{3.4}$ D_{1-3} प्रयातं. B_2 राज°; T_2 $G_{1.2.4}$ नर° (for नृप°). K_3 तु (for तं). — ^{d}) D_1 अभिजग्मुः. $K_{1.4}$ $D_{2.3}$ G_1 कुरूद्वहं (K_1 °हः; G_1 °ह). — After 47^{cd}, S (except G_3) ins.:

1159* प्रहृष्टमनसः सर्वे दुर्योधनपुरोगमाः ।

— ^{e}) B_4 [अ]न्येन (for [अ]ल्पेन). B Dn $D_{4.6}$ G_3 राजेंद्र; T $G_{1.2.4}$ M ते राजन् (for राजंस्ते). — ^{f}) B Dn $D_{4.6}$ G_3 transp. विविशुः and स्वपुरं.

Colophon. — *Major parvan:* $Ś_1$ K_2 Dn_2 $G_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* $Ś_1$ $K_{1.2}$ घोषयात्रा (followed by समाप्त); $K_{3.4}$ B D G_3 दुर्योधन(K_4 B_4 Dc om. दुर्योधन)प्रायोपवेश (followed by समाप्त in $K_{3.4}$ B_1 D G_3). — *Adhy. name:* M_2 प्रायोपवेशननिवर्तनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B_4 322; Dn 251 (Dn_2 250); D_1 253; T_1 G_4 M (M_2 *inf. lin.*) 244 (M_2 orig. 246); T_2 G_1 241; G_2 243. — *Śloka no.:* Dn 52; D_1 27.

241

1 ^{a}) $Ś_1$ K Dc $D_{1-3.5}$ T G_1 वर्तमानेषु; $G_{2.4}$ M एवं गतेषु. — ^{b}) T_1 वने ब्रह्मन्; T_2 $G_{1.2.4}$ M पांडवेषु (for वने तस्मिन्). — ^{d}) K_4 B Dn $D_{4.6}$ T_2 $G_{2.4}$ $K_{1.2.4}$ B Dn $D_{2.4-6}$ G_4 सत्तमाः (B_2 वै द्विज).

2 ^{a}) B D (except $D_{1-3.5}$) G_{1-3} चैव (for चापि). — ^{b}) B_2 S (except G_3) शकुनिश्चापि सौबलः. — ^{e}) $Ś_1$ $K_{1.4}$ T_2 $G_{2.4}$ M भीष्मो द्रोणः ($Ś_1$ °मो द्रोण-; G_4 °ष्म-द्रौणिः) कृपश्चैव.

3 ^{a}) B_2 गतेषु तेषु पार्थेषु. — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ B_1 नि(B_1

२४१

जनमेजय उवाच ।
वसमानेषु पार्थेषु वने तस्मिन्महात्मसु ।
धार्तराष्ट्रा महेष्वासाः किमकुर्वन्त सत्तम ॥ १
कर्णो वैकर्तनश्चापि शकुनिश्च महाबलः ।
भीष्मद्रोणकृपाश्चैव तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ २
वैशंपायन उवाच ।
एवं गतेषु पार्थेषु विसृष्टे च सुयोधने ।
आगते हास्तिनपुरं मोक्षिते पाण्डुनन्दनैः ।
भीष्मोऽब्रवीन्महाराज धार्तराष्ट्रमिदं वचः ॥ ३
उक्तं तात मया पूर्वं गच्छतस्ते तपोवनम् ।
गमनं मे न रुचितं तव तन्न कृतं च ते ॥ ४
ततः प्राप्तं त्वया वीर ग्रहणं शत्रुभिर्बलात् ।
मोक्षितश्चासि धर्मज्ञैः पाण्डवैर्न च लज्जसे ॥ ५
प्रत्यक्षं तव गान्धारे ससैन्यस्य विशां पते ।
सूतपुत्रोऽपयाद्भीतो गन्धर्वाणां तदा रणात् ।
क्रोशतस्तव राजेन्द्र ससैन्यस्य नृपात्मज ॥ ६
दृष्टस्ते विक्रमश्चैव पाण्डवानां महात्मनाम् ।
कर्णस्य च महाबाहो सूतपुत्रस्य दुर्मतेः ॥ ७
न चापि पादभाक्कर्णः पाण्डवानां नृपोत्तम ।
धनुर्वेदे च शौर्ये च धर्मे वा धर्मवत्सल ॥ ८
तस्य तेऽहं क्षमं मन्ये पाण्डवैस्तैर्महात्मभिः ।
संधिं संधिविदां श्रेष्ठ कुलस्यास्य विवृद्धये ॥ ९
एवमुक्तस्तु भीष्मेण धार्तराष्ट्रो जनेश्वरः ।
प्रहस्य सहसा राजन्विप्रतस्थे ससौबलः ॥ १०
तं तु प्रस्थितमाज्ञाय कर्णदुःशासनादयः ।
अनुजग्मुर्महेष्वासा धार्तराष्ट्रं महाबलम् ॥ ११
तांस्तु संप्रस्थितान्दृष्ट्वा भीष्मः कुरुपितामहः ।
लज्जया व्रीडितो राजञ्जगाम स्वं निवेशनम् ॥ १२ C. 3. 15220 B. 3. 253. 13 K. 3. 254. 13

वि)सृष्टेषु (for विसृष्टे च). K2 नराधिप (for सुयो°). — c) B1. 2. 4 D4 T G1. 2. 4 हस्तिन°. — e) Ś1 तदा राजा (for महा°).

4 a) Dn D4. 6 G3 तथा (for मया). — b) Ś1 K Dc D1–3. 5 T2 G1 सुयोधन (for तपो°). — c) G2. 4 वचनं (for गमनं). K4 T2 G1. 2. 4 M1 ते; T1 तन् (for मे). — d) T1 G2. 4 मम; G1 M तथा (for तव). K1. 3 B Dc Dn D4–6 G3 तत्र; T1 तं च (for तन्न). K3 च मे; G1 M त्वया (for च ते). K4 D2. 3 T2 मद्वचो (T2 तत्तथा) न कृतं त्वया; D1 मद्वचो न कृतं च ते.

5 a) M2 तात (for वीर). — b) T1 transp. ग्रहणं and शत्रुभिर्. — c) B2 D1–3 T M2 चापि (for चासि).

6 a) M2 राजेंद्र (for गान्धारे). — b) D2. 3 सैन्यस्य च (for ससैन्यस्य). — c) Ś1 तदापेतो; K1. 2. 4 D1 T2 G1. 4 भयाद्भीतो (for ऽपयाद्भीतो). — d) Ś1 तथा रणात्; B2. 4 तदा भयात्; B3 तदा बलात्; D1 T1 तरस्विनां. — After 6^{cd}, T1 G2. 4 ins.:

1160* व्यपयात्पृष्ठतस्तस्मात्प्रेक्षमाणः पुनः पुनः ।

— f) B4 M1 विशां पते; M2 यथागतम् (for नृपा°).

7 b) B1 पांडूनां सुमहात्मनां. — G4 om. 7^c–8^b.

8 G4 om. 8^{ab} (cf. v.l. 7). — b) B4 S (except G3; G4 om.) महात्मनां (for नृपो°). D1 पांडवस्य नृपात्मज. — c) K4 D2. 3 धनुर्विद्भिश्च (for °र्वेदे). K3 B3 Dc T1 G2. 4 M1 [ऽ]थ (for च). K4 D2. 3 शूरैश्च (for शौर्ये). K3 B1 T1 G3 M वा (for च). — d) D1 कुशलो (for धर्मे वा). B1 धर्मशीलता; Dc D1 धर्मवत्सलः. K4 D2. 3 सर्वैश्च बलवत्तरैः.

9 a) B Dn D4. 6 G3 तस्मादहं (for तस्य तेऽहं). — c) T1 M संधिमतां. — d) Ś1 K1. 3. 4 Dc D1–3 स्वकुलस्य (for कुलस्यास्य).

10 a) B1. 2. 4 Dn1 D6 G2 M2 च (for तु). — b) Ś1 K1. 2 जनाधिपः; T1 महीपतिः (for जने°). — c) K1. 2 प्रसह्य; T2 प्रहसन् (for प्रहस्य). K4 B1 D2. 3 स महाराज; G1 M1 सहसा राजा. — d) Ś1 K1. 2 T1 महाबलः (for ससौ°). K4 D2. 3 प्रतस्थे सहसौबलः.

11 a) Ś1 K Dc D1–3. 5 ततः (for तं तु). Ś1 आस्थाय. — b) B4 T1 G1 °नावपि (for °नादयः). — c) D3 महेष्वासान्; T2 महेष्वासं. — d) T2 G1 जनेश्वरं (for महा°). K4 T1 धार्तराष्ट्रा महाबलाः; D3 धार्तराष्ट्रान्महाबलान्.

12 a) D1 श्रुत्वा (for दृष्ट्वा). Dc स तु प्रतस्थिवान्दृष्ट्वा. — b) K1. 2 भीष्मः कुरुकुलोद्वहः. — c) K4 D2. 3 [अ]धो-

C. 3. 15221 B. 3. 253. 14 K. 3. 254. 14 गते भीष्मे महाराज धार्तराष्ट्रो जनाधिपः ।
पुनरागम्य तं देशममन्त्रयत मन्त्रिभिः ॥ १३
किमस्माकं भवेच्छ्रेयः किं कार्यमवशिष्यते ।
कथं नु सुकृतं च स्यान्मन्त्रयामास भारत ॥ १४

कर्ण उवाच

दुर्योधन निबोधेदं यत्त्वा वक्ष्यामि कौरव ।
श्रुत्वा च तत्तथा सर्वं कर्तुमर्हस्यरिंदम ॥ १५
तवाद्य पृथिवी वीर निःसपत्ना नृपोत्तम ।
तां पालय यथा शक्रो हतशत्रुर्महामनाः ॥ १६

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु कर्णेन कर्णं राजाब्रवीत्पुनः ।
न किंचिद्दुर्लभं तस्य यस्य त्वं पुरुषर्षभ ॥ १७
सहायश्चानुरक्तश्च मदर्थं च समुद्यतः ।
अभिप्रायस्तु मे कश्चित्तं वै शृणु यथातथम् ॥ १८
राजसूयं पाण्डवस्य दृष्ट्वा क्रतुवरं तदा ।
मम स्पृहा समुत्पन्ना तां संपादय सूतज ॥ १९
एवमुक्तस्ततः कर्णो राजानमिदमब्रवीत् ।
तवाद्य पृथिवीपाला वश्याः सर्वे नृपोत्तम ॥ २०
आहूयन्तां द्विजवराः संभाराश्च यथाविधि ।
संभ्रियन्तां कुरुश्रेष्ठ यज्ञोपकरणानि च ॥ २१
ऋत्विजश्च समाहूता यथोक्तं वेदपारगाः ।
क्रियां कुर्वन्तु ते राजन्यथाशास्त्रमरिंदम ॥ २२
बह्वन्नपानसंयुक्तः सुसमृद्धगुणान्वितः ।
प्रवर्ततां महायज्ञस्तवापि भरतर्षभ ॥ २३
एवमुक्तस्तु कर्णेन धार्तराष्ट्रो विशां पते ।
पुरोहितं समानाय्य इदं वचनमब्रवीत् ॥ २४
राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं समाप्तवरदक्षिणम् ।
आहर त्वं मम कृते यथान्यायं यथाक्रमम् ॥ २५
स एवमुक्तो नृपतिमुवाच द्विजपुंगवः ।
न स शक्यः क्रतुश्रेष्ठो जीवमाने युधिष्ठिरे ।

मुखो; T_2 $G_{2.4}$ [अ]वनतो (for व्रीडितो). — ^{d}) G_4 M_2 स्व- (for स्वं).

13 ^{b}) K_3 B Dn $D_{2-4.6}$ G_3 जनेश्वरः (B_4 सुयोधनः); T_2 महाबलः (for जनाधिपः). — ^{c}) K_3 राजा (for देशम्). — ^{d}) K_1 आमंत्रयत; K_3 न्यमंत्र°.

14 ^{a}) B_1 अस्माभिर् (for अस्माकं). — ^{b}) B_1 G_1 मम (for अव-). — ^{c}) N $G_{1.3}$ च (for नु). $Ś_1$ K_1 नु; $K_{2.3}$ न; K_4 D_5 नः; B_{1-3} Dn $D_{2-4.6}$ G_3 तत्; B_4 Dc D_1 मे (for च). — ^{d}) $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ मंत्रयामोत्र य(K_4 $D_{2.5}$ त)द्धितं; $B_{1.3.4}$ Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 मंत्रयामोद्य य(Dc त)द्धितं; B_2 मंत्रयामो धियाकृतं.

15 ^{a}) $Ś_1$ K Dc निबोध त्वं (for °धेदं). — ^{b}) K_4 B D T_2 G_3 यत्त्वां; K_3 यथा. $Ś_1$ $K_{1.2}$ D_1 भारत (for कौरव). — After 15^{ab}, K_4 D (except D_4) G_3 ins. a passage given in App. I (No. 24). — $K_{2.4}$ D_2 om. 15^{cd}. — ^{c}) B Dn $D_{4.6}$ G_3 वाचं; D_5 तु तत्; T_1 च तं. — ^{d}) B_2 G_1 [अ]निंदित (for [अ]रिंदम).

16 ^{a}) B_1 D_3 T राजन् (for वीर). — ^{b}) D_1 संप्रपन्ना (for निःस°). — ^{c}) B_1 महाराज; T_2 महाबाहो (for यथा शक्रो). — ^{d}) B_1 यथा शक्रो; $G_{1.2.4}$ M_2 गतशत्रुर्. B_2 D_1 महाबलः.

17 ^{b}) S (except G_3) राजा कर्णमथाब्रवीत्. — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ $D_{2.3.5}$ पुरुषोत्तम.

18 ^{a}) D_5 सुसहायोनुरक्तश्च. — ^{b}) B_1 समर्थं; S (except T_1 G_3) मदर्थे. — ^{d}) T_2 $G_{1.4}$ तन्मे (for तं वै).

19 ^{b}) K_3 B D (except $D_{1-3.5}$) G_3 महत् (for तदा). — ^{d}) G_1 सुव्रत (for सूतज).

20 ^{a}) $K_{1.3.4}$ D_{1-3} तदा (for ततः). — ^{d}) S (except G_3) सर्वे वश्या (by transp.). D_3 नृपात्मज.

21 ^{a}) K_1 D_2 आह्वयंतां; G_1 आहूयंत. T_1 द्विजवरान्.

22 ^{a}) K_4 D_3 समाहूय; T_1 यथा भूता. — ^{b}) K_4 B_{2-4} Dn $D_{1-4.6}$ G_3 M_2 यथोक्ता. $K_{1.2}$ B_{1-3} Dc वेदपारगैः. — ^{c}) $K_{1.4}$ B_1 D_{1-3} S (except T_2 G_3) क्रियाः.

23 ^{d}) T_2 G_1 तवाद्य पुरुषर्षभ.

24 Before 24, K_4 B_1 Dc_1 $D_{1-3.5}$ ins. वैशं° उ°. — ^{c}) K_4 D_2 समासाद्य; D_4 G_3 °नीय; T_2 G_1 °हूय. — ^{d}) To avoid hiatus, K_1 त्विदं (for इदं). B_{1-3} D (except $D_{1-3.5}$) G_3 वचनं चेदमब्रवीत्.

25 ^{a}) =33^a. $K_{1.2}$ S (except G_3) क्रतुवरं. — ^{c}) T_2 $G_{2.4}$ आहरस्व यथाशास्त्रं.

26 ^{a}) T_1 एवमुक्तः स नृपतिम्. — ^{b}) B_{1-3} Dn $D_{4.6}$ T_1 $G_{1.3}$ M_2 द्विजसत्तमः. — After 26^{ab}, S (except G_3) ins.:

1161* ब्राह्मणैः सहितो धीमान्ये तत्रासन्समागताः ।

आहर्तुं कौरवश्रेष्ठ कुले तव नृपोत्तम ॥ २६
दीर्घायुर्जीवति च वै धृतराष्ट्रः पिता तव ।
अतश्चापि विरुद्धस्ते क्रतुरेष नृपोत्तम ॥ २७
अस्ति त्वन्यन्महत्सत्रं राजसूयसमं प्रभो ।
तेन त्वं यज राजेन्द्र शृणु चेदं वचो मम ॥ २८
य इमे पृथिवीपालाः करदास्तव पार्थिव ।
ते करान्संप्रयच्छन्तु सुवर्णं च कृताकृतम् ॥ २९
तेन ते क्रियतामद्य लाङ्गलं नृपसत्तम ।
यज्ञवाटस्य ते भूमिः कृष्यतां तेन भारत ॥ ३०
तत्र यज्ञो नृपश्रेष्ठ प्रभूतान्नः सुसंस्कृतः ।
प्रवर्ततां यथान्यायं सर्वतो ह्यनिवारितः ॥ ३१
एष ते वैष्णवो नाम यज्ञः सत्पुरुषोचितः ।
एतेन नेष्टवान्कश्चिदृते विष्णुं पुरातनम् ॥ ३२
राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं स्पर्धत्येष महाक्रतुः ।
अस्माकं रोचते चैव श्रेयश्च तव भारत ।
अविघ्नश्च भवेदेष सफला स्यात्स्पृहा तव ॥ ३३
एवमुक्तस्तु तैर्विप्रैर्धार्तराष्ट्रो महीपतिः ।
कर्णं च सौबलं चैव भ्रातॄंश्चैवेदमब्रवीत् ॥ ३४
रोचते मे वचः कृत्स्नं ब्राह्मणानां न संशयः ।
रोचते यदि युष्माकं तन्मा प्रब्रूत माचिरम् ॥ ३५
एवमुक्तास्तु ते सर्वे तथेत्यूचुर्नराधिपम् ।
संदिदेश ततो राजा व्यापारस्थान्यथाक्रमम् ॥ ३६
हलस्य करणे चापि व्यादिष्टाः सर्वशिल्पिनः ।
यथोक्तं च नृपश्रेष्ठ कृतं सर्वं यथाक्रमम् ॥ ३७ C. 3. 15297 B. 3. 255. 25 K. 3. 256. 26

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४१ ॥

— [c]) K_3 शक्यस्तु; B_2 स शत्रुः; D_3 शक्यः स (by transp.); T_1 च शक्यं; T_2 वै शक्यं. $Ś_1$ $K_{1.2}$ त्वया राजन्; K_3 D_3 T $G_{1.2.4}$ M कुरुश्रेष्ठे (T $G_{1.4}$ °ष्ठ; M_1 °ष्ठो); B_2 कृतश्रेष्ठो. — [d]) T_2 वर्त° (for जीव°). — [f]) B_4 काले (for कुले). $Ś_1$ $K_{1.2}$ नराधिप; T_2 G_1 नरोत्तम.

27 K_4 om. (hapl.) 27. — [a]) Dc G_2 M_2 om. च. T_2 G_1 स (for च). B D (except $D_{2.3.5}$) G_3 ते (for वै). — [b]) $B_{1.3.4}$ D (except $D_{1-3.5}$) G_3 नृप (for तव). — [c]) D_3 [अ]सौ (for ते).

28 [a]) M_1 अस्तु (for अस्ति). G_1 चान्यन्. B_4 D_5 महासत्रं. $Ś_1$ $K_{1.2}$ अस्ति त्वन्यो महाराज. — [b]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ °समः. T_1 विदुः; $G_{1.2.4}$ M विभो (for प्रभो). — [d]) Dc शृणुष्वेदं; T_1 शृणु चैवं.

29 [a]) T_2 G_2 ये चेमे (for य इमे). — [d]) S (except G_3) सुवर्णमकृतं कृतं (T_1 °तं शुभं; M_2 °ताकृतं).

30 [c]) K_4 D_{1-3} वै (for ते). — [d]) K_3 ते नृपोत्तम; B_2 तव भारत; G_1 ते नरर्षभ.

31 D_3 om. 31. — [a]) K_3 तेन; B_2 रुद्र-; B_3 Dc_2 यत्र (for तत्र). T_2 G_1 नरश्रेष्ठ. — [b]) B_1 प्रभूतार्थः. — [d]) K $B_{1.4}$ Dc D_2 G_1 सर्वशोप्यनि°; D_1 सर्वपापनिवारणः; T_1 $G_{2.4}$ M सर्वशो ह्यनि°; T_2 संस्पृशोप्यनि°.

32 [a]) Dc_2 S (except G_3) वै (for ते). — [c]) T_1 एतेनैव तु यज्ञेन. — [d]) T_1 दृष्ट्वा (for ऋते). $G_{2.4}$ विष्णोः. K_3 Dc T G_1 M सनातनं; $G_{2.4}$ सनातनात्.

33 [a]) = 25^a. K_1 G_1 क्रतुश्रेष्ठ; Dc क्रतुवरं. — [b]) T_2 G_1 स्पर्धतेयं. — [c]) K_{1-3} Dc $D_{1.5}$ T G_2 M चैष (for चैव). K_4 $D_{2.3}$ एवं तु रोचतेस्माकं. — [d]) K_1 B_1 $G_{2.4}$ M श्रेयांश्च. — [e]) Dc भवत्येष. B Dn $D_{4.6}$ G_3 निर्विघ्नश्च भवत्येष. — [f]) K B_1 Dc $D_{1-3.5}$ T $G_{1.2.4}$ च ते (for तव). — After 33, S (except T_1 G_3) ins.:

1162* तस्मादेष महाबाहो तव यज्ञः प्रवर्तताम् ।

34 [a]) T_2 G_1 धर्मेण (for तैर्विप्रैर्). — [b]) $K_{1.2}$ D_5 महामतिः (for मही°).

35 [a]) K_4 ते (for मे). — [b]) M_2 तथैव च (for न संशयः). — [d]) K $D_{2.3.5}$ T_2 तन्मां; B Dc Dn $D_{1.4.6}$ G_3 तस्मात् (Dn_2 तच्च); $G_{2.4}$ M ततः (for तन्मा). T_2 ब्रुवत (for प्रब्रूत). G_1 तन्मम ब्रूत माचिरं.

36 [a]) K_1 सर्वे ते (by transp.). — [b]) G_1 प्रत्यूचुस्तं नरा°. — After 36^{ab}, T_2 ins. 3. 242. 1^{cd} (v.l. धृतराष्ट्रं for धार्तराष्ट्रं), *repeating* it in its proper place. — [c]) G_4 आदि° (for संदि°). T_1 महाराज; M_2 तथा राजा. — [d]) T G_1 M व्यापारान्स्वा(M_1 °रांस्ता)न्यथा°.

37 [a]) K_3 करणं; K_4 कारणाच्; D_3 कारणे. K_3 Dc D_1 चैव (for चापि). — [b]) D_1 शिल्पकारिणः (for सर्व°). — [c]) T_2 ते; G_1 तन् (for च). — [d]) T_1 ते तं (for कृतं). G_4 कृत्यं (for सर्वं).

Colophon. G_3 broken. — *Major parvan:* $Ś_1$ $K_{1.2}$ Dn_2 $G_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* $K_{3.4}$ $D_{1-3.5}$ (all om. sub-parvan name) mention only धार्तराष्ट्रयज्ञ;

२४२

C. 3. 15298
B. 3. 256. 1
K. 3. 257. 1

वैशंपायन उवाच

ततस्तु शिल्पिनः सर्वे अमात्यप्रवराश्च ह ।
विदुरश्च महाप्राज्ञो धार्तराष्ट्रे न्यवेदयत् ॥ १
सज्जं क्रतुवरं राजन्कालप्राप्तं च भारत ।
सौवर्णं च कृतं दिव्यं लाङ्गलं सुमहाधनम् ॥ २
एतच्छ्रुत्वा नृपश्रेष्ठो धार्तराष्ट्रो विशां पते ।
आज्ञापयामास नृपः क्रतुराजप्रवर्तनम् ॥ ३
ततः प्रववृते यज्ञः प्रभूतान्नः सुसंस्कृतः ।
दीक्षितश्चापि गान्धारिर्यथाशास्त्रं यथाक्रमम् ॥ ४
प्रहृष्टो धृतराष्ट्रोऽभूद्विदुरश्च महायशाः ।
भीष्मो द्रोणः कृपः कर्णो गान्धारी च यशस्विनी ॥ ५
निमन्त्रणार्थं दूतांश्च प्रेषयामास शीघ्रगान् ।
पार्थिवानां च राजेन्द्र ब्राह्मणानां तथैव च ।
ते प्रयाता यथोद्दिष्टं दूतास्त्वरितवाहनाः ॥ ६
तत्र कंचित्प्रयातं तु दूतं दुःशासनोऽब्रवीत् ।
गच्छ द्वैतवनं शीघ्रं पाण्डवान्पापपूरुषान् ।
निमन्त्रय यथान्यायं विप्रांस्तस्मिन्महावने ॥ ७
स गत्वा पाण्डवावासमुवाचाभिप्रणम्य तान् ।
दुर्योधनो महाराज यजते नृपसत्तमः ॥ ८
स्ववीर्यार्जितमर्थौघमवाप्य कुरुनन्दनः ।
तत्र गच्छन्ति राजानो ब्राह्मणाश्च ततस्ततः ॥ ९
अहं तु प्रेषितो राजन्कौरवेण महात्मना ।

and B Dc Dn $D_{4.6}$, likewise, only दुर्योधनयज्ञ. — *Adhy. name:* M_2 धार्तराष्ट्रयज्ञनिर्णयः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B_4 323; Dn 254 (Dn_2 253); D_1 256; T_1 G_4 M (M_2 *inf. lin.*) 245 (M_2 orig. 247): T_2 G_1 242; G_2 244. — *Śloka no.:* Dn D_1 25 (Dn_2 24).

242

1 ^{a}) Dc ते; T_1 च (for तु). T_2 $G_{1.2.4}$ सर्वं. — ^{b}) B_{2-4} Dn $D_{4.6}$ G_3 ये (for ह). To avoid hiatus, T_1 M तेमात्यप्रवरा(M_1 °मुखा)श्च ह; T_2 $G_{1.2.4}$ कृतमूचुर्न-(G_1 °र्द्धं न)राधिपं. — ^{c}) K_3 $D_{2.3}$ महाप्रज्ञो. — ^{d}) D_1 T $G_{1.2.4}$ धृतराष्ट्रे (T_1 °ष्ट्रं). $Ś_1$ न्यवेशयन्; K_1 M न्यवेदयन्.

2 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ सज्जः क्रतुवरो राजन्; T $G_{2.4}$ M सज्जं कृतं (T_1 °ज्जः क्रतुं; G_2 °ज्जं क्रतुर्; G_4 °ज्जः क्रतुर्; M_1 °ज्जी-कृतं) महाराज; G_1 संभाराः संभृता राजन्. — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ Dc प्राप्तकालं; $K_{3.4}$ $D_{1.2}$ कालं प्राप्तं; T_1 G_4 कालप्राप्तश्च; T_2 G_1 कालः प्राप्तश्च; G_2 काले प्राप्तश्च. — ^{c}) $B_{2.3}$ Dn D_{4-6} G_3 सर्वं; G_4 द्रव्यं (for दिव्यं). — ^{d}) B Dn D_{4-6} G_3 च (for सु-).

3 ^{a}) B_2 चैव (for श्रुत्वा). K_1 नृपश्रेष्ठ; $K_{3.4}$ $D_{1-3.5}$ G_4 M_1 नरश्रेष्ठो. — ^{b}) T_2 $G_{1.2.4}$ धृतराष्ट्रो. K_4 नराधिपः; T_2 G_1 महीपतिः (for विशां पते). — B_2 om. 3^{cd}. — ^{c}) $D_{4.6}$ प्राज्ञा° (for आज्ञा°). K_1 नृप; G_1 नृपान्. — ^{d}) T G_1 क्रतू राजन् (T_2 राज्ञो यज्ञः; G_1 यज्ञो राज्ञः) प्रवर्ततां.

4 D_2 om. 4. — ^{a}) K_3 Dc_2 प्रवर्तते. — ^{b}) B_1 प्रभूतार्थं; Dn °तार्थः (!). B_1 °संस्कृतं; T_2 °सत्कृतः. — ^{c}) $G_{2.4}$ गांधारो. — $4^{d}=23^{b}$.

5 ^{a}) B_1 प्रविष्टो. K_2 B_2 धार्तराष्ट्रः. B Dn $D_{4.6}$ G_3 च (for ऽभूद्). — ^{b}) T_1 $G_{2.4}$ M महामनाः; T_2 °द्युतिः; G_1 °मतिः. — ^{c}) $G_{2.4}$ भीष्मद्रोणः.

6 ^{a}) T_2 निमंत्रणाय; $G_{2.4}$ आमंत्रणार्थं. — ^{b}) D_2 प्रेरयामास. G_1 वीर्यवान्. — ^{c}) $K_{1.2.4}$ Dc $D_{1.2.5}$ राजेंद्रो; K_3 विप्रेंद्रो. — ^{d}) $Ś_1$ च भारत; $K_{1.2}$ च पार्थिव (for तथैव च). — ^{e}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ Dc यथाज्ञप्तं; K_3 D_{1-3} यथाप्रज्ञं; K_4 यथायज्ञं; B_{2-4} Dn $D_{4.6}$ $G_{3.4}$ M_2 यथोद्दिष्टा.

7 ^{a}) D_1 तं तु; G_4 ततः (for तत्र). — ^{d}) K_4 $B_{3.4}$ D_1 पापपौरुषान्; T G_1 पुरुषर्षभान्. — ^{f}) $K_{3.4}$ Dc $D_{2.3}$ T G वने तथा; B Dn $D_{4.6}$ वने तदा (B_2 स्थितान्); D_1 च यद्वने; D_5 वने यथा (for महावने).

8 ^{a}) B_{2-4} Dn D_{4-6} G_3 स गत्वा पांडवान्सर्वान्. — ^{b}) $K_{3.4}$ B_4 S (except G_3) [अ]थ (for [अ]भि-). B Dn D_{4-6} G_3 च (for तान्). — ^{c}) $Ś_1$ $K_{2.3}$ B_2 Dc D_1 महा-राजो. — ^{d}) $K_{2.4}$ B_2 Dc D_5 T $G_{1.4}$ °सत्तम.

9 ^{a}) B_2 °तमर्थोयम्; D_4 °तरत्नोघम्. — ^{b}) K_{1-3} Dc $D_{1-3.5}$ G_2 M_2 कुरुनंदन; $B_{2.3}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 °सत्तमः.

आमन्त्रयति वो राजा धार्तराष्ट्रो जनेश्वरः ।
मनोभिलषितं राज्ञस्तं क्रतुं द्रष्टुमर्हथ ॥ १०
ततो युधिष्ठिरो राजा तच्छ्रुत्वा दूतभाषितम् ।
अब्रवीन्नृपशार्दूलो दिष्ट्या राजा सुयोधनः ।
यजते क्रतुमुख्येन पूर्वेषां कीर्तिवर्धनः ॥ ११
वयमप्युपयास्यामो न त्विदानीं कथंचन ।
समयः परिपाल्यो नो यावद्वर्षं त्रयोदशम् ॥ १२
श्रुत्वैतद्धर्मराजस्य भीमो वचनमब्रवीत् ।
तदा तु नृपतिर्गन्ता धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १३
अस्त्रशस्त्रप्रदीप्तेऽग्नौ यदा तं पातयिष्यति ।
वर्षात् त्रयोदशादूर्ध्वं रणसत्रे नराधिपः ॥ १४
यदा क्रोधहविर्मोक्ता धार्तराष्ट्रेषु पाण्डवः ।
आगन्तारस्तदा स्मेति वाच्यस्ते स सुयोधनः ॥ १५
शेषास्तु पाण्डवा राजन्नैवोचुः किंचिदप्रियम् ।
दूतश्चापि यथावृत्तं धार्तराष्ट्रे न्यवेदयत् ॥ १६
अथाजग्मुर्नरश्रेष्ठा नानाजनपदेश्वराः ।
ब्राह्मणाश्च महाभागा धार्तराष्ट्रपुरं प्रति ॥ १७
ते त्वर्चिता यथाशास्त्रं यथावर्णं यथाक्रमम् ।
मुदा परमया युक्ताः प्रीत्या चापि नरेश्वर ॥ १८
धृतराष्ट्रोऽपि राजेन्द्र संवृतः सर्वकौरवैः ।
हर्षेण महता युक्तो विदुरं प्रत्यभाषत ॥ १९
यथा सुखी जनः सर्वः क्षत्तः स्यादन्नसंयुतः ।
तुष्येच्च यज्ञसदने तथा क्षिप्रं विधीयताम् ॥ २०
विदुरस्त्वेवमाज्ञप्तः सर्ववर्णानरिंदम ।
यथाप्रमाणतो विद्वान्पूजयामास धर्मवित् ॥ २१
भक्ष्यभोज्यान्नपानेन माल्यैश्चापि सुगन्धिभिः ।　　C. 3. 15321 B. 3. 256. 24 K. 3. 257. 23

— ^{d}) Dc G$_4$ सहस्रशः (for ततस्ततः).

10 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1.2.4}$ B$_4$ D$_{2.3.5}$ राज्ञा (for राजन्). — K$_1$ om. 10^{cd}. — ^{c}) Dc आमंत्र्य यदि वो राजा. — ^{d}) Dc$_1$ T$_2$ G$_1$ धृत° (for धार्त°). T$_2$ G$_1$ महीपतिः; G$_{2.4}$ नराधिपः (for जने°). — ^{e}) T$_2$ राजन् (for राज्ञः). — ^{f}) T$_1$ अर्हसि.

11 ^{b}) D$_1$ श्रुत्वा दूतस्य भाषितं. — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ राज°; G$_1$ नर° (for नृप°). — ^{d}) T$_2$ यज्ञं (for राजा). — ^{e}) T$_2$ G$_1$ क्रतुमुख्यानां. — ^{f}) D$_1$ T G$_1$ M$_1$ सर्वेषां; G$_4$ गच्छेम. T$_2$ G$_1$ कीर्तिवर्धनं; G$_{2.4}$ M प्रीतिवर्धन.

12 ^{b}) K$_4$ D$_{2.3}$ चेदानीं (for त्वि°).

13 ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.2.4}$ D$_{2.5}$ हि; G$_1$ M [अ]त्र (for तु). — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ कुरु° (for धर्म°).

14 ^{a}) Ś$_1$ K B$_{1.4}$ D$_{2.3}$ G$_4$ °प्रदीप्ताग्नौ. — ^{b}) G$_4$ पाच°. — ^{d}) B$_1$ T G$_1$ M नर° (for रण°).

15 ^{b}) K$_{1.2}$ G$_1$ पांडवाः. Dc धार्तराष्ट्रे युधिष्ठिरः. — ^{c}) K$_{2.3}$ D$_5$ आगंताहं (K$_3$ °ता च); G$_4$ अभ्यंतरस्. Ś$_1$ सदा (for तदा). T$_1$ [अ]स्मि (for स्म). B Dc Dn D$_{4.6}$ G$_3$ आगंताहं तदास्मीति. — ^{d}) T G$_4$ एव; G$_{1.2}$ M एवं (for ते स). Ś$_1$ हि (for स).

16 ^{a}) Ś$_1$ K Dc D$_{1-3}$ शिष्टास्तु. — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ Dc$_2$ D$_4$ च (for [ए]व). — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ स च दूतस्; K$_3$ B$_4$ Dc D$_1$ T G$_1$ दूतश्च तद्; K$_4$ D$_{2.3}$ स दूतस्तद् (D$_3$ °स्तु); G$_{2.4}$ दूतस्त्वेतद् (for दूतश्चापि). Ś$_1$ K$_{1.2}$ तथा°; D$_3$

17 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ T$_1$ G$_2$ M$_2$ नृप°; T$_2$ G$_1$ द्विज° (for नर°). — Ś$_1$ om. (hapl.) 17^{c}–18^{d}. — ^{c}) Dn D$_{4.6}$ G$_4$ महाभाग. — ^{d}) B$_{1.4}$ D$_5$ धृत° (for धार्त°).

18 Ś$_1$ om. 18 (cf. v.l. 17). — ^{a}) B$_1$ यथान्यायं. — ^{b}) B$_1$ यथाशास्त्रं; B$_{2-4}$ Dn D$_{4.6}$ G$_3$ यथाविधि (for यथावर्णं). B$_2$ यथातथं. — ^{d}) K$_4$ B Dn D$_{4-6}$ G$_3$ प्रीता-श्चापि. K$_4$ B D (except D$_{1-3}$) G$_3$ नरेश्वराः; T G$_{1.2.4}$ M जनेश्वर (T °राः).

19 ^{a}) D$_5$ स; G$_4$ [ऽ]थ (for ऽपि). K$_{3.4}$ B$_1$ Dc$_2$ Dn$_2$. n$_3$ D$_{1.2}$ G$_2$ M$_1$ राजेंद्रः. Ś$_1$ धार्तराष्ट्रपुरे जग्मुः. — ^{b}) Ś$_1$ संवृताः; K$_{1.3}$ संवृत्तः. K$_{1.3}$ Dc T$_1$ G$_2$ M$_2$ सह (for सर्व-). — After 19^{ab}, Ś$_1$ ins.:

1163* प्राप्तान्सर्वान्नृपान्दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रो महामनाः ।

— ^{c}) K$_1$ महताविष्टो.

20 ^{a}) B$_1$ यथा; D$_2$ G$_1$ -सुखं (for सुखी). M$_1$ जनः सुखी (by transp.). K$_1$ सर्वं; T$_1$ सर्वे. — ^{b}) K$_4$ B$_1$ D$_3$ कृतः; B$_4$ क्रतुः (for क्षत्तः). Dc तत्र (for अन्न-). — ^{c}) K$_4$ स तुष्येद्; Dc$_2$ तुष्येत; D$_{2.3}$ तुष्टश्च; T$_2$ G$_1$ हृष्येच्च. B$_4$ Dn D$_6$ तु (for च). Ś$_1$ °सदनं. — ^{d}) Ś$_1$ तदा. Dc यत्नो; D$_5$ S (except G$_3$) नीतिर् (for क्षिप्रं).

21 ^{a}) B$_{1-3}$ Dn D$_{4.6}$ G$_3$ विदुरस्तु तदाज्ञाय; Dc °स्त्वेवमाज्ञातः. — ^{b}) K$_4$ B$_{1.2}$ D$_1$ अरिंदमः. — ^{c}) B$_2$ वृद्धान्; D$_3$ विप्रान् (for विद्वान्).

C. 3. 15321 B. 3. 256. 24 K. 3. 257. 23 वासोभिर्विविधैश्चैव योजयामास हृष्टवत् ॥ २२
कृत्वा ह्यवभृथं वीरो यथाशास्त्रं यथाक्रमम्
सान्त्वयित्वा च राजेन्द्रो दत्त्वा च विविधं वसु
विसर्जयामास नृपान्ब्राह्मणांश्च सहस्रशः ॥ २३
विसर्जयित्वा स नृपान्भ्रातृभिः परिवारितः ।
विवेश हास्तिनपुरं सहितः कर्णसौबलैः ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४२ ॥

२४३

वैशंपायन उवाच ।
प्रविशन्तं महाराज सूतास्तुष्टुवुरच्युतम् ।
जनाश्चापि महेष्वासं तुष्टुवू राजसत्तमम् ॥ १
लाजैश्चन्दनचूर्णैश्चाप्यवकीर्य जनास्तदा
ऊचुर्दिष्ट्या नृपाविघ्नात्समाप्तोऽयं क्रतुस्तव ॥ २
अपरे त्वब्रुवंस्तत्र वातिकास्तं महीपतिम् ।
युधिष्ठिरस्य यज्ञेन न समो ह्येष ते क्रतुः ।
नैव तस्य क्रतोरेष कलामर्हति षोडशीम् ॥ ३
एवं तत्राब्रुवन्केचिद्वातिकास्तं नरेश्वरम् ।
सुहृदस्त्वब्रुवंस्तत्र अति सर्वानयं क्रतुः ॥ ४

22 $^{a})$ $Ś_1$ K_{1-3} B Dc Dn $D_{1.4.6}$ G_3 भक्ष्यपेयान्नपानेन ($K_{1.2}$ °पानानि; K_3 D_1 °दानानि; Dc Dn_2 °दानेन); T_2 G_2 M_2 °भोज्यान्नपानैश्च.

23 $^{a})$ N G_3 ह्यावसथान्; T_2 G_1 [अ]प्यवभृथं; G_2 M_2 ह्यवभृतं. — $^{b})$ $=4^{d}$. M_1 °विधि (for °क्रमम्). — After 23^{ab}, M_1 ins.:

1164* स्नातश्चावभृथो राजा धार्तराष्ट्रो महामनाः ।

— $^{c})$ D_1 सांत्वयामास (for °यित्वा च). D_2 तु; G_4 [अ]थ (for च). $Ś_1$ $K_{2.4}$ B_1 $D_{2.3}$ T_1 G_1 राजेंद्र; T_2 राजेंद्रान्. — $^{d})$ T_1 M बहुविधं (for च वि°). — $Ś_1$ T_1 G_2 om. (hapl.) 23^{f}–24^{a}. — $^{f})$ K_4 $D_{2.3}$ G_4 ब्राह्मणांश्चापि (G_4 °श्चैव) सर्वशः.

24 Dc D_1 om. 24^{ab}; $Ś_1$ T_1 G_2 om. 24^{a} (cf. v.l. 23). — $^{a})$ B Dn D_{4-6} G_3 विसृज्य च नृपान्सर्वान् (B_4 विसर्जयामास नृपान्). — $^{b})$ B_1 ब्राह्मणान् ***** (cf. 23^{f}). — $^{c})$ $B_{1.2.4}$ T $G_{2.4}$ M_1 हस्तिन°. — $^{d})$ $Ś_1$ कर्णकौरवैः.

Colophon om. in $Ś_1$ K_{1-3}. — *Major parvan:* Dn_2 T_1 $G_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* K_4 B_1 Dc $D_{1-3.5}$ (all om. sub-parvan name) mention only धार्तराष्ट्रयज्ञ; B_{2-4} Dn $D_{4.6}$ G_3, likewise, only दुर्योधन(Dn_2 om. दुर्योधन)यज्ञ. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 255 (Dn_2 254); D_1 257; T_1 G_4 M (M_2 *inf. lin.*) 246 (M_2 orig. 248); T_2 G_1 243; G_2 245. — *Śloka no.*: $Dn_{1.}$ n_3 28; Dn_2 D_1 26.

243

1 $^{a})$ K_4 Dn_3 M_1 महाराजं; D_1 महाबाहुं. — $^{b})$ T_2 G_1 अर्चितं (for अच्युतम्). — $^{c})$ S (except G_3) मागधाश्च (for जना°). D_1 महाबाहुं; T_1 महेष्वासा. — $^{d})$ $Ś_1$ Dn तुष्टुवू राजसत्तम; T $G_{1.2}$ M नागराश्च सहस्रशः (T_1 M_2 समंततः).

2 $^{a})$ B_1 °गंधैश्च; B_2 °चूर्णेन; T_2 G_1 °पुष्पैश्च; G_2 °चूतैश्च (for °चूर्णैश्च). — $^{b})$ $Ś_1$ $K_{1.2}$ [अ]प्यकीर्यंत; K_3 D_1 [अ]प्यपकीर्य; B Dn $D_{4.6}$ T_1 G_3 विकीर्य च (B_2 T_1 °र्यंत); Dc अवकीर्य (with hiatus); T_2 व्यकीर्यंत; G_1 व्यकिरंत; $G_{2.4}$ व्यवकीर्य. $Ś_1$ $K_{3.4}$ B D (except D_5) G_3 ततः; T_1 तथा. — $^{c})$ N (except K_4 $B_{1.4}$) G_3 M_1 नृपाविघ्नः; $G_{1.4}$ °विघ्नान्. — $^{d})$ D_1 महाक्रतुः (for क्रतुस्तव).

3 T_2 om. 3^{a}–4^{b}; D_1 om. 3^{abcd}. — $^{b})$ $K_{2.4}$ B_1 Dn_3 $D_{2.3.5}$ G_3 वार्तिका°; T_1 $G_{1.2.4}$ M_1 त्वादिका°; M_2 वादिता°. B_2 नराधिपं (for महीपतिम्). — $^{c})$ $G_{1.2.4}$ M_2 यौधि°. S (except G_3; T_2 om.) यज्ञस्य. — $^{e})$ G_2 न वै (for नैव). G_1 ह्येष.

4 T_2 om. 4^{ab} (cf. v.l. 3); M_2 om. 4^{ab}. — $^{a})$ B_1 तु ते° (for तत्रा°). — $^{b})$ $K_{2.4}$ B_1 $D_{1-3.5}$ वार्तिका°; Dc_2 वीतिका°; T_1 $G_{2.4}$ M_1 वादिका°; G_1 वादिन°. K_2 G_1 M_1 महीपतिं; $B_{1.3}$ Dc_1 Dn $D_{1.4-6}$ G_3 जनेश्वरं; B_2 नराधिपं. — $^{c})$ T_2 अपरे (for सुहृदस्). B_4 D_5 च (for तु). T_1 केचिद् (for तत्र). — $^{d})$ M ह्यति (for अति). $Ś_1$ क्रतू-

ययातिर्नहुषश्चापि मांधाता भरतस्तथा ।
क्रतुमेनं समाहृत्य पूताः सर्वे दिवं गताः ॥ ५
एता वाचः शुभाः शृण्वन्सुहृदां भरतर्षभ ।
प्रविवेश पुरं हृष्टः स्ववेश्म च नराधिपः ॥ ६
अभिवाद्य ततः पादौ मातापित्रोर्विशां पते ।
भीष्मद्रोणकृपाणां च विदुरस्य च धीमतः ॥ ७
अभिवादितः कनीयोभिर्भ्रातृभिर्भ्रातृवत्सलः ।
निषसादासने मुख्ये भ्रातृभिः परिवारितः ॥ ८
तमुत्थाय महाराज सूतपुत्रोऽब्रवीद्वचः ।
दिष्ट्या ते भरतश्रेष्ठ समाप्तोऽयं महाक्रतुः ॥ ९
हतेषु युधि पार्थेषु राजसूये तथा त्वया ।
आहृतेऽहं नरश्रेष्ठ त्वां सभाजयिता पुनः ॥ १०
तमब्रवीन्महाराजो धार्तराष्ट्रो महायशाः ।
सत्यमेतत्त्वया वीर पाण्डवेषु दुरात्मसु ॥ ११
निहतेषु नरश्रेष्ठ प्राप्ते चापि महाक्रतौ ।
राजसूये पुनर्वीर त्वं मां संवर्धयिष्यसि ॥ १२
एवमुक्त्वा महाप्राज्ञः कर्णमाश्लिष्य भारत ।
राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं चिन्तयामास कौरवः ॥ १३
सोऽब्रवीत्सुहृदश्चापि पार्श्वस्थान्नृपसत्तमः ।
कदा तु तं क्रतुवरं राजसूयं महाधनम् ।
निहत्य पाण्डवान्सर्वानाहरिष्यामि कौरवाः ॥ १४
तमब्रवीत्तदा कर्णः शृणु मे राजकुञ्जर ।
पादौ न धावये तावद्यावन्न निहतोऽर्जुनः ॥ १५
अथोत्क्रुष्टं महेष्वासैर्धार्तराष्ट्रैर्महारथैः । C. 3. 15342 B. 3. 257. 18 K. 3. 258. 19

न्सर्वानहं त्वति; $K_{1.2}$ क्रतुः सर्वांस्त्वयं ह्यति; $K_{3.4}$ $D_{1-3.5}$ T_2 क्रतून्सर्वानयं ह्यति; T_1 इति सर्वानलंकृतान्; G_1 क्रतून्सर्वानवाप्स्यसि. — After 4, T_1 $G_{1.2.4}$ M ins.:

1165* प्रवर्तितो ह्ययं राज्ञा धार्तराष्ट्रेण धीमता ।
[T_1 M क्रतुः (M_2 शत्रुः) प्रवर्तितो राज्ञा धार्त° etc.]

5 ^{a}) K_3 Dc $D_{1.3}$ नाहुष°. B_4 T_2 G_1 चैव (for चापि). — ^{b}) D_5 मांधाता भरतर्षभ; G_2 °भिरतस्तथा. — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ B_4 D_5 T_2 M एतं (for एनं). — ^{d}) B_2 भूताः सर्वे; T_1 पूतात्मानो (for पूताः सर्वे).

6 ^{b}) Ś$_1$ $K_{1.4}$ B_2 °र्षभः. — ^{c}) B_4 विवेश च (for प्रविवेश). — ^{d}) Ś$_1$ सुवेश्म च; T_2 G_1 स्वयमेव. B_1 T_2 $G_{1.4}$ नराधिप; M_1 परंतपः.

7 ^{a}) K_1 नृपः (for ततः). $G_{2.4}$ M पादान् (for पादौ). — K_1 om. (? hapl.) 7^{b}–9^{a}. — ^{c}) B D (except $D_{1-3.5}$) G_3 °कृपादीनां. — ^{d}) S (except T_1 G_3) भारत (for धीमतः).

8 K_1 om. 8 (cf. v.l. 7). — ^{a}) Hypermetric ! Ś$_1$ $K_{2.4}$ B_4 $D_{2.3}$ कनिष्ठैश्च; T_1 कनीयो हि. — ^{b}) $K_{3.4}$ B D T_2 G_3 °नंदनः (for °वत्सलः).

9 K_1 om. 9^{a} (cf. v.l. 7). — ^{a}) Ś$_1$ K_2 तमुवाच (for °त्थाय). K_3 $B_{2.4}$ Dn $D_{2-4.6}$ T_2 G_3 महाराजं; K_4 तदा राजन्. — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ महद् (for ऽब्रवीद्). — M_2 om. (hapl.) 9^{d}–12^{a}. — ^{d}) T_2 G_1 क्रतूत्तमः; G_4 मम क्रतुः; M_1 त्वया क्रतुः.

10 M_2 om. 10 (cf. v.l. 9). — ^{c}) K_4 B_2 T_2 G_4 [ऽ]यं; D_2 च (for ऽहं). Ś$_1$ K $D_{2.3}$ M_1 नृप° (for नर°). T_1 आहूतोयं नृपश्रेष्ठ; G_1 आहृते भरतश्रेष्ठ.

11 M_2 om. 11 (cf. v.l. 9). — ^{a}) K_4 महाबाहुर्; G_1 महाराज. — Before 11^{cd}, T_2 $G_{1.2}$ ins. दुर्योधनः. — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ $D_{2.3}$ T_1 एव; D_4 एतं (for एतत्). K_2 च त्वां वीर; B_{1-3} D (except $D_{1-3.5}$) G_3 त्वयोक्तं हि (for त्वया वीर). — ^{d}) Dc D_3 T G_1 महात्मसु (for दुरा°).

12 M_2 om. 12^{a} (cf. v.l. 9). — ^{a}) K_1 नृपश्रेष्ठ; K_3 वर°; B_1 कुरु°; T_1 महावीर; T_2 $G_{1.2}$ रणे वीर्यात्. — ^{c}) T_1 G_4 महावीर (for पुनर्वीर). — ^{d}) K_3 B_{1-3} D (except D_{1-3}) T_2 G_3 त्वमेवं वर्ध°; B_4 M त्वं मां वर्धाप°; T_1 त्वं मां वै वर्ध°.

13 ^{a}) B D (except D_{1-3}) T $G_{1.3}$ महाराज; $G_{2.4}$ महेष्वासः (for महाप्राज्ञः). — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ आश्रित्य (for आश्लिष्य). — ^{c}) K_4 क्रतुवरं; D_1 कुरुश्रेष्ठं. — ^{d}) M_1 भारतः (for कौरवः).

14 Dc_2 D_3 om. (? hapl.) 14. — ^{a}) T_1 $G_{1.4}$ M अब्र° (for सोऽब्र°). B Dn $D_{4.6}$ T_1 G_3 कौरवांश्चापि (for सुहृद°). — ^{b}) D_1 T_1 $G_{1.2}$ M_1 नृप(T_1 नर)सत्तम. — After 14^{ab}, S (except G_3) ins.:

1166* राधेयसौबलादीन्वै धार्तराष्ट्रो महीपतिः ।
[T_2 G_1 °सौबलान्वीक्ष्य.]

— ^{c}) $K_{1.2}$ B_{2-4} G_1 M नु (for तु). — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ T_1 महाक्रतुं.

15 ^{b}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ राजपुंगव; K_4 राजसत्तम. — After 15, K_2 B Dc Dn $D_{2.3}$ (marg. *sec. m.*). $_{4-6}$ G_3 ins.:

1167* कीलालजं न खादेयं करिष्ये चासुरव्रतम् ।

C. 3. 15342
B. 3. 257. 18
K. 3. 258. 19

प्रतिज्ञाते फल्गुनस्य वधे कर्णेन संयुगे ।
विजितांश्चाप्यमन्यन्त पाण्डवान्धृतराष्ट्रजाः ॥ १६
दुर्योधनोऽपि राजेन्द्र विसृज्य नरपुंगवान् ।
प्रविवेश गृहं श्रीमान्यथा चैत्ररथं प्रभुः ।
तेऽपि सर्वे महेष्वासा जग्मुर्वेश्मानि भारत ॥ १७
पाण्डवाश्च महेष्वासा दूतवाक्यप्रचोदिताः ।
चिन्तयन्तस्तमेवार्थं नालभन्त सुखं क्वचित् ॥ १८
भूयश्च चारै राजेन्द्र प्रवृत्तिरुपपादिता ।
प्रतिज्ञा सूतपुत्रस्य विजयस्य वधं प्रति ॥ १९
एतच्छ्रुत्वा धर्मसुतः समुद्विग्नो नराधिप ।
अभेद्यकवचं मत्वा कर्णमद्भुतविक्रमम् ।
अनुस्मरंश्च संक्लेशान्न शान्तिमुपयाति सः ॥ २०
तस्य चिन्तापरीतस्य बुद्धिर्जज्ञे महात्मनः
बहुव्यालमृगाकीर्णं त्यक्तुं द्वैतवनं वनम् ॥ २१
धार्तराष्ट्रोऽपि नृपतिः प्रशशास वसुंधराम् ।
भ्रातृभिः सहितो वीरैर्भीष्मद्रोणकृपैस्तथा ॥ २२
संगम्य सूतपुत्रेण कर्णेनाहवशोभिना ।
दुर्योधनः प्रिये नित्यं वर्तमानो महीपतिः ।
पूजयामास विप्रेन्द्रान्क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ २३
भ्रातॄणां च प्रियं राजन्स चकार परंतपः ।
निश्चित्य मनसा वीरो दत्तभुक्तफलं धनम् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४३ ॥ समाप्तं घोषयात्रापर्व ॥

नास्तीति नैव वक्ष्यामि याचितो येन केनचित्

16 ^{a}) K_4 M_2 अथोत्कृष्टं; $G_{1.4}$ °द्रुष्टं; G_2 °द्धृष्टं. T_2 G_1 महाराज (for महेष्वासैर्). — ^{c}) $K_{2.4}$ B D G_3 फाल्गुनस्य; K_3 अर्जुनस्य. — After 16, S (except G_3) ins.:

1168* तदा प्रतिज्ञामारुह्य सूतपुत्रेण भाषिते ।

17 ^{a}) T M [ऽ]थ (for ऽपि). B_2 $D_{4.6}$ $G_{3.4}$ M_2 राजेंद्रो. — ^{b}) T_1 विजित्य; M °हृत्य (for °सृज्य). D_1 M नरपुंगवः; G_1 च नराधिप. — ^{c}) K_4 D_{1-3} धीमान्; T राजन्; G_1 राजा (for श्रीमान्). — ^{d}) B_2 (m as in text) सुखं; B_4 विभुः; Dc $D_{1.5}$ हरिः; T $G_{1.4}$ M तथा; G_2 प्रति (for प्रभुः). K_3 पूज्यमानश्च बंदिभिः. — D_3 om. (hapl.) 17^{f}–18^{a}. — After 17, K_4 $D_{1.2}$ ins.:

1169* कर्णोऽपि स्वगृहं गत्वा मुदितो बान्धवैः सह ।
प्रददौ वित्तमर्थिभ्यो धनाध्यक्ष इवापरः ।;

while S (except G_3) ins.:

1170* स्वानि स्वानि महाराज भीष्मद्रोणादयो नृपाः ।

18 D_3 om. 18^{a} (cf. v.l. 17). — ^{a}) K_3 M_1 पांडवापि; G_4 °स्तु. — ^{b}) D_1 °प्रणोदिताः.

19 ^{a}) S (except G_3) भूयश्चारैर्नृपश्रेष्ठ. — ^{d}) K_3 अर्जुनस्य; B_4 विजानंतु (for विजयस्य).

20 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ धर्मपुत्रः; T G_1 °राजः. — ^{b}) $K_{3.4}$ $B_{1.2}$ Dc D_{1-3} T_2 G_3 M_1 नराधिपः. — After 20^{ab}, S (except G_3) ins.:

1171* अधोमुखश्चिरं तस्थौ किं कार्यमिति चिन्तयन् ।

— ^{c}) B_4 Dc $D_{1.2}$ M_1 अभेद्यं कवचं. B_1 ज्ञात्वा. — ^{e}) T_2 $G_{1.4}$ सु- (for च). K_1 T_2 $G_{1.2}$ -संक्लेशं. — ^{f}) T $G_{1.2.4}$ उपजग्मि(T_1 °ज्ञि)वान्; M उपयान्नृपः (for °याति सः).

21 ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ महाव्यालमृगा°; B_3 बहुव्यालगणा°; D_2 बहुव्यालसमा°. — ^{d}) K_3 $D_{1.3}$ T $G_{1.2.4}$ सरः (for वनम्).

22 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ [ऽ]पि राजर्षिः; T_2 G_1 नरपतिः (for ऽपि नृपतिः). — ^{c}) Dc transp. भ्रातृभिः and सहितो. M_2 वीरो. — ^{d}) B_2 भीष्मद्रोणकृपादिभिः; Dc द्रोणभीष्मकृपैस्तथा.

23 ^{a}) T_1 संगत्य. — After 23^{ab}, S (except G_3) ins.:

1172* सततं प्रीयमाणो वै देविना सौबलेन च ।

— ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ महामतिः; K_3 $B_{1.3.4}$ Dc Dn $D_{1.4.6}$ G_3 महीभृतां; B_2 $D_{2.3}$ महीक्षितां; T_2 G_1 M_1 महीपतेः.

24 ^{a}) K_3 कार्यं (for राजन्). — ^{c}) K_3 वीरं; T_2 G_1 राजन्. — ^{d}) =2. 5. 101^{b} : 5. 39. 51^{d}.

Colophon. — *Major parvan:* $Ś_1$ K_1 Dn_2 $G_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* $K_{3.4}$ B_1 Dc $D_{1-3.5}$ M_2 (all om. sub-parvan name) mention only धार्त(Dc_2 D_3 धृत)राष्ट्रयज्ञ (followed, except in M_2, by समाप्त); B_{2-4} Dn_1. n_3 $D_{4.6}$ G_3, likewise, only दुर्योधनयज्ञ (followed, except in B_2, by समाप्त). — *Adhy. name:* M_2 कर्णप्रतिज्ञानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 255 (Dn_3 256); D_1 258; T_1 G_4 M (M_2 *inf. lin.*) 247 (M_2 orig. 249); T_2 G_1 244; G_2 246. *Śloka no.:* Dn 28; D_1 27.

२४४

जनमेजय उवाच ।
दुर्योधनं मोचयित्वा पाण्डुपुत्रा महाबलाः ।
किमकार्षुर्वने तस्मिंस्तन्ममाख्यातुमर्हसि ॥ १
वैशंपायन उवाच ।
ततः शयानं कौन्तेयं रात्रौ द्वैतवने मृगाः ।
स्वप्नान्ते दर्शयामासुर्बाष्पकण्ठा।
तानब्रवीत्स राजेन्द्रो वेपमानान्कृताञ्जलीन् ।
ब्रूत यद्वक्तुकामाः स्थ के भवन्तः किमिष्यते ॥ ३
एवमुक्ताः पाण्डवेन कौन्तेयेन यशस्विना ।
प्रत्यब्रुवन्मृगास्तत्र हतशेषा युधिष्ठिरम् ॥ ४
वयं मृगा द्वैतवने हतशिष्टाः स्म भारत ।
नोत्सीदेम महाराज क्रियतां वासपर्ययः ॥ ५
भवन्तो भ्रातरः शूराः सर्व एवास्त्रकोविदाः ।
कुलान्यल्पावशिष्टानि कृतवन्तो वनौकसाम् ॥ ६
बीजभूता वयं केचिदवशिष्टा महामते
विवर्धेमहि राजेन्द्र प्रसादात्ते युधिष्ठिर ॥ ७
तान्वेपमानान्वित्रस्तान्बीजमात्रावशेषितान्
मृगान्दृष्ट्वा सुदुःखार्तो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ८
तांस्तथेत्यब्रवीद्राजा सर्वभूतहिते रतः ।
तथ्यं भवन्तो ब्रुवते करिष्यामि च तत्तथा ॥ ९
इत्येवं प्रतिबुद्धः स रात्र्यन्ते राजसत्तमः ।
अब्रवीत्सहितान्भ्रातॄन्दयापन्नो मृगान्प्रति ॥ १०
उक्तो रात्रौ मृगैरस्मि स्वप्नान्ते हतशेषितैः ।
तनुभूताः स्म भद्रं ते दया नः क्रियतामिति ॥ ११
ते सत्यमाहुः कर्तव्या दयास्माभिर्वनौकसाम् ।
साष्टमासं हि नो वर्षं यदेनानुपयुञ्ज्महे ॥ १२　C. 3. 15364 B. 3. 258. 12 K. 3. 259. 12

244

1 a) Ś$_1$ K Dc D$_{1-3.5}$ पांडुपुत्रा; B (B$_4$ marg.) Dn D$_{4.6}$ G$_3$ मोक्षयित्वा (for मोच°). — b) Ś$_1$ K Dc D$_{1-3.5}$ मोचयित्वा (for पाण्डु°). S (except G$_3$) महारथाः. — c) G$_4$ किमकुर्वन् (for °कार्षुर्). — d) G$_1$ तत्त्वमा° (for तन्ममा°). K$_4$ समा° (for ममा°). D$_5$ समाख्यातुं त्वमर्हसि; T$_1$ तन्ममाचक्ष्व सर्वशः.

2 a) B$_2$ नृपतिं; B$_4$ राजानं (for कौन्तेयं).

3 D$_5$ T$_1$ om. (hapl.) 3–4. — b) Ś$_1$ Dc वेपमानः. Dc कृतांजलिः. — c) B$_1$ तु (for स्थ). — d) K$_4$ इच्छते; B$_4$ इच्छथ (for इष्यते). T$_2$ G$_{2.4}$ M तत्करिष्याम्यशेषतः; G$_1$ करिष्ये तदशेषतः.

4 D$_5$ T$_1$ om. 4 (cf. v.l. 3). — b) G$_4$ महात्मना (for यश°). — c) G$_1$ त्रस्ता (for तत्र).

5 b) B$_2$ S (except G$_3$) हतशेषाः. B$_{1-3}$ Dn D$_{4.6}$ T$_1$ G$_3$ तु भारत; M$_1$ युधिष्ठिर (for स्म भारत). — c) G$_1$ नोत्सादनं (for नोत्सीदेम). — d) G$_1$ °तां पांडवर्षभ.

6 a) Ś$_1$ Dn$_2$ D$_{2.3}$ (by corr.) G$_3$ भवतो. — b) Dc सर्वशस्त्रास्त्र°. — c) Ś$_1$ °शेषाणि.

7 a) B$_3$ वने (for वयं). — b) Ś$_1$ K Dc D$_{1-3.5}$ T$_2$ G$_1$ महीपते; T$_1$ विशां पते (for महामते). — c) Ś$_1$ K$_{1.2}$ विवर्धेम महाराज; M$_1$ विवृधेमहि रा°.

8 Ś$_1$ K$_{1.3.4}$ om. (? hapl.) 8. — c) D$_1$ सुदुःखार्तान्. — d) B$_1$ धर्मपुत्रो.

9 a) T$_2$ G$_1$ [ए]व (for [इ]ति). — c) B$_{2-4}$ Dn D$_{4.6}$ G$_3$ यथा (for तथ्यं). — d) K$_3$ वचस् (for च तत्). S (except G$_3$) तत्करिष्यामि वो वचः.

10 a) T G$_4$ M$_1$ सन् (for स). — b) D$_5$ व्युष्टायां (for रात्र्यन्ते). S (except G$_3$) व्युष्टायां निशि पार्थिवः (M$_1$ भारतः). — d) B$_4$ दयावांस्तान्; D$_1$ दयावंतो.

11 a) Dc$_2$ T$_1$ G$_4$ अस्मिन्. — b) Dc मृगशेषितैः; T$_1$ हतशेषिभिः. — c) K$_3$ तेन्नभूताः; B$_1$ T$_1$ G$_1$ अनु°; B$_{2-4}$ Dc Dn D$_{2.4-6}$ G$_3$ तंतु°; D$_1$ M$_1$ तनू°. T$_1$ अनुभूतास्तु दृश्यंते.

12 a) T$_2$ G$_1$ कर्तव्यं. — b) Dc दयास्माकं; T$_2$ G$_1$ यदस्माभिर्. — c) T$_2$ हृष्टमासं; G$_2$ हृष्टामांसं. T$_2$ G$_1$ वने (for हि नो). — d) T$_2$ G$_1$ यदेतद्; G$_2$ यदेतम्; G$_4$ M यदेतान्. Ś$_1$ D$_4$ उपयुज्महे; K$_{1.2}$ °भुज्महे; K$_3$ °यत्स्महे; K$_4$ °भुंक्ष्वहे; B$_1$ °भुंज्महे; B$_{2-4}$ °भुंजते; B$_4$m G$_3$ °भुंक्ष्महे; Dc °युंजहे; Dn (Dn$_3$ before corr.) D$_3$ °युंक्ष्महे; T$_2$ °युज्महि; G$_1$ °युंक्ष्वहि; G$_{2.4}$ M$_1$ °युंज्महि; M$_2$ °युग्महि. — After 12, S (except G$_3$) ins.:

C. 3. 15365 B. 3. 258. 13 K. 3. 259. 13 पुनर्बहुमृगं रम्यं काम्यकं काननोत्तमम् ।
मरुभूमेः शिरः ख्यातं तृणबिन्दुसरः प्रति ।
तत्रेमा वसतीः शिष्टा विहरन्तो रमेमहि ॥ १३
ततस्ते पाण्डवाः शीघ्रं प्रययुर्धर्मकोविदाः ।
ब्राह्मणैः सहिता राजन्ये च तत्र सहोषिताः ।
इन्द्रसेनादिभिश्चैव प्रेष्यैरनुगतास्तदा ॥ १४
ते यात्वानुसृतैर्मार्गैः स्वन्नैः शुचिजलान्वितैः ।
ददृशुः काम्यकं पुण्यमाश्रमं तापसायुतम् ॥ १५
विविशुस्ते स्म कौरव्या वृता विप्रर्षभैस्तदा ।
तद्वनं भरतश्रेष्ठाः स्वर्गं सुकृतिनो यथा ॥ १६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुश्चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४४ ॥ समाप्तं मृगस्वप्नभयपर्व ॥

२४५

वैशंपायन उवाच ।
वने निवसतां तेषां पाण्डवानां महात्मनाम् ।
वर्षाण्येकादशातीयुः कृच्छ्रेण भरतर्षभ ॥ १
फलमूलाशनास्ते हि सुखार्हा दुःखमुत्तमम् ।
प्राप्तकालमनुध्यान्तः सेहुरुत्तमपूरुषाः ॥ २
युधिष्ठिरस्तु राजर्षिरात्मकर्मापराधजम् ।
चिन्तयन्स महाबाहुर्भ्रातृणां दुःखमुत्तमम् ॥ ३
न सुष्वाप सुखं राजा हृदि शल्यैरिवार्पितैः ।

1173* अर्जुनः ।

त्वदधीना वयं राजन्मा त्वमस्मान्विचारय ।
यत्रैव मन्यसे पार्थ तत्र गच्छामहे वयम् ।

13 Before 13, S (except G_3) ins. युधिष्ठिरः. — [b]) T G_1 M श्रूयते काम्यकं वनं. — [c]) Dn स्थानं (!); M_2 ख्यातस्. $G_{1.2.4}$ मरुभूः शिखरं ख्यातं. — [e]) B Dn $D_{4.6}$ G_3 M_2 तत्रेमां वसतिं शिष्टां; T_2 $G_{1.2.4}$ तत्र मासान्वने शिष्टान्. — [f]) Ś$_1$ K Dc $D_{1-3.5}$ वसेमहि; $B_{1.2}$ रमामहे. — After 13, T_2 $G_{1.2.4}$ ins.:

1174* वैशंपायनः ।

: महात्मानः पाण्डवेन महात्मना ।

14 T_2 $G_{1.2}$ om. 14^{ab}. — [b]) B_1 युद्ध° (for धर्म°). — [d]) Ś$_1$ K_1 यैस्तैस्तत्र; K_3 Dc_2 ये तैस्तत्र; K_4 Dc_1 $D_{2.3}$ T_1 G_4 ये ते तत्र; D_1 य एतेत्र; M ये तत्रासन्. D_5 ये तत्र वनवासिनः; T_2 $G_{1.2}$ जग्मुस्तत्र सहोषितैः. — [f]) T_2 $G_{1.2}$ भृत्यैर् (for प्रेष्यैर्). Dc अनुगतैस्. $K_{1.2.4}$ B_1 $D_{1-3.5}$ G_3 तथा; T_2 G_1 च ते.

15 [a]) K_4 ते याताः; T_1 गत्वा ते. K_4 D_3 T_1 $G_{2.4}$ M_1 सुसुखैर्; B_3 M_2 [अ]नुगतैर्; T_2 तु रथैर्; G_1 तु सुखैर्. — [b]) Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ $D_{1.3}$ शुभैः; B_1 श्वभ्रैः; D_5 क्षुण्णैः; T_1 स्वच्छैः; T_2 $G_{1.3}$ शनैः. — [c]) T_1 विविशुः (cf. 16^a). G_1 पुण्याम्; M_2 रम्यम्. — [d]) K_1 तापसावृतं; $K_{2.4}$ B Dc Dn $D_{1.4.6}$ T G_4 M_2 तपसा युतं (B_3 T °न्वितं; Dc_1 युताः; Dc_2 °न्विताः); $G_{1.2}$ तापसान्वितं; M_1 तापसैर्युतं.

16 [a]) T G_1 M_2 ददृशु° (for विविशु°); cf. 15^c. — [b]) K_4 Dc D_{1-3} विप्रर्षिभिस्. K_4 B_1 $D_{2.3}$ M_2 तथा. — [c]) M °श्रेष्ठ. G_1 तद्वनं विविशुः पार्थाः.

Colophon. — *Major parvan:* Ś$_1$ $K_{1.2}$ Dn_2 $G_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* K_3 B_4 Dc D_{1-3} M_2 मृगस्वप्नदर्शन; K_4 $B_{2.3}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 मृगस्वप्न; B_1 स्वप्नदर्शन; D_5 मृगस्वप्नोद्भवप्रदर्शन. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 256 (Dn_3 257); D_1 259; T_1 G_4 M (M_2 *inf. lin.*) 248 (M_2 orig. 250); T_2 G_1 245; G_2 247. — *Śloka no.:* Dn D_1 17.

245

2 [a]) K_1 °शिन° (for °शना°). Dn_3 $D_{4.6}$ G_3 [ऽ]ति°; T_1 [ऽ]पि (for हि). — [b]) K_4 G_4 सुखम् (for दुःखम्). — Ś$_1$ D_1 om. (hapl.) 2^c–3^d. — [c]) T_2 प्राप्य- (for प्राप्त-). T_2 $G_{1.2}$ °प्राप्ताः (for °ध्यान्तः). D_5 प्राप्तकालमनुष्यत्वात्. — [d]) K_4 $D_{2.3}$ T_1 सेहुरुत्तमपौरुषाः; $B_{2.3.4}$ (m as in text) Dn $D_{4.6}$ G_3 सेहिरे वरपूरुषाः; T_2 तेरुस्ते पुरुषर्षभाः.

3 Ś$_1$ D_1 om. 3 (cf. v.l. 2). — [c]) $K_{1.3.4}$ D_5 चिंतयंस्तान्; S (except G_3) अचिंतयन्.

4 [a]) T_1 महाराज; T_2 चिरं राजन्; $G_{2.4}$ M_1 तदा राजा (for सुखं राजा). — [b]) Ś$_1$ $K_{1.2}$ इवार्दितः; B_1 T_1 G_1 M_1 इवार्पितः; T_2 इवाभवत्. — [c]) Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ $D_{2.3}$ अनुपश्यन्स; D_1 अनुसंपश्यन्. T_1 दौरात्म्यमात्मनः पश्यन्. — [d])

दौरात्म्यमनुपश्यंस्तत्काले द्यूतोद्भवस्य हि ॥ ४
संस्मरन्परुषा वाचः सूतपुत्रस्य पाण्डवः ।
निःश्वासपरमो दीनो बिभ्रत्कोपविषं महत् ॥ ५
अर्जुनो यमजौ चोभौ द्रौपदी च यशस्विनी ।
स च भीमो महातेजाः सर्वेषामुत्तमो बली ।
युधिष्ठिरमुदीक्षन्तः सेहुर्दुःखमनुत्तमम् ॥ ६
अवशिष्टमल्पकालं मन्वानाः पुरुषर्षभाः ।
वपुरन्यदिवाकार्षुरुत्साहामर्षचेष्टितैः ॥ ७
कस्यचित्त्वथ कालस्य व्यासः सत्यवतीसुतः ।
आजगाम महायोगी पाण्डवानवलोककः ॥ ८
तमागतमभिप्रेक्ष्य कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
प्रत्युद्गम्य महात्मानं प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ॥ ९
तमासीनमुपासीनः शुश्रूषुर्नियतेन्द्रियः
तोषयन्प्रणिपातेन व्यासं पाण्डवनन्दनः ॥ १०
तानवेक्ष्य कृशान्पौत्रान्वने वन्येन जीवतः ।
महर्षिरनुकम्पार्थमब्रवीद्बाष्पगद्गदम् ॥ ११
युधिष्ठिर महाबाहो शृणु धर्मभृतां वर ।
नातप्ततपसः पुत्र प्राप्नुवन्ति महत्सुखम् ॥ १२
सुखदुःखे हि पुरुषः पर्यायेणोपसेवते ।
नात्यन्तमसुखं कश्चित्प्राप्नोति पुरुषर्षभ ॥ १३
प्रज्ञावांस्त्वेव पुरुषः संयुक्तः परया धिया ।
उदयास्तमयज्ञो हि न शोचति न हृष्यति ॥ १४
सुखमापतितं सेवेद्दुःखमापतितं सहेत् ।
कालप्राप्तमुपासीत सस्यानामिव कर्षकः ॥ १५
तपसो हि परं नास्ति तपसा विन्दते महत् ।
नासाध्यं तपसः किंचिदिति बुध्यस्व भारत ॥ १६ C. 3. 15386 B. 3. 259. 17 K. 3. 260. 17

Ś1 K D1. 3. 5 M1 कलेर्; B1 कालं. Ś1 K3. 4 D1. 3. 5 T1 ह; K1. 2 च (for हि). B1 Dc काले (B1 °लं) द्यूतोद्भवं स्म ह; B3 G3 काले द्यूतोद्भवं प्रति (G3 स हि).

5 a) T1 उवाच (for संस्मरन्). — c) Some MSS. निश्वास°. — d) S (except G3) दध्रे (for बिभ्रत्).

6 c) G4 भीमसेनो महा°. — d) S (except T2 G3) बले (for बली). — After 6^{cd}, S (except G3) ins.:

1175* चिरस्य जातधर्मज्ञं सासूयमिव ते तदा ।

— e) Ś1 उपे°; K1. 2 अपे° (for उदी°). — f) Ś1 K1. 2 सेहिरे दुःखमुत्तमं.

7 a) Ś1 ह्यल्पकालं; G1 च कालं तु; G2. 4 त्वल्प°; M1 चाल्प°. K4 D2. 3 अवशिष्टाल्पकालं च. — b) B1 पुरुषोत्तमाः. — c) T1 अन्य; G1 अन्यम् (for अन्यद्). — d) G1 °चोदितैः.

8 8^{a}=1. 123. 68^{a}. — 8^{b} = 1. 157. 1^{d}: 3. 27. 20^{d}: (var.) 1. 100. 16^{c}. — c) =3. 37. 20^{c}. Ś1 K1–3 Dc D1. 5 महातेजाः (for °योगी). — d) =3. 180. 44^{d}.

9 a) T1 तमापतंतमुद्वीक्ष्य.

10 a) Ś1 उपा°; G2. 4 समा° (for तमा°). B1 च शुश्रूषुर्; Dc उपासीनं; G2 उपासीनाः. — b) B1 नियतो (for शुश्रूषुर्). K4 विजितेंद्रियः; D1 G2 नियतेंद्रियाः. — c) Ś1 K Dc D1–3 प्रणिधानेन. G2. 4 M तोषयामास शौचेन. — d) K1. 3 G1 पांडवनंदन; B4 सत्यवतीसुतं.

11 a) Ś1 K1. 3. 4 Dc D1–3 समीक्ष्य; T2 G1 प्रेक्ष्य च (for अवेक्ष्य). T1 समवेक्ष्य तु तान्पौत्रान्. — b) B3 Dc2 Dn1 D1. 3 T2 G4 जीवितः (D1 G4 °नः); G2 जीवनः. — c) Ś1 K Dc D1. 3. 5 °रनुकंपंस्तान्. — d) D5 वाक्य° (for बाष्प°).

12 a) K4 महाप्राज्ञ; D2. 3 महाराज. — c) Ś1 कामं; K3 B2. 3 Dn D1. 4. 6 T2 G2. 3 लोके; B1. 4 T1 पुंसः; D3 शीघ्रं; M2 पार्थ (for पुत्र). — d) B1 Dn D1 M2 महासुखं; T2 G1 महत्फलं.

13 a) T2 G1 सुखदुःखं. — b) B1 [उ]पभुंजते; T2 G1 च सेवते. — c) Ś1 K D1. 3. 5 न ह्यत्यंतं सुखं; B Dc Dn D2. 4. 6 G3 न ह्यनंतं सुखं; T1 M नात्यंतं हि (T1 च) सुखं. — d) K4 Dc D2. 3. 5 भरतर्षभ; T2 M2 पुरुषर्षभः.

14 a) G4 भाग्य° (for प्रज्ञा°). K1 एव; K4 D2. 3 चैव; D1 त्वेष (for त्वेव). — b) K4 संसक्तः; D2 M2 स युक्तः. D1 युक्तः परमया धिया. — c) K4 B D (except D1. 3. 5) G3 °स्तमनज्ञो. — d) B2. 3 Dn D4. 6 G3 transp. शोचति and हृष्यति. Dc कुप्यति (for हृष्य°).

15 a) T2 G1. 2 सेहेद्; G4 विद्वान् (for सेवेद्). Dc दुःखं च पतितं से°. — b) Ś1 K1. 2 तथा; B2. 3 Dn D4. 6 वहेत्; D3 महत्; T1 G4 सहन्; G1 सहे; M2 सह. — Ś1 K1. 2 om. 15^{c}–16^{b}. — c) K3 D1 T1 प्राप्तकाल°; G4 काल्यप्राप्ति° (for कालप्राप्त°). — d) K4 D1. 2 इव कर्षुकः; Dc उपकर्षकः.

16 Ś1 K1. 2 om. 16^{ab} (cf. v.l. 15). — c) Ś1 K1 तपसां; S (except G3 M1) °सा.

17 b) K1 संविभागे दमश्च सः. — Ś1 K1. 2 om. 17^{cd}

C. 3. 15386
B. 3. 259. 17
K. 3. 260. 17
सत्यमार्जवमक्रोधः संविभागो दमः शमः ।
अनसूयाविहिंसा च शौचमिन्द्रियसंयमः ।
साधनानि महाराज नराणां पुण्यकर्मणाम् ॥ १७
अधर्मरुचयो मूढास्तिर्यग्गतिपरायणाः ।
कृच्छ्रां योनिमनुप्राप्य न सुखं विन्दते जनाः ॥ १८
इह यत्क्रियते कर्म तत्परत्रोपभुज्यते ।
तस्माच्छरीरं युञ्जीत तपसा नियमेन च ॥ १९
यथाशक्ति प्रयच्छेच्च संपूज्याभिप्रणम्य च ।
काले पात्रे च हृष्टात्मा राजन्विगतमत्सरः ॥ २०
सत्यवादी लभेतायुरनायासमथार्जवी ।
अक्रोधनोऽनसूयश्च निर्वृतिं लभते पराम् ॥ २१
दान्तः शमपरः शश्वत्परिक्लेशं न विन्दति ।
न च तप्यति दान्तात्मा दृष्ट्वा परगतां श्रियम् ॥ २२
संविभक्ता च दाता च भोगवान्सुखवान्नरः ।
भवत्यहिंसकश्चैव परमारोग्यमश्नुते ॥ २३
मान्यान्मानयिता जन्म कुले महति विन्दति ।
व्यसनैर्न तु संयोगं प्राप्नोति विजितेन्द्रियः ॥ २४
शुभानुशयबुद्धिर्हि संयुक्तः कालधर्मणा ।
प्रादुर्भवति तद्योगात्कल्याणमतिरेव सः ॥ २५

युधिष्ठिर उवाच ।

भगवन्दानधर्माणां तपसो वा महामुने ।
किं स्विद्बहुगुणं प्रेत्य किं वा दुष्करमुच्यते ॥ २६

व्यास उवाच ।

दानान्न दुष्करतरं पृथिव्यामस्ति किंचन ।
अर्थे हि महती तृष्णा स च दुःखेन लभ्यते ॥ २७
परित्यज्य प्रियान्प्राणान्धनार्थं हि महाहवम् ।

(cf. v.l. 15). — ^{c}) K_4 $D_{2.3}$ अहिंसा चानसूया च; K_3 D_1 T $G_{1.2.4}$ अनसूयाप्य(K_3 °यापि; D_1 °या त्व)हिंसा च. — ^{d}) D_5 T_2 G_1 °निग्रहः; T_1 °संगमः; G_2 °संयमं. — ^{e}) K_3 $D_{3.5}$ साधकानि; $B_{2.3}$ Dn $D_{2.4.6}$ G_3 पावनानि. S (except T_2 G_3) महाबाहो. — ^{f}) K_4 नृणां वै (for नराणां).

18 ^{b}) G_1 तिर्यग्योनि°. — ^{c}) T_1 $G_{2.4}$ गति° (for योनि°). B_{1-3} Dn $D_{4.6}$ G_3 अनुप्राप्ता. — ^{d}) B_4 (m as in text) महत् (for जनाः). $Ś_1$ $K_{1.2}$ B_1 D_3 न विंदंते (D_3 °ति) सुखं जनाः; S (except G_3) सुखं विंदंति नो जनाः. — After 18, K_4 $D_{2.3}$ ins.:

1176* कर्मभूमिरियं तात फलभूमिरसौ परा ।

19 ^{a}) $Ś_1$ कुरुते (for क्रियते). — ^{b}) $B_{2.4}$ Dn $D_{1.4.6}$ G_3 °युज्यते (for °भुज्यते). — After 19^{ab}, B Dc D_5 ins.:

1177* मूले सिक्तस्य वृक्षस्य फलं शाखासु दृश्यते ।

20 ^{a}) $Ś_1$ $B_{2.4}$ Dn $D_{2.4.6}$ G_3 प्रयच्छेत (for °च्छेच्च). — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ B Dn $D_{1.4-6}$ G_3 प्राप्ते (for पात्रे).

21 ^{a}) K D_3 M लभत्यायुर्; D_5 T_2 लभेदायुर्. — ^{b}) $Ś_1$ अथार्जकः; $K_{1.2}$ B Dn $D_{2.4-6}$ T_2 G_3 अथार्जवं; K_3 Dc $D_{1.3}$ अथार्जवात्; K_4 अनामयः. — ^{c}) $Ś_1$ Dc D_4 $G_{1.4}$ M_1 [ऽ]नसूयुश्च. — ^{d}) K_4 B_1 D_{1-3} निवृत्तिं.

22 ^{a}) K_4 D_3 प्रेत्य (for शश्वत्). — ^{b}) $K_{1.3}$ Dc D_1 G_4 M परिक्लेशान्. — G_1 om. (hapl.) 22^{c}–24^{b}. — ^{c}) M_2 कुप्यति (for त°). $Ś_1$ $K_{1.2}$ D_1 शांतात्मा; D_3 दीनात्मा.

23 G_1 om. 23 (cf. v.l. 22). — ^{d}) T_2 M °रोग्य-संयुतः.

24 G_1 om. 24^{ab} (cf. v.l. 22). — ^{a}) $K_{3.4}$ B Dn D_{2-6} G_3 M_1 मान्य-; Dc D_1 T_1 मान्यं; M_2 मान्या (for मान्यान्). — After 24^{ab}, S (except G_3) ins.:

1178* विन्दते सुखमत्यन्तमिह लोके परत्र च ।

— ^{c}) K_4 नैव; T $G_{1.4}$ M न च.

25 ^{a}) $G_{2.4}$ शुभानुबंध°. — ^{b}) $B_{3.4}$ M_2 कालकर्मणा. — ^{c}) Dc संयोगात् (for तद्योगात्). — ^{d}) T_1 G_1 ह; $G_{2.4}$ हि; M च (for सः).

26 ^{c}) $K_{3.4}$ D_3 किंचिद्बहु°. T_1 प्राप्य (for प्रेत्य). — G_1 om. 26^{d}–27^{a}.

27 G_1 om. 27^{a} (cf. v.l. 26). — ^{a}) $B_{1.3}$ D (except $D_{1-3.5}$) T_1 G (G_1 om.) दुष्करं तात ($G_{2.4}$ पार्थ) (for दुष्करतरं). — ^{c}) B_1 अर्थे तु; B_2 अर्थेषु; $B_{3.4}$ Dc_1 Dn $D_{5.6}$ T_2 $G_{1.3}$ M_1 अर्थे च; Dc_2 D_4 अर्थेन; M_2 अर्थेति. — ^{d}) D_1 कृच्छ्रेण (for दुःखेन). — After 27, D_2 ins.:

1179* राजन्प्रत्यक्षमेवैतद्दृश्यते लोकसाक्षिकम् ।

28 ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ धनार्थे; B_1 परार्थं. B_{1-3} D (except $D_{1-3.5}$) G_3 °मते (for °हवम्). B_4 T_1 $G_{2.4}$ M प्रविशंति रणाजिरं; T_2 G_1 धनार्थे दुर्गमं स्थलं. — ^{c}) B_1 आविशंति. $Ś_1$ K B_1 $D_{1.3}$ नरा (K_4 महा-) धीराः; T_2 G_1 महावीराः. B_4 T_1 $G_{2.4}$ M तथैव प्रतिपद्यंते; D_5 प्रविशंते महाधीराः. — After 28^{c}, T_2 G_1 ins.:

प्रविशन्ति नरा वीराः समुद्रमटवीं तथा ॥ २८
कृषिगोरक्ष्यमित्येके प्रतिपद्यन्ति मानवाः ।
पुरुषाः प्रेष्यतामेके निर्गच्छन्ति धनार्थिनः ॥ २९
तस्य दुःखार्जितस्यैवं परित्यागः सुदुष्करः ।
न दुष्करतरं दानात्तस्माद्दानं मतं मम ॥ ३०
विशेषस्त्वत्र विज्ञेयो न्यायेनोपार्जितं धनम् ।
पात्रे देशे च काले च साधुभ्यः प्रतिपादयेत् ॥ ३१
अन्यायसमुपात्तेन दानधर्मो धनेन यः ।
क्रियते न स कर्तारं त्रायते महतो भयात् ॥ ३२
पात्रे दानं स्वल्पमपि काले दत्तं युधिष्ठिर ।
मनसा सुविशुद्धेन प्रेत्यानन्तफलं स्मृतम् ॥ ३३
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
व्रीहिद्रोणपरित्यागाद्यत्फलं प्राप मुद्गलः ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४५

२४६

युधिष्ठिर उवाच ।
व्रीहिद्रोणः परित्यक्तः कथं तेन महात्मना ।
कस्मै दत्तश्च भगवन्विधिना केन चात्थ मे ॥ १
प्रत्यक्षधर्मा भगवान्यस्य तुष्टो हि कर्मभिः । C. 3. 15406 B. 3. 260. 2 K. 3. 261. 2

1180* शास्त्रार्थकुशला भुवि ।
तथैव प्रतिपद्यन्ते.

— ^{d}) B3 धनार्थं° (for समुद्र°). Ś1 K1–3 Dc अटवीस्.

29 ^{a}) Ś1 D2 T1 G1. 3 M2 कृषिगोरक्षम्; K4 B2 कृषि गोरक्षम् (B2 °क्ष्यम्); B1. 3 कृषि(B3 °षिं)गौरक्ष्यम्. B1 G1 M2 इत्येते; B2 अप्यन्ये (for इत्येके). — ^{b}) K1 Dc प्रतिपद्यंति. — ^{c}) M1 प्रेत्यताम्. — K2 om. 29^{d}–31^{c}. — ^{d}) Ś1 K1 गच्छंति हि; G2. 4 नियच्छंति.

30 K2 om. 30 (cf. v.l. 29). — ^{a}) B1. 3 Dn D4–6 G3 तस्माद् (for तस्य). B Dn D4–6 G3 M1 [ए]व (for [ए]वं). — ^{b}) G1 हि (for सु-). — ^{c}) D4 G3. 4 सु- (for न). K3 G3. 4 दानं; K4 तात (for दानात्). G2 सुदुष्करकरं दानं. — ^{d}) K3. 4 दानात् (for तस्मात्). Ś1 K1. 4 D1–3 राजन्; K3 तस्मान् (for दानं). B2. 4m परं मतं (for मतं मम). — After 30, G1 ins.:

1181* तद्दुष्करतरं दानं तस्माद्दानं विशिष्यते ।

31 K2 om. 31^{abc} (cf. v.l. 29). — ^{a}) Ś1 K (K2 om.) B Dc2 D1. 2 T2 G1 तत्र; T1 G2. 4 M तस्य (for त्वत्र). — ^{b}) T2 G1 °नैवा° (for °नोपा°). — ^{c}) B3 Dn D4–6 G3 transp. देशे and काले. — ^{d}) S (except G3) प्रयतः (for साधुभ्यः). B1 प्रतिपादनं. — After 31, D2 ins.:

1182* श्रद्धया विधिवत्पात्रे दत्तस्यान्तो न विद्यते ।

32 ^{a}) B D (except D1. 3) T1 G2–4 अन्यायात् (for अन्याय-). — ^{b}) K1 G1 दानधर्मौ; B2 दानं सम्यग्. Ś1 K1. 2 न चोदयः; K3 विशां पते (for धनेन यः). — ^{c}) T2 G2 कुरुते (for क्रियते). — 32^{d}=Gītā (Vulg.) 2. 40.

33 ^{a}) T2 G1 न्यायार्जितं (for पात्रे दानं). — ^{b}) G2. 4 दानं; M1 दत्वा (for दत्तं). — ^{c}) B D (except D1–3) G2–4 हि (B2 तु) (for सु-). T1 मनसा तु विशिष्टेन. — ^{d}) B2 प्रेत्यानंतफलप्रदं. — After 33, K4 ins.:

1183* देशे काले च पात्रे च मुद्गलः श्रद्धयान्वितः ।
व्रीहिद्रोणं प्रदायाथ परमं पदमाप्तवान् ।

34 34^{ab} =5. 35. 5^{ab}; etc., etc. — ^{d}) G4 M transp. यत् and फलं.

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 Dn2 G2. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* K3. 4 B2–4 Dc Dn1. n3 D1–6 G3 व्रीहिद्रौ(B2. 4 °द्रो)णिक; M2 व्रीहिद्रोण. — *Adhy. name:* M1 व्यासवचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 257 (Dn3 258); D1 260; T1 G4 M (M2 *inf. lin.*) 249 (M2 orig. 251); T2 G1 246; G2 248. — *Śloka no.:* Dn 35; D1 33.

246

1 ^{a}) T2 G1. 2. 4 °द्रोणं °त्यक्तं. — ^{b}) Ś1 K Dc D1–3. 5 महर्षिणा (for महा°). — ^{c}) T दत्तं च. — ^{d}) Ś1 K1. 2 तद्वद; K4 D1–3. 5 शंस मे; B1 वा विभो; B2–4 D4 वात्थ मे; T2 चार्थिने.

2 ^{a}) Ś1 K1. 2. 4 B1 D3. 5 °धर्मो; K3 D4 G1 °धर्म-;

C. 3. 15406 B. 3. 260. 2 K. 3. 261. 2 सफलं तस्य जन्माहं मन्ये सद्धर्मचारिणः ॥ २

व्यास उवाच ।

शिलोञ्छवृत्तिर्धर्मात्मा मुद्गलः संशितव्रतः ।
आसीद्राजन्कुरुक्षेत्रे सत्यवागनसूयकः ॥ ३
अतिथिव्रती क्रियावांश्च कापोतीं वृत्तिमास्थितः
सत्रमिष्टीकृतं नाम समुपास्ते महातपाः ॥ ४
सपुत्रदारो हि मुनिः पक्षाहारो बभूव सः ।
कपोतवृत्त्या पक्षेण व्रीहिद्रोणमुपार्जयत् ॥ ५
दर्शं च पौर्णमासं च कुर्वन्विगतमत्सरः ।
देवतातिथिशेषेण कुरुते देहयापनम् ॥ ६
तस्येन्द्रः सहितो देवैः साक्षात् त्रिभुवनेश्वरः ।
प्रत्यगृह्णान्महाराज भागं पर्वणि पर्वणि ॥ ७
स पर्वकालं कृत्वा तु मुनिवृत्त्या समन्वितः
अतिथिभ्यो ददावन्नं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ८
व्रीहिद्रोणस्य तदहो ददतोऽन्नं महात्मनः
शिष्टं मात्सर्यहीनस्य वर्धत्यतिथिदर्शनात् ॥ ९
तच्छतान्यपि भुञ्जन्ति ब्राह्मणानां मनीषिणाम् ।
मुनेस्त्यागविशुद्ध्या तु तदन्नं वृद्धिमृच्छति ॥ १०
तं तु शुश्राव धर्मिष्ठं मुद्गलं संशितव्रतम् ।
दुर्वासा नृप दिग्वासास्तमथाभ्याजगाम ह ॥ ११
बिभ्रच्चानियतं वेषमुन्मत्त इव पाण्डव ।
विकचः परुषा वाचो व्याहरन्विविधा मुनिः ॥ १२
अभिगम्याथ तं विप्रमुवाच मुनिसत्तमः ।
अन्नार्थिनमनुप्राप्तं विद्धि मां मुनिसत्तम ॥ १३

T2 °तुष्टो; M1 °कर्मा (for °धर्मा). — b) Ś1 K1. 2 T1 तुष्टोसि. T1 कर्मतः. — c) T2 G1 जन्मेति (for जन्माहं). — d) Ś1 K1. 2 तद्धर्मं°; K4 Dc षड्धर्मं°; D3 T1 सद्ब्रह्म°.

3 Ś1 D1 श्रीव्यासः. — a) Some S MSS. सिलोंछ°. — b) K4 D1–3 शंसितव्रतः; B Dn D4. 6 T G1. 3 संयतेंद्रियः. — d) G2. 4 सत्यवान्.

4 a) Hypermetric! Ś1 K3 अतिव्रत-; K1. 2 D1 M2 अतिव्रतः; D2. 3. 5 M1 अतिथिव्रतः; T G2. 4 अतिथिप्रियः. K4 अतिथिव्रतचर्यायां. — b) Ś1 B2 D1 G1 आश्रितः (for आस्थितः). K4 तथा धर्मप्रियो ह्यति. — M om. 4^{cd}. — c) K4 इष्टा°; D1. 3 इष्टि°; T G1. 2. 4 इष्ट°. — d) Ś1 K1 समुपास्थ; K2 °स्त.

5 a) T2 G1 स (for हि). — b) T1 पक्षांते च; M2 भैक्षाहारो. B D (except D2. 3. 5) T2 G3 ह (for सः). — After 5^{ab}, T1 G4 M ins.:

1184* मुनिः स तु महाराज महात्मा नियतव्रतः ।

— c) T1 कपोतवृत्तिः. — d) Ś1 K1. 2 उपार्जयन्.

6 a) Ś1 K1 दार्शं. K3 M पौर्णमास्यं. — d) K4 B2 Dc D1 देहपालनम्; G1 °पोषणम्.

7 a) T2 तदेंद्रः; G2 M1 तत्रेंद्रः. — d) M1 यागं.

8 a) G2. 4 M °काल्यं (for °कालं). Ś1 K1. 2 च (for तु). T2 G1 सर्वकालेषु भागं तु. — b) K3 T1 G4 M1 मुनिर्धृत्या; G1 मुनिः प्रीत्या. K1 समुत्थितः (for समन्वितः). D2. 5 मुनिर्भृत्यसम°. — c) K3. 4 Dc D1–3. 5 G4 M ददात्यन्नं; T1 गतेभ्योयं (for ददावन्नं). — 8^{d} = 1. 124. 4^{b}: 5. 8. 25^{b}.

9 a) K4 B1. 3. 4m Dc D1 सिद्धस्य; B2. 4 (orig.) Dn D4–6 G3 तद्व्ययस्य; D2. 3 तदहर्; T G1. 2. 4 तत्प्रीत्या; M तद्व्ययन्नं (for तदहो). — b) M [ऽ]स्य (for ऽन्नं). — c) Ś1 K1–3 D2 सृष्टं; K4 D1. 3 मृष्टं; T1 M दृष्टं; T2 G1. 2. 4 ऋषेर् (for शिष्टं). — d) Ś1 K1. 2 T G1. 4 वर्धते°; K3 D1 वर्धता°; K4 पर्वण्य°.

10 a) Ś1 K1. 2 अयुतान्यपि; T1 तच्छेषा°; G1 तच्छिष्टा°. — b) Ś1 K1. 2 D5 महात्मनां; K3 T1 G2. 4 M तपस्विनां (for मनी°). — c) Ś1 K1. 2 पुन° (for मुने°). Ś1 हि; B4 च (for तु). B3 (m as in text) स नेष्टया परिशुद्धात्मा. — d) Ś1 ऋद्धिम् (for वृद्धिम्). Ś1 G1 M इच्छति (G1 °तः); K3 B1–3 Dn D2–6 G3 अर्छति; Dc अर्ह° (for ऋच्छ°).

11 a) K3 तत्र; B4 तत्तु. Ś1 K1. 2 D5 T1 धर्मज्ञं. T2 G2 तं तु शुद्धं सुधर्मिष्ठं. — b) B4 स्वकुलं (for मुद्गलं). K4 D1–3 शंसित°; T2 संयतेंद्रियं (for संशित°). — c) Ś1 K1. 2 दुर्वासो नृप दुर्वासास्. — d) Ś1 K D1–3. 5 तत्राथा- (D1. 3 °प्य)भ्या°; T2 स तमभ्या°.

12 a) Ś1 सुनियतं; K B Dc D1. 5 T1 न (K4 स) नि°; D2 अनि°; D3 त्वनि° (for चानि°). Ś1 K1. 2 B वेशं. — b) Ś1 भारत (for पाण्डव). — c) T1 परुषाकारो (for °षा वाचो). — d) G1 विविधं; G2 M2 विविधान्. T1 गिरः (for मुनिः).

13 a) T2 G1 देशम् (for विप्रम्). — b) D3 T G1 M1 मुनिसत्तमं; G2. 4 °पुंगवः. — T1 om. (hapl.) 13^{cd}. — c) B1 M1 अर्थार्थिनम्. D2 इह; M2 अभि- (for अनु-).

स्वागतं तेऽस्त्विति मुनिं मुद्गलः प्रत्यभाषत ।
पाद्यमाचमनीयं च प्रतिवेद्यान्नमुत्तमम् ॥ १४
प्रादात्स तपसोपात्तं क्षुधितायातिथिव्रती ।
उन्मत्ताय परां श्रद्धामास्थाय स धृतव्रतः ॥ १५
ततस्तदन्नं रसवत्स एव क्षुधयान्वितः ।
बुभुजे कृत्स्नमुन्मत्तः प्रादात्तस्मै च मुद्गलः ॥ १६
भुक्त्वा चान्नं ततः सर्वमुच्छिष्टेनात्मनस्ततः ।
अथानुलिलिपेऽङ्गानि जगाम च यथागतम् ॥ १७
एवं द्वितीये संप्राप्ते पर्वकाले मनीषिणः ।
आगम्य बुभुजे सर्वमन्नमुञ्छोपजीविनः ॥ १८
निराहारस्तु स मुनिरुञ्छमार्जयते पुनः ।
न चैनं विक्रियां नेतुमशकन्मुद्गलं क्षुधा ॥ १९
न क्रोधो न च मात्सर्यं नावमानो न संभ्रमः ।
सपुत्रदारमुञ्छन्तमाविवेश द्विजोत्तमम् ॥ २०
तथा तमुञ्छधर्माणं दुर्वासा मुनिसत्तमम् ।
उपतस्थे यथाकालं षट्कृत्वः कृतनिश्चयः ॥ २१
न चास्य मानसं किंचिद्विकारं ददृशे मुनिः ।
शुद्धसत्त्वस्य शुद्धं स ददृशे निर्मलं मनः ॥ २२
तमुवाच ततः प्रीतः स मुनिर्मुद्गलं तदा ।
त्वत्समो नास्ति लोकेऽस्मिन्दाता मात्सर्यवर्जितः ॥ २३
क्षुद्धर्मसंज्ञां प्रणुदत्यादत्ते धैर्यमेव च ।
विषयानुसारिणी जिह्वा कर्षत्येव रसान्प्रति ॥ २४
आहारप्रभवाः प्राणा मनो दुर्निग्रहं चलम् ।
मनसश्चेन्द्रियाणां चाप्यैकाग्र्यं निश्चितं तपः ॥ २५
श्रमेणोपार्जितं त्यक्तुं दुःखं शुद्धेन चेतसा ।
तत्सर्वं भवता साधो यथावदुपपादितम् ॥ २६ C. 3. 15430 B. 3. 260. 26 K. 3. 261. 27

— d) $K_{3.4}$ B D G_3 द्विज° (B_1 नृप°) (for मुनि°).

14 a) K_4 T_1 मुनिद्; B_1 मुहुर्; D_1 मुने. — b) B_4 (m as in text) स्वकुलः (for मुद्गलः). — d) B D (except $D_{1-3.5}$) T_1 G_1 °पाद्या° (for °वेद्या°).

15 a) D_1 T_1 प्रादाद्य(T_1 °त्त)त्; T_2 प्रदाय; M_2 प्रासादात् (for प्रादात्स). $Ś_1$ $K_{1.2}$ तापसोपात्तं; $B_{2.4}$ तपसोपात्तुं (sic); Dn $D_{4.6}$ G_3 तापसायान्नं; D_5 मनसोपात्तं. — b) T $G_{1.2.4}$ °तिथिप्रियः. — d) $Ś_1$ Dc D_2 स दृढ°; $K_{1.2}$ G_1 सुदृढ°; D_3 T G_4 M सुधृत°.

16 a) B_4 सकलं (m बलवत्); T_1 सर्वं हि (for रसवत्). — b) $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ T_2 $G_{1.2}$ °र्दितः (for °न्वितः). — d) $Ś_1$ $K_{1.2}$ T G_1 स (for च).

17 a) $Ś_1$ $K_{1.2}$ transp. चान्नं and सर्वं. — b) T_1 ततुं (for ततः). K_4 D_2 उच्छिष्टेनांतरात्मना. — After 17^{ab}, K_4 ins.:

1185* शेषे****लिप्य हसन्गायन्प्रधावति ।
नृत्यते धावते चैव बुद्ध्या तत्क्रोशते यथा ।

— c) $B_{1.2.4}$ Dn G_3 अथांगं लिलिपेन्नानि ($B_{2.4}$ G_3 °पेंगानि; Dn_1 °पेन्नेन); $D_{4.6}$ अथांगानि लिपेत्तानि. — d) K_3 यथासुखं. $B_{1.2.4}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 यथागतमगाच्च सः.

18 a) $G_{2.4}$ ततो (for एवं). — b) K_1 पूर्वं°; K_2 G_1 सर्वं°; $B_{2.4}$ Dn $D_{4.6}$ T_2 G_3 यथा° (for पर्व°). — c) K_4 T_1 आगत्य. — d) K_1 Dc °जीवनः.

19 a) $Ś_1$ $K_{1.2}$ transp. तु and स. K_4 D_1 च (for तु). — b) $Ś_1$ K Dc D_{1-3} °मर्जयते. — c) B_4 Dc D_1 — d) $K_{1.2}$ दुर्बलं; T_1 M_2 मुद्गलः.

21 b) $K_{3.4}$ B Dc $D_{1-3.5}$ T_2 $G_{2.4}$ °सत्तमः. — c) $Ś_1$ K_1 यथाकामं. — d) $D_{2.3}$ मुनिपुंगवः (for कृत°).

22 a) K_4 Dn_3 मनसः कंचिद्; B_2 G_1 मनसः कश्चिद्; B_3 $D_{2.3}$ T_1 M मनसः किंचिद्; B_4 $Dn_1.n_2$ $D_{4.6}$ T_2 G_3 मनसा कश्चिद्; G_2 मानसः किंचिद्. — b) T_2 $G_{1.2}$ विकारो दृश्यते मुनेः. — c) $K_{3.4}$ B_2 D_1 सत्वं स (K_4 तु). Dc शुद्धस्य; T_1 सदृशो; G_1 शुद्धांतं; $G_{2.4}$ M ददृशे (for शुद्धं स). $D_{2.3}$ तु (for स). $Ś_1$ $K_{1.2}$ सत्वशुद्धस्य शुद्धं हि (K_2 तु). — d) Dc ददर्श. T_1 $G_{2.4}$ M विशुद्धं (for ददृशे).

23 a) G_1 मुनिः (for ततः). — b) K_1 तथा; $K_{3.4}$ B Dn $D_{4.6}$ G_3 M_2 ततः (for तदा).

24 a) K_4 Dc D_1 प्रणुदन् (for प्रणुदति). — b) $Ś_1$ [आ]धत्ते; Dc नादातुं; D_3 नादत्ते (for [आ]दत्ते). $Ś_1$ K_{1-3} D_5 वा (for च). K_4 यो दत्ते धर्ममास्थितः. — c) Hypermetric! B_{1-3} D (except $D_{1.2}$) T_1 G_3 रसानुसारिणी; B_4 विषयास्वादिनी. — d) $Ś_1$ कर्षत्यन्न-; K_3 कर्षते च; Dc कर्षत्येनं (for कर्षत्येव). G_1 रसं. Dn_2 कस्मात्त्वां न प्रबाधते; T_2 क्षरत्येव रसं प्रति.

25 a) K_1 आहारं; Dc आहारः (for आहार-). — c) K_4 $B_{1.3}$ Dc_2 Dn_3 G_3 वा (for च). — d) $Ś_1$ $K_{1.2}$ Dc $D_{1-3.5}$ T_1 M_2 [अ]प्येकाग्रं; T_2 G_2 निग्रहं; G_1 एकाग्रं (for [अ]प्यैकाग्र्यं). B_1 निष्ठितं; B_4 °श्चलं (for °श्चितं).

26 a) Dc D_1 G_4 त्यक्तं; G_2 दत्तं. — b) Dc B_3 तेजसा (for चेतसा). T_2 $G_{2.4}$ न च दुःखेन चेतसा; M

C. 3. 15431
B. 3. 260. 27
K. 3. 261. 28

प्रीताः स्मोऽनुगृहीताश्च समेत्य भवता सह ।
इन्द्रियाभिजयो धैर्यं संविभागो दमः शमः ॥ २७
दया सत्यं च धर्मश्च त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
जितास्ते कर्मभिर्लोकाः प्राप्तोऽसि परमां गतिम् ॥ २८
अहो दानं विघुष्टं ते सुमहत्स्वर्गवासिभिः ।
सशरीरो भवान्गन्ता स्वर्गं सुचरितव्रत ॥ २९
इत्येवं वदतस्तस्य तदा दुर्वाससो मुनेः ।
देवदूतो विमानेन मुद्गलं प्रत्युपस्थितः ॥ ३०
हंससारसयुक्तेन किङ्किणीजालमालिना ।
कामगेन विचित्रेण दिव्यगन्धवता तथा ॥ ३१
उवाच चैनं विप्रर्षिं विमानं कर्मभिर्जितम् ।
समुपारोह संसिद्धिं प्राप्तोऽसि परमां मुने ॥ ३२
तमेवंवादिनमृषिर्देवदूतमुवाच ह ।
इच्छामि भवता प्रोक्तान्गुणान्स्वर्गनिवासिनाम् ॥ ३३
के गुणास्तत्र वसतां किं तपः कश्च निश्चयः ।
स्वर्गे स्वर्गसुखं किं च दोषो वा देवदूतक ॥ ३४
सतां साप्तपदं मित्रमाहुः सन्तः कुलोचिताः ।
मित्रतां च पुरस्कृत्य पृच्छामि त्वामहं विभो ॥ ३५
यदत्र तथ्यं पथ्यं च तद्ब्रवीह्यविचारयन् ।
श्रुत्वा तथा करिष्यामि व्यवसायं गिरा तव ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४६ ॥

दुःख(M$_1$ °खं)युक्तेन चे°.

27 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1. 2}$ Dc स्म (for च). K$_3$ D$_{2. 3}$ T G$_{1. 2. 4}$ M प्रीतोस्म्यनुगृहीतश्च (T$_2$ °तोस्मि). — ^{b}) Ś$_1$ सत्येन (for समेत्य). B$_3$ समेत्य भरतर्षभ. — After 27^{ab}, K$_4$ D$_{1-3}$ ins.:

1186* सद्भिः समागमो नित्यं सर्वपापहरः स्मृतः ।;

while S (except G$_3$) ins.:

1187* पावनं परमं मन्ये दर्शनं ते महामुने ।

— ^{c}) M$_1$ इंद्रियाणां (for °याभि-). G$_4$ M$_2$ इंद्रियाणि मनोधैर्यं. — ^{d}) K$_4$ D$_{2. 3}$ transp. दमः and शमः.

28 ^{a}) T$_1$ G$_4$ M$_1$ दयालुत्वं; G$_1$ तथा सत्यं; M$_2$ दयार्थत्वं (for दया सत्यं). — ^{b}) Dc सत्यं (for सर्वं). — After 28^{ab}, K$_4$ D$_{1-3}$ ins.:

1188* लोकाः समस्ता धर्मेण धार्यन्ते सचराचराः ।
धर्मोऽपि धार्यते ब्रह्मन्धृतियुक्तात्मना त्वया ।;

while S (except G$_3$) ins.:

1189* विशुद्धसत्त्वसंपन्नो न त्वदन्योऽस्ति कश्चन ।

29 ^{a}) K$_1$ विसंघुष्टं; B$_{1. 3}$ विशिष्टं ते. — ^{b}) B$_4$ (m as in text) कामकृत्स्वर्गवासिनः. — ^{d}) K$_{3. 4}$ Dc D$_{1-6}$ T$_2$ G$_3$ °व्रतः.

30 ^{d}) K$_3$ समुपास्थितः; T$_2$ प्रत्यपद्यत; G$_1$ प्रत्यभाषत.

31 ^{b}) =1. 212. 3^d; etc. T$_1$ °शोभिना; G$_4$ °नादिना. — ^{c}) Ś$_1$ K D$_{1-3. 5}$ विमानेन (for विचित्रेण). — ^{d}) Ś$_1$ D$_2$ T$_1$ G$_1$ तदा (for तथा).

32 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1. 3. 4}$ B D$_{1-3}$ त्रिप्रर्षें; Dc विप्रर्षिर्. — ^{b}) D$_2$ G$_4$ M कर्मनिर्जि(M$_1$ °र्मि)तं. — ^{c}) T$_1$ G$_{2. 4}$ M त्वमु° (for °समु°). — ^{d}) K$_4$ B$_2$ गतिं (for मुने). G$_1$ संप्राप्तोसि परां मुने.

33 ^{c}) K$_4$ भगवत्- (for भवता). — ^{d}) K$_3$ °वासिनं; B$_2$ °वासिनः.

34 ^{c}) B$_{2-4}$ Dn D$_{4. 6}$ G$_3$ तत्र सुखं; Dc स्वर्गफलं. K$_{3. 4}$ B$_{1. 3}$ D$_{1. 3}$ G$_1$ M$_2$ किंचिद्; D$_5$ किं स्विद्; G$_{2. 4}$ किं तु; M$_1$ किं नु (for किं च). — ^{d}) K$_{1. 2. 4}$ D$_2$ T$_2$ दोषा. Ś$_1$ K$_{1. 2. 4}$ °दूत के.

35 ^{a}) K$_1$ B$_2$ Dn D$_1$ G$_4$ M$_1$ साप्तपदं. K$_4$ Dc Dn$_3$ (by corr.) D$_1$ T$_2$ G$_1$ मैत्रम्. — ^{b}) D$_3$ प्राहुः. K$_4$ T$_2$ G$_1$ कुलोदिताः; T$_1$ M$_2$ °द्वहाः; G$_{2. 4}$ M$_1$ °द्गताः. — ^{c}) Ś$_1$ K Dc D$_{1-3. 5}$ तु (for च). — ^{d}) K$_2$ विभो ह्यहं; K$_4$ D$_{1. 3}$ T अहं प्रभो.

36 ^{a}) K$_{2-4}$ B$_1$ Dc D$_{1. 5}$ transp. तथ्यं and पथ्यं. T$_1$ तत्र (for तथ्यं), and यत् (for च). — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1. 2}$ तत्त्वं ब्रूहि; D$_5$ T$_2$ G$_1$ तद्ब्रूहि त्वं; T$_1$ प्रब्रवीहि (for तद्ब्रवीहि). D$_5$ महामते; T$_2$ G$_1$ विचारयन् (for [अ]विचारयन्). — ^{c}) T$_2$ G$_1$ तदा (for तथा). — ^{d}) K$_1$ G$_4$ गिरां; T$_1$ G$_1$ M गिरं.

Colophon. — *Major parvan:* Ś$_1$ K$_{1. 2}$ Dn$_2$ T$_1$ G$_{2. 4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* K$_{3. 4}$ B Dc Dn$_1$. n$_3$ D$_{1-6}$ T$_1$ G$_3$ व्रीहिद्रौणिक; M$_2$ व्रीहिद्रोणोपाख्यान. G$_1$ (om. sub-parvan name) mentions only मुद्गलोपाख्यान. — *Adhy. name:* M$_2$ देवदूतागमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 258 (Dn$_3$ 259); D$_1$ 261; T$_1$ G$_4$ M 250 (M$_2$ 252); T$_2$ G$_1$ 247; G$_2$ 249. — *Śloka no.:* Dn 36.

२४७

देवदूत उवाच ।
महर्षेऽकार्यबुद्धिस्त्वं यः स्वर्गसुखमुत्तमम् ।
संप्राप्तं बहु मन्तव्यं विमृशस्यबुधो यथा ॥ १
उपरिष्टादसौ लोको योऽयं स्वरिति संज्ञितः ।
ऊर्ध्वगः सत्पथः शश्वद्देवयानचरो मुने ॥ २
नातप्ततपसः पुंसो नामहायज्ञयाजिनः ।
नानृता नास्तिकाश्चैव तत्र गच्छन्ति मुद्गल ॥ ३
धर्मात्मानो जितात्मानः शान्ता दान्ता विमत्सराः
दानधर्मरताः पुंसः शूराश्चाहतलक्षणाः ॥ ४
तत्र गच्छन्ति कर्माग्र्यं कृत्वा शमदमात्मकम् ।
लोकान्पुण्यकृतां ब्रह्मन्सद्भिरासेवितान्नृभिः ॥ ५
देवाः साध्यास्तथा विश्वे मरुतश्च महर्षिभिः ।
यामा धामाश्च मौद्गल्य गन्धर्वाप्सरसस्तथा ॥ ६
एषां देवनिकायानां पृथक्पृथगनेकशः ।
भास्वन्तः कामसंपन्ना लोकास्तेजोमयाः शुभाः ॥ ७
त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि योजनानां हिरण्मयः ।
मेरुः पर्वतराड्यत्र देवोद्यानानि मुद्गल ॥ ८
नन्दनादीनि पुण्यानि विहाराः पुण्यकर्मणाम् ।
न क्षुत्पिपासे न ग्लानिर्न शीतोष्णभयं तथा ॥ ९
बीभत्समशुभं वापि रोगा वा तत्र केचन । C. 3. 15450 B. 3. 261. 10 K. 3. 262. 11

247

1 a) B2. 4 Dn D4. 6 G3 आर्यबुद्धि° (with hiatus! T1 पात्रमुख्य°; T2 [ऽ]कल्यबुद्धि°. — b) K4 D2. 3 G2 यत् (for यः). — c) S (except G3) °प्तं प्रतिपत्त(T1 °वक्त)व्यं. — d) Ś1 B3 Dc विमृष°; K1–3 B1 Dn2. n3 D4. 6 विमृष्य°; D1 विमृक्ष्य°; D3 विमृज्य°. — After 1, K4 D1–3 ins.:

1190* नन्दनादीनि रम्याणि तत्रोद्यानानि मुद्गल ।
सर्वकामफलैर्वृक्षैः शोभितानि समन्ततः ।
[Cf. 9.]

2 a) B1. 3 Dc Dn D4. 6 G3 च स्वर्-; B2 D2 T G1. 2. 4 M अयं (for असौ). — b) K4 D3 संज्ञकः; B4 शब्दितः (for संज्ञितः). T1 यः स्वर्ग इति संज्ञितः.

3 a) Ś1 चैव; K1 धैर्यं; K2 चर्या; Dc पुंसा; D1–3. 5 मर्त्या (for पुंसो). — b) K4 °याचकाः (for °याजिनः). — c) T1 नादृता. D1. 2 स्तेनास् (for चैव).

4 a) B2 हि पुरुषाः; T G1. 4 M2 महात्मानः (for जिता°). — b) B4 T1 G2. 4 M जितेंद्रियाः (for विमत्सराः). — c) K3 D5 T1 G2. 4 °पराः (for °रताः). Ś1 K2. 4 प्रज्ञाः; K1 यज्ञाः; K3 D2. 3. 5 प्राज्ञाः; Dc D1 मर्त्याः; T1 G2. 4 M1 नित्यं (for पुंसः). — d) B1 शूरास्तेजोमयाः शुभाः; B2–4 D (except D3. 5) G3 M2 शूराश्चाहवलक्षणाः; T G1. 2. 4 °श्चाहितल°.

5 a) K3 ते कर्म; B1–3 Dn D4. 6 T1 G2–4 धर्माग्र्यं; D2. 3 कृत्वाग्र्यं; M2 धामाग्रं (for कर्माग्र्यं). — b) Ś1 शमदमादिकं; B1 G1. 4 M दमशमात्मकं. — c) K4 Dc D1. 6 पुण्यकृतान्; M2 °तमान्. — d) B2 °चरितात्मभिः; B3. 4 Dn D4. 6 G3 °चरितान्नृभिः; Dc °सेवितात्मभिः; T1 °चरितं नृप.

6 b) Dc महर्षयः; D1 T1 M सहर्षिभिः. B Dn D4. 6 G3 तथैव च महर्षयः. — c) K1 T2 G2–4 यामायामाश्च; K4 Dc2 T1 G1 यमो धाता च; D1 यामा वामाश्च. B4 सौकुल्य (for मौद्गल्य); cf. v.l. 13^{c}. — B2 om. (hapl.) 6^{d}–13^{c}. — After 6, K3 (line 2 in marg. *sec. m.*) ins.:

1191* देवानामपि मौद्गल्य काङ्क्षिता सा परा गतिः ।
न दुःखमसुखं चापि रागद्वेषौ कुतो मुने ।

7 B2 om. 7 (cf. v.l. 6); K3 om. 7^{ab}. — a) Ś1 K1. 2 D5 एवं; T2 एतद्; G3 येषां (for एषां). T1 एते देवनिकायास्ते. — D4 om. (? hapl.) from 7^{b} up to योजनानां in 8^{b}. — c) K3 ततो वै; T1 भ्राजंतः (for भास्वन्तः). — d) K4 स्मृताः (for शुभाः).

8 B2 om. 8 (cf. v.l. 6); D4 om. up to योजनानां (cf. v.l. 7). — b) B3. 4 Dn D6 T2 G2. 3 योजनानि. — c) D3. 4 G2. 4 अत्र; D6 G3 तत्र (for यत्र). K3 मेरुः पर्वतराजानं; T1 मेरोः पर्वतराजस्य.

9 B2 om. 9 (cf. v.l. 6). — a) T2 चत्वारि (for पुण्यानि). — b) K1 T2 विहारः. T1 °कर्मणः. — c) Ś1 K1. 2 न क्षुत्तृष्णे न च ग्लानिर्. — d) B Dn D4. 6 G3 M2 शीतोष्णे; T2 G1 °ष्णौ; M1 °ष्णं (for °ष्ण-).

10 B2 om. 10 (cf. v.l. 6). — a) T1 अश्विगं; T2

C. 3. 15450 B. 3. 261. 10 K. 3. 262. 11 मनोज्ञाः सर्वतो गन्धाः सुखस्पर्शाश्च सर्वशः ।। १०
शब्दाः श्रुतिमनोग्राह्याः सर्वतस्तत्र वै मुने ।
न शोको न जरा तत्र नायासपरिदेवने ।। ११
ईदृशः स मुने लोकः स्वकर्मफलहेतुकः ।
सुकृतैस्तत्र पुरुषाः संभवन्त्यात्मकर्मभिः ।। १२
तैजसानि शरीराणि भवन्त्यत्रोपपद्यताम् ।
कर्मजान्येव मौद्गल्य न मातृपितृजान्युत ।। १३
न च स्वेदो न दौर्गन्ध्यं पुरीषं मूत्रमेव च ।
तेषां न च रजो वस्त्रं बाधते तत्र वै मुने ।। १४
न म्लायन्ति स्रजस्तेषां दिव्यगन्धा मनोरमाः ।
पर्युह्यन्ते विमानैश्च ब्रह्मन्नेवंविधाश्च ते ।। १५
ईर्ष्याशोकक्लमापेता मोहमात्सर्यवर्जिताः ।
सुखं स्वर्गजितस्तत्र वर्तयन्ति महामुने ।। १६
तेषां तथाविधानां तु लोकानां मुनिपुंगव
उपर्युपरि शक्रस्य लोका दिव्यगुणान्विताः ।। १७
पुरस्ताद्ब्रह्मणस्तत्र लोकास्तेजोमयाः शुभाः ।
यत्र यान्त्यृषयो ब्रह्मन्पूताः स्वैः कर्मभिः शुभैः ।। १८
ऋभवो नाम तत्रान्ये देवानामपि देवताः ।
तेषां लोकाः परतरे तान्यजन्तीह देवताः ।। १९
स्वयंप्रभास्ते भास्वन्तो लोकाः कामदुघाः परे
न तेषां स्त्रीकृतस्तापो न लोकैश्वर्यमत्सरः ।। २०
न वर्तयन्त्याहुतिभिस्ते नाप्यमृतभोजनाः ।

G1 वाशुभं (for अशुभं). Ś1 K2 D1 M1 चापि; B1 चैव (for वापि). — ^{b}) D3. 5 न च (for तत्र). B (B2 om.) Dc Dn D4. 6 T1 G3 M तत्र किंचिन्न (T1 °च न) विद्यते; T2 G1. 2. 4 रोगो वा तत्र कश्चन. — ^{c}) T2 G1 सर्वशो. — ^{d}) Ś1 च सर्वतः; D1 च मारुतः; T1 समंततः; T2 G1. 2. 4 M1 च वायवः (for च सर्वशः).

11 B2 om. 11 (cf. v.l. 6). — ^{a}) Dc गंधाः (for शब्दाः). T2 G2. 4 M शब्द[:] श्रुतिमनोग्राह्यः. — ^{b}) Ś1 श्रूयंते (for सर्वतस्). — K4 om. (hapl.) 11^{c}–16^{d}. — ^{d}) Ś1 Dc D3 G1. 4 M नायासः परिदेवनं (Dc °ने; D3 M °ना); K1. 2 नायासपरिवेदनं; T G2 °परिदेवना.

12 K4 B2 om. 12 (cf. v.l. 6, 11). — ^{a}) D3 न ईर्ष्या तु (for ईदृशः स). K1 D3 स मुनेर्; T2 सुमनो- (for स मुने). — ^{b}) Ś1 K2 सुकर्म°; B4 T G1. 2. 4 M2 स्वधर्म°. — ^{c}) D1–3 M पुरुषः. T1 सुकृतस्तत्र पुरुषः. — ^{d}) K1 Dc2 D2. 3 T1 M1 संभवति; D1 संचरंति. D3 °कर्मसु.

13 K4 om. 13 (cf. v.l. 11); B2 om. 13^{abc} (cf. v.l. 6). — ^{a}) K3 Dc तेजसानि. — ^{b}) Dc °युज्यतां (for °पद्यताम्). — ^{c}) G4 धर्म° (for कर्म°). B4 सौकुल्य (for मौद्ग°). — ^{d}) B3 [अ]तः; D2 तु; D3 च; D5 [अ]पि (for [उ]त).

14 K4 om. 14 (cf. v.l. 11). — ^{a}) T2 G1 वा (for च). Ś1 K (K4 om.) Dc D1–3. 5 न स्वेदो न च दौ°; B Dn D4. 6 G2. 3 M न संस्वेदो न दौ°. — ^{b}) Ś1 K1. 2 पुरीषो. B M1 वा (for च). — ^{c}) D2. 3 एषां. Ś1 K (K4 om.) Dc D1–3 (by transp.) च न; G1 तु न. T1 जरा (for रजो). — ^{d}) T1 न बाधा (for बाधते). G1 बाधंते ना[त्र]त्रो मुने; G2. 4 बाधते हि तपोधन.

15 K4 om. 15 (cf. v.l. 11). — ^{a}) B1. 4 G1 न ग्लायंति; D5 (by transp.) म्लायंति न. G1 सर्वा (for तेषां). — ^{c}) K3 D5 पर्युज्यंते; B1 Dc2 प्रयुज्यंते; B2–4 Dc1 Dn D4. 6 G3 संयुज्यं(B2. 3 °ज्य)ते; D3 पर्यटंति; T1 G1. 4 पर्यूह्यंते; T2 G2 समू(G2 °मु)ह्यंते. — ^{d}) K3 B Dn D4–6 G3 ब्रह्मन्नेवंविधैश्च; Dc °न्नैवंविधैश्च. D2. 3 T1 G2. 4 M हि (for च). B1 ताः; B3 D1 ये (for ते).

16 K4 om. 16 (cf. v.l. 11). — ^{a}) Ś1 K1 Dc D3 °क्लमोपेता; T1 °मोहक्लमा°; G1 °शोकसमो°. — ^{b}) T1 मद°. — ^{d}) B Dn D4. 6 T1 G3 वर्तयंते. M2 मनोरमाः (for महा°).

17 ^{a}) T1 तेषां तथा विमानानां. — ^{c}) B2. 3 D (except D1–3) G3 लोकस्य (for शक्र°). — ^{d}) Dn2. n3 D4. 6 G3 लोका दिव्या गुणा°; T G2. 4 M लोको °न्वितः; G1 दिव्यो लोकगुणान्वितः.

18 ^{a}) T1 G4 परितो; T2 G1 परस्ताद्; G2 M परतो (for पुरस्ताद्). Ś1 B2. 3 Dn1 ब्राह्मण°. S (except G3) तस्य (for तत्र). — ^{b}) S (except G3) लोकस्तेजोमयः शुभः. — ^{d}) Dc सुखैः (for शुभैः). B4 पूताः स्वैः स्वैस्तु कर्मभिः.

19 ^{a}) K3 B4 D3 ऋषयो; T1 मानवा (for ऋभवो). — T1 om. 19^{c}–22^{b}; K4 G1 om. (hapl.) 19^{cd}. — ^{c}) K1. 2 G2 लोकः; B4 Dc1 Dn1 G4 लोकात्. Ś1 K1. 2 परतरस्. — ^{d}) K3 क्षरंतीह; G4 D1. 3 जयंतीह.

20 T1 om. 20 (cf. v.l. 19). — ^{a}) Dc वा (for ते). B1. 2 D4 G3 भासंतो. — ^{b}) M कामदुहः. — ^{c}) Ś1 K1. 3 D1–3. 5 श्री° (for स्त्री°). — ^{d}) Ś1 Dc लोकैश्वर्यमत्सराः; G1. 2. 4 M भोगै(G1 लोभै)श्वर्यमत्सरः.

21 T1 om. 21 (cf. v.l. 19). — ^{a}) D3 (by corr.)

तथा दिव्यशरीरास्ते न च विग्रहमूर्तयः ॥ २१
न सुखे सुखकामाश्च देवदेवाः सनातनाः ।
न कल्पपरिवर्तेषु परिवर्तन्ति ते तथा ॥ २२
जरा मृत्युः कुतस्तेषां हर्षः प्रीतिः सुखं न च ।
न दुःखं न सुखं चापि रागद्वेषौ कुतो मुने ॥ २३
देवानामपि मौद्गल्य काङ्क्षिता सा गतिः परा ।
दुष्प्रापा परमा सिद्धिरगम्या कामगोचरैः ॥ २४
त्रयस्त्रिंशदिमे लोकाः शेषा लोका मनीषिभिः ।
गम्यन्ते नियमैः श्रेष्ठैर्दानैर्वा विधिपूर्वकैः ॥ २५
सेयं दानकृता व्युष्टिरत्र प्राप्ता सुखावहा ।
तां भुङ्क्ष्व सुकृतैर्लब्धां तपसा द्योतितप्रभः ॥ २६
एतत्स्वर्गसुखं विप्र लोका नानाविधास्तथा ।
गुणाः स्वर्गस्य प्रोक्तास्ते दोषानपि निबोध मे ॥ २७
कृतस्य कर्मणस्तत्र भुज्यते यत्फलं दिवि ।
न चान्यत्क्रियते कर्म मूलच्छेदेन भुज्यते ॥ २८
सोऽत्र दोषो मम मतस्तस्यान्ते पतनं च यत् ।
सुखव्याप्तमनस्कानां पतनं यच्च मुद्गल ॥ २९
असंतोषः परीतापो दृष्ट्वा दीप्ततराः श्रियः ।
यद्भवत्यवरे स्थाने स्थितानां तच्च दुष्करम् ॥ ३०
संज्ञामोहश्च पततां रजसा च प्रधर्षणम् ।
प्रम्लानेषु च माल्येषु ततः पिपतिषोर्भयम् ॥ ३१
आ ब्रह्मभवनादेते दोषा मौद्गल्य दारुणाः । C. 3. 15472 B. 3. 261. 32 K. 3. 262. 33

ते (for न). G_1 वर्तयंत्याहुतिभिस्ते; M न वर्तयंत्याहुतिस्ते. — ^{b}) T_2 $G_{2.4}$ ते न वा; G_1 न च च; M न चापि (for ते नापि). K_3 B_2 $D_{2.3}$ $G_{1.2}$ °भोजिनः. D_5 ते नानामृतभोजिनः. — ^{d}) B_1 °रूपिणः (for °मूर्तयः).

22 D_4 om. 22^{a}–23^{b}; T_1 om. 22^{ab} (cf. v.l. 19). — ^{a}) K_4 निमेषाः; T_2 $G_{1.2}$ नासुखाः; G_4 M नासुखे (for न सुखे). $B_{2.3}$ Dn D_6 G_3 ते (for च). B_1 न च सुखे सुखकामा. — ^{c}) K_4 न कल्पे परिवर्तंते; T_1 न कल्पपरिवृत्तेषु; T_2 न °वर्तंते.

23 D_4 om. 23^{ab} (cf. v.l. 22). — ^{a}) K_1 Dc_2 T_2 $G_{1.2}$ जरामृत्यु; K_4 $D_{2.6}$ G_3 जरामृत्यू. — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ तथैव; M_2 सुखानि (for सुखं न). K_3 Dc Dn_1 $D_{2.3.5.6}$ T_2 G_3 हर्षः (K_3 °र्ष-; D_3 °र्षं) प्रीतिसुखं न च; Dn_2 हर्षः प्रीति कथंचन; T_1 $G_{1.2}$ M_1 हर्षः (G_2 M_1 °र्ष-) प्रीतिसुखानि च. — ^{c}) D_1 च दुःखं (for दुःखं न). K_3 D_3 T_1 M_1 असुखं; G_1 वासुखं (for न सुखं). Ś$_1$ $K_{1.2}$ चास्ति; K_3 B_{1-3} Dc_2 T_1 $G_{1.2.4}$ M_1 वापि (for चापि). T_2 दुःखं वाप्यसुखं वापि.

24 ^{b}) K_1 T_1 पुरा (for परा). — ^{c}) T_2 पुष्पोपमा परा सिद्धिर्. — ^{d}) Ś$_1$ K_1 Dc_2 अकाम्या का°.

25 ^{a}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ अमी (for इमे). $K_{3.4}$ B D T_2 $G_{1.3}$ देवाः (D_1 भावाः) (for लोकाः). — ^{b}) N T $G_{1.3}$ येषां (K_4 तेषां) (for शेषा). — ^{c}) T नियतैर्. T दांतैर्; G_1 शांतैर् (for श्रेष्ठैर्). — ^{d}) T_2 G_1 दांतै° (for दानै°). T_2 वृद्धि° (for विधि°).

26 ^{a}) T_2 सेयं दानवतां वीर. — ^{b}) K Dc $D_{1.3.5}$ त्वया; T G_1 अनु- (for अत्र). Ś$_1$ त्वया प्राप्ता ह्यनुत्तमा; B Dn $D_{2.4.6}$ अनुप्राप्ता सुखं त्वया. — Ś$_1$ om. 26^{c}–27^{b}. — ^{c}) Dc प्रकृतैर्. K_3 तां भुंक्ष्व सुकृतेनाद्य.

27 Ś$_1$ om. 27^{ab} (cf. v.l. 26). — ^{a}) $G_{2.4}$ एवं (for एतत्). K_4 D_3 G_1 स्वर्गफलं. — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ ते प्रोक्ता (by transp.); K_3 Dc S (except G_3) चोक्तास्ते; B_1 भोग्यास्ते. K_4 D_{1-3} उक्ता गुणास्ते स्वर्गस्य.

28 ^{a}) B_1 तात; T_1 G_1 तस्य (for तत्र). — ^{b}) B_1 सृज्यते. Ś$_1$ $K_{1.2}$ Dc तत् (for यत्). K_4 यत्फलं भुज्यते दिवि. — ^{d}) B_1 मूलभेदेन; G_3 सूत्रछेदेन.

29 ^{a}) G_1 तत्र (for सोऽत्र). — ^{b}) T_1 तस्याधः (for तस्यान्ते). K_4 $D_{1.3}$ गमनं (for पतनं). — ^{d}) T $G_{2.4}$ M_1 सहसा (for पतनं). B_4 Dc यत्र; D_2 तच्च; T_2 यं च. G_1 सहश्लाघश्च मुद्गल.

30 ^{a}) Ś$_1$ K Dc Dn_2 D_3 T_1 G_1 असंतोषपरीतापो ($K_{1.2}$ Dc_2 D_3 °पौ; T_1 °नां). — ^{b}) $K_{3.4}$ $D_{3.5}$ दीप्ततरां श्रियं; D_2 दीप्ताः परश्रियः; T_1 $G_{2.4}$ M दीप्तां परश्रियं; T_2 G_1 परगतां श्रियं. — ^{c}) T_1 M तद् (for यद्). Ś$_1$ $K_{1.2}$ D_1 °त्यमरस्थाने; K_3 °त्परम°; Dn_3 $D_{4.6}$ °त्यधरे स्थाने; D_2 °त्यपरे स्थाने; T_1 °त्यातुले ज्ञाते; T_2 $G_{1.2.4}$ °त्य(G_1 °त्या)तुले स्थाने; M °त्यातुरे स्थाने. — ^{d}) B_1 यच्च; $B_{2.3}$ Dn D_{4-6} G_3 तत्सु-; Dc चेन्न (for तच्च). Ś$_1$ K_{1-3} दुःखदं; T_2 $G_{1.2.4}$ दुष्कृतं; M_1 दुष्षहं (for दुष्करम्).

31 ^{a}) Ś$_1$ °मोहाश्च. — ^{b}) K_4 $D_{2.4}$ सं- (for च). — ^{c}) K_3 Dc G_1 अम्ला°; M_2 प्रमादेषु (for प्रम्ला°). D_1 तु; T_1 हि (for च). Dc मानेषु; D_1 पुण्ये° (for माल्ये°). — ^{d}) $G_{2.4}$ M तस्मात् (for ततः). B_2 D_1 प्रपतितोर्; G_1 पिबतिषोर्. D_1 भृशं; T_2 ह्ययं (for भयम्). T_1 तस्माच्च

C. 3. 15472 B. 3. 261. 32 K. 3. 262. 33 नाकलोके सुकृतिनां गुणास्त्वयुतशो नृणाम् ॥ ३२
अयं त्वन्यो गुणः श्रेष्ठश्च्युतानां स्वर्गतो मुने ।
शुभानुशययोगेन मनुष्येषूपजायते ॥ ३३
तत्रापि सुमहाभागः सुखभागभिजायते ।
न चेत्संबुध्यते तत्र गच्छत्यधमतां ततः ॥ ३४
इह यत्क्रियते कर्म तत्परत्रोपभुज्यते ।
कर्मभूमिरियं ब्रह्मन्फलभूमिरसौ मता ॥ ३५
एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां पृच्छसि मुद्गल ।
तवानुकम्पया साधो साधु गच्छाम माचिरम् ॥ ३६

व्यास उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा तु मौद्गल्यो वाक्यं विममृशे धिया ।
विमृश्य च मुनिश्रेष्ठो देवदूतमुवाच ह ॥ ३७
देवदूत नमस्तेऽस्तु गच्छ तात यथासुखम् ।
महादोषेण मे कार्यं न स्वर्गेण सुखेन वा ॥ ३८
पतनं तन्महद्दुःखं परितापः सुदारुणः ।
स्वर्गभाजश्च्यवन्तीह तस्मात्स्वर्गं न कामये ॥ ३९
यत्र गत्वा न शोचन्ति न व्यथन्ति चलन्ति वा ।
तदहं स्थानमत्यन्तं मार्गयिष्यामि केवलम् ॥ ४०

पततो भयं.

32 ^{a}) Ś1 K Dc D1–3. 5 °भुवनाद्. — ^{b}) B4 मौकुल्य. — ^{c}) Ś1 K1. 2 B3. 4 D1 G1 नाक(G1 देव)लोकेषु कृ°; T1 G4 M2 नाग(T1 देव)लोके सु°. — ^{d}) T1 M1 मिताः; G2. 4 M2 मताः (for नृणाम्).

33 ^{a}) K1 अन्यस्त्वयं (for अयं त्वन्यो). K3 त्वल्पो गुणः; K4 B2. 4 Dc D1. 4 त्वन्यो गुण-; B1 तुल्यो गुण- (for त्वन्यो गुणः). — ^{b}) Ś1 K1. 2 D1. 3 T1 सर्वं° (for स्वर्गं°). Ś1 K1. 2. 4 D1. 3 गुणैः (for मुने). — ^{c}) K4 D3 T G1. 2. 4 M2 सु(T1 दुः)खानु°. — ^{d}) Ś1 K1. 2 मानुषेषु. Ś1 प्र-; S (except G3) [ए]व (for [उ]प-).

34 T1 om. 34^{ab}. — ^{a}) K3 B1 T2 G1 M2 सुमहाभाग; B2–4 Dc Dn D1–4. 6 G3 स महाभागः (D2–4 G3 °ग). — ^{b}) Ś1 K1. 2 B4 Dc T2 अपि (for अभि-). K4 D3 सुखभो(D3 °भा)गी हि जायते; G2. 4 कुले महति जा°. — ^{c}) Dc G1 M स; T1 सु- (for सं-). — ^{d}) Ś1 प्राप्नोधमतां ततः (sic); T2 गच्छत्ययमतंद्रितः. — After 34, M1 ins.:

1192* तत्र गत्वा निवर्तन्ते न बुधा योगिनस्तथा ।

35 ^{a}) T2 G1 लोके (for कर्म). — ^{b}) D1 G1 (*sup. lin.* as in text) [उ]पयुज्यते. — ^{d}) Ś1 K1. 2 D2 असौ परा; K4 D3 अतो परा; T1 तु स स्मृतः. T2 भोगभूमिरसौ स्मृता. — After 35, D3 ins. 1193*.

36 ^{b}) Ś1 K1. 2 Dc यन्मां त्वं परिपृच्छसि; M1 यन्मा पृच्छति मुद्गल. — ^{d}) T2 G1. 2 तत्र (for साधु). B3 D1. 3 G4 गच्छामि; G1 °व.

37 Ś1 K2 श्रीव्यासः (for व्यास उ°). — ^{a}) T1 G3. 4 M एवमुक्तस (for एतच्छ्रुत्वा). Ś1 K1. 2 च (for तु). — ^{b}) Ś1 K1. 2 B1. 4 Dn3 D4. 6 विममृषे; B2. 3 Dc विमृशते; T1 स विमृशद्; G2. 4 सोवि(M1 °प)मृशद्. — ^{c}) Ś1 K1. 2 B1–3 Dn2. n3 D6 विमृष्य च; Dc विमृशंत; M2 विमृष्यंत.

38 Before 38, M1 ins. मुनिः. — ^{c}) K3 Dc D3 महादोषेन. B1 वाक्यं (for कार्यं). — ^{d}) Dc स्वर्गे न. K2. 3 D1. 5 च (for वा).

39 G2 om. (hapl.) 39^{a}–40^{b}. — ^{a}) Ś1 K1. 2. 4 D3 T2 G1 पतनांतं; K3 B Dc Dn D1. 2. 4–6 G3 °नांते; T1 °तां तन्; M °तां तु (for °नं तन्). B2. 4 Dc2 Dn1 D2–6 T G4 महादुःखं. — ^{b}) K3. 4 D1. 3 परितापं; G1 पततोपि. Ś1 K B2–4 Dc1 D1. 3 सुदारुणं. — ^{c}) Ś1 K1–3 T1 वंति; B2 Dc1 Dn D1–6 G3 चरंति; Dc2 भवंति; D3 (by corr.) G4 पतंति; T2 स्रवंति (for च्यवन्ति).

40 G2 om. 40^{ab} (cf. v.l. 39). — ^{b}) D1 T1 G4 M व्यथंते. K3 B4 Dc G4 च (for वा). T2 G न च्यवंति पतंत्वितः (G °त्युत). — ^{c}) G1 ततोहं. B4 अव्ययं; T1 अन्यत्तन् (for अत्यन्तं). — ^{d}) Ś1 जन°; K B4 D1–3. 5 अर्जं° (for मार्गं°). B2 माचिरं (for केवलम्). — Dn (!) ins. after 40: D3, after 35:

1193* मुद्गल उवाच

महान्तस्तु अमी दोषास्त्वया स्वर्गस्य कीर्तिताः ।
निर्दोष एव यस्त्वन्यो लोकं तं प्रवदस्व मे ।
देवदूत उवाच ।
ब्रह्मणः सदनादूर्ध्वं तद्विष्णोः परमं पदम् ।
शुद्धं सनातनं ज्योतिः परं ब्रह्मेति यद्विदुः ।
न तत्र विप्र गच्छन्ति पुरुषा विषयात्मकाः । [5]
दम्भलोभमहाक्रोधमोहद्रोहैरभिद्रुताः ।
निर्ममा निरहंकारा निर्द्वंद्वाः संयतेन्द्रियाः ।
ध्यानयोगपराश्चैव तत्र गच्छन्ति मानवाः ।

[*N. B.* Some printed ed. wrongly read these lines after 35 (cf. D3 above).]

41 Before 41, B4 ins. व्यास उ°. — ^{a}) B1 एवमुक्त्वा

इत्युक्त्वा स मुनिर्वाक्यं देवदूतं विसृज्य तम् ।
शिलोञ्छवृत्तिमुत्सृज्य शममातिष्ठदुत्तमम् ॥ ४१
तुल्यनिन्दास्तुतिर्भूत्वा समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।
ज्ञानयोगेन शुद्धेन ध्याननित्यो बभूव ह ॥ ४२
ध्यानयोगाद्बलं लब्ध्वा प्राप्य चर्द्धिमनुत्तमाम् ।
जगाम शाश्वतीं सिद्धिं परां निर्वाणलक्षणाम् ॥ ४३
तस्मात्त्वमपि कौन्तेय न शोकं कर्तुमर्हसि ।
राज्यात्स्फीतात्परिभ्रष्टस्तपसा तदवाप्स्यसि ॥ ४४
सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम्
पर्यायेणोपवर्तन्ते नरं नेमिमरा इव ॥ ४५
पितृपैतामहं राज्यं प्राप्स्यस्यमितविक्रम
वर्षात्त्रयोदशादूर्ध्वं व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ४६

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा स भगवान्व्यासः पाण्डवनन्दनम्
जगाम तपसे धीमान्पुनरेवाश्रमं प्रति ॥ ४७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४७ ॥ समाप्तं व्रीहिद्रौणिकपर्व ॥

२४८

वैशंपायन उवाच ।

तस्मिन्बहुमृगेऽरण्ये रममाणा महारथाः
काम्यके भरतश्रेष्ठा विजह्रुस्ते यथामराः ।
प्रेक्षमाणा बहुविधान्वनोद्देशान्समन्ततः । C. 3. 15572 B. 3. 264. 2 K. 3. 265. 2

(for इत्युक्त्वा स). — ^{b}) K_3 B_1 G_1 विसर्ज्य. Dc च; G_1 वै (for तम्). — ^{c}) B_{1-3} D (except $D_{1.3.5}$) G_3 °वृत्तिर्धर्मात्मा.

42 42^{a}=(var.) Gītā (Vulg.) 12. 19. — 42^{b}=*ibid.* 6. 8. — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ ज्ञानशुद्धेन योगेन. — ^{d}) M_2 ज्ञाननित्यो. — After 42, K_4 D_{1-3} ins.:

1194* निगृहीतेन्द्रियग्रामं समयोजयदात्मनि ।
युक्तचित्तं तथात्मानं युयोज परमेश्वरे ।

43 ^{a}) G_1 ध्यानयोगे. T_1 फलं; G_4 वरं (for बलं). Dn_2 G_2 M_1 °योगबलं लब्ध्वा; T_2 °योगे मनो बध्वा; M_2 ज्ञानयोगफलं लब्ध्वा. — ^{b}) K_4 D_3 वृद्धिम्; B Dn $D_{1.2.4}$ T G बुद्धिम्; D_6 ऋद्धिम् (for चर्द्धिम्). D_1 च उत्तमां (for अनु°). — ^{c}) $Ś_1$ वृद्धिं; K_2 B_1 ऋद्धिं (for सिद्धिं). — ^{d}) B_4 निर्वेद° (for निर्वाण°).

44 T_1 om. 44^{cd}. — ^{c}) D_3 राज्यस्यांतात्; G_2 राज्यात्स्थिरात्.

45 ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ M_2 °णोपवर्तंत (M_2 °ते); K_4 $D_{2.3}$ °णैव वर्तंते; B_{1-3} Dc Dn $D_{4.6}$ T_1 G_3 °णोपसर्पंति (Dn T_1 °ते); T_2 G_1 °णोपगच्छंते (G_1 °ति); $G_{2.4}$ °णानुवर्तंते. — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ B_4 नरं नेमिचरा; K_4 (m as in text) D_3 (*sup. lin. sec. m.*) नरं नेमिपरा; B_3 Dc रथं नेमिनरा; D_5 T_2 G_1 नरा नेमिचरा (T_2 °गता; G_1 °मरा); T_1 नराश्चेवमरा.

46 ^{b}) B_1 लप्स्यसे°; Dc प्राप्स्यसे°.

47 T G_1 om. the ref. — ^{a}) B_{2-4} Dn_{1}. n_2 स एवमुक्त्वा (by transp.). D_5 T G_1 तु (for स). — ^{b}) M_1 व्यासः सत्यवतीसुतः. — 47^{cd}=1. 1. 55^{cd}. — 47^{c}=1. 107. 23^{c}.

Colophon. — *Major parvan:* $Ś_1$ K_2 Dn_2 $G_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* N G_3 व्रीहि(K_4 om. व्रीहि)-द्रौणिक, followed (except in B_2 D_2) by समाप्त; T G_2 व्रीहिद्रो(T_2 °द्रौ)णोपाख्यान. G_1 (om. sub-parvan name) mentions only मुद्गलोपाख्यान. — *Adhy. name:* M_2 व्रीहिद्रोणमोक्षस्तुतिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 259 (Dn_3 260); D_1 262; T_1 G_4 M (M_2 *inf. lin.*) 251 (M_2 orig. 254); T_2 G_1 248; G_2 250. — *Śloka no.:* Dn 51 (Dn_2 50); D_1 53.

After adhy. 247, Dc1 Dn $D_{1.2.6}$ G_3 ins. two addl. adhy. given in App. I (No. 25), comprising the famous Durvāsas episode, which, as may be seen, is a clear interpolation.

248

1 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.3.4}$ रम्ये (for ऽरण्ये). — ^{b}) K_4 B_{1-3}

C. 3. 15572 B. 3. 264. 2 K. 3. 265. 2 यथर्तुकालरम्याश्च वनराजीः सुपुष्पिताः ॥ २
पाण्डवा मृगयाशीलाश्चरन्तस्तन्महावनम् ।
विजह्रुरिन्द्रप्रतिमाः कंचित्कालमरिंदमाः ॥ ३
ततस्ते यौगपद्येन ययुः सर्वे चतुर्दिशम् ।
मृगयां पुरुषव्याघ्रा ब्राह्मणार्थे परंतपाः ॥ ४
द्रौपदीमाश्रमे न्यस्य तृणबिन्दोरनुज्ञया ।
महर्षेर्दीप्ततपसो धौम्यस्य च पुरोधसः ॥ ५
ततस्तु राजा सिन्धूनां वार्धक्षत्रिर्महायशाः ।
विवाहकामः शाल्वेयान्प्रयातः सोऽभवत्तदा ॥ ६
महता परिबर्हेण राजयोग्येन संवृतः ।
राजभिर्बहुभिः सार्धमुपायात्काम्यकं च सः ॥ ७
तत्रापश्यत्प्रियां भार्यां पाण्डवानां यशस्विनीम् ।
तिष्ठन्तीमाश्रमद्वारि द्रौपदीं निर्जने वने ॥ ८
विभ्राजमानां वपुषा बिभ्रतीं रूपमुत्तमम् ।
भ्राजयन्तीं वनोद्देशं नीलाभ्रमिव विद्युतम् ॥ ९
अप्सरा देवकन्या वा माया वा देवनिर्मिता ।
इति कृत्वाञ्जलिं सर्वे ददृशुस्तामनिन्दिताम् ॥ १०
ततः स राजा सिन्धूनां वार्धक्षत्रिर्जयद्रथः ।
विस्मितस्तामनिन्द्याङ्गीं दृष्ट्वासीद्धृष्टमानसः ॥ ११
स कोटिकाश्यं राजानमब्रवीत्काममोहितः ।
कस्य त्वेषानवद्याङ्गी यदि वापि न मानुषी ॥ १२
विवाहार्थो न मे कश्चिदिमां दृष्ट्वातिसुन्दरीम् ।
एतामेवाहमादाय गमिष्यामि स्वमालयम् ॥ १३
गच्छ जानीहि सौम्यैनां कस्य का च कुतोऽपि वा ।

Dc Dn $D_{2.4.6}$ G_{3} अटमाना; D_{3} वसमाना (for रममाणा). S (except G_{3}) महाबलाः. — Dc om. 1^{cd}. — ^{c}) $K_{1.3.4}$ Dn_{2} T_{1} $G_{1.4}$ M भरतश्रेष्ठ. — ^{d}) B_{1} यथा सुराः (for °मराः). T_{2} G_{1} महात्मानो महाबलाः.

2 ^{a}) $K_{1.3.4}$ $B_{1.2}$ Dc_{1} Dn_{3} $D_{1.3}$ प्रेक्ष्य°; B_{4} वीक्ष° (for प्रेक्ष°). — ^{b}) T_{1} $G_{2.4}$ M मुदा युताः (for समन्ततः). — ^{c}) $Ś_{1}$ अथर्तुं°; D_{5} सर्वर्तुं° (for यथर्तुं°).

3 D_{5} om. 3–4. — ^{b}) T_{1} $G_{2.4}$ M च (for तन्). K_{3} B D (except $D_{1.2}$; D_{5} om.) T_{2} $G_{1.3}$ महद्वनं (B_{1} वनं महत्); T_{1} M_{1} महावने. — ^{d}) K_{4} D_{1} किंचित्; G_{1} क्वचित्. $Ś_{1}$ K_{2} Dn अरिंदम. T_{2} कालशेषमरिंदमाः.

4 D_{5} om. 4 (cf. v.l. 3). — ^{b}) M ययुः प्रतिदिशो नृप.

5 ^{cd}) T_{1} $G_{2.4}$ M महर्षिं दीप्ततपसं धौम्यं चापि पुरोहितं (T_{1} नृप पुरोधसं; M_{1} चैव पुरोहितं; M_{2} चापि पुरोधसं).

6 ^{a}) B_{2} च; D_{6} T_{2} $G_{1.3}$ स (for तु). D_{1} सिंहानां (for सिन्धू°). — ^{b}) Dc वार्धक्षत्रो; T_{1} वार्धक्षेमिर्; M_{1} वर्धक्षत्रिर्. K_{1} महाबलः; $K_{3.4}$ D_{1-3} जयद्रथः (cf. 11^{b}). — ^{c}) T G_{1} कर्तुं विवाहं (for विवाह°). K_{1} D_{3} T $G_{2.4}$ M साल्वे°; B_{1} पार्थे° (for शाल्वे°). — ^{d}) $B_{2.4}$ Dc स्म; S (except G_{3}) [अ]थ (for सः). G_{2} M_{2} भवत्तदा.

7 ^{a}) D_{2} पारिबर्हेण. — ^{b}) B_{4} संभृतः; M_{1} संयुतः. — ^{d}) K_{1} B_{2} D_{3} सरः; T_{1} हि सः; $G_{1.2}$ वनं (for च सः).

8 ^{b}) K_{1} मनस्विनीं; M_{1} यशस्विनां. — ^{c}) D_{1} T_{1} °द्वारे.

9 $9^{a}=1^{a}$. 65. 11^{a}; (var.) 57. 92^{c}. — ^{b}) K_{4} बिभ्रती. B_{1} कालम् (for रूपम्). G_{2} (*sup. lin.* as in text) अद्भुतं (for उत्तमम्). — ^{c}) K_{4} भ्राजयंती. G_{1} बिभ्राजतीं वनोद्देशे. — After 9, M_{1} *repeats* 9^{cd} (v.l. राजयंतीं for भ्राज°).

10 ^{a}) $Ś_{1}$ देवकाया. — ^{b}) G_{1} मायया (for माया वा). — ^{c}) $Ś_{1}$ $K_{1.3}$ D_{1} G_{4} [अं]जलीन्; K_{4} [अं]जलीः; B_{2} मतिं; D_{2} [अं]जसा.

11 ^{a}) T_{1} $G_{2.4}$ M तु (for स). — ^{b}) $Ś_{1}$ वार्धक्षत्रो; T_{1} वार्धक्षेमिर्. — ^{c}) K_{3} विस्मितस्त्वनिंद्यांगीं; K_{4} विस्मितो ह्यनवद्यांगीं; B (B_{4}m as in text) Dn $D_{4.6}$ G_{3} विस्मितस्त्वनवद्यांगीं; $G_{2.4}$ विष्ठितामनवद्यांगीं. — ^{d}) B_{4} T G_{1} दुष्टमानसः; $G_{2.4}$ M दुष्टचेतनः (G_{4} °सः). $Ś_{1}$ $K_{1.2}$ B_{1-3} Dn $D_{4.6}$ G_{3} दृष्ट्वा तां दु($Ś_{1}$ K_{1} संहृ)ष्टमानसः.

12 Dc_{1} om. 12. — ^{a}) $Ś_{1}$ K_{4} $B_{1.4}$ Dn_{3} $D_{1.3}$ Cn कोटिकास्यं; $K_{1.2}$ °श्वं; $B_{2.3}$ Dc_{2} $D_{2.6}$ Cnp °ख्यं; Cnp also as in text. — ^{c}) T_{2} कैषा (for त्वेषा). G_{1} ह्यनिंद्यांगी (for [अ]नवद्याङ्गी). — ^{d}) $Ś_{1}$ यदि वा नाप्यमानुषी; K_{4} देवी वा मानुषी यदि.

13 ^{a}) T G_{1} विवाहेच्छा (for °हार्थो). T_{1} G_{1} काचिद्. — ^{b}) B_{2-4} Dn $D_{4.6}$ G_{3} प्राप्य (for दृष्ट्वा). $Ś_{1}$ $K_{1.2.4}$ D_{5} तु सुंदरीं; B_{1} M_{2} [अ]तिमानुषीं. — ^{c}) T_{2} G_{1} एनाम् (for एताम्). — ^{d}) $Ś_{1}$ सुरालयं.

14 ^{a}) Dc_{1} सौम्य तां; Dn_{3} D_{4} G_{3} सौम्येमां; T_{2} सौरथ्य; M सौम्यैतां. — ^{b}) $Ś_{1}$ $K_{1.2}$ वापि; K_{3} D_{1} G_{1} वा नु; K_{4} वाथ; B Dn_{2}. n_{3} $D_{2-4.6}$ G_{3} वात्र; Dc वा त्वं; T_{1} का वा; T_{2} का नु; M_{2} कापि (for का च). — ^{c}) T_{1} G_{1} चागता (for आगता).

किमर्थमागता सुभ्रूरिदं कण्टकितं वनम् ॥ १४
अपि नाम वरारोहा मामेषा लोकसुन्दरी ।
भजेदद्यायतापाङ्गी सुदती तनुमध्यमा ॥ १५
अप्यहं कृतकामः स्यामिमां प्राप्य वरस्त्रियम् ।
गच्छ जानीहि को न्वस्या नाथ इत्येव कोटिक ॥ १६
स कोटिकाश्यस्तच्छ्रुत्वा रथात्प्रस्कन्द्य कुण्डली ।
उपेत्य पप्रच्छ तदा क्रोष्टा व्याघ्रवधूमिव ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४८ ॥

२४९

कोटिकाश्य उवाच ।
का त्वं कदम्बस्य विनम्य शाखा-
मेकाश्रमे तिष्ठसि शोभमाना ।
देदीप्यमानाग्निशिखेव नक्तं
दोधूयमाना पवनेन सुभ्रूः ॥ १
अतीव रूपेण समन्विता त्वं
न चाप्यरण्येषु बिभेषि किं नु ।
देवी नु यक्षी यदि दानवी वा
वराप्सरा दैत्यवराङ्गना वा ॥ २
वपुष्मती वोरगराजकन्या
वनेचरी वा क्षणदाचरस्त्री ।
यद्येव राज्ञो वरुणस्य पत्नी
यमस्य सोमस्य धनेश्वरस्य ॥ ३
धातुर्विधातुः सवितुर्विभोर्वा
शक्रस्य वा त्वं सदनात्प्रपन्ना ।
न ह्येव नः पृच्छसि ये वयं स्म C. 3. 15591 B. 3. 265. 4 K. 3. 266. 4

15 ^{c}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ भजेत व्यायतापांगी (K$_{1}$ °गा); T$_{2}$ G$_{1}$ °दद्यासितापांगी. — ^{d}) B$_{4}$ T$_{1}$ G$_{4}$ M$_{2}$ सुंदरी (for सुदती).
16 B$_{1}$ om. 16^{ab}. — ^{c}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ कोन्योस्या; T$_{2}$ को वास्या. — ^{d}) T G$_{1.\,2.\,4}$ नाथः सम्यग्विचारय.
17 Before 17, M ins. वैशं°. — ^{a}) Ś$_{1}$ K$_{1.\,2}$ B$_{2}$ Dc D$_{2.\,3}$ कोटिकाख्य°; K$_{3.\,4}$ B$_{1.\,3.\,4}$ Dn$_{2}$. n$_{3}$ D$_{1.\,6}$ °कास्य°. — ^{b}) =4. 30. 4^{d}; 32. 32^{b}: 5. 46. 14^{b}; etc., etc. T G$_{1}$ मैद्याप्रस्कंद्य तद्रथात्. — ^{d}) K$_{1.\,2}$ G$_{1}$ सिंह° (for व्याघ्र°)

Colophon om. in Ś$_{1}$ K$_{1.\,3}$ D$_{5}$ (cf. colophon of adhy. 249). — *Major parvan:* Dn$_{2}$ G$_{2.\,4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* N (Ś$_{1}$ K$_{1.\,3}$ D$_{5}$ om.) T$_{1}$ G$_{3}$ M$_{2}$ द्रौपदीप्रमाथ. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 262 (Dn$_{3}$ 263): D$_{1}$ 265; T$_{1}$ G$_{4}$ M (M$_{2}$ *inf. lin.*) 252 (M$_{2}$ orig. 254); T$_{2}$ G$_{1}$ 249; G$_{2}$ 251. *Śloka no.:* Dn D$_{1}$ 17.

249

Ś$_{1}$ K$_{1}$ om. the ref.! K$_{2.\,3}$ B Dc Dn D$_{4.\,6}$ G$_{3}$ कोटिक उ°; K$_{4}$ D$_{1-3}$ कोटिकास्य (D$_{2.\,3}$ °ख्य) उ°. — ^{a}) K$_{3.\,4}$ B$_{1.\,2.\,4}$ Dc$_{1}$ D$_{3.\,5}$ विनाम्य; M$_{1}$ नियम्य. — ^{b}) G$_{2.\,4}$ किमाश्रमे (for एका°). — ^{c}) D$_{2.\,3}$ प्रदीप्य°. — ^{d}) B$_{2-4}$ Dc D$_{4.\,6}$ G$_{3}$ व्याधू° (for दोधू°). Ś$_{1}$ K$_{1-3}$ Dn D$_{2.\,5.\,6}$ T$_{1}$ G$_{4}$ सुभ्रु; Dc D$_{1}$ सुभ्रू. M आचक्ष्व शीघ्रं (M$_{2}$ तत्वं) व्रजिनाग्रकेशि (M$_{2}$ °केशिनी).
2 ^{b}) T$_{1}$ बिभर्षि. D$_{3.\,5}$ किं तु; T G$_{1}$ का नु; G$_{2.\,4}$ M देवि. — ^{c}) K$_{3}$ च; D$_{2}$ T$_{1}$ तु; G$_{1.\,4}$ न (for नु). D$_{2.\,3}$ न च (for यदि). Ś$_{1}$ K$_{1.\,2}$ D$_{5}$ दानवी त्वं; B$_{4}$ (m as in text) मानवी वा; Dc T$_{1}$ मानुषी वा; T$_{2}$ वापि मानुषी; G$_{1}$ वा मनुष्या.
3 ^{a}) K$_{3}$ Dn$_{2}$ D$_{1.\,2}$ G$_{1.\,4}$ च (for वा). K$_{3}$ °नागकन्या; T$_{2}$ °राजकन्यका; M$_{2}$ °कन्यका वा (for °राजकन्या). — ^{b}) S (except T$_{1}$ G$_{3}$) वनेचरा. K$_{3}$ वनेचरी वा कुसुमायुधस्त्री. — ^{c}) K$_{4}$ D$_{1-3}$ किं देव-; G$_{2.\,4}$ त्वं देव- (for यद्येव).
4 ^{a}) K$_{3}$ T$_{1}$ G$_{2.\,4}$ M$_{1}$ प्रभोर्वा; K$_{4}$ D$_{1-3.\,5}$ प्रभा वा (for विभोर्वा). — ^{c}) D$_{5}$ चैव (for ह्येव). Ś$_{1}$ K D$_{1-3}$ सं- (for नः). D$_{2.\,3}$ के (for ये). — ^{d}) G$_{1}$ वयं न (for न चापि). K$_{1.\,2}$ जाता कुले कस्य हि चंद्रवक्त्रे.
5 ^{b}) Ś$_{1}$ भवनं (for प्रभवं). Ś$_{1}$ K$_{1.\,2}$ D$_{5}$ पतिं; T$_{2}$ G$_{1.\,2}$ भुवं (for प्रभुं). — ^{c}) B$_{1}$ G$_{4}$ M transp. पतिं and

C. 3. 15591
B. 3. 265. 4
K. 3. 266. 4

न चापि जानीम तवेह नाथम् ॥ ४
वयं हि मानं तव वर्धयन्तः
पृच्छाम भद्रे प्रभवं प्रभुं च ।
आचक्ष्व बन्धूंश्च पतिं कुलं च
तत्त्वेन यच्चेह करोषि कार्यम् ॥ ५
अहं तु राज्ञः सुरथस्य पुत्रो
यं कोटिकाश्येति विदुर्मनुष्याः ।
असौ तु यस्तिष्ठति काञ्चनाङ्गे
रथे हुतोऽग्निश्चयने यथैव ।
त्रिगर्तराजः कमलायताक्षि
क्षेमंकरो नाम स एष वीरः ॥ ६
अस्मात्परस्त्वेष महाधनुष्मा-
न्पुत्रः कुणिन्दाधिपतेर्वरिष्ठः ।
निरीक्षते त्वां विपुलायतांसः
सुविस्मितः पर्वतवासनित्यः ॥ ७

असौ तु यः पुष्करिणीसमीपे
श्यामो युवा तिष्ठति दर्शनीयः ।
इक्ष्वाकुराज्ञः सुबलस्य पुत्रः
स एष हन्ता द्विषतां सुगात्रि ॥ ८
यस्यानुयात्रं ध्वजिनः प्रयान्ति
सौवीरका द्वादश राजपुत्राः ।
शोणाश्वयुक्तेषु रथेषु सर्वे
मखेषु दीप्ता इव हव्यवाहाः ॥ ९
अङ्गारकः कुञ्जरगुप्तकश्च
शत्रुंजयः संजयसुप्रवृद्धौ ।
प्रभंकरोऽथ भ्रमरो रविश्च
शूरः प्रतापः कुहरश्च नाम ॥ १०
यं षट्सहस्रा रथिनोऽनुयान्ति
नागा हयाश्चैव पदातिनश्च ।
जयद्रथो नाम यदि श्रुतस्ते

कुलं. — [d]) Ś$_1$ K$_{1.2}$ D$_5$ T$_2$ G$_1$ यच्चेह; K$_{3.4}$ Dc$_2$ D$_{1-3}$ G$_{2.4}$ जातिं च; T$_1$ गतिं च; M$_1$ ज्ञातिं च; M$_2$ ज्ञातींश्च (for तत्त्वेन). Ś$_1$ K$_{1.2}$ D$_5$ भद्रे प्र-; T$_2$ किं वाद्य; G$_1$ लोको हि (for यच्चेह).

6 [a]) Ś$_1$ K$_{1.2}$ D$_5$ हि; Dc D$_3$ च (for तु). — [b]) =3. 250. 4[b]. Dc मां (for यं). Ś$_1$ K B$_1$ Dn D$_{3-5}$ कोटिकास्ये(K$_1$ °श्वे)ति; B$_{2.3}$ Dc D$_{1.2.6}$ °काख्येति; B$_4$ °शश्याति. — After 6[ab], S (except G$_3$) ins.:

1195* वश्येन्द्रियः सभ्यरुचिर्वरोरु
वृद्धोपसेवी गुरुपूजकश्च ।

— [c]) T$_2$ G$_1$ अथो नु (G$_1$ न) (for असौ तु). Ś$_1$ K$_1$ कांचनांके. — [d]) K$_{1.4}$ T$_2$ हुताग्निश्; Dc नतोग्निश्; G$_4$ चितोग्निश्. Dc$_2$ G$_1$ च वने; T$_1$ स वने. — [e]) B Dc Dn D$_{3.4.6}$ G$_3$ °यताक्षः. — [f]) K$_3$ ममर्ष; B$_1$ D$_{1.2}$ G$_4$ स एव (for स एष).

7 [a]) B$_3$ तस्मात्; B$_4$ G$_1$ अस्मत्. D$_{2.3}$ पुरस्त्वेष. — [b]) B D (except D$_{1.2}$) T$_2$ G$_3$ कुलिंदा°. — [cd]) Ś$_1$ M$_2$ त्वा (for त्वां). B$_{1.3.4}$ Dn D$_{2.4.6}$ T$_1$ G$_3$ M$_1$ विपुलायताक्षः; B$_2$ Dc कमलायताक्षि (B$_2$ °क्षः). B$_{1.2.3m}$ Dc Dn M$_1$ सुपुष्पितः; B$_{3.4}$ D$_3$ शुचिस्मितः; T$_1$ आविस्मितः; T$_2$ G$_1$ भुवि स्थितः; G$_4$ सुरस्मिते (for सुविस्मितः). K$_2$ °वासमुख्यः. — For 7[cd], K$_1$ subst.:

1196* सुविस्मितः पर्वतवासनिद्रो
न चापि जानीम तवेह नाथम् ।

[Prior half = (var.) 7[d]. Posterior half = 4[d].]

8 [c]) Ś$_1$ K$_3$ B$_2$ D$_{2.5}$ G$_{2.4}$ °राजः (for °राज्ञः). G$_3$ सुभवस्य (for सुबलस्य); and this is the reading of some of our old ed.! — [d]) B$_1$ Dc Dn D$_1$ एव (for एष).

9 [a]) Ś$_1$ K B$_{2.4}$ Dc Dn$_1$. n$_3$ D$_{2.3}$ T$_2$ यस्यानुचक्रं; B$_{1.3}$ Dn$_2$ D$_5$ °नुयात्रां; T$_1$ G$_{2.4}$ °नुयात्र-. Cnp अनुयात्रा[:]. — [d]) Dc मध्येषु; M कुंडे° (for मखे°). Dc$_1$ तप्ता (for दीप्ता).

10 [a]) B$_{2.4}$ Dn$_1$. n$_2$ D$_2$ G$_3$ कुंजरो गुप्तकश्च; B$_3$ कुंजरगुप्तकंठः; T$_2$ G$_{1.2.4}$ M$_1$ °गुप्तकौ च. — [b]) Dc$_2$ शत्रुंतपः. K$_4$ °पुत्रबुद्धौ; B$_1$ T G$_{2.4}$ M$_1$ °सुप्रबुद्धौ; B$_3$ °सुप्रवृत्तौ; B$_4$ °संप्रवृत्तौ; D$_1$ °सप्रबुद्धौ; M$_2$ °सुप्रसिद्धौ. — [c]) Ś$_1$ K$_{1.2}$ भ्रूभंगुरोथ; K$_4$ Dn D$_{3.6}$ G$_3$ भयंकरोथ; B$_4$ M$_2$ प्रभा°; T G$_1$ शुभं°; M$_1$ भ्रमं°. K$_4$ D$_1$ भ्रमरोथ विश्वः. — [d]) K$_4$ प्रतीपः; T$_1$ परागः; G$_{2.4}$ पतंगः (for प्रतापः). K$_4$ कुररश्च; B$_2$ च सहश्च; B$_3$ Dc D$_3$ T G$_{1.2.4}$ M$_2$ कुहक°; B$_4$ Dn G$_3$ कुहन°. D$_3$ T G$_{1.4}$ M$_1$ नाम्ना; G$_2$ नाम्नः.

11 [b]) T$_1$ G$_{2.4}$ M चापि (for चैव). Ś$_1$ K B$_{1.3}$ Dc$_2$ D$_{1-3.5}$ T$_2$ G$_1$ पदातयश्च. — [c]) Ś$_1$ K$_2$ यथा (for यदि). — [d]) Ś$_1$ K$_{1.2}$ B$_{1.2.4}$ सुभगः. Ś$_1$ K$_1$ य (for स).

सौवीरराजः सुभगे स एषः ॥ ११

तस्यापरे भ्रातरोऽदीनसत्त्वा
बलाहकानीकविदारणाद्याः ।
सौवीरवीराः प्रवरा युवानो
राजानमेते बलिनोऽनुयान्ति ॥ १२

एतैः सहायैरुपयाति राजा
मरुद्गणैरिन्द्र इवाभिगुप्तः ।
अजानतां ख्यापय नः सुकेशि
कस्यासि भार्या दुहिता च कस्य ॥ १३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४९ ॥

२५०

वैशंपायन उवाच ।
अथाब्रवीद् द्रौपदी राजपुत्री
पृष्टा शिबीनां प्रवरेण तेन ।
अवेक्ष्य मन्दं प्रविमुच्य शाखां
संगृह्णती कौशिकमुत्तरीयम् ॥ १

बुद्ध्याभिजानामि नरेन्द्रपुत्र
न मादृशी त्वामभिभाष्टुमर्हा ।
न त्वेह वक्तास्ति तवेह वाक्य-
मन्यो नरो वाप्यथ वापि नारी ।
एका ह्यहं संप्रति तेन वाचं
ददानि वै भद्र निबोध चेदम् ।
अहं ह्यरण्ये कथमेकमेका
त्वामालपेयं निरता स्वधर्मे ॥ ३

जानामि च त्वां सुरथस्य पुत्रं C. 3. 15605 B. 3. 266. 4 K. 3. 267. 4

12 a) Ś1 K1. 2 Dc अस्यापरे. — b) T G1 °कामित्र-विदा(T1 °चा)रणाद्याः; G2. 4 M °काभीरविचारणाद्याः. — c) G2 सुवीर°. — d) D3. 5 °याताः (for °यान्ति).

13 b) Ś1 इवावगुप्तः; B2. 3 इवाति°; T1 इवानुयातः. — c) K3 T G2. 4 M सा जानती; Dc न जानतां; D1–3 साजानतां. K4 आख्याहि मे शीघ्र * * * * *; G1 (corrupt) सजानमख्यापय नः सुकेशि. — d) K4 D3 G2. 4 [अ]सि; T2 [अ]थ (for च).

Colophon om. in Ś1 K1. 3 D1 (cf. colophon of adhy. 248). — *Major parvan:* Dn2 G4 आरण्य; G2 श्रीमदारण्यकांड (!). — *Sub-parvan:* N (Ś1 K1. 3 D1 om.) T1 G3 M2 द्रौपदीप्रमाथ. — *Adhy. name:* M2 कोटिकाश्यवचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 263 (Dn3 264); T1 G4 M (M2 *inf. lin.*) 253 (M2 orig. 255); T2 G1 250; G2 252. — *Śloka no.:* Dn 13 (Dn3 14).

250

1 a) G2. 4 राजपुत्रं (for °पुत्री). T2 G1 अथाब्रवीद्रा-जपुत्री तदानीं. — b) B2 G1 ऋषभेण (for प्रवरेण). — c) B1 (m as in text) सर्वं (for मन्दं). G1 शालां (for शाखां). — d) T2 संगृह्य सा; G2 संगृह्णंती.

2 a) Ś1 K1. 2 बुद्ध्या विजानामि; K3 शुद्धाभिजा°; D2. 3 बुद्ध्याभिजानासि; T1 अन्यापि जानामि; T2 G1. 2. 4 M अद्याभिजानीहि (M °नामि). — b) B2 अभिभाष्यमाना; Dn अभिभाष्टुमर्हति (!); D1 T1 अभिप्रष्टुमर्हा; G2. 4 अभि-द्रष्टुमर्हा. T2 G1 न मादृशी त्वादृशैः (G1 त्वद्विधैः) प्रष्टुमर्हा. — c) Ś1 K1. 2 B1 Dc2 Dn2 D2. 6 G2–4 त्वेव (for त्वेह). T2 G1 न त्वेव वक्ता हि न मेद्य वाक्यं.

3 K3 om. 3ab. — a) Ś1 K1. 2 एकाप्यहं. G1 नैव (for तेन). B4 G2 वाक्यं; T1 वाचा. — b) K4 Dn2 D1–3 T1 ददामि. Ś1 K (K3 om.) D1–3 T2 G1 ते; T1 G2. 4 M तद् (for वै). — c) K3 अरण्ये (om. हि); G4 त्वरण्ये. — d) Ś1 K1 समा°; B4 त्वां वा°; M1 यामा° (for त्वामा°). T2 G1 नियता.

4 a) Ś1 K1. 2 G1 त्वा (for त्वां). — b) =3. 249. 6b. Ś1 K2. 4 B1. 4 Dn1. n3 D1. 5 °कास्ये°; K1 °काश्वे°; K3m B2. 3 Dc D2. 3. 6 °काख्ये° (for °काश्ये°). — K3. 4 M om. (hapl.) 4c–5b. — c) Ś1 तुभ्यं हि सर्वम् (for

C. 3. 15605
B. 3. 266. 4
K. 3. 267. 4

यं कोटिकाश्येति विदुर्मनुष्याः ।
तस्मादहं शैब्य तथैव तुभ्य-
माख्यामि बन्धून्प्रति तन्निबोध ॥
अपत्यमस्मि द्रुपदस्य राज्ञः
कृष्णेति मां शैब्य विदुर्मनुष्याः ।
साहं वृणे पञ्च जनान्पतित्वे
ये खाण्डवप्रस्थगताः श्रुतास्ते ॥ ५
युधिष्ठिरो भीमसेनार्जुनौ च
माद्र्याश्च पुत्रौ पुरुषप्रवीरौ ।
ते मां निवेश्येह दिशश्चतस्रो
विभज्य पार्था मृगयां प्रयाताः ॥ ६
प्राचीं राजा दक्षिणां भीमसेनो
जयः प्रतीचीं यमजावुदीचीम् ।
मन्ये तु तेषां रथसत्तमानां
कालोऽभितः प्राप्त इहोपयातुम् ॥ ७
संमानिता यास्यथ तैर्यथेष्टं
विमुच्य वाहानवगाहयध्वम् ।
प्रियातिथिर्धर्मसुतो महात्मा
प्रीतो भविष्यत्यभिवीक्ष्य युष्मान् ॥ ८
एतावदुक्त्वा द्रुपदात्मजा सा
शैब्यात्मजं चन्द्रमुखी प्रतीता ।
विवेश तां पर्णकुटीं प्रशस्तां
संचिन्त्य तेषामतिथिस्वधर्मम् ॥ ९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५० ॥

२५१

वैशंपायन उवाच ।
अथासीनेषु सर्वेषु तेषु राजसु भारत ।
कोटिकाश्यवचः श्रुत्वा शैब्यं सौवीरकोऽब्रवीत् ॥ १
यदा वाचं व्याहरन्त्यामस्यां मे रमते मनः ।

तथैव तुभ्यम्). — ^{d}) Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ ते; T$_{1}$ G$_{1}$ तान् (for तन्). B D (except D$_{1-3}$) आख्यामि बंधून्प्रथितं कुलं च; T$_{2}$ आख्यामि बंधुप्रतिमं निबोध.

5 K$_{3.4}$ M om. 5^{ab} (cf. v.l. 4). — ^{b}) Ś$_{1}$ B$_{1}$ मा (for मां). — ^{c}) G$_{2.4}$ M वृता (for वृणे). Dn$_{2}$. n$_{3}$ पतीन्वै (for पतित्वे).

6 ^{a}) M भीमसेनोर्जुनश्च.

7 ^{a}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ भीमसेनोप्यवाचीं (for दक्षिणां भी°). — ^{b}) G$_{1}$ जिष्णुः (for जयः). T$_{2}$ G$_{1}$ च यमा° (for यमजा°). — ^{d}) B$_{1}$ कालोचितः; T G$_{1}$ कालोतीतः; G$_{2.4}$ M कालो बहु. D$_{1}$ कालोभीतः प्रातरिहोपयातुं.

8 ^{a}) Ś$_{1}$ संमानिताश्चाप्यथ वा यथेष्टं. — ^{b}) B Dc Dn D$_{2.4.6}$ G$_{3}$ अवरोह(D$_{2}$ °प)यध्वं; M अवगाहयंतु. — ^{d}) T$_{1}$ G$_{2.4}$ M सर्वान् (for युष्मान्).

9 ^{b}) B$_{1}$ प्रशस्ता (for प्रतीता). — ^{c}) B$_{2.3}$ Dn D$_{4.6}$ G$_{3}$ पर्णशालां; D$_{2.3}$ पत्रकुटीं. — ^{d}) Dn$_{1}$. n$_{2}$ D$_{6}$ G$_{3}$ अतिथित्वधर्मं. The reading अतिथित्वमर्थे (for °स्वधर्मम्) of some old printed ed. was *not* found in any MS. collated!

Colophon. — *Major parvan:* Ś$_{1}$ K$_{2}$ Dn$_{2}$ G$_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* Ś$_{1}$ K B Dc Dn D$_{1.2.4-6}$ G$_{3}$ M$_{2}$ द्रौपदीप्रमाथ. — *Adhy. name:* B$_{4}$ द्रौपदीवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 264 (Dn$_{3}$ 265); D$_{1}$ 266; T$_{1}$ G$_{4}$ M (M$_{2}$ *inf. lin.*) 254 (M$_{2}$ orig. 256); T$_{2}$ G$_{1}$ 251; G$_{2}$ 253. — *Śloka no.:* Dn 9; D$_{1}$ 23.

251

1 ^{a}) K$_{3}$ B$_{1.3.4}$ D (except D$_{1-3.5}$) S (except G$_{2.4}$) तथा° (for अथा°). — After 1^{ab}, B$_{2-4}$ D (except D$_{1.2}$) ins.:

1197* यदुक्तं कृष्णया सार्धं तत्सर्वं प्रत्यवेदयत् ।

सीमन्तिनीनां मुख्यायां विनिवृत्तः कथं भवान् ॥ २
एतां दृष्ट्वा स्त्रियो मेऽन्या यथा शाखामृगस्त्रियः ।
प्रतिभान्ति महाबाहो सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ३
दर्शनादेव हि मनस्तया मेऽपहृतं भृशम् ।
तां समाचक्ष्व कल्याणीं यदि स्याच्छैब्य मानुषी ॥ ४

कोटिकाश्य उवाच ।

एषा वै द्रौपदी कृष्णा राजपुत्री यशस्विनी ।
पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां महिषी संमता भृशम् ॥ ५
सर्वेषां चैव पार्थानां प्रिया बहुमता सती ।
तया समेत्य सौवीर सुवीरान्सुसुखी व्रज ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तः प्रत्युवाच पश्यामो द्रौपदीमिति ।
पतिः सौवीरसिन्धूनां दुष्टभावो जयद्रथः ॥ ७
स प्रविश्याश्रमं शून्यं सिंहगोष्ठं वृको यथा ।
आत्मना सप्तमः कृष्णामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ८
कुशलं ते वरारोहे भर्तारस्तेऽप्यनामयाः ।
येषां कुशलकामासि तेऽपि कच्चिदनामयाः ॥ ९

द्रौपद्युवाच ।

कौरव्यः कुशली राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
अहं च भ्रातरश्चास्य यांश्चान्यान्परिपृच्छसि ॥ १० C. 3. 15622 B. 3. 267. 12 K. 3. 268. 12

[D_6 वीर (for सार्धं). B_2 समवर्धयत्; D_5 कोटिकोब्रवीत् (for प्रत्य°).]
— D_6 cont.:

1198* वाक्यं यथार्थं तच्छ्रुत्वा कोटिकाश्यमुखोद्गतम् ।

On the other hand, after 1^{ab}, $G_{2.4}$ ins.:

1199* कोटिकाश्यो जगामाशु सिन्धुराजनिवेशनम् ।

— ^{c}) MSS. °कास्य°, °काख्य°, °काश्व°, etc. T_2 $G_{1.2.4}$ श्रोतुं (for श्रुत्वा). — ^{d}) A few MSS. सैब्यं.

2 ^{a}) $K_{3.4}$ Dc D_{1-3} यदा वाचो; T_1 पांचालीति; T_2 यदुवाच. — ^{b}) T निरतं; G_1 नियतं (for रमते). — ^{c}) K_3 Dc_2 T_2 मुख्यानां; B_4 मुख्या सा; D_1 मुख्येयं. — ^{d}) T_2 विनियुक्तः. K_3 भवेत्; D_1 तदा; G_2 पुमान् (for भवान्).

3 ^{a}) Dc स्त्रिया; T_2 $G_{1.2.4}$ स्त्रियं. Ś$_1$ K_1 [ऽ]प्यन्या; B_1 [ऽ]न्या मे; T_2 G_1 मन्ये; G_2 मेन्यां.

4 ^{ab}) Ś$_1$ K_2 मनो यया; $K_{1.4}$ $D_{1.3.5}$ मनोनया (for मनस्तया). T_1 M प्रसभं (for ऽपहृतं). Ś$_1$ $K_{1.2}$ बलात् (for भृशम्). — ^{c}) $D_{4.6}$ T_1 $G_{2.4}$ M तां ममाचक्ष्व; G_1 नाममाचक्ष्व (corrupt). — ^{d}) T_1 G_4 M_2 मानुषीं.

5 Ś$_1$ K_4 $D_{1.3}$ कोटिकास्य उ° (Ś$_1$ om. उ°); K_1 °काश्वः; $K_{2.3}$ B Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 कोटिक उ°; D_2 °काख्य उ°; M शैब्यः. — ^{b}) D_2 राजपत्नी. M_1 तर° (for यश°). — ^{d}) B_4 T_2 G_1 transp. महिषी and संमता.

6 ^{a}) B_4 T_1 $G_{2.4}$ M_1 om. च. — ^{b}) T_2 G_1 या वै प्रियतमा सती. — ^{c}) Ś$_1$ यथा; K_2 तथा (for तया). G_1 सौवीरान्. — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ सुवीरां; $B_{1.4}$ Dc T_1 $G_{2.4}$ सौवीरान्; G_1 प्रयाहि. $K_{1.2}$ सुमुखीं; K_4 $B_{1.4}$ Dc $D_{2.5}$ सुमुखी; G_2 सुकृती. $B_{2.3}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 सौवीराभिमुखो व्रज.

7 T_2 G_1 om. the ref. — ^{b}) K_3 पश्याम; $B_{2.4}$ D_1 $G_{1.3}$ पश्यामि; T_2 नापश्यं. $K_{1.2}$ प्रति (for इति). — ^{c}) Ś$_1$ K Dc $D_{1-3.5}$ T_2 G_1 नृपः (for पतिः). D_5 सौवीरसिंहानां; T_1 G_2 सुवीरसिंधूनां.

8 ^{a}) T_1 तत्; T_2 M_1 सं- (for स). $B_{1.3.4}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 M पुण्यं (for शून्यं). $G_{2.4}$ स प्रविश्याश्रमपदं. — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ सिंहीगोष्ठ-; T_1 सिंहपत्नीं; G_1 M_1 सिंहकोष्ठं; G_4 B_4 (m as in text) मृगो (for वृको). — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ आत्मनः. D_1 मुदितः (for सप्तमः). B_4m आत्मनाभिमुखः कृष्णाम्; T_2 $G_{1.2}$ आत्मना सप्तदशमः. — ^{d}) T_2 $G_{1.2}$ कृष्णां (for इदं). B_4 इदमित्यब्रवीद्वचः; T_1 G_4 M अथोवाच हसन्निव (G_4 महीपते).

9 D_4 om. 9. — ^{b}) B_1 G_4 हि (for ऽपि). — ^{c}) T_2 येषां कुशलकामासीत्. — ^{d}) T G_4 तेषां (for तेऽपि). T $G_{2.4}$ अनामयं. G_1 तेषां संप्रत्यनामयं.

10 K_2 B_1 Dc Dn $D_{2.4-6}$ ins. after the ref.: B_{2-4} ins. after 10: T G ins. after 1201*:

1200* अपि ते कुशलं राज्ये राष्ट्रे कोशे बले तथा ।
कच्चिदेकः शिबीनाढ्यान्सौवीरान्सह सिन्धुभिः ।
अनुतिष्ठसि धर्मेण ये चान्ये विदितास्त्वया ।

[(L. 1) Dn राजन् (!); T G राष्ट्रे (for राज्ये). T G तथा कोशे च सैंधव. — (L. 2) D_5 अथ; T $G_{1.2.4}$ सर्वान् (for आढ्यान्). Dc_2 सह बंधुभिः; T $G_{1.2.4}$ चाप्यकंटकान्. — (L. 3) T G विजिताः. G_1 स्मृताः (for त्वया).]

— D_1 om. 10–11. — ^{a}) G_4 राजन् (for राजा). — ^{b}) Ś$_1$ K Dc_2 $D_{2.3.5}$ धर्म° (for कुन्ती°). — ^{d}) Ś$_1$ K Dc_2 $D_{2.3.5}$ अनु° (for परि°). — After 10, B_{2-4} ins. 1200*; while T G ins.:

1201* अपि त्वं कुशली राजन्सहामात्यः सहप्रजः ।,

followed by 1200*.

C. 3. 25623 B. 3. 267. 13 K. 3. 268. 13 पाद्यं प्रतिगृहाणेदमासनं च नृपात्मज ।
मृगान्पञ्चाशतं चैव प्रातराशं ददानि ते ॥ ११
ऐणेयान्पृषतान्न्यङ्कून्हरिणाञ्शरभाञ्शशान् ।
ऋश्यान्रुरूञ्शम्बरांश्च गवयांश्च मृगान्बहून् ॥ १२
वराहान्महिषांश्चैव याश्चान्या मृगजातयः ।
प्रदास्यति स्वयं तुभ्यं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १३

जयद्रथ उवाच

कुशलं प्रातराशस्य सर्वा मेऽपचितिः कृता ।
एहि मे रथमारोह सुखमाप्नुहि केवलम् ॥ १४
गतश्रीकांश्च्युताद्राज्यात्कृपणान्गतचेतसः ।
अरण्यवासिनः पार्थान्नानुरोद्धुं त्वमर्हसि ॥ १५
न वै प्राज्ञा गतश्रीकं भर्तारमुपयुञ्जते ।
युञ्जानमनुयुञ्जीत न श्रियः संक्षये वसेत् ॥ १६
श्रिया विहीना राज्याच्च विनष्टाः शाश्वतीः समाः ।
अलं ते पाण्डुपुत्राणां भक्त्या क्लेशमुपासितुम् ॥ १७
भार्या मे भव सुश्रोणि त्यजैनान्सुखमाप्नुहि
अखिलान्सिन्धुसौवीरानवाप्नुहि मया सह ॥ १८

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्ता सिन्धुराजेन वाक्यं हृदयकम्पनम् ।
कृष्णा तस्मादपाक्रामद्देशात्सभ्रुकुटीमुखी ॥ १९
अवमत्यास्य तद्वाक्यमाक्षिप्य च सुमध्यमा ।
मैवमित्यब्रवीत्कृष्णा लज्जस्वेति च सैन्धवम् ॥ २०
सा काङ्क्षमाणा भर्तॄणामुपयानमनिन्दिता ।
विलोभयामास परं वाक्यैर्वाक्यानि युञ्जती ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५१

11 D$_{1}$ om. 11 (cf. v.l. 10). — ^{a}) B$_{2}$ T G$_{1.2.4}$ त्वम् (for [इ]दम्). — ^{c}) K$_{1}$ D$_{3}$ पंचशतं. Ś$_{1}$ चापि; K$_{1.2}$ चास्य (for चैव). T$_{1}$ G$_{1}$ मृगान्हत्वा मृगीं चैव; T$_{2}$ मृगान्हतान्मृतांश्चैव; G$_{2.4}$ मृगान्विता मृगीश्चैव. — ^{d}) G$_{4}$ प्रातराशीन्. K$_{3.4}$ D$_{2.3}$ T G$_{1.2.4}$ ददामि.

12 ^{a}) Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ Dc D$_{3}$ एणेयान्. T$_{1}$ न्यंकुकांश्चैव (for पृषतान्न्यङ्कून्). — ^{b}) M$_{1}$ शलभान्. G$_{4}$ शकान्; M$_{1}$ शलान् (for शशान्). — ^{c}) Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ B$_{2.3}$ Dc$_{1}$ D$_{3.5}$ ऋष्यान्; K$_{3}$ B$_{1.4}$ Dc$_{2}$ Dn D$_{1.2.4.6}$ T G$_{3}$ ऋक्षान्. Ś$_{1}$ K$_{1}$ कुरूञ् (for रुरूञ्)! Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ शंभरांश्च; D$_{3}$ M$_{1}$ च सृमरान्; T$_{1}$ M$_{2}$ वराहांश्च; T$_{2}$ G$_{1.2.4}$ च चमरान्.

14 ^{b}) Ś$_{1}$ सर्वस्य; K$_{1.2}$ सर्वापि; D$_{3}$ सदा मे; D$_{5}$ सर्वा च (for सर्वा मे). B Dc Dn D$_{4.6}$ G$_{3}$ सर्वं मे दित्सितं (B$_{1}$ तृषितं) त्वया. — ^{c}) K$_{4}$ आरुह्य.

15 ^{a}) T$_{2}$ G$_{1.2.4}$ हत° (for गत°). B Dn D$_{4.6}$ हृतराज्यान्. — ^{b}) D$_{5}$ नष्ट° (for गत°). — ^{c}) K$_{3}$ T$_{2}$ आरण्य°. — ^{d}) D$_{1}$ इहा° (for त्वम°).

16 ^{a}) K$_{4}$ B$_{1.3}$ Dn$_{1}$. n$_{2}$ T$_{2}$ G$_{3}$ नैव; G$_{1.2.4}$ न तु; M न हि (for न वै). Ś$_{1}$ पूज्या; K$_{1}$ G$_{4}$ प्रज्ञा. M गतश्रीकान्. T$_{1}$ न तु प्राज्ञान्गतश्रीकान्. — ^{b}) Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ B$_{1.2.4}$ उपभुंजते; K$_{3}$ Dc °युंजसे (K$_{3}$m °भुंजसे); G$_{2}$ °युज्यते. T$_{1}$ M भर्तॄन्समुपयुं(T$_{1}$ °भुं)जते. — ^{c}) Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ भुंजानम्. K$_{1.3}$ Dc$_{2}$ D$_{1-3}$ T$_{1}$ M उपयुं(T$_{1}$ °भुं)जीत. — ^{d}) B$_{1}$ श्रिया न; B$_{4}$ श्रियश्च (for न श्रियः). Ś$_{1}$ संक्षयं; B$_{4}$ Dn$_{2}$ D$_{1.2.4.6}$ प्रक्षये; T$_{2}$ संक्षयो. T$_{2}$ भवेत् (for वसेत्).

17 ^{a}) B$_{3.4}$ विहीनान्. Dn राष्ट्राच्च (!). — ^{b}) S (except G$_{3}$) च्युतास्ते (for विनष्टाः). — ^{c}) B$_{1}$ अनष्टे (for अलं ते).

18 18^{a} = 1. 67. 1^{c}, etc. — ^{b}) K$_{3.4}$ Dc$_{2}$ D$_{1-3}$ T$_{1}$ G$_{4}$ M$_{1}$ त्यजैतान्. — ^{d}) B$_{1.4}$ तानाप्नुहि; B$_{2.3}$ Dn D$_{4.6}$ T$_{2}$ G$_{3}$ आप्नुहि त्वं; G$_{1.2.4}$ प्राप्नुहि त्वं (for अवाप्नुहि).

19 K$_{4}$ om. 19. — ^{d}) G$_{1}$ क्रोधात् (for देशात्). B$_{3.4}$ Dc सा (for स-).

20 ^{a}) Ś$_{1}$ K Dc D$_{1-3.5}$ अनादृत्य तु (K$_{4}$ Dc च); B$_{1.3}$ अवमन्यास्य. T$_{1}$ G$_{2.4}$ M transp. तद् and वाक्यं. — ^{b}) S (except G$_{3}$) तदाक्षिप्य (for आक्षिप्य च). — ^{c}) M$_{2}$ वाक्यं (for कृष्णा). — ^{d}) T$_{1}$ वधस्वेति; T$_{2}$ G$_{1.4}$ त्यज° (for लज्ज°). B$_{4}$ लज्जसे नेति सैंधवं; Dc$_{2}$ न लज्जस्वेति सैंधव.

21 ^{b}) B$_{1-3}$ Dc Dn D$_{3}$ उपयातम्; D$_{5}$ उपस्थानम्. — ^{c}) G$_{1.2}$ विलंब° (for विलोभ°). Ś$_{1}$ K B$_{1.4}$ Dn$_{3}$ D$_{1-6}$ परैर् (for परं). — ^{d}) T [अ]योजयत्; M योजयत् (for युञ्जती). G$_{1.2.4}$ वाक्यैर्वाक्यं न योजयत् (G$_{2}$ न्ययोजयेत्). — After 21, T G$_{1.2.4}$ ins.:

1202*　　द्रौपदी ।

नैवं वद महाबाहो न्याय्यं त्वं न च मन्यसे ।
पाण्डूनां धार्तराष्ट्राणां स्वसा चैव कनीयसी ।
दुःशला नाम तस्यास्त्वं भर्ता राजकुलोद्भवः ।
मम भ्राता च न्याय्येन त्वया रक्ष्या महारथ ।

२५२

वैशंपायन उवाच ।
सरोषरागोपहतेन वल्गुना
सरागनेत्रेण नतोन्नतभ्रुवा ।
मुखेन विस्फूर्य सुवीरराष्ट्रपं
ततोऽब्रवीत्तं द्रुपदात्मजा पुनः ॥ १
यशस्विनस्तीक्ष्णविषान्महारथा-
नधिक्षिपन्मूढ न लज्जसे कथम् ।
महेन्द्रकल्पान्निरतान्स्वकर्मसु
स्थितान्समूहेष्वपि यक्षरक्षसाम् ॥ २
न किंचिदीड्यं प्रवदन्ति पापं
वनेचरं वा गृहमेधिनं वा ।
तपस्विनं संपरिपूर्णविद्यं
भषन्ति हैवं श्वनराः सुवीर ॥ ३
अहं तु मन्ये तव नास्ति कश्चि-
देतादृशे क्षत्रियसंनिवेशे ।
यस्त्वाद्य पातालमुखे पतन्तं
पाणौ गृहीत्वा प्रतिसंहरेत ॥ ४
नागं प्रभिन्नं गिरिकूटकल्प-
मुपत्यकां हैमवतीं चरन्तम् ।
दण्डीव यूथादपसेधसे त्वं 　B. 3. 15643 B. 3. 268. 5 K. 3. 269. 5

धर्मिष्ठानां कुले जातो न धर्मं त्वमवेक्षसे ।
वैशंपायनः ।
इत्युक्तः सिन्धुराजोऽपि वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ।
राज्ञां धर्मं न जानीषे स्त्रियो रत्नानि चैव हि ।
साधारणानि लोकेऽस्मिन्प्रवदन्ति मनीषिणः ।
स्वसा च स्वस्त्रिया चैव भ्रातृभार्या तथैव च ।
संगृह्णन्ति च राजानस्ताश्च तत्र नृपोद्भवाः ।

[(L. 1) T$_1$ मेवं (for नैवं). T$_2$ बुध्यसे (for मन्यसे). — (L. 3) T$_2$ राजकुलोद्वह. — (L. 5) G$_1$ अपे°; G$_4$ उपे° (for अवे°). — (L. 10) T$_2$ न संगृह्णंति राजानस्. G$_4$ नृपोत्तमाः.]

Colophon. — *Major parvan:* Ś$_1$ K$_{1.2}$ Dn$_2$ G$_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* Ś$_1$ K$_{1.3.4}$ B D G$_3$ द्रौपदीप्रमाथ. — *Adhy. name:* M$_2$ जयद्रथप्रार्थनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 265 (Dn$_3$ 266); D$_1$ 267; T$_1$ G$_4$ M (M$_2$ *inf. lin.*) 255 (M$_2$ orig. 257); T$_2$ G$_1$ 252; G$_2$ 254. — *Śloka no.:* Dn$_1$ 23; Dn$_2$ 22; Dn$_3$ 24; D$_1$ 21.

252

1 Dc om. the ref. — [a]) Ś$_1$ K$_4$ सा रागरोषोपहतेन; K$_{1.2}$ सरागरोषोप°; K$_3$ B$_1$ सा रागदोषोप°; B$_{2-4}$ D$_{1.2}$ सा रोषरागोप°; Dc D$_{3.5}$ सा रागरोषाप°; T G$_{1.4}$ सरोषवाचोपहितेन; G$_2$ M सा रोषवाचोपहतेन. K$_{1.2}$ G$_1$ फल्गुना; D$_2$ चक्षुषा (for वल्गुना). — [b]) Ś$_1$ K$_3$ B$_1$ D$_3$ M$_2$ नतो(D$_3$ तथो°; M$_2$ ततो)न्नतभ्रुणा; D$_2$ G$_{2.4}$ ततो(D$_2$ °थो)न्नतभ्रुवा; T$_1$ ततो नतभ्रूः. — [c]) Ś$_1$ K$_{1-3}$ D$_{2.5}$ G$_1$ M$_1$ विस्फूर्ज्य; B$_1$ G$_4$ विस्फार्य. Ś$_1$ K B$_1$ D$_3$ °राष्ट्रजं; Dc D$_1$ °राजं; T$_1$ °राष्ट्रकं.

2 [a]) Ś$_1$ K$_{1-3}$ तीक्ष्णमुखान्. Ś$_1$ K D$_{1-3.5}$ महोरगान् (for महारथान्). — [b]) B$_{1-3}$ Dc$_1$ Dn D$_{4.6}$ G$_3$ अभिब्रुवन् (for अधिक्षिपन्). B$_3$ वि- (for न). — [c]) K$_4$ नरेंद्र°; T$_2$ G$_{1.2}$ यमेंद्र° (for महेन्द्र°). D$_3$ S (except G$_3$) स्वधर्मे (for स्वकर्मसु). — [d]) D$_1$ T$_2$ स्थिरान्. Dc समृद्धे (for समूहे).

3 [a]) K$_4$ B$_4$m कंचिद्. K$_3$ अन्यं; B$_1$ ईड्याः; B$_4$m इष्टं; T$_1$ एवं; G$_1$ M आर्यं; G$_{2.4}$ आर्याः (for ईड्यं). Ś$_1$ K Dc D$_{2.3}$ (before corr.) G$_3$ पापा; D$_3$ (after corr.).$_5$ पार्थाः; T G$_1$ वाचा (for पापं). — [b]) Ś$_1$ D$_1$ °मेधिनां. — [d]) K$_3$ B$_1$ G$_1$ भवंति; G$_{2.4}$ भजंति (for भषन्ति). Ś$_1$ K$_{1.2}$ श्वानाः; K$_3$ नैवं; B$_1$ नैव; T G$_{1.2.4}$ चैवं; M चैव (for हैवं). B$_3$ T$_2$ स्वनराः; T$_1$ शुनकाः; G$_{1.4}$ च नराः; G$_2$ सुनराः (for श्वनराः).

4 [c]) B$_{1.3}$ Dn D$_4$ G$_3$ यस्त्वद्य; T G$_{1.2.4}$ M यस्त्वां हि. — [d]) Ś$_1$ K$_{1.2}$ पाणिं. G$_2$ प्रतिसंरभेत.

5 [a]) Ś$_1$ K D$_{1.3.5}$ °मात्रम्; S (except G$_3$) °कायम् (for °कल्पम्). — [b]) K$_1$ अपत्यकां; K$_4$ उत्पत्तिकां; Dc उपेत्य तां; S (except G$_3$) उपेत्य गां. T G$_{1.2.4}$ हैमवतं. — [c]) K$_{1.2}$ B$_{1.4}$ D$_5$ अपसेवसे; K$_4$ D$_1$ अपकर्षसे (D$_1$ °सि); B$_2$ Dn$_1$ D$_{2.4.6}$ G$_3$ अपसेधसि; M अवधावसे. T$_1$ दंडेन

C. 3. 15643 B. 3. 268. 5 K. 3. 269. 5 यो जेतुमाशंससि धर्मराजम् ॥ ५

बाल्यात्प्रसुप्तस्य महाबलस्य
सिंहस्य पक्ष्माणि मुखाल्लुनासि ।
पदा समाहत्य पलायमानः
क्रुद्धं यदा द्रक्ष्यसि भीमसेनम् ॥ ६

महाबलं घोरतरं प्रवृद्धं
जातं हरिं पर्वतकन्दरेषु ।
प्रसुप्तमुग्रं प्रपदेन हंसि
यः क्रुद्धमासेत्स्यसि जिष्णुमुग्रम् ॥ ७

कृष्णोरगौ तीक्ष्णविषौ द्विजिह्वौ
मत्तः पदाक्रामसि पुच्छदेशे ।
यः पाण्डवाभ्यां पुरुषोत्तमाभ्यां
जघन्यजाभ्यां प्रयुयुत्ससे त्वम् ॥ ८

यथा च वेणुः कदली नलो वा
फलन्त्यभावाय न भूतयेऽऽत्मनः ।
तथैव मां तैः परिरक्ष्यमाणा-
मादास्यसे कर्कटकीव गर्भम् ॥ ९

जयद्रथ उवाच ।

जानामि कृष्णे विदितं ममैत-
द्यथाविधास्ते नरदेवपुत्राः ।
न त्वेवमेतेन विभीषणेन
शक्या वयं त्रासयितुं त्वयाद्य ॥ १०

वयं पुनः सप्तदशेषु कृष्णे
कुलेषु सर्वेऽनवमेषु जाताः
षड्भ्यो गुणेभ्योऽभ्यधिका विहीना-
न्मन्यामहे द्रौपदि पाण्डुपुत्रान् ॥ ११

सा क्षिप्रमातिष्ठ गजं रथं वा
न वाक्यमात्रेण वयं हि शक्याः ।
आशंस वा त्वं कृपणं वदन्ती
सौवीरराजस्य पुनः प्रसादम् ॥ १२

द्रौपद्युवाच ।

महाबला किं त्विह दुर्बलेव

युद्धादवसेधसि त्वं; T_2 $G_{1.2.4}$ दंडीव दंडेन हि धावसि (T_2 G_2 °से) त्वं. — ^{d}) M_1 धर्मपुत्रं.

6 ^{a}) D_1 T_1 G_1 M_1 बलात् (for बाल्यात्). $B_{1.3}$ महाधनस्य. — ^{c}) $Ś_1$ K_1 पलायमानं; T_1 पलायसे त्वं.

7 ^{a}) $Ś_1$ Dc_2 D_5 T_1 $G_{1.4}$ घोरतमं. $Ś_1$ $K_{1.2}$ च (for प्र-). — ^{b}) T_1 $G_{1.4}$ M °कंदरासु. — ^{d}) $Ś_1$ K_{1-3} आपत्स्यसि; K_4 D_3 आपश्य°; B Dc Dn $D_{2.4-6}$ G_3 आयोत्स्य°; D_1 T_1 आशंस° (for आसेत्स्य°). $K_{1.2}$ मूढ जिष्णुं (for जिष्णुमुग्रम्).

8 ^{a}) T_2 $G_{1.4}$ M_2 तीक्ष्णो° (for कृष्णो°). K_4 दीप्तविषौ; Dc Dn D_{4-6} तीक्ष्णमुखौ; $D_{2.3}$ दीप्तमुखौ; G_2 तीव्रभुजौ; G_4 तीव्रविषौ. $Ś_1$ $K_{1.2}$ सुजिह्वौ; $G_{2.4}$ भुजंगमौ. — ^{b}) T_1 मुग्धः; T_2 $G_{1.2.4}$ M मत्तौ. G_1 पुच्छमूले. — ^{c}) K_4 D_{1-4} यत् (for यः).

9 ^{a}) D_3 (by corr.) कदलीदले च; T_1 M कदलीदलो वा. — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.3.4}$ Dc Dn_2 $D_{2-4.6}$ G_3 फलत्य°. $Ś_1$ $K_{1.2}$ B_4 D_3 (by corr.) पुनः (for ऽऽत्मनः). T_1 $G_{1.2.4}$ M पराभवायैव फलं बिभर्ति. — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ कर्कं (for गर्भम्).

10 ^{b}) S (except G_3) यथागता (T_1 °विधा) द्रौपदि पांडुपुत्राः. — ^{c}) T_1 बिभर्षि तेन (for विभीषणेन). — ^{d}) G_1 भवत्या (for त्वयाद्य).

11 K_3 om. 11. D_2 transp. 11 and 12. — ^{a}) $Ś_1$ त्विमे (for पुनः). — ^{c}) B_1 [ऽ]प्यधिकाः; Dc G_3 [ऽ]भ्यधिकान्; D_2 T_2 G_2 M [ऽ]भ्यधिकं; T_1 $G_{1.4}$ ह्यधिकं. $K_{1.4}$ न हीनान्; B_1 [अ]त्रहीनान्; $D_{1.2}$ निहीनान् (for विही°). — ^{d}) B_1 संध्या° (for मन्या°).

12 Before 12, $Ś_1$ $K_{1.2}$ $D_{2.5}$ ins. चित्रसेन उ°; K_3 कोटिः. — D_2 transp. 11 and 12. — ^{a}) $Ś_1$ K Dc $D_{1.3.5}$ एहि त्वमातिष्ठ रथं गजं वा. — ^{b}) S (except T_2 G_3) स्म (for हि). — ^{c}) B_1 आशंस वाक्यं; T_1 आशंससे त्वं; M_2 आशाससे त्वा (for आशंस वा त्वं). — $Ś_1$ om. (hapl.) 12^d–13^a. — ^{d}) B_{2-4} सौवीरराज्यस्य; M_2 सुवीरराजस्य. K_2 पुरः; D_2 हि नः; D_5 कुरु (for पुनः). G_2 प्रवादम्.

13 $Ś_1$ om. 13^a (cf. v.l. 12); M_2 om. the ref. — ^{a}) T_2 G_4 महाबलाः. M न्विह. T G_2 वा; $G_{1.4}$ M वै (for [इ]व). — ^{b}) K_4 पंचाल°; $B_{3.4}$ D_6 G_3 M_2 सुवीर°; T $G_{1.2.4}$ पांचाल° (for सौवीर°). K_4 T_1 $G_{1.2.4}$ सुताहम्; Dc नताहम् (for मताहम्). $Ś_1$ $K_{1.2}$ अस्य; D_3 अद्य (for अस्मि). — ^{c}) $K_{3.4}$ B D G_3 नाहं; T_1 कथं; T_2 $G_{1.2.4}$ साहं (for याहं). $Ś_1$ $K_{1.2}$ T $G_{1.2.4}$ प्रमादादिह.

सौवीरराजस्य मताहमस्मि ।
याहं प्रमाथादिह संप्रतीता
सौवीरराजं कृपणं वदेयम् ॥ १३
यस्या हि कृष्णौ पदवीं चरेतां
समास्थितावेकरथे सहायौ ।
इन्द्रोऽपि तां नापहरेत्कथंचि-
न्मनुष्यमात्रः कृपणः कुतोऽन्यः ॥ १४
यदा किरीटी परवीरघाती
निघ्नन्रथस्थो द्विषतां मनांसि ।
मदन्तरे त्वद्ध्वजिनीं प्रवेष्टा
कक्षं दहन्नग्निरिवोष्णगेषु ॥ १५
जनार्दनस्यानुगा वृष्णिवीरा
महेष्वासाः केकयाश्चापि सर्वे ।
एते हि सर्वे मम राजपुत्राः
प्रहृष्टरूपाः पदवीं चरेयुः ॥ १६
मौर्वीविसृष्टाः स्तनयित्नुघोषा
गाण्डीवमुक्तास्त्वतिवेगवन्तः ।
हस्तं समाहत्य धनंजयस्य
भीमाः शब्दं घोरतरं नदन्ति ॥ १७
गाण्डीवमुक्तांश्च महाशरौघा-
न्पतंगसंघानिव शीघ्रवेगान् ।
सशङ्खघोषः सतलत्रघोषो
गाण्डीवधन्वा मुहुरुद्वमंश्च ।
यदा शरानर्पयिता तवोरसि
तदा मनस्ते किमिवाभविष्यत् ॥ १८
गदाहस्तं भीममभिद्रवन्तं
माद्रीपुत्रौ संपतन्तौ दिशश्च ।
अमर्षजं क्रोधविषं वमन्तौ
दृष्ट्वा चिरं तापमुपैष्यसेऽधम ॥ १९
यथा चाहं नातिचरे कथंचि-
त्पतीन्महार्हान्मनसापि जातु ।
तेनाद्य सत्येन वशीकृतं त्वां C. 3. 15659 B. 3. 268. 21 K. 3. 269. 21

$K_{3.4}$ D_{1-3} G_2 संप्रभीता; B_1 °वृत्ता; T G_4 °हीणा. — ^{d}) M_2 सुवीर°.

14 ^{a}) T_2 $G_{2.4}$ यस्याश्च; G_1 यस्यां च. — ^{b}) K_4 T_1 समासिताव्. $Ś_1$ K Dc_2 एकरथौ (K_4 °थं). $K_{3.4}$ D_{1-3} सखायौ; B Dn $D_{4.6}$ G_3 समेतौ (for सहायौ). — ^{c}) $K_{3.4}$ $B_{1.4}$ D_3 नोत (K_4 °प-) हरेत्; T_2 नाभिभवेत्.

15 ^{a}) $B_{1.2.4}$ Dc_1 Dn $D_{4.6}$ T_1 G_3 M_1 यथा; T_2 $G_{1.2.4}$ सदा (for यदा). — ^{c}) $Ś_1$ मां नंदयस्; K_1 मासांतरे; K_2 सामंतरे; M_2 तदंतरे (for मदंतरे). K_2 G_1 तद्-; T_1 तु; $G_{2.4}$ ते (for त्वद्-). $Ś_1$ $K_{2.3}$ ध्वजिनी-. D_3 प्रविष्टः; T_1 प्रवेष्टः. — ^{d}) K_3 Dc_2 T_1 दहत्यग्निर्. $Ś_1$ K Dc $D_{1-3.5}$ इवोष्ण(Dc °ग्र)तेजाः; T_1 इवोष्णकाले; G_1 इवोष्णकेषु.

16 ^{a}) K_4 D_1 T_1 जनार्दनस्याप्यनुगा वृष्णिवीरा; B Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 जनार्दनः सां(D_6 G_3 सों)धकवृष्णिवीरो; $G_{2.4}$ °नस्याहुकवृष्णिवीरो (G_4 °रा). — ^{b}) K_4 B_3 $Dn_{2.}$ n_3 $D_{1.6}$ G_3 कैकया°. S (except T_1 G_3) चैव पंच (for चापि सर्वे). — ^{c}) $Ś_1$ K Dc $D_{1-3.5}$ समेता (for हि सर्वे).

17 ^{a}) T_1 M_2 °प्रसृष्टाः; $G_{1.2.4}$ °विमुक्ताः; M_1 °निसृष्टाः. M_2 °घोरा (for °घोषा). — ^{b}) T_1 ह्यतिवेगवंतः; T_2 $G_{1.2.4}$ ह्यतिवेलमुग्राः. — ^{d}) Dc T $G_{1.2.4}$ शरा (for शब्दं). K_3 घोषतरं; B_1 घोररवं; Dc घोरभयं. T_1 पतंति (for नदन्ति).

18 After 18^{ab}, N T_1 G_3 ins.:

1203* यदा द्रष्टास्यर्जुनं वीर्यशालिनं
तदा स्वबुद्धिं प्रतिनिन्दितासि ।

[(L. 1) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ D_3 (by transp.) द्रष्टा यदा; D_1 यदा स्रष्टा; T_1 दृष्ट्वा ह्यथा. $K_{1.2}$ T_1 हि (for [अ]सि). K_3 B_4 Dc $D_{1-3.6}$ [अ]र्जुनेन प्रयु(K_3 $D_{2.3.6}$ °मु)क्तान्; T_1 [अ]र्जुनवीर्यशालिनः. $Ś_1$ वै सृजंतं; $K_{1.2.4}$ वीर(K_4 °र्य)शालिं (for वीर्यशालिनं). — (L. 2) T_1 स्वयुद्धं (for स्वबुद्धिं). K $D_{1-3.5}$ T_1 परि- (for प्रति-).]

— ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ सतनुत्र°. — ^{d}) K_3 B D (except $D_{1-3.5}$) G_3 मुहुरुद्वहंश्च; T_2 G_1 °रन्वहंश्च.

19 ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ D_5 संचरंतौ. T_2 $G_{1.2.4}$ हि दृष्ट्वा; M च दृष्ट्वा (for दिशश्च). — M om. 19^{cd}. — ^{c}) T_1 यदाजय्यौ (for अमर्षजं). T_1 G_4 वहंतौ (for वमन्तौ). — ^{d}) K_3 Dc_2 D_2 भृशं; K_4 $D_{1.3}$ परं; T_1 ध्रुवं (for चिरं). Dc_2 नाशम् (for तापम्). K_3 Dc_2 $D_{1.2}$ उपे(Dc_2 D_2 °पै)ष्यसि; K_4 [illegible]ष्यसे; $D_{3.5}$ T_1 उपेष्यसे. K_3 Dc_2 $D_{1.2.5}$ T_1 त्वम् (for ऽधम). $Ś_1$ K_1 दृष्ट्वा भृशं तापयसे नृपाधम;

C. 3. 15659 B. 3. 268. 21 K. 3. 269. 21 द्रष्टासि पार्थैः परिकृष्यमाणम् ॥ २०

न संभ्रमं गन्तुमहं हि शक्ष्ये
त्वया नृशंसेन विकृष्यमाणा ।
समागताहं हि कुरुप्रवीरैः
पुनर्वनं काम्यकमागता च ॥ २१

वैशंपायन उवाच ।

साताननुप्रेक्ष्य विशालनेत्रा
जिघृक्षमाणानवभर्त्सयन्ती ।
प्रोवाच मा मा स्पृशतेति भीता
धौम्यं प्रचुक्रोश पुरोहितं सा ॥ २२
जग्राह तामुत्तरवस्त्रदेशे
जयद्रथस्तं समवाक्षिपत्सा ।
तया समाक्षिप्ततनुः स पापः
पपात शाखीव निकृत्तमूलः ॥ २३
प्रगृह्यमाणा तु महाजवेन
मुहुर्विनिःश्वस्य च राजपुत्री ।
सा कृष्यमाणा रथमारुरोह
धौम्यस्य पादावभिवाद्य कृष्णा ॥ २४

धौम्य उवाच

नेयं शक्या त्वया नेतुमविजित्य महारथान् ।
धर्मं क्षत्रस्य पौराणमवेक्षस्व जयद्रथ ॥ २५
क्षुद्रं कृत्वा फलं पापं प्राप्स्यसि त्वमसंशयम् ।
आसाद्य पाण्डवान्वीरान्धर्मराजपुरोगमान् ॥ २६

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा ह्रियमाणां तां राजपुत्रीं यशस्विनीम् ।
अन्वगच्छत्तदा धौम्यः पदातिगणमध्यगः ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५२

T_2 $G_{1.2.4}$ दृष्ट्वा समंतादुपवेक्ष्य (G_2 °दभिवीक्ष्य)सेथ.

☞ For 20, 22*ab*, 23 and 24, cf. passage 307* of the Virāṭa-parvan (lines 1–7, 9–12).

20 *a*) K_3 D_4 T_2 $G_{1.2.4}$ यदा (for यथा). B_1 $D_{3.6}$ वाहं; G_4 चरन् (for चाहं). K $B_{3.4}$ $D_{1.3.5}$ नाभिचरे; Dc नाभिचरेत्. $B_{1.4}$ T_2 कदाचित्. — *c*) T_1 तेनास्य. — *d*) T $G_{1.2.4}$ द्रक्ष्यामि; M पश्यामि. B_1 D_2 परिक्लिश्यमाणं; M_2 °शुष्यमाणं.

21 *a*) D_3 कर्तुम् (for गन्तुम्). B_1 प्रसह्ये; B_4 हि शक्ये; Dc हि शक्या. — *d*) $B_{2.3}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 [अ]स्मि (for च).

22 B S (except G_3) om. the ref. — *a*) Ś$_1$ K $D_{2.3}$ (orig.).$_5$ अभिप्रेक्ष्य; T_1 G_1 M उपप्रे°; T_2 $G_{2.4}$ समुत्प्रे°. Ś$_1$ K_4 om. विशाल°; K_1 जिघृक्षमाणा; M_2 विशालनेत्रां. D_3 (by corr.) स तामभिप्रेक्ष्य विशालनेत्रां. — *b*) T_2 परि-; G_2 अपि; G_4 अभि- (for अव-). K सौवीरराजेन न भर्त्सं°; K_4 Dn_2 जिघृक्षमाणा न च भर्त्सं°; D_3 (by corr.) °माणो न च भर्त्सयंतीं. — *c*) Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ Dc $D_{2.3.5}$ उवाच (for प्रो°). D_2 मा मां. K_3 उवाच मा संस्पृशतीति मत्वा; T $G_{1.2.4}$ M पुरा ह्ययं मा (T_1 नराधमो मां; T_2 पुरा ह्यधर्मां; G_1 पुरा ह्यधर्मा) स्पृशतीति मत्वा. — *d*) D_3 च; S (except G_3) वै (for सा).

23 *a*) Ś$_1$ उत्तम° (for उत्तर°). — *b*) $K_{3.4}$ Dc_2 D_{1-3} सहसा°; T_2 $G_{2.4}$ स समा° (for समवा°). — *c*) D_3 समुत्क्षिप्ततनुः. G_4 पापी (for पापः).

24 *a*) M_2 महाजनेन. — *b*) Some MSS. विनिश्वस्य. Dc_2 T_1 तु (for च). — *c*) K_3 Dc D_2 विकृष्य°; T_2 $G_{2.4}$ M साकृष्य°. — *d*) D_2 सा धौम्य- (for धौम्यस्य). Ś$_1$ K_2 [अ]भिनंद्य; $K_{1.4}$ $D_{1.3}$ [अ]भिवंद्य.

25 *a*) T_1 बलान् (for त्वया). $G_{2.4}$ [आ]दातुम्; M_2 जेतुम् (for नेतुम्). — *b*) D_3 अभिजित्य; T_2 M_2 अवजित्य; $G_{1.2.4}$ अवमत्य. — *c*) Ś$_1$ क्षत्रधर्मस्य; T_1 तत्र धर्मं न; $G_{2.4}$ धर्मं क्षत्रस्य. T G_1 पौराणाम्.

26 *a*) Ś$_1$ K_2 फले; K_1 बले (for फलं). B_1 D_3 पाप. S (except T_1 G_3) क्षुद्रं खलु नृशंसात्मन्. — *b*) B Dc_1 Dn $D_{4.6}$ G_3 transp. प्राप्स्यसि and त्वं. K_4 B D (except Dc_2 D_1) G_3 न संशयः; T असंशयः.

Colophon. — *Major parvan:* Ś$_1$ $K_{1.2}$ Dn_2 $G_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* Ś$_1$ $K_{1.3.4}$ B Dc Dn_1. n_3 D_{1-6} T_1 G_3 M_2 द्रौपदीप्रमाथ. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 266 (Dn_3 267); D_1 268; T_1 G_4 M (M_2 *inf. lin.*) 256 (M_2 orig. 258); T_2 G_1 253; G_2 255. — *Śloka no.:* Dn D_1 28.

२५३

वैशंपायन उवाच ।
ततो दिशः संप्रविहृत्य पार्था
मृगान्वराहान्महिषांश्च हत्वा ।
धनुर्धराः श्रेष्ठतमाः पृथिव्यां
पृथक्चरन्तः सहिता बभूवुः ॥ १
ततो मृगव्यालगणानुकीर्णं
महावनं तद्विहगोपघुष्टम् ।
भ्रातॄंश्च तानभ्यवदद्युधिष्ठिरः
श्रुत्वा गिरो व्याहरतां मृगाणाम् ॥ २
आदित्यदीप्तां दिशमभ्युपेत्य
मृगद्विजाः क्रूरमिमे वदन्ति ।
आयासमुग्रं प्रतिवेदयन्तो
महाहवं शत्रुभिर्वाव्यमानम् ॥ ३
क्षिप्रं निवर्तध्वमलं मृगैर्नो
मनो हि मे दूयति दह्यते च
बुद्धिं समाच्छाद्य च मे समन्यु-
रुद्धूयते प्राणपतिः शरीरे ॥ ४
सरः सुपर्णेन हृतोरगं यथा
राष्ट्रं यथाराजकमात्तलक्ष्मि ।
एवंविधं मे प्रतिभाति काम्यकं
शौण्डैर्यथा पीतरसश्च कुम्भः ॥ ५
ते सैन्धवैरत्यनिलौघवेगै-
र्महाजवैर्वाजिभिरुह्यमानाः ।
युक्तैर्बृहद्भिः सुरथैर्नृवीरा-
स्तदाश्रमायाभिमुखा बभूवुः ॥ ६
तेषां तु गोमायुरनल्पघोषो
निवर्ततां वाममुपेत्य पार्श्वम् ।
प्रव्याहरत्तं प्रविमृश्य राजा
प्रोवाच भीमं च धनंजयं च ॥ ७
यथा वदत्येष विहीनयोनिः C. 3. 15674 B. 3. 269. 8 K. 3. 270. 8

---

1 ^{a}) $K_{3.4}$ $D_{1.3}$ संपरिहृ(K_3 °कृ)त्य; T $G_{1.2.4}$ संपरिवृत्य; M संपरिसृत्य. M_2 पांडवा (for पार्था). — ^{c}) B_1 D_1 G_1 श्रेष्ठतराः. — ^{d}) K_3 D_1 सह सं- (for सहिता).

2 ^{a}) K $D_{1.3.5}$ °गजा° ; T_1 °मृगा° ; $G_{1.2.4}$ M °जना° (for °गणा°). — ^{b}) K_4 D_3 T_2 G_1 महद्वनं. D_1 T_1 G_1 °जुष्टं (for °घुष्टम्). — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ त्वरन्; $K_{3.4}$ G_1 M_2 चरन्; $D_{1.3}$ चरंतो (for च तान्). Dc D_2 न्यवदद्; T_1 M_2 अभ्यवदन्. — ^{d}) T_2 वचो (for गिरो).

3 K_3 om. 3. — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ आदीप्तदीप्तां; K_4 D_3 आदित्यजुष्टां. T_1 अभ्युपेता; M_1 अभ्युपेतुर्. — ^{b}) B Dn $D_{4.6}$ T_2 मृगा (for मृग-). — ^{c}) M_2 यथा समग्रं (for आयासमुग्रं). $Ś_1$ °वेदयंते; $K_{1.2}$ B_2 °वेदयंति. — ^{d}) $Ś_1$ महाहवे; B D (except $D_{1.3.5}$) °वनं; T $G_{1.2.4}$ °भयं; G_3 Cnp °धनं. $Ś_1$ $K_{1.2}$ बाध° ; K_4 D_3 चाव° ; B Dc Dn $D_{2.4-6}$ G_3 बाध्य° ; D_1 आह्वमाने; G_1 वध्य° (for वाव°).

4 ^{a}) $Ś_1$ विलंबैर्; K_1 मनो हि (for मृगैर्नो). — ^{b}) K_1 मृगैश्च (for मनो हि). $Ś_1$ K_4 D_3 दह्यति; $K_{2.3}$ B_{2-4} Dc $D_{1.2.6}$ T_2 $G_{1.3}$ M_1 दूयते; B_1 T_1 दह्यते; G_2 ग्लायते; G_4 ग्लायति (for दूयति). $Ś_1$ K_4 B_1 D_3 $G_{2.4}$ दूयते; T_1 द्रुह्यते (for दह्यते). — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ D_3 समासाद्य; K_3 °स्थाय (for °च्छाद्य). — ^{d}) T_2 G_1 उद्ध्यायते; $G_{2.4}$ आधूयते. $Ś_1$ प्राणमतिः; B_1 °मिमं (for °पतिः).

5 ^{a}) $G_{2.4}$ हृतोरगेंद्रं (for हृतोरगं यथा). — ^{b}) T_1 राज्यं यथा राजसमाप्तलक्ष्मः (sic); T_2 $G_{1.2.4}$ M अ(M ह्य)-राजकं राष्ट्रमिवेह शांतं. — ^{d}) D_5 °रसं च कुंडं; S (except T_1 G_3) °सुरश्च कुंभः.

6 ^{a}) $Ś_1$ K T_2 तैः (for ते). B_{2-4} Dn $D_{4.6}$ G_3 अत्य-निलोग्रवेगैर्; Dc D_2 अत्यनिलौघवर्णैर्; T_2 $G_{1.2.4}$ अघ्र्यनि-लोद्ध(G_2 °लार्थ- ; G_4 °लोत्थ)वेगैर्. — ^{b}) $K_{3.4}$ D_3 S (except G_3) महाबलैर्. — ^{c}) K_4 $B_{1.4}$ D_3 महद्भिः (for बृहद्भिः). B_1 पुरुषै° ; T_2 स्वरथै° ; $G_{1.2.4}$ सरथै° .

7 ^{a}) K_4 T_1 च (for तु). K_1 °तेजा (for °घोषो). — ^{b}) $K_{3.4}$ T_1 निवर्त्स्यंतां. — K_3 om. (hapl.) 7^{c}–8^{b}. — ^{c}) K_1 B_1 T_1 G_4 प्रव्याहरंतं; D_3 प्रत्याहरत्तं. B_{2-4} Dc Dn $D_{1.2.4-6}$ T_2 $G_{2.3}$ M तत् (for तं). A few MSS. °मृष्य.

C. 3. 15674
B. 3. 269. 8
K. 3. 270. 8

शालावृको वाममुपेत्य पार्श्वम् ।
सुव्यक्तमस्मानवमन्य पापैः
कृतोऽभिमर्दः कुरुभिः प्रसह्य ॥ ८
इत्येव ते तद्वनमाविशन्तो
महत्यरण्ये मृगयां चरित्वा ।
बालामपश्यन्त तदा रुदन्तीं
धात्रेयिकां प्रेष्यवधूं प्रियायाः ॥ ९
तामिन्द्रसेनस्त्वरितोऽभिसृत्य
रथादवप्लुत्य ततोऽभ्यधावत् ।
प्रोवाच चैनां वचनं नरेन्द्र
धात्रेयिकामार्ततरस्तदानीम् ॥ १०
किं रोदिषि त्वं पतिता धरण्यां
किं ते मुखं शुष्यति दीनवर्णम् ।
कच्चिन्न पापैः सुनृशंसकृद्भिः
प्रमाथिता द्रौपदी राजपुत्री ।
अनिन्द्यरूपा सुविशालनेत्रा
शरीरतुल्या कुरुपुंगवानाम् ॥ ११
यद्येव देवी पृथिवीं प्रविष्टा
दिवं प्रपन्नाप्यथ वा समुद्रम् ।
तस्या गमिष्यन्ति पदं हि पार्था-
स्तथा हि संतप्यति धर्मराजः ॥ १२
को हीदृशानामरिमर्दनानां
क्लेशक्षमाणामपराजितानाम् ।
प्राणैः समामिष्टतमां जिहीर्षे-
दनुत्तमं रत्नमिव प्रमूढः ।
न बुध्यते नाथवतीमिहाद्य
बहिश्चरं हृदयं पाण्डवानाम् ॥ १३
कस्याद्य कायं प्रतिभिद्य घोरा
महीं प्रवेक्ष्यन्ति शिताः शराग्र्याः ।
मा त्वं शुचस्तां प्रति भीरु विद्धि

8 K$_3$ om. 8^{ab} (cf. v.l. 7). — ^{a}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ विहीनहानिः; D$_{3.5}$ T$_2$ G$_{1.2}$ M निहीनयोनिः. — ^{b}) T$_1$ सृगालको; T$_2$ G$_{1.2.4}$ M सालावृको. B$_{2.4}$ पार्थं (for पार्श्वम्). — ^{c}) T G$_{1.2.4}$ M$_1$ परिभूय; M$_2$ अभिभूय (for अवमन्य). — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ D$_{1.3}$ कृतो विमर्दः; K$_{3.4}$ Dc$_2$ D$_{2.5}$ T$_2$ G$_{1.2.4}$ M कृतोवमर्दः; T$_1$ कृतोवमानः.

9 ^{a}) S (except G$_3$) एत्याथ (for इत्येव). K$_3$ आविशंत्यो; T$_1$ आचरंतो. — ^{b}) G$_2$ दहत्यरण्ये. — K$_3$ om. (hapl.) 9^d–10^c. — ^{d}) K$_{3.4}$ D$_{1.3}$ G$_1$ M$_2$ प्रेक्ष्य; G$_4$ वीक्ष्य (for प्रेष्य-). T$_1$ धात्रीं तदा प्राणसमां प्रियां तां.

10 K$_3$ om. 10^{abc} (cf. v.l. 9). — ^{a}) K$_1$ G$_1$ °तो विसृत्य; G$_{2.4}$ °तोपसृत्य. — ^{d}) Dn$_1$. n$_2$ Cn अंति°; Cnp as in text.

11 ^{a}) Ś$_1$ K$_2$ धरिञ्यां; K$_{1.3.4}$ D$_{1-3.5}$ धरिण्यां. — ^{b}) T$_2$ G$_{1.2.4}$ त्वन्- (for ते). K$_{3.4}$ D$_3$ (m as in text) दीनकंठं. — After 11^{ab}, S ins.:

1204* गतेष्वरण्यं हि सुतेषु पाण्डोः
क्वचित्परैर्नापकृतं वनेऽस्मिन् ।
पर्याकुला सा तु समीक्ष्य सूत-
मभ्यापतन्तं द्रुतमिन्द्रसेनम् ।
उरो घ्नती कष्टतरं तदानी-
मुच्चैः प्रचुक्रोश हतेति देवी ।

[(L. 4) T$_1$ M$_1$ समा° (for अभ्या°). — (L. 5) T$_1$ क्लिष्टतरं. — (L. 6) T$_1$ M$_1$ प्रचक्रंद (for प्रचुक्रोश).]
— S (except G$_3$) om. 11^{cd}. — Before 11^{ef}, S ins. इंद्रसेनः. — ^{e}) K$_3$ B D (except D$_{1.3.5}$) अचिंत्य° (for अनिन्द्य°). — After 11, D$_{1.3}$ ins.:

1205* पतिव्रता सत्यसंधा तथैव
क्व सा नीता केन वा शंस तथ्यम् ।;

while S (except G$_3$) ins.:

1206* केनात्मनाशाय वदापनीता
छिद्रं समासाद्य नरेन्द्रपत्नी ।

[(L. 1) T$_1$ हतो°; G$_4$ विदो°; M पथा° (for वदा°). — (L. 2) T$_2$ रंध्रं (for छिद्रं). T$_1$ M$_1$ नरेंद्रपुत्री.]

12 ^{a}) S (except G$_3$) यदीह (for यद्येव). Dc Dn D$_{4.5}$ T देवीं. D$_1$ यदाप्यसौ पृथिवीं संप्रविष्टा. — ^{b}) T$_1$ प्रपन्नां. T$_1$ यदि वा; T$_2$ G$_{1.4}$ M ह्यथ वा. — ^{c}) K$_3$ पथं; B$_2$ D$_6$ पदे (for पदं). S (except G$_3$) पदं गमिष्यंति हि तस्य (T$_1$ M$_1$ तत्र) पार्थास्. — ^{d}) B Dc$_1$ Dn D$_{4.6}$ G$_3$ यथा (for तथा). N (except Ś$_1$ D$_1$) G$_3$ धर्मपुत्रः.

13 ^{a}) Ś$_1$ माद्दृ° (for हीदृ°). B$_1$ नरपुंगवानां (for अरिमर्द°). — ^{b}) K$_{1.2}$ B Dn D$_{4-6}$ °क्षमानाम्. — ^{c}) T$_1$ जिहीर्षुर्. — ^{d}) T$_1$ इव प्रमूढं; T$_2$ इव प्रमूष्मान् (sic); G$_{1.2.4}$ इव प्रमूषुः; M इवामुमूर्षुः.

14 ^{a}) K$_{3.4}$ D$_{1.3.5}$ T$_2$ G$_{1.2.4}$ प्रविभिद्य; T$_1$ प्रवि-

यथाद्य कृष्णा पुनरेष्यतीति ।
निहत्य सर्वान्द्विषतः समग्रा-
न्पार्थाः समेष्यन्त्यथ याज्ञसेन्या ॥ १४
अथाब्रवीच्चारुमुखं प्रमृज्य
धात्रेयिका सारथिमिन्द्रसेनम् ।
जयद्रथेनापहृता प्रमथ्य
पञ्चेन्द्रकल्पान्परिभूय कृष्णा ॥ १५
तिष्ठन्ति वर्त्मानि नवान्यमूनि
वृक्षाश्च न म्लान्ति तथैव भग्नाः ।
आवर्तयध्वं ह्यनुयात शीघ्रं
नदूरयातैव हि राजपुत्री ॥ १६
संनह्यध्वं सर्व एवेन्द्रकल्पा
महान्ति चारूणि च दंशनानि
गृह्णीत चापानि महाधनानि
शरांश्च शीघ्रं पदवीं व्रजध्वम् ॥ १७
पुरा हि निर्भर्त्सनदण्डमोहिता
प्रमूढचित्ता वदनेन शुष्यता ।
ददाति कस्मैचिदनर्हते तनुं
वराज्यपूर्णामिव भस्मनि स्रुचम् ॥ १८
पुरा तुषाग्नाविव हूयते हविः
पुरा श्मशाने स्रगिवापविध्यते ।
पुरा च सोमोऽध्वरगोऽवलिह्यते
शुना यथा विप्रजने प्रमोहिते
महत्यरण्ये मृगयां चरित्वा
पुरा शृगालो नलिनीं विगाहते ॥ १९
मा वः प्रियायाः सुनसं सुलोचनं C. 3. 15683 B. 3. 269. 22 K. 3. 270. 25

शंति; M_1 प्रतिपद्य; M_2 प्रतिबिभ्य. G_2 घोरं; M_1 बाणा; M_3 बाला (for घोरा). $Ś_1$ $K_{1.2}$ आच्छाद्य कामं प्रविविश्य घोरा. — ^{b}) G_1 अभि- (for महीं). K_4 प्रविष्यंति (sic). M सुपुंखाः (for शराड्याः). — ^{d}) $G_{1.2.4}$ यथा च (for यथाद्य). — ^{e}) Dc D_2 द्विषतान्. $Ś_1$ $K_{1.2}$ समेताः; $K_{3.4}$ Dc $D_{1-3.5}$ समेतान्; B_1 T_1 समग्राः; M ससैन्यान्.

15 ^{a}) B_2 चाश्रुमुखी; T_2 $G_{1.2.4}$ सा तु मुखं; G_3 साश्रुमुखं. K_3 Dn_2 विमृष्य; $B_{1.3}$ विसृज्य; $B_{2.4}$ Dc_1 Dn_1. n_3 D_4 विमृश्य; Dc_2 D_6 T_2 G_3 विमृज्य; D_1 प्रमृष्य. — Before 15^{cd}, $G_{1.2}$ ins. धात्रेयिका; G_4 धात्री. — ^{c}) K_4 D_3 °नोपहृतां; D_1 °नापहृतां. K_1 प्रमाथ्य; K_3 D_3 प्रपश्य. — ^{d}) K_4 D_3 G_1 कृष्णां; D_1 पार्थान्.

16 ^{a}) $Ś_1$ K_1 तिष्ठंत्यवर्त्मानि. K_1 B_3 वनानि; K_4 D_3 बहूनि; G_1 पद्मानि; G_2 चर्माणि (for नवानि). — ^{b}) S (except G_3) द्रुमा° (for वृक्षा°). B_1 नश्यंति; Dc D_2 लंबंति; T_1 नम्राश्च; T_2 $G_{1.4}$ न ग्लांति. D_1 म्लायंति वृक्षाश्च तथातिभग्नाः. — ^{c}) $Ś_1$ K Dc $D_{1-3.5}$ अनुयात; T_2 $G_{1.2.4}$ ह्यनुयांतु. — ^{d}) $Ś_1$ अदूर°; T_2 $G_{1.2.4}$ न दूरयातेव. Dc D_2 ह (for हि).

17 ^{b}) Dc D_1 दंशितानि; T_2 $G_{1.2.4}$ दंसितानि. T_1 महांति दारूणि वतंसितानि (sic); M_1 महार्हरूपाणि च दंसनानि. — ^{c}) $K_{2.3}$ B_3 Dc $D_{2.3}$ गृहीत. $Ś_1$ $K_{1.2}$ ससाधनानि; B_1 शरांश्च शीघ्रं; G_1 महायुधानि (for °धनानि). — ^{d}) $Ś_1$ प्रपध्वं; K_1 प्रवृत्तं; K_2 पतध्वं; K_3 B_{2-4} Dc Dn $D_{2.4-6}$ G_3 M चरध्वं; D_1 प्रपद्य (for व्रजध्वम्). B_1 बध्नीत तूणौ पदवीं च लब्धं.

In $Ś_1$, the portion from भस्मनि (in 18^{d}) up to the *end* of this parvan is lost on missing fol.; the MS. is almost entirely ignored in the sequel.

18 ^{a}) K_4 °दंडताडिता. — ^{b}) Dc_1 Dn $D_{4.6}$ G_3 प्रमोहचित्ता; Dc_2 प्रमूढचेता. T_2 $G_{1.2.4}$ शुष्यति. — ^{d}) $B_{1.3.4}$ श्रुतं; Dc T_1 $G_{1.2}$ स्रुवं (for स्रुचम्).

19 ^{b}) $K_{3.4}$ $D_{2.3}$ स्मशाने. K_3 स्रगिवावविध्यते; B_1 M_1 °वोपदृश्यते; Dc D_2 °वोपविध्यते; $G_{1.4}$ °वावबध्यते. — ^{c}) $K_{1.2}$ पुरे च; T_1 पुरा हि. S (except G_3) °ध्वरजो. K $D_{1.3.5}$ T_2 $G_{2.4}$ विलुप्य (K_4 °प्यते); T_1 विलिह्य; G_1 विलिप्य; M_1 विलिह्यते. — ^{d}) Dc $D_{2.5}$ S (except G_3) विमो° (for प्रमो°). — After 19^{cd}, T_1 ins.:

1207* पुरा हि पार्थाश्च हतौ च कापिलम्
प्रसिच्यते क्षीरधारा यतध्वम् ।

— ^{e}) $D_{3.5}$ गतानां (for चरित्वा). — ^{f}) K_1 S सृगालो. B_3 प्रगाहते. — After 19, Dc_1 D_{1-3} ins.:

1208* श्रुतिं च सम्यक्प्रकृतिं महाध्वरे
ग्राम्यो जनो यद्वदसौ न नाशयेत् ।;

while S (except G_3) ins.:

1209* पुरा हि मन्त्राहुतिपूजितायां
हुताग्निवेद्यां बलिभुङ्ग निलीयते

20 ^{b}) $K_{1.2}$ B_1 Dc $D_{1.2.5}$ °प्रभाभं; K_3 °प्रभं तद्; K_4 D_3 °प्रभासं. B_4 T_2 $G_{1.2.4}$ M चंद्रप्रभं वदनं तत्पुरस्तात् (B_4 °नं सुप्रसन्नं). — K_1 om. 20^{cd}. — ^{c}) K_4 पश्चाच्छुभं;

C. 3. 15688
B. 3. 269. 22
K. 3. 270. 25

चन्द्रप्रभाच्छं वदनं प्रसन्नम् ।
स्पृश्याच्छुभं कश्चिदकृत्यकारी
श्वा वै पुरोडाशमिवोपयुञ्जीत् ।
एतानि वर्त्मान्यनुयात शीघ्रं
मा वः कालः क्षिप्रमिहात्यगाद्वै ॥ २०

युधिष्ठिर उवाच ।

भद्रे तूष्णीमास्स्व नियच्छ वाचं
मास्मत्सकाशे परुषाण्यवोचः ।
राजानो वा यदि वा राजपुत्रा
बलेन मत्ता वञ्चनां प्राप्नुवन्ति ॥ २१

वैशंपायन उवाच ।

एतावदुक्त्वा प्रययुर्हि शीघ्रं
तान्येव वर्त्मान्यनुवर्तमानाः ।
मुहुर्मुहुर्व्यालवदुच्छ्वसन्तो
ज्यां विक्षिपन्तश्च महाधनुर्भ्यः ॥ २२
ततोऽपश्यंस्तस्य सैन्यस्य रेणु-
मुद्धूतं वै वाजिखुरप्रणुन्नम् ।
पदातीनां मध्यगतं च धौम्यं
विक्रोशन्तं भीममभिद्रवेति ॥ २३
ते सान्त्व्य धौम्यं परिदीनसत्त्वाः
सुखं भवानेत्विति राजपुत्राः ।
श्येना यथैवामिषसंप्रयुक्ता
जवेन तत्सैन्यमथाभ्यधावन् ॥ २४
तेषां महेन्द्रोपमविक्रमाणां
संरब्धानां धर्षणाद्याज्ञसेन्याः ।
क्रोधः प्रजज्वाल जयद्रथं च
दृष्ट्वा प्रियां तस्य रथे स्थितां च ॥ २५
प्रचुक्रुशुश्चाप्यथ सिन्धुराजं
वृकोदरश्चैव धनंजयश्च ।
यमौ च राजा च महाधनुर्धरा-
स्ततो दिशः संमुमुहुः परेषाम् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५३ ॥

$D_{1.3}$ स्पृशेच्छुभं; T_2 $G_{1.2.4}$ रागान्वितः; M रागान्नरः. — [d]) K_2 इवोपयोक्ष्य; K_3 D_5 T_2 °पयोक्षीत्; K_4 D_1 °पयुंज्यात्; B Dc Dn $D_{2.4.6}$ G_3 इवाध्वरस्थं; D_3 इवोपयुज्यते; G_3 °पभोक्ष्येत्. — [e]) T_1 G_1 वाक्यानि; M_2 वर्णानि (for वर्त्मानि). T_2 $G_{1.2.4}$ [अ]नुयांतु (for °यात). T_2 $G_{2.4}$ मा वः (for शीघ्रं). — [f]) T_2 $G_{2.4}$ कालः प्रति- (for मा वः कालः). M दीर्घं (for क्षिप्रम्). $K_{3.4}$ इहातिगाद्वै; M_2 इहात्ययाद्वै. — After 20, K_4 Dc_2 D_{1-3} ins.:

1210* शीघ्रं प्रधावध्वमितो नरेन्द्रो
　　यावन्न दूरं व्रजतीति पापः ।;

while S (except G_3) ins.:

1211* प्रत्याहरध्वं द्विषतां सकाशा-
　　ल्लक्ष्मीमिव स्वां दयितां नृसिंहाः ।

21 T_1 G_4 om. the ref. — [a]) $K_{1.2}$ तूर्णमाशु; $B_{2.4}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 प्रतिक्राम (for तूष्णीमास्स्व). T_1 भद्रे प्रतीपं विनयाच्च वाचं. — [b]) $K_{1.4}$ M_1 वाचः (for [अ]वोचः). — [d]) G_1 बलेन युक्ताः. $G_{1.2.4}$ पंचतामाप्नु° (for वञ्चनां प्राप्नु°).

22 [c]) B_1 मुहुर्मुहुर्व्यालवनं विशंतो. — [d]) $B_{2.4}$ Dc_2 Dn_2 D_2 T_1 G_3 ज्या (for ज्यां). B_2 उत्क्षि° (for विक्षि°). T_1 महाधनुर्भृतः.

23 [a]) B_4 ततोपश्यं रेणुसमुद्धृतं वै. — [b]) K_1 T $G_{1.2.4}$ M_2 उद्धूयंतं; B_2 समुद्धृतं; B_3 उद्धृतं वै; B_4 निपीडितं; M_1 आधूयंतं (for उद्धूतं वै). K_3 °खुरप्रपन्नं. — [c]) $K_{1.2}$ हि (for च). T_2 $G_{1.2.4}$ पदातिमध्ये विचरंतं च धौम्यं. — [d]) K_3 B_1 $D_{1.3.5}$ T_2 M_2 अभ्याद्रवेति; K_4 अभिद्रवंतं; G_1 अभ्यद्रवंतं. T_1 विक्रोशंतं भीम भीमाद्रवेति; T_2 $G_{2.4}$ विक्रोशंतं भीम पार्थेत्यभीक्ष्णं.

24 [a]) $K_{1.2.4}$ B_2 (m as in text) $D_{1.3}$ धौम्यं परिदीनसत्वं; T_2 $G_{1.2.4}$ M तं धौ(G_2 M_2 तद्धौ)म्यमदीनसत्वाः. — [b]) $G_{2.4}$ सुखी भवानस्त्विति राज°. — [c]) K_1 Dc D_2 S (except G_3 M_2) °संप्रसक्ता.

25 [c]) T_2 $G_{1.2.4}$ M_1 कोपः (for क्रोधः). $K_{3.4}$ D_3 तु (for च). — [d]) T_1 स्थितां (for प्रियां). M_1 चास्य (for तस्य). K_4 $G_{1.2.4}$ M_2 रथस्थितां; T_1 रथे प्रियां.

26 [a]) M [अ]भि (for [अ]पि). — [c]) B_2 T_2 $G_{1.2.4}$ M धनुर्धरास्तदा (B_2 °तो). — [d]) B_2 दिशो (for ततो) G_2 संप्रमुहुः. M_2 परेतरां.

२५४

वैशंपायन उवाच ।

ततो घोरतरः शब्दो वने समभवत्तदा ।
भीमसेनार्जुनौ दृष्ट्वा क्षत्रियाणाममर्षिणाम् ॥ १

तेषां ध्वजाग्राण्यभिवीक्ष्य राजा
स्वयं दुरात्मा कुरुपुंगवानाम् ।
जयद्रथो याज्ञसेनीमुवाच
रथे स्थितां भानुमतीं हतौजाः ॥ २

आयान्तीमे पञ्च रथा महान्तो
मन्ये च कृष्णे पतयस्तवैते ।
सा जानती ख्यापय नः सुकेशि
परं परं पाण्डवानां रथस्थम् ॥ ३

द्रौपद्युवाच ।

किं ते ज्ञातैर्मूढ महाधनुर्धरै-
रनायुष्यं कर्म कृत्वातिघोरम् ।
एते वीराः पतयो मे समेता
न वः शेषः कश्चिदिहास्ति युद्धे ॥ ४

आख्यातव्यं त्वेव सर्वं
मया तुभ्यं पृष्टया धर्म एषः ।
न मे व्यथा विद्यते त्वद्भयं वा
संपश्यन्त्याः सानुजं धर्मराजम् ॥ ५

यस्य ध्वजाग्रे नदतो मृदङ्गौ
नन्दोपनन्दौ मधुरौ युक्तरूपौ ।
एतं स्वधर्मार्थविनिश्चयज्ञं
सदा जनाः कृत्यवन्तोऽनुयान्ति ॥ ६

य एष जाम्बूनदशुद्धगौरः
प्रचण्डघोणस्तनुरायताक्षः ।
एतं कुरुश्रेष्ठतमं वदन्ति
युधिष्ठिरं धर्मसुतं पतिं मे ॥ ७　C. 3. 15701 B. 3. 270. 7 K. 3. 271. 7

Colophon om. in $B_{1.3}$. — *Major parvan*: $K_{1.2}$ Dn_2 $G_{2.4}$ आरण्य; G_1 श्रीमदारण्य. — *Sub-parvan*: K $B_{2.4}$ Dc Dn_3 D_{1-6} T_1 G_3 M_1 द्रौपदीप्रमाथ; Dn_1 द्रौपद्याः प्रमाथ. — *Adhy. name*: M पांडवानुगमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn_2 267; Dn_3 268; D_1 269; T G_4 M (M_2 *inf. lin.*) 257 (M_2 orig. 259); G_1 254; G_2 256. — *Śloka no.*: $Dn_{1.}$ n_2 28; Dn_3 29; D_1 30.

254

1 ^{d}) K_3 अमर्षणं; D_1 मनीषिणां; T_1 अमर्षिणौ; G_4 महर्षिणां.

2 K_1 om. 2^{ab}. — ^{a}) K_3 D_2 ध्वजाग्र्याणि; G_1 ध्वजाग्रान्. T_1 राजन्. — ^{b}) $Dn_{2.}$ n_3 स्मयन् (for स्वयं). M_2 कुरुपांडवानां. — ^{d}) G_1 M स्थितो (for स्थितां). B_4 कांतिमतीं; G_4 भर्तृमतीं. K_1 B M हृ(B_1 त)तौजाः; K_4 महौजाः; T_1 विहस्य.

3 ^{a}) K_1 आयातेमे. T $G_{1.2.4}$ ते (for [इ]मे). — ^{b}) K_3 तथैते; K_4 तवेति; S (except G_3) तवेमे. — ^{c}) = var. 3. 249. 13^c. K_1 मा जानतां; T_2 सेमानिति; G_4 संजानती. — ^{d}) D_3 परस्परां; T_1 परावरं; $G_{1.2.4}$ परंपरां (for परं परं). D_3 T G_1 रथस्था; G_2 रथस्थां; G_4 रथानां.

4 ^{a}) $G_{1.3.4}$ M_1 तैर् (for ते). — ^{b}) K_1 अनायोध्यं; B_2 अमानुषं. $K_{1.3.4}$ Dc D_2 कृत्वा सुघोरं (K_1 °षं). — ^{c}) M क्रुद्धा (for एते). Dc D_2 प्रियाः (for वीराः). — ^{d}) T_1 ते (for वः). $K_{3.4}$ Dc D_{1-3} G_4 शेषं. K_3 $D_{1.3}$ T_1 किंचिद्.

5 ^{a}) G_1 आख्याताया. K_4 चैव; T_2 $G_{1.2}$ तव; G_4 तच्च (for त्वेव). $K_{1.3.4}$ Dc_2 $D_{2.3}$ G_2 M_1 मुमूर्षो. — ^{b}) T_2 $G_{1.2.4}$ सर्वं (for तुभ्यं). — ^{c}) $K_{3.4}$ D_1 T_2 $G_{1.2.4}$ transp. विद्यते and त्वद्भयं. — ^{d}) K_4 संप्रेक्षंत्याः.

6 ^{a}) T_1 ध्वजाग्रौ. K_3 T $G_{2.4}$ नदतौ. K_1 मृदंगैर्; K_4 Dc_2 $D_{1.2}$ मृदंगो. — ^{b}) K_3 Dc $D_{1.2}$ मधुरं युक्तरूपौ; K_4 B_2 °रं सुरूपौ; S (except G_3) °रं सुयुक्तौ. — ^{c}) K_1 B_4 Dn_2 $D_{1.3}$ एवं; T_2 $G_{1.2.4}$ एनं (for एतं). K_3 T_1 सु-; M_1 स्म (for स्व-). — ^{d}) K_1 Dc D_2 कृतवंतो. T_1 सदा जनाः सत्यवंतो वदंति.

7 ^{a}) D_1 $G_{1.2.4}$ M_1 स (for य). — ^{b}) $K_{1.2}$ D_1 T_1 °घोर°; K_3 B_1 D_3 °घोष° (for °घोण°). — ^{c}) K_4 Dc_1 D_{1-3} T G_{2-4} एनं. — ^{d}) T_1 प्रियं (for पतिं).

C. 3. 15702
B. 3. 270. 8
K. 3. 271. 8

अप्येष शत्रोः शरणागतस्य
दद्यात्प्राणान्धर्मचारी नृवीरः ।
परैह्येनं मूढ जवेन भूतये
त्वमात्मनः प्राञ्जलिर्न्यस्तशस्त्रः ॥ ८
अथाप्येनं पश्यसि यं रथस्थं
महाभुजं शालमिव प्रवृद्धम् ।
संदष्टोष्ठं भ्रुकुटीसंहतभ्रुवं
वृकोदरो नाम पतिर्ममैषः ॥ ९
आजानेया बलिनः साधु दान्ता
महाबलाः शूरमुदावहन्ति ।
एतस्य कर्माण्यतिमानुषाणि
भीमेति शब्दोऽस्य गतः पृथिव्याम् ॥ १०
नास्यापराद्धाः शेषमिहाप्नुवन्ति
नाप्यस्य वैरं विस्मरते कदाचित् ।
वैरस्यान्तं संविधायोपयाति
पश्चाच्छान्तिं न च गच्छत्यतीव ॥ ११
मृदुर्वदान्यो धृतिमान्यशस्वी
जितेन्द्रियो वृद्धसेवी नृवीरः ।
भ्राता च शिष्यश्च युधिष्ठिरस्य
धनंजयो नाम पतिर्ममैषः ॥ १२
यो वै न कामान्न भयान्न लोभा-
त्त्यजेद्धर्मं न नृशंसं च कुर्यात् ।
स एष वैश्वानरतुल्यतेजाः
कुन्तीसुतः शत्रुसहः प्रमाथी ॥ १३
यः सर्वधर्मार्थविनिश्चयज्ञो
भयार्तानां भयहर्ता मनीषी ।
यस्योत्तमं रूपमाहुः पृथिव्यां
यं पाण्डवाः परिरक्षन्ति सर्वे ॥ १४
प्राणैर्गरीयांसमनुव्रतं वै
स एष वीरो नकुलः पतिर्मे ।

8 a) G1.4 शरणं गतस्य. — b) G1 प्राणं (for प्राणान्). — c) B1 Dc1 Dn1.n3 D4 G1 M2 परेह्येनं; B4 M1 परैह्यैनं; G2 पुरोहितं; G4 परो ह्येतं. T1 प्रेत्य ह्येनं मूढ भजस्व तूर्णं. — d) K1 D1 त्वमात्मना; B4 दुरात्मनः; T1 महात्मानं; G4 तवात्मानः.

9 a) K1 M अथाप्येतं. K3 पश्यसे. S (except G3) रथे स्थितं (for रथस्थं). — b) K1 महाबलं. K1 S (except T2 G3) साल° (for शाल°). K3 प्रविद्धं. — c) N (except D1) T G3 संदष्टौष्ठं. A few MSS. भृकुटी-. K1 °संनतभ्रूं; K3.4 D1 T2 °संहतभ्रुं; T1 °संहतभ्रुरं; M2 °संहतभ्रुवो.

10 M2 om. (hapl.) 10–12. — a) K1 आजानीया; K2 आजानया; D4 अजानेया. Dc बलिनां; T2 G1.2.4 वाजिनः. — b) K T1 M1 महाबलं; G4 महाजवाः. K1 शूरमुदाहरंति; T1 °तमं वहंति. — d) T G1.2.4 M1 ततः (for गतः).

11 M2 om. 11 (cf. v.l. 10). — a) D5 T2 G2 अपराधात्. K1.2 शेषमिहानुयांति; B1–3 D (except D1.5) G3 °मवाप्नुवंति. — b) B Dn D4.5 नायं; Dc D2.3.6 G3 नायं च (for नाप्यस्य). T G1.2.4 विस्मरंते. — c) K1.3.4 B1 Dc D2.3.6 T G1.4 संनिधा°. — d) T G1.2.4 M1 तत्तप्यतीह (for गच्छत्यतीव).

12 M2 om. 12 (cf. v.l. 10). — a) B Dn D4.6 G3 धनुर्धराग्र्यो (for मृदुर्वदान्यो). T G1.2.4 M1 मति° (for धृति°). K Dc D1.2.5 मनस्वी (for यशस्वी). — b) Dc D2 तथैव (for नृवीरः). — c) K1 श्रुता (for भ्राता).

13 a) K3.4 D1 G1.2.4 M1 नैव (for वै न). G1.2.4 कोपान्न (for कामा°). K3 B Dc D2 T1 कोपात्; G1.2.4 कामात्; M1 मोहात् (for लोभात्). T2 कदापि कोपान्न भिया न कामात्. — b) T1 धर्मं त्यजेन् (by transp.). Dc D1.2 G4 नानृशंस्यं; Dn2.n3 D3.4 G2.3 न नृशंस्यं. — d) B2.3 M माद्रीसुतः; D1 T1 कुंतीपुत्रः. B2 सहदेवः; Dc D2.5 शत्रुसंघ-; M1 शत्रुगण-.

14 After 14ab, S (except G3) ins.:

1212* बन्धुप्रियः शस्त्रभृतां वरिष्ठो
महाहवेष्वप्रतिवार्यवीर्यः ।

15 a) D1 प्राणैर्गरीयान्पांडवानां महात्मा; T G1.2.4 प्राणैर्गरीयान्समनुव्रतश्च. — After 15a, D1 ins.:

1213* शूरः कृतज्ञो दृढसौहृदश्च ।
महाहवे यश्च रिपुप्रमाथी.

— c) K4 खड्गवेधी; B1 संगयोधी. K3 B2 Dc D1 यः खड्गहस्तो लघुचित्रयोधी. — d) K1.3 B1 Dc2 D1 T1 G1.2 M मतो; K4 मानी; B4 T2 G4 मतौ च (for महांश्च). K B

यः खड्गयोधी लघुचित्रहस्तो
महांश्च धीमान्सहदेवोऽद्वितीयः ॥ १५
यस्याद्य कर्म द्रक्ष्यसे मूढसत्त्व
शतक्रतोर्वा दैत्यसेनासु संख्ये ।
शूरः कृतास्त्रो मतिमान्मनीषी
प्रियंकरो धर्मसुतस्य राज्ञः ॥ १६
य एष चन्द्रार्कसमानतेजा
जघन्यजः पाण्डवानां प्रियश्च ।
बुद्ध्या समो यस्य नरो न विद्यते
वक्ता तथा सत्सु विनिश्चयज्ञः ॥ १७
स एष शूरो नित्यममर्षणश्च
धीमान्प्राज्ञः सहदेवः पतिर्मे ।
त्यजेत्प्राणान्प्रविशेद्धव्यवाहं
न त्वेवैष व्याहरेद्धर्मबाह्यम् ।
सदा मनस्वी क्षत्रधर्मे निविष्टः
कुन्त्याः प्राणैरिष्टतमो नृवीरः ॥ १८
विशीर्यन्तीं नावमिवार्णवान्ते
रत्नाभिपूर्णां मकरस्य पृष्ठे ।
सेनां तवेमां हतसर्वयोधां
विक्षोभितां द्रक्ष्यसि पाण्डुपुत्रैः ॥ १९
इत्येते वै कथिताः पाण्डुपुत्रा
यांस्त्वं मोहादवमन्य प्रवृत्तः ।
यद्येतैस्त्वं मुच्यसेऽरिष्टदेहः
पुनर्जन्म प्राप्स्यसे जीव एव ॥ २०
वैशंपायन उवाच
ततः पार्थाः पञ्च पञ्चेन्द्रकल्पा-
स्त्यक्त्वा त्रस्तान्प्राञ्जलींस्तान्पदातीन् ।
रथानीकं शरवर्षान्धकारं
चक्रुः क्रुद्धाः सर्वतः संनिगृह्य ॥ २१ C. 3. 15715 B. 3. 270. 21 K. 3. 271. 22

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुःपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५४ ॥

Dc $D_{1.3.5.6}$ G_3 बलदेवो द्वि(K_1 B_4 °वाद् द्वि-; K_4 B_3 Dc_2 °वद्वि)तीयः.

16 [a]) D_5 M_1 तस्याद्य; T_2 $G_{2.4}$ यस्मात्; G_1 तस्मात्. D_1 द्रक्ष्यसि. Dc D_2 मूढभावः; G_4 °सत्त्वः. — [b]) K_4 om. वा. $K_{1.2}$ दैत्यसैन्यस्य; T_2 मन्यसे साधु; G_1 अद्य सेनासु; M_1 दैत्यसैन्येषु. $K_{1.2}$ मध्ये; T_1 G_4 M संखे; G_2 संघे. — [c]) K Dc_2 $D_{1.2.5}$ धृतिमान्. B D (except $D_{1.2.5}$) G_3 मनस्वी (for मनीषी). — [d]) T_2 धर्मराजस्य.

17 [a]) $K_{1.2.4}$ Dc_1 स एष; S (except G_3) हुताश-.

18 [a]) $G_{1.2.4}$ य एष. — [d]) K_4 न त्वैवेव; G_1 न त्वेष वै; M_2 न त्वैवैष. B_1 धर्मवाक्यं; $B_{3.4}$ °राज्यं. — [e]) $G_{1.2.4}$ मनीषी (for मनस्वी). G_2 सत्यधर्मे. $B_{2.3}$ Dn $D_{3.4.6}$ G_3 रतश्च (for निविष्टः).

19 [a]) K_3 G_2 विशीर्यंती; B_2 व्यशीर्यंतीं; B_4 विशीर्यंतीर्; T_1 वशीयतिर् (sic); G_4 M_2 विशीर्यंतीं. $K_{1.2.4}$ T_1 °र्णवांतरे (T_1 °रं). — [c]) K_{1-3} D_1 T_1 $G_{1.2}$ M तथेमां. — [d]) T_1 पश्यसि (for द्रक्ष्य°).

20 [a]) $K_{1.3.4}$ Dc_2 $D_{1.2}$ T_2 $G_{1.2.4}$ इत्येवं ते; T_1 इत्येवमेते; M इत्येते ते (for इत्येते वै). — [b]) T_1 $G_{1.4}$ M_1 अवमत्य. — [c]) B_{2-4} Dn $D_{3.4.6}$ G_3 यद्येतेभ्यो (for °तैस्त्वं). K_2 $B_{3.4}$ T_1 G_1 मुच्यते. K_2 T_2 [ऽ]निष्ट°. — [d]) K_{1-3} $B_{1.3}$ $D_{1.5}$ M_2 प्राप्स्यसि. K_2 जीव एषः; B_1 सत्यमेव; T G_1 M_2 जीवितं च; $G_{2.4}$ जीवनं च; M_1 जीवमानः.

21 D_5 $G_{1.2.4}$ M_2 om. the ref. — [b]) K_3 द्विजातीन् (for पदा°). — [c]) D (except $D_{1.3}$) यथानीकं. — [d]) D_1 संनिरुद्धाः; $G_{1.2.4}$ ते निगृह्य.

Colophon. — *Major parvan:* $K_{1.2}$ Dn_2 $G_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* $K_{1.3.4}$ B D G_3 M द्रौपदीप्रमाथ. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 268 (Dn_3 269); D_1 270; T G_4 M (M_2 *inf. lin.*) 258 (M_2 orig. 260); G_1 255; G_2 257. — *Śloka no.:* Dn_1. n_2 21; Dn_3 D_1 22.

255

1 [a]) T_2 $G_{1.2.4}$ M सं(G_1 आ)तिष्ठध्वं (for °ष्ठत). — [b]) $K_{1.3.4}$ Dc $D_{1.2.5}$ द्रुतं; $G_{1.2.4}$ M_2 तूष्णीं (for तूर्णं). K_2 द्रुवंति परि°; T_2 तूर्णं न परि°. — [c]) K_1 तस्मिन् (for इति). K_1 स; B_2 वै (for स्म). — [d]) K_1 D_5 सैनिकान् (for तान्नृपान्).

2 [a]) $B_{2.4}$ Dn D_{3-6} G_3 घोरतमः. — [d]) B_1 ससैन्यान्

२५५

C. 3. 15716
B. 3. 271. 1
K. 3. 272. 1

वैशंपायन उवाच ।
संतिष्ठत प्रहरत तूर्णं विपरिधावत ।
इति स्म सैन्धवो राजा चोदयामास तान्नृपान् ॥ १
ततो घोरतरः शब्दो रणे समभवत्तदा ।
भीमार्जुनयमान्दृष्ट्वा सैन्यानां सयुधिष्ठिरान् ॥ २
शिबिसिन्धुत्रिगर्तानां विषादश्चाप्यजायत ।
तान्दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्रान्व्याघ्रानिव बलोत्कटान् ॥ ३
मचित्रसमुत्सेधां सर्वशैक्यायसीं गदाम् ।
प्रगृह्याभ्यद्रवद्भीमः सैन्धवं कालचोदितम् ॥ ४
तदन्तरमथावृत्य कोटिकाश्योऽभ्यहारयत् ।
महता रथवंशेन परिवार्य वृकोदरम् ॥ ५
शक्तितोमरनाराचैर्वीरबाहुप्रचोदितैः ।
कीर्यमाणोऽपि बहुभिर्न स्म भीमोऽभ्यकम्पत
गजं तु सगजारोहं पदातींश्च चतुर्दश ।
जघान गदया भीमः सैन्धवध्वजिनीमुखे ॥ ७
पार्थः पञ्चशताञ्शूरान्पार्वतीयान्महारथान् ।
परीप्समानः सौवीरं जघान ध्वजिनीमुखे ॥ ८
राजा स्वयं सुवीराणां प्रवराणां प्रहारिणाम् ।
निमेषमात्रेण शतं जघान समरे तदा ॥ ९
ददृशे नकुलस्तत्र रथात्प्रस्कन्द्य खड्गधृक् ।
शिरांसि पादरक्षाणां बीजवत्प्रवपन्मुहुः ॥ १०
सहदेवस्तु संयाय रथेन गजयोधिनः ।
पातयामास नाराचैर्द्रुमेभ्य इव बर्हिणः ॥ ११
ततस्त्रिगर्तः सधनुरवतीर्य महारथात् ।
गदया चतुरो वाहान्राज्ञस्तस्य तदावधीत् ॥ १२
तमभ्याशगतं राजा पदातिं कुन्तिनन्दनः ।

(for सैन्यानां).

3 a) B Dn D_{3-6} G_3 शिबिसौवीरसिंधूनां. — b) K_3 B_1 D_1 चोपजायते; B_2 S (except G_3) समजायत. — c) K_4 तान्दृष्ट्वा पुरुषाञ्शूरान्. — d) Dn_2 अतीव च (for व्याघ्रानिव)! S (except G_3 M_2) मदो° (for बलो°).

4 a) D_1 हेमबिंदुसमु°; T_1 हेमबंधसमु°; T_2 $G_{1.2.4}$ हेमबिंदुं महोत्सेधां; M हेमबिंदुमयोत्सेधां. — b) $K_{1.3.4}$ $B_{1.3}$ D_3 S (except G_3) °सैक्या°. — c) G_1 प्राद्र° (for [अ]भ्यद्र°). — d) K D_1 सैंधवं काममोहितं.

5 a) T $G_{1.2.4}$ तदंतरं समासाद्य (T_1 °विश्य); M तयोरं(M_2 °तोनं)तरमासाद्य. — b) $K_{1.2}$ कोटिकाश्वो; $K_{3.4}$ B_1 Dn_1 $D_{1.4-6}$ °कास्यो; $B_{2.3}$ Dc $D_{2.3}$ °काख्यो. K_3 व्यदाहरत्; T_1 ह्यधारयत्; T_2 G_2 ह्यवा°; $G_{1.4}$ न्यवा°; M [ऽ]भ्यवा°. — c) K_4 महता शरवर्षेण.

6 a) B_2 यष्टि°. — d) K_1 D_1 स; K_4 G_1 च (for स्म). $K_{1.3}$ D_1 T_2 $G_{2.4}$ व्यकंपत; Dc D_2 व्यकंपयत्; T_1 G_1 M_1 [ऽ]प्यकंपत.

7 a) $K_{1.2}$ Dc_2 D_2 T_1 G_4 च (for तु). — b) $K_{1.3}$ D_1 पदातांश्च; Dc D_2 पादातांश्च. M_1 सहस्रशः (for चतुर्दश). — c) K_3 T $G_{1.2.4}$ वीरः (for भीमः). — d) D_5 सैंधवस्य महारणे.

8 $K_{1.2}$ om. (hapl.) 8. — a) K_4 पंचाशतं; B_1 पंचरथाञ्; M पंचशतं. B_2 T $G_{1.2.4}$ वीरान् (for शूरान्). — c) D_1 G_4 परीप्समानान्. K_4 Dc D_2 $G_{1.4}$ सौवीराञ्.

9 a) $K_{1.2}$ युधिष्ठिरः; $K_{3.4}$ Dc $D_{1.2}$ स्वयं राजा (by transp.). $K_{1.2}$ स (for सु-). — b) D_1 प्रवीराणां. B_1 महीभुजां (for प्रहा°). — d) D_5 शतं; T_2 तथा (for तदा). G_1 जघानाजौ युधिष्ठिरः.

10 a) T $G_{1.2.4}$ M नकुलोपि (T_2 $G_{2.4}$ °थ) तदा क्रुद्धो. — b) $K_{1.2.4}$ Dc $D_{1.2}$ T_1 G_2 M खड्गभृत्; K_3 °वित्; Dn_1 T_2 °धृत्. — c) B_2 (m as in text) शतानि (for शिरांसि). — d) B_1 T G_2 M प्रावपन्; G_1 प्रावपद्. G_1 भुवि (for मुहुः).

11 a) K_4 T_2 $G_{1.2.4}$ M संवार्य; B_2 °जघ्ने; Dc D_2 °प्राप्य; Dn_2 T_1 °धाय; D_1 °ग्रामे (for °याय). — b) K_1 शत° (for गज°).

12 a) K_3 B_3 $D_{1.3.5}$ M सु- (for स-). — b) $K_{1.3.4}$ D_1 रथोत्तमात् (for महारथात्). — c) D_2 वीरान् (for वाहान्). — d) K $D_{1.5}$ सर्वान् (for तस्य). T_1 राज्ञस्तस्यावधीत्पुनः.

13 a) K_1 D_3 अभ्याशे गतं; K_2 D_5 अभ्यासे गतं; $K_{3.4}$ B_3 Dc $D_{1.2.4}$ अभ्यास°; $G_{2.4}$ अथाभ्या°. — b) $B_{1.4}$

अर्धचन्द्रेण बाणेन विव्याधोरसि धर्मराट् ॥ १३
स भिन्नहृदयो वीरो वक्त्राच्छोणितमुद्वमन् ।
पपाताभिमुखः पार्थं छिन्नमूल इव द्रुमः ॥ १४
इन्द्रसेनद्वितीयस्तु रथात्प्रस्कन्द्य धर्मराट् ।
हताश्वः सहदेवस्य प्रतिपेदे महारथम् ॥ १५
नकुलं त्वभिसंधाय क्षेमंकरमहामुखौ
उभावुभयतस्तीक्ष्णैः शरवर्षैरवर्षताम् ॥ १६
तौ शरैरभिवर्षन्तौ जीमूताविव वार्षिकौ ।
एकैकेन विपाठेन जघ्ने माद्रवतीसुतः ॥ १७
त्रिगर्तराजः सुरथस्तस्याथ रथधूर्गतः ।
रथमाक्षेपयामास गजेन गजयानवित् ॥ १८
नकुलस्त्वपभीस्तस्माद्रथाच्चर्मासिपाणिमान् ।
उद्भ्रान्तं स्थानमास्थाय तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ १९
सुरथस्तं गजवरं वधाय नकुलस्य तु ।
प्रेषयामास सक्रोधमभ्युच्छ्रितकरं ततः ॥ २०
नकुलस्तस्य नागस्य समीपपरिवर्तिनः ।
सविषाणं भुजं मूले खड्गेन निरकृन्तत ॥ २१
स विनद्य महानादं गजः कङ्कणभूषणः ।
पतन्नवाक्शिरा भूमौ हस्त्यारोहानपोथयत् ॥ २२
स तत्कर्म महत्कृत्वा शूरो माद्रवतीसुतः ।
भीमसेनरथं प्राप्य शर्म लेभे महारथः ॥ २३
भीमस्त्वापततो राज्ञः कोटिकाश्यस्य संगरे ।
सूतस्य नुदतो वाहान्क्षुरेणापाहरच्छिरः ॥ २४
न बुबोध हतं सूतं स राजा बाहुशालिना । C. 3. 15740 B. 3. 271. 25 K. 3. 272. 25

Dc पदातिः. $K_{1.3.4}$ D_1 पांडु° (for कुन्ति°).

14 K_4 om. (hapl.) 14^a–15^b. — ^{a}) K_1 धीरो. — ^{b}) Dn_1. n_2 $D_{1.3}$ G_3 उद्वहन्. — ^{c}) K_3 B_4 [अ]भिमुखं. K_1 तस्य (for पार्थं). T_1 पपात सहसा भूमौ; T_2 $G_{2.4}$ °भिमुखं प्रासश्च. — ^{d}) = 4. 15. 9^d. M_2 जीर्ण° (for छिन्न°).

15 K_4 om. 15^{ab} (cf. v.l. 14). — ^{c}) T_1 अथास्य; T_2 हताश्वात्.

16 ^{a}) K_3 B_3 $D_{3.6}$ G_3 त्वभिसंयाय (K_3 D_3 both marg. *sec. m.* as in text); Dc_2 D_2 त्वभिसंप्राप्य; T $G_{1.2.4}$ चापि संवार्य; M त्वभिसंवार्य. — ^{b}) T_2 G_2 °सुमालवौ; $G_{1.2}$ °महामलौ. — ^{d}) $K_{1.2}$ अवाकिरत् (for अवर्षताम्).

17 ^{a}) B Dn $D_{3.4.6}$ G_3 तोमरैर्; Dc $D_{2.5}$ तौ शराव्. K_4 G_4 अभिवर्षंतां. — ^{b}) K_4 पार्थिवौ (for वार्षिकौ). — ^{c}) D_1 एकैकेनैव बाणेन.

18 M_2 om. (hapl.) 18^a–23^b. — ^{b}) $K_{1.4}$ B_1 D_5 T_1 G_4 गजधूर्गतः; T_2 गजयूथपः. D_1 तत्पार्श्वगजधूर्गतः. — ^{c}) G_4 आरोप° (for आक्षेप°). — ^{d}) T_2 °न गजयूथवत्.

19 M_2 om. 19 (cf. v.l. 18). — ^{a}) K_1 D_1 तमभीस्; M_1 त्वपतत् (for त्वपभीस्). — ^{b}) T_2 $G_{1.2.4}$ °खड्गधृक् (for °पाणिमान्). — ^{c}) K B_1 Dc $D_{1.2}$ S (except G_3) उद्भ्राम्य; B_4 उद्भ्रांतः. — ^{d}) 1. 179. 14^d; 181. 4^d: 4. 54. 13^d. Cf. Hopkins, *Great Epic*, App. A, No. 91 (p. 414).

20 M_2 om. 20 (cf. v.l. 18). — ^{a}) $K_{1.2}$ सुरथस्थं. — ^{b}) T_1 रथाय (for वधाय). K_4 B_1 G_1 च (for तु). — ^{c}) D_1 M_1 संक्रुद्धम्. — ^{d}) $K_{1.2}$ B_1 Dn $D_{4.5}$ G_1 अत्यु° (for अभ्यु°). G_1 तदा; M_1 तथा.

21 M_2 om. 21 (cf. v.l. 18). — ^{a}) K_3 B_1 राज्ञस्य (for नाग°). — ^{c}) D_1 परं (for भुजं). K_1 T_2 मूलं; K_4 मूलात्. — ^{d}) B_4 निकृतं ततः; T_1 विनिकृंतत.

22 M_2 om. 22 (cf. v.l. 18). — ^{b}) $K_{1.2}$ किंकिणि°; $K_{3.4}$ B_3 कंटक°; $B_{2.4}$ Dc Dn_1 $D_{1.2.5}$ M_1 कंकट°; T_1 कनक°; T_2 $G_{1.2.4}$ घंटावि° (for कङ्कण°). — ^{c}) T_1 पपाताथ (for पतन्नवाक्-). K D_1 राजन् (for भूमौ). — ^{d}) T_2 दंतमोहाद्; G_2 हस्तिगोपान्; G_4 हस्तमोहाद्; M_1 हस्त्यारोहम्.

23 M_2 om. 23^{ab} (cf. v.l. 18). — ^{a}) K_{2-4} Dc $D_{1.2.5}$ स तत्कृत्वा महत्कर्म. — ^{d}) B_3 परंतपः (for महा°).

24 ^{b}) $K_{1.2}$ कोटिकाश्वस्य; K_4 B_1 Dn $D_{1.4.5}$ °स्यस्य; B_{2-4} Dc $D_{2.3}$ °ख्यस्य; D_6 G_3 °ख्येन. B_1 Dc D_2 S (except G_3) संयुगे. — ^{c}) K_1 B_3 Dc_2 M तुदतो; K_3 B_1 T_1 $G_{1.2.4}$ तु ततो; B_4 नकुलो (for नुदतो). — ^{d}) K_1 शरेण (for क्षुरेण). $K_{3.4}$ B_1 Dn_2. n_3 D_3 G_1 [अ]पहरच्. Dc D_2 क्षुरप्रेणाहरच्छिरः.

25 ^{a}) K_4 बुधोपहतं; T_1 प्रबोधहतं. — ^{b}) Dc_2 $G_{2.4}$ M_2 बहुशालिना; T M_1 बा(T_1 ब)हुशालिनः. — ^{c}) $K_{1.3.4}$ अश्वः. K_1 प्राद्रवत्; $K_{3.4}$ व्यद्रवत्; D_1 [अ]भ्याद्रवन्; T_1 ह्यद्रवन्; T_2 G_2 प्राद्रवन्; $G_{1.4}$ M_1 [अ]भ्यद्रवन्; M_2 व्याद्रवन्. T_1 $G_{1.2}$ M संख्ये. — ^{d}) K_1 Dc_2 D_2 इतस्ततः (for ततस्ततः). $G_{1.2.4}$ हतसूतरथास्ततः (G_1 °थे स्थितः).

C. 3. 15740 B. 3. 271. 25 K. 3. 272. 25 तस्याश्वा व्यद्रवन्संख्ये हतसूतास्ततस्ततः ।। २५
विमुखं हतसूतं तं भीमः प्रहरतां वरः ।
जघान तलयुक्तेन प्रासेनाभ्येत्य पाण्डवः ।। २६
द्वादशानां तु सर्वेषां सौवीराणां धनंजयः ।
चकर्त निशितैर्भल्लैर्धनूंषि च शिरांसि च ।। २७
शिबीनिक्ष्वाकुमुख्यांश्च त्रिगर्तान्सैन्धवानपि ।
जघानातिरथः संख्ये बाणगोचरमागतान् ।। २८
सादिताः प्रत्यदृश्यन्त बहवः सव्यसाचिना ।
सपताकाश्च मातङ्गाः सध्वजाश्च महारथाः ।। २९
प्रच्छाद्य पृथिवीं तस्थुः सर्वमायोधनं प्रति ।
शरीराण्यशिरस्कानि विदेहानि शिरांसि च ।। ३०
श्वगृध्रकङ्ककाकोलभासगोमायुवायसाः ।
अतृप्यंस्तत्र वीराणां हतानां मांसशोणितैः ।। ३१
हतेषु तेषु वीरेषु सिन्धुराजो जयद्रथः ।
विमुच्य कृष्णां संत्रस्तः पलायनपरोऽभवत् ।। ३२
स तस्मिन्संकुले सैन्ये द्रौपदीमवतार्य वै ।
प्राणप्रेप्सुरुपाधावद्वनं येन नराधमः ।। ३३
द्रौपदीं धर्मराजस्तु दृष्ट्वा धौम्यपुरस्कृताम् ।
माद्रीपुत्रेण वीरेण रथमारोपयत्तदा ।। ३४
ततस्तद्विद्रुतं सैन्यमपयाते जयद्रथे ।
आदिश्यादिश्य नाराचैराजघान वृकोदरः ।। ३५
सव्यसाची तु तं दृष्ट्वा पलायन्तं जयद्रथम् ।
वारयामास निघ्नन्तं भीमं सैन्धवसैनिकान् ।। ३६

अर्जुन उवाच ।

यस्यापचारात्प्राप्तोऽयमस्मान्क्लेशो दुरासदः ।
तमस्मिन्समरोद्देशे न पश्यामि जयद्रथम् ।। ३७

26 ^{a}) S (except G_3) विरथं (for °मुखं). — ^{c}) $K_{1.3.4}$ D_1 °मुक्तेन (for °युक्तेन). T_2 $G_{2.4}$ निजघानातियत्नेन; G_1 निजघान रथस्थेन. — ^{d}) T_1 [आ]वृत्य (for [अ]भ्येत्य). — After 26, T_1 ins.:

1214* तदा तु संप्रवृत्ते तु तुमुले योधसंक्षये ।
अङ्गारकः कुञ्जरश्च संजयो गुप्तकस्तथा ।
शत्रुंजयः सुप्रबुद्धो शुभकृन्क्रमका अपि ।
शूरः पराकुः कुहको द्वादशैते महारथाः ।
सुबलाः सैन्धवाश्चैव त्रिगर्ताश्च महाबलाः । [5]
इक्ष्वाकुयोधाः प्रबला रथिनः सह यद् द्विपाः ।
कोटीकृत्य च पार्थं तु शरवर्षैरवाकिरन् ।
अर्जुनस्तु ततः क्रुद्धः शरवर्षं निहत्य च ।

27 ^{ab}) K_4 वीराणां (for सर्वेषां), and सर्वेषां वा (for सौवीराणां). — ^{c}) $K_{1.3.4}$ D_1 बाणैर्; $G_{1.2}$ फलैर्.

28 ^{a}) S (except G_3) °वीरांश्च (for °मुख्यांश्च). — ^{c}) K_4 रथिनः (for [अ]तिरथः). S (as usual) संख्ये.

29 ^{a}) K_1 सागताः; T_2 $G_{1.2}$ सूदिताः. — ^{b}) $K_{1.3.4}$ Dc D_2 S (except G_3) बहुधा; D_1 बलिना (for बहवः). — T_1 om. 29^{d}–30^{a}.

31 ^{ab}) K_1 सगृध्रकंक°; K_3 श्वगृध्रकंककोलोकभास°; K_4 श्वगृध्रकंककाकोला भासागोमायु°; B_1 श्वकंकगृध्राः पृथुला भास°; Dc D_2 श्वगृध्रकंककाकोलश्येनगोमायु°; D_5 श्वगृध्रकंकगोमायुकाकोलूकाः सवायसाः; T M श्वकंकगृध्रकाकोल°; $G_{1.2.4}$ श्वकाकगृध्रकाकोल(G_1 °गाकोलो)भास°. — After 31, T_1 ins. a passage given in App. I (No. 26).

32 ^{d}) $B_{3.4}$ Dn D_{4-6} G_3 M °मना° (for °परो°). — After 32, T_1 ins.:

1215* विद्राव्यमाने सैन्ये तु मकरैरर्णवो यथा ।

33 ^{a}) K_4 आकुले (for संकुले). — ^{b}) B_1 अपहाय वै; $B_{2.3}$ Dn G_2 अवतार्य तां; D_5 T_2 $G_{1.4}$ °र्य च. — ^{d}) K_3 ये च; D_3 (marg. *sec. m.*) वीरो; $G_{2.4}$ तत्र (for येन). K_2 $B_{2.3}$ Dc_2 D_3 (marg. *sec. m.*) T_2 G_4 नराधिपः; G_2 जनाधिपः. G_1 वनायैव नराधिपः.

34 ^{b}) M_2 कृत्वा (for दृष्ट्वा). B_2 °पुरःसरां. D_1 धौम्यदृष्टिपुरस्कृतां. — ^{c}) D_1 माद्रीसुतेन. — ^{d}) T_2 $G_{1.2.4}$ आरोहयत्. $B_{1.4}$ ततः (for तदा). — After 34, D_1 ins. an addl. colophon (*adhy. no.:* 271).

35 ^{a}) K_3 B_4 तं; D_1 $G_{1.2.4}$ तु (for तद्). K_4 विहतं. — ^{b}) K_1 उपयाते. — ^{c}) $K_{1.2}$ नाराचान्. — ^{d}) $K_{1.2}$ G_1 निचखान; K_3 B_2 T_2 निर्जघान; K_4 Dc $D_{1.2}$ T_1 $G_{2.4}$ M_2 निजघान (for आजघान).

37 ^{a}) K_4 Dc D_2 T_2 $G_{1.4}$ M [अ]पराधात्. — ^{b}) K_1 अस्मत्; $D_{1-3.6}$ अस्याः; G_1 अस्मात् (for अस्मान्). G_4 क्लेशोस्माकं (for अस्मान्क्लेशो). — ^{c}) K_1 स तस्मिन्; Dc_2 T_2 $G_{1.4}$ एतस्मिन् (for तमस्मिन्). B_1 शरणोद्देशे. — ^{d}) G_4 पश्याम.

38 ^{a}) $D_{1.3}$ अन्वेष; S (except $G_{2.3}$) अन्विच्छ. ^{b}) K_4 नो; T_2 G_1 तैर् (for ते). — ^{c}) K_3 अमानुषम्;

तमेवान्विष भद्रं ते किं ते योधैर्निपातितैः ।
अनामिषमिदं कर्म कथं वा मन्यते भवान् ॥ ३८

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्तो भीमसेनस्तु गुडाकेशेन धीमता ।
युधिष्ठिरमभिप्रेक्ष्य वाग्मी वचनमब्रवीत् ॥ ३९
हतप्रवीरा रिपवो भूयिष्ठं विद्रुता दिशः ।
गृहीत्वा द्रौपदीं राजन्निवर्ततु भवानितः ॥ ४०
यमाभ्यां सह राजेन्द्र धौम्येन च महात्मना ।
प्राप्याश्रमपदं राजन्द्रौपदीं परिसान्त्वय ॥ ४१
न हि मे मोक्ष्यते जीवन्मूढः सैन्धवको नृपः ।
पातालतलसंस्थोऽपि यदि शक्रोऽस्य सारथिः ॥ ४२

युधिष्ठिर उवाच ।

न हन्तव्यो महाबाहो दुरात्मापि स सैन्धवः ।
दुःशलामभिसंस्मृत्य गान्धारीं च यशस्विनीम् ॥ ४३

वैशंपायन उवाच ।

तच्छ्रुत्वा द्रौपदी भीममुवाच व्याकुलेन्द्रिया ।
कुपिता ह्रीमती प्राज्ञा पती भीमार्जुनावुभौ ॥ ४४
कर्तव्यं चेत्प्रियं मह्यं वध्यः स पुरुषाधमः ।
सैन्धवापसदः पापो दुर्मतिः कुलपांसनः ॥ ४५
भार्याभिहर्ता निर्वैरो यश्च राज्यहरो रिपुः ।
याचमानोऽपि संग्रामे न स जीवितुमर्हति ॥ ४६
इत्युक्तौ तौ नरव्याघ्रौ ययतुर्यत्र सैन्धवः ।
राजा निववृते कृष्णामादाय सपुरोहितः ॥ ४७
स प्रविश्याश्रमपदं व्यपविद्धबृसीघटम् ।
मार्कण्डेयादिभिर्विप्रैरनुकीर्णं ददर्श ह ॥ ४८
द्रौपदीमनुशोचद्भिर्ब्राह्मणैस्तैः समागतैः ।
समियाय महाप्राज्ञः सभार्यो भ्रातृमध्यगः ॥ ४९
ते स्म तं मुदिता दृष्ट्वा पुनरभ्यागतं नृपम् । C. 3. 15765 B. 3. 271. 50 K. 3. 272. 58

B_1 अनामृष्यम्; $G_{1.2.4}$ अनार्याणाम् (for अनामिषम्). T_2 अनामकं कर्म कथं. — ^{d}) T_2 कर्तुं वै (for कथं वा).

39 ^{b}) D_5 भारत (for धीमता). — Dc D_2 om. 39^{cd}. — ^{c}) $G_{2.4}$ अभिप्रेत्य. — ^{d}) K_3 Dn_2 वाज्ञी; T_1 इदं.

40 Before 40, M_1 ins. भीमः. — ^{a}) T_1 बहवो (for रिपवो). — ^{b}) T_2 $G_{1.2.4}$ M भूयिष्ठं वि(T_2 G_4 प्र)द्रुतं बलं. — ^{c}) T_1 प्रगृह्य (for गृहीत्वा). — ^{d}) K_4 Dc D_2 इति (for इतः).

41 ^{b}) $G_{1.2.4}$ तु (for च). — ^{d}) $B_{3.4}$ परिसांत्वयन्.

42 ^{a}) K_3 मे मोक्षसे; Dc D_2 संमोक्ष्य(D_2 °क्ष)ते; D_5 मोक्ष्यति मे. $K_{1.2}$ मूढो; K_3 वीर (for जीवन्). — ^{b}) $K_{1.2}$ वीर (for मूढः). — T_2 om. 42^{cd}. — ^{d}) G_1 शक्रस्य (for शक्रोऽस्य).

43 K_4 om. 43^{ab}. — ^{b}) D_5 T $G_{1.2.4}$ चापि (for [अ]पि स). — ^{c}) K_1 D_1 अपि संस्मृत्य; T_2 $G_{1.4}$ अभि-(G_1 भीम)संप्रेक्ष्य.

44 ^{a}) S (except G_3) साध्वी (for भीमम्). — ^{c}) K_{1-3} Dc $D_{2.5}$ बाला (for प्राज्ञा). K_4 D_1 कुपितांगी गतप्रज्ञा (D_1 नरव्याघ्र); T_2 कुपिता स्त्री महाप्राज्ञा.

45 Before 45, M_1 ins. द्रौपदी. — ^{a}) S (except T_1 G_3 M_1) हि (for चेत्). — ^{c}) S (except G_3) °पशदः. — ^{d}) K D_1 दुर्बुद्धिः (for दुर्मतिः).

46 ^{a}) $K_{1.2}$ Dn_1 D_5 भार्या विहर्ता; K_3 °र्या हि हर्ता; $B_{1.2}$ °पहर्ता; T_1 °भिमंता; T_2 $G_{2.4}$ M °वमंता; G_1 °र्या हि मंता. B_1 यः पापो; B_2 वै भीमो; $B_{3.4}$ D (except $D_{1.5}$) G_3 वैरी यो; G_1 निर्वीर्यो; M_2 निर्वीरो. — ^{d}) K_4 B D न मोक्तव्यः कथंचन (Dc °च नः).

47 Before 47, M_1 ins. वैशं°. — ^{b}) B_1 पर्यतप्यत सैंधवः. — ^{c}) T_1 निवर्तते.

48 ^{a}) Dc_2 D_2 विवेशा° (for प्रविश्या°). — ^{b}) $K_{3.4}$ Dc $D_{1.2.5}$ °बृषी(K_4 °बृशी)घटं; $B_{1.4}$ °बृषीमठं; $B_{2.3}$ Dn_3 $D_{3.6}$ G_3 विप्रविद्धबृषी(Dn_3 G_3 °सी)मठं; $Dn_1.n_2$ D_4 अपविद्धबृसी(D_4 °षी)मठं; T_1 $G_{2.4}$ अपविद्धबृसीकटं; T_2 अप्रसिद्धबृषीमठं; G_1 ह्यपविद्धबृषीकटं. — ^{d}) Dc D_2 अनुकीर्णैर्; M_2 अवकीर्णं. K_4 D_1 समंततः; D_5 सहस्रशः (for ददर्श ह).

49 ^{b}) $K_{1.2}$ समंततः; B Dn $D_{3.4.6}$ T_1 G_3 M_2 समाहितैः; Dc D_2 °हितः. — ^{c}) K_4 S (except T_2 G_3) समेयाय. K_1 महाबाहुः; K_4 °प्राज्ञैः. — ^{d}) $K_{1.2}$ भृत्यमध्यगः; K_4 धर्मनंदनः; D_1 भ्रातृनंदनः.

50 ^{a}) K_3 Dc D_2 T_1 G_4 तं मुदितं; K_4 प्रमुदिता; D_3 तां मुदितां. K_1 भृत्यैः सपदि तं दृष्ट्वा. — ^{b}) K_2 B Dn D_{3-6} G_3 प्रत्या° (for अभ्या°). — ^{c}) S (except T_2 G_3) च (for तान्). — ^{d}) S (except T_2) om. च. T_2 [आ]गतां (for [आ]हृतां).

C. 3. 15765 B. 3. 271. 50 K. 3. 272. 58 जित्वा तान्सिन्धुसौवीरान्द्रौपदीं चाहृतां पुनः ॥ ५०
स तैः परिवृतो राजा तत्रैवोपविवेश ह ।
प्रविवेशाश्रमं कृष्णा यमाभ्यां सह भामिनी ॥ ५१
भीमार्जुनावपि श्रुत्वा क्रोशमात्रगतं रिपुम् ।
स्वयमश्वांस्तुदन्तौ तौ जवेनैवाभ्यधावताम् ॥ ५२
इदमत्यद्भुतं चात्र चकार पुरुषोऽर्जुनः ।
क्रोशमात्रगतानश्वान्सैन्धवस्य जघान यत् ॥ ५३
स हि दिव्यास्त्रसंपन्नः कृच्छ्रकालेऽप्यसंभ्रमः ।
अकरोद्दुष्करं कर्म शरैरस्त्रानुमन्त्रितैः ॥ ५४
ततोऽभ्यधावतां वीरावुभौ भीमधनंजयौ ।
हताश्वं सैन्धवं भीतमेकं व्याकुलचेतसम् ॥ ५५
सैन्धवस्तु हतान्दृष्ट्वा तथाश्वान्स्वान्सुदुःखितः ।
दृष्ट्वा विक्रमकर्माणि कुर्वाणं च धनंजयम् ।
पलायनकृतोत्साहः प्राद्रवद्येन वै वनम् ॥ ५६
सैन्धवं त्वभिसंप्रेक्ष्य पराक्रान्तं पलायने ।
अनुयाय महाबाहुः फल्गुनो वाक्यमब्रवीत् ॥ ५७
अनेन वीर्येण कथं स्त्रियं प्रार्थयसे बलात् ।
राजपुत्र निवर्तस्व न ते युक्तं पलायनम् ।
कथं चानुचरान्हित्वा शत्रुमध्ये पलायसे ॥ ५८
इत्युच्यमानः पार्थेन सैन्धवो न न्यवर्तत ।
तिष्ठ तिष्ठेति तं भीमः सहसाभ्यद्रवद्बली ।
मा वधीरिति पार्थस्तं दयावानभ्यभाषत ॥ ५९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५५

51 ^{b}) $B_{1.2.4}$ D_3 G_3 च (for [ए]व). — ^{d}) B D (except $D_{1.5}$) G_3 भाविनी.

52 ^{a}) Dc D_2 अपि श्रुत्य; D_1 अभिक्रुद्धौ; D_5 च संक्रुद्धौ. K_4 B_3 Dn $D_{3.4.6}$ G_3 भीमसेनार्जुनौ चापि. — ^{b}) $K_{2.4}$ B_3 Dn D_{3-6} G_3 श्रुत्वा क्रोशगतं रिपुं; Dc_2 D_2 क्रोशमात्रं रिपुं गतं. — ^{c}) T_1 चोदयंतौ (for तुदन्तौ तौ). — ^{d}) $K_{1.3}$ [अ]थाभ्य°; G_2 ह्यभ्य° (for [ए]वाभ्य°).

53 ^{b}) B_4 Dc $D_{1.2.5}$ $G_{1.2.4}$ [अ]तिरथो; T_1 पुनर् (for पुरुषो). — After 53, T_1 ins. 1216*.

54 T_1 om. 54^{a}–56^{b}. — ^{b}) $K_{1.3.4}$ $G_{1.2}$ (G_1 कष्ट)कालेष्वसंभ्रमः; G_4 M °ष्वसंभ्रमन्. — ^{d}) Dc $D_{1.2}$ M_1 अस्त्राभिमंत्रितैः.

55 T_1 om. 55 (cf. v.l. 54). — ^{a}) Dc D_2 दृष्ट्वा (for वीरौ). — ^{d}) T_2 अवेक्ष्याकुल°.

56 T_1 om. 56^{ab} (cf. v.l. 54). — ^{b}) K Dc_2 $D_{1.2.5}$ तान्सदश्वान्; $B_{1.4}$ T_2 G_1 M तत्राश्वान्स्वान्. $G_{2.4}$ तत्राश्वान्भृशदुःखितः. — T_2 $G_{1.2.4}$ M ins. after 56^{ab}: T_1 (which om. 54^{a}–56^{b}) ins. after 53:

1216* रथात्प्रस्कन्द्य पद्भ्यां वै पलायनपरोऽभवत् ।

— ^{c}) $K_{1.3.4}$ दृष्ट्वा विक्रम्य कर्माणि; K_2 B D (except D_1) अतिविक्रम(B_4 °मानुष)कर्माणि. — ^{f}) B_3 सैंधवं (for वै वनं). T_1 प्राद्रवन्वै वनं ततः; G_1 प्रायाद्येव (sic) वनं प्रति.

57 ^{c}) K_4 अनुज्ञाय; Dc D_2 अन्वधावन्; S (except T_1 G_3) अनुयात्वा. Dc D_2 महाप्राज्ञः. — ^{d}) N (except K_1) T_2 G_3 फाल्गुनो.

58 ^{b}) T_1 transp. स्त्रियं and बलात्. — ^{e}) K_4 वानु°; $B_{2.3}$ Dn $D_{3.4.6}$ G_3 ह्यनु°; M_2 त्वानु (for चानु°). — ^{f}) $G_{1.2.4}$ प्रधावसि (for पला°).

59 After 59^{a}, K_4 ins.:

1217* अर्जुनेन च धीमता ।
सैन्धवोऽपि च पापात्मा.

— ^{b}) K_4 यातीति (for सैन्धवो). $B_{1.4}$ Dc D_2 नाभ्य°; T_1 न नि° (for न न्य°). — ^{d}) K_1 B_3 प्राद्रवद् (for [अ]भ्यद्र°). — ^{e}) Dc मावधीद्. B_1 S (except G_3) तु (for तं). — ^{f}) K_4 B_{1-3} Dc Dn $D_{3.4.6}$ $G_{2.3}$ प्रत्य° (for अभ्य°).

Colophon. — *Major parvan:* $K_{1.2}$ Dn_2 $G_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* $K_{1.3.4}$ B_{1-3} D G_3 M द्रौपदीप्रमाथ. — *Adhy. name:* B_4 जयद्रथदर्शनं; T_1 जयद्रथपलायनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 269 (Dn_3 270); D_1 272; T G_4 M (M_2 *inf. lin.*) 259 (M_2 orig. 261); G_1 256; G_2 258. — *Śloka no.:* Dn_1. n_3 61; Dn_2 60; D_1 27.

256

1 G_4 om. the ref. K_3 om. 1^{a}–2^{b}. — ^{a}) B_1 संप्राप्य; B_2 तं प्रेक्ष्य. — ^{b}) $K_{1.2}$ $B_{2.3}$ D (except Dc_1 $D_{1.2}$) G_3 °द्युद्यतावुभौ. — ^{c}) K_2 B_{1-3} Dn D_{3-6} G_3 प्राधावत् (for प्राद्रा°). T_1 आघूर्णो (for अव्यग्रो). — After 1, T_1 ins.:

२५६

वैशंपायन उवाच ।
जयद्रथस्तु संप्रेक्ष्य भ्रातरावुद्यतायुधौ ।
प्राद्रवत्तूर्णमव्यग्रो जीवितेप्सुः सुदुःखितः ॥ १
तं भीमसेनो धावन्तमवतीर्य रथाद्बली ।
अभिद्रुत्य निजग्राह केशपक्षेऽत्यमर्षणः ॥ २
समुद्यम्य च तं रोषान्निष्पिपेष महीतले ।
गले गृहीत्वा राजानं ताडयामास चैव ह ॥ ३
पुनः संजीवमानस्य तस्योत्पतितुमिच्छतः ।
पदा मूर्ध्नि महाबाहुः प्राहरद्विलपिष्यतः ॥ ४
तस्य जानुं ददौ भीमो जघ्ने चैनमरत्निना ।
स मोहमगमद्राजा प्रहारवरपीडितः ॥ ५
विरोषं भीमसेनं तु वारयामास फल्गुनः ।
दुःशलायाः कृते राजा यत्तदाहेति कौरव ॥ ६
भीमसेन उवाच ।
नायं पापसमाचारो मत्तो जीवितुमर्हति ।
द्रौपद्यास्तदनर्हायाः परिक्लेष्टा नराधमः ॥ ७
किं नु शक्यं मया कर्तुं यद्राजा सततं घृणी ।
त्वं च बालिशया बुद्ध्या सदैवास्मान्प्रबाधसे ॥ ८
एवमुक्त्वा सटास्तस्य पञ्च चक्रे वृकोदरः ।
अर्धचन्द्रेण बाणेन किंचिदब्रुवतस्तदा ॥ ९
विकल्पयित्वा राजानं ततः प्राह वृकोदरः ।
ुं चेच्छसे मूढ हेतुं मे गदतः शृणु ॥ १० C. 3. 15786 B. 3. 272. 10 K. 3. 273. 11

1218* सलताभिः *संवृते किरीटं रत्नभास्वरम् ।
आपे विद्रव्य धावन्तं निलीयन्तं वनान्तरम् ।
भीमसेनस्तु तं कक्षे लीयमानं भयाकुलम् ।
मार्गमाणोऽवतीर्याशु रथाद्रत्नविभूषितात् ।

2 K3 T1 om. 2^ab (for K3 cf. v.l. 1). — ^c) K3 जयद्रथं च जग्राह; D5 अभिद्रुत्याभिज°; G2. 4 अभिद्रुतं तं ज°. — ^d) B2–4 Dn D3. 4. 6 G3 °क्षे ह्यमर्षणः.

3 ^a) B D (except D1. 5) G3 भीमो (for रोषान्). — ^c) B Dn D3. 4. 6 G3 शिरो (for गले). — D5 om. 3^d–5^c. — ^d) K1 त्रासयामास; K2–4 Dc2 D1. 2 T1 भ्राम°; T2 G2. 4 M पात°; G1 पोथ°. K1. 2. 4 D1 G4 M2 चैव हि; M2 (*sup. lin.*) भूतले.

4 D5 om. 4 (cf. v.l. 3). — ^a) T2 G2 पुनः स जीवमासाद्य. — ^b) T2 G1. 2 सद्योत्पतितु°; G4 सद्योत्पादितु°. — ^d) B1. 3 प्राहनद्.

5 D5 om. 5^abc (cf. v.l. 3). — ^a) K Dc D2. 4. 6 G3. 4 जानु; B2–4 Dn1 जानू. T1 तदा (for ददौ). — ^b) K3 जघान (for जघ्ने च). B1 G1. 2. 4 चैवम्. K1. 2 जघ्ने चैवमरत्रिणा. — ^c) G2. 4 राजन्. — ^d) K4 °बल°; S (except G3) °परि° (for °वर°).

6 ^a) K1 विज्ञप्ति; K2 विक्रोशं; B1 विरोषो; B2–4 Dc D2. 5 T G1. 2. 4 सरोषं. — ^b) K B2 D1. 5 स्मार° (for वार°). N (except K1) G3 फाल्गुनः. — ^d) K3. 4 D1. 5 S (except G3) त्वाम् (for तदा). B2 [उ]वाच (for [आ]हेति). T1 स (for [इ]ति). K1. 2 B2–4 G1. 2. 4 M कौरवः; T1 धर्मराट्.

☞ Many of the following stanzas (up to 24) recur almost *verbatim* in an interpolated passage of the Virāṭaparvan (cf. App. I, No. 32 of that parvan).

7 K3. 4 B2. 3 Dn2. n3 D4. 6 G3 भीम उ°; T G1. 2. 4 M भीमः. — ^b) T2 मर्त्यो; G1 मुक्तो (for मत्तो). T1 भवितु° (for जीवितु°). — ^c) B Dn D3. 4. 6 G3 कृष्णायास् (for द्रौपद्यास्). K4 M2 तव (M2 °म-) नार्हायाः; Dc D2 यस्त्वनर्हायाः.

8 ^b) T1 स (for यद्). — ^c) G1. 2. 4 तु (for च). — ^d) K Dc D1. 2. 5 सततं स्म; S (except G3) यततोस्मान्. K D1. 5 T1 प्रभाषसे.

9 Before 9, K D1. 5 ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — ^a) K1. 3 D5 सटा. D5 चक्रे (for तस्य). — ^b) D5 तस्य पंच वृको°. — ^d) D1 न ब्रुवत°; G1 उद्रवत° (for अब्रु°). T1 मुंडयित्वा शिरस्तथा.

10 ^a) K1. 2 विकल्पबुद्ध्या; B Dn D3–6 G3 विकत्थ°; M विरूप°. — ^b) K4 त्वाह (for प्राह). — After 10^ab, T1 ins. a corrupt variant of 13^ab:

1219* तं तथा न विचेष्टन्तमबुध्वाप वृकोदरः ।

— ^c) K1 T1 G4 M1 जीवितं; K3 जीवित्वं. — ^d) K3 ह्येतन् (for हेतुं). D5 वदतः.

11 ^a) B3 तथा (for त्वया). — ^b) T1 सत्सु चैव (for

C. 3. 15787 B. 3. 272. 11 K. 3. 273. 12 दासोऽस्मीति त्वया वाच्यं संसत्सु च सभासु च ।
एवं ते जीवितं दद्यामेष युद्धजितो विधिः ॥ ११
एवमस्त्विति तं राजा कृच्छ्रप्राणो जयद्रथः ।
प्रोवाच पुरुषव्याघ्रं भीममाहवशोभिनम् ॥ १२
तत एनं विचेष्टन्तं बद्ध्वा पार्थो वृकोदरः ।
रथमारोपयामास विसंज्ञं पांसुगुण्ठितम् ॥ १३
ततस्तं रथमास्थाय भीमः पार्थानुगस्तदा ।
अभ्येत्याश्रममध्यस्थमभ्यगच्छद्युधिष्ठिरम् ॥ १४
दर्शयामास भीमस्तु तदवस्थं जयद्रथम् ।
तं राजा प्राहसद्दृष्ट्वा मुच्यतामिति चाब्रवीत् ॥ १५
राजानं चाब्रवीद्भीमो द्रौपद्यै कथयेति वै ।
दासभावं गतो ह्येष पाण्डूनां पापचेतनः ॥ १६
तमुवाच ततो ज्येष्ठो भ्राता सप्रणयं वचः ।
मुञ्चैनमधमाचारं प्रमाणं यदि ते वयम् ॥ १७
द्रौपदी चाब्रवीद्भीममभिप्रेक्ष्य युधिष्ठिरम् ।
दासोऽयं मुच्यतां राज्ञस्त्वया पञ्चसटः कृतः ॥ १८
स मुक्तोऽभ्येत्य राजानमभिवाद्य युधिष्ठिरम् ।
ववन्दे विह्वलो राजा तांश्च सर्वान्मुनींस्तदा ॥ १९
तमुवाच घृणी राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
तथा जयद्रथं दृष्ट्वा गृहीतं सव्यसाचिना ॥ २०
अदासो गच्छ मुक्तोऽसि मैवं कार्षीः पुनः क्वचित् ।
स्त्रीकामुक धिगस्तु त्वां क्षुद्रः क्षुद्रसहायवान् ।
एवंविधं हि कः कुर्यात्त्वदन्यः पुरुषाधमः ॥ २१
गतसत्त्वमिव ज्ञात्वा कर्तारमशुभस्य तम् ।
संप्रेक्ष्य भरतश्रेष्ठः कृपां चक्रे नराधिपः ॥ २२
धर्मे ते वर्धतां बुद्धिर्मा चाधर्मे मनः कृथाः ।
साश्वः सरथपादातः स्वस्ति गच्छ जयद्रथ ॥ २३
एवमुक्तस्तु सव्रीडं तूष्णीं किंचिदवाङ्मुखः ।

संसत्सु च). — ^{c}) $G_{2.4}$ चेज् (for ते). — ^{d}) $K_{1.2}$ ते युज्यते; K_4 $D_{3.5}$ M_2 युद्धजिते.

12 ^{b}) K_2 $B_{1.3.4}$ Dn $D_{3.4.6}$ G_3 कृष्यमाणो; K_4 कृच्छ्रप्राप्तो. K_1 जितेंद्रियः (for जय°). — ^{d}) K_2 Dn_2 °शोभनं; K_3 B_3 D_2 °शोभितं. G_1 दासोहं वो वृकोदर.

13 K_1 om. 13. — ^{b}) B_3 Dc D_2 पाशैर् (for पार्थो). — ^{d}) K (K_1 om.) Dc D_5 पांशुगुंठितं; S (except G_3)

14 ^{b}) K_2 Dc $D_{2.5}$ T_2 तथा. — ^{c}) $G_{2.4}$ अभ्ययम् (for अभ्येत्य).

15 ^{a}) G_{2-4} M_2 बीभत्सुस्. — ^{b}) B_2 (m as in text) युधिष्ठिरं (for जय°). — ^{c}) K_3 B_4 प्राह स दृष्ट्वा; D_3 G_2 प्राह संदृष्ट्वा; D_5 T G_4 प्रहसन्दृष्ट्वा. M_2 तं दृष्ट्वा प्राहसद्राजा.

16 ^{b}) K $B_{1.3}$ (orig.) Dc $D_{1.2.5}$ T_1 द्रौपदी ($B_{1.3}$ °दीं) कथयत्विति; $B_{2.3m.4}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 द्रौपद्याः कथ्यतामिति. — ^{d}) $K_{2.3}$ D_1 °चेतसः.

17 ^{a}) B_1 युधां श्रेष्ठो; D_5 ततो हृष्टो. — ^{b}) T_2 राजा (for भ्राता). D_3 M_1 सं-; T_1 [अ]सौ (for स-). — ^{c}) B D (except $D_{1.5}$) G_3 मुंचेमम्. — ^{d}) B D (except $D_{1.3}$) G_3 प्रमाणा.

18 ^{b}) K Dc $D_{1.2.5}$ अभिगम्य; B_2 °वीक्ष्य. — ^{c}) T_1 वि- (for ऽयं). $K_{3.4}$ Dn_{2}. n_3 राजन्; T_1 पापः (for राज्ञः). — ^{d}) G_2 पंचशिरः; G_4 °शिखः. G_1 त्वया पंचसटाः कृताः. — After 18, T_1 ins.:

1220* एवमुक्तः स भीमस्तु भ्रात्रा चैव च कृष्णया ।
मुमोच तं महापापं जयद्रथमचेतसम् ।;

while G_1 ins.:

1221* स मु[मो]चैवमुक्तस्तु भीमस्तं बन्धनात्तदा ।

19 ^{a}) T_2 एवमुक्तो हि राजानम्. — ^{c}) $B_{2.3}$ Dn $D_{3.4.6}$ T_2 G_3 राजन् (for राजा). — ^{d}) B Dn $D_{4.6}$ G_3 दृष्ट्वा; T G_1 M सिद्धान्; $G_{2.4}$ वृद्धान् (for सर्वान्). Dc $D_{2.5}$ तथा (for तदा).

21 ^{a}) T_2 $G_{2.4}$ अभीतो; G_1 अभितो (for अदासो). — ^{b}) D_1 त्विति (for क्वचित्). — ^{c}) B D_2 स्त्रीकामं च; Dn $D_{4.6}$ G_3 °कामं वा; T_1 °कामुका; M_1 °कामुकं. $K_{1.2}$ त्वा (for त्वां). — ^{d}) K B_3 $D_{1.3.5}$ T_1 M_1 क्षुद्रकर्म°; Dc Dn_3 D_2 क्षुद्रं क्षुद्र°; Dn_2 $D_{4.6}$ M_2 क्षुद्र क्षुद्र°; T_2 $G_{1.2.4}$ क्षुद्रक्षत्र°. — ^{e}) B_1 एवं विहिंसकः कुर्यात्. — ^{f}) Dn_2 D_3 G_{2-4} पुरुषाधम. — After 21, T_2 $G_{1.2.4}$ M_1 ins.:

1222* कर्म धर्मविरुद्धं वै लोकदुष्टं च दुर्मते ।

22 ^{a}) B_1 इति; Dc_2 D_2 इदं; T_1 अपि (for इव). — ^{c}) T_1 संप्रेष्य. Dc $D_{2.4}$ M_1 भरतश्रेष्ठ. — ^{d}) K_4 D_4 G_4 नराधिप; B_4 युधिष्ठिरः.

23 ^{a}) K B_1 Dc $D_{1.2.5}$ G_1 M_2 वर्ततां; M_1 रमतां. — ^{b}) $K_{1.2}$ मतिं (for मनः). — ^{d}) B_2 तेस्तु (for गच्छ).

24 ^{a}) G_2 M स (for तु). $K_{1.3.4}$ $B_{1.2.4}$ Dc_2

जगाम राजा दुःखार्तो गङ्गाद्वाराय भारत ॥ २४
स देवं शरणं गत्वा विरूपाक्षमुमापतिम् ।
तपश्चचार विपुलं तस्य प्रीतो वृषध्वजः ॥ २५
बलिं स्वयं प्रत्यगृह्णात्प्रीयमाणस्त्रिलोचनः ।
वरं चास्मै ददौ देवः स च जग्राह तच्छृणु ॥ २६
समस्तान्सरथान्पञ्च जयेयं युधि पाण्डवान् ।
इति राजाब्रवीद्देवं नेति देवस्तमब्रवीत् ॥ २७
अजय्यांश्चाप्यवध्यांश्च वारयिष्यसि तान्युधि ।
ऋतेऽर्जुनं महाबाहुं देवैरपि दुरासदम् ॥ २८
यमाहुरजितं देवं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
प्रधानः सोऽस्त्रविदुषां तेन कृष्णेन रक्ष्यते ॥ २९
एवमुक्तस्तु नृपतिः स्वमेव भवनं ययौ ।
पाण्डवाश्च वने तस्मिन्न्यवसन्काम्यके तदा ॥ ३० C. 3. 15858 B. 3. 272. 81 K. 3. 273. 83

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्पञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५६ ॥

$D_{1.2}$ T_1 $G_{1.2.4}$ सव्रीडस; M तु व्रीळात्. — ^{b}) B_3 T_1 G_2 M अधोमुखः. — ^{c}) K_4 B Dn $D_{1.3.4.6}$ G_3 राजन् (for राजा).

25 ^{a}) K_4 कृत्वा (for गत्वा). — After 25^{ab}, T_1 ins.:

1223* निराहारो जितक्रोधः पादाङ्गुष्ठाग्रविष्ठितः ।

— ^{d}) B_4 (m as in text) [S]भवन्नव:; T_2 $G_{1.2.4}$ [S]भवत्तदा (for वृष°).

26 ^{a}) D_1 पूजां (for बलिं). — ^{c}) K Dc $D_{1.2}$ प्रीतः (for देवः). K_4 वरं चास्याददत्प्रीतः. — ^{d}) K_2 B D (except Dc_2 $D_{1.2}$) T_1 G_3 transp. च and जग्राह. D_1 S (except T_1 G_3) तं (for तत्).

27 Before 27, $B_{3.4}$ Dn_2 $D_{3.4}$ G_3 ins. जयद्रथ उ°. — ^{d}) T_2 $G_{1.2.4}$ ततो (for तम्).

28 Before 28, K_3 $G_{1.2.4}$ M ins. देवः; $B_{1.3.4}$ Dc महेश्वर उ°; B_2 शिव उ°; $D_{2.5}$ देवदेव उ°. — ^{b}) K_1 धार° (for वार°). Dc D_2 शृणु (for युधि). — After 28^{c} B D (except D_1) G_3 ins.:

1224* नरं नाम सुरेश्वरम् ।
बदर्यां तप्ततपसं नारायणसहायकम् ।
अजितं सर्वलोकानां.

[(L. 1) D_5 देवैरपि सुदुःसहं. — (L. 2) B_1 °सहायवान्.] — ^{d}) K M दुरुत्सहं (for दुरासदम्). — After 28^{d}, B D (except D_1) G_3 ins. a passage given in App. I (No. 27). On the other hand, $K_{1.2.4}$ ins. after 28^{d}:

1225* मम पाशुपतास्त्रेण गुप्तं सर्वत्र सर्वदा ।

29 ^{a}) K_2 B Dn D_{2-6} T G_3 M कृष्णं (for देवं). — After 29^{ab}, B D (except D_1) G_3 ins.:

1226* श्रीवत्सधारिणं देवं पीतकौशेयवाससम् ।

— ^{c}) K_4 B D G_3 M_1 प्रधानं श(K_4 Dn_3 D_5 °नं शा-; $B_{1.4}$ °नः श-; M_1 °नं सो)स्त्रविदुषां. — ^{d}) B_2 तेन कृष्णेति कीर्त्यते; T_2 तेन द्रक्ष्यसि रक्षितं. — After 29, B D (except D_1) G_3 ins.:

1227* सहायः पुण्डरीकाक्षः श्रीमानतुलविक्रमः ।
समानस्यन्दने पार्थमास्थाय परवीरहा ।
न शक्यते तेन जेतुं त्रिदशैरपि दुःसहः ।
कः पुनर्मानुषो भावो रणे पार्थं विजेष्यति ।
तमेकं वर्जयित्वा तु सर्वं यौधिष्ठिरं बलम् ।
चतुरः पाण्डवान्राजन्दिनैकं जेष्यसे रिपून् ।
वैशंपायन उवाच ।
इत्येवमुक्त्वा नृपतिं सर्वपापहरो हरः ।
उमापतिः पशुपतिर्यज्ञहा त्रिपुरार्दनः ।
वामनैर्विकटैः कुब्जैरुग्रश्रवणदर्शनैः ।
वृतः पारिषदैर्घोरैर्नानाप्रहरणोद्यतैः ।
त्र्यम्बको राजशार्दूल भगनेत्रनिपातनः ।
उमासहायो भगवांस्तत्रैवान्तरधीयत ।

[(L. 3) B_1 स जेतुं वै (for तेन जेतुं). — (L. 4) B_1 कः पुमान्; B_4 किं पुनर्; Dc D_2 क एष (for कः पुनर्). — (L. 5) B_1 त्वया; Dc D_2 त्वं वै (for सर्वं). — (L. 7) Dc D_2 इत्युक्त्वा नृपतिं राजन् (for the prior half). — (L. 8) Dc D_2 त्रिपुरांतकः (for °रार्दनः). — (L. 9) Dc D_2 विकचैः; D_5 बटुकैः (for विकटैः). Dc D_2 उग्रश्वरण° (for उग्रश्रवण°). — (L. 10) Dc D_2 परिषदैर् (for पारि°).] — On the other hand, T_1 ins. after 29:

1228* तस्मात्त्वं पार्थरहितान्पाण्डवान्वारयिष्यसि ।
एकदा पुरुषव्याघ्र मया दत्तं वरं तव ।

30 ^{a}) B D (except D_1) G_3 जयद्रथोपि मंदात्मा. — ^{b}) T_2 स्वयमेव वनं ययौ. — ^{c}) D_6 च तदा; T_2 च हते; $G_{2.4}$ विपिने (for च वने). — ^{d}) S (except G_3) transp. न्यवसन् and काम्यके. B_3 Dn $D_{3.4.6}$ G_3 तथा.

Colophon. — *Major parvan:* K_2 Dn_2 $G_{2.4}$ आरण्य.

२५७

C. 3. 15859
B. 3. 273. 1
K. 3. 274. 1

जनमेजय उवाच ।
एवं हृतायां कृष्णायां प्राप्य क्लेशमनुत्तमम् ।
अत ऊर्ध्वं नरव्याघ्राः किमकुर्वत पाण्डवाः ॥
वैशंपायन उवाच ।
एवं कृष्णां मोक्षयित्वा विनिर्जित्य जयद्रथम् ।
आसांचक्रे मुनिगणैर्धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ २
तेषां मध्ये महर्षीणां शृण्वतामनुशोचताम् ।
मार्कण्डेयमिदं वाक्यमब्रवीत्पाण्डुनन्दनः ॥ ३
मन्ये कालश्च बलवान्दैवं च विधिनिर्मितम् ।
भवितव्यं च भूतानां यस्य नास्ति व्यतिक्रमः ।
कथं हि पत्नीमस्माकं धर्मज्ञां धर्मचारिणीम् ।
संस्पृशेदीदृशो भावः शुचिं स्तैन्यमिवानृतम् ॥ ५
न हि पापं कृतं किंचित्कर्म वा निन्दितं क्वचित् ।
द्रौपद्या ब्राह्मणेष्वेव धर्मः सुचरितो महान् ॥ ६
तां जहार बलाद्राजा मूढबुद्धिर्जयद्रथः ।
तस्याः संहरणात्प्राप्तः शिरसः केशवापनम् ।
पराजयं च संग्रामे ससहायः समाप्तवान् ॥ ७
प्रत्याहृता तथास्माभिर्हत्वा तत्सैन्धवं बलम् ।
तद्दारहरणं प्राप्तमस्माभिरवितर्कितम् ॥ ८
दुःखश्चायं वने वासो मृगयायां च जीविका ।

— *Sub-parvan :* N G_3 M_1 द्रौपदीप्रमाथ ; to it the same MSS. (except B_2 Dn_3 G_3) add समाप्त. — *Adhy. name :* B_4 जयद्रथवरलम्भः; T_1 M जयद्रथसटा(T_1 °टी)करणं; G_1 जयद्रथशिरोवपनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 270 (Dn_3 271); D_1 273; T G_4 M (M_2 *inf. lin.*) 260 (M_2 orig. 262); G_1 257; G_2 259. — *Śloka no.:* Dn 81; D_1 31.

257

1 ^{a}) $K_{1.2}$ गतायां (for हृ°). — ^{b}) Dc_2 D_2 प्राप्ताः (for प्राप्य). — ^{d}) K_3 $B_{1.2}$ D_{1-3} T_1 G_1 M अकुर्वंत (for °र्वंत).

2 K_4 om. 2^{ab}. — ^{ab}) K_2 G_1 मोच°; Dc_2 D_2 मोह° (for मोक्ष°). $B_{2.3}$ transp. मोक्ष° and विनि°.

3 ^{a}) T $G_{1.2.4}$ महर्षिणां मध्ये (by transp.). — After 3, B D (except $D_{1.5}$) G_3 ins.:

1229*　　युधिष्ठिर उवाच ।
भगवन्देवर्षीणां त्वं ख्यातो भूतभविष्यवित् ।
संशयं परिपृच्छामि छिन्धि मे हृदि संस्थितम् ।

[(L. 1) To improve the metre, $B_{3.4}$ देवर्षींणां त्वं प्रवरः (for the prior half). — (L. 2) B_2 तं छिंधि (for छिन्धि मे). B_1 तं मे छिंधि ह्रदि स्थितं; Dc D_2 छिंधि तं च ह्रदि स्थितं (for the posterior half).]

— B Dn $D_{3.4.6}$ G_3 cont.: Dc D_2 ins. after 5:

1230* द्रुपदस्य सुता ह्येषा वेदिमध्यात्समुत्थिता ।
अयोनिजा महाभागा स्नुषा पाण्डोर्महात्मनः ।

[(L. 1) B_1 ज्येष्ठा (for ह्येषा). D_2 दुहिता द्रुपदस्यैषा (for the prior half).]

4 Before 4, T_1 M_1 ins. युधिष्ठिरः. — ^{a}) T $G_{1.2.4}$ कालं च. B_3 Dn $D_{4.6}$ G_3 भगवान्; T_2 $G_{1.2.4}$ भगवन् (for बलवान्). — ^{b}) T_2 विधिनिर्जितं; $G_{2.4}$ दुरतिक्रमं.

5 ^{a}) B Dc_1 Dn $D_{3.4.6}$ G_3 इमां (for कथं). — ^{b}) G_2 पांचालीं (for धर्मज्ञां). B_1 धर्मभाविनी; Dc_2 D_2 °चारिणां. — ^{d}) Dc_2 D_2 शुचीन्; D_5 $G_{2.4}$ शुचि. $B_{1.2}$ [अ]मृतं (for [अ]नृतम्). — After 5, Dc D_2 ins. 1230*.

6 ^{b}) Dc कर्मणा (for कर्म वा). $K_{1.2}$ D_5 निर्मितं (for निन्दितं). — ^{c}) $G_{2.4}$ [ए]वं (for [ए]व).

7 ^{a}) K_4 स यत् (for बलाद्). K Dc_2 $D_{2.5}$ पापो; D_1 पुण्यां (for राजा). — ^{c}) K_1 M_2 तस्य (for तस्याः). K_1 स्म; K_3 T $G_{1.2}$ स (for सं-). B_1 संहरणोपायः; D_2 संहरणार्थाय. K प्राप्तं; B_{2-4} Dn $D_{3.4.6}$ G_3 पापः; G_4 पार्थाः (for प्राप्तः). — ^{d}) B Dn D_3 (marg. *sec. m.* as in text). $_{4.6}$ °पातनं (for °वापनम्). — ^{f}) $G_{2.4}$ ससहायैः. K_3 स आप्तवान्; B_2 स पांडवान्. M_1 सहायः समवाप्तवान्.

8 ^{a}) T_1 सहा°; T_2 तदा° (for तथा°). — ^{b}) $G_{2.4}$ जित्वा (for हत्वा). — ^{c}) D_1 तद्वीरग्रहणं; T_1 ततोनुग्रहणं; $G_{2.4}$ तत्तदा हरणं.

9 ^{b}) $K_{1.2}$ जीवनं (for जीविका). — ^{d}) G_4 वनौको हि (for °कोभिर्). — ^{f}) K_2 Dn_1. n_2 इयं; Dc D_2 अपि (for अयम्).

हिंसा च मृगजातीनां वनौकोभिर्वनौकसाम् ।
ज्ञातिभिर्विप्रवासश्च मिथ्या व्यवसितैरयम् ॥ ९

अस्ति नूनं मया कश्चिदल्पभाग्यतरो नरः ।
भवता दृष्टपूर्वो वा श्रुतपूर्वोऽपि वा भवेत् ॥ १०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५७ ॥

२५८

मार्कण्डेय उवाच ।
प्राप्तमप्रतिमं दुःखं रामेण भरतर्षभ ।
रक्षसा जानकी तस्य हृता भार्या बलीयसा ॥ १
आश्रमाद्राक्षसेन्द्रेण रावणेन विहायसा ।
मायामास्थाय तरसा हत्वा गृध्रं जटायुषम्
प्रत्याजहार तां रामः सुग्रीवबलमाश्रितः ।
बद्ध्वा सेतुं समुद्रस्य दग्ध्वा लङ्कां शितैः शरैः ॥ ३
युधिष्ठिर उवाच ।
कस्मिन्रामः कुले जातः किंवीर्यः किंपराक्रमः
रावणः कस्य वा पुत्रः किं वैरं तस्य तेन ह ॥ ४
एतन्मे भगवन्सर्वं सम्यगाख्यातुमर्हसि ।
श्रोतुमिच्छामि चरितं रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ ५
मार्कण्डेय उवाच
अजो नामाभवद्राजा महानिक्ष्वाकुवंशजः
तस्य पुत्रो दशरथः शश्वत्स्वाध्यायवाञ्शुचिः ॥ ६
अभवंस्तस्य चत्वारः पुत्रा धर्मार्थकोविदाः ।
रामलक्ष्मणशत्रुघ्ना भरतश्च महाबलः ॥ ७
रामस्य माता कौसल्या कैकेयी भरतस्य तु C. 3. 15879 B. 3. 274. 8 K. 3. 275. 8

10 = (var.) 3. 49. 34^{abcd}. — ^{a}) S (except T_1 G_3) लोके (for नूनं). — ^{d}) K_{1-3} D_1 भवेदिति (for ऽपि वा भवेत्). S (except G_3) क्वचित् (for भवेत्).

Colophon om. in B_4. — *Major parvan:* $K_{1.2.4}$ Dn_2 $G_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* $K_{3.4}$ B_{1-3} Dc Dn D_{2-6} G_3 (all om. sub-parvan name) mention only रामो(B_2 श्रीरामो)पाख्यान; M_2, likewise, रामायणोपाख्यान. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 271 (Dn_3 272); D_1 274; T G_4 M (M_2 *inf. lin.*) 261 (M_2 orig. 263); G_1 258; G_2 260. — *Śloka no.:* Dn 13; D_1 11.

258

1 ^{a}) $G_{2.4}$ मतिमता (for अप्रतिमं). K_4 रूपं (for दुःखं). — ^{b}) K_4 दुःखं रामेण भारत; T_1 रामेणाक्लिष्टकर्मणा. — After 1^{ab}, K_2 D_5 ins.:

1231* व्यसनं पितृशोकादि भार्याया हरणं महत् ।
पितुर्निदेशाद्वसतो वनेऽस्य स्वर्गतः पिता ।

2 ^{a}) $K_{1.2}$ रक्षसा तेन (for राक्षसेन्द्रेण). — ^{b}) $B_{1.3.4}$ Dc Dn $D_{2-4.6}$ G_3 दुरात्मना; B_2 D_5 G_2 बलीयसा (for विहायसा).

3 ^{a}) $K_{1.2}$ राजन् (for रामः). — ^{c}) K_4 समुद्रे स (for °द्रस्य). — After 3, $B_{3.4}$ Dc $D_{1.2}$ ins.:

1232* ततस्तं बलवान्रामो रिपुं भार्यापहारिणम् ।
सह वानरसैन्येन जघान रणमूर्धनि ।

4 ^{c}) B D (except D_5) G M_2 पुत्रो वा (by transp.). — ^{d}) K $B_{1.3.4}$ Dc_2 $D_{2.5.6}$ T_1 च; T_2 $G_{1.2.4}$ M वै (for ह).

5 After 5^{ab}, K_4 ins.:

1233* त्वया प्रत्यक्षतो दृष्टं यथा सर्वमशेषतः ।

— ^{c}) G_1 भगवन् (for चरितं).

6 After the ref., B_4 D_1 ins.:

1234* शृणु राजन्पुरा वृत्तमितिहासं पुरातनम् ।
सभार्येण यथा प्राप्तं दुःखं रामेण भारत ।

— ^{b}) $K_{1.2.4}$ D_1 °संभवः (for °वंशजः). — ^{d}) K_2 Dc $D_{2.3}$ °तत्परः (for °वाञ्शुचिः).

7 ^{b}) T_2 $G_{1.2.4}$ °चारिणः; M_1 °वेदिनः; M_2 °वादिनः (for °कोविदाः). — ^{cd}) T_1 $G_{1.2.4}$ M_1 °शत्रुघ्नभरता($G_{1.2}$ °त)श्च. B_1 T_1 G_4 M महाबलाः. B_2 रामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्ना इति विश्रुताः.

8 ^{a}) Many N MSS. कौशल्या. — ^{b}) $K_{1.2}$ $B_{1.2}$ Dc $D_{1.2.5}$ च (for तु). — ^{d}) $K_{1.2}$ सुमित्रायां. K $D_{1.5}$

C. 3. 15879 B. 3. 274. 8 K. 3. 275. 8

सुतौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्रायाः परंतपौ ॥ ८
विदेहराजो जनकः सीता तस्यात्मजा विभो ।
यां चकार स्वयं त्वष्टा रामस्य महिषीं प्रियाम् ॥ ९
एतद्रामस्य ते जन्म सीतायाश्च प्रकीर्तितम् ।
रावणस्यापि ते जन्म व्याख्यास्यामि जनेश्वर ॥ १०
पितामहो रावणस्य साक्षाद्देवः प्रजापतिः ।
स्वयंभूः सर्वलोकानां प्रभुः स्रष्टा महातपाः ॥ ११
पुलस्त्यो नाम तस्यासीन्मानसो दयितः सुतः ।
तस्य वैश्रवणो नाम गवि पुत्रोऽभवत्प्रभुः ॥ १२
पितरं स समुत्सृज्य पितामहमुपस्थितः ।
तस्य कोपात्पिता राजन्ससर्जात्मानमात्मना ॥ १३
स जज्ञे विश्रवा नाम तस्यात्मार्धेन वै द्विजः ।
प्रतीकाराय सक्रोधस्ततो वैश्रवणस्य वै ॥ १४
पितामहस्तु प्रीतात्मा ददौ वैश्रवणस्य ह ।
अमरत्वं धनेशत्वं लोकपालत्वमेव च ॥ १५
ईशानेन तथा सख्यं पुत्रं च नलकूबरम् ।
राजधानीनिवेशं च लङ्कां रक्षोगणान्विताम् ॥ १६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५८ ॥

२५९

मार्कण्डेय उवाच ।
पुलस्त्यस्य तु यः क्रोधादर्धदेहोऽभवन्मुनिः
विश्रवा नाम सक्रोधः स वैश्रवणमैक्षत ॥ १
बुबुधे तं तु सक्रोधं पितरं राक्षसेश्वरः ।

बभूवतुः.

9 T_2 om. 9^{ab}. — ^{a}) T_1 G_4 °राजा (for °राजो). — ^{b}) K B_2 D_1 [अ]भवत् (for विभो). — ^{c}) D_3 स्त्रियं (for स्वयं). Dc_2 $D_{1.2}$ स्रष्टा; T G_1 M तुष्टो; $G_{2.4}$ हृष्टो (for त्वष्टा). — ^{d}) T_2 $G_{1.4}$ यो राम- (for रामस्य). Dc महिषी प्रिया.

10 ^{a}) K_3 जन्मासीत् (for ते जन्म). — ^{b}) B_1 संप्रकी°; T_2 $G_{2.4}$ चापि की° (for च प्रकी°). — ^{c}) B_3 Dc_2 च (for [अ]पि). — ^{d}) K_{1-3} B_2 नरेश्वर; Dc_2 D_2 विशेषतः (for जने°).

11 Dc D_2 om. 11^{ab}. — ^{b}) K_4 D_1 पितामहः (for प्रजा°). — ^{c}) $K_{1.2.4}$ D_1 °भूतानां (for °लोकानां). — ^{d}) D_5 त्वष्टा; S (except G_3) ब्रह्मा (for स्रष्टा). $K_{1.2}$ प्रजापतिः (for महा°).

12 ^{b}) K_4 Dc D_2 T_2 मनसो (for मा°). T_1 विदितः (for दयितः). — ^{c}) K_3 विश्रवसो; G_4 वैश्रवसो. — ^{d}) T_2 $G_{1.2.4}$ ऋषेः; M ऋषिः (for गवि). G_2 पौत्रो.

13 ^{a}) T_1 स्वं (for स). — ^{b}) B_2 उपाश्रितः; G_4 उपास्थितः. — ^{c}) T_1 रोषात् (for कोपात्). — ^{d}) T_2 G_2 विसृज्य; G_4 विनिंद्य (for ससर्ज).

14 ^{a}) T_1 संजज्ञे. — ^{b}) $G_{1.2.4}$ तस्यार्धेन च (G_2 स); M तस्यैवार्धेन (for तस्यात्मार्धेन). — T_2 $G_{2.4}$ om. 14^{cd}. — ^{c}) K $D_{1.5}$ प्रतिकाराय. K_4 सक्रोधं; G_1 स क्रोधात्. — ^{d}) T_1 तदा; G_1 M तस्माद् (for ततो). B_2 हि (for वै).

15 B_2 om. (hapl.) 15^{ab}. — ^{a}) B_1 धर्मात्मा (for प्रीता°). — ^{b}) $K_{3.4}$ Dc $D_{1.2}$ वैश्रवणाय. Dc D_2 च; D_1 T_1 M_2 वै (for ह).

16 ^{b}) K_3 पुत्रस्तु (for पुत्रं च). $K_{1.2}$ नड° (for नल°). — ^{c}) Dc_2 T $G_{1.2}$ M_2 राजधानीं. — After 16, $B_{2.4}$ Dc Dn_2 D_{1-3} ins.:

1235* विमानं पुष्पकं नाम कामगं च ददौ प्रभुः ।
यक्षाणामाधिपत्यं च राजराजत्वमेव च ।

Colophon. — *Major parvan:* $K_{1.2}$ $G_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* K B Dc Dn_1. n_3 D_{1-6} G_3 (all om. sub-parvan name) mention only रामोपाख्यान; T_1, likewise, only श्रीरामायणोपाख्यान; and G_1 M_1, only रामायणो°. — *Adhy. name:* B_4 कुबेरवरप्रदानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn_1 (*sup. lin. sec. m.*). n_2 272; Dn_3 273; D_1 275; T G_4 M (M_2 *inf. lin.*) 262 (M_2 orig. 264); G_1 259; G_2 261. — *Śloka no.:* Dn_1. n_3 16; Dn_2 17; D_1 19.

कुबेरस्तत्प्रसादार्थं यतते स्म सदा नृप ॥ २
स राजराजो लङ्कायां निवसन्नरवाहनः ।
राक्षसीः प्रददौ तिस्रः पितुर्वै परिचारिकाः ॥ ३
तास्तदा तं महात्मानं संतोषयितुमुद्यताः ।
ऋषिं भरतशार्दूल नृत्तगीतविशारदाः ॥ ४
पुष्पोत्कटा च राका च मालिनी च विशां पते ।
अन्योन्यस्पर्धया राजञ्श्रेयस्कामाः सुमध्यमाः ॥ ५
तासां स भगवांस्तुष्टो महात्मा प्रददौ वरान् ।
लोकपालोपमान्पुत्रानेकैकस्या यथेप्सितान् ॥
पुष्पोत्कटायां जज्ञाते द्वौ पुत्रौ राक्षसेश्वरौ ।
कुम्भकर्णदशग्रीवौ बलेनाप्रतिमौ भुवि ॥ ७
मालिनी जनयामास पुत्रमेकं विभीषणम् ।
राकायां मिथुनं जज्ञे खरः शूर्पणखा तथा ॥ ८
विभीषणस्तु रूपेण सर्वेभ्योऽभ्यधिकोऽभवत् ।
स बभूव महाभागो धर्मगोप्ता क्रियारतिः ॥ ९
दशग्रीवस्तु सर्वेषां ज्येष्ठो राक्षसपुंगवः ।
महोत्साहो महावीर्यो महासत्त्वपराक्रमः ॥ १०
कुम्भकर्णो बलेनासीत्सर्वेभ्योऽभ्यधिकस्तदा ।
मायावी रणशौण्डश्च रौद्रश्च रजनीचरः ॥ ११
खरो धनुषि विक्रान्तो ब्रह्मद्विट् पिशिताशनः ।
सिद्धविघ्नकरी चापि रौद्रा शूर्पणखा तथा ॥ १२
सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे सुचरितव्रताः ।
ऊषुः पित्रा सह रता गन्धमादनपर्वते ॥ १३
ततो वैश्रवणं तत्र ददृशुर्नरवाहनम् । C. 3. 15902 B. 3. 275. 14 K. 3. 276. 14

259

1 a) D1 च (for तु). K4 कोपाद्; M2 क्रोधो (for क्रोधाद्). — b) B1 अर्धहेतो; T2 M2 दग्धदेहो (for अर्धदेहो).

2 a) K1. 2 D5 च (for तु). G2 सक्रोधः. — b) G3. 4 °श्वरं (for °श्वरः). — K3 om. 2^d–4^a (up to तं). — d) S (except T2 G3) यतति स्म. K4 G1 तदा (for सदा). G4 नृपः (for नृप).

3 K3 om. 3 (cf. v.l. 2). — b) K4 तोषयन्; Dc1 Dn D3. 4 G1 न्यवसन् (for निवसन्). — c) Dn3 T1 राक्षस्यः (for °सीः). K1. 2 विप्र (for तिस्रः). — d) T1 परिचारकाः; G1 °वारकाः.

4 K3 om. up to तं (cf. v.l. 2). — a) Dn सदा (!); G1. 4 M तथा (for तदा). T G1. 2. 4 वै (for तं). — d) N G3 नृत्य°.

5 a) K1. 3. 4 च बा(K1 वा)का च; T G1. 2. 4 M बकाचेति (T1 M चैव) (for च राका च). — b) G1. 4 [इ]ति (for च). — c) D5 T M1 अन्योन्यं स्प°. — d) K3 जयकामाः (for श्रेय°).

6 a) B D (except D1. 5) T2 G2. 3 स तासां (by transp.). — b) K3 वरं (for वरान्). — d) B1 एं B2 °कस्यां.

7 a) K1. 2. 4 D1. 5 पुष्पोत्कटाया.

8 D2 om. 8. — b) D1. 3. 4. 6 एकं पुत्रं (by transp.). — c) K1. 4 वाकाया; K2 D1. 5. 6 राकाया; K3 T2 G1. 2. 4 M2 बकायां; T1 बलायां. — d) K1. 2 Dc D5 G1 शूर्पनखा; G2. 4 M °णखी. G1. 2 तदा (for तथा). T1 खरं शूर्पणखीं तथा.

9 a) K1–3 D1 च (for तु). D5 धर्मात्मा (for रूपेण). — b) =(var.) 11^b. D1 [ऽ]पि; G1 हि (for ऽभि-). G1. 2. 4 तदा (for [अ]भवत्). — cd) K D1. 5 बभूव च (K1 ह and च; K4 स) (for स बभूव). T1 G4 °बाहो (for °भागो). Dc T2 G1. 2. 4 °रतः (for °रतिः). Dc D2 महाभागो धर्मगोप्ता स बभूव क्रियारतः (D2 °रतिः).

10 b) K2 B Dn2. n3 D2. 4. 6 T2 G3 श्रेष्ठो (for ज्येष्ठो). — c) T2 G1. 2. 4 °बाहुर् (for °वीर्यो).

11 a) D5 बले राजन्; S (except G3 M1) महानासीत् (for बलेना°). — G2 om. 11^b–12^d. — b) =(var.) 9^b. K4 D1 [ऽ]पि; G1 हि (for ऽभि-). K3. 4 D1 T1 M तथा; B Dc Dn D2–4. 6 G3 युधि; D5 [अ]भवत् (for तदा). — c) K D1. 5 रणशूरश्च; Dc2 D2 युद्धशौंडश्च; T1 रणचंडश्च.

12 G2 om. 12 (cf. v.l. 11). — a) T1 भयंकरोपि (for खरो धनुषि). — b) D2 ब्रह्मविद्-; D5 ब्रह्मर्षि-; G1 ब्रह्महा (for ब्रह्मद्विट्). — c) K1. 2 D1 T1 सिद्धिविघ्नं(D1 T1 °घ्न)करी. — d) B2. 4 Dn D5 T1 M2 रौद्री. K1. 2 Dc D5 G1 शूर्पनखा; B1 G4 M °णखी. K3. 4 B Dc2 D2 सदा; Dc1 Dn D3–6 T2 G1. 3 तदा (for तथा).

13 b) K1–3 D5 T1 M च; G4 तु (for सु-). — c) G2 तदा (for रता). T1 ऊषुः पिता च सह ते. — d) Dc D2 °पर्वतं.

14 c) K D1. 3. 5 अथा° (for समा°). — d) T1 च

C. 3. 15902 B. 3. 275. 14 K. 3. 276. 14 पित्रा सार्धं समासीनमृद्ध्या परमया युतम् ॥ १४

जातस्पर्धास्ततस्ते तु तपसे धृतनिश्चयाः ।
ब्रह्माणं तोषयामासुर्घोरेण तपसा तदा ॥ १५

अतिष्ठदेकपादेन सहस्रं परिवत्सरान् ।
वायुभक्षो दशग्रीवः पञ्चाग्निः सुसमाहितः ॥ १६

अधःशायी कुम्भकर्णो यताहारो यतव्रतः ।
विभीषणः शीर्णपर्णमेकमभ्यवहारयत् ॥ १७

उपवासरतिर्धीमान्सदा जप्यपरायणः ।
तमेव कालमातिष्ठत्तीव्रं तप उदारधीः ॥ १८

खरः शूर्पणखा चैव तेषां वै तप्यतां तपः ।
परिचर्यां च रक्षां च चक्रतुर्हृष्टमानसौ ॥ १९

पूर्णे वर्षसहस्रे तु शिरश्छित्त्वा दशाननः ।
जुहोत्यग्नौ दुराधर्षस्तेनातुष्यज्जगत्प्रभुः ॥ २०

ततो ब्रह्मा स्वयं गत्वा तपसस्तान्न्यवारयत् ।
प्रलोभ्य वरदानेन सर्वानेव पृथक्पृथक् ॥ २१

ब्रह्मोवाच ।

प्रीतोऽस्मि वो निवर्तध्वं वरान्वृणुत पुत्रकाः ।
यद्यदिष्टमृते त्वेकममरत्वं तथास्तु तत् ॥ २२

यद्यदग्नौ हुतं सर्वं शिरस्ते महदीप्सया ।
तथैव तानि ते देहे भविष्यन्ति यथेप्सितम् ॥ २३

वैरूप्यं च न ते देहे कामरूपधरस्तथा ।
भविष्यसि रणेऽरीणां विजेतासि न संशयः ॥ २४

रावण उवाच ।

गन्धर्वदेवासुरतो यक्षराक्षसतस्तथा ।

परया (for परमया).

15 G_1 om. 15-16. — ^{a}) K_4 जातस्पर्शास्; B Dc Dn $D_{2.3}$ (before corr.). $_{4.6}$ G_3 जातामर्षास्. Dc_2 तत्र (for ततस्). $G_{2.4}$ जातस्पर्धान्विताास्ते तु. — ^{b}) B_1 $D_{1.5}$ T_2 $G_{1.2.4}$ कृत- (for धृत-). T $G_{1.2.4}$ M_1 -मानसाः (for -निश्चयाः).

16 G_1 om. 16 (cf. v.l. 15). — ^{b}) M सहस्र-. — ^{d}) K_2 $B_{1.2.4}$ पंचाग्निसु-; D_4 पंचभिः सु-; M_1 पंचाग्निषु.

17 G_4 om. 17. — ^{b}) K_4 जिताहारो; Dc यताहारी. K_1 G_2 धृतव्रतः; K_{2-4} $D_{1.5}$ दृढ°. — ^{c}) B_1 °पत्रम् (for °पर्णम्). — ^{d}) B_4 Dc $D_{1.4.5}$ T_2 G_3 M_2 °हारयन्; G_2 °हारवान्.

18 ^{a}) Dc °व्रती (for °रतिर्). — ^{b}) $K_{1.2}$ अभूज् (for सदा). — ^{d}) $K_{1.2}$ transp. तीव्रं and तपः.

19 ^{a}) $K_{1.2}$ Dc D_5 G_1 शूर्पनखा; T $G_{2.4}$ M °णखी. $G_{1.2.4}$ चापि (for चैव). — ^{b}) K_1 पुनः (for तपः). — ^{c}) K_1 रक्षसां (for च रक्षां). — ^{d}) G_1 चक्राते (for चक्रतुर्). — After 19, D_5 ins.:

1236* विभीषणदशग्रीवौ तेपाते उत्तमं तपः ।
दश वर्षसहस्राणि वायुभक्षौ परंतपौ ।
सरके दश वर्षाणि अष्ट वर्षाणि सागरे ।
ऊषुर्वर्षसहस्राणि गोकर्णेऽस्मिंस्तपोवने ।
चेरतुस्तृणपर्णानि मृगैः सार्धमरिंदमौ । [5]
बादर्यास्त्वाश्रमे राजन्तेपाते परमं तपः ।
आराधयन्तौ शौचेन ब्रह्माणं सुतपस्विनौ ।

20 ^{a}) G_1 वर्षे (for वर्ष-). K_1 -सहस्रेण; B_1 -सहस्रेषु (for -सहस्रे तु). — ^{c}) $K_{1.2}$ B_4 जुहाव (for जुहोति). K $D_{1.3.5}$ दशग्रीवस् (for दुराधर्षस्). — ^{d}) K_3 D_2 तुष्यज् (for [अ]तुष्यज्). K B_1 D_1 जगत्पतिः; D_3 प्रजापतिः; T_1 M जगद्गुरुः; T_1 $G_{1.2.4}$ पितामहः.

22 K_{1-3} D_5 T_1 om. the ref. — ^{a}) K_{1-3} B_1 $D_{1.5}$ वि- (for वो). K_4 वरदोस्मि निव°. — ^{b}) G_1 वरं. — ^{d}) K $D_{1.5}$ M_1 वः (for तत्).

23 ^{a}) B_3 Dc D_2 यद्यच्चाग्नौ. B Dc_2 $D_{2.3.6}$ G_3 पूर्वं; T_2 $G_{1.2.4}$ सम्यक् (for सर्वं). K $D_{1.5}$ शिरांसि यानि पूर्वं ते. — ^{b}) K $D_{1.5}$ हुतानि (for शिरस्ते). K_4 मदभीप्सया; B_{1-3} Dc $D_{2-4.6}$ T_1 G_3 M_2 महदीप्सिता (B_1 T_1 °प्सितं; $D_{3.4.6}$ °प्सता). — D_3 om. 23^{cd}. — ^{c}) K_3 देहे तु; B_2 वै देहे; T_1 ते देहाद्. T_2 $G_{1.2.4}$ M_2 देहे ते (by transp.); M_1 देहेस्मिन्. — B_2 om. (hapl.) 23^{d}–24^{a}. — ^{d}) $B_{1.4}$ D (except $D_{1.5}$) G_3 यथेप्सया; B_3 यथेच्छया.

24 B_2 om. 24^{a} (cf. v.l. 23). — ^{a}) K $B_{1.4}$ Dc_2 $D_{2.5}$ न च ते (by transp.). — ^{c}) K_3 Dc_2 $D_{1.2}$ भविष्यति (Dc_2 °ष्यंति; D_1 °ष्यते). Dc_2 D_2 वीराः (for ऽरीणां). — ^{d}) $K_{3.4}$ B_4 Dn_1 $D_{1.5}$ विजेता च न; $B_{1.3}$ Dc Dn_2. n_3 $D_{2-4.6}$ G_3 °ता न च. B_2 °ता नात्र; M °ता हि न (for °तासि न).

25 ^{b}) T $G_{1.2.4}$ °राक्षसयोस्तथा. — ^{c}) K $D_{1.5}$ °नागेभ्यो.

26 ^{b}) D_5 [ए]तेभ्यो° (for तेभ्यो°). B_2 पराभवः (for भयं तव). — ^{d}) D_5 तत्तथा (by transp.). D_1 ते (for तद्). T_1 G_1 M विदितं (for विहितं).

सर्पकिंनरभूतेभ्यो न मे भूयात्पराभवः ॥ २५

ब्रह्मोवाच ।

य एते कीर्तिताः सर्वे न तेभ्योऽस्ति भयं तव ।
ऋते मनुष्याद्भद्रं ते तथा तद्विहितं मया ॥ २६

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्तो दशग्रीवस्तुष्टः समभवत्तदा ।
अवमेने हि दुर्बुद्धिर्मनुष्यान्पुरुषादकः ॥ २७
कुम्भकर्णमथोवाच तथैव प्रपितामहः ।
स वव्रे महतीं निद्रां तमसा ग्रस्तचेतनः ॥ २८
तथा भविष्यतीत्युक्त्वा विभीषणमुवाच ह ।
वरं वृणीष्व पुत्र त्वं प्रीतोऽस्मीति पुनः पुनः ॥ २९

विभीषण उवाच ।

परमापद्गतस्यापि नाधर्मे मे मतिर्भवेत् ।
अशिक्षितं च भगवन्ब्रह्मास्त्रं प्रतिभातु मे ॥ ३०

ब्रह्मोवाच ।

यस्माद्राक्षसयोनौ ते जातस्यामित्रकर्शन ।
नाधर्मे रमते बुद्धिरमरत्वं ददामि ते ॥ ३१

मार्कण्डेय उवाच ।

राक्षसस्तु वरं लब्ध्वा दशग्रीवो विशां पते ।
लङ्कायाश्च्यावयामास युधि जित्वा धनेश्वरम् ॥ ३२
हित्वा स भगवाँल्लङ्कामाविशद्गन्धमादनम् ।
गन्धर्वयक्षानुगतो रक्षःकिंपुरुषैः सह ॥ ३३
विमानं पुष्पकं तस्य जहाराक्रम्य रावणः ।
शशाप तं वैश्रवणो न त्वामेतद्वहिष्यति ॥ ३४
यस्तु त्वां समरे हन्ता तमेवैतद्वहिष्यति ।
अवमन्य गुरुं मां च क्षिप्रं त्वं न भविष्यसि ॥ ३५
विभीषणस्तु धर्मात्मा सतां धर्ममनुस्मरन् ।
अन्वगच्छन्महाराज श्रिया परमया युतः ॥ ३६
तस्मै स भगवांस्तुष्टो भ्राता भ्रात्रे धनेश्वरः ।
सेनापत्यं ददौ धीमान्यक्षराक्षससेनयोः ॥ ३७
राक्षसाः पुरुषादाश्च पिशाचाश्च महाबलाः ।
सर्वे समेत्य राजानमभ्यषिञ्चन्दशाननम् ॥ ३८ C. 3. 15926 B. 3. 275. 38 K. 3. 276. 38

27 K B1 Dc D1. 2. 5 S (except G3 M1) om. the ref. — a) G4 उक्ते (for उक्तो). — b) G4 संतुष्टः सोभवत्तदा. — c) K1–3 D1 च (for हि). D5 अधर्मेणैव दुर्बुद्धिर्.

28 K4 om. (hapl.) 28^{ab}. — K4 (which om. 28^{ab}) ins. after 27 : D1, after 28^{ab}:

1237* कुम्भकर्ण महाबाहो वरं वरय सुव्रत ।

S (except G3) ins. after 28^{ab}:

1238* वरं वृणीष्व भद्रं ते प्रीतोऽस्मीति पुनः पुनः ।

— c) G1 वव्रे स (by transp.). — d) K तपसा. K D5 नष्टचेतनः.

29 c) K4 पुत्रो वै (for पुत्र त्वं). — d) T2 G2. 4 पुनरेव च (T2 तत्) (for [इ]ति पुनः पुनः).

30 =(var.) Rām. 7. 10. 30^{cd}–31^{ab}. — b) K2 D5 माधर्मे मे; B1 धर्मे चैव; B2 धर्म एव (for नाधर्मे मे). T1 G2 रतिर्; M1 गतिर् (for मतिर्). — cd) B2 transp. भगवन् and ब्रह्मास्त्रं. K1. 2 Dc2 D2 G2 M2 प्रतिभाति.

31 =(var.) Rām. 7. 10. 34^{cd}–35^{ab}. — a) K1 तु; M2 हि (for ते). — b) K1. 2 B1. 3. 4 D1. 5 °मित्रकर्षण. — c) B D (except D1) G3 M1 धीयते (for रमते). — d) K1. 2 B1. 4 Dc1 Dn1. n3 D3. 4. 6 T1 G3 M ददानि (for °मि).

32 ab) K4 D1 वरान् (for वरं). M2 transp. वरं लब्ध्वा and दशग्रीवो. — c) T2 G2. 4 लंकायां वासयामास. — d) S (except G3. 4) युद्धे (for युधि). K4 जने° (for धने°).

33 a) Dc2 D2 जित्वा; D1 त्यक्त्वा (for हित्वा). — b) B2 D5 प्रा(D5 प्र)विशद् (for आवि°). M2 (*sup. lin.* as in text) गंधमादनमाविशत्. — c) T1 G1. 2. 4 M1 °रक्षो° (T1 °रक्षा°) (for °यक्षा°). — d) Dc D2 T1 G1. 2. 4 M1 यक्ष- (Dc D2 यक्षः) (for रक्षः-). K4 वृतः (for सह).

34 a) T1 तस्य सहसा (for पुष्पकं तस्य). K1. 2 नाम; K4 चास्य (for तस्य). — b) Dc D2 राक्षसः (for रावणः). — d) D1 भवि° (for वहि°).

35 K1. 2 D1 M2 om. (hapl.) 35^{ab}; K4 om. up to त्वं न. — c) S (except G3) °मत्य (for °मन्य).

36 b) B D (except D1. 5) G3 मार्गम्; M2 धर्मान् (for धर्मम्). — c) K1. 2. 4 G4 M °राजं (for °राज). — d) K2. 3 T1 M1 युतं; B2 ज्वलन् (for युतः).

37 b) G4 भ्रात्रे भ्राता (by transp.). — c) B Dc Dn3 D4. 6 G3 M2 सैना° (for सेना°). K4 B1. 2 G2 M1

C. 3. 15927 B. 3. 275. 39 K. 3. 276. 39 दशग्रीवस्तु दैत्यानां देवानां च बलोत्कटः ।
आक्रम्य रत्नान्यहरत्कामरूपी विहंगमः ॥ ३९

रावयामास लोकान्यत्तस्माद्रावण उच्यते ।
दशग्रीवः कामबलो देवानां भयमादधत् ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५९ ॥

२६०

मार्कण्डेय उवाच ।

ततो ब्रह्मर्षयः सिद्धा देवराजर्षयस्तथा ।
हव्यवाहं पुरस्कृत्य ब्रह्माणं शरणं गताः ॥ १

अग्निरुवाच ।

यः स विश्रवसः पुत्रो दशग्रीवो महाबलः ।
अवध्यो वरदानेन कृतो भगवता पुरा ॥ २
स बाधते प्रजाः सर्वा विप्रकारैर्महाबलः ।
ततो नस्त्रातु भगवन्नान्यस्त्राता हि विद्यते ॥ ३

ब्रह्मोवाच ।

न स देवासुरैः शक्यो युद्धे जेतुं विभावसो ।
विहितं तत्र यत्कार्यमभितस्तस्य निग्रहे ॥ ४
तदर्थमवतीर्णोऽसौ मन्नियोगाच्चतुर्भुजः ।
विष्णुः प्रहरतां श्रेष्ठः स कर्मैतत्करिष्यति ॥ ५

मार्कण्डेय उवाच ।

पितामहस्ततस्तेषां संनिधौ वाक्यमब्रवीत् ।
सर्वैर्देवगणैः सार्धं संभवध्वं महीतले ॥ ६

श्रीमान् (for धी°).

38 [d]) K1. 4 D1 T1 अभिषिंचन्. G1 नराधिपं (for दशा°).

39 [ab]) Dn D3. 4. 6 G3 M च (for तु). K D1. 5 transp. दैत्यानां and देवानां. G2. 4 दानवानां (for देवानां च). — [d]) T1 °रूपो (for °रूपी).

40 [a]) Dn3 D3 T1 यस् (for यत्). — [c]) D1 °लोभाद्; T1 °रूपो (for °बलो). — [d]) D1 T1 आवहत्; D5 आद्रवत् (for आदधत्).

Colophon. — *Major parvan:* K1. 2 G2. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* K B Dc1 Dn1. n2 D1–6 G3 (all om. sub-parvan name) mention only रामो(K2 श्रीरामो)-पाख्यान; T1 G1 M1, likewise, only रामायणोपाख्यान. — *Adhy. name:* B4 रावणादिवरलंभः; M1 लंकापहरणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 (marg.). n2 273; Dn3 274; D1 276; T G4 M (M2 *inf. lin.*) 263 (M2 orig. 265); G1 260; G2 262. — *Śloka no.:* Dn1 41; Dn2. n3 40.

260

[ab]) B Dc Dn D2–4. 6 G3 ततो ब्रह्मर्षयः सर्वे सिद्धा देव(B1 ब्रह्म)र्षयस्तथा. T2 G2. 4 देवाश्च मुनय(T2 ऋषय)-स्तथा (for [b]). — For 1, D5 subst.

1239* ततो देवाः समागम्य सर्वे शक्रपुरोगमाः ।
अग्नौ वाक्यं समाधाय ब्रह्मणे तेऽभ्यवादयन् ।
ततः कृशानुर्भगवान्भगवन्तं पितामहम् ।
प्रणम्योवाच लोकेशं कृताञ्जलिरिदं वचः ।

2 [a]) K3 B Dc Dn D2–4. 6 G3 M1 योसौ; D5 स च (for यः स). — D1 om. (hapl.) 2[c]–3[b].

3 D1 om. 3[ab] (cf. v.l. 2). — [d]) Dc D2 तु (for हि). T1 G1 M अन्यस्त्राता न विद्यते.

4 [c]) B3 तस्य; G1. 2 M त्वत्र (for तत्र). D1 तत्कार्यम्. — [d]) B3m अचिरात्; G2. 4 अहितस् (for अभितस्). B D (except D1. 5) G3 M2 निग्रहः (for °हे).

5 [d]) B D (except D1) G3 तत्कर्म (for कर्मैतत्).

6 [b]) K4 B2. 4 Dn D3. 4. 6 G3 शक्रम् (for वाक्यम्). — [c]) K3 सर्वे (for सर्वैर्). Dc D2 यात देवाः सुरैः सर्वैः. — [d]) K4 D3 (by corr.) संभवंतु; B1 भवध्वं च; Dn D3 (before corr.). 4. 6 G3 संभव त्वं (for संभवध्वं).

7 [a]) K1. 2 M1 सहायाद् (for °यान्). K1. 2 ऋक्षेषु. — [b]) K1. 2 वानरेषु च सर्वतः. — After 7, B3. 4 (om. line 2) Dc2 D1 ins.:

1240* ते तथोक्ता भगवता तत्प्रतिश्रुत्य शासनम् ।
ससृजुर्देवगन्धर्वाः पुत्रान्वानररूपिणः ।

विष्णोः सहायानृक्षीषु वानरीषु च सर्वशः ।
जनयध्वं सुतान्वीरान्कामरूपबलान्वितान् ॥ ७
ततो भागानुभागेन देवगन्धर्वदानवाः ।
अवतर्तुं महीं सर्वे रञ्जयामासुरञ्जसा ॥ ८
तेषां समक्षं गन्धर्वीं दुन्दुभीं नाम नामतः ।
शशास वरदो देवो देवकार्यार्थसिद्धये ॥ ९
पितामहवचः श्रुत्वा गन्धर्वी दुन्दुभी ततः ।
मन्थरा मानुषे लोके कुब्जा समभवत्तदा ॥ १०
शक्रप्रभृतयश्चैव सर्वे ते सुरसत्तमाः ।
वानरर्क्षवरस्त्रीषु जनयामासुरात्मजान् ।
तेऽन्ववर्तन्पितॄन्सर्वे यशसा च बलेन च ॥ ११
भेत्तारो गिरिशृङ्गाणां शालतालशिलायुधाः ।
वज्रसंहननाः सर्वे सर्वे चौघबलास्तथा ॥ १२
कामवीर्यधराश्चैव सर्वे युद्धविशारदाः ।
नागायुतसमप्राणा वायुवेगसमा जवे ।
यत्रेच्छकनिवासाश्च केचिदत्र वनौकसः ॥ १३
एवं विधाय तत्सर्वं भगवाँल्लोकभावनः ।
मन्थरां बोधयामास यद्यत्कार्यं यथा यथा ॥ १४
सा तद्वचनमाज्ञाय तथा चक्रे मनोजवा ।
इतश्चेतश्च गच्छन्ती वैरसंधुक्षणे रता ॥ १५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६० ॥

which, in Dc_2, is followed by lines 3–6 of 1241*.

8 Dc_2 om. 8. — ^{a}) T_1 ततो भागेन भागेन; T_2 $G_{2.4}$ वानरान्भागभागेन. — ^{b}) K D_1 °पन्नगाः. — ^{c}) K_{1-3} B_1 D_1 M_2 अवतेरुर्; T_1 अवातरन् (for अवतर्तुं). $K_{1.2}$ सर्वाम्; K_3 D_1 स्वर्गाद् (for सर्वे). — ^{d}) $K_{1.2}$ अंशशः सर्वतः सुराः; K_3 D_1 अंशैश्च (D_1 दशमंः) सहिताः सुरैः. — B_3 (marg.). $_4$ Dc_1 $D_{1.2}$ ins. after 8: Dc_2 (om. lines 1–2), after 1240*:

1241* ऋषयश्च महात्मानः सिद्धाश्च सह किंनरैः ।
चारणाश्चासृजन्घोरान्वानरान्वनचारिणः ।
ते सृष्टा बहुसाहस्रा दशग्रीववधे रताः ।
अप्रमेयबलाः शूरा वानराः कामरूपिणः ।
यस्य देवस्य यद्रूपं वेषस्तेजश्च यद्विधम् । [5]
अजायन्त समास्तेन तस्य तस्य सुतास्तदा

[(L. 2) D_1 वानरान° (for चारणाश्चा°), and बलिनो (for वानरान्). D_2 बल° (for वन°). — (L. 3) D_2 दश° (for बहु°). Dc_1 D_2 वृताः; Dc_2 धृताः (for रताः). — (L. 4) Dc_2 सर्वे (for शूरा). — (L. 5) $B_{3.4}$ वेश° (for वेष°). — (L. 6) Dc_1 D_2 सुतास् (for समास्). Dc_2 तेन तस्य (for तस्य तस्य).]

9 ^{a}) $K_{1.2}$ गांधर्वीं; B $D_{1.2}$ गंधर्वां; G_1 M_1 गंधर्वी. — ^{b}) G_1 दुंदुभिर्. — ^{c}) D_1 वरदां; T_1 परतो (for वरदो). — ^{d}) K_3 B Dn $D_{3.4.6}$ T_2 G_3 गच्छ (for देव-). D_1 देवानां कार्यसिद्धये.

10 ^{b}) B_2 Dn_3 D_5 T_2 $G_{1.2.4}$ दुंदुभिस्. D_5 T_2 $G_{1.4}$ तदा (for ततः). — ^{d}) K $D_{1.5}$ नामा° (for सम°).

11 ^{c}) G_1 ऋक्षवानरनारीषु. — ^{e}) K_1 ते तु व°; K_2 $D_{1.3}$ तेत्यव°; $K_{3.4}$ D_5 तेभ्यव° (for तेऽन्वव°). S (except G_3) ओजसा तेजसा युक्तान्.

12 ^{a}) D_1 भंक्तारो; T_1 G_4 भोक्ता°; G_2 भर्ता° (for भेत्ता°). — ^{b}) K_{2-4} B_{2-4} Dc_2 $D_{1.3.5.6}$ G_3 शालताल° (as in text); T_2 $G_{2.4}$ तालसाल°; the rest सालताल°. — ^{c}) D_1 शूराः (for सर्वे). — ^{d}) $K_{1.2}$ Dn_3 $D_{3.5.6}$ [ऽ]मोघ°; T_2 $G_{1.2}$ घोर°; G_4 सार° (for चौघ°).

13 ^{a}) K_4 B D (except D_1) $G_{3.4}$ °बलाः (for °धराः). $G_{2.4}$ सर्वे (for चैव). — ^{b}) K D_5 T_2 G_4 M ° (for युद्ध°). — ^{c}) D_1 °बल° (for °सम°). — ^{d}) D_3 °मनोजवाः (for °समा जवे). — ^{e}) K Dc $D_{2.5}$ T_1 M_1 यथेच्छक- (for यत्रेच्छक-). B Dc $D_{2.6}$ G_3 T_1 M -निपाताश्च (for -निवासाश्च). T_2 केचिच्छकुनिपाताश्च; $G_{1.2.4}$ यथेच्छविनि(G_1 °क्रम)पाताश्च. — ^{f}) K $G_{2.4}$ M तत्र (for अत्र). D_1 दिवौ° (for वनौ°).

14 ^{c}) G_4 चोद° (for बोध°). — ^{d}) G_1 तया; $G_{2.4}$ त्वया (for the first यथा). $K_{1.4}$ Dc_2 D_2 T_1 तथा; D_5 G_2 -तथं; G_4 तदा (for the second यथा).

15 ^{a}) B_2 Dn $D_{2.4.6}$ T_2 G_3 तद्वचः समाज्ञाय; D_3 तदैव समाज्ञाय; T_1 $G_{1.2.4}$ M तद्वचनमास्थाय. — ^{b}) K_3 यथा (for तथा). — ^{c}) D_1 इतस्ततश्च. T_1 धावंती (for गच्छन्ती).

Colophon. — *Major parvan:* $K_{1.2}$ Dn_2 $G_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* N G_3 (all om. sub-parvan name) mention only रामो(K_1 श्रीरामो)पाख्यान; G_1 M_1, likewise, only रामायणोपाख्यान. — *Adhy. name:* B_4 अंशा-

२६१

C. 3. 15945
B. 3. 277. 1
K. 3. 278. 1

युधिष्ठिर उवाच ।

उक्तं भगवता जन्म रामादीनां पृथक्पृथक् ।
प्रस्थानकारणं ब्रह्मञ्श्रोतुमिच्छामि कथ्यताम् ॥ १
कथं दाशरथी वीरौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
प्रस्थापितौ वनं ब्रह्मन्मैथिली च यशस्विनी ॥ २

मार्कण्डेय उवाच ।

जातपुत्रो दशरथः प्रीतिमानभवन्नृपः ।
क्रियारतिर्धर्मपरः सततं वृद्धसेविता ॥ ३
क्रमेण चास्य ते पुत्रा व्यवर्धन्त महौजसः ।
वेदेषु सरहस्येषु धनुर्वेदे च पारगाः ॥ ४
चरितब्रह्मचर्यास्ते कृतदाराश्च पार्थिव ।
यदा तदा दशरथः प्रीतिमानभवत्सुखी ॥ ५
ज्येष्ठो रामोऽभवत्तेषां रमयामास हि प्रजाः ।
मनोहरतया धीमान्पितुर्हृदयतोषणः ॥ ६
ततः स राजा मतिमान्मत्वात्मानं वयोधिकम् ।
मन्त्रयामास सचिवैर्धर्मज्ञैश्च पुरोहितैः ॥ ७
अभिषेकाय रामस्य यौवराज्येन भारत ।
प्राप्तकालं च ते सर्वे मेनिरे मन्त्रिसत्तमाः ॥ ८
लोहिताक्षं महाबाहुं मत्तमातङ्गगामिनम् ।
दीर्घबाहुं महोरस्कं नीलकुञ्चितमूर्धजम् ॥ ९
दीप्यमानं श्रिया वीरं शक्रादनवमं बले ।
पारगं सर्वधर्माणां बृहस्पतिसमं मतौ ॥ १०
सर्वानुरक्तप्रकृतिं सर्वविद्याविशारदम् ।
जितेन्द्रियममित्राणामपि दृष्टिमनोहरम् ॥ ११

वतारः; M_1 देवावतारः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn_1 (*sup. lin. sec. m.*). n_2 274; Dn_3 275; D_1 277; T G_4 M (M_2 *inf. lin.*) 264 (M_2 orig. 266); G_1 261; G_2 263. — *Śloka no.*: Dn 16; D_1 16.

261

1 ^{a}) G_1 ब्रह्मन् (for जन्म). — After 1^{ab}, G_1 ins.:
1242* जन्मादि चरितं सर्वं विवाहादि मया श्रुतम् ।
— ^{c}) T_1 $G_{1.2.4}$ M_2 °गमने; T_2 °गमनं (for °कारणं). — ^{d}) K_3 तत्वतः; K_4 कारणं (for कथ्यताम्).

2 ^{a}) Dc D_2 दाशरथौ (for °रथी). — ^{c}) B Dn $D_{3.4.6}$ G_3 M_2 संप्रस्थितौ (for प्रस्था°). $B_{1.3.4}$ Dn $D_{1.3.4.6}$ G_3 M_2 वने; T_1 G_1 कथं (for वनं). $K_{1.2}$ वीरौ (for ब्रह्मन्). — ^{d}) $K_{3.4}$ D_5 तप° (for यश°).

3 After the ref., D_1 ins. (cf. Rām. 1. 7. 3):
1243* वृष्टिर्जयन्तो विजयः सिद्धार्थो राष्ट्रवर्धनः ।
अशोको धर्मपालश्च सुमन्त्रश्चाष्टमोऽभवत् ।
एतेष्टौ दशरथामात्याः ।
— ^{a}) K_3 M जातः पुत्रो; T_1 जाते पुत्रे (for जातपुत्रो). — ^{b}) K_{1-3} B Dn D_{3-6} $G_{1.3}$ M_2 नृप; T_1 पुनः (for नृपः). — ^{c}) $K_{1.2}$ G_3 °रतिः; K_3 B Dn $D_{3.4.6}$ G_2 M_2 °रतः (for °परः). — ^{d}) B $D_{3.6}$ G_3 धर्मसेविता; T_2 $G_{1.2.4}$ ब्रह्मसेवकः.

4 ^{a}) K_3 ते चास्य (by transp.); B_1 राजन्ते; $G_{2.4}$ [ए]वास्य ते. — ^{b}) S (except G_3) [अ]मितौ° (for महौ°). — ^{c}) K_3 च (for स-). — ^{d}) K_4 B D (except $D_{1.2.5}$) T_1 G_3 धनुर्वेदेषु पा°.

5 ^{a}) B_4 °व्रत° (for °ब्रह्म°). D_1 G_1 च (for ते). T_2 $G_{2.4}$ चरंति ब्रह्मचर्यं ते. — ^{b}) Dc $D_{2.5}$ पार्थिवाः. — ^{c}) B_2 यथा तथा; S (except G_3) दृष्ट्वा रामं (for यदा तदा).

6 ^{a}) K_1 भवेत्; T_1 प्रजास् (for ऽभवत्). — ^{b}) S (except G_3) रंज° (for रम°). K Dc $D_{1.2.5}$ स प्रजाः; T_1 तेजसा (for हि प्रजाः). B_1 corrupt. — ^{c}) T_2 corrupt. Dc D_2 श्रीमान् (for धी°). — ^{d}) B_2 Dn $D_{3.4.6}$ G_3 °नंदनः; D_1 °तोषकः.

7 ^{b}) B_2 दृष्ट्वा° (for मत्वा°). — ^{c}) M_2 विविधैर् (for सचिवैर्). — ^{d}) K_2 D_5 T $G_{1.4}$ M_1 मंत्र° (for धर्म°).

8 G_1 om. 8^{a}–9^{b}. — ^{b}) $K_{1.2}$ यौवराज्ये च; T_2 $G_{2.4}$ M_1 °राज्याय. — ^{d}) $K_{2.3}$ D_1 मंत्र° (for मन्त्रि°).

9 ^{b}) K_3 -वारण- (for -मातङ्ग-). B_2 -विक्रमं (for -गामिनम्). — ^{c}) M_1 कंबुग्रीवं (for दीर्घ°).

10 ^{a}) Dc D_2 जुष्टं (for वीरं). — ^{b}) K_3 अप्यधिकं बले; B Dn $D_{3.4.6}$ G_3 अनवरं रणे; D_5 अनुपमं बले. — ^{d}) D_1 T_1 नये (for मतौ).

11 ^{a}) T_2 G_2 सदानु°. — ^{d}) B_2 °रथं; T_1 °रमं (for

नियन्तारमसाधूनां गोप्तारं धर्मचारिणाम् ।
धृतिमन्तमनाधृष्यं जेतारमपराजितम् ॥ १२
पुत्रं राजा दशरथः कौसल्यानन्दवर्धनम् ।
संदृश्य परमां प्रीतिमगच्छत्कुरुनन्दन ॥ १३
चिन्तयंश्च महातेजा गुणान्रामस्य वीर्यवान् ।
अभ्यभाषत भद्रं ते प्रीयमाणः पुरोहितम् ॥ १४
अद्य पुष्यो निशि ब्रह्मन्पुण्यं योगमुपैष्यति ।
संभाराः संभ्रियन्तां मे रामश्चोपनिमन्त्र्यताम् ॥ १५
इति तद्राजवचनं प्रतिश्रुत्याथ मन्थरा ।
कैकेयीमभिगम्येदं काले वचनमब्रवीत् ॥ १६
अद्य कैकेयि दौर्भाग्यं राज्ञा ते ख्यापितं महत् ।
आशीविषस्त्वां संक्रुद्धश्चण्डो दशति दुर्भगे ॥ १७
सुभगा खलु कौसल्या यस्याः पुत्रोऽभिषेक्ष्यते ।
कुतो हि तत्र सौभाग्यं यस्याः पुत्रो न राज्यभाक् ॥ १८
सा तद्वचनमाज्ञाय सर्वाभरणभूषिता
वेदीविलग्नमध्येव बिभ्रती रूपमुत्तमम् ॥ १९
विविक्ते पतिमासाद्य हसन्तीव शुचिस्मिता ।
प्रणयं व्यञ्जयन्तीव मधुरं वाक्यमब्रवीत् ॥ २०
सत्यप्रतिज्ञ यन्मे त्वं काममेकं निसृष्टवान्
उपाकुरुष्व तद्राजंस्तस्मान्मुच्यस्व संकटात् ॥ २१

राजोवाच ।

वरं ददानि ते हन्त तद्गृहाण यदिच्छसि ।
अवध्यो वध्यतां कोऽद्य वध्यः कोऽद्य विमुच्यताम् ॥
धनं ददानि कस्याद्य ह्रियतां कस्य वा पुनः । C. 3. 15967 B. 3. 277. 23 K. 3. 278. 24

°हरम्).

12 ^{a}) B1–3 निहंतारम्; G2.4 नाशितारम्. — ^{c}) T1 महाद्युतिम्; M2 मतिमंतम् (for धृतिमन्तम्). T2 G1.2.4 च दांतं च (for अनाधृष्यं).

13 ^{b}) N (except K1 D2.4) कौशल्या°. B Dc Dn1 D2–4.6 S (except T1 G1) °नंदि° (for °नन्द°). — K1 om. 13^{c}–14^{b}. — ^{c}) K3 संस्पृश्य (for °दृश्य). — ^{d}) K3 Dc2 D2 अगमत् (for अगच्छत्). K (K1 om.) D1.5 रघुनंदनः (K2 °नं); Dc D2 नृपसत्तमः; G1.2.4 कुलनंदन (G2 °नं).

15 Before 15, K2 B3 ins. दशरथ उ°. — ^{a}) D5 पुष्ये निशि; T1 पुण्यतिथिर्. — ^{b}) D1.2 T2 G2.4 पुण्ययोगम्; T1 पुष्ययोगम्. K1.2.4 T1 G1.4 M1 उपेष्यति. — ^{c}) Dc Dn1 D2 वै (for मे). K3 संभारान्संश्रयंतां मे; B3 संश्रियंतां मे संभारा (by transp.). — ^{d}) K Dc D1.2.5 चैवोपम° (for चोपनिम°). — After 15, B1.3 (marg.) Dc D1.2 ins.:

1244* श्व एष पुष्यो भविता यत्र रामः सुतो मया ।
यौवराज्येऽभिषेक्तव्यः पौरैश्च सह मन्त्रिभिः ।

16 K1 om. 16^{a}–17^{b}. Before 16, B4 ins. मार्कण्डेय उ°. — ^{a}) G1 M2 राम° (for राज°). — ^{c}) T2 G2 °गम्यैवं; G4 °संगम्य (for °गम्येदं).

17 K1 om. 17^{ab} (cf. v.l. 16). — ^{b}) K2 ज्ञापितं (for ख्या°). — ^{c}) K1–3 T1 त्वा; T2 तु (for त्वां). — ^{d}) T G1.2.4 छन्नो (for चण्डो). B D G3 दशतु (for दशति).

18 ^{ab}) = (var.) Rām. 2. 8. 9^{ab}. B2 [अ]थ सु- (for खलु). Most N MSS. कौशल्या. K B2.3 Dc D1–6 [ऽ]भिषि(Dc2 D2 °षे)च्यते (for ऽभिषेक्ष्यते). — ^{c}) T1 G1 [ऽ]पि (for हि). S (except G3) खलु (for तत्र).

19 ^{a}) =24^{a}. T एतद्वचनमास्था(T1 °ज्ञा)य. — ^{c}) K3.4 G4 देवी (for वेदी°). D1 च; T2 सा (for [इ]व).

20 ^{a}) K2 नतिमा°; D5 तं समा° (for पतिमा°). — ^{b}) K4 हसंती च; T1 G2.4 M विहसंती; T2 हसंतीह. B1 सुविस्मिता; D1 सुमध्यमा; G1 भुवि स्थिता (for शुचि°). — ^{c}) T2 G1.2.4 राजानं तर्जयंतीव.

21 Before 21, T2 ins. कैकेयी. — ^{a}) K1.2 यं (for यन्). T2 पुरा मां प्रति यन्मे त्वं. — ^{b}) T2 वरम् (for कामम्). K1 M1 एवं (for एकं). K3.4 B Dc D1.2.5 T2 G4 वि° (for नि°). — ^{cd}) M1 अपा° (for उपा°). K1.2 D1 तं; K4 मां (for तद्). K B3 Dc D1.2.5 किल्बिषात्; M1 संगरात् (for संकटात्). T G1.2.4 M2 तदद्य कुरु सत्यं मे वरं वरद भूपते.

22 K1.2 T2 G1.2.4 दशरथः (for राजा). — ^{a}) K3.4 B1 Dc2 Dn2 D1.2 T1 G2.4 ददामि. S (except G3) भद्रे (for हन्त). — ^{b}) K3.4 T2 M यदि; D5 यम्; G2 यथा (for यद्). — 22^{cd} = (var.) Rām. 2. 10. 33^{ab}. — ^{c}) Dn1.n3 T2 G1.3.4 अवध्यो बध्यतां. K D5 कोत्र; Dc D2 को नु (for कोऽद्य). G2 अवध्यतां कोद्य वध्यः. — ^{d}) K4 B3 D2 बद्धः; Dc बंधः; Dn1.n3 D4 T2 G M1 बध्यः (for वध्यः). K1.2 कोत्र; B2 वापि; Dc D2 को नु; T1 G1.4 M वाद्य; T2 G2 को वा (for कोऽद्य). B1 को वा वध्यो विमुच्यतां.

C. 3. 15967 B. 3. 277. 23 K. 3. 278. 24 ब्राह्मणस्वादिहान्यत्र यत्किंचिद्वित्तमस्ति मे ॥ २३

मार्कण्डेय उवाच ।

सा तद्वचनमाज्ञाय परिगृह्य नराधिपम् ।
आत्मनो बलमाज्ञाय तत एनमुवाच ह ॥ २४
आभिषेचनिकं यत्ते रामार्थमुपकल्पितम् ।
भरतस्तदवाप्नोतु वनं गच्छतु राघवः ॥ २५
स तद्राजा वचः श्रुत्वा विप्रियं दारुणोदयम् ।
दुःखार्तो भरतश्रेष्ठ न किंचिद्व्याजहार ह ॥ २६
ततस्तथोक्तं पितरं रामो विज्ञाय वीर्यवान् ।
वनं प्रतस्थे धर्मात्मा राजा सत्यो भवत्विति ॥ २७
तमन्वगच्छल्लक्ष्मीवान्धनुष्माँल्लक्ष्मणस्तदा ।
सीता च भार्या भद्रं ते वैदेही जनकात्मजा ॥ २८
ततो वनं गते रामे राजा दशरथस्तदा ।
समयुज्यत देहस्य कालपर्यायधर्मणा ॥ २९
रामं तु गतमाज्ञाय राजानं च तथागतम् ।
आनाय्य भरतं देवी कैकेयी वाक्यमब्रवीत् ॥ ३०
गतो दशरथः स्वर्गं वनस्थौ रामलक्ष्मणौ ।
गृहाण राज्यं विपुलं क्षेमं निहतकण्टकम् ॥ ३१
तामुवाच स धर्मात्मा नृशंसं बत ते कृतम् ।
पतिं हत्वा कुलं चेदमुत्साद्य धनलुब्धया ॥ ३२
अयशः पातयित्वा मे मूर्ध्नि त्वं कुलपांसने ।
सकामा भव मे मातरित्युक्त्वा प्ररुरोद ह ॥ ३३
स चारित्रं विशोध्याथ सर्वप्रकृतिसंनिधौ ।
अन्वयाद्भ्रातरं रामं विनिवर्तनलालसः ॥ ३४
कौसल्यां च सुमित्रां च कैकेयीं च सुदुःखितः ।
अग्रे प्रस्थाप्य यानैः स शत्रुघ्नसहितो ययौ ॥ ३५
वसिष्ठवामदेवाभ्यां विप्रैश्चान्यैः सहस्रशः ।
पौरजानपदैः सार्धं रामानयनकाङ्क्षया ॥ ३६

23 ^{a}) $K_{3.4}$ D_{1-3} T_1 $G_{1.2.4}$ ददामि. — ^{b}) Dc क्रियतां; T_2 G_2 गृह्यतां (for ह्रियतां). T_2 $G_{1.2.4}$ धनं (for पुनः). K_3 कस्य वा ह्रियतां पुनः. — ^{c}) T_1 M_2 °स्वानि चा° (for °स्वादिहा°). — After 23, N (except $K_{1.3.4}$) G_3 ins.:

1245* पृथिव्यां राजराजोऽसि चातुर्वर्ण्यस्य रक्षिता ।
यस्तेऽभिलषितः कामो ब्रूहि कल्याणि माचिरम् ।

24 All MSS. (except K $D_{1.5}$) om. the ref. — ^{a}) $=19^{a}$. T एतद् (for सा तद्). K_2 M_2 आस्थाय (for आज्ञाय). — ^{c}) $G_{2.4}$ आस्थाय (for आज्ञाय).

25 ^{a}) $K_{3.4}$ D_4 T_2 G_1 अभि° (for आभि°). D_6 तु (for ते). — ^{d}) D_5 व्रज° (for गच्छ°). — After 25, $B_{3.4}$ Dc $D_{1.2}$ ins.:

1246* नव पञ्च च वर्षाणि दण्डकारण्यमाश्रितः ।
चीराजिनजटाधारी रामो वसतु तापसः ।

26 ^{a}) K_4 स तु; M तस्या (for स तद्). T_2 $G_{2.4}$ वरं (for वचः). — ^{b}) D_5 प्रियाया दुःसहं तदा. — ^{d}) D_5 प्रत्युवाच (for व्याजहार). Dc D_2 च; T_1 सः (for ह).

27 ^{a}) T_1 तदवश्यं तु पितरं. — ^{d}) M सत्यो राजा (by transp.)

28 ^{b}) K_4 वपु° (for धनु°). $K_{1.2}$ तथा; K_3 D_1 ततः (for तदा). — K_4 om. (hapl.) 28^{c}–29^{b}. — ^{c}) M_1 भार्या च (by transp.). T_2 रामं (for भार्या).

29 K_4 om. 29^{ab} (cf. v.l. 28). — ^{a}) N (except K_2 Dn_1 D_3; K_4 om.) T_2 वन- (for वनं). G_1 गतो रामो. — ^{c}) Dc_2 D_2 देहोस्य; S (except G_3) धर्मात्मा (for देहस्य).

30 ^{a}) B_2 रामस्य मतमाज्ञाय; T_1 रामागमनमा°. — ^{b}) D_1 (? gloss) मृतं (for -गतम्). — ^{c}) K_1 आनय्य; Dc_2 D_2 आनद्य (for आनाय्य).

32 ^{b}) Dc वै; $D_{3.6}$ मे (for ते). — ^{c}) K_3 हित्वा (for हत्वा). K_4 कुलं त्वेमम्; T_1 मूलछेदम् (f[illegible] चेदम्).

33 ^{b}) T_2 मूढे (for मूर्ध्नि). K_1 $B_{1.3}$ Dc_1 $G_{2.4}$ M_2 कुलपांसनि; K_4 Dc_2 D_2 T G_1 M_1 पांसिनि. — ^{c}) M_2 तात (for मातर्).

34 ^{a}) $G_{1.4}$ स्व- (for स). B_1 चापि तं; B_3 चारित्र्यं. K Dc $D_{1.2.5}$ स चारित्र($D_{1.5}$ °त्र्य)विशुद्ध्यर्थं. — ^{b}) K_3 Dc_2 D_6 सर्वं (for सर्व-). — After 34^{ab}, G_2 ins.:

1247* संस्कृत्य पितरं वृत्तं भरतो धर्मवत्सलः ।

— ^{c}) T_2 $G_{2.4}$ वीरं (for रामं). — ^{d}) $B_{1.2.4}$ विनिर्वर्तन°; T_1 अभिवर्तन°; T_2 $G_{1.4}$ संनिवर्तन°.

35 ^{a}) N (except K_1 Dn) कौशल्यां. — ^{b}) Dc $D_{1.2.6}$ T_2 $G_{1.2.4}$ सुदुःखितां. — ^{c}) T_1 यानेन (for यानैः स). K_4 अग्रे प्रस्थापयामास. — ^{d}) K_2 ययुः (for ययौ).

36 ^{b}) D_5 अन्यैर्विप्रैः (for विप्रै°). T_2 $G_{1.2.4}$ सम-

दद॒र्श चित्रकूटस्थं स रामं सहलक्ष्मणम् ।
तापसानामलंकारं धारयन्तं धनुर्धरम् ॥ ३७
विसर्जितः स रामेण पितुर्वचनकारिणा ।
नन्दिग्रामेऽकरोद्राज्यं पुरस्कृत्यास्य पादुके ॥ ३८
रामस्तु पुनराशङ्क्य पौरजानपदागमम् ।
प्रविवेश महारण्यं शरभङ्गाश्रमं प्रति ॥ ३९
सत्कृत्य शरभङ्गं स दण्डकारण्यमाश्रितः ।
नदीं गोदावरीं रम्यामाश्रित्य न्यवसत्तदा ॥ ४०
वसतस्तस्य रामस्य ततः शूर्पणखाकृतम्
खरेणासीन्महद्वैरं जनस्थाननिवासिना ॥ ४१
रक्षार्थं तापसानां च राघवो धर्मवत्सलः ।
चतुर्दश सहस्राणि जघान भुवि रक्षसाम् ॥ ४२
दूषणं च खरं चैव निहत्य सुमहाबलौ ।
चक्रे क्षेमं पुनर्धीमान्धर्मारण्यं स राघवः ॥ ४३
हतेषु तेषु रक्षःसु ततः शूर्पणखा पुनः ।
ययौ निकृत्तनासोष्ठी लङ्कां भ्रातुर्निवेशनम् ॥ ४४
ततो रावणमभ्येत्य राक्षसी दुःखमूर्छिता ।
पपात पादयोर्भ्रातुः संशुष्करुधिरानना ॥ ४५
तां तथा विकृतां दृष्ट्वा रावणः क्रोधमूर्छितः ।
उत्पपातासनात्क्रुद्धो दन्तैर्दन्तानुपस्पृशन् ॥ ४६
स्नानमाल्यान्विसृज्याथ विविक्ते तामुवाच सः ।
केनास्येवं कृता भद्रे मामचिन्त्यावमन्य च ॥ ४७ C. 3. 15992 B. 3. 277. 48 K. 3. 278. 54

न्वितः (for सह°). — ^{c}) D_{3} पौरैर् (for पौर-). — ^{d}) D_{5} G_{2} °गमन-; M_{2} °नुनय- (for °नयन-). B_{1} Dc_{2} D_{2} -काम्यया- (for -काङ्क्षया).

37 T_{1} om. 37^{c}–39^{d}. — K_{4} D_{1} ins. after 37:

1248* उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा प्रणिपत्य रघूत्तमम् ।
शशंस मरणं राज्ञः सोऽनाथांश्चैव कोशलान् ।
नाथ त्वं प्रतिपद्यस्व स्वराज्यमिति चोक्तवान् ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रामः परमदुःखितः
चकार देवकल्पस्य पितुः स्नात्वोदकक्रियाम् ।
अब्रवीच्च तदा रामो भरतं भ्रातृवत्सलम् ।
पादुके मे भविष्येते राज्यगोप्त्रे परंतप ।
एवमस्त्विति तं प्राह भरतः प्रणतस्तदा ।

On the other hand, T_{1} (which om. 37^{cd}) ins. after 37^{ab}: $G_{1.2.4}$, after 37:

1249* स रामो भरतं दृष्ट्वा श्रुत्वा स्वर्गगतिं पितुः ।
कृत्वा तस्योदकं सम्यगुवाच भ्रातरं प्रियम् ।
गच्छ तात प्रजा रक्ष सत्यं रक्षाम्यहं पितुः ।

38 T_{1} om. 38 (cf. v.l. 37); K_{3} om. 38^{c}–39^{b}. — ^{c}) K_{1} महद् (for ऽकरोद्). — ^{d}) B_{3} D_{5} च; Dc_{1} स (for [अ]स्य). Dc D_{2} भारत (for पादुके).

39 T_{1} om. 39; K_{3} om. 39^{ab} (cf. v.l. 37, 38). — ^{a}) K (K_{3} om.) Dc_{2} $D_{1.2.5}$ M °शंकन् (for °शङ्क्य). — ^{b}) T_{2} $G_{1.2.4}$ °गतिं (for °गमम्). — ^{c}) M_{2} विवेश महदारण्यं.

40 ^{a}) K_{4} च; Dc $D_{1.2}$ तु (for स). — ^{b}) D_{5} °वासिनः (for °माश्रितः). — ^{c}) K_{2} Dc नदी गोदावरी. $K_{1.2}$ नाम (for रम्याम्).

41 ^{a}) K_{1-3} Dc_{2} D_{2} M_{1} तत्र (for तस्य). — ^{b}) D_{2} यत्र; T_{1} तत्र; $G_{2.4}$ वने (for ततः). Some N MSS. सूर्प°; B_{1} S (except G_{3}) शूर्पणखीकृतं (G_{1} °ते); B_{3} शूर्पणखाकृते. — ^{c}) $G_{2.4}$ खरेणाभून्. $K_{1.2}$ T_{1} महावैरं; D_{1} महद्युद्धं.

42 ^{a}) B Dn $D_{1.3-6}$ T_{2} G_{3} तु; M स (for च). — ^{b}) K_{4} D_{1} भक्त° (for धर्म°). — ^{d}) D_{5} T_{1} युधि; G_{4} सह (for भुवि). K_{3} $B_{1.2}$ Dn $D_{3.4.6}$ G_{3} राक्षसान् (for रक्षसाम्).

43 ^{a}) M_{2} transp. दूषणं and खरं. — ^{b}) G_{1} स निहत्य (for निहत्य सु-). D_{5} T_{2} G_{4} स; T_{1} च (for सु-). — ^{c}) K_{2} क्षेत्रं; K_{4} क्षेम (for क्षेमं). — After 43, D_{1} ins.:

1250* तेन शूर्पणखा दृष्ट्वा सहस्राणि चतुर्दश ।
हतानि युधि रामेण शरैस्तीक्ष्णैः पदातिना

44 ^{b}) Some N MSS. सूर्प°; $K_{1.2}$ Dc D_{5} शूर्पनखा; S (except G_{3}) °णखी. — ^{c}) $K_{1.2}$ B_{1} Dc D_{5} °नासौष्ठा; D_{3} °नासोष्ठा. — ^{d}) T_{1} भ्रातृ- (for भ्रातुर्).

45 ^{a}) M आश्रित्य (for अभ्येत्य). B_{1} अब्रवीद्रावणं सा तु. — ^{b}) $K_{1.4}$ D_{5} G_{1} क्रोध° (for दुःख°). — ^{c}) $G_{2.4}$ मूले (for भ्रातुः). — ^{d}) K_{1} °रुधिराशना; K_{4} °हृदयानना; B_{2} °रुधिरेक्षणा; T_{2} °रुधिराप्लुता; $G_{1.2.4}$ °रुधिरा तदा.

46 ^{a}) T_{2} $G_{1.4}$ तदा (for तथा). — ^{b}) $K_{1.2}$ क्रोधवर्जितः. — ^{d}) D_{1} अनुस्पृशन्; G_{1} उपस्पृशत्.

47 ^{a}) M_{2} तान् (for स्वान्). — ^{b}) B_{2} D_{5} T_{2} $G_{1.2.4}$ ह (for सः). — ^{c}) K_{4} T_{1} [अ]पि (for [अ]सि). — ^{d}) $K_{1.2.4}$ D_{1} अस्मृत्वा (D_{1} °त्य) (for अचिन्त्य). T $G_{1.4}$ M [अ]वमत्य.

48 ^{a}) T_{1} स (for कः). B_{2} आक्रम्य (for आसाद्य). ^{b}) T_{2} $G_{1.2.4}$ °गात्रेषु से° (for °गात्रैर्निषे°). — ^{c})

C. 3. 15993 B. 3. 277. 49 K. 3. 278. 55 कः शूलं तीक्ष्णमासाद्य सर्वगात्रैर्निषेवते ।
कः शिरस्यग्निमाधाय विश्वस्तः स्वपते सुखम् ॥ ४८
आशीविषं घोरतरं पादेन स्पृशतीह कः ।
सिंहं केसरिणं कश्च दंष्ट्रासु स्पृश्य तिष्ठति ॥ ४९
इत्येवं ब्रुवतस्तस्य स्रोतोभ्यस्तेजसोऽर्चिषः ।
निश्चेरुर्दह्यतो रात्रौ वृक्षस्येव स्वरन्ध्रतः ॥ ५०
तस्य तत्सर्वमाचख्यौ भगिनी रामविक्रमम् ।
खरदूषणसंयुक्तं राक्षसानां पराभवम् ॥ ५१
स निश्चित्य ततः कृत्यं स्वसारमुपसान्त्व्य च ।
ऊर्ध्वमाचक्रमे राजा विधाय नगरे विधिम् ॥ ५२
त्रिकूटं समतिक्रम्य कालपर्वतमेव च ।
ददर्श मकरावासं गम्भीरोदं महोदधिम् ॥ ५३
तमतीत्याथ गोकर्णमभ्यगच्छद्दशाननः ।
दयितं स्थानमव्यग्रं शूलपाणेर्महात्मनः ॥ ५४
तत्राभ्यगच्छन्मारीचं पूर्वामात्यं दशाननः ।
पुरा रामभयादेव तापस्यं समुपाश्रितम् ॥ ५५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६१ ॥

२६२

मार्कण्डेय उवाच ।
मारीचस्त्वथ संभ्रान्तो दृष्ट्वा रावणमागतम्
पूजयामास सत्कारैः फलमूलादिभिस्तथा ॥ १
विश्रान्तं चैनमासीनमन्वासीनः स राक्षसः ।

$K_{1.2}$ आदाय; D_1 आसाद्य (for आधाय). — ^{d}) T_2 $G_{1.2.4}$ विस्रब्धः (for °श्वस्तः). D_1 सुखी (for सुखम्).

49 ^{a}) K $D_{1.5}$ M °विषं; B Dc D_2 °तमं (for °तरं). — ^{b}) T_1 स्पर्शते. $K_{1.4}$ [इ]व कः; K_2 [इ]त्र च; T_1 हतः (for [इ]ह कः). — ^{c}) T_2 G_4 सिंह- (for सिंहं). K_2 B केशरिणं. Dc D_2 शश्वद्; T_2 चैव; G_1 पंच; $G_{3.4}$ मत्तो (for कश्च). K_4 कश्चित्केसरिणो दंष्ट्रां. — ^{d}) B Dn $D_{4.6}$ दंष्ट्रायां; Dc $D_{2.3}$ दंष्ट्रया. K_4 सुखं संस्पृश्य तिष्ठति; S (except G_3) स्पृष्ट्वा दंष्ट्रासु ति°.

50 ^{a}) D_2 T_2 वदतस् (for ब्रुवतस्). — T_2 om. from स्रोतो° up to स्वर-. — ^{b}) B_1 वक्त्रे°; D_1 श्रोत्रे°; $G_{2.4}$ नेत्रे° (for स्रोतो°). — ^{c}) Dc $D_{1.2}$ दह्यमानस्य; T_1 G_1 दह्यते रात्रौ. — D_2 om. 50^{d}–51^{c}.

51 D_2 om. 51^{abc} (cf. v.l. 50). — ^{a}) T_1 सा तस्य (for तस्य तत्). B_1 पूर्वम् (for सर्वम्). — ^{b}) K_3 भग्नी रामस्य विक्रमं. — ^{c}) $K_{1.2}$ °युक्तानां (for °संयुक्तं). — ^{d}) T_1 बलं हतं; T_2 $G_{1.2.4}$ M_2 भयावहं; M_1 वधं तथा (for पराभवम्). — After 51, B_{2-4} Dc $D_{1.2}$ (Dc D_2 om. line 2) ins.:

1251* ततो ज्ञातिवधं श्रुत्वा रावणः कालनोदितः ।
रामस्य वधमाकाङ्क्षन्मारीचं मनसागमत् ।

[(L. 1) Dc D_2 ज्ञात्वा (for श्रुत्वा). — (L. 2) B_3 सरन् (for [अ]गमत्).]

52 ^{a}) T_2 G_2 तु तत्; G_4 स तत् (for ततः). G_1 स विनिश्चित्य तत्कृत्यं. — ^{b}) D_5 अभि- (for उप-). T_1 M_2 सागरं बहुलाकरं (T_1 °कृतं); T_2 $G_{1.2.4}$ सागरं लवणाकरं (G_4 °र्णवं); M_1 आकाशं बहुलाकरं. — ^{c}) K_{1-3} $D_{1.5}$ T_1 G_2 राजन् (for राजा).

53 ^{c}) T_2 स ददर्श खगावासं. — ^{d}) D_3 (by corr.) अंभोराशिं महोदधिं; T_1 G_1 M_2 सागरं बहुलाकरं (cf. v.l. 52); T_2 आकाशं बहुलारवं; M_1 सागरं सरितां पतिं.

54 ^{b}) K_1 अभि°; G_1 अभ्या° (for अभ्य°). — ^{c}) K_2 Dc D_2 T_1 अत्युग्रं (for अव्यग्रं).

55 K_4 om. (? hapl.) 55^{ab}. — ^{a}) $G_{2.4}$ M_2 ततो-भ्यग°. — ^{b}) D_1 स रावणः (for दशा°). — ^{d}) D_2 तापसं; D_5 तपस्यां. Dc D_2 °श्रितः. T $G_{1.2.4}$ M तापसं (G_2 M_2 °स्यं) प्रिय(T_1 चिर)जीवितं.

Colophon. — *Major parvan:* $K_{1.2}$ Dn_2 $G_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* K B Dc Dn_1. n_3 D_{1-6} G_3 (all om. sub-parvan name) mention only रामो($K_{1.2}$ B_2 श्रीरामो)पाख्यान; G_1 M, likewise, only रामायणोपाख्यान. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn_1 (marg. *sec. m.*). n_2 275; Dn_3 276; D_1 278; T_1 G_4 M (M_2 *inf. lin.*) 265 (M_2 orig. 267); G_1 262; G_2 264. — *Śloka no.:* Dn 56; D_1 65.

उवाच प्रश्रितं वाक्यं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदम् ॥ २
न ते प्रकृतिमान्वर्णः कच्चित्क्षेमं पुरे तव ।
कच्चित्प्रकृतयः सर्वा भजन्ते त्वां यथा पुरा ॥ ३
किमिहागमने चापि कार्यं ते राक्षसेश्वर ।
कृतमित्येव तद्विद्धि यद्यपि स्यात्सुदुष्करम् ॥ ४
शशंस रावणस्तस्मै तत्सर्वं रामचेष्टितम् ।
मारीचस्त्वब्रवीच्छ्रुत्वा समासेनैव रावणम् ॥ ५
अलं ते राममासाद्य वीर्यज्ञो ह्यस्मि तस्य वै ।
बाणवेगं हि कस्तस्य शक्तः सोढुं महात्मनः ॥
प्रव्रज्यायां हि मे हेतुः स एव पुरुषर्षभः ।
विनाशमुखमेतत्ते केनाख्यातं दुरात्मना ॥ ७
तमुवाचाथ सक्रोधो रावणः परिभर्त्सयन् ।
अकुर्वतोऽस्मद्वचनं स्यान्मृत्युरपि ते ध्रुवम् ॥ ८
मारीचश्चिन्तयामास विशिष्टान्मरणं वरम् ।
अवश्यं मरणे प्राप्ते करिष्याम्यस्य यन्मतम् ॥ ९
ततस्तं प्रत्युवाचाथ मारीचो राक्षसेश्वरम् ।
किं ते साह्यं मया कार्यं करिष्याम्यवशोऽपि तत् ॥ १०
तमब्रवीद्दशग्रीवो गच्छ सीतां प्रलोभय ।
रत्नशृङ्गो मृगो भूत्वा रत्नचित्रतनूरुहः ॥ ११
ध्रुवं सीता समालक्ष्य त्वां रामं चोदयिष्यति ।
अपक्रान्ते च काकुत्स्थे सीता वश्या भविष्यति ॥ १२
तामादायापनेष्यामि ततः स न भविष्यति ।
भार्यावियोगाद्दुर्बुद्धिरेतत्साह्यं कुरुष्व मे ॥ १३
इत्येवमुक्तो मारीचः कृत्वोदकमथात्मनः ।
रावणं पुरतो यान्तमन्वगच्छत्सुदुःखितः ॥ १४
ततस्तस्याश्रमं गत्वा रामस्याक्लिष्टकर्मणः । C. 3. 16015 B. 3. 278. 15 K. 3. 279. 15

262

1 a) D_1 मारीचस्तमसंभ्रांतं. — d) B Dn $D_{3.4.6}$ G_3 ततः; $G_{1.4}$ तदा (for तथा).

2 a) B_1 Dc_2 $D_{1.2}$ T_2 G_1 चैवम् (for चैनम्). — b) D_1 तु (for स). G_2 रावणं; G_4 रावणः (for राक्षसः). T_2 रावणं राक्षसाधिपं. — c) B_{2-4} Dn D_{3-6} G_3 प्रसृतं; T_1 प्रांजलिर्; G_4 प्रश्रुतं (for प्रश्रितं). — d) $K_{1.2}$ वाक्यज्ञं; D_2 वाक्यज्ञैर्. $K_{1.2.4}$ B_2 Dc $D_{2.5}$ वाक्यकोविदः.

3 Cf. Rām. 3. 35. 41^{ab}. — Before 3, $G_{2.4}$ ins. मारीचः. — a) Dc_2 D_2 ते न (by transp.). — d) D_3 भजंति (corr. from भवंतं). S (except G_3) च (for त्वां). $G_{1.2.4}$ M_2 -सुखं; M_1 -पुरं (for पुरा).

4 a) K_{2-4} Dc $D_{1.2.5}$ °गमने चैव; $B_{1.3}$ °गमने वापि; T_1 °गमनेनापि. — b) M कृत्यं (for कार्यं).

5 Before 5, D_1 ins. मार्कंडेय उ°. — After 5^{ab}, N (except K_3 D_1) G_3 ins.:

1252* समासेनैव कार्याणि क्रोधामर्षसमन्वितः ।

6 b) K_4 Dc D_2 G_2 ह्यसि; T_2 [ऽ]स्मि हि (by transp.). T_1 वीर्यस्यास्य च तस्य वै. — c) K_2 बाणमेकं. D_5 त्वस्य (for तस्य).

7 a) $K_{1.2.4}$ D_5 T $G_{1.2}$ M_2 प्रव्र(G_2 °व्रा)ज्याया; D_1 प्रव्राज्यायां. — b) A few MSS. पुरुषर्षभ.

8 a) T_1 G_2 संक्रुद्धो (for सक्रोधो). — b) D_5 प्रति° (for परि°). — c) $K_{1.2}$ मे; Dc D_2 मद्- (for [ऽ]स्मद्-).

9 B_2 om. 9^{ab}. — b) Dc D_2 ध्रुव (for वरम्). — c) $K_{1.3.4}$ अवश्य- (for °श्यं). — d) B_2 [अ]द्य (for [अ]स्य). K Dc $D_{2.5}$ यद्धितं (for यन्मतम्).

10 b) B_2 Dn $D_{3.4.6}$ G_3 रक्षसां वरं; Dc D_2 राक्षसेश्वरः. — c) B_{2-4} Dc_2 Dn_2 D_4 सह्यं; T_1 वाक्यान् (for साह्यं). B_1 किं ते शक्यं मया कर्तुं; T_2 $G_{1.2.4}$ किं ते कार्यं दशग्रीव. — d) K_4 [अ]वशेषितं; T_2 [अ]यशोपि तत्; D_5 [अ]वशोपि ते.

11 b) A few MSS. शीतां (for सीतां). $G_{2.4}$ विलोभय. — c) D_5 रत्नश्रृंगी. — d) M_1 °चित्रं °रुहं.

12 a) $K_{1.2}$ एवं (for ध्रुवं). B_4 समालोक्य; T_2 G_1 °वेक्ष्य; $G_{2.4}$ समीक्ष्य त्वां (for °लक्ष्य). — b) $G_{2.4}$ राघवं (for त्वां रामं). Dc_2 D_2 नोद°; D_1 प्रेर° (for चोद°). — c) = Rām. 3. 40. 20^{a}, 22^{a}. $K_{1.2}$ T_1 तु (for च). — d) D_1 नेतुमाशा (for सीता वश्या).

13 a) B_2 °यास्यामि (for °नेष्यामि). — c) K_4 भार्यायोगाच्च; D_1 तस्या वियोगाद्; D_5 भार्यावियोगी. — d) K_1 कार्यं; B_1 शक्यं; B_3 Dc $Dn_{1.}$ n_2 $D_{2.6}$ सह्यं (for साह्यं).

14 b) D_1 कृत्वोदर्कम्; T_1 कृत्वा रूपम्. — Dc D_2 om. 14^{cd}. — d) T_1 अनु° (for अन्व°). K_1 सुयोधनः (for सुदुः°).

15 b) B_4 °चेतसः; G_1 °कारिणः (for °कर्मणः). — c) K_4 $D_{2-4.6}$ G_3 तौ; G_4 च (for तत्). B_1 Dn $D_{3.4.6}$

C. 3. 16016 B. 3. 278. 16 K. 3. 279. 15 चक्रतुस्तत्तथा सर्वमुभौ यत्पूर्वमन्त्रितम् ॥ १५
रावणस्तु यतिर्भूत्वा मुण्डः कुण्डी त्रिदण्डधृक् ।
मृगश्च भूत्वा मारीचस्तं देशमुपजग्मतुः ॥ १६
दर्शयामास वैदेहीं मारीचो मृगरूपधृक् ।
चोदयामास तस्यार्थे सा रामं विधिचोदिता ॥ १७
रामस्तस्याः प्रियं कुर्वन्धनुरादाय सत्वरः ।
रक्षार्थे लक्ष्मणं न्यस्य प्रययौ मृगलिप्सया ॥ १८
स धन्वी बद्धतूणीरः खड्गगोधाङ्गुलित्रवान् ।
अन्वधावन्मृगं रामो रुद्रस्तारामृगं यथा ॥ १९
सोऽन्तर्हितः पुनस्तस्य दर्शनं राक्षसो व्रजन् ।
चकर्ष महदध्वानं रामस्तं बुबुधे ततः ॥ २०
निशाचरं विदित्वा तं राघवः प्रतिभानवान् ।
अमोघं शरमादाय जघान मृगरूपिणम् ॥ २१
स रामबाणाभिहतः कृत्वा रामस्वरं तदा ।
हा सीते लक्ष्मणेत्येवं चुक्रोशार्तस्वरेण ह ॥ २२
शुश्राव तस्य वैदेही ततस्तां करुणां गिरम् ।
सा प्राद्रवद्यतः शब्दस्तामुवाचाथ लक्ष्मणः ॥ २३
अलं ते शङ्कया भीरु को रामं विषहिष्यति ।
मुहूर्ताद् द्रक्ष्यसे राममागतं त्वं शुचिस्मिते ॥ २४
इत्युक्ता सा प्ररुदती पर्यशङ्कत देवरम् ।
हता वै स्त्रीस्वभावेन शुद्धचारित्रभूषणम् ॥ २५
सा तं परुषमारब्धा वक्तुं साध्वी पतिव्रता ।
नैष कालो भवेन्मूढ यं त्वं प्रार्थयसे हृदा ॥ २६
अप्यहं शस्त्रमादाय हन्यामात्मानमात्मना ।

T_2 यथा; G_4 ततः (for तथा). — ^{d}) K_4 तत् (for यत्). M_1 °माश्रितं (for °मन्त्रितम्).

16 ^{b}) K_3 मुंडमुंडी; K_4 Dc_2 D_2 मुंडकुंडी; D_1 मुंडमंडी. $K_{1.2}$ G_1 M_1 °भृत्; K_3 °धृत्; B_4 °भाक्; D_1 T_1 °वान् (for °धृक्). — ^{c}) K_3 B_2 Dc D_2 तु (for च). $G_{2.4}$ मृगो भूत्वा स मारीचस्.

17 ^{ab}) B D (except D_5) T_1 $G_{1.3}$ transp. वैदेहीं and मारीचो. K_{1-3} G_1 मृगरूपधृत्; D_2 मृगपश्यते. — ^{c}) Dc_2 $D_{1.2.5}$ नोद° (for चोद°). K_4 तत्पार्श्वे (for तस्यार्थे). — ^{d}) $K_{3.4}$ Dc_2 $D_{1.2}$ °नोदिता (for °चोदिता).

18 ^{c}) K B_2 Dc $D_{1.5}$ रक्षार्थं. M_2 लक्ष्मणस्तस्य.

19 ^{b}) K_1 $G_{2.4}$ खड्गी; Dc D_2 बद्ध- (for खड्ग-). — K_4 om. 19^c–20^b. — ^{d}) $K_{1.2}$ ऋतु° (for तारा°).

20 K_4 om. 20^{ab} (cf. v.l. 19). — ^{a}) K (K_4 om.) Dc $D_{1.2.5}$ तत° (for पुन°). — ^{b}) $K_{1.2}$ B_1 Dc Dn_2 $D_{2.5}$ T_1 राक्षसोव्रजत्; D_1 °सोगमत्; T_2 °सो गतः; G_1 °साधमः; $G_{2.4}$ °सेश्वरः. — K_1 om. 20^c–21^b. — ^{c}) $K_{2.4}$ Dc $D_{1.2.5}$ दीर्घम् (for महद्). — ^{d}) K_4 Dc $D_{2.3.5}$ तद् (for तं). Dc D_2 बुबुधेश्वरः.

21 K_1 om. 21^{ab} (cf. v.l. 20). — ^{a}) K_4 Dc $D_{2.3.5}$ तं विदित्वा (by transp.). — ^{b}) D_5 रामस्तु (for राघवः). B_2 प्रणिधानवान्. — B_1 om. 21^c–24^b. — ^{d}) K T_1 (*inf. lin.* as in text) M बहु° (for मृग°).

22 B_1 om. 22 (cf. v.l. 21). — ^{b}) T $G_{1.4}$ चार्तस्वरं (G_1 °स्वनं; G_4 °रवं)(for राम°). D_1 तथा; $G_{2.4}$ ततः (for तदा). — 22^{cd} = (var.) Rām. 3. 44. 24^{ab}. — ^{c}) G_4 M_2 °त्येव (for °त्येवं). — ^{d}) K $D_{1.5}$ वै (for ह).

23 B_1 om. 23 (cf. v.l. 21). — ^{a}) G_1 (for शुश्राव). — ^{c}) K $D_{1.5}$ संप्रधावद्; B_{2-4} स प्राधा(B_2 °द्र)वद्; Dc D_2 M सा प्राधा°; T_2 G_2 सा पपात; $G_{1.4}$ सा प्रापतद्. T_2 $G_{1.2.4}$ ततः सीता (for यतः शब्दस्).

24 B_1 om. 24^{ab} (cf. v.l. 21). — ^{a}) T_2 $G_{1.2.4}$ देवि (for भीरु). — ^{b}) $K_{1.2}$ G_4 विषहिष्यते; B (B_1 om.) D G_3 प्रहरि(D_1 विहनि)ष्यति. — ^{d}) $K_{1.3.4}$ आगतं त्वं; B_2 Dn $D_{3.4.6}$ G_3 भर्तारं त्वं. $G_{2.4}$ शुचिस्मितं. B_1 (m as in text). 3. 4 Dc D_2 मातंगमिव शुष्मिणं.

25 ^{a}) K_1 शुचिदती; K_3 सुरुदती; K_4 B_1 D_1 M शुक्लद(B_1 D_1 °दं)ती; T_1 च रुदती; T_2 $G_{1.2.4}$ तु रु°. — ^{b}) B Dn $D_{3.4.6}$ G_3 °त लक्ष्मणं. — ^{c}) $K_{1.3.4}$ T_1 G_4 M_1 हृता; T_2 धृत्या; G_1 भीता (for हता). — ^{d}) B D (except $D_{1.5}$) G_3 शुक्ल-; T_2 शुद्धा (for शुद्ध-). K_{1-3} B_3 Dc $D_{2.5}$ T_1 G_1 M -भूषणं (as in text); $B_{1.3}$ -दूषणं; the rest -दूषणा.

26 ^{a}) T_2 आस्थाय (for आरब्धा). B_2 सा तं परुषया वाचा. — ^{b}) T_2 वाक्यं (for वक्तुं). B_2 व्रते स्थिता (for पति°). — ^{c}) B_{2-4} D (except $D_{1.5}$) G_3 M_1 नैष कामो; T_2 $G_{2.4}$ नैव कालो. $G_{2.4}$ ह्ययं (for भवेन्). — ^{d}) K B_1 $D_{1.3.4.6}$ T_2 $G_{1.4}$ यत्; Dn_2. n_3 D_5 M_1 यस् (for यं). K_1 तदा; T_2 $G_{1.2.4}$ वृथा (for हृदा).

27 ^{c}) Dc D_2 °श्रृंगेभ्यो (for °श्रृङ्गाद्वा). — After 27, G_1 ins.:

1253* पिबेयं वा विषं घोरं त्यजाम्यात्मानमद्य वै ।

S.H.Shahane

पतेयं गिरिशृङ्गाद्वा विशेयं वा हुताशनम् ॥ २७
रामं भर्तारमुत्सृज्य न त्वहं त्वां कथंचन ।
निहीनमुपतिष्ठेयं शार्दूली क्रोष्टुकं यथा ॥ २८
एतादृशं वचः श्रुत्वा लक्ष्मणः प्रियराघवः ।
पिधाय कर्णौ सद्वृत्तः प्रस्थितो येन राघवः
स रामस्य पदं गृह्य प्रससार धनुर्धरः ॥ २९
एतस्मिन्नन्तरे रक्षो रावणः प्रत्यदृश्यत ।
अभव्यो भव्यरूपेण भस्मच्छन्न इवानलः ।
यतिवेषप्रतिच्छन्नो जिहीर्षुस्तामनिन्दिताम् ॥ ३०
सा तमालक्ष्य संप्राप्तं धर्मज्ञा जनकात्मजा ।
निमन्त्रयामास तदा फलमूलाशनादिभिः ॥ ३१
अवमन्य स तत्सर्वं स्वरूपं प्रतिपद्य च ।
सान्त्वयामास वैदेहीमिति राक्षसपुंगवः ॥ ३२
सीते राक्षसराजोऽहं रावणो नाम विश्रुतः ।
मम लङ्का पुरी नाम्ना रम्या पारे महोदधेः ॥ ३३
तत्र त्वं वरनारीषु शोभिष्यसि मया सह
भार्या मे भव सुश्रोणि तापसं त्यज राघवम् ॥ ३४
एवमादीनि वाक्यानि श्रुत्वा सीताथ जानकी
पिधाय कर्णौ सुश्रोणी मैवमित्यब्रवीद्वचः ॥ ३५
प्रपतेद् द्यौः सनक्षत्रा पृथिवी शकलीभवेत् ।
शैत्यमग्निरियान्नाहं त्यजेयं रघुनन्दनम् ॥ ३६
कथं हि भिन्नकरटं पद्मिनं वनगोचरम् ।
उपस्थाय महानागं करेणुः सूकरं स्पृशेत् ॥ ३७
कथं हि पीत्वा माध्वीकं पीत्वा च मधुमाधवीम्
लोभं सौवीरके कुर्यान्नारी काचिदिति स्मरे ॥ ३८
इति सा तं समाभाष्य प्रविवेशाश्रमं पुनः । C. 3. 16041 B 3. 278. 41 K. 3. 279. 42

28 ^{a}) T1 आसाद्य (for उत्सृज्य). — ^{b}) K1 G1 त्वा (for त्वां). K3 D1. 5 S (except G3) कदा° (for कथं°). — ^{c}) K1. 2. 4 D1. 3. 4. 6 T1 न हीनम्; Dc Dn3 D2. 5 T2 G1. 2. 4 विहीनम्. K3 अपि; D1 अनु- (for उप-).

29 ^{a}) B1 सीतायाः स वचः श्रुत्वा; D6 T1 तादृशं वचनं श्रु°. — ^{b}) T2 G1. 2. 4 राघवप्रियः (for प्रिय°). — ^{d}) K1 प्रययौ; K3. 4 Dc2 D1. 2 T1 G1. 4 M प्रतस्थे (for प्रस्थितो). K1. 2 राक्षसः (for राघवः). — T1 om. 29^{ef}. — After 29, B3 (marg.) Dc Dn D1. 2 ins.:

1254* अवेक्षमाणो वैदेहीं प्रययौ लक्ष्मणस्तदा ।
[Dn अवीक्षमाणो! Dn D1 विंबोष्ठीं (for वैदेहीं).]

30 ^{a}) T1 दुष्टो (for रक्षो). — 30^{c}=Rām. 3. 46. 9^{c}. — ^{e}) A few MSS. -वेश- (for -वेष-). K4 B1 प्रविवेश प्रति°; D1 यतिवेषेण प्र°. — After 30, T2 G1. 2. 4 ins.:

1255* उपागच्छत्स वैदेहीं रावणः पापनिश्चयः ।

31 ^{ab}) T2 G2. 4 आलोक्य (for आलक्ष्य). K1 transp. संप्राप्तं and धर्मज्ञा. T1 संभ्रांता (for संप्राप्तं). — ^{d}) A few MSS. °लासनादिभिः.

32 ^{a}) G1. 2. 4 M अवमत्य (for °मन्य). K3 Dc D1. 2. 5 T2 G1. 2. 4 च तत्; B Dn D3. 4. 6 ततः (for स तत्). K4 अवमन्यत तत्सर्वं; T1 अथावमत्य तत्सर्वं; G3 अवमन्यत्ततः सर्वं. — ^{b}) K2 स रूपं; B3 G4 M1 स्वं रूपं. B1. 2 Dc Dn2 D1. 2. 4 T2 G प्रत्यपद्यत. — ^{d}) S (except G3) कामी (for इति).

33 ^{b}) K2 पुंगवः; B1. 3. 4 नामतः (for विश्रुतः). — ^{cd}) =(var.) Rām. 3. 47. 29^{ab}; 48. 10^{ab}. B3 S (except G3) transp. नाम्ना and रम्या. K3 महोदधौ.

34 ^{a}) K B2 Dc D1. 2. 5 T1 व(B2 न)रनारीभिः; B1 Dn D3. 4. 6 T2 G3 M2 नरनारीषु; G2 वनराजीषु. — 34^{c} =1. 67. 1^{c}; 3. 251. 18^{a}.

35 For 35, D2 reads only एवमादि ब्रवीद्वचः. — ^{b}) B Dn D3. 4. 6 G3 तस्याथ (for सीताथ). — 35^{d}=(var.) 1. 2. 186^{a}.

36 After 36^{ab}, S (except G3) ins.:

1256* शुष्येत्तोयनिधौ तोयं चन्द्रः शीतांशुतां त्यजेत् ।
उष्णांशुत्वमथो जह्यादादित्यो वह्निरुष्णताम् ।

— ^{c}) S (except G3) त्यक्त्वा शैत्यमिया(G2. 4 °त्यं भजे)न्नाहं.

37 ^{a}) G2 प्र- (for हि). G4 °करकं; M2 °करणं. — ^{b}) T G1. 2. 4 पद्मिनी (for पद्मिनं). — ^{c}) S (except G3) अपहाय (for उपस्थाय). — ^{d}) K4 करभं; some N MSS. शूकरं (for सूकरं). Dc D2 S (except G3) व्रजेत् (for स्पृशेत्).

38 Cf. Rām. 3. 47. 45^{cd}. — ^{a}) D5 तु; M नु (for हि). T G2. 4 पीत्वा च; G1 पीत्वाथ (for हि पीत्वा). B1 भ्रमरो (for माध्वीकं). D1 कथं हि भुक्त्वा स्वादूनि. — ^{b}) B1 हित्वा (for पीत्वा). D6 मधुमाधवं; T1 °माधवे; T2 G2. 4 °रासवं. — ^{c}) K3 लोभं इतरपानेषु. — ^{d}) K1. 2 स्मर; B3 Dc1 Dn1. n3 D2 स्मरेत्; G1. 4 स्मरेः.

C. 3. 16042 B. 3. 278. 42 K. 3. 279. 43 तामनुद्रुत्य सुश्रोणीं रावणः प्रत्यषेधयत् ॥ ३९
भर्त्सयित्वा तु रूक्षेण स्वरेण गतचेतनाम्
मूर्धजेषु निजग्राह खमुपाचक्रमे ततः ॥ ४०
तां ददर्श तदा गृध्रो जटायुर्गिरिगोचरः ।
रुदतीं राम रामेति ह्रियमाणां तपस्विनीम् ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६२ ॥

२६३

मार्कण्डेय उवाच ।
सखा दशरथस्यासीज्जटायुररुणात्मजः ।
गृध्रराजो महावीर्यः संपातिर्यस्य सोदरः ॥ १
स ददर्श तदा सीतां रावणाङ्कगतां स्नुषाम् ।
क्रोधादभ्यद्रवत्पक्षी रावणं राक्षसेश्वरम् ॥ २
अथैनमब्रवीद्गृध्रो मुञ्च मुञ्चेति मैथिलीम् ।
ध्रियमाणे मयि कथं हरिष्यसि निशाचर ।
न हि मे मोक्ष्यसे जीवन्यदि नोत्सृजसे वधूम् ॥ ३
उक्त्वैवं राक्षसेन्द्रं तं चकर्त नखरैर्भृशम् ।
पक्षतुण्डप्रहारैश्च बहुशो जर्जरीकृतः ।
चक्षार रुधिरं भूरि गिरिः प्रस्रवणैरिव ॥ ४
स वध्यमानो गृध्रेण रामप्रियहितैषिणा ।

39 ^{a}) B_1 D_5 सीता; T_2 चाथ (for सा तं). T_1 G_2 M समालक्ष्य; T_2 G_4 °लोक्य. — ^{b}) $K_{1.2.4}$ $B_{1.3.4}$ D (except $D_{1.5}$) G_3 ततः (for पुनः). — After 39^{ab}, K_2 B D (except D_1) G_3 ins.:

1257* क्रोधात्प्रस्फुरमाणौष्ठी विधुन्वाना करौ मुहुः ।

— ^{c}) B D (except D_5) G_3 अभिद्रुत्य; G_1 अनुसृत्य. — ^{d}) K D_1 °षेधत; B_1 D_5 °भाषत; B_2 °धर्षयत् (for °षेधयत्).

40 ^{a}) $K_{1.2}$ B Dc $D_{2.5}$ T_1 च; K_4 स; $G_{2.4}$ स्व- (for तु). K_3 कार्त्स्न्येन; D_1 सुश्रोणीं; S (except G_3) रूपेण (for रूक्षेण). — ^{b}) D_1 रूक्षेण (for स्वरेण). — ^{d}) B Dn $D_{3.4.6}$ G_3 ऊर्ध्वमाचक्रमे. $G_{1.2.4}$ M पुनः (for ततः).

41 ^{a}) K_3 B Dn $D_{1-4.6}$ G_3 M_2 ततो (for तदा). — ^{b}) $K_{1.2}$ वन° (for गिरि°). — ^{c}) $K_{3.4}$ Dc T_1 $G_{2.4}$ M_1 रुदंतीं (for रुदतीं).

Colophon. — *Major parvan:* $K_{1.2}$ $G_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* N G_3 (all om. sub-parvan name) mention only रामोपाख्यान; G_1 M, likewise, only रामायणोपाख्यान. — *Adhy. name:* B_4 सीताहरणं; M_2 सीतापहरणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn_1 (marg.). n_2 276; Dn_3 277 (in words), and 270 (in figures); D_1 279; T G_4 M (M_2 *inf. lin.*) 266 (M_2 orig. 268); G_1 (erroneously) 260; G_2 265. — *Śloka no.:* Dn_2 42; Dn_3 43.

263

1 ^{a}) T_2 $G_{1.2.4}$ [अ]पि (for [आ]सीज्). — ^{c}) Dn $D_{3.4.6}$ G_3 °वीरः (for °वीर्यः).

2 ^{a}) $G_{1.2.4}$ ततः (for तदा). — ^{b}) K B_4 D_1 रावणांकागतां. — ^{c}) B Dn $D_{3.4.6}$ G_3 सक्रोधो (for क्रोधाद्). $K_{1.2}$ अनु-; K_3 Dc $D_{1.2.5}$ अथ; K_4 उप-; T_1 M चैव (for अभि-).

3 ^{a}) K_1 क्रुद्धो; K_4 क्षुद्रं; T_2 $G_{1.2.4}$ पक्षी (for गृध्रो). — ^{b}) K_3 $B_{2.4}$ Dn $D_{1, 3-6}$ G_3 मुंचस्व; B_1 मुंचाशु; B_3 मुंचाद्य (for मुञ्चेति). — ^{c}) G_2 जीव°; M_1 ह्रिय° (for ध्रिय°). — ^{d}) K_3 हनिष्यसि. D_1 निशाकर. — ^{e}) D_3 वीर्याद् (for जीवन्). — ^{f}) K_4 B Dn D_4 T_1 G_2 M_2 नोत्सृज्यसे; G_1 नोत्सहसे.

4 ^{a}) $G_{2.4}$ राक्षसेंद्रस्य (for °द्रं तं). T G_1 M_1 स (for तं). — ^{b}) B_1 तं चकर्त नखैर्भृशं. — ^{c}) D_1 पक्षि°; G_4 पंच° (for पक्ष°). B_1 तु (for च). — ^{d}) $B_{1.2.4}$ Dn $D_{3.4.6}$ $G_{1.3}$ M_1 शतशो (for बहुशो). K_2 B_2 Dn $D_{1.3-6}$ G_3 °कृतं. — ^{e}) K_3 $D_{3.6}$ सुस्राव; B_1 D_5 $G_{2.4}$ M_2 चकार; B_4 अक्षरद् (for चक्षार). G_1 भूमौ (for भूरि). — ^{f}) G_1 भूरि (for गिरिः). T_2 $G_{1.2.4}$ M_1 प्रस्रवणानिव (T_2 G_4 °नि च).

खड्गमादाय चिच्छेद भुजौ तस्य पतत्रिणः ॥ ५
निहत्य गृध्रराजं स छिन्नाभ्रशिखरोपमम् ।
ऊर्ध्वमाचक्रमे सीतां गृहीत्वाङ्केन राक्षसः
यत्र यत्र तु वैदेही पश्यत्याश्रममण्डलम् ।
सरो वा सरितं वापि तत्र मुञ्चति भूषणम् ॥ ७
सा ददर्श गिरिप्रस्थे पञ्च वानरपुंगवान् ।
तत्र वासो महद्दिव्यमुत्ससर्ज मनस्विनी ॥ ८
तत्तेषां वानरेन्द्राणां पपात पवनोद्धुतम् ।
मध्ये सुपीतं पञ्चानां विद्युन्मेघान्तरे यथा ॥ ९
एवं हृतायां वैदेह्यां रामो हत्वा महामृगम् ।
निवृत्तो ददृशे धीमान्भ्रातरं लक्ष्मणं तदा ॥ १०
कथमुत्सृज्य वैदेहीं वने राक्षससेविते ।
इत्येवं भ्रातरं दृष्ट्वा प्राप्तोऽसीति व्यगर्हयत् ॥ ११
मृगरूपधरेणाथ रक्षसा सोऽपकर्षणम्
भ्रातुरागमनं चैव चिन्तयन्पर्यतप्यत ॥ १२
गर्हयन्नेव रामस्तु त्वरितस्तं समासदत् ।
अपि जीवति वैदेही नेति पश्यामि लक्ष्मण ॥ १३
तस्य तत्सर्वमाचख्यौ सीताया लक्ष्मणो वचः ।
यदुक्तवत्यसदृशं वैदेही पश्चिमं वचः ॥ १४
दह्यमानेन तु हृदा रामोऽभ्यपतदाश्रमम् ।
स ददर्श तदा गृध्रं निहतं पर्वतोपमम् ॥ १५
राक्षसं शङ्कमानस्तु विकृष्य बलवद्धनुः । C. 3. 16063 B. 3. 279. 19 K. 3. 280. 19

5 After 5^{ab}, B3 Dc D1. 2 ins.:

1258* अभिदुद्राव संक्रुद्धः पतगेन्द्रं दशाननः ।

— ^{d}) D1 T2 G1. 2. 4 पक्षौ (for भुजौ).

6 T2 om. 6^{a}–8^{b}. — ^{a}) G1. 2. 4 सं(G1 स)छिद्य (for निहत्य). B1 °राजं तु; G4 °राजानं (for °राजं स). — ^{b}) K4 B4 छिन्नाग्र-; B1 संछिन्न-; B2. 3 भिन्नाग्र-; Dn D3. 4. 6 G3 भिन्नाभ्र- (for छिन्नाभ्र-). K1. 2 -निचयो° (for -शिखरो°). — ^{d}) K Dc D1. 2 प्रगृह्य (for गृहीत्वा). K4 [अं]के च (for [अ]ङ्केन). D1 G1. 2. 4 रावणः (for राक्षसः).

7 T2 om. 7 (cf. v.l. 6). — ^{a}) T1 M1 हि; G1. 2. 4 M2 च (for तु). — ^{c}) B Dn D3–6 G2. 3 सरितो (for °तं). — ^{d}) K4 दुःस्वरं (for भूषणम्).

8 T2 om. 8^{ab} (cf. v.l. 6). — ^{ab}) = var. Rām. 3. 54. 1^{cd}. K1. 2 °पृष्ठे (for °प्रस्थे). — ^{c}) M1 बहिर् (for महद्). — ^{d}) K1. 2 तप° (for मन°).

9 ^{a}) T2 G1. 2. 4 तत्रैषां (for तत्तेषां). — ^{b}) K B2 D (except D4. 6) T1 G2 M2 पवनोद्धतं; B3. 4 T2 G4 °द्भुतं; G1 °द्यतं. — ^{c}) K1. 2 मुखेषु पीतं (for मध्ये सुपीतं). — ^{d}) D5 °न्मालांबरे (for °न्मेघान्तरे). K1 तथा (for यथा). — After 9, B4 Dc D1. 2 ins.:

1259* अथ लङ्केश्वरो मानी समुत्तीर्य महोदधिम् ।
सीतां निवेशयामास भवने नन्दनोपमे ।

[Line 2 = 3. 264. 41^{cd}.]

B4 Dc D2 cont.: B1–3 Dn D3–6 G3 ins. after 9:

1260* अचिरेणातिचक्राम खेचरः खे चरन्निव ।
ददर्शाथ पुरीं रम्यां बहुद्वारां मनोरमाम् ।
प्राकारवप्रसंबाधां निर्मितां विश्वकर्मणा ।
प्रविवेश पुरीं लङ्कां ससीतो राक्षसेश्वरः ।

[(L. 3) B1. 3 Dc D2 °वर°; B2 °पुर° (for °वप्र°).]

On the other hand, G1 ins. after 9:

1261* एवं हृत्वा रामपत्नीं रावणोऽगात्स्वकां पुरीम् ।

10 ^{a}) T1 (? gloss) सीतायां (for वैदेह्यां). — ^{b}) D1 हत्वा रामो (by transp.). — ^{c}) B1. 4 निवर्तन् (for निवृत्तो). S (except G3) दूराद् (for धीमान्). K Dc D1. 2. 5 निवर्तमानो ददृशे. — ^{d}) G2. 4 लक्ष्मणं भ्रातरं (by transp.). Dn D3. 4. 6 G3. 4 M2 तथा (for तदा).

11 ^{c}) K3 B Dn D2–4. 6 T1 G3 तं (B1 स) (for [ए]वं). M2 लक्ष्मणं (for भ्रातरं). — D5 om. 11^{d}–13^{c}. — ^{d}) T2 G1. 2. 4 संप्राप्तोसि (for प्राप्तोऽसीति). K1 T विगर्हयन्; K2 G2 विगर्हयत्; K3 विमर्शयन्; D3. 6 व्यगार्हन्; G1. 4 [इ]ति गर्हयन्.

12 D5 om. 12 (cf. v.l. 11). — ^{a}) G2. 4 [अ]पि (for [अ]थ). — ^{b}) K1 G4 चोप°; B1 सोपि कर्षणं; Dc D2 सोपकर्शितं; D1 [आ]त्मोपकर्षणं; T2 चाप°; G2 पाप°.

13 D5 om. 13^{abc} (cf. v.l. 11). — ^{a}) T1 गर्हन्नेव तु (for °यन्नेव). — ^{b}) T2 G4 त्वरितं स (for त्वरितस्तं). K1 समाददत्; D3. 6 °सदन्. — ^{c}) B2. 3 Dn D3. 4. 6 G3 वैदेहीम्. — ^{d}) B2. 3 Dn D3. 4. 6 G3 इति; D1 वैति (for नेति). K3 लक्ष्मणः; G1 °णं.

14 ^{b}) K4 सीतां लक्ष्मणमेव च. — B2 om. (hapl.) 14^{cd}. — ^{d}) D4 वैदेह्या. T1 परुषं (for पश्चिमं).

15 ^{a}) D1 च (for तु). K4 तदा (for हृदा). T1 दह्यमाने तु हृदये. — ^{b}) B2 D6 [ऽ]भ्यापतद्; B4 [ऽ]भ्यागमद्; Dc D2 [ऽ]भ्यायात्तदा; T1 ह्यापतद्; G1 ह्याप°. — After

C 3. 16063 B. 3. 279. 19 K. 3. 280. 19

अभ्यधावत काकुत्स्थस्ततस्तं सहलक्ष्मणः ॥ १६
स तावुवाच तेजस्वी सहितौ रामलक्ष्मणौ ।
गृध्रराजोऽस्मि भद्रं वां सखा दशरथस्य ह ॥ १७
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा संगृह्य धनुषी शुभे ।
कोऽयं पितरमस्माकं नाम्नाहेत्यूचतुश्च तौ ॥ १८
ततो ददृशतुस्तौ तं छिन्नपक्षद्वयं तथा ।
तयोः शशंस गृध्रस्तु सीतार्थे रावणाद्वधम् ॥ १९
अपृच्छद्राघवो गृध्रं रावणः कां दिशं गतः ।
तस्य गृध्रः शिरःकम्पैराचचक्षे ममार च ॥ २०
दक्षिणामिति काकुत्स्थो विदित्वास्य तदिङ्गितम् ।
संस्कारं लम्भयामास सखायं पूजयन्पितुः ॥ २१
ततो दृष्ट्वाश्रमपदं व्यपविद्धबृसीघटम् ।
विध्वस्तकलशं शून्यं गोमायुबलसेवितम् ॥ २२
दुःखशोकसमाविष्टौ वैदेहीहरणार्दितौ ।
जग्मतुर्दण्डकारण्यं दक्षिणेन परंतपौ ॥ २३
वने महति तस्मिंस्तु रामः सौमित्रिणा सह ।
ददर्श मृगयूथानि द्रवमाणानि सर्वशः ।
शब्दं च घोरं सत्त्वानां दावाग्नेरिव वर्धतः ॥ २४
अपश्येतां मुहूर्ताच्च कबन्धं घोरदर्शनम् ।
मेघपर्वतसंकाशं शालस्कन्धं महाभुजम् ।
उरोगतविशालाक्षं महोदरमहामुखम् ॥ २५
यदृच्छयाथ तद्रक्षः करे जग्राह लक्ष्मणम् ।
विषादमगमत्सद्यः सौमित्रिरथ भारत ॥ २६
स राममभिसंप्रेक्ष्य कृष्यते येन तन्मुखम् ।

15^{ab}, D_2 reads 22^{a}–24^{b} for the first time, *repeating* it in its proper place. — ^{c}) T_1 ततो (for तदा).

16 ^{a}) N (except $K_{1.2}$) T_2 G_3 तं (for तु).

17 ^{c}) K_3 वै; $B_{1.3.4}$ ते; Dc_1 D_2 मे; M_2 वः (for वां). — ^{d}) K Dc $D_{1.2.5}$ T $G_{1.2}$ M_2 च; B Dn $D_{3.4.6}$ G_3 वै (for ह).

18 ^{b}) K Dc $D_{1.2.5}$ T_1 संहृत्य (for °गृह्य). M_1 उभे (for शुभे). — ^{c}) Dc D_2 सोयं (for कोऽयं). — ^{d}) B_2 स्म तौ; T_2 $G_{1.2.4}$ तदा (for च तौ).

19 ^{a}) K_{2-4} B_4 Dc D_2 T_2 $G_{1.2.4}$ तौ तु; B_2 तं तौ (by transp.). — ^{b}) K_1 तदा; B D (except $D_{1.5}$) G_3 M_2 खगं (for तथा). M_1 छिन्नपक्षं जटायुषं. — ^{cd}) T_2 $G_{1.2.4}$ सीतार्थें स्वकीयं (for गृध्रस्तु सीतार्थें).

20 ^{c}) S (except G_3 M_1) शिरःक्षेपैर्. — ^{d}) T_1 आचष्ट स; M आचक्षन्स (for आचचक्षे). T_1 M ह (for च).

21 ^{a}) S (except T_2 G_3) दक्षिणेनेति (for °णामिति). $G_{2.4}$ काकुत्स्थौ. — ^{b}) T_1 M तदेंगितं. K_4 विदित्वाशां तदिंगितैः; Dc D_2 विदित्वा तस्य चेंगितं. — ^{c}) =1. 2. 225^{c}. N (except K_4 D_1) T_2 G_3 सत्कारं (for संस्कारं). — ^{d}) A few MSS. पूजयत्. — After 21, M ins.:

1262* अहो धन्यः सुभाग्योऽसौ जटायुरिति भारतीम् ।
दिवि शृण्वन्गतः सिद्धिं सिद्धानामपि दुर्लभाम् ।

22 D_2 repeats 22^{a}–24^{b} (cf. v.l. 15). — ^{b}) K_3 °बृषीघटः; K_4 °बृशीघटं; B $D_{4.6}$ °बृषीमठं; Dc D_1 °बृषीघटं; Dn G_3 °बृसीमठं; D_2 (first time) °बृषीपटं; D_2 (second time). $_3$ °बृषीमकं; T $G_{1.2.4}$ °बृसीकटं (for °बृसीघटम्). — ^{c}) $B_{2.3}$ °कलसं; D_2 (first time) °सकलं; T_2 G_3 °कुशलं. — ^{d}) $K_{1.2}$ गोमायुरुतनादितं; $K_{3.4}$ °बलनादितं; B Dc Dn D_2 (second time). $_{3.4.6}$ G_3 °शतसंकुलं; D_1 °मृगनादितं; D_2 (first time). $_5$ °शतनादितं; T_1 °बलसंकुलं.

23 ^{a}) $K_{1.2}$ °विद्धौ; D_1 °युक्तौ. — ^{c}) K_4 D_2 (first time) M_2 दंडकारण्याद्.

24 ^{a}) Dc_2 D_2 (second time) G_4 M_2 च; T_1 स (for तु). D_1 वने तस्मिंश्च महति. — ^{cd}) K_1 transp. मृग° and द्रव°. $D_{3.4.6}$ द्राव°; T_2 भ्रम° (for द्रव°). — ^{e}) S (except G_3) शब्दश्च घोरः. $K_{1.2}$ आकर्ण्य; K_3 Dc D_2 शब्दानां (for सत्त्वानां). — ^{f}) T_2 दवाग्नेरिव. Dc D_2 $G_{2.4}$ दह्यतः; T_1 वर्तते (for वर्धतः). K_2 दवाग्निरिव पर्वतः.

25 ^{a}) $K_{1.3.4}$ $B_{1.3}$ Dc $D_{1.2.5}$ अपश्यतां. D_3 ते (for च). T_2 अपश्यत्तन्मुहूर्ताद्वै. — ^{b}) S (except T_1 G_3) भीम° (for घोर°). — ^{d}) K_1 S (except T_2 G_3) साल° (for शाल°). — ^{e}) $K_{1.2}$ उरोगमं; Dc D_2 तारागत- (for उरोगत-). Dc_2 D_2 -विशालाख्यं. — ^{f}) T_1 °भुजं (for °मुखम्).

26 ^{a}) $D_{1.2}$ T_1 च; G_4 तं (for [अ]थ). — ^{c}) T_1 तत्र; T_2 रक्षः; $G_{2.4}$ तस्य (for सद्यः). — ^{d}) K_3 भाषत (for भारत).

27 ^{b}) K_1 दृश्यंते; K_2 दृश्यते; K_3 कृष्यंते; K_4 हृष्यते; B_4 क्लिश्यते. K_3 D_4 तेन (for येन). — D_2 om. from °द्रामं in (27^{c}) up to पृथिवी- (in 29^{c}). — ^{c}) B_4 विवर्ण° (for विषण्ण°). — ^{d}) T_1 महाभुज; $G_{2.4}$ इमामिति (for इमां मम).

विषण्णश्चाब्रवीद्रामं पश्यावस्थामिमां मम ॥ २७
हरणं चैव वैदेह्या मम चायमुपप्लवः ।
राज्यभ्रंशश्च भवतस्तातस्य मरणं तथा ॥ २८
नाहं त्वां सह वैदेह्या समेतं कोसलागतम् ।
द्रक्ष्यामि पृथिवीराज्ये पितृपैतामहे स्थितम् ॥ २९
द्रक्ष्यन्त्यार्यस्य धन्या ये कुशलाजशमीलवैः
अभिषिक्तस्य वदनं सोमं साभ्रलवं यथा ॥ ३०
एवं बहुविधं धीमान्विललाप स लक्ष्मणः ।
तमुवाचाथ काकुत्स्थः संभ्रमेष्वप्यसंभ्रमः ॥ ३१
मा विषीद नरव्याघ्र नैष कश्चिन्मयि स्थिते ।
छिन्ध्यस्य दक्षिणं बाहुं छिन्नः सव्यो मया भुजः ॥ ३२
इत्येवं वदता तस्य भुजो रामेण पातितः ।
खड्गेन भृशतीक्ष्णेन निकृत्तस्तिलकाण्डवत् ॥ ३३
ततोऽस्य दक्षिणं बाहुं खड्गेनाजघ्निवान्बली ।
सौमित्रिरपि संप्रेक्ष्य भ्रातरं राघवं स्थितम् ॥ ३४
पुनरभ्याहनत्पार्श्वे तद्रक्षो लक्ष्मणो भृशम् ।
गतासुरपतद्भूमौ कबन्धः सुमहांस्ततः ॥ ३५
तस्य देहाद्विनिःसृत्य पुरुषो दिव्यदर्शनः ।
ददृशे दिवमास्थाय दिवि सूर्य इव ज्वलन् ॥ ३६
पप्रच्छ रामस्तं वाग्मी कस्त्वं प्रब्रूहि पृच्छतः ।
कामया किमिदं चित्रमाश्चर्यं प्रतिभाति मे ॥ ३७
तस्याचचक्षे गन्धर्वो विश्वावसुरहं नृप ।
प्राप्तो ब्रह्मानुशापेन योनिं राक्षससेविताम् ॥ ३८
रावणेन हृता सीता राज्ञा लङ्कानिवासिना । C. 3. 16087 B. 3. 279. 43 K. 3. 280. 43

28 D2 om. 28 (cf. v.l. 27). — a) K1. 3. 4 Dc D1. 5 G4 चापि (for चैव). — d) T1 पितुश्च (for तातस्य). K1 यथा (for तथा).

29 D2 om. up to पृथिवी- (cf. v.l. 27). — a) K3 G2. 4 M त्वा (for त्वां). — b) K1. 2 स्वां महीं गतं; K3 Dc स्वां पुरीं गतं (Dc °तः); B2. 3 D3. 4. 6 कोश(B2 °ष)-लागतं; D1 स्वपुरीं गतं; D5 त्वां पुरीं गतं; T2 कोसलाधिपं. — c) T1 G4 प्रथिते; G2 प्रयतो (for पृथिवी-). — d) G1 पित्र्ये (for पितृ-).

30 b) B2 (m as in text). 4 D1. 3. 6 °जलैः; G3 °यवैः. — d) K4 भ्रातृलवं; B Dn D3–6 G3 शांतघनं; Dc D2 साभ्रघनं; T1 G2. 4 व्यभ्रमलं.

31 a) Dc D2 श्रीमान् (for धी°). — b) T2 G1 सुदुःखितः (for स लक्ष्मणः). — d) Dc संग्रामेषु (for संभ्रमेषु). K3 D3 [अ]थ सं° (for [अ]प्यसं°). D5 संभ्रमाकुलितेंद्रियः.

32 a) T G1. 2. 4 विषादं (for विषीद). T2 G1 °श्रेष्ठ (for °व्याघ्र). — b) =1. 140. 7^b. Dc D2 नैव (for नैष). T2 किंचिन् (for कश्चिन्). — After 32^{ab}, S (except G3) ins.:

1263* शक्तो धर्षयितुं वीर सुमित्रानन्दिवर्धन ।

— d) K1 भिन्नः (for छिन्नः). K1. 3. 4 B4 D1. 5 T G4 M2 महा- (for मया).

33 ab) K3 B1 Dc2 D2 वदतस् (for वदता). S (except G3) इत्येवमुक्त्वा रामस्तु भुजमस्य न्यपातयत्. — c) K4 च सुतीक्ष्णेन; Dc D2 G1 शितधारेण; T2 शिततीक्ष्णेन. — d) T1 G2. 4 चकर्त; M निकृत्य (for निकृत्तस्). T1 तिलखंडवत्.

34 b) T1 G4 वशी (for बली). — c) K1. 3 D1 अथ; B1 चैव; G4 अभि- (for अपि). — d) B1 राघवं तथा; D1 रामसंस्थितं; D2 राघवं स्थितः.

35 a) B1. 3. 4 Dc D2 अभ्य° (for अभ्या°). B2 Dn D3. 4. 6 T1 G2–4 M2 पुनर्जघान पार्श्वे वै (T1 G2. 4 M2 पादेन); T2 G1 M1 पुनराजघ्नतुः पद्भ्यां. — b) T2 G1 M भृशं तौ (M तं) रामलक्ष्मणौ. — d) T1 G4 तद्रक्षः (for कबन्धः). K1–3 D5 स; T2 G1. 2 तु (for सु-). T1 G4 सुमहाबलः (for °हांस्ततः).

36 a) K1–3 T G1 M2 विनिष्पत्य; B1 G2. 4 °ष्क्रम्य; M1 °गत्य (for विनिःसृत्य). — b) K4 °लक्षणः; B1 °रूपधृक् (for °दर्शनः). — d) T1 दिवं; T2 G1. 2. 4 M स्थितः (for दिवि). T1 G2 इवोज्वलन्; G4 इवोदितः.

37 b) Dc2 तद्ब्रूहि; T1 G4 ब्रूहीति (for प्रब्रूहि). — c) K1. 4 Dc D2 काम्यया; B1 कायस्य; B3 T2 कामाय; D1 G1 का माया; T1 G2. 4 रामोहं; M2 भो मया (for कामया). — d) K1 ह्याश्चर्यं; G2. 4 दर्शनं (for आश्चर्यं). B2 मां; D5 वै; T1 मा (for मे).

38 b) K3 Dc1 D2 G2 नृपः; D1 प्रभो (for नृप). — c) K1. 2 B2–4 D G3 ब्राह्मण° (for ब्रह्मानु°). G2. 4 प्राप्तोस्मि ब्रह्मशापेन.

39 b) B2 Dn G3 M1 लंकाधिवा°. T1 G1. 2. 4 लंकायां सं(T1 सा; G1 सु-)निवेशिता. — c) B1 °युक्तश्च; B3. 4 T2 G °गच्छ त्वं (for °गच्छस्व). — d) B3. 4 Dc D2. 4 सह्यं; T1 कार्यं (for साह्यं). K4 स साहायं करिष्यति; B1

C. 3. 16087 B. 3. 279. 43 K. 3. 280. 43 सुग्रीवमभिगच्छस्व स ते साह्यं करिष्यति ॥ ३९
एषा पम्पा शिवजला हंसकारण्डवायुता ।
ऋश्यमूकस्य शैलस्य संनिकर्षे तटाकिनी ॥ ४०
संवसत्यत्र सुग्रीवश्चतुर्भिः सचिवैः सह
भ्राता वानरराजस्य वालिनो हेममालिनः ॥ ४१
एतावच्छक्यमस्माभिर्वक्तुं द्रष्टासि जानकीम् ।
ध्रुवं वानरराजस्य विदितो रावणालयः ॥ ४२
इत्युक्त्वान्तर्हितो दिव्यः पुरुषः स महाप्रभः ।
विस्मयं जग्मतुश्चोभौ तौ वीरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६३

२६४

मार्कण्डेय उवाच ।
ततोऽविदूरे नलिनीं प्रभूतकमलोत्पलाम् ।
सीताहरणदुःखार्तः पम्पां रामः समासदत् ॥ १
मारुतेन सुशीतेन सुखेनामृतगन्धिना ।
सेव्यमानो वने तस्मिञ्जगाम मनसा प्रियाम् ॥ २
विललाप स राजेन्द्रस्तत्र कान्तामनुस्मरन् ।
कामबाणाभिसंतप्तः सौमित्रिस्तमथाब्रवीत् ॥ ३
न त्वामेवंविधो भावः स्प्रष्टुमर्हति मानद ।
आत्मवन्तमिव व्याधिः पुरुषं वृद्धशीलिनम् ॥ ४
प्रवृत्तिरुपलब्धा ते वैदेह्या रावणस्य च ।

स ते सखा भविष्यति.

40 ^{a}) B_1 ज्ञेया (for एषा). B_1 बहु°; T_2 $G_{1.2}$ M हिम°; G_4 सित° (for शिव°). — ^{b}) K_4 D_1 T_1 °कारंडवैर्युता; G_4 °सेविता. — ^{c}) N T_2 G_3 ऋष्य° (for ऋश्य°). — ^{d}) K_{1-3} Dn_1 तडाकिनी; B Dc $Dn_{2.n3}$ D_{1-6} तडागिनी. $G_{2.4}$ संनिकर्षतटा नदी.

41 41^{ab}=(var.) Rām. 3. 72. 12^{cd}. — ^{a}) B Dn $D_{3.4.6}$ G_3 वसते तत्र; T G_1 M_2 संपतत्यत्र. — ^{b}) $B_{1.3.4}$ वृतः (for सह). — ^{d}) K_1 हेमशालिनः. K_4 सूर्यपुत्रस्य वालिनः. — After 41, N (except $K_{1.3.4}$ D_1) G_3 ins.:

1264* तेन त्वं सह संगम्य दुःखमूलं निवेदय ।
समानशीलो भवतः साहाय्यं स करिष्यति ।

[(L. 1) $B_{1.3}$ तस्य (for तेन). B_4 उप- (for सह).]

42 ^{b}) K D_1 द्रक्ष्यसि; $G_{2.4}$ दृष्ट्वाथ (for द्रष्टासि). B_2 मैथिलीं (for जानकीम्). — ^{c}) T_1 $G_{1.2.4}$ श्रुतो (G_2 ध्रुवं) वानरराजेन. — ^{d}) K_2 विदिता रावणादयः.

43 ^{ab}) K_2 B_1 Dc D_2 सु- (for स). $G_{2.4}$ इत्युक्त्वा दिव्यपुरुषस्तदा त्वंतर्हितोभवत्. — ^{c}) B_2 वीरौ; D_1 तौ तु; $G_{2.4}$ उभौ (for चोभौ). — ^{d}) $K_{1.2}$ B_1 Dc $D_{2.5}$ वीरौ तौ (by transp.); K_4 D_1 भ्रातरौ; B_{2-4} Dn $D_{3.4.6}$ G_3 प्रवीरौ; G_2 नृवीरौ; G_4 नृवरौ.

Colophon. — *Major parvan:* $K_{1.2}$ Dn_2 T_1 $G_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* $K_{1.3.4}$ B Dc $Dn_{1.n3}$ D_{1-6} G_3 (all om. sub-parvan name) mention only रामो- (B_2 श्रीरामो-)पाख्यान; M_1 श्रीरामायणो°; M_2 रामायणो°. — *Adhy. name:* B_4 M_2 कबंधवधः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 277 (Dn_3 278); D_1 280; T G_4 M (M_2 *inf. lin.*) 267 (M_2 orig. 269); G_1 264; G_2 266. — *Śloka no.:* Dn 48; D_1 47.

264

1 ^{b}) B_1 °कुमुदोत्पलां; Dc D_2 °कमलोद्भवां; M_2 °मकरोत्पलां. — ^{c}) Dc D_2 °हारेण दुःखार्तः; T_2 °हरणदुःखेन. — ^{d}) D_1 T_2 रामः पंपां (by transp.).

2 ^{a}) K_{1-3} स मारुतेन शीतेन. — ^{d}) D_2 मनसि (for मनसा).

3 ^{a}) $K_{1.3}$ B_4 $D_{4.6}$ T_2 G_1 राजेंद्र. — ^{b}) B_1 तां स्वां (for तत्र). — ^{c}) $K_{3.4}$ B D_1 T $G_{1.2.4}$ °संतप्तं. — ^{d}) T_2 G_1 ततो° (for अथा°).

4 ^{a}) B_2 वीरः (for भावः). — ^{b}) K Dc $D_{1.2}$ राघव (for मानद). — ^{c}) T_2 ह्याधिः (for व्याधिः). — ^{d}) T_1 $G_{1.2.4}$ वृद्धसेविनं.

5 ^{a}) T G_1 °लभ्या (for °लब्धा). — ^{b}) S (except T_2 G_3) सीतायाः (for वैदेह्या). T_1 $G_{2.4}$ रावणालये (for

तां त्वं पुरुषकारेण बुद्ध्या चैवोपपादय ॥ ५
अभिगच्छाव सुग्रीवं शैलस्थं हरिपुंगवम् ।
मयि शिष्ये च भृत्ये च सहाये च समाश्वस ॥ ६
एवं बहुविधैर्वाक्यैर्लक्ष्मणेन स राघवः ।
उक्तः प्रकृतिमापेदे कार्ये चानन्तरोऽभवत् ॥ ७
निषेव्य वारि पम्पायास्तर्पयित्वा पितॄनपि ।
प्रतस्थतुरुभौ वीरौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ८
तावृश्यमूकमभ्येत्य बहुमूलफलं गिरिम् ।
गिर्यग्रे वानरान्पश्च वीरौ ददृशतुस्तदा ॥ ९
सुग्रीवः प्रेषयामास सचिवं वानरं तयोः ।
बुद्धिमन्तं हनूमन्तं हिमवन्तमिव स्थितम् ॥ १०
तेन संभाष्य पूर्वं तौ सुग्रीवमभिजग्मतुः ।
सख्यं वानरराजेन चक्रे रामस्ततो नृप ॥ ११
तद्वासो दर्शयामासुस्तस्य कार्ये निवेदिते ।
वानराणां तु यत्सीता ह्रियमाणाभ्यवासृजत् ॥ १२
तत्प्रत्ययकरं लब्ध्वा सुग्रीवं प्लवगाधिपम् ।
पृथिव्यां वानरैश्वर्ये स्वयं रामोऽभ्यषेचयत् ॥ १३
प्रतिजज्ञे च काकुत्स्थः समरे वालिनो वधम् ।
सुग्रीवश्चापि वैदेह्याः पुनरानयनं नृप ॥ १४
इत्युक्त्वा समयं कृत्वा विश्वास्य च परस्परम् ।
अभ्येत्य सर्वे किष्किन्धां तस्थुर्युद्धाभिकाङ्क्षिणः ॥ १५
सुग्रीवः प्राप्य किष्किन्धां ननादौघनिभस्वनः ।
नास्य तन्ममृषे वाली तं तारा प्रत्यषेधयत् ॥ १६
यथा नदति सुग्रीवो बलवानेष वानरः ।
मन्ये चाश्रयवान्प्राप्तो न त्वं निर्गन्तुमर्हसि ॥ १७
हेममाली ततो वाली तारां ताराधिपाननाम् । C. 3. 16110 B. 3. 280. 18 K. 3. 281. 19

°णस्य च). — ^{c}) D_3 (by corr.) तत्त्वं; T_2 तां तां; G_1 तं तां (for तां त्वं). — ^{d}) D_3 बुद्ध्वा (for बुद्ध्या).

6 ^{b}) T_2 G_1 शैलेस्मिन् (for शैलस्थं). — ^{c}) G_1 मया (for मयि). K_1 नित्यं (for शिष्ये). K_3 $G_{2.4}$ transp. शिष्ये and भृत्ये. — ^{d}) T_1 साहाय्ये. T_1 समाह्वय; T_2 G_1 परंतप; M पराश्वस.

7 ^{c}) B_2 आपन्नः (for आपेदे). — ^{d}) B_2 कार्यस्य; D_2 °षु (for कार्ये च). $G_{2.4}$ त्वरितो (for [अ]नन्तरो).

8 ^{a}) $K_{1.3.4}$ B_1 Dc D_2 T_1 M_2 पंपायां. — ^{b}) B_2 अथ (for अपि). — ^{c}) G_2 प्रतस्थेतुर् (for °स्थतुर्).

9 ^{a}) N T_1 G_3 [ऋ]ष्य° (for [ऋ]श्य°). — ^{b}) $K_{1.2}$ °फलं शिवं; B_2 Dn $D_{3.4.6}$ G_3 °फलद्रुमं. — ^{d}) K Dc $D_{1.2}$ M ततः; D_5 च तौ (for तदा).

10 $K_{1.4}$ transp. 10^{ab} and 10^{cd}. — ^{b}) $K_{1.2}$ सचिवं वानरस्; M_2 वानरं सचिवं (by transp.). — ^{d}) K_1 Dc_1 $D_{1.5}$ $G_{2.4}$ स्थिरं (for स्थितम्).

11 ^{a}) G_4 तु (for तौ). — ^{b}) K_1 उप° (for अभि°). — ^{c}) D_2 °राजेंद्र (for °राजेन). — ^{d}) $K_{1.2}$ रामेण च (for चक्रे रामस्). B Dn $D_{3.4.6}$ T_2 $G_{1.3.4}$ तदा (for ततो). — D_2 om. from ततो up to ह्रिय- (in 12^{d}). A few MSS. नृपः (for नृप). — After 11, G_4 ins.:

1265* ततः सीतां हृतां श्रुत्वा सुग्रीवो वालिना कृतम् ।
दुःखमाख्यातवान्सर्वं रामायामिततेजसे ।

12 D_2 om. up to ह्रिय- (cf. v.l. 11). — ^{a}) B_{2-4} D_1 $G_{2.4}$ °मास (for °मासुस्). B_1 बुद्ध्या संदेशयामास. — ^{b}) T_1 तत्र (for तस्य). B_1 कार्यं (for कार्ये). — ^{c}) T $G_{1.2.4}$ M वानरा यत्तदा (T_1 $G_{2.4}$ °राय तदा) सीता. — ^{d}) B Dn D_{3-6} T_1 $G_{3.4}$ न्यपा(B_3 D_5 °वा)सृजत्.

13 ^{a}) D_1 एतत्प्रियकरं; T G_1 तत्प्रत्ययतरं; M_2 तत्प्रत्यक्षकरं. — ^{b}) B_1 S (except G_3) वानरा° (for प्लवगा°). — ^{c}) K_3 D_2 °श्वर्यैः (for °श्वर्ये). — ^{d}) $B_{2.3}$ न्यवेश° (for ऽभ्यषेच°).

14 ^{a}) Dc D_2 T [ऽ]थ; G_1 M_1 स (for च). — ^{b}) G_1 वालिनः समरे (by transp.). D_5 वधे. — ^{d}) G_1 पुनरानयने. $K_{1.2}$ प्रति; T_1 ततः (for नृप).

15 ^{a}) S (except T_1 G_3) इत्येवं (for इत्युक्त्वा). — ^{b}) K_1 विनिःश्वस्य; K_4 D_4 $G_{2.4}$ विश्वस्य च. B_2 पुनः पुनः (for पर°). — K_4 om. (hapl.) 15^{d}–16^{a}.

16 K_4 om. 16^{a} (cf. v.l. 15). — ^{b}) K_1 $G_{2.4}$ ननादाभ्रनिभस्वनः (K_1 °नं); B_2 T_1 °द घननिस्वनः; Dn_3 D_{3-6} °दोद्यत($D_{4.5}$ °दोद्धत)निस्वनः; D_1 °दोच्चैर्घनस्वनः; T_2 °दाब्दनिभस्वनः. — ^{c}) T_1 तं (for तन्). — ^{d}) B Dc_1 Dn $D_{3.4.6}$ G_3 तारा तं (by transp.); D_1 तं रामः. K_{1-3} प्रत्यबोधयत्.

17 ^{b}) K_4 एक-; $G_{2.4}$ त्वेष (for एष). — G_2 om. 17^{c}–18^{d}. — ^{c}) $K_{1.3}$ साश्रयतां; K_4 [ऽ]पाश्रयतः; Dc D_2 चाश्रयतां; B_3 T_2 $G_{1.4}$ M_2 [ऽ]पा(T_2 -प्या-; $G_{1.4}$ ह्या)श्रयवान् (for चाश्रयवान्). D_1 सोन्यस्याश्रयतां प्राप्तो; M_1 मन्येप्यपाश्रयात्प्राप्तो. — T_2 om. (hapl.) 17^{d}–19^{c}. — ^{d}) B Dn $D_{3.4.6}$ T_1 G_3 M निष्क्रांतु° (for निर्गन्तु°).

C. 3. 16110
B. 3. 280. 18
K. 3. 281. 19

प्रोवाच वचनं वाग्मी तां वानरपतिः पतिः ॥ १८
सर्वभूतरुतज्ञा त्वं पश्य बुद्ध्या समन्विता
केनापाश्रयवान्प्राप्तो ममैष भ्रातृगन्धिकः ॥ १९
चिन्तयित्वा मुहूर्तं तु तारा ताराधिपप्रभा
पतिमित्यब्रवीत्प्राज्ञा शृणु सर्वं कपीश्वर ॥ २०
हृतदारो महासत्त्वो रामो दशरथात्मजः ।
तुल्यारिमित्रतां प्राप्तः सुग्रीवेण धनुर्धरः ॥ २१
भ्राता चास्य महाबाहुः सौमित्रिरपराजितः ।
लक्ष्मणो नाम मेधावी स्थितः कार्यार्थसिद्धये ॥ २२
मैन्दश्च द्विविदश्चैव हनूमांश्चानिलात्मजः ।
जाम्बवानृक्षराजश्च सुग्रीवसचिवाः स्थिताः ॥ २३
सर्व एते महात्मानो बुद्धिमन्तो महाबलाः ।
अलं तव विनाशाय रामवीर्यव्यपाश्रयात् ॥ २४
तस्यास्तदाक्षिप्य वचो हितमुक्तं कपीश्वरः ।
पर्यशङ्कत तामीर्षुः सुग्रीवगतमानसाम् ॥ २५
तारां परुषमुक्त्वा स निर्जगाम गुहामुखात् ।
स्थितं माल्यवतोऽभ्याशे सुग्रीवं सोऽभ्यभाषत ॥ २६
असकृत्त्वं मया मूढ निर्जितो जीवितप्रियः ।
मुक्तो ज्ञातिरिति ज्ञात्वा का त्वरा मरणे पुनः ॥ २७
इत्युक्तः प्राह सुग्रीवो भ्रातरं हेतुमद्वचः ।
प्राप्तकालममित्रघ्नो रामं संबोधयन्निव ॥ २८
हृतदारस्य मे राजन्हृतराज्यस्य च त्वया ।
किं नु जीवितसामर्थ्यमिति विद्धि समागतम् ॥ २९
एवमुक्त्वा बहुविधं ततस्तौ संनिपेततुः ।
समरे वालिसुग्रीवौ शालतालशिलायुधौ ॥ ३०
उभौ जघ्नतुरन्योन्यमुभौ भूमौ निपेततुः ।

18 T_2 om. 18 (cf. v.l. 17). — ^{c}) M_2 चपलं (for वचनं). T_1 स प्रोवाचाबलां स्रग्वी. — ^{d}) T_1 $G_{1.4}$ M वानराधिपतिः पतिः.

19 T_2 om. 19^{abc} (cf. v.l. 17); T_1 om. 19. — ^{a}) K_4 D_1 °ऋतज्ञा; G_1 °स्य तज्ज्ञा (for °रुतज्ञा). K_4 तां (for त्वं). — ^{b}) K_4 पश्यन्बुद्ध्या समन्वितां. — ^{c}) $B_{1.4}$ Dn_2 D_4 G_3 केन चा°; $B_{2.3}$ D_1 केनाप्या°; Dc D_2 G_4 M_2 केन वा°; G_2 केन ह्या°; M_1 केनोपा° (for केनापा°). — ^{d}) K_1 मामैष; D_3 मयैष; $G_{1.4}$ ममैव (for ममैष).

20 ^{b}) K_3 °धिपप्रभं; G_1 °धिपानना (cf. 18^b). — ^{c}) S (except G_3) राजन् (for प्राज्ञा). — ^{d}) K_1 वाक्यं (for सर्वं). — After 20, K_1 ins. 1266*.

21 K_1 om. 21. — ^{a}) T_1 °राज (for °सत्त्वो). — T_1 om. (hapl.) 21^c–23^b. — ^{c}) K_4 G_2 तुल्यारिर्मित्रतां; B_1 एकारिमि°; B_2 सुग्रीवमि°. — K_2 ins. after 21 : K_1 (which om. 21), after 20 :

1266* श्रूयते दाशरथी रामो वने पितुरनुज्ञया ।
[Prior half hypermetric !]

23 T_1 om. 23^{ab} (cf. v.l. 21). — ^{a}) K_1 द्विविधश्च; K_2 विविधश्च; M_1 विविदश्च. B_2 Dn $D_{3.4.6}$ G_3 चापि (for चैव). — ^{b}) B_1 om. च. T_2 $G_{1.2.4}$ हनूमांश्चैव वानरः; M °श्चापराजितः. — ^{c}) Dc_2 $D_{1.2}$ जांबुवान्. — ^{d}) T_1 स्थिराः; T_2 $G_{1.2}$ तथा; G_4 तदा (for स्थिताः).

24 ^{d}) B °बलाश्रयाः; Dn $D_{3.4.6}$ G_3 °बलाश्रयात्; T_2 $G_{1.2.4}$ M °व्यपाश्रयाः.

25 ^{c}) T_2 वाली; $G_{1.2.4}$ ईर्ष्यात् (for ईर्षुः).

26 ^{a}) K_1 परुषवक्ता. $B_{2.4}$ Dn $D_{3.4.6}$ G_3 तु (for स). — ^{c}) M_2 स्थितो. Most N MSS. °भ्यासे (for °भ्याशे).

27 ^{a}) K_4 असत्कृतं; G_2 असकृत्तु. K_4 त्वया (for मया). B Dn $D_{1.3-6}$ G_3 पूर्वं; T $G_{1.2.4}$ M_1 क्लीब (for मूढ). — ^{b}) B_{2-4} T_1 G_2 M_2 °प्रिय. — ^{c}) $K_{1.2}$ ज्ञातिभिरज्ञात्वा; $B_{1.3}$ M_1 ज्ञातीति दुर्बुद्धे; T $G_{1.2.4}$ M_2 गच्छसि (T_1 M_2 गर्जसि) दुर्बुद्धे. — ^{d}) Dc $D_{1.2}$ तव (for पुनः). T $G_{1.2.4}$ कथं घोरे (T_1 -कारं; G_1 कामो) रणे पुनः.

28 ^{a}) T_1 तेन (for प्राह). — For 28^{ab}, B_1 subst. :

1267* इत्युक्तस्तु जहासोच्चैः सुग्रीवो भ्रातरं प्रति ।
हेतुमद्वचनं भ्रात्रे प्रोवाचेदं महात्मने ।

— ^{c}) S (except G_3) अमित्रघ्नं.

29 ^{ab}) K $B_{1.3.4}$ Dc Dn_1 $D_{1.2.4.5}$ transp. °दारस्य and °राज्यस्य. D_1 मे (for च). — ^{c}) $B_{2.4}$ Dn $D_{3.4}$ G_3 मे (for नु). — ^{d}) D_1 बुद्ध्वा (for विद्धि). K B_3 Dc $D_{2.5}$ [इ]दमागतं; D_1 [अ]हमागतः; T_1 समागतः; T_2 G_1 तवागतं; $G_{2.4}$ कपीश्वर; M_2 त्वमागतं.

30 ^{b}) K_1 तौ ततः (by transp.). — $K_{1.2}$ T_1 om. (hapl.) 30^c–31^b; K_3 om. 30^c–31^d. — ^{d}) S (except G_3; T_1 om.) साल- (for शाल-). Dn_2. n_3 $D_{3.4.6}$ G_3 °युधैः (for °युधौ).

उभौ ववल्गतुश्चित्रं मुष्टिभिश्च निजघ्नतुः ॥ ३१
उभौ रुधिरसंसिक्तौ नखदन्तपरिक्षतौ ।
शुशुभाते तदा वीरौ पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ ३२
न विशेषस्तयोर्युद्धे तदा कश्चन दृश्यते ।
सुग्रीवस्य तदा मालां हनूमान्कण्ठ आसजत् ॥ ३३
स मालया तदा वीरः शुशुभे कण्ठसक्तया ।
श्रीमानिव महाशैलो मलयो मेघमालया ॥ ३४
कृतचिह्नं तु सुग्रीवं रामो दृष्ट्वा महाधनुः ।
विचकर्ष धनुःश्रेष्ठं वालिमुद्दिश्य लक्ष्यवत् ॥ ३५
विस्फारस्तस्य धनुषो यन्त्रस्येव तदा बभौ ।
वितत्रास तदा वाली शरेणाभिहतो हृदि ॥ ३६
स भिन्नमर्माभिहतो वक्त्राच्छोणितमुद्वमन् ।
ददर्शावस्थितं राममारात्सौमित्रिणा सह ॥ ३७
गर्हयित्वा स काकुत्स्थं पपात भुवि मूर्छितः ।
तारा ददर्श तं भूमौ तारापतिमिव च्युतम् ॥ ३८
हते वालिनि सुग्रीवः किष्किन्धां प्रत्यपद्यत ।
तां च तारापतिमुखीं तारां निपतितेश्वराम् ॥ ३९
रामस्तु चतुरो मासान्पृष्ठे माल्यवतः शुभे ।
निवासमकरोद्धीमान्सुग्रीवेणाभ्युपस्थितः ॥ ४०
रावणोऽपि पुरीं गत्वा लङ्कां कामबलात्कृतः
सीतां निवेशयामास भवने नन्दनोपमे ।
अशोकवनिकाभ्याशे तापसाश्रमसंनिभे ॥ ४१
भर्तृस्मरणतन्वङ्गी तापसीवेषधारिणी ।
उपवासतपःशीला तत्र सा पृथुलेक्षणा ।
उवास दुःखवसतीः फलमूलकृताशना ॥ ४२
दिदेश राक्षसीस्तत्र रक्षणे राक्षसाधिपः । C. 3. 16136 B. 3. 280. 44 K. 3. 281. 45

31 $K_{1.2}$ T_1 om. 31^{ab}; K_3 om. 31 (cf. v.l. 30). — ^{a}) Dc D_2 जग्मतुर् (for जघ्नतुर्). — ^{b}) T_2 $G_{2.4}$ उभौ तौ (T_2 ते) संनिपेततुः; G_1 उभौ तौ संनिवेशतुः. — D_3 om. (? hapl.) 31^{cd}. — ^{d}) T_1 वि-; T_2 $G_{1.2.4}$ [अ]भि- (for नि-).

32 ^{a}) K_3 D_1 M_2 °संसक्तौ; K_4 B_2 $G_{1.2}$ °सिक्तांगौ; Dn_2 °संयुक्तौ. — ^{b}) K_3 Dc $D_{1.2}$ °क्षितौ. — ^{c}) $K_{1.4}$ M_2 महावीरौ; T $G_{1.2.4}$ M_1 रुषा वीरौ (for तदा वीरौ). — ^{d}) K_1 किंशुकाविव पर्वतौ; T_1 M_1 किंशुकाविव पुष्पितौ.

33 ^{b}) K_3 कश्चिन्न दृश्यते; D_1 कश्चित्प्र°; G_4 किंचन दृ°; M_1 कश्चन विद्यते. — After 33^{ab}, B_3 Dc D_2 ins.:

1268* प्रज्ञानार्थं तदा रामो निश्चित्य मनसा तदा ।

— ^{d}) K_{1-3} D_1 कंठम् (for कण्ठ). K_3 S (except $G_{1.3}$) आसृजत् (cf. 34^{b}).

34 ^{a}) S (except G_3) मालया स (by transp.). $K_{3.4}$ D_1 ततो; T G_2 M_2 तया (for तदा). D_4 वीर. — ^{d}) S (except $G_{1.3}$) हेम° (for मेघ°).

35 ^{a}) D_6 च (for तु). — ^{b}) K_3 महाहनुः; K_4 °बलः; B_1 धनुर्धरः; T_2 $G_{1.2.4}$ महद्धनुः. — ^{c}) D_1 रोप्य लक्ष्यं; T_2 $G_{1.2.4}$ चकर्ष च (for विचकर्ष). K_1 धनुः सक्तो; D_1 समुद्दिश्य; T_1 धनुः सेषुं. — ^{d}) B_2 लक्ष्यवित्; D_6 T $G_{1.2}$ लक्षयन् (D_6 °यत्); G_4 लक्षणं (for लक्ष्यवत्). K Dc D_2 लक्ष्यमुद्दिश्य वालिनं; D_1 वालिनं हेममालिनं.

36 ^{b}) K_1 मंत्रस्येव; T_2 $G_{1.2.4}$ वज्रस्येव. — ^{c}) D_1 निपपात; G_2 चिक्षेप च (for वितत्रास). $K_{1.3.4}$ Dc $D_{1.2}$ ततो (for तदा). — ^{d}) K_4 भृशं; B_4 Dn_{1}. n_2 [उ]रसि (for हृदि).

37 ^{a}) T_2 $G_{1.2.4}$ तेन (for भिन्न-). $B_{1.3.4}$ T_1 M °मर्माभि(B_4 °वि)मुखो; B_2 Dn $D_{3.4.6}$ G_3 °हृदयो वाली. — ^{b}) S (except G_3) मुखा° (for वक्त्रा°). — ^{c}) K_1 [अ]वसंथ; $G_{2.4}$ [अ]ग्रस्थितं (for [अ]वस्थितं). — ^{d}) $B_{1.3}$ भ्रात्रा; $B_{2.4}$ Dn $D_{3.4.6}$ G_3 ततः (for आरात्).

38 ^{a}) D_1 विगर्हयित्वा (for गर्हयित्वा स). K_1 G_4 तु; $K_{3.4}$ Dc_2 D_2 च (for स). — ^{d}) K_1 °मिवोद्यतं; K_3m °मिव स्थितं; B_2 Dn $D_{3.4.6}$ G_3 °समौजसं.

39 ^{c}) $K_{1.3.4}$ $B_{1.3.4}$ Dc $D_{1.2}$ T_1 $G_{1.2.4}$ ताराधिपमुखीं (T_2 $G_{2.4}$ °खां).

40 ^{d}) $K_{1.2}$ °भ्युपेक्षितः; B_1 °भिसंस्थितः; T_1 °नुपस्थितः; T_2 $G_{1.2.4}$ °भ्यवस्थितः. — After 40, D_1 T_1 ins. an addl. colophon (*adhy. no.*: D_1 281; T_1 268).

41 Before 41, D_1 ins. मार्कंडेय उ°; T_1 मार्कंडेयः. — ^{ab}) D_1 [ऽ]थ (for ऽपि). S (except T_2 G_3) लंकां गत्वा (by transp.). K $D_{1.3}$m. $_5$ °र्दितः (for °त्कृतः). — ^{e}) Many N MSS. °भ्यासे; B_1 °वासे.

42 ^{a}) D_1 °दुःखार्ता. — ^{b}) $K_{1.2}$ °वेश°. — ^{c}) D_5 उपवासतनुः सीता. — ^{d}) K Dc $D_{1.2.5}$ $G_{2.4}$ ततः सा; $B_{1.2.4}$ Dn_{1}. n_3 D_4 G_3 तत्रास; G_1 तपसा. $K_{1.2}$ पृष्टलक्षणा; $B_{1.3}$ T_2 $G_{2.4}$ पृथुलोचना. — ^{e}) K_4 दुःखा; D_1 दुःखं (for दुःख-). K_2 B_2 Dc_2 Dn_{1}. n_3 D_5 $G_{1.2.4}$ -वसतिं; Dn_2 $D_{2.4}$ -वसतीं. — ^{f}) K Dc $D_{1.2.5}$ °जला°

C. 3. 16136 B. 3. 280. 44 K. 3. 281. 45 प्रासासिशूलपरशुमुद्गरालातधारिणीः ॥ ४३
त्र्यक्षीं त्र्यक्षीं ललाटाक्षीं दीर्घजिह्वामजिह्विकाम् ।
त्रिस्तनीमेकपादां च त्रिजटामेकलोचनाम् ॥ ४४
एताश्चान्याश्च दीप्ताक्ष्यः करभोत्कटमूर्धजाः ।
परिवार्यासते सीतां दिवारात्रमतन्द्रिताः ॥ ४५
तास्तु तामायतापाङ्गीं पिशाच्यो दारुणस्वनाः ।
तर्जयन्ति सदा रौद्राः परुषव्यञ्जनाक्षराः ॥ ४६
खादाम पाटयामैनां तिलशः प्रविभज्य ताम् ।
येयं भर्तारमस्माकमवमन्येह जीवति ॥ ४७
इत्येवं परिभर्त्सन्तीस्त्रास्यमाना पुनः पुनः ।
भर्तृशोकसमाविष्टा निःश्वस्येदमुवाच ताः ॥ ४८
आर्याः खादत मां शीघ्रं न मे लोभोऽस्ति जीविते ।
विना तं पुण्डरीकाक्षं नीलकुञ्चितमूर्धजम् ॥ ४९
अप्येवाहं निराहारा जीवितप्रियवर्जिता ।
शोषयिष्यामि गात्राणि व्याली तालगता यथा ॥ ५०
न त्वन्यमभिगच्छेयं पुमांसं राघवादृते ।
इति जानीत सत्यं मे क्रियतां यदनन्तरम् ॥ ५१
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा राक्षस्यस्ताः खरस्वनाः ।
आख्यातुं राक्षसेन्द्राय जग्मुस्तत्सर्वमादितः ॥ ५२
गतासु तासु सर्वासु त्रिजटा नाम राक्षसी ।
सान्त्वयामास वैदेहीं धर्मज्ञा प्रियवादिनी ॥ ५३
सीते वक्ष्यामि ते किंचिद्विश्वासं कुरु मे सखि ।
भयं ते व्येतु वामोरु शृणु चेदं वचो मम ॥ ५४
अविन्ध्यो नाम मेधावी वृद्धो राक्षसपुंगवः ।
स रामस्य हितान्वेषी त्वदर्थे हि स मावदत् ॥ ५५
सीता मद्वचनाद्वाच्या समाश्वास्य प्रसाद्य च ।

(for °कृता°).

43 ab) K1. 2 transp. राक्षसीः and रक्षणे. K1. 2 तस्य; K3. 4 B1. 3 Dc D1. 2. 5 तस्या; B4 तस्यां (for तत्र). D5 रक्षार्थं (for रक्षणे). K3 Dc1 D2 रक्षसाधिपः; T2 G1. 2. 4 M2 राक्षसेश्वरः.

44 a) K D5 T1 M स्वक्षीं (for त्र्यक्षीं). D5 शंखीं (for त्र्यक्षीं). — b) K4 Dn2 D1 अजिह्वकां. — c) K1. 3 T1 M एकपादीं; G4 चैकपादां (for एकपादां). — d) K1. 2 तिग्म°; G4 चैक° (for एक°).

45 b) K3 °भोत्कर°; T1 °भायत°; T2 G1. 2. 4 M °भोत्कच° (for °भोत्कट°). — d) G2. 4 °रात्रिम् (for °रात्रम्). B1 अनिद्रितां; B3 अनिंदिताः; M2 अनिद्रिताः (for अतन्द्रिताः).

46 a) K Dc D2. 5 स्म ताम्; D1 सीताम् (for तु ताम्). — b) N (except K1. 2 D5) G3 °स्वराः (for °स्वनाः). — c) T2 G1. 2. 4 तर्जयंत्यः. K4 महा-; T G1. 2. 4 तदा (for सदा). K1 रात्रौ (for रौद्राः). — d) K1 °व्यंजनक्षमाः; K4 G2. 4 °व्यंजिताक्षराः; Dn D3. 4. 6 G3 व्यंजनस्वराः.

47 a) K3. 4 M1 खादामः. K4 पाटयामि; G1 पातयाम (for पाटयाम). T1 [ए]तां (for [ए]नां). — c) T1 सेयं (for येयं). — d) G1. 2. 4 °मत्येह; M °मत्यैव (for °मन्येह).

48 a) K1. 2 D1 परिभर्त्स्योच्चैस्; K3. 4 B1 Dc D2 G2. 4 M1 भर्त्स्यं(K4 °र्त्सं)ती; B3. 4 भर्त्स्यमाना सा. — b) K1. 2 त्रासयंती; K4 भ्राम्यमाणा; B1 D3. 4 त्रासयानाः; B2–4 D6 T2 G3 त्रास्यमानाः; G2. 4 ताड्यमाना. Dc D2 (for पुनः पुनः). — d) K4 G2. 4 [ए]वम्; T2 [ए]तद् (for [इ]दम्). K3 सा; Dc D2. 5 ह (for ताः).

49 a) K3 M2 मा (for मां). — b) K3 Dc D2. 3. 5. 6 लाभो (for लोभो). G2. 4 जीवने (for जीविते). — G1 om. 49^{cd}. — 49^{d}=(var.) 1. 96. 54^{b}; 155. 42^{b}.

50 a) K3 T2 G1. 2. 4 अद्य; D1. 2 अथ (for अपि). — b) K1. 2 जीवितं; S (except T2 G3) जीवंती (for जीवित-). D1 °दर्शिताः (for °वर्जिता). — d) S (except G3) वल्ली (for व्याली). D1 तालवने; T1 कालगता; T2 G2 तल°. K3 इव (for यथा).

52 b) K3 B3. 4 Dc D1. 2 M °स्वराः (for °स्वनाः). G2. 4 राक्षस्यः खरनिस्वनाः. — d) T1 ताः (for तत्). The reading आहताः of some printed ed. was not found in any MS. collated!

53 d) K4 B1 Dc D2. 5 धर्मज्ञां °वादिनीं.

54 c) B2 Dn D3. 4. 6 G3 त्वं त्यज (for ते व्येतु).

55 a) K4 D1 अवंध्यो; B2 अविंदो; T1 G4 अविध्यो; T2 G1. 2 अवध्यो (for अविन्ध्यो). — c) K1 Dc स मां राम-; K3. 4 D5 स राघव-; D1. 2 स च राम-; S (except G3) सदा राम- (for स रामस्य). — d) Dc त्वदर्थं. K D1 T2 G1 मां (K3 [ऽ]ति-); Dc D2 मे; G2. 4 मा (for हि). K D1 T2 G1 समासदत्; Dn स मां वदत् (!); T1 M2 समादधत्; G2. 4 अचूचुदत्; M1 समादिशत् (for स मावदत्).

भर्ता ते कुशली रामो लक्ष्मणानुगतो बली ॥ ५६
सख्यं वानरराजेन शक्रप्रतिमतेजसा ।
कृतवान्राघवः श्रीमांस्त्वदर्थे च समुद्यतः ॥ ५७
मा च तेऽस्तु भयं भीरु रावणाल्लोकगर्हितात् ।
नलकूबरशापेन रक्षिता ह्यस्यनिन्दिते ॥ ५८
शप्तो ह्येष पुरा पापो वधूं रम्भां परामृशन् ।
न शक्तो विवशां नारीमुपैतुमजितेन्द्रियः ॥ ५९
क्षिप्रमेष्यति ते भर्ता सुग्रीवेणाभिरक्षितः ।
सौमित्रिसहितो धीमांस्त्वां चेतो मोक्षयिष्यति ॥ ६०
स्वप्ना हि सुमहाघोरा दृष्टा मेऽनिष्टदर्शनाः ।
विनाशायास्य दुर्बुद्धेः पौलस्त्यकुलघातिनः ॥ ६१
दारुणो ह्येष दुष्टात्मा क्षुद्रकर्मा निशाचरः ।
स्वभावाच्छीलदोषेण सर्वेषां भयवर्धनः ॥ ६२
स्पर्धते सर्वदेवैर्यः कालोपहतचेतनः ।
मया विनाशलिङ्गानि स्वप्ने दृष्टानि तस्य वै ॥ ६३
तैलाभिषिक्तो विकचो मज्जन्पङ्के दशाननः ।
असकृत्खरयुक्ते तु रथे नृत्यन्निव स्थितः ॥ ६४
कुम्भकर्णादयश्चेमे नग्नाः पतितमूर्धजाः ।
कृष्यन्ते दक्षिणामाशां रक्तमाल्यानुलेपनाः ॥ ६५
श्वेतातपत्रः सोष्णीषः शुक्लमाल्यविभूषणः ।
श्वेतपर्वतमारूढ एक एव विभीषणः ॥ ६६
सचिवाश्चास्य चत्वारः शुक्लमाल्यानुलेपनाः ।
श्वेतपर्वतमारूढा मोक्ष्यन्तेऽस्मान्महाभयात् ॥ ६७
रामस्यास्त्रेण पृथिवी परिक्षिप्ता ससागरा ।
यशसा पृथिवीं कृत्स्नां पूरयिष्यति ते पतिः ॥ ६८
अस्थिसंचयमारूढो भुञ्जानो मधुपायसम् । C. 3. 16161 B. 3. 280. 70 K. 3. 281. 71

56 a) Dn2 मद्वचसा; G1 तद्वचनाद्. — b) B1 T2 °साद्य (for °श्वास्य).

57 a) K1 °राजेंद्र (for °राजेन). — c) B3. 4 T1 G1 M गत° (for कृत°). — d) G2. 4 कृतोद्यमः (for समु°).

58 a) S (except T2 G3) ते भूद् (for तेऽस्तु). — d) K4 B1–3 Dn D3. 4. 6 G1. 3 M1 नंदिनि (for [अ]निन्दिते).

59 a) K1 ह्येषां (for पापो). — b) K1. 2 B Dn3 D4. 6 °मृषन् (D4 °मृशन् also as in text). — c) B Dn D4–6 G3 न शक्नोत्यवशां; D3 न शक्तोभ्यवशां; T1 अशक्तोप्यवशां. — d) K1. 4 B3. 4 Dc D1. 2 G2 उपेतुम् (for उपै°). D1 जीवितप्रियः (for अजितेन्द्रियः).

60 b) T1 सुग्रीवसहितः प्रभुः; T2 G1. 2. 4 M सुग्रीवेण सह (T2 सम) प्रभुः. — c) S (except G3) सौमित्रिणा च वीरेण. — d) T1 त्वामितो; T2 G1. 2. 4 M ततस्त्वां (for त्वां चेतो). K4 मोच° (for मोक्ष°).

61 D2 om. 61^{a}–62^{b}. — a) T1 स्वप्नो —°घोरो (for स्वप्ना —°घोरा). — b) K1 Dc दृष्ट्वा; T1 दृष्टो (for दृष्टा). K1 Dc D1 घोर°; K4 रौद्र°; G2. 4 [ऽ]रिष्ट° (for ऽनिष्ट°). T1 -दर्शनः (for -दर्शनाः). — c) D1 नाशायास्य सुदुर्बुद्धेः. — d) T1 °पांसनः. G2. 4 पौलस्त्यस्य कुलस्य च.

62 D2 om. 62^{ab} (cf. v.l. 61). — b) K1 D1 रौद्र°; K3 क्षौद्र° (for क्षुद्र°). — c) K4 G2. 4 °वशील° (for °वाच्छील°).

63 K3 om. (hapl.) 63^{a}–64^{b}. — a) T2 G1 सर्व-(G1 सह)देवेभ्यः. — d) K1 स्वप्न-; T2 सप्त (for स्वप्ने). D5 च (for वै).

64 K3 om. 64^{ab} (cf. v.l. 63). — a) K1 B3. 4 Dc D1. 2 °वसिक्तो (for °भिषिक्तो). — c) K1 B1 D1 G2. 4 M °युक्ते च; Dc D2. 3 T1 G1 °युक्तेन (for °युक्ते तु). — d) G1 चरन् (for रथे). G2. 4 नृत्यम् (for नृत्यन्). T1 G2. 4 M1 अवस्थितः (for इव स्थितः).

65 a) B3 चान्ये; S (except G3) चैव (for चेमे). — b) K1 नागाः; K4 मग्नाः; D1 भग्नाः (for नग्नाः). K4 पलित° (for पतित°). — c) B D (except D1. 3. 5) G3 गच्छंति (for कृष्यन्ते).

66 K1 M1 om. (hapl.) 66^{a}–67^{b}. — b) K4 शुक्लमाल्यविभूषितः; B1 D1 G2 °माल्यो वि(B1 °माल्यवि)भीषणः; B2. 3 Dc Dn D2. 5 T1 G1. 3 °माल्यानुलेपनः. — D1 om. (hapl.) 66^{cd}; G4 om. 66^{c}–67^{b}. — c) =(var.) 67^{c}. K3 श्वेतं पर्वतम्. M2 आस्थाय (for आरूढ). — G2 om. (hapl.) 66^{d}–67^{c}.

67 K1 T2 G4 M1 om. 67^{ab}; G2 om. 67^{abc} (cf. v.l. 66); B2 om. 67. — a) K4 तस्य (for चास्य). — c) =(var.) 66^{c}. K1. 3 T2 G4 श्वेतं; B1 शुक्ल- (for श्वेत-). — d) A few N MSS. मोक्ष्यंते. B1 दृष्टाः स्वप्ने मयानघे. — After 67, B1 ins.:

1269* मोक्षिता त्वां भयादस्माद्रामः शत्रुनिषूदनः ।

68 b) K Dc D1. 2. 5 विनि° (for परि°). — c) K4 T1 सर्वां (for कृत्स्नां).

69 a) K1. 2 G1 अस्थिपर्वतमारूढो; T G4 हस्तिसंचय°;

C. 3. 16161 B. 3. 280. 70 K. 3. 281. 71 लक्ष्मणश्च मया दृष्टो निरीक्षन्सर्वतो दिशः ॥ ६९
रुदती रुधिरार्द्राङ्गी व्याघ्रेण परिरक्षिता ।
असकृत्त्वं मया दृष्टा गच्छन्ती दिशमुत्तराम् ॥ ७०
हर्षमेष्यसि वैदेहि क्षिप्रं भर्तृसमन्विता ।
राघवेण सह भ्रात्रा सीते त्वमचिरादिव ॥ ७१
इति सा मृगशावाक्षी तच्छ्रुत्वा त्रिजटावचः ।
बभूवाशावती बाला पुनर्भर्तृसमागमे ॥ ७२
यावदभ्यागता रौद्राः पिशाच्यस्ताः सुदारुणाः ।
ददृशुस्तां त्रिजटया सहासीनां यथा पुरा ॥ ७३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुःषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६४ ॥

२६५

मार्कण्डेय उवाच ।
ततस्तां भर्तृशोकार्तां दीनां मलिनवाससम् ।
मणिशेषाभ्यलंकारां रुदतीं च पतिव्रताम् ॥ १
राक्षसीभिरुपास्यन्तीं समासीनां शिलातले ।
रावणः कामबाणार्तो ददर्शोपससर्प च ॥ २
देवदानवगन्धर्वयक्षकिंपुरुषैर्युधि ।
अजितोऽशोकवनिकां ययौ कन्दर्पमोहितः ॥ ३
दिव्याम्बरधरः श्रीमान्सुमृष्टमणिकुण्डलः ।
विचित्रमाल्यमुकुटो वसन्त इव मूर्तिमान् ॥ ४
स कल्पवृक्षसदृशो यत्नादपि विभूषितः ।

G_2 हस्तिस्कंधसमा°. — ^{b}) Dc D_2 T_2 $G_{1.2.4}$ घृत° (for मधु°). — ^{d}) B Dn D_{3-6} G_3 दिधक्षुः; T $G_{1.2.4}$ M वि(T_1 प्र)पश्यन् (for निरीक्षन्). K_4 B Dn $D_{1.3.4.6}$ T_1 $G_{1.4}$ ·दिशं (for दिशः).

70 ^{a}) B_2 कर्षिता; T_1 G_4 रुदंती.

71 ^{a}) D_5 मोक्ष्यसि (for एष्यसि). — ^{b}) B Dn $D_{3.4.6}$ G_3 M भर्त्रा (for भर्तृ·). — T $G_{2.4}$ om. 71^{cd}. — ^{cd}) B_2m लक्ष्मणेन (for राघवेण). K Dc $D_{1.2.5}$ लक्ष्मणेन च संयुक्ता सीते भर्तृहिते रता; G_1 M राघवेणेति वक्तव्या (G_1 °णाभिपत्तव्या) सीता भर्तृहिते रता.

72 ^{a}) $B_{1.3}$ इत्येवं; $B_{2.4}$ Dn $D_{3.4.6}$ G_3 इत्येतन् (for इति सा). — ^{c}) K_4 बभूवाशाबला सा तु. — ^{d}) S (except G_3) भर्तुरेव समागमे.

73 ^{a}) S (except T_2 G_3) तावद् (for यावद्). S (except T_1 G_3) रौद्र्यः (for रौद्राः). — ^{b}) S (except G_3) महारवाः (for सुदारुणाः). — ^{c}) T_1 G_2 तास्; T_2 हि (for तां). — ^{d}) K_4 सह सीतां; T_1 सुखासीनां. S (except G_3) यथापुरं.

Colophon om. in $K_{1.2}$. — *Major parvan:* Dn_2 $G_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* N ($K_{1.2}$ om.) G_3 (all om. sub-parvan name) mention only रामोपाख्यान; M_1, likewise, only रामायणोपाख्यान. — *Adhy. name:* B_4 त्रिजटास्वप्ननिवेदनं; D_1 त्रिजटावाक्यं; M_2 त्रिजटावाक्यसमाश्वासं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 278 (Dn_3 279); D_1 282; T_1 269; T_2 G_4 M (M_2 *inf. lin.*) 268 (M_2 orig. 270); G_1 265; G_2 267. — *Śloka no.:* Dn 74; D_1 34.

265

1 ^{b}) K_2 सलिल· (for मलिन·). $K_{1.3}$ Dc_2 $D_{1.2}$ °वाससां; T G_4 M °वाससीं; G_2 °वासिनीं. — ^{d}) $K_{1.3.4}$ Dn_3 $D_{1.2}$ रुदंतीं. S (except G_3) स्म (for च).

2 ^{a}) B_1 उपासतीं; Dc D_2 अपश्यंतीं (for उपास्यन्तीं).

3 ^{ab}) $K_{1.4}$ °गंधर्वैर् (for °गन्धर्व·). T_2 G_2 ·पुरुषोरगैः (for ·पुरुषैर्युधि). — ^{d}) B Dn D_{3-6} G_3 °पीडितः (for °मोहितः).

4 ^{a}) B_2 दिव्यायुधधरः. — ^{c}) T_1 मरीचिमाला· (for विचित्रमाल्य·). S (except $G_{2.3}$) ·मकुटो (for ·मुकुटो). — ^{d}) = Rām. 5. 22. 29^b.

5 = (var.) Rām. 5. 22. 29. — ^{a}) Dn_1 $D_{5.6}$ G_2 न (for स). G_1 °सहितो (for °सदृशो). — ^{b}) D_5 सु° (for वि°). — ^{c}) B_2 °प्रतिमो (for °द्रुमवद्).

6 ^{a}) $K_{1.2}$ सुमनुष्यायाः (for तनु°). — ^{c}) T_1 ददर्श (for ददृशे).

श्मशानचैत्यद्रुमवद्भूषितोऽपि भयंकरः ॥ ५
स तस्यास्तनुमध्यायाः समीपे रजनीचरः ।
ददृशे रोहिणीमेत्य शनैश्चर इव ग्रहः ॥ ६
स तामामन्त्र्य सुश्रोणीं पुष्पकेतुशराहतः
इदमित्यब्रवीद्बालां त्रस्तां रौहीमिवाबलाम् ॥ ७
सीते पर्याप्तमेतावत्कृतो भर्तुरनुग्रहः ।
प्रसादं कुरु तन्वङ्गि क्रियतां परिकर्म ते ॥ ८
भजस्व मां वरारोहे महार्हाभरणाम्बरा ।
भव मे सर्वनारीणामुत्तमा वरवर्णिनि ॥ ९
सन्ति मे देवकन्याश्च राजर्षीणां तथाङ्गनाः ।
सन्ति दानवकन्याश्च दैत्यानां चापि योषितः ॥ १०
चतुर्दश पिशाचानां कोट्यो मे वचने स्थिताः ।
द्विस्तावत्पुरुषादानां रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ ११
ततो मे त्रिगुणा यक्षा ये मद्वचनकारिणः ।
केचिदेव धनाध्यक्षं भ्रातरं मे समाश्रिताः ॥ १२
गन्धर्वाप्सरसो भद्रे मामापानगतं सदा ।
उपतिष्ठन्ति वामोरु यथैव भ्रातरं मम ॥ १३
पुत्रोऽहमपि विप्रर्षेः साक्षाद्विश्रवसो मुनेः
पञ्चमो लोकपालानामिति मे प्रथितं यशः ॥ १४
दिव्यानि भक्ष्यभोज्यानि पानानि विविधानि च
यथैव त्रिदशेशस्य तथैव मम भामिनि ॥ १५
क्षीयतां दुष्कृतं कर्म वनवासकृतं तव ।
भार्या मे भव सुश्रोणि यथा मन्दोदरी तथा ॥ १६
इत्युक्ता तेन वैदेही परिवृत्य शुभानना ।
तृणमन्तरतः कृत्वा तमुवाच निशाचरम् ॥ १७
अशिवेनातिवामोरूरजस्रं नेत्रवारिणा ।
स्तनावपतितौ बाला सहितावभिवर्षती ।
उवाच वाक्यं तं क्षुद्रं वैदेही पतिदेवता ॥ १८
असकृद्वदतो वाक्यमीदृशं राक्षसेश्वर ।
विषादयुक्तमेतत्ते मया श्रुतमभाग्यया ॥ १९ C. 3. 16185 B. 3. 281. 20 K. 3. 282. 20

7 c) G1. 2. 4 M एत्य (for इति). Dn D4. 6 वाक्यं (for बालां). — d) K Dc D1. 2. 5 त्रस्तां व्याकुललोचनां; T1 संत्रस्तामिव रोहिणीं; T (T1 orig.) G1. 2. 3m. 4 त्रस्तां मृगवधूमिव.

8 b) G1 M अनुक्रमः (for अनुग्रहः). — c) G1. 4 M2 कुरु प्रसादं (by transp.). — d) K1. 3. 4 B1. 3 T1 M1 प्रति° (for परि°). K1 D1 च (for ते).

9 d) K3 Dc2 Dn2. n3 D1 T1 G1 वरवर्णिनी.

10 a) S (except G3) दानव° (for मे देव°). — B2 om. (hapl.) 10^{bc}. — b) K1. 2. 4 देव° (for राज°). K3 B (B2 om.) Dc Dn D2–6 G3 गंधर्वाणां च योषितः. — K3 G4 M2 om. 10^{cd}. — cd) T G1. 2 M1 तासामद्य विशालाक्षि सर्वासां मे भवोत्तमा.

11 a) B2 T1 M पिशाचीनां. — b) T2 G1. 4 M वचसि (for वचने). — d) K1. 2 भीमरूपिणां.

12 a) K1. 2 तत्र (for ततो). Dc2 D2 T1 द्वि° (for त्रि°). — b) T2 G2. 4 मे (for मद्-).

13 a) D1 यज्ञे (for भद्रे). — b) K1 D3 (by corr.) मामासनगतं तदा (D3 सदा); D1 नानापानगतं सदा; T1 मां विमानगतं सदा.

14 K3 om. 14^{a}–15^{b}. — b) T2 मुनिः (for मुनेः). — e) D1 पंचमं.

15 K3 om. 15^{ab} (cf. v.l. 14). — b) D3 तु (for ।). — c) K1 B1 D1 त्रिदिवेशस्य; Dc D2 त्रिदशेंद्रस्य. — d) T2 G2. 4 M2 भज (for मम). K2 B Dc2 Dn1. n3 D2–6 भाविनि (for भामिनि).

16 a) D3 दुष्करं (for दुष्कृतं). T1 धर्मं (for कर्मं). — b) Dc D2 °गतं (for °कृतं). K1. 2 तथा (for तव). — 16^{c} = 1. 67. 1^{c}: 3. 251. 18^{a}; 262. 34^{c}; etc. — d) T2 G2. 4 M मंडोदरी (for मन्दो°).

17 b) K1 सुशोभना (for शुभा°). — 17^{cd} = (var.) Rām. 3. 56. 1^{cd}: 5. 21. 3^{ab}.

18 a) T2 अर्दितैवं; G1 अशीतेन; G2 अर्दितव्यं; G4 अर्दितेन (for अशिवेन). T2 G2. 4 हि; G1 [ए]व (for [अ]ति-). — b) T2 असकृन् (for अजस्रं). — c) K1. 3. 4 Dc D1. 2 पीनौ (for बाला). — d) B2. 4 D (except D1. 3) G1 संहताव् (for सहिताव्). D1 अपि (for अभि-). B2 D1 -वर्षति. — After 18^{cd}, S (except G3) ins.:

1270* व्यवस्थाप्य कथंचित्सा विषादादतिमोहिता ।

[T1 G1 M रुदती गिरं (for अतिमोहिता).]

— e) T G1. 2. 4 रावणं (for वाक्यं तं). K1 क्रुद्धं (for क्षुद्रं).

19 b) K2–4 Dc2 D1 राक्षसेश्वरः; D3. 6 °सेरितं; T1 °साधम; G1 °सेश्वरं. — c) K4 अधर्म-; T1 न याचे; M विवाद- (for विषाद-). — d) K3 क्षणम्; G1 चैवम् (for

C. 3. 16185
B. 3. 281. 20
K. 3. 282. 20

तद्भद्रमुख भद्रं ते मानसं विनिवर्त्यताम् ।
परदारास्म्यलभ्या च सततं च पतिव्रता ॥ २०
न चैवौपयिकी भार्या मानुषी कृपणा तव ।
विवशां धर्षयित्वा च कां त्वं प्रीतिमवाप्स्यसि ॥ २१
प्रजापतिसमो विप्रो ब्रह्मयोनिः पिता तव ।
न च पालयसे धर्मं लोकपालसमः कथम् ॥ २२
भ्रातरं राजराजानं महेश्वरसखं प्रभुम् ।
धनेश्वरं व्यपदिशन्कथं त्विह न लज्जसे ॥ २३
इत्युक्त्वा प्रारुदत्सीता कम्पयन्ती पयोधरौ ।
शिरोधरां च तन्वङ्गी मुखं प्रच्छाद्य वाससा ॥ २४
तस्या रुदत्या भामिन्या दीर्घा वेणी सुसंयता ।
ददृशे स्वसिता स्निग्धा काली व्यालीव मूर्धनि ॥ २५
तच्छ्रुत्वा रावणो वाक्यं सीतयोक्तं सुनिष्ठुरम् ।
प्रत्याख्यातोऽपि दुर्मेधाः पुनरेवाब्रवीद्वचः ॥ २६
काममङ्गानि मे सीते दुनोतु मकरध्वजः ।
न त्वामकामां सुश्रोणीं समेष्ये चारुहासिनीम् ॥ २७
किं नु शक्यं मया कर्तुं यत्त्वमद्यापि मानुषम् ।
आहारभूतमस्माकं राममेवानुरुध्यसे ॥ २८
इत्युक्त्वा तामनिन्द्याङ्गीं स राक्षसगणेश्वरः ।
तत्रैवान्तर्हितो भूत्वा जगामाभिमतां दिशम् ॥ २९
राक्षसीभिः परिवृता वैदेही शोककर्शिता ।
सेव्यमाना त्रिजटया तत्रैव न्यवसत्तदा ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६५ ॥

श्रुतम्). K1 अनार्यया; D1 अयोग्यया (for अभागयया).

20 a) K3. 4 B1 T2 G2. 4 M °मुख (for °मुख). — b) K1 D2 G1 विनिवर्ततां; G2 °वृत्यतां. — c) K1. 2 D1 न; G2. 4 M2 हि (for [अ]स्मि). K1. 2 D1 [अ]स्मि (for च). — d) D3 M2 संततं.

21 a) K1 चैव पावकी; K2 चैवैतादृशी; K3. 4 Dc1 D3. 6 T2 चैवोपयिकी; B2 चैवौपायिकी; B4 चैवौपयिका; Dc2 चैवापायिकी; D2 एवोपयिकी. — b) G1 मनुष्या (for मानुषी). K4 कृपणा तथा; G2. 4 तव राक्षस (for कृपणा तव). — c) K Dc D1. 2 मां; B3 तु (for च). T2 विहर्षां घर्मयित्वा च. — d) G1 शांतिम् (for प्रीतिम्).

22 c) T2 G2 त्वं (for च). B1 सर्वं (for धर्मं). — d) K1. 3. 4 Dc2 D1. 2. 5 °पालोपमः (for °पालसमः).

23 a) K1 राजराजत्वे; K3 °राजत्वं; D1 यक्षराजं तं; T G1. 2. 4 राजराजं च; M °राजं त्वं. — b) K1 °समं विभुं; B1 °समप्रभं; Dc1 °समं प्रभुं; Dc2 D2 °समं प्रभं (for °सखं प्रभुम्). — d) K1. 2 इत्थं; K3 Dc D1. 2. 5 हि त्वं; K4 त्वं हि; D3 त्वं ह (for त्विह).

24 a) B4 सारुदत्; Dc2 G1 M2 प्ररुदत्. — b) Dc D2 कंपयंती. — d) K4 D1 पाणिना (for वाससा).

25 a) T2 तस्यां. K B1 Dc Dn2. n3 D2. 3 T1 G1 M रुदंत्या; T2 रुदत्यां. B D (except Dn1) G2 M1 भाविन्या; T2 भामिन्यां. — b) K3. 4 B1. 3 Dc D2 G4 M2 दीर्घ- (for दीर्घा). B1 -वेगा (for वेणी). K1. 2 सुशोभना; B1 समुद्यता; Dn2 D2 सुसंयुता. — c) Dc D2 स्थगिता; D3 त्वसिता; T2 सविषा; G1. 2. 4 M2 सासिता (for स्व°). — d) Dc2 Dn3 कला; T2 कृष्णा (for काली). G1. 2. 4 M व्याली कालीव (by transp.).

26 a) B Dn D3. 4. 6 G3 M1 श्रुत्वा तद् (by transp.) — b) K1. 3. 4 D1 T G2. 4 M अनि°; G1 तु नि° (for सुनि°).

27 b) K3 धुनोतु; Dn3 D1. 5 S (except G3) दुनोति. — c) K1. 4 B1. 3. 4 Dc Dn2. n3 D1. 2. 4 T1 G1 M सुश्रोणि. — d) K1. 4 B1. 3. 4 Dc1 D2 T2 M °हासिनि.

28 a) K1 न; K3 Dc2 T1 G3 M तु (for नु). — b) D1 मानुषीं. — c) D1 आहारभूताम्. — d) B1 [अ]नुबुध्यसे; D1 °राध्यसे.

29 a) B1 इत्युक्त्वा चानवद्यांगीं. — b) K3 B Dc1 Dn D2–4. 6 G3 M °महेश्वरः; G1 °जनेश्वरः. — c) G2 [अं]तरितो (for [अ]न्तर्हितो). — d) B2 जगामाभीप्सितां दिशं; Dc °माभिहतं शुभं; D2 °माभिहितं शुभे.

30 b) K1 जानकी (for वैदेही). K1–3 B1. 2. 4 Dn2. n3 शोककर्षिता. — c) B4 सांत्व्य° (for सेव्य°). — d) D3. 4 G3 तया (for तदा).

Colophon. — *Major parvan:* K1. 2 Dn2 G2. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* N G3 (all om. sub-parvan name) mention only रामो(K2 B2 श्रीरामो)पाख्यान; M2, likewise, only रामायणोपाख्यान. — *Adhy. name:* M2 सीताप्रार्थनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 279 (Dn3 280); D1 283; T1 270; T2 G4 M (M2 *inf. lin.*) 269 (M2 orig. 271); G1 266; G2 268. — *Śloka no.:* Dn1. n3 D1 31.

२६६

मार्कण्डेय उवाच ।
राघवस्तु ससौमित्रिः सुग्रीवेणाभिपालितः ।
वसन्माल्यवतः पृष्ठे ददर्श विमलं नभः ॥ १
स दृष्ट्वा विमले व्योम्नि निर्मलं शशलक्षणम् ।
ग्रहनक्षत्रताराभिरनुयातममित्रहा ॥ २
कुमुदोत्पलपद्मानां गन्धमादाय वायुना ।
महीधरस्थः शीतेन सहसा प्रतिबोधितः ॥ ३
प्रभाते लक्ष्मणं वीरमभ्यभाषत दुर्मनाः ।
सीतां संस्मृत्य धर्मात्मा रुद्धां राक्षसवेश्मनि ॥ ४
गच्छ लक्ष्मण जानीहि किष्किन्धायां कपीश्वरम् ।
प्रमत्तं ग्राम्यधर्मेषु कृतघ्नं स्वार्थपण्डितम् ॥ ५
योऽसौ कुलाधमो मूढो मया राज्येऽभिषेचितः ।
सर्ववानरगोपुच्छा यमृक्षाश्च भजन्ति वै ॥ ६
यदर्थं निहतो वाली मया रघुकुलोद्वह
त्वया सह महाबाहो किष्किन्धोपवने तदा ॥ ७
कृतघ्नं तमहं मन्ये वानरापसदं भुवि ।
यो मामेवंगतो मूढो न जानीतेऽद्य लक्ष्मण ॥ ८
असौ मन्ये न जानीते समयप्रतिपादनम् ।
कृतोपकारं मां नूनमवमन्याल्पया धिया ॥ ९
यदि तावदनुद्युक्तः शेते कामसुखात्मकः ।
नेतव्यो वालिमार्गेण सर्वभूतगतिं त्वया ॥ १०
अथापि घटतेऽस्माकमर्थे वानरपुंगवः ।
तमादायैहि काकुत्स्थ त्वरावान्भव मा चिरम् ॥ ११
इत्युक्तो लक्ष्मणो भ्रात्रा गुरुवाक्यहिते रतः । C. 3. 16208 B. 3. 282. 12 K. 3. 283. 12

266

1 K_4 T_2 G_1 om. the ref. — ^{a}) B_{1-3} Dn $D_{3.4.6}$ G_3 M_1 सहसौ° (for तु ससौ°). — ^{c}) =(var.) 61^d. K_1 °पूजितः. — ^{c}) = Rām. 4. 28. 1^c. — ^{d}) $B_{1.2.4}$ Dn_1. n_3 $D_{1.4-6}$ M_1 ददृशे (for ददर्श).

2 ^{a}) $B_{1.3}$ विपुले; T_1 G_1 विमलं (for विमले). — ^{b}) $K_{1.3.4}$ Dc $D_{1.2}$ विमलं (for निर्मलं). B_2 S (except G_3) शशलांछनं; $D_{1.3}$ (by corr.) शशिलक्षणं.

3 ^{a}) T_2 $G_{1.2.4}$ M_2 °गंधेन. — ^{b}) $K_{3.4}$ Dc $D_{1.2}$ गंधान् (for गन्धम्). $G_{1.2}$ गंधमादनवायुना. — ^{cd}) Dn_3 T_2 महीधरस्य; T_1 °धरः स. Dc D_2 पीतेन (for शी°). $G_{1.2}$ M_2 transp. शीतेन and सहसा.

4 ^{b}) G_1 दुःखितः (for दुर्मनाः). — ^{c}) B_2 तां संस्मृत्य च ध°.

5 ^{a}) $K_{1.2}$ गच्छ जानीहि सौमित्रे. — ^{c}) $K_{1.4}$ Dc $D_{1.2}$ प्रसक्तं (for प्रमत्तं). K_4 °धर्मेण (for °धर्मेषु). — D_4 om. 5^d–21^d. — ^{d}) Dc D_2 प्रसक्तं (for कृतघ्नं).

6 D_4 om. 6 (cf. v.l. 5). — ^{b}) K_1 [अ]रण्ये (for राज्ये). — ^{c}) $K_{1.2}$ Dc D_1 $G_{1.2.4}$ M_2 सर्वे (for सर्व-). — ^{d}) D_2 ये मृषा च; T_2 $G_{2.4}$ M_2 ऋक्षाश्चैनं (for यमृक्षाश्च). K Dc $D_{1.2.5}$ [अ]पि भेजिरे (for भजन्ति वै).

7 D_4 om. 7 (cf. v.l. 5). — ^{a}) K_4 धीमान् (for वाली). — ^{d}) D_1 M_1 तथा; $G_{2.4}$ M_2 पुरा (for तदा).

8 D_4 om. 8 (cf. v.l. 5). — ^{a}) K_1 तदहं (for तमहं). — ^{b}) K_2 S (except G_3) वानरापशदं. — ^{c}) $K_{1.4}$ G_4 M_2 °गतं; Dc D_2 T_1 °गते (for °गतो). — ^{d}) $K_{1.2}$ जानाति (for जानीते); cf. v.l. 9.

9 D_4 om. 9 (cf. v.l. 5). — ^{a}) K $D_{1.5}$ व्यतिरिक्तं; B_3 Dc D_2 T $G_{2.4}$ योसौ मन्ये (for असौ मन्ये). K_{1-3} D_1 न जानाति; cf. v. l. 8. — ^{b}) B Dc Dn $D_{2.3.6}$ G_3 °प्रतिपालनं. — ^{c}) K_2 Dc_2 D_2 मा (for मां). — ^{d}) S (except T_2 G_3) अवमत्य. B_1 [आ]त्मपौरुषः; $B_{3.4}$ T_1 [अ]ल्पमेधया (for [अ]ल्पया धिया).

10 D_4 om. 10 (cf. v.l. 5). — ^{a}) T_2 अनायत्तः (for अनुद्युक्तः). — ^{b}) K_1 Dc D_2 कामवशानुगः; $K_{3.4}$ °वशात्मकः; B_2 °सुखाशया. — ^{d}) K_4 Dc_2 T_1 M_1 °गतिस् (for °गतिं). K_4 स्वयं (for त्वया). K_3 °गतं तदा; D_1 °गतेन वै.

11 D_4 om. 11 (cf. v.l. 5). — ^{a}) K Dc $D_{1-3.5}$ T_1 G_1 अथ वा; B_4 तथापि (for अथापि). D_3 चेष्ट°; G_1 त्वर° (for घट°). — ^{b}) $K_{1.3}$ D_1 कृत्ये (for अर्थे). — ^{c}) K_2 $B_{1.2.4}$ Dn $D_{3.5.6}$ T_1 G_3 °यैव; B_3 M_1 °य हि (for °यैहि).

12 D_4 om. 12 (cf. v.l. 5). — ^{b}) K_1 ततो वाक्ये; K_2 गुरुवाक्ये. — K_2 om. (hapl.) 12^{cdef}. — ^{d}) T $G_{1.2.4}$ °गणं (for °गुणं). — ^{f}) K_1 [अ]निवेदितः (for [अ]नि-

C. 3. 16208 B. 3. 282. 12 K. 3. 283. 12 प्रतस्थे रुचिरं गृह्य समार्गणगुणं धनुः ।
किष्किन्धाद्वारमासाद्य प्रविवेशानिवारितः ॥ १२
सक्रोध इति तं मत्वा राजा प्रत्युद्ययौ हरिः ।
तं सदारो विनीतात्मा सुग्रीवः प्लवगाधिपः ।
पूजया प्रतिजग्राह प्रीयमाणस्तदर्हया ॥ १३
तमब्रवीद्रामवचः सौमित्रिरकुतोभयः ।
स तत्सर्वमशेषेण श्रुत्वा प्रह्वः कृताञ्जलिः ॥ १४
सभृत्यदारो राजेन्द्र सुग्रीवो वानराधिपः ।
इदमाह वचः प्रीतो लक्ष्मणं नरकुञ्जरम् ॥ १५
नास्मि लक्ष्मण दुर्मेधा न कृतघ्नो न निर्घृणः ।
श्रूयतां यः प्रयत्नो मे सीतापर्येषणे कृतः ॥ १६
दिशः प्रस्थापिताः सर्वे विनीता हरयो मया ।
सर्वेषां च कृतः कालो मासेनागमनं पुनः ॥ १७
यैरियं सवना साद्रिः सपुरा सागराम्बरा
विचेतव्या मही वीर सग्रामनगराकरा ॥ १८
स मासः पञ्चरात्रेण पूर्णो भवितुमर्हति ।
ततः श्रोष्यसि रामेण सहितः सुमहत्प्रियम् ॥ १९
इत्युक्तो लक्ष्मणस्तेन वानरेन्द्रेण धीमता ।
त्यक्त्वा रोषमदीनात्मा सुग्रीवं प्रत्यपूजयत् ॥ २०
स रामं सहसुग्रीवो माल्यवत्पृष्ठमास्थितम् ।
अभिगम्योदयं तस्य कार्यस्य प्रत्यवेदयत् ॥ २१
इत्येवं वानरेन्द्रास्ते समाजग्मुः सहस्रशः ।
दिशस्तिस्रो विचित्याथ न तु ये दक्षिणां गताः ॥ २२
आचख्युस्ते तु रामाय महीं सागरमेखलाम् ।
विचितां न तु वैदेह्या दर्शनं रावणस्य वा ॥ २३
गतास्तु दक्षिणामाशां ये वै वानरपुंगवाः ।

वारितः).

13 D4 om. 13 (cf. v.l. 5). — a) Dn2. n3 D3. 6 T1 G3 M1 इव (for इति). K1. 2 तं लक्ष्य; D1 मत्वा स (for तं मत्वा). — d) B2 T2 प्लवगेश्वरः; G1. 2. 4 °गोत्तमः. — f) D5 तदा ह्रिया (for तदर्हया).

14 D4 om. 14 (cf. v.l. 5); D1 om. 14a–15b. — 14b=3. 267. 16d. — c) K1 पूर्वम् (for सर्वम्). T1 विशेषेण. — d) K1 प्राह (for प्रह्वः). S (except G3) शुश्राव हरिपुंगवः.

15 D4 om. 15; D1 om. 15ab (cf. v.l 5, 14). — ab) B2 वानरेश्वरः (for °राधिपः). S (except G3) सभृत्यस्तं तदा प्रह्वः स वानरगणाधिपः. — d) B1. 2 नरपुंगव; T G2. 4 M वानरर्षभः; G1 कपिपुंगवः.

16 D4 om. 16 (cf. v.l. 5). — b) B Dn D3. 5. 6 G3 नाकृतज्ञो (for न कृतघ्नो). — d) K1 सीतापर्यक्षणे रतः; G1 °न्वेषणकौतुकः.

17 D4 om. 17 (cf. v.l. 5). — a) M1 सर्वाः (for सर्वे). — b) S (except G3 M2) समर्था (for विनीता). — d) S (excep[illegible]3) मासोभ्या(T1 G1 °सो ह्या)गमने पुनः.

18 a) D5 [illegible] (for यैर्). K D1. 5 सनगा; M1 ससरित्; M2 सपु[illegible]or सवना). — b) M सवना (for सपुरा). — c) [illegible] Dc2 D1. 2 मही सर्वा; G2. 4 महावीर. — d) K4 [illegible]

19 D4 o[illegible]cf. v.l. 5). — c) T1 M2 तत्र (for ततः).

20 D4 om. 20 (cf. v.l. 5). — ab) T2 G2. 4 transp. लक्ष्मण° and वानरे°.

21 D4 om. 21 (cf. v.l. 5). — b) K1. 2 हिम° (for माल्य°). K1 B2 G4 ·पृष्ठमाश्रितं; K3. 4 Dc D1. 2. 5 G1 M ·पृष्ठ(D1 ·प्रस्थ)वासिनं. T1 गिरिपृष्ठनिवासिनं. — c) B2 कार्यं (for तस्य). T2 G2. 4 M2 अभिगम्येदमंतरथं.

22 a) K Dc D1. 2. 6 अत्रांतरे वानरेंद्राः; T G1. 2. 4 इत्येवं वादिन(T1 वदत)स्तस्य; M इत्येवं ते वानरेंद्राः. — After 22a, G1 ins.

1271* आयाता वानरास्तदा ।
दिशस्तिस्रो वानरेन्द्राः.

— b) T1 वानरेंद्राः (for समा°). T2 G2. 4 आयाता वानरास्तदा (T2 °था) (=line 1 of 1271*). — c) K4 विविच्याथ; B1 विहृत्याथ. — d) Dc2 D1. 2. 4 च (for तु). T1 दिशं (for गताः).

23 D4 om. 23–31. — a) B4 Dc2 D2 आचख्युस्. K1 Dc2 D2 तेथ; K2 B1–3 Dc1 Dn D3. 5. 6 G3 तत्र; K4 तेत्र; D1 T G2. 4 ते च; G1 तेपि (for ते तु). K1 रामस्य. — b) Dc2 D1. 3 T1 G1 मही °मेखला (Dc2 D1 °मेखलां). — c) D3 T G1. 4 विचिता; D5 निचितां. K1. 3. 4 Dc D1. 2 S (except G3 M1) च (for तु). — d) K1. 2. 4 D5 च (for वा).

24 D4 om. 24 (cf. v.l. 23). — a) B1 वै; Dc2

आशावांस्तेषु काकुत्स्थः प्राणानार्तोऽप्यधारयत् ॥ २४
द्विमासोपरमे काले व्यतीते प्लवगास्ततः ।
सुग्रीवमभिगम्येदं त्वरिता वाक्यमब्रुवन् ॥ २५
रक्षितं वालिना यत्तत्स्फीतं मधुवनं महत् ।
त्वया च प्लवगश्रेष्ठ तद्भुङ्क्ते पवनात्मजः ॥ २६
वालिपुत्रोऽङ्गदश्चैव ये चान्ये प्लवगर्षभाः ।
विचेतुं दक्षिणामाशां राजन्प्रस्थापितास्त्वया ॥ २७
तेषां तं प्रणयं श्रुत्वा मेने स कृतकृत्यताम् ।
कृतार्थानां हि भृत्यानामेतद्भवति चेष्टितम् ॥ २८
स तद्रामाय मेधावी शशंस प्लवगर्षभः ।
रामश्चाप्यनुमानेन मेने दृष्टां तु मैथिलीम् ॥ २९
हनूमत्प्रमुखाश्चापि विश्रान्तास्ते प्लवंगमाः ।
अभिजग्मुर्हरीन्द्रं तं रामलक्ष्मणसंनिधौ ॥ ३०
गतिं च मुखवर्णं च दृष्ट्वा रामो हनूमतः ।
अगमत्प्रत्ययं भूयो दृष्टा सीतेति भारत ॥ ३१
हनूमत्प्रमुखास्ते तु वानराः पूर्णमानसाः ।
प्रणेमुर्विधिवद्रामं सुग्रीवं लक्ष्मणं तथा ॥ ३२
तानुवाचागतान्रामः प्रगृह्य सशरं धनुः ।
अपि मां जीवयिष्यध्वमपि वः कृतकृत्यता ॥ ३३
अपि राज्यमयोध्यायां कारयिष्याम्यहं पुनः ।
निहत्य समरे शत्रूनाहृत्य जनकात्मजाम् ॥ ३४
अमोक्षयित्वा वैदेहीमहत्वा च रिपून्रणे ।
हृतदारोऽवधूतश्च नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ३५
इत्युक्तवचनं रामं प्रत्युवाचानिलात्मजः ।
प्रियमाख्यामि ते राम दृष्टा सा जानकी मया ॥ ३६
विचित्य दक्षिणामाशां सपर्वतवनाकराम् ।
श्रान्ताः काले व्यतीते स्म दृष्टवन्तो महागुहाम् ॥ ३७
प्रविशामो वयं तां तु बहुयोजनमायताम् । C. 3. 16235 B. 3. 282. 39 K. 3. 283. 39

D_2 ते (for तु). — ^{c}) $K_{1.3.4}$ B_1 तेन (for तेषु). — ^{d}) K_3 [ऽ]द्य° ; K_4 D_1 T_2 $G_{1.2.4}$ M_2 ऽद्य° ; B_4 Dn $D_{3.6}$ T_1 G_3 [ऽ]भ्य° (for ऽप्य°).

25 D_4 om. 25 (cf. v.l. 23); K_2 om. 25^{a}–26^{b}. — ^{a}) K (K_2 om.) D_1 T_2 G_2 M द्विमासपरमे; T_1 G_1 °से परमे. — ^{b}) K_1 वानरा° (for प्लवगा°). — ^{c}) G_1 °गत्वा (for °गम्य). — ^{d}) Dc D_2 G_1 त्वरितं (for °ता).

26 D_4 om. 26; K_2 om. 26^{ab} (cf. v.l. 23, 25). — ^{a}) M_2 यत्ते (for यत्तत्). — ^{c}) T_2 वानर° (for प्लवग°).

27 D_4 om. 27 (cf. v.l. 23). — ^{b}) K_2 प्लवगेश्वराः; T_1 °गर्षभ. — ^{c}) T_1 विचेरुर् (for विचेतुं).

28 D_4 om. 28 (cf. v.l. 23). — ^{a}) Dn_3 T_2 G_3 तत्प्रणयं; Dn_1. n_2 D_1 अ(D_1 त्व)पनयं; T_1 $G_{1.2.4}$ M सप्रणयं. G_1 वाक्यं (for श्रुत्वा). — ^{b}) T $G_{2.4}$ M स मेने (by transp.). $K_{1.2}$ तत् (for स). G_1 श्रुत्वा मेने कृतार्थतां. — ^{c}) K_4 भद्रानाम् (for भृत्यानाम्). — ^{d}) M_1 जीवति (for भवति).

29 D_4 om. 29 (cf. v.l. 23). — ^{d}) T_1 दृष्टां मेने (by transp.). K $D_{1.5}$ दृष्टा (for दृष्टां). K D_1 M स्म; T_2 $G_{1.2.4}$ च (for तु). $D_{3.5}$ मैथिली.

30 D_4 om. 30 (cf. v.l. 23). — ^{a}) = (var.) 32^{a}. Some MSS. हनुमत्°. — ^{b}) T_2 $G_{1.2.4}$ विश्रुता° (for विश्रान्ता°). — ^{c}) $K_{1.3.4}$ Dc $D_{1.2}$ प्रति°; M उप° (for अभि°). Dc D_2 हरीन् तं; T_1 गिरींद्रं; $G_{2.4}$ हरीशं; M_1 हरींद्रास् (for हरीन्द्रं). K_4 Dc D_2 तु; S (except G_3) ते (for तं).

31 D_4 om. 31 (cf. v.l. 23). — ^{b}) S (except G_3) रामो दृष्ट्वा (by transp.). — ^{c}) $K_{1.3}$ D_1 अगच्छत् (for अगमत्).

32 T_1 om. 32. — ^{a}) = (var.) 30^{a}. K_1 हरींद्र°; some MSS. हनुमत्° (for हनूमत्°). — ^{c}) B_{1-3} G_1 M रामे (for रामं). — ^{d}) Dc_2 D_2 G_2 तदा (for तथा). B_{1-3} T_2 G_1 M_2 सुग्रीवे लक्ष्मणे तथा (T_2 G_1 तदा).

33 ^{a}) K_3 Dc_2 तम् (for तान्). K Dc $D_{1-3.5}$ ततो; Dn_1. n_3 [आ]नतान् (for [आ]गतान्). — ^{b}) T_2 $G_{1.2.4}$ रुचिरं (for सशरं).

34 ^{c}) K_{1-3} D_5 T_1 M शत्रुम् (for शत्रून्).

35 ^{b}) K_{1-3} रिपुं रणे; B D G_3 रणे रिपून् (D_3 °पुं) (by transp.). K_4 अहित्वाचरितं रणे; G_4 हत्वा मम रिपून्रणे.

36 ^{c}) $B_{1.2}$ प्रियामाख्याति ते राम. — ^{d}) $K_{1.3}$ D_5 $G_{1.2.4}$ M [आ]र्या (for सा). T_2 दृष्ट्वायां जानकीमहं.

37 ^{a}) K_4 विविच्य (for विचित्य). — ^{c}) G_1 तु (for स्म). — ^{d}) T_1 महीं शुभां; T_2 $G_{1.2.4}$ महीगुहां.

38 ^{a}) B_1 प्राविशाम; T_2 G_2 M विशामश्च; G_1 विशंतश्च; G_4 विश्राम्य च. S (except G_3) स्म (for तु). — ^{c}) $G_{1.2.4}$

C. 3. 16235 B. 3. 282. 39 K. 3. 283. 39 अन्धकारां सुविपिनां गहनां कीटसेविताम् ॥ ३८
गत्वा सुमहदध्वानमादित्यस्य प्रभां ततः ।
दृष्टवन्तः स्म तत्रैव भवनं दिव्यमन्तरा ॥ ३९
मयस्य किल दैत्यस्य तदासीद्वेश्म राघव ।
तत्र प्रभावती नाम तपोऽतप्यत तापसी ॥ ४०
तया दत्तानि भोज्यानि पानानि विविधानि च ।
भुक्त्वा लब्धबलाः सन्तस्तयोक्तेन पथा ततः ॥ ४१
निर्याय तस्मादुद्देशात्पश्यामो लवणाम्भसः ।
समीपे सह्यमलयौ दर्दुरं च महागिरिम् ॥ ४२
ततो मलयमारुह्य पश्यन्तो वरुणालयम् ।
विषण्णा व्यथिताः खिन्ना निराशा जीविते भृशम् ॥ ४३
अनेकशतविस्तीर्णं योजनानां महोदधिम् ।
तिमिनक्रझषावासं चिन्तयन्तः सुदुःखिताः ॥ ४४
तत्रानशनसंकल्पं कृत्वासीना वयं तदा ।
ततः कथान्ते गृध्रस्य जटायोरभवत्कथा ॥ ४५
ततः पर्वतशृङ्गाभं घोररूपं भयावहम् ।
पक्षिणं दृष्टवन्तः स्म वैनतेयमिवापरम् ॥ ४६
सोऽस्मानतर्कयद्भोक्तुमथाभ्येत्य वचोऽब्रवीत् ।
भोः क एष मम भ्रातुर्जटायोः कुरुते कथाम् ॥ ४७
संपातिर्नाम तस्याहं ज्येष्ठो भ्राता खगाधिपः ।
अन्योन्यस्पर्धयारूढावावामादित्यसंसदम् ॥ ४८
ततो दग्धाविमौ पक्षौ न दग्धौ तु जटायुषः ।
तदा मे चिरदृष्टः स भ्राता गृध्रपतिः प्रियः ।
निर्दग्धपक्षः पतितो ह्यहमस्मिन्महागिरौ ॥ ४९
तस्यैवं वदतोऽस्माभिर्हतो भ्राता निवेदितः ।
व्यसनं भवतश्चेदं संक्षेपाद्वै निवेदितम् ॥ ५०
स संपातिस्तदा राजञ्श्रुत्वा सुमहदप्रियम् ।
विषण्णचेताः पप्रच्छ पुनरस्मानरिंदम ॥ ५१
कः स रामः कथं सीता जटायुश्च कथं हतः ।
इच्छामि सर्वमेवैतच्छ्रोतुं प्लवगसत्तमाः ॥ ५२

M1 सांधकारां (for अन्ध°). T1 M1 सुविपुलां.

39 a) G1 गत्वा सह महध्वानं. — c) K4 D1. 3 च (for स्म).

40 b) Dn3 D1. 4 G1 तदा सद्वेश्म रा°. — d) K4 तपस्तप्यति.

41 b) T1 फलानि (for पानानि). — c) K4 चैव (for सन्तस्). — d) K4 D3 गताः (for ततः).

42 b) S (except G3) पश्याम (for °मो). Dc1 T1 लवणांभसं. — c) B2. 4 सह्यमलयोर्; G2 ह्यस्य मलयौ. — d) K1 दुंदुरं; Dc D2 दर्दुरश्च; D1 दुर्धरं; S (except G3 M2) दर्दरं. K1. 2 तथा (for महा-).

43 c) K1. 2 क्षुण्णा; K4 भिन्ना (for खिन्ना). — d) K1 जीविते भवान्; K2 D1 °तेभवन्; K3 °तेभवं; D5 °ते ध्रुवं; G1 °ते वयं (for °ते भृशम्).

44 c) G2. 4 °झषाकीर्णं.

45 a) K3 B1 अत्र; T1 तदा (for तत्र). — b) K1. 3. 4 Dc D1. 2 तदा (Dc D2 °तो) वयं; T2 G1. 2. 4 वयं ततः (for वयं तदा). — c) S (except G3 M2) भवत्- (for ततः). T2 G2. 4 -कथायां (for कथान्ते).

46 a) K1. 2 Dc D2 °संकाशं; B2 °शृंगाभिर्; Dn3 °शृंगाभ्यां. — c) K4 च (for स्म).

47 b) K4 अथोपेत्य; G2 अत्याभ्येत्य (for अथाभ्येत्य). T1 च सो (for वचो). K1 अहं त्यक्तमितोब्रवीत्; K3 Dc D1. 2 अथैत्य (D1 °तान्) कुपितो°. — K3 om. 47^c–48^d.

48 K3 om. 48 (cf. v.l. 47). — b) B1 भ्राता ज्येष्ठः (by transp.). — c) B1 मूढौ; D3 -नूढौ (*sup. lin.* रूतौ) (for [आ]रूढौ). — d) K1 आदित्यसंपदां; K2 Dc D2 M1 °संपदं; K4 D1. 3m T1 °मंडलं; B4 °सत्पदं; D3 °सत्तमं; D5 °संक्षयं.

49 a) T G1. 2. 4 तदा (for ततो). — b) K4 च; Dc2 D2 तौ (for तु). — c) D1 तस्य; T2 G1. 2. 4 तस्मान् (for तदा). S (except G3) तु (for स). — d) B3 ततो (for भ्राता). K4 स्वयं (for प्रियः). — e) K3 निदग्ध°. — f) D1 अहम्; T1 [अ]प्यहम् (for ह्यहम्). — After 49, S (except G3) ins.:

1272* द्रष्टुं वीरं न शक्नोमि भ्रातरं वै जटायुषम् ।

50 a) K1 भ्रातुर् (for [अ]स्माभिर्).

51 a) S (except T1 G3) संपातिस्तु (for स संपातिस्). T1 ततो (for तदा). — b) = 1. 1. 95^b; 44. 2^b. K1. 4 G1 स; T1 तु (for सु-) .B1 विधिवद् (for सुमहद्). — c) D1 विखिन्नचेताः. — d) K3 Dc2 T1 G1. 2 °दमः (for °दम).

52 a) K1 Dc D2. 5 कस्य; K4 D1 T कश्च; B1. 2. 4 यः स; B3 कथं (for कः स). K3 कथं सीता जटायुश्च. — K4 om. 52^c–53^b. — c) K1 [इ]दं (for [ए]तत्). — d) G2. 4

तस्याहं सर्वमेवैतं भवतो व्यसनागमम् ।
प्रायोपवेशने चैव हेतुं विस्तरतोऽब्रुवम् ॥ ५३
सोऽस्मानुत्थापयामास वाक्येनानेन पक्षिराट् ।
रावणो विदितो मह्यं लङ्का चास्य महापुरी ॥ ५४
दृष्टा पारे समुद्रस्य त्रिकूटगिरिकन्दरे ।
भवित्री तत्र वैदेही न मेऽस्त्यत्र विचारणा ॥ ५५
तस्य वचः श्रुत्वा वयमुत्थाय सत्वराः ।
सागरप्लवने मन्त्रं मन्त्रयामः परंतप ॥ ५६
नाध्यवस्यद्यदा कश्चित्सागरस्य विलङ्घने ।
ततः पितरमाविश्य पुप्लुवेऽहं महार्णवम् ।
शतयोजनविस्तीर्णं निहत्य जलराक्षसीम् ॥ ५७
तत्र सीता मया दृष्टा रावणान्तःपुरे सती ।
उपवासतपःशीला भर्तृदर्शनलालसा ।
जटिला मलदिग्धाङ्गी कृशा दीना तपस्विनी ॥ ५८
निमित्तैस्तामहं सीतामुपलभ्य पृथग्विधैः ।
उपसृत्याब्रुवं चार्यामभिगम्य रहोगताम् ॥ ५९
सीते रामस्य दूतोऽहं वानरो मारुतात्मजः ।
त्वद्दर्शनमभिप्रेप्सुरिह प्राप्तो विहायसा ॥ ६०
राजपुत्रौ कुशलिनौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
सर्वशाखामृगेन्द्रेण सुग्रीवेणाभिपालितौ ॥ ६१
कुशलं त्वाब्रवीद्रामः सीते सौमित्रिणा सह ।
सखिभावाच्च सुग्रीवः कुशलं त्वानुपृच्छति ॥ ६२
क्षिप्रमेष्यति ते भर्ता सर्वशाखामृगैः सह ।
प्रत्ययं कुरु मे देवि वानरोऽस्मि न राक्षसः ॥ ६३
मुहूर्तमिव च ध्यात्वा सीता मां प्रत्युवाच ह ।
अवैमि त्वां हनूमन्तमविन्ध्यवचनादहम् ॥ ६४
अविन्ध्यो हि महाबाहो राक्षसो वृद्धसंमतः ।
कथितस्तेन सुग्रीवस्त्वद्विधैः सचिवैर्वृतः ॥ ६५ C. 3. 16264 B. 3. 282. 68 K. 3. 283. 67

°पुंगवाः (for °सत्तमाः). B1 श्रोतुं व्यसनमागतं.

53 K4 B1 om. 53[ab] (for K4 cf. v.l. 52). — [a]) K1. 2 M2 [इ]मं; K3 Dc D1. 2. 5 T1 G1 M1 [इ]दं; B (B1 om.) Dn D3. 4. 6 G3 [ए]तद्; T2 [इ]ह (for [ए]तं). — [c]) T2 वापि; G1. 2. 4 चापि (for चैव). — [d]) B Dn D3. 4. 6 G3 विस्तरशो (for °तो). K4 B4 Dc D2 ध्रुवं (for ऽब्रुवम्).

54 [a]) T2 G1. 2. 4 आश्वासया° (for उत्थापया°). — [b]) Dn2 G1. 3 [अ]न्येन (for [अ]नेन).

55 [c]) T1 वसती; G4 भवती (for भवित्री). — [d]) K Dc D1. 2. 5 [ऽ]त्रास्ति (for ऽस्त्यत्र).

56 [a]) K1. 3. 4 Dc D1. 2 ततस् (for इति). — [b]) T1 सादराः (for सत्वराः). M2 वयमुत्थापयत्त्वराः. — [c]) K2 B1 D (except D1) G3 सागरक्रमणे; K3 °राप्रवणे; K4 B2–4 °राक्रमणे. — [d]) S (except T2 G3) मंत्रयाम. B4 D5 परस्परं (for परंतप).

57 [a]) K D1. 5 T2 नाध्यगच्छद्; B4 नाव्यवस्यद् (for नाध्य°). K1–3 D5 T1 तदा; B1. 2 मुदा (for यदा). — [b]) K1–3 [अ]ति-; Dc D2 [ए]व; D1 [अ]पि (for वि-). N G3 -लंघनं. K4 सागरस्यास्य वै भिलं (sic). — [c]) K2. 3 D5 तदा (for ततः). B1. 2. 4 Dc D2 उद्दिश्य (for आविश्य). — [d]) B1 सुस्तुवे (for पुप्लुवे). K1 °बलं (for °र्णवम्). T1 पुप्लुवे लवणार्णवं. — [e]) G2 °विस्तीर्णा.

58 [ab]) = Rām. 5. 65. 11[cd]. D1 स्थिता (for सती). — 58[d] = (var.) 3. 61. 118[f].

59 [b]) B1 तपस्विनीं (for पृथग्विधैः). — [c]) M2 °गम्य (for °सृत्य). Dc2 D2 [अ]ब्रवं; T1 G2 M1 [अ]ब्रुवन्; G4 [अ]ब्रवीन्; M2 [अ]ब्रवन् (for [अ]ब्रुवं). K2 D1. 5 वाक्यम्; B1 पादाव्; T1 आर्याम् (om. च); T2 G2. 4 M2 न्यायाद्; G1 स्मार्याम्; M1 आयाद् (for चार्याम्). Dc D2 उपसृत्याब्रुवंत्यायाद्. — [d]) K2 Dc D1 °वाद्य (for °गम्य).

60 [b]) T1 मारुतात्मजवानरः. — [cd]) T2 transp. अभि- and इह.

62 [a]) Dc2 D2 त्वां ब्र°; D1 T2 G1. 2. 4 चाब्र° (for त्वाब्र°). — [d]) D1 T2 G1 चा° (for त्वा°).

63 [a]) K1. 2. 4 Dc2 D1. 5 आगमिष्यति (for क्षिप्रमेष्यति). — [b]) S (except G3 M2) वृतः (for सह). — T2 G2. 4 om. (hapl.) 63[c]–65[d]. — [c]) M विश्वासं (for प्रत्ययं). — [d]) K1 T1 [ऽ]हं (for ऽस्मि).

64 T2 G2. 4 om. 64 (cf. v.l. 63). — [a]) K1. 3 Dc2 D2 G1 तु; K4 B2–4 D1. 3 G3 M2 तद्; B1 मां; T1 सा (for च). — [c]) T1 M2 अवैहि. K3 M त्वा (for त्वां). — [d]) K1 D3 T1 अविध्य°; K4 अवंध्य°; G1 अवध्य° (for अविन्ध्य°). T1 इह (for अहम्).

65 T2 G2. 4 om. 65 (cf. v.l. 63). — [a]) K4 G1 अवध्यो; D3 अविध्यो; T1 अरण्ये (for अविन्ध्यो). K2. 3 D1 T1 °भागो (for °बाहो). — [c]) G1 अधीत° (for

C. 3. 16264
B. 3. 282. 68
K. 3. 283. 68

गम्यतामिति चोक्त्वा मां सीता प्रादादिमं मणिम् ।
धारिता येन वैदेही कालमेतमनिन्दिता ॥ ६६
प्रत्ययार्थं कथां चेमां कथयामास जानकी ।
क्षिप्तामिषीकां काकस्य चित्रकूटे महागिरौ ।
भवता पुरुषव्याघ्र प्रत्यभिज्ञानकारणात् ॥ ६७
श्रावयित्वा तदात्मानं ततो दग्ध्वा च तां पुरीम् ।
संप्राप्त इति तं रामः प्रियवादिनमर्चयत् ॥ ६८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्षष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६६ ॥

२६७

मार्कण्डेय उवाच ।
ततस्तत्रैव रामस्य समासीनस्य तैः सह ।
समाजग्मुः कपिश्रेष्ठाः सुग्रीववचनात्तदा ॥ १
वृतः कोटिसहस्रेण वानराणां तरस्विनाम् ।
श्वशुरो वालिनः श्रीमान्सुषेणो राममभ्ययात् ॥ २
कोटीशतवृतौ चापि गजो गवय एव च ।
वानरेन्द्रौ महावीर्यौ पृथक्पृथगदृश्यताम् ॥ ३
षष्टिकोटिसहस्राणि प्रकर्षन्प्रत्यदृश्यत ।
गोलाङ्गूलो महाराज गवाक्षो भीमदर्शनः ॥ ४
गन्धमादनवासी तु प्रथितो गन्धमादनः ।

कथित°). — ^{d}) G1 त्वद्विधः. T1 सह (for वृतः).

66 ^{a}) G2 मां सीता (for चोक्त्वा मां). K1. 3 मा (for मां). — Dc1 om. (hapl.) 66^{b}–67^{a}. — ^{b}) G2 तदा (for सीता). M इदं (for इमं). — ^{c}) Dn3 [अ]नेन (for येन). — ^{d}) B1. 3 Dc2 D2 G1 एतद्; G2. 4 एनम् (for एतम्).

67 Dc1 om. 67^{a} (cf. v.l. 66). — ^{a}) K4 चैनां; D1 वै मां (for चेमां). — ^{b}) B1 कार° (for कथ°). — ^{c}) B2. 4 Dn D1. 3. 6 G1. 3 काकाय; D2 काकुस्त (for काकस्य). — ^{d}) T2 चित्रकूटगिरौ तदा. — ^{e}) G2. 4 समांके (for भवता). — After 67, S (except G3) ins.:

1273* एकाक्षी विकलः काकः सुदुष्टात्मा कृतश्च वै ।

68 ^{a}) T1 M2 महा°; M1 [अ]हमा° (for तदा°). K Dc D1. 2. 5 अथात्मानं श्राव(K1. 2 दर्श)यित्वा; B Dn D3. 4. 6 G3 श्रावयित्वाहमा(B4 °त्वा महा)त्मानं. — ^{b}) K Dc D1. 2. 5 दग्ध्वा तां च पुरीं ततः (K1. 2 पुनः). — ^{c}) G2. 4 संप्राप्तोस्मीति. — ^{d}) K1–3 B Dc D6 °दिनमा(B1 °दी सम)र्चयत्.

Colophon. — *Major parvan:* K1. 2 Dn2 G2. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* K1. 3 B D G3 M2 (all om. sub-parvan name) mention only रामो(M2 रामायणो)-पाख्यान. — *Adhy. name:* B4 हनूमद्वाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 280 (Dn3 281); D1 284; T1 271; T2 G4 M (M2 after corr.) 270 (M2 orig. 272); G1 267; G2 269. — *Śloka no.:* Dn 71; D1 70.

267

1 T2 om. the ref. — ^{a}) T1 G1. 2. 4 तस्य (for तत्र). — ^{cd}) G1. 2. 4 कपिवराः (for °श्रेष्ठाः), and ततः (for तदा).

2 ^{a}) K D (except Dn2 D1. 2) G3 M2 कोटी° (for कोटि°). — ^{b}) K3 B Dn2 D2. 3. 6 T2 G3 तप° (for तर°). — ^{c}) G2. 4 वानरः (for वालिनः). — ^{d}) Dc D2 G2. 4 अभ्यगात्.

3 ^{a}) K3 B2 Dn D6 °शतवृतो; K4 °समावृतश्च. K3 B2 Dc Dn D2. 6 वा (for च). — ^{b}) K1–3 B1. 3. 4 Dc D2 गयो (for गजो). — ^{c}) T2 G1. 2. 4 महाबाहू. ^{d}) K1. 2 D1 [अ]दृश्येतां पृथक्पृथक्. — After 3, T1 ins.:

1274* कुमुदोऽपि महावीर्यः प्लवगर्षभसत्तम ।

4 ^{a}) K1. 2. 4 B1. 3. 4 Dc D2 T1 G1 M षष्टिं कोटिसहस्राणि (M °णां). — ^{b}) B4 कर्षन्स (for प्रकर्षन्). — ^{c}) T1 महारूपो (for °राज). — ^{d}) K1–3 D1 भीमविक्रमः; D5 नाम वानरः.

5 ^{a}) K Dc D1. 5 M2 च (for तु). — ^{b}) K2 D5 प्रस्थितो. — ^{c}) K3 कोटीसहस्रमुख्यानां; B Dc Dn D2–4. 6

कोटीसहस्रमुग्राणां हरीणां समकर्षत ॥ ५
पनसो नाम मेधावी वानरः सुमहाबलः ।
कोटीर्दश द्वादश च त्रिंशत्पञ्च प्रकर्षति ॥ ६
श्रीमान्दधिमुखो नाम हरिवृद्धोऽपि वीर्यवान् ।
प्रचकर्ष महत्सैन्यं हरीणां भीमतेजसाम् ॥ ७
कृष्णानां मुखपुण्ड्राणामृक्षाणां भीमकर्मणाम् ।
कोटीशतसहस्रेण जाम्बवान्प्रत्यदृश्यत ॥ ८
एते चान्ये च बहवो हरियूथपयूथपाः ।
असंख्येया महाराज समीयू रामकारणात् ॥ ९
शिरीषकुसुमाभानां सिंहानामिव नर्दताम् ।
श्रूयते तुमुलः शब्दस्तत्र तत्र प्रधावताम् ॥ १०
गिरिकूटनिभाः केचित्केचिन्महिषसंनिभाः ।
शरदभ्रप्रतीकाशाः पिष्टहिङ्गुलकाननाः ॥ ११
उत्पतन्तः पतन्तश्च प्लवमानाश्च वानराः ।
उद्धून्वन्तोऽपरे रेणून्समाजग्मुः समन्ततः ॥ १२
स वानरमहालोकः पूर्णसागरसंनिभः ।
निवेशमकरोत्तत्र सुग्रीवानुमते तदा ॥ १३
ततस्तेषु हरीन्द्रेषु समावृत्तेषु सर्वशः ।
तिथौ प्रशस्ते नक्षत्रे मुहूर्ते चाभिपूजिते ॥ १४
तेन व्यूढेन सैन्येन लोकानुद्वर्तयन्निव ।
प्रययौ राघवः श्रीमान्सुग्रीवसहितस्तदा ॥ १५
मुखमासीत्तु सैन्यस्य हनूमान्मारुतात्मजः ।
जघनं पालयामास सौमित्रिरकुतोभयः ॥ १६
बद्धगोधाङ्गुलित्राणौ राघवौ तत्र रेजतुः ।
वृतौ हरिमहामात्रैश्चन्द्रसूर्यौ ग्रहैरिव ॥ १७
प्रबभौ हरिसैन्यं तच्छालतालशिलायुधम् ।
सुमहच्छालिभवनं यथा सूर्योदयं प्रति ॥ १८
नलनीलाङ्गदक्राथमैन्दद्विविदपालिता । C. 3. 16287 B. 3. 283. 19 K. 3. 284. 19

कोटी(Dc D_2 °टीः; D_3 °टिं)शतसहस्राणां (Dn D_6 °णि); D_5 °सहस्राण्युग्राणां.

6 ^{b}) T_1 समदृश्यत (for सुमहा°). — ^{c}) K_3 B_2 Dc कोटिर्; T G_1 M कोट्यो (for कोटीर्). $G_{2.4}$ कोट्यो द्विर्द्वादशस्त्रिंशत्. — ^{d}) K_{2-4} Dc_1 D_5 T G_1 M त्रिंशत्पंच च कर्षति (K_3 °त). B_2 $Dn_{2.}n_3$ $D_{1.3}$ त्रिंशतश्च ($Dn_{2.}n_3$ °तं च) प्रकर्षति; T_1 त्रिशतं च महाबलः; $G_{2.4}$ पंच पंच च कर्षति.

7 ^{b}) K_2 $B_{2.3}$ Dn D_{3-6} G_3 [ऽ]ति- (for ऽपि). — ^{c}) B_1 प्रकर्षयन् (for प्रचकर्ष). K_2 $B_{1.2.4}$ D G_3 महा- (for महत्).

8 ^{a}) $K_{1.4}$ Dc D_2 $G_{1.2.4}$ मुखपांडूनाम्; B_2 सुरपुत्राणाम्; D_1 मुखमुद्राणाम्. — ^{b}) K_1 कपीनां; B_1 T_1 $G_{2.4}$ मृगाणां; G_1 हरीणां (for ऋक्षाणां). — ^{c}) B_2 °सहस्राणां; T_2 °सहस्राणि. — ^{d}) Dc_2 D_2 जांबुवान्.

9 ^{d}) $K_{3.4}$ Dc_2 D_5 समेयू; D_1 सर्वे ते (for समीयू). $K_{1.2}$ समीपे राममभ्ययुः (K_2 °भ्ययात्).

10 ^{a}) B D (except $D_{1.5}$) G_3 गिरिकूटनिभांगानां; T_2 शिरीषकुसुमाभासां. — ^{b}) D_2 अपि (for इव). $K_{1.2}$ B $D_{2.4.6}$ G_3 गर्जतां; D_1 दर्श° (for नर्द°).

11 ^{a}) B_4 महागज°; D_1 गिरीगूढ°. — ^{b}) T_1 केचिज्जलधरोपमाः. — ^{c}) $K_{1.2.4}$ D_5 शरगर्भप्रकाशाश्च; D_1 G_2 M शारदाभ्र°. — ^{d}) B D (except $D_{1.5}$) T_1 G_3 केचिद्धिंगुल(T_1 °लि)काननाः; T_2 $G_{1.2.4}$ पिष्ट(G_1 पृष्ट-; M पिलु)-हिंगुलि°.

12 ^{a}) $G_{2.4}$ उत्प्लवंतः प्लवंतश्च. — ^{c}) K_1 उद्धवंतो; K_3 $D_{1.4}$ $G_{2.4}$ M उद्धून्वंतो; Dc D_2 उद्धमंतो (for उद्धुन्वन्तो). Dc D_2 पुरे; T_1 वने; T_2 $G_{1.2.4}$ रणे (for ऽपरे). $K_{1.3.4}$ Dc_2 $D_{1.2}$ S (except G_3) रेणुं (for रेणून्). — ^{d}) Dc D_2 सहस्रशः (for सम°).

13 ^{a}) B_4 तद्- (for स). B Dc Dn D_1 (*inf. lin.* as in text)$_{.2.3}$ °महासैन्यः ($B_{1.4}$ °न्यं). — ^{b}) $B_{1.4}$ °सागरसंनिभं; G_1 पूर्वसागरसंनिभः. — ^{c}) M_2 निवासम् (for निवेशम्). — ^{d}) K_3 ततः (for तदा).

14 ^{b}) M_2 °वर्तेषु (for °वृत्तेषु). — ^{d}) T_1 वा (for च). $K_{1.2}$ चापि शोभने; D_1 चाभिपूजने; S (except T_2 G_3) चापि पूजिते.

16 ^{a}) M_3 मुख आ° (for मुखमा°). B_2 D_1 च (for तु). — ^{b}) $K_{3.4}$ Dc Dn_3 $D_{1.2}$ हनुमान्. — 16^{d} =3. 266. 14^{b}.

17 ^{b}) B Dn $D_{3.4.6}$ T_2 G जग्मतुः (for रेजतुः). — ^{c}) $K_{1.4}$ °मात्यैश्च; Dc_2 D_2 °मंत्रैश्च.

18 ^{a}) B_1 तु (for तत्). — ^{b}) K_4 B $Dn_{1.}n_3$ $D_{1.3}$ शालताल° (as in text); the rest सालताल°. — ^{c}) K_4 Dc_2 D_2 सुमहान् (for सुमहत्). T_2 G_3 वारि° (for शालि°).

19 ^{cd}) K_4 T $G_{1.2.4}$ सा (for सु-). M ततः प्रतस्थे

C. 3. 16287 B. 3. 283. 19 K. 3. 284. 19 ययौ सुमहती सेना राघवस्यार्थसिद्धये ॥ १९
विधिवत्सुप्रशस्तेषु बहुमूलफलेषु च ।
प्रभूतमधुमांसेषु वारिमत्सु शिवेषु च ॥ २०
निवसन्ती निराबाधा तथैव गिरिसानुषु ।
उपायाद्धरिसेना सा क्षारोदमथ सागरम् ॥ २१
द्वितीयसागरनिभं तद्बलं बहुलध्वजम् ।
वेलावनं समासाद्य निवासमकरोत्तदा ॥ २२
ततो दाशरथिः श्रीमान्सुग्रीवं प्रत्यभाषत ।
मध्ये वानरमुख्यानां प्राप्तकालमिदं वचः ॥ २३
उपायः को नु भवतां मतः सागरलङ्घने ।
इयं च महती सेना सागरश्चापि दुस्तरः ॥ २४
तत्रान्ये व्याहरन्ति स्म वानराः पटुमानिनः ।
समर्था लङ्घने सिन्धोर्न तु कृत्स्नस्य वानराः ॥ २५
केचिन्नौभिर्व्यवस्यन्ति केचिच्च विविधैः प्लवैः ।
नेति रामश्च तान्सर्वान्सान्त्वयन्प्रत्यभाषत ॥ २६
शतयोजनविस्तारं न शक्ताः सर्ववानराः ।
क्रान्तुं तोयनिधिं वीरा नैषा वो नैष्ठिकी मतिः ॥ २७
नावो न सन्ति सेनाया बह्व्यस्तारयितुं तथा ।
वणिजामुपघातं च कथमस्मद्विधश्चरेत् ॥ २८
विस्तीर्णं चैव नः सैन्यं हन्याच्छिद्रेषु वै परः ।
प्लवोडुपप्रतारश्च नैवात्र मम रोचते ॥ २९
अहं त्विमं जलनिधिं समारप्स्याम्युपायतः ।
प्रतिशेष्याम्युपवसन्दर्शयिष्यति मां ततः ॥ ३०
न चेद्दर्शयिता मार्गं धक्ष्याम्येनमहं ततः ।
महास्त्रैरप्रतिहतैरत्यग्निपवनोज्ज्वलैः ॥ ३१
इत्युक्त्वा सहसौमित्रिरुपस्पृश्याथ राघवः ।

त्वरिता (M_2 परितो) वानराणां महाचमूः.

20 ^{a}) K_4 B D (except $D_{1.5}$) G_3 विविधेषु (for विधिवत्सु-): — ^{b}) $K_{1.2}$ $D_{1.5}$ मधुमूल°. — ^{d}) M_2 वारिशीतशिलेषु च

21 ^{a}) $K_{1.2}$ विवसंति; D_1 निवसंतो; D_2 $G_{2.4}$ निवसं- (D_2 °स)ति. D_1 $G_{2.4}$ निराबाधस्. — ^{b}) B_4 गिरिसंधिषु. — ^{c}) D_1 हरिसैन्यं तत् (for हरिसेना सा). — ^{d}) $D_{2.5}$ S (except M_2) क्षीरोदम्. B_1 अधि; S (except M_2) इव (for अथ).

22 ^{a}) $K_{1.2}$ T_1 M_2 द्वितीयं (for द्वितीय-). — ^{b}) D_3 बहुलध्वनिं. — ^{d}) S (except G_3 M) निवेशम् (for निवासम्).

24 ^{a}) Dc $D_{1.2}$ [ऽ]त्र (for नु). K_3 D_2 G_4 भवता; T_2 G_3 भवतो. — ^{b}) T_1 $G_{2.4}$ मम (for मतः). — ^{c}) B Dn $D_{3.4.6}$ $G_{1.3}$ हि (for च). — ^{d}) $B_{2.4}$ Dn $D_{3.4.6}$ G_3 [अ]ति- (for[अ]पि). Dc D_1 दुश्चरा: (Dc_1 °रः); G_4 दुःसहः (for दुस्तरः).

25 ^{a}) D_1 तस्मादेवं व्याहरंति; T_1 तत्र ह्येषां हरंति स्म. — ^{b}) K_4 $B_{2.3}$ Dn $D_{3.4.6}$ G_3 बहुमानिनः; D_1 युद्ध°; D_5 पटुभाषिणः; T_1 बलमानिनः; T_2 पर°. — ^{d}) T_2 [ए]तत् (for तु). N न तु तत्कृत्स्नकारकं (K_4 कृत्स्नं च सागरं); T_1 न तु कृत्स्नास्तु (T_2 °श्च) वानराः.

26 ^{a}) K_1 D_1 व्यवस्यंतः; K_2 °सतः; K_3 विमित्स्यंति. — ^{b}) B_4 त्रिविध- (for विविधैः). K_4 तरैः (for प्लवैः). — ^{c}) K_2 B_{1-3} Dn D_{3-6} G_3 तु (for च).

27 ^{b}) G_1 अशक्ताः सर्ववानराः; $G_{2.4}$ शक्ताः सर्वे च (? read न) वानराः.

28 ^{a}) K_3 M_2 नावा (for नावो). K_3 D_5 T_2 G_3 सेनायां; Dc D_2 नैवात्र; Dn_2 च तथा (for सेनाया). — ^{b}) $K_{1.2}$ तदा (for तथा). — ^{c}) K_1 उपघातश्च; K_4 अनुयातं; B_1 Dn_3 उपयातं (for उपघातं). Dn_3 तत् (for च).

29 ^{a}) G_4 तत् (for नः). T_1 सर्वं (for सैन्यं). K_4 विस्तीर्णं च महत्सैन्यं; G_1 प्रविस्तीर्णं च नः सैन्यं. — ^{b}) B D (except Dc_2 D_2) G_3 छिद्रेण. D_1 G_1 वा परः; $G_{2.4}$ चापरः.

30 ^{a}) $G_{2.4}$ चेमं (for त्विमं). — K_3 om. (hapl.) 30^{b}–32^{c}. — ^{b}) Dc_2 समारप्सा°; T_2 समवाप्स्या°; $G_{2.3}$ समाराध्या°. — ^{c}) K_1 B_1 प्रतिशोषामि; K_2 Dn $D_{5.6}$ $G_{1.3}$ °शेष्यापि; D_3 M_1 °शोष्यामि; D_4 °स्येषामि. (for °शेष्यामि). T_1 प्रतिशेष्यमुपवसे. — ^{d}) K_4 मार्णवः; G_1 मामतः (for मां ततः).

31 K_3 om. 31 (cf. v.l. 30): — ^{a}) K_4 D_5 च (for चेद्). — ^{b}) B_1 वक्ष्याम्येनम्; D_1 शोषयिष्यामि; D_5 (*sup. lin.* as in text) बध्नाम्येनम् (for धक्ष्याम्येनम्). — ^{c}) K (K_3 om.) B_4 अत्यग्निज्वलनो(K_4 B_4 °पवनो)पमैः; B_1 अत्यग्निपरमोज्वलैः; Dc $D_{1.5}$ अर्काग्निपवनो(D_1 °वपनो)पमैः.

32 K_3 om. 32^{abc} (cf. v.l. 30). — ^{a}) G_1 °सौमित्रिम्. — ^{b}) K_4 अपस्पृश्याथ; D_1 उपविश्या°. — ^{c}) K (K_3 om.) B D (except Dn_2 D_4) T_2 G_{1-3} M_2 प्रतिशिष्ये. ^{d}) B_1 देव°; $G_{2.4}$ दर्भ° (for कुश°).

प्रतिशिश्ये जलनिधिं विधिवत्कुशसंस्तरे ॥ ३२
सागरस्तु ततः स्वप्ने दर्शयामास राघवम् ।
देवो नदनदीभर्ता श्रीमान्यादोगणैर्वृतः ॥ ३३
कौसल्यामातरित्येवमाभाष्य मधुरं वचः ।
इदमित्याह रत्नानामाकरैः शतशो वृतः ॥ ३४
ब्रूहि किं ते करोम्यत्र साहाय्यं पुरुषर्षभ ।
इक्ष्वाकुरस्मि ते ज्ञातिरिति रामस्तमब्रवीत् ॥ ३५
मार्गमिच्छामि सैन्यस्य दत्तं नदनदीपते ।
येन गत्वा दशग्रीवं हन्यां पौलस्त्यपांसनम् ॥ ३६
यद्येवं याचतो मार्गं न प्रदास्यति मे भवान् ।
शरैस्त्वां शोषयिष्यामि दिव्यास्त्रप्रतिमन्त्रितैः ॥ ३७
इत्येवं ब्रुवतः श्रुत्वा रामस्य वरुणालयः ।
उवाच व्यथितो वाक्यमिति बद्धाञ्जलिः स्थितः ॥ ३८
नेच्छामि प्रतिघातं ते नास्मि विघ्नकरस्तव ।
शृणु चेदं वचो राम श्रुत्वा कर्तव्यमाचर ॥ ३९
यदि दास्यामि ते मार्गं सैन्यस्य व्रजतोऽऽज्ञया ।
अन्येऽप्याज्ञापयिष्यन्ति मामेवं धनुषो बलात् ॥ ४०
अस्ति त्वत्र नलो नाम वानरः शिल्पिसंमतः ।
त्वष्टुर्देवस्य तनयो बलवान्विश्वकर्मणः ॥ ४१
स यत्काष्ठं तृणं वापि शिलां वा क्षेप्स्यते मयि ।
सर्वं तद्धारयिष्यामि स ते सेतुर्भविष्यति ॥ ४२
इत्युक्त्वान्तर्हिते तस्मिन्रामो नलमुवाच ह ।
कुरु सेतुं समुद्रे त्वं शक्तो ह्यसि मतो मम ॥ ४३
तेनोपायेन काकुत्स्थः सेतुबन्धमकारयत् ।
दशयोजनविस्तारमायतं शतयोजनम् ॥ ४४
नलसेतुरिति ख्यातो योऽद्यापि प्रथितो भुवि ।
रामस्याज्ञां पुरस्कृत्य धार्यते गिरिसंनिभः ॥ ४५
तत्रस्थं स तु धर्मात्मा समागच्छद्विभीषणः । C. 3. 16314 B. 3. 283. 46 K. 3. 284. 46

33 [a]) T_2 तप्तो; $G_{2.4}$ सुप्तं (for स्वप्ने). — [c]) Dc D_2 °कर्ता (for °भर्ता). — [d]) B_3 युतः (for वृतः).

34 [a]) Most N MSS. कौशल्या°. — [c]) M_2 ददामीत्याह (for इदमित्याह). T_2 $G_{1.2.4}$ मतिमान् (for रत्नानाम्). — [d]) B_4 T_2 G_1 मकरैः (B_4 °रः); $G_{2.4}$ वानरैः (for आकरैः). $G_{2.4}$ वृतं.

35 D_2 om. 35. — [a]) $K_{1.4}$ D_5 T_2 $G_{1.2}$ [अ]द्य (for [अ]त्र). — [c]) $K_{1.3}$ $B_{1.3.4}$ Dn_2. n_3 $D_{1.3.4.6}$ G_3 ऐक्ष्वाकुः; B_2 Dn_1 $G_{1.2.4}$ ऐक्ष्वाकः; T_2 M इक्ष्वाकः (for इक्ष्वाकुः). $K_{3.4}$ $B_{1.2.4}$ Dc Dn $D_{3.4.6}$ G_3 M ह्यस्मि; T_2 $G_{1.2.4}$ [अ]स्मि च (for अस्मि). K_3 Dc_2 जातिर्; S (except T_1 G_3) ज्ञाती (for ज्ञातिर्). — [d]) D_5 अब्रुवन् (for अब्रवीत्). S (except G_3) रामः सत्यपराक्रमः. — After 35, S (except G_3) ins.:

1275* एवमुक्तः समुद्रेण रामो वाक्यमथाब्रवीत् ।

36 [d]) K_1 हत्वा (for हन्यां). T G_1 M वै कुल° (for पौलस्त्य°). $G_{2.4}$ हन्याम कुलपांसनं. — After 36, S (except G_3) ins.:

1276* राक्षसं सानुबन्धं तु मम भार्यापहारिणम् ।

37 [a]) K $D_{1.2}$ $G_{1.4}$ याचितो; Dn_2. n_3 G_2 याचते (for °तो). — [b]) K_{1-3} D_1 नो (for मे). — [c]) K_3 M त्वा (for त्वां). D_4 शेष° (for शोष°). — [d]) T_1 °प्रतिमैः शितैः.

38 [a]) K Dc $D_{1-3.5}$ वदतः (for ब्रुवतः). — [c]) T_1 व्यग्रम् (for वाक्यम्). — [d]) T $G_{1.4}$ इदं (for इति).

39 [a]) Dc_2 D_2 नेष्यामि (for नेच्छामि). — [b]) S (except G_3) नाहं (for नास्मि).

40 [b]) T_1 मया; G_1 यथा (for ऽऽज्ञया). — [d]) T_1 मानुषा (for धनुषो).

41 [a]) K_4 [ए]व तु (for त्वत्र). — [b]) B_4 T_2 G_1 M_2 शिल्पसंमतः; $D_{1.5}$ T_1 $G_{2.4}$ शिल्पिसत्तमः. — [c]) T_2 $G_{1.2.4}$ त्वष्टुः काकुत्स्थ तनयो.

42 [a]) Dc D_2 यद् (for स). — [b]) K_4 यत्; $G_{2.4}$ प्र- (for वा). — [c]) T_1 सर्वं तं; $G_{2.4}$ समस्तं (for सर्वं तद्). K_1 सर्वंमुद्धार°.

43 [b]) K_3 (m as in text) नडम् (for नलम्). $G_{2.4}$ अथाब्रवीत् (for उवाच ह). — [c]) $K_{1.2}$ समुद्रस्य; D_1 समुद्रे तु (for °द्रे त्वं).

44 [cd]) = (var.) Rām. 6. 22. 72[ab]. K_1 T_1 °विस्तीर्णम्.

45 [a]) G_4 शतयोजनविस्तारो (cf. 44[c]). — [c]) T_2 $G_{1.2.4}$ स रामाज्ञां (for रामस्याज्ञां). — [d]) B Dc Dn_1. n_2 $D_{2.4}$ G_3 निर्यातो (for धार्यते). B_1 गुरु° (for गिरि°); T_1 corrupt.

46 [a]) $K_{1.2}$ ततस्तस्य तु; $K_{3.4}$ Dc_2 $D_{1.2.5}$ तत्रस्थस्य तु (K_4 च). T_2 $G_{2.4}$ तत्रैव स तु (G_2 by transp. तु स). — [c]) T_1 स भ्राता; T_2 $G_{1.2.4}$ भ्राता तु (for भ्राता वै). $K_{1.3.4}$ भ्राता राक्षसराजस्य. — [d]) K_4 वानरैः सह; G_2 सह

C. 3. 16314
B 3. 283. 46
K. 3. 284. 46

भ्राता वै राक्षसेन्द्रस्य चतुर्भिः सचिवैः सह ॥ ४६
प्रतिजग्राह रामस्तं स्वागतेन महामनाः
सुग्रीवस्य तु शङ्काभूत्प्रणिधिः स्यादिति स्म ह ॥ ४७
राघवस्तस्य चेष्टाभिः सम्यक्च चरितेङ्गितैः ।
यदा तत्त्वेन तुष्टोऽभूत्तत एनमपूजयत् ॥ ४८
सर्वराक्षसराज्ये चाप्यभ्यषिञ्चद्विभीषणम् ।
चक्रे च मन्त्रानुचरं सुहृदं लक्ष्मणस्य च ॥ ४९
विभीषणमते चैव सोऽत्यक्रामन्महार्णवम् ।
ससैन्यः सेतुना तेन मासेनैव नराधिप ॥ ५०
ततो गत्वा समासाद्य लङ्कोद्यानान्यनेकशः ।
भेदयामास कपिभिर्महान्ति च बहूनि च ॥ ५१
तत्रास्तां रावणामात्यौ राक्षसौ शुकसारणौ ।
चारौ वानररूपेण तौ जग्राह विभीषणः ॥ ५२
प्रतिपन्नौ यदा रूपं राक्षसं तौ निशाचरौ ।
दर्शयित्वा ततः सैन्यं रामः पश्चादवासृजत् ॥ ५३
निवेश्योपवने सैन्यं तच्छूरः प्राज्ञवानरम् ।
प्रेषयामास दौत्येन रावणस्य ततोऽङ्गदम् ॥ ५४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६७ ॥

२६८

मार्कण्डेय उवाच ।
प्रभूतान्नोदके तस्मिन्बहुमूलफले वने ।
सेनां निवेश्य काकुत्स्थो विधिवत्पर्यरक्षत ॥ १
रावणश्च विधिं चक्रे लङ्कायां शास्त्रनिर्मितम् ।

मंत्रिभिः; G_4 सह राक्षसैः (for सचिवैः सह).

47 ^{b}) K_{2-4} B_2 Dc_1 $D_{1.3.5}$ $G_{2.4}$ महात्मना (D_3 °नः). — ^{c}) B_1 संभूतः (for शङ्काभूत्)

48 ^{a}) B_1 राघवस्य तु चे°; B_{2-4} Dn D_{3-6} T_1 राघवः सत्यचे°; Dc D_2 वायवः सत्यचे°. — ^{b}) K_4 B_3 सु- (for च). Dc D_2 सम्यक्सुचरितव्रतैः (D_2 °जैः). — ^{c}) B_2 D_1 तदा; G_2 यथा (for यदा). K_3 तुष्टेन (for तत्त्वेन). K_3 तत्वो; B_2 शिष्टो; T_2 $G_{2.4}$ दृष्टो (for तुष्टो). — ^{d}) $K_{1.2}$ तदैनं प्रत्यपूजयत्; K_3 Dc तदैनमभि°; $D_{1.2.5}$ तदेनमभि° (D_1 °भ्य°).

49 ^{ab}) K_4 B_4 Dc_1 वा; D_5 [ऽ]थ (for च). K_{2-4} B_4 Dn_2. n_3 [अ]प्यभिषिंचद्; B_1 [अ]प्यभिषिच्य; $G_{2.4}$ अभ्यषिंचद् (for [अ]प्यभ्य°). — ^{c}) $K_{1.2}$ सुहृदं मंत्रे; K_3 D_4 मंत्रावरजं; K_4 D_5 बुद्धिसचिवं; B_4 मंत्रान्नचरं; Dc Dn $D_{3.6}$ मंत्रसचिवं; D_1 तं सुसचिवं; T $G_{2.4}$ मंत्रिप्रवरं; G_3 सचिवं तं तु (for मन्त्रानुचरं). — ^{d}) $K_{1.2}$ सचिवं (for सुहृदं).

50 ^{a}) B_1 Dc D_1 T_1 °मतेनैव. — ^{b}) B_4 Dc D_1 सोभ्यक्रामन्; T_2 सोत्यगात्तं. $K_{1.2}$ महोदधिं (for महार्णवम्). — ^{d}) B_4 मार्गेणैव. B_3 Dc $D_{1.2}$ T $G_{2.4}$ M नराधिपः.

51 ^{b}) $D_{1.5}$ सर्वशः (for [अ]नेकशः). — ^{c}) T_1 बलिभिर् (for कपिभिर्).

52 ^{a}) $K_{1.2}$ ततश्च; K_3 ततस्तां; B D (except $D_{1.5}$) G_3 ततस्तौ (for तत्रास्तां). — ^{b}) = Rām. 6. 25. 9^{b}, 26^{b}. K_3 B D (except Dc_2 $D_{1.2}$) मंत्रिणौ (for राक्षसौ). $K_{2.3}$ °सारिणौ. — After 52^{ab}, K_3 ins.:

1277* द्रष्टुं सेनामनुप्राप्तौ रावणप्रियकारिणौ ।

— ^{c}) K D_1 वीरौ; B Dc Dn $D_{2.3}$ T_2 G_3 चरौ; D_4 वनौ (for चारौ). — ^{d}) G_4 गृहीत्वा (for जग्राह).

53 ^{b}) $K_{1.4}$ D_1 राक्षसौ तौ; S (except G_3) हन्यमानौ (for राक्षसं तौ). — ^{c}) S (except G_3) तदा (for ततः). — T_1 om. (hapl.) 53^{d}–54^{a}. — ^{d}) K_1 सैन्याद् (for पश्चाद्). $B_{1.4}$ अपासृजत् (for अवा°).

54 T_1 om. 54^{a} (cf. v.l. 53). — ^{b}) K B_3 Dc $D_{1.2.5}$ M तच्छूर- (K_4 °रं); Dn $D_{3.4.6}$ G_3 तत्पुरः (for तच्छूरः). T_1 तच्छूरं वानरर्षभं. — T_2 $G_{2.4}$ om. 54^{cd}. — ^{c}) K_4 दूत्येन.

Colophon. — *Major parvan:* $K_{1.2}$ Dc_1 Dn_2 T_1 $G_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* K $B_{1.3.4}$ D G_3 M_2 (all om. sub-parvan name) mention only रामो- (K_2 श्रीरामो-; M_2 रामायणो-)पाख्यान. — *Adhy. name:* B_2 सेतुबंधनं; B_3 अंगददौत्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 281 (Dn_3 282); D_1 285; T_1 272; T_2 G_4 M (M_2 *inf. lin.*) 271 (M_2 orig. 273); G_1 268; G_2 270. — *Śloka no.:* Dn_1. n_3 D_1 54; Dn_2 53.

प्रकृत्यैव दुराधर्षा दृढप्राकारतोरणा ॥ २
अगाधतोयाः परिखा मीननक्रसमाकुलाः ।
बभूवुः सप्त दुर्धर्षाः खादिरैः शङ्कुभिश्चिताः ॥ ३
कर्णाट्टयन्त्रदुर्धर्षा बभूवुः सहुडोपलाः ।
साशीविषघटायोधाः ससर्जरसपांसवः ॥ ४
मुसलालातनाराचतोमरासिपरश्वधैः
अन्विताश्च शतघ्नीभिः समधूच्छिष्टमुद्गराः ॥ ५
पुरद्वारेषु सर्वेषु गुल्माः स्थावरजङ्गमाः ।
बभूवुः पत्तिबहुलाः प्रभूतगजवाजिनः ॥ ६
अङ्गदस्त्वथ लङ्काया द्वारदेशमुपागतः ।
विदितो राक्षसेन्द्रस्य प्रविवेश गतव्यथः ॥ ७
मध्ये राक्षसकोटीनां बह्वीनां सुमहाबलः ।
शुशुभे मेघमालाभिरादित्य इव संवृतः ॥ ८
स समासाद्य पौलस्त्यममात्यैरभिसंवृतम् ।
रामसंदेशमामन्त्र्य वाग्मी वक्तुं प्रचक्रमे ॥ ९
आह त्वां राघवो राजन्कोसलेन्द्रो महायशाः ।
प्राप्तकालमिदं वाक्यं तदादत्स्व कुरुष्व च ॥ १०
अकृतात्मानमासाद्य राजानमनये रतम्
विनश्यन्त्यनयाविष्टा देशाश्च नगराणि च ॥ ११
त्वयैकेनापराद्धं मे सीतामाहरता बलात् ।
वधायानपराद्धानामन्येषां तद्भविष्यति ॥ १२
ये त्वया बलदर्पाभ्यामाविष्टेन वनेचराः ।
ऋषयो हिंसिताः पूर्वं देवाश्चाप्यवमानिताः ॥ १३
राजर्षयश्च निहता रुदन्त्यश्चाहृताः स्त्रियः ।　C. 3. 16336 B. 3. 284. 14 K. 3. 285. 14

268

2 ^{a}) K1. 4 B2 Dc1 Dn2. n3 D4 रावणः संविधं; B1 G2 °णस्य (G2 °णस्तु) विधिं; B3. 4 Dc2 Dn1 D2. 3 (before corr.) G3 °णः संविधिं; T2 °णश्च द्विधा. — ^{b}) D (except Dc D5) शास्त्रनिर्मितां. — ^{c}) K1. 2 Dc च दुर्धर्षा; K3 सुदुर्धर्षा; D1. 2 तु दुर्धर्षा (for दुरा°). — K2 om. 2^{d}–3^{c}.

3 K2 om. 3^{abc} (cf. v.l. 2). — ^{a}) K1 अगाधतोयः परिखा; K3. 4 Dn2. n3 D4. 6 °तोया परिखा; D1 G2 °तोयपरिखा; T M1 °तोया गंभीरा; G1. 4 M2 °तोयगंभीरा. — ^{b}) K1. 3 Dc D2 T1 M °झषाकुलाः; K4 °झषाकुला; D1 T2 भीमनक्रझषा(T2 °समा)कुलाः. — ^{c}) T1 G2 परिघाः; G4 M परिखाः (for दुर्धर्षाः). D1 बभूव सातिदुर्धर्षा; T2 बभूवुः सुप्तपरिघाः. — ^{d}) K D1. 3. 5 G3 transp. खादिरैः and शङ्कुभिः. K3 सिताः; K4 च ताः; B1 चितैः; B2 तथा; D5 युताः (for चिताः).

4 ^{a}) K1 कर्णाट्टयत°; K2 कगाटयंत्र°; K3 कर्नाटयत्र°; K4 B1 Dc D2. 6 कर्णाटयंत्र°; Dn D1. 5 कपाट(D1 °टा)यंत्र°; D3 अट्टालयंत्र°. — ^{b}) D1. 3 बभूव (for बभूवुः). K4 B3m M सुहुलोपलाः; B1–3 Dc D1. 2. 6 G3 सगुडो°; B4 सहतो°; D3 बहुविस्तराः; T1 बहुलोपलाः; T2 G2 बहुधो°; G1 सहुषो°; G4 बहुशो°. — ^{c}) K2 °घटायुक्ताः; T2 °गणायोधाः; G1 °गुणोयौधाः; G2 °गुणायोधाः; M °गुणायौधाः. — ^{d}) A few MSS. °पांशवः.

5 ^{a}) A few MSS. मुशल- (for मुसल-). K1. 2 -नाराचैस्; G1. 4 -नाराचास्. — ^{b}) A few MSS. -परस्वधैः. T -तोमराणि (T2 °शि-) परश्वधैः; G1. 4 तोमराणि परश्वथाः; M2 -तोमरासिपरश्वधाः. — ^{d}) K4 D1 °मुद्गरा; B1 समुच्छिष्टाश्च मुद्गराः; T1 पट्टसैश्च समुद्गराः.

6 ^{d}) Dn2. n3 प्रभूता (for प्रभूत-). K1. 2 -वाहनाः (for -वाजिनः).

7 ^{b}) T1 द्वारदेश (for द्वारदेशम्). D1 अथागमत् (for उपागतः). — ^{c}) T1 राक्षसेंद्रेण.

8 ^{b}) G2 बलिनां (for बह्वीनां). D1 T1 G4 स (for सु-). — ^{c}) T1 मेघपटलैर्; G2 °जालाभिर्.

9 K2 D3 om. 9^{ab}. — ^{b}) K3 सामात्यैर्; T2 G1. 2. 4 राक्षसैर् (for अमात्यैर्). D5 बहुभिर्वृतं (for अभिसंवृतम्). — ^{c}) G2. 4 आगम्य (for आमन्त्र्य).

10 ^{a}) K1. 2 G1. 4 M त्वा (for त्वां). D5 T1 राजा (for राजन्). — ^{b}) K2. 4 B D (except Dn2) कोश°; K3 कौश°; T2 G1. 4 कौस° (for कोस°). D1 °मनाः; T2 G1. 2. 4 °बलः; M °तपाः (for °यशाः). — ^{d}) K4 कुरूद्वह; S सुदुर्मते (G3 कुरुष्व ह) (for कुरुष्व च).

12 ^{a}) T1 G1. 2. 4 [अ]पराधेन (for [अ]पराद्धं मे). — ^{b}) K D1. 5 M1 वनात् (for बलात्). G1. 2. 4 सीता ह्युपहृता बलात्. — ^{c}) K1–3 G4 वधायानपराधानाम्; B1 वधमनपराद्धानाम्; B4 वधायानपकाराणाम्.

13 ^{a}) K1–3 Dc T1 यत् (for ये). T2 G2. 4 °दर्पाणाम् (for °दर्पाभ्याम्). — ^{b}) M2 वने वने (for °चराः). — After 13^{ab}, K3 *repeats* 11^{a}–13^{b}. — ^{d}) G4 देवताश्चापि मानिताः.

14 K4 om. 14^{a}–15^{b}. — ^{b}) K1. 2 Dn3 D6 रुदत्यश्च; B4 महतां च (for रुदन्त्यश्च). B3. 4 D1 G3 हताः (for

C. 3. 16336
B. 3. 284. 14
K. 3. 285. 14

तदिदं समनुप्राप्तं फलं तस्यानयस्य ते ॥ १४
हन्तास्मि त्वां सहामात्यं युध्यस्व पुरुषो भव ।
पश्य मे धनुषो वीर्यं मानुषस्य निशाचर ॥ १५
मुच्यतां जानकी सीता न मे मोक्ष्यसि कर्हिचित् ।
अराक्षसमिमं लोकं कर्तास्मि निशितैः शरैः ॥ १६
इति तस्य ब्रुवाणस्य दूतस्य परुषं वचः ।
श्रुत्वा न ममृषे राजा रावणः क्रोधमूर्छितः ॥ १७
इङ्गितज्ञास्ततो भर्तुश्चत्वारो रजनीचराः ।
चतुर्ष्वङ्गेषु जगृहुः शार्दूलमिव पक्षिणः ॥ १८
तांस्तथाङ्गेषु संसक्तानङ्गदो रजनीचरान् ।
आदायैव खमुत्पत्य प्रासादतलमाविशत् ॥ १९
वेगेनोत्पततस्तस्य पेतुस्ते रजनीचराः ।
भुवि संभिन्नहृदया प्रहारपरिपीडिताः ॥ २०
स मुक्तो हर्म्यशिखरात्तस्मात्पुनरवापतत् ।
लङ्घयित्वा पुरीं लङ्कां स्वबलस्य समीपतः ॥ २१
कोसलेन्द्रमथाभ्येत्य सर्वमावेद्य चाङ्गदः ।
विशश्राम स तेजस्वी राघवेणाभिनन्दितः ॥ २२
ततः सर्वाभिसारेण हरीणां वातरंहसाम् ।
भेदयामास लङ्कायाः प्राकारं रघुनन्दनः ॥ २३
विभीषणर्क्षाधिपती पुरस्कृत्याथ लक्ष्मणः ।
दक्षिणं नगरद्वारमवामृद्नाद्दुरासदम् ॥ २४
करभारुणगात्राणां हरीणां युद्धशालिनाम् ।
कोटीशतसहस्रेण लङ्कामभ्यपतत्तदा ॥ २५
उत्पतद्भिः पतद्भिश्च निपतद्भिश्च वानरैः ।
नादृश्यत तदा सूर्यो रजसा नाशितप्रभः ॥ २६
शालिप्रसूनसदृशैः शिरीषकुसुमप्रभैः ।
तरुणादित्यसदृशैः शरगौरैश्च वानरैः ॥ २७
प्राकारं ददृशुस्ते तु समन्तात्कपिलीकृतम् ।

[आ]हताः). — c) K3 Dn3 यद्; D1 तम् (for तद्).

15 K4 om. 15^{ab} (cf v.l. 14). — a) Dc2 D3 M त्वा (for त्वां). B2–4 Dn D3–6 G3 सहामात्यैर्. — d) D5 मानुष्यं च (for मानुषस्य). G4 corrupt.

16 a) G1 मुंच तां; G2. 4 मुंचैतां (for मुच्यतां). K3 G4 जानकीं. K3 सीतां; S (except G3) मा वा (for सीता). — b) K D1. 5 चेन्; Dc2 D2 च; G4 वै (for मे). G4 मोक्षाय (for मोक्ष्यसि). T1 न मे जीवन्हि मोक्ष्यसे. — 16^{cd} = Rām. 6. 41. 67^{ab}.

17 G1 om. 17^{ab}. — b) T1 रामस्य (for दूत°).

19 a) D5 तदा° (for तथा°). G4 युक्तानाम् (for संसक्तान्). — K3 om. (hapl.) 19^{c}–20^{b}. — c) D1 आदाय च; M °याशु (for °यैव). T2 समुत्पत्य; G2 खमुत्प्लुत्य.

20 K3 om. 20^{ab} (cf. v.l. 19). — a) Dc D2 वेगेनोत्पतमानस्य; T2 G1 M वेगेन तु ततस्तस्य. — d) K B Dc Dn D2–4. 6 प्रहारवर-; D1 प्रहारेणैव; D5 प्रहारेणापि.

21 a) B1. 2 Dn D3. 4. 6 G3 संसक्तो; T2 विमुक्तो (for स मुक्तो). — b) B4 °तरत् (for °पतत्). — c) S (except G2. 3) रम्यां (for लङ्कां).

22 a) Many N MSS. with G3 कोशलेंद्रम्; T2 G1. 4 कौसलेंद्रम्. B Dn D3. 4. 6 G3 [आ]गम्य; Dc [आ]मंत्र्य (for [अ]भ्येत्य). — b) B2 Dn D3. 4. 6 G3 वानरः (for चाङ्गदः). — c) K Dc2 D2. 5 T1 [अ]थ; D1 [इ]व (for स). T2 G1. 2. 4. M2 transp. विशश्राम and स.

24 a) B1 बिभीषणं ऋक्षपतिं; T1 बिभीषणं रक्षोधिपतिं (hypermetric). — d) K1. 2 M1 उ(M1 अ)पामृद्नाद्; B4 अवामृद्नन्; D1 उपासृत्य; T2 अमर्त्यानां; G2 अमात्यानां G4 अमृद्नाच्च (for अवामृद्नाद्). K3 दुरात्मनः.

25 a) K3 करभारुणया त्वंधा; K4 B1. 3 Dc D2 °या च त्वा; B4 Dn1 घोरदंष्ट्रानला(Dn1 °ना)क्षाणां; Dn2. n3 D3. 6 करभारुणपांडूनां; D1 दारुणारुणरूपाणां; D4. 5 दारुणारुणया चम्वो; G3 करभारुणपादानां. — b) K4 वातरंहसां (for युद्ध°). — c) K1. 2 कोटिशत-. S (except G3) -सहस्राणि. — d) K4 B1 T G1. 2. 4 M °पतंस्ततः (K4 °था; B1 M °दा). — After 25, B2–4 D (except D1. 5) G3 ins.:

1278* प्रलम्बबाहूरुकरजङ्घान्तरविलम्बिनाम् ।
ऋक्षाणां धूम्रवर्णानां तिस्रः कोट्यो व्यवस्थिताः ।

[(L. 1) B2 प्रलंबबाहूरुकंठ-; B4 °बाहूकंठश्च; Dc1 D3 °बाहूरुकरं. — (L. 2) Dc D2 लक्ष्मणं (for ऋक्षाणां).]

26 a) D6 तु (for च). — b) Dc D2 विपतद्भिश्च; D1 प्रकारस्थै°; M2 निवर्तद्भि°. D5 तु (for च). — c) D1 आवृतश्च; D3 व्यदृश्यत (for नादृश्यत).

27 a) K2 शालपुष्पस्य सदृशैः; K4 D1 शालप्रसून°. — b) T1 शिरोभिः कुसुम°. — c) K Dc D1. 2. 5 M1 °संकाशैः. — d) K4 शिरौ गौरैश्च (sic); B1. 2. 4 D3. 4 G3 शणगौरैश्च; Dc D2 सरागैरिव; M2 शशगौरैश्च.

राक्षसा विस्मिता राजन्सस्त्रीवृद्धाः समन्ततः ॥ २८
बिभिदुस्ते मणिस्तम्भान्कर्णाट्टशिखराणि च ।
भग्नोन्मथितवेगानि यन्त्राणि च विचिक्षिपुः ॥ २९
परिगृह्य शतघ्नीश्च सचक्राः सहुडोपलाः ।
चिक्षिपुर्भुजवेगेन लङ्कामध्ये महाबलाः ॥ ३०
प्राकारस्थाश्च ये केचिन्निशाचरगणास्तदा ।
प्रदुद्रुवुस्ते शतशः कपिभिः समभिद्रुताः ॥ ३१
ततस्तु राजवचनाद्राक्षसाः कामरूपिणः ।
निर्ययुर्विकृताकाराः सहस्रशतसंघशः ॥ ३२
शस्त्रवर्षाणि वर्षन्तो द्रावयन्तो वनौकसः ।
प्राकारं शोधयन्तस्ते परं विक्रममास्थिताः ॥ ३३
स माषराशिसदृशैर्बभूव क्षणदाचरैः ।
कृतो निर्वानरो भूयः प्राकारो भीमदर्शनैः ॥ ३४
पेतुः शूलविभिन्नाङ्गा बहवो वानरर्षभाः ।
स्तम्भतोरणभग्नाश्च पेतुस्तत्र निशाचराः ॥ ३५
केशाकेश्यभवद्युद्धं रक्षसां वानरैः सह ।
नखैर्दन्तैश्च वीराणां खादतां वै परस्परम् ॥ ३६
निष्टनन्तो ह्युभयतस्तत्र वानरराक्षसाः
हता निपतिता भूमौ न मुञ्चन्ति परस्परम् ॥ ३७
रामस्तु शरजालानि ववर्ष जलदो यथा ।
तानि लङ्कां समासाद्य जघ्नुस्तान्रजनीचरान् ॥ ३८
सौमित्रिरपि नाराचैर्दृढधन्वा जितक्लमः ।
आदिश्यादिश्य दुर्गस्थान्पातयामास राक्षसान् ॥ ३९
ततः प्रत्यवहारोऽभूत्सैन्यानां राघवाज्ञया ।
कृते विमर्दे लङ्कायां लब्धलक्षो जयोत्तरः ॥ ४० C. 3. 16363 B. 3. 284. 41 K. 3. 285. 41

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६८ ॥

28 ^{a}) T_1 प्रासादं ((for प्राकारं). K $B_{2.3}$ Dc D_5 T_1 M स्म (for तु). — ^{b}) K_4 वानरैः (for समन्तात्). T_2 कबली° (for कपिली°). — ^{c}) T_2 G_2 [अ]धिष्ठिता; G_4 विष्ठिता (for विस्मिता). S (except T_1 G_3) चासन् (for राजन्). — ^{d}) T_1 संनिवृत्ताः (for सस्त्रीवृद्धाः).

29 D_2 om. 29^{b}–30^{a}. — ^{b}) K_{2-4} B_1 कर्णाट°; Dc_2 कर्णादि°; $D_{1.5}$ कपाट°. — ^{c}) B D (D_2 om.) G_3 °श्रृंगाणि.

30 Dc_2 om. 30^{ab}; D_2 om. 30^{a} (cf. v.l. 29). — ^{b}) B_3 D (Dc_2 om.) G_3 सगुडो(D_2 °डौ)पलाः; T_1 बहुलो°; T_2 $G_{1.2.4}$ M सहुळो°. K_3 सचक्रा सायुधानि च; D_5 सचक्रमुशलोपलाः. — ^{d}) B Dn $D_{3.6}$ G_3 °स्वनाः (for °बलाः).

31 ^{b}) B Dc Dn $D_{3.4.6}$ G_3 तथा; D_1 ततः (for तदा). — ^{c}) K Dc $D_{1.2}$ वि-; M_1 प्रा- (for प्र-). K Dc $D_{2.5}$ च (for ते). — ^{d}) G_2 समनुद्रुताः.

32 ^{a}) K Dc $D_{1.2.5}$ ते (for तु). D_5 °भवनाद् (for °वचनाद्). — ^{c}) T $G_{1.2.4}$ विविधा° (for विकृता°). — ^{d}) D_5 °संहताः.

33 K_3 om. 33^{ab}. — ^{a}) T_1 $G_{1.2.4}$ M_2 अस्त्र° (for शस्त्र°). — ^{b}) $B_{1.2}$ Dn $D_{4.6}$ द्रावयित्वा; D_3 G_3 द्रावयंति. — ^{c}) $K_{1.2}$ प्राकाराञ्; B_4 प्राकारे. K_3 B Dn D_{3-6} $G_{2.4}$ शोभ° (B_4 योध°); Dc D_2 दर्श°; T_1 गोप° (for शोध°). — ^{d}) T_2 $G_{1.2.4}$ विस्मयम् (for विक्रमम्). T_2 आगताः (for आस्थिताः).

34 ^{a}) K_4 B_2 Dn_3 D_1 मांस-; B_3 मेघ- (for माष-). K_3 -सदृशो; G_1 -सहितैर् (for -सदृशैर्).

35 ^{a}) K D_5 शरविभिन्नांगा; Dc D_2 शरविभिन्नाश्च; S (except G_3) शू(T_2 शी)लविनिर्भिन्ना. D_1 निपेतुः शरभिन्नांगा. — ^{c}) T_1 समंताद्रणभग्नाश्च.

36 ^{d}) S (except G_3) च (for वै).

37 ^{a}) K_1 निघ्नंतस्ते; K_4 B_3 $D_{1.3m.5}$ निस्वनंतो; B_1 निसूदंतो (for निष्टनन्तो). Dc_2 D_2 प्रभयतस्; M_2 [ऽ]भ्युभयतस् (for ह्युभयतस्). T_2 G_1 निविष्टनंतो ह्युभयास् (T_2 °ये). — ^{b}) K_2 D_5 तत्र राक्षसवानराः. — ^{d}) K_2 न मुंचंत; S (except G_3) नैवामुंचन्.

39 ^{c}) T_2 दूर° (for दुर्ग°).

40 ^{c}) $K_{1.2.4}$ T $G_{1.2}$ कृतेवमर्दे; M_2 कृतोपमर्दे. — ^{d}) $B_{1.3.4}$ Dn_1 लब्धलक्ष्यो; T_1 M लब्ध्वा लक्षं. K_3 जयोत्तमः; Dc D_2 °द्भवः; T $G_{1.2.4}$ °भवत्; M_2 °त्तरं.

Colophon. — *Major parvan:* $K_{1.2}$ Dn_2 $G_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* $K_{1.3.4}$ B Dc Dn_1. n_3 D_{1-6} G_3 M (all om. sub-parvan name) mention only रामो- (M रामायणो)पाख्यान. — *Adhy. name:* M_2 अंगदप्रेषणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn_1 (*sup. lin.*). n_2 282; Dn_3 283; D_1 286; T_1 M_2 (orig.)

२६९

C. 3 16364
B. 3. 285. 1
K. 3. 286. 1

मार्कण्डेय उवाच ।

ततो निविशमानांस्तान्सैनिकान्रावणानुगाः ।
अभिजग्मुर्गणानेके पिशाचक्षुद्ररक्षसाम् ॥ १
पर्वणः पूतनो जम्भः खरः क्रोधवशो हरिः ।
प्ररुजश्चारुजश्चैव प्रघसश्चैवमादयः ॥ २
ततोऽभिपततां तेषामदृश्यानां दुरात्मनाम् ।
अन्तर्धानवधं तज्ज्ञश्चकार स विभीषणः ॥ ३
ते दृश्यमाना हरिभिर्बलिभिर्दूरपातिभिः ।
निहताः सर्वशो राजन्महीं जग्मुर्गतासवः ॥ ४
अमृष्यमाणः सबलो रावणो निर्ययावथ
व्यूह्य चौशनसं व्यूहं हरीन्सर्वानहारयत् ॥ ५
राघवस्त्वभिनिर्याय व्यूढानीकं दशाननम् ।
बार्हस्पत्यं विधिं कृत्वा प्रत्यव्यूहन्निशाचरम् ॥
समेत्य युयुधे तत्र ततो रामेण रावणः ।
युयुधे लक्ष्मणश्चैव तथैवेन्द्रजिता सह ॥ ७
विरूपाक्षेण सुग्रीवस्तारेण च निखर्वटः ।
तुण्डेन च नलस्तत्र पटुशः पनसेन च ॥ ८
विषह्यं यं हि यो मेने स स तेन समेयिवान् ।

274; T_2 G_4 M (M_2 *inf. lin.*) 272; G_1 269; G_2 271. — *Śloka no.*: Dn 41; D_1 40.

269

1 ^{a}) B_3 निवस°; Dc_2 निर्विश्य°; D_2 निविश्य°; T_1 निवर्त्त° (for निविशमानान्). B_3 ते (for तान्). — ^{b}) K_4 (m as in text) वानरान् (for सैनिकान्). G_1 रावणाज्ञया. — ^{c}) K_1 गणानीकैः; K_2 गुणानीके; K_4 गणानीकाः; T_2 G_4 M °नेकाः; G_1 °नैकाः; G_2 °नैकां (for गणानेके). T_1 अनुजग्मुर्महात्मानं. — ^{d}) K_1 °राक्षसान्; K_3 B_4 °राक्षसाः; D_3 T °रक्षसाः. K_4 पिशाचा यक्षराक्षसाः.

2 ^{a}) Dc पर्वतः; D_5 पवनः. $B_{1.3}$ पृतनो; $B_{2.4}$ Dn पतनो; G_1 पूतना (for पूतनो). K_3 भंजः; $B_{3.4}$ जंघः; Dc_2 $G_{1.2}$ जृंभः. — ^{b}) K_2 $G_{1.2}$ खर- (for खरः). — ^{c}) K_2 $B_{3.4}$ Dc_1 T_1 पुरुज°; K_3 M पूरुज°; K_4 अरुज°; Dc_2 D_2 पुरंज° (for प्ररुज°). B_3 पुरु° (for [अ]रुज°). — ^{d}) B_4 विघषश्च; Dc प्रघशश्च; T $G_{1.2.4}$ M_1 प्रहस्तश्च; G_3 M_2 प्रहसश्च (for प्रघसश्च). S (except T_1 G_3) चैव मानदः (for चैवमादयः).

3 ^{a}) K_2 [ऽ]भ्यपतितां; Dn_2 [ऽ]पि पततां (for ऽभिपततां). — ^{b}) B_1 सदृश्यानां; D_1 अधृष्यानां; G_2 दृश्यमानां (for अदृश्यानां). K Dc $D_{2.5}$ महौजसां; T_1 दुरात्मवान् (for दुरात्मनाम्). — ^{c}) K_1 त्वज्ञश्च; B_1 तेषां; D_5 ज्ञात्वा; T_2 $G_{1.2.4}$ तत्र (for तज्ज्ञश्च).

4 ^{ab}) T_2 दह्य° (for दृश्य°). Dc D_2 T_2 transp. हरिभिर् and बलिभिर्. Dc $D_{1.2.5}$ जितकाशिभिः; T_2 शूलपाणयः; M दूरपातिनः. — ^{c}) Dc_2 D_2 शतशो; T $G_{2.4}$ सर्वतो (for सर्वशो). — ^{d}) T_2 G_1 अभि- (for महीं).

5 ^{b}) T_1 राक्षसो (for रावणो). — After 5^{ab}, N G_3 ins.:

1279* राक्षसानां बलैर्घोरैः पिशाचानां च संवृतः ।
युद्धशास्त्रविधानज्ञ उशना इव चापरः ।

[(L. 1) K_1 घनैर्; K_{2-4} D_5 गणैर् (for बलैर्). K_4 सु- (for च).]

— ^{c}) K_4 transp. व्यूह्य and व्यूहं. — ^{d}) K $B_{3.4}$ Dn_1. n_2 $D_{1.2.6}$ हरीनभ्यवहारयत्; S (except G_3) हरीन्सर्वान($G_{2.4}$ °न् न्य)वारयत्.

6 ^{a}) K B_4 D_5 त्वभि(K_3 °थ)निर्याते; B_{1-3} Dn $D_{3.4.6}$ G_3 तु विनिर्याँ(B_3 D_3 °र्या)तं; Dc $D_{1.2}$ त्वभि-(D_1 °पि)निर्यातो; T_2 $G_{1.2.4}$ त्वथ निर्याय. — ^{b}) K $B_{1.2}$ Dc $D_{1.5}$ व्यूढानीके ($B_{1.2}$ Dc °कैर्). K $D_{1.5}$ दशानने; T_1 ददर्श ह. — ^{d}) $K_{2.3}$ प्रत्यव्यूहि (K_3 °हं); Dc D_2 पर्यव्यूह्य; T_1 $G_{2.4}$ प्रतिव्यूह्य (for प्रत्यव्यूहन्). T_2 स्वकं बलं; G_1 महाबलः; $G_{2.4}$ व्यदृश्यत (for निशाचरम्).

7 ^{b}) S (except G_3) रामेण सह रावणः. — D_2 om. (hapl.) 7^c–9^b. — ^{c}) B Dn $D_{3.4.6}$ G_3 चापि (for चैव). — ^{d}) $G_{1.2.4}$ तस्थौ च (for तथैव).

8 D_2 om. 8 (cf. v.l. 7). — ^{b}) K_3 सतारेण; $B_{3.4}$ तारेणैव (for तारेण च). $K_{1.2.4}$ निख(K_4 °ष)र्वदः; D_1 विकर्षतः (for निखर्वटः). T_1 तारेण निचखर्वटः; T_2 G_4 तारेणाटनिखर्वटः (G_4 °णः); G_1 तारेयेण निघर्वटः. — ^{c}) K_4 कुंडेन; S (except G_3) पौंड्रेण (for तुण्डेन). G_1 नख° (for नल°). — ^{d}) $K_{1.4}$ पट(K_4 °न)सः; $K_{2.3}$ $D_{1.5}$ T पट($D_{1.5}$ °ट्टि-; T_1 °र)शः; $G_{1.2}$ पुटा(G_2 °ट)शः. K_4

युयुधे युद्धवेलायां स्वबाहुबलमाश्रितः ॥ ९
स संप्रहारो ववृधे भीरूणां भयवर्धनः ।
लोमसंहर्षणो घोरः पुरा देवासुरे यथा ॥ १०
रावणो राममानर्छच्छक्तिशूलासिवृष्टिभिः ।
निशितैरायसैस्तीक्ष्णै रावणं चापि राघवः ॥ ११
तथैवेन्द्रजितं यत्तं लक्ष्मणो मर्मभेदिभिः ।
इन्द्रजिच्चापि सौमित्रिं बिभेद बहुभिः शरैः ॥ १२
विभीषणः प्रहस्तं च प्रहस्तश्च विभीषणम् ।
खगपत्रैः शरैस्तीक्ष्णैरभ्यवर्षद्गतव्यथः ॥ १३
तेषां बलवतामासीन्महास्त्राणां समागमः ।
विव्यथुः सकला येन त्रयो लोकाश्चराचराः ॥ १४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६९ ॥

२७०

मार्कण्डेय उवाच ।
ततः प्रहस्तः सहसा समभ्येत्य विभीषणम् ।
गदया ताडयामास विनद्य रणकर्कशः ॥ १
स तयाभिहतो धीमान्गदया भीमवेगया ।
नाकम्पत महाबाहुर्हिमवानिव सुस्थिरः ॥ २
ततः प्रगृह्य विपुलां शतघण्टां विभीषणः । C. 3. 16381 B. 3. 286. 3 K. 3. 287. 3

प्रघ°; G_4 पान° (for पन°).

9 D_2 om. 9^{ab} (cf. v.l. 7). — ^{a}) $K_{3.4}$ Dc_2 यो हि यं (K_3 तं); T_1 विस्मयं; G_2 आत्मनो (for यं हि यो). $K_{1.2}$ अविषह्यं ह्ययं (K_2 हि यं) मेने; D_5 विषजंघो हि जंघेन; T_2 G_4 विषह्यमात्मनो यं स. — ^{b}) D_5 T_1 $G_{1.2}$ सह; M_2 स तु (for स स). K_1 Dc_2 समी° (for समे°). — ^{c}) $K_{1.2}$ हनूमान् (for युयुधे). B_1 (corrupt) युधि युद्धवतोपेतः.

10 ^{a}) $K_{2.4}$ D_1 ववृते; D_5 विपुलो (for ववृधे). — ^{b}) K_2 भ्रातृणां (for भीरूणां). — D_1 om. 10^c–11^b. — ^{c}) B_3 G_2 रोमसंघर्षणो; T_2 $G_{1.4}$ M रोमसंह°.

11 D_1 om. 11^{ab} (cf. v.l. 10). — ^{a}) T_2 आगच्छच्; $G_{1.4}$ आनर्चच् (for आनर्छच्). D_5 रावणो वानरानर्छच्. — ^{b}) $K_{1.2.4}$ शूलं (K_4 शूल-)शक्त्यसि°.

12 ^{a}) S (except G_3) यत्तो (for यत्तं). — ^{d}) D_5 चिच्छेद (for बिभेद). K Dc D_5 दशभिः; D_2 शरभिः; T_2 $G_{1.2.4}$ निशितैः (for बहुभिः).

13 D_5 om. 13. — ^{ab}) $B_{3.4}$ तु (for the second च). $K_{1.2}$ G_1 विभीषणं प्रहस्तश्च प्रहस्तं च विभीषणः. — ^{c}) B_4 खर°; D_3 स्वर्ण°; T_2 $G_{1.2}$ कंक° (for खग°). B_1 सुतीक्ष्णाग्रैर् (for शरैस्तीक्ष्णैर्). — ^{d}) K_2 अत्यवर्षद्; D_1 अन्ववर्षद्; $G_{2.4}$ प्रत्यविध्यद्.

14 ^{a}) D_5 चासीन् (for आसीन्). — ^{c}) K_4 विव्यथे सकलो येन. — ^{d}) K_4 लोकोयं सचराचरः; S (except G_3) लोका वै सचराचराः.

Colophon. — *Major parvan:* $K_{1.2}$ T_2 $G_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* $K_{1.3.4}$ B Dc Dn_1. n_3 D_{1-6} G_3 M (all om. sub-parvan name) mention only रामो(M रामायणो)पाख्यान. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn_1 (marg.). n_2 283; Dn_3 284; D_1 287; T_1 M_3 (orig.) 275; T_2 G_4 M (M_2 *inf. lin.*) 273; G_1 270; G_2 272. — *Śloka no.:* Dn 15; D_1 14.

270

1 K_3 T_2 om. the ref. — ^{a}) K Dc D_5 T G_1 M तरसा; D_1 तु तथा (for सहसा). — ^{c}) M पोथ° (for ताड°). — ^{d}) D_1 विनदन् (for विनद्य). K_{1-3} Dc D_1 रणमूर्धनि; $G_{2.4}$ रणकर्कशं.

2 ^{a}) $K_{3.4}$ B_{2-4} Dc_2 $D_{1.2.5}$ T_1 G_3 तथा; T_2 G_1 तदा (for तया). K_4 [अ]भिहितो; D_1 निहतो (for [अ]भिहतो). — ^{b}) K_4 गदयातिसुवेगया. — ^{d}) K B_1 T_2 $G_{1.2.4}$ M_2 सुस्थितः.

3 K_4 *repeats* (with v.l.) 3^a–7^b after 7^{ab}. — ^{b}) $B_{1.3}$ शतघ्नीं च; Dc D_2 °घ्नीश्च (for °घण्टां). — ^{c}) N (except K_4) T_2 G_3 अनु° (for अभि°). T_1 ततः (for महा-). — ^{d}) T_1 प्रहस्तस्य (for चिक्षेपास्य).

अभिमन्त्र्य महाशक्तिं चिक्षेपास्य शिरः प्रति ॥ ३
पतन्त्या स तया वेगाद्राक्षसोऽशनिनादया ।
हृतोत्तमाङ्गो ददृशे वातरुग्ण इव द्रुमः ॥ ४
तं दृष्ट्वा निहतं संख्ये प्रहस्तं क्षणदाचरम् ।
अभिदुद्राव धूम्राक्षो वेगेन महता कपीन् ॥ ५
तस्य मेघोपमं सैन्यमापतद्भीमदर्शनम् ।
दृष्ट्वैव सहसा दीर्णा रणे वानरपुंगवाः ॥ ६
ततस्तान्सहसा दीर्णान्दृष्ट्वा वानरपुंगवान् ।
निर्याय कपिशार्दूलो हनूमान्पर्यवस्थितः ॥ ७
तं दृष्ट्वावस्थितं संख्ये हरयः पवनात्मजम् ।
वेगेन महता राजन्संन्यवर्तन्त सर्वशः ॥ ८
ततः शब्दो महानासीत्तुमुलो लोमहर्षणः ।
रामरावणसैन्यानामन्योन्यमभिधावताम् ॥ ९
तस्मिन्प्रवृत्ते संग्रामे घोरे रुधिरकर्दमे ।
धूम्राक्षः कपिसैन्यं तद् द्रावयामास पत्रिभिः ॥ १०
तं राक्षसमहामात्रमापतन्तं सपत्नजित् ।
तरसा प्रतिजग्राह हनूमान्पवनात्मजः ॥ ११
तयोर्युद्धमभूद्घोरं हरिराक्षसवीरयोः ।
जिगीषतोर्युधान्योन्यमिन्द्रप्रह्लादयोरिव ॥ १२
गदाभिः परिघैश्चैव राक्षसो जघ्निवान्कपिम् ।
कपिश्च जघ्निवान्रक्षः सस्कन्धविटपैर्द्रुमैः ॥ १३
ततस्तमतिकायेन साश्वं सरथसारथिम् ।

4 ^{a}) Dc2 D1 T2 तथा (for तया). T1 वीरो (for वेगाद्). — ^{b}) B Dc Dn D2–4. 6 T1 G3 °शनिवेगया; T2 G1. 2. 4 M1 °शनिना यथा. — ^{c}) B3 Dc2 कृत्तोत्तमांगो; M हृतोत्तमांगे. — ^{d}) K3. 4 (second time) वातभग्न. — After 4, D2 ins.:

1280* कृत्तोत्तमाङ्गं सह्यं तदनयानुगतासवाम् ।
पपात रक्षः सहसा वातरुग्ण इव द्रुमः ।
[(L. 2) Posterior half $=4^{d}$.]

5 ^{a}) T1 M संखे; G2. 4 संघे (for संख्ये). — ^{b}) G1 वाहिनीपतिं (for क्षण°). — ^{cd}) M1 transp. धूम्राक्षो and वेगेन. K (K4 second time) Dc D1. 2. 5 नदन्; G1 हरीन् (for कपीन्).

6 ^{b}) G1. 2. 4 उत्पतद् (for आपतद्).

7 T1 om. 7^{ab}. — ^{a}) K1. 2 चीर्णान् (for दीर्णान्). — After 7^{ab}, K4 *repeats* (with v.l.) 3^{a}–7^{b}. — ^{c}) K D1. 5 निवार्य; B Dc Dn D2–4. 6 G3. 4 निर्ययौ (for निर्याय). — ^{d}) K4 D1. 5 हनुमान्. B2 Dn D3. 4. 6 मारुतात्मजः (for पर्यव°).

8 ^{a}) D1 सैन्ये; T1 M संखे; G2. 4 संघे (for संख्ये). — ^{c}) B1–3 D (except D1. 5) महत्या त्वरया राजन्. — ^{d}) K1 B4 D1. 5 अभ्यवर्त(K1. 2 °र्तं)त (for संन्य°). K1 सर्वतः; K2 सर्वदा.

9 ^{a}) D5 तस्य (for ततः). — ^{b}) K4 Dc2 तुमलो. K2 S (except T2 G2. 3) रोम° (for लोम°).

10 ^{c}) B1 तु (for तद्). — ^{d}) S (except G3) वीर्यवान् (for पत्रिभिः).

11 ^{a}) B Dn D3. 4. 6 G3 स रक्षो (for राक्षस-). — ^{b}) G2. 4 द्रावयंतं (for आपतन्तं). — ^{cd}) K3 Dc1 D1. 5 T2 M हनुमान् (for हनू°). B1. 3. 4 D5 T G1. 2. 4 M मारुता° (for पवना°). B2 Dn D3. 4. 6 G3 प्रतिजग्राह हनुमांस्तरसा पव°. — 11^{d} =(var.) 14^{d}.

12 ^{a}) T2 महद् (for अभूद्). K Dc D2 तयोः समभवद्युद्धं. — ^{b}) K1. 2 कपिराक्षस°; T1 हरिराक्षसवीर्ययोः; G1. 2. 4 °सैन्ययोः. — ^{c}) K2 जिगीषितोर्; Dc D2 °र्षयोर्; G2 जिहीर्षतोर्; G4 जिगीर्षतोर्. Dc2 D2 T1 G1. 2. 4 यथा°; M अथा° (for युधा°). — ^{d}) K3. 4 Dc1 D2. 3. 6 इंद्रप्रह्लादयोरिव; Dn2 शक्रप्रह्लाद°.

13 ^{a}) Dc D2 पट्टिशैश्चैव; T1 परिघाभिश्च; G1 परिघैश्चापि. — ^{d}) K1. 2 सकर्ष(K2 °कंद)विटपद्रुमैः; M1 सुस्कंधविटपैर्द्रुमैः. — After 13, B2–4 Dc D2. 5 ins.:

1281* शिरस्यभ्यहनत्पूर्वं कालया च पुनः पुनः ।
तृणराजेन महता लोहसारथिभेदिना ।
[(L. 1) B2–4 शिरसा (for शिरसि). D5 [अ]भिहतः (for [अ]भ्यहनत्). B2 गदया; B3 लीलया; B4 D5 कीलया (for कालया).]

14 D3 om. 14. — ^{a}) K1. 2 अतिकायोपि; B अति(B1. 2 °भि)कोपेन (for अतिकायेन). — ^{c}) K1 Dc D1 प्राण्णा; K2 B D4. 6 क्रुद्धो; K3. 4 D2 राजन्; D5 प्राज्ञो (for धीमान्). T2 धूम्राक्षमाजघानाशु. — ^{d}) =(var.) 11^{d}. K3 Dc D1. 5 हनुमान्; T2 G1. 2. 4 द्रुमेण (for हनूमान्). S (except G3) पवना° (for मारुता°); cf. v.l. 11. — After 14, Dc2 *repeats* 12^{ab}. Dc2 cont.: B3. 4 ins. after 14:

1282* वेगेन महताविष्टो राक्षसानां महद्बलम् ।
योधयामास राजेन्द्र शिलावर्षैः समन्ततः

धूम्राक्षमवधीद्धीमान्हनूमान्मारुतात्मजः ॥ १४
ततस्तं निहतं दृष्ट्वा धूम्राक्षं राक्षसोत्तमम् ।
हरयो जातविस्रम्भा जघ्नुरभ्येत्य सैनिकान् ॥ १५
ते वध्यमाना बलिभिर्हरिभिर्जितकाशिभिः ।
राक्षसा भग्नसंकल्पा लङ्कामभ्यपतन्भयात् ॥ १६
तेऽभिपत्य पुरं भग्ना हतशेषा निशाचराः ।
सर्वं राज्ञे यथावृत्तं रावणाय न्यवेदयन् ॥ १७
श्रुत्वा तु रावणस्तेभ्यः प्रहस्तं निहतं युधि ।
धूम्राक्षं च महेष्वासं ससैन्यं वानरर्षभैः ॥ १८
सुदीर्घमिव निःश्वस्य समुत्पत्य वरासनात् ।
उवाच कुम्भकर्णस्य कर्मकालोऽयमागतः ॥ १९
इत्येवमुक्त्वा विविधैर्वादित्रैः सुमहास्वनैः ।
शयानमतिनिद्रालुं कुम्भकर्णमबोधयत् ॥ २०
प्रबोध्य महता चैनं यत्नेनागतसाध्वसः ।
स्वस्थमासीनमव्यग्रं विनिद्रं राक्षसाधिपः
ततोऽब्रवीद्दशग्रीवः कुम्भकर्णं महाबलम् ॥ २१
धन्योऽसि यस्य ते निद्रा कुम्भकर्णेयमीदृशी ।
य इमं दारुणं कालं न जानीषे महाभयम् ॥ २२
एष तीर्त्वार्णवं रामः सेतुना हरिभिः सह ।
अवमन्येह नः सर्वान्करोति कदनं महत् ॥ २३
मया ह्यपहृता भार्या सीता नामास्य जानकी ।
तां मोक्षयिषुरायातो बद्ध्वा सेतुं महार्णवे ॥ २४
तेन चैव प्रहस्तादिर्महान्नः स्वजनो हतः ।
तस्य नान्यो निहन्तास्ति त्वदृते शत्रुकर्शन ॥ २५
स दंशितोऽभिनिर्याय त्वमद्य बलिनां वर ।
रामादीन्समरे सर्वाञ्जहि शत्रूनरिंदम ॥ २६ C. 3. 16405 B. 3. 286. 27 K. 3. 287. 26

[(L. 2) Dc_2 वेगवान्पवनात्मजः (for the posterior half).] Thereafter $B_{3.4}$ *repeat* 12^{ab} (v.l. °सेनयोः for °वीरयोः).

15 ^{a}) B_4 निसृतं (for निहतं). — ^{b}) $K_{3.4}$ B_4 D_1 S (except T_1 G_3) राक्षसात्मजं; D_5 राक्षसं युधि (for राक्षसो°). — ^{c}) $K_{2.4}$ Dc जातविश्रंभा; D_5 °संरंभा. — ^{d}) K_3 B_1 Dc_1 अन्योन्य-; $B_{2.4}$ अन्येस्य; $D_{2.4-6}$ G_3 अन्ये च; T_2 $G_{1.2.4}$ तस्य हि; M तस्यानु- (for अभ्येत्य). T_1 निजघ्नुस्तस्य सैनिकान्.

16 ^{ab}) $K_{1.2}$ B D (except Dc $D_{1.2}$) T_2 $G_{1.3}$ transp. बलिभिर् and हरिभिर्.

17 ^{a}) B_2 प्राप्य; D_3 भीमा (for भग्ना). — ^{c}) T_1 सर्वं; G_2 °र्वा (for °र्वं).

18 ^{a}) K Dc D_2 च (for तु). — ^{d}) K D_5 सहसैन्यं वनक्षयैः; D_1 स(ह)सैन्यं प्लवगैर्हतं; S (except G_3) ससैन्यं सह राक्षसैः.

19 ^{a}) K_2 स दीर्घम्; T_1 M अशीत; T_2 $G_{1.2.4}$ अभीत (for सुदीर्घम्). D_5 अथ (for इव). — ^{b}) K_4 समुत्प्लुत्य.

20 ^{c}) B_1 Dc D_2 अतिनिद्रांधं; $G_{1.2.4}$ अपि निद्रालुं. — ^{d}) D_1 महाबलं (for अबोधयत्).

21 D_1 om. 21. — ^{b}) K_2 नागतो यत्नसाध्वसः; T_1 $G_{1.2.4}$ यत्नेन गत°; T_2 यत्नेनैव स°. — ^{d}) K_4 अनिद्रं; T_2 अरिघ्नं (for विनिद्रं). $K_{1.2}$ राक्षसेश्वरः; T_2 राक्षसाधिपं. — ^{f}) Dc D_2 महाबलः.

22 ^{a}) T_2 सेव्यते (for यस्य ते). — ^{b}) M_2 यद् (for [इ]यम्). — ^{c}) K_2 इदं मे; D_5 G_4 M_1 य इदं (for य इमं). B Dn $D_{3.4.6}$ G_3 य इदं दारुणाकारं. — D_3 om. 22^{d}–24^{b}. — ^{d}) S (except G_3) भयावहं (for महाभयम्).

23 D_3 om. 23 (cf. v.l. 22). — ^{a}) B_2 एषभीर्दुस्तरं रामः. — ^{c}) T_1 M अवमत्येह; $G_{1.2.4}$ अभिपत्ये°. Dc D_2 श्रीमान् (for सर्वान्).

24 D_3 om. 24^{ab} (cf. v.l. 22). — ^{a}) K_1 T_1 [अ]प्यापहृता; K_2 [अ]स्यापि हृता; K_4 ह्यपकृता; B_3 D (except $D_{1-3.5}$) G_3 त्वपहृता. — ^{b}) $K_{1.2}$ B_1 रामस्य (for नामास्य). G_1 नाम्ना सीतास्य जानकी. — ^{c}) $K_{1.3.4}$ Dc D_2 मोचयिष्णुर् (K_3 Dc_1 °षुर्; Dc_2 D_2 °तुर्); K_2 D_1 $G_{1.2.4}$ मोच($G_{1.2.4}$ °क्ष)यितुम्; B Dn D_{4-6} T_2 G_3 नेतुं स इह.

25 ^{a}) K_{1-3} चैष (for चैव). K_4 प्रहस्तो यो; B_1 D_1 प्रहस्ताद्या (for °स्तादिर्). — ^{b}) T_1 महांश्च (for महान्नः). B_1 D_1 महांतः स्वजना हताः; B_4 महात्मा सुजनो हतः. — ^{c}) T_1 हि (for नि-). — ^{d}) K_4 B Dn $D_{4.6}$ G_3 त्वामृते. K_1 शत्रुकर्षन; K_2 B $D_{1.3.5}$ °कर्षण.

26 ^{a}) $K_{1.2}$ T_1 M स दंसितो; D_3 तद्दंशितो; T_2 दंशितोपि; $G_{1.2.4}$ दंसितो हि (for स दंशितो). $K_{1.2}$ D_3 विनिर्याहि; K_3 विनिर्यात्वा; K_4 Dc $D_{1.2.5}$ विनिर्याय; $B_{3.4}$ $G_{2.4}$ [ऽ]भिनिर्याहि; T_2 G_1 [ऽ]त्र (G_1 °द्य) निर्याहि (for ऽभिनिर्याय). — ^{b}) K_{1-3} Dc $D_{1.5}$ बलेन; B_4 त्वमस्य; D_3 जवेन; T_1 त्वदन्य (for त्वमद्य). K_1 Dc $D_{1.2}$ वरः. G_1 कुंभकर्ण महाबल. — ^{cd}) K_{1-3} Dc_2 $D_{1-3.5}$ transp. सर्वान् and शत्रून्. K_4 रामादीन्समरे शत्रून्सर्वाञ्जह्यरिमर्दन.

C. 3. 16405
B. 3. 286. 27
K. 3. 287. 27
दूषणावरजौ चैव वज्रवेगप्रमाथिनौ ।
तौ त्वां बलेन महता सहितावनुयास्यतः ॥ २७
इत्युक्त्वा राक्षसपतिः कुम्भकर्णं तरस्विनम् ।
संदिदेशेतिकर्तव्ये वज्रवेगप्रमाथिनौ ॥ २८
तथेत्युक्त्वा तु तौ वीरौ रावणं दूषणानुजौ ।
कुम्भकर्णं पुरस्कृत्य तूर्णं निर्ययतुः पुरात् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७० ॥

२७१

मार्कण्डेय उवाच ।
ततो विनिर्याय पुरात्कुम्भकर्णः सहानुगः ।
अपश्यत्कपिसैन्यं तज्जितकाश्यग्रतः स्थितम् ॥ १
तमभ्येत्याशु हरयः परिवार्य समन्ततः ।
अभ्यघ्नंश्च महाकायैर्बहुभिर्जगतीरुहैः ।
करजैरतुदंश्चान्ये विहाय भयमुत्तमम् २
बहुधा युध्यमानास्ते युद्धमार्गैः प्लवंगमाः ।
नानाप्रहरणैर्भीमं राक्षसेन्द्रमताडयन् ॥ ३
स ताड्यमानः प्रहसन्भक्षयामास वानरान् ।
पनसं च गवाक्षं च वज्रबाहुं च वानरम् ॥ ४

27 ^{a}) K Dc2 Dn2 D1. 2. 5 चापि; G2 एतौ (for चैव). — ^{b}) =28^{d}. Dc2 Dn2 चक्र°; D2 वक्र°. — B1 D1 T G1 M om. (hapl.) 27^{c}–28^{d}. — ^{c}) G2. 4 सैन्येन (for बलेन).

28 B1 D1 T G1 M om. 28 (cf. v.l. 27). — ^{a}) K4 उक्त्वा रक्षःपतिः काले. — ^{b}) K1. 2 महाबलं (for तर°). — ^{c}) K B (B1 om.) Dc D5 °कर्तव्यं. — 28^{d} =27^{b}.

29 ^{a}) K1. 2 ततो; K4 च तौ (for तु तौ). — ^{b}) B2 दूषणात्मजौ. — ^{d}) K3 तूर्णीं; G3 तूर्यं (for तूर्णं).

Colophon. — *Major parvan:* K2 T G2. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* N G3 (all om. sub-parvan name) mention only रामो(K2 श्रीरामो)पाख्यान. — *Adhy. name:* M2 प्रहस्तधूम्राक्षवधः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 (marg.). n2 284; Dn3 285; D1 288; T1 M2 (orig.) 276; T2 G4 M (M2 *inf. lin.*) 274; G1 271; G2 273. — *Śloka no.:* Dn1. n2 29; Dn3 30; D1 27.

271

1 ^{a}) Dc D2 T G1. 2. 4 M [ऽ]भिनिर्याय. B Dn D3. 4. 6 G3 ततो निर्याय स्व(B4 स)पुरात्; D1 ततो विनिर्ययौ गत्वा. — ^{b}) Dc D1. 3 सहानुजः. — ^{c}) K1. 2 स; B1 तु (for तज्). — ^{d}) K Dc D1. 2. 5 [अ]भितः (for [अ]ग्रतः). — After 1, N (except K2) G1. 3 ins.:

1282a* स वीक्षमाणस्तत्सैन्यं रामदर्शनकाङ्क्षया ।
अपश्यच्चापि सौमित्रिं धनुष्पाणिं व्यवस्थितम् ।

[(L. 1) K3. 4 B Dc Dn1. n2 D2. 3. 5 स वीक्ष्य°; D1 समीक्ष्य°. — (L. 2) K1. 3 Dc D2. 5 °दारात्; K4 °भ्राजन्; B1 °दपि; D1 °दग्रे (for °च्चापि). K1. 4 Dc D1. 2. 5 अव° (for व्यव°).]

2 ^{a}) K1. 3. 4 B3 D1. 3 [अ]थ (for [आ]शु). Dc D1 कपयः (for हरयः). — ^{b}) K2 °वक्रः; B D (except D1) G3 °वत्रुः (for °वार्य). — After 2^{ab}, S (except G3) ins.:

1283* शैलवृक्षायुधा नादानमुञ्चन्भीषणास्ततः ।

[T2 अतिभीषणान् (for भीषणास्ततः).]

— ^{c}) K1 D1 महाकायं; K2 °कार्यं; D3 °कायैर् (for °कायैर्). — ^{d}) D1 धरणीधरैः (for जगती°). — ^{e}) K4 करजैश्च रदैश्चान्ये; B1 करजैरहनंश्चापि. — ^{f}) T1 विहसायुधमुत्तमं.

3 ^{a}) K3 G1 युध्यमानस्; B4 G2. 4 वध्यमानास्. — ^{c}) K3 B Dn D1. 3. 4. 6 G3 भीमै (for भीमं).

4 M1 om. (hapl). 4^{b}–9^{a}. — ^{b}) T1 ताड° (for भक्ष°). — ^{c}) K1. 2 वनषंडं; K3 Dc D1 वनं चंडं; K4 D5 M2 वनचंडं; B3. 4 चलं चंडं; D3 बलं चंडं; T1 उरुचंडं (for पनसं च). K Dc D1. 5 वनाक्षं; B3. 4 चलाख्यं; D3 बलाख्यं (for गवाक्षं). B1. 2 Dn D4. 6 G3 बलं चंडबलाख्यं च; D2 घनं चंडत्वनाक्षं च. — ^{d}) K4 वेत्र°; D1 बहु°; G4 °मुष्टिं (for वज्र°).

5 M1 om. 5 (cf. v.l. 4). — ^{a}) K2 Dc D2 T1 M2 तं; T2 G1. 2. 4 ते (for तद्). K4 व्यथितं; D1 विषमं; T1 ह्यधिकं; G1. 2. 4 व्यथिताः (for व्यथनं). — ^{b}) G1. 2. 4 धीमतः (for रक्षसः). — ^{c}) T1 °भ्रांतास् (for °त्रस्तास्).

तद्दृष्ट्वा व्यथनं कर्म कुम्भकर्णस्य रक्षसः ।
उदक्रोशन्परित्रस्तास्तारप्रभृतयस्तदा ॥ ५
तं तारमुच्चैः क्रोशन्तमन्यांश्च हरियूथपान् ।
अभिदुद्राव सुग्रीवः कुम्भकर्णमपेतभीः ॥ ६
ततोऽभिपत्य वेगेन कुम्भकर्णं महामनाः ।
शालेन जघ्निवान्मूर्ध्नि बलेन कपिकुञ्जरः ॥ ७
स महात्मा महावेगः कुम्भकर्णस्य मूर्धनि ।
बिभेद शालं सुग्रीवो न चैवाव्यथयत्कपिः ॥ ८
ततो विनद्य प्रहसञ्शालस्पर्शविबोधितः ।
दोर्भ्यामादाय सुग्रीवं कुम्भकर्णोऽहरद्बलात् ॥ ९
ह्रियमाणं तु सुग्रीवं कुम्भकर्णेन रक्षसा ।
अवेक्ष्याभ्यद्रवद्वीरः सौमित्रिर्मित्रनन्दनः ॥ १०
सोऽभिपत्य महावेगं रुक्मपुङ्खं महाशरम् ।
प्राहिणोत्कुम्भकर्णाय लक्ष्मणः परवीरहा ॥ ११
स तस्य देहावरणं भित्त्वा देहं च सायकः ।
जगाम दारयन्भूमिं रुधिरेण समुक्षितः ॥ १२
तथा स भिन्नहृदयः समुत्सृज्य कपीश्वरम् ।
कुम्भकर्णो महेष्वासः प्रगृहीतशिलायुधः ।
अभिदुद्राव सौमित्रिमुद्यम्य महतीं शिलाम् ॥ १३
तस्याभिद्रवतस्तूर्णं क्षुराभ्यामुच्छ्रितौ करौ ।
चिच्छेद निशिताग्राभ्यां स बभूव चतुर्भुजः ॥ १४
तानप्यस्य भुजान्सर्वान्प्रगृहीतशिलायुधान् । C. 3. 16425 B. 3. 287. 17 K. 3. 258. 13

— ^{d}) $G_{1.4}$ ताराप्रभृतयस्. K $B_{1.3}$ Dc $D_{1.2.5}$ T_1 M_2 ततः; B_4 तथा (for तदा).

6 M_1 om. 6 (cf. v.l. 4). — ^{a}) B_2 Dn $D_{3.4.6}$ G_3 तानुच्चैः क्रोशतः (D_4 °शगः) सैन्यात्. — ^{b}) B_2 Dn $D_{4.6}$ G_3 श्रुत्वा स (for अन्यांश्च). Dn_3 °यूथपः. — ^{c}) K_{1-3} श्रुत्वा (for [अ]भि-).

7 M_1 om. 7 (cf. v.l. 4). — ^{a}) $B_{1.4}$ Dn D_6 T_1 G_3 निपत्य (for ऽभिपत्य). — ^{b}) Dn_2 कुंभकर्णौ. — ^{c}) $K_{1.2}$ B_3 T_1 $G_{1.2.4}$ M_2 सलेन; T_2 तलेन (for शालेन). B_2 Dn_1. n_2 D_6 [आ]जघ्निवान्. — ^{d}) T_1 तरुणेन स वानरः; T_2 $G_{2.4}$ तरुणा स च वानरः; G_1 तरुणा वानराधिपः.

8 M_1 om. 8 (cf. v.l. 4). — ^{a}) K $B_{1.3}$ Dc $D_{1.2}$ M_2 महावेगं. — D_4 om. (hapl.) 8^{b}–9^{c}. — ^{c}) K_1 $B_{2.3}$ S (except G_3) सालं; Dc D_2 गात्रं (for शालं). — ^{d}) Dc D_2 चिराद्; D_3 T_1 चैनं (for चैव). K_4 व्यचलत्; Dc व्यथयत् (for [अ]व्यथयत्). $B_{1.3}$ क्वचित् (for कपिः).

9 M_1 om. 9^{a} (cf. v.l. 4); D_4 om. 9^{abc} (cf. v.l. 8). — ^{a}) K_2 B Dn D_6 G_3 सहसा (for प्रहसञ्). — ^{b}) B_3 S (except G_3) सालस्पर्श-. T_1 -निबोधितः; M_2 -विपोथितः. — ^{d}) K_1 महद्; G_4 [ऽ]हनद् (for ऽहरद्).

10 ^{b}) K_4 दृष्ट्वा वायुसुतो बली. — After 10^{ab}, K_4 D_2 ins.:

1284* गच्छन्संबोधयामास प्रहारेणाल्पचेतसम् ।
ततः संलब्धसंज्ञस्तु हृत्वा कर्णोष्टनासिकाम् ।
सुग्रीवः कुम्भकर्णस्य जगाम हरिवाहिनीम् ।
अथ क्रुद्धः कुम्भकर्णो मिश्रितान्हरिराक्षसान् ।
भक्षयामास बलवान्ममर्द पदयोरपि । [5]
भक्ष्यमाणान्हरीन्सर्वान्कुम्भकर्णेन रक्षसा ।

— ^{c}) B_{1-3} T G_1 M अभ्यपतद् (for अभ्यद्रवद्). K_2 वीर. — ^{d}) MSS. °नंदन, °मर्दनः, °नंदनं also (for °नन्दनः).

11 ^{a}) D_5 °गम्य (for °पत्य). — ^{b}) K_3 वज्र° (for रुक्म°). — ^{c}) D_4 प्रहिणोत्.

12 ^{a}) B_4 देहाभरणं; M_2 वेगावरणं. — ^{b}) D_1 स (for च). — ^{c}) G_1 प्रजवाद् (for जगाम). B_3 उर्वीं (for भूमिं). T_2 जवाददारयन्भूमिं; $G_{2.3}$ जवाद्व्यदारयन्भूमिं.

13 ^{a}) K Dc $D_{1.2.5}$ G_3 transp. तथा and स. Dn_1 T_1 M_1 तथा संभिन्न°; T_2 $G_{1.2.4}$ तदा संभिन्न°. — ^{b}) G_1 हरी° (for कपी°). — After 13^{ab}, S (except G_3) ins.:

1285* वेगेन महताविष्टस्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ।

— D_5 om. (hapl.) 13^{e}–15^{b}. — ^{f}) T_1 प्रगृह्य (for उद्यम्य).

14 D_5 om. 14 (cf. v.l. 13). — ^{a}) B Dn $D_{3.4.6}$ G_3 अभि(B_2 °पि)पततस् (for °द्रवतस्). — ^{b}) T_1 G_1 शरा° (for क्षुरा°). K Dc $D_{1.2}$ भुजौ (for करौ). — ^{c}) D_1 T_2 $G_{1.2.4}$ निशिताभ्यां स (D_1 °भ्यां च; G_4 °भ्यासः) (for °ग्राभ्यां).

15 D_5 om. 15^{ab} (cf. v.l. 13). — ^{a}) K_4 तानपश्य; T $G_{1.2.4}$ ततो ह्यस्य (for तानप्यस्य). — ^{b}) D_1 प्रसृतोच्च-शिला°. — ^{cd}) K Dc $D_{1.2}$ शरै° (for क्षुरै°). S (except T_2 G_3) लब्धस्त्रः. K B_2 Dc $D_{1.2}$ transp. लब्धस्त्रं and सौमित्रिः. K_2 प्रत्यदर्शन (sic); T_1 प्रियदर्शनः; T_2 $G_{2.4}$ प्रविदर्शयन्; G_1 संप्र°.

16 ^{a}) D_3 बभूव च (for स बभूव). — After 16^{ab}, G_1 ins.:

C. 3. 16425 B 3. 287. 17 K. 3. 288. 18
क्षुरैश्चिच्छेद लघ्वस्त्रं सौमित्रिः प्रतिदर्शयन् ॥ १५
स बभूवातिकायश्च बहुपादशिरोभुजः ।
तं ब्रह्मास्त्रेण सौमित्रिर्ददाहाद्रिचयोपमम् ॥ १६
स पपात महावीर्यो दिव्यास्त्राभिहतो रणे ।
महाशनिविनिर्दग्धः पादपोऽङ्कुरवानिव ॥ १७
तं दृष्ट्वा वृत्रसंकाशं कुम्भकर्णं तरस्विनम् ।
गतासुं पतितं भूमौ राक्षसाः प्राद्रवन्भयात् ॥ १८
तथा तान्द्रवतो योधान्दृष्ट्वा तौ दूषणानुजौ ।
अवस्थाप्याथ सौमित्रिं संक्रुद्धावभ्यधावताम् ॥ १९
तावाद्रवन्तौ संक्रुद्धौ वज्रवेगप्रमाथिनौ ।
प्रतिजग्राह सौमित्रिर्विनद्योभौ पतत्रिभिः ॥ २०
ततः सुतुमुलं युद्धमभवल्लोमहर्षणम् ।
दूषणानुजयोः पार्थ लक्ष्मणस्य च धीमतः ॥ २१
महता शरवर्षेण राक्षसौ सोऽभ्यवर्षत ।
तौ चापि वीरौ संक्रुद्धावुभौ तौ समवर्षताम् ॥ २२
मुहूर्तमेवमभवद्वज्रवेगप्रमाथिनोः ।
सौमित्रेश्च महाबाहोः संप्रहारः सुदारुणः ॥ २३
अथाद्रिशृङ्गमादाय हनूमान्मारुतात्मजः ।
अभिद्रुत्याददे प्राणान्वज्रवेगस्य रक्षसः ॥ २४
नीलश्च महता ग्राव्णा दूषणावरजं हरिः ।
प्रमाथिनमभिद्रुत्य प्रममाथ महाबलः ॥ २५
ततः प्रावर्तत पुनः संग्रामः कटुकोदयः ।
रामरावणसैन्यानामन्योन्यमभिधावताम् ॥ २६
शतशो नैरृतान्वन्या जघ्नुर्वन्यांश्च नैरृताः ।
नैरृतास्तत्र वध्यन्ते प्रायशो न तु वानराः ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७१ ॥

1286* सौमित्रिरद्भुतं दृष्ट्वा क्रूरः समरकोविदः ।

— d) $K_{1.2}$ जघान परमास्त्रवित्; $K_{3.4}$ दुःस(K_4 ददा)हाद्रिचयोपमं; B_1 अविध्यत्पर्वतो°; $B_{2.3}$ Dc $D_{2-4.6}$ ददारा(Dc D_2 °हा)द्रिवरो°; B_4 Dn ददाराद्रिचयो°; D_5 ददाहायश्चयो°; $G_{2.4}$ ददाह त्रिपुरो°.

17 $K_{1.2}$ om. 17^a–19^b. — a) T_2 $G_{1.2.4}$ बभूव (for पपात). — b) Dn_2 दिव्यास्त्रनिहतो. — c) K_4 D_1 महानशनिनिर्द(D_1 °संद)ग्धः. — d) K_3 पादपोवाव (read °प)-तद्भुवि.

18 $K_{1.2}$ om. 18 (cf. v.l. 17). — a) D_1 मत्वा (for दृष्ट्वा). Dc वज्र° (for वृत्र°).

19 $K_{1.2}$ om. 19^{ab} (cf. v.l. 17). — a) K_4 Dc $D_{1.2.5}$ T_1 G_1 M ततस् (for तथा). G_1 तं (for तान्). T_1 G_1 M सैन्यान् (for योधान्). T_2 $G_{2.4}$ ततस्तद्विद्रुतं (T_2 °च्चासितं) सैन्यं. — b) K_3 B_2 (m as in text). $_3$ Dc दूषणात्मजौ. — c) K_4 [अ]त्र; T_2 $G_{1.2.4}$ च (for [अ]थ). $K_{1.2}$ दूषणावरजौ चाथ.

20 a) K_1 तावभिवेगः सक्रुद्धौ; K_2 तावभ्रिवेगसं°; D_1 ततो द्रवंतौ सं°; T_2 $G_{1.2.4}$ द्रवं(T_2 °वि)तौ सहसा क्रुद्धौ. — c) $B_{1.2}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 अभिजग्राह. — d) K_4 D_1 कृतोद्योगः; $B_{1.2.4}$ $D_{3.4}$ वितु(B_4 °त्त)दंतौ; Dc वितुद्योभौ; T_2 $G_{2.4}$ वध्यमानः; G_1 कृत्वा नादं (for विनद्योभौ).

21 21^{ab} = (var.) Rām. 3. 25. 34^{cd}. — a) K_4 D_1 तु तुम(D_1 °मु)लं; D_2 सुतुमलं; T_2 $G_{1.2.4}$ समभवद् (for सुतुमुलं). — b) T_1 सुमहद्रोम°; T_2 $G_{1.2.4}$ तुमुलं रोम°; M_2 अभवद्रोम°.

22 b) K_1 राक्षसो; G_4 महता (for राक्षसौ). D_1 सोभ्यवर्षयत्; D_3 °वर्षतां; T_2 M_1 °वर्तत (for °वर्षत). G_1 राक्षसेभ्योववर्षत. — d) T_2 $G_{1.2.4}$ transp. उभौ and तौ. B_1 तु; B_3 $D_{3.4.6}$ T_1 M तं; Dc_2 D_2 तां; D_5 स (for तौ). $K_{1.3.4}$ समभिवर्षतां; K_2 D_1 संपर्यवर्षतां (for तौ सम°). B_2 शरवर्ष°; B_4 समकर्ष°; D_5 प्रतिवर्ष°; T_1 M प्रत्यवर्ष°; T_2 अभ्यवर्ष°; $G_{1.2.4}$ संप्रवर्ष° (for समवर्ष°).

23 a) B_1 मुहुर्तमभवद्युद्धं. — c) Some MSS. महाबाहो. B_1 प्रतिजग्राह सौमित्रिः.

24 b) K_4 B (B_1 damaged) Dc Dn_2 $D_{1.2.5.6}$ T_2 $G_{1.3}$ हनु° (for हनू°). — c) T_1 $G_{1.2.4}$ [अ]हन(G_1 °र)द्वीरो (for [आ]ददे प्राणान्). — d) T_2 $G_{1.2.4}$ वज्रवेगं महाबलं.

25 K_1 transp. 25^{ab} and 25^{cd}. — a) B_1 नीलस्तु सुमहाग्राव्णा; S (except G_3) नीलश्च सहसा गृह्य. — b) G_1 गिरिं (for हरिः). — c) T_2 अनु° (for अभि°).

26 K_1 om. 26; K_4 om. 26^{ab}. — b) G_1 कंटको° (for कटुको°).

27 T_1 om. 27^{cd}. — d) $B_{2.3}$ Dn $D_{3.4.6}$ G_3 प्रायेण (for °यशो). K_2 [ऽ]नंत- (for न तु).

२७२

मार्कण्डेय उवाच ।
ततः श्रुत्वा हतं संख्ये कुम्भकर्णं सहानुगम् ।
प्रहस्तं च महेष्वासं धूम्राक्षं चातितेजसम् ॥ १
पुत्रमिन्द्रजितं शूरं रावणः प्रत्यभाषत ।
जहि राममित्रघ्न सुग्रीवं च सलक्ष्मणम् ॥ २
त्वया हि मम सत्पुत्र यशो दीप्तमुपार्जितम् ।
जित्वा वज्रधरं संख्ये सहस्राक्षं शचीपतिम् ॥ ३
अन्तर्हितः प्रकाशो वा दिव्यैर्दत्तवरैः शरैः ।
जहि शत्रूनमित्रघ्न मम शस्त्रभृतां वर ॥ ४
रामलक्ष्मणसुग्रीवाः शरस्पर्शं न तेऽनघ ।
समर्थाः प्रतिसंसोढुं कुतस्तदनुयायिनः ॥ ५
अकृता या प्रहस्तेन कुम्भकर्णेन चानघ ।
खरस्यापचितिः संख्ये तां गच्छस्व महाभुज ॥
त्वमद्य निशितैर्बाणैर्हत्वा शत्रून्ससैनिकान् ।
प्रतिनन्दय मां पुत्र पुरा बद्ध्वेव वासवम् ॥ ७
इत्युक्तः स तथेत्युक्त्वा रथमास्थाय दंशितः ।
प्रययाविन्द्रजिद्राजंस्तूर्णमायोधनं प्रति ॥ ८
तत्र विश्राव्य विस्पष्टं नाम राक्षसपुंगवः ।
आह्वयामास समरे लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥ ९
तं लक्ष्मणोऽप्यभ्यधावत्प्रगृह्य सशरं धनुः ।
त्रासयंस्तलघोषेण सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ॥ १०
तयोः समभवद्युद्धं सुमहज्जयगृद्धिनोः C. 3. 16448 B. 3. 288. 11 K. 3. 289. 11

Colophon. — *Major parvan :* $K_{1.2}$ Dn_2 T_2 $G_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan :* $K_{1.3.4}$ B D $G_{1.3}$ M_1 (all om. sub-parvan name) mention only रामो(G_1 M_1 रामायणो)पाख्यान. — *Adhy. name :* B_4 G_1 M_2 कुंभकर्णवधः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn_1 (marg.). n_2 285; Dn_3 286; D_1 289; T_1 M_2 (orig.) 277; T_2 G_4 M (M_2 *inf. lin.*) 275; G_1 272; G_2 274. — *Śloka no.:* Dn D_1 29.

272

1 ^{ab}) K B_1 Dc $D_{1.2.5}$ महाबलं (for सहा°). S (except G_3) कुंभकर्णं हतं श्रुत्वा सानुगं (T_1 °जं) राक्षसाधिपः. — ^{c}) B_4 प्रमुखं (for प्रहस्तं). — ^{d}) Dc D_2 om. च. B_4 धूम्रमत्तोतिते°; M_2 धूम्राक्षं चामितौजसं.

2 ^{a}) B Dn $D_{4.6}$ $G_{1.3}$ वीरं (for शूरं). — ^{c}) K_4 हरिं (for जहि). B_4 वज्रधरं (for अमित्रघ्न). — ^{d}) Dc_1 D_1 सहलक्ष्मणं (for च सलक्ष्म°).

3 ^{a}) G_1 पुत्रेण (for सत्पुत्र). — ^{c}) S (except T_2 G_3) संखे.

4 ^{a}) $K_{2.3}$ °हित- (for °हितः). K_4 प्रकाशं स्वं (for °शो वा). — ^{b}) $K_{1.2}$ अस्त्र° (for दत्त°). — ^{c}) $K_{2.4}$ $B_{1.3}$ Dc $D_{1.2.5}$ शत्रुम् (for शत्रून्). — ^{d}) D_5 सर्व- for मम).

5 ^{b}) T_1 न वा; T_2 $G_{2.4}$ [ऽ]पि च (for ऽनघ). — ^{c}) $B_{1.2}$ Dn $D_{3.4.6}$ G_3 प्रतिसोढुं च; Dc_1 °संबाढुं; T_2 °संवोढुं.

6 ^{a}) $K_{1.3}$ B Dn_3 $D_{4.6}$ G_3 अगता या; K_2 Dc Dn_1. n_2 $D_{2.3}$ आगता या; K_4 अपयातः; D_5 न गता या. — ^{c}) $K_{1.2}$ वीरस्य; K_4 वैदग्ध्य-; D_5 वैरस्य; G_4 परस्य (for खरस्य). — ^{d}) N G_3 गच्छ त्वं (for गच्छस्व).

7 ^{a}) S (except G_3) तम् (for त्वम्). — ^{b}) S (except G_3) हत्वा शत्रुं ससैनिकं. — ^{c}) D_5 प्रतिनंदस्व. — ^{d}) B_4 येन (for पुरा). $B_{1.2.4}$ Dn $D_{3.4.6}$ G_3 जित्वेव (for बद्ध्वेव).

8 ^{b}) K_1 आदाय (for आस्थाय). B_1 दंशितैः; S (except T_2 G_3) दंसितः. — ^{c}) K_4 [इं]द्रसदृशः (for [इ]न्द्रजिद्राजन्).

9 ^{a}) K_2 B D (except D_1) T_2 G_3 ततो (for तत्र). K_3 om. from विस्पष्टं up to 10^{b}. K_4 तत्र गत्वा महेश्वासो. — ^{b}) K (K_3 om.) रामं (for नाम).

10 K_3 om. 10^{ab} (cf. v.l. 9). — ^{a}) K_4 T G_1 [ऽ]प्यधावत्स; B_2 Dn $D_{1.3.4.6}$ G_3 [ऽ]भ्यधावच्च; $G_{2.4}$ ह्यभ्यधावत् (for [ऽ]प्यभ्यधावत्). B_1 तं लक्ष्मणोभ्यापतत्तूर्णं; B_4 तं लक्ष्मणोप्यभ्यधावंत (both hypermetric). — ^{d}) $K_{1.2}$ क्षुद्रमृगा; $B_{1.2}$ Dn G_3 °मृगान्; D_5 क्रुद्धो मृगं (for क्षुद्रमृगं).

11 ^{b}) T_1 उभयोर्; G_4 तुमुलं (for सुमहज्). K_1 °गृद्धिणैः; K_2 D_5 °गृद्धिणोः; D_1 °गर्द्धिनोः; G_1 °गृध्नुनोः.

C. 3. 16448 B. 3. 288. 11 K. 3. 289. 11 दिव्यास्त्रविदुषोस्तीव्रमन्योन्यस्पर्धिनोस्तदा ॥ ११
रावणिस्तु यदा नैनं विशेषयति सायकैः ।
ततो गुरुतरं यत्नमातिष्ठद्बलिनां वरः ॥ १२
तत एनं महावेगैरर्दयामास तोमरैः ।
तानागतान्स चिच्छेद सौमित्रिर्निशितैः शरैः ।
ते निकृत्ताः शरैस्तीक्ष्णैर्न्यपतन्वसुधातले ॥ १३
तमङ्गदो वालिसुतः श्रीमानुद्यम्य पादपम् ।
अभिद्रुत्य महावेगस्ताडयामास मूर्धनि ॥ १४
तस्येन्द्रजिदसंभ्रान्तः प्रासेनोरसि वीर्यवान् ।
प्रहर्तुमैच्छत्तं चास्य प्रासं चिच्छेद लक्ष्मणः ॥ १५
तमभ्याशगतं वीरमङ्गदं रावणात्मजः ।
गदयाताडयत्सव्ये पार्श्वे वानरपुंगवम् ॥ १६
तमचिन्त्य प्रहारं स बलवान्वालिनः सुतः ।
ससर्जेन्द्रजितः क्रोधाच्छालस्कन्धममित्रजित् ॥ १७
सोऽङ्गदेन रुषोत्सृष्टो वधायेन्द्रजितस्तरुः ।
जघानेन्द्रजितः पार्थ रथं साश्वं ससारथिम् ॥ १८
ततो हताश्वात्प्रस्कन्द्य रथात्स हतसारथिः ।
तत्रैवान्तर्दधे राजन्मायया रावणात्मजः ॥ १९
अन्तर्हितं विदित्वा तं बहुमायं च राक्षसम् ।
रामस्तं देशमागम्य तत्सैन्यं पर्यरक्षत ॥ २०
स राममुद्दिश्य शरैस्ततो दत्तवरैस्तदा ।
विव्याध सर्वगात्रेषु लक्ष्मणं च महारथम् ॥ २१
तमदृश्यं शरैः शूरौ माययान्तर्हितं तदा ।
योधयामासतुरुभौ रावणिं रामलक्ष्मणौ ॥ २२
स रुषा सर्वगात्रेषु तयोः पुरुषसिंहयोः ।
व्यसृजत्सायकान्भूयः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २३
तमदृश्यं विचिन्वन्तः सृजन्तमनिशं शरान् ।
हरयो विविशुर्व्योम प्रगृह्य महतीः शिलाः ॥ २४

— c) G_1 तूर्णम् (for तीव्रम्). — d) K_{1-3} D_1 G_1 तथा; Dc D_2 यथा (for तदा).

12 a) K_2 Dc D_2 रावण°; B_4 राघव° (for रावणि°). B_1 च (for तु). B_1 D (except Dc $D_{1.5}$) नैवं (for नैनं). — b) G_1 विशोधयति. — d) M अतिष्ठन् (for आतिष्ठद्).

13 a) $K_{1.2}$ तत्र त्वेनं; Dc D_2 तं पतंतं; Dc तत एवं; T_2 ततश्चैनं (for तत एनं). — b) D_5 दारयामास. B_1 Dc S (except T_1 G_3) सायकैः (for तोमरैः). — f) K_4 निपेतुर्; D_1 व्यतन्वन् (for न्यपतन्). K_4 Dn_2. n_3 $D_{3.4.6}$ G_3 धरणीतले. — After 13, S (except G_3) ins.:

1287* सायका रावणेराज्ञौ शतशः शकलीकृताः ।

[T_1 तोमरा (for सायका). T_2 रावणे राजन् (for °राज्ञौ).]

14 a) T_1 ततोंगदो. M बालिसुतः. — c) K_1 B_{1-3} D_2 महावेगं.

15 a) S (except G_3 M_1) तम् (for तस्य). $G_{2.4}$ सुसंभ्रांतः. — c) G_1 चास्य (for चापि).

16 a) $K_{1.2}$ अभ्याशे (K_1 by corr. °से) गतं; $K_{3.4}$ $B_{3.4}$ Dc $D_{1.4}$ अभ्यास°; G_4 अभ्याशाशतं. — c) B_1 D_3m T_2 M ताडयामास; D_8 ताडयन्सव्ये.

17 a) $K_{1.2}$ सोभिचिंत्य; D_1 सोविचिंत्य. $K_{1.2}$ प्रहारे; K_4 T_2 प्रभावं. $K_{1.2}$ D_1 तं (for स). — b) G_1 वालिनंदनः; M बालिनः सुतः. — e) T_2 स तथा (for ससर्ज). K_3 $G_{1.2.4}$ [इं]द्रजितं; D_1 T_1 [इं]द्रजिति. Dc D_2 कोपात्; G_1 घोरं (for क्रोधात्). — d) K_2 D_4 S (except G_3) सालस्कंदम्; K_3 तालस्कंधम्. B $D_{3.6}$ तथांगदः (for अमित्रजित्).

18 a) $K_{1.2}$ समुत्सृष्टो; K_3 वृषो°; B_4 T_1 रुषा सृष्टो. — b $K_{1.2}$ तदा; $K_{3.4}$ Dc $D_{1.2}$ ततः (for तरुः).

19 a) $K_{1.2}$ B_3 हताश्वः (for °श्वात्). — b) D_1 हतसारथेः. — c) K_4 च (for [ए]व).

20 a) $K_{1.2.4}$ Dc D_2 तु (for तं). — b) K D_5 स (for च). — c) $K_{1.2}$ आगत्य (for आगम्य).

21 a) K_1 (*sup. lin.* as in text) शतैस्; $G_{2.4}$ शितैस् (for शरैस्). — b) K_4 Dc D_2 तथा; $G_{2.4}$ शरैः (for तदा). — d) B Dn $D_{3.4.6}$ G_3 °बलं; T_2 $G_{2.4}$ M_1 °रथः; G_1 °बलः (for °रथम्).

22 a) K_4 S (except T_1 G_3) उद्दिश्य (for अदृश्यं). $K_{2.4}$ (m as in text) शूलं; S (except G_3) तीक्ष्णैर् (for शूरौ). — D_1 om. 22^c–26^b. — c) G_2 पोथ°; G_4 बोध°; M_1 रोध° (for योध°)

23 D_1 om. 23 (cf. v.l. 22). — c) $K_{2.3}$ व्य(K_3 वि)सृजन्; B_4 असृजत्. B_1 भीमः (for भूयः).

24 D_1 om. 24 (cf. v.l. 22). — a) K_2 अदृश्ये (for अदृश्यं). Dc विचिन्वंतं. — c) K_1 व्यविशुर् (for विविशुर्). B_1 व्योम्नि. — d) Dc D_2 महतीर्गृह्य वै शिलाः.

तांश्च तौ चाप्यदृश्यः स शरैर्विव्याध राक्षसः ।
स भृशं ताडयन्वीरो रावणिर्मायया वृतः ॥ २५
तौ शरैराचितौ वीरौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
पेततुर्गगनाद्भूमिं सूर्याचन्द्रमसाविव ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७२ ॥

२७३

मार्कण्डेय उवाच ।
तावुभौ पतितौ दृष्ट्वा भ्रातरावमितौजसौ ।
बबन्ध रावणिर्भूयः शरैर्दत्तवरैस्तदा ॥ १
तौ वीरौ शरजालेन बद्धाविन्द्रजिता रणे ।
रेजतुः पुरुषव्याघ्रौ शकुन्ताविव पञ्जरे ॥ २
तौ दृष्ट्वा पतितौ भूमौ शतशः सायकैश्चितौ ।
सुग्रीवः कपिभिः सार्धं परिवार्य ततः स्थितः ।
सुषेणमैन्दद्विविदैः कुमुदेनाङ्गदेन च ।
हनूमन्नीलतारैश्च नलेन च कपीश्वरः ॥ ४
ततस्तं देशमागम्य कृतकर्मा विभीषणः ।
बोधयामास तौ वीरौ प्रज्ञास्त्रेण प्रबोधितौ ॥ ५
विशल्यौ चापि सुग्रीवः क्षणेनोभौ चकार तौ C. 3. 16470 B. 3. 289. 6 K. 3. 290. 6

25 D_1 om. 25 (cf. v.l. 22). — [a]) K_1 (orig.). $_2$ [अ]दृश्यंतः; K_1 (marg. *sec. m.*) Dc_2 D_2 [अ]दृश्यं स (for [अ]दृश्यः स). T_2 सञ् (for स). — [b]) K_1 (by corr.). $_2$ राक्षसैः. — [c]) T_1 M सु- (for स). K_{1-3} $B_{1.2}$ D (except $D_{3.4}$; D_1 om.) ताडयामास; K_4 S (except T_2 G_3) पीडयन्वीरो.

26 D_1 om. 26[ab] (cf. v.l. 22). — [a]) Dc तैः (for तौ). K_4 आयतौ; $G_{2.4}$ अर्दितौ; M_1 आवृतौ (for आचितौ). K D_5 शूरौ; Dc भूयो (for वीरौ). — [c]) K_3 भूमौ.

Colophon. — *Major parvan:* $K_{1.2}$ T_2 $G_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* $K_{1.3.4}$ B Dc Dn_1. n_3 D_{1-6} G_3 M_1 (all om. sub-parvan name) mention only रामो(M_1 रामायणो)पाख्यान. — *Adhy. name:* M_2 इंद्रजिद्युद्धं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn_1 (marg.). n_2 286; Dn_3 287; D_1 290; T_1 M_2 (orig.) 278; T_2 G_4 M (M_2 *inf. lin.*) 276; G_1 273; G_2 275. — *Śloka no.:* Dn 26; D_1 23.

273

1 [a]) K_{1-3} Dc $D_{2.5}$ सहितौ (for पतितौ). — [b]) K_2 B Dn $D_{3.4.6}$ T_1 रामलक्ष्मणौ; D_5 [अ]तितेजसौ (for [अ]मितौजसौ).

2 [a]) B Dn $D_{3.6}$ G_3 शरबंधेन; D_4 सारबंधेन. — [d]) G_1 शकुना° (for शकुन्ता°).

3 [a]) T $G_{1.2.4}$ M दृष्ट्वा निपतितौ भूमौ (G_1 वीरौ). — [b]) $K_{1.2}$ शितैः (for चितौ). S (except G_3) सर्वांगेषु शराचितौ. — [d]) $K_{1.2.4}$ Dc $D_{1.2}$ व्यतिष्ठत; K_3 D_5 [अ]वतिष्ठत; D_3 (before corr.) [उ]पतिष्ठतः (by corr. इति स्थितः); T_1 M_2 [अ]वतस्थिवान्; T_2 $G_{1.2.4}$ [उ]पतस्थिवान्; M_1 [अ]भितः स्थितः (for ततः स्थितः).

4 [a]) K_2 °मैंद्रविविधैः; M °मैंदविविधैः. — [c]) $K_{1.2.4}$ $B_{1.2}$ Dc Dn_1. n_2 $D_{1.2.5.6}$ T $G_{1.3}$ हनुम(K_1 D_4 °मा)न्नील°; M_1 हनूमान्नील°. — [d]) K हरी(K_1 °रे)श्वरः; S (except G_3) महात्मना. — After 4, K_4 Dc_2 $D_{1.2}$ ins.:

1288* ततः समीरवचनाद्रामाध्यातः खगेश्वरः ।
आगम्यामोचयद्वीरौ सर्पबन्धात्सुदारुणात् ।
[(L. 1) Dc_2 D_2 अथायातः (for रामाध्यातः).]

Dc_2 $D_{1.2}$ cont.:

1289* क्षणेन गरुडस्तात पतत्री समदृश्यत ।
दर्शनात्पक्षिराजस्य पन्नगाश्च प्रदुद्रुवुः ।
स चागत्य महापक्षी तावुभौ रामलक्ष्मणौ ।
परामृज्य करेणाथ ययौ येन पथागतः ।

5 [a]) K_4 D_1 आगत्य (for आगम्य). — [b]) K_4 कृतवर्मा. — [d]) K_3 दिव्यास्त्रेण; $G_{2.4}$ ब्रह्मा°. K_3 D_1 विमोहितौ; T_1 $G_{1.2.4}$ M प्रमोहितौ.

6 [b]) K_1 B Dn $D_{4.6}$ G_3 [ए]तौ; K_4 [ए]व; D_5 च (for [उ]भौ). K_1 (marg. *sec. m.* as in text) B Dn $D_{3.4.6}$ G_3 ह; D_1 सः (for तौ). — [c]) T_1 तौ विशल्यौ (for विशल्यया).

C. 3. 16470 B. 3. 289. 6 K. 3. 290. 6 विशल्यया महौषध्या दिव्यमन्त्रप्रयुक्तया ॥ ६
तौ लब्धसंज्ञौ नृवरौ विशल्यावुदतिष्ठताम् ।
गततन्द्रीक्लमौ चास्तां क्षणेनोभौ महारथौ ॥ ७
ततो विभीषणः पार्थ राममिक्ष्वाकुनन्दनम् ।
उवाच विज्वरं दृष्ट्वा कृताञ्जलिरिदं वचः ॥ ८
अयमम्भो गृहीत्वा तु राजराजस्य शासनात् ।
गुह्यकोऽभ्यागतः श्वेतात्त्वत्सकाशमरिंदम ॥ ९
इदमम्भः कुबेरस्ते महाराजः प्रयच्छति ।
अन्तर्हितानां भूतानां दर्शनार्थं परंतप ॥ १०
अनेन स्पृष्टनयनो भूतान्यन्तर्हितान्युत ।
भवान्द्रक्ष्यति यस्मै च भवानेतत्प्रदास्यति ॥ ११
तथेति रामस्तद्वारि प्रतिगृह्याथ सत्कृतम् ।
चकार नेत्रयोः शौचं लक्ष्मणश्च महामनाः ॥ १२
सुग्रीवजाम्बवन्तौ च हनूमानङ्गदस्तथा ।
मैन्दद्विविदनीलाश्च प्रायः प्लवगसत्तमाः ॥ १३
तथा समभवंश्चापि यदुवाच विभीषणः ।
क्षणेनातीन्द्रियाण्येषां चक्षूंष्यासन्युधिष्ठिर ॥ १४
इन्द्रजित्कृतकर्मा तु पित्रे कर्म तदात्मनः ।
निवेद्य पुनरागच्छत्त्वरयाजिशिरः प्रति ॥ १५
तमापतन्तं संक्रुद्धं पुनरेव युयुत्सया ।
अभिदुद्राव सौमित्रिर्विभीषणमते स्थितः ॥ १६
अकृताह्निकमेवैनं जिघांसुर्जितकाशिनम् ।
शरैर्जघान संक्रुद्धः कृतसंज्ञोऽथ लक्ष्मणः ॥ १७
तयोः समभवद्युद्धं तदान्योन्यं जिगीषतोः ।
अतीव चित्रमाश्चर्यं शक्रप्रह्लादयोरिव ॥ १८
अविध्यदिन्द्रजित्तीक्ष्णैः सौमित्रिं मर्मभेदिभिः ।

7 ^{c}) K_3 वाततंद्रागतौ; Dc D_2 गततंद्राक्लमौ; D_5 गततंद्रि°. K_4 B_4 D_1 आस्तां; B_{1-3} Dn $D_{3.4.6}$ चापि (for चास्तां). — ^{d}) $B_{1.2.4}$ $D_{1.3.4.6}$ G_3 [ए]तौ; $G_{2.4}$ [ई]शौ (for [उ]भौ).

8 ^{a}) G_1 तयोर् (for ततो). T_1 वीक्ष्य (for पार्थ). — ^{c}) K_4 उवाच विशदं वाग्मी.

9 ^{a}) B Dc_1 Dn $D_{3.4.6}$ G_3 इदम् (for अयम्). B_1 अस्रो (for अम्भो). B_1 M_1 गृहीत्वाशु (for °त्वा तु). — ^{b}) B_1 महाराजस्य. — ^{c}) K_1 (marg. *sec. m.*) त्वेतत्; K_3 श्वेतु; K_4 चैतान्; T_1 M श्वेतस्; T_2 $G_{1.2.4}$ चैव (for श्वेतात्). — ^{d}) $D_{2.5}$ अरिंदमः.

10 K_4 om. 10. — ^{b}) K (K_4 om.) $B_{2.3}$ Dc $D_{1.2.5}$ T_1 $G_{1.2.4}$ राजराजः; Dn $D_{4.6}$ महाराज; D_3 महाराजं.

11 ^{a}) B Dn $D_{3.4.6}$ G_3 मृष्टनयनो; D_5 स्पृष्टवदनो. — ^{b}) B_2 Dc D_1 च; B_4 [अ]पि (for [उ]त). K_2 भूतान्यंतर्हितान्हतः. — ^{c}) $K_{1.2}$ यदा; K_3 सदा (for भवान्). $K_{1.2}$ यस्यैष; Dc यस्यैव (for यस्मै च). — ^{d}) B_2 Dn $D_{3.4}$ G_3 प्रदास्यति नरः स तु.

12 ^{a}) M_1 वाक्यं (for वारि). — ^{b}) $K_{1.2.4}$ D_1 परिगृह्य. K Dc $D_{1.2.5}$ [अ]थ सत्वरः; B_1 [अ]थ तत्कृतं; B_2 [अ]तिसत्कृतं; Dn $D_{3.4.6}$ T_1 G_3 [अ]भिसंस्कृतं; M [अ]भिसत्कृतं.

13 ^{a}) K_3 D_2 सुग्रीवं जांब(D_2 °बु)वंतं च. — ^{b}) K_1 B_2 Dc_2 $D_{5.6}$ T_2 G_3 हनुमान्. K_1 Dc_1 तदा (for तथा). — ^{c}) K_2 मैंदद्विविध°. — ^{d}) K_3 सर्वे (for प्रायः).

14 ^{a}) G_1 तदा (for तथा). — After 14, D_1 ins.:

1290* ततो बिभेद पौलस्त्यः शक्त्या वक्षसि लक्ष्मणम् ।
पौलस्त्यमेतदालक्ष्य प्राप मूर्छां स लक्ष्मणः ।
अवहारं ततः कृत्वा राघवः सर्ववानरान् ।
वाक्यमित्यब्रवीद्दीनं तन्मे निगदतः शृणु ।
राज्यभङ्गो वने वासः सीता नीता पिता मृतः । [5]
लक्ष्मणो मोहमापन्नः किं नो दुःखमतः परम् ।
बिभीषणो हनुमता रामस्तं बोध्य बुद्धिमान् ।
आनाय्यौषधयो दिव्या लक्ष्मणं समजीवयत् ।

15 ^{a}) $B_{2.4}$ Dn $D_{3.4.6}$ G_3 च (for तु). — ^{b}) B_3 पित्रे तत्कर्म चात्मनः. — ^{d}) K_3 त्वरया शिबिरं; S (except G_3) स्वयमाजिशिरः.

16 ^{a}) $G_{1.2.4}$ आगतं तु (for आपतन्तं).

17 ^{a}) K_2 अकृताग्निकमेवैनं; T_2 $G_{3.4}$ कृताह्निकमथैवैनं. — ^{b}) D_5 T_2 $G_{1.2.4}$ जिघांसुं. M_2 जय° (for जित°).

18 ^{a}) $G_{1.2.4}$ ततः (for तयोः). — ^{b}) T_1 $G_{2.4}$ ततो (for तदा). D_1 अन्योन्य- (for अन्योन्यं). K_1 जिघांसतः; K_2 जिघांसतोः; K_3 जिगीषया; $G_{1.2.4}$ जिगी(G_1 °ही)षंतोः. — ^{d}) $K_{3.4}$ $D_{2.3}$ शक्रप्रह्राद°.

19 ^{a}) K_4 अव्यध्यद्; S (except G_3) सोवि° (for अविध्यद्). — ^{b}) Dc D_2 मर्मभेदिनः. — ^{c}) B_3 [अ]शनि° (for [अ]नल°). — ^{d}) T_1 राक्षसेश्वरं (for रावणिं शरैः).

सौमित्रिश्चानलस्पर्शैरविध्यद्रावणिं शरैः ॥ १९
सौमित्रिशरसंस्पर्शाद्रावणिः क्रोधमूर्छितः ।
असृजल्लक्ष्मणायाष्टौ शरानाशीविषोपमान् ॥ २०
तस्यासून्पावकस्पर्शैः सौमित्रिः पत्रिभिस्त्रिभिः ।
यथा निरहरद्वीरस्तन्मे निगदतः शृणु ॥ २१
एकेनास्य धनुष्मन्तं बाहुं देहादपातयत् ।
द्वितीयेन सनाराचं भुजं भूमौ न्यपातयत् ॥ २२
तृतीयेन तु बाणेन पृथुधारेण भास्वता ।
जहार सुनसं चारु शिरो भ्राजिष्णुकुण्डलम् ॥ २३
विनिकृत्तभुजस्कन्धं कबन्धं भीमदर्शनम् ।
तं हत्वा सूतमप्यस्त्रैर्जघान बलिनां वरः ॥ २४
लङ्कां प्रवेशयामासुर्वाजिनस्तं रथं तदा ।
ददर्श रावणस्तं च रथं पुत्रविनाकृतम् ॥ २५
स पुत्रं निहतं दृष्ट्वा त्रासात्संभ्रान्तलोचनः ।
रावणः शोकमोहार्तो वैदेहीं हन्तुमुद्यतः ॥ २६
अशोकवनिकास्थां तां रामदर्शनलालसाम् ।
खड्गमादाय दुष्टात्मा जवेनाभिपपात ह ॥ २७
तं दृष्ट्वा तस्य दुर्बुद्धेरविन्ध्यः पापनिश्चयम्
शमयामास संक्रुद्धं श्रूयतां येन हेतुना ॥ २८
महाराज्ये स्थितो दीप्ते न स्त्रियं हन्तुमर्हसि ।
हतैवैषा यदा स्त्री च बन्धनस्था च ते गृहे ॥ २९
न चैषा देहभेदेन हता स्यादिति मे मतिः ।
जहि भर्तारमेवास्या हते तस्मिन्हता भवेत् ॥ ३०
न हि ते विक्रमे तुल्यः साक्षादपि शतक्रतुः । C. 3. 16495 B. 3. 289.31 K. 3. 290.32

20 a) D4 सौमित्रिसार°. — b) K2 om. from क्रोधमूर्छितः up to सौमित्रिः in 21b. — c) T1 G1. 2 M व्यसृजल्; G4 विसृज्य (for असृजल्). K1 [अ]सौ (for [अ]ष्टौ). — After 20, D1 ins.:

1291* तांश्चिच्छेद * सौमित्रिः शरानष्टावनागतान् ।,

while M1 ins.:

1292* तानप्राप्तान्शितैर्बाणैश्चिच्छेद रघुनन्दनः ।

21 D2 om. up to सौमित्रिः in 21b (cf. v.l. 20). — a) K1 [अ]थ; K3 [आ]सन्; G1. 2. 4 [इ]षून् (for [अ]सून्). K4 तस्यास्तन्पाकसंस्पर्शैः. — After 21ab, S (except G3) ins.:

1293* वारयामास नाराचैः सौमित्रिर्मित्रनन्दनः ।
असृजल्लक्ष्मणश्चाष्टौ राक्षसाय शरान्पुनः ।

— c) K3 न्यरहरद्; T2 G2. 4 तं न्यहनद्; G1 तमहनद् (for निरहरद्). K4 B2-4 Dn2 D6 वीर (for वीरस्).

22 K2 om. (hapl.) 22cd. — c) S (except G3) तु बाणेन (for सनाराचं). — d) S (except G3) अन्यम् (for भूमौ). K B1. 3 Dc D2 S (except G3) अपातयत् (for न्यपात°).

23 a) B1 °येन च कौंतेय. — b) Dc2 D2 तीक्ष्ण°; T2 G1. 2. 4 शित° (for पृथु°). K2 भूयसा (for भास्वता). — c) T2 G1. 2. 4 जघान (for जहार). B1 रुचिरं (for सुनसं). B1. 2. 4 D (except Dc D2) चापि (for चारु). — d) G4 ज्वलित° (for भ्राजिष्णु°).

24 a) K2-4 D1. 5 विनिकृत्तशिरःस्कंधं (D5 °स्कंधात्); Dc1 Dn2 D4. 6 विनिकृत्य भुजस्कंधं; T G1. 2. 4 M विनिवृत्त(T1 M °कृत्त)शिरःस्कंधः. — b) D3 (marg. *sec. m.*) रावणिं (for कबन्धं). K D1. 5 भीमदर्शनदर्शनं; S (except G3) कबंधाकृतिदर्शनः. — After 24ab, S (except G3) ins.:

1294* पपात वसुधायां तु छिन्नमूल इव द्रुमः ।

— c) K3. 4 D1. 5 कृत्वा (for हत्वा). K1 B1. 3. 4 Dc D1. 2. 5 G1 सूतमप्याशु; T1 °पुत्रं च; T2 G2. 4 °मप्यस्य.

25 b) B2 Dn D3. 4. 6 G3 तं रथं वाजिनस्तदा. — K3 om. 25c-26b. — cd) Dc D2 सरथं (for ददर्श), and पुत्रविनाशनं.

26 K3 om. 26ab (cf. v.l. 25). — a) D4 सु- (for स). D4 विनितं (for निहतं). K1. 2 Dc D2. 5 T2 G2. 4 श्रुत्वा; T1 M ज्ञात्वा (for दृष्ट्वा). — b) Dc D2 रामात् (for त्रासात्). B Dn D3. 4. 6 G3 सं(D3 स)भ्रांतमानसः.

27 a) D6 °वनिकां सीतां; T1 °वनिकासंस्थां. — d) D1 वेगेन (for जवेन). D5 °ससार (for °पपात).

28 a) B4 बुद्ध्वा (for दृष्ट्वा). B1 चास्य (for तस्य). D6 दुर्बुद्धिर्. K4 D1 अवंध्यः; B4 अचिंत्य; T1 अविध्यः; T2 G1. 2. 4 अवध्यः (for अविन्ध्यः). — d) T1 सूक्ष्मयुक्तेन हेतुना.

29 a) T1 महाराज्य-. T1 दीपे; G1. 2. 4 दीप्तो. — c) D3 G4 हता चैषा; M1 हतेवैषा. K2 यदि. — d) B Dc Dn D2. 3 m (m as in text also). 4. 6 G3 च ते (B1 वने) वशे (D3 orig. भविष्यति) (for च ते गृहे).

30 c) K2 एतस्या; G4 M एवास्य (for एवास्या).

31 a) G4 मे (for ते). — b) K D1. 2. 5 शचीपतिः

C. 3. 16495 B. 3. 289. 31 K. 3. 290. 32 असकृद्धि त्वया सेन्द्रास्त्रासितास्त्रिदशा युधि ॥ ३१
एवं बहुविधैर्वाक्यैरविन्ध्यो रावणं तदा ।
क्रुद्धं संशमयामास जगृहे च स तद्वचः ॥ ३२
निर्याणे स मतिं कृत्वा निधायासिं क्षपाचरः ।
आज्ञापयामास तदा रथो मे कल्प्यतामिति ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७३ ॥

२७४

मार्कण्डेय उवाच ।
ततः क्रुद्धो दशग्रीवः प्रिये पुत्रे निपातिते ।
निर्ययौ रथमास्थाय हेमरत्नविभूषितम् ॥ १
संवृतो राक्षसैर्घोरैर्विविधायुधपाणिभिः ।
अभिदुद्राव रामं स पोथयन्हरियूथपान् ॥ २
तमाद्रवन्तं संक्रुद्धं मैन्दनीलनलाङ्गदाः ।
हनूमाञ्जाम्बवांश्चैवससैन्याः पर्यवारयन् ॥ ३
ते दशग्रीवसैन्यं तदृक्षवानरयूथपाः ।
द्रुमैर्विध्वंसयांचक्रुर्दशग्रीवस्य पश्यतः ॥ ४
ततः स्वसैन्यमालोक्य वध्यमानमरातिभिः ।
मायावी व्यदधान्मायां रावणो राक्षसेश्वरः ॥ ५
तस्य देहाद्विनिष्क्रान्ताः शतशोऽथ सहस्रशः ।
राक्षसाः प्रत्यदृश्यन्त शरशक्त्यृष्टिपाणयः ॥ ६
तान्रामो जघ्निवान्सर्वान्दिव्येनास्त्रेण राक्षसान् ।

(for शत°). — [c]) G_1 वै (for हि). — [d]) S (except G_3) निर्जिता° (for त्रासिता°). G_1 (before corr.) अपि (for युधि).

32 [b]) B_2 अविंधो; T $G_{1.2.4}$ अव(T_1 °वि)ध्यो (for अविन्ध्यो). K_4 अवंध्यो राक्षसेश्वरः. — [c]) M संक्रुद्धं शम-(M_1 संश)यामास. — [d]) $K_{3.4}$ T_1 M_1 transp. च and स. T_1 स च जग्राह तद्वचः.

33 [b]) K_2 निधायास्यं; D_1 पिधायासिं; T_2 $G_{1.2.4}$ नियंतारं; M निरस्यासिं. K Dc $D_{2.5}$ निशाचरः. — [d]) S (except G_3) युज्य° (for कल्प्य°).

Colophon. — *Major parvan:* $K_{1.2}$ Dn_2 $G_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* N $G_{1.3}$ (all om. sub-parvan name) mention only रामो(K_2 श्रीरामो-; G_1 रामायणो)पाख्यान. — *Adhy. name:* B_4 अविंध्यवाक्यं; G_1 M_2 इंद्रजिद्वधः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 287 (Dn_3 288); D_1 291; T_1 M_2 (orig.) 279; T_2 G_4 M (M_2 *inf. lin.*) 277; G_1 274; G_2 276. — *Śloka no.:* Dn 33; D_1 40.

274

1 =Rām. 6. 95. 50[a]. $K_{1.2}$ दशशिराः. — [b]) G_4 निषूदिते (for निपा°). — [c]) G_2 निर्याय.

2 [a]) Dn_2. n_3 $D_{1.3-6}$ $G_{3.4}$ स वृतो; T_1 वृतो वै. — [d]) B Dn $D_{3.4.6}$ G_3 योध°; Dc D_2 बोध° (for पोथ°). G_2 °वाहिनीं (for °यूथपान्). K_4 पोथयामास यूथपान्.

3 [a]) $K_{1.2}$ Dc $D_{1.2.5}$ M आपतंतं (for आद्रवन्तं). — [b]) B_1 मैंदनीलांगदास्तथा. — [c]) K_4 D_1 हनुमाञ्; Dc D_2 हनुवाञ्. $D_{1.2}$ जांबुवान्. — [d]) G_1 सैन्यास्ते; G_2 तत्सैन्यं; G_4 ससैन्यं.

4 [b]) $B_{1.2}$ $D_{1.3.4.6}$ G_3 ऋक्षवानरपुंगवाः; T $G_{1.2.4}$ M दृष्ट्वा वानरयूथपाः (T_1 °पुंगवाः).

5 [a]) $K_{1.2}$ $B_{2.3}$ Dc Dn $D_{1.2}$ T G_3 स (for स्व-). K_4 ततः सैन्यं समालोक्य. — [b]) T $G_{1.2.4}$ महात्मभिः (for अरातिभिः). B_1 लोभ्यमानं स शत्रुभिः. — [c]) $K_{1.2}$ व्यदधन्; $B_{2.4}$ $D_{3.4.6}$ G_3 चासृजन्; Dc D_2 व्यसृजन्; D_5 विदधन्; T_1 विदधे (for व्यदधान्). T_2 G_2 मायावीर्योप्यधान्मायां; G_4 मायामादाय युयुधे. — [d]) B Dn $D_{1.3.4.6}$ G_3 राक्षसाधिपः (cf. 7 and v.l.).

6 T_1 om. 6–7. — [a]) $B_{1.2.4}$ $D_{3.4.6}$ G_3 देहविनिष्क्रांताः; D_1 देहाद्विनिःसृत्य.

7 T_1 om. 7 (cf. v.l. 6). — [b]) M_1 दिव्यास्त्रेणैव. T_2 $G_{2.4}$ वीर्यवान् (for राक्षसान्). — [d]) Dc $D_{1.2}$ व्यदधद्. $K_{1.2}$ T_2 $G_{1.2.4}$ राक्षसेश्वरः (cf. 5 and v.l.).

8 [b]) K_4 धीमतः; $G_{2.4}$ वीर्यवान् (for भारत). — D_2

अथ भूयोऽपि मायां स व्यदधाद्राक्षसाधिपः ॥ ७
कृत्वा रामस्य रूपाणि लक्ष्मणस्य च भारत ।
अभिदुद्राव रामं च लक्ष्मणं च दशाननः ॥ ८
ततस्ते राममर्छन्तो लक्ष्मणं च क्षपाचराः ।
अभिपेतुस्तदा राजन्प्रगृहीतोच्चकार्मुकाः ॥ ९
तां दृष्ट्वा राक्षसेन्द्रस्य मायामिक्ष्वाकुनन्दनः ।
उवाच रामं सौमित्रिरसंभ्रान्तो बृहद्वचः ॥ १०
जहीमान्राक्षसान्पापानात्मनः प्रतिरूपकान् ।
जघान रामस्तांश्चान्यानात्मनः प्रतिरूपकान् ॥ ११
ततो हर्यश्वयुक्तेन रथेनादित्यवर्चसा
उपतस्थे रणे रामं मातलिः शक्रसारथिः ॥ १२

मातलिरुवाच ।

अयं हर्यश्वयुग्जैत्रो मघोनः स्यन्दनोत्तमः ।
अनेन शक्रः काकुत्स्थ समरे दैत्यदानवान् ।
शतशः पुरुषव्याघ्र रथोदारेण जघ्निवान् ॥ १३
तदनेन नरव्याघ्र मया यत्तेन संयुगे ।
स्यन्दनेन जहि क्षिप्रं रावणं मा चिरं कृथाः ॥ १४
इत्युक्तो राघवस्तथ्यं वचोऽशङ्कत मातलेः ।
मायेयं राक्षसस्येति तमुवाच विभीषणः ॥ १५
नेयं माया नरव्याघ्र रावणस्य दुरात्मनः ।
तदातिष्ठ रथं शीघ्रमिममैन्द्रं महाद्युते ॥ १६
ततः प्रहृष्टः काकुत्स्थस्तथेत्युक्त्वा विभीषणम् ।
रथेनाभिपपाताशु दशग्रीवं रुषान्वितः ॥ १७
हाहाकृतानि भूतानि रावणे समभिद्रुते
सिंहनादाः सपटहा दिवि दिव्याश्च नानदन् ॥ १८
स रामाय महाघोरं विससर्ज निशाचरः । C. 3. 16517 B. 3. 290. 20 K. 3. 291. 21

om. (hapl.) 8^{c}–9^{b}. — ^{c}) K_4 T_1 $G_{1.2.4}$ स (for च). — After 8, D_1 reads (for the first time) 10^{cd} and *repeats* thereafter 8^{ab}.

9 D_2 om. 9^{ab} (cf. v.l. 8); D_1 om. 9^{a}–10^{b}. — ^{a}) $K_{3.4}$ D_5 आर्छंतो; T_1 आनर्छन्; T_2 $G_{1.2.4}$ आगच्छन्; G_3 अर्स्संतो; M_1 आनर्चन्; M_2 आनर्छन् (for अर्छन्तो). — ^{b}) K_3 B_1 $G_{2.4}$ निशाचराः; G_1 क्षपाकराः. — ^{c}) K_1 ततो (for तदा). B Dn $D_{3.4.6}$ G_3 रामं (for राजन्). — ^{d}) B Dn $D_{3.4.6}$ G_3 प्रगृहीतशरासनाः; T $G_{1.2.4}$ °तेषुकार्मुकाः.

10 D_1 om. 10^{ab} (cf. v.l. 9). — ^{c}) K $D_{1.5}$ $G_{1.2.4}$ उवाच रामः ($G_{1.2.4}$ वाक्यं) सौमित्रिम्. — ^{d}) K Dc $D_{1.2.5}$ $G_{1.2.4}$ महद्; T_1 [ऽ]ब्रवीद् (for बृहद्).

11 ^{b}) G_4 प्रतिरूपितान्. — After 11^{ab}, $G_{1.2}$ ins.:

1295* इत्युक्तो लक्ष्मणं पार्थ तदा गन्तुं समुद्यतः ।

— ^{cd}) $K_{1.2}$ T $G_{1.2.4}$ om. (hapl.) 11^{cd}. M_1 चापि ह्यात्मनः; M_2 चापि नात्मनः (for चान्यानात्मनः).

12 ^{c}) Dc D_2 तदा (for रणे). — ^{d}) K_4 प्रांजलिः (for मातलिः).

13 G_1 M_2 om. the ref. — ^{a}) S (except G_3) राम (for जैत्रो). — ^{b}) T_1 $G_{1.2.4}$ (with hiatus) अमोघः (for मघोनः). — After 13^{ab}, S (except G_3) ins.:

1296* त्वदर्थमिह संप्राप्तः संदेशाद्वै शतक्रतोः ।

— ^{e}) B_3 स युद्धे (for शतशः).

14 ^{a}) D_1 तस्मात्त्वं पुरुषव्याघ्र. — ^{b}) K_3 S (except G_3) दत्तेन; B_1 युक्तेन (for यत्तेन).

15 Before 15, D_2 ins. मार्कण्डेय उ°. — ^{a}) T_2 $G_{1.2.4}$ transp. राघवः and मातलेः (in ^{b}). $K_{1.2}$ इ(K_2 य)त्यूचे मातलिस्तथ्यं. — ^{b}) K D_1 ततो (for वचो). K_4 Dn_3 D_5 मातलिं (for मातलेः). — ^{c}) B_2 Dn $D_{1.3.4.6}$ G_3 मायैषा (for मायेयं). $G_{1.2.4}$ राक्षसेंद्रस्य (for °सस्येति).

16 ^{c}) Dc D_2 उपातिष्ठ (for तदा°). K Dc $D_{1.2}$ दिव्यम्; B_1 इमम् (for शीघ्रम्). T_2 तदातिष्ठाभिदिष्टयेनं; $G_{1.2.4}$ M तदा(G_1 °मा°; G_4 °था)तिष्ठाभिनंद्यैनं. — ^{d}) B_1 शीघ्रम्; S (except G_3) रथम् (for इमम्).

17 ^{c}) B_2 Dn $D_{3.4.6}$ G_3 °भिपपाताथ.

18 After 18^{ab}, K_2 *repeats* 17^{a}–18^{b}. — ^{c}) B_2 G_2 सिंहनादः. T_1 $G_{1.2.4}$ च पटहा. — ^{d}) B_1 दवास (for दिव्याश्च). K_1 Dc तदा; K_2 Dn D_{4-6} G_3 तथानदन्; B_1 D_3 त्वथा°; D_1 ततो° (for च ना°). T_1 G_1 नादयन् (for नानदन्). — After 18, $B_{1.3.4}$ Dc D_2 ins.:

1297* ततः प्रवृत्ते युद्धं रामरावणयोर्महत् ।

B_4 cont.: B_2 Dn $D_{3.4.6}$ G_3 ins. after 18:

1298* दशकन्धरराजसून्वोस्तथा युद्धमभून्महत् ।

$B_{1.3}$ Dc D_2 ins. after 1297*: $B_{2.4}$ Dn $D_{3.4.6}$ G_3, after 1298*:

1299* अलब्धोपममन्यत्र तयोरेव तथाभवत् ।

[For 1298* (hypermetric!) and 1299*, cf. Rām. 6. 107. 51^{cd}–52^{ab}, and Jacobi, *Das Rāmāyaṇa*, pp. 14, 74.

C. 3. 16518 B. 3. 290. 21 K. 3. 291. 21 शूलमिन्द्राशनिप्रख्यं ब्रह्मदण्डमिवोद्यतम् ॥ १९
तच्छूलमन्तरा रामश्चिच्छेद निशितैः शरैः ।
तद्दृष्ट्वा दुष्करं कर्म रावणं भयमाविशत् ॥ २०
ततः क्रुद्धः ससर्जाशु दशग्रीवः शिताञ्शरान् ।
सहस्रायुतशो रामे शस्त्राणि विविधानि च ॥ २१
ततो भुशुण्डीः शूलांश्च मुसलानि परश्वधान् ।
शक्तीश्च विविधाकाराः शतघ्नीश्च शितक्षुराः ॥ २२
तां मायां विकृतां दृष्ट्वा दशग्रीवस्य रक्षसः ।
भयात्प्रदुद्रुवुः सर्वे वानराः सर्वतोदिशम् ॥ २३
ततः सुपत्रं सुमुखं हेमपुङ्खं शरोत्तमम् ।
तूणादादाय काकुत्स्थो ब्रह्मास्त्रेण युयोज ह ॥ २४
तं बाणवर्यं रामेण ब्रह्मास्त्रेणाभिमन्त्रितम् ।
जहृषुर्देवगन्धर्वा दृष्ट्वा शक्रपुरोगमाः ॥ २५
अल्पावशेषमायुश्च ततोऽमन्यन्त रक्षसः ।
ब्रह्मास्त्रोदीरणाच्छत्रोर्देवगन्धर्वकिंनराः ॥ २६
ततः ससर्ज तं रामः शरमप्रतिमौजसम् ।
रावणान्तकरं घोरं ब्रह्मदण्डमिवोद्यतम् ॥ २७
स तेन राक्षसश्रेष्ठः सरथः साश्वसारथिः ।
प्रजज्वाल महाज्वालेनाग्निनाभिपरिष्कृतः ॥ २८
ततः प्रहृष्टास्त्रिदशाः सगन्धर्वाः सचारणाः ।
निहतं रावणं दृष्ट्वा रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ २९
तत्यजुस्तं महाभागं पञ्च भूतानि रावणम् ।

— Dc D_2 यथा (for तथा). Dc भवेत् (for [अ]भवत्).]

19 ^{a}) T_1 मायामयं (for स रामाय). B_1 °तेजा (for °घोरं). — ^{c}) K_1 °स्पष्टं; K_2 °स्पर्शं (for °प्रख्यं). T_1 शूलं चाशनिसंप्रख्यं. — ^{d}) $=27^d$. G_1 यमदंडम्.

20 ^{a}) K_3 अंतराद्; B D (except $D_{1.5}$) G_3 M_1 सत्वरं (for अन्तरा). T_2 $G_{1.2.4}$ तच्छूलमथ रामस्तु.

21 ^{b}) K_2 वरान् (for शरान्). — ^{c}) D_1 रक्षः (for रामे).

22 ^{a}) K Dc $D_{1.2.5}$ गदा (for ततो). $K_{1.2}$ भुसुंडीः; K_3 भुशुंडाः; K_4 मुखंठीः; B $D_{3.4.6}$ G_3 भुषुंडीः; Dc भूषंडीः; D_1 भृशुंढीः; $G_{1.2.4}$ मुसंठीः; M मुसृंठीः. $K_{1.2}$ शूलाद्यान्; K_3 B_{2-4} $D_{3.4.6}$ G_3 शूलानि (for शूलांश्च). T_1 ततो मुसंठिकाः शूलाः. — ^{b}) Many MSS. मुशलानि. $K_{3.4}$ Dc $D_{1.4.5}$ परस्वधान्; $G_{1.2.4}$ परश्वथान्. — ^{d}) K_1 M शतक्षुराः; K_4 B_{2-4} Dc D_4 T_2 $G_{1.2.4}$ शि(K_4 सि)-तान्क्षुरान्; Dn D_6 G_3 शिताः क्षुराः; D_5 शतान्शरान्; T_1 शितान्शरान्.

23 ^{a}) S (except G_3) विविधां (for विकृतां). — ^{c}) M_2 विदुद्रुवुः. — ^{d}) $G_{1.2.4}$ सैनिकाः (for वानराः). $D_{3.5}$ T_1 °दिशः.

24 ^{a}) K_4 D_5 T_2 सपत्रं. — ^{b}) D_1 दीप्यमानं (for हेम°). — ^{c}) K_4 शत्रून् (for तूणाद्).

25 In D_4, the portion of the text from 25 up to 48' of the next adhy. is lost on missing fol. (401–402). — ^{a}) K_1 बाणवीर्यं; K_{2-4} B_2 Dn_1. n_2 $D_{2.3}$ बाणवर्षं; $G_{2.4}$ प्रेक्ष्य बाणं. — ^{b}) $B_{1.5}$ Dc_1 Dn D_6 G_3 [अ]नुमंत्रितं; $B_{2.4}$ सुमंत्रितं. — ^{c}) K_3 $G_{1.4}$ जहर्षुर् (for जहृषुर्). Dn_2 तेन (for देव-). — ^{d}) Dn_2 देव° (for शक्र°).

26 D_4 missing (cf. v.l. 25). — ^{b}) $K_{1.4}$ G_4 राक्षसः; D_1 राक्षसं. — ^{c}) S (except G_3) ब्रह्मास्त्रे योजिते तस्मिन्. — ^{d}) B Dn D_6 G_3 °दानवकिंनराः; $G_{2.4}$ °गंधर्वदानवाः.

27 D_4 missing (cf. v.l. 25). D_1 om. 27^{ab}. — ^{a}) T_2 $G_{1.2.4}$ तस्मिन् (for ततः). — ^{d}) $=19^d$. D_1 [उ]दितं (for [उ]द्यतम्). — After 27, B_{2-4} D (except Dc_1 D_3; D_4 missing) G_3 ins.:

1300* मुक्तमात्रेण रामेण दूराकृष्टेन भारत ।

On the other hand, G_1 ins. after 27:

1301* अमोघमविषह्यं च स देवासुरपन्नगैः ।
भासयन्तं दिशः सर्वाः स्वया दीप्त्या महाप्रभा ।

28 D_4 missing (cf. v.l. 25). — ^{cd}) B_1 °पुरष्कृतः; $B_{3.4}$ Dc Dn $D_{2.4}$ G_3 °परिप्लुतः (for °परिष्कृतः). T_1 प्रजज्वाल महाज्वालो तया (sic) चापि परिप्लुतः; $G_{2.4}$ जज्वाल स (G_4 सु-) महाज्वालो अ(G_4 ह्य)ग्निनाभिपरिष्कृतः.

29 D_4 missing (cf. v.l. 25). — ^{b}) B Dc_1 Dn D_6 G_3 सहगंधर्वचारणाः.

30 D_4 missing (cf. v.l. 25). — ^{a}) K_1 T_2 महाबाहुं. — ^{b}) T_2 भूताश्च (for °नि). — ^{c}) $K_{1.2}$ सर्वलोकेभ्यः. — ^{d}) $G_{2.4}$ ब्रह्मास्त्रेणामितौजसा.

31 D_4 missing (cf. v.l. 25). — ^{a}) K_4 तु; S (except G_3) [ऽ]पि (for हि). — ^{c}) $K_{1.2}$ तेन; T_1 देहं (for नेशुर्). $K_{1.2}$ T_1 °निर्दग्धं. — ^{d}) $K_{1.2}$ Dc D_2 स; T $G_{1.2.4}$ हि (for च). $K_{1.2}$ Dc $D_{1.2}$ भस्म प्रदृश्यत

भ्रंशितः सर्वलोकेषु स हि ब्रह्मास्त्रतेजसा ॥ ३०
शरीरधातवो ह्यस्य मांसं रुधिरमेव च ।
नेशुर्ब्रह्मास्त्रनिर्दग्धा न च भस्माप्यदृश्यत ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुःसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७४ ॥

२७५

मार्कण्डेय उवाच ।
स हत्वा रावणं क्षुद्रं राक्षसेन्द्रं सुरद्विषम्
बभूव हृष्टः ससुहृद्रामः सौमित्रिणा सह ॥ १
ततो हते दशग्रीवे देवाः सर्षिपुरोगमाः
आशीर्भिर्जययुक्ताभिरानर्चुस्तं महाभुजम् ॥ २
रामं कमलपत्राक्षं तुष्टुवुः सर्वदेवताः ।
गन्धर्वाः पुष्पवर्षैश्च वाग्भिश्च त्रिदशालयाः ॥ ३
पूजयित्वा यथा रामं प्रतिजग्मुर्यथागतम् ।
तन्महोत्सवसंकाशमासीदाकाशमच्युत ॥ ४
ततो हत्वा दशग्रीवं लङ्कां रामो महायशाः ।
विभीषणाय प्रददौ प्रभुः परपुरंजयः ॥ ५
ततः सीतां पुरस्कृत्य विभीषणपुरस्कृताम्
अविन्ध्यो नाम सुप्रज्ञो वृद्धामात्यो विनिर्ययौ ॥ ६
उवाच च महात्मानं काकुत्स्थं दैन्यमास्थितम् ।
प्रतीच्छ देवीं सद्वृत्तां महात्मञ्जानकीमिति ॥ ७
एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्मादवतीर्य रथोत्तमात् । C. 3. 16533 B. 3. 291. 8 K. 3. 292. 8

(D_1 °ते); K_4 भस्मापि दृश्यते; B_2 भस्मान्यदृश्यत. M निशा तस्माद्यदृश्यत.

Colophon. D_4 missing. — *Major parvan:* $K_{1.2}$ Dn_2 T_2 $G_{3.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* N (D_4 missing) T_1 $G_{1.3}$ (all om. sub-parvan name) mention only रामो(K_2 श्रीरामो-; T_1 श्रीरामायणो-; G_1 रामायणो)-पाख्यान. — *Adhy. name:* B_4 Dn_2 $D_{1.6}$ $G_{1.3}$ M_2 रावणवधः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn_1 (marg.). n_2 288; Dn_3 289; D_1 292; T_1 M_2 (orig.) 280; T_2 G_4 M (M_2 *inf. lin.*) 278; G_1 275; G_2 277. — *Śloka no.:* Dn_1 34; Dn_2. n_3 33; D_1 30.

275

D_4 missing up to 48[c] (cf. v.l. 3. 274. 25); the MS. is mostly ignored up to the end of the lacuna.

1 [a]) $K_{1.2}$ राक्षसं (for रावणं). $K_{1.2}$ T $G_{2.4}$ क्रुद्धं; G_1 संख्ये (for क्षुद्रं). — [b]) $K_{1.2}$ दशग्रीवं; T_2 राक्षसेशं (for °सेन्द्रं). B_4 युधिष्ठिर (for सुर°). — [c]) Dn_3 सुमहद्; G_1 सुसुहृद्. D_1 corrupt.

2 [a]) M तस्मिन् (for ततो). B_1 दशग्रीवे हते तस्मिन्. [b]) $B_{3.4}$ सर्वे पुरो°; $G_{2.4}$ सर्षिगणास्तथा. — [d]) D_3 T_1 ते (for तं). Dc_1 D_2 सहानुजं (for महाभुजम्).

3 [b]) K_4 B_{1-3} वनदेवताः. — [d]) $K_{3.4}$ D_3 त्रिदिवालयाः; M_2 त्रिदशस्त्रियः. B_4 ववर्षुस्ताः सुरालयाः.

4 [a]) K B_1 Dc $D_{1.2.5.6}$ तथा; D_3 ततो; T_1 M_1 तु ते; T_2 G रणे (for यथा). — [b]) Dc_1 °र्यथागतः. — [c]) S (except G_3) गतोत्सव° (for महोत्सव°). — [d]) $K_{1.2.4}$ अप्युत (for अच्युत).

5 [b]) M राज्यं (for लङ्कां). B_1 महाबलः. — [d]) T_1 पुनः (for प्रभुः). K_3 °पुरंजय.

6 T_1 om. 6[b]. — [b]) K_{1-3} D_5 °पुरःसरां; K_4 °पुरःसरः; Dc $D_{1.2}$ °पुरःसराः; D_3 °पुरःसरं; T_2 °पुरस्कृतः. — [c]) K_4 T_2 $G_{1.2.4}$ अवध्यो; B_1 अविंदो; D_1 T_1 अविध्यो. K_3 $D_{3.5}$ G_1 (by corr.)$_{.2.4}$ M सुप्राज्ञो; G_1 (before corr.) °प्रीतो (for °प्रज्ञो). — [d]) $G_{1.2.4}$ वृद्धोमात्यो. M [ऽ]भिनिर्ययौ. T_1 वृद्धो मान्यो हि निर्ययौ.

7 [a]) D_1 स (for च). B_2 महाघोरं (m °प्रज्ञं); T_1 °प्राज्ञं. — [b]) K_1 दैत्यनाशनं; K_2 °माश्रितः; K_4 चेत्यमाश्रितं (sic); B Dn D_6 T_2 G_3 M_2 दैन्यमास्थितः. — [c]) D_6 प्रतीक्ष.

8 [a]) T_1 रामोवाच (for एतच्छ्रुत्वा). — [b]) $G_{2.4}$ महारथात् (for रथो°). — [c]) B_4 रूपेण (for बाष्पेण). $K_{1.2}$ [अ]भिहतां; K_4 $B_{3.4}$ D_1 G_3 M [अ]पिहितः; Dc D_2 [अ]भिहितः; D_3 [अ]भिहिता; D_5 G_4 [अ]पिहतः; T_2 $G_{1.2.4}$

C. 3. 16538 B. 3. 291. 8 K. 3. 292. 8 बाष्पेणापिहितां सीतां ददर्शेक्ष्वाकुनन्दनः ॥ ८
तां दृष्ट्वा चारुसर्वाङ्गीं यानस्थां शोककर्शिताम्
मलोपचितसर्वाङ्गीं जटिलां कृष्णवाससम् ॥ ९
उवाच रामो वैदेहीं परामर्शविशङ्कितः ।
गच्छ वैदेहि मुक्ता त्वं यत्कार्यं तन्मया कृतम् ॥ १०
मामासाद्य पतिं भद्रे न त्वं राक्षसवेश्मनि ।
जरां व्रजेथा इति मे निहतोऽसौ निशाचरः ॥ ११
कथं ह्यस्मद्विधो जातु जानन्धर्मविनिश्चयम् ।
परहस्तगतां नारीं मुहूर्तमपि धारयेत् ॥ १२
सुवृत्तामसुवृत्तां वाप्यहं त्वामद्य मैथिलि ।
नोत्सहे परिभोगाय श्वावलीढं हविर्यथा ॥ १३
ततः सा सहसा बाला तच्छ्रुत्वा दारुणं वचः ।
पपात देवी व्यथिता निकृत्ता कदली यथा ॥ १४
यो ह्यस्या हर्षसंभूतो मुखरागस्तदाभवत् ।
क्षणेन स पुनर्भ्रष्टो निःश्वासादिव दर्पणे ॥ १५
ततस्ते हरयः सर्वे तच्छ्रुत्वा रामभाषितम्
गतासुकल्पा निश्चेष्टा बभूवुः सहलक्ष्मणाः ॥ १६
ततो देवो विशुद्धात्मा विमानेन चतुर्मुखः ।
पितामहो जगत्स्रष्टा दर्शयामास राघवम् ॥ १७
शक्रश्चाग्निश्च वायुश्च यमो वरुण एव च ।
यक्षाधिपश्च भगवांस्तथा सप्तर्षयोऽमलाः ॥ १८
राजा दशरथश्चैव दिव्यभास्वरमूर्तिमान् ।
विमानेन महार्हेण हंसयुक्तेन भास्वता ॥ १९
ततोऽन्तरिक्षं तत्सर्वं देवगन्धर्वसंकुलम् ।
शुशुभे तारकाचित्रं शरदीव नभस्तलम् ॥ २०
तत उत्थाय वैदेही तेषां मध्ये यशस्विनी ।
उवाच वाक्यं कल्याणी रामं पृथुलवक्षसम् ॥ २१
राजपुत्र न ते कोपं करोमि विदिता हि मे ।

[अ]भिहतः.

9 ^{b}) K_3 ध्यानस्थां; B_4 वन°; G_1 यून°. $K_{1.2.4}$ $B_{1.2.4}$ Dn_2 D_5 शोककर्षितां. — ^{d}) K_2 म्लिष्टवाससं; K_4 क्लिष्टवाससां; B_4 T कृष्णवाससीं; Dc D_{1-3} G_1 कृष्णवाससां. $G_{1.2.4}$ ध्यानशोकपरायणां.

10 ^{a}) K_1 (before corr.) जटिलां (for वैदेहीं). — ^{b}) K_2 B Dc_1 $Dn_{2.}$ n_3 परामर्ष°. — After 10^{ab}, $G_{1.2.4}$ read 60^{ab}. — ^{c}) D_5 transp. गच्छ and वैदेहि. K Dc D_{1-3} [अ]सि (for त्वं). — ^{d}) K Dc D_{1-3} transp. मया and कृतं. S (except G_3) एतत्कार्यं मया तव.

11 ^{d}) Dn_3 मे; D_1 च (for [अ]सौ). $K_{1.2}$ निह- (K_1 °हि)तो राक्षसेश्वरः.

12 ^{a}) K_2 T_1 अस्मद्-; B_1 न्वस्मद्-; G_3 त्वस्मद्- (for ह्यस्मद्-). T_2 $G_{1.2.4}$ M कस्माद(G_1 तस्माद-; M_1 कस्माद्ध्य)-स्मद्विधो जातु. — ^{b}) T $G_{1.2.4}$ M जानन्धर्मार्थनिश्चयान् ($G_{2.4}$ °यं).

13 ^{a}) $G_{1.4}$ सद्वृत्ताम् (for सुवृत्ताम्). K_1 च (for वा). T_2 G_2 असद्वृत्तां सुवृत्तां वा. — ^{c}) T_2 °भोग्यां च; G_1 °भोगाच्च (for °भोगाय).

14 M_2 om. (hapl.) 14^{b}–16^{a}. — ^{c}) M_1 transp. देवी and व्यथिता.

15 M_2 om. 15 (cf. v.l. 14). — ^{a}) B Dn D_6 [ऽ]पि (for हि). K_4 मुखसंभूतो; T_1 हर्षसंभ्रांतो; T_2 भव-संभूतो. — ^{b}) T_1 मुखे (for मुख-). S (except G_3; M_2 om.) पुरा (for तदा). — ^{c}) K $D_{3.5}$ परिभ्रष्टो; B D_6 $G_{2.3}$ M_1 पुनर्नष्टो; Dc $D_{1.2}$ परिभ्रष्टा; T_2 $G_{1.4}$ पुनर्दृष्टो. — ^{d}) B Dc Dn D_2 M_1 निःश्वास इव. $K_{1.2.4}$ $D_{1.5}$ दर्पणः.

16 M_2 om. 16^{a} (cf. v.l. 14). — ^{b}) K_1 रामभाषणं. — ^{d}) T_2 $G_{2.4}$ बभूवुः शुभलक्षणाः; G_1 °व शुभलक्षणा. — After 16, Dc D_2 ins. a passage given in App. I (No. 28).

17 Before 17, $D_{1.2}$ ins. मार्कंडेय उ°. — ^{b}) T_1 विनयेन; G_4 विमाने च. — ^{c}) B D_6 G_3 पद्मयोनिर् (for पिता°).

18 ^{d}) Dc D_2 ब्रह्मर्षयो (for सप्तर्षयो).

19 ^{a}) D_1 नाम (for चैव). — ^{b}) K_2 D_1 °भास्कर°; Dc D_2 °भासुर°.

20 ^{a}) $B_{2.3}$ [अं]तरीक्षं; M_1 [अं]तरिक्षे. — ^{b}) Dc D_2 °दानव° (for °गन्धर्व°). — B_4 om. 20^{cd}. — ^{d}) T_1 $G_{1.2.4}$ नभस्थलं.

21 ^{b}) Dc D_2 transp. तेषां and मध्ये.

22 ^{a}) T_2 ततः (for न ते). K_3 कार्यं; B_{1-3} Dn D_6 T_1 G_3 दोषं (for कोपं). — ^{b}) K_4 तव; B Dc Dn $D_{2.6}$ G_3 हि ते (B_1 च मे) (for हि मे).

23 =(var.) 3. 75. 7. — ^{a}) T_1 भूतात्मा (for °नां).

गतिः स्त्रीणां नराणां च शृणु चेदं वचो मम ॥ २२
अन्तश्चरति भूतानां मातरिश्वा सदागतिः ।
स मे विमुञ्चतु प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥ २३
अग्निरापस्तथाकाशं पृथिवी वायुरेव च ।
विमुञ्चन्तु मम प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥ २४
ततोऽन्तरिक्षे वागासीत्सर्वा विश्रावयन्दिशः ।
पुण्या संहर्षणी तेषां वानराणां महात्मनाम् ॥ २५

वायुरुवाच ।

भो भो राघव सत्यं वै वायुरस्मि सदागतिः ।
अपापा मैथिली राजन्संगच्छ सह भार्यया ॥ २६

अग्निरुवाच ।

अहमन्तःशरीरस्थो भूतानां रघुनन्दन
सुसूक्ष्ममपि काकुत्स्थ मैथिली नापराध्यति ॥ २७

वरुण उवाच ।

रसा वै मत्प्रसूता हि भूतदेहेषु राघव
अहं वै त्वां प्रब्रवीमि मैथिली प्रतिगृह्यताम् ॥ २८

ब्रह्मोवाच ।

पुत्र नैतदिहाश्चर्यं त्वयि राजर्षिधर्मिणि ।
साधो सद्वृत्तमार्गस्थे शृणु चेदं वचो मम ॥ २९
शत्रुरेष त्वया वीर देवगन्धर्वभोगिनाम् ।
यक्षाणां दानवानां च महर्षीणां च पातितः ॥ ३०
अवध्यः सर्वभूतानां मत्प्रसादात्पुराभवत् ।
कस्माच्चित्कारणात्पापः कंचित्कालमुपेक्षितः ॥ ३१
वधार्थमात्मनस्तेन हृता सीता दुरात्मना ।
नलकूबरशापेन रक्षा चास्याः कृता मया ॥ ३२
यदि ह्यकामामासेवेत्स्त्रियमन्यामपि ध्रुवम् C. 3. 16564 B. 3. 291. 34 K. 3. 292. 35

— 23^{cd} = (var.) 24^{cd}. — ^{c}) S (except G_3) transp. मे and विमुंचतु.

24 T_1 $G_{2.4}$ om. (hapl.) 24. — 24^{cd} = (var.) 23^{cd}. — ^{c}) K $D_{1.3}$ विब्रुवंतु यथातत्वं ($K_{1.2}$ °थ्यं). — ^{d}) $K_{1.3.4}$ $D_{1.3}$ एते वा(K_3 D_3 चा)द्य त्यजंतु मां; K_2 तमेवादि त्यजंतु मां. — After 24, N (D_4 missing) T_1 G_3 ins.:

1302* यथाहं त्वद्दते वीर नान्यं स्वप्नेऽप्यचिन्तयम् ।
तथा मे देवनिर्दिष्टस्त्वमेव हि पतिर्भव ।

[(L. 1) Dc D_2 हि (for [अ]हं). K_2 व्यचिंतयं; T_1 ह्यचिंतयं. — (L. 2) B_2 यथा (for तथा). K_3 $D_{1.3.5}$ [इ]ह (for हि). T_1 गतिर् (for पतिर्).]

25 ^{b}) $K_{1.2}$ श्रा(K_2 छा)वयंत्यखिला दिशः; K_3 Dc $D_{1.2}$ सुस्वरा लोकसाक्षिणी.

26 ^{a}) K_4 D_3 M_1 ते (for वै). — ^{c}) B_1 न पापा (for अपापा). — ^{d}) D_1 गच्छस्व (for संगच्छ). S (except G_3) सीतया (for भार्यया).

27 S (except T_1 G_3) om. the ref. — ^{d}) K_1 $D_{3.5}$ नापराध्यते; K_3 प्रतिगृह्यतां.

28 ^{a}) K Dc $D_{1-3.5}$ रसाः सर्वे मत्प्रसूता; B_1 रसा मम प्रसूता हि; T_1 रसानि मत्प्रसूतानि; T_2 समंतस्थः प्रसूते हि; G_1 रसं मत्तः प्रसूतं हि; G_2 सर्वमंतश्चरो वेत्ति. — ^{b}) K_4 D_2 देहे देहेषु; Dc देहिदेहेषु; T_1 हितो देवेषु; T_2 सर्वदेवेषु (for भूतदेहेषु). — ^{c}) $K_{1.2}$ च त्वां; K_3 Dc $D_{1-3.5}$ T_1 M त्वां वै (by transp.). T_1 ब्रवीमीह; $G_{2.4}$ ब्रवीम्येतन् (for प्रब्रवीमि). — ^{d}) $K_{1.2}$ जानकी (for मैथिली). — After 28, D_1 ins.:

1303* पारं परं त्वमेवासीर्विष्णुब्रह्मात्मरूपवान् ।
अपारपारोऽसि हरे पारेभ्योऽपि परः सदा ।
ब्रह्मपारोऽसि विश्वेश परपारनयस्तथा ।
पराणां च परास्यसि पारः पारः सदैव सः ।
सर्वभूतनिवासी च भूमन्स परमस्तथा ।;

while T_1 G_1 M ins.:

1304* यमः ।
धर्मराजोऽस्मि काकुत्स्थ साक्षी लोकस्य कर्मणाम् ।
शुभाशुभानां सीतेयमपापा प्रतिगृह्यताम् ।

[G_1 धर्मः (for यमः). — (L. 1) G_1 धर्मोहमस्मि (for धर्मराजोऽस्मि).]

29 ^{a}) T_2 $G_{1.2}$ अत्र (for पुत्र). — ^{b}) $K_{1.2}$ सद्वृत्तधर्मिणि; some MSS. राजर्षिधर्मणि. — ^{c}) $K_{1.4}$ $B_{3.4}$ Dn_1 $D_{3.5}$ G_3 साधौ. K_2 T_2 G_4 -मार्गस्ते; Dc_1 Dn_{2}. n_3 $D_{2.6}$ काकुत्स्थ; Dc_2 T_1 -मार्गस्थः; G_1 M_1 -मार्गस्थ.

30 D_2 om. 30^{a}. — ^{a}) T_2 एषां (for एष). $K_{1.2}$ धीर (for वीर). — ^{d}) D_1 मानवानां निपातितः.

31 ^{a}) K_3 D_5 °सत्वानां; B_1 °शत्रूनां (for °भूतानां). — $K_{1.2}$ om. 31^{c}–32^{b}. — ^{d}) Dc_2 D_3 G_4 किंचित् (for कंचित्).

32 $K_{1.2}$ om. 32^{ab} (cf. v.l. 31). — ^{c}) $K_{1.2}$ नडकूबर°. — ^{d}) D_1 हि; T_2 वा (for च). S (except G_3 M_1) transp. कृता and मया.

C. 3. 16564
B. 3. 291. 34
K. 3. 292. 35

शतधास्य फलेद्देह इत्युक्तः सोऽभवत्पुरा ॥ ३३

नात्र शङ्का त्वया कार्या प्रतीच्छेमां महाद्युते

कृतं त्वया महत्कार्यं देवानाममरप्रभ ॥ ३४

दशरथ उवाच ।

प्रीतोऽस्मि वत्स भद्रं ते पिता दशरथोऽस्मि ते ।

अनुजानामि राज्यं च प्रशाधि पुरुषोत्तम ॥ ३५

राम उवाच ।

अभिवादये त्वां राजेन्द्र यदि त्वं जनको मम ।

गमिष्यामि पुरीं रम्यामयोध्यां शासनात्तव ॥ ३६

मार्कण्डेय उवाच ।

तमुवाच पिता भूयः प्रहृष्टो मनुजाधिप ।

गच्छायोध्यां प्रशाधि त्वं राम रक्तान्तलोचन ॥ ३७

ततो देवान्नमस्कृत्य सुहृद्भिरभिनन्दितः ।

महेन्द्र इव पौलोम्या भार्यया स समेयिवान् ॥ ३८

ततो वरं ददौ तस्मै अविन्ध्याय परंतपः ।

त्रिजटां चार्थमानाभ्यां योजयामास राक्षसीम् ॥ ३९

तमुवाच ततो ब्रह्मा देवैः शक्रमुखैर्वृतः ।

कौसल्यामातरिष्टांस्ते वरानद्य ददानि कान् ॥ ४०

वव्रे रामः स्थितिं धर्मे शत्रुभिश्चापराजयम् ।

राक्षसैर्निहतानां च वानराणां समुद्भवम् ॥ ४१

ततस्ते ब्रह्मणा प्रोक्ते तथेति वचने तदा ।

समुत्तस्थुर्महाराज वानरा लब्धचेतसः ॥ ४२

सीता चापि महाभागा वरं हनुमते ददौ ।

रामकीर्त्या समं पुत्र जीवितं ते भविष्यति ॥ ४३

दिव्यास्त्वामुपभोगाश्च मत्प्रसादकृताः सदा ।

उपस्थास्यन्ति हनुमन्निति स्म हरिलोचन ॥ ४४

---

33 K_3 om. 33. — [a]) $K_{1.4}$ $D_{1.3}$ आसीदेत्; $B_{1.2}$ Dn_3 सेवेत; D_5 आसीदे; T_2 $G_{1.2.4}$ सीतां वा; M_1 मन्येत; M_2 आसीत (for आसेवेत्). — [b]) $K_{1.2}$ प्रियाम् (for स्त्रियम्). $K_{1.2}$ इति (for अपि). K_2 ब्रुवन् (for ध्रुवम्). — [c]) $K_{1.2}$ पतेद्; D_1 भवेद् (for फलेद्). B Dc_1 Dn D_6 मूर्धा (for देह). — [d]) $K_{1.2}$ इत्युक्तोसौ पुराभवत्.

34 [a]) T_2 $G_{1.2.4}$ तु (for [अ]त्र). — [b]) Dc D_2 G_2 महामते (for °द्युते). $K_{1.2}$ D_1 संगच्छ सह भार्यया. — [c]) M_1 कर्म (for कार्यं). — [d]) $K_{1.2}$ अमरप्रभो; Dc_1 D_2 °प्रभः; G_4 अमितप्रभः.

35 [a]) D_5 S (except G_3) तव (for वत्स). — [b]) $K_{1.2}$ तव; T_2 G_4 [अ]स्म्यहं (for [अ]स्मि ते). — [c]) K_1 Dc $D_{1-3.5}$ T_1 ते राज्यं; T_2 $G_{1.2.4}$ राज्यं स्वं (for राज्यं च).

36 [a]) Hypermetric ! K_2 D_3 G_1 M_2 त्वा. — [b]) $G_{2.4}$ पिता मे जनको यदि.

37 T_1 om. 37–39 (with मार्कण्डेय उ°); T_2 $G_{1.2.4}$ M om. the ref. — [b]) B Dn D_6 G_3 भरतर्षभ; T_2 $G_{1.2.4}$ मनुजर्षभ. M प्रहृष्टेनांतरात्मना. — [c]) B Dc Dn D_6 G_3 [इ]ति (for त्वं). — [d]) B Dc Dn $D_{2.6}$ G_3 रामं रक्तांतलोचनं. — After 37, N (D_4 missing) G_3 ins.:

1305* संपूर्णानि हि वर्षाणि चतुर्दश महाद्युते ।

[K_4 च; $B_{2.3}$ Dn $D_{1.4-6}$ [इ]ह (for हि).]

38 T_1 om. 38 (cf. v.l. 37). — [b]) G_2 अभिसंवृतः. — [d]) $K_{3.4}$ $D_{3.5}$ वैदेह्या; G_1 सीतया (for भार्यया). $K_{1.2}$ भार्याया समुपेयिवान्; T_2 सभार्यः पुरमेयिवान्; $G_{2.4}$ भार्यया सह सीतया.

39 T_1 om. 39 (cf. v.l. 37). — [ab]) Dc D_2 तयोर् (for ततो). M_1 transp. वरं and ददौ. $K_{2.3}$ Dc D_2 T_2 तस्मा; D_1 M तस्माद् (for तस्मै). K_3 Dc $D_{2.3}$ अ(K_3 य)विध्याय; K_4 अवंध्याय; B Dn $D_{5.6}$ G_3 ह्यविंध्याय; T_2 $G_{1.2.4}$ अवध्याय (for अविन्ध्याय). K_3 Dc_1 $D_{1.3}$ परंतप. — [c]) B_1 चानुमानाभ्यां; B_3 D_1 दान°; $G_{1.2.4}$ M चार्थकामाभ्यां.

40 [b]) B Dn D_6 G_3 (before corr.) शक्रपुरोगमः (for °मुखैर्वृतः). — [c]) N (except K_1 Dn_2; D_4 missing) कौशल्या-. T_1 कौशल्यापुत्र ते राम. — [d]) T $G_{1.2.4}$ अन्यान् (for अद्य). K_4 Dn_2 D_3 $G_{2.4}$ ददामि.

42 [a]) T_2 $G_{1.2.4}$ तथेति (for ततस्ते). K_1 सर्वे (for प्रोक्ते). — [b]) T_2 $G_{2.3}$ ततस्तद्-; G_1 M_1 ततस्ते; M_2 तथेव (for तथेति). $K_{1.4}$ T_2 $G_{1.2.4}$ वचनात् (for वचने). K_3 Dc_2 D_2 तथा (for तदा). — [d]) $K_{1.2}$ लब्धचेतनाः.

43 [a]) T_1 चैव (for चापि). T_1 महाभाग. — [b]) M_1 हनुमतो. — [c]) T_2 रामकीर्ति-. T_1 वत्स (for पुत्र).

44 [a]) D_5 च सुख° (for त्वामुप°). — [b]) T_2 $G_{1.2.4}$ -प्रसादात् (for -प्रसाद-). S (except G_3) तथा (for सदा). — [d]) D_5 नित्यं (for इति).

45 [a]) T_2 $G_{1.2.4}$ तत्; M तु (for ते). K_4 D_3 ततः संप्रेक्ष्य(D_3 °क्ष)माणानां. — [b]) K_4 D_3 $G_{1.2.4}$ °कारिणां

ततस्ते प्रेक्षमाणानां तेषामक्लिष्टकर्मणाम् ।
अन्तर्धानं ययुर्देवाः सर्वे शक्रपुरोगमाः ॥ ४५
दृष्ट्वा तु रामं जानक्या समेतं शक्रसारथिः ।
उवाच परमप्रीतः सुहृन्मध्य इदं वचः ॥ ४६
देवगन्धर्वयक्षाणां मानुषासुरभोगिनाम् ।
अपनीतं त्वया दुःखमिदं सत्यपराक्रम ॥ ४७
सदेवासुरगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः
कथयिष्यन्ति लोकास्त्वां यावद्भूमिर्धरिष्यति ॥ ४८
इत्येवमुक्त्वानुज्ञाप्य रामं शस्त्रभृतां वरम् ।
संपूज्यापाक्रमत्तेन रथेनादित्यवर्चसा ॥ ४९
ततः सीतां पुरस्कृत्य रामः सौमित्रिणा सह ।
सुग्रीवप्रमुखैश्चैव सहितः सर्ववानरैः ॥ ५०
विधाय रक्षां लङ्कायां विभीषणपुरस्कृतः ।
संततार पुनस्तेन सेतुना मकरालयम् ॥ ५१
पुष्पकेण विमानेन खेचरेण विराजता ।
कामगेन यथा मुख्यैरमात्यैः संवृतो वशी ॥ ५२
ततस्तीरे समुद्रस्य यत्र शिश्ये स पार्थिवः ।
तत्रैवोवास धर्मात्मा सहितः सर्ववानरैः ॥ ५३
अथैनान्राघवः काले समानीयाभिपूज्य च ।
विसर्जयामास तदा रत्नैः संतोष्य सर्वशः ॥ ५४
गतेषु वानरेन्द्रेषु गोपुच्छर्क्षेषु तेषु च ।
सुग्रीवसहितो रामः किष्किन्धां पुनरागमत् ॥ ५५
विभीषणेनानुगतः सुग्रीवसहितस्तदा
पुष्पकेण विमानेन वैदेह्या दर्शयन्वनम् ॥ ५६
किष्किन्धां तु समासाद्य रामः प्रहरतां वरः ।
अङ्गदं कृतकर्माणं यौवराज्येऽभ्यषेचयत् ॥ ५७
ततस्तैरेव सहितो रामः सौमित्रिणा सह ।
यथागतेन मार्गेण प्रययौ स्वपुरं प्रति ॥ ५८
अयोध्यां स समासाद्य पुरीं राष्ट्रपतिस्ततः ।
भरताय हनूमन्तं दूतं प्रस्थापयत्तदा ॥ ५९ C. 3. 16591 B. 3. 291. 61 K. 3. 292. 61

(for °कर्मणाम्). — ^{cd}) K $D_{2.3.5}$ transp. देवाः and सर्वे.

46 ^{ab}) B Dn $D_{3.6}$ G_3 transp. तु and रामं, and read संगतं (B_1 °सं) (for समेतं). — ^{c}) $K_{2.3}$ $D_{2.3.5.6}$ T_1 परमः; B_1 परमं. — ^{d}) K_3 सुरमध्य (for सुहृन्मध्य).

47 ^{b}) K_{1-3} $D_{1.3.5}$ मनुष्योरगरक्षसां; K_4 मानुषासुररक्षसां; B_1 राक्षसानां च भोगिनां; Dc D_2 मनुष्योरगभोगिनां; $G_{2.4}$ मनुष्यासुर°. — ^{d}) T_1 इति (for इदं).

48 ^{a}) K_1 B_4 °गंधर्व-. — ^{b}) K $B_{1.4}$ Dc $D_{1-3.5}$ 'राक्षसकिंनराः; T $G_{1.2}$ M °किंनरपन्नगाः; G_4 °गंधर्वपन्नगाः. — ^{c}) T_2 $G_{1.2.4}$ लोके (for लोकास्). — D_4 resumes from 48^{d}. — ^{d}) M_1 भविष्यति (for धरि°).

49 ^{c}) K_4 $D_{1.3}$ T_1 प्राक्रमत्; T_2 G_2 [अ]पक्रमत् (for [अ]पाक्रमत्).

50 ^{c}) S (except G_3) चापि (for चैव).

51 ^{a}) S (except T_2 G_3) लंकाया. — ^{c}) K Dc $D_{1-3.5}$ उत्ततार; B_4 S (except G_3 M_2) स ततार. K_3 G_2 पुर°; T_2 रघु° (for पुन°). B_1 तं तु (for तेन).

52 ^{a}) K_4 Dc $D_{1.2.4.5}$ पुष्पकेन. — ^{b}) K_2 $B_{1.2}$ D_5 T_2 G_1 M खचरेण. K_1 पुरस्कृता; K_3 विराजिता. — ^{d}) K_1 D_3 स (D_3 सु-) वृतो. $K_{1.2.4}$ Dc D_1 बली (for वशी).

53 K_4 om. 53–55. — ^{b}) $K_{1.2.4}$ $B_{2.3}$ Dc $D_{1.2}$ शिष्ये. $K_{1.2}$ M_2 राघवः (for पार्थिवः). — ^{c}) T_2 G_1 यत्रै° (for तत्रै°). — ^{d}) B_{1-3} Dn D_5 तत्र (for सर्व-

54 K_3 om. 54 (cf. v.l. 53). — ^{a}) K_4 B_3 [ए]तान् (for [ए]नान्). — ^{c}) B_3 हरीन् (for तदा). — ^{d}) S (except T_2 G_3) संपूज्य (for °तोष्य).

55 K_3 om. 55 (cf. v.l. 53). — ^{a}) T_1 गंधर्व- (for गतेषु). Dn D_5 G_3 तेषु सर्वेषु (for वानरे°). — ^{b}) $G_{1.2.4}$ गोपुच्छेषु च (for गोपुच्छ°). D_5 $G_{2.4}$ सर्वशः (for तेषु च). — ^{d}) $K_{1.2}$ किष्किंदां; K_4 $D_{2.5}$ किष्किंध्यां. K (K_3 om.) Dc D_2 पुनराव्रजत्; $G_{3.4}$ समुपागमत्.

56 ^{a}) $K_{1.2}$ °मतः (for °गतः). — ^{b}) G_4 ततः (for तदा). — ^{c}) =52^{a}. K $B_{2.3}$ Dc $D_{2.3.5}$ पुष्पकेन.

57 ^{a}) $K_{1.2}$ किष्किंदां; K_4 किष्किंध्यां. T_2 $G_{1.2.4}$ च (for तु). — ^{b}) B_1 शस्त्रभृतां (for प्रहरतां). K_2 वर. — ^{d}) D_3 °भिषिंचयत्; T $G_{1.4}$ M_1 °भिषेचयत्.

58 ^{d}) T_1 जगाम वसतिं प्रति.

59 ^{a}) B_1 च; S (except G_3) तु (for स). — ^{b}) Dc_1 राष्ट्रे परं ततः; Dc_2 D_2 राष्ट्र(Dc_2 राष्ट्रे)परंतपः. — ^{c}) Dc हनुमंतं! — ^{d}) T_1 इरात् (for दूतं). B Dn_{2}. n_3 $D_{1.2.4.6}$ M_1 प्रास्थापयत्. T_2 G_1 रघुः; $G_{2.4}$ द्रुतं (for तदा).

60 T_2 om. 60^{ab}. $G_{1.2.4}$ read 60^{ab} after 10^{ab}. — ^{a}) $K_{3.4}$ Dc $D_{1-3.5}$ T_1 G_1 M [इं]गितैः (for [इं]गितं). T_1 G_1 सर्वैः. — ^{b}) T_1 $G_{1.2.4}$ सर्वं (for तस्मै). K_3 $B_{2.3}$

C. 3. 16591 B. 3. 291. 61 K. 3. 292. 62 लक्षयित्वेङ्गितं सर्वं प्रियं तस्मै निवेद्य च ।
वायुपुत्रे पुनः प्राप्ते नन्दिग्राममुपागमत् ॥ ६०
स तत्र मलदिग्धाङ्गं भरतं चीरवाससम् ।
अग्रतः पादुके कृत्वा ददर्शासीनमासने ॥ ६१
समेत्य भरतेनाथ शत्रुघ्नेन च वीर्यवान् ।
राघवः सहसौमित्रिर्मुमुदे भरतर्षभ ॥ ६२
तथा भरतशत्रुघ्नौ समेतौ गुरुणा तदा ।
वैदेह्या दर्शनेनोभौ प्रहर्षं समवापतुः ॥ ६३
तस्मै तद्भरतो राज्यमागतायाभिसत्कृतम् ।
न्यासं निर्यातयामास युक्तः परमया मुदा ॥ ६४
ततस्तं वैष्णवे शूरं नक्षत्रेऽभिमतेऽहनि ।
वसिष्ठो वामदेवश्च सहितावभ्यषिञ्चताम् ॥ ६५
सोऽभिषिक्तः कपिश्रेष्ठं सुग्रीवं ससुहृज्जनम् ।
विभीषणं च पौलस्त्यमन्वजानाद्गृहान्प्रति ॥ ६६
अभ्यर्च्य विविधै रत्नैः प्रीतियुक्तौ मुदा युतौ ।
समाधायेतिकर्तव्यं दुःखेन विससर्ज ह ॥ ६७
पुष्पकं च विमानं तत्पूजयित्वा स राघवः ।
प्रादाद्वैश्रवणायैव प्रीत्या स रघुनन्दनः ॥ ६८
ततो देवर्षिसहितः सरितं गोमतीमनु ।
दशाश्वमेधानाजह्रे जारूथ्यान्स निरर्गलान् ॥ ६९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७५ ॥

Dn $D_{4.6}$ वै; B_1 तत्; $G_{2.4}$ सः (for च). — [c]) B_1 T_1 G_1 ततः (for पुनः). T_2 $G_{2.4}$ वायुपुत्रस्ततः प्राप्तः. — [d]) Dc $D_{2.5}$ उपागतः (D_5 °तं); Dn_1 पुरागमत्; T_2 $G_{1.2.4}$ उपाविशत् (for उपागमत्).

61 [b]) T_1 जटिलं (for भरतं). — After 61^{ab}, $G_{2.4}$ ins.:

1306* नन्दिग्रामगतं रामः सशत्रुघ्नं स राघवः ।

62 [a]) B_{2-4} Dn $D_{4.6}$ G_3 संगतो (for समेत्य). — Dc om. 62^c–64^d. — [d]) G_1 मुदितो (for मुमुदे).

63 Dc om. 63 (cf. v.l. 62). — [a]) B Dn $D_{4.6}$ G_3 ततो; T_2 $G_{2.4}$ तदा (for तथा). — [b]) G_4 मुमुदे (for समेतौ). — [c]) B_1 T_2 $G_{1.4}$ M_2 दर्शने चो° (for दर्शनेनो°).

64 Dc om. 64 (cf. v.l. 62). — [b]) K_2 °भिसंकृतं; K_3 °भिसत्कृता; $B_{1.4}$ Dn $D_{4.6}$ °तिसत्कृतं; $D_{1.3}$ T_1 G_3 °भि(D_3 G_3 °ति)संस्कृतं. — [d]) $G_{1.2.4}$ संयुक्तं परया मुदा (G_1 तदा).

65 [a]) $K_{1.2}$ M_2 राघवं; $B_{2.4}$ वैष्णवं. B_1 ततस्तं वै महाशूरं. — [b]) K_4 नक्षत्रेभिहते; Dc D_2 °भिजिते; D_1 $G_{2.4}$ °त्रे महि(D_1 मह)ते. — [c]) $B_{2.3}$ वशिष्ठो. — [d]) $K_{1.4}$ [अ]भिषिंचतां.

66 [a]) T_2 $G_{1.2.4}$ वसिष्ठेन (for कपिश्रेष्ठं). — [b]) G_1 ससुहृद्गणं; G_2 सुसुहृज्जनं. — [c]) G_2 धर्मज्ञम् (for पौलस्त्यम्). — [d]) Dc D_2 अनुजानाद्; T_1 अभ्यजानाद् (for अन्वजानाद्). B_1 पुरीन्; G_1 गृहं (for गृहान्). G_4 बली (for प्रति).

67 [a]) $B_{2.3}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 भोगैः (for रत्नैः). — [b]) $K_{1.2}$ D_1 T_1 G_1 M_1 मुदान्वितौ (for मुदा युतौ). — [c]) K_3 समाधीय; K_4 °ध्याय; $D_{1.3}$ (*sup. lin.* as in text) °दाय (for °धाय). — [d]) $K_{1.2}$ तौ दुःखेन ससर्ज ह.

68 [a]) $B_{1.3}$ G_1 तु; D_3 तद् (for च). $K_{3.4}$ $D_{3.5}$ T_1 च (for तत्). — [b]) T_2 G_1 M [अ]थ (for स). — [d]) D_1 प्रीतः (for प्रीत्या). K_4 D_3 वै; D_5 च (for स). S (except G_3) प्रीत्या परमया युतः.

69 [c]) $G_{1.2.4}$ शताश्व°. — [d]) $K_{1.2}$ ह्ययोध्यां; B_1 D_1 M_1 जारूथ्यां; T_1 हैरण्यान्; T_2 जानक्या (for जारूथ्यान्). ❀ Cn : जारूथ्यान् त्रिगुणदक्षिणानित्यर्जुनमिश्रः । ❀ — After 69, D_1 ins.:

1307* दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च ।
राज्यं कारितवान्रामः पश्चात्स त्रिदिवं गतः ।

Colophon. — *Major parvan:* $K_{1.2}$ $G_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* $K_{1.4}$ B D G_1 M_2 (all om. sub-parvan name) mention only रामो(G_1 श्रीरामायणो-; M_2 रामायणो)पाख्यान; to it Dn_2 adds समाप्त. — *Adhy. name:* K_3 अभ्युदयिकं; B_4 सुग्रीवादिविसर्जनं; G_1 श्रीरघुनाथपट्टाभिषेकः; M_2 रामाभिषेकः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn_1 (marg.). n_2 289; Dn_3 290; D_1 294; T_1 M_2 (orig.) 281; T_2 G_4 M (M_2 *inf. lin.*) 279; G_1 276; G_2 278. — *Śloka no.:* Dn 72; D_1 58.

276

1 [a]) T_1 महाप्राज्ञ (for महाबाहो). — [b]) D_1 राघवेणामितौजसा. — [d]) D_1 वने (for वन-). Dc D_2 पुनः (for पुरा). — After 1, G_1 ins.:

२७६

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमेतन्महाबाहो रामेणामिततेजसा ।
प्राप्तं व्यसनमत्युग्रं वनवासकृतं पुरा ॥ १
मा शुचः पुरुषव्याघ्र क्षत्रियोऽसि परंतप ।
बाहुवीर्याश्रये मार्गे वर्तसे दीप्तनिर्णये ॥ २
न हि ते वृजिनं किंचिद्दृश्यते परमण्वपि ।
अस्मिन्मार्गे विषीदेयुः सेन्द्रा अपि सुरासुराः ॥ ३
संहत्य निहतो वृत्रो मरुद्भिर्वज्रपाणिना ।
नमुचिश्चैव दुर्धर्षो दीर्घजिह्वा च राक्षसी ॥ ४
सहायवति सर्वार्थाः संतिष्ठन्तीह सर्वशः ।
किं नु तस्याजितं संख्ये भ्राता यस्य धनंजयः ॥ ५
अयं च बलिनां श्रेष्ठो भीमो भीमपराक्रमः ।
युवानौ च महेष्वासौ यमौ माद्रवतीसुतौ ।
एभिः सहायैः कस्मात्त्वं विषीदसि परंतप ॥
य इमे वज्रिणः सेनां जयेयुः समरुद्गणाम् ।
त्वमप्येभिर्महेष्वासैः सहायैर्देवरूपिभिः ।
विजेष्यसि रणे सर्वानमित्रान्भरतर्षभ ॥ ७
इतश्च त्वमिमां पश्य सैन्धवेन दुरात्मना ।
बलिना वीर्यमत्तेन हृतामेभिर्महात्मभिः ॥ ८
आनीतां द्रौपदीं कृष्णां कृत्वा कर्म सुदुष्करम्
जयद्रथं च राजानं विजितं वशमागतम् ॥ ९
असहायेन रामेण वैदेही पुनराहृता ।
हत्वा संख्ये दशग्रीवं राक्षसं भीमविक्रमम् ॥ १०
यस्य शाखामृगा मित्रा ऋक्षाः कालमुखास्तथा । C. 3. 16613 B. 3. 292. 12 K. 3. 293. 12

1308* तदुक्तं भवतां सर्वं रामायणमनुत्तमम् ।
आयुष्यमिदमाख्यानं शृण्वतामघनाशनम् ।
पुत्रपौत्रप्रदं पुंसामायुरारोग्यवर्धनम् ।
तस्मात्त्वमपि राजेन्द्र भ्रातृभिः सह धर्मज ।

2 ^{a}) D_{5} भरत° (for पुरुष°). — ^{b}) Dn_{3} परंतपः. — ^{c}) B_{2-4} D (except $D_{1.3.5}$) G_{3} °श्रिते (for °श्रये). — ^{d}) B_{1} प्राप्तनिर्णये; M_{1} दीप्तिनिर्णये.

3 ^{b}) B Dc_{1} Dn $D_{4.6}$ G_{3} M वर्तते (for दृश्यते). K_{4} परमाण्वपि; G_{1} परमावपि. — ^{c}) T_{1} तस्मिन् (for अस्मिन्). K_{3} B D (except $D_{1.3}$) निषी(B_{1} °षे)देयुः. — ^{d}) $B_{1.3}$ सेंद्रापि ससुरासुराः.

4 ^{a}) T_{1} संहत्याभिहते वृत्रे. — ^{b}) G_{4} मन्युभिर् (for मरुद्भिर्). — ^{c}) K Dc $D_{1-3.5}$ च (D_{1} स) महावीर्यो (for चैव दुर्धर्षो). — ^{d}) G_{1} दीप्तजिह्वा; $G_{2.4}$ दीर्घजंघा.

5 ^{a}) Dc D_{2} ते सर्वाः (for सर्वार्थाः). — ^{b}) K_{4} Dc D_{2} संतिष्ठंते. K_{3} $D_{3.5}$ च; Dc $D_{1.2}$ हि (for [इ]ह). $K_{1.2}$ सर्वतः; $B_{1.3.4}$ S (except G_{3}) नित्यशः. — ^{c}) K_{3} D_{5} न; Dc_{2} D_{3} T_{1} $G_{1.3}$ तु (for नु). D_{5} स्वर्गे; T G_{4} M संखे; G_{1} युद्धे; G_{2} संघे (for संख्ये). — ^{d}) B Dn $D_{4.6}$ G_{3} transp. भ्राता and यस्य.

6 ^{a}) $G_{2.4}$ तु (for च). — 6^{b} =1. 2. 184^{b}; 114. 9^{d}; 141. 18^{b}; etc., etc. — ^{c}) K_{1} अयुवानो; K_{3} सुवीणौ च; $D_{1.3}$ योद्धारौ च (for युवानौ च). — ^{d}) B D (except $D_{1.3.5}$) G_{3} वीरौ; M_{1} इमौ; M_{2} विमौ (for यमौ). — ^{f}) G_{4} नराधिप (for परं°).

7 ^{a}) K_{4} D_{3} य एते; Dc_{2} D_{2} यदिमे (for य इमे). G_{1} पत्रिणः (for वज्रिणः). Dc सेंद्रा (for सेनां). — ^{b}) K_{1-3} $D_{1.5}$ दहेयुः. K_{1} Dc D_{2} समरुद्गणाः; K_{3} D_{5} G_{1} °द्गणान्; $D_{1.4}$ °द्गणं. — ^{c}) T_{2} [ए]तैर् (for [ए]भिर्). — ^{e}) K_{4} विजेष्यसे. B_{2} कुरून् (for रणे).

8 ^{a}) K_{1} Dc $D_{1-3.5}$ भ्रातृभिश्चापि पश्येतां.

9 K_{1} om. 9^{ab}. — ^{a}) Dc D_{2} T_{1} $G_{1.4}$ आनीता द्रौपदी कृष्णा. — ^{b}) =1. 1. 82^{d}; 147. 13^{d}. K_{2} सुदुष्कृतं — After 9^{ab}, K_{1} *repeats* 7^{cd}. — ^{d}) D_{1} च समागतं; D_{3} च सहानुगं (for वशमा°).

10 ^{a}) B_{1} सहसा येन रा°. — ^{c}) T_{1} $G_{2.4}$ M संखे; G_{1} संघे. — ^{d}) $K_{1.2}$ Dc $D_{1.2}$ भीमदर्शनं.

11 ^{ab}) $K_{1.2.4}$ $B_{1.4}$ Dn $D_{3.5.6}$ मित्राण्यृक्षाः; D_{1} T $G_{2.4}$ मित्रमृक्षाः; G_{1} ऋक्षा मित्राः (by transp.). S (except G_{3}) कृष्ण° (for काल°). — ^{c}) $K_{1.2}$ °गतान्; G_{2} °कृता (for °गता). — ^{d}) K_{1} एतान्; S (except G_{3}) इति (for एतद्). $K_{1.2.4}$ $D_{1.3}$ विचारय; K_{3} Dn_{1} D_{5} T_{1} विचिंतय; Dc D_{2} विचिंत्यतां; G_{1} [अ]नुचिंत्य च (for [अ]नुचिन्तय).

C. 3. 16613
B. 3. 292. 12
K. 3. 293. 12

जात्यन्तरगता राजन्नेतद्बुद्ध्यानुचिन्तय ॥ ११
तस्मात्त्वं कुरुशार्दूल मा शुचो भरतर्षभ
त्वद्विधा हि महात्मानो न शोचन्ति परंतप ॥ १२

वैशंपायन उवाच ।
एवमाश्वासितो राजा मार्कण्डेयेन धीमता ।
त्यक्त्वा दुःखमदीनात्मा पुनरेवेदमब्रवीत् ॥ १३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्सप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७६ ॥

२७७

युधिष्ठिर उवाच ।
नात्मानमनुशोचामि नेमान्भ्रातॄन्महामुने ।
हरणं चापि राज्यस्य यथेमां द्रुपदात्मजाम् ॥ १
द्यूते दुरात्मभिः क्लिष्टाः कृष्णया तारिता वयम् ।
जयद्रथेन च पुनर्वनादपहृता बलात् ॥ २
अस्ति सीमन्तिनी काचिद्दृष्टपूर्वाथ वा श्रुता
पतिव्रता महाभागा यथेयं द्रुपदात्मजा ॥ ३

मार्कण्डेय उवाच ।
शृणु राजन्कुलस्त्रीणां महाभाग्यं युधिष्ठिर ।
सर्वमेतद्यथा प्राप्तं सावित्र्या राजकन्यया ॥ ४

12 ^{a}) Dc D_2 एतस्मात् (for तस्मात्त्वं). G_3 वै कुरुश्रेष्ठ (for कुरु°). $B_{2.4}$ Dn $D_{4.6}$ तस्मात्स त्वं (B_2 Dn सर्वं) कुरुश्रेष्ठ. — ^{c}) K_1 तद्विधाय (for त्वद्विधा हि). $K_{1.2}$ महाबाहो (for °त्मानो). — After 12, $K_{1.2}$ ins. a passage of 14 lines given in App. I (No. 29).

13 ^{a}) D_3 राजन् (for राजा). — ^{b}) K_1 मार्कंडेयेन. — ^{c}) D_5 दैन्यम् (for दुःखम्). — ^{d}) $B_{1.2}$ अप्येवम्; $B_{3.4}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 अप्येनम् (for एवेदम्). — For 13^{cd}, G_1 subst.:

1309* श्रुत्वा रामायणं सर्वं त्यक्त्वा दुःखं युधिष्ठिरः ।
मार्कंण्डेयं पुनः प्राह भ्रातृभिः सह संमतैः ।

Colophon. In K_3, the portion of the text from this colophon up to 3. 278. 19^{ab} is lost on a missing fol. — *Major parvan*: $K_{1.2}$ Dn_2 T_2 $G_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan*: $K_{1.2.4}$ B Dc Dn_1. n_3 D_{1-6} T_1 G M (all om. sub-parvan name) mention only रामो(K_2 श्रीरामो°; T_1 G_2 M_2 श्रीरामायणो°; G_1 M_1 रामायणो)पाख्यान; to it all these (except B_2) add समाप्त. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn_1 (marg.). n_2 290; Dn_3 291; D_1 295; T_1 M_2 (orig.) 282; T_2 G_4 M (M_2 *inf. lin.*) 280; G_1 277; G_2 279. — *Śloka no.*: Dn D_1 14.

277

☞ Here begins what is perhaps the most celebrated of all the episodes of the Great Epic, namely, the Sāvitrī episode. The episode occurs also in the Skanda Purāṇa (7. 1. 166); many lines and pādas of our text recur *verbatim* in the Purāṇa text. — This adhy. is missing in K_3 (cf. v.l. 3. 276. 13).

1 1^{a}=3. 281. 92^{a}. — ^{b}) $K_{1.2}$ transp. नेमान् and भ्रातॄन्. K (K_3 missing) $D_{1.3}$ T_2 G_4 M तथा मुने; T_1 परंतप (for महामुने).

2 ^{a}) D_3 T_1 M_1 क्लिष्टा; $G_{1.2.4}$ क्लिष्टां. — ^{b}) T_1 $G_{1.2.4}$ M_2 क्लिष्टया (for कृष्णया). D_3 कृष्णेयं तापिता वयं; M_1 क्लिष्टया तारितं वनं. — ^{c}) T_1 बलाद् (for पुनर्). — ^{d}) Dc D_2 T_2 $G_{1.2.4}$ बलाद्; T_1 वने (for वनाद्). B_1 अपहृतं; B_{2-4} D (except $D_{1.5}$) G_3 चापि हृता; T_1 चापहृता. Dc_2 D_2 वनात्; T_1 पुनः; T_2 $G_{2.4}$ [अ]बला (for बलात्).

3 Cf. 3. 49. 34^{abcd}. — ^{b}) K_2 G_4 यथा; B_2 Dn D_{3-6} G_3 [अ]पि वा (for [अ]थ वा). — ^{d}) T_2 $G_{1.2.4}$ यथैव.

4 K_1 मार्कंडेयः; M_2 श्रीमार्कंडेयः. — ^{a}) Dc D_2 वरस्त्रीणां; D_1 कुरु°. — ^{c}) K_2 यथाप्राप्ते; M_2 यथावृत्तं.

5 ^{a}) B_{2-4} मंद्रेषु; G_1 माद्रेषु. — ^{c}) $B_{2.3}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 महात्मा च; T_2 $G_{1.2.4}$ कृतज्ञश्च (for शर°). — ^{d}) Dc_1 सत्यवान्संयतेंद्रियः.

6 G_3 om. (hapl.) 6^{a}–7^{b}; Dc_1 om. 6. — ^{a}) K_1 दानमतिर्. D_5 दांतः (for दक्षः). — 6^{d}=1. 8. 4^{d};

आसीन्मद्रेषु धर्मात्मा राजा परमधार्मिकः ।
ब्रह्मण्यश्च शरण्यश्च सत्यसंधो जितेन्द्रियः ॥ ५
यज्वा दानपतिर्दक्षः पौरजानपदप्रियः ।
पार्थिवोऽश्वपतिर्नाम सर्वभूतहिते रतः ॥ ६
क्षमावाननपत्यश्च सत्यवाग्विजितेन्द्रियः ।
अतिक्रान्तेन वयसा संतापमुपजग्मिवान् ॥ ७
अपत्योत्पादनार्थं स तीव्रं नियममास्थितः ।
काले परिमिताहारो ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ॥ ८
हुत्वा शतसहस्रं स सावित्र्या राजसत्तम ।
षष्ठे षष्ठे तदा काले बभूव मितभोजनः ॥ ९
एतेन नियमेनासीद्वर्षाण्यष्टादशैव तु ।
पूर्णे त्वष्टादशे वर्षे सावित्री तुष्टिमभ्यगात् ।
स्वरूपिणी तदा राजन्दर्शयामास तं नृपम् ॥ १०
अग्निहोत्रात्समुत्थाय हर्षेण महतान्विता ।
उवाच चैनं वरदा वचनं पार्थिवं तदा ॥ ११
ब्रह्मचर्येण शुद्धेन दमेन नियमेन च ।
सर्वात्मना च मद्भक्त्या तुष्टास्मि तव पार्थिव ॥ १२
वरं वृणीष्वाश्वपते मद्रराज यथेप्सितम् ।
न प्रमादश्च धर्मेषु कर्तव्यस्ते कथंचन ॥ १३

अश्वपतिरुवाच ।

अपत्यार्थः समारम्भः कृतो धर्मेप्सया मया ।
पुत्रा मे बहवो देवि भवेयुः कुलभावनाः ॥ १४
तुष्टासि यदि मे देवि काममेतं वृणोम्यहम् ।
संतानं हि परो धर्म इत्याहुर्मां द्विजातयः ॥ १५

सावित्र्युवाच ।

पूर्वमेव मया राजन्नभिप्रायमिमं तव ।
ज्ञात्वा पुत्रार्थमुक्तो वै तव हेतोः पितामहः ॥ १६
प्रसादाच्चैव तस्मात्ते स्वयंभुविहिताद्भुवि । C. 3. 16632 B. 3. 293. 17 K. 3. 294. 18

61. 53^{d}; 92. 1^{b}; 110. 10^{d}; etc.

7 G3 om. 7^{ab} (cf. v.l. 6); M2 om. 7^{a}–8^{b}. — ^{b}) Dc D2 सत्यवान्. B1. 3 Dc D2 S (G3 M2 om.) संय(Dc2 D2 °जि)तेंद्रियः; D5 यो जितेंद्रियः (for विजि°). K (K3 missing) वेदवेदांगपारगः. — D6 om. (hapl.) 7^{c}–8^{d}. — ^{c}) T1 मनसा (for वयसा). — ^{d}) T1 इव (for उप-).

8 D6 om. 8; M2 om. 8^{ab} (cf. v.l. 7). — ^{a}) B D (except D1. 3) G3 °नार्थं च; T2 G1. 2. 4 °नार्थाय. — ^{d}) S (except G3) बभूव ह (for जितेन्द्रियः).

9 ^{a}) K1. 2 हुत्वा शतसहस्र्यां स; T1 हुताशनसहस्रं स. — ^{b}) Dc1 D3. 5 T1 °सत्तमः. K1. 2 सावित्र्यां °सत्तमः. — ^{c}) G2. 4 गते; M2 यथा (for तदा). B2 षष्ठे काले तदा राजन्.

10 ^{a}) D4 यतेन (for एतेन). — ^{b}) T1 च; T2 G4 M2 ह; G1. 2 M1 हि (for तु). K1. 2 D1. 5 वर्षाणि दश चाष्ट च; Dc2 D2 वर्षाण्यष्टौ दशैव तु. — ^{d}) D3 तोषम् (for तुष्टिम्). K1. 2 D5 सावित्री तं समभ्यया(D5 °गा)त्; K4 °त्री तोषमभ्ययात्. — ^{e}) B D (except D1. 3. 5) G3 रूपिणी तु (for स्वरू°). K (K3 missing) D1. 3. 5 हि सावित्री (for तदा राजन्).

11 ^{a}) S (except G3) समुत्पन्ना (for °त्थाय). — ^{b}) K (K3 missing) D1. 3. 5 सौम्येन वपुषान्विता. — ^{c}) K1 वपुषा (for वरदा). — After 11, S (except G3) ins.:

1310* सा तमश्वपतिं राजन्सावित्री नियमस्थितम् ।

12 Before 12, N (except K1; K3 missing) T2 G ins. सावित्र्युवाच (resp. सावित्री). — ^{b}) B1. 3. 4 Dc D1. 2 transp. दमेन and नियमेन. K (K3 missing) D3. 5 नियमेन च तेनघ. — ^{c}) B D (except D1. 3. 5) G3 भक्त्या च (for मद्भक्त्या).

13 ^{b}) B1. 2. 4 Dn D4. 6 T2 G2–4 यदीप्सितं; G1 यदिच्छसि. — ^{c}) D5 च कर्तव्यस्; T1 G1 तु (G1 च) ते धर्मे; G2. 4 स्वधर्मेषु. — ^{d}) K (K3 missing) D1. 3 कदाचन. D5 त्वया धर्मे कदाचन.

14 ^{a}) K1. 2 B3 D3. 5 T1 G1 M अपत्यार्थं. — ^{b}) T2 G2. 4 ततो (for कृतो). — ^{c}) T1 बहुला (for बहवो). — ^{d}) B2 कुलपावनाः; T1 G2 °वर्धनाः.

15 ^{a}) K4 D3. 5 तुष्टा च; M तुष्टा तु. — ^{b}) B Dc1 Dn D1. 4. 6 G3 वरम् (for कामम्). Dn3 G3 एनं; T1 एतद्; T2 G1. 2. 4 एवं. — ^{c}) B1. 3 संतानः. K1 हि वृणो; B Dn D4. 6 G3 परमो; D5 G4 हि परं; T2 हि पुरो. D5 धर्मम्. — After 15, B ins.:

1311* एवमुक्त्वा तु सावित्री प्रत्युवाच च तं नृपम् ।

16 ^{b}) K4 T1 G1. 2 M2 इदं (for इमं). — D1 om. 16^{cd}. — ^{d}) B D (except D3. 5; D1 om.) G3 भगवांस्ते (for तव हेतोः).

C. 3. 16633 B. 3. 293. 17 K. 3. 294. 18 कन्या तेजस्विनी सौम्य क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ १७
उत्तरं च न ते किंचिद्व्याहर्तव्यं कथंचन
पितामहनिसर्गेण तुष्टो ह्येतद्ब्रवीमि ते ॥ १८

मार्कण्डेय उवाच ।

स तथेति प्रतिज्ञाय सावित्र्या वचनं नृपः ।
प्रसादयामास पुनः क्षिप्रमेव भवेदिति ॥ १९
अन्तर्हितायां सावित्र्यां जगाम स्वगृहं नृपः ।
स्वराज्ये चावसत्प्रीतः प्रजा धर्मेण पालयन् ॥ २०
कस्मिंश्चित्तु गते काले स राजा नियतव्रतः ।
ज्येष्ठायां धर्मचारिण्यां महिष्यां गर्भमादधे ॥ २१
राजपुत्र्यां तु गर्भः स मालव्यां भरतर्षभ ।
व्यवर्धत यथा शुक्ले तारापतिरिवाम्बरे ॥ २२
प्राप्ते काले तु सुषुवे कन्यां राजीवलोचनाम् ।
क्रियाश्च तस्या मुदितश्चक्रे स नृपतिस्तदा ॥ २३
सावित्र्या प्रीतया दत्ता सावित्र्या हुतया ह्यपि ।
सावित्रीत्येव नामास्याश्चक्रुर्विप्रास्तथा पिता ॥ २४
सा विग्रहवतीव श्रीर्व्यवर्धत नृपात्मजा ।
कालेन चापि सा कन्या यौवनस्था बभूव ह ॥ २५
तां सुमध्यां पृथुश्रोणीं प्रतिमां काञ्चनीमिव ।
प्राप्तेयं देवकन्येति दृष्ट्वा संमेनिरे जनाः ॥ २६
तां तु पद्मपलाशाक्षीं ज्वलन्तीमिव तेजसा
न कश्चिद्वरयामास तेजसा प्रतिवारितः ॥ २७
अथोपोष्य शिरःस्नाता दैवतान्यभिगम्य सा ।
हुत्वाग्निं विधिवद्विप्रान्वाचयामास पर्वणि ॥ २८
ततः सुमनसः शेषाः प्रतिगृह्य महात्मनः ।
पितुः सकाशमगमद्देवी श्रीरिव रूपिणी ॥ २९
साभिवाद्य पितुः पादौ शेषाः पूर्वं निवेद्य च ।
कृताञ्जलिर्वरारोहा नृपतेः पार्श्वतः स्थिता ॥ ३०

17 ^{a}) M प्रसादं चैव. T_1 दत्ता (for तस्मात्). — ^{b}) B_1 स्वयं तु; B_3 Dn_{1}. n_2 स्वयंभू° (for स्वयंभु°). D_5 नृप (for भुवि). $K_{1.2.4}$ $D_{1.3}$ T_1 स्वयंभु(K_4 °भू)विहितानघ; T_2 $G_{1.2.4}$ M स्वयं विहितवत्यहं. — ^{c}) K_4 B_2 M सौम्या; T_2 $G_{1.2.4}$ नाम.

18 ^{a}) K_4 D_3 नेह; $G_{1.2.4}$ न च (by transp.). — ^{b}) G_1 व्याहर्तुं वै. — ^{c}) $K_{1.2}$ °विसर्गेण; T_2 $G_{1.2.4}$ °नियोगेन.

19 B_4 G_1 M_2 om. the ref. K_1 मार्कंडेय. — ^{a}) M_1 तथैव. — ^{b}) K (K_3 missing) Dc $D_{1.2.5}$ नृप. — ^{c}) B_2 तदा (for पुनः). T_1 प्रसादादेव नोवाच. — ^{d}) $K_{1.4}$ D_1 एवं; D_5 एतद्; T_2 चैव; G_1 त्वेतद् (for एव). B Dc Dn $D_{2.4.6}$ G_3 क्षिप्रमेतद्भविष्यति; T_1 पुत्रार्थं किंचिदुत्तरं.

20 ^{b}) K (K_3 missing) D_3 स्वगृहान्; B Dn $D_{4.6}$ G_3 स्वपुरं. $K_{1.2}$ D_1 नृप; Dc D_2 पुनः. — ^{c}) M स्वं राज्यं. B Dn $D_{4.6}$ G_3 वीरः (for प्रीतः). T_2 $G_{1.2.4}$ स राजोपावसत्प्रीतः. — ^{d}) K_4 प्रजां.

21 ^{c}) K (K_3 missing) $D_{1.3.5}$ श्रेष्ठायां. — ^{d}) S (except G_3) आदधत्.

22 ^{a}) B_2 Dn $D_{4.6}$ T G_{2-4} राजपुत्र्यास्; D_1 G_1 °पत्न्यां. $K_{1.2}$ M_1 transp. तु and स. B_1 राजपुत्र्याम-भूद्गर्भो. — ^{b}) Cf. 3. 281. 58^{cd}. B Dn $D_{4.6}$ मानव्या ($B_{3.4}$ °व्यां); D_1 मालंव्य; D_5 ह्यालंभ्य; T G_3 मालव्या; $G_{2.4}$ कालेन. — ^{c}) B Dn $D_{4.6}$ T_1 G_3 M तदा; T_2 $G_{1.2.4}$ महाद्य् (for यथा). — ^{d}) G_4 ताराधिप इवांबरे.

23 ^{a}) Dc_2 D_3 प्राप्तकाले. T_1 [अ]जनयत् (for सुषुवे). — ^{b}) G_1 (? gloss) कमल° (for राजीव°). — ^{c}) T_2 $G_{1.2.4}$ नृपति° (for मुदित°). — ^{d}) B Dn $D_{4.6}$ G_3 चक्रे च ($B_{3.4}$ स) नृपसत्तमः; D_5 चक्रे च नृपतिस्तथा; T_2 $G_{1.2.4}$ चक्रे स (G_1 सु-) मुदितस्तदा.

24 ^{b}) D_1 गतया (for हु°). K (K_3 missing) Dc $D_{1.2.5}$ त्वपि; B_1 स्विति (for ह्यपि). — ^{c}) D_5 T_2 $G_{1.2.4}$ च (for [ए]व).

25 ^{a}) K_4 $B_{1.2.4}$ श्री. Dc_2 सावित्री विग्रहवती; D_2 सावित्रीग्रवती च श्री (sic). — ^{c}) $K_{1.2}$ [ए]व तु; D_1 नाति (for चापि). D_1 कन्या सा (by transp.).

26 ^{c}) K_2 प्राप्तेयं देवि कस्येति. — ^{d}) K_4 B_1 S (except G_3) तां (for सं-).

27 ^{b}) D_5 दीप्यंती° (for ज्वलन्ती°). — ^{d}) Dc Dn_{2}. n_3 प्रतिबाधितः; D_4 G_3 °बोधितः; D_5 °भासितां.

28 ^{a}) B_4 अथोपास्य. B_1 M_2 °स्नात्वा. — ^{b}) B Dc Dn $D_{2.4.6}$ G_3 देवताम(Dc D_2 °न)भि°.

29 ^{b}) Dc D_2 प्रतिपूज्य. — ^{c}) B Dn $D_{4.6}$ G_3 समीप° (for सकाश°). — ^{d}) Cf. 1. 92. 2^{b}. D_1 G_4 देवश्रीवर(G_4 °रिव)रू°.

30 ^{a}) D_1 om. सा. — ^{b}) K_1 शेषां पूर्वं; K_2 Dc_1 शेषा

यौवनस्थां तु तां दृष्ट्वा स्वां सुतां देवरूपिणीम् ।
अयाच्यमानां च वरैर्नृपतिर्दुःखितोऽभवत् ॥ ३१

राजोवाच ।

पुत्रि प्रदानकालस्ते न च कश्चिद्वृणोति माम् ।
स्वयमन्विच्छ भर्तारं गुणैः सदृशमात्मनः ॥ ३२
प्रार्थितः पुरुषो यश्च स निवेद्यस्त्वया मम ।
विमृश्याहं प्रदास्यामि वरय त्वं यथेप्सितम् ॥ ३३
श्रुतं हि धर्मशास्त्रे मे पठ्यमानं द्विजातिभिः ।
तथा त्वमपि कल्याणि गदतो मे वचः शृणु ॥ ३४
अप्रदाता पिता वाच्यो वाच्यश्चानुपयन्पतिः ।
मृते भर्तरि पुत्रश्च वाच्यो मातुररक्षिता ॥ ३५
इदं मे वचनं श्रुत्वा भर्तुरन्वेषणे त्वर ।
देवतानां यथा वाच्यो न भवेयं तथा कुरु ॥ ३६

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्त्वा दुहितरं तथा वृद्धांश्च मन्त्रिणः ।
व्यादिदेशानुयात्रं च गम्यतामित्यचोदयत् ॥ ३७
साभिवाद्य पितुः पादौ व्रीडितेव मनस्विनी ।
पितुर्वचनमाज्ञाय निर्जगामाविचारितम् ॥ ३८
सा हैमं रथमास्थाय स्थविरैः सचिवैर्वृता ।
तपोवनानि रम्याणि राजर्षीणां जगाम ह ॥ ३९
मान्यानां तत्र वृद्धानां कृत्वा पादाभिवन्दनम् ।
वनानि क्रमशस्तात सर्वाण्येवाभ्यगच्छत ॥ ४०
एवं सर्वेषु तीर्थेषु धनोत्सर्गं नृपात्मजा ।
कुर्वती द्विजमुख्यानां तं तं देशं जगाम ह ॥ ४१ C. 3. 16657 B. 3. 293. 41 K. 3. 294. 42

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७७ ॥

पूर्वं. D4 G3 नियम्य (for निवेद्य). — [d]) B Dn D4. 6 T2 G3 पार्श्वमास्थि(B1. 3 °ग)ता; D5 अग्रतः स्थिता.

31 [a]) D3 स तां; T1 सुतां (for तु तां). — [b]) D1 G1. 4 स्व- (for स्वां). — [c]) D5 M तु (for च). K1. 2 M2 परैर्; G1. 2. 4 नरैर् (for वरैर्).

32 K1. 2 अश्वपतिः (for राजो°.) — [a]) K2 पुत्र; B2 प्रति (for पुत्रि). — [c]) K2 अन्वेच्छ; Dc D2 अन्विष्य; T2 G1. 2. 4 M2 इच्छस्व.

33 [a]) K1. 2 प्राकृतः; T2 G1. 2. 4 पार्थिवः. — [b]) G4 संनिवेद्यस्. K1. 2 D1. 3. 5 त्वयानघे. — [c]) K (K3 missing) B2 Dc2 Dn D2. 3. 6 G3 विमृष्याहं. — [d]) B1 वरयध्वं; D5 °स्व; T2 G1 वरं तव; G2. 4 त्वां वराय; G3 वरयेस्त्वं; M वराय त्वां. Dc D2 यथेच्छसि.

34 [a]) K (K3 missing) D1. 3. 5 च (for हि). K1. 2 धर्मशास्त्रं ते; K4 B D G3 °शास्त्रेषु; G1 सर्वशास्त्रे मे. — [b]) T2 G2. 4 पठ्यमाने; G1 °मानैर्. D1 द्विजातिषु. — [c]) G2. 4 यथा (for तथा).

35 =(var.) Manu. 9. 4. — [a]) K1. 2 याच्यो; D3 ; M याप्यो. — [b]) K1 D3 (*sup. lin.* as in text) याच्या(D3 °त्या)श्चा°; K2 याच्योश्चा° (sic); D5 वाच्याश्चा°; M याप्यश्चा°. — [c]) S (except G1. 3) मृते पितरि पुत्रस्तु. — [d]) K1. 2 याच्यो; D3 (*sup. lin.* as in text) यात्यो; M याप्यो.

36 [b]) G2. 4 कुरु (for त्वर). — [c]) K1. 2 D3 (*sup. lin.* as in text) याच्यो; M याप्यो.

37 K1 S (except G3 M1) om. the ref. — [a]) Dc2 D2 तु दुहितां (for दुहितरं). — [b]) K2 Dc2 D2. 3 यथा. T2 धर्मिणः (for मन्त्रिणः). — [c]) K1 °यात्रे च; B1 °यातं च; Dc D2 °यातांश्च; D5 °यात्रं तु; G1 °यात्रां च. — [d]) K4 (marg. *sec. m.* as in text) व्रियताम् (for गम्यताम्). K1. 2 B3–4 D (except D1. 3) G3 चेति; K4 चापि (for इति). K4 D1 [अ]नोदयत्.

38 [a]) G1 ततः (for पितुः). — [b]) K2. 4 B D (except D1. 3) G3 तप° (for मन°). — [c]) D1 आदाय (for आज्ञाय). — [d]) D3 [अ]निवारिता; T [अ]विचार्य सा (T2 च); G1 M1 विचार्य च; G2. 4 विमृश्य च; M2 [अ]विचारयन् (for [अ]विचारितम्).

39 [a]) K2 D5 हैमरथम्. T1 G2. 4 हैमं रथं समास्थाय. — [b]) T G1. 2. 4 transp. स्थविरैः and सचिवैः. — [c]) Dc2 D2 वन्यानि (for रम्याणि). — [d]) T1 G2. 4 सा (for ह).

40 K1 om. (hapl.) 40–41. — [a]) B3 Dc2 D2. 3 (*sup. lin.* as in text) वन्यानां (for मा°). — [b]) =(var.) 3. 278. 3[d]. B1. 2 Dn3 T2 G3 °वादनं (for °वन्दनम्). — [c]) K2. 4 Dc D1. 2. 5 तानि; M तत्र (for तात). — [d]) K2 D5 अन्व°; Dc D2. 3 M अभि° (for अभ्य°).

41 K1 om. 41 (cf. v.l. 40). — [a]) B Dn D3. 4. 6 T1 G3 M (by transp.) तीर्थेषु सर्वेषु; Dc2 (marg. *sec. m.*) वनेषु सर्वेषु. — [b]) K4 B4 Dc D2 वनोत्सर्गं; Dc2 (by corr.) विचरंती. — [c]) K2 Dn2 कुर्वंती. K2 D5 ऋषि° (for द्विज°). T2 G1. 2. 4 M कुर्व(G1 °र्वं)ती द्विजमुख्येषु.

२७८

C. 3. 16658
B. 3. 294. 1
K. 3. 295. 1

मार्कण्डेय उवाच

अथ मद्राधिपो राजा नारदेन समागतः ।
उपविष्टः सभामध्ये कथायोगेन भारत ॥ १
ततोऽभिगम्य तीर्थानि सर्वाण्येवाश्रमांस्तथा ।
आजगाम पितुर्वेश्म सावित्री सह मन्त्रिभिः ॥ २
नारदेन सहासीनं दृष्ट्वा सा पितरं शुभा ।
उभयोरेव शिरसा चक्रे पादाभिवन्दनम् ॥ ३

नारद उवाच ।

क्व गताभूत्सुतेयं ते कुतश्चैवागता नृप ।
किमर्थं युवतीं भर्त्रे न चैनां संप्रयच्छसि ॥ ४

अश्वपतिरुवाच ।

कार्येण खल्वनेनैव प्रेषिताद्यैव चागता ।
तदस्याः शृणु देवर्षे भर्तारं योऽनया वृतः ॥ ५

मार्कण्डेय उवाच ।

सा ब्रूहि विस्तरेणेति पित्रा संचोदिता शुभा ।
दैवतस्येव वचनं प्रतिगृह्येदमब्रवीत् ॥ ६
आसीच्छाल्वेषु धर्मात्मा क्षत्रियः पृथिवीपतिः ।
द्युमत्सेन इति ख्यातः पश्चादन्धो बभूव ह ॥ ७
विनष्टचक्षुषस्तस्य बालपुत्रस्य धीमतः ।
सामीप्येन हृतं राज्यं छिद्रेऽस्मिन्पूर्ववैरिणा ८

— ^{d}) K_{2} D_{5} तं देशं सा (for तं तं देशं).

Colophon. K_{3} missing. — *Major parvan:* $K_{1.2}$ T_{2} $G_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* N (K_{3} missing) T $G_{1.3}$ M (all om. sub-parvan name) mention only सावित्र्यु(D_{3} °त्र्यो)पाख्यान. — *Adhy. name:* D_{5} वरान्वेषणं; M_{2} सावित्रीजन्मकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 291 (Dn_{3} 292); D_{1} 296; T_{1} M_{3} (orig.) 283; T_{2} G_{4} M (M_{2} *inf. lin.*) 281; G_{1} 278; G_{2} 280. — *Śloka no.:* Dn_{1}. n_{2} 40; Dn_{3} D_{1} 41.

278

1 In K_{3}, 1^{a}–19^{b} are missing (cf. v.l. 3. 276. 13). K_{1} मार्कंडेयः; M_{2} श्रीमार्कंडेयः. — ^{a}) D_{1} राजन्.

2 K_{3} missing (cf. v.l. 1). — ^{a}) M_{2} [ऽ]धिगम्य. — ^{b}) K_{1} D_{5} T_{1} सर्वान् (for सर्वाणि). B_{2} च (for [ए]व). $B_{2.4}$ च सा; T_{2} $G_{2.4}$ तदा (for तथा). — In D_{3}, the portion from 2^{cd} up to 3. 279. 7 is lost on a missing fol. — ^{c}) K (K_{3} missing) Dc $D_{1.2.5}$ पुनर् (for पितुर्). — ^{d}) $K_{1.2}$ °त्री च समन्विता.

3 K_{3} D_{3} missing (cf. v.l. 1, 2). — ^{a}) K_{1} $B_{3.4}$ Dc D_{2} G_{2-4} समासीनं. — ^{b}) B Dn $D_{1.2.4.6}$ G_{3} transp. दृष्ट्वा and सा. $K_{1.2}$ तं (for सा). K_{1} शुभम्; $D_{1.5}$ तदा. — ^{d}) =(var.) 3. 277. 40^{b}. B_{2-4} D (except Dc D_{1}; D_{3} missing) T_{2} G_{3} M_{2} °वादनं (for °वन्दनम्).

4 K_{3} D_{3} missing (cf. v.l. 1, 2). — ^{a}) $K_{1.2}$ गतासीत्; T_{2} [आ]गताभूत्. — ^{b}) $K_{1.2}$ पुनः (for नृप). — ^{c}) K_{1} $B_{2.3}$ भद्रे; K_{2} भद्रं; T_{2} $G_{1.2.4}$ भद्र (for भर्त्रे). — ^{d}) K (K_{3} missing) $D_{1.5}$ T_{2} G_{1} M चेमां (for चैनां). G_{4} त्वं (for सं-).

5 K_{3} D_{3} missing (cf. v.l. 1, 2). D_{1} राजा उ°. — ^{a}) K_{1} तेन (for [अ]नेन). — ^{b}) T_{2} $G_{1.2.4}$ समागता (for [ए]व चागता). — ^{c}) $B_{2.4}$ Dn $D_{1.4.6}$ G_{3} एतस्याः; T_{2} ततोस्याः. T_{2} विप्रर्षे. — ^{d}) K_{4} Dc $D_{2.5}$ भर्ता वै (D_{2} च); D_{1} भर्तृत्वे (for भर्तारं). T_{1} M_{1} वृतं. $K_{1.2}$ भर्ता यो वै नराधिपः; T_{2} भर्तारं येन सा वृता.

6 K_{3} D_{3} missing (cf. v.l. 1, 2). K_{1} मार्कंडेय; M_{2} श्रीमार्कं°. — ^{a}) G_{1} पितरेणेति (for विस्त°). — ^{b}) D_{1} संनोदिता; D_{5} संबोधिता. T_{1} सती; T_{2} $G_{1.2.4}$ M तदा (for शुभा). — ^{c}) $B_{2.4}$ Dn_{2}. n_{3} तदैव तस्य (for दैवतस्येव). B_{1} D_{1} T_{1} G_{1} M_{2} [ए]व; D_{6} [इ]ति (for [इ]व).

7 K_{3} D_{3} missing (cf. v.l. 1, 2). Before 7, all MSS. (except T_{2} M; K_{3} D_{3} missing) ins. सावित्र्युवाच (resp. सावित्री). — ^{a}) $K_{1.2}$ S (except T_{1}) आसीत्साल्वेषु. — ^{d}) $B_{1.2.4}$ Dn $D_{4.6}$ G_{3} चांधो; T $G_{2.4}$ M त्वंधो (for अन्धो). K (K_{3} missing) B_{2} M सः (for ह).

8 K_{3} D_{3} missing (cf. v.l. 1, 2). — ^{a}) T_{2} $G_{1.2.4}$ विचक्षुषस्तदा तस्य. — ^{b}) T_{1} साल्व° (for बाल°). — ^{c}) K (K_{3} missing) Dc_{1} $D_{1.5}$ सामंतेन; B_{2} सामात्येन (for सामीप्येन). T_{1} सामीप्येपहृतं राज्यं. — ^{d}) B_{1} वैरिणा किल (for पूर्ववैरिणा).

स बालवत्सया सार्धं भार्यया प्रस्थितो वनम् ।
महारण्यगतश्चापि तपस्तेपे महाव्रतः ॥ ९
तस्य पुत्रः पुरे जातः संवृद्धश्च तपोवने ।
सत्यवाननुरूपो मे भर्तेति मनसा वृतः ॥ १०

नारद उवाच ।

अहो बत महत्पापं सावित्र्या नृपते कृतम् ।
अजानन्त्या यदनया गुणवान्सत्यवान्वृतः ॥ ११
सत्यं वदत्यस्य पिता सत्यं माता प्रभाषते ।
ततोऽस्य ब्राह्मणाश्चक्रुर्नामैतत्सत्यवानिति ॥ १२
बालस्याश्वाः प्रियाश्चास्य करोत्यश्वांश्च मृन्मयान् ।
चित्रेऽपि च लिखत्यश्वांश्चित्राश्व इति चोच्यते ॥ १३

राजोवाच ।

अपीदानीं स तेजस्वी बुद्धिमान्वा नृपात्मजः ।
क्षमावानपि वा शूरः सत्यवान्पितृनन्दनः ॥ १४

नारद उवाच ।

विवस्वानिव तेजस्वी बृहस्पतिसमो मतौ ।
महेन्द्र इव शूरश्च वसुधेव क्षमान्वितः ॥ १५

अश्वपतिरुवाच ।

अपि राजात्मजो दाता ब्रह्मण्यो वापि सत्यवान् ।
रूपवानप्युदारो वाप्यथ वा प्रियदर्शनः ॥ १६

नारद उवाच ।

साङ्कृते रन्तिदेवस्य स शक्त्या दानतः समः ।
ब्रह्मण्यः सत्यवादी च शिबिरौशीनरो यथा ॥ १७
ययातिरिव चोदारः सोमवत्प्रियदर्शनः ।
रूपेणान्यतमोऽश्विभ्यां द्युमत्सेनसुतो बली ॥ १८
स दान्तः स मृदुः शूरः स सत्यः स जितेन्द्रियः । C. 3. 16676 B. 3. 294. 19 K. 3. 295. 19

9 K_3 D_3 missing (cf. v.l. 1, 2). — ^{c}) B D (except D_5; D_3 missing) महारण्यं. — ^{d}) T_1 सुदारुणं (for महा°).

10 K_3 D_3 missing (cf. v.l. 1, 2). M_2 om. 10–11. — ^{a}) D_1 अस्य (for तस्य). $K_{1.2}$ पुनर् (for पुरे). — ^{c}) Dc D_2 वै; T_2 [ऽ]सौ (for मे). G_1 सत्यवान्मेनुरूपश्च. — ^{d}) T_2 मे भर्तेति समावृतः.

11 K_3 D_3 missing (cf. v.l. 1, 2). M_2 om. 11 (cf. v.l. 10). — ^{a}) K (K_3 missing) D_1 T_1 कष्टं (for पापं). — ^{c}) B_{2-4} T_1 M_1 अजानत्या. T_1 तनयया (for यदनया). — ^{d}) B_1 D_5 सत्यवान्गुणवान् (by transp.).

12 K_3 D_3 missing (cf. v.l. 1, 2). — ^{b}) $G_{2.4}$ माता सत्यं (by transp.). D_5 [अ]व- (for प्र-). — ^{c}) K_4 $B_{1.2}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 तथा; T_2 तेन (for ततो).

13 K_3 D_3 missing (cf. v.l. 1, 2). — ^{a}) Dc D_2 तस्य; D_1 चैव; M चासन् (for चास्य). — ^{b}) T_2 $G_{1.2.4}$ स (for च), and मृण्म° (for मृन्म°). — ^{c}) T_1 चित्रे च; G_1 पित्रे च (for चित्रेऽपि). B_2 Dn $D_{4.6}$ G_3 विलिख°; G_1 तालिँख°; M चालिख° (for च लिख°). — ^{d}) B_4 तेन (for इति). D_1 कीर्त्यते (for चोच्य°).

14 K_3 D_3 missing (cf. v.l. 1, 2). T_1 om. the ref. $K_{1.2}$ अश्वपतिः (for राजो°). — ^{b}) B_2 D_1 स; T_2 $G_{1.2.4}$ वै (for वा). $K_{1.2}$ बृहस्पतिसमो मतौ (=15^b). — ^{c}) Dc_2 D_5 शूरश्च (for वा शूरः). $K_{1.2}$ महेंद्र इव शूरश्च (=15^c). — ^{d}) B Dc Dn $D_{2.4.6}$ T_1 G_3 पितृवत्सलः; D_1 नृपनंदनः; G_4 मित्रनंदनः. D_5 त्वया दोषो न दर्शितः.

15 K_3 D_3 missing (cf. v.l. 1, 2). — ^{a}) M आदित्य इव ते°. — ^{c}) B Dn $D_{1.4-6}$ G_3 वीर° (for शूर°).

16 K_3 D_3 missing (cf. v.l. 1, 2). K_4 $D_{1.5}$ S (except G_3) राजा ($D_{1.5}$ add उ°). — ^{a}) B_1 वापि (for दाता). — ^{b}) B D (except $D_{1.5}$) G_3 चापि (for वापि). K (K_3 missing) $B_{1.3.4}$ Dc $D_{1.5}$ वीर्य° (for सत्य°). — ^{cd}) Dc_1 D_2 T_1 G_1 om. (the *second*) [अ]पि (leaving hiatus !).

17 K_3 D_3 missing (cf. v.l. 1, 2). M_2 om. the ref. — ^{a}) K_1 संकृते; K_2 संस्कृते; K_4 आकृते. — ^{b}) B Dc Dn $D_{2.4.6}$ G_3 स्व- (for स). D_5 G_1 शक्त्या दानरतः समः. — ^{c}) T_2 सत्यसंधश्च (for °वादी).

18 K_3 D_3 missing (cf. v.l. 1, 2). — ^{c}) Dc °प्रतिमो (for °न्यतमो). — For 18^d, cf. 3. 50. 1^b. — After 18, S (except G_3) ins.:

1312* स वदान्यः स तेजस्वी स धीमान्स क्षमान्वितः ।

19 D_3 missing (cf. v.l. 2). 19^{ab} missing in K_3 (cf. v.l. 1). — ^{a}) $K_{1.2}$ सौम्यः (for शूरः). Dc (marg. *sec. m.*) सदा दांतः समृद्धश्च. — M om. 19^b–20^c. — ^{b}) B_1 T $G_{1.2.4}$ सत्यसंधो; Dc_2 शूरः सत्यो (for स सत्यः स). B_{2-4} Dc_1 Dn $D_{1.4.6}$ G_3 संय(B_3 °जि)तेंद्रियः (for स जितेन्द्रियः). — ^{c}) $G_{2.4}$ सन्मैत्रः. Dc_2

C. 3. 16676
B. 3. 294. 19
K. 3. 295. 19

स मैत्रः सोऽनसूयश्च स ह्रीमान्धृतिमांश्च सः ॥ १९
नित्यशश्चार्जवं तस्मिन्स्थितिस्तस्यैव च ध्रुवा ।
संक्षेपतस्तपोवृद्धैः शीलवृद्धैश्च कथ्यते ॥ २०

अश्वपतिरुवाच ।

गुणैरुपेतं सर्वैस्तं भगवन्प्रब्रवीषि मे ।
दोषानप्यस्य मे ब्रूहि यदि सन्तीह केचन ॥ २१

नारद उवाच ।

एको दोषोऽस्य नान्योऽस्ति सोऽद्य प्रभृति सत्यवान् ।
संवत्सरेण क्षीणायुर्देहन्यासं करिष्यति ॥ २२

राजोवाच ।

एहि सावित्रि गच्छ त्वमन्यं वरय शोभने ।
तस्य दोषो महानेको गुणानाक्रम्य तिष्ठति ॥ २३
यथा मे भगवानाह नारदो देवसत्कृतः ।
संवत्सरेण सोऽल्पायुर्देहन्यासं करिष्यति ॥ २४

सावित्र्युवाच ।

सकृदंशो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते ।
सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सकृत्सकृत् ॥ २५
दीर्घायुरथ वाल्पायुः सगुणो निर्गुणोऽपि वा ।
सकृद्वृतो मया भर्ता न द्वितीयं वृणोम्यहम् ॥ २६
मनसा निश्चयं कृत्वा ततो वाचाभिधीयते ।
क्रियते कर्मणा पश्चात्प्रमाणं मे मनस्ततः ॥ २७

नारद उवाच ।

स्थिरा बुद्धिर्नरश्रेष्ठ सावित्र्या दुहितुस्तव ।
नैषा चालयितुं शक्या धर्मादस्मात्कथंचन ॥ २८

(marg. *sec. m.*) सोमसूर्यश्च; T_2 $G_{1.2.4}$ चानसूय($G_{2.4}$ °यु)श्च. — ^{d}) D_1 धीमान्स; T_1 स धीमान् (for स ह्रीमान्). $B_{1.2.4}$ Dn D_6 द्युतिमांश्च; D_5 कीर्तिमांश्च.

20 D_3 missing (cf. v.l. 2). M om. 20^{abc} (cf. v.l. 19). — ^{a}) T_2 G_2 चार्जवस्. K_3 तस्य; T_2 तं च (for तस्मिन्). — ^{b}) T_2 G_2 धृतिस्; G_1 रतिस् (for स्थितिस्). T $G_{1.2}$ तत्रैव. G_4 धृतिश्चैव त्रपा ध्रुवा. — ^{c}) K_3 स दमेन; T_1 स शिक्षितस् (for संक्षेपतस्). K_4 $D_{1.5}$ T_2 G_1 ततो; G_2 तथा; G_4 तदा (for तपो-). — ^{d}) B_3 M शीलवृत्तै°. K_{1-3} स (for च). K_4 (marg. *sec. m.* as in text) बालवृद्धैः स कथ्यते.

21 D_3 missing (cf. v.l. 2). $K_{3.4}$ $D_{1.5}$ S (except G_3) राजोवाच (resp. राजा). — ^{a}) T_1 सर्वैस्त्वं; T_2 $G_{1.2.4}$ भगवन्. — ^{b}) K Dc $D_{1.2.5}$ M भगवान्. $K_{1.4}$ $B_{1.3.4}$ $D_{1.5}$ M_1 प्रब्रवीति; K_2 °मि; K_3 T_1 °हि; Dc D_2 °तु. T_2 $G_{1.2.4}$ सत्यवंतं ब्रवीषि मे. — ^{c}) B_2 दोषानप्येष. $K_{1.2.4}$ D_1 वै (for मे).

22 D_3 missing (cf. v.l. 2). After the ref., K_3 B_{2-4} D (except $D_{1.5}$) G_3 ins.:

1313* एक एवास्य दोषो हि गुणानाक्रम्य तिष्ठति ।
स च दोषः प्रयत्नेन न शक्यमतिवर्तितुम् ।
[For line 1, cf. 23^{cd}.]

— ^{a}) $K_{1.2}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 [ऽ]स्ति; K_3 B_2 D_5 G_1 हि (for ऽस्य). B_2 Dn $D_{1.4.6}$ G_3 नान्योस्य. — 22^{cd} = (var.) 24^{cd}. — ^{c}) = Matsyapurāṇa 208. 13^{a}. T_2 $G_{1.2.4}$ सोल्पायुर् (for क्षीणायुर्). — D_4 om. 22^{d}–23^{c}. — ^{d}) K_4 D_5 देहत्यागं; M_1 °न्यायं.

23 D_3 missing (cf. v.l. 2). $K_{1.2.4}$ T_1 om. (hapl.) 23–24; D_4 om. 23^{abc} (cf. v.l. 22). B_3 अश्वपतिरुवाच. — ^{a}) B Dc_1 Dn D_6 G_3 गच्छस्व. — ^{d}) $B_{1.2}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 च (B_1 हि) स्थितः (for तिष्ठति); cf. 1313* (line 1).

24 D_3 missing (cf. v.l. 2). $K_{1.2.4}$ T_1 om. 24 (cf. v.l. 23). — ^{a}) K_3 Dc $D_{1.2.5}$ मां (for मे). — ^{b}) Dc D_2 देवसत्तमः. — 24^{cd} = (var.) 22^{cd}. — ^{d}) Dn_2. n_3 D_5 G_1 देहत्यागं.

25 = (var.) Manu. 9. 47. — D_3 missing (cf. v.l. 2). — ^{a}) K_2 M_1 निपतितः. K_3 सकृज्जल्पंति भूमीशाः. — ^{c}) K_4 सकृच्चाहं. K_4 D_1 ददामीति. — ^{d}) K_{1-3} D_5 सतां (for the *first* सकृत्), the Manusmṛti variant!

26 D_3 missing (cf. v.l. 2). — ^{a}) $K_{1.2}$ स्वल्पायुः (for वा°). — ^{c}) T_2 भक्त्या (for भर्ता).

27 D_3 missing (cf. v.l. 2). — ^{a}) $K_{1.2}$ मनसो. G_4 निश्चितं. — ^{b}) Dc Dn_2. n_3 D_2 वाचा विधी°; T_1 वाग्वाभिधी°; T_2 G_1 वागभिधी°. — ^{c}) Dc transp. क्रियते and कर्मणा.

28 D_3 missing (cf. v.l. 2). T_2 $G_{2.4}$ om. (hapl.) 28–30. — ^{a}) B_1 °नृपश्रेष्ठ. — After 28^{ab}, $K_{1.2}$ ins.:

1314* विलम्बो नात्र कर्तव्यो निश्चिते कर्मणि ध्रुवम् ।

— $K_{1.2}$ D_4 om. (hapl.) 28^{c}–29^{d}; G_3 om. 28^{cd}. — ^{c}) K_4 पाल°; B Dc Dn $D_{2.6}$ वार° (for चाल°).

नान्यस्मिन्पुरुषे सन्ति ये सत्यवति वै गुणाः ।
प्रदानमेव तस्मान्मे रोचते दुहितुस्तव ॥ २९

राजोवाच ।

अविचार्यमेतदुक्तं हि तथ्यं भगवता वचः ।
करिष्याम्येतदेवं च गुरुर्हि भगवान्मम ॥ ३०

नारद उवाच ।

अविघ्नमस्तु सावित्र्याः प्रदाने दुहितुस्तव ।
साधयिष्यामहे तावत्सर्वेषां भद्रमस्तु वः ॥ ३१

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्त्वा खमुत्पत्य नारदस्त्रिदिवं गतः ।
राजापि दुहितुः सर्वं वैवाहिकमकारयत् ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७८ ॥

२७९

मार्कण्डेय उवाच ।

अथ कन्याप्रदाने स तमेवार्थं विचिन्तयन् ।
समानिन्ये च तत्सर्वं भाण्डं वैवाहिकं नृपः ॥ १

ततो वृद्धान्द्विजान्सर्वानृत्विजः सपुरोहितान् ।
समाहूय तिथौ पुण्ये प्रययौ सह कन्यया ॥ २

मेध्यारण्यं स गत्वा च द्युमत्सेनाश्रमं नृपः ।　C. 3. 16693 B. 3. 295. 3 K. 3. 296. 3

29 D_3 missing (cf. v.l. 2). $K_{1.2}$ D_4 T_2 $G_{2.4}$ om. 29 (cf. v.l. 28). — ᶜ) D_5 प्रदानमेतत्तस्मात्ते.

30 D_3 missing (cf. v.l. 2). T_2 $G_{2.4}$ om. 30 (cf. v.l. 29). $K_{1.2}$ अश्वपतिः (for राजो°). — ᵃ) Hypermetric! M यत् (for हि). $K_{3.4}$ B Dc Dn $D_{1.2.4.6}$ G_3 अविचार्यमेतदुक्तं; D_5 अवश्यमेतदुक्तं हि; T_1 अविचार्यं मे तावदुक्तं (hypermetric); G_1 अविचार्यं तदुक्तं यत्. — ᵇ) K_4 M भगवतो. K_3 B_{1-3} Dn $D_{4.6}$ T_1 G_3 तथ्यं च (K_3 हि तथ्यं; T_1 यत्तथ्यं) भवता वचः. — ᶜ) K_1 तदैवैवं; K_2 तदेवेतं; $K_{3.4}$ Dc $D_{1.2}$ तदेवं वै; B_3 [ए]तदेवाहं; D_5 T_1 M [ए]तदेवं हि (M वै); G_1 [ए]तदेवेह. — ᵈ) T_1 त्वं गुरुर् (for गुरुर्हि).

31 D_3 missing (cf. v.l. 2). — ᵇ) Dc $D_{2.5}$ प्रदानं. — ᶜ) $K_{1.2}$ B_2 Dn °ष्याम्यहं तावत्; K_4 °ष्यामहे तात; D_1 T_1 °ष्यामि हे तात; G_4 °ष्यामि भोस्तावत्. — ᵈ) $K_{1.2}$ प्रदाने (for सर्वेषां).

32 D_3 missing (cf. v.l. 2). D_1 om. 32. T $G_{2.4}$ M_2 om. the ref. K_1 मार्कंडेय. — ᵃ) B_1 Dn $D_{4.6}$ G_3 समु° (for खमु°). — ᵇ) S (except G_3) ययौ (for गतः). — ᶜ) K तु; $G_{2.4}$ च (for [अ]पि). B_2 Dn $D_{4.6}$ G_3 सज्जं (for सर्वं). — ᵈ) D_5 °मथाकरोत्.

Colophon om. in D_1. D_3 missing. G_1 partly broken. — *Major parvan:* $K_{1.2}$ T_2 $G_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* $K_{3.4}$ B D (D_1 om.; D_3 missing) $G_{1.3}$ M (all om. sub-parvan name) mention only सावित्र्युपाख्यान. — *Adhy. name:* B_4 नारदवाक्यं; M_2 सावित्रीस्वयंवरकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn_1 (*sup. lin.*). n_2 292; Dn_3 293; T_1 M_2 (orig.) 284; T_2 G_4 M (M_2 *inf. lin.*) 282; G_1 279; G_2 281. — *Śloka no.:* Dn 33.

279

1 In D_3, st. 1–7 are missing (cf. v.l. 3. 278. 2). K_1 मार्कंडेयः; M_2 श्रीमार्कंडेयः. — ᵃ) $K_{1.2.4}$ Dc $D_{1.2.5}$ °प्रदानाय; S (except T_1 G_3) °प्रदानेन (for °प्रदाने स). — ᵇ) K_4 Dc वैवाहिकमचिंतयत्. — ᵈ) K_3 $D_{1.5}$ नृप; Dc D_2 ततः (for नृपः).

2 D_3 missing (cf. v.l. 1). — ᵃ) T_2 वृद्धद्विजान्. — ᵇ) T_2 G_2 M_2 ऋत्विग्भिः; G_1 °ग्भ्यः; T_2 $G_{1.2.4}$ च (for स-). Dc ऋत्विजः सपुरोहितः; T_1 ऋत्विक्सभ्यपुरोगमान् (*inf. lin.* °हितान्). — ᶜ) $K_{1.2}$ M समानीय. B Dn $D_{4.6}$ G_3 दिने (for तिथौ). — ᵈ) D_1 (by transp.) कन्यया सह.

3 D_3 missing (cf. v.l. 1). — ᵃ) $K_{1.2}$ Dc_2 D_1 मेधारण्यं. T_1 M तु; $G_{2.4}$ [अ]थ (for च). — ᵇ) B_2 द्युमत्सेनात्मजं. $K_{1.2}$ ततः; B_1 G_2 प्रति; T_2 पुरः; $G_{1.2}$

C. 3. 16693 B. 3. 295. 3 K. 3. 296. 3 पत्न्यामेव द्विजैः सार्धं राजर्षिं तमुपागमत् ॥ ३

तत्रापश्यन्महाभागं शालवृक्षमुपाश्रितम्
कौश्यां बृस्यां समासीनं चक्षुर्हीनं नृपं तदा ॥ ४

स राजा तस्य राजर्षेः कृत्वा पूजां यथार्हतः ।
वाचा सुनियतो भूत्वा चकारात्मनिवेदनम् ॥ ५

तस्यार्घ्यमासनं चैव गां चावेद्य स धर्मवित् ।
किमागमनमित्येवं राजा राजानमब्रवीत् ॥ ६

तस्य सर्वमभिप्रायमितिकर्तव्यतां च ताम्
सत्यवन्तं समुद्दिश्य सर्वमेव न्यवेदयत् ॥ ७

अश्वपतिरुवाच ।

सावित्री नाम राजर्षे कन्येयं मम शोभना ।
तां स्वधर्मेण धर्मज्ञ स्नुषार्थे त्वं गृहाण मे ॥ ८

द्युमत्सेन उवाच ।

च्युताः स्म राज्याद्वनवासमाश्रिता-
श्चराम धर्मं नियतास्तपस्विनः ।
कथं त्वनर्हा वनवासमाश्रमे
सहिष्यते क्लेशमिमं सुता तव

अश्वपतिरुवाच ।

सुखं च दुःखं च भवाभवात्मकं
यदा विजानाति सुताहमेव च
न मद्विधे युज्यति वाक्यमीदृशं
विनिश्चयेनाभिगतोऽस्मि ते नृप ॥ १०

आशां नार्हसि मे हन्तुं सौहृदात्प्रणयेन च ।
अभितश्चागतं प्रेम्णा प्रत्याख्यातुं न मार्हसि ॥ ११

अनुरूपो हि संयोगे त्वं ममाहं तवापि च ।
स्नुषां प्रतीच्छ मे कन्यां भार्यां सत्यवतः सुताम् ॥ १२

द्युमत्सेन उवाच ।

पूर्वमेवाभिलषितः संबन्धो मे त्वया सह ।

(*sup. lin.*). $_4$ पुनः (for नृपः). — ^{c}) G_4 [अ]थ तैः (for द्विजैः). — ^{d}) K_4 Dc $D_{1.2}$ S (except T_1 G_3) राजर्षिस्. K_1 उपागतं.

4 D_3 missing (cf. v.l. 1). — ^{a}) Dc T_1 °न्महात्मानं. — ^{b}) $K_{1.2}$ S (except T_2 G_3) सालवृक्षम्. B_1 Dc D_4 अपाश्रितं; B_3 अवा°; Dn_2 समा°. — ^{c}) K_2 कौस्यां. K_{1-3} Dn_2. n_3 D_6 G_1 M वृस्यां; K_4 वृश्यां; B_{2-4} Dc_1 D_1 बृष्यां; Dc_2 Dn_1 $D_{2.5}$ वृष्यां; D_4 बृश्यां; T_2 G_{2-4} बस्यां. G_4 उपा° (for समा°). — ^{d}) Dc_1. c_2 (before corr.) D_2 चक्षुहीनं.

5 D_3 missing (cf. v.l. 1). — ^{b}) T_2 $G_{1.2.4}$ चक्रे (for कृत्वा). K Dc $D_{1.2}$ यथाविधि.

6 D_3 missing (cf. v.l. 1). — ^{a}) Dc_2 D_5 तस्यार्घम्; D_1 °र्घम्; $G_{2.4}$ °र्हम्. K_4 Dc_1 मानसं (for आसनं). — ^{b}) K_4 आवेद्य; B_1 निवेद्य (for चा°). T_2 $G_{1.2.4}$ पाद्यं चा- ($G_{2.4}$ °द्यमा)वेद्य धर्म°. — ^{c}) K S (except T_2 G_3) इत्येव.

7 D_3 missing (cf. v.l. 1). — ^{a}) D_5 राजा (for तस्य). $D_{1.5}$ पूर्वं° (for सर्वं°). — ^{b}) $K_{3.4}$ Dc $D_{2.5}$ प्रति; $B_{1.4}$ S (except G_3) च सः (for च ताम्). $K_{1.2}$ इतिकर्तव्यसंयुतं.

8 $B_{1.3.4}$ S (except M_1) om. the ref. — ^{c}) B_1 धर्मात्मन् (for धर्मज्ञ). — In D_1, the portion of the text from 8^d up to 3. 284. 26 is lost on missing fol. — ^{d}) K Dc D_2 $G_{2.4}$ स्नुषार्थं. $G_{2.4}$ सं- (for त्वं).

9 D_1 missing (cf. v.l. 8). K_4 राजा उ°. — ^{a}) S (except G_3 M_2) च (for स्म). — ^{c}) Dc_2 ह्यनर्हा (for त्व°). D_3 G_4 आश्रिता (for आश्रमे). — ^{d}) B Dn $D_{4.6}$ G_3 निवत्स्यते; T_2 $G_{1.2.4}$ सहिष्यति; M विशक्ष्यति.

10 D_1 missing (cf. v.l. 8). D_6 राजोवाच. — ^{a}) Dc नु (for the *second* च). D_6 भवात्मकं यदा (for भवाभवात्मकं). — ^{b}) K_4 Dc $D_{2.3}$ सदा; D_5 पुरा; S (except G_3) यथा (for यदा). $K_{1.2}$ सुता मम; T_1 सुखाहम् (for सुताहम्). D_3 वा (for च). — ^{c}) G_4 मद्विधो. D_5 तिष्ठति (for युज्यति). — ^{d}) K_3 Dc $D_{2.3}$ T_1 M °नाधिगतो(Dc D_2 °नाभिगता)स्मि ते नृप; T_2 $G_{2.4}$ नाहमिहागतो नृप.

11 D_1 missing (cf. v.l. 8). — ^{a}) $K_{1.2}$ छेत्तुं (for हन्तुं). — ^{b}) N (except D_3; D_1 missing) G_3 प्रणतस्य (for °येन). — ^{c}) B_3 Dc D_2 स्वागतं; T_2 $G_{2.4}$ चागतः. B_2 प्रेप्सुः; D_5 T_2 प्रीत्या (for प्रेम्णा). — ^{d}) K_4 च नार्हसि (for न मार्हसि).

12 D_1 missing (cf. v.l. 8). — ^{a}) K_4 अभि° (for अनु°). $K_{1.2}$ G_1 [ऽ]सि; Dc D_2 [ऽ]पि (for हि). K_4 $D_{3.5}$ T_1 संयोगस्; B Dc Dn $D_{2.4.6}$ G_3 युक्तश्च; T_2 G_1 संयोक्ता; $G_{2.4}$ M संयुक्तः (G_4 °क्ता). — ^{b}) T_2 क्षमो मे चैव वै तव; $G_{1.2.4}$ M त्वं ममाहं च वै तव. — ^{c}) D_1 G_3

भ्रष्टराज्यस्त्वहमिति तत एतद्विचारितम् ॥ १३
अभिप्रायस्त्वयं यो मे पूर्वमेवाभिकाङ्क्षितः ।
स निर्वर्ततु मेऽद्यैव काङ्क्षितो ह्यसि मेऽतिथिः ॥ १४

मार्कण्डेय उवाच ।

ततः सर्वान्समानीय द्विजानाश्रमवासिनः ।
यथाविधि समुद्वाहं कारयामासतुर्नृपौ ॥ १५
दत्त्वा त्वश्वपतिः कन्यां यथार्हं च परिच्छदम् ।
ययौ स्वमेव भवनं युक्तः परमया मुदा ॥ १६
सत्यवानपि भार्यां तां लब्ध्वा सर्वगुणान्विताम् ।
मुमुदे सा च तं लब्ध्वा भर्तारं मनसेप्सितम् ॥ १७
गते पितरि सर्वाणि संन्यस्याभरणानि सा ।
जगृहे वल्कलान्येव वस्त्रं काषायमेव च ॥ १८
परिचारैर्गुणैश्चैव प्रश्रयेण दमेन च ।
सर्वकामक्रियाभिश्च सर्वेषां तुष्टिमावहत् ॥ १९
श्वश्रूं शरीरसत्कारैः सर्वैराच्छादनादिभिः ।
श्वशुरं देवकार्यैश्च वाचः संयमनेन च ॥ २०
तथैव प्रियवादेन नैपुणेन शमेन च ।
रहश्चैवोपचारेण भर्तारं पर्यतोषयत् ॥ २१
एवं तत्राश्रमे तेषां तदा निवसतां सताम्
कालस्तपस्यतां कश्चिदतिचक्राम भारत ॥ २२
सावित्र्यास्तु शयानायास्तिष्ठन्त्याश्च दिवानिशम्
नारदेन यदुक्तं तद्वाक्यं मनसि वर्तते ॥ २३ C. 3. 16713 B. 3. 295. 23 K. 3. 296. 23

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७९

प्रतीक्ष. G_1 [इ]मां (for मे). — ^{d}) $K_{1.2}$ कृते; K_3 $B_{3.4}$ Dn D_{4-6} G_3 सतः; K_4 शुभां; B_1 ततः; B_2 सुतः; T_1 स तां. Dc D_2 भार्यार्थं भवतः सुतः; D_3 यथार्हं च परिच्छदं (=16^b).

13 D_1 missing (cf. v.l. 8). K_2 om. 13^a–14^b. M हृत° (for भ्रष्ट°). T_1 भ्रष्टराज्योहमिति च. — ^{d}) B_2 तत्र यत्र (for तत एतद्).

14 D_1 missing (cf. v.l. 8). K_2 om. 14^{ab} (cf. v.l. 13). — ^{a}) K (K_2 om.) Dc $D_{2.3.5}$ transp. [अ]यं and यो. T_1 [अ]थ (for [अ]यं). T_1 मेयं; T_2 G_1 वै मे; $G_{2.4}$ वै ते; M मे यः (for यो मे). B_2 °प्रायस्त्वदीया मे.

In K_3, the portion of the text from 14^b up to 3. 284. 33^a is lost on missing fol. — ^{b}) D_5 तु (for [अ]भि-). — ^{c}) B_2 Dn_1 निवर्ततु; D_3 प्रवर्ततु; D_5 प्रजातस्तु. K_1 संनिवर्तितुमद्यैव; K_2 स निर्वर्ततुमद्यैव; K_4 स प्रवर्ततु अद्यैव; Dc D_2 स निवृत्तस्त्वयाद्यैव; T_1 G_1 स ते निर्वर्त्यतामद्य (G_1 °तां सद्यः); T_2 $G_{2.4}$ सद्यो निर्वर्त्यतां सत्यः; M स मे (M_2 ते) निवर्ततां सद्यः. — ^{d}) M_2 मतः (for ऽतिथिः). T_1 corrupt.

15 K_3 D_1 missing (cf. v.l. 14, 8). B Dc Dn $D_{2.4}$ S (except G_3 M_1) om. the ref. K_1 मार्कंडेय. — ^{a}) B_2 Dn $D_{4.6}$ G_3 समानाय्य. — ^{c}) K_4 समुद्धारं.

16 K_3 D_1 missing (cf. v.l. 14, 8). — ^{a}) T_1 ददौ (for दत्त्वा). $B_{1.2}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 सोश्व°; B_4 T $G_{1.2.4}$ ह्यश्व° (for त्वश्व°). — ^{b}) K (K_3 missing) $B_{1.2}$ Dn D_{4-6} G_3 स- (for च). $K_{1.2}$ -परिच्छदां. — ^{c}) T_1 ददौ (for ययौ).

17 K_3 D_1 missing (cf. v.l. 14, 8). — ^{a}) B Dn D_{4-6} G_3 transp. भार्यां and तां. — ^{c}) K (K_3 missing) Dc $D_{2.3}$ सापि (for सा च). $K_{1.2}$ लब्ध्वा तं (by transp.).

18 K_3 D_1 missing (cf. v.l. 14, 8). — ^{ab}) $G_{2.4}$ transp. सर्वाणि and संन्यस्य. B_3 T_1 G_1 M_1 च (for सा). — ^{c}) K_4 D_3 जग्राह.

19 K_3 D_1 missing (cf. v.l. 14, 8). T_1 om. (hapl.) 19–20. — ^{a}) T_2 $G_{2.4}$ देवी; G_1 चापि; M एव (for चैव). — ^{b}) D_5 प्रशस्तेन. D_3 नयेन (for दमेन). — T_2 $G_{2.4}$ om. (hapl.) 19^c–21^b. — ^{c}) G_1 सा च (for सर्व-). — ^{d}) K_4 पुष्टिम्; B_1 प्रीतिम्. B Dn D_{4-6} $G_{1.3}$ M_1 आदधे; M_2 आदधत् (for आवहत्).

20 K_3 D_1 missing (cf. v.l. 14, 8). T $G_{2.4}$ om. 20 (cf. v.l. 19). — ^{a}) K (K_3 missing) $B_{1.3}$ $D_{3.5}$ M_1 °संस्कारैः (for °सत्कारैः). — ^{b}) $K_{1.2}$ सर्वैरुत्सादनानि च (K_2 °दिभिः). — ^{c}) $B_{1.2.4}$ D (except $D_{3.5}$; D_1 missing) G_3 देवसत्कारैर्.

21 K_3 D_1 missing (cf. v.l. 14, 8). T_2 $G_{2.4}$ om. 21^{ab} (cf. v.l. 19); $K_{1.2}$ om. (hapl.) 21^{ab}. — ^{b}) K_4 Dn_2 $D_{3.5}$ नैपुण्येन; Dc D_2 निपुणेन. Dc D_2 समेन; D_1 द° (for श°). — ^{d}) B_1 सम° (for पर्य°).

22 K_3 D_1 missing (cf. v.l. 14, 8). — ^{b}) K_4 B_2 Dc $D_{2.3}$ सदा; S (except $G_{2.3}$) तथा (for तदा). — ^{c}) T_1 किंचिद्. — ^{d}) B_1 अभिचक्राम; B_{2-4} Dn $D_{4.6}$ G_3 अपाक्रामत; Dc D_2 T_1 अतिक्रामत; T_2 व्यतिचक्राम; M इति चक्राम.

२८०

C. 3. 16714
B. 3. 296. 1
K. 3. 297. 1

मार्कण्डेय उवाच ।

ततः काले बहुतिथे व्यतिक्रान्ते कदाचन ।
प्राप्तः स कालो मर्तव्यं यत्र सत्यवता नृप ॥ १
गणयन्त्याश्च सावित्र्या दिवसे दिवसे गते ।
तद्वाक्यं नारदेनोक्तं वर्तते हृदि नित्यशः ॥ २
चतुर्थेऽहनि मर्तव्यमिति संचिन्त्य भामिनी ।
व्रतं त्रिरात्रमुद्दिश्य दिवारात्रं स्थिताभवत् ॥ ३
तं श्रुत्वा नियमं दुःखं वध्वा दुःखान्वितो नृपः ।
उत्थाय वाक्यं सावित्रीमब्रवीत्परिसान्त्वयन् ॥ ४
अतितीव्रोऽयमारम्भस्त्वयारब्धो नृपात्मजे ।
तिसृणां वसतीनां हि स्थानं परमदुष्करम्

सावित्र्युवाच ।

न कार्यस्तात संतापः पारयिष्याम्यहं व्रतम् ।
व्यवसायकृतं हीदं व्यवसायश्च कारणम् ॥ ६

द्युमत्सेन उवाच ।

व्रतं भिन्धीति वक्तुं त्वां नास्मि शक्तः कथंचन
पारयस्वेति वचनं युक्तमस्मद्विधो वदेत् ॥ ७

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्त्वा द्युमत्सेनो विरराम महामनाः
तिष्ठन्ती चापि सावित्री काष्ठभूतेव लक्ष्यते ॥ ८
श्वोभूते भर्तृमरणे सावित्र्या भरतर्षभ ।
दुःखान्वितायास्तिष्ठन्त्याः सा रात्रिर्व्यत्यवर्तत ॥ ९

---

23 K_3 D_1 missing (cf. v.l. 14, 8). — ^{a}) K_4 T $G_{1.2.4}$ M_1 च; B_{2-4} स (for तु). B_1 Dn $D_{4.6}$ G_3 सावित्र्या ग्लायमानायास्. — ^{b}) B Dn $D_{4.6}$ G_3 च (for तु). — After 23, G_1 ins.:

1315* तदा प्रभृति सावित्री गणयामास वासरान् ।

Cclophon om. in $K_{1.2}$. K_3 D_1 missing. — *Major parvan:* T_2 $G_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* K_4 B D (D_1 missing) T_1 $G_{1.3}$ (all om. sub-parvan name) mention only सावित्र्यु(D_3 °त्र्यो)पाख्यान. — *Adhy. name:* M_2 सावित्रीप्रदानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn_1 (marg.). n_2 293; Dn_3 294; T_1 M_2 (orig.) 285; T_2 G_4 M (M_2 *inf. lin.*) 283; G_1 280; G_3 282. — *Śloka no.:* Dn 23.

280

☞ This adhy. is missing in K_3 D_1 (cf. v.l. 3. 279. 14, 8); the MSS. are mostly ignored here.

1 K (K_3 missing) om. the ref. M_2 श्रीमार्कंडेय. — ^{a}) T_1 तस्य काले बहुतिथौ; T_2 $G_{1.2.4}$ काले बहुतिथे (T_2 °थौ) तस्य. — ^{c}) T_1 मर्तव्यो. — ^{d}) T_1 M सत्यवतो.

2 ^{a}) M_1 गणयंत्या च. — ^{c}) B Dn $D_{4.6}$ G_3 यद्वाक्यं.

3 K_2 om. 3^{ab}. — ^{a}) T_2 $G_{2.4}$ संप्राप्त (for मर्तव्यम्). — ^{b}) D_5 $G_{2.4}$ निश्चित्य (for संचिन्त्य). B D (except D_3) G_3 भाविनी.

4 ^{a}) $K_{1.2}$ तत् (for तं). $K_{1.2}$ बद्धं; B Dn D_3 (marg. *sec. m.*) $_{4.6}$ G_3 तस्या; G_1 M वध्वा (for दुःखं). T_2 $G_{2.4}$ तां श्रुत्वा नियतिं वध्वा. — ^{b}) B Dn D_3 (marg. *sec. m.*). $_{4.6}$ G_3 भृशं; T_2 $G_{1.2.4}$ नित्यं; M तदा (for वध्वा). — ^{d}) K_2 D_5 सोब्रवीत्; B_1 उवाच (for अब्रवीत्).

5 Before 5, all MSS. (except D_5; D_3 marg. *sec. m.*; K_3 D_1 missing) ins. द्युमत्सेन उ°. — ^{a}) B_1 अतिव्रतो. T_1 समारंभस्; G_2 यथा°; G_4 व्रता° (for [अ]यमारम्भस्). — ^{b}) Dc D_2 त्वया प्राप्तो. — ^{c}) Dn_2 T_1 M_1 तिसृणां. K_4 (marg. *sec. m.* as in text) वासतेयीनां (for वसतीनां हि). — ^{d}) B D (except $D_{3.5}$) G_3 °दुश्चरं.

7 ^{a}) M त्वा (for त्वां). D_5 व्रतं सिध्यति व्यक्तं त्वां; T_2 व्रतं ते मेति वक्तुं त्वां; G_2 व्रतं तेनेति वा वक्तुं; G_4 व्रतं नेति ममावक्तुं. — After 7^{ab}, K_2 reads 8^{cdab}. — ^{d}) T_1 corrupt.

8 K_2 transp. 8^{ab} and 8^{cd} and reads the st. after 7^{ab}. — ^{c}) B Dn $D_{4.6}$ G_3 चैव (for चापि). G_4 गायत्री (for सावित्री)! — ^{d}) $K_{1.2}$ स्म (for [इ]व). G दृश्यते.

9 G_4 om. 9^{cd}. — ^{d}) D_5 सा रात्रिं; M_1 सा निशा; M_2 सावित्र्या. K_1 व्यभिवर्तत; B_1 Dc D_2 पर्य°; B_3 अत्य°; B_4 व्यत्यवर्तते; D_5 संन्यवर्तत.

10 ^{a}) B_4 तं (for तद्). Dc D_2 दिवसश्च. B_3 प्राप्तं

अद्य तद्दिवसं चेति हुत्वा दीप्तं हुताशनम् ।
युगमात्रोदिते सूर्ये कृत्वा पौर्वाह्णिकीः क्रियाः ॥ १०
ततः सर्वान्द्विजान्वृद्धाञ्श्वश्रूं श्वशुरमेव च ।
अभिवाद्यानुपूर्व्येण प्राञ्जलिर्नियता स्थिता ॥ ११
अवैधव्याशिषस्ते तु सावित्र्यर्थं हिताः शुभाः ।
ऊचुस्तपस्विनः सर्वे तपोवननिवासिनः ॥ १२
एवमस्त्विति सावित्री ध्यानयोगपरायणा ।
मनसा ता गिरः सर्वाः प्रत्यगृह्णात्तपस्विनाम् ॥ १३
तं कालं च मुहूर्तं च प्रतीक्षन्ती नृपात्मजा ।
यथोक्तं नारदवचश्चिन्तयन्ती सुदुःखिता ॥ १४
ततस्तु श्वश्रूश्वशुरावूचतुस्तां नृपात्मजाम् ।
एकान्तस्थामिदं वाक्यं प्रीत्या भरतसत्तम ॥ १५

श्वशुरावूचतुः ।

व्रतो यथोपदिष्टोऽयं यथावत्पारितस्त्वया ।
आहारकालः संप्राप्तः क्रियतां यदनन्तरम् ॥ १६

सावित्र्युवाच ।

अस्तं गते मयादित्ये भोक्तव्यं कृतकामया ।
एष मे हृदि संकल्पः समयश्च कृतो मया ॥ १७

मार्कण्डेय उवाच ।

एवं संभाषमाणायाः सावित्र्या भोजनं प्रति ।
स्कन्धे परशुमादाय सत्यवान्प्रस्थितो वनम् ॥ १८
सावित्री त्वाह भर्तारं नैकस्त्वं गन्तुमर्हसि ।
सह त्वयागमिष्यामि न हि त्वां हातुमुत्सहे ॥ १९

सत्यवानुवाच ।

वनं न गतपूर्वं ते दुःखः पन्थाश्च भामिनि ।
व्रतोपवासक्षामा च कथं पद्भ्यां गमिष्यसि ॥ २०

सावित्र्युवाच ।

उपवासान्न मे ग्लानिर्नास्ति चापि परिश्रमः C. 3. 16734 B. 3. 296. 21 K. 3. 297. 22

(for चेति). K (K_3 missing) $D_{3.5}$ अद्या(D_3 °घ्य)सौ दिवसश्चेति; S (except G_3) अद्य वै तद्दिनं चेति. — ^{b}) K (K_3 missing) Dc $D_{2.3.5}$ शीघ्रं (for दीप्तं). — ^{d}) Epic tag. Cf. Hopkins, *Great Epic*, p. 409, No. 49. $K_{1.2}$ Dn $D_{3.5}$ G_3 पूर्वाह्णिकीः; K_4 Dc D_2 पूर्वाह्णिकीः (K_4 °कीं); T_2 $G_{2.4}$ पौर्वाह्णिकीं. K_4 T_2 $G_{2.4}$ क्रियां. — After 10, G_1 ins.:

1316* व्रतं समाप्य सावित्री स्नात्वा शुद्धा यशस्विनी ।

11 ^{a}) G_1 सर्वद्विजान्. B_1 श्वश्रूं (for वृद्धाञ्). — ^{b}) B_1 तथा (for श्वश्रूं). — ^{c}) $K_{2.4}$ Dc_2 $D_{2.3}$ °पूर्वेण. — ^{d}) M प्रणता (for नियता).

12 ^{a}) B_4 T_1 °शिषं. K_1 तेस्तु. — ^{b}) K (K_3 missing) $D_{3.5}$ संवृत्या(K_2 °ता-; D_3 °त्य-; D_5 °ध्य)र्थं; B_4 सावित्र्यार्थं; T_1 $G_{1.2.4}$ M संप्रीत्यर्थं; T_2 सममेव. D_5 हितां शुभां; T_1 गिरः शुभाः.

13 ^{b}) K (K_3 missing) Dc $D_{2.3.5}$ एकांते (Dc $D_{2.3}$ एकांत-; D_5 त्वेकांत-) ध्यानमास्थिता; $G_{1.2}$ ध्यानशोकपरायणा. — ^{c}) T_1 सा (for ता). A few MSS. सर्वा. — ^{d}) B_3 $G_{2.4}$ तपस्विनी; G_1 मनस्विनी.

14 ^{a}) B D (except $D_{3.5}$) G_3 तं (for the *second* च). — ^{b}) K_1 तु विस्मिता; K_2 शुचिस्मिता (for नृपा°).

15 K_1 om. 15^{ab}. — ^{a}) K_4 D_3 $G_{1.2.4}$ च (for तु). T_2 तौ श्वश्रूश्वशुरौ बंधू. — ^{b}) $G_{2.4}$ तौ (for तां). G_1 अनिंदितां (for नृपा°). — ^{c}) B Dn $D_{4.6}$ G_3 एकांतमास्थितां वाक्यं. — ^{d}) D_5 प्रीतौ.

16 K_2 T_2 $G_{1.2.4}$ M om. the ref. K_1 श्वश्रूश्वशुरावूचतुः; K_4 $D_{3.5}$ T_1 श्वशुर उवाच. — ^{a}) T_1 व्रतं. T_2 $G_{1.2.4}$ [ऽ]पि (for ऽयं). K_4 B Dc Dn $D_{2.4-6}$ G_3 व्रतं यथोपदिष्टं तु (K_4 D_5 वै; B_{1-3} यद्; B_4 Dn_3 ते; Dn_1. n_2 $D_{4.6}$ तद्). — ^{b}) K_4 D_5 पारितं; T_1 धारितस्; T_2 $G_{1.2.4}$ चरितस् (for पारितस्). B Dc Dn $D_{2.4.6}$ G_3 तथा तत्पारि(B_1 °लि)तं त्वया. — ^{c}) K (K_3 missing) $D_{3.5}$ प्राप्तस्ते (for संप्राप्तः). — ^{d}) B_1 T_2 $G_{2.4}$ तदनंतरं.

17 T_2 om. the ref. — ^{b}) K_2 Dc $D_{2.4.5}$ $G_{2.3}$ कृतकाम्यया. — $K_{1.2}$ T_2 $G_{2.4}$ om. (hapl.) 17^{cd}. — ^{c}) Dc D_2 एवं (for एष).

18 T_2 om. the ref. K_1 मार्कंडेयः. — ^{a}) $K_{1.2}$ B_4 संभाष्य(B_4 °ष)मानायाः; K_4 $B_{1.3}$ Dc $D_{2.3}$ T_2 M_1 °षमाणायां. — ^{b}) K_4 B (except B_2) T_2 M_1 सावित्र्यां. — ^{c}) B_3 G_1 आधाय. — G_1 (om. 18^d) ins. after 18^{abc}:

1317* कठिनं च तथा करे ।
खनित्रं सत्यवान्गृह्य प्रस्थितश्च वनं प्रति ।
तं प्रणम्याब्रवीत्साध्वी नारदोक्तं वशानुगा ।

19 ^{a}) Dc_2 D_2 T_2 $G_{2.4}$ सावित्रीत्याह; G_1 सावित्र्याह च. — ^{b}) Dn_3 नैव त्वं. — T_2 $G_{2.4}$ om. (hapl.) 19^c–21^d. — ^{c}) $K_{1.2}$ सार्धं त्वया°; D_5 त्वया सहा°. — ^{d})

C. 3. 16734
B. 3. 296. 21
K. 3. 297. 22

गमने च कृतोत्साहां प्रतिषेद्धुं न मार्हसि ॥ २१

सत्यवानुवाच ।

यदि ते गमनोत्साहः करिष्यामि तव प्रियम् ।
मम त्वामन्त्रय गुरून्न मां दोषः स्पृशेदयम् ॥ २२

मार्कण्डेय उवाच ।

साभिगम्याब्रवीच्छ्वश्रूं श्वशुरं च महाव्रता ।
अयं गच्छति मे भर्ता फलाहारो महावनम् ॥ २३
इच्छेयमभ्यनुज्ञातुमार्यया श्वशुरेण च ।
अनेन सह निर्गन्तुं न हि मे विरहः क्षमः ॥ २४
गुर्वग्निहोत्रार्थकृते प्रस्थितश्च सुतस्तव ।
न निवार्यो निवार्यः स्यादन्यथा प्रस्थितो वनम् ॥ २५
संवत्सरः किंचिदूनो न निष्क्रान्ताहमाश्रमात् ।
वनं कुसुमितं द्रष्टुं परं कौतूहलं हि मे ॥ २६

द्युमत्सेन उवाच ।

यतः प्रभृति सावित्री पित्रा दत्ता स्नुषा मम ।
नानयाभ्यर्थनायुक्तमुक्तपूर्वं स्मराम्यहम् ॥ २७
तदेषा लभतां कामं यथाभिलषितं वधूः ।
अप्रमादश्च कर्तव्यः पुत्रि सत्यवतः पथि ॥ २८

मार्कण्डेय उवाच ।

उभाभ्यामभ्यनुज्ञाता सा जगाम यशस्विनी ।
सह भर्त्रा हसन्तीव हृदयेन विदूयता ॥ २९
सा वनानि विचित्राणि रमणीयानि सर्वशः ।
मयूररवघुष्टानि ददर्श विपुलेक्षणा ॥ ३०
नदीः पुण्यवहाश्चैव पुष्पितांश्च नगोत्तमान् ।
सत्यवानाह पश्येति सावित्रीं मधुराक्षरम् ॥ ३१
निरीक्षमाणा भर्तारं सर्वावस्थमनिन्दिता ।

K1. 2 नाहं (for न हि). K1 T1 त्वा (for त्वां). K1. 2 त्यक्तु° ; T1 [अ]सितु° (for हातु°).

20 T2 G2. 4 om. 20 (cf. v. 19). — [b]) K1. 4 Dc1 D2. 3 दुःखपंथाश्च. B Dc Dn D2. 4–6 G3 भाविनि. — [c]) K (K3 missing) D3 °ग्लाना च ; T1 °संक्षामा ; M2 °कामा च (for °क्षामा च).

21 T2 G2. 4 om. 21 (cf. v.l. 19). K1 om. the ref. — [a]) T1 G1 M उपवासेन (for °सान्न). — [b]) T1 M नापि (for चापि). G1 नास्ति नाथ त्वया सह. — [c]) G1 अनुग्रहस्त्वया कार्यः. — [d]) K4 न चार्हसि ; Dc D2 च नार्हसि.

22 T2 G4 om. the ref. — [c]) Dc1 Dn1 D4. 5 गुरू (for गुरून्). — [d]) T1 G2. 4 मे ; M2 मा (for मां).

23 K1 मार्काडेयः ; M2 श्रीमार्कंडेयः. — [a]) B D (except D3) T1 G3 साभिवाद्य ; T2 सा हि गत्वा (for साभिगम्य). K1. 2 [आ]ह तच् (for [अ]ब्रवीच्). — [b]) B3 पतिव्रता (for महा°). — [c]) B4 स्वयं. Dc D2 भर्ता मे (by transp.). — [d]) T1 फलान्वेषी. G1 महद्वनं.

24 K2. 4 इच्छेहम्. B1. 4 Dc D2. 3 °ज्ञातम् ; B2. 5 Dn D4. 6 G3 °ज्ञाता (for °ज्ञातुम्). T2 G1. 2. 4 इच्छाम्यहमनुज्ञातुम्. — [b]) K4 B1–3 Dn D4. 6 G3 ह (for च). B4 Dc D2 आर्यायाः श्वशुरस्य ह. — [c]) K (K3 missing) Dc D2. 3. 5 T1 गच्छेयं ; G1 निर्यातुं. — [d]) B Dn D4. 6 G3 मेद्य ; D5 हि तं (for हि मे). T2 G2. 4 प्रियः (for क्षमः).

25 [a]) K1. 2 Dc D2 °होत्रस्य कृते. — [b]) T2 G1. 2. 4 [अ]यं (for च). K1. 2 प्रस्थितस्य सुतस्य ते. — [c]) B3. 4 हि वार्यो (for निवार्यो).

26 [a]) B3. 4 D5 T2 संवत्सरं किंचिदूनं ; Dc2 D2 °त्सरः किं दूरं नो. — [b]) G1 महाश्र° ; G4 ममाश्र° (for [अ]हमाश्र°).

27 [a]) S (except T2 G3) यदा (for यतः). — [b]) K2 D3 दत्ता पित्रा (by transp.). — [c]) G1 ननु याह्यात्मनो युक्तम्. — [d]) D5 पूर्वमुक्तं ; T1 M वचः किंचित् (for उक्तपूर्वं).

28 [d]) K1. 2 पतिसत्य° ; Dc D2 पुत्रि सत्यवता.

29 T1 G1 om. the ref. K1 मार्काडेयः ; M2 श्रीमार्कंडेयः. — [a]) Dc D2 अप्य° (for अभ्य°). — [b]) T1 तप° ; G1 मन° (for यश°). — [d]) K1. 2 विधूयता ; B1. 2 M च दूयता ; T1 [अ]वदूयता.

30 [c]) B Dn D4. 6 G3 मयूरगणजुष्टानि ; T1 °परिघुष्टानि ; G1 °वरघुष्टानि. — [d]) D3 T1 G1. 2. 4 विमले° (for विपुले°).

31 [a]) K1. 2 D2 नदी ; G2. 4 नदीं. B4 D3. 5 T G1. 2. 4 M पुष्पवहाश्च (G2. 4 °हां) ; Dc1 D2 पुण्यवहां. — [d]) K1. 2 मधुरस्वनां ; K4 °स्वरं ; B1. 2 Dn D4. 6 G3 मधुरं वचः ; B3. 4 Dc D2. 3 मधुरस्वरां ; D5 मधुरं स्वरं.

32 [a]) K1. 2 B4 Dn1. n2 D2. 5 निरीक्ष्य° ; T1 सा पश्यमाना ; G1. 2. 4 M सा वीक्षमाणा. — [b]) D5 सर्वावस्थास्वनिंदिता ; G2. 4 °स्थमतंद्रिता. — [c]) T1 हत° (for मृत°). B2 Dn D4. 6 G3 हि भर्तारं ; T1 M पतिं मेने (for हि तं मेने). — [d]) M1 [अ]स्मरत् (for स्मरन्). K1. 2 स्मरंती वचनं मुनेः !

33 [a]) Hypermetric ! K1 अनुवर्ती तु भर्तारं ; K4 B2. 3 Dn D3–6 G3 अनुव्रजंती भ° ; B4 भर्तारमनुवर्तंती ; Dc D2

मृतमेव हि तं मेने काले मुनिवचः स्मरन् ॥ ३२
अनुवर्तती तु भर्तारं जगाम मृदुगामिनी ।
द्विधेव हृदयं कृत्वा तं च कालमवेक्षती ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८० ॥

२८१

मार्कण्डेय उवाच ।
अथ भार्यासहायः स फलान्यादाय वीर्यवान् ।
कठिनं पूरयामास ततः काष्ठान्यपाटयत् ॥ १
तस्य पाटयतः काष्ठं स्वेदो वै समजायत ।
व्यायामेन च तेनास्य जज्ञे शिरसि वेदना ॥ २
सोऽभिगम्य प्रियां भार्यामुवाच श्रमपीडितः ।
व्यायामेन ममानेन जाता शिरसि वेदना ॥ ३
अङ्गानि चैव सावित्रि हृदयं दूयतीव च
अस्वस्थमिव चात्मानं लक्षये मितभाषिणि ॥ ४
शूलैरिव शिरो विद्धमिदं संलक्षयाम्यहम् ।
तत्स्वप्तुमिच्छे कल्याणि न स्थातुं शक्तिरस्ति मे ॥ ५
समासाद्याथ सावित्री भर्तारमुपगूह्य च ।
उत्सङ्गेऽस्य शिरः कृत्वा निषसाद महीतले ॥ ६
ततः सा नारदवचो विमृशन्ती तपस्विनी ।　C. 3. 16753 B. 3. 297. 7 K. 3. 298. 7

अनुवर्तती भ°; T1 (hypermetric) अनुवर्तमाना भ°; T2 G1. 2. 4 आवर्जयंतीव पतिं; M (hypermetric) अनुवर्तती सा तु (M2 तु नृ-) पतिं. — b) K1. 2 मृदुवाहि(K2 °दि)नी. M सर्वावस्थमनिंदिता (=32b). — c) K1 D3 T2 G2 द्विधैव. K2 द्विधैव मनसा हृत्वा; D5 हृदयं च द्विधा कृत्वा. — d) K1. 4 अवेक्षत; K2 D3 अवैक्षत; D2 अवेक्ष्यती; D5 अवेक्ष्य च; T1 अवेक्ष्य सा; T2 G1. 2. 4 प्रतीक्षती. M तं कालं च प्रतीक्षते (M2 °ता).

Colophon om. in D5. K3 D1 missing. — *Major parvan:* K1. 2 Dn2 T2 G2. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* K4 B D T1 G1. 3 (all om. sub-parvan name) mention only सावित्र्यु(D3 °त्र्यो)पाख्यान. — *Adhy. name:* M2 सावित्र्यानुगमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 (marg.). n2 294; Dn3 295; T1 M2 (orig.) 286; T2 G4 M (M2 *inf. lin.*) 284; G1 281; G2 283. — *Śloka no.:* Dn1. n2 32; Dn3 33.

281

☞ This adhy. is missing in K3 D1 (cf. v.l. 3. 279. 14, 8); the MSS. are mostly ignored here.

1 K1 मार्कंडेयः; M2 श्रीमार्कंडेयः. — c) K1. 2 जठरं (for कठिनं). T1 पाठ° (for पूर°). — d) K1. 2 B1. 4 G3 [अ]पातयत्. T G1. 2. 4 M ततः काष्ठं समा(T1 °ष्ठमुपा)-हरत्.

2 a) B1. 4 Dc D2 G1. 4 M ततः (for तस्य). K1. 2 पातयतः. — c) D5 कृतेन (for च तेन).

3 K1. 2. 4 om. (hapl.) 3. Before 3cd, B Dn D4. 6 G3 ins. सत्यवानुवाच. — c) T G1. 2. 4 M व्यायामेन च (T1 M1 हि) मे भीरु. — d) Dc D2 जज्ञे.

4 b) Dc D2 दह्यतीव च; D5 दूयते हि मे; T1 G4 च विदूयते; T2 च प्रदूयते; G1. 2 चैव दूयते; M चापि दूयते (for दूयतीव च). — c) K2 अंतस्थ° (for अस्वस्थ°). — d) K2 लक्ष्यसे. T2 G1. 2. 4 मृदु° (for मित°).

5 c) B2 अस्वस्थमेव कल्याणि; S (except G1. 3) स्वप्तु-मिच्छामि क°. — After 5, K1. 2 ins.:

1318* भ्रमतीव दिशः सर्वाश्चक्रारूढं मनो मम ।

6 a) B2 Dn D4. 6 G3 सा समासाद्य सावित्री; T1 सह-साप्यथ सा°; M तमासाद्य तु सा°. — b) Cf. 69a. K1 D2 T1 उपगुह्य; K2 उप*ह्य; K4 B3 Dc T2 G1. 4 °गृह्य; B1. 2. 4 Dn D4. 6 G3 °गम्य; only D3. 5 G2 M as in text. — c) K1. 2 उत्संगे च; B2 °गस्य; Dc1 D2 °गेस्याः; G2. 4 °गे सा. — d) D5 शुभानना (for मही°).

7 b) K1 D6 विमृष्यंती; K2 B1. 3. 4 Dn2. n3 D4 विमृ-षंती. K1. 2 T2 मनस्विनी. — c) M मुहूर्तं च (M2 ल-) क्षणं वेलां. — After 7, S (except G3) ins.:

1319* हन्त प्राप्तः स कालोऽयमिति चिन्तापरा सती ।

C. 3. 16753
B. 3. 297. 7
K. 3. 298. 7
तं मुहूर्तं क्षणं वेलां दिवसं च युयोज ह ॥ ७
मुहूर्तादिव चापश्यत्पुरुषं पीतवाससम् ।
बद्धमौलिं वपुष्मन्तमादित्यसमतेजसम् ॥ ८
श्यामावदातं रक्ताक्षं पाशहस्तं भयावहम् ।
स्थितं सत्यवतः पार्श्वे निरीक्षन्तं तमेव च ॥ ९
तं दृष्ट्वा सहसोत्थाय भर्तुर्न्यस्य शनैः शिरः ।
कृताञ्जलिरुवाचार्ता हृदयेन प्रवेपता ॥ १०
दैवतं त्वाभिजानामि वपुरेतद्ध्यमानुषम् ।
कामया ब्रूहि मे देव कस्त्वं किं च चिकीर्षसि ॥ ११

यम उवाच ।

पतिव्रतासि सावित्रि तथैव च तपोन्विता ।
अतस्त्वामभिभाषामि विद्धि मां त्वं शुभे यमम् ॥ १२
अयं ते सत्यवान्भर्ता क्षीणायुः पार्थिवात्मजः ।
नेष्याम्येनमहं बद्ध्वा विद्ध्येतन्मे चिकीर्षितम् ॥ १३

मार्कण्डेय उवाच ।

इत्युक्त्वा पितृराजस्तां भगवान्स्वं चिकीर्षितम् ।
यथावत्सर्वमाख्यातुं तत्प्रियार्थं प्रचक्रमे ॥ १४
अयं हि धर्मसंयुक्तो रूपवान्गुणसागरः ।
नार्हो मत्पुरुषैर्नेतुमतोऽस्मि स्वयमागतः ॥ १५
ततः सत्यवतः कायात्पाशबद्धं वशं गतम् ।
अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलात् ॥ १६
ततः समुद्धृतप्राणं गतश्वासं हतप्रभम् ।
निर्विचेष्टं शरीरं तद्बभूवाप्रियदर्शनम् ॥ १७
यमस्तु तं तथा बद्ध्वा प्रयातो दक्षिणामुखः ।

---

8 ^{a}) $B_{2.3}$ D (except $D_{3.5}$) $G_{1.3}$ मुहूर्तादेव. S (except $G_{1.3}$) सा° (for चा°). — ^{b}) Dc_{1} D_{2} मुहूर्तं (for पुरुषं). B D (except $D_{3.5}$) G_{3} रक्त° (for पीत°). — T_{1} M_{2} om. 8^{cd}. T_{2} $G_{1.2.4}$ M_{1} transp. 8^{cd} and 9^{ab}. — ^{c}) K_{2} उद्ध°; K_{4} चंद्र° (for बद्ध°). — ^{d}) =1. 114. 25^{b}. D_{3} °त्यसमतेजसा; T_{2} $G_{1.2.4}$ M_{1} °त्यमि(M_{1} °त्य इ)व तेजसा.

9 T_{2} $G_{1.2.4}$ M_{1} transp. 8^{cd} and 9^{ab}. — ^{a}) K_{2} श्यामावदांतं. D_{5} चक्राक्षं. — ^{d}) T_{2} $G_{1.2.4}$ निरीक्षंती.

10 ^{b}) T_{1} M transp. शनैः and शिरः. — ^{c}) B_{3} (m as in text) उवाचेदं; G_{2} अथोवाच; G_{4} उवाचाथ (for उवाचार्ता). — ^{d}) K_{4} विदूयता; B D (except D_{5}) G_{3} प्रवेपती; T_{2} $G_{2.4}$ प्रवेपिता.

11 Before 11, $B_{2.3}$ Dn $D_{4.6}$ S (except M_{1}) ins. सावित्र्युवाच (S MSS. om. उवाच). — ^{a}) $K_{1.2}$ दैवत्वं. T_{2} $G_{1.2.4}$ चाभि°; M_{1} त्वां वि°; M_{2} त्वावि° (for त्वाभि°). — ^{b}) K_{1} ह्येतद् (for एतद्). K_{4} Dc $D_{2.5}$ T_{2} $G_{2.4}$ अमा° (om. हि); T_{1} न मा° (for ह्यमा°). — ^{c}) $K_{1.2}$ काम्यया; T_{1} कामये; G_{1} काम्याया; $G_{2.4}$ कामाया. B Dn $D_{4.6}$ G_{3} देवेश; T_{2} G_{4} मे कस्त्वं; G_{1} कस्त्वं हि; G_{2} मे सत्यं (for मे देव). K_{4} D_{3} को हि देवोसि मे ब्रूहि. — ^{d}) D_{5} देव त्वं किं; T_{2} $G_{1.2.4}$ किं च कर्म (for कस्त्वं किं च).

12 K_{2} श्रीयमः. — ^{a}) T_{1} G_{1} °व्रता च. — ^{b}) T_{2} तथैव तपसान्विता. — ^{c}) K (K_{3} missing) D_{3} ततस्त्वाम्. Dc D_{2} T_{2} अभिजानामि; $G_{2.4}$ न हि भीषामि. — ^{d}) D_{4} मा (for मां). $G_{2.4}$ च (for त्वं).

13 ^{a}) G_{1} अयं ते तु पतिः शांतः. — T_{1} om. 13^{cd}. — ^{c}) $K_{1.2}$ [ए]तम्; B Dn $D_{4.6}$ G_{3} तम्; D_{3} [ए]वम् (for [ए]नम्). — ^{d}) Dc_{2} D_{3} तन् (for [ए]तन्). — After 13, Dn D_{6} G_{3} ins.:

1320* सावित्र्युवाच ।
श्रूयते भगवन्दूतास्तवागच्छन्ति मानवान् ।
नेतुं किल भवान्कस्मादागतोऽसि स्वयं प्रभो ।

14 K_{4} B_{4} $D_{3.5}$ T_{1} G_{1} om. the ref. K_{1} मार्कंडेयः. M reads 14^{ab} after 15. — ^{a}) K_{4} Dn D_{6} इत्युक्तः. M त्वां (for तां). — ^{b}) K B_{1-3} Dn $D_{3.6}$ स्व-; G_{1} सं- (for स्वं). — M om. 14^{cd}. — ^{c}) T_{1} G_{2} स यथावत्समाख्यातुं.

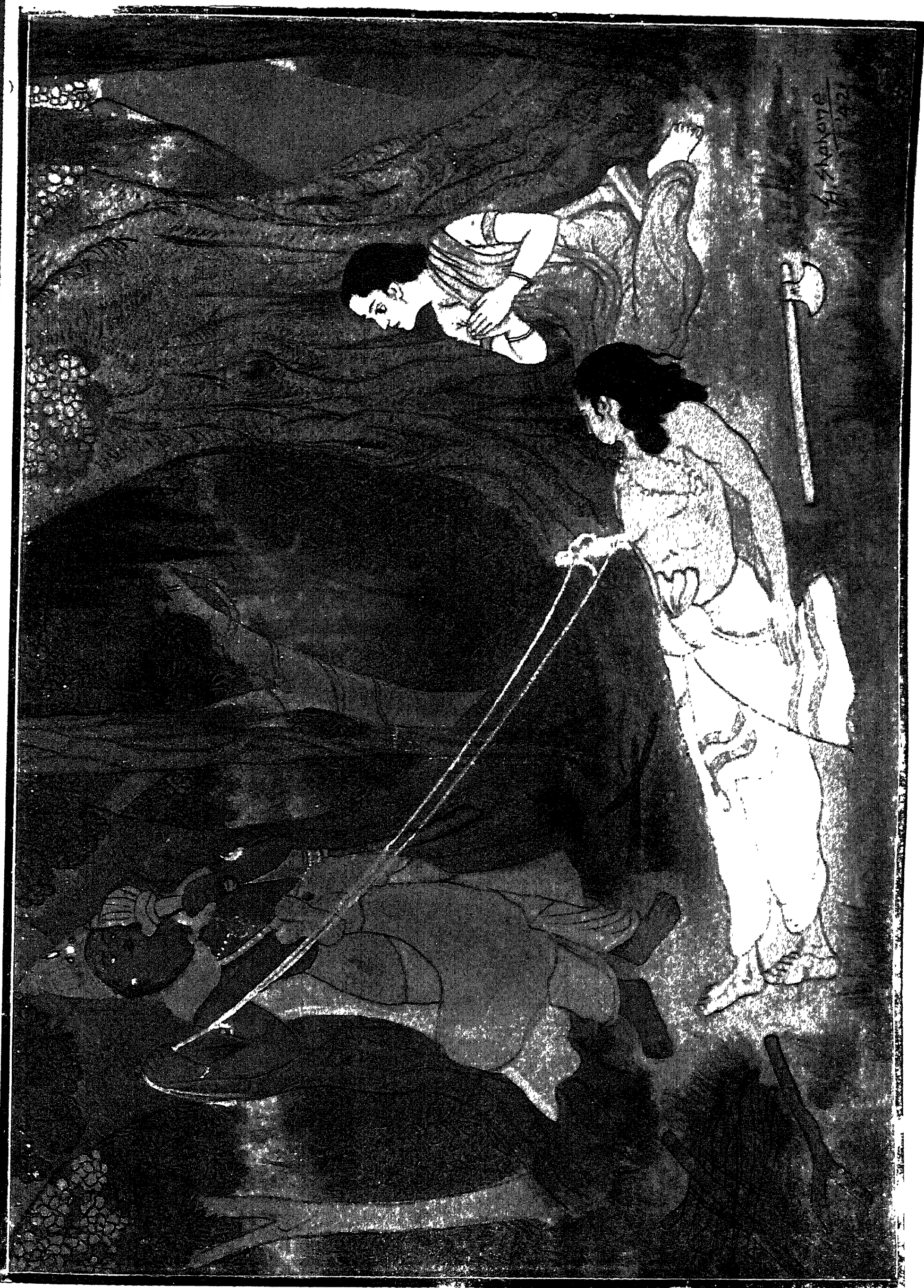
15 Before 15, D_{4} T_{2} G ins. यमः. — ^{a}) B Dn $D_{4.6}$ G_{3} अयं च; G_{1} सत्यवान् (for अयं हि).

16 Cited (with v.l.) as "smṛti" in Śaṁkara's Bhāṣya on the Vedānta Sūtra 1. 3. 24; also in the Tantravārttika of Kumārila on Jaim. Sūtra 2. 1. 5. — ^{b}) Dc_{1} $G_{2.4}$ M पाशबद्धवशं गतं; D_{4} G_{3} पाशबद्ध (G_{3} °द्धं) च संगतं; T_{1} पाशबंधम**स्तं; G_{1} पाशहस्तवशं गतं.

17 ^{b}) K_{4} $D_{3.5}$ गतसत्वं. T $G_{1.2.4}$ गतप्रभं. — ^{c}) D_{2} विनिश्चेष्टं. G_{2} शरीरं तं; M_{2} वशं [? read शवं] तन्नु.

18 ^{a}) D_{3} यमश्च. $K_{1.4}$ B Dn $D_{4.6}$ G_{3} ततो; Dc D_{2} महा- (sic); G_{1} तदा (for तथा). — ^{b}) $K_{1.2}$ °मुखं; D_{3} °मुखे. — ^{c}) B Dn $D_{4.6}$ G_{3} चैव; M सापि. — ^{d}) Dc D_{2} T_{2} $G_{1.2.4}$ [अ]न्वपद्यत. T_{1} स्वयं वा यत्र गच्छती. — After 18^{cd}, S (except G_{3}) ins.:

1321* भर्तुः शरीररक्षां च विधाय हि तपस्विनी ।

सावित्री चापि दुःखार्ता यममेवान्वगच्छत ।
नियमव्रतसंसिद्धा महाभागा पतिव्रता ॥ १८

यम उवाच ।

निवर्त गच्छ सावित्रि कुरुष्वास्यौर्ध्वदेहिकम् ।
कृतं भर्तुस्त्वयानृण्यं यावद्गम्यं गतं त्वया ॥ १९

सावित्र्युवाच ।

यत्र मे नीयते भर्ता स्वयं वा यत्र गच्छति ।
मयापि तत्र गन्तव्यमेष धर्मः सनातनः ॥ २०
तपसा गुरुवृत्त्या च भर्तुः स्नेहाद्व्रतेन च ।
तव चैव प्रसादेन न मे प्रतिहता गतिः ॥ २१
प्राहुः सप्तपदं मित्रं बुधास्तत्त्वार्थदर्शिनः ।
मित्रतां च पुरस्कृत्य किंचिद्वक्ष्यामि तच्छृणु ॥ २२
नानात्मवन्तस्तु वने चरन्ति
धर्मं च वासं च परिश्रमं च ।
विज्ञानतो धर्ममुदाहरन्ति
तस्मात्सन्तो धर्ममाहुः प्रधानम् ॥ २३
एकस्य धर्मेण सतां मतेन
सर्वे स्म तं मार्गमनुप्रपन्नाः ।
मा वै द्वितीयं मा तृतीयं च वाञ्छे
तस्मात्सन्तो धर्ममाहुः प्रधानम् ॥ २४

यम उवाच ।

निवर्त तुष्टोऽस्मि तवानया गिरा
स्वराक्षरव्यञ्जनहेतुयुक्तया ।
वरं वृणीष्वेह विनास्य जीवितं
ददानि ते सर्वमनिन्दिते वरम् ॥ २५

सावित्र्युवाच ।

च्युतः स्वराज्याद्वनवासमाश्रितो
विनष्टचक्षुः श्वशुरो ममाश्रमे ।
स लब्धचक्षुर्बलवान्भवेन्नृप-
स्तव प्रसादाज्ज्वलनार्कसंनिभः ॥ २६

यम उवाच ।

ददानि ते सर्वमनिन्दिते वरं C. 3. 16775 S. 3. 297. 28 K. 3. 298. 29

भर्तारमनुगच्छन्ती तथावस्थं सुमध्यमा ।
[T_1 transp. lines 1 and 2. — (L. 2) T_1 तथावृत्तं.] — ^{e}) K (K_3 missing) Dc $D_{2.3.5}$ °संपन्ना. — ^{f}) $K_{2.4}$ B_3 $D_{4.6}$ यतव्रता (for पति°).

19 K_2 श्रीयमः. — ^{a}) T_2 G_4 निवर्त्स्व. — ^{b}) K (K_3 missing) D_5 T_2 कुरुष्वास्यौर्ध्वदैहिकं; Dc $D_{2.3}$ °ष्वास्योर्ध्वदे($D_{2.3}$ °दै)हिकं. — After 19, D_3 ins.:
1322* एष मार्गो विशालाक्षि न केनाप्यनुगम्यते ।

20 ^{a}) Dc_2 (marg. *sec. m.*) एष (for यत्र). Dc नियमे (for नीयते). — ^{c}) B Dn $D_{4.6}$ T_2 G_3 मया च (for मयापि). — 20^{d}=1. 113. 13^{d}: 4. 50. 7^{d}; etc., etc.

21 ^{a}) K_4 B D (except $D_{3.5}$) T_1 G_3 गुरुभक्त्या. — ^{b}) K_2 Dc_1 $D_{2.3.5}$ G_4 भर्तृस्नेहाद्; T_1 M भर्तृस्नेह°. — ^{c}) G_2 तवैव च (for तव चैव).

22 ^{a}) =(var.) 3. 246. 35^{a}. K_4 B_4 Dn $D_{3.4.6}$ G_3 M_1 साप्तपदं. $K_{1.4}$ B_{2-4} D (except $D_{3.5}$) G_3 M_1 मैत्रं. — ^{b}) D_3 वृद्धास् (for बुधास्). G_4 न्यायार्थ° (for तत्त्वार्थ°). — ^{c}) =3. 246. 35^{c}. $K_{1.4}$ $B_{3.4}$ D_5 T_1 तु; K_2 तत्; D_3 ते (for च). — ^{d}) D_3 ते (for तत्).

23 Before 23, T_1 ins. सावित्री. — ^{a}) B_4 नानार्थवंतस्. K (K_3 missing) Dc $D_{2.3.5}$ हि; T_1 M च (for तु). — ^{b}) K (K_3 missing) Dc $D_{2.3.5}$ सत्यं (for वासं). B Cnp (!) प्रतिश्रयं; Dn_1. n_2 परिश्रयं; Dn_3 प्रतिश्रमं. — ^{c}) D_5 M विजानतो; T $G_{1.2.4}$ विजा(T_1 °ज्ञा)नंतो. — ^{d}) = 24^{d}. B_2 तस्यां वसंतो; T_1 तद्वै संतो (for तस्मात्सन्तो).

24 $K_{1.2.4}$ D_2 om. (hapl.) 24. — ^{a}) G_1 एतस्य. Dc $D_{3.5}$ S (except G_3) धर्मस्य. — ^{b}) D_3 स्म तन्; D_5 सतां; T_1 स्वतन् (sic); T_2 $G_{1.2.4}$ मतं; M_2 स्म सन् (for स्म तं). — ^{c}) Dc om. वै. D_5 om. the second मा. B_3 Dc Dn $D_{4.5}$ च वांछेत्; S (except G_3) चतुर्थं. — 24^{d}=23^{d}.

25 K_2 श्रीयमः. — ^{a}) B_2 गच्छस्व (for तुष्टोऽस्मि). — ^{b}) B_4 सुधाक्षर°; G_4 स्फुटाक्षर°. — ^{c}) M_1 वृणीष्वेव. G_1 विनाद्य. — ^{d}) =27^{a}. K_4 Dc_2 $D_{2.3}$ $G_{1.2}$ ददामि. K (K_3 missing) D_3 सम्यग्; M_1 धर्मम्; M_2 धर्म्यम् (for सर्वम्).

26 ^{a}) K_2 D_5 $G_{1.4}$ स राज्याद्; D_4 G_3 स्वराष्ट्राद्; T_1 च राज्याद्. — ^{d}) B_4 °नार्कसप्रभ.

27 K_2 श्रीयमः. — ^{a}) =25^{d}. K_4 D_3 $G_{2.4}$ ददामि. B_2 Dn $D_{4.6}$ G_3 [ऽ]हं तम् (for सर्वम्). — ^{b}) Dc D_2 transp. यथा and त्वया. — ^{c}) $K_{1.4}$ Dc $D_{2.3}$ T तवा(T_1 °था)ध्वनि. T_1 क्लेश°; $G_{1.2.4}$ क्रांति° (for ग्लानि°).

C. 3. 16775
B. 3. 297. 28
K. 3. 298. 29

यथा त्वयोक्तं भविता च तत्तथा ।
तवाध्वना ग्लानिमिवोपलक्षये
निवर्त गच्छस्व न ते श्रमो भवेत् ॥ २७

सावित्र्युवाच ।

कुतः श्रमो भर्तृसमीपतो हि मे
यतो हि भर्ता मम सा गतिर्ध्रुवा ।
यतः पतिं नेष्यसि तत्र मे गतिः
सुरेश भूयश्च वचो निबोध मे ॥ २८
सतां सकृत्संगतमीप्सितं परं
ततः परं मित्रमिति प्रचक्षते ।
न चाफलं सत्पुरुषेण संगतं
ततः सतां संनिवसेत्समागमे ॥ २९

यम उवाच ।

मनोनुकूलं बुधबुद्धिवर्धनं
त्वयाहमुक्तो वचनं हिताश्रयम् ।
विना पुनः सत्यवतोऽस्य जीवितं
वरं द्वितीयं वरयस्व भामिनि ॥ ३०

सावित्र्युवाच ।

हृतं पुरा मे श्वशुरस्य धीमतः
स्वमेव राज्यं स लभेत पार्थिवः ।
जह्यात्स्वधर्मं न च मे गुरुर्यथा
द्वितीयमेतं वरयामि ते वरम् ॥ ३१

यम उवाच ।

स्वमेव राज्यं प्रतिपत्स्यतेऽचिरा-
न्न च स्वधर्मात्परिहास्यते नृपः ।
कृतेन कामेन मया नृपात्मजे
निवर्त गच्छस्व न ते श्रमो भवेत् ॥ ३२

सावित्र्युवाच ।

प्रजास्त्वयेमा नियमेन संयता
नियम्य चैता नयसे न कामया ।
अतो यमत्वं तव देव विश्रुतं
निबोध चेमां गिरमीरितां मया ॥ ३३
अद्रोहः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा ।
अनुग्रहश्च दानं च सतां धर्मः सनातनः ॥ ३४

28 ^{a}) B Dn $D_{4.6}$ T_1 G_3 M transp. कुतः and श्रमः. K (K_3 missing) Dc $D_{2.5}$ [अ]द्य; D_3 च (for हि). — ^{b}) D_3 गतिर्ध्रुवं. — ^{d}) K_4 $D_{2.3}$ सुरेश भूयोपि; Dc स्वरेण भूयश्च; T_1 सुरोत्तमान्यच्च.

29 ^{a}) B_3 °त्संगमम् (for °त्संगतम्). Dn_3 वरं; S (except G_3) मतं (for परं). K_4 सकृत्सतां संगतमीप्सितं वरं. — ^{c}) K_4 S (except G_3) सत्पुरुषेषु. — ^{d}) K_4 D_3 (marg. *sec. m.*) ततः सतां संगतमेव मन्ये.

30 K_2 श्रीयमः. — ^{a}) K_4 बत; Dc_2 बहु-; D_2 G_2 M बल- (for बुध-). — ^{b}) $K_{1.2}$ त्वयेदमुक्तं; B Dn D_{4-6} G_3 त्वया यदुक्तं. — $30^c = 36^c$. — ^{d}) $B_{3.4}$ Dc $D_{2.5}$ भाविनि (for भामिनि).

31 T_1 om. the ref. — ^{a}) M_1 परैर् (for पुरा). T $G_{1.2.4}$ हृतं हि राज्यं श्वशुरस्य मे परैः. — ^{b}) K_2 प्रतिपत्स्यतेचिरात् (cf. 32^a); K_4 B D (except D_5) G_3 लभतां स पार्थिवः. — ^{c}) B_{1-3} Dn $D_{4.6}$ G_3 स्वधर्मान्. T_2 $G_{2.4}$ ransp. न and च. G_1 M यम (for यथा). $K_{1.2.4}$ Dc $D_{2.3.5}$ न च स्वधर्मं प्र(K_4 वि)जहीत मे गुरुर्. — ^{d}) $B_{1.2.4}$ Dn $D_{4.6}$ T_1 G_3 एतद्; Dc $D_{2.5}$ $G_{2.4}$ M_2 एवं; T_2 G_1 एनं (for एतं).

32 ^{a}) B_4 पुनः स्वराज्यं. K_4 स हि लप्स्यते; D_3 प्रतिलप्स्यते; G_1 प्रतिपद्यते. — ^{b}) K_2 प्रतिहास्यते; K_4 परिहार्यते; T_1 $G_{1.2.4}$ M_1 परिहीयते.

33 ^{a}) K_4 प्रजा त्वयेयं; B_{1-3} D (except $D_{3.5}$; D_1 missing) G_3 प्रजास्त्वयैता. T_1 प्रजास्त्वमेतां च नियम्य चैव. — ^{b}) K_4 नियम्य चैतां; D_3 °म्य चैतान्; D_5 °म्य चैना; T_1 त्वमेव सर्वा; T_2 नियम्यते ता; G_1 °म्य चेतो; $G_{2.4}$ °म्य चैवं. K (K_3 missing) B_3 Dc Dn_2 $D_{2.3.5}$ G_3 न काम्यया; $B_{1.2}$ Dn_1 Cn: निकामया; G_1 M_1 न कामतः; Cnp न कामया (as in text). ❀ Cn: निकामया कामितेनार्थेन । ❀ — ^{c}) B Dn $D_{4.6}$ $G_{2.3}$ ततो (for अतो).

34 ^{a}) D_5 सर्वभूतानां.

35 ^{b}) $B_{2.4}$ Dn_1 (*sup. lin.* as in text). n_3 D_4 G_3 Cnp (see below) भक्ति°; G_1 शांति° (for शक्ति°). ❀ Cn: अशक्तिपेशलाः शक्तिकौशलहीनाः । पाठान्तरे भक्तिः श्रद्धा कौशलं च ताभ्यां हीनाः । संधिरार्षः । ❀ — ^{c}) $K_{1.2.4}$ Dc $D_{2.3.5}$ संतस्त्वपि ह्यमित्रेषु; Dn_3 °स्ते चाप्य°; T_2 $G_{1.2.4}$ संतः स्वेष्वप्य(G_2 °पि)मित्रेषु.

एवंप्रायश्च लोकोऽयं मनुष्याः शक्तिपेशलाः ।
सन्तस्त्वेवाप्यमित्रेषु दयां प्राप्तेषु कुर्वते ॥ ३५

यम उवाच ।

पिपासितस्येव यथा भवेत्पय-
स्तथा त्वया वाक्यमिदं समीरितम् ।
विना पुनः सत्यवतोऽस्य जीवितं
वरं वृणीष्वेह शुभे यदिच्छसि ॥ ३६

सावित्र्युवाच ।

ममानपत्यः पृथिवीपतिः पिता
भवेत्पितुः पुत्रशतं ममौरसम् ।
कुलस्य संतानकरं च यद्भवे-
तृतीयमेतं वरयामि ते वरम् ॥ ३७

यम उवाच ।

कुलस्य संतानकरं सुवर्चसं
शतं सुतानां पितुरस्तु ते शुभे ।
कृतेन कामेन नराधिपात्मजे
निवर्त दूरं हि पथस्त्वमागता ॥ ३८

सावित्र्युवाच ।

न दूरमेतन्मम भर्तृसंनिधौ
मनो हि मे दूरतरं प्रधावति ।
तथा व्रजन्नेव गिरं समुद्यतां
मयोच्यमानां शृणु भूय एव च ॥ ३९
विवस्वतस्त्वं तनयः प्रतापवां-
स्ततो हि वैवस्वत उच्यसे बुधैः ।
शमेन धर्मेण च रञ्जिताः प्रजा-
स्ततस्तवेहेश्वर धर्मराजता ॥ ४०
आत्मन्यपि न विश्वासस्तावान्भवति सत्सु यः ।
तस्मात्सत्सु विशेषेण सर्वः प्रणयमिच्छति ॥ ४१
सौहृदात्सर्वभूतानां विश्वासो नाम जायते ।
तस्मात्सत्सु विशेषेण विश्वासं कुरुते जनः ॥ ४२

यम उवाच ।

उदाहृतं ते वचनं यदङ्गने
शुभे न तादृक्त्वदृते मया श्रुतम् ।
अनेन तुष्टोऽस्मि विनास्य जीवितं
वरं चतुर्थं वरयस्व गच्छ च ॥ ४३

सावित्र्युवाच ।

ममात्मज सत्यवतस्तथौरस
भवेदुभाभ्यामिह यत्कुलोद्वहम् । C. 3. 16792 B. 3. 297. 45 K. 3. 298. 46

36 K_2 श्रीयम उ°. — ^{a}) $K_{1.2}$ T_1 G_4 °स्यैव (for °स्येव). B_{1-3} Dn D_{4-6} G_3 transp. यथा and भवेत्. T_2 $G_{1.2.4}$ जलं (for पयस्). — ^{b}) D_5 मया चाहम् (for त्वया वाक्यम्). — ^{c}) $=30^c$. T_2 $G_{1.4}$ °तो हि (for °तोऽस्य). K_4 जीविताद्. — ^{d}) K_4 D_3 सुते (for शुभे). $K_{1.2}$ T_1 M यमिच्छसि; K_4 यमीप्ससि; $B_{2.3}$ $D_{3.5}$ T_2 G_2 यदीच्छसि. B_4 वरं तृतीयं वरयस्व भाविनि.

37 ^{b}) B (B_3m as in text) Dn $D_{4.6}$ T_2 G_3 तथौ° (for ममौ°). — ^{c}) T_1 न (? read नु); G_2 हि (for च). $K_{1.2}$ $D_{3.5}$ S (except G_3) तद् (for यद्). — ^{d}) B Dn $D_{4.6}$ T_1 G_3 एतद्; D_5 T_2 $G_{1.2.4}$ एनं (for एतं).

38 K_2 श्रीयमः. — ^{a}) $K_{1.4}$ Dc_1 $D_{2.3.5}$ G_1 M सुवर्चसां; K_2 च तद्भवेत् (cf. 37^c); T_2 समुच्चयं. — ^{d}) $=45^d$. D_5 पथं; T_2 G_2 पतिं; $G_{1.4}$ पथि. Dc D_2 त्वयागता.

39 ^{c}) $K_{1.2}$ T G_1 यथा; B_{1-3} Dn $D_{4.6}$ G_3 अथ; B_4 $G_{2.4}$ पथा; D_5 परि- (for तथा). T_1 व्रजंत्यैव. — ^{d}) $K_{1.2}$ B_4 $D_{3.5}$ T_1 हि; K_4 Dc_2 D_2 ह; B_2 तत् (for च).

40 ^{b}) K (K_3 missing) D_3 T_1 M अतोसि; B_3 ततोसि (for ततो हि). B_4 Dc Dn_2 D_2 $G_{1.2}$ उच्यते. — ^{c}) K_4 $B_{1.2.4}$ D (except D_5; D_1 missing) समेन; T_2 $G_{1.4}$ श्रमेण (for शमेन). $B_{1.2.4}$ Dn D_6 G_3 M चरंति ताः; $G_{2.4}$ चिरं जिताः (for च रञ्जिताः). — ^{d}) D_5 ततः स वेदेत्र च धर्मराजः.

41 ^{b}) $K_{1.2}$ T_1 तावद्; B Dn $D_{4.6}$ G_3 तथा; D_5 स वै (for तावान्). $K_{1.2}$ संमतः (for सत्सु यः). — ^{c}) $=42^c$. $K_{1.2}$ यस्मात्. — ^{d}) T $G_{1.2.4}$ सर्वः प्रणयते नरः (T_1 °यते जनः; G_2 °मते नरः).

42 ^{b}) B_4 विश्वास उपजायते. — K_4 om. 42^{cd}. — ^{c}) $=41^c$. D_3 S (except G_3) सत्सु तस्माद् (by transp.).

43 K_2 श्रीयमः. — ^{a}) T_2 तव (for ते). T_1 उदाहृतं यद्वचनं त्वयांगन. — ^{b}) K (K_3 missing) Dc $D_{2.3.5}$ शुभं. $G_{2.4}$ तावत् (for तादृक्). $B_{1.2}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 श्रुतं

C. 3.16792
B. 3.297.45
K. 3.298.46

शतं सुतानां बलवीर्यशालिना-
मिदं चतुर्थं वरयामि ते वरम् ॥ ४४
यम उवाच ।
शतं सुतानां बलवीर्यशालिनां
भविष्यति प्रीतिकरं तवाबले ।
परिश्रमस्ते न भवेन्नृपात्मजे
निवर्त दूरं हि पथस्त्वमागता ॥ ४५
सावित्र्युवाच ।
सतां सदा शाश्वती धर्मवृत्तिः
सन्तो न सीदन्ति न च व्यथन्ति ।
सतां सद्भिर्नाफलः संगमोऽस्ति
सद्भ्यो भयं नानुवर्तन्ति सन्तः ॥ ४६
सन्तो हि सत्येन नयन्ति सूर्यं
सन्तो भूमिं तपसा धारयन्ति ।
सन्तो गतिर्भूतभव्यस्य राज-
न्सतां मध्ये नावसीदन्ति सन्तः ॥ ४७
आर्यजुष्टमिदं वृत्तमिति विज्ञाय शाश्वतम् ।
सन्तः परार्थं कुर्वाणा नावेक्षन्ते प्रतिक्रियाम् ॥ ४८
न च प्रसादः सत्पुरुषेषु मोघो
न चाप्यर्थो नश्यति नापि मानः ।
यस्मादेतन्नियतं सत्सु नित्यं
तस्मात्सन्तो रक्षितारो भवन्ति ॥ ४९
यम उवाच ।
यथा यथा भाषसि धर्मसंहितं
मनोनुकूलं सुपदं महार्थवत् ।
तथा तथा मे त्वयि भक्तिरुत्तमा
वरं वृणीष्वाप्रतिमं यतव्रते ॥ ५०
सावित्र्युवाच ।
न तेऽपवर्गः सुकृताद्विनाकृत-
स्तथा यथान्येषु वरेषु मानद ।

मया (by transp.). — ^{d}) K_1 च वक्तुं (for चतुर्थं).

44 T_2 om. (hapl.) 44–45. — ^{a}) G_1 मदात्मजं सत्यवतस्तदौरसं. — ^{b}) $B_{2.3}$ इति; Dc D_2 अपि (for इह). — ^{c}) $=45^{a}$. K (K_3 missing) B_4 Dc $D_{2.3.5}$ बलिनां महात्मनाम् (for बलवीर्य°). — ^{d}) K (K_3 missing) Dc $D_{2.3.5}$ इमं (for इदं). T_1 G_1 M चतुर्थमेकं (T_1 °मेतद्; G_1 °मेनं) वरयामि ते वरं. — For 44, $G_{2.4}$ subst.:

1323* वरं वृणे सत्यवतो मयि प्रभो
भवेत्सुतानां शतमेतदीप्सितम् ।
[Cf. 1324*.]

45 T_2 om. 45 (cf. v.l. 44). — ^{a}) $=44^{c}$. B_2 एवं (for शतं). T_1 M कुल° (for बल°). — ^{b}) K_4 तथा; Dc तदा (for तव). — ^{c}) K_4 D_3 भविता (for न भवेन्). — $45^{d}=38^{d}$. — For 45, $G_{2.4}$ subst.:

1324* तथास्तु ते पुत्रशतं शुभानने
द्रुतं निवर्तस्व परिश्रमो न ते ।
[Cf. 1323*.]

46 ^{a}) K (K_3 missing) Dc $D_{2.3.5}$ हिता (for सदा). B Dn $D_{4.6}$ G_3 शाश्वत- (for शाश्वती). — ^{b}) $K_{1.2}$ B_4 Dc $D_{2.5}$ S (except G_3) व्यथंते. — ^{c}) T_2 $G_{1.2.4}$ संगमो (T_2 G_1 °तो) नाफलो (for नाफलः संगमो). — ^{d}) K (K_3 missing) Dc $D_{2.3.5}$ नानुभवंति; G_2 नानुपश्यंति.

47 $K_{1.2}$ om. (hapl.) 47. — ^{a}) G_4 सत्यो हि. Dc D_2 भवंति शूराः (for नयन्ति सूर्यं). — ^{b}) K_4 D_3 G_2 संतो हि भूमिं; Dc D_2 सतां भूमिं. G_4 संतो हि भूमिं तपसा चरंति. — ^{c}) K_4 D_4 G_3 T_1 °भवस्य (for °भव्यस्य). — ^{d}) Dc D_2 न विषीदंति (for नावसी°).

48 ^{a}) $K_{1.2}$ आर्यवृत्तम्; Dc D_2 °दृष्टम्. — ^{d}) B_{1-3} Dn $D_{4.6}$ G_3 नावेक्षंति; T_2 $G_{1.2.4}$ नापेक्षंते. $B_{1.2}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 M परस्परं (for प्रति°).

49 ^{a}) D_5 न सत्-; T_1 नराः (for न च). B_2 Dn_2 D_4 सत्पुरुषेण; D_3 सत्यभाषेषु; S पुरुषेषु (G_3 °ण). T_1 सत्सु (for मोघो). K_4 न प्रमादः (sic) सत्यभाषिषु मोघो [marg. *sec. m.* न च प्रमादः (sic) सत्पुरुषेष्वमोघो]. — ^{b}) T_1 न चाप्यनर्थो. K_4 D_3 नश्यते. K_4 D_5 नाभिमानः; B_2 नापमानः; B_4 वापि मानः. — ^{c}) $B_{2.3}$ तस्मादेतन्; Dc_2 D_2 यस्मादेनं; D_3 यस्मादेव; G_1 यस्मादेतं.

50 K_2 श्रीयमः. — ^{a}) G_1 भाषिणि (for भाषसि). — ^{b}) Dc D_2 स्व- (for सु-). — ^{c}) D_5 च (for मे). — ^{d}) B D (except D_3; D_1 missing) G_3 पति° (for यत°).

51 ^{a}) $K_{1.2}$ तेस्ति किंचित् (for तेऽपवर्गः). D_5 न तेपवर्गः सुकृतां तथा कृतो; T_1 न मे स्वर्गः सत्यव्रताकृतो यथा; G_1 न मेपवर्गः सुकृताद्विनाकृतास्. — ^{b}) K_4 $D_{3.5}$ यथा (for तथा). T_1 [अ]हम°; G_1 [अ]यम° (for यथा°). — ^{d})

वरं वृणे जीवतु सत्यवानयं
यथा मृता ह्येवमहं विना पतिम् ॥ ५१
न कामये भर्तृविनाकृता सुखं
न कामये भर्तृविनाकृता दिवम् ।
न कामये भर्तृविनाकृता श्रियं
न भर्तृहीना व्यवसामि जीवितुम् ॥ ५२
वरातिसर्गः शतपुत्रता मम
त्वयैव दत्तो ह्रियते च मे पतिः ।
वरं वृणे जीवतु सत्यवानयं
तवैव सत्यं वचनं भविष्यति ॥ ५३

मार्कण्डेय उवाच ।

तथेत्युक्त्वा तु तान्पाशान्मुक्त्वा वैवस्वतो यमः ।
धर्मराजः प्रहृष्टात्मा सावित्रीमिदमब्रवीत् ॥ ५४
एष भद्रे मया मुक्तो भर्ता ते कुलनन्दिनि ।
अरोगस्तव नेयश्च सिद्धार्थश्च भविष्यति ॥ ५५
चतुर्वर्षशतं चायुस्त्वया सार्धमवाप्स्यति ।
इष्ट्वा यज्ञैश्च धर्मेण ख्यातिं लोके गमिष्यति ॥ ५६
त्वयि पुत्रशतं चैव सत्यवाञ्जनयिष्यति ।
ते चापि सर्वे राजानः क्षत्रियाः पुत्रपौत्रिणः ।
ख्यातास्त्वन्नामधेयाश्च भविष्यन्तीह शाश्वताः ॥ ५७
पितुश्च ते पुत्रशतं भविता तव मातरि ।
मालव्यां मालवा नाम शाश्वताः पुत्रपौत्रिणः ।
भ्रातरस्ते भविष्यन्ति क्षत्रियास्त्रिदशोपमाः ॥ ५८
एवं तस्यै वरं दत्त्वा धर्मराजः प्रतापवान् ।
निवर्तयित्वा सावित्रीं स्वमेव भवनं ययौ ॥ ५९
सावित्र्यपि यमे याते भर्तारं प्रतिलभ्य च ।
जगाम तत्र यत्रास्या भर्तुः शावं कलेवरम् ॥ ६०
सा भूमौ प्रेक्ष्य भर्तारमुपसृत्योपगूह्य च ।
उत्सङ्गे शिर आरोप्य भूमावुपविवेश ह ॥ ६१
संज्ञां च सत्यवाँल्लब्ध्वा सावित्रीमभ्यभाषत । C. 3. 16811 B. 3. 297. 64 K. 3. 298. 65

$K_{1.2}$ ह्येनमहं; $G_{2.4}$ [अ]स्म्येवमहं. B_2 Dn $D_{4.6}$ T_1 G_3 M transp. विना and पतिम्.

52 T_2 om. 52^{ab}. Dn_2 transp. the lines of the stanza. — ^{b}) $B_{3.4}$ श्रियं (for दिवम्). — ^{c}) Dc D_2 भर्तृविनाकृतं. B_4 दिवं; Dc $D_{2.3}$ प्रियं (for श्रियं). — ^{d}) $K_{1.2}$ D_5 [अ]ध्यवसामि (for व्यव°).

53 ^{a}) T_1 वरातिसर्गे. — ^{b}) K_2 $B_{1.2}$ T_1 $G_{1.2}$ M_1 दत्ता; M_2 यत्ता (for दत्तो). T $G_{1.2.4}$ म्रियते (for ह्रि°). — ^{d}) G_1 तथैव; G_4 त्वयैव. — After 53, K_4 D_3 ins. (an addl.) colophon.

54 $K_{1.2}$ T_1 om. the ref. M_2 श्रीमार्कंडेयः. — ^{a}) K_4 D_3 च (for तु). B Dn $D_{4.5}$ G_3 तं पाशं; Dc D_2 वै पाशान्. — ^{b}) S (except G_3) सत्यवतो (for वैवस्वतो).

55 Before 55, B_4 $D_{4.6}$ G_3 ins. यम उ°; M_1 धर्मः. — ^{a}) T_2 $G_{1.2}$ एहि; G_4 एवं (for एष). Dc D_2 भर्ता (for भद्रे). — ^{b}) Dc_2 D_2 कुलवर्णिनि; T_2 (m as in text) वरवर्णिनि. — After 55^{ab}, S (except G_3) ins.:

1325* तोषितेन त्वया साध्वी वाक्यैर्धर्मार्थसंहितैः ।

[$G_{2.4}$ तोषितोहं. T_2 M साध्वि.]

— ^{c}) K_2 आरोग्यस्तव. K_1 नीयश्च; K_2 नोजाश्च; T_2 $G_{1.2.4}$ देहश्च. — ^{d}) Dn $D_{4.6}$ G_3 स (for च).

56 K_1 om. (hapl.) 56^{a}–57^{b}. — ^{a}) B_2 Dn $D_{4.6}$ G_3 चतुर्वर्षशतायुश्च. — ^{b}) K_2 तव; Dc_2 D_2 तया (for त्वया). K_2 Dc_2 D_2 अवाप्स्यसि; K_4 D_3 उपेष्यति. — ^{c}) T_1 यज्ञांश्च. — ^{d}) S (except G_3) transp. ख्यातिं and लोके. K_2 गमिष्यसि.

57 = (var.) Matsyapurāṇa 213. 14–15^{ab}. K_1 om. 57^{ab} (cf. v.l. 56). — ^{a}) $K_{2.4}$ Dc $D_{2.3.5}$ T_1 चापि (for चैव). — $K_{1.2}$ T_1 M om. (hapl.) 57^{e}–58^{d}. — ^{e}) K_4 $D_{3.5}$ °न्नामपुत्राख्या; Dc D_2 °न्नामका पुत्रा; T_2 $G_{1.2.4}$ °न्नामधेयाख्या. — ^{f}) K_4 $D_{3.5}$ [इ]ति (for [इ]ह).

58 = Matsyapurāṇa 213. 15^{cd}–16. $K_{1.2}$ T_1 M om. 58^{abcd} (cf. v.l. 57). — ^{b}) D_5 भविष्यत् (for भविता). — ^{c}) Cf. 3. 277. 22^{b}. T_2 °व्यां मालवानां च.

59 Before 59, M_1 ins. मार्कंडेयः. — ^{a}) Dc $D_{2.3.5}$ वरान् (for वरं). — ^{c}) D_5 निवर्त्य चैव सावित्री.

60 ^{b}) M ह (for च). — ^{cd}) Dc_2 D_2 यत्रासा; D_{4-6} यत्रास्य. T $G_{1.2.4}$ M जगाम यत्र तच्छापं (T_1 °च्चापं; G_1 °च्छावं) भर्तुस्तस्य विचेतनं.

61 ^{a}) K_4 D_3 भूमौ संप्रेक्ष्य भर्तारं. — ^{b}) K_4 Dc $D_{2.3.5}$ [अ]भि° (for [उ]प°). N (except $K_{1.2}$ D_5; K_3 D_1 missing) T_2 G [उ]पगृह्य (for °गूह्य). — ^{c}) $K_{1.2}$ उत्संगेस्य शिरः स्थाप्य.

62 ^{a}) T_1 G_1 स संज्ञां (for संज्ञां च). B Dn $D_{4.6}$ G_3

C. 3. 16811 B. 3. 297. 64 K. 3. 298. 65 प्रोष्यागत इव प्रेम्णा पुनः पुनरुदीक्ष्य वै ॥ ६२

सत्यवानुवाच ।

सुचिरं बत सुप्तोऽस्मि किमर्थं नावबोधितः ।
क्व चासौ पुरुषः श्यामो योऽसौ मां संचकर्ष ह ॥ ६३

सावित्र्युवाच ।

सुचिरं बत सुप्तोऽसि ममाङ्के पुरुषर्षभ ।
गतः स भगवान्देवः प्रजासंयमनो यमः ॥ ६४
विश्रान्तोऽसि महाभाग विनिद्रश्च नृपात्मज ।
यदि शक्यं समुत्तिष्ठ विगाढां पश्य शर्वरीम् ॥ ६५

मार्कण्डेय उवाच ।

उपलभ्य ततः संज्ञां सुखसुप्त इवोत्थितः ।
दिशः सर्वा वनान्तांश्च निरीक्ष्योवाच सत्यवान् ॥ ६६
फलाहारोऽस्मि निष्क्रान्तस्त्वया सह सुमध्यमे ।
ततः पाटयतः काष्ठं शिरसो मे रुजाभवत् ॥ ६७
शिरोभितापसंतप्तः स्थातुं चिरमशक्नुवन् ।
तवोत्सङ्गे प्रसुप्तोऽहमिति सर्वं स्मरे शुभे ॥ ६८
त्वयोपगूढस्य च मे निद्रयापहृतं मनः ।
ततोऽपश्यं तमो घोरं पुरुषं च महौजसम् ॥ ६९
तद्यदि त्वं विजानासि किं तद्ब्रूहि सुमध्यमे ।
स्वप्नो मे यदि वा दृष्टो यदि वा सत्यमेव तत् ॥ ७०
तमुवाचाथ सावित्री रजनी व्यवगाहते ।
श्वस्ते सर्वं यथावृत्तमाख्यास्यामि नृपात्मज ॥ ७१
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते पितरौ पश्य सुव्रत ।
विगाढा रजनी चेयं निवृत्तश्च दिवाकरः ॥ ७२
नक्तंचराश्चरन्त्येते हृष्टाः क्रूराभिभाषिणः ।
श्रूयन्ते पर्णशब्दाश्च मृगाणां चरतां वने ॥ ७३
एताः शिवा घोरनादा दिशं दक्षिणपश्चिमाम् ।
आस्थाय विरुवन्त्युग्राः कम्पयन्त्यो मनो मम ॥ ७४

सत्यवानुवाच ।

वनं प्रतिभयाकारं घनेन तमसा वृतम् ।

स पुनर् (for सत्यवान्). — b) T_1 $G_{2.4}$ M प्रत्य° (for अभ्य°). — d) K_4 उदैक्षत.

63 M_2 om. the ref. — a) D_5 तव (for बत). K_4 सुप्तोहं. — b) K_4 वानि° (for नाव°). — c) T_2 वा स; $G_{2.4}$ वासौ (for चासौ). — d) K_1 यो मां; K_2 यो मा; T $G_{1.2.4}$ योद्य (for योऽसौ). $K_{1.2}$ संप्रचकर्ष ह; K_4 मां संप्रकर्षितः; D_3 S (except G_3) मां संप्रकर्षति; D_5 मां विचकर्ष ह.

64 a) K_2 तव; B D (except D_3) G_3 त्वं प्र- (for बत). — b) $K_{1.2}$ ममांगे.

65 a) Dc D_2 विश्रांतश्च; T_2 विरुजश्च. — c) K_1 D_5 स्त्वं; K_2 S (except G_3) सह्यं; D_3 शक्यः. — d) D_5 विशालां; T_1 G_1 विगाढं.

66 $K_{1.2.4}$ D_3 om. the ref. — a) M पुनः (for ततः). — b) B_2 सोथ (for सुख-). — c) K_1 D_5 दिगंतांश्च; a few MSS. वनांताश्च.

67 Before 67, M_1 ins. सत्यवान्. — a) $K_{1.2}$ [ऽ]स्मि विश्रांतस्; B_4 T_1 [ऽ]सि निष्क्रांतस्; T_2 [ऽ]स्मि नि°; $G_{1.2}$ हि नि°; G_4 विनि°. — d) G_4 रुजो°.

68 K_4 om. 68–70. — a) $K_{1.2}$ °तापसंयुक्तः. — b) M_2 स्थातुं चाशक्नुवन्पुनः. — cd) B_2 ततोत्संगे. $B_{1.3.4}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 प्रसुप्तोस्मि इति (with hiatus!).

69 K_4 om. 69 (cf. v.l. 68). — c) $K_{1.2}$ तदा; T_2 $G_{2.4}$ अहं (for तमो). — d) $K_{1.2}$ सु- (for च).

70 K_4 om. 70 (cf. v.l. 68). — a) T_1 $G_{1.2.4}$ तं (for तद्). — b) Dc_2 D_2 किंचिद् (for किं तद्). — c) $K_{1.2}$ स्वप्नो न; $B_{2.3}$ Dn $D_{4.6}$ स्वप्नेन; Dc D_2 स्वप्ने तु; D_3 स्वप्नोत्र; D_5 स्वप्नोयं; T G स्वप्नो हि; M_1 स्वप्नोद्य; M_2 स्वप्नोस्य; only $B_{1.4}$ as in text! $K_{1.2}$ Dc $D_{2.3.5}$ स मया (for यदि वा). — d) Dn D_4 मयि (for यदि). $K_{1.2}$ D_5 तथ्यम्; Dc D_2 [ऽ]स्वप्नम् (for सत्यम्). B_2 तु (for तत्).

71 Before 71, S (except G_3) ins. मार्कंडेयः. — b) K_4 Dc D_2 व्यवगाहत; T_1 G_1 ह्यवगाहते. — c) K_1 सुप्ते; K_2 स्वप्ने (for श्वस्ते). — d) B_3 व्याख्यास्यामि.

72 b) S (except G_3) पितरं पश्य सुव्रतं. — c) G_4 चैव.

73 a) G_1 °श्च दृश्यंते. — b) D_5 $G_{2.4}$ दुष्टाः; G_1 घृष्टाः (for हृष्टाः). — c) B_2 संतु°; D_3 $G_{2.4}$ पूर्ण°; M वर्ण° (for पर्ण°).

74 a) K (K_3 missing) Dc $D_{2.3}$ घोररूपा. B Dn $D_{4.6}$ एतान्घोरान् ($B_{1.4}$ °ता घोरं; B_3 °ता घोरान्) शिवानादान्. — c) K_4 अह्वाय (for आस्थाय). K_4 विचरंत्युग्राः; Dc D_2 विब्रुवं°. — d) A few MSS. कंपयंतो.

75 a) M_2 °घोरं (for °कारं). — b) K (K_3 missing)

न विज्ञास्यसि पन्थानं गन्तुं चैव न शक्ष्यसि ॥ ७५

सावित्र्युवाच ।

अस्मिन्नद्य वने दग्धे शुष्कवृक्षः स्थितो ज्वलन् ।
वायुना धम्यमानोऽग्निर्दृश्यतेऽत्र क्वचित्क्वचित् ॥ ७६
ततोऽग्निमानयित्वेह ज्वालयिष्यामि सर्वतः ।
काष्ठानीमानि सन्तीह जहि संतापमात्मनः ॥ ७७
यदि नोत्सहसे गन्तुं सरुजं त्वाभिलक्षये ।
न च ज्ञास्यसि पन्थानं तमसा संवृते वने ॥ ७८
श्वः प्रभाते वने दृश्ये यास्यावोऽनुमते तव ।
वसावेह क्षपामेतां रुचितं यदि तेऽनघ ॥ ७९

सत्यवानुवाच ।

शिरोरुजा निवृत्ता मे स्वस्थान्यङ्गानि लक्षये ।
मातापितृभ्यामिच्छामि संगमं त्वत्प्रसादजम् ॥ ८०
न कदाचिद्विकाले हि गतपूर्वो मयाश्रमः ।
अनागतायां संध्यायां माता मे प्ररुणद्धि माम् ॥ ८१
दिवापि मयि निष्क्रान्ते संतप्येते गुरू मम ।
विचिनोति च मां तातः सहैवाश्रमवासिभिः ॥ ८२
मात्रा पित्रा च सुभृशं दुःखिताभ्यामहं पुरा ।
उपालब्धः सुबहुशश्चिरेणागच्छसीति ह ॥ ८३
का त्ववस्था तयोरद्य मदर्थमिति चिन्तये ।
तयोरदृश्ये मयि च महद्दुःखं भविष्यति ॥ ८४
पुरा मामूचतुश्चैव रात्रावस्रायमाणकौ ।
भृशं सुदुःखितौ वृद्धौ बहुशः प्रीतिसंयुतौ ॥ ८५
त्वया हीनौ न जीवाव मुहूर्तमपि पुत्रक । C. 3. 16835 B. 3. 297. 58 K. 3. 298. 59

Dc $D_{2.3}$ घोरेण (for घनेन). — c) T $G_{1.2.4}$ M_1 विज्ञास्यामि; M_2 °स्यति. — d) K_2 सक्ष्यति; B_3 शक्ष्यसे; Dc D_2 शक्यसे; T_1 $G_{1.2.4}$ M शक्यते; T_2 शक्ष्यते.

76 T_2 om. 76–77. — b) $K_{1.2.4}$ D_3 G_2 शुष्क(K_1 °ष्के)वृक्षे; D_5 शुष्को वृक्षः. — c) T_1 $G_{1.2.4}$ धूय°; M_1 धास्य°. B D (except $D_{3.5}$) G_3 [ऽ]त्र (for ऽग्निर्). — d) K (K_3 missing) D_3 तु; K_4 (marg. *sec. m.*) D_5 च; B Dc Dn $D_{2.4.6}$ G_3 [ऽ]ग्निः; M_2 हि (for ऽत्र). K_4 (marg. *sec. m.* as in text) पृथक् पृथक् (for क्वचित्क्वचित्).

77 T_2 om. 77 (cf. v.l. 76). — a) K_4 D_5 S (except G_3; T_2 om.) अतो (for ततो). $K_{1.2}$ °यत्वेह; D_3 °यित्वेदं; G_1 °यित्वाहं; $G_{2.4}$ °यस्वेह. — b) $K_{1.2}$ D_4 ज्वल°. K (K_3 missing) $D_{3.5}$ पावकं; Dc_1 D_2 T_1 $G_{1.2.4}$ सर्वशः.

78 Before 78, T_2 ins. सावित्री. — b) B Dc Dn $D_{2.4.6}$ G_3 त्वां हि; D_5 चोप-; T_1 G_1 चापि; T_2 चाभि-. — c) K_4 विज्ञास्यसि; B_3 च जानासि. — d) D_5 संवृते पथि; T_2 °ते तु वै; $G_{2.4}$ °तेन वै (for °ते वने).

79 a) T $G_{1.2.4}$ प्रभाते तु (for श्वः प्रभाते). — b) K (K_3 missing) D_5 यास्यामो. — c) $K_{2.4}$ Dc D_2 वसामे- (K_4 °मी)ह. K_4 B Dn D_{3-6} G_3 M_2 एकां; T_2 एतद् (for एतां). — d) T $G_{1.3.4}$ उचितं; M_1 रुचिरं. K_4 विभो (for ऽनघ).

80 a) M_1 विवर्ता (for निवृत्ता). — d) S (except G_3 M_2) संयोगं (for संगमं).

81 a) $K_{1.2}$ च काले; $B_{1.4}$ Dn (Dn_3 before corr.) D_6 G_3 विकालं; $B_{2.3}$ D_3 हि काले; Dc D_2 विकालो; Dn_3 (after corr.) D_4 हि कालं. D_5 च; T_2 [ऽ]पि (for हि). — b) K_4 गतपूर्वोयमाश्रमः; B_3 T_2 $G_{2.4}$ M °र्वोहमाश्रमात्; T_1 G_1 °र्वो मयाश्रमात्. — d) D_3 वै (for मे). K (K_3 missing) Dc $D_{2.3.5}$ माता वै संरुण(Dc_2 D_2 संरुजा-; D_3 प्ररुण)द्धि मां; S (except G_3) रुणद्ध्यबा हि मां सदा.

82 c) K_4 B D (except $D_{3.5}$) G_3 हि (for च). Dc D_2 मे (for मां). K (K_3 missing) Dc $D_{2.3.5}$ माता (for तातः). — d) Dc D_2 सहेत्याश्रम°.

83 a) A few MSS. माता- (for मात्रा). Dc D_2 तु (for च). T_2 $G_{2.4}$ मातापितृभ्यां सुभृशं. — c) T_1 उपालभ्य. $B_{1.4}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 च (for सु-). — d) $K_{1.2}$ $B_{1.2.4}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 हि; K_4 T $G_{1.2.4}$ च (for ह).

84 a) S (except T_2 G_3) न्ववस्था. — c) B_3 transp. मयि and च. K (K_3 missing) Dc $D_{2.3.5}$ अदृश्ये मयि ताभ्यां हि.

85 b) K_4 रात्रावश्रायमानकौ (marg. *sec. m.* राग्र्यावस्थानमागतं); D_3 °वाश्राय°; T $G_{1.2.4}$ °वाघ्रा(T_1 °वाह्वा-; G_4 °व्याघ्रा)य मां तदा; M °वास्त्रायमाणकौ. — c) K (K_3 missing) $D_{3.5}$ सुभृशं (for भृशं सु-). — d) T_1 G_1 बहुशः प्रतिसंयतौ.

86 a) K_4 (marg. *sec. m.* as in text) दीनौ (for हीनौ). $K_{1.2.4}$ (marg. *sec. m.* as in text) B_2 Dc_1 D_5 M_2 जीवेव; $B_{3.4}$ D_3 T_1 $G_{1.2.4}$ जीवावो; Dc_2 D_2 जीवेद्य (for जीवाव). — b) $K_{1.2}$ इव (for अपि). — c) K_4 (marg. *sec. m.* as in text) त्वरिष्यते; T_1 $G_{1.4}$ धरि-

C. 3. 16835 B. 3. 297. 88 K. 3. 298. 89 यावद्धरिष्यसे पुत्र तावन्नौ जीवितं ध्रुवम् ॥ ८६
वृद्धयोरन्धयोर्यष्टिस्त्वयि वंशः प्रतिष्ठितः ।
त्वयि पिण्डश्च कीर्तिश्च संतानं चावयोरिति ॥ ८७
माता वृद्धा पिता वृद्धस्तयोर्यष्टिरहं किल ।
तौ रात्रौ मामपश्यन्तौ कामवस्थां गमिष्यतः ॥ ८८
निद्रायाश्चाभ्यसूयामि यस्या हेतोः पिता मम ।
माता च संशयं प्राप्ता मत्कृतेऽनपकारिणी ॥ ८९
अहं च संशयं प्राप्तः कृच्छ्रामापदमास्थितः ।
मातापितृभ्यां हि विना नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ९०
व्यक्तमाकुलया बुद्ध्या प्रज्ञाचक्षुः पिता मम ।
एकैकमस्यां वेलायां पृच्छत्याश्रमवासिनम् ॥ ९१
नात्मानमनुशोचामि यथाहं पितरं शुभे ।
भर्तारं चाप्यनुगतां मातरं परिदुर्बलाम् ॥ ९२
मत्कृतेन हि तावद्य संतापं परमेष्यतः ।
जीवन्तावनुजीवामि भर्तव्यौ तौ मयेति ह ।
तयोः प्रियं मे कर्तव्यमिति जीवामि चाप्यहम् ॥ ९३

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्त्वा स धर्मात्मा गुरुवर्ती गुरुप्रियः ।
उच्छ्रित्य बाहू दुःखार्तः सस्वरं प्ररुरोद ह ॥ ९४
ततोऽब्रवीत्तथा दृष्ट्वा भर्तारं शोककर्शितम् ।
प्रमृज्याश्रूणि नेत्राभ्यां सावित्री धर्मचारिणी ॥ ९५
यदि मेऽस्ति तपस्तप्तं यदि दत्तं हुतं यदि ।
श्वश्रूश्वशुरभर्तॄणां मम पुण्यास्तु शर्वरी ॥ ९६
न स्मराम्युक्तपूर्वां वै स्वैरेष्वप्यनृतां गिरम् ।

ष्यते. — ^{d}) $K_{1.2}$ Dc D_5 G_4 तावन्नो.

87 ^{a}) D_5 G_1 आवयोर्; M_1 अंतयोर् (for अन्धयोर्). K_1 (by corr.) B_4 Dn T_2 M_1 दृष्टिस् (for यष्टिस्). — ^{b}) T $G_{1.2.4}$ प्राणः; M_1 वत्स (for वंशः). — ^{d}) T_1 $G_{2.4}$ M_2 संतानश्. K_4 अपि; D_5 त्वयि (for इति).

88 ^{a}) K_1 (*sup. lin. sec. m.*). $_2$ त्वंधस्; K_4 Dc $D_{2.3.5}$ [अ]प्यंधस् (for वृद्धस्). T_1 G_1 वृद्धौ च मातापितरौ; T_2 $G_{2.4}$ माता पिता च वृद्धौ च. — ^{c}) S (except G_3) पुत्रं (for रात्रौ).

89 ^{a}) $K_{1.2.4}$ (marg. *sec. m.*) निद्रामेवाभ्य(K_2 °भि)सूयामि; K_4 (orig.) Dc $D_{2.3.5}$ T_1 G_1 M_1 निद्रां चैवा(Dc_2 D_2 °व)भ्य°. — ^{b}) K_2 यस्यां; T_1 $G_{1.2.4}$ यस्य. — G_1 om. (hapl.) 89^{c}–91^{b}. — ^{c}) D_4 प्राप. — ^{d}) $K_{1.2}$ त्वत्कृते च सुमध्यमे; T_2 मत्कृतेनोपका°; G_4 मत्कृतेनापि का°.

90 G_1 om. 90 (cf. v.l. 89). — ^{b}) G_4 M_1 (*sup. lin.* as in text) कृच्छ्रादा°. — ^{c}) K (K_3 missing) Dc $D_{2.3.5}$ रहितो (for हि विना).

91 G_1 om. 91^{ab} (cf. v.l. 89). — ^{a}) Dc D_2 व्यक्त्याम् (for व्यक्तम्). — ^{d}) $B_{3.4}$ Dc Dn_3 D_2 M °वासिनां; T_1 $G_{1.2.4}$ °वासिनः; T_2 °वासिभिः.

92 92^{a} = 3. 277. 1^{a}. — ^{d}) $K_{1.2}$ चैव दुर्बलां; T G_1 भृशदु°; $G_{2.4}$ भृशदुःखितां; M प्रति दुर्बलां.

93 ^{a}) T $G_{1.2.4}$ मत्कृते पितरावद्य; M_1 °ते चापि ता°; °तेपि च ता°. — ^{b}) $G_{2.4}$ भृशम् (for परम्). — ^{c}) D_5 यावत्तौ; G_1 एवं तौ (for जीवन्तौ). B_3 [अ]नुपश्यामि. — ^{d}) Dc D_2 ममेति च; T $G_{1.2.4}$ मया त्विति (for मयेति ह). B_4 मृतावनुम्रिये च तौ. — ^{e}) K_4 T_2 तथा (for तयोः). K (K_3 missing) D_3 च (for मे). — ^{f}) $B_{1.2.4}$ D (except D_3) T_2 G_3 इति जानामि; B_3 अतिजीवामि. D_5 नापरं; G_4 वाप्यहं. — After 93, S (except G_3) ins.:

1326* परमं दैवतं तौ मे पूजनीयौ सदा मया ।
[M मम (for मया).]

T $G_{1.2.4}$ cont.: $K_{1.2}$ ins. after 93:

1327* तयोस्तु मे सदास्त्येवं व्रतमेतत्पुरातनम् ।
[K_1 तयोर्हितमवास्थेयं; K_2 तयोर्हि मे ममास्थेयं; T_1 तयोर्हिमे तथास्त्येवं; T_2 ततो हि मे यथा सेव्यं; G_1 तयोः सकाशं गच्छामि.]

94 K (K_3 missing) D_3 T_1 G_1 M_2 om. the ref. — ^{a}) K_1 D_3 तु; K_4 च (for स). — ^{b}) B Dn $D_{4.6}$ G_3 गुरुभक्तो; Dc_2 D_2 °वृत्ति; D_5 °धर्मं (for °वर्ती). T $G_{1.2.4}$ गुरुप्रियहिते रतः. — ^{c}) K_1 D_3 उत्सृज्य; $B_{1.4}$ D_5 $G_{1.2.4}$ उद्धृत्य. Dn_2. n_3 चाह (for बाहू). — ^{d}) = 3. 73. 25^{d}. $K_{1.4}$ $B_{1.2}$ Dc_2 Dn $D_{2.3.5.6}$ G_3 सुस्वरं; D_2 सस्वनं.

95 Before 95, K (K_3 missing) $D_{3.5}$ ins. मार्कं°. — ^{a}) T_2 $G_{1.2.4}$ तदा (for तथा). — ^{b}) K (K_3 missing) Dc $D_{2.3.5}$ शोकपीडितं; B Dn $D_{4.6}$ °कर्षितं. — ^{c}) K_4 Dc D_2 वि- (for प्र-). D_5 T_2 G_2 M पाणिभ्यां; T_1 $G_{1.4}$ बाहुभ्यां.

96 Before 96, M_1 ins. सावित्री. — ^{a}) T_1 G_1 मेद्य (for मेऽस्ति). — ^{b}) T_2 भवेत् (for the second यदि). — ^{d}) K (K_3 missing) Dc D_2 क्षेमास्तु; M_1 रम्या° (for

तेन सत्येन तावद्य ध्रियेतां श्वशुरौ मम ॥ ९७

सत्यवानुवाच

कामये दर्शनं पित्रोर्याहि सावित्रि माचिरम् ।
पुरा मातुः पितुर्वापि यदि पश्यामि विप्रियम् ।
न जीविष्ये वरारोहे सत्येनात्मानमालभे ॥ ९८
यदि धर्मे च ते बुद्धिर्मां चेज्जीवन्तमिच्छसि ।
मम प्रियं वा कर्तव्यं गच्छस्वाश्रममन्तिकात् ॥ ९९

मार्कण्डेय उवाच ।

सावित्री तत उत्थाय केशान्संयम्य भामिनी ।
पतिमुत्थापयामास बाहुभ्यां परिगृह्य वै ॥ १००
उत्थाय सत्यवांश्चापि प्रमृज्याङ्गानि पाणिना ।
दिशः सर्वाः समालोक्य कठिने दृष्टिमादधे ॥ १०१
तमुवाचाथ सावित्री श्वः फलानीह नेष्यसि ।
योगक्षेमार्थमेतत्ते नेष्यामि परशुं त्वहम् ॥ १०२
कृत्वा कठिनभारं सा वृक्षशाखावलम्बिनम् ।
गृहीत्वा परशुं भर्तुः सकाशं पुनरागमत् ॥ १०३
वामे स्कन्धे तु वामोरूर्भर्तुर्बाहुं निवेश्य सा ।
दक्षिणेन परिष्वज्य जगाम मृदुगामिनी ॥ १०४

सत्यवानुवाच ।

अभ्यासगमनाद्भीरु पन्थानो विदिता मम ।
वृक्षान्तरालोकितया ज्योत्स्नया चापि लक्षये ॥ १०५
आगतौ स्वः पथा येन फलान्यवचितानि च ।
यथागतं शुभे गच्छ पन्थानं मा विचारय ॥ १०६
पलाशषण्डे चैतस्मिन्पन्था व्यावर्तते द्विधा　　C. 3. 16[illegible]55 B. 3. 297. 110 K. 3. 298. 112

पुण्या°). D_5 अस्तु क्षेमाशु शर्वरी; T $G_{1.2.4}$ स्वस्थ($G_{2.4}$ °स्थो)भावो भवत्युत.

97 ^{a}) B D (except $D_{3.5}$; D_1 missing) T_1 G_1 [उ]क्तपूर्वं. — ^{b}) G_4 [अ]हितां (for [अ]नृतां). — ^{d}) Dc D_2 प्रियेतां; B_2 भवेतां. $K_{1.2}$ प्रियतां श्वशुरो मम.

98 ^{a}) T_1 माचिरं (for दर्शनं). — ^{b}) $K_{1.2}$ यावत् (for याहि). — After 98^{ab}, S (except G_3) ins.:

1328* अपि नाम गुरू तौ हि पश्येयं ध्रियमाणकौ ।
[G_4 प्रपश्येद् (for पश्येयं).]

— T_1 om. 98^{c}–99^{d}. — ^{d}) Cf. 1. 205. 29^{d}.

99 T_1 om. 99 (cf. v.l. 98). — ^{a}) D_5 चेद्भक्तिर्मे; S (except G_3; T_1 om.) च(G_4 क)तुं धर्मं (for यदि धर्मे). T_2 मे (for ते). — ^{b}) $D_{2.4}$ मा (for मां). K (K_3 missing) B_3 Dc $D_{2.3.5}$ G_1 च जी(K_4 D_3 संजी-; B_3 G_1 चेज्जी)वितुम् (for चेज्जीवन्तम्). — ^{c}) K (K_3 missing) चेत्; D_5 च (for वा). — ^{d}) K_4 $B_{1.3.4}$ Dc_1 Dn $D_{3.4.6}$ T_2 गच्छाव; B_2 Dc_2 गच्छ च; $D_{2.5}$ गच्छ वा. K (K_3 missing) $D_{3.5}$ [आ]श्रममंडलं; Dc D_2 °मुत्तमं.

100 K_4 T_1 G_1 om. the ref. K_1 मार्कंडेयः; M_2 श्रीमार्कंडेयः. — ^{a}) K_4 D_3 सावित्री तं स(D_3 च त)मादाय; S (except G_3) तत उत्थाय सावित्री. — ^{b}) B D (except D_3) G_3 भाविनी. — ^{d}) D_5 तं (for वै).

101 D_2 om. 101. — ^{b}) T_1 $G_{1.2.4}$ वि- (for प्र-). — ^{c}) Dn $D_{4.6}$ G_3 transp. दिशः and सर्वाः.

102 ^{b}) K_4 D_5 इह नेष्यसि (K_4 marg. *sec. m.* [आ]हरिष्यसि); B Dn $D_{4.6}$ G_3 हरिष्यसि; T $G_{1.2.4}$ [इ]ह चेष्यसि. — ^{c}) $K_{1.2}$ $B_{1.2.4}$ Dn_1 D_2 एतं (for एतत्). — ^{d}) S (except G_3) दास्यामि (for नेष्यामि). K_4 (marg. *sec. m.*) शुभम् (for त्वहम्).

103 ^{b}) B_2 वृक्षमूला°. — ^{d}) B_2 Dn $D_{4.6}$ G_3 सकाशे; T_1 समीपं.

104 ^{a}) K_4 वामस्कंधे. B_3 स्कंधेन (for स्कन्धे तु). $K_{1.2}$ तु वामूरू (K_2 °रूर्); K_4 सुवामोरुर्; Dc तु वामोरू; D_3 G_4 [ऽ]थ वामोरु(G_4 °रू)र्. — ^{b}) $K_{1.2}$ निवेद्य. B Dn $D_{4.6}$ G_3 च (for सा). — ^{c}) K_4 परिगृह्य. — ^{d}) K (K_3 missing) D_3 मृदुभाषिणी; B Dn $D_{4.6}$ G_3 गजगामिनी.

105 ^{a}) $K_{1.2.4}$ (marg. *sec. m.*) $D_{3.5}$ नित्याभ्या- (K_4 orig. °भि)गमनाद्. — ^{b}) $K_{1.2}$ [ऽ]धिगता (for विदिता). — ^{c}) $K_{1.2}$ वृक्षारामालोकितया; K_4 वृक्षांतरालोकनया (marg. *sec. m.* वृक्षांतरालानि तथा). — ^{d}) $G_{2.4}$ transp. च and अपि. K (K_3 missing) Dc $D_{2.3.5}$ चोपलक्षये; T_2 चापि लक्ष्यसे; M_1 चाभिलक्षये.

106 ^{a}) $K_{1.4}$ $D_{2.3}$ स्व (for स्वः). S (except G_3) [अ]नेन (for येन). — ^{b}) T_2 $G_{1.2.4}$ फलान्यप(G_4 पि)चितानि च; M फलान्युपचितान्यतः. — ^{d}) T_2 $G_{2.4}$ अ- (for मा).

107 ^{a}) $K_{2.4}$ D (D_1 missing) G_3 °खंडे (for °षण्डे). $B_{2.4}$ Dc D_2 वा; M_1 हि (for च). — ^{c}) T $G_{1.2.4}$ अस्य; M अत्र (for तस्य). — ^{d}) G_4 तेन गच्छस्व च त्वरा. — ^{e}) T G_1 चास्मि (for अस्मि).

108 All MSS. except M_1 (K_3 D_1 missing) om. the ref. — ^{a}) K_1 B Dc_1 $Dn_{1.n2}$ T G ब्रुवन्नेव. K_1

C. 3. 16856
B. 3. 297. 110
K. 3. 298. 112

तस्योत्तरेण यः पन्थास्तेन गच्छ त्वरस्व च ।
स्वस्थोऽस्मि बलवानस्मि दिदृक्षुः पितरावुभौ ॥ १०७

मार्कण्डेय उवाच ।
ब्रुवन्नेवं त्वरायुक्तः स प्रायादाश्रमं प्रति ॥ १०८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८१ ॥

२८२

मार्कण्डेय उवाच ।
एतस्मिन्नेव काले तु द्युमत्सेनो महावने ।
लब्धचक्षुः प्रसन्नात्मा दृष्ट्या सर्वं ददर्श ह ॥ १
स सर्वानाश्रमान्गत्वा शैब्यया सह भार्यया ।
पुत्रहेतोः परामार्तिं जगाम मनुजर्षभ ॥ २
तावाश्रमान्नदीश्चैव वनानि च सरांसि च ।
तांस्तान्देशान्विचिन्वन्तौ दंपती परिजग्मतुः ॥ ३
श्रुत्वा शब्दं तु यत्किंचिदुन्मुखौ सुतशङ्कया ।
सावित्रीसहितोऽभ्येति सत्यवानित्यधावताम् ॥ ४
भिन्नैश्च परुषैः पादैः सव्रणैः शोणितोक्षितैः ।
कुशकण्टकविद्धाङ्गावुन्मत्ताविव धावतः ॥ ५
ततोऽभिसृत्य तैर्विप्रैः सर्वैराश्रमवासिभिः ।
परिवार्य समाश्वास्य समानीतौ स्वमाश्रमम् ॥ ६
तत्र भार्यासहायः स वृतो वृद्धैस्तपोधनैः ।

Dn2 त्वया युक्तः; Dc1 तया युक्तः; Dc2 D2 तथा युक्तः (for त्वरा°). — ^{b}) B1. 2. 4 D (except D5) G3 संप्रायाद्; G1 संप्रयाता; G4 संप्रदाद् (for स प्रायाद्). M यतः (for प्रति). — After 108, M1 ins.:

1329* सावित्रीसहितः श्रीमान्सत्यवान्संशितव्रतः ।

Colophon. K3 D1 missing. — *Major parvan:* K1. 2 Dn2 G2. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* N (K3 D1 missing) T1 G1. 3 M1 (all om. sub-parvan name) mention only साविञ्युपाख्यान. — *Adhy. name:* M2 सावित्रीवरप्रसादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 (marg.). n2 295; Dn3 296; T1 G1 282; T2 M (M2 *inf. lin.*) 285 (M2 orig. 287); G2 284; G4 corrupt. — *Śloka no.:* Dn1. n2 108; Dn3 111.

822

☞ This adhy. is missing in K3 D1 (cf. v.l. 3. 279. 14, 8); the MSS. are mostly ignored here.

1 G4 om. the ref. K1 मार्कंडेयः; M2 श्रीमार्कंडेयः. — ^{a}) Standing phrase! Cf. Hopkins, *Great Epic*, p. 406 (No. 31). T2 G4 तस्मिन्नेव तु काले वै. — ^{b}) B Dc Dn D2. 4–6 G3 महाबलः (B1. 4 °बले) (for °वने). — ^{c}) B Dn D4–6 G3 M2 प्रसन्नायां (for °त्मा). Dc D2. 3 प्रसन्नया लब्धचक्षुः. — ^{d}) K1. 2 सर्वदृष्ट्या; K4 D3 सर्वं दृष्ट्या; B1. 3. 4 दृष्ट्यां सर्वां; B2 Dn D4. 6 G3 दृष्ट्यां सर्वं; Dc D2 सर्वं दृष्ट्वा; D5 सर्वदृष्ट्यां; T1 दृष्ट्वा सर्वं; T2 भूत्वा सर्वं; G2. 4 दृष्ट्या सर्वान्. D3 सः (for ह).

2 ^{b}) B D3. 4 सैब्यया (for शै°). — ^{d}) B Dc1 Dn D4. 6 G3 भरतर्षभ; Dc2 D2 पुरुष°; D5 T1 G1 मनुजर्षभः.

3 ^{a}) T2 तानाश्रमान्. — ^{c}) B D (except D3. 5; D1 missing) G3 तस्यां निशि (for तांस्तान्देशान्). — ^{d}) D5 परिमार्गतुः.

4 ^{a}) S (except G3) च (for तु). K1. 2 B Dc Dn D2. 4. 6 G3 M2 यं (for यत्). K (K3 missing) B3. 4 Dn D4. 6 G3 M2 कंचिद् (for किंचिद्). — ^{c}) K4 D5 T1 °भ्येत्य (for °भ्येति). — ^{d}) K (K3 missing) M1 इति धावतां; B Dc Dn D2. 3 (marg. *sec. m.*). 4. 6 G3 इत्यभाषतां; D3 अभ्यधावतां.

5 ^{a}) K (K3 missing) पुरुषैः. M1 प्रासैः (for पादैः). — ^{b}) K1 (corrupt) सव्रणैः शोणितैः क्षणैः; G2 सव्रणौ शोणितोक्षितौ. — ^{c}) K (K3 missing) D5 °दिग्धांगाव्. — ^{d}) S (except G3) धावतां.

6 ^{a}) T G1. 2. 4 [ऽ]भिगम्य (T1 °त्य). M1 सर्वैः (for विप्रैः). — ^{b}) M1 द्विजैर् (for सर्वैर्). — ^{d}) B Dn D4. 6 T2 G3 तावानीतौ (for समा°).

7 ^{a}) T1 G1. 2. 4 ततो (for तत्र). — ^{b}) K4 D3 वृद्धो (for वृतो). — ^{c}) Dn1 G3 आश्वासितोपि चित्रार्थैः; T2 °तौ पवित्रार्थैः. — ^{d}) K4 पूर्वराज्ञां कथानकैः; T2

आश्वासितो विचित्रार्थैः पूर्वराज्ञां कथाश्रयैः ॥ ७
ततस्तौ पुनराश्वस्तौ वृद्धौ पुत्रदिदृक्षया ।
बाल्ये वृत्तानि पुत्रस्य स्मरन्तौ भृशदुःखितौ ॥ ८
पुनरुक्त्वा च करुणां वाचं तौ शोककर्शितौ ।
हा पुत्र हा साध्वि वधूः क्वासि क्वासीत्यरोदताम् ॥ ९

सुवर्चा उवाच ।

यथास्य भार्या सावित्री तपसा च दमेन च ।
आचारेण च संयुक्ता तथा जीवति सत्यवान् ॥ १०

गौतम उवाच ।

वेदाः साङ्गा मयाधीतास्तपो मे संचितं महत् ।
कौमारं ब्रह्मचर्यं मे गुरवोऽग्निश्च तोषिताः ॥ ११
समाहितेन चीर्णानि सर्वाण्येव व्रतानि मे ।
वायुभक्षोपवासश्च कुशलानि च यानि मे ॥ १२
अनेन तपसा वेद्मि सर्वं परिचिकीर्षितम् ।
सत्यमेतन्निबोध त्वं ध्रियते सत्यवानिति ॥ १३

शिष्य उवाच ।

उपाध्यायस्य मे वक्त्राद्यथा वाक्यं विनिःसृतम् ।
नैतज्जातु भवेन्मिथ्या तथा जीवति सत्यवान् ॥ १४

ऋषय ऊचुः ।

यथास्य भार्या सावित्री सर्वैरेव सुलक्षणैः ।
अवैधव्यकरैर्युक्ता तथा जीवति सत्यवान् ॥ १५

भारद्वाज उवाच ।

यथास्य भार्या सावित्री तपसा च दमेन च ।
आचारेण च संयुक्ता तथा जीवति सत्यवान् ॥ १६

दाल्भ्य उवाच ।

यथा दृष्टिः प्रवृत्ता ते सावित्र्याश्च यथा व्रतम् ।
गताहारमकृत्वा च तथा जीवति सत्यवान् ॥ १७

माण्डव्य उवाच ।

यथा वदन्ति शान्तायां दिशि वै मृगपक्षिणः ।
पार्थिवी च प्रवृत्तिस्ते तथा जीवति सत्यवान् ॥ १८ C. 3. 16876 B. 3. 298. 18 K. 3. 299. 18

$G_{2.4}$ पूर्वराजकथाश्रयैः.

8 ^{ab}) D_5 °स्वस्थौ (for °श्वस्तौ). T_2 दंपती तौ ततः संतौ दृष्टौ पुत्र°. — ^{c}) K_1 Dc D_2 बाल्य- (for बाल्ये). B_3 transp. वृत्तानि and पुत्रस्य. — After 8^c, T_2 $G_{2.4}$ ins.:

1330* सावित्र्या दर्शनानि च ।
शोकं जग्मतुरन्योन्यं.

9 ^{a}) K (K_3 missing) D_3 स- (for च). S (except G_3) पुनश्च करुणां वाचं. — ^{b}) T_1 $G_{1.2.4}$ M वदंतौ; T_2 स्मरंतौ (for वाचं तौ). $K_{1.2}$ $B_{2.4}$ Dn $D_{4.6}$ °कर्षितौ. — ^{c}) K_4 पुत्रि (for पुत्र). S (except G_3) (by transp.) वधूः साध्वि (T_1 साध्वी). K (K_3 missing) Dc_2 $D_{2.3}$ वधु; B_4 Dc_1 वधू (for वधूः, Vocative!). — ^{d}) $K_{1.2}$ B_3 [अ]द्य रोदतां; K_4 [इ]ति रोदतां; D_5 [इ]त्यवोचतां (for [इ]त्यरोदताम्). Dc D_2 क्वापि क्वासित्यवाद(Dc_1 °सीत्यवादि)-तां. — After 9, B Dn $D_{4.6}$ G_3 ins.:

1331* ब्राह्मणः सत्यवाक्तेषामुवाचेदं तयोर्वचः ।

10 =16. K_1 सुवर्चः; K_2 सुवर्णः; Dc_2 ब्राह्मण उ°; D_3 सुवर्चोवाच; S (except G_3) ब्राह्मणाः. — ^{a}) =15^a. K_1 यथासि भार्या; Dc D_2 T_1 G_1 अथास्य भार्या. 10^d=14^d, etc.

11 ^{a}) $K_{1.2}$ वेदाः सांगाश्च या गीतास्; D_5 T_2 $G_{2.4}$ M वेदः सांगो मयाधीतस्. — ^{c}) D_5 G_4 कौमार-; M_1 कौमार्यं. B_2 Dn $D_{4.6}$ G_{2-4} च (for मे).

12 ^{b}) Dc D_2 G_1 च; T $G_{2.4}$ वै (for मे). — $K_{1.2}$ om. (hapl.) 12^{cd}. — ^{d}) B Dn $D_{4.6}$ G_3 कृतो मे विधिवत्सदा.

13 ^{b}) B_2 D (except D_3; D_1 missing) T_1 G_3 M सर्वं पर°; B_3 सत्यं प्रिय°. — ^{c}) T $G_{1.2.4}$ मम (for एतन्). B_4 निबोधस्व; Dn $D_{4.6}$ G_3 M निबोधध्वं.

14 ^{a}) K_2 यद् (for मे). T_1 G_1 वाक्याद् (for वक्त्राद्). — ^{b}) $K_{1.2}$ विनिर्गतं. — ^{c}) B Dn $D_{4.6}$ G_3 नैव (for नैतज्). — 14^d=10^d, 15^d, 16^d, 17^d, 18^d, 19^d.

15 T_2 om. (hapl.) 15–17; G_3 (hapl.) om. 15–16. — ^{a}) =16^a. $D_{4.6}$ यथा च (for यथास्य). K_1 भार्यासि; K_4 D_3 भार्यास्य (by transp.). — Dc_1 D_2 om. (hapl.) 15^b–16^a. — ^{b}) K_4 $D_{3.5}$ T_1 G_1 M स्व- (for सु-). D_4 तपसा च दमेन च (=16^b). — ^{c}) D_4 आचारेण च संयुक्ता (=16^c). — After 15, K_2 reads 18, *repeating* the stanza in its proper place.

16 =10. $K_{1.2}$ T_2 G_3 om. 16; Dc_1 D_2 om. 16^a (cf. v.l. 15). K_4 $B_{3.4}$ Dn_1. n_2 D_3 $G_{1.2}$ M भरद्वाज उ° ($G_{1.2}$ M om. उ°). — ^{a}) =15^a. K_4 यथा भार्या च सावित्री.

17 T_2 om. 17 (cf. v.l. 15). — ^{c}) T_1 $G_{1.2.4}$ [ए]व (for च).

C. 3. 16876
B. 3. 298. 19
K. 3. 299. 19

धौम्य उवाच ।

सर्वैर्गुणैरुपेतस्ते यथा पुत्रो जनप्रियः ।
दीर्घायुर्लक्षणोपेतस्तथा जीवति सत्यवान् ॥ १९

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमाश्वासितस्तैस्तु सत्यवाग्भिस्तपस्विभिः ।
तांस्तान्विगणयन्नर्थानवस्थित इवाभवत् ॥ २०
ततो मुहूर्तात्सावित्री भर्त्रा सत्यवता सह ।
आजगामाश्रमं रात्रौ प्रहृष्टा प्रविवेश ह ॥ २१

ब्राह्मणा ऊचुः ।

पुत्रेण संगतं त्वाद्य चक्षुष्मन्तं निरीक्ष्य च ।
सर्वे वयं वै पृच्छामो वृद्धिं ते पृथिवीपते ॥ २२
समागमेन पुत्रस्य सावित्र्या दर्शनेन च ।
चक्षुषश्चात्मनो लाभात्त्रिभिर्दिष्ट्या विवर्धसे ॥ २३
सर्वैरस्माभिरुक्तं यत्तथा तन्नात्र संशयः ।
भूयो भूयश्च वृद्धिस्ते क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ २४

मार्कण्डेय उवाच ।

ततोऽग्निं तत्र संज्वाल्य द्विजास्ते सर्व एव हि ।
उपासांचक्रिरे पार्थ द्युमत्सेनं महीपतिम् ॥ २५
शैब्या च सत्यवांश्चैव सावित्री चैकतः स्थिताः ।
सर्वैस्तैरभ्यनुज्ञाता विशोकाः समुपाविशन् ॥ २६
ततो राज्ञा सहासीनाः सर्वे ते वनवासिनः ।
जातकौतूहलाः पार्थ पप्रच्छुर्नृपतेः सुतम् ॥ २७
प्रागेव नागतं कस्मात्सभार्येण त्वया विभो ।
विरात्रे चागतं कस्मात्कोऽनुबन्धश्च तेऽभवत् ॥ २८
संतापितः पिता माता वयं चैव नृपात्मज ।
नाकस्मादिति जानीमस्तत्सर्वं वक्तुमर्हसि ॥ २९

18 K_2 reads 18 after 15, *repeating* it here. K_4 B Dn $D_{4.6}$ G_3 आपस्तंब उ°; T $G_{1.2.4}$ वामदेवः; M पांक्तेयः. — [a]) Dc D_2 G_2 वदति; T_2 वै दिशि (for वदन्ति). — [b]) D_3 T_2 वदंति (for दिशि वै). — [c]) D_5 पार्थिवी च वृत्तिस्तेन; T_2 $G_{1.3.4}$ पार्थिवीं चैव वृद्धिं ते; M पार्थिवी चैव

19 K_1 om. (hapl.) 19. — [b]) T $G_{2.4}$ M द्विजप्रियः; G_1 द्विजोत्तमः (for जन°).

20 K_1 मार्कंडेयः; M_2 श्रीमार्कंडेयः. — [a]) $B_{3.4}$ च; S (except T_1 G_3) तैः (for तु). D_6 एवमाश्वासितौ तौ तु. — [c]) $B_{1.2.4}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 सर्वान् (for अर्थान्). — [d]) B Dn D_6 ततः (B_4 °त्र) स्थिर; Dc D_2 अवस्थिर; D_4 G_3 ततः शिष्य (for अवस्थित). T_2 इह (for इव).

21 [b]) S (except G_3) सह सत्यवता तदा. — [d]) K_1 प्रविष्टः; T_1 $G_{1.2}$ M_2 प्रविष्टा. — After 21, T $G_{2.4}$ ins.:

1332* दृष्ट्वा चोत्पतिताः सर्वे हर्षं जग्मुश्च ते द्विजाः ।
कण्ठं माता पिता चास्य समालिङ्ग्याभ्यरोदताम् ।

22 $K_{1.2}$ Dc D_2 ब्राह्मण उ°. — [a]) $B_{1.2}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 त्वां तु; B_4 त्वं च; G_1 त्वद्य (for त्वाद्य). — [c]) K_4 (marg. *sec. m.*) वै यच्छामो; T $G_{1.2.4}$ हि पश्या° (for वै पृच्छा°). — [d]) $B_{1.2}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 वै (for ते).

23 [b]) M_1 °ऽयागमनेन च. — [d]) S (except G_3) [अ]भि- (for वि-).

24 [a]) D_5 च (for यत्). T_1 $G_{1.4}$ यथा सर्वैर्मुदाप्युक्तं; T_2 G_2 यथा सर्वे मुदा युक्तास्. — [b]) Dc $D_{2.3}$ तत्तथा नात्र; D_5 यत्तथा तत्र (for तथा तन्नात्र). — [c]) $B_{1.4}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 समृद्धि°; B_2 संवृद्धि° (for च वृद्धि°). — [d]) Dn_2 $D_{2.3}$ गमि° (for भवि°).

25 N (except K_2 B_3; K_3 D_1 missing) T_1 G_3 om. the ref. M_2 श्रीमार्कंडेयः. — [a]) B_2 तथा (for ततो). K_2 प्रज्वाल्य. T_2 G_2 ततोग्निं ते समुज्वाल्य; G_4 ततोग्निहोत्रं सं°. — [b]) T_2 ब्राह्मणाः (for द्विजास्ते). D_5 M_1 ह (for हि). — [d]) नराधिपं (for मही°).

26 [b]) K_1 G_1 चैकता; $G_{2.4}$ च ततस्. K (K_3 missing) Dn $D_{3.4.6}$ T_1 G_1 स्थिता; $G_{2.4}$ तथा. — [d]) K (K_3 missing) विशोका °विशत्.

27 [a]) D_3 $G_{1.2.4}$ M_2 समासीनाः. — [c]) K_4 सर्वे (for पार्थ).

28 Before 28, B D (except $D_{3.5}$; D_1 missing) G_3 ins. ऋषय ऊ°. — [a]) G_1 प्रागेवानागतं. — [b]) $K_{1.2}$ त्वयानघ (for त्वया विभो). — [c]) T_2 विरात्रौ चागतं; G_3 चिराच्चैवागतं. K (K_3 missing) T_1 G_1 चागतः; B_1 वागतं; Dn_1 वागमः. — [d]) K_1 को विरस्त्वं च; K_2 को विलंबश्च; K_4 को नु विघ्न°; B_3 क च बाधा°; M_1 को वा बंधा°. $B_{1.2}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 तव (for च ते). B_4 सभार्येण त्वया विभो (marg. कोनुबंधस्तवाभवत्).

29 [a]) B_3 संतापिता; T_2 °पिताः. — [b]) Dc D_2 तथा नृप; M [अ]नुतापिताः. — [c]) $K_{1.2}$ Dc D_2 T $G_{1.2.4}$ न कस्माद् (for नाकस्माद्). T_1 G_1 M एव (for इति). B

सत्यवानुवाच ।

पित्राहमभ्यनुज्ञातः सावित्रीसहितो गतः ।
अथ मेऽभूच्छिरोदुःखं वने काष्ठानि भिन्दतः ॥ ३०
सुप्तश्चाहं वेदनया चिरमित्युपलक्षये ।
तावत्कालं च न मया सुप्तपूर्वं कदाचन ॥ ३१
सर्वेषामेव भवतां संतापो मा भवेदिति ।
अतो चिरात्रागमनं नान्यदस्तीह कारणम् ॥ ३२

गौतम उवाच ।

अकस्माच्चक्षुषः प्राप्तिर्द्युमत्सेनस्य ते पितुः ।
नास्य त्वं कारणं वेत्थ सावित्री वक्तुमर्हति ॥ ३३
श्रोतुमिच्छामि सावित्रि त्वं हि वेत्थ परावरम् ।
त्वां हि जानामि सावित्रि सावित्रीमिव तेजसा ॥ ३४
त्वमत्र हेतुं जानीषे तस्मात्सत्यं निरुच्यताम् ।
रहस्यं यदि ते नास्ति किंचिदत्र वदस्व नः ॥ ३५

सावित्र्युवाच

एवमेतद्यथा वेत्थ संकल्पो नान्यथा हि वः ।
न च किंचिद्रहस्यं मे श्रूयतां तथ्यमत्र यत् ॥ ३६
मृत्युर्मे भर्तुराख्यातो नारदेन महात्मना ।
स चाद्य दिवसः प्राप्तस्ततो नैनं जहाम्यहम् ॥ ३७
सुप्तं चैनं यमः साक्षादुपागच्छत्सकिंकरः ।
स एनमनयद्बद्ध्वा दिशं पितृनिषेविताम् ॥ ३८
अस्तौषं तमहं देवं सत्येन वचसा विभुम्
पञ्च वै तेन मे दत्ता वराः शृणुत तान्मम ॥ ३९
चक्षुषी च स्वराज्यं च द्वौ वरौ श्वशुरस्य मे ।
लब्धं पितुः पुत्रशतं पुत्राणामात्मनः शतम् ॥ ४०
चतुर्वर्षशतायुर्मे भर्ता लब्धश्च सत्यवान् ।
भर्तुर्हि जीवितार्थं तु मया चीर्णं स्थिरं व्रतम् ॥ ४१
एतत्सत्यं मयाख्यातं कारणं विस्तरेण वः । C. 3. 16899 B. 3. 298. 42 K. 3. 299. 43

D_n $D_{4.6}$ G_3 कस्मादिति न जा°. — d) $K_{1.2}$ सर्वं वक्तुमिहार्हसि.

30 c) D_3 (marg. *sec. m.*) अद्य (for अथ). — d) K (K_3 missing) D_3 (marg. *sec. m.* as in text). 5 कुर्वतः; T $G_{1.2}$ भिद्यतः; M छिंदतः.

31 c) $K_{1.2}$ -काले (for -कालं). K_1 B D_n D_3 (*sup. lin. sec. m.*). 4. 6 G_3 transp. च and न. — d) K_1 कथंचन.

32 b) D_3 न (for मा). — c) K_1 अतश्चिराभ्यागमने; K_2 अतो विरात्रगमनं; G_2 अतो विरात्र्या°; G_4 अतो विरात्राव-गमं. — d) B_3 D_c D_2 [इ]ति (for [इ]ह).

33 a) T_2 M नाक° (for अक°). — c) B_3 नान्यत्; T_1 G_1 न स (for नास्य). B D (except D_5; D_1 missing) T_1 $G_{1.3}$ वेत्सि (for वेत्थ). — d) D_5 वेत्तुम्.

34 a) M इच्छाम. — b) K_2 परापरं. — c) D_2 त्वा (for त्वां). K_4 B_4 D_3 $G_{1.2.4}$ त्वां हि जानीम; M_1 त्वाभिजानाम; M_2 त्वां विजानाम. — d) $K_{1.2}$ °त्रीमेव.

35 a) S (except G_3) त्वामत्र. T_1 $G_{1.2.4}$ M जानीमस्; T_2 जानामि (for जानीषे). — b) S (except G_3) सर्वं (for सत्यं). K_2 निरुद्यतां. — c) $K_{1.2}$ transp. रहस्यं and यदि. — d) M किंचिदेव. D_5 ब्रवीहि नः.

36 a) D_3 एवमेव. G_4 चेत्थं; M वित्त (for वेत्थ). — b) M_1 [अ]पि (for हि). — c) B D_c D_n $D_{2.4.6}$ G_3 हि (for च). D_c D_2 च (for मे). — d) T $G_{1.2.4}$ कृतम् (for तथ्यम्). $B_{1.2}$ D_n $D_{4.6}$ G_3 एव; B_3 अस्य (for अत्र).

37 a) B D_{c1} D_n $D_{4.6}$ T_2 G_3 पत्युर् (for भर्तुर्). — b) K (K_3 missing) D_c $D_{2.3}$ °न महर्षिणा. — c) K (K_3 missing) D_3 स चास्य. G_4 दिव्यं संप्राप्तस्. — d) B_3 मैनं; G_4 नैतं (for नैनं).

38 a) G_4 चैतं. — b) G_2 उपगच्छत्. — c) T_1 $G_{1.3.4}$ चैनम् (for एनम्). G_1 आनयद्. T_2 स वै चैनं यमो बध्वा.

39 a) D_5 व्यतोषयम्; T $G_{1.2.4}$ अतोषयम् (for अस्तौषं तम्). — b) K_2 विभुः; G_4 भुवम्. — c) S (except G_3) transp. वै and मे. K_1 पंच चैतेन; $B_{1.3}$ पंचैव तेन; B_4 पंचायतेन; D_5 पंच तेनैव (for पञ्च वै तेन). $B_{3.4}$ transp. मे and दत्ता. — d) K_1 D_c D_2 G_2 M_2 वरान्. K_2 ता मम; D_5 चात्मना; G_1 तानिह (for तान्मम).

40 a) K (K_3 missing) $D_{3.5}$ चक्षुष्मत्ता (D_3 °तां; D_5 °त्तां); D_c D_2 चक्षुष्मंतं (for चक्षुषी च). — c) $K_{1.2}$ पित्रोः (for पितुः). — d) $B_{1.2.4}$ D_n $D_{4.6}$ G_3 चात्मनः.

41 b) $K_{1.2}$ लब्धं (K_1 °ब्धां) भर्ता; K_4 D_c $D_{2.3.5}$ लब्धो भर्ता (by transp.). — c) K (K_3 missing) $D_{3.5}$ जीवितार्थाय; D_c D_2 जीवनार्थाय (for °र्थं तु). B_3 हि; M तन् (for तु). — d) $K_{1.2}$ G_2 (by transp.) व्रतं स्थिरं;

C. 3. 16899
B. 3. 298. 42
K. 3. 299. 43

यथा वृत्तं सुखोदर्कमिदं दुःखं महन्मम ॥ ४२

ऋषय ऊचुः ।

निमज्जमानं व्यसनैरभिद्रुतं
कुलं नरेन्द्रस्य तमोमये ह्रदे ।
त्वया सुशीले धृतधर्मपुण्यया
समुद्धृतं साध्वि पुनः कुलीनया ॥ ४३

मार्कण्डेय उवाच ।

तथा प्रशस्य ह्यभिपूज्य चैव ते
वरस्त्रियं तामृषयः समागताः ।
नरेन्द्रमामन्त्र्य सपुत्रमञ्जसा
शिवेन जग्मुर्मुदिताः स्वमालयम् ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्व्यशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८२

२८३

मार्कण्डेय उवाच ।

तस्यां रात्र्यां व्यतीतायामुदिते सूर्यमण्डले ।
कृतपूर्वाह्णिकाः सर्वे समेयुस्ते तपोधनाः ॥ १
तदेव सर्वं सावित्र्या महाभाग्यं महर्षयः ।
द्युमत्सेनाय नातृप्यन्कथयन्तः पुनः पुनः ॥ २
ततः प्रकृतयः सर्वाः शाल्वेभ्योऽभ्यागता नृप ।
आचख्युर्निहतं चैव स्वेनामात्येन तं नृपम् ॥ ३
तं मन्त्रिणा हतं श्रुत्वा ससहायं सबान्धवम् ।

$B_{1.\,2.\,4}$ Dn $D_{4.\,6}$ G_3 स्विदं व्रतं.

42 [a]) B Dn $D_{4.\,6}$ T G_3 M सर्वं (for सत्यं). K (K_3 missing) B_3 D_3 M समा° (for मया°). — [b]) K_4 $D_{2.\,3.\,5}$ च (for वः). — [d]) T $G_{1.\,2.\,4}$ मह(°म)र्षयः; M महन्मया.

43 G_1 om. the ref. M_2 ऋषिः. — [a]) Some MSS. निमज्यमानं. B_3 उपद्रुतं; D_5 अभिप्लुतं. — [c]) K (K_3 missing) Dc $D_{2.\,3.\,5}$ सुशीलव्रतधर्मयुक्त(D_5 °नित्य)या; B Dn $D_{4.\,6}$ G_3 सुशीलव्रतपुण्यया कुलं (B_3 °चर्यया); T_2 सुशीले धृतपुण्यधर्मया; G_1 सुशीलधृतधर्म°.

44 K (K_3 missing) S (except G_3 M_2) om. the ref. — [a]) B_1 ततः. $K_{1.\,2}$ प्रशंस्य; T G_1 M प्रशस्याम्; $G_{2.\,4}$ प्रशस्ताम्. K_1 हृदि पूज्य; $B_{1.\,4}$ ह्यतिपूज्य; S (except G_3) अभिपूज्य (for ह्यभि°). $B_{1.\,2.\,4}$ Dn $D_{3.\,4.\,6}$ G_3 om. ते. — [b]) K (K_3 missing) $D_{3.\,5}$ M तां मुनयः; T_1 ता ऋषयः. — [c]) K (K_3 missing) $D_{3.\,5}$ transp. नरेन्द्रम् and सपुत्रम्. — [d]) S (except G_3) शुभेन जग्मुर्मुदिता यथालयं.

Colophon. K_3 D_1 missing. — *Major parvan:* $K_{1.\,2}$ T_2 $G_{2.\,4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* K_4 B D (D_1 missing) T_1 M (all om. sub-parvan name) mention only सावित्र्युपाख्यान; G_3 °त्र्युवाच (sic). — *Adhy. name:* M_2 आश्रमप्रवेशः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn_1 (marg.). n_2 296; Dn_3 297; T_1 G_1 283; T_2 G_4 M (M_2 *inf. lin.*) 286 (M_2 orig. 288); G_2 285. — *Śloka no.:* Dn 44.

283

☞ This adhy. is missing in K_3 D_1 (cf. v.l. 3. 279. 14, 8); the MSS. are mostly ignored here.

1 K_1 मार्का°; M_2 श्रीमार्क°. — [a]) T $G_{1.\,2.\,4}$ ततो (for तस्यां). — [c]) K_4 Dc D_{2-4} T_1 °पूर्वाह्निकाः; Dn_2 T_2 G_3 M °पौर्वाह्णिकाः. — [d]) K (K_3 missing) $B_{3.\,4}$ Dc $D_{2.\,3.\,5}$ समीयुस्.

2 [a]) $K_{1.\,2}$ तदेवं. — [b]) $B_{3.\,4}$ -महो भाग्यं; Dc M_2 माहा°; T_1 माहात्म्यं च.

3 [b]) $K_{2.\,4}$ D_3 $G_{1.\,2.\,4}$ M साल्वेभ्यो. $K_{1.\,2}$ $D_{3.\,5}$ [ऽ]भ्यागमन्; K_4 [ऽ]भ्यगमन्; Dc D_2 G_2 M_2 [ऽ]भ्यागतान्. K (K_3 missing) B_3 T $G_{1.\,2.\,4}$ नृपं. — K_1 om. (hapl.) 3^{cd}. — [c]) G_4 आचरेन् (for आचख्युर्). — [d]) B_{1-3} Dn $D_{4.\,6}$ $G_{1.\,3}$ द्विषं (for नृपम्).

4 [a]) $K_{1.\,2}$ D_3 ते (for तं). S (except G_3) प्रोच्य (for श्रुत्वा). — [b]) $G_{1.\,2}$ -सहायं सहबांधवं. — T_2 om. 4^{cd}. — [c]) $K_{1.\,2}$ $B_{1.\,2}$ Dn $D_{4.\,6}$ G_3 यथावृत्तं (for °तत्त्वं).

न्यवेदयन्यथातत्त्वं विद्रुतं च द्विषद्बलम् ॥ ४
ऐकमत्यं च सर्वस्य जनस्याथ नृपं प्रति ।
सचक्षुर्वाप्यचक्षुर्वा स नो राजा भवत्विति ॥ ५
अनेन निश्चयेनेह वयं प्रस्थापिता नृप ।
प्राप्तानीमानि यानानि चतुरङ्गं च ते बलम् ॥ ६
प्रयाहि राजन्भद्रं ते घुष्टस्ते नगरे जयः ।
अध्यास्स्व चिररात्राय पितृपैतामहं पदम् ॥ ७
चक्षुष्मन्तं च तं दृष्ट्वा राजानं वपुषान्वितम् ।
मूर्धभिः पतिताः सर्वे विस्मयोत्फुल्ललोचनाः ॥ ८
ततोऽभिवाद्य तान्वृद्धान्द्विजानाश्रमवासिनः ।
तैश्चाभिपूजितः सर्वैः प्रययौ नगरं प्रति ॥ ९
शैब्या च सह सावित्र्या स्वास्तीर्णेन सुवर्चसा ।
नरयुक्तेन यानेन प्रययौ सेनया वृता ॥ १०
ततोऽभिषिषिचुः प्रीत्या द्युमत्सेनं पुरोहिताः ।
पुत्रं चास्य महात्मानं यौवराज्येऽभ्यषेचयन् ॥ ११
ततः कालेन महता सावित्र्याः कीर्तिवर्धनम् ।
तद्वै पुत्रशतं जज्ञे शूराणामनिवर्तिनाम् ॥ १२
भ्रातॄणां सोदराणां च तथैवास्याभवच्छतम् ।
मद्राधिपस्याश्वपतेर्मालव्यां सुमहाबलम् ॥ १३
एवमात्मा पिता माता श्वश्रूः श्वशुर एव च ।
भर्तुः कुलं च सावित्र्या सर्वं कृच्छ्रात्समुद्धृतम् ॥ १४
तथैवैषापि कल्याणी द्रौपदी शीलसंमता ।
तारयिष्यति वः सर्वान्सावित्रीव कुलाङ्गना ॥ १५

वैशंपायन उवाच ।

एवं स पाण्डवस्तेन अनुनीतो महात्मना ।
विशोको विज्वरो राजन्काम्यके न्यवसत्तदा ॥ १६ C. 3. 16917 B. 3. 299. 16 K. 3. 300. 16

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्र्यशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८३ ॥ समाप्तं द्रौपदीहरणपर्व ॥

— ^{d}) D_3 विहतं. K_2 तद् (for च).

5 ^{a}) T_1 G_1 ऐकमत्येन (for °मत्यं च). — ^{b}) $K_{1.2}$ जनस्यामुं; K_4 D_3 °स्यास्य; B_3 D_3 T M °स्य त्वां (T_2 त्वा); Dc D_2 °स्यासीन्. G_1 सांत्वयन्नृपतिं प्रति. — ^{c}) K_2 वापि चक्षुर् (for वाप्यचक्षुर्). B_3 अचक्षुर्वा सचक्षुर्वा. — ^{d}) $K_{1.2}$ भवेदिति; K_4 Dc_2 D_2 भविष्यति.

6 ^{a}) M_1 अनेन व्यवसायेन. — ^{b}) T_2 सर्वे (for वयं).

7 ^{b}) Dc_2 D_2 नगरं. — ^{c}) Almost all MSS. अध्यास्व. D_5 चिरराज्याय.

8 Before 8, B_3 S (except T_2 G_3) ins. मार्कंडेयः (M_2 श्रीमार्कं°). — ^{a}) Dc D_2 तु (for च). K_4 D_3 ते (for तं). — ^{b}) D_3 राजानं च स्नुषान्वितं. — ^{c}) K_4 मूर्ध्नाभिपतिताः; B Dc Dn $D_{2-4.6}$ G_3 मूर्ध्ना निप°.

9 ^{a}) $K_{1.2}$ विप्रान् (for वृद्धान्). — ^{b}) $K_{1.2}$ वृद्धान् (for द्विजान्). D_5 ये चाश्रमनिवासिनः. — ^{cd}) $B_{3.4}$ T_2 $G_{2.4}$ M चापि (for चाभि-). Dc_2 D_2 ते चाभि(D_2 चापि)-पूजिताः सर्वैः. K (K_3 missing) $D_{3.5}$ प्रययौ स्वपुरं हृष्टस्तैः सर्वैरभिपूजितः.

10 ^{a}) B_4 देव्या (for शैब्या). T_2 [अ]पि (for च). — ^{b}) T_2 स्वास्तीर्णैः सुरवर्चसा. — ^{c}) K_4 नाग° (for नर°). — ^{d}) B_3 M सेनया वृतः; T_1 G_1 सह सेनया; T_2 $G_{2.4}$ सेनाया सह.

11 ^{a}) G_2 अतो. D_5 T_1 °सिषिचुः. D_6 प्रीता; S (except G_3) सर्वे. — ^{b}) $K_{1.2}$ D_3 नराधिपं (for पुरो°). — ^{c}) T $G_{1.2.4}$ महाभागं (for °त्मानं). — ^{d}) T_1 G_1 [ऽ]भिषेचयन्.

13 $K_{1.2}$ om. 13. — ^{b}) S (except T_2 G_3) °वाप्या° (for °वास्या°). — ^{c}) Dc D_2 यत्राधिगम्याश्च (D_2 °श्व-) पतिर्. — ^{d}) B_2 Dn $D_{4.6}$ G_3 सुमहद्बलं.

14 ^{a}) Dc D_2 चैव (for माता).

15 ^{a}) K_4 $D_{3.6}$ G_3 हि; D_5 च (for [अ]पि). — ^{b}) $K_{1.2}$ B_4 D_2 °संपदा (for °संमता).

16 G_1 om. 16^{ab}. — ^{ab}) K (K_3 missing) D_3 त्वनु- (for अनु-). T_2 एवं ते पांडवास्तेन अनुनीता महा°. — ^{c}) K_4 $G_{2.4}$ राजा (for राजन्). T_2 विशोका विज्वरा राजन्. — ^{d}) K_4 न्यवसत्काम्यके तदा; T_2 काम्यके न्यवसंस्तदा. — After 16, B D (except D_3) G_{2-4} ins. (the *phalaśruti*):

1333* यश्चेदं शृणुयाद्भक्त्या सावित्र्याख्यानमुत्तमम् ।
स सुखी सर्वसिद्धार्थो न दुःखं प्राप्नुयान्नरः

[(L. 2) G_2 दीर्घमायुरवाप्नुयात् (for the posterior half). — This stanza occurs (with v.l.) also in *one* MS. of the Matsyapurāṇa (214. 23).]

Colophon. K_3 D_1 missing. — *Major parvan:* $K_{1.2}$ $G_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* N (K_3 D_1 missing)

२८४

C. 3. 16919
B. 3. 300. 1
K. 3. 301. 1

जनमेजय उवाच ।
यत्तत्तदा महाब्रह्मँल्लोमशो वाक्यमब्रवीत् ।
इन्द्रस्य वचनादेत्य पाण्डुपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ १
यच्चापि ते भयं तीव्रं न च कीर्तयसे क्वचित् ।
तच्चाप्यपहरिष्यामि सव्यसाचाविहागते ॥ २
किं नु तद्विदुषां श्रेष्ठ कर्णं प्रति महद्भयम् ।
आसीन्न च स धर्मात्मा कथयामास कस्यचित् ॥ ३
वैशंपायन उवाच ।
अहं ते राजशार्दूल कथयामि कथामिमाम्
पृच्छते भरतश्रेष्ठ शुश्रूषस्व गिरं मम ॥ ४
द्वादशे समतिक्रान्ते वर्षे प्राप्ते त्रयोदशे ।
पाण्डूनां हितकृच्छक्रः कर्णं भिक्षितुमुद्यतः ॥ ५
अभिप्रायमथो ज्ञात्वा महेन्द्रस्य विभावसुः ।
कुण्डलार्थे महाराज सूर्यः कर्णमुपागमत् ॥ ६
महार्हे शयने वीरं स्पर्ध्यास्तरणसंवृते ।
शयानमभिविश्वस्तं ब्रह्मण्यं सत्यवादिनम् ॥ ७
स्वप्नान्ते निशि राजेन्द्र दर्शयामास रश्मिवान् ।
कृपया परयाविष्टः पुत्रस्नेहाच्च भारत ॥ ८
ब्राह्मणो वेदविद्भूत्वा सूर्यो योगाद्धि रूपवान् ।
हितार्थमब्रवीत्कर्णं सान्त्वपूर्वमिदं वचः ॥ ९

T1 G M (all om. sub-parvan name) mention only सावित्र्यु(D3 °त्र्यो)पाख्यान (G4 सावित्र्याख्यान), followed by समाप्त in all these MSS. (except B2). — *Adhy. name:* M2 राज्यप्राप्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 297 (Dn3 298); T1 G1 284; T2 G4 M (M2 *inf. lin.*) 287 (M2 orig. 289); G2 286. — *Śloka no.:* Dn1. n2 17; Dn3 16.

284

1 Stanzas 1–33^{a} in K3 and 1–26 in D1 are lost on missing fol. (cf. v.l. 3. 279. 8, 14). — ^{a}) Dc D2 यत्तदाह; T G1. 2. 4 यत्तदा स. B Dn D4. 6 G3 महद्ब्रह्मन्; T G1. 2. 4 महाभागो. — ^{c}) B1. 4 Dn D4. 6 G3 एव; B2 D5 एतत् (for एत्य).

2 K3 D1 missing (cf. v.l. 1). — ^{a}) S (except G3) किंचिन् (for तीव्रं). — ^{b}) K (K3 missing) Dc D2. 3. 5 [ऽ]नघ (for क्वचित्). — ^{c}) B1. 3. 4 Dc D2 तत्तवाप°; S (except G3) तदप्यप° (for तच्चाप्यप°). — ^{d}) K (K3 missing) Dc D2. 3. 5 सव्यसाचिन्यतो गते; B Dn D4. 6 G3 धनंजय इतोगते.

3 K3 D1 missing (cf. v.l. 1). — ^{a}) Dn1 D3. 5 T2 तु (for नु). B3 यज् (for तद्). B Dn1. n3 D4. 6 G3 जपतां; Dc Dn2 D2 जयतां (for विदुषां). — ^{b}) K1 शुश्रूषस्व गिरं मम (= 4^{d}). — K1 reads 3^{cd} after 5^{ab}. — ^{c}) K1. 2 स च न; B2 न स च (by transp.); T2 G2 नैव स.

4 K3 D1 missing (cf. v.l. 1). — ^{a}) B Dc Dn D2. 6 M अयं; D4 G3 अथ; D5 हंत (for अहं). — ^{c}) K1 B Dn D4–6 T2 G3 पृच्छतो. — ^{d}) K1. 2 गिरा; Dc D2 परं (for गिरं). T G1. 2. 4 शुश्रूषुस्त्वं हि मे मतः.

5 K3 D1 missing (cf. v.l. 1). — ^{b}) Dc2 D2 ऽप्राप्ते वर्षे (for वर्षे प्राप्ते). — After 5^{ab}, K1 reads 3^{cd}.

6 K3 D1 missing (cf. v.l. 1). — ^{a}) D5 अहो; T G1. 2. 4 ततो (for अथो). — ^{c}) K (K3 missing) Dc D2. 3 कुंडलार्थं. K1. 2 महाभाग. — ^{d}) K (K3 missing) D3. 5 transp. सूर्यः and कर्णम्. S (except G3) ततः (for सूर्यः). K4 उपासत; B1. 2 Dn D4. 6 G1. 3 उपागतः.

7 K3 D1 missing (cf. v.l. 1). — ^{a}) K4 Dc T1 G1 महार्ह- (for °र्हे). D4. 5 G3 वीर; S (except G3) चैनं (for वीरं). — ^{b}) K2 D2–4. 6 स्पर्धास्तरण-; T1 G1 साध्वा°; G2 स्वस्त्या° (for स्पर्ध्या°). K1. 2 -संयते; K4 -संस्तृते; D3. 5 -संस्तृते; G4 -संयुते (for -संवृते). — ^{c}) K1. 4 B D (except D3; D1 missing) G3 अति-; K2 इति (for अभि-).

8 K3 D1 missing (cf. v.l. 1). — ^{a}) K (K3 missing) D3. 5 स्वप्नांते तं महाबाहुं. — ^{b}) B2. 4 D5 T1 G1 M रश्मिमान्. — M2 om. 8^{c}–9^{d}. — ^{d}) D5 °
G

9 K3 D1 missing (cf. v.l. 1). M2 om. 9 (cf. v.l. 8). — ^{b}) K1. 2 योगाद् द्वि(K2 °गाद्वि)रूपधृत्; K4 B3. 4 Dc D2. 4 योगाद्वि(K4 °गाद् द्वि)रूपवान्; Dn D6 T2 G3 योगाधि(Dn3 योगादि)रूपवान्; T1 G1 योगविरूपधृक् (G1 °धृत्). — ^{c})

कर्ण मद्वचनं तात शृणु सत्यभृतां वर ।
ब्रुवतोऽद्य महाबाहो सौहृदात्परमं हितम् ॥ १०
उपायास्यति शक्रस्त्वां पाण्डवानां हितेप्सया
ब्राह्मणच्छद्मना कर्ण कुण्डलापजिहीर्षया ॥ ११
विदितं तेन शीलं ते सर्वस्य जगतस्तथा ।
यथा त्वं भिक्षितः सद्भिर्ददास्येव न याचसे ॥ १२
त्वं हि तात ददास्येव ब्राह्मणेभ्यः प्रयाचितः ।
वित्तं यच्चान्यदप्याहुर्न प्रत्याख्यासि कर्हिचित् ॥ १३
तं त्वामेवंविधं ज्ञात्वा स्वयं वै पाकशासनः
आगन्ता कुण्डलार्थाय कवचं चैव भिक्षितुम् ॥ १४
तस्मै प्रयाचमानाय न देये कुण्डले त्वया ।
अनुनेयः परं शक्त्या श्रेय एतद्धि ते परम् ॥ १५

कुण्डलार्थे ब्रुवंस्तात कारणैर्बहुभिस्त्वया ।
अन्यैर्बहुविधैर्वित्तैः स निवार्यः पुनः पुनः ॥ १६
रत्नैः स्त्रीभिस्तथा भोगैर्धनैर्बहुविधैरपि
निदर्शनैश्च बहुभिः कुण्डलेप्सुः पुरंदरः ॥ १७
यदि दास्यसि कर्ण त्वं सहजे कुण्डले शुभे ।
आयुषः प्रक्षयं गत्वा मृत्योर्वशमुपैष्यसि ॥ १८
कवचेन च संयुक्तः कुण्डलाभ्यां च मानद ।
अवध्यस्त्वं रणेऽरीणामिति विद्धि वचो मम ॥ १९
अमृतादुत्थितं ह्येतदुभयं रत्नसंभवम् ।
तस्माद्रक्ष्यं त्वया कर्ण जीवितं चेत्प्रियं तव ॥ २०

कर्ण उवाच ।

को मामेवं भवान्प्राह दर्शयन्सौहृदं परम् । C. 3. 16939 B. 3. 300. 21 K. 3. 301. 21

B3 Dc D2 T G1. 2. 4 M1 काले (for कर्ण).

10 K3 D1 missing (cf. v.l. 1). Before 10, G2. 4 ins. ब्राह्मणः, M1 सूर्यः. — a) M1 मद्वचनात्. T G1. 2. 4 M2 तावत् (for तात). — b) K (K3 missing) D3. 5 धर्म°; T G1. 2. 4 शस्त्र° (for सत्य°). M शृणु सत्यपराक्रम. — c) D2. 5 [ऽ]थ (for [ऽ]द्य).

11 K3 D1 missing (cf. v.l. 1). — a) K1. 2 Dn1 S (except T2 G3) उप° (for उपा°). M त्वा (for त्वां). — c) T1 G1. 2. 4 °छद्मना चैव; T2 °छद्मरूपेण. — d) K4 B1. 4 Dn D3 T1 G3 M कुंडलोप- (for °लाप-). B2 T1 -जिगीषया (for -जिहीर्षया). D6 न प्रत्याख्यासि कर्हिचित् (=13d).

12 K3 D1 missing (cf. v.l. 1).). — a) T1 G1. 2. 4 ह्येव; T2 चैव; M तस्य (for तेन). T2 मे; G2. 4 तु (for ते). K (K3 missing) Dc D2. 3 त्वच्छीलं विदितं तस्य. — b) T G2. 4 तव (for तथा). — c) G2 यदा (for यथा). — d G1 दास्येव न तु याचसे; G4 दास्यस्येव न याचते.

13 K3 D1 missing (cf. v.l. 1). — a) G2. 4 दाता (for तात). T1 G1. 2. 4 [ए]वं (for [ए]व). — b) B Dc Dn D2. 4. 6 T1 G1. 3 प्रयाचितं. — c) D5 विप्रं (for वित्तं). G2 [अ]प्यन्यद् (by transp.). — d) K4 प्रत्याख्यातु; G1 °ख्याहि. K1. 2 B1-3 Dn D4-6 G3 कस्य° (for कर्हि°). T2 G2. 4 M1 प्रत्याख्यातं न (M1 °ख्यासीह) कर्हिचित्.

14 K3 D1 missing (cf. v.l. 1). — a) K (K3 missing) Dc D2. 3 स त्वामे°; B Dn D4. 6 G3 त्वां तु चै°; D5 सर्वमे°; T1 तस्त्वामे° (for तं त्वामे°). K1. 2 Dc D2. 3. 5 M जानन्; K4 राजन् (for ज्ञात्वा). — D2 om. 14d–16a.

15 K3 D1 missing (cf. v.l. 1). D2 om. 15 (cf. v.l. 14). — c) K1. 2 अनेन यः; B1. 2 अनुनीय (for अनुनेयः). — d) D4. 6 हितं; M1 हि वै (for हि ते). T2 G4 वरं (for परम्).

16 K3 D1 missing (cf. v.l. 1). D2 om. 16a (cf. v.l. 14). — a) K (K3 missing) D3 कुंडलार्थं. K1. 2 Dc ब्रुवं (for ब्रुवन्). — b) K1 करणे; K2 कारणे; Dc कुंडलैर् (for कारणैर्). Dc2 तथा; D5 सदा (for त्वया). — c) T2 °वरैर् (for °विधैर्). D5 चित्रैः; T2 वीर (for वित्तैः). — d) B Dn D2. 4. 6 T2 G3 M सं- (for स). K1 निवार्यात्; B2-4 Dc2 D2 निवार्य (for °र्यः).

17 K3 D1 missing (cf. v.l. 1). — a) D5 यथा (for तथा). B Dc Dn D2. 4. 6 G3 गोभिर्; D5 योगैर् (for भोगैर्). — b) K1. 2 तथा (for अपि).

18 K3 D1 missing (cf. v.l. 1). — a) K1. 2 Dc D2 दास्यति. — b) K (K3 missing) Dc2 D2. 3. 5 कुंडले सहजे (by transp.). B3 त्वया (for शुभे). — c) K1. 2 B1-3 Dc D2. 3. 5 T G2. 4 कृत्वा (for गत्वा). — d) B D (except D3; D1 missing) G3 उपैष्यसि (for उपे°).

19 K3 D1 missing (cf. v.l. 1). — a) K (K3 missing) Dc D2. 5 हि संयुक्तः; B Dn D4. 6 G3 समायुक्तः (for च सं°). — d) T2 सत्यं (for विद्धि).

20 K3 D1 missing (cf. v.l. 1). — a) D5 उद्धृतं (for उत्थितं). K1. 2 एतद्; T G1. 2. 4 इदम् (for ह्येतद्). — b) S (except G3) °संमितं (for °संभवम्). — c) K1. 2

C. 3. 16939
B. 3. 300. 21
K. 3. 301. 21

कामया भगवन्ब्रूहि को भवान्द्विजवेषधृक् ॥ २१

ब्राह्मण उवाच ।

अहं तात सहस्रांशुः सौहृदात्त्वां निदर्शये ।
कुरुष्वैतद्वचो मे त्वमेतच्छ्रेयः परं हि ते ॥ २२

कर्ण उवाच ।

श्रेय एव ममात्यन्तं यस्य मे गोपतिः प्रभुः ।
प्रवक्ताद्य हितान्वेषी शृणु चेदं वचो मम ॥ २३
प्रसादये त्वां वरदं प्रणयाच्च ब्रवीम्यहम् ।
न निवार्यो व्रतादस्मादहं यद्यस्मि ते प्रियः ॥ २४
व्रतं वै मम लोकोऽयं वेत्ति कृत्स्नो विभावसो ।
यथाहं द्विजमुख्येभ्यो दद्यां प्राणानपि ध्रुवम् ॥ २५
यद्यागच्छति शक्रो मां ब्राह्मणच्छद्मनावृतः ।
हितार्थं पाण्डुपुत्राणां खेचरोत्तम भिक्षितुम् ॥ २६
दास्यामि विबुधश्रेष्ठ कुण्डले वर्म चोत्तमम् ।
न मे कीर्तिः प्रणश्येत त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥ २७
मद्विधस्यायशस्यं हि न युक्तं प्राणरक्षणम् ।
युक्तं हि यशसा युक्तं मरणं लोकसंमतम् ॥ २८
सोऽहमिन्द्राय दास्यामि कुण्डले सह वर्मणा
यदि मां बलवृत्रघ्नो भिक्षार्थमुपयास्यति ॥ २९
हितार्थं पाण्डुपुत्राणां कुण्डले मे प्रयाचितुम् ।
तन्मे कीर्तिकरं लोके तस्याकीर्तिर्भविष्यति ॥ ३०
वृणोमि कीर्तिं लोके हि जीवितेनापि भानुमन् ।
कीर्तिमानश्नुते स्वर्गं हीनकीर्तिस्तु नश्यति ॥ ३१
कीर्तिर्हि पुरुषं लोके संजीवयति मातृवत् ।
अकीर्तिर्जीवितं हन्ति जीवतोऽपि शरीरिणः ॥ ३२
अयं पुराणः श्लोको हि स्वयं गीतो विभावसो ।

रक्ष्ये (for रक्ष्यं).

21 K_3 D_1 missing (cf. v.l. 1). — [a]) K_1 विधिं; $K_{2.4}$ $D_{3.5}$ -विधं (for भवान्). — [b]) B_3 सौहृदं दर्शयन् (by transp.). Dc D_2 मम (for परम्). T_2 वचनं शुभदं परं. — [c]) K (K_3 missing) Dc $D_{2.3.5}$ T_2 $G_{2.4}$ काम्यया (for कामया). — [d]) $K_{1.2}$ द्विजवेशभृत्; B_3 इह वेशधृक्.

22 K_3 D_1 missing (cf. v.l. 1). — [a]) S (except G_3) कर्ण (for तात). — [b]) G_1 तु; M_2 त्वा (for त्वां). Dc D_2 हि दर्शये; G_2 निवेदये (for निदर्शये). — [c]) Dc D_2 मह्यम् (for मे त्वम्). — [d]) K_4 प्रियं परं; D_3 प्रियं हि ते.

23 K_3 D_1 missing (cf. v.l. 1). — [a]) $K_{1.2}$ एवं (for एव). D_5 [आ]यातं (for [अ]त्यन्तं). — [c]) $K_{1.2.4}$ Dc $D_{2.3.5}$ प्रसन्नो हि (K_4 $D_{2.3}$ °न्नोद्य); B_3 प्रवक्ता हि. T_1 $G_{1.2.4}$ M भवान्हितार्थमुद्युक्तः; T_2 भो हितार्थं समुद्युक्तः. — [d]) S (except G_3) श्रूयतां तु (for शृणु चेदं).

24 K_3 D_1 missing (cf. v.l. 1). — [a]) $K_{1.2}$ M प्रसाद्य वै त्वा (for °दये त्वां). K (K_3 missing) Dc $D_{2.3}$ M वरद. — [b]) K (K_3 missing) Dc $D_{2.3.5}$ प्र-; S (except G_3) यद् (for च). — [d]) Dc_2 D_2 अयं (for अहं).

25 K_3 D_1 missing (cf. v.l. 1). — [b]) $K_{1.2.4}$ $B_{1.3}$ Dc Dn $D_{2.4.6}$ T_1 G_3 कृत्स्नं (for कृत्स्नो). — [c]) K_4 D_3 G_2 यदहं (for यथा°). — [d]) B_3 प्राणम् (for प्राणान्).

26 K_3 D_1 missing (cf. v.l. 1). — [a]) K_1 यद्वा°; Dc D_2 अभ्या° (for यद्या°). B Dn $D_{4.6}$ G_3 मां शक्रो (by transp.). — [c]) =30[a]. G_1 सुतार्थं; M_1 हितार्थे. — [d]) K_4 खेचरो वर्म; B_3 खचरोत्तम.

27 K_3 missing (cf. v.l. 1). D_1 resumes. — [b]) T_2 $G_{1.2.4}$ कवचो° (for वर्म चो°).

28 K_3 missing (cf. v.l. 1). — [a]) K_1 T_2 G_3 यशस्यं (for [अ]यशस्यं). $K_{1.2}$ च (for हि). — [b]) K_1 °धारणं (for °रक्षणम्). — [c]) K_4 D_3 एकं हि (for युक्तं हि). K_4 सहसा (for यशसा). — [d]) $K_{1.2}$ °विश्रुतं (for °संमतम्).

29 K_3 missing (cf. v.l. 1). — [b]) $K_{1.2}$ कुं (for कुण्डले). K_1 मम (for सह). — [c]) T_2 $G_{2.4}$ वा (for मां).

30 K_3 missing (cf. v.l. 1). — [a]) =26[c]. $K_{1.2}$ हिताय (for °र्थं). S (except G_3) यदि पार्थानां (for पाण्डुपुत्राणां). — [b]) B_3 च (for मे). S (except G_3) °चते (for °चितुम्). — [d]) T_1 G_1 तस्य कीर्तिर्; T_2 $G_{2.4}$ तच्च कीर्तिर् (for तस्याकीर्तिर्).

31 K_3 missing (cf. v.l. 1). — [a]) K (K_3 missing) D_3 S (except $G_{3.4}$) [ऽ]स्मिन् (for हि). — [b]) Dc $D_{1.2}$ जीवितादपि (for °तेनापि). D_1 [अ]नुत्तमां (for भानुमन्). — [d]) K (K_3 missing) $D_{1.3}$ नष्ट-; G_1 न हि (for हीन-). Dc $D_{2.5}$ च; Dn_2. n_3 D_6 हि (for तु).

32 K_3 missing (cf. v.l. 1). — [a]) $K_{1.2}$ S (except G_3) तु (for हि). — [c]) D_3 वृणामि कीर्तिं लोकेस्मिन् (cf. 31[a]). — [d]) Some MSS. जीवितो(*or* °ते)पि. G_4 शरीरिणं.

धात्रा लोकेश्वर यथा कीर्तिरायुर्नरस्य वै ॥ ३३
पुरुषस्य परे लोके कीर्तिरेव परायणम् ।
इह लोके विशुद्धा च कीर्तिरायुर्विवर्धनी ॥ ३४
सोऽहं शरीरजे दत्त्वा कीर्तिं प्राप्स्यामि शाश्वतीम् ।
दत्त्वा च विधिवद्दानं ब्राह्मणेभ्यो यथाविधि ॥ ३५
हुत्वा शरीरं संग्रामे कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।
विजित्य वा परानाजौ यशः प्राप्स्यामि केवलम् ॥ ३६
भीतानामभयं दत्त्वा संग्रामे जीवितार्थिनाम् ।
वृद्धान्बालान्द्विजातींश्च मोक्षयित्वा महाभयात् ॥ ३७
प्राप्स्यामि परमं लोके यशः स्वर्भानुसूदन ।
जीवितेनापि मे रक्ष्या कीर्तिस्तद्विद्धि मे व्रतम् ॥ ३८
सोऽहं दत्त्वा मघवते भिक्षामेतामनुत्तमाम् ।
ब्राह्मणच्छद्मिने देव लोके गन्ता परां गतिम् ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुरशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८४

२८५

सूर्य उवाच ।
माहितं कर्ण कार्षीस्त्वमात्मनः सुहृदां तथा ।
पुत्राणामथ भार्याणामथो मातुरथो पितुः ॥ १
शरीरस्याविरोधेन प्राणिनां प्राणभृद्वर ।
इष्यते यशसः प्राप्तिः कीर्तिश्च त्रिदिवे स्थिरा ॥ २
यस्त्वं प्राणविरोधेन कीर्तिमिच्छसि शाश्वतीम् । C. 3. 16960 B. 3. 301. 3 K. 3. 302. 3

33 K_3 missing up to 33^a (cf. v.l. 1). — ^{a}) K_4 $G_{1.2.4}$ पुराणश्लोको. T_2 $G_{2.4}$ M वै (for हि). — ^{c}) T_1 G_1 °श्वरेणाथ (for °श्वर यथा). — ^{d}) B_2 Dn $D_{4.6}$ T_1 G_3 ह (for वै).

34 ^{c}) K_2 परत्रे च; Dc D_2 चरित्वा च; D_1 विशुद्धैव; T $G_{1.2.4}$ विशुद्धायाः; M चैव तथा (for विशुद्धा च). — ^{d}) $K_{3.4}$ Dc $D_{2.3}$ °र्विवर्धिनी; D_1 °र्विधीयते. S (except G_3) कीर्तिवर्धनमायुषः.

35 ^{b}) D_5 आप्स्यामि; T $G_{1.2.4}$ लप्स्यामि (for प्रा°).

36 ^{a}) D_5 दत्वा; T $G_{1.2.4}$ मुक्त्वा (for हुत्वा). — ^{b}) K $D_{1.3.5}$ कीर्तिमेवाद्य कामये. — ^{c}) T $G_{1.2.4}$ निहत्य (for विजित्य). K Dc $D_{1-3.5}$ T_1 G_1 M वा (for च). — ^{d}) $D_{1.5}$ जयं (for यशः).

37 ^{a}) D_1 चाभयं (for अभयं). — ^{b}) T_1 G_1 °त्मनां (for °र्थिनाम्).

38 ^{a}) $K_{1.2}$ यास्यामि (for प्राप्स्यामि). — ^{b}) B D (except $D_{1.3.5}$) G_3 यशः स्वर्ग्यं(Dc D_2 °र्गं)मनुत्तमं. — ^{c}) D_5 °ते वापि (for °तेनापि). K_3 रक्ष्या वै (for मे रक्ष्या). — ^{d}) K_3 त्वं; B_2 मे (for तद्).

39 ^{a}) Dc भग° (for मघ°). — ^{b}) Dn_3 T $G_{1.2.4}$ एनाम् (for एताम्). D_5 सुरोत्तम (for अनुत्तमाम्). — G_4 om. 39^{cd}. — ^{c}) K $D_{2.3}$ °च्छद्मने; Dc °च्छद्मना (for °च्छद्मिने). T $G_{1.2}$ ब्रह्मरूपधरो देव (G_2 °धरे देवे). — ^{d}) $D_{4.6}$ G_3 गत्वा (for गन्ता). $K_{1.3.4}$ D_3 कथां (for गतिम्).

Colophon om. in $K_{1.3}$. — *Major parvan:* K_2 Dn_2 $G_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* $K_{2.4}$ B Dc Dn_1. n_3 D_{1-6} G_3 M कुंडला(D_5 °लाभि)हरण. — *Adhy. name:* D_1 कर्णवाक्यं; M सूर्यदर्शनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn_1 (marg.). n_2 298; Dn_3 299; D_1 303; T_1 G_1 285; T_2 G_4 $M_{1.2}$ (*inf. lin.*) 288; G_2 287; M_2 (orig.) 290. — *Śloka no.:* Dn D_1 39.

285

1 K_2 श्रीसूर्यः; T_2 भास्वान्; $G_{2.4}$ विवस्वान् (for सूर्यः). — ^{b}) $K_{2.3}$ Dc_1 D_1 °दांस्तथा; D_2 °दां तदा; T_1 G_1 °दस्तथा (for °दां तथा). — ^{d}) T $G_{1.2.4}$ अथ (for the first अथो).

2 D_3 om. (hapl.) 2^b–3^a. — ^{b}) T_2 M_2 °द्वरः (for °द्वर). K_{1-3} Dc $D_{1.2.5}$ प्राणिभिः प्राणिनां वर. — ^{c}) T G_1 इष्यसे. — ^{d}) T_2 G_4 स्थिता (for स्थिरा).

3 D_3 om. 3^a (cf. v.l. 2). — ^{a}) $K_{1.2}$ यस्त्वं; S (except T_2 G_3) स त्वं. K_3 Dn D_6 प्राणात्वि° (for प्राणवि°). — ^{d}) S (except G_3) यमक्षयं (for न संशयः).

C. 3. 16960
B. 3. 301. 3
K. 3. 302. 3

सा ते प्राणान्समादाय गमिष्यति न संशयः ॥ ३
जीवतां कुरुते कार्यं पिता माता सुतास्तथा ।
ये चान्ये बान्धवाः केचिल्लोकेऽस्मिन्पुरुषर्षभ ।
राजानश्च नरव्याघ्र पौरुषेण निबोध तत् ॥ ४
कीर्तिश्च जीवतः साध्वी पुरुषस्य महाद्युते ।
मृतस्य कीर्त्या किं कार्यं भस्मीभूतस्य देहिनः ।
मृतः कीर्तिं न जानाति जीवन्कीर्तिं समश्नुते ॥ ५
मृतस्य कीर्तिर्मर्त्यस्य यथा माला गतायुषः ।
अहं तु त्वां ब्रवीम्येतद्भक्तोऽसीति हितेप्सया ॥ ६
भक्तिमन्तो हि मे रक्ष्या इत्येतेनापि हेतुना ।
भक्तोऽयं परया भक्त्या मामित्येव महाभुज ।
ममापि भक्तिरुत्पन्ना स त्वं कुरु वचो मम ॥ ७
अस्ति चात्र परं किंचिदध्यात्मं देवनिर्मितम् ।
अतश्च त्वां ब्रवीम्येतत्क्रियतामविशङ्कया ॥ ८
देवगुह्यं त्वया ज्ञातुं न शक्यं पुरुषर्षभ ।
तस्मान्नाख्यामि ते गुह्यं काले वेत्स्यति तद्भवान् ॥ ९
पुनरुक्तं च वक्ष्यामि त्वं राधेय निबोध तत् ।
मास्मै ते कुण्डले दद्या भिक्षवे वज्रपाणये ॥ १०
शोभसे कुण्डलाभ्यां हि रुचिराभ्यां महाद्युते ।
विशाखयोर्मध्यगतः शशीव विमलो दिवि ॥ ११
कीर्तिश्च जीवतः साध्वी पुरुषस्येति विद्धि तत् ।
प्रत्याख्येयस्त्वया तात कुण्डलार्थे पुरंदरः ॥ १२
शक्या बहुविधैर्वाक्यैः कुण्डलेप्सा त्वयानघ ।
विहन्तुं देवराजस्य हेतुयुक्तैः पुनः पुनः ॥ १३
उपपत्त्युपपन्नार्थैर्माधुर्यकृतभूषणैः ।
पुरंदरस्य कर्ण त्वं बुद्धिमेतामपानुद ॥ १४
त्वं हि नित्यं नरव्याघ्र स्पर्धसे सव्यसाचिना ।
सव्यसाची त्वया चैव युधि शूरः समेष्यति ॥ १५

4 ^{a}) $K_{1.2}$ B_4 D_5 जीवतः; $K_{3.4}$ Dc D_{1-3} जीवता. K_3 क्रियते; T $G_{1.2.4}$ कुर्वते (for कुरुते). — ^{b}) $B_{3.4}$ Dc $D_{2.5}$ T_2 $G_{1.2.4}$ सुतस्तथा; M तथा सुताः (by transp.). — ^{f}) $K_{3.4}$ $D_{1.3}$ पुरुषेण (K_4m हृदयेन); S (except G_3) पुरुषाणां (for पौरुषेण).

5 5^{ab}=(var.) 12^{ab}. — ^{a}) K_3 T_1 $G_{1.4}$ जीवितः (for जीवतः). — ^{e}) B Dn $D_{1.2.4.6}$ T_1 G_3 जानीते (for जानाति).

6 ^{c}) $K_{1.2}$ हि (for तु). K_2 Dn_1 M त्वा (for त्वां). D_1 ततो; T_1 त्वां प्र- (for तु त्वां). M [ए]वं (for [ए]तद्). — ^{d}) Dc D_2 भोक्ता° (for भक्तो°). $D_{4.6}$ G_3 हि ते मया (for °प्सया).

7 ^{a}) $K_{1.2}$ रक्ष्याश्च; D_5 $G_{2.4}$ ते रक्ष्या (for मे र°). — ^{b}) K Dc $D_{2.3.5}$ $G_{2.4}$ [अ]नेन (for [ए]तेन). — ^{c}) $K_{1.2}$ यः; Dc D_1 [ऽ]सि (for ऽयं). — ^{d}) D_1 G_2 [ए]वं (for [ए]व). — ^{f}) K_1 M_1 सत्यं; B_3 सर्वं (for स त्वं).

8 ^{a}) $K_{1.2}$ नात्र; S (except T_2 G_3) चापि (for चात्र). — ^{b}) Dn $D_{3.4.6}$ T G_2 दैव°; D_1 वेद° (for देव°). — ^{c}) $K_{2.3}$ D_3 तत° (for अत°). K_{1-3} M_1 त्वा; T_1 G_1 [अ]हं (for त्वां). — ^{d}) D_1 चाविशंकया; D_5 मा विचारय.

9 ^{a}) T_2 च यज् (for त्वया). D_5 ख्यातुं (for ज्ञातुं).

10 ^{b}) Dc $D_{2.3}$ त्वां (for त्वं). T $G_{1.2.4}$ मे (for तत्). — ^{c}) $K_{1.2}$ मा स्म ते; K_3 मा चास्मै; T $G_{1.2.4}$ मास्मै (for मास्मै ते). K Dc $D_{1-3.5}$ दास्त्वं; $B_{2.3}$ दद्याद्; $D_{4.6}$ G_3 देये (for दद्या). — ^{d}) K_{1-3} $D_{3.5}$ M भिक्षते; B Dc Dn $D_{1.2.4.6}$ G_3 भिक्षिते (for भिक्षवे). K_3 D_2 वज्रपाणिने; B Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 °पाणिना.

11 ^{a}) $K_{1.2}$ त्वं; B D (except D_3) G_3 च (for हि). — ^{b}) D_5 मुखं तु ते (for महा°). — ^{c}) D_3 मूर्ध्नि (for मध्य-). — ^{d}) K_4 $B_{1.2.4}$ D (except $D_{1.5}$) G_3 विमले दिवि; T $G_{1.2.4}$ M विमलोदितः.

12 12^{ab} = (var.) 5^{ab}. — ^{a}) K_2 जीविता; K_3 सास्वतः; D_1 G_4 जीवितः (for जीवतः). — ^{b}) $K_{1.2.4}$ °स्येव; T_1 $G_{1.2.4}$ °स्येह (for °स्येति). — ^{c}) K D_3 तदा (K_3 पुरा) (for त्वया). — ^{d}) K $D_{3.5}$ कुंडलाभ्यां; D_1 °लार्थी. B Dn $D_{2.4.6}$ G_3 सुरेश्वरः (for पुरं°). — After 12, T $G_{1.2.4}$ ins.:

1334* पाण्डवानां हिते युक्तो भिक्षन्ब्राह्मणवेषधृक् ।

13 ^{a}) Dc शक्त्या; D_5 शक्यं (for शक्या). — ^{b}) D_1 कुंडलेच्छा. — Dc D_2 om. 13^{c}–15^{d}. — ^{c}) $K_{1.2}$ विहर्तुं (for विहन्तुं).

14 Dc D_2 om. 14 (cf. v.l. 13). — ^{a}) B (B_3 marg.) Dn $D_{4.6}$ G_3 हेतुमदुपपन्नार्थैर्. — ^{b}) K_3 °भूषितैः; S (except G_3) °लक्षणैः. — ^{c}) S (except G_3) सुरेश्वरस्य (for पुरं°). $K_{1.2}$ कार्यं (for कर्ण). — ^{d}) $G_{2.4}$ एतां बुद्धिम् (by transp.). B_2 $D_{1.3.6}$ G_1 उपानुद (for अपा°).

न तु त्वामर्जुनः शक्तः कुण्डलाभ्यां समन्वितम् ।
विजेतुं युधि यद्यस्य स्वयमिन्द्रः शरो भवेत् ॥ १६
तस्मान्न देयं शक्राय त्वयैते कुण्डले शुभे ।
संग्रामे यदि निर्जेतुं कर्ण कामयसेऽर्जुनम् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८५ ॥

२८६

कर्ण उवाच ।
भगवन्तमहं भक्तो यथा मां वेत्थ गोपते ।
तथा परमतिग्मांशो नान्यं देवं कथंचन ॥ १
न मे दारा न मे पुत्रा न चात्मा सुहृदो न च ।
तथेष्टा वै सदा भक्त्या यथा त्वं गोपते मम ॥ २
इष्टानां च महात्मानो भक्तानां च न संशयः ।
कुर्वन्ति भक्तिमिष्टां च जानीषे त्वं च भास्कर ॥ ३
इष्टो भक्तश्च मे कर्णो न चान्यद्दैवतं दिवि ।
जानीत इति वै कृत्वा भगवानाह मद्धितम् ॥ ४
भूयश्च शिरसा याचे प्रसाद्य च पुनः पुनः ।
इति ब्रवीमि तिग्मांशो त्वं तु मे क्षन्तुमर्हसि ॥ ५
बिभेमि न तथा मृत्योर्यथा बिभ्येऽनृतादहम् ।
विशेषेण द्विजातीनां सर्वेषां सर्वदा सताम् ।
प्रदाने जीवितस्यापि न मेऽत्रास्ति विचारणा ॥ ६
यच्च मामात्थ देव त्वं पाण्डवं फल्गुनं प्रति ।
व्येतु संतापजं दुःखं तव भास्कर मानसम् । C. 3. 16954 B. 3. 302. 8 K. 3. 303. 8

15 Dc D$_2$ om. 15 (cf. v.l. 13). — ^{b}) K$_{1.2}$ सव्यसाचिनं. — ^{c}) K$_{1.2}$ धनंजयस्त (for सव्य°). B Dn D$_{4.6}$ G$_3$ चेह; D$_1$ शूर (for चैव). — ^{d}) T G$_{1.2.4}$ युद्धे (for युधि). D$_1$ चैव (for शूरः).

16 ^{a}) T$_1$ G$_{1.2.4}$ न च; M$_2$ तत्र (for न तु). M त्वां नार्जुनः (for त्वामर्जुनः). — ^{b}) B$_2$ विराजितं (for सम°). — ^{c}) M निर्जेतुं (for विजेतुं). — ^{d}) K$_1$ G$_1$ शिरो; K$_{3.4}$ B D (except D$_5$) G$_3$ सखा (for शरो).

17 ^{a}) G$_4$ देयं (for देये). B$_3$ शक्रस्य. — ^{b}) Dc D$_{2.5}$ त्वयैतत्. K$_{1.2}$ कर्ण कुंडले (for कुण्डले शुभे).

Colophon om. in K$_{1.3.4}$. — *Major parvan:* K$_2$ Dn$_2$ G$_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* K$_2$ B D G$_3$ कुंडला- (D$_5$ °लाभि)हरण. — *Adhy. name:* B$_4$ M सूर्यवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn$_1$ (marg.). n$_2$ 299; Dn$_3$ 300; T$_1$ G$_1$ 286; T$_2$ G$_4$ M$_{1.2}$ (*inf. lin.*) 289; G$_2$ 288; M$_2$ (orig.) 291. — *Śloka no.:* Dn 18.

286

1 ^{a}) B$_1$ G$_2$ भगवंस्त्वाम् (for भगवन्तम्). D$_1$ अहो (for अहं). K$_4$ (m as in text) G$_4$ शक्तो (for भक्तो). — ^{b}) K$_3$ Dc D$_{2.4}$ M यथा मा; T G$_{1.2.4}$ यथार्थं. Dc D$_2$ आत्थ (for वेत्थ). — ^{c}) Dc D$_2$ यथा (for तथा). T G$_{1.2.4}$ परं हि (for परम-). — ^{d}) B Dn D$_{4.6}$ G$_3$ नास्त्यदेयं; T$_1$ G$_1$ नान्यद्देवं (G$_1$ °द्दैवं); T$_2$ G$_4$ नान्यदेवं (for नान्यं देवं). K$_{1.2}$ कदा° (for कथं°).

2 ^{a}) K$_{1.2}$ न मे माता न च पिता. — ^{c}) K$_{1.2}$ तथेष्टो वै; Dc D$_2$ अथेष्टा वै; T G$_{1.2.4}$ तथैवेष्टाः. Dc D$_2$ यथा (for सदा). — ^{d}) Dc D$_2$ तथा (for यथा).

3 ^{c}) T$_1$ मिष्टां भक्तिं (for भक्तिमिष्टां). K$_1$ इष्टानां; B$_4$ इष्टं च (for इष्टां च). — ^{d}) B$_3$ खेचर; D$_5$ भारत (for भास्कर).

4 ^{c}) Dc D$_2$ अधीत (for जानीत).

5 ^{a}) D$_1$ चैव; S (except G$_3$) देवं (for याचे). — ^{c}) S (except G$_3$) इदं (for इति). — ^{d}) K$_{1.2}$ तत्त्वं; K$_3$ D$_{1.5}$ T$_1$ G$_1$ M तत्तु; K$_4$ तं तु; T$_2$ G$_{2.4}$ कर्तुं (for त्वं तु).

6 ^{a}) K D$_{1.3.5}$ न बिभेमि (by transp.). — ^{b}) K$_{1.2}$ D$_1$ यथासत्याद्बिभेम्यहं; G$_4$ यथाहो ह्यनृतादहं. — ^{e}) T G$_{2.4}$ प्रदाता; G$_1$ प्रदातुं (for प्रदा°).

7 ^{b}) N (except K$_{1.3}$) G$_3$ फाल्गुनं (for फ°). — ^{d}) T$_2$ G$_{1.2.4}$ मानसे (for °सम्). D$_5$ तव संग्रामसंभवं. — ^{e}) Dc D$_{2.5}$ अर्जुनं प्रतियोत्स्यामि; G$_2$ M अर्जुनप्रतिमं चापि (M$_2$ चैव).

8 ^{a}) K$_4$ (m as in text) तथा वा; D$_5$ तथा हि; G$_4$

C. 3. 16984 B. 3. 302. 8 K. 3. 303. 8 अर्जुनं प्रति मां चैव विजेष्यामि रणेऽर्जुनम् ॥ ७
तवापि विदितं देव ममाप्यस्त्रबलं महत् ।
जामदग्न्यादुपात्तं यत्तथा द्रोणान्महात्मनः ॥ ८
इदं त्वमनुजानीहि सुरश्रेष्ठ व्रतं मम ।
भिक्षते वज्रिणे दद्यामपि जीवितमात्मनः ॥ ९

सूर्य उवाच ।

यदि तात ददास्येते वज्रिणे कुण्डले शुभे ।
त्वमप्येनमथो ब्रूया विजयार्थं महाबल ॥ १०
नियमेन प्रदद्यास्त्वं कुण्डले वै शतक्रतोः ।
अवध्यो ह्यसि भूतानां कुण्डलाभ्यां समन्वितः ॥ ११
अर्जुनेन विनाशं हि तव दानवसूदनः ।
प्रार्थयानो रणे वत्स कुण्डले ते जिहीर्षति ॥ १२
स त्वमप्येनमाराध्य सूनृताभिः पुनः पुनः ।
अभ्यर्थयेथा देवेशममोघार्थं पुरंदरम् ॥ १३
अमोघां देहि मे शक्तिममित्रविनिबर्हिणीम् ।
दास्यामि ते सहस्राक्ष कुण्डले वर्म चोत्तमम् ॥ १४
इत्येवं नियमेन त्वं दद्याः शक्राय कुण्डले ।
तया त्वं कर्ण संग्रामे हनिष्यसि रणे रिपून् ॥ १५
नाहत्वा हि महाबाहो शत्रूनेति करं पुनः ।
सा शक्तिर्देवराजस्य शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १६

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा सहस्रांशुः सहसान्तरधीयत ।
ततः सूर्याय जप्यान्ते कर्णः स्वप्नं न्यवेदयत् ॥ १७
यथादृष्टं यथातत्त्वं यथोक्तमुभयोर्निशि ।

तथापि (for तवापि). — ^{b}) $K_{1.2}$ °त्यस्त्र° (for °प्यस्त्र°). — ^{c}) K_4 T_2 च (for यत्).

9 D_3 om. (hapl.) 9. — ^{b}) D_1 वचो (for व्रतं). — ^{c}) K_3 Dc Dn_2 $D_{1.2}$ भिक्षिते; K_4 T_2 $G_{2.4}$ भिक्षवे; B_3 भिक्षंते; M_2 भिक्षिणे. — ^{d}) B_4 पथि; S (except G_3) अहं (for अपि).

10 T_1 G_1 M om. the ref. — ^{a}) T_2 दाता; M तावद् (for तात). T G_1 M [ए]व (for [ए]ते). $K_{1.2.4}$ $D_{1.3}$ दद्यास्त्वं यदि वा(D_3 चा)पीमे; K_3 दद्यास्त्वं याचितेनेव; Dc D_5 दद्यास्त्वं यदि तातेमे; D_2 दृष्ट्वा त्वं यदि तातेमे; $G_{2.4}$ यदि तद्दास्यसे कर्ण. — ^{b}) T_1 G_1 transp. वज्रिणे and कुण्डले. — ^{c}) B_4 [ए]वम्; D_5 [ए]तम् (for [ए]नम्). D_1 अथ (for अथो). — ^{d}) Dn_1 T_2 G_2 M विजयार्थें; G_4 °र्थो. $K_{1.2.4}$ B D (except $D_{1.5.6}$) G_3 महाबलं.

11 ^{a}) M_2 समयेन (for नियमेन). $B_{2.3}$ Dn D_2 G_3 प्रदद्यां ते; D_3 प्रदद्यांस्ते; $D_{4.6}$ प्रदेये ये. — After 11^{a}, D_1 reads 13^{d}, 14, 12^{cd}, 13^{abc}, 11, 12^{ab}, 15^{acd}. — ^{b}) K_4 कुंडलेन (m as in text); B_3 दंडने वै. K_2 B Dn $D_{1.3.6}$ $G_{2.3}$ शतक्रतो (B_3 °प्रभो).

12 For sequence of D_1, cf. v.l. 11. — ^{b}) K_4 D_5 G_4 M °सूदन. D_1 इत्येवं नियमेन च (cf. 15^{a}). — ^{d}) K_1 विजिहीर्षति; K_2 ते हरिष्यति.

13 For sequence of D_1, cf. v.l. 11. — ^{a}) T_2 स त्वमेनं समाराध्य. — ^{c}) D_5 अभ्यर्थयस्व. — ^{d}) K_3 T_1 G_1 अमोघास्त्रं; B_4 आत्मार्थं च; M °घार्थे. D_1 अमोघां शक्तिमुत्तमां.

14 For sequence of D_1, cf. v.l. 11. — ^{a}) K_4 मां (m मे as in text). — ^{b}) $K_{1.2}$ ममामित्रनिबर्हि(K_2 °र्हं)णीं; K_4 अमित्रवरब°; B Dn $D_{3.4.6}$ °निबर्हणीं; Dc $D_{2.5}$ सर्वशत्रुनिबर्हणीं; T_1 $G_{1.4}$ °निबर्हणां. — ^{d}) T G_1 मम; $G_{2.4}$ तव (for वर्म). K_1 चोत्तरं; T $G_{1.2.4}$ चोत्तमे.

15 For sequence of D_1, cf. v.l. 11. — ^{a}) B_2 $D_{1.4.6}$ G_3 [ए]व (for [ए]वं). K_1 निश्चयेन (for नियमेन). D_1 च (for त्वं). — D_1 om. 15^{b}. — ^{c}) Dn_1 T $G_{2.4}$ तथा (for तया). — ^{d}) Dc $D_{2.5}$ बहून् (for रणे). T $G_{1.2.4}$ रिपून्वै नि(G_2 स)हनिष्यसि.

16 ^{a}) D_1 [इ]यं; M_2 [अ]पि (for हि). — ^{b}) $K_{1.2}$ शत्रुं नैति (for शत्रूनेति). B_3 प्रति (for पुनः).

17 ^{a}) $K_{3.4}$ $B_{1.3.4}$ Dc D_{1-3} M_1 तु तिग्मांशुः (for सह°). — After 17^{ab}, S (except G_3 M_2) ins.:

1335* कर्णस्तु बुबुधे राजन्स्वप्नान्ते प्रव्यथन्निव ।
प्रतिबुद्धस्तु राधेयः स्वप्नं संचिन्त्य भारत ।
चकार निश्चयं राजञ्शक्त्यर्थं वदतां वर ।
यदि मामिन्द्र आयाति कुण्डलार्थं परंतपः ।
शक्त्या तस्मै प्रदास्यामि कुण्डले वर्म चैव ह । [5]
स कृत्वा प्रातरुत्थाय कार्याणि भरतर्षभ ।
ब्राह्मणान्वाचयित्वा च यथाकार्यमुपाक्रमत् ।
विधिना राजशार्दूल मुहूर्तमजपत्ततः ।

— ^{c}) D_1 स्वप्नांते (for जप्यान्ते). — ^{d}) T_1 G_1 निवेदयत्.

18 ^{a}) K_4 B_4 D_3 तथातत्वं (for यथा°). — ^{c}) $K_{2.3}$ D_3 आ(K_2 अ)नुपूर्वेण. — ^{d}) K_1 S (except G_3) वृषा तथा (M तदा); B_3 वृषस्तथा.

तत्सर्वमानुपूर्व्येण शशंसास्मै वृषस्तदा ॥ १८
तच्छ्रुत्वा भगवान्देवो भानुः स्वर्भानुसूदनः ।
उवाच तं तथेत्येव कर्णं सूर्यः स्मयन्निव ॥ १९
ततस्तत्त्वमिति ज्ञात्वा राधेयः परवीरहा ।
शक्तिमेवाभिकाङ्क्षन्वै वासवं प्रत्यपालयत् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षडशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८६ ॥

२८७

जनमेजय उवाच ।
किं तद्गुह्यं न चाख्यातं कर्णायेहोष्णरश्मिना ।
कीदृशे कुण्डले ते च कवचं चैव कीदृशम् ॥ १
कुतश्च कवचं तस्य कुण्डले चैव सत्तम ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तन्मे ब्रूहि तपोधन ॥ २
वैशंपायन उवाच ।
अयं राजन्ब्रवीम्येतद्यत्तद्गुह्यं विभावसोः ।
यादृशे कुण्डले चैव कवचं चैव यादृशम् ॥ ३
कुन्तिभोजं पुरा राजन्ब्राह्मणः समुपस्थितः ।
तिग्मतेजा महाप्रांशुः श्मश्रुदण्डजटाधरः ॥ ४
दर्शनीयोऽनवद्याङ्गस्तेजसा प्रज्वलन्निव ।
मधुपिङ्गो मधुरवाक्तपःस्वाध्यायभूषणः ॥ ५
स राजानं कुन्तिभोजमब्रवीत्सुमहातपाः ।
भिक्षामिच्छाम्यहं भोक्तुं तव गेहे विमत्सर ॥ ६
न मे व्यलीकं कर्तव्यं त्वया वा तव चानुगैः ।
एवं वत्स्यामि ते गेहे यदि ते रोचतेऽनघ ॥ ७ C. 3. 17004 B. 3. 303. 7 K. 3. 304. 7

19 ᶜ) K1. 2 S (except G3) तत् (for तं). Dc D2 G2. 4 M [ए]वं (for [ए]व). — ᵈ) K1. 2 सूर्यः कर्णं (by transp.); D5 कर्णः सूर्यं.

20 ᵃ) K1 तथा (for ततस्). T G1. 2. 4 सत्यम् (for तत्त्वम्).

Colophon. — *Major parvan:* K1. 2 Dn2 G2. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* K3. 4 B Dc Dn1. n3 D1–6 G3 M कुंडला(K3 D5 °लाभि)हरण. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 (*sup. lin.*). n2 300; Dn3 301; D1 304; T1 286 (as in text!); T2 G4 M1. 2 (*inf. lin.*) 290; G1 287; G2 289; M2 (orig.) 292. — *Śloka no.:* Dn 21.

287

1 ᵃ) S (except G3) नु (for तद्). — ᵇ) K3 [अ]-तीक्ष्ण°; K4 D1 [ए]वोष्ण°; B1. 2 D3 [इ]वोष्ण° (for [इ]हो-ष्ण°). — For 1ᶜᵈ, cf. 3ᶜᵈ. — ᶜ) K4 Dc D1. 2 T G1. 2. 4 चैव (for ते च).

2 ᶜ) K Dc D1–3. 5 विज्ञातुं (for [अ]हं श्रोतुं). — After 2, M ins.:

1336* यत्तद्विवस्वतो गुह्यं यादृशे कुण्डले च ते ।
उभयं तद्यथा ब्रह्मंस्तन्ममाचक्ष्व सत्तम ।

3 ᵃ) B3 T G1. 2. 4 अहं (for अयं). — ᵇ) K Dc D1–3. 5 गुह्यं तेहं; B Dn D4. 6 G3 तस्य गुह्यं (for यत्तद्गुह्यं). — For 3ᶜᵈ, cf. 1ᶜᵈ. — ᶜ) B Dn D4. 6 G3 ते च (for चैव). — ᵈ) B4 चैव तादृशं; M2 च तथाविधं.

☞ Cf. versions of this story in Ādi 104.

4 ᵃ) K1. 2. 4 D1. 3 महाराजं (K4 °ज); Dn1. n2 D4 G3 तदा राजन्; M2 यथा रा°. — ᵇ) B Dn D4. 6 G3 पर्यु-पस्थितः; T2 शंसितव्रतः. — ᶜ) K1–3 T G1. 2. 4 महान्प्रांशुः. — ᵈ) K Dc D1–3. 5 चीर°.

5 ᶜ) M (hypermetric) °पिंगलो (for °पिङ्गो). — ᵈ) Dc D2 शुचि° (for तपः°).

6 ᵇ) Dc D2 स; D4 च (for सु-). — Before 6ᶜᵈ, B3. 4 ins. ब्राह्मण उ°. — ᶜ) B Dn D4. 6 G3 वै (for [अ]हं). K1. 2 स्थातुं (for भोक्तुं). — ᵈ) D5 भवद्- (for तव). K Dc D1–3. 5 विमत्सरः; T G1. 2. 4 [ऽ]नुवत्सरं; M1 च वत्सरं; M2 विमत्सरं.

7 ᵇ) K3 D3 त्वया वै; K4 तवापि (for त्वया वा). B2 T2 G1. 2 वा° (for चा°). K1. 2 D1. 5 त्वया चैव (K2 वै च) तवानुगैः. — ᵈ) K4 रोचते यदि तेनघ.

8 ᵃ) D3 तु (for च). — ᵇ) D5 तिष्ठेयं च यथेच्छया.

C. 3. 17005 B. 3. 303. 8 K. 3. 304. 8 यथाकामं च गच्छेयमागच्छेयं तथैव च ।
शय्यासने च मे राजन्नापराध्येत कश्चन ॥ ८
तमब्रवीत्कुन्तिभोजः प्रीतियुक्तमिदं वचः ।
एवमस्तु परं चेति पुनश्चैनमथाब्रवीत् ॥ ९
मम कन्या महाब्रह्मन्पृथा नाम यशस्विनी ।
शीलवृत्तान्विता साध्वी नियता न च मानिनी ॥ १०
उपस्थास्यति सा त्वां वै पूजयानवमन्य च ।
तस्याश्च शीलवृत्तेन तुष्टिं समुपयास्यसि ॥ ११
एवमुक्त्वा तु तं विप्रमभिपूज्य यथाविधि ।
उवाच कन्यामभ्येत्य पृथां पृथुललोचनाम् ॥ १२
अयं वत्से महाभागो ब्राह्मणो वस्तुमिच्छति ।
मम गेहे मया चास्य तथेत्येवं प्रतिश्रुतम् ॥ १३
त्वयि वत्से पराश्वस्य ब्राह्मणस्याभिराधनम् ।
तन्मे वाक्यं न मिथ्या त्वं कर्तुमर्हसि कर्हिचित् ॥ १४
अयं तपस्वी भगवान्स्वाध्यायनियतो द्विजः ।
यद्यद्ब्रूयान्महातेजास्तत्तद्देयममत्सरात् ॥ १५
ब्राह्मणा हि परं तेजो ब्राह्मणा हि परं तपः ।
ब्राह्मणानां नमस्कारैः सूर्यो दिवि विराजते ॥ १६
अमानयन्हि मानार्हान्वातापिश्च महासुरः ।
निहतो ब्रह्मदण्डेन तालजङ्घस्तथैव च ॥ १७
सोऽयं वत्से महाभार आहितस्त्वयि सांप्रतम् ।
त्वं सदा नियता कुर्या ब्राह्मणस्याभिराधनम् ॥ १८
जानामि प्रणिधानं ते बाल्यात्प्रभृति नन्दिनि ।
सर्वेषु गुरुबन्धुषु चैव ह ॥ १९
तथा प्रेष्येषु सर्वेषु मित्रसंबन्धिमातृषु ।
मयि चैव यथावत्त्वं सर्वमादृत्य वर्तसे ॥ २०

— ^{d}) $K_{1.2}$ नापराध्यति; T $G_{1.2.4}$ नावरुध्येत.

9 ^{b}) T_2 प्रीतियुक्तः प्रियं वचः. — ^{c}) T वरं (for परं). — ^{d}) K_4 B_4 Dc_2 चैवम् (for चैनम्).

10 ^{a}) B D (except $D_{1.3.5}$) G_3 °प्राज्ञ (for ब्रह्मन्). — In D_3, the portion of the text from 10^{c} up to 3. 299. 26^{d} is lost on a missing fol. — ^{d}) K Dc $D_{1.2.5}$ नाति($K_{1.2}$ D_5 °भि)मानिनी; B Dn $D_{4.6}$ G_3 चैव भाविनी; G_4 न मनस्विनी (for न च मा°).

11 D_3 missing (cf. v.l. 10). — ^{a}) $K_{1.2}$ D_2 त्वा (for त्वां). — ^{b}) $D_{4.6}$ नाव° (for [अ]नव°). $K_{3.4}$ Dc $D_{1.2.5}$ ह; B_3 वै (for च). K_1 पूजया नावमन्यत; K_2 °यामास मन्यत; T_1 °या मनसापि भो; T_2 $G_{2.4}$ °याना महाविभो; G_1 °या न मया विभो; M °यानवमत्य ह. — ^{c}) T_1 G_1 तु (for च). — ^{d}) Dc D_2 प्रीतिं (for तुष्टिं). K_4 $B_{1.2}$ Dc D_2 °यास्यति.

12 D_3 missing (cf. v.l. 10). — ^{a}) K_{1-3} D_5 च (for तु). — ^{b}) S (except G_3 M_1) प्रति° (for अभि°).

13 D_3 missing (cf. v.l. 10). — ^{a}) T_1 G_1 वै सुमहा° (for वत्से महा°). — ^{d}) $K_{1.2}$ $D_{4.6}$ T_2 [ए]व; D_1 [अ]ति- (for [ए]वं).

14 D_3 missing (cf. v.l. 10). — ^{a}) $K_{1.2}$ तत्र (for त्वयि). T_2 $G_{2.4}$ °यत्तं; M_2 °श्वास्य (for °श्वस्य). — ^{c}) B Dn $D_{4.6}$ G_3 अमिथ्या (for न मिथ्या). — ^{d}) $K_{1.2}$ वै क्वचित्; B_2 G_2 कस्यचित् (for कर्हि°).

15 D_3 missing (cf. v.l. 10). — ^{b}) $B_{3.4}$ S (except G_3) °निरतः (for °नियतः). T_1 G_1 शुचिः (for द्विजः). K Dc $D_{1.2.5}$ सदा ($K_{1.2}$ मुनिः) सुनियतेंद्रियः (K_3 D_2 °तो द्विजः). — ^{d}) $K_{1.2}$ M अमत्सरं (for °त्सरात्).

16 D_3 missing (cf. v.l. 10). — ^{a}) K_4 B Dn $D_{4.6}$ G_3 M ब्राह्मणो हि. K_4 B_4 महातेजो; B_3 परं तेजा. — ^{b}) B Dn $D_{4.6}$ G_3 M ब्राह्मणो. $K_{3.4}$ B_4 Dc $D_{2.5}$ परमं (for हि परं). — ^{c}) $K_{1.2}$ नमस्कारात्.

17 D_3 missing (cf. v.l. 10). — ^{a}) $K_{1.2}$ हि मां(K_1 मं)डव्यो; $K_{3.4}$ D_1 हि दांडि(K_3 °ड)क्यो; D_5 विदर्भायां; T $G_{1.2.4}$ M तान् दांड(T_1 वार्त-; G_1 बास्त-; $G_{2.4}$ दंडि)क्यो (for हि मानार्हान्). — ^{b}) $K_{1.2}$ °बलः (for °सुरः). — ^{d}) $K_{1.2}$ ज्वलज्जंघा° (for तालजङ्घ°).

18 D_3 missing (cf. v.l. 10). — ^{a}) $K_{3.4}$ M मया (for महा-). B_1 T_2 G_2 -भाग; B_2 -भारम्; G_4 -भागे (for -भार). — ^{b}) $K_{2.3}$ आहृत° (for आहित°). — ^{c}) Dc D_2 नियतः; T $G_{1.2.4}$ M निभृ(T_2 °र)ता (for नियता). Dc G_1 कुर्याद् (for कुर्या).

19 D_3 missing (cf. v.l 10). — ^{b}) T $G_{1.2.4}$ भामिनि (for नन्दिनि). — ^{c}) S (except G_3) [अ]पि (for [इ]ह). — ^{d}) T_1 $G_{1.2}$ हि (for ह).

20 D_3 missing (cf. v.l. 10). — ^{a}) D_5 तव (for तथा). — ^{b}) T_2 $G_{2.4}$ वीर- (for मित्र-). D_5 -भ्रातृषु; T_2 $G_{2.4}$ -बंधुषु (for -मातृषु). — ^{c}) $K_{1.4}$ B_4 Dc_2 $D_{1.2}$ M °तत्त्वं; K_3 °वत्तं; B_3 °वृत्तं (for °वत्त्वं). — ^{d}) K_1 B Dn

न ह्यतुष्टो जनोऽस्तीह पुरे चान्तःपुरे च ते ।
सम्यग्वृत्त्यानवद्याङ्गि तव भृत्यजनेष्वपि ॥ २१
संदेष्टव्यां तु मन्ये त्वां द्विजातिं कोपनं प्रति ।
पृथे बालेति कृत्वा वै सुता चासि ममेति च ॥ २२
वृष्णीनां त्वं कुले जाता शूरस्य दयिता सुता ।
दत्ता प्रीतिमता मह्यं पित्रा बाला पुरा स्वयम् ॥ २३
वसुदेवस्य भगिनी सुतानां प्रवरा मम
अग्र्यमग्रे प्रतिज्ञाय तेनासि दुहिता मम ॥ २४
तादृशे हि कुले जाता कुले चैव विवर्धिता ।
सुखात्सुखमनुप्राप्ता ह्रदाद्ध्रदमिवागता ॥ २५
दौष्कुलेया विशेषेण कथंचित्प्रग्रहं गताः ।
बालभावाद्विकुर्वन्ति प्रायशः प्रमदाः शुभे ॥ २६
पृथे राजकुले जन्म रूपं चाद्भुतदर्शनम् ।
तेन तेनासि संपन्ना समुपेता च भामिनी ॥ २७
सा त्वं दर्पं परित्यज्य दम्भं मानं च भामिनि ।
आराध्य वरदं विप्रं श्रेयसा योक्ष्यसे पृथे ॥ २८
एवं प्राप्स्यसि कल्याणि कल्याणमनघे ध्रुवम् ।
कोपिते तु द्विजश्रेष्ठे कृत्स्नं दह्येत मे कुलम् ॥ २९ C. 3. 17026 B. 3. 303. 29 K. 3. 304. 29

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्ताशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८७ ॥

D1. 6 T G आवृत्य (for आदृत्य).

21 D3 missing (cf. v.l. 10). — a) T G1 दुष्टो (for [अ]तुष्टो). Dc जलो; D5 नरो (for जनो). — b) Dc D2. 4 वा (for the first च). Dc D2 °पुरेषु च (for °पुरे च ते). — c) Dc D2 T1 G1. 2 °ग्वृत्ता; D5 °ग्दृष्ट्वा; T2 °ग्धृत्या (for °ग्वृत्त्या). — d) K4 न च (for तव).

22 D3 missing (cf. v.l. 10). — a) B2 Dc D2 T1 संदेष्टव्या; G1 °ष्टस्यां. D5 च (for तु). B4 संदिष्टव्यां तु मंतव्यां; T2 सजेष्वप्यानुमन्ये त्वां. — b) B4 Dc द्विजाति- (for °तिं). K3 भोजनं (for कोपनं). — c) K3 पृथु- (for पृथे). — d) K1 सुते चासि; K4 श्रुता चासि; T2 G2. 4 M सुते(M1 °तै-; M2 ता)वासि. B4 ममापि च; T G1. 2. 4 M ममैव हि (T2 G1 ह; M च, (for ममेति च).

23 D3 missing (cf. v.l. 10). — a) K B3. 4 Dc D2. 5 T2 G2. 4 M त्वं (for च). D5 कुलपतेः (for कुले जाता). — T2 G2. 4 om. (hapl.) 23^{b}–25^{a}. — b) K4 °स्य दुहिता शुभा. — d) G1 [अ]पि सा (for पुरा).

24 D3 missing (cf. v.l. 10). T2 G2. 4 om. 24 (cf. v.l. 23). D1 transp. 24^{ab} and 24^{cd}. — b) T1 G1 सुता त्वं (for सुतानां). — c) =1. 104. 2^{c}. Dc2 D2 T1 G1 M अग्रम्; D4 अग्राम्; D5 अग्र्याम् (for अग्र्यम्). — d) K1. 2 तेनास्य (for °सि).

25 D3 missing (cf. v.l. 10). T2 G2. 4 om. 25^{a} (cf. v.l. 23). — a) K4 यादृशे. D1. 5 च; T1 M [ऽ]सि (for हि). — b) K3. 4 D1. 5 चेह; T G1. 2. 4 मम (for चैव). Dc D2 महति (for चैव वि-). — d) T G1 M [आ]पगा (for [आ]गता).

26 D3 missing (cf. v.l. 10). — b) K Dc D1. 2. 5 कदा° (for कथं°). D1 परिगृह्य तां (for प्रग्रहं गताः). — K1 हि; D5 प्र- (for वि-). — d) K1–3 D1. 5 तु वै (for शुभे).

27 D3 missing (cf. v.l. 10). — b) B Dn D4–6 रूपं चापि तवाद्भुतं. — c) K1. 2 T G1. 2 [अ]पि; K4 [अ]भि- (for [अ]सि). — d) Dc D2 सममेता (sic) (for समुपेता). Dc D1. 2 [अ]सि; T G1 हि; G2. 4 [अ]पि (for च). B D (except D1; D3 missing) भाविनी; T G1. 2. 4 [अ]निंदिते (T1 G1 °ता); M नंदिनी.

28 D3 missing (cf. v.l. 10). — K2 om. (hapl.) 28^{ab}. — a) S (except G3) मानं (for दर्पं). — b) T2 G1. 2 M डंभं; G4 संगं (for दम्भं). D1 मोहं; S (except G3) दर्पं (for मानं). B D (except D1) भाविनि (Dc Dn2 D2 °नी). — c) K1. 2 देवं (for विप्रं). — d) K1. 2. 4 T1 G1 शुभे (for पृथे). D5 corrupt.

29 D3 missing (cf. v.l. 10). — a) K1. 2 कल्याणं; K3 Dc2 D2 G2 °णी (for °णि). — b) K1. 2 पृथे त्वम् (for कल्याणम्). D1 मनसि स्थितं (for अनघे ध्रुवम्). K4 शुभे (for ध्रुवम्). — c) B Dn D4. 6 G3 च (for तु). G1 M2 द्विजश्रेष्ठः. — d) T G1. 2. 4 सर्वं; M1 क्षिप्रं (for कृत्स्नं).

Colophon. D3 missing. — *Major parvan:* K1. 2 T1 G2. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* K B Dc Dn1. n3 D1. 2. 4–6 G3 कुंडला(D1. 5 °लाभि)हरण. — *Adhy. name:* B4 कुंतिभोजवाक्यं; M पृथानियोगः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 (marg.). n2 301; Dn3 302; D1 305; T1 287 (as in text!); T2 G4 M1. 2 (*inf. lin.*) 291; G1 288; G2 290; M2 (orig.) 293. — *Śloka no.:* Dn D1 29.

२८८

C. 3. 17027
B. 3. 304. 1
K. 3. 305. 1

कुन्त्युवाच ।

ब्राह्मणं यन्त्रिता राजन्नुपस्थास्यामि पूजया ।
यथाप्रतिज्ञं राजेन्द्र न च मिथ्या ब्रवीम्यहम् ॥ १
एष चैव स्वभावो मे पूजयेयं द्विजानिति ।
तव चैव प्रियं कार्यं श्रेयश्चैतत्परं मम ॥ २
यद्येवैष्यति सायाह्ने यदि प्रातरथो निशि ।
यद्यर्धरात्रे भगवान्न मे कोपं करिष्यति ॥ ३
लाभो ममैष राजेन्द्र यद्वै पूजयती द्विजान् ।
आदेशे तव तिष्ठन्ती हितं कुर्यां नरोत्तम ॥ ४
विस्रब्धो भव राजेन्द्र न व्यलीकं द्विजोत्तमः ।
वसन्प्राप्स्यति ते गेहे सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ५
यत्प्रियं च द्विजस्यास्य हितं चैव तवानघ ।
यतिष्यामि तथा राजन्व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ६
ब्राह्मणा हि महाभागाः पूजिताः पृथिवीपते ।
तारणाय समर्थाः स्युर्विपरीते वधाय च ॥ ७
साहमेतद्विजानन्ती तोषयिष्ये द्विजोत्तमम् ।
न मत्कृते व्यथां राजन्प्राप्स्यसि द्विजसत्तमात् ॥ ८
अपराधे हि राजेन्द्र राज्ञामश्रेयसे द्विजाः ।
भवन्ति च्यवनो यद्वत्सुकन्यायाः कृते पुरा ॥ ९
नियमेन परेणाहमुपस्थास्ये द्विजोत्तमम् ।
यथा त्वया नरेन्द्रेदं भाषितं ब्राह्मणं प्रति ॥ १०

राजोवाच ।

एवमेतत्त्वया भद्रे कर्तव्यमविशङ्कया ।
मद्धितार्थं कुलार्थं च तथात्मार्थं च नन्दिनि ॥ ११

288

☞ In D_3 this adhy. is lost on a missing fol.; the MS. is mostly ignored here.

1 ^{a}) Dc D_2 T $G_{1.2.4}$ यंत्रितं (for °ता). — ^{c}) $K_{1.4}$ °प्रतिज्ञां; K_3 T_1 G_1 °प्रतिज्ञा; B_4 Dc_2 °प्रतिज्ञ. — ^{d}) S (except G_3) ते (for च). K Dc $D_{1.2.5}$ न मिथ्या प्रब्रवीम्यहं.

2 ^{c}) $K_{1.2}$ चैतत् (for चैव). B_2 कीर्तिं (for कार्यं). — ^{d}) B Dn $D_{4.6}$ G_3 परमं (for [ए]तत्परं). T $G_{1.2.4}$ प्रियं (for परं).

3 ^{a}) K_4 यदा; T $G_{1.2.4}$ अद्य (for यदि). K_1 राजेंद्र (for सायाह्ने). B_2 यद्यद्रक्ष्यति सायाह्ने. — ^{c}) K_1 °रात्रौ (for °रात्रे). — ^{d}) D_1 हि (for मे).

4 ^{a}) $G_{2.4}$ [ऽ]यं मम (for ममैष). — K_3 D_1 om. (hapl.) 4^b–5^a. — ^{b}) B_4 संपूजयेद्; T_1 M_1 पूजयति; T_2 °यसि; $G_{2.4}$ °यितुं (for °यती). Dc $D_{2.5}$ द्विजं (for द्विजान्). — ^{d}) K (K_3 om.) पूज(K_4 तोष)यिष्ये द्विजोत्तमं.

5 K_3 D_1 om. 5^a (cf. v.l. 4). — ^{a}) Some N MSS. विश्रब्धो. — ^{b}) MSS. द्विजोतम, °माः, °मे also. — ^{c}) B_3 वसन्प्राप्यति; T_1 $G_{2.4}$ स संप्राप्स्य(G_2 °प्य)ति; T_2 G_1 न संप्राप्य(G_1 °प्स्य)ति. K_4 गेहे ते (by transp.); B_3 T_2 मे गेहे.

6 ^{b}) K_3 $D_{4.5}$ तथा° (for तवा°). — ^{c}) S (except G_3) यतिष्ये तदहं कर्तुं. — 6^d=1. 48. 17^d: 4. 3. 7^d: etc.

8 ^{a}) T_1 $G_{2.4}$ विजानाना; T_2 M_1 विजानामि; G_1 द्विजन्मानं (for विजानन्ती). — T_1 om. (hapl.) 8^c–10^b. — ^{c}) $G_{1.2.4}$ M मत्कृते न (by transp.). M_1 कांचित् (for राजन्). — ^{d}) $K_{3.4}$ B_4 Dc $D_{2.5}$ प्राप्स्यसे.

9 T_1 om. 9 (cf. v.l. 8). — ^{a}) S (except G_3; T_1 om.) अपराधो. $B_{1.2}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 [ऽ]पि (for हि). S (except G_3; T_1 om.) परं (for द्विजाः). — ^{c}) T_2 $G_{1.2.4}$ भवति. $G_{1.2.4}$ M च्यवनाद् (for °नो).

10 T_1 om. 10^{ab} (cf. v.l. 8). — ^{b}) K_1 समुत्थास्ये (for उपस्थास्ये). — After 10, N (D_3 missing) G_3 ins.:

1337* एवं ब्रुवन्तीं बहुशः परिष्वज्य समर्थ्य च ।
इति चेति च कर्तव्यं राजा सर्वमथादिशत् ।

[(L. 1) B_3 प्रशंस्य (for समर्थ्य). — (L. 2) B_3 वक्तव्यं (for कर्तव्यं). $K_{1.2}$ चेदम् (for सर्वम्). B_2 यथातथ्यमिदं वचः (for the posterior half).]

11 B_4 om. 11–12. — ^{a}) B_2 श्रिया (for त्वया). — ^{cd}) D_1 transp. मद्धितार्थं and कुलार्थं. B (B_4 om.) D_6 अ(D_5 स्व)निंदते; Dc D_2 च भाविनि (for च नन्दिनि). Dn $D_{4.6}$ G_3 मद्धितार्थं तथात्मार्थं कुलार्थं चाप्यनिंदिते; T

वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्त्वा तु तां कन्यां कुन्तिभोजो महायशाः ।
पृथां परिददौ तस्मै द्विजाय सुतवत्सलः ॥ १२
इयं ब्रह्मन्मम सुता बाला सुखविवर्धिता ।
अपराध्येत यत्किंचिन्न तत्कार्यं हृदि त्वया ॥ १३
द्विजातयो महाभागा वृद्धबालतपस्विषु
भवन्त्यक्रोधनाः प्रायो विरुद्धेष्वपि नित्यदा ॥ १४
सुमहत्यपराधेऽपि क्षान्तिः कार्या द्विजातिभिः ।
यथाशक्ति यथोत्साहं पूजा ग्राह्या द्विजोत्तम ॥ १५
तथेति ब्राह्मणेनोक्ते स राजा प्रीतमानसः ।
हंसचन्द्रांशुसंकाशं गृहमस्य न्यवेदयत् ॥ १६
तत्राग्निशरणे क्लृप्तमासनं तस्य भानुमत् ।
आहारादि च सर्वं तत्तथैव प्रत्यवेदयत् ॥ १७
निक्षिप्य राजपुत्री तु तन्द्रीं मानं तथैव च
आतस्थे परमं यत्नं ब्राह्मणस्याभिराधने ॥ १८
तत्र सा ब्राह्मणं गत्वा पृथा शौचपरा सती ।
विधिवत्परिचाराहं देववत्पर्यतोषयत् ॥ १९　C. 3. 17045 B. 3. 304. 20 K. 3. 305. 20

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८८ ॥

G1. 2. 4 M मद्धितार्थं कुलार्थं च त्वमा(M तथा)त्मार्थं च नंदिनि (T2 G4 त्वदर्थं यदुनंदिनि).

12 B Dn D1. 4. 6 S (except M1) om. the ref. B4 om. 12 (cf. v.l. 11). — ^{b}) A few MSS. कुंतीभोजो. K D1. 5 °मनाः (for °यशाः). — ^{d}) B D (except D1. 5) T1 G3 द्विज° (for सुत°).

13 ^{a}) K1 मम सुता ब्रह्मन् (by transp.). — ^{c}) T1 G1 °राध्यति (for °राध्येत). — ^{d}) K3 Dc D1. 2. 5 तन्न (for न तत्). K1. 2 हृदि कार्यं न तत्त्वया; B Dn D4. 6 G3 न कार्यं हृदि तत्त्वया.

14 ^{b}) D1 बालवृद्ध- (by transp.); G2 वृद्धा बालास्. Dc D2 ° तपस्विनः. — ^{d}) B1–3 Dn D4. 6 G3 ह्यप(Dn2. n3 D4 अप)राद्धेषु (for विरुद्धेष्वपि). T2 च (for [अ]पि).

15 D4 om. 15. — ^{b}) S (except G3) क्षमा कार्या. K D1. 5 विजानता; S (except G3) द्विजोत्तम. — K1. 2. 4 om. 15^{cd}. — ^{d}) K3 Dc D1. 2. 5 विजानता; S (except G3) द्विजातिना (for द्विजो°).

16 ^{a}) K Dc D1. 2 [उ]क्तः (K3 °क्तं) (for [उ]क्ते). — ^{b}) K1–3 Dc D1. 2. 4 T1 G1. 2 M2 प्रीति° (for प्रीत°). — ^{c}) K Dc D1. 2. 5 हंसचंद्रप्रतीकाशं. — ^{d}) K1. 2 B Dn D4. 6 G3 अस्मै; T1 M2 अन्यन् (for अस्य). D5 गृहे तस्मै न्यवेशयत्.

17 K1. 2 om. (hapl.) 17. — ^{a}) Dc D2 T1 G1 तस्य; G4 ततो (for तत्र). K3 Dc D1. 2 G4 °शरणं. T2 कामम् (for क्लृप्तम्). — ^{c}) B4 तु (for च). K3. 4 D1. 5 तत्सर्वं (by transp.). Dc D2 तु; D4 तं; T1 वै; G1 च (for तत्).

18 ^{a}) B3 T G1. 2. 4 च; D1 M सा (for तु). — ^{b}) K1. 2 Dn3 D4 तंद्री-; B3 तंद्रां; D5 तद्धि; T2 कुंती (for तन्द्रीं). — ^{c}) M2 आतस्थौ. S (except G3) परया प्रीत्या (for परमं यत्नं). — ^{d}) S (except G3) °राधनं.

19 ^{a}) S (except G3) तं तु (for तत्र). K Dc D1. 2. 5 ब्राह्मणं राजन्; B4 °णं ज्ञात्वा; S (except G3) °णश्रेष्ठं. — ^{b}) K1 ब्राह्मणे संशितव्रते; S (except G3) उपचारेण कन्यका. — K1 ins. after 19^{ab}: K2, after 3. 289. 1^{ab}:

1338* परिचर्यापरा राजन् कुं[? read नक्तं]दिनमतन्द्रिता ।, followed in K1 by 3. 289. 2^{ab}, which is omitted there. — ^{d}) G2 M2 परि° (for पर्य°).

Colophon om. in K1. 2. D3 missing. — *Major parvan:* Dn2 G2. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* K3. 4 B Dc Dn1. n3 D1. 2. 4–6 G3 M2 कुंडला(D1. 5 °लाभि)हरण. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 (marg.). n2 302; Dn3 303; D1 306; T1 288 (as is text!); T2 G4 M1. 2 (*inf. lin.*) 292 (M2 orig. 294); G1 289; G2 291. — *Śloka no.:* Dn1. n3 20; Dn2 D1 19.

289

☞ In D3 this adhy. is lost on a missing fol.; the MS. is mostly ignored here.

1 ^{a}) T G1. 2 °भागं; G4 °भागा (for °राज). — ^{b}) K4 Dn1. n3 शंसित° (for संशित°). — K1. 2 read 1^{cd} after 9. — ^{cd}) K4 युक्तेन (for शुद्धेन). K3. 4 शंसितव्रतं (K3 °ता); D4. 6 G3 संशितव्रतं. — After 1^{ab}, K2 ins.

२८९

वैशंपायन उवाच ।
सा तु कन्या महाराज ब्राह्मणं संशितव्रतम् ।
तोषयामास शुद्धेन मनसा संशितव्रता ॥ १
प्रातरायास्य इत्युक्त्वा कदाचिद्द्विजसत्तमः ।
तत आयाति राजेन्द्र साये रात्रावथो पुनः ॥ २
तं च सर्वासु वेलासु भक्ष्यभोज्यप्रतिश्रयैः ।
पूजयामास सा कन्या वर्धमानैस्तु सर्वदा ॥ ३
अन्नादिसमुदाचारः शय्यासनकृतस्तथा ।
दिवसे दिवसे तस्य वर्धते न तु हीयते ॥ ४
निर्भर्त्सनापवादैश्च तथैवाप्रियया गिरा ।
ब्राह्मणस्य पृथा राजन्न चकाराप्रियं तदा ॥ ५
व्यस्ते काले पुनश्चैति न चैति बहुशो द्विजः ।
दुर्लभ्यमपि चैवान्नं दीयतामिति सोऽब्रवीत् ॥ ६
कृतमेव च तत्सर्वं पृथा तस्मै न्यवेदयत् ।
शिष्यवत्पुत्रवच्चैव स्वसृवच्च सुसंयता ॥ ७
यथोपजोषं राजेन्द्र द्विजातिप्रवरस्य सा ।
प्रीतिमुत्पादयामास कन्या यत्नैरनिन्दिता ॥ ८
तस्यास्तु शीलवृत्तेन तुतोष द्विजसत्तमः ।
अवधानेन भूयोऽस्य परं यत्नमथाकरोत् ॥ ९
तां प्रभाते च साये च पिता पप्रच्छ भारत ।
अपि तुष्यति ते पुत्रि ब्राह्मणः परिचर्यया ॥ १०
तं सा परममित्येव प्रत्युवाच यशस्विनी ।
ततः प्रीतिमवापाग्र्यां कुन्तिभोजो महामनाः ॥ ११
ततः संवत्सरे पूर्णे यदासौ जपतां वरः ।

1338*.

2 K_1 reads 2^{ab} after 1338*. — ^{a}) K $B_{3.4}$ Dc $D_{1.2.5}$ प्रातरेष्य इति ह्यु($B_{3.4}$ D_2 इतीत्यु)क्त्वा; $B_{1.2}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 प्रातरेष्याम्यथेत्युक्त्वा. — ^{b}) A few MSS. द्विजसत्तम. — ^{c}) $D_{4.5}$ तत्र (for तत). — ^{d}) N (D_3 missing) T_2 G_3 सायं; $G_{2.4}$ सोर्धं- (for साये). B_4 पुरः; S (except T_2 G_3) मुनिः (for पुनः).

3 ^{a}) $G_{2.4}$ वेलासु सर्वासु (by transp.). — ^{b}) $K_{1.2}$ भक्ष्यभोज्यैः; D_5 भोज्यचोष्य- (for भक्ष्यभोज्य-). K $D_{1.5}$ M -प्रति(K_1 D_1 -परि)ग्रहैः. — ^{c}) M_1 वै (for सा). — ^{d}) K B_1 Dc $D_{2.5}$ वर्धमानेन (K_2 °ने च); B_3 वर्तमानेन; D_1 वर्धमानेव; T_1 damaged; T_2 वर्धमाने हि; G_1 M_1 वर्धमानैर्हि; $G_{2.4}$ M_2 वर्तमानैर्हि. K D_5 वर्चसा; B_1 Dc D_2 नित्यदा; B_2 सा तदा (for सर्वदा).

4 ^{a}) D_5 अन्नानि (for अन्नादि-). $K_{1.2}$ -समुदाचार-. — ^{b}) K Dc $D_{1.2}$ °विधि°; D_5 °विधे° (for °कृत°). $D_{1.5}$ तदा (for तथा). — ^{c}) K_1 चैव (for तस्य). — ^{d}) $K_{1.2}$ D_1 च; K_4 [ए]व; S (except G_3) प्र- (for तु). K_3 Dc $D_{2.5}$ वर्धत्येव न हीयते.

5 ^{a}) $B_{1.4}$ निर्भर्त्सैन (for निर्भर्त्सन-). K $D_{1.2.5}$ -[अ]पदेशैः (for -[अ]पवादैः). Cnp अपदेशः (= व्याजः). — ^{b}) D_5 च (for [ए]व). — K_1 om. 5^{cd}.

6 ^{a}) K_1 प्राप्ते (*sup. lin.* as in text); T_1 $G_{1.2.4}$ M स्वप्न-; T_2 सप्त-; G_3 व्यस्त- (for व्यस्ते). K_4 $B_{1.4}$ $Dn_{1.n3}$ D_4 T_2 G_3 चेति; D_2 चैव (for चैति). — ^{b}) $B_{1.4}$ Dn चेति (for चैति). Dc D_2 नृप (for द्विजः). — ^{c}) $K_{1.2.4}$ D_1 दुष्प्राप(D_1 °प्य)म् (for दुर्लभ्यम्). M_2 इति (for अपि). B Dc Dn $D_{2.4.6}$ G_3 सुदुर्लभमपि (B_2 °मिदं) ह्यन्नं ($D_{4.6}$ G_3 ह्यर्थं). — ^{d}) B_3 अपि (for इति).

7 ^{a}) T $G_{1.2.4}$ इत्येव; M_1 एवेति (for एव च). — ^{b}) B_1 Dn_3 G_3 यथा; $Dn_{1.n2}$ D_4 तथा (for पृथा). — ^{d}) T_1 G_1 सुहृच्चैव (for स्वसृवच्च). K Dc $D_{2.5}$ चैव संमता (K_4 च वशं गता); D_1 चैव संमतं; T_2 च स्मृतं यथा (for च सुसंयता).

8 ^{d}) T_1 G_1 अतंद्रिता (for अनिन्दिता). $K_{1.2}$ कन्या यत्नेन निर्मितां; B Dc Dn $D_{2.4–6}$ G_3 कन्यारत्नमनिंदिता.

9 ^{a}) $K_{1.2}$ स; K_3 स्व-; K_4 Dc $D_{1.5}$ च (for तु). — ^{c}) $B_{2.3}$ (m as in text) D_6 G_3 अवधाने च; M आराधने च. $B_{2.3}$ Dn $D_{4.6}$ T $G_{1.3.4}$ [ऽ]स्याः (for ऽस्य). — After 9, $K_{1.2}$ read 1^{cd} (v.l. K_2 यत्नेन for शुद्धेन).

10 ^{a}) $G_{2.4}$ प्रभातेपि (for °ते च). N (except K_3; D_3 missing) G_3 सायं च; T_2 G_2 सायेपि; G_4 सायाह्ने for साये च).

11 ^{a}) B_4 [ए]वं (for [ए]व). Dc D_2 तं च सा परमित्येवं. — ^{b}) $K_{1.2}$ $Dn_{2.n3}$ तप° (for यश°). — ^{d}) K

नापश्यद्दुष्कृतं किंचित्पृथायाः सौहृदे रतः ॥ १२
ततः प्रीतमना भूत्वा स एनां ब्राह्मणोऽब्रवीत् ।
प्रीतोऽस्मि परमं भद्रे परिचारेण ते शुभे ॥ १३
वरान्वृणीष्व कल्याणि दुरापान्मानुषैरिह ।
यैस्त्वं सीमन्तिनीः सर्वा यशसाभिभविष्यसि ॥ १४

कुन्त्युवाच ।

कृतानि मम सर्वाणि यस्या मे वेदवित्तम ।
त्वं प्रसन्नः पिता चैव कृतं विप्र वरैर्मम ॥ १५

ब्राह्मण उवाच ।

यदि नेच्छसि भद्रे त्वं वरं मत्तः शुचिस्मिते ।
इमं मन्त्रं गृहाण त्वमाह्वानाय दिवौकसाम् ॥ १६
यं यं देवं त्वमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि ।
तेन तेन वशे भद्रे स्थातव्यं ते भविष्यति ॥ १७
अकामो वा सकामो वा न स नैष्यति ते वशम् ।
विबुधो मन्त्रसंशान्तो वाक्ये भृत्य इवानतः ॥ १८

वैशंपायन उवाच ।

न शशाक द्वितीयं सा प्रत्याख्यातुमनिन्दिता ।
तं वै द्विजातिप्रवरं तदा शापभयान्नृप ॥ १९
ततस्तामनवद्याङ्गीं ग्राहयामास वै द्विजः ।
मन्त्रग्रामं तदा राजन्नथर्वशिरसि श्रुतम् ॥ २०
तं प्रदाय तु राजेन्द्र कुन्तिभोजमुवाच ह ।
उषितोऽस्मि सुखं राजन्कन्यया परितोषितः ॥ २१
तव गेहे सुविहितः सदा सुप्रतिपूजितः ।
साधयिष्यामहे तावदित्युक्त्वान्तरधीयत ॥ २२
स तु राजा द्विजं दृष्ट्वा तत्रैवान्तर्हितं तदा ।
बभूव विस्मयाविष्टः पृथां च समपूजयत् ॥ २३　　C. 3. 17069 / B. 3. 305. 23 / K. 3. 306. 23

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोननवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८९ ॥

Dc $D_{1.2.5}$ °यशाः (for °मनाः).

12 ^{b}) Dc D_2 यत्र; D_5 T_1 यदि; T_2 यथा (for यदा). $D_{1.4.6}$ जयतां (for जपतां). — ^{d}) K_4 °देन सः; Dc D_2 °देन च (for °दे रतः).

13 G_1 om. 13–14. — ^{b}) B_1 स च मां; B_4 कन्यां स; D_5 स च तां (for स एनां). — Before 13^{cd}, M_1 ins. ब्राह्मणः. — T_2 om. (hapl.) 13^{d}–17^{c}. — ^{d}) $G_{2.4}$ मे (for ते).

14 T_2 G_1 om. 14 (cf. v.l. 13). — ^{a}) D_5 वरं (for वरान्). — ^{b}) D_5 दुरापं मानुषैरपि. — ^{c}) $K_{1.2}$ अन्या (for सर्वा). — ^{d}) G_4 च (for [अ]भि-) K_4 Dc D_2 G_4 °ष्यति (for °ष्यसि).

15 T_2 om. 15 (cf. v.l. 14). — ^{b}) $G_{2.4}$ यस्मान् (for यस्या). K $D_{1.2.4.5}$ G_3 M_1 वेदवित्तमः (K_4 द्विजसत्तम). — ^{d}) B_4 कृतार्थं प्रवरैर्मम; M ह्येष एव वरो मम.

16 T_2 om. 16 (cf. v.l. 14). K D_1 ऋषिः; B_4 दुर्वासाः; D_5 मुनिः (for ब्राह्मणः). — ^{a}) $B_{1.2}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 मत्तस्त्वं; D_1 $G_{2.4}$ भद्रं ते (for भद्रे त्वं). — ^{b}) $B_{1.2}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 भद्रे (for मत्तः). — ^{c}) T_1 $G_{1.2.4}$ इदं (for इमं).

17 T_2 om. 17^{abc} (cf. v.l. 14). 17^{ab} = 1. 104. 7^{ab}; 113. 35^{ab}. — ^{cd}) T_2 स्वातंत्र्यं (for स्थातव्यं). K B_3m Dc $D_{1.2.5}$ तस्य तस्य प्रसादात्ते (B_3m °देन) राज्ञि पुत्रो भविष्यति ($K_{1.2}$ भवेदिति).

18 18^{ab} = (var.) 1. 113. 35^{cd}. — ^{a}) K_4 अकामश्च — ^{b}) K न स नेष्यति (K_4 समेष्यति हि); B Dn $D_{4.6}$ G_3 स समेष्यति; Dc D_2 वशमेष्यति. $K_{1.2}$ वरं; Dc D_2 शुभे; Dn $D_{4.6}$ G_3 वशे (for वशम्). — ^{c}) Dn_3 °संयत्तो; D_1 T $G_{1.2.4}$ °संभ्रांतो (for °संशान्तो). — ^{d}) B Dc Dn $D_{2.4.6}$ G_3 भवेद्; T $G_{1.2.4}$ वाक्यैर् (for वाक्ये). T_2 हृद्य (for भृत्य). T $G_{1.2.4}$ [अ]नुगः (for [आ]नतः).

19 $K_{1.3.4}$ D_1 S (except G_3) om. the ref. — ^{a}) K_4 द्वितीया सा; D_1 द्वितीयस्य; T_2 G_4 द्विजातिं च (for द्वितीयं सा). — ^{c}) B_4 तद्वै; D_1 न वै (for तं वै).

20 ^{b}) B Dn $D_{4.6}$ G_3 स (for वै). — ^{c}) $K_{1.2}$ T_2 तथा; M_2 ततो (for तदा). — ^{d}) D_1 अथर्वांगिरसि. Dc D_2 T $G_{1.2.4}$ स्थितं (for श्रुतम्).

21 ^{a}) $G_{2.4}$ सं- (for तं). — ^{b}) K_4 सः (for ह).

22 ^{a}) B Dn $D_{4.6}$ G_3 गेहेषु (for गेहे सु-). K_4 -विहिते (for -विहितः). — ^{b}) $K_{1.2}$ तथा; Dc_2 D_2 G_4 तदा (for सदा). T_2 सुप्रीति°; G_1 संप्रीति° (for सुप्रति°). — ^{c}) $K_{1.2.4}$ B_3 Dc $D_{1.2}$ °ष्यहं (for °महे). Dc D_2 राजन् (for तावद्).

23 ^{a}) S (except G_3) च (for तु). — ^{b}) T_1 $G_{1.2.4}$ तथै° (for तत्रै°). — ^{d}) $K_{1.2}$ प्रति°; T $G_{1.2.5}$ [इ]माम° (for सम°).

२९०

C. 3. 17070
B. 3. 306. 1
K. 3. 307. 1

वैशंपायन उवाच ।
गते तस्मिन्द्विजश्रेष्ठे कस्मिंश्चित्कालपर्यये ।
चिन्तयामास सा कन्या मन्त्रग्रामबलाबलम् ॥ १
अयं वै कीदृशस्तेन मम दत्तो महात्मना ।
मन्त्रग्रामो बलं तस्य ज्ञास्ये नातिचिरादिव ॥ २
एवं संचिन्तयन्ती सा ददर्शर्तुं यदृच्छया ।
व्रीडिता साभवद्बाला कन्याभावे रजस्वला ॥ ३
अथोद्यन्तं सहस्रांशुं पृथा दीप्तं ददर्श ह ।
न ततर्प च रूपेण भानोः संध्यागतस्य सा ॥ ४
तस्या दृष्टिरभूद्दिव्या सापश्यद्दिव्यदर्शनम् ।
आमुक्तकवचं देवं कुण्डलाभ्यां विभूषितम् ॥ ५
तस्याः कौतूहलं त्वासीन्मन्त्रं प्रति नराधिप ।
आह्वानमकरोत्साथ तस्य देवस्य भामिनी ॥ ६
प्राणानुपस्पृश्य तदा आजुहाव दिवाकरम् ।
आजगाम ततो राजंस्त्वरमाणो दिवाकरः ॥ ७
मधुपिङ्गो महाबाहुः कम्बुग्रीवो हसन्निव ।
अङ्गदी बद्धमुकुटो दिशः प्रज्वालयन्निव ॥ ८
योगात्कृत्वा द्विधात्मानमाजगाम तताप च ।
आबभाषे ततः कुन्तीं साम्ना परमवल्गुना ॥ ९
आगतोऽस्मि वशं भद्रे तव मन्त्रबलात्कृतः ।

Colophon. D3 missing. — *Major parvan:* K1. 2 Dn2 T2 G2. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* K3. 4 B Dc Dn1. n2 D1. 2. 4–6 G3 M2 कुंडला(D1. 5 °लाभि)हरण. — *Adhy. name:* B4 कुंतीमंत्रप्राप्तिः; M1 पृथामंत्रग्रहणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 (marg.). n2 303; Dn3 304; D1 307; T1 289 (as in text!); T2 G2. 4 M1. 2 (*inf. lin.*) 293 (M2 orig. 295); G1 290. — *Śloka no.:* Dn D1 23.

290

In D3 this adhy. is lost on a missing fol.; the MS. is mostly ignored here.

1 b) B Dc Dn D2. 4. 6 G3 कारणांतरे (for काल°).

2 c) G2. 4 °ग्राम- (for °ग्रामो). K D1. 5 त्व(K4 ह्य)-स्य (for तस्य). — d) Dn D4. 6 G3 इति (for इव). K D1. 5 ज्ञास्यामि नचिरादिव.

3 a) S (except T2 G3) सा (for सं-). K Dc D1. 2 M तु; T G2. 4 [ए]व; G1 [इ]व (for सा). — b) K1. 2 [अं]कं; D1 तु (for [ऋ]तुं). Dc D2 यथेच्छया. — c) B Dc D2. 5 T2 G2. 4 M चा° (for सा°). Dc D2 T G1. 2. 4 कन्या (for बाला). — d) T G1. 2. 4 बाल° (for कन्या°). — After 3, N (D3 missing) G3 ins.:

1339* ततो हर्म्यतलस्था सा महार्हशयनोचिता ।

4 ab) N (D3 missing) G3 प्राच्यां दिशि समुद्यंतं ददर्शादित्यमंडलं. — After 4^{ab}, N (except K1. 2; D3 missing) G1. 3 ins.:

1340* तत्र बद्धमनोदृष्टिरभवत्सा समुध्यमा ।

— K1. 2 om. 4^{c}–5^{b}. — c) B1. 2 G3 चातप्यत (as in some printed ed.!); B3. 4 Dn (!) D4. 6 ततर्प हि (Dn1 चाप्येतर्हि); Dc D2 च तप्यं च; M2 तताप च (for ततर्प च). — d) D5 च (for सा).

5 K1. 2 om. 5^{ab} (cf. v.l. 4). — a) B Dn D4 अस्या (B3 अन्या) (for तस्या). — b) Dc D2 सूर्यमंडलं (for दिव्यदर्शनम्). — d) T2 सुशोभितं; G2 च भूषितं (for विभू°).

6 a) G1 कुतूहलं. D5 T G1. 2. 4 चा° (for त्वा°). — b) S (except G3) मंत्रान् (for मन्त्रं). — c) S (except G3) च (for [अ]थ). — d) G1 तत्र तस्यैव (for तस्य देवस्य). B Dc Dn D2. 4. 6 G3 भाविनी.

7 a) Dc D2. 5 अ(D5 आ)पो ह्युपस्पृश्य तदा; T G1. 2. 4 उपस्पृश्य तदा कुंती. — b) To avoid hiatus, K4 B Dc Dn D2. 4. 6 ह्याजु°; S (except G3) साजु° (for आजु°). — c) M1 दिवो (for ततो).

8 c) S (except G3) °मकुटो (for °मुकुटो). — d) K1. 2 D1 G1. 2. 4 M2 प्रज्वल° (for प्रज्वाल°).

9 ab) G4 स्वमा° (for द्विधा°). M2 ततो वचः (for तताप च). K2 repeats 7^{cd} for 9^{ab}. — 9^{d} = 1. 73. 16^{d}.

10 Before 10, M1 ins. दिवाकरः. — a) D1 वशे (for वशं). — b) Dc D2. 5 मंत्रग्राम° (for तव मंत्र°). — c) K1 [अ]वशं; B Dc Dn3 D2. 4. 6 G3 वशो; D2 वशे

किं करोम्यवशो राज्ञि ब्रूहि कर्ता तदस्मि ते ॥ १०

कुन्त्युवाच ।

गम्यतां भगवंस्तत्र यतोऽसि समुपागतः ।
कौतूहलात्समाहूतः प्रसीद भगवन्निति ॥ ११

सूर्य उवाच ।

गमिष्येऽहं यथा मां त्वं ब्रवीषि तनुमध्यमे ।
न तु देवं समाहूय न्याय्यं प्रेषयितुं वृथा ॥ १२
तवाभिसंधिः सुभगे सूर्यात्पुत्रो भवेदिति ।
वीर्येणाप्रतिमो लोके कवची कुण्डलीति च ॥ १३
सा त्वमात्मप्रदानं वै कुरुष्व गजगामिनि ।
उत्पत्स्यति हि पुत्रस्ते यथासंकल्पमङ्गने ॥ १४
अथ गच्छाम्यहं भद्रे त्वयासंगम्य सुस्मिते ।
शप्स्यामि त्वामहं क्रुद्धो ब्राह्मणं पितरं च ते ॥ १५
त्वत्कृते तान्प्रधक्ष्यामि सर्वानपि न संशयः ।
पितरं चैव ते मूढं यो न वेत्ति तवानयम् ॥ १६
तस्य च ब्राह्मणस्याद्य योऽसौ मन्त्रमदात्तव ।
शीलवृत्तमविज्ञाय धास्यामि विनयं परम् ॥ १७
एते हि विबुधाः सर्वे पुरंदरमुखा दिवि ।
त्वया प्रलब्धं पश्यन्ति स्मयन्त इव भामिनि ॥ १८
पश्य चैनान्सुरगणान्दिव्यं चक्षुरिदं हि ते ।
पूर्वमेव मया दत्तं दृष्टवत्यसि येन माम् ॥ १९

वैशंपायन उवाच ।

ततोऽपश्यत् त्रिदशान्राजपुत्री
　सर्वानेव स्वेषु धिष्ण्येषु खस्थान् ।
प्रभासन्तं भानुमन्तं महान्तं
　यथादित्यं रोचमानं तथैव ॥ २०
सा तान्दृष्ट्वा व्रीडमानेव बाला
　सूर्यं देवी वचनं प्राह भीता ।
गच्छ त्वं वै गोपते स्वं विमानं
　कन्याभावाद्दुःख एषोपचारः ॥ २१　　C. 3. 17091 B. 3. 306. 22 K. 3. 307. 22

(for [अ]वशो). — ^{d}) T $G_{1.2.4}$ ब्रूहि किं ते चिकीर्षितं.

11 S (except G_{3}) कन्या (for कुन्ती). — ^{a}) Dc D_{2} यत्र (for तत्र). — ^{b}) $K_{1.2}$ त्वं (for [अ]सि). K Dc $D_{1.2.5}$ पुनरा° (for समुपा°). B Dn $D_{4.6}$ G_{3} यत एवागतो ह्यसि. — ^{c}) K $D_{1.5}$ बालभावात् (for कौतूहलात्). Dc $D_{2.6}$ °नीतः (for °हूतः).

12 ^{a}) Dn_{1} $D_{3.4.6}$ T_{2} G_{3} M_{2} मा (for मां). $K_{1.2}$ तु (for त्वं). — ^{b}) $K_{1.2}$ राजनंदिनि (for तनु°). — After 12^{ab}, K_{2} reads 13^{cd}. — ^{c}) D_{1} च (for तु). — ^{d}) K_{1} यथा; K_{4} पृथे (for वृथा).

13 ^{a}) D_{1} तथा (for तव). T $G_{1.2.4}$ [अ]भि(G_{2} °पि)संधिं. — ^{b}) T $G_{1.2.4}$ कुर्यां (for सूर्यात्). — K_{2} reads 13^{cd} after 12^{ab}. — ^{d}) K_{4} कुंडली कवची (by transp.).

14 ^{a}) $K_{1.3.4}$ Dc $D_{1.2.5}$ मे; $G_{2.4}$ हि (for वै). — ^{c}) $K_{1.4}$ Dc $D_{1.2}$ उत्पत्स्यते. G_{2} ते पुत्रो (by transp.).

15 ^{a}) $B_{1.2}$ Dc $D_{2.5}$ अव- (for अथ). — ^{b}) K D_{1} भाविनि; Dc $D_{2.5}$ भामिनि (for सुस्मिते). — After 15^{ab}, B Dc Dn $D_{3.4-6}$ G_{3} ins.:

1341* यदि त्वं वचनं नाद्य करिष्यसि मम प्रियम् ।

— ^{c}) K_{2} B Dn D_{4-6} G_{3} M_{2} शपिष्ये (for शप्स्यामि). T G_{1} M_{1} त्व(M_{1} त्वा)न्यथा (for त्वामहं). $G_{2.4}$ शप्स्ये कन्येन्यथा क्रुद्धो.

16 ^{a}) K_{4} संप्रध°; B_{3} T_{2} तान्प्रव° (for तान्प्रध°). — ^{b}) D_{5} M एव (for अपि). — ^{c}) K_{2} मूढो यो; S (except G_{3}) ते मूढे (for ते मूढं).

17 ^{a}) K_{4} तथास्य (for तस्य च). — ^{d}) K_{4} D_{1} [अ]विनयं (for विनयं). Dc D_{2} वरं (for परम्). $K_{1.2}$ T $G_{1.2.4}$ धक्ष्याम्यविनयं परं.

18 ^{a}) T_{2} कन्ये (for सर्वे). — D_{5} om. 18^{cd}. — ^{d}) B Dc Dn $D_{3.4.6}$ G_{3} भाविनि; T $G_{1.2.4}$ M मां शुभे (for भामिनि).

19 ^{a}) K_{3} वै तान्; B_{2} Dc Dn_{2} $D_{1.2}$ M चैतान् (for चैनान्). S (except G_{3}) वरारोहे (for सुरगणान्). — ^{b}) K_{2} B_{2} दिव्यचक्षुर्. K_{4} च (for हि). T_{2} मे (for ते).

20 $K_{1.2}$ Dc D_{2} om. the ref. — ^{c}) B_{1-3} Dn $D_{4.6}$ T_{1} G_{3} प्रभावंतं. T $G_{1.2.4}$ पुरस्ताद् (for महान्तं). — ^{d}) $B_{1.2.4}$ Dc Dn $D_{4.6}$ M_{1} रोचमानान् (for °मानं).

21 ^{a}) K $B_{1.3}$ $D_{1.5}$ M_{2} सा तं; G_{4} तान्सा (by transp.). $K_{3.4}$ Dc_{2} $D_{1.2}$ वेपमाना; T $G_{1.2.4}$ त्रिदशान् (for व्रीडमाना). Dc_{2} T $G_{1.2.4}$ एव (for [इ]व). — ^{b} K $D_{1.2.5}$ सूर्यं देवं; M_{2} देवश्रेष्ठं (for सूर्यं देवी). — ^{c}) K_{4} स्वे विमाने; B_{3} स्त्वं विशालं (m as in text). — ^{d}) S (except G_{3}) °भावे (for भावाद्). K D_{1} दुष्ट; B_{1} दुःखम्

C. 3. 17092
B. 3. 306. 23
K. 3. 307. 23

पिता माता गुरवश्चैव येऽन्ये
देहस्यास्य प्रभवन्ति प्रदाने ।
नाहं धर्मं लोपयिष्यामि लोके
स्त्रीणां वृत्तं पूज्यते देहरक्षा ॥ २२
मया मन्त्रबलं ज्ञातुमाहूतस्त्वं विभावसो ।
बाल्याद्बालेति कृत्वा तत्क्षन्तुमर्हसि मे विभो ॥ २३

सूर्य उवाच ।

बालेति कृत्वानुनयं तवाहं
ददानि नान्यानुनयं लभेत ।
आत्मप्रदानं कुरु कुन्तिकन्ये
शान्तिस्तवैवं हि भवेच्च भीरु ॥ २४
न चापि युक्तं गन्तुं हि मया मिथ्याकृतेन वै ।
गमिष्याम्यनवद्याङ्गि लोके समवहास्यताम् ।
सर्वेषां विबुधानां च वक्तव्यः स्यामहं शुभे ॥ २५
सा त्वं मया समागच्छ पुत्रं लप्स्यसि मादृशम् ।
विशिष्टा सर्वलोकेषु भविष्यसि च भामिनि ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि नवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९० ॥

२९१

वैशंपायन उवाच ।

सा तु कन्या बहुविधं ब्रुवन्ती मधुरं वचः ।
अनुनेतुं सहस्रांशुं न शशाक मनस्विनी ॥ १
न शशाक यदा बाला प्रत्याख्यातुं तमोनुदम् ।

(for दुःख). B_{1-3} Dc_2 Dn_2 $D_{1.2.5}$ एवो° ; Dn_1. n_3 $D_{4.6}$ G_3 एवा° (for एषो°).

22 ^{a}) K_{1-3} Dc $D_{2.5}$ चापि (for चैव). K_4 ये ते; B_2 S (except G_3) मन्ये (for येऽन्ये). — ^{b}) G_2 प्रवदंति (for प्रभवन्ति). T $G_{1.2.4}$ स्स दाने (for प्र°). — ^{c}) T $G_{1.2.4}$ साहं (for नाहं), and पाल° (for लोप°). M चाल° (for लोप°). — ^{d}) K_4 D_1 धर्मः; G_2 धर्मं (for वृत्तं).

23 ^{c}) K_1 D_5 बाल्येति (for बालेति). K_1 मत्वा तु; $K_{2.4}$ $D_{1.5}$ कृत्वा तु; B Dn $D_{4.6}$ G_3 तत्कृत्वा (by transp.); $G_{2.4}$ कृत्वा त्वं. — ^{d}) K_4 वै (for मे). Dc D_2 G_4 प्रभो (for विभो).

24 ^{a}) K_1 D_5 बाल्येति; D_4 बाले तु (for बालेति). $K_{1.2.4}$ Dn_2 तनयं (for [अ]नुनयं). — ^{b}) K_4 ददामि; T_1 G_1 दद्यानि (for ददानि). K $D_{1.5}$ नु (K_3 $D_{1.5}$ तु) लभेत काचित् (K_3 कामा); Dn_2. n_3 D_4 त(D_4 त्व)नयं लभेत; G_3 त्वभयं लभेत (for [अ]नुनयं लभेत). — ^{c}) K तव (K_4 न तु) (for कुरु). D_5 तु कुरुष्व (for कुरु कुन्ति-). $K_{1.2}$ मध्ये; K_3 T_2 मन्ये; G_2 मह्यं (for -कन्ये). — ^{d}) K_{1-3} तथैवं च (K_3 हि); T $G_{1.2.4}$ तवानेन (for तवैवं हि). K_3 $B_{1.2}$ M हि भवेत; K_4 भवितेति; Dc D_2 हि भवेत्सु- (for हि भवेच्च).

25 ^{a}) $K_{1.2}$ $B_{1.2}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 गंतुं युक्तं (by transp.). Dc D_2 च (for हि). — ^{b}) D_5 S (except G_3) °गतेन (for °कृतेन). — After 25^{ab}, B Dc Dn $D_{2.4-6}$ G_3 ins.:

1342* असमेत्य त्वया भीरु मन्त्राहूतेन भाविनि ।

— ^{cd} T $G_{1.2.4}$ M इतस्त्वया(M_2 °स्तवा)नवद्यांगि लोके सम(T_2 G_4 °सु)पहास्यतां. — After 25^{cd}, S (except G_3) ins.:

1343* गच्छेयमेवं सुश्रोणि गतोऽहं वै निराकृतः ।

— ^{f}) B Dc Dn $D_{2.4.6}$ G_3 तथा शुभे; T_1 G_1 (*inf.* as in text) अनिंदिते (for अहं शुभे).

26 ^{a}) B_1 T_1 सहागच्छ; T_2 G_2 स्स संगच्छ (for समा°). ^{b}) S (except G_3) लप्स्यसे मादृशं सुतं. — ^{cd}) K_4 $B_{2.3}$ T G_1 M_1 विशिष्टः, and भविष्यति. B Dc Dn $D_{2.4.6}$ G_3 न संशयः; D_5 च भाविनि.

Colophon. D_3 missing. — *Major parvan:* $K_{1.2}$ Dn_2 $G_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* $K_{3.4}$ B_{2-4} Dc Dn $D_{1.2.4-6}$ G_3 कुंडला($D_{1.5}$ °लाभि)हरण. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn_1 (marg.). n_2 304; Dn_3 305; D_1 308; T_1 290 (as in text!); T_2 G_4 $M_{1.2}$ (*inf. lin.*) 294 (M_2 orig. 296); G_1 291; G_2 293. — *Śloka no.:* Dn_1. n_2 28; Dn_3 29; D_1 30.

भीता शापात्ततो राजन्दध्यौ दीर्घमथान्तरम् ॥ २
अनागसः पितुः शापो ब्राह्मणस्य तथैव च ।
मन्निमित्तः कथं न स्यात्क्रुद्धादस्माद्विभावसोः ॥ ३
बालेनापि सता मोहाद्भृशं सापह्नवान्यपि ।
नात्यासादयितव्यानि तेजांसि च तपांसि च ॥ ४
साहमद्य भृशं भीता गृहीता च करे भृशम् ।
कथं त्वकार्यं कुर्यां वै प्रदानं ह्यात्मनः स्वयम् ॥ ५
सैवं शापपरित्रस्ता बहु चिन्तयती तदा
मोहेनाभिपरीताङ्गी स्मयमाना पुनः पुनः ॥ ६
तं देवमब्रवीद्भीता बन्धूनां राजसत्तम ।
व्रीडाविह्वलया वाचा शापत्रस्ता विशां पते ॥ ७
कुन्त्युवाच ।
पिता मे ध्रियते देव माता चान्ये च बान्धवाः ।
न तेषु ध्रियमाणेषु विधिलोपो भवेदयम् ॥ ८
त्वया मे संगमो देव यदि स्याद्विधिवर्जितः ।
मन्निमित्तं कुलस्यास्य लोके कीर्तिर्नशेत्ततः ॥ ९
अथ वा धर्ममेतं त्वं मन्यसे तपतां वर
ऋते प्रदानाद्बन्धुभ्यस्तव कामं करोम्यहम् ॥ १०
आत्मप्रदानं दुर्धर्ष तव कृत्वा सती त्वहम् ।
त्वयि धर्मो यशश्चैव कीर्तिरायुश्च देहिनाम् ॥ ११ C. 3. 17108 B. 3. 307. 11 K. 3. 306. 11

291

In D_3 this adhy. is lost on a missing fol. (cf. v.l. 3. 287. 10); the MS. is mostly ignored here.

1 [b]) K_4 B_3 ब्रुवती (for ब्रुवन्ती).

2 [a]) $G_{2.4}$ च सा (for यदा). — [c]) K_2 भीताशया; K_4 भीता शापं. Dc D_2 M तदा (for ततो). — [d]) K $D_{1.5}$ इव (for अथ). D_1 [अं]तरे; Dc D_2 [उ]त्तरं (for [अ]न्तरम्).

3 The portion of the text from 3[c] up to 3. 294. 25[d] is lost in D_1 on missing fol. (219-220). — [c]) K_2 Dc $D_{2.5}$ S (except $G_{2.3}$) मन्निमित्तं. K_4 $G_{2.4}$ नु (for न).

4 D_1 missing (cf. v.l. 3). — [a]) K_1 $G_{1.2}$ बाल्येनापि. K_1 भृशं; K_2 G_2 सतां; B_1 Dc D_2 यदा; B_4 Dn_1 सदा (for सता). — [b]) K_1 सतां (for भृशं). K_1 नापह्नवान्यपि; K_2 सोपद्रवा°; $B_{1.2}$ Dn $D_{1.4.6}$ G_3 पापकृता°; B_4 D_5 सापकृता°; T $G_{1.2.4}$ शापभयादपि. — [c]) K_1 B Dn $D_{4.6}$ G_3 नाभ्या°; $K_{2.3}$ नान्या°; K_4 तान्यासाध°; D_5 न ह्यहं छादयिष्यामि.

5 D_1 missing (cf. v.l. 3). — [a]) Dc D_2 भृता (for भीता). — [b]) B_3 Dc Dn $D_{2.6}$ T_2 G_{2-4} गृहीत्वा (for °ता). B_4 कवचं; G_1 [अ]पि करे; T_2 $G_{2.4}$ च करौ (for च करे). $K_{1.2}$ स्वयं (for भृशम्). — [c]) K_2 T $G_{1.2.4}$ च कार्यं; Dc D_2 नु कार्यं; D_6 तवेह (for त्वकार्यं). K_2 कन्या; B_2 कुर्याद् (for कुर्यां). — [d]) K_4 Dc D_2 प्रदाने (for °नं). G_1 त्वहं (for स्वयम्). $G_{2.4}$ स्वयमात्मनिवेदनं.

6 D_1 missing (cf. v.l. 3). Before 6, N (except K_4; $D_{1.3}$ missing) $G_{1.3}$ ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — [a]) B_2 Dn $D_{4.6}$ G_3 सा वै (for सैवं). T $G_{1.2.4}$ M °भयात् त्रस्ता (T_1 G_1 भीता) (for °परित्रस्ता). — [b]) $B_{1.2.4}$ Dc Dn $D_{2.4.6}$ G_3 हृदा (for तदा). M चिंतयंती हृदा बहु. — [c]) Dn_2 G_3 [अ]पि; D_5 च (for [अ]भि-). $K_{1.2}$ -परीता च; D_5 समायुक्ता (for -परीताङ्गी). — [d]) MSS. स्मयमानः, °मानं also.

7 D_1 missing (cf. v.l. 3). — [a]) K_3 Dc_2 Dn_2 D_6 T $G_{1.2}$ तदे(K_3 T_1 $G_{1.2}$ °दै)वम्; K_4 देवं तम् (by transp.); G_4 तस्यैवम्. K_4 प्रीता (for भीता). — [d]) S (except G_3) शापाच्चैव (for शापत्रस्ता).

8 D_1 missing (cf. v.l. 3). $K_{1.3.4}$ T_1 M_2 om. the ref. — [a]) T_2 च (for मे). — [c]) $K_{1.2}$ विद्यमानेषु; K_3 विप्रियं कार्यं. — [d]) K_3 धर्मल्लोपो; G_4 M_2 विधिल्लोभो.

9 D_1 missing (cf v.l. 3). — [a]) B Dn $D_{4.6}$ G_3 तु (B_3 च) (for मे). — [c]) K_1 सन्नि°; K_4 त्वन्नि° (for मन्नि°). — [d]) $K_{1.2.4}$ Dc $D_{2.5}$ कीर्तिक्षयस्ततः (K_4 °स्तव); T G [ऽ]कीर्तिर्न (G_2 °र-) संशयः.

10 [a]) $K_{1.2}$ G_1 एव; K_2 एवं; T_2 $G_{1.2}$ एतत् (for एतं). — [b]) K_2 सत्यं ते (for मन्यसे). — [c]) T G_1 मते (for ऋते). K_3 D_5 प्रसादाद् (for प्रदानाद्). — [d]) D_4 G_3 तन्न; D_5 त्वया (for तव). K D_5 कार्यं (for कामं).

11 D_1 missing (cf. v.l. 3). — [a]) Dn_2 °दानं च (for °प्रदानं). $K_{1.2}$ D_6 T G_3 दुर्धर्षं. — [b]) $K_{1.2}$ महीतले; $K_{3.4}$ Dc $D_{2.5}$ M सती ह्यहं. — [c]) D_5 ते च (for चैव). — [d]) S (except G_3) त्वयि कीर्तिश्च.

12 D_1 missing (cf. v.l. 3). — [b]) K_4 ते (for वा).

C. 3. 17109
B. 3. 307. 12
K. 3. 308. 12

सूर्य उवाच ।

न ते पिता न ते माता गुरवो वा शुचिस्मिते ।
प्रभवन्ति वरारोहे भद्रं ते शृणु मे वचः ॥ १२
सर्वान्कामयते यस्मात्कनेर्धातोश्च भामिनि ।
तस्मात्कन्येह सुश्रोणि स्वतन्त्रा वरवर्णिनि ॥ १३
नाधर्मश्चरितः कश्चित्त्वया भवति भामिनि ।
अधर्मं कुत एवाहं चरेयं लोककाम्यया ॥ १४
अनावृताः स्त्रियः सर्वा नराश्च वरवर्णिनि ।
स्वभाव एष लोकानां विकारोऽन्य इति स्मृतः ॥ १५
सा मया सह संगम्य पुनः कन्या भविष्यसि ।
पुत्रश्च ते महाबाहुर्भविष्यति महायशाः ॥ १६

कुन्त्युवाच ।

यदि पुत्रो मम भवेत्त्वत्तः सर्वतमोपह ।
कुण्डली कवची शूरो महाबाहुर्महाबलः ॥ १७

सूर्य उवाच ।

भविष्यति महाबाहुः कुण्डली दिव्यवर्मभृत् ।
उभयं चामृतमयं तस्य भद्रे भविष्यति ॥ १८

कुन्त्युवाच ।

यद्येतदमृतादस्ति कुण्डले वर्म चोत्तमम् ।
मम पुत्रस्य यं वै त्वं मत्त उत्पादयिष्यसि ॥ १९
अस्तु मे संगमो देव यथोक्तं भगवंस्त्वया ।
त्वद्वीर्यरूपसत्त्वौजा धर्मयुक्तो भवेत्स च ॥ २०

सूर्य उवाच ।

अदित्या कुण्डले राज्ञि दत्ते मे मत्तकाशिनि ।
तेऽस्य दास्यामि वै भीरु वर्म चैवेदमुत्तमम् ॥ २१

पृथोवाच ।

परमं भगवन्देव संगमिष्ये त्वया सह ।
यदि पुत्रो भवेदेवं यथा वदसि गोपते ॥ २२

D_{5} °व्रते (for °स्मिते). — ^{c}) S (except G_{3}) प्रदा(G_{4} °धा)ने ते (M वै) (for वरारोहे). — ^{d}) K_{3} सर्वं तत् (for भद्रं ते). Dc D_{2} मद्- (for मे).

13 D_{1} missing (cf. v.l. 3). — ^{a}) K_{2} M_{2} सर्वं (for सर्वान्). T_{2} G_{2} कामयसे. T_{2} G_{3} तस्मात्. — ^{b}) $K_{1.2}$ कामं वरय; K_{3} $B_{2.3}$ Dn $D_{2.4.6}$ T_{1} क(T_{1} क्ष)मेर्धातोश्च; B_{1} कालधा°; B_{4} कामधा°; D_{5} कामहीनांश्च. B D($D_{1.3}$ missing) भाविनि; a few MSS. भामिनी. — ^{c}) K_{2} स्वतंत्रा (for सुश्रोणि). — ^{d}) K_{2} वरं वरय भामिनी.

14 D_{1} missing (cf. v.l. 3). — ^{b}) B D ($D_{1.3}$ missing) भाविनि; a few MSS. भामिनी. — ^{d}) K_{4} चरेहं; $B_{1.4}$ Dn_{3} D_{6} वरेयं; B_{2} भवेयं (for चरेयं).

15 D_{1} missing (cf. v.l. 3). — ^{a}) T_{1} अनाश्रिताः; G_{2} अन्यावृताः. — ^{d}) K_{2} श्रुतिः; B_{3} स्मृतिः; T_{1} G_{1} स्थितिः (for स्मृतः).

16 D_{1} missing (cf. v.l. 3). — ^{a}) M त्वं (for सा). — ^{d}) T $G_{1.2.4}$ न संशयः (for महा°).

17 D_{1} missing (cf. v.l. 3). — ^{a}) M अपि (for यदि). T $G_{1.2.4}$ ममाप्येवं; M मम ह्येष (for मम भवेत्). — ^{b}) B Dc Dn $D_{4.6}$ T_{2} G_{3} °नुद; D_{2} °नुदः; K_{2} M °पहन्; K_{3} °पहं (for °पह). — ^{d}) S (except G_{3}) भविष्यति (for महा°). — After 17, B_{4} ins.:

1344* तिग्मरश्मे महाबाहो संगमिष्ये दुहा[read रा]सद ।;

while T_{2} G_{1} ins.:

1345* अस्तु मे संगमो देव अनेन समयेन ते ।
[Cf. 20^{ab}.]

18 D_{1} missing (cf. v.l. 3). M_{2} om. 18–19. — ^{a}) $K_{1.2}$ °शूरः (for °बाहुः). — T_{2} $G_{2.4}$ om. from ·बाहुः (in 18^{a}) up to कुण्डले (in 21^{a}). — ^{b}) T_{1} G_{1} °धृक् (for °भृत्). — ^{c}) $D_{4.6}$ G_{3} अभेद्यं (for उभयं). K_{3} D_{6} वा; M_{1} तु (for च).

19 D_{1} missing (cf. v.l. 3). T_{2} $G_{2.4}$ M_{2} om. 19 (cf. v.l. 18). K D_{5} T_{1} G_{1} M_{1} पृथा (for कुन्ती). — ^{a}) $K_{1.2}$ यदन्यद् (for यद्येतद्). K_{3} M_{1} यद्यप्यन्ये-मृतादस्ति (M_{1} °मृतोदात्ते); T_{1} G_{1} यद्येवं ह्यमृतोद्भूते. — ^{c}) K_{1} यो वै; B_{2} वीर (for यं वै). — ^{d}) $K_{2.3}$ मत्त उत्पादयिष्यति; K_{4} तस्य भद्रे भविष्यति (m as in text).

20 D_{1} missing (cf. v.l. 3). T_{2} $G_{2.4}$ om. 20 (cf. v.l. 18). — ^{a}) B_{3} नो (m मे as in text). — ^{c}) $K_{1.2}$ त्वद्रूपवीर्य- (by transp.). K_{4} Dc D_{2} -संपन्नो (for -सत्त्वौजा). — ^{d}) K_{1} सदा; K_{2} तदा; Dc D_{2} मम (for स च).

21 D_{1} missing (cf. v.l. 3). T_{2} $G_{2.4}$ om. अदित्या कुण्डले (cf. v.l. 18). — ^{a}) $K_{1.2}$ अदित्याः; T_{1} G_{1} M आदित्य- (M °त्ये) (for अदित्या). — ^{b}) $K_{3.4}$ T_{1} $G_{1.2}$ M मत्समे; T_{2} G_{4} मत्समो. $K_{1.2}$ मत्समीपे तु

वैशंपायन उवाच ।

तथेत्युक्त्वा तु तां कुन्तीमाविवेश विहंगमः ।
स्वर्भानुशत्रुर्योगात्मा नाभ्यां पस्पर्श चैव ताम् ॥ २३

ततः सा विह्वलेवासीत्कन्या सूर्यस्य तेजसा ।
पपाताथ च सा देवी शयने मूढचेतना ॥ २४

सूर्य उवाच ।

साधयिष्यामि सुश्रोणि पुत्रं वै जनयिष्यसि ।
सर्वशस्त्रभृतां श्रेष्ठं कन्या चैव भविष्यसि ॥ २५

वैशंपायन उवाच ।

ततः सा व्रीडिता बाला तदा सूर्यमथाब्रवीत् ।
एवमस्त्विति राजेन्द्र प्रस्थितं भूरिवर्चसम् ॥ २६

इति स्मोक्ता कुन्तिराजात्मजा सा
विवस्वन्तं याचमाना सलज्जा ।
तस्मिन्पुण्ये शयनीये पपात
मोहाविष्टा भज्यमाना लतेव ॥ २७

तां तिग्मांशुस्तेजसा मोहयित्वा
योगेनाविश्यात्मसंस्थां चकार ।
न चैवैनां दूषयामास भानुः
संज्ञां लेभे भूय एवाथ बाला ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९१ ॥

२९२

वैशंपायन उवाच ।

ततो गर्भः समभवत्पृथायाः पृथिवीपते
शुक्ले दशोत्तरे पक्षे तारापतिरिवाम्बरे ॥ १
सा बान्धवभयाद्बाला तं गर्भं विनिगूहती । C. 3. 17127 B. 3. 308. 2 K. 3. 309. 2

कामिनि. — [c]) $K_{1.3}$ अद्य; K_4 अस्य; $B_{1.2.4}$ Dc D_2 तस्य; S (except G_3) तस्मै (for तेऽस्य). $K_{1.2.4}$ T G_1 M ते (for वै). $G_{2.4}$ वामोरु (for वै भीरु). — [d]) S (except G_3) आत्मनः (for उत्तमम्). $K_{2.3}$ D_5 वर्म चैवेह चोत्तमं; K_4 वर्म चैवमनुत्तमं; B_2 कवचं चेदमुत्तमं; Dc D_2 कुंडले वर्म चोत्तमं.

22 D_1 missing (cf. v.l. 3). B D ($D_{1.3}$ missing) G_3 कुन्त्युवाच (for पृथो°). — [a]) $B_{1.2}$ Dn D_{4-6} G_3 एवं (for देव). Dc G_4 भगवन्देवदेवेश. — [b]) T_1 G_1 संगच्छेयं; T_2 G_2 °गम्येह; G_4 °गमोयं; M_2 °गंस्येहं. Dc D_2 [अ]नघ (for सह). — [c]) K $D_{5.6}$ भवति (for भवेद्). K_4 B_2 एव (for एवं).

23 D_1 missing (cf. v.l. 3). K_3 om. 23. — [a]) B_4 T_2 $G_{1.2}$ [उ]क्त्वा च; G_4 [उ]वाच (for [उ]क्त्वा तु).

24 D_1 missing (cf. v.l. 3). — [a]) T $G_{1.2.4}$ °ला साध्वी (for °लेवासीत्). — [c]) $B_{1.4}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 चाथ सा; B_3 साथ वै; $G_{2.4}$ विह्वला (for [अ]थ च सा). B_2 विवस्वंतं याचमाना. — [d]) B_4 मृदु° (for मूढ°).

25 D_1 missing (cf. v.l. 3). — [ab]) K D_5 साधयिष्यामि पुत्रं वै (K_1 by transp. वै पुत्रं) जनयिष्यसि (K_1 °ष्यामि) भामिनि. — [d]) G_1 पुनः कन्या (for कन्या चैव).

26 D_1 missing (cf. v.l. 3). — [a]) T $G_{1.2.4}$ M सा तु तं व्रीळिता बाला ($G_{2.4}$ साध्वी). — [b]) T G_1 M कुंती; $G_{2.4}$ कन्या (for तदा). — [d]) B_2 रविवर्चसं; B_4 भूरितेजसं.

27 D_1 missing (cf. v.l. 3). — [a]) S (except T_1 G_3) °भोजा° (for °राजा°). — [b]) S (except G_3) ध्याय° (for याच°). — [d]) $K_{1.2}$ S (except G_3) वेप°; $K_{3.4}$ लज्ज° (for भज्य°).

28 D_1 missing (cf. v.l. 3). — [a]) B Dn $D_{4.6}$ G_3 तिग्मांशुस्तां (by transp.); T $G_{1.2.4}$ M तां तीक्ष्णांशुस्. — [b]) T_2 $G_{2.4}$ °सत्वं (for °संस्थां). — [c]) D_5 [ए]तां मोह° (for [ए]नां दूष°). — [d]) $K_{1.2}$ [अ]पि (for [अ]थ).

Colophon. $D_{1.3}$ missing. — *Major parvan:* K_2 Dn_2 $G_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* $K_{3.4}$ B Dc Dn $D_{2.4-6}$ G_3 कुंडला(D_5 °लाभि)हरण. — *Adhy. name:* M सूर्यकुंतीसमागमः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn_1 (marg.). n_2 305; Dn_3 306; T_1 291 (as in text!); T_2 G_4 $M_{1.2}$ (*inf. lin.*) 295 (M_2 orig. 297); G_1 292; G_2 294. — *Śloka no.:* Dn 28.

C. 3. 17127 B. 3. 308. 2 K. 3. 309. 2 धारयामास सुश्रोणी न चैनां बुबुधे जनः ॥ २
न हि तां वेद नार्यन्या काचिद्धात्रेयिकामृते ।
कन्यापुरगतां बालां निपुणां परिरक्षणे ॥ ३
ततः कालेन सा गर्भं सुषुवे वरवर्णिनी ।
कन्यैव तस्य देवस्य प्रसादादमरप्रभम् ॥ ४
तथैव बद्धकवचं कनकोज्ज्वलकुण्डलम् ।
हर्यक्षं वृषभस्कन्धं यथास्य पितरं तथा ॥ ५
जातमात्रं च तं गर्भं धात्र्या संमन्त्र्य भामिनी ।
मञ्जूषायामवदधे स्वास्तीर्णायां समन्ततः ॥ ६
मधूच्छिष्टस्थितायां सा सुखायां रुदती तथा ।
श्लक्ष्णायां सुपिधानायामश्वनद्यामवासृजत् ॥ ७
जानती चाप्यकर्तव्यं कन्याया गर्भधारणम् ।
पुत्रस्नेहेन राजेन्द्र करुणं पर्यदेवयत् ॥ ८
समुत्सृजन्ती मञ्जूषामश्वनद्यास्तदा जले ।
उवाच रुदती कुन्ती यानि वाक्यानि तच्छृणु ॥ ९
स्वस्ति तेऽस्त्वान्तरिक्षेभ्यः पार्थिवेभ्यश्च पुत्रक ।
दिव्येभ्यश्चैव भूतेभ्यस्तथा तोयचराश्च ये ॥ १०
शिवास्ते सन्तु पन्थानो मा च ते परिपन्थिनः ।
आगमाश्च तथा पुत्र भवन्त्वद्रोहचेतसः ॥ ११
पातु त्वां वरुणो राजा सलिले सलिलेश्वरः ।
अन्तरिक्षेऽन्तरिक्षस्थः पवनः सर्वगस्तथा ॥ १२
पिता त्वां पातु सर्वत्र तपनस्तपतां वरः ।
येन दत्तोऽसि मे पुत्र दिव्येन विधिना किल ॥ १३
आदित्या वसवो रुद्राः साध्या विश्वे च देवताः ।

292

☞ In $D_{1.3}$ this adhy. is lost on missing fol. (cf. v.l. 3. 287. 10; 291. 3); the MSS. are mostly ignored here.

1 K_4 T_2 om. the ref. — ^{b}) T $G_{2.4}$ पृथायां (for °याः). — ^{c}) Dc_2 D_2 दशेतरे; T_2 देशोत्तरे; G_2 दर्शेतरे (for दशोत्तरे).

2 ^{a}) S (except G_3) भीता (for बाला). — ^{b}) $B_{1.3.4}$ D ($D_{1.3}$ missing) G_3 गर्भं तं (by transp.); B_2 सभीतं. K °गूह्य वै; B_3 °गृह्यतां (for °गूहती). — ^{d}) $K_{1.2}$ चैनं; D_5 च तां (for चैनां).

3 ^{a}) $K_{3.4}$ चैवान्या (for नार्यन्या). — ^{b}) K_3 एवं; T_1 G_1 कांचिद् (for काचिद्). K_1 M विना (for ऋते).

4 ^{a}) K D_5 तं (for सा). — ^{c}) B_3 देवदेवस्य (for तस्य दे°). — ^{d}) $K_{1.2}$ प्रमादाद्; T M_1 प्रभावाद् (for प्रसादाद्). K Dc $D_{2.5}$ अभवत्तदा ($K_{1.2}$ °त्सदा; $K_{3.4}$ °त्तथा).

5 ^{a}) B_2 अथ वा (for तथैव). B Dc Dn $D_{2.4}$ T_2 G_3 [आ]बद्ध° (for बद्ध°). — ^{c}) $K_{1.2}$ हर्यक्ष-. S (except G_3) ऋषभ° (for वृषभ°).

6 ^{a}) K_{1-3} तु (for च). $K_{1.2}$ गर्भं तं (by transp.). — ^{b}) B D ($D_{1.3}$ missing) भाविनी. — After 6^{ab}, S (except G_3 M_2) ins.:

1346* उत्स्रष्टुकामा तं गर्भं कारयामास भारत ।
मञ्जूषां शिल्पिभिस्तूर्णं सुनद्धां सुप्रतिष्ठिताम्
प्लवैर्बहुविधैर्बद्धां प्लवनार्थं जले नृप ।
अजिनैर्मृदुभिश्चैव संस्तीर्णशयनां तथा ।

— T_1 G_1 om. 6^{cd}. — ^{c}) B Dc Dn $D_{2.4.6}$ G_3 समाधाय; M समदधात् (for अवदधे).

7 ^{a}) $K_{1.2}$ मंजूषायां स्थि°; K_3 D_4 G_3 मधूच्छिष्टास्थि°. Dc D_2 स-; T_1 G_1 तु; T_2 G_{2-4} M_1 तं (for सा). — ^{b}) G_1 दुःखात्सं- (for सुखायां). $K_{1.2}$ $B_{1.3.4}$ S (except G_3) तदा; D_5 सती (for तथा). — ^{c}) $K_{1.2}$ Dc D_2 $G_{2.4}$ M स्वपिधा°; B_4 सुविधा° (for सुपिधा°). — ^{d}) $K_{1.2}$ M न्यस्य (for अश्व-). T_2 नद्यां सा स्वयमुत्सृजत्; G_1 निक्षिप्य शिशुमंजसा.

8 G_1 om. 8^{a}–9^{b}. — ^{a}) G_4 जानाति (for जानती). — ^{b}) M कन्यया. — ^{c}) B_3 D_6 सा राजन् (for राजेन्द्र).

9 G_1 om. 9^{ab} (cf. v.l. 8). — ^{b}) B_{1-3} Dn $D_{4.6}$ G_3 °नद्यां (for °नद्यास्). Dc $D_{2.5}$ T_1 $G_{2.4}$ तथा (for तदा). — ^{c}) G_1 अश्रुपूर्णमुखी कुंती; M_1 उवाच कुंती रुदती.

10 ^{a}) B Dn $D_{4.6}$ G_3 च (for ऽस्तु). $K_{3.4}$ Dc $D_{2.5}$ T_1 G_1 [अं]त° (for [आ]न्त°). — ^{c}) $K_{1.2}$ दैवेभ्य° (for दिव्येभ्य°). — ^{d}) Dn_1 व्योमचरा°; T_1 G_1 जलचरा°; G_4 तोयं गता°.

11 ^{c}) $K_{1.4}$ B Dc Dn_1, n_2 $D_{4.6}$ G_3 आ(K_4 अ)-गता(B_4 °तां)श्च; K_2 आगम्याश्च; D_2 आश्वास्य च; D_6 आगामिनस् (for आगमाश्च). S (except $G_{3.4}$) संतु (for पुत्र). — ^{d}) S (except G_3) दिव्येन विधिना तव (cf. 13^{d}).

12 ^{a}) M त्वा (for त्वां). — ^{d}) Dc D_2 सर्वेश°.

13 ^{a}) T_1 G_1 ते; $G_{2.4}$ M त्वा (for त्वां). — ^{d}) S

मरुतश्च सहेन्द्रेण दिशश्च सदिगीश्वराः ॥ १४
रक्षन्तु त्वां सुराः सर्वे समेषु विषमेषु च ।
वेत्स्यामि त्वां विदेशेऽपि कवचेनोपसूचितम् ॥ १५
धन्यस्ते पुत्र जनको देवो भानुर्विभावसुः ।
यस्त्वां द्रक्ष्यति दिव्येन चक्षुषा वाहिनीगतम् ॥ १६
धन्या सा प्रमदा या त्वां पुत्रत्वे कल्पयिष्यति ।
यस्यास्त्वं तृषितः पुत्र स्तनं पास्यसि देवज ॥ १७
को नु स्वप्नस्तया दृष्टो या त्वामादित्यवर्चसम् ।
दिव्यवर्मसमायुक्तं दिव्यकुण्डलभूषितम् ॥ १८
पद्मायतविशालाक्षं पद्मताम्रतलोज्ज्वलम् ।
सुललाटं सुकेशान्तं पुत्रत्वे कल्पयिष्यति ॥ १९
धन्या द्रक्ष्यन्ति पुत्र त्वां भूमौ संसर्पमाणकम् ।
अव्यक्तकलवाक्यानि वदन्तं रेणुगुण्ठितम् ॥ २०
धन्या द्रक्ष्यन्ति पुत्र त्वां पुनर्यौवनगे मुखे ।
हिमवद्वनसंभूतं सिंहं केसरिणं यथा ॥ २१
एवं बहुविधं राजन्विलप्य करुणं पृथा
अवासृजत मञ्जूषामश्वनद्यास्तदा जले ॥ २२
रुदती पुत्रशोकार्ता निशीथे कमलेक्षणा ।
धात्र्या सह पृथा राजन्पुत्रदर्शनलालसा ॥ २३
विसर्जयित्वा मञ्जूषां संबोधनभयात्पितुः ।
विवेश राजभवनं पुनः शोकातुरा ततः ॥ २४
मञ्जूषा त्वश्वनद्याः सा ययौ चर्मण्वतीं नदीम् ।
चर्मण्वत्याश्च यमुनां ततो गङ्गां जगाम ह ॥ २५
गङ्गायाः सूतविषयं चम्पामभ्याययौ पुरीम् ।

(except G_3) त्विह (for किल).

14 ^{c}) K_2 B_4 Dn_3 महेंद्रेण. — ^{d}) $K_{1.2}$ सर्वा (for च स-).

15 ^{a}) K_3 चासुराः; M त्वा सुराः. — 15^{b}=1. 110. 44^{d}; 112. 22^{b}: 4. 56. 8^{b}; etc., etc. — ^{c}) $K_{1.2}$ M त्वा (for त्वां). — ^{d}) B Dc_1 Dn $D_{4.6}$ G_3 [अ]भि- (B_3 °पि); Dc_2 D_2 [अ]ति- (for [उ]प-).

16 ^{a}) T_1 G_1 धन्यस्ते जनको देवः. — ^{b}) $K_{1.2.4}$ Dc D_2 सूर्यो; T_1 G_1 पुत्र (for देवो). — ^{c}) K_1 M_2 त्वा (for त्वां).

17 M_1 om. 17–19. — ^{a}) G_4 damaged; M_2 corrupt (but with त्वा for त्वां). — ^{b}) =19^{d}. M_2 पुत्रके (for °त्वे). — ^{c}) $G_{2.4}$ स्म (for त्वं). — ^{d}) T $G_{1.2.4}$ स्तन्यं (for स्तनं).

18 M_1 om. 18 (cf. v.l. 17). — ^{a}) K_2 T_1 त्वया; G_3 तदा (for तया). — ^{b}) T G_1 M_2 °तेजसं (for °वर्चसम्). — ^{c}) K_1 T_1 °धर्म° (for °वर्म°). — ^{d}) K_4 °भूषणं.

19 M_1 om. 19 (cf. v.l. 17). — ^{a}) B_3 पद्मपत्र-; G_1 पद्माननं (for पद्मायत-). — ^{b}) K D_5 रक्तताम्रनखोज्वलं; B_1 Dc Dn D_2 पद्मताम्रदलो(Dc D_2 °नखो)ज्वलं; B_4 T $G_{1.2.4}$ पंचताम्रतलोज्वलं. — 19^{d}=17^{b}.

20 ^{a}) =21^{a}. $K_{1.2}$ G_1 पुत्र त्वा; T_2 M नार्यस्त्वां (M_2 °स्त्वा); $G_{2.4}$ तत्रस्था. — ^{c}) $G_{1.2.4}$ °क्रम° (for °कल°). — ^{d}) K Dc $D_{2.5}$ भाषंतं; M_1 वदनं. K Dc $D_{2.5}$ पांशु($K_{1.2}$ °सु)गुंठितं; S रेणुकुंठितं.

21 ^{b}) $K_{1.2}$ °गो मुखे; K_4 °गं मुखे; K_4m B_3 Dc °गोचरे; $B_{1.2.4}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 °गोचरं; D_2 °गोचरो; D_5 °संमुखं; T_1 °गो मुखं (for °गे मुखे). — ^{d}) A few MSS. केशरिणं. $K_{2.3}$ Dc_2 D_2 तथा (for यथा).

22 Before 22, B_4 ins. वैशं° उ°. — K_4 om. 22^{ab}. — ^{a}) G_1 वाचा (for राजन्). — ^{b}) B_4 यथा; Dc D_2 तथा (for पृथा). — ^{c}) T_1 G_1 अपासृजत; G_2 अवासृजत्तां; G_4 ससर्ज तां तु. — ^{d}) B_{1-3} Dn $D_{4.6}$ G °नद्यां (for °नद्यास्). Dc D_2 G_1 तथा जले; G_2 जले तदा (by transp.).

23 ^{a}) K_3 Dc_2 Dn_2 G_2 M_2 रुदंती. — $K_{1.2}$ om. 23^{b}–24^{a}. — ^{c}) K_4 तया (for धात्र्या). — 23^{d}=(var.) 1. 113. 28^{d}.

24 $K_{1.2}$ om. 24^{a} (cf. v.l. 23). — ^{b}) T $G_{1.2.4}$ M सा सं(G_4 सु)बोध° (for संबोधन°). — ^{c}) D_5 पुनर्विवेश भवनं. — ^{d}) M शोकोत्तरा (for शोकातुरा). K_4 [अ]रुदत्; D_6 पृथा (for ततः).

25 Dn_3 om. 25. — ^{a}) K_1 corrupt. $G_{1.2}$ मंजूषामश्व°. — ^{b}) K_1 कर्मावतीं (for चर्मण्वतीं). — ^{d}) T $G_{1.2.4}$ M तया ($G_{1.2}$ तथा) (for ततो).

26 ^{a}) K_4m गंगायां; T_2 $G_{2.4}$ गंगा सा; M_1 गंगया. — ^{b}) B Dc D_2 S (except G_3) सूतविषये; D_6 °जुष्टायां. — ^{d}) K_4 तत्प्रयाणकः Dn $D_{4.6}$ G_3 अनु° (for अभ्या°).

27 ^{a}) S (except G_3) पूर्वं (for दिव्यं). — ^{b}) B_1 Dn D_6 तनु-; B_3 तस्थे; B_4 तत्स-; D_2 तच्च; D_4 G_3 तं तु (for तत्तु). K_4 तं सर्वत्र (for तत्तु वर्म). $K_{1.2}$ G_4 सु- (for उद्य°). — ^{c}) M_2 गर्भं तं (by transp.). — ^{d}) K_2 चैलेन; कडलं.

C. 3. 17151 B. 3. 308. 26 K. 3. 309. 27 स मञ्जूषागतो गर्भस्तरङ्गैरुह्यमानकः ॥ २६
अमृतादुत्थितं दिव्यं तत्तु वर्म सकुण्डलम् ।
धारयामास तं गर्भं दैवं च विधिनिर्मितम् ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९२ ॥

२९३

वैशंपायन उवाच ।
एतस्मिन्नेव काले तु धृतराष्ट्रस्य वै सखा ।
सूतोऽधिरथ इत्येव सदारो जाह्नवीं ययौ ॥ १
तस्य भार्याभवद्राजन्रूपेणासदृशी भुवि ।
राधा नाम महाभागा न सा पुत्रमविन्दत ।
अपत्यार्थे परं यत्नमकरोच्च विशेषतः ॥ २
सा ददर्शाथ मञ्जूषामुह्यमानां यदृच्छया ।
दत्तरक्षाप्रतिसरामन्वालभनशोभिताम् ।
ऊर्मीतरङ्गैर्जाह्नव्याः समानीतामुपह्वरम् ॥ ३
सा तां कौतूहलात्प्राप्तां ग्राहयामास भामिनी ।
ततो निवेदयामास सूतस्याधिरथस्य वै ॥ ४
स तामुद्धृत्य मञ्जूषामुत्सार्य जलमन्तिकात् ।
यन्त्रैरुद्घाटयामास सोऽपश्यत्तत्र बालकम् ॥ ५
तरुणादित्यसंकाशं हेमवर्मधरं तथा ।

T देवं च; M2 दैवतं (for दैवं च). B2 विधिनिश्चितं. — After 27, T G1. 2. 4 ins. 1351* (with v.l.).

Colophon. D1. 8 missing. — *Major parvan:* K1. 2 G2. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* K3. 4 B Dc Dn1. n3 D2. 4–6 G3 कुंडला(D6 °लाभि)हरण. — *Adhy. name:* M पुत्रविसर्जनः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 (marg.). n2 306; Dn3 307; T1 292 (as in text !); T2 G4 M1. 2 (*inf. lin.*) 296 (M2 orig. 298); G1 293; G2 295. — *Śloka no.:* Dn 27.

293

☞. In D1. 8 this adhy. is lost on missing fol. (cf. v.l. 3. 287. 10; 291. 3); the MSS. are mostly ignored here.

1 1^a = 1. 8. 5^a; 15. 1^a; 27. 24^a; etc., etc. — c) K1. 2 [अ]धिरथिर्; T G1. 2. 4 [अ]तिरथ (for ऽधिरथ). K4 S (except T1 G3) [ए]त्रं (for [ए]व).

2 a) K1. 3. 4 Dc D2. 5 समभवद् (for ऽभवद्राजन्). — b) = 1. 104. 1^d; 105. 5^b; etc.; etc. Epic Tag! Cf. Hopkins, *Great Epic*, "Parallel Phrases," No. 236 (p. 432). K1. 2 T1 G1 [अ]प्रतिमा (for [अ]सदृशी). — c) K1. 2 °प्राज्ञा; K3 °प्रज्ञं; K4 °प्रज्ञा; Dc D2. 5 °प्राज्ञ (for °भागा). — d) K1. 2 गर्भम् (for पुत्रम्). D5 तस्याः पुत्रार्थमातुरः. — f) K1. 2 B2 (m as in text) तु; K4 सा; G2. 4 हि (for च).

3 a) B2 [आ]ससाद (M ददर्श as in text). — b) Some S MSS. ऊह्यमानां. — c) K4 B4 D5 M1 दत्तरक्षां. — d) K1 अब्दालभनशोभिनां; K3. 4m (orig. corrupt) अन्वालभनशोभना; B1–3 T1 °लंभनशोभितां; B4 अर्थालभन°; Dc D2 यंत्रालेपन°; Dn1. n2 °शोभनां; Dn3 °लंभनशोभना; D5 T2 °लभत शोभनां; G1 अन्वलहनशोभितां; G2 M1 °लभत°. — e) A few MSS. ऊर्मि° (for ऊर्मी°). — f) K B3 D5 उपह्वरे; T2 G2. 4 उपांतिकं (for उपह्वरम्). — After 3, S (except G3 M2) ins.:

1347* विवर्तमानां बहुशः पुनः पुनरितस्ततः ।
ततः सा वायुना राजन्स्रोतसा च बलीयसा ।
उपानीता यतः सूतः सभार्यो जलमाश्रितः ।

4 a) B1 D6 G3 तु (for तां). — b) B D (D1. 8 missing) भाविनी. — d) T G1. 2. 4 [अ]ति- (for [अ]धि-).

5 b) K4 D5 S (except T2 G3) जनम् (for जलम्). K1. 2 उत्सार्य च जनांतिकात्. — c) K1. 2 मंत्रैर्; G2. 4 यत्नैर्. K2 B4 Dc D2 उद्धार° (for उद्घाट°). T2 पादयामास बंधानां.

6 b) D4. 6 G3 हैम° (for हेम°). K3 Dc D2 T2 G1. 4 M तदा (for तथा). — c) D5 °संयुक्तं (for °युक्तेन). — d) T2 G2–4 विराजितं. — After 6, S (except G3 M2) ins.:

मृष्टकुण्डलयुक्तेन वदनेन विराजता ॥ ६
स सूतो भार्यया सार्धं विस्मयोत्फुल्ललोचनः ।
अङ्कमारोप्य तं बालं भार्यां वचनमब्रवीत् ॥ ७
इदमत्यद्भुतं भीरु यतो जातोऽस्मि भामिनि ।
दृष्टवान्देवगर्भोऽयं मन्येऽस्मान्समुपागतः ॥ ८
अनपत्यस्य पुत्रोऽयं देवैर्दत्तो ध्रुवं मम ।
इत्युक्त्वा तं ददौ पुत्रं राधायै स महीपते ॥ ९
प्रतिजग्राह तं राधा विधिवद्दिव्यरूपिणम् ।
पुत्रं कमलगर्भाभं देवगर्भं श्रिया वृतम् ॥ १०
पुपोष चैनं विधिवद्ववृधे स च वीर्यवान् ।
ततः प्रभृति चाप्यन्ये प्राभवन्नौरसाः सुताः ॥ ११
वसुवर्मधरं दृष्ट्वा तं बालं हेमकुण्डलम् ।
नामास्य वसुषेणेति ततश्चक्रुर्द्विजातयः ॥ १२
एवं स सूतपुत्रत्वं जगामामितविक्रमः ।
वसुषेण इति ख्यातो वृष इत्येव च प्रभुः ॥ १३
स ज्येष्ठपुत्रः सूतस्य ववृधेऽङ्गेषु वीर्यवान् ।
चारेण विदितश्चासीत्पृथाया दिव्यवर्मभृत् ॥ १४
सूतस्त्वधिरथः पुत्रं विवृद्धं समये ततः ।
दृष्ट्वा प्रस्थापयामास पुरं वारणसाह्वयम् ॥ १५
तत्रोपसदनं चक्रे द्रोणस्येष्वस्त्रकर्मणि
सख्यं दुर्योधनेनैवमगच्छत्स च वीर्यवान् ॥ १६
द्रोणात्कृपाच्च रामाच्च सोऽस्त्रग्रामं चतुर्विधम् ।
लब्ध्वा लोकेऽभवत्ख्यातः परमेष्वासतां गतः ॥ १७
संधाय धार्तराष्ट्रेण पार्थानां विप्रिये स्थितः ।
योद्धुमाशंसते नित्यं फल्गुनेन महात्मना ॥ १८
सदा हि तस्य स्पर्धासीदर्जुनेन विशां पते । C. 3. 17172 B. 3. 309. 20 K. 3. 310. 22

1348* परिम्लानमुखं बालं रुदन्तं क्षुधितं भृशम् ।
स तं परमया लक्ष्म्या दृष्ट्वा युक्तं वरात्मजम् ।

7 ^{c}) T $G_{1.2.4}$ पुत्रं (for बालं).

8 Before 8, B_4 ins. सूत उ°. — ^{a}) K_3 नेदम्; K_4 नैतद् (m इदम् as in text). — ^{b}) K_3 B_3 D_5 यातो (for जातो). K_3 G_2 [ऽ]सि; B_2 G_4 हि; T_1 [ऽ]द्य (for ऽस्मि). K_4m D_5 नत्वहं; B Dc Dn $D_{2.4.6}$ G_1 भाविनि (for भामिनि). — ^{d}) K_4 यतो (for मन्ये). $K_{1.2}$ समुपस्थितं (K_2 °तः) (for समुपागतः). B_{1-3} Dc Dn $D_{2.4.6}$ G_3 मन्येस्माकमुपा°.

9 ^{a}) T_1 G_1 अपुत्रस्य च (for अनपत्यस्य). M मे पुत्रो (for पुत्रोऽयं). — ^{b}) M त्वयं (for मम). — Before 9^{cd}, B_1 ins. वैशं° उ°. — ^{c}) T_1 G_1 प्र- (for तं). — ^{d}) $K_{1.4}$ D_5 राधायाः (for °यै).

10 ^{ab}) S (except G_3) सा चापि (for तं राधा), and देव° (for दिव्य°). — ^{c}) K_3 $G_{2.4}$ °पत्राक्षं (for °गर्भाभं). — K_4 om. 10^{d}–11^{a}. — ^{d}) $K_{1.2}$ युतं (for वृतम्). — After 10, S (except G_3) ins.:

1349* स्तन्यं समास्रवच्चास्या दैवादित्यथ निश्चयः ।

11 K_4 om. 11^{a} (cf. v.l. 10). — ^{a}) K_3 T_2 M चैव; T_1 $G_{1.4}$ चैवं (for चैनं). — ^{b}) Dc D_2 M_2 च स (by transp.). — ^{d}) K_3 [ऽ]प्य° (for प्रा°). B_2 प्रजाः (for सुताः). — After 11, S (except G_3 M_2) ins.:

1350* नामकर्म च चक्राते कुण्डले तस्य दृश्यते ।
कर्ण इत्येव तं बालं दृष्ट्वा कर्णं सकुण्डलम् ।

12 Dc D_2 om. 12^{ab}. — ^{a}) $K_{1.2}$ वपुर् (for वसु-). K_3 -धर्ममयं (for -वर्मधरं). — ^{b}) M_1 बालं हेमसकुंडलं.

13 ^{a}) K_3 ततः (for एवं). — G_1 om. (? hapl.) 13^{b}–15^{a}. — ^{cd}) T $G_{2.4}$ M वसुषेणेति विख्यातो वृषा etc.

14 G_1 om. 14 (cf. v.l. 13). — ^{ab}) B_1 एष (for ज्येष्ठ-). $K_{1.2.4}$ B_1 सूर्यस्य (for सूत°). K_3 ववृधे ह्यष्ट-वर्षवान् (for ^{b}). $B_{2.4}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 सूतस्य ववृधेंगेषु श्रे($D_{4.6}$ G_3 ज्ये)ष्ठः पुत्रः स वीर्य°; Dc D_2 पुत्रः सूतस्य ववृधे स ज्येष्ठोंगेषु वीर्य°. — ^{d}) $K_{2.3}$ B Dn_2. n_3 D_5 T_1 $G_{2.4}$ पृथया. T $G_{2.4}$ M °धृक् (for °भृत्).

15 G_1 om. 15^{a} (cf. v.l. 13). — ^{a}) K ततस् (for सूतस्). T_1 $G_{2.4}$ M_2 त्वति° (for त्वधि°). — ^{b}) $K_{1.2}$ स तदा तदा; $K_{3.4}$ समये तदा; B Dn $D_{4.6}$ G_3 समयेन तं. — ^{c}) $K_{1.2}$ विसर्जयामास.

16 ^{a}) T $G_{1.2.4}$ [ए]व (for [उ]प-). $K_{1.2}$ °सादनं (for °सदनं). — ^{c}) K Dc $D_{2.5}$ [अ]पि (for [ए]वम्). — ^{d}) K Dc $D_{2.5}$ सम(Dc D_2 °मा)गच्छत्स; B Dn $D_{4.6}$ G_3 अगमत्स च; T $G_{1.2.4}$ M अगच्छत्सह.

17 ^{a}) K_1 जामदग्न्यात् (for च रामाच्च).

18 ^{b}) $B_{1.2}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 रतः (for स्थितः). — ^{d}) $K_{3.4}$ B D ($D_{1.3}$ missing) G_3 फाल्गुनेन; T $G_{1.2.4}$ M अर्जुनेन. G_4 महारथः; M विशां पते (for महात्मना).

19 T $G_{1.2.4}$ om. 19^{ab} (see below). — ^{a}) B_2 युद्धार्थी (for स्पर्धासीद्). — ^{b}) M महात्मना (for विशां पते). — ^{c}) Dc D_2 T $G_{1.2.4}$ तु (for च). — B Dn D_{4-6} G_3 ins. after 19: T $G_{1.2.4}$, after 3. 292. 27:

C. 3. 17172 B. 3. 309. 20 K. 3. 310. 22 अर्जुनस्य च कर्णेन यतो दृष्टो बभूव सः ॥ १९
तं तु कुण्डलिनं दृष्ट्वा वर्मणा च समन्वितम् ।
अवध्यं समरे मत्वा पर्यतप्यद्युधिष्ठिरः ॥ २०
यदा तु कर्णो राजेन्द्र भानुमन्तं दिवाकरम्
स्तौति मध्यंदिने प्राप्ते प्राञ्जलिः सलिले स्थितः ॥ २१
तत्रैनमुपतिष्ठन्ति ब्राह्मणा धनहेतवः ।
नादेयं तस्य तत्काले किंचिदस्ति द्विजातिषु ॥ २२
तमिन्द्रो ब्राह्मणो भूत्वा भिक्षां देहीत्युपस्थितः ।
स्वागतं चेति राधेयस्तमथ प्रत्यभाषत ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९३ ॥

२९४

वैशंपायन उवाच ।
देवराजमनुप्राप्तं ब्राह्मणच्छद्मना वृषः ।
दृष्ट्वा स्वागतमित्याह न बुबोधास्य मानसम् ॥ १
हिरण्यकण्ठीः प्रमदा ग्रामान्वा बहुगोकुलान् ।
किं ददानीति तं विप्रमुवाचाधिरथिस्ततः ॥ २
ब्राह्मण उवाच ।
हिरण्यकण्ठ्यः प्रमदा यच्चान्यत्प्रीतिवर्धनम् ।
नाहं दत्तमिहेच्छामि तदर्थिभ्यः प्रदीयताम् ॥ ३

1351* एतद्गुह्यं महाराज सूर्यस्यासीन्न संशयः ।
यः सूर्यसंभवः कर्णः कुन्त्यां सूतकुले तदा ।

[(L. 1) T $G_{1.2.4}$ महात्मनः (for न संशयः). — (L. 2) $B_{3.4}$ यत् (for यः). D_{6} तथा (for तदा). T $G_{1.2.4}$ कुंत्या गर्भेण धारितः (for the posterior half).]

20 [a]) K_{3} हितं; B_{1} तं च (for तं तु). $K_{3.4}$ मत्वा (for दृष्ट्वा). — [c]) T $G_{1.2.4}$ दृष्ट्वा (for मत्वा).

21 $K_{1.2}$ om. 21[ab]. — [a]) $B_{1.2}$ Dn $D_{4.6}$ G_{3} च (for तु). — [c]) S (except G_{3}) उपतिष्ठति मध्याह्ने. — [d]) K Dc D_{2} सततं स्थितः; B Dn $D_{4.6}$ G_{3} सलिलोत्थितः.

22 [a]) K Dc D_{2} तदैनम् (for तत्रैनम्). — [b]) B Dn $D_{4.6}$ G_{3} °हेतुना (for °हेतवः). — [c]) S (except G_{3}) ह्यस्य (for तस्य). — [d]) S (except G_{3}) आसीद् (for अस्ति). — After 22, G_{1} ins.:

1352* एतस्मिन्नेव काले तु पाण्डवानां हिते रतः ।

23 [c]) T_{1} तव; T_{2} $G_{2.4}$ त्विति; G_{1} त्वद्य (for चेति). T_{1} G_{1} राजेंद्र (for राधेयस्). — [d]) $K_{1.2}$ इंद्रं; K_{4} Dc $D_{2.5}$ विप्रं (for अथ).

Colophon. $D_{1.3}$ missing. — *Major parvan:* $K_{1.2}$ Dn_{2} T_{1} $G_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* $K_{3.4}$ B Dc Dn $D_{2.4–6}$ G_{3} M कुंडला(D_{5} °लाभि)हरण. — *Adhy. name:* B_{4} शक्रागमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn_{1} (marg.). n_{2} 307; Dn_{3} 308; T_{1} 293 (as in text!); T_{2} G_{4} $M_{1.2}$ (*inf. lin.*) 297 (M_{2} orig. 230, wrongly for 299); G_{1} 294; G_{2} 296. — *Śloka no.:* Dn 25.

294

In D_{3} this whole adhy., and in D_{1} st. 1–25 of this adhy., are lost on missing fol. (cf. v.l. 3. 287. 10; 291. 3); the MSS. are mostly ignored here.

1 [b]) K_{2} T $G_{1.2.4}$ M वृषा; B Dc Dn $D_{2.4.6}$ G_{3} °वृतम् (for वृषः).

2 Before 2, G_{1} ins. कर्णः. — [a]) $K_{1.2}$ °कंठी; K_{4} (m as in text) °कंठाः; Dc_{2} D_{2} °कुंठी; T_{1} °वर्णाः; T_{2} °कंठ्या (for °कण्ठीः). $G_{2.4}$ दासीर्वा (for प्रमदा). — K_{1} om. (hapl.) 2[b]–3[a]. — [b]) S (except G_{3}) बहुशः पशून् (for °गोकुलान्). K_{2} यद्वान्यत्प्रीतिवर्धनं (cf. 3[b]). — [c]) K (K_{1} om.) B_{3} ददामीति (for ददानीति). — [d]) K_{4} [अ]धिरथ°; T_{1} $G_{1.2.4}$ [अ]तिरथि° (for [अ]धिरथि°). K (K_{1} om.) Dc $D_{2.5}$ स्थितं; G_{4} तदा (for ततः).

3 K_{1} om. 3[a] (cf. v.l. 2). — [a]) K_{2} B_{3} हिरण्यकंठी; K_{3} T_{2} °मुख्याः; K_{4} °मड्यं; D_{5} G_{1} °कंठीः; T_{1} °वर्णाः; G_{4} °कंठाः; M °मुस्त्राः (sic). — [b]) $K_{1.2}$ Dc D_{2} यद्वान्यत्; T G_{2} यद्यन्यत्; $G_{1.4}$ यदन्यत् (for यच्चान्यत्). K_{1} T_{1} प्रतिवर्धनं; T_{2} $G_{2.4}$ वापि तद्धनं; G_{1} पादवर्धनं; M_{1} सारवर्धनं;

यदेतत्सहजं वर्म कुण्डले च तवानघ ।
एतदुत्कृत्य मे देहि यदि सत्यव्रतो भवान् ॥ ४
एतदिच्छाम्यहं क्षिप्रं त्वया दत्तं परंतप ।
एष मे सर्वलाभानां लाभः परमको मतः ॥ ५

कर्ण उवाच ।

अवनिं प्रमदा गाश्च निर्वापं बहुवार्षिकम् ।
तत्ते विप्र प्रदास्यामि न तु वर्म न कुण्डले ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।

एवं बहुविधैर्वाक्यैर्याच्यमानः स तु द्विजः ।
कर्णेन भरतश्रेष्ठ नान्यं वरमयाचत ॥ ७
सान्त्वितश्च यथाशक्ति पूजितश्च यथाविधि ।
नैवान्यं स द्विजश्रेष्ठः कामयामास वै वरम् ॥ ८
यदा नान्यं प्रवृणुते वरं वै द्विजसत्तमः ।
तदैनमब्रवीद्भूयो राधेयः प्रहसन्निव ॥ ९
सहजं वर्म मे विप्र कुण्डले चामृतोद्भवे ।
तेनावध्योऽस्मि लोकेषु ततो नैतद्ददाम्यहम् ॥ १०
विशालं पृथिवीराज्यं क्षेमं निहतकण्टकम् ।
प्रतिगृह्णीष्व मत्तस्त्वं साधु ब्राह्मणपुंगव ॥ ११
कुण्डलाभ्यां विमुक्तोऽहं वर्मणा सहजेन च ।
गमनीयो भविष्यामि शत्रूणां द्विजसत्तम ॥ १२

वैशंपायन उवाच ।

यदा नान्यं वरं वव्रे भगवान्पाकशासनः ।
ततः प्रहस्य कर्णस्तं पुनरित्यब्रवीद्वचः ॥ १३
विदितो देवदेवेश प्रागेवासि मम प्रभो ।
न तु न्याय्यं मया दातुं तव शक्र वृथा वरम् ॥ १४
त्वं हि देवेश्वरः साक्षात्त्वया देयो वरो मम । C. 3. 17192 B. 3. 310. 15 K. 3. 311. 15

M2 पार्थिवं धनं. — ^{d}) K1. 2 च (for प्र-).

4 ^{a}) K1–3 M1 तद्; T1 त्वम् (for यद्). — ^{c}) K2 D5 उत्कृत्य (for उत्कृत्य). B2 D5 G3 वै (for मे).

5 ^{a}) M एताम् (for एतद्). S (except G3) भिक्षां (for क्षिप्रं). — ^{b}) S (except G3) त्वया दत्तां नरोत्तम. — ^{c}) T G1. 2. 4 स एष (T2 एव) (for एष मे).

6 ^{a}) B1. 4 G1 M1 अवनीं. S (except G3) गावो (for गाश्च). — ^{b}) B D (D1. 3 missing) T2 G3 निवापं; G2 मृष्टान्नं; M2 निर्वाहं (for निर्वापं). — ^{d}) B Dn D4. 6 G3 सकुंडलं (for न कुण्डले).

7 ^{a}) K3 D5 वाच्यमानः; G2. 4 वार्यमाणः (for याच्यमानः). — T2 om. 7^{c}–8^{d}.

8 T2 om. 8 (cf. v.l. 7). — ^{a}) G2. 4 सोचित° (for सान्त्वित°). — ^{b}) K1 B4 °विधैः (for °विधि). — ^{c}) B1. 2. 4 Dn D4. 6 G3 न चा(B4 वा)न्यं. — ^{d}) G2. 4 तदा (for वरम्).

9 ^{a}) G4 यथा. K3 नान्यत् (for नान्यं). T2 अन्यं न प्रतिजग्राह. — ^{b}) S (except G3) स (for वै). — After 9^{ab}, S (except G3) ins.:

1353* विनास्य सहजं वर्म कुण्डले च विशां पते ।

[Cf. 10^{ab}. T1 वृतवान् (for विनास्य).]

— ^{c}) A few MSS. तदेनम्. S (except G3) कर्णः (for भूयो). — S (except G3) om. 9^{d}–10^{a}.

10 Before 10, K3 B4 ins. कर्ण उ°. S (except G3) om. 10^{a} (cf. v.l. 9). — ^{b}) S (except G3) सहजं कवचं हि मे. — ^{c}) S (except G3) लोकानां (for लोकेषु). — ^{d}) Dc D2 नैनं; D5 नैव (for नैतद्). B Dn D4. 6 G3 जहामि (for ददामि).

11 ^{a}) M विशालं मम राज्यं हि. — ^{c}) K3 मत्कृत्स्नं (for मत्तस्त्वं). S (except G3) मत्तः प्रतिगृहाण त्वं. — ^{d}) K4 साधो (for साधु).

12 ^{a}) K1. 2 M वियुक्तोहं. — ^{b}) T2 सहजाभ्यां यदि न्विह. — ^{c}) D5 माननीयो; S दम° (for गम°).

13 T1 M om. the ref.; G1 om. 13–14. — ^{a}) B2 Dn D4. 6 G3 यदा(B2 Dn2 D4 °द)न्यं न (for यदा नान्यं). — ^{c}) K1 तदा (for ततः). — ^{d}) K द्विजं (for वचः). D5 पुनराह वचस्तदा.

14 G1 om. 14 (cf. v.l. 13). — Before 14, B4 M1 ins. कर्ण उ° (resp. कर्णः). — ^{b}) K1–3 ममाभिभो; K4 B3. 4 Dc D2. 5 मया प्रभो (K4 D5 विभो). — ^{c}) K1. 2 transp. न्याय्यं and दातुं. K4 Dc D2 वृथा (for मया). B3. 4 दत्तं (for दातुं). — ^{d}) Dn2 शक्यं (for शक्र). K4 विना (for वृथा).

15 ^{b}) K1. 2 देवो वरो; G1 देया वरा (for देयो वरो). — ^{c}) K3 T1 G1 अपि; G4 चापि (for चैव). K3. 4 देवानाम् (for भूतानाम्). D5 देवानामपि चान्येषाम्; T2 G2 त्वमेव सर्वभूतानाम्. — ^{d}) K1. 2 B3. 4 M भूतभृत्; K3 भूतिकृत्; B2 Dn2. n3 D4 G3 भूतधृक्.

C. 3. 17192 B. 3. 310. 15 K. 3. 311. 15

अन्येषां चैव भूतानामीश्वरो ह्यसि भूतकृत् ॥ १५
यदि दास्यामि ते देव कुण्डले कवचं तथा ।
वध्यतामुपयास्यामि त्वं च शक्रावहास्यताम् ॥ १६
तस्माद्विनिमयं कृत्वा कुण्डले वर्म चोत्तमम् ।
हरस्व शक्र कामं मे न दद्यामहमन्यथा ॥ १७

शक्र उवाच ।

विदितोऽहं रवेः पूर्वमायन्नेव तवान्तिकम् ।
तेन ते सर्वमाख्यातमेवमेतन्न संशयः ॥ १८
काममस्तु तथा तात तव कर्ण यथेच्छसि ।
वर्जयित्वा तु मे वज्रं प्रवृणीष्व यदिच्छसि ॥ १९

वैशंपायन उवाच ।

ततः कर्णः प्रहृष्टस्तु उपसंगम्य वासवम् ।
अमोघां शक्तिमभ्येत्य वव्रे संपूर्णमानसः ॥ २०

कर्ण उवाच ।

वर्मणा कुण्डलाभ्यां च शक्तिं मे देहि वासव ।
अमोघां शत्रुसंघानां घातनीं पृतनामुखे ॥ २१
ततः संचिन्त्य मनसा मुहूर्तमिव वासवः ।
शक्त्यर्थं पृथिवीपाल कर्णं वाक्यमथाब्रवीत् ॥ २२
कुण्डले मे प्रयच्छस्व वर्म चैव शरीरजम् ।
गृहाण कर्ण शक्तिं त्वमनेन समयेन मे ॥ २३
अमोघा हन्ति शतशः शत्रून्मम करच्युता ।
पुनश्च पाणिमभ्येति मम दैत्यान्विनिघ्नतः ॥ २४
सेयं तव करं प्राप्य हत्वैकं रिपुमूर्जितम् ।
गर्जन्तं प्रतपन्तं च मामेवैष्यति सूतज ॥ २५

कर्ण उवाच ।

एकमेवाहमिच्छामि रिपुं हन्तुं महाहवे ।

16 ^{a}) G_4 वीर (for देव). — ^{b}) B_4 कवचस्. K_1 तदा (for तथा). — ^{c}) D_5 वाच्य° (for वध्य°). — ^{d}) B_2 त्वया; G_4 किंचित् (for त्वं च). S (except $G_{3.4}$) [अ]प° (for [अ]व°).

17 ^{b}) T कवचो° (for वर्म चो°). — ^{c}) K_3 गृहाण शक्तिं मे यच्छ. — ^{d}) $G_{2.4}$ M त्वहम् (for अहम्).

18 ^{a}) T_1 G_1 [ऽ]यं (for [ऽ]हं). T_1 $G_{1.2}$ रविः (for रवेः). — ^{b}) K_1 M_1 आयन्नैव; K_2 आयान्त्ययेव; K_3 आयान्नैव; K_4 आयातश्च; B Dc Dn $D_{2.4.6}$ T_2 G_3 आयानेव (B_3 °मेव); G_1 आयातैव; G_2 M_2 आयान्नेव; G_4 आयां चैव (for आयन्नेव). K_3 तवांतिके. — ^{c}) G_4 ततस् (for तेन). K_4 D_5 तत् (for ते). — ^{d}) D_5 एव (for एतन्). T $G_{1.2.4}$ ममै(T_2 एवै)तन्नात्र संशयः.

19 ^{a}) T $G_{1.2.4}$ M कामस् (T_2 $G_{2.4}$ कामं) (for तात). K Dc $D_{2.5}$ एवमस्तु यथाकामं. — ^{b}) K_3 त्वं तु; Dn_3 तच्च (for तव). T_2 G_2 वरयस्व (for तव कर्ण). K_3 यदीच्छसि. — ^{d}) K Dc $D_{2.5}$ वृणीष्वान्यद्; B_3 त्वं वृणुष्व (for प्रवृणीष्व). $K_{1.4}$ $B_{1.2}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 यथेच्छसि; K_3 D_5 $G_{2.4}$ M यदीच्छसि.

20 ^{a}) K_2 $B_{3.4}$ Dc $D_{2.5}$ प्रहृष्टस्तम्; K_3 °ष्टात्मा (for °ष्टस्तु). S (except G_3) ततस्तु कर्णः संहृष्टः. — ^{b}) Dc_2 D_2 °गम्य स; S (except G_3) °संगृह्य (for °संगम्य). D_5 चाब्रवीत् (for वासवम्). — ^{c}) $K_{1.2}$ अमोघ-.

21 S (except G_3) om. the ref. — ^{a}) B D_6 G_3 कर्मणा (for व°). — ^{c}) B_1 योधसंख्यानां; Dc D_2 शत्रुसंपन्नां; T $G_{1.2.4}$ °शमनीं; M °दमनीं. — ^{d}) $K_{3.4}$ $B_{3.4}$ Dc D_2 T M पातनीं; $B_{1.2}$ Dn_2. n_3 $D_{4.6}$ घातिनीं; D_5 पोथनीं; G_1 संक्रुद्धां; $G_{2.4}$ तर्जनीं.

22 Before 22, $K_{1.2.4}$ D_5 ins. वैशं°. — ^{a}) T_2 बहुधा (for मनसा). — ^{b}) Dc D_2 अपि (for इव). T_2 $G_{2.4}$ शक्तिदाने तु वासवः. — ^{c}) K_3 शक्त्यर्थे.

23 Before 23, M_1 ins. शक्रः. — ^{a}) D_5 M प्रयच्छ त्वं; T $G_{1.2.4}$ °च्छाद्य (for °च्छस्व). — ^{c}) Dc D_2 T $G_{1.2.4}$ शक्तिं कर्ण (by transp.). — ^{d}) B_{1-3} Dn $D_{4.6}$ G_3 च; Dc D_2 वै (for मे).

24 ^{a}) K_1 अमोघो; T_2 °घ; M_1 °घं (for °घा). T $G_{1.2.4}$ M शतशः (T_1 शक्तयः) शक्तिः. — ^{b}) S (except G_3) हत्वा (for मम). T $G_{1.2.4}$ कराच् (for कर-). — ^{d}) S (except G_3) दैत्यान्मम (by transp.).

25 ^{a}) B Dn $D_{4.6}$ G_3 करप्राप्ता (for करं प्राप्य). — ^{c}) =26^{c}. K_4 गर्जितं. $K_{1.3}$ T_1 प्रपतंतं च. — ^{d}) $G_{2.4}$ M_1 मामेवेष्यति.

26 T_1 om. 26–28. D_1 resumes from 26^{b}. — ^{b}) T_2 $G_{1.2.4}$ M °मृधे (for °हवे). — ^{c}) =25^{c}. K_4 गर्जितं. K_1 प्रपतंतं; G_1 च हसंतं (for प्रतपन्तं). — ^{d}) S (except G_3) यस्मान् (for यतो). K_4 ततोहमभयं लभे; B_4 भयं मम यतो भवेत्.

27 T_1 om. 27 (cf. v.l. 26). T_2 $G_{1.2.4}$ M शक्र

गर्जन्तं प्रतपन्तं च यतो मम भयं भवेत् ॥ २६

इन्द्र उवाच ।

एकं हनिष्यसि रिपुं गर्जन्तं बलिनं रणे ।
त्वं तु यं प्रार्थयस्येकं रक्ष्यते स महात्मना ॥ २७
यमाहुर्वेदविद्वांसो वराहमजितं हरिम् ।
नारायणमचिन्त्यं च तेन कृष्णेन रक्ष्यते ॥ २८

कर्ण उवाच ।

एवमप्यस्तु भगवन्नेकवीरवधे मम ।
अमोघा प्रवरा शक्तिर्येन हन्यां प्रतापिनम् ॥ २९
उत्कृत्य तु प्रदास्यामि कुण्डले कवचं च ते
निकृत्तेषु च गात्रेषु न मे बीभत्सता भवेत् ॥ ३०

इन्द्र उवाच ।

न ते बीभत्सता कर्ण भविष्यति कथंचन ।
व्रणश्चापि न गात्रेषु यस्त्वं नानृतमिच्छसि ॥ ३१
यादृशस्ते पितुर्वर्णस्तेजश्च वदतां वर ।
तादृशेनैव वर्णेन त्वं कर्ण भविता पुनः ॥ ३२
विद्यमानेषु शस्त्रेषु यद्यमोघामसंशये ।
प्रमत्तो मोक्ष्यसे चापि त्वय्येवैषा पतिष्यति ॥ ३३

कर्ण उवाच ।

संशयं परमं प्राप्य विमोक्ष्ये वासवीमिमाम् ।
यथा मामात्थ शक्र त्वं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ३४

वैशंपायन उवाच ।

ततः शक्तिं प्रज्वलितां प्रतिगृह्य विशां पते ।
शस्त्रं गृहीत्वा निशितं सर्वगात्राण्यकृन्तत ॥ ३५
ततो देवा मानवा दानवाश्च
निकृन्तन्तं कर्णमात्मानमेवम् ।
दृष्ट्वा सर्वे सिद्धसंघाश्च नेदु-
र्न ह्यस्यासीद्दुःखजो वै विकारः ॥ ३६
ततो दिव्या दुन्दुभयः प्रणेदुः
पपातोच्चैः पुष्पवर्षं च दिव्यम् । C. 3. 17214 B 3. 310. 37 K. 3. 311. 38

(for इन्द्र). — [ab]) D_4 $G_{1.3}$ हनिष्यति. K Dc $D_{2.5}$ transp. रिपुं and रणे. T_2 $G_{1.2.4}$ M गर्जंतं तं (M त्वं) महामृधे (for [b]); cf. v.l. 26. — [c]) K B_4 Dc D_2 T_2 $G_{1.2.4}$ M न (for त्वं). D_2 यं तु (by transp); D_5 च यं; T_2 $G_{1.2.4}$ M_2 तु तं. K_4 प्रार्थसे ह्येकं; G_1 °यस्वैकं; M_1 °यन्नेकं. — [d]) K_1 तु; T_2 सु- (for स).

28 T_1 om. 28 (cf. v.l. 26). — [a]) T_2 $G_{1.2.4}$ M वेदविदुषो; G_3 देवविद्वांसो. — [b]) Dc Dn $D_{2.4}$ वाराहम्; T_2 महांतम्; $G_{1.2.4}$ गोविंदम्. B Dn $D_{4.6}$ G_3 अपराजितं (for अजितं हरिम्). — [c]) $G_{2.4}$ हि (for च).

29 After the ref., T $G_{1.2.4}$ ins.:

1354* एवमेतद्यथात्थ त्वं दानवानां निषूदन ।
वधिष्यामि रणे शत्रुं यो मे स्याता पुरःसरः ।

— [a]) $G_{2.4}$ एव (for अपि). — [b]) T_1 $G_{1.2.4}$ °वधो (for °वधे). — [c]) B Dc Dn $D_{2.4.6}$ G_3 अमोघां देहि मे (Dn_1 मां) शक्तिं; T $G_{1.2.4}$ M अमोघयानया शत्रुं (T_2 G_1 M_2 शक्त्या). — [d]) B Dc Dn $D_{2.4.6}$ G_3 यथा; T_1 $G_{2.4}$ एकं; T_2 एनं (for येन).

30 [c]) $B_{1.4}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 तु (for च).

31 T_1 G_1 शक्रः (for इन्द्र उ°). — [a]) K D_1 काये; D_5 गात्रे (for कर्ण). — [c]) $K_{3.4}$ D_5 $G_{2.4}$ व्रणाश्च; T G_1 प्राणाश्च (for व्रणश्च). B Dn $D_{4.6}$ G_3 चैव (for चापि). — [d]) K_1 Dc D_2 T G_1 M यत्त्वं; K_2 यत्तं; G_4 यं त्वं (for यस्त्वं). M_2 ऋच्छसि (for इच्छसि).

32 [a]) B_3 तु (for ते). — [b]) $K_{1.3}$ M_1 ददतां (for व°). — [c]) K_{2-4} D_1 देहेन (for वर्णेन).

33 [a]) K Dc $D_{1.2.5}$ चास्त्रेषु (for श°). — [b]) A few MSS. असंशयं. — [c]) $K_{1.3}$ प्रमत्ते; K_2 प्रपन्ने; Dc_2 प्रपन्नो (for प्रमत्तो). $B_{1.2.4}$ Dn_2. n_3 D_4 G_3 वापि; T $G_{1.2.4}$ चेत्त्वं; M चैव (for चापि). — [d]) D_5 त्वय्येषाभिपति°.

34 [b]) T $G_{1.4}$ प्रमो(G_4 °वे)क्ष्ये (for विमोक्ष्ये).

35 [c]) S (except G_3) आदाय (for गृहीत्वा).

36 [a]) G_4 सर्वे (for ततो). K_3 $D_{1.5}$ दानवा (K_3 °व-) मानुषाश्च; K_4 Dc_2 Dn_3 D_2 दानवा मानवाश्च (by transp.); T $G_{1.2.4}$ मनुष्या(T_2 मानुषा)श्चापि सर्वे; M मानुषाश्चापि राजन्. — [b]) K_{2-4} $B_{2.3}$ Dc Dn_2 $D_{1.2.5}$ T_2 $G_{1.2.4}$ एव (for एवम्). — [c]) N (D_3 missing) G_3 सिंहनादान्; G_1 देवसंघाः (for सिद्धसंघाः). K_4 Dc $D_{1.2}$ विनेदुर्; B Dn $D_{4.6}$ G_3 प्रणेदुर् (for च नेदुर्). — [d]) K_4 B D (D_3 missing) G_3 M सुखजो (M_2 °तो) (for दुःखजो).

37 [b]) $G_{2.4}$ खाच्च (for दिव्यम्). — [c]) G_1 M °निकृत्त° (for °संकृत्त°). — [d]) K Dc $D_{1.2.5}$ T_2 $G_{2.4}$ मुहुर्मुहुः (T_2 G °हुश्च) (for मुहुश्चापि). Dc D_2 साधु साध्विात्यथोचुः; G_2 विस्मयंतं नृवीरं (for स्मयमानं नृ°).

C. 3. 17214
B. 3. 310. 37
K. 3. 311. 38

दृष्ट्वा कर्णं शस्त्रसंकृत्तगात्रं
मुहुश्चापि स्मयमानं नृवीरम् ॥ ३७
ततश्छित्त्वा कवचं दिव्यमङ्गा-
त्तथैवार्द्रं प्रददौ वासवाय ।
तथोत्कृत्य प्रददौ कुण्डले ते
वैकर्तनः कर्मणा तेन कर्णः ॥ ३८
ततः शक्रः प्रहसन्वञ्चयित्वा
कर्णं लोके यशसा योजयित्वा ।
कृतं कार्यं पाण्डवानां हि मेने
ततः पश्चाद्दिवमेवोत्पपात ॥ ३९
श्रुत्वा कर्णं मुषितं धार्तराष्ट्रा
दीनाः सर्वे भग्नदर्पा इवासन् ।
तां चावस्थां गमितं सूतपुत्रं
श्रुत्वा पार्था जहृषुः काननस्थाः ॥ ४०

जनमजय उवाच
कस्था वीराः पाण्डवास्ते बभूवुः
कुतश्चैतच्छ्रुतवन्तः प्रियं ते ।
किं वाकार्षुर्द्वादशेऽब्दे व्यतीते
तन्मे सर्वं भगवान्व्याकरोतु ॥ ४१
वैशंपायन उवाच ।
लब्ध्वा कृष्णां सैन्धवं द्रावयित्वा
विप्रैः सार्धं काम्यकादाश्रमात्ते ।
मार्कण्डेयाच्छ्रुतवन्तः पुराणं
देवर्षीणां चरितं विस्तरेण ॥ ४२
प्रत्याजग्मुः सरथाः सानुयात्राः
सर्वैः सार्धं सूदपौरोगवैश्च ।
ततः पुण्यं द्वैतवनं नृवीरा
निस्तीर्योग्रं वनवासं समग्रम् ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुर्नवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९४ ॥ समाप्तं कुण्डलाहरणपर्व

38 [a]) K_{1-3} Dc D_2 तच्छित्त्वा वै; D_5 छित्वा चैकं; S (except T_1 G_3) ततश्चित्रं (for ततश्छित्त्वा). D_1 कांचनं (for कवचं). $K_{1.2}$ अस्त्रं (for अङ्गात्). — [b]) $K_{3.4}$ D_1 हृष्टः (for [आ]र्द्रं). — [c]) K $D_{1.5}$ अथ; D_2 T_2 $G_{1.2.4}$ ततो (for तथा). $G_{2.4}$ निकृत्य (for [उ]कृत्य). K_1 द्वे; K_2 तु; Dc D_2 च (for ते). — [d]) K_{1-3} B_4 $D_{1.5}$ कर्णस्तस्मात् (K_4 कर्णौ तस्मात्); B_{1-3} Dn $D_{4.6}$ G_3 कर्णात्तस्मात्; Dc D_2 कर्णात्तस्मै (for वैकर्तनः). — After 38, T_1 $G_{1.2.4}$ ins.

1355* ततो देवो मुदितो वज्रपाणि-
र्दृष्ट्वा कर्णं शस्त्रनिकृत्तगात्रम् ।

39 [a]) $G_{2.4}$ कर्मणा; M प्राहसद् (for प्रहसन्). — K_4 om. (hapl.) 39^b.

40 [a]) G_2 दृष्ट्वा (for श्रुत्वा). K_4 वंचितं; G_4 मुदितं (for मुषितं). — K_4 om. 40^{bc}. — [c]) K_3 तामावस्थां; B_4 तथा°; D_6 M_2 तं चा° (for तां चा°). T_2 $G_{2.4}$ गमिते सूतपुत्रे. — [d]) G_1 काननस्था जहर्षुः (for जहृषुः का°).

41 K_4 reads 41 after 3. 295. 1 (om. the ref.). — [b]) B Dn $D_{4.6}$ G_3 [ए]ते (for [ए]तत्), and तत् (for ते). — [c]) D_5 किं चा°; T_1 G_1 किम° (for किं वा°). $B_{1.4}$ T द्वादशाब्दे (for °शेऽब्दे). — [d]) $K_{1.2}$ सर्वं कर्म; S (except G_3) एतत्सर्वं (for तन्मे सर्वं).

42 K_4 om. 42–43. — [a]) K_{1-3} Dc $D_{1.2.5}$ त्रास° (for द्राव°). — [b]) B_2 T_2 $G_{2.4}$ काम्यकमा (B_2 °काना°; G_4 °कं त्वा) श्रयंते (for काम्यका°).

43 K_4 G_4 om. 43 (for K_4 cf. v.l. 42). — [a]) K_{1-3} D_1 प्रति° (for प्रत्या°). K_{1-3} सानुजाः (for सरथाः). — [b]) Many MSS. सूत° (for सूद°). — [c]) B_2 पुनर्; G_2 पार्था (for पुण्यं). — [d]) K_{1-3} G_2 M [ए]वं; Dc वै; T_2 [अ]ग्रे (for [उ]ग्रं). — *N. B.* Some printed ed. wrongly om. this stanza.

Colophon. D_3 missing. — *Major parvan:* $K_{1.2}$ $G_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* $K_{1.3.4}$ B Dc Dn_1. n_3 $D_{1.2.4-6}$ G_3 M कुंडला($D_{1.5}$ °लाभि)हरण, followed by समाप्त in all these MSS. (except in K_4 B_2 M_2). — *Adhy. name:* T_2 काम्यकपुनर्निवासे कुंडलकवचप्रदानं; G_1 कर्णकवचकुंडलहरणं; G_2 कवचकुंडलप्रदानं; $M_{1.2}$ कुंडलप्रदानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn_1 (*sup. lin.*). n_2 308; Dn_3 309; D_1 312; T_1 294 (as in text !); T_2 G_4 $M_{1.2}$ (*inf. lin.*) 298 (M_2 orig. 300); G_1 295; G_2 297. — *Śloka no.:* Dn 42.

२९५

जनमेजय उवाच ।
एवं हृतायां कृष्णायां प्राप्य क्लेशमनुत्तमम् ।
प्रतिलभ्य ततः कृष्णां किमकुर्वत पाण्डवाः ॥ १
वैशंपायन उवाच ।
एवं हृतायां कृष्णायां प्राप्य क्लेशमनुत्तमम्
विहाय काम्यकं राजा सह भ्रातृभिरच्युतः
पुनर्द्वैतवनं रम्यमाजगाम
स्वादुमूलफलं रम्यं मार्कण्डेयाश्रमं प्रति ॥ ३
अनुगुप्तफलाहाराः सर्व एव मिताशनाः ।
न्यवसन्पाण्डवास्तत्र कृष्णया सह भारत ॥ ४
वसन्द्वैतवने राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
भीमसेनोऽर्जुनश्चैव माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ ५
ब्राह्मणार्थे पराक्रान्ता धर्मात्मानो यतव्रताः
क्लेशमार्छन्त विपुलं सुखोदर्कं परंतपाः ॥ ६
अजातशत्रुमासीनं भ्रातृभिः सहितं वने ।
आगम्य ब्राह्मणस्तूर्णं संतप्त इदमब्रवीत् ॥ ७ C. 3. 17231 B. 3. 311. 11 K. 3. 312. 11

295

This adhy. is missing in D_3 (cf. v.l. 3. 287. 10); the MS. is mostly ignored here.

1 K_1 M_2 om. 1. Dc_2 D_2 जन्मेजय उ°. — $1^{ab}=2^{ab}$. — ^{a}) B_2 Dn $D_{4.6}$ G_3 भार्यायां (for कृष्णायां). — After 1^{ab}, K_2 reads 2^{cdab}. — ^{c}) B Dc_2 Dn $D_{2.4.6}$ G_3 प्रतिपद्य. $K_{3.4}$ Dc $D_{1.2}$ T_2 $G_{2.4}$ M_1 पुनः (for ततः). S (except G_3; M_2 om.) तां च (for कृष्णां). — ^{d}) K_3 $B_{2.3}$ Dc_2 $D_{1.2}$ G_2 M_1 किमकुर्वत. — After 1, K_4 reads stanza 41 of the previous adhy.

2 M_2 om. the ref. K_2 (transp. 2^{ab} and 2^{cd}) reads the stanza after 1^{ab}. — $2^{ab}=1^{ab}$. — After the ref., K_4 D_1 ins.:

1356* सर्वे पुष्पफलाहाराः सर्व एव मिताशनाः ।
[Cf. 4^{ab}. — K_4 सर्वे गुप्त°.]

— ^{a}) Dn_2 भार्यायां (for कृष्णायां); cf. v.l. 1. — After 2^{ab}, M_1 ins.:

1357* प्रतिलभ्य ततः कृष्णां यदकुर्वन्त तच्छृणु ।

— ^{c}) B_2 निश्चयं (for विहाय). M_2 काम्यकां (*inf. lin.* °का). T_2 राजन् (for राजा). — ^{d}) $K_{1.3}$ अच्युत.

3 ^{a}) $K_{1.2}$ पुण्ये; $K_{3.4}$ Dc $D_{1.2.5}$ पुण्यम् (for रम्यम्). — ^{c}) K $D_{1.5}$ बहु° (for स्वादु°). $K_{1.2}$ M_2 (*sup. lin.* as in text) पुण्यं (for रम्यं). — ^{d}) B D (except D_1; D_3 missing) G_3 विचित्रबहुपादपं.

4 For 4^{ab}, cf. 1356*. — ^{a}) B Dn_{1}. n_3 $D_{4.6}$ T G अनुभुक्त-; Dc D_2 अन्वभुंक्त; D_5 अनुगुप्ताः. — ^{c}) $K_{1.2}$ व्यवसन्; G_1 निवसन्. — ^{d}) B D (except $D_{1.5}$) G_3 भार्यया (for भारत).

5 ^{c}) Dc D_1 भीमसेनार्जुनश्चैव; D_4 T G °र्जुनौ चैव. — ^{d}) T $G_{1.2.4}$ भ्रातरौ (for पाण्डवौ).

6 K_1 om. 6. — ^{b}) T_2 $G_{2.4}$ महात्मानो (for धर्मा°). K_4 जित° (for यत°). — ^{c}) $B_{3.4}$ $D_{4.6}$ G_3 अर्छंति; Dn D_5 अर्छंत; T $G_{1.2.4}$ M इच्छंति. T_2 $G_{2.4}$ परमं (for विपुलं). — ^{d}) M अरिंदमाः (for परं°). — After 6, B D (except $D_{1.5}$; D_3 missing) G_3 ins.:

1358* तस्मिन्प्रतिवसन्तस्ते यत्प्रापुः कुरुसत्तमाः ।
वने क्लेशं सुखोदर्कं तत्प्रवक्ष्यामि तच्छृणु ।
अरणीसहितं मन्थं ब्राह्मणस्य तपस्विनः ।
मृगस्य घर्षमाणस्य विषाणे समसज्जत ।
तदादाय गतो राजंस्त्वरमाणो महामृगः ।
आश्रमान्तरितः शीघ्रं प्लवमानो महाजवः ।
ह्रियमाणं तु तं दृष्ट्वा स विप्रः कुरुसत्तम ।
त्वरितोऽभ्यागमत्तत्र अग्निहोत्रपरीप्सया ।

[(L. 1) Dc D_2 यत्प्राप्ताः. (L. 2) Dc D_2 तत्ते वक्ष्यामि तच्छृणु. — Lines 3–6 = stanzas 8–9 (with v.l.). — (L. 4) B_3 Dc D_2 कर्ष° (for घर्ष°). — (L. 6) Dc आश्रमात्त्वरितः.] — On the other hand, T_2 $G_{2.4}$ M ins. after 6:

1359* तेषां च वसतां तत्र पाण्डवानां महारथम् ।
[M महात्मनां (for °रथम्).]

7 ^{a}) D_5 आयांतं (for आसीनं). — After 7^{ab}, D_1 ins. given in App. I (No. 30). — ^{c}) T_1 G_1 अगच्छद् (for आगम्य). — ^{d}) B Dn $D_{4.6}$ G_3 चेदम् (for इदम्).

8 Before 8, B_4 ins. ब्राह्मणोवाच. — ^{a}) K_3 B Dc Dn $D_{2.4.6}$ G_3 मंथं; T $G_{1.2.4}$ M भांडं (for मद्यं).

C. 3. 17232 B. 3. 311. 12 K. 3. 312. 12 अरणीसहितं मह्यं समासक्तं वनस्पतौ ।
मृगस्य घर्षमाणस्य विषाणे समसज्जत ॥ ८
तदादाय गतो राजंस्त्वरमाणो महामृगः ।
आश्रमात्त्वरितः शीघ्रं प्लवमानो महाजवः ॥ ९
तस्य गत्वा पदं शीघ्रमासाद्य च महामृगम् ।
अग्निहोत्रं न लुप्येत तदानयत पाण्डवाः ॥ १०
ब्राह्मणस्य वचः श्रुत्वा संतप्तोऽथ युधिष्ठिरः ।
धनुरादाय कौन्तेयः प्राद्रवद्भ्रातृभिः सह ॥ ११
सन्नद्धा धन्विनः सर्वे प्राद्रवन्नरपुंगवाः ।
ब्राह्मणार्थे यतन्तस्ते शीघ्रमन्वगमन्मृगम् ॥ १२
कर्णिनालीकनाराचानुत्सृजन्तो महारथाः ।
नाविध्यन्पाण्डवास्तत्र पश्यन्तो मृगमन्तिकात् ॥ १३
तेषां प्रयतमानानां नादृश्यत महामृगः ।
अपश्यन्तो मृगं श्रान्ता दुःखं प्राप्ता मनस्विनः ॥ १४
शीतलच्छायमासाद्य न्यग्रोधं गहने वने ।
क्षुत्पिपासापरीताङ्गाः पाण्डवाः समुपाविशन् ॥ १५
तेषां समुपविष्टानां नकुलो दुःखितस्तदा ।
अब्रवीद्भ्रातरं ज्येष्ठममर्षात्कुरुसत्तम ॥ १६
नास्मिन्कुले जातु ममज्ज धर्मो
न चालस्यादर्थलोपो बभूव ।
अनुत्तराः सर्वभूतेषु भूयः
संप्राप्ताः स्मः संशयं केन राजन् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९५ ॥

— [c]) K1–3 मृगस्य कषमाणस्य; B3 Dc D1. 2 °स्य कर्ष°; D5 °स्य कृष्य°; M °स्याकर्ष°. — [d]) Dc2 D2 विषाणैः; T1 विमाने. T1 G1. 4 समसज्यत.

9 Dn3 om. 9. — [a]) K1. 2 एतदाशा (K2 °सा); B1. 2. 4 Dc Dn1. n2 D2. 4. 6 G3 तमादाय; D5 समा°. T1 G1 महाराज (for गतो राजन्). — [c]) K1. 2 D5 त्वरितं; M2 परितः. D1 तूर्णं (for शीघ्रं). B4 D4 G3 आश्रमात्पुरुषव्याघ्र. — K1. 2 T2 om. (hapl.) 9[d]–10[a]. — [d]) K3 D1. 5 द्रवमाणो मनोजवः; B2 प्लवमानो महामृगः.

10 K1. 2 T2 om. 10[a] (cf. v.l. 9). — [a]) B Dn D4. 6 T1 G1. 3 राजन् (for शीघ्रम्). — [c]) D5 अग्निहोत्रार्थमेतन्मे. — [d]) T1 G1 सत्यं (G1 स त्वं) मे देहि पांडव.

11 Before 11, T G1. 2. 4 ins. वैशं°. — [c]) K3 Dc2 D2 कौंतेय.

12 [a]) M2 सहसा (for सन्नद्धा). T G1. 2. 4 त्वरिताः (for धन्विनः). — [b]) D5 प्रयांति (for प्राद्रवन्). — [c]) K1. 2 D6 ब्राह्मणार्थं; G1 ब्राह्मणास्ते. Dc D2 ब्राह्मणार्थाय यत्ता वै.

13 K2 om. (hapl.) 13[a]–14[b]. — [c]) K4 अविध्यन्; Dc2 न विध्यन्. — [d]) K3. 4 D1 दृश्यंतं; D5 दृश्यंते (for पश्यन्तो).

14 K3 om. 14[ab] (cf. v.l. 13). — [a]) D5 तु (for प्र-). — [b]) G1 अदृ° (for नादृ°). D1 तदा; S (except G3) वने (for महा-). — [c]) B Dc Dn D5 T G1 M शांता (for श्रान्ता).

15 [a]) B1. 2 Dn D4. 6 G3 आगम्य (for आसाद्य). — [c]) T2 ते क्षुत्पिपासापरिताः.

16 [b]) T G1. 2. 4 transp. नकुलः and दुःखितः. T1 G1 [अ]ब्रवीत्; M ततः (for तदा). — [c]) B Dn D4. 6 T1 G3 श्रेष्ठम् (for ज्येष्ठम्). G1 भ्रातरं धर्मजं ज्येष्ठं. — [d]) K1–3 D5 T1 G1. 2 M कुरुसत्तमं (G2 °मः); K4 B Dc Dn D1. 2. 4. 6 G3 कुरुनंदनं (Dc1 °न; Dc2 D2 °नः).

17 Before 17, Dc S (except G3) ins. नकुल उ° (S om. उ°). — [a]) D4. 6 नास्मत्कुले. — [b]) D5 T1 G1 M1 अर्थलोभो (for °लोपो). K3 न चालस्यं नार्थलोपो बभूव; M2 न चालस्यादर्थलुप्ता बभूवुः. — [c]) K1 अनुत्तरः; K2 अनुरक्तः; D5 अनुरक्ताः; T1 G1 न चांतकाः; T2 G1 (*sup. lin.*). 2. 4 M अनंतराः. K Dc D1. 2. 5 सर्ववर्णेषु; G2 °धर्मेषु. K1 T2 G1. 4 भूपते (T2 °तेः); K3 T1 G2 M भूप; K3 [अ]भूवन्; K4 [अ]भूमः; D1 [अ]भूम; D5 [अ]भूवं (for भूयः). — [d]) K3 T1 G2 ते स्म प्राप्ताः; K4 ते संप्राप्ताः; Dc D2 ससं(Dc2 समं)प्राप्ताः; D1 T2 M तस्मात्प्राप्ताः; D5 अनुप्राप्ताः; G1 समाप्राप्ताः; G4 समत्प्राप्ताः (sic) (for संप्राप्ताः स्मः). B Dc Dn D2. 4. 6 G3 किं नु (for केन).

Colophon om. in K1–3 D1. 5. D3 missing. — *Major parvan:* Dn2 T G2 आरण्य; G4 अरण्य. — *Sub-parvan:* K4 आरणीय; B Dc Dn D2. 4. 6 G3 अ(Dn1 आ)रणीहरण; M2 अरणी. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 309 (Dn3 310); T1 295 (as in text!); T2 M1. 2 (*inf. lin.*) 299 (M2 orig. 131); G1 296; G2 298; G4 (erroneously) 129. — *Śloka no.:* Dn 22 (Dn3 21); D1 23.

२९६

युधिष्ठिर उवाच ।

नापदामस्ति मर्यादा न निमित्तं न कारणम् ।
धर्मस्तु विभजत्यत्र उभयोः पुण्यपापयोः ॥ १

भीम उवाच ।

प्रातिकाम्यनयत्कृष्णां सभायां प्रेष्यवत्तदा ।
न मया निहतस्तत्र तेन प्राप्ताः स्म संशयम् ॥ २

अर्जुन उवाच ।

वाचस्तीक्ष्णास्थिभेदिन्यः सूतपुत्रेण भाषिताः ।
अतितीक्ष्णा मया क्षान्तास्तेन प्राप्ताः स्म संशयम् ॥ ३

सहदेव उवाच ।

शकुनिस्त्वां यदाजैषीदक्षद्यूतेन भारत ।
स मया न हतस्तत्र तेन प्राप्ताः स्म संशयम् ॥ ४

वैशंपायन उवाच ।

ततो युधिष्ठिरो राजा नकुलं वाक्यमब्रवीत् ।
आरुह्य वृक्षं माद्रेय निरीक्षस्व दिशो दश ॥ ५
पानीयमन्तिके पश्य वृक्षान्वाप्युदकाश्रयान् ।
इमे हि भ्रातरः श्रान्तास्तव तात पिपासिताः ॥ ६
नकुलस्तु तथेत्युक्त्वा शीघ्रमारुह्य पादपम् ।
अब्रवीद्भ्रातरं ज्येष्ठमभिवीक्ष्य समन्ततः ॥ ७
पश्यामि बहुलान्राजन्वृक्षानुदकसंश्रयान् ।
सारसानां च निर्ह्रादमत्रोदकमसंशयम् ॥ ८
ततोऽब्रवीत्सत्यधृतिः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
गच्छ सौम्य ततः शीघ्रं तूर्णं पानीयमानय ॥ ९
नकुलस्तु तथेत्युक्त्वा भ्रातुर्ज्येष्ठस्य शासनात् । C. 3. 17251 B. 3. 312. 10 K. 3. 313. 10

296

This adhy. is missing in D3 (cf. v.l. 3. 283. 10); the MS. is mostly ignored here.

1 ^{b}) K3 अनिमित्तं; M2 निमित्तं न (by transp.). T2 G2. 4 च कारणं; G1 अकारणं. — ^{c}) B Dc Dn D2. 4. 6 G3 विभजत्यर्थम्; T1 °जन्यस्मिन्; T2 M °जेद्यत्र; G2. 4 °जेदत्र. G1 धर्मस्त्वयि भजेदस्मिन्. — ^{d}) To avoid hiatus, T2 G2. 4 M ह्युभयोः (for उभयोः). T1 उभयोः पापपुण्ययोः.

2 K2 D1. 5 M2 भीमसेन उ° (M2 om. उ°). — ^{a}) K4 Dn2 T2 प्रातिकाम्येन यत्कृ(T2 यं कृ)ष्णां; M1 °म्यानयत्कृष्णां. — ^{b}) D1 प्रेक्ष्यतां (for प्रेष्यवत्). — 2^{d}=3^{d}, 4^{d}.

3 ^{b}) Dc1 D1. 4 भाषितः. — ^{c}) B Dn D4. 6 G3 अतितीव्रा; T1 अतीक्ष्णाया; G1 अतीक्ष्णया. — 3^{d}=2^{d}, 4^{d}. — After 3, K4 D1 ins.:

1360* नकुल उवाच ।
धार्तराष्ट्राः कुत्सयन्तो यन्मे न निहतास्तदा ।
द्यूतकाले महाराज तेनेमामापदं गताः

4 K1–3 D5 M om. (? hapl.) 4; Dc2 om. 4^{ab}. — ^{a}) K4 तु; D1 च; D4 त्वा (for त्वां). K4 यदा पापो; D1 महापापो (for यदाजैषीद्). — ^{b}) K4 D1 द्यूताह्वानं तदाकरोत्; G2. 4 द्यूतेन भरतर्षभ. — ^{c}) K4 D1 T1 G1 सोस्माभिर्न (D1 °र्नि-) हतस्तत्र; Dc T2 G2. 4 न मया निह°. — ^{d}) =2^{d}, 3^{d}. K4 D1 विपदं तेन वै गताः.

6 ^{a}) K4 तस्य (for पश्य). — ^{b}) B1–3 Dn D4. 6 G1. 3 चापि; D5 यान् (for वापि). K3 B Dc Dn D2. 4. 6 G3 °श्रितान् (for °श्रयान्). K4 D1 वृक्षं वाप्युदकाश्रयं. — T2 om. 6^{cd}. — K1 reads 6^{c}–7^{d} after 12^{c}. — ^{c}) K1. 2 त इमे; B2 Dn D4. 6 G3 एते हि (for इमे हि). — ^{d}) K1. 2. 4 Dc D1. 2 सर्वे; K3 D5 पार्थ; T1 G1 चापि (for तात). G2. 4 पिपासया.

7 For sequence of K1, cf. v.l. 6. Before 7, T G4 ins. वैशं°. — ^{a}) =10^{a}. B4 Dc1 Dn D4. 6 G3 तं; D1 च (for तु). — After 7^{a}, T2 G2. 4 ins.:

1361* भ्रातुर्ज्येष्ठस्य शासनात् ।
तत उत्थाय मतिमान्.

— ^{b}) D5 पांडवः (for पादपम्).

8 K1 om. 8. Before 8, T G1. 2. 4 ins. नकुलः. — ^{a}) K2 बहुलान्वृक्षान्; K4 D1 बहुलच्छायान्. — ^{b}) K2 राजन् (for वृक्षान्). M उदकसंश्रितान्. — ^{c}) K (K1 om.) Dc D1. 2. 5 निनदं; T G1. 2. 4 निर्ह्रादस्. — ^{d}) K2 पत्रोदक°; T G1. 2. 4 तत्रोदक°.

9 Before 9, T G1. 2. 4 M2 ins. वैशं°. — ^{c}) M गच्छ सौम्यावतीर्यातः. — ^{d}) N (except K4 Dn2 D5; D3 missing) G3 तूर्णैः; T1 G1 शीतं (for तूर्णं). M पानीयं शीघ्रमानय.

10 Before 10, T2 G2. 4 ins. वैशं°. — ^{a}) =7^{a}. K D5

C. 3. 17251 B. 3. 312. 10 K. 3. 313. 10 प्राद्रवद्यत्र पानीयं शीघ्रं चैवान्वपद्यत ॥ १०
स दृष्ट्वा विमलं तोयं सारसैः परिवारितम् ।
पातुकामस्ततो वाचमन्तरिक्षात्स शुश्रुवे ॥ ११
मा तात साहसं कार्षीर्मम पूर्वपरिग्रहः ।
प्रश्नानुक्त्वा तु माद्रेय ततः पिब हरस्व च ॥ १२
अनादृत्य तु तद्वाक्यं नकुलः सुपिपासितः ।
अपिबच्छीतलं तोयं पीत्वा च निपपात ह ॥ १३
चिरायमाणे नकुले कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
अब्रवीद्भ्रातरं वीरं सहदेवमरिंदमम् ॥ १४
भ्राता चिरायते तात सहदेव तवाग्रजः ।
तं चैवानय सोदर्यं पानीयं च त्वमानय ॥ १५
सहदेवस्तथेत्युक्त्वा तां दिशं प्रत्यपद्यत ।
ददर्श च हतं भूमौ भ्रातरं नकुलं तदा ॥ १६
भ्रातृशोकाभिसंतप्तस्तृषया च प्रपीडितः ।
अभिदुद्राव पानीयं ततो वागभ्यभाषत ॥ १७
मा तात साहसं कार्षीर्मम पूर्वपरिग्रहः ।
प्रश्नानुक्त्वा यथाकामं ततः पिब हरस्व च ॥ १८
अनादृत्य तु तद्वाक्यं सहदेवः पिपासितः ।
अपिबच्छीतलं तोयं पीत्वा च निपपात ह ॥ १९
अथाब्रवीत्स विजयं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
भ्रातरौ ते चिरगतौ बीभत्सो शत्रुकर्शन ।
तौ चैवानय भद्रं ते पानीयं च त्वमानय ॥ २०
एवमुक्तो गुडाकेशः प्रगृह्य सशरं धनुः ।
आमुक्तखड्गो मेधावी तत्सरः प्रत्यपद्यत ॥ २१

च; Dn_3 D_4 तं (for तु). — ^{c}) K Dc $D_{2.5}$ येन (for यत्र). — ^{d}) $K_{1.2.4}$ चैवाभ्यपद्यत.

11 ^{a}) D_5 तद् (for स). T $G_{1.2.4}$ तद् दृष्ट्वा विपुलं वारि. — ^{b}) K D_5 M खगमैः; Dc $D_{1.2}$ शकुनैः (for सारसैः). — ^{c}) M हर्तुं° (for पातु°). — ^{d}) =25^b. B D_4 अंतरीक्षात्. K_3 D_1 सु- (for स).

12 Before 12, B_3 Dn $D_{4.6}$ G_3 M_2 ins. यक्ष उ° (M_2 om. उ°). — 12 =(var.) 18. — 12^b =(var.) 3. 40. 22^b. — ^{c}) D_1 कौंतेय (for माद्रेय). After 12^c, K_1 reads 6^c–7^d. — ^{d}) D_1 पिबस्व च (for ततः पिब).

13 13^a =(var.) 3. 40. 12^c. — ^{b}) K_1 तु; Dc D_2 क्षुत्-; T $G_{1.2.4}$ स (for सु-). — ^{d}) =19^d. M स (for च). D_5 स (for नि-). T_1 G_1 च (for ह). K_4 पीत्वा भूम्यां पपात च; G_4 पीत्वा वारि पपात ह.

14 ^{a}) D_1 चिरमाणे तु नकुले. — 14^b =20^b, 32^b. — ^{c}) G_2 शूरं (for वीरं). — ^{d}) S (except G_3) अनंतरं (for अरिंदमम्).

15 Before 15, T_1 ins. युधिष्ठिरः. — ^{a}) K Dc $D_{1.2.5}$ चिरयातस् (K_3 °रायतस्; K_4 D_1 °रायते; D_5 °रजातस्) तव भ्राता; B Dn $D_{4.6}$ G_3 भ्राता हि चिरया(B_2 °जा)तो नः. — ^{b}) K $D_{1.5}$ महाभुज; M_2 तवाग्रतः. — ^{c}) $B_{1.2}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 तथा (for तं च). M विद्धि (for [आ]नय). T $G_{1.2.4}$ भद्रं ते (for सोदर्यं). — ^{d}) =20^f, 33^b. Dc D_2 तथानघ (for त्वमानय).

16 Before 16, T $G_{1.4}$ ins. वैशं°. — 16^{ab}=(var.) 34^{ab}. — ^{b}) Dn_3 तं देशं (for तां दिशं). K_3 T_1 प्रतिपद्यत. — ^{c}) T_1 ददृशे च; M स ददर्श. $K_{1.2}$ स हतं; K_4 B_4 Dc D_2 पतितं; T_1 G_1 च स तं; T_2 G_4 [अ]चेतनं; G_2 निहतं (for च हतं). $K_{1.2}$ वीरं (for भूमौ). — ^{d}) T $G_{1.4}$ भ्रातरं निहतं; M (by transp.) नकुलं भ्रातरं. D_5 G_2 तथा.

17 ^{b}) K Dc_2 $D_{1.2.5}$ T_1 $G_{2.4}$ तृष्णया. K $D_{1.5}$ परिप्लुतः (for प्रपी°). — ^{c}) D_5 पुनर्दुद्राव (for अभि°).

18 D_2 om. 18. — 18 =(var.) 12 (*q. v.*). — ^{c}) T_2 यथाकालं. — ^{d}) = 37^d. B Dn $D_{4.6}$ G_3 पिबस्व च (for ततः पिब).

19 19=(var.) 13. — ^{d}) K_4 सोपि; M_1 स नि- (for च नि-).

20 Before 20, T $G_{1.4}$ ins. युधिष्ठिरः. — ^{a}) $K_{1.2}$ तथा (for अथ). $K_{1.2}$ Dc $D_{2.5}$ हि विजयं; $K_{3.4}$ D_1 विजयिनं. T $G_{1.2.4}$ M सव्यसाचिं ($G_{1.2}$ °ची). — 20^b=14^b, 32^b. — ^{c}) $B_{2.3}$ Dn D_4 (*sup. lin.* as in text) परि° (for चिर°). — ^{d}) K_{1-3} $B_{1.2.4}$ $D_{1.5}$ °कर्षण. — 20^{ef}=(var.) 15^{cd}. — ^{f})=15^d, 33^d. B_1 त्वं (for च). $K_{1.2}$ त्वमाहर; B_1 समानय; D_1 समाहर. — After 20, N (D_3 missing) G_3 M_1 ins.:

1362* त्वं हि नस्तात सर्वेषां दुःखितानामपाश्रयः।
[K_4 व्यपाश्रयः; $D_{1.4.6}$ उपाश्रयः.]

21 ^{a}) S (except G_3) तथेत्युक्त्वा (for एवमुक्तो). — ^{c}) D_1 °खड्गमेधावी; M °कवचः श्रीमान्. — ^{d}) D_1 तत्सरः संप्रपद्यत.

22 ^{a}) K_1 B Dc Dn $D_{2.4.6}$ T_2 G_3 ततः (for यतः). Dc_2 Dn °शार्दूलः. — ^{b}) K B_4 $D_{1.4}$ $G_{2.4}$ पानीयाहरणे.

यतः पुरुषशार्दूलौ पानीयहरणे गतौ ।
तौ ददर्श हतौ तत्र भ्रातरौ श्वेतवाहनः ॥ २२
प्रसुप्ताविव तौ दृष्ट्वा नरसिंहः सुदुःखितः ।
धनुरुद्यम्य कौन्तेयो व्यलोकयत तद्वनम् ॥ २३
नापश्यत्तत्र किंचित्स भूतं तस्मिन्महावने ।
सव्यसाची ततः श्रान्तः पानीयं सोऽभ्यधावत ॥ २४
अभिधावंस्ततो वाचमन्तरिक्षात्स शुश्रुवे ।
किमासीदसि पानीयं नैतच्छक्यं बलात्त्वया ॥ २५
कौन्तेय यदि वै प्रश्नान्मयोक्तान्प्रतिपत्स्यसे ।
ततः पास्यसि पानीयं हरिष्यसि च भारत ॥ २६
वारितस्त्वब्रवीत्पार्थो दृश्यमानो निवारय ।
यावद्बाणैर्विनिर्भिन्नः पुनर्नैवं वदिष्यसि ॥ २७
एवमुक्त्वा ततः पार्थः शरैरस्त्रानुमन्त्रितैः ।
ववर्ष तां दिशं कृत्स्नां शब्दवेधं च दर्शयन् ॥ २८
कर्णिनालीकनाराचानुत्सृजन्भरतर्षभ ।
अनेकैरिषुसंघातैरन्तरिक्षं ववर्ष ह ॥ २९

यक्ष उवाच ।

किं विघातेन ते पार्थ प्रश्नानुक्त्वा ततः पिब ।
अनुक्त्वा तु ततः प्रश्नान्पीत्वैव न भविष्यसि ॥ ३०

वैशंपायन उवाच ।

स त्वमोघानिषून्मुक्त्वा तृष्णयाभिप्रपीडितः ।
अविज्ञायैव तान्प्रश्नान्पीत्वैव निपपात ह ॥ ३१ C. 3. 17273 B. 3. 312. 33 K. 3. 313. 32

— c) B_3 स ददर्श; S (except G_3) ददर्श च (for तौ ददर्श). — After 22, S (except G_3) ins.:

1363* विगतासू नरव्याघ्रौ शयानौ वसुधातले ।

23 a) B_2 सु° (for प्र°). — b) K $D_{1.5}$ नरसिंहौ. — d) T_1 G_4 व्यालो° (for व्यलो°). K_3 D_5 तत्वतः; Dc_2 तद्वने. $K_{1.2}$ व्यलोकत दिशो दश.

24 a) $K_{1.2}$ च; M_1 स्म (for स). T $G_{1.2.4}$ स तत्र किंचिन्नापश्यद्. — b) K_3 D_5 तत्र; B Dn $D_{4.6}$ G_3 अस्मिन्. — c) D_4 ततः शांतः; T_2 $G_{2.4}$ पिपासार्तः.

25 T_1 om. 25–26. — a) K_3 B D (except D_5; D_3 missing) G_3 वाक्यम् (for वाचम्). — b) $=11^d$. K_3 D_1 सु-; G_1 प्र- (for स). — c) T_2 $G_{2.4}$ यस्त्वमिच्छसि; G_1 किमाधावसि; M किमादित्ससि. — d) M त्वया बलात् (by transp.).

26 T_1 om. 26 (cf. v.l. 25). — a) $K_{1.2}$ $D_{1.5}$ तु; K_4 ते (for वै). B Dc Dn $D_{2.4.6}$ G_3 प्रश्नांस्तान् (for वै प्रश्नान्). — b) Dc_1 °पत्स्यसि; Dc_2 D_2 °पश्यसि; S (except G_3; T_1 om.) °वक्ष्यसि. — d) B_1 आहरिष्यसि; B_2 भविष्यसि च.

27 Before 27, T $G_{1.2.4}$ ins. वैशं°. — a) M_2 चरित° (for वारित°). — b) K_3 D_5 निरामयः; Dc_1 D_2 निवारयन्; Dc_2 निसूदयन्. — c) K_1 च; T_2 $G_{2.4}$ तु (for वि-).

28 a) K_1 D_2 उक्तस्. — b) M अस्त्राभि° (for अस्त्रानु°). — c) B Dc_1 Dn $D_{2.4.6}$ G_3 प्रववर्ष दिशः कृत्स्नाः; Dc_2 (corrupt) न ववर्ष दिशैः कृत्स्नैः. — d) $K_{1.2}$ $B_{1.3.4}$ Dc Dn_1 $D_{2.4.6}$ G_3 शब्दविद्धं (Dc_2 °वेधे); K_4 °वेध्यं. K_1 विमर्षयत्; K_2 D_1 निदर्शयन्; Dc_1 D_4 च दर्शयत्. T $G_{1.2.4}$ M शब्दवेध्यं वि(M नि)दर्शयन्.

29 29^a = (var.) 5. 34. 76^a. — b) Dc D_2 असृजन्. Dc $D_{1.2.4-6}$ भरतर्षभः; T $G_{1.2.4}$ M पुरुषर्षभः (T_2 M_2 °भ). — After 29^{ab}, B_3 (marg.) Dn $D_{4.6}$ G_3 read 31^{ab}. — c) K_{1-3} $D_{1.2.5}$ इषुसंपातैर्. — d) K_3 B D (except D_1; D_3 missing) G_3 अंतरिक्षे. K_{1-3} D_5 च; T $G_{1.2.4}$ सः (for ह). — After 29, M_1 ins.:

1364* सोऽप्यदृश्याय भूताय नभस्यामिततेजसे ।
उत्ससर्ज महाबाहुर्बाणजालं धनंजयः ।
ततस्तानिषुसंघातान्गाण्डीवधनुषश्च्युतान् ।
मेघान्कृत्वा जहासोच्चैस्तदद्भुतमिवाभवत् ।

30 a) K_1 वाघातेन; K_2 वाधानेन; $B_{1.2.4}$ Dn $D_{2.4.6}$ G_3 विधानेन. T_1 G_1 व्यायामेन च किं पार्थ. — b) D_5 तथा; T $G_{1.2.4}$ पयः (for ततः). — c) B Dc_1 Dn $D_{2.4.6}$ G_3 M च (B_4 तु; Dc_1 वा; M [ए]व) पिबन्; Dc_2 वापि तान्; D_5 वै पुनः; T_1 च ततः (for तु ततः). $K_{1.2}$ पश्चात् (for प्रश्नान्). — d) T $G_{1.2.4}$ M पीत्वैव (T_2 $G_{2.4}$ °त्वा तु) निपतिष्यसि. — After 30, B Dc Dn $D_{2.4.6}$ G_3 ins.:

1365* एवमुक्तस्ततः पार्थः सव्यसाची धनंजयः ।

[Before the line, B_{2-4} Dc D_2 ins. वैशं°.]

31 $B_{1.2.4}$ Dc D_2 om. 31^{ab}. B_3 (marg.) Dn $D_{4.6}$ G_3 read 31^{ab} after 29^{ab}. K_3 B_3 Dn $D_{4.6}$ S (except M_1) om. the ref. — a) S (except G_3) स तु मोघानिषून्दृष्ट्वा. — b) M_2 तृषया. K_4 T $G_{2.4}$ च (for [अ]भि-). — c) D_5 अविज्ञाय च; T $G_{1.2.4}$ अविज्ञात्वैव; M अवज्ञायैव. B Dc Dn $D_{2.4.6}$ G_3 अवज्ञायैव तां वाचं.

C. 3. 17274
B. 3. 312. 33
K. 3. 313. 33

अथाब्रवीद्भीमसेनं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
नकुलः सहदेवश्च बीभत्सुश्चापराजितः ॥ ३२
चिरं गतास्तोयहेतोर्न चागच्छन्ति भारत ।
तांश्चैवानय भद्रं ते पानीयं च त्वमानय ॥ ३३
भीमसेनस्तथेत्युक्त्वा तां दिशं प्रत्यपद्यत ।
यत्र ते पुरुषव्याघ्रा भ्रातरोऽस्य निपातिताः ॥ ३४
तान्दृष्ट्वा दुःखितो भीमस्तृषया च प्रपीडितः ।
अमन्यत महाबाहुः कर्म तद्यक्षरक्षसाम् ।
स चिन्तयामास तदा योद्धव्यं ध्रुवमद्य मे ॥ ३५
पास्यामि तावत्पानीयमिति पार्थो वृकोदरः ।
ततोऽभ्यधावत्पानीयं पिपासुः पुरुषर्षभः ॥ ३६

यक्ष उवाच ।

मा तात साहसं कार्षीर्मम पूर्वपरिग्रहः ।
प्रश्नानुक्त्वा तु कौन्तेय ततः पिब हरस्व च ॥ ३७

वैशंपायन उवाच

एवमुक्तस्ततो भीमो यक्षेणामिततेजसा ।
अविज्ञायैव तान्प्रश्नान्पीत्वैव निपपात ह ॥ ३८
ततः कुन्तीसुतो राजा विचिन्त्य पुरुषर्षभः ।

— ^{d}) T2 G2. 4 पीत्वा च; M पीत्वा स.

32 Before 32, T1 ins. युधिष्ठिरः. — ^{a}) T2 G2. 4 ततो° (for अथा°). — $32^{b} = 14^{b}, 20^{b}$. — ^{d}) K3 D5 om. च. B Dn D4. 6 G3 परंतप; Dc D2 परंतपः; G1 पराजितः (for [अ]पराजितः).

33 ^{a}) K1. 2 चिरं गते. K4 वै तोयार्थं (for तोयहेतोर्). — ^{b}) T1 चादर्शत (for चागच्छन्ति). — ^{d}) $=15^{d}, 20^{f}$. G3 तथानघ (for त्वमा°).

34 Before 34, T G1. 2. 4 ins. वैशं°. — 34^{ab} = (var.) 16^{ab}. — ^{b}) B Dc Dn D2. 4. 6 G3 तं देशं (for तां दिशं). K3 D5 तस्मिन्देशे प्रपद्यत. — ^{c}) Dc1 D2 पुरुषव्याघ्र. — ^{d}) T G1. 2. 4 च; M वि- (for नि-).

35 ^{b}) K D1. 2. 5 T G तृष्णया. — ^{c}) B3 अवमन्य (for अमन्यत). — ^{d}) D5 किमेतद्; S (except G3) कर्मैतद्. — ^{e}) Dn1. n3 सं- (for स). K B1 Dc D1. 5 चिंतयामास स (K1-3 B1 च) तदा. — ^{f}) D5 कथम् (for ध्रुवम्). K1. 2 अस्ति (for अद्य). K4 B Dn D4. 6 G3 वै (for मे).

36 ^{b}) M इत्युक्त्वा जलमाययौ. — M om. 36^{cd}. — ^{c}) K2 ततोभि°. — ^{d}) K1. 3 Dc1 पुरुषर्षभ; D5 पांडवर्षभः. — After 36, Dc D2 ins.:

1366* वागुवाचाथ सुस्पष्टमदृश्या पाण्डुनन्दनम् ।

37 Dc2 G2 om. the ref. — 37 = (var.) 12, 18. — ^{a}) T2 G3. 4 तात मा (by transp.). Dc1 D2 कार्षीन्; Dc2 कार्यं. — ^{c}) T G1. 2. 4 [अ]थ (for तु). — ^{d}) B2 पिबस्व च (for ततः पिब).

38 M om. 38^{ab}. All MSS. except K D1. 2. 5 M1 om. the ref. — ^{a}) K1. 2 उक्त्वा (for उक्तस्). B Dn D4. 6 G3 तदा (B4 तथा) (for ततो). — ^{b}) Dc D2 यक्षेणाद्भुत°. — $38^{cd} = 31^{cd}$. — ^{c}) $= 31^{c}$. B1-3 Dc Dn D2. 4. 6 G3 अनुक्त्वैव तु (B1. 2 च); B4 D5 M अवज्ञायैव (D5 °य च). B4 तद्वाक्यं (for तान्प्रश्नान्). — ^{d}) M1 पीत्वा स. — After 38, B3 ins.:

1367* ततः कुन्तीसुतो राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।;

while B4 ins.:

1368* ततश्चिरगतान्भ्रातॄनथ ज्ञातुं युधिष्ठिरः ।

B3. 4 cont. (cf. 1370* below):

1369* चिरायमानान्बहुशः पुनः पुनरुवाच ह ।
माद्रेयौ किं चिरायेते गाण्डीवी किं चिरायते ।
महाबलधरस्तत्र किं नु भीमश्चिरायते ।
गच्छाम्येषां पदं द्रष्टुमिति कृत्वा युधिष्ठिरः ।,

followed by 39^{cd}

39 B3. 4 transp. 39^{ab} and 39^{cd}. — ^{a}) S (except G3) धर्म° (for कुन्ती°). — ^{b}) K3. 4 B D (except D1; D3 missing) G3 प्र- (for वि-). K2. 3 Dc2 Dn3 °र्षभ. — After 39^{ab}, K4 B2-4 (see below) Dc D2 ins.:

1370* आत्मनात्मानमेतच्च चिन्तयन्निदमब्रवीत् ।

Colophon.

वैशंपायन उवाच ।

ततश्चिरगतान्भ्रातॄनथ राजा युधिष्ठिरः ।
चिरायमाणान्बहुशः पुनः पुनरुवाच ह ।
किं स्विद्वनमिदं द्रष्टुं किं स्विद् दृष्टो मृगो भवेत् ।
ग्राहसत्त्वा महाभूतं शस्त्रास्तेनाथ तेऽपतन् । [5]
न पश्यन्त्यथ वा वीराः पानीयं यत्र ते गताः ।
अन्विषद्भिर्वने तोयं कालोऽयमिति पातितः ।
किं नु तत्कारणं येन नायान्ति पुरुषर्षभाः ।
गच्छाम्येषां पदं द्रष्टुमिति कृत्वा युधिष्ठिरः ।

[B2 om. lines 3–8; B3 om. lines 2–3; B4 om. lines 2–3. 9.]

— B4 cont.:

समुत्थाय महाबाहुर्दह्यमानेन चेतसा ॥ ३९
अपेतजननिर्घोषं प्रविवेश महावनम् ।
रुरुभिश्च वराहैश्च पक्षिभिश्च निषेवितम् ॥ ४०
नीलभास्वरवर्णैश्च पादपैरुपशोभितम् ।
भ्रमरैरुपगीतं च पक्षिभिश्च महायशाः ॥ ४१
स गच्छन्कानने तस्मिन्हेमजालपरिष्कृतम् ।
ददर्श तत्सरः श्रीमान्विश्वकर्मकृतं यथा ॥ ४२
उपेतं नलिनीजालैः सिन्धुवारैश्च वेतसैः ।
केतकैः करवीरैश्च पिप्पलैश्चैव संवृतम् ।
श्रमार्तस्तदुपागम्य सरो दृष्ट्वाथ विस्मितः ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षण्णवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९६ ॥

२९७

वैशंपायन उवाच ।
स ददर्श हतान्भ्रातॄँल्लोकपालानिव च्युतान् ।
युगान्ते समनुप्राप्ते शक्रप्रतिमगौरवान् ॥ १
विप्रकीर्णधनुर्बाणं दृष्ट्वा निहतमर्जुनम् ।
भीमसेनं यमौ चोभौ निर्विचेष्टान्गतायुषः ॥ २
स दीर्घमुष्णं निःश्वस्य शोकबाष्पपरिप्लुतः । C. 3. 17290 B. 3. 313. 3 K. 3. 314. 3

1371* वैशंपायन उवाच ।
एवमादीनि वाक्यानि विमृषन्नृपसत्तमः ।

— ^{c}) $B_{3.4}$ समुत्तस्थौ; D_{5} स तत्रायान् (for समुत्थाय). S (except G_{3}) महाबुद्धिर् (for °बाहुर्).

40 ^{a}) B Dc Dn $D_{2.4.6}$ G_{3} ऽप्यपेत° (for अपेत°). — ^{b}) M तद् (for प्र-). S (except T_{2} G_{3}) महद्वनं. — ^{c}) K_{3} D_{5} रुरुऋक्ष- (for °भिश्च). — ^{d}) K $D_{1.6}$ महिषै° (for पक्षिभि°).

41 ^{b}) D_{5} श्वापदैर् (for पादपैर्). — ^{d}) S (except G_{3}) समंततः (for महायशाः). — After 41, S (except G_{3}) ins.:

1372* मृदुशाड्वलसंकीर्णं भूमिभागं मनोहरम् ।
[M °संपन्नं (for °संकीर्णं).]

42 ^{a}) S (except G_{3}) गत्वा (for गच्छन्). — ^{b}) K_{3} D_{5} लताजालपरिष्कृते; S (except T_{1} G_{3}) सेतुजालपरिष्कृतं. — ^{c}) D_{5} च ततः (for तत्सरः). — ^{d}) B_{1} Dc D_{2} मनसः प्रीतिवर्धनं.

43 ^{b}) K_{4} Dc $D_{1.2.4.5}$ $G_{1.2}$ M सिंदुवारैः. K_{4} B D (except D_{5}; D_{3} missing) G_{3} स- (for च). B Dn_{2}. n_{3} D_{6} G_{3} -चेतसैः; T $G_{1.2.4}$ M शोभितं. — ^{c}) $K_{1.2}$ केसरैः; K_{4} केतकी-. — ^{d}) $K_{1.2.4}$ Dc $D_{1.2}$ G_{1} M_{2} T_{2} वंजलैश्च; $G_{2.4}$ वंचुलैश्च (for पिप्पलैश्च). T_{2} $G_{1.2.4}$ चापि; M_{2} च सु- (for चैव). M_{1} प्रियवालैश्च संवृतं. — After 43^{cd}, S (except G_{3}) ins.:

1373* ततो धर्मसुतः श्रीमान्भ्रातृदर्शनलालसः ।

— Dn_{2} om. 43^{ef}. — ^{e}) S (except G_{3}) उपाक्रामत (for उपागम्य). K_{3} स प्रशांतमुपागम्य; D_{5} प्रशांतः समुपा°. — ^{f}) $K_{1.3.4}$ D_{5} दृष्ट्वाति-; K_{2} D_{1} दृष्ट्वा तु; S (except G_{3}) दृष्ट्वा सु- (for दृष्ट्वाथ).

Colophon. B_{1} D_{3} missing. — *Major parvan:* $K_{1.2}$ T_{2} $G_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* K_{4} B_{3} Dc D_{2} आरणीय; B_{2} Dn_{2} D_{4-6} अरणीहरण; B_{4} D_{1} आरणेय; Dn_{1}. n_{3} G_{3} आरणीहरण; M_{1} अरणि; M_{2} अरणी. — *Adhy. name:* M_{2} पानीयनिवारणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn_{1} (marg.). n_{2} 310; Dn_{3} 311; D_{1} 313; T_{1} 296 (as in text!); T_{2} G_{4} $M_{1.2}$ (*inf. lin.*) 300 (M_{2} orig. 132); G_{1} 297; G_{2} 299. — *Śloka no.:* Dn_{1} 45; Dn_{2}. n_{3} 46.

297

This adhy. is missing in D_{3} (cf. v.l. 3. 283. 10); the MS. is mostly ignored here.

1 ^{a}) D_{1} स वै ददर्श तान्भ्रातॄन्. — ^{b}) D_{5} नभश्च- (for इव). — ^{d}) S (except G_{3}) शक्रवैश्रवणोपमान्.

2 ^{a}) K_{4} विप्रकीर्णधनुर्बाणान्; B Dc_{1} Dn $D_{2.4.6}$ G_{3} विनिकीर्णधनुर्बाणं; T_{2} $G_{1.2.4}$ विप्र(T_{2} °नि)कीर्णधनुष्पाणिं. — ^{c}) B Dc Dn $D_{2.4.6}$ G_{3} चैव (for चोभौ). — ^{d}) K_{3} T_{1} G_{1} निर्विचेष्टौ; D_{5} निर्विशेषौ. K_{2} कृतायुषः; K_{3} D_{5} गतायुषौ; D_{1} गतायुषान्; T $G_{1.2.4}$ M व्यसूं(T_{1} G_{1} °सू)स्तदा.

3 ^{a}) D_{1} M सु- (for स). Some MSS. निश्वस्य. $K_{1.2}$ दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य; G_{4} दीर्घमुष्णं विनिश्वस्य. — ^{b}) $K_{1.2}$ शोचन्बाष्प°. — After 3^{ab}, B Dc Dn $D_{2.4.6}$ G_{3} ins.

C. 3. 17307
B. 3. 313. 20
K. 3. 314. 18

विचिन्तयामास वीराः केन निपातिताः ॥ ३
ां शस्त्रप्रहारोऽस्ति पदं नेहास्ति कस्यचित् ।
भूतं महदिदं मन्ये भ्रातरो येन मे हताः ।
एकाग्रं चिन्तयिष्यामि पीत्वा वेत्स्यामि वा जलम् ॥ ४
स्यात्तु दुर्योधनेनेदमुपांशुविहितं कृतम् ।
गान्धारराजरचितं सततं जिह्मबुद्धिना ॥ ५
यस्य कार्यमकार्यं वा सममेव भवत्युत ।
कस्तस्य विश्वसेद्वीरो दुर्मतेरकृतात्मनः ॥ ६
अथ वा पुरुषैर्गूढैः प्रयोगोऽयं दुरात्मनः ।
भवेदिति महाबाहुर्बहुधा समचिन्तयत् ॥ ७
तस्यासीन्न विषेणेदमुदकं दूषितं यथा ।
मुखवर्णाः प्रसन्ना मे भ्रातॄणामित्यचिन्तयत् ॥
एकैकशश्चौघबलानिमान्पुरुषसत्तमान् ।
कोऽन्यः प्रतिसमासेत कालान्तकयमादृते ॥ ९
एतेनाध्यवसायेन तत्तोयमवगाढवान् ।
गाहमानश्च तत्तोयमन्तरिक्षात्स शुश्रुवे ॥ १०

यक्ष उवाच ।

अहं बकः शैवलमत्स्यभक्षो
मया नीताः प्रेतवशं तवानुजाः ।
त्वं पञ्चमो भविता राजपुत्र
न चेत्प्रश्नान्पृच्छतो व्याकरोषि ॥ ११
मा तात साहसं कार्षीर्मम पूर्वपरिग्रहः ।

a passage given in App. I (No. 31). — ^{c}) D5 बुद्ध्या विचार°; T G1. 2. 4 M स्व(M2 स)बुद्ध्या चिंत°.

4 ^{a}) K1. 2. 4 D1 शरैः; K3 B3 D5 शर- (for शस्त्र-). — ^{b}) T G1. 2. 4 नैवास्ति (for नेहास्ति). — ^{c}) K1. 2 इदं भूतं महन्मन्ये; Dc D2 विदितं तन्महद्भूतं. — ^{d}) M1 पातिताः (for मे हताः). M2 भ्रातरो ये निपातिताः. — ^{e}) K1. 2. 4 एकाग्रश्च; T G1. 2. 4 एकांते. Dc D2 एकाग्रश्चिंतयामास; M एकाग्रचित्तः पानीयं — ^{f}) G4 योत्स्यामि (for वेत्स्यामि). T G1. 2. 4 चाप्यपः; M कारणं (for वा जलं). Dc D2 महद् दुःखमिदं मम. — After 4, S (except G3) ins.:

1374* भ्रातॄणां व्यसनं घोरं सममेव महात्मनाम् ।

5 ^{a}) K3 D5 अत्र; K4 D1 जातु (for स्यात्तु). — ^{b}) T2 G2. 4 उपांशु परिकल्पितं. — ^{c}) K1. 2 T2 G2. 4 °राजेन कृतं; K3. 4 B3. 4 D5 °राजरुचितं; Dn2 D1. 2 °राजचरितं; T1 G1 M °राजविहितं. — ^{d}) T2 G2. 4 असताधर्मबुद्धिना.

6 ^{c}) K3 D5 धीमान्; D1 T G2. 4 धीरो (for वीरो). — ^{d}) K2 B1–3 Dn D4. 6 G3 दुष्कृतेर् (for दुर्मतेर्).

7 B3 D5 om. (hapl.) 7^{ab}. — ^{b}) T G2. 4 दुरात्मभिः. — ^{c}) B Dn D4. 6 G3 M महाबुद्धिर्. — ^{d}) B D (except D1; D3 missing) G3 तद° (for सम°). — After 7, T G1. 2 M ins.:

1375* आचार्यं किं नु वक्ष्यामि कृपं भीष्ममहं नु किम् ।

T2 G2 cont.:

1376* विदुरं किं नु वक्ष्यामि बृहस्पतिसमं नये ।

T2 G2 cont.: T1 G1 M ins. after 1375*: G4 ins. after 7:

1377* अम्बां च किं नु वक्ष्यामि सदा दुःखस्य भागिनीम् ।
दृष्ट्वा मां भ्रातृभिर्हीनं पृच्छन्तीं पुत्रगृद्धिनीम् ।
यदा त्वं भ्रातृभिः सर्वैः शक्रतुल्यपराक्रमैः ।
सार्धं वनं गतो वीरैः कथमेकस्त्वमागतः ।

[(L. 1) G4 आर्यां (for अम्बां). T2 G2. 4 सर्वथा दुःखभागिनीं (for the posterior half). — (L. 2) G4 गच्छंतं (for पृच्छन्तीं). T2 G1. 2. 4 पुत्रगर्धिनीं. — (L. 3) M यथा (for यदा). T1 गाहमानश्च तत्तोयं (for the prior half). — (L. 4) T2 विनिर्गतो (for वनं गतो).]

8 ^{a}) T2 G1. 2. 4 कस्य किं नु; M2 किं चासीन्न (for तस्यासीन्न). D1 विशेषेण (for विषेणेदम्). — After 8^{ab}, B Dc Dn D2. 4. 6 G3 ins.:

1378* मृतानामपि चैतेषां विकृतं नैव जायते ।
[Dc D2 विकृतिर्.]

9 ^{a}) K3 चातिबलान्; D5 चाप्यचलान् (for चौघबलान्). T2 G2. 4 एकैकशो बलवत (T2 G4 °ता). — D4 om. 9^{b}–10^{c}. — ^{c}) G2 नान्यः (for कोऽन्यः). K1. 2. 4 B1. 3. 4 प्रतिसमासीत; D2 °सेन. — ^{d}) S (except G3) °यमान्विना.

10 D4 om. 10^{abc} (cf. v.l. 9). — ^{a}) N (D4 om; D3 missing) G3 एतेन व्यवसायेन. — ^{b}) K3. 4 D5 M अवगाहत; B1. 2 Dn D1. 6 T2 G3 व्यवगाढवान्. — ^{c}) B2 गच्छमानश्च; T2 G2. 4 पातुकाम°.

11 ^{a}) K2. 3 D5 केवलमत्स्यभक्षो; D1 शैवलमत्स्यभोजी; T1 °भोजो; G2. 4 °भोजनो. T2 अहं बलज्ञो बलमत्स्यभोजनो. ^{b}) B2–4 Dn D4. 6 G3 (by transp.) नीता मया; T1 मयार्दिताः. K3. 4 D1. 5 प्रेतगतिं. — ^{c}) T2 G2. 4 चाप्येवं (for पञ्चमो). — ^{d}) D5 भवान्; T1 G1 न मे (for न चेत्). T G4 पृच्छते.

12 12=(var.) 3. 296. 12, 18, 37. — ^{a}) K D1. 5 M2 पार्थ मा; B1. 3. 4 M1 मा पार्थ (for मा तात). — ^{c}) D5 च (for तु). T G1. 2. 4 यथाकामं (for तु कौन्तेय).

प्रश्नानुक्त्वा तु कौन्तेय ततः पिब हरस्व च ॥ १२

युधिष्ठिर उवाच ।

रुद्राणां वा वसूनां वा मरुतां वा प्रधानभाक् ।
पृच्छामि को भवान्देवो नैतच्छकुनिना कृतम् ॥ १३
हिमवान्पारियात्रश्च विन्ध्यो मलय एव च ।
चत्वारः पर्वताः केन पातिता भुवि तेजसा ॥ १४
अतीव ते महत्कर्म कृतं बलवतां वर ।
यन्न देवा न गन्धर्वा नासुरा न च राक्षसाः ।
विषहेरन्महायुद्धे कृतं ते तन्महाद्भुतम् ॥ १५
न ते जानामि यत्कार्यं नाभिजानामि काङ्क्षितम् ।
कौतूहलं महज्जातं साध्वसं चागतं मम ॥ १६
येनास्म्युद्विग्नहृदयः समुत्पन्नशिरोज्वरः ।
पृच्छामि भगवंस्तस्मात्को भवानिह तिष्ठति ॥ १७

यक्ष उवाच ।

यक्षोऽहमस्मि भद्रं ते नास्मि पक्षी जलेचरः ।
मयैते निहताः सर्वे भ्रातरस्ते महौजसः ॥ १८

वैशंपायन उवाच ।

ततस्तामशिवां श्रुत्वा वाचं स परुषाक्षराम् ।
यक्षस्य ब्रुवतो राजन्नुपक्रम्य तदा स्थितः ॥ १९
विरूपाक्षं महाकायं यक्षं तालसमुच्छ्रयम् ।
ज्वलनार्कप्रतीकाशमधृष्यं पर्वतोपमम् ॥ २०
सेतुमाश्रित्य तिष्ठन्तं ददर्श भरतर्षभः ।
मेघगम्भीरया वाचा तर्जयन्तं महाबलम् ॥ २१

यक्ष उवाच ।

इमे ते भ्रातरो राजन्वार्यमाणा मयासकृत् ।
बलात्तोयं जिहीर्षन्तस्ततो वै सूदिता मया ॥ २२ C. 3. 17326 B. 3. 313. 41 K. 3. 314. 43

— ^{d}) K3 D5 T G1. 2. 4 पिबस्व च (for ततः पिब).

13 ^{b}) Dc D2 G3 च (for वा). K4 प्रधानधृक्. — ^{c}) K1–3 D5 देव (for देवो). — ^{d}) K1. 2. 4 D1. 5 शकुनिवत्.

14 ^{a}) K3. 4 पारिजातश्च; B °पात्रश्च. — ^{d}) K1. 2. 4 D1 धरणीतले; K3 D5 पृथिवीतले; B Dc Dn D2. 4. 6 G3 भूरितेजसः.

15 ^{a}) T2 G2. 4 त्वयातीव (for अतीव ते). — ^{b}) M2 बलं (for कृतं). B Dn D4. 6 G3 च बलिनां (for बलवतां). — After 15^{ab}, S (except G3) ins.:

1379* विनिघ्नता महेष्वासांश्चतुरोऽपि ममानुजान् ।

— ^{c}) K4 Dc यं न; B1–3 Dn D4. 6 G3 यान्न. — ^{d}) K1 B2 Dn D4. 6 G3 च न (by transp.); B3 यक्ष-. — ^{e}) T1 G1. 2. 4 न समर्था; T2 समर्थास्तु (for विषहेरन्). K D5 महाबुद्धे; T1 G1 महद्युद्धे. — ^{f}) K3. 4 Dc D1. 2 एतन् (for ते तन्). T G1. 2. 4 M कृतं त्व(M त)त्तेजसाद्भुतं.

16 ^{a}) D1 तत्कार्यं; M यत्कर्म. T1 G1 नैते जानंति यत्कामं. — ^{b}) G1. 4 नाभिजानाति; M न हि जानामि. — In D1, 16^{c}–62^{d} is lost on a missing fol. (223).

17 D1 missing (cf. v.l. 16). — ^{a}) T2 G2. 4 त्वयेत्युद्विग्न°. — ^{b}) K4 समुद्भूतशिरोरुहः; B3 M1 समुत्पन्नशिरोरुजः. — ^{c}) S (except G3) transp. भगवन् and तस्मात्. K4 पृच्छामि हि भवंतं स. — ^{d}) =(var.) 1. 13. 18^{b}. K इह (K2 अन्व-) धिष्ठितः; B2 इत्यभाषत; D5 अवतिष्ठते; M1 इति तिष्ठति.

18 D1 missing (cf. v.l. 16). K3 om. the ref. — ^{b}) K G4 जलेश्वरः. D5 नास्मि पक्षिकलेवरः. — ^{c}) T1 G1 [ऽ]तिबलाः (for निहताः). — ^{d}) K3. 4 Dc D2 [ऽ]मितौजसः; T1 G1 M निपातिताः; T2 G2. 4 निवारिताः.

19 D1 missing (cf. v.l. 16). K4 T1 G1 om. the ref. — ^{b}) K1 तु पुरुषा°; K2 सुपरुषा°; K3 T1 G1 M1 सुपरुषाक्षरं; B Dn2 (by corr.) M2 स परुषाक्षरं. — ^{d}) K1. 2 B1. 4 Dc1 अपक्रम्य; K4 पराक्रम्य; D5 M अपाक्रम्य; T2 G2. 4 नाकंपत (for उपक्रम्य). T1 G1 नाकंपत युधिष्ठिरः. — After 19, T1 G1 ins.:

1380* ततो राजन्नपाक्रम्य तस्माद्देशादवस्थितः ।

20 D1 missing (cf. v.l. 16). — ^{a}) K Dc D2 महात्मानं (for °कायं). — ^{b}) K1. 2 °च्छ्रियं; K3 G4 °च्छ्रितं.

21 D1 missing (cf. v.l. 16). — ^{a}) B Dn D4. 6 G3 वृक्षम्; Dc D2 सर (for सेतुम्). K D5 आवृत्य; Dc T2 चावृत्य (for आश्रित्य). — ^{b}) K3 T2 भरतर्षभ; M2 पुरुषर्षभः. — ^{c}) B1. 2 Dn D4. 6 G3 मेघगंभीरनादेन; T1 घोरगंभीरया वाचा; T2 G2. 4 घोराकृतिर्महावाचा. — ^{d}) T1 G1 तर्जयंस्तं. B D (except D5; D1. 3 missing) T1 G2 °स्वनं (for °बलम्). — After 21, T G1. 2. 4 ins.:

1381* उवाच यक्षः कौन्तेयं भ्रातृशोकाभिपीडितम् ।

[T2 G4 °शोकप्रपीडितं.]

22 D1 missing (cf. v.l. 16). — ^{a}) M1 त इमे; M2 य इमे (for इमे ते). K D5 तवेमे ह्यनुजा राजन्. — B3

C. 3. 17327
B. 3. 313. 41
K. 3. 314. 43

न पेयमुदकं राजन्प्राणानिह परीप्सता ।
पार्थ मा साहसं कार्षीर्मम पूर्वपरिग्रहः ।
प्रश्नानुक्त्वा तु कौन्तेय ततः पिब हरस्व च ॥ २३

युधिष्ठिर उवाच ।

नैवाहं कामये यक्ष तव पूर्वपरिग्रहम् ।
कामं नैतत्प्रशंसन्ति सन्तो हि पुरुषाः सदा ॥ २४
यदात्मना स्वमात्मानं प्रशंसेत्पुरुषः प्रभो ।
यथाप्रज्ञं तु ते प्रश्नान्प्रतिवक्ष्यामि पृच्छ माम् ॥ २५

यक्ष उवाच ।

किं स्विदादित्यमुन्नयति के च तस्याभितश्चराः ।
कश्चैनमस्तं नयति कस्मिंश्च प्रतितिष्ठति ॥ २६

युधिष्ठिर उवाच ।

ब्रह्मादित्यमुन्नयति देवास्तस्याभितश्चराः ।
धर्मश्चास्तं नयति च सत्ये च प्रतितिष्ठति ॥ २७

यक्ष उवाच ।

केन स्विच्छ्रोत्रियो भवति केन स्विद्विन्दते महत् ।
केन द्वितीयवान्भवति राजन्केन च बुद्धिमान् ॥ २८

युधिष्ठिर उवाच ।

श्रुतेन श्रोत्रियो भवति तपसा विन्दते महत् ।
धृत्या द्वितीयवान्भवति बुद्धिमान्वृद्धसेवया ॥ २९

यक्ष उवाच ।

किं ब्राह्मणानां देवत्वं कश्च धर्मः सतामिव ।
कश्चैषां मानुषो भावः किमेषामसतामिव ॥ ३०

युधिष्ठिर उवाच ।

स्वाध्याय एषां देवत्वं तप एषां सतामिव ।
मरणं मानुषो भावः परिवादोऽसतामिव ॥ ३१

यक्ष उवाच ।

किं क्षत्रियाणां देवत्वं कश्च धर्मः सतामिव

om. 22^{cd}. — ^{c}) K Dc D_2 जिहीर्षंति. — ^{d}) T_1 G_1 तदा; T_2 $G_{3.4}$ मया (for ततो). $K_{1.2}$ [ऽ]त्रसूदिता; B Dn D_4 G_3 वै सूदिता. T_2 $G_{2.4}$ तदा (for मया).

23 D_1 missing (cf. v.l. 16). — ^{b}) B_2 परीक्षते; D_5 परीप्सथ. — 23^{cdef} =(var.) 12 (*q. v.*). — ^{c}) K_3 D_5 मा तात; T_2 $G_{3.4}$ मा पार्थ (by transp.). — T_1 G_1 M om. 23^{ef}. — ^{e}) T_2 $G_{3.4}$ राजेंद्र (for कौन्तेय). — ^{f}) B_4 D_5 पिबस्व च (for ततः पिब).

24 D_1 missing (cf. v.l. 16). — ^{a}) B_2 Dc_1 Dn $D_{4.6}$ G_3 न चाहं. B_1 तोयं (for यक्ष). — ^{b}) Dc_2 D_2 °परिग्रहः. — With 24^{cd}–25^{ab}, cf. 1. 30. 2: 5. 166. 5. — ^{c}) T_2 $G_{3.4}$ अन्ये (for कामं). D_5 आत्मानं न प्रशं°.

25 D_1 missing (cf. v.l. 16). — ^{a}) Dc T_1 तथात्मना. D_5 आत्मानं न प्रशंसंति (cf. v.l. 24). — ^{b}) B Dn $D_{3.4.6}$ G_3 पुरुषर्षभ. D_5 ह्यसंतः पुरुषाः सदा (cf. 24^{d}). — ^{d}) T_1 पृच्छतां; M पृच्छतः (for पृच्छ माम्). T_1 प्रवक्ष्यामीह पृच्छतः. — After 25, T_1 G_1 ins. (an addl.) colophon (*adhy no.:* T_1 297; G_1 298).

26 D_1 missing (cf. v.l. 16). K_4 om. 26. — ^{a}) Hypermetric! K_3 किंश्चिद् (for किं स्विद्) almost throughout in this adhy. — ^{d}) G_2 M_2 कस्मिंश्चित् (for कस्मिंश्च).

27 D_1 missing (cf. v.l. 16). — ^{b}) T_2 G_2 वेदा° (for देवा°). — ^{c}) K Dc D_2 तं; B_3 [ए]नं (for the second च). M om. (the second) च. T_1 G_1 धर्म एवा नयति; T_2 $G_{2.4}$ अधर्मस्तमस्तं नयति (hypermetric). — ^{d}) K_3 T_2 $G_{2.4}$ M स सत्ये (for सत्ये च).

28 D_1 missing (cf. v.l. 16). — ^{a}) Hypermetric! K_4 केनचिच्. — ^{c}) Hypermetric! $K_{1.2}$ $B_{1.2.4}$ Dc_1 Dn $D_{2.4.6}$ $G_{3.4}$ केन स्विद् (for केन). T_2 G_2 द्वितीयो (for द्वितीयवान्). D_5 राजन् (for भवति). — ^{d}) $K_{1.2}$ केन स्विद्बुद्धिमांस्तथा; D_5 कथा हि वद बुद्धिमान्.

29 D_1 missing (cf. v.l. 16). — ^{a}) Hypermetric! — ^{c}) Hypermetric! $G_{2.4}$ सहाय° (for द्वितीय°). D_5 यक्ष (for भवति). — ^{d}) Dc_2 D_2 (m as in text) धर्म° (for वृद्ध°).

30 D_1 missing (cf. v.l. 16). — ^{a}) Dc T_1 G_1 दैवत्वं. — ^{b}) $=32^{b}$. K_1 किं च धर्मः; K_4 (m as in text) किं च कर्म. — B_1 om. (hapl.) 30^{cd}. — ^{c}) $K_{1.2}$ किमेषां; T_1 G_4 क एव; T_2 $G_{1.2}$ M क एषां. — ^{d}) $K_{1.2}$ D_5 कश्चैषाम्; K_3 परिवादो°; G_4 परित्यागो° (for

31 D_1 missing (cf. v.l. 16). G_1 om. (hapl.) 31–32. — ^{a}) $K_{1.2}$ एव (for एषां). — ^{b}) B_2 यज्ञ; D_5 धर्मं; T_1 संत (for तप). K_3 तपः पथ्यं (for तप एषां). — ^{c}) T_1 भयं वै (for मरणं). — ^{d}) B_4 $Dn_{1.n2}$ G_3 परीवादो; M_1 परित्यागो.

कश्चैषां मानुषो भावः किमेषामसतामिव ॥ ३२

युधिष्ठिर उवाच ।

इष्वस्त्रमेषां देवत्वं यज्ञ एषां सतामिव ।
भयं वै मानुषो भावः परित्यागोऽसतामिव ॥ ३३

यक्ष उवाच ।

किमेकं यज्ञियं साम किमेकं यज्ञियं यजुः ।
का चैका वृश्चते यज्ञं कां यज्ञो नातिवर्तते ॥ ३४

उवाच ।

प्राणो वै यज्ञियं साम मनो वै यज्ञियं यजुः ।
वागेका वृश्चते यज्ञं तां यज्ञो नातिवर्तते ॥ ३५

यक्ष उवाच ।

किं स्विदापततां श्रेष्ठं किं स्विन्निपततां वरम् ।
किं स्वित्प्रतिष्ठमानानां किं स्वित्प्रवदतां वरम् ॥ ३६

युधिष्ठिर उवाच ।

वर्षमापततां श्रेष्ठं बीजं निपततां वरम् ।
गावः प्रतिष्ठमानानां पुत्रः प्रवदतां वरः ॥ ३७

यक्ष उवाच ।

इन्द्रियार्थाननुभवन्बुद्धिमाँल्लोकपूजितः ।
संमतः सर्वभूतानामुच्छ्वसन्को न जीवति ॥ ३८

युधिष्ठिर उवाच ।

देवतातिथिभृत्यानां पितॄणामात्मनश्च यः ।
न निर्वपति पञ्चानामुच्छ्वसन्न स जीवति ॥ ३९

यक्ष उवाच ।

किं स्विद्गुरुतरं भूमेः किं स्विदुच्चतरं च खात् ।
किं स्विच्छीघ्रतरं वायोः किं स्विद्बहुतरं नृणाम् ॥ ४०

युधिष्ठिर उवाच ।

माता गुरुतरा भूमेः पिता उच्चतरश्च खात् ।
मनः शीघ्रतरं वायोश्चिन्ता बहुतरी नृणाम् ॥ ४१

यक्ष उवाच ।

किं स्वित्सुप्तं न निमिषति किं स्विज्जातं न चोपति । C. 3. 17346 B. 3. 313. 61 K. 3. 314. 63

32 D_1 missing (cf. v.l. 16). G_1 om. 32 (cf. v.l. 31). K_1 reads 32^{ab}, 33 after 35; K_2 reads 32–33 after 35. — $32^b = 30^b$. — K_1 om. (hapl.) 32^{cd}. — ^{c}) S (except G_3; G_1 om.) एषां (for चैषां).

33 D_1 missing (cf. v.l. 16). For sequence in $K_{1.2}$ cf. v.l. 32. — ^{b}) K_3 D_5 यज्ञा; S (except G_3) दानम् (for यज्ञ). — ^{c}) T_1 G_1 मरणं (for भयं वै); cf. 31^c. — ^{d}) $K_{1.2}$ परिवादोसता°.

34 D_1 missing (cf. v.l. 16). For $K_{1.2}$ cf. v.l. 32. — ^{a}) D_5 S (except G_3) याज्ञियं. — ^{b}) S (except T_1 G_3) याज्ञियं. — ^{c}) $B_{1.2.4}$ Dn $D_{2.4.6}$ G_3 चैषां; T_2 चैता (for चैका). B Dc Dn $D_{2.4.6}$ G_3 वृणुते; T_1 G_1 पृच्छते; T_2 विशते (for वृश्चते).

35 D_1 missing (cf. v.l. 16). For $K_{1.2}$ cf. v.l. 32. — ^{ab}) S (except G_3) याज्ञियं (in both places). — ^{c}) T_2 विशते (for वृश्चते). B Dc Dn $D_{2.4.6}$ T_1 $G_{1.3}$ ऋगेका वृणु(T_1 G_1 पृच्छ)ते यज्ञं. — After 35, K_1 reads 32^{ab} and 33.

36 D_1 missing (cf. v.l. 16). — ^{a}) K_{1-3} $B_{3.4}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 आवपतां; M_2 आतपतां (for आपततां). — ^{b}) $K_{1.2}$ B Dc_1 Dn_1. n_2 $D_{4.6}$ G_3 निवपतां; K_3 D_2 G_4 निपतितां; G_1 आपततां. — ^{c}) M किं स्वित्प्रतिष्ठतां श्रेष्ठं. — ^{d}) B Dc Dn $D_{2.4.6}$ G_3 प्रसवतां (for प्रवदतां).

37 D_1 missing (cf. v.l. 16). — ^{a}) Dn $D_{4.6}$ G_3 आवपतां (for आपततां). — ^{b}) N (except D_2; K_4 orig. as in text; $D_{1.3}$ missing) T_1 $G_{1.3}$ निवपतां (for निपततां). — ^{c}) M गावः प्रतिष्ठतां श्रेष्ठाः. — ^{d}) B_{1-3} D (except D_5; $D_{1.3}$ missing) G_3 प्रसवतां; B_4 प्रवसतां (for प्रवदतां).

38 D_1 missing (cf. v.l. 16). M_2 om. the ref. — ^{b}) Dc D_2 (marg. *sec. m.* as in text) लोकविश्रुतः. — ^{c}) B_3 संपन्नः; B_4 सर्वतः; T_2 $G_{2.4}$ निंदकः (for संमतः).

39 D_1 missing (cf. v.l. 16). B_3 om. the ref. — ^{d}) K_4 T_1 G_1 M स न; D_5 स च (for न स).

40 D_1 missing (cf. v.l. 16). — ^{a}) T_2 $G_{1.2.4}$ गुरुतरा; M °तरी. — ^{b}) T_1 G_1 उच्चतरश्च; G_4 उच्चरितां. D_5 बलं; M_1 नभात्. — ^{c}) K D_5 वातात् (for वायोः). — ^{d}) T_1 शीघ्रतरा; T_2 $G_{2.4}$ बहुतरी. K_4 $B_{1.3}$ Dn $D_{2.4.6}$ G_3 तृणात् (for नृणाम्).

41 D_1 missing (cf. v.l. 16). — ^{a}) B_3 Dc D_2 (before corr.). $_4$ M गुरुतरी. — ^{b}) T_1 G_1 M ह्युच्चतरश्च; G_2 उच्चतरं; G_4 उच्चरितश्च (for उच्चतरश्च). D_5 ततः (for च खात्). K B Dc Dn $D_{2.4.6}$ G_3 खात्पितोच्चतरस्तथा ($K_{1.2.4}$ °रः स्मृतः; K_3 °रस्ततः). — ^{c}) K_3 जलं (for मनः).

C. 3. 17346
B. 3. 313. 61
K. 3. 314. 63

कस्य स्विद्धृदयं नास्ति किं स्विद्वेगेन वर्धते ॥ ४२

युधिष्ठिर उवाच ।

मत्स्यः सुप्तो न निमिषत्यण्डं जातं न चोपति ।
अश्मनो हृदयं नास्ति नदी वेगेन वर्धते ॥ ४३

यक्ष उवाच ।

किं स्वित्प्रवसतो मित्रं किं स्विन्मित्रं गृहे सतः ।
आतुरस्य च किं मित्रं किं स्विन्मित्रं मरिष्यतः ॥ ४४

युधिष्ठिर उवाच ।

सार्थः प्रवसतो मित्रं भार्या मित्रं गृहे सतः ।
आतुरस्य भिषङ् मित्रं दानं मित्रं मरिष्यतः ॥ ४५

यक्ष उवाच ।

किं स्विदेको विचरति जातः को जायते पुनः ।
किं स्विद्धिमस्य भैषज्यं किं स्विदावपनं महत् ॥ ४६

युधिष्ठिर उवाच ।

सूर्य एको विचरति चन्द्रमा जायते पुनः ।
अग्निर्हिमस्य भैषज्यं भूमिरावपनं महत् ॥ ४७

यक्ष उवाच ।

किं स्विदेकपदं धर्म्यं किं स्विदेकपदं यशः ।
किं स्विदेकपदं स्वर्ग्यं किं स्विदेकपदं सुखम् ॥ ४८

युधिष्ठिर उवाच ।

दाक्ष्यमेकपदं धर्म्यं दानमेकपदं यशः ।
सत्यमेकपदं स्वर्ग्यं शीलमेकपदं सुखम् ॥ ४९

यक्ष उवाच ।

किं स्विदात्मा मनुष्यस्य किं स्विद्दैवकृतः सखा ।

N ($D_{1.3}$ missing) G_3 वातात् (for वायोः). — [d]) D_5 घृणा (for चिन्ता). K (except K_3) बहुतरा ; Dn_3 G_1 बहुतरं. K_4 $B_{1.3}$ Dn $D_{2.4.6}$ G_3 तृणात् (for नृणाम्).

42 D_1 missing (cf. v.l. 16). — [a]) Hypermetric! K_3 Dc D_2 S (except G_3) सुप्तो. K_3 D_5 मिषति ; K_4 S (except T_2 G_3) निमिषेत् (for निमिषति). — [b]) T_1 $G_{1.2}$ न चेंगति (G_2 °ते) ; T_2 G_4 च नेंगते. — [c]) $K_{3.4}$ Dn_3 M_1 कस्यचिद् ; T_2 $G_{2.4}$ कस्य वा. — [d]) T_2 $G_{2.4}$ का च (for किं स्विद्).

43 D_1 missing (cf. v.l. 16). — [ab]) D_5 सुप्तो न मत्स्यो (for मत्स्यः सुप्तो न). $K_{1.2}$ निमिषति अंडं (K_2 °ड-) जातं ; K_3 निमिषत्यंबुं जातं ; K_4 T_1 $G_{1.2.4}$ M निमिषेदंडं (T_1 $G_{2.4}$ °ड-) जातं ; D_5 मिषति अंडजातं. T_1 G_1 न चेंगति ; T_2 च नेंगते ; $G_{2.4}$ न चेंगते.

44 D_1 missing (cf. v.l. 16). — [a]) T_1 G_1 किं स्विन्मित्रं प्रवसतः. — [c]) M_1 मित्रं किं (by transp.).

45 D_1 missing (cf. v.l. 16). — [a]) S (except G_3) विद्या (for सार्थः). — [b]) D_5 मित्रं भार्या (by transp.). — [d]) D_5 पुण्यं (for दानं). — After 45, B Dc Dn $D_{2.4.6}$ G_3 ins.:

1382*
यक्ष उवाच ।
कोऽतिथिः सर्वभूतानां किं स्विद्धर्मं सनातनम् ।
अमृतं किं स्विद्राजेन्द्र किं स्वित्सर्वमिदं जगत् ।
युधिष्ठिर उवाच ।
अतिथिः सर्वभूतानामग्निः सोमो गवामृतम् ।
सनातनोऽमृतो धर्मो वायुः सर्वमिदं जगत् ।

[(L. 2) B_4 Dc अमृतं किं गवां चैव. — (L. 3) Dc सर्वभूतातिथिर्वह्निर्धर्मः सत्यं सनातनः. — (L. 4) Dc सोमेमृतं गवां चैव (for prior half).]

46 D_1 missing (cf. v.l. 16). — [a]) K_4 Dc कश्चिद् ; D_4 कः स्विद्. $K_{1.2}$ B Dn $D_{2.4.6}$ G_3 विचरते. — [c]) T $G_{1.2.4}$ हिमस्य भेषजं किं स्वित्. — [d]) $M_{1.2}$ (*inf. lin.* as in text) °वचनं (for °वपनं). Dc किं स्विदायतनं जगत्.

47 D_1 missing (cf. v.l. 16). — [a]) B Dn $D_{2.4.6}$ G_3 M_1 विचरते. $G_{1.4}$ सूर्य एकाकी चरति. — [c]) T_1 भिषजं ; T_2 $G_{1.2.4}$ भेषजं. — [d]) Cf. 1. 83. 13[d]. M_1 °वचनं (for °वपनं).

48 D_1 missing (cf. v.l. 16). — [a]) $K_{1.2}$ °पदे. Dc_2 Dn_3 $D_{2.5}$ G_3 धर्मं ; T_1 G_1 मित्रं ; M_2 धन्यं. — [b]) $K_{1.2}$ °पदे. — [c]) $K_{1.2}$ °पदे. K_2 धर्म्यं ; D_5 T_2 $G_{2.4}$ स्वर्गं. — [d]) $K_{1.2}$ °पदे.

49 D_1 missing (cf. v.l. 16). — [a]) K_3 दांतम् ; T_1 धाष्ट्यम् (for दाक्ष्यम्). $K_{1.2}$ एकपदे. D_2 धर्मं ; T_1 G_1 मित्रं ; M_2 धन्यं. — [b]) $K_{1.2}$ एकपदे. — [c]) K_2 एकपदे ; K_4 चैकपदं. D_5 T $G_{1.2.4}$ स्वर्गं. — [d]) $K_{1.2}$ एकपदे.

50 D_1 missing (cf. v.l. 16). — [a]) K_4 कश्चिद्. T_1 G_1 मनुष्याणां. — [b]) K_4 कश्चिद्. K_2 D_5 S (except G_3) देवकृतः. — D_4 om. (hapl.) 50[c]–51[b]. — [c]) Hypermetric! $K_{1.2}$ च वै किं स्वित् ; K_3 किंश्चित्स्यात् ; D_5 च किं च स्वित् (for किं स्विदस्य). S (except G_3) अस्योपजीवनं किं स्वित्. — [d]) M स्विद्दास्ये (cf. v.l. 51).

51 D_1 missing (cf. v.l. 16). T_2 om. 51–52 ; D_4

उपजीवनं किं स्विदस्य किं स्विदस्य परायणम् ॥ ५०

युधिष्ठिर उवाच ।

पुत्र आत्मा मनुष्यस्य भार्या दैवकृतः सखा ।
उपजीवनं च पर्जन्यो दानमस्य परायणम् ॥ ५१

यक्ष उवाच ।

धन्यानामुत्तमं किं स्विद्धनानां किं स्विदुत्तमम् ।
लाभानामुत्तमं किं स्वित्किं सुखानां तथोत्तमम् ॥ ५२

युधिष्ठिर उवाच ।

धन्यानामुत्तमं दाक्ष्यं धनानामुत्तमं श्रुतम् ।
लाभानां श्रेष्ठमारोग्यं सुखानां तुष्टिरुत्तमा ॥ ५३

यक्ष उवाच ।

कश्च धर्मः परो लोके कश्च धर्मः सदाफलः ।
किं नियम्य न शोचन्ति कैश्च संधिर्न जीर्यते ॥ ५४

युधिष्ठिर उवाच ।

आनृशंस्यं परो धर्मस्त्रयीधर्मः सदाफलः ।
मनो यम्य न शोचन्ति सद्भिः संधिर्न जीर्यते ॥ ५५

यक्ष उवाच ।

किं नु हित्वा प्रियो भवति किं नु हित्वा न शोचति ।
किं नु हित्वार्थवान्भवति किं नु हित्वा सुखी भवेत् ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

मानं हित्वा प्रियो भवति क्रोधं हित्वा न शोचति ।
कामं हित्वार्थवान्भवति लोभं हित्वा सुखी भवेत् ॥ ५७

यक्ष उवाच ।

मृतः कथं स्यात्पुरुषः कथं राष्ट्रं मृतं भवेत् । C. 3. 17368 B. 3. 313. 83 K. 3. 314. 85

om. 51[ab] (cf. v.l. 50). M_2 om. the ref. — [a]) T_1 मनुष्याणां. — [b]) $K_{1.2.4}$ S (except G_3; T_2 om.) देवकृतः. — [c]) T_1 G_1 उपजीव्यस् (for उपजीवनं). S (except G_3; T_2 om.) तु (for च). — [d]) M दास्ये (for अस्य); cf. v.l. 50.

52 D_1 missing (cf. v.l. 16). T_2 om. 52 (cf. v.l. 51). — [a]) $K_{1.2}$ G_1 M धान्यानाम् (for धन्यानाम्). $K_{3.4}$ Dc_2 किं स्याद्; B_2 किंचिद् (for किं स्विद्). — [b]) B Dn $D_{2.4.6}$ G_3 स्यात्किम् (for किं स्विद्). — [c]) $K_{3.4}$ B D ($D_{1.3}$ missing) G_2 किं स्यात् (for किं स्वित्). — [d]) T_1 G_1 तथोत्तरम्. K_{1-3} D_5 G_2 सुखानां किं स्वि(K_3 °श्चि)दुत्तमं; K_4 B Dc Dn $D_{2.4.6}$ G_3 सुखानां स्यात्किमुत्तमं.

53 D_1 missing (cf. v.l. 16). — [a]) $K_{1.2}$ G_1 M धान्यानाम् (for धन्या°). — [c]) B Dc Dn $D_{2.4.6}$ G_3 श्रेय (Dc_2 Dn_1 °ष्ठ) आरोग्यं. — [d]) M_1 शुभानां तुष्टिरुत्तमं.

54 D_1 missing (cf. v.l. 16). — [a]) S (except G_3) किं स्विद्धर्मात् (for कश्च धर्मः). T_2 G_1 M_1 परं (for परो). — [b]) K_4 कश्चिद् (for कश्च). — [c]) K_1 किं नु भित्वा; K_2 किं नु यंत्वा; Dc निनियम्य (for किं नियम्य). — [d]) $K_{1.2}$ केन; K_4 (marg. *sec. m.*) T_1 G_1 M_2 कस्य; Dc क्व च; D_5 कश्च.

55 D_1 missing (cf. v.l. 16). — [a]) T_2 $G_{2.4}$ M परं धर्मात् (for परो धर्मस्); cf. v.l. 54. — [b]) $K_{1.2}$ D_5 T_2 $G_{1.2.4}$ M त्रेताधर्मः; T_1 त्राता धर्मः. — [c]) $K_{1.2}$ यंत्वा; K_3 नियम्य (hypermetric); $B_{2.3}$ Dc M_1 यस्य (for यम्य). — [d]) $B_{1.2.4}$ Dn $D_{4.6}$ $G_{1.3}$ transp. सद्भिः and संधिः. B_1 हीयते (for जीर्यते).

56 D_1 missing (cf. v.l. 16). — [a]) Hypermetric! B_3 हत्वा. K_4 प्रियो भवति किं हित्वा. — [b]) B_3 Dc_2 हत्वा. — [c]) Hypermetric! B_3 Dc_2 हत्वा. B_4 Dc [आ]त्म° (for [अ]र्थं°). — [d]) B_3 Dc_2 हत्वा.

57 D_1 missing (cf. v.l. 16). — [a]) Hypermetric! B_3 हत्वा. — [b]) K Dc D_5 लोभं (for क्रोधं). B_3 हत्वां. — [c]) Hypermetric! $B_{1.3}$ हत्वा. B_4 Dc [आ]त्म° (for [अ]र्थं°). — [d]) $K_{1.3.4}$ Dc क्रोधं; D_5 कोपं (for लोभं). B_3 हत्वा. — After 57, B Dc Dn $D_{2.4.6}$ T_2 G_{2-4} ins.:

1383* यक्ष उवाच ।
किमर्थं ब्राह्मणे दानं किमर्थं नटनर्तके ।
किमर्थं चैव भृत्येषु किमर्थं चैव राजसु ।
युधिष्ठिर उवाच ।
धर्मार्थं ब्र ह्मणे दानं यशोर्थं नटनर्तके ।
भृत्येषु भरणार्थं वै भयार्थं चैव राजसु ।
यक्ष उवाच ।
केन स्विदावृतो लोकः केन स्विन्न प्रकाशते ।
केन त्यजति मित्राणि केन स्वर्गं न गच्छति ।
युधिष्ठिर उवाच ।
अज्ञानेनावृतो लोकस्तमसा न प्रकाशते ।
लोभात्त्यजति मित्राणि सङ्गात्स्वर्गं न गच्छति ।

[(L. 4) B_1 कर्मार्थं चैव भृत्येषु; T_2 $G_{3.4}$ संग्रामार्थं च भृत्येषु (for the prior half). B_1 प्रियार्थं for भयार्थं).]

58 D_1 missing (cf. v.l. 16). — [a]) S (except G_3) कथं मृतः (by transp.). — [c]) $K_{1.2}$ कथं मृतं (by

C. 3. 17368 B. 3. 313. 83 K. 3. 314. 85 श्राद्धं मृतं कथं च स्यात्कथं यज्ञो मृतो भवेत् ॥ ५८

युधिष्ठिर उवाच ।

मृतो दरिद्रः पुरुषो मृतं राष्ट्रमराजकम् ।
मृतमश्रोत्रियं श्राद्धं मृतो यज्ञस्त्वदक्षिणः ॥ ५९

यक्ष उवाच

का दिक्किमुदकं प्रोक्तं किमन्नं पार्थ किं विषम् ।
श्राद्धस्य कालमाख्याहि ततः पिब हरस्व च ॥ ६०

युधिष्ठिर उवाच ।

सन्तो दिग्जलमाकाशं गौरन्नं प्रार्थना विषम् ।
श्राद्धस्य ब्राह्मणः कालः कथं वा यक्ष मन्यसे ॥ ६१

यक्ष उवाच ।

व्याख्याता मे त्वया प्रश्ना याथातथ्यं परंतप ।
पुरुषं त्विदानीमाख्याहि यश्च सर्वधनी नरः ॥ ६२

उवाच ।

दिवं स्पृशति भूमिं च शब्दः पुण्यस्य कर्मणः ।
यावत्स शब्दो भवति तावत्पुरुष उच्यते ॥ ६३
तुल्ये प्रियाप्रिये यस्य सुखदुःखे तथैव च ।
अतीतानागते चोभे स वै सर्वधनी नरः ॥ ६४

यक्ष उवाच ।

व्याख्यातः पुरुषो राजन्यश्च सर्वधनी नरः ।
तस्मात्तवैको भ्रातॄणां यमिच्छसि स जीवतु ॥ ६५

युधिष्ठिर उवाच ।

श्यामो य एष रक्ताक्षो बृहच्छाल इवोद्गतः ।
व्यूढोरस्को महाबाहुर्नकुलो यक्ष जीवतु ॥ ६६

यक्ष उवाच ।

प्रियस्ते भीमसेनोऽयमर्जुनो वः परायणम्

transp.). B Dn $D_{2.4.6}$ G_3 वा; D_5 हि (for च).

59 D_1 missing (cf. v.l. 16). — ^{c}) S (except G_3) अश्रोत्रिये (for °यं).

60 D_1 missing (cf. v.l. 16). — ^{a}) S (except G_3) पार्थ (for प्रोक्तं). D_5 किमुदकं नृप प्रोक्तं. — ^{b}) $B_{1.2.4}$ अर्थं; D_5 मतं; T_1 M रत्नं (for अन्नं). B Dn $D_{2.4.6}$ G_3 किं च वै (for पार्थ किं). — In T_1, the portion from 60^{cd} up to the *end* of this parvan is not written; fol. 144 is blank. — ^{d}) =3. 296. 12^{d}, 18^{d}, 37^{d}, etc. D_5 G_4 पिबस्व च (for ततः पिब).

61 D_1 T_1 missing (cf. v.l. 16; 60). — ^{a}) D_5 संतो ह्युदकंमाख्यातं; cf. v.l. 60. — ^{b}) D_5 गौरवं; G_3 M गौ रत्नं (for गौरन्नं). K_2 पार्थिवा; T_2 $G_{1.2.4}$ M ब्राह्मणो (for प्रार्थना). — ^{d}) T_2 $G_{1.2.4}$ M किं वा त्वं (for कथं वा). — After 61, Dn D_6 G_3 ins. a long passage given in App. I (No. 32), which from the documentary view-point, is a palpable interpolation, as is also evident from intrinsic considerations.

62 D_1 T_1 missing (cf. v.l. 16, 60). — ^{a}) Dc_2 D_2 आख्याता (for व्या°). — ^{b}) $K_{1.3.4}$ D_4 M_2 यथातथ्यं; T_2 $G_{1.2.4}$ यथातत्वं (for याथातथ्यं). — ^{c}) Hypermetric! B Dn D_4 G_3 व्याख्याहि (for आ°). — ^{d}) D_5 G_4 [ई]श्वरः (for नरः). K यश्च सर्वं (K_3 धर्मं)धने(K_2 °नी)श्वरः.

63 =3. 191. 21. — T_1 missing (cf. v.l. 60). D_1 resumes. — ^{a}) K_4 दिवि; Dc_2 एवं; G_1 दिशं (for दिवं). — ^{b}) B_{1-3} Dc Dn $D_{2.4.6}$ पुण्येन कर्मणा. — ^{c}) $B_{3.4}$ Dc $D_{2.4}$ यावान् (for यावत्). Dc D_2 हि (for स). — ^{d}) $B_{3.4}$ D_4 तावान् (for तावत्).

64 T_1 missing (cf. v.l. 60). — ^{a}) M तुल्यौ प्रियाप्रियौ. — ^{b}) D_1 सुखं दुःखं (for सुखदुःखे). — After 64^{ab}, T_2 $G_{2.4}$ ins.:

1384* समत्वं यस्य सर्वेषु स वै पुरुष उच्यते ।
भूतभव्यभविष्येषु निःस्पृहः शान्तमानसः

— ^{c}) B_2 अतीतेनागते. G_1 चैव (for चोभे). T_2 $G_{2.4}$ सुप्रसन्नः सदा योगी. — ^{d}) Cf. v.l. 62^{d}. $K_{2.4}$ °धनेश्वरः (for °धनी नरः). K_1 सर्वैः सर्वै धनेश्वरः; K_3 स वै धर्मधनीश्वरः; D_1 सर्वै सर्वधनेश्वरः.

65 T_1 missing (cf. v.l. 60). — ^{a}) K_4 Dc D_2 आख्यातः (for व्या°). — ^{b}) $K_{1.2.4}$ D_1 °धनेश्वरः; K_3 D_5 G_4 °धनीश्वरः (for °धनी नरः). — ^{c}) B Dn $D_{4.6}$ त्वमेकं; G_2 तवैके; G_3 तवैकं (for तवैको).

66 T_1 missing (cf. v.l. 60). — ^{b}) K_{1-3} बृहत्साल; Dc D_2 °त्ताल (D_2m *sec. m.* as in text); T_2 $G_{1.2.4}$ M सालस्कंध. K_4 $B_{1.2}$ Dn $D_{2.4.6}$ G_3 [उ]त्थितः (Dn_1 °च्छ्रितः); B_3 [उ]द्धतः (for [उ]द्गतः).

67 T_1 missing (cf. v.l. 60). — ^{b}) K Dc $D_{1.2.5}$ ते; T_2 $G_{1.2.4}$ M च (for वः). B_1 Dc D_5 G_4 परायणः. — ^{c}) T_2 $G_{2.4}$ त्वं (for स). B (except B_3) Dn_3

स कस्मान्नकुलं राजन्सापत्नं जीवमिच्छसि ॥ ६७
यस्य नागसहस्रेण दशसंख्येन वै बलम् ।
तुल्यं तं भीममुत्सृज्य नकुलं जीवमिच्छसि ॥ ६८
तथैनं मनुजाः प्राहुर्भीमसेनं प्रियं तव ।
अथ केनानुभावेन सापत्नं जीवमिच्छसि ॥ ६९
यस्य बाहुबलं सर्वे पाण्डवाः समुपाश्रिताः ।
अर्जुनं तमपाहाय नकुलं जीवमिच्छसि ॥ ७०

युधिष्ठिर उवाच ।

आनृशंस्यं परो धर्मः परमार्थाच्च मे मतम् ।
आनृशंस्यं चिकीर्षामि नकुलो यक्ष जीवतु ॥ ७१
धर्मशीलः सदा राजा इति मां मानवा विदुः ।
स्वधर्मान्न चलिष्यामि नकुलो यक्ष जीवतु ॥ ७२
यथा कुन्ती तथा माद्री विशेषो नास्ति मे तयोः ।
मातृभ्यां सममिच्छामि नकुलो यक्ष जीवतु ॥ ७३

यक्ष उवाच ।

यस्य तेऽर्थाच्च कामाच्च आनृशंस्यं परं मतम् ।
तस्मात्ते भ्रातरः सर्वे जीवन्तु भरतर्षभ ॥ ७४ C. 3. 17418 B. 3. 313. 133 K. 3. 314. 136

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९७ ॥

D1. 2. 4. 6 G3 नकुलो (for °लं). — ^{d}) =69^{d}. D5 सांप्रतं; G2 सापत्न्यं; G4 सापत्नं. G1 जीवयिष्यसि (for °मिच्छसि).

68 T1 missing (cf. v.l. 60). K2 om. (hapl.) 68–70; G1 om. (hapl.) 68–69. K4 reads 68–70 in marg. *sec. m.* — ^{a}) M नागसहस्रस्य. — ^{b}) K (K2 om.) B2–4 Dc D1. 2 (before corr.) शतसंख्येन; M दशसंख्यस्य. — ^{c}) D5 तमुत्सृज्य कथं भीमं. — ^{d}) M कस्मान्नकुलमिच्छसि.

69 T1 missing (cf. v.l. 60). K2 G1 om. 69 (cf. v.l. 68); K1 om. (hapl.) 69–70. — ^{a}) K4 D1 T2 G2. 4 M तथैव; Dc D5 तथेमं. K4 सर्वदा (for मनुजाः). — ^{b}) B1 परंतप (for प्रियं तव). — ^{c}) B2 [अ]नुमानेन; D1 तु भावेन (for [अ]नुभावेन). — ^{d}) =67^{d}. T2 G2 सापत्न्यं; G4 सापत्नं.

70 T1 missing (cf. v.l. 60). K1. 3 om. 70 (cf. v.l. 68, 69). — ^{b}) B1–3 Dn D4. 6 G3 °पासते (for °पाश्रिताः). — ^{c}) D5 T2 G1. 2. 4 M तमर्जुनं कथं त्यक्त्वा (D5 हित्वा). — After 70, T2 G1. 2. 4 M ins. 1386*.

71 T1 missing (cf. v.l. 60). — After the ref., B2. 4 Dc Dn D2. 4. 6 G3 ins.:

1385* धर्म एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः ।
तस्माद्धर्मं न त्यजामि मा नो धर्मो हतो वधीत् ।
[=(var.) Manu. 8. 15.]

— ^{a}) =55^{a}. T2 G1. 2. 4 M परं धर्मात् (for परो धर्मः). — ^{b}) K1–3 B4 D1. 5 परमार्थश्च (D5 °र्थः स); T2 G2. 4 °र्थं च. K3 D5 मतः; T2 G1. 2. 4 M प्रियम् (for मतम्). — 71^{d} =72^{d}, 73^{d}.

72 T1 missing (cf. v.l. 60). K4 D1 om. (hapl.) 72. — ^{a}) T2 G2. 4 सदाचार (for सदा राजा). — B2. 4 Dc Dn D2. 4. 6 ins. after 72 : T2 G1. 2. 4 M, after 70:

1386* कुन्ती चैव तु माद्री च द्वे भार्ये तु पितुर्मम ।
उभे सपुत्रे स्यातां वै इति मे धीयते मतिः ।

[Before line 1, G1. 2. 4 M1 ins. युधिष्ठिरः. — (L. 1) B4 T2 G1. 2. 4 M च यक्ष (for चैव तु). T2 G1. 2. 4 M पांडोर्भार्ये उभे अपि (for the posterior half). — (L. 2) T2 G1. 2. 4 M माद्र्यास्तु नकुलो जीवेत्कुन्त्या जीवामि चाप्यहं.]

73 T1 missing (cf. v.l. 60). K3 om. (hapl.) 73. — ^{b}) D1 न विशेषोस्ति (by transp.); M विशेषं नास्ति. G2. 4 [S]नयोः (for तयोः). — T2 G4 om. 73^{cd}.

74 T1 missing (cf. v.l. 60). — ^{a}) T2 G1. 2. 4 M यस्मात् (for यस्य). T2 G2. 4 पार्थ (for ऽर्थाच्च). T2 G1. 2. 4 M धर्माच्च (for कामा°).

Colophon. D3 T1 missing. — *Major parvan:* K1. 3 Dn2 G2. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* K3 D1. 5 आरणेय; B1. 3. 4 अरणीय; B2 Dn D6 G3 अ(Dn1 आ)रणीहरण; Dc D4 आरणीय; D2 corrupt; M1 अरणि. — *Adhy. name:* T2 G2 यक्षप्रश्ने यक्षप्रसादः; G1 यक्षप्रश्नः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 (marg.). n2 311; Dn3 312; D1 314; T2 31 (for 301); G1 129 (wrongly for 298); G2 300; G4 M1. 2 (*inf. lin.*) 301 (M2 orig. 303). — *Śloka no.:* Dn1 26(? for 126); Dn2. n3 D2 (*sec. m.*) 131; D1 74.

298

☞ In D3, this adhy. is lost on missing fol. (cf. v.l. 3. 287. 10); T1 leaves a lacuna in its place; the MSS. are mostly ignored here.

1 ^{b}) K2. 3 उदतिष्ठति. — ^{c}) T2 G2. 4 क्षुत्पिपासा

२९८

C. 3. 17419
B. 3. 314. 1
K. 3. 315. 1

वैशंपायन उवाच ।
ततस्ते यक्षवचनादुदतिष्ठन्त पाण्डवाः ।
क्षुत्पिपासे च सर्वेषां क्षणे तस्मिन्व्यगच्छताम् ॥ १
युधिष्ठिर उवाच ।
सरस्येकेन पादेन तिष्ठन्तमपराजितम् ।
पृच्छामि को भवान्देवो न मे यक्षो मतो भवान् ॥ २
वसूनां वा भवानेको रुद्राणामथ वा भवान् ।
अथ वा मरुतां श्रेष्ठो वज्री वा त्रिदशेश्वरः ॥ ३
मम हि भ्रातर इमे सहस्रशतयोधिनः ।
न तं योगं प्रपश्यामि येन स्युर्विनिपातिताः ॥ ४
सुखं प्रतिविबुद्धानामिन्द्रियाण्युपलक्षये ।
स भवान्सुहृदस्माकमथ वा नः पिता भवान् ॥ ५

यक्ष उवाच ।
अहं ते जनकस्तात धर्मो मृदुपराक्रम ।
त्वां दिदृक्षुरनुप्राप्तो विद्धि मां भरतर्षभ ॥ ६
यशः सत्यं दमः शौचमार्जवं ह्रीरचापलम् ।
दानं तपो ब्रह्मचर्यमित्येतास्तनवो मम ॥ ७
अहिंसा समता शान्तिस्तपः शौचममत्सरः ।
द्वाराण्येतानि मे विद्धि प्रियो ह्यसि सदा मम ॥ ८
दिष्ट्या पञ्चसु रक्तोऽसि दिष्ट्या ते षट्पदी जिता ।
द्वे पूर्वे मध्यमे द्वे च द्वे चान्ते सांपरायिके ॥ ९
धर्मोऽहमस्मि भद्रं ते जिज्ञासुस्त्वामिहागतः ।
आनृशंस्येन तुष्टोऽस्मि वरं दास्यामि तेऽनघ ॥ १०
वरं वृणीष्व राजेन्द्र दाता ह्यस्मि तवानघ ।

(see below). — ^{d}) K_2 विगच्छतां; K_4 D_5 अगच्छतां; G_1 अनश्यतां (for व्यगच्छताम्). B_2 Dn $D_{1.4.6}$ G_3 क्षणेन व्यपगच्छतां; T_2 $G_{2.4}$ तत्क्षणादेव हन्यते (see above).

2 ^{b}) T_2 G_2 तिष्ठंस्त्वाम् (for तिष्ठन्तम्). — ^{d}) $K_{1.2}$ भवान्मतः (by transp.).

3 T_2 $G_{2.4}$ M_1 om. (hapl.) 3^{ab}; M_2 damaged. — ^{c}) G_1 एको (for श्रेष्ठो). Dc D_2 मरुतां चाथ वा श्रेष्ठो. — ^{d}) K_4 D_1 यदि (for वज्री). K_4 त्रिदिवे° (for त्रिदशे°).

4 ^{ab}) M_2 damaged. K_4 वा (for हि). K_4 D_1 केन (for इमे). — ^{c}) $B_{1.4}$ न तं योधं; $B_{2.3}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 तं योधं न; T_2 $G_{2.4}$ न ते योधान् (for न तं योगं). — ^{d}) B Dn $D_{2.4.6}$ G_3 येन सर्वे निपातिताः.

5 ^{a}) K_{1-3} $G_{2.4}$ M सुख- (for सुखं). $K_{1.2}$ $B_{1.2.4}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 प्रतिप्र°; T_2 विप्रति° (for प्रतिवि°). D_1 सुसुखं प्रतिबुद्धानाम्. — B_2 om. 5^{cd}. — ^{c}) K_2 D_5 भवान्वै; K_3 भगवान् (for स भवान्). $B_{1.3}$ Dn $D_{2.4.6}$ G_3 सुहृदोस्माकम्.

6 K $D_{1.5}$ धर्मः (K_2 श्रीधर्मः) (for यक्षः). — ^{b}) K Dc $D_{1.2.5}$ धर्मो वीर ($K_{1.2}$ D_1 °रः) सनातनः (D_2 °तन); M धर्मोमितपराक्रम (M_1 °मः). — ^{c}) G_1 इह (for अनु-). K D_5 °क्षुमनुप्राप्तं. — ^{d}) T_2 $G_{1.2.4}$ M तद्विद्धि (for विद्धि मां). K_2 Dc भरतर्षभः; G_2 पुरुषर्षभ.

7 ^{a}) B_3 transp. सत्यं and शौचं. K_3 D_5 M तपः (for दमः). — ^{b}) K Cnp (!) मार्दव (for आर्जवं). B_2 श्रीर् (m ह्रीर् as in text). — ^{c}) K_3 T_2 $G_{2.4}$ M दमो (for तपो). — ^{d}) Dc D_2 G_1 [ए]ते (for [ए]तास्). B_2 G_1 तनया (for तनवो).

8 ^{a}) B_3 T_2 $G_{1.2.4}$ M अहिंसा संयमः क्षांतिस् (B_3 शांतिस्). — ^{b}) M_1 आनृशंस्यम् (for तपः शौचम्). $K_{1.2}$ अमत्सरं. — ^{c}) T_2 $G_{2.4}$ दारान् (for द्वाराणि). — ^{d}) B_4 [ऽ]सि त्वं (for ह्यसि). T_2 $G_{2.4}$ सुतो (for सदा).

9 ^{a}) $K_{1.2}$ [अ]रक्तो° (for रक्तो°). — ^{b}) D_5 [ई]क्षिता (m जिता as in text). D_1 दिष्ट्या तेष्वद्य जीविता; G_1 दिष्ट्या तेषां प्रतिष्ठिताः. — D_1 om. 9^{cd}. — ^{c}) T_2 $G_{1.2.4}$ M चोभे (for द्वे च). — ^{d}) K_1 T_2 $G_{1.2.4}$ द्वे चान्ये; K_2 M_1 द्वे चांत्ये (for द्वे चान्ते).

10 ^{a}) B Dn $D_{4.6}$ G_3 इति; D_5 वत्स (for अस्मि). T_2 $G_{1.2.4}$ अहं प्रीतोस्मि भद्रं ते. — ^{b}) K_4 अहं गतः; G_1 उपागतः (for इहा°). — ^{c}) M_1 [ऽ]हं (for ऽस्मि). — ^{d}) K D_1 वरान् (for वरं). — After 10, K_4 ins. (a gloss on the word षट्पदी of stanza 9):

1387* कामक्रोधौ तु प्रथमौ लोभमोहौ तु मध्यमौ ।
अन्ते भयविषादौ च एषा सा षट्पदी स्मृता ।

11 $K_{1.2}$ B_2 om. (hapl.) 11^{ab}. — ^{a}) $K_{3.4}$ Dc $D_{2.5}$ M वरान् (for वरं). — ^{b}) K_4 दातास्मि तव चानघ; D_1 ददामि च तवा°; G_1 दातास्मि हि तवा°. — ^{c}) M मां

येहि मे पुरुषा भक्ता न तेषामस्ति दुर्गतिः ॥ ११

युधिष्ठिर उवाच ।

अरणीसहितं यस्य मृग आदाय गच्छति ।
तस्याग्नयो न लुप्येरन्प्रथमोऽस्तु वरो मम ॥ १२

धर्म उवाच ।

अरणीसहितं तस्य ब्राह्मणस्य हृतं मया ।
मृगवेषेण कौन्तेय जिज्ञासार्थं तव प्रभो ॥ १३

वैशंपायन उवाच ।

ददानीत्येव भगवानुत्तरं प्रत्यपद्यत ।
अन्यं वरय भद्रं ते वरं त्वममरोपम ॥ १४

युधिष्ठिर उवाच ।

वर्षाणि द्वादशारण्ये त्रयोदशमुपस्थितम् ।
तत्र नो नाभिजानीयुर्वसतो मनुजाः क्वचित् ॥ १५

वैशंपायन उवाच

ददानीत्येव भगवानुत्तरं प्रत्यपद्यत ।
भूयश्चाश्वासयामास कौन्तेयं सत्यविक्रमम् ॥ १६
यद्यपि स्वेन रूपेण चरिष्यथ महीमिमाम् ।
न वो विज्ञास्यते कश्चित् त्रिषु लोकेषु भारत ॥ १७
वर्षं त्रयोदशं चेदं मत्प्रसादात्कुरूद्वहाः ।
विराटनगरे गूढा अविज्ञाताश्चरिष्यथ ॥ १८
यद्वः संकल्पितं रूपं मनसा यस्य यादृशम् ।
तादृशं तादृशं सर्वे छन्दतो धारयिष्यथ ॥ १९
अरणीसहितं चेदं ब्राह्मणाय प्रयच्छत ।
जिज्ञासार्थं मया ह्येतदाहृतं मृगरूपिणा ॥ २०
तृतीयं गृह्यतां पुत्र वरमप्रतिमं महत् ।
त्वं हि मत्प्रभवो राजन्विदुरश्च ममांशभाक् ॥ २१ C. 3. 17440 B. 3. 314. 22 K. 3. 315. 22

(for मे). G1 सक्ता (for भक्ता). — d) D5 अपि (for अस्ति).

12 a) =(var.) 13a. T2 G1. 2. 4 M तु हृता (for °सहितं). — K1. 2 om. (hapl.) 12b–13a. — b) K3 B Dn D4. 6 G3 मृगो ह्यादाय गच्छति; T2 G2. 4 तां वृणे वदतां वर; G1 M मृगेण तप(G1 दद)तां वर.

13 K1. 2 om. 13a with the ref. (cf. v.l. 12). — D5 om. 13–14. B1. 2 Dn D2. 4. 6 G3 यक्षः (for धर्मः). — a) =(var.) 12a. K4 B2 Dn D1. 4. 6 G3 ह्यस्य (for तस्य). T2 G1. 2. 4 M आरणेयमिदं तस्य. — c) K1. 2 B3. 4 मृगवेशेन; B2 T2 G1. 2. 4 M °रूपेण. — d) T2 G1. 2. 4 [अ]नघ (for प्रभो).

14 D5 om. 14 (cf. v.l. 13). — 14ab=16ab. — a) K4 D1 T2 G4 ददामी° (for ददानी°). — b) K3 Dc D2 प्रत्यभाषत. — K3 om. (hapl.) 14c–16b. — d) T2 G2. 4 देयं (for वरं). M °त्तम (for °पम).

15 K3 om. 15 (cf. v.l. 14). — c) D1 T2 G1. 2. 4 M तच्च (for तत्र). D5 T2 G2. 4 ते (G2 नो) न वि° (for नो नाभि°). — d) G1. 2. 4 सर्वतो (for वसतो).

16 K3 om. 16ab (cf. v.l. 14). — 16ab=14ab. — a) K4 D1 T2 ददामी°. — b) K4 Dc2 D1. 2 प्रत्यभाषत. — Dc1 om. 16cd. — cd) T2 G2. 4 भूयश्चापि हि कौंतेयमवदत्सत्य°.

17 Before 17, K4 Dc D1. 2 M1 ins. धर्म उ° (resp. धर्मः). — b) T2 G2. 4 M2 चरिष्यसि (for °थ). — c) T2 G2. 4 च (for वो). — d) G1 मानवः (for भारत).

18 a) K चेमं; B Dn D4. 6 G3 इदं (B3 °मं); T2 G1. 2. 4 चैव; M चतन् (for चेदं). — b) D5 T2 G2. 4 °त्कुरूद्वह. — c) K4 G2. 4 रूढा (for गूढा). — d) G2. 4 M अज्ञाता विचरि°.

19 a) T2 G1. 2. 4 M2 यद्वा (for यद्वः). — b) T2 G2. 4 यस्य वै; G1 M यस्य यत् (for यादृशम्). — c) Dc D2 भ्रातॄणां (D2 marg. *sec. m.* as in text) (for the *first* तादृशं). Dc D2 (marg. *sec. m.* as in text) T2 G1. 2. 4 रूपं (for सर्वे). — d) K1. 2 छद्मतो; T2 छन्नं वै; G1 तत्तथा; G2. 4 छन्नं वो.

20 a) T2 G1. 2. 4 M भांडं (for चेदं). — b) K2. 3 D5 ब्राह्मणस्य. K3 प्रयच्छति; Dc2 °तु; D5 G1 M1 °थ (for °त). — cd) B2 तात गृहीतं (for ह्येतदाहृतं). — After 20, B1. 3. 4 Dc Dn D2. 4. 6 G3 ins.:

1388* प्रवृणीष्वापरं सौम्य वरमिष्टं ददानि ते ।
न तृप्यामि नरश्रेष्ठ प्रयच्छन्वै वरांस्तव ।

21 a) D1 उच्यतां (for गृह्यतां). T2 G1. 2. 4 M तृती(G2. 4 त्वदी)यं च गृहाण त्वं. — b) T2 G2. 4 वरं मत्प्रभवं; G1 परमं प्रीतिदं. K Dc D1. 2. 5 भुवि (for महत्). — c) B4 मत्संभवो (for मत्प्र°). — d) B Dn D4. 6 G3 ममांशजः; D1 °कः (for °भाक्).

22 a) K4 देवरूपो; T2 G2. 4 देवदेव. — b) K4

C. 3. 17441
B. 3. 314. 23
K. 3. 315. 23

युधिष्ठिर उवाच ।
देवदेवो मया दृष्टो भवान्साक्षात्सनातनः ।
यं ददासि वरं तुष्टस्तं ग्रहीष्याम्यहं पितः ॥ २२
जयेयं लोभमोहौ च क्रोधं चाहं सदा विभो ।
दाने तपसि सत्ये च मनो मे सततं भवेत् ॥ २३
धर्म उवाच ।
उपपन्नो गुणैः सर्वैः स्वभावेनासि पाण्डव ।
भवान्धर्मः पुनश्चैव यथोक्तं ते भविष्यति ॥ २४
वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्त्वान्तर्दधे धर्मो भगवाँल्लोकभावनः ।
समेताः पाण्डवाश्चैव सुखसुप्ता मनस्विनः ॥ २५
अभ्येत्य चाश्रमं वीराः सर्व एव गतक्लमाः ।
आरणेयं ददुस्तस्मै ब्राह्मणाय तपस्विने ॥ २६

इदं समुत्थानसमागमं मह-
त्पितुश्च पुत्रस्य च कीर्तिवर्धनम् ।
पठन्नरः स्याद्विजितेन्द्रियो वशी
सपुत्रपौत्रः शतवर्षभाग्भवेत् ॥ २७

न चाप्यधर्मे न सुहृद्विभेदने
परस्वहारे परदारमर्शने ।
कदर्यभावे न रमेन्मनः सदा
नृणां सदाख्यानमिदं विजानताम् ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९८

साक्षी (for साक्षात्). — ^{c}) K_3 Dc_2 $D_{1.5}$ G_1 यद् (for यं). K Dc $D_{1.2}$ (before corr.). $_5$ मह्यं; $B_{3.4}$ G_1 M हृष्टस् (for तुष्टस्). T_2 $G_{2.4}$ यं यं वरं ददौ हृष्टस्. — ^{d}) $K_{3.4}$ Dc $D_{1.5}$ G_1 तद् (for तं). A few MSS. गृहीष्यामि. K_1 ततः; K_3 D_5 T_2 G_4 पितुः (for पितः).

23 ^{a}) K_3 Dc D_2 त्यजे° (for जये°). — ^{b}) K Dc $D_{1.2.5}$ कामं क्रोधं; T_2 $G_{2.4}$ क्रोधं चैव; G_1 क्रोधं पापं (for क्रोधं चाहं). — ^{c}) K_4 D_1 धर्मे (for दाने).

24 ^{a}) =(var.) 3. 50. 1^{c}. B Dn $D_{4.6}$ G_3 एतैः (for सर्वैः). — ^{b}) T_2 $G_{1.2.4}$ M [ए]व (for [अ]सि). — ^{c}) K_1 धर्मे; $K_{2.3}$ D_1 धर्मी; Dc धर्मं (for धर्मः). T_2 $G_{1.2.4}$ M धर्मपरश् (for धर्मः पुनश्). $K_{1.2}$ B_3 Dc D_5 M चैतद्; T_2 $G_{2.4}$ चैको (for चैव). — ^{d}) G_1 तद् (for ते).

25 In B_1, the portion of the text from 25^{a} up to 3. 299. 26^{b} is lost on a missing fol. — ^{a}) K_4 D_1 [अं]तर्हितो (for °र्दधे). — ^{d}) K D_1 सुखमासा (K_1 marg. *sec. m.* °युक्ताः; K_4 सुखं प्राप्ता); Dc D_2 सुदमासा; D_5 सुखसुप्त्वा (for °सुप्ता).

26 B_1 missing (cf. v.l. 25). — ^{a}) B_{2-4} Dn $D_{4.6}$ G_3 उपेत्य (for अभ्येत्य). — ^{b}) K_3 D_1 गतज्वराः. K_4 सर्वे ह्यमिततेजसः. — ^{c}) K_4 अरणिं प्रददौ तस्मै. — ^{d}) K_4 D_1 मनस्विने; G_1 महात्मने (for तप°).

27 B_1 missing (cf. v.l. 25). — ^{a}) K_2 इत्थं; M इमं (for इदं). B_{2-4} Dn $D_{4.6}$ T_2 $G_{2.3}$ °गतं (for °गमं). ^{b}) T_2 G_1 (by corr.). $_{2.4}$ M_1 पुण्य(M_1 धर्म)कीर्तनं (for कीर्ति°). — ^{c}) K_3 M पठेन् (for पठन्). — ^{d}) K_3 °भुक् (for °भाग्). K $B_{3.4}$ Dc $D_{1.2.5}$ तथा (for भवेत्).

28 B_1 missing (cf. v.l. 25). M_2 om. 28. — ^{a}) D_5 [अ]धर्मश्च (for [अ]धर्मे न). $K_{1.2}$ °रोधने; G_1 °योजने (for °भेदने). — ^{b}) K B_4 $D_{1.5}$ °धर्षणे; B_3 Dc Dn $D_{2.4.6}$ °मर्षणे; T_2 G_2 °दर्शने (for °मर्शने). — ^{c}) K_2 Dc_2 कंदर्प°; T_2 $G_{1.2.4}$ M_1 अकार्य° (for कदर्य°). $K_{1.2}$ B_2 Dn_2. n_3 D_4 $G_{1.3}$ M_1 च (for न). $K_{1.2}$ $G_{2.4}$ भवेन् (for रमेन्). — ^{d}) $B_{3.4}$ इहा° (for सदा°). K_{1-3} Dc $D_{2.5}$ नृणां महाख्यानमिहोपजीवतां (K_2 °जीवितां; K_3 °जीवितं; D_2 °जीवतं; D_5 °जीवनं); K_4 नृणां महाख्यानपदोपजीवनात्; D_1 M_1 नृणां महाख्यानमिदं हि शृण्वतां; T_2 $G_{2.4}$ नृणां वराख्यानवरं च शृण्वतां; G_1 नृणां सदाख्यानरवं च शृण्वतां.

Colophon. B_1 D_3 T_1 missing. — *Major parvan:* $K_{1.2}$ Dn_1. n_2 T_2 $G_{1.2.4}$ M आरण्य ($G_{1.2}$ M °ण्यक *also*). — *Sub-parvan:* $K_{1.3}$ B_4 $D_{1.5}$ आरणेय; B_2 Dn $D_{4.6}$ G_3 अरणीहरण; B_3 Dc D_2 आरणीय; M_1 अरणि. $K_{1.3}$ B_4 $D_{1.5}$ read समाप्त after sub-parvan name; G_2 M read it after major parvan. — *Adhy. name:* T_2 $G_{2.4}$ युधिष्ठिरवरलाभः; M वरप्रदानः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn_1 (marg.). n_2 (in figure) 312 (Dn_2 in words 300); Dn_3 313; D_1 315; T_2 G_4 M_1 302; G_1 130 (wrongly for 299); G_2 301; M_2 (wrongly) 334. — *Śloka no.:* Dn 29; D_1 28.

२९९

वैशंपायन उवाच ।
धर्मेण तेऽभ्यनुज्ञाताः पाण्डवाः सत्यविक्रमाः ।
अज्ञातवासं वत्स्यन्तश्छन्ना वर्षं त्रयोदशम् ।
उपोपविश्य विद्वांसः सहिताः संशितव्रताः ॥ १
ये तद्भक्ता वसन्ति स्म वनवासे तपस्विनः ।
तानब्रुवन्महात्मानः शिष्टाः प्राञ्जलयस्तदा ।
अभ्यनुज्ञापयिष्यन्तस्तं निवासं धृतव्रताः ॥ २
विदितं भवतां सर्वं धार्तराष्ट्रैर्यथा वयम् ।
छद्मना हृतराज्याश्च निःस्वाश्च बहुशः कृताः ॥ ३
उषिताश्च वने कृच्छ्रं यत्र द्वादश वत्सरान् ।
अज्ञातवाससमयं शेषं वर्षं त्रयोदशम् ।
तद्वत्स्यामो वयं छन्नास्तदनुज्ञातुमर्हथ ॥ ४
सुयोधनश्च दुष्टात्मा कर्णश्च सहसौबलः ।
जानन्तो विषमं कुर्युरस्मास्वत्यन्तवैरिणः ।
युक्ताचाराश्च युक्ताश्च पौरस्य स्वजनस्य च ॥ ५
अपि नस्तद्भवेद्भूयो यद्वयं ब्राह्मणैः सह ।
समस्ताः स्वेषु राष्ट्रेषु स्वराज्यस्था भवेमहि ॥ ६
इत्युक्त्वा दुःखशोकार्तः शुचिर्धर्मसुतस्तदा ।
संमूर्छितोऽभवद्राजा साश्रुकण्ठो युधिष्ठिरः ॥ ७
तमथाश्वासयन्सर्वे ब्राह्मणा भ्रातृभिः सह ।
अथ धौम्योऽब्रवीद्वाक्यं महार्थं नृपतिं तदा ॥ ८
राजन्विद्वान्भवान्दान्तः सत्यसंधो जितेन्द्रियः ।
नैवंविधाः प्रमुह्यन्ति नराः कस्यांचिदापदि ॥ ९
देवैरप्यापदः प्राप्ताश्छन्नैश्च बहुशस्तथा । C. 3. 17459 B. 3. 315. 12 K. 4. 1. 24

In S (except G_3), the parvan (major) ends here, our final adhy. (299) being transp. in S (except G_3) to the beginning of the next parvan (Virāṭa).

299

This adhy. is omitted in D_5; in B_1 stanzas 1–26^{ab} and in D_3 stanzas 1–26 are respectively lost on missing fol. (cf. v.l. 3. 287. 10). The defective MSS. are ignored here up to their resumption. S (except G_3) reads this adhy. at the beginning of the Virāṭaparvan (*q. v.*).

1 ^{a}) K_4 त्वनु° (for ऽभ्यनु°). — ^{b}) K Dc $D_{1.2}$ सत्यवादिनः. — ^{c}) $K_{1.2}$ वत्स्यंत°; B_4 उत्स्यंत° (for वत्स्यन्त°). — ^{e}) B_{2-4} Dn $D_{4.6}$ °विष्टा (for °विश्य). $K_{1.2}$ विश्वस्ताः (for विद्वांसः). — ^{f}) K_1 (by corr.) $_{.3}$ $D_{1.2}$ शंसित° (for संशित°).

2 ^{b}) $K_{1.2}$ °वासास्; D_1 °वासं (for °वासे). B_3 द्विजातयः; Dc D_2 मनस्विनः (for तप°). — ^{d}) K D_1 शिष्याः; B_{2-4} Dc Dn $D_{2.4.6}$ T_2 G_3 स्थिताः (for शिष्टाः). K D_1 यथा (for तदा). — ^{f}) K_4 D_1 स्व- (for तं).

3 ^{d}) B_2 Dn $D_{4.6}$ [अ]नया° (for निःस्वा°). K_1 (*sup. lin. sec. m.*) स; K_3 सु- (for च).

4 ^{a}) B_4 $D_{4.6}$ स्मो (for च). B_2 Dn $D_{4.6}$ कृच्छ्रे; Dc D_2 कृत्स्नं (for कृच्छ्रं). — ^{b}) B_2 Dn $D_{1.4.6}$ वयं (for यत्र). — ^{d}) $K_{1.2}$ वर्षं-; D_1 वर्षे (for वर्षं). — ^{e}) K_1 क (for तद्). $B_{2.3}$ Dn $D_{4.6}$ वसामो (for वत्स्यामो).

5 ^{c}) K_1 जानंते (for °नन्तो). — ^{d}) $B_{3.4}$ Dc D_2 अस्मान् (for °सु). K_1 (marg. *sec. m.* as in text) [अ]त्यक्त°; K_2 [अ]त्यर्थं° (for [अ]त्यन्त°). — ^{e}) $B_{2.4}$ त्यक्ता°; a few MSS. युक्त° (for युक्ता°). — ^{f}) S क्षये स्वस्य जनस्य च. — After 5, S ins.:

1389* दुरात्मनां हि कस्तेषां विश्वासं गन्तुमर्हति ।

6 ^{c}) K_1 समनाः (*sup. lin. sec. m.* °माः); K_2 समंतात्; B_3 समर्थाः (for समस्ताः). — ^{d}) K D_1 वसेमहि; B_3 भवामहे (for भवेमहि).

7 Before 7, Dn $D_{2.4.6}$ ins. वैशं° उ°. — ^{b}) K_2 $B_{2.3}$ Dn_1 D_4 Cn [अ]शुचिर् Cnp शुचिर् (as in text). ❀ Cn: अशुचिरार्तिग्रस्तत्वात् । शुचिरित्येव पाठः स्वच्छः । ❀

8 ^{a}) $K_{1.2}$ समा° (for अथा°).

9 ^{a}) B_3 विक्रांतवान् (for विद्वान्भवान्). — ^{b}) K_4 D_1 शुचिर्धर्मसुतस्तथा (cf. 7^{b}). — ^{c}) B_2 Dn $D_{4.6}$ प्रमुह्यंते.

10 ^{b}) $K_{1.2}$ बहुभिस् (for °शस्). — ^{d}) K_3 विग्रहार्थं. B_4 दुरात्मनां (for महा°).

11 ^{a}) $K_{3.4}$ D_1 विषमं (for निषधान्). — ^{b}) K $B_{3.4}$ Dc $D_{1.2}$ तथा (for तदा). — ^{c}) Dc D_2 °नास्य (for

C. 3. 17459
B. 3. 315. 12
K. 4. 1. 24

तत्र तत्र सपत्नानां निग्रहार्थं महात्मभिः ॥ १०
इन्द्रेण निषधान्प्राप्य गिरिप्रस्थाश्रमे तदा ।
छन्नेनोष्य कृतं कर्म द्विषतां बलनिग्रहे ॥ ११
विष्णुनाश्वशिरः प्राप्य तथादित्यां निवत्स्यता ।
गर्भे वधार्थं दैत्यानामज्ञातेनोषितं चिरम् ॥ १२
प्राप्य वामनरूपेण प्रच्छन्नं ब्रह्मरूपिणा ।
बलेर्यथा हृतं राज्यं विक्रमैस्तच्च ते श्रुतम् ॥ १३
और्वेण वसता छन्नमूरौ ब्रह्मर्षिणा तदा ।
यत्कृतं तात लोकेषु तच्च सर्वं श्रुतं त्वया ॥ १४
प्रच्छन्नं चापि धर्मज्ञ हरिणा वृत्रनिग्रहे ।
वज्रं प्रविश्य शक्रस्य यत्कृतं तच्च ते श्रुतम् ॥ १५
हुताशनेन यच्चापः प्रविश्य छन्नमासता ।
विबुधानां कृतं कर्म तच्च सर्वं श्रुतं त्वया ॥ १६
एवं विवस्वता तात छन्नेनोत्तमतेजसा ।
निर्दग्धाः शत्रवः सर्वे वसता भुवि सर्वशः ॥ १७
विष्णुना वसता चापि गृहे दशरथस्य वै ।
दशग्रीवो हतश्छन्नं संयुगे भीमकर्मणा ॥ १८
एवमेते महात्मानः प्रच्छन्नास्तत्र तत्र ह ।
अजयञ्शात्रवान्युद्धे तथा त्वमपि जेष्यसि ॥ १९
तथा धौम्येन धर्मज्ञो वाक्यैः संपरितोषितः ।
शास्त्रबुद्ध्या स्वबुद्ध्या च न चचाल युधिष्ठिरः ॥ २०
अथाब्रवीन्महाबाहुर्भीमसेनो महाबलः ।
राजानं बलिनां श्रेष्ठो गिरा संपरिहर्षयन् ॥ २१
अवेक्षया महाराज तव गाण्डीवधन्वना ।
धर्मानुगतया बुद्ध्या न किंचित्साहसं कृतम् ॥ २२
सहदेवो मया नित्यं नकुलश्च निवारितौ ।
शक्तौ विध्वंसने तेषां शत्रुघ्नौ भीमविक्रमौ ॥ २३
न वयं तत्प्रहास्यामो यस्मिन्योक्ष्यति नो भवान् ।

°नोष्य). — ^{d}) K_2 $B_{3.4}$ बलविग्रहे; B_2 Dn $D_{4.6}$ T_2 G_3 च विनिग्रहे.

12 B_2 om. 12–13. — ^{b}) K D_1 ततो (for तथा). B_4 Dn_3 D_4 [अ]दित्या; D_1 दिव्या (for [अ]दित्यां). K_3 निवत्स्य ताः; Dc D_2 निवत्स्य ते. — ^{c}) K_3 गर्भो वधार्थं देवानाम्.

13 B_2 om. 13 (cf. v.l. 12). — ^{a}) K_4 वानर° (for वामन°). — ^{b}) A few MSS. प्रच्छन्न- (for °न्नं). — ^{c}) K Dc $D_{1.2}$ अप- (for यथा).

14 B_2 transp. 14 and 15; $B_{3.4}$ Dn $D_{4.6}$ transp. 14 and 16. — ^{a}) K_{1-3} पूर्वम् (for छन्नम्). — ^{b}) K $B_{3.4}$ Dc $D_{1.2}$ पुरा (for तदा). — ^{c}) B_{2-4} Dn $D_{4.6}$ (for लोके°). — ^{d}) =16^{d}. B_2 कर्मतस्तेन विश्रुतं; $B_{3.4}$ Dn $D_{4.6}$ कर्म तत्तेनघ श्रुतं.

15 B_2 transp. 14 and 15. — ^{a}) K Dc $D_{1.2}$ एव (for चापि). — ^{b}) K_4 बलिनि° (m as in text); B_2 Dn $D_{4.6}$ [अ]रिविनिग्रहे (for वृत्रनि°). — ^{c}) K_4 मुनिरूपेण वज्रेण.

16 B_2 om. 16; $B_{3.4}$ Dn $D_{4.6}$ transp. 14 and 16. — ^{a}) K_3 यच्चापि (for यच्चापः). — ^{b}) K Dc $D_{1.2}$ छद्मना सता (K_1 सतां; Dc D_2 तथा). — ^{d}) =14^{d}. K Dc $D_{1.2}$ सर्वमेव च ($K_{1.2}$ °मेतच्च) ते श्रुतं.

17 ^{a}) $K_{3.4}$ D_1 विपश्चिता (for विव°). K Dc $D_{1.2}$ तेन (for तात). — ^{b}) D_1 प्रच्छन्नोत्तम°. — ^{c}) K शतशः; B_{2-4} Dn $D_{4.6}$ शात्रवाः (for शत्रवः). — ^{d}) $K_{1.2}$ वसता गिरिकंधरे; K_4 मंदेहा नाम राक्षसाः.

18 ^{a}) D_6 [अ]त्रापि (for चापि). K_4 विष्णुना छद्मरूपेण. — ^{b}) $K_{1.2}$ ह; $K_{3.4}$ Dc $D_{1.2}$ च (for वै). — ^{c}) K_4 संख्ये; Dc $D_{1.2}$ छन्नः (for छन्नं). — ^{d}) K_4 सपुत्रः सह बांधवैः.

19 ^{a}) K_4 एवं तात; $B_{2.3}$ Dn $D_{4.6}$ एवमेव; B_4 एक एव. — ^{b}) B_3 च (for ह). K_4 छन्नास्तत्र च तत्र च. — ^{c}) B_4 व्यजयञ्. $K_{1.2.4}$ D_1 युक्तान्; B_3 सर्वे; Dc D_2 युक्त्या (for युद्धे).

20 ^{a}) K_3 एवं (for तथा). — ^{b}) $K_{1.2}$ स; K_3 सु-; Dc D_2 च (for सं-). — ^{c}) K_4 °दृष्ट्या (for °बुद्ध्या). K_1 ततो बुद्ध्या; $K_{3.4}$ $B_{3.4}$ D_1 पुनर्बुद्ध्वा ($B_{3.4}$ °द्ध्या); Dc D_2 प्रबुद्ध्वा तत् (for स्वबुद्ध्या च). — ^{d}) $K_{1.2.4}$ D_1 प्रतिपेदे; K_3 संस्तभ्यत; Dc D_2 सुस्थितोथ (for न चचाल).

21 ^{a}) K_2 यथा°; B_4 तथा° (for अथा°). — ^{c}) K_3 श्रेष्ठं (for श्रेष्ठो). — ^{d}) $K_{1.2}$ निवासं परिहर्ष°; K_4 गिरा संपरितोष°; D_1 गिरा तं संप्रहर्ष°.

22 ^{a}) $K_{1.2}$ अजेक्षया (sic) (for अवे°). — ^{b}) K_3 तथा (for तव). K_2 °धन्विना.

23 ^{b}) K_3 Dc $D_{1.2}$ निवारितः (for °तौ). — ^{c}) D_1 शक्तो. $K_{1.2}$ निवारणे (for विध्वंसने). — ^{d}) B_{2-4} Dn

भवान्विधत्तां तत्सर्वं क्षिप्रं जेष्यामहे परान् ॥ २४
इत्युक्ते भीमसेनेन ब्राह्मणाः परमाशिषः ।
प्रयुज्यापृच्छ्य भरतान्यथास्वान्स्वान्ययुर्गृहान् ॥ २५
सर्वे वेदविदो मुख्या यतयो मुनयस्तथा ।
आशीरुक्त्वा यथान्यायं पुनर्दर्शनकाङ्क्षिणः ॥ २६
सह धौम्येन विद्वांसस्तथा ते पञ्च पाण्डवाः ।
उत्थाय प्रययुर्वीराः कृष्णामादाय भारत ॥ २७
क्रोशमात्रमतिक्रम्य तस्माद्देशान्निमित्ततः ।
श्वोभूते मनुजव्याघ्राश्छन्नवासार्थमुद्यताः ॥ २८
पृथक्शास्त्रविदः सर्वे सर्वे मन्त्रविशारदाः ।
संधिविग्रहकालज्ञा मन्त्राय समुपाविशन् ॥ २९ C. 3. 17478 B. 3. 315. 31 K. 4. 1. 50

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनत्रिशततमोऽध्यायः ॥ २९९ ॥ समाप्तमारणेयपर्व ॥

॥ समाप्तमारण्यकपर्व ॥

$D_{4.6}$ शत्रूणां. D_1 भीमकर्मणौ.

24 a) D_1 वयं न (by transp.). K_{1-3} वर्त्म; B_2 च प्र-; B_4 तच्च; D_1 धर्मं (for तत्प्र-). K_4 वयं धर्मं न हास्यामो. — b) K_4 $B_{3.4}$ मोक्ष्यति; B_2 मोक्ष्याम (for योक्ष्यति). K_1 भवेत् (for भवान्). — c) K_3 विधाता (for विधत्तां). — d) D_1 योत्स्यामहे. K_4 B_{2-4} Dn $D_{4.6}$ रिपून् (for परान्).

25 Before 25, B_4 ins. वैशं° उ°. — a) D_1 °सेने तु (for °सेनेन). K_4 इत्येवमुक्ते भीमेन. — b) B_2 D_4 °शिषा (for °शिषः). — c) B_2 उक्त्वा च (for प्रयुज्य). K_4 [आ]मंत्र्य (for [आ]पृच्छ्य). — d) K Dc $D_{1.2}$ यथास्वं जग्मुरालयान्; $B_{3.4}$ यथास्वं प्रययुर्गृहान्.

26 a) K Dc $D_{1.2}$ विप्रा (for मुख्या). — B_1 resumes. — c) K_{1-3} B_3 Dc $D_{1.2}$ आशीर्युक्ता; $B_{1.2.4}$ Dn $D_{4.6}$ आसेदुस्ते (for आशीरुक्त्वा). K_{1-3} °न्याय्यं; D_1 °कामं (for °न्यायं). — d) B_2 Dn $D_{4.6}$ °कांक्षया.

27 D_3 resumes. — b) $K_{1.2}$ तत्र; $K_{3.4}$ Dc D_{1-3} ततस् (for तथा). $B_{1.2}$ Dn $D_{4.6}$ पंच च (for ते पञ्च). — c) K Dc D_{1-3} सर्वे (for वीराः). — d) K Dc D_{1-3} कृष्णया (K_3 द्रौपद्या) सह (for कृष्णामादाय). B Dn $D_{4.6}$ धन्विनः (for भारत).

28 a) K_3 परिक्रम्य; $B_{1.4}$ अपागम्य; B_2 Dn $D_{4.6}$ उपागम्य; B_3 अतिगम्य; Dc उपक्रम्य; D_2 अपक्रम्य (for अतिक्रम्य). — b) K_3 च भारत (for निमित्ततः). — c) K_1 शोभने (for श्वोभूते). $K_{1.2}$ B_3 D_1 मनुजव्याघ्र; K_3 पुरुषव्याघ्राश्. — d) B_4 छद्म° (for छन्न°).

29 a) $K_{1.2}$ Dc D_2 पृथक्चार्थ°; K_3 पृथक्सार्थ°; K_4 ते तत्वार्थ°; B_3 पृथक्चास्त्र°; D_1 पृथगस्त्र°. — b) K_3 शास्त्र° (for मन्त्र°). — c) D_1 सर्वे (for संधि-).

Colophon om. in D_5. For S see the note at the beginning of this adhy. — *Major parvan*: $K_{1.2}$ G_3 आरण्य; Dc_2 वन (as well as आरण्यक); Dn_2 अरण्य. — *Sub-parvan*: $K_{1.3}$ B_3 आरणेय; K_2 D_3 आरण्येय; B_2 Dn $D_{4.6}$ अ(Dn3 D_4 आ)रणीहरणं; G_3 अरणिहरणं. All these MSS. read समाप्त after sub-parvan (K_2 B_3, also after major parvan; Dc_2 D_2, only after major parvan). — *Adhy. name*: K_4 युधिष्ठिरादीनां मंत्रविवरणं; D_1 पांडवप्रच्छन्नवासप्रयाणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn_1 (marg.) 313; Dn_3 314; D_1 316. — *Śloka no.*: Dn D_1 31.

After the colophon, K_2 ins.: अस्यानु विराटपर्व भविष्यति । यस्यायं प्रतिसंधिः । जनमेजय उवाच ।

कथं विराटनगरे मम पूर्वपितामहाः ।
अज्ञातवासमुषिता दुर्योधनभयार्दिताः ॥

अरण्यपर्वण्यमी वृत्तान्ताः । १ पौराभिगमनं । २ पाण्डवप्रव्राजनं । ३ विदुरविवासनं । ४ शौनकवाक्यं । ५ आदित्यनामाष्टशतं । ६ विदुरागमनं । ७ धृतराष्ट्रसंतापः । ८ व्यासागमनं । ९ सुरभीन्द्रसंवादः । १० मैत्रेयशासनं । ११ तच्छापः । १२ किर्मीरवधः । १३ वृष्णिपाण्डवसमागमः । १४ सौभवधः । १५ द्वैतवनप्रवेशः । १६ द्रौपदीवाक्यं । १७ विद्यालम्भः । १८ इन्द्रकीलाभिगमनं । १९ कैरातं । २० धृतराष्ट्रचिन्ता । २१ संजयवाक्यं । २२ बृहदश्वागमनं । २३ नलोपाख्यानं । २४ कार्तवीर्यवधोपाख्यानं । २५ भीमगर्जनं । २६ पौलस्त्यतीर्थयात्रा । २७ लोमशागमनं । २८ तीर्थयात्रार्थं पाण्डवप्रस्थानं । २९ लोमशवाक्यं । ३० आगस्त्यं । ३१ लोपामुद्रोत्पत्तिः । ३२ ऋष्यशृङ्गोपाख्यानं । ३३ वृष्णिसमागमः । ३४ सौकन्यं । ३५ मांधात्रुपाख्यानं । ३६ श्येनकपोतीयं । ३७ अष्टावक्रीयं । ३८ यावक्रीतं । ३९ गन्धमादनप्रवेशः । ४० हनुमद्भीम-

समागमः। ४१ पुष्पाभिहरणं। ४२ जटासुरवधः। ४३ मणिमद्वधः। ४४ आर्ष्टिषेणाश्रमनिवासः। ४५ अर्जुनाभिगमनं। ४६ निवातकवचवधः। ४७ वार्षिकं आजगरं। ४८ मार्कंण्डेयसमस्या। ४९ ब्राह्मणमाहाभाग्यं। ५० सरस्वतीतार्क्ष्यसंवादः। ५१ मत्स्योपाख्यानं। ५२ मार्कण्डेयपुराणं। ५३ मार्कण्डेयोक्तं भविष्यत्। ५४ मण्डूकोपाख्यानं। ५५ द्रौपदीप्रमाथः। ५६ रामोपाख्यानं। ५७ सावित्र्युपाख्यानं। ५८ कुण्डलाहरणं। ५९ आरणेयं॥

एतदारण्यकं पर्व तृतीयं परिकीर्तितम्।
अत्राध्यायशते द्वे तु संख्याते परमर्षिणा।
एकोनसप्ततिश्चैव तथाध्यायाः प्रकीर्तिताः।
एकादश सहस्राणि श्लोकानां षट् शतानि च।
चतुःषष्टिस्तथा श्लोकाः पर्वैतत्परिकीर्तितम्।

संवत् १८२८ शाके १६९३। लिपिकृतं उदैराम। लिषायतं। मिश्रजी श्रीसदानन्दजी। शुभं भूयात्॥

मङ्गलं लेखकानां च पाठकानां च मङ्गलम्।
मङ्गलं सर्वलोकानां भूमेर्भूपतिमङ्गलम्।
यादृशं पुस्तकं दृष्टं तादृशं लिखितं मया।
यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न दीयते।

मिति आषाढप्रथमे १५ गुरौ संपूर्णम्। श्रीरामाय नमः। श्री॥

Dc2 ins.: अस्यानन्तरं विराटपर्व भविष्यति। तस्यायमादिमः श्लोकः। जनमेजय उवाच। कथं विराटनगरे etc. (=4. 1. 1)। श्रीराम॥

मही च भुज्यते राजा शत्रूनुन्मूल्य तिष्ठति।
श्रुत्वा चारण्यकं पुण्यं दीर्घमायुश्च विन्दति।
इदं तु चरितं श्रुत्वा पाण्डवानां महात्मनाम्।
वेदविद्यो भवेद्विप्रः क्षत्रियो राज्यमाप्नुयात्।
धनं धान्यं तथा वैश्यः शूद्रश्च सुखमाप्नुयात्।
श्लोकं पादं पठेद्यस्तु शृणोति च समाहितः।
इह लोके सुखं भुक्त्वा विष्णुलोकं स गच्छति।
पुण्यं पवित्रं सुखदं यशस्कर
सौभ्रातृकं बुद्धिविवर्धनं च।
श्रोतव्यमेतन्नियतैश्च सद्भि-
रायुष्यमूर्जस्करं वृद्धिकामैः।
कुटुम्बवृद्धिं धनधान्यसंचयं
स्त्रियश्च मुख्याः सुखमुत्तमं सदा।
लभेच्च लक्ष्मीं विपुलां नरोत्तमो
यथाभिलाषं भुवि मानवानाम्।
ब्रह्मन्नारण्यकं श्रुत्वा भारते पर्व चोत्तमम्।
दक्षिणा का प्रदातव्या वाचकाय तदुच्यताम्।
निशम्यारण्यकं पर्व वाचकं प्रतिपूजयेत्।
गन्धालंकारवासोभिः प्रणिपत्य पुनः पुनः।
आरण्यके मूलफलैस्तर्पयेत द्विजोत्तमान्।
प्रदद्याज्जलकुम्भांश्च पूर्णकामसमन्वितान्।
तर्पणानि च मुख्यानि वन्यमूलफलादिभिः।
सर्वकामगुणोपेतं दद्यादन्नं द्विजोत्तमम्।
यद्यदिष्टतमं वस्तु तत्तदस्मै प्रदीयते।
सुवर्णं रजतं गावो धान्यं भूमिं तथैव च।
पात्राणि ताम्रकांस्यानि वासांसि विविधानि च।
वाचके परितुष्टे तु हृष्टाः स्युः सर्वदेवताः।
वाचकस्तोषमायाति तथा कार्यं विपश्चिता।

Then follow वृत्तान्ताः as in K3 above, with v.l. as follows: — Transp. 1 and 2; om. 3; ins. after 7: विदुरागमनं; ins. after 16: मार्कण्डेयदर्शनं and व्यासमन्त्रः; om. 17, 19 and 24; ins. after 26: धौम्यतीर्थयात्रा; om. 28; subst. for 43: धनदसमागमः; ins. after 45: उत्तरकैरातं; ins. after 47 तीर्थयात्रा समाप्ता। कृष्णपांडवसंवादः; ins. after 50: घोषयात्रा; om. 52–53 and ins. धुन्धुमारोपाख्यानं; ins. after 54: पतिव्रतोपाख्यानं। आङ्गिरसं। स्कन्दजन्म। द्रौपदीसत्यभामासंवादः। घोषयात्रा। दुर्योधनप्रायोपवेशः। कर्णविजयः। धार्तराष्ट्रयज्ञः। मृगस्वप्नं। व्रीहिद्रौणिकं, and concludes: इत्यारण्यकं पर्व। इति वनपर्व समाप्तः। श्रीकल्याणमस्तु। शुभं भवतु। कृष्णाय नमः। सदाशिवाय नमः। वनपर्व समाप्तः॥

Dn1 ins.: अस्याग्रे विराटपर्व भविष्यति तस्यायमाद्यः श्लोकः। जनमेजय उवाच। कथं विराटनगरे etc. (=4. 1. 1)।

अस्मिन्पर्वणि संख्यानं व्यासेनोक्तं महात्मना।
अध्यायानां शते द्वे तु प्रसंख्याते तपोधन।
एकोनसप्ततिश्चैव तथाध्यायाः प्रकीर्तिताः।
एकादश सहस्राणि तथा नव शतानि च।
चतुःषष्टिस्तथा श्लोकाः पर्वैतत्परिकीर्तितम्।
वृत्तान्ताश्च तथा ख्याता नवतिर्द्वे च कीर्तिते।

[१] पाण्डवप्रव्राजनं। [२] पौरानुगमनं। [३] पौरवाक्यं। [४] पौरविसर्जनं। [५] ब्राह्मणानुगमनं। [६] युधिष्ठिरचिन्ता। [७] शौनकवाक्यं। [८] धौम्यस्तवः। [९] आदित्यनामाष्टशतं। [१०] विदुरनिर्वासनं। [११] विदुरागमनं। [१२] धृतराष्ट्रस्य संतापः। [१३] व्यासागमनं। [१४] सुरभीन्द्रसंवादः। [१५] अर्जुनवाक्यं। [१६] भीमसेनवाक्यं। [१७] व्यासदर्शनं। [१८] कौन्तेयगमनं। [१९] लोकपालगमनं। [२०] विद्यालाभः। [२१] शस्त्रप्राप्तिः। [२२] किरातयुद्धं। [२३] इन्द्रलोकगमनं। [२४] नलोपाख्यानं। [२५] अक्षज्ञानप्राप्तिः। [२६] नारदागमनं। [२७] पौलस्त्यतीर्थयात्रा। [२८] लोमशागमनं। [२९] तत्तीर्थयात्राप्रस्थानं। [३०] अगस्त्यप्रभावः। [३१] विन्ध्यशैलचरितं। [३२] वातापिनाशनं। [३३] समुद्रशोषणं। [३४] कालयवनवधः। [३५] सगरपुत्रविनाशः। [३६] गङ्गावतारः। [३७] ऋष्यशृङ्गोपाख्यानं। [३८] वृष्णिपाञ्चालागमनं। [३९] हलधरवाक्यं। [४०] वासुदेववाक्यं। [४१] जामदग्न्यचरितं। [४२] सौकन्यं। [४३] मान्धातुरुपाख्यानं। [४४] श्येनकपोतीयं।

[४५] अष्टावक्रीयं। [४६] गन्धमादनप्रवेशः। [४७] औत्पातिकं। [४८] घटोत्कचगमनं। [४९] जटासुरवधः। [५०] आर्ष्टिषेणाश्रमनिवासः। [५१] हनुमद्भीमसमागमः। [५२] पुष्पाभिहरणं। [५३] यक्षयुद्धं। [५४] वैश्रवणसमागमनं। [५५] निवातकवचवधः। [५६] अर्जुनागमनं। [५७] नारदगमनं। [५८] मार्कण्डेयागमनं। [५९] मार्कण्डेयसमास्या। [६०] भविष्यं। [६१] ब्राह्मणमाहात्म्यं। [६२] धुन्धुमारोपाख्यानं। [६३] सरस्वतीतार्क्ष्यसंवादः। [६४] मनुचरितं। [६५] मण्डूकोपाख्यानं। [६६] पतिव्रतोपाख्यानं। [६७] धर्मव्याधोपाख्यानं। [६८] मधुकैटभोपाख्यानं। [६९] कुमारोत्पत्तिः। [७०] द्रौपदीसत्यभामासंवादः। [७१] घोषयात्रा। [७२] दुर्योधनप्रायोपवेशः। [७३] दुर्योधनयज्ञः। [७४] प्रावृड्वर्णनं। [७५] इन्द्रद्युम्नोपाख्यानं। [७६] आङ्गिरसं। [७७] स्कन्दजननं। [७८] धार्तराष्ट्रयज्ञः। [७९] व्यासदर्शनं। [८०] मृगस्वप्नदर्शनं। [८] व्रीहिद्रौणिकं। [८२] द्रौपदीप्रमाथः। [८३] दुर्वासोपाख्यानं। [८४] रामोपाख्यानं। [८५] सावित्र्युपाख्यानं। [८६] कुण्डलाहरणं। [८७] आरणेयं। [८८] यक्षप्रश्नाः॥ समाप्ता वृत्तान्ताः॥

इदमारण्यकं श्रुत्वा महापापैः प्रमुच्यते।
अधनो धनमाप्नोति पुत्रपौत्रसमन्वितः।
यं यं प्रार्थयते कामं तं तं प्राप्नोत्यसंशयम्।
नारी वा पुरुषो वापि शुचिः प्रयतमानसः।
आरण्यके श्रुतेऽधीते ब्राह्मणान्पायसादिभिः।
भोजयेद्वस्त्रगोस्वर्णरत्नदानैः प्रपूजितान्।
ब्राह्मणेषु च तुष्टेषु तुष्टाः स्युः पाण्डुनन्दनाः।
ब्रह्मा विष्णुस्तथा रुद्रः शक्रो देवगणास्तथा।
भूतानि मुनयो देव्यस्तथा पितृगणाश्च ये।
वाचकं पूजयेच्छक्त्या वस्त्रान्नैः स्वर्णभूषणैः।
विशेषतस्तु कपिला देया तु जयपाठके।
कांस्यदोहा रौप्यखुरा स्वर्णशृङ्गी सभूषणा।
पाण्डूनां परितोषार्थं दद्याद्वत्नं द्विजातये।
आरण्यकाख्यमाख्यानं शृणुयाद्यो नरोत्तमः।
स सर्वकामानाप्नोति पुनः स्वर्गतिमाप्नुयात्।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि आरण्यकश्रवणमहिमा दानविधिश्च। समाप्तमारण्यकं पर्व॥ छ॥ छ॥ वैयासिकी संख्या ११९६४। विद्यमानसंख्या ११७५८॥

S MSS., which read sections of adhy. 299 after 4. 1. 1, 3, 4, and 9^a, conclude this parvan at the end of adhy. 298 and ins. after the final colophon:

G_1: हरिः ॐ। शुभमस्तु। श्रीमदारण्यपर्व समाप्तं। वेदव्यासाय नमः। वसुदेवदेवकीबलभद्रसहितश्रीकृष्णमूर्तये नमः। शुभमस्तु। हरिः ॐ॥

G_2: हरिः ॐ। आरण्यपर्व समाप्तं। श्रीकृष्णाय परब्रह्मणे नमः॥

G_4: हरि ॐ। शुभमस्तु। गुरुभ्यो नमः॥
यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा [read दृष्टं] तादृशं लिखितं मया।
अबद्धं वा सुबद्धं वा मम दोषो न विद्यते।

श्रीकृष्णाय परमगुरवे नमः। श्रीवेदव्यासाय नमः। श्रीरामचन्द्राय नमः। वेंकटाचलपतिसहायं। करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः। श्रीमते रामानुजाय नमः। आरण्यपर्व समाप्तम्॥

M_1: आरण्यपर्व समाप्तं। श्रीवेदव्यासाय श्रीमहाविष्णवे नमः। श्रीकृष्णाय नमः। करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः। शुभं भवतु॥

M_2: आरण्यपर्व समाप्तं। श्रीकृष्णाय * * * *।
अक्षरं यत्परिभ्रष्टं मात्राहीनं तु यद्भवेत्।
क्षन्तुमर्हन्ति विद्वांसः कस्य नास्ति व्यतिक्रमः।
बिन्दुसल्लिपिविचित्रवीचिकाः
शृङ्गभङ्गपदहीनदूषणम्।
हस्तवेगममबुद्धिपूर्वकं
क्षन्तुमर्हति समीक्ष्य सज्जनः॥ छ छ छ॥

APPENDIX I

This Appendix comprises a series of additional passages found in different MSS. which have been cited in the foregoing footnotes to the constituted text, but which, for various reasons, were not quoted there in extenso. They are mainly passages which were too long to be included in the footnotes; but along with them there will be found a certain number of short unimportant passages also, which could have been very easily accommodated in the footnotes, but which being found in single MSS. or in a very small group of cognate MSS. have been relegated to this Appendix as being of no special value for critical purposes.

The variants cited here are of the same order as those of the additional lines noted in the footnotes to the constituted text; in other words, the variants of monosyllabic verse-filling particles (such as च, वै, तु, हि) and adverbs (such as तथा, तदा, ततः; एव, एवं), discrepant readings of single MSS., corrupt readings, and common doublets (वेदि-वेदी, रोम-लोम) have been generally ignored, scribes' errors have been silently corrected. Furthermore, the variants of the short prose formulaic references to the speaker (such as वैशंपायन उवाच) have been uniformly ignored here.

1

After 3. 3. 14, K_2 B D (except D_1; D_3 missing) ins.

शुचिः प्रयतवाग्भूत्वा स्तोत्रमारब्धवांस्ततः ।
युधिष्ठिर उवाच ।
त्वं भानो जगतश्चक्षुस्त्वमात्मा सर्वदेहिनाम् ।
त्वं योनिः सर्वभूतानां त्वमाचारः क्रियावताम् ।
त्वं गतिः सर्वसांख्यानां योगिनां त्वं परायणम् ।
अनावृतार्गलद्वारं त्वं गतिस्त्वं मुमुक्षताम् ।
त्वया संधार्यते लोकस्त्वया लोकः प्रकाश्यते ।
त्वया पवित्रीक्रियते निर्व्याजं पाल्यते त्वया ।
त्वामुपस्थाय काले तु ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
स्वशाखाविहितैर्मन्त्रैरर्चन्त्यृषिगणार्चितम् ।
तव दिव्यं रथं यान्तमनुयान्ति वरार्थिनः ।
सिद्धचारणगन्धर्वा यक्षगुह्यकपन्नगाः ।
त्रयस्त्रिंशच्च वै देवास्तथा वैमानिका गणाः ।
सोपेन्द्राः समहेन्द्राश्च त्वामिष्ट्वा सिद्धिमागताः ।
उपयान्त्यर्चयित्वा तु त्वां वै प्राप्तमनोरथाः ।
दिव्यमन्दारमालाभिस्तूर्णं विद्याधरोत्तमाः ।
गुह्याः पितृगणाः सप्त ये दिव्या ये च मानुषाः ।
ते पूजयित्वा त्वामेव गच्छन्त्याशु प्रधानताम् ।
वसवो मरुतो रुद्रा ये च साध्या मरीचिपाः ।
वालखिल्यादयः सिद्धाः श्रेष्ठत्वं प्राणिनां गताः ।
सब्रह्मकेषु लोकेषु सप्तस्वप्यखिलेषु च ।
न तद्भूतमहं मन्ये यदर्कादतिरिच्यते ।
सन्ति चान्यानि सत्त्वानि वीर्यवन्ति महान्ति च ।
न तु तेषां तथा दीप्तिः प्रभावो वा यथा तव ।
ज्योतींषि त्वयि सर्वाणि त्वं सर्वज्योतिषां पतिः ।
त्वयि सत्यं च सत्त्वं च सर्वे भावाश्च सात्त्विकाः ।
त्वत्तेजसा कृतं चक्रं सुनाभं विश्वकर्मणा ।
देवारीणां मदो येन नाशितः शार्ङ्गधन्वना ।
त्वमादायांशुभिस्तेजो निदाघे सर्वदेहिनाम् ।
सर्वौषधिरसानां च पुनर्वर्षासु मुञ्चसि ।
तपन्त्यन्ये दहन्त्यन्ये गर्जन्त्यन्ये तथा घनाः ।
विद्योतन्ते प्रवर्षन्ति तव प्रावृषि रश्मयः ।
न तथा सुखयत्यग्निर्न प्रावारा न कम्बलाः ।
शीतवातार्दितं लोके यथा तव मरीचयः ।
त्रयोदशद्वीपवतीं गोभिर्भासयसे महीम् ।
त्रयाणामपि लोकानां हितायैकः प्रवर्तसे ।
तव यद्युदयो न स्यादन्धं जगदिदं भवेत् ।
न च धर्मार्थकामेषु प्रवर्तेरन्मनीषिणः ।
आधानपशुबन्धेष्टिमन्त्रयज्ञतपःक्रियाः ।
त्वत्प्रसादादवाप्यन्ते ब्रह्मक्षत्रविशां गणैः ।
यदहर्ब्रह्मणः प्रोक्तं सहस्रयुगसंमितम् ।
तस्य त्वमादिरन्तश्च कालज्ञैः परिकीर्तितः ।
मनूनां मनुपुत्राणां जगतोऽमानवस्य च ।
मन्वन्तराणां सर्वेषामीश्वराणां त्वमीश्वरः ।
संहारकाले संप्राप्ते तव क्रोधविनिःसृतः ।
संवर्तकाग्निस्त्रैलोक्यं भस्मीकृत्यावतिष्ठते ।
त्वद्दीधितिसमुत्पन्ना नानावर्णा महाघनाः ।
सैरावताः साशनयः कुर्वन्त्याभूतसंप्लवम् ।
कृत्वा द्वादशधात्मानं द्वादशादित्यतां गतः ।
संहृत्यैकार्णवं सर्वं त्वं शोषयसि रश्मिभिः ।
त्वामिन्द्रमाहुस्त्वं रुद्रस्त्वं विष्णुस्त्वं प्रजापतिः ।
त्वमग्निस्त्वं मनः सूक्ष्मं प्रभुस्त्वं ब्रह्म शाश्वतम् ।
त्वं हंसः सविता भानुरंशुमाली वृषाकपिः ।
विवस्वान्मिहिरः पूषा मित्रो धर्मस्तथैव च ।
सहस्ररश्मिरादित्यस्तपनस्त्वं गवां पतिः ।
मार्तण्डोऽर्को रविः सूर्यः शरण्यो दिनकृत्तथा ।
दिवाकरः सप्तसप्तिर्धामकेशी विरोचनः ।
आशुगामी तमोघ्नश्च हरिताश्वश्च कीर्त्यसे ।
सप्तम्यामथ वा षष्ठ्यां भक्त्या पूजां करोति यः ।

1

(L. 3) K_2 $B_{1.4}$ Dc $D_{2.5}$ त्वमाधारः (for °चारः). — (L. 5) B_{2-4} Dn_2. n_3 $D_{4.6}$ अनावृतार्गलद्वारस्; Dc D_2 अनावृतकुलद्वारस्. $B_{2.3}$ Dc D_2 गतिस्तु (for °स्त्वं). — (L. 7) B_1 प्रवृत्तिक्रियते; Dn_2. n_3 पवित्रीकरणैर्. Dc निर्व्याप्तं. Dc $D_{2.5}$ जगत् (for त्वया). — (L. 9) $D_{2.4.5}$ अर्चन्नृषि- (for अर्चन्त्यृषि-). Dc D_2 -गणार्चितः. — (L. 16) Dc D_2 पूज्याः (for गुह्याः). — (L. 17) D_2 गता ह्याशु (for गच्छन्त्याशु). — (L. 18) B_4 मनीषिणः (for मरीचिपाः). — (L. 19) B_{2-4} Dc $D_{2.4}$ वालिखिल्या°. B_2 साध्याः (for सिद्धाः). $B_{1.3}$ प्राणतागताः. — (L. 21) Dc मन्ये यदभिरिच्यते; D_2 तपसा यदरिच्यते. — (L. 24) B_1 सर्वभूतानां (for त्वयि सर्वाणि). — (L. 27) $D_{2.5}$ शार्ङ्गधन्विना. — (L. 30) Dc D_2 यथा (for तथा). — (L. 34) B_1 Dc Dn_2 $D_{2.4}$ भासयते (for °से). — (L. 37) B_1 Dc प्रवर्तते; D_2 °र्तेत (for °र्तेरन्). — (L. 38) D_2 °तंत्र° (for °मन्त्र°). — D_3 om. from the posterior half of line 40 up to the prior half of line 43. — (L. 40). Cf. Gītā 8. 17^{ab}. Dc D_2 °संमितः (for °संमितम्). — (L. 41) B_4 संप्रकी° (for परिकी°). — (L. 42) B_4 यदूनां (for मनूनां). — (L. 45) Dc $D_{2.5}$ °कृत्वाव° (for °कृत्याव°). — (L. 50–51) B_4 त्वामिंद्रमाहुस्त्वां रुद्रं त्वां विष्णुं त्वां प्रजापतिम् । त्वामग्निं त्वां यमः सूक्ष्मं प्रभुं त्वां ब्रह्म शाश्वतं. — (L. 52) B_1 यमः (for हंसः). — (L. 54) Dc D_2 परां (for गवां). Dc गतिः (for पतिः).

अनिर्विण्णोऽनहंकारी तं लक्ष्मीर्भजते नरम्।
न तेषामापदः सन्ति नाधयो व्याधयस्तथा।
ये तवानन्यमनसः कुर्वन्त्यर्चनवन्दनम्।
सर्वरोगैर्विरहिताः सर्वपापविवर्जिताः।
त्वद्भावभक्ताः सुखिनो भवन्ति चिरजीविनः।
त्वं ममाप्यन्नकामस्य सर्वातिथ्यं चिकीर्षतः।
अन्नमन्नपते दातुमभितः श्रद्धयार्हसि।
ये च तेऽनुचराः सर्वे पादोपान्तं समाश्रिताः।
माठरारुणदण्डाद्यास्तांस्तान्वन्देऽशनिक्षुभान्।
क्षुभया सहिता मैत्री याश्चान्या भूतमातरः।
ताश्च सर्वा नमस्यामि पान्तु मां शरणागतम्।
वैशंपायन उवाच।
एवं स्तुतो महाराज भास्करो लोकभावनः।

After 3. 4. 3, N (except K3 D1; K1. 4 missing) ins.:

इमं स्तवं प्रयतमनाः समाधिना
पठेदिहान्योऽपि वरं समर्थयन्।
ततस्य दद्याच्च रविर्मनीषितं
तदाप्नुयाद्यद्यपि तत्सुदुर्लभम्।
यश्चेदं धारयेन्नित्यं शृणुयाद्वाप्यभीक्ष्णशः।
पुत्रार्थी लभते पुत्रं धनार्थी लभते धनम्।
विद्यार्थी लभते विद्यां पुरुषोऽप्यथ वा स्त्रियः।
उभे संध्ये पठेन्नित्यं नारी वा पुरुषो यदि।
आपदं प्राप्य मुच्येत बद्धो मुच्येत बन्धनात्।
एतद्ब्रह्मा ददौ पूर्वं शक्राय सुमहात्मने।
शक्राच्च नारदः प्राप्तो धौम्यस्तु तदनन्तरम्।
धौम्याद्युधिष्ठिरः प्राप्य सर्वान्कामानवाप्तवान्।
संग्रामे च जयेन्नित्यं विपुलं चाप्नुयाद्वसु।
मुच्यते सर्वपापेभ्यः सूर्यलोकं स गच्छति।

After 3. 38. 13[ab], K4 D2. 5 ins. the foll. passage (which is in part corrupt and in part identical with passage No. 4):

योगयुक्तस्य ते पार्थ तत्र नास्ति विचारणा।
प्रवरामतुलां सत्यां निर्दोषां सर्वदा सताम्।
तामेकः पाण्डवेष्वद्य अस्त्रं प्राप्तो धनंजयः।
न चाधर्ममिमं देवा नासिद्धं नातपस्विनम्।
द्रष्टुमिच्छन्ति कौन्तेय चलचित्तं कथंचन।
रोरूयमाणं कटुक ईर्षुकः कटुकाक्षरम्।
दुष्टः श्लाघनकः क्षेप्ता हन्ताथ विचिकित्सितः।
विश्वस्तहन्ता मायावी क्रोधनोऽनृतभाषिता।
अत्याशी नास्तिकोऽदान्तो मित्रध्रुक्सर्वशङ्कितः।
आक्रोष्टा चातिमानी च रौद्रो लुब्धोऽथ लोलुपः।
स्तेनश्च मद्यपश्चैव भ्रूणहा गुरुतल्पगः।
संभावितात्मा चात्यर्थं नृशंसः परुषश्च ह।
नैते लोकानाप्नुवन्ति निर्लोकास्ते धनंजय।
आनृशंस्यमनुक्रोशं सत्यं करुणवेदिता।
दमः स्थितिर्धृतिर्धर्मः क्षमा रूपमनुत्तमम्।
दया दमश्च धर्मश्च गुरुपूजा कृतज्ञता।
मित्रता द्विजभक्तिश्च वसन्ति त्वयि फाल्गुन।
व्यपेक्षा सर्वभूतेषु क्षमा दानं मतिः स्मृतिः।
तस्मात्कौरव्य शक्रेण समेष्यसि धनंजय।

— (L. 56) $B_{2.4}$ Dc D_2 व्योम° (for धाम°). — (L. 57) D_6 आशावहस् (for आशुगामी). B_4 वीर्यवान् (for कीर्त्यसे). — (L. 58) B_1 Dn_1 [अ]ष्टम्यां (for षष्ठ्यां). — (L. 59) D_2 तथा नित्यं नमस्कारी (for the prior half). — (L. 61) B_1 °मनसा (for °मनसः). — (L. 64) B_1 ममापन्न°; $B_{2.4}$ °प्यनु° (for °प्यन्न°). B_3 तत्त्वं ममान्नकामस्य. — (L. 67) Dc तान्वंदे समभि(Dc_1 ससनि)क्षुभान् (for the posterior half). — (L. 68) B_3 निक्षुभा-; Dc_2 क्षुधया (for क्षुभया). — (L. 69) Dn_3 तांश्च सर्वान्नमस्यामि. $B_{3.4}$ त्वामहं शरणं गतः; Dc D_2 पां(D_2 पा)तु मां शरणार्थिनं. — (L. 70) $B_{1.3}$ Dc D_2 °पावनः (for °भावनः).

2

Before line 1, Dc D_2 ins. वैशं° उ°. — (L. 1) Dc $D_{2.5}$ समाहितः (for °धिना). — (L. 6) D_2 पुत्रान् (for पुत्रं). — (L. 7) Dc_1 D_5 वाथ वा (for ऽप्यथ वा). B_2 श्रियः (for स्त्रियः). D_2 पुरुषो वा स्त्रियः शुभां (for the posterior half). — (L. 8) D_4 पठन् (for पठेन्). B_3 सदा पर्वसु पर्वसु (for the posterior half). — Lines 11–12 = (var.) 3. 3. 30. $B_{2.4}$ read lines 11–12 after line 14. — (L. 11) D_2 प्राप्य (for प्राप्तो). — (L. 12) D_4 प्राप (for प्राप्य). Dc D_2 °नवाप्नुयात् (for °नवाप्तवान्). — (L. 13) Dc वा जपेन् (for च जयेन्). B_2 प्राप्नु° (for चाप्नु°). B_4 यशः (for वसु).

(L. 2) D_5 अवराम् (for प्रवराम्), and समां (for सताम्). — (L. 3) To avoid hiatus, D_5 ह्यस्त्रं (for अस्त्रं). — (L. 5) K_4 D_2 शठं न च (for कथंचन). — (L. 6) D_2 रोरूयमाणः. — (L. 7) K_4 D_2 हंता च विचिकित्सकः. — D_2 om. lines 8–9. — (L. 12) K_4 D_2 पुरुषश्च (for परु°). — (L. 18) D_5 क्रिया (for क्षमा). — (L. 28) K_4 D_2

त्वादृशेन हि देवानां श्लाघनीयः समागमः ।
सुहृदां सोदराणां च सर्वेषां भरतर्षभ ।
त्वं गतिः परमा तात वृत्रहा मरुतामिव ।
तस्मिंस्त्रयोदशे वर्षे भ्रातरः सुहृदश्च ते ।
सर्वेऽभिसंश्रयिष्यन्ति बाहुवीर्यं महाबल ।
स पार्थ पितरं गच्छ सहस्राक्षमरिंदम ।
मुष्टिग्रहणमादत्स्व सर्वास्त्राणि च वासवात् ।
शतशृङ्गे महाबाहो मघवानिदमब्रवीत् ।
शृण्वतां सर्वभूतानां त्वामुपाघ्राय मूर्धनि ।
विदितः सर्वभूतानां दिवं तात गमिष्यसि ।
प्राप्य पुण्यकृतां लोकान्रंस्यते जयतां वरः ।
मानितस्त्रिदशैः पार्थ विहृत्य सुसुखं दिवि ।
परमास्त्राणि पृथिवीं पुनरेष्यसि ।
गुणांस्ते वासवस्तात खाण्डवं दह्यतस्तव ।
शृण्वतां किल भूतानां पुनः पुनरभाषत ।
तां प्रतिज्ञां नरश्रेष्ठ कर्तुमर्हसि वासवे ।
किंचिद्विशमितः प्राप्य तपोयोगमना भव ।
कर्तुमर्हसि कौन्तेय मघवद्वचनं हितम् ।

After 3. 38. 18^{cd}, K4 D2. 5 S ins. :

सिद्धचारणसंघाश्च गन्धर्वाश्च तमब्रुवन् ।
स्वस्ति व्रतं समाधत्स्व संकल्पस्तव सिध्यताम् ।
मनोरथाश्च ते सर्वे समृध्यन्तां महारथ ।
एवमुक्तोऽभिवाद्यैतान्बद्धाञ्जलिपुटस्तथा ।
तपोयोगमनाः पार्थः पुरोहितमवन्दत ।
ततः प्रीतमना जिष्णुस्तावुभावभ्यवन्दत ।
सहोदरावतिरथौ युधिष्ठिरवृकोदरौ ।
संक्रान्तमनसौ तूर्णमभिगम्य महारथौ ।
यमौ गाण्डीवधन्वानमभ्यवादयतामुभौ ।
अभिवाद्य तु तौ वीरावूचतुः पाकशासनिम् ।
अवाप्स्यानि सर्वाणि दिव्यान्यस्त्राणि वासवात् ।
अस्त्राण्याप्नुहि कौन्तेय मनसा यद्यदिच्छसि ।
गिरो ह्यशिथिलाः सर्वा निर्दोषाः संमताः सताम् ।
त्वमेकः पाण्डवेष्वद्य संप्राप्तोऽसि धनंजय ।
न चाधर्मविदं देवा नासिद्धं नातपस्विनम् ।
द्रष्टुमिच्छन्ति कौन्तेय चलचित्तं शठं न च ।
रोरूयमाणः कटुकमीर्ष्यकः कटुकाक्षरः ।
शठकः श्लाघकः क्षेप्ता हन्ता च विचिकित्सिता ।
विश्वस्तहन्ता मायावी क्रोधनोऽनृतभाषिता ।
अत्याशी नास्तिकोऽदाता मित्रध्रुक्सर्वशङ्कितः ।
आक्रोष्टा चातिमानी च रौद्रो लुब्धोऽथ लोलुपः ।
स्तेनश्च मद्यपश्चैव भ्रूणहा गुरुतल्पगः ।
संभावितात्मा चात्यर्थं नृशंसः पुरुषश्च यः ।
नैते लोकानाप्नुवन्ति निर्लोकास्ते धनंजय ।
आनृशंस्यमनुक्रोशः सत्यं करुणवेदिता ।
दमः स्थितिर्धृतिर्धर्मः क्षमा रूपमनुत्तमम् ।
दया शमश्च धर्मश्च गुरुपूजा कृतज्ञता ।
मैत्रता द्विजभक्तिश्च वसन्ति त्वयि फल्गुन ।
व्यपेक्षा सर्वभूतेषु कृपा दानं मतिः स्मृतिः ।
तस्मात्कौरव्य शक्रेण समेष्यसि धनंजय ।
त्वादृशेन हि देवानां श्लाघनीयः समागमः ।
सुहृदां सोदराणां च सर्वेषां भरतर्षभ ।
त्वं गतिः परमा तात वृत्रहा मरुतामिव ।
तस्मिंस्त्रयोदशे वर्षे भ्रातरः सुहृदश्च ते ।
सर्वे हि संश्रयिष्यन्ति बाहुवीर्यं महाबल ।
स पार्थ पितरं गच्छ सहस्राक्षमरिंदमम् ।
मुष्टिग्रहणमादत्स्व सर्वाण्यस्त्राणि वासवात् ।
शतशृङ्गे महाबाहो मघवानिदमब्रवीत् ।
शृण्वतां सर्वभूतानां त्वामुपाघ्राय मूर्धनि ।

पश्यतां (for शृण्वतां). — (L. 30) Prior half = Gītā 6. 41^a. D5 °जितो (for °कृतां). — (L. 31) D5 पावि° (for मानि°). — (L. 36) D5 देशम् (for दिशम्). — (L. 37) K4 D2 वेत्तुम् (for कर्तुम्).

(L. 2) T2 G3 भूतिं (for व्रतं). K4 D2. 5 T2 G1. 3 उपादत्स्व (for समाधत्स्व). — (L. 3) T2 G3 सिध्यंतां च (for समृध्यन्तां). — (L. 4) D5 ततः (for तथा). — (L. 5) K4 D2. 5 तात (for पार्थः). — K4 D2. 5 om. line 6. — (L. 6) G1 °नंदत (for °वन्दत). — (L. 8) K4 D2. 5 संह्राद°; T2 तं क्लांत°; G3 तं शांत° (for संक्रान्त°). T1 पूर्णम् (for तूर्णम्). K4 D2. 5 उपक्रम्य; G1 उपागम्य; M2 उप° (for अभि°). — (L. 9) G1 यतो (for यमौ), °धन्वा तु (for °धन्वानम्), and ह्यभ्य° (for अभ्य°). K4 D2. 5 °तावुभौ (for °तामुभौ). — K4 D2. 5 om. lines 10–49. — (L. 10) T2 G3 ततो (for तु तौ). — (L. 13) M2 सत्या (for सर्वा). T2 G3 गिरो ह्यसिधराः सर्वे (for the prior half). — (L. 17) G1 करकम्; M2 कृपण (for कटुकम्). — (L. 18) M2 शठः श्लाघनिको द्वेष्टा (for the prior half). — (L. 19) G1 मेधावी (for मायावी). — (L. 20) G1 °शंककः (for °शङ्कितः) — (L. 21) G4 क्षुद्रो (for रौद्रो). T2 G2. 3 [ऽ]ति- (for ऽथ). — (L. 26) T2 G3 -कुल° (for रूप°). — (L. 29 T2 G3 कृपा दानमनुस्मृतिः (for the posterior half). — (L. 30) G4 शेषेण (for शक्रेण). — (L. 35) G1 ब्राह्म° (for बाहु°). — G1 om. lines 41–43. — (L. 42) G4

विदितः सर्वभूतानां दिवं तात गमिष्यसि ।
प्राप्य पुण्यकृतां लोकान्रंस्यसे जयतां वर ।
मानितस्त्रिदशैः पार्थ विहृत्य सुसुखं दिवि ।
अवाप्य परमास्त्राणि पृथिवीं पुनरेष्यसि ।
गुणांस्ते वासवस्तात खाण्डवं दहति त्वयि ।
शृण्वतां सर्वभूतानां पुनः पुनरभाषत ।
तां प्रतिज्ञां नरश्रेष्ठ कर्तुमर्हसि वासवीम् ।
कंचिद्देशमितः प्राप्य तपोयोगमना भव ।
कर्तुमर्हसि कौरव्य मघवद्वचनं हितम् ।
दीक्षितोऽद्यैव गच्छ त्वं द्रष्टासि त्वं पुरंदरम् ।
तौ परिष्वज्य बीभत्सुः कृष्णामामन्त्र्य चाभिभो ।
अभ्यवादयत प्रीतः तपस्विप्रवरानपि ।

In K_4 $D_{2.5}$, some of these lines have already occurred in a passage which is ins. in those MSS. after 13[ab] (cf. passage No. 3 above).

No. 5 is cancelled, being taken up in the footnotes to the constituted text.

6

K_2 B Dc Dn $D_{1.4-6}$ ins. after 192*: K_4 $D_{2.3}$, after 3. 45. 8: S, after adhy. 44:

वैशंपायन उवाच ।
आदावेवाथ तं शक्रश्चित्रसेनं रहोऽब्रवीत् ।
पार्थस्य चक्षुरुर्वश्यां सक्तं विज्ञाय वासव ।
गन्धर्वराज गच्छाद्य प्रहितोऽप्सरसां वराम् ।
उर्वशीं पुरुषव्याघ्र सोपातिष्ठतु फाल्गुनम् ।
यथार्चितो गृहीतास्त्रो विद्यया मन्नियोगतः ।
तथा त्वया विधातव्यं स्त्रीषु सङ्गविशारदः ।
एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा सोऽनुज्ञां प्राप्य वासवात् ।
गन्धर्वराजोऽप्सरसमभ्यगादुर्वशीं वराम् ।
तां दृष्ट्वा विदितो हृष्टः स्वागतेनार्चितस्तया ।
सुखासीनः सुखासीनां स्मितपूर्वं वचोऽब्रवीत् ।
विदितं तेऽस्तु सुश्रोणि प्रहितोऽहमिहागतः ।
त्रिदिवस्यैकराजेन त्वत्प्रसादाभिनन्दिना ।
यस्तु देवमनुष्येषु प्रख्यातः सहजैर्गुणैः ।
श्रिया शीलेन रूपेण व्रतेन च दमेन च ।
प्रख्यातो बलवीर्येण संमतः प्रतिभानवान् ।

विवृत्य (for विहृत्य). — (L. 44) T_1 $G_{1.2}$ M_2 खांडवे (for °वं). T_2 G_3 दह्यते ; $G_{1.4}$ दह्यति (for दहति). $G_{1.4}$ त्वया (for त्वयि). — (L. 45) M_2 किल (for सर्व-) — (L. 47) G_4 किंचि° (for कंचि°). G_4 इदं (for इतः). — (L. 49) T_2 G_3 M_1 दीक्षित्वा (for °तो). T G_{1-3} गच्छस्व (for गच्छ त्वं). — (L. 50) T_2 G_3 M_1 चाप्युभौ; G_1 चाभिमु (for चाभिभो). — (L. 51) G_1 अभिवादयतस्तस्य ऊचुर्मुनिगणास्तदा.

6

(L. 1) K_2 D_3 कदाचित्त्वथ देवेशश्; K_4 D_2 आदाय चित्तमस्याथ; $B_{2.3}$ Dc D_1 आदावेव च तं (B_2 °व तु तं; B_3 °वागतं) शक्रश्; S कदाचित्स हि देवेंद्रश् (for the prior half). K_2 वचो; D_3 अथ; T_1 अथो (for रहो). — (L. 2) $K_{2.4}$ $D_{2.3}$ S त(K_4 य)स्यां विज्ञाय (G_1 उर्वश्यां) (for चक्षुरुर्वश्यां). K_2 $D_{2.3}$ S (G_1 damaged) सक्तं चक्षुः प्रसंगतः (D_2 पुरंदरः); K_4 चक्षुः सक्तं पुरंदरः. — (L. 3) D_3 S (G_1 damaged) गंधर्वराजा(D_3 °जो)द्य मया. S (G_1 damaged) प्रहिता (for °तो). K_4 $D_{1.4.6}$ S (G_1 damaged) वरा (for वराम्). — After line 3, $D_{2.3}$ ins.:

कटाक्षेक्षणमाधुर्यैं रूपभावैः सविभ्रमैः ।
एकदृष्ट्या फाल्गुनेन नृत्यन्ती प्रेक्षिता किल ।

— (L. 4) K_4 $D_{1-4.6}$ S (G_1 damaged) उर्वशी. B_3 Dc $D_{1.6}$ पुरुषव्याघ्रं; $D_{2.3}$ रूपसंपन्ना. K_2 सोपि तिष्ठतु; K_4 B Dc_2 Dn_2 $D_{1.5.6}$ S उपतिष्ठतु (D_5 °तिष्ठेत); $D_{2.3}$ प्रेम्णा तिष्ठतु (D_3 तिष्ठेत). S फल्गुनं. — (L. 5) Dc_2 D_1 तथा° (for यथा°). K_4 यथार्थितामतिसृतां; $D_{2.3}$ यथाचित्तमभिसृ-(D_3 °श्रि)त्य; S यथार्चि(G_2 न-; G_4 च)तामभिसृतां (G_1 °ता) (for the prior half). K_4 D_2 विद्यादस(D_2 °सि)न्नियोगतः; B Dc $D_{1.5.6}$ विद्यावान् मन्नि(Dc D_1 मुनि)योगतः; $D_{3.4}$ T_2 G_{1-3} M_1 विद्यादस(D_3 °सा-; G_1 °सि)न्नियोगतः; T_1 G_4 M_2 विद्यादसि(M_2 °स)न्नियोगगां (for the posterior half). — (L. 6) B_2 (m as above).3 Dc Dn_3 $D_{4.6}$ T_1 G_1 विधातव्यः; M_1 °व्या (for °व्यं). K_4 D_{1-3} T_1 $G_{1.2}$ M स्त्रीसंसर्गविशारद (K_4 D_2 M °दः); B_2 m.$_4$ स्त्रीसंगमविशारदः; D_5 स्त्रीप्रसंगविशारद. — (L. 8) Dc D_1 [s]प्सरसाम्. D_6 सोभ्यगाद्; M_2 अभ्या°. — (L. 9) K_4 तं (for तां). K_4 विदितं; $D_{2.3}$ मुदितो (for विदितो). D_5 तमागतं ततो दृष्ट्वा. K_2 Dc_1 त्वया; Dn_2 D_2 G_1 तथा (for तया). — (L. 10) $D_{2.3}$ स चैवैकां (D_3 °नां). S (by transp.) सुखासीनां सुखासीनः. — (L. 11) B_2 T_2 $G_{2.3}$ हि (for ऽस्तु). $D_{2.3}$ कल्याणमस्तु सुश्रोणि; T_1 विदितस्तव सु°; G_1 M_2 विदितस्तेस्तु सु°; G_4 damaged. S प्रेषितो (for प्रहितो). T_1 M उपा° (for इहा°). — (L. 12) K_4 [इ]ह (for [ए]क-). $D_{2.3}$ नो(D_3 चो)दितो देवराजेन; G_1 damaged. $D_{2.3}$ त्वत्प्रसादमनिंदिते. — (L. 13) S (G_1 damaged) स (for तु).

वर्चस्वी तेजसा युक्तः क्षमावान्वीतमत्सरः ।
साङ्गोपनिषदान्वेदांश्चतुराख्यानपञ्चमान् ।
योऽधीते गुरुशुश्रूषां मेधां चाष्टगुणाश्रयाम् ।
ब्रह्मचर्येण दाक्ष्येण प्रसवैर्वयसापि च ।
एको वै रक्षिता चैव त्रिदिवं मघवानिव ।
अकत्थनो मानयिता स्थूललक्ष्यः प्रियंवदः ।
सुहृदश्चान्नपानेन विविधेनाभिवर्षति ।
सत्यवाक्पूजितो वक्ता रूपवाननहंकृतः ।
भक्तानुकम्पी कान्तश्च प्रियश्च स्थिरसंगरः ।
प्रार्थनीयैर्गुणगणैर्महेन्द्रवरुणोपमः ।
विदितस्तेऽर्जुनो वीरः स स्वर्गफलमाप्नुयात् ।
तव शक्राभ्यनुज्ञातः पादावद्य प्रपद्यताम् ।
तदेवं कुरु कल्याणि प्रपन्नस्त्वां धनंजयः ।
एवमुक्ता स्मितं कृत्वा संमानं बहुमन्य च ।
प्रत्युवाचोर्वशी प्रीता चित्रसेनमनिन्दिता ।
यस्त्वस्य कथितः सत्यो गुणोद्देशस्त्वया मम ।
तं श्रुत्वाव्यथयं पुंसो वृणुयां किमतोऽर्जुनम् ।
महेन्द्रस्य नियोगेन त्वत्तः संप्रणयेन च ।
तस्य चाहं गुणौघेन फाल्गुने जातमन्मथा ।
गच्छ त्वं हि यथाकाममागमिष्याम्यहं सुखम् ।

Colophon.

वैशंपायन उवाच ।

ततो विसृज्य गन्धर्वं कृतकृत्यं शुचिस्मिता ।
उर्वशी चाकरोत्स्नानं पार्थप्रार्थनलालसा ।

— (L. 14) D_5 कुलेन (for शी°). T_1 M_2 रूपेण शीलेन (by transp.); G_4 श्रितेन रूपेण. $D_{1-3.5}$ S श्रुतेन (G_4 शीलेन) च बलेन च. — (L. 15) $D_{2.3}$ श्रुत- (D_3 marg. *sec. m.* वन-); D_5 श्रुति-; S (G_4 damaged) शौर्य- (for बल-). K_4 $D_{2.3.5}$ S (G_4 damaged) -वीर्याभ्यां (for -वीर्येण). D_3 संभूतः; T $G_{2.3}$ प्रपन्नः; G_1 M संपन्नः; G_4 damaged (for संमतः). B_3 प्रतिभाववान्; D_1 प्रतिभाति तत्. — (L. 16) S तेजस्वी सौम्यशीलश्च (for the prior half). D_3 क्षेम° (for क्षमा°). S (except M_1; G_4 damaged) जित° (for वीत°). — (L. 17) D_3 (corrupt) स चापि नि° (for साङ्गोपनि°). S (G_1 damaged) गुरुशुश्रूषुरात्मवान् (for the posterior half). — (L. 18) D_2 om. line 18; G_1 is damaged. B_2 योधीत्य. D_3 G_4 चतुरो वेदान्; D_5 चतुरो धीमान्; T $G_{2.3}$ M चतुरः सर्वान् (for गुरुशुश्रूषां). K_2 तेषां (for मेधां). B_4 मेधां वाष्टगुणास्तु यः (*sup. lin.* °श्रयः); D_1 मेधाविष्टगुणाश्रयां; D_3 नैगमोपान्निषेन्नरः; D_5 मेधामष्टगुणां तथा; T $G_{2.3}$ M मेधावी गुणवानिह (T_2 G_3 °नपि; M_2 °निव) (for the posterior half). — (L. 19) B_1 प्रवीरैर् (for प्रसवैर्). K_4 D_5 स्वधयापि च; T G_{1-3} M_1 स्वधया च सः (for वयसापि च). D_2 पार्थिवैश्च महागुणैः; D_3 पार्थिवैश्वर्यजैर्गुणैः; G_4 damaged; M_2 प्रश्रयैः स्वधिया च सः (for the posterior half). — (L. 20) $D_{2.3}$ एकोपि; S (G_4 damaged) एकश्च (for एको वै). K_4 D_3 त्रिदिवे; D_5 देवेषु. — (L. 21) T_1 अर्थमानो; M_2 अकत्थमानो (hypermetric!) (for अकत्थनो). D_3 सूक्ष्म° (for स्थूल°). — (L. 23) K_4 $D_{2.3.5}$ T_2 $G_{2.3}$ M सत्यवागूर्जितो ($D_{2.3}$ °तं); G_4 °वाग्दुर्जयो. — (L. 24) $D_{2.3.5}$ क्षांतश्च; T_1 भक्त° (for कान्त°). $D_{2.3}$ T_2 G_3 प्रियो यः; T_1 प्रियोन्यः; $G_{1.2.4}$ M प्रियो(G_1 °या)द्य (for प्रियश्च). K_4 $B_{1.3.4}$ Dc $D_{1.2}$ °संगतः (for °संगरः). — (L. 25) K_4 B Dc $D_{1.6}$ S (G_4 damaged) प्रार्थनीयो; $D_{2.3}$ श्लाघनीयो; D_5 अर्चनीयो (for प्रार्थनीयैर्). — (L. 26) S आप्तवान् (for आप्नुयात्). K_4 सदेहः स्वर्गमाप्नुतां; D_{1-3} मर्त्यलोकादिहागतः (for the posterior half). — (L. 27) B_1 तं च (for तव). D_{1-3} त्वं तु शक्राभ्यनुज्ञाता. D_5 प्रसाद्यतां (for प्रप°). D_{1-3} तस्य पादांतिकं व्रज (for the posterior half). — D_2 om. lines 28–29. — (L. 28) K_4 D_3 प्रसन्नस् (for प्रपन्नस्). D_1 च पार्थिवः (for धनंजयः). — (L. 29) D_3 om. line 29. K_4 T_2 G_{2-4} M_1 स्वात्मानं; B_2 D_5 M_2 सात्मानं (for संमानं). D_1 M_1 बहुमान्य च; G_4 अनुमान्य च. — (L. 30) Before line 30, $D_{1.3.5}$ ins. वैशं° उ°. Dn_2 प्रीत्या (for प्रीता). D_5 स्मितपूर्वम् (for चित्रसेनम्). — (L. 31) K_4 $D_{2.3.5}$ $G_{2.4}$ M_1 यस्तस्य; T_1 यस्त्वद्य; G_1 यः सत्यं; M_2 यत्तस्य. $B_{1.3}$ सर्वो; Dc साधो; $D_{2.3}$ शंके; T_1 सद्यो; M_2 सम्यग् (for सत्यो). B_2 (m as above) S [अ]नघ (for मम). — (L. 32) B_2 तच्छ्रुत्वा. K_4 [अ]प्यप्रियं पुंसां; B_2 प्रथिता पुंसो; B_4 प्रार्थयेदन्यं; $D_{1.2}$ तु वरा नारी; D_3 [अ]थ नृपं नारी; S [अ]द्य ($G_{2.4}$ °न्यं) प्रियं नारी (for -[अ]व्यथयं पुंसो). K_4 D_{1-3} वृणुयात्; B_4 वरेण्यं; S प्रणयेत् (for वृणुयां). K_4 B_3 $D_{1-3.5}$ S किमुतार्जुनं. — (L. 33) $B_{1.4}$ Dc $D_{4.6}$ तु (for च). D_{1-3} युष्माकं प्रणयेन च (for the posterior half). — (L. 34) K_4 अहं तस्य (for तस्य चाहं). Dc_2 T_1 $G_{2.4}$ M फल्गुने. — (L. 35) K_4 D_{1-3} T_1 $G_{2.4}$ M तद्गच्छ त्वं (for गच्छ त्वं हि). K_4 $D_{1-3.5}$ S सखे (for सुखम्). — Colophon. *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn_1. n_3 45; D_1 46. — (L. 36) D_4 T_2 G_{1-3} M_2 कृतकृत्या. D_{1-3} उर्वशी कृतकृत्यवत् (for the posterior half). — (L. 37) S साकरोत्. G_1 M मानं (for स्नानं). B_3m D_5 °दर्शन° (for °प्रार्थन°). D_{1-3} अलंकारादिभिर्दिव्यैरात्मानं तद्दिदृक्षया. — (L. 38) D_{1-3} ततो(D_3 तैर)लंकरणीयैश्च; S स्नाना(T_1 °ता)लंकारनेपथ्यैर् (G_2 °नैपुण्यैर्). D_{1-3}

स्नानालंकरणैर्हृद्यैर्गन्धमाल्यैश्च सुप्रभैः ।
धनंजयस्य रूपेण शरैर्मन्मथचोदितैः ।
अतिविद्धेन मनसा मन्मथेन प्रदीपिता ।
दिव्यास्तरणसंस्तीर्णे विस्तीर्णे शयनोत्तमे ।
चित्तसंकल्पभावेन सुचित्तानन्यमानसा ।
मनोरथेन संप्राप्तं रमन्त्येनं हि फाल्गुनम् ।
निर्गम्य चन्द्रोदयने विगाढे रजनीमुखे ।
प्रस्थिता सा पृथुश्रोणी पार्थस्य भवनं प्रति ।
मृदुकुञ्चितदीर्घेण कुसुदोत्करधारिणा ।
केशहस्तेन ललना जगामाथ विराजती ।
भ्रूक्षेपालापमाधुर्यैः कान्त्या सौम्यतयापि च ।
शशिनं वक्त्रचन्द्रेण साह्वयन्तीव गच्छती ।
दिव्याङ्गरागौ सुमुखौ दिव्यचन्दनरूषितौ ।
गच्छन्त्या हारविकचौ स्तनौ तस्या ववल्गतुः ।
स्तनोद्वहनसंक्षोभान्नाम्यमाना पदे पदे ।
त्रिवलीदामचित्रेण मध्येनातीव शोभिना ।
अधो भूधरविस्तीर्णं नितम्बोन्नतपीवरम् ।
मन्मथायतनं शुभ्रं रसनादामभूषितम् ।
ऋषीणामपि दिव्यानां मनोव्याघातकारणम् ।
सूक्ष्मवस्त्रधरं रेजे जघनं निरवद्यवत् ।
गूढगुल्फधरौ पादौ ताम्रायततलाङ्गुली ।
कूर्मपृष्ठोन्नतौ चापि शोभेते किङ्किणीकिणौ ।
सीधुपानेन चाल्पेन तुष्टयाथ मदनेन च ।
विलासनैश्च विविधैः प्रेक्षणीयतराभवत् ।
सिद्धचारणगन्धर्वैः सा प्रयाता विलासिनी ।
बह्वाश्चर्येऽपि वै स्वर्गे दर्शनीयतमाकृतिः ।

संस्कृता ; S शोभनैः (for सुप्रभैः). — (L. 39) K_4 D_{1-3} S शक्रस्याभ्यर्थनेन च ; B_3 सर्वलोकातिगेन वै (for the posterior half). — (L. 40) $Ś_1$ B_3 D_{1-3} S (G_1 damaged) वाक्यैश्च ($D_{1.2}$ सुवाक्यैश्) चित्रसेनस्य (for the prior half). K_4 च दीपिता ; $D_{1-3.5}$ S च (D_1 [अ]पि ; D_2 [अ]भि- ; D_3 सु- ; D_5 प्र-) पीडिता. — (L. 41) B_3 D_5 दिव्यास्तरणसंकीर्णे ; D_{1-3} °भरणसंपन्ना ; T_2 $G_{1.3}$ °स्तरणसुस्तीर्णे. B_4 विचित्रे (for विस्तीर्णे). — (L. 42) D_{1-3} S om. line 42. K_4 B_3 भाविता-नन्य° ; B_4 सुचित्तागत° ; Dc D_5 स्वचितानन्य° ; Dn_1 सचिंतानन्य° (for the posterior half). — (L. 43) D_3 $T_{1.2}$ (before corr.) $G_{2.4}$ M संप्राप्ता ; G_1 °प्तो (for °प्तं). $D_{1.2}$ मनोरथे (D_2 °थैः) समासाद्य (for the prior half). K_4 रमंत्येवं हि ; B_2 Dc Dn_1. n_3 D_5 रमत्येनं हि ; B_3 S रमयंतीव ; D_{1-3} काम-यत्येव (for रमन्त्येनं हि). S फल्गुनं. — (L. 44) S निशाम्य (for निर्गम्य). K_4 निशम्य चंद्रोदयनं ; D_{1-3} चंद्रोदयं समासाद्य (for the prior half). — (L. 45) S (except G_1 M_2) पृथुसु° (for सा पृथु°). K_4 $D_{1.2}$ M भ(K_4 मु)वनं महत् ; D_3 शयनं प्रति ; T G_{2-4} सदनं (T_1 शयनं) महत्. — (L. 46) D_3 °दीर्घास्तु (for °दीर्घेण). B_3 $D_{1-3.5.6}$ कुसुमोत्करधारिणा (D_5 °णी) ; Dc कुमुदोत्कच° ; S (G_1 damaged) कुसुमोत्तम° (for the posterior half). — (L. 47) D_1 S °पाशेन (for °हस्तेन). D_3 केशान्हस्तेन संयम्य (for the prior half). D_5 [आ]शु (for [अ]थ). S गच्छमाना व्यराजत. — (L. 48) D_3 रूपलावण्यमाधुर्यैः (for the prior half). D_3 श्रिया (for [अ]पि च). — (L. 49) D_3 मुख- (for वक्त्र-). K_4 -वर्येण ; $D_{1.2}$ -वीर्येण (for -चन्द्रेण). K_4 आहूयंतीव ; $D_{1.2}$ S आह्व° ; D_3 शात° (for साह्व°). Dc D_5 T_2 G_3 M_2 गच्छति ; D_3 तर्जितं. — (L. 50) T G_{2-4} M_1 °रागरुचिरौ ; M_2 °रागरचितौ (for °रागौ सुमुखौ). D_3 °गंधेन (for °चन्दन-). K_4 Dc $D_{1-3.5.6}$ -भूषितौ (for -रूषितौ). — (L. 51) $B_{1.3.4}$ Dn_2. n_3 D_{3-5} °रुचिरौ (for °विकचौ). K_4 Dc $D_{1-3.5}$ चास्या (for तस्या). — (L. 52) $B_{1.4}$ Dn नम्य° (for नाम्य°). — (L. 53) K_4 मध्ये चातीव. K_4 $D_{1.2}$ शोभती ; B_1 G_2 M_1 शोभना ; D_5 M_2 शोभिता. — (L. 54) K_4 $D_{1.2}$ अथ (for अधो). Dc D_5 S रथकूबरविस्तीर्णं ; D_3 तस्यास्तद-तिवि° (for the prior half). — (L. 55) Dn_1 D_2 S रशना- (for रसना-). K_4 $B_{2.3}$ $D_{1.2.4.6}$ S -शोभितं (for -भूषितम्). — (L. 56) D_3 मुनीनामपि साध्यानां (for the prior half). K_4 Dc $D_{1-3.5}$ T_1 M °कारकं ; $B_{3.4}$ °कारिणं (for °कारणम्). — (L. 57) D_3 °वस्त्रावृतं ; D_5 °वस्त्रपरं. D_4 S (G_1 damaged) भाति (for रेजे). K_4 B Dc $D_{1.2.5}$ S चानवद्यया (D_5m चाप्यनिंदितं) ; $D_{4.6}$ निरवद्यया (for °वत्). — (L. 58) K_4 B Dc $D_{1.2.5}$ S गूढगुल्फशि(S °सि)रौ पादौ (G_4 बाहू) ; D_3 व्यूढगुल्फोन्नतौ पादौ (for the prior half). K_4 $D_{1.2}$ ताम्रपत्रलतां(D_2 °तलां)गुली ; Dc $D_{3.5}$ ताम्रपद्म(Dc_1 ताम्रायत)चलां° (D_3 °तलां° ; D_5 °नखां°) ; S ताम्रपादतल। — (L. 59) S चास्याः (M_1 तस्याः) (for चापि). D_1 T_1 G_1 M_1 शो(D_1 शु)भाते ; D_3 शुशुभौ (for शोभेते). Dc_2 $D_{3.5}$ °युतौ ; D_1 °तलौ ; $D_{4.6}$ S °किनौ (for °किणौ). K_4 D_2 शु(D_2 सु)शुभाते किणीकृतौ (for the posterior half). — (L. 60) S (except G_4) शीधु° (for सीधु°). $D_{1.3}$ तुष्ट्या च ; T_1 तुष्टोथ ; T_2 G_{2-4} तुष्टा च ; G_1 damaged ; M_1 तुष्टाथ (for तुष्टयाथ). B_4 Dc वदनेन (for मद°). — (L. 61) K_4 B_3 Dc $D_{1.2.5}$ S (G_1 damaged) विलासितैश्च (for °सनैश्च). — (L. 62) T G M_1 साध्यै(T_1 °ध्रै)र्यांति ; M_2 प्रार्थिता या (for सा प्रयाता). — (L. 63) S om. line 63. $B_{1.3}$ लोभ° ; Dc D_5 शोभ° (for दर्श°). K_4 $D_{1.2}$ आश्चर्यमिव लक्ष्यते ; D_3 आश्चर्यपदमागता (for the posterior half). — D_3 om. lines 65–68. — (L. 65) K_4 $D_{2.4-6}$ तन्वभ्राधांवृता ; B_3 तनुत्राधावृते ; B_4 तन्वभ्रांगावृता ;

सुसूक्ष्मेणोत्तरीयेण मेघवर्णेन राजता ।
तनुरभ्रावृता व्योम्नि चन्द्रलेखेव गच्छती ।
ततः प्राप्ता क्षणेनैव मनःपवनगामिनी ।
भवनं पाण्डुपुत्रस्य फाल्गुनस्य शुचिस्मिता ।
तत्र द्वारमनुप्राप्ता द्वारस्थैश्च निवेदिता ।
अर्जुनस्य नरश्रेष्ठ उर्वशी शुभलोचना ।
उपातिष्ठत तद्वेश्म निर्मलं सुमनोहरम् ।
स शङ्कितमना राजन्प्रत्युद्गच्छत तां निशि ।
दृष्ट्वैव चोर्वशीं पार्थो लज्जासंवृतलोचनः ।
तदाभिवादनं कृत्वा गुरुपूजां प्रयुक्तवान् ।

अर्जुन उवाच

अभिवादये त्वां शिरसा प्रवराप्सरसां वरे ।
किमाज्ञापयसे देवि प्रेष्यस्तेऽहमुपस्थितः ।

वैशंपायन उवाच ।

फाल्गुनस्य वचः श्रुत्वा गतसंज्ञा तदोर्वशी ।
गन्धर्ववचनं सर्वं श्रावयामास तं तदा ।

उर्वश्युवाच ।

यथा मे चित्रसेनेन कथितं मनुजोत्तम ।
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि यथा चाहमिहागता ।
उपस्थाने महेन्द्रस्य वर्तमाने मनोरमे ।
तवागमनतो वृत्ते स्वर्गस्य परमोत्सवे ।
रुद्राणां चैव सांनिध्यमादित्यानां च सर्वशः ।
समागमेऽश्विनोश्चैव वसूनां च नरोत्तम ।
महर्षीणां च संघेषु राजर्षिप्रवरेषु च ।
सिद्धचारणयक्षेषु महोरगगणेषु च ।
उपविष्टेषु सर्वेषु स्थानमानप्रभावतः ।
ऋद्ध्या प्रज्वलमानेषु अग्निसोमार्कवर्ष्मसु ।
वीणासु वाद्यमानासु गन्धर्वैः शक्रनन्दन ।
दिव्ये मनोरमे गेये प्रवृत्ते पृथुलोचन ।
सर्वाप्सरःसु मुख्यासु प्रनृत्तासु कुरूद्वह ।
त्वं किलानिमिषः पार्थ मामेकां तत्र दृष्टवान् ।
तत्र चावभृथे तस्मिन्नुपस्थाने दिवौकसाम् ।

Dc1 (corrupt) तत्रर्था व्याकुले; Dc2 D1 नवाभ्रव्यावृते; T G2-4 M तन्वभ्रप्रावृता (M2 °व्याहृता); G1 त च भूप्रावृता (for तनुरभ्रावृता). Dn2 D5 T2 G2. 3 M2 गच्छति (for °ती). — (L. 66) S [अ]तिदुष्प्रापा (G1 damaged; T1 M1 °पं) (for क्षणेनैव). S (G1 damaged) मनसापि विकर्म(M1 °र्मि)भिः (for the posterior half). — (L. 67) S (except G4; G1 damaged) फल्गुनस्य. K4 D2 S (G1 damaged) गुणाधिका (for शुचि°). — (L. 68) T2 G3 °मपि (for °मनु-). K4 D2 द्वास्थैस्तस्य; T1 द्वास्थेनापि; T2 G2-4 M1 द्वास्थैरपि (T2 G3 °भि-); G1 M2 द्वास्थैश्च वि- (for द्वारस्थैश्च). — (L. 69) B3 नरव्याघ्र; S नृपश्रेष्ठ (for नर°). K4 D2. 3 S परमाप्सराः; B3 स्वर्गभूषणा (for शुभ°). — D6 om. lines 70-72; T1 om. line 70. — (L. 70) Dc D1 उपातिष्ठत्तदा वेश्म (for the prior half). B1 Dc मनोरमं (for °हरम्). K4 D2. 3 S (T1 om.) तत्र चो(K4 D1. 2 तत उ)त्थाय शयनाद्वासविर्वासवोपमः. — (L. 71) S अशंकितमना. B4 प्रत्युद्गच्छच्च; Dc D1 M प्रत्यागच्छत; T G3. 4 प्रत्यगच्छत; G2 प्रत्यवेक्षत (for प्रत्युद्ग°). Dn2 प्रत्युद्गच्छत्ततो निशि; D3 अभ्युत्थानं चकार ह (for the posterior half). — (L. 72) G2. 4 प्राप्तां (for पार्थो). Dc ननामावृतलोचनः; T2 G2. 3 लज्जावृतविलोचनः. — (L. 73) B4 Dc S (G1 damaged) पादाभिवं(Dc D6 T1 °वा)दनं कृत्वा. — (L. 74) Hypermetric! T G1. 3 M2 त्वा (for त्वां). S प्रमदे° (for प्रवरा°). — (L. 75) K4 D2. 3 S किं चा(D2 वा-; T1 त्वा)गमनकृत्यं ते ब्रूहि सर्वं यथातथं. — (L. 76) K4 D2. 3 S (G1 damaged) अकामं फा(S फ)ल्गुनं ज्ञात्वा(K4 दृष्ट्वा) (for the prior half). K4 D2. 3 S (G1 damaged) इंगितज्ञा (for गतसंज्ञा). G2. 4 ततो° (for तदो°). — (L. 77) Dc D1. 4 तत्तदा; D3 पांडवं; S (G1 damaged) फल्गुनं (for तं तदा). — (L. 79) K4 B1. 3. 4 Dc D1-3. 5 S सर्वं (for ऽहं सं-). D3 om. lines 81-88. — (L. 81) K4 B3 Dc D1. 2. 5 S (T2 before corr.) तवागमनतुष्ट्या च (Dc D1 ते) (for the prior half). — (L. 82) K4 D2 मरुतां (for रुद्राणां). K4 Dc D1. 2. 5 S (G1 damaged) सांनिध्ये (for °ध्यम्). — (L. 83) S (G1 damaged) चापि (for चैव). D2 समागमे (for नरो°). — (L. 84) M2 सर्वेषां (for संघेषु). M2 राजर्षीणां वरेषु च (for the posterior half). — (L. 85) D2 om. line 85. — (L. 86) Dc D1 om. line 86. K4 D2 S (except G4) हृष्टेषु (for सर्वेषु). K2 स्थानमात्र°; G4 मानस्थान° (by transp.). — (L. 87) G2 रुच्या (for ऋद्ध्या). T2 G2-4 प्रज्वाल्य° (for प्रज्वल°). K4 D2 T1 G2 M अग्नीषोमार्क-. K4 D2. 5 -वर्चसु; T1 M1 -वर्त्मसु (for -वर्ष्मसु). — (L. 88) B2-4 Dc D2. 4. 6 घट्टमानासु; D1 पद्य°; D5 कण° (for वाद्य°). K4 वीणासुद्यम्यमानासु. A few MSS. शक्रनंदनः; B3 शत्रुमर्दन. — (L. 89) S गीते (for गेये). K4 Dc D1. 2 °लोचने (for °लोचन). D3 गेये प्रवृत्ते नृत्येथ गंधर्वे पृथुलोचना. — (L. 90) K4 D2 G2 सर्वाप्सरसमुख्यासु; Dc D1 °रःसु मुख्येषु; D4 °रःसु पुण्यासु; T1 °रसमाजेषु; G1 M °र(M2 °रः)समास्यासु; G4 °रःसमाख्यासु. K4 B1. 2. 4 Dc Dn1 D1. 2 G1. 2. 4 प्रवृत्तासु; D6 प्रपन्नासु; T1 समास्यासु (for प्रनृत्तासु). S °त्तम (for °द्वह). — (L. 91) K4 किलाभिलषन्; D1. 2 कुलाभिलखं (for किलानिमिषः). B3 मामेकां दृष्टवानसि; Dc D6 मामेकाग्रं (D6 °ग्रः) प्रदृष्टवान्. — (L. 92) B3m Dc D1 ततः (B3m तत्र) चैवं-

तव पित्राभ्यनुज्ञाता गताः स्वं स्वं गृहं सुराः ।
तथैवाप्सरसः सर्वा विसृष्टाः स्वगृहं गताः ।
अपि चान्याश्च शत्रुघ्न तव पित्रा विसर्जिताः ।
ततः शक्रेण संदिष्टश्चित्रसेनो ममान्तिकम् ।
प्राप्तः कमलपत्राक्ष स च मामब्रवीदथ ।
त्वत्कृतेऽहं सुरेशेन प्रेषितो वरवर्णिनि ।
प्रियं कुरु महेन्द्रस्य मम चैवात्मनश्च ह ।
शक्रतुल्यं रणे शूरं रूपौदार्यगुणान्वितम् ।
पार्थं प्रार्थय सुश्रोणि त्वमित्येवं तदाब्रवीत् ।
ततोऽहं समनुज्ञाता तेन पित्रा च तेऽनघ
तवान्तिकमनुप्राप्ता शुश्रूषितुमरिंदम ।
त्वद्गुणाकृष्टचित्ताहमनङ्गवशमागता ।
चिराभिलषितो वीर ममाप्येष मनोरथः ।

वैशंपायन उवाच

तां तथा ब्रुवतीं श्रुत्वा भृशं लज्जावृतोऽर्जुनः ।
उवाच कर्णौ हस्ताभ्यां पिधाय त्रिदशालये ।
दुःश्रुतं मेऽस्तु सुभगे यन्मां वदसि भाविनि ।
गुरुदारैः समाना मे निश्चयेन वरानने ।
यथा कुन्ती महाभागा यथेन्द्राणी शची मम ।
तथा त्वमपि कल्याणी नात्र कार्या विचारणा ।
यच्चेक्षितासि विस्पष्टं विशेषेण मया शुभे ।
तच्च कारणपूर्वं हि श्रृणु सत्यं शुचिस्मिते ।
इयं पौरववंशस्य जननी मुदितेति ह ।
त्वामहं दृष्टवांस्तत्र विज्ञायोत्फुल्ललोचनः ।
न मामर्हसि कल्याणि अन्यथा ध्यातुमप्सरः ।
गुरोर्गुरुतरी मे त्वं मम वंशविवर्धिनी ।

उर्वश्युवाच ।

अनावृताश्च सर्वाः स्म देवराजाभिनन्दन ।
गुरुस्थाने न मां वीर नियोक्तुं त्वमिहार्हसि ।
पूरोर्वंशे हि ये पुत्रा नप्तारो वा त्विहागताः ।

गते; D2 तत्र चोपगते (for तत्र चावभृथे). — (L. 93) K4 D2 स्वान् स्वान् निलयान् (D2 लीलया) सुराः; S (G1 damaged) गताः स्वनिलयान् (T1 °यं) सुराः. — (L. 94) K2 B1 Dn D4 विशिष्टाः (for विसृष्टाः). K4 Dc D1-3. 5 स्वान्गृहान्; S निलयं (for स्वगृहं). Dc D1. 5 तथा; T1 सुराः (for गताः). — (L. 95) Dc D1. 5 एताश्; S अहं (for अपि). B1 D5 विवर्जिताः (for विस°). — (L. 96) D3 निर्दि° (for संदि°). — (L. 97) K4 D2. 3 S (G1 damaged) स्वयं; B2 इदं (for अथ). Dc D1. 5 मामेवं स्वयमब्रवीत् (for the posterior half). — (L. 98) Dc त्वत्कृतेन (for °तेऽहं). D3 सुरेंद्रेण. D1. 2 G4 M2 प्रेषिता (for °तो). D1. 2 G3. 4 वरवर्णिनी. — (L. 99) D2 सुरेशस्य (for महेन्द्रस्य). D3 °त्मनस्तथा; D5 °त्मना सह (for °त्मनश्च ह). — (L. 100) Dc D1. 3 वीरं (for शूरं). K2 B Dn D4. 6 G1 सदौ° (for रूपौ°). — (L. 101) Dc D1. 4. 5 त्वमित्येव. Dc च सो; D2 स स मा; D5 वचो (for तदा). D3 (corrupt) त्वमेनं समुनोदितं. — (L. 102) Dc D1 तथा (for ततो). T1 G1. 2 M प्रीता (for पित्रा). M2 तवांतिकं (for च तेऽनघ). D3 तव पित्रा च तेन च (for the posterior half). — (L. 103) M3 अनुप्राप्ता महाबाहो (for the prior half). — (L. 104) K4 D2 S न केवलं हि शक्रेण प्रेषिता चाह(K4 D2 संदिष्टेत्यह)मागता; D3 त्वत्संनिधानं शक्रस्य संदेशादहमागता. — (L. 106) D3 वदतीं (for ब्रुवतीं). K4 D2 S °न्वितो (for °वृतो). — (L. 107) K4 D2 transp. उवाच and पिधाय. K4 B4 D2. 3 S त्रिदशोपमः (for °शालये). — (L. 108) S अश्रुतं (for दुःश्रुतं). Dc1 D2. 3. 5 ते (for मे). Dc2 D1 तेषु (for मे ऽस्तु). K4 यथा; G2 M यन्मा (for यन्मां). K4 Dc2 D1-3. 5. 6 T1 G1. 2 M भामिनि (for भाविनि). — (L. 109) Dc Dn2 D1. 5 त्वं; S हि (T1 -सि; M1 -सि also) (for मे). K4 D2 नित्यमेव; Dc D1. 5 नित्यमेषा; D3 विमेन्येषा; S नित्यं मेसि (T1 मे हि) (for निश्चयेन). Dc D1. 5 मतिर्मम; D3 वरांगने (for वरा°). — K4 B1-3 D2 S om. lines 110-111. — (L. 110) D5 reads line 110 in marg. D3. 5 यथा कुंती च माद्री च तथा त्वमपि भामिनि. — (L. 111) Dc Dn D1. 4. 6 कल्याणि (for °णी). — (L. 112) Dc D1. 5 यद्वीक्षि°; T2 G2-4 यत्प्रेक्षि° (for यच्चेक्षि°). D3 सुभगे (for विस्पष्टं). K4 तवाशुभे (m मया शुभे as above). — (L. 113) K4 त्वं तच्च कारणं सर्वं; Dc D1. 2. 5 T G तच्च मे कारणं पूर्वं (D2 T G सर्वं); D3 M तत्र (M1 तस्य) मे कारणं सर्वं (for the prior half). K4 D2. 3 S श्रृणु सत्येन सुस्मिते (D3 सुव्रते). — (L. 114) D3 इह (for इयं). K2 D3 जननीमुचितेति ह (D3 °न हि); K4 °नी मुदितेन ह; B2. 3 Dc D5 °नी विदितेति ह; D1. 2 °नी मुदितोभवं; S °नी सुदतीति ह (T1 °नीति सुनीति हि) (for the posterior half). — (L. 115) K4 D2. 3 S विस्मयो°; D5 विज्ञातो° (for विज्ञायो°). — (L. 116) T2 G2. 3 सुश्रोणि (for कल्याणि). K2 D5. 6 मंतुम्; K4 B3 Dc Dn2 D1-3 S गंतुम्; D4 मातुम् (for ध्यातुम्). K4 D1. 2 अप्सरे; D3 उत्सहे; S अंगने (for अप्सरः). — (L. 117) K2 Dc2 Dn गुरुतरा. D2. 3 T G1. 3. 4 M त्वं मे (by transp.). Dn1 सा मे (for मम). K2 Dn2. n3 मम त्वं वंशवर्धिनी; B1. 2. 4 D2. 3. 6 T G2-4 M2 मम वंशविवर्धनी. — (L. 118) K4 च ताः सर्वा; S वयं सर्वा (for च सर्वाः स). K4 D2. 5 देवराज्ञा वरानन; Dc D1 °राजं (D1 °राज-) वरानने; D3 °राजानुगानघ; T G °वार(T1 °वारा)-वरांगनाः; M °वारा वरानन (for the posterior half). — (L. 119) T2 G1. 3 मा (for मां). — (L. 120) B

तपसा रमयन्त्यस्मान्न च तेषां व्यतिक्रमः ।
तत्प्रसीद न मामार्तां विसर्जयितुमर्हसि ।
हृच्छयेन च संतप्तां भक्तां च भज मानद ।
अर्जुन उवाच ।
शृणु सत्यं वरारोहे यत्त्वां वक्ष्याम्यनिन्दिते ।
शृण्वन्तु मे दिशश्चैव विदिशश्च सदेवताः ।
यथा कुन्ती च माद्री च शची चैव ममानघे ।
तथा स्ववंशजननी त्वं हि मेऽद्य गरीयसी ।
गच्छ मूर्ध्ना प्रपन्नोऽस्मि पादौ ते वरवर्णिनि ।
त्वं हि मे मातृवत्पूज्या रक्ष्योऽहं पुत्रवत्त्वया ।
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्ता तु पार्थेन उर्वशी क्रोधमूर्छिता ।
वेपन्ती भ्रुकुटीवक्त्रा शशापाथ धनंजयम् ।
उर्वश्युवाच ।
पित्राभ्यनुज्ञातां स्वयं च गृहमागताम् ।
यस्मान्मां नाभिनन्देथाः कामबाणवशं गताम् ।
तस्मात्त्वं नर्तनः पार्थ स्त्रीमध्ये मानवर्जितः ।
अपुमानिति विख्यातः षण्ढवद्विचरिष्यसि ।
वैशंपायन उवाच ।
एवं दत्त्वार्जुने शापं स्फुरदोष्ठी श्वसन्त्यथ ।
पुनः प्रत्यागता क्षिप्रमुर्वशी गृहमात्मनः ।
ततोऽर्जुनस्त्वरमाणश्चित्रसेनमरिंदमः ।
संप्राप्य रजनीवृत्तं तदुर्वश्या यथा तथा ।
निवेदयामास तदा चित्रसेनाय पाण्डवः ।
तत्र चैवं यथावृत्तं शापं चैव पुनः पुनः ।
न्यवेदयच्च शक्रस्य चित्रसेनोऽपि सर्वशः ।
तत आनाय्य तनयं विविक्ते हरिवाहनः ।
सान्त्वयित्वा शुभैर्वाक्यैः स्मयमानोऽभ्यभाषत ।
सुपुत्राद्य पृथा तात त्वया पुत्रेण सत्तम ।
ऋषयोऽपि हि धैर्येण जिता वै ते महाभुज ।

Dc Dn3 D1 पुरोर् (for पू°). Dc D1 च (for हि). K4 D3 पितरः कस्य पुत्राश्च; D3 पितरो वापि तनया; S पितरः सोदराः पुत्रा (for the prior half). D3 [ऽ]पि (for वा). D1 M2 इहागताः; T G M1 [आ]गता इह (for त्विहा°). — (L. 121) T1 °यंति स (for °यन्त्यस्मान्). T1 G1 M न चास्त्ये(M2 °स्त्वे)षां; T2 G2.3 नैव तेषां; G4 न वै तेषां (for न च तेषां). — (L. 123) K4 B1 S संप्राप्तां (for संतप्तां). S (except G4) मानघ (for °द). — (L. 124) T1 यथा; G1 यद्वा; G2 M यस्त्वा (for यत्त्वां). — (L. 125) B2 सदैवताः (for सदे°). — (L. 126) K2 D5 वेह; K4 B1–3 Dc Dn D1.2 चेह (for चैव). S समा इह (for ममानघे). D3 समानेति समासि मे (for the posterior half). — (L. 127) K2 B Dn D4.6 च; T1 त्वं (for स्व-). D3 [ऽ]ति (for ऽद्य). — (L. 128) M2 त्वत्पादौ (for पादौ ते). — (L. 129) K4 पाल्या (for पूज्या). G1 ईक्ष्यो; a few MSS. रक्षो (for रक्ष्यो). — (L. 130) K4 Dc D2.3.5 S तथा(S °तो)वधूता पार्थेन (for the prior half). — T2 G3 om. lines 131–134. — (L. 131) K4 चुकोप चोर्वशी राजन्; B3 Dc D1–3.5 T1 G1.2.4 M वेपंती भ्रुकुटीं कृत्वा. K4 शापो दत्तश्च दारुणः (for the posterior half). — (L. 132) K4 om. line 132. G2.4 चित्रसेना° (for तव पित्रा°). — (L. 133) T1 G2.4 M त्वं (for मां). D3 °प्रपीडितां (for °वशं गताम्). K4 भजंतीं मामनादृत्य न कृतं वचनं मम. — (L. 134) B2.4 Dc D5 T1 G1.3.4 नर्तकः (for °नः). — (L. 135) S अपुंस्त्वेन च (for अपुमानिति). A few MSS. षंड° or खंढ° (for षण्ढ°). — (L. 136) K2 B D (except D1–3.5) S (except M1) om. the ref. (M1 om. उवाच). K4 D2 S स्फुरितोष्ठी; B3.4 D5 स्फुरदोष्ठा. K2 श्वसत्यथ; K4 D2.5 °सन्निव; B4 °सत्तथा; Dc T G3 M1 °संत्यपि; D3 °सित्यलं; G1.2.4 M2 श्वसत्यपि. — (L. 137) S शीघ्रम् (for क्षिप्रम्). K4 D1–3 S स्वं निवेशनं (for गृहमा°). — K4 B3 D1–3 S subst. for lines 138–139: D5 ins. (the first line only) after 137:

पार्थोऽपि लब्ध्वा तं शापं तां निशां दुःखितोऽवसत् ।
चिन्तयंश्चित्रसेनाय प्राप्तं सर्वमदृष्टवान् ।
ततः प्रभाते विमले गन्धर्वस्य यथातथम् ।

[(L. 1) T2 G2–4 शापं तं (by transp.). G1 [ऽ]भवत् (for ऽवसत्). B3 तां निशां दुःखितो राजन्तदा पार्थस्तदावसत्. — (L. 2) B3 M2 om. line 2. T G विवक्षु° (for चिन्तयं°). M2 विचित्रं चित्रसेनाय; G1 स चित्रवीर्यसेनाय (for the prior half). T G2–4 M1 °महृष्टवत्; G1 °मदृष्टवत् (for °मदृष्टवान्).] — M1 om. lines 138–141. — (L. 138) Dc त्वरायुक्तश्च (for त्वरमाणश्). B Dc D5.6 चित्रसेनस्य मंदिरं (Dc °रे) (for the posterior half). — (L. 139) Dc D5 उर्वश्याश्च (for तदुर्वश्या). B Dc D5 यथातथं. — (L. 140) D6 T1 G M2 चित्रसेनस्य. S (M1 om.) फल्गुनः (for पाण्डवः). — (L. 141) K4 B Dc D1–3.5 S (M1 om.) तत्र (T1 यच्च; T2 G1.2.4 M2 तच्च) सर्वं; D4.6 चित्रसेनं (for तत्र चैवं). S (M1 om.) यथातथं (for पुनः पुनः). D3 शापस्येव तथा पुनः (for the posterior half). — (L. 142) K2 Dn D4 अवेदयच्च (K2 °द्ध); K4 निवे°; Dc D5 आवे°; D6 न्यवेदयत्स. — (L. 143) S तदा त्वानाय्य तनयं. — (L. 144) K4 B2–4 शांत° (for सान्त्व°). — (L. 145) B4 Dc Dn2 D5 सत्पुत्रा° (for सु°). Dc T2 G2–4 transp. पृथा and त्वया. D5 त्वया (for पृथा), and माता (for त्वया). K4 B1.3.4 D1–3.5 S पुरुषसत्तम (G1 [अ]द्य पुरुषर्षभ); Dc [अ]हं पुरुषोत्तमः (for पुत्रेण सत्तम). — (L. 146) D3 damaged. S जिताश्चैते.

यत्तु दत्तवती शापमुर्वशी तव मानद ।
स चापि तेऽर्थकृत्तात साधकश्च भविष्यति ।
अज्ञातवासो वस्तव्यो युष्माभिर्भूतलेऽनघ ।
वर्षे त्रयोदशे वीर तत्र त्वं क्षपयिष्यसि ।
तेन नर्तनवेषेण अपुंस्त्वेन तथैव च ।
वर्षमेकं विहृत्यैव ततः पुंस्त्वमवाप्स्यसि ।
एवमुक्तस्तु शक्रेण फाल्गुनः परवीरहा ।
मुदं परमिकां लेभे न च शापं व्यचिन्तयत् ।
चित्रसेनेन सहितो गन्धर्वेण यशस्विना ।
रेमे स र्गभवने पाण्डुपुत्रो धनंजयः ।
य इदं शृणुयान्नित्यं वृत्तं पाण्डुसुतस्य वै ।
न तस्य कामः कामेषु पापकेषु प्रवर्तते ।
इदममरवरात्मजस्य घोरं
शुचि चरितं विनिशम्य फाल्गुनस्य ।
व्यपगतमददम्भरागदोषा-
स्त्रिदिवगताभिरमन्ति मानवेन्द्राः ।

Colophon.

7

K2 B (except B1) D (except D1–3) ins. after 3. 49. 24; K1 (which om. 21–24) ins. after 3. 49. 20:

द्यूतप्रियेण राजेन्द्र कृतं तद्भवता तथा ।
प्रायेणाज्ञातचर्यायां वयं सर्वे निपातिताः ।
न तं देशं प्रपश्यामि यत्र सोऽस्मान्सुदुर्जनः ।
न विज्ञास्यति दुष्टात्मा चारैरिति सुयोधनः ।
अधिगम्य च सर्वान्नो वनवासमिमं ततः ।
प्रव्राजयिष्यति पुनर्निकृत्याधमपूरुषः ।
यद्यस्मानभिगच्छेत पापः स हि कथंचन ।
अज्ञातचर्यामुत्तीर्णान्दृष्ट्वा च पुनराह्वयेत् ।
द्यूतेन ते महाराज पुनर्द्यूतमवर्तत
भवांश्च पुनराहूतो द्यूतेनैवापनेष्यति ।
स तथाक्षेषु कुशलो निश्चितो गतचेतनः ।
चरिष्यसि महाराज वनेषु वसतीः पुनः ।
यद्यस्मान्सुमहाराज कृपणान्कर्तुमर्हसि ।
यावज्जीवमवेक्षस्व वेदधर्मांश्च कृत्स्नशः ।
निकृत्या निकृतिप्रज्ञा हन्तव्या इति निश्चयः ।
अनुज्ञातस्त्वया गत्वा यावच्छक्ति सुयोधनम् ।
यथैव कक्षमुत्सृष्टो दहेदनिलसारथिः ।
हनिष्यामि तथा मन्दमनुजानातु नो भवान् ।

T1 °रथ (for °भुज). — (L. 147) K4 D1–3 यच्च; S यं च (for यत्तु). — (L. 148) D3 स चापि हि तथा काले (for the prior half). — (L. 149) K2 B2 Dn D4. 6 भवद्भिर् (for युष्माभिर्). D3 किल (for ऽनघ). — (L. 150) K2 B1 Dn D4. 6 तं तत्र; B3 D1. 3. 5 तत्र तं (D3 तत्) (for तत्र त्वं). D2. 3 क्षपयिष्यति; S गमयिष्यसि. — (L. 151) D3 तत्र (for तेन). T2 G नर्तक° (for नर्तन°). S अपुंस्कत्वेन (T1 अप्यपुंस्त्वेन) चैव हि. — (L. 152) K2 Dn G4 °मेवं (for °मेकं). B3 Dc2 D3 °त्यैवं (for °त्यैव). — (L. 153) Before line 153, K4 Dc D1–3. 5 S ins. वैशं° उ° (S om. उ°). S अर्जुनः (for फाल्गुनः). — (L. 154) D1. 2 विचिंत°; S अचिंत° (for व्यचिन्त°). — (L. 156) S रतवान् (for रेमे स). K4 B1. 3. 4 Dc D1–3. 5 स्वर्गसदने; S शक्र(G1 चित्र)सदने (for स्वर्गभवने). — (L. 157) K2 Dn इदं यः (by transp.); B1. 4 D1. 2 T2 G1 य इमं; T1 M य इमां. K2 Dn वृत्तं नित्यं (by transp.); S नित्यं धृतिं. — (L. 158) K4 D2 पातकेषु; T1 कामु° (for पाप°). D3 पापेषु परिवर्तते. — Metre of final stanza: Puṣpitāgrā. — (L. 159) T1 इयम् (for इदम्). S घोरां (for घोरं). — (L. 160) B3 पांडवस्य (for फाल्गु°). K2 Dc D2 शुचि चरितं धनंजयस्य श्रुत्वा; S धृतिमचलां च धनजंयस्य श्रुत्वा (T2 G2–4 दृष्ट्वा). — (L. 161) T2 G2–4 अपगत- (for व्यपगत-). B3 °रागदंभ° (by transp.); S -भयडं(T2 (G3 °दं)भरागदोषाम्. — (L. 162) S रमयंति (for [अ]भिरमन्ति). D3 त्रिदिवगतान्नमयेद्धि पार्थिवेंद्रान्.

7

(L. 1) K1 Dn transp. कृतं and तथा. Dc द्यूतं तद्भवता यथा. — (L. 3) K2 सुदुर्जयः (for °र्जनः). — (L. 4) K2 चारैर्वेत्ति (for °रिति). — (L. 5) B3 reads line 5 in marg. K1 अभि° (for अधि°). — (L. 6) D5 ' (for प्रव्राज°). B4 Dc1 D5 [अ]धर्म°; D4 यम° (for [अ]धम°). — (L. 7) B4 तथास्मानधिगच्छेत. — (L. 8) B2–4 Dc अज्ञातवासा(B3 °चर्या)दुत्तीर्णान्. — (L. 9) B3 D1 युद्धम् (for द्यूतम्). K1 पुनः पूर्ववदेव हि (for the posterior half). — (L. 10) K2 B3. 4 Dc तु (for च). B3 °यास्यति (for °नेष्यति). — (L. 11) B4 स यथा; Dc Dn2 D5 सर्वथा (for स तथा). B3 Dn1 [अ]कुशलो (for कुशलो). K1 [ऽ]कृत° (for गत°). — (L. 12) K1 चरिष्यति भवान्राजन् (for the prior half). Dc वसतिं (for °तीः). — (L. 13) K1 तु; Dn1 न (for सु-). — (L. 14) B3. 4 Dc D5 वेदान्; B3 देवान् (for वेद-). K1 B2–4 Dc D4–6 शाश्वतान् (for कृत्स्नशः). — Line 15 = 3. 49. 20[ab]. — (L. 16) Dc Dn D2 यावद्वन्मि (for °च्छक्ति). — (L. 18) K1 मे; B4 मां (for नो).

8

(L. 1) B2 वस्त्राणि (for वासांसि). — (L. 2) B Dc D5. 6

8

After 3. 53. 7, $K_{1.2}$ B D (except D_{1-3}) ins.:

विरजांसि च वासांसि दिव्याश्चित्राः स्रजस्तथा ।
भूषणानि तु मुख्यानि देवान्प्राप्य तु भुङ्क्ष्व वै ।
य इमां पृथिवीं कृत्स्नां संक्षिप्य ग्रसते पुनः ।
हुताशमीशं देवानां का तं न वरयेत्पतिम् ।
यस्य दण्डभयात्सर्वे भूतग्रामाः समागताः ।
धर्ममेवानुरुध्यन्ति का तं न वरयेत्पतिम् ।
धर्मात्मानं महात्मानं दैत्यदानवमर्दनम् ।
महेन्द्रं सर्वदेवानां का तं न वरयेत्पतिम् ।
क्रियतामविशङ्केन मनसा यदि मन्यसे ।
वरुणं लोकपालानां सुहृद्वाक्यमिदं शृणु ।
नैषधेनैवमुक्ता सा दमयन्ती वचोऽब्रवीत् ।
समाप्लुताभ्यां नेत्राभ्यां शोकजेनाथ वारिणा ।
देवेभ्योऽहं नमस्कृत्य सर्वेभ्यः पृथिवीपते ।
वृणे त्वामेव भर्तारं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ।
तामुवाच ततो राजा वेपमानां कृताञ्जलिम् ।
दौत्येनागत्य कल्याणि तथा भद्रे विधीयताम् ।
कथं ह्यहं प्रतिश्रुत्य देवतानां विशेषतः ।
परार्थे यत्नमारभ्य कथं स्वार्थमिहोत्सहे ।
एष धर्मो यदि स्वार्थो ममापि भविता ततः ।
एवं स्वार्थं करिष्यामि तथा भद्रे विधीयताम् ।

After 3. 55. 1, M_2 ins.:

मद्यपूर्णं समादाय घटं कटिसमन्वितम् ।
अपरेण तु मांसं च दग्धकाष्ठाचितं बहु ।
श्वभिः परिवृतो रौद्रः कपटी भ्रुकुटीमुखः ।
रक्ताम्बरधरः कालो रक्तस्रगनुलेपनः ।
कथयन्विविधास्तत्र कथाः परमदारुणाः ।
परदारापहरणं परद्रव्यप्रलम्भनम् ।
पाने चातिप्रसङ्गं च विश्वासस्य च घातनम् ।
द्यूते च मृगयायां च चौर्ये चाशुचिकर्मणि ।

10

For 3. 62. 1–17, K_4 D_{1-3} subst.:

बृहदश्व उवाच ।
सा तच्छ्रुत्वानवद्याङ्गी सार्थवाहवचस्तदा ।
अगच्छद्राजशार्दूल विद्युल्लेखेव शारदी ।
सार्थे महति दुःखार्ता भर्तृदर्शनलालसा ।
रजसा समवच्छन्ना सार्थजेन शुचिस्मिता ।
अनभिज्ञायमानैव गच्छन्ती सुमहद्वनम् ।
आससाद सरो रम्यं भास्करस्यास्तसंगमे ।
शीततोयं सुविपुलं निर्मलं नैकयोजनम् ।
कह्लारैः समवच्छन्नं पद्मोत्पलविराजितम् ।
हंसकारण्डवाकीर्णं चक्रवाकोपशोभितम् ।
तीरजैस्तरुभिर्हृद्यैः फलपुष्पोपशोभितैः ।
व्यराजत यथा राजा सुभृत्यैः परिवारितः ।
तदाश्रित्य स सार्थस्तु निवासायोपजग्मिवान् ।
भारार्ताः सौरभेयास्तु क्षुत्तृषापरिवारिताः ।
अवरोपितभारास्तु लेभिरे परमं सुखम् ।
तथाश्वा वारणाश्चैव रासभाः करभैः सह ।
दृष्ट्वैव तत्सरो रम्यमाश्वासं परमं ययुः ।
अथानन्तरमेवेह वणिजः पथिकास्तथा ।
यथायोगं यथास्थानं स्वावासं प्रतिपेदिरे ।
यथास्थितिसमाचारमाहारस्थानमेव च ।
अवतीर्यावसन्नानां चक्रुश्चैव प्रवेक्षणम् ।

च (for the first तु). — (L. 4) K_2 Dc_1 D_4 कांतं; B_1 या तं (for का तं). — (L. 5) K_1 भूतास्त्राससमन्विताः (for the posterior half). — (L. 6) Dc °मेवाव° (for °मेवानु°). K_2 Dc_1 Dn_2 कांतं (for का तं). — (L. 7) $B_{1.3}$ °सूदनं (for °मर्दनम्). — (L. 8) K_2 Dc_1 कांतं (for का तं). —(L. 11) $B_{1.3.4}$ Dc D_5 तु (for सा). — (L. 13) K_2 $B_{1.3}$ Dc नमस्कृत्वा. — (L. 16) D_5 दूत्येन (for दौ°). B_2 Dc D_5 नाहं (Dc कथं) स्वार्थमिहोत्सहे (for the posterior half); cf. line 18. — (L. 18) B_3 तुं (for कथं). — (L. 19) K_1 तथा; K_2 पुनः (for ततः). — (L. 20) Dc तत्र (for भद्रे).

10

(L. 1) = 3. 62. 1^{ab}. D_3 सार्थवाहस्य तद्वचः. — (L. 2) D_1 नर° (for राज°). — (L. 3) Cf. 3. 62. 1^{cd}. D_3 भर्तुर् (for भर्तृ-). — (L. 4) D_1 सार्थेन सह दुःखिता (for the posterior half). — (L. 5) D_1 °माने च; D_3 °माना तु (for °मानैव). — (L. 7) K_4 चैक°; D_1 नव° (for नैक°). — (L. 10) K_4 °शोभितं (for °शोभितैः). — (L. 11) K_4 विराजति; D_1 विराजत. K_4 स्व° (for सु°). — (L. 12) D_1 यदाश्रित्य. K_4 D_1 तु (for च), and °चक्रमे (for °जग्मिवान्). — (L. 13) K_4 D_1 च (for तु). K_4 लेभिरे परमं सुखं; D_2 क्षुत्तृषापरिकर्शिताः. — K_4 om. line 14. — (L. 17) D_1 °मेवाह; D_2 °मेते च (for °मेवेह). — (L. 18) K_4 यथाजोषं (for °योगं). K_4 आवासं; D_3 स्ववासं. — (L. 20) D_1 विषण्णानां (for [अ]वसन्नानां). K_4 [अ]न्ववेषणं; D_1 [अ]प्यवेक्षणं (for प्रवेक्षणम्). — (L. 22) D_2 परे (for [अ]परे). — (L. 23) K_4 समागमान्. — (L. 25) D_1 च (for ते).

चक्रुः कथाश्च विविधाः क्रयविक्रयसंश्रिताः ।
प्रशंसन्त्यपरे कष्टामटवीं श्वापदावृतम् ।
स्मरन्तो गृहभोगांश्च ज्ञातीनां च समागमम् ।
पुत्रमित्रकलत्राणि सर्वे निद्रावशं ययुः ।
संवाहनेन भाराणां बहुवासरजेन ते ।
खिन्नाः पतितगात्रास्तु निद्रयापहृता भृशम् ।
प्रसारिताङ्गाः खिन्नाश्च मृतकल्पा इवासते ।
अथार्धरात्रसमये गजयूथं महत्तदा ।
आजगाम सरो यत्र पिपासुस्तत्सरोजलम् ।
अथापश्यत तं सार्थं सार्थजान्सुबहून्गजान् ।
ते तान्ग्राम्यगजान्दृष्ट्वा सर्वे वनगजास्तदा ।
समाद्रवन्त वेगेन जिघांसन्तो मदोत्कटाः ।
तेषामापततां वेगः करीणां दुःसहोऽभवत् ।
नगाग्रादिव शीर्णानां शृङ्गाणां पततां क्षितौ ।
स्पन्दतामपि नागानां नालं संस्था वनोद्भवैः ।
करिभिः करिणः सर्वे नीता मृत्युवशं क्षणात् ।
स च सार्थो विमथितः सस्त्रीबालगजान्वितः ।
आरावः सुमहानासीत्त्रैलोक्यभयकारकः ।
वाजिभिः प्रद्रुतैश्चैव महोष्ट्रै रासभैस्तथा ।
अन्योन्यं नाभिरक्षन्तं मथ्यमाना वनद्विपैः ।
हतो भ्राता हतः पुत्रो हतः स्वामी हतो मम ।
एषोऽग्निरुत्थितः कष्टं त्रायध्वं धावताधुना ।
रत्नराशिर्विशीर्णोऽयं गृह्णीध्वं किं प्रधावत ।
सामान्यमेतद् द्रविणं न मिथ्या वचनं मम ।
एवमेवाभिभाषन्तो विद्रवन्ति भयात्ततः ।
पुनरेवाभिधावन्ति वित्तप्रध्वंसकास्तथा ।
तस्मिंस्तथा वर्तमाने दारुणे जनसंक्षये ।
दमयन्ती च बुबुधे भयसंत्रस्तमानसा ।
अपश्यद्वैशसं तच्च सर्वलोकभयंकरम् ।
अदृष्टपूर्वं तद् दृष्ट्वा बाला पद्मनिभेक्षणा ।
संत्रस्तमनसा तस्मिंस्तस्थौ शशिनिभानना ।
सर्वैर्विध्वंसितैर्भग्नैस्तरुभिश्चन्दनादिभिः ।
विक्षिप्तैर्भाति भूः सर्वा द्यौर्ऋक्षैरिव शारदी ।
पतद्भिः पात्यमानैश्च पतितैश्च ततस्ततः ।
भीषणीयं वनं तद्धि बभौ तत्र समन्ततः ।
विमुक्तनादसंत्रस्तं हाहाकारविनादितम् ।
बभौ तत्सत्त्वसंबाधं महारणमिवापरम् ।
ये तु तत्र विनिर्मुक्ताः सार्थाः केचिदविक्षताः ।
तेऽब्रुवन्सहिताः सर्वे कस्येदं कर्मणः फलम् ।
नूनं न पूजितोऽस्माभिर्मणिभद्रो महायशाः ।
तथा यक्षाधिपः श्रीमान्न च वैश्रवणः प्रभुः ।
न पूजा विघ्नकर्तॄणामथ वा सार्थिकैः कृता ।
शकुनानां फलं चाथ विपरीतमिदं ध्रुवम् ।
ग्रहा वा विपरीतास्तु किमन्यदिदमागतम् ।
अपरे त्वब्रुवन्दीना ज्ञातिद्रव्यविनाकृताः ।
यासावद्य महासार्थे नारी ह्युन्मत्तदर्शना ।
प्रविष्टा विकृताकारा कृत्वा रूपममानुषम् ।
तयेयं विहिता पूर्वं माया परमदारुणा ।
राक्षसी वा ध्रुवं यक्षी पिशाची वा भयंकरी ।
तस्याः सर्वमिदं पापं नात्र कार्या विचारणा ।
यदि पश्याम तां पापां सार्थघ्नीं नैकदुष्कृताम् ।
लोष्टभिः पांशुभिश्चैव तृणैः काष्ठैश्च मुष्टिभिः ।
अवश्यमेव हंस्यामः सा तु सार्थस्य कृत्यका ।
दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा वाक्यं तेषां सुदारुणम् ।
भीता त्रस्ता च संविग्ना प्राद्रवद्येन काननम् ।
आशङ्कमाना तत्पापमात्मानं पर्यदेवयत् ।

— (L. 26) D1 च (for तु). D2 °पहृतां (for °पहृता). — (L. 27) D1 प्रसारिताश्च (for °ताङ्गाः). K4 corrupt. — (L. 29) K4 D2 राजन् (for यत्र). — (L. 30) D1 अथापश्यच्च. K4 सार्थं तु ; D1 तत्सार्थं ; D2 सार्थं तत्. — (L. 32) D1 °द्रवंतो ; D2 °द्रवंति (for °द्रवन्त). — (L. 34) D1 मृगाणां ; D2 शृंगिणां (for शृङ्गाणां). — (L. 35) K4 स्पंदनादपि. K4 marg. स्पंदनानपि मातंगानालानस्थान्वनोद्भवैः. — (L. 38) D1 सुमहांश्चासीत्. — (L. 40) K4 °लक्षंत (for °रक्षन्तं). — (L. 41) D1 हताः पुत्राः. K4 D1 सहायो (D1 °या) निहतो (D1 °ता) मम (for the posterior half). — (L. 42) K4 कष्टस् (for कष्टं). — (L. 44) D1 एव (for एतद्). — (L. 45) D1 [ऽ]भिद्र° (for विद्र°). — (L. 49) D3 °द्विषमं (for °द्वैशसं). D1 तत्र (for तच्च). — (L. 50) D2 तच्छ्रुत्वा (for तद् दृष्ट्वा). — (L. 52) K4 D1 सार्थे (for सर्वैर्). D1 विध्वंसिते. K4 मणिरासिस्तचंदनैः (sic) (for the posterior half). K4 (marg.) सार्थे विध्वंसिते भग्नेगुरुभिः सह चंदनैः. — D2 om. from the posterior half of line 52 up to पतितैश्च in line 54. — (L. 53) D3 शारदैः (for °दी). — (L. 54) D1 पतद्भिः पातितैस्ततः (for the posterior half). — (L. 58) K4 सार्थात् (for सार्थाः). — (L. 61) K4 नूनं (for न च). D1 नार्चितो धनदः प्रभुः (for the posterior half). — (L. 64) D3 °दिह वागतं (for °दिदमा°). — (L. 66) D1 ह्युत्तम° (for ह्युन्मत्त°). — (L. 68) D1 तथैवं (for तयेयं), and नूनं (for पूर्वं). — D1 om. lines 69–70. — (L. 70) K4 (by corr.) काचिद् (for कार्या). D2 कृत्वा वै राक्षसीमिव (for the posterior half). — D2 om. lines 71–88. — (L. 71) D1 घ्नत माचिरं ; D3 सर्वदुःखदां (for नैकदु°). — (L. 72) D1 लेष्टैश्च (for लोष्टभिः). — (L. 74) K4 तेषां वाक्यं (by transp.). — (L. 75) K4 हता भीता ; D1 भीता भीता.

अहो ममोपरि विधेः संरम्भो दारुणो महान्।
नानुबध्नाति कुशलं कस्येदं कर्मणः फलम्।
न स्मराम्यशुभं किंचित्कृतं कस्यचिदण्वपि।
कर्मणा मनसा वाचा कस्येदं कर्मणः फलम्।
नूनं जन्मान्तरकृतं पापमापतितं महत्।
अपश्चिमामिमां कष्टामापदं प्राप्तवत्यहम्।
भर्तृराज्यापहरणं स्वजनाच्च पराभवः।
भर्त्रा सह वियोगं च तनयाभ्यां च विच्युतिः।
निर्वस्त्रता वने वासो बहुव्यालनिषेविते।
योऽप्यकस्मान्मया प्राप्तो निर्जने गहने वने।
सोऽपि सार्थः पराभूतो दैवेन विधिना ध्रुवम्।
आशङ्कते च मां पापां मदीयं व्यसनं तथा।
साहमेवंविधा नूनं ध्रुवं नास्त्यत्र संशयः।
मन्दाया हि ममाभाग्यैः सार्थो नूनं निपातितः।
कुत्रात्मानं पातयेयं यामि कं शरणं वने।
मरणेन भवेच्छान्तिर्ध्रियन्त्या दुःखजीवितम्।
हा नाथ हा महाराज हा स्वामिन्नीविलेश्वर।
किं मां विलपतीमेवं नाभिजल्पसि मानद।
एवमादि बहूनन्यान्प्रलापान्बाष्पविक्लवा।
कुर्वती पर्यधावच्च विजनं गहनं वनम्।

Colophon.

☞ This passage has many lines in common with passages No. 11–12 given below, with which it should be compared.

11

For 3. 62. 6^{ab}–10^{cd}, D_5 subst.:

भारार्ताः सौरभेयाश्च क्षुत्तृषाभिपरिप्लुताः।
अवरोपितभारास्तु लेभिरे परमां मुदम्।
तथाश्वा वारणाश्चैव रासभाः करभैः सह।
दृष्ट्वैव तत्सरो रम्यमाह्लादं परमं ययुः।
तथानन्तरमेवेह वणिजः पथिकास्तथा।
यथायोग्यं यथास्थानमावासं प्रतिपेदिरे।
यथास्थितैः समाचारमाहारं स्थानमेव च।
अवतीर्यावसन्नानां चक्रुश्चैवान्ववेक्षणम्।
चक्रुः कथाश्च विविधाः क्रयविक्रयसंश्रिताः।
प्रशंसन्त्यपरे कष्टं पदवीं श्वापदावृताम्।
स्मरन्तो गृहभोगांश्च ज्ञातीनां च समागमम्।
पुत्रमित्रकलत्राणि सर्वे निद्रावशं ययुः।
संवाहनेन भाराणां बहुवासरजेन च।
खिन्नाः शयितुकामास्ते निद्रयापगता भृशम्।
प्रसारिताङ्गाः खिन्नाश्च मृतकल्पा इवासते।
अथार्धरात्रसमये निःशब्दस्तिमितं तदा।
सुप्ते सार्थे परिश्रान्ते हस्तियूथमुपागमत्।
अथ सार्थं गिरिनिभा मदप्रस्रवणाविलाः।
मार्गं संरुध्य संसुप्तं पद्मिन्यास्तीरमुत्तरम्।
अथापश्यत तं सार्थं सार्थजान्सुबहून्गजान्।
तांश्च पान्थगजान्दृष्ट्वा सर्वे वनगजास्तदा।
समाद्रवन्त वेगेन जिघांसन्तो मदोत्कटाः।
तेषामापततां वेगः करिणां दुःसहोऽभवत्।
नगाग्रादिव शीर्णानां मृगाणां पततां क्षितौ।
स्पन्दतामपि नागानां बालसंस्थावनोद्भवैः।
करिभिः करिणः सर्वे मृत्युतां प्रापिताः क्षणात्।
सार्थश्च सोऽपि मथितः सस्त्रीबालगजान्वितः।
आरावः सुमहानासीत्त्रैलोक्यभयकारकः।
वाजिभिः प्राहतैश्चैव गजोष्ट्रै रासभैस्तथा।
अन्योन्यं नाभ्यरक्षन्त मथ्यमाना वनद्विपैः।
सुप्तं ममर्दुः सहसा चेष्टमानं महीतले।
हाहाकारं प्रमुञ्चन्तः सार्थकाः शरणार्थिनः।
न च गुल्मांश्च धावन्तो निद्रान्धा बहवोऽभवन्।
केचिद्दन्तैः करैः केचित्केचित्पद्भ्यां हता गजैः।
निहतोष्ट्राश्च बहुलाः पदातिजनसंकुलाः।
भयादाधावमानाश्च परस्परहतास्तदा।
घोरान्नादान्विमुञ्चन्तो निपेतुर्धरणीतले।
वृक्षेष्वासज्य संहृष्टाः पतिता विषमेषु च।
तथा तं निहतं सर्वं समृद्धं सार्थमण्डलम्।
हतो भ्राता हतः पुत्रः सहायो निहतो मम।
एषोऽग्निरुत्थितः कष्टस्त्रायध्वं धावताधुना।
रत्नराशिर्विशीर्णोऽयं गृह्णीध्वं किं प्रधावतः।

D_3 °घत्र (for °घेन). — (L. 76) D_3 °निंदयत् (for °देवयत्). — (L. 78) K_4 नाशु बध्नामि कुशलं. — (L. 81) D_1 य[द्य]-ज्जन्मांतरकृतं तत्पापं पतितं महत्. — (L. 82) D_1 कष्टां विपदं; D_3 कष्टामापदां. — (L. 83) D_1 स्वजनस्य (for °नाच्च). K_4 पराभवं. — (L. 84) D_1 वियोगश्च; D_3 °गो हि. — (L. 86) D_3 यो ह्यकस्मादनुप्राप्तो. — (L. 88) D_1 सार्थो (for पापां). D_1 जनविध्वंसकारिणी; D_3 कृत्यां वै राक्षसीमिव (for the posterior half). — (L. 89) D_2 resumes. D_2 °स्म्यत्र (for °स्त्यत्र). D_1 लोकैर्यत्परिशंकिता (for the posterior half). — (L. 90) K_4 मम हाभाग्यैः (for हि ममा°). D_3 [ऽ]यं विनि° (for नूनं नि°). — (L. 91) D_1 पातयेहं (for °येयं). $D_{2.3}$ त्यक्त्वात्मानं तु पापिष्ठा कस्याहं शरणं वने. — (L. 94) K_4 °जानासि (for °जल्पसि). — (L. 95) D_3 विलापान् (for प्र°). — (L. 96) D_1 °धावत्सा (for °धावच्च). D_2 विपिनं गहने वने (for the posterior half). — Colophon. *Adhy. no.*: D_1 (in figures and words) 67.

संत्रस्तवदना भैमी तस्थौ शशिनिभानना ।
सार्थे विध्वंसितैर्भग्नैरगरुभिः सचन्दनैः ।
विक्षिप्तैर्भाति भूः सर्वा द्यौरिवर्क्षैश्च शारदैः ।
पतितैः पात्यमानैश्च धावद्भिश्च ततस्ततः ।
विमुक्तनादसंत्रस्तं हाहाकारविनादितम् ।
भीषणीयं वनं तद्वै तत्राभूद्वै समन्ततः ।
अभूत्प्रलयसंकाशं महारण्यमिवापरम् ।
ये तु तत्र विनिर्मुक्ताः सार्थाः केचिदभिद्रुताः ।
तेऽब्रुवन्सहिताः सर्वे कस्येदं कर्मणः फलम् ।
नूनं न पूजितोऽस्माभिर्मणिभद्रो महायशाः ।
तथा यक्षाधिपः श्रीमान्न वै वैश्रवणो विभुः ।
न पूजा विघ्नकर्तॄणामथ वा सार्थिकैः कृता ।
शकुनानां फलं वाथ विपरीतमिदं ध्रुवम् ।
ग्रहास्तु विपरीता वा किमन्यदिदमागतम् ।
अपरे त्वब्रुवन्दीना ज्ञातिद्रव्यविनाकृताः
यासावद्य महासार्थे नारीवोन्मत्तदर्शना ।
प्रविष्टा विकृताकारा कृत्वा रूपममानुषम् ।
तयेयं विहिता पूर्वं माया परमदारुणा ।
राक्षसी वा पिशाची वा यक्षी वातिभयंकरी ।
तस्याः सर्वमिदं पापं नात्र कार्या विचारणा ।
यदि पश्याम तां पापां सार्थघ्नीं नैकदुःखदाम् ।
लोष्टैः पांसुभिश्चैव तृणैः काष्ठैश्च मुष्टिभिः ।
अवश्यमेव हन्तव्या सा सार्थस्य तु कृच्छ्रदा ।
दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा वाक्यं तेषां सुदारुणम् ।
ह्रीता भीता च संविग्ना प्राद्रवद्येन काननम् ।
आशङ्कमाना तत्पापानात्मानं पर्यदेवयत् ।
अहो ममोपरि विधेः संरम्भो दारुणो महान् ।
नानुबध्नामि कुशलं कस्येदं कर्मणः फलम् ।
नूनं जन्मान्तरकृतं पापं मापतितं महत् ।
अपश्चिमामिमां कष्टामापदं प्राप्तवत्यहम् ।
राज्यापहरणं भर्तुः स्वजनाच्च पराभवः ।
भर्त्रा सह वियोगश्च तनयाभ्यां च विच्युतिः ।
विवस्त्रता वने वासो बहुव्यालनिषेविते ।
यो ह्यकस्मान्मया प्राप्तो निर्जने गहने वने ।
सोऽपि सार्थः पराभूतो विधिना केनचिद्भृशम् ।
आशङ्कमाना सा पापं महीयो व्यसनं तथा ।
साहमेवंविधा नूनं ध्रुवं नास्त्यत्र संशयः ।
मन्दायास्तु ममाभाग्यैः सार्थो नूनं निपातितः ।
कुत्रात्मानं पातयेयं यामि कं शरणं वने ।
मरणात्तु भवेच्छान्तिर्ध्रियत्या दुःखजीवितम् ।
हा नाथ हा महाराज हा स्वामिञ्जीवितेश्वर ।
किं मां विलपतीमेवं नाभिजानासि मानद
एवमादीन्बहूनन्यान्प्रलापान्बाष्पविक्लवा ।
कुर्वती पर्यधावत्सा गहनं विपिनान्तरम् ।

Colophon.

☞ This passage is a variant version of lines 13–96 of passage No. 10 given above (q.v.).

12

K₂ Dn ins. after 3. 62. 10: D₆, after 284*:

आरावः सुमहांश्चासीत्त्रैलोक्यभयकारकः ।
एषोऽग्निरुत्थितः कष्टस्त्रायध्वं धावताधुना ।
रत्नराशिर्विशीर्णोऽयं गृह्णीध्वं किं प्रधावत ।
सामान्यमेतद् द्रविणं न मिथ्या वचनं मम ।
एवमेवाभिभाषन्तो विद्रवन्ति भयात्तदा ।
पुनरेवाभिधास्यामि चिन्तयध्वं सकातराः ।
तस्मिंस्तथा वर्तमाने दारुणे जनसंक्षये ।
दमयन्ती च बुबुधे भयसंत्रस्तमानसा ।
अपश्यद्वैशसं तत्र सर्वलोकभयंकरम् ।
अदृष्टपूर्वं तद् दृष्ट्वा बाला पद्मनिभेक्षणा ।
संसक्तवदनाश्वासा उत्तस्थौ भयविह्वला ।
ये तु तत्र विनिर्मुक्ताः सार्थाः केचिदविक्षताः ।
तेऽब्रुवन्सहिताः सर्वे कस्येदं कर्मणः फलम् ।
नूनं न पूजितोऽस्माभिर्मणिभद्रो महायशाः ।
तथा यक्षाधिपः श्रीमान्न वै वैश्रवणः प्रभुः ।
न पूजा विघ्नकर्तॄणामथ वा प्रथमं कृता ।
शकुनानां फलं वाथ विपरीतमिदं ध्रुवम् ।
ग्रहा न विपरीतास्तु किमन्यदिदमागतम् ।
अपरे त्वब्रुवन्दीना ज्ञातिद्रव्यविनाकृताः ।
यासावद्य महासार्थे नारी ह्युन्मत्तदर्शना ।
प्रविष्टा विकृताकारा कृत्वा रूपममानुषम् ।
तयेयं विहिता पूर्वं माया परमदारुणा ।
राक्षसी वा ध्रुवं यक्षी पिशाची वा भयंकरी ।
तस्याः सर्वमिदं पापं नात्र कार्या विचारणा ।
यदि पश्याम तां पापां सार्थघ्नीं नैकदुःखदाम् ।
लोष्टभिः पांसुभिश्चैव तृणैः काष्ठैश्च मुष्टिभिः ।
अवश्यमेव हन्यामः सार्थस्य किल कृत्यकाम् ।

12

(L. 9) Dn₃ सर्वं (for तत्र). — (L. 11) Dn₃ °वदनोच्छ्वासा. — (L. 21) K₂ अमानुषा; Dn₃ च मानुषं. — (L. 23) D₆ सा ध्रुवा (for वा ध्रुवं). — (L. 25) D₆ नैकदुष्कृतां. — (L. 26) D₆ लोष्टैश्च (for लोष्टभिः). — (L. 27) D₆ हंस्यामः (for हन्यामः), and सा वै सार्थस्य कृत्यका (for the posterior half). — (L. 29) K₂ D₆ °येन (for °द्यत्र).

दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा वाक्यं तेषां सुदारुणम् ।
ह्रीता भीता च संविग्ना प्राद्रवद्यत्र काननम् ।
आशङ्कमाना तत्पापमात्मानं पर्यदेवयत् ।
अहो ममोपरि विधेः संरम्भो दारुणो महान् ।
नानुबध्नाति कुशलं कस्येदं कर्मणः फलम् ।
न स्माराम्यशुभं किंचित्कृतं कस्यचिदण्वपि ।
कर्मणा मनसा वाचा कस्येदं कर्मणः फलम् ।
नूनं जन्मान्तरकृतं पापं मापतितं महत् ।
अपश्चिमामिमां कष्टामापदं प्राप्तवत्यहम् ।
भर्तृराज्यापहरणं स्वजनाच्च पराजयः ।
भर्त्रा सह वियोगश्च तनयाभ्यां च विच्युतिः ।
निर्नाथता वने वासो बहुव्यालनिषेविते ।

☞ Cf. passages No. 10 and 11 given above, which are similar in content. This amplified version of the story, though adopted in all old printed editions, is restricted to a small group of Devanāgarī MSS., $K_{2.4}$ Dn $D_{1-3.5.6}$ and is undoubtedly spurious. It was rightly athetized by Böhtlingk in his edition of the Nalopākhyāna in the first edition of his *Chresthomathie*. Cf. Holtzmann, *Das Mahābhārata*, 3. 70.

13

After 3. 83. 82, $K_{1.2}$ B Dc Dn $D_{4.6}$ ins.:

कुरुक्षेत्रसमा गङ्गा यत्रतत्रावगाहिता ।
विशेषो वै कनखले प्रयागे परमं महत् ।
यद्यकार्यशतं कृत्वा कृतं गङ्गावसेचनम् ।
सर्वं तत्तस्य गङ्गापो दहत्यग्निरिवेन्धनम् ।
सर्वं कृतयुगे पुण्यं त्रेतायां पुष्करं स्मृतम् ।
द्वापरेऽपि कुरुक्षेत्रं गङ्गा कलियुगे स्मृता ।
पुष्करे तु तपस्तप्येद्दानं दद्यान्महालये ।
मलये त्वग्निमारोहेद् भृगुतुङ्गे त्वनाशनम् ।
पुष्करे तु कुरुक्षेत्रे गङ्गायां मगधेषु च ।
स्नात्वा तारयते जन्तुः सप्त सप्तावरांस्तथा ।
पुनाति कीर्तिता पापं दृष्टा भद्रं प्रयच्छति ।
अवगाढा च पीता च पुनात्यासप्तमं कुलम् ।
यावदस्थि मनुष्यस्य गङ्गायाः स्पृशते जलम् ।
तावत्स पुरुषो राजन्स्वर्गलोके महीयते ।
यथा पुण्यानि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ।
उपास्य पुण्यं लब्ध्वा च भवत्यमरलोकभाक् ।
न गङ्गासदृशं तीर्थं न देवः केशवात्परः ।
ब्राह्मणेभ्यः परं नास्ति एवमाह पितामहः ।

14

After 3. 97. 27, $K_{1.2}$ B D (except $D_{1-3.5}$) ins.:

वातेरिता पताकेव विराजति नभस्तले ।
प्रतार्यमाणा कूटेषु यथा निम्नेषु नित्यशः ।
शिलातलेषु संत्रस्ता पन्नगेन्द्रवधूरिव ।
दक्षिणां वै दिशं सर्वां प्लावयन्ती च मातृवत् ।
पूर्वं शम्भोर्जटाभ्रष्टा समुद्रमहिषी प्रिया ।
अस्यां नद्यां सुपुण्यायां यथेष्टमवगाह्यताम् ।
लोमश उवाच ।
युधिष्ठिर निबोधेदं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।

— (L. 30) K_2 तत्पापाम्. — (L. 31) K_2 संरंभे दारुणे महत् (for the posterior half). — (L. 35) Dn_2 D_6 मां पतितं (for मापतितं). — (L. 36) K_2 कष्टम् (for कष्टाम्). — (L. 38) K_2 वियोगं च (for °गश्च).

13

(L. 1) Dc transp. lines 1–2 and 3–4. K_1 Dc_2 °कुत्रा° (for °तत्रा°). — (L. 2) K_1 नखलं; Dc_1 परमे (for परमं). — B_4 om. lines 3–4. — (L. 3) B_1m अश्वमेध° (for यद्यकार्य°). K_2 गत्वा (for कृत्वा). K_2 °वसेवनं; B_2 °भिषेचनं (for °वसेचनम्). — (L. 4) K_2 गांगेयो; B_2 गंगांभो; B_3 Dc गंगायां (for गङ्गापो). $K_{1.2}$ दहंत्यग्नि°. — (L. 6) B_1 Dc च; B_{2-4} तु (for ऽपि). B_2 कलौ गंगैव केवला (for the posterior half). — (L. 7) Dc पुष्करेषु (for °रे तु). — (L. 8) B_1 Dc त्वनाशकं. — (L. 9) $B_{1.3.4}$ D_6 पुष्करेषु; B_2 °रे च; Dc °रे द्वे. B Dc D_4 मध्यमेषु च. — (L. 10) K_2 सप्तावरं; B_{2-4} सप्तापरान्; Dc पूर्वावरान्. — (L. 11) B Dn_1 दृष्ट्वा (for दृष्टा). — (L. 12) Dc अवगाह्य च पीत्वा च. — (L. 13) B_2 गंगातोये निमज्जति. — (L. 16) K_1 तापस्य- (for उपास्य). Dc तु (for च). B_3 Dn °लोकता (B_3 °तां) (for °लोकभाक्). — (L. 18) B_1 प्रजापतिः (for पितामहः).

14

D_1 om. from line 1 up to the prior half of line 6. — (L. 2) Dc तथा (for यथा). — (L. 3) B_3 Dc_1 संभ्रांता; Dc_2 संजाता (for संत्रस्ता). B_4 पातालेषु च संभूता (for the prior half). — (L. 4) B [इ]व (for च). — (L. 5) B_1 पूर्वं समुद्रं तु गता (for the prior half). — (L. 6) Dc तस्यां (for अस्यां). K_2 तु (for सु-). — After line 6, K_2 $B_{3.4}$ Dc Dn_2 ins. an addl. colophon (*adhy. no.*: Dn_2 99). — $K_{1.2}$ om. lines 7–82;

भृगोस्तीर्थं महाराज महर्षिगणसेवितम् ।
यत्रोपस्पृष्टवान्रामो हृतं तेजस्तदाप्तवान् ।
अत्र त्वं भ्रातृभिः सार्धं कृष्णया चैव पाण्डव ।
दुर्योधनहृतं तेजः पुनरादातुमर्हसि ।
कृतवैरेण रामेण यथा चोपहृतं पुनः ।
वैशंपायन उवाच ।
स तत्र भ्रातृभिश्चैव कृष्णया चैव पाण्डवः ।
स्नात्वा देवान्पितॄंश्चैव तर्पयामास भारत ।
तस्य तीर्थस्य रूपं वै दीप्ताद्दीप्ततरं बभौ ।
अप्रधृष्यतरश्चासीच्छात्रवाणां नरर्षभ ।
अपृच्छच्चैव राजेन्द्र लोमशं पाण्डुनन्दनः ।
भगवन्किमर्थं रामस्य हृतमासीद्वपुः प्रभो ।
कथं प्रत्याहृतं चैव एतदाचक्ष्व पृच्छतः ।
लोमश उवाच ।
शृणु रामस्य राजेन्द्र भार्गवस्य च धीमतः ।
जातो दशरथस्यासीत्पुत्रो रामो महात्मनः ।
विष्णुः स्वेन शरीरेण रावणस्य वधाय वै ।
पश्यामस्तमयोध्यायां जातं दाशरथिं ततः ।
ऋचीकनन्दनो रामो भार्गवो रेणुकासुतः ।
तस्य दाशरथेः श्रुत्वा रामस्याक्लिष्टकर्मणः ।
कौतूहलान्वितो रामस्त्वयोध्यामगमत्पुनः ।
धनुरादाय तद्दिव्यं क्षत्रियाणां निबर्हणम् ।
जिज्ञासमानो रामस्य वीर्यं दाशरथेस्तदा ।
तं वै दशरथः श्रुत्वा विषयान्तमुपागतम् ।
प्रेषयामास रामस्य रामं पुत्रं पुरस्कृतम् ।
स तमभ्यागतं दृष्ट्वा उद्यतास्त्रमवस्थितम् ।
प्रहसन्निव कौन्तेय रामो वचनमब्रवीत् ।
कृतकालं हि राजेन्द्र धनुरेतन्मया विभो ।
समारोपय यत्नेन यदि शक्नोषि पार्थिव ।
इत्युक्तस्त्वाह भगवंस्त्वं नाधिक्षेप्तुमर्हसि ।
नाहमप्यधमो धर्मे क्षत्रियाणां द्विजातिषु ।
इक्ष्वाकूणां विशेषेण बाहुवीर्ये न कत्थनम् ।
तमेवंवादिनं तत्र रामो वचनमब्रवीत् ।
अलं वै व्यपदेशेन धनुरायच्छ राघव ।
ततो जग्राह रोषेण क्षत्रियर्षभसूदनम् ।
रामो दाशरथिर्दिव्यं हस्ताद्रामस्य कार्मुकम् ।
धनुरारोपयामास सलील इव भारत ।
ज्याशब्दमकरोच्चैव स्मयमानः स वीर्यवान् ।
तस्य शब्दस्य भूतानि वित्रसन्त्यशनेरिव ।
अथाब्रवीत्तदा रामो रामं दाशरथिस्तदा ।
इदमारोपितं ब्रह्मन्किमन्यत्करवाणि ते ।
तस्य रामो ददौ दिव्यं जामदग्न्यो महात्मनः ।
शरमाकर्णदेशान्तमयमाकृष्यतामिति ।
एतच्छ्रुत्वाब्रवीद्रामः प्रदीप्त इव मन्युना ।
श्रूयते क्षम्यते चैव दर्पपूर्णोऽसि भार्गव ।
त्वया ह्यधिगतं तेजः क्षत्रियेभ्यो विशेषतः ।
पितामहप्रसादेन तेन मां क्षिपसि ध्रुवम् ।
पश्य मां स्वेन रूपेण चक्षुस्ते वितराम्यहम् ।
ततो रामशरीरे वै रामः पश्यति भार्गवः ।
आदित्यान्सवसून्रुद्रान्साध्यांश्च समरुद्गणान् ।
पितरो हुताशनश्चैव नक्षत्राणि ग्रहास्तथा ।
गन्धर्वा राक्षसा यक्षा नद्यस्तीर्थानि यानि च ।
ऋषयो वालखिल्याश्च ब्रह्मभूताः सनातनाः ।
देवर्षयश्च कार्त्स्न्येन समुद्राः पर्वतास्तथा ।

the MSS. are ignored totally hereafter. — (L. 9) $B_{1.3}$ हृततेजास् (B_3 °जस्). — (L. 10) B_1 तत्र (for अत्र). B_4 भारत (for पाण्डव). — (L. 12) B_4 Dc om. line 12. B_1 (corrupt) कृतवैरावने चैव न चैवोपहृताः पुनः. — (L. 13) D_1 भारत (for पाण्डवः). — (L. 14) Dc तत्र स्नात्वा (for स्नात्वा देवान्). — (L. 15) B_1 Dc दीप्त्या; Dn_3 जातं (for दीप्ताद्). Dc_2 विभो ; Dn_3 च भो (for बभौ). — (L. 16) Dc °स्त्वासी° (for °श्चासी°). — (L. 17) नृप° (for पाण्डु°). — (L. 18) B_2 पुनः (for वपुः). — Dn_2 om. line 19. — (L. 24) B Dc D_4 आर्चीक° ; D_1 आर्चिका° (for ऋचीक°). — (L. 26) $B_{2.3}$ प्रभुः (for पुनः). — (L. 27) D_1 दिव्यं तु (for तद्दिव्यं). — (L. 28) B_2 ततः ; D_6 तथा (for तदा). — (L. 30) D_6 मंत्र- (for पुत्रं). — (L. 31) D_1 °मुप° (for °मव°). — (L. 33) B_3 क्षत्रियांतकरं राम धनुरेतन्महन्मम. — (L. 35) B_3 पूजनीयोसि ; D_1 इत्युक्तः प्राह. B_4 भगवन्समधिक्षेप्तुं न त्वमर्हसि मां विभो. — For line 36, B_4 subst. :

नाहमप्यथ मोहन त्वामधिक्षेप्तुमुत्सहे ।
अधर्मेण क्षयं चात्र क्षत्रियाणां द्विजातिषु ।

— (L. 44) B Dc शब्देन (for शब्दस्य). — (L. 47) $B_{1.3.4}$ Dc महाबलः ; D_1 °मनः (for °त्मनः). — (L. 48) Dc शर (for शरम्). — (L. 52) B_1 Dc क्षिपसे (for °सि). — (L. 54) D_1 पश्यति स च (for रामः पश्यति). — (L. 55) D_1 आदित्यांश्च वसून्. Dc transp. रुद्रान् and साध्यान्. B_1 आदित्या वसवो रुद्रा साध्याश्च समरुद्गणाः. — (L. 56) Hypermetric ! B_1 पितरोथानलश्चैव ; B_3 $D_{1.6}$ पितरो हुताशनश्च ; Dc Dn_2 पितॄन्हुताशनां(Dn_2 °न)श्चैव. B_3 Dc ग्रहांस्तथा. — (L. 57) $B_{3.4}$ व (for च). Dc गंधर्वान्राक्षसान्यक्षान्नदीस्तीर्थानि यानि च. — (L. 58) Dc ऋषीन्वै. $B_{2.3}$ Dc वालिखिल्या(Dc °ल्यां)श्च. Dc ब्रह्मभूतान्सनातनान्. — (L. 59) Dc देवर्षींश्चैव कार्त्स्न्येन ससमुद्रान्पर्वतांस्तथा. — (L. 60) $B_{1.2}$ °निषदा (for °निषदो). Dc वेदांश्च सोप-

ऋषयश्चापि तं सर्वे तुष्टुवुश्च दिवौकसः ।
तं दृष्ट्वा ज्वलमानश्रीर्भगवान्हव्यवाहनः ।
नष्टतेजाः समभवत्तस्य तेजोभिभर्त्सितः ।
तं दृष्ट्वा वरदं देवं विष्णुं देवगणेश्वरम् ।
प्राञ्जलिः प्रणतो भूत्वा नमस्कृत्य च वज्रभृत् ।
प्राह वाक्यं ततस्तत्त्वं यतस्तस्य भयं भवेत् ।
विष्णुरुवाच ।
जानामि ते भयं शक्र दैत्येन्द्रान्नरकात्ततः ।
ऐन्द्रं प्रार्थयते स्थानं तपःसिद्धेन कर्मणा ।
सोऽहमेनं तव प्रीत्या तपःसिद्धमपि ध्रुवम् ।
वियुनज्मि देहाद्देवेन्द्र मुहूर्तं प्रतिपालय ।
तस्य विष्णुर्महातेजाः पाणिना चेतनां हरत् ।
स पपात ततो भूमौ गिरिराज इवाहतः ।
तस्यैतदस्थिसंघातं मायाविनिहतस्य वै ।
इदं द्वितीयमपरं विष्णोः कर्म प्रकाशते ।
नष्टा वसुमती कृत्स्ना पाताले चैव मज्जिता ।
पुनरुद्धरिता तेन वाराहेणैकशृङ्गिणा ।
युधिष्ठिर उवाच ।
भगवन्विस्तरेणेमां कथां कथय तत्त्वतः ।
कथं तेन सुरेशेन नष्टा वसुमती तदा ।
योजनानां शतं ब्रह्मन्पुनरुद्धरिता तदा ।
केन चैव प्रकारेण जगतो धरणी ध्रुवा ।
शिवा देवी महाभागा सर्वसस्यप्ररोहिणी ।
कस्य चैव प्रभावाद्धि योजनानां शतं गता ।
केनैतद्वीर्यसर्वस्वं दर्शितं परमात्मनः ।
एतत्सर्वं यथातत्त्वमिच्छामि द्विजसत्तम ।
श्रोतुं विस्तरशः सर्वं त्वं हि तस्य प्रतिश्रयः ।
लोमश उवाच ।
यत्तेऽहं परिपृष्टोऽस्मि कथामेतां युधिष्ठिर ।
तत्सर्वमखिलेनेह श्रूयतां मम भाषतः ।
पुरा कृतयुगे तात वर्तमानेऽभयंकरे ।
यमत्वं कारयामास आदिदेवः पुरातनः ।
यमत्वं कुर्वतस्तस्य देवदेवस्य धीमतः ।
न तत्र म्रियते कश्चिज्जायते वा तथाच्युत ।
वर्धन्ते पक्षिसंघाश्च तथा पशुगवेडकम् ।
गवाश्वं च मृगाश्चैव सर्वे ते पिशिताशनाः ।
तथा पुरुषशार्दूल मानुषाश्च परंतप ।
सहस्रशो ह्ययुतशो वर्धन्ते सलिलं यथा ।
एतस्मिन्संकुले तात वर्तमाने भयंकरे ।
अतिभाराद्वसुमती योजनानां शतं गता ।
सा वै व्यथितसर्वाङ्गी भारेणाक्रान्तचेतना ।
नारायणं वरं देवं प्रपन्ना शरणं गता ।
पृथिव्युवाच ।
भगवंस्त्वत्प्रसादाद्धि तिष्ठेयं सुचिरं त्विह ।
भारेणास्मि समाक्रान्ता न शक्नोमि स्म वर्तितुम् ।
ममेमं भगवन्भारं व्यपनेतुं त्वमर्हसि ।
शरणागतास्मि ते देव प्रसादं कुरु मे विभो ।
लोमश उवाच ।
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा भगवानक्षरः प्रभुः ।
प्रोवाच वचनं हृष्टः श्रव्याक्षरसमीरितम् ।
न ते महि भयं कार्यं भारार्ते वसुधारिणि ।
अयमेवं तथा कुर्मि यथा लघ्वी भविष्यसि ।
स तां विसर्जयित्वा तु वसुधां शैलकुण्डलाम् ।
ततो वराहः संवृत्त एकशृङ्गो महाद्युतिः ।
रक्ताभ्यां नयनाभ्यां तु भयमुत्पादयन्निव ।
धूमं च ज्वलयँल्लक्ष्म्या तत्र देशे व्यवर्धत ।
स गृहीत्वा वसुमतीं शृङ्गेणैकेन भास्वता ।
योजनानां शतं वीर समुद्धरति सोऽक्षरः ।
तस्यां चोद्धार्यमाणायां संक्षोभः समजायत ।
देवाः संक्षुभिताः सर्वे ऋषयश्च तपोधनाः ।

तेजावभर्त्सितः. — (L. 46) B$_3$ om. line 46. Dc$_1$ सर्व° (for देव°). — (L. 48) Dc °स्तूर्णं (for °स्तत्त्वं). — (L. 49) B$_1$ Dc तात (for शक्र). — (L. 50) Dc प्रार्थयतः. — (L. 51) B$_{1.4}$ °मेवं (for °मेनं). — (L. 52) Hypermetric! B$_1$ वियुंक्ष्मि ; Dc वियुंज्मि (for वियुनज्मि). — (L. 54) Dc °पतत् (for °हतः). — (L. 56) Dn$_1$ °परमं (for °मपरं). B$_3$ तूर्णं (for कर्म). — (L. 58) B$_1$ °णोरु° (for °णैक°). — After line 58, B$_{1.4}$ ins. an addl. colophon. — (L. 59) B$_2$ सुव्रत (for तत्त्वतः). — (L. 61) B$_3$ तेन (for ब्रह्मन्). — (L. 64) B$_{1-3}$ Dc °वाद्दै (for °वाद्धि). — (L. 65) Dc Dn$_{2}$. n$_{3}$ केन तद् (for केनैतद्). B$_2$ वीर्यमात्मनः; Dc स्वं महात्मनः. — (L. 66) B$_1$ Dc °वृत्तम् (for °तत्त्वम्). — (L. 69) Dc भारत (for भाषतः). — (L. 71) B$_4$ Dc$_2$ सनातनः (for पुरा°). — (L. 77) D$_{4.6}$ वर्धंते. — (L. 78) Dc$_2$ तावद् (for तात). B$_2$ भयावहे (for भयंकरे). — (L. 81) B$_{1.3.4}$ Dc तदा (for गता). — (L. 82) Dc$_2$ त्वत्प्रसादेन. B$_{3.4}$ तिष्ठेहं. — (L. 84) B$_1$m Dc$_2$ ममेवं. — (L. 85) Hypermetric! B$_{1.2}$ प्रभो (for विभो). — Most MSS. om. लोमश उ° before line 86. — (L. 87) B$_{2.3}$ कृष्णः (for हृष्टः). B$_1$ सत्याक्षर-समन्वितं (m as above). — (L. 88) Before line 88, most MSS. ins. विष्णुरुवाच. B$_1$ Dc मयि (for महि). — (L. 89) B$_{1-3}$ अहमेव (B$_2$ °वं) (for अयमेवं). — Before line 90, most MSS. ins. लोमश उ°. — (L. 91) Dc संभूत (for संवृत्त). — (L. 92) Dc इति (for इव). — (L. 95) B$_2$ साग्रं (for वीर). — (L. 98) Dc भूस्त्वथ

हाहाभूतमभूत्सर्वं त्रिदिवं व्योम भूस्तथा ।
न पर्यवस्थितः कश्चिद्देवो वा मानुषोऽपि वा ।
ततो ब्रह्माणमासीनं ज्वलमानमिव श्रिया ।
देवाः सर्षिगणाश्चैव उपतस्थुरनेकशः ।
उपसर्प्य च देवेशं ब्रह्माणं लोकसाक्षिकम् ।
भूत्वा प्राञ्जलयः सर्वे वाक्यमुच्चारयंस्तदा ।
लोकाः संक्षुभिताः सर्वे व्याकुलं च चराचरम् ।
समुद्राणां च संक्षोभस्त्रिदशेश प्रकाशते ।
सैषा वसुमती कृत्स्ना योजनानां शतं गता ।
किमेतत्किंप्रभावेण येनेदं व्याकुलं जगत् ।
आख्यातु नो भवाञ्शीघ्रं विसंज्ञाः स्मेह सर्वशः
ब्रह्मोवाच ।
असुरेभ्यो भयं नास्ति युष्माकं कुत्रचित्कचित् ।
श्रूयतां यत्कृतेष्वेष संक्षोभो जायतेऽमराः ।
योऽसौ सर्वत्रगः श्रीमानक्षरात्मा व्यवस्थितः ।
तस्य प्रभावात्संक्षोभस्त्रिदिवस्य प्रकाशते ।
यैषा वसुमती कृत्स्ना योजनानां शतं गता ।
समुद्धृता पुनस्तेन विष्णुना परमात्मना ।
तस्यामुद्धार्यमाणायां संक्षोभः समजायत ।
एवं भवन्तो जानन्तु छिद्यतां संशयश्च वः ।
देवा ऊचुः ।
क्व तद्भूतं वसुमतीं समुद्धरति हृष्टवत् ।
तं देशं भगवन्ब्रूहि तत्र यास्यामहे वयम् ।
ब्रह्मोवाच ।
हन्त गच्छत भद्रं वो नन्दने पश्यत स्थितम् ।
एषोऽत्र भगवाञ्श्रीमान्सुपर्णः संप्रकाशते ।
वाराहेणैव रूपेण भगवाँल्लोकभावनः ।
कालानल इवाभाति पृथिवीतलमुद्धरन् ।
एतस्योरसि सुव्यक्तं श्रीवत्समभिराजते ।
पश्यध्वं विबुधाः सर्वे भूतमेतदनामयम् ।
लोमश उवाच ।
ततो दृष्ट्वा महात्मानं श्रुत्वा चामन्त्र्य चामराः ।
पितामहं पुरस्कृत्य जग्मुर्देवा यथागतम् ।
वैशंपायन उवाच ।
श्रुत्वा तु तां कथां सर्वे पाण्डवा जनमेजय ।
लोमशादेशितेनाशु पथा जग्मुः प्रहृष्टवत् ।
Colophon.

It may be noted that this passage is om. also in the old Āraṇyakaparvan MS. belonging to the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society (Bhau Daji Collection No. 245).

17

After adhy. 153, B (for B_1 see below) D (except $D_{1-3.5}$) S ins. the foll. addl. adhy.:

वैशंपायन उवाच
तस्मिन्निवसमानोऽथ धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
कृष्णया सहितान्भ्रातॄनित्युवाच सहद्विजान् ।
दृष्टानि तीर्थान्यस्माभिः पुण्यानि च शिवानि च ।
मनसो ह्लादनीयानि वनानि च पृथक्पृथक् ।
देवैः पूर्वं विचीर्णानि मुनिभिश्च महात्मभिः ।
यथाक्रमविशेषेण द्विजैः संपूजितानि च ।
ऋषीणां पूर्वचरितं तथा कर्म विचेष्टितम् ।
राजर्षीणां च चरितं कथाश्च विविधाः शुभाः ।

(for °स्तथा). — (L. 100) B_1 °मीशानं (for °मासीनं). — (L. 102) B_1 अप° (for उप°). B_1 Dc °सारथिं; B_2 °साक्षिणं; B_4 °शासनं (for °साक्षिकम्). — $B_{2.3}$ om. the posterior half of line 103 and the prior half of line 104. — (L. 106) B_3 यैषा (for सैषा). — (L. 107) Some MSS. °प्रभावेन. Dc ह्रि (for [इ]दं). — (L. 108) B सर्वतः (for °शः). — (L. 109) Dc अस्माकं ह्यत्रकुत्रचित् (for the posterior half). — (L. 110) Dc यत्कृते ह्येष. — (L. 113) $B_{2.4}$ सैषा (for यैषा). — (L. 114) B_4 प्रभविष्णुना (for परमा°). — (L. 117) B_1 कश्चिद्भूतो (for क्व तद्भूतं). — (L. 118) Dc वत्स्या° (for यास्या°). — (L. 120) B_1 Dc धीमान् (for श्री°). Dc सुवर्णः (for सुपर्णः). — (L. 121) Dc वराहेण (for वा°). — (L. 122) Dc सनातन (for कालानल). — (L. 125) $D_{5.6}$ दिष्ट्या (for दृष्ट्वा). — Colophon. *Adhy. no.:* Dn_1. n_3 142; Dn_2 141.

17

B_1 reads this whole passage on a suppl. folio (*sec. m.*). — (L. 1) M तस्यां रजन्यां व्युष्टायां (for the prior half). — (L. 2) S आमंत्र्य (for कृष्णया). Dc सह तान् (for सहितान्). S सह द्विजैः (for °जान्). — (L. 3) B_4 तीर्थानि दृष्टानि (by transp.). M_1 [आ]यतनानि (for च शिवानि). T_2 (by corr.) वनानि (for शिवानि). — (L. 4) B_1 प्लावनानि; S पावनानि (for वनानि च). — (L. 5) B_1 सर्वाविची(m °की)र्णानि; B_4 पूर्णविकी°; Dc सर्वं (Dc_2 °र्वं-) विकी°; Dn_3 पूर्णानि ची°; S सर्वाणि तीर्थानि (M_1 सर्वानुचीर्णानि) (for पूर्वं वि°). — (L. 6) B_1 Dc Dn_2 M यथाक्रमं विशेषेण; B_4 °कामं विशे°; T_1 $G_{2.4}$ °क्रममशे°; T_2 $G_{1.3}$ °काममशे°. — (L. 7) T_1 $G_{1.2}$ धर्म° (for पूर्व°). S तपो धम (for तथा कर्म). — S ins. after line 7: B_1 Dc, after line 9:

यथाक्रमं विशेषेण लोमशेन प्रभाषितम् ।

शृण्वानास्तत्र तत्र स्म आश्रमेषु शिवेषु च ।
अभिषेकं द्विजैः सार्धं कृतवन्तो विशेषतः ।
अर्चिताः सततं देवाः पुष्पैरद्भिः सदा च वः ।
यथालब्धैर्मूलफलैः पितरश्चापि तर्पिताः ।
पर्वतेषु च रम्येषु सर्वेषु च सरःसु च ।
उदधौ च महापुण्ये सूपस्पृष्टं महात्मभिः ।
इला सरस्वती सिन्धुर्यमुना नर्मदा तथा ।
नानातीर्थेषु रम्येषु सूपस्पृष्टं सह द्विजैः ।
गङ्गाद्वारमतिक्रम्य बहवः पर्वताः शुभाः ।
हिमवान्पर्वतश्चैव नानाद्विजगणायुतः ।
विशाला बदरी दृष्टा नरनारायणाश्रमः ।
दिव्या पुष्करिणी दृष्टा सिद्धदेवर्षिपूजिता ।
यथाक्रमविशेषेण सर्वाण्यायतनानि च ।
दर्शितानि द्विजश्रेष्ठा लोमशेन महात्मना ।
इमं वैश्रवणावासं पुण्यं सिद्धनिषेवितम् ।
कथं भीम गमिष्यामो गतिरन्तरधीयताम् ।
एवं ब्रुवति राजेन्द्रे वागुवाचाशरीरिणी ।
न शक्यो दुर्गमो गन्तुमितो वैश्रवणाश्रमात् ।
अनेनैव पथा राजन्प्रतिगच्छ यथागतम् ।
नरनारायणस्थानं बदरीत्यभिविश्रुतम् ।
तस्माद्यास्यसि कौन्तेय सिद्धचारणसेवितम् ।
बहुपुष्पफलं रम्यमाश्रमं वृषपर्वणः ।
अतिक्रम्य च तं पार्थ त्वार्ष्टिषेणाश्रमे वसेः ।
ततो द्रक्ष्यसि कौन्तेय निवेशं धनदस्य च ।
एतस्मिन्नन्तरे वायुर्दिव्यगन्धवहः शुचिः ।
सुखप्रह्लादनः शीतः पुष्पवर्षं ववर्ष च ।
श्रुत्वा तु दिव्यामाकाशाद्वाचं सर्वे विसिस्मियुः ।
ऋषीणां ब्राह्मणानां च पार्थिवानां विशेषतः ।
श्रुत्वा तन्महदाश्चर्यं द्विजो धौम्योऽब्रवीत्तदा ।
न शक्यमुत्तरं वक्तुमेवं भवतु भारत ।
ततो युधिष्ठिरो राजा प्रतिजग्राह तद्वचः ।
प्रत्यागम्य पुनस्तं तु नरनारायणाश्रमम् ।

तेषु तीर्थेषु रम्येषु पावनेषु शिवेषु च ।

[(L. 1) B_1 Dc तथा चैव (for यथाक्रमं), and प्रकाशितं (for प्रभा°). — (L. 2) G_4 om. line 2. T_2 M_1 सर्वेषु (for रम्येषु). B_1 Dc तेषु तेष्वप्यरण्येषु; T_2 $G_{2.3}$ तेषु तेषु च तीर्थेषु (for the prior half). T_1 सरःसु च सरित्सु च; T_2 G_{1-3} रम्यासु च सरित्सु (G_1 सरःसु) च; M_2 सरित्सु च सरःसु च (for the posterior half).]

— T G_{2-4} M_2 om. lines 8–14; G_1 om. lines 8–21; M_1 om. lines 8–9. — (L. 10) M_1 अभिषेको. Dc पूर्वं (for सार्धं). M_1 कृतस्तेभिर् (for कृतवन्तो). — (L. 11) B_4 °रेभिः (for °रद्भिः). B_1 Dc सदा च नः; M_1 तथार्चनैः — (L. 13) M_1 सरित्सु (for सर्वेषु). B_2 सरस्स्वथ (for °रःसु च). — (L. 14) B_2 °पुण्यमुपस्पृष्टं; B_4 °पुण्येषूपविष्टं. M_1 तथा पुण्ये (for महा°), and महर्षिभिः (for महात्मभिः). — (L. 15) S (G_1 om.) इरा (G_4 *inf. lin.*) पुरा (for इला). — (L. 16) S (G_1 om.) तासां ह्रदेषु पुण्येषु (for the prior half). B_1 Dc T_1 उपस्पृष्टं; T_2 $G_{3.4}$ उपस्पृष्टा; G_2 M_2 उपस्पृष्ट-. Dc_2 महाद्विजैः; T_1 द्विजोत्तमैः; T_2 G_{2-4} M_2 द्विजैः शुभैः. — (L. 17) S om. line 17. $B_{1.4}$ Dc पर्वता बहवः शुभाः (Dc प्रजाः) (for the posterior half). — (L. 18) T G_{2-4} M_2 हिमवत्पार्श्वतश्चैव. T_1 M_2 भूता-(M_2 ह्रदा)न्द्विजगणायुतान्; T_2 $G_{2.3}$ द्विजसंघरुतैर्युतं (G_2 °युतान्ह्रदान्). — (L. 19) T $G_{2.3}$ M_2 विशालां बदरीं दृष्ट्वा. Dc °श्रमं; S (G_1 om.) °श्रमे (for °श्रमः). — (L. 20) T G M_2 om. line 20. $B_{2.3}$ Dn_1. n_2 D_6 दिव्य- (for दिव्या). M_1 °सेविता (for °पूजिता). — (L. 21) Dc T_1 G_2 M यथाक्रमं विशेषेण; T_2 G_3 °क्रममशे°. — (L. 22) G_4 om line 22. S (G_4 om.) द्विजेंद्रेण (for द्विजश्रेष्ठा). — (L. 23) T_1 $G_{2.4}$ M_2 एवं; M_1 एतं (for इमं). S दुर्गमं गंधमादनं (for the posterior half). — (L. 24) S मतिरत्र विधीयतां (for the posterior half). — T_1 om. lines 25–28. — (L. 26) S (T_1 om.) अशक्यो (for न श°). S (T_1 om.) पर्वतो गंधमादनः (for the posterior half). — (L. 29) S transp. lines 29 and 30. Dc °त्प्राप्स्यसि; S °द्गच्छाद्य (for °द्यास्यसि). T_1 M_2 कौरव्य (for कौन्तेय). — (L. 30) T_2 G_3 °मूल° (for °पुष्प°). — (L. 31) T_1 °क्रम्येत (for °क्रम्य च). T_2 G_{2-4} तत् (for तं). $B_{1.2.4}$ आर्ष्णि-; Dc S आर्ष्टि- (for त्वार्ष्टि-). S (except G_1 M_1) -श्रमं (for -श्रमे). T_1 व्रज; T_2 G_{2-4} M वस (for वसेः). — (L. 32) G_1 कौरव्य (for कौन्तेय). B_1 निर्वेशं; S निवासं (for निवेशं). $B_{1.2.4}$ Dc S (except $G_{1.4}$) तं; D_4 वै (for च). — (L. 33) S शुभः (for शुचिः). — (L. 34) S मनः° (for सुख°). Dc प्रीतः (for शीतः). $B_{1.2.4}$ Dc पपात (for ववर्ष). S वै (for च). — (L. 35) B_1 तं श्रुत्वा; B_4 श्रुत्वा च; Dc M_1 तां श्रुत्वा; T G M_2 तच्छ्रुत्वा. B_1 Dc S दिव्यम् (M_1 वाचम्) (for दिव्याम्). S विस्मयः समपद्यत (for the posterior half). — (L. 36) T G_{2-4} पांडवानां (for ब्राह्म°). T G_{2-4} ब्राह्मणानां; G_1 M पांडवानां (for पार्थि°). — (L. 37) S तु (for तन्). S द्विजो धौम्यस्त्वभाषत (M_1 °म्योभ्यभाषत; M_2 °म्यः स भाषते). — (L. 38) S (except M_2) गंतुम् (for वक्तुम्). S (except G_1) पांडव (for भारत). — (L. 39) S विस्मयो-
त: (for the posterior half). — (L. 40) S om. line 40. B_4 पृष्टस्तस्य; Dc प्रत्यागत्य (for °गम्य). $B_{1.4}$

भीमसेनादिभिः सर्वैर्भ्रातृभिः परिवारितः ।
पाञ्चाल्या ब्राह्मणाश्चैव न्यवसन्त सुखं तदा ।

Colophon.

18

After 3. 175. 11, B Dc Dn D4. 6 ins. the foll. passage, K3 ins. only lines 1–4 thereof:

भीमसेनस्तु विख्यातो महान्तं दंष्ट्रिणं बलात् ।
निघ्नन्नागशतप्राणो वने तस्मिन्महाभुजः ।
मृगाणां सवराहाणां महिषाणां महाभुजः ।
विनिघ्नंस्तत्र तत्रैव भीमो भीमपराक्रमः ।
स मातङ्गशतप्राणो मनुष्यशतवारणः ।
सिंहशार्दूलविक्रान्तो वने तस्मिन्महाबलः ।
वृक्षानुत्पाटयामास तरसा वै बभञ्ज च ।
पृथिव्याश्च प्रदेशान्वै नादयंस्तु वनानि च ।
पर्वताग्राणि वै मृद्नन्नादयानश्च विज्वरः ।
प्रक्षिपन्पादपांश्चापि नादेनापूरयन्महीम् ।
वेगेन न्यपतद्भीमो निर्भयश्च पुनः पुनः ।
आस्फोटयन्क्ष्वेडयंश्च तलतालांश्च वादयन् ।
चिरसंबद्धदर्पस्तु भीमसेनो वने तदा ।
गजेन्द्राश्च महासत्त्वा मृगेन्द्राश्च महाबलाः ।
भीमसेनस्य नादेन व्यमुञ्चन्त गुहा भयात् ।
क्वचित्प्रधावंस्तिष्ठंश्च क्वचिच्चोपविशंस्तथा ।
मृगप्रेप्सुर्महारौद्रे वने चरति निर्भयः ।
स तत्र मनुजव्याघ्रो वने वनचरोपमः ।
पद्भ्यामभिसमापेदे भीमसेनो महाबलः ।
स प्रविष्टो महारण्ये नादान्नदति चाद्भुतान् ।
त्रासयन्सर्वभूतानि महासत्त्वपराक्रमः ।
ततो भीमस्य शब्देन भीताः सर्पा गुहाशयाः ।
अतिक्रान्तास्तु वेगेन जगामानुसृतः शनैः ।
ततोऽमरवरप्रख्यो भीमसेनो महाबलः ।

[Correction! This insertion is found in D6 in addition to the MSS. mentioned on p. 595. The above list has been corrected accordingly.]

19

K4 D1. 2 ins. after 3. 177. 14: K2 (om. lines 1–20) ins. after 3. 177. 13 (cf. passage No. 32 below):

सर्प उवाच ।
धर्मं सर्वे प्रशंसन्ति देवा ब्रह्मर्षयस्तथा ।
तस्मात्समासतो धर्मं कथयस्व ममानघ ।
युधिष्ठिर उवाच ।
सत्यं दमस्तपः शौचं संतोषो ह्रीः क्षमार्जवम् ।
ज्ञानं शमो दया ध्यानमेष धर्मः सनातनः ।
सर्प उवाच ।
किं सत्यं प्रोच्यते राजन्को दमः संप्रकीर्तितः ।
तपसो लक्षणं किं स्यात्किं तच्छौचमुदाहृतम् ।
युधिष्ठिर उवाच ।
सत्यं भूतहितं प्रोक्तं मनसो दमनं दमः ।
तपः स्वधर्मवर्तित्वं शौचं संकरवर्जनम् ।
सर्प उवाच ।
संतोषः कः परः प्रोक्तः का च ह्रीः परिकीर्तिता ।

Dc पुनस्तेन (B4 °स्ते तु). — (L. 41) S ऋषिभिः (for भ्रातृभिः). — (L. 42) B1 Dc S ब्राह्मणैश्चैव. S न्यवसत्सु-सुखं तदा. — Colophon. *Adhy. no.*: Dn1. n2 D6 155; Dn3 156; T1 G1. 2. 4 M1 157; T2 G3 147; M2 159.

18

D6 om. lines 1–3. — (L. 1) B1 तत्रापि (for विख्यातो), and पर्यटन् (for महान्तं). — (L. 2) Dn1. n2 (hapl.) om. the posterior half of line 2, lines 3–4 and the prior half of line 5. B4 °बलः (for °भुजः). — (L. 8) B2. 4 भुवनानि (for तु वनानि). — (L. 9) B2 गह्वरं (for विज्वरः). — (L. 10) B1 Dc °श्चैव (for °श्चापि). — (L. 11) B1 निपतद्; B2 न्यपतन्. — (L. 15) B2 गुहास्तदा; Dc गुहां भयात्. B1 मुंचंत तेन भीमेन महाबलपराक्रमाः. — (L. 16) B1. 2 °स्तदा (for °स्तथा). — (L. 18) B2 °श्रेष्ठो; Dc2 °व्याघ्र (for °व्याघ्रो). B1 °चरानुगः (for °चरोपमः). — (L. 19) Dc2 °मपि (for °मभि-). — (L. 20) Dn2 प्रविश्य (for °ष्टो). — (L. 22) B4 नादेन (for शब्देन), and सर्वा (for सर्पा). B1 भीताः सर्वोरगादयः (for the posterior half). — (L. 23) B1 अतिक्रांतस्य; B2. 3 Dc Dn1. n3 D6 °क्रांतस्तु; B4 °क्रांतेन. Dn1. n2 D4. 6 °सृतं (for °सृतः). B1. 2 स तैः (B1m शनैः as above). (L. 24) B2 नर° (for ऽमर°).

19

K2, which om. lines 1–20, is ignored up to that line. D1 reads नहुष (for सर्प) in this passage. — (L. 2) K4 नराधिप (for ममानघ). — D2 om. lines 4–12. — (L. 5) D1 कः शमः (for को दमः). — (L. 6) K4 तपश्च किं परं प्रोक्तं; D1 दया च का परा प्रोक्ता (for the prior half). D1 ध्यानम् (for शौचम्). K4 इहोच्यते (for उदाहृतम्). — D1 om. lines 9–10 with the preceding and

क्षमा च का परा प्रोक्ता किं चार्जवमुदाहृतम् ।
युधिष्ठिर उवाच
संतोषो विषयत्यागो ह्रीरकार्यनिवर्तनम् ।
क्षमा द्वंद्वसहिष्णुत्वमार्जवं समचित्तता ।
सर्प उवाच ।
किं ज्ञानं प्रोच्यते राजन्कः शमश्च प्रकीर्तितः ।
दया च का परा प्रोक्ता किं च ध्यानमुदाहृतम् ।
युधिष्ठिर उवाच ।
ज्ञानं तत्त्वार्थसंबोधः शमश्चित्तप्रशान्तता ।
दया भूतहितैषित्वं ध्यानं निर्विषयं मनः ।
सर्प उवाच ।
कः शत्रुर्दुर्जयः पुंसां कश्च व्याधिरनन्तकः ।
कीदृशश्च स्मृतः साधुरसाधुः कीदृशः स्मृतः ।
युधिष्ठिर उवाच ।
क्रोधस्तु दुर्जयः शत्रुर्लोभो व्याधिरनन्तकः ।
सर्वभूतहितः साधुरसाधुर्निर्दयः स्मृतः ।
सर्प उवाच ।
को मोहः प्रोच्यते राजन्कश्च मानः प्रकीर्तितः ।
किमालस्यं च विज्ञेयं कश्च शोक इहोच्यते ।
युधिष्ठिर उवाच ।
मोहो धर्मविमूढत्वं मानस्त्वात्माभिमानिता ।
धर्मनिष्क्रियतालस्यं शोकस्त्वज्ञानमुच्यते ।
सर्प उवाच ।
किं स्थैर्यं मुनिभिः प्रोक्तं किं तद्धैर्यमुदाहृतम् ।
स्नानं च किं परं प्रोक्तं किं तद्दानमिहोच्यते ।
युधिष्ठिर उवाच ।
स्वधर्मे स्थिरता स्थैर्यं धैर्यमिन्द्रियनिग्रहः ।
स्नानं मनोमलत्यागो दानं त्वभयदक्षिणा ।
सर्प उवाच ।
कः पण्डितः पुमाञ्ज्ञेयः कश्च मूर्खो जनेश्वर ।
संसारहेतुः कश्चास्य हृत्तापः कः परस्तथा ।
युधिष्ठिर उवाच ।
धर्मात्मा पण्डितो ज्ञेयो नास्तिको मूर्ख उच्यते ।
कामः संसारहेतुश्च हृत्तापो मत्सरः परः ।
सर्प उवाच ।
कोऽहंकार इति प्रोक्तः कश्चिद्दम्भो जनेश्वर ।
अभ्यसूया च का प्रोक्ता किं तत्पैशुन्यमुच्यते ।
युधिष्ठिर उवाच ।
मोहज्ञानमहंकारो दम्भो धर्मध्वजोच्छ्रयः ।
धर्मद्वेषो ह्यसूया च पैशुन्यं परदूषणम् ।
सर्प उवाच ।
धर्मश्चार्थश्च कामश्च परस्परविरोधिनः ।
तेषां नित्यविरोधित्वात्क नु स्यात्संगतं नृप ।
युधिष्ठिर उवाच ।
संतुष्टो भार्यया भर्ता भर्त्रा भार्या तथैव च ।
यस्मिन्नेतत्कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम् ।
यदा भर्ता च भार्या च परस्परवशानुगौ ।
तदा धर्मार्थकामानां त्रयाणामपि संगमः ।
सर्प उवाच ।
जात्या कुलेन वृत्तेन स्वाध्यायेन श्रुतेन च ।
ब्राह्मण्यं केन भवति प्रब्रूह्येतद्विनिश्चयम् ।
युधिष्ठिर उवाच ।
न जातिर्न कुलं तात न स्वाध्यायः श्रुतं न च ।
कारणानि द्विजत्वस्य वृत्तमेव तु कारणम् ।
अनेके मुनयस्तात तिर्यग्योनिसमाश्रिताः ।
स्वधर्माचारनिरता ब्रह्मलोकमितो गताः ।
बहुना किमधीतेन नटस्येव दुरात्मनः ।
तेनाधीतं श्रुतं तेन यो वृत्तमनुतिष्ठति ।
कपालस्थं यथा तोयं श्वदृतौ च यथा पयः ।
दुष्टं स्यात्स्थानदोषेण वृत्तहीने तथा श्रुतम् ।
वृत्तं यत्नेन रक्ष्यं स्याद्वित्तमेति च याति च ।
अक्षीणो वित्ततः क्षीणो वृत्ततस्तु हतो हतः ।

following ref. — (L. 10) D_2 यदा (for परा). — D_1 om. lines 13-14 with the preceding and following ref. — (L. 18) D_1 कः साधुः प्रोच्यते राजन्नसाधुः कः परस्तथा. — (L. 19) D_1 कामश्च ; D_2 क्रोधः स (for क्रोधस्तु). — (L. 21) K_2 begins from line 21! K_2 कथ्यते (for प्रोच्यते), and प्रकीर्त्यते (for °र्तितः). — (L. 23) $K_{2.4}$ हि ं (for धर्मविमूढत्वं). K_2 त्वात्माभिमानता ; K_4 स्वात्मावमानिता. — (L. 24) K_2 शोकोज्ञत्वमिहोच्यते (for the posterior half). — (L. 25) K_2 ऋषिभिः (for मुनिभिः). — (L. 26) K_2 °मुदाहृतं (for °मिहोच्यते). — (L. 27) D_2 स्वधर्मास्थिरता. K_2 स्थैर्यम् (for धैर्यम्). — (L. 29) D_1 नरे° (for जने°). — (L. 30) K_4 कश्च स्याद् (for कश्चास्य). — (L. 32) $K_{2.4}$ स्मृतः (for परः). — (L. 33) D_1 कश्च (for कश्चिद्). — (L. 35) K_2 मोहा° (for मोह°). — (L. 36) K_2 [ऽ]भ्यसूया (for ह्यसूया). — (L. 38) K_2 D_1 नित्या° ; D_2 अत्य° (for नित्य°). K_2 कथं (for क नु). D_1 संगमो (for संगतं). — (L. 40) K_2 परस्परं च संयुक्तं त्रितगंस्तत्र (sic) वर्तते. D_1 त्रिवर्गस्तत्र उच्यते (for the posterior half). — (L. 42) K_2 तपो (for तदा). $K_{2.4}$ संगतं (K_2 °तः) (for संगमः). — (L. 44) $K_{2.4}$ सुनिश्चितं (for विनिश्चयम्). — (L. 45) K_2 स्वाध्यायो न (by transp.). — (L. 46) D_1 °मेतत्तु ; D_2 °मेतस्य (for °मेव तु). — (L. 49) $D_{1.2}$ बहुधा (for °ना). — (L. 50) D_1 स्वधर्मम् (for यो वृत्तम्). D_2 °जीवति (for °तिष्ठति). — D_2 om. lines 51-52.

किं कुलेनोपदिष्टेन विपुलेन दुरात्मनः।
कृमयः किं न जायन्ते कुसुमेषु सुगन्धिषु।
तस्माद्विद्धि महाराज वृत्तं ब्राह्मणलक्षणम्।
चतुर्वेदोऽपि दुर्वृत्तः शूद्रात्पापतरः स्मृतः।
योऽग्निहोत्रपरो दान्तः संतोषनियतः शुचिः।
तपःस्वाध्यायशीलश्च तं देवा ब्राह्मणं विदुः।
सर्वद्वंद्वसहो धीरः सर्वसङ्गविवर्जितः।
सर्वभूतहितो मैत्रस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः।
येन केनचिदाच्छन्नो येन केनचिदाशितः।
यत्रक्वचनशायी च तं देवा ब्राह्मणं विदुः।
योऽहेरिव गणाद्भीतो सन्मानान्मरणादिव।
कुणपादिव च स्त्रीभ्यस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः।

20

After 3. 178. 28, $K_{2.4}$ ins.:

सर्प उवाच।
उक्तास्ते सर्वशस्तात प्रश्नाः प्रश्नविदां वर।
इदानीमेष मुञ्चामि भ्रातरं ते वृकोदरम्।
वैशंपायन उवाच।
नहुषेण ततो मुक्तं भीममाश्लिष्य सोदरम्।
युधिष्ठिरोऽपि धर्मात्मा नहुषं प्रत्यपूजयत्।
नहुषोऽपि मुनेः शापाद्विमुक्तः प्रीतमानसः।
दिव्यरूपधरः श्रीमान्प्रत्युवाच युधिष्ठिरम्।
संभाष्यं साधुभिः पुण्यमिति वै वैदिकी श्रुतिः।
सर्पत्वात्पश्य मुक्तोऽहं त्वया संभाष्य साधुना।
धर्मं किल नराः कृत्वा लभन्ते सत्सुतानिह।
धर्मेण कः कृतो धर्मो येन लब्धो भवान्सुतः।
न केवलं प्रजा धन्या यासां राजन्नृपो भवान्।
धर्मोऽपि धन्यो धर्मज्ञ यस्य पुत्रस्त्वमीदृशः।
दृष्टाः श्रुताश्च बहवो नृपा धर्मपरायणाः।
न श्रुतो न च दृष्टो मे धर्मज्ञस्त्वादृशो नृपः।
युधिष्ठिर उवाच।
सभाग्योऽहं महाभाग यस्य तुष्टो भवान्गुणैः।
नासभाग्यस्य तुष्यन्ति देवकल्पा भवादृशाः।
किं तु कौतूहलं तात मम पार्थिवसत्तम।
अतः पृच्छामि सौहार्दात्त्वामहं नाभ्यसूयया।
सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञं त्रैलोक्येश्वरपूजितम्।
कथं त्वामाविशन्मोहः प्राकृतं पुरुषं यथा।
नहुष उवाच।
श्रुतशीलादिभिर्युक्तं धार्मिकं तपसि स्थितम्।
सुप्राज्ञमपि कौन्तेय ऋद्धिर्मोहयते नरम्।
हीनाभिजनवृत्तोऽपि न स राजास्ति कश्चन।
यस्य चेतसि राजेन्द्र करोति न मदः पदम्।
यथाग्नौ ध्रुवमुष्णत्वमनिले चलनं यथा।
यथा शशिनि शीतत्वं तथैश्वर्ये ध्रुवो मदः।
ऐश्वर्यतिमिरं चक्षुर्न तत्पश्यति निर्मलम्।
पश्चाद्विमलतां याति विनिपाताञ्जनाञ्जितम्।
वर्तमानः सुखे स्वर्गे नावैतीति मतिर्मम।
सोऽहमैश्वर्यमोहेन यदाविष्टो युधिष्ठिर।
पतितः प्रतिसंबुद्धः सांप्रतं बोधयामि वः।
लोकद्वयहितं वक्तुं ज्ञातुं को वा न पण्डितः।
तत्क्रियानुविधानत्वे मुनयोऽपि न पण्डिताः।
तस्माल्लोकद्वयस्येष्टं कर्तव्यं ते नराधिप।
गुह्यमेतन्महाबाहो कथितं ते मयाखिलम्।
द्विजाश्च नावमन्तव्यास्त्रैलोक्येश्वरपूजिताः।
देववत्पूजनीयाश्च दानमानार्चनादिभिः।
यैः कृतः सर्वभक्षोऽग्निरपेयश्च महोदधिः।
क्षयी चापादितश्चन्द्रः को न नश्येत्प्रकोप्य तान्।
लोकानन्यान्सृजेयुर्ये लोकपालांश्च कोपिताः।
देवान्कुर्युरदेवांश्च कः क्षुण्वंस्तान्समृध्नुयात्।
यानुपाश्रित्य तिष्ठन्ति लोका देवाश्च सर्वदा।
ब्रह्म चैव धनं येषां को हिंस्यात्ताञ्जिजीविषुः।
प्रणीतश्चाप्रणीतश्च यथाग्निर्दैवतं महत्।
एवं विद्वानविद्वांश्च ब्राह्मणो दैवतं परम्।

21

K_3 B_{2-4} Dc Dn D_3 (the lost MS. having sections 1–36 only on suppl. fol. *sec. m.*). $_{4.6}$ G_3 ins. the foll.

— (L. 52) K_2 D_2 यथा (for तथा). — (L. 53) K_4 संरक्ष्यं (for रक्ष्यं स्याद्). D_2 °मायाति (for °मेति च). — (L. 54) K_4 transp. वित्ततः and वृत्ततः. — (L. 55) K_3 विशिष्टेन (for [उ]पदिष्टेन). — (L. 58) $D_{1.2}$ चातुर्वेदो. — (L. 59) K_4 °निरतः (for °नियतः). — K_2 D_2 om. lines 63–64. — (L. 65) D_1 सुहृदो (for सन्मानान्).

20

(L. 1) K_2 सर्वतस् (for °शस्). — (L. 3) K_2 सादरं (for सौ°). — (L. 7) K_2 सत्यवती (for वै वैदिकी). — (L. 11) K_2 धर्मा (for धन्या), and यस्यां धर्मा (for यासां राजन्). — (L. 13) K_2 बहुशो (for बहवो). — For 17–20, K_2 subst. सर्वज्ञत्वात्कथं मोह आविशत्स्वर्गवासिनां (cf. line 19–20)। एवमद्भुतकर्माणामिति मे संशयो महान्. — (L. 21) K_2 श्रुति° (for श्रुत°). — (L. 22) K_2 चेच्छूरम् (for कौन्तेय). — K_2 om. lines 23–28. — (L. 30) K_4 °मदिरान् (for °मोहेन), and मदांधीकृतलोचनः (for the posterior half). — (L. 31) K_2 °बुद्धः सन् (for °संबुद्धः), and त्वां तु संबोधयाम्यहं (for the posterior half).

passage after adhy. 190: K4 D1. 2. 3 (orig.) ins. it after adhy. 206 (K4 D1. 2 reading sections 1-36 *after* section 158):

१

वैशंपायन उवाच ।

मार्कण्डेयमृषयो ब्राह्मणा युधिष्ठिरश्च पर्यपृच्छन् । ऋषिः केन दीर्घायुरासीद्बकः ॥१॥ मार्कण्डेयस्तु तान्सर्वानुवाच । महातपा दीर्घायुश्च बको राजर्षिः । नात्र कार्या विचारणा ॥२॥

तु कौन्तेयो भ्रातृभिः सह भारत ।
मार्कण्डेयं पर्यपृच्छद्धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ३
बकदाल्भ्यौ महात्मानौ श्रूयेते चिरजीविनौ ।
सखायौ देवराजस्य तावृषी लोकसंमतौ ॥ ४
एतदिच्छामि भगवन्बकशक्रसमागमम् ।
सुखदुःखसमायुक्तं तत्त्वेन कथयस्व मे ॥ ५

मार्कण्डेय उवाच ।

वृत्ते देवासुरे राजन्संग्रामे लोमहर्षणे ।
त्रयाणामपि लोकानामिन्द्रो लोकाधिपोऽभवत् ॥ ६
सम्यग्ववर्षति पर्जन्यः सस्यसंपद उत्तमाः ।
निरामयाः सुधर्मिष्ठाः प्रजा धर्मपरायणाः ॥ ७
मुदितश्च जनः सर्वः स्वधर्मेषु व्यवस्थितः ।
ताः प्रजा मुदिताः सर्वा दृष्ट्वा बलनिषूदनः ॥ ८
ततस्तु मुदितो राजन्देवराजः शतक्रतुः ।
ऐरावतं समास्थाय ताः पश्यन्मुदिताः प्रजाः ॥ ९
आश्रमांश्च विचित्रांश्च नदीश्च विविधाः शुभाः ।
नगराणि समृद्धानि खेटाञ्जनपदांस्तथा ॥ १०
प्रजापालनदक्षांश्च नरेन्द्रान्धर्मचारिणः ।
उदपानं प्रपा वापी तडागानि सरांसि च ॥ ११
नानाव्रतसमाचारैः सेवितानि द्विजोत्तमैः ।
ततोऽवतीर्य रम्यायां पृथ्व्यां राजञ्शतक्रतुः ॥ १२
तत्र रम्ये शिवे देशे बहुवृक्षसमाकुले ।
पूर्वस्यां दिशि रम्यायां समुद्राभ्याशतो नृप ॥ १३
तत्राश्रमपदं रम्यं मृगद्विजनिषेवितम् ।
तत्राश्रमपदे रम्ये बकं पश्यति देवराट् ॥ १४
बकस्तु दृष्ट्वा देवेन्द्रं दृढं प्रीतमनाभवत् ।

21

1 B2 ऋषिं (for ऋषयो). K4 D1. 2 om. ब्राह्मणा, and read पांडवाश्च (for युधिष्ठिरश्च). — K4 B2-4 Dc2 D1. 2 किल (for केन). D3 अस्ति कश्चिच्चिरजात इति (for ऋषिः—°द्बकः).

2 K4 om. सर्वान्. K4 Dc D2 प्रत्युवाच (for उवाच). D1 किं न श्रुतं भवता इदं कालांतरे क्वचित् (for मार्कण्डेयस्तु तान्सर्वानुवाच). — K4 D2. 4 om. महातपा. B4 सुमहातपा (for महा°). K4 D2 राजन्; Dc राजनृषिः (for राजर्षिः). — Dc om. कार्या.

3 ^{bcd}) K4 D1. 2 धर्मराजो युधिष्ठिरः। मार्कंडेयं महाभागं प्राप्तकालमभाषत.

4 ^{ab}) B2m °शक्रौ (for °दाल्भ्यौ). Dc D4 श्रूयते. — For 4, K4 D1. 2 subst.:

श्रूयते हि महाभाग बको दाल्भ्यो महातपाः ।
प्रियः सखा च शक्रस्य चिरजीवी च सत्तमः ।
[(L. 2) D1 संमतः (for सत्तमः).]

5 ^{b}) K4 D1. 2 °इंद्र° (for °शक्र°). — ^{d}) K4 Dc D1. 2 कथितं त्वया (for कथयस्व मे).

6 B2-4 Dc Dn D4. 6 G3 om. 6^{a}–8^{b}.

7 ^{a}) K2 पर्जन्ये. — ^{b}) K4 °संपदनुत्तमाः.

8 ^{ab}) D2 मुदिताश्च जनाः सर्वे, and व्यवस्थिताः. — ^{cd}) B2 तादृक्सर्वा; D1 दृष्ट्वा सर्वा (by transp.). K2 बलि°; K4 D1. 2 वृत्र° (for बल°).

9 For 9, K4 D1. 2 subst.:

अतीव मुदितो राजन्देवराजः शतक्रतुः ।
ऐरावतमथारुह्य श्वेतं गजवरोत्तमम् ।
लोकं समानमास्थाय ददर्श मुदिताः प्रजाः ॥

10 ^{a}) K4 आश्रमांश्च महापुण्यान्; Dc आश्रमान्सुविचित्रांश्च; D1. 2 आश्रमाणि च पुण्यानि. — ^{b}) K4 D1. 2 नदीशैल(D1 °लान्)सरांसि च. — ^{d}) K4 D1. 2 नाना- (for खेटाञ्). D1. 2 °पदानि च (for °पदांस्तथा).

11 ^{c}) K4 Dc D1. 2 उदपान- (for °पानं). K4 D1. 2 कूप- (for वापी). — ^{d}) K4 D1. 2 -तडागारामसंकुलं. — After 11, K4 D1. 2 ins.:

नानाजनपदाकीर्णं ब्रह्मचारिनिषेवितम् ।
यज्ञोत्सववतीं देवीं सागराम्बरमेखलाम् ।

12 ^{a}) K1 Dn °ब्रह्म° (for °व्रत°). — ^{b}) K4 Dc D1. 2 सेवितां द्विजसत्तमैः. — D2 ins. after 12^{ab}: D1, after 14:

तत्रावतीर्य भगवाञ्शक्रो दितिजसूदनः ।
[See below notes on section 16.]

— K4 D1 om. 12^{cd}; D2 reads it after 14.

13 ^{a}) K4 D1. 2 अथ (for तत्र). D3 शुभे (for शिवे). — ^{c}) K4 D1. 2 विंध्यस्य; Dc पुण्यायां (for रम्यायां). — ^{d}) K4 D1. 2 समुद्रमभितोभवत्.

14 ^{b}) K4 D1. 2 °पक्षि° (for °द्विज°). — ^{cd}) K4 D1. 2 ददर्श शक्रः सुमहद्बकस्य च महात्मनः. — After 14, D2 reads 12^{cd}. — D1 ins. after तत्रावतीर्य etc. (see above): D2, after 12^{cd} (transposed):

प्रविवेश महापुण्यं तपोवनमनुत्तमम् ।

15 K4 om. 15. — ^{ab}) D1. 2 बकः सुरपतिं देवं पूजयामास सत्तमः. — ^{cd}) D1. 2 om. 15^{cd}. Dc पाद्येनासनदानेन

पाद्यासनार्घदानेन फलमूलैरथार्चयत् ॥ १५
सुखोपविष्टो वरदस्ततस्तु बलसूदनः ।
ततः प्रश्नं बकं देव उवाच त्रिदशेश्वरः ॥ १६
शतं वर्षसहस्राणि मुने जातस्य तेऽनघ ।
समाख्याहि मम ब्रह्मन्किं दुःखं चिरजीविनाम् ॥ १७

बक उवाच ।

अप्रियैः सह संवासः प्रियैश्चापि विनाभवः ।
असद्भिः संप्रयोगश्च तद्दुःखं चिरजीविनाम् ॥ १८
पुत्रदारविनाशोऽत्र ज्ञातीनां सुहृदामपि ।
परेष्वायत्तता कृच्छ्रं किं नु दुःखतरं ततः ॥ १९
नान्यद्दुःखतरं किंचिल्लोकेषु प्रतिभाति मे ।
अर्थैर्विहीनः पुरुषः परैः संपरिभूयते ॥ २०
अकुलानां कुले भावं कुलीनानां कुलक्षयम् ।
संयोगं विप्रयोगं च पश्यन्ति चिरजीविनः ॥ २१
अपि प्रत्यक्षमेवैतत्तव देव शतक्रतो ।
अकुलानां समृद्धानां कथं कुलविपर्ययः ॥ २२
देवदानवगन्धर्वमनुष्योरगराक्षसाः ।
प्राप्नुवन्ति विपर्यासं किं नु दुःखतरं ततः ॥ २३
कुले जाताश्च क्लिश्यन्ते दौष्कुलेयवशानुगाः ।
आढ्यैर्दरिद्रावमताः किं नु दुःखतरं ततः ।
लोके वैधर्म्यमेतत्तु दृश्यते बहुविस्तरम् ॥ २४
हीनज्ञानाश्च दृश्यन्ते क्लिश्यन्ते प्राज्ञकोविदाः ।
बहुदुःखपरिक्लेशं मानुष्यमिह दृश्यते ॥ २५

इन्द्र उवाच ।

पुनरेव महाभाग देवर्षिगणसेवित ।
समाख्याहि मम ब्रह्मन्किं सुखं चिरजीविनाम् । २६

बक उवाच ।

अष्टमे द्वादशे वापि शाकं यः पचते गृहे ।
कुमित्राण्यनपाश्रित्य किं वै सुखतरं ततः ॥ २७
यत्राहानि न गण्यन्ते नैनमाहुर्महाशनम् ।
अपि शाकं पचानस्य सुखं वै मघवन्गृहे ॥ २८
अर्जितं स्वेन वीर्येण नान्यपाश्रित्य कंचन ।
फलशाकमपि श्रेयो भोक्तुं ह्यकृपणं गृहे ॥ २९
परस्य तु गृहे भोक्तुः परिभूतस्य नित्यशः ।
सुमृष्टमपि न श्रेयो विकल्पोऽयमतः सताम् ॥ ३०
श्ववत्कीलालपो यस्तु परान्नं भोक्तुमिच्छति ।
धिगस्तु तस्य तद्भुक्तं कृपणस्य दुरात्मनः ॥ ३१
यो दत्त्वातिथिभूतेभ्यः पितृभ्यश्च द्विजोत्तमः ।

(for c).

16 ab) K4 तत्रावतीर्य भगवाञ्शक्रो दैत्यनिषूदनः (see insertion above under section 12). D1. 2 इंद्रो बलनिषूदनः (for b). — cd) K2 Dc2 त्रिदिवेश्वरः. K4 D1. 2 कथाप्रश्नं बकं दाल्भ्यमुवाच कुरुनंदन.

17 a) B3. 4 शत- (for शतं). K4 D1. 2 °सहस्राणां (for °सहस्राणि). — b) K4 D1. 2 बक (for ऽनघ). — c) K4 D1. 2 आख्याहि त्वं (for समाख्याहि).

18 K2 B2–4 Dc D3. 4. 6 G3 om. 18.

19 ab) K4 D1. 2 पुत्रनाशा(D2 °शोको)र्थनाशश्च, and तथा (for अपि). — cd) K4 D1. 2 चैव (for कृच्छ्रं). K4 Dc D1. 2 किं नु दुःखमतः (Dc दुखं ततः) परं.

20 b) K4 D1. 2 लोकेस्मिन् (for लोकेषु). — d) K4 D1. 2 यः परैः (for परैः सं-).

21 a) K4 D1. 2 कुलीभावं; D3 कुलीनत्वं. — b) K4 D1–3 कुलानां च कुलक्रियां. — c) K4 D1–3 संयोगान्विप्रयोगांश्च.

22 cd) K4 D1–3 असुराणां (for अकुलानां), and कथितः कालपर्ययः (for d).

23 ab) K4 D1–3 °गंधर्वाः किंनरोरगमानुषाः. — d) D3 किं स्विद् (for किं नु). K4 दुःखमतः परं.

24 a) K4 D1–3 कृष्यंते (for क्लिश्यन्ते). — b) K4 B2–4 D2. 3 दौष्कुलेयैर् (for °लेय-). — c) K4 D1–3 °श्चाक्रांताः (for °वमताः). — d) Dc किं स्विद् (for किं नु). K4 °मतः परं (for °तरं ततः). — e) K2 B2. 3 वै धर्मम् (for वैधर्म्यम्). K4 D1–3 बह्वनर्थमयं लोके. — f) K4 [ऽ]सुरसूदन; D1–3 शत्रुसूदन (for बहुविस्तरम्).

25 a) Dc हृष्यंते (for दृश्यन्ते). K4 (orig.) D2. 3 अपि प्रत्यक्षं बहवो; K4 (marg. *sec. m.*) D1 क्लिश्यमानाश्च बहवो. — b) Dc कृष्यंते (for क्लिश्यन्ते). — c) K4 D3 महा-; D1. 2 महद् (for बहु-).

26 b) K4 D1–3 सप्तर्षि- (for देवर्षि-). K2 Dc -सेवितः; K4 -संनिभ; B2 -सेविते; B3 D6 -संनिधौ; D1 -संनिभः; D2 -संनिभाः (for -सेवित). — c) K4 D1–3 आख्याहि त्वं. K4 D1 महा-; D2. 3 (marg. *sec. m.*) महद् (for मम). — d) D1 दुःखं (for सुखं).

27 a) K4 D1–3 अष्टम्यां वा नवम्यां वा (D3 marg. *sec. m.* °मे नवमे वापि). — b) K4 यः शाकं (by transp.); B3. 4 Dc शाकं यत्; D1–3 यः पाकं.

28 a) K4 नान्य(marg. *sec. m.* नास्य)दिनानि गण्यंते; D1. 6 दिनानि नास्य ग°; D2 नास्य दैन्यानि ग°. — b) D1 नैवमाहुर्; D3 नैव हानिर्. — d) K4 D1–3 स्वे गृहे परमं सुखं.

29 b) K4 Dc D1–3 अन(K4 अप्य-; Dc अप्यु-; D1 अव्य)-पाश्रित्य बांधवान्. — c) K2 B2–4 Dc Dn1. n3 D6 फलं शाकमपि; K4 D1. 2 फलमूल°. — d) K4 D1–3 सतां (for गृहे).

30 a) K4 D1–3 हि (for तु). K2 B3. 4 भोक्तुं; K4 D1–3 भुक्तं (for भोक्तुः). — d) K4 D2. 3 विषकल्पं मतं (D2 स्मृतं) सतां; Dc विषकल्पो मतः सतां; D1 विषेण सदृशं सतां.

31 ab) K2 corrupt. K4 D1–3 श्वा लालप्यमान इव यो

शिष्टान्यन्नानि यो भुङ्क्ते किं वै सुखतरं ततः ॥ ३२
अतो मृष्टतरं नान्यत्पूतं किंचिच्छतक्रतो ।
दत्त्वा यस्त्वतिथिभ्यो वै भुङ्क्ते तेनैव नित्यशः ॥ ३३
यावतो ह्यन्धसः पिण्डानश्नाति सततं द्विजः ।
तावतां गोसहस्राणां फलं प्राप्नोति दायकः ॥ ३४
यदेनो यौवनकृतं तत्सर्वं नश्यते ध्रुवम् ।
सदक्षिणस्य भुक्तस्य द्विजस्य तु करे गतम् ।
यद्वारि वारिणा सिञ्चेत्तद्वयेनस्तरते क्षणात् ॥ ३५
मार्कण्डेय उवाच ।
एताश्चान्याश्च वै बह्वीः कथयित्वा कथाः शुभाः ।
बकेन सह देवेन्द्र आपृच्छ्य त्रिदिवं गतः ॥ ३६

Colophon.

२

वैशंपायन उवाच ।

ततः पाण्डवाः पुनर्मार्कण्डेयमूचुः । कथितं ब्राह्मणमहाभाग्यम् । राजन्यमहाभाग्यमिदानीं शुश्रूषामह इति ॥३७॥

तानुवाच मार्कण्डेयो महर्षिः । श्रूयतामिदानीं राजन्यानां महाभाग्यमिति ॥३८॥ कुरूणामन्यतमः सुहोत्रो नाम राजा महर्षीनभिगम्य निवृत्य रथस्थमेव राजानमौशीनरं शिबिं ददर्शाभिमुखम् ॥३९॥ तौ समेत्य परस्परेण यथावयः पूजां प्रयुज्य गुणसाम्येन परस्परेण तुल्यात्मानौ विदित्वान्योन्यस्य पन्थानं न ददतुः ॥४०॥ तत्र नारदः प्रादुरासीत् । किमिदं भवन्तौ परस्परस्य पन्थानमावृत्य तिष्ठत इति ॥४१॥ तावूचतुर्नारदम् । नैतद्भगवन् । पूर्वकर्मकर्त्रादिभिर्विशिष्टस्य पन्था उपदिश्यते समर्थाय वा । आवां च सख्यं परस्परेणोपगतौ । तत्रावधानतोऽत्युत्कृष्टमधरोत्तरं परिभ्रष्टम् ॥४२॥ नारदस्त्वेवमुक्तः श्लोकत्रयमपठत् ॥४३॥

क्रूरः कौरव्य मृदवे मृदुः क्रूरे च कौरव ।
साधुश्चासाधवे साधुः साधवे नाप्नुयात्कथम् ॥४४
कृतं शतगुणं कुर्यान्नास्ति देवेषु निर्णयः ।
औशीनरः साधुशीलो भवतो वै महीपतिः ॥ ४५

भुक्तेऽन्नं परस्य तु.

32 ^{ab}) K_4 D_{1-3} देवतातिथिभृत्यानां पितॄणां च विशेषतः. — ^{c}) K_4 D_{1-3} शिष्टान्नानि च (D_1 तु) यो भुंक्ते. — ^{d}) D_1 किं विशिष्टतरं ततः.

33 ^{a}) D_3 [ऽ]मृत° (for मृष्ट°). D_2 ततः परं सुखं नान्यत्. — ^{b}) K_4 Dc D_{1-3} किंचिदस्ति शतक्रतो. — ^{cd}) K_2 B_{2-4} Dc Dn D_4 G_3 [ऽ]न्नं (for वै). K_4 D_{1-3} देवतातिथिभृत्येभ्यो (K_4 °भृत्यानां) दत्वा भुंक्ते हि यः सदा (D_1 पुमान्).

34 ^{ab}) $D_{2.3}$ om. 34^{ab}. K_4 D_1 अदत्वा यस्तु विप्रेभ्यो भुंक्ते स्तेनः स एव तु (D_1 च); cf. Gītā 3. 12^{cd}. — ^{d}) B_3 मानवः (for दायकः).

35 K_4 $D_{1.2}$ om. 35^{cdef}.

36 ^{ab}) D_2 om. 36^{ab}. K_4 बह्वीः सं- (for वै बह्वीः) — ^{c}) K_4 Dc $D_{1.2}$ देवेश (for देवेन्द्र). — ^{d}) K_4 D_2 आपृष्ट्वा. B_2 ययौ (for गतः).

Colophon. *Adhy. no.:* Dn_1. n_2 192; Dn_3 T_2 193; G_4 194. — After the colophon, Dc ins. समाप्तं च महाभाग्यं. — After this adhy., $D_{1.2}$ read our adhy. 207.

२

37 K_2 पुनः सर्वे; D_2 पुनरेव (for पुनर्). B_2 om. मार्कण्डेयमूचुः । कथितं, and ins. श्रुतं before राजन्य°. B_4 transp. राजन्यमहाभाग्यं and इदानीं. Dc ब्राह्मणभाग्यं; Dn D_4 G_3 महाब्राह्मणभाग्यं; D_1 ब्राह्मणमाहात्म्यं. K_4 $D_{1.2}$ राजमाहात्म्यं (for राजन्यमहाभाग्यं). — K_4 D_2 चेदानीं (for इदानीं). K_4 $D_{1.2}$ वद; $B_{2.4}$ शुश्रूषाम; D_3 शुश्रूषयाम. K_4 $D_{1.2}$ om. इति.

38 K_4 $D_{1.2}$ om. महर्षिः. K_2 B_2 Dc D_4 G_3 राजन्य-; K_4 $D_{1.2}$ राज- (for राजन्यानां). B_2 -माहात्म्यम् (for महाभाग्यम्). K_4 $D_{1.2}$ om. इति.

39 K_4 D_1 वै राजा (for राजा). K_4 B_2 $D_{1.2}$ महर्षिम्. D_1 उपगम्य (for अभि°). K_4 Dc $D_{1.2}$ निवृत्तो (for निवृत्य). After निवृत्य, K_4 B_2 Dc D_2 ins. रथस्थः पथि. B_4 G_3 औशीनरिं.

40 B_2 om. (the first) परस्परेण; K_4 $D_{1.2}$ read for it परस्परं. B_2 om. यथा-. K_4 $D_{1.2}$ पुण्यसाम्यं परस्परं (for गुण° परस्परेण). B_2 om. (the second) परस्परेण. K_4 $D_{1.2}$ तुल्यमात्मनोर् (D_1 om. तुल्यम्). D_2 नान्योन्यं पंथानं ददतुः (for [अ]न्यो° — ददतुः).

41 After तत्र, K_4 $D_{1.2}$ ins. तयोरभिप्रायं विदित्वा महर्षिर्; and after प्रादुरासीत् they ins. स उवाच. — $K_{2.4}$ $D_{1.2}$ परस्परं (for °स्परस्य).

42 Dc_1 D_1 नारद (for °दम्). — K_2 चैतद्; D_2 वै तद् (for नैतद्). K_4 भवते; D_1 भवता; D_2 भवति (for भगवन्). — K_2 क आवयोरपि यात्विति पूर्वकर्मकर्त्रादिभिर्; K_4 D_2 कथयितव्यं सर्वथा धर्मप्रवादिभिर्; Dc पूर्वधर्मप्रचोदिभिर्: D_1 न कथयितव्यं सर्वदा धर्मवादिभिर् (for पूर्वकर्मकर्त्रादिभिर्). Dc पंथान (for पन्था). K_4 $D_{1.2}$ om. समर्थाय वा. Before समर्थाय वा, K_2 ins.:

अक्रोधाज्जयति क्रोधमसाधुं साधुना जयेत् ।
[=(var.) 5. 39. 58^{ab}.]

— K_4 $D_{1.2}$ read तु (for च), and संगतौ (for सख्यं); and om. उपगतौ. K_2 G_3 ह्युत्कृष्टम् (for ऽत्युत्कृ°). K_4 $D_{1.2}$ भवांस्त्विदानीं ब्रवीतु क आवयोरपयात्विति (for तत्रा° — °भ्रष्टम्).

43 K_4 $D_{1.2}$ तु श्लोकान् (for श्लोकत्रयम्).

44 For 44, K_4 $D_{1.2}$ subst.:

जयेत्कदर्यं दानेन सत्येनानृतवादिनम् ।
क्षमया क्रूरकर्माणमसाधुं साधुना जयेत् ॥ ४६

तदुभावेव भवन्तावुदारौ । य इदानीं भवद्भ्यामन्यतमः सोऽप-
सर्पतु । एतद्वै निदर्शनम् । इत्युक्त्वा तूष्णीं नारदो बभूव ॥४७॥
एतच्छ्रुत्वा तु कौरव्यः शिबिं प्रदक्षिणं कृत्वा पन्थानं दत्त्वा बहु-
कर्मभिः प्रशस्य प्रययौ ॥४८॥ तदेतद्राज्ञो महाभाग्यमप्युक्त-
वान्नारदः ॥४९॥

Colophon.

३

मार्कण्डेय उवाच ।

इदमन्यच्छ्रूयताम् । ययातिर्नाहुषो राजा राज्यस्थः पौरजनावृत
आसांचक्रे ॥५०॥ गुर्वर्थी ब्राह्मण उपेत्याब्रवीत् । भो राजन्गुर्वर्थं
भिक्षेयं समयादिति ॥५१॥ राजोवाच । ब्रवीतु भगवान्समय-
मिति ॥५२॥

ब्राह्मण उवाच ।

विद्वेषणं परमं जीवलोके
कुर्यान्नरः पार्थिव याच्यमानः ।
तं त्वां पृच्छामि कथं तु राज-
न्दद्याद्भवान्दयितं च मेऽद्य ॥ ५३

राजोवाच ।

न चानुकीर्तये दत्त्वा
अयाच्यमर्थं न च संशृणोमि ।
प्राप्यमर्थं च संश्रुत्य
तं चापि दत्त्वा सुसुखी भवामि ॥ ५४
ददामि ते रोहिणीनां सहस्रं
प्रियो हि मे ब्राह्मणो याचमानः ।
न मे मनः कुप्यति याचमाने
दत्तं न शोचामि कदाचिदर्थम् ॥ ५५

इत्युक्त्वा ब्राह्मणाय राजा गोसहस्रं ददौ । प्राप्तवांश्च गवां सहस्रं
ब्राह्मण इति ॥५६॥

Colophon.

४

वैशंपायन उवाच ।

भूय एव महाभाग्यं कथ्यतामित्यब्रवीत्पाण्डवः ॥ ५७ ॥
अथाचष्ट मार्कण्डेयः । महाराज वृषदर्भसेदुकनामानौ राजानौ
नीतिमार्गरतावस्त्रोपास्त्रकृतिनौ ॥५८॥ सेदुको वृषदर्भस्य बालस्यैव
उपांशुव्रतमभ्यजानात् । कुप्यमदेयं ब्राह्मणस्य ॥५९॥ अथ तं सेदुकं
ब्राह्मणः कश्चिद्वेदाध्ययनसंपन्न आशिषं दत्त्वा गुर्वर्थी भिक्षितवान् ।
अश्वसहस्रं मे भगवान्ददात्विति ॥६०॥ तं सेदुको ब्राह्मणमब्रवीत् ।
नास्ति संभवो गुर्वर्थं दातुमिति । स त्वं गच्छ वृषदर्भसकाशम् ।
राजा परमधर्मज्ञः । ब्राह्मण तं भिक्षस्व । स ते दास्यति । तस्यैतदु-
पांशुव्रतमिति ॥६१॥ अथ ब्राह्मणो वृषदर्भसकाशं गत्वा अश्वसहस्र-
मयाचत । स राजा तं कशेनाताडयत् । तं ब्राह्मणोऽब्रवीत् । किं
हंस्यनागसं मामिति ॥६२॥ एवमुक्त्वा तं शपन्तं राजाह । विप्र किं

क्रूरः क्रूराय कौरव्यो मृदवे कौरवो मृदुः ।
असाधवे ह्यसाधुश्च साधवे तत्समो मतः ।

45 K_4 $D_{1.2}$ om. 45. — ^{b}) Dc वेदेषु (for देवेषु).

46 ^{ab})=(var.) 5. 39. 58^{cd}. — ^{a}) K_4 $D_{1.2}$ दाना-त्कदर्यं जयति. — ^{cd}) K_4 $D_{1.2}$ अक्रोधाज्जयति क्रोधमसाधुं साधुना शिबिः (see insertion above).

47 K_4 $D_{1.2}$ [ई]दृशौ (for [उ]दारौ). — B_2 om. इदानीं. K_4 $D_{1.2}$ शिबिरुदारोयं शिबेरहं मन्ये कौरव्यो यात्विति (for य इदानीं – °सर्पतु). — K_4 तत्संमतमिति; $D_{1.2}$ एतत्संगतम् (for एतद्वै निदर्शनम्). — K_4 $D_{1.2}$ om. उक्त्वा, and read [ऽ]भवत् (for बभूव).

48 K_4 $D_{1.2}$ तच्छ्रुत्वा कौरव्यः (om. तु). B_2 शिवाय; Dc D_4 शिबेः; G_3 शिबिः (for शिबिं). K_2 Dc D_4 G_3 om. कृत्वा. K_4 कृत्य (for कृत्वा). K_4 $D_{1.2}$ om. बहुकर्मभिः प्रशस्य. B_2 ययौ (for प्रययौ).

49 K_4 $D_{1.2}$ तदेष विनयो राज्ञां भाग्यं (D_1 महाभाग्यं) च कथितामिति (K_4 °मस्ति).

Colophon. K_2 B_{2-4} Dc $D_{4.6}$ G_3 om. the colophon. — *Adhy. no.*: Dn 193 (Dn_3 194); D_1 215.

50 K_4 °जनपरिवृत (for °जनावृत).

51 $D_{1.2}$ तं गुर्वर्थी (for गुर्वर्थी). — K_4 D_2 ins. भवंतं before गुर्वर्थं.

53 ^{c}) K_4 Dn_2 तत्त्वां (for तं त्वां). D_2 स कथं तु (for कथं तु). — ^{d}) K_4 दयितश्च; D_2 °तश्चापि.

54 ^{a}) Dn D_1 दद्य दत्वा (for दत्त्वा). — ^{b}) K_4 न प्राप्यम् (for अयाच्यम्). — ^{d}) Dn_3 दद्यां (for दत्त्वा).

55 ^{b}) Dn याच्य° (for याच°)! — ^{c}) Dn D_2 याच्य-माने! — ^{d}) D_2 ददन् (for दत्तं).

Colophon. K_4 $D_{1.2}$ om. the colophon. — *Adhy. no.*: Dn 194 (Dn_3 195).

57 K_4 राजमहाभाग्यं; D_2 महाराजभाग्यं (for महाभाग्यं).

58 K_4 D_2 transp. मार्कण्डेयः and महाराज. D_2 राज- (for राजानौ).

59 Dn $D_{1.2}$ अभ्यजानत्. — After कुप्यम्, D_2 ins. अश्वसहस्रं मे भवान्. K_4 कुप्येद्ददेच्च (for कुप्यमदेयं).

60 K_4 गुर्वर्थं (for °र्थी).

61 K_4 D_{1-3} नास्ति मे संभवो (for नास्ति संभवो). K_4 $D_{1.3}$ ब्रह्मण्यस्तं भिक्षयस्व (for ब्राह्मण तं भिक्षस्व).

62 K_4 कशया तम्; D_3 तं कशया (for तं कशेन). A few MSS. हिंसि (for हंसि). K_4 reads मां before हंसि.

यो न ददाति तुभ्यम् । उताहो स्विद्ब्राह्मण्यमेतत् ॥६३॥ ब्राह्मण उवाच । राजाधिराज तत्र समीपं सेदुकेन प्रेषितो भिक्षितुमागतः । तेनानुशिष्टेन मया त्वं भिक्षितोऽसि ॥६४॥ राजोवाच । पूर्वाह्णे ते दास्यामि । यो मेऽद्य बलिरागमिष्यति । यो हन्यते कशया कथं मोघं क्षेपणं तस्य स्यात् ॥६५॥ इत्युक्त्वा ब्राह्मणाय दैवसिकामुत्पत्तिं प्रादात् । अधिकस्याश्वसहस्रस्य मूल्यमेवादादिति ॥६६॥

Colophon.

५

मार्कण्डेय उवाच ।

देवानां कथा संजाता । महीतलं गत्वा महीपतिं शिबिमौशीनरं साध्वेनं शिबिं जिज्ञास्याम इति ॥६७॥ एवं भो इत्युक्त्वा अग्नीन्द्रावुपतिष्ठेताम् । अग्निः कपोतरूपेण । तमभ्यधावदामिषार्थमिन्द्रः श्येनरूपेण ॥६८॥ अथ कपोतो राज्ञो दिव्यासनासीनस्योत्सङ्गं न्यपतत् ॥६९॥

अथ पुरोहितो राजानमब्रवीत् । प्राणरक्षणार्थं श्येनाद्भीतो भवन्तं प्राणार्थी प्रपद्यते । वसु ददातु । अन्तवान्पार्थिवोऽस्य निष्कृतिं कुर्यात् । घोरं कपोतस्य निपातमाहुः ॥७०॥

अथ कपोतो राजानमब्रवीत् । प्राणरक्षार्थं श्येनाद्भीतो भवन्तं प्राणरक्षार्थी प्रपद्ये । अङ्गैरङ्गानि प्राप्यार्थी मुनिर्भूत्वा प्राणांस्त्वां प्रपद्ये । स्वाध्यायेन कर्शितं ब्रह्मचारिणं मां विद्धि । तपसा दमेन युक्तमाचार्यस्याप्रतिकूलभाषिणम् । एवंयुक्तमपापं मां विद्धि ॥७१॥

गदामि वेदान्विचिनोमि छन्दः
सर्वे वेदा अक्षरशो मे अधीताः ।
न साधु दानं श्रोत्रियस्य प्रदानं
मा प्रादाः श्येनाय न कपोतोऽस्मि ॥ ७२

अथ श्येनो राजानमब्रवीत् ॥७३॥

पर्यायेण वसतिर्वा भवेषु
सर्गे जातः पूर्वमस्मात्कपोतात् ।
त्वमाददानोऽथ कपोतमेनं
मा त्वं राजन्विघ्नकर्ता भवेथाः ॥ ७४

राजोवाच ।

केनेदृशी जातु परा हि दृष्टा
वागुच्यमाना शकुनेन संस्कृता ।
यां वै कपोतो वदते यां च श्येन
उभौ विदित्वा कथमस्तु साधु ॥ ७५
नास्य वर्षं वर्षति वर्षकाले
नास्य बीजं रोहति काल उप्तम् ।
भीतं प्रपन्नं यो हि ददाति शत्रवे
न त्राणं लभेत्त्राणमिच्छन्स काले ॥ ७६
जाता ह्रस्वा प्रजा प्रमीयते
सदा न वासं पितरोऽस्य कुर्वते ।
भीतं प्रपन्नं यो ददाति शत्रवे
नास्य देवाः प्रतिगृह्णन्ति हव्यम् ॥ ७७
मोघमन्नं विन्दति चाप्रचेताः
स्वर्गाल्लोकाद्भ्रश्यति शीघ्रमेव ।
भीतं प्रपन्नं यो हि ददाति शत्रवे

63 After ददाति, Dn2 ins. स्वीयं धनं. After तुभ्यं, D2. 3 ins. तस्मै ददासि शापम्.

65 K4 D1-3 पूर्वाह्णे; Dn3 पूर्वार्धे (for पूर्वाह्णे). — D2 यं हन्यात् (for यो हन्यते). K4 तेद्य न (for तस्य). D2 तस्य न देयं स्यान्मोघं क्षेपणं ते यथा न स्यात्; D3 मोघं क्षेपणं ते यथा न स्यात् (for कथं-स्यात्).

66 K4 D2. 3 एवम् (for the first इति). K4 Dn2 दैवसिकीम्. — K4 अथो (for एव). K4 om. [अ]दादिति; D2. 3 om. एवादादिति.

Colophon. K4 Dn2. n3 D1-3 om. the colophon. — *Adhy. no.:* Dn1 195.

67 Before देवानां, D2. 3 ins. अथ.

68 K4 इंद्राग्नी (for अग्नीन्द्रौ). D2. 3 [उ]पातिष्ठेतां. — K4 Dn1. n3 D1. 3 अभि° ; D2 अन्व° (for अभ्य°). K4 D3 आमिषार्थी (for °र्थम्).

69 K4 D2. 3 देव्या सहासीनस्य; D1 दिव्यसेनस्य (for दिव्यासनासीनस्य). K4 D2. 3 [उ]त्संगे.

70 After अब्रवीत्, K4 D1-3 ins.: निंदितं यस्याभपतत कपोतकः स भवान् वेश्म वान्यद्वा. — K4 reads प्राणरक्षणार्थं — प्राणार्थी प्रपद्यते । after राजानमब्रवीत् (in 71). D3 अन्नं चाशु (for अन्तवान्).

71 K4 °रक्षणाथ (for °रक्षार्थं). D2. 3 भयभीतो (for भीतो), and प्राप्यायुरर्थी (for प्राप्यार्थी). — D2. 3 दमेन च (for दमेन). — K4 एवमुक्तम् (for एवंयुक्तम्).

72 [b]) K4 हि (for मे). — [c]) K4 D2. 3 श्रोत्रिय- (for श्रोत्रियस्य). — [d]) K4 D2. 3 मां मा (*or* मा मां) (for मा).

74 [b]) K4 D2. 3 स्वर्गे (for सर्गे). D2. 3 कपोतः (for °तात्). — [c]) K4 D2. 3 स्वम् (for त्वम्).

75 [a]) D2. 3 पुरो (for परा). — [b]) K4 D2. 3 कुशलेन (for शकुनेन). — [c]) K4 D2 om. वै. — [d]) K4 कथयानुशास्तां; D2. 3 कथयामि गाथां.

76 =(var.) 5. 12. 19. — K4 om. (hapl.) 76[d]–77[c]. — [d]) D2 न त्रातारं (for न त्राणं). Dn1 D2. 3 लभते (for लभेत्). D2 काले; D3 त्राणकाले (for स काले).

77 =(var.) 5. 12. 21. — [a]) D2 ह्रस्वरूपा (for ह्रस्वा), and प्रमीते (for प्रमीयते). — [b]) Dn1 न च वासं; D2 [अ]नुबाधां (for न वासं).

78 =(var.) 5. 12. 20. — [a]) Dn2 विंदते. Dn2 D2. 3 om. च.

सेन्द्रा देवाः प्रहरन्त्यस्य वज्रम् ॥ ७८
उक्षाणं पक्त्वा सह ओदनेन
अस्मात्कपोतात्प्रति ते नयन्तु ।
यस्मिन्देशे रमसेऽतीव श्येन
तत्र मांसं शिबयस्ते वहन्तु ॥ ७९
श्येन उवाच
नोक्षाणो राजन्प्रार्थयेयं न चान्य-
दस्मान्मांसमधिकं वा कपोतात् ।
देवैर्दत्तः सोऽद्य ममैष भक्ष-
स्तन्मे ददस्व शकुनानामभावात् ॥ ८०
राजोवाच ।
उक्षाणं वेह तमनूनं नयन्तु
ते पश्यन्तु पुरुषा ममैव ।
भयाहितस्य दायं ममान्तिकात्त्वां
प्रत्याम्नायं तु त्वं ह्येनं मा हिंसीः ॥ ८१
त्यजे प्राणान्नैव दद्यां कपोतं
सौम्यो ह्ययं किं न जानासि श्येन ।
यथा क्लेशं मा कुरुष्वेह सौम्य
नाहं कपोतमर्पयिष्ये कथंचित् ॥ ८२
यथा मां वै साधुवादैः प्रसन्नाः
प्रशंसेयुः शिबयः कर्मणा तु ।
यथा श्येन प्रियमेव कुर्यां
प्रशाधि मां यद्वदेस्तत्करोमि ॥ ८३

श्येन उवाच । ऊरोर्दक्षिणादुत्कृत्य स्वपिशितं तावद्राजन्यावन्मांसं कपोतेन समम् । तथा तस्मात्साधु त्रातः कपोतः । प्रशंसेयुश्च शिबयः । कृतं च प्रियं स्यान्ममेति ॥८४॥

अथ स दक्षिणादूरोरुत्कृत्य स्वमांसपेशीं तुलयाधारयत् । गुरुतर एव कपोत आसीत् ॥८५॥ पुनरन्यमुच्चकर्त । गुरुतर एव कपोतः॥८६॥ एवं सर्वं समधिगत्य शरीरं तुलायामारोपयामास । तत्तथापि गुरुतर एव कपोत आसीत् ॥८७॥ अथ राजा स्वयमेव तुलामारुरोह । न च व्यलीकमासीद्राज्ञः ॥८८॥ एतद्वृत्तान्तं दृष्ट्वा त्रात इत्युक्त्वा प्रालीयत श्येनः ॥८९॥ अथ राजा अब्रवीत् ॥९०॥

कपोतं विद्युः शिबयस्त्वां कपोत
पृच्छामि ते शकुने को नु श्येनः ।
नानीश्वर ईदृशं जातु कुर्या-
देतं प्रश्नं भगवन्मे विचक्ष्व ॥ ९१
कपोत उवाच ।
वैश्वानरोऽहं ज्वलनो धूमकेतु-
रथैव श्येनो वज्रहस्तः शचीपतिः ।
साधु ज्ञातुं त्वामृषभं सौरथेय नौ
जिज्ञासया त्वत्सकाशं प्रपन्नौ ॥ ९२
यामेतां पेशीं मम निष्क्रयाय
प्रादाद्भवानसिनोत्कृत्य राजन् ।
एतद्वो लक्ष्म शिवं करोमि
हिरण्यवर्णं रुचिरं पुण्यगन्धम् ॥ ९३
एतासां प्रजानां पालयिता यशस्वी
सुरर्षीणामथ संमतो भृशम् ।
एतस्मात्पार्श्वात्पुरुषो जनिष्यति
कपोतरोमेति च तस्य नाम ॥ ९४

कपोतरोमाणं शिबिनौद्भिदं पुत्रं प्राप्स्यसि नृप । वृषसंहननं

79 ^{a}) K4 पक्वं (for पक्त्वा). — ^{b}) D1 अस्मत्- (for अस्मात्). — ^{c}) D1 हि (for ऽतीव). — ^{d}) K4 D2. 3 वयसस्ते (for शिबयस्ते).

80 ^{a}) D2 द्वादश प्रार्थये (for प्रार्थयेयं). — ^{b}) K4 Dn1 D1–3 om. वा. — ^{d}) K4 कुशलं नाभावात्; D2. 3 नान्यशकुनान्नभावात् (for शकुनानाम°).

81 ^{a}) K4 D1–3 वै हतम् (for वेह तम्). — ^{b}) K4 ते पश्यंतु पुरुषा ममैव वाचा; D2 ते पुरुषा ममैव वचनात्; D3 ते पुरुषा ममैव च. — ^{c}) K4 याहि त्वमादाय; D1 याहि त्वस्य दायं; D2. 3 याहि तदादाय (for भयाहितस्य दायं). — ^{d}) Dn2 प्रापयंतु (for प्रत्याम्नायं तु). K4 D1–3 त्वं ह्येनं मा हिंसीः पुरुषं (D2. 3 सत्पुरुषं) कपोतं.

82 ^{b}) K4 Dn1. n2 जानामि; D2 जहासि. — ^{c}) K4 D2. 3 वृथा (for यथा).

83 ^{a}) Dn1 हि (for मां). D2. 3 ते (for वै). K4 Dn2 D3 प्रपन्नाः. — ^{b}) D3 (by corr.) [अ]द्य (for तु). — ^{c}) K4 D1. 2 ins. ते after यथा. — ^{d}) D2. 3 यावदेतत्करोमि.

84 Dn2 [अ]स्मात् (for तस्मात्). Dn1 जातः; Dn2 मात्रः (for त्रातः).

85 Dn2 D3 om. स.

87 Dn2 एवं सर्वं मांसमधिकृत्य; D2. 3 एवं सर्वमांसमुत्कृत्य. D2. 3 शरीरात् (for शरीरं). — K4 D2. 3 तथा (for तत्तथापि).

89 D2. 3 तात (for त्रात). K4 प्रातीयत; D3 प्रलीयत.

91 ^{a}) D2. 3 कथं विद्युः (for विद्युः). — ^{b}) D3 क (for को). — ^{cd}) D2. 3 इतीदृशं (for ईदृशं), and एतत् (for एतं).

92 ^{c}) K4 साधुं. D2 ज्ञातं त्वम्. K4 D2 ऋषयः (for ऋषभं). K4 सौरथानां; K4m D2. 3 सौरभेयानां (for सौरथेय नौ).

93 ^{a}) K4 इमां (for एतां), and निःक्रयार्थं (for निष्क्रयाय). — ^{c}) D2. 3 पश्य (for लक्ष्म). — ^{d}) K4 D3 om. -वर्णं. D2 °रूपं (for °वर्णं).

94 ^{a}) K4 D2. 3 आसां (for एतासां). — ^{b}) D1 सुरर्षभाणाम्. K4 D2. 3 संभृतो (for °मतो). — ^{c}) K4 D3 जनिष्यते.

95 K4 D1. 2 शिबिमौद्भिदं. K4 D2. 3 वृषं महारथं (for

यशोदीप्यमानं द्रष्टासि शूरवृषभं सौरथानाम् ॥९५॥

Colophon.

६

वैशंपायन उवाच ।

भूय एव महाभाग्यं कथ्यताम् । इत्यब्रवीत्पाण्डवो मार्कण्डेयम् ॥९६॥

अथाचष्ट मार्कण्डेयः । अष्टकस्य वैश्वामित्रेरश्वमेधे सर्वे राजानः प्रागच्छन् । भ्रातरश्चास्य प्रतर्दनो वसुमनाः शिबिरौशीनर इति ॥९७॥ स च समाप्तयज्ञो भ्रातृभिः सह रथेन प्रायात् । ते च नारदमागच्छन्तमभिवाद्यारोहतु भवान्रथमित्यब्रुवन् ॥९८॥ तांस्तथेत्युक्त्वा रथमारुरोह ॥९९॥

अथ तेषामेकः सुरर्षिं नारदमब्रवीत् । प्रसाद्य भगवन्तं किंचिदिच्छेयं प्रष्टुमिति ॥१००॥ पृच्छ । इत्यब्रवीदृषिः ॥१०१॥

सोऽब्रवीत् । आयुष्मन्तः सर्वगुणप्रमुदिताः । अथायुष्मन्तं स्वर्गस्थानं चतुर्भिर्यातव्यं स्यात्कोऽवतरेत् ॥१०२॥ अयमष्टकोऽवतरेत् । इत्यब्रवीदृषिः ॥१०३॥ किं कारणम् । इत्यपृच्छत् ॥१०४॥ अथाचष्ट । अष्टकस्य गृहे मया उषितम् । स मां रथेनानुप्रावहत् ॥१०५॥ अथापश्यमनेकानि गोसहस्राणि वर्णशो विविक्तानि ॥१०६॥ तमहमपृच्छम् । कस्येमा गाव इति ॥१०७॥ सोऽब्रवीत् । मया निसृष्टा इत्येताः ॥१०८॥ तेनैव स्वयं श्लाघति कथितेन । एषोऽवतरेत् ॥१०९॥

अथ त्रिभिर्यातव्यम् । सांप्रतं कोऽवतरेत् ॥११०॥ प्रतर्दनः । इत्यब्रवीदृषिः ॥१११॥ तत्र किं कारणम् ॥११२॥ प्रतर्दनस्यापि गृहे मयोषितम् । स मां रथेनानुप्रावहत् ॥११३॥ अथैनं ब्राह्मणो भिक्षेत । अश्वं मे ददातु भवान् ॥११४॥ निवृत्तो दास्यामि । इत्यब्रवीद्ब्राह्मणम् ॥११५॥ त्वरितमेव दीयताम् । इत्यब्रवीद्ब्राह्मणः ॥११६॥ त्वरितमेव ॥११७॥ स ब्राह्मणस्यैवमुक्त्वा दक्षिणं पार्श्वमददत् ॥११८॥ अथान्योऽप्यश्वार्थी ब्राह्मण आगच्छत् ॥११९॥ तथैव चैनमुक्त्वा वामपार्ष्णिमभ्यदात् ॥१२०॥ अथ प्रायात् । पुनरपि चान्योऽप्यश्वार्थी ब्राह्मण आगच्छत् । त्वरितोऽथ तस्मै अपनह्य वामं धुर्यमददत् ॥१२१॥ अथ प्रयात् । पुनरन्य आगच्छदश्वार्थी ब्राह्मणः ॥ तमब्रवीत् । अतियातो दास्यामि ॥१२२॥ त्वरितमेव मे दीयताम् । इत्यब्रवीद्ब्राह्मणः ॥१२३॥ तस्मै दत्त्वाश्वं रथधुरं गृह्णता व्याहृतम् । ब्राह्मणानां सांप्रतं नास्ति किंचिदिति ॥१२४॥ य एष ददाति चासूयति च तेन व्याहृतेन तथावतरेत् ॥१२५॥

अथ द्वाभ्यां यातव्यमिति कोऽवतरेत् ॥१२६॥ वसुमना अवतरेत् । इत्यब्रवीदृषिः ॥१२७॥ किं कारणम् । इत्यपृच्छत् ॥१२८॥ अथाचष्ट नारदः । अहं परिभ्रमन्वसुमनसो गृहमुपस्थितः । स्वस्तिवचनमासीत् । पुष्परथस्य प्रयोजनेन तमहमन्वगच्छम् । स्वस्तिवाचितेषु ब्राह्मणेषु रथो ब्राह्मणानां दर्शितः । तमहं रथं प्राशंसम् ॥१२९॥ अथ राजाब्रवीत् । भगवता रथः प्रशस्तः । एष भगवतो रथ इति ॥१३०॥ अथ कदाचित्पुनरप्यहमुपस्थितः । पुनरेव च रथप्रयोजनमासीत् ॥१३१॥ सम्यगयमेष भगवतः । इत्येवं राजाब्रवीदिति ॥१३२॥ पुनरेव तृतीयं स्वस्तिवाचनं समभावयम् ॥१३३॥ अथ

नृप । वृषसंहननं).

Colophon. *Adhy. no.:* Dn 196 (Dn2 195) ; D1 216.

97 D2. 3 अथाचष्टे मा°. — K4 Dn1 D2. 3 आगच्छन् (for प्राग°).

98 K4 D2. 3 ते (for ते च). K4 D2. 3 ins. अपश्यन् after आगच्छन्तम्.

99 K4 om. तांस्. D2. 3 तथैवेत्युक्त्वा.

100 K4 D2. 3 एकतरो ऋर्षिं (K4 marg. औशीनरो [gloss ?]) (for एकः सुरर्षिं).

102 K4 D1-3 सर्व एव (for सर्व-). — K4 अथायुष्मतां. K4 D1-3 गुणविशेषात्; Dn1 गणविशेषं (for स्वर्गस्थानं). K4m यातं स्यात्; D2. 3 यातव्ये (for यातव्यं स्यात्).

105 D2 om. from मया (in 105) up to कोऽवतरेत् (in 110).

108 After निसृष्टा, K4 D1. 3 ins. गावः.

112 K4 D2. 3 अत्र (for तत्र).

113 Dn अनुप्रवहत्; D1 अनुवाहत्.

114 D2 भिक्षितः; D3 [s]पि भिक्षत (for भिक्षेत).

118 D2. 3 पार्ष्णिम् (for पार्श्वम्). K4 D2. 3 अददात् (for अददत्).

120 K4 अस्य ददौ; D2 अददात्; D3 अभ्यददात् (for अभ्यदात्).

121 D2 om. (? hapl.) 121. K4 D3 धुर्यमददात् (for °ददत्).

122 K4 इति प्रतिप्रयामि (for अतियातो दास्यामि).

123 K4 D2. 3 om. मे.

124 K4 D2. 3 तमस्मै (for तस्मै). K4 D3 स्वयं (D2 स्वयं च) धुरं (for रथधुरं).

125 K4 यदेष; D3 य एवं (for य एष). D2. 3 [अ]नेन (for तेन).

126 K4 D2. 3 om. इति.

129 K4 Dn1. n2 D1-3 स्वस्तिवाचनम् (for °वचनम्). D2. 3 (*sup. lin. sec. m.* as above) स ह मान्वगच्छत् (for तमहमन्व°). — K4 स्वस्तिवाचनेषु (for °वाचितेषु). — K4 समभावयं (for प्राशंसम्).

130 K4 D2. 3 अथ स (for अथ). K4 D2. 3 भगवन् (for भगवता), and भवतो (for भगवतो).

131 K4 D2. 3 पुनश्चरंस्तमहम् (for पुनरप्यहम्).

132 K4 D2. 3 तथा चैनं प्र(D2 प्रा)शंसम् (for सम्यगयम्) K4 D2. 3 om. (the *second*) इति.

134 K4 D2. 3 अहो (for अथो).

राजा ब्राह्मणानां दर्शयन्मामभिप्रेक्ष्याब्रवीत् । अथो भगवता पुष्परथस्य स्वस्तिवाचनानि सुष्ठु संभावितानि ॥१३४॥ एतेन द्रोहवचनेनावतरेत् ॥१३५॥

अथैकेन यातव्यं स्यात्कोऽवतरेत् ॥१३६॥ पुनर्नारद आह । शिबिर्यायात् । अहमवतरेयम् ॥१३७॥ अत्र किं कारणम् । इत्यब्रवीत् ॥१३८॥ असावहं शिबिना समो नास्मि ॥१३९॥ यतो ब्राह्मणः कश्चिदेनमब्रवीत् । शिबे अन्नार्थ्यस्मीति ॥१४०॥ तमब्रवीच्छिबिः । किं क्रियताम् । आज्ञापयतु भवानिति ॥१४१॥ अथैनं ब्राह्मणोऽब्रवीत् । य एष ते पुत्रो बृहद्गर्भो नाम एष प्रमातव्य इति । तमेनं संस्कुरु । अन्नं चोपपादय । ततोऽहं प्रतीक्ष्य इति ॥१४२॥ ततः पुत्रं प्रमाथ्य संस्कृत्य विधिना साधयित्वा पात्र्यामर्पयित्वा शिरसा प्रतिगृह्य ब्राह्मणममृगयत् ॥१४३॥ अथास्य मृगयमाणस्य कश्चिदाचष्ट । एष ते ब्राह्मणो नगरं प्रविश्य दहति ते गृहं कोशागारमायुधागारं स्त्र्यगारमश्वशालां हस्तिशालां च क्रुद्ध इति ॥१४४॥ अथ शिबिस्तथैवाविकृतमुखवर्णो नगरं प्रविश्य ब्राह्मणं तमब्रवीत् । सिद्धं भगवन्नन्नमिति ॥१४५॥ ब्राह्मणो न किंचिद्व्याजहार । विस्मयादधोमुखश्चासीत् ॥१४६॥ ततः प्रासादयद्ब्राह्मणम् । भगवन्भुज्यतामिति ॥१४७॥ मुहूर्तादुद्वीक्ष्य शिबिमब्रवीत् । त्वमेवैतदशानेति ॥१४८॥ तत्राह । तथा । इति ॥१४९॥ शिबिस्तथैवाविमना महित्वा कपालमभ्युद्धार्य भोक्तुमैच्छत् ॥१५०॥ अथास्य ब्राह्मणो हस्तमगृह्णात् । अब्रवीच्चैनम् । जितक्रोधोऽसि । न ते किंचिदपरित्याज्यं ब्राह्मणार्थे ॥१५१॥ ब्राह्मणोऽपि तं महाभागं सभाजयत् ॥१५२॥ स ह्युद्वीक्षमाणः पुत्रमपश्यदग्रे तिष्ठन्तं देवकुमारमिव पुण्यगन्धान्वितमलंकृतम् ॥१५३॥ सर्वं च तमर्थं विधाय ब्राह्मणोऽन्तरधीयत ॥१५४॥ तस्य राजर्षेर्विधाता तेनैव वेषेण परीक्षार्थमागत इति ॥१५५॥ तस्मिन्नन्तर्हिते अमात्या राजानमूचुः । किं प्रेप्सुना भवता इदमेवं जानता कृतमिति ॥१५६॥

शिबिरुवाच ।

नैवाहमेतद्यशसे ददानि
न चार्थहेतोर्न च भोगतृष्णया ।
पापैरनासेवित एष मार्ग
इत्येवमेतत्सकलं करोमि ॥ १५७
सद्भिः सदाध्यासितं तु प्रशस्तं
तस्मात्प्रशस्तं श्रयते मतिर्मे ।
एतन्महाभाग्यवरं शिबेस्तु
तस्मादहं वेद यथावदेतत् ॥ १५८

135 K_4 $D_{2.3}$ [ए]षोवतरेत् (for [अ]व°).

139 D_3 om. from असावहं (in 139) up to अब्रवीत् (in 140). K_4 D_3 असावाख्यात् (for असावहं), and तुल्यो (for समो).

140 K_2 $B_{2.3}$ Dc D_6 G_3 तं शिबिं ब्राह्मणोभ्यागच्छत् । स चैनमब्रवीत् (for यतो — °ब्रवीत्). — K_4 D_{1-3} शिबे अन्नार्थ्यहमिति.

141 Dc भगवन् (for भवान्).

142 K_2 अथ वा (for अथैनं). Dc om. अथैनं — °ब्रवीत्. B_3 D_4 om. [ए]नं. — B_3 Dc D_{1-3} एष (for य एष). K_3 om. पुत्रो. K_4 D_{1-3} वृषदर्भो (for बृहद्गर्भो), and एष संस्क्रियतां (for एष प्रमातव्य इति). — K_2 तं भवने (for तमेनं). K_4 D_{1-3} त्वं चैनं संज्ञापय (for त्वमेनं संस्कुरु), and पात्र्यां स्थापय (for अन्नं चोपपादय). — Dc तत्र (for ततो).

143 K_4 D_{1-3} तथा पुत्रं संज्ञप्य (for ततः पुत्रं प्रमाथ्य). K_4 D_{1-3} संस्कृत्य चाविमनाः ; D_4 संस्कृतिविधिना. K_4 D_{1-3} om. साधयित्वा. K_4 D_{1-3} वर्धयित्वा (for अर्प°). K_4 गृह्य ; $D_{2.3}$ प्रगृह्य (for प्रति°). K_4 D_{1-3} बहिर्मृगयते(K_4 °ति) (for ब्राह्मणममृ°).

144 K_4 D_{1-3} अथास्याचष्ट मंत्री मृगयमाणस्य (for अथास्य — °चष्ट). — $D_{1.2}$ एष स (for एष ते). K_4 D_{1-3} कोष्ठागारम् (for कोशा°). B_2 Dc $D_{4.6}$ कोषागारायुधागारांश्च क्रुद्ध (for कोशा° — च क्रुद्ध). D_3 om. from आयुधा° up to नगरं (in 145). K_4 D_3 यंत्रागारम् (for स्त्र्यगारम्). D_1 स्त्र्यगारं कोशमायुधागारं यंत्रागारम् (for आयुधागारं स्त्र्यगारम्).

145 K_4 $D_{2.3}$ अन्नं भगवन्निति (by transp.).

146 For 146, K_4 D_{1-3} subst. : एवमुक्तो ब्राह्मणो न किंचिद्व्याहरत् । किंचिदवाङ्मुख आसीत्.

147 K_2 B_2 Dn_1. n_2 D_4 प्रसादयद् ; K_4 Dn_3 $D_{2.3}$ प्रसाद्य ; D_1 प्रणतः (for प्रासादयद्).

148 Before मुहूर्ताद्, K_4 D_{1-3} ins. स. D_{1-3} उदीक्ष्य (for उद्वीक्ष्य). — After अब्रवीत्, K_4 D_{1-3} ins. : नाहमतिथेरदत्वा भुनज्मि । ततः शिबिरन्विषत् । नातिथिं प्राप्तवान् । आगत्य चाह । भगवन्नातिथिर्लभ्यते । ततस्तमुवाच ब्राह्मणः । ; and read त्वमेवातिथिर्भूत्वा भुंक्ष्वेति (for त्वमेवैतदशानेति).

150 For 150, K_4 D_{1-3} subst. : अथ शिबिस्तथैवाविमना अर्चयित्वा तमै(D_1° दै)च्छद्भोक्तुं.

151 K_4 $D_{1.2}$ om. (hapl.) from हस्तम° up to ब्राह्मणो (in 152).

155 K_4 D_{1-3} om. 155.

156 K_4 D_{1-3} पश्यता (for प्रेप्सुना). K_4 विजातीयकं ; D_1 जानीयं ; $D_{2.3}$ जातीयकं (for जानता).

157 ^{a}) K_4 Dc_1 D_{1-3} ददामि (for °नि). — ^{bc}) K_4 D_{1-3} न भूतिमिच्छञ्शिबयो न लोभात् । शिष्टैः सदा सेवित एष मार्ग (D_1 °तो मार्ग एष).

158 For 158, K_4 D_{1-3} subst. :

तस्मात्प्रधानमाद्रियते मतिर्मे ।
एतच्छिबेर्महाभाग्यं । तस्मादहमवतरेयं । शिबिर्यायादिति ।

[Before एतच्, K_4 ins. तस्मिन्नंतर्हिते पुत्रः प्रादुरासीत्, and om. अहम् before अवतरेयं.]

Colophon.

[Correction ! In the footnote on p. 677 (marked by ☞) K1 is wrongly included among the MSS. which have this insertion. This mistake has been rectified in the list given above (p. 1067 f.).]

22

K2 B Dc Dn D3–6 ins. after adhy. 221 (for G2. 4 see below):

युधिष्ठिर उवाच
भगवञ्श्रोतुमिच्छामि नामान्यस्य महात्मनः ।
त्रिपु लोकेषु यान्यस्य विख्यातानि द्विजोत्तम ।
वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्तः पाण्डवेयेन महात्मा ऋषिसंनिधौ ।
उवाच भगवांस्तत्र मार्कण्डेयो महातपाः ।
मार्कण्डेय उवाच ।
आग्नेयश्चैव स्कन्दश्च दीप्तकीर्तिरनामयः ।
मयूरकेतुर्धर्मात्मा भूतेशो महिषार्दनः ।
कामजित्कामदः कान्तः सत्यवाग्भुवनेश्वरः ।
शिशुः शीघ्रः शुचिश्चण्डो दीप्तवर्णः शुभाननः ।
अमोघस्त्वनघो रौद्रः प्रियश्चन्द्राननस्तथा ।
दीप्तशक्तिः प्रशान्तात्मा भद्रकृत्कूटमोहनः ।
षष्ठीप्रियश्च धर्मात्मा पवित्रो मातृवत्सलः ।
कन्याभर्ता विभक्तश्च स्वाहेयो रेवतीसुतः ।
प्रभुर्नेता विशाखश्च नैगमेयः सुदुश्चरः ।
सुव्रतो ललितश्चैव बालक्रीडनकप्रियः ।
खचारी ब्रह्मचारी च शूरः शरवणोद्भवः ।
विश्वामित्रप्रियश्चैव देवसेनाप्रियस्तथा ।
वासुदेवप्रियश्चैव प्रियः प्रियकृदेव तु ।
नामान्येतानि दिव्यानि कार्त्तिकेयस्य यः पठेत् ।
स्वर्गं कीर्तिं धनं चैव स लभेन्नात्र संशयः ।
मार्कण्डेय उवाच ।
स्तोष्यामि देवैरृषिभिश्च जुष्टं
शक्त्या गुहं नामभिरप्रमेयम् ।
षडाननं शक्तिधरं सुवीरं
निबोध चैतानि कुरुप्रवीर ।
ब्रह्मण्यो वै ब्रह्मजो ब्रह्मविच्च
ब्रह्मेशयो ब्रह्मवतां वरिष्ठः ।
ब्रह्मप्रियो ब्राह्मणसव्रती त्वं
ब्रह्मज्ञो वै ब्राह्मणानां च नेता ।
स्वाहा स्वधा त्वं परमं पवित्रं
मन्त्रस्तुतस्त्वं प्रथितः षडर्चिः ।
संवत्सरस्त्वमृतवश्च षड् वै
मासार्धमासावयनं दिशश्च ।
त्वं पुष्कराक्षस्त्वरविन्दवक्त्रः
सहस्रवक्त्रोऽसि सहस्रबाहुः ।
त्वं लोकपालः परमं हविश्च
त्वं भावनः सर्वसुरासुराणाम् ।
त्वमेव सेनाधिपतिः प्रचण्डः
प्रभुर्विभुश्चाप्यथ शत्रुजेता ।
सहस्रभूस्त्वं धरणी त्वमव
सहस्रतुष्टिश्च सहस्रभुक्च ।
सहस्रशीर्षस्त्वमनन्तरूपः
सहस्रपात्त्वं गुह शक्तिधारी ।
गङ्गासुतस्त्वं स्वमतेन देव
स्वाहामहीकृत्तिकानां तथैव ।

Colophon. — *Adhy. no.:* B2 198; Dn 197 (Dn2 196); D1 217.

22

(L. 1) B1. 3 (m as above). 4 Dc च (for [अ]स्य). — (L. 4) D3 महामनाः (*sup. lin.* °तपाः as above). — (L. 7) B4 कामः (for कान्तः). Dc सत्यवान् (for °वाग्). — (L. 8) Dc D4 चंद्रो (for चण्डो). — (L. 10) Dc D3 तत्र कुक्कुटमोहनः (for the posterior half). — (L. 11) B4 सर्वात्मा (for धर्मात्मा). — (L. 12) B1 °कर्ता; B4 Dc °हर्ता (for °भर्ता). — (L. 13) D5 नयो (for नेता), and °दुस्तरः (for °दुश्चरः). — D5 om. (hapl.) from the posterior half of line 14 up to the prior half of line 17. — (L. 15) Dc शूरबलो भुवः (Dc2 बभुः) (for शरवणोद्भवः). D3 सुव्रतो ललितश्चैव बालचारी खशोद्भवः. — B1 om. (hapl.) from the posterior half of line 16 up to the prior half of line 17. — (L. 17) K2 B Dc D4–6 प्रियः प्रियक एव च (D4–6 तु). — (L. 19) B4 D5 लभते (for स लभेन्). — After line 19, B3 ins. आंगिरसे (colophon ?). — (L. 20) B3. 4 Dc D3. 5 भक्त्या (for शक्त्या). Dc सादरम् (for नामभिर्). — (L. 24) K2 B4 D6 वै ब्रह्मतेजो; B1 ब्रह्मयोनिर् (for वै ब्रह्मजो). B2 Dc2 ब्रह्मवित्तं; B3. 4 °विश्वं; Dc1 D3. 5 °वित्त्वं. — (L. 26) B1 °सर्वमंत्री; Dc °सर्वतीर्थं (for °सव्रती त्वं). — (L. 29) Dc मंत्रस्तुतिस्त्वं. — (L. 30) B2 षडेव (for च षड् वै). — (L. 31) K2 B2. 4 Dc2 Dn2. n3 D3–6 °मासावयने; B3 °मासा विदिशो. — (L. 38) B1 Dc °पात्त्वं; B3. 4 D3. 4 °सूस्त्वं (for °भूस्त्वं). — (L. 39) B4 °दृष्टिश्च (for °तुष्टिश्च). K2 °संभुक्; Dc °भुक्त्वं (for °भुक्च). — (L. 41) K2 °पादं (for °पात्त्वं). Dn1 गुरु° (for गुह°). — (L. 43)

त्वं क्रीडसे षण्मुख कुक्कुटेन
यथेष्टनानाविधकामरूपी ।
दीक्षासि सोमो मरुतः सदैव
धर्मोऽसि वायुरचलन्द्र इन्द्रः
सनातनानामपि शाश्वतस्त्वं
प्रभुः प्रभूणामपि चोग्रधन्वा ।
ऋतस्य कर्ता दितिजान्तकस्त्वं
जेता रिपूणां प्रवरः सुराणाम् ।
सूक्ष्मं तपस्तत्परमं त्वमेव
परावरज्ञोऽसि परावरस्त्वम् ।
धर्मस्य कामस्य परस्य चैव
त्वत्तेजसा कृत्स्नमिदं महात्मन् ।
व्याप्तं जगत्सर्वसुरप्रवीर
शक्त्या मया संस्तुत लोकनाथ ।
नमोऽस्तु ते द्वादशनेत्रबाहो
अतः परं वेद्मि गतिं न तेऽहम् ।
स्कन्दस्य य इदं विप्रः पठेज्जन्म समाहितः ।
श्रावयेद्ब्राह्मणेभ्यो यः शृणुयाद्वा द्विजेरितम् ।
धनमायुर्यशो दीप्तं पुत्राञ्शत्रुजयं तथा ।
स पुष्टितुष्टी संप्राप्य स्कन्दसालोक्यमाप्नुयात् ।

Colophon.

☞ G2. 4 ins. (with v.l.) lines 61–62 only of the above passage after 80^{ab} of the same adhy. (221), which is a very clear proof of the contamination of these two Grantha MSS. from the Northern Recension.

23

T2 G M ins. after 3. 232. 10 (G1, after 3. 232. 9):

एवमुक्तस्तु कौन्तेयः पुनर्वाक्यमभाषत ।
कोपसंरक्तनयनं पूर्ववैरमनुस्मरन् ।
पुरा जतुगृहेऽनेन दग्धुमस्मान्युधिष्ठिर ।
दुर्बुद्धिर्हि कृता वीर तदा दैवेन रक्षिताः ।
द्यूतकालेऽपि कौन्तेय वृजिनानि कृतानि वै ।
द्रौपद्याश्च परामर्शः केशग्रहणमेव च ।
वस्त्रापहरणं चैव सभामध्ये कृतानि वै ।
पुरा कृतानां पापानां फलं भुङ्क्ते सुयोधनः ।
अस्माभिरेव कर्तव्यो धार्तराष्ट्रस्य निग्रहः ।
अन्येन तु कृतं तद्वै मैत्रमस्माकमिच्छता ।
उपकारी तु गन्धर्वो मा राजन्विमना भव ।
एतस्मिन्नन्तरे राजंश्चित्रसेनेन वै हृतः ।
विललाप सुदुःखार्तो ह्रियमाणः सुयोधनः ।
युधिष्ठिर महाबाहो सर्वधर्मभृतां वर ।
सपुत्रान्सहदारांश्च गन्धर्वेण हृतान्बलात् ।
पाण्डुपुत्र महाबाहो कौरवाणां यशस्कर ।
सर्वधर्मभृतां श्रेष्ठ गन्धर्वेण हृतं बलात् ।
रक्षस्व पुरुषव्याघ्र युधिष्ठिर महायशः ।
भ्रातरं ते महाबाहो बद्ध्वा नयति मामयम् ।
दुःशासनं दुर्विषहं दुर्मुखं दुर्जयं तथा ।
बद्ध्वा हरन्ति गन्धर्वा अस्मद्दारांश्च सर्वशः ।
अनुधावत मां क्षिप्रं रक्षध्वं पुरुषोत्तमाः ।
यमौ मामनुधावेतां रक्षार्थं मम सायुधौ ।

K2 स्वाहाग्रही; B1 Dc2 °त्मजः; Dc1 °मयी-; D5 °मती- (for °मही-). — (L. 44) Dc यस्त्वथ (for षण्मुख). — (L. 45) B3 °रूपधारी (for °कामरूपी). — (L. 46) B1–3 D3 मरुतां; Dc यजतां (for मरुतः). — (L. 47) B1. 3 वचनेंद्र; D3 अखिलेंद्र (for अचलेन्द्र). D5 धर्मो वायूरसनेंद्रस्त्वमिंद्र वः. — (L. 50) K2 D3. 4. 6 [अ]मृतस्य; B2–4 मृडस्य; Dc मृडस्य (for ऋतस्य). D5 अमृत्युकर्ता दिवि जातस्ततस्त्वं. — (L. 51) D5 [अ]रीणां (for रिपूणां). — (L. 59) After line 59, B1 ins.: लोकाश्रय सुहृदामप्रमेय. — (L. 60) D5 transp. विप्रः and जन्म. — K2 om. line 61. — (L. 62) B1 Dc धर्मम्; B3 D3 बलम् (for धनम्). G3. 4 दीप्तिं (for दीप्तं). — (L. 63) K2 om. line 63. B1 Dc स पुष्टिमिह; B3. 3 D5 सुपुष्टि(B3 °ष्टिं)तुष्टिं; D3 स तुष्टिपुष्टी; D4 स पुष्टिं तुष्टिं. D5 रुद्र° (for स्कन्द°). — Colophon. — *Adhy. no.:* Dn 231 (Dn2 230).

23

(L. 1) G1 धर्मराजस्य तद्वाक्यं निशम्य स वृकोदरः. — (L. 3) G1 ह्यसान् (for ऽनेन), and दग्धुमारब्धवांस्तदा (for the posterior half). — (L. 4) G1 दैवयुक्ता वयं वीर; M2 वंचना हि कृतानेन (for the prior half). G1 दैवेन परिरक्षिताः. — After line 4, G1 ins.:

कालकूटं विषं तीक्ष्णं भोजने मम भारत ।
उप्त्वा गङ्गां लतापाशैर्बद्ध्वा च प्राक्षिपत्प्रभो ।
रसातलं तु संप्राप्य तथा वासुकिमञ्जसा ।
तस्य प्रसादाद्राजेन्द्र पुनः प्राप्तो महीतलम् ।

— After line 7, G1 ins.:

राज्यं च छित्त्व राजेन्द्र उक्तवान्परुषाणि नः ।

— G2 om. lines 9–13. — (L. 9) T2 G3. 4 M1 °रेव कर्तव्यं पाण्डुपुत्रस्य निग्रहं. — (L. 10) T2 G1. 3 कृतं तच्च; M2 कृतः सोपि. T2 G3 अस्माभिर् (for अस्माकम्). — (L. 11) G1 कृतोपकारो (for उपकारी तु). — (L. 12) T2 G3 राजा (for राजन्). — T2 G1. 3 M2 om. lines 14–15. — (L. 17) G1. 3 °विदां (for °भृतां). — (L. 18) T2 G3. 3 M2 °यशाः (for °यशः). — (L. 21) G4 M1 अस्मान्

कुरुवंशस्य सुमहद्यशः प्राप्तमीदृशम् ।
व्यपोहयध्वं गन्धर्वाञ्जित्वा वीर्येण पाण्डवाः ।
एवं विलपमानस्य कौरवस्यार्तया गिरा ।
श्रुत्वा विलापं संभ्रान्तो घृणयाभिपरिप्लुतः ।
युधिष्ठिरः पुनर्वाक्यं भीमसेनमथाब्रवीत् ।

☞ This passage is followed by a *repetition* of 3. 232. 9^{cd}–10^{cd} (evidently, for resuming the context disturbed by this interpolation).

24

After 3. 241. 15^{ab}, K_4 D (except D_4) G_3 ins.:

भीष्मोऽस्मान्निन्दति सदा पाण्डवांश्च प्रशंसति ।
त्वद्द्वेषाच्च महाबाहो ममापि द्वेष्टुमर्हति ।
विगर्हते च मां नित्यं त्वत्समीपे नरेश्वर ।
सोऽहं भीष्मवचस्तद्वै न मृष्यामीह भारत ।
त्वत्समक्षं यदुक्तं च भीष्मेणामित्रकर्शन ।
पाण्डवानां यशो राजंस्तव निन्दां च भारत ।
अनुजानीहि मां राजन्सभृत्यबलवाहनम् ।
जेष्यामि पृथिवीं राजन्सशैलवनकाननाम् ।
जिता च पाण्डवैर्भूमिश्चतुर्भिर्बलशालिभिः ।
तामहं ते विजेष्यामि एक एव न संशयः ।
संपश्यतु सुदुर्बुद्धिर्भीष्मः कुरुकुलाधमः ।
अनिन्द्यं निन्दते यो हि अप्रशंस्यं प्रशंसति ।
स पश्यतु बलं मेऽद्य आत्मानं तु विगर्हतु ।
अनुजानीहि मां राजन्ध्रुवो हि विजयस्तव ।
प्रतिजानामि ते सत्यं राजन्नायुधमालभे ।
तच्छ्रुत्वा तु वचो राजन्कर्णस्य भरतर्षभ ।
प्रीत्या परमया युक्तः कर्णमाह नराधिपः ।
धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य मे त्वं महाबलः ।
हितेषु वर्तसे नित्यं सफलं जन्म चाद्य मे ।
यदा च मन्यसे वीर सर्वशत्रुनिबर्हणम् ।
तदा निर्गच्छ भद्रं ते ह्यनुशाधि च मामिति ।
एवमुक्तस्तदा कर्णो धार्तराष्ट्रेण धीमता ।
सर्वमाज्ञापयामास प्रायात्रिकमरिंदम ।
प्रययौ च महेष्वासो नक्षत्रे शुभदैवते ।
शुभे तिथौ मुहूर्ते च पूज्यमानो द्विजातिभिः ।
मङ्गलैश्च शुभैः स्नातो वाग्भिश्चापि प्रपूजितः ।
नादयन्रथघोषेण त्रैलोक्यं सचराचरम् ।

Colophon.

वैशंपायन उवाच ।

ततः कर्णो महेष्वासो बलेन महता वृतः ।
द्रुपदस्य पुरं रम्यं रुरोध भरतर्षभ ।
युद्धेन महता चैनं चक्रे वीरं वशानुगम् ।
सुवर्णं रजतं चापि रत्नानि विविधानि च ।
करं च दापयामास द्रुपदं नृपसत्तम ।
तं विनिर्जित्य राजेन्द्र राजानस्तस्य येऽनुगाः ।
तान्सर्वान्वशगांश्चक्रे करं चैनानदापयत् ।
अथोत्तरां दिशं गत्वा वशे चक्रे नराधिपान् ।
भगदत्तं च निर्जित्य राधेयो गिरिमारुहत् ।
हिमवन्तं महाशैलं युध्यमानश्च शत्रुभिः ।

(for असद्-). — (L. 26) T_2 G_3 कौरव्यस्य (for °वस्य). — (L. 27) M सघृणो (for संभ्रान्तो). T_2 G_3 घृणयाति°; G_2 प्रणयाभि° (for घृणयाभि°).

24

(L. 1) D_1 भीष्मस्त्वां द्विषते नित्यं (for the prior half). — (L. 2) K_4 Dc मामपि (for ममापि). $D_{1.5}$ इच्छति (for अर्हति). — (L. 3) K_4 विगर्हे चैव (for विगर्हते च). D_1 त्वत्समेन (for त्वत्समीपे). — (L. 4) D_3 श्रुत्वा; D_6 तस्मै (for तद्वै). D_2 स्पृशामि; D_6 G_3 मृषामि (for मृष्यामि). — (L. 5) Dc वै; D_5 मे (for च). — (L. 6) K_4 Dc $D_{1.3}$ G_3 निंदा च. — (L. 7) $D_{2.3.6}$ °वाहनः; D_5 °वाहिनीं (for °वाहनम्). D_1 अनुजानीहि मां वीर त्वदर्थं वै नृपोत्तम. — (L. 8) K_4 Dc $D_{1.2}$ सर्वां (for राजन्). — (L. 9) K_4 Dc $D_{1.2}$ या जिता (for जिता च). — (L. 10) D_5 एक एव (for तामहं ते). — (L. 11) Dc स (for सं-). — (L. 12) D_5 निंदत्यनिंद्यं यो नित्यं (for the prior half). K_4 Dc T_2 G_3 अप्रशस्यं; D_1 °शस्यान्. K_4 प्रशंसते. — (L. 13) K_4 Dc $D_{1.2}$ च (for तु). — (L. 14) D_1 ध्रुवं (for ध्रुवो). — (L. 16) K_4 $D_{1.2}$ एतच्छ्रुत्वा (for तच्छ्रुत्वा तु). D_5 धृतराष्ट्रजः (for भरत°). — (L. 20) K_4 Dn_1 $D_{2.6}$ °निबर्हण; Dc D_5 °निबर्हणे; D_1 °वधाय मे; D_3 °निबर्हणः. — (L. 21) K_4 Dc D_{1-3} G_3 अनुशाधि (om. हि). — (L. 23) Dc सर्वं निर्वापयामास. — (L. 24) K_4 Dc Dn_1. n_3 $D_{1.3.5.6}$ G_3 निर्ययौ (for प्र°). — Colophon. D_5 om. colophon. — *Adhy. no.*: Dn 252 (Dn_2 251); D_1 254. — (L. 29) K_4 Dc D_1 पुरुष° (for भरत°). — (L. 30) A few MSS. वीरो *or* वीर (for वीरं). — (L. 32) K_4 Dc $D_{1.2}$ राजसत्तमं (Dc °मः) (for नृपसत्तम). — (L. 33) Dc_1 राजेंद्रं राजानं. D_1 चानुगाः. — (L. 34) D_1 तांश्च सर्वान्वशीकृत्वा (for the prior half). Dn करं चानीय दापयत्! — (L. 35) D_3 om. line 35. D_1 कृत्वा (for चक्रे). Dn_2 G_3 नराधिप. — (L. 36) K_4 $D_{3.6}$ वि- (for च). — (L. 38) Dn_3 D_3 G_3 सर्वाः (for सर्वान्). — (L. 40) Dn om. (? hapl.) line 40! K_4 $D_{2.5.6}$ G_3 विनिर्जयत्; D_1 च वर्ज°; D_3 व्यवर्ज° (for अवाज°). — (L. 41)

प्रययौ च दिशः सर्वान्नृपतीन्वशमानयत् ।
स हैमवतिकाञ्जित्वा करं सर्वानदापयत् ।
नेपालविषये ये च राजानस्तानवाजयत् ।
अवतीर्य ततः शैलात्पूर्वां दिशमभिद्रुतः ।
अङ्गान्वङ्गान्कलिङ्गांश्च शुण्डिकान्मिथिलानथ ।
मागधान्कर्कखण्डांश्च निवेश्य विषयेऽऽत्मनः ।
आवशीरांश्च योध्यांश्च अहिक्षत्रं च निर्जयत् ।
पूर्वां दिशं विनिर्जित्य वत्सभूमिं तथागमत् ।
वत्सभूमिं विनिर्जित्य केवलां मृत्तिकावतीम् ।
मोहनं पत्तनं चैव त्रिपुरीं कोसलां तथा ।
एतान्सर्वान्विनिर्जित्य करमादाय सर्वशः ।
दक्षिणां दिशमास्थाय कर्णो जित्वा महारथान् ।
रुक्मिणं दाक्षिणात्येषु योधयामास सूतजः ।
स युद्धं तुमुलं कृत्वा रुक्मी प्रोवाच सूतजम् ।
प्रीतोऽस्मि तव राजेन्द्र विक्रमेण बलेन च ।
न ते विघ्नं करिष्यामि प्रतिज्ञां समपालयम् ।
प्रीत्या चाहं प्रयच्छामि हिरण्यं यावदिच्छसि ।
समेत्य रुक्मिणा कर्णः पाण्ड्यं शैलं च सोऽगमत् ।
स केरलं रणे चैव नीलं चापि महीपतिम् ।
वेणुदारिसुतं चैव ये चान्ये नृपसत्तमाः ।
दक्षिणस्यां दिशि नृपान्करान्सर्वानदापयत् ।
शैशुपालिं ततो गत्वा विजिग्ये सूतनन्दनः ।
पार्श्वस्थांश्चापि नृपतीन्वशे चक्रे महाबलः ।
आवन्त्यांश्च वशे कृत्वा साम्ना च भरतर्षभ ।
वृष्णिभिः सह संगम्य पश्चिमामपि निर्जयत् ।
वारुणीं दिशमागम्य यावनान्बर्बरांस्तथा ।
नृपान्पश्चिमभूमिस्थान्दापयामास वै करान् ।
विजित्य पृथिवीं सर्वां स पूर्वापरदक्षिणाम् ।
सम्लेच्छाटविकान्वीरः सपर्वतनिवासिनः ।
भद्रान्रोहितकांश्चैव आग्नेयान्मालवानपि ।
गणान्सर्वान्विनिर्जित्य नीतिकृत्प्रहसन्निव ।
शशकान्यवनांश्चैव विजिग्ये सूतनन्दनः ।
नग्नजित्प्रमुखांश्चैव गणाञ्जित्वा महारथान् ।
एवं स पृथिवीं सर्वां वशे कृत्वा महारथः ।
विजित्य पुरुषव्याघ्रो नागसाह्वयमागमत् ।
तमागतं महेष्वासं धार्तराष्ट्रो जनाधिपः ।
प्रत्युद्गम्य महाराज सभ्रातृपितृबान्धवः ।
अर्चयामास विधिना कर्णमाहवशोभिनम् ।
आश्रावयच्च तत्कर्म प्रीयमाणो जनेश्वरः ।
यच्च भीष्मान्न च द्रोणान्न कृपान्न च बाह्लिकात् ।

D_1 अभिद्रवत्; D_5 °श्रितः (for °द्रुतः). — (L. 42) K_4 $D_{2.3}$ वंगानंगान् (by transp.). D_1 वंगान्कलिंगान्गौडांश्च. Dn_1 मंडिकान्; Dn_{2}. n_{3} D_1 G_3 मुंडिकान्; $D_{2.3}$ चंडिकान्; D_5 पुंड्रकान् (for शुण्डिकान्). K_4 D_1 अपि (for अथ). — (L. 43) K_4 कर्षखंडांश्च; D_1 अर्ककंडांश्च (for कर्कखं°). K_4 D_6 G_3 विषयात्मनः; Dc विषयांस्ततः. — (L. 44) K_4 D_{1-3} श्रावस्तीं चाप्यं(D_2 चाभ्य-; D_3 वांश्च)योधांश्च; Dc D_5 अवंती चाप्ययो° (for the prior half). K_4 Dc $D_{1-3.5}$ अहिच्छत्रांश्च सोजयत्. — G_3 om. the posterior half of line 44 and the prior half of line 45. — (L. 45) K_4 Dc $D_{2.3}$ अथा°; D_1 उपा° (for तथा°). — (L. 46) K_4 मेखलां; Dc D_{1-3} मेकलां (for केवलां). — (L. 47) K_4 सोदनं; Dc D_{1-3} मोदनं; D_5 नोदनं (for मोहनं). Dc त्रिपुरं; D_5 त्रिपुरां. K_4 Dc कौशलं; Dn_1 कोशलीं; Dn_3 D_{1-3} कोशलान्; D_5 कोसलं. — (L. 48) D_1 करानादाय; D_5 करादानाय. — (L. 49) K_4 Dc $D_{1-3.5}$ आसाद्य (for आस्थाय). K_4 Dc $D_{2.3}$ °नृपान् (for °रथान्). — (L. 51) A few MSS. तुमलं. — (L. 52) K_4 Dc D_{1-3} राधेय (for राजेन्द्र). — (L. 53) K_4 $D_{2.3.5}$ °कल्पय; Dc °कल्पयन्; D_1 °कंपयन्; G_3 °पालय (for °पालयम्). — (L. 54) Dc सुवर्णं (for हिरण्यं). — (L. 55) K_4 सोध्यगात्; Dc D_{1-3} सोभ्यगात्; D_5 सोत्यगात् (for सोऽगमत्). — (L. 56) D_5 चापि; D_1 जित्वा (for चैव). Dc चैव (for चापि). — (L. 57) D_5 °दार° (for °दारि°). G_3 पंचान्ये (for ये चान्ये). — (L. 58) D_5 नृपसुतान् (for दिशि नृपान्). — D_2 om. lines 59–60. — (L. 59) K_4 Dc Dn_{2}. n_{3} D_1 G_3 °पालं (for °पालिं). — (L. 60) D_1 पार्श्वम्थांश्चैव; D_3 सुपार्श्वस्थांश्च. Dc नराधिपः (for महाबलः). — (L. 61) D_1 पुरुष° (for भरत°). Dn_1 om. from साम्ना up to संगम्य (in line 62). — (L. 62) $D_{3.6}$ निर्जयन्. — (L. 63) D_1 आक्रम्य (for आगम्य). K_4 $D_{1-3.5}$ यवनान्बर्बरां°; Dc बर्बरान्यवनां°. — (L. 64) D_1 करं (for करान्). — (L 66) K_4 Dc सम्लेच्छाटविकां; $D_{1.2}$ सम्लेंच्छाटविकान् (D_1 °कां). — D_1 om. from. सपर्वत (in line 66) up to पुरुषव्याघ्रो (in line 72). — (L. 66) K_4 $D_{2.3.5}$ G_3 °निवासिनीं; Dc °निवासिनां. — (L. 67) Dc Dn_3 $D_{2.6}$ G_3 मद्रान्; D_3 महान् (for भद्रान्). K_4 सामुद्राल्लोँहितांश्चैव. K_4 D_2 om. (hapl.) from आग्नेयान् up to °श्चैव (in line 69). — (L. 68) Dc तंगणान्परतंगणान्; D_3 नातिकृच्छ्राद्धसन्निव. — (L. 69)Dc सशकान् (for शशकान्). — (L. 70) K_4 Dc $D_{2.3}$ महारथः. — (L. 71) K_4 Dc D_5 ससमुद्रनगद्रुमां; $D_{2.3}$ समुद्रनगरद्रुमां (for the posterior half). — (L. 72) D_1 समागच्छत्स्वकं पुरं (for the posterior half). — (L. 73) Dc धनाधिपं (for जनाधिपः). — (L. 75) Dc विधिवत् (for °ना). D_5 °शालिनं (for °शोभिनम्). — (L. 76) K_4 Dc $D_{1-3.5}$ आराधयच्च (D_1 °त) (for आश्रावयच्च). — (L. 78) D_5

प्राप्तवानस्मि भद्रं ते त्वत्तः प्राप्तं मया हि तत् ।
बहुना च किमुक्तेन शृणु कर्ण वचो मम ।
सनाथोऽस्मि महाबाहो त्वया नाथेन सत्तम ।
न हि ते पाण्डवाः सर्वे कलामर्हन्ति षोडशीम् ।
अन्ये वा पुरुषव्याघ्र राजानोऽभ्युदितोदिताः ।
स भवान्धृतराष्ट्रं तं गान्धारीं च यशस्विनीम् ।
पश्य कर्ण महेष्वास अदितिं वज्रभृद्यथा ।
ततो हलहलाशब्दः प्रादुरासीद्विशां पते ।
हाहाकाराश्च बहवो नगरे नागसाह्वये ।
केचिदेनं प्रशंसन्ति निन्दन्ति स्म तथापरे ।
तूष्णीमासंस्तथा चान्ये नृपास्तत्र जनाधिप ।
एवं विजित्य राजेन्द्र कर्णः शस्त्रभृतां वरः ।
सपर्वतवनाकाशां ससमुद्रां सनिष्कुटाम् ।
देशैरुच्चावचैः पूर्णां पत्तनैर्नगरैरपि ।
द्वीपैश्चानूपसंपूर्णैः पृथिवीं पृथिवीपते ।
कालेन नातिदीर्घेण वशे कृत्वा तु पार्थिवान् ।
अक्षयं धनमादाय सूतजो नृपमभ्ययात् ।
प्रविश्य च गृहं राजन्नभ्यन्तरमरिंदम ।
गान्धारीसहितं वीरो धृतराष्ट्रं ददर्श सः ।
पुत्रवच्च नरव्याघ्र पादौ जग्राह धर्मवित् ।
धृतराष्ट्रेण चाश्लिष्य प्रेम्णा चापि विसर्जितः ।
तदा प्रभृति राजा च शकुनिश्चापि सौबलः ।
जानते निर्जितान्पार्थान्कर्णेन युधि भारत ।

Colophon.

वैशंपायन उवाच ।
जित्वा तु पृथिवीं राजन्सूतपुत्रो जनाधिप ।
अब्रवीत्परवीरघ्नो दुर्योधनमिदं वचः ।

This is followed in the above MSS. by a *repetition* of 3. 241. 15^{ab} (v.l. त्वां for त्वा) with the ref. (कर्ण उवाच ।), which is a clear indication of the passage being an interpolation Cf. note at the end of passage No. 23.

25

After adhy. 247, Dc1 Dn D1. 2. 6 G3 ins. the foll. two adhy.:

जनमेजय उवाच ।
वसत्स्वेवं वने तेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
रममाणेषु चित्राभिः कथाभिर्मुनिभिः सह ।
सूर्यदत्ताक्षयान्नेन कृष्णाया भोजनावधि ।
ब्राह्मणांस्तर्पमाणेषु ये चान्नार्थमुपागताः ।
आरण्यानां मृगाणां च मांसैर्नानाविधैरपि ।
धार्तराष्ट्रा दुरात्मानः सर्वे दुर्योधनादयः ।
कथं तेष्वन्ववर्तन्त पापाचारा महामुने ।
दुःशासनस्य कर्णस्य शकुनेश्च मते स्थिताः ।
एतदाचक्ष्व भगवन्वैशंपायन पृच्छतः ।
वैशंपायन उवाच ।
श्रुत्वा तेषां तथा वृत्तिं नगरे वसतामिव ।

[अ]च (for हि). — (L. 79) K4 Dc D1. 3 [अ]त्र (for च). — (L. 80) D1 समर्थो (for सनाथो). — (L. 82) Dc च (for वा). K4 Dc D3 पुरुषव्याघ्रा. Dc2 [ऽ]भ्युदितो दिशः; D5 [ऽ]प्युदितोदिताः. — (L. 83) K4 Dc D1–3. 5 च (for तं). — Dc2 om. lines 84–86. — (L. 86) Dc1 Dn3 हाहाकारश्च. Dc1 बहुशो; D2. 3 बहुलो (for बहवो). — (L. 87) D1 [अ]परे जनाः (for तथापरे). — (L. 88) Dn2 भूतास् (for आसन्). D1 तथैवान्ये; D3 नृपाश्चास्य. D5 प्राप्ते कर्णे नरेश्वर (for the posterior half). For line 88, Dc subst.:

नन्दन्ति स तथा चान्ये तूष्णीमासंस्तथापरे ।
नृपाश्च तुष्टुवुश्चान्ये द्विजास्तत्र जनाधिप ।

— (L. 89) Dc निर्जित्य (for विजित्य). — (L. 90) Dc ससमुद्रवनोद्देशं; D3 सपर्वतवनोद्देशां; D5 सपर्वताकरवनां. — (L. 92) K4 D2 च रूप°; Dc D1. 3 च रत्न° (for चानूप°). — (L. 93) K4 Dc1 D1–3 च; Dc2 [अ]थ (for तु). — (L. 94) D3 गृहम् (for नृपम्). — (L. 95) D5 [अ]भ्यंतरं (for च गृहं). D1 सूतपुत्रः प्रतापवान्; D5 गृहस्य रिपुमर्दनः (for the posterior half). — (L. 96) Dc ह (for सः). — (L. 97) K4 Dc1 D2 G3 नरव्याघ्रः. — (L. 98) K4 वाचा (for चापि). — (L. 100) D2 reads line 100 after line 102. K4 Dc D1. 3. 5 मेनाते; Dn3 (by corr.) जानंति (for जानते). D1 विजितान् (for निर्जि°). K4 ते सर्वे (for कर्णेन). — Colophon. *Adhy. no.:* Dn 253 (Dn2 252); D1 255. — (L. 101) D5 स (for तु). Dc सर्वां (for राजन्). K4 Dc D1–3. 5 महाबलः (for जनाधिप). — (L. 102) D1 उवाच श्लक्ष्णया वाचा धृतराष्ट्रसुतं नृपं.

25

(L. 2) Dc1 D1. 2. 6 G3 मुनिसत्तम (for °भिः सह). — (L. 4) D1. 2. 6 G3 तर्प्य° (for तर्प°). Dc1 वनेषूपवनेषु च (for the posterior half). — (L. 5) Dc1 भक्ष्यैर्भोज्यैर्नैकैश्च (for the prior half). — D2 om. from पायन (line 9) up to तेषु (line 11). — (L. 10) Dc1 पत्तने (for नगरे). — (L. 11) Dc1 °मानी (for °राज). — (L. 12) Dc1 D2 निकृतप्रज्ञैः. — (L. 14) Dc1 ऋषिः परमकोपनः (for the posterior half). — (L. 15) Dc1 दुर्वासा शंकरस्यांशो

दुर्योधनो महाराज तेषु पापमरोचयत् ।
तथा तैर्निकृतिप्रज्ञैः कर्णदुःशासनादिभिः ।
नानोपायैरघं तेषु चिन्तयत्सु दुरात्मसु ।
अभ्यागच्छत्स धर्मात्मा तपस्वी सुमहायशाः ।
शिष्यायुतसमोपेतो दुर्वासा नाम कामतः ।
तमागतमभिप्रेक्ष्य मुनिं परमकोपनम् ।
दुर्योधनो विनीतात्मा प्रश्रयेण दमेन च ।
सहितो भ्रातृभिः श्रीमानातिथ्येन न्यमन्त्रयत् ।
विधिवत्पूजयामास स्वयं किंकरवत्स्थितः ।
अहानि कतिचित्तत्र तस्थौ स मुनिसत्तमः ।
तं च पर्यचरद्राजा दिवारात्रमतन्द्रितः ।
दुर्योधनो महाराज शापात्तस्य विशङ्कितः ।
क्षुधितोऽस्मि ददस्वान्नं शीघ्रं मम नराधिप ।
इत्युक्त्वा गच्छति स्नातुं प्रत्यागच्छति वै चिरात् ।
न भोक्ष्याम्यद्य मे नास्ति क्षुधेत्युक्त्वैत्यदर्शनम् ।
अकस्मादेत्य च ब्रूते भोजयास्मांस्त्वरान्वितः ।
कदाचिच्च निशीथे स उत्थाय निकृतौ स्थितः ।
पूर्ववत्कारयित्वान्नं न भुङ्क्ते गर्हयन्स सः ।
वर्तमाने तथा तस्मिन्यदा दुर्योधनो नृपः ।
विकृतिं नैति न क्रोधं तदा तुष्टोऽभवन्मुनिः ।
आह चैनं दुराधर्षो वरदोऽस्मीति भारत ।
वरं वरय भद्रं ते यत्ते मनसि वर्तते ।
मयि प्रीते तु यद्धर्म्यं नालभ्यं विद्यते तव ।
एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य महर्षेर्भावितात्मनः ।
अमन्यत पुनर्जातमात्मानं स सुयोधनः ।
प्रागेव मन्त्रितं चासीत्कर्णदुःशासनादिभिः ।
याचनीयं मुनेस्तुष्टादिति निश्चित्य दुर्मतिः ।
अतिहर्षान्वितो राजा वरमेनमयाचत ।
शिष्यैः सह मम ब्रह्मन्यथा जातोऽतिथिर्भवान् ।
अस्मत्कुले महाराजो ज्येष्ठः श्रेष्ठो युधिष्ठिरः ।
वने वसति धर्मात्मा भ्रातृभिः परिवारितः ।
गुणवाञ्शीलसंपन्नस्तस्य त्वमतिथिर्भव ।
यदा च राजपुत्री सा सुकुमारी यशस्विनी ।
भोजयित्वा द्विजान्सर्वान्पतींश्च वरवर्णिनी ।
विश्रान्ता च स्वयं भुक्त्वा सुखासीना भवेद्यदा ।
तदा त्वं तत्र गच्छेथा यद्यनुग्राह्यता मयि ।
तथा करिष्ये त्वत्प्रीत्येत्येवमुक्त्वा सुयोधनम् ।
दुर्वासा अपि विप्रेन्द्रो यथागतमगात्ततः ।
कृतार्थमिव चात्मानं तदा मेने सुयोधनः ।
करेण च करं गृह्य कर्णस्य मुदितो भृशम् ।
कर्णोऽपि भ्रातृसहितमित्युवाच नृपं मुदा ।
दिष्ट्या कामः सुसंवृत्तो दिष्ट्या कौरव वर्धसे ।
दिष्ट्या ते शत्रवो मग्ना दुस्तरे व्यसनार्णवे ।
दुर्वासःक्रोधजे वह्नौ पतिताः पाण्डुनन्दनाः ।

शिष्यायुतसमन्वितः. — (L. 16) Dc1 ऋषिं परमतेजसं (for the posterior half). — (L. 17) Dc1 न नाम देव तद् मुदा (sic) (for the posterior half). — Dc1 (which om. lines 18–19) ins. after line 17:

पादौ प्रक्षाल्य विधिवदासने चोपवेश्य च ।
पूजयित्वा यथान्यायमातिथ्येन न्यमन्त्रयत् ।
तथेति स मुनिर्भुक्त्वा ययौ पादधिको (?) द्विजः ।
पुनः प्रत्यागमत्प्रातःकाले स नृपसत्तम ।
तथैव भोजयामास परमान्नेन तं मुदा ।
गतः स पुनरेवाथ भोक्तुकामः समभ्ययात् ।
तथैव भोजयामास राजा शापविशङ्कितः ।
मध्यंदिने कदाचित्स्तुः (?) कदाचिन्निशिथेऽपि च ।
गोरज्जे प्रत्युषे चापि कदाचित्प्रहरार्धके ।
घापिना (?) याति तद्वेश्म शिष्यायुतसमन्वितः ।
कदाचिद्बहुभिः सार्धं कदाचिदयुतेन च ।
उषाकाले कदाचित्स स समपात्याण्मासिकः (?) ।
दुर्योधनं भ्रंशयितुं राज्याच्छापेन निष्टराम् (?) ।
क्रियया पाण्डुपुत्राणां क्रोधेन कलुषीकृतः ।
यदि मत्सेवनाद्भ्रंशेत्सकुलं नाशमेति च ।
एवं स मुनिराज्ञाय षण्मासावधि प्रत्यहम् ।
दुर्योधनगृहं प्रायाद्यदिच्छति तथैव तत् ।
ततः परमसंतुष्टो राजानं धृतराष्ट्रजम् ।

— (L. 23) Dc1 जनपदेश्वर (for मम नराधिप). — (L. 28) D1 तन् (for [अ]न्नं). Dn3 गर्हते (for °यन्). Dc1 सदा (for स सः). — (L. 30) Dc1 D2 नैव (for नैति). — Before line 32, most MSS. ins. दुर्वासा उवाच. — After line 33, Dc1 ins.:

प्रसन्नोऽस्मि तथातिथ्यात्तेनाह वरदोऽस्म्यहम् ।

— Before line 34, most MSS. ins. वैशं° उ°. — (L. 37) Dc1 मुनौ तुष्टे (for मुनेस्तुष्टाद्), and तैः समेत्य स दुर्मतिः (for the posterior half). — (L. 38) Dn1 राजन् (for राजा). — (L. 39) Dc1 भ्रातृभिः सहितः सर्वैः कर्णशकुनिसाधनैः. (L. 40) D1 °राज (for °राजो). — (L. 41) Dc1 कांतया सह (for परिवारितः). — (L. 44) Dc1 भ्रातृंश्च द्रुपदात्मजा (for the posterior half). — (L. 47) Dc1 D1.2 त्वत्प्रीत्यै एवमुक्त्वा (om. इति). — (L. 48) Dc1 तपतां श्रेष्ठो (for अपि विप्रेन्द्रो). — (L. 49) Dc1 Dn1 G3 अपि (for इव). — (L. 51) Dn1 D1 तदा (for मुदा). — Before line 52, most MSS. ins. कर्ण उ°. — (L. 54) Dc1 D2 पातिताः (for प°). — (L. 55) Dn3 स्वैरं बत; Dn3 स्वैरमेते (for स्वैरेव ते). — Before line 56, most MSS. ins. वैशं° उ°. — Colophon. Dc1 om. the colophon.

स्वैरेव ते महापापैर्गता वै दुस्तरं तमः ।
इत्थं ते निकृतिप्रज्ञा राजन्दुर्योधनादयः ।
हसन्तः प्रीतमनसो जग्मुः स्वं स्वं निकेतनम् ।

Colophon.

वैशंपायन उवाच ।

ततः कदाचिद्दुर्वासाः सुखासीनांस्तु पाण्डवान् ।
भुक्त्वा चावस्थितां कृष्णां ज्ञात्वा तस्मिन्वने मुनिः ।
अभ्यागच्छत्परिवृतः शिष्यैरयुतसंमितैः ।
दृष्ट्वायान्तं तमतिथिं स च राजा युधिष्ठिरः ।
जगामाभिमुखः श्रीमान्सह भ्रातृभिरच्युतः ।
तस्मै बद्ध्वाञ्जलिं सम्यगुपवेश्य वरासने ।
विधिवत्पूजयित्वा तमातिथ्येन न्यमन्त्रयत् ।
आह्निकं भगवन्कृत्वा शीघ्रमेहीति चाब्रवीत् ।
जगाम च मुनिः सोऽपि स्नातुं शिष्यैः सहानघः ।
भोजयेत्सहशिष्यं मां कथमित्यविचिन्तयन् ।
न्यमज्जत्सलिले चापि मुनिसंघः समाहितः ।
एतस्मिन्नन्तरे राजन्द्रौपदी योषितां वरा ।
चिन्तामवाप परमामन्नहेतोः पतिव्रता ।
सा चिन्तयन्ती च यदा नान्नहेतुमविन्दत ।
मनसा चिन्तयामास कृष्णं कंसनिषूदनम् ।
कृष्ण कृष्ण महाबाहो देवकीनन्दनाव्यय ।
वासुदेव जगन्नाथ प्रणतार्तिविनाशन ।
विश्वात्मन्विश्वजनक विश्वहर्तः प्रभोऽव्यय ।
प्रपन्नपाल गोपाल प्रजापाल परात्पर ।
आकूतीनां च चित्तीनां प्रवर्तक नतास्मि ते ।
वरेण्य वरदानन्त अगतीनां गतिर्भव ।
पुराणपुरुष प्राणमनोवृत्त्याद्यगोचर ।
सर्वाध्यक्ष पराध्यक्ष त्वामहं शरणं गता ।
पाहि मां कृपया देव शरणागतवत्सल ।
नीलोत्पलदलश्याम पद्मगर्भारुणेक्षण ।
पीताम्बरपरीधान लसत्कौस्तुभभूषण ।
त्वमादिरन्तो भूतानां त्वमेव च परायणम् ।
परात्परतरं ज्योतिर्विश्वात्मा सर्वतोमुखः ।
त्वामेवाहुः परं बीजं निधानं सर्वसंपदाम् ।
त्वया नाथेन देवेश सर्वापद्भ्यो भयं न हि ।
दुःशासनादहं पूर्वं सभायां मोचिता यथा ।
तथैव संकटादस्मान्मामुद्धर्तुमिहार्हसि ।
एवं स्तुतस्तदा देवः कृष्णया भक्तवत्सलः ।
द्रौपद्याः संकटं ज्ञात्वा देवदेवो जगत्पतिः ।
पार्श्वस्थां शयने त्यक्त्वा रुक्मिणीं केशवः प्रभुः ।
तत्राजगाम त्वरितो ह्यचिन्त्यगतिरीश्वरः ।
ततस्तं द्रौपदी दृष्ट्वा प्रणम्य परया मुदा ।

Adhy. no.: Dn 260 (Dn_3 261); D_1 263. — (L. 59) D_1 महा- (for वने). — (L. 61) Dc_1 आत्रेयं सशिष्यं च (for अतिथिं स च राजा). — (L. 62) Dc_1 भ्रातृभिः परमद्युतिः (for the posterior half). — (L. 63) Dc_1 D_2 G_3 उपविश्य; D_1 प्रवेश्य च (for उपवेश्य). D_2 च कानने (for वरासने). — (L. 64) Dc_1 पूजयित्वाथ; D_1 पूजयामास. Dc_1 निमंत्रयत्; D_1 न्यवेदयत्. — After line 64, Dc_1 Dn_3 ins.:

दुर्वासा उवाच ।
राजंस्तवाश्रमे भोक्तुं सत्वरं समुपागतः ।
क्षुधा मां बाधतेऽत्यर्थं तस्मान्मां भोजयाधुना ।
भोज्यैर्नानाविधैश्चान्नैर्व्यञ्जनैः परमाद्भुतैः ।,

followed in Dc_1 by राजोवाच, in Dn_3 by युधिष्ठिर उ°. — (L. 65) Dc_1 स्नात्वा शीघ्रं समहीति (for the posterior half). — (L. 66) D_1 जगामैवं. Dn_3 महानदीं (for सहानघः). Dc_1 जगाम सह शिष्यैश्च स्नातुं स मुनिपुंगवः. — (L. 67) $D_{1.2.6}$ °त्यवचिंतयन्. — (L. 68) Dc_1 मुनिः शिष्यायुतेन च; D_1 मुनिः सद्यः समाहितः; $D_{2.6}$ G_3 मुनिः शिष्यैः समन्वितः (for the posterior half). — After line 68, Dc_1 Dn_3 ins.:

अथ युधिष्ठिरो राजा भ्रातृभिरन्वतप्यत ।
भीम भीम महाबाहो काष्ठान्यानीय मां दह ।
वैशंपायन उवाच ।
भ्रातुर्वचनमाकर्ण्य हृदि शल्यमिवार्पितम् ।
त्राहि त्राहीति गोविन्देत्युक्त्वा दारूणि चानयत् ।

— (L. 69) $D_{2.6}$ G_3 चापि (for राजन्). Dc_1 द्रौपदी व्यसनं वीक्ष्य पांडवानां महात्मनां. — (L. 71) Dn_3 D_1 तदा (for यदा). — (L. 72) Dc_1 सस्मार मनसा कृष्णं कृपालुं दीनवत्सलं. — (L. 73) D_1 °नंदनंदन (for °नन्दनाव्यय). — (L. 74) Dc_1 प्रपन्नार्ति° (for प्रणतार्ति°). — (L. 75) Dc_1 विश्वहृत्प्रभुरीश्वरः (for the posterior half). — (L. 76) Dc_1 विश्वनाथ; Dn_3 विश्वपाल (for प्रजा°). — D_2 om. from परात्पर up to °परीधान (in line 83). — (L. 77) Dc_1 D_1 आकूतीनां च वृत्तीनां (D_1 वित्तानां) (for the prior half). — (L. 78) D_6 G_3 ह्यगतीनां (for अग°). Dc D_6 गतिप्रद (for गतिर्भव). — (L. 80) Dc_1 परानंद; D_1 सुराध्यक्ष. — (L. 83) Dc_1 चतुर्बाहो (for -परीधान). — (L. 84) Dc_1 °भूतो (for °रन्तो). — (L. 85) Dn_3 $D_{1.2}$ परं (for -तरं). Dc_1 $D_{2.6}$ विश्वतो° (for सर्वतो°). — (L. 87) Dc_1 त्वं नाथ कृपयेशान (for the prior half). — (L. 92) Dc_1 रुक्मिणीं (for पार्श्वस्थां), and सुप्तां केशिनिषूदनः (for the posterior half). — (L. 95) $D_{2.6}$ G_3 अवदद् (for अब्रवीद्). Dc_1 उवाचाश्रुमुखी कृष्णा कृष्णं कमललोचनं. — For line 96, Dc_1 subst.:

अब्रवीद्वासुदेवाय मुनेरागमनादिकम् ।
ततस्तामब्रवीत्कृष्णः क्षुधितोऽस्मि भृशातुरः ।
शीघ्रं भोजय मां कृष्णे पश्चात्सर्वं करिष्यसि ।
निशम्य तद्वचः कृष्णा लज्जिता वाक्यमब्रवीत् ।
स्थाल्यां भास्करदत्तायामन्नं मद्भोजनावधि ।
भुक्तवत्यस्म्यहं देव तस्मादन्नं न विद्यते ।
ततः प्रोवाच भगवान्कृष्णां कमललोचनः ।
कृष्णे न नर्मकालोऽयं क्षुच्छ्रमेणातुरे मयि ।
शीघ्रं गच्छ मम स्थालीमानयित्वा प्रदर्शय ।
इति निर्बन्धतः स्थालीमानाय्य स यदूद्वहः ।
स्थाल्याः कण्ठेऽथ संलग्नं शाकान्नं वीक्ष्य केशवः ।
उपयुज्याब्रवीदेनामनेन हरिरीश्वरः ।
विश्वात्मा प्रीयतां देवस्तुष्टश्चास्त्विति यज्ञभुक् ।
आकारय मुनीञ्शीघ्रं भोजनायेति चाब्रवीत् ।
ततो जगाम त्वरितः सहदेवो महायशाः ।
स्नातुं गतान्देवनद्यां दुर्वासःप्रभृतीन्मुनीन् ।
ते चावतीर्णाः सलिले कृतवन्तोऽघमर्षणम् ।
दृष्ट्वोद्गारान्साम्नरसांस्तृप्त्या परमया युताः ।
उत्तीर्य सलिलात्तस्माद्दृष्टवन्तः परस्परम् ।
दुर्वाससमभिप्रेक्ष्य सर्वे ते मुनयोऽब्रुवन् ।
राज्ञा हि कारयित्वान्नं वयं स्नातुं समागताः ।
आकण्ठतृप्ता विप्रर्षे किं स्विद्भुञ्जामहे वयम् ।
वृथा पाकः कृतोऽस्माभिस्तत्र किं करवामहे ।
दुर्वासा उवाच ।
वृथापाकेन राजर्षेरपराधः कृतो महान् ।
मास्मानधाक्षुर्दृष्ट्वैव पाण्डवाः क्रूरचक्षुषा ।
स्मृत्वानुभावं राजर्षेरम्बरीषस्य धीमतः ।
बिभेमि सुतरां विप्रा हरिपादाश्रयाज्जनात् ।
पाण्डवाश्च महात्मानः सर्वे धर्मपरायणाः ।
शूराश्च कृतविद्याश्च व्रतिनस्तपसि स्थिताः ।

कृष्ण कृष्णारविन्दाक्ष पुण्यश्रवणकीर्तन ।
संस्मृतो भगवानद्य तथा दृष्टिपथं गतः ।
श्रीकृष्ण उवाच ।
किमर्थं संस्मृतो देवि त्वयाहं चारुहासिनि ।
भैष्मी स्वरामन्ये सुप्तां (?) गतोऽस्मि गहनं वनम् ।
द्रौपद्युवाच ।
दुर्वासास्तपतां श्रेष्ठः शिष्यायुतसमन्वितः ।
याचयित्वा गतः स्नातुं राद्धमन्नबुभुक्षितः ।
किं कार्यं भगवन्नद्य ऋषिः परमकोपनः ।
आगमिष्यति सिद्धान्नं भोक्तुं शिष्यायुतेन च ।
श्रीकृष्ण उवाच ।
पांचालि शृणु मे वाक्यं क्षुधितोऽस्मि भृशं प्रिये ।

— (L. 97) D$_{2.6}$ G$_3$ °दन्यत् (for °त्सर्वं). Dc$_1$ प्रथमं भोजनं क्षिप्रं यद्यहं वल्लभस्तव. — After line 98, Dc$_1$ ins.:

स्वेदखिन्ना च सुश्रोणी रुदन्ती कृष्णसंनिधौ ।
विभो प्राणपते विद्धजानासि पुरुषोत्तम ।

— (L. 100) Dc$_1$ देवेश (for [अ]हं देव). — After line 100, Dc$_1$ ins.:

किं करोमि जगन्नाथ किमस्मादपरा विपत् ।

— (L. 101) D$_2$ कृष्णः (for कृष्णां). Dc$_1$ देवकीनंदनो हरिः (for the posterior half). — (L. 102) D$_1$ कर्म° (for नर्म°). — (L. 103) Dc$_1$ शीघ्रमानीयतां स्थाली दर्शयस्वेति भामिनि. — After line 103, Dc$_1$ ins.:

नास्त्यन्नं देवकीसूनो भोज्यं मद्भोजनावधि ।

— (L. 104) Dc$_1$ अति- (for इति), and यदूत्तमः (for °द्वहः). — (L. 105) Dc$_1$ स्थाल्यां. Dc$_1$ च; D$_1$ सु- (for [ऽ]थ). Dc$_1$ माधवः (for केशवः). — (L. 106) Dc$_1$ Dn$_1$ °युंज्य (for °युज्य). — For line 108, Dc$_1$ subst.:

पाण्डवाः कृष्ण कृष्णेति ऊचुस्तं यदुनन्दनम् ।
किं भविष्यति ब्रह्मर्षेः कोपान्नो दारुणं तमे (?) ।
प्रहस्य परमानन्दः सहदेवमथाब्रवीत् ।
शीघ्रमानय तं विप्रं सशिष्यं भोजयेति च ।

— After 108, most modern (printed) ed. ins. a line:

सहदेवं महाबाहुः कृष्ण क्लेशविनाशनः ।,

which was not known even to Nīlakaṇṭha and which appears to have been added to the epic corpus during the 18th or 19th century! — (L. 109) Dc$_1$ D$_{2.6}$ G$_3$ °मनाः (for °यशाः). — After line 109, those ed. likewise ins. a line *not* documented by our MSS.:

आकारितुं तु तान्सर्वान्भोजनार्थं नृपोत्तम ।

— (L. 111) Dc$_1$ विमर्शनं (for ऽघमर्षणम्). — After line 111, Dc$_1$ ins.:

राज्ञो युधिष्ठिरस्याद्य वृथा कोपो भविष्यति ।
के केचिद्धरितकिं सुवचां निम्बुरसं परे ।
कुबेरसैन्धवं क्षारं प्रार्थयन्तः परस्परम् ।

— (L. 112) Dc$_1$ D$_1$ युतान् (for युताः). — (L. 113) Dn$_3$ महामुनिं (for परस्परम्). — After line 113, Dc$_1$ ins.:

सहदेवोऽब्रवीद्वाक्यं शीघ्रमागम्यतामिति ।
ऋषय ऊचुः ।
भवतामाश्रमे को वा परः पुंसामुपागतः ।
नानादेवो द्विजो वापि विना कृष्णं द्विजोत्तमः ।

— Dn$_3$ om. lines 114–115. — (L. 114) Dn$_{1.}$ n$_3$ ते सर्वे (by transp.). — (L. 118) Dc$_1$ एनः संप्रति वर्तते (for the posterior half). — After line 118, Dc$_1$ reads line 126. — (L. 123) D$_{2.6}$ च तपस्विनः (for तपसि

सदाचाररता नित्यं वासुदेवपरायणाः ।
क्रुद्धास्ते निर्दहेयुर्वै तूलराशिमिवानलः ।
तत एतानपृष्ट्वैव शिष्याः शीघ्रं पलायत ।
वैशंपायन उवाच
इत्युक्तास्ते द्विजाः सर्वे मुनिना गुरुणा तदा ।
पाण्डवेभ्यो भृशं भीता दुद्रुवुस्ते दिशो दश ।
सहदेवो देवनद्यामपश्यन्मुनिसत्तमान् ।
तीर्थेष्वितस्ततस्तस्या विचचार गवेषयन् ।
तत्रस्थेभ्यस्तापसेभ्यः श्रुत्वा तांश्चैव विद्रुतान् ।
युधिष्ठिरमथाभ्येत्य तं वृत्तान्तं न्यवेदयत् ।
ततस्ते पाण्डवाः सर्वे प्रत्यागमनकाङ्क्षिणः ।
प्रतीक्षन्तः कियत्कालं जितात्मानोऽवतस्थिरे ।
निशीथेऽभ्येत्य चाकस्मादस्मान्स छलयिष्यति ।
कथं च निस्तरेमास्मात्कृच्छ्राद्दैवोपसादितात् ।
इति चिन्तापरान्दृष्ट्वा निःश्वसन्तो मुहुर्मुहुः ।
उवाच वचनं श्रीमान्कृष्णः प्रत्यक्षतां गतः ।
श्रीकृष्ण उवाच ।
भवतामापदं ज्ञात्वा ऋषेः परमकोपनात् ।
द्रौपद्या चिन्तितः पार्था अहं सत्वरमागतः ।
न भयं विद्यते तस्मादृषेर्दुर्वाससोऽल्पकम् ।
तेजसा भवतां भीतः पूर्वमेव पलायितः ।
धर्मनित्यास्तु ये केचिन्न ते सीदन्ति कर्हिचित् ।
आपृच्छे वो गमिष्यामि नियतं भद्रमस्तु वः ।
वैशंपायन उवाच ।
श्रुत्वेरितं केशवस्य बभूवुः स्वस्थमानसाः ।
द्रौपद्या सहिताः पार्थास्तमूचुर्विगतज्वराः ।
त्वया नाथेन गोविन्द दुस्तरामापदं विभो ।
तीर्णाः प्लवमिवासाद्य मज्जमाना महार्णवे ।
स्वस्ति साधय भद्रं ते इत्याज्ञातो ययौ पुरीम् ।
पाण्डवाश्च महाभाग द्रौपद्या सहिताः प्रभो ।
ऊषुः प्रहृष्टमनसो विहरन्तो वनाद्वनम् ।
इति तेऽभिहितं राजन्यत्पृष्टोऽहमिह त्वया ।
एवंविधान्यलीकानि धार्तराष्ट्रैर्दुरात्मभिः ।
पाण्डवेषु वनस्थेषु प्रयुक्तानि वृथाभवन् ।
Colophon.

26

After 3. 255. 31, T1 ins.:

एवं तीक्ष्णशरज्वालैर्गाण्डीवाग्निप्रचोदितैः ।
सेनेन्धनं ददाहाशु सरोषः पार्थयाजकः ।
चक्राणां पतितानां च युगानां च महीपते ।
तूणीराणां पताकानां ध्वजानां च रथैः सह ।
शराणामनुकर्षाणां त्रिवेणूनां तथैव च ।
अक्षाणामथ योक्त्राणां प्रतोदानां च राशयः ।
शिरसां पतितानां च कुण्डलोष्णीषधारिणाम् ।
भुजानां मकुटानां च हाराणामङ्गदैः सह ।
छत्राणां व्यजनानां च चर्मणां चैव राशयः ।
छिन्नानां कार्मुकाणां च पट्टसानां तथैव च ।
शक्तीनामथ खड्गानां दण्डानामथ तोमरैः ।
राशयस्तत्र दृश्यन्ते तत्र तत्र विशां पते ।
पतितैश्चैव मातङ्गैः सयोधैः पर्वतोपमैः ।
हयैर्निपतितैः सार्धं सादिभिः सायुधैस्तदा ।
विप्रविद्धै रथैश्चैव निहतैश्च पदातिभिः ।
अगम्यरूपा पृथिवी मांसशोणितकर्दमा ।

27

After 3. 256. 28^d, B D (except D1) G3 ins.:

मया दत्तं पाशुपतं दिव्यमप्रतिमं शरम् ।
अवाप लोकपालेभ्यो वज्रादीन्स महाशरान् ।
देवदेवो ह्यनन्तात्मा विष्णुः सुरगुरुः प्रभुः ।

स्थिताः). — (L. 127) Dc1 गुरुणा शममीप्सता (for the posterior half). — (L. 130) Dc1 ह्यवेक्षयन् (for गवेषयन्). — (L. 131) Dc1 तत्रस्थतापसेभ्यश्च श्रुत्वा तान्विद्रुतान्द्विजान्. — (L. 134) Dc1 यततः कुलनंदनाः; D2 यतमानावतस्थिरे (for the posterior half). — (L. 135) Dc1 निशीथे समभ्येत्यैव कदास्मान्छलयिष्यति. — (L. 140) Dc1 सत्वरं समुपागतः (for the posterior half). — (L. 141) D1 ह्यलं (for ऽल्पकम्). — (L. 145) Dc1 भगवतः (for केशवस्य), and कृष्णस्यामिततेजसः (for the posterior half). — After line 146, Dc1 ins.:

बभूवुः पाण्डुपुत्रास्ते हृष्टपुष्टा यथामराः ।
ऊचुस्ते परमानन्दं वाचा गद्गदयाक्षरम् ।

— (L. 149) Dc1 देवदेव जगत्पते (for the posterior half). — After line 149, Dc1 ins.:

गोविन्द परमानन्द पाहि नो भवसागरात् ।
विपत्सु नः सदा पासि संपत्सु नस्तथा तथा ।
श्रुतवाक्यस्तदा कृष्णो ययौ द्वारवतीं पुरीम् ।

— (L. 150) Dc1 °भागा (for °भाग), and द्रौपदीसहिता नृप (for the posterior half). — (L. 153) Dc1 D1.2.6 अनेकानि (for अलीकानि). — Colophon. *Adhy. no.:* Dn 261 (Dn3 262); D1 264.

27

(L. 2) B1 Dc D2 अवध्यं (for अवाप). — (L. 3) B1

प्रधानपुरुषोऽव्यक्तो विश्वात्मा विश्वमूर्तिमान् ।
युगान्तकाले संप्राप्ते कालाग्निर्दहते जगत् ।
सपर्वतार्णवद्वीपं सशैलवनकाननम् ।
निर्दहन्नागलोकांश्च पातालतलचारिणः ।
अथान्तरिक्षे सुमहन्नानावर्णाः पयोधराः ।
घोरस्वरा विनदिनस्तडिन्मालावलम्बिनः ।
समुत्तिष्ठन्दिशः सर्वा विवर्षन्तः समन्ततः ।
ततोऽग्निं नाशयामासुः संवर्ताग्निनियामकाः ।
अक्षमात्रैश्च धाराभिस्तिष्ठन्त्यापूर्य सर्वशः ।
एकार्णवे तदा तस्मिन्नुपशान्तचराचरे ।
नष्टचन्द्रार्कपवने ग्रहनक्षत्रवर्जिते ।
चतुर्युगसहस्रान्ते सलिलेनाप्लुता मही ।
ततो नारायणाख्यस्तु सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
सहस्रशीर्षा पुरुषः स्वप्तुकामस्त्वतीन्द्रियः ।
फटासहस्रविकटं शेषं पर्यङ्कभोगिनम् ।
सहस्रमिव तिग्मांशुसंघातममितद्युतिम् ।
कुन्देन्दुहारगोक्षीरमृणालकुमुदप्रभम् ।
तत्रासौ भगवान्देवः स्वपञ्जलनिधौ तदा ।
नैशेन तमसा व्याप्तां स्वां रात्रिं कुरुते विभुः ।
सत्त्वोद्रेकात्प्रबुद्धस्तु शून्यं लोकमपश्यत ।
इमं चोदाहरन्त्यत्र श्लोकं नारायणं प्रति ।
आपो नारास्तत्तनव इत्यपां नाम शुश्रुम ।
अयनं तेन चैवास्ते तेन नारायणः स्मृतः ।
प्रध्यानसमकालं तु प्रजाहेतोः सनातनः ।
ध्यातमात्रे तु भगवन्नाभ्यां पद्मः समुत्थितः ।
ततश्चतुर्मुखो ब्रह्मा नाभिपद्माद्विनिःसृतः ।
तत्रोपविष्टः सहसा पद्मे लोकपितामहः ।
शून्यं दृष्ट्वा जगत्कृत्स्नं मानसानात्मनः समान् ।
ततो मरीचिप्रमुखान्महर्षीनसृजन्नव ।
तेऽसृजन्सर्वभूतानि त्रसानि स्थावराणि च ।
यक्षराक्षसभूतानि पिशाचोरगमानुषान् ।
सृजते ब्रह्ममूर्तिस्तु रक्षते पौरुषी तनुः ।
रौद्रीभावेन शमयेत्तिस्रोऽवस्थाः प्रजापतेः ।
न श्रुतं ते सिन्धुपते विष्णोरद्भुतकर्मणः ।
कथ्यमानानि मुनिभिर्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
जलेन समनुप्राप्ते सर्वतः पृथिवीतले ।
तदा चैकार्णवे तस्मिन्नेकाकाशे प्रभुश्चरन् ।
निशायामिव खद्योतः प्रावृट्काले समन्ततः ।
प्रतिष्ठानाय पृथिवीं मार्गमाणस्तदाभवत् ।
जले निमग्नां गां दृष्ट्वा चोद्धर्तुं मनसेच्छति ।
किं नु रूपमहं कृत्वा सलिलादुद्धरे महीम् ।
एवं संचिन्त्य मनसा दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा ।
जलक्रीडाभिरुचितं वाराहं रूपमस्मरत् ।
कृत्वा वाराहवपुषं वाङ्मयं वेदसंमितम् ।
दशयोजनविस्तीर्णमायतं शतयोजनम् ।
महापर्वतवर्ष्माभं तीक्ष्णदंष्ट्रं प्रदीप्तिमत् ।
महामेघौघनिर्घोषं नीलजीमूतसंनिभम् ।
भूत्वा यज्ञवराहो वै अपः संप्राविशत्प्रभुः ।

Dc D2 सुरासुर° (for विष्णुः सुर°). — (L. 5) Dc D2 कच्चित् (for जगत्). — (L. 6) B1 सपर्वतान्वनद्वीपान् (for the prior half). — (L. 9) B1 °स्वनं; B3 Dc °स्वरं; D3 °स्वना (for °स्वरा). B1 Dc D2 विनर्दंतस् (for विनादिनस्). — (L. 10) Dc2 D2 प्रवर्षंतः; D4 विवर्षंत. — (L. 12) Dc D2 °मात्राभिर् (for °मात्रैश्च). Dc2 तिष्ठंते सूर्यवर्चसः (for the posterior half). — (L. 13) B1–3 Dc2 D2. 5 उपशांते (for °शान्त-). — (L. 18) Dc2 Dn D3. 5. 6 फणा- (for फटा-). B2 Dc D2 -विकचं (for -विकटं). B1 स्फुटाविकटरूपं च. B2–4 Dc2 D2 G3 शेष- (for शेषं). B2 °शायिनं; Dn2 °शोभिनं (for °भोगिनम्). Some printed ed. erroneously read, °भाजनम् for °भोगिनम्. — (L. 19) Dc2 D2 तीक्ष्णांशुं; D5 कंबूनां (for तिग्मांशु-). D4 G3 अतिविद्युतिं (for अमितद्युतिम्). — (L. 22) B1 द्यां (for स्वां), and प्रभुः (for विभुः). — (L. 25) Dc Dn1. n2 D2–4 G3 तु तनव; D5 इति प्रोक्ता (for तत्तनवं). Dc D2 शुश्रुमः. D5 आपो वै नरसूनवः (for the posterior half). — (L. 26) B1 अप्सु यत्तेन चैवास्ते; D5 अयनं तस्य ताः पूर्वं (for the prior half). — (L. 28) A few MSS. पद्मं समुत्थितं, but Nīl. as above. — (L. 29) B2 समुत्थितः (for विनिःसृतः). — (L. 30) B1 ततोपविष्टः; B2. 4 ततः प्रविष्टः. — (L. 31) Dc2 D2 सर्वं (for कृत्स्नं). Dc D2 सुतान् (for समान्). D5 असृजन्मानसान्सुतान् (for the posterior half). — (L. 33) B1. 3 Dn2 D4. 6 G3 ते दृष्ट्वा; D5 तत्सृत्वा (for तेऽसृजन्). Dc D2 om. the posterior half of line 33 and the prior half of line 34. B1 द्रुमाणि; D5 चराणि (for त्रसानि). — (L. 34) B3 Dn2 °राक्षसान् (for °मानुषान्). — (L. 35) B4 Dc1 Dn1 D3. 5 सृज्यते. B3 Dn2 D5 पौरुषीं तनुं; Dc D2 पौरुषं तनुः — (L. 39) Dc D2 G3 समभि(G3 °नु)व्याप्ते. D5 सलिलेन यथावृत्तं शमयत्पृथिवीतले. — (L. 40) Dc D2 एकाकारे तदा स्पृशन्. — (L. 42) D5 °चरन् (for °भवत्). — (L. 43) B1 दृष्ट्वा तां (for गां दृष्ट्वा). — (L. 45) Dc2 D2 [आ]दित्येन (for दिव्येन). — (L. 46) B4 Dc D2 °रुचिरं (for °रुचितं). B1 Dc D2. 5 वपुर् (for रूपम्). — (L. 47) Dc D2 वराहस्य वपुर् (for वाराहवपुषं). Dc D2. 5 ब्रह्म° (for वेद°). — (L. 49) B1. 4 Dc D2 तक्ष्णदंष्ट्रा(B1. 4 °ष्ट्रो)प्रदीधितिं. — (L. 51) Dc D2. 4. 6 संप्रविशद्. — (L. 52) D5 दंष्ट्रैकयोद्धृत्य ततः (for the prior

दंष्ट्रैणैकेन चोद्धृत्य स्वे स्थाने न्यविशन्महीम् ।
पुनरेव महाबाहुरपूर्वां तनुमाश्रितः ।
नरस्य कृत्वार्धतनुं सिंहस्यार्धतनुं प्रभुः ।
दैत्येन्द्रस्य सभां गत्वा पाणिं संस्पृश्य पाणिना ।
दैत्यानामादिपुरुषः सुरारिर्दितिनन्दनः ।
दृष्ट्वा चापूर्ववपुषं क्रोधात्संरक्तलोचनः ।
शूलोद्यतकरः स्रग्वी हिरण्यकशिपुस्तदा ।
मेघस्तनितनिर्घोषो नीलाभ्रचयसंनिभः ।
देवारिर्दितिजो वीरो नृसिंहं समुपाद्रवत् ।
समुपेत्य ततस्तीक्ष्णैर्मृगेन्द्रेण बलीयसा ।
नारसिंहेन वपुषा दारितः करजैर्भृशम् ।
एवं निहत्य भगवान्दैत्येन्द्रं रिपुघातिनम् ।
भूयोऽन्यः पुण्डरीकाक्षः प्रभुर्लोकहिताय च ।
कश्यपस्यात्मजः श्रीमानदित्या गर्भधारितः ।
पूर्णे वर्षसहस्रे तु प्रसूता गर्भमुत्तमम् ।
दुर्दिनाम्भोदसदृशो दीप्ताक्षो वामनाकृतिः ।
दण्डी कमण्डलुधरः श्रीवत्सोरसिभूषितः ।
जटी यज्ञोपवीती च भगवान्बालरूपधृक् ।
यज्ञवाटं गतः श्रीमान्दानवेन्द्रस्य वै तदा ।
बृहस्पतिसहायोऽसौ प्रविष्टो बलिनो मखे ।
तं दृष्ट्वा वामनतनुं प्रहृष्टो बलिरब्रवीत् ।
प्रीतोऽस्मि दर्शने विप्र ब्रूहि त्वं किं ददानि ते ।
एवमुक्तस्तु बलिना वामनः प्रत्युवाच ह ।
स्वस्तीत्युक्त्वा बलिं देवः स्मयमानोऽभ्यभाषत ।
मेदिनीं दानवपते देहि मे विक्रमत्रयम् ।
बलिर्ददौ प्रसन्नात्मा विप्रायामिततेजसे ।
ततो दिव्याद्भुततमं रूपं विक्रमतो हरेः ।
विक्रमैस्त्रिभिरक्षोभ्यो जहाराशु स मेदिनीम् ।
ददौ शक्राय च महीं विष्णुर्देवः सनातनः ।
एष ते वामनो नाम प्रादुर्भावः प्रकीर्तितः ।
तेन देवाः प्रादुरासन्वैष्णवं चोच्यते जगत् ।
असतां निग्रहार्थाय धर्मसंरक्षणाय च ।
अवतीर्णो मनुष्याणामजायत यदुक्षये ।
स एवं भगवान्विष्णुः कृष्णेति परिकीर्त्यते ।
अनाद्यन्तमजं देवं प्रभुं लोकनमस्कृतम् ।
यं देवं विदुषो गान्ति तस्य कर्माणि सैन्धव ।

28

After 3. 275. 16, Dc D2 ins. :

अमृष्यमाणा सा सीता वचनं राघवोदितम् ।
लक्ष्मणं प्राह मे शीघ्रं प्रज्वालय हुताशनम् ।
विश्वासार्थं हि रामस्य लोकानां प्रत्ययाय च ।
राघवस्य मतं ज्ञात्वा लक्ष्मणोऽपि तदैव हि ।
महाकाष्ठचयं कृत्वा ज्वालयित्वा हुताशनम् ।
रामपार्श्वमुपागम्य तस्थौ तूष्णीमरिंदमः ।
ततः सीता परिक्रम्य राघवं भक्तिसंयुता ।
पश्यतां सर्वलोकानां देवराक्षसयोषिताम् ।
प्रणम्य दैवतेभ्यश्च ब्राह्मणेभ्यश्च मैथिली ।
बद्धाञ्जलिपुटा चेदमुवाचाग्निसमीपगा ।
यथा मे हृदयं नित्यं नापसर्पति राघवात् ।
तथा लोकस्य साक्षी मां सर्वतः पातु पावकः ।
एवमुक्त्वा तु सा सीता परिक्रम्य हुताशनम् ।
विवेश ज्वलनं दीप्तं निर्भयेन हृदा सती ।

Colophon.

29

After 3.276. 12, K1. 2 ins. the *phalaśruti* :

वैशंपायन उवाच ।

ये चेदं कथयिष्यन्ति रामस्य चरितं महत् ।
श्रोष्यन्ति चाप्यभीक्ष्णं ये नालक्ष्मीस्तान्भविष्यति ।
अर्थास्तेभ्यो भविष्यन्ति धनता च भविष्यति ।
इतिहासमिमं श्रुत्वा पुराणं शश्वदुत्तमम् ।
पुत्रान्पौत्रान्पशूंश्चैव वेत्स्यन्ते नृषु चाग्र्यताम् ।
अरोगाः प्रतिभांश्चैव भविष्यन्ति न संशयः ।
इदमाख्यानकं रम्यं ये स्मरन्ति नरोत्तमाः ।
पुत्रपौत्रैश्च नन्दन्ति लभन्ते विष्णुवल्लभाम् ।

half). A few MSS. स्व- (for स्वे). B2. 4 Dc2 D2. 5 विन्यसे- (D5 °स)न् (for न्यविशन्). — (L. 53) B3 Dc2 D2 तनुमास्थितः. — (L. 54) B3 नरस्यार्धतनुं कृत्वा. B1. 4 मृगेंद्रार्धतनुं प्रभुः. — (L. 57) B Dn1 D2. 4 °पुरुषं (for °वपुषं). Dc D2 क्रोध- (for क्रोधात्). — (L. 59) Dc2 D5 °संनिभं; D2 °संमितः. — (L. 60) B1 घोरो (for वीरो). — (L. 61) B2 Dc2 D2 समुत्पत्य. — (L. 64) D5 सर्वलोकपितामहः (for the posterior half). — (L. 65) B1 दित्या गर्भेण धारितः. — Dc om. line 67. — (L. 69) Dc1 D4 °धृत् (for °धृक्). — (L. 70) D5 तत्र (for श्रीमान्), and भगवान्वामनाकृतिः (for the postrior half). — (L. 72) B1 Dc D2. 5 दृष्ट्वा तं (by transp.). — (L. 73) Dc D2 ब्रूहि किं ते ददानि वै. — (L. 74) B1 वामनः प्रत्यभाषत. — (L. 79) B1 Dc D2 °रक्षोभ्यं. — (L. 82) D3. 6 G3 येन (for तेन). — (L. 83) Dc D2 रक्षणार्थाय (for निग्रहा°). — (L. 84) B1 Dc2 D2 मानुषाणाम्. B1 यदोर्गृहे (for यदुक्षये). — (L. 85) B1. 2 Dn2 स एव; B3 एवं स; Dc2 D2. 3 स एष. B2 परिगीयते. — (L. 86) B2 विष्णुं (for देवं). — (L. 87) B4 यदेवं; Dc D2–4. 6 G3 यं वेद- (for यं देवं).

शृण्वन्तीदं पुण्यशीलाः श्रावयेच्चेदमुत्तमम् ।
नरः फलमवाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः ।
काञ्चनेन विमानेन स्वर्गं याति नरोत्तमः ।
पुनर्लक्ष्मीरुपयुतो जायते पृथिवीतले ।
श्रुत्वा चेदमुपाख्यानं श्राव्यमन्यन्न रोचयेत् ।
पुंस्कोकिलरुतं श्रुत्वा क्रौञ्चीध्वाङ्क्षस्य वागिव ।
[Line 13-14 = (var.) 1. 2. 236.]

30

After 3. 295. 7^{ab}, D_1 (irrelevantly) ins.:

आजगाम वने राजन्दुर्वासाः कोपनो द्विजः ।
दुर्योधनप्रेरितश्चा[प्य]पराह्णे बुभुक्षितः ।
द्रौपद्या सहिते भुक्ते धर्मराजे युधिष्ठिरे ।
तदा चिन्तापरीतात्मा धर्मसूनुर्जनार्दनम् ।
चिन्तयामास भगवानाजगाम त्वरान्वितः ।
गते दुर्वाससि तदा गङ्गायां स्नपनाय च ।
शाकपत्रं तदा राजन्बुभुजे मधुसूदनः ।
तृप्तं त्रिलोकीमित्युवाच कारुण्याद्भक्तवत्सलः ।
दुर्वासास्तुष्टिमापन्नो हृष्टस्तस्मै शिवं ददौ ।
मार्कण्डेयाश्रमासीनं धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।

31

After 3, 297. 3^{ab}, B Dc Dn $D_{3.4.6}$ G_3 ins:

तान्दृष्ट्वा पतितान्भ्रातृन्सर्वांश्चिन्तासमन्वि :।
धर्मपुत्रो महाबाहुर्विललाप सुविस्तरम् ।
ननु त्वया महाबाहो प्रतिज्ञातं वृकोदर ।
सुयोधनस्य भेत्स्यामि गदया सक्थिनी रणे ।
व्यर्थं तदद्य मे सर्वं त्वयि वीरे निपातिते ।
महात्मनि महाबाहो कुरूणां कीर्तिवर्धने ।
मनुष्यसंभवा वाचो विधर्मिण्यः प्रतिश्रुताः ।
भवतां दिव्यवाचस्तु ता भवन्तु कथं मृषा ।
देवाश्चापि यदावोचन्सूतके त्वां धनंजय ।
सहस्राक्षादनवरः कुन्ति पुत्रस्तवेति वै ।
उत्तरे पारियात्रे च जगुर्भूतानि सर्वशः ।
विप्रनष्टां श्रियं चैषामाहर्ता पुनरञ्जसा ।
नास्य जेता रणे कश्चिदजेता नैष कस्यचित् ।
सोऽयं मृत्युवशं यातः कथं जिष्णुर्महाबलः ।
अयं ममाशां संहत्य शेते भूमौ धनंजयः ।
आश्रित्य यं वयं नाथं दुःखान्येतानि सेहिम ।
रणेऽप्रमत्तौ वीरौ च सदा शत्रुनिबर्हणौ ।
कथं रिपुवशं यातौ कुन्तीपुत्रौ महाबलौ ।
यौ सर्वास्त्राप्रतिहतौ भीमसेनधनंजयौ ।
अश्मसारमयं नूनं हृदयं मम दुर्हृदः ।
यमौ यदेतौ दृष्ट्वाद्य पतितौ नावदीर्यते ।
शास्त्रज्ञा देशकालज्ञास्तपोयुक्ताः क्रियान्विताः ।
अकृत्वा सदृशं कर्म किं शेध्वं पुरुषर्षभाः ।
अविक्षतशरीराश्चाप्यप्रमृष्टशरासनाः ।
असंज्ञा भुवि संगम्य किं शेध्वमपराजिताः ।
सानूनिवाद्रेः संसुप्तान्दृष्ट्वा भ्रातृन्महामतिः ।
सुखं प्रसुप्तान्प्रस्विन्नः खिन्नः कष्टां दशां गतः ।
एवमेवेदमित्युक्त्वा धर्मात्मा स नरेश्वरः ।
शोकसागरमध्यस्थो दध्यौ कारणमाकुलः ।
इतिकर्तव्यतां चेति देशकालविभागवित् ।
नाभिपेदे महाबाहुश्चिन्तयानो महामतिः ।
अथ संस्तभ्य धर्मात्मा तदात्मानं तपःसुतः ।
एवं विलप्य बहुधा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।

31

(L. 1) Dc °परिप्लुतः (for °समन्वितः). — (L. 5) B_2 त्वं मन्यसे (for तदद्य मे). $B_{3.4}$ Dc D_2 भीम; Dn G_3 वीर (for वीरे). — (L. 6) Dn_2. n_3 D_4 G_3 महाबाहौ. Dc D_2 कीर्तिवर्धन. — (L. 8) B_4 Dc D_2 भवंति (B_4 °तु) दिव्या वाचस्तु. B_3 Dc Dn_1 $D_{2.4.6}$ G_3 भवंति (for भवन्तु). — (L. 9) Dn धनंजयं! — (L. 10) B_2 तवोंदये (for तवेति वै). B_4 च; Dc_1 D_2 हि; Dc_2 ह (for वै). — (L. 11) Dc_2 D_2 मंदरे (for उत्तरे). B_4 भागशः (for सर्वशः). — (L. 12) B_4 स्वेषाम्; Dc D_2 तेषाम् (for चैषाम्). B_4 Dc D_2 °रोजसा (for °रञ्जसा). — (L. 13) B_2 अश्रुता; Dc_1 D_2 अजिता (for अजेता). $B_{2.3}$ Dc_2 नैव (for नैष). — (L. 15) B_3 Dc D_2 संकृत्य (for संहत्य). B_2 अयमस्मान्समाहृत्य. — (L. 16) $B_{3.4}$ Dc_2 D_2 [इ]मानि (for [ए]तानि). — (L. 17) $B_{3.4}$ प्रगल्भौ (for ऽप्रमत्तौ). Dc D_2 तौ वीरौ (for वीरौ च). — (L. 18) $B_{1.4}$ D_2 शत्रु°; Dc_2 चानु° (for रिपु°). B_2 माद्री° (for कुन्ती°). — (L. 20) $B_{3.4}$ Dc D_2 मेतिदुर्भिदं (for मम दुर्हृदः). — (L. 21) D_6 G_3 यत् (for [अ]द्य). — (L. 22) B_4 Dc D_2 तेजो° (for तपो°). — (L. 23) B_2 [अ]सुकरं (for सदृशं). — (L. 24) $B_{1.3.4}$ च अप्रमृष्ट-; B_2 चाप्रमृष्ट च; Dc D_2 चाप्यपकृष्ट- (for चाप्यप्रमृष्ट-). — (L. 25) B_2 अकृत्वा (for असंज्ञा). $B_{3.4}$ Dc D_2 संज्ञया गम्याः (for भुवि संगम्य). — (L. 27) Dc Dn_3 D_2 सुखप्रसुप्तान्. — (L. 30) $B_{3.4}$ Dc D_2 चैव (for चेति), and कालदेश° (by transp.). — (L. 31) $B_{3.4}$ Dc D_2 महाबुद्धिश् (for °बाहुश्). — (L. 32) B_3 तपःकृतः; B_4 तपोयुतः; Dc_2 तपःप्लुतः (for तपःसुतः). — (L. 33) B_2 om. 33. Dc D_2 बहुशो (for °धा).

32

After 3. 297. 61, Dn D$_6$ G$_3$ ins.:

यक्ष उवाच।
तपः किंलक्षणं प्रोक्तं को दमश्च प्रकीर्तितः।
क्षमा च का परा प्रोक्ता का च ह्रीः परिकीर्तिता।
युधिष्ठिर उवाच।
तपः स्वधर्मवर्तित्वं मनसो दमनं दमः।
क्षमा द्वंद्वसहिष्णुत्वं ह्रीरकार्यनिवर्तनम्।
यक्ष उवाच।
किं ज्ञानं प्रोच्यते राजन्कः शमश्च प्रकीर्तितः।
दया च का परा प्रोक्ता किं चार्जवमुदाहृतम्।
युधिष्ठिर उवाच।
ज्ञानं तत्त्वार्थसंबोधः शमश्चित्तप्रशान्तता।
दया सर्वसुखैषित्वमार्जवं समचित्तता।
यक्ष उवाच।
कः शत्रुर्दुर्जयः पुंसां कश्च व्याधिरनन्तकः।
कीदृशश्च स्मृतः साधुरसाधुः कीदृशः स्मृतः।
युधिष्ठिर उवाच।
क्रोधः सुदुर्जयः शत्रुर्लोभो व्याधिरनन्तकः।
सर्वभूतहितः साधुरसाधुर्निर्दयः स्मृतः।
यक्ष उवाच।
को मोहः प्रोच्यते राजन्कश्च मानः प्रकीर्तितः।
किमालस्यं च विज्ञेयं कश्च शोकः प्रकीर्तितः।
युधिष्ठिर उवाच।
मोहो हि धर्ममूढत्वं मानस्त्वात्माभिमानिता।
धर्मनिष्क्रियतालस्यं शोकस्त्वज्ञानमुच्यते।
यक्ष उवाच।
किं स्थैर्यमृषिभिः प्रोक्तं किं च धैर्यमुदाहृतम्।
स्नानं च किं परं प्रोक्तं दानं च किमिहोच्यते।
युधिष्ठिर उवाच।
स्वधर्मे स्थिरता स्थैर्यं धैर्यमिन्द्रियनिग्रहः।
स्नानं मनोमलत्यागो दानं वै भूतरक्षणम्।
यक्ष उवाच।
कः पण्डितः पुमाञ्ज्ञेयो नास्तिकः कश्च उच्यते।
को मूर्खः कश्च कामः स्यात्को मत्सर इति स्मृतः।
युधिष्ठिर उवाच।
धर्मज्ञः पण्डितो ज्ञेयो नास्तिको मूर्ख उच्यते।
कामः संसारहेतुश्च हृत्तापो मत्सरः स्मृतः।
यक्ष उवाच।
कोऽहंकार इति प्रोक्तः कश्च दम्भः प्रकीर्तितः।
किं तद्दैवं परं प्रोक्तं किं तत्पैशुन्यमुच्यते।
युधिष्ठिर उवाच।
महाज्ञानमहंकारो दम्भो धर्मध्वजोच्छ्रयः।
दैवं दानफलं प्रोक्तं पैशुन्यं परदूषणम्।
यक्ष उवाच।
धर्मश्चार्थश्च कामश्च परस्परविरोधिनः।
एषां नित्यविरुद्धानां कथमेकत्र संगमः।
युधिष्ठिर उवाच।
यदा धर्मश्च भार्या च परस्परवशानुगौ।
तदा धर्मार्थकामानां त्रयाणामपि संगमः।
यक्ष उवाच।
अक्षयो नरकः केन प्राप्यते भरतर्षभ।
एतन्मे पृच्छतः प्रश्नं तच्छीघ्रं वक्तुमर्हसि।
युधिष्ठिर उवाच।
ब्राह्मणं स्वयमाहूय याचमानमकिंचनम्।
पश्चान्नास्तीति यो ब्रूयात्सोऽक्षयं नरकं व्रजेत्।
वेदेषु धर्मशास्त्रेषु मिथ्या यो वै द्विजातिषु।
देवेषु पितृधर्मेषु सोऽक्षयं नरकं व्रजेत्।
विद्यमाने धने लोभाद्दानभोगविवर्जितः।
पश्चान्नास्तीति यो ब्रूयात्सोऽक्षयं नरकं व्रजेत्।
यक्ष उवाच।
राजन्कुलेन वृत्तेन स्वाध्यायेन श्रुतेन वा।
ब्राह्मण्यं केन भवति प्रब्रूह्येतत्सुनिश्चितम्।
युधिष्ठिर उवाच।
शृणु यक्ष कुलं तात न स्वाध्यायो न च श्रुतम्।
कारणं हि द्विजत्वे च वृत्तमेव न संशयः।
वृत्तं यत्नेन संरक्ष्यं ब्राह्मणेन विशेषतः।
अक्षीणवृत्तो न क्षीणो वृत्ततस्तु हतो हतः।
पठकाः पाठकाश्चैव ये चान्ये शास्त्रचिन्तकाः।
सर्वे व्यसनिनो मूर्खा यः क्रियावान्स पण्डितः।
चतुर्वेदोऽपि दुर्वृत्तः स शूद्रादतिरिच्यते।
योऽग्निहोत्रपरो दान्तः स ब्राह्मण इति स्मृतः।
यक्ष उवाच।
प्रियवचनवादी किं लभते
विमृशितकार्यकरः किं लभते।
बहुमित्रकरः किं लभते
धर्मे रतः किं लभते कथय।

32

(L. 27) Dn$_3$ (by corr.) यदज्ञानम् (for महा°). Dn$_3$ D$_6$ धर्मो (for धर्म-). — (L. 33) Dn अक्षय्यो. — (L. 36) Dn$_2$. n$_3$ सोक्षय्यं. — (L. 38 and 40) Dn$_2$ सोक्षय्यं. (L. 52) Dn$_3$ °करोधिकं (for °करः).

युधिष्ठिर उवाच।
प्रियवचनवादी प्रियो भवति
विमृशितकार्यकरोऽधिकं जयति।
बहुमित्रकरः सुखं वसते
यश्च धर्मरतः स गतिं लभते।

Dn alone cont. (!):

यक्ष उवाच।
को मोदते किमाश्चर्यं कः पन्थाः का च वार्तिका।
वद मे चतुरः प्रश्नान्मृता जीवन्तु बान्धवाः।
युधिष्ठिर उवाच।
पञ्चमेऽहनि षष्ठे वा शाकं पचति स्वे गृहे।
अनृणी चाप्रवासी च स वारिचर मोदते।
अहन्यहनि भूतानि गच्छन्तीह यमालयम्।
शेषाः स्थावरमिच्छन्ति किमाश्चर्यमतः परम्।
तर्कोऽप्रतिष्ठः श्रुतयो विभिन्ना
नैको ऋषिर्यस्य मतं प्रमाणम्।
धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां
महाजनो येन गतः स पन्थाः।
अस्मिन्महामोहमये कटाहे
सूर्याग्निना रात्रिदिवेन्धनेन।
मासर्तुदर्वीपरिघट्टनेन
भूतानि कालः पचतीति वार्ता।

CRITICAL NOTES

[☞ I have used the following editions of the Purāṇic works cited in these Notes: The Skanda Purāṇa (in seven volumes) and the Viṣṇudharmottara Purāṇa printed in the Veṅkaṭeśvara Press, Bombay; the Vāyu, Brahma, Matsya and Padma Purāṇas of the Ānandāśrama Series, Poona; the Kūrma Purāṇa and the Varāha Purāṇa in the Bibliotheca Indica Series; the Viṣṇu Purāṇa published by Kṛṣṇaśāstrī Gurjar and printed in the Vṛttadīpa Press; and the Rāmāyaṇa of the Nirṇaya Sagara Press.]

1

9 ^{a}) वर्धमानपुरद्वारेण. Cf. 1. 117. 8^{c}, which also mentions वर्धमानपुरद्वार:

वर्धमानपुरद्वारमाससाद यशस्विनी ।

10 ^{b}) परिचतुर्दश: "fully fourteen, exactly fourteen," *not* "about fourteen," as it is sometimes carelessly translated.

21 ^{d}) संसर्ग is used here in the neuter gender instead of the regular masc. (संसर्ग:), which we find however in stanza 24 below.

22 ff. Stanzas 22–28 = (var.) Skanda Purāṇa 1. 2. 45. 125^{a}–131^{b}. See note on 3. 2. 15 ff. below.

28 For 5*, cf. Skanda Purāṇa 1. 2. 45. 128^{ab}:

न नीचैर्नाप्यविद्वद्भिर्नानात्मज्ञैर्विशेषत: ।

It is worth noting that this interpolation was found only in Dn D6.

43 ^{b}) The reading हंसा (for हंस-) of some Bomb. ed. (*e.g.* the Chitrashala ed., 1930), which is unintelligible, appears to be merely a misprint, being unsupported by any MS. authority.

15 ff. Stanzas 15–37 = (var.) Skanda Purāṇa 1. 2. 46. 21^{c}–43^{d}. See note on 3. 1. 22 ff. above.

16 = (var.) 3. 240. 3; Rām. 5. 51. 18.

22 ^{d}) The reading °द्वयेन is confirmed by the Skanda (*loc. cit.*).

28 ^{a}) For our reading कारणराग:, the Vulgate has भावोऽनुराग: and S कारुण्यरागौ, both unintelligible. The Skanda (*loc. cit.*) has करणराग:, which is near enough to our reading. कारण° is however the correct reading, cf. वैषय: in 28^{b} (with Vṛddhi).

31 ^{c}) स्वशरीरसमुत्थं refers to स्नेहं (in 31^{a}). Cf. stanza 20 मनोदेहसमुत्थाभ्यां दुःखाभ्याम्; also 36 with reference to तृष्णा.

35 = (var.) Vāsiṣṭha Dharma Śāstra (ed. B. S. S.) 30. 10.

36 ^{d}) For this pāda, the Skanda (*loc. cit.*) substitutes लोहं लोहमलो यथा, evidently a *lectio facilior*.

44 = (var.) 3. 206. 20^{abcd}.

51 Cf. Manu. 4. 32:

शक्तितोऽपचमानेभ्यो दातव्यं गृहमेधिना ।
संविभागश्च भूतेभ्य: कर्तव्योऽनुपरोधत: ॥

52 Cf. Vāsiṣṭha Dharma Śāstra (ed. B. S. S.) 13. 61: तृणभूम्यग्न्युदकवाक्सूनृतानसूया: सतां गृहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन. Āpastamba Dh. Sūtra (ed. Bühler, Bombay 1868) 2. 2. 4. 14: अभावे भूमिरुदकं तृणानि कल्याणी वागिति । एतानि वै सतोऽगारे न क्षीयन्ते कदाचन इति. The latter part of both these quotations, it may be noted, has Anuṣṭubh rhythm.

70 Line 70^{ab} is cited in Ācārya Śaṁkara's Bhāṣya on the Bṛhadāraṇyaka Upaniṣad (2. 4. 1), but referring to a different Mbh. context (B. 12. 241. 1^{ab}). Cf. also Strauss, *Ethische Probleme aus dem "Mahābhārata,"* p. 127 f. (separate print).

71 Cf. Strauss, *op. cit.* p. 69 (separate print).

10 ^{b}) For योनिकर्मविशोधिता:, cf. 12^{b} कर्मणा च विशोधित:; also 3. 1. 25^{ab}:

येषां त्रीण्यवदातानि योनिर्विद्या च कर्म च ।

16–17 Cf. Skanda Purāṇa 7. 1. 280. 3^{cd}–5^{ab}. See next note also.

18 ff. This entire passage containing the 108 names of the sun (with *phalaśruti*!) seems to be

fairly old and popular. It occurs almost *verbatim* in the Skanda 7. 1. 280. 5^{cd}–22^{cd}, and in the Brahma Purāṇa 33. 34–49. The Skanda moreover refers to the fact that this list was proclaimed by Dhaumya to Pārtha (*i.e.* Yudhiṣṭhira), citing (with v.l.) our stanza 17, and showing that the *Skanda version is but a replica of the Mbh. text.* The Purāṇic texts agree with the constituted text more closely than with the Vulgate. A close comparison with the Purāṇic texts will show that our text (based on the concord of Kaśmīrī and Southern MSS.), is much older than that of the Vulgate, which is based on the Bengali–Devanāgarī tradition.

20 ^{d}) Our reading वैश्रवणो is supported by both the Purāṇas (see note on 18 ff. above).

22 ^{b}) Our reading सर्वामराश्रय: is likewise supported by both the Purāṇas (see note on 18 ff. above); सर्वमलाश्रय: of the Vulgate group is clearly an emendation.

29 f. It is noteworthy that for 29^{d} the Skanda Purāṇa (7. 1. 280. 17^{d}) reads प्रोक्तं शक्रेण धीमता, which is a paraphrase of our reading (शक्रेणोक्तं महात्मना), and which does not lend support to the reading प्रोक्तमेतत्स्वयंभुवा of the B D group. — It is further worth noting that that Purāṇa also reads 30 regularly after 29, like our text, and does not transpose it as is done by the Vulgate group of Northern MSS.; see the critical apparatus of our stanza 30.

32 ^{d}) Agrees *exactly* with Brahma Purāṇa 33. 48^{d}, though the Vulgate and the Skanda read differently.

10

5 ff. This discourse between Indra and Surabhi recurs in the Rāmāyaṇa (Ayodhyā 74), which may be compared; the Rām. version is much shorter and in parts differently worded. The N reading न सुतान्मन्यते परम् (5^{d}) is also the reading of the Rām. version (2. 74. 25^{d}), and may be preferred.

11

3 ^{c}) अनुशाधि. The reading अन्वशाधि of the Vulgate (and some old printed ed. like the Bombay and the Kumbhakonam ed.) is incomprehensible. It appears to be an old corruption handed down from one MS. to another in some particular line of transmission.

26 ^{b}) श्याल:. There is much uncertainty about the spelling of this word. The spelling स्याल has been accepted elsewhere in this edition (*e.g.* 4.17.7), and should have been adopted here too.

13

10 ^{b}) यत्रसायंगृहो मुनि: = 1. 41. 1^{d}.

16 With 16^{ab}, 26–31, 36^{ab}, cf. Harivaṃśa (Cal. ed.) 9132, 9135^{cd}, 9136–37, 9138^{ab}, 9140^{cd}, 9141^{ab}, 9163^{cd}, 9164^{ab}, 9172^{ab}.

21 ^{a}) तुरायण (*lect. diff.*), a kind of sacrifice = पौर्णमासविकार (P W). Cf. Pāṇini 5. 1. 72 पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्तयति; on which Patanjali has the Bhāṣya: यस्तुरायणेन यजते स तौरायणिक इत्युच्यते. Kaiyaṭa explains तुरायण as यज्ञविशेषमृत्विगेव सव्यापारत्वान्निष्पादयति। यजमानस्तूष्णीमास्त इति भाव:. The readings of N are an interesting study, being only different independent attempts to eliminate this rare and troublesome vocable, which otherwise occurs almost exclusively in the Brāhmaṇa and Sūtra literature. Another Mbh. reference is found at C. 13. 4940: तुरायणं हि व्रतमप्यधृष्यमक्रोधनोऽकरवं त्रिंशतोऽब्दान्।

29 ^{cd}) This exploit — which was evidently his latest — is detailed further on in adhy. 15–23, with Śrīkṛṣṇa himself as narrator.

34 With 50*, cf. 55*, both interpolations of K2 Dn.

36 The reading of N is a strange corruption! — वैराज *is* ब्रह्मसदन; cf. Harivaṃśa (Cal. ed.) 2255, 12629 (both times वैराजं ब्रह्मसदनं). वैराजसदन is mentioned in C. 12. 13722:

वैराजसदनान्नित्यं वैजयन्तं निषेवते।

46 With 55*, cf. 50*, both interpolations of K2 Dn.

57 = (var.) 5. 80. 30. See notes below on stanzas 59, 70.

59 ^{ab}) = 5. 80. 31^{ab}. धनुष्मताम् = धनुष्मत्ताम्, *metri causa*, as the v.l. show; see notes on stanzas 57, 70.

62 Cf. Manu. 9. 8:

पतिर्भार्यां संप्रविश्य गर्भो भूत्वेह जायते ।
जायायास्तद्धि जायात्वं यदस्यां जायते पुनः ॥

70 =(var.) 5. 80. 31. See notes above on stanzas 57, 59.

82 ff. This account of how the Pāṇḍavas escaped from the burning lac-house (जतुगृह) conflicts with the account given in the Ādi (adhy. 135 f.), where it is stated that the party escapes through an underground tunnel (सुरङ्गा or सुरुङ्गा), as pointed out by Hopkins, *The Great Epic of India*, p. 372: "No one can read the account in Vana and fail to see that it is not a mere hasty résumé omitting the suruṅgā, but that the original escape is a feat of the wind-god's sun."

88 Though 59* is omitted only in comparatively few MSS. of our apparatus (T_1 G_1 M, — and they are the only true representatives of the Southern recension), it is lacking entirely in the MSS. of Sastri (see Southern Recension, vol. IV, part 1, p. 71 bottom), who not only omits the lines from his text but does not mention them even in his footnotes, which shows that they must have been lacking in *all* his MSS.

14

7 Cf. Manu. 7. 50:

पानमक्षाः स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम् ।
एतत्कष्टतमं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे ॥

16

6 ^{a}) For उपतल्प, cf. Dasharatha Sharma, *Indian Culture*, vol. 1 (1935), p. 682 f, who suggests the meaning "a small tower or turret of some sort," which is probably correct. I did not find the word in the PW; the abridged ed. (pw) cites only उपतल्पम् adv. "an den Thürmen, an die Thürme," Śiśupālavadha 3. 39. — The word recurs in a Southern interpolation in the Ādi (App. I, No. 48, line 7:

परिवाट्टालकैर्मुख्यैरुपतल्पशतैरपि),

which is cited (with v.l.) by Sharma. — तल्प certainly means a "turret" and occurs in that sense in 1. 199. 32 तल्पैश्चाभ्यासिकैर्युक्तं, in the description of Indraprastha built by the Pāṇḍavas.

7 ^{c}) समित्तृणकुशा for ससमित्तृण°, *haplologically* omitting one स ? — A few K, B and some D MSS. have the reading सतोमरांकुशा, which is quite distinct from and unconnected with the S reading साष्टिका सांकुशा. Thus there is no genetic connection between the readings rejected: they are independent emendations of the third original, which is probably the text reading. It is difficult but it suggests the intended meaning pretty clearly.

21

9 ^{e}) त्रिसामा. Nīlakaṇṭha's reading is supposed to be त्रिःसामा; but his explanation (त्रिःसामा=त्रिस्वरा: he evidently takes साम to mean स्वर) seems to suggest that his reading was — as in our text — त्रिसामा. There appears to be a reference to the three notes of the drum; cf. Hopkins, *Great Epic*, p. 13.

12 ^{a}) सैन्यसुग्रीवयुक्तेन. The phrase occurs frequently in the epic. The Kaśmīrī and Southern MSS. agree in reading सैन्य° (or शैन्य°); only the mid-Indian versions (B D) read शैब्य° (or सैब्य°). Cf. 1. 212. 3^c: 2. 2. 13^d: 3. 23. 45^a: 5. 129. 22^c: etc.

23

45 ^{a}) See note on 3. 21. 12^a above.

28

7 ^{b}) Correction! In the *footnotes* read पतितं for पंतितं, in the v.l. of K_2 B Dc etc.

12 $12^{cd}=16^{ef}$.

16 $16^{ef}=12^{cd}$.

19 ^{c}) For ध्यायन्तं (v.l. ध्यायतः) cf. 25^{cd}. Construction elliptical: some word like दृष्ट्वा or पश्यामि is necessary to complete the sense. MSS. reading ध्यायतः try to connect it with ते (gen.).

22 ^{c}) प्रसादं="approbation" (?).

29

22-23 Cf. Manu. 7. 140:

तीक्ष्णश्चैव मृदुश्च स्यात्कार्यं वीक्ष्य महीपतिः ।
तीक्ष्णश्चैव मृदुश्चैव राजा भवति संमतः ॥

30

Ādi 74 has also something to say about the necessity of curbing one's anger, with which this chapter may be compared.

31

The trend and implications of the long and complicated argumentation between Draupadī and Yudhiṣṭhira (developed in adhy. 31–33) about the Karma theory have been discussed by Strauss, *Ethische Probleme aus dem "Mahābhārata"* (1911); see especially pp. 24, 38, 49, 100, 127, 133 (reprint), where also parallel passages have been cited. — It is interesting to note that धातृ and विधातृ, who are mentioned sometimes as the sons of Brahman (1. 60. 49), are mentioned elsewhere as the sons of *Bhṛgu* by Khyāti (Viṣṇu Purāṇa 59. 82; Bhāgavata P. 4. 1. 43).

36

18 The passage 133* श्रोत्रियस्येव ते राजन् etc.) is cited in the Kāśikā (5. 4. 122), with the v.l. [अ]ल्पमेधसः (for [अ]विपश्चितः), as read by K₄ B Dc D₅ of our MSS. This reading seems to be superior to the other and might be adopted. Cf. 5. 130. 6; B. 12. 10. 1.

30 [d]) Correction! In the *footnotes*, for "D₂ Dc Dn" etc. read "B₃ Dc Dn" etc.

40

2 [b]) काञ्चनद्रुमसंनिभम्. P W cites only lexical authority (Amarakośa, Hemacandra, Medinī) for the use of काञ्चन as a name of various plants or trees (*Mesua ferrea, Michelia Champaca, Ficus glomerata, Bauhinia variegata, Datura fastuosa,* पुंनाग), having somehow missed this good epic reference. Translate: "having donned the costume of the Kirātas, which resembled a Kāncana tree." This passage supports and confirms our reading काञ्चनैरिव संवृतं (with reference to Cīnas and Kirātas) in 5. 19. 15[b], which has been criticized by E. H. Johnston, *JRAS*. 1939, p. 220 (footnote). Cf. S. K. De, *ibid.* 1940, p. 69–72 (and the riposte by Johnston, p. 72 f.).

39 [d]) For the reading जग्रास (v.l. जग्राह), which is here weakly supported by MSS., cf. 37[d] बाणान्ग्रसति सर्वशः, 40[a] ग्रस्तधनुः, and 3. 41. 4[c] मायामास्थाय यद्ग्रस्तं (*scil.* गाण्डीवं).

51 In the account given above, it is stated that Arjuna was performing penance (*tapas*). There is nothing to show that he used to worship an image or emblem of Śiva, as implied by 171* (line 4):

मृन्मयं स्थण्डिलं कृत्वा माल्येनापूजयद्भवम्।

43

Adhy. 43 ff. (including all the interpolated matter of the Vulgate) was first edited, annotated and metrically translated by Franz Bopp, in a book entitled: इन्द्रलोकागमनं. *Ardschuna's Reise zu Indra's Himmel . . . in der Ursprache zum erstenmal herausgegeben, metrisch übersetzt, und mit kritischen Anmerkungen versehen* (Berlin 1824). — Bopp's text is based on certain Bengali (palm-leaf) and Devanāgarī MSS. found by the editor in Paris and London, including MSS. with Nīlakaṇṭha's commentary. A few variants are noted and discussed in the annotations.

45

8 With regard to passage No. 6 of App. I, comprising two adhy. and describing the temptation of Arjuna by Urvaśī, which is omitted in three MSS. of our crit. app. (viz., Ś₁ K₁. ₃), it is worth noting that it is omitted likewise in an old fragmentary illustrated MS. of this parvan dated Saṃvat 1573 (ca. A. D. 1516), belonging to Bombay Branch of the Royal Asiatic Society (Bhau Daji Collection No. 245), which I have occasionally consulted. — The story is that Arjuna, who was tempted in Indra's heaven by Urvaśī, refuses her advances on the ground that she is an ancestress of his. She thereupon curses him that he will become a eunuch and move about as such among women. Although this piquant story has permeated almost all versions of the epic except the Kaśmīrī (Ś₁ and some K), there is no reason to doubt that it is a

late addition. The highly erotic description of the voluptuous Urvaśī, with its pronounced sex appeal, is, in my opinion, totally incompatible with the epic setting. Cf. lines 50–57 of that passage:

दिव्याङ्गरागौ सुमुखौ दिव्यचन्दनरूषितौ ।
गच्छन्त्या हारविकचौ स्तनौ तस्या ववल्गतुः ।
स्तनोद्वहनसंक्षोभान्नाम्यमाना पदे पदे ।
त्रिवलीदामचित्रेण मध्येनातीव शोभिना ।
अधो भूधरविस्तीर्णं नितम्बोन्नतपीवरम् ।
मन्मथायतनं शुभ्रं रसनादामभूषितम् ।
ऋषीणामपि दिव्यानां मनोव्याघातकारणम् ।
सूक्ष्मवस्त्रधरं रेजे जघनं निरवद्यवत् ।

22 [a]) Correction! In the *footnotes,* read उद्धृता for उद्धृत्ता as the reading of Dn3 D1. 3.

48

36 [d]) आहृतलक्षण, a phrase of frequent occurrence (*e.g.* 3. 247. 4), commonly misunderstood by scribes and commentators, and changed into आहवलक्षण. The latter word is explained by scholiasts as a Bahuvrīhi, meaning "having signs of war" (Nīl.: आहवयोग्यानि शौर्यद्योतकानि लक्षणानि सामुद्रिकचिह्नानि येषां), a meaning which though applicable in most cases is evidently not what is meant by the author. The word has been specially explained in the Amarakośa (3. 1. 10):

गुणैः प्रतीते तु कृतलक्षणाहृतलक्षणौ ।

The commentary of Maheśvara (Bombay 1907[6]) says (p. 254): कृतलक्षणः आहृतलक्षणः "आहितलक्षण इत्यप' द्वे शौर्यादिभिः ख्याते "लक्षणं नाम्नि चिह्ने च" इति विश्वः। आहृतमभ्यस्तं लक्षणमस्य।, citing Raghuvaṃśa (6. 71):

ककुत्स्थ इत्याहृतलक्षणोऽभूत्.

It must therefore be explained as "one whose marks, characteristics or virtues are famed, reputed, well-known"; in other words, "one noted for his good qualities." The first word of the compound (आहृत) has always the v.l. आहित, and it is difficult to choose between the variants. Arjunamiśra and Nīlakaṇṭha, who take the word to be अहृतलक्षणाः, explain it as अखण्डितध्वजाः ("whose banners were unimpared"). — At 5. 168. 15, the reading आहवलक्षण has been adopted, which was the reading of the large majority of MSS. collated for that passage. Even there the correct reading is no doubt आहृतलक्षण, offered by a minority of Southern MSS.

50

The Nala Episode (Adhy. 50–78)

Bibliographical Note. The Nala episode has been repeatedly edited and translated, especially in Europe and America, where it has maintained its popularity with University teachers and students, for over a century, as an elementary Sanskrit text ideally suited for beginning the study of Sanskrit literature. Cf. A. Holtzmann, *Das Mahābhārata u. seine Theile*, 2. 68 ff.

The *editio princeps* of this poem was brought out by Bopp: ॥ श्रीमहाभारते नलोपाख्यानं ॥ *Nalus, carmen sanscritum e Mahàbhàrato: edidit, latine vertit, et adnotationibus illustravit,* Franciscus Bopp. London 1819[1]. The edition was based on Bengali MSS. in Paris and MSS. in London. — Excellent observations on the edition were published by August Wilhelm von Schlegel in the *Indische Bibliothek,* 1 (1823). 97–128. A second edition was brought out by Bopp in 1832 entitled: *Nalus, Mahâbhârati episodium. Textus sanscritus cum interpretatione latina et annotationibus criticis curante* F. Bopp, Berlin 1832[2]. — In 1835, Dean Milman published a metrical translation of the poem: *Nala and Damayanti and Other Poems translated from the Sanskrit into English Verses,* by Henry Milman (Oxford 1835), a justly popular rendering, which was reprinted by Monier Williams in his annotated edition of the poem (see below). — Other important editions and translations of the poem are as follows:

1820. J. G. L. Kosegarten: *Nala aus dem Sanskrit im Versmaasse der Urschrift übersetzt und mit Anmerkungen begleitet* (Jena 1820). First German translation (metrical).

1828. Friedrich Rückert: *Nal und Damajanti. Eine indische Geschichte.* Frankfurt am Main 1828[1], 1838[2] (revised and improved ed.), 1845[3], 1862[4], 1873[5]. [Metrical German translation.]

1838. Franz Bopp: *Nalas und Damajanti. Eine indische Dichtung aus dem Sanskrit übersetzt.* Berlin 1838. [Metrical German translation. Translation of adhyāyas 9–12 was published by him

already in his *Indralokāgamana* (1824).]

1845. Otto Böhtlingk. *Sanskrit-Chrestomathie.* First Edition. St. Petersburg 1845. [Text, pp. 1–80; Notes, pp. 275–299. Böhtlingk is said to have omitted many stanzas. Book not available to me.]

1847. Adolf Holtzmann (Senior). *Indische Sagen.* Karlsruhe 1847[1]; Stuttgart 1852[2]. [Condensed German translation.]

1852. H. Kellgren: *Nala och Damayanti, en indisk dikt öfversatt med förklar. noter.* Helsingfors 1852. [Swedish translation, with explanatory notes.]

1856. E. Burnouf. *Nala épisode du Mahâbhârata.* Nancy 1856. [French translation.]

1862. Charles Bruce: *Die Geschichte von Nala. Versuch einer Herstellung des Textes.* Published by the Academy of Sciences. St. Petersburg 1862. [An erratic and futile attempt at reconstruction of the original poem, which Bruce arbitrarily reduces to 522 stanzas from 983 stanzas of the Vulgate edition, undertaking fantastic and puerile transpositions and rearrangements, guided solely by an active and fertile imagination. It is not a reconstruction of the original in any sense of the words, having now only the interest of a literary curiosity.]

1868. Third edition of Bopp's *Nalus (tertia emendata editio)*, Berlin 1868[3]. [Published posthumously after Bopp's death in 1867.]

1868. Laurentius Grasberger: *Noctes Indicae sive quaestiones in Nalum Mahâbhârateum.* Würzburg 1868. [A critical study of the text.]

1875. Rev. Thomas Jarrett: *Nalopâkhyânam, or, The Tale of Nala: containing the Sanskrit text in Roman characters, followed by a vocabulary ....* Cambridge: at the University Press, 1875.

1877. Georg Bühler: *Third Book of Sanskrit.* Bombay 1877[2]. Pp. 1–96 (containing a somewhat abbreviated form of the text).

1879. Monier Williams: *Nalopâkhyânam. Story of Nala, an episode of the Mahâ-bhârata: the Sanskrit Text, with a copious Vocabulary and an improved version of Dean Milman's Translation.* Second Edition, revised and improved. Oxford: at the Clarendon Press, 1879[2]. [The first ed. appears to have been published from London in 1860.]

1881. John Peile: *Notes on the Nalopâkhyânam or Tale of Nala. For the use of classical students.* Cambridge 1881.

1884. C. R. Lanman. *Sanskrit Reader.* Boston 1884[1]. The story of Nala and Damayantī (first five adhyāyas only), pp. 1–16. "Reader" issued many times: sixth issue 1912.

1885. Hermann Camillo Kellner: *Das Lied von Könige Nala. Erstes Lesebuch für Anfänger im Sanskrit. Nach didactischen Grundsätzen bearbeitet und in transk. Texte mit Wörterbuch herausgegeben.* Leipzig 1885. [Text in transcription with complete vocabulary and copious explanatory and critical notes.] — German translation of the poem by the same author published (1886) in Reclams Universal-Bibliothek (No. 2116).

1893. Sir Edwin Arnold: *Indian Idylls from the Sanskrit of the Mahâbhârata.* London 1893[3]. [The first edition seems to have appeared in 1883. In the edition of 1893, Nala and Damayantī, pp. 38–183.]

1910. Ludwig Fritze: *Nala und Damayanti. Savitri.* Berlin 1910. [Metrical German translation. "Nala u. Damayanti," pp. 1–76.]

1912. P. V. Kane: महाभारतप्रवेशिका (containing the tales of Sâvitrī and Nala) with Notes. Bombay 1912. [Text edition with explanatory notes.]

1920. Sylvain Lévi: *La légende de Nala et Damayanti, traduite, avec introduction, notes et vocabulaire.* Bois dessinés et gravés par Andreé Karpelès. Paris 1920 (=Les classiques de l'orient, volume I). [Faithful French translation.]

1926. Norman M. Penzer: *Nala & Damayanti.* Illustrated with ten miniatures by P. Zenker. London 1926. [Free rendering.]

1935. Michele Kerbaker. *Il Mahābhārata tradotto in ottava rima nei suoi principali episodi. Pubblicato a cura di* Carlo Formichi e Vittore Pisani. Vol. II. Rome 1935. ("La Storia di Nala," pp. 73–133.) [Metrical Italian translation in rhymed octaves. First published Rome 1878[1], 2nd edition Turin 1884[2].]

The poem has been further translated into Bohemian, Dutch, Greek, Hungarian, Polish and Russian languages.

Cf. also a critical study by V. S. Sukthankar entitled "The Nala Episode and the Rāmāyaṇa," in *A Volume of Eastern and Indian Studies in honour of F. W. Thomas* (Bombay 1939), pp. 294–303.

Most of the European editions and translations of the poem are based on Bopp's edition; the Indian editions are based on the Calcutta and Bombay editions of the Mbh. Both differ a great deal from the constituted text.

4 ^{a}) The reading नरनारीणां of many editions and a few MSS. is patently a corruption.

5 ^{d}) अप्रज:. According to Pāṇini (5. 4. 122), the correct form is अप्रजा: (from अप्रजस् Bahuvrīhi), which is adopted in some editions. But the MSS. do not suggest that the epic authors were aware of this finesse, and I do not think it is necessary in this case to go against the almost unanimous testimony of MSS., and put in an impeccable form merely to satisfy the purist.

6 ^{d}) The reading भार्गव: of M_2 for भारत is striking, if not astonishing. What was the *gotra* of the scribe of M_2?

51

1 ^{c}) नस्वस्था=अस्वस्था. Cf. 4^c (तामस्वस्थां तदाकारां), and 5^c (न्यवेदयत नस्वस्थां).

28 ^{a}) अन्तरिक्षे. The spelling अन्तरीक्ष (with long ī) is very characteristic of Bengali MSS., as may be seen here from the footnotes to the text; cf. also v.l. 3. 81. 168^b, and elsewhere in our edition.

52

12 ^{a}) The Vulgate reading आक्षिपन्तीमिव प्रभां is metrically defective, forming as it does, a diiambic (⏑–⏑–) close, which is not permitted in the prior pāda of an epic śloka. It is possible that here the initial cluster (प्र) of प्रभां does *not* form position, so that the scansion may be taken as ⏑⏑⏑– (first Vipulā). Cf. Hopkins, *Great Epic*, p. 457 (No. 45).

54

6 ^{d}) = (var.) 3. 79. 19^b.

27 Passage 224*, which is omitted only in Ś1 K3.4 D1–3 of our MSS. is omitted likewise in the BBRAS MS. (Bhau Daji Collection No. 245) mentioned above (cf. note on adhy. 45). — Line 7 is corrupt or at least unintelligible. Most annotators and translators try to eke out a sense by adding various words to this cryptic line. The commonest expedient is to read दमयन्तीं (for दमयन्ती), and add some words to complete the sense; but the reading दमयन्तीं is found in only a very small fraction (Dn3 D4) of our MSS. So the line remains enigmatic, besides being spurious.

56

6 ^{c}) कलिश्चैव. The emendation of कलिश्चैव to पुष्करश्च proposed by Schlegel (cf. Bopp, *Nalus*, 1868^3, p. 212 f.) and adopted by Kellner (*Das Lied vom Könige Nala* [1885], p. 65) is not supported by MSS., and is not only unnecessary but totally erroneous. Dvāpara's duty was to help Kali by entering all the dice pieces (त्वमप्यक्षान्समाविश्य कर्तुं साहाय्यमर्हसि 3. 55. 13^{cd}), except the principal die (गवां वृष:), into which Kali had transformed himself (कलिश्चैव वृषो भूत्वा). So the reading कलिश्चैव is quite correct and appropriate, and requires no emendation.

8 ^{c}) वैदर्भ्या: प्रेक्षमाणाया:. The gen. abs. is अनादरे (P. 2. 3. 38), and is better than the loc. abs. of B3 S.

57

16 ^{c}) भाव:=mind (मन:, चित्तं). Cf. 3. 138. 5^{cd}.

एतदाचक्ष्व मे शीघ्रं न हि मे शुध्यते मन: ।

also Rām. (Gorr.) 2. 99. 13^{cd}.

एतदाचक्ष्व मे सर्वं न हि शुध्यति मे मन: ।

58

7 अन्वियात्. The reading is found here only in G MSS.; but the form इयात् (potential in the sense of preterite) is of common occurrence in the epic; cf. S. M. Katre *JAOS.* 57 (1937). 316 f.; *New Ind. Ant.* 1 (1938). 536; *Bull. Deccan Coll. Res. Inst.* 1. 8–13.

59

6 [b]) पांसुगुण्ठितः. S always shows °कुण्ठितः for °गुण्ठित of N. Cf. 1. 68. 52[b], and elsewhere.

62

10 The Vulgate interpolation after 10 (App. I, No. 12) comprising about 20 stanzas had been rightly omitted by Böhtlingk in his ed. of the Nalopākhyāna (included in the *first* ed. of his *Sanskrit-Chrestomathie*), apparently following Caturbhuja, but also for intrinsic considerations: "Sie bringen, wie sich Jedermann leicht überzeugen kann, eine Verwirrung in den Gang der Erzählung hinein" (*Chrestomathie*, first edition, Vorwort, p. 5); cf. Holtzmann, *op. cit.* 3. 70. The passage is omitted likewise in the BBRAS MS. (Bhau Daji Collection No. 245) mentioned above (cf. note on adhy. 45).

17 Note the irregular neut. of प्रलापानि in 287*, an interpolation found in only two MSS. (K_3 D_5) besides the Nīlakaṇṭha version.

63

19 बाहुकः. It has been suggested (Kellner, *Das Lied*, p. 124, notes) that the words अश्वानां वाहने युक्तः (in 3. 64. 2[c]) indicate the meaning of the pseudonym of Nala, which some editors accordingly spell as Vāhuka (with "V"), but the MSS. do not support this spelling. If the etymology is correct—which is not unlikely—the MS. spelling would show that the story was first fixed, in a literary form, in a *b*-dialect, which led to the stereotyping of the spelling with *b*: बाहुक. The evidence of the Bengalī MSS. must be excluded, as they ordinarily do not distinguish between ब and व. The difference between the letters is anyway very trifling, mere matter of a dot, which was later extended and written as a short oblique stroke. Even many good Nāgarī MSS. do not distinguish between the two sounds; cf. Raghu Vira, Virāṭaparvan, Introduction, p. III.

65

7 The soliloquy of Sudeva comprising stanzas 7–25 is written in close imitation of the soliloquy Hanumat in the Sundarakāṇḍa (adhy. 18, 19, 21) of the *Rāmāyaṇa*, and agrees with it in part *verbatim*. Cf. Sukthankar, "The Nala Episode and the Rāmāyaṇa," *A Volume of Eastern and Indian Studies in honour of F. W. Thomas* (1939), pp. 294–303. This suggests incidentally that Jacobi was perfectly right in holding that the Rāmāyaṇa was used as a "source" by the compilers of our Mahābhārata.

66

24 [c]) विधिना परेण कल्याणी (hypermetric). Though this reading is documented by a very small minority of MSS. (Ś1 K1 Dc1 D1. 3), it is not doubtful in any way. It is proved not only by the character of the discrepant readings of the different groups of MSS., but also by the fact that the compiler of this episode seems to have a predilection for hypermetric lines; cf. 3. 61. 8[e], 45[c]; 66. 15[e].

68

8 312* = (var.) 3. 72. 26[cd].

69

25 [d]) परमशोभनम्. Here are some of the translations of this word: "eximie-pulchrum" (Bopp), "Welcher erhab'ner Glanz verliehn" (Bopp); "thus all-glorious to behold" (Milman); "very brilliant, very beautiful" (Monier Williams); "d'une parfaite beauté" (Sylvain Lévi). Kellner transcribes: *paramaçôbhanam* and the compound is cited in the "Wörterverzeichnis" under *çôbhana*. But all these adjectives are ridiculously inappropriate and inapplicable to the *distorted* body of the hunchback Bāhuka, which is what they refer to and describe. The word must clearly to be understood as परम् अशोभनम् ।

72

26 Correction! 26[ab] = 3. 68. 8[ef] (and not a *variant* thereof, as stated in the footnotes).

76

18 [a]) गृह्य. The change of गृह्य to गृहीत्वा (in v.l. गृहीत्वा चाक्षहृदयं) seems to have been made by Nīla-

kaṇṭha (17th century) or by some one just prior to him! Cf. a similar absolutive उष्य in the very next adhy., stanzas 1 and 27 (स मासमुष्य कौन्तेय and मासमुष्य तदा नृपः).

77

2 b) परिषोडश. "fully sixteen, exactly sixteen," *not* "about sixteen," as it is sometimes loosely rendered.

79

19 b) = (var.) 3. 54. 6d.

80

1 ff. The entire passage (adhy. 80–83) dealing with the tīrthas and the merit of visiting them occurs almost *verbatim* in the Padma Purāṇa (Ādi-khaṇḍa 10. 5b to 39. 120a), the interlocutors there being Vasiṣṭha and Dilīpa. The Purāṇa version agrees closest with the text of the B Dc Dn $D_{4.6}$ group of our MSS. The Purāṇa, which is of a late date, has no doubt copied it from our epic. Cf. S. K. Belvalkar, "The Cosmographical Episode in Mbh. and Padma Purāṇa" in the *F.W. Thomas Festschrift* (pp. 19–28), who has finally refuted the claim of L. Hilgenberg (*Die Kosmographische Episode im Mahābhārata u. Padmapurāṇa* [Bonn 1934]) that the Mbh. has borrowed the cosmographical episode from the Padma, which is *a priori* very unlikely. — The question of the relationship between our Pulastya Tīrthayātrā and the Tīrthayātrā episode in the Padma Purāṇa has been discussed in detail by M. V. Vaidya in a paper entitled "Tīrthayātrā in the Āraṇyaka-parvan and the Padma Purāṇa" published in the *Kane Festschrift* (1941).

30 ff. These tīrthayātrā stanzas are of frequent occurrence in the Purāṇas. Thus stanza 30 = (var.) Brahma 33. 25. 2; Viṣṇudharmottara 3. 273. 6; Skanda 1. 2. 2. 6; 1. 2. 64. 26; 2. 4. 4. 76, etc. — Stanzas 31–33, 39–40 = (var.) Skanda, Kāśī-khaṇḍa, 4. 6. 46 ff. — Stanza 35 = (var.) Viṣṇu-dharmottara 3. 273. 4; 274. 1. — And, finally, stanzas 31–38 = (var.) Matsya 112. 10–15.

57 381* is found only in Dn MSS. Was it added to the text by Nīlakaṇṭha himself *in the seventeenth century*? The stanza occurs twice in the Padma Purāṇa (5. 18. 239; 28. 36).

123 For गवामय (which is a short form of गवामयन), cf. below 3. 82. 56c; 83. 30c; and B. 13. 106. 46a; 150. 50c.

81

2 389* = (var.) stanzas 174–175 below.

167 167ab = (var.) Kūrma Purāṇa 1. 35. 30ab.

173 = (var.) Matsya Purāṇa 109. 3.

174 = (var.) Viṣṇudharmottara Purāṇa 1. 207. 14c–15b.

82

शम्यानिपातेषु. Nīl.: शम्या मुद्गराकृतिर्यज्ञोपकरणविशेषः। स बलवता क्षिप्तो यावद्दूरं पतेत् तावान्देशः शम्यानिपातः तेषु षट्सु। संपेति पाठे संपतत्यनयेति यष्टिः संपा. — संपा (or सम्पा) is of course only a mislection of शम्या, that is, a 'ghost-word."

56 c) गवामयस्य. Cf. above note on 3. 80. 123.

81 For explanation and identification of Udyanta, cf. Jogesh Chandra Ghose, "Antiquity of Gayā," *Jour. Bihar and Orissa Res. Soc.*, 24 (1938). 92–96, who also shows the correctness of the reading सावित्रं for सावित्र्याः of the Vulgate and other MSS.

85 = (var.) Viṣṇudharmottara Purāṇa 1. 144. 3; Skanda 6. 45. 72; Vāyu 105. 10. Cf. Kūrma 2. 35. 13.

83

30 c) = 3. 80. 123c. Cf. note thereon above.

65 The passage comprising stanzas 65c–93b of this adhy. occurs almost *verbatim* (barring difference of sequence and some stray omissions) in the Matsya Purāṇa, adhy. 104, 106 and 110. Many of these stanzas occur also in the Kūrma Purāṇa, adhy. 36–39.

78 The verse recurs in Agni Purāṇa 111. 8; Matsya 106. 22; Padma 1. 43. 22; and Kūrma 37. 13. Cf. Nāgeśabhaṭṭa, Tīrthenduśekhara (Sarasvati Bhavana Texts, No. 66), p. 25. — The last quarter of this stanza always shows the variant

प्रयागगमनं (for °मरणं), which is here found in S, and therefore rightly adopted by Prof. P. P. S. Sastri in his Southern Recension, vol. IV, p. 464; and it is difficult to decide which is the original. It seems to me, however, probable that °मरणं was the original reading, and it had subsequently been changed in S to °गमनं; for, with our reading (°मरणं) the definite and solemn injunction of religious suicide at Prayāga — which is what this stanza implies — by Pulastya to Bhīṣma and subsequently by Nārada to Yudhiṣṭhira would appear to have been, as a matter of fact, contravened by both Bhīṣma and Yudhiṣṭhira; and that would set a very bad example indeed. The reading प्रयागगमनं is innocuous and would harmonize with the story. The reading °गमनं seems to me to be thus the result of an attempt to assimilate a pre-existing Purāṇic stanza with the story. Cf. K. Chaṭṭopādhyāya, "Religious Suicide at Prayāga," *Jour. U. P. Hist. Soc.* 10 (1937). 65 ff.

85

7 7^{cd}=(var.) Kūrma Purāṇa 2. 35. 13^{ad}. Cf. note on 3. 82. 85.

86

6 6^{cd}=1. 112. 9^{ab}; Viṣṇu Purāṇa 4. 1. 19^{ab}. Cf. Śatapatha Brāhmaṇa 13. 5. 4. 18, which quotes the Gāthā (read so !):

अमाद्यदिन्द्रः सोमेन अतृप्यन्ब्राह्मणा धनैः ।

18, 20 उज्जयन्त. This is no doubt the same as ऊर्ज्जयत् of the Junagadh Rock Inscription of Skandagupta (Gupta Era 136–138). Cf. Fleet, *Gupta Inscriptions*, pp. 60 ff. It was the old name of Mount Girnar in Kathiawad (Surāṣṭra).

87

2 ^{a}) Some MSS. read आम्रवण for आम्रवन of the text; the former is more in conformity with grammarians' injunctions.

88

9 ^{c}) वालिखिल्य (for वाल°) is a typical Bengali reading, found almost throughout, wherever the word occurs in our epic.

23 =(var.) Viṣṇudharmottara Purāṇa 1. 129. 4^{c}–5^{b}.

92

4 =(var.) Manu. 4. 174 (v.l अधर्मेणैधते तावत् for the first pāda). Similar readings are found in K_4 Dc $D_{3.5}$ of our MSS.

93

24 ^{cd})=B. 7. 66. 18^{cd}.

94

4 ff. The story of Ilvala and Vātāpi is narrated very briefly in the Rāmāyaṇa (3. 11. 54–66).

98

The story of Agastya describing how he drank the waters of the ocean and how he stopped the growing of the Vindhya Mountain (adhy. 98 ff.), comprising about 130 stanzas recurs almost *verbatim* in the Padma Purāṇa 5. 19. 59^{cd}–192^{ab} (corresponding to our 3. 98. 2^{cd} to 104. 2^{cd}). It is noteworthy that the Purāṇa reproduces here the $Ś_1$ K version. In the Padma, the Agastya story is decidedly a misfit, which suggests that it is there an unskilful interpolation, from some other source, which could then be no other than our epic. — The Bhagīratha story which follows (adhy. 104 ff.) occurs in the Padma at a different place, in the Uttarakhaṇḍa (adhy. 21 f.); and the two versions do not show any verbal similarity.

102

21 f. 21^{c}–22^{b}=(var.) Viṣṇudharmottara Purāṇa 1. 214. 4^{c}–5^{b}

110

The Ṛśyaśṛṅga Episode (adhy. 110–113).

The Ṛśyaśṛṅga episode has been discussed at great length by Professor Heinrich Lüders in his celebrated monograph entitled "Die Sage von Ṛṣyaśṛṅga" in the *Nachrichten von der königl. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen,*

Phil.-hist. Kl., 1897, pp. 87–135; and again in "Zur Sage von Ṛṣyaśṛṅga" *ibid.* 1901, pp. 28–56, — mainly from the text-critical and text-historical points of view. The chief sources for the legend, as shown by Prof. Lüders, pertaining to the figure of Ṛśyaśṛṅga are, besides this Mbh. passage, the following: Padma Purāṇa (Pātālakhaṇḍa 13, *Bengali Recension*), Bhāratamanjarī (3. 758–795), Rāmāyaṇa (Bālakāṇḍa 8–10), the Kanjur (transl. Schiefner, *Mélanges Asiatique* 8. 112–116), Mahāvastu, Bhadrakalpāvadāna (33), Avadānakalpalatā (65), Alambusa and Nalinikā Jātakas (523, 526). It is said to occur in the Skanda Purāṇa also, but I have not been able to trace it there. In the paper mentioned above, Professor Lüders has pointed out some contradictions in the story as narrated in our epic and explained them as due to its being worked over by revisors, who have altered the story in certain important details and in a characteristic manner. — Here are some of his main conclusions with regard to the various versions of the story: (1) stanza 20 and lines 22^{cd}, 24^{cd}, 27^{cdef} of this adhy., though now found in almost all our MSS., are interpolations made after the diaskeuasis, that is, after the archetype of our Mbh. was completed (*loc cit.* p. 91); (2) in the original story it was Śāntā herself, the daughter of King Daśaratha — and not a hetäre — who had allured Ṛśyaśṛṅga away from his forest hermitage (*loc. cit.* p. 93); (3) at the time of the diaskeuasis, the legend was inserted into the epic by the compiler in the older form, with Śāntā as the seducing enchantress (*loc. cit.* p. 93); (4) the Padma Purāṇa version (in the Bengali Recension) is later than the *original* Mbh. version; (5) the Vulgate version of the Mbh. includes a few lines taken over from the Padma Purāṇa version. — Prof. Lüders accordingly arrives at the following chronological sequence: (a) original version of the Mbh.; (b) version of the Padma Purāṇa, probably with partial use of the former; (c) the Vulgate version, now current, containing the original nucleus which was worked over and assimilated with the Purāṇa version (*loc.cit.* p. 103). Further the Rāmāyaṇa version (Bālakāṇḍa 8–10) is later than those of the Padma Purāṇa and of the Mbh. (*loc. cit.* p. 106). — More important than all these is the Jātaka version. By minute comparison of the Jātaka (Gāthās) and Mbh. versions, Prof. Lüders arrives at the following important conclusion: *The oldest remains of a literary version of the Ṛśyaśṛṅga legend now preserved are in the shape of Gāthās of the Jātaka.* The compiler of the Mbh. version had known these Pali stanzas at least partly, and adapted them in his work, with minor alterations (*loc. cit.* p. 124). Prof. Lüders is further of opinion that even the Gāthās themselves are not the original compilation of any Buddhist poet, but are the remains of the very ancient popular ākhyāna-poetry (*loc. cit.* p. 126). — In a continuation of this paper published in the same *Nachrichten* in 1901 (pp. 28–56), the Professor, in replying to some adverse criticism published in the interval by J. Dahlmann (*Mahābhārata-Studien*, vol. 1, p. XXXIV), has again reviewed the question, now publishing in full the text of the Ṛśyaśṛṅga legend as found in a Grantha MS. of the Āraṇyaparvan belonging to the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, Whish Collection No. 62 (1). — In the course of these two papers, Prof. Lüders has discussed the merits of numerous individual readings and the authenticity of many lines and stanzas of this interesting episode, which discussion has been freely utilized by the present editor.

17 [a]) तस्यर्शश्रृङ्गं. Cf. Lüders, *op. cit.* 1901, p. 46, who suggests that this *original* reading was changed in some Northern MSS. to तस्यर्षेः शृङ्गं to suit the Northern spelling of the name of the Ṛṣi, which was ऋष्यशृङ्ग, as opposed to the Southern (original) spelling ऋश्यशृङ्ग (adopted in our edition).

20 An interpolation in the opinion of Prof. Lüders, *op. cit.* 1897, p. 91 f. Likewise 22^{cd} and 24^{cd}.

21 [a]) पुरोहितापचाराच्च. Cf. Lüders, *op. cit.* 1901, p. 44 f., who considers पुरोहितापचारेण as the original reading, but admits (p. 45) that without च the meaning of the sentence, in its present context, would be completely obscure. ("Nun finden wir aber in G die Lesart *purohitāpacāreṇa.* Es scheint

mir unmöglich, dass sie aus der von N gemacht sein sollte; der Satz ohne das *ca* ist im Zusammenhange des Textes, hinter dem unechten Verse 42, völlig unklar, da die beiden Gründe für das Eintreten der Dürre nun ganz unvermittelt neben einander stehn. Es ergiebt sich vielmehr, dass *purohitāpacārena* die ursprüngliche Lesart ist, die sich auch nach Einschub des unechten Verses zunächst noch erhielt, und dass erst in N der Text verändert wurde, um die Fuge zwischen den beiden Versen zu verwischen.")

111

4 [b]) Correction! In the *footnotes*, for "काश्यपाश्रमात्," read "कश्यपाश्रमात्."

112

3 [a]) आधाररूपा. Cf. Lüders, *op. cit.* 1897, p. 122, footnote 2. Nīl.: आधाररूपा आलवालसदृशी कण्ठाभरणविशेषः।
आधारश्चाधिकरणेऽप्यालवालेऽम्बुधारणे।
इति विश्वः।

113

14 [b]) Correction! फलमूलानि. A wrong reading has inadvertantly crept into the *text* here. Correct फलमूलानि to मूलफलानि, the reading of Ś1 K1-3 D5, which was intended to be adopted. Corresponding corrections will have to be made in the footnotes.

114

24 562* = (var.) Skanda Purāṇa 7. 1. 29. 18.

25 563* = (var.) Skanda Purāṇa 7. 1. 29. 19, 14^{cd}

115

8 For the interpolation after stanza 8 (App. I, No. 15), see Sukthankar, "Epic Studies (VI)," *ABORI.* 18 (1936). 22 ff.

9 For different versions of the story of the birth of Paraśurāma, cf. Sukthankar, *loc. cit.*, pp. 22, 46, 53.

24 Before 24, add "अकृतव्रण उवाच।"

119

18 [a]) The correct reading is undoubtedly दन्तकूर. Elsewhere also Sahadeva is reported to have conquered or killed the Kaliṅgas assembled in Dantakūra; cf. 5. 23. 23^{ab}:

माद्रीपुत्रः सहदेवः कलिङ्गान्
समागतानजयद्दन्तकूरे.

And in 5. 47. 70^{b}, Śrī-Kṛṣṇa is said to have crushed the Kaliṅgas in Dantakūra: तथा कलिङ्गान्दन्तकूरे ममर्द. For दन्तकूर, the Southern MSS. generally — but erroneously — read दन्तक्रूर, °वक्र, or °वक्त्र.

121

20 The entire legend of Sukanyā (3. 121. 20 to 125. 11) occurs almost *verbatim* in the Skanda Purāṇa 7. 1. 280. 2 to 283. 10.

125

15 Nīl.: गौडास्तु।
त्रीणि शृङ्गाणि शुभ्राणि त्रीणि प्रस्रवणानि च।
पुष्कराण्यादिसिद्धानि न विद्मस्तत्र कारणम्॥
इति श्लोकमत्रापि पठन्ति। स च प्रागेव व्याख्यातः। (*ad* B. 3. 82. 38).

127

With this adhy., cf. Skanda Purāṇa 3. 1. 15, where the same story occurs, showing a few verbal similarities.

133

12 = B. 9. 51. 49^{cd}–50^{ab}.
25–26 = 3. 297. 42–43.

139

16 16^{cd} = Skanda Purāṇa 3. 1. 33. 53^{ab} (also in the legend of Yavakrīta, that is, in the same context).

144

20 [d]) It is worth noting that the uncouth form संववाहतुः has occurred already in 1. 164. 5:

कामक्रोधावुभौ यस्य चरणौ संववाहतुः।,

likewise without v.l.!

148

17–18 Cf. Strauss, *Ethische Probleme*, p. 136 (separate print).

149

31 ab) Cf. Kauṭilīya Arthaśāstra (ed. Shama Sastri, Mysore 1909), p. 6: आन्वीक्षकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्चेति विद्याः । त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्चेति मानवाः । त्रयीविशेषो ह्यान्वीक्षकीति । It is interesting to note that according to Kauṭilya the three-vidyā system (त्रयी, वार्ता, दण्डनीति) was the peculiarity of the *Mānavas*, that is of the school of Manu, — a fact which is not unimportant in view of the peculiar relation of the Manusmṛti to the Mbh., cf. Sukthankar, "Epic Studies (VI)," *ABORI*, 1936, pp. 73 ff. Our Manusmṛti (7. 43), as is well-known, mentions five vidyās: त्रयी, दण्डनीति, आन्वीक्षिकी, आत्मविद्या and वार्ता.

39 =(var.) 49. — Correction! In the *footnotes* to 39a, for "निग्रहानुहे" read "नि

49 =(var.) 39.

160

8 c) °गतींमेतां. The lengthening of the final vowel of °गतिम् is *metri causa*; the readings °गतिं श्वेनां of the Vulgate and °गतिं श्वेतां of the Bengali version (with Dc) are clearly emendations, like the recasts in other MSS.

161

17 ff. The portion of the text from stanza 17 of this adhy. up to stanza 10 of adhy. 171 was edited by Franz Bopp as अर्जुनसमागमः in his selections from the Mahābhārata called *Diluvium* (Berlin 1829). Cf. note on adhy. 185 below. It is not known what MSS. were used by him. But his text appears to be based on some MS. or MSS. of text accompanied by Caturbhuja's commentary.

176

18 a) विमानाग्रात् means "from the best of *vimānas*," (*not*, from the extremity of the *vimāna*, as it is sometimes loosely translated). PW cites प्रासादाग्रैः in Rāmāyaṇa (ed. Schlegel) 2. 27. 9. Cf. 3. 178. 38a, where विमानाग्रात् recurs.

177

15 Cf. Strauss, *Ethische Probleme*, p. 139 ff. (reprint), who has translated and discussed many of the stanzas up to the end of this adhy.

16 Cf. B. 12. 189. 4:

सत्यं दानमथाद्रोह आनृशंस्यं त्रपा घृणा ।
तपश्च दृश्यते यत्र स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥

20 =B. 12. 189. 8. Cf. Strauss, *Ethische Probleme*, p. 137 (separate print), where other references are given.

29 = Manu. 2. 29ab, 170cd. — 29cd=(var.) Vāsiṣṭha Dharma Śāstra 2. 3cd.

30 ab) =(var.) Manu. 2. 172cd; =Vāsiṣṭha Dharma Śāstra 2. 6; =(var.) Baudhāyana Dh. S. (Mysore 1907), 1. 2. 7. Some editions of Manu read erroneously वेदेन जायते. But cf. the commentary of Sarvajna-Nārāyaṇa (ed. Mandlik, Bombay 1886), who has वेदे सावित्र्यां, showing the locative. — Nīlakaṇṭha seems to have chosen as usual the inferior reading, since his gloss is: जायते संयुज्यते । वेदसंयोगानन्तरमेव ब्राह्मण्यमुदेति । तद्व्रतचरणेनापीति भावः.

185

The Matsyopākhyāna.

This Episode of the Deluge was edited, for the first time along with other extracts from the, Mbh., by Franz Bopp: *Diluvium cum tribus aliis Mahábhárati praestantissimis episodiis primus edidit* Franciscus Bopp, Berlin 1829. Cf. note on 3. 161. 17 ff. above. — A variant version of this legend occurs in the Śatapatha Brāhmaṇa 1. 8. 1 ff. Cf. Sukthankar, "Epic Studies (VI)," *ABORI* 18. 29 ff.

186

18 =(var.) Manu. 1. 69 (v.l. तथाविधः for ततः परम्).

36 =(var.) Kūrma Purāṇa 1. 30. 12; Harivaṁśa (Cal. Ed.) 3. 11139.

56 ff. The description of the *pralaya* also occurs in the Vāyu Purāṇa 100. 136 ff., where the Purāṇa text shows extensive verbal similarities with the epic. Cf. 3. 189. 14:

एतत्ते सर्वमाख्यातमतीतानागतं मया ।
वायुप्रोक्तमनुस्मृत्य पुराणमृषिसंस्तुतम् ॥

65 ff. For the description of Saṁvartaka

clouds, cf. Kūrma Purāṇa, p. 779; Viṣṇudharmottara 1. 75. 7 ff.; Skanda 2. 9. 25. 36 ff.; Viṣṇu 6. 3. 31 ff.; Vāyu 100. 162 ff.

188

51 =(var.) Kūrma Purāṇa 1. 30. 12; Harivaṁśa (Cal. Ed.) 3. 11139. Cf. note on 3. 186. 36.

190

Hopkins in his *Great Epic* (p. 267) has tried to show that this story of the "Frog-girl," as he calls it, is a tale of "prose-verse" variety. "In this apparent prose," he writes, "there are not only metrical and half-metrical pādas and hemistiches, such as ramaṇīyaṁ saro dṛṣṭvā, but even regular epic pādas such as mudā paramayā yutaḥ [*yuktaḥ*, not yutaḥ, is the reading of the old editions], the latter being indeed a stereotyped epic phrase as in iii, 256, 20; 295, 16" (p. 267). Most of the lines cited by Hopkins are not metrical at all; *e.g.* manuṣyagatim paśyāmi, sādhv atra ramyatām iti; many others have dissolved into prose in the Critical Edition; thus kasyāsi bhadre kā vā tvam of Hopkins has become in our edition कस्यासि सुभगे त्वम्; again his vanam idam udārakam has become वनमिदमुदारमनुदकम्! So there is nothing left of his assumption that "though far from epic verse, this is not exactly prose" (p. 272). In fact his entire section on "prose-poetry tales" (pp. 266–272) has been rendered obsolete and meaningless by the Critical Edition. — A large portion of the Frog-girl tale also occurs in the Skanda Purāṇa (5. 2. 84. 1 ff.) more or less *verbatim*. One curious peculiarity of the Purāṇa text is that it everywhere substitutes दर्दुर for मण्डूक of the epic text!

Adhy. 190 is followed in the Vulgate by a very characteristic group of interpolated adhyāyas (written partly in prose and partly in verse), omitted in the entire Southern recension besides a few Northern MSS. (like the Śāradā). Attention may be drawn in particular to the story of Śibi (Śibicarita) included in this group which was cited by Oldenberg as one of the very few precious survivals of the basic prose-poetry form of narrative, which according to him was the primordial form of the Indian Epic. ["Diese Geschichte ist ja nur eine kurze Episode des bis auf solche spärlichen Reste verlorenen prosaisch-poetischen Epos."] Cf. Oldenberg, *Das Mahābhārata* (1922), p. 25 f. The critical apparatus shows this story to be not indeed one of the oldest components of our epic, but rather one of the latest accretions! The present form of our epic lends no support to Oldenberg's Ākhyāna theory.

191

21 ff. Stanza 21 = 3. 297. 63; =(var.) Varāha Purāṇa 177. 9; Viṣṇudharmottara 3. 260. 3. — Stanzas 21–23 occur in Skanda 5. 2. 15. 7^{c}–9^{d} (in the same context).

192

23 Correction! In the *text* before 23, ins. मार्कण्डेय उवाच (as in B_2 Dc), since the words एवं संछन्द्यमानस्तु etc. are the words of मार्कण्डेय and not of विष्णु.

193

15 उज्जानक. The name occurs elsewhere in the forms उद्यान, उद्यानक and was transcribed as "Ouchang" by Sung-yun. It appears to have been a designation of the whole mountainous region south of the Hindu Kush from Chitral to the Indus including Dardistan and portions of Swat. It is again mentioned in a list of tīrthas recounted by Aṅgiras to Bhīṣma in B. 13. 25. 55. — From the account given in 3. 193, 21 f., and in stanzas 24–25 of this adhy., it is clear that we have here a description of a volcanic eruption accompanied by earthquake in a sandy desert.

197

24 f. Stanzas 24–27 =(var.) Skanda Purāṇa 5. 2. 25. 29–31, 38^{c}–39^{b}. — 25^{cd} =(var.) Viṣṇudharmottara 2. 32. 26^{cd}.

31 ^{d}) तं देवा ब्राह्मणं विदुः. This phrase, which recurs in stanzas 32–36, occurs also four times in the Gokapilīya section of the Mokṣadharma of the

Śāntiparvan (Bomb. ed., adhy. 268 ff.). In his critical edition of this philosophical discourse, *Das "Gokapilīyam"* (Göttingen Diss., 1928), pp. 15, 67, Friedrich Weinrich has (at the instance of Prof. E. Sieg) conjecturally emended against the unanimous evidence of MSS., — at all times a risky procedure — the देवा of the text to वेदा. The phrase occurs frequently, invariably with the reading देवा; the MSS. reading is correct and there is not the least reason to emend it. Cf. also Manu. 2. 156.

200

28 Cf. Strauss, *Ethische Probleme*, p. 21.

206

11-12 Cf. Strauss, *op. cit.* 143 (separate print).

213

44 From here onwards up to adhy. 221 the narration of the Skanda myth in the Epic has many verbal similarities with Skanda Purāṇa, vol. 1 (Kaumārikākhaṇḍa), adhy. 29–32. The parallelisms are shown in this and the following paras up to adhy. 221. — Mbh. 213. **44^d–45^d**: Skanda 29. 92^b–93^b.

214

Cf. note on adhy. 213, stanza 44, above. — Mbh. 214. **2^a–3^d**: Skanda 29. 99^c–101^b. — **5^a**: 29. 101^c. — **8^a–9^b**: 29. 103^a–104^b. — **10^a**: 29. 104^a. — **10^{cd}**: 29. 104^b, 105^a. — **11^a**: 29. 105^b. — **12-15**: 29. 105^c–109^b. — **17**: 29. 149^c–150^b. — **18**: 29. 150^c–151^b. — **31^{ab}**: 33. 182^{ab}. — **36^{ab}**: 29. 156^{cd}.

215

Cf. note on adhy. 213, stanza 44, above. — Mbh. 215. **5**: Skanda 29. 122. — **8**: 29. 123. — **9^{cd}**: 29. 148^{ab}.

216

Cf. note on adhy. 213, stanza 44, above. — Mbh. 216. **4^{ab}**: Skanda 29. 163^{ab}. — **8^a–13^d**: 29. 164^a–170^d. — **14^c–15^d**: 29. 173^c–174^b.

217

Cf. note on adhy. 213, stanza 44, above. — Mbh. 217. **1^{ef}**: Skanda 29. 175^{ab}. — **2^{ab}**: 29. 174^{cd}. — **9^a–11^b**: 29. 175^c–177^d.

218

Cf. note on adhy. 213, stanza 44, above. — Mbh. 218. **1^{ab}**: Skanda 29. 178^{cd}. — **2^{ad}**: 29. 179^{ab}. — **3^{cd}**: 29. 179^{cd}. — **6^{ab}**: 29. 180^{cd}. — **7^{cd}**: 29. 181^{ab}. — **8^a–13^b**: 29. 182^a–187^b. (Note the reading सर्वान्दायान् in stanza 183 of the Skanda). — **14**: 29. 188. — **19^a–20^b**: 29. 189^a–190^b. — **21-22**: 29. 190^c–191^d. — **31^{ab}**: 31. 5^{cd}. — **33^c–34^b**: 31. 9.

219

Cf. note on adhy. 213, stanza 44, above. — Mbh. 219. **2^a**: Skanda 29. 204^a. — **8^a–9^a**: 29. 209^a–210^a. — **11^b–11^d**: 29. 210^d–211^b. — **57**: 30. 5.

220

Cf. note on adhy. 213, stanza 44, above. — Mbh. 220. **1^c**: Skanda 29. 211^c. — **5^{ab}**: 29. 212. — **8**: 29. 199. — **13**: 29. 200^{cd}–201^{ab}. — **22^c**: 29. 217^c. **24^d**: 29. 217^b. — **26-27**: 29. 218–219.

221

Cf. note on adhy. 213, stanza 44, above. — Mbh. 221. **1^{ef}–2^{ab}**: Skanda 31. 11^{cd}, 12^{cd}. — **3^a–6^d**: 31. 13^a–16^b. — **8-14**: 31. 17^c–24^d. — **16^a–17^a**: 31. 25^a–26^a. — **30^{ab}**: 32. 13^{cd}. — **32^b**: 32. 14^b. — **32^d**: 32. 15^b. — **33**: 32. 15^c–16^b. — **34^{cd}**: 32. 17^{ab}. — **35**: 32. 16^{cd}, 17^{cd}. — **37^a–40^d**: 32. 18^a–21^d. — **42**: 32. 23. — **43**: 32. 25^c–26^b. — **46^a–47^a**: 32. 50^c–51^c. — **47^d–48^d**: 32. 52^b–53^b. — **57^a–59^d**: 32. 103^c–106^b. — **63**: 32. 158.

222

32 Correction! In the *foot-notes*, for the No. "1026*" of the insertion after **32^{ab}** read "1096*."

40 f. 40^{cd}–42^{ab} = (var.) 2. 45. 17-18.

228

12 [b]) आरभध्वं. The root आ+रभ् here means "to fight"; generally misunderstood; hence the numerous variants. PW cites Rām. 6. 18. 10 जम्बुमालिनमारब्धो हनूमानपि "so v.a. kämpfte mit."

229

5 [b]) उपसृताः. Vasudeva S. Agrawala has suggested the emendation of उपसृतांस्त्वपि (of the Vulgate) to उपसृतास्त्वपि (which is our reading). Though rather feebly supported by MS. evidence, it is undoubtedly the correct reading. Agrawala explains उपसृताः (fem. acc. plu.) as the young heifers in puberty which had been crossed with bulls, cf. Pāṇini Sūtras उपसर्या काल्या प्रजने (3. 1. 104) and प्रजने सर्तेः (3. 3. 71). Agrawala rightly points out that here, in the epic, "three classes of animal-heads are mentioned, viz., young calves (*vatsān*), the crossed heifers (*upasṛtāḥ*), and the cows which had recently calved (*bāla-vatsāḥ*). *Upasṛatān* in the masculine gender is meaningless here.... *upasaryā* is the epithet for the cow before her covering and *upasṛtā* after she has conceived," *ABORI* 21 (1940). 281 f.

238

48 Correction! At the end of the *footnotes* on this stanza, for "3. 239. 1[d]" read "3. 239. 1[b]."

245

27 ff. 27[c]–30[b] = (var.) Skanda Purāṇa 1. 2. 2. 55–58.

246

35 Cf. 3. 281. 22. Occurs often with v.l. साप्तपदं and मैत्रं. Cf. C. 8. 1991; 13. 2702, 4850; Pancatantra (ed. Kosegarten), 2. 47; 4. 70.

247

4 [d]) आहृतलक्षणाः. See note above on 3. 48. 36.
13 [a]) = Viṣṇudharmottara Purāṇa 2. 39. 12[a].

248

The sub-parvan Draupadī-haraṇa was edited for the first time by Franz Bopp, under the title "Draupadīpramāthaḥ," in the selections from the Mbh. published in a book entitled *Diluvium* (Berlin 1829). Cf. note on adhy. 185 above. — It was again published (with a glossary) by Francis Johnson under the title द्रौपदीहरणम् in his *Selections from the Mahābhārata* (London 1842).

255

58 This and the foll. stanza recur with v.l. in passage 599* of the Virāṭaparvan.

256

1 For this and the foll. stanzas, cf. passages 601*, 602*, and 604* of the Virāṭa (see note on adhy. 255 above).

7 It has been remarked in the *footnotes* to the stanza that many of the following stanzas recur almost *verbatim* in passage No. 32 of App. I of the Virāṭa. In this connection it is further worth noting that certain stanzas and lines (20, 22 23–24) of our adhy. 252 recur in passage 307* of the Virāṭa. See in this connection the special note (marked with ☞) on p. 320 of the Virāṭaparvan. As all these passages when they occur in the Virāṭa are restricted to the N recension and not proved by S, it seems likely — nay certain — that they are original to the Draupadī-haraṇa, and added secondarily by an interpolator to the Virāṭaparvan.

258

The Rāma Episode (*adhy. 258—276*).

For the relation between the Rāmāyaṇa and the Rāmopākhyāna, cf. Jacobi, *Das Rāmāyaṇa* (Bonn 1893), pp. 69–83; and Eugeniusz Sluszkiewicz, *Przyczynki do badań nad dziejami redakcyj Rāmāyaṇy* (*Contributions à l'histoire des recensions du Rāmāyaṇa*) = Polska Akademia Umiejętności, Prace Komisji Orientalistycznej Nr 30 (Kraków 1938). — The question has been reviewed afresh by V. S. Sukthankar in the paper "The Rāma Episode (Rāmopākhyāna) and the Rāmāyaṇa, *Kane Festschrift* (1941), pp. 472–487. All these three works contain lists of parallelisms between the Rāmopākhyāna and the Rāmāyaṇa.

2 ^{d})=(var.) Rām. (ed. N. S. Press) 1. 1. 53^{b}.

4 ^{b})=(var.) Rām. 3. 34. 2^{b}.

5 ^{d})=Rām. 5. 42. 34^{b}; 43. 9^{b}: 6. 41. 77^{b}.

9 ^{d})=Rām. 3. 50. 26^{d}.

259

13 ^{ab})=(var.) Rām. 1. 18. 25^{cd}.

20 ^{ab})=Viṣṇudharmottara Purāṇa 1. 220. 19^{cd}.

36 ^{ab})=(var.) Rām. 7. 10. 6^{ab}.

260

7 ^{d})=(var.) Rām. (ed. Gorresio) 1. 20. 14^{b}.

261

6 ^{b})=(var.) Rām. (ed. Gorresio) 1. 19. 28^{b}.

9 ^{b})=Rām. 2. 3. 28^{b}.

15 ^{c})=Rām. 1. 8. 14^{c}.

17 ^{cd})=(var.) Rām. (ed. Gorresio) 2. 7. 3^{ab}.

23 For line 1 of 1245* cf. Rām. (ed. Gorresio) 2. 9. 13.

25 ^{ab})=(var.) Rām. (ed. Gorresio) 2. 12. 3^{cd}. — 25^{d}=Rām. 5. 33. 21^{d}.

33 ^{ab})=(var.) Rām. (ed. Gorresio) 2. 76. 7^{cd}.

39 ^{d})=Rām. 3. 5. 20^{d}.

40 ^{c})=Rām. 3. 64. 3^{a}.

42 ^{cd})=(var.) Rām. 5. 37. 16^{ab}.

262

27 ^{d})=(var.) Rām. (ed. Gorresio) 3. 51. 41^{b}.

263

11 ^{b})=Rām. 3. 57. 16^{b}.

22 ^{b})=(var.) Rām. 3. 60. 7^{b}.

39 ^{a})=(var.) Rām. 3. 71. 21^{c}.

40 ^{b})=(var.) Rām. (ed. Gorresio) 3. 79. 40^{d}.

264

2 ^{b})=Rām. 4. 30. 6^{d}.

14 From here onwards up to the beginning of adhy. 275 several stanzas of the Rāmopākhyāna recur almost *verbatim* in the Skanda Purāṇa, which latter has evidently borrowed the relevant portions of the text from our epic. The common portions will be found in Skanda, vol. 3, khaṇḍa 1, adhy. 1, 2 and 44.

23 ^{ab})=(var.) Rām. 4. 50. 6^{ab}.

27 ^{d})=Rām. (ed. Gorresio) 4. 15. 21^{b}.

32 ^{d})=Rām. 6. 90. 37^{d}.

34 ^{ab})=(var.) Rām. 4. 12. 41^{ab}.

37 ^{b})=Rām. 4. 48. 20^{d}.

42 ^{b})=(var.) Rām. (ed. Gorresio) 5. 18. 21^{b}.

55 ^{ab})=(var.) Rām. 5. 37. 12^{ab}.

64 ^{f}) Cf. Rām. 5. 27. 21^{cd}, 33^{a}.

66 ^{cd})=Rām. (ed. Gorresio) 5. 27. 23^{ab}.

265

8 ^{ab})=(var.) Rām. 5. 24. 21^{ab}.

21 ^{a})=(var.) Rām. 5. 21. 6^{c}.

266

49 ^{c})=(var.) Rām. 4. 58. 7^{a}.

67 ^{c})=Rām. 5. 40. 4^{c}. — ^{d}) = Rām. (ed. Gorresio) 1. 4. 35^{b}.

267

2 ^{ab})=(var.) Rām. 4. 39. 19^{cd}; 40. 18^{cd}.

4 ^{cd})=(var.) Rām. 4. 39. 19^{ab}: 6. 42. 28^{ab}.

46 ^{d})=(var.) Rām. 6. 16. 17^{d}; 17. 7^{b}.

49 ^{b})=Rām. 6. 19. 26^{b}.

268

10 ^{a})=(var.) Rām. 6. 41. 78^{a}.

11 =(var.) Rām. 5. 21. 11.

15 ^{a})=Rām. 6. 41. 79^{a}.

17 ^{d})=Rām. 6. 26. 6^{b}.

18 ^{b})=Rām. 6. 41. 84^{d}.

36 ^{c})=Rām. (ed. Gorresio) 6. 65. 22

270

13 ^{d})=Rām. 6. 52. 30^{d}.

14 ^{d})=Rām. 6. 52. 30^{b}, 32^{b}.

17 ^{b})=Rām. 6. 52. 37^{d}.

271

4 ^{b})=Rām. 6. 67. 96^{d}.

272

1 ^{ab}) = (var.) Rām. 6. 68. 6^{ab}.

26 ^{b}) = Rām. 6. 44. 36^{d}; 45. 13^{b}; 46. 1^{d}; etc.

273

5 ^{b}) = Rām. (ed. Gorresio) 6. 24. 42^{d}.

20 ^{b}) = Rām. (ed. Gorresio) 6. 70. 19^{b}. — 20^{d} = Rām. 6. 88. 41^{b}.

274

5 ^{d}) = Rām. 6. 95. 32^{d}. Cf. 6. 97. 2^{d}; 100. 10^{b}; 102. 2^{d}, 27^{b}; etc.

12 ^{d}) = Rām. 6. 112. 5^{d}.

18 For passages 1297*, 1298*, 1299* cf. Sukthankar, *Kane Festschrift* (1941), pp. 473 ff.

275

25 ^{d}) = Rām. (ed. Gorresio) 1. 4. 72^{b}.

33 Cf. Rām. 7. 26. 55^{c}–56^{b}.

48 ^{d}) = Rām. 6. 100. 56^{d}.

52 ^{ab}) Cf. Rām. 6. 122. 26^{ab}.

65 ^{c}) = Rām. 1. 7. 4^{c}.

69 ^{cd}) = (var.) Rām. 6. 128. 95^{cd}. Cf. B. 7. 59. 9; also 12. 29. 59^{cd}:

दशाश्वमेधाञ्जारूथ्यानाजहार निरर्गलान् ।

277

The Sāvitrī Episode (*adhy. 277—283*).

The Sāvitrī Episode, like many an interesting episode of the Mbh., was edited for the first time by Francis Bopp in his selections from the Mbh. called *Diluvium* (Berlin 1829). Cf. note on adhy. 185 above. There appears to have been a Russian edition by Kossowicz (St. Petersburg 1861); and a German edition by Kellner (Leipzig 1888). The text has been reprinted several times in India. The only Indian edition worth mentioning is the annotated edition of the text by P. V. Kane: महाभारतप्रवेशिका (Bombay 1912[1]), intended for the use of college students. The text, which is eclectic, is based on that of the three editions of the Mbh. then available, the Bombay, Calcutta (*editio princeps*) and Kumbhakonam. Only the most striking of the various readings have been noted by Kane, a few of which have been discussed in the "Notes." His endeavour has been "to present a good and intelligible text to the student." — There is a comparative study of the story by A. Ditandy: *Parallèle d'un épisode de l'ancienne poésie indienne avec des poèmes de l'antiquité classique* (Diss., Paris 1856).

22 मालव्यां. For this, many MSS. and editions erroneously read मानव्या (which Kane, *op. cit.* p. 136, explains as मनुपुत्र्याः, which is simply a *tour de force*!). That the mother of Sāvitrī was a Mālavī (a lady or a princess of Mālava, modern Malwa) follows from a clearer reference in the sequel; cf. 3. 281. 58^{abcd}:

पितुश्च ते पुत्रशतं भविता तव मातरि ।
मालव्यां मालवा नाम शाश्वताः पुत्रपौत्रिणः ।,

where the MSS. almost uniformly read मालव्यां मालवा (and not मानव्यां मानवा), a reading confirmed independently by the Matsya Purāṇa (213. 15^{cd}–16).

32 ^{ab}) = Viṣṇudharmottara Purāṇa 1. 220. 3^{cd}.

280

3 ^{a}) = Viṣṇudharmottara 2. 36. 15^{a}.

281

2 ^{ad}) = (var.) Viṣṇudharmottara 2. 37. 35^{ab}.

3 ^{cd}) = Viṣṇudharmottara 2. 37. 36^{ab}.

6 ^{b}) For the reading उपगूह्य (v.l. °गृह्य, °गम्य), cf. stanzas 61 and 69 (उपगूढस्य) below.

16 ^{cd}) Cf. Kaṭha Upaniṣad 6. 17, and Śvetāśvatara Up. 3. 13:

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा
सदा जनानां हृदये संनिविष्टः ।

16 ^{bc}) = (var.) Viṣṇudharmottara 2. 37. 42^{ab}.

20 = (var.) Viṣṇudharmottara 2. 37. 65^{cd}–66^{ab}.

29 Cf. 5. 10. 23.

61 उपगूह्य. Cf. stanzas 6 and 69, and notes.

294

13 Correction! The *repetition* of वैशंपायन उवाच before 13 in our *text* is unnecessary (cf. stanza 7) and this superfluous reference may be omitted, as is done by T1 M of our MSS.

22 Correction! In the *text*, before 22, add वैशंपायन उवाच, as in $K_{1.3.4}$ D_5.

295

8 The phrase अरणीसहितं, which occurs also in the Virāṭa, has been rightly explained there by the commentators (Arjunamiśra, Caturbhuja, Nīlakaṇṭha etc.) as अरणीयुगलं, अरणीयुग्मं "*araṇī*-pair." It was mistaken as an adjective meaning "accompanied by the *araṇis*" and therefore a substantive (like मन्थं or भाण्डं) was generally added to eke out some meaning. See Raghu Vira's note on 4. 1. 3 (Virāṭaparvan, p. 361). This use of the word सहित is certainly peculiar. It does not mean "a pair" exactly (as the commentators imply), but appears to be used to denote (two or, perhaps, more) things which are found, fitted or fixed *together*. Cf. the use of सहित in dual (सहितौ) in the sense "both together"; and in plural (सहिताः) "all together."

297

63 Cf. note on 3. 191. 21 above.

298

19 The god Dharma has given the Pāṇḍavas the boon that they can assume, during the thirteenth and last year of their exile, any form they like at will (छन्दतः). He also tells them (stanza 17) that even if they went about just as they were, without any change of form, they would not be recognized. These stanzas show that passage No. 5 of App. I of the Virāṭaparvan (p. 304), an interpolation of the Southern recension, in which Yudhiṣṭhira invokes Dharma, praying for a successful change of form, is merely supererogatory piety and deserves to be obelized.

ERRATA

Only mistakes in the constituted text have been listed here. For other corrections see Critical Notes.

Adhy. & Śl. No.	For	Read
15. 16 ; 21. 14	मार्तिका°	मार्त्तिका°
34. 38	थार्थपरमो	चार्थपरमो
43. 4	°प्रभावा	°प्रभावाः
81. 56	प्रयगच्छति	प्रयच्छति
98. 13	जीवं जीवक°	जीवंजीवक°
110. 1	रम्यो	रम्य
116. 6	मार्तिका°	मार्त्तिका°
142. 26	भीमाजुर्न°	भीमार्जुन°
198. 22	पुराकर्मं	पुरा कर्म
222. 32	श्वश्रा	श्वश्र्वा
225. 3	तपोधनांश्च	तपोधनाश्च
230. 1 (ref.)	उवच ।	उवाच ।
248. 6, 11	वार्धक्षत्रि°	वार्द्धक्षत्रि°
267. 9	रामकरणात्	रामकारणात्
268. 20	°हृदया	°हृदयाः
272. 25	मायया वृतः	माययावृतः
282. 5	°कण्टकविद्धा°	°कण्टकविद्धा

Facsimile of a page from the Śāradā MS. ‹ paper › of the Āraṇyakaparva belonging to the Asiatic Society of Bengal